

Atıray – Kazakistan
24-26 Ekim 2024

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

Bildirileri

Editörler

**Prof. Dr.
Necati DEMİR**

**Doc. Dr.
Berker KURT**

**Dr. Öğr. Üyesi
Celal Can ÇAKMAKCI**

Doi:10.5281/zenodo.14561093
ISBN: 978-625-00-2609-0

**8. ULUSLARARASI
TÜRKLERİN DÜNYASI
SOSYAL BİLİMLER
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

24-26 Ekim 2024

Atıray-Kazakistan

8. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Editörler / Editors

Prof. Dr. Necati DEMİR

Doç. Dr. Berker KURT

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Bu kitap 24-26 Ekim 2024 tarihinde Türklerin Dünyası Enstitüsü ve H. Dosmuhamedov Atrav Üniversitesinin ortaklığında düzenlenen 8. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda yüz yüze veya çevrim içi olarak sunumu yapılan bildirilerin tam metinlerini kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Doi: 10.5281/zenodo.14561093

ISBN: 978-625-00-2609-0

Ankara – 2024

H. Dosmuhamedov
Atrav Üniversitesi

www.asu.edu.kz

Halil Dosmuhamedov Atrav Üniversitesi, Batı Kazakistan'ın önemli şehirlerinden olan Atyrau'da ilk olarak 1950 yılında "Pedagoji Enstitüsü" olarak kurulmuştur. Uzun yıllar enstitü olarak hizmet veren kurum, 1994 yılında Kazakistan'ın önemli aydınlarından olan "Halil Dosmuhamedov" adıyla üniversiteye dönüştürülmüştür. Günümüzde altı fakülte ile yüksek eğitim veren Üniversite, Orta Asya, Türkiye ve Avrupa'daki çok sayıda üniversite ile iş birliği içinde olup akademik personel ve öğrenci değişimi gerçekleştirmektedir. Özellikle son yıllarda Orhun Programı, ERASMUS ve üniversiteler arası ikili anlaşmalar kapsamında çok sayıda öğrencisini yurt dışına göndermektedir.

Türklerin Dünyası
Enstitüsü

www.weltdertuerken.org

Türklerin Dünyası Enstitüsü / Institut für die Welt der Türken 21 Mart 2015'te Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Necati DEMİR tarafından Münih'te kurulmuş Türk dili, kültürü ve tarihiyle ilgili araştırma, geliştirme ve eğitim faaliyetleri yürüten bir merkezdir.

Türklerin Dünyası
Sempozyumu

www.weltdertuerken.org

2017 yılından beri IfWT tarafından düzenlenen sempozyum faaliyetleridir. Sırasıyla Antalya, Üsküp, Antalya, Bakü, Komrat ve Prag'da farklı üniversitelerin iş birliğiyle düzenlenen sempozyum, bu yıl da Kazakistan'ın en önemli devlet üniversitelerinden olan H. Dosmuhamedov Atrav Üniversitesinin ev sahipliğinde hibrit şekilde yapılmıştır.

Türklerin Dünyası
Dergisi

www.dieweltdertuerken.org/

Türk sosyal bilimleri konusunda Türkçe/Türk lehçeleri, İngilizce, Almanca ve Rusça yayın yapan Dergi, 2009 yılında yayımlanmaya başlayan ve bu tarihten beri aralıksız olarak yayın hayatına devam etmektedir. 15 Nisan, 15 Ağustos ve 15 Aralık olmak üzere yılda 3 sayı yayımlan dergi önemli indekslerde taranmaktadır.

Türklerin Dünyası
Ödülleri

www.weltdertuerken.org

Türk dili, kültürü ve dili alanında önemli çalışmalar yapan bilim insanlarına 2015 yılından beri verilen ödüller, Yönetim Kurulu Kararıyla belirlenmektedir ve uluslararası geçerliliği bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

iii-xv

İÇİNDEKİLER

xvi-xviii

SEMPOZYUM KURULLARI

xix-xxxii

SEMPOZYUM PROGRAMI

xxxiii-xxxiv

SEMPOZYUM İSTATİSTİKLERİ

BİLDİRİLER

1-18

İSKİTLER / SAKALAR'IN COĞRAFYASI

NECATİ DEMİR

19-31

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE OĞUZ EDEBİYATI

NECATİ DEMİR

32-56

TARANÇİLERDE POTA OYUNU VE HALK KOŞAKLARI

ADEM ÖGER

57-85

TARANÇİLER ÜZERİNE N. N. PANTUSOV'UN ARAŞTIRMALARI-2: BAKŞI

DUALARI

ADEM ÖGER

86-99

GEZGİNLER, TEBRİZ VE UZUN HASAN

MEHMET ÖZMENLİ, GÖKHAN HAMZAÇEBİ

100-112

TÜRK KÜLTÜR VE FOLKLOR TARİHİ İÇİNDE DAVUL'UN YERİ

GÖKHAN HAMZAÇEBİ, MEHMET ÖZMENLİ

113-134

*THE FORGOTTEN LEGAL STATUS OF THE CITY OF JERUSALEM ACCORDING
TO THE UNITED NATIONS CHARTER*

MEHMET SÜKRÜ GÜZEL

135-157

DRAMAYLA DEDE KORKUTTU ANLAMAK

HAKAN UŞAKLI

158-163

*HÂL EKLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNE KULLANIMININ ÇAĞATAYCA FİİLLERİN
DURUM EKİ TAMLAYICILARININ TESPİTİNE ETKİSİ*

MERVE KOLİKPİNAR

164-172

*OSMANLI DEVLETİ İLE BUHARA HANLIĞI ARASINDA ELÇİLER İLE
GÖNDERİLEN HEDİYELER (1690-1712)*

HANİFE ALACA

173-185

THE AWAKENING OF EDNA AMID THE STRICT CODES OF PATRIARCHY

VEDİ AŞKAROĞLU

186-193

BYRON'IN KAHRAMANI VE ROMANTİZMDEKİ YERİ

VEDİ AŞKAROĞLU

194-211

*NAR AĞACI ROMANINDA KURGU ZEMİNİ OLARAK 'MUHACİRLİK'
CANAN OLPAK KOÇ, AYLİN YALÇIN*

212-225

AŞIK İSRAFİ'İN HİKAYELERİNDE GÜRCİSTAN VE GÜRCÜLER

ERDOĞAN ALTINKAYNAK

226-237

GAGAVUZ MASALLARINDA BAŞLANGIÇ VE BİTİŞ FORMELLERİ

ERDOĞAN ALTINKAYNAK

238-263

*SAÂDET GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK
ÖZELLİKLERİ (1886-1911)*

MEVLÜT GÜLMEZ

264-288

*TARİK GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ
(1884-1889)*

MEVLÜT GÜLMEZ

289-296

ATTİLÂ İLHAN'IN "BÖYLE BİR SEVMEK" ADLI ŞİİRİNİN RETORİK ANALİZİ

BERKER KURT

297-306

DİNLEME STİLLERİ ÜZERİNE

BERKER KURT

307-322

*TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE PODCASTLERİN TEMEL DİL
BECERİLERİNE ETKİSİ*

GÜL BANU DUMAN, ARAY MUKAZHANOVA

323-332

DİL ÖĞRETİMİNDE KÜLTÜREL ÖGELERİN ÖNEMİ

ARAY MUKAZHANOVA, GÜL BANU DUMAN

333-349

*TÜBİTAK MERAKLI MİNİK DERGİSİNİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ*

BEKİR DİREKÇİ, MERT ÇAKIR

350-366

*EDEBİYAT METNİ TERCİHLERİNDE ÖĞRENCİLERİN BİLİŞSEL VE DUYUŞSAL
GEREKÇELERİ. ALMANCA ÖĞRETMENLİĞİ ÖĞRENCİLERİ ÖRNEKLEMİNDE
NİTEL BİR ARAŞTIRMA*

ALİ OSMAN ÖZTÜRK, AYŞE ARSLAN ÇAVUŞOĞLU

367-376

*AFGANİSTAN COĞRAFYASINDA ÖZBEK VARLIĞI İLE AFGANİSTAN ÖZBEK
TÜRKÇESİNDE DİL İÇİ VE DİL DIŞI ETKİLER*

YALÇIN YURDAKUL

377-392

*VERGİ YARGISINDA PARASAL SINIR KAVRAMI VE 7524 SAYILI KANUN
KAPSAMINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

BURÇİN BOZDOĞANOĞLU, AYŞEGÜL YÜCEL

393-410

ROMANYA BRAŞOV KARA KİLİSE'DE TÜRK TEKSTİLLERİ
AHMET AYTAÇ

411-419

WEB 2 ARAÇLARININ İLKOKUL DÜZEYİNDE KÜLTÜREL DEĞERLERİN TANITIMI
AMAÇLI KULLANIMI: YUNUS EMRE ÖRNEĞİ
EMİNE BALCI, BELKIS ERGÜN

420-428

2024 TÜRKİYE YÜZYILI MAARİF MODELİ İLKOKUL 1. SINIF TÜRKÇE DERSİ
ÖĞRETİM PROGRAMI HAKKINDA ÖĞRETMEN VE VELİLERİN GÖRÜŞLERİ
EMİNE BALCI, BÜŞRA KARAÇİZMELİ

429-448

20. YÜZYILDA HAZIRLANMIŞ İKİ FATİH ALBÜMÜNDE BULUNAN FATİH
PORTRELERİ
MESUDE HÜLYA DOĞRU

449-455

KAZAK MASALLARINDA UYKU OLGUSU
KADRİYE TÜRKAN

456-469

UYGUR TÜRKLERİNDE DOĞA VE EVRENLE İLGİLİ BİLGİ VE UYGULAMALARIN
AKTARIMINDA KADININ ROLÜ
KAMİLE SERBEST

470-505

KAZAKİSTAN VE AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ARASINDAKİ İLİŞKİLER
DERYA SOYSAL

506-513

YABANCI SEYYAHLARIN TANIKLIĞIYLA OSMANLI HALKINDA GEÇİŞ RİTÜELLERİ
ONUR ÇETİN, ABDURRAHİM YILDIZ

514-529

KAZAKİSTAN KIRGIZİSTAN VE TÜRKİYE'DE ASKER UĞURLAMA TÖRENİ
KEMAL POLAT, HAKAN ERCAN

530-548

14. – 19. YÜZYILLARI ARASINDA OSMANLI İDARESİNİN PRİZREN'DE YÜKSEK
ÖĞRENİM ALANINDAKİ FAALİYETLERİ
TANER GÜÇLÜTÜRK

549-559

KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDEKİ BAZI İBARELER ÜZERİNE
ÜMİT ÖZGÜR DEMİRCİ

560-580

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN YARATICI YAZMA BECERİLERİNİ
GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ETKİNLİK ÖRNEKLERİ
KÜBRA SENA GENÇ, YELDA KÖKÇÜ

581-596

NAPOLYON KARŞISINDA RUSLARIN GERİ ÇEKİLİŞİ VE SAKARYA MEYDAN
MUHAREBESİ ÖNCESİNDE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SAKARYA'NIN
DOĞUSUNA ÇEKİLME KARARI HAKKINDA BİR KARŞILAŞTIRMA
ÇAĞDAŞ YÜKSEL

597-604

ARAPÇADAN BATI DİLLERİNE GEÇEN BAZI TERİMLER VE KELİMELER
MEHMET BÖLÜKBAŞI

605-618

KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDE YANLIŞ ALGILANAN BAZI KELİMELER
ÜZERİNE
AYSUN SOYER

619-630

MELEK GÜNGÖR'ÜN "ŞAKACI HORTLAK İŞBAŞINDA" ADLI ESERİNİN ÇOCUK
KİTAPLARINDA BULUNMASI GEREKEN İÇ VE DIŞ YAPI ÖZELLİKLERİ
AÇISINDAN İNCELENMESİ
YUNUS ŞAKİROĞLU

631-648

YER DEMİR GÖK BAKIR'DA MİTİNİ KURGULAYAN KARAKTERLER
CANAN OLPAK KOÇ

649-658

2024-2025 ÖĞRETİM YILINDA OKUTULAN 5. SINIF TÜRKÇE DERS
KİTAPLARINDAKİ METİNLERİN OKUNABİLİRLİK DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME
YUNUS ŞAKİROĞLU

659-673

FATİH KERİMİ'NİN ESERLERİNDE KADIN TEMASINA TOPLU BİR BAKIŞ
CİHAN ÇAKMAK

674-686

*TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ YAPAY ZEKÂ OKURYAZARLIK
BECERİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*
BÜNYAMİN SARİKAYA

687-699

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GÖÇMEN ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
BÜNYAMİN SARİKAYA, NİHAT KAVAN

700-703

CÂHİLİYE ARAPLARINDA BİR FAL ÇEŞİDİ OLAN REML
MEHMET BÖLÜKBAŞI

704-713

*EXAMİNİNG COLONIALİSM İN THE WORK OF HUCKLEBERRY FINN BY MARK
TWAİN*
MURAT KARAKOÇ

714-728

*EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE GEÇEN KIPÇAK GRUBU TÜRK DİLLERİ
İLE İLGİLİ DİL VERİLERİ*
GÜLŞAH KADEM

729-739

*ÖZEL HASTANELERDE FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ: BORSA
İSTANBUL'DA FAALİYET GÖSTEREN BİR ÖZEL HASTANEDE ARAŞTIRMA*
ÜLKÜ MAZMAN İTİK

740-749

METAFORLARIN EVRENSELLİĞİ MÜMKÜN MÜ?
NESLİHAN KARACAN

750-760

*KARBON MUHASEBESİ: TÜRKİYE VE DÜNYA AÇISINDAN BİR
DEĞERLENDİRME*
ÜLKÜ MAZMAN İTİK, SEVAL ELDEN ÜRGÜP

761-777

YASIN GRAVÜRLERE DÖNÜŞÜMÜ: ALİYE BERGER
GÜLSEREN BUDUMLUİLDEŞ

778-794

*ABDULHAMİD SÜLEYMANOĞLU ÇOLPAN'IN 'BUZILGAN O'LKAGA' ŞİİRİ
ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME*
BAHAR TÜRKYILMAZ

795-808

RUSYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ İÇİN BASTIRILAN BİR İLAN
GENÇ OSMAN GEÇER

809-817

ƏLİ KƏRİM POEZİYASINDA BƏDİİ ASSOSİATİVLİK
CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ OĞLU

818-847

SİVAS AĞIZLARI İLE KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ FONETİK ORTAKLIKLAR
GÜLMİRA OSPANOVA

848-858

GÖYÇAYDAN TOPLANMIŞ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XURAMAN KƏRİMOVA

859-868

ГЕНДЕРЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАРИХИ ДАМУ ҮДЕРІСІ
ЖАРКЫНБИКЕ СҮЛЕЙМЕНОВА, ЖАЗИРА АҒАБЕКОВА

869-880

*KADIN KARAKTERLER BAKIMINDAN KASIMALI BAYALİNOV'UN "ACAR"
HİKÂYESİ VE SAMİ PAŞAZADE SEZAI'NİN "SERGÜZEŞT" ROMANININ
KARŞILAŞTIRILMASI*
AİDA ÖZDEMİR

881-892

*KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE İNSAN SERMAYESİNİN KULLANIMININ
ETKİNLİĞİ*
A. ZHAPAROVA, E. S. SITNIKOVA

893-898

*МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ СӨЙЛЕУ ӘДЕБІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ*
КЕГЕНБАЙ МИРА ИМЕРЖАНҚЫЗЫ

899-909

TÜRK DİLLERİNİN ÖĞRETİMİNDE İLETİŞİMSEL YAKLAŞIM
KUSMANOVA KULZHİBEK ASKENOVNA

910-914

BAHTİYAR VAHABZADE VE MİLLİ İDEOLOJİ
LEYLA ALLAHVERDİYEVA

915-923

19.-21. YÜZYILDA AZERBAIJAN EDEBİYYATINDA FARŞÇADAN ALINTI
KELİMELER
KOLOTOVA VALERİİA DMİTRİEVNA

924-930

READING THE OBJECTIFICATION OF WOMEN IN LINE WITH THE RADICAL
FEMINISM IN BLOODY CHAMBER BY ANGELA CARTER
MURAT KARAKOÇ

931-940

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТКЕ ДЕГЕН
ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ
ЖОРАБЕКОВА МӘДИНА ЖОРАБЕКҚЫЗЫ, НУРЛАНОВА АСЕМ
НУРЛАНҚЫЗЫ

941-945

AZERBAIJAN DİLİNİN HECE ÖZELLİKLERİ
MAHİRA RAHTARİ

946-964

HORYAT ATIŞMALARI
LEMAN SÜLEYMANOVA

965-972

“KARABİBİK” ROMAN YOXSА UZUN HEKAYƏ (TÜRKİYƏ ARAŞDIRMASINDA
JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ)
SİMA ŞEFİZADE

973-981

BOBUR G‘AZALLARINING MAFTUNKOR LEKSİKASI
SHAHNOZA ZİYAMUXAMEDOVA

982-994

BALKANLAR'DA TÜRKÇE EĞİTİMİN YOK EDİLMESİNDE STALİN'İN GİZLİ
PLANLARI
SEVİL ABBASOĞLU İREVANLI

995-1006

ҚАЗАҚ ТІЛІН МӘТІН АРҚЫЛЫ ОҚИТУДЫҢ ТИИМДІЛІГІ
САТБЕКОВА АЙГУЛ АХМЕТҚЫЗЫ

1007-1018

UZBEK HISTORIOGRAPHY RELATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE WITH THE STATES OF TURKESTAN IN THE 16TH-19TH CENTURIES
FARRUKH RAZAKOV

1019-1024

TÜRKİ HALЫҚТАРЫНДАҒЫ КИЕЛІ САҢДАРДЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ
РЫСҚҰЛБЕК ДИДАР ЖЫЛҚЫБАЙҚЫЗЫ

1025-1039

UNUTULMAYA YÜZ TUTMUŞ NEVRUZ GELENEKLERİ
SEVİNC AŞUR KIZI GASIMOVA

1040-1062

TÜRKİYE’NİN KORE SAVAŞI’NA ASKER GÖNDERMESİ VE KOMÜNİST ÖRGÜTLERİN MUHALEFETİ
SERHAT SİPAHİ

1063-1087

AZERBAIJAN, TÜRKİYE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ ORTAK DEYİMLER
ŞEKER MEMMEDOVA

1088-1101

4. SINIF TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ OLAYA DAYALI METİNLERİN ÇOCUK EDEBİYATINDA KARAKTER GELİŞTİRME BAĞLAMINDA İNCELENMESİ
BORA BAYRAM, SEVAL ÇOBAN, OSMAN ÖZBEYAZ, BEDİRHAN GEÇKİL

1102-1117

TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN BİLGİ OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
BİRCAN EYÜP, GONCA AĞCA GEZER

1118-1122

INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM IN HIGHER EDUCATION OF KAZAKHSTAN AND ACADEMIC MOBILITY PROGRAMS OF KHALEL DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY (ATYRAU, KAZAKHSTAN)
TANATAR ASHİROV

1123-1140

**TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN 21. YÜZYIL BECERİLERİNİ ÖĞRETMEYE İLİŞKİN
ÖZ YETERLİKLERİ**

BİRCAN EYÜP, NURCAN BALCI, GONCA AĞCA GEZER

1141-1156

**5. SINIF TÜRKÇE DERS KİTABINDA YER ALAN YAZMA ETKİNLİKLERİNİN
YARATICI YAZMA BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

GÜLHAN AKALAY, YELDA KÖKÇÜ

1157-1176

TÜRKMEN LÄLELERİNDE AİLE

TUĞBA BAYRAKDARLAR

1177-1196

**TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ OLUŞTURDUKLARI BİLGİLENDİRİCİ
METİNLERE YÖNELİK HATA ANALİZİ**

YUSUF ULUĞ, BORA BAYRAM

1197-1222

**ӨЗБЕК ТІЛІ ҚЫПШАҚ ДИАЛЕКТИСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКSIKACЫ
(«АЛПАМЫШ» ЭПОСЫ НЕГІЗІНДЕ)**

ТҮРСЫН Е.Қ., ҚАСЫМБЕКОВ Ә.Қ.

1223-1264

**DOĞU TÜRKİSTAN'IN KURTULUŞ MÜCADELESİNDE YENİ BİR DÖNEM: 2004
SÜRGÜN HÜKÜMETİ**

COŞKUN KUMRU

1265-1274

**2019 VE 2024 ORTAOKUL TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDAKİ 5.
SINIF OKUMA BECERİSİ ÖĞRENME ÇIKTILARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

DURSUN DEMİR

1275-1284

**STRUCTURE AND COMPOSITION OF THE NEW TYPE OF ALISHER NAVOI
AUTHORSHIP CORPUS**

MANZURA ABJALOVA, MAFTUNA SOBİROVA

1285-1304

**ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОСМАНЛЫ ТҮРІКТЕРІ МЕН ҚАЗАҚТАР
АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚАТЫНАСТАР (XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX
ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)**

АҚМАРАЛ ОСПАНОВА

1305-1309

KAZAKLARDA KURŞUN DÖKME GELENEĞİ ÜZERİNE
AKMARAL SABİTOVA

1310-1322

AZERBAYCAN VE ANADOLU` DAN IRAK TÜRKMEN FOLKLORUNA HALK
KÜLTÜRÜNDE DOĞUM ÖNCESİ YAPILAN RİTÜELLER
MELEYKE NİZAMİ KIZI MEMMEDOVA

1323-1333

ҚҰРАННЫҢ КӨНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ
АУДАРМАДАҒЫ ҰҚСАС СӨЗДЕР
САЙПУЛЛА МОЛЛАҚАНАФАТҰЛЫ

1334-1338

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ
AYNURƏ SƏFƏROVA

1339-1348

ZAMAN KONSEPTİ VƏ ONUN MÜASİR MƏDİADA ƏKSİ
ZEYNƏB ƏSKƏROVA

1349-1353

MASOFAVIY TA'LIM VOSITALARI
ISMOILOVA MAHSUMA NARZIQULOVNA

1354-1370

РОЛЬ ТУРЦИИ В ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ ВОЕННОГО КОНФЛИКТА В
СОМАЛИ
OLEKSANDR VERETILNYK

1371-1385

AHMED İBN ABBAS EL-KALKAŞANDI'NİN SUBHU'L A'ŞÂ FÎ SINÂ'ATI'L-İNŞÂ
ESERİNDE AZERBAYCAN ŞEHİRLERİ
KÖNÜL EYVAZOVA

1386-1398

İKİNCİ VE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ELEKTRONİK
SINAVLAR
RAMAZAN ERYILMAZ

1399-1411

GÜNÜMÜZDE TÜRK DÜNYASI İÇİN ORTAK ALFABE SORUNU
ELÇİN İBRAHİMOV

1412-1433

*TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI DOIRASIDA MADANIY-MA'RIFIY
HAMKORLIK ("TURKIY ADABIYOT DURDONALARI" MISOLIDA)*
TOJIYEV DOSTONJON BEKNAZAR O'G'LI

1434-1438

*MODERN MEDIA AND LANGUAGE: HOW STREAMING AND INTERACTIVE
PROGRAMS AFFECT CHILDREN'S SPEECH DEVELOPMENT*
DİNARA MEİRAMBEKKZY

1439-1449

MÜƏLLİF TƏNQİDİNİN KONSEPSİYASI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ
NURLANE MEMMEDOVA

1450-1460

*SOCIAL POLICY AS AN IMPORTANT DIRECTION IN THE DEVELOPMENT OF
STATESHIP*
AZER MUSTAFAYEV, ZEYNADDİN SHABANOV

1461-1487

*X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA GÖÇLERİN
GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ*
ABDULLAH KAYA, SERKAN TOPTAŞ

1488-1496

*THE ROLE OF SULTAN HOSSEIN BAYAQARA TIMURID IN THE DEVELOPMENT
OF IRANIAN CULTURE AND CIVILIZATION*
MARYAM MAFI, ABBAS IQBAL MEHRAN

1497-1508

*EXAMINING THE ROLE OF THE TIMURID GOVERNMENT IN THE
ADVANCEMENT OF MEDICINE*
ABBAS IQBAL MEHRAN, ZAHRA IQBAL MEHRAN, PARASTO IQBAL MEHRAN

1509-1525

*STUDYING THE TITLE OF THE CHURCH OF ECHMIADZIN IN RELATIONS BETWEEN
IRAN AND THE OTTOMAN EMPIRE BASED ON HISTORICAL SOURCES*
MOHAMMAD REZA ALAM, ABBAS EQBAL MEHRAN

1526-1535

*THE ROLE AND IMPORTANCE OF ASHIQLAR LITERATURE AND MUSIC
AMONG TURKIC-SPEAKING PEOPLE*
ALI BAHRANIPOUR, ABBAS EQBAL MEHRAN

1536-1545

*THE ROLE OF TURKIC-SPEAKING GOVERNMENTS IN THE DEVELOPMENT OF
CULTURE AND CIVILIZATION CASE STUDY OF THE SELJUK GOVERNMENT)***ABBAS IQBAL MEHRAN, FATEMEH IQBAL MEHRAN, FATEMEH HADIDI**

1546-1557

*ACHIEVING EQUIVALENCE IN TRANSLATING ADVERTISING TEXTS FROM
ENGLISH TO RUSSIAN***TOLKYN ABDRAKHMANOVA**

SEMPOZYUM KURULLARI

Sempozyum Başkanları

Prof. Dr. Necati DEMİR Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı

Prof. İdrissov Salamat Nurmuhanulı H. Dosmuhamedov Atırov Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu Başkanları

Prof. Dr. Adem ÖGER Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Berker KURT Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ

Dr. Mustafa Latif EMEK

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK Ardahan Üniversitesi

Prof. Dr. Turgut TOK Pamukkale Üniversitesi

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Adem ÖGER *Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi

Prof. Dr. Alla Levitskaia Komrat *Devlet Üniversitesi Ekonomi Bölümü

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Bahar GÜNEŞ *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Prof. Dr. Benedek PERI *Budapeşte ELTE Üniversitesi Türkoloji Bölümü

Prof. Dr. Bülent AKSOY *Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Cavit YEŞİLYURT *Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Diana Nikoglo*Moldova Kültürel Miras Enstitüsü

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ *Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Erkan YEŞİLTAŞ *Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih ÖZEK *Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KIVRIM *Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Jale GARİBOVA *Azerbaycan Diller Üniversitesi

Prof. Dr. Kemalettin DENİZ *Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Konstantin TAVŞANCI *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK *Gotse Delçev Üniversitesi /Kuzey Makedonya

- Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ *Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Mutlu DEVECİ *Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER *Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Prof. Dr. Sergey ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU *Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Türker KURT *Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ *Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki BOYRAZ *İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAYASANDIK *Abdullah Gül Üniversitesi
Doç. Dr. Berker KURT *Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Georgi SULT * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Gül Banu DUMAN *Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA *Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü /
Kazakistan
Doç. Dr. Güllü KARANFİL * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Irina POKROVSKA *Taras Shevchenko Uluslararası
Üniversitesi/Ukrayna
Doç. Dr. İlhan UÇAR *Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Liudmila FEDOTOVA *Komrat Devlet Üniversitesi / Moldova
Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU *Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Necati CİZRELİOĞLULARI *Kıbrıs İlim Üniversitesi
Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ *Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KARATAŞ *Abdullah Gül Üniversitesi
Doç. Dr. Oksana SORONİKA *Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan
Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU *Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Onur TAYDAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Osman YILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
Doç. Dr. Qaliba HACİYEVA *Nahcivan Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Remzi AYDIN *Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA *Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Selman ABLAK *Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Segheyi ZAHARİA * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sofya Sulak *M. V. Marunovic Adına Bilim-Araştırma Merkezi
Doç. Dr. Svetlana İgorevna Cenova *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi
Fakültesi
Doç. Dr. Tudora ARNAUT *Taras Shevchenko Üniversitesi / Ukrayna
Doç. Dr. Ümit EKER *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Costati TAVŞANJİ * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. İvanna Bankova * Komrat Devlet Üniversitesi

- Doç. Dr. Liubov Çimpoeş * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Liudmila Kior * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Liudmila Neikovcena * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Liudmila TODORIÇ * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Maria KARABET* Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Oksana CURTEVA * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Serhgey CARA * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sofia SULAC * Komrat Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Svetlana GENOVA * Komrat Devlet Üniversitesi
Dr. Ivanna BANKOVA * Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz Filolojisi Ana
Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ *Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI *Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KARATAŞ *Yıldırım Bayezit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ergun ACAR *Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Fırat SAYLAN *Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN *Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TATÇI *Gazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Olga PIŞNÖHA *Taras Shevchenko Uluslararası
Üniversitesi/Ukrayna
Dr. Öğr. Üyesi Galina MUTAF *Komrat Devlet Üniversitesi Gagavuz
Filolojisi Ana Bilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ *Kıbrıs İlim Üniversitesi / KKTC
Dr. Maria Alexandrovna KARABET *Komrat Devlet Üniversitesi Ekonomi
Fakültesi
Dr. Murat SARIBAŞ *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Petri Paşalı * Komrat Devlet Üniversitesi
Dr. Mustafa Latif EMEK
Öğretim Üyesi Kyurkchu Vitaliy İvanoviç* Komrat Devlet Üniversitesi
Ekonomi Fakültesi
Yazar/Tarihçi Stepan Bulgar Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi-Moldova
Saypulla Mollakanağatılı *H. Dosmuhamedov Atrav Üniversitesi

SEMPOZYUM PROGRAMI

24.10.2024 / Perşembe		
AÇILIŞ		
08.50 09.30	Doç. Dr. Berker KURT <i>Düzenleme Kurulu Başkanı</i>	<i>8. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'na Dair</i>
	Prof. Dr. Adem ÖGER <i>Düzenleme Kurulu Başkanı</i>	<i>Açılış Konuşması</i>
	Prof. İdrissov Salamat Nurmuhanlı <i>H. D. Atırav Üniversitesi Rektörü</i>	<i>Açılış Konuşması</i>
	Prof. Dr. Necati DEMİR <i>Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı</i>	<i>Açılış Konferansı</i> İSKİTLER / SAKALAR'IN COĞRAFYASI

1. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV
1.	09.30	Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV	TÜRK DÜNYASINDA ALFABE TARTIŞMALARI
2.	09.40	Dr. Kemale ELEKBEROVA	TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEN AZERBAYCAN KONUŞMA DİLİNE GEÇMİŞ SÖZLER ÜZERİNE
3.	09.50	Böyükxanım EMİNLİ	DİLİN EKOLOJİYASI
4.	10.00	Mancanova Günel RİZVAN Mustafayeva Günay VAQİF	ÜSLUBİ LEKSİKADA SİNONİMLƏR
5.	10.10	Doç. Dr. Leman SÜLEYMANOVA	XORYAT DEYİŞMƏLƏRİ
SALON 2		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Çağdaş YÜKSEL
6.	09.30	Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK	14. – 19. YÜZYILLARI ARASINDA OSMANLI İDARESİNİN PRİZREN'DE YÜKSEK ÖĞRENİM ALANINDAKİ FAALİYETLERİ
7.	09.40	Arş. Gör. Dr. Serhat SİPAHİ	TÜRKİYE'NİN KORE SAVAŞI'NA ASKER GÖNDERMESİ VE KOMÜNİST ÖRGÜTLERİN MUHALEFETİ
8.	09.50	Doç. Dr. Çağdaş YÜKSEL	NAPOLYON KARŞISINDA RUSLARIN GERİ ÇEKİLİŞİ VE SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ÖNCESİNDE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SAKARYA'NIN

			DOĞUSUNA ÇEKİLME KARARI HAKKINDA BİR KARŞILAŞTIRMA
9.	10.00	Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	DOĞU TÜRKİSTAN'IN KURTULUŞ MÜCADELESİNDE YENİ BİR DÖNEM: 2004 SÜRGÜN HÜKÜMETİ
10.	10.10	Doç.Dr. Hanife ALACA	OSMANLI DEVLETİ İLE BUHARA HANLIĞI ARASINDA ELÇİLER İLE GÖNDERİLEN HEDİYELER (1690- 1712)
SALON 3		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
11.	09.30	Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	AŞIK İSRAFİ'İN HİKAYELERİNDE GÜRCİSTAN VE GÜRCÜLER
12.	09.40	Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	GAGAVUZ MASALLARINDA BAŞLANGIÇ VE BİTİŞ FORMELLERİ
13.	09.50	Prof. Dr. Kadriye TÜRKAN	KAZAK MASALLARINDA UYKU OLGUSU
14.	10.00	Doç. Dr. Ümit Özgür DEMİRCİ	KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDEKİ BAZI İBARELER ÜZERİNE
15.	10.10	Arş. Gör. Pervin EYVAZOV	PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN TÜRKÇENİN LEKSİK SEMANTİK YAPISIYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ
SALON 4		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. I. M. NARZİQULOVNA
16.	09.30	Prof. Dr. Safarova Nigora AKHUNZHANOVNA	СОВРЕМЕННЫЕ АНЕКДОТЫ И ИХ ОСОБЕННОСТИ
17.	09.40	Qodirova Gulrux HAMİDJONOVNA Doç. Dr. Ismoilova Mahsuma NARZİQULOVNA	MATHCAD PROGRAMINDA YİNELEME YÖNTEMİNİ KULLANARAK DENKLEMLERİ ÇÖZME
18.	09.50	Halilov J.N.	ҚАДИМГИ ПОЙКЕНТ ТАРИХИДА ИСЛОМНИНГ ЎРНИ
19.	10.00	PhD Student AKHMEDOVA Shokhista Researcher Parmanova MİRKOMİL	THE STUDY OF THE LIFE AND WORK OF OMON MATJAN IN UZBEK LITERARY STUDIES
20.	10.10	Shamsiyeva Manzura Bababekovna	DİLBİLİMDE PEYZAJ İMGESİNİN ANTROPOSENTRİK ÇALIŞMASI

2. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1	Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Gıyasettin AYTAŞ
----------------	------------------------	-----------------------------------

21.	10.30	Prof. Dr. Gıyasettin AYTAŞ	İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ DOĞURDUĞU SOSYAL VE SİYASAL DEĞİŞİMİN TÜRK ROMANINA YANSIMASI
22.	10.40	Doç. Dr. Bekir DİREKÇİ Mert ÇAKIR	TÜBİTAK MERAKLI MİNİK DERGİSİNİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
23.	10.50	Dr. Aysun SOYER	KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDE YANLIŞ ALGILANAN BAZI KELİMELE ÜZERİNE
24.	11.00	Dr. Öğr. Ü. Okan ÖZKARA	MODERN ROMAN VE POSTMODERN ROMAN ARASINDA BİÇEMBİLİMSEL BİR KARŞILAŞTIRMA
25.	11.10	Doç. Dr. Canan OLPAK KOÇ Aylin YALÇIN	NAR AĞACI ROMANINDA KURGU ZEMİNİ OLARAK 'MUHACİRLİK'
SALON 2		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Cihan ÇAKMAK
26.	10.30	Dr. Öğr. Üyesi Murat KARAKOÇ	KADININ NESNELEŞMESİNİ RADİKAL FEMİNİZM DOĞRULTUSUNDA ANGELA CARTER'İN KANLI ODA ESERİNDE OKUMAK
27.	10.40	Dr. Kamile SERBEST	UYGUR TÜRKLERİNDE DOĞA VE EVRENLE İLGİLİ BİLGİ VE UYGULAMALARIN AKTARIMINDA KADININ ROLÜ
28.	10.50	Doç. Dr. Simge ÜNLÜ Bakr Al-DULAIMI	İRAK'TA KADINLARA YÖNELİK SEMBOLİK ŞİDDET: FACEBOOK ÜZERİNDEN YAYGINLAŞAN TEHDİT ÜZERİNE BİR İNCELEME
29.	11.00	Prof. Dr.Cihan ÇAKMAK	FATİH KERİMİ'NİN ESERLERİNDE KADIN TEMASINA TOPLU BİR BAKIŞ
30.	11.10	Aida ÖZDEMİR	KADIN KARAKTERLER BAKIMINDAN KASIMALI BAYALİNOV'UN ACAR HİKÂYESİ VE SAMİ PAŞAZADE SEZAI'NİN SERGÜZEŞT ROMANININ KARŞILAŞTIRILMASI
SALON 3		Oturum Başkanı:	Prof.Dr. Hakan UŞAKLI
31.	10.30	Gulnoza Voxidjonovna Abdullayeva	ÇOCUK ŞİİRİNDE SANATSAL İMAJ VE BECERİ

32.	10.40	Doç. Dr. Müzeyyen ALTUNBAY	MUZIR NEŞRİYAT KANUNU ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE ÇOCUK YAYINCILIĞINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ
33.	10.50	Prof.Dr. Hakan UŞAKLI	DRAMAYLA DEDE KORKUTTU ANLAMAK
34.	11.00	Dr. Öğr. Üyesi Yunus ŞAKIROĞLU	MELEK GÜNGÖR'ÜN "ŞAKACI HORTLAK İŞBAŞINDA" ADLI ESERİNİN ÇOCUK KİTAPLARINDA BULUNMASI GEREKEN İÇ VE DIŞ YAPI
35.	11.10	Dilarə Rüstəm qızı QULİYEVA	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ
SALON 4		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Mahsuma ISMOİLOVA
36.	10.30	Shahnoza Ziyamuxamedova	BOBUR G'AZALLARINING MAFTUNKOR LEKSİKASI
37.	10.40	Kurbanov MURODZHAN	"KASHKULİ SALİMİY" ASARI - MA'NAVİY MEROSİMİZ DURDONASI
38.	10.50	Doç. Dr. Mahsuma ISMOİLOVA	UZAKTAN EĞİTİM ARAÇLARI
39.	11.00	Manzura Abjalova Maftuna Sobirova	YENİ TIPTAKİ ALİŞER NAVİY YAZARLIK KORPUSUNUN YAPISI VE KOMPOZİSYONU
40.	11.10	PhD Nargiza Kamolova	SU KAYNAKLARININ YANLIŞ KULLANIMININ TRAJİK SONUÇLARI VE ÇÖZÜMLERİ

3. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Abdullah KAYA
41.	11.30	Prof. Dr. Abdullah KAYA	X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA GÖÇLERİN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ
42.	11.40	Dr. Sevinc QASIMOVA	UNUDULMAQDA OLAN NOVRUZ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ
43.	11.50	Dr. Akmaral Ospanova	ÇARLIK RUSYA DÖNEMİNDE OSMANLI TÜRKLERİ VE KAZAKLAR ARASINDAKİ SİYASİ İLİŞKİLER (XIX YY. SONU VE XX YY. BAŞLANGICI)
44.	12.00	Dr. Öğr. Üyesi Rövsen MEMMEDOV	AZERBAYCAN EDEBİYATINDA İNSAN KAVRAMI VE ONUN GELİŞİM YÖNLERİ* (1960'LI-1970'Lİ YILLAR)

45.	12.10	Dr. Öğr. Üyesi Gülşah KADEM	EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE GEÇEN KIPÇAK GRUBU TÜRK DİLLERİ İLE İLGİLİ DİL VERİLERİ
SALON 2		Oturum Başkanı:	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ
46.	11.30	Dr. Öğr. Üyesi Selami İNCE	SİNEMADA NUH TUFANI VE ŞAHMERAN TEMSİLİ
47.	11.40	Dr. Öğr. Üyesi Tuğba BAYRAKDARLAR	TÜRKMEN LÂLELERİNDE AİLE
48.	11.50	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ	ROMANYA BRAŞOV KARA KİLİSE'DE TÜRK TEKSTİLLERİ
49.	12.00	Emil Raul oğlu Ağayev	"VICTORY" THEME IN THE CREATIVITY OF AZERBAIJAN PAINTERS
50.	12.10	Dr. Neslihan KARACAN	METAFORLARIN EVRENSELLİĞİ MÜMKÜN MÜ?
SALON 3		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Saipulla SAPANOV
51.	11.30	Tolkyn ABDRAKHMANOVA	REKLAM METİNLERİNİN İNGİLİZCE'DEN RUSÇA'YA ÇEVİRİSİNDE DENKLİĞİN SAĞLANMASI
52.	11.40	Магистрант Мәдина ЖОРАБЕКОВА	МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТКЕ ДЕГЕН
53.	11.50	Riskulbek Didar ZHALKYBAYEVNA	TÜRK HALKLARINDA KUTSAL SAYILARIN SEMBOLİK DEĞERİ
54.	12.00	Kegenbai Mira IMERZHANKYZY	МАҚАЛ - МӘТЕЛДЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ СӨЙЛЕУ ӘДЕБİN ҚАЛЫПТАСТЫРУ
55.	12.10	Prof. Dr. Saipulla SAPANOV	ТУРКИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ВЕКТОРЫ СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ
SALON 4		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Umarova SOHİBA
56.	11.30	Doç. Dr. Umarova SOHİBA	HOREZM EDEBİYAT OKULU, TÜRK HALKLARININ KÜLTÜRÜNÜN AYRILMAZ BİR PARÇASIDIR
57.	11.40	R. RAVSHANOV	THE CUSTOM OF PRESERVING TUG (SHTANDARTS) IN BUKHARA PILGRIMAGE BURIAL GROUNDS
58.	11.50	Madaminova Muhabbat Sotvoldiyevna	KONUŞMANIN BİREYSİLLİĞİNİ SAĞLAYAN SÖZDİZİMSEL DÜZEYDEKİ DİL BİRİMLERİNİN DİLBİLİMSEL PRAGMATİK DOĞASI

59.	12.00	Asistan Öğretmen Farrukh Razakov	16.-19. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE TÜRKİSTAN DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ÖZBEK TARİHYAZIMI
60.	12.10	Tojiyev Dostonjon	TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ÇERÇEVESİNDE KÜLTÜREL VE EĞİTSEL İŞBİRLİĞİ ('TÜRK EDEBİYATININ İNCİLERİ' ÖRNEĞİ)

4. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ
61.	12.30	Öğr. Gör. Gökhan HAMZAÇEBİ Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	TÜRK KÜLTÜR VE FOLKLOR TARİHİ İÇİNDE DAVUL'UN YERİ
62.	12.40	Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ Öğr. Gör. Gökhan HAMZAÇEBİ	GEZGİNLER TEBRİZ VE UZUN HASAN
63.	12.50	Sima ŞEFİZADE	"KARABİBİK" ROMAN YOXSAA UZUN HEKAYƏ (TÜRKİYƏ ARAŞDIRMASINDA JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ)
64.	13.00	Doç. Dr. Mesude Hülya DOĞRU	20. YÜZYILDA HAZIRLANMIŞ İKİ FATİH ALBÜMÜNDE BULUNAN FATİH PORTRELERİ
65.	13.10	Kübra BARAN Prof. Dr. Başak KOCA ÖZER	HOLLANDA VE ALMANYA'DA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMENLERDE ÖZ BİLDİRİM İLE ÖLÇÜLEN BOY, KİLO VE BEDEN KİTLE ENDEKSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
SALON 2		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA
66.	12.30	Doç. Dr. Emine BALCI Bekis ERGÜN	WEB 2 ARAÇLARININ İLKOKUL DÜZEYİNDE KÜLTÜREL DEĞERLERİN TANITIMI AMAÇLI KULLANIMI: YUNUS EMRE ÖRNEĞİ
67.	12.40	Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA	TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ YAPAY ZEKÂ OKURYAZARLIK BECERİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
68.	12.50	Dr. Öğr. Üyesi Yunus ŞAKIROĞLU	2024-2025 ÖĞRETİM YILINDA OKUTULAN 5. TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ METİNLERİN OKUNABİLİRLİK DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

69.	13.00	Dr. Öğr. Üyesi Dursun DEMİR	2019 VE 2024 ORTAOKUL TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDAKİ 5. SINIF OKUMA BECERİSİ ÖĞRENME ÇIKTILARININ KARŞILAŞTIRILMASI
70.	13.10	Dr. Öğr. Üyesi Yelda KÖKÇÜ Gülhan AKALAY	5. SINIF TÜRKÇE DERS KİTABINDA YER ALAN YAZMA ETKİNLİKLERİNİN YARATICI YAZMA BAĞLAMINDA İNCELENMESİ
SALON 3		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Z. SULEİMENOVA
71.	12.30	Prof. Dr. Zharkynbike SULEİMENOVA Ass. Prof. Dr. Zhazira Agabekova	ГЕНДЕРЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАРИХИ ДАМУ ҮДЕРІСІ
72.	12.40	Tursun E.K., Kasimbekov A.K.	ӨЗБЕК ТІЛІ ҚЫПШАҚ ДИАЛЕКТИСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКSIKACЫ
73.	12.50	Meirambekkyzy Dinara	"MODERN MEDIA AND LANGUAGE: HOW STREAMING AND INTERACTIVE PROGRAMS AFFECT CHILDREN'S SPEECH DEVELOPMENT"
74.	13.00	Сатбекова Айгүл Ахметқызы	ҚАЗАҚ ТІЛІН МӘТІН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ
75.	13.10	Dr. Yalçın YURDAKUL	AFGANİSTAN COĞRAFYASINDA ÖZBEK VARLIĞI İLE AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİNDE DİL İÇİ VE DİL DIŞI ETKİLER
SALON 4		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Azer MUSTAFAYEV
76.	12.30	Doç. Dr. Azer MUSTAFAYEV Doç. Dr. Zeynaddin SHABANOV	DEVLETÇİLİĞİN GELİŞİMİNDE ÖNEMLİ BİR YÖN OLARAK SOSYAL POLİTİKA
77.	12.40	Aida TEYMUROVA	KAFKASYA ARNAVUTLUK'UNUN BATI SINIRLARI SORUNU
78.	12.50	Öğr. Dr. Ramil BAYRAMOV	TÜRK DÜNYASINDA AYRIMLAR VEYA AYRIMLARIN TÜRK DÜNYASI
79.	13.00	Sevil Vəliyeva	İNGİLİS SİYASİ DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN FUNKSİYALARI
80.	13.10	Leyla Allahverdiyeva	BAHTİYAR VAHABZADE VE MİLLİ İDEOLOJİ

5. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1	Oturum Başkanı:	Prof.Dr. Akbar SABİRDİNOV
----------------	------------------------	----------------------------------

81.	13.30	Doç. Gulnoza Oripova	RAUF PARFI'NİN ŞİİRİNDE MELODİ VE MÜZİKALİTENİN İFADESİ
82.	13.40	Prof.Dr. Akbar SABİRDİNOV	OYBEK VE TÜRK EDEBİYATI
83.	13.50	Guzal Rustam qizi Xidirova	THE TURKISH ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF CENTRAL ASIAN HYDRONYMS IN "TARİHI RASHIDI" (THE 1 ST HALF OF THE XVI TH CENTURY)
84.	14.00	Bozorova Nasiba Polotjonovna	ALISHER NAVOI'NİN NA'T GAZELLERİ HAKKINDA
85.	14.10	Gafurova Dilobar G'ayrataliyevna	KAHRAMANIN PSİKOLOJİSİNİ ORTAYA ÇIKARMADA SANATSAL DETAYIN ROLÜ
SALON 2		Oturum Başkanı:	Prof h.c Mehmet Şükrü GÜZEL
86.	13.30	Prof h.c Mehmet Şükrü GÜZEL	BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SÖZLEŞMESİ'NE GÖRE KUDÜS ŞEHRİNİN UNUTULMUŞ HUKUKİ STATÜSÜ
87.	13.40	A. Zhaparova Prof. Dr. E. S. Sitnikova	KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE İNSAN SERMAYESİNİN KULLANIMININ ETKİNLİĞİ
88.	13.50	Dr. Oleksandr VERETİLNYK	THE ROLE OF TURKEY IN THE INTERNATIONALİZATION OF THE ARMED CONFLICT IN SOMALİA
89.	14.00	Derya SOYSAL	KAZAKİSTAN VE AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ARASINDAKİ İLİŞKİLER RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION (EU)
90.	14.10	Doç. Dr. Genç Osman GEÇER	RUSYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ İÇİN BASTIRILAN BİR İLAN
SALON 3		Oturum Başkanı:	Dr. Öğr. Üyesi Fegani BEYLER
91.	13.30	Коммуникативный Кульжибек Кусманова	TÜRK DİLLERİNİN ÖĞRETİMİNDE İLETİŞİMSEL YAKLAŞIM
92.	13.40	Bilim Uzmanı Saipulla Mollakanagatuly	UR'AN'IN ESKİ TÜRKÇE TERCÜMESİ VE KAZAKÇA TERCÜMESİNDEKİ BENZER KELİMELE
93.	13.50	Akmaral SABİTOVA	KAZAKLARDA KUŞUN DÖKME GELENEĞİ ÜZERİNE
94.	14.00	Dr. Öğr. Üyesi Fegani BEYLER	TÜRKOLOG V. G. EGOROV'UN (1880-1974) ÇUVAŞ DİLİ ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

95.	14.10	Öğr. Gör. Görevlisi Onur ÇETİN Öğr. Gör. Abdurrahim YILDIZ	YABANCI SEYYAHLARIN TANIKLIĞIYLA OSMANLI HALKINDA GEÇİŞ RİTÜELLERİ
SALON 4		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Vedi AŞKAROĞLU
96.	13.30	Prof. Dr. Vedi AŞKAROĞLU	ATAERKİL DÜZENİN KATI KODLARI İÇİNDE EDNA'NIN UYANIŞI
97.	13.40	Prof. Dr. Vedi AŞKAROĞLU	BYRON'IN KAHRAMANI VE ROMANTİZMDEKİ YERİ
98.	13.50	Dr. Öğr. Üyesi Murat KARAKOÇ	MARK TWAIN'İN HUCKLEBERRY FINN'İN MACERALARI ADLI ESERİNDE SÖMÜRGEÇİLİK KAVRAMININ İNCELENMESİ
99.	14.00	Arş. Gör. Dr. Bahar TÜRKYILMAZ	ABDULHAMİD SÜLEYMANOĞLU ÇOLPAN'IN 'BUZİLGAN O'LKAGA' ŞİİRİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME
100.	14.10	Doç. Dr. Canan OLPAK KOÇ	YER DEMİR GÖK BAKIR'DA MİTİNİ KURGULAYAN KARAKTERLER

6. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK
101.	14.30	Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK Doç. Dr. Ayşe ARSLAN ÇAVUŞOĞLU	EDEBİYAT METNİ TERCİHLERİNDE ÖĞRENCİLERİN BİLİŞSEL VE DUYUŞSAL GEREKÇELERİ. ALMANCA ÖĞRETMENLİĞİ ÖĞRENCİLERİ ÖRNEKLEMİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA
102.	14.40	Sevil İREVANLI	BALKANLAR'DA TÜRKÇE EĞİTİMİN YOK EDİLMESİNDE STALİN'İN GİZLİ PLANLARI
103.	14.50	Doç. Dr. Bora BAYRAM Seval ÇOBAN Osman ÖZBEYAZ Bedirhan GEÇKİ	4. SINIF TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ OLAYA DAYALI METİNLERİN ÇOCUK EDEBİYATINDA KARAKTER GELİŞTİRME BAĞLAMINDA İNCELENMESİ
104.	15.00	Yusuf ULUĞ Doç. Dr. Bora BAYRAM	TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ OLUŞTURDUKLARI BİLGİLENDİRİCİ METİNLERE YÖNELİK HATA ANALİZİ
105.	15.10	Dr. Öğr. Üyesi Gülmira OSPAÑOVA	SİVAS AĞIZLARI İLE KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ FONETİK ORTAKLIKLAR
SALON 2		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Engin ÇELEBİ
106.	14.30	Prof. Dr. Burçin BOZDOĞANOĞLU	VERGİ YARGISINDA PARASAL SINIR KAVRAMI VE 7524 SAYILI KANUN

		Arş. Gör. Ayşegül YÜCEL	KAPSAMINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ
107.	14.40	Doç. Dr. Ülkü MAZMAN İTİK	ÖZEL HASTANELERDE FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ: BORSA İSTANBUL'DA FAALİYET GÖSTEREN BİR ÖZEL HASTANEDE ARAŞTIRMA
108.	14.50	Doç. Dr. Ülkü MAZMAN İTİK Doç Dr Seval ELDEN ÜRGÜP	KARBON MUHASEBESİ; DÜNYA VE TÜRKİYE AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME
109.	15.00	Doç. Dr. Engin ÇELEBİ	TOPLUMSAL KİMLİK İMAJI VE HALKLA İLİŞKİLER
110.	15.10	Doç.Dr. Mehmet BÖLÜKBAŞI	CÂHİLİYE ARAPLARINDA BİR FAL ÇEŞİDİ OLAN REML
SALON 3		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Kemal POLAT
111.	14.30	Tanatar Ashirov	INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM IN HIGHER EDUCATION OF KAZAKHSTAN AND ACADEMIC MOBILITY PROGRAMS OF KHALEL DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY (ATYRAU, KAZAKHSTAN)
112.	14.40	Yernar ABZALOV	XIX-XX FАСЫРДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ДІНИ БІЛІМ АЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
113.	14.50	Yard. Doç.Dr. Baktybek ISAKOV	KIRGIZ BOY SİSTEMİ: TARİHİ GÖÇLER VE SÜLALE KARIŞIMI
114.	15.00	Prof. Dr. Kemal POLAT Hakan ERCAN	KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN VE TÜRKİYE'DE ASKER UĞURLAMA TÖRENİ
115.	15.10	Emil AĞAYEV	AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA "ZƏFƏR" MÖVZUSU
SALON 4		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Emine BALCI
116.	14.30	Doç. Dr. Emine BALCI Büşra KARAÇİZMELİ	2024 TÜRKİYE YÜZYILI MAARİF MODELİ İLKOKUL 1. SINIF TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI HAKKINDA ÖĞRETMEN VE VELİLERİN GÖRÜŞLERİ
117.	14.40	Dr. Ramazan ERYILMAZ	İKİNCİ VE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ELEKTRONİK SINAVLAR
118.	14.50	Kübra Sena GENÇ	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN YARATICI YAZMA BECERİLERİNİ

		Dr. Öğr. Üyesi Yelda KÖKÇÜ	GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ETKİNLİK ÖRNEKLERİ
119.	15.00	Doç. Dr. Bircan EYÜP Nurcan BALCI Gonca AĞCA GEZER	TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN 21. YÜZYIL BECERİLERİNİ ÖĞRETMEYE İLİŞKİN ÖZ YETERLİKLERİ
120.	15.10	Dr. Öğr. Üyesi Özlem KURT	YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİ DERS MATERYALLERİNDE YER ALAN ETKİLEŞİMLİ UYGULAMALARIN İNCELENMESİ: YEDİ İKLİM ÖRNEĞİ

7. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 1		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Gül Banu DUMAN
121.	15.30	Doç. Dr. Gül Banu DUMAN Dr. Aray MUKAZHANOVA	TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE PODCASTLERİN TEMEL DİL BECERİLERİNE ETKİSİ
122.	15.40	Dr. Aray MUKAZHANOVA Doç. Dr. Gül Banu DUMAN	DİL ÖĞRETİMİNDE KÜLTÜREL ÖGELERİN ÖNEMİ
123.	15.50	Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA Bilim Uzmanı Öğretmen Nihat KAVAN	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GÖÇMEN ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
124.	16.00	Arş. Gör. Arzu CANTÜRK Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI	SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA TÜRK DÜNYASI: 2005, 2018 VE 2024 PROGRAMLARINA İLİŞKİN BİR İNCELEME
125.	16.10	Doç. Dr. Bircan EYÜP Gonca AĞCA GEZER	TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN BİLGİ OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
126.	16.20	Şeker MEMMEDOVA	AZERBAIJAN, TÜRKİYE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ ORTAK DEYİMLER
SALON 2		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Muhittin TURAN
127.	15.30	Dr. Öğr. Üyesi Erdem AKIN	ANKARA TÜRKÜLERİNDE İDEALİZE EDİLMİŞ GÜZELLİĞİN GÖSTERGESİ OLARAK SEVGİLİ TİPOLOJİSİ
128.	15.40	Dr. Öğr. Üyesi Gülseren BUDUMLU İLDEŞ	YASIN GRAVÜRLERE DÖNÜŞÜMÜ: ALİYE BERGER

129.	15.50	Doç. Dr. Muhittin TURAN	XVII. YÜZYIL DİVAN ŞAİRLERİNDEN AKSARAYLI HASAN RIZÂ'NİN KÂN-I MA'ÂNÎ ADLI FARŞÇA-TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜĞÜNÜN YENİ BİR NÜSHASI
130.	16.00	Doç. Dr. Mehmet BÖLÜKBAŞI	ARAPÇA'DAN BATI DİLLERİNE GEÇEN BAZI TERİMLER VE KELİMELER
131.	16.10	Arş. Gör. Dr. Merve KOLİKPİNAR	HAL EKLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNE KULLANIMININ ÇAĞATAYCA FİİLLERİN DURUM EKLI TAMLAYICILARININ TESPİTİNE ETKİSİ
SALON 3		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Meleyke MEMMEDOVA
132.	15.30	Lala HAMZAYEVA	THEOLINGUISTICS AS THE FIELD OF THE LINGUISTICS
133.	15.40	Mətanət MƏHƏRRƏMOVA	KOQNİTİV DİLÇİLİK-YENİ FƏNLƏRARASI BİLİK SAHƏSİ KİMİ COGNITIVE LINGUISTICS AS A NEW INTERDISCIPLINARY FIELD OF KNOWLEDGE
134.	15.50	Zeynep ASKEROVA	ZAMAN KAVRAMI VƏ MODERN MEDYADAKI YANSIMASI
135.	16.00	Doç. Dr. Meleyke MEMMEDOVA	AZERBAJCAN VE ANADOLU` DAN IRAK TÜRKMEN FOLKLORUNA HALK KÜLTÜRÜNDE DOĞUM ÖNCESİ YAPILAN RİTÜELLER
136.	16.10	Qara ƏHMƏDOV	ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUBLARI” ƏSƏRİNDƏ DİNİ MİFOLOJİ TERMINOLOGİYA
137.	16.20	Mətanət AĞASIYEVA	XINALIQ DİLİNDƏ SAY SİSTEMİ NUMBER SYSTEM IN KHINALIG LANGUAGE
SALON 4		Oturum Başkanı:	Abbas EGHBALMEHRAN
138.	15.30	Mohammad Reza ALAM Abbas EGHBALMEHRAN	İRAN-OSMANLI İLİŞKİLERİNDE OCH KELİSA (ECHMİADZİN) UNVANININ TARİHİ KAYNAKLARA DAYALI OLARAK İNCELENMESİ
139.	15.40	Ali BAHRANİPOUR Abbas EGHBALMEHRAN	AŞIKLAR'IN EDEBİYAT VE MÜZİĞİNİN TÜRKÇE KONUŞAN HALKLAR ARASINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ
140.	15.50	Abbas EGHBALMEHRAN Fatemeheghbal	THE ROLE OF TURKISH LANGUAGE GOVERNMENTS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURE AND

		MEHRAN Fatemeh HADİDİ	CIVILIZATION (CASE STUDY OF THE SELJUK GOVERNMENT)
141.	16.00	Abbas EGHBALMEHRAN Zahra EGHBALMEHRAN Parasto EGHBALMEHRAN	TİMURLU HÜKÜMETİNİN TIBBİ İLERLEMEDEKİ ROLÜNÜN İNCELENMESİ
142.	16.10	Maryam Mafi Abbas EGHBALMEHRAN	İRAN KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN GELİŞMESİNDE SULTAN HÜSEYİN BAYKRA TİMURİ'NİN ROLÜ
143.	16.20	Doç. Dr. Naile ASKER	GÜNEYBATI KAFKASYA` DA AKÇA/AĞCA TOPONİMİNİN YAYILMA COĞRAFYASI

8. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

SALON 2		Oturum Başkanı:	Gönül EYVAZOVA
144.	17.30	Rəna BAHADURZADƏ	A.BAKIXANOVUN "NƏSİHƏTLƏR" ƏSƏRİNDƏ ELM VƏ ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ
145.	17.40	Aynur QARAYEVA	LEKSİK SİNONİMLƏR
146.	17.50	Afiqə ALIYEVA	MİLLİ ŞAİR MAĞCAN CUMABAY
147.	18.00	Dr. Xuraman KƏRİMOVA	GÖYÇAYDAN TOPLANMIŞ PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
148.	18.10	Elnara AHMEDOVA	DİL VE ZİHNİYET ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ARKA PLANINDA DİLSEL BİLİNCİN ANALİZİ
149.	18.20	Gönül EYVAZOVA	TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇELERİ AĞIZLARINDA "ANNE//ANA" VE "BABA//ATA" KAVRAMLARINI İFADE EDEN KELİMELER
SALON 3		Oturum Başkanı:	Doç. Dr. Aynurə SƏFƏROVA
150.	17.30	Hicran ƏHMƏD	HÜSEYİN NİHAL ATSIZ VE BOZKURLAR
151.	17.40	Doç.Dr. Eşqane BABAYEVA	R.N.GÜNTEKİN`İN "BİR KADIN DÜŞMANI" VE S.DERVİŞ`İN "KARA KİTAP"INDA GÜZELLİK ÇİRKİNLİK İKİLEMİ
152.	17.50	Günay İMAMALİYEVA	AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA ZENGİLƏN YER ADLARI
153.	18.00	Dəyanət CÜMƏNOV	ALİ KARİMİN ŞİİRİNDE SANAT DERNEĞİ

154.	18.10	Doç. Dr. Aynurə SƏFƏROVA	BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ
155.	18.20	Fatima Hajizada Elshan	İNGİLİZ DİLİNİN AMERIKAN VERSİYONUNUN BELİRLİ ÖZƏLLİKLƏRİ
156.	18.30	Afət RƏFİYEVƏ	MİRZA ALEKBER SABİRİN EDEBİ MİRASI CAFER HANDA'NIN ESERLERİNDE
SALON 4		Oturum Başkanı:	Dr. Ögr. Üyesi Könül EYVAZOVA
157.	17.30	Dr. Ögr. Üyesi Könül EYVAZOVA	EL- KALKAŞANDİ'NİN SUBHU'L A'ŞÂ FÎ SINÂ'ATI'L-İNŞÂ ESERİNDE AZERBAJYAN ŞEHİRLERİ
158.	17.40	İlahə MUSAYEVA	TÜRK DİLLERİNİN EKOLOJİK ORTAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER
159.	17.50	İlham DADAŞOV	XÜSUSİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT
160.	18.00	Mahire RAHTARİ	AZERBAJYAN DİLİNİN HECE ÖZƏLLİKLƏRİ
161.	18.10	Aynurə BAĞIROVA	İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİFONİMLƏR
162.	18.20	Dr. Nurlane MEMMEDOVA	YAZAR ELEŞTİRİSİ KAVRAMI VE TEMEL ÖZƏLLİKLƏRİ
163.	18.30	Valeriia KOLOTOVA	19.-21. YÜZYILDA AZERBAJYAN EDEBİYYATINDA FARSÇADAN ALINTI KELİMELER

9. OTURUMLAR 24.10.2024 / Perşembe

Kapanış Oturumu

SALON 1		Oturum Başkanı:	Prof. Dr. Necati DEMİR
164.	19.30	Prof. Dr. Necati DEMİR	DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE OĞUZ EDEBİYATI
165.	19.40	Prof. Dr. Adem ÖGER	TARANÇİLERDE POTA OYUNU VE HALK KOŞAKLARI
166.	19.50	Prof. Dr. Adem ÖGER	TARANÇİLER ÜZERİNE N.N.PANTUSOV'UN ARAŞTIRMALARI 2: BAKŞI DUALARI
167.	20.00	Doç. Dr. Berker KURT	ATTİLÂ İLHAN'IN "BÖYLE BİR SEVMEK" ADLI ŞİİRİNİN RETORİK ANALİZİ
168.	20.10	Doç. Dr. Berker KURT	DİNLEME STİLLERİ ÜZERİNE
169.	20.20	Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ	TARİK GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK ÖZƏLLİKLƏRİ (1884-1889)

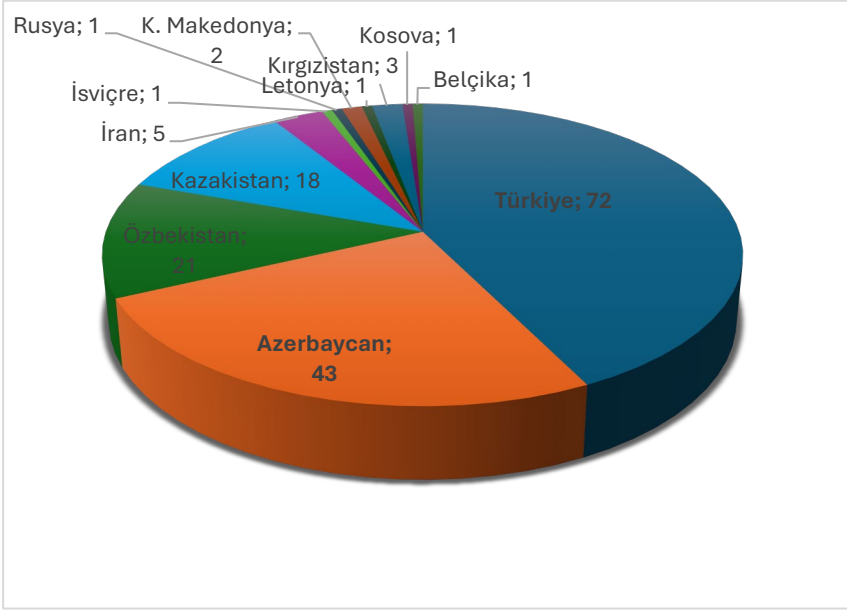
170.	20.30	Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ	SAÂDET GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ (1886-1911)
------	-------	---------------------------	---

SEMPOZYUM İSTATİSTİKLERİ

Türklerin Dünyası Enstitüsü ve *Kazakistan Halil Dosmuhamedov Atrav Üniversitesi* ortaklığında 24-26 Ekim 2024 tarihleri arasında düzenlenen 8. *Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*'nda sunulan bildirilerin dağılımı aşağıdaki Tablo 1 ve Grafik 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. *Sunulan Bildirilerin Ülkelere Göre Dağılımı*

SN	Ülke	Sunulan Bildiri Sayısı	%
1.	Türkiye	72	43
2.	Azerbaycan	43	25
3.	Özbekistan	21	12
4.	Kazakistan	18	11
5.	İran	5	3
6.	İsviçre	1	0,6
7.	Rusya	1	0,6
8.	K. Makedonya	2	1,2
9.	Letonya	1	0,6
10.	Kırgızistan	3	1,8
11.	Kosova	1	0,6
12.	Belçika	1	0,6
TOPLAM		169	100

Şekil 1. Sunulan Bildirilerin Ülkelere Göre Dağılımı

Sunulan bildirilerin sayısı ve ülke dağılımı ile Sempozyum Bilim Kurulunun teşekkülü, 8. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nun, ÜAK tarafından belirlenen "Doçentlik" ve "Akademik Teşvik" kriterlerini yerine getiren uluslararası bir sempozyum olduğunu göstermektedir.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

BİLDİRİLER

XXXXVI

İSKİTLER / SAKALAR'IN COĞRAFYASI¹

GEOGRAPHY OF THE ISKITES / SAKAS

Necati DEMİR²

Özet

Sakaların tarihi, Avrupa ve Asya'daki bütün milletlerin tarihi ile yakından ilgilidir. O yüzden çok önem verilmiş ve çok tartışılmıştır.

Genel Türk tarihine bakıldığında Sakaların, merkezi Altay ve Sayan Dağları'nda bulunan Ti / Ti'k'lerden (<Türk) ayrıldığı görülmektedir. Adları, Türkçe *say* "kır, çöl, bozkır" sözcüğü ile *-ka* isimden isim yapım ekiyle oluşmuştur. Türkçe *Sayka* sözcüğü, zaman içerisinde *Saka* biçimine gelmiştir.

Sakaların tarih sahnesine çıktığı alan Altayların güneyi, Doğu Türkistan, Kazakistan bozkırları, Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi gibi görünmektedir. İlk başkentleri Almatı yakınlarında olmalıdır.

Saka Devleti'nin bize ulaşan ilk hakanı Alp Er Tunga'nın babası Bişenk'tir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri'nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir.

Saka Devleti'nin toprakları Alp Er Tunga döneminde ve daha sonra çok genişlemiştir. Sakalar zaman zaman Tuna Nehri ile Doğu Türkistan arası bölgeye hâkim olmuşlardır.

MÖ 5. yüzyılda Ahameniş İmparatoru I. Darius tarafından çivi yazısı alfabeti ile işlettirilmiş 3 dilli Behistun kitabesinde Sakalar, *Saka tigrak hauda* (Sivri başlıklı Sakalar), *Saka tyaiy para draya* (Denizin ötesindeki Sakalar) ve *Saka hauma varga* olmak üzere üç grupta incelenmektedir. *Saka tyaiy para draya* yani denizin ötesindeki Sakalardan kasıt Karadeniz İskitleri akla gelmektedir. Hazar Denizi'nde Tuna'ya kadar olan sakalar. Bu kısma

¹ Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 9358 SGA-2024-9358 nolu proje kapsamında kısmen desteklenmiştir.
² Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara- Türkiye, necatidemir@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-0762-410X.

Karadeniz'in güneydoğu sahillerini de katmak gerekir. Zira Artvin'den Sinop'a kadar Sakalarla ilgili çok sayıda önemli izler tespit edilmiştir.

Pers kaynaklarında geçen *Saka hauma varga*, Herodotos'ta geçen *Sakai Amyrgioi* olmalıdır. Onların yurdu Çin sınırları idi.

Saka tigrak hauda (sivri başlıklı Sakalar): Tarihte ilk kadın hakan olarak bilinen Tomris Hatun, Sakaların *Saka tigrak hauda* (sivri başlıklı Sakalar) kolunun devamı olan Massagetlerin devlet başkanıdır. Onların yurdu ise Hazar çevresidir.

Biz bildirimizde yeni gelişmeler ışığında Sakaların yurtlarını yeniden ele alıp değerlendireceğiz. Ulaştığımız bilgileri bilim dünyası ile paylaşacağız.

Anahtar kelimeler: Türkler, Türk coğrafyası, Sakalar / İskitler, İskitlerin yurtları.

Abstract

The history of Sakas is closely related to the history of all nations in Europe and Asia. That's why it has been given so much importance and discussed so much.

Looking at the general Turkish history, it is seen that the Sakas were separated from the Ti / Ti'k (<Turk), whose centre was located in the Altai and Sayan Mountains. Their name was formed from the Turkish word say 'country, desert, steppe' and the noun suffix -ka. The Turkish word Sayka became Saka over time.

The area where the Sakas appeared on the stage of history seems to be the south of Altai, East Turkistan, Kazakhstan steppes, God Mountains and Fergana Valley. Their first capital must have been near Almaty.

The first ruler of the Saka State to reach us is Bishenk, the father of Alp Er Tunga. Bishenk must have lived approximately 740-660 BC. Alp Er Tunga, the most famous ruler of the Sakas, lived approximately 700-625 BC. His ancestral homeland was the east of the Ceyhun River, the Turan Plain, the God Mountains, around East Turkistan.

The territory of the Saka State expanded a lot during and after the reign of Alp Er Tunga. Sakas dominated the region between Danube River and East Turkestan from time to time.

In the trilingual Behistun inscription, which was engraved in cuneiform alphabet by Achaemenid Emperor Darius I in the 5th century BC, the Sakas are analysed in three groups: *Saka tigrak hauda* (Sakas with pointed heads),

Saka tyaiy para draya (Sakas beyond the sea) and *Saka hauma varga*. *Saka tyaiy para draya*, the Sakas beyond the sea, refers to the Black Sea Scythians. Sakas from the Caspian Sea to the Danube. The southeastern coast of the Black Sea should also be included in this section. Because many important traces of the Sakas have been identified from Artvin to Sinop.

The *Saka hauma varga* mentioned in Persian sources should be Sakai Amyrgioi mentioned in Herodotus. Their homeland was the borders of China.

Saka tigrak hauda (Sakas with pointed heads): Tomris Khatun, known as the first female ruler in history, was the head of state of the Massagetes, the continuation of the *Saka tigrak hauda* (pointed-capped Sakas) branch of the Sakas. Their homeland is the Caspian region.

In our paper, we will re-evaluate the homeland of the Sakas in the light of new developments. We will share the information we have reached with the scientific world.

Key words: Turks, Turkish geography, Sakas / Scythians, homeland of Scythians.

Giriş

İskitlerin adından, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait bir vesikada bahsedilmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen "Gimirrai"lerin Kimmerler, "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Yine MÖ 7. yüzyılda kaleme alınan Asur kaynaklarında geçen Bartatua ünlü İskit kağanı *Alp Er Tunga*'dır³.

MÖ 7. yüzyılda yazılmış Avesta'da, MÖ 5. yüzyıldan kalma Behistun Yazıtı'nda ve MS 240-272 yılları arasında yazılmış I. Şapur Kitabesi'nde Türkler ve Türk boyları / devletleri hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.

İskitler (veya Sakalar) hakkında ilk söz eden kaynaklardan biri de Antik Yunan tarihçisi Herodotos'un MÖ 5. yüzyıl yazdığı "Historia" adlı eseridir. Herodotos'un dışında, İskitler ile ilgili diğer antik

³ Asur kaynaklarında *Alp Er Tunga* adı *Barta-tua* olarak kaydedilmiştir. İsim benzerliği hemen dikkat çekmektedir. Özellikle son kısımdaki *tua* <*tuga* < *Tunga* sözcüğü ... Sözcüğün orta bölümündeki erta < Er ... Ön sesteki /B-/ veya P-/ ise *Alp* sözcüğünden geriye kalanlar olmalıdır.

kaynaklar arasında Yunan coğrafyacısı Strabon ve Romalı tarihçi Plinius gibi isimler de yer almaktadır.

Saka Devleti'nin ismi ile bize ulaşan ilk hakanı Alp Er Tunga'nın babası Bişenk'tir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri'nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir. Dolayısıyla Sakalar hakkındaki en eski bilgilerimiz şimdilik MÖ 740 yılına gitmektedir. Onların yaklaşık 50 yıl önce Türklüğün ana kolundan ayrıldığını düşünürsek, Sakaların 8. yüzyıldan itibaren tarih sahnesine çıktığını söyleyebiliriz. Onlar zaman geçtikçe çoğaldılar, Orta Türkistan'ı şekillendirdiler.

1.Saka / İskit adı

İskitlerin tarih sahnesine çıktığında onların yaşadığı coğrafyanın çevresinde çeşitli ülkeler bulunmakta idi. Kuzeyde Türkçe, Doğuda Çince konuşan beylikler, güneyde Medler, güney batısında Assurlular yaşamaktaydı. Sanıldığı gibi Persler, başlangıçta Sakaların komşuları değildi. Zira Pers İmparatorluğu MÖ 6. yüzyılda, MÖ 550 yılında II. Kiros tarafından kuruldu. Persler, Med İmparatorluğu'nu yıkıp İran platosunda bir imparatorluk oluşturdular⁴.

Saka / İskitlerin adı Grek kaynaklarında “Skythai”, Assur kaynaklarında “Aşguzailer” olarak geçmektedir. İskitlerin komşuları olan Çinlilerin kaynaklarında “Sai”, “Sak”, Part /Pehlevi (MS 240-272 yılları) kaynaklarında “Türkestan”, “Sakasitan”, “Saka Mülkü”⁵ yani “Saka” olarak geçmektedir.

“Saka” adı Türkçe türemiş isimdir. Eski Türkçede “çöl, kır” manasında *say* sözcüğü bulunmaktadır. Yine Eski Türkçenin *-ka, -ke*

⁴ Bu gelişmeler Firdevsî tarafından çarpıtılmış, Medlerin yerine Faslar / İranlılar koyularak kaleme alınmıştır. Herodot Tarihi'ne göre bu dönemde Med kralı *Kyaxares* (Keyhüsrev), Saka hakanı ise Prototsyas'tır (Türkçe kaynaklarda *Beşenk*).

⁵ Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Önasya Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2023.

isimden isim yapma eki ile geliştirilmiştir. Bu ek “baş-ka” (baş: baş, başka “diğer şeylere benzemeyen”) ve “ür-ke” (*ür* “uzun müddet, *ürke* “daima”) gibi örneklerde süreklilik bildirmektedir. Bu durumda -y-düştükten sonra *saka* biçimine gelen sözcük “sürekli olarak kııda, çölde yaşayan” anlamına gelmektedir.

2. Saka / İskitlerin Menşei ve Tarih Sahnesine Çıkışı

Saka / İskitlerin menşei ya da hangi milletten doğdukları, hangi dili konuştukları konusu dünyanın en karmaşık konuları arasındadır. Bu konu gündeme geldiğinde dünya bilim adamları gerçekten tanınmaz hale gelmektedir.

Bütün veriler Massaget’in, Saka ve İskitlerin kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır. Massaget, büyük bir ihtimalle *Mas* “Baş”, *Saga* “Saka”, /- it/ “çokluk eki -lar” dil unsurlarının birleşiminden oluşmuştur. “Baş Sakalar” ya da “Büyük Saka topluluğu” anlamına gelmektedir. Bütün Saka boyları Massagetlerden kopmuştur.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Saka Devleti’nin bize ulaşan ilk bilgi, rivayet de olsa, hakanının Alp Er Tunga’nın babası Bişenk ile ilgilidir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri’nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir.

Fakat Sakalar elbette ki gökten inmediler, yerden de çıkmadılar. Kendileri ile kan bağı olan bir ulustan bölünerek devlet kurdular. O ulus da on binlerce yıldır Baykal Gölü çevresi ve Yenisey Nehri boylarında yaşayan ön Türkler idi.

Strabon'un verdiği bilgilere göre Massagetlerin dört boyu vardı. Bunlar; *Asii*’ler, *Tochari*’ler, *Gasiani*’ler ve *Sacarauili*ler idi. Sacarauili, Masetlerin ana boyu idi. İli ve Chu nehirlerinin vadilerinde kalan Massagetae'nin kalıntılarıdır. Bu yüzden geride kalan Sakalara Massagetlere adı verilmiştir.

Özellikle batılı bilim adamları İskitlerin dili ve dini hakkında afaki tahminlerde bulunmuşlar, yine gerçek olmayan ölçülerle onların İrani kavim olduklarını iddia etmişlerdir.

19. yüzyılda Alman ve Amerikalı bilim adamları Kaspar Zeuss (1806-1856), Karl Müllenhoff (1818-1884), Wilhelm Tomaschek (1841-1901), Johannes Fressel (1857-1947), Raymond Louis Wilder (1896- Palmer, 1982) Sakaların dili ve dinini ölçü alarak İrani kavim olduğunu öne sürmüşlerdir.

20. yüzyılda akım devam etmiştir: Albert Herrmann, K. Kretschmer, Junge, H. H. Von der Osten, J. Potratz, M. İ. Rostovtzeff, R. Grousset⁶ çeşitli deliller ileri sürerek Sakaları İrani kavim ya da Hind-Avrupalı saymışlardır⁷.

Rus tarihçi Ivan Yegoroviç Zabelin, Sakaların Salav kökenli olduğunu ortaya atarak bilim dünyasını şaşırtmıştır. Onun en önemli delilleri Saka vazolarındaki resimler ile Slav dünyası benzerliğidir. Halbuki Slav kelimesi ilk olarak MS 6. yüzyılın başlarında Pseudo Cesarios adlı bir kilise babasının kaleme aldığı eserde karşımıza çıkar⁸. Daha öncesi şimdilik tespit edilememiştir. Ayrıca bahsedilen vazo resimleri Türklüğün günlük yaşamını sergilemektedir. 2

3.Saka / İskitlerin Yurtları

3.1. Saka / İskitlerin İlk Yurtları

Sakaların tarih sahnesine çıktığı alan tam olarak belirlenememiştir. Ancak arkeolojik araştırmalar onların ata yurdunun Altay Dağları, Yenisey Nehri çevresi olduğunu ortaya koymaktadır. Çin, Hint, Asur, Med ve Yunan kaynakları onları Ceyhun Nehri'nin doğusu ile Çin beyliklerinin arasında görmüştür. Ancak buralarda bulunan arkeolojik ürünlerin kaynağı Altaylar ve Yenisey Nehri boyları olunca yönümüzü buraya dönmek zorunda kalmaktayız.

⁶ Abdulhaluk M. Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 2002, s. 575-592.

⁷ Adı geçen bilim adamlarının iddiaları tarafımızdan tek tek ekle alınarak başka bir çalışmamızda değerlendirilecektir.

⁸ A.N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s.3.

Herodot'un verdiği bilgilere göre göçebe Skyth'ler, Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını (Aras Nehri) geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler⁹. Tarihi olaylar dikkate alındığında Sakaların batıya göçü MÖ 7. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Herodot'un bizi yönlendirdiği taraf önemlidir. Bu durumda Massegetlerin nerede yaşadığı sorusu sorulmak zorundadır¹⁰. Yu Taishan'a göre Persler, Saka adını Sir Derya'nın kuzeyinde yaşayan Massagetleri tanıtmak için kullandı. Antik Yunan, Pers ve Arap kaynaklarının verdiği bilgiye göre Massagetler, Sir Derya'nın kuzeyinde İli Nehri ve Çu Nehri çevrelerinde yaşamaktaydı. Bu durumda Sakaların ana yurtları Altayların güneyi, Doğu Türkistan, Kazakistan bozkırları, Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi gibi görünmektedir. İlk başkentleri Almatı yakınlarında olmalıdır. Bahsedilen yerler daha sonraları Massaget yurdu olarak anılmıştır. Dolayısıyla asıl merkezde kalanlar Massagetlerdir.

İran ve Çin kaynakları dikkate alındığında Massagetler, İskitler ve Sakalar aynı halk idi. Ancak onlar bir iç çekişmede bölünmüş gibi görünmektedir. Bölündükten sonra batıya gidenleri Yunanlılar, İskit olarak adlandırdı.

Bu durumda Massagetler yanı Baş Sakalar merkezde kaldı. Diğer boylar çevreye dağıldı. Bu durumda İmdadımıza yine Pers ve Yunan kaynakları yetişmektedir.

MÖ 6. yüzyılda Pers Kralı I. Darius (MÖ 522 – 485), imparatorluğu boyunca yaptığı fetihleri ve kazandığı zaferleri anlatan çok dilli (ski Persçe, Elamca ve Akadca) kitabeler yazdırır. Behistun Yazıtı adı verilen bu yazıt Sakaların coğrafyası hakkında en önemli ve en sağlam kaynaklardan biridir.

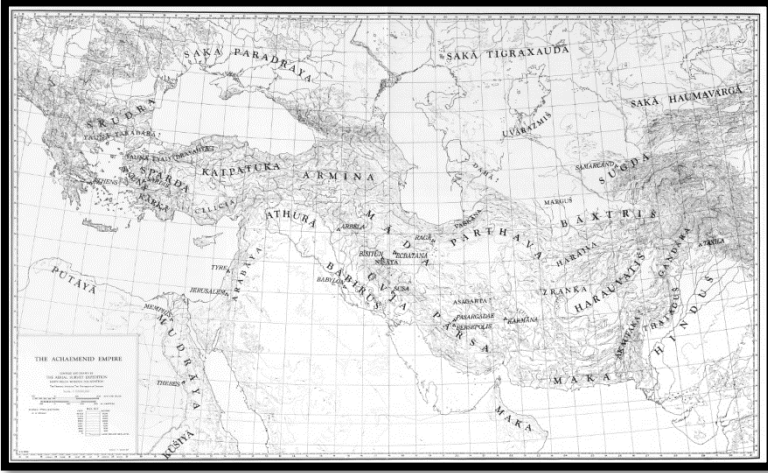
I. Darius'un Behistun Yazıtı'na göre MÖ 6. yüzyılda İskitler dörde bölünmüştü: 1) *Saka tyaiy para draya* (Deniz ötesinde yaşayan Sakalar), 2) *Saka tigrak hauda* (sivri şapkalı Sakalar), 3) *Saka hauma varga*, 4) *Sakaibiş tyaiy para Sugdam*,

⁹ Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 298.

¹⁰ Yu Taishan, "The Name "Sakā", *Sino-Platonic Papers*, 2014, S. 251, s. 1-4.

MÖ 5. yüzyılda Ahemeniş İmparatoru I. Darius tarafından çivi yazısı alfabesi ile işlettirilmiş 3 dilli Behistun kitabesinde Sakalar, *Saka tigrak hauda* (sivri başlıklı Sakalar) olarak anılmaktadır.

Saka / İskit Haritası¹¹

3.1. Saka tyaiy para draya:

Pers kaynaklarında adı geçen *Sakā tyaiy para draya*¹² Yunanların tanıdığı İskit halkıdır. Bunlar Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktadır. Herodot'un ayrıntıları ile yazdığı İskitlerdir.

Bahsedilen İskitler Karadeniz'in batısında ve Kuzey Karadeniz bölgesinde, yani bugünkü Kafkasya, Romanya, Bulgaristan, Ukrayna ve Moldova topraklarında yaşamış İskit gruplarıdır. Persler için bu bölge, Hazar veya Karadeniz'in ("deniz") ötesinde olduğu için "denizin

¹¹ E. F. Schmidt, Persepolis III: *The Royal Tombs And Other Monuments*. Chicago 1970, The University of Chicago Oriental Institute Publications, s. 120.

¹² Eski Perçede "tyaiy" "ki" ya da "şu" anlamına, "paradraya" ise "deniz ötesinde yaşayan" anlamına gelir.

ötesinde yaşayan Sakalar" anlamına gelen "Sakā tyaiy para draya" adıyla anılmıştır.

Saka tyaiy para draya, yani denizin ötesindeki Sakaların yaşadıkları yurlara Karadeniz'in güneydoğu sahillerini de katmak gerekir. Zira Artvin'den Sinop'a kadar Sakalarla ilgili çok sayıda önemli izler tespit edilmiştir.

İskitler / Sakaların Türkiye'deki durumu hakkında en önemli kaynak Kesenefon'un Anabasss adlı eseridir, denilebilir. Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, MÖ Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Sinop'a kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu *Ksenophon*¹³, *Anabasis* adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi'nin etnik yapısıyla ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Sakaların ismi *Anabasis*'te *Skythenler* (İskitler) biçiminde geçmektedir. Onbinler, Taokhlar ve Kaliplerin memleketlerini geçtikten sonra *Skythenlerin* yurtlarına ulaşır¹⁴. Bahsedilen bölge büyük bir ihtimalle Bayburt ve yöresidir.

Sakalar, tarih içerisinde zaman zaman Anadolu'ya gelip yerleşmiştir¹⁵. Ksenophon'a göre MÖ 400'de Trabzon'a yakın bir yerde yaşamaktadırlar¹⁶. Onlar, günümüz Türkiye'sinin doğu bölgesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Sakaların bir boyu olan *Phasian/Pasinler* ve onların alt kolları olan *Orbetler*, *Pasanlar*, *Gagavanlar*, *Kurmançlar*, *Sahatlar*, *Çavdarlar* ve *Şorlar* Türkiye'nin

¹³ Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanlarını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, *Onbinlerin Dönüşü*'nü *Anabasis* adlı eserinde anlatır.

¹⁴ Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s.188-189.

¹⁵ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 36; Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 32.

¹⁶ *Anabasis*'te "Skythenler" biçiminde geçmektedirler (Ksenophon, age, s. 188-190).

doğusunda yerleşmişlerdir. Sakaların boyları *Karduklar*, *Botiler*, *Paktuk* ve *Kürtler* Türkiye'nin muhtelif yerlerinde iskân etmişlerdir. Yine Türkiye'deki *Garzan*, *Arzan*, *Guran*, *Müküs*, *Albak Akari(Hakkari)*, *Zap*, *Uşani*, *Botan*, *Kürt*, *Kardak*, *Kürdek*, ... yer isimleri ve bu isimlerin bozulmuş biçimleri onların boy, soy ve aile isimlerinin miraslarıdır.

Türkiye'de Saka ismiyle başlayan yer adları dikkat çekicidir. Şavşat *Sakahazar köyü*, Artvin merkeze bağlı *Sakalar köyü*, Kağızman'da *Sakasen kalesi*, Karlıova *Sakaören köyü*, Çankırı Orta ilçesi *Sakaeli köyü*, ... bunlardan bazılarıdır.

Özellikle Türkiye'nin kuzeyinde ve doğusunda binlerce Saka / İskit ok ucu bulunmuştur. Bulunan ok uçları Kars, Erzurum, Trabzon, Ordu ve Samsun müzelerinde sergilenmektedir.

Samsun Lâdik ile Amasya Taşova ve Gümüşhacıköy İmirler'deki kurganlarda MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen İskit tunç ok uçları bulunmuştur. İskitlerin kadın savaşçıları Amazonların yurdu Samsun iline bağlı Terme ilçesidir.

3.2. Saka tigrak hauda

"Sivri başlık giyen Sakalar"¹⁷ anlamına gelmektedir. Massagetler olarak da bilinen bu grup Orta Asya'nın doğusunda; Aral Gölü çevresi, günümüz Kazakistan), Türkmenistan ve Özbekistan bölgelerinde yaşamıştır. Merkezleri İli ve Çu Nehri çevresidir. Başkentleri, Almaati çevresindedir. Antik Pers yazıtlarına göre, bu grup Hindikuş Dağları'nın kuzeyinde, Amu Derya ve Sir Derya nehirleri civarında yaşayan göçebe bir halktı. Ayrıca, bu Saka grubu, Hindistan sınırına yakın bölgelerde de bulunmuş olabilir.

İran kaynakları, Saka adını hem Massaget hem de Sakalar için kullanmıştır. MÖ 7. yüzyılda Sakalar batıya taşındığında Çu ve İli Nehri vadilerinde onların kalıntılarını kaldığı açıktır.

Behistun Yazıtı'nda Darius, "Sakā tigrak haudā" halkının Perslere karşı başkaldırdığını ve Darius'un bu isyanı bastırdığını

¹⁷ "Tigrak haudā": Bu terim, Eski Persçede "sivri başlık" anlamına gelir. "Tigra" "sivri", "khuda" ise "başlık" ya da "şapka" anlamındadır.

kaydeder. Bu yazıt, Perslerin, İskitler ve diğer göçebe halklarla olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunar.

Antik Yunan yazarı coğrafyacı Strabon da onlar hakkında bilgi verir. O, Hazar Denizi'nin çevresinde yaşayan göçebe halkların *Daha* olarak adlandırıldığını belirtir. Hazar Denizi'nin doğusunda yurt tutan topluluklara ise Massaget ve Saka dendiğini bildirir¹⁸.

Sakaların ana kolu ya da Massagetler konusunda Herodot da çok önemli bilgiler vermektedir. Massagetler'in Tomris adlı bir kraliçesi vardır. Pers Kralı II Kiros ile yaptığı savaş anlatılır. MÖ 6. yüzyılda yaşanan bu olay, Tomris'in oğlu Spargapises'in Persler tarafından esir alınması ve intihar etmesiyle sonuçlanmış, Tomris ise bunun intikamını almak için Pers ordusuna karşı savaş açmıştır. Tomris, Kiros'u yenerek onu öldürmüştü ve Herodot'a göre, Tomris, Kiros'un kesik başını kan dolu bir tulumla atarak intikamını almıştır. Bu olay; hem Massagetlerin gücünü hem de Tomris'in cesaretini ve liderliğini sembolize eder.

MÖ 2. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi, filozof ve devlet adamıdır Arrianos, antik çağın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilir ve özellikle Büyük İskender'in seferlerini anlattığı eseriyle tanınır. Arrianos'un en önemli eseri "Anabasis Alexandri" (İskender'in Seferleri) adlı çalışmasıdır.

MÖ 1. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçisi Diodoros Sikolos (Diodorus Siculus), "Bibliotheca Historica" (Tarih Kütüphanesi) adlı kapsamlı tarih çalışmasında da Pers kralı II. Kyros'un İskit kraliçesi olan Tomris'e karşı sava açtığını anlatmaktadır. O, İskitler ve Sakaların, Büyük İskender'in seferleri sırasında karşılaşılan göçebe halklar arasında olduğu, Persler ve Sogdiana'ya komşu olduklarını anlatır.

MÖ 4. yüzyılda gerçekleştirdiği Asya seferi boyunca İskender, Orta Asya'da geniş fetihler yaparken İskitlerle de çatışmıştır. En önemli karşılaşmalardan biri, İskender'in MÖ 329 yılında, bugünkü Orta Asya'nın *Amu Derya Nehri* kıyılarında (o dönemdeki adıyla Oxus Nehri) gerçekleşmiştir. İskender, o dönemde Sakaların (İskitlerin bir

¹⁸ Strabon, *Geographica*. (ed. A. Meineke), Leipzig: Teubner. 1877, C. VIII, s.1-2.

kolu) kontrolünde olan Sogdiana ve Baktriya bölgelerini fethetmeye çalışırken, İskitler bu fetihlere karşı direniş göstermiştir. İskender'in İskitlerle çatıştığı en bilinen olaylardan biri, *Jaxartes Muharebesi*'dir. Bu muharebe, bugünkü *Sir Darya Nehri* kıyısında (eski adıyla Jaxartes Nehri) gerçekleşmiştir. İskender kendisini, bu nehrin kuzeyinde yaşayan göçebe İskitler tarafından tehdit altında hissettiği için bölgede bir sınır kalesi inşa etmeye çalıştı. İskitler, bu duruma karşı harekete geçti ve İskender'in ordusuyla bir muharebeye girdiler. İskender'in ordusu Sir Derya'yı geçip Sakalara saldırdı. Ancak başarı elde edemeyeceğini anlayarak onurlu bir barış yapmayı kabul ettiler¹⁹.

Aslında Kaşgarlı Mahmud üzerine basa basa Alp Er Tunga'nın coğrafyası hakkında bilgi verirken tam da Yunan, Arap ve Fars kaynakları ile uyum içerisindedir. Kâşgarlı'nın kaydettiği gibi Alp Er Tunga'nın Türkistan'da Türk geleneğine göre muhtelif merkezleri vardı, fakat bunların başlıcası olan "Ordu Kend", havası güzel olan Kâşgar'da idi. Bugünkü Maralbaşı şehri olan Barçuk'un kuruluşu da Alp Er Tunga'ya dayandırılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın *Barsgan*: (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Kâşgarlı Mahmud'un babasının doğup büyüdüğü Barsgan şehrini,²⁰ Barsa Han'ın kurduğunu iddia ederek şehre bir kimlik kazandırmıştır. Adı geçen şehir Kırgızistan'ın Issık Göl ili sınırları içinde Issık Göl'nün güney kıyısında küçük bir kasabadır. Bars Han'ın başkenti (Ordu), Tanrı Dağları ve Issık Göl yakınlarında yer almaktadır. Bu çevrede yapılan kazılarda o döneme ait pek çok şehir ve han kalıntıları bulunmuştur²¹. Kâşgarlı'ya göre Alp Er Tunga'nın Türkistan'da farklı yerlerde merkezleri vardı. Fakat bunların içerisinde Ordu-kent yani Kâşgar çok özel bir yere sahipti²². *Balasagun* şehrinin

¹⁹ Muzaffer Demir, Büyük İskender'in Yaşlı İskit Elçisi İle Diyalogu Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *TÜBA*, AR, 34/2024, s. 81.

²⁰ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940 s. 417-418 (Bundan sonra DLT olarak kısaltılacaktır).

²¹ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s 109.

²² DLT, I, 417-124.

yakınlarında da bir Ordu şehri vardı. Balasagun şehrine de Kozordu denilmekteydi²³.

3.3. Saka hauma varga

Pers kaynaklarında geçen *Saka hauma varga*²⁴, haoma adlı kutsal bir bitki ile ilişkili olduğunu veya haoma içeceğini kullanan bir topluluk olduğunu düşünülmektedir.

Herodotos'ta geçen *Sakai Amyrgioi*²⁵ olmalıdır. Onların yurdu Çin sınırları idi. Onlar da başlık takmaktaydı. Ancak onların başlıkları baş bölgesini tamamen kapatan durumda olup daha kısa idi. Başlık yukarıya değil geriye kıvrıktır²⁶.

Ayrıca I. Darius'un Persepolis yazıtında *Sakaibış tyaiy para Sugdam* (H, satır 3-10) adı geçmektedir. Persçede "tyaiy" bir yerden" ya da "bir yerden gelen" anlamına gelir. "Para" ötesinde ya da ötesinde olan" anlamındadır. Tamlamanın tamamı Soğd ötesinden gelen Sakalar biçiminde adlandırılabilir. Bu da *Saka hauma varga*'lar gibi durmaktadır. Persler onlara "Bizim Saka"lar" adını vermiştir. Araştırmacılar onların *Saka hauma varga* ile aynı halk olduğunu vurgulamıştır²⁷.

3.4.Sogdler

Herdedot, Massagetlere komşu olan Arimaspesler ve İssedon adlı kavimlerden bahseder. Arimaspesler, İssedonları yurtlarından kovar. Onlar da İskitleri yurtlarından atar. İskitler de batıya göçerler. Buradaki tarihi rolü dikkate alındığında İssedonların çok büyük

²³ DLT, I, 417-124.

²⁴ *Hauma varga*, "haoma içenler" veya "haoma hazırlayanlar" anlamına gelmektedir. Haoma, Zerdüşt dininde önemli bir yer tutan, kutsal kabul edilen bir bitkidir ve bu bitkiden yapılan içeceğin dini ritüellerde kullanıldığı bilinir. Fiziksel ve ruhsal güç verdiği inanan, ritüellerde kullanılan bir bitkidir.

²⁵ "haoma"nın Yunanca karşılığı "ambrosia"dır. Ambrosia, Yunan mitolojisinde bazen Tanrıların yiyeceği, bazen içeceği ve genel olarak "sonsuz hayat" veren balımsı bir madde olarak tasvir edilir. Herodotos onlara *Sakai Amyrgioi* adı verirken Persçe karşılığını dikkate almış olmalıdır.

²⁶ M. Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (3), s. 752.

²⁷ Duran, agm, , s. 733.

ihhtimalle Çin tarihlerinde geçen Yüecilerdir. Çin kaynağı Han shu'nun "Xiya Zhuan B" de (Batı Bölgeleri Monografisi) anlatılanlara göre Sakalar İli ve Çu Nehirleri vadisinde yaşarken MÖ 177/176'da Yüeciler, Hunlar tarafından batıya sürüldü. MÖ 130'da Sakalara saldırdı ve onları yendi. Sakalar İli ve Çu vadisinden çekilmek zorunda kaldı. Onların büyük bir bölümü Baktriya'ya taşındı²⁸.

Onları süren **Arimaspesler**, antik çağda yaşamış bir halktır. Genellikle **Saka / İskit** kökenli bir topluluk olarak kabul edilen Arimaspesler, Yunan kaynaklarında sıkça bahsedilmiş ve Kuzeydoğu Asya'nın bozkır bölgelerinde yaşayan bir halk olarak tanımlanmıştır²⁹.

I.Darius'un tahta çıktığı MÖ. 520'li yıllarda doğuda İssedonlar, Sakaların yurdunu işgal ettiğinde halkın bir bölümü Sir Derya'yı geçerek biraz daha güneye indi. Buraya inen halkın yaşadığı yer 6. yüzyıl İran yazılı kaynaklarında Sogdiana olarak geçmektedir. Ögle anlaşılmaktadır ki Soğd olarak bilinen kavim de Sakalardan ayrılmadı. Nitekim *Saka-it > Saga-id> Soğd* sözcüğüne dönüşmüş olmalıdır. Onların yurdu ise Semerkant, Buhara, Hucend, Keşmir ve çevresidir. Eski İran dini Zerdüşlüğü kabul edip İranileşmişlerdir.

4.Milatın İlk Yıllarında İskit Ana Yurdunda Durum

Amasyalı coğrafyacı Strabo (MÖ 64/63–MS 24), İskit yurdunu şöyle tanımlamaktadır:

"Hyrcanian Denizi'nden (Hazar Denizi) Arii'ye³⁰ kadar yaklaşık 6000 stadia³¹ vardır. Sonra Bactriana, Sogdiana ve son olarak göçebe İskitler gelir. Makedonyalılar Ariana'dan³² sonra gelen tüm dağlara Kafkasya adını verdiler, ancak barbarlar arasında Parapomismus'un³³ yükseklikleri ve kuzey kısımları

²⁸ Yu Taishan, agm, s. 9

²⁹ Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 299.

³⁰ Bugünkü İran'ın doğusu ile Afganistan'ın batısında bulunan, antik çağda *Ariana* adı verilen bölge.

³¹ 180 m uzunluğunda ölçü birimi. 6000 stadia yaklaşık 1100-1200 km arasındır.

³² Pers İmparatorluğu'nun doğu kısmında yer alan geniş bir bölgeye verilen isimdir.

³³ Hindukuş Dağları.

Emoda³⁴ ve Imaus Dağı³⁵ olarak adlandırıldı; ... (Hazar Denizi'nin) sol tarafta bu kısımların karşısında İskit ve göçebe milletler yer alır, kuzey tarafının tamamını işgal ederler. Hazar Denizi'nden başlayarak İskitlerin çoğuna Dahæ Scythæ denir ve daha doğuya doğru yerleşenlere Massagetæ ve Saka denir; geri kalanların ortak adı İskitlerdir, ancak her ayrı kabilenin kendine özgü bir adı vardır. Hepsi veya en büyük kısmı göçebedir. En iyi bilinen kabileler, Yunanlıları Bactriana'dan mahrum edenler, Asii, Pasiani, (Asiani?/ Gasiani?), Tochari ve Sacarauli'dir³⁶. Bunlar, Iaxartes'in diğer tarafındaki ülkeden, Sacæ ve Sogdiani'nin karşısından geldiler ve bu ülke de Sacæ tarafından işgal edildi; Dahæ'nin bazı kabilelerine Aparni, bazılarına Xanthii, diğerlerine Pissuri soyadı verildi. Aparniler bu halkların herhangi birinin en yakınına Llyrcania'ya ve Hazar Denizi'ne yaklaşıv. Diğerleri Aria'nın karşısındaki ülkeye kadar uzanır"³⁷.

Strabon'un verdiği bilgilere göre Massagetlerin dört boyu vardı. Bunlardan biri: *Asii*'ler idi. Onlar; *Aslar* ya da "Aslar kavmi," Asya'ya adını verdiği düşünülen eski bir halktır.

4.1. *Asii*'ler

Aslar, tarihsel olarak İskit ve Sarmat kültürleriyle ilişkili bir kavim olarak bilinmektedir. Genellikle Orta Asya ve Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde yaşamışlardır. Bazı tarihçilere göre, "As" ya da "Aes" adı, zamanla Asya isminin kaynağını oluşturmuştur. Aslar, MÖ 1. binyılda İskitler ve Sarmatlar gibi göçebe kültürlerle ilişkili bir halktır. Orta Asya bozkırlarından Kafkasya'ya ve hatta Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir bölgede yaşamışlardır. Aslar, zamanla Doğu Avrupa'ya ve Batı Asya'ya göç etmiş, bu bölgelerdeki diğer halklarla etkileşimde bulunmuşlardır.

³⁴ Emoda Dağları, genellikle olarak Himalayalar veya Tibet Platosu bölgesi.

³⁵ Himalayalar ve Pamirs Dağları gibi dağlık bölgeler.

³⁶ Yu Taishan'e göre Sarmatların yöneticisi bu boy olduğu için Massagetlere Saa veya Massagetler denildi (Yu Taishan, agm., s. 8)

³⁷ Strabon, *age*, s.1-2.

4.2. Tochari'ler

Bir diğer boy *Tochari*'lerdir. Tochariler, özellikle MÖ 1. binyılda Tarım Havzası'nda yerleşiktiler. Bu bölge, İpek Yolu'nun önemli bir merkezidi ve doğu ile batı arasında bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Bugünkü Kaşgar, Kucha, Hotan ve Loulan gibi şehirlerin bulunduğu bölgelerde Tocharilere ait yerleşim izleri bulunmuştur.

4.3. Gasiani

Strabon'a göre Sakaların bir boyudur. Tarihçilerin çoğu Hazarların kökeninin Gasianilere dayandığını kabul eder. Hazarların kökenine dair bazı teoriler, onları daha eski Orta Asya halkları olan İskitler ve Sarmatlarla ilişkilendirir. Bize göre de 7. ve 10. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa ve Kafkasya'da güçlü bir devlet kurmuş olan yarı-göçebe Hazarlar onların devamı idi. Gasiani (>Kasar, Hazar). Hazar Denizinin adı da bu boydan gelmektedir.

4.4. Sacarauliler

Sacarauli (veya Sakarauoi), antik dönem yazılarında adı geçen bir halktır. Strabon'a göre Massegetlerin ana boyudur. İli ve Chu Nehirlerinin vadilerinde kalan Massagetæ'nin kalıntılarıdır. Bu yüzden geride kalan Massagetlere Saka adı verilmiştir. Muhtemelen Sakaların bir başka söylenişidir.

Massagetæ, özünde Sacarauli ile bir kabile konfederasyonuydu. Aslen İli ve Çu nehirlerinin vadilerinde yaşadılar ve Persler tarafından Sakā olarak adlandırıldılar. MÖ yedinci yüzyılın sonlarına doğru Massagetæ, Doğu'dan gelen *Issedones* tarafından kovuldu ve bu nedenle Sir Darya'nın kuzey kıyısına taşındılar, ancak kalıntıları orijinal topraklarında kaldı ve Issedones'e tabi oldu. Massagetæ'nin kalıntıları, Sacæ'nin dört kabilesinden biri olan Sacarauli idi. Massagetæ, en geç I. Darius'un tahta çıkışının arifesinde batıya genişleyen Issedones tarafından Syr Darya'nın kuzey kıyısından da sürüldü. Bazıları Sir Darya'yı geçerek güneye gitti ve Sogdiana'ya girdi. Darius I ve

Alexander'ın karşılaştığı Sacae, Sir Darya'nın kuzey kıyısını işgal eden Issedones'ti³⁸.

4.5. Daha İskitleri

Amasyalı coğrafyacı Strabo'nun bahsettiği **Daha İskitleri**, MÖ 7-2. yüzyılda Orta Asya'nın güneyinde ve İran Platosu'nun kuzeydoğusunda yaşamış olan **Daha** (veya **Dahae**) adlı göçebe bir halktır. Onlar, genellikle **İskitler** ile ilişkilendirilir ve bu nedenle "Daha İskitleri" olarak anılırlar. Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgelerde, bugünkü Türkmenistan, Kazakistan ve İran'ın kuzeydoğusunda yaşamışlardır. Pers Kralı I. Darius zamanında, Perslerin hizmetine girerek Pers ordusunda paralı asker olarak görev yapmışlardır. *Parni*, *Xanthii* ve *Pissuri* olmak üzere üç boydan oluşmaktadır. Daha İskitleri'nin en bilinen boyu olan *Parniler*, daha sonra *Part İmparatorluğu*'nun kurmuştur.

Sonuç

Arkeolojik buluntular dikkate alındığında Sakaların ana yurdu Altaylar ve Yenisey boylarıdır. Onlar Altaylar'dan güneye inmişler; Tanrı Dağları, Aral Gölü, Seyhun boylarında tarih sahnesine çıkmışlardır. Onların ilk tespit edilebilen yurtları buralardır. Buradan ayrılan bazı kolları daha kuzeylere göçmüştür. Zira günümüzde Yakutistan'da yaşayan ve Türkçe konuşan halka *Saha Türkleri* denmektedir.

Sakaların asıl yurtta kalan boyları Yunan ve Pers kaynaklarında Saka ya da Massagetler olarak geçmektedir. Massaget, "Baş Sakalar" anlamına gelmektedir. Onlar Aral çevresi, Tanrı Dağları, Özbekistan'ın kuzeyinde, ana yurtta yaşayan Sakalardır.

Sakalar, dış ve iç etkenlerden dolayı bölünmüştür. Batıya göçenleri Yunan yazarlar *İskitler* olarak dünyaya tanıtmıştır.

Sakaların bir bölümü de Doğu Türkistan tarafına göçmüştür. Onları Pers kaynakları *Saka hauma varga* Yunan kaynakları ise *Sakai Amyrgioi* olarak anmışlardır.

³⁸ Yu Taishan, agm, s. 8.

Sakalar, dünya tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. Asya kıtasına ad veren Asii'ler, Hazar Devleti'ni kuran Gasianiler, Saka boylarıdır.

Sakalar, M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayıp yıkılırlar³⁹, Hunlar ve diğer kavimlerin arasına karışırlar. Çok az bir kısmı Moğol dönemine kadar varlığını sürdürdü. Moğol istilâsı sırasında kuzeye çekildiler. Günümüzde Moğolistan'ın kuzeyinde yarı bağımsız bir devletleri olan Saha Türkleri, Sakaların / İskitlerin torunlarıdır⁴⁰.

Kaynakça

- Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Önasya Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2023.
- Besim Atalay, *Dıvanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940.
- Abdulhaluk M. Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara
- Muzaffer Demir, Büyük İskender'in Yaşlı İskit Elçisi İle Diyalogu Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *TÜBA, AR*, 34/2024, s. 81.
- M. Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (3),s. 752.
- İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993.
- Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006.
- Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 298
- Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- Fatih Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1999.
- Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944.
- A.N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987.
- E. F. Schmidt, Persepolis III: *The Royal Tombs And Other Monuments*. Chicago 1970, The University of Chicago Oriental Institute Publications, s. 120.
- Strabon, *Geographica*. (ed. A. Meineke), Leipzig: Teubner. 1877, C. VIII.
- Yu Taishan, "The Name "Sakā", *Sino-Platonic Papers*, 2014, S. 251, s. 1-4.
- Zeki Velidî Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, İstanbul 1987, s. 33.

³⁹ Zeki Velidî Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, İstanbul 1987, s. 33.

⁴⁰ Fatih Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1999, s. 9.

DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TÛRK'TE OĞUZ EDEBİYATI OGHUZ LITERATURE IN DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TURK

Necati DEMİR¹

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074 (veya 1077) yılında tamamlanan Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğüdür. Yazar, on yıllarca süren araştırmalar sonucu *Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız* boylarının dil özelliklerini derleyerek bu eseri oluşturmuştur. Eser; Türk dili, edebiyatı, tarihi ve coğrafyası hakkında çok önemli bilgiler içerir. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığı düşünülse de dünya tarihi açısından da eşsiz bir eser olarak kabul edilmektedir. Günümüze ulaşan tek nüshası İstanbul Millet Yazma Eserler Kütüphanesi'nde saklanmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, bir sözlük olmasının yanı sıra 11. yüzyıldaki Türk boyları hakkında bilgiler vermesiyle de önemlidir. Oğuz boylarına dair bilgiler ve damgaların çizimleri özellikle değerlidir. Kâşgarlı Mahmud, eserinde 22 Oğuz boyunun adını anmıştır; ancak bazı boylar eksiktir. *Karabölük* ve *Dodurga* boylarının damgaları sonradan eklenmiş, “Çaruklug” adlı bir Oğuz boyunun damgasının ise bilinmediği belirtilmiştir. Ayrıca, Oğuz Türkçesi hakkında da önemli bilgiler sunulmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, Oğuzların dili ve edebiyatına önemli bir yer ayırmaktadır. Eserde Oğuz sözcüğü 265 kez geçerken, diğer boylar çok daha az sayıda anılmaktadır. Oğuz Türkçesi ve söz varlığı bu eser temel alınarak incelenmiş ve dönemin Oğuzca dil özellikleri ortaya konmuştur. Oğuzcaya dair örnekler arasında manzumeler ve atasözleri bulunmaktadır. Bir savaşın tasvir edildiği manzume, devrin Oğuz Türkçesini ve sağlam bir kafîye düzenini yansıtan bir edebî eser olarak dikkat çekmektedir.

¹ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara- Türkiye, necatidemir@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-0762-410X.

Anahtar sözcükler: Türk, Türk tarihi, Türk edebiyatı, Oğuz Türklüğü edebiyatı

Abstract:

Dîvânu Lugâti't-Türk, completed by Kâşgarlı Mahmud in 1074 (or 1077), is the first encyclopedic dictionary of the Turkish language. The author compiled this work after decades of research, gathering the languages of the Turkish, Turkmen, Oghuz, Chigil, Yaghma, and Kyrgyz tribes. The work contains valuable information on Turkish language, literature, history, and geography. Although it was written with the intent of teaching Turkish to Arabs, it is also considered a unique work in world history. The only surviving manuscript is preserved in the Istanbul Millet Manuscript Library.

Besides being a dictionary, *Dîvânu Lugâti't-Türk* is also significant for providing information on 11th-century Turkish tribes. The data and the depiction of the Oghuz tribes' tamgas (tribal seals) are particularly valuable. Kâşgarlı Mahmud lists 22 Oghuz tribes in his work, though some are missing. The tamgas of the Karabölük and Dodurga tribes were added later, and it is mentioned that the tamga of the Oghuz tribe called "Çaruklug" is either hidden or unknown. Furthermore, the work provides important insights into the Oghuz Turkish language.

Dîvânu Lugâti't-Türk places significant emphasis on the language and literature of the Oghuz. The word "Oghuz" is mentioned 265 times in the text, far more frequently than other tribes. The Oghuz Turkish language and vocabulary have been studied based on this work, revealing the linguistic features of the period. Examples of Oghuz Turkish include poetic works and proverbs. One such poem, which describes a battle, stands out as an artistic piece that reflects the Oghuz Turkish of the time with its solid rhyme scheme.

Keywords: Turk, Turkish history, Turkish literature, Oghuz Turkish literature

Giriş

Türklerde boylar birliğinin "Oğuz" olarak adlandırılması 500'lü yıllara kadar gitmektedir. Türkçe kaynaklarda boylar anlamında Oğuz sözcüğü ilk kez Barlık Nehri yakınlarında bulunan ve VI. yüzyılda

yazıldığı düşünülen² Barlık Yazıtı'nda geçmektedir. Köktürk Yazıtları'nda Batı Türklüğü için Oğuz adının kullanılması bu tarihten sonradır. 709 yılında gerçekleşen bir olay Köktürk Yazıtları'nda şöyle anlatılmaktadır: *Düşmanımız çevremizde ocak gibi, biz de o ocağın ortasındaki aş kazanı gibiydik. Öylece yaşarken Oğuzlardan bir casus geldi*". (T, G1-2). Tonyukuk Yazıtı'nda geçen bu olay, Batı Türklüğüne Oğuz denilmesinin ilk örneklerinden biri belki de ilki sayılabilir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan Oğuz Edebiyatı, 1070 yılına kadar olan zamanı içermektedir. Zaman aralığı olarak; Türgiş Devleti Dönemi (690-751) ve Oğuz Yabgu Devleti Dönemi (760-1040), Oğuz Yabgu Devleti sonrası Oğuz dönemi (1041-170) sınıflandırılabilir.

Türgiş Devleti ve Oğuz Yabgu Devleti Dönemi dili elbette ki Türkçedir. Hiç şüphesiz 700'lü yılların başlarında yazılan Köktürk Yazıtları'nın dilidir.

Oğuz Türkçesinin ilk işaretlerini Köktürk Yazıtları'nda görmekteyiz. Aslında tarihe bakıldığında Köktürkler ile daha sonra Oğuzlar olarak anılacak Türk boyları aynı kökten, Onoklardan gelmektedir. Dolayısıyla Köktürk Yazıtları'nda Oğuz Türkçesinin temelini aramak hiç de garip değildir.

Oğuzcanın ikinci büyük kaynağı hiç şüphesiz *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür³. Kaşgarlı Mahmud; 1060-1070 yılları arasında Karahanlı, Uygur, Oğuz, Peçenek coğrafyasını bizzat dolaşarak derlemeler yapmıştır. Gözlemlere dayalı doğru bilgileri kayda almış, düzenlemiş

² Yenisey Yazıtları'nın 6-8. yüzyıllar arasında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.

³ Çalışma, şu eserlerden yararlanılarak oluşturulmuştur: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, İstanbul Millet Yazma Eserler Kütüphanesi, Arapça Eserler Bölümü (AE. Arabi) 4189; Besim Atalay, *Dîvanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940 (DLT, I); aynı yazar, *Dîvanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. II, Ankara 1940 (DLT, I); aynı yazar, *Dîvanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara 1941 (DLT, I); Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ankara 2014; Robert Dankoff- James Kelly, *Maḥmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luyāt at-Turk)*, I-III: Cambridge 1982-1985; Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, *Kâşgarlı Mahmūd, Dîvânu Lugâti't-Türk* İstanbul 2005.

ve tarihte eşi benzeri olmayan bir eser kaleme almıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 1074 (veya 1077) yılında yazımı bitirilen Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğüdür. Öyle görünmektedir ki yazarı on yıllarca derleme yaparak eseri hazırlamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazıldığı yıllarda Oğuz Yabgu Devleti parçalanmıştı. Ancak Oğuzların bir bölümü hala Seyhun boyları, Aral Gölü çevresinde yaşamaya devam etmekteydi. Oğuz Yabgu Devleti'nden bölünerek kurulan Büyük Selçuklu Devleti dünya üzerinde destan yazmaktaydı. Bu psikolojik üstünlük ve moral esere de yansımıştır. Kaşgarlı tam bir Türk bilim adamı tavrıyla eserini binyıllara sunmuştur. Kaşgarlı, Hz. Muhammed'in bir hadisinden de bahseder. Bize naklettiğine göre Hz. Muhammed geleceği görerek: “*Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır*” buyurmuştur.

Kaşgarlı, devrin Türk tarihine, coğrafyasına ve sosyolojisine çok hakimdir. Zamanın Türk dünyasını anlatırken şu bilgileri verir: Bizans Rum ülkesine en yakın olan boy *Beçenektir*. Sonra *Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız* gelir. Bir sayıma göre eserde bu adlarının geçme sıklığı şöyledir: Oğuz, 428, Kıpçak / Kırçak 92, Türkmen 35, Çiğil 8, Yağma 40, Kırkız 1. Görüldüğü gibi eser Oğuz Türkçesi ağırlıklıdır.

Dîvânu Lugâti't-Türk; Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dili esas alınarak kaleme alınmıştır. Yazar onların şehirlerini ve kırlarını baştan başa dolaştığını belirtmektedir.

1. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074 (veya 1077) yılında yazımı bitirilen Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğüdür. Öyle görünmektedir ki yazarı on yıllarca derleme yaparak eseri hazırlamıştır. Nitekim kendisi de eserinde bunu açıkça beyan etmektedir: “*Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akıllıca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şehirlerini, kırlarını baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kaşiyelerini belleyerek*

yararlandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir”⁴. Eser; Türk dili, tarihi, edebiyatı, coğrafyası, Türk bilim tarihi, ... konusunda çok önemli bilgileri içermektedir. Eserin, Türkçeyi Araplara öğretmek amacıyla yazıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*, dünya tarihi bakımından da eşsiz bir eser olma özelliğini taşımaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün günümüze tek nüshası ulaşmıştır. Bu nüsha İstanbul Millet Yazma Eserler Kütüphanesi, Arapça Eserler Bölümü (A.E. Arabi) 4189 numarada kayıtlıdır.

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzlar

Dîvânu Lugâti't-Türk, bir sözlük olmakla birlikte, en önemli özelliklerinden birisi 11. yüzyıldaki Türk boyları, soplaları ve soyları hakkında bilgiler vermesidir. Bilgi verdiği boylardan birisi de Oğuzlardır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzların boyları hakkında verdiği bilgiler ve ayrıca Oğuz boylarının damgalarının çizimi gerçekten çok önemli bir belgedir. Bütün bunlarla birlikte Kâşgarlı Mahmud, eserin muhtelif yerlerinde Oğuz Türkçesi ile ilgili de çok önemli bilgiler vermektedir.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 22 Oğuz boyunun adını vermiştir. Reşideddin'in *Camiü't-tevarih* adlı eserinde ve Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'ta verdiği Yaparlı, Kızık ve Karkın boyları, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yoktur. Karabölük ve Dodurga boylarının damgaları unutulmuş, daha sonra ilgili sayfanın kenarlarına siyah mürekkep ile ilave edilmiştir. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzların “Çaruklug” adlı bir boyundan bahsedilmiş, damgasının gizli olduğu veya bilinmediği anlamında bir not düşülmüştür. Bunun dışında da yazar, eseri içerisinde Oğuzlar hakkında kısa bilgiler de vermektedir:

⁴ DLT, I, s. 4.

“Ant içerek söylüyorum, ben, Buhara'nın -sözüne güvenilir- imamlarının birinden ve başkaca Nisaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacımız kıyamet belgilerini, ahir zaman karışıklıklarını ve **Oğuz Türklerinin** ortaya çıkacaklarını söylediği sırada “Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.” duyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise -sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vacip) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse akıl da bunu emreder⁵”.

“Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi -Allah kutlu kılıcı- Nuh yalvaç oğlu **Yafes oğlu Türk**'e dek ulanır. Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, **Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan damgalarını yazdım**. İslam olsun olmasın Rum ülkesi yakınından doğuya doğru tertip üzere doğudaki Oğuz boylarının konaklarını bildirdim. Bizans Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenektir sonra Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgurt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: Çigil, Toxı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çömül, Uyğur, Tangut, Hitay; Kıtay ülkesi Çin'dir. Bundan sonra Tawğaç gelir; orası Maçin'dir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini şu değerde birer birer gösterdim”⁶.

3.Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Edebiyatı

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzların dili ve edebiyatı çok önemli bir yer tutmaktadır. Hatta eser ağırlıklı olarak Oğuzların dili ve edebiyatı üzerine kurulmuştur desek yanlış olmaz. Zira yapılan bir

⁵ DLT, I, s. 4.

⁶ DLT, I, s.28.

sayıma göre Oğuz sözcüğü 265 kez geçerken, ona en yakın Kıpçak 53, Çiğil 51, Argu 45, Yağma 22 kez geçmektedir.

Oğuz Türkçesinin en önemli Tarihi kaynaklarından birinin *Dîvânu Lugâti't-Türk* olduğu yukarıda defalarca belirtildi. Hatta bu eser esas alınarak Oğuzların o dönemdeki dili ve söz varlığı oluşturuldu.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzcaya ve söz varlığına şahitlik etmesi için çeşitli edebi mahsuller verilmiştir. Bunlar arasında manzume ve atasözleri yer almaktadır.

Bir savaşın tasvir edildiği manzume:

Kaşgarlı sözlüğünde “İmdi” (şimdi) sözcüğüne şahit olarak bir dörtlük sunmaktadır. Eser incelendiğinde bu dörtlüğün bilinmeyen bir savaşla ilgili bir manzumenin ilk dörtlüğü olduğu anlaşılmıştır. Manzumenin diğer dörtlükleri bir araya getirilmiş, ortaya şöyle bir edebî eser çıkmıştır⁷. Manzumenin tamamına göz atıldığında devrin Oğuz Türkçesini yansıttığı anlaşılmıştır. Manzume 4+3 duraklı hece ölçüsüyle söylenmiştir. Sağlam bir kafiyeye düzeni olduğu rahatlıkla söylenebilir:

*Öpkem kelip oğradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın toğradım
İmdi meni kim tutar*

(DLT, I-125)

Öfkem geldi, uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Yiğitlerin başını doğradım,
Şimdi beni kim tutar.

*Tokuş içre uruştım
Uluğ birle karıştım
Tüküz atın yarıştım
Aydım emdi al Utar*

(DLT, I-367)

Savaşta vuruştum,
Büyük ile karıştım,
Alnı akıtmalı atla yarış ettim,
Ona “al Utar” dedim.

*Alp erenni üdürdüm
Boynun anıng kadırdım*

Koç yiğitlerini seçtim,
Boyunlarını büktürdüm

⁷ Dörtlüklerin sıralanmasında “Talât Tekin, *XI: Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara 1989, s. 38-43” esas alınmıştır.

*Altun kümiş yüdürdüm
Süsi kalın kim öter*

(DLT, I-370)

Altınlarını, gümüşlerini
aldım,
Askeri çok kim geçer

*Tapdu manga ilindi
Emgek körüp gibi ulındı
Kılmaşına ilendi
Tutğun bolup ol katar*

(DLT, I-205)

Tapdu bana tutsak oldu,
Zahmet görüp canı sıkıldı,
Yaptığına pişman oldu,
Tutsak olup sıkıntıya düştü.

*Keldi berü arturu
Berdi elin arturu
Munda kalıp olturu
Bügri bolup ün büter*

(DLT, I-219)

Bize aşırı, taşkın bir hâle
geldi,
Üstesine vilâyetine verdi,
Burada oturmaya kaldı,
Sesi çıkmaz, beli bükük
oldu.

*Başı anıng alıktı
Kanı yozup turuktı
Balıg bolup tağıktı
Emdi anı kim yeter*

(DLT, I-192)

Onun yarası azdı,
Kanı çok akıp durdu,
Yaralanıp dağa çıktı,
Şimdi ona kim yetişir.

*Kanı akıp yuşuldı
Kabı kamuğ teşildi
Ölüg bile koşuldı
Toğmuş kuni uş batar*

(DLT, II-128)

Kanı akıp dondu,
Bütün kabı deşildi,
Ölü ile birleşti,
Doğan güneşi şimdi batar.

Aşk şiiri:

Kaşgarlı, emir çekimini anlatırken Oğuzların tek kişi için fiil kökünü, çok kişi için ise *-ları* değil de *-ing* eki getirildiğini söyler. Örnek olarak da “*Awlap meni koymangız, Ayık ayıp kaymangız*” mısralarını verir. Manzumenin konu ve yapı bakımından diğer parçaları eser içerisinden toparlanmıştır. Manzumenin tamamı incelendiğinde Oğuz Türkçesinin bir mirası olduğu anlaşılmaktadır. Manzume 4+4=8’li hece ölçüsüyle kaleme alınmıştır:

*Bular mini ulas köz
Kara mengiz kızıl yüz
Andın tamar tükel tüz
Bulnap yana ol kaçar*

(DLT, I-60)

*Awlap meni koymangız
Ayık ayıp kaymangız
Akar közüm uş tengiz
Tegre yüre kuş uçar*

(DLT, II-45)

*Yığlap udhu artadım
Bağrım başın kartadım Kaçmış
kutuğ irtedim
Tağmur küni kan saçar*

(DLT, I-272)

*Yükñüp manga imledi
Közüm yaşın yamladı
Bağrım başın emledi
Elkin bolup ol keçer*

(DLT, III-84)

Baygın göz, esmer beniz,
Pembe yüz beni tutsak eder.
O çehreden bütün güzellikler
damlar,
Beni tutsak ettikten sonra kaçar.
Beni avlayıp bırakıverme,
Söz verip cayma,
Gözüm deniz gibi akar,
Yöresinde kuşlar uçar.

Arkasından ağlayarak bozuldum,
Bağrımın yarasını deştim,
Giden saadeti aradım,
Gözüm yağmur gibi kan saçar.

Boyun eğip bana işaret etti,
Gözüm yaşını sildi,
Bağrımın yarasını sağalttı,
Yolcu olup geçer.

Konukseverlik ile ilgili beyitler:

Kaşgarlı, eserine konukseverlik ile ilgili 2 beyitlik bir manzume serpiştirmiştir. Birinci beyti eserin bir başka yerinde biraz farkla tekrar örnekler arasına katmıştır. Bahsedilen bu beyitlerin Oğuzca olduğunu açıkça belirtmiştir. Birinci beyitte yer alan “oyuk”, ikinci beyitteki “ütrük” (hileci) sözcüğün yalnızca Oğuzcada bilindiğini belirterek işimizi kolaylaştırmıştır. Farklı yerlerde karşımıza çıkan bu beyitlerin konusu, kafiyesi ve vezni aynıdır.

*müstef'ilün müstf'ilün müstef'ilün
(--.-/--.-/--.-)*

*Bardı eren konuk körüp kutka sakar
Kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar*

(DLT, I-85)

Konuk gördüğünde uğur
sayan kimseler gitti,
Bir karartı gördüğünde
evni yıkan kötüler kaldı.

*Bardı eren knuk bulup kutka sakar
Kaldı alıg oyuk körüp ewni yıkar*
(DLT, I-384)

Konuk bulunduğu zamanı
uğurlu sayan adamlar gitti,
Karşıdan bir karaltı
görseler çadırını yıkıp
gidenler kaldı

*Ütrük ötün ogrılayu yüzge bakar
Elkin taşup bermiş aşığ başra kakar*
(DLT, I-102)

Hırsız gibi konuğun
yüzüne gülen alçak, hileci
kimseler kaldı,
Konuğu ağırlar, verdiği
yemeği başına kakar.

Dünyanın yaradılışı ve sonraki durumu ile ilgili beyit:

Kaşgarlı, bu beyti birinci mısradaki geçen “törütti” (yarattı) sözcüğüne delil olarak sunmuştur. Sözcüğün Oğuzca olduğunu belirterek bu manzumeyi de Oğuz edebiyatının bir parçası ilan etmiştir:

müstef'ilün müstf'ilün müstef'ilün
(--./--./--./--.)

*Tengri ajun türütti çığrı udhu tezinür.
Yılduzları çerğesip tün kün üze yörgeñir*
(DLT, II-303)

Tanrı dünyayı, âlemi
yarattı, felek durmadan
döner,
Yıldızlar sıra sıra dizilip
gece gündüz üzerine
sarılır.

Çeşitli öğütlerle ilgili beyitler:

Kaşgarlı ikinci beyitte yer alan “yawlak” (kötü) sözcüğünün Oğuzca olduğunu belirtmiş ve beyti delil olarak göstermiştir. Bu beytin konu ve şekil bakımından ilgili olanları eser taranarak ortaya çıkarılmıştır. Dört beyitten oluşan manzume şöyledir:

müstef'ilün müstf'ilün müstef'ilün
(--./--./--./--.)

*Öç kek kamuğ kişining yalnguk üze alım
bil
Edhgülügüg uğança eliging bile telim
kıl.*

Herkesin öcünü, hıncını
başkalarının üzerinde
alınacak bir alım bil;

(DLT, I-43) olanca kuvvetinle konuğa
çok iyilik yap.

*Külse kişi yüzinge körklig yüzün
köringil
Yawlak ködhez tışingnı edhgü sawıg
tilengil*

Birisi yüzüne gülerek
gelse, güler yüzle görün.
Dilini yavuz gözet; iyi
şöhret dile.

(DLT, III-43)

*Kelse kalı katılığlık erter teyü seringil
Ödleک ışın bilip tur ança angar tirengil
(DLT, III-233)*

Sana şiddetli bir felâket
gelirse geçer diye sabret.
Zamanenin işini bilerek
dur. Ona öylece diren.

*Bulmuş nenging sewer sen akrun angar
sewingil
Barmış nenging sakınma azrak angar
öküngil*

Eldeki mala sevinirsin,
ona az sevin; Giden mala
acıma, ona çok pişman
olma.

(DLT, III-360)

Çeşitli öğütlerle ilgili beyitler:

Kaşgarlı bu beyitte yer alan “bal” (bal) sözcüğünün Suvar, Kıpçak ve Oğuzca olduğunu belirtmiş ve beyti delil olarak göstermiştir. Ancak *-iban, -iben* Oğuz Türkçesinin karakteristik zarf-fiil ekidir. Dolayısıyla beyit Oğuz Türkçesine ait olmalıdır:

*müstef'ilün fa' müstef'ilün fa'
(--.-/--.-/-)*

*Bardı sanga yek otru tutup bāl
Barçın kedhiben telü yuwğa bolup kal
(DLT, III-156)*

Şeytan sana geldi,
karşında durup saba bal
sundu,
İpek elbise giyerek yufka
akıllı, deli olarak kal
(kalabilirsen).

Atasözleri:

*Dîvânu Lugâti't-Türk'*te Oğuz Türkçesi sözcüklerine tanıklık etmek üzere 3 adet atasözüne rastlanmıştır. Her üçü de gerçekten de devrin Oğuz Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır:

“*adhın kişi nenği nenğ sanmas*” ‘başkasının malı, mal sayılmaz’.

“*kulan kuduğka tüşse kurbaka aygır bolur*” ‘Yaban eşeği kuyuya düşse kara kurbağası (onun üzerine çıkıp) aygır olur.’

“*yazmas atım bolmas, yangılmas bilge bolmas*” ‘Şaşmadık atıcı olmaz, yanılmadık bilgin olmaz’.

3. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Sözlü Edebiyatı

Oğuz Yabgu Devleti Dönemi’de sözlü halk edebiyatı ürünü olarak günümüze çok az bilgi ulaşmıştır. Ancak bu dönemde sözlü edebiyatın çok canlı olduğu düşünülmektedir.

Kaşgarlı Mahmud *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sürçek* sözcüğünü “Oğuzlarca gece yapılan sohbet toplantısı” olarak açıklamıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki Oğuzlar, akşamları toplanıp rivayete dayalı sözlü ürünler paylaşmaktaydılar. Nitekim *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te karşımıza çıkan çok sayıda destan, sağı (ağıt), atasözleri, deyimler bunu göstermektedir.

Sonuç:

Batı Türklüğü için Oğuz adı Köktürk Yazıtları'nda 709 yılında gerçekleşen bir olay için geçmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan Oğuz Edebiyatı; 690-1070 yılları arasını yani Türgiş Devleti Dönemi (690-751) ve Oğuz Yabgu Devleti Dönemi (760-1040), Oğuz Yabgu Devleti sonrası Oğuz dönemini (1041-170) içermektedir.

Oğuz Türklüğünün dili ve edebiyatı kaynakların bahsettiği gibi Anadolu’da değil, Türgiş Devleti Dönemi’nde Tanrı Dağları üzerinde mayalanmaya başlamıştır. 760 yılından sonra Seyhun boyları ve Aral Gölü çevresinde olgunlaşma dönemini yaşamıştır.

Kaşgarlı Mahmud’un sunduğu örneklere bakıldığında Oğuz Türklüğü, Anadolu’ya olgunlaşmış bir Oğuz Türkçesi ve Oğuz Edebiyatı getirmiştir.

Görüldüğü gibi manzumeler beyit ve aruz vezni ile kaleme alınmıştır. Bu durum dikkate alındığında Divan Edebiyatı'nın temelinin Seyhun boyları ve Aral Gölü çevresinde atıldığı rahatlıkla söylenebilmektedir.

Kaynakça

- Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940 (DLT, I).
Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. II, Ankara 1940 (DLT, II).
Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara 1941 (DLT, III).
Robert Dankoff- James Kelly, *Maḥmūd al-Kāşyārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, I-III: Cambridge 1982-1985.
Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, *Dīvānu Luḡāti 't-Türk*, Ankara 2014.
Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, *Kâşgarlı Maḥmūd, Dīvānu Luḡāti 't-Türk* İstanbul 2005.
Kâşgarlı Mahmud, *Dīvānu Luḡāti 't-Türk*, İstanbul Millet Yazma Eserler Kütüphanesi, Arapça Eserler Bölümü (AE. Arabi) 4189.
Talât Tekin, *XI: Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara 1989.

TARAÇİLERDE POTA OYUNU VE HALK KOŞAKLARI

POTA DANCE AND FOLK KOŞAKS IN TARANCHIS

Adem ÖGER¹

Özet

İli veya Yedisu bölgesinin sınırları tarihî dönemler içinde değişmekle birlikte bugün Doğu Türkistan'ın İli ve Kazakistan'ın Almatı şehrini içine alan bölgeyi kapsar. Bir başka ifadeyle günümüzde Çin, Kazakistan ve Kırgızistan toprakları içinde kalan, oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan ve merkezini Doğu Türkistan'ın İli şehrinin oluşturduğu bölge, Rusça kaynaklarda Semireçye, Türkçe kaynaklarda ise Yettesu (Yedisu/Jetisu) veya İli şeklinde geçmektedir. Farklı toplum ve kültürlerle ev sahipliği yapan bu bölgenin son yüzyıllarda önemli sakinlerinden biri Taraçilerdir. Taraçilerin dili ve folklor ürünleri üzerine çalışmalarıyla bilinen N. N. Pantusov, bu zümrenin masalları, şarkıları, çocuk oyunları, destanları, atasözleri, bakışlık geleneği, falnamecilik geleneği, halk takvimi, tarihi olayları ve savaşları, geleneksel bayramları gibi konuları içeren çok sayıda esere imza atmıştır. Bildiride, N. N. Pantusov'un 1907 yılında Kazanda basılan pota oyunu ve halk şiirlerini konu alan eseri incelenmiş ve metinlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Taraçiler, Yedisu, Uygur Folkloru, Halk Şiiri, Pota Oyunu.

Abstract

Boundaries of Ili or Yedisu region, although changing within historical periods, covers the region in (to) which includes Ili city of Eastern Turkestan and Almaty city of Kazakhstan today. In other words, at the present time, the region; within which remains territories of China, Kazakhstan and Kyrgyzstan; into which includes a quite wide/large geography; of which center is constituted by Ili city of Eastern Turkestan; is mentioned as Semirechye in Russian (re)sources, as Yettesu (Yedisu/Jetisu) or as Ili in Turkish ones. In recent centuries, Taranchis have been one of important inhabitants of this region that is home to different societies and cultures. N. N. Pantusov, known

¹ Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü, ademoger@gmail.com-ORCID ID: 0000-0003-1278-2110.

for his studies on the Taranchis' language and folkloric products, put signature to a lot of works include subjects such as tales of this group, songs, children's plays, legends, proverbs, tradition of bakshiship, tradition of falnamah, folk calendar, historical events, wars and traditional bairams. In the paper, we examined his work which was about pot play and folk poems, printed in Kazan in 1907, and included texts.

Key Words: Taranchis, Yedisu, Uighur Folklore, Public poem, Pota Dance

Giriş

“Yetimin atası yok, belinde *potası* yok.”

(Uygur Atasözü)

Giyim-kuşam, tarihi süreç içinde örtme/örtünme işlevinin yanı sıra toplumsal bir kimliğin, mesleğin, bölgenin vb. simgesi/sembolü de olmuştur. Bir toplumdaki kıyafetlerin kumaşı, giyinme şekli, giyinme sırası, giysin rengi ve nakışları zaman içinde bir sembole dönüşerek kalıplaşmış bir yapı içerisinde bir kimliğin simgesi haline gelmektedir. Bu sembol unsurların ve ardındaki anlamların oluşmasında bir yaşanmışlık, olaylar zinciri vb. barındıran sebepler ve bunların ortaya çıkmasını sağlayan sonuçlar vardır. Coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik yapı, kültürel etkileşimler vs. giyim kuşamda sembollerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda yerleşik yaşamın unsurlarını taşıyan ve güçlü köklere sahip olan Uygurlar, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan coğrafyasında Türk kültürünün oluşumu ve gelişiminde dilden edebiyata, müzikten eğlenceye, yeme-içmeden resim sanatına, giyim-kuşamdan mimariye zengin bir kültürel birikim ortaya koymuşlardır. Pamuk dokumaların yanı sıra keçe ve deri işleme, ipek böceği yetiştiriciliğinde ve ipek dokumalarda çok eski ve zengin bir birikime sahip olan Uygurlar, bu kültürel zenginliği giyim-kuşamda kullandıkları kumaşa, giyinme şekline, giysilerin parçalarına ve giysilerdeki motiflere nakış nakış işlemişlerdir. Uygurların ayak giyiminde deri ön plana çıkarken baş giyiminde deri ve çeşitli dokumalardan oluşan doppa ve tumaklar, günlük giyim kuşamda ise pamuk dokumalar ve atlas adı verilen ipek dokumalar dikkat çekmektedir. Bu noktada elbiselerin rengi, motifleri ve kendisine

çeşitli anlamların ve işlevlerin yüklenmesi söz konusu olmuştur. Uygurlarda genel olarak “kuşak” anlamını ifade eden ve günlük erkek giyiminin bir parçası olan “pota” da rengi, dokuması, kullanım alanı ve çeşitli işlevleriyle sosyal yaşamda bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuşaklar, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur erkeklerinin giysilerinde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Doğu Türkistan’da Batı tarzı takım elbiseler, kotlar ve ceketler yaygınlaştıktan sonra ise kuşaklar kırsalda yaşayanlar veya yaşça büyük Uygur erkeklerinin giyim kuşamında varlığını korumuştur. Yeni Uygur Türkçesinde *pota* veya *belvağ* (*belbağ*) olarak adlandırılan kuşaklar, ön kısmı açık baldırlara kadar uzanan kaftanlar, kalçaya kadar uzanan ceketler ve gömleklerin beline bağlanmış ve vücut sıcaklığını, özellikle de bel kısmı muhafaza etmek amacıyla kullanılmıştır. Bunun yanında bele bağlanan kuşaklar, Uygur erkeklerinin toplumsal kimliğini belirleyen unsurlardan biri olarak da yerini almıştır (Veli, 2024, s. 147). Bu çalışmada, Uygurlarda “pota”nın anlamı ve özellikleri, geleneksel sohbet ortamlarından biri olan meşreplerin yanı sıra toylardaki oyun ve halk şiirinin icrasındaki işlevleri ve N. N. Pantusov’un Tarançiler arasından derlediği “Pota Oyunu ve Şiirleri” tanıtılıp değerlendirilmiştir. N. N. Pantusov’un “*Materialı k İzuçeniyyu nareçiya Tarançey İliyskago okruga. Bıpusk vosmoy. İgra maylise i proiznosimie vo vremya yeya molodejıyyu stıhi (Tarançnskiy tekst, Russkaya transkriptiya i Russkiy perevod)*” adını taşıyan eseri 1907 yılında Kazan’da Tipo-Litografiya İmperaroskago Universiteta tarafından yayınlanmıştır. Pantusov’un İli Tançileri üzerine yayınladığı eserlerin sekizinci dizisini oluşturan çalışmada, meşreplerde icra edilen pota oyunundaki halk şiirlerine yer verilmiştir. N. Pantusov’un yazdığı ön sözle başlayan eserde, ilk olarak Tarançilere ait bu halk şiirlerinin Rusça çevirisi (s. 5-19); ardından Kiril alfabesiyle transkripsiyonlu metin (s. 20-30) son olarak da Uygurca metne yer verilmiştir. Eserin Uygurca kısmındaki iç kapakta şu bilgiler yer almaktadır:

“Bu bâbda kız civânlar yigitler meclis kılışıp birbirige fota salıp bir biriniñ köñlini hoş kılmak için şirin sözler birlen bir birige aytkan beytleri”

“Nikalay Fantusofniñ sa’î ve ihtimâmı birle tab’ kılınup çıkkan kitâb turur.”

“Şehr-i Kazan Matba-i Dârü’l-‘Ulûm Ve’l-fünûn” “1325=1907”

1. Uygurlarda Kuşak ve Pota

Pota yeni Uygurcada kuşak anlamında kullanılan sözcüklerden biridir. Tarihi Türk dili alanında sözcük, Çağatay Türkçesi döneminden itibaren tespit edilmektedir. Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü’nde geçen sözcüğe *fûta* “kuşak, kemer-bend” açıklaması verilmiştir. Çağatayca sözlükte *fûta* sözcüğünün Arapçadan ödünç alındığı kaydedilir ve sözcüğe “kuşak, kemer bende” açıklaması verilmiştir. Kamusi Türki’de *futa* sözcüğüne “bir iş işlerken veya hamamda vesâir ahvalde, bele bağlanan ipek peştamal: ipek futa” açıklaması verilir. 1762 yılında Mançu’ca, Tibetçe, Moğolca, Çince ve Çağatayca (Uygurca) olmak üzere beş farklı dille yazılmış, Beş Dilli Mançu’ca sözlükte pota kelimesi ve bu sözcüğün kavram alanları içerisinde yer alan *pota* “kuşak, kemer”; *resmilik pota* “resmi görüşmelerde giysilerde kullanılan kuşak”; *kulğilik pota* “?”; *tokalık pota* “tokalı kuşak, tokalı kemer”; *kur pota* “kuşak, kemer” gibi sözcükler yer almaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindeki Yeni Uygurca ve Özbek Türkçesinde de geçmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde *pota* “kuşak”; *pota* “bele bağlanan kumaş parçası, kuşak”. Bunun yanı sıra yeni Uygurcanın diyalekt ve ağızlarında da sözcüğün farklı şekillerine rastlanılmıştır. Sözcük Turfan ağızında *futa* “kumaş kemer”; Lopnur ağızında *pota~ potu* “kuşak, kemer”; *pota* “belvağ=kuşak, kemer” şekil ve anlamlarında izah edilmektedir. Yeni Uygurcada kuşak anlamında kullanılan sözcüklerden bir diğeri de belvağ/belvağ sözcüğüdür. Yeni Uygurcada *belvağ* “kemer, kuşak”; *belvağ bağlamak* “kuşak kuşanmak, kemer bağlamak”; *belvağ* “belge bağlaydığına pota = bele bağlanan kuşak” şeklinde geçer (Veli, 2024, s. 148-149). Pota, kelimesi ile ilişkili bir başka kavram ise “derre”dir. Kuşağın içine biraz kum konularak kıvratılıp kırbaç şekline dönüştürülen ve bazen ağaç sap da eklenen derre, geçmişte mahkemede cezaya çarptırılanların kırbaçlanması işlevini görmüştür (UTİL (D-F), 1992, s. 51). Günümüzde ise derre, Dolan meşrepleri başta olmak üzere meşrep meydanlarında oyunların oynanması ve cezaların yerine

getirilmesinde kullanılmaktadır (Davut ve Muhpul, 2011b, s. 21-24).

Uygurlarda en eski kuşaklar, deriden yapılmıştır. Sonraki dönemlerde el sanatlarındaki gelişime bağlı olarak yün, ipek ve pamuktan kuşaklar da yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Hoten, Çerçen ve Turpan'daki eski mezarlarda bu üç maddeden de yapılan kuşaklar bulunmuştur ki bu durum her üçünün eş zamanlı kullanıldığını da göstermektedir. Bu kuşakların kullanım alanları birbirinden farklıdır. Tarım işlerinde, ata binmede, hayvancılık yapmada, güreşte ve usul oynamada, sofraya bezi olarak kullanmada deri kuşak zor olduğu için kumaştan yapılan kuşaklar kullanılmıştır. Avcılık ve savaşta ise daha çok deri kuşak kullanılmıştır. Günümüzde kısa yolculukta, hayvancılık ve tarım işlerinde bez ve yün kuşaklara pişmiş eti, kömeç nanı, zağra nanı ve meyve kurularını koyma âdeti mevcuttur (Tursun Ependi, 2007, s. 147).

Kuşak bağlamanın kendine has bir estetik anlayışı oluşmuştur. Genç erkekler yeşil kuşak bağlayarak olgunlaştıklarını ifade ederken, boşanan erkekler sarı kuşak bağlayarak dul olduklarını gösterirler. Yaşlılar ise kara kuşak bağlarlar. Yakını ölen kimseler ise kırk gün beyaz kuşak bağlayarak yaslarını tutarlar (Tursun Ependi, 2007, s. 148). Kuşaklar, ictimai ve iktisadi açıdan da insanların durumunu ortaya koymaktadır. Örneğin hakanlar, aksönekler ve kuyumcular beline ipekten dokunan kuşak bağlarken, sıradan insanlar beline normal kumaştan yapılan kuşakları bağlamaktadır (Tursun Ependi, 2007, s. 149).

Uygurlarda kuşaklar genelde iki çeşittir. Birincisi bir kulaç genişliğinde ve bir metre uzunluğunda kumaştan kesilerek hazırlanan kuşaktır. İkincisi ise özel olarak dikilen kuşaktır ki bunlarda belin yan kısımlarına gelen yerler dar, ön ve arkaya gelen kısımlar ise geniştir (Tursun Ependi, 2007, s. 148). Potalar şekil açısından “halta pota” ve “düz pota” biçiminde adlandırılırken, dokuma açısından ise “ipek pota”, “bez pota”, “yün pota”, “belbağlık” ve “örme pota” olarak adlandırılır (Micit, 2006, s. 10). Uygur araştırmacı Micit potanın işlevlerini şöyle sıralar: 1) Pota beli sıcak tutar ve böbreğin üşmesini engeller. Ayrıca geleneksel erkek giyiminde elbiselerin önü açık olduğundan ve düğme mevcut olmadığından doğal olarak elbisenin

önünü kapatmak için pota bağlanmak durumundadır. 2) Uygurların geleneksel sporu güreş için pota hayati öneme sahiptir. Çünkü bele bağlanan kuşak, gücü toplama açısından önemlidir. Ayrıca kuşak sayesinde yeme içme kontrol edilebilir. 3) Pota, ecdadımız için hem sofraya hem seccade hem de heybe görevini görmüştür (Micit, 2006, s. 11).

Uygur kültüründe kuşaklar bağlayan kişinin toplumsal kimliğini vurgulayan unsurlar olmasının yanında belli bir pratik kullanıma da sahip olmuştur. Öncelikle kuşaklar iliksiz, düğmesiz olan geleneksel Uygur erkek giysilerinin ön kısmını kapatmak için kullanılmıştır. Ayrıca geleneksel erkek giysilerine cep dikilmediğinden dolayı kuşaklar cep görevini görmüştür. Günlük yaşamda gerekli şeyler kuşağa düğümlenerek taşınmıştır. Uygur halkı arasında yaygın olan *her kişiğe lazımdır beş nesre asmak: ustura, targak, misvak, bıçak hem çakmak* “Her kişiye lazımdır beş nesne asmak; ustura, tarak, misvak, bıçak hem çakmak” söyleyişi, Uygurlarda kuşağa bağlanan günlük yaşam eşyaları ile ilgili bilgi vermektedir. Kuşağa bağlanan bu eşyalar, daha çok Uygurların günlük yaşamındaki temizlik ve beslenme kültürü ile ilgili eşyalardır ve bu, Uygurların temizlik algısının maddi kültüre yansımaları bakımından dikkat çekicidir (Veli, 2024, s. 150-151).

Uygur erkekler, beline pota bağlamayı oldukça iyi görürler ve erkeklere has bir özellik olarak kabul ederler. Uygur erkeklerin potası her renkte ip veya ipek kumaştan yapılır ve uzunluğu her zaman aynı olmayabilir. Uzunluğu yaklaşık iki metreden fazla olup genişliği elli cm. civarında olur. Genç yiğitler çoğunlukla kırmızı, yeşil ve güllü potalar kullanırken yaşlılar kara pota bağlamayı yeğlerler. Geleneksel erkek giyimi uzun olup önü açık gömlek, çapan veya ceket şeklindedir ve düğmesi olmadığı gibi cebi de yoktur. Bele bağlanan kuşak hem düğme hem de cep işlevini üstlenir. Uygur erkekler belindeki potaya eklemek veya başka gerekli şeyleri koyar. Ayrıca pota belin sıcak tutulmasını sağladığı gibi yemeyi kontrol ederek kilo alınmasını da önler. Uygurların giyim kuşamında büyük öneme sahip olan kuşak, meşreplerde “pota oyunu”na da kaynaklık etmiştir (Rahman vd., 1996, s. 23).

Erkek giysilerinde bele bağlanan kuşaklar, birkaç defa bele sarılır

ve ön kısımdan düğümlenerek tutturulmaktadır. Kuşaklar dışa giyilen cübbe tarzı uzun erkek giysilerinde kullanılabildiği gibi cübbelerin içine giyilen, kalça kısma kadar uzanan ceketlerin veya gömleklerin üzerine de bağlanabilmektedir. Kuşaklar mevsime göre pamuklu, yünlü veya ipekli kumaşlardan yapılabilmektedir. Kuşaklar geleneksel Uygur erkek giysilerinden olan önü ve yakaları açık, bol kesimli *akyektekler*, *peşmet çapan*, *çekmen çapan*, *perace çapan*, *be- kesem çapan*, *cuv* (kapan, kışlık, kürklü mont) gibi giysilerin hepsinde kullanılmaktadır (Veli, 2024, s. 149).

Buna karşılık yaşça büyük olan erkekler ise daha çok siyah kuşak bağlamayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında Uygur toplumunda din adamlarının, hocaların porselen beyaz renkli veya safran rengine, başörtüsü şeklindeki kuşakları bağladığı görülmüştür.

Uygur kültüründe beyaz kuşaklar matem ve acının bir işareti olarak da bele bağlanabilmektedir. Yakınıni kaybeden erkekler genellikle yas işareti olarak bellerine beyaz kuşak bağlarken; kadınlar ise beyaz kuşak bağlamakla kalmayıp başına beyaz başörtüsü de örtmekte, mümkün olduğu kadar beyaz renkte etek giymekte (Öger, İnyet 2013, s. 56). Sünnet toyunda sünnet ettirilen çocuğun beline kızıl güllü pota bağlanır, bu durum erkek çocuğun yetişkinliğe adım attığının bir işareti olarak görülmektedir (Rahman, 1996, s. 161). Dul erkekler ise beline sarı pota bağlarlar, bu dul olmanın işaretidir. Bekar erkekler ise beline kızıl veya güllü pota bağlayıp potaya bir de bıçak koyarlar (Rahman, 1996, s. 24). Kırmızı kuşaklar Uygur toplumunda mutluluk, cesaret ve yiğitlik ile ilişkilendirilmektedir. Öyle ki Doğu Türkistan'ın bazı yörelerinde damat mutluluğun işareti olarak düğün gününde gelini almaya giderken beline kırmızı kuşak bağlayabilmektedir (Mijit, 2006, s. 11).

Erkeklerin cesaret, erginlenme, evlilik durumu, toplumsal statüsü gibi durumlarını gösteren pota, çok sayıda Uygur halk şiirine de yansımıştır. Örneğin, Sadir Palvan kuşaklarında pota şöyle yer almaktadır:

Raziliq aldim eldin,

Rıza aldım halktan,

Pota bağlidim beldin.

Kuşak bağladım belden.

El peryad çekip tursa,

Halk feryat edip dursa,

Aş-nan ötemidu galdin?
2023, s.613-614)

Aş ekmek geçer mi boğazdan? (Oğuz,

Bir başka tarihi halk şiirinde ise rengine de vurgu yapılarak pota şöyle yar alır:

Köpkök yeşil **potamni**,

Yemyeşil kuşağımı

Bélimge bağlap qoydi.

Belime bağladılar.

Tursun dek yalaqçini,

Tursun gibi dalkavuğu.

Yüzbeşi saylap qoydi.

Yüzbaşı seçtiler (Oğuz, 2023, s. 553).

2. Uygur Meşreplerinde Pota ile Dans

Meşrep; “ziyafet”, “keyif meclisi” ile “şölen” anlamına gelmekte olup “*insanların bir araya gelerek yaptığı müzik ve danslı toplantı*” olarak tanımlanmaktadır. “*Müzik, halk oyunları ile halkın örf ve adetlerinin birleştiği bir çeşit eğlence şekli*” olarak Uygur Türklerinin sosyal hayatında önemli yer tutan, millî ve dinî açıdan özel bir anlama sahip olan ve belli bir takvime bağlı olarak kutlanan Uygur meşrepleri; şarkı, dans, müzik ve çeşitli komik unsurlar ihtiva eden oyunlardan müteşekkil, belirli kural ve kaideleri olan eğlenme ve eğitim işlevlerini yerine getiren kültürel etkinliklerdir. Uygur Türklerinin uzun tarihi dönemlerden beri sürdürdüğü “meşrep geleneği” 2010 yılında UNESCO tarafından “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi”ne dâhil edilmiştir. Konusu, kapsamı, icra ortamı, zamanı ve katılımcıların niteliği gibi birçok değişkene bağlı olarak farklılık gösteren Uygur meşreplerinin birçok çeşidi (karlık meşrebi, otuz oğul meşrebi, namakulluk “özür dileme” meşrebi, kéyt “yargılama” meşrebi, kök meşrebi vb.) bulunmaktadır (Gönel ve Öger, 2019, s. 338).

Uygurlarda bölgelere göre farklı şekilleri ve adları olan meşreplerde, pota usulü ve şiirlerinin ön plana çıktığı meşrep ise kök meşrebidir. Uygur meşrepleri arasında çok özel bir yere sahip olan “kök meşrebi”, daha çok Kumul, Piçan ve Turfan gibi şehirlerde

düzenlenmektedir. Bu meşrebe Kumul şehrinde “kök meşrebi”, Piçan bölgesinde ise eski adı olan “melis meşrebi” veya “maysa oyunu” denilmektedir. Kök meşrebi, yılın ilk karı yağdığı zaman başlamaktadır ve Nevruz bayramına kadar devam etmektedir. Bu meşrep, bir taraftan mahsulün bolluğu içinde yeni yılı karşılamak diğer taraftan da yeni yılda bol mahsul elde etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir (Öger, 2014, s. 74).

Kök meşrebi için çeşitli hazırlıklar yapılmaktadır ve bunlardan biri de “pota yapma”dır. Pota, “bele bağlanan kumaş, belbağı” demektir. Ancak bu kumaşa birkaç düğüm atılarak ve şekil verilerek meşreplerde istenilen bir kişiyi meşrep meydanına davet etmek için de kullanılmaktadır. Pota tutulan bir kişinin meydana çıkması gerekir, eğer çıkmazsa büyük saygısızlık addedilir. Kumul’da potanın “düşşep”, “gazir pota”, “örme pota” ve “kızılgül pota” gibi çeşitleri bulunmaktadır. Bunlardan düşşep adı verilen pota en eski ve yaygın olanıdır. Dünya, ay ve güneşi sembolize eden şekillerin bulunduğu çubuk, “düşşep” olarak adlandırılır. Onun tutulan kısmı havuçtan, güneş şekli berengiden, güneş ışığı dokuz kuru üzüm ve akdikenden yapılır. Meşrep meydanında düşşep, hak ve hukukun sembolüdür, yani onu eline alan kimsenin sözüne kulak verilir ve ona saygı duyulur. Kızılgül pota ise son dönemlerde kullanılmaya başlanmıştır (Öger, 2014, s. 75-76).

Kök meşrebinde ussul oynamanın geleneksel birtakım kuralları vardır. Meşrepte potayı eline alan kişi, istediği başka birini meşrep meydanında oynamaya davet ederken sağ eli ile potanın alt kısmından tutar, sol kolunu ise arkasına alır. Ardından oynamaya başlamadan önce öne doğru biraz eğilerek birbirlerini selamlama söz konusudur. Potayı eline alan kişi, birine pota tutarak onu ussul oynamaya, beyit okumaya, şaka ya da taklit yapmaya davet ettiğinde, karşısındaki kişinin de bu talebe cevap vermesi gerekir. Eğer pota tutulan kişi, bunlardan hiçbirini yerine getiremezse, üç defa saygı ile tazim kıldıktan sonra elinde potayı tutan kişi iki eli ile potayı ona verir. Burada potayı tutma şekli, pota eldeyken karşıdakini selamlama ve dansa doğru başlamanın belirli kaideleri vardır. Meşrepte bulunan herkes bir defa potayı tuttuktan sonra ikinci kez eline alırsa, potayı daha önce tuttuğu birine tekrar

tutmaz. Burada en önemli husus, pota tutulduğunda ona uygun karşılığı vermektir. Meşrepte potayı eline alan kişi hem çeşitli taleplerini ortaya koymada özgürdür hem de oynamak istediği kişiyi seçme hakkına sahip olmaktadır. Kumul kök meşrebinde pota tutarak iki kişinin karşılıklı oynadıkları “şire ussuli”, “kara çirağ ussuli”, “tohu ussuli” “çak ussuli” gibi çok sayıda geleneksel oyun vardır ve bunların her birinin kendine özgü müziği vardır. Kumul kök meşrebinde bir kadın ve bir erkek karşılıklı oynamaktadır. Kadınlar oynarken adımlarını küçük atmak durumundadır, aksi takdirde ayıplanırlar. Ayrıca meşrebin kurallarına uymayanlara çeşitli cezalar verilir. Bu cezaların bir kısmı topluluğu eğlendirme ve güldürme işlevini üstlenirken bir kısmı da yeni bir meşrep düzenleme gibi ağır cezalar olabilmektedir (Öger, 2014, s. 79).

Meşrep aralarında kadın ve erkeklerin karşılıklı şiir söylemelerine “beyit söyleme” denir. Bu şiirler, sözlü halk edebiyatının önemli unsurları olup yıllardır halk arasında yayılmış olan şiirlerdir. Melis meşrebinde de meşrep sahibi potayı ilk olarak yiğitbaşına verir ve böylece meşrep başlar. Çeşitli danslardan sonra pota ile şiir söyleme başlar. Pota tutulan kişi mutlaka bir şiir söylemelidir. Yiğitbaşının ilk potayı tuttuğu kişi genelde bu dörtlükleri söyler:

Sim-sim yağmur yağkanda, *Yavaş yavaş yağmur yağdığında,*
Çim-çim köynek höl bolur. *Bütün gömlek ıslak olur.*
Tézrak berseler **potani**, *Çabuk verseler potayı,*
Meniñ könlüm huş bolur. *Benim gönlüm hoş olur.*

Ak yantakmu yantak, *Ak yantak da yantak*

Kök yantakmu yantak, *Yeşil yantak da yantak.*

Potilirini bizge, *Potalarını bize*

Tézrak bersiler kandak? *Çabucak verseler nasıl?* (Davut ve Muhpul, 2011a, s. 78-82).

Eğer pota tutulan kişi şiir okuyamazsa “dokuz ayın biri” olarak adlandırılan kadı, bu kişiye dans etme, şarkı söyleme veya hayvan

taklidi yapma gibi cezalar verir.

3. Uygur Meşreplerinde Pota ile Şiir Söyleme

Dolan meşreplerinde dans perdeleri arasında sazendeler dinlenirken şiir söyleme, fıkra anlatma ve çeşitli oyun icraları gerçekleştirilir. Dolan meşreplerinde yaygın olarak oynanan bu oyunlardan biri “derre (pota) oyunu”dur. Derre, pota demektir ve iki metre uzunluğunda olup bazen sağlam olması için içerisine kum konularak örülür. Dolan meşreplerinin dans perdesi sonlanıp herkes kendi yerine geçtikten sonra yiğitbaşı, kuşak ve bir kâse çayı tepsiye hazırlayıp meşrep alanının ortasına gelir. O, bütün meşrep ehline karşı tazim ile eğildikten ve onları selamladıktan sonra, gönüllü seçilen kişinin önüne gelip aşağıdaki beyti okuyarak oyunun başladığını ilan eder:

Çiñmas kulpa perisi bolmisa,
kilidi açılmaz,

Anahtar olmazsa kapının

Kizimas meşrep **derrisi** bolmisa.
olmazsa.

Şenlenmez meşrep derresi

Bügünkü yiğiliş köñüllük meşrep,
meşrep

Bugünkü toplanma güzel

Köñlimizde yoktur ğeyri niyet,
niyet

Gönlümüzde yoktur kötü

Talişip oynisak kandak?

Söyleşip oynasak nasıl?

Bunun ile derre oyunu başlar ve oyun, beyit-koşaklar ile devam eder.

Derre eşip yipektin,

Derre dokuyup ipekten,

İzlep keldim yürektin.

Arayıp geldim yüreктen.

Tegse **derrem** yarımğa,

Değse derrem yârime,

Ötüp ketsun söñektin.

Geçip gitsin kemikten.

Kelip kaldı **derrimiz**,

Gelip kaldı kuşağımız,

Türülmisun terimiz.
Bu muhebbet kamçısı,
Yoktur özge kehrimiz.

*Yüzülmesin derimiz.
Bu muhabbet kamçısı,
Yoktur başka kahrımız.*

İşik aldida yolliri,
Zeytun tavarda tonliri.
Derre elip kep kalduk,
Tegermikin çolliri.

*Işık önünde yolları,
Zeytin mallarda elbiseleri.
Kuşak alıp çoktan geldik,
Değer mi ki zamanları.*

Derreyi tutan yiğitbaşı yukarıdaki beyitleri okuyup, istediği bir kişinin önüne gelip onu derre oynamaya davet eder. Davet eden kişi yerinden kalkıp yiğit başına saygı ile eğilir. Yiğitbaşı sağ tarafa dönerse rakibin sola dönmesi, yiğitbaşı sola dönerse rakibin sağa dönmesi gerekir. Eğer öyle olmazsa yiğitbaşı derre ile karşısındakinin sırtına sert bir şekilde vurur. Rakibin bedeni ağrırsa da dayanıklı olması, seyirciler ile birlikte gülmesi, hiçbir zaman acı çektiğini belli etmemesi gerekir. Bu şekilde davranmayan kişiler meşrep cezasına çarptırılır. Bu arada yiğitbaşı, derre ile her çeşit hilekârlık yaparak rakibini heyecanlandırır ve oyunu eğlenceli hale getirir. Derre oyunu böyle devam edip sıra ile oynanır. Gençler, hoşlandıkları kıızı, derre oynamaya davet edip bu vasıta ile hissiyatını ifade ederler (Davut ve Muhpul, 2011b, s. 21-23).

İli Uygurları arasında düğün günü, yani kızın eve geldiği gün akşam “Çün-çün salvat” koşakları söylendikten sonra “pota oyunu” oynanır. Bu oyunda kız ve erkekler potanın iki ucundan tutup leper şeklinde beyitler söylerler. Bu oyun bir taraf yenilinceye kadar devam eder. Bu oyun “leper gecesi” şeklinde de adlandırılır. Bu sayede kız ve erkekler birbiri ile tanışır ve oyunun kuralına göre şiir söylemeye önce erkek tarafı başlar. Bu durum şiirde de şöyle dile getirilir (Micit, 2006, s. 12; Rahman vd., 1996, s. 131):

Avval başlap leperni kız başlımas
başlamaz

Evvela şiir söylemeye kız

Kız başlığan leperni el hoşlimas
hoşlanmaz

Kızın başladığı leperden el

Bunun dışında çocukların çember şeklinde çömelip oynadığı “pota oyunu” da vardır. Buna bazı bölgelerde “yağlık taşlaş” veya “tokmak taşlaş” oyunu da denilmektedir. Kızlar, sevgilerine muhabbetini ifade etmek ve sevdiği kişinin cesur ve iradeli olması için belinin sağlam bağlaması için de pota hediye eder (Micit, 2006, s. 12).

4. N. N. Pantusov’un Yayınladığı Pota Şiirleri

1907 yılında N. N. Pantusov’un yayınladığı eserde yer alan şiirler, melise oyununda icra edilen şiirlerdir. Melise meşrebini daha çok Turfan Uygurları arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak Pantusov’un söz konusu şiirleri Tarançilerden derlediği göz önüne alınırsa, İli Uygurları arasında da bu geleneğin olduğu anlaşılmaktadır. Uygurlar arasında pota, gül veya çay tutarak karşılıklı şiir söyleme geleneğinin çok yaygın olduğu ve bu geleneğin hem kız ve erkeklerin birbirini tanıması hem de duygularını ifade etmesi için bir ortam oluşturduğu söylenebilir. Bu şiirlerde güzellik, aşk, hasret ve yigütlük gibi konuların işlendiği görülmektedir.

Bismillâhırrahmanırrâhim

Yigitlerniñ kızlarğa aytkan beytleri

Ey yüzleri gül lebleri ğonça

Ğonça gül émes açılmağunça

Bolmaydur kişiniñ murâdı hâsıl

Köñlideki yâri bolmağunça

Kızlarınñ yigitlerge aytkan şirin beytleri

Tam başıda oltururlar şühi boyluk şol yigit

Alma bersem ayrımaydur bar boyı altun yigit

Bar boyı altun yigitniñ sûreti sultança bar

Ay yüzige hal tüşibdür yeñi üzgen kelçe bar

Yigitler kızlarğa fota salıp aytkan şirin sözleri

Ay birle şems olturur köl yakasığa
Köldin alıp yüzini yudi su yakasığa
Ah dép élgini tutsam kızınıñ aççıǵı kelür
Konmasmu çibin şirne şeker arasığa

Kızlar yigitlerge fota salıp bu beytni aytadur

Tişiñ yomça sıfatlık ak turadur
Lebiñniñ tatlaǵı tilni yaradur
Kaşıñ kazı bolub yurtını sorıdur
Közün oynap turub cânı aladur

Yigitler kızlarğa aytkan tatlıǵ söz şirin beytleri

Seni her künde miñ körgüm keledür
Kuçakımğa alıp söygüm keledür
Seniñ birlen müdâm yürgüm keledür
Maña bir bakmasañ ölgüm keledur

Kızlarınñ yigitlerge aytkan şirin sözleri

Söy meni cânım söy meni sen men seniñ bolay
Bozma köñlüñni nigârım ölgüçe kuluñ bolay

Bağda öçken sarğarıpdur yâr sarğattı meni
Özi otluk közi çoǵluk zâr yıǵlattı meni

Zâr zâr yıǵlaydur dép atıñla yârim ğamnı
Aççı söz otlarnı saldı hasta cânım ğamnı

Hasta cânım sakayar mu bu dâr u dermân bile

Éki âşık ayrılır mu âkıbet armân bile

Yigitlerniñ kızlarğa fota salıp aytkan tatlığ şirin sözleri

Tar köçedin çıktı yârim zalğını tolap

Asta asta selâm kılur köñlümni avlap

Bizdin beter ‘âşık iken oturur yığlap

Yığlamañ dép bazlap koydum élgini oşlap

Yığlama kız yığlama kız tañla kélürmiz

Éki fota yomça mercân alğaç kelürmiz

Éki fota yomça mercân toyuñğa tursun

Éki kayrıp bir söygenim köñlüñde tursun

Kızlarnıñ yigitlerge aytkan şirin tatlığ sözleri

Munda kelip anar sıfat yigitni kördüm

Bir bakıban ikinçide köñül aldurdum

Kaysı bağrıñ gülisiz dép atıñız sordum

Otuñizğa çidalmayın kan yığlap yürdüm

Yigitlerniñ kızlarğa aytkan şirin sözleri

Gül teridim körseler osma teridim körseler

Bir sıkım osma berey boynum kuçağlap söyseler

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Éşik açıp törge baktım törde bir ay oturur

Kaşları kayğan kalem dek közleri nar oturur

Saçları belge tüşüpdür belleri bir kıl yok

Meylimiz sizge tüşüpdür özgeler bir fulçe yok

Yigitler kızlarğa fota salıp şirin sözler birle beyt aytkanı

Altundın arıĝ kara kaşım oynaydur

Zâlim kara közümni müdâm kıynaydur

Kın kınaĝali karanĝu zindân yahşı

Oynaşkalı hem bâĝ bile bostân yahşı

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin sözler birle beyt aytkanı

Tam başıda oturup siz kadd-i şimşâdlıĝ yigit

Aĝzıdın şerbet akadur şerbeti tatlıĝ yigit

Lebleriniñ ĝonçasıdın bir gülini üzmidim

Sizge bu könlüm tüşübdür ümîdimni üzmidim

Yaş yigitler kızlarğa şirin sözlerni kılıp fota salĝanı

Fike fike alma şâhı boylaşkalı yahşı

Siz hem kiçik men hem kiçik oynaşkalı yahşı

**Çoñ kızlar kiçik yaş yigitlerni öziĝe hıl körmey fota salıp tana kılıp
aytkan beytleri**

Oçaĝım başı oyman

Börküñiz kıyık koymañ

Men sizniñ hılıñiz emes

Hılıñizni tanıp oynañ

Kiçik yigitler çoñ kızını tana melamet kılıp fota salıp aytkan beytleri

Kiçikkine çelikimni fiçip bersem yerersiz

Tördikini çoñ dép meni kiçik dérsiz

Oynaşkanda ékimiz yıǵlaturmen sizni

Astanımǵa baskanda akam dérsiz bizni

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin sözler birlen aytkan beyti

Baǵbân baǵka karañ almañni halklar almasun

Baǵka kirgen yahşılar gülni kıysalmay kalmasun

Gülni kıysañ taza kıyaber keyde ğonça kalmasun

Yârni söyseñ taza söy içiñde armân kalmasun

Yigitler kızlarǵa fota salıp şirin sözler birlen beyt aytkanı

Köydürüp kül kıldıñız

Aşkıñda bülbül kıldıñız

Bu seniñ şirin sözünge

Ölgüçe kul kıldıñız

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birlen beyt aytkanı

Ak tonuñni nége kiydiñ nemiçe gülnariñ turup

Yanımızǵa néme keldiñ ğonça dek yârniñ turup

Yigitler kızlarǵa fota salıp şirin söz birlen beyt aytkanı

Lal hem mercanı aldım kızlar köñli bolǵaymu dép

Rast köñlüm sizge berdim mihrیبân bolǵaymu dep

Mihrیبândur özleri şirin şeker dek sözleri

Hem günâhımdın öterge pâdişâhdur özleri

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birlen beyt aytkanı

Baǵda badam fişipdür

Öyge mihmân tüşipdür

Mihmân birle işim yok

Sizge meylim tüşipdür

Yiğitler kızlarğa fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Yeñi ay çıktı sefilniñ başığa

Ayta kim toldı közümnîñ yaşığa

Âşık barsa şol aynîñ kaşığa

Gül sıfat tac giyerler başığa

Kızlar yigitlerge aytkan şirin tatlığ sözleri

Éşikiñdin men ötermen gülzarañra turgalı

Gülzârañzadur bahâne ay yüzüñni körgeli

Ay yüzüñ körgen zamanda lebler yañağa söygeli

Sizledek çından yigitni bir yolu köydürgeli

Yiğitler kızlarğa fota salıp şirin sözler birlen aytkan beytleri

Sizni yad eylep tañ atkunça yörürmen kéçeler

Uhlamay ağrık kişi dek iñranurmen kéçeler

Ahşamıdın subhke oyğak tururmen kéçeler

Otkâ tüşken kıl misllik tolğanurmen kéçeler

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin sözler birlen beyt aytkanı

Keçesi yulduz sanap héç barmu yarıñ faydası

Keçesi bolsa uyku yok kündüzde yârıñ kayğusı

Gül reyhân dek purar yârim ibergen alması

Çün tafılsa serme kılsam köçede baskan éri

Yiğitler kızlarğa fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Kız birle yigit fota salıp oynaşalı

Köñül alaşıp akça berip toylaşalı

Sizdek ğonçanı atam alıp berse maña

Hücreğe kirip eşik takap oynaşalı

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Ay yârim tañla keliñ tañla tañ atkanda keliñ

Özüm heyvânda yatarmen almaliğ bağka keliñ

Almalığ bağnıñ içide sarğarıpdur bir fotak

Oñ yanımnda ot köyedur sol yanımnda iştiyâk

İштиyâkka baka baka héç mecâlim kalmadı

Ro çibin dek sarğarıp uçarğa hâlim kalmadı

Ro çibin bolsa kişi uça kanatını süzüp

Rast sözüñni maña kılğıl men ketey ümîd üzüp

Yiğitler kızlarğa fota salıp şirin söz birlen beyt aytkanı

Boyuñıznıñ tüzlükini zibâ terekke ohşatay

Közüñüzniñ süzükinini özümge ohşatay

Ni özümniñ neçe türlük söyi bar

Men fakirniñ sizdin özge kimi bar

Kızlarınñ yigitlerge fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Tal içide tallap aldım tal çokanım seni

Gül içide güllep aldım güli subde rim seni

Barça adem aytadur ki kaydın aldıñ sen munı

Hudâyğa nâle eylep tilep alğanmen munı

Yiğitler kızlarğa fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Tam başıda éki fahtek mayse çaynap turadur

Özi ak köñli karanıñ közi oynap turadur

Özi ak köñli kara hoş hem izâ kıldıñ maña

Kılğanıñ köñlüñde otursun menmu kılğaymen saña

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin sözler birle beyt aytkanı

Sunıñ süzüki munda turup barıp içersiz layını

Ölmesek biz hem köermiz tallap alğan yârini

Talap alğan yariñiz hem hoş mu obdan yâr iken

Aldımızda su koyalmas sûreti âdem iken

Yigitler kızlarğa fota salıp şirin söz birle aytkan beyt

Akğına köñlek kéyipsiz ak téginler almasun

Ékimiz ‘âşık bolayın halk âlem tuymasun

Halk âlem tuysa tuysun vade yalğan bolmasun

Vadesige turmağan asıl müselman bolmasun

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Munda bir yigitni kördüm mâh-ı tâbândur yüzi

Yette iklimniñ bahâsıdur anıñ éki közi

Kâmeti şimşâdğa ohşaydur çiray-ı nesterin

Kand şekerin lezizrakdur anıñ kılğan sözi

Yigitler kızlarğa fota salıp şirin sözler birlen beyt aytkanı

Bir körüp hasretde kaldım siz peri ruhsârını

Éki körsem dép tilermen sünbül gülnârını

Üç körüşkende bolur yüzünde halin cânğa dağ

Tört körüşkende salurmen hançer-i tayyârını

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin sözler birle beyt aytkanı

Yüzün gül gönçasıdek kâmetin serv-i hırâmân dek

Tilin tatlığınin lezzeti dürr-i âb-ı hayât dek

Kaşınını ya kılıp kirfik okun attın yürekimge

Meni fervâne dek köydürdi ‘aşk şem‘i şebistân dek

Yigitler kızlarğa fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Kızıl gül dek bolup öydin çıkıp köydürdüniz bizni

Tavar tonnu kéyip cilve kılıp öltürdüniz bizni

Cilâ salıp saçınğa ‘aşk dâmiğa alındurduñ

Cihânda körmedim men siz sıfatlık nâzenin kızını

Kızlar yigitlerge fota salıp şirin söz birle beyt aytkanı

Tagdaki çoğluk açılğan dek kızarıp yüzleri

Mey içip mest bolğan âdem dek humârip közleri

Aşk tarını yürekimge salıban tartasız

Aşkıñızda köydürüp bilmes bolursiz özleri

Yigitler kızlarğa fota salıp şirin sözler birlen aytkanı

Can alğalı cânâne boluban kéledür kız

Yigit dilğa bir bakıban ot saladur kız

Kızlarğa eger akça kerek bolsa berürmiz

Akça kerek érmes dép ki cânımnı aladur kız

Kızlar yigitlerge şirin sözler birle beyt aytkanı

Fota salay yigitke d p fotamrı  Ŗipmen
Ay y z n ni bir körüp bu aklımdın ŖaŖıpmen
Fervane dek otu ga urup  zni k yd r p
Yürek kaynar kazan dek kaynar kaynar taŖıpmen

Yigitler kızlar a fota salıp Ŗirin söz birle beyt aytkanı

Aydek y z n izge c nı fed  eylermen
Ŗirin s z n izge c nı cih nım bereymen
K n l mni meni  hoŖ etse iz ay y rim
Mi  c n bar ise barçanı sizge bereymen

Kızlar yigitlerge fota salıp Ŗirin söz birle beyt aytkanı

Kızıl tonu iz hoŖ yaraŖıpdur sizge
Fotanı salıp tola karaysız bizge
Kuruk farağan birle ıssı ı katkaymu
Bir tuhfe beri  meyl iz bolsa kız a

Yigitler kızlar a fota salıp Ŗirin sözler birlen beyt aytkanı

Kızıl tonumuz k yd red r kızlarını
Koy oturuban mihm n aytay sırlarını
Ger l tf kılıp kelse iz  yge ey c n
Bir b se berip Ŗ d  ti  bizlerni

Kızlar yigitlerge fota salıp Ŗirin sözler birlen beyt aytkanı

Kızlar a bakıp telm r siz boz yigitim
Kız arkasıdın t z k lesiz boz yigitim
Halkn n yokıda h l  tafıp oynaŖalı
Ol vaktıda bizni bilesiz boz yigitim

Yigitler kızlar a fota salıp Ŗirin sözler birle beyt aytkanı

Biz fota salıp oynatarmiz kızlarını
Hem neşe berip sözletemiz kızlarını
Her kısmı oyunlarını kılıp kızlarğa
Öz meyli bile söydürürmiz kızlarını

Sonuç

Uygurlar, Türk boyları arasında kendine özgü kültürel birikimleri ve bunun dışavurumları ile dikkat çekmektedir. Çiftçilik, demircilik, kerpiç ustalığı, kuyumculuk, marangozluk, kumaş dokumacılığı, tüccarlık, fırıncılık, kazancılık, miskerçilik, kürkçülük, tamçılık (yapı ustalığı), kilimcilik, ayakkabıcılık, kumaş boyacılığı, boyacılık, sarracılık ve ipek dokumacılığı gibi geleneksel meslekler, bu kültürel yapının temelini oluşturmuştur. Bunlardan geleneksel giyim-kuşamanın şekillenmesini ve kalıplaşmasını sağlayan ise bez ve ipek dokumacılığı ile boyacılık olmuştur.

Geleneksel Uygur erkek giyiminde hem estetik hem de işlevsel rol üstlenen kuşaklar, biçimine, hammaddesine ve rengine göre değişik isimler almaktadır. Erkek giyiminin tamamlayıcı unsuru olan kuşak, “pota” adıyla bireyin vücut sağlığını korumasının yanı sıra bireyin sosyal statüsünü belirleme, düğmesiz geleneksel kıyafetin önünü kapatma, yeme ve içmeyi kontrol altında tutma, gerektiğinde sofraya bezi veya seccade olma, temelde yiyeceklerin taşınması ve saklanması için cep olma gibi işlevleri üstlenmektedir. Potanın rengi ise bireyin yaş grubuna ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel yapı ve duruma göre değişiklik göstererek kırmızı, yeşil, beyaz, siyah ve sarı renklerde olabilmektedir.

Geleneksel kıyafetin bir parçası ve tamamlayıcısı olan pota, yukarıda belirtilen işlevlerinin yanı sıra geleneksel sohbet toplantısı olan meşreplerde, düğünlerde ve çeşitli meclislerde onu taşıyan kişiye ayrı bir kimlik kazandıran sembol olarak yer almaktadır. Bir başka ifadeyle potayı elinde tutan kişi, meclis ve meşrebin kuralları çerçevesinde gücü elinde topladığı gibi temas kurmak, dans etmek, şiir söylemek veya karşılıklı oyun oynamak istediği kişiyi belirleme şansını yakalamaktadır. Bu noktada dikkat çeken husus, temelde kuşak olan potanın meşreplerde gül şeklinde katlanmış bir beze veya içine kum

konularak kırbaça benzer bir nesneye dönüştürülmesidir. Burada potanın karşılıklı yapılan bir eylem/ritüel için bir araç olması söz konusudur. Bu araç eşliğinde yapılan dansa/oyuna “pota dansı”, söylenen şiirlere de “pota şiirleri” adı verilmiştir.

Uygurlarda pota tutarak şiir söyleme çok yaygın bir gelenektir ve şiirlerin bir kısmı Uygur araştırmacılar tarafından derlenerek yayına dönüştürülmüştür. N. N. Pantusov’un derlediği şiirlerden bu geleneğin Tarançiler arasında da yaygın olduğu, Doğu Türkistan’ın diğer bölgelerinde olduğu gibi kız ve erkekler tarafından karşılıklı söylendiği, temelde aşk, güzellik, yiğitlik ve cesaret gibi konuların işlendiği, bazen karşı tarafı yeren bazen de öven bir mahiyet taşıdığı görülmüştür. Bir kısmı dörtlük bir kısmı da beyit şeklinde söylenen bu şiirler, bireyin söz maharetini ortaya koyduğu gibi kız ve erkeklerin birbirini tanması ve karşılıklı duygularını ifade etmesi için bir bağlam oluşturmuştur.

Kısaltmalar

UTİL (D-F): Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti (D-F) (1992). Pekin: Milletler Neşriyatı.

Kaynaklar

Davut, R.; Muhpul Y. (2011a). *Uygur meşrep medeniyeti (1)*. Ürümçi: Şıncañ Güzeli-Senet-Foto Suret Neşriyatı.

Davut, R.; Muhpul Y. (2011b). *Uygur meşrep medeniyeti (3)*. Ürümçi: Şıncañ Güzeli-Senet-Foto Suret Neşriyatı.

Gönel Sönmez T.; Öger, A. (2019). Urfa sıra geceleri ve Uygur otuz oğul meşrebi. *Geçmişten Günümüze Urfa’da Müzik*. Ankara: Gece Kitaplığı, 337-347.

Micit, A. (2006). Kiyim-kiçek medeniyetimizdeki pota bağlaş adeti. *Miras*, S. 2, 10-12.

Oğuz, Ş. (2023). *Uygur tarihi koşakları üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Öger, A. (2014). Uygur kök meşrebi üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 71-88.

- Öger, A.; İnayet, A. (2013). Uygur Türklerinde ölümle ilgili inanış ve adetler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 1/2, 49-64.
- Pantusov, N. N. (1907). *Materialı k İzüçeniyyu nareçiya Tarançey İliyskago okruga. Bıpusk vosmoy. İgra maylise i proiznosimie vo vremya yeya molodejıyyu stıhi (Tarançnskiy tekst, Russkaya transkriptiya i Russkiy perevod)*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperetorskago Universiteta.
- Rahman, A; Hemdulla, R.; Huşyar, Ş. (1996). *Uygur örp-adetleri*. Ürümqi: Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Tursun Ependi, E. (2007). *Uygur örp-adetleridin örnekler*. Ürümqi: Şıncañ Üniversitesi Neşriyatı.
- Veli, H. (2024). Uygur geleneksel erkek giyim kuşamında kuşak. *Milli Folklor*, S. 141, 145-153.

**TARANÇİLER ÜZERİNE N. N. PANTUSOV'UN
ARAŞTIRMALARI-2:
BAKŞI DUALARI**

**STUDIES BY N. N. PANTUSOV ON TARANCHIS 2:
BAKSHY PRAYERS**

Adem ÖGER¹

Özet

Doğu Türkistan'ın batısında İli şehrinin merkezi konumda olduğu Yedisu bölgesi, tarıma elverişli alanlarıyla Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerinden göç ettirilen Uygurlara ev sahipliği yapmıştır. 18-20. yüzyıllarda bu coğrafyada yaşayan Uygurlar, tarihî kaynaklarda Tarançi adıyla yer almış ve tarım yapmada oldukça mahir bir topluluk olduklarına vurgu yapılmıştır. Cungarlar ve Mançular döneminde, bu bölgedeki tarımsal üretimi gerçekleştiren Tarançiler, aynı zamanda bölgeye hâkim olan Cungarlar ve Mançulara da tarımı öğretmişlerdir. Ayrıca tarihi süreçte Cungarlar, Mançular, Çinliler ve Rusların baskı ve zulümlerine rağmen kültürel yapılarını ve dillerini korumayı başarmışlardır. Tarançilerin 19. yüzyılda kültürel zenginliğini araştıran ve bu konuda çok sayıda eser veren bilim insanlarından biri N. N. Pantusov'dur. Doğu Türkistan ve Tarançileri konu alan çok sayıda esere imza atan N. N. Pantusov, Tarançilerin masalları, şarkıları, çocuk oyunları, destanları, atasözleri, bakşılık geleneği, falnamecilik geleneği, halk takvimi, tarihi olayları ve savaşları, geleneksel bayramları gibi konuları içeren eserleriyle bu zümrenin tarihi, folkloru ve dili üzerine en kapsamlı çalışmaları yapmıştır. Bu bildiri de N. N. Pantusov'un bu çalışmalarından "bakşılık geleneği" ve "bakşı duaları"nu konu alan iki eseri tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarançi, Yedisu, Bakşı, Dua, İlahi.

¹ Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü, ademogier@gmail.com-ORCID ID: 0000-0003-1278-2110.

Abstract

Yedisu region, where İli city is at central location, in west of Eastern Turkestan, was home to Iughurs with its arable areas, whom were made to migrate from other cities of Eastern Turkestan. Uighurs, who had lived in this geography between 18th and 20th centuries, appeared in by name of Taranchi in the sources, and were emphasized that they were a pretty skillful community in engaging in agriculture. During the period of Dzungars and Manchus, the Taranchis, who did agricultural production in this region, also taught agriculture to the Dzungars and Manchus who dominated the region. In addition, during historical process, they have managed to protect their cultural structure and language although pressures and oppressions by the Dzungars, Manchus, the Chinese and Russians. N. N. Pantusov is one of scholars who studied cultural richness of the Taranchis in 19th century and wrote/made a lot of works on this subject. N. N. Pantusov, who created many works which were about Eastern Turkestan and the Taranchis, carried out the most comprehensive studies on history, folklore and language of this group, with his works containing such subjects as Taranchis' tales, songs, children's plays, legends, proverbs, tradition of bakshiship, tradition of falnamah, folk calendar, historical events and wars and traditional bairams etc. In this paper, we will introduce and evaluate two works which are about "tradition of bakshiship" and "bakshy prayers" from these studies by N. N. Pantusov.

Keywords: Taranchi, Yedisu, Bakshy, Prayer, Divine.

Giriş

İli veya Yedisu bölgesinin sınırları tarihî dönemler içinde değişmekle birlikte bugün Doğu Türkistan'ın İli ve Kazakistan'ın Almatı arasında kalan bölgeyi kapsar. Bir başka ifadeyle günümüzde Çin, Kazakistan ve Kırgızistan toprakları içinde kalan, oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan ve merkezini Doğu Türkistan'ın İli şehrinin oluşturduğu bölge, Rusça kaynaklarda Semireçye, Türkçe kaynaklarda ise Yettesu (Yedisu/Jetisu) veya İli şeklinde geçmektedir. Farklı toplum ve kültürlerle ev sahipliği yapan bu bölgenin son yüzyıllardaki önemli sakinlerinden biri Tarançilerdir. Tarançi ya da Tariyaçın, İli bölgesinde yaşayan Türk asıllı çiftçilere verilmiş özel ad olarak XVII. yüzyıl sonunda ortaya çıkmıştır. Ancak bu kelimenin kökü olan "Tarıg" ve "Tara" kelimeleri, bu tarihten çok daha evvel mevcuttur ve tarım alanında kullanılmıştır. Tarançi adı 19. yüzyılın ortalarına kadar Çin

kaynaklarında Tarançi (Ta Lan Çi) değil, Tariyaçin (Ta Li Ya Çin) olarak kaydedilmektedir. Tarançilerin Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinden İli bölgesine göç ettirilen Uygurlara verilen bir isim olduğu gerek Çince kaynaklarda gerekse Rusça kaynaklarda ortaktır. Tarançi kelimesi Çince ve Moğolca kaynaklarda Moğolca kökenli gösterilse de kelimenin kökeni olan “Tarıç” ve “Tara” Türkçe bir kelime olup ilk dönemde Tariyaçin olarak Moğollara geçmiş ve Çing sülalesi döneminde ise Mançucanın ses özelliğine uygulanarak Tariyaçin olarak kaydedilmiştir (Maimaitiming, 2017, ss. 16-17).

İli bölgesinde yaşayan Tarançiler, Cungar Hanlığı daha sonra da Mançuların egemenliğine girmiştir. Bölgenin tarımsal faaliyetlerini geçikleştiren ve Cungarlara da tarım yapmayı öğreten Tarançiler, 1755 yılında Mançuların yönetimi ele geçirmesiyle tehlikeli görülmüş ve kayıtlara göre Türk asıllı halklarda dâhil 600 binden fazla nüfusa sahip olan Cungar Hanlığı dağıldığı zaman sadece 30-40 bin kişi canını kurtarabilmiştir. Rus kaynakları İli'de Mançu ordusunun ele geçirdiği kişileri yaşlı, kadın ayrımı yapmadan öldürdüğünü, 4500 ailenin Mançulara teslim olduğunu, az sayıdaki Tarançi'nin ise Doğu Türkistan'ın Kaşgar, Aksu ve Yarkent bölgelerine kaçtığını belirtir (Maimaitiming, 2017, ss. 34-35).

İli bölgesindeki mevcut Tarançilerin büyük bir kısmını öldüren bir kısmını da sürgüne gönderen Mançular, 1759 yılının sonunda Doğu Türkistan'ın güneyinden Uygurları İli'ye göç ettirmeye başlamıştır. Burada dikkat çeken husus, 1755-1760 yılları arasında İli bölgesinde Mançu ordusuna teslim olan “eski Tarançiler”in tehlikeli olarak görülüp İç Moğolistan ve Mançurya'ya sürgün edilmesi ve orada tarım yapmaya mecbur edilmesidir.² Yani İli bölgesinde ikinci defa Tarançi toplumu oluşmadan önce, Mançuların bölgede bir kıyım yaptığı ve sağ kalanları da sürgüne gönderdiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle Mançu-Çin imparatorluğu 18. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra, Yedisu bölgesinde katlettiği bir milyondan fazla nüfusun (Uygur, 2015, s. 11) boşluğunu doldurmak üzere Kaşgar bölgesinden

² Tarançilerin Hulun-Buir'e götürülmeleri ile ilgili süreçler ve sonuçlar için bk. (Namsarayeva, 2012, ss. 155-164)

Uygurları İli bölgesine zorla göç ettirmiş (Radloff, 1954, ss. 223-225) ve bunlara çiftçilik yaptırmıştır. Temel uğraşı çiftçilik olan bu Uygurlara “Tarañçi” denmiş ve 1930-1940’lı yıllarda Sheng Shih-cai hükümeti tarafından Uygurlardan ayrı bir millet olarak tanımlanmıştır (Wu, 2006, s. 82)

1760 yılının başında toplam 1000 aile, İli nehrinin kuzey ve güneyine planlı bir şekilde yerleştirilmeye başlanmıştır (Pantusovim, 1881; Radloff, 1954, ss. 223-225). Burada “yeni Tarañçi” toplumu oluşturma çabası ve bu yeni Tarañçilerin, isyan etmelerini önlemek için Altışehir’in³ farklı bölgelerinden seçilerek getirilmeleri ve ilk üç sene Kaşgar, Yarkent ve Hoten bölgelerinden hiç kimsenin olmaması ayrıca dikkati çekmektedir. Tarımla uğraştıkları için “Tarañçi” diye adlandırılan bu topluluk maruz kaldıkları zulüm ve haksızlık sebebiyle 10 Ekim 1864 tarihinde isyan ederek İli Sultanlığı’nı (Tarañçi/Gulca Sultanlığı) kurmuşlardır. İli Sultanlığı’nın sınırları İli nehrinin iki yakasındaki bölgeleri, Korgas nehrinin batısındaki bazı bölgeleri ve Muzart dağına kapsıyordu. Bölgede Tarañçiler, yani Uygurlar ile birlikte Dungan (Çinli Müslüman), Kazak ve Çinliler de yaşıyorlardı. Ancak İli Sultanlığı 1871 yılında Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiştir (Tursun, 2014, s.115). Kaşgar hanı Yakup Bey’in Mançu-Çin kuvvetlerince yenilgiye uğratılmasından sonra, 10 Mart 1882 tarihinde Çarlık Rusya işgal ettiği bölgeleri Mançu-Çin imparatorluğunun kontrolüne bırakmıştır (Maimaitiming, 2017, s.63). 1871 yılından itibaren Rusların hakimiyetinde Çin dönemine göre daha rahat bir hayata sahip olan Tarañçiler, İli bölgesinin tekrar Çin’e teslim edildiğini duyunca Çinlilerin intikam almasından endişe duyup Yedisu (bugünkü Kazakistan sınırları içine) bölgesine göç etmeye başladılar (Bavudunov, 2016, s.85; Maimaitiming 2017, s.64). 1881 yılının sonunda başlayan göç 1883 yılına kadar devam etti. Bu iki yıl içinde Uygur, Kazak ve Dungan göçmenler olarak 17 binden fazla aile (70 binden fazla nüfus) Rus işgali altındaki Türkistan bölgesine göç etti.

³ Doğu Türkistan tabiri Ruslar tarafından Orta Asya’yı ele geçirmelerinden sonra ortaya atılmış bir tabirdir. Bu bölgeler daha önce Altışehir (Kaşgar, Kuça, Aksu, Uçturfan, Yarkent ve Hoten) olarak adlandırılmıştır. Yakup Bey’in Turfan’ı ele geçirmesiyle de Yedişehir denmiştir.

Bunlar Yarkent bulusu, Aksu bulusu, Malvay bulusu, Koram bulusu, Karasu bulusu ve Ketmen bulusu olarak altı bölgeye yerleştirildiler (Abdusemetov, 1914, ss. 455-457)⁴. 1884'ten sonra Tarançiler, İli Tarançileri ve Yedisu Tarançileri olarak ikiye ayrıldılar.

2. Tarançiler Üzerine N. N. Pantusov'un Çalışmaları

Oryantalist, coğrafyacı, arkeolog, etnograf ve folklorcu olan N.N. Pantusov'un yayınlanmış çok sayıda eseri olmasına karşın hayatı ve yayınları ile ilgili çalışma çok azdır. Bu konuda tespit edebildiğimiz Rusça (Baigabatova ve Kashaganova, 2021) ve Türkçe (Sertkaya vd., 2001) iki çalışma bulunmaktadır, ancak bunlarda da bilgiler oldukça sınırlıdır. Pantusov, 1884'te Yedisu bölgesinde İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu ile birlikte çalışmaya başlamış ve 1885'te Semirechensk bölgesinin askeri valisi Tümgeneral A.Y. Fridayın önerisiyle Yedisu bölgesindeki arkeolojik kazı ve incelemelerden sorumlu olmuştur. N. N. Pantusov'un faaliyetleri arkeolojik anıtları aramak ve araştırmak, ev eşyalarından mezar taşlarına kadar her türlü eseri toplamak ve Arkeoloji Komisyonuna göndermekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kaya oymaları, antik yerleşimler, yerleşim yerleri ve mezarlıklar, antik el yazmaları uygulamalı sanat eserleri, ev eşyaları gibi her türlü kültürel mirasın korunmasıyla da ilgilenmiştir (Baigabatova ve Kashaganova, 2021, s.16). Pantusov, Nesturilerin uğrak noktası olan Kırgızistan, Kazakistan, İç Moğolistan ve Çin'deki Hristiyan Türklere ait yazılı belgelerin bulunmasında önemli bir yer tutar.⁵ Özellikle on iki hayvanlı takvimin izlerini de taşıyan Nestûri mezar taşlarının keşfedildiği ilk coğrafya olan Yedisu bölgesindeki çalışmalarda Pantusov'un rolü büyüktür (Arslan, 2023, s.37).

Pantusov, devlet görevi sırasında şarkiyatla ilgilenerek Özbek ve Kazak Türkçesi ile Asya'nın diğer dillerini öğrenmiş, tarih, arkeoloji, numizmatik, etnografya, folklor ve Doğu el yazmalarının incelemeleriyle de uğraşmıştır. Onun Türk dilbilimi karşısındaki yararlılığı, Yeni Uygurcanın Tarançi lehçesi, Kazak ve Özbek Türkçesi

⁴ 1881 sonrası Tarançilerin Yedisu bölgesindeki yerleşim yerleri ve yerleştirme politikaları ile Rusların Tarançilere uyguladığı politikalar, 1916 ve 1918 yılındaki katliamlar için bk. (Kamalov, 2019, ss. 227-255).

⁵ Pantusov'un 1885-1900 yılları arasında Yedisu ve diğer bölgelerdeki keşif gezileri, tespitleri, arşivi ve çalışmaları için bk. (Baigabatova ve Kashaganova, 2021; Arslan, 2023).

üzerine yaptığı çalışmalarda ortaya çıkar. Pantusov, doğudaki Türkçe el yazmalarının araştırılması ve incelenmesiyle de ilgilenmiştir. Uygurca el yazmalarını Kazan Üniversitesi'ne vermiştir. Pantusov'un 1886'da İmparatorluk Rusya Arkeoloji Derneği'ne gönderdiği Doğu Türkistan'dan beş Türkçe el yazması SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Leningrad Bölümü'nde korunmaktadır (Sertkaya vd., 2001, ss.196-197). Pantusov'un Doğu Türkistan ve Tarançileri konu alan çok sayıda eseri bulunmaktadır. Büyük bir kısmı Tarançi masalları, şarkıları, çocuk oyunları, destanları, atasözleri, bakşılık geleneği, falnamecilik geleneği, halk takvimi, tarihi olayları ve savaşları, geleneksel bayramları vb. konuları içeren bu eserler, folklor ve dil açısından büyük önem taşımaktadır.⁶

N. N. Pantusov'un çalışmamıza konu olan ilk eseri 1901 yılında Kazan'da basılan "Materiali k İzuçeniyu Nareçiya Tarançey İliyskago Okrugı" (*İli Bölgesi Tarançi Şivesinin İncelenmesine İlişkin Materyaller*), Vıpusk Pyatıy (5. Yayın), Molitvı i Zagovorı Tarançinskih Bakşey (Tarançinskiy Tekst, Napev Bakşey, Akademiçeskaya Transkripsiya i Russkiy Perevod (*Tarançi Bakşılarının Dua ve Bedduaları Tarançi Metin, Bakşı İlahilleri, Rusça Transkripsiyon, Rusça Çeviri*) adını taşımaktadır. Eser, Katanov'un Önsözü (s. 3-4), Rusça Tercüme (s. 5-9), Metinlerin Notaları (s. 10-14), Tarançi Metni (s. 15-17) ve Kiril Harflerine Transkripsiyonlu Metin (s. 18-21) kısımlarından oluşmaktadır.

Katanov, eserin ön sözünde Tarançi bakşılarının Kırgız "baksı"ları ile aynı olduğunu, bu geleneğin İslamiyet öncesi Orta Asya'daki Türk boylarının ortak yapılarından biri olduğunu ve İslamiyetin kabulüyle birlikte yeni din içinde devam eden Şamanizm kalıntıları olduğunu belirtir. Ayrıca Adem, Nuh, İbrahim, Salih, İsa, Davut ve Süleyman ve Lokman Hekim ve Satuk Buğrahan'ın eserde ata ve dindar bilge tipler olarak yer aldıklarını ifade eder. Orta Asyalı Müslümanların inançlarına göre ilk çiftçinin Adem, ilk kayıkçının Nuh, ilk ayakkabıcının Salih, ilk yağ değirmencisinin İsa, ilk demircinin Davut ve Kaşgarya'da İslamiyeti ilk yayanın da Satuk Buğra Han

⁶ Pantusov'un çoğunluğu Türk boylarının dili, folkloru, kültürü ve coğrafyasını konu alan çalışmalarından 111 tanesinin künyesi için bk. (Sertkaya vd., 2001, ss. 195-214).

olduğunu, dolayısıyla her mesleğin bir piri olduğuna vurgu yapar. Katanov bakışlara ilişkin ise şu bilgileri aktarır: “Tarañçi bakışları, tef çalma, tuğ çekme ve dönmeleri itibariyle Sibiryaya şamanlarına benzer. Tarañçi bakışlarının 4-5 müridi hastanın yanına gelir ve ateşin yanına oturur, onlar şamanla beraber ayine eşlik edip duaya katılırlar. Tarañçi bakışları, Sibiryaya şamanları gibi sabaha kadar hastalar için dua ederler. Şamanlar dualarında ruhlara yönelip kadınların, balıkçıların, çiftlik hayvanlarının koruyucuları olan dağların, ateşin, suyun ve yerin ruhlarından yardım beklerler. Tarañçi bakışları bu ruhların yerine çeşitli kişilere yönelmeye başlamışlardır. Bakışlar ruhlara değil, azizlere (atalara-pirlere) ve Tanrıya yönelen Müslümanlar olarak karşımıza çıkıyor. Yine de hastaları tedavi eylemlerinde gerçek Müslümanlar tarafından kabul edilmiyorlar. Bakışın kullandığı tuğ, Sibiryaya şamanları arasındaki iki renkli kurdeleli huş ağacı gövdesiyle hemen hemen aynı rolü oynar, bu tuğun altında şamanlar ruhları toplar ve hastaları iyileştirmenin yollarını ararlar.” Eserde Katanov’un ön sözünden sonra bakış duasının Rusça tercümesi, metinlerin notaya alınmış şekilleri, Uygurca metin ve Kiril harflerine transkripsiyon yapılmış metin yer almaktadır. Çalışmada, birkaç cümle bakış ayinine ilişkin bilgi verilmiş ve ardından dua metnine yer verilmiştir.

Bu çalışmada yer verdiğimiz ikinci bakış duası, 1907 yılında Taşkent’te yayınlanan “İzvestiya Turkestanskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva Tom VI” (*Haberler- Rus İmparatorluğu Türkistan Bölümü-Rus Coğrafya Topluluğu*) adlı eser içinde N. Pantusov’un kaleme aldığı “Tarañçinskie Bakışi-Peri Uynatmak” başlıklı yazıda yer almaktadır. Söz konusu çalışma, eserin 37-90. sayfaları arasını içine almaktadır. Pantusov çalışmasının sonunda (s. 79-88) bakış duasına ve Rusça çevirisine yer vermiştir. Pantusov, bu çalışmasında İli bölgesinde yaşayan Tarañçiler arasında birkaç kez gözlemlediği, farklı cinsiyet ve yaşta geniş bir izleyici kitlesi önünde erkek ve kadın hastaları tedavi eden bakışların ritüelleri ve tedavi yöntemleri, tedavide kullanılan mum, ateş, ip, tuğ, tef, davul, kamçı, iğne, hançer, kuş tüyü gibi unsurların kullanım şekilleri ve işlevlerini gözlemlerine dayanarak ayrıntılı olarak anlatmıştır. Hangi durumlarda bakışlara başvurulduğunu, bakışların cin çıkarma ve peri oyunu icrasını, tedavi sırasında bakışının ve hastanın

davranışlarını, bakışların cinsiyeti, giyimi ve kuşamı, izleyicilerin tedavi esnasındaki tutumlarını, ruhlar için hangi yiyeceklerin nasıl hazırlandığını, ayinde hangi sure ve duaların okunduğunu ve işlevlerini anlatmıştır. Ayrıca çalışmasında, bakışının kökeni hakkındaki bir anlatıya, Molla Kasım Ahun tarafından derlenen ve beş bölümden oluşan bir esere ve şaman duasına yer vermiştir.

3. Tarançilerde Bakışlık Geleneği ve Bakış Duaları

Bahşılık geleneği, Türk kültürünün birçok inanış ve uygulamasını içinde barındıran ve çok geniş bir coğrafyada etkisini ve izlerini devam ettiren unsurlarından biridir. Günümüzde birçok Türk boyu arasında canlılığını koruyan gelenek, Uygurlar arasında da farklı isimlerle devam etmektedir.⁷ Bahşı kavramının günümüz Uygur Türkçesinde “1. Dua okuyup, ilaç verip hastalıkları tedavi eden kişi; tuğ bağlayıp büyü yapan kişi, büyücü, 2. Kartal, doğan, şahin gibi kuşlarla av avlayan kişi, kuşçu” (UTİL-2 1990, s.333); 1. Divane, kaçık, hekim, otacı 2. Yazıcı, tahsildar 3. Aşık, ozan, meddah 4. Meraklı, hevesli (Necip, 2013, s.28).⁸ anlamlarına geldiği bilinmektedir.

Uygurlar arasında halk hekimliği ile ilgili meslek adlandırmalarında bahşının sağaltma rolünü üstlenen kişilerin tarihi dönemler içinde emçi, otaçi, sunukçi, teñikçi, tomurçi, tevip, kaman, dahan, büvi, doriger, şipager ve cerah gibi ünvanlarla adlandırıldığını görmekteyiz. Yaptıkları tedavi işlemi ve kullandıkları yöntemlerin yanı sıra bölgelere göre de farklı adlandırılan bu kişilerin günümüzde Uygur halk tıbbının önemli taşıyıcıları olduğunu söyleyebiliriz (Öger, 2023, s.20). Uygur Türkleri arasında “kam/bahşı”nın “usta, hekim, şaman” anlamındaki işlevlerinin “bahşı” kavramının yanı sıra farklı isimler verilen icracılar tarafından yapıldığını görmekteyiz. Özellikle sihri-büyüsel işlemlerle ve olağanüstü varlıklarla iletişim kurma yoluyla mesleğini icra eden kişiler “Perihon”, “Cinkeş”, “Dahan”, “Büvi”, “Molla” gibi terimlerle adlandırılmaktadır. Bu kişilerin uygulamalarında İslamiyet öncesi inanç sistemiyle bazı İslami

⁷ Uygurlar arasında bakışlık geleneği ve bakışların adlandırılması hakkında geniş bilgi için bk. (İnayet, 2013; Öger ve Gönel, 2011; İnayet, 2009; Öger, 2023; Abdurehim, 2006).

⁸ 13. yüzyılda Moğol sarayında prenslerin ve komutanların hizmetinde bulunan Uygur bahşılar vardır (Weili, 2021, ss.40-41). Bu durumun İlhanlı Devleti’nde mevcut olduğu bilinmektedir (Usul, 2016, ss.137-138).

unsurların birleşmesi dikkat çekmektedir. Uygurlarda hastalık ve afetlerin en büyük sebebi kötü ruhlar olarak düşünülmektedir. Bu inanış ve buna bağlı uygulamalar günümüzde de “perihun”, “dahan”, “bahşi” vs. adlandırılan kişilerin insanları kötü ruhlardan korumak ya da “kötü ruhların çarpmasıyla” ortaya çıkan hastalıkları efsun okuma yoluyla iyileştirmek suretiyle tabiplik vasıflarını devam ettirmesini sağlamaktadır (Öger, Altın, 2016, s.21). Genellikle sihir bilen bu kişiler, muska yazmanın yanı sıra ebced hesabı ve yıldıznameden yararlanarak fala bakmaktadırlar (Öger, 2017, s.60).

Günümüzde Uygurlar arasında “bahşi”nin halk hekimliği, sihri ve büyüsel yollarla sağaltma uygulaması ve şaman/kam rolündeki işlevlerinin “bahşi” veya “perihun”, “dahan”, cinkeş”, molla”, büvi” gibi adlarla bilinen meslek erbaplarınca devam ettirildiği görülmektedir. Dolayısıyla “bahşi” kelimesinin tarihi süreçteki kullanım alanlarının günümüzde daraldığı, bahşi kelimesinin ise “halk hekimi” anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Çalışmada ele aldığımız bakışı duaları, Cungan Hanlığı ve Mançular döneminde Doğu Türkistan’ın güney bölgelerinden İli merkezli Yedisu’ya göç ettirilen ve kaynaklarda Tarançi şeklinde geçen Uygurlara aittir. Dolayısıyla günümüzde Doğu Türkistan’ın batı kısımlarında mukim Tarançiler ve kültürlerinin Uygur kültürünün bir parçası olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kadim ve zengin bir birikime sahip olan Uygur kültürü, bu coğrafyada Cunganlar, Mançular, Ruslar ve Çinlilerin farklı dönemlerdeki siyasi ve kültürel baskılarına rağmen günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılın sonlarında derlenen bakışı duaları, Uygur bakışılık geleneğinin o dönemdeki durumunu ve bakışılıkların inanç dünyasındaki değişim ve sentezi büyük oranda ortaya koymaktadır.

Bakışı dualarının girizgahında “Besmele”ye vurgu yapıldığı ve her işin başında olduğu gibi bakışının sağaltma ritüeline de Besmele ile başladığı görülmektedir. Duada Kur’an-ı Kerim’in, Fatiha’nın, işin, yemeğin, yolculuğun vs. başı olan Besmele’nin hakkına hastaya şifa verilmesi talep edilmiştir. Dualarda dikkat çeken ikinci husus, Allah’ın yanı sıra pirlere yardım istenmesidir. Her iki metinde de “Bir talebim Hüdâ’dan/Bir talebim pirlere” şeklinde yer alan ifadeler, Tarançiler arasında “pir” kavramının yerini ve önemini ortaya koymaktadır.

Türklerin inanç ve düşünce dünyasında önemli bir yer tutan “kültür-medeniyet kahramanı”, Uygurların sayısız geleneksel mesleklerini konu alan meslek risalelerinde olduğu gibi bakışı dualarında da karşımıza çıkmaktadır. Yaratılışla ilgili Türk mitlerinde Tanrı, yardımcıları (melekleri) vasıtasıyla insanlara nasıl yaşayacaklarını (nasıl avlanacaklarını, nasıl yemek yapacaklarını, nasıl ateş yakacaklarını vs.) öğretmektedir. Mitolojide karşımıza çıkan ve insanoğluna ilk eylemleri öğreterek onun hayatını kolaylaştıran bu olağanüstü-tanrısal kahramanları tanımlamada bilimsel literatürde “kültür-medeniyet kahramanı” ya da “medenileştirici kahraman” terimleri kullanılmaktadır. Bu kültür-medeniyet kahramanları, yaratılış mitlerinde olağanüstü özellikleri olan tanrısal varlıklar olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla insanoğlu, hayatla ilgili uygulamaları ilk kez bu olağanüstü-tanrısal yardımcılar vasıtasıyla öğrenmektedir (Aça 2000, ss.44-45). Türklerin İslamiyeti kabulünden sonraki dönemde ortaya çıkan ya da yazıya geçirilen efsane, tezkire, risalelerde ve sözlü geleneğe devam eden dualarda mitik dönemdeki olağanüstü-tanrısal yardımcılardan işlevini peygamberlerin üstlendiğini görmekteyiz. Özellikle geleneksel meslekleri konu alan risalelerde, her peygamber bir mesleğin piri yani o mesleği insanlara ilk öğreten kılavuz olarak yer almaktadır.⁹ Örneğin Hz. Adem çiftçilerin piri, Hz. İbrahim aşçıların piri, Hz. Musa keçecilerin piri, Hz. Danyal sabuncuların piri, Hz. Salih dericilerin piri, Hz. Davut demircilerin piri, Hz. Muhammet ise tüccarların piri. Uygurların risalecilik geleneğinde peygamberlerin bir mesleğin piri olması, Uygurların düşünce dünyasında kültür-medeniyet kahramanlarının ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Geleneksel meslek risalelerinde olduğu gibi, söz konusu şaman dualarından birincisinde çiftçilerin piri kabul edilen Hz. Adem,

⁹ Uygurlar arasında Çağatayca yazılmış meslek risaleleri, bu mesleklerde pirlere ve pirlere müessesinin önemi için bk. Risâle-i Harrâtlık (Ağaççılık Risalesi), 2016; Risâle-i Aşfezlik (Aşçılık Risalesi), 2016; Risâle-i Tegürmendçilik (Değirmencilik Risalesi), 2016; Risâle-i Dehkâncılık (Çiftçilik Risalesi), 2016; Risâle-i Nân-vâyılık (Fırıncılık Risalesi), 2017; Risâle-i Kassâblık (Kasaplık Risalesi), 2016; Risâle-i Mûze-düzlük (Ayakkabıcılık Risalesi), 2017; Risâle-i Nemed-mâllık (Keçecilik Risalesi), 2016; Öger, 2022, Öger ve Kaşgari, 2016.

gemicilerin piri olan Hz. Nuh, Nemrut ateşinde yanmayan Hz. İbrahim, ayakkabıcıların ve yağcılarının piri olan Hz. Salih, demircilerin piri olan Hz. Davut ve onun oğlu Hz. Süleyman'dan yardım talep edilmektedir. İkinci bakışı duasında ise ataların piri Hz. Adem, çiftçilerin piri Hz. Hızır, sucularının piri Hz. İlyas, yağcılarının piri Hz. Ruşen, ağaççıların piri Hz. Nuh, keçecilerin piri Hz. Danyal, demircilerin piri Hz. Davut, devecilerin piri Hz. Veysel Karani, atçıların piri Hz. Kamber, pehlivanların piri Ahmed Cemşid, ayakkabıcıların piri Hz. Salih, bezcilerin piri Hz. Şiş, Hz. duvarcılarının piri Hz. İbrahim ve tandırcıların piri Hz. Melike'nin yanı sıra Hz. Eyüp, Hz. Yusuf, Hz. Yakup ve Hz. Süleyman'dan yardım istenmektedir. Burada peygamberlerin dışında pir kabul edilen Veysel Karani, Ahmed Cemşid ve Hz. Melike dikkat çekmektedir.

Dualarda, peygamberlerin dışında gaipler, şehitler ve Lokman Hekim'den talepte bulunmaktadır. Lokman Hekim, İslam dünyasının dinî ve edebî kaynaklarında yer aldığı gibi, Türk kültüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Türklerin sözlü edebiyat ürünlerinden, klâsik edebiyat eserlerine kadar değişik anlatı türlerinde ve şiirlerinde yer alan Lokman Hekim, Azerbaycan Türkleri arasında Loğman; Kazak Türklerinde Lukpan Äkim, Uygur Türklerinde de Lokman/Lokman Hekim olarak yer almaktadır. Lokman Hekim Uygur Türkleri arasında, her derdin devasını bilen “tabiplerin piri” olarak karşımıza çıkmaktadır. O, sağlıkla ilgili öğütler veren, bütün canlıların dilinden anlayan ve bu sayede bütün hastalıkları tedavi edebilen; kısaca halk hekimliği ve onun etrafında oluşan inanç ve uygulamaların merkezinde yer alan biridir. Bu özelliğinin yanında bilgeliği, keramet sahibi olmayı, ölümsüzlüğü ya da uzun süre yaşamayı sembolize eden birisi olarak efsaneden masala, halk hikâyelerinden halk şiirine, atasözlerinden deyimlere kadar sözlü ve yazılı edebiyatta da önemli bir yere sahiptir (Öger, 2007: 79-83). Bu özelliklere haiz olan Lokman Hekim, bakışı dualarında da hastanın tedavisi için yardım talep edilen pir olarak yer almaktadır.

Bakışı dualarında “cenknamede cenk eden, üzengide kan döken, doksan alem taşıyan, çok askere baş olan” şeklinde tavsif edilen Sultan Sutuk Buğra Han, Türk tarihinde dinî ve siyasi yönleriyle öne çıkan tarihî şahıslardan biridir. Onun hakkındaki bilgiler ise daha çok sözlü

kültür ürünlerinde yer almaktadır. Uygur Türkleri arasında, Türk tarihinde derin izler bırakan Satuk Buğra Han'ın doğumunu, eğitimini, İslamiyeti kabul edişini, ölümünü ve mezarını konu alan anlatmalar mevcuttur.¹⁰ Satuk Buğra Han, anlatılarda karşımıza çıkan özellikleriyle bakışı dualarında da yer almaktadır.

Evlialar, enbiyalar, şehitler ve analar, dualarda yardım talep edilen diğer kişilerdir. Veli, kelimesinin çoğulu olan evliya, Türk kültüründe ve halk inanışlarında ayrı bir öneme sahiptir. Velilik düzenli, devamlı, kararlı ve ihlaslı bir şekilde ibadet ve kulluk eden, başta peygamberler olmak üzere takvâ sahibi bütün sâlih müminleri ifade eder. Veli, fevkalade ruhani kudretlerle mücehhez olduğu için, artık toplumda ona korku ile karışık bir saygı duygusu hâkim olmaya başlar. Veliye karşı yapılacak herhangi bir saygısızlığın, çarpılma, aniden veya feci bir şekilde ölüme yakalanma vs. şeklinde cezalandırılacağına inanılır ve buna paralel olarak, velinin ruhani kudretinden, birtakım iyiliklerin cezp edilmesi ve kötülüklerin giderilmesi yolunda faydalanma arzusu doğar (Ocak, 1997, s.5-7). “Kendilerine kitap indirilmemiş peygamberler” anlamına gelen enbiya, savaşlarda şahadete eren şehitler ve dualarda dokuz ay bebek taşıdığına vurgu yapılan anneler hastaların tedavisi için yapılan bakışı dualarında talepte bulunulan önemli kişilerdir.

Bakışı dualarında yardım istenilen varlıklardan biri de ruhlardır. Şamanizmin temelini, şamanın gizemli ve olağan dışı gücünü aldığı ruhlara sahip olması inancı oluşturmaktadır. Bu inancın esasını da şamanın bazı ruhları tedavi ve ayinlerinde kullanması oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle şamanlık kurumu bütünlükte ruhların yönetimi altında işleyen, bütün işlerin de ruh bilincine dayalı bir şekilde gerçekleştirilmesiyle özel bir konum sergilemektedir (Bayat, 2010, s.105) ve tüm yardımcı ruhların efendisi asıl ruh, önce şaman seçimini gerçekleştirir, sonra onu yardımcı ruhlarla donatır (Perrin, 2003, s.49). Şamanın yaptığı her hareket ve ulaştığı sonuç ayinin başında çağırdığı yardımcı ruhları tarafından elde edilir. Onlardan bazıları şamanı çağıran adamın hastalık nedenlerini veya ikizinin terk etmesi nedeniyle

¹⁰ Bu anlatılar için bk. (Öger, 2021).

hastalanan adamın ruhunu nerede bulabileceğini söyler; bazıları ise kamın göklerde, yerde veya yeraltında hareket etmesine yardımcı olur; bazıları da kamın kötü ruhlardan ve düşman şamanlardan korunmasını sağlarlar. Söz konusu dualarda İslam dinine ilişkin unsurlar ağır basmakla birlikte bakışlık geleneğinin temelinde yer alan koruyucu ve yardımcı ruhlara dair inanışların devam ettiği görülmektedir.

4. Metinler

4.1. Metin-1¹¹

Bu bâbda bakışlar ağrık halkını oynatkanı ve talep kılğanı ve dua kılğanı ağrıkını hancerlep keçürgeni. Ağrık ademler bakşını çakırıp kelür. Bakşı iki daf, bir dumbak, dört beş şakirdini alıp kelür. Öyniñ otrasığa tuğ kılır. Ağrıkını tuğniñ tübide olтурğuzup bakşı ağrıkniñ yanıda oturup bakşınıñ kılğan talebi bu kısmıdır:

(Bu bölümde bakışların hasta insanları tedavisi, talepte bulunması ve duası, hastayı hançerle tedavisi. Hasta insanlar bakşını çağırır. Bakşı iki def, bir davul ile dört beş müridini alıp gelir. Evin ortasına tuğ asılır. Hastayı tuğun tibine oturtur, hastanın yanına oturan bakşının talebi şöyledir:)

Kur'an başı yâ Bismillâh	<i>Kur'an'ın başı yâ Bismillâh</i>
Elhamd başı yâ Bismillâh	<i>Fatiha'nın başı yâ Bismillâh</i>
İşniñ başı yâ Bismillâh	<i>İşin başı yâ Bismillâh</i>
Ta'am başı yâ Bismillâh	<i>Yemeğin başı yâ Bismillâh</i>
Yolğa kirdimma Bismillâh	<i>Yola girdiğinde Bismillâh</i>
Yoldan çıktımma Bismillâh	<i>Yoldan çıktığında Bismillâh</i>
Bismillâhniñ hakkıdın	<i>Bismillâh'ın hakkına</i>

¹¹ Bu metin, N. N. Pantusov'un 1901 yılında Kazan'da yayınlanan "Material k İzuçeniyu Nareçiya Tarançey İliyskago Okrugı, Vıpusk Pyatıy, Molıtvı i Zagovorı Tarançinskih Bakşey (Tarançinskiy Tekst, Napev Bakşey, Akademıçeskaya Transkriptsiya i Russkiy Perevod" adlı eserinde (s.15-17) yer almaktadır.

Şifâ bergil ağrıkğa

Şifa ver hastaya

Dihkânlarğa pir bolğan

Çiftçilere pir olan

Hazret-i Adem peygamber

Hazret-i Adem peygamber

Bir talebim sizlerdin

Bir talebim sizlerden

Bir talebim Hudâdın

Bir talebim Hüdâ'dan

Kemicige pir bolğan

Gemicilere pir olan

Nuh nebi peygamber

Nuh Nebi paygamber

Bir talebim sizlerdin

Bir talebim sizlerden

Bir talebim Hudâdın

Bir talebim Hüdâ'dan

Nemrud otığa köymegen

Nemrut ateşine yanmayan

Hazret-i İbrahim peygamber

Hazret-i İbrahim peygamber

Bir talebim sizlerdin

Bir talebim sizlerden

Bir talebim Hudâdın

Bir talebim Hüdâ'dan

Mûzedustğa pir bolğan

Ayakkabıcıya pir olan

Hazret-i Salih peygamber

Hazret-i Salih peygamber

Bir talebim sizlerdin

Bir talebim sizlerden

Bir talebim Hudâdın

Bir talebim Hüdâ'dan

Cuvazciğa pir bolğan

Yağcıya pir olan

Hazret-i Salih paygamber

Hazret-i Salih peygamber

Bir talebim sizlerdin

Bir talebim sizlerden

Bir talebim Hudâdın	<i>Bir talebim Hüdâ'dan</i>
Temürcige pir bolğan	<i>Demirciye pir olan</i>
Hazret-i Davud peyğamber	<i>Hazret-i Davut peygamber</i>
Bir talebim sizlerdin	<i>Bir talebim sizlerden</i>
Bir talebim Hudâdın	<i>Bir talebim Hüdâ'dan</i>
Davud oğlu Süleyman	<i>Davut oğlu Süleyman</i>
Taht üstide her zaman	<i>Tahtın üstünde her zaman</i>
Ferman kılrsa her kıyan	<i>Ferman çıkarsa her yere</i>
Tayran kılğan Allah sen	<i>Tayran kılan Allah sen</i>
Bir talebim sizlerdin	<i>Bir talebim sizlerden</i>
Bir talebim Hudâdın	<i>Bir talebim Hüdâ'dan</i>
Allâh Allâh Sübhânallah Allâh	<i>Allâh Allâh Sübhânallah Allâh</i>
Bakşılarnıñ Arbağı	Bakşılarnın Ruhları
Adem oğlu ferzendke	<i>Adem oğlu çocuğa</i>
Eser kılğan leşkerler	<i>Eser kılan askerler</i>
Üç yüz atmış tomurda	<i>Üç yüz altmış damarda</i>
Tört yüz kırk dört söngekte	<i>Dört yüz kır dört kemikte</i>
Orun alğan leşkerler	<i>Yer tutan askerler</i>
Sizlerdin meded tileymin	<i>Sizlerden medet dilerim</i>
Allâh tengrimdin	<i>Allah Tanrımdan</i>
Kudret Hodayimdin	<i>Kudret Hüdâ'mdan</i>
Cabbâr alemdin	<i>Cabbar alemden</i>
Çar burcu alemdin	<i>Dört burcu alemden</i>

Ey hemişe leşkerler	<i>Ey daima askerler</i>
Deryani keçgenler	<i>Deryayı geçenler</i>
Özleri ğayıplar	<i>Kendileri gaipler</i>
Vakitleri hazırlar	<i>Vakitleri olanlar</i>
Yakar jitliğlar	<i>Yakar jitlikler</i>
Kafur sırlığlar	<i>Kâfir sırlular</i>
Tersayı buyluklar
Ğoncayı boyluklar	<i>Gonca boylular</i>
Kalem kaşlıklar	<i>Kalem kaşlılar</i>
Ahuyı közlükler	<i>Ahu gözlüler</i>
Kameti boyluklar	<i>Selvi boylular</i>
Şirin sözlükler	<i>Şirin sözlüler</i>
Altun başlıklar	<i>Altın başlılar</i>
Sümbül saçlıklar	<i>Sümbül saçlılar</i>
Oyun salduk sizlerğe	<i>Oyun saldık sizlere</i>
Oynap oynap keliñlar	<i>Oynayıp oynayıp geliniz</i>
Allâh Allâh! Sübhânalla-Allâh	<i>Allâh Allâh! Sübhânalla-Allâh</i>
Toksan tokuz atıñdın	<i>Doksan dokuz adından</i>
Miñ bir seniñ sıfatıñ	<i>Bin bir senin sıfatın</i>
Zatı uluğ Hudayim	<i>Zatı yüce Hüda 'm</i>
Sendin meded tilermen	<i>Senden medet dilerim</i>
Mundağ ağır ağrıķğa	<i>Böyle ağır hastaya</i>
Şifa bergil Hudayim	<i>Şifa ver Hüda 'm</i>
Mundağ uluğ dertlerge	<i>Böyle büyük dertlere</i>

Deva bergil Hudayim	<i>Devâ ver Hûda 'm</i>
Ağrıklarnı sakaytkan	<i>Hastaları iyileştiren</i>
Lokman Hekim hürmeti	<i>Lokman Hekim hürmeti</i>
Cenknamede ceñ kılğan	<i>Cenknâmede cenk eden</i>
Üzeñgüde kan kılğan	<i>Üzengide kan dökten</i>
Toksan alem kötergen	<i>Doksan alem taşıyan</i>
Köp askerge baş bolğan	<i>Çok askere baş olan</i>
Sultan Sutuk Buğra Han	<i>Sultan Sutuk Buğra Han</i>
Sizdin meded tilermen	<i>Sizden medet dilerim</i>

Andın kiyin ağrıkını tuğrı çöürdürür. Andın bakşı özi oyunğa tüşüp kıyundek çöürür. Andın kün çıka durğan vaktıda ağrıkını talağa alıp çıkıp bir tavıknı ağrıkğa kakıp sokup andın yanıp kelür.

(Ondan sonra hastayı tuğrı etrafında çevirir. Daha sonra bakşı ayine başlayıp hortum gibi döner. Güneş doğarken hastayı dışarı çıkarır, bir tavuğu hastaya vurup geri dönüp gelir.)

4.2. Metin-2¹²

İş başı Bismillâh!	<i>İş başı Bismillâh!</i>
İşim başı Bismillâh!	<i>İşimin başı Bismillâh!</i>
İman başı Bismillâh!	<i>İman başı Bismillâh!</i>
Elhamd başı Bismillâh!	<i>Fatiha başı Bismillâh!</i>
Yasin başı Bismillâh!	<i>Yasin başı Bismillâh!</i>

¹² Bu metin, 1907 yılında Taşkent'te yayınlanan *İzvestiya Turkestanskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskiego Obşestva Tom VI.* isimli eser içinde N. N. Pantusov'un kaleme aldığı "Tarañçinskie Bakşı-Peri Uynatmak" başlıklı yazıda (s. 37-90) yer almaktadır.

Kur'an başı Bismillâh!	<i>Kuran başı Bismillâh!</i>
Yasinlerniñ demidin	<i>Yasinlerin deminden</i>
Kur'anlarniñ zoridin	<i>Kur'anların gücünden</i>
Bir talebim Hudâdin	<i>Bir talebim Hüda'dan</i>
Bir talebim pirlerdin	<i>Bir talebim pirlerden</i>
Yâ Allâh Yâ Allâh Yâ Allâh!	<i>Yâ Allâh Yâ Allâh Yâ Allâh!</i>
Adem ferzendlerige	<i>Adem oğullarına</i>
Eser kılğan leşkerler	<i>Eser veren askerler</i>
Üç yüz altmış altı temürdin	<i>Üç yüz altmış altı damardan</i>
Afet urğan leşkerler	<i>Afet vuran askerler</i>
Adem oğlu kızığa	<i>Adem oğlu kızına</i>
Noksan kılğan leşkerler	<i>Noksan olan askerler</i>
Öyge girsem Bismillâh	<i>Eve girsem Bismillâh</i>
Öyden çıksam Bismillâh	<i>Evden çıksam Bismillâh</i>
Yolğa kirsem Bismillâh	<i>Yola girsem Bismillâh</i>
Yoldın çıksam Bismillâh	<i>Yoldan çıksam Bismillâh</i>
Suğa kirsem Bismillâh	<i>Suya girsem Bismillâh</i>
Sudın çıksam Bismillâh	<i>Sudan çıksam Bismillâh</i>
Bismillâhniñ demidin	<i>Bismillâh'in deminden</i>
Bismillâhniñ nurıdın	<i>Bismillâh'in nurundan</i>
İcabet kıl Hüdâyim	<i>İcabet et Hüda'm</i>
Allâh Allâh Sübhanallâh	<i>Allâh Allâh Sübhanallâh</i>
Atamlarğa pir bolğan	<i>Atalarımaya pir olan</i>

Hazret-i Adem atadur	<i>Hazret-i Adem atadır</i>
Dihkanlarğa pir bolğan	<i>Çiftçilere pir olan</i>
Hazret-i Hızır atadur	<i>Hazret-i Hızır atadır</i>
Sucularğa pir bolğan	<i>Suculara pir olan</i>
Hazret-i İlyas atadur	<i>Hazret-i İlyas atadır</i>
Cuvazciğa pir bolğan	<i>Yağcıya pir olan</i>
Hazret-i Ruşen atadur	<i>Hazret-i Ruşen atadır</i>
Yağaccığa pir bolğan	<i>Ağaççıya pir olan</i>
Hazret-i Nuh atadur	<i>Hazret-i Nuh atadır</i>
Kigizçiğe pir bolğan	<i>Keçeciye pir olan</i>
Hazret-i Danyal atadur	<i>Hazret-i Danyal atadır</i>
Temürçiğe pir bolğan	<i>Demirciye pir olan</i>
Hazret-i Davud atadur	<i>Hazret-i Davut atadır</i>
Tiveçiğe pir bolğan	<i>Deveciye pir olan</i>
Hazret-i Veysel Karandur	<i>Hazret-i Veysel Karani'dir</i>
Atçılarğa pir bolğan	<i>Atçılara pir olan</i>
Hazret-i Kamber atadur	<i>Hazret-i Kamber atadır</i>
Likaçiğa pir bolğan	<i>Sığırcılara pir olan</i>
Hazret-i Zengi Babadur	<i>Hazret-i Zengi Baba'dır</i>
Pehilivanlarğa pir bolğan	<i>Pehlivanlara pir olan</i>
Ahmed Cemşid atadur	<i>Ahmed Cemşid atadır</i>
Muzeduzğa pir bolğan	<i>Ayakkabıcıya pir olan</i>
Hazret-i Salih atadur	<i>Hazret-i Salih atadır</i>
Bözçilerğa pir bolğan	<i>Bezcilere pir olan</i>
Hazret-i Şiş atadur	<i>Hazret-i Şiş atadır</i>

Tamçılarğa pir bolğan	<i>Duvarcılara pir olan</i>
Hazret-i İbrahim atadur	<i>Hazret-i İbrahim atadır</i>
Tonurçığa pir bolğan	<i>Tandırcıya pir olan</i>
Hazret-i Melike atadur	<i>Hazret-i Melike atadır</i>
Bir talebim Hudadin	<i>Bir talebim Hüda'dan</i>
Bir talebim pirlerdin	<i>Bir talebim pirlerden</i>
Huda hakkı tilermen	<i>Hüda hakkı dilerim</i>
Pirler hakkı tilermen	<i>Pirler hakkı dilerim</i>
Hazret-i Eyyüb hakkı tilermen	<i>Hazret-i Eyyüb hakkı dilerim</i>
Hazret-i Yusuf hakkı tilermen	<i>Hazret-i Yusuf hakkı dilerim</i>
Hazret-i Yakub hakkı tilermen	<i>Hazret-i Yakub hakkı dilerim</i>
Hazret-i Süleyman hakkı tilermen	<i>Hazret-i Süleyman hakkı dilerim</i>
Arş kirse hakkı tilermen	<i>Arş girse Hakk'ı dilerim</i>
Mundağ kattıǵı keselge	<i>Böyle sert hastalıǵa</i>
Şifa bergin Hudayim	<i>Şifa ver Hüda'm</i>
Allâh Allâh Sübhânallâh	<i>Allâh Allâh Sübhânallâh</i>
Allah tengrimdin	<i>Allah Tanrım'dan</i>
Cabbar alemdin	<i>Cabbar alemden</i>
Kudret Hudayimdin	<i>Kudret Hüda'mdan</i>
Hemişe leşkerker	<i>Daima askerler</i>
Özleri ğayibler	<i>Kendileri ğayipler</i>
Vakitleri hazırlar	<i>Vakitleri hazır</i>
Allâh Allâh Sübhânallâh	<i>Allâh Allâh Sübhânallâh</i>

Oyun salduk sizlerge
Oynap oynap keliñler
Yolda hayal bolmañlar
Yolda hayal bolsañlar
Yüzüm kara kılmañlar

*Oyun saldık sizlere
Oynayıp oynayıp geliniz
Yolda hayal olmayın
Yolda hayal olsanız
Yüzümü kara kılmayın*

Yüzüm kara kılmañlar
Şerme haya kılmañlar
Mundağ katığ keselge
Derdige deva tilermen
Mundağ katığ keselge
Rinçge şifa tilermen
Bir talebim Hudadın
Bir talebim pirlerdin
Pirlerimge sığındım
Tuğlarımğa sığındım
Allâh Allâh Sübhânallâh

*Yüzümü kara kılsanız
....
Böyle ağır hastaya
Derdine deva dilerim
Böyle ağır hastaya
Düşküne şifa dilerim
Bir talebim Hüda'dan
Bir talebim pirlerden
Pirlerime sığındım
Tuğlarımğa sığındım
Allâh Allâh Sübhânallâh*

Havağa çıkanlar
Bulutğa miñgenler
Çimenge tüşkenler
Deryanı keşkenler
Yorğanı mingenler
Yılan kamçı tutkanlar

*Havaya çıkanlar
Buluta binenler
Çimene düşenler
Deryayı geçenler
Yorgaya binenler
Yılan kamçı tutanlar*

Yolvayı buyluklar	...
Mayse
Ğonça buyluklar	<i>Gonca boylular</i>
Kalem kaşlıklar	<i>Kalem kaşlılar</i>
Şirin sözlükler	<i>Şirin sözlüler</i>
Yünce dişlikler	<i>İnci dişliler</i>
Allâh Allâh Sünhânellâh!	<i>Allâh Allâh Sünhânellâh!</i>
On ay kursak kötergen	<i>On ay bebek taşıyan</i>
Açığ tolğak yigenler	<i>Acı tolğak yiyenler</i>
Tatlık emcek emizgen	<i>Tatlı meme emziren</i>
Analarımğa sığındım	<i>Analarımğa sığındım</i>
Bir talebim pirlerdin	<i>Bir talebim pirlerden</i>
Bir talebim tuğlardın	<i>Bir talebim tuğlardan</i>
Üstadımğa sığındım	<i>Üstadımğa sığındım</i>
Cehl tenlerge sığındım	<i>Cahil tenlere sığındım</i>
Pirlerge sığındım	<i>Pirlere sığındım</i>
Ervahlarğa sığındım	<i>Ruhlara sığındım</i>
Şehidlerge sığındım	<i>Şehitlere sığındım</i>
İsrafilge sığındım	<i>İsrafil'e sığındım</i>
Bir talebim Hudadın	<i>Bir talebim Hüda'dan</i>
Bir talebim pirlerdin	<i>Bir talebim pirlerden</i>
Evliyaldın tilermen	<i>Evliyaldan dilerim</i>
Enbiyalar hakkı tilermen	<i>Enbiyalar hakkı dilerim</i>

Büzrükvar hakkı tilermen	<i>Büzrükvar hakkı dilerim</i>
Hazret-i Adem hakkı tilermen	<i>Hazret-i Adem hakkı dilerim</i>
Hazret-i Havva Ana hakkı tilermen	<i>Hazret-i Havva Ana hakkı dilerim</i>
Sekiz behişt hakkı tilermen	<i>Sekiz behişt hakkı dilerim</i>
Yetti duzah hakkı tilermen	<i>Yedi düzah hakkı dilerim</i>
Mağrip hakkı tilermen	<i>Mağrib hakkı dilerim</i>
Meşrik hakkı tilermen	<i>Meşrik hakkı dilerim</i>
Bir talebim Hudadin	<i>Bir talebim Hüda'dan</i>
Bir talebim pirlerdin	<i>Bir talebim pirlerden</i>
Talebim yar yarey	<i>Talebim yâr yâr ey</i>
Mestan yar yarey	<i>Mestan yâr yâr ey</i>
Sen bir ursañ ya yarey	<i>Sen bir vursan ya yâr ey</i>
Cangaldın otun kestim Allah yay	<i>Ormandan odun kestim Allah yay</i>
Höl talnîñ kuruğını vay Allâh vay	<i>Yaş dalın kurusunu vay Allah yay</i>
Hudayim fena bersun Allâh yay	<i>Hüda'm fena versin Allah yay</i>
Hatunîñ uruğını ya vay Allâh yay	<i>Hatunun neslini yâ vay Allah yay</i>
İmdi ya könmedi kaklağılı	<i>Şimdi ya yanmadı</i>
Ay hatunîñ karı bolsa anañdı saklağılı	<i>Ay hatunun koca olsa anandan sakla</i>
Sen çemenniñ güli bolsan	<i>Sen çemenin gülü olsan</i>
Men çemenniñ bülbülü	<i>Ben çemenin bülbülü</i>
Sen çırayıñğa işenseñ	<i>Sen güzelliğine güvensen</i>
Men Hudayimniñ kuli	<i>Ben Hüda'mın kulu</i>

Takdir Allâh takdir	<i>Takdîr Allah takdîr</i>
Allâh tağnı yarattı	<i>Allah dağı yarattı</i>
Tağ başıda	<i>Dağın başında</i>
Rengi türlük siçek yarattı	<i>Rengi türlü çiçek yarattı</i>
Derya boyı komuşluk	<i>Derya boyu kamışlık</i>
Orak salıp urğan yok	<i>Orak alıp vuran yok</i>
Yangı yar tutkan birlen	<i>Yeni yar alarak</i>
Orun salıp yatkan yok	<i>Yer salıp yatan yok</i>
Arfa buğday samannı	<i>Arpa, buğday samanı</i>
Salkın ayradur	<i>Yel ayırır</i>
Uruğ tutkan karındaşnı	<i>Nesil tutan kardeşi</i>
Ölüm ayradur.	<i>Ölüm ayırır</i>

Sonuç

Yedisu bölgesinde yaşayan ve “Tarañçi” olarak adlandırılan zümre, Uygur Türklerinin bir parçası olup ziraat alanında mahir olmalarıyla ön plana çıkmış ve bu bölgede hüküm süren farklı siyasi yapıların çeşitli baskılarına maruz kalmışlardır. Ancak bu baskı ve sürgünler onların kültürel kimliğine daha çok sarılmalarına ve sözlü kültür geleneğini güçlü bir şekilde sürdürmelerine vesile olmuştur. 19. yüzyılda Ruslar tarafından bu coğrafyada görevlendirilen N. N. Pantusov, bölgedeki hem arkeolojik hem de zengin sözlü kültürel yapının araştırılmasında ve yazıya geçirilmesinde etkin rol oynamıştır.

Tarañçilere ait çok sayıda folklor ürününü yazıya geçiren, gözlemlerini ve derlediği metinleri Uygurca, Rusça ve transkripsiyonlu metin şeklinde yayımlayan N. N. Pantusov’un çalışmaları, Uygur folklorunun tespiti, tahlili ve mukayesesi açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmada ele aldığımız N. N. Pantusov’un Tarañçilerde bakışlık geleneği ve bakışı dualarını içeren iki çalışması, Yedisu

bölgesinde ve Tarançiler arasında bakışılık geleneğinin 19. yüzyıldaki durumunu, bakışılık geleneğinin tarihi gelişimini ve değişimini analiz için önemli veriler sunmaktadır.

Şaman/bakşı geleneğinin temel yapı taşlarından birini oluşturan ruh anlayışının ve şamanın koruyucu/yardımcı ruhlarının bu metinlerde kısmen de olsa yer aldığı görülmüştür. Bu noktada insan ile tabiat arasında bozulan dengeyi yeniden kurmaya çalışan ve ruhların dünyasına hâkim olan bir arabulucu rolünü üstlenen bakışılının 19. yüzyılda etkin bir işlevle varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bakşı dualarında “Besmele”ye vurgu yapılmış ve her işin başında olduğu gibi bakışılının sağaltma ritüeline de Besmele ile başladığı görülmüştür. Duada Kur’an-ı Kerim’in, Fatiha’nın, işin, yemeğin, yolculuğun vs. başı olan Besmele’nin hakkına hastaya şifa verilmesi talep edilmiştir. Dualarda dikkat çeken ikinci husus, Allah’ın yanı sıra pirlere yardım dilenmesidir. Her iki metinde de “Bir talebim Hüdâ’dan/Bir talebim pirlere” şeklinde yer alan ifadeler, Tarançiler arasında “pir” kavramının yerini ve önemini ortaya koymuştur.

Bakşı dualarında çiftçilerin piri kabul edilen Hz. Adem, gemicilerin piri olan Hz. Nuh, Nemrut ateşinde yanmayan Hz. İbrahim, ayakkabıcıların ve yağcılarının piri olan Hz. Salih, demircilerin piri olan Hz. Davut ve onun oğlu Hz. Süleyman’dan yardım talep edildiği tespit edilmiştir. İkinci bakşı duasında ataların piri Hz. Adem, çiftçilerin piri Hz. Hızır, sucularının piri Hz. İlyas, yağcılarının piri Hz. Ruşen, ağaççıların piri Hz. Nuh, keçecilerin piri Hz. Danyal, demircilerin piri Hz. Davut, devecilerin piri Hz. Veysel Karani, atçıların piri Hz. Kamber, pehlivanların piri Ahmed Cemşid, ayakkabıcıların piri Hz. Salih, bezcilerin piri Hz. Şiş, Hz. duvarcıların piri Hz. İbrahim ve tandırcıların piri Hz. Melike’nin yanı sıra Hz. Eyüp, Hz. Yusuf, Hz. Yakup ve Hz. Süleyman’dan yardım istenmiştir. Bu durum, Türklerde mesleğin önemine ve pirlere müessesinin değerine işaret ettiği gibi onların kutsal ile olan ilişkisini de ortaya koymaktadır.

Dua metinlerinde, peygamberlerin yanı sıra gaip, şehitler ve Lokman Hekim’den talepte bulunulmuştur. Uygur Türkleri arasında,

her derdin devasını bilen “tabiplerin piri” olarak karşımıza çıkan Lokman Hekim, bakışı dualarında da hastanın tedavisi için yardım talep edilen pir olarak yer almaktadır. Ayrıca Uygurlar arasında doğumu, eğitimi, İslamiyeti kabul edişi, ölümü ve mezarı üzerine çok sayıda anlatı teşekkül etmiş olan Satuk Buğra Han, bakışı dualarında da “cenknamede cenk eden, üzengide kan döken, doksan alem taşıyan, çok askere baş olan” şeklinde tavsif edilerek yardım istenen bir kahraman olarak yer almıştır. Ayrıca evliyalar, enbiyalar, şehitler ve analar, hastaların tedavisi için bakışı dualarında yardım talep edilen diğer kişilerdir. Bakışı dualarında, Türklerde İslam öncesi inanç ve düşünce sisteminde yer alan unsurlarla İslam inancına ait sure ve dini şahsiyetlerin birlikte yer aldığı görülmektedir. Bu durum, inanç ve ritüel açısından Türk kültürünün zenginliğini ve kültürel devamlılığını çeşitli boyutlarıyla ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Abdusemetov, N. N. (1914). “Tarañçi Türkleri”, *Şura Dergisi*, 1 Ağustos, Sayı 14, Kazan: 455- 457.
- Aça, Mehmet (2000). Kültür-medeniyet kahramanları ve Türk müzik aletlerinin ortaya çıkışı hakkında teşekkül etmiş bazı efsaneler. *Milli Folklor*, S. 45, 43-51.
- Arslan, A. (2023). *Orta Asya'da Nestûri Türklere ait mezar taşları ve kitabeler (XIII. ve XIV. Yüzyıllar)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baigabatova, N. ve Kashaganova A., (2021). Vklad N. N. Pantusova v izuçenie arheologičeskix pamyatnikov Semireç'ya. *The Scientific Heritage*, 58, 15-18.
- Bavudunov, E. (2016). *İli tarihi*. Bişkek: Kırgızistan Milli Fenler Akademisi.
- Bayat, F. (2010). *Türk kültüründe kadın şaman*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnayet, A. (2009). Bugünkü Uygurlarda şamanlık ve bir şaman duası: azâim koşığı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, S. 3-4, 38-52.

- İnayet, A. (2013). Uygur şamanları ve pratikleri üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 1/1, 43-55.
- Kamalov, A. (2019). Links across time: Taranchis during the uprising of 1916 in Semirech'e and the 'Atu' massacre of 1918. *The Central Asian Revolt of 1916*. (Ed. Alexander Morrision vd.). Manchester University, 227-255.
- Maimaitiming, M. (2017). *İli bölgesi ve Tarançiler (17.-20. yüzyıllar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. Çev. İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1997). *Kültür tarihi kaynağı olarak menakıbnameler*. Ankara: TTK Yayınları.
- Öger, A. (2007). Uygur efsanelerinde Lokman hekim. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S. 1, 79-95.
- Öger, A. (2016). Uygurlarda geleneksel meslekleri konu alan Çağatayca bir eser: Kitâb-ı Garibî. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 104, 453-469.
- Öger, A. (2017). Uygurlarda muskacılık geleneği ve Çağatayca yazılmış bir muska kitabı. *Gazi Türkiyat*, S. 20, 55-88.
- Öger, A. (2021). *Uygur efsaneleri (inceleme ve metinler)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Öger, A. (2023). Uygur sahası bahşılık geleneği. *Âşık Veysel ve Türk Dünyası Halk Şairliği Ulusal Sempozyumu*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 19-27.
- Öger, A.; Altın, K. Y. (2016). Uygurlarda şamanizmden İslama kötü ruhların dönüşümü. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 14-25.
- Öger, A.; Gönel, T. (2011). Uygur Türkleri arasında şamanlar ve tedavi yöntemleri. *Turkish Studies*, Vol. 6/4, 233-248.
- Öger, A.; Kaşgari, N. (2016). Uygurlarda risalecilik geleneği ve

rengrizlik risalesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 41, 151-183.

Pantusov, N. N. (1901). *Materialı k izuçeniyu nareçiya Tarançey İliyskago okruga, vıpusk pyatıy, molıtvı i zagovori Tarançinskih bakşey (Tarançinskiy tekst, napev bakşey, akademiçeskaya transkriptsiya i Russkiy perevod. Kazan.*

Pantusov, N. N. (1907). “Tarançinskie bakşi-peri uynatmak”, *İzvestiya Turkestantskago otdela imperatorskago Russkago geografiçeskago obşestva tom VI. Taşkent*, 37-90.

Pantusovım, N. N. (1881). *Cvedeniya Kuldjinskom rayon (za 1871-1877 godı). Kazan.*

Radloff, W. (1954). *Sibirya'dan I. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.*

Rahman, A. (2006). *Uygurlarda şamanizm*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
Risâle-i Aşfezlik (Aşçılık Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Recep Tek, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Dehkânçılık (Çiftçilik Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Recep Tek, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Harrâtlık (Ağaççılık Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Recep Tek, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Kassâblık (Kasaplık Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Filiz Kılıç, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Mûze-dûzlık (Ayakkabıcılık Risalesi) (2017). Ed. Adem Öger ve Recep Tek, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Nân-vâyhlık (Fırıncılık Risalesi) (2017). Ed. Adem Öger ve Ahmet Turan Türk, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Nemed-mâllık (Keçecilik Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Recep Tek, Ankara: Gazi Kitabevi.

Risâle-i Tegürmendçilik (Değirmencilik Risalesi) (2016). Ed. Adem Öger ve Filiz Kılıç, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Sertkaya, A. G. vd., (2001). Çağdaş Türk lehçeleri araştırmacılarından Nikolay Nikolayeviç Pantusov (11 Mayıs 1849-7 Haziran 1909) hayatı ve eserleri. *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu*. (Yayına Hazırlayan: Ali Abbas Çınar). Muğla: 195-214.
- Tursun, N. (2014). 1878-1881 yılliridiki ‘İli krizisi’ ve uniñ aqiviti. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4, 113-150.
- Uygur, F. (2015). *Doğu Türkistan tarihi (1864-1884)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyğur Tilining İzahlik Luğiti (A-P)* (1990). Beicing: Milletler Neşriyatı.
- Wu Q. (2006). *Şincang: milli kimlik, uluslararası rekabet ve Çin devrimi 1944-1962* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Taipei: Ulusal Tayvan Üniversitesi Tarih Araştırmaları Merkezi.

GEZGİNLER, TEBRİZ VE UZUN HASAN TRAVELERS TABRIZ AND UZUN HASAN

Mehmet ÖZMENLİ¹
Gökhan HAMZAÇEBİ²

Özet

Türk tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için tarihi kaynakların yanı sıra son zamanlarda gezi yazıları önemli olmaya başlamıştır. Arşiv gibi devlet kayıtlarında yer almayan bazı bilgiler ve ayrıntılar gezi yazılarında karşımıza çıkmaktadır. Gezi yazıları tarihi olayların özellikle de yönetim kadrolarının arka planda yaşanmışlıklarını ya da halkın yaşam biçimlerini daha iyi anlamamıza katkıda bulunmaktadır.

Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nin önemli kentlerinden biri olan Tebriz, tarihi kimliği ile de öne çıkmaktadır. Bugünkü İran devletinin kuzey kesimlerinde özellikle Türk topluluklarının farklı isimlerde olsa da devletler kurdukları bilinmektedir. Tebriz burada kurulmuş olan devletler için hep önemli kent konumundadır. Akkoyunlu devletinin de bir ara merkezi konumunda olduğunu da bilmekteyiz.

İran da kurulup Anadolu'ya kadar yayılım gösteren ve Osmanlı ile düşman iki devlet haline gelen Akkoyunlu devletinin en önemli hükümdarı da Uzun Hasan'dır. Tebriz gibi önemli bir kent ve Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı olan Uzun Hasan'ı gezginlerin anlatımlarından bildiri ölçütleri doğrultusunda anlatmaya çalışacağız.

Bildiri ölçütleri kapsamında Memluk dönemi gezginlerinden İbn Eca et-Türkî (1471-1478), Venedik Elçisi Caterino Zeno (1471) ve Venedik Elçisi Ambrogio Conterini (1474) ile Venedikli Giosafat Barbaro'nun (1473) eserleri tarama yöntemiyle dönem hakkında verdikleri bilgileri irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Gezin, İran, Tebriz, Uzun Hasan, Akkoyunlu

¹ Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, mehmet.ozmenli@giresun.edu.tr, 0000-0002-8616-0712

² Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi, gokhan.hamzaçebi@giresun.edu.tr, 0000-0003-2380-0759

Abstract

In addition to historical sources, travel writings have recently become important for a better understanding of Turkish history. Some information and details that are not included in state records such as archives appear in travel writings. Travel writings contribute to a better understanding of historical events, especially the background of the management staff, or the lifestyles of the people.

Today, Tabriz, one of the important cities of the Islamic Republic of Iran, stands out with its historical identity. It is known that especially Turkish communities in the northern parts of today's Iranian state established states, although with different names. Tabriz has always been an important city for the states established here. We also know that the Akkoyunlu state was in a central position.

The most important ruler of the Akkoyunlu state, which was founded in Iran and spread to Anatolia and became an enemy state with the Ottoman Empire, was Uzun Hasan. We will try to explain Uzun Hasan, an important city like Tabriz and the ruler of the Akkoyunlu State, from the narratives of travelers in line with the criteria of the paper.

Within the scope of the criteria of the paper, we will try to examine the information provided by the Mamluk period travelers Ibn Eca et-Türkî (1471-1478), the Venetian Ambassador Caterino Zeno (1471), the Venetian Ambassador Ambrogio Conterini (1474) and the Venetian Giosafat Barbaro (1473) about the period by scanning their works.

Keywords: Traveler, Iran, Tabriz, Uzun Hasan, Akkoyunlu

Giriş

Gezginler, tarih boyunca kültürler arası etkileşimin ve bilgi transferinin en önemli aktörleri olmuştur. Özellikle Türk tarihi açısından seyyahların gözlemleri ve yazdıkları eserler, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını anlamada büyük önem taşır. Seyyahlar, gittikleri yerlerde gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alarak gelecek nesillere aktarmışlardır. Bu kayıtlar, modern tarihçilerin ve araştırmacıların dönemin yaşam koşullarını, geleneklerini, yönetim biçimlerini ve toplumsal yapılarını anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Seyyahların Türk Tarihindeki Önemi 1. Seyyahlar, gittikleri yerlerin coğrafyasını, halklarını, adetlerini, ekonomik durumunu ve yönetim biçimlerini detaylı bir şekilde belgeleyerek sonraki nesillere aktarmışlardır. Bu belgeler, o dönemin tarihi kaynakları arasında önemli bir yer tutar. 2. Seyyahlar, farklı kültürler arasında köprüler kurarak bilgi ve kültür alışverişine katkıda bulunmuşlardır. Türk coğrafyasına gelen yabancı seyyahlar, kendi kültürlerini tanıtarak ve Türk kültürünü öğrenerek karşılıklı bir etkileşim sağlamışlardır. 3. Seyyahlar, ticaret yolları, pazarlar, mal ve hizmetlerin fiyatları gibi ekonomik bilgiler de sağlamışlardır. Bu bilgiler, dönemin ticaret hayatını ve ekonomik yapısını anlamada önemli ipuçları sunar. 4. Seyyahlar, gittikleri yerlerdeki siyasi yapı, yönetim biçimi, askeri güç ve savaşlar hakkında da bilgi vermişlerdir. Bu bilgiler, o dönemin siyasi tarihini ve uluslararası ilişkilerini anlamada büyük bir öneme sahiptir.

Kent ve uygarlık, insanlık tarihinin gelişiminde birbirleriyle derinlemesine bağlantılı iki kavramdır. Kentler, uygarlıkların merkezi ve motoru olarak, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi ilerlemenin odak noktaları olmuştur. Kent (Şehir), belirli bir nüfus yoğunluğuna sahip, çeşitli ekonomik, sosyal, kültürel ve idari işlevleri olan yerleşim yeridir. Kentler, insan topluluklarının organize bir biçimde yaşadıkları ve çalıştıkları, karmaşık sosyal yapılar ve kurumlar oluşturdukları yerlerdir. Uygarlıkların gelişimi, büyük ölçüde kentlerin ortaya çıkışı ve gelişmesiyle paralel ilerlemiştir. Kentler, uygarlıkların ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini sürdürebilmeleri için gerekli altyapıyı sağlamıştır. Ayrıca, kentler, fikirlerin, bilgilerin ve yeniliklerin yayıldığı merkezler olarak uygarlıkların gelişimine katkıda bulunmuştur.

Tebriz'in Tarihi ve Coğrafi Özellikleri

İslam coğrafyacıları Şehirleri tasnif ederken Metropol tabirini de kullandıklarını görmekteyiz İslam coğrafyacılarına göre metropoller başkentler vezirlerin ya da üst düzey görevlilerin yaşadıkları kentler olarak belirtmişlerdir aynı zamanda kalabalık nüfuslarının olduğu Adalet sarayları gibi kurumsal yapıların varlığının da bu metropollerde olduğunu ifade etmişlerdir. Bu metropollere örnek olarak da Erdebil örneklerden birisidir. Bağlı olarak da önemli bir yerleşim yeri olan

Tebriz kentinden bahsedilmektedir (Mukaddesi, 2015: 70 ve 78). Tebriz'in kelime anlamı olarak altın saf altın ve güçlü bir kimyasal alaşım olduğunu mukaddesi belirtmektedir (Mukaddesi, 2015: 390). Bunun için Tebriz'deki iktidar sahipleri altın yüzük takmaktadırlar (Mukaddesi, 2015: 395).

Tebriz, bugün İran'ın kuzeybatısında, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti olan bir şehirdir. Tarihi ve kültürel zenginlikleri ile bilinen Tebriz, İran'ın önemli sanayi ve ticaret merkezlerinden biridir. Tebriz, İran'ın en eski şehirlerinden biri olduğu için çok sayıda tarihi esere ev sahipliği yapmaktadır. Kent, İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olmuş ve farklı medeniyetlerin etkisi altında kalmıştır. Tebriz, kendine özgü mimarisi ile dikkat çeker. Şehirde tarihi camiler, hamamlar, kervansaraylar ve köprüler gibi birçok tarihi yapı bulunmaktadır. Tebriz, karasal iklim özellikleri gösterir. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve kar yağışlıdır. Doğal olarak bu iklim özellikleri, şehirde tarım ve diğer ekonomik faaliyetleri etkiler.

Tebriz'in tarihi, M.Ö. 1. binyıla kadar uzanır. Şehir, Urartu Krallığı döneminde önemli bir yerleşim yeridir. Daha sonra Medler ve Perslerin egemen oldukları görülmektedir. Tebriz, Part ve Sasaniler döneminde de önemli bir kent olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bu dönemde şehir, Zerdüş inancının yaygın olduğu bir merkez konumundadır. 7. yüzyılda İslam'ın yayılmasıyla birlikte Tebriz, Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında Tebriz in egemenliği Oğuz Türklerinin eline geçmiştir (Özgüdenli, 2006: 59). Selçuklular döneminde ise şehir önemli bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Harzemşah sultanı Celaleddin Moğol baskısından kaçarken Tebriz'e ulaşmış burayı aldıktan sonra devletin yeni Harzemşah devletinin yeni merkezi haline getirmiştir (Reşidüddin, 2013: 51). Ancak, Moğolların işgaline engel olunamamıştır (İbn-ül Esir, XII- 460).

13. yüzyılda Moğollar tarafından işgal edilen Tebriz (Roux, 2001: 205), Vergi gelirlilerinin yüksek olmasından dolayı Moğol devletinin merkezden atanan valiler tarafından yönetildiği görülmektedir (Yuvalı, 2019: 34). İlhanlılar döneminde Tebriz başkent olarak kullanıldı ve büyük bir gelişim gösterdi. Moğol Devleti'nin

Cengiz'in oğul ve torunları arasında üleştirilmesi ile Tebriz İlhanlı ve Altınorda hanlıkları arasında çatışma nedeni olmuştur (Yuvalı, 2019: 36) Gazan Han, şehrin altyapısını geliştirerek büyük projeler başlattı (Özgüdenli, 2006: 30; Yuvalı, 2019: 39). Moğolların döneminde doğu batı ticareti ciddi anlamda bir yükseliş kazanmış ve Doğu da Pekin ile batıda Tebriz arasında düzenli ve güvenli işleyen Kervan yollarının aktif hale geldiği görülmektedir (Yuvalı, 2019: 51). İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkmen kitlelerini etrafında toplayan Karakoyunlular Tebriz'e egemen oldular (Özgüdenli, 2006: 36).

Akkoyunlu (Ak Koyun Türkmenleri olarak da bilinir) 14. ve 15. yüzyıllar arasında günümüz İran, Türkiye, Azerbaycan ve Irak'ın bazı bölgelerini yöneten bir Sünni Oğuz Türk kabile federasyonuydu. Hükümdarlıkları, Osmanlılar ve Timurlular da dâhil olmak üzere komşu güçlerle çok sayıda çatışmaya girdikleri önemli bir döneme yayıldı.

Tebriz (Tebriz), Akkoyunlular döneminde önemli bir siyasi, ekonomik ve kültürel merkez olarak hizmet verdi. Tebriz, en önemli Akkoyunlu hükümdarlarından biri olan Uzun Hasan yönetimindeki Akkoyunlu Devleti'nin başkentiydi. Şehir bu dönemde gelişerek ticaret, sanat ve mimarinin merkezi haline gelmiştir. Uzun Hasan 1453'te iktidara geldi ve kendini hızla güçlü bir lider olarak kabul ettirdi. İç rakiplerini yendi ve Akkoyunlu topraklarındaki hâkimiyetini sağlamlaştırdı (Erdem-Paydaş, 2007: 85).

Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular topraklarını önemli ölçüde genişlettiler. İran, Irak ve Anadolu'nun büyük kısımlarını kontrol ederek komşu Osmanlı ve Timurlu Devletleriyle rekabet eden güçlü bir devlet yarattılar.

Uzun Hasan'ın yönetimi bölgede kalıcı izler bıraktı ve Tebriz, Akkoyunlu İmparatorluğu'nun çöküşünden uzun süre sonra bile önemli bir şehir olmaya devam etti.

Gezinlerin Amaçları ve Gözlemleri

Ortaçağ, dünyanın çeşitli bölgelerine seyahat eden seyyahlar açısından zengin bir dönemdi ve Tebriz bu seyyahların ilgisini çeken

önemli bir durak oldu. Tebriz, İpek Yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunması nedeniyle birçok seyyah ve tüccarın uğrak yeri haline gelmiştir. Papa IV. Innocent 1246 tarihinden itibaren Tebriz'e birçok misyonerin gönderilmesinin yolunu açmıştır (Yuvalı 2019: 128).

Venedik Cumhuriyeti, Trabzon Rum kralının soyundan gelen ve Uzun Hasan'ın eşi Despina hatunun kız kardeşinin yeğeni olan Caterino Zeno, 1471 yılında Uzun Hasan nezdine elçi olarak görevlendirildi. Bu tercihte onun doğuyu tanıyor olması önemli bir etkendi Zeno, Akkoyunlu Sarayına vardığında Osmanlılar ile Akkoyunlular arasında gerginlik hadsafaya ulaşmıştı. Bundan dolayı Uzun Hasan onu büyük bir memnuniyetle karşılayıp sarayında en iyi şekilde ağırladı eşi Despina Hatun ise Osmanlılardan Trabzon'un devletinin intikamını almak için yeğeni Zeno'nun gelişini fırsat bilip kocası uzun Hasan'ı Osmanlı Devletine karşı savaşa kışkırtmak amacıyla büyük çaba harcadı. Bu sayede Zeno, hiçbir Elçiye nasip olmayacak bir rahatlıkla her vesile ile Akkoyunlu padişahının huzuruna çıkmaya ve onu cesaretlendirmeye başladı. Eğer Akkoyunlular Osmanlılara saldırırsa Venediklilerde batıdan bir cephe açacaklardı (İnalçık, 1973:81-83; Babinger; 1992: 274-276; Shaw, 1976: 124-126).

Bu gezginin diğer iki Venedikli gezginle çağdaş ve ilişkili olduğunu da gezi kitaplarından görmekteyiz. Yani Contarini ve Barbaro'nun da aynı amaçla Akkoyunlu topraklarını ziyaret ettikleri açıkça yazdıkları eserlerinde görülmektedir. Örneğin Barbaro, Türk diline ve kültürüne aşina olması ve tedricen deneyim kazanması, ona büyük imkânlar sağlayıp önünün açılmasına neden olmuştur. Akkoyunlu Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı kışkırtması için diplomatik bir vazife üstlenmişti. Zira bu dönemde Türk yayılcılığının Venedik çıkarlarına hanel getirdiği görülmektedir. Bundan dolayı 1473-1478 yılları arasında bu Venedikli misyoner olarak kabul edilen gezginler bölgeyi ve Uzun Hasan'ı özellikle ziyaret etmişlerdir. Bu gezginlerden Zeno yaptığı çalışmalardan dolayı kilise tarafından “*onlar konsülüne*” seçilmiştir. Yine Barbaro'da Venedik “*Bilgeler konseyi*” üyesidir.

Caterino Zeno, 15. yüzyılda yaşamış bir Venedikli diplomat ve seyyahdır (Zeno ve Contarini, 2021: 17). Zeno, 1473-1474 yılları arasında Venedik Cumhuriyeti'nin Akkoyunlu Devleti'ne gönderdiği

bir diplomatik misyonun parçası olarak Tebriz'i ziyaret etmiştir. Caterino Zeno'nun seyahatleri ve Tebriz hakkında aktardıkları, o dönemin tarihine ve şehir yaşamına dair değerli bilgiler sunmaktadır (Zeno ve Contarini, 2021: 13). Zeno, gezi mektuplarında yaşadıkları birçok olayı anlatırken satır aralarında Tebriz ile ilgili önemli bilgiler vermektedir (Zeno ve Contarini, 2021: 11-71).

Zeno'nun Tebriz'e gelişi, Venedik Cumhuriyeti'nin doğudaki ticaret yollarını ve siyasi ittifaklarını güçlendirme çabasının bir parçasıydı. Bu dönemde Venedik, Osmanlı İmparatorluğu ile rekabet halindeydi ve doğuda Akkoyunlu Devleti gibi müttefikler arıyordu. Zeno, Tebriz'i büyük ve canlı bir ticaret merkezi olarak tanımlarken, kentin pazarları, çeşitli malların ticaretinin yapıldığı yerlerdi. İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu sayesinde önemli bir ticaret noktası olduğunu vurgularken Tebriz'in stratejik önemini belirtmektedir.

Tebriz'deki mimari yapılar ve şehir düzeni hakkında da detaylı gözlemler yapmıştır. Şehrin geniş caddeleri, büyük binaları ve çeşitli dini yapıları Zeno'nun dikkatinden kaçmadığı gibi bu kentin Katolik Hristiyanlık için gerekli olduğunu satır aralarına serpiştirmiştir. Zeno, Tebriz'deki sosyal ve kültürel hayatı da detaylı bir şekilde anlatır. Şehirdeki insanların misafirperverliği, çeşitli etnik grupların bir arada yaşaması ve kültürel çeşitlilik hakkında bilgiler vererek gıpta ile baktığı bu durumu özellikle vurgulamaya çalışmaktadır. Tebriz, o dönemde bilim, sanat ve edebiyat açısından da önemli bir merkezdi.

Ambrogio Contarini'nin Tebriz Ziyareti ve Gözlemleri

Contarini, 1473 yılında başladığı gezisi sırasında tuttuğu notları ve gözlemlerini "Viaggio al signor Usun Hassan re di Persia" adlı eserinde toplamıştır. Bu eser, sadece Tebriz değil, aynı zamanda dönemin diğer önemli merkezleri hakkında da zengin bilgiler içerir (Zeno ve Contarini, 2021: 71-142). Contarini'nin notları, 15. yüzyılın sonlarında Orta Doğu ve Orta Asya'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını anlamak için önemli bir kaynaktır.

Ambrogio Contarini'nin Tebriz ziyareti, Venedik Cumhuriyeti'nin doğudaki ticaret ve diplomatik ilişkilerini güçlendirme çabalarının bir parçası olduğu gezi yazılarında açıkça görülmektedir.

Contarini, Uzun Hasan ile görüşmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak kurmak amacıyla Tebriz'e gönderildi.

Contarini gezi notlarında, Tebriz'i büyük, kalabalık ve ticaret açısından oldukça önemli bir şehir olarak tanımlamıştır. Şehirdeki pazarların canlılığı ve çeşitliliği, ona büyük bir izlenim bırakmıştır. Şehrin mimarisi ve düzeni hakkında da detaylı gözlemler yapmıştır. Tebriz'in geniş caddeleri, anıtsal binaları ve dini yapıları, Contarini'nin dikkatini çekmiştir. Contarini, Tebriz'deki sosyal yaşam ve kültürel etkinlikler hakkında da gözlemler yapmıştır. Şehrin kozmopolit yapısı ve burada yaşayan farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşamaları, onun yazılarında önemli bir yer tutar. Tebriz'in kültürel zenginliği, sanat ve bilim alanındaki gelişmeleri de Contarini'nin notlarında yer alır. Kent'te yaşayan toplumun bütün özelliklerini iyi gözlemlemek suretiyle misyonerlik etkinliklerini yerine getirirken yazdıklarının Avrupa'da kent olgusu ve yaşam biçimlerinin değişimine ne kadar etki ettiği gözden kaçırılmayacak ve yeni çalışmalara yol açması yönünde değerli olduğu düşünülmeye değerdir.

Giosafat Barbaro'nun Tebriz Ziyareti ve Gözlemleri

Giosafat Barbaro, 15. yüzyılın önemli Venedikli diplomat ve seyyahlarından biridir. 1436-1452 yılları arasında Doğu Avrupa ve Asya'ya seyahatler yapmış, bu seyahatler sırasında da Tebriz'i 1474 sonrası ziyaret etmiştir. Barbaro'nun seyahat notları, Ortaçağ'da Tebriz'in durumu hakkında önemli bilgiler sunar (Giosafat, 2022: 57 ve sonrası) .

Barbaro, Venedik Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcisi olarak Akkoyunlu Devleti'ne gönderilmiştir. Bu dönemde Akkoyunlu Devleti'nin başkenti Tebriz'di ve Uzun Hasan yönetiminde önemli bir siyasi ve ticaret merkeziydi. Barbaro, Tebriz'i büyük ve hareketli bir şehir olarak tanımlamıştır. Şehirdeki ticaret hayatı oldukça canlıydı ve Tebriz, İpek Yolu üzerindeki konumu nedeniyle birçok tüccar ve gezginin uğrak noktasıydı. Şehirdeki pazarlar, Barbaro'nun dikkatini çeken önemli yerlerdi. Burada satılan malların çeşitliliği ve kalitesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Barbaro, Tebriz'deki sosyal yaşamı ve kültürel etkinlikleri detaylı bir şekilde anlatmıştır. Şehirdeki insanların misafirperverliği ve farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşaması, onun notlarında önemli bir yer tutar. Tebriz'in kültürel

zenginliği, sanat ve edebiyat alanındaki gelişmeleri de Barbaro'nun gözlemlerinde yer almıştır.

Barbaro, Tebriz'in mimarisi ve şehir düzeni hakkında da gözlemler yapmıştır. Şehrin geniş caddeleri, büyük binaları ve çeşitli dini yapıları, onun yazılarında öne çıkan unsurlardır. Tebriz'deki camiler, medreseler ve kervansaraylar, Barbaro'nun dikkatini çeken yapılar arasındadır. Bu yapılar, şehrin zengin kültürel mirasını ve dini hayatını yansıtmaktadır. Barbaro, Tebriz'in ekonomik ve ticari hayatının ne kadar gelişmiş olduğunu vurgulamıştır. Şehirde yapılan ticaret, sadece yerel halk için değil, aynı zamanda uluslararası tüccarlar için de büyük önem taşıyordu. Tebriz'in stratejik konumu, şehirdeki ekonomik aktiviteleri daha da canlandırmış ve Barbaro'nun notlarında bu durum detaylı bir şekilde yer almıştır.

İbn Eca et-Türki'nin Tebriz Ziyareti ve Gözlemleri

3 Venedikli misyonerin gezi yazılarından sonra özellikle Tebriz ve uzun Hasan konusunu Bir de doğru bir gezginden görmek amacıyla İbni ECA et Türkiye tercih edilmiştir çünkü çağdaşlardır.

İbn Eca et-Türki, 15. yüzyılın önemli Müslüman seyyahlarından biridir. Adı bazen İbn Eca olarak da geçer ve doğu ile batı arasındaki kültürel ve ticari bağları keşfetmek amacıyla yaptığı seyahatlerle tanınır. Onun Tebriz ziyareti, şehir hakkında detaylı bilgiler sunarak o dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını anlamamıza yardımcı olur.

İbn Eca et-Türki, 15. yüzyılda Orta Doğu, Orta Asya ve Anadolu'da geniş çaplı seyahatler yapmıştır. Bu seyahatlerin bir parçası olarak Tebriz'i ziyaret etmiş ve burada yaşadığı deneyimleri detaylı bir şekilde kaleme almıştır. İbn Eca et-Türki, Venedikli gezginlerin verdiği bilgilere benzer şekilde Tebriz'i büyük ve canlı bir ticaret merkezi olarak tanımlamıştır. Şehir, İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu sayesinde birçok tüccar ve gezginin uğrak noktası olmuştur (İbn Eca, 2018: 78 ve devamı). Tebriz'in pazarları, çeşitli malların ticaretinin yapıldığı yerler olarak dikkatini çekmiştir. Şehirde satılan malların çeşitliliği ve kalitesi hakkında övgülerde bulunmuştur.

İbn Eca et-Türki, Tebriz'deki sosyal yaşamı ve kültürel etkinlikleri de detaylı bir şekilde anlatmıştır. Şehirdeki insanların misafirperverliği, farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşaması, onun

notlarında önemli bir yer tutar. Tebriz'in kültürel zenginliği, sanat ve edebiyat alanındaki gelişmeleri de İbn Eca et-Türki'nin gözlemlerinde yer almıştır. İbn Eca et-Türki, Tebriz'in mimarisi ve şehir düzeni hakkında da gözlemler yapmıştır. Şehrin geniş caddeleri, anıtsal binaları ve çeşitli dini yapıları, onun yazılarında öne çıkan unsurlardır. Tebriz'deki camiler, medreseler ve kervansaraylar, İbn Eca et-Türki'nin dikkatini çeken yapılar arasındadır.

İbn Eca et-Türki, Tebriz'in ekonomik ve ticari hayatının ne kadar gelişmiş olduğunu vurgulamıştır. Şehirde yapılan ticaret, uluslararası düzeyde bir ticaret kenti özelliği taşıyordu.

Uzun Hasan Döneminde Tebriz

Uzun Hasan, Osmanlı İmparatorluğu ile birçok çatışmaya girdi, en önemlisi 1473'te Osmanlı Sultanı II. Mehmed tarafından yenildiği Otlukbeli Muharebesi'ydi. Bu yenilgiye rağmen, yönetimini ve imparatorluğunun bütünlüğünü korumayı başardı.

Tebriz, Uzun Hasan'ın saltanatı sırasında Akkoyunlu İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Şehir, imparatorluğun politik, ekonomik ve kültürel merkezi olarak hizmet etti (Erdem-Paydaş, 2007: 105). Tebriz, İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu nedeniyle önemli bir ticaret merkeziydi. Şehir, geniş ticaret ağlarından yararlandı ve ticaret ve zanaat merkezi haline geldi. Uzun Hasan döneminde Tebriz, kültürel bir rönesans yaşadı. Şehir mimarisi, sanatı ve edebiyatıyla tanınıyordu. Önemli binalar ve anıtlar inşa edildi ve Tebriz, İslam kültürü ve öğreniminin merkezi haline geldi.

Uzun Hasan, Osmanlılara karşı koyma çabalarında Avrupa devletleri de dahil olmak üzere çeşitli güçlerle diplomatik ilişkiler kurdu. Saltanatı sırasında Avrupa elçileri geldi ve hediyeler ve bilgi alışverişinde bulunuldu. Uzun Hasan (1423-1478), Akkoyunlu Devleti'nin en ünlü hükümdarlarından biridir ve onun döneminde Tebriz, büyük bir siyasi ve kültürel merkez haline gelmiştir. Uzun Hasan'ın yönetimi altında Tebriz, hem iç hem de dış politika açısından önemli gelişmeler yaşamış ve şehir büyük bir refah dönemine girmiştir. Uzun Hasan, Osmanlı ve Timur Devletleri gibi güçlü komşularıyla diplomatik ilişkiler kurmuş, bu süreçte Tebriz önemli bir diplomatik merkez olarak rol oynamıştır.

Tebriz, Uzun Hasan döneminde büyük bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu sayesinde şehir, Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin önemli bir noktası haline gelmiştir. Uzun Hasan, ticareti teşvik etmiş ve şehirdeki pazarları geliştirerek ekonomiyi canlandırmıştır. Tebriz, çeşitli malların ticaretinin yapıldığı zengin bir pazar haline gelmiştir. Uzun Hasan'ın yönetimi altında Tebriz, kültürel ve sanatsal bir merkez olarak da gelişmiştir. Şehirde birçok cami, medrese, kervansaray ve diğer anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Tebriz, bu dönemde bilim, sanat ve edebiyat alanlarında önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehirde birçok bilim insanı, şair ve sanatçı yetişmiştir.

Uzun Hasan, Tebriz'in mimari yapısını geliştirmek için büyük projeler başlatmıştır. Şehirde inşa edilen anıtsal yapılar, Uzun Hasan'ın döneminde Tebriz'in ne kadar önemli bir kültürel ve siyasi merkez olduğunu göstermektedir. Tebriz'in şehir planlaması, geniş caddeleri, büyük pazarları ve çeşitli kamu binaları ile dikkat çekmektedir. Gezginlerin birçoğu bu kent yapılanmasını vurgulamışlardır. Acaba bugün Avrupa kentleri Tebriz gibi bir kent'den ne kadar etkilenmişlerdir. Uzun Hasan, Tebriz'i askeri bir merkez olarak da kullanmıştır. Şehir, Akkoyunlu Devleti'nin askeri operasyonları için stratejik bir nokta haline gelmiştir. Uzun Hasan'ın Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşlar sırasında Tebriz, önemli bir üs olarak kullanılmıştır.

Uzun Hasan ve Tebriz'in Önemi

Uzun Hasan döneminde Tebriz, Akkoyunlu Devleti'nin en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Şehir, sadece bir siyasi ve ticaret merkezi olarak değil, aynı zamanda kültürel ve sanatsal bir merkez olarak da gelişmiştir. Uzun Hasan'ın yönetimi altında Tebriz, İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmiş ve tarih boyunca kalıcı bir miras bırakmıştır. Uzun Hasan'ın Tebriz'e olan katkıları, şehrin tarihi ve kültürel önemini daha da pekiştirmiştir.

Uzun Hasan dönemi, Tebriz'in tarihindeki en önemli dönemlerden biridir. Akkoyunlu Devleti'nin başkenti olarak Tebriz, bu dönemde büyük bir siyasi, ticari ve kültürel merkez haline gelmiştir. Uzun Hasan'ın yönetimi altında Tebriz, hem yerel hem de uluslararası düzeyde büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu dönemde Tebriz'i ziyaret

eden seyyahlar, şehir hakkında detaylı gözlemler yaparak bize değerli bilgiler sunmuştur.

Sonuç

Uzun Hasan dönemi Tebriz'i, siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri açıdan büyük bir gelişim göstermiştir. Seyyahların gözlemleri, Tebriz'in bu dönemdeki önemini ve gelişimini detaylı bir şekilde ortaya koyar. Uzun Hasan'ın yönetimi altında Tebriz, İslam dünyasının ve Ortaçağ'ın en önemli şehirlerinden biri haline gelmiş, büyük bir ticaret ve kültür merkezi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Seyyahların yazdıkları, Tebriz'in 15. yüzyıldaki durumunu ve Uzun Hasan'ın bu şehre olan katkılarını anlamamıza yardımcı olan değerli kaynaklardır. Bu gözlemler, tarihçiler için önemli bir referans kaynağı olmuştur ve Tebriz'in tarihi ve kültürel önemini daha iyi kavramamızı sağlamıştır. Uzun Hasan ve Tebriz'in bu dönemdeki rolü, Ortaçağ tarihinin önemli bir bölümünü oluşturur ve şehir, bu dönemdeki refahı ve gelişimi ile tarihe geçmiştir.

Caterino Zeno'nun Tebriz ziyareti ve yazdıkları, 15. yüzyıl Tebriz'i hakkında önemli bilgiler sunar. Zeno'nun gözlemleri, şehrin o dönemdeki ticaret, sosyal hayat ve kültürel yapısı hakkında zengin detaylar içerir. Ayrıca, Venedik ve Akkoyunlu Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimine de katkıda bulunmuştur. Zeno'nun seyahat notları, tarihi ve kültürel araştırmalar için değerli bir kaynaktır ve Tebriz'in Ortaçağ'daki önemini anlamamıza yardımcı olur.

Ambrogio Contarini, 15. yüzyılın sonlarında yaşamış bir Venedikli diplomat ve seyyahdır. Contarini, 1473-1476 yılları arasında Venedik Cumhuriyeti adına Akkoyunlu Devleti'ne ve ardından Timur İmparatorluğu'na diplomatik bir görevle gönderilmiştir. Bu seyahatler sırasında Tebriz'i ziyaret eden Contarini, şehir hakkında önemli gözlemler yapmış ve bunları yazılı olarak belgeleyerek tarihe kazandırmıştır.

Ambrogio Contarini'nin Tebriz'e yaptığı ziyaret ve yazdığı gözlemler, şehir hakkında değerli tarihi bilgiler sunar. Contarini'nin detaylı notları, Tebriz'in 15. yüzyıldaki ticaret hayatı, sosyal ve kültürel yapısı hakkında geniş bir perspektif sağlar. Ayrıca, Venedik ve Akkoyunlu Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimine de

katkıda bulunmuştur. Contarini'nin seyahat notları, tarihçiler ve araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı olmuştur ve Tebriz'in Ortaçağ'daki rolünü ve önemini anlamamıza yardımcı olmuştur.

Giosafat Barbaro'nun Tebriz ziyareti ve yazdığı gözlemler, şehrin 15. yüzyıldaki durumu hakkında değerli bilgiler sunar. Barbaro'nun detaylı notları, Tebriz'in Ortaçağ'daki ticaret hayatı, sosyal ve kültürel yapısı hakkında geniş bir perspektif sağlar. Ayrıca, Barbaro'nun yazıları, o dönemdeki İslam dünyasının geniş bir panoramasını sunar ve tarihçiler için önemli bir referans kaynağıdır. Barbaro'nun seyahat notları, Tebriz'in tarihi ve kültürel önemini anlamamıza yardımcı olan önemli belgelerdir. Giosafat Barbaro'nun Tebriz hakkındaki gözlemleri, şehrin Ortaçağ'da ne kadar önemli bir ticaret ve kültür merkezi olduğunu göstermekte ve dönemin sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutmaktadır.

İbn Eca et-Türki'nin Tebriz ziyareti ve yazdığı gözlemler, şehrin 14. yüzyıldaki durumu hakkında değerli bilgiler sunar. İbn Eca et-Türki'nin detaylı notları, Tebriz'in Ortaçağ'daki ticaret hayatı, sosyal ve kültürel yapısı hakkında geniş bir perspektif sağlar. Ayrıca, İbn Eca et-Türki'nin yazıları, o dönemdeki İslam dünyasının geniş bir panoramasını sunar ve tarihçiler için önemli bir referans kaynağıdır. İbn Eca et-Türki'nin seyahat notları, Tebriz'in tarihi ve kültürel önemini anlamamıza yardımcı olan önemli belgelerdir.

Şunu Hasan dönemi yani 15. yüzyılın son çeyreği Türk tarihinin Zirve dönemi olarak kabul edilebilir. İşte bu zirveyi aşağıya çekmeye çalışan Katolik Venedik, diplomatik manevralar yapmak amacı ile Uzun Hasan önderliğindeki Akkoyunlu ülkesinin önemli kenti olan Tebriz'e, gezginler göndermişlerdir. Amaçları olumsuz yani misyonerlik olsa da yazdıkları bugün tarihi kaynak niteliğindedir. Tebriz'i daha iyi anlamak için doğulu bir gezgin olan İbn Eca'dan da yararlanılmaya çalışılarak doğunun en önemli kentini Gezginler vasıtasıyla tanımaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Babinger, Franz, (1992), *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, England,

Caterino Zeno- Ambrogio Contarini, (2021), Doğu'da Venedik Elçileri, Çev. T. Gündüz, 5. Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Erdem, İlhan- Paydaş, Kazım, (2007), Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, Ankara: Birleşik Yayınevi.

İbn Eca et-Türki, (2019), İbn Ecâ Seyahatnâmesi, Çev. M. Şeker, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.

İbnü'l Esir, (1987), İslam Tarihi (El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi), Çev. A. Ağırakça- A. Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları.

İnalcık, Halil, (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, Weidenfeld & Nicolson, London,

Giosafat Barbaro, (2022), Doğuya Yolculuk, Çev. A. Güler, İstanbul: Kronik Yayınları.

Mukaddesi, (2015), İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim), Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları

Özgüdenli, Osman G., (2006), Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları (Turco-Iranica), 1. Basım, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Reşidüddin Fazlullah, (2013), Camiu't-Tevarih(İlhanlılar Kısım), Çev. İ. Aka, M. Ersan, A. Hesamipour Khlejani, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Roux, Jean Paul, (2001), Moğol İmparatorluğu Tarihi, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Shaw, Stanford J. , (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press.

Yuvalı, Abdülkadir, (2019), İlhanlı Tarihi, 2. Basım, İstanbul: Bilge-Kültür Yayınları.

TÜRK KÜLTÜR VE FOLKLOR TARİHİ İÇİNDE DAVUL'UN YERİ

THE PLACE OF DRUM IN THE HISTORY OF TURKISH CULTURE AND FOLKLORE

Gökhan HAMZAÇEBİ¹

Mehmet ÖZMENLİ²

Özet

Türk kültür geleneği içerisinde yer alan ve Türk kültürünün gelişimiyle aynı paralellik gösteren davul, kültürel anlamda kalıcı ve zengin bir tarihe sahip olan Türk topluluklarında son derece önemlidir. İnanç ve sosyal yaşam içinde ilk Türk topluluklarından başlayarak Göçerler yoluyla Anadolu'da ve geniş bir coğrafyalarda kullanılan bir müzik aleti olmuştur. Savaş ve Kutlamalarda Kullanılan, Türklerde üstünlük sembolü haline gelen davul, iletişimi artıran, eski Türklerin inanç sisteminde ve tuğ geleneğinde kullanılan, haberleşme aracı olan ve güvenliği sağlayan önemli bir saz olmuştur. Ayrıca davulun kullanımı, toplumsal hayat içinde eğlence, düşün ve geleneksel bayramlar gibi ayrıcalıklı bir değere sahiptir.

Türkün yaşam kültüründe ve ritim sazlar içerisinde yar alan davul, tarihçesi, uygulama sahası, folklorik ve kültürel işlevleri, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan Türk tarihi içindeki rolü ve günümüzde Türk Halk müziği ve halk oyunları içerisindeki yerini ve ritim yapılarını ayrıntılı bir şekilde incelemektir.

Günümüzde ilkelliğini hâlâ koruyan Davulun, Türk tarihindeki yeri, tarihsel gelişimi, bölgelere göre kullanımı, şekli ve kullanılan malzemeleri gibi faktörler bizim bu çalışmayı yapmaya ışık tutmuştur.

Bu konuda detaylı bir açıklama yapmak için farklı dönemlerdeki kullanımını, etkileşimlerini ve ele almak gerekir. Ancak, burada özet niteliğinde ana başlıkları ve genel bir bakışı sunarak başlayabiliriz. Ayrıca

¹ Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi, gokhan.hamzaçebi@giresun.edu.tr, 0000-0003-2380-0759

² Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, mehmet.ozmenli@giresun.edu.tr, 0000-0002-8616-0712

Literatür taramasıyla tarih içinde farklı dönemlerdeki kullanımı, toplumsal bağlamda işlevini araştırarak betimsel bir çalışmaya açıklık getireceğiz.

Anahtar Kelimeler: : Davul, Halk Oyunları, Halk Müziği, Ritim, Türk Kültür Tarihi

ABSTRACT

Drums, which are within the Turkish cultural tradition and parallel to the development of Turkish culture, are extremely important in Turkish communities, which have a culturally permanent and rich history. It has become a musical instrument used in faith and social life in Anatolia and wide geographies, starting from the first Turkish communities through the Nomads. The drum, which is used in Sorrow, War and Festivals in Turkish culture and has become a symbol of superiority in the Turks, has been an important instrument that increases communication, is used in the belief system and tuğ tradition of the ancient Turks, is a means of communication and provides security. Drums have a privileged value in social life such as entertainment, weddings and traditional holidays.

The drum, which takes part in the Turkish life culture and rhythm instruments, will be examined in the framework of the paper, its history, field of application, folkloric and cultural functions, its role in Turkish history extending from Turkestan to Anatolia, and its place and rhythm structures in Turkish folk music and folk dances today.

Factors such as the place of the Drum in Turkish history, its historical development, its use according to regions, its shape and the materials used, which have preserved its characteristics since ancient times, were the main reason for us to do this study. A descriptive study method was used by scanning the literature, investigating its use in different periods in history and its function in the social context.

Key Words: Drum, Folk Dances, Folk Music, Rhythm, Turkish Cultural History

Giriş

Türklerin dünya üzerindeki varlığı ile birlikte var olan davul, oluşturdukları kültürün ve sosyal varlığın da sembolü olmuştur. Vurmalı çalgı olan davul, Türk topluluklarınca bir müzik aleti olmaktan çok yaşam biçiminin önemli aktörü olmuştur.

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan davul, ilkel yapısını koruyan ve günümüze kadar çok değişime uğramadan gelmeyi

başarmış Türkistan coğrafyasının en önemli olgusudur. Hükümlanlık alameti de olan davul, Uygur Türklerinde “kövrüg” olarak bilinmektedir (Zieme, 2014:163). Hükümlanlık alametleri olarak bilinen taht, çadır, nevbet, kılıç, tuğ, bayrak gibi unsurlara davulu da eklemek mümkündür. Dar anlamı dışında belli aralıklarla çalınan nöbeti ifade eden davul, hükümdarlık için en temel alamettir diyebiliriz (Yıldırım, 2017:494). Kültürel anlamda Türk topluluklarında birtakım etkinliklerde, bayramlarda, törenlerde ve kutlamalarda kullanılan davul, askeri törenlerin yanı sıra haberleşme ile birlikte doğa olaylarının takibinde de kullanılmış, toplumsal dayanışmayı ve birlikteliği pekiştiren unsurlar olarak görülmüştür (Kaptan, 2023:1093). Günümüzde modern müzik türlerinde zaman zaman etkisini gördüğümüz davul, Türk müzik geleneğinde önemli bir yer tutmayı başarmış, dini musiki, sanat müziği, askeri müzik ve özellikle geleneksel halk müziği gibi gruplarda geleneksel yapısını koruyarak ritmin temel sazı olarak kullanılmaktadır. Davul Şamanizm de kam törenlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Törenler sırasında vurulan davul ritimleri mistik bir ruha sahip olduğu vurgulanmıştır. Şamanizm’i benimsemiş toplumlarda şaman davuluna verilen kutsiyet, şaman ile davulun eşit bir dengede olduğunu bize göstermektedir. Eski adı “Şorya” olan ve Altay Dağları’nın Kuzeyi, Kemerovo bölgesi ve Tom Irmağı civarlarında yaşayan Türk etnik gurubu olan Şorlar, tarih boyunca Şamanizm’e önem vermiş ve içselleştirmişlerdir. Sonraki yüzyıllarda diğer farklı inançlar ve özellikle Ortodoks Hristiyanlığı sistemi benimseyerek yaşam sürdüreceklerdir (Yılmaz, 2016: 245).

Türkistan’da topluluk kuran birçok Türk topluluklarında davul, Şaman’ın manevi eşi olarak bilinmektedir. Şor Türklerinin inanç kültüründe, kızların, çocukların ve kadınları şaman davuluna dokunma yasağının olması da davulun Şamanın manevi eşi “karısı” olduğunu tasdik eder niteliktedir. Davulun Şaman törenlerinde şamanlara, sesleriyle kuvvetli vurgu yaparak ritmik tekrarlarıyla yönlendirerek yardımcı olma işlevini görür. Ayrıca ritim unsurlarını en güzel ifade eden davul, ilahi güçlere kurban sunmak, kötü ruhları yer

altına gönderme, toplumu kötü ruhlardan arındırma, tören esnasında diğer ruhlaralar irtibata geçip onları yakalayıp toplamak işleviyle de şamana yardımcı olur (Dalkıran, 2019: 4). Ölen şamanların ruhu yolculuğa çıkarken davul tasviri, at olarak görülür. Eski Türk toplumlarında davula, şamanın bineği gözüyle bakılmaktadır. Şaman nereye giderse davul onun bir uzvu gibi yanındadır. Çoğu zaman davul şamanın yanında at, tokmak ise kamçı, büyük sulardan derelerden ve göllerden geçerken davul kayak, tokmak ise kürek olmakta, mavi temiz ve duru göklere çıkarken de kanatlı at ya da kuş olarak tasvir olmaktadır (Rayman, 2015: 54). Ritim hayatın her alanında ve her anında yaşamaktadır. Gündüzün geceye dönmesinde, doğum ve ölüm arasında, kalbin atışında kısacası doğanın insanla birlik kurduğu ilk andan buyana tabiatın sürekliliği ve insan vücudundaki yansıması ile birlikte varlığını sürdürmektedir.

Başlangıcı ve sonu olan düzenli bir biçimde tekrarlanabilen ses uygunluğuna ritim denilmektedir. Konuşmadan önce insan yaşamına giren ve tabiattaki tüm sesleri taklit etmesi inancına dayanan ritim, insanın fiziksel yansımasıyla doğada duyulan basit seslerin çıkışını ifade etmektedir (Şahin, 2009: 69). Ritimler bir çalgı aletine dönmeden önce, savunma ve korunma amaçlı, taşı taşa vurmakla, dal parçalarını birbirine vurmakla insanlın gelişmesine de hizmet etmiştir. Sonraları bu basit aletlerden çıkan seslerden yetinmen ilkel topluluklar zamanla avladıkları hayvanların derilerinden giyisiler yaparken, bu derileri germek suretiyle üzerine vurulmasıyla daha gür ses çıkarmışlar ve ilk ritim çalgılarını oluşturmuşlardır (Çelik, 2017: 12).

Türk Kültür Tarihi İçerisinde Davul

Türklerin oluşturduğu geleneksel tüm yapılar, Türk kültür tarihinin, tarihsel gelişim ve değişimlerine ışık tutmaktadır. Bu gelişimlerin içinde kullandıkları önemli olguları, devlet teşkilatında ve sosyal yaşantılarında kullanarak da, daima özenle koruduklarını bizlere göstermişlerdir.

Türk kültürünün zenginliğini, geleneklerine ve törenlerine bağlılıklarında görmek mümkündür. Türk kültür dairesi içinde oluşan, sosyal ve folklorik gelenekler, bayramlar, törenler, etkinlikler hiç şüphesiz bu kültürün vazgeçilmez bir parçası durumundadırlar. Günümüzde müzik ve oyun icralarında kullanılan davullar bu kültürün yadsınmaz bir gerçeğidir (Başdin, 2017: 401). Eski Türk kültürlerinde önemli yere sahip davul, günümüz Türk toplumlarında da kültürel özelliklerini korumaktadır.

Tarih boyunca sosyal ve inançsal davranışlar içinde çeşitli ritüellerde, devlet törenlerinde, geleneksel bayramlarda, müzikal ve dans etkinliklerinde davul sıklıkla kullanılmıştır. Türk kültürünün önemli alametlerinden olan davul, Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyada binlerce yıllık varlığı ile izlenmektedir. Günümüzde meydan davulu ya da asma davul olarak da bilinen bu çalgı, ritmik özellikleriyle insanın yaşamsal odaklarına hitap eden vurmali çalgılar içinde basit yapısıyla ilkelliğini koruyan en eski çalgılardan biridir. Davul, ilk dönemlerde korunma aracı, savaş aracı ve haberleşme aracı olarak kullanılsa da özellikle dinsel törenlerde insanların duygu ve düşüncelerine de hitap eden bir araç olmuştur. İlk çağlarda davul, toplumların kendi aralarındaki kavgalarında ve kahramanlıklarda arzularını artıran ve harekete geçiren bir duygu yolu olarak görülmüştür (Uzunkaya, Akbal, 2014: 2). Çeşitli ritimlerle dövülen davullar, Savaşta askeri teçhizat olarak kabul edilmiş, savaş meydanlarında askerlere verilen komutları iletme, düzeni kurmak ve orduyu motive etmekte ayrıca düşmana olumsuz duygu yaşatmasıyla da savaşların sembolü haline gelmiştir (Demirel, 2002: 297). Hun Türklerinde “yuğ” adı verilen cenaze törenlerinde söylenen ağıtlara birlikte davullar çalınırken, otağların önünde resmi ya da inançsal etkinliklerde de büyük nevbet davulları eşlik ederdi. Davul dövmek, vurmak Türk kültüründe kutsal bir olaydır. Davul ritimleri her ne amaçla çalınırsa çalınısın, törensel bir yaklaşımla icra edilir ve sesi her işitildiğinde yerel halk tarafından dikkat kesilirdi. Hun Türkleri davulu sadece bir enstrüman olarak değil, aynı zamanda devletin bütünlüğü, bağımsızlık ve

hükümlerlik sembolü olarak görmüş ve değer vermişlerdir (Pirgon, 2021:125-127).

Göçerlik yoluyla binlerce yıl öncesinden Anadolu'ya birçok koldan gelen Türk unsurları, Anadolu'yu yurt edinmişlerdir. Bu göçerlik sırasında edinmiş oldukları teknolojik ve mekanik bilgileri kültürel birikimleriyle işleyerek özellikle kültür, sanat, bilim ve mimari alanlarındaki yenilikçi faaliyetleriyle damga vurmuşlardır. Anadolu'da hüküm süren Artuklular, süsleme ve mimari sanatlarda öne çıksalar da metal madenlerini döküm tekniği ile işlemeleriyle de başarılı olmuşlardır (Erdal, Tümer, 2022: 33). Artuklu döneminde çeşitli amaçlarla kullanılan davul, eğlenceye yönelik etkinliklerin yanı sıra, resmi ve askeri törenlerdeki kullanımıyla da önemli rol oynamıştır. 2832 kayıt numaralı, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde sergilenen, Oğuz Türkmenlerinden olan Artuklu beyliğinde yapıldığı sanılan ve 13'üncü yüzyıl başlarına ait olan döküm tekniği ile tunçtan yapılmış davul, Anadolu'ya gelen eski Türk geleneğinin bir tezahürüdür (Veli, 2017: 207).

Resim 1: 7-13. yüzyıllara ait Tunçtan döküm davul

Türk Folklorunda Davul

Çeşitli sesler çıkartan vurmali çalgılar icat eden insanoglu, icat ettikleri çalgılardan oluşturdıkları sesleri bir sıraya ve ölçüye koymayı başarak ilk müzikal eserlerini yapmışlardır. Bu ilkel çalgıların atası olarak kabul edilen davul, insanların en önemli vurmali çalgısı olmayı başarmıştır. (Aydın, 1999:1-3).

Davul, Türk varlığı ile birlikte anılan ve Türk kültüründe derin köklere sahip bir vurmali çalgıdır. Türkler tarih boyunca sosyal alanda, düğünlerde, eğlencelerde ve savaşlarda, inanç ekseni içerisinde ise, dini törenlerde ve bayramlarda davulu kullanmışlardır. İlk çağlarda inanç sisteminde tanrıların güvenini kazanmak, musibetlerden korunmak, istediklerini yerine getirilmek amacıyla tanrılara törenler düzenleyip, dualar edilmiştir. Bu dinsel etkinliklerde kullanılan müzik aletlerinden en önemlisi de davuldur (Mutlu, 2021: 28). İnsanlığın ilk tarih sahnesinde görüldüğü günden buyana kendisini koruma amaçlı çeşitli nesnelere birbirine vurarak çıkarttığı ritimsel seslerle, ileride tarih boyunca yanında götürüleceği davulun temelini oluşturmuştur. İnsanlar için davul, sosyalleşmenin ve toplum olabilmenin aracıdır. Türk ritimlerinin oluşumunda davulun etkisinin olduğu bilinmektedir. Duygu ve düşüncelerle toplumun ritmik yapısı oluşmakta, bu yapılar davulun çıkardığı seslerde anlam bulmaktadır. Türk müziğinde kullanılan, Türk aksağı ve Devr-i Turan gibi usul kalıpları ve halk müziğinde kullanılan birleşik usullerin birçoğu Türklerle aidiyeti olan davulla ses bulmuştur. Tarihsel süreç içerisinde yapı ve çalım özellikleriyle gelişimini sürdüren davul, günümüzde asma davul ismiyle meydan sazı olarak bilinir. Bu özellikleriyle Türk müziği içinde ve özellikle folklor geleneği içinde hak ettiği yeri de almıştır. Önceleri dini törenlerde “kam” törenlerinde sıklıkla karşımıza çıkmış olsa da folklorik kültür ve sosyal kültür içinde günümüze kadar özelliklerini korumuştur. İlkel dönemde çeşitli ağaç bileşenlerini birbirine çatarak sıkıca bağlanıp, üzerine hayvan derisi gerilerek oluşturdıkları davulu, ses çıkması için elle ya da sopa benzeri bir ağaç parçasıyla derinin üzerine vurularak tok sesler elde edilirdi. Bu yönüyle günümüzde

kullanılan bendir adı verilen ritim sazlarıyla benzerlik göstermektedir. Genelde şamanların kam törenlerinde kullandıkları davullar bu tarz davullardır diyebiliriz.

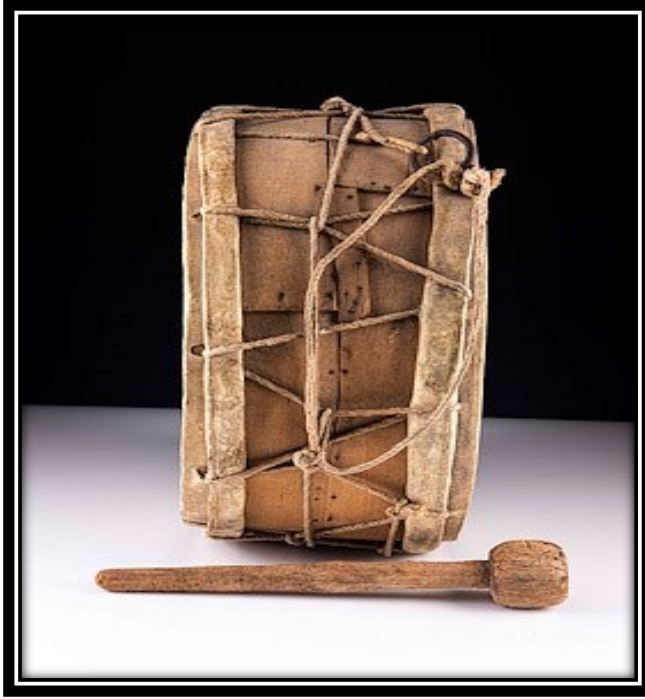

Resim 2: Tek elle çalınan şaman davulu

Türk kültür yapıları çeşitli nedenlerle gelişmeye başladıkça davul da aynı paralellikte gelişmiştir. Zamanla ağacı işlemeyi, toprağı işlemeyi ve madenleri işlemeyi öğrenen Eski Türkler, davulun yapısını da geliştirmişlerdir. Kasnak dediğimiz biçim verilerek daire ya da silindir şeklinde oluşturulan ağaçlara deriler gerilerek rezonansı daha yüksek sesler elde edilmiştir. Genellikle ıhlamur, gürgen, çam, kayın, ceviz gibi işlenmesi kolay ses kalitesi yüksek ağaçlarından yapılmaya başlanmıştır (Uzunkaya, 2010: 4).

Türk devletleri genişlemeye başlayıp büyüdükçe davul kullanımı da işlevsel olarak şekil değiştirmeye başlamış, askeri teşkilatlara girerek “tuğ” ile birlikte anılmıştır. Bu dönemlerde kasnak kullanımı artmış, hayvan derileri, kasnağın iki yanına iplerle gerilerek davullar

dövülmüştür. Önceleri sopa benzeri aletlerle davula vurulurken artık iki yanı deri olan davula ince sesleri çıkaracak ikinci bir araca gerek duyulmuştur. Davul bu dönemde kasnağın iki yanına gerilen deriye tokmak ve çubuk ile vurularak çeşitli ritmik hareketler elde edilmiştir. Bugün kullanılan asma davullar hala bu teknikle yapılıp çalınmaya devam etmektedir. Halk oyunları gruplarının ayrılmaz parçası olan davul, aslında Türklerin kültürleşme yolunda binlerce yıldır yanından ayırmadığı ve kutsiyet atfettiği en önemli olgularından biridir.

Resim 3: İki yanı deri olan kasnak davul

Anadolu'da günümüzde müzik ve oyun geleneği içinde kullanılan davul, her yörede müzik ve halk oyunları türlerine göre çeşitli ritimlerde çalım tekniğiyle, yapısal şekil ve boyutlarıyla kullanılmaya devam etmektedir. Günümüzde dini musiki ve dini içerikli müziklerde vurmali çalgılar kullanılmakla birlikte, meydan

davulu denilen asma davullar halk müzikleri ve özellikle halk oyunları icralarında sıklıkla kullanılmaktadır. Melodik notalardan farklı olarak ritmik notalar oluşturularak çalınan ritmik eserlerin unutulmaması ve sonraki kuşaklara aktarılması sağlanmıştır. Birbirine paralel iki çizgili notasyon portesi oluşturularak üzerlerine yazılan ritim notalarıyla repertuvarlar oluşturulmaktadır. Alt çizgi üzerine yazılan notalar “düm” sesini ifade etmekte ve tokmak ile elde edilen kalın pes tondaki sesi, üst çizgi üzerine yazılan notalar ise “tek” sesini vermekte, ayrıca davulda çubuk ile elde edilen tiz tondaki sesin vuruş değerlerini belirtmektedir (Türkay, Türkay, 2019: 227).

Sonuç

Davullar Türk kültüründe önemli yeri olması, onun bir müzik aleti olmasından çok, inanç sisteminde, askeri teşkilatlarda ve sosyal alanlarda insanın yanında ikinci bir kişi durumundadır. Çok yönlü işlevlere sahip davullar, tarih boyunca farklı amaçlarda kullanılsa da günümüzde müzik kültürümüzün ve halk oyunları geleneğimizin en önemli parçası olmaya yüzyıllarca devam edecektir.

Hun Türkleri davulu, oluşturdukları kültürel hayatının dışında, hem dini hem de askeri etkinliklerde kullanılarak toplumun önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Bu zengin kültürel miras, Anadolu’ya gelen ve yaşam kuran diğer Türk topluluklarında da devam etmiştir. Şor Türkleri tarafından kullanılan vurmali çalgılar dini içeriklidir. en önemli argüman olarak bilinen ve Kam törenlerinde şamanın elinde bulunan davul, Şor Türklerince şamanın eşi olarak kabul görmektedir. Türk toplumlarında teknoloji geliştikçe davul yapısı, malzemesi ve işlevi de değişmekteydi. Anadolu’ya yerleşen Artuk Türkleri, davulu ağaç, toprak ve işlenmiş metal madenlerden yaparak işlevlerini de artırmıştır. Kültürel kimliğimizin bir nişanesi olan davul, müzik kültürü ve geleneksel oyun kültürümüzün önemli bir parçası olmuştur.

Davullar için oluşturulan notasyon sayesinde geniş repertuvarlar oluşturulmakta, bu repertuvarlar oyun türlerine ve yörelere göre farklı çalınış ve ritim kalıplarıyla zengin bir hazine oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Aydın, E. C. (1999). *Türk Halk Oyunlarına Eşlik Eden Ritim Sazların Yörelere Göre Dağılımı ve Çalgılama Açısından İncelenmesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans basılmamış Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Başdin, A. (2017). İçtimai gelenekler açısından Selçuklularda toy, düğün törenleri ve gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi). *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 400-406.
- Çelik, S. (2017). Türk Kültüründe Geçmişten Günümüze “Davul”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 8, 2017 Sayfa: 11-18
- Dalkıran, A. (2019). Türk Kültüründe Davul Ve Resim Sanatına Yansımaları, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2019, Sayı: 21 Sayfa: 1-24
- Demirel, S. (2022). Askeri Motivasyonda Müziğin Önemi, *EKEV Akademi Dergisi*, (89), 293-306.
- Erdal, Z. Tümer, Ş. (2022). Hasankeyf “Küçük Saray” Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, (23), 32-51.
- Kaptan, M.N, (2023). Türk Müzik Kültüründe Simbiyotik Bir İlişki: Davul Ve Zurna, *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Aralık’23 Cilt: 16 Sayı: 32.
- Mutlu, A.S. (2021). Eski Mezopotamya Ve Anadolu’da Davul Çalma Geleneği: Sumer Ve Hitit Örneği, *Akademik MATBUAT*, <http://dergipark.gov.tr/matbuat>, Cilt:5. Sayı:1 Haziran/June 2021.
- Pirgon, Y. (2021). İslamiyet Öncesi Türklerde askeri müzik, *Journal of Human and Social Sciences*, 4(1), 121-134.

- Rayman, H. (2016). *Eski Türklerde Üç Din*, Karınca Yayınları, Ankara 2016.
- Şahin, M. (2009). *Türk Halk Oyunları Türlerine Göre Asma Davulun İncelenmesi*. İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. İstanbul.
- Türkay, C. Türkay, M. K. (2019). 7 Adet Adana Yöresi Türk Halk Oyunu Örneğinin Melodik ve Ritmik Analizi. *Journal of Social Sciences And Education*, 2(1), 226-241.
- Uzunkaya, E. (2010). Türk Halk Danslarının Müzikle İcrasında Davulun Yeri Ve Önemi, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 20, Nisan – Haziran 2010.
- Uzunkaya, E. Akbal, Ö. (2014). Türk Halk Danslarının İcrasında Bir Asma Davul Geleneği “Ayağa Çalma”, *Akademik Bakış Dergisi*. Sayı: 44, Temmuz – Ağustos 2014.
- Velî, H. B. I. (2017). Anadolu Ortaçağ Türk İslam Sanatında İki Dinamik: Mevlevilik ve Bektaşilik, *Hacı Bektaş-I Velî*, 358.
- Yıldırım, K. (2018). İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alâmetleri, I. Türk Tarihi Sempozyumu, 19-21 Ekim 2017, Afyonkarahisar.
- Yılmaz, G. K. (2016). Geçmişten günümüze Şor Türklerinin dil durumuna genel bir bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 244-285.
- Zieme, P. (2014). Eski Uygurcada Davul Manasında Kullanılan Sözlere Dair, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 21, 161-170.

Elektronik Kaynaklar

Resim 1. <https://islamicart.museumwnf.org/>

Erişim tarihi 04.08.2024.

Resim 2. <https://www.altayli.net/turk-kulturunde-samanlik> Erişim tarihi
04.08.2024.

Resim 3. <https://www.hilalmuzayede.com/> Erişim tarihi 04.08.2024.

**THE FORGOTTEN LEGAL STATUS OF THE CITY OF
JERUSALEM ACCORDING TO THE UNITED NATIONS
CHARTER**

**BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SÖZLEŞMESİ'NE GÖRE KUDÜS
ŞEHRİNİN UNUTULMUŞ HUKUKİ STATÜSÜ**

Mehmet Sükrü GÜZEL¹

Abstract

Ottoman Empire lost the city of Jerusalem to the United Kingdom in 1917 during the World War I. The United Kingdom established a military administration in Jerusalem that lasted until 30 June 1920. At the San Remo Conference on 25 April 1920, it was decided that the United Kingdom would take over the administration of Palestine within the Mandate System of the League of Nations, which was established after World War I. The administration of the city of Jerusalem was transferred to the United Kingdom on 24 July 1922 within the Palestine Mandate under Article 22 of the Covenant of the League of Nations.

With the establishment of the United Nations after World War II, Palestine Mandate of the United Kingdom was passed to Chapter XII of the United Nations Charter namely “the International Trusteeship Regime” from Article 22 of the League of Nations Covenant. With the resolution 181 of the United Nations General Assembly dated 29 November 1947, it was decided that a separate administration under a special international regime for Jerusalem would be established and that it would be administered by the United Nations.

Resolution 181 of the United Nations General Assembly has been partially implemented. The examination of the legal status of the city of Jerusalem within the framework of the United Nations Charter is of primary importance not only for the city of Jerusalem but also for the solution of the Palestinian problem.

Key Words: United Nations, Jerusalem, Mandate System, the International Trusteeship System, Palestine, Ottoman Empire

¹ Prof.h.c., Center for Peace and Reconciliation Studies,
guzelmehmetsukru@gmail.com. Orcid: 0000-0002-4179-3102

Özet

1917'de Osmanlı İmparatorluğu Kudüs şehrini İngiltere'ye kaybetmesi sonrasında Kudüs'te bir İngiliz işgal askeri yönetimi 30 Haziran 1920'ye kadar sürmüştür. 25 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmuş olan Milletler Cemiyeti'nin Manda Sistemi içerisinde Filistin için yönetimini devralması kararlaştırılmıştır. Kudüs şehrinin yönetimi 24 Temmuz 1922 tarihinde İngiltere'ye, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. Maddesi kapsamında Filistin Mandası ile birlikte devredilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletlerin kurulması ile birlikte Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 12. Bölümü, Uluslararası Vesayet Rejimi'ne dahil edilmiştir. Kudüs'te, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 29 Kasım 1947 tarih ve 181 sayılı kararı ile özel bir uluslararası rejim altında ayrı bir yönetimin kurulması ve Birleşmiş Milletler tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 181 sayılı kararı bugüne kadar kısmen hayata geçmiştir. Kudüs şehrinin hukuki statüsünün Birleşmiş Milletler Sözleşmesi çerçevesinde incelenmesi sadece Kudüs şehri için değil Filistin sorununun çözümü açısından da birinci derece öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Birleşmiş Milletler, Kudüs, Manda Sistemi, Uluslararası Vesayet Sistemi, Filistin, Osmanlı İmparatorluğu

Introduction

After the World War I, United Kingdom (UK) and France convinced the new League of Nations (LoN), in which they were the dominant powers, to grant them quasi-colonial authority over former Ottoman territories, by mandates system. France obtained a mandate over Syria, carving out Lebanon as a separate state with a (slight) Christian majority. Britain obtained a mandate over the areas which now comprise Israel, the West Bank, the Gaza Strip and Jordan. In 1921, the British divided this region in two: east of the Jordan River became the Emirate of Transjordan, to be ruled by Faysal's brother

‘Abdullah and west of the Jordan River became the Palestine Mandate.

2

The LoN Mandates for Palestine became legal under international law after the signing of the peace Treaty of Lausanne with the new Republic of Türkiye that replaced the Ottoman Empire. LoN granted to the UK in 1922 legally after the peace treaty of Lausanne with the new Turkish Republic and incorporated the Balfour Declaration of 1917 which had as its principal object "the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people", while safeguarding "the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine."³

In the light of the importance of Palestine to the three monotheistic religions, the mandatory Power assumed full responsibility for the Holy Places, including "preserving existing rights," "securing free access" and "free exercise of worship", except with regard to the management of purely Moslem sacred shrines, the immunity of which was guaranteed by the Mandate. The Mandate also provided for the appointment of a special commission "to study, define and determine the rights and claims in connection with the Holy Places and the rights and claims relating to the different religious communities in Palestine". In view of difficulties in establishing representation by all of the religious communities, however, that commission was not established and responsibility for the Holy Places remained with the mandatory Power which continued the Ottoman status quo governing relations among the various communities.⁴

² Quigley, J. (2024). Britain and the League of Nations: Was There Ever a Mandate for Palestine? *Journal of Palestine Studies*, 53(2), pp. 35–49, p.37.

³ UN, Origins and Evolution of the Palestine Problem: 1917-1947 (Part I), <https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-i-1917-1947/> Accessed on 19.10.2024.

⁴ UN, The Status of Jerusalem, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-203463/>, Accessed on 19.10.2024.

Following the establishment of the United Nations (UN) after World War II, the Palestine Mandate was superseded by provisions outlined in Chapter XII of the UN Charter.

In 1947, the UK announced its intention to complete its evacuation of the mandated territory by 1 August 1948, subsequently advancing that date to 15 May 1948.⁵ When the Palestine question was taken up by UN General Assembly (UNGA) in April 1947 by the UK, the country itself was ravaged by conflict between the Jewish and Arab communities, a conflict which had a deep impact on Jerusalem as well. Most of the Jewish immigrants to the City of Jerusalem had settled in a new expanded western sector while the ancient eastern sector, including the walled City and the surrounding towns and villages, remained predominantly Arab. According to a survey made available to the UN Special Committee on Palestine, appointed by the UNGA to present proposals for a solution to the question, there were by December 1946 an estimated 102,000 Jews, 104,000 Moslems and 46,000 Christians in the Jerusalem sub-district.⁶ The Special Committee unanimously recommended that the sacred character of the Holy Places be guaranteed by special provisions and that access to the Holy Places be ensured "in accordance with existing rights". It also recommended that specific stipulations be made in any future constitution of any State or States to be established in Palestine concerning the status of the Holy Places and the right of religious communities. The Special Committee also submitted two alternative plans for the future of Palestine. The plan recommended by the minority on the Committee envisioned the establishment of an independent, unified, federal State in Palestine with Jerusalem as its capital, with separate municipalities for the Arab and Jewish sectors. It also recommended the creation of a permanent international regime for the supervision and protection of the Holy Places in Jerusalem and elsewhere. The majority plan recommended the partition of Palestine into an Arab State and a Jewish State, and the

⁵ ICJ, Legal Consequences Arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, Including Jerusalem Advisory Opinion, dated 19 July 2024, paragraph 52, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf>, Accessed on 19.10.2024.

⁶ Ibid.

territorial internationalization of the Jerusalem area as an enclave in the Arab State.⁷

City of Jerusalem in the United Nations General Assembly Resolution 181

The City of Jerusalem shall be established as a *corpus separatum* (Latin: “separate entity”) under a special international regime and shall be administered by the UN. The Trusteeship Council of the UN shall be designated to discharge the responsibilities of the Administering Authority on behalf of the United Nations.

The City of Jerusalem shall include the present municipality of Jerusalem plus the surrounding villages and towns, the most eastern of which shall be Abu Dis; the most southern, Bethlehem; the most western, 'Ein Karim (including also the built-up area of Motsa); and the most northern Shu'fat, as indicated on the attached sketch-map. The Statute elaborated by the Trusteeship Council the aforementioned principles shall come into force not later than 1 October 1948. It shall remain in force in the first instance for a period of ten years, unless the Trusteeship Council finds it necessary to undertake a re-examination of these provisions at an earlier date. After the expiration of this period the whole scheme shall be subject to examination by the Trusteeship Council in the light of experience acquired with its functioning. The residents the City of Jerusalem shall be then free to express by means of a referendum their wishes as to possible modifications of regime of the City.⁸

The special international regime for the City of Jerusalem Jerusalem was to be administered by the UN through the Trusteeship Council. The boundaries of the City of Jerusalem were defined as including "the present municipality of Jerusalem plus the surrounding

⁷ UN, Official Records of the General Assembly, Second Session, Supplement No. 11 (A/364), <https://digitallibrary.un.org/record/563036?ln=en&v=pdf>, Accessed on 19.10.2024.

⁸ UN General Assembly resolution 181, [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181\(II\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F181(II)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False), Accessed on 19.10.2024

villages and towns, the most eastern of which shall be Abu Dis; the most southern, Bethlehem; the most western, Ein Karim (including also the built-up area of Motsa); and the most northern Shu'fat" The UNGA requested the Trusteeship Council to elaborate a statute for the City, to last initially for ten years, providing for the appointment of a Governor and administrative staff; broad local autonomy for villages, townships and municipalities; the demilitarization of the City and establishment of a special police force to protect in particular the Holy Places and religious buildings and sites; the election of a Legislative Council by all residents irrespective of nationality; participation of the City in the Economic Union of Palestine; the establishment of an independent judiciary system; and citizenship of the City of Jerusalem for its residents. The statute was also to provide for freedom of transit and civil and political freedom for the two communities, as well as to safeguard existing rights and freedom of access and worship to the Holy Places and religious buildings and sites and ensure their physical preservation. The Governor of Jerusalem was given special responsibilities in that regard both for those located in Jerusalem, as well as within the two independent States. The General Assembly resolution, however, could not be implemented. The representatives of the Jewish Agency accepted the Partition Plan, but the Arab States and the spokesman of the Arab Higher Committee rejected it, declaring that they did not consider themselves bound by the resolution. As a result of the deep differences between the conflicting parties, all-out war broke out in Palestine, resulting in the *de facto* division of the country and of Jerusalem itself.⁹

The City of Jerusalem until the Second Arab Israeli War of 1967

The objective of internationalization of the City of Jerusalem area was repeatedly reaffirmed by the UN, and efforts were made to establish the foundations for an international regime despite the intensification of armed conflict. In April 1948, the Trusteeship Council, which was to become the Administering Authority under Assembly resolution 181 (II), prepared a detailed draft statute for the

⁹ Ibid

planned separate territorial entity. The Trusteeship Council also considered proposals for the immediate establishment of an international force and the assumption of temporary trusteeship in order to ensure the protection of the City and its inhabitants, but it reported that "it found it impossible to secure mutual agreement of the interested parties." Meanwhile, in May 1948, the UNGA had also appointed a Mediator (Count Bernadotte) to arrange for common services necessary to the well-being of the population, ensure protection of the Holy Places and promote a peaceful settlement. The Mediator warned that the Partition Plan was being outrun by events and that the new Government of Israel was increasingly skeptical of the proposed internationalization of the City of Jerusalem, favouring instead the absorption of at least its Jewish part into the new State of Israel. In the ensuing months, efforts to prevent further destruction and to achieve a cease-fire and the demilitarization of the City of Jerusalem without prejudice to [its] future political status preoccupied the international community. In August 1948, even before there was a cease-fire in Jerusalem, Israel and Jordan began secret talks, which included their opening positions on Jerusalem. Israel made clear that it was reconsidering its support for internationalization; Jordan wanted to annex the entire city, with special provisions for the rights of its Jews. On 30 November 1948, the two commanders of the Jerusalem front, Moshe Dayan and Abdullah Tall, from Israel and Jordan respectively, signed a cease-fire agreement that made possible the continuation of contacts between Israel and Jordan. This agreement—called from its own definition of the new situation, the “Complete and Sincere Cease Fire” line agreed on by the sides.¹⁰

On the Mediator's recommendation, the UNGA by resolution 194 (III) of 11 December 1948 established a three-member Palestine Conciliation Commission (PCC) which would have official headquarters at Jerusalem and would assume the Mediator's functions in seeking a final settlement. The UNGA subsequently decided that the PCC would be composed of France, Turkey, and the United States of

¹⁰ Ben-Dror, E., & Ziedler, A. (2015). Israel, Jordan, and their Efforts to Frustrate the United Nations Resolutions to Internationalise Jerusalem. *Diplomacy & Statecraft*, 26(4), pp. 636–658. p.638-639.

America. The PCC was instructed to facilitate the repatriation of refugees who, under the resolution, should be permitted to return or paid compensation if they did not choose to return. With regard to Jerusalem, the UNGA resolved that "the Jerusalem area, including the present municipality of Jerusalem plus the surrounding villages and towns ... should be accorded special and separate treatment from the rest of Palestine and should be placed under effective UN control", and instructed the PCC "to present to the fourth regular session of the UNGA detailed proposals for a permanent international regime for the Jerusalem area which will provide for the maximum local autonomy for distinctive groups consistent with the special international status of the Jerusalem area". The PCC was also requested to include recommendations concerning the Holy Places in its proposals.

Meanwhile, the Israeli authorities had in September 1948 established the Supreme Court in Jerusalem; in February 1949, the Knesset¹¹ assembled and the President took the oath of office in the City. The PCC that Israel had established ministerial services as well as other public services within the area to be subject to a permanent international regime; it had accordingly addressed a letter to the Israeli Prime Minister pointing out the incompatibility of those measures with UNGA resolutions on the internationalization of Jerusalem. A resolution affirming that the actions were incompatible with UNGA resolutions and calling upon Israel to revoke them was also adopted by the Trusteeship Council later that year. Israel's position towards the principle of internationalization of Jerusalem consequently became a major focus of the debate on its application for UN membership in 1949. The Israeli representative told the *ad hoc* Political Committee of the UNGA.

"The Government of Israel advocated the establishment by the UN of an international regime for Jerusalem concerned exclusively with the control and protection of Holy Places and

¹¹ Knesset, unicameral parliament of Israel and supreme authority of that state. On February 16, 1949, the Constituent Assembly—elected in January of that year to prepare the country's constitution—ratified the Transition Law and reconstituted itself as the First Knesset.

would co-operate with such a regime. "It would also agree to place under international control Holy Places in parts of its territory outside Jerusalem, and supported the suggestion that guarantees should be given for the protection of the Holy Places in Palestine and for free access thereto." ¹²

The representative was queried about a statement by the Israeli Prime Minister to the effect that "for historical, political and religious reasons, the State of Israel could not accept the establishment of an international regime for the City of Jerusalem." In response, he indicated that Israel would submit proposals to the UNGA for defining the future juridical status of Jerusalem that "would differentiate between the powers of an international regime with respect to the Holy Places and the aspiration of the Government of Israel to become recognized as the sovereign authority in Jerusalem." The lack of a clear understanding with regard to the issue was not an impediment to Israel's gaining membership in the UN as long as in the resolution, there is the reference of the UNGA resolution 181 on the legal boundaries of Israel. The relevant resolution, however, contains explicit references both to the earlier resolutions on the internationalization of Jerusalem and the repatriation of refugees, and to the explanations given by the Israeli representative.¹³

PCC considered the proposed statute with the participation of the two parties in control of the area, Jordan and Israel, as well as neighboring Arab countries and representatives of various Christian churches. The PCC reported that Jordan would not discuss any plan for the internationalization of Jerusalem. For its part, Israel was opposed to the internationalization proposal but remained willing to accept the

¹²Mehmet Sükrü Güzel, *The Admission of Palestine State Territory as a Member in the United Nations in 1949: The United Nations Security Council Resolution 69 and the United Nations General Assembly Resolution 273*, <https://jusoorpost.com/en/posts/37575/the-admission-of-palestine-state-territory-as-a-member-in-the-united-nations-in-1949-the-united-nations-security-council-resolution-69-and-the-united-nations-general-assembly-resolution-273> , Accessed on 19.10.2024.

¹³ Ibid.

principle of direct UN responsibility for the Holy Places.¹⁴The Jordanian representative subsequently clarified that Jordan was not opposed to a UN role in monitoring protection of and freedom of access to the Holy Places, under the safeguard achieved by control of his government. Nevertheless, in April 1950, the PCC adopted a detailed Statute for the City of Jerusalem based on the provisions contained in the partition resolution (with the exception of those regarding economic union). The PCC also entrusted its President with a mission to the two Governments requesting their cooperation. After making efforts to consult with the parties, the President informed the Council that no official reply had been received from Jordan. Israel, for its part, had stated that the Statute could no longer be implemented in view of the creation of the State of Israel and the fact that the western part of Jerusalem had been incorporated in its territory. Israel proposed, "as the only practicable alternative principle", a form of UN authority over the Holy Places only. The President consequently concluded that the results of his mission had "proved disappointing and the implementation of the Statute would seem to be seriously compromised under present conditions." Meanwhile, on 23 January 1950, the Israeli Knesset proclaimed Jerusalem as the capital of Israel and began moving Government offices into the City of Jerusalem. The division of the City of Jerusalem was further formalized when Jordan also took steps, pending a solution to the question of Palestine, to extend its jurisdiction to East Jerusalem and the West Bank. By October 1949, the UNSC had postponed indefinitely its discussion on how to achieve the demilitarization of Jerusalem¹⁵, and in 1950, the UNGA cancelled the financial appropriation for the establishment of an international regime.¹⁶ Subsequently, UN efforts were geared primarily to attempting to resolve the difficult questions posed by the large number of Palestine

¹⁴ Question of an International Régime for the Jerusalem area and Protection of the Holy Places, special report of the Trusteeship Council, Official Records of the General Assembly, Fifth Session, Supplement No. 9 (A/1286), <https://digitallibrary.un.org/record/704653?ln=ru&v=pdf>,

¹⁵ Security Council decision of 25 October 1949, 453rd meeting, <https://research.un.org/en/docs/sc/quick/meetings/1949>,

¹⁶ UN General Assembly resolution 468 (V), <https://digitallibrary.un.org/record/210623?ln=en&v=pdf>

refugees and their abandoned properties, and the tense situation along the armistice lines.¹⁷

As a result of the six-day war of June 1967 between Israel, on the one hand, and Egypt, Syria and Jordan on the other, East Jerusalem as well as the entire West Bank and the Gaza Strip fell under the control of the Israeli military forces. The UNSC by its resolution 242 of 22 November 1967, while not specifically addressing the status of Jerusalem, emphasized the inadmissibility of the acquisition of territory by war and affirmed that the fulfilment of principles of the Charter of the United Nations required, among other things, withdrawal of Israeli forces from territories occupied in the war, and respect for and acknowledgement of the sovereignty and territorial integrity and political independence of every State in the area.¹⁸

The Legal Error of the United Nations Security Council in its Resolution 242 of 1967

The Israeli-Palestinian conflict and the international community's strategy for resolving it were significantly shaped by both the UNSC Resolution 242 and the UNGA Resolution 181, respectively.¹⁹

But unfortunately, a legal error in the UNSC resolution 242 of 1967 nullified the legality and binding nature of the UNGA resolution 181. This legal error of the UNSC as well resulted as the nullification of all related UNSC resolutions from past to the future as creating a dual legality for the boundaries of the State of Israel under the UN legal system.

¹⁷ UN, The Status of Jerusalem, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-203463/>, Accessed on 19.10.2024.

¹⁸ Ibid

¹⁹ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Territory (Advisory Opinion)*, *International Law Reports*, 2021, paragraph 59, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-204033/#:~:text=Settlements%20established%20by%20Israel%20in,Construction%20of%20the%20wall%20severely>

The dual legality for the boundaries of Israel created by the UNSC resolution 242 in one hand giving Israel to conquer not only the territories of the Palestine State one hand bit as well the territories of the international city of Jerusalem.

The UNSC Resolution 242 wrongly asked Israel to withdraw only from the territories it had occupied during the recent conflict.²⁰ In paragraph 2 of the preamble of the UNSC resolution 242, it is written that:²¹

“Emphasizing the inadmissibility of the acquisition of territory by war and the need to work for a just and lasting peace in which every State in the area can live in security.”

In paragraph 3 of the preamble of the UNSC resolution 242, it is written that:

“Emphasizing farther that all Member States in their acceptance of the Charter of the United Nations have undertaken a commitment to act in accordance with Article 2 of the Charter,”

In the operative paragraph 1 of the UNSC resolution 242, it is written that:

“1. Affirms that the fulfilment of Charter principles requires the establishment of a just and lasting peace in the Middle East which should include the application of both the following principles:

- i. Withdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict.
- ii. Termination of all claims or states of belligerency and respect for and acknowledgement of the sovereignty,

²⁰ Mehmet Sükrü Güzel, *The Legal Error in the United Nations Security Council in its Resolution 242 of 1967*,

<https://jusoerpost.com/en/posts/35193/the-legal-error-in-the-united-nations-security-council-in-its-resolution-242-of-1967> , Accessed on 19.10.2024.

²¹ UN, *UN Security Council resolution 242*, <https://digitallibrary.un.org/record/90717?ln=en&v=pdf> , Accessed on 19.10.2024.

territorial integrity and political independence of every State in the area and their right to live in peace within secure and recognized boundaries free from threats or acts of force;”

In 1947, the UK turned the decolonization of the Palestine problem over to the UN as the mandatory Power. After looking at alternatives, the UN proposed terminating the Mandate and partitioning Palestine into two independent States, one Palestinian Arab and the other Jewish, with Jerusalem internationalized with the UNGA Resolution 181 of 29 November 1947.

In the operative paragraph (a) UNGA resolution 181 requested from the UNSC that:

“The Security Council take the necessary measures as provided for in the plan for its implementation;”

In the operative paragraph (c), the UNGA resolution 181 defined any attempt to alter by force the settlement envisaged by its resolution should be understood under the UN Charter, Chapter VII namely “Action with Respect to Threats to the Peace, Breaches of the Peace, and Acts of Aggression” and asked the UNSC to act accordingly as:

“The Security Council determine as a threat to the peace, breach of the peace or act of aggression, in accordance with Article 39 of the Charter, any attempt to alter by force the

Conquest or acquisition of any territory by using force is forbidden by the UN Charter, the UNSC has an obligation to prevent any conquest or taking territory by use of force. The UNGA resolution 181 had created boundaries between the States, based on the decolonization process by which UNGA resolution had gained a binding effect. When the UNGA asked the UNSC in the operative paragraph (c) of its resolution 181 to act accordingly to the Chapter VII of the UN Charter to prevent “any attempt to alter by force the settlement envisaged by its resolution”, the UNSC entered the obligation to act on the protection of the UNGA resolution 181 but not

only failed to do so as well violated the UN Charter with its resolution 242 of 1967 by the usage of the phrase “recent” conflict.²²

The UNSC does not stand “beyond” or “above” the UN Charter but acts within the “international legal system.” Only *intra vires* (within the powers) decisions of the UNSC can be accepted and implemented in accordance with the UN Charter. *Ultra vires* (beyond the powers) decisions, conversely, can lay no claim. The UNSC is not *legibus solutus* (not bound by law) and has the obligation to correct its international wrongful acts as soon as it is notified. As of today, the UNSC has an obligation to correct its international wrongful act and write a new resolution asking Israel to withdraw all the occupied Palestinian territories as the boundaries of the Palestine State were legally defined in the UNGA resolution 181.²³

The United Nations General Assembly Resolution 181, a Binding Resolution as an International Treaty of Decolonization

The solution of the Palestine Problem and the State of Palestine's future membership in the UN within the UN legal system depends on the understanding that the UNGA resolution numbered 181 is a binding resolution. And the UNSC also has an obligation to implement UNGA resolution 181.²⁴

Because the UNGA’s resolutions are recommendations and not legally binding according to the UN Charter, the World accepted that the UNGA resolution 181 as a recommendation and not legally binding. What makes the UNGA resolution 181 as binding is that the resolution 181 had turned out to be an international treaty, an

²² Mehmet Sükrü Güzel, *The Legal Error in the United Nations Security Council in its Resolution 242 of 1967*, https://jusoorpost.com/en/posts/35193/the_legal_error_in_the_united_nations_security_council_in_its_resolution_242_of_1967, Accessed on 19.10.2024.

²³ Ibid.

²⁴ Mehmet Sükrü Güzel, *A Binding Resolution of the United Nations General Assembly for the United Nations Security Council - The United Nations General Assembly Resolution 181*, https://jusoorpost.com/en/posts/36627/a_binding_resolution_of_the_united_nations_general_assembly_for_the_united_nations_security_council_the_united_nations_general_assembly_resolution_181, Accessed on 19.10.2024.

international treaty on the decolonization of Palestine Mandate when the United Kingdom (UK) accepted the recommendations written in the resolution as:

"Recommends to the United Kingdom . . . and to all other Members of the United Nations the adoption and implementation . . . of the Plan of Partition" of the territory, as set forth in the resolution, between two independent States, one Arab, the other Jewish, as well as the creation of a special international régime for the City of Jerusalem."

The recommendation of the UNGA resolution 181 originated from a letter sent to the UN by the UK. On 2 April 1947, the UK addressed a letter to the Acting Secretary-General of the UN requesting that the question of Palestine be placed on the agenda of the next regular session of the UNGA and, further, that a special session of the UNGA be summoned as soon as possible for the purpose of constituting and instructing a special committee to prepare for the consideration of the question by the UNGA at its next regular session. The letter also indicated that the UK Government would submit an account of its administration of the Palestine Mandate to the UNGA, and would ask the UNGA to make recommendations, under Article 10 of the UN Charter, concerning the future government of Palestine.

After the letter of the UK, the UNGA constituted a Special Committee and instructed it to investigate all questions and issues relevant to the problem of Palestine, and to prepare proposals for the solution of the problem. The Special Committee prepared a report including a number of unanimous recommendations and a plan of partition. The partition plan of the Palestine Mandate in the UNGA resolution number 181, was written according to the report of the Special Committee.

When the UK sent the letter on 2 April 1947, the letter was subject to Article 10 of the UN Charter. And when the UNGA resolution 181 mentioned in its text the termination of the Mandate for Palestine, then the UNGA resolution 181 turned to be under Chapter XII of the UN Charter, the International Trusteeship System. When the UK as the mandatory power accepted the recommendation in the resolution 181 of the UNGA, the accepted recommendation turned to

be the decolonization treaty of the UK for the Mandate for Palestine. when in the text of the resolution “*the Mandate for Palestine shall terminate as soon as possible but in any case not later than 1 August 1948*” as a decolonization treaty, the UNGA resolution has gained the feature of *erga omnes* character and became a *ius cogens* norm.

Once the UNGA Resolution 181 becomes an international treaty on decolonization with an *erga omnes* character, the implementation of the text of the resolution ceases to be a recommendation of a UNGA resolution but becomes binding to the UNSC as well then, the resolution “requests that the UNSC take the necessary measures as provided for in the plan for its implementation”. As the UNGA resolution 181 set the boundaries for two states, when the UNGA requested that the UNSC implement the resolution, this also included Article 2 paragraph 4 of the UN Charter, which protects the territorial integrity of the future Palestine State.²⁵ The protection of the territorial integrity of the international city of Jerusalem as well under the responsibility of the UNSC.²⁶

Israel proclaimed its independence on the strength of the UNGA resolution 181; armed conflict then broke out between Israel and a number of Arab States, and the Plan of Partition as written in the resolution was not implemented.

As long as Israel became a member of the UN subject to its territories as specified in the UNGA resolution 181, as long as conquest is forbidden in the UN Charter, as long as the UNSC has no power to change any international boundaries as written in the UN Charter, the UNGA resolution 181 as an international treaty of decolonization is still binding today for the UNSC for its implementation.²⁷

The Forgotten International Treaties on the Legal Boundaries of Israel between Israel and the United Nations

On November 29, 1947, after the UN approved resolution 181 calling for the division of Mandate Palestine into two entities—one

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

for Jews and one for Arabs. The leadership of the Yishuv (term used to describe the Jewish community of Palestine) decided to declare the establishment of the Jewish state on 14 May 1948. This was the day before the UK were to complete their withdrawal from Mandate Palestine. The Declaration of Independence of Israel was issued on 14 May 1948. In the Declaration of Independence, the territory of Israel was defined as:

“THE STATE OF ISRAEL is prepared to cooperate with the agencies and representatives of the United Nations in implementing the resolution of the General Assembly of the 29th of November, 1947”

Israel defined its frontiers as subject to the UNG resolution 181. When Israel's Declaration of Independence linked itself with Chapter XII of the UN Charter, the declaration gained an *erga omnes* character as declaration it incorporates a *jus cogens* norm. It was linked as:

“WE DECLARE that, with effect from the moment of the termination of the Mandate being tonight, the eve of Sabbath, the 6th Iyar, 5708 (15th May 1948),”

On 29 November 1948, Israel applied to the membership of the UN by sending a letter to the Secretary-General of the UN. In the first paragraph of the letter, Israel had linked its admission to the UN with the UNGA Resolution 181 and with its Declaration of independence proclaimed 14 May 1948 as:

“On May 14, 1948, the independence of the State of Israel was proclaimed by the National Council of the Jewish people in Palestine by virtue of the natural and historic right of the Jewish people to independence in its own sovereign State and in pursuance of the General Assembly resolution of November 29, 1947.”

In the fourth paragraph of the letter, it is written that:

“A formal declaration that the Government of Israel accepts all the obligations stipulated in the UN Charter is enclosed.”

In addition, a declaration was signed by Moshe Shertok, Minister for Foreign Affairs of the Provisional Government of Israel. The declaration mentioned that the State of Israel accepted the obligations arising from the UN Charter

Upon its admission letter, Israel stated that in accordance with UNGA resolution 181 of 29 November 1947, its boundaries would be defined. Accordingly, Israel has committed to withdrawing from the territories it occupied during the First Arab Israeli War. Israel reaffirms these with its declaration given to the UNSC once again and redefines its boundaries in accordance with UNGA resolution 181.

On 4th March 1949, the resolution 69, the UNSC recommended the UNGA, the admission Israel to membership in the UN. In the in the preamble paragraph of the UNSC resolution 69, the UNSC explained that the UNSC gave its decision according to the documents given to the UNSC by Israel for its admission. And according to the letter and the declaration of Israel for its membership to the UNSC, Israel accepted to be bound by its territories as written in the UNGA resolution 181 and most importantly Israel promised subject to the UN Charter Article 2.4, to protect the territorial integrity of the Palestine State and its political independence.

Israel admitted to the UN on 11 May 1949 with the UNGA resolution 273.²⁸

In the preamble paragraph 2 Resolution 273 of the UNGA, it is written that:

“Noting that, in the judgment of the Security Council, Israel is a peace-loving State and is able and willing to carry out the obligations contained in the Charter,”

In the preamble paragraph 4 of UNGA resolution 273, it is written that:

²⁸ Mehmet Sükrü Güzel, *The Forgotten International Treaties on the Legal Boundaries of Israel between Israel and the United Nations*, <https://jusoorpost.com/en/posts/34685/the-forgotten-international-treaties-on-the-legal-boundaries-of-israel-between-israel-and-the-united-nations> Accessed on 19.10.2024.

“Noting furthermore the declaration by the State of Israel that it "unreservedly accepts the obligations of the United Nations Charter and undertakes to honor them from the day when it becomes a member of the United Nations,”

In the preamble paragraph 5 of UNGA resolution 273, it is written that:

“Recalling its resolutions of 29 November 1947 and 11 December 1948 and taking note of the declarations and explanations made by the representative of the Government of Israel before the Ad Hoc Political Committee in respect of the implementation of the said resolutions,

In the operative paragraph 1 of UNGA resolution 273, it is written that:

“Decides that Israel is a peace-loving State which accepts the obligations contained in the Charter and is able and willing to carry out those obligations;”

When Israel admitted to the UN, the letter of Israel to the UNSC, Declaration of Independence of Israel and the declaration of Israel for its admission to the UN became international treaties between the UN and Israel.²⁹

The UN Charter forbade conquest and Israel as well refused conquest as a legal right especially to itself in its application to the UN to be a member State and accepted its boundaries subject to UNGA resolution 181. Most importantly, Israel became a member of the UN subject to its withdrawal from the territories it occupied after the First Arab-Israel War. The UNGA resolution 273 has a binding character under the UN Charter on the withdrawal of Israel from the territories that Israel occupied during the First Arab-Israel War. The boundaries of Israel as written in the UNGA resolution 273 when Israel admitted to the UN has a legal binding effect on the UNSC and the UNSC has no authority under the UN Charter on any modification on the boundaries of Israel.³⁰

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

The United Nations' acceptance of the protection of the territories of the City of Jerusalem in accordance with Article 2.7 of the United Nations Charter in 1949

In 1949, with the admission of Israel's membership in the UN by the UNSC resolution 69 and the UNGA resolution 273, the territories of the Palestinian state and the City of Jerusalem automatically admitted as member in the UN as reserved territories as the two became subject of international law. A sui generis territorial membership of Palestine and City of Palestine to the UN was automatically realized due to the fact that the legal foundation of Israel's UN membership was originated from the UNGA Resolution 181 in which three different territories were defined as boundaries.

When Israel in its membership admission letter to the UNSC gave reference the Declaration of Independence of Israel with the legal rights originating from Article 22 of the LoN Covenant, Israel's Admission letter linked itself with the Chapter XII of the UN Charter, International Trusteeship System. When Israel in its admission letter had given reference of the UNGA resolution 181, Israel not only defined its territories but as well-defined the territories of the Palestine State and city of Jerusalem as territories subject to decolonization.

By applying for membership in the UN, Israel automatically requested that territorial integrity or political independence of Israel to be protected within the framework of Article 2.4 of the UN Charter, after its admission membership in the UN.

The main reason why states seek membership in the UN is to ensure that their territorial integrity and political independence are to be protected by the UN.

Article 2.4 of the UN Charter aims to prevent future wars by taking the right of conquest from its member states.

As a result of its admission to the UN Charter by Article 2.4, Israel requested protection of its territorial integrity and political independence but at the same time accepted to act accordingly to Article 2.4 of the UN Charter which means that Israel is never to conquest any territory of the State of Palestine and City of Jerusalem.

By its letter and declaration given to the UNSC , Israel accepted to protect the territorial integrity and the political independence of the Palestine State with its boundaries as written in the UNGA resolution 181 as well the city of Jerusalem as a *corpus separatum* to be governed by a special international regime as a member of the UN.³¹

The UNSC and the UNGA acting under Article 4 of the UN Charter, when admitted Israel to the UN membership subject to UNGA resolution 181 on decolonization in which the territories of the Palestine Israel and City of Jerusalem defined, the territories of the Palestine State and City of Jerusalem as well admitted to the UN membership. The territories of Palestine State and City of Jerusalem are members of the UN since then and both the UNSC and the UNGA dis-empowered themselves on the definition of the territories of Palestine.

Conclusion

When UNSC resolution 242 only illegally asked Israel to withdraw only from the territories it occupied after the Second Arab Israeli War of 1967 meant giving Israel an illegal right to conquer some of the lands of the State of Palestine and the City of Jerusalem, whose boundaries were defined in UNGA resolution 181. The result of this legal error in the UNSC resolution 242, today the entire international community and States have wrongly accepted as if Israel's boundaries before the 1967 War is legal.

This legal error in the UNSC resolution 242 as well created the legal background of today's ongoing legal dispute by giving dual legality for Israel for its occupation of the territories of the State of Palestine and City of Jerusalem. When the UN Security Council did not call on Israel to withdraw from all occupied territories, Israel indirectly obtained from the UN Security Council the right not to withdraw from the occupied territories.

A dual legitimacy has developed concerning the boundaries of Israel. The United Nations Security Council resolution 242, by requesting Israel's withdrawal solely from the territories it occupied

³¹ Ibid.

during the "recent" conflict rather than from all occupied territories not specified in its Declaration of Independence, circumvented its own mandate as outlined in the UN Charter.

The UNSC does not stand “beyond” or “above” the UN Charter but acts within the “international legal system.” Only *intra vires* (within the powers) decisions of the UNSC can be accepted and implemented in accordance with the UN Charter. *Ultra vires* (beyond the powers) decisions, conversely, can lay no claim. The UNSC is not *legibus solutus* (not bound by law) and has the obligation to correct its international wrongful acts as soon as it is notified. As of today, the UNSC has an obligation to correct its international wrongful act in its resolution 242 of 1967 and take a new resolution asking Israel to withdraw all the occupied territories which are out of its boundaries as written in the UNGA resolution 181, from the territories of the Palestine State and the territories of the City of Jerusalem.

The UNSC and the UNGA, in accordance with Article 4 of the UN Charter, granted Israel membership in the UN contingent upon UNGA resolution 181 concerning decolonization, which delineates the territories of Palestine, Israel, and the City of Jerusalem. The UN has placed the City of Jerusalem under its protection as stipulated in Article 2.7 of the UN Charter.

This protective status remains in effect for the territories of the City of Jerusalem, recognized as a *corpus separatum*, possesses a legal entitlement to function as a permanent observer State within the UN.

DRAMAYLA DEDE KORKUTTU ANLAMAK UNDERSTANDING DEDE KORKUT THROUGH DRAMA

Hakan UŞAKLI¹

Özet

Drama bir duygu, düşünce, davranış, olay ve nesnenin tiyatro teknikleri kullanılarak anlatılmasıdır. Dede Korkut hikâyeleri Türk yazılı edebiyatının en önemli eseri arasındadır. Gönüllü 20 öğrencinin oluşturduğu çalışma grubuyla dört Dede Korkut hikâyesi her biri üç saat süren dört drama oturumuyla incelenmiştir. Oturumların değerlendirme aşamasında katılımcı görüşleri, kişisel görüşmeler ve odak grup görüşmeleri nitel araştırma yöntemi içerik analiziyle tema, kategori ve kodlara ayrılmıştır. Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul ve Basat'ın Tepegöz'ü Öldürmesi hikâyelerinde aşk, yiğitlik, çocuk, düşman, savaş, davet, tören gibi kodlar aile ve sosyal hayat olarak iki tema, bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olarak üç kategoride değerlendirilmiştir. Zaman ve mekân ilişkileri geçmişini anlamak, günümüzü değerlendirmek ve geleceğe ilişkin çıkarsamalarda bulunmak açısından Dede Korkut hikâyelerini dramayla incelemek katılımcılarda olumlu etkiler bırakmaktadır. Bu çalışmada sadece dört hikâye incelenmiştir başka çalışmalarda diğer Dede Korkut hikâyelerinin incelenmesi önerilmektedir.

Anahtar sözcükler: Drama, Dede Korkut, Aile, Sosyal yaşam

Abstract

Drama is the expression of a feeling, thought, behavior, event and object using theater techniques. Dede Korkut stories are among the most important works of Turkish written literature. Four Dede Korkut stories were analyzed in four drama sessions, each lasting three hours, with a study group of 20 volunteer students. During the evaluation phase of the sessions, participant opinions, personal interviews and focus group interviews were divided into themes, categories and codes by qualitative research method content analysis. In the stories of Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul and Basat's Killing Tepegöz, codes such as love, bravery, children, enemies, war, invitation and

¹ Prof.Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, husakli@sinop.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-4307-2226>

ceremony were evaluated in two themes as family and social life and in three categories as cognitive, affective and behavioral. Examining Dede Korkut stories with drama has positive effects on the participants in terms of understanding the past, evaluating the present and making inferences about the future. In this study, only four stories were analyzed, and it is recommended that other Dede Korkut stories be analyzed in other studies.

Key words: Drama, Dede Korkut, Family, Social life

Bütün Türk yazılı eserlerini terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar.

Fuat Köprülü

Giriş

Drama, "Almanca drama, Fransızca drama, İngilizce drama" kelimelerine karşılık gelmektedir. "Lirik ve epik yanı sıra, diyaloglar halinde yazılan, durum ve eylemin kişiler yoluyla verildiği edebi tür dramatik yapıtlar; yapıt olarak oyun şeklinde Çalışlar (1995: 172) tarafından tanımlanır. " Heritage sözlüğünden alınan bilgiye göre drama, düz metin veya şiir biçiminde, özellikle belirli bir hikâyedeki karakterlerin aktörler tarafından canlandırılarak oynandığı bir tür olarak tanımlanır (AHD, 3. 6a, 1994).

San, drama kavramını Yunanca, Fransızca ve Türkçede anlam, dilbilim ve tarihsel gelişim açısından ele almış ve değerlendirmiştir. Türkçede tam karşılığı bulunmayan "drama," Yunanca "dran" kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime, yapmak, etmek, eylemek anlamını taşır. Tiyatro bilminde drama ise, özetlenmiş ve soyutlanmış anlamını almıştır. Türkçede kullanılan "dram"ın Fransızca "drame"den geldiğini vurgulayan San, ülkemizdeki kavramın halk dilinde acıklı oyun olarak kullanılmasına karşın Fransızcada burjuva tiyatrosu anlamını aldığını vurgulamaktadır (San, 2002: 57-58). Nutku'ya göre, drama insanın zihinsel sağlığıyla ilişkilidir ve onun tüm yaşamı boyunca devam eden bir eylemdir. Kısacası, "yaşama sanatı"dır (Nutku, 1998: 82).

Bu tanımların da gösterdiği gibi drama iki temel unsura dayanmaktadır. Bu unsurlardan biri insan, diğeri ise eylemdir. Oyunun eylem halindeki insanları konu aldığı söylenebilir.

Taylor (2000), drama uygulamalarını, tiyatronun öğrenim bilimini bilen liderlerin yönlendirmesiyle, katılanlara fiil koyma, yansıtma ve dönüştürmede yardım etme bulunduğunu belirtmektedir. Drama uygulamalarının temelinde, insan (people), hayal (possion) ve sahne (platform) öğelerinin beraber oynayarak önder ve iştirakçilerin güzel duyu anlamı bulmak için çalışma vardır. Dramada insan, fiil, yansıtma ve dönüştürme için sanat çerçevesinde ortaklık yapan, uyarım aracıdır. Dramada hayal katılanların roller vasıtasıyla kuvvetli ve romantik tepkilerdir. Dramadaki üçüncü temel unsur olan sahne ise yükseltilmiş bir alan olmaktan öte insanların hayallerini yarattıkları muayyen alandır (Taylor, 2000: 4-6).

Dramada, insanı insanla anlatma sanatı olan tiyatro tekniklerinden yararlanılmaktadır. Eleştirmen Burke (1968)'nin de ifade ettiği gibi dramatisim kavramı, iki insanın iletişimde bulunmak için ağızlarını açtıklarında duyulanları tanımlamaktadır. Bu durumda Burke'ye göre hayatın bir dramaya benzemesinden öte hayat kendi başına dramadır (Burke, 1968'den akt. Giriffin, 2000: 285).

Tüm bu tanımlamalardan dramanın insanın hayatını kapsayan bir iletişim, etkileşim süreci olduğu söylenebilir. Bu durumda drama sözcüğünü tanımlayan geniş bir alanda, farklı disiplinlerde kullanılan terimlerin başına veya sonuna eklendiği gözlemlenmektedir. Oyun sanat bilimi anlamında, dramaturgi (Nutku, 1998: 60), eski anlamıyla kimi yerlerinde müzik çalınan ama sözleri ezgili olmayan sahne yapıtı anlamında, günümüzde ise aşırı duygulu acıklı oyun anlamında melodram (Taner ve diğerleri, 1966: 66) tiyatro terminolojisinde yer almaktadır. Psikodrama psikiyatride, sosyodrama sosyal bilimlerde, dramatisasyon ve yaratıcı drama ise eğitim içinde yer alan terimlerdir.

Aşağıda özellikle psikolojide ve eğitimde kullanılan dramaya ilişkin bu kavramlar kısaca açıklanmakta ve bu çalışmanın kuramsal dayanağını oluşturan drama kavramına yer verilmektedir.

Yaratıcı Drama Tanımları: San, yaratıcı dramayı, “doğaçlama, rol oynama benzer biçimde tiyatro yahut drama tekniklerinden yararlanılarak, bir öbek emek vermesi içinde, bireylerin bir yaşantıyı, bir olayı, bir fikri, kimi vakit bir soyut terimi yahut bir davranışı eski yaşamların yine gözden geçirilmesi yöntemiyle canlandırılmasıdır” gibi tanımlamaktadır (San, 2002: 81). Yaratıcı drama, iştirakçilerin bir önder tarafınca yaşantılar üstüne hayal etmeleri, oynamaları ve yansıtılmaları için rehberlik edilen, doğaçtan, gösteri amaçlı olmayan süreç merkezli drama biçimidir (Heinig, 1988: 5). Bir izleyici kitlesi için yönetmenle hazırlanıp sunulan sonucun mühim olduğu tiyatrodan farkı liderin rehberliğinde her öbek elemanının sürece alınması olduğu söylenebilir.

Adıgüzel, dramada yaratıcılığa dikkat çekerek “... yaratıcılığı geliştiren etkili bir yöntem ve yaratıcı bireyi yetiştiren başlı başına bir eğitim alanı” olarak belirtmektedir (Adıgüzel, 2002: 158).

Drama, tiyatro sanatının çoğu uygulamaları ve fikirleri hakkında bilgi vermesine rağmen onun gerçek değeri öğretim aracı olması olarak belirtilmektedir. Dramanın hedefleri sanattan çok pedagoji, gelişim ve öğrenme teorilerine dayanmaktadır. Dramanın birçok hedefi vardır, ancak bu hedeflerin temel odağı katılımcıların uyarılması ve eğlenmesinden öte büyümesi ve gelişmesidir (Combs, 1988: 9).

Modern eğitimin ve yaratıcı dramanın çoğu hedeflerinin ortak olduğu belirtilmektedir. Bunlar içinde sosyal gelişme sağlama ve başkalarıyla iş birliği içinde çalışma yeteneğini geliştirme, gelişmiş iletişim becerilerine sahip olma, benliği tanıma ve başkalarının kültürel geçmişini ve değerlerini anlama ve takdir etme olduğu işaret edilmektedir (McCaslin, 2000: 6).

Geleneksel olarak yaratıcı dramanın çocuk ve gençlerle alakalı olduğu düşünülse de süreç her yaş için müsait olabilmektedir. Yaratıcı drama periyodu dinamiktir. Lider gruba fikirlerini, kavramlarını, duygularını, acıklı reanimasyon vasıtasıyla anlatım etmeleri ve iletişime geçirmeleri için rehberlik etmektedir. Yaratıcı dramada grup, keşfedilen içeriğe müsait olarak diyalogu ve hareketi doğaçlamakta, dramanın öğelerini kullanarak deneyime anlam ve tarz vermektedir.

Yaratıcı dramanın temel hedefi, kişiliği geliştirebilmek ve katılımcının öğrenmesini kolaylaştırabilmek olup sahne için erkek oyuncu yetiştirmek değildir. Yaratıcı drama, drama sanatını öğretmek, öteki alanlardaki öğrenimleri geliştirmek ve motivasyonu çoğaltmak için kullanılabilir. Yaratıcı dramaya katılım, dil ve yazışma yeteneklerini, sorun çözme becerilerini ve yaratıcılığı geliştirebilmekle birlikte, müspet kişilik kavramını, toplumsal farkındalığı, empatiyi artırabilmeye, kıymet ve tutumları aydınlatabilmeye ve tiyatro sanatını anlamaya potansiyel sağlayabilmektir.

Yaratıcı drama etkinlikleri sayesinde çocuklar, kendilerini özgürce ifade edebilmekte, maskelerinden kurtulup özgüvenlerini ortaya çıkarabilmektedirler (Çalışkan, 2005).

Farklı Yaklaşımlarda Dramanın Gelişimi

Yaratıcı dramanın tarihi yüz yıl öncesine, İngiltere’de bir köy öğretmenin tarih öğretiminde kullanmasına dayandığı belirtilmektedir (San, 2002: 184).

Yaratıcı dramanın Amerika Birleşik Devletleri’nde başlangıcı Ward’ın çalışmalarına dayandırılır (Ward, 1930; Ward, 1957’den akt. Taylor, 2000). Dewey (1921) ve Mearns (1958)’tan etkilenen Ward, yaratıcı dramanın, insanı bütünsel olarak geliştirdiğini belirtir. Bu düşünceyle drama, çocukların fiziksel, zihinsel, sosyal ve duygusal yönden sağlıklı olmaları için faydalıdır (Dewey, 1921 ve Mearns 1958’den akt. Taylor, 2000: 99). Ward (1957)’a göre dramanın hedefleri şu şekilde sıralanabilir:

- a) Çocuklara kendilerini ifade edebilmeleri için bir alan sağlama;
- b) Çocukların kontrollü olarak duygusal boşalımı için uygun ortam hazırlama;
- c) Çocuklara olumlu tutum geliştirebilmeleri için imkân sağlama;
- ç) Çocukların işbirliği kurma becerilerini geliştirebilmelerine imkân sağlama;

d) Çocuklara başkalarını takdir etme becerisini geliştirmelerinde yardım sağlama (Ward, 1957: 4'den akt. Taylor, 2000: 99).

Drama çocuklarla oyun (oynama) kurma olarak belirtilmektedir. Drama, tüm doğaçlama biçimlerini içine almaktadır. Dramatik oyun, öykü dramtizasyonu, pandomimde hazırlıksız çalışma, gölge ve kukla oyunları ve diğer tüm hazırlıksız dramalar bunun içinde yer alır. İnformal drama, oyuncular tarafından yaratılan aktivitelerdir (Ward, 1930'dan akt. Taylor, 2000).

Ward, çocuklara yönelik belli aşamaları içeren uygulamaların olduğu doğrusal yaklaşımla bir ders planı önermiştir. Bu süreç duyuşsal dikkat alıştırmalarından başlayarak, pandomim, diyaloglar, karakter oluşturma, doğaçlama ve öykü oynamaya kadar uzanır.

Ward (1930)'ın çocuklarla yaptığı yaratıcı drama oturumları öykülerin dramtizasyonunu içermektedir. Grup, bir öykü her bir bölümünü nasıl oynayacağını önceden planlayabilir. Oyundan sonra performanslarını değerlendirebilir. Oyununun kuruluşu, düzenli, makul, inandırıcı olmalı, üstün körü olmamalıdır. Ward, yaratıcı dramanın yaşadığı çağda toplumca önemli olarak atfedilen iletişim, konsantrasyon, iş birliği, tolerans, duyarlılık ve güvenle ilgili becerilerin gelişimiyle ilgilenmiştir. Ward'ın, temel ders planında ana prensipleri, hedefler, ısınma hareketleri, kullanılan materyaller, alternatif materyaller, süreç ve rahatlama hareketleri olarak gösterilmiştir. Liderin hedefi her bir katılımcıda beklenen hedefe ulaşmaktır (Taylor, 2000: 99-100).

Ward'la aynı dönemlerde İngiltere'de Slade (1954), "çocuk draması" kavramını tanıtmıştır. Slade, becerileri veya belirli bir aktivitenin oluşum sırasını vurgulamak yerine çocuğun yaratmak için doğal uyarıcılarına odaklanmıştır.

Slade (1954), dramayı bir yaratma bir beceri olarak tanımlamaktadır. Ona göre drama, sabrın, anlayışın, umudun, özgürlüğün, gözlem ve alçak gönüllülüğün serpilip geliştiği yerdir. Dramanın doğduğu yer oyundur ve ileri görüşlü aileler ve donanımlı öğretmenler ona kaynak sağlamaktadır. Slade'e göre çocuk draması,

kendi içinde bir sanattır. Oyun oynamak için çocuğun doğal uyarıcıları öğretmen tarafından beslenmeli sonra ona iş birliği kurma, sevme gibi roller verilmelidir. Ward'ın modelinin aksine, liderler teoride öğrencilerin dramasını yönlendirmeli ve eleştirmemelidirler. Sınıfta kaynaşım (absorbe) ve içtenlik geliştirilmelidir. Kaynaşım yapılanların tamamıyla sindirilmesidir. İçtenlik ise dürüstlüğü bütünsel biçimi olması yanında deneyim ve gerçekliği oynamada bir dürüstlük bir bütünsel tarzıdır (Slade, 1954'ten akt. Taylor, 2000: 100).

Başka bir bakış açısında ise yaratıcı drama çocuklar için sanat olarak tanımlanmaktadır (Siks, 1983). Drama, çocuğun kendini çalışırken ve oynarken ifade etmesine yol gösteren, içinde yaratma isteğinin olduğu bir grup deneyimidir. Metin, senaryo, ışık, kostüm ve diğer teknik olanaklar kullanılmaz. Bir izleyici kitlesi de yoktur. Dramada temel gereksinim olarak bir grup çocuğa, eğitilmiş bir lidere ve yeteri kadar alana ihtiyaç duyulmaktadır. Siks, ilkokul öğretmenleri için yazdığı kitapta, yaratıcı drama teorisinin ayrıntıları, dramanın temelleri, öğretim için materyaller ve yaratıcı dramanın diğer yönlerine değinmiştir. Siks, yaratıcı dramayı hem sanat hem de yöntem ve teknik olarak sunmaktadır (Siks, 1983).

1960'ların ilerlemecilik (progressivism) eğitim hareketlerinden etkilenen Way (1967), dramada kişinin kişiselliği kavramını ortaya koymaktadır. Way, kişisel ve sosyal yaşam becerilerine önem vermesi konusunda Ward'la ortak fikirler paylaşmaktadır.

Way'a göre drama "yaşamın uygulaması" şeklinde basitçe tanımlanabilir. Aynı tanımın, eğitimin tanımı için de uygun düştüğü görülmektedir. Bu yüzden dramanın sunduğu olanaklar her çocuğa sağlanmalı ve öğretmenlerin de ilgi duyduğu alan olmalıdır. Ancak bu durum, tiyatronun gelenekçi yapısıyla sınırlanmamalıdır. Dramanın geniş bir uygulama alanının olması, bireylerin farklı becerilerini sergilemeye müsait olması, sürecin ve performansın farklı bir şekilde değerlendirilmesinden dolayı tiyatrodan farklı bir yapı gösterir. Dramada amaç insanı geliştirmektir (Way, 1967: 2).

Way (1967)'a göre önemli olan kişinin gelişimidir. "Tam gelişmiş insan" olarak belirttiği bu insanın temel niteliklerinden biri,

dramada kötü ya da ilgi çekmeyen performans sergilememesidir. Duyarlılık, güven, anlayış ve iş birliği tam gelişmiş insanın özellikleridir. Way, bir dramanın iyi, eğlendirici, mükemmel (brilliant) gibi özelliklere nasıl sahip olabileceği konusunda Bolton (1985) tarafından eleştirilmiştir (Bolton, 1985'ten akt. Taylor, 2000: 100).

Ward'ın aksine Dorothy Heathcote, drama tutkusunun sınırlandırılmayacağı düşüncesindedir. Ona göre drama öykülerin yeniden anlatılması değildir. Drama insanların karşı karşıya geldikleri durumlardır. Bu durumlar insanları değiştirir, çünkü insanlar bu durumlarda kendisine karşı çıkan olgularla baş eder. Heathcote, özellikle öğretmen ve öğrencilerce önemli konuları, olayları ve ilişkileri keşfetmek için dramanın sanat biçiminin nasıl geliştirilebileceğiyle ilgilenmiştir. Dramayı, keşfetme ya da öğrenme aracı olarak görmesi, onun başlıca hedefidir. Bu da onu diğer yazarlardan ayıran belirgin özelliğidir. Ward'ın tutku anlayışı, öyküleri ve öykülerden kaynaklanan çatışmaları tekrar tekrar oynanmasına odaklanmaktadır. Heathcote'un tutku anlayışı ise, katılımcıların hayal dünyasında karşılaştıkları ikilemleri vurgulamaktadır. Temel olarak bunun anlamı, kendini başkasının yerine koymak ve kişisel deneyimlerini kullanarak onun bakış açısını anlamak ve bu sayede başlangıçtan çok daha fazlasını keşfetmektir. Ancak bu şekilde empatik anlayışı geliştirmek her zaman şansa bağlı olmayabilir. Eğer dramadaki hedef keşfetmek ise aktiviteler ve stratejiler bu durumun olması için bilinçli olarak artırılır. Heathcote, dramatik aktivitenin spontan olmasından kaynaklanan değerini inkâr etmemektedir. Ancak o, dramada daha çok katılanın kendini başkasının yerine koymasıyla ilgilenmiştir. Bu durum da onun önceki yazarlardan farklı olarak pedagojik gelişime verdiği önemi göstermek olduğu düşünülebilir (Taylor, 2000).

Drama uygulamaları, öğrencilerin hali hazır bilgilerini kullanarak yeni bilgiler edinebilmelerine zemin oluşturur. Bolton (1985), okulda öğrenmenin amaçlarının gerçekleri oluşturmak olduğunu, dramanın öğrencilere bilgilerini yeni perspektiflerde çerçevlendirmelerine yardım ettiğini belirtmektedir. Dramatik uygulamalar, konunun kişi ve toplumla olan ilişkisinin açıklandığı bir

yol olduğu söylenebilir. Evrensel, soyut, sosyal, ahlaki ve etik konular, somut drama deneyimleriyle kişiselleştirilebilmektedir. Bu durumda drama eğitiminin amaçları şunlardır:

a) Öğrencilere kendilerini ve yaşadıkları çevreyi anlamalarına yardım etmek;

b) Öğrencilere çevrelerine nasıl ve ne zaman uyum sağlayıp sağlamayacaklarını öğrenmelerine yardım etmek;

c) Öğrencilere tatmin olma duygusu kazanmalarına yardım etmek (Bolton, 1973'ten akt. McCaslin, 2000: 262).

McCaslin (1984), yaratıcı drama olarak tanımladığı yaklaşımını, televizyon ve video oyunları çağının pasif çocuklarının yaşayarak, deneyerek daha aktif olabilmeleri, yaşama katılabilmeleri için önermiştir (McCaslin, 1984'ten akt. Önder, 2002: 36).

Yaratıcı drama ve oyun yapma aynı anlamda kullanılabilir. Çünkü bunlar katılımcılar tarafından yaratılan informal dramayı tanımlamaktadır. Oyun yapma terimi, maksat ve anlam açısından drama oyununu aşmaktadır. Doğaçtan dramada ise bir öyküyü, başından, ortasından ya da sonundan alarak kullanabiliriz. Diğer taraftan fikir ve duyguları dramatik canlandırmayla keşfetmek, geliştirmek ve ifade etmek de doğaçtan drama olabilmektedir. Üzerinde çalışılan konu yeni bir durum veya iyi bilinen bir öykü olsun, diyaloglar katılımcılar tarafından oluşturulur. Konuşulacak sözler yazılmaz ve ezberlenmez. Her oynayıpta öykü daha teferruatlı ve iyi organize olabilmektedir. Fakat yine de hazırlıksızdır ve hiçbir zaman bir seyirci kitesine oynanmaz. Liderin hedefi oyuncuların optimal büyümesi ve gelişmesidir (McCaslin, 2000: 8).

Dramanın Genel Özellikleri

Genel olarak bir yaratıcı drama programında yer almak kişide, dil ve iletişim yeteneklerini, problem çözme becerilerini, yaratıcılığı geliştirdiği; olumlu benlik kavramını, sosyal farkındalığı, empatiyi, değer ve tutumları belirginleştirdiği ve tüm bunların yanı sıra tiyatro

sanatı anlayışını artırdığı belirtilmektedir (AATE'den aktaran, Heinig, 1988: 5).

Öğrenme ve sosyalleşme sürecine etkisi dışında, drama kimine göre benlik saygısını geliştirir, kimine göre grup üyesi olmanın getirdiği gizil gücü vurgular, kimilerine göre de iletişim ve problem çözme yetilerini geliştirir (San, 2002: 66). İş birliği kurma ve sosyal farkındalığı artırma, dramanın sağladığı değerler içinde yer almaktadır (McCaslin, 2000: 16).

Yaratıcı dramanın, Avrupa ülkelerinin birçoğunda (Hollanda, Almanya ... v.b.) ilköğretim okul programlarında yoğun bir şekilde yer aldığı bilinmektedir. Çocuklar farklı durumlarda ve farklı yerlerdeki insanların rollerini oynayarak yaşam ve öğrenim deneyimlerini genişletebilmektedirler. Yaratıcı dramayla, gerilimler ortaya çıkabilmekte, duygusal ve sosyal ayarlamaların gelişmesi sağlanabilmektedir. Çocuklar, yalnızlık, küçümsenme, hor görülme gibi duyguları tanıyarak, insan davranışları hakkında yeni içgörü kazanabilmekte ve başkalarının ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı olabilmektedirler.

Robbins (1988), İngiliz edebiyatı öğretmenlerinin dramayı kendi müfredatlarında göstermelerine karşılık, rol oynama, simülasyon gibi drama tekniklerinin sosyal bilgiler, tarih, yabancı dil öğretimi, rehberlik psikolojik danışmanlık hatta fen öğretiminde daha yaygın kullanıldığını belirtmektedir.

Yaratıcı dramada yazılı bir metin olmadığı için katılımcılar, kendi duygu ve düşünce birikimlerini ifade edebilmeleri için yönlendirilirler. Çocuklar canlandırdıkları karakterin bakış açısı ve iş birlikli eylem planıyla demokratik yaşama uyum sağlamak için beceri geliştirebilirler. Katılımcılar, kabul etmeyi ve öğrenmenin önemli bir yönü olan her bir oyundan sonra takip etmesi gereken informal değerlendirme sürecinde eleştiride bulunmayı öğrenebilirler. Yaratıcı dramanın en büyük önemi, deneyimin kendisi olan onu yapma süreci altında yatmaktadır (Huck ve diğerleri, 1993: 790).

Türk Dünyasının en önemli eseri hiç kuşkusuz Dede Korkut Hikâyeleridir Karadağ, (1999). Ergin (2017) Fuat Köprülü'ye gönderme yaparak "Bütün Türk yazılı eserlerini terazinin bir gözüne, Dede Korkutu öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar" demektedir. Gerçekten de Dede Korkut öyküleri insan ilişkilerinden, tabiata, doğaüstü varlıklardan tarihe, savaş, savunma gibi askeri konulardan, diplomasiye, Allah inancından ruhaniyete ve tabî ki kadın erkek ilişkilerinden aile içi konulara kadar neredeyse insan fonksiyonunu kapsayan her alandan örnekler içerir.

Kültürel özelliklerimizi yansıtmak açısından ilköğretim ve orta öğretim kitaplarında yer almıştır. Hikâyeler, Hayat Boyu Öğrenme projeleri kapsamında sergilenmektedir. Bu kapsamda doğrudan tiyatral gösteriye dönüştürülmektedir. (Kuru, 2008). Üniversite öğrencilerinin karşı cinsiyetle olan ilişkilerinde iletişim eksikliğinden kaynaklanan bazı sorunlar yaşadıkları ve bu konuda uzman desteğine ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Özellikle son yıllarda yaşanan şiddete dayalı kadın-erkek ilişkileri, basının ilgi odağı olmuştur (Cihan, 2009; Anadolu, 2009).

Çalışma, Dede Korkut Hikâyelerinden seçilen ve cinsiyetler arası ilişkinin yoğun olduğu kabul edilen beş hikâyenin senaryolarıyla sınırlandırılmıştır. Çalışma, üniversite öğrencilerinin cinsiyetler arası ilişkilere dair düşüncelerini açığa çıkarmaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri Türkiye'de ilk olarak Kilisli Rıfat tarafından, (1916) yılında Dresten yazdığı bir kopyaya dayanarak Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Bundan sonra Gökyay (1938) yeni harflerle bastırılmıştır. Kitabın giriş bölümünde Dede Korkut şöyle tanıtılmaktadır: "Resul Aleyhisselam zamanında Bayat boyundan Korkut Ata derler bir er koptu. " Oğuz'un ol kişi tamam bilicisiydi. Ne derse olsun, o hal olmalıydı. Gaipen türlü haber söyler idi. Hak Teala, onun gönlüne ilham eder idi Kabaklı, (2004). Hikâyelerin konusu, kitapta yer alan 12 farklı hikâyeden her biri hem bağımsız bir şekilde kendine özgü hem de bütün kitapta ortak iki tema ile bağlantılıdır. İslamiyet tedricen yayılmakta, *daha da önemlisi, şarap içme gibi İslamiyet'e uymayan eski adetler hala devam etmektedir. Hikâyelerde,

Oğuz beylerinin maceraları aktarılır. Fakat gerçekte anlatılan, Oğuz halkının töreleri, inançları, hayat tarzları, savaşları, arzu ve istekleridir.

Temel olaylar, Oğuzların düşman komşularıyla veya kendi aralarında olan çatışmalar ve mücadelelerdir Kabaklı (2004). Ayrıca, olağanüstü varlıklarla da mücadele edilir. Hikâyelerde kadın-erkek ilişkisi açısından aile bağına büyük değer verilmektedir. Daha çok, tek kadınla evlenilir. Aile içi dışında yürütülen aşk hayatı gizemlidir. Beyler eşlerine karşı saygılı ve çok kibardırlar. Kadınların fikirlerine ve duygularına özenle değer verilir. Analar ve çocuklar, aile reisi olan babaya sonuna kadar itaat ederler. Aile düzeni çok sağlamdır. Çoğu bey kızı olan kadın kahramanlar kaç göç bilmeksizin yetişirler, ata biner, cirit atar ve kimileri erkekler gibi güreşir, savaşır. Hepsi uzun boylu, sağlam yapılı ve ırz ehlidirler. Bunda hiç kötülük yoktu. Hikâye kahramanları, karı kocalarının birbirlerine ölünceye kadar sadık kaldıklarını belirtir (Kabaklı, 2004). Hikayelerde, çekirdek aile tipindeki sevgiye dayalı ilişkiler anlatılmaktadır. Eşler arasındaki bağlılığın kuvvetli olduğu vurgusu yapılırken, aynı zamanda demokratik ilişkiye de önem verildiği ifade edilir. Bu destanlardaki kadınlar, erkekleri gibi karakter ve kahramanlık açısından eşit bir şekilde temsil edilmektedirler (Gökyay, 1973).

Bu hikâyeler, dil, edebiyat, folklor, etnoloji, tarih, sosyoloji bakımından eşsiz hazinedir. Sosyal, siyasi, aile, arkadaşlık ve kadın-erkek ilişkileri hikâyede yer alır (Genç, 2005). Dede Korkut Hikâyeleri, gösteri sanatları bakımından sergilenme potansiyeli ve genel iletişim unsurları açısından araştırmaların merkezine yerleşmiştir (Bayat, 2003; Dökmen, 2004; Karahasanoğlu, 2002; Kaya, 2004). Dede Korkut Kitabı'ndaki bazı bölümlerin farklı biçimleri Anadolu, Balkanlar ve Orta Asya'da görülmektedir. Özellikle Deli Dumrul'da işlenen tema Anadolu'nun farklı yörelerinde anlatılan hikâyelerde de işlenmesinin yanında, Avrupa'nın farklı yerlerinde de rastlanmıştır. Bu durum, insanları etkileyen olayların benzer sonuçlara yol açmasının bir sonucudur (Kaya, 2004).

Bu çalışmada, Dede Korkut Hikâyelerinin seçilmesindeki temel nedenlerden bir diğeri, zaman ve mekân birliğidir. Dede Korkut

Hikâyelerindeki epik zaman ve mekân birliği vardır. "Epik zaman ve mekânın birlikteliği olarak da bilinen 'Krnopot Teorisi', hikâyelerdeki zamana esneklik ve mekâna uyarlanmanın incelikleriyle ele alınabilir. (Bayat, 2003). " Hikâyeleri genel olarak iletişim çatışmalarının izlerini bulmak mümkündür. Kan Turalı'nın evlenmek istediği kızın profilinin, babasının geleneklere uygun olduğunu düşünmediği bilirse de babası onun kararını destekler (Dökmen, 2004). Hikâyelerde evlenecek kişilerin evlilik öncesi ilişkileri, doğal bir şekilde karşılanabilmektedir. Kan Turalı ile Selcen Hatun arasında kıskançlık motifinin işlenmesi eşler arası iletişim çatışmasına örnek gösterilebilir. (Karahasanoğlu, 2002) Bu durumda ilişkinin iki yönü vardır, iletişim çatışması ve ikna edici iletişim. Dede Korkut Hikâyelerinde kadınlar, kendilerinin söz sahibi olmalarının yanı sıra kendi başlarına önemli kararlar alabilmektedirler (Erol, 2003). Dede Korkut, gerçek bir figür olmasına rağmen İslam ile ilgili İngilizce kaynaklar arasında en çok incelenenlerden biri olarak kabul edilir. Bu durumda, Dede Korkut Hikâyelerinin diğer kültürlerle benzeşen hikâyelerden esinlenmiş olması ve etkilemesi, çok kültürlü derin özellikler taşımasını sağlar (Dumrich, 2005). Tüm bu özelliklerinden dolayı Dede Korkut Hikâyeleri çalışmalarda yaygın olarak kullanıla gelmektedir. Bu hikâyeler, çocuklar, gençler ve genç yetişkinler arasında eğlendirici bir oyun aracı olarak da kullanılmaktadır. Bu çalışmada, kadın-erkek ilişkilerinde hegemonya sürecinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Dede Korkutan günümüze ve ideale ilişkin çıkma, nişanlılık ve evlilik süreci içinde cinsiyetler arası süreç nasıl olmaktadır sorusuna cevap aranmıştır. Dede Korkut hikâyelerinden alınan senaryolar ile kadın-erkek ilişkilerinde hâkim olma sürecinin forum tiyatrosu aracılığıyla ele alınması, çatışmaların tanımlanmasını ve yapıcı çözümler bulunmasını sağlar.

Dede Korkut Hikâyeleri on iki boydan oluşmaktadır. Hikâyelerin Adları: Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Salur Kazanın Evinin Yağmalanması, Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek, Kazan Beyin Oğlu Uruz Beyin Tutsak Olması, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı, Basatın Tepegözü Öldürmesi, Begil Oğlu Emrenin, Uşun Koca Oğlu Segrek, Salur Kazan tutsak Olup Oğlu Uruzun

Çıkarması, Kazılık Koca Oğlu Yüğnek, İç Oğuz'a Dış Oğuz'un Düşman Olup Beyreği Öldürmesi şeklinde sıralanmaktadır.

Eliuz (2001), Dede Korkut öykülerindeki karakter kastını birey yapıları bakımından dört kısımda incelemiştir: başkahramanlar, norm karakterler, kan karakterler ve fon karakterler.

a) Başkahramanlar: Boğaç Han, Salur Kazan, Bamsı Beyrek, Uruz, Delü Dumrul, Kan Turalı, Basat, Tepegöz, Yigenek, Emren, Segrek

b) Norm karakterler: Karaçuk Çoban, Dirse Han, Pay Piçen Bey, Pay Püre Bey, Boğaç'ın Annesi, Burla Hatun, Bamsı Beyrek'in Annesi, Bamsı Beyrek'in Beş Kız Kardeşi, Banu Çiçek, Delü Dumrulun Karısı, Selcen Hatun, Kısırçe Yenge, Boğazça Fatma, Dede Korkut, Bayındır Han, Tanrı, Azrail

c) Kart karakterler: Delü Karçar, Yalançioğlu Yaltaçuk, Aruz Koca

d) Fon karakterler: Alp Eren, Bügdüz Emen, Deli Dünder, Kara Budak, Kara Göne, Şir Şemsettin, Soğan Saru, Deli Evren, Rüstem, Dülek Evren, İlalmış

I. İdeal Eş ve Anne Tipi.

II. İdeal Sevgili Tipi.

III. Yardımcı Tipi.

İdeal Eş ve Anne Tipler: Dirse Han'ın Hanımı ve Boğaç Han'ın Annesi, Burla Hatun, Deli Dumrul'un Eşi

İdeal Sevgili Tipler: Banı Çiçek, Selcen Hatun

III. Yardımcı Tipler:

A. Yardımcı Anne ve Eş Karakterler.

B. Yardımcı Sevgili Karakterler.

C. Genel Olarak Yardımcı Karakterler.

Yardımcı Anne ve Eş Tipler: Bay Böri'nin Eşi ve Bamsı Beyrek'in Annesi, Deli Dumrul'un Annesi, Kan Turalı'nın Annesi, Tepegöz'ün Annesi Olan Peri Kız, Oğlunu Kurtarmaya Çalışan Bir Anne, Begil'in Eşi, Segrek'in Annesi; Yardımcı Sevgili Karakterler: Bayburt Terfuru'nun Kızı, Segrek'in Evlendiği Kız; Genel Olarak Yardımcı Karakterler: Kırk İnce Belli Kız, Dilber Kafır Kızları, Beyrek'in Kız Kardeşleri, Boğazca Fatma ve Kısırca Yenge, Dokuz Kara Gözlü Kız, Dadı Kadın, Toman Tekfurunun Kızı:

Dede Korkut hikâyeleri on iki boydan (hikâyeden) oluşmaktadır (Ergin, 1964; Sepetçioğlu, 1998). Hikâyelerde hem gerçek hem mitolojik kahramanlar yer almaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, yazılı, görsel veya işitsel dokümanların içeriğini sistematik bir şekilde analiz etmektedir (Karasar, 2008; Twycross & Shields, 2008). İçerik analizi; nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla doküman, metin ve evrak gibi pek çok farklı materyali belli kurallar dâhilinde (örnekleme, kodlama, kategori vs.) analiz etmeyi amaçlayan nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan bir tekniktir (Metin & Ünal, 2022). Çalışmada drama oturumlarında değerlendirme aşamasında, her grubun oyunundan sonra odak grup görüşmeleriyle ve tüm oyunlar sonunda bireysel görüşmelerle kayıtlı veriler elde edilmiştir. Kaydedilen görüşmeler transkribe edilmiştir.

Bulgular

Tablo 1 Tema Kategori Kod

Tema	Kategori	Kod içeren örnekler
Aile	Bilişsel	Çocuğu olmayana kimse iyi bakmaz. Âlemden biri bana canını verir.
	Duyuşsal	Çocuğum yok çok mutsuzum. Anam beni sever canını verir.

	Davranışsal	Sevgimizi göstermek için yarışmalıyız. Sen evimizin direğisin Azrail benim canımı alsın.
Sosyal	Bilişsel	Köprü yaptırırım zengin olacağım. Peri kızına kötülük yapsam kimse anlamaz.
	Duyuşsal	Azrail de kim ki bana ne yapacak. Tepegöz hepimizi korkutuyor.
	Davranışsal	Ulu Tanrım yere kapanıyorum af diliyorum. İyi bir plan yapıp Tepegözü öldürürüm.

Tablo 1’de çalışmanın bulguları olan tema, kategori ve kod içeren örnekler bulunmaktadır.

Görüşmelerden örnekler

Tepegöz hikâyesini oynadık. Hocamız konuyla ilgili toplumun hoş karşılamadığı bir davranışın etkileri büyük olur demişti. Çoban peri kızına tecavüz ediyor. Sonuçta da Tepegöz doğuyor ve köyün başına bela oluyor. Kuzeyde Ukrayna güneyde Filistin işgal altında. Bu toplumun istemediği bir durum. İlerde nasıl sonuçlar doğuracak kim bilir. Terör, doğal afetler, ekonomi ülkemiz çok yıpranmış durumda. Gelecek kuşaklarımızı merak ediyorum. Onlara nasıl bir dünya bırakacağız. Hala açlık susuzluk var. Acaba üçüncü dünya savaşı kapıda mı?

Türk kadını çok cefakâr. O günün teknolojisiyle evli çiftlerden çocuk sahibi kim engel belli değil. Davette koca örselenmiş acısını karısından çıkarmak işitiyor. Ama kadın çok metanetli. Kocasına anlayışla yaklaşıyor. Sabret, açları doyur, çevrene yardım et Büyük Allah bize de bir çocuk verir. Her evli çiftin çocuğu olacak diye bir şart yok artık günümüzde bu oldukça açık. Ama o günün şartlarında çocuğu olmayanlara toplum iyi bakmıyor. Hatta kız erkek çocuğu ayrımı bile

var. Hoş aynı durum günümüzde de mevcut. Çocuğu olmayanlar sanki uzaydan gelmiş gibi görülüyor. Bu durumu aşmamız gerekiyor. Tüp bebek gibi bir yöntem çok yaygın. Tıp daha da gelişecek. Ama ailesiz çocuklar da var. Evlat edinmek de önemli. Keşke öykülerde evlat edinme teması da işlenmiş olsaydı.

Deli Dumrul zorba biri bir o kadar da matrak bir adam. Önce Allah'ı Azrail'i tanımıyor. Ölen birini haksız öldüğünü düşünüyor. Ama kendi de yaptığı köprüden geçmeyenlerden çok para alıyor. Derken Azrail'le araları açılıyor. Önce çok umutlu ya babası ya da anası ona mutlaka canlarını verecek. Ama tabii iş görüldüğü gibi değil herkesin canı kendine tatlı. Artık Dumrul kaderine razı olmuş. Karısıyla vedalaşmaya gidiyor. Ama bir bakıyorsunuz ki o da ne karısı sen bu eve gereksin sensiz çocuklara ben nasıl bakarım deyip kendi canını vermek istiyor. Ne güzel bir aşk. Acaba şimdi de böyle aşklar var mı? Filmlerde hep bir aldatma olgusu almış başını gitmiş. Ama Türk kadını yine sevgi dolu. Kadının bu yüceliğini erkek hiç hak etmiyor. Sanırım kadın cinayetleri olgusu sadece ülkemizde var.

Bamsı Beyrek'te kadın erkek arasında hoş bir mücadele vardır. Ancak topluma yine fitneciler, yalancılar ve fesatlar boş durmazlar. Sevenler birbirinden ayrı düşse de sabır ve akıllıca hareket sevenleri birbirine kavuşturacaktır. Bu hikâye çok geniş bir ders niteliğindedir. Her zaman istediklerimize kolaylıkla kavuşamayız. Bizim isteklerimiz başkalarının da arzusu olabilir. Akıllıca ve sabırla verilen doğru mücadele temiz kalpli insanlara sonunda ferah getirecektir.

Tartışma ve Öneriler

Dramanın sınıfta ve müfredat genelinde süreç odaklı kullanımı, yirminci yüzyılın ortalarından bu yana birçok alandan akademisyen ve araştırmacı tarafından tanımlanmış ve teorize edilmiştir. Çalışmamızı etkileyen son dönem çalışmalar arasında eğitim, okuryazarlık, sosyal bilgiler ve sosyal adalet/eşitlik gibi farklı alanlardan yazılar yer almaktadır (Anderson, 2012; Boal, 2010; Bolton & Heathcote, 1995; Edmiston, 2014; Edmiston & Enciso, 2002; Grady, 2000; Miller & Saxton, 2004; Neelands & Goode, 2000; Nicholson, 2011; Taylor, 2000; Thompson, 1999; O'Neill, 1995; Pendergrast & Saxton, 2013;

van de Water, McAvoy & Hunt, 2015; Wagner, 1998). Eğitim bağlamlarında drama ve tiyatro çalışmaları, eğitimde drama, eğitimde tiyatro, uygulamalı drama, uygulamalı tiyatro, eğitim draması, dramatik sorgulama, rol yapma, yaratıcı drama, doğaçlama ve Ezilenlerin Tiyatrosu teknikleri gibi birçok isimle anılır. Bu çalışmada açıklanan strateji ve yöntemlerin kökleri drama ve tiyatronun çeşitli alanlarına dayanmakla birlikte, esas olarak öğretmenlerin ve öğretim sanatçılarının sınıflarda geliştirdikleri ve kullandıkları temel drama öğretimi uygulamalarından gelmektedir. On yıl boyunca, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki öğretmenlerle ortaklaşa çalışarak, bu çok çeşitli drama uygulamalarını, genel sınıf eğitimcilerini tüm disiplinlerde aktif öğrenme için öğretme çabalarında destekleyen, uygulanabilir, metodolojik bir araç seti haline getirmek için çalıştık. Bu yaklaşımları uyarlamamız, "kişisel ve sosyal öğrenme ile akademik öğrenme arasındaki sınırların bütünleştirilmesi ve bulanıklaştırılması, dersler içinde olduğu kadar dersler arasında da öğrenme" üzerine odaklanmaktadır (Neelands, 2009, s. 177).

Deveci ve arkadaşları (2013)'na göre Dede Korkut hikâyelerinde genel olarak aile birliği, sevgi, dürüstlük, saygı, estetik, cesaret değerlerinin yanı sıra onurlu olma, dayanışma, vatanseverlik, cömertlik, merhamet, toplumsal ve dini değerlerin yer aldığı belirtilmektedir.

Drama öğretmek için birçok neden sayılabilir:

- geleceğin sanatçıları ve izleyicilerini yetiştirmek;
- öğrencilerin düşünmelerine yardımcı olmak;
- kişisel nitelikleri geliştirmek;
- hayal gücü ve yaratıcılığı geliştirmek;
- insani durumlara ilişkin içgörü sağlamak;
- diğer derslerin öğretimini geliştirmek;
- duyguları eğitmek;
- özgüven geliştirmek;
- eğlence ve rahatlama sağlamak;
- kültürel mirasın takdirini geliştirmek;

- dramanın bir tür olarak nasıl işlediğine dair anlayış geliştirmek

Genel olarak dramanın okulda (a) ayrı bir ders olarak; (b) diğer derslerin öğretiminde bir yöntem olarak veya (c) ders dışı bir etkinlik olarak yer alabileceği kabul edilir. Ancak, bu kategorizasyon biçimi çok katı bir şekilde yorumlanırsa potansiyel olarak yanıltıcı olabilir ve drama olanaklarını sınırlandırabilir. Drama motivasyon sağlar, somut etkinlikler içerir, düşüncelerin açıklanması ve keşfedilmesi için güvenli ortam sağlar, odaklanma ve seçimde bulunma dramayı aktif kılar ve son olarak program dışı etkinlikler sunar (Fleming, 2017).

Dede Korkut hikâyeleri araştırmacı tarafından kadın erkek ilişkileri açısından (Uşaklı, 2010), psikodramada bir kaynak olarak (Uşaklı, 2023) çalışmalarda ele alınmıştır. Dede Korkut hikâyeleri dramayla inceleme açısından oldukça etkili, eğitime yönelik, katılımcılarına haz veren eşsiz kaynaklardır.

Bu çalışmada Dede Korkut hikâyelerinden dördü incelenmiştir. Kalan hikâyeler de drama yokuyla incelenebilir. İlerde yapılacak çalışmalar ilkökul, ortaokul ve lise öğrencilerine yönelik olabilir. Başarılı bir drama nihayetinde öğrenme ve anlama ile ilgilidir. Bir sanat formu olarak dünyada var olmayı anlamlandırmamıza yardımcı olur.

Kaynakça

- Adıgüzel, H. Ö. (2002). Eğitimde Yeni Yöntem ve Disiplin: Yaratıcı Drama. *Yaratıcı Drama 1985-1995 Yazılar*. H. Ö. Adıgüzel, (Ed). Ankara: Naturel.
- AHD, 3.6a., (1994). The American Heritage Dictionary of the English Language (3rd Ed.). California: Soft Key International Inc.
- Anadolu, haber ajansı, (2009). <http://www.haberler.com/mardin-deki-saldirida-coksayida-olu-var-haberi/> (12.05.2009).
- Anderson, M. (2012). *Masterclass in Drama Education*. London: Continuum.
- Bayat, F. (2003). Dede Korkut Oğuznameleri Çerçevesinde Epik Zamanla Epik Mekânın Birliği. *Folklor/edebiyat IX XXXIII*.

- Boal, A. (2010). *Oyuncular ve Oyuncu Olmayanlar İçin Oyunlar*. (Çev. Berk Ataman, Özgürol Öztürk, Kerem Rızvanoğlu) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bolton, G., & Heathcote, D. (1995). *Drama for Learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education*. Portsmouth, UK: Heinemann.
- Burman, E. (2002). *Interviewing Qualitative Methods in Psychology a Research Guide*. (Ed: Banister, P. & etall) OUP
- Çalışkan, A. (6 Mart 2005). Ruhsal ve Bedensel Rahatlığın Yeni Adresi "Drama Kulüpleri". Yeni Asır. Pazar Sarmaşık. s.1.
- Çalışlar, A. (1995). *Tiyatro Ansiklopedisi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Cihan haber ajansı, (2009). <http://www.haberler.com/basi-kesilmis-genc-kiz-cesedibulundu- haberi/> (04.05.2009).
- Combs, C. E. (1988). Theatre and drama in education: A laboratory for actual, virtual or vicarious experience. *Youth Theatre Journal*, 2 (3), 9-10.
- Deveci, H., Belet, D. & Türe, H. (2013). Dede korkut hikâyelerinde yer alan değerler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (elektronik)*, 12(46), 294 - 321.
- Dökmen. Ü. (2004). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. (26. Baskı) Sistem Yayınları:
- Dumrich P. D. (2005) A Topical Overview of Selected English Resources on *Islam Journal of Religious & Theological Information*, Vol. 7(2) 2005.
- Edmiston, B. (2014). *Transforming Teaching and Learning with Active and Dramatic Approaches: Engaging Students Across the Curriculum*. New York: Routledge.
- Edmiston, B., & Enciso, P. (2002). Reactions and refractions of meaning: Dialogic approaches to classroom drama and reading. In J. Flood, D. Lapp, J. Squire, & Jensen, J.(eds) *The Handbook of Research on Teaching the English Language Arts*. New York: Simon & Schuster. 868-880.
- Eliuz, E. (2001). Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahis Kadrosunun Karakter Yapıları Bakiminden İncelenmesi. *Bilig* 18 68-86.
- Ergin, M. (1964). *Dede Korkut Kitabı Metin Sözlük*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı*. (55.Baskı). Ankara: Pegem.
- Erol, M. (2003). Dede Korkut'ta Kadın Tipi ve Günümüze Yansımaları, *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Kaysed.
- Fleming, M. (2017). *Starting Drama Teaching*. (Fourth Ed.). New York: Routledge
- Genç, İ. (2005). *Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi Giriş* İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Gökyay, O. Ş. (1938). *Dede Korkut*. Arkadaş Basımevi: İstanbul.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı
- Grady, S. (2000). *Drama and Diversity: A Pluralistic Perspective for Educational Drama*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Griffin, E. (2000). *A First Look at Communication Theory*. USA: McGraw-Hill.
- Heinig, R. B. (1988). *Creative Drama for the Classroom Teacher*. New Jersey:Prentice Hall, Inc.
- Huck, C. S., Hepler, S. & Hickman, J. (1993). *Children's Literature in the Elementary Schools*. (5th ed). USA: Brown & Benchmark Publishers.
- Kabaklı, A. (2004). *Türk Edebiyatı*, (I.cilt,Gözden geçirilmiş on ikinci baskı) İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Karadağ, M. (1999). *Türk Edebiyat Anlatı Türleri*, Ankara: Ürün Yayınları.
- Karahasanoğlu, T. (2002). Eski Türk Yazıtlarında İletişim Belgeleri, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, Sayısı:1/ Mayıs.
- Karasar, N. (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikleri*, (18. Baskı), Ankara: Nobel.
- Kaya, M. (2004). Türk Halk Edebiyatında Deli Dumrul ve Dünya Kültüründeki Benzerleri. *Folklor edebiyat* 2004/1 37 235-238.
- Korkut, D. (2007). *Türk Klasikleri Dede Korkut Hikâyeleri* (E. Akbal: Haz). Kültür Yayınları: İstanbul.
- Kuru, O. (2008). Myths & Legends – Living in a Fantasy 25 Oct-1 Nov Turkey- North Ireland Portadown, Sinop: LLP.
- McCaslin, N. (2000). *Creative Drama in the Classroom and Beyond*. (7th Ed.). New York: Longman, Inc.

- Metin, O., & Ünal, Ş. (2022). İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 273-294. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227356>
- Miller, C., & Saxton, J. (2004). *Into the Story: Language in Action Through Drama*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Neelands, J. (2009). Acting together: Ensembles as a democratic process in art and life. *Research in Drama and Education*. 14(2), 173–189.
- Neelands, J., & Goode, T. (2000). *Structuring Drama Work: A Handbook of Available Forms in Theatre and Drama*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Nicholson, H. (2011). *Theatre, Education and Performance*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nutku, Ö. (1998b). *Gösterim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- O'Neill, C. (1995). *Drama Worlds: A Framework for Process Drama*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Önder, A. (2002). *Yaşayarak Öğrenme İçin Eğitici Drama Kuramsal Temellerle Uygulama Teknikleri ve Örnekleri* (4. Baskı). İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Prendergast, M., & Saxton, J. (2013). *Applied Drama: A Facilitator's Handbook for Working in Community*. Chicago, IL: Intellect Books.
- Robbins, B. (1988). Creative Dramatics in the Language Arts Classroom. ERIC Identifier: ED297402.
- San, İ. (2002). Yaratıcı Drama Eğitsel-Boyutları. *Yaratıcı Drama 1985-1995 Yazılar*, Edit. Adıgüzel, H. Ö. Ankara: Naturel.
- Sepetçioğlu, M. N. (1998). *Dedem Korkutun Kitabı*. (Altıncı Baskı). İstanbul: İrfan Yayıncılık
- Siks, G. B. (1983). *Drama with Children*. New York: Harper and Row Publishers.
- Taner, H., And, M. ve Nutku, Ö. (1966). *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 251.
- Taylor, P. (2000). *Drama Classroom Action, Reflection, Transformation*. London: Falmer Press.
- Thompson, J. (1999). *Drama Workshops for Anger Management and Offending Behavior*. Philadelphia, PA: Jessica Kingsley.

- Twycross, A. & Shields, L. (2008). Content analysis. *Paediatric Nursing* 20 (6) p. 38.
- Uşaklı, H. (2023). Psikodramada Bir Kaynak: Dede Korkut Hikâyeleri. *Araştırma ve Deneyim Dergisi*, 8(1), 73-84. <https://doi.org/10.47214/adeder.1253638>
- Uşaklı, H. (2010). Forum Tiyatro ve Dede Korkut Hikayeleri Baskı ve Çıkar Dışkileri Açısından Kadın ve Erkek Hegemonya Döngüsü (Üniversite Öğrencileriyle Bir Atölye Çalışması). *Folklor Edebiyat*. 1(1).
- Van de Water, M., McAvoy, M., & Hunt, K. (2015). *Drama and Education: Performance Methodologies for Teaching and Learning*. New York: Routledge.
- Wagner, B. J. (1998). *Educational Drama and Language Arts: What Research Shows*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Way, B. (1967). *Development Through Drama*. London: Longman.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Genişletilmiş 6. Basım). Seçkin Yayıncılık: Ankara.

HÂL EKLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNE KULLANIMININ
ÇAĞATAYCA FİİLLERİN DURUM EKLİ
TAMLAYICILARININ TESPİTİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF THE SUBSTITUTION OF CASE AFFIXES
ON THE DETERMINATION OF CASE AFFIXED
COMPLEMENTS OF CHAGATAI VERBS

Merve KOLİKPİNAR¹

Özet

Türkçede bazı fiiller, cümle içerisinde anlamlarının tamamlanabilmesi için tamlayıcı öğeler almaya ihtiyaç duyar. Tamlayıcı almayan fiiller tamlayıcısız fiillerdir ve eylemin gerçekleşmesi için özne yeterlidir. Ancak tamlayıcılı fiiller, belirli bir anlamı ifade etmek için belirli öğelerle birlikte kullanılırlar. Fiil tamlayıcısı ya da istem olarak adlandırılan bu öğeler ile fiiller arasındaki ilişki ise isim durum ekleri aracılığıyla kurulur. İşlevlerinden biri de isimleri fiillere bağlamak olan isim durum ekleri ilişki kurdukları fiillerin anlamlarına doğrudan etki eder.

Türk dilinin önemli meselelerinden birisi de isim durum eklerinin zaman zaman başka bir durum ekinin işlevini üstlenerek birbirlerinin yerine kullanılmasıdır. Bu konuda çalışmalar yapan araştırmacılar, bir durum ekinin başka bir durum ekinin işleviyle cümlede yer alabildiğini ve cümlelerin anlamına doğrudan etki ettiğini ortaya koymuştur. Çağatay Türkçesinde de karşılaşılan bu durum fiillerin durum ekli tamlayıcılarının belirlenmesinde birtakım sorunlar ortaya çıkarabilir.

Bu bildiriye, isim durum eklerinin birbirinin yerine kullanımı meselesi Çağatay Türkçesi içerisinde ele alınarak Çağatayca fiillerin durum ekli tamlayıcılarının tespit edilmesine olan etkisi araştırılacak ve örnekleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, isim durum ekleri, fiil tamlayıcıları, istem.

Abstract

Some verbs in Turkish need to take complementary elements in order to complete their meaning in the sentence. Verbs that do not take a complement are verbs without a complement and the subject is sufficient for the action to

¹ Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, mervekolikpinar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2988-5282

take place. However, verbs with complements are used with certain elements to express a certain meaning. The relationship between these elements, called verb complements or prompts, and verbs is established through noun case suffixes. Noun case suffixes, one of the functions of which is to connect nouns to verbs, directly affect the meanings of the verbs they relate to.

One of the important issues of Turkish language is that noun case suffixes are sometimes used interchangeably by assuming the function of another case suffix. Researchers who have studied this issue have revealed that one case suffix can take place in a sentence with the function of another case suffix and directly affect the meaning of the sentence. This situation, which is also encountered in Chagatai Turkish, may cause some problems in determining the case suffixed complements of verbs.

In this paper, the issue of the interchangeable use of noun case suffixes will be discussed in Chagatai Turkish and its effect on the determination of the case suffixed complements of Chagatai verbs will be investigated and tried to be revealed with examples.

Keywords: Chagatai Turkish, noun case suffixes, verb complements, valency.

Giriş

İsimlerin cümle içerisinde isimlerle veya diğer sözcük türleriyle ilişki kurabilmesi durum ekleri aracılığıyla sağlanır. Ergin, durum eklerini "ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisi" olarak tanımlar (2004, s. 121). Durum ekleri ile kurulan bu ilişki geçici olmasının yanı sıra cümledeki anlam örgüsünü de kurar (Korkmaz, 2007, s. 282). Bu nedenle cümlenin anlamına doğrudan etki etmesi bakımından önem taşıyan ve Türkçenin her devrinde rastlanan isim durum eklerinin başka bir durum ekinin işlevini üstlenmesi meselesi pek çok dil bilgisi araştırmasına konu olmuştur. Araştırmanın sınırlılıkları nedeni ile bu yazıda yalnızca Çağatay Türkçesindeki durumu değerlendirilecek ve isimlerin fiillerle kurdukları anlam ilişkisine etkisi incelenecektir.

Fiil-Tamlayıcı İlişkisi

Cümlenin anlamının tamamlanabilmesi için fiiller bazen başka öğelere ihtiyaç duyarlar. "Fiilin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan öğelere fiil tamlayıcısı denir" (Özkan, 2011, s. 512). Bazı fiiller herhangi bir öğeye ihtiyaç duymadan da anlamlarını

tamamlayabilmektedir: geliş-, olgunlaşmak- vb. Ancak bazı fiillerin anlamlarının gerçekleşmesi aldıkları tamlayıcıya bağlıdır: sor-, gel-, git- vb. Fiillerin anlamları, tamlayıcılarının aldıkları durum eklerine göre değişmektedir. Fiil ile tamlayıcıları arasındaki bu anlam ilişkisinin belirleyicisi ise durum ekleridir.

Türkçenin tarihî devirlerine ait metinler incelendiğinde fiil tamlayıcılarının aldığı durum eklerinde değişikliklerin olduğu görülmektedir. "Tarihî metinler üzerine yapılan çalışmalarda farklı sahalarda veya farklı dönemlerde fiillerin tamlayıcılarının almış olduğu eklerdeki çeşitlilik, genellikle işlev değişikliği veya ekin farklı işlevlerde kullanılması şeklinde değerlendirilmektedir" (Özkan, 2011, s. 513). Eski Türkçe fiillerin durum ekli tamlayıcıları Ertan Besli tarafından (2015), Türkiye Türkçesindeki fiillerin durum ekli tamlayıcıları ise Tahir Kahraman (1996) tarafından çalışılmıştır. Konu ile ilgili bu iki eserin haricinde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bildirinin mahiyeti göz önünde tutularak bu çalışmalara değinilmeyecektir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Muna Yüceol Özezen'in, *Türkçe Dil Bilgisinde Durum ve Tamlayıcı Konusu* isimli çalışmasına bakılabilir (2007). İsim durum eklerindeki bu çeşitlilik Çağatay Türkçesine ait metinlerde de bulunmaktadır.

İsim Durum Eklerinin Çağatay Türkçesindeki Durumu

Türkçenin tarihî devirlerine ait metinler incelendiğinde isim durum eklerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Kaymaz isim durum eklerinin Çağataycadaki özel kullanışı ile ilgili çalışmasında bu durumu örnekleriyle birlikte ele almıştır (Kaymaz, 2012). Aşağıda Çağatayca bir dinî hikâyeler mecmuasında (Kolikpınar, 2024) birbirinin yerine kullanılan isim durum eklerinden örnekler verilmiştir:

Yahn hâlin yönelme hâli yerine kullanımı:

ferzendimlerim imâm hasan ve imâm hüseyinni başım üstün olturğuzuñ (ÇBDHM, 5b/08)

“Evlatlarım İmam Hasan ve İmam Hüseyin’i başımın üst tarafına oturtun.”

oturt- fiilinin bu cümledeki anlamı göz önünde bulundurulduğunda durum ekli tamlayıcısının beklenen biçimi +Ga, +Ka yönelme durum eki ile kurulmalıdır. Ancak metinde fiilin +n belirtme durum ekli tamlayıcı aldığı görülmektedir. Metnin bağlamı göz önünde bulundurulduğunda bu ekin yönelme durum ekinin işlevini üstlendiği görülmektedir.

Belirtme hâlinin yönelme hâli yerine kullanımı:

bir küçük bala bir sürüg **koymı** bakıp yürüyüdür (ÇBDHM, 15b/05).
“Küçük bir çocuk koyun sürüsüne bakarak yürüyordu.”

bak- fiilinin +Ga, +Ka yönelme durum ekli tamlayıcı alması beklenirken bu cümlede +nI belirtme durum eki almıştır. Belirtme ekinin yönelme durum eki işleviyle kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bulunma hâlinin yönelme hâli yerine kullanımı:

ol almanı esirgep **koynunlarıda** koydılar (ÇBDHM, 86a/11).
“O elmayı saklayıp koynuna koydu.”

mi^crâc kiçesi **törtinçi âsmânda** kitap barur irdim (ÇBDHM, 104a/02)

“Miraç gecesi, gökyüzünün dördüncü katına gittim.”

Örnek olarak alınan bu cümlelerde *koy-* ve *kit-* fiillerinin tamlayıcılarının +DA bulunma durum eki aldığı görülmektedir. Cümleler anlamsal açıdan değerlendirildiğinde bulunma durum eklerinin +Ga, +Ka yönelme durum eki yerine kullanıldığı ve bu ekin işlevini üstlendiği görülmektedir.

Ayrılma inin yönelme hâli yerine kullanımı:

mâlik-i **dūzahdın** sordum bu ni kişiler turur (ÇBDHM, 46a/11)
“Cehennemın sahibine bu kişilerin kim olduğunu sordum.”

imdi **kelledin** her ni söz sorasan cevâb birür didi (ÇBDHM, 49a/02).

“Şimdi kafatasına ne sorarsan cevap verir, dedi.”

+Ga, +Ka yönelme durum ekli tamlayıcı alması beklenen *sor-* fiili bu cümlelerde +DIn ayrılma durum ekli fiil tamlayıcıları almış ve

yönelme durum eki işlevi üstlenmiştir. "Fiil-tamlayıcı ilişkisinde fiilin aldığı tamlayıcının farklı hâl eki alması fiilin anlamını da değiştirmektedir" (Özkan, 1999, s. 126). *sor-* fiili belirtme durum ekli tamlayıcı aldığı birinin veya bir şeyin hakkında bilgi edinmek için başka birine soru sormak anlamını taşıırken yönelme durum ekli tamlayıcı aldığı birine bir soru yöneltmek anlamını taşır. Ancak örnek olarak verilen cümlelerde birine soru yöneltmek anlamına gelmesine rağmen ayrılma durum ekli tamlayıcı kullanıldığı görülmektedir.

Yönelme hâlinin bulunma hâli yerine kullanımı:

halayık-ı evvelîn ve ahîrîn şahrâ-yı kıyâmetge cem^c bolğanda (ÇBDHM, 7a/01).

“Önceki ve sonraki yaratılmışlar kıyamet çölünde toplandığında...”

Örnek olarak alınan bu cümle bağlamsal olarak değerlendirildiğinde *cem^c bol-* fiilinin tamlayıcısının aldığı +Ga yönelme durum ekinin +DA bulunma durum eki işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

Bütün bu veriler değerlendirildiğinde fiil tamlayıcılarının aldığı durum eklerini değerlendirirken anlamın mutlaka göz önünde bulundurulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Türkçede bazı fiiller anlam olarak tamamlanabilmek için tamlayıcılara ihtiyaç duyarlar. Fiil-tamlayıcı ilişkisi ise isim durum ekleri aracılığıyla sağlanır. İşlevlerinden biri fiiller ile tamlayıcıları arasındaki ilişkiyi kurmak olan isim durum eklerinin Türkçenin tarihî devirlerinde birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu tarihî metinler anlamsal olarak değerlendirildiğinde durum eklerinin birbirlerinin yerine kullanılırken yerine kullanıldığı ekin işlevini kazandığı görülmektedir. Bu çalışmada isim durum eklerinin Çağatay Türkçesindeki durumu irdelenmiş ve fiiller ile olan ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

İsim durum eklerinin birbirinin yerine kullanımı Çağatay Türkçesindeki fiillerin aldığı durum ekli tamlayıcıların belirlenmesinin önünde bir problem teşkil edebilir. Bu nedenle durum ekli tamlayıcılar tespit edilirken isim durum eklerinin cümle içinde hangi işlevde kullanıldığı, fiili anlam olarak tamamlarken başka bir durum ekinin yerine kullanılıp kullanılmadığı ölçüt olarak alınmalıdır.

Kısaltmalar

ÇBDHM Çağatayca Bir Dinî Hikâyeler Mecmuası

Kaynaklar

- Besli, E. (2015). *Eski Türkçe fiillerin durum ekli tamlayıcıları*. Akademi Titez Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*. Bayrak.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki fiillerin durum ekli tamlayıcıları*. Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, Z. (2012). Çağatay Türkçesi metinlerindeki atasözleri varlığı. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (s. 2363-2395). Türk Dil Kurumu.
- Kolıkpınar, M. (2024). *Çağatayca bir dinî hikâyeler mecmuası*. İhlamur.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özkan, A. (1999). Türkçede fiil-tamlayıcı ilişkisi ve fiillerin istem değiştirmesi. *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları 1*, 125-143.
- Özkan, A. (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki bazı fiillerin hâl ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler. *Turkish Studies*, 6(1), 512-522.
- Yüceol Özezen, M. (2007). Türkçe dil bilgisinde durum ve tamlayıcı konusu. *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten*, 145-164.

OSMANLI DEVLETİ İLE BUHARA HANLIĞI ARASINDA ELÇİLER İLE GÖNDERİLEN HEDİYELER (1690-1712)

GIFTS SENT BY AMBASSADORS BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE KHANATE OF BUKHARA (1690-1712)

Hanife ALACA¹

Özet

Hediyeleşme, tarih boyunca devletlerarasında diplomatik, ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan iyi münasebetler kurup bu ilişkileri pekiştirmek amacıyla devlet geleneklerinde yer alan önemli bir unsurdur. Birçok Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Ortaçağ Türk Devletleri'nden Buhara Hanlığı ve Osmanlı Devleti arasında da bu geleneğin devam ettiğini görmekteyiz. Bilindiği üzere, elçilerin mektup ile birlikte hediye getirmeleri alışlagelen bir durumdur.

Osmanlılar da bu minvalde padişah değişikliği, zafer tebriği, barış şartlarını görüşmek gibi çeşitli sebeplerden dolayı payitahta elçiler teaddisiyle ikili ilişkilerin sürdürülmesi sağlanmıştır. Bu doğrultuda elçiler Osmanlı sınırlarına girdiği andan itibaren misafir kabul edilip, can güvenliği ve iaşeleri devlet tarafından karşılanırdı. Elçilerin padişah huzuruna kabul edilmeleri için belirli kaideler söz konusuydu. Elçilerin kabul esnasında maiyetinde getirdiği mektup ile birlikte hediyelerini de hükümdara sunarlardı. Bu diplomatik hediyeler devletlerarası ilişkilerin sağlanmasında önemli rol oynardı.

Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin başlangıcı 16. Yüzyılın başlarında olduğu görülse de dönem kaynaklarında iki devlet arasında gidip gelen elçilerin mahiyetinde getirdiği hediyeler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde bu hususta bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda, çalışmaya konu olan 1690-1712 tarihler arasında elçilerin getirmiş olduğu armağanlar hakkında bilgiye rastlanmaktadır.

Bu çalışmada, Osmanlılar ile Buhara Hanlığı arasında 1690-1712 yıllarında elçi kabullerinde sunulan hediyeler ele alınacaktır. Bunlardan ilki,

¹ Doç. Dr., Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, h.alaca67@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8243-7278.

Osmanlı hükümdarı II. Ahmed'in Mustafa Çavuş adındaki bir elçiyle 1690-1691 yılında Buhara hükümdarı Sübhan Kulu'na gönderdiği mektup ve hediyelerdir. Diğer, 1712 yılında Astrahanlılar'ın son hükümdarı Ebulfeyz Han (1711-1747)'nin Osmanlı Devleti'ne elçilik sefaretini ile birlikte sunduğu hediyeleri içermektedir. Son olarak, Buhara hanı Ebulfeyz Seyyid Muhammed Han'ın elçisi Nimetullah Efendi yediyle Osmanlı padişahının huzuruna gelen elçinin getirdiği mektup ve hediyeler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Buhara, Diplomasi, Hediye

Abstract

Gift-giving is an important element in state traditions throughout history, with the aim of establishing and strengthening good diplomatic, economic, political and cultural relations between states. As in many Turkish-Islamic states, we see that this tradition continued between the Bukhara Khanate and the Ottoman Empire, which were medieval Turkish states. As is known, it was customary for ambassadors to bring gifts along with letters.

In this context, the Ottomans maintained bilateral relations by sending ambassadors to the capital for various reasons such as a change of sultan, congratulations on victories, and discussing peace terms. Accordingly, ambassadors were considered guests from the moment they entered the Ottoman borders, and their life security and provisions were provided by the state. There were certain rules for ambassadors to be accepted into the presence of the sultan. During the acceptance, ambassadors would present their gifts to the sultan along with the letters they brought with them. These diplomatic gifts played an important role in establishing relations between states.

Although the beginning of diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Khanate of Bukhara is seen in the early 16th century, no information has been found in the period sources about the gifts brought by the ambassadors who went back and forth between the two states. However, there is information on this subject in later periods. In this context, there is information about the gifts brought by the ambassadors between the years 1690-1712, which is the subject of the study. This study will examine the gifts presented during the receptions of ambassadors between the Ottomans and the Khanate of Bukhara in 1690-1712. The first of these is the letter and gifts sent by the Ottoman ruler Ahmed II to the ruler of Bukhara, Subhan Kulu, in 1690-1691 through an ambassador named Mustafa Çavuş. The other includes the gifts presented by the last ruler of the Astrakhanids, Ebulfeyz Khan (1711-1747), together with the embassy to the Ottoman Empire in 1712. Finally, the letters and gifts brought by the ambassador of the Bukhara Khan Ebulfeyz Seyyid Muhammed Khan, Nimetullah Efendi, who came to the presence of the Ottoman Sultan with seven will be discussed.

Keywords: Ottoman, Bukhara, Diplomacy, Gift

Giriş

Türkler tarih boyunca geniş bir coğrafyada birçok devlet kurmuşlardır. Türkler, Türkistan'dan, İran'da Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afrika'da dâhil Pamir ve Hindikuş-Kunlun dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tung-huang bölgesine, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile birlikte Güney Sibirya'yı içine alan, batıda Ural Dağları ile Volga ırmağının Hazar Denizi'ne ulaştığı yere kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir (Taşağıl, 2012, s.556). Özbekler de bu Türk toplulukları içerisinde yer alan önemli bir zümre olmuştur. Türkistan adı, Orta Asya'da yaşayan Türklerin yaşadığı bölgeyi tanımlamak için eskiden beri kullanılmıştır (Taşağıl, 2012, s.556). Bu coğrafyada bulunan hanlıkların en köklü ve en önemlisi olan Buhara Hanlığı Özbeklerin parçalanması sonucunda Muhammed Şeybani Han liderliğinde, XVI. yüzyılda bağımsızlığını ilan etmiş ve Zarafşan Irmağı havzasındaki büyük bir vahada hüküm sürmeye başlamıştır (Özkan, 2021, s.32).

Buhara Hanlığı, diğer Türk-İslam devletleri ile kurduğu diplomatik ilişkilere önem vermiştir. Bilindiği üzere, devletlerarası iletişimin önemli bir unsuru olan hediye, elçiler ile birlikte gönderilirdi. Elçilerin padişah huzuruna kabullerinde belirli kurallar bulunmaktaydı. Bu kurallardan en önemlilerinden biri, elçinin geldiği devletin hükümdarından padişaha hitaben yazılan bir mektup ile birlikte hediyeler getirme şartıydı. Diplomatik hediyeler devletlerin gücü oranında olmakla birlikte devletin kültürel çeşitliliğini yansıtması açısından da son derece önemliydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasında diplomatik ilişkilerde de hediyeler gönderilmesi söz konusudur.

Bu çalışmada, 1690-1712 yıllarında iki ülke hükümdarları arasındaki hediyeler ve hediyelerin türleri ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti ve Buhara Hanlığı Arasında Elçiler ile Gönderilen Hediyeler

Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki ilk diplomatik ilişkilerin Osmanlı hükümdarı I. Selim döneminde başladığı bilinmektedir. I. Selim'in Çaldıran Savaşı öncesi ittifak arayışlarına girmesi iki devlet arasında ilk resmi temasların kurulmasına neden olmuştur. I. Selim, bu savaştan önce Şeybânîler hükümdarı Ubeyd Han'a, Seyyid Muhammed Han aracılığı ile 1514 tarihli bir name göndermesi ilk resmi temaslar başlamıştır (Feridun Bey, 1849, s. 415; Uzunçarşılı, 1982, s. 252-253). Genel itibarıyla bu ilişkilerin temel konusu Safevi Devleti'dir. Bu devletin kurulması hem Osmanlı Devleti hem de Buhara Hanlığı için potansiyel tehdit oluşturmaktaydı. Bu tehdide karşı yapılacak işbirliğinin yanı sıra hac meselesi ve Buhara Hanlığı'nda yaşanan taht kavgaları bu diplomatik ilişkilere konu olmuştur. Bununla birlikte fetihname ve taç giyme merasimi nedeniyle de mektuplar gönderilmiştir. I. Selim'den sonra Osmanlılar halifeliği de temsil ettiği için bu münasebetlerin devamlılığı özellikle Buhara hanları için ayrı bir önem de taşımaktaydı. I. Selim döneminde olduğu gibi Osmanlı Devleti ile Buhara hanları arasındaki diplomatik ilişkiler devletlerin son zamanına kadar devam etmiştir.

Hükümdarlar özellikle barış zamanlarında birbirlerinin eşit olarak kabul etmişler ve birbirlerine eşit şekilde hitap etmişlerdir (Kılıç-Schubel, 1999, s. 436). Osmanlı ve Buhara arasındaki mektuplar incelendiğinde kullanılan diplomatik dilin genel olarak Türkçe bazen Farsça ve az sayıda da Çağatayca olduğu tespit edilmiştir.²

Osmanlı Hükümdarı II. Ahmed'in Buhara Hükümdarı Sübhan Kulu'na Gönderdiği Hediyeler:

² Bkz. Feridun Bey. (1849). Münşaatü's-Selatin. *Takvimhane-i Amire*. c. 1, İstanbul; BOA, A.DVNSNMH.d., nr. 2, 3,5.

Osmanlı hükümdarı II. Ahmed, Mustafa Çavuş adındaki bir elçilik heyetini Buhara hükümdarı Sübhan Kulu'na göndermiştir. Bu elçilik ile ilgili dönem kaynaklarından Tezkire-i Mukîm Hanî ve Muhîtü't-Tevârîh'te adlı eserlerde bilgiler verilmiştir. Bu eserlere göre Mustafa Çavuş'un Sübhan Kulu huzuruna kabul edilmesi H.1102 (M.1690-91) yılı olarak belirtilmiştir (Muhammed Yusuf, 2022, s. 101; Muhammad Amin, 2014, s. 263). Tezkire-i Mukîm Hanî eserinin yazarı Muhammed Yusuf Münşî bu mektubun tamamına yer vermiştir. Mektuba göre II. Ahmed, Osmanlı Devleti'nin Batı ve Avrupa cephesindeki mücadelelerden bahsetmektedir. Aslında bu mektubun amacı Safevilere karşı yapılacak olan herhangi bir seferde padişahın Buhara Hanlığı'nı yanında görmek istemesidir.

Gelenek olduğu üzere hükümdarlar mektubun yanında hediyeler de göndermiştir. Tezkire-i Mukîm Hanî adlı eserde Mustafa Çavuş vasıtasıyla Osmanlı Hükümdarı II. Ahmed tarafından Buhara Hanı Sübhan Kulu'ya Arap atları, nefis çeşitli mücevherler getirdiğini belirtmektedir. Bunlara ilaveten rengârenk kumaşlar ve büyük padişahlara layık başka armağanlar da gönderdiği bilgisini vermiştir. Sübhan Kulu ise buna mukabil gelen Osmanlı elçisini izzet ve ikramlarda bulunmuştur (Muhammed Yusuf, 2022, s. 102-104).

Muhîtü't-Tevârîh'te yine bu sefaretle ilgili bilgiler mevcuttur. Ancak mektup ve getiren hediyeler ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Sadece, Osmanlı elçisi Mustafa Çavuş ile birlikte Kaşgar Valisi Muhammed Emin Han'ın elçisinin aynı zamanda Sübhan Kulu huzuruna vardığı bilgisi mevcuttur. Buna ilaveten Mustafa Çavuş'un bir sene başkent Buhara'da kaldığı belirtilmiştir. Mustafa Çavuş geri dönerken Sübhan Kulu Osmanlı elçilik heyetine cevaben Mümin Bey Yabu ismindeki elçisini Osmanlı'ya bu heyet ile birlikte göndermiştir. Mümin Bey Yabu maiyetinde Buhara'ya özgü tansukat³ da gönderildiğini belirterek, bu hediyeler hakkında ayrıntılı bilgi

³ Tansuk: Nefis, harika, şaşalı, nadir yeni ve acayip anlamlarına gelmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Doerfer, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. c.II. Wiesbaden. s.570. Tansukat ise tansukun çoğuludur.

vermemiştir (Muhammad Amin, 2014, s. 263). Muhîtu't-Tevârih'te, Mustafa Çavuş yaklaşık bir sene Buhara'da kaldığını belirttiğinden yola çıkarak, Mustafa Çavuş ile Mümin Bey Yabu'nun Buhara'dan Osmanlı'ya doğru yola çıkmaları tarihi H. 1103 (M. 1691-92) yılına denk gelmektedir (Muhammad Amin, 2014, s. 263).

Buhara Hükümdarı Seyyid Ebulfeyz Han'ın Osmanlı Hükümdarı III. Ahmed'e Gönderdiği hediyeler;

Buhara Hanı Seyyid Ebulfeyz Han (Hâkimiyet yılları: 1711-1747)'nin H.1124 senesi Cemaziye'l-ahir ayının guresinde⁴ (6 Temmuz 1712) Osmanlı padişahı III. Ahmed, Muhammed Samî' adındaki elçisiyle mektup göndermiş ve bununla birlikte hediyelerini sunmuştur (BOA, A.DVNSNMH.d.,nr. 6, s. 277-278). Elçi ile gönderdiği namede Ebulfeyz Han, Kızılbaşların bulunduğu coğrafya yani İran'ın Buhara'nın eline geçmesi gerektiğini böylece Hac vazifesi daha güvenli hale getirebilmesini bununla da İslam dini vazifesini yerine getiren Müslümanların daha güvenli olacağını bildirmiştir. Han, bu niyetle elçi ile birlikte toplam sayısı doksan dokuz olan başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere şal, sarık, kemer-bend türü hükümdara özel hediyeler bunların yanı sıra türlü türlü kumaşlar, kağıt, bıçak ve değerli binek hayvanları takdim etmiştir. Bu hediyelerin toplam sayısı doksan dokuzdur. Bunların detayları ve sayıları mektupta geçtiği şekilde şu şekildedir:

Mushaf-ı Şerif (Kur'an-ı Kerim): Bir Cild
Kemer-bend (Kemer), Şâl: Altı Aded
Dastar-ı Hindî (Hind Sarığı): Altı Kıt'a
Elvan-i Kutnî-i Hindî (Rengarenk Hint Keteni): On Yedi Donluk
Boğası (Astarlık bez): Altı Donluk
Alaca (Rengarenk ipek kumaş): Bir Donluk
Semerkandî Kağıd: Kırk Dört Deste
Bıçak, Sâde: Dokuz Sap

⁴ Gurre: Yeni başlayan ay. Bkz. Sami, Ş. (2001). Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yay. İstanbul. s.965.

Deve: Üç Re's

Al Çâpkûn (Çapkın: Çok yürüyen ve çok koşan at): Bir Re's

Siyah Çâpkûn: Bir Re's

Kır Çâpkûn: Bir Re's

Kula Çâpkûn: Bir Re's

Alyağız Çâpkûn: Bir Re's

Eşheb Kır Çâpkûn: Bir Re's

Buhara hanı Ebulfeyz Seyyid Muahmmmed Bahadır Han H. 1125 senesi Ş. (Şaban) ayının başlarında (Ağustos 1713) Osmanlı hükümdarı III. Ahmed'e elçi olarak büyük şeyhlerden Nimetullah Efendi'yi göndermiştir (BOA, A.DVNSNMH.d.,nr. 6, s. 296-297). Osmanlı padişahının huzuruna gelen adı geçen elçi getirdiği mektupta Ebulfeyz Han, duyulan haberlere göre Ruslar ve Kalmukların Müslümanlar'a düşman kesildiklerini, bunun doğru olup olmadığını, eğer haber doğruysa ona göre tedbir alacaklarını belirterek, haberin doğru olması durumunda aynı dine mensup olduğumuz için Osmanlı hükümdarının da aynı görüşte olması şartıyla beraber hareket etmelerini ve ortak tehdidi ortadan kaldırmaları hususunda Osmanlı padişahından yardım istemiştir. Elçi ile birlikte Osmanlı hükümdarına sunulan hediyeler toplan yirmi iki adet olan başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere sarık, çeşitli keten kumaşlar, kemer ve değerli binek atlar gönderdiği görülmektedir. Bunların detayı aşağıda belirtilmiştir:

Mushaf-ı Şerif-i Sağir: 1 Kıt'a

Hünkârî Destar: 5 Aded

Taraklı Kutnî : 2 Aded

Çiçekli Kutnî: 2 Aded

Çeşm-i Bülbül Kutnî: 1Aded

Hindî Kemer-i Müsevved: 3 Aded

Beyaz Çiçekli Hindî: 3 Aded

Demir Kırat Çapkûn: 1 Re's

Demir Gökkır Bargir Çapkûn: 1 Re's

Kır Bargir Çapkûn: 1 Re's

Doru At: 1 Re's

Demir Kır Bargır: 1 Re's

İki devlet arasındaki elçilik münasebetlerinde görüldüğü üzere elçilik ile hediyeler gönderilmiştir. Bu çalışmada hediyelerin türü ve sayıları belirtildiği için önem arz etmektedir. Bu da dönemin siyasi ilişkileri hakkında bir nebze de olsa ışık tutması açısından önemlidir.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Buhara arasındaki mektupların içeriği savaş zamanında birlikte hareket etme olarak ele alınabilir. Aynı dine mensup ancak coğrafi olarak birbirine uzak iki ülke arasındaki diplomatik ilişkide bir vasıta olarak kullanılan hediyeleşme başta İran olmak üzere Rusya ve Kalmaklara karşı ortak çıkarlar doğrultusunda birlikte hareket etme, işbirliği ve dostluğu geliştirmek amacıyla kullanılmıştır.

Hediyeleşme bir taraftan ülkeler arasındaki dostane ilişkileri geliştirmek diğer taraftan güç ve zenginliğin bir göstergesi olarak görüldüğü için, hediyeler hükümdarlara layık en değerli eşyalardan seçilmiştir. Buhara'dan gelen hediyeler at, kâğıt, binek hayvanlardan at ve deve ile değerli kumaşların önemli yer tuttuğu görülmektedir. Bu atlardan daha çok çâpkûn-çâpkın denilen hızlı koşan atlar hediye gönderilmesi tercih edilmiştir. Kumaşlardan daha çok Hindistan'da istihsal edilen kumaşların rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın gönderdiği hediyeler ise Arap atları, nefis çeşitli mücevherler ve rengârenk kumaşlardır.

Kaynaklar

- BOA, DVNS. NMH. d.nr.,6.
Doerfer, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. c.II. Wiesbaden. s.570-573.
Feridun Bey. (1849). Münşaatü's-Selatin, *Takvimhane-i Amire*, c. 1. İstanbul.
Kılıç-Schubel. N. (1999). XVI. Yüzyıl Avrasya Dünyasında Bölgesel Birlik ve Çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevî ve Hind-Babürlü İmparatorlukları: Bütünsel Bir Yaklaşım. Osmanlı. c.1. *Yeni Türkiye Yayınları*. Ankara. 431-440.
Muhammad Amin b. Mirza. (2014). Muhit Al-Tavarikh. c.4. Brill. Boston.
Sami, Ş. (2001). Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yay. İstanbul. s.965.

- Taşığıl, A. (2012). Türkistan. TDV İslâm Ansiklopedisi. c.41. İstanbul. 556-560.
- Özkan, M. (2022). Buhara Hanlığı (1500-1920). *Selenge Yay.* İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1982). Osmanlı Tarihi. c.3, *TTK*, Ankara.
- Yusuf, M. M. (2022). Tezkire-i Mukîm Hanî. (Çev. Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz). Selenge Yayınları. İstanbul.

THE AWAKENING OF EDNA AMID THE STRICT CODES OF PATRIARCHY

ATAERKİL DÜZENİN KATI KODLARI İÇİNDE EDNA'NIN UYANIŞI

Vedi AŞKAROĞLU¹

Abstract

Human society and civilization have been based on the shifts of power relations since the early times of human history. As far as it is known, various systems have been constructed so far, some of which have been destroyed while others still maintain their existence. Among them have been Slavery, Feudalism, Capitalism, and even Communism. In addition to the power relationship based on economic conditions, and the resultant classes, gender roles and women's positions have been both the defined and the defining elements. In time, women's liberation movement emerged, gained momentum and evolved into various forms in line with social, economic, cultural and scientific factors. One of these movements is First Wave Feminism, followed by Cultural Feminism. This study aims to examine Edna Pontellier, the female protagonist of *The Awakening*, a novel by the American author Kate Chopin, in the light of First Wave Feminism period and to find out how much she might be regarded as a representative of the movement. For this purpose, firstly the relationship between Enlightenment and First Wave Feminism will be discussed theoretically, and then Cultural Feminism, which is rooted in the First Wave Feminist Movement will be analyzed in terms of the principles set by the defenders of the movement. Following the theoretical discussions and comparative analysis, Edna will be evaluated according to the principles put forward by the forerunners of these movements. Her conditions as a married woman with children, her choices, emotions, decisions, questions, discoveries and final actions will be evaluated with a view to awakening theme.

Keywords: Patriarchy, First Wave Feminism, Cultural Feminism, Edna Pontellier, *The Awakening*.

¹Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, vaskaroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7060-4139

Özet

İnsanın kurduğu uygarlıklar insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren güç ve iktidar ilişkilerindeki değişimlere bağlı olarak şekillenmiştir. Toplumlar yıkılmış bazıları ise hala varlığını sürdüren çeşitli yönetim sistemleri olmuştur. Bunların arasında Köleci toplum, Feodalizm, Kapitalizm ve Komünizm sayılabilir. Ekonomik koşullara ve bunların etkisi ile ortaya çıkan sınıflara dayalı güç ve iktidar ilişkilerine ek olarak, cinsiyet rolleri ve kadınların toplumsal konumları uygarlıkların tanımladığı ve uygarlıkları tanımlayan unsurlar olagelmıştır. Tarihsel süreçte kadınların özgürleşme akımları ortaya çıktı, belirli olaylarla ivme kazandı ve sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel etkenlere uygun şekilde farklı biçimlere evrildi. Bu akımlardan birisi Birinci Dalga Feminizm olarak bilinir ve ardından Kültürel Feminizm gelir. Bu çalışma, Amerikalı kadın yazar Kate Chopin'in The Awakening (Uyanış) adlı romanının baş kişisi Edna Pontellier'nin Birinci Dalga Feminizm ışığında incelemesini yapmayı ve onun bu akımı ne derecede temsil ettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Buna göre, ilk olarak Aydınlanma ile Birinci Dalga Feminizm arasındaki ilişki kuramsal olarak tartışılacak ve sonra Kültürel Feminizm, savunucularının ortaya koydukları ilkeler doğrultusunda çözümlenecektir. Kuramsal tartışmalar ve karşılaştırmalı çözümlenmelerden sonra, akımların öncüleri tarafından ortaya konulan düşüncelere göre Edna'nın değerlendirmesi yapılacaktır. Evli ve çocuklu bir kadın olarak içinde bulunduğu koşullar, yaptığı seçimler, duyguları, verdiği kararlar, yaşadığı sorgulamalar, keşifleri ve nihai eylemleri uyanış izleği odağında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ataerkillik, Birinci Dalga Feminizm, Kültürel Feminizm, Edna Pontellier, The Awakening (Uyanış).

Introduction

Women's position in the public and private sphere has been a topic of discussion over centuries. Before the Age of Enlightenment, lots of theorists, scientists and philosophers, almost all of whom were men, thought that women should be identified with private sphere like the house and should not interfere in public matters. This judgement comes from men's deep-rooted idea that women have no capacity to be actively productive in public issues which requires a high level of reasoning. Besides, for a man, a woman behind him as a supplier for all of his sexual and non-sexual desires can be more preferable. First Wave

Feminists who were inspired by the Enlightenment philosophy and “Natural Rights” concept which emphasizes human’s equality, began to question the idea of equality with men in all domains of life. In consequence, they discovered that women’s secondary and inferior position in the society and at home does not stem from their supposedly mental or physical inabilities but their conscious exclusion by the patriarchal society in every aspect of life. Women were made / rendered invisible / insignificant throughout the history, and the first goal of First Wave Feminists was to make women visible again in the eyes of society. Thus, this wave of feminism is often associated with public improvements. Edna Pontellier, the female protagonist of *The Awakening* by Kate Chopin, is, to a certain extent, a reflection of the approach exhibited by First Wave Feminism movements. As such, she can be regarded as an untraditional woman protagonist with her sense of freedom and individuality. In fact, her awakening as a woman goes beyond Liberal First Wave Feminism and might better fit into Cultural Feminism. This study aims to examine Edna Pontellier in the light of First Wave Feminism period and to find out how much she might be regarded as a representative of the movement. For this purpose, firstly the relationship between Enlightenment and First Wave Feminism will be discussed theoretically, and then Liberal and Cultural Feminism, which are rooted in the First Wave Feminist Movement will be analyzed in terms of the principles set by the defenders of the movements. Following the theoretical discussions and comparative analysis, Edna will be evaluated according to the principles put forward by the forerunners of these movements. Her conditions as a married woman with children, her choices, emotions, decisions, questions, discoveries and final actions will be evaluated in the light of awakening theme.

Enlightenment and the First-Wave Feminism

First Wave Feminism is accepted to have started in the second half of the 19th century and lasted until the first half of the 20th century. What makes it different from the other feminist movements is that it is tightly associated with the Enlightenment, as it creates a basis for its argument in the form of mind, reason, questioning, and logic.

Enlightenment gave rise to many reformist ideas which transformed the social, economic, scientific, cultural and political structure of Europe between 17th and 18th centuries. Human's reasoning faculty became an essential means for attaining universal knowledge. Before Enlightenment, also called the Age of Reason, it was widely believed that the whole purpose of the human race in this world had already been drawn by the God and its mighty messengers, namely prophets, saints and clergymen, and that purpose was solely getting prepared for the afterlife because mortal world is transitory and unreal. This scholastic philosophy maintained its rule and power until the Reformation. Humanism and Secularism emerged as powerful philosophies based on the replacement of metaphysical approaches by scientific and materialistic ones supplied by Renaissance and Reformation. Both these movements paved the way for Enlightenment, and new scientific inventions shaped this period. Isaac Newton's new laws which explained the physical world order in some basic simple rules inspired philosophers. Just as Newton did, philosophers also concluded that every concept could be expressed in basic principles and humanity could attain almost all types of knowledge and remedies for the problems they had by the means of reason. Thus, human race realized their own potential, and instead of afterlife they started to focus on the physical, social, and cultural world and its resources. Reason and logic became the two pillars of human comprehension, and thus the symbols of his/her superiority. The fact that humans have reasoning faculties meant that they could be both unique and equal to each other. Thus, in Enlightenment period, people started to think that they had some natural rights just as they are humans. In Declaration of Independence in the USA (1776), these rights are expressed as: All men are created equal; they are endowed by their Creator with certain unalienable rights; among these are life, liberty, and the pursuit of happiness (Jefferson, 1952). However, as the Declaration suggests, these equal rights were only granted to men and not to women. The starting point of the First Wave Feminism is linked to the discriminative patriarchal definitions such as the one above, which clearly neglects the "other half" of the humanity. One of the pioneers of First Wave feminism Mary

Wollstonecraft explains this situation in her famous study *A Vindication of the Rights of Women* by asking: “Who made man the exclusive judge, if woman partake with him the gift of reason?” (Wollstonecraft, 1792: 36). The answer lies in the fact that men actually did not consider women as reasonable creatures by nature. Even worse, most prominent male figures of the Enlightenment also shared this biased idea. One of them is Jean-Jacques Rousseau, who is accepted one of the founders of Enlightenment philosophy. As Wollstonecraft makes a reference to his thoughts about women, Rousseau alleges that; “Women and men were made for each other; but their mutual dependence is not the same. The men depend on the women only on account of their desires; the women on the men both on account of their desires and necessities: we could subsist better without them than they without us. For this reason, the education of the women should be always relative to the man. To please, to be useful to us, to make us love and esteem them, to educate us when young and take care of us when grown up, to advise, to console us, to render our lives easy and agreeable.” (Wollstonecraft, 1792: 42). These ideas of Rousseau’s reflect how women were subordinated and rendered inferior in the eyes of men, and how they were reduced to an object of desire as a wife, house-server, and child-carer. As explained by Rousseau, women existed only for men just to reinforce men’s superior position by supporting him sexually, physically, mentally and emotionally. As it can be seen, any occupation related to reason cannot be associated with women, the “less reasonable sex”, as this distinctive power of the human race is only defined to be present and abundant in men, which makes them naturally privileged. First Wave Feminists criticized such a degrading and even insulting approach, which looks down on women because of their allegedly weak disposition. They counter-argued that women’s ability to use their own minds had been intentionally prevented by patriarchal order for centuries. The Declaration of Sentiments (1848), a document drawn up by Elizabeth C. Stanton and her friends, defines this situation as: “The history of mankind is a history of repeated injuries and usurpations on the part of man toward woman, having in direct object the establishment of an absolute tyranny

over her” (Stanton, 1889:70). In fact, this document and all the subjects that it touches on is a comprehensive proof of how women have been subordinated. At that time, women had no voice in law, in divorce, in having property or education; however, they were responsible for all the difficult duties as housewives and mothers. Feminists declared that features which were associated with women, such as innocence, docility, patience, obedience etc. are not their innate characteristics but rather a tool of exploitation devised by men for the interests and comfort of men. Women are only raised and educated by their mothers and fathers (and the society in general) with the religious, social and cultural codes to serve men in their lifetime; so, their occupations were rather limited and based on drawing the attention of men, who would be their protectors and masters. They were never encouraged to use their reason or provided with a facility to have education, and this caused widespread ignorance. As they were regarded as ignorant, they could not say anything serious on public matters. Keeping in mind the lack of education of women and their positioning as servers of men in the roles of housewives and mothers, First Wave Feminists primarily aimed to make women visible in the eyes of society by making them “proper citizens” through education. As Sarah Grimke writes on the Letters on the Equality of Sexes, women’s education consisted of “chemistry enough to keep boiling, and geography enough to know the location of the different rooms in her house” (Grimke, 1838:60). As can be seen, acquisitions of First Wave feminism were public-focused rather than personal. In the First Wave Feminism, women tried to make themselves closer to men’s privileged positions in the society instead of liberating themselves totally as free individuals. Therefore, they attempted to create an existential space in the assumed men’s region, in the public sphere.

Cultural Feminism

Cultural Feminism is another theory which evolved like Liberal Feminism. Just as Enlightenment influenced Liberal Feminists, Romanticism influenced Cultural Feminists. For instance; Margaret Fuller (1845) finds Liberal Feminism mechanical as regards its

perception and definition of knowledge and freedom. As a Romantic, Fuller (1845) emphasizes the importance of personal space and defends that individuals should improve themselves in this sphere at first. Every factor or mechanism, including the state and its apparatus, which may hinder improvement must be questioned. For Liberal Feminists, rather than being a hinder, the state must be a guarantee for their struggle of equality; so they do not oppose or aim to do away with the state but try to reform it. Fuller (1845) also thinks that improvement is an inner force every woman has, and she claims women can discover this force by means of their greater perceptive capacity than men; “The electrical, the magnetic element in a woman has not been fairly brought out at any period. Everything might be expected from it; she has far more of it than a man” (Fuller, 1845:91). Accordingly, women should realize their own positions and secondary roles by paying attention to their intuitions, an approach completely strange for Liberal Feminism, and first Liberal Feminists particularly. In contrast, the forerunner Liberal Feminist Mary Wollstonecraft focuses upon the concept of universal truth which women can comprehend by using their reason and not by personal intuitions. Nevertheless, Cultural Feminists think that personal improvement will eventually lead women to the same ideal, a matriarchal order. A matriarchal order which is totally the opposite of patriarchal one is the ultimate ideal of the Cultural Feminists. For them, patriarchal order brings nothing more than war, destruction and exploitation, which are features reflecting the true savage essence of men. On the contrary, women’s nature is optimistic and peaceful; so women’s order will turn the world into a better place for both women and men. When Elizabeth C. Stanton defines future matriarchal society she says: “The true woman is as yet a dream of the future. A just government, a humane religion, a pure social life await her coming. Then and not till then, will the golden age of peace and prosperity be ours.” (Davis, 2008: 217). Cultural Feminists also question marriage and religion as oppressive institutions. Elizabeth Cady Stanton and her friends claim that a married woman is “civilly dead” (1889:71). According to this idea, marriage also erases women’s humanly aspects and personality; when a woman gets married, she becomes a property

of her husband. During the time of Cultural Feminists, women were not allowed to have education or work. They did not have a chance to climb the ladder of social hierarchy just because of their gender and the social roles attributed to them. As a woman would lose her attractiveness in her husband's eyes after a while, she became functionless in life, apart from her duties such as house-caring and motherhood. Instead of the reasoning and judgemental skills, she was always forced to improve her feminine / sexual appearance; thus, when she encountered a problem which required thinking and practical skills, she would immediately fail. Religion is another institution where patriarchy imposes the superiority of men over women, with its teachings, moral and miracle stories, practices and punitive codes. Cultural Feminists think that religious practises reinforce women's inferior position. They claim that Christianity was distorted by patriarchy and made women dependent on men in almost all aspects of their lives. Therefore, Cultural Feminists rejected the practices and rituals of Christianity and they focused on the more egalitarian aspects of the Bible. They criticized religious narratives which indicate women's dependence on men, such as God's creation of Eva from Adam's rib; instead, they focus on other propositions, such as God's making of all humanity - including women - in its own image. Some of these early Cultural Feminists even advocated that motherhood and fertility are divinely granted abilities, which is also criticized by Modern Cultural Feminists.

Edna Pontellier in the Light of First Wave Feminism

Edna Pontellier is the main female character in *The Awakening*, a novel by Kate Chopin and she reflects the problematic issues questioned and brought to the fore by First Wave Feminism. When Edna Pontellier is examined according to the principles developed by Liberal Feminist Theory, one can see that her entrapment in her life partly originates from social structure of her time. Firstly, it must be noted all the female characters in the novel involving Edna are introduced with their husbands' surnames, such as Mrs. Pontellier, Madame Ratignolle or Madame Lebrun. This is a sign of women's lack of identities and it makes women feel like their husbands' properties.

Additionally, the approaches and perception of social roles on the part of the male characters aggravate the inferiority imposed by the patriarchal society. Mr. Pontellier's attitude toward Edna is one example of this situation. He seems like a decent man treating Edna with love, warmth and understanding; however, it can be understood that Edna is just another precious possession that he likes to display, just an aesthetic part of his wealth. When Edna gets sunburned, he looks at her "as one looks at a valuable piece of personal property which has suffered some damage." (Chopin, 1899:5). When Edna wants to move into another house which she calls "pigeon house", he never tries to understand why; instead, he just thinks about what his reputation in the society would be. The reason behind her desire to move away from her husband's house is the need for gaining her individuality and identity. However, the society, which associates women with their fathers, husbands or children does not want to see a woman alone. The new space that she creates away from her husband and kids (and the duties and impositions stemming from their presence) gives her a great sense of relaxation. Now, she is not anyone's wife or mother there as society wants to see her. Because of that, she does not bring anything that symbolizes her husband's wealth to the pigeon house from their grandiose New Orleans home. However, she cannot reject her husband's interventions on pigeon hole as she has no money or job to provide for the expenses of the house. As a white middle-class woman, she cannot work in unpleasant jobs that low-class and black woman do, and other preoccupations are just hobbies because women have no education for a decent work. As Stanton says about the general case of women, "he (men) closes against her all the avenues to wealth and distinction which he considers most honourable to himself. As a teacher of theology, medicine, or law, she is not known." (Stanton, 1889:72). Edna likes to paint, and she has a potential to earn money from it; however, it cannot turn into a profession, as Mr. Pontellier says: "It seems to me the utmost folly for a woman at the head of a household, and the mother of children, to spend in an atelier days which would be better employed contriving for the comfort of her family" (Chopin, 1899: 73). Mr. Pontellier's views about where a woman should belong

are in tune with Rousseau's. Nature is a place where Edna finds her own identity and sense of freedom. She remembers the day when she was walking through the grass in Kentucky airily as a young girl. She discovers another place where she enjoys that kind of happiness, and it is the sea. It is not a coincidence that the more Edna discovers the joy of individualism, the more she spends time in the sea, or vice versa. The water which frightens her at the beginning becomes a shelter where she lightens the burden life has loaded upon her soul and body. As Liberal Feminists claim, nature is not patriarchal in structure; in this respect, it parts from society. That is why Edna finds such peace at nature. When she cannot escape from the crushing burden on her existence as a woman, she takes shelter at the heart of the sea. Thus, her suicide can be interpreted as a rebirth, and freedom from the agonies of her soul. Getting divorced was not a sensible decision for a woman in the 19th century. Stanton (1889) says for women, getting divorced is so "framed", and it is very clear who is going to take the guardianship. So, although Edna understands that she does not love her husband as a person in love with somebody else, getting divorced does not seem a logical option. Besides, since women have no place in society, they cannot earn enough money to maintain a family, and even if they work they will never get the same amount of money as men. As a consequence, she cannot get divorced from her husband, but for her, marriage loses its meaning as an institution; she even refuses to join her sister's wedding. However, the awakening of Edna which refers to her self-discovery comes from inside rather than outside factors, which makes her close to the principles of Cultural Feminists. Enlightenment influenced Liberal Feminists mostly associate women's freedom with public issues, such as the right to vote, to divorce or get property. According to them, these rights may enable women to gain independence in society. However, as Margaret Fuller (1845) describes, Edna's awakening is a result of her personal experiences, such as her feelings for Robert, which is an inner force. What evokes her feelings is not social exclusion but music, which "penetrated her whole being like an effulgence, warming and brightening the dark places of her soul" (Chopin, 1899:103). At first, she has difficulty in interpreting those

feelings; “An indescribable oppression, which seemed to generate in some unfamiliar part of her consciousness, filled her whole being with a vague anguish” (Chopin, 1899: 10). Only after a while, she will be able to understand that it is “Casting aside that fictitious self” (Chopin, 1899: 74). According to Mary Wollstonecraft’s rather moralist views, Edna seems a wrong example for her ideal women. In fact, she is one of the ignorant white middle-class women who enjoy the blessings of a luxurious life; nevertheless, she also realizes the worth of freedom. In this respect, she fits into the description of Cultural Feminists who claim gaining public rights alone does not solve women’s problems. Edna’s relationship with religion also can be an indirect example for women’s suppression. Edna is a daughter of Presbyterian clergyman, and she accepts that religion has influenced her life to some extent. However, the day which she remembers herself freest in the green grasses comes after her escape from Sunday Service. She feels “unthinking” and “unguided” there; however, shortly after that, an inexpressible joy and happiness comes along with it which refers to sense of freedom. Years after, when she is in another religious service called “Cheniere Caminada” with Robert “a feeling of oppression and drowsiness overcame” (Chopin, 1899: 47), and again she runs away from service. Just as Cultural Feminists, she does not deny religion; however, existing religious order makes her feel uncomfortable.

Conclusion

First Wave Feminism is influenced by the principles and ideas of the Enlightenment to a great extent and it combines these with the liberal thoughts of that time. Reason becomes the superior trait in the human race, who is supposed to be located in the centre of the universe. All humans around the world have natural rights which they are endowed with by birth, such as the right to live freely and being happy. However, women in the 19th century realized that they had been deprived of all these rights for centuries and all their lives were limited with personal space, which did not grant them the ability to use their reasons and become active subjects in the society. All the laws, whether God-made or human-made, were regulated to maintain this unjust

discrimination between women and men. Thus, women's rights advocates like Mary Wollstonecraft and Elizabeth C. Stanton started to get organized against the rooted patriarchal social structures. They wanted to prove that under right circumstances, women can also use their reason, and thus they can have a say in the society they live in. First Wave Feminism usually refers to struggle of change of gender roles in the public sphere, represented by such right as voting, receiving formal education and having property. Later, the perception about gender roles and the spheres where the struggle against the injustices of the patriarchal society should be carried out changed. In addition to the public sphere, Cultural Feminism focused on personal issues, as well. They claimed that women's problems will not be solved only by gaining visibility in the public. For them, the real problem was the cultural atmosphere and the self perception of women, who had been denied proper education and the opportunities to develop their personal traits, leading them to be regarded as inferior to men. They criticize all the patriarchal structures existing in the public and private lives of women and propose to change it with a matriarchal structure which they believe will bring peace to the world. Apart from Liberals who try to equalize women to men, they emphasize women's difference from men. Edna Pontellier is a female character, created by Kate Chopin in the First Wave Feminism period. She discovers the joy of individuality after falling in love despite being married. As she questions her life and existence, she realizes that she has never been free enough to make her own decisions. Although she realizes her own entrapment and attempts to escape it, she understands that the deeply ingrained structure of her society does not allow a woman to stand on her own feet. Although she wants to fight, she realizes that she cannot cope with it. She also realizes that she is going to remain a property of her husband and a dutiful mother for her children for the rest of her life. Society does not give her another chance of existence and she chooses not to exist in that society. In that respect, she becomes an example of social exclusion of women just as Liberal Feminists protests. However, she is also an example of Cultural Feminism as her awakening is a result of her personal experiences rather than gaining a place in society. This is something

that she cannot describe but feel, not an outside factor or influence but an inner reaction and awakening. Her problems do not only stem from social exclusion, but also patriarchal culture which defines and asks for an obedient and passive woman type. In conclusion, it can be said that Edna Pontellier reflects the problems which are presented by both Liberal and Cultural Feminists, and she creates a link between them as an awakened female character.

References

- Chopin, K. (1899). *The Awakening*. USA: Feedbooks.
- Davis, S. (2008). *The Political Thought of Elizabeth Cady Stanton*. New York: New York University Press.
- Fuller, S. M. (1845). *Woman in the Nineteenth Century*. New York: Greeley and Mcelrath.
- Grimke, S. (1838). *Letters on the Equality of the Sexes and the Condition of the Woman*. Boston: Isaac Knapp.
- Jefferson, T. (1952). *The Declaration of Independence*. London: Encyclopedia Britannica.
- Stanton, E. C. (1889). "A History of Woman Suffrage", Vol. 1. N.Y.: Fowler and Wells, 70-71.
- Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Women: With Structures on Political and Moral Subjects*. London: J. Johnson.

BYRON'IN KAHRAMANI VE ROMANTİZMDEKİ YERİ

BYRON'S HERO AND HIS POSITION IN ROMANTICISM

Vedi AŞKAROĞLU¹

Özet

Bireyciliğin yükselişi ile bağdaştırılan Romantizm zamanının etik ve estetik standartlarına karşı bir isyan olarak da düşünülebilir. Genellemeci bakış açısından ayrılarak bireyi merkeze alan Romantik hareket, özünde insan kişiliğini sosyal gelenek, değerler, yaklaşımlar ve sosyal ahlakın engellerinden kurtarma işlevini de yerine getirir. Romantikler, görkemli, toplumdaki uzak, kimi zaman derin duygulara ve içgüdülere hitap eden ve ürkünç olan her şeyi tercih etme eğilimindedir. İngiliz şair Lord Byron'ın romantik akımın belki de bir tür temsilcisi olarak ortaya koyduğu karakter Byronic kahramandır. Aşırı özellikleri ile öne çıkan Byronic kahraman içinde büyük bir öfke ve şiddet potansiyeli taşıyan ve anti sosyal, anarşik bir isyancı ve bir zorbadır. Byron'ın geliştirdiği ve şiirlerinde mistik bir unsur olarak sunduğu kahraman genellikle yolunda gitmeyen bir hayatın içindedir. Aşırı tutkulu ve tutkularıyla eşit derecede âşıktır. Ama bu aşk içinde talihsizdir ve bu yüzden de tutkuları yıkıma yönelik bir kişidir. Yıkımın hem nedeni hem de sonucunda duyumsanan ve romantik şiirde çokça öne çıkarılan duygular nefret, kızgınlık, kıskançlık, pişmanlık, umutsuzluk, gurur ve korkularla cesurca yüzleşme kararlılığıdır. Byronic kahraman toplumun içinde kendine yer bulamayan, toplumla uzlaşma amacı ve yeteneği de olmayan, aklın denetiminden çok duygularının esirine dönüşen ve neredeyse her şeyi aşırı uçlarda hisseden birisidir. Bu bildiriye, ilk olarak Romantizm akımının genel özellikleri tanımlanacak ve sonrasında akımın içinde Byron'ın kahramanının özellikleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bireycilik, Byron'ın Kahramanı, Şiddet, Uyumsuzluk, Başkaldırı.

Abstract

As a literary movement associated with the rise of individualism, Romanticism can be regarded as a revolt against the ethical and aesthetic values and approaches of its period. Essentially, the movement functions as an

¹Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, vaskaroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7060-4139

agent to free the human from the burdens of social tradition and morality. Accordingly, Romantics tend to prefer all that is grandiose, unsociable, and macabre. The movement experiences its maturity with the French Revolution and continues to dominate art and especially literature in this field in Europe for at least half a century. One of the important British Romantic figures is Lord Byron. His fictional creation, the Byronic hero, who stands out with his extreme characteristics, is an anti-social, anarchic rebel and a tyrant who carries a great potential for anger and violence. The hero, developed by Byron and presented as a mystical element in his poems, is generally in a life that is chaotic. He is extremely passionate and equally in love. But in this love he is unfortunate, and therefore, his passions direct him toward destruction. The emotions he experiences are both a cause and a result of destruction. They can be highlighted in romantic poetry as hatred, anger, jealousy, regret, despair, pride and the determination to bravely confront fears. The representative Romantic individual embodied in the personality of the Byronic hero is the reflection of a mind that cannot find a place for itself in society, has no purpose or ability to compromise with society, becomes a slave to its emotions rather than the control of the mind, and experiences almost everything in extremes. In this presentation, first of all, the general characteristics of the Romanticism movement will be described and the personal traits of the Byronic hero within the movement will be evaluated.

Keywords: Individualism, Byron's Hero, Violence, Non-conformism, Revolt.

Byron'un Kahramanı ve Romantizmdeki Yeri

Romantizm, büyük ölçüde bir isyan hareketi olduğu için tanımlanması en zor edebi terimlerden biridir. Neye karşı başkaldırdığı çoğu zaman yeterince kolay görülebilir, ama neyi tercih ettiği her zaman çok net değildir. Pek çok yenilik ya da devrimde olduğu gibi, kendisine tepki olarak ortaya çıkardığı akımlar / yöntemler ya da sanatsal biçimler (ki en önemlisi gerçekçiliktir) kökensele açıdan henüz belirlenmemiş bir kargaşanın ortasında duran insanın da kimliğine, varlığına, anlama ve gerçeğin ne olduğuna yönelik bir karmaşıklık ve anlaşılmazlıkla ilişkilidir. Bu yüzden, belki de Romantik akımın kendisinin tanımlanması güç yapısından çok, onun bir tür tepkisi ya da ürünü olarak ortaya çıkan Gerçekçiliğin tanımını yapabilmek çok daha kolay görünmektedir. Bertrand Russell romantizmi, zamanının etik ve estetik standartlarına karşı bir isyan olarak adlandırır. Ancak

"romantiklerin ahlaksız olmadığı; tersine, ahlaki yargılarının keskin ve şiddetli olduğu" (Russell, 1960: 677) konusunda da hemen uyarıda bulunur. Görkemli, uzak ve ürkünç olan (içinde korku ögesi barındıran) her şeyi tercih etmelerinin genel bir eğilimleri ve nitelikleri olduğunu ve örneğin bu eğilimlerinin Gotik mimariyi tercih etmeleriyle kolayca somutlaştırılabileceğini iddia eder. Romantik hareketin kökeninde Rousseau ve onun ilkeleri bulunsa da Russell'ın (1960) işaret ettiği gibi Romantizm, düşünsel altyapısı ve sunduğu bakış açıları itibarıyla, ilk başta Alman akımı olarak ortaya çıkar. İngiliz ve Fransız romantikleri, on sekizinci yüzyılın sonunda romantik şairlerin bir tür merkezi olarak kabul edilen Goettingen'de öğretmenlik yapan Kant'tan etkilenir. Aşırı özellikleri ile öne çıkan ve bu özellikleri sayesinde kolayca belirlenebilen bir kavram ve görüş olarak Byronik romantizmin nesnesi kahraman, "içinde büyük bir öfke ve şiddet potansiyeli taşıyan ve anti-sosyal, anarşik bir isyancı veya fetihçi bir zorba"dır (Russell, 1960: 681). Byron'ın geliştirdiği ve şiirlerinde mistik bir unsur olarak sunduğu kişi (ya da kurgusal kahraman) genellikle yolunda gitmeyen bir hayatın içindedir. Aşırı tutkulu ve tutkularıyla eşit derecede aşıktır. Ama bu aşk içinde talihsizdir ve bu yüzden de tutkuları yıkıma yönelen bir kişidir. Yıkımın hem nedeni hem de sonucunda deneyimlenen ve romantik şiirde çokça öne çıkarılan duygular nefret, kızgınlık, kıskançlık, pişmanlık, umutsuzluk, gurur ve korkularla cesurca yüzleşme kararlılığıdır. Russell'a göre "Romantik hareket, özünde insan kişiliğini sosyal gelenek ve sosyal ahlakın engelleri"nden (1960: 683) kurtarma işlevini de yerine getirir. Byronik kahramanın kişiliğinde somutlaşan Romantik kişilik kurgusu toplumun içinde kendine yer bulamayan, toplumla uzlaşma amacı ve yeteneği de olmayan, aklın denetiminden çok duygularının esirine dönüşen ve neredeyse her şeyi aşırı uçlarda deneyimleyen bir zihnin yansımasıdır. Romantizm, Fransız Devrimi ile birlikte olgunluk dönemine giriş yapar ve en azından yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da bu alanda tartışmasız sanatın ve özellikle edebiyatın işlenme biçimleri ve ilkelerine hâkim olmaya devam eder. Hareketin kapsadığı, kimi zaman doğrudan bu akıma bağlı üretimde bulunan kimi zaman ise dolaylı olarak ilkelerini işleyen büyük yazarlar arasında Victor Hugo, Lord

Byron, Honore Balzac, Walter Scott, William Wordsworth, Alexander Pushkin, Michail Lermontov, Nikolay Gogol, Johann Wolfgang von Goethe ve Friedrich von Schiller sayılabilir. Bunlara ek olarak pek çok sayıda şair, yazar, felsefeci, besteci ve ressamın adını da bu listeye dahil etmek mümkündür. O dönemde yaratılan fikirler, ilkeler ve felsefeler doğal olarak on dokuzuncu yüzyılın dengesini etkiler. Romantizmin yerini alan gerçekçilik ona çok şey borçludur: "Romantizm 1850'de yok olmaz, ancak bir delta gibi farklı isimler altında dallanır" (Barzun, 1961:99). Jacques Barzun, romantiklerin istediği şeyin, bir sosyal düzen bağlamında birey için özgürlüğün yanı sıra batıl inanç veya önyargı olmaksızın düşünce ve din özgürlüğü olduğunu eklemekte bir sakınca görmez. Ancak idealizm ile belirlenen yaklaşımlarında arzuladıkları sonuçlar ortaya çıkmaz. Fantezi, hayal gücü, toplumdan uzaklaşma, bireyleşme, doğaya kaçış gibi özellikleri ile kendilerini tanımlayan romantiklerin yenilik arayışı ve bireysel özgürlük maceralarında gerçeklikten kopmuş olduklarını da söylemek yanlış olmayabilir. Arayışlarında, ilkelerinde başarısız oldukları için de hayal kırıklığına uğradılar; "Hayal kırıklıkları 'Gerçekçilik'le ifade edildi." (Barzun, 1961:103). Başka bir deyişle, romantizmin zaferi Klasisizmin öldüğü anlamına gelmiyordu, sadece sanatçı kendini ifade etmenin farklı yollarına zorlanmıştı. Bu dönemin başlıca şairi Byron'dı, ama Scott ve Chateaubriand gibi kişiler de ilham almak için Gotik nitelikli bir arayış içine girer. Aynı zamanda başka bir arayışın temsilcisi sayılabilecek olan Voltaire ve onun yolundan gidenler ise Roma ve Yunan düşüncesinin peşine düşerek eski ilkelerin ve sanat anlayışının döneme özgü dinamikler doğrultusunda yorumlanıp yeniden oluşturulduğu, doğrudan mirasçıları haline gelir. Bunun anlamı ise Neo-Klasisizm, Romantizm ve Realizm gibi birbirinin ilkelerini reddeden üç akımın aynı anda varlığını sürdürmesidir. Bu da aslında, sanat tarihi ya da edebiyat tarihi çalışmalarında belirli dönemlerin belirli sanat akımlarının denetiminde olduğu ve öncül sanat anlayışlarının anında bittiği tarzındaki görüşlerin doğru olmadığı gösterir. 1830'larda yeni bir eğilim ortaya çıktığında, romantikler bunu gerçekçi şeklinde tanımlarken, klasikçiler bu akımda idealizmin izlerini aramaya başlar. İki eski hareketin hiçbiri yenisiyle mücadele etmek için

herhangi bir girişimde bulunmaz. Klasikçiler yeni eğilimin fazla idealist olduğunu ve bu yüzden de ana mecranın dışında kalacağına inanırken, romantikler ise halkın buna henüz hazır olmadığı için yok olacağını düşünüyorlardı. Ancak yeni akım, ne olduklarını tartışarak hem klasizmi hem de romantizmi yerinden etmeyi başarır. "Klasizmin antik dünyaya ait olması gibi, romantizm de Orta Çağ'a aittir; ikisi de bugünü yönlendirme ve tanımlama iddiasında olamaz, çünkü şimdiki zaman hiçbir şekilde antik dünyaya veya Orta Çağ'a benzemez" (Herzen, 1956: 370). Schiller, saf bir romantikti, oysa daha çok hümanizme ilgi duyan Goethe, gerçekten önemli eserlerinin göz ardı edildiğini ve diğerlerinin yanlış anlaşıldığını görünce üzülür; "Goethe, Napolyon ve yüzyılımızın tamamı gibi özünde bir realistti, ancak romantizmin gerçekçiliği anlama becerisi yoktu" (Herzen, 1956: 470). Herzen, Scott'la ilgili bir duruma dikkat çeker: "romantizmin başlıca kişilerinden biri hiç de romantik değildir. Scott kendi ülkesinin yaşamsal ve pratik görünümüdür: bir çağın hayatını yeniden yaratmak amacındadır ve bu tek yönlü olduğunu kabul etmek anlamına gelmez" (Herzen, 1956: 480). Barzun (1961) da romantizmin 1840'ların başında zaten öldüğünü iddia eder. Ona göre, kitleler on beş yıl kadar önce harekete sempati duymayı bırakmıştır. Böylece, romantizmin etkili düşüşünü 1820'lerin ortaları kadar erken bir döneme götürür. Schiller romantizmin (ve bize göre Byronic kahramanın) en önemli devrimci özelliğini Kant ile ilişkilendirir: "Hiçbir ölümlü insan, tüm felsefesinin özünü tek bir cümlede söyleyen Kant'tan daha büyük sözler söylememiştir: Kendini içeriden belirle." (Schiller, 1960: 23). Schiller, Kant'ın insanın belirlenmesini içerden yapma gerekliliğine işaret ederek, Platoncu idealizme doğru ilerler ve Aristocu mimetik gerçekliğin karşısında durur. Genç şairi, konuşmalarında ateşli bir ruh ve ateşli bir tavırla özgürlük düşleyen biri olarak tasvir eder. "On the Sublime" adlı makalesinde Schiller şöyle der: "Bize güç uygulayan her kimse, bizim insanlığımızdan daha azını yok saymaz. Ona (zorbalık kullanana) korkaklıktan teslim olan (kişi), (kendi) insanlığını ortadan kaldırır" (Schiller, 1960: 24). Gerçekçi ve romantik şairleri karşılaştıran Schiller, gerçekçi yazarları naif olarak nitelendirir, çünkü onun belirlemesine göre gerçekçi yazarlar/şairler/sanatçılar doğayı yalnızca

onlara görüldüğü gibi görebiliyor ve tanımlayabiliyorlar ve bu nedenle yaratıcılık alanları sınırlıdır. Schiller'in (1960) tahminine göre romantik şair duygusaldır ama aynı zamanda daha yaratıcıdır. Duygusallık sezgisinden yoksun olduğu için ona göre gerçekçi şair/yazar ise daha "safır". Byronik kahramanın da temel özelliği dışardan kendisine yönelebilecek her türlü baskıyı, denetimi ve belirlenimi reddetmek ve ona karşı koymaktır. Onun başkaldıran bu yönü aynı zamanda onun toplumdan yalıtılma konumunun da hazırlayıcısıdır. İçine girdiği başkaldırı, saf ve doğal olan insani yönünün yitirmemesini sağlayacaktır, ancak bu da toplumun ve toplumun içinde olmasının aynı anda kimliğini, öznelliğini ve doğallığını yitirmesi anlamına gelecektir. Yaratıcılık ise doğallık ya da Schiller'in belirttiği şekliyle "duygusal" olmayı gerektirir. Bu doğallık gerçekçi yazarın yitirdiği bir özelliktir çünkü toplumun içine girmekle onun gözleriyle bakmaya başlamış ve sadece dışarıdan algılama yetisi gelişmiştir. Bu da Kant'ın "kendini içerden belirleme" ilkesine aykırılık oluşturur. Byronik kahraman ise tam bunun karşısında durur ve Kant'ın belirlemesi ve Schiller'in ifadesi ile sezgisel, duygusal bir kişilik olarak bağımsızlığını, biricikliğini, benzemezliğini, özgünlüğünü kendisi belirler ve her ne kadar hayal kırıklığına uğrasa da büyük ölçüde yaratıcıdır. Byronik kahraman, onları daha canlı ve daha iyi anlaşılır kılmak için gerçekte yaşadıklarına hayal gücü ile kurgusal unsurlar ekleyerek kendi kurgusal dünyasını oluşturur. Bu sayede, temsil ettiği sanatın amacına uygun bir biçimde, zamanının tüm yerel renkleri ve dramatik etkileriyle tarihi yeniden canlandırmayı başarır. Buna ek olarak, genellikle genç ve şairane birisi olarak betimlenen kahraman hayatın dramını bilinç dramına uydurmayı başararak, kendi öznelinden başlayarak genel insanı tarihsel çevresine yerleştirmeyi de sağlamış olur. V. Zhirmunsky'nin dediği gibi, "klasik şiirlerin aksine, Byron'un romantik şiirlerinin romanlarla ilişkili üsluplara sahip olması" (1924:21) önemlidir. Eylem tek bir kahraman etrafında yoğunlaşır, onun iç çatışmalarını ve duygusal meselelerini anlatmaya çabalar. Şiirin yapısal özellikleri, lirik bir girişle ve ardından okuyucuyu doğrudan hikâyenin kalbine götüren ani bir eylemin başlamasıyla belirgin hale gelir. Kurgusal eylem, anlatının hızını belirleyen birbirinden bağımsız gibi görünen dramatik durumlarla

sağlanır. Şiirin geri kalanında, kahramanın içinde bulunduğu durumla doğrudan ilgisi olmayan, ancak işlenen ana düşünce ve izlek için besin sağlayan kısa, ayrı bölümler bulunur. Kahramanın duygularıyla ilgilenen ve okurun onları daha açık biçimde anlamasını ve kendini onlarla özdeşleştirebilmesini sağlayan çok sayıda dramatik monolog ve diyalog da şiirin önemli bileşenleridir. Şairin öyküye kendi kimliği, duyguları ve düşünceleri ile doğrudan katılımı, lirik tekrarlar ve çoğunlukla yanıtı kolay verilemeyecek türden sorular yoluyla vurgulanır. Sanki şair kendini kahramanın içsel duygularıyla özdeşleştirmeye çalışıyormuş gibidir. "Byron, romantik şiirde bireyi merkezci güç haline dönüştürerek tüm hikaye anlatımını merkezleştirir ve hem eylemi hem de duyguyu kahramanın etrafında kurular. Böylece şairin kendi duygularını işleyerek eylemlere hükmedebilmesinin ve duygusal özdeşleştirme yoluyla içsel deneyimlerini güçlendirebilmesinin bir yöntemini geliştirir" (Zhirmunski, 1924: 23). Byron'un eserlerindeki lirik ara sözler bağımsız sapmalar değildir, yani bunlar ana düşünce akımından ayrı tutulmazlar; "Yazarın öznel varlığıyla süslenen anlatının duygusal tarzından göze çarpmayacak şekilde sapmalar gösterirler. Bu şekilde yapıda bağımsız bir anlam kazanmış ve anlatıda aşağı yukarı ayrı bir yer kaplamış olan soruları ve ünlemleri sunarlar" (Zhirmunski, 1924: 95). Byron'un şiirlerinin izlekleri hiçbir şekilde orijinal değildir. Romantik masal, alışılmadık karakterler ve melodramatik durumlar ve Byron'la ilişkilendirilen şiirsel unsurlar, özellikle Thomas More ve on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başındaki diğer birçok seçkin yazarda da bulunabilir. "Ancak Byron, kendi neslinin baskın düşünce biçiminin en iyi temsilcisi olarak, çalışmalarında yeni sanatın tüm unsurlarını birleştirmeyi ve okuyucuya bu formda sunmayı başarır" (Zhirmunski, 1924: 98). Byronik kahramanlar hayal kırıklığına uğramış adamlardır. Şair, duygusal durumları hakkında ayrıntılı açıklamalar verir, ancak hayal kırıklıklarının nedenlerini vermez. Bu yüzden nedenler belirsizliğini korur. Bu sorun, her zaman benzer durumların olmadığı ya da görünüşte mantık dışı bir şeyler varmış gibi bir algı oluşturularak etki açısından daha da büyük gösterilir. Bu açıdan bakıldığında, sadece önceki dönemlerdeki sanatçılar tarafından

bilinmeyen ya da önceki biçimlerin tanınmayacak ölçüde değiştirildiği türler Romantik olarak kabul edilebilir. Edebi anlatımın yeni biçimlerinde (balatlar, soneler vb.) zekâ duygunun yerini alır. Bu bozulmanın izleri, giderek duygudan çok akla önem verilmesini öne çıkartan çağın ilkelerine koşut biçimde,dönemin en büyük sanatçıların eserlerinde de bulunabilir. Romantizmin aşırılıklarına tepki olarak gerçekçiliğin ortaya çıktığını varsaymak yanlış olmaz. Bunlar arasında aşırı ifadecilik, yeni biçimlerdeki başarısız deneycilik, dramatik zıtlıkların kullanılması,yoğun duygusalığa / duygulara yapılan aşırı vurgu ve toplumsal gerçeklerin işlenmesinde umursamazlık gibi özellikler sıralanabilir. O halde romantizm, esas olarak doğaya tapınma gibi idealist kültürler ve olguların öznel bir sunumu ile karakterize edilen edebi bir hareket olarak tanımlanabilir. Öncelikle duygulara ve hayal gücüne hitap eder ve genellikle otobiyografik malzemelerle oldukça renklendirilir. Doğüstüne olan hastalıklı ilgi, aynı zamanda kullandığı bir unsurdur. Sonuç olarak, tüm bu özelliklerle donatılmış kişi bir kahraman şeklinde Byron'ın işlediği ve romantik kişiliğin bir simgesine dönüşen kahramanıdır. O, tüm bu özellikleri kişiliğinde taşır.

Kaynaklar

- A. Herzen. (1956). Selected Philosophical Works. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- B. Russell. (1960). A History of Western Philosophy. New York: Simon and Schuster.
- F. Schiller. (1960). An Anthology of Our Time. New York: Frederick Ungar Publishing Co.
- J. Barzun. (1961). Classic, Romantic and Modern. Boston-Toronto: Little, Brown & Co.
- V. Zhirmunsky. (1924). Byron in Pushkin. Leningrad: Academia.

NAR AĞACI ROMANINDA KURGU ZEMİNİ OLARAK
'MUHACİRLİK'

'MIGRATION' AS A FICTIONAL GROUND IN THE NOVEL
POMEGRANATE TREE

Canan OLPAK KOÇ¹
Aylin YALÇIN²

Özet

Nazan Bekiroğlu, Türk edebiyatının son dönem yazarlarından. 2012 yılında yayımlanan Nar Ağacı yazarın dördüncü romanıdır. Nar Ağacı'nda köken arayışındaki bir akademisyenin dedesinin ve anneannesinin hikâyelerine odaklanılır. Atalarının fotoğraflarına bakan anlatıcı, masalımsı bir hâl ile farklı bir zaman ve mekâna gider. Romanda savaş, muhacirlik ve tehcir konuları yerini alır. Tarihi gerçeklerden faydalanarak kurgusal gerçekliği oluşturan yazar, eserinde kahramanları aracılığıyla o dönemin genel çerçevesini yansıtır. Trabzon, Tebriz, Taht-ı Süleyman, Tiflis gibi mekânlarda geçen olaylar ve buralarda yaşayan iki köklü ailenin hikâyesi romanda ana hattır. Romanın ana örgüsü Setterhan ve Zehra'yla anlatıcının hikâyesi olarak kurgulanmıştır. Anlatıcı; Azerbaycanlı bir dede ile Trabzonlu bir anneannenin nasıl evlendiğini, bu iki irmağın nasıl birleştiğini araştırmış ve sorularına cevap bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde Osmanlı'nın aldığı yenilgi sonrasında Rusya, Karadeniz'e denizden ulaşarak saldırmış ve Trabzon başta olmak üzere pek çok şehri ele geçirmiştir. Bölge halkı mecburi olarak batıya doğru göç etmeye başlamıştır. Nar Ağacı'nda akademisyen anlatıcı, anneanesi Zehra'nın gençliğini ve dedesiyle yollarının kesişmesinin öyküsünü anlatırken kurgusal unsurları muhacirlik vurgusuyla aktarır. Bu çalışmada Nar Ağacı'nda Trabzon halkının yaşadığı muhacirlik ve bunun romanın genelinde nasıl işlendiği üzerinde durulacak ve kurmaca dünyasına dâhil edilen muhacirliğin nasıl işlendiği, hangi karakterler çerçevesinde verildiği ve tarihsel gerçeklikle örtüşen yanlarının olup olmadığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nazan Bekiroğlu, Nar Ağacı, muhacirlik, göç.

¹ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, colpak@mehmetakif.edu.tr - ORCID | 0000-0003-2319-0815 |

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, tde.aylinalcin@gmail.com - ORCID | 0000-0003-0200-1720|

Abstract

Nazan Bekiroğlu is one of the contemporary authors of Turkish literature. "Nar Ağacı," published in 2012, is the author's fourth novel. In "Nar Ağacı," the focus is on the stories of an academic's grandparents, who is in search of her roots. While looking at the photographs of her ancestors, the narrator enters a different time and place in a fairy-tale-like manner. The novel addresses themes of war, migration, and deportation. By utilizing historical facts, the author creates a fictional reality and reflects the general framework of that era through the characters in the work. The events taking place in locations such as Trabzon, Tabriz, Taht-ı Süleyman, and Tbilisi, along with the stories of two rooted families living there, form the main storyline of the novel. The main structure of the novel is designed as the story of the narrator with Setterhan and Zehra. The narrator investigates how an Azerbaijani grandfather and a grandmother from Trabzon got married, exploring how these two rivers merged and finds answers to her questions. After the defeat of the Ottoman Empire at the Caucasus Front during World War I, Russia launched an attack by reaching the Black Sea region by sea and captured many cities, including Trabzon. The local population was forced to migrate westward. In "Nar Ağacı," the academic narrator conveys the story of her grandmother Zehra's youth and the intersection of Zehra's path with her grandfather's, using fictional elements with an emphasis on migration. In this study, the focus will be on the experiences of the people of Trabzon regarding migration in "Nar Ağacı" and how this is addressed throughout the novel. It will attempt to explain how the concept of migration is integrated into the fictional world, through which characters it is presented, and whether it overlaps with historical facts.

Keywords: Nazan Bekiroğlu, Nar Ağacı, migration, immigration.

Giriş

Nazan Bekiroğlu'nun kaleme aldığı Nar Ağacı romanının ilk baskısı 2012 yılında yapılmıştır.³ 533 sayfalık roman 13 bölümden oluşmaktadır. Yazar ilk bölüme Yol Arkadaşım ismini, son bölüme de Son- ra adını vermiştir. Bunların aralarında kalan bölümlerse Romen rakamları ile I. Kitap, II. Kitap.... XI. Kitap şeklinde ayrılmıştır. Yazar

³ Bu çalışmada romanın 2012 yılında Timaş Yayınları'ndan çıkan 2. baskısı kullanılmıştır. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

bunun yanında Romen rakamlarıyla ayrılan bölümlere özel isim de vermiştir.

Roman esasen Setterhan ve Zehra'nın etrafında gelişen olaylar çerçevesinde kurulmuştur. I. Kitap, IV. Kitap, VI. Kitap ve VIII. Kitap bölümlerinde Zehra; II. Kitap, III. Kitap, V. Kitap, VII. Kitap, IX. Kitap ve X. Kitap bölümlerinde Setterhan ve XI. Kitap bölümünde de Setterhan ve Zehra birlikte anlatılmıştır.

Roman köken arayışı, savaşlar, muhacirlik, tehcir, aile dramları gibi konular üzerine kurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'un Rusya tarafında işgaliyle halk şehri terk etmek zorunda kalır, muhacirlik başlar. Pek çok sıkıntıyla yerini yurdunu bırakan Trabzon halkı batıya doğru yola çıkar. Bu uzaklaşma hâli iki yıl sürer ve nihayet Rusya'da Bolşevik İhtilâlinden sonra çekilme kararıyla Trabzon yeniden Osmanlı'nın eline geçer.

Romanda, akademisyen anlatıcının anneannesi Zehra ve ailesi memleketleri Trabzon'un Rus güçleri tarafından işgal edilmesiyle batıya göç eder. Trabzon'dan muhacir olarak çıkan halk iki yıl sonunda tekrar memleketlerine geri döner. Türklerin muhacir olarak çıkarıldığı Trabzon'dan Ermeniler de tehcir edilerek çıkarılır.

Muhacirlik konusu romanın temelini oluşturmaz ancak romanda geniş yer kaplar. Bu çalışmada, tarihi gerçekliğin kurguya dâhil edildiği Nar Ağacı romanında muhacirliğin ele alınışı ve hikâyede karakterler aracılığıyla nasıl verildiği incelenmiştir. Bu inceleme muhacirlik başlığı altında verilmiştir.

Muhacirlik

1 Kasım 1914'te Rus ordusunun Erzurum'da çeşitli noktalarda sınırı geçmesiyle Osmanlı resmen Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmuştur. "Enver Paşa, 13 Aralık 1914'te Köprüköy'e gelerek 19 Aralık'ta 3'üncü Ordu'nun kumandanlığını üstlenmiş ve 22 Aralık'ta Ruslara karşı büyük bir taarruzla Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştı."

(Çaykırın, 2021, s.127) Harekât, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. “Kafkas Cephesi’nin çökmesi (Sarıkamış taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması) ve üstünlüğün Rus ordusuna geçmesiyle denizden ve karadan Rus ordusunun kısılcasına giren Doğu Karadeniz bölgesi, 1916-1918 yılları arasında çok dramatik olaylara sahne olmuştur.” (Öksüz ve Usta, 2014, s.48) Rusya’nın bölgeyi işgal etmesiyle halk yaşadıkları coğrafyadan göç etmek yani muhacir olmak zorunda kalır.

Muhacir sözcüğü “göçmenler, göç edenler, bir ülkeden kalkıp bir başka ülkede yerleşenler” (Devellioğlu, 2007, s.665) anlamlarında kullanılır. Nar Ağacı’nda muhacirlik konusu okuyucunun karşısına Zehra ve ailesinin hikâyesi olarak çıksa da ilk kez Setterhan’ın iş gereği yaptığı yolculuklardan sonuncusu olan Bakü yolunda bahsedilir. Setterhan’ın son durağı olan Bakü yolculuğunda gördükleri okuyucuyu tarihin gerçeklerine götürür. Gence’de tren bir buçuk saat mola verir. Kafkasya cephesinde esir düşen Osmanlı askerleri Rusya tarafından esir treni ile Yılanlı Nargin adasına ya da Sibirya’ya taşınmışlardır. Gence’de, yolculuk esnasında vefat edenlerle istasyonlardaki gönüllüler yani Gence Milli Komitesi çalışanları ilgilenir.

“Gence Komitesi’nin mensupları ki sayıları hiç de az değildi. Ve aralarında Gence’nin varlıklı tüccarları, delikanlıları hatta çocuklar, yaşlı kadınlar gibi gencecik kızlar da vardı, hepsi bir anda dört cesedin başına üşüştüler.” (s.249)

Gence Milli Komitesi Cemiyet-i Hayriye ile iş birliği içinde çalışır. Setterhan, Bakü’ye vardığında da Cemiyet-i Hayriye binasını görür. Arabacı Necef, ona cemiyet hakkında bilgi verir. Osmanlı muhacirlerinin şehirleri Rus işgaline uğrayınca Anadolu’nun batısına hicret ettiklerini, bir kısmının da Bakü’ye geldiğini ve Cemiyet-i Hayriye’nin tüm bu kişilere yardım ettiğini söyler.

Romanda Trabzon muhacirleri anlatılsa da Setterhan’ın karşılaştığı kişilerin anlatıldığı bu bölüm “romanda muhacirlerin

Karadeniz dışında farklı bölgelerdeki hareketini anlatan ender ifadelerden biridir.” (Topçu, 2015, s.654)

VI. Kitap olan Trabzon’dan Çıktım Başım Selâmet adlı kısım muhacirlikle ilgili anlatıların başladığı bölümdür. Bu bölümde akademisyen anlatıcının anneannesi Zehra ve ailesinin göçe zorlanmaları anlatılır.

Zehra'nın ağabeyi, Hacıbey ve Büyükhanım'ın torunu İsmail 1 Ekim 1912'de başlayan Balkan Harbi'ne gönüllü olarak katılmak ister. Trabzon'da 87. Alay'a dâhil olmak üzere kurulan Gönüllü Taburu'na katılır ve Gülcemal vapuruyla Trabzon'dan Çatalca'ya varamadan yolda hastalanır. İstanbul'daki Hamidiye Etfal Hastanesi'ne sevk edilir. Hastaneden gönderdiği son mektuptan sonra İsmail'den bir daha haber gelmez. Ailesi İsmail'in yaşayıp yaşamadığından haberdar değildir. Bu yüzden Trabzon'dan çıkmaya zorlandıklarında Balkan Savaşı'nın aile üzerindeki etkisi henüz geçmemiştir. Çünkü 87. Alay'la gidenlerin birçoğunun ailesine şehitlik kaydı gelir, İsmail hakkındaysa hiçbir haber gelmez.

1914'te yani Gülcemal vapurunun gidişinden iki yıl sonra Harbi Umumi baş gösterir. 1916'da Trabzon, Ruslar tarafından işgallere uğramaya başlar ve muhacirlik ilan edilir. Tellallar sabah akşam bunu halka şu şekilde duyurur:

“Muhacirlik var, emir çıktı. Vali Cemal Azmi Bey şehir merkezini Ordu'ya taşıyor. Bu itibarla halkın şehri boşaltması, Giresun tarafına doğru acilen yola çıkması, ayağına bağ olacak eşyayı burada bırakması, ancak çok aciliyetli olanları yanına alması, hayati ehemmiyette olanlardan başkasını yük etmemesi...” (s.271-272)

Muhacirliğin zorunlu tutulmasıyla Büyükhanım, Hacıbey'e gitmeleri gerektiğini, Urus gavurunun geldiğini, Rum ve Ermeni çetelerinin azıttığını, çetelerin şimdiden evleri bayrak astığını, Trabzon'da kalmanın artık mümkün olmadığını, herkesin gittiği söyler. Büyükhanım Hacıbey'i göç için ikna etmeye çalışır.

Hacıbey, 93 Harbi'ni görmüş ve birebir savaşta görev almıştır. Savaşı ve yürümenin ne olduğunu iyi bilen Hacıbey, 93 Harbi'nde sağ bacağını kasıktan kaybeder ve bacağının yerine protez bacak takılır. Savaşın en ağır yüzünü gören Hacıbey, yıllar geçse de ülkenin hâlâ savaşlarla mücadele ettiğinin canlı tanığıdır.

“Hacıbey, romana yakın tarihlerin facialarından birini anlatmak üzere yerleştirilmiştir. Ancak anlatıcı hem eski müderrisliği hem yaşadıklarının kazandırdığı uzak görüşlülükle ona eserde bir ağırlık kazandırmayı başarmıştır. Aktif olmaması da bir anlatıcı tercihidir; bir hocadır, katıldığı savaşta devletin zaaflarını görmüş, romanda bunları söz aralarında ifade etmekle yetinmiş; torunu Balkanlar'a gitmeye karar verdiğinde ona dur, dememiştir.” (Topçu, 2015, s.661)

Hacıbey; ailesinin gitmesini ister, kendisi Trabzon'da kalır. Korkmaz, Hacıbey'in gerekçesinin geçerli olduğunu ancak Zehra ve Büyükhanım'ın muhacirlik için yeterli gerekçesinin olmadığını söyler.

Hacıbey'in evden ayrılması, bacaklarından birini kaybetmiş olmasına ve dolayısıyla yola çıkamayacağına bağlanır. Fakat büyükhanım ve Zehra'nın evden ayrılmasını gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Romanda yeterli gerekçe göremeyiz. Büyükhanım ve Zehra evden ayrılmaya önceden karar vermiş gibidir. Adeta Rus işgalini beklemektedirler (...) Zehra ve çevresinin evden ayrılması hadisesinin, İttihat ve Terakki Partisi'nin 1915 yılındaki tehcir emrine denk düşen bir tez olarak romana konulduğunu görebiliyoruz. Romanda en dehşet verici yolculuk da Zehra ve çevresinin evden ayrılma esnasında işlenmiştir. 'Unleimlich' kavramının temel kavramları olan kaygı, korku, dehşet, tekensizlik, Trabzon, İstanbul yolculuğu sırasında yoğun olarak ele alınmıştır.” (Korkmaz, 2014, s.934)

Topçu'nun aktardığına göre yine “Korkmaz; Zehra ve ninesinin bu zorlu yolculuğa niçin çıktığının anlamadığını, hatta yazarın bunu zorladığını düşünür. Oysa romanda buna dair pek çok ipucu

vardır. Büyükhanım ağzından, Rum ve Ermenilerin evlerine bayrak astıklarını ve çetecilerin iyice “azıttığı” söylenir. (Topçu, 2015, s.656)

Büyükhanım, Trabzon’da daha fazla kalamayacaklarını ve özellikle Zehra’nın geleceğini düşünür. Hacıbey’i de kendisini de Zehra’yı düşündüğü kadar düşünmez. Arkada bırakacakları evlerine de kıyamaz ancak canları maldan daha kıymetlidir. Zehra’nın gençliği ve güzelliği her şeye değerdir. Gitmenin kalmaktan daha iyi olacağına karar verir.

Hacıbey, tecrübelerinden hareketle Büyükhanım ve yanındakilerin nereye nasıl gideceklerini ve hatta yanlarında neler götüreceklerini düşünür. Çünkü Hacıbey, 93 Harbi’nde yürümenin ve sevkın sıkıntısını çekmiştir. Bu konuda deneyimlidir. Büyükhanım’a izdiham olduğu ve Rus gemileri muhacirlerin kayıklarını bombardıman ettiği için denizden gitmenin zor olacağını bu yüzden bir yere kadar karadan gitmelerinin daha iyi olacağını söyler. Uygun fırsatta kayıkla, motorla veya gemiyle devam edebileceklerini; İstanbul’da da Büyükhanım’ın yeğeni Saffet’in yanına gidebileceklerini, Trabzon’da durumlar düzelince geri dönebileceklerini anlatır. Hacıbey Trabzon’un sürekli Rus işgalinde kalmayacağına inanır.

Büyükhanım bütün hazırlıkları yapar; yanına kap kacak, yorgan, döşek, gaz ocağı, gaz lambası alır. Arabanın tamamını doldurur ancak Hacıbey yine yaşadıklarından yola çıkarak Büyükhanım’a tavsiyede bulunur. Yanlarına patates, un gibi dayanıklı yiyecekleri almalarını; sebze, meyve gibi çabuk bozulacak gıdaları yük etmemelerini söyler. Ayrıca Büyükhanım’a çay, ispirto, karbonat, kinin ve sirke almayı da unutmaması gerektiğini hatırlatır.

Büyükhanım yanlarına ne kadar fazla eşya ve yiyecek alsalar da en çok işe yarayacak şeyin para olduğunu, savaş zamanında muhacirlerin zor durumundan faydalanacak ve her şeyin parasını arttıracak insanlar olduğunu bilir. Bu yüzden yanlarında çalışan,

Hacıbey'in 93 Harbi'nden askeri olan Yıldırım'a dikiş makinesini ve büyük bakır tencereleri satmasını söyler.

“Büyükhanım acıyla gülümsedi. Bu şartlarda hiçbir malın kendi değerinde gitmediğini biliyordu. Ne verirlerse. Ama emektar, yüküyle birlikte geri dönüp de makineyi yirmi kuruşa, tencereleri de üçer kuruşa kadar düşürdüğü halde kimsenin alıcı olmadığını söylediğinde, bu kadarını o bile tahmin etmemiştir.” (s.288)

Büyükhanım paranın yerini tutabilecek hiçbir eşya olmadığını bildiği için yanına elmas yüzüğünü, inci gerdanlığını ve gelin olup gelince Hacıbey'in kendisine taktığı zümrüt küpelerini alır. Bunlar yolculukta kendilerinin güvencesi olacaktır.

Büyükhanım, Zehra, Anuş ve Yıldırım atlı bir arabayla yola çıkarlar. Zehra'nın köpeği Masal da peşlerini bırakmaz ve bütün yolculukta onlara eşlik eder. İstanbul'a yolculuk başlar, Hacıbey ise geride kalır. Bütün mahalle ve sokak hatta tüm Trabzon batıya akmaya başlar. Göç kafilesinin tamamına yakını kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır. Genç erkekler cephede olduğu için kafiilde sadece yaşlı ve hasta erkekler vardır. Trabzon'un delikanlıları iki yıldır savaş meydanlarındadır.

Trabzon'dan çıkan muhacirler Batı'daki illere doğru gitmeye başlar ve muhacirlere yol gösteren biri de yoktur. Büyükhanım, fırtınanın çetelesini yıllardır tuttuğu için denizdeki dalgalara bakarak fırtınanın dilini çözer. Takvimine daha önce “Büyük Fırtına” ve “Görülmemiş soğuk” diye yazdığı gün gelince giydikleri de kendilerini ısıtmaz.

Mart ayının soğuğu, ayazı, karı ve geçtikleri yollardaki köprüsüz dereler gidişlerini zorlaştırır. “

Fırtınanın, yağmurun, karın ortasında, kimi arabaya kimi ağaç dalından âsâlara dayana dayana, düşe kalka, bata çıka, ölümüne kalımına, canı dışında, can pazarında... Gece gündüz gündüz aç açık, çoğu yerde arabadan inerek, gariban atı arkasından iterek, sersafil

perperişan, yolculuklarının kim bilir kaçınıcı gününde Büyükhanım dâhil oldukları muhacir kafilesine şöyle bir baktı. Cadı masallarının ürkütücü sahnelerinde görünen çaresiz elem katarlarına benziyordu bunlar. (s.293-294)

Osmanlı Devleti'nde göçmenler ve muhacirlerle ilgilenmesi için Muhacirin Komisyonu kurulur. Muhacirin Komisyonu “Gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini (boş, kullanılmayan veya devlete ait arazileri) tespit etmek, onları bu yerlere nakletmek ve gerekirse kendilerine ev-bark, hayvan ve tohum vermek... şeklinde görevler üstlenmişti.” (Demirtaş, 2009, s.217)

Büyükhanım ve küçük kafilesi de yola çıkmalarından on beş gün sonra Muhacirin Komisyonu tarafından kendilerine gösterilen bir Ermeni evinde kalırlar. Ermeniler de tehcire zorlandığı için evleri boştur. Nazan Bekiroğlu romanda Ermenilerin tehcire zorlandığını, onların da muhacirler gibi türlü dramlar yaşadığını söyler. Suçlu suçsuz ayrımı yapılmadan tüm Ermenilerin göçe zorlanmaları roman karakterleri aracılığıyla saçma ve acı dolu bulunur. Büyükhanım'ın komşusu Siranuş ve ailesi de tehcire maruz kalmıştır. Küçük kızları Anuş'u, Büyükhanım'a emanet etseler de kızın kaderinde göç etmek vardır.

Trabzon'dan Çıktım Başım Selamet isimli bölümde anlatılar tarih sahnesinde de vardır. “Kafkas Cephesi'nin çökmesi ve üstünlüğün Rus ordusuna geçmesiyle denizden ve karadan Rus ordusunun kıskacına giren Doğu Karadeniz Bölgesi, 1916-18 yılları arasında çok dramatik olaylara sahne olmuştur. Bunlardan en önemlisi bölge Müslümanlarının batı illerine doğru başlatmış oldukları kitlesel göç olayıdır. Bölgede Muhacirlik olarak adlandırılan bu dönem halkın sosyal hafızasında derin izler bırakmış ve sözlü kültürle günümüze kadar ulaşmıştır.” (Öksüz ve Usta, 2014, s.48)

Büyükhanım ve küçük kafilesi Görele'den sonra araba yolu olmadığı için denizden yola devam etmek zorundadır. Hükümet tarafından kurulan Sevkiyat Merkezi zannedildiği gibi herkese

yardımcı olan bir kuruluş değildir. İskeleye indiklerinde kalabalıkla ve türlü çirkinlikle karşılaşılır. Adam kayırma ve memur tabakasına öncelik verilmesi bunlardan biridir. Aslında Sevkiyat Merkezinin ayarladığı kayıkla yola devam etmeleri gerekirken Büyükhanım ve kafilesi bu haktan faydalanmaz. Acımasızlıkla insan ayırma birleşir ve savaş zenginlerine açılmaz olan tüm yollar açılır. Hâl böyle olunca kendi imkânlarıyla bir kayık tutmaya karar verirler. Büyükhanım kayıkçının istediği para karşısında sinirlense de hayatta kalmak adına adamın istediğini vermeye razı olur. Büyükhanım insanlığın en utanmaz yanıyla o anda yüz yüze gelir. Muhacirlerin zor durumlarından faydalanmaya çalışanları akbabaların kurbanları ölmeden beyin kırıntılarını didiklemeye başlamalarına benzetir. At, araba ve zümrüt küpenin birinin karşılığında kayığı tutarlar. Verdikleri bu parayla İstanbul'a kadar en iyi ve lüks vapurla yüz defa gidilip gelinebileceği belirtilir.

Büyükhanım ve kafilesi Görele'den sonra denizden yollarına devam ederlerken karşılarına kuvvetli ve deli akan Harşit çayı çıkar. Bu çayda nice canlar telef olmuştur. Onlardan biri de Remziye'dir. Remziye'yle Büyükhanım muhacirlik yolunda tanışmıştır. Kocası Trablus'tan dönmeyen, dul bir kadındır. Yanında da oğlu Hasan ve bir ineği vardır. Remziye çaydan önce ineğini sonra da oğlunu geçirmek ister. İneğini geçirip karşı tarafa bağlayınca muhacirlerden biri ineğinin bağımlı çözüp götürmek isterken Remziye ileri geri yaparken çayda boğulur. Öncesinde de oğlu Hasan'ı Büyükhanım'a emanet etmiştir. Geriye dönemeyince Hasan, Büyükhanım'la kalır ve kadının küçük kafilesine dâhil olur. Harşit çayında daha bunun gibi pek çok acı yaşanır.

Yüzlerce kişilik muhacir kafilesi birbiri ardınca kıyıya birikmiş, aynı ipliğe dizilmiş inci ya da tesbih tanesi gibidir. Herkes arkalarından gelen Rus ordusunun sesinden ürkmüş bir şekilde karşıya geçmenin derdine düşmüştür çünkü karşıya geçenin canı kurtulacaktır. Su insanın her anında olduğu gibi orada da set gibi önlerindedir ve bu seti geçmeleri gerekmektedir.

Harşit'i geçenler zorlu bir yürüyüşle yola devam ederler. Muhacirlerden bazıları bu zorlu mücadeleyle başa çıkamaz ve yolda telef olurlar. Muhacirlerin belini en çok büken şey de tifüs ve sıtma olur. Bu hastalıklar muhacirleri kırıp geçirir. Bazı muhacirler titrerken bazıları kan ter içindedir. Bir kişi geride kalırken üç dört kişi hayata veda eder. Hastalıktan sağ çıkanların sayısı çok azdır. Trabzon'dan uzaklaşan muhacirler, Rus ordusunun korkusundan sıyrılır ancak başka bir korku başlar. Ermeni ve Rum eşkıyalar muhacirleri zor durumda bırakmaya başlar.

Ordu'yu geçtikten sonra Yıldırım hastalanır. Büyükhanım; ateşler içerisinde yanan, sıtma nöbeti tutan Yıldırım'ı sırtına alır ve yürümeye başlar. 93 Harbi'nde Yıldırım, Hacıbey'i sırtında taşımıştır ve şimdi de Büyükhanım vefa örneği göstererek emektarları Yıldırım'ı sırtında taşır. Ağır ağır yürürler ve Yıldırım, Büyükhanım'ın çabalarıyla iyileşir.

Ordu'yu yeni geçtiklerinde üç gün boyunca aralıksız yağmur yağar. Çamur yollarda anneler çocuklarını yaşatmak için zorlu mücadele verir. Bazen yaşamının ne olduğunu bilmeyen bebekler ölürken bazen de anneleri ölen bebekler güçsüz kollardan düşer. Annesi ölen bebeklerden birini Büyükhanım fark eder ve ağlamaktan katılma durumuna gelen bebeği kurulayıp sakinleştirirse de bebek bir iki saat içinde ölür. Yıldırım'ın eşelediği çukura bebeği gömerler.

Bebekle uğraştıkları için kafileden epey geride kalırlar. Akşam bastırınca önlerine çıkan köydeki manzara karşısında hepsi de dehşete düşer. Köyden yanmış bir yığın insanın dumanı çıkar. Yanmış insanlardan çıkan kokuya dayanılır gibi değildir. Cesetlerden çıkan kokudan daha korkunç olan şeyse yanıkların arasında, etrafında yürüyen tüfekli adamlardır. Gördükleri tüfekli adamların Türk mü, Rum mu, Ermeni mi olduğunu düşünseler de kötülüğün ırkının ve milletinin olmadığına kanaat getirirler. Görünen kişiler eşkıya milletinden kişilerdir. Yazar bu bölümde de Ermeniler ve Rumları kötülemez. Eşkıyalığın ırkının da dininin de olamayacağı görüşü ile tarafsız bir yaklaşım sergilemek istediği düşünülebilir.

Muhacir aile canlılardan korktukları için ölü yığınının kenarına, soğuk vücutlara yapışarak saklanırlar. O gecedен sonra Zehra gördüklerinden dolayı suskunlaşır. Ağzından iyi de kötü de laf çıkmaz olur ve sonunda o da hastalanır. İki gün iki gece Zehra'nın iyileşmesini beklerler. Zehra kendine gelince yola devam ederler. Karşılarına çıkan ılıcada hepsi yıkanır ve su sayesinde güç toplarlar.

Ellerinde avuçlarında yiyecek ve içecekleri yok denecek kadar az kalır. Derken küçük kafiye Samsun'a varır. Trabzon'dan çıkalı üç ay olmuştur. Muhacirin Komisyonu'nun gösterdiği evde kalırlar. Görele'den sonra ilk kez bir çatı altına girerler. Tellallar Osmanlı parasının değer kaybettiğini duyurur. Osmanlı lirası 108 liradan 100 liraya düşmüştür. Bu bilgiyle Osmanlı'nın savaşlardan dolayı yaşadığı ekonomik bunalım da gözler önüne serilir.

Büyükhanım Yıldırım'a inci gerdanlığını verir ve İstanbul'a bilet almasını söyler. Yıldırım gerdanlığı ucuza satsa da bir hafta sonrası için İstanbul'a vapurda yer bulur. Hacıbey'e de telgraf çeker ve onun da iyi olduğu haberini alır.

Samsun'da hükümet tarafından vesikayla ekmek dağıtılır. Yıldırım da Büyükhanım ve Zehra'nın nüfus kağıdıyla ekmek ve katık almaya gider. Üç somun ekmeği alan Yıldırım elindeki paraların değerinin kalmadığını anlar. Peynir alabilmek için para üstü yerine bir çuval da arpa almak zorunda kalır. Samsun'da küçük para sıkıntısı artmıştır. Esnaf, para bozamadığı için müşterinin elindeki paranın tamamını kullanması hâlinde alışverişe yanaşmaktadır. Muhacirler de çaresizlikten ihtiyaçlarını olanları alabilmek için ihtiyaçları olmayan şeyleri de almak mecburiyetinde kalmaktadır.

Bir hafta sonra İstanbul'a gidebilmek için iskeleye varırlar ve sandalla vapura ulaşırlar. Bindikleri vapurun adı Reşadiye'dir. Zehra'nın ağabeyi İsmail'i 87. Alay'a götüren vapur Sultan Reşad'ın annesinin adını taşıyan Gülcemal'di. Büyükhanım ve ailesini İstanbul'a götüren ise Sultan Reşad'ın adını taşıyan vapurdur.

Büyükhanım ve kfilesi Reşadiye vapuruyla İstanbul'a gelir. Büyükhanım'ın yeğeni Saffet onları karşılar ve tek katlı, küçük evinde misafir eder. Büyükhanım, Saffet'e elmas yüzüğünü bozdurması için verir. İstanbul'da kaldıkları süre boyunca kendi masraflarıyla kimseye yük olmak istemez. Yüzük ucuza satılınca Hacıbey'in yola çıkmadan önce Büyükhanım'a verdiği köstekli saati de satılır. İstanbul da savaştan nasibini almış, her şey değerini kaybetmiştir. Buraya gelmek Zehra'ya hiç içinden çıkmayan İsmail'i ve İsmail'in en son gönderdiği kartpostalı hatırlatır. İsmail o kartpostalı Hamidiye Etfal Hastanesi'nden göndermiştir. Ölü mü sağ mı belli olmayan İsmail'in akıbetini öğrenmek isteyen Büyükhanım ve Zehra hastaneye gider, oradaki kayıtlara baktırırlar. Kayıt defterine göre İsmail 13 Ocak 1913'te tifüsten ölmüştür. Uzun yıllardır o hastanede hademe olarak çalışan Hüseyin Efendi de Trabzonlu olmasından dolayı İsmail'i hatırlar ve İsmail ölünce yastığının altında bulduğu defteri ailesine teslim eder.

Defter İsmail'in Gülcemal vapuruyla Trabzon'dan ayrılırken Zehra'nın ona verdiği defterdir. İsmail bu defterde tuttuğu notlarla ülkenin durumundan, Osmanlı ordusundan ve Rumeli muhacirlerinden bahseder. Osmanlı'nın çöküşünü, Rumeli göçmenlerinde ve bozguna uğrayan orduda gördüklerini anlatır. Gönüllü katıldığı 87. Alay, Rumeli tarafına doğru giderken orada yaşayan halk da tam tersi istikâmette hareket etmiştir. Ardı arkası kesilmeyen kalabalığa, acılara şahit olduklarını; yaşadıkları yerlerin yakılıp yıkılmasıyla insanların topraklarından kaçtıklarını anlatmıştır. İnsanların yanlarına alabildikleri birkaç parça eşyayı bir deri bir kemik hâldeki hayvanlara yükleyip yürüdüklerini yazmıştır.

Rus halkı ve Bolşevikler savaşa Rusya'nın işgallerine karşıdır. Muhacirliğin ikinci senesinde ihtilâlle Bolşevikler Rusya'da yönetimi ele geçirir.

İki yılı aşkın bir süre devam eden muhaceret; Rusya'da Bolşevik Devriminin meydana gelmesi; 1918'de Trabzon'un kurtuluşu ile birlikte sona ermiştir. Rusların geri çekilmesi ile birlikte

Osmanlı Devleti'nin işgale uğramamış vilayetlerine sığınmış olan Trabzon muhacirlerinden sağ kalanlarının bir kısmı geri dönmüş, bir kısmı da değişik vilayetlerde iskân edilmiştir. (Öksüz ve Usta, 2014, s.49)

Saffet, şubat ayında evinde misafir ettiği muhacirlere Trabzon'un kurtulduğunun ve Rus ordusunun geri çekildiğinin müjdesini verir. Rus ordusu geri çekilirken arkalarındaki boşluğa Ermeni ve Rum çeteleri girmiştir hatta Rus ordusunun şehre yapmadığı zulmü onlar yapmıştır. Türk ordusu sadece Rus ordusuyla değil aynı zamanda Ermeni ve Rum çeteleriyle de giriştiği mücadelede başarıya ulaşmış şehri geri almıştır. Ordu yorgun olsa da canını dişine takıp şehirleri tüm işgallerden kurtarmıştır.

Trabzon'un kurtuluşu İstanbul'a yayılınca muhacirler geri dönüşlere başlarlar. Büyükhanım ve yanındakiler Trabzon'dan çıkmalı iki yıl olmuştur. Saffet onlar için Reşadiye vapurundan Trabzon'a bilet alır. İstanbul'a Reşadiye vapuru ile gelen Büyükhanım ve kafilesi bu kez de Trabzon'a Reşadiye vapuru ile dönecektir. Günler sonra Trabzon'a varırlar. Trabzon'da Rusların yaptığı yıkım ve ardında bıraktıkları enkaz Büyükhanım'ı dehşete düşürür.

Büyükhanım ve ailesi limana inince eşya yığını ve kalabalıkla karşılaşır. Ruslar giderken pek çok eşyasını limana bırakmak zorunda kalmışlardır. Yıldırım ve Büyükhanım evlerine gitmek üzere çare düşünürlerken yanlarına Mehdi isimli bir genç gelir. Bu genç Bakü Cemiyet-i Hayriye üyesidir. Kendilerine yardımcı olur ve aileye evlerine gidebilmeleri için yardımcı olur. Akademisyen anlatıcının dedesi ve hikâyenin başkişilerinden Setterhan da bahsi geçen cemiyette gönüllü çalışmaya ve muhacirlere Trabzon'da yardımcı olmaya başlar. "Muhacirlikten dönen Trabzonluların yaralarını sarmak üzere kimi cemiyetler de devreye girmişti. Bunların başında, işgal yıllarında Trabzon'da kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Trabzon Şubesi geliyordu." (Usta, 2014, s.141)

Mehdi'nin rehberliğinde evlerine doğru yürüyen muhacirler, Trabzon'un yerle bir olmuş hâlini ve yaşadıklarını Mehdi'den öğrenir. Dükkânlar, evler, küçük sokaklar, sokak aralarındaki küçük cami, mescit ve mektepler yerle bir edilmiş, şehrin Müslümanlara ait yanları yerle yeksan edilmiştir.

Romanda Trabzon'un Ruslar tarafından içler acısı hâle getirilişi tüm gerçekliğiyle verilir. Tarihe şahitlik edenlerin bilgisiyle Trabzon'un işgal sonrası durumunu anlatan Usta, yazısında şu ifadelerle yer verir:

Bu felaketten kurtulan az sayıda bina vardı. Şehrin en muntazam, en el değmemiş binaları; kayaların dibindeki Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve çoğunlukla Rum evleriydi. Eski Trabzon, kahraman Yavuz'un gençlik zamanlarına şahit olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi, bütünüyle tahrip edilmişti. (Usta, 2014, s.143)

Büyükhanım evini görünce Trabzon'da meydana gelen değişikliklerin evinde de olduğunu fark eder. Onun için önemli olan Hacıbey'in yaşaması, onun evinden ayrılmaması olur. İki yıl önce memleketleri Trabzon'dan mecburen ayrılmak zorunda olan Büyükhanım ve ailesi sağ salim evlerine döner.

Büyükhanım ertesi sabah erkenden kalkar ve bahçesindeki değişikliklere şöyle bir bakar. Bahçeye bakarken iki yıl içerisinde yaşadıklarını düşünür. Tıpkı bahçedeki nar ağacı gibi o da yaralanmış ama yine de sağlam yerinden çiçek açmayı başarmıştır.

“Nar ağacının kesik gövdesindeki acıya baktı. Derin bir balta izi kalmıştı geriye ve nar ağacı, kesilirken ağlamıştı. Lakin ağacın kökünden fişkırان incecik dallar cüsselerine bakmadan yapraklanmış, çiçek açmıştı.” (s.495)

“Eserin sonunda, koruyup esirgedikleri Zehra, kendine yeni bir hayat kurmak zorunda olan Settarhan'la buluşur. Anlatıcı kahraman, birbirinden çok farklı coğrafyalarda doğan iki ırmağın hangi

mesafeleri aşarak buluştuğunu anlatırken Trabzon'un şehir olarak yaşadıklarıyla bu hikâyenin neresinde durduğunu da anlatmış olur.” (Topçu, 2015, s.660)

Sonuç

Kurguda savaş ve muhacirlik olgusu Nar Ağacı'nın genel dokusunu oluşturmuştur. Edebi eserin oluşturma sürecince tarihten yararlanan yazar, kendi kurgusuyla kahramanlara can verir. Romanda yer alan 93 Harbi Hacıbey'in hikâyesi olarak verilmiştir. Yaşı ve deneyimi sayesinde edindiği bilgilerle torunu İsmail'e ve muhacir olmak zorunda kalan ailesinin diğer üyelerine yol göstermeye çalışan Hacıbey, romanda geçmişten gelen ve ülkenin son hâllerini bilen bir kahraman olarak verilir. İsmail ise romanda Balkan Savaşı'nı yansıtan bir kişiliktir. Onun ölümü savaş cephesinde değil hastalıktan olmuştur. Bunun yanında Büyükhanım Trabzon'un işgal edilmesiyle muhacir olan bir kadındır. Romanda muhacirlik kavramı anlatıcının anneannesi Zehra etrafında verilse de başrolü Büyükhanım almıştır. Büyükhanım arkasında kocası Hacıbey'i bırakır ve ailesinin diğer üyeleriyle muhacir olur. İstanbul'a gitmek üzere yola çıkan Büyükhanım önderliğinde aile türlü sıkıntılar, hastalıklar ve açlıkla mücadele ederek İstanbul'a varır. Trabzon'dan ayrılmalarının üzerinden iki yıl geçer ve Rusya'da Bolşevik ihtilâliyle birlikte Rus ordusu Trabzon'dan çekilir. Tarihi gerçeklikle kurgusal gerçekliğin örtüştüğü ancak edebi sahanın korunduğu bir alandır burası. Trabzon ve çevre şehirlerde yaşayan halk ve muhacirler hem Rus birliklerin hem de Ermeni ve Rum çetelerinin zulmünden sıkıntı çekerler. Rusların boşalttığı şehirlerde onlar ortalığı karıştırır ve halka zarar verir. Aradan yıllar geçmesine rağmen ülke bir türlü dirlik ve düzene kavuşamamıştır. Rusya'nın geri çekilmesiyle Büyükhanım ve ailesi Reşadiye vapuruyla Trabzon'a döner ancak bıraktıkları şehirden eser kalmamıştır. Ruslar şehre ve özellikle Müslüman yapılarına ciddi zararlar vermiştir.

Romanda eleştirel anlamda da birçok öge yer almaktadır. Dönemin padişahları ve yönetimdeki kişiler, romandaki karakterler ve

özellikle 93 Harbi'ni iliklerine kadar yaşamış olan Hacıbey tarafından eleştirilmiştir. Muhacirlik olgusunun yanında romanda Ermeni tehciri de Büyükhanım'ın komşuları bağlamında anlatılır. Anlatıcı, Ermenilerin iyi kötü ayırımına varılmadan tehcir edilmesine karşıdır.

Kahraman anlatıcı, yaşamında yitik olan yanı bulmak için yola çıkmış ve fantastik öğeler kullanarak okuyucuya hikâye anlatmıştır. Dedesi Setterhan'ın yaşadıkları ve en sonunda Trabzon'a gelip Bakü Cemiyet-i Hayriye'ye katılmasıyla Muhacirlikle sınanan anneanesi Zehra'nın yollarının kesişmesi ve evlenmeleriyle kurgu son bulur. Romanda muhacirliğin birey özneye etkisi kadar sosyolojik deneyim olarak topluma yansıyan yönü de anlatılmıştır.

Kaynaklar

- Aktaş, Ş. (2000). Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Akçağ Yay. Ankara.
- Bilgin Topçu, Ü. (2015). Nar Ağacı'nda Muhacirlik ve Savaş, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/8, s. 645-668.
- Çaykırın, G. (2021). Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un işgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 33, s.123-150.
- Çetin, N. (2015). Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Orduya Yapılan Yardımlar, Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Journal Of Modern Turkish History Studies XV/30, s.79-98.
- Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, sayı 41, s. 215-238.
- Devellioğlu, F. (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Korkmaz, F. (2014). "Nazan Bekiroğlu'nun Nar Ağacı Romanında Evde Olmak/ Olamamak", Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Ankara, Volume 9/3, s. 927-936.

- Öksüz, H. – Usta, V. (2014). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması, Türkiyat Mecmuası, C. 24/Bahar, s.24-51.
- Stevick, P. (2010). Roman Teorisi, çev. S. Kantarcıoğlu, Akçağ Yay. Ankara.
- Tekin, M. (2010). Roman Sanatı (Romanın Unsurları 1), Ötügen Yay. İstanbul.
- Usta, V. (2014). “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Birinci Dünya Savaşı’nın 100. Yılında Trabzon Vilayeti’nde Rus İşgali ve Muhacirlik Özel Sayısı, sayı 17, Güz, s. 135-172.

ÂŞIK İSRAFİL’İN HİKÂYELERİNDE GÜRCİSTAN VE GÜRCÜLER

GEORGIA AND GEORGIANS IN AŞIK (MINSTREL) İSRAFİL’S STORIES

Erdoğan ALTINKAYNAK¹

Özet

Âşık İsrail Uzunkaya, 1957 yılında, Ardahan ili, Çıldır ilçesinin Eşmepınar (Purut) köyünde dünyaya gelmiştir. Çıldır ilçesi Gürcistan coğrafyasında Cevaheti bölgesinin kıyısındadır. Bu coğrafya içinde Çıldır’ın kültür ve sanat açısından çok önemli bir konumu bulunur. Tarihsel süreçte, çok sert iklim koşulları ve ekonomik yaşamın hayvancılığa dayalı olması ilçenin en çok âşık yetiştiren merkezlerden biri olmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bunun yanı sıra Çıldır özellikle Terekeme Türklerinin yoğun olarak yerleştiği ve Doğu Anadolu bölgesi âşıklarının üstat olarak kabul ettiği Aşık Şenlik’in doğup büyüdüğü yerdir. Nüfus ve göç hareketleri göz önüne alındığında, Çıldır ahalisinin büyük bir bölümünün Gürcistan’ın Borçalı bölgesinden (Yeni adları Marnauli, Bolnisi, Dumanisi) göçerek gelen Terekeme Türklerinden oluştuğu görülmür.

Kuzeydoğu Anadolu Âşıklık Geleneği sadece Türk soylu ahali için geçerli değildir. Bölge aynı zamanda edebi zevk ve estetik birikim içerisinde Gürcü, Ermeni ve Aysoru etnik kimliğine mensup âşıkların da yetiştiği bir bölgedir. Bunlardan Sefil Lado, Sandro Kavrelişvili ve daha pek çok kişiyi Valeh Hacılar 2007 yılında “Türk Dilli Gürcü, Yunan ve Aysoru Âşık – Şairleri” başlıklı çalışmada Bakü’de yayınlamıştır.

Bu bildiride çalışmaları incelenecek olan Âşık İsrail, komşu ülke Gürcistan’da birçok kez gezip çeşitli gözlemler yapmasına rağmen, Gürcistan’ın herhangi bir yerinde sanatını icra etmemiştir. Ardahan, Çıldır ve civarı konulu belgeselerde âşık olarak rol almıştır. Âşıklık icrasının yanında tasnif ettiği 12 hikâyesi vardır. Bunlar “Gülşah ile Aliş” (“Alişan”), “Ramazan Bey Hikâyesi”, “Kars Ayaz”, “Azerbaycan Destanı”, “Karabağ Hikâyesi”, “Hasan Mirza Bey ile Sara Hanım”, “Sürgün”, “Ferhat Bey ile Gülşah Hanım”, “Ah Şu Hudutlar Olmasaydı”, “Cancivan Bağları”, “Garip Bey ile Gülenaz Hanım” ve “Erdoğan ile Almagül”dür. Bu hikâyelerden “Sürgün”, “Ah Şu Hudutlar Olmasaydı” ve “Erdoğan ile Almagül” hikâyelerinde Gürcistan ve Gürcü etnik kimliğine rastlamaktayız. Mekân olarak da Ahıska, Tiflis, Borçalı

¹ Prof.Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE Bölümü.
ORCID: 0000-0003-1105-0479, erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

gibi coğrafi mekânlar kullanılmıştır. Adı geçen hikâyelerde bölge halkına ait komşuluk ilişkileri, ticari ve kültürel bağlar malzeme olarak işlenen önemli konulardır. Bu çalışmamızda, Âşık İsrail'in belirtilen hikâyelerinde Gürcistan ve Gürcüler hakkındaki bakış açısı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Âşıklık, Gelenek, Hikâye Anlatımı, Âşık İsrail, Gürcü Kültürü

Abstract

Âşık (Minstrel) İsrail Uzunkaya was born in 1957 in Eşmepınar (Purut) village of Çıldır district, Ardahan province. Çıldır district is on the border of the Cavakheti region in Georgia. Within this geography, Çıldır has a very important position in terms of culture and art. Historically, very harsh climatic conditions and the fact that economic life was based on husbandry had a great impact on the district being one of the centers that raised the most minstrels. In addition, Çıldır is the place where Terekeme Turks settled heavily and where Âşık Şenlik, accepted as a master by the lovers of the Eastern Anatolia region, was born and grew up. Considering the population and migration movements, it can clearly be seen that a large part of the population of Çıldır consists of Terekeme Turks who immigrated from the Borchali region of Georgia (new names Marnauli, Bolnisi, Dumanisi).

The Northeastern Anatolian Minstrelsy Tradition is practiced not only by the Turks but other minstrels from different nations. The region is also a center where minstrels of Georgian and Armenian ethnic identities perform the tradition with literary taste and aesthetic knowledge. Among them, Sefil Lado, Sandro Kavrelisvili and many others were studied by Valeh Haclar in an academic book titled "Turkish-Speaking Georgian and Greek Minstrels", published in Baku in 2007.

Âşık İsrail, whose works will be examined in this presentation, has not practiced his art anywhere in Georgia, although he has traveled many times and made various observations there. He took part as a minstrel in documentaries about Ardahan, Çıldır and its surroundings. In addition to his minstrelsy performance, he has 12 stories that he has composed. These are "Gülşah and Aliş" ("Alişan"), "Ramazan Bey Story", "Kars Ayaz", "Azerbaijan Epic", "Karabakh Story", "Hasan Mirza Bey and Sara Hanım", "Exile", "Ferhat Bey and Gülşah Hanım", "I Wish There were no Borders", "Cancivan Vineyards", "Garip Bey and Gülenaz Hanım" and "Erdoğan and Almagül". Among these stories, we come across Georgia and Georgian ethnic identity in the "Exile", "I Wish There were no Borders" and "Erdoğan and Almagül". Geographical places such as Ahıska, Tbilisi and Borcali were used as locations in these stories. Neighborhood relations, commercial and cultural ties of the people of the region are important topics covered as material in the

mentioned stories. In this study, Âşık İsrail's perspective on Georgia and Georgians in the mentioned stories will be evaluated.

Keywords: Minstrelsy, Tradition, Story Narratives, Âşık İsrail, Georgian Culture

Âşık İsrail Kimdir?

Âşık İsrail Uzunkaya, 01. 01. 1957 Eşmepınar köy (Purut) / Çıldır / Ardahan doğumludur. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Kars – Ardahan – Iğdır – Artvin) illeri aşıklık geleneğinin canlılığını koruduğu bir coğrafyadır. Bu coğrafya içinde Çıldır'ın ayrı bir yeri vardır. En çok aşık yetiştiren bir ilçemizdir. Bunun da sebebi özellikle Terekeme Türklerinin yoğun olarak yerleştiği bir yer ve Doğu Anadolu bölgesi aşıklarının üstat olarak tanıdığı, kabul ettiği Aşık Şenlik'in Çıldırlı olmasıdır.

Köyündeki ilkokulu bitirdikten sonra eğitimine devam etmemiştir. İlkokulda da başarılı bir öğrenci değildir. İlkokulu yedi yılda bitirebilmiştir. Rivayetlere göre çok yaramaz bir öğrencidir.

Albino olmasından dolayı teni ve saçları beyazdır. 15 yaşında iken geçirdiği bir trafik kazası nedeniyle sağ gözünü kaybetmiş, diğer gözünde de hasar meydana gelmiştir.

Okul yılları dâhil olmak üzere ailesinin geçim kaynağı olan hayvancılık ve hayvancılığa dayalı tarım ile uğraşmıştır. Askerliğini ise gözlerindeki engelli olmasından dolayı kırk gün yapmıştır.

Geçim kaynağı yaşadığı yöreye uygun olarak hayvancılıktır. Ek gelir kaynağı ise aşıklık geleneği içinde kendisine verilen bahşiş ve hediyelerdir.

Ailesi o doğduğunda, yoldan geçen ilk yolcuya sorarak vermiştir. Ailenin köydeki lakabına “Tembeller” veya “Karabedeller” denilmektedir. 1978 yılında Tevriiz Hanım ile kurduğu ailenin dördü kız biri erkek beş çocuğu vardır.

Ailesinde anne tarafından müteveffa Tahir Taşdemir saz çalıp söylemektedir, aşıklık yapmamıştır. Baba tarafından ise Abdullah Uzunkaya da aynı şekilde saz çalıp türkü söylemektedir. Her ikisinin de kendilerine ait şiirleri olduğu bilinmektedir.

İsrafil Uzunkaya Çıldır merkezli Âşık Şenlik Derneğine üyedir. Kültür Bakanlığına kayıtlı aşıklarımızdandır.

Örgün dini eğitim almamıştır. Köyü ve çevresindeki yaşlı ve eğitilmiş kişilerden öğrendiği bilgilerle dini bilgisini oluşturmuştur. Kula kulluk etmeyi, dalkavukluğu, toplumu ayırtırmayı, Türk toplumunun tasvip etmediği yaşam tarzını kesinlikle reddetmektedir. Her ne kadar dini vecibeleri yerine getirmekten uzak olsa da sağlam bir itikada sahiptir.

Yöredeki aşıklık icrası davetlerine katılmıştır. Çeşitli üniversitelerde, uygulamalı derslere katılmıştır. Bununla birlikte çok sayıda katılım belgesi ve şilti vardır. Kars'ta düzenlenen 4 adet âşıklar şölenine, Çıldır'da düzenlenen "Uluslararası Âşık Şenlik Âşıklar Şöleni"ne katılmıştır. Ardahan, Çıldır ve civarı konulu belgeselerde âşık olarak rol almıştır.

İsrafil Uzunkaya aşık edebiyatı tür ve şekillerinin hemen her alanında ürünler veren bir aşığıdır. Bununla birlikte aşık edebiyatı alanında pek rastlamadığımız "satranç" şekline ait ürünleri ve "akrostiş"leri de vardır.

Bade içmeye inanmaktadır fakat kendisi ile ilgili olarak sorulan soruya "o benim ile Allah arasında gizlidir, söyleyemem" diye cevap vermiştir.

Bazı şiipleri ses sanatkarları ve müzikologlar tarafından bestelenmiştir.

Saz çalmayı bir heves ile kendi kendine başlamış daha sonra Aşık Yılmaz Şenlikoğlu'nun yönetiminde öğrenmiştir. Kendisine usta olarak Yılmaz Şenlikoğlu (Aşık Yılmaz), Dursun Durdağı (Pünhani), Mehmet Oktay (Erkani) gibi isimleri saymaktadır. Yetiştirdiği veya yetişmesine katkı sağladığı çırakları olarak Alperen Topkaya, Yavuz Timur, Bora Karasu, Faruk Erdoğan, Tunay Aksu gibi isimleri saymaktadır.

Yurt dışı gezilerine komşu ülke Gürcistan'a çıksa da Gürcistan'ın herhangi bir yerinde sanatını icra etmemiş, gezi ve gözleme dayalı dolaşmıştır. Ardahan, Çıldır ve civarı konulu belgeselerde âşık olarak rol almıştır.

Hikâyeleri

Gülşah ile Aliş (Alişan); Ramazan Bey Hikâyesi, Kars Ayaz; Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi; Hasan Mirza Bey ile Sara Hanım; Sürgün; Ferhat Bey ile Gülşah Hanım; Ah Şu Hudutlar Olmasaydı; Cancivan Bağları: Garip Bey ile Gülenaz Hanım; Erdoğan ile Almagül.

Bu hikâyelerden Sürgün, Cancivan Bağları ve Erdoğan ile Almagül hikâyelerinde Gürcistan ve Gürcü etnik kimliğine rastlamaktayız. Mekân olarak da Ahıska, Tiflis, Borçalı (Marnauli, Dumanisi, Bolnisi civarı) gibi coğrafi mekanlar kullanılmıştır. Adı geçen hikâyelerde bölge halkına ait komşuluk ilişkileri, ticari ve kültürel bağlar yer almaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu Âşıklık Geleneğinde sadece Türk soylu ahali için geçerli değildir. Bölge aynı zamanda edebi zevk ve estetik birikim içerisinde Gürcü, Ermeni ve Aysoru etnik kimliğine mensup aşıkların yetiştiği bir bölgedir. Bunlardan Âşık Ruhani (İoseb Beridze), Âşık Şivga (Luka Beridze), Sefil Lado (Vladimir Beruaşvili), Âşık Pektayi (Yakop Zazadze), Sandro Kavrelişvili, Âşık Eto (Ekvtime Davlaşeridze), Âşık Sokrat Andriyeviç Datov, Âşık Sütayi (Gabriel Demirçov) ve daha pek çok ismi Valeh Hacılar 2007 yılında “Türk Dilli Gürcü, Yunan ve Aysoru Âşık – Şairleri” adıyla Bakü’de yayınlamıştır (Hacılar, 2007: 12).

Âşık İsrafil Uzunkaya’nın içinde Gürcistan ve Gürcüler geçen üç hikâyesinin epizotları şöyledir.

SÜRGÜN

Stalin’in sürgün ettiği halkların dramını anlatan hikâye, Borçalı’nın dağlık bölgesinde yaşayan ve evlat hasreti çeken Ali Eşref Bey ile eşi Zeliha Hanım’ın iki erkek çocuk sahibi olmaları ile başlar. Doğduklarında birinin sırtında yıldız, diğerinin sırtında hilal izi olan çocuklardan gözleri buluta benzeyene Bulut, diğerine Zafer adını koyarlar. Çocuklar eğitim için Tiflis’e gönderilirler. Bir gün güreş müsabakası yapıldığında çocukların sırtlarındaki izleri gören hocaları; “Türk Dünyası’nın gözü aydın olsun iki kahraman yetişiyor” der. Okulun Ermeni hocalarından Fıkar Bey’in, Zafer’i Ermeni çocuklara dövdürmesi üzerine Zafer hocayı öldürür.

Zafer, hocayı öldürmesinin ardından kurduyla birlikte ormana kaçar. Eve gelen Rus çarının askerleri tüm aramalara rağmen onu bulamazlar.

Zafer'in gidişinin ardından yıllar geçer ve ailesi nesillerinin devamlılığı için Bulut Bey'in evlenmesi gerektiğini söyler. Bulut Bey ise av sırasında karşılaştığı Mehmet Kemandar Bey'in kızı Nazlı Hanım'a sevdalanır. Ali Eşref Bey, Mehmet Kemandar Bey'in konağına gider ve Nazlı Hanım'ı oğluna ister, gençlerin birbirlerini sevdiklerini öğrenen Mehmet Kemandar Bey kızını verir. Kırk gün kırk gece düğün yaparlar. Evliliklerinden bir yıl sonra önce babasını ardından annesini kaybeden Bulut Bey hem onların acısı hem kardeşinin yokluğu ile oldukça zor zamanlar geçirir. Ardından Bulut Bey'in biri Fırat diğeri Ferhat adında ikiz oğulları dünyaya gelir. Bu sırada Rusya'da rejim değişmiş ve Türk köyleri sürgüne gönderilmeye başlanmıştır. Bulut Bey köylerin birer birer işgal edilmesi nedeniyle iki oğlunu Kars'ta yaşayan dostu Yunus Haydar Bey'in yanına götürmek için yola çıkar. Bu sırada köye baskın yapan Bolşevikler Nazlı Hanımla birlikte herkesi arabalara doldurup Tiflis'e götürüp trene bindirirler. Nazlı Hanım bu sırada bir mektup yazar ve Hasan Ali isimli bir Türk'le ya Bulut Bey'e ya da Yunus Haydar Bey'e ulaştırılmak üzere Kars'a yollar. Bulut Bey ise çocukları bırakıp dönerken yolda Hasan Ali ile karşılaşır ve olanlardan haberdar olur. Bu sırada Nazlı Hanım'ın içinde olduğu sürgün treni İbrahim Bey adlı bir yiğidin Ermeni askerini öldürmesiyle durdurulur herkes kaçmaya başlar.

Kars sınırına yaklaştıkları sırada Zafer Bey komutasındaki bir orduyla karşılaşan sürgünler onların yardımıyla Ermeni askerlerini püskürtür ve onları Kars'a ulaştırırlar. Ancak Sibiryaya sürgüne gönderilen başka Türklerde vardır. Bulut ve arkadaşları oraya ulaşmanın yollarını ararlar.

Bulut Bey bir yolunu Sibiryaya giden sürgün trenine biner. Oraya vardığında trenden atlayan ve baygın hâlde olan Bulut Bey'i Baydursun adlı bir Kazak bulur ve evine götürür. Bulut Bey aylar süren bir aramanın ardından sürgünde olan köylüsü Gürcü Roin Bey'i bulur ve ondan trenin durdurulduğunu Nazlı Hanım ve birçok kişinin kaçmayı başardıklarını öğrenir.

Tekrar bir yolunu bulup Tiflis'e giden trene binen Bulut Bey ve Roin Bey, Tiflis yakınlarında trenden atlarlar ancak Stalin'in askerince

yakalanarak Gazamet Kalesi'ne götürülürler. Gazamet Kalesi'nde ölüm odasına götürülen iki arkadaşı, Roin Bey'in tanıdığı bir Gürcü'nün söylediklerini yapar ve nehre atlayarak hem ölüm odasından hem de kaleden kurtulurlar. Bulut Bey ve Roin Bey, ormanda Zafer Bey'in komutasındaki Türk ordusu ile karşılaşır birlikte Kars'a doğru ilerlemeye başlarlar. Ancak şehre yaklaştıklarında çıkan çatışma da Zafer Bey şehit düşer. Bulut Bey ise çocuklarına ve Nazlı Hanım'a kavuşmasına rağmen yıllar sonra bulduğu kardeşini kaybetmenin acısı içindedir. Zafer Bey'i vasiyeti gereği Kars'a defnedirler. Rivayete göre onun defnedildiği Göktepe'nin semalarında her ölüm yıldönümünde bulutlar birleşip ay yıldız şekli oluştururlar (Altınkaynak, 2023:26-28).

CANCIVAN BAĞLARI: GARİP BEY İLE GÜLENAZ HANIM

Borçalı'nın Kaçağanlı köyünde Âşık Hasan'ın kızı olarak dünyaya gelen Gülenaz Hanım, yedi kardeşin en küçüğüdür.

Gülenaz Hanım on beş on altı yaşlarına geldiğinde köyün en güzel kızlarından biri olur ve köyün birçok genci ona sevdalanır. Garip Bey ise iyi bir hekim olan Sayit Bey'in oğludur. On sekiz yirmi yaşlarına geldiğinde babası onu Cancivan bağlarını satın alması için Suhara'ya dostu Âşık Hasan'ın yanına gönderir.

Garip Bey birlikte yola çıktığı dostu Tehle Kazım ile Suhara'ya vardığında çeşme başında Gülenaz Hanım'ı görür ve âşık olur. Âşık Hasan'ın kızı olduğunu öğrendiği ise onunla birlikte evlerine giderler. Âşık Hasan misafirleri karşılar ve birkaç gün sonra bağa gidebileceklerini şimdilik dinlenmelerini söyler.

Gülenaz Hanım da Garip'e sevdalanmıştır. Bu yüzden bir mektup yazar ve onun yatağına bırakır. Mektubu alan Garip, babasının hem gelip Gülenaz'ı kendisine istemesi hem de bağı görerek alması için dönüp babasını çağırma kararı verir.

Gülenaz Hanım ise onun gidip dönmeyeceğinden korkar ve gitmeden bir kez görüşmek için amcasının kızından yardım alarak Garip'le buluşur. Gülenaz, kendisi babasından isterse hayır denmeyeceğini söyler ancak Garip, bunun edepsizlik olacağını ve gidip babasıyla birlikte döneceğini söyleyerek ayrılır (Altınkaynak, 2023: 31).

ERDOĞAN İLE ALMAGÜL

Hemşin beylerinden Habit Bey'in oğlu Abbas Bey, Firdes Hanım ile evlidir. Ancak yedi yıl geçmesine rağmen çocukları olmamıştır.

Habit Bey, yayladan dönerken uykuya daldığı bir sırada bir ses duyar ve ses ona; “derdinin dermanı elinin altındaki çiçektir. Götür onu oğlunla gelinine ver. Dövüş için yetiştirdiğin boğayı da kurban et, dağıt” der. Habit Bey denileni yapar ve Abbas Bey'in Nurşah adlı bir kızı ile Erdoğan adlı bir oğlu olur. Bu sırada komşularından Rüstem Bey'in de Devran adlı bir oğlu olur.

Okul zamanları gelen çocuklar eğitim almaları için Tiflis'e götürülürler. Çocuklar Tiflis'te Abbas Bey'in dostu Apolon Bey ve oğlu Roin'e emanet edilirler.

Âşıklığı olan Abbas Bey burada Gürcü Âşık Fikar ile atıştır ve Âşık Fikar, Abbas Bey'in elini öperek âşıklığını takdir eder. Ancak Erdoğan Bey, çocukluk aşkı Diyar Hanım'dan ayrılıp Tiflis'e okumaya gitmek istemez.

Diyar Hanım da Erdoğan'ın gideceğini dostu Devran ile yaptıkları sohbeti duyarak öğrenir ve neden kendisine söylemedi diye gönül koyar.

Diyar Hanım, yola çıkan Erdoğan Bey'in cebine bir mektup koyar ve Zoğan Bey'in kendisini istediğini annesinin de uygun gördüğünü yazar.

Babası Erdoğan'ı Tiflis'e bırakıp dönerken oğlu onun cebine bir mektup koyar. Döndüğünde mektubu bulan annesi durumu Abbas Bey'e söyler. Abbas Bey ise; “okulu bittikten sonra gidip isteriz” der. Ancak babası Diyar Hanım'ı kendisinden oldukça büyük olan Zoğan Bey'le evlendirir.

Diyar Hanım, Zoğan'ın kocalığını kabul etmemekle kalmaz derdinden hasta olur ve ölmeden son kez Erdoğan'ı görmek ister.

Erdoğan Bey'de Tiflis'te gam içindedir. Durumdan haberdar olan Apollon Bey, Erdoğan'a, Devran Bey'e ve oğlu Roin'e birer at vererek ne olursa olsun gidip Diyar Hanım'ı getirmelerini söyler.

Erdoğan Bey beraberindeki dostları ile Zoğan'ın kapısına onu öldürürler ancak Diyar Hanım'da son nefesini vermiştir. Diyar

Hanım'ın na'sını alıp Çamlıhemşin'e gitmek isterken Zoğan'ın kardeşlerinin saldırısına uğrarlar. Devran Bey yaralanır ancak Erdoğan Bey ve Roin Bey peşlerinden gelen altı kardeşten beşini öldürürler.

Cenazeyi yerine ulaştırdıktan sonra geldikleri yolda Tiflis'e döndükleri için hükümet güçleri Erdoğan ve Roin Beyleri bulamazlar. Anne babasının ifadesini alırlar. Onlarda Erdoğan Bey'in Tiflis'te okulda olduğunu söylerler. Ancak okula döndüklerinde kendilerinden şüphelenen Ermeni bir hoca gözünün üstlerinde olduğunu söyleyerek peşlerine takılır.

Devran Bey'in iyileştikten sonra okula dönmesi üzerine Ermeni Hoca üç dostu polise ihbar eder ve uzun zamandır ortalarda olmadıklarını söyler.

Okulu bitiren Devran Bey Türkiye'ye dönmek ister ancak ülkeden çıkması yasaklanmıştır. Erdoğan Bey ve Devran Bey'in babaları oğullarının mezuniyetine katılmak üzere Tiflis'e giderler. Ancak Devran Bey, Ermeni sevgilisinin kurduğu tuzağa düşer ve öldürülerek Kür Nehri'ne atılır. Bunun üzerine Erdoğan Bey ve Roin Bey'i Kazak ülkesine kaçıran babaları, ardından Ermeni hocayı ve Taşnakçıları da öldürerek Türkiye'ye dönerler.

Kazak ülkesine ulaşan iki dost, Roin Bey'in babasının nasihatı ile Ergali Bey'i bulur ardından Muhtar Avezov'un yardımıyla Abay Üniversitesi'nde doktora başlarlar. Erdoğan Bey'in kız kardeşi Nurşah Hanım'a elçi gelir ancak o kardeşi burada olmadan evlenmek istemediğini söyler ve Kazak ülkesine bir mektup gönderir.

Bu sırada Roin Bey, hocasının kızı Maya Hanım'a âşık olmuştur. Erdoğan Bey bir gün Aral Gölü'nün kıyısında dolaşırken suda Diyar Hanım'ın resmini görür. Ancak bu elma toplayan Almagül Hanım'ın yansımasıdır.

Erdoğan Bey bir süre kendisine gelemmez. Kendisine geldiğinde ise söz ile anlatamayacağını görünce bir şiir okuyarak derdini Almagül'e anlatır.

Erdoğan Bey ile Almagül görüşür anlaşılır ancak Erdoğan Bey, kız kardeşi Nurşah Hanım'ın mektubunu alır ve bir ay içinde Türkiye'de olacağı yönünde cevap yazar.

Zoğan'ın hayatta kalan tek kardeşi ise Hemşin yaylasını basar ve Abbas Bey tarafından öldürülür. Bunun üzerine orada kalamayacaklarını anlayan Abbas Bey ailesiyle birlikte Erzurum'un Oltu kazasına göç eder.

Hemşin'e gelen Erdoğan Bey ailesinden kimseyi bulamaz ve jandarmaya ihbar edilmesi üzerine atına binerek Tiflis'e oradan da Kazak ülkesine döner. Erdoğan Bey, Kazak ülkesine döndüğünde babasından gelen mektubu alır ve onların Oltu'ya yerleştiklerini öğrenir. Erdoğan Bey'in hocası Muhtar Avezov ona; "oğlum sen tüm kaynakları mükemmel okudun, senin soyadın Altınkaynak olsun" der.

Ailesinden gelen haberle herkesin iyi olduğunu öğrenen Erdoğan Bey bu sırada bir de yeğeni olduğu müjdesini alır.

Roin Bey ise Abbas Bey'e bir mektup yazarak baharda Kazak ülkesine gelmelerini Erdoğan Bey'i kendisi gibi kültürlü bir hanımla evlendirmek istediklerini söyler. Ancak Erdoğan Bey'i haberi olmadan kendisini seven bir de Janna Hanım vardır.

Ailesinin de gelmesi ile düğün hazırlıkları başlar. Ancak Janna Hanım ve Almagül'ü seven Kinyaz bir şekilde bu düğüne gölge düşürmek için uğraşırlar.

Erdoğan Bey düğün sonrası Almagül'le birlikte Aral gölünde gezintiye çıkarlar. Ancak Kinyaz zehirli bir okla Almagül'ü vurur ve bindikleri kayığı batırır. Erdoğan Bey ne kadar uğraşsa da Almagül'ü kurtaramaz ondan geriye sadece kırmızı duvağı kalır.

Erdoğan Bey tüm çabalara rağmen eski hâline dönemez ve bir gün kayıkla göle açılarak ortadan kaybolur. Dostu Roin Bey tüm aramalara rağmen yalnızca ondan kalan elbiselere ulaşabilir. Almagül'ün babası ise Kinyaz'ı öldürür.

Tüm aramalara ve beklemelere rağmen Erdoğan Bey'den haber alamayan ailesi Türkiye'ye döner.

Aral Gölü'nün etrafında yaşayanların rivayetlerine göre; bu iki gencin resmi, suya battıkları günde, bir hortum ile gelinlik ve damatlık içinde göl üstünde belirir ve bir hortum ile kaybolur (Altınkaynak, 2023: 31-34).

Bu üç hikâyenin içinde ne geniş yer alan Gürcistan ve Gürcü etnik kimliğine mensup kişiler Erdoğan ile Almagül hikâyesindedir. Gürcistan'ın Tiflis şehri hem ortak yaşam tarzına uygun bir şehir hem ticaret merkezi ve hem de kültür ve eğitim merkezidir. Hikâyenin kahramanlarından Erdoğan Bey Tiflis'e eğitim almaya götürülür. Tiflis Eğitim alınan bir şehirdir.

Erdoğan'ın babası Abbas Bey'in Tiflis'te Apolon Bey adında dostu ve onun da Roin adında bir oğlu vardır. Bu da demektir ki iki coğrafya arasında karşılıklı dostluklar ihdas edilebiliyor.

Roin Türkiye'den gelen Erdoğan ve Devran beyleri Tiflis'te gezdirir. Tiflis'in gezilecek ve görülecek yerleri çoktur.

Devran, Erdoğan ile Roin aynı okula giderler. Bu okuldaşlık onların arasında kuvvetli bir arkadaşlığın oluşmasına vesile olur. Babaları dost olan bu üç kişi de aile dostluğunu pekiştirir. Âşığımızın gözünde Türklerle Gürcüler arkadaş ve dost olabiliyorlar demektir.

Apolon Bey'in evinde saz bulunmaktadır. Tiflis'te Âşık Fikar diye Âşık Nuri'nin yetiştirmesi bir aşık vardır. Meşk etmek için Âşık Fikar davet edilir. Âşık Fikar ve Âşık Abbas karşılıklı söyleşir, atışma yaparlar. Geleneksel âşık hikâyelerinde karşılıklı söyleşi her zaman gerçekleştirilir. Bu durum hikâyede olsa bile Tiflis âşıklık geleneğinin yaşatıldığı yerlerdendir.

Roin, Erdoğan ve Devran Tiflis'ten Türkiye'ye kız kaçırmaya gelirler. Kızın taliplileri ile çatışmalar ve Devran burada yaralanır.

Diyar kızın mektubunu Tiflis'e giden bir kervan götürür. Tiflis ticaret şehridir.

Tiflis'teki okulda Agop adında bir Ermeni Hoca vardır. Agop Erdoğan ve Roin'i "Zaten rejime de baş eğmiyorlar" diye gammazlar.

İyileşip Tiflis'e dönen Devran Bey arkadaşlarına da kavuşur. Agop güvenlik güçlerine bu durumu haber verir. Fakat okul bitmiştir. Ermeni Agop Devran'ın şehri terk etmesine engel olur. Ermeni bir kız vasıtasıyla Devran'ı tuzağa düşürmek için Narıkale'ye çeker. Ermeni komiteciler Devran'ı öldürür Kür ırmağına atarlar. Ermeni Agop, Ermeni kız ve komiteciler için aşığın bakışı olumsuz ve güvensizlik veren tiplerdir.

Hem gençler ve hem de ebeveynlere Gürcü Apolon Bey'den büyük yardım ve destek görürler. Abbas Bey Apolon Bey ve Rüstem Bey Agop ve Ermeni yardımcılarını öldürerek Devran'ın intikamını alırlar. Devran'ın cenazesini Hemşin yaylalarına üç ebeveyn birlikte götürür. Apolon Bey dönüşte tutuklanır ancak avukat arkadaşı onu ceza almaktan kurtarır. Apolon Bey'in hanımı Nina Hanım Apolon Bey'e evlerinin gözetlendiğini bildirir. Hikâyenin başından sonuna kadar aşık için Gürcüler dost ve iyi karakter, Ermeniler ise olumsuz ve kötü karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşığımızın gözünde Gürcistan hukukun işletildiği, kanunların geçerliliğini koruduğu bir ülkedir.

Roin Bey ile Erdoğan Bey iki dost ve arkadaş olarak başka ülkelerde eğitim görmekte-dirler. Bu arada karşılarına çıkan zorlukları da birlikte yenerler.

“Sürgün” hikayesi Gürcistan'ın Sovyetler Birliği döneminde, Borçalı (Marnauli, Dumanisi, Bolnisi bölgesi) geçer. Kahramanlara (Bulut ve Zafer Bey) hamile kaldığını Gürcü kadın Liya Hanım müjdeler. Kahramanların yaşları gelince Tiflis'e eğitim almaya gönderilirler. Okuldaki Ermeni Hoca Fikar Ermeni çocuklarını örgütleyip Zafer Bey'i dövdürür. Diğer bir hoca Mir Sultan Gayer Zafer'i Ermeni çocukların elinden kurtarır. Zafer Bey bu nedenle Fikar'ı öldürüp ormana kaçır. Rus çarının askerleri Zafer Bey'in baba evini basarlar ama Zafer Beyi bulamazlar. Ev, sürekli olarak Ermeni askerler tarafından izlenmektedir.

Borçalı bölgesi yavaş yavaş Ermeni ve Ruslar tarafından işgal edilmektedir. Gürcistan'da sistem değişikliği yaşanır ve rejim Sosyalist olur. Bolşevikler Türkleri arabalara doldurup önce Tiflis'e oradan da Sibiryaya trenlerle sürgün ederler. Bu sürgüne Türklere yardımcı olduğu bilinen Gürcü Roin'i de dâhil ederler. Roin ile Bulut Bey arkadaştır. Tiflis'e gelen kömür Treni ile Sibiryadan bu iki arkadaş kaçak olarak gelirler. Tiflis'e hareket eden bu iki arkadaş yolda her yaştan Türk cesetlerini görürler. Tiflis'te trenden atlayan Bulut ve Roin'i Stalin'in askerleri yakalar. Kür ırmağının üzerinde bulunan “Gazamat Kalesi”nde hapis edilirler. Kale yönetimi Rus ve Ermeni subaylardadır ve her gece bir bölük mahkûmu götürüp suda boğdurmaktadırlar. Kalede bulunan Gürcü Subay Roin ve Bulut Bey'in kurtuluşunu sağlar. Ormanlar ve mağaralarda saklanarak Kars'a gelirler.

Sürgün Hikâyesinde de Türk Gürcü dostluğu dikkat çekmektedir. Borçalı bölgesi Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerdir. Tiflis eğitim alınan, mahkeme ve hapisanesi olan bir yerdir. Kür ırmağı Gürcüce adıyla değil Türkçe adıyla yer almaktadır. Hikâyenin geçtiği zaman dilimi de Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası ve SSCB'ye geçiş dönemiyle ikinci dünya harbi arasındadır.

Âşık İsrail “Sürgün” hikâyesinde reel coğrafya ve isimler ile birlikte tamamen hayali olan coğrafya ve isimleri de kullanmıştır. Roya ismi Gürcü isimleri arasında yoktur. Gazamat Kalesi diye bir kale de yoktur. Belki de Narikale'yi bu isimle isimlendirmiş olabilir.

“Can Civan Bağları” hikâyesinde hikâyenin mekânı Borçalı Bölgesi ve kahramanları da Borçalı bölgesinde yaşayan Türklerdir. Bu bölgenin Türklerinden de âşıklar seçilmiştir. Bölge âşıklarının Çıldır âşıkları ile bir iletişimleri de vardır. Hikâyenin asıl kahramanları da Borçalı bölgesinin asillerinden bir beyin oğlu Garip ile Çıldır / Suharalı Âşık Hasan (Âşık Şenlik) kızı Gülenaz'dır.

Sonuç

Sonuç olarak; Âşığımızın Gürcistan ve Gürcü algısında, kurguladığı hikâyelerde en fazla adı geçen şehir Tiflis'tir. Gürcüler ve Türkler arasında karşılıklı dostluklar ihdas edilebiliyor. Türklerle Gürcüler arkadaş ve dost olabiliyorlar. Tiflis'in gezilecek ve görülecek yerleri çoktur. Tiflis âşıklık geleneğinin yaşatıldığı merkezlerden biridir ve bir Tiflis ticaret ve kültür merkezidir. Tiflis'te çeşitli etnik kimliğe mensup bilim adamları vardır. Agop da onlardan biridir. Ermeni olması nedeniyle olumsuz tip olarak karşımıza çıkarılır. Gürcüler ise tam tersidir. Gürcü ve Türk dostluğu sadece erkekler arasında değil kadınlar arasında da birbirlerinin mahremine bilecek kadar derindir. Hikâyelerde Gürcü erkek ve kadın isimlerine rastlanmaktadır. Bu isimlerden en fazla kullanılanı “Roin” ismidir ki bu isim aşığımızın da tanıdığı Prof. Dr. Roin Kavrelişvili'ye karşı duyduğu sevgiden kaynaklanmaktadır.

Sürgün ve Cancivan Bağları hikâyelerinde olayların bir kısmı mekân olarak Gürcistan'ın Borçalı bölgesinde cereyan eder. Bunun da sebebi aşığımızın ailesinin Borçalı bölgesinden muhacerat ile Çıldır'a gelip yerleşmiş olmasındandır.

Olaylar tarihi zemin ile birleştirilmektedir. Olaylar yakın zamana aittir. Ermeniler, Ruslar, Bolşevikler kötü Gürcü ve Türkler iyi tiplerdir.

Kaynaklar

Hacılar, V. (2007) Türk Dilli Gürcü, Yunan ve Aysoru Aşık – Şairleri,
Bakü

Altınkaynak, E. (2023) Aşık Tarzı Geleneksel Hikayeler, Ankara,
Kültür Ajans Yayınları.

GAGAVUZ MASALLARINDA BAŞLANGIÇ VE BİTİŞ FORMELLERİ

THE STARTING AND ENDING FORMELS IN GAGAUZ FAIRY TALES

Erdoğan ALTINKAYNAK¹

Özet

Gagavuzlar Hristiyan Türkler olup çoğunlukla Moldova'nın özerk bölgesi "Gagavuzyeri"nde yaşamaktadırlar. Bununla beraber Romanya, Ukrayna ve Rusya Federasyonu'nda da mevcutları vardır. Buradaki masallar, Nikolay Baboğlu'nun yayınladığı "Gagauz Masalları" adlı kitaptan alınmıştır. Kiril alfabesi ile yayınlanmış bu eser, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 2003 yılında yayınlanmıştır. Yayınlanan bu eser Gagavuzyeri ve Türkiye için derli toplu bir eserdir. Gagavuz Türkçesi Türkiye Türkçesine en yakın Türkçe olmasına karşılık söylemde Rusça cümle yapısının etkisinde kaldığı görülmektedir. Biz bu cümle yapısına sadık kalarak buradaki metinleri de Türkiye Türkçesine aktardık.

Nikolay Baboğlu'nun derleme ve toplamalarından ortaya çıkan Gagavuz masalları bazı araştırmacılar tarafından ekleme ve ilaveler yapıldığı gerekçesiyle itiraz edilmesine rağmen bu itirazlar yazılı kaynaklarda yer almamakta sadece sözlü olarak beyan edilmektedir. Masallarda geçen başlangıç ve bitiş formellerini önce Latin alfabesine çevrilmiş olarak ve daha sonra da Türkiye Türkçesine çevrilmiş olarak hemen arkasında sunduk. Formel (Kalıp söz) Sakaoğlu tarafından "Masalın bünyesinde muayyen vazifelere ve muayyen bir şekle sahip kalıplaşmış ifadelere" verilen addır. "Bunlar, masalın bünyesinden ayrılmayacak kadar onun malı olan ifadelerdir. Anlatıcı için bir yardımcı olduğu kadar ustalığını göstermesi bakımından da bir ölçüdür. Usta anlatıcılar, dağarcıklarında bulunan bu formelleri en uygun yerlere serpererek değerlerini ortaya koyarlar" şeklinde izah edilmektedir. Formeller, 1. Başlangıç kalıp sözleri, 2. Geçiş kalıp sözleri, 3. Benzer durumlarda kullanılan kalıp sözler, 4. Bitiş kalıp sözleri ve 5. Çeşitli kalıp sözler diye tasnif edilirler. Biz burada sadece bu formellerden başlangıç ve bitiş kalıp sözleri üzerinde durup değerlendirmelerde bulunacağız. Metinlerden hareketle yapacağımız bu değerlendirmelerde Türkiye Türkçesinde ve halk edebiyatı ürünleriyle de mukayese edeceğiz.

¹ Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE Bölümü.
ORCID: 0000-0003-1105-0479, erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Gagavuzyeri, masal, formel, Nikolay Baboğlu, tekerleme

Abstract

Gagauz people are Christian Turks and they mostly live in the autonomous region of Moldova, "Gagauzia". However, there are also Gagauz people who reside in Romania, Ukraine and the Russian Federation. The tales here are taken from the book titled "Gagauz Tales" published by Nikolay Baboğlu. This work, published in Cyrillic alphabet, was published in 2003 by the Black Sea Technical University, Black Sea, Caucasus and Central Asian Countries Application and Research Center. This published work is a comprehensive work for Gagauzia and Türkiye. Although the Turkish language spoken by the Gagauz people is the closest to that in Türkiye, it must be noted that it has been influenced by the Russian syntactic structure in its discourse. We have transformed the texts here into Turkish by adhering to this sentence structure.

Although the Gagauz tales that emerged from Nikolay Baboğlu's compilations have been objected by some researchers on the grounds that additions and changes have been made, these objections are not included in written sources, but are only expressed orally. We presented the introduction and conclusion formels in the fairy tales, first as transformed into the Latin alphabet from the Cyrillic alphabet and later when transformed into Turkish. Formel is the term defined by Sakaoğlu as "structured, repeated expressions that have certain functions and a certain shape within the structure of the tale". "These are expressions that belong to the tale so much that they cannot be separated from its body. It is not only an assistant for the narrator, but also a measure of his mastery. It is explained as follows: "Master narrators reveal their value by scattering these formels in their repertoire in the most appropriate places." Formels are classified as 1. Starting (introduction) formel expressions, 2. Transitional formel expressions, 3. Formel expressions used in similar situations, 4. Ending (conclusion) formel expressions and 5. Various formel expressions. Here, we will only focus on the beginning and ending phrases of these formulas and make evaluations. In the evaluations we will make based on the texts, we will also compare them with Turkish language and folk literature products.

Keywords: Gagauzia, fairy tale, formel, Nikolay Baboğlu, nursery rhyme

Gagavuz Masallarında Başlangıç ve Bitiş Formelleri

Buradaki masallar, Nikolay Baboğlu'nun yayınladığı “Gagavuz Masalları” adlı kitaptan alınmıştır (1991). Kiril alfabesi ile yayınlanmış bu eser, tarafımızca Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 2003 yılında yayınlanmıştır (Altunkaynak). Gagavuz Türkçesi Türkiye Türkçesine en yakın Türkçe olmasına karşılık söylemde Rusça cümle yapısının etkisinde kaldığı görülmektedir. Biz bu cümle yapısına sadık kalarak metinleri Türkiye Türkçesine aktardık.

“Ayı Kulak” (Baboğlu, 1991: 57-79) masalı ile Umay Günay'ın yayınladığı “Elazığ Masalları” adlı doktora tezindeki “Ayı Kulağı” (Günay, 1975: 326-334) masalı arasında tip, motif ve kahramanları yönüyle eş metin özelliği görülmektedir. Türkiye’de yayılış sahası İstanbul, İzmir, Çorum, Edremit/Balıkesir, Kırşehir, Eskişehir, Sivas, Çankırı, Kastamonu, Ankara, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Tunceli, Kars, Gaziantep, Yozgat, Adana. Buna ilave olarak Elazığ’ı da buraya ekleyebiliriz (Boratav 2015: 274-275) Türk sözlü geleneğinden, çokluk, başka masallardan öğelerle katışık olarak anlatılıyor, Kırgız sözlü geleneğinden bu masalın başka masallara, masal ve destan (épopée) öğelerine eklenmesiyle genişletilerek bir destan (épopée) biçiminde de düzenlenmiştir (Boratav, 1968: 75 – 86).

Bu masal, Zümrüdü Anka masallarında geçen yeraltı dünyası ile ilgili bütün unsurları taşıyan bir masal olarak, parçalanmış mitler teorisi ile yakından ilgili olduğu için dikkatlerimizi çekmektedir.

Masalarda geçen başlangıç ve bitiş formellerini Latin alfabesine çevrilmiş olarak önce ve daha sonra da Türkiye Türkçesine çevrilmiş olarak hemen altında verdik.

Gagavuz masalları arasında yer alan “Pıtıraş” masalı ile Mehmet Yardımcı'nın hazırlamış olduğu “Yaşayan Malatya Masalları” (1996) adlı kitapta yer alan “Korkak Herif” (275-278) masalı isimler dışında birbirinden farklı değildir.

Akıllı ve Deli Kardeş (Alptekin, 2002, 345-347), Bir vuruşta On Can (Korkak Kahraman) (Alptekin, 2002, 306-308), Tak, Tak Kabacık (Önal, 2011, 411 – 413), Vur tokmağım Vur gibi Anadolu sahası masalları ile Gagavuz masalları arasında tip ve motif olarak birebir örtüşme olduğu da ortadadır.

Formel (kalıp söz) Sakaolu tarafından “Masalın bünyesinde muayyen vazifelere ve muayyen bir şekle sahip kalıplaşmış ifadelere” verilen addır. “Bunlar, masalın bünyesinden ayrılmayacak kadar onun malı olan ifadelerdir. Anlatıcı için bir yardımcı olduğu kadar ustalığını göstermesi bakımından da bir ölçüdür. Usta anlatıcılar, dağarcıklarında bulunan bu formelleri en uygun yerlere serpererek değerlerini ortaya koyarlar.” (Sakaolu 1973: 314) şeklinde izah edilmektedir.

Formeller şu şekilde tasnif edilirler:

1. Başlangıç kalıp sözleri
2. Geçiş kalıp sözleri
3. Benzer durumlarda kullanılan kalıp sözler.
4. Bitiş kalıp sözleri
5. Çeşitli kalıp sözler

Biz burada sadece bu formellerden başlangıç ve bitiş kalıp sözleri üzerinde durup değerlendirmelerde bulunacağız.

Gagavuz masallarında Türkiye sahasında da çok sık karşılaştığımız “Bir varmış bir yokmuş” kalıbı “Bir vakıtta varmış, bir vakıtta yokmuş” şeklinde kalıp olarak kullanılmaktadır. Böyle bir başlangıç zamanın çok eskilerde geçtiğini ve olayın hayal ürünü olduğunu gösteren, dinleyicilere ima eden bir başlangıçtır. Bu kalıbın dışında bazı masalların başında Türkiye sahasındaki gibi bir tekerleme de yer almaktadır ve bu tekerleme “bir varmış, bir yokmuş” kalıbından önce yer almaktadır. Bu tekerleme Türkiye sahası tekerlemeleriyle bir farkla birebir örtüşmektedir. Bu tekerleme

*“Masal, masal maniki,
Tırnağı vardır oniki,
Onikinin yarısı,
Beş tilkinin derisi,
Kovancının arısı,
Saticının darısı,*

Papazın da karısı” şeklinde olup Türkiye sahasında bu tekerlemede geçen “papazın da karısı“ kalıbı “imamın da karısı“ şeklinde geçer (Boratav,1982:144). Ayrıca: “Masal masal maliki, Oğlu

uşağı on iki” gibi bilmece sorma durumlarında kullanılan kalıp tekerlemelere de rastlanır.

“Kemençeci ve Şeytanlar“ masalında başlangıç formeli bulunurken bitiş formeline rastlanmamış, sadece masalın düzenli bitiş vardır(Bitiş: Asmış şeytanı panayır yerinde cümle halkın gözü önünde. Ama o büyülü çiniden yağla yağlamış hepsinin insanların gözlerini, öyle, hani görsünler şeytanları fenalık yaparken...) Buna benzer olarak “Kardeşler“ (Almış karısını yedekçi de gitmiş. Gezmiş çok panayırlarda, ama altın kimse ona vermemiş. Öyle de gelmiş eve altınsız hem de kör.) ve “Trak Trak Kabakçığım“ masallarında da (Bitiş: İşte böyle, cana yakın insan, fenalıklar için de kin tutmamış, acımış, cömertmiş, öyle de kalmış yaşamasında) geçmektedir.

“Ayı Kulaklı“ masalında normalde başta söylenmesi gereken tekerlemenin masalın sonunda verilmesi de bir farklılıktır. Masalın sonunda verilen tekerleme başka masalların baş tarafında sunulmuştur. Ancak bu da normaldir. Tekerleme başta, ortada veya sonda kullanılabilir (Boratav,1982: 77). “Kelce – Külce“ masalında normal bir tekerlemeden ziyade masala ilave edilen komik olacak bir anlatı vardır.

Başka masalarda
Masal-masal martladı,
Masal-yalan dermendé,
Masal küpü çatladı,
Sırlı küpün içindé,
Bir masaljık atladı
Aslısı sendé-bendé...

Sana-bana bakmadı... şeklinde hem başlangıç ve hem de bitiş kısımlarında bu tekerlemelere rastlamaktayız. Türkiye sahasında ise bu tekerleme

“Masal masal martladı
Masal küpü çatladı
Sırlı küpün içinden

Bir masalcık atladı” şeklinde mevcuttur. Görülüyor ki Baboğlu bu tekerlemeye ya ilave yapmış veya kimden alındığı – derlendiği belli olmayan bu tekerlemelerde kaynak kişi bu kadarını bilmektedir.

“Ben de yanlarından geliyorum“ gibi sözle başlayan bitiş tekerlemeleri Anadolu sahasında da kullanılan bir bitiş formelidir.

Anadolu sahasında bitiş formeli olarak kullanılan “Gökten üç elma düştü“ sözleriye başlayan tekerlemeye Gagavuz masallarında “bana yevé da üç çanak keş-keş manjası verdi. Birisini bana — kim söledi masalı, birisini sizé — kim sesledi, öbürünü da xepsiné.” şeklinde verilmektedir.

Gagavuz folkloruyla ilgilenen ve kendisi de bir Gagavuz Türkü olan Nina Petroviç'e göre Baboğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından Gagavuzyeri'ne gönderilen öğretmenlerden Türkçe dersler almış ve büyük ihtimal onlardan öğrendiği bu tekerlemeleri kendi eklemiştir. Yine Petroviç'in kendisine göre Gagavuz masallarının tek tip başlangıcı vardır ve o da “Bir vakıta varmış, bir vakıta yokmuş, yeer olmayaymış, sölenmeyjeymiş.” şeklindedir. Sakaoğlu'nun “Türk Dünyası Masallarının Başlangıç Kalıp Sözlerinden ‘Bir Varmış Bir Yokmuş’ Üzerine Karşılaştırmalı Bir Deneme” başlıklı tebliğinde verdiği örnekler de “Bir vakit varmış, bir vakit yokmuş, varmış bir (1357) Varmış bir vakit, yokmuş bir vakit, zaman zamandaykana (1359) Varmış bir vakit, yokmuş bir vakit, zaman zamandaykana, başak samandaykana, dâdu sallangaçdaykana (1361)” gibi örneklere baktığımızda Nina Petroviç'i doğrular durumdadır. Ancak ortada da basılmış ve yayılmış bir kitap var.²

Gagavuz masallarına ait başlangıç ve bitiş formellerinin alıntılanmasını Erdoğan Altınkaynak'ın Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 2003 yılında yayınlanan kitabından yapılmış olup, ilgili sayfanın numarası metinlerin sonunda verilmiştir.

² (<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SAKAO%C4%9ELU-Saim-T%C3%9CRK-D%C3%9CNYASI-MASALLARININ-BA%C5%9ELANGI%C3%87-KALIP-S%C3%96ZLER%C4%B0NDEN-%E2%80%98B%C4%B0R-VARMI%C5%9E-B%C4%B0R-YOKMU%C5%9E%E2%80%99-%C3%9CZER%C4%B0NE-KAR%C5%9EILA%C5%9ETIRMALI-B%C4%B0R-DENEME.pdf>)

Kelje - Külje

Başlangıç: Bir vakıtta varmış, bir vakıtta yokmuş, yeer olmayaymış, söylenmeyjeymiş (1). Bitiş: Düün tuttu üç gün, üç geje, beni dé çaardılar, xer bir çeşni manjalardan idim, xem yevé dé verdilér bir çanak keş-keş manjası, ama bén girirkén bizim küy içiné çıkmasın mı bana karşı, kenarda yaşayan, Topal Tanas:

— Ver bana o manjayı!

— Nasıl ölé vereyim,

— deerim,

— bén onu uşaklara dadımnık getirerim padişaxın kızının düünündén, yıkl taa tez başımdan...

Ama Topal Tanas, o bir kıskanç xem jangaza adam, xıs-tırdı bana köpekleri. Beş tane xayta sardılar, dedim iyejeklér! Saldım çanaklan köpée da razgeldim Tanasın bacaana! Da té ozamandan beri adam büün dé total xem adı da kaldı Topal Tanas...(14)

Kelce-Külce

Başlangıç: Bir vakitte varmış, bir vakitte yokmuş, eğer olmayaymış, söylenmeyecekmiş. Bitiş: Düğün tuttu üç gün, üç gece, beni de çağırdılar, her bir çeşni yemekten yedim, hem eve de verdiler bir çanak keş-keş aşı, ama ben girerken bizim köy içine çıkmasın mı bana karşı, kenarda yaşayan, Topal Tanas:

— Ver bana o yemeği!

— Nasıl öyle vereyim,

— diyorum,

— ben onu uşaklara tadımlık getiriyorum padişahın kızının düğünündén, yıkl daha tez başımdan... Ama Topal Tanas, o bir kıskanç hem mızıkçı adam, kışkırttı bana köpekleri. Beş tane hayta sardılar, dedim yiyecekler! Saldım çanakları köpeğe de rastgeldi Tanasın bacağına! Ta o zamandan beri adam bugün de total hem adı da kaldı Topal Tanas...

Delije

Başlangıç: Şindi çünkü bir vakıtta varmış, bir vakıtta yokmuş, üç kardaş varmış. (27)

Bitiş: Söledim sizé bunu,

*Buydur masalın sonu
Delijé dé Delijé
Masallara iylenjé,
Aklı açan gelecek,
Masaldan o gidecek...(35)*

Delice

Başlangıç: Şimdi çünkü bir vakitte varmış, bir vakitte yokmuş, üç kardeş varmış.

Bitiş: *Söledim size bunu,
Budur masalın sonu
Delice de Delice
Masallara eğlence,
Aklı haçan gelecek,
Masaldan o gidecek...*

Ayı-Kulaklı

Başlangıç: Bir vakıtta varmış, bir vakıtta yokmuş, yeer olmayaymış, söylenmeyjeymiş.(36)

Bitiş: bana yevé da üç çanak keş-keş manjası verdi. Birisini bana — kim söledi masalı, birisini size — kim sesledi, öbürünü da xepsiné. Ama o üç kafadar büün da saa yaşeerlar pek kısmetli gözél gelinnerinnén xem var çok uşakları çok zenginnikleri xem taa da bilmém neleri... Da te masal xepsi, bu-masalın bitkisi.

*Masal, masal maniki,
Tırnaa vardır oniki,
Onikinin yarısı,
Beş tilkinin derisi,
Kuvancının arısı,
Saticının darısı,
Popazın da karısı. (62)*

Ayı-Kulaklı

Başlangıç: Bir vakitte varmış, bir vakitte yokmuş, eğer olmayaymış, söylenmeyecekmiş.

Bitiş: bana eve de üç çanak keş-keş yemeği verdi. Birisini bana — kim söyledi masalı, birisini size — kim dinledi, öbürünü de hepsine. Ama o üç kafadar bugün de sağ yaşıyorlar pek kısmetli

güzel gelinlerle hem var çok uşakları çok zenginlikleri hem daha da bilmem neleri... Daha işte masal hepsi, bu-masalın bitkisi (sonu).

*Masal, masal maniki,
Tırnağı vardır oniki,
Onikinin yarısı,
Beş tilkinin derisi,
Kovancının arısı,
Satıcının darısı,
Papazın da karısı*

Pıtraş

*Başlangıç: Masal, masal martladı,
Masal küpü çatladı,
Bir masaljik atladı...*

Şimdi, çünkü, bir vakıtlarda varmış, bir vakıtlarda da yokmuş...

63)

Bitiş: O basetmiş altın çuvalını eşikte de savuşmuş nekadar daha tez ensesinden et kesmeden.(78)

Pıtraş

*Başlangıç: Masal, masal martladı,
Masal küpü çatladı,
Bir masaljik atladı...*

Şimdi, çünkü, bir vakitlerde varmış, bir vakirlerde de yokmuş...

Bitiş: O atmış altın çuvalını eşikten içeri ne kadar tez olursa o kadar tez ensesinden etkestirmeden savuşup gitmiş.

Trak-Trak, Susajum!

*Başlangıç: Masal-masal martladı,
Masal-yalan dermendé,
Masal küpü çatladı,
Sırlı küpün içindé,
Bir masaljik atladı
Ashısı sendé-bendé...
Sana-bana bakmadı...*

Bir vakıtlarda varmış, bir vakıtlarda yokmuş. Varmış bir dedüylan bir babu.(79)

Bitiş: Té bölé, jana yakın insan, fenalıklar için dé kin tutmamış, ajızganmış, jömertmiş, ölé dé kalmış yaşamasında.(88)

Trak-Trak, Kabakcığım!

*Başlangıç: Masalmasal martladı,
Masal yalan değirmende,
Masal küpü çatladı,
Sırlı küpün içinde,
Bir masalcık atladı
Aslısı sende bende...
Sana bana bakmadı...*

Bir vakitlerde varmış, bir vakitlerde yokmuş. Varmış bir dedeyle nine.

Bitiş: İşte böyle, cana yakın insan, fenalıklar için de kin tutmamış, acımış, cömertmiş, öyle de kalmış yaşamasında

Kardaşlar

Başlangıç: Bir vakitler varmış, bir vakitler yokmuş, yeer olmayaymış söylenmeyeymiş. (89)

Bitiş: Almış karısını yedekçi da gitmiş. Gezmiş çok panayırlarda, ama altın kimsey ona vermemiş. Ölé dé gelmiş yevé altınsız xem dé kör.(95)

Kardeşler

Başlangıç: Bir vakitler varmış, bir vakitler yokmuş, eğer olmayaymış söylenmecekmış.

Bitiş: Almış karısını yedekçi de gitmiş. Gezmiş çok panayırlarda, ama altın kimse ona vermemiş. Öyle de gelmiş eve altınsız hem de kör.

Kül Pepeleşkası

*Başlangıç: Masal, masal martladı,
masal küpü çatladı...
Masal, masal maniki,
tırnaa vardır oniki,
Onikinin yarısı,
Beş tilkinin derisi,*

*Kuvanjinın arısı,
Satıjının darısı,
Popazın da karısı...*

Şimdi, bir vakıtlarda varmış, bir vakıtlar da yokmuş, yeer olmayaymış söylenmeyejeymiş. (97)

*Bitiş: Türkü çaldım, oynadım,
Sevindim xem şepnepdim,
İdim, içtim semirdim
Masalı da bitirdim.(116).*

Kül Pepeleşkası

*Başlangıç: Masal, masal martladı
Masal küpü, çatladı...
Masal, masal maniki,
Tırnağı vardır oniki,
Onikinin yarısı,
Beş tilkinin derisi,
Kovancının arısı,
Saticının darısı,
Papazın da karısı...*

Bir vakitte varmış, bir vakitte yokmuş, eğer olmayaymış, söylenmeyecekmiş.

*Bitiş: Türkü çaldım, oynadım,
sevindim hem şenlendim,
Yedim içtim semirdim
Masalı da bitirdim*

Kemençeci Xem Şeytannar

Başlangıç: Bir geniş su boyundakı küyjezdé yaşarmış irak dolaylara da anılmış bir kemençeji (15)

Bitiş: Asmış şeytanı panayıır yerindé cümné xalkın gözü önündé. Ama o bütülü çinidén yaalan yalamış xepsinin insannarın gözlerini, ölé, ani görsünnér şeytannarı fenalık yaparkan...(26)

Kemençeci ile Şeytanlar

Başlangıç: Bir geniş su boyundaki köyceğizde yaşarmış ırak dolaylara da anılmış bir kemençeci.

Bitiş: Asmış şeytanı panayır yerinde cümle halkın gözü önünde. Ama o büyülü çiniden yağla yağlamış hepsinin insanların gözlerini, öyle, hani görsünler şeytanları fenalık yaparken...

Sonuç: Gagavuz masalları Anadolu sahası masalları ile bazı eksiklikler veya değişikliklerle beraber, masalların tip ve motif yapısı, başlangıç ve bitiş formelleri ile (kalıp sözler) aynı formdadır. Ancak Nikolay Baboğlu bu tekerlemeleri veya kalıp ifadeleri ağızlardan derlemeler yoluyla mı yapmıştır yoksa Anadolu sahasından duyduklarını mı eklemiştir sorusu boşlukta kalmaktadır.

Kaynaklar:

- Altınkaynak, E., (2003) Gagavuz Masalları, Trabzon
Alptekin, A. B. (2002) Taşeli Masalları, Ankara, Akçağ Yayınları.
Önal. M. N., (2011) Muğla Masalları, Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları.
Baboğlu, N., (1991) Masallar (Gagavuz Masalları), Kişinev
Boratav P. N. (2015) Az Gittik Uz gittik İstanbul.
Boratav, P.N. (1968), L'épopée d'Er-Töştük etle conte populaire.“ Volksepen der uralischen und altaischen Völker”, Vortrages Hamburger Symposions von 16,-17 Dezember 1965 Wiesbaden.
Boratav P. N., (1982), 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul, Gerçek Yayınevi
Günay, Ü., (1975) Elazığ Masalları (İnceleme) , Erzurum
Sakaoğlu, S., (1973) Gümüşhane Masalları, Ankara
Yardımcı, M., (1996), Yaşayan Malatya Masalları, Malatya.
<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SAKAO%C4%9ELU-Saim-T%C3%9CRK-D%C3%9CNYASI-MASALLARININ-BA%C5%9ELANGI%C3%87-KALIP-S%C3%96ZLER%C4%B0NDEN-%E2%80%98B%C4%B0R-VARMI%C5%9E-B%C4%B0R-YOKMU%C5%9E%E2%80%99-%C3%9CZER%C4%B0NE-KAR%C5%9EILA%C5%9ETIRMALI-B%C4%B0R-DENEME.pdf> (Alıntılanma: 15.05.2024, Saat 12.46)

SAÂDET GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ (1886-1911)¹

THE PLACE OF SAÂDET NEWSPAPER IN THE TURKISH PRESS, ITS FORM AND CONTENT (1886-1911)

Mevlüt GÜLMEZ²

Özet

Sultan II. Abdülhamid'in halkı eğitmek ve kültür seviyesini artırmak maksadıyla desteklediği yayınlardan biri de Saâdet gazetesidir. 1886-1896 yılları arasında yayımlanan gazete, uzun bir süre kapandıktan sonra 1906-1911 arasında tekrar yayın hayatına girmiştir. 1886-1896 yılları arasında 3187, 1906-1911 yılları arasında ise 788 sayı çıkmıştır. İstanbul merkezli, günlük bir gazete olan Saâdet; *Tevcihât*, *Nişân*, *Teblîgât-ı Resmîyye*, *Dâhiliyye*, *İlân/ İlân-ı Resmî*, *İcmâl-i Ahvâl* ve *Telgraf/Havâdis-i Telgraftiyye* gibi bölümlerden oluşmaktadır.

Saâdet gazetesini ilk çıkaran Mehmed Nuri'dir. Gazete daha sonra Ahmet Fethi Bey tarafından çıkarılır. Gazetenin başyazarlığını ise önce Salahî Bey ve son olarak da Ahmed Ziya Bey yapmıştır. Ahmed Rasim, Ahmet Mithat, Muallim Naci ve Cenâb Şahabeddin gibi alanında yetkin kalemlerin mensur ve manzum eserleriyle katkı sundukları bu gazete, pek çok genç nasir ve şaire kılavuzluk etmiş, onların yetişmesinde mühim bir rol oynamıştır.

Biz bu çalışmada Osmanlı Basını hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra Saâdet gazetesini şekil ve içerik açısından değerlendireceğiz. Gazetenin yukarıda zikredilen her bir bölümünü gazeteden seçtiğimiz örneklerle tanıtacağız. Tarihe tanıklık etmiş Saâdet'in Türk Basın tarihindeki yeri hakkında etraflıca bilgi vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Saâdet Gazetesi, Osmanlı Basını, II. Abdülhamit Dönemi, Mehmet Nuri, Basın Dili

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Orhan Yavuz danışmanlığında 25.06.2013 tarihinde tamamlanan "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Basınının Dili" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Antalya-Türkiye, mevlutgulmez@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-4082-0164.

Abstract

One of the publications supported by Sultan Abdülhamid II in order to educate the public and increase the level of culture was the newspaper Saâdet. The newspaper, which was published between 1886-1896, was shut down for a long period of time and then re-launched between 1906-1911. It published 3187 issues between 1886-1896 and 788 issues between 1906-1911. Saâdet, an Istanbul-based daily newspaper, consisted of sections such as Tevcîhât, Nişân, Teblîgât-ı Resmimiyye, Dâhiliyye, İlân/ İlân-ı Resmî, İcmâl-i Ahvâl and Telgraf/Havâdis-i Telgrafîyye.

Mehmed Nuri was the first to publish the newspaper Saâdet. The newspaper is later published by Ahmet Fethi Bey. The editor-in-chief of the newspaper was first Salahî Bey and then Ahmed Ziya Bey. This newspaper, to which competent writers such as Ahmed Rasim, Ahmet Mithat, Muallim Naci and Cenâb Şahababeddin contributed with their prose and verse works, guided many young nasir and poets and played an important role in their upbringing.

In this study, after giving a brief information about the Ottoman Press, we will evaluate the newspaper Saâdat in terms of its form and content. We will introduce each section of the newspaper mentioned above with examples selected from the newspaper. We will give detailed information about the place of Saâdet, which has witnessed history, in the history of Turkish Press.

Key Words: Saâdet Newspaper, Ottoman Press, Abdülhamit II Period, Mehmet Nuri, Press Language

1.Giriş

1.1. Osmanlı Basını

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde matbaa ilk olarak azınlıklar tarafından kullanılmıştır. Başta Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar olmak üzere kendilerine ait eserleri matbaa aracılığıyla basmışlardır. Azınlıklar arasında ilk gazeteyi de Fransızlar çıkarmıştır. Gerek Osmanlı ile ticari faaliyetleri geliştirmek gerekse zayıflamakta olan Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurmak çabalarının sonucu olarak *Bulletin de Nouvelles* “Haber Bülteni” adlı gazeteyi çıkarmışlardır (Kabacalı, 1990: 13).

Türk Basın tarihi açısından 19. yüzyıl önemli gelişmelere sahne olmuştur. Azınlık gazetelerinin ardından Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır’daki sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmeleri duyurmak amacıyla Mısır’da 1828 yılında *Vakayi-i Mısriyye*’yi, sonra da Girit Valiliğinin kendisine verilmesinden sonra Girit’te 1830’da *Vakayi-i Giridiye* gazetesini

Türkçe-Rumca olarak çıkarmıştır. Her iki gazete de devletin aleyhine kullanılmıştır.

Yunan isyanının uluslararası basında yer alması ve basında görülen haberlerin Osmanlı Devleti aleyhine bir güç olarak kullanılması ve o yıllarda İzmir’de yayımlanan bir gazetenin bu aleyhteki propagandaya karşı tesirli yazıları yazması ve bunun olumlu etkilerini gören Osmanlı bürokratları ve 2. Mahmud, Osmanlı Devleti’nde bir gazetenin çıkarılması gerektiği görüşünde kanaat getirmişlerdir. Böylece 1831 yılında Osmanlı Devleti’nde ilk resmi gazete olan Takvim-i Vakayi yayımlanmıştır. Bu gazeteden 10 yıl sonra Osmanlı Devleti’nin ikinci gazetesi olan Ceride-i Havadis Gazetesi 1840 yılında yayın hayatına başlamıştır. Osmanlı basını 1860 yılında daha da hareketlenmeye başlamış, bu yıllarda devletten bağımsız ve daha çok devletin politikalarını eleştiren gazeteler görülmeye başlamıştır. 1860 yılında devletten bağımsız olarak kurulan ilk gazeteler Tercüman-ı Ahval Gazetesi ve 1862 senesinde Tasvir-i Efkâr Gazetesi yayımlanmıştır. Daha sonra 1866 yılında çıkan Muhibir Gazetesi ile Osmanlı basınında devletten daha da bağımsız bir kamuoyu oluşmuştur (Demir, 2014: 57).

Osmanlı basını, 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmeye başlamış ve devletin modernleşme sürecinde etkin bir rol üstlenmiştir. Resmî anlamda ilk gazete olan *Takvîm-i Vekâyi* birlikte Tanzimat dönemi gazeteleriyle çok ciddi bir temele oturmuştur. *Takvîm-i Vekâyi*’den sonra yayımlanan yarı resmî ve özel gazetelerle sağlam bir temel oluşturan basın, I. Meşrutiyet döneminde teknik olarak Avrupa ile boy ölçüşecek seviyeye ulaşmış, II. Meşrutiyet sonrasında ise hem yayın sayısı hem de kullanılan teknoloji bakımından üst düzeye çıkmıştır.

2. Saadet Gazetesinin Türk Basınındaki Yeri

Saadet, İstanbul’da günlük olarak neşredilen, sahip ve yöneticiliğini Mehmed Nuri’nin yaptığı, Marifet matbaasında 41x56 ebadında basılan dört sayfalık bir Osmanlı gazetesidir. İlk nüshası, 15 Kânunısâni 1885’te çıkar. Gazetenin yönetim yeri Cağaloğlu’ndadır. Cuma günü hariç her gün neşredilir. Gazete, 6 Kânunievvel 1896 tarihli 3811. nüshasına kadar yayın hayatını kesintisiz devam ettirir. Ancak, 6 Kânunievvel 1896’dan 29 Eylül 1900 tarihine kadar yayımına ara verir. Yaklaşık beş yıl süren uzun bir aradan sonra gazete yine Mehmed Nuri yönetiminde 29 Eylül 1900’den, 13 Teşrinievvel 1901’e kadar devam eden 344 sayılıklı yeni bir yayım dönemine girer (Aydın, 1999: 25).

Saadet, halkı bilgilendirme ve eğitime amacı güden bir anlayışı benimsemiştir. Bu amaca yönelik olarak gazetede eğitim, aile hayatı, sağlık ve ahlak gibi konulara sıklıkla yer verilmiştir. Günlük hayata dair pratik bilgiler, makaleler ve köşe yazıları yayımlanmıştır.

Gazete günlük olarak yayımlanmıştır. Ancak dönemin zorlukları ve basın yasalarından da kaynaklı olarak zaman zaman bu periyotta değişiklikler olmuştur. İstanbul’da yaklaşık 24 yıl süre yayın hayatında kalan gazete birkaç defa numara yenilemiştir. Gazeteyi çıkaran Mehmed Nuri’dir. Daha sonraları Ahmet Fethi Bey çıkarmaya başlar. Saâdetin başyazarlığında önce Salâhi Bey’i sonra Ahmed Ziya’yı görüyoruz.

Adını II. Abdülhamid’den alan Saâdet de devrin diğer gazeteleri gibi her dönem hükûmet yanlısı bir politika izlemiştir. II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra o da diğer gazeteler gibi meşrutiyet ve hürriyet lehinde yazılar yayımlamaya başlamıştır. 1901 yılında gazetelerden pul vergisinin kaldırılmasından sonra bundan pay alamayan birçok yazar topluca Sabâh gazetesinden ayrılarak Saâdet’e geçerler. Ancak Hüseyin Cahid, bunun Saâdet’i canlandırmaya yetmediği gibi Sabâh ve İkdâm’ı sarsmadığını söyler. Saâdet önemli edebî münakaşalara sahne olur. Bunlardan ilki edebiyatımıza “romantiklerle realistlerin münakaşaları” olarak geçen ve Menemlizâde Tahir ile Beşir Fuad arasındaki polemğin bir halkasını teşkil eden “Çevir Kazı Yanmasın” başlıklı makedir.

Ahmed Rasim ve Ahmet Mithat’ın birçok makalesi; Kısım-ı Edebî sütununu idare eden, gerek manzumeleri gerekse değerlendirmeleriyle pek çok genç şaire yol gösteren Muallim Naci’nin “Sânihatü’l-Arab” ve “Yâdigâr-ı Avn”si Saâdet’te yayımlanır. “Tıbbiye-i Askeriyye’ye mensûb Cenâb” imzasıyla Cenâb Şahabeddin’in Muallim Naci tesirindeki ilk şiirleri yine Saâdet’te yayımlanır.

3. Saâdet Gazetesinin Şekil Özellikleri

Resim 1: Saâdet’e ait serlevha

Saâdet gazetesi yayın hayatına başladığı dönemden, nihayete erdiği döneme kadar hep dört sayfa olarak yayımlanmıştır.

Sayfa sayısındaki istikrar sütun sayılarında da görülmektedir. Gazetenin her sayfası beş sütundan oluşmaktadır.

Saâdet'in 1885 yılına ait nüshasında nesih hatla (Saâdet) ismi yazmaktadır.

Sağ üst köşesinde numarası (numero 2) ve Hicri takvim (22 Rebiü'l-evvel 1302) yer almaktadır.

Başlığın tam üstünde gazetenin yayım günü, sol üstte ise Efrencî takvime (9 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1889) göre tarih düşülmüştür.

Başlığın altında bulunan ve gazetenin hangi amaca hizmet ettiğini ve hangi sıklıkta çıktığını gösteren ifade yer almaktadır. Yıllara göre bu ifade şu şekildedir:

1885'te "Cumadan mâadâ her gün neşr olunur Osmânlı gazetesidir", 1893'te "Yevmî neşr olunur Türk gazetesidir", 1901'de "Her gün sabahları neşr olunur menâfi-i mülk-i devlete hâdim siyâsî Osmânlı gazetesidir", 1908'de "Her gün bade'z-zuhr neşr olunur Osmânlı gazetesidir." ifadeleri bulunmaktadır.

Başlığın sağında gazetenin abone bedeli, posta ücreti, fiyatı ve ilan şartları yer almaktadır:

Abone bedeli (Mecîdî yirmi kuruş hesâbiyle bir senelik abone bedeli 200, altı aylığı 110, üç aylığı 60 kuruşdur.), posta ücreti (Bir senelik posta ücreti 87 kuruş sikke-i hâlisdir.), ilan ücreti ('Âdî i'lânâtın beher satırından birinci defasında 60 ve tekrârı hâlinde 40 pâra alınır. Umûr-ı sarrâfiyye banka şirketi i'lânları için satır başına 5 ve havâdis sırasında neşr edilecek i'lânların satırından 15 kuruş ahz olunur.)

Başlığın sol tarafında gazetenin matbaası, idaresi ve gönderilecek yazıların içeriği ile yayınlanma şartları yer almaktadır:

(Matba'a ve idârehânesi Bâb-ı Âlî karşısında dâire-i mahsûsadır. 'Umûmun menâfi'ine müte'allık-ı mevâd ile misâkimize muvâfık âsâr-ı fenniyye ve edebîyye meccânen ve müteşekkiren kabûl ve derc olunur. Derc

olunmayan evrâk i'âde edilmez ve posta ücreti verilmeyen mektûblar kabûl olunmaz. Evrâkın 'adem-i kabûl veyâhûd te'hîri dercinden dolayı idârehâne mes'ûl tutulamaz.), "Bir nüshası 40 pâradır".

Gazetenin sonraki yıllara ait nüshalarında yukarıda yazılı ifadelerin sadece yerlerinin değıştiği görülmektedir.

Saâdet'te paragraf başına dikkat edilmemiş; nokta, virgöl, iki nokta, kısa çizgi, ünlem, soru işareti, tırnak kullanılmıştır.

4. Saâdet Gazetesinin İçerik Özellikleri

Saâdet; İcmâl-i Ahvâl, Tevcîhât, Nişân, Teblîgât-ı Resmîyye Dâhiliyye, Hâriciyye, Telgraf/ Havâdis-i Telgraf, Hâriciyye, Mütenevvi'a, Bend-i Mahsûs/Mevâdd-ı Fenniye/Edebiyat, Varaka, İlân/İlân-ı Resmî, Reklâm ve gibi bölümlerden oluşmaktadır.

4.1. İcmâl-i Ahvâl

İcmâl-i Ahvâl başlığı altında ise iç haberler verilmektedir. Bu ana başlığın altında "Dâhilî" ve "Hâricî" alt başlıkları da zaman zaman görülmektedir. Günlük haberler daha çok bu bölümde yer almaktadır.

İcmâl-i Ahvâl

Dâhilî

Yunan tahvîlâtı fi'âtında hâsıl olan tenzîlin piyâsamızca dahi haylî zararı mûcib olduğu malûmdur.

Bu zarar sebebiyle geçenlerde birkaç ticâret-gâh 44 ilân-ı iflâs etdikleri gibi ahîren dahi Galata ve Beyoğlu'nda umûr-ı sarrafiye ve ticâriyye ile müştagil birkaç zâtın iflâsını talebe mecbûriyyet elvermiş ve bunlardan bazıları fi'l-hakîka mutazzarır olmuşlar ise de bazısının da hîle ile ilân-ı iflâs için Yunan tahvîlâtı hâdisesinin bahâne add etdikleri rivâyet edilmekde bulunmuşdur. Tüccârın umûr-ı sarrâfiyyeye sûret-i iştirâki ve hîleli iflâslar mes'elesi esâsen mesâ'il-i mühimmeden bulunduğundan ol bâbda bazı mutâlaat serdi için bu vesileden istifâde etmek istiyoruz. (S, 1 A. 1893, 1/3)

Saâdet gazetesinin birinci sayfa, birinci sütununda yer alan İcmâl-i Ahvâl başlığı altında dış haberlere de yer verilmektedir.

Gazeteden seçtiğimiz örnekler şunlardır:

İcmâl-i Ahvâl

Almanya'ya dâ'ir alınan yeni bir haber calib-i inzâr-ı dikkat ve istiğrâbdır. Bu habere göre Almanya meclis-i mebûsânı prens Bismark'ın

dâhilî ve bir dereceye kadar hâricî politikasına karşı icâzât-ı şedîdeye ibtidâr etmiştir.

Meclis-i mezkûrun Prens Bismark'a karşı icrâ etmiş olduğu izâzları yalnız bu kere değil öteden beri iltizâm edilmiş (...) emsâl-i adisesi görülmüş şeyler olmak hasebiyle o kadar mültezim-i taaccüb ve istiğrâb olamaz ise de izâzât-ı cedîde eskilere nisbetle hem gâyet şiddetli ve hem de şahsî bulunduğuna için istiğrâb-ı mezkûre vücûd vermeğe mahal vardır.

Bu yeni izâzât Prens Bismark'ın taleb ettiği yeni bir muâvin-i me'mûriyyetin te'sisi için tahsîsini istediği bir meblağın kat'iyen ve şedîden redd olunması mes'elesidir. Hâlbuki bu me'mûriyyete Bismark'ın mahdûmu nasb u tayîn olunacak idi.

Avrupa gazetelerinin mütehaddiden rivâyetlerine göre Bismark bu maddeden dolayı bir sûret-i fevka'l-ade münfâil ve muğberr imiş.

Makedonya'ya dâ'ir ahîren ikâ edilen neşriyât-ı müfteriyât-kârâne malûmdur.

Neşriyât-ı mezkûrenin nasıl bir müfteriyât-ı arz-kârânenen ibâret olduğu muhtâc-ı tefsîr ve izâh değildir. Müfteriyât-ı mezkûre gerek dâhilen ve gerek hâricen reddiyât-ı şedîde ve katiyyeye çarpılmaktadır.

Dâhilen umûm ser-âmdan ve muteberân-ı ahâli-i mahalliye mütemâdiyen protesto-nâmeler yağdırmakta olduğu misillü hâricen dahi meselâ Taymes'in Dersâadet muhbiri gibi birtakım rast-güyân-ı insâf-perverân redd ü tekzîb-i müfteriyâta müsâraat göstermekdedirler.

Bulgarlar esbâb-ı saâdet ve bahtiyârîlerini zîr-i zill-i adâlet müstafîl Hazret-i Pâdişâhîde arayarak bu misillü netîcesi hicâb-ı nedâmet-kârâneyi mûcib olacak teşebbüsât-ı mazarrat-cüyâneye ictisâr ve kendilerini âlim-i hakkâniyyet nazarında menfûr ve şerm-sâr etmeseydiler hakkında hayırlı olur. Yoksa bu gibi müfteriyât-ı mahza nedâmetden başka hiçbir şeyi mûcib olamaz.

(Şaşarız aklına Bulgarların) (S, 9 Ks. 1885, 1/2)

İcmâl-i Ahvâl

Şu günlerde vükelâ-yı hasâfet (...) Osmâniyye şimendüferlerin iltisâki maddesiyle meşgûldürler. İştirildigine göre evvelki gün inikâd eden meclis-i hâsda yine bu madde mevki-i mezâkireye konulmuş beyne'l-vükelâ teâtî-ârâ ve efkâr olunmuştur.

Fransa ile Çin beynindeki husûmet şu günlerde muhârebât hûn-rîzânevi tevlîd edeceği ihtimâlâtı gitdikçe kesb-i kuvvet ediyor. Çinliler

tedârikât-ı harbiyelerinde göstermekte oldukları gibi Fransızlar dahi tezyîd-i kuvvette ve hattâ ilerilemekte kusûr etmiyorlar

Amiral Korbe filomuzun etrâfını kuşatmış ve Fransa'dan gönderilen kuvve-i imdâdiye kânûn-i sâni-i efrencinin altısında vâsıl olmuştur.

Bir yandan Cezâyir ordusundan beş bin kişi gönderilmekte olduğu gibi diğer yandan harbiyye nâzırı Cenerâl (Luval) on bin asker sevk etmek üzeredir.

Fransa vükelâsı artık Çin ile olan husûmete bir netîce verilmek zamânı geldiğini anladıkları gibi zâtenyeni harbiyye nâzırı dahi buna yine nezâreti kabûl ettiği için Fransa vükelâsı cidden izâle-i müşkilât cüdâ müşkilât ile uğraşıyorlar.

Sonki haberlere göre Fransa devleti Çin'de bulunan Fransız me'mûrlarının kâffesine Çin'i terk etmeleri emrini vermiştir.

Bu hâllerden anlaşılıyor ki Fransa Çin'e olan husûmetini resmen ilân-ı harb sûretine tehvîl edecektir.

Birkaç gündün beri icmâllerimizin bazı fıkralarını işgâl eden Prens Bismark ile Almanya meclis-i mebûsânı mes'elesi hitâm bulmuş vatan-ı umûminin aksi olarak meclis-i mezkûr prense galebe çalmıştır.

Mebûsân prensin teklîfine karşı gösterdiği reddiyât ve itirazdan peşimân olmağla bu maddeden dolayı halkın kendilerinden münselib olan emniyyetini iâdeye muvaffak olabilmek için bu bâbdaki re'yelerini geriye almağa karâr vermişlerdir. (S, 13 Ks.1885, 1/1)

Geçen teşrîn-i evvel ibtidâsına kadar "Kornet"den ihrâc olunan üzümlün mikdârı 202078796 Venedik lirâsına bâliğ olmuştur. (S, 13 Ks.1885, 2/2)

İspanya'da Dehşetli Bir Cinâyet

Bir çocuk haydûd (Galis) vilâyetinde "Fartelos" babasının hânesine fırsat-yâb duhûl olmuşlardır. Hâlbuki babasında umdukları kadar pâra olmadığını görünce babasını yakalayıp bir saman yığını üzerine çıkarmışlar ve orada samanla ateş verip zavallıyı ihrâk etmişlerdir. (S, 13 Ks.1885, 2/2)

Dünki gün Haydar Pâşâ'da İbrahim Ağa râviyesinde şimendüfer makinistlerinden Hayri Beğ ile Üsküdar'da Cân bâz Alî Ağa sokağında mukîme Fatma Hanım'ın hânelerinden âteş zuhûr etmiş ise de yetişilerek basdırılmıştır. (S, 2 A. 1893, 3/2)

Gâyet Behâlî Bir Muhâbere-i Âşkla

Peşte'nin genç kızlarından biri maşûku ile muhâbere için tuhaf bir usûl ittihâz etmişdir. Bu kızcağız bir kırâathâneye abone olup okumak üzere aldığı kitâbların sahîfelerine âşıkâne mektûblarını tahrîr eylerdi. Muhâtabı olan delikanlının ondan haberi olduğu için o dahi sevdiği tarafından bırakılmış olan kitâbları alır ve cevâbını yazardı. Fakat bu hâl kırâathâne müdürünü fevka'l-adesıkmakda idi. Kitâblarının bir kısmı bu yolda karalanmış olduğundan kâbil-i istimâl bir hâlde değil idi. Nihâyet bir gün genç kız tamâm kitâbın birisine mektûb yazarken tutuldu. İnde'l-hesâb o zamâna kadar karalanan kitâbların esmânı 250 filorine bâliğ oldu. Her ne kadar bî-çâre kız gözyaşı döküp ricâ eylediyse de kırâathâne müdürü aslâ iltifât etmeyip pederine mürâcaat ve 250 florini istihsân etdi. Bu yolda hâsılâta sekte verenlerin ele geçerek düçâr-ı mücâzât olduklarını işiten posta nezâreti dahi fevka'l-hadd memnûn oldu. (S, 13 Ks.1885, 2/3-4)

4.2. Tevcihât

Tevcihat, memurlukta tayin anlamında kullanılan bir tabirdir. Farklı anlamlarla beraber memuriyet ve rütbe vermek anlamında olan tevcîh'in çoğuludur. Tanzimat'tan önce bütün devlet memurlarının -buna üst düzey memurlar da dâhil- bir senelik tayini belirlenirdi. Genellikle Şevvâl ayında yapılan tevcihat askerî, ilmî, idari kadrolarda yapılırdı (Pakalın, 1993c: 480-481).

Saâdet'te tevcihat haberleri birinci sayfa, birinci sütundan verilmektedir. Saâdet'te rütbe verilmesi “me'mûriyyetini hüsn-i ifâda mesâi-i memdûhası müşâhed olunmasından nâşî terfian”, “me'mûriyyetinde müşâhed olan hüsn-i hidmet ve gayretine mebnî terfian”, “mesâi-i hasenelerine mebnî” gibi sebeplere dayandırılmıştır. Tevcihat haberlerinde *tevcîh buyrulmuşdur*, *tefvîz buyrulmuşdur* yüklemleri tercih edilmiştir. Tevcihât başlığı altında *adliye*, *bahriye*, *ilmiye*, *mülkiye* gibi alt başlıklar da kullanılmıştır.

Tevcihât

Haleb vilâyeti dâhilinde kâ'in Birecik kâim-makâmlığı Hames kâim-makâm-ı esbak Ahmed Bey'e

Diyârbekir vilâyeti dâhilinde kâ'in Avniye kâim-makâmlığı Seydişehir kâim-makâm-ı sâbık Osmân Efendi

Trabzon vilâyeti dâhilinde kâ'in Sürmene kâim-makâmı Ebu Kemâl kâim-makâm-ı sâbık Mehmed Emîn Efendiye tevcih buyrulmuşdur. (S, 9 Ks. 1885, 1/4)

Tevcihât

Şehr-emâneti meclisi azâsından saadetlü Mehmed Bey Efendi hazretlerine tâ'ife-i me'mûriyyetini hüsn-i ifâda mesâi-i memdûhası müşâhed olunmasından nâşî terfian rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli

Diyarbakir vilâyeti defter-dârı saadetlü Sâbit Efendiye umûr-ı me'mûriyyetinde müşâhed olan hüsn-i hizmet ve gayretine mebnî terfian rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisî

Kastamonu vilâyeti reji nâzırı izzetlü Vâlâ Seydi Efendiye hüsn-i hizmet ve gayretine mebnî terfian rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi Selanik vilâyeti merkez bidâyet mahkemesi cezâ dâ'iresi re'isi izzetlü Naîm Efendiye dirâyet ve istikâmetine mebnî terfian rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî Yedinci dâ'ire-i belediye tabîbi rifatlü Bedros Topkapulyan Efendiye mesâi-i memdûhası cihetiyle rütbe-i sâlise

Selanik vilâyeti Bidâyet Mahkemesi müddei-i umûmî muâvini fütûvvetlü Hilmi ve Hicaz vilâyetinde Hanba nâhiyyesi müdürü Abdürrahman Efendiler mesâi-i hasenelerine mebnî rütbe-i râbia

Gümölcine sancağı muhâbecisi fütûvvetlü Hüseyin Hâlid Bey'in hâ'iz olduğu rütbe-i ilmiyyesinin mülkiyye tahvîliyle uhdesine rütbe-i râbia

Suriye vilâyeti dâhilinde kâ'in Carûdtuzlası ser-muhâfızı fütûvvetlü Mehmed Ağaya hüsn-i hizmet ve gayreti cihetiyle rütbe-i hâmisine tevcih buyrulmuşdur.

Haleb vilâyeti dâhilinde Maretü'l-Numân kazâsı kâim-makâmı Bâb-ı Cubûl kazâsı kâim-makâmı Şevkî Efendiye

Bâb-ı Cubûl kazâsı kâim-makâmı Cezîre kâim-makâmından mustafî Halil Sıdkı Efendi'ye tefvîz buyrulmuşdur. (S, 1 A. 1893, 1/1)

4.3. Nişân

Nişan, devlet tarafından, o devleti temsil eden hükümran kişinin emri ve iradesiyle, topluma, askerî, kültürel, ekonomik ve benzeri şekilde üstün hizmetler veren, kahramanlık, yararlılık ve başarı gösteren kişilere verilen simgesel ödüllerdir.

Nişan ve Madalya haberleri II. Abdülhamid Han dönemi gazetelerinde yer bulan önemli haberlerdendir. Dönem gazetelerinde genellikle ilk sayfalarda yer alan "Nişan" ve "Madalya" haberlerinde benzer bir dil

kullanılmıştır. İlk önce madalya ve nişanın verilmesine konu olan hizmetten söz edilmiş, ardından uygun görülen nişan ve madalyanın adı zikredilmiş, “inâyet ü ihsân buyrulmuştur” kalıp ifadesiyle sonlandırılmıştır.

Gazeteden seçtiğimiz örnekler şöyledir:

Nişân

Seyyid Ahmed er-Rufâi hazretlerinin El-Bürhânü'l-Mü'eyyed nâm kitâb-ı şerîfeye Tibyân-ı Ahmed nâmıyla yazdığı şerhi Huzûr-ı Alîye takdim eden Irak meşâhir-i ulemâsından Ahmed Şehâbeddîn Efendiye dördüncü rütbeden Mecîdî

Berât sancağı muhâsebecisi Edhem Sabri Efendiye tâ'ife-i me'mûriyyetini îfâda ikdâm ve mesâ'isi müşâhed olmasına mebnî dördüncü rütbeden Mecîdî

Vezâif-i me'mûriyyetlerini îfâda ikdâm ve mesâ'ileri müşâhed olmasından nâşi Levâzımât-ı Umûmiyye Dâ'iresinin dördüncü şubesi inşâ kısmı mümeyyizi Ali Rızâ Bey'e dördüncü rütbeden Osmânî ve şube-i mezkûre hesâb kısmı birinci sınıf hulefâsından Mehmed Bey'e rütbe-i mezkûreden ve Hassa Ordu-yı Hümâyûnu Levâzım Dâ'iresinin birinci şubesinin sınıf-ı evvel hulefâsından Ali Tâhir Bey'e üçüncü sınıf hulefâsından Hâfız Yûsuf ve Piyâde Dâ'iresinin üçüncü şubesi Ahz-ı Asker kısmı hulefâsından Kadri Efendilere beşinci rütbeden Mecîdî

Davâ vekillerinden Seraciyan Turus Efendiye hükûmet-i seniyyeye â'id hususâtında îbrâz-ı muâvenet ve gayret etmekte olduğu cihetle dördüncü rütbeden Mecîdî

Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Levâzım Dâ'iresinin ikinci şubesi Müdiri Alâye Emîni rifatlı Rıza Bey'e tebdîlen dördüncü ve İşkodra İdâre-i Askeriyyesi baş-kâtibi Kolağası fütüvvetlü Mahmud Necmi ve İzmir hasta-hânesi etibbâsından yüzbaşı Âsaf Efendilere beşinci rütbelere Mecîdî

Kartal kasabası ahâlîsinden Müsellem Efendiye müşâhed olan hüsn-i hidmetine mebnî beşinci dereceden Mecîdî nişân-ı zîşânları ihsân buyrulmuştur. (S, 1 A. 1893, 1/1)

Nişan ve Madalya sadece devlet görevlilerine değil aynı zamanda yabancı devlet adamlarına da verilmiştir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere İstanbul sefirinin kardeşi Mösyö Kanbon'a, Fransa ataşe militeri kumandan Viyaler'in eşi Madam Viyal'e nişan; İtalya tebasından Sinyor Artur'a, İstravolu sinyor Alfred İstravolu ve Sinyor Rafael Brogini ve Sinyor Adelf Brekal ve Avusturya halkından Sinyor Viktor Lozatu'ya da madalya verilmiştir.

Nişân

Fransa devlet-i fahîmesinin Dersaâdet sefiri asâletlü Mösyö Kanbon cenâblarının birâderi asâletlü mösyö Kanbon'a birinci rütbeden nişân-ı zîşân-ı Mecidî

Devletlü necâbetlü Muhammed Selîm Efendi hazretlerinin lâlâsı Muhammed Bahâ Beye hüsn-i hidmeti cihetiyle ikinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmânî ihsân buyrulmuştur.

Fransa ataşe militeri kumandan Viyaler'in zevcesi madam Viyaler'e ikinci rütbeden şefkat nişân-ı zîşânı ihsân buyrulmuştur.

Madalya

İtalya devleti tebasından sinyor Artur'a İstravolu sinyor Alfred İstravolu ve sinyor Rafael Brogini ve sinyor Adelf Brekal ve Avusturya devleti tebasından sinyor Viktor Lozatu'ya sanâyi madalyası ihsân buyrulmuştur. (S, 30 T. 1893, 1/1)

4.4. Teblîgât-ı Resmîyye

Gazetenin ilk sayfasında yer alan bir diğer başlık *Teblîgât-ı Resmîyye* adını taşımaktadır. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı vilayetlerinden resmî bildiriler bu bölümde yayımlanmaktadır.

Saâdet'te Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine gelen bir telgrafın sureti yer almaktadır. Van'ın Erciş kazasında meydana gelen bir depremden bahsedilmiştir.

Teblîgât-ı Resmîyye

Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine vârid olan telgrafnâmelerin sûretidir:

“Van Vilâyetinden”

Temmuzun on sekizinci günü merkez vilâyeti ile gecesî sâat dördte Erciş kazâsında hareket-i arz vukû-bulmuş ve Erciş'deki kırk kırk sâniye mikdâr-ı imtidâd etmiş ise de lehü'l-hamd bir gûne zarar olmadığı marûzdur.

Fî 19 Temmuz sene 309 (S, 2 A. 1893, 1/2)

Teblîgât-ı Resmîyye

Konya Vilâyetinden

Konya'da bu gece sâat altı buçuğu on dakika geçerek garbdan şarka doğru biraz şiddetlice hareket-i arz vukûa-bulup bir sâniye kadar devâm eylediği ve lehu'l-hamd ibniyye ve sâ'irece bir gûne sakatlık olmadığı marûzdur. Fî 18 Temmuz sene 309

Temmuzun on yedinci gününden on sekizinci gününe kadar Basra'da koleradan hamd olsun bir güne musâb ve vefeyât olmadığı ve sevkü'ş-şabûh kasaba-sında temmuzun on yedinci gecesi yedi musâb olup beş kişi vefât ettiği ve keşfi zımında tabib gönderilmek üzere bulunduğu mentefik mutasarrıflığından alınan telgraf-nâmede gösterilmiş ve tahfizhâneye dikkat ve netîce-i keşfiyyâtın inbâsına müsâraat edilmesi lüzûmunun bildirildiği dâhiliye nezâret-i celîlesine Basra vilâyetinden mebûs fî 18 Temmuz sene 309 târihli iki kıta telgrafnâmede işâr olunmuştur. (S, 1 A. 1893)

4.5. Dâhiliyye

Dâhiliyye başlığı altında verilen iç haberler, gazetede en büyük bölümü teşkil eder. Birinci sayfadan dördüncü sayfaya kadar devam eden bu bölümde İstanbul, Osmanlı eyalet ve vilayetlerinden çeşitli haberler verilmektedir. "... Gazetesinde Görülmüştür" başlığı altında da vilayet gazetelerinden de iktibaslar yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca mahkeme zabıtnâmeleri de yayımlanmıştır. Şehre gelen ve şehirden giden devlet adamları ile ilgili bilgiler, salgın hastalıklar, sergi açılışları, yangın haberleri yine bu bölümde yer bulan haberlerdendir.

Gazetede bazen başlık kullanılmayıp doğrudan habere geçildiği de görülmüştür. Saâdet'te manşet uygulamalarına az da olsa rastlıyoruz. *Gâyet Behâli Bir Muhâbere-i Âşkla, İspanya'da Dehşetli Bir Cinâyet* gibi okuyucunun ilgisini çekmeye yönelik manşetler de atılmıştır.

Gazeteden seçtiğimiz iç haber örnekleri şöyledir:

Sivas vilâyeti defter-dârı saâdetlü Reşâd Efendinin Dersaâdet'den vukû-bulan emr ü işâr üzerine Sivas'dan hareket ettiğinden birkaç güne kadar buraya muvâsalat edeceği işitilmiştir.

Tütün kaçakçılığı ile meşhûr olan Topal Osmân nâm şahıs Üsküdar'da Şeyh Câmiinde iki cihete kapısı olan bir hânede ikâmet etmekte iken Reji kolcuları Osmân'ın hânesine birçok tütün geldiğini haber alarak Zâbitaya bi'l-mürâcaa hânesini basmışlar ise de Osmân nasılsa evvelce haber aldığı için hâneyi boşaltmış olduğundan bir şey bulunamamıştır. Ertesi gün merkûm Osmân mahkemeye mürâcaat ile hânesi haksız olarak basdıklarından ve hâmil olan zevcesinin korkarak fenâ hâlde hasta olduğundan bahsle dava etmek istemiş ise de mahkemece Osmân'ın sevâbık-ı ahvâli malûm olduğu cihetle ifâdât-ı gayr-i muhakkasına havâle-i sem itibâr olunmamıştır. (İstanbul) (S, 27 A. 1901, 2/1)

Dünkü pâzârtesi gicesi Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda vâki belediyye bağçesindeki tiyatrodâ meşhûr (Serseri Yehûdî) romanından muktebis olan (dram) temâşâ-gâha vaz olunmuştur.

Bu dram İstanbul'da birinci defa olarak oynandı-ğı cihetle erbâb-ı temâşâ tiyatro salonunu kâmilen doldurmuş ve İran sefiri devletlü Muhsin Han hazretleriyle sâ'ir bazı zevât-ı kirâm dahi hâzir bulunmuşdur. (S, 13 Ks.1885, 1/5)

Dâhiliyye

Hidv-i Mısır fehâmetlü devletlü Abbas Hilmi Paşa hazretlerinin geçen pâzâr günü İskenderiye'ye muvasalat eylediğı telgraf haberlerindedir.

Yanya vilâyeti dâhilinde kâ'in bazı kazâlar emlâkî kıymetlerinin dün u fâhiş olmak üzere tahrîr edilmiş olduğu tahakkuk eylesine mebnî zıkr olunan kazâlar emlâkînin yeniden tahrîrine vilâyet-i müşârunileyhânın işârı ve şûrâ-yı devlet karârı ile bi'l-istizân irâde-i seniyye Hazret-i Tâcdârî şeref-müteallik buyrulmuşdur.

Haleb müfreze kumandanı izzetlü Halil Bey hülûl-ı ecel mevûd-ile Haleb'de vefât eylemiştir.

Umûm-ı muhâcirîn müfettişi saâdetlü Mehmed Ali Bey Efendi hazretleri ahvâl-i muhâcirini tahkik eylemek üzere Adapâzârı'na azîmet ve muvâsalat eylemiştir.

Büyükdere'de icrâsı mukarrer olan kayık yarışı hakkında icrâ-yı müzâkerât eylemek üzere gelecek hafta Tarabya'da kâ'in İngiltere sefârethânesinde bir ictimâ vukû bulacaktır.

Mezkûr ictimâide bir karâr-ı kati ittihâz olunması mamûl imiş.

Aydın Vâlisi devletlü Hasan Fehmî Paşa hazretleri maiyyet-i âlilerinde Gurebâ hastahânesi ser-tabîbi izzetlü Mustafa Bey Efendi olduğu hâlde geçen Salı günü İzmir Rum Sent Antuan, Fransuz, Ermeni, Yahudi hastahâneslerini görmüşlerdir.

Bank-ı Osmânî tercümânı saâdetlü Panciri Bey Efendi hazretlerine İran devleti tarafından “Şîr-i Hürşîd” nişânının birinci rütbesinden bir kıtası itâ kılınmıştır.

Batum şehbenderhânesi kançıları sâbık izzetlü Necîb Bey dünki gün şehrimize gelmiştir. (S, 1 A. 1893, 2/1, 2/2, 2/5)

Saâdet'te “Dâhiliyye” başlığı altında ölüm haberleri de verilmektedir. İncelediğimiz diğer gazetelerde olduğu gibi bu gazete de ölenin kimliği, ölüm sebebi ve defnedilecek yer hakkında malumat verilmektedir. Gazetede ölüm için “irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemiştir” kalıp ifadesi kullanılmıştır.

İkinci ordu-yı hümâyûnun piyâde fırkası kumandanı ferik Atıf Pâşâ geçen Salı gecesi hastalanmış ve etibbâ tarafından müdâvât-ı lâzimesine ikdâm olunmuş ise de kâr-ger te'sîr olamayıp beş sâat zarfında irthâl-i dâr-ı bekâ eylemiştir. (Rahime-Ah aleyh) (S, 2 A. 1893, 2/4)

4.6. Telgraf / Havâdis-i Telgrafiyye

Saâdet'te telgraf haberleri yıllara göre değişmekle birlikte genellikle son sayfada yer almaktadır. Telgraf veya Havâdis-i Telgrafiyye başlıklarıyla Ajans Havas, Ajans Roter aracılığı ile Londra, Paris, Sofya, Atina, Berlin, Viyana gibi Avrupa başkentlerinden farklı konularda haberler sunulmaktadır.

Gazeteden seçtiğimiz örnek aşağıdadır:

Havâdis-i Telgrafiyye

Paris 10 Kânûn-i Sâni

Yokohama'dan alınan bir telgrafnâme me'aline nazaran Kore cezîresinde ihtiyâren vâki olan vukûât ve hamiyetin netîcesi olarak Çin ile Japonya arasında harbin zuhûru ve ilânı hemân vâki olacak gibi imiş. Bu zuhûrât Japonya eshâmının tenezzül-i fi'âtını müstelzim olmuştur.

Paris İspanya sefiri Mösyö (Silvela) istifâ-nâmesini takdîm etmiştir.(S, 13 Ks. 1885, 1/3)

4.7. Hâriciyye

Hâriciyye başlığı altında dış haberlere yer verilmiştir. Dünyanın farklı ülkelerinden haberlerin yer aldığı bu bölümde ülkelerin siyasi durumları ve ülkeler arası ilişkiler de yansıtılmaktadır.

Dönem gazetelerinin büyük bir bölümünde dış haberlerin kaynağı Avrupa basınıdır. Telgraf ve posta haberleri de yine bu dönemin dış haber kaynakları arasında yer almıştır.

4.8. Mütenevvi'a

Gazetede sürekli olmasa da *Mütenevvia* başlığını görmekteyiz. Bu başlık altında siyâsi olmayan ilginç haberler yer almaktadır. *Beş bin Liralık Kelb, En Büyük Uçurtma* gibi ilginç bilgiler sunulmaktadır

Mütenevvi'a

“Paris'de Elektrik Kumpanyaları”

Paris şehrinde beş elektrik kumpanyası bulunan mecmû'ının hâsıl itdiği kuvvet takriben 13000 bârgîr (beygir) kuvvetindedir.

“Elektrikli Şimendüfer ve Tramvaylar”

Kürre-i arz üzerinde mevcûd elektrik şimendüfer ve tramvaylarının mecmû'-ı tûlî 270 mile bâliğ oluğ bunlardan 105 mili Almanya'da 50 mil müctemi'i Amerika'da 55 mili dahi Fransa'da ve bâkî kalan 25 mil İsviçre'dedir. (S, 31 T. 1893, 4-2)

“Beş bin Liralık Kelb”

Londra'dan iş'âr olunduğuna nazarân dünyânın en kıymetli kelbi olan (واسلدىنى) bir sergide teşhîr olunmak üzere sâhibi tarafından şimendüfere vaz' olunduğu sırada mechûl bir hastalıktan vefât etmişdir. Mezkûr kelb beş bin lirâlık kıymetde imiş. (S, 30 T. 1893, 4/2)

4.9. Bend-i Mahsûs/Mevâdd-ı Fenniye/Edebiyat

Saâdet'te Bend-i Mahsûs, Mevâdd-ı Fenniye ve Edebiyât başlıkları altında farklı konularda makaleler yayımlanmıştır. Saâdet'in 9 Kânûn-ı Sâni 1885 tarihli nüshasında Edebiyât başlığı altında Ahmet Rasim'in “Çocuklar İçün Yazılmış Bir Mecmûadan Tercüme: Ümîd” başlıklı makalesi, Ahmed Midhat'ın Bend-i Mahsûs başlığı altında “Maârif-i Osmâniyyemizin İkmâli” başlıklı bir makalesi vardır. Ahmet Midhat, makalede bu dönemde hem devlet okullarının hem de özel okulların açılışı, işleyişi ve programların içeriği hakkında fikirlerini beyan etmektedir.

Bend-i Mahsûs

“Maârif-i Osmâniyyemizin İkmâli”

Mübârek ve mukaddes rûz-ı firûz cülûs-ı hümayûndan beri ibtidâ'iden bed'an ile intihâye varıncaya kadar yeniden küşâd olunan mektebler gerek adedce ve gerek ehemmiyetce şimdiye kadar husûle getirilmiş olan mekâtibin adetâ kâffesine muâdil ve mütevâzin gelecek dereceye vardığını yalnız yâr değil ağyâr bile ister istemez teslim mecbûrdur.

Bu himmet bu inâyet yalnız cenâb-ı şevket-me'âb hazret-i Zıllullâhînin şâmil-i cihân olan âtîfet ve inâyetlerinin eseri olup işbu mekâtib-i mütenevviadan ümîd olunduğu kadar hüsûl-i istifâdeyi te'mîn ise erbâb-ı maârifimizin gayretlerine vâbeste bir keyfiyettir.

Zirâat mektebi ticâret mektebi ticâret-i bahriyye mektebi sanâyi-i nefîse mektebi gibi her zamân yeniden bir mekteb açılıp da derslerinin programları tanzîm edilmek lâzım gelse büyük büyük müşkilât çekildiği gibi bazı mekâtib için rüşdiyyelerden şehâdet-nâme ile çıkan şâkirdâne dahi birer veyâ birkaçar cihetden görülen noksânlar o cihetlerden şâkirdân-ı mûmâileyhimin tahsîlât-ı ibtidâ'ilerini itmâm etdirmeğe lüzûm göstermektedir.

Vâkıa bir zamânlar idâdiye şâkirdânına risâle-i ahlâk ve dürr-i yektâ okuturulduğu görülmüş olmasına nazâran hamd olsun şimdi maârif-i ibtidâimiz o derecede değil ise de tahsîlât-ı ibtidâ'iyemizden intihâ'iyemize kadar umûm programlarımızın bir nazar-ı tedkîkden geçirilerek tadil ve ikmâlîne lüzûm olduğunu mekâtib-i âliyyemiz müdürleriyle ezkiyâ-yı muallimimiz teslim eyiyorlar.

Hele rüşdiyye-i mülkiyelerimiz ile rüşdiyye-i askeriyelerimizi her ikisi rüşdiyye ikisi programlarının adem-i tevâfukları hasebiyle bunların tevhidine lüzûm görülerek saâdetlü Gulîç Pâşâ hazretlerinin me'mûriyyet teftîşleri mekâtib-i rüşdiyye-i mülkiyyeye kadar tamîm olunması umûm programların tekrâr ve sûret-i umûmiyyede bir nazar-ı teftîşden geçirilmesinde olan lüzûmu te'yîd eyleyecek ahvâldedir.

Rüşdiyyeler maârif-i ibtidâ'iyenin kısm-ı sânisini teşkil ederler. Mekâtib-i sıbyâniye ile mekâtib-i sultanîyeye nisbetle rüşdiyyeler vasat demek olup bunların ıslâhına Gulîç Pâşâ hazretleri tarafından isbât-ı lüzûm olduğu hâlde ise başından değil orta yerinden başlanmış olmaz mı? Acabâ mekâtib-i sıbyâniyenin ahvâlini tahkîk edecek olsalar müşârünileyh hazretleri bunlarda dahi şâyân-ı ıslâh hâller bulmayacak mıdırlar?

Birtakım mekâtib-i husûsiye var. Günden güne de çoğalıyorlar. Dahâ ziyâde çoğalmalarını da temennî eyeriz. Ancak bunların bazıları mekâtib-i sıbyâniyeden dahâ ileride ve bazıları rüşdiyyelerden biraz geridirler. Hele kısm-ı rüşdiyyeleri de olan husûsî mekteblerin tahsîlât-ı rüşdiyyeleri diğer rüşdiyye-i mülkiyelerden dahâ ileride olup bu hâle göre umûm etfâlimizin bir itirâd üzere tahsîl görmedikleri tahkîk eylemektedir.

Vâkıa husûsî mektebler programları dahi maârif-i nezâret-i celilesi tarafından görülüp bir nizâm umûmiye mümkün mertebe tevfiik edilmekte ise de meselâ programa hesâbdan diye işâret olunan dersi mekâtib-i sâ'irede bir sûret-i satıhcada tedrîs eyledikleri hâlde mekâtib-i husûsiyyede ilm-i mezkûru

tabakât-ı âliyyesine kadar vardırmakda ve kezklik bazı mektebler Romanya ve Sırbistan'ın Devlet-i Aliyye imâret-i mümtâzesinden olduklarını mübeyyen coğrafyalar tedris olduğu hâlde diğer bazılarında en mükemmelleri okutdurulup hâlbuki bunların ikisi de programlara “coğrafya” nâmı altında derc olunmaktadır.

Bundan mâadâ mekâtibimizde okunan kitâbların intihâbları dahi ihtiyâc-ı zamâne muvâfık olup olmadığı cây-ı te'emmüldür. “Herhangi fenden ise bir kitâba lüzûm görüldükde bâ-mevcûdlarından birisi intihâb olunmuş veyâhûd iltizâm olunan bir zâta şöyle bir kitâb-ı te'lîf idiviriniz” denilerek te'lîf olunan kitâb kabûl edilmiştir. Ondandahâ iyisi yok mudur? Olamaz mı? Bu cihetlere sarf-ı zihin edilmemiş. Hattâ bugün dahâ güzel bir kitâb yapılp da takdîm olunacak olsa mevcûduna tercihen mekâtibe kabûl olunacağı dahi gayr-i ma'mûl bulunmuştur.

İmdi mülkiye ve askeriye ve tıbbiye misillü envâ-ı mekâtibimizden müntehâb bir hey'et-i ilmiye birinci derecede sibyanın ne sûretde tehyie edilmesinden bed'an ile ikinci derecede tahsîl edecekleri muhtâc oldukları programları yeniden tanzîm ve üçüncü derecedeki tahsîl-i intihâbı de ona göre tadîl etseler ve bu dereceler herbiri için iktizâ eder kitâbların esâmesini ve sûret-i tertîbini karârlaşdırmak bu kitâbların te'lîfini de müsâbaka-i umûmiyeye koysalar usûl-i tahsîl umûmiyyet üzere bir intizâm kesb ederek hiç şübhe edemeyiz ki şâkirdân yâ iki sene kadar zamân kazanır veyâhûd şimdiki sinîn-i tahsîliyesinden etdikleri istifâdeyi iki misli ederler idi.

(...)mes'eleyi bir hülâsa-i esâsiye olmak üzere bu sûrete bast eyledik. Hidmet-i maârifde bulunanlar himmet edecek olurlar ise şu esâsı dahâ ziyâde temhîd ederek programlarca ıslâhât ve tadîlât-ı umûmiyeye olan ihtiyâcı dahâ vâzıh ve dahâ katî bir sûretde isbât edebilirler.

Ahmed Midhat (S, 9 Ks. 1885, 3/2, 3/3)

4.10. Varaka

Bu başlık altında okuyuculardan gelen mektuplar yayımlanmaktadır. Saâdet'in 3 Temmuz 1893 tarihli sayısında yedi sekiz yıldır hastalıkla uğraşan Naci adlı okurun kendisini tedavi eden Vamık adında bir doktora şükranlarını sunduğu mektup yer almaktadır.

Varaka

Yedi sekiz seneden beri giriftâr olduğum maraz bedenen ıztırâbımı nâ-kâbil-i mukâvemet bir dereceye getirmiş ve pek çok etıbbâ vukû bulan mürâcaat mükerrere-i âbidânemden bir netice hâsıl olamamış iken bu kere huzzâk-ı etıbbâdan Dârü'l-fünûn-ı Tıbbiyye-i Mülkiyye ilm-i teşrîh muâvini Vâmık Bey Efendinin ikdâm ve gayretleri sâyesinde bi-lutfihî teâlâ maraz-ı mezkûr def olunmuş olmağla mîr-i mûmâileyhe karşı lâzım gelen şükrân ve mahmedet-i nâçizânemin arzına muteber gazetenizin lutf-ı tavassutunu istirhâm eylerim. Ketb eden Nâci (S, 3 T. 1893, 3/5)

4.11. İlân / İlân-ı Resmî

İlanlar resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılır. Devlet kurumları tarafından yapılan ilanlara resmî ilan; özel kişiler tarafından yapılan ilanlara da özel ilan adı verilmektedir.

Dönem gazetelerinde ilanlar genellikle son sayfada verilmektedir. Gazetelerin serlevhalarında ilan verme koşulları ve ücreti hakkında bilgi bulunmaktadır. Abdülhamid Han döneminde ilancılığı da etkileyen önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde hem Türkçe hem de yerli Avrupa dilli basında küçük boyutlu gazete kalmamış, hepsi büyük boy olmuştur. Gazetelerin boyutlarındaki bu değişim ilanlara ayrılan alanın artması anlamına gelmektedir (Koloğlu, 1999: 118).

Gazete ilanlarının kapladığı alan ve her bir satırı ücrete tabi olduğu için ilan metninin kısa olmasını gerekli kılmıştır.

Gazetelerde ilk zamanlarda ilan verenlerin büyük bir bölümünün yabancı kökenli olduğu görülmektedir. Özellikle doktor ilanlarında görülen bu durum zamanla değişmiş Türk doktorlarına ait ilan ve reklamlar da artmaya başlamıştır.

İlanlarda marka adlarının daha iyi anlaşılması için hem Arap harfleriyle hem de Latin harfleriyle yazımı yaygınlaşmıştır. İlanın dikkat çekmesi için ilginç başlıklar da kullanılmıştır.

Saâdet'te kitap, dergi, tiyatro, müzik, opera, balo ve resim ilanları daha fazla yer almaktadır.

İlân

Çemberlitaş civârında Dizdâriye sokağında 4 numarolu harem-selâmlık sekiz oda ve matbah ve kuyu ve bir mikdâr ağaca ve müstemilât-ı sâireyi havî hâne kiraya verileceğinden arzû edenlerin mahalle imâmı efendiye mürâcaat eylemeleri. (S, 2 A. 1893, 4/5)

4.12. Reklam

Gazetenin son sayfası ilan ve reklamlara ayrılmıştır. Saâdet'in incelediğimiz sayılarındaki resimli reklamlar dönemin diğer gazetelerine nazaran azdır. Reklamı yapılacak ürünün adı zaman zaman Latin harfleri ile yazılması da o dönemin başka bir özelliğidir.

Mağdûr Kalb

Geçen Ramazân-ı şerîfde sahne-i temâşâyâ konulup huzzârı hayretde bırakmış ve erbâb-ı rağbetin arzûsu üzerine mükerreren mevkı-i temâşâyâ konulmuş olan bu dram Avrupa'da iki meşhûr mü'elliflerin eseri olup gâyet hekimâne yazılmış ve mahâret-i kalemiyyesi derkâr olan Doktor Fahrî Bey tarafından tercüme edilmiştir. Havî olduğu oyun fedâkâr bir vâlîde ile fedâkâr bir çocuğun felâket ve mağdûriyetlerini ve yek diğeri uğruna ve son derece fedâkârlıklarını gösterip kemâl-i muhabbet ve sadâkat ve son derece sabr u sebât gibi fazîletler fehmi etmiş de âfiyet kâffe-i felâketlere galebe çalmış olduğunu tasvîr eder gâyet sûzişli bir vaka-i fâciadır. 806 sahîfeyi ve imlâ kâğıdı olduğu 15 guruş fi'âtle Bâb-ı Alî caddesinde Arakil Ağa'nın 46 numarolu kitâbhânesinde vesâ'ir bazı kitâbcılarda satılmaktadır. (S, 13 Ks.1885, 4/1)

Üzüm Yağı

Ba'zı memleketde ve ale'l-husûs Fransa'da üzüm çekirdeklerinden yağ imâl olunmağa başlamıştır. Vâridât ve hâsılâtın mikdârı muhtelif olup Fransa'nın cenûb tarafından olan hâsılât 100'de on ve on bir râddelerindedir.

Bu yağ fâze olduğu vakt esmerimsi bir renk hâsıl edip muahharen açık sarı bir manzara-i arz eder ise lezzeti gâyet tatlıdır. Bununla berâber me'külâtda ârî yağ gibi istimâl olunur.

Havâyâ marûz olduğu vakt çok zamân hamîr gibi kalır. Lakin müsâraaten kurur. On beş derece santigrada sıklet izâfiyesi 92 olup yine bu derece-i harâretde lüzûciyyeli olur. 17 derece-i harâretde tasallüb eder. Bu

hâlde esmerimsi tereyağına müşâbih bir kütlede bulunur. Yanması gâyetle batîdir. (S, 13 Ks.1885, 3/4, 3/5)

Bonbons De Tamarin

De Kraepelien Et Holm

Flemenk Memâliğinden Zayest şehrinde Eczâcı Mösyö Kraepelien ve Holm'ün tertîb ettikleri demirhindi şekerleri

Ekli hoş serinletici meyvelerden mamûl müsîl îlâc işbu şekeri her senede olanlar hattâ çocuklar ve kuvvetsiz olanlar ve vaz-ı haml etmiş olan kadınlar bile istimâl edebilirler. Kabızlıktan mayasıldan ve keskin baş ağrısından ve kan toplanmamasından muztarib olanlara ve bilâ-sebebe her hâl sükûnuna dûcâr olanlara tavsiye olunur. Kalbindan sakınmalı Bi'l-cümle eczâcı ve dervekistlerde fiâtı on guruşdur.

Memâlik-i Şâhâne için yalnız depozitosu Galata Gümrüğü karşısında Küçeoğlu Hanı'nda altı ve yedi numarolu Mösyö R.S. Cervant'ın mağazasındadır. (S, 9 Ks.1885, 4/1, 4/2)

4.13. Borsa

Saâdet ekonomi haberlerini *Borsa* başlığı altında vermektedir. Saâdet'te zaman zaman İcmâl-i Ahvâl bölümünde de ekonomi ile ilgili köşe yazılarına rastlanmaktadır.

Borsa

Bir haftadan beri borsa bir hâl-i sükûnetde iken, iki gündür gerek Londra ve Paris'de ve gerek Galata'da haylî tenezzül etmiştir. Bu tenezzüle vesîle ise eşkıyânın inkıyâda davet ile Dalmaçya hudûdunun ihtilâle imdâd-ı vürûdundan muhâfazası husûsunda devleteyn tarafından ittihâz olunan tedâbir-i şedîdeden dolayı Dalmaçya'da karışıklık zuhûru-na havâdisin aslı olsa bile, bir netîcesi olamayacağından, bu tebdilin sebep-i hakîkisi borsa muamelecilerinin entrikalarından başka bir şüphe haml olunamaz. (S, 14 M. 1876, 3/3, 4/1)

5.Yazar Kadrosu

Saâdet'teki yazar kadrosunu Muallim Nâci'nin gazeteye gelişinden önceki dönem, Nâci'nin gazetede bulunduğu dönem, Nâci'den sonraki

dönem, olmak üzere üçe ayırmak gerekir. Gazetenin Nâci'ye kadar olan devresinde belirli bir yazar kadrosuna sahip değildi (Aydın, 1999: 28-39).

Saâdet'in yazar kadrosu içinde Muallim Naci, Ahmet Midhat, Ahmet Rasim, İsmail Safa, Üsküdarlı Talat, Ali Ulvi, Mehmed Nadir, Mustafa Reşid, Hüseyin Cahit, Mehmed Rıza, Hâmid Vehbi, Mehmed Tevfik, H. Tahsin, Halil Edip, Mehmed Emin, Mehmed Celâl gibi birçok isim bulunmaktadır.

6. Sonuç

Tanzimat sonrası dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel yapısını anlamak için değerli bir kaynak niteliği taşıyan Saâdet, halkı eğitmek ve bilgilendirmek misyonuyla öne çıkan gazetelerden biri olmuştur. Yayınladığı makaleler ve edebî eserlerle dönemin aydınları arasında fikir alışverişine imkân sağlamış, bir dönemin ruhunu yansıtan önemli bir belge niteliği kazanmıştır. Bu özellikleriyle Saâdet gazetesi, Osmanlı modernleşme sürecinin ve basın tarihinin önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Saâdet; İcmâl-i Ahvâl, Tevcihât, Nişân, Teblîgât-ı Resmîye, Dâhiliyye, Telgraf/ Havâdis-i Telgraf, Hâriciyye, Mütenevvi'a, Bend-i Mahsûs/Mevâdd-ı Fenniye/Edebiyat, Varaka, İlân/İlân-ı Resmî, Reklâm ve gibi başlık ve bölümlerle okuyucusuna zengin bir içerik sunmuştur.

Kesintilerle birlikte on yılı aşkın yayın hayatında kalan Saâdet gazetesinin özellikle, edebî kısmı önemli sanat hareketlerine ve ateşli tartışmalara sahne olmuştur.

Kısaltmalar

- A. Ağustos
Ks. Kânûnsânî
T Temmuz
S Saâdet
Ks. Kânûnsânî
M. Mayıs

Kaynakça

- Akyüz, Kenan (1995), Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Aydın, Ertuğrul (1999), Saadet Gazetesindeki Edebî Faaliyet Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Bayrak, M. Orhan (1994), Türkiye’de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993), Küll Yay., İstanbul.
- Çakır, Hamza (1997), Osmanlı Basınında Reklam (1828-1864), Elit Reklamcılık, Ankara.
- Çakır, Hamza (2002), Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri (Azınlık Basını, Türkçe Basın ve Dış Basın), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Demir, Kenan (2014), “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı / No. 5, Nisan / April 2014: 57-88.
- Devellioğlu, Ferit (1996), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.
- Dikme, Hüseyin (2012), Tanzimat Sonrası Türk Gazeteciliğinde “Halk” Kelimesinin Kullanımı ve Halka Yönelik Faaliyetler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012.
- Dinçer, Aslıhan (2006), Siyaset Dili (3 Kasım 2002 Genel Seçimlerindeki Gazete Siyasî Reklâmlarının Göstergibilimsel Açından Çözümlemesi), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale.
- Girgin, Atilla (2001), Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik, İnkılâp Yay., İstanbul.
- İnuğur, Nuri (1992), Türk Basın Tarihi, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul.
- İnuğur, Nuri (2005), Basın ve Yayın Tarihi, Der Yay., İstanbul.
- Kabacalı, Alpay (1990), Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını.
- Kabacalı, Alpay (2000), Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın, Literatür Yay., İstanbul.
- Koloğlu, Orhan (1999), Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı (1840-1940), Reklamcılar Derneği Yay., İstanbul.

- Koloğlu, Orhan (2006), Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, Pozitif Yay., İstanbul.
- Levend, Ağâh Sırrı (1972), Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara.
- Ölker, Perihan (2012), Tanzimat Basınının Dili, Aybil Yay., Konya.
- Özarlan, Ersin (2008), Mehmed Said Paşa, Gazeteci Lisani, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., Ankara.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993a), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993b), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993c), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Şapolyo, Enver Benhan (1971), Türk Gazetecilik Tarihi Her Yönüyle Basın, Güven Matbaası, Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1997), 19. Asır Tür Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Topuz, Hıfzı (2003), II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, Remzi Yayınevi, İstanbul.
- Türkçe Sözlük (1998), TDK Yay., Ankara.

Saâdet Gazetesi

1. Numero: 26, 9 Ağustos 1324, 20 Receb sene
2. Numero: 22 Rebiü'l-Evvel sene 1302, 9 Kânûn-ı Sâni Efrecî sene 1885
3. Numero: 3, 23 Rebiü'l-Evvel sene 1302, 10 Kânûn-ı Sâni Efrecî sene 1885 Cumaertesi
4. Numero: 6, 26 Rebiü'l-Evvel sene 1302, 13 Kânûn-ı Sâni Efrecî sene 1885
5. Numero: 2680, fi 18 19 Muharremü'l-Harâm sene 1311, fi 20 Temmuz Efrecî sene 1893
6. Numero: 2681, fi 19 Muharremü'l-Harâm sene 1311, fi 21 Temmuz Efrecî sene 1893

7. Numero: 1678, fî 16 Muharremü'l-Harâm sene 1311, fî 18 Temmuz sene 1309 ve fî 30 Temmuz Efrencî sene 1893

1934 - 1935

18 Temmuz 1934 - 31 Temmuz 1934

1934 - 1935

ŞİŞLİ İZMİR

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir. Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir. Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

ŞİŞLİ İZMİR

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

ŞİŞLİ İZMİR

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

ŞİŞLİ İZMİR

Şişli İzmir'in en güzel ve en büyük ilçesidir.

TARİK GAZETESİNİN TÜRK BASININDAKİ YERİ, ŞEKİL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ (1884-1889)¹

TARİK NEWSPAPER'S PLACE IN THE TURKISH PRESS, ITS FORM AND CONTENT (1884-1889)

Mevlüt GÜLMEZ²

Özet

1831 yılında *Takvim-i Vekâyî* ile başlayan, yarı resmi ve özel gazetelerle devam eden gazetecilik faaliyetlerinin önemli duraklarından biri de hiç şüphesiz II. Abdülhamid (I. Meşrutiyet) dönemidir. Basın tarihi açısından önemli olaylara sahne olan bu dönemde yurt dışında *Meşveret*, *Ezan*, *Mizan*, *Terakki*, *Osmanlı Gazetesi*, *Şuray-ı Ümmet*; yurt içinde *Tercümân-ı Hakikât*, *İkdâm*, *Saâdet*, *Tarık* ve *Sabâh* gibi gazeteler yayın hayatına girmiştir.

Osmanlı dönemi Türk Basın tarihinde *Tarık* adıyla üç farklı gazete yayın hayatına girmiştir. Bu gazetelerden ikisi İstanbul, biri Trabzon merkezlidir. Bizim burada tanıtımını yapacağımız *Tarık*, İstanbul'da Filip Efendi tarafından yayımlanan, 7 Mart 1884 tarihinde yayın hayatına giren ve 1899'da 5076. sayısında kapanan gazetedir.

Bu çalışmada Osmanlı basını hakkında genel bir bilgi verildikten sonra *Tarık* gazetesi şekil ve içerik yönüyle incelenecektir. Gazetenin her bir bölümü ayrı ayrı tanıtılacak, bu bölümler gazeteden alınan örneklerle zenginleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Tarık* Gazetesi, Osmanlı Basını, II. Abdülhamit Dönemi, Filip Efendi, Basın Dili

Abstract

Starting in 1831 with *Takvim-i Vekâyî* and continuing with semi-official and private newspapers, one of the most important stops of

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Orhan Yavuz danışmanlığında 25.06.2013 tarihinde tamamlanan "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Basınının Dili" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Antalya-Türkiye, mevlutgulmez@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-4082-0164.

journalistic activities is undoubtedly the period of Abdülhamid II (Meşrutiyet I). In this period, which witnessed important events in terms of the history of the press, newspapers such as Meşveret, Ezan, Mizan, Terakki, Osmanlı Gazetesi, Şuray-ı Ümmet were published abroad; Tercümân-ı Hakikât, İkdâm, Saâdet, Tarîk and Sabâh were published domestically.

In the history of the Turkish press in the Ottoman period, three different newspapers were published under the name Tarîk. Two of these newspapers were based in Istanbul and one in Trabzon. Tarîk, which we will introduce here, is the newspaper published by Filip Efendi in Istanbul, which was published on March 7, 1884 and closed in 1899 with its 5076th issue.

In this study, after giving a general information about the Ottoman press, Tarîk newspaper will be analyzed in terms of its form and content. Each section of the newspaper will be introduced separately and these sections will be enriched with examples taken from the newspaper.

Key Words: Tarîk Newspaper, Ottoman Press, II. Abdulhamid Period, Filip Efendi, Press Language

1.Giriş

1.1. Osmanlı Basını

Osmanlı topraklarında yayımlanan ilk gazeteler azınlıklara aittir. Azınlık gazetelerinin Batıya ait fikir ve düşünceleri yayması, birçok milleti bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti için tehlikeli görmüştür. Azınlık gazetelerinin ardından Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın Vekâyi-i Mısriyye'sinin yayın hayatına girmesi ve devlet aleyhine başlattığı olumsuz faaliyetler Osmanlı Devleti'nde gazete çıkarılmasını elzem hâle getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde resmî anlamda ilk gazete Takvîm-i Vekâyi'dir. II. Mahmud döneminde Takvîm-i Vekâyi ile başlayan gazetecilik serüvenimiz Tanzimat dönemi gazeteleriyle çok ciddi bir alt yapı oluşturmuştur. Takvîm-i Vekâyi'den sonra yayımlanan yarı resmî ve özel gazetelerle sağlam bir temel oluşturan basın, I. Meşrutiyet döneminde teknik olarak Avrupa ile boy ölçüşecek seviyeye ulaşmış, II. Meşrutiyet sonrasında ise hem yayın sayısı hem de kullanılan teknoloji bakımından üst düzeye çıkmıştır.

Osmanlı Devleti sınırları içinde Mehmed Ali Paşa'nın, Mısır'da 1828 yılında Vekâyi-i Mısriyye, Girit'te 1830 yılında çıkarttığı

Vekâyî-i Giridiyye gazetelerinin ardından 1831’de Türkçe ilk resmî gazete olan Takvîm-i Vekâyî çıkarılmıştır. Aboneleri devlet görevlileri olan bu gazete, Türkçenin dışında Fransızca, Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice olarak yayımlanmıştır. Takvîm-i Vekâyî’nin yayımlanmasından dokuz yıl sonra yarı resmî gazete niteliği taşıyan Ceride-i Havadis 1840’ta, Agâh Efendi ve Şinasi Tercüman-ı Ahvâl’i 1860’ta yayımlamıştır. Agâh Efendi ile yollarını ayıran Şinasi, 1862’de Tasvîr-i Efkâr’ı çıkarmıştır. İmtiyaz sahibinin Filip Efendi, başyazarlığını Ali Suavi’nin yaptığı Muhbir 1866 yılında yayın hayatına girmiştir. Basiret 1869’da, Hakâyiku’l-Vekâyî ve İbret 1870’te yayın hayatına giren diğer Tanzimat gazeteleridir.

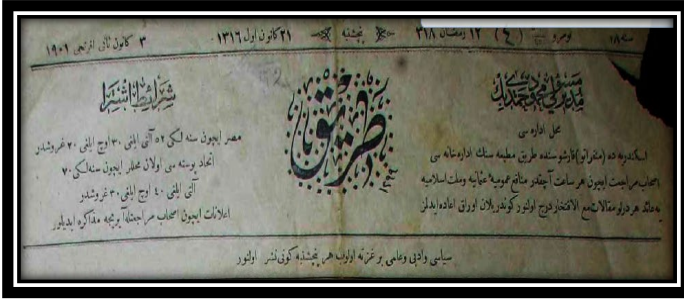
Bu arada Avrupa’da Türkçe yayımlanan gazetelerden de bahsetmek gerekir. 1865’te Padişah Abdülaziz ve Sadrazam Ali Paşa’ya karşı örgütlenerek “İttifak-ı Hamiyet” adlı bir gizli dernek kurulmuş, 1867’de başarısız bir darbe girişimi sonrasında Avrupa’ya kaçan Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Âgâh Efendi, Reşat ve Rıfat Beyler ilk Jöntürk gazetelerinin yayımlamaya başlamışlardır. Muhbir (1867), Hürriyet (1868), Ulûm (1869), İnkılap (1870), Meşveret (1895), Mizan (1897), Osmanlı (1897), Hakikat (1897) vb. pek çok gazete de yurt dışında yayımlanmıştır (Girgin, 2001: 53-55).

2. Tarîk Gazetesinin Türk Basınındaki Yeri

Osmanlı dönemi Türk basın hayatında Tarîk adını taşıyan, birbirinin devamı olmayan birkaç gazeteye rastlanmaktadır.

Tarîk adını taşıyan ilk gazete 1884 yılında Filib tarafından İstanbul’da çıkarılmıştır. Bu adı taşıyan gazetelerin en önemlisidir. Ahmet Midhat, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret, Ahmet Cevdet Paşa, Abdülhak Hâmit, Mehmet Rauf, Muallim Naci, Recaizade Ekrem ve Şemseddin Sami gibi dönemin tanınmış simalarının da yazılarıyla katkı sundukları bir gazetedir.

Tarîk adını taşıyan bir diğer gazete Trabzon’da 1910-1911 yıllarında çıkarılmıştır. Sahibi ve sorumlu müdürü Şatırzade Hasan Hicabi’dir.”Hakka hâdim bir gazetedir” ibaresiyle haftalık yayımlanan gazete 12 Nisan 1910’dan sonra *Târık* adıyla yayımlanmıştır.

Resim 1: İskenderiye’de çıkan Tarîk’e ait serlevha

3 Kânun-ı Sâni Efencî 1901 21 Kânun-ı Evvel 1316 (Pençşenbe) 12 Ramazan 318 Şeng. 18 Numero (4)	
Şerâit-i İştirâ Mısır için seneliği 52 altı aylığı 30 üç aylığı 20 guruşdur. İttihâd Postası olan mahaller için seneliği 70 altı aylığı 40 üç aylığı 30 guruşdur. İ'ânât için ashâb-ı mürâca'atla ayrıca müzâkere idülür.	TARİK İskenderiye'de (Münferato) karşısında Tarik matba'asının idâretihânesi. Ashâb-ı mürâca'at için her sâ'at açıkdır. Menâfi-i Umûmiyye-i Osmâniyye ve millet-i İslâmiyye'ye âit her türlü makâlât me'âl-ifihâr derc olunur. Gönderilen evrak îade idilmez.
Siyasi ve edebî ve ilmî bir gazete olup her pençşenbe günü neşr olunur	

Tarîk ismini taşıyan gazetelerden biri de Mahmud Hamdi Bey'in yönetiminde siyasî, edebî ve ilmî bir yayın organı olarak İskenderiye'de neşredilmiştir. Dönemin tanınmış hukukçularından Muslihuddin Âdil (Taylan) tarafından 21 Temmuz 1919'da İstanbul'da resimli ve günlük olarak "müstakil gazete" sloganıyla çıkarılan bir diğer gazetenin bir yıldan daha az bir süre varlığını koruyabildiği anlaşılmaktadır (Yazıcı, 2000: 94). İskenderiye'de çıkan bu gazete "Siyasi ve edebî ve ilmî bir gazete olup her pençşenbe günü neşr olunur"

Tarîk gazetesi Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine katkıda bulunmayı hedefleyen bir çizgiyi takip etmiştir. Gazete, sosyal, kültürel ve siyasî konulara yer vermiş; eğitim, dil ve halkın bilinçlendirilmesi gibi hareketlere destek olmuştur. Tanzimat dönemi reformlarının etkisiyle özgürlük, eşitlik ve anayasal yönetim gibi fikirleri işleyen yazılar gazetede kendine yer bulmuştur.

Tarık gazetesi 7 Mart 1884 tarihinde yayın hayatına başlamış, 1899'da 5076. sayısıyla da kapanmıştır. II. Abdülhamid'in milletin marifet ve sanattaki gelişmesine yardımcı olmak gayesiyle oluşturduğu hava içerisinde devrindeki diğer süreli yayınlar gibi yayın hayatına atılmış bir mecmuadır. Daha çok edebiyat ve fen ağırlıklı makalelerin yayımlandığı gazetede zaman zaman şiirler de yayımlanmıştır. Ahmed Midhat, Muallim Naci, Şemseddin Sâmî, Elhac İbrahim Efendi, Abdurrahman Süreyya, Hoca Halis Efendi, Menemenlizâde Tâhir, Ali Sedad, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret gibi devrin tanınmış simalarının öne çıktığı gazete; genel itibarıyla dil, eğitim, ahlâk, din ve çeviri roman bakımından aynı zamanda devrin bir tarafını dolduran fikirler geçidine sahne olmuştur. (Dikme, 2012: 39).

Yayın ilkeleri ilmî, edebî, toplumun yararına olan yazı ve makaleleri yayımlamak, kin ve kişisellikten uzak her konuya ve değerlendirmeye sayfalarını açık bulundurmak şeklinde belirlenmiştir. Dönemin diğer gazeteleri gibi Osmanlı ülkesine ve dış ülkelere ait haberlerle birlikte yorumlara, ayrıca resimli ilanlara yer verilmiştir (Yazıcı, 2000: 94).

II. Abdülhamid dönemindeki basın yasalarına rağmen, Tarık gazetesi genellikle hükümete doğrudan muhalefet etmek yerine reform ve modernleşme taleplerini dile getirmiştir. Dönemin siyasi baskıları sebebiyle zaman zaman kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, ancak genelde hükümetle dengeli bir ilişki sürdürmeyi başarmıştır.

3. Tarık'ın Şekil Özellikleri

Tarık'ın yayın hayatına başladığı 1884 yılından 1889 yılına kadar sayfa sayısının istikrarlı olduğu görülmektedir. Tarık yayın hayatı boyunca hep dört sayfa olarak çıkmıştır.

Tarık gazetesinin sütun sayısında çıktığı yıllara göre farklılık vardır. 1884 yılına ait nüshalarında beş sütun hâlinde basıldığı görülmektedir. Ancak sayfalardaki bölümlerin içeriğine göre bazen sütun sayısında bir azalma da görülmektedir. Özellikle ilan ve reklam sayfalarında satışı yapılacak ürüne ait resim ve figürlerden dolayı sütun sayısı düşebilmektedir.

Resim 2: Tarîk'e ait serlevha

Tarîk başlığının hemen üstünde ve çizginin üzerinde gazetenin yayımlandığı gün yer almaktadır. Başlığın sağ üstünde gazetenin yayım yılı, numarası ve Hicri takvim yer alırken “Birinci sene numero 77 fi 13 Şa’bân sene 1301”, başlığın sol üst bölümünde Rumî ve Efrencî takvime göre tarih yer almaktadır. “Fi 27 Mayıs Rûmî sene 1300 ve fi 8 Hazîrân Efrencî sene 1884”.

Başlığın sağında ilan, satın alma şartları ve fiyatı yer almaktadır. “Şerâit-i iştirâ ve İlân: Seneliği 200, altı aylığı 110, üç aylığı 60 ve posta ücretinin seneliği mecîdiyye ile 87 guruşdur. Bir nüshası 1 guruş. Bir defalık İlânâtın beher satırından üç tekerrürü hâlinde iki ve banka ve şirket ve umûr-ı sarrafiyye ilânlarının beher satırı için beş ve havâdis sırasında neşr etdirilecek ilânâtın mu’tenâ bahânın beher satırından mecîdi akçe ile on beş guruş alınır.”

Başlığın solunda gazetenin matbaası, mahalli idaresi ve yayınlanacak evrakın niteliği ile ilgili uyarılar yer almaktadır. “Matbaa ve mahall-i idâresi: Bâb-ı Âlî caddesinde (54) numarolu hâne-i mahsûsadır. Bir haftadan ziyâde günü geçmiş numeronun beher nüshası beş guruşdur. Kanûn ve edebiyâta ve menâfi’-i ‘ammeyi mutazammın muharrerât ve mukâlâta ve iğrâz ve şahsiyyâtdan ‘ârî her nev’i mübâhis ve mülâhazâta sahîfelerimiz daimâ güşâdedir. Evrâk ve muharrerât-ı vâridenin te’hir ve ‘adem dercinden dolayı matbaa mes’ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekâtîb ve evrâk-ı istirdâd iddi’âsı dahi kat’an mesmû’ ve makbûl olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektûblar kabûl olunmaz.”

Tarîk’te paragraf başına dikkat edilmemiş; nokta, uzun çizgi, ünlem, tırnak işareti kullanılmıştır. Dönemin diğer gazetelerinde olduğu gibi Tarîk’te de yabancı kişi ve yabancı yer adları parantez

içine alınmıştır. Bazen de parantez özellikle vurgulanması gereken Türkçe kelimelerde kullanılmıştır.

Tarîk gazetesinin ilan ve reklam sayfalarında satışı ya da tanıtımı yapılacak yabancı araç, gereç ve marka adlarında Lâtin harfleri kullanılmıştır.

4. Tarîk Gazetesinin İçerik Özellikleri

Tarîk, hem yerel hem de uluslararası gelişmelere yer vermiştir. Dış dünyadan haberlerle okuyucuların dünya gündeminden haberdar olmasını sağlamıştır.

Gazete, dönemin önemli yazar ve aydınlarının yazılarına yer vermiştir. Bu yazılarda özellikle Osmanlı toplumu, eğitim, ekonomi ve kültürel meseleler tartışılmıştır.

Şiir, hikâye, roman, biyografi, hatırat, gezi yazısı, letaîf, mektup, sâlnâme, culûsiye ve iydiyye, nutuk, özlü sözler, makale gibi yazı türlerine ait yazılar Tarîk'in sayfalarında yer bulmuştur.

Tarîk gazetesi “*İcmâl-i Ahvâl, Tevcîhât, Nişân, Telgraf/Telgraf Havâdisi, Hâriciye, Muharrerât, Mütenevvia, İlân / Mühim İlân/ Resmî İlân, Musâhebe-i Edebiyye, Musâhebe-i Fenniye, Varaka, Galata Borsası, Muhâzarât (Akılda Tutulan Hikâyeler, Faydalı Bilgiler)*” gibi başlıklarla okuyucusuyla buluşmaktadır.

4.1. İcmâl-i Ahvâl

“İcmâl-i Ahvâl”, gazetenin birinci sayfa, birinci sütununda yer alan başlıktır. Bu başlık altında hem devlet içinde hem de devlet sınırları dışında meydana gelen olaylara yer verilmektedir.

Tarîk'te iç haberler için özel bir başlık kullanılmamıştır. *İcmâl-i Ahvâl* ve *Tevcîhât* bölümlerinin ardından iç haberlere geçilmiştir. Başlığın kullanılmadığı iç haberlerde sadece bir haberden diğerine geçilirken araya uzun çizgi konulmuştur. Bu bölümde başta devletin payitahtı İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı vilayetlerinden çeşitli haberler sunulmuştur.

Tarîk gazetesinde Selâmlık Resm-i Âlisi ile ilgili haberler özel bir başlık altında verilmemiştir. *İcmâl-i Ahvâl* başlığı altında sunulan haberin dili diğer gazetelerdeki gibi ağırdır.

10 Ks. 1885 tarihli Tarîk gazetesinde yer alan *Selâmlık Resm-i Âlisi* ile ilgili haber şöyledir:

İcmâl-i Ahvâl

Pâdişâh-ı diyânet-i iktinâh ve şehinşâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin yine bir inâyet-i celile-i diyânet-kâraneleri ez-ser-i nev umûm-ı âlem-i İslâmiyeti secde-i şükr ve Muhammedle kapandırmıştır.

Dünki gün sahat-if-i matbû'âtı tezyîn eden ilân-ı resmîden istibşâr kılındığı vechle cümle-i mîrât-ı celile-i hazret-i Zillullâhîden olarak bu sene-i mübârekeden i'tibâren beher sene menkabe-i velâdet bâhirü'l-sa'âdet cenâb-ı risâlet-penâhî krant etdirilmek üzere hazîne-i hassa-i şâhânenen mekâtib-i âliyyemize tahsîsât-ı cedîde-i mu'ayene-i tertîb ü ihsân buyrulmuştur.

İşte şu lutf-ı âlü'l-âl hazreti hilâfet-penâhînin bugünkü gün küre-i arzın her tarafında mevcûd olup ma'nen hilâfet-i mukaddese-i İslâmiyyeye merbût olan bi'l-cümle ehl-i İslâmın cidden şükrân ve memnûniyyetini celb edeceği azâde-i şekk ü irtiyâbdır. Nasıl şekk ü irtiyâbdan azâde olmasın ki vekîl-i peygamber Rabbü'l-Âlemîn ve halife-i rû-yı zemîn olan şehriyâr-i fârûkî-şi'âr ve tâcdâr kerâmet-girdârımız şu mu'amele-i âliyye ve celîleleriyle hemîşe zât-ı akdes-i hümâyûnları üzerine nâzır bulunan rûh-ı celîl hazret-i risâlet-penâhîyi hoşnûd etmişlerdir.

Hemân cenâb-ı fâtirü's-semavât-i ve'l-ârzın matbû'-ı a'zam ve akdesimizi taht-ı âli baht-ı şâhânelerinde mekîn eyleyerek bâb-ı merhamet-me'âb zillullâhîlerini mültecâ-yı âmme-i müslimîn buyursun âmîn. (T, 10 Ks 1885, 1/1)

Dünki gün Trabzon'dan Dersâdet'e gelmiş olan Yunan posta vapurlarından (İvanya)nâm vapur şamandıraya râbıt edilir. İkiz Rusya posta vapurlarından (Rusbe) nâmındaki vapurun bir cihetini zedelediği Mûmhâne sandallarından bir sandalı dahi içerisinde sandalcı olmadığı hâlde devirmişdir. (T, 26 Ks.1888, 1/4)

Tarîk gazetesinde İcmâl-i Ahvâl başlığı altında gündemle ilgili yazılar yer almaktadır. İçerik yönüyle köşe yazısı niteliğinde olan aşağıdaki yazıda Bulgaristan barışına Avrupa basınının yaklaşımı anlatılmıştır.

İcmâl-i Ahvâl

Bulgaristan musâlahanın sûret-i teşîyesine dâ'ir beyne'd-düvel te'ati olunan muhâberâtın netâ'ici hakkında Avrupa matbû'âtı yine birtakım neşriyyâtda bulunuyor.

Neşriyyât-ı vâkı'ayı mü'eyyed bir gûne ma'lûmât-ı mevsûka olmadığından ihtiyâtle telakkî etmek lâzım geleceğini ve bu kabîl neşriyyâtın musâleh-i mezkûrenin hâl-i hâzr-ile mütênâsib bulunmadığını ihtâr etmek lâzımeden görünmüştür.

Avrupa hükümdârânıyla ser-âmedân-ı ricâl-i siyâsiyyesinin i'tâ eylemiş oldukları te'mînât-ı sulhiyye meh-mâ emken inşirâh-ı bahş-ı kulûb olmuş iken hadise-resân-ı ezhân olacak bir haber kezb etme tekevvün etmiştir.

(Ajans Havas)'ın verdiği telgraf haberine nazaran Bükreş'deki Rusya sefirinin güyâ Romanya hükûmetiyle kat'-ı muhâbere etiğine dâ'ir Paris'de bir şâyi'a vukû'a gelmiş imiş.

Sihhati hâlinde hâ'iz ehemmiyyet-i mahsûsa olacağı der-kâr bulunan şâyi'a-yı mezkûrenin diğer bir haber ile te'yîd eylesine ve bi'l-akîs dünkü gün yazdığımız vechle ma'lûmât-ı mahsûsamız ile mükezzib olmasına göre (...) kabîlinden idüğü anlaşılmış ise de bu mukâvele neşriyyâtdan zâten şu aralık müstemidd kabûl-i tevhimât olan efkâr-ı 'umûmiyyece tahsil eden te'sîrâtın bi's-sühûle zâ'il olamadığını görünce te'essüf etmemek elden gelmez.

Avusturya ve Macaristan vükelâsının Viyana'daki ictimâ'ât-ı ma'lûmeleri hakkında envâ' tahmînât ve zanniyyât vukû'a geldiği henüz hâtırdan çıkmamış olsa gerekdir. (T, 26 Kasım 1888, 1/1)

Ölüm haberleri de bu başlık altında yer almaktadır. Tarîk gazetesinin 27 M. 1884 tarihli nüshasında Padişahın yakınlarından Mahmud Bey'in kızının ölüm haberi yer almaktadır. Gazetede ölüm haberinde diğer gazetelerden farklı olarak *'âzimet-i hâlid bir bûn olmuşdur* (sonsuz hayata gidişi kolay olmuştur), *dâr-ı bekâyâ rihlet etmiştir* (Ahirete göç etmiştir), *teslîm-i cân etmiş* (canını teslim etmiştir), *'âzime-i cennât-ı âliyyât olmuşdur* (Cennet-i âlâya gitmiştir) ifadeleri kullanılmıştır.

Kurenây-ı hazret-i şeh-r-yârîden sa'âdetlü Mahmûd Bey Efendi hazretlerinin kerîmeleri ve esbak başvekîl übbetlü devletlü

Abdurrahman Pâşâ hazretlerinin gelinleri hanım efendi bir müddetden-beri keyifsiz olarak dünki gün 'âzimet-i hâlid bir bûn olmuştur (T, 27 M. 1884, 1/3).

Evkâf-ı Hümâyûn vâridât u mahlûlât müdürü Osmân Safder efendi bu birkaç gün içinde çıkarmış olduğu çibanın 'ameliyyât-ı cerrâhiyyesine güzelce bakılmadığından dünki gün Erenköyü'nde kâ'in hânesinde müte'essiren dâr-ı bekâya rihlet etmiştir.

Mûmâileyh tebdîl-i havâ için 'âilesini Brusa'ya göndermiş olduğu cihetle hâl-i ihtizârda âh çocuklarımı görseydim kelimât-ı mahzûnâne ve müte'essirânesiyle teslîm-i cân etmiş olduğu vâsıl-ı sem'-i teessüfümüz olmuştur. (Mevlâ rahmet eyleye). (T, 8 H. 1884, 1/3)

Vüzerâdan merhûm serkâtibi Mustafa Pâşâ'nın hafidesi ve bâb-ı vâlâ-yı ser'askeri levâzım dâ'iresine me'mûr mîralây 'izzetlü Câvîd Bey Efendinin kerîmesi hanım henüz pek genç olduğu hâlde vaz'-ı haml eder iken 'âzime-i cennât-ı âliyyât olmuştur.

(Rahmet Ah. 'aleyh) (T, 26 Ks. 1888, 1/3)

4.2. Tevcîhât

Tevcihat, memurlukta tayin anlamında kullanılan bir tabirdir. Farklı anlamlarla beraber memuriyet ve rütbe vermek anlamında olan tevcîh'in çoğuludur. Tanzimat'tan önce bütün devlet memurlarının - buna üst düzey memurlar da dâhil- bir senelik tayini belirlenirdi. Genellikle Şevvâl ayında yapılan tevcihat askerî, ilmî, idari kadrolarda yapılırdı (Pakalın, 1993c: 480-481).

Genelde her sayıda yer alan "Tevcîhat" üst başlığı altında görevde yükselme, yer değiştirme haberleri verilmektedir.

Tarîk'te *Tevcîhât* haberleri birinci sayfadan duyurulmaktadır. Tarîk, rütbe yükselme sebebi olarak *min külli'l-vücûh-ı şâyân taltîf-i bende-gân olduklarına mebnî* (her yönüyle iltifata lâyık kullar olduklarından dolayı) ifadesini kullanmıştır.

Tarîk'te yer alan tevcihat haberleri şunlardır:

Tevcîhât

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi mektûbculuğu evkâf-ı hümâyûn mektûbcusu sâbık sa'âdetlü Muhtâr Efendi hazretlerine

Evkâf-ı Hümâyûn-ı Nezâret-i Celîlesi mekktûbculuğu Ma'ârif Nezâreti mekktûbcusu sâbık sa'âdetlü Mahmed Nazîf Bey Efendiye tevcîh buyrulmuştur.

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi başkâtibi ve mekâtib-i 'âliyye müdürü sa'âdetlü 'Azîz Bey Efendi hazretlerine rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli ihsân buyrulmuştur mir-i müşârünileyh hazretleri ashâb-ı iktidâr veliyâkatinden ve nezâret-i ma'ârifn rûhî mesâbesinde 'add olunmağa şâyân bir zât olup min külli'l-vücûh-ı şâyân taltîf-i bende-gân olduklarına mebnî işbu ihsân hazret-i pâdişâhî bâ's-i kemâl-i memnûniyyetimiz olduğu der-kâdır.(T, 28 Ma. 1884, 1/2)

Tevcîhât

Mekteb-i İ'dâd-i Şâhâne Hâfız ketebi rif'âtlü Efendiye rütbe-i sâlise

Trabzon vilâyeti dâhilinde kâ'in Vakf-ı Kebîr kazâsı kâim-makâmılığına Sürmene kâim-imakâmı sâbık Mustafa Fehmî Efendi ta'yîn buyrulmuştur.

Harem-i şerîf cenâb-ı Nebevî müdiriyyet-i hazînesi rûznâmceci 'izzetlü Tâhir Beye üçüncü rütbeden Mecîdi Viyana sefâret-i seniyyesinin Almanya lisânı mütercimi olup 'izzetlü teftîş ve mu'âyeneye me'mûr olan Peter Efendiye dördüncü Mecîdi nişân-ı zîşânı ihsân buyrulmuştur. (T, 30 Ks. 1885)

Tevcîhât

Mardin Bidâyet mahkemesi cezâ dâ'iresi riyâseti Bâyezîd müdde'-i 'umûmî mu'âvini Rıfkı Efendi'ye Bâyezîd sancağı müdde'-i 'umûmî mu'âvinliği Mardin Bidâyet mahkemesi cezâ dâ'iresi re'isi Mehmed Ali Efendi'ye tevcîh buyrulmuştur. (T, 26 Ks. 1888, 1/1, 1/2)

4.3. Telgraf Havâdisi/ Telgraf

Gazetenin yayımlanmaya başladığı dönemlerde ilk sayfada yer alan *Telgraf Havâdisi* başlığı, sonraki dönemlerde *Telgraf*'a dönüşmüştür. Bu bölüm başlığı altında *Ajans Havas*, *Ajans Roter* aracılığı ile *Londra*, *Paris*, *Sofya*, *Atina*, *Berlin*, *Viyana* gibi Avrupa başkentlerinden farklı konularda haberler sunulmaktadır. Ayrıca

Avrupa gazetelerinden “İstern Ekspres’in dünki nüshasında görülmüşdür” şeklinde haberlere de rastlanmaktadır.

Tarîk gazetesinin telgraf haberlerinde kullandığı dil bu dönemde çıkan diğer gazetelere nispetle ağırdır. Gazeteden seçtiğimiz birkaç örnek aşağıdadır:

Konya Aksarây’ından Telgraf - Fî 15 Ağustos sene 302

Konya Aksarây’ının mukaddem tâbûrları kemâl-i tantana ile el-yevm muvâsalat eylediği ve me’ûrîn devlet ve on bin kadar ahâlî-i memleket tarafından ihtirâmât-ı fâ’ikâ ile istikbâl oldundığı ve du’âyı devâm-ı ‘ömr ve ikbâl hazret-i pâdişâhî tilâvet kılındığı ve ‘âmme tarafından Pâdişâhım çok yaşa du’âları ismâne çıkarıldığı ve eşrâf tarafından bi’l-cümle şec’ân-ı ‘askeriyyeye ziyâfet verildiği ve her husûsta harekât-ı civân-merdânesi musaddak bulunan telgraf müdürü rif’atlü Sa’îd Bey dahi hissesine sâhib ferrâşları tedâvî etmek ve etdirmek üzere ferah-ı ikzâ telgrafhâne odalarına aldığı ve tâbûrca lehü’l-hamd bir günâ vukû’ât olmadığı berây-ı ma’lûmât teşekküren ma’rûzdur.

Vekîl-i ahâlî’ d-dâ’î Vekîl-i ‘Aşâir Vekîl-i Ahâlî
Mustafa ‘Alî Muhiddîn

(T, 29 A. 1886, 2/3)

Bulgaristan (Telgraf Havâdisi)

Ajans Havâs Telgraf-nâmeleri - Viyana 27 Ağustos

(Tagbilat) nâm gazetenin istihbârınca Rusya’nın hâriciyye nâzırı Mösyo (Kirs) tarafından düvel-i mu’azzamaya tesyâr olunmuş olan bir kıt’a tahrîrâtda Rusya devletinin Prens Aleksandr’ın sûret-i ‘azlini tahsîn etmemiş olduğu Rusya hakkında olan şüpheler ortadan ref’ olunmak için efrencî ağustosun yirmi birinci günü zuhûr eden hâdiseden mütehâssıl netâ’ için emr-i imhâsı hakkında icrâ-yı nüfûz etmeleri Bulgaristan’da bulunan Rusya konsoloslarına emr ü iş’âr olduğu beyân olunmuşdur. (T, 29 A. 1886, 1/1)

4.4. Nişân

Görevlerini başarıyla ifa eden devlet memurlarına verilen nişan ve madalya haberleri gazetenin “Nişan” bölümünde yer almaktadır. Tarîk gazetesi de görevde yükselme ve ödül haberlerini *nişan* başlığıyla vermektedir. Nişan üst başlığının altında zaman zaman *Madalya* alt başlığına da rastlanmaktadır.

Nişân

Hamîd sancağı tabur Ağası Raşid Efendi'ye dördüncü ve Karahisâr sâhib-i polis neferâtından Haşim Efendi ile Karahisârlı Ilıcacı Sadık Ağa'ya beşinci rütbelerden Mecîdî nişân-ı zîşân ihsân buyrulmuştur. (T, 26 Ks.1888, 1/2)

Nişân

İzmir'de Mevki' hastanesi tabîb-i ûlâ kâ'im-makâm 'izzetlü Ali Bey'e dördüncü rütbeden nişân-ı 'âlî-i Osmânî

Tüccârdan Hüsnü Efendiye beşinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zîşânı ihsân ve i'tâ buyrulmuştur. (T, 22 Ks. 1888, 2/3)

4.5. Hâriciyye

Tarîk'te dış haberler için *Hâriciyye* başlığı kullanılmıştır. Gazete dış haberleri ajans telgrafları ve yabancı gazetelerden iktibasla okuyucuya sunmuştur. Devlet-i Âliye'nin yabancı devletlerle olan ilişkileri bu bölümde yer almaktadır.

Tarîk'ten seçtiğimiz örnekler şunlardır:

Hâriciyye

“Hâl-i Hâzır”

Rusya İmparatorunun Moskova vâlisi Prens (Dolgorukof) tastîr etmiş olduğu nâmenin sûret-i mütercemesi dünki nüshamıza nakl olunmuştur. İşbu nâmenin münderecâtına bâdî-i emirde ehemmiyyet-i mahsûsa isnâdı ile müşârunileyh Rusya imparatorunun sulh-perverliğine hükm olunmuş ve ezhâr-ı beşâret ü meserret edilmiş iken telgraf vâsıtasıyla Avrupa gazetelerine teblîg olunan hülâsadaki kuvvet-i ma'nâ nâmenin asl u menend görülmemiş olmasına yetti mi? Yoksa birinci te'sîrâtın hükmü devâm edemeyip Viyana gazetelerinin iddi'âsınca Rusya memleketinde tedârikât-ı 'askeriyye devâm

olunmakta idiği muhakkak olmasından mı? Evvelki hüsn-i te'sîr zâ'il ve yerine yine tereddüt ve endişeye ve şekk ü şüphe kâ'im olmuştur. (T, 26 Ks. 1888, 2/3)

Hâriciyye

İngiltere Kraliçesi

İngiltere kraliçesinin (San Remo)'da bulunan büyük kerimesi ve müşârunileyhânın zevci Almanya velî-'ahdını ziyâret edeceği yazılmış idi. Bu kere vürûd eden telgraf-nâmelere nazaran kraliçe için (San Remo)'da on iki bin franga (Villa Velina) nâm bir konak haziran yirmisine kadarkadar isticâr olunmuştur. (T, 26 Ks.1888, 2/5)

(Levant Herald) gazetesinde mütâla'a olunan Havâdis-i âtîde nakl olunur: "Bulgaristan'da ve Rumeli-i şarkîde mücâdelât-ı dâhiliyyenin endiş-nâk sûretde tezâyidi son haberlerdendir. Şehirde meclis-i harbler kurulup 'umûr-ı idâreyi terk eden me'mûrîn-i mahalliyye yerine kâ'im oluyorlar. Şu hâlin devletler tarafından müştereken müdâhaleyi dâ'i olacağı Bulgaristan'da zann olunur. Şu haberler bizim ma'lûmât-ı mahsûsamıza muvâfık değil ise de kayd-ı ihtiyât üzere beyân eyleriz." (T, 29 A. 1886, 1/3)

4.6. Dâhiliyye

İç haberler dönem gazetelerinde farklı başlıklar altında verilmiştir. İç haberler için Takvîm-i Vekâyî "Dâhiliyye, Kısım-ı Resmî, Kısım-ı Gayr-i Resmî; İkdâm Şu'ûnâtı Umûmiyye, Havâdis-i Yevmiyye"; Tercümân-ı Hakîkât "Ma'kes-i Şu'ûn"; Tarîk "İcmâl-i Ahvâl ve Dâhiliyye"; Saâdet "İcmâl-i Ahvâl"; Sabâh dönemlere göre "Şu'ûnât, İcmâl, Dâhiliyye" ana başlıklarını kullanmıştır.

Dâhiliyye bölümünde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşanan hadiseler yer verilmektedir. 3057 sayılı Tarîk nüshasında Dâhiliyye bölümünden bazı haberler aşağıdadır:

Kurenâ-yı Hazret-i Şehriyârîden sa'âdetlü 'Arif Beg Efendi hazretlerinin haremleri hanım efendi bir zamandan beri mübtelâ olduğu 'illetten rehâ-yâb olamayarak dün sabâh emr-i celî-i irci'ye lebbeyk-zen-i icâbet olmuş ve na's-ı gufrân-nakş dünki gün mîr-i müşârü'n-ileyhin konağından ihtifâlât-ı mahsûsa ile kaldırılıp şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye hazret-i cihân-bânî üzerine Yahyâ

Efendi dergâh-ı şerîfi hazîresinde defn-i hâk-i mağfiret kılınmıştır. (Rahimehullah)

Saltanat-ı seniyyenin Marsilya şebbenderi ‘izzetlü Mavroyani Beg dünki güm mahall-i me’mûriyetine müteveccihen şehrimizden hareket eylemiştir.

Mâliyye nâzırı ‘atûfetlü Nazîf Efendi hazretleri nâ-mizâc bulunmaları hasebiyle evvelki gün makâm-ı ‘aliyyelerini teşrîf edememişlerdir.

4.7. Mütenevvia

Kelime anlamı “*çeşitli, çeşit çeşit, türlü türlü, değişik*” olan *Mütenevvia*, siyasi olmayan, ilginç yazıların yer aldığı bölümdür. Bu bölümün haberleri güncel ve magazin ağırlıklıdır. Zaman zaman edebiyatla ilgili konular da bu sütunda yer alır.

Genellikle üçüncü sayfada yer alan bu başlık dönemin diğer gazetelerinde de yer almaktadır. *Mütenevvia* başlığı İkdâm’da “Havâdis-i Mütenevvi’a”, Sabah’ta “Mütenevvi’a”, Saadet gazetesinde sürekli olmasa da “Mütenevvi’a” başlığı yer almaktadır (Gülmez, 2024: 366).

3057 numaralı Tarîk gazetesinde *Mütenevvia* başlığı altındaki bazı haber başlıkları şunlardır: *Cihânın En Büyük İstasyonu, Cihânın En Büyük Gazetesi, Vefayât, Bâd-ı Hevâ Seyâhat İcrâsıçün Bir Bahs, Büyük Bir At Yarışması...*”

Hüsûf-ı Küllî

“Takvîm-i Umrân”da dahi mezkûr olduğu üzere işbu şehri hâl rûmînin ol altıncı ya’nî Cemâzie’l-evvelin on beşinci pâzârertesi günü akşamı ba’de’z-zevâl yedide hüsûf-ı küllî vâkı’ olarak İstanbul’da müşâhed olacaktır.

İstatistik-Bugünkü günde Avrupa’da üç bin ‘aded yüz yaşına kadar mu’ammer olmuş insân bulunduğu istatistiklerde görülmüştür ki bunun 1800 ‘adedi kadın ve 1200 ‘adedi erkek imiş. (T, 21 Ks.1888, 2/1)

Şu’ûnât-ı Fenniye ve Medeniyye

Mermerlerin üzerinde pâs lekesini çıkarmak için lüle çamuruyla (sülfat ve amonyak)dan mürekkeb bir mehlûl yapmalı ve lekelerin

üzerine sıvımalıdır. On dakika kadar bu hâlde bırakıldıktan sonra su ile yıkamalı ve tekrâr beyâz kil ile (siyanatda potas)dan mürekkebe yeni bir çamur ile sıvımalıdır. İki sâ'at kadar bırakılmalı ve geriye leke kalırsa birinci mehlûlden sürüp beş dakika kadar dahâ bırakılır. Yıkadığınız vakit lekeden eser kalmadığını görürsünüz.

Tavuk

Geçen nüshamızda horozu dondurmak usûlünü yazmış idik, beyânâtımızın sıhhati ba'zı erbâb-ı tecrübe tarafından tasdik olunduğu gibi bir diğer sâhib-i merâk dahi şöyle bir tuhaf tecrübeyi der-miyân eylemiştir.

Bir tavuğu arka üzeri yatırıp iki ayaklarının parmakları arasına bir saman çöpü koyunuz, samanı oradan kaldırıncaya kadar vaz'iyetini değışdirmez ve parmaklarını oynatır durur.(T, 21 Ks. 1888, 2/1, 2/2)

4.8. Musâhebe-i Edebiyye / Musâhebe-i Fenniye

Musâhebe-i Edebiyye ve *Musâhebe-i Fenniye* bölümleri Tarık'in üçüncü sayfasında yer almaktadır. Edebiyat, tiyatro, Batı dilleri, güzel sanatlar, İslamiyet, eğitim-öğretim, tenkit askerî ve siyasî nitelikteki makaleler burada yayımlanmaktadır (Kırca, 1999: IX). Tarık gazetesinin hemen hemen her sayısında makale niteliği taşıyan bir yazıya rastlamak mümkündür. Gazetede yer alan makalelerin dili ise oldukça ağırdır.

Tarık'in 20 A. 1886 tarihli nüshasında "Medeniyet-i İslâmiyye" adıyla bir makale yayımlanmıştır.

Medeniyet-i İslâmiyye

On sekizinci makale

Sabâh medeniyet-i İslâmiyyenin mübâdî-i infilâkında husûle gelen âsâr-ı sanâ'iyeye ya'nî gâyet rasîn ve metîn câmi'ilere, müzeyyen ve musanna' sarâylar, latîf devâtlara, zarîf bıçaklara, nazar-rübâ kitâb cildlerine ve eşyâ-yı sâ'ireye nazaran 'âmillerinin zevk-i selîm ve hüsn-i tabiiyyet ashâbı olduğu tebeyyün eder.

'Arablar ba'zı akvâm-ı medeniyenin âsâr-ı bedî'asından iktibâsa râğbet göstermekle berâber çîre-i dest-i mahâretleriyle vücûda

gelen şeyler sırf kendilerinin zekâ-yı fitriyeleri eseri olup milel ve akvâmın âsârına aslâ benzememiştir.

Ez-cümle ‘Arablar (Bizans) ve (İrân) erbâb-ı sanâ’inin âsârından ba‘zı mertebe iktibâs eylemişler ise de mahsûlât-ı sanâ’iyyeleri başka bir tarzda olup ma‘mâfih her kavmin kendilerinde efkâr-ı teceddüd-perverâne hâsil edinceye kadar âsâr-ı eslâfdan iktibâsâtda bulunması tabî‘idir.

Zîrâ her bir ‘asr halkı eslâfın hazâ’in ve ma‘rifetinden istifâdeye kıyâm ve ihlâfa kendi âsârını terk ile nev‘-i beşerin ‘ulûm ve fûnûn ve sanâ’ice terakkiyyesine bi’t-teselsül ihtimâm eyler.

Bu hâl kânûn-i ‘umûmî hükmünde olduğundan hiç bir kavim bunun ahkâmından vâreste olamamıştır.

Eski Yunanlıların âsâr-ı ‘ilmiyye ve sanâ’iyyeleri Asûrîlerle Mısırlılardan iktibâs olduğu bugünkü günde tedkîkât-ı târihiyye ile müsâbetdir.

Sanâi’in ahvâl-i ibtidâsına doğru imâle-i inzâr-ı dikkat edilecek olur ise nev‘-i beşerin feyâfi-i vahşetde püyân iken taşları kırıp alât ve edevât yaptığı edvâr gayr-i târihiyyenin mebd’-i sanâi’ idüğü anlaşılır ki işte böyle bir sûret-i garîbede başlamış olan sanâi’ ‘asırlar gelip geçdikçe insânlar tarafından taklîd ve iktibâs sâyesinde şimdiki i‘tilâyı bulmuştur.

Usûl-i iktibâs yalnız ‘Arablarda olmayıp Yunanlılar, Romalılar, Fenikeliler, ‘İbrânîler ile akvâm-ı sâ’ire âsâr-ı sâlifeden istifâde ede ede terk eylemiş idi.

Fakat hiç bir kavim ‘Arablar kadar bir sür‘at-ı mahsûsa ile âsâr-ı sâlife ve sâ’ireyi kendisine mahsûs bir hâle tahvîl ve ifrâğ edememiş idi.

‘Arabların ‘ulüvv-i kuvve-i ihtirâ’iyyeleri (Kurtuba) câmi‘i gibi niçe niçe mebânî-i ‘aliye ile bedâi’-i nümâ-yı bedâhet olmaktadır.

Endülüs’de ma‘âbed-i kadîmenin sûtûnları kısa olarak binânın tavanları ve sâ’ir tarafları ile mütenâsib düşemediği hâlde ‘Arabların işbu tenâsübü husûle getirmişlerdir ki bu tenâsüb Avrupa akvâmının nazar-ı dikkat ve rağbetlerini câlib olmağla gerek bunlar ve gerek şark akvâmı ‘Arabların âsâr-ı mi‘mâriyyesini taklîd eylemiş idi.

‘Arablardan sonra ba‘zı akvâm-ı şarkıyye Bizans ve ‘Arab ve Hind ve İrân âsârını memzûcen iktibâs ettikleri cihetle el-ân Hindistân’da Moğolların ba‘zı eserleri Hind ve İrân ve ‘Arab sanâi‘yle mahlûtdur. ‘Arabların ise mu‘ahhiren san‘atlarını taklîdden bi‘t-tecrîd müceddidlik şeref [...] ihrâz etmişler idi.

Mühre-i san‘at-kârân ‘Arabın Endülüs ve Kâhire’deki âsâr-ı nefise-i mi‘mâriyyesi veleh-bahş ‘ukûl ve ezhân olacak derecelerde idi ki inşâ Ah. Bundan sonra âsâr-ı mebhûsü’n-‘anhâ hakkında ‘arız ve ‘amîk hâme-rân bahs ve makâl olmak cümle-i musammerât-ı ‘âcizânemizden olup şu makâlemiz ise sanâi‘-i nefise-i ‘Arabiyyeye dâ‘ir yazacağımız makâlâtın bir mukaddimesi hükmünde bulunmuşdur. (İntiha) (T, 20 A. 1886, 3/3)

4.9. Muharrerât/Varaka/Vürûd Eden Varaka

Tarîk gazetesinde okuyucu mektupları “Muharrerât” ve “Varaka” başlığıyla yayımlanmaktadır.

Aşağıdaki mektupta Garabit adındaki bir müfettişin piyesin sergileneneceği gece tiyatroya gelip oyunu yasaklamasından duyulan sıkıntı dile getirilmiştir.

Vürûd Eden Varakadır

Beyoğlu’nda Yeni Alkazar tiyatrosunda Rumca lisânla mevki‘-i temâşâyâ konulan (Elizabet) nâmındaki tiyatro piyesinin tiyatro müfettişi Hilmi Efendi tarafından men‘ cihetine gidilmek arzûsunda bulunduğu kemâl-i ta‘accüb ve hayretle görüldü.

Müfettiş hoş-endiş mûmâileyh lisân-ı mâderzâdı ne ise onu bile tekellüme-i iktidârî olmadığı hâlde Rumca lisânı dahi balonla üzerinden yâ geçmiş veyâhûd geçmemiş denilebilecek kadar hâl u etvârını görenler tasdik edeceği bî-gümândır.

Tiyatroların etrâf u eknâfında vukû‘-bulabilecek uygunsuzlukların def‘-içün ta‘yîn buyrulacak bir müfettişin çend lisâna vâkîf olması tabî‘idir.

Müfettiş Garabit revş-i mûmâileyh nâtıka-perdâz-ı elsine olsa bile oyun men‘ etmekle iktidârî olamayacağından ve merci‘ine dahi beyân-ı ma‘lûmât etmiş olsa yine ‘aleyhinde bulunduğu piyesin ma‘ârif nezâret-i celilesince mahzûriyyeti gösterilmedikçe bir eserin

hod-be-hod ortadan kaldırılması 'akl u hikmete muvaffak değildir. Bundan dolayı bir takım kıl ü kâl cereyân edegeldiği gibi bunca masârifle vücûda gelen bir piyesin mevkı'-i icrâya konulacağı gece müfettişin gelip oyunu men' etmesi nizâma mugayir idüğünden bi'l-âhire bu yoldaki nizâmsızlıktan nâşî bir münâza'a ve müzârebe ve belki dahâ niçe mu'âmeleyi mûcib olacağı şüphesizdir. Bu bâbda merci'nin insâfını tiyatro züvvârı ve tiyatro hem-civârı olan zevât istirhâm ediyorlar. (T, 30 Ks 1885, 2/3)

4.10. Galata Borsası

Tarîk'in incelediğimiz sayılarında ekonomi haberleri Galata Borsası ve Düyûn-ı 'Umûmiyye-i Osmâniyye başlıkları altında sunulmuştur. Genellikle üçüncü sayfada yer alan bu başlık altında hisse ve değerli madenlerin para ve kuruş cinsinden karşılıklarını gösteren tablo yer almaktadır.

4.11. İlân

Reklam ve ilan, XIX. yüzyılın sonlarına doğru gazeteler için varlıklarını devam ettirebilmek için ciddî bir kazanç hâline gelmiştir. Gazetelerin serlevhalarında ilan ve reklam ile ilgili şartların yer aldığı görülmektedir. Artık, ilan ve reklamın sadece gazetelerin yaşaması için değil, aynı zamanda ekonominin gelişmesi ve canlanması için de önemli olduğu anlaşılmıştır. Dönemin diğer gazetelerinde ilan ve reklama daha fazla yer açma düşüncesiyle gazetelerin sayfa sayılarında da artış yaşanmıştır.

Gazetenin son sayfası ilan ve reklamlara ayrılmıştır. Resmî ve özel ilanlar bu bölümde yer almaktadır. İlanlarda marka adlarının daha iyi anlaşılması için hem Arap hem de Latin harfleriyle yazımı yaygınlaşmıştır. İlanın dikkat çekmesi için de ilginç başlıklar (Mühim İlân, Fâideli İlân vb.) kullanılmıştır.

Kitap, tiyatro, gazete, dergi, mecmua, konser, sergi, balo gibi ilanların diğer ilanlara oranla daha fazla yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde baskı teknolojisinin gelişmemiş olmasından da kaynaklı olarak satışı ve tanıtımı yapılacak ilan ve reklama ait görseller oldukça azdır. Var olan görsellerin de elle çizildiği başka bir tespitimizdir.

Mühim İlân

Galata'da Komisyon Hanı hâricinde 18 numero ile murakkam mağazada mukîm banker 'izzetlü Cevreci Cantu tarafından vürûd eden İlândır.

Hükûmet-i Seniyye'den istihsâl olunan ruhsat-ı 'aliyyeye tevfikten efrencî şubatın birinci çehârşenbe günü kur'ası Darbhâne-i 'Âmire'de keşîde olunacak Rûmeli Demiryolları tahvîlâtın Perumesler mağaza-i 'âcizânemde satılır. Beş yüz numero kazanıp en büyük ikrâmiyesi üç yüz bin frankdan 'ibâretidir.

(...) tâli' ile isâbet edecek ikrâmiyenin bütününe şümûlü olan bir numerolu perumesler beş guruşa fûrûht olunur.

İkrâmiyenin rib'asına şümûlî olan elli numerolu Perumesler yüz yirmi numeroluları kırk ve on numerolusu ve yirmi beş numerolusu ve yirmi beş numerolusu on guruşa satılır. (T, 26 Ks.1888, 4/1)

İlân

Düyûn-ı 'Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Mahsûsası meclis idâresinden mevrûd İlân:

Rumeli Demiryolları tahvîlâtının yüz sekizinci kur'ası Bank-ı Osmânî ve Düyûn-ı 'Umûmiyye me'mûriyyeti huzûrunda işbu şubat-ı efrencînin birinci günü sâ'at yedide Darbhâne-i 'Amire'de keşîde edileceği İlân olunur. (T, 26 Ks.1888, 1/5)

27 Mart 1884 tarihli Tarîk gazetesinde yer alan kiralık ilanı şöyledir:

Harem-selâmlık on üç odayı ve iki matbahı ve müştemilât-ı sâireyi hâvî olan İstinye Vapur İskelesi'nden üçüncü sâhilhâne kirâya verileceğinden istek iden zevâtın derûnunda sâkin bekçiye mürâca'at buyurmaları.

Gazeten seçtiğimiz farklı alanlardaki ilanlar şöyledir:

Kânûn-Sânî-i Rûmînin onuncu günü iki yüz doksan dört târihiyle mehkûk El-Seyyid Ahmed isminde mehkûk-ı tatbik mührümü kazâ-i zâyi' eylemiş olduğundan mühr-i mezkûr ile memhûr hiçbir kimse yedinde bir günâ senedim olmadığından şâyed zuhûr ider ise sem' ü i'tibâr olunmayacağını i'lân ederim. Bezistânî Ahmed

Tarîk-i İlmiyyeden Kalkadelenli Mustafa Efendi'nin doksan dokuz senesine mahsus ma'âş sergisi zâyî' olmuş olduğundan her kim bulmuş ise Sarâçhâne karşısında Hüseyin Pâşâ Medresesi'nin bevvâbına getirip teslim eder ise mücib-i memnûniyyet olacağı gibi müjde dahı verileceği i'lân olunur.

Vefâda Molla Husrev mahallesinde taş tekneler karşısında çıkmaz sokakda üç numaralı hâne üç oda ve yüz arşın mikdârı bahçesi derûnında kuyu olduğu hâlde sâhibi elinden ehven fiyâtlâ satılacağından tâlibi olan mahalle-i mezkûrda 'Attâr Râşid Efendiye mürâca'at itmesi.

5. Tarîk Gazetesinin Yazar Kadrosu

Tarîk yazar kadrosuyla da dönemin gazeteleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Tarîk gazetesi etrafında bir edebî topluluk oluşmamasına rağmen *Ahmet Midhat*, *Selanikli Tevfik*, *Hüseyin Cahit*, *Tevfik Fikret*, *Elhac İbrahim Efendi*, *Menemenlizâde Tahir*, *Abdurrahman Süreyya*, *Ahmet Cevdet Paşa*, *Abdülhak Hâmit*, *Mehmet Rauf*, *Muallim Naci*, *Recaizade Ekrem* ve *Şemseddin Sami* gibi çok geniş yelpazede birçok değerli insanın bulunduğu bir gazetedir (Kırca, 1999: X).

Tevfik Fikret, Tarîk gazetesinde edebiyat üzerine değerlendirmelerini içeren yazılar kaleme almıştır. Tarîk gazetesindeki yazıları, "Hafta-i Edebi" başlığı altında 12 adet yazıdan oluşmaktadır (Namlı, 2015: 293).

Shakespeare, Guy de Maupassant, François Coppée, Pierre Loti, Arman Silvester, Alber Delphi, Octave Miryot, Paul Margaret ve Puşkin gibi birçok yabancı yazar kendi eserlerinin tercümeleri vasıtasıyla da dolaylı olarak Tarîk'in yazar kadrosunda yer almaktadır.

6. Sonuç

Tarîk Gazetesi, Osmanlı basınındaki birçok gazete gibi uzun soluklu bir yayın hayatı sürdürememiştir. 1890'lara doğru kapanan gazetenin kısa sürede bıraktığı etkiler, Osmanlı basını açısından önemlidir. Gazete Osmanlı modernleşme sürecinde halkı eğitmek ve bilgilendirmek amacıyla yayımlanan önemli yayınlardan biri hâline gelmiştir.

Gazete içerik açısından da dönemin gazeteleri arasında önemli bir yere sahiptir. Tarık; *İcmâl-i Ahvâl, Tevcihât, Telgraf Havâdisi / Telgraf, Nişân, Hâriciyye, Dâhiliyye, Mütenevvia, Musâhebe-i Edebiyye / Musâhebe-i Fenniye, Muharrerât / Varaka / Vürûd Eden Varaka, Galata Borsası, İlân* gibi bölüm başlıklarıyla okuyucusuyla buluşmuştur.

Gazetede sanattan kültüre, edebiyattan tiyatroya, fenden eğitim-öğretime dair pek çok makale yayımlanmış; Guy de Maupassant, Shakespeare, François Coppée, Pierre Loti, Arman Silvester, Alber Delphi, Octave Miryot, Paul Margaret ve Puşkin gibi isimlerini sayamadığımız birçok yabancı yazara ait eserlerin tercümeleri yer almıştır. Batılılaşma hareketlerine katkıda bulunan, edebiyat ve fikir dünyasında yeni tartışmaların ortaya çıkmasına vesile olan Tarık gazetesi, Tanzimat sonrası dönemin ruhunu anlamak için önemli bir kaynak olarak tarihteki yerini almıştır.

Kısaltmalar

A.	Ağustos
H.	Haziran
Ks.	Kânûnisânî
M.	Mayıs
Ma.	Mart
T	Tarık

Kaynakça

- Bayrak, M. Orhan (1994), Türkiye’de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993), Küll Yay., İstanbul.
- Çakır, Hamza (1997), Osmanlı Basımında Reklam (1828-1864), Elit Reklamcılık, Ankara.
- Çakır, Hamza (2002), Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri (Azınlık Basını, Türkçe Basın ve Dış Basın), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Çolak, İsmail (2009), Son İmparator Abdülhamid Han’ın Gizemli Dünyası, Nesil Yay., İstanbul
- Devellioğlu, Ferit (1996), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.
- Dikme, Hüseyin (2012), Tanzimat Sonrası Türk Gazeteciliğinde “Halk” Kelimesinin Kullanımı ve Halka Yönelik Faaliyetler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 20, Kış 2012.

- Girgin, Atilla (2001), Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik, İnkılâp Yay., İstanbul.
- Gülmez, Mevlüt (2024), “Tercümân-ı Hakikat Gazetesinin Şekil ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi (1878-1908)”, Prof. Dr. Yakup Karasoy Armağanı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- İnuğur, Nuri (1992), Türk Basın Tarihi, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul.
- İnuğur, Nuri (2005), Basın ve Yayın Tarihi, Der Yay., İstanbul.
- Kırca, İhsan Tefvik (1999), “Tarık Gazetesi’nin Edebiyat ve Kültür Yazılarının Sistematik İndeksi (1884-1899)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Koloğlu, Orhan (1999), Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı (1840-1940), Reklamcılar Derneği Yay., İstanbul.
- Koloğlu, Orhan (2006), Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, Pozitif Yay., İstanbul.
- Namlı, Taner (2015), “Tevfik Fikret’in “Hafta-i Edebi”leri Üzerine Bir İçerik Değerlendirmesi”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi Tevfik Fikret Özel Sayısı, Yıl: 3, Sayı: 11, Nisan 2015, s. 293-304.
- Ölker, Perihan (2012), Tanzimat Basınının Dili, Aybil Yay., Konya.
- Özarlan, Ersin (2008), Mehmed Said Paşa, Gazeteci Lisani, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yay., Ankara.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993a), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993b), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993c), Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Şapolyo, Enver Benhan (1971), Türk Gazetecilik Tarihi Her Yönüyle Basın, Güven Matbaası, Ankara.
- Şemsettin Samî (2020), Kâmûs-ı Türkî (Haz. Hidayet Duyar- Mevlüt Gülmez), Palet Yay., Konya.
- Topuz, Hıfzı (2003), II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, Remzi Yayınevi, İstanbul.
- Türkçe Sözlük (1998), TDK Yay., Ankara.

Yazıcı, Nesîmi (2011), “Tarîk”, Diyânet İslam Ansiklopedisi, C.40, s.94-95.

Online Kaynaklar

<https://www.osmanlicagazeteler.org/Oku.php?id=13736>

İncelenen Tarîk Gaztesi Sayıları

1. Numero 6 fî Cemâzie'l Evvel sene 1301 fî 25 Şubat Rûmî sene 1299 ve fî 8 Mart Efrencî sene 1884 Cum'aertesî
2. Numero 35 fî 1 Receb 1301 fî 15 Nisan Rûmî sene 1300 ve fî 27 Nisan Efrencî sene 1884 Pâzâr
3. Numero 40 fî 6 Receb sene 1301 fî 20 Nisan Rûmî sene 1300 ve fî 20 Mayıs Efrencî sene 1884 Cum'a
4. Numero 308 fî 14 Rebiü'l-Âhir sene 1302 fî 18 Kânûn-ı Sâni Rûmî sene 1300 ve fî 30 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1885 Cum'a
5. Numero 88 fî Şa'ban sene 1301 fî 27 Mayıs Rûmî sene 1300 ve fî 8 Haziran Efrencî sene 1884 Pâzâr
6. Numero 863 fî 20 Zi'l-ka'de sene 1303 fî 8 Ağustos Rûmî sene 1302 ve fî 20 Ağustos Efrencî sene 1886 Cum'a
7. Numero 1374 ve 8 fî Cemâzie'l Evvel sene 1305 ve fî Kânûn-ı Sâni Rûmî sene 1303 ve fî 21 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1888 Rûz-ı Kâsım Eyyâm 76 Cum'aertesî
8. Numero 1378 fî 12 Cemâzie'l Evvel sene 1305 fî 13 Kânûn-ı Sâni Rûmî sene 1303 ve fî 25 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1888 Rûz-ı Kasım Eyyâm 80 Çehârşenbe
9. Numero 1379 fî 13 Cemâzie'l Evvel sene 1305 fî 14 Kânûn-ı Sâni Rûmî sene 1303 ve fî 26 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1888 Rûz-ı Kâsım Eyyâm 81 Pençşenbe
10. Numero 1375 fî 9 Cemâzie'l Evvel sene 1305 fî 10 Kânûn-ı Sâni Rûmî sene 1303 ve fî 22 Kânûn-ı Sâni Efrencî sene 1888 Rûz-ı Kâsım Eyyâm 77 Pâzâr
11. Numero 3057 fî 9 Rebiü'l-Evvel sene 1310 fî 18 Eylül Rûmî sene 1308 ve fî 30 Eylül Efrencî sene 1896 (...) Cum'a

— قاز —

(۱۹۰۰ شیان دوی سنه ۱۳۲۰ و فی ۲۴ شیان الرجب سنه ۱۹۸۱)

طبع و حمل ادارہ سی .

ایمان جاوید سنه (۱۹۱) نورانی خانہ مخصوصہ

رحمۃ اللہ علیہ کی کتاب نوریت پر تفسیر شیخ غوثیہ

غوثیہ ہجرت و مکاتیب و آثار شیخ حضرت علامہ مولانا غوث علی شاہ صاحب دہلوی مدظلہ العالی کی شرح لکھنے اور ان کی اسرار و اسرار اعلیٰ مدظلہ العالی سے جمع و ضبط کرنے کی سعادت حاصل ہوئی ہے۔

(رجب سنہ ۱۴۰۲ ق)

شرائط اشاعت و اعلان :

۱۔ کتاب کی قیمت ۱۰۰ روپے لکھی ہے اور پوسٹ و پیکر کے اخراجات بھی اس میں شامل ہیں۔

۲۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۳۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۴۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۱۔ یہ کتاب مولانا غوث علی شاہ صاحب دہلوی مدظلہ العالی کی شرح لکھنے اور ان کی اسرار و اسرار اعلیٰ مدظلہ العالی سے جمع و ضبط کرنے کی سعادت حاصل ہوئی ہے۔

۲۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۳۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۴۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۱۔ یہ کتاب مولانا غوث علی شاہ صاحب دہلوی مدظلہ العالی کی شرح لکھنے اور ان کی اسرار و اسرار اعلیٰ مدظلہ العالی سے جمع و ضبط کرنے کی سعادت حاصل ہوئی ہے۔

۲۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۳۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۴۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۱۔ یہ کتاب مولانا غوث علی شاہ صاحب دہلوی مدظلہ العالی کی شرح لکھنے اور ان کی اسرار و اسرار اعلیٰ مدظلہ العالی سے جمع و ضبط کرنے کی سعادت حاصل ہوئی ہے۔

۲۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۳۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

۴۔ اس کتاب کی اشاعت کے لیے ہرگز کوئی رقم نہیں مانگی جائے گی۔

ATTİLÂ İLHAN'IN "BÖYLE BİR SEVMEK" ADLI ŞİİRİNİN RETORİK ANALİZİ

RHETORICAL ANALYSIS OF ATTİLÂ İLHAN'S POEM "BÖYLE BİR SEVMEK"

Berker KURT¹

Özet

Türk şiirinin en büyük ustalarından Attilâ İlhan, divan şiiri ve batı şiirini harmanlayarak kendine özgü bir anlayış ve anlatım tarzı oluşturmuştur. Onun şiirinde akla ilk gelen anlatım unsuru imgelerdir ve bu Attilâ İlhan şiirinin en önde gelen retorik özelliğidir. Bunun yanında, bu bildiriyle de ortaya konulacağı üzere, Attilâ İlhan şiirlerinde farklı retorik araçları da kullanmış ve zengin bir anlatım yaratmıştır.

Retorik, bilgi ve/veya duygunun etkili olarak aktarımı ve böylece okuyucu veya dinleyicinin ikna edilmesi prensibini taşıyan dilsel bir alandır. Söz sahibi, farklı retorik araçlar kullanarak anlatımının ikna edici, etkili ve kalıcı olmasını sağlar.

Araştırmanın amacı, Attilâ İlhan'ın "Böyle Bir Sevmek" adlı şiirindeki retorik araçları tespit etmektir. Nitel olarak tasarlanan çalışmada tümdengelimsel içerik analizi benimsenmiştir. Bu bağlamda araştırmanın tema veya kodlarını retorik araçlar oluşturmuş, metin bu araçlara göre okunmuş ve tespitler yapılmıştır. Araştırmanın verisini Attilâ İlhan'ın ilgili kitaba adını veren "Böyle Bir Sevmek" adlı şiiri oluşturmaktadır. Veri analizi sonucunda Attilâ İlhan'ın üç bent ve 78 sözcükten oluşan bu kısa şiirinde retorik araçları yoğun olarak kullandığı görülmüştür. Metafor, anaför, antitez, aporia, ses benzerliği ve yansıma bunlar arasındadır.

Bu ve benzeri analizler, sadece bir şiir tahlili olarak kalmamalı, dil öğretimine de taşınarak çocuk ve gençlerin dillerinin zenginliğinin farkına varmalarını sağlayan birer vasıta olarak kullanılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Attilâ İlhan, retorik, retorik araçlar, şiir.

Abstract

Attilâ İlhan, one of the greatest masters of Turkish poetry, has created a unique understanding and style of expression by blending divan poetry and

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, berkerakdeniz@gmail.com, 0000-0003-4788-0909

western poetry. The first narrative element that comes to mind in his poetry is imagery and this is the most prominent rhetorical feature of Attilâ İlhan's poetry. In addition to this, as this paper will demonstrate, Attilâ İlhan also used different rhetorical tools in his poetry and created a rich narrative.

Rhetoric is a linguistic field that carries the principle of conveying information and/or emotion effectively and thus persuading the reader or listener.

The speaker ensures that his/her expression is persuasive, effective and permanent by using different rhetorical tools. The aim of the research is to determine the rhetorical tools in Attilâ İlhan's poem 'Böyle Bir Sevmek'. In the qualitatively designed research, deductive content analysis was adopted. In this context, rhetorical devices formed the themes or codes of the research, the text was read according to these devices and determinations were made. The data of the research consists of Attilâ İlhan's poem 'such a sevmek', which gives its name to the related book. As a result of the data analysis, it was seen that Attilâ İlhan used rhetorical devices intensively in this short poem consisting of three lines and 78 words. Metaphor, anaphor, antithesis, aporia, sound similarity and reflection are among them.

This and similar analyses should not only remain as an analysis of a poem, but should also be carried to language teaching and used as a means of enabling children and young people to realise the richness of their language.

Keywords: Attilâ İlhan, Rhetoric, Rhetorical Tools, Poetry.

Giriş

15 Haziran 1925'te İzmir'in Menemen ilçesinde doğan Attilâ İlhan, başta şiir olmak üzere farklı türlerde eserler vermiş Türk edebiyatının ve Türk dilinin en büyük ustalarındandır. Kendine özgü şiir anlayışının oluşmasında beslendiği farklı kaynakların önemli bir etkisi vardır (Aksu, 2007). Babası Bedrettin Bey'den gelen Divan Edebiyatı zevkiyle ve O'nun Nedim tarzı şiirleriyle büyümüş, Zekiye Nine ve Emine Bacı'dan masallar dinlemiş, amcası Bahri Bey'den türküler öğrenerek Halk Şiiri'ne ve Divan Edebiyatı'na aşina olarak yetişmiştir (Gözükaraoğlu, 2011). Bu bağlamda Halk ozanlarından Yunus Emre, Dertli, Bayburtlu Zihni, Karacaoğlan, Dadaloğlu, Gevheri; divan şairlerinden Bakî, Nedim, Şeyh Galip, Nail-i Kadim'den etkilenmiştir (Kozlu, 2018). Ancak İlhan'ın kaynakları bunlarla sınırlı değildir. Batılı şairlerden C. Baudelaire, A. Rimbaud, G. Apollinaire, S. Mallarme, L. Aragon gibi pek çok sanatçı, İlhan'ın şiirlerinde etkisini hissettirir (Kozlu, 2018). Nazım Hikmet, Faruk

Nafiz Çamlıbel ve Ahmet Muhip Dranas'ın da Attilâ İlhan şiirinde önemli izleri vardır (Çelik, 2006:73). Bu okuma ve etkilenme tecrübeleriyle İlhan, divan, halk ve batı şiirini harmanlayarak kendine özgü bir anlayış ve anlatım tarzı oluşturmuştur. Attilâ İlhan'ın özellikle halk ve divan edebiyatı kaynaklarından yararlanarak bunlardan çağdaş bir içerik üretme olarak tanımladığı “ulusal bileşim” anlayışı, şiirinin karakteristik özelliğini oluşturur (Celâl, 2001).

Onun şiirinde akla ilk gelen anlatım unsuru imgelerdir. Modern Fransız şiirini sembolistlerden başlayarak okuyan Attilâ İlhan, imgeyi “şiirin belkemiği” olarak kabul etmiş, “Sisler Bulvarı” ve sonrasında kaleme aldığı şiirlerinde merkezinde imge olan bir sanat anlayışı geliştirmiştir (Yılmaz, 2019). Şiirinin ana damarını içine öyküler yerleştirerek oluşturmuştur. Kurduğu uzun uzun dizeler neredeyse düz yazıya yaslanan anlatı dilini taşıyabilsin diye aralara serpiştirilmiş izlenimi doğuran çarpıcı imgelerle sürdürmeyi yeğlemiştir (Arık, 2019). İmgelerle birlikte Attilâ İlhan şiirinin özünde “Ben” zamirini ve birinci şahısla çekimlenmiş fiilleri görmek mümkündür. “ben sana mecburum, ben hiç böylesini görmemiştim, ne kadınlar sevdim” gibi farklı şiirlerinin dizelerinde karşımıza çıkan bu durum, İlhan şiirlerinin belirgin özelliğidir ve Çelik (2001) bunu, şairin kendinden bahsedeceğini bildirmekle beraber, ferde ait duyguların ele alınacağını haber verdiği bir sesleniş olarak görür.

İletişim, diyalektik, estetik, şiirsellik gibi alanlarla doğrudan bağlantılı olan retorik; güzel ve amaca yönelik kelime seçimi ve doğru dil bilgisi kullanımıyla bilgilendiren, ikna eden, tercih edilen ve bu yolla öğrenilebilen edebî bir ifadedir (Pajo,2018). Retorik, bilgi ve/veya duygunun etkili olarak aktarımı ve böylece okuyucu veya dinleyicinin ikna edilmesi prensibini taşıyan dilsel bir alandır. Söz sahibi, farklı retorik araçlar kullanarak anlatımının ikna edici, etkili ve kalıcı olmasını sağlar. Platon'un insanların zihinlerini yönetme sanatı olarak ifade ettiği retorik, söz ve yazı malzemesine dayalı farklı araçlar kullanır. Retorik araçlar veya unsurlar ana başlığında toplanabilecek yüze yakın retorik araç vardır. Retorik, her ne kadar sözün cümlelere döküldüğü anı veya şekli merkeze alıyor gibi görünse de konuşmacının veya yazarın retorik faaliyeti buluş, düzenleme, üslup, hafıza ve sunum aşamaları takip eden uzunca bir süreçten oluşur (Lanmah, 1991). Bu bağlamda retorik anlık ve durağan değil, planlamaya ve sürece dayalı bir eylemdir. Bu bağlamda araştırmamızın temelini oluşturan Attilâ

İlhan'ın şairlerini nasıl yazdığı ve nasıl bir süreçten geçtiği üzerine eşi Biket İlhan, retorik süreçle de ilgili tüyolar sunmaktadır: “Beraberliğimiz sırasında Karşyaka iskelesinde onu ilk gördüğümde neden dudaklarının kıpırdadığını öğreniyorum, şiirlerini mırıldanarak, hatta mekân uygunsu yüksek sesle seslendirerek oluşturuyor ardından minik kâğıtlara döküyor, daha sonra da daktilo ile yazıyor. Yüzüme bakarken, dalıp giden gözlerinden, içinden bir şiirin yükselmekte olduğunu anlıyorum” (İlhan, 2006, s. 25).

Bu çalışmada Attilâ İlhan'ın Ankara şiirleri olarak nitelendirdiği ve bulunduğu kitaba adını da veren “Böyle Bir Sevmek” adlı şiirin retorik araç kullanımını açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Nitel olarak tasarlanan araştırmada tümdengelimsel içerik analizi benimsenmiştir. Bu bağlamda araştırmanın tema veya kodlarını literatürde kabul edilen retorik araçlar oluşturmuş, araştırma nesnesi bu araçlara göre okunmuş, işaretleme ve tespitler yapılarak rapor oluşturulmuştur.

Araştırmanın nesnesini Attilâ İlhan'ın üç bent, 18 dize ve 78 sözcükten oluşan “Böyle Bir Sevmek” adlı şiiri oluşturmaktadır.

Bulgular

“Böyle Bir Sevmek” şiiri, kaybedilen aşkların ve hayal kırıklıklarının izlerini, melankoli ve özlem duygusu etrafında anlatır ve retoriğin “pathos” yani duygu alanına girer. Şiirde ilk göze çarpan retorik unsur *anafor* yani tekrardır. Şiirin başında, ortasında ve sonunda dört kez tekrarlanan “*ne kadınlar sevdim zaten yoktular*” ve üç kez tekrarlanan “*böyle bir sevmek görülmemiştir*” dizesi *anafor* örneğine girer. Gerçeklik ve hayal arasında bir sorgulama veya belirsizlik yaratan bu dizeler, birbirine zıt iki kavram, durum veya olayın birlikte sunulması, retorik denge araçları arasında yer alan *antitezi* işaret eder. Bu bağlamda “*ne kadınlar sevdim*” ifadesi “varlık”; “*zaten yoktular*” ifadesi de “yokluk” anlamı taşır ve doğrudan olmasa da dolaylı olarak antitez kullanımını teşkil eder. Benzer bir durum, “*Gerçek değildiler birer umuttular*” dizesinde de karşımıza çıkar. “gerçeklik” ve “umut” arasındaki çelişki ile şair tarafından başka bir *antitez* örneği oluşturulmuştur. Bu dize, ayrıca, *aporia* kullanımının da bariz bir örneğidir. Aporia, bir olgu, fikir veya sonuç hakkındaki şüpheyi ifade

eder. “*ne kadınlar sevdim zaten yoktular*” dizesi, okuyucuda “kadınlar var mı, yok mu?” sorusunu veya şüphesini doğurmaktadır ve güzel bir aporia örneğidir.

Şiirde dikkat çeken bir diğer retorik araç da içinde imgeler barındıran *metafor*lardır. Şairin kadınlar için söylediği “yağmur giyerlerdi sonbaharla bir” dizesinde kadınların doğanın bir parçası olarak betimlenmesinin yanında onların geçici ve melankolik doğası da ifade edilmektedir. Yağmur ve sonbahar doğal bir süreçtir ve olağan akışın gerçekleşmesini temsil etmektedir. Bu dizeden de “yazın veya daha önceki zamanlarda ne yaşanırsa yaşansın kadın gider veya ayrılık gerçekleşir” mesajı metaforik anlatımla ortaya konmuştur. Bunun haricinde yağmur ve sonbahar imgeleri, hüznün ve geçicilikle ilişkilendirilmiştir. Benzer bir durum *gökyüzünde bir buluttular* dizesindeki *bulut* imgesiyle de karşımıza çıkmaktadır. Bulut imgesi aynı zamanda *metanomi* örneğini oluşturmaktadır. Kaybolmuş duyguları ve belirsizliği simgelemektedir ve genellikle geçici ve değişken yapılarıyla bilinir. Bu da kaybedilen aşkların da aynı şekilde geçici olduğunu düşündüren bir metafor örneğidir.

Başka bir retorik araç da “*hayır sanmayın ki beni unuttular*” dizesinde kullanılmıştır. İtiraz olarak adlandırılan *procatalepsis*, okuyucu veya dinleyici tarafından ortaya atılabilecek bir itirazı öngörür ve buna yanıt verir.

“*Eski bir şarkı belki bir şiir*” dizesinde aynı kavram alanında yer alan *şarkı* ve *şiir* sözcüklerinin birlikte kullanımı retorik araçlardan *eşdizimliliği* yansıtmaktadır.

“*Uzak fısıltıları içimi ürpertir*” dizesi dört retorik araç barındırması bakımından oldukça önemli bir dizedir. Bunlardan birincisi genellikle iki kelimeye indirgenmiş veya yoğunlaştırılmış bir paradoks olan *oxymoron*dur. İnsanın içinin ürpermesinin zaten yakında olma anlamı barındıran bir fısıltıyla gerçekleşmesi daha olasıdır. Ancak şair burada uzak ürpertinden bahsederek bir paradoks yaratmıştır. *Uzak fısıltı* ifadesi *sıfat aktarımı* (transferred epithet) olarak adlandırılabilir ve bu dizedeki ikinci retorik araçtır. *Uzak* sıfatının başka bir ismi nitelmesi daha olasıdır ancak şair tarafından bu sözcükle birlikte kullanılmış ve sıfat transferi yapılmıştır. Bu ifadenin metaforik veya imgesel bir anlatım oluşturması dizedeki üçüncü retorik aracı ortaya çıkarır. Uzak fısıltıların ürperti vermesi, geçmiş anıların ve duyguların

canlılığını hissettiren bir etki yaratır. Bu ifade, yalnızlık hissini derinliğini artırırken, geçmişle olan bağın kopmadığını gösteren bir metafordur. Dizede kullanılan dördüncü retorik araç *yansımaya* sözcük kullanımınıdır. Bu dizedeki *fısıltı* sözcüğü yansımaya bir sözcüktür.

“Nereye kayboldular şimdi kimbilir” dizesinde, iki retorik araç bulunmaktadır. Bunlardan birincisi daha önceki dizelerde de karşımıza çıkan *eşdizimlilik*dir. Aynı kavram alanındaki *nereye* ve *kim* soru sözcükleri eşdizimlilik oluşturur. Diğer retorik araç da *retorik soru* kullanımınıdır. Retorik sorularda, söz sahibi sorduğu soruya cevap aramaz. Çünkü sorulan soru bir ima barındırır. Burada da Attilâ İlhan aslında sevdiği kadınların nereye kaybolduğunu bilmektedir.

Şiirde kullanılan diğer bir retorik araç *hyperbole* yani abartıdır. “Böyle bir sevmek görülmemiştir” dizesi kendi sevgisinin eşi ve benzeri olmadığını ifade etmesi bakımından abartılı bir ifadedir.

Retorik araçların ana başlıklarından biri de ses olaylarıdır. Şiirdeki ses uyumu ve ahenk de dikkate değerdir. Kafiye düzeni ve ritim, okuyucunun duygusal deneyimini güçlendirmektedir. Dizelerin yapısı, melankolik bir müzikalite sunarak okuyucuyu içine çekmektedir. “Ne kadınlar sevdim zaten yoktular” ve “böyle bir sevmek görülmemiştir” anaforik dizeleri, aynı zamanda şiirin ahenk ve ritmini de etkilemektedir.

Şiirin bütününe bakıldığında, genel retorik içsel monolog izleri taşıdığı görülmektedir. Şair kendi duygularıyla yüzleşirken okuyucuya da bu süreci hissettirir. Bu durum, okuyucunun şairle empati kurmasını sağlamaktadır. Kaybedilen sevgilerin veya aşkların hatıraları arasında kaybolmuş gibi hissettirmektedir.

Buraya kadar şiirde var olan retorik araçlardan bahsedilmiştir. Son olarak olmayan bazı retorik araçlardan ve olmama nedeninden de bahsetmek gerekir. Şairin noktalama işaretlerini kullanmaması, onların kullanımından kaynaklı retorik araçların (kuvvetlendirme, parantez, kesme vd.) tespitini zorlaştırmaktadır. Bunun haricinde bu şiirde ve veya, ile ve fakat gibi bağlaçların kullanılmamış olması, bu bağlaçların kullanımından kaynaklanan retorik araçların (paralel, akis, doruk vd.) da kullanılmadığını işaret etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türk edebiyatının en önemli isimlerinden Attilâ İlhan'ın Ankara şiirleri olarak nitelendirdiği “*Böyle Bir Sevmek*” adlı şiir kitabına adını veren üç bent, 18 dize ve 78 sözcüklük hacme sahip şiiri, retorik araç kullanımı açısından analiz edilmiştir. Analiz sonucunda hacmen az yer kaplayan şiirin retorik araç kullanımı bakımından oldukça zengin olduğu tespit edilmiştir. Şiirde *anafor*, *antitez*, *aporia*, *metafor*, *imge*, *metanomi*, *procatalepsis*, *oxymoron*, *sıfat aktarımı*, *retorik soru* ve *hyperbole* retorik araçları yer almaktadır. Attilâ İlhan'ın diğer birçok şiiri gibi “*Böyle Bir Sevmek*” şiirinin de okuyucunun dilinde, ezberinde, zihninde ve kalbinde yer edinmesini retorik açıdan zengin olmasına bağlamak mümkündür. Platon'un insan zihnini yönetme sanatı olarak gördüğü retorığın Attilâ İlhan'da nasıl vücut bulduğu ve retorik zenginlikle onun zihnimizi nasıl yönettiği bu şiir özelinde gün gibi ortadadır.

Türk şiirinin büyük ustası Attilâ İlhan'ın Türk edebiyatındaki haklı yerini almasında retorik ustası olmasının rolü de düşünülmeli ve incelenmelidir. Bu ve benzeri retorik analizler yapılmalı, bunlar sadece tespit çalışmaları olmakla kalmamalı; retorik, konuşma ve yazma eğitiminde çocuk ve gençlere kazandırılan dilsel beceri olmalıdır.

Kaynaklar

- Aksu, C., (2007). *Attilâ İlhan'ın şiirlerinde klasik Türk edebiyatının etkileri*. 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (pp.105-122). Ankara, Türkiye
- Arık, G. (2019). Attilâ İlhan'ın Son Dönem Şiirlerinin Söz Varlığı. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 5, s. 01-22. Çelik (2001)
- Çelik, Y. (2006). :73 Y. Çelik (Dü.) içinde, *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan'a Saygı ile...* (s. 25-29). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gözükaraoğlu, D. (2011). Attilâ İlhan Şiirlerinin Dili, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Edirne.
- İlhan, A. (2004). *Böyle bir sevmek*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- İlhan, B. (2006). Attilâ İlhan'la yaşamak. Y. Çelik (Dü.) içinde, *Attilâ İlhan Armağanı Kaptan'a Saygı ile...* (s. 25-29). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Kozlu, Z. G., (2018). Attila İlhan'ın şiirlerinde divan şiiri geleneğinin etkisi var mıdır?. *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(31), 4816-4825.
- Lanham, R. A. (1991). *A handlist of rhetorical terms*. 2nd ed. Berkeley (Calif.): University of California press.
- Pajo, A. (2019). Rhetoric and stylistics in the function of effective communication. *Journal of Awareness*, 3(5), 497-502. <https://doi.org/10.26809/joa.2018548659>
- Yılmaz, C. (2019 Haziran). “Attila İlhan Şiirinde Toplumcu Romantizm: Hürriyet, Kahraman, Memleket”. *ulakbilge*, 37, s. 449-458. doi:10.7816/ulakbilge-07-37-01

DİNLEME STİLLERİ ÜZERİNE ON LISTENING STYLES

Berker KURT¹

Özet

Dinleme becerisi alıcı dil becerilerinden biridir. İnsanların kişi ve nesnelere olan etkileşiminin doruk noktasına ulaştığı günümüzde, uyanık kalınan her an bu becerinin işletildiği söylenebilir. Dinleme, zaman zaman karışıklık da yaratan tür, şekil, strateji, yöntem gibi sınıflandırma birimlerine tabii tutulmaktadır. Tür mü, şekil mi, strateji mi gibi sorular literatürdeki yerini korurken bunlara bir de stil sınıflaması eklenmiştir.

Stil, tarz veya üslup sözcüklerinin farklı tanımları vardır ve bunlardan biri de “anlatma, oluş, deyiş veya yapış biçimi” olarak karşımıza çıkar. Bu tanımdan hareketle stilin bir eylemin kişisel olarak ortaya konma biçimi olduğu söylenebilir. Dinleme stilini de kişinin dinleme eylemini yerine getirme biçimi olarak özetlemek mümkündür. Dinleme stilindeki farklılıklar, bilgi alma ve kodlama sürecinin nasıl, nerede, ne zaman, kimle ve ne olduğuna ilişkin kişinin tutumlarını, inançlarını ve yatkınlıklarını yansıtır.

Bu bildirinin amacı literatürdeki dinleme stilleriyle ilgili bilgiler sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda Lowenbraun ve Stephens (2024) tarafından ortaya konan dinleme stillerinin açıklaması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinleme, Dinleme Stilleri, Dil Öğretimi.

Abstract

Listening skill is one of the receptive language skills. Today, when people's interaction with people and objects has reached its peak, it can be said that this skill is operated every waking moment. Listening is subjected to classification units such as type, form, strategy and method, which sometimes create confusion. While questions such as type, form or strategy are still in the literature, a style classification has been added to these.

There are different definitions of the words style, style or manner, and one of them is ‘a way of telling, being, saying or doing’. Based on this definition, it can be said that style is the way an action is put forward personally. It is possible to summarise listening style as the way a person performs the act of listening. Differences in listening style reflect the attitudes, beliefs and predispositions of the person about how, where, when, with whom and what the process of receiving and encoding information is.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, berkerakdeniz@gmail.com, 0000-0003-4788-0909

The aim of this paper is to present information about listening styles in the literature. For this purpose, an explanation of the listening styles put forward by Lowenbraun and Stephens (2024) will be made.

Keywords: Listening, Listening Styles, Language Teaching.

Giriş

Dinleme becerisi alıcı dil becerilerinden biridir. Eski zamanların sınırlı dinleme kaynağından, handiyse sınırsız işitsel kaynağa doğru katedilen yolda bu beceri önemli bilgi edinme kaynağı olma vasfını asla yitirmemiştir. Tabiat sesi ve yakın çevredeki birkaç insanın sesiyle mikro düzeyde beslenen dinleme becerisi, bugün dijital araçlarla/kaynaklarla birlikte zaman, ortam/çevre ve eylemden bağımsız olarak makro düzeyde beslenebilmektedir. Besin zincirine eklenen her halkanın zamansal orantısızlığı, dinleme becerisini obeziteye doğru götüren kapıları sonuna kadar aralamıştır.

İlk dijital ses, ses kaydının ve aktarımının yapılması, kablolu-kablosuz dinleme araçlarının geliştirilmesi gibi dinlemeyi etkileyen olay ve durumların günümüzden sadece yaklaşık 170 yıl kadar geride olması, dinleme becerisindeki beslenme bozukluğunun zaman terazisinin kefelindeki dengesizliğini gözler önüne sermektedir.

Son yıllardaki gelişmeler, insanın kişi ve nesnelere olan etkileşiminin doruk noktasına ulaşması, iletişim ve etkileşimin önemli bir parçası olan dinleme becerisine farklı alanlar kazandırmıştır. Dinleme, zaman zaman karışıklık da yaratan tür, şekil, strateji, yöntem gibi sınıflandırma birimlerine tabii tutulmaktadır. Tür mü, şekil mi, strateji mi gibi sorular literatürdeki yerini korurken bunlara bir de stil sınıflaması eklenmiştir.

Üslup veya biçem olarak adlandırılan stil (TDK, 2011), Vardar'a (2002) göre bir bireyin, dilsel gereç ve olanakları kendine özgü ölçütlerle seçip kullanması sonucu söyleme kattığı kişisel nitelikli özelliklerin tümü olarak ifade edilmektedir. Dinleme stili ise kişinin kendi üslubu ve dinleme tercihleri olarak tanımlanabilir (Thomas, 2000'den akt. Zaman ve Sidhu, 2012). Dinleme stili, bilgi alma ve kodlama sürecinin nasıl, nerede, ne zaman, kimle ve ne olduğuna ilişkin tutum, inanç ve yatkınlıkları yansıtır (Watson, Baker ve Weaver, 1995:2).

Worthington'a (2001) göre dinleme, bir "bilgi işleme etkinliği"dir. Bu nedenle, dinleme stili tercihi, zihindeki hangi şemaların etkinleştirildiğini, gelen bilgilerin nasıl saklandığını ve hangi bilgilerin zihinsel olarak kırılmaya ve daha sonra saklanmaya değer olduğunu düşünmeyi etkileyebilir.

Literatürde farklı dinleme stilleri vardır. Ancak bunların birçoğu tür veya dinleyici özelliği gibi adlandırılmıştır (Bostrom, 1990; Kiewitz ve Weaver, 1997; Pearce, Johnson ve Barker 2003). Bunlar haricinde 1995 yılında Watson, Baker ve Weaver' tarafından geliştirilen Dinleme Stilleri Profili (Listening Styles Profile [LSP-16]) her ne kadar psikolojik açıdan bazı eksiklikleri olduğu ve geçerlik ve güvenilirliğinin artırılması gerektiği (Bodie ve Worthington, 2010) üzerine eleştirilse de dinleme stili üzerine yapılan çalışmaların merkezinde yer almıştır.

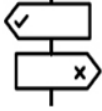
Dinleme Stilleri Profili'nde dört stilden bahsedilmektedir. Bunlar, insan odaklı dinleme, eylem odaklı dinleme, içerik odaklı dinleme ve zaman odaklı dinleme stildir.² Bu profil, Bodie ve arkadaşları (2013) tarafından revize edilmiş (LSP-R) ve ilişkisel, analitik, görev odaklı ve eleştirel dinleme stillerinden bahsedilmiştir (Bodie ve arkadaşları, 2013).

Yukarıda adı geçen dinleme stillerine ek olarak yakın zamanda Nicole Lowenbraun ve Maegan Stephens (2024) tarafından uyarlanabilir dinleme (Adaptive Listening) başlığı altında ortaya konan ve bu bildiriye de konu olan yeni dinleme stilleri vardır. Lowenbraun ve Stephens'in (2024) "Support Listener, Advance Listener, Immerse Listener ve Discern Listener" adlandırmalarının kısaltmasından hareketle "S.A.I.D Listening Style" şeklinde ifade ettikleri dinleme stillerinin Türkçeye aktarımı *destekleyici dinleyici*, *ileri dinleyici*, *derinlemesine dinleyici* ve *ayrıt edici dinleyici* şeklinde yapılabilir.

Dinleyici özelliklerinden hareketle oluşturulan bu dinleme stillerinin tanımı ve bazı özellikleri şöyledir:

² Ayrıntılı bilgi için Kurt (2022). Dinleme Stilleri Üzerine adlı kitap bölümüne bakılabilir.

Tablo 1. Dinleme stilleri ve temel özellikleri

 <i>Destekleyici Dinleme Stili</i>	 <i>İleri Dinleme Stili</i>	 <i>Derinlemesine Dinleme Stili</i>	 <i>Ayırt Edici Dinleme Stili</i>
Konuşmacının hislerini onaylamak ve başkalarının katkıda bulunmasına yer açmak için konuşmacının duygularına öncelik vermek.	İçerikler arasındaki fikirleri birbirine bağlamak ve onları sonraki adımlara yönlendirmek için ileriye doğru ivmeye öncelik vermek.	Ayrıntıları sınıflandırmak ve teyit etmek için içeriğe öncelik vermek.	Kriterleri benimsemek ve alternatifleri düşünmek için değerlendirmeye öncelik vermek.

Destekleyici Dinleme Stili: Bu dinleme stili, dinlerken konuşmacının duygularını ön planda tutan bireylerin dinleme stilini ifade eder. Destekleyici dinleyiciler, konuşanın duygulara açık olup olmadığına bakmaksızın, genellikle onların duygularını ifade etmeleri için aktif alan yaratırlar. Başkalarının dâhil olduğunu hissettiği bağlantılı bir ortamı teşvik ederler. Destekleyici dinleyiciler için insanlar robot değildir, profesyonel ortamdaki konuşma ve dinleme ortamlarına da duygularını getirirler. Evlerinde ve çevrelerinde neler olup bittiği hakkında duygulara sahiptirler ve bu sahiplik onların işlerini yapmalarına bir engel teşkil etmez. Bu nedenle destekleyici dinleyiciler, insanların duygularını profesyonel ortama getirdiğini kabul eder ve onları kucaklarlar.

Destekleyici dinleyici stilinde hem dil hem de dil ötesi önemlidir. Bu stildeki dinleyiciler, konuşmacının ne söylediğine ve nasıl söylediğine bağlı olarak duygusal ipuçlarını yakalama eğilimindedirler. Konuşmacının kasıtlı ya da kasıtsız olarak söylemediği şeylere dayanan duygusal ipuçlarını da ararlar. Konuşmacının mesajının satır aralarını okurlar. Yüz ifadelerine, ses tonuna ve beden diline çok dikkat ederler.

Destekleyici dinleyiciler, konuşanın nasıl hissettiği hususunda gerekli bilgileri edindikten sonra, bu duyguları doğrulayacak şekilde işler ve yanıt verirler. Onlar, yalnızca başkalarının ne hissettiğini doğrulayan bir dil kullanmakla kalmaz, aynı zamanda onların ses tonunu ve beden dilini de yansıtır. Yansıtma, başka bir bireyin davranışlarını, konuşmasını ve özelliklerini taklit etme veya kopyalama sürecidir. Aynanın karşısına geçip elinizi salladığınızda, aynadaki aksinizin de size el salladığını görürsünüz. Gülümserseniz, aksiniz de size gülümser. Bu analogiden hareketle destekleyici dinleyici aynadaki aksiniz gibidir. Konuşmacı üzgün görüldüğünde, dinleyen de üzgün görünür. Konuşanın konuşma hızları artarsa, dinleyen de konuşma hızlarını artırır. Konuşanın hareketleri sık ve acilse, destekleyici dinleyici de sık ve acil hareketler kullanacaktır. Dolayısıyla destekleyici dinleyiciler, empati kurmak, yakınlık göstermek ve başkalarının daha rahat hissetmesine yardımcı olmak için yansıtmayı kullanırlar. Yansıtma, taklit özellikleri barındırsa da birebir taklit etme olarak algılanmamalıdır. Yansıtma ve taklit etme arasında ince bir çizgi vardır ancak destekleyici dinleyiciler genellikle hiç eğitim almadan yansıtma tekniklerini başarılı bir şekilde kullanırlar.

İleri Dinleme Stili

İleri dinleme stili, dinlerken sonraki adıma öncelik veren bireyleri ifade eder. Diğer dinleyiciler açıklayıcı sorular sorduğunda, daha fazla ayrıntı toplamak istediğinde veya seçenekleri analiz etmek için daha fazla zamana ihtiyaç duyduğunda, ileri dinleyiciler genellikle öneriler, tavsiyeler veya direktifler hakkında düşünürler çünkü işleri devam ettirmek isterler. Durum hız ve aciliyet gerektirmese bile genellikle hızlı ve aceleci düşünür, yanıt verir ve hareket ederler.

İleri dinleme stilinde dinleyiciler durağan değil devingendirler, genellikle ileriye doğru ivmeye öncelik verirler ve fikirleri farklı bağlamlarda birbirine bağlarlar. Ne dinlediklerinden bağımsız olarak, bu dinleyicilerin zihinleri yeni şeylerin gerçekleşmesi için atabileceği adımlara veya eylemlere yoğunlaşmıştır.

İleri dinleyiciler sona veya sonraya ayarlıdırlar. Onların kulakları, yolculukta ise sonraki durağa veya molaya, ürün tesliminde ise son tarihe, emlak satışında ise müşterisine göstereceği bir sonraki menkule, bir sunum dinliyorsa sonraki slayta dayalıdır. Bu anlatımla ileri dinleme stili sahipleri, olumsuz bir görüntü sergiliyor gibi görünse

de hızlı düşünen, problem çözen ve yapanlar olarak etiketlenmişlerdir. "Bunun başarılı olması için bundan sonra ne olması gerekiyor?" veya "İşleri ilerletmek için hangi adımları atabilirim?" soruları onların kulaklarında sürekli çınlamaktadır. Bir konuşmacı, dinleyici grubuna "Ne yapmamız gerektiği hakkında herhangi bir fikri olan var mı?" diye sorduğunda genellikle ilk yanıt verenler ileri dinleme stiline sahip bireyler olacaktır.

Derinlemesine Dinleme Stili

Bu stil, dinlerken içeriğe öncelik veren ve genellikle daha fazla bilgi isteyen bireylerin dinleme stilini ifade eder. Merakları ve daha fazlasını öğrenme arzuları nedeniyle içerikten diğer dinleyiciler kadar hızlı bir şekilde ayrılmaya hazır olmayabilirler. Diğer dinleyiciler, söylenenlerin özünü veya ana noktalarını anlamak için yalnızca yüzeyi gözden geçirdiğinde, derinlemesine dinleyiciler, yüzeyin altında yatan nüansı ve derinliği arzularak konuşmacının mesajını derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde anlamaya çalışırlar.

Ne söylenirse söylenir, bu stildeki dinleyiciler konuşmacının paylaştığı ayrıntıları sınıflandırmak ve kaydetmek için zihinsel veya fiziksel olarak not alırlar. Dinlerken, bilgileri beyinlerindeki doğru klasöre veya doğrudan not defterlerine veya dizüstü bilgisayarlarına kaydederler.

Bir dinleme ortamında derinlemesine dinleyici "Tamam, bu ilk bilgi zaten bildiğim bir şeyin özeti. Onu beynimin bu yerine / bu sayfaya, not defterime / bu dijital dosyaya koyacağım. İkinci bilgi bir güncellemedir, bu yüzden başka bir yere koyacağım. Üçüncü bilgi parçası benim için tamamen yeni. Bunu bir kenara mutlaka not edip daha sonra tekrar gözden geçirmem gerekiyor." şeklinde akıl yürütebilirler. İleri dinleme stili sahiplerinin aksine derinlemesine dinleyiciler genellikle önceki projeler, planlar, stratejiler, başarılar, başarısızlıklar vb. hakkında daha kapsamlı bir kayda sahiptirler.

Derinlemesine dinleme stili sahipleri dinlerken bilgileri yalnızca zihinsel olarak kataloglamak, yazmak veya kaydetmekle kalmazlar. Aynı zamanda, konuşmacının amaçladığı bilgileri anladıklarına dair onay da isterler. Bunu, mesajla birlikte takip ettiklerinden emin olmak için bir konuşmanın ortasında kontrol için yapabilirler. Bir konuşmanın sonunda, her şeyi anladıklarından emin olmak için özümstedikleri kilit

noktaları listeleyerek onay alabilirler. Hiçbir şeyin kaçırılmadığını iki kez kontrol etmek için bir toplantıdan sonra e-posta gönderebilirler.

Derinlemesine dinleyiciler içeriğe öncelik verdiği, bilgileri işlemek için zaman ayırdığı ve tüm ayrıntılara sahip olduklarını doğrulamak için sorular sordukları için etrafındaki kişi ve grupların ilerlemesine engel olabilir. Sonraki adıma geçmeye hevesli olan ileri dinleyiciler veya fikirleri, seçenekleri ve alternatifleri değerlendirmeye hazır olan ayırt edici dinleyiciler için derinlemesine dinleyiciler sinir bozucu olabilir. Bu dinleyiciler dikkatli olmazlarsa, etkileşimi durdurma riskiyle karşı karşıya kalabilirler.

Ayırt Edici Dinleme Stili

Ayırt edici dinleme stili, dinlerken değerlendirmeyi ön planda tutan bireyleri ifade eder. Ne söylenirse söylensin, ayırt edici dinleyiciler bilgiye eleştirel bir kulakla yaklaşırlar. En büyük öncelikleri, fikrin, planın veya projenin başarı için kurulduğundan emin olmaktır.

Ayırt edici dinleyiciler yalnızca değerlendirmelerine yardımcı olacak kriterleri benimsemekle kalmaz, aynı zamanda konuşmacının veya grubun en iyi seçeneği düşünmesini sağlamak için alternatif fikirler üzerine de düşünür ve bunları önerirler. Bu stil sahibi dinleyiciler bazen karşı olmasalar bile bir fikri veya projeyi geri plana ittikleri için "şeytanın avukatı" olarak etiketlenirler. Hatta çatışmacı veya kibirli olarak da algılanabilirler. Ancak ayırt edici dinleyicinin amacı, fikirlerinin veya planlarının daha iyi olduğunu önermek değildir. Bunun yerine, sadece tüm olası seçeneklerin araştırıldığından emin olmak istedikleri için bu davranışları tercih ederler.

Tıpkı derinlemesine dinleyicilerinin ayrıntıları toplamaya ve onay aramaya odaklanarak iletişimi yavaşlatma veya durdurma durumuna getirmesi gibi ayırt edici dinleyiciler de -iyi niyetli olursa bile- çok fazla eleştirel yorumda bulunarak -özellikle eleştiri veya yargılama zamanı artık geride kalmışsa- diğer dinleyenleri rahatsız edebilirler. Konuşmacı geri bildirim ararken bile, eleştiri beklediğinden daha derine inebilir. Ayırt edici dinleyicinin sunumunun sarsıcı veya sert hissetmesi de mümkündür. Kırmızı bayrakları bulmak, alternatifleri değerlendirmek ve iyileştirilmesi gereken alanları ortaya

çıkarmak, Ayırt Edici Dinleyici bunu doğru şekilde sunmazsa olumsuz olarak görülebilir.

Sonuç

Bu bildiriye, geçmişini çok eskiye dayanmayan ve yeni bir dinleme içeriği olarak düşünülen dinleme stilleri üzerinde durulmuştur.

Literatürde genel olarak kabul gören Watson, Baker ve Weaver tarafından 1995'te geliştirilen Dinleme Stilleri Profili (Listening Styles Profile [LSP-16]) insan odaklı, zaman odaklı, içerik odaklı ve zaman odaklı dört stilden bahsetmekteydi. Bunun Bodie ve arkadaşları tarafından yenilenmiş hali (LSP-R) de ilişkisel, analitik, görev odaklı ve eleştirel dinleme olarak adlandırılan dört stilden oluşmaktaydı.

Lowenbraun ve Stephens (2024) da dinlemenin dört stilden bahsetmiş ve bunları destekleyici, ileri, derinlemesine ve ayırt edici dinleme stili şeklinde adlandırmıştır. İlk iki dinleme stilleri profilinin istatistiksel uyumu değerlendirilmiş ve Tablo 2'deki eşleşme ortaya çıkmıştır. Üçüncü dinleme stilinin benzerlik durumu kavramsal olarak değerlendirildiğinde Tablo 2'deki görünüm ortaya çıkmaktadır:

Tablo 2. Dinleme stillerinin benzerliği

Watson, Barker & Weaver (1995)	Bodie, Worthington & Gearhart (2013).	Lowenbraun & Stephens (2024)
İnsan odaklı	İlişkisel	Destekleyici
Eylem odaklı	Eleştirel/ analitik	Ayırt edici
İçerik odaklı	Analitik	Derinlemesine
Zaman odaklı	Görev odaklı	İleri

Kaynaklar

- Bodie, G. D. & Worthington, D. L. (2010) Revisiting the Listening Styles Profile (LSP-16): A Confirmatory Factor Analytic Approach to Scale Validation and Reliability Estimation, *International Journal of Listening*, (24)2, 69-88, DOI: 10.1080/10904011003744516
- Bodie, G. D., Worthington, D. L., & Gearhart, C. C. (2013). The Listening Styles Profile-Revised (LSP-R): A Scale Revision and Evidence for Validity. *Communication Quarterly*, 61(1), 72-90. <https://doi.org/10.1080/01463373.2012.720343>
- Bostrom, R. N. (1990). *Listening behavior: Measurement and application*. Guilford Press.
- Kiewitz, C., Weaver, J. B., III, Brosius, H. B., & Weimann, G. (1997). Cultural differences in listening style preferences: A comparison of young adults in Germany, Israel, and the United States. *International Journal of Public Opinion Research*, 9, 233-247.
- Lowenbraun, N. & Stephens, M. (2024). *Adaptive Listening: How to Cultivate Trust and Traction at Work*. Florida: Mango Publishing Group
- Pearce, C. G., Johnson. I. W., & Barker, R. T. (2003). Assessment of the listening styles inventory. *Journal of Business & Technical Communication*, 17, 84-113.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. <http://sozluk.gov.tr>
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Watson, K.W., Barker, L.L., & Weaver III, J.B. (1995). The listening styles profile (LSP-16): Development and validation of an instrument to assess four listening styles. *International Journal of Listening*, 9(1), 1-13. doi:10.1080/10904018.1995.10499138
- Worthington, D. L. (2001) Exploring Juror's Listening Processes: The Effect of Listening Style Preference on Juror Decision Making, *International Journal of Listening*, (15)1, 20-37, DOI: 10.1080/10904018.2001.10499043

Zaman, N.Z.S. & Sidhu, G. K. (2013). Listening Styles and Challenges of ESL Instructional Leaders in Institutions of Higher Learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (90), 558-565.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE PODCASTLERİN TEMEL DİL BECERİLERİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF PODCASTS ON BASIC LANGUAGE SKILLS IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Gül Banu DUMAN¹

Aray MUKAZHANOVA²

Özet

Günümüzde teknolojinin hızlı gelişimine paralel olarak yabancı dil öğrenimi/öğretimi de teknolojik gelişmelere göre şekil almaktadır. Dijital materyallerin sayısının artması ve internet ağının yaygınlaşması, materyallere ulaşmayı daha kolay hâle getirmiştir. Bu durum yabancı dil öğretiminin sınıf ortamının ve ders saatlerinin dışına taşınmasına imkân vermektedir. Yabancı dil öğrenmek isteyen bireyler, sesli dijital dinletiler olarak nitelendirilebilecek *podcast*lerle dil becerilerini sınıf ortamı ve ders saatleri dışında geliştirebilmektedir. Podcastler dinleme materyalleri olması sebebiyle ilk olarak dinleme becerisini geliştiriyor gibi görünmektedir. Hâlbuki dil becerilerinin birbiriyle bağlantılı beceriler olduğu ve dinleme-anlaması gelişen bir bireyin buna bağlı olarak diğer becerilerinin de gelişeceği öngörülebilir. Bu çalışmada Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde podcastlerin temel dil becerilerine etkisi üzerinde durulacaktır. Bu konuda Türkiye’de yapılmış çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar hakkında bilgi verilecektir. Bu çalışma ile Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde podcastlerin kullanımı ve dil becerilerine etkileri üzerine yapılan çalışmalar ile ilgili genel durumu ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, Temel dil becerileri, Podcastlerin dil becerilerine etkisi.

Abstract

Today, in parallel with the rapid development of technology, foreign language learning/teaching is also shaped according to technological

¹ Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, gulbanuduman@gmail.com, ORCID 0000-0002-6593-3587

² Dr., Kazakh American Free University, mukazhanova.aray@gmail.com
ORCID 0000-0002-4633-6736

developments. The increase in the number of digital materials and the widespread use of the internet network have made it easier to access materials. This situation allows foreign language teaching to move outside the classroom environment and class hours. Individuals who want to learn a foreign language can improve their language skills outside the classroom with the help of “podcasts”, which are characterized as audio digital listening materials. Since podcasts are auditory materials, they primarily enhance listening skills. However, it can be predicted that individuals who improve their listening comprehension will also develop other language skills. This study will examine the effect of podcasts on the fundamental language skills involved in teaching Turkish as a foreign language. In addition, information about the studies conducted in Türkiye on this subject and the results obtained from these studies will be given. The paper is aimed to reveal the general situation regarding the studies on the use of podcasts in teaching Turkish as a foreign language and their effects on language skills.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, Basic language skills, The effect of podcasts on language skills.

Giriş

Teknolojik gelişmeler birçok alanla birlikte eğitimi de etkilemekte ve “*eğitim teknolojisi, teknolojik eğitim, dijital eğitim, dijital materyal*” gibi kavramları da beraberinde getirmektedir. “Bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak oluşturulan; görüntülenme, paylaşılma, değiştirilme, depolanma ve erişilebilme özelliklerine sahip öğretim materyalleri olarak” (Paşa ve Çelik, 2022, s. 133) tanımlanan dijital materyaller, yabancı dil öğretiminde oldukça popüler hâle gelmiştir. Bu dijital materyaller arasında podcastleri de saymak mümkündür.

Modern radyolar olarak nitelendirilen podcastler, gelişen teknolojiyle birlikte tüm dünyada hızla yaygınlaşmıştır. Gerek eğlendirmek gerekse eğitmek amacıyla çok sayıda podcastler hazırlanmakta, özellikle kitap okumaya vakti olmadığını söyleyen kitlelere alternatif bir seçenek sunmaktadır. Sesli materyaller olması sebebiyle dinleme becerisini geliştirmek için tercih edilen podcastler, aslında diğer temel dil becerilerini geliştirmeye de yardımcı olmaktadır.

Bu çalışma ile dil öğretiminde podcastlerin yeri, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde podcastlerin kullanımı ve Türkiye’de bu

konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalar, son olarak da podcast kullanımının temel dil becerilerine etkilerinin neler olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Podcastlerin yabancı dil öğretiminde ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimindeki yeri, dil becerilerine etkileri gibi genel değerlendirmelere yönelik mevcut durumun ortaya konulması, başka çalışmalara da derli toplu teorik verilerin sunulmasına imkân sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Podcast Kullanımının Dil Öğretiminde Yeri ve Önemi

Günümüzde eğitim, çevrimiçi uzaktan eğitime doğru evrilmekte, yabancı dil öğrenmek isteyen özellikle bir kursa gitme imkânı olmayan bireylerce de çevrimiçi eğitim ve dijital materyaller tercih edilmektedir. İnternet teknolojisinden önce yabancı dil öğrenmek için ya yüz yüze ders verilen bir dil kursuna yazılmak ya da o dilin konuşulduğu ülkeye gidip yerinde o dili öğrenmek gibi herkesin yapma imkânı bulamadığı sınırlı imkânlar vardı. Yaşamın hızlı temposu içerisinde işten ve özel hayattan arta kalan sürede bir dil kursuna yazılmak bile zaman yönetimi açısından pek de kolay görünmemektedir. İnternetin yaygınlaşması ve çevrimiçi eğitim fırsatlarının yaygınlaşmasıyla birlikte yabancı dil öğrenmek isteyenlerin çevrimiçi eğitimi ve dijital materyalleri tercih etmeye başladıkları görülmektedir.

“Teknoloji çağı, dijital çağ” olarak adlandırılan yirmi birinci yüzyıla bu adın verilmesinde teknolojinin içinde bulunduğumuz çağda inanılmaz bir hızla gelişmesi ve hayatımızın her alanında kendini hissettirmesi sayılabilir. Teknolojinin bu baş döndürücü hızla gelişmesinden eğitim de nasibini almakta, teknolojik gelişmeler eğitimi sınıf ortamının, ders saatlerinin dışına taşımaya imkân vermektedir. Zaman ve mekândan bağımsız bir eğitim ortamının oluşması, *internetin yaygınlaşması ve dijital materyallerin sayısının artarak bu materyallere ulaşmanın kolaylaşması* ile yakından ilgilidir.

Yabancı dil öğretiminde son dönemlerde tercih edilen dijital materyallerden biri de podcastlerdir. “Podcast, iPOD ve broadcasting kelimelerinden türetilmiş olup Mp3 formatında ses ve video dosyalarının mobil ve kişisel cihazlardan RSS’ler ile takibini sağlayan teknolojidir (Hasan ve Hoon, 2013: 128; Yılmaz ve Babacan, 2015, s.

1158'den). “Podcast'in en temel tanımını da aslında ‘Sesli bloglama’ şeklinde yapabiliriz. Zira her bir podcast bölümü aslında farklı bir konuyu ele alan bir sesli içeriktir” (<https://www.redbull.com> > podcast-nedir-nasil-yapilir). Podcastlerin yabancı dil öğretiminde kullanılması eğitimin teknolojiyle birleşmesine güzel bir örnek teşkil eder.

Yabancı dil öğretiminde podcastlerin sunduğu birçok avantaj vardır:

- Podcastler hem sınıf ortamında hem de sınıf dışı ortamlarda bireye zaman ve mekândan bağımsız öğrenme fırsatı sunar.
- Modern radyo olarak nitelendirilen podcastler internet üzerinden erişimin mümkün olması sebebiyle kolay erişilebilirlik sağlar. Kolay ulaşılabilir olmanın yanında hesaplı hatta çoğunlukla ücretsiz materyallerdir.
- Anadili konuşucuları tarafından hazırlanmış podcastler, bireylere hedef dilin kullanıldığı özgün dinleme ortamları sunar.
- Konuşma ya da sohbet biçiminde hazırlanan podcastler farklı konularda hazırlanmış içeriklere sahiptir. Her bölümünde bir konuyu ele alması bakımından sesli blog olarak da nitelendirilen podcastler, yabancı dilini geliştirmek isteyen dinleyicilere farklı konularda dinleme yapma ve böylece o konu üzerinde kelime dağarcığını geliştirme imkânı verir.
- Dil öğretiminde kullanılan podcastler genellikle kısa dinleme materyalleri olduğu için materyalin birkaç kez dinlenmesi çok vakit kaybına yol açmaz. Bu da podcastlerin olumlu bir özelliğidir.
- Konuşma hızını arttırma, yavaşlatma veya durdurma gibi özelliklerle bireyler kendi anlama hızlarına göre podcastin hızını ayarlayabilirler. Bu da bireylere normal konuşma akışı içerisinde yapamayacakları dinleme deneyimi sağlar ve bireylerin kendine güvenlerini inşa eder. Zamanla dinleme saatlerine paralel olarak dinlediğini anlama hızında da artış olur.

- İster yabancı dil öğretmek maksatlı ister eğlendirmek maksatlı hazırlanmış podcastleri dinlemek, dilini geliştirmek isteyenlerin başta anlama becerilerini geliştirirken kalıp ifadelere aşına olmalarını da sağlar.
- Sesli materyal olması sebebiyle ilk başta dinleme becerisini geliştiren bir materyal gibi düşünülen podcastler, dinlemeyle birlikte okuma-anlama, konuşma ve yazma becerilerini de geliştirir.

Podcastlerin dil becerilerini geliştirmede ne denli etkili olacağı podcastin ve bireyin özelliklerine bağlıdır. Bu özellikler düşünüldüğünde birtakım olumsuzluklar da ortaya çıkabilmektedir:

- Podcastte konuşmayı yapan kişi ve kişilerin ses tonu, konuşma hızları, seçtikleri konular, konuyu ele alış biçimleri doğrudan öğrenmeyi etkileyecek unsurlardır. Ses tonu ve konuşma tarzı dinleyene hitap etmiyorsa öğrenme süreci olumsuz etkilenebilir. Bu konuda mekanik bir ses tonuyla yapay zekâ ile seslendirilmiş podcastler yerine doğal konuşucuların olduğu podcastler daha doğal bir ortam oluşturabilir.
- Podcastlerle senkronize karşılıklı etkileşim içerisinde bir öğrenmeden söz edilemez. Kişinin podcast materyalini etkin kullanımı bir anlamda kendi denetimindedir. Neyi ne kadar anladığını ölçecek ve anlamadığı yerleri sorabileceği canlı bir muhatap olmaması motivasyonu düşürebilir.
- Podcastlerin etkin kullanımı ile ilgili, etkili dinleme temel bilgisine sahip olmak gerekir. Etkili dinlemenin nasıl yapılacağını bilmeyen bireylerde podcastler tam verimli olmayabilir. Örneğin dinleme sırasında zihnin bir kelimeye ya da cümleye takılı kalması, dinlenen materyalin akışını kaçırmaya sebep olacaktır. Bu sebeple ilk dinlemede bilinmeyen kelimelere takılmadan, podcasti önce doğrudan dinleyerek anlamaya çalışmak daha yerinde bir davranıştır. Bu aynı zamanda, kişinin kendini normal konuşma temposu içerisinde bir içeriği ne kadar anladığını yani dinleme becerisini ölçmesini sağlayacaktır. Sadece bir kez dinleyip geçmek podcastten daha az verim alınmasına yol açabilir. Mümkünse ikinci dinleme yapılmalıdır. Podcastle birlikte

içerik metninin de bireylere sunulması, bireylerin okuyup bilmedikleri kelimeleri çalışmalarına imkân verecek ve ardından metinle paralel ikinci bir dinleme yapmak telaffuzların düzeltilmesinde etkili olacaktır. İlk seferde sadece dinlemek, ikincisinde metin eşliğinde dinleme yapmak, üçüncü seferde ise metni yine sadece dinlemek gibi birkaç aşamalı dinleme çalışması, podcastin her yönüyle anlaşılmasını sağlayacaktır. Bütün bunlar hem kelime dağarcığını geliştirecek hem de telaffuzu bilinmeyen kelimelerin doğru telaffuzlarını öğrenmeye yardımcı olacaktır.

Görüldüğü üzere doğru kullanıldığında podcastlerin dil öğretimi için çok etkin dijital materyaller olduğu, sağladığı büyük avantajlardan dolayı da yabancı dil öğretiminde-öğreniminde tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Dil öğretimi için hazırlanan podcastlerin taşınması gereken özellikler üzerinde de çalışmalar yapılmalıdır. Dil öğretimi maksatlı hazırlanan podcastlerin taşınması gerekli özelliklerle ilgili şunlar önerilebilir:

- Podcast, dil öğrenen bireyleri hedef alıyorsa seviyelere göre içerikler oluşturulmalıdır. Hazırlanan materyallerdeki temalar, kelime dağarcıkları, cümle ve gramer yapıları, podcastin hitap ettiği dil seviyesine göre değişmelidir. Hangi seviyede hangi konuların yer alması gerektiği, hangi kelimelerin ve gramer yapılarının hangi düzeyde bilinmesi gerektiği konusunda tecrübe sahibi içerik üreticileri tarafından hazırlanan podcastler, hedef kitle üzerinde daha başarılı sonuçlar sağlayacaktır.
- Özellikle başlangıç düzeyinde çok uzun olmayan podcastler, dil öğrenen bireyin konudan kopmasını önleyerek dikkatini vermesini kolaylaştıracak, aynı materyal üzerinde birkaç kez dinleme yapmasına imkân verecektir. Dinleyicilerin dikkat sürelerinin uzun içeriklerde kaybolabileceği göz önünde tutularak kısa podcastler hazırlanması belki ilerleyen sevelerde daha uzun podcast alternatiflerinin sunulması daha yerinde olacaktır.

- “Dinleme becerisi çalışmalarında kullanılacak metnin veya konuşmanın tam olarak anlaşılabilmesi ya da kavranabilmesi, konunun ilgi çekici olmasına, konuşmacının dinleyiciyi güdülemesi ve dikkati çekmesine, dinleyicinin dikkat süresine ve dinleme ilkelerine uygun davranmasına bağlıdır” (Gümüş, 2012, s. 269). Yabancı dil öğretiminde kullanılmak için hazırlanan podcastlerin ilgi çekici bir konuda olması, konuşmacının dinleyiciyi güdüleyip dikkatini çekebilmesi bakımından önemlidir. Hayatın içerisinde insanların ihtiyaç duyacağı konularda hazırlanan podcastlere ek olarak farklı konularda seçenekler sunulması bireylerin ilgi alanlarına göre seçim yapmasını sağlayacaktır. Örneğin belki makyaj gibi daha çok kadınları ilgilendiren bir konu, bir erkeğin ilgisini çekmezken kadınların merakla dinleyecekleri bir podcast olabilir. Bu sebeple podcastlerde farklı konu seçenekleri sunulması bireylerin ilgi alanlarına göre seçim yapmalarına imkân verecektir.
- Berk, yaptığı çalışmadan hareketle “Öğrenciler tarafından en çok beğenilen e-dinletilerin ise ihtiyaca yönelik ve bilgilendirici e-dinletiler olduğu görülmüştür. E-dinleti konularının öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte, bilgilendirici, güncel ve eğlenceli olması e-dinletilerin sıklımadan, tekrar tekrar dinlenmesini sağlamış olabilir” (2019, s.107) yorumunu yapmaktadır. Podcastlerin ihtiyacı karşılayan, güncel, eğlendirici konulardan seçilmesi ilgiyi arttıracaktır.
- Sesli yayınlar olan podcastler, radyolardaki gibi işitsel materyaller olup görsel içeriğe sahip değildir. Bununla birlikte podcastlerde yer alan konuşmaların metin şeklinde podcastle birlikte dil öğrenen bireylere ek materyal olarak sunulmasının, dinlenen metin üzerinde daha farklı çalışmalar yapılabilmesine olanak sağlayacağı içerik üreticileri tarafından dikkate alınmalıdır.
- Podcastin sonuna podcastlerin daha dikkatli dinlenmesini sağlayacağı ve kişinin anlama becerisini ölçmesine yardımcı olacağı düşünülerek birkaç soru eklenebilir. Böylece dil öğrenmek için podcast dinleyen hedef kitleye bireysel dinleme süreci sunan podcastler, bireysel ölçme imkânı da sunmuş olur.

Podcastin sonundaki sorularla kendini ölçmek isteyen bireylerin bu yolla podcastleri daha dikkatli dinlemeleri sağlanabilir.

Günlük hayatta konuşma ve dinleme becerisi en az iki birey arasında karşılıklı etkileşim içerisinde gerçekleşir. İletişimin aksamaması için muhatabın söylediklerinin anlaşılması yani dinleme-anlamanın gerçekleşmesi ve yapılan dinleme sonucunda partnere uygun sözlü tepkiler verilerek konuşmanın sürdürülmesi gerekir. Bazen de kalabalık bir grup içerisinde birden fazla kişinin konuşmasının aynı anda takip edileceği ortamlar söz konusu olabilir. Yani hayatın doğal akışı içerisinde bazen bir bazen de daha çok kişinin aynı anda konuşmalarına maruz kalınarak konuşmaları takip edebilmek gerekir. Podcastler, sesli yayınlardır. Podcastler etkileşimli dinleme imkânı sunmaz fakat bu sesli yayınlarda gerçek hayattaki doğal diyaloglara yer verilmesi önem taşır. Gerçek hayattaki gibi podcastlerin içeriğinde bazen tek bir bireyin seslendirmesi bulunurken bazen de birkaç kişilik doğal diyaloglar şeklinde yayınlara hazırlanmalı, böylece dil öğrenen bireylere kalabalık ortamlardaki konuşmaları da takip edebilme yetisi kazandırılmalıdır.

2.Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Podcastler ve Yapılan Akademik Çalışmalar

Modern radyo ya da sesli blog gibi değerlendirilen tüm dünyada popüler hâle gelen podcastler, dijital dünyanın insanlara sunduğu yeni eğlence araçlarından biridir. Bu eğlence araçları son zamanda yabancı dil öğrenmek isteyenlerin en gözde materyallerinden biri hâline gelmiştir. Bu eğilimi fark eden yabancı dil materyalleri hazırlayan kişi ve kuruluşlar, yabancı dil öğretimine katkı sunmak için özel olarak podcastler üretmeye başlamış, böylece podcastler dil öğretiminde ağırlığını arttırmıştır. İngilizce, İspanyolca, Rusça gibi popüler dillerde hazırlanmış podcastlerin sayısı azımsanmayacak miktardadır.

Konunun Türkiye ayağına bakıldığında Türkçe podcast hazırlayan içerik üreticileri olmakla birlikte yabancılara Türkçe öğretiminde podcastlerin etki gücünün yeterince anlaşılmadığı ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde henüz yeterince podcast materyalinin olmadığı söylenebilir. Örneğin Coşkun ve Demirkan podcastlerin Türkçenin yabancı dil öğretiminde yeri üzerine yaptıkları çalışmada “Uygun podcast kaydını seçmek için internet aracılığıyla

çalışılan konu bağlamında podcast dinleme çalışması süreçlerinden geçildi. Bu çerçevede «TRT Çoklu Medya», «NTV Radyo Podcast», «BBC Türkçe», «Sabah Podcast», «Deutsche Welle (Türkçe)», «Açık Radyo Podcast», gibi yayınları takip edildi” (2016, 38) demekte seçtikleri podcast kaydını B2 sonu ve C1 öğrencileri için yabancı dil eğitim alanında kullanılabilir hâle getirme aşamalarından geçtiklerini anlatmaktadır. Bu da gösteriyor ki Türkçe çok farklı konularda sesli yayınlara ulaşmak mümkünse de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen hedef kitle gözetilerek hazırlanmış podcast yayınlarının sayısı piyasada yeterli değildir.

Podcastlerin Türkiye’de yaygın olarak kullanılmadığını Yılmaz ve Babacan da ifade etmektedir: “Son yıllarda kullanımı yaygınlaşan mobil cihazlar sayesinde uzaktan eğitim uygulamaları artış göstermiş ve bu cihazlar yaşam boyu öğrenmenin bir parçası haline getirilmiştir. Bu cihazlarda çeşitli amaçlara hizmet edebilmeleri amacıyla uygulamalar geliştirilmektedir. Bu uygulamalar arasında *podcastler* önemli yer tutmakla beraber ülkemizde pek fazla bilinmeyen ve kullanılmayan bir uygulama türüdür.” (2015, s.1156)

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde (YDOTÖ) podcastlerin öneminin yeterince anlaşılmadığı ve YDOTÖ için hazırlanmış yeterli podcast olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte YDOTÖ alanında podcastlerin üzerine yapılmış akademik çalışmaların da fazla olmadığı görülmektedir. “Podcastin özellikle 2000’li yıllardan sonra arttığı ve yabancı dil çalışmalarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmaların içinde Yabancılar Türkçe Öğretimi ile ilgili Berk’in (2019) “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Elektronik Dinletilerin Dinlediğini Anlama Başarısı ve Dinleme Kaygısına Etkisi” adlı bir doktora tezine; Yılmaz ve Babacan’ın (2015) “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Podcast Kullanımı” ve Coşkun ve Demirkan’ın (2016) “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dinleme Becerisini Geliştirmede Web Radyo ve Podcast Uygulamaları” adlı makalelerine rastlanmıştır.” (Kurt ve Göçer, 2021, s. 79) diyen Kurt ve Göçer’in “Mobil Öğrenme Aracı Olarak Podcastin Türkçe Öğretiminde Kullanılabilirliği Üzerine: Kuramsal Bir Çalışma” adlı makalesi de bu alandaki çalışmalardan birisidir.

Kurt ve Göçer’in değindiği çalışmalar dışında da Yorgancı’nın (2021) “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Podcast (Sesli Yayın)

Kullanımının Üretici Dil Becerilerine Etkisi” adlı doktora tezi vardır ancak bu tezde “yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrenci yapısı sesli yayın oluşturma” şeklinde podcast dinleme değil, görev temelli bir çalışma yürütülerek öğrencilere sesli yayın hazırlanmıştır.

Bu çalışmaların yanı sıra doğrudan YDOTÖ ile ilgili olmayan mobil öğrenme ve podcast ilişkisini ele alan Işık vd.’in (2011) “Mobil Öğrenme ve Podcast” adlı bildirisi, Şendağ vd.’in (2019) “Mobil Destekli Dil Öğrenmede Podcast Kullanımı: Öğretici Merkezli Yoğun Dinleme ve Mobil Kapsamlı Dinleme” adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Alanla ilgili akademik çalışmalar incelendiğinde podcastlerin gerek YDOTÖ’ünde gerekse genel dil öğretiminde durumuna yönelik birkaç doktora çalışması ve birkaç da makale dışında yeterince ele alınmadığı görülmektedir.

3. Podcastlerin Temel Dil Becerilerine Etkisi

Dil becerileri içerisinde ihmal edilen ya da diğer becerilerle birlikte verildiği düşüncesiyle en az ele alınan becerilerden birisinin dinleme becerisi olduğunu söyleyen Kurudayıoğlu ve Bal, “Dinleme becerisini etkin hale getirilmesiyle dile dair birçok sorun giderilebilir ve dil gelişimi tam olarak sağlanabilir.” (2014, 88) demektedir.

“Temel dil becerileri arasında yer alan dinleme becerisi, daha dünyaya gelmeden yani anne karnındayken kullanılmaya başlanan bir beceridir. Çocuk dünyaya geldikten sonra bu beceri; başta konuşma becerisinin, çocuğun okula başlamasıyla birlikte okuma ve yazma becerisinin kazanılmasında büyük görevler üstlenir. Dinleme becerisi; dili öğrenmede, okul ve iş hayatındaki başarıda temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Brown 1987; Doğan, 2010, s. 264’ten).

İlk kazanılmaya başlayan beceri olan dinleme becerisi, araştırmacıların da ifade ettiği gibi diğer becerilerin geliştirilmesinde de etkili olmaktadır. Sağlıklı bir diyalogun sağlanıp iletişimin karşılıklı sürdürülebilir olmasında her iki tarafın da birbirinin sözlerini anlamaları ve bağlam içerisinde karşı tarafın sözlerine tepki vermeleri gerekir. Kişilerden birinin dinlediğini anlamama sorunu olduğunda diyalog bir yerde tıkanacak, dinlediğini anlama gerçekleşmediğinden bunu takip edecek olan konuşma da istenildiği gibi sürdürülemeyecektir.

“Temel dil becerileri birbirinden ayrı gözükse de bütün olarak birbirlerini içeren becerilerdir ve bir beceriyi diğer beceriden ayırmak mümkün değildir” (Yılmaz, 2022: 27). Diğer beceriler içerisinde en çok kullanılan beceri olduğu ifade edilen (Doğan, 2010, s. 265; Aytan, 2011, s. 24; Wacker ve Hawkins 1996, s. 14-15) dinleme becerisi, diğer becerilerin geliştirilmesinde de etkin rol oynar.

“Temel becerilerden biri olan ve en önce kazanılanı olan dinleme; anlamlandırma, yapılandırma, karşılaştırma, değerlendirme, analiz etme, düşünme gibi becerilerin ve konuşma, yazma, okuma gibi diğer becerilerin kazandırılması için temel beceri durumundadır (Koç ve Müftüoğlu, 1998; Yılmaz, 2022, s. 29’dan). Bu bağlamda sesli materyaller olması sebebiyle dinleme becerisini geliştirdiği düşünülen podcastler, aslında dinleme becerisinin yanında diğer becerilerin gelişmesine de katkı sunacaktır.

Dinlediğini anlayan bireylerin konuşmaları da dinleme becerisine paralel olarak gelişir. Berk de (2019), e-dinletilerin öğrenmeyi kolaylaştıran ve dinlediğini anlama ile konuşma becerisini geliştiren destekleyici bir materyal olarak görüldüğünü dile getirmektedir. Berk, yaptığı çalışmada dinleme becerisinin gelişmesi ile ilgili şu sonuca varmıştır: “Deney ve kontrol gruplarının karşılaştırıldığı MANOVA testinden elde edilen veriler de e-dinletilerin dinlediğini anlama başarısı üzerinde deney grubu lehine anlamlı bir fark yarattığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak e-dinleti uygulamalarının kullanıldığı deney grubundaki öğrencilerin kontrol grubundaki öğrencilere göre dinlediğini anlamada daha başarılı olduğu ortaya çıkmıştır” (Berk, 2019, s.107).

“Etkili iletişim becerilerine sahip olmak için dinlemeyi bilmek gerekir. Kişinin iletişim kurmadaki başarısı onun hayatının her aşamasına yansır.” (Doğan, 2010, s. 265). Dinlediğini anlamayan kişilerin, bir konuşmayı-diyaloğu sürdürmesi beklenemez. Dinlediğini anlama da seslerin nasıl telaffuz edildiğini ve anlamlarını bilmekle yakından ilgilidir. Dinlediğinde kelimenin söylenişinden kelimeyi tanıyamayan, kelimenin telaffuzunu anlsa da anlamını bilmeyen bireyler, söylemleri anlamlandırmakta güçlük çekerler. Podcastler gibi sesli materyaller, başta dinleme becerisini geliştirmede etkilidir.

Kelimelerin doğru telaffuzlarını öğrenme ve kelime dağarcığını zenginleştirmede seviyeye uygun podcastler dinlemek, dil öğrenme

sürecine olumlu etkiler sağlar. Berk (2019) de yaptığı çalışmada öğrencilerin e-dinletilerin konuşma becerilerine olumlu etki ettiğini; telaffuzlarını geliştirdiğini, kelime hazinelerini zenginleştirdiğini; e-dinletileri bol bol dinleyerek pratik ve tekrar sıklıklarını artırdıklarını ifade ettiklerini söyleyerek podcastler gibi e-dinletilerin telaffuzdaki ve kelime dağarcığını geliştirmedeki faydasına dikkat çeker. Elbette telaffuzun iyi olması konuşma becerisine olumlu katkılar sunar. Ayrıca zengin bir kelime dağarcığına sahip olan bireyler hem konuşmada hem okuduğunu anlamada hem de yazmada kendilerini daha rahat hissederler.

Podcastlerin kelime dağarcığını zenginleştirmenin yanında bağlam içerisinde *kalıp ifadelerin* yerleşmesine de faydaları olacaktır. Kalıp ifadelerin zihinde oturmuş olması da dinleme becerisiyle birlikte konuşma, okuma ve yazma becerilerine de hiç şüphesiz faydası olacaktır.

Podcastler, öğrenilen dili sınıf dışı etkinliklerle kendi kendine geliştirmek ve öğrenilen dili unutmamak için etkili materyallerdir. “Podcastlar Türkçeden uzak kaldığınız zamanlarda da Türkçenizi unutmamanız adına ve dili daha ileriye taşıyabilmeniz için kullanılabilir. Türkçeyi daha iyi anlayabilmeniz ve Türkçedeki muhtelif ses yapılarına kulak aşinalığı kazabilmeniz adına podcastler Türkçe sözlü dinleme becerinizin gelişmesine katkı sağlar. Kelime öğretimi için muazzam bir araçtır.” (Coşkun ve Demirkan, 2016, s. 42). Görüldüğü üzere Coşkun ve Demirkan da podcastlerin dinleme becerisini geliştirmesine ve kelime öğretimine katkısına vurgulamaktadırlar.

İlk kazanılan becerilerden olan dinleme becerisi, bir anlamda diğer becerilerin de geliştirilmesinde merkezde olan ve diğer becerileri besleyen bir beceridir. Öyle ki son zamanlarda popülerliği artan Türk dizilerinden Türkçe öğrendiğini yani herhangi bir kursa gitmemesine rağmen dizileri izleyerek dizilerdeki dinlemelerle Türkçeyi anlar ve konuşur hâle geldiğini söyleyen kişilerin sayısı azımsanmayacak kadardır. Bu bile düzenli dinleme yapmanın başta *dinleme anlama* olmak üzere konuşma becerisini geliştirmede ne denli etkili olduğunu göstermesi açısından çok çarpıcı bir örnektir.

Bir dilde dinlediğini anlayan, konuşabilen bireylerin okuduğunu anlamada ve yazmada da başarılı olacakları ortadadır. Podcastler gibi

işitsel materyaller de diziler gibi tüm becerileri geliştirmeye katkı sunan materyallerdir. Çok farklı konularda hazırlanmış podcastler olması, kişilerin ilgi alanlarına göre seçim yapmasına ve dinlenen konuda kelime dağarcığını geliştirmesine imkân sağlar.

Düzenli podcast dinleyen, bilinçli olarak podcastlerdeki kelimelere, telaffuzlara, anlama dikkat kesilen bireylerin dinleme becerileri ile birlikte konuşma, okuma ve yazma becerilerinde de gelişmeler olacaktır.

Sonuç

Kendiliğinden geliştirildiği düşünülerek göz ardı edilen dinleme becerisi, dil öğretim materyalleri içinde de ihmal edilmektedir. Dinleme materyallerin sayısı yazılı materyallerden daha azdır.

Teknolojik gelişmeler, eğitimi de etkilemiş, teknolojik gelişmeler dijital materyallerin sayısını arttırmıştır. Son dönemin popüler dijital materyallerinden biri de podcastlerdir. Hem eğlenmek hem de dil öğrenmek maksatlı kullanılan podcastler her geçen gün popülerliğini arttırmaktadır. Yabancı dilini geliştirmek isteyenlere eğlenirken öğrenme fırsatı sunan podcastler başta dinleme becerisi olmak üzere konuşma, okuma, yazma becerilerini geliştirir.

Yapılan çalışma sonunda yabancı dil olarak Türkçe öğrenen hedef kitleye yönelik seviyelendirilmiş podcastlerin yeterince olmadığı görülmüştür. Elbette piyasada Türkçe podcastler de mevcuttur. Bu podcastler doğrudan Türkçe öğrenen bireyleri hedef alarak sevilere uygun olarak hazırlanmamış olduğundan Türkçe öğrenen yabancıların hangi podcastin yabancı dil öğretimine uygun olduğunu, hangi podcastin hangi dil seviyesine hitaben hazırlanmış olduğunu bulması zordur. Öğrencinin kendilerine uygun podcasti deneme yanılma yoluyla bulması zahmetli ve bıktırıcı bir süreç olacaktır. Dinlenen podcastin öğrencinin seviyesinin üstünde olması öğrencinin gözünü korkutup kaygı geliştirmesine ve kendine güvensizliğe yol açabileceği düşünülmelidir.

Türkçe düzeyi yüksek olan yabancılar için belki genel kitle için hazırlanmış herhangi bir podcast faydalı olabilir fakat temel ve orta Türkçe seviyesindekiler için yabancı dil öğretim ilkeleri dikkate alınarak hazırlanmış özel podcastlere ihtiyaç vardır. Yabancı dil üzerine materyaller hazırlayan kişi ya da kurumların podcastlerin dil

öğretimindeki önemini görmeleri ve bu alanda ciddi bir materyal açığı olduğunu fark ederek Türkçe öğrenen öğrencilere yönelik dil öğretimine uygun podcastler hazırlamaları yerinde olacaktır.

Kaynaklar

- Aytan, T. (2011). Aktif Öğrenme Tekniklerinin Dinleme Becerisi Üzerindeki Etkileri. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2(4), 23-43.
- Berk, R. R. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde elektronik dinletilerin dinlediğini anlama başarısı ve dinleme kaygısına etkisi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Brown, J. I. (1987), “Listening-Ubiquitous Yet Obscure”, The Journal of International Listening Association, Vol.: 1, Number: 1, s. 3-14.
- Coşkun, O., & Demirkan, M. (2016). Türkçe'nin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dinleme Becerisini Geliştirmede Web Radyo ve Podcast Uygulamaları. Turkophone, 3(1), 35-56.
- Doğan, Y. (2010). Dinleme Becerisini Geliştirmede Etkinliklerden Yararlanma. TÜBAR-XXVII, Bahar, s. 263-274.
- Gümüş, M. (2012). Dil Öğretiminde Temel Beceriler. *Наука и Новые Технологии*, № 2, s. 267-272.
- Hasan, M. & Hoon, T. B. (2013). Podcast Applications in Language Learning: A Review of Recent Studies. *English Language Teaching; Vol.6, No. 2*
- Işık, A. H., Özkaraca, O., & Güler, İ. (2011). Mobil Öğrenme ve Podcast. XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri.
- Koç, S. & Müftüoğlu, G. (1998). “Dinleme ve okuma öğretimi.” *Türkçe öğretimi*, 53-70.

- Kurt, A. & Göçer, A. (2021). Mobil Öğrenme Aracı Olarak Podcastin Türkçe Öğretiminde Kullanılabilirliği Üzerine: Kuramsal Bir Çalışma. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 7(2), s. 77-97
- Kurudayıoğlu, M., & Bal, M. (2014). Ana Dili Eğitiminde Dijital Hikâye Anlatımlarının Kullanımı. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (28), 74-95.
- Paşa, S. & Çelik, K. (2022). Covid-19 Sürecinde Ortaokul Öğrencilerinin Fen Bilimleri Dersinde Kullanılan Dijital Materyallere İlişkin Görüşleri, Opinions of Middle School Students on Digital Materials Used in Science Classes, Cilt 7, Sayı 2, 2022. Sayfa 125-152.
- Şendağ, S.; Gedik, N.; Caner, M. & Toker, S. (2019), Mobil Destekli Dil Öğrenmede Podcast Kullanımı: Öğretici Merkezli Yoğun Dinleme ve Mobil Kapsamlı Dinleme, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2019; 15(1): 1-27.
- URL 1. <https://www.redbull.com> › podcast-nedir-nasil-yapilir
- Wacker, K. G. & Hawkins, K. (1996), “Curricula Comparison for Classes in Listening”, *International Journal of Listening*, Vol.: 10, s. 14-28.
- Yılmaz, G. (2022). Dijital Öykü Kullanımının Öğrencilerin Konuşma Becerisi Tutum ve Motivasyonuna Etkisi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı basılmamış yüksek lisans tezi.
- Yılmaz, F. & Babacan, G. (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Podcast Kullanımı. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/3 Winter, p. 1153-1170
- Yorgancı, O. K. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Podcast (Sesli Yayın) Kullanımının Üretici Dil Becerilerine Etkisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı basılmamış doktora tezi.

DİL ÖĞRETİMİNDE KÜLTÜREL ÖGELERİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF CULTURAL ELEMENTS IN LANGUAGE TEACHING

Aray MUKAZHANOVA¹

Gül Banu DUMAN²

Özet

Kendi ana dili dışında bir veya birkaç yabancı dil öğrenmek çağımızın bir gereği hâline gelmiştir. Yirmi birinci yüzyıl teknoloji ve teknolojinin sağladığı iletişim kolaylığı sebebiyle bilgi ve iletişim çağı olarak kendini gösterir. Artık insanlar bilgiye çok daha kolay ulaşmakta, internet gibi imkânlarla dünyanın bir ucundaki başka bir dili ve kültürü tanıma fırsatı bulmaktadır. Yabancı dil bilmek başka dünyalara, kültürlere daha rahat ulaşmaya imkân sağlar. Başka bir dile hâkim olmak, diğer kültürleri temsil eden, diğer dilleri konuşan bireylerle iletişim kurabilmek ve etkileşimde bulunabilmek anlamına gelir. Aslında dil öğrenen bir birey sadece dil becerileri edinmemekte, aynı zamanda hedef dil kültürünün taşıyıcısı hâline de gelmektedir. Dil öğrenen birey, hedef dilin kültürünü daha etkili ve doğru tanıyacaktır. Dil öğretiminde kullanılan edebiyat, müzik ve film gibi otantik materyaller, hedef dilin kültürel unsurlarını bünyesinde taşır. Bu çalışmada dil ile kültür arasındaki ilişki ele alınmış, dil öğretiminde kültür aktarımının önemi, dil eğitim ortamlarının kültür aktarımındaki rolü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil öğretimi, kültür aktarımı, kültürlerarasılık, dil öğretiminde kültürel unsurlar.

Abstract

Learning one or more foreign languages other than one's own native language has become a necessity of our age. The twenty-first century manifests itself as the information and communication age due to technology and the ease of communication provided by technology. People now have easier access to information and the chance to explore different languages and cultures from around the world, thanks to resources like the internet. Knowing a foreign

¹ Dr, Kazakh-American Free University, mukazhanova.aray@gmail.com, ORCID 0000-0002-4633-6736

² Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, gulbanuduman@gmail.com, ORCID 0000-0002-6593-3587

language allows for easier access to other worlds and cultures. Mastering another language means being able to communicate and interact with individuals who represent other cultures and speak other languages. In fact, an individual who learns a language does not only acquire language skills, but also becomes a carrier of the target language culture. An individual who learns a language will recognize the culture of the target language more effectively and accurately. Authentic materials such as literature, music and films used in language teaching carry the cultural elements of the target language. This study examines the relationship between language and culture, and focuses on the importance of cultural transfer in language teaching and the role of language education environments in cultural transfer.

Keywords: Foreign language teaching, cultural transmission, interculturality, cultural elements in language teaching.

Giriş

Günümüzde sosyo-ekonomik ilişkiler, insanların iki veya daha fazla dile sahip olmalarını gerektiren bir durumu dayatmaktadır. Bu da onlara iş dünyasından eğitime, sosyal ilişkilere kadar birçok alanda daha fazla fırsat sunmaktadır. Yabancı bir dil bilmek, o dilin taşıyıcıları ile iletişim kurmak, farklı kültürleri temsil eden insanlarla etkileşimde bulunmak anlamına gelir. Aslında bu, bireylerin yalnızca dil becerileri kazanmakla kalmayıp aynı zamanda öğrendiği dilin kültürünün de taşıyıcısı hâline gelmesi anlamına gelir. Bu nedenle, yabancı dil öğretiminde kültürel öğelerin daha geniş bir yaklaşım çerçevesinde eğitim sürecine entegre edilmesi gerekmektedir çünkü *kültür*, bir milletin “içme, giyim-kuşam, eğlence, iletişim biçimi, sevgi, saygı, inanç... gibi hayatın her safhasında insanı kuşatan duygu ve düşüncenin yaşama yansıyan” (Göçer, 2012, s. 50) hâlini karakterize eden bir kavramdır.

Yabancı dil öğrenilirken bireylerin öğrenmesi gereken kültürel öğeler, öğrenilen dilin konuşulduğu ülkenin bilgilerini, manevi değerlerini, kültürel geleneklerini, ulusal zihniyetin özelliklerini, tarihini ve bu dilde iletişim kurarken uyulması gereken görgü kurallarını içermelidir. Kültürel değerlerin öğrenilmesi sürecinde bireylerde sosyo-kültürel yeterlilik gelişir, bu da bireyin eğitim düzeyini büyük ölçüde belirler. Bu nedenle, yabancı dil öğretim programlarına kültürel öğelerin dâhil edilmesi son derece önemlidir.

Dil ve kültürün iç içe kavramlar olduğu bilinmektedir. Bu sebeple yabancı dil öğretiminde de dil öğeleriyle birlikte kültürel öğelerin de öğretilmesi gerekir. Bu çalışmada yabancı dil öğretiminde kültürel öğelerin yeri ve önemi üzerinde durulacaktır.

Dil Kültür İlişkisi ve Dil Öğretiminde Kültürel Öğelerin Yeri

İlgili literatür incelendiğinde dil ve kültürün birbirine bağlı olduğu görülmektedir. Dil, toplumun bir arada var olmasını sağlayan bir bağlayıcı güç, kültürü nesilden nesile aktaran ortak bir hazine ve toplumun değerlerini, inançlarını ve kimliğini yansıtan bir aynadır (Göçer, 2013). Dil bir kültürün taşıyıcısı ve aktarıcısı olarak değerlendirilmektedir ve bu nedenle, yabancı dil öğreniminde hedef dili öğrenmek, o dilin kültürel unsurlarını da kavramak anlamına gelmektedir (Özen, 2024).

Her yeni dil, yeni bir düşünce biçimini yansıttığı gibi, yeni bir dil edinmek de farklı bir kültürü, düşünce tarzını ve yaşam biçimini keşfetmek anlamını taşımaktadır. Dil, kültürün tüm özelliklerini ve tarihsel, sosyal eğilimlerini barındırmaktadır. Bu sebeple, bir dili öğrenmek, o dilin kültürünü de sahiplenmek demektir (Acun, 2023). Dil öğretiminde kültürel öğelerin önemi, dilin sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde, bireylerin farklı kültürlerle etkileşim kurmalarını sağlayan bir kapı işlevi görmesinden kaynaklanmaktadır. Bireyin dilin kullanımına katkısında iki temel unsur bulunmaktadır. Birincisi, konuşmacının genetik mirasından kaynaklanan biyolojik bir unsurdur; diğeri ise bireyin etkileşimde bulunduğu insanların inançları, alışkanlıkları ve uygulamalarından kaynaklanan sosyal bir unsurdur. Bu unsurlar, dilin kültürel boyutunu oluşturur ve bu boyut olmadan dil, önemli bir şekilde eksik kalabilir (Brooks, 1968). Kültürel bağlamda kişilik, düşünce biçimi, duygu, eylem ve davranış dil aracılığıyla meydana geldiği düşünülmektedir.

“Yazara göre bir dilin kültürel boyutta öğrenilmesi için geçerli başka nedenler de bulunmaktadır. Sınıf içindeki en sürekli sorun, öğrencinin ilgi, dikkat ve aktif katılımının sağlanmasıdır. Bu motivasyon faktörlerinin başlıca kaynağı, öğrencinin yeni bir sembolik ifade biçimini öğrenirken kendi gelişiminin farkında olmasıdır. Bu motivasyon kaynağı, dil kursunun başlangıcında özellikle güçlüdür ve genellikle öğrencinin uzun süre verimli bir şekilde çalışmasını sağlayacak yeterli ivmeyi kendiliğinden sunar. Doğası farklı,

ancak aynı derecede etkili bir başka motivasyon kaynağı ise, diğer yerlerde, iklimlerde ve zamanlarda hayatın nasıl olduğuna dair duyulan merakın tatmin edilmesidir. Başka bir toplumsal grubun üyesi olmanın ne anlama geldiğine dair bilgiler, kültürün sistematik bir şekilde incelenmesiyle tam olarak kastedilendir. Üçüncü bir motivasyon kaynağı ise, yetenekli yazarların eserlerinden alınan zevktir; bu eserler, edebi veya açıklayıcı olmalarına rağmen estetik bir çekiciliğe ve insani bir cazibeye sahiptir ve gençler, sunum şekli uygun olduğu sürece, buna son derece duyarlıdır.” (Brooks, 1968, s. 206).

Crozet ve Liddicoat’a (2000) göre yabancı dil öğreniminde kültürel bileşeni entegre etmeye yardımcı olan beş önemli ilke vardır. Bunlardan ilki, dilin anlaşılması kültürel özellikleri dikkate almadan mümkün değildir. İkinci olarak, film, müzik ve edebiyat gibi otantik materyallerin kullanımı, öğrencilerin dil ortamına dalmalarını sağlar. Üçüncü olarak, ana dil konuşurlarıyla etkileşim, pratik yapma için gerçekçi koşullar yaratır ve kültürel ufukları genişletir. Dördüncü ilke, kültürel farklılıkların eleştirel olarak değerlendirilmesidir; bu, kültürlerarası yeterliliği geliştirmeye yardımcı olur. Son olarak, beşinci ilke, kültürel etkinliklerin öğretim sürecine entegre edilmesidir; bu, dilin ve bağlamının daha derin bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Bu yaklaşımlar, öğrenmeyi daha etkili ve ilgi çekici hâle getirir, bireylere sadece dili öğrenme değil, aynı zamanda kullanıldığı ülkelerin kültürünü anlama fırsatı sunar. Bu nedenle, dili ya da dil öğretimini kültürden ayrı düşünmek mümkün değildir (Byram, 2003).

Kültürel unsurların öğretimi, dil becerilerini geliştirmenin yanı sıra öğrencilerin eleştirel düşünme yetilerini de destekler. Öğrenciler, farklı kültürlerin normları, değerleri ve bakış açıları hakkında bilgi edinirken kendi kültürlerini de sorgulama fırsatı bulurlar. Bu süreç, onların kültürel farkındalıklarını artırır ve empati kurma becerilerini geliştirir. Bu bağlamda öğrenciler dilin sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı olduğunu kavrayarak, daha bilinçli ve duyarlı bireyler hâline gelirler. Şüphesiz, dil ile kültür arasındaki yakın ilişki, yabancı dil öğretimi ve öğreniminde hayati bir öneme sahiptir. Byram ve Morgan’a göre (1994), kültür genel eğitimin temel bir yönü olarak görülmeli ve eğitimde benzersiz bir rol oynamalıdır. Kuşkusuz

hem dil eğitimi hem de kültürel eğitim, genel eğitimin iki önemli ve faydalı bileşenidir.

Kültürlerarası algılama becerilerinin geliştirilmesi, öğrencilerin sadece diğer kültürleri tanımasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kendi kültürlerini daha derinlemesine anlamalarına da katkıda bulunur. Kültürel etkinlikler, öğrencilerin hedef dile olan ilgisini artırırken, aynı zamanda onların motivasyonlarını da güçlendirir. Bu süreç, dil öğreniminin yanı sıra kültürel anlayışın derinleşmesini sağlar ve öğrencilerin global bir bakış açısı kazanmalarına yardımcı olur.

Sınıf Ortamında Kültürel Öğeler

Dil öğretiminde hangi yöntemin kullanıldığına bakılmaksızın, kültürün dil öğretimi ve öğrenimiyle iç içe olduğu kabul edilmektedir. Bir toplumun bireyleri, o toplumun toplumsal değerleri ve normları doğrultusunda, o toplumun ortak dilini öğrenirler. Yabancı dil öğreticileri, belirli bir dilin öğretimi sırasında yalnızca dilin yapısını ve konuşma özelliklerini değil, aynı zamanda o dilin konuşulduğu ülkenin kültürünü ve dünya görüşünü de öğrencilere aktarmaya gayret ederler (Kramsch, 1993).

Yabancı dil öğreten bir öğreticinin o kültürü tanıtan biri olarak ya da o kültürün mensubu olarak öğrencilere dili, kültürel bağlam içerisinde öğretmesi büyük önem taşır. Dil öğrenen bireylerin hedef dili konuşan halkın yaşam tarzını, kültürel unsurlarını bilmesi, dili daha rahat kavramaları ve yerli yerinde kullanabilmeleri bakımından gereklidir. Dil kültür ilişkisini kavramış bir öğretici sınıf ortamında şunlara dikkat etmelidir:

- İlk olarak, dili öğreten öğreticinin kültürel bağlamı açıklamak için otantik materyaller kullanması büyük önem taşır. Bu materyaller, filmler, müzikler, hikâyeler ve edebi eserler gibi kaynaklar olabilir. Örneğin, öğrenciler bir yabancı filmi izlerken hem işitsel hem de o kültüre dair görsel bir deneyim yaşarlar. Bu tür materyaller, dilin günlük yaşamda nasıl kullanıldığını ve kültürel bağlamını anlamalarına yardımcı olur.
- Ayrıca öğretici, kültürel etkinlikler düzenleyerek öğrencilerin aktif katılımını teşvik etmelidir. Örneğin, geleneksel yemek tariflerinin paylaşılması, ulusal bayramların kutlanması veya o

kültüre ait dansların öğretilmesi gibi etkinlikler, öğrencilerin hem eğlenmesini sağlar hem de kültürel bilgilerini zenginleştirir.

- Bunun yanı sıra, öğretmenin öğrencilerin sorularını teşvik etmesi ve kültürel farklılıklar üzerine tartışmalar yapması da oldukça etkilidir. Bu tartışmalar, öğrencilerin merakını artırarak dilin ötesinde derinlemesine bir anlayış geliştirmelerine olanak tanır. Kültürel öğelerin, dilin kullanımını nasıl etkilediğini anlamaları, öğrencilerin öğrenme motivasyonunu da artırır. Öğretmenler, kendi deneyimlerini ve gözlemlerini paylaşarak kişisel bir bakış açısı sunmalıdır. Bu, öğrencilerin kültürel bağlantı kurmalarına ve dili daha derinlemesine kavramalarına yardımcı olur.
- Ölüm, doğum, kutlama gibi özel durumların sınıfta canlandırılarak bu özel durumlar için kullanılan kalıp ifadelerin bağlam içerisinde öğretilmesi de bir kültür aktarımıdır. Bu sebeple görecelik, yaşayarak öğrenmenin sınıf ortamına taşınması, drama etkinlikleriyle, sınıfta öğretmenin desteğiyle canlandırmalar yapılması faydalı olacaktır. Bu türden canlandırmalar hem sınıf ortamına bir hareketlilik dinamizm getirecek hem de özel duruma bağlı kalıp ifadelerin akılda daha iyi kalmasını sağlayacaktır.

Öğreticinin özel çabalarıyla kültürel öğelerin sınıf ortamına taşınmasına ek olarak derste kullanılan yazılı, görsel, işitsel materyallerin içerisinde de kültürel unsurlar yer almalıdır. Böylece ders materyalinden hareketle kültürel öğelerin öğrenme sürecinde sınıf ortamına taşınması da daha kolay olacaktır. Dil kültür ilişkisi göz önünde tutulduğunda derste kullanılan materyallerin kültürel öğeler içermesi gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. “Dil öğrenmek, kültür öğrenmektir.” (2013, s. 7) diyen Duman diğer taraftan kültür bombardımanı yapılmaması gerektiğini, dil öğretimi için hazırlanan materyallerde kültürel unsurların materyalin içinde konuyla örtüşerek verilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Kültürel unsurların ne oranda hangi bağlamda verilmesi gerektiği de öğreticilerin dikkat etmesi gereken bir noktadır. Aynı şekilde ders materyalleri hazırlanırken verilmek istenen kültürel unsurlar dikkatle seçilmeli ve bağlam içerisinde verilmelidir.

Yabancı dil derslerinde kültürel öğelerin kullanılması, dil öğretim sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak önemli bir rol oynamaktadır. Aydın'a göre (2020) kültürel öğelerden beklenen işlev, yalnızca metinlerde ve etkinliklerde yer almalarından ibaret değildir. Kitaplarda yer alan metinler zengin kültürel içerik taşısa da, bu öğelerin sınıf içinde kültürlerarası iletişimi destekleyecek şekilde tasarlanmış olmaları, kültürün dil öğretim sürecine beklenen katkıyı sağlaması için önemli bir şarttır. Kitaplar kültürel zenginliğe sahip olsa bile tek başına sınıfta kültürlerarası iletişim ortamları yaratmaya yeterli olmaz çünkü yaparak yaşayarak öğrenmenin yerini hiçbir şey tutmaz. Bu sebeple kitaptan hareketle ekstra başka etkinliklerle kültürel ortamlar yaratılmalıdır.

Yabancı kültür unsurlarının dil öğretim sınıflarına entegrasyonu, dil öğretirken kültürel faktörlerin dikkate alınmasının sağladığı sayısız avantajı ortaya koymakta ve bu yaklaşımın geçerliliğini doğrulamaktadır. Sınıfta kültürlerarası iletişim ortamları oluşturulması ile ilgili bazı uygulamalar ve dile katkıları şu şekildedir:

- Millî dansları öğrenirken öğrenciler sadece dansın ritim ve hareketlerine aşina olmakla kalmaz, aynı zamanda dansla ilgili terim ve kavramları da öğrenirler. Böylece kültürel bir ifade biçimi olan dans, dilsel bilgiyle harmanlanır.
- Diziler, filmler gibi görsel ve işitsel materyaller, kültürel unsurları bünyelerinde barındırır ve öğrencilerin toplumların geleneksel törenleri, kutlamaları gibi sosyal durumlarla karşılaştığında, bu durumlara uygun kalıp ifadeleri öğrenmeleri pekişir. Ayrıca kültürel öğeler bakımında iyi hazırlanmış dizi ve filmler yaşam tarzını sınıfa taşımakta, yeme-içmeden, kılık kıyafete, mimari yapıdan, gelenek göreneklere kadar birçok kültürel unsur hakkında bilgi edinmeye imkân vermektedir. Bu tür materyaller, dilsel ifade yeteneğini artırmanın yanı sıra, kültürel bağlamda anlamlı iletişimi de güçlendirir.
- Sınıfta yapılan küçük bir yemek standı ya da uygulamalı bir yemek hazırlama etkinliği, öğrencilerin sadece yemek tariflerini öğrenmelerini sağlamaz; aynı zamanda bu yemeklerin arkasındaki kültürel bağlamı, kültürel yemek terimlerini ve alışkanlıkları da keşfetmelerine olanak tanır.

Bu tür etkinlikler, dilsel kavramların daha kalıcı bir şekilde öğrenilmesine yardımcı olur ve kültürel farkındalık yaratır.

- Türk kültüründe çayın ve Türk kahvesinin ayrı bir yeri vardır. Çay simit ikramı gibi eğlenceli bir etkinlik sınıf içerisinde uygulaması kolay bir etkinliktir. Bu etkinlik sırasında çayın Türk kültüründeki derin anlamı, çayın ikramı gibi kültürel unsurlar kültür-dil bağlamında öğrencilere verilebilir. Böylece eğlenirken öğrenme sağlanır. Aynı şekilde kahvenin hazırlanması, nasıl ikram edildiği gibi uygulamalı bir örnek, Türk kültüründe kahvenin yerini bireylere kavratırken buna bağlı olarak “telve, fincan, cezve, fal...vb” terimleri kültürel öğelerle birlikte aktarmaya imkân sağlar.

Bu türden örneklerin artırılması mümkündür. Bu örnekler, yabancı dil öğretiminde kültürel öğelerin öğrencilerin dil öğrenme sürecine olan katkılarını somut bir şekilde göstermekte ve bu sürecin ne kadar zenginleştirici olabileceğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, kültürel bileşen her eğitim sürecinde, yabancı dil öğretimi de dâhil olmak üzere, önemli bir rol oynamaktadır. Makalenin başında belirtildiği gibi, dil ve kültür birbirini tamamlar; dolayısıyla, öğretim sürecinde bunları ayırmak imkânsızdır. Yabancı kültür unsurlarının dil öğretim sınıflarına entegre edilmesinin sağladığı sayısız avantaj, bir dili öğretirken kültürü dikkate almanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Kültürel öğeler, dil öğretiminin olmazsa olmaz önemli bir parçası olarak kabul edilmelidir. Yabancı dil öğrenen birey, dili kültürden kültürü dilden ayrı düşünmemelidir. Dil, kültürün bir parçası aynı zamanda kültür aktarıcısıdır. Bu nedenle, kültürel öğelerle birlikte öğrenilen dil daha kalıcı olmaktadır. Bu bağlamda yaparak ve yaşayarak öğrenme metodunu da göz önünde bulundurarak kültürel öğelerin sınıf ortamına taşınması, dil öğrenimin sürecini de olumlu etkileyeceği düşünülmektedir.

Dil öğretim programlarına ve ders materyallerine kültürel unsurların eklenmesi bu bağlamda «Müfredatın kültürel unsurlarla zenginleştirilmesi ve öğretmenlerin kültür aktarıcısı oldukları bilincine

göre yetiştirilmeleri» dil öğretimine katkı sunacaktır. Öte yandan kültür öğeleri öğretim derken içerikten uzaklaşmanın ve doz ayarlaması yapmanın önemi de akıldan çıkarılmamalıdır.

Kaynaklar

- Acun, Z. (2023). *Boşnaklara yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde ortak kültür öğelerinin yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Aydın, G. (2020). *Yabancı/ İkinci Dil Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim*. (G.Aydın, Ed.) içinde (s. 2-50). Ankara: Pegem Akademi.
- Brooks, N. (1968). Teaching culture in the foreign language . *Foreign Language Annals*, 1(3), 204–217. doi:10.1111/j.1944-9720.1968.tb00135.x .
- Byram, M. (2003). *Context and Culture in Language Teaching and Learning*. Clevedon, Avon: Multilingual matters.
- Byram, M., Morgan, C. (1994). *Teaching-and-Learning Language-and-Culture*. Clevedon: Philadelphia.
- Crozet, C., Liddicoat, A.J. (2000). *Teaching languages, teaching cultures*. Melbourne: Australia.
- Duman, G.B. (2013) Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde materyal geliştirme ve materyallerin etkin kullanımı. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*,1(2), 1-8.
- Durmuş, M. (2018). Dil öğretiminin temel kavramları üzerine düşünceler: Yabancılara Türkçe öğretimi mi, yabancı dil veya ikinci dil olarak Türkçe öğretimi mi? *Türkbilig*, (35), 181-190.
- Göçer, A. (2012). Kültür-dil ilişkisi ve etkileşimi üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 729, 50-57. https://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/ali_gocer_dil_kultur_iliskisi.pdf.

- Göçer, A. (2013). Türkçe Öğretmeni Adaylarının 'Kültür Dil İlişkisi'ne Yönelik Metaforik Algıları'. *Journal of Turkish Studies*, 253-253, 8 (9). DOI:10.7827/TurkishStudies.5084.
- Kramsch, C. (1993). *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Özen, Y. Z. (2024). “Yabancı / ikinci dil öğretiminde kültür ve kültürel etkileşim” adlı eser üzerine. *Bezgek Yabancılar Türkte öğretimi dergisi*, 3(2), 146-153
<http://dx.doi.org/10.56987/bezgek.1483796>.

TÜBİTAK MERAKLI MİNİK DERGİSİNİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF TUBITAK MERAKLI MİNİK JOURNAL IN TERMS OF VOCABULARY

Bekir DİREKÇİ¹

Mert ÇAKIR²

Özet

Dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda düşünce biçimimizi şekillendiren bir unsurdur. Zengin bir söz varlığına sahip olmak, karmaşık düşünceleri ve duyguları daha etkili bir şekilde ifade etmeyi sağlar. Ayrıca, farklı kelimeler öğrenmek ve kullanmak, bireyin dil becerilerini geliştirirken, toplumsal ve kültürel etkileşimlerde daha etkin bir rol oynamasına fayda sağlamaktadır. Bu nedenle, bireylerin söz varlığını artırmak, yaşam boyu süren bir öğrenme süreci olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından yayımlanan Meraklı Minik dergisinin söz varlığı açısından değerlendirilmesini içermektedir. Araştırmanın amacı, erken çocukluk dönemine yönelik olarak hazırlanan bu derginin dilsel zenginliğini ve ilk 10 söz varlığı unsurunun kullanım sıklığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, 2007, 2012, 2017 ve 2022 yılları arasında yayımlanan, ocak ve aralık sayıları ele alınmıştır. Çalışmada incelenen söz varlığı unsurları; temel kelimeler, özel isimler, atasözleri, deyimler ve ikilemeler olarak sınırlandırılmıştır. Araştırma, nitel veri toplama tekniklerinden olan doküman analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İlk adımda, romanlardaki kelime ve ifadeler saptanmış, ardından bu veriler bilgisayar ortamına aktarılmış ve TürkSözDiz 4.3 programı ile sıklık listesi oluşturulmuştur. Araştırmada elde edilen bulgular, çocuklara yönelik metinlerin hangi kelimeler üzerinde yoğunlaştığını ve dil gelişimine nasıl katkı sağladığını göstermektedir. Son bölümde, bu veriler ışığında elde edilen söz varlığı unsurları daha önceden yapılan söz varlığı çalışmalarıyla karşılaştırılmıştır. Çocukların bilimsel kavramlarla erken yaşta tanışmasını sağlayan bu dergi, dil gelişimine de önemli bir katkı sunmaktadır. Çalışma, çocuk edebiyatında ve erken çocukluk eğitimi materyallerinde kullanılan dilin

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye ORCID: 0000-0002-6951-8567 bdirekci@akdeniz.edu.tr

² Öğr. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Dil Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkiye ORCID: 0000-0001-9529-2330 mcakir@aybu.edu.tr

analizine katkı sağlamakla birlikte, pedagojik açıdan da önemli sonuçlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Söz varlığı, TÜBİTAK Meraklı Minik Dergisi, kelime sıklığı, çocuk edebiyatı, Türkçe Eğitimi

Abstract

Language is not only a means of communication, but also an element that shapes the way we think. Having a rich vocabulary enables us to express complex thoughts and feelings more effectively. In addition, learning and using different vocabulary helps individuals to play a more effective role in social and cultural interactions while improving their language skills. Therefore, increasing the vocabulary of individuals can be considered as a lifelong learning process. This study involves the evaluation of the journal Meraklı Minik (Curious Little) published by the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) in terms of vocabulary. The aim of the study is to reveal the linguistic richness of this journal prepared for early childhood and the frequency of use of the top 10 vocabulary elements. In this direction, January and December issues published between 2007, 2012, 2017 and 2022 were analysed. The vocabulary elements analysed in the study were limited as basic words, proper names, proverbs, idioms and dilemmas. The research was carried out using the document analysis technique, which is one of the qualitative data collection techniques. In the first step, the words and expressions in the novels were identified, then these data were transferred to the computer environment and a frequency list was created with the TürkSözDiz 4.3 programme. The findings obtained in the study show on which words the texts for children are concentrated and how they contribute to language development. In the last section, the vocabulary elements obtained in the light of these data are compared with the previous vocabulary studies. This journal, which introduces children to scientific concepts at an early age, also makes an important contribution to language development. The study contributes to the analysis of the language used in children's literature and early childhood education materials and provides important pedagogical results.

Keywords: Vocabulary, TUBITAK Meraklı Minik Journal, word frequency, children's literature, Turkish Education

Giriş

Türkçe Sözlükte (Türk Dil Kurumu, t.y.) çocuk, “bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız” olarak tanımlanmaktadır. Yavuzer’e göre (2004:15) çocukluk, “bireyin doğum öncesi döneminden başlayarak ergenlik evresine kadar süregelen gelişimi” olarak tanımlanmaktadır. Cambridge Sözlüğüne göre

(Cambridge Dictionary, t.y) çocuk kavramını “Doğduğu andan itibaren yetişkin olana kadar bir erkek veya kız çocuğu ya da herhangi bir yaştaki bir erkek veya kız çocuğu” olarak tanımlamıştır. Eğitim Bilimleri Sözlüğünde (Öncül: 244) çocuk, “olgunluktan önceki bir yaşta bulunan her kız ve erkek” olarak tanımlanmaktadır.

Çocukların, bebeklikten yaşlılığa uzanan yaşam süreçlerinde belirli dönemler mevcuttur. Havingrust (1972’den akt. Eylen Özyurt, 2019:8) bireyin yaşamını altı döneme ayırmaktadır. Doğumdan beş yaşına kadar olan dönemi “bebeklik-erken çocukluk”, 6-12 yaş arası dönemi “orta çocukluk”, 13-18 yaş arası dönemi de “ergenlik olarak” ifade etmektedir.

Oğuzkan (2013:17) büyüme ve gelişme dönemleriyle ilgili yapılan sınıflandırmayı, insan yaşamının genellikle 2-14 yaşları arasında geçen gelişme dönemine "çocukluk çağı" demektedir. Bu dönem, öğrenim açısından "okul öncesi" ve "temel eğitim" dönemlerini kapsamaktadır. Çocukluk çağındaki bazı bireyler "yuva" ve "anaokulu" gibi eğitim kurumlarına gittiğini zorunlu öğrenim yaşına gelenlerin de önce ilkokula, sonra da ortaokula devam ettiğini ifade eder. Günlük konuşmalarımızda bu eğitim kurumlarında okuyan öğrencilere "anaokulu çocuğu", "ilkokul çocuğu" ya da "ortaokul çocuğu" denmektedir. Lise ve dengi okullara devam edenler için ise genellikle "çocuk" yerine "genç" kelimesinin kullanıldığı söylenmektedir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak 2-14 yaş arası çocuklar için “çocuk edebiyatı” kavramının kapsadığı yaşlar tanımlaması yapılabilir.

Erdal’a göre (2009:1-18) öğrenme, insanın hayatı boyunca devam eden bir süreçtir. Ancak çocukluk ve gençlik dönemleri, eğitimin en yoğun ve etkin olduğu zaman dilimleridir. Bu süreçte verilen eğitim, bireylere toplumla uyum içinde yaşama becerisi kazandırmayı, bir başka ifadeyle, yaşama sanatını öğretmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, eğitim, toplumlar arasında sosyal sürekliliği sağlayan en güçlü araç olarak görülmektedir. Toplumsal değerler, insan, aile, birey ve yurttaşlık bilinci, yani kültürel birikim, çocuklara eğitim yoluyla aktarılabilir. Kitapların ise, çocukların eksik kalan eğitsel donanımını tamamlamada etkili bir güce sahip olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber çocukların eğitsel yönlerinin tanımlanmasında basılı yayınlar oldukça büyük öneme sahiptir. Bu yayınlar çocukların bireysel dil gelişimlerini hızlandırmada fayda sağlamaktadır. Bu nedenle

çocukların dil gelişimini anlamak için öncelikle “çocuk edebiyatı” terimi üzerinde durulması gerekmektedir.

Şirin’e göre (2000:9-10) çocuk edebiyatı, üç asırlık bir dönemde yazılı gelenek, estetik edebi ve biçim olarak oluşum hâlinde olan çocuk edebiyatı, çocukların büyüme ve gelişmelerine, düşünce ve duyarlılıklarına, hayallerine ve aynı zamanda duygu ve düşüncelerine hitap eden eğitim süreçlerinde eğlenmelerine katkı veren çocuksu bir edebiyattır. Ayrıca mevcut edebiyatın içinde olan yeni bir tür olarak ifade edilmektedir.

Oğuzkan’ a göre (2013:3-6) çocuk edebiyatı, çocukluk çağında bulunan bireylerin hayal, duygu ve düşüncelerine yönelik sözlü ve yazılı eserleri kapsamaktadır. Bununla beraber yetişkinler edebiyatında çocuk konusu işlenilmesine rağmen bu konuların “çocuklar için” değil “çocuklar üzerine” olduğu görüşünü savunmaktadır.

Baş (2015), edebiyatın içinde, amaçları, ölçütleri, eğilimi, estetiği, rehberliği, aktarıcılığı ve çağdaşlığıyla öne çıkan çocuk edebiyatını dil eğitimi ve öğretim sürecinde temel kaynaklardan biri olarak görmektedir. Bu tür edebiyatın, çocukluk çağındaki bireyleri hedef kitle olarak belirleyeceğini ve Türkçe öğretiminde önemli bir rol oynayacağını ifade eder. Türkçe öğretiminde kullanılan eğitim materyallerine değer katan ve öğrencilere yönelik özel bir alan oluşturan çocuk edebiyatının, özellikle okul öncesi, sınıf ve Türkçe öğretmenleri tarafından anlaşılması ve etkili bir şekilde kullanılmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı özellikle okul öncesi döneme ait çocuk edebiyatı ürünlerinin incelenmesi ve içerdiği söz varlığı unsurlarının ortaya konulması gerekmektedir.

Söz varlığı, bireyin düşün dünyasını ortaya koyan ve onun dil gelişimine doğrudan katkı sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Bu gelişimin sağlıklı olarak yürütülmesi için bireyin erken çocukluk döneminden itibaren zengin söz varlığı içeriklerine maruz kalması gerekmektedir. Konunun daha anlaşılır olması için söz varlığı terimiyle nelerin ifade edildiğine bakılması gerekmektedir. Literatürde “kelime hazinesi”, “söz dağarcığı”, “kelime serveti” ve “söz hazinesi” olarak adlandırılan söz varlığı, Türkçe Sözlükte (Türk Dil Kurumu, t.y.) “bir dildeki sözlerin bütünü; söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler” olarak tanımlanmaktadır. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğünde (Korkmaz, 2023:174) kelime hazinesi

olarak da ifade edilen söz varlığı, “bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı” olarak ifade edilmektedir.

Banguoğlu’na göre (1990:141) her dilde ana dilden gelen temel kelimeler bulunmaktadır. Üretim ve birleşim yoluyla yeni zamanlarda yapılan veya yabancı dillerden gelen kelimelerle dilin söz varlığı unsuru oluşmaktadır. Deyimler, atasözleri, fıkralar da dilin varlıkları olarak görülmektedir. Dilin yaşayan bir organizma olması, zamanın ihtiyaçlarına göre sürekli kendi yapısından kelimeler yaratmasıyla ve yabancı dillerden aldığı kelimelerle beraber söz varlığını zenginleştirdiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda dil bazı kelimeleri de eskitebilmekte ve düşürebilmektedir. Bu durumda söz varlığı artan ve aynı zamanda da değişen yenilenen bir hazine olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aksan (2021:15), söz varlığını yalnızca o dildeki sözcüklerin değil deyim, kalıp söz, kalıplaşmış söz, atasözü, terim ve çeşitli anlamların oluşturduğu bir bütünün ifade edildiğini söylemektedir. Söz varlığı, sadece bir dilde var olan seslerin bir araya gelerek oluşturduğu kodlar, singeler veya göstergeler değil aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasını, manevi ve maddi kültürün yansıtıcısı ve fikirlerinin bir bölümünü oluşturmaktadır.

Karadağ (2024:6) söz varlığını, “Söz kavramının genişliği içinde dilde kelime ve kelime üstü birimler olan ikileme, deyim, atasözü vb. anlamlı dil birimlerinin oluşturduğu birikimin bütünüdür. Bu yönüyle söz varlığı, dünyadaki anlamların dildeki göstergeleri olarak varlık, olgu, olay ve eylemleri karşılayan dil birimlerinin tümünü içine almaktadır.” olarak ifade etmektedir.

Direkci (2019:172) “Bireyler içinde buldukları toplumla sağlıklı bir iletişim kurmak, kültür seviyesini artırmak, anlama ve anlatma becerilerini geliştirmek için dilin söz varlığı unsurlarını aktif bir şekilde kullanmak zorundadır. Bireyler diğer insanlarla kurdukları iletişimlerini; insanların dış dünyayı algılamasını ve anlamlandırmasını sağlayan sözcüklerle ve bu sözcüklerin temel oluşturduğu dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileriyle gerçekleştirmektedir” demektedir. Özellikle çocukluk çağından itibaren çocukların dil becerilerini geliştirmesi oldukça önemlidir. Bu sebeple çocukluk çağındaki insanların, çocuk edebiyatı ürünlerine çocuğa görelilik ilkesine

göre maruz bırakılması gerekmektedir. Şirin'e göre (2016) dünyada, 'çocuğa göre'lik ilkesine dayalı örneklerin yanı sıra, 1970'lerden sonra çocuk gerçekliğine odaklanan eserlerin ortaya çıkmasıyla çocuk edebiyatı yeni bir boyut kazanmıştır. Çocuğun yetişkinden farklı algılama düzeyi ve gelişim özellikleri göz önüne alındıkça, çocuklar için yazılan edebiyat eserleri yeni biçimlere bürünmüştür. Çocuk edebiyatı, ilk evrelerinde çocukluğu anlatan bir eğilim sergilese de modern çocuk edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilen eserler, çocuğun ve çocukluğun edebiyatını 'çocuğa göre'lik ilkesine uygun bir şekilde ortaya koymuştur. Çocukla yetişkin arasındaki algı düzeyi ve dil farklılıkları, çocuk edebiyatının 'çocuğa göre' ve çocuk gerçekliğine uygun bir şekilde gelişmesine etki etmiştir. Ülkemizde çocuk edebiyatı için üretilen materyaller, onların dil gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.

Karadağ'a göre (2019:765-780) söz varlığı üzerine yapılan çalışmalar dilin genel özelliklerini ortaya koymaktadır ancak bu durum daha küçük yaştaki çocuklara (okul öncesi ve ilköğretim seviyeleri) kelime öğretimi söz konusu olduğunda çelişkiler yaratabilmektedir. Özellikle soyut düşünme yetisi henüz gelişmemiş küçük çocuklar için genel çalışma sıklık listeleri, genellikle çok sayıda soyut kelime içermektedir. Bu durum özellikle anadil eğitiminin verildiği okul öncesi ve ilkokul döneminde zorlayıcı olabilmektedir. Ortaokul öğrencileri için durum daha az sorunlu olsa da soyut düşünme becerileri geliştiği için dil kullanımları hala genel dil kullanımından farklı olabilmektedir. Bu nedenlerle okul öncesi ve ilkokul çocukları için özel çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar kelime öğretimi ve okuma seviyelerine uygun metinler üretme ya da uyarlama üzerine odaklanmalıdır.

Direkci vd.'e göre (2024:432-448) söz varlığı, bireyin öğrenme deneyiminin bir sonucu olarak hafızada depolanan bilgi birikimini ifade etmektedir. Bu birikimin artırılması ve kullanılması için en etkili ortam Türkçe dersleridir.

Türkçe eğitiminde söz varlığının önemi Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda (MEB, 2024) da görülmektedir. Programın özel amaçlar kısmında öğrencilerin, "okuduğundan, dinlediğinden/izlediğinden hareketle söz varlığını zenginleştirerek dil zevkini geliştirmeleri ve dil bilincine ulaşmaları" hedefi yer almaktadır. Bu bilince ulaşmanın hiç

şüphesiz ki en etkili yöntemlerinden birisi de okuma metinleridir. Okuma metinleri içerisinde dergiler, kişinin hayal dünyasını geliştirmesine ve yeni kelimeler öğrenmesine yardımcı olmaktadır. Ülkemizde, çocukların yaş seviyelerine bağlı olarak geliştirdikleri ve ilerleyecekleri söz varlığı, kavramları anlamlandırma süreçleri, somut ve soyut kelimelerin öğrenimi ve söz varlığını belirleyebilmek için nitelikli ölçütlerin tam olarak belirlenmesi önemlidir. Bu amaçla, çocuğun söz varlığının gelişiminde etkili olan her türlü materyal detaylı bir şekilde incelenmelidir. Dolayısıyla çocuk edebiyatı ürünlerinden olan TÜBİTAK Meraklı Minik dergisindeki sıklıklarına göre ilk on söz varlığı unsurları tespit edilerek bu unsurların sıklık dizini oluşturulmuştur. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Meraklı Minik dergisindeki temel kelimeler nelerdir ve bunların kullanım sıklığı nedir?
2. Meraklı Minik dergisindeki özel isimler nelerdir ve bunların kullanım sıklığı nedir?
3. Meraklı Minik dergisindeki deyimler nelerdir ve bunların kullanım sıklığı nedir?
4. Meraklı Minik dergisindeki atasözleri nelerdir ve bunların kullanım sıklığı nedir?
5. Meraklı Minik dergisindeki ikilemeler nelerdir ve bunların kullanım sıklığı nedir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmada temel amaç sayılarla yardımıyla sonuca ulaşmak değil araştırılan konunun ilgili okuyucuya betimsel bir resim sunmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2021: 45). Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden olan doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi tekniği araştırılması amaçlanan olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2021:192).

2.2. İnceleme Nesneleri

Çalışma, Meraklı Minik dergisinin 2007-2023 yılları arasındaki 16 yıllık süreçte yayımlanan dergilerle sınırlandırılmıştır. Beşer yıl aralıklarla Meraklı Minik dergisinin 2007, 2012, 2019 ve 2022 yıllarındaki ocak ve aralık sayıları ele alınmıştır. Böylelikle ilgili yılların ilk ve son sayılarında yer alan söz varlığı unsurlarının geneli yansıtacağı düşünülmüştür.

2.3. Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırmanın evrenini Meraklı Minik dergisinin bütün sayıları oluşturmaktadır. Örneklemine ise derginin 2007-2023 yılları arasında yayımlanan beşer yıl arayla (2007, 2012, 2017, 2022) ocak-aralık sayıları oluşturmaktadır. Toplam sekiz sayıdan oluşan bu sayılar amaçlı örneklemeyle seçilmiştir. Ocak ve aralık sayılarının seçilmesinin nedeni bütün bir yılı kapsayacağının düşünülmesidir. İncelenen sayılar aylık olarak yayımlanmıştır. Çalışmada incelenen söz varlığı unsurları; temel kelimeler, özel isimler, atasözleri, deyimler ve ikilemeler olarak sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada, söz varlığı ile ilgili yapılan incelemeler sonucu elde edilen verilerin TÜBİTAK Meraklı Minik dergisinin bütün sayılarını yansıttığı varsayılmıştır. Araştırmada kelime listelerinin oluşturulmasında ve çözümlemesinde TürkSözDiz 4.3 programının son sürümü kullanılmıştır. Kelimeler programa aktarılmadan önce, programın gerektirdiği ölçütler doğrultusunda kurallara uygun bir biçimde düzeltme işlemleri yapılmıştır. Kelimeler üzerinde yapılan işlemler şunlardır:

1. Kelimeler kök ve gövde biçiminde düzenlenmiş, çekim ekleri çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.
2. Fillerdeki çekim ekleri atıldığından dolayı isimlerden fark edilmesi ve programın da kelimeyi isim veya fiil olarak tespit edilebilmesi için fiillerin kök veya gövdesine “-” işareti konulmuştur. Örneğin; *yap-*, *gel-*, *yardımcı+ol-* gibi.
3. Kelimelerin analizinde çok anlamlılık değil eş seslilik ele alındığı için özel olarak kelimelerin hangi anlamda kullanıldığı ifade edilmiştir.
4. Kelime analizleri için kullanılan program iki kelime arasındaki boşluğu ayrı kelimeler olarak algıladığı için kelimeler arasında

“+” işareti konulmuştur. Örneğin; *hayvanat+bahçesi*, *imparator+tepeli+karabatak*, *fil+foku* gibi.

5. Dergide yer alan sayılar ve tarihler *iki+bin+on+bir*, *yirmi+bir*, *yüz+otuz gibi* aralarına “+” işareti konularak yazılmıştır. Daha sonra aralarındaki “+” işareti silinerek tablolara alınmıştır.
6. Geçici isim yapan zarf fiil, sıfat fiil ve olumsuzluk ekleri silinerek sıklıkları fiil şekillerinde dizine eklenmiştir. Kalıcı isim yapan sıfat fiil ekleri korunarak dizine direkt olarak alınmıştır.
7. Atasözleri ve Deyimler için TDK’nın çevrim için veri tabanında yer alan Atasözleri ve Deyimler sözlüğünden yararlanılmıştır.
8. Özel isimler çalışmaya dahil edilmiştir.
9. Özel isimler çalışmada; *paki+okula+bahçesi*, *defne+kuşçu* gibi aralarına “+” işareti koyularak analize dahil edilmiştir. Aralarındaki “+” işareti silinerek tablolara alınmıştır.
10. Yardımcı fiiller kullanımlarına göre yanındaki kelimeyle beraber alınmıştır. Örneğin; *yardım+et*, *yardım+al*, *süreyi+aş* gibi.
11. Yansıma sesler de dizine dahil edilmiştir. Örneğin; *vu*, *zip*, *din*, *dan*, *don* gibi.
12. Bağlama edatları ve soru edatları farklı biçimlerde yer aldıkları için sadece “da” ve “mı” şeklinde ele alınmıştır.
13. Kelimelerde yer alan ses olayları düzeltilerek dizine dahil edilmiştir. “Burnu” yerine “burun”, “kâğıdı” yerine “kâğıt” gibi.

Sonuç olarak metin programa alınmadan önce isimler “.” ile fiiller “-” işaretiyle birbirinden ayrılmış ve çıkan sonuçlar Microsoft Excel programına aktarılarak program üstünden özel isim, fiil, isim, ikileme ve deyim olarak ayrıştırılmış ve bunlar için ayrı tablolar oluşturulmuştur.

3. Bulgular

Bu başlık altında Meraklı Minik dergisindeki söz varlığı unsurlarına ait bulgulara yer verilmiştir. Bulgular ile ilgili yorumlar ise “Sonuç” başlığı altına ele alınacaktır. Verilerden elde edilen bilgiler ayrı başlıklar altında tablo olarak gösterilmiştir. Tablolara sıklıklara göre büyükten küçüğe doğru en sık kullanılan ilk 10 kelime alınmıştır.

3.1. Meraklı Minik Dergisindeki Temel Kelimeler

Meraklı Minik dergisinde kullanılan kelime sayısı toplam 26740, farklı kelime sayısı 2006’dır. Dergide bulunan isim soylu kelimelerin sıklıkları incelenmek üzere Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 isim

Sıra	İsim	Sıklık
1	bir	421
2	bu	328
3	ve	326
4	da	310
5	hava	176
6	çok	157
7	için	137
8	kart	137
9	yer	113
10	su	106

Meraklı Minik dergisinde yer alan 421 sıklık ile “bir” kelimesi olduğu, bunu takiben sırasıyla yakın sıklık sayısında bu, ve, da/de kelimeleri takip etmektedir.

Tablo 2. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 fiil

Sıra	Fiil	Sıklık
1	ol-	216
2	yap-	135
3	gör-	78
4	çık-	73
5	git-	67

6	gel-	66
7	koy-	63
8	bul-	59
9	yaşa-	50
10	aç-	48

Meraklı Minik dergisinde toplam 461 fiil tespit edilmiş bu fiiller sıklıkları ise 3008 olarak bulunmuştur. Yukarıdaki tabloda sıklıklarına göre ilk on fiil yer almaktadır. 216 sıklıkla *ol-* fiili diğer fiillere nazaran oldukça fazla olması göze çarpmaktadır. Bu fiili sırasıyla *yap-*, *gör-* ve *çık-* takip etmektedir.

Yukarıda belirtilen iki tablo sadece isim ve fiil soylu kelimeler olarak ele alınmıştır. Buradaki amaç dergide var olan diğer isim ve fiillerin ilk on tanesini göstermektir. Temel kelimeler olarak ele alındığında tablo değerlerinde değişiklikler olmaktadır. Temel kelimeler bağlamında bakacak olursak;

Tablo 3. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 temel kelime

Sıra	Temel Kelime	Sıklık
1	bir	421
2	bu	328
3	ve	326
4	da	310
5	ol-	216
6	hava	176
7	çok	157
8	için	137
9	kart	137
10	yap-	135

Yukarıdaki tablodan hareketle kelime sıklığı bakımında isim soylu ilk üç kelimenin değişmediği görülmektedir. Metinde en sık geçen *ol-* kelimesi fiil soylu olarak beşinci sıradan kendisine yer bulmuş, fiil soylu *yap-* kelimesi ise son sıradan listeye girebilmiştir. Buradan hareketle isimlerin söz varlığı içerisinde daha çok kullanıldıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

3.2. Meraklı Minik Dergisindeki Özel İsimler

Meraklı Minik dergisinde kullanılan toplam özel isim sayısı 115 sıklıkları ise 251'dir.

Tablo 4. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 özel isim

Sıra	Özel İsim	Sıklık
1	denizgergedanı	29
2	yiğit	22
3	imparator penguen	12
4	nazlı	10
5	kıtır	9
6	diplodocus	8
7	doktor white	6
8	paki	6
9	beyaz balina	5
10	tyrannosaurus	5

Yukarıdaki tablo bizlere Meraklı Minik dergisindeki incelenen söz varlığı unsurlarını göstermektedir. Meraklı Minik dergisinin her ay farklı bir tema kapsamında yayınlandığını düşünürsek buradaki verilerin geneli tam manasıyla kapsayamayacağı sonucuna ulaşılabilir. Bundan dolayı daha güvenilir bir değerlendirme yapmak amacıyla özel tema kapsamındaki hayvan adlarının çıkarılması gerekmektedir. Bu durumda “yiğit”, “nazlı”, “kıtır” ve “paki” kelimelerinin genel sıklık açısından ilk göze çarpan kelimeler olduğu görülmektedir.

3.3. Meraklı Minik Dergisindeki İkillemeler

Meraklı Minik dergisinde kullanılan toplam ikileme sayısı 12 sıklıkları ise 31'dir.

Tablo 5. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 ikileme

Sıra	İkileme	Sıklık
1	ikişer ikişer	6
2	lapa lapa	6
3	çeşit çeşit	5
4	üst üste	4

5	ara sıra	2
6	hemen hemen	2
7	ara ara	1
8	ata ata	1
9	bol bol	1
10	dizi dizi	1

Yukarıdaki tablodan hareketle ikilemelerin Meraklı Minik dergisinde çok fazla tercih edilmediği düşünülmektedir. Sıklıklarına bakıldığında genellikle sayı ve tür kelimeleri için kullanıldıkları düşünülmektedir.

3.4. Meraklı Minik Dergisindeki Atasözleri

Meraklı Minik dergisinin incelenen sayılarında herhangi bir atasözüne rastlanılmamıştır.

3.5. Meraklı Minik Dergisindeki Deyimler

Meraklı Minik dergisinde kullanılan toplam deyim sayısı 47 sıklıkları ise 106'dır.

Tablo 6. Meraklı Minik dergisinde en sık kullanılan ilk 10 deyim

Sıra	Deyim	Sıklık
1	oyun oyna-	14
2	ne kadar	12
3	yer al-	9
4	elde et-	7
5	yer ver-	7
6	denk gel-	4
7	fark et-	3
8	karar ver-	3
9	ad ver-	2
10	bir araya getir-	2

Yukarıdaki tablonun oluşturulmasında TDK'nın çevrimiçi Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü kullanılmıştır. Meraklı Minik dergisi özelinde düşünüldüğünde bu deyimlerin genel çerçevede kullanılan deyimlerle örtüştüğü düşünülmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmada, Meraklı Minik Dergisinin sıklık açısından ilk 10 söz varlığı unsuru tespit edilmiştir. Dergi incelendiğinde “bir” kelimesinin en sık geçen kelime olduğu tespit edilmiştir. Bu kelimeyi sırasıyla “bu” ve “ve” kelimeleri takip etmektedir. Dergide geçen fiillere bakılacak olursa, “ol-” fiilinin en sık geçen fiil olduğu görülmüştür. Bu fiili sırasıyla “yap-” ve “gör-” fiilleri takip etmektedir.

Özel isimlere bakıldığında derginin aylık bir tema kapsamında yayımlandığı düşünüldüğünde çalışmada elde edilen bulguların geneli tam olarak yansıtamayacağı unutulmamalıdır. İncelenen sayılara bakıldığında ilk sırayı “denizgergedanı” almaktadır. Bu özel ismi “yiğit” ve “imparator penguen” takip etmektedir.

İkilemelerde birinci sırayı “ikişer ikişer” almaktadır. Sırasıyla onu “lapa lapa” ve “çeşit çeşit” takip etmektedir. Deyimlerde ise sırasıyla “oyun oynamak”, “ne kadar” ve “yer almak” deyimlerinin geldiği görülmektedir.

Söz varlığı çalışmalarının önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu çalışmaların ana noktası kelime sıklıklarının tespiti olmaktadır. Bu tespitler sırasında genel bir görüşün tam olarak benimsenememiş olması ve kelimelerde tam olarak neye göre bir tasnif yapılacağı sınırlarının çizilmemesi farklı görüş ve düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysaki söz varlığı çalışmalarının özellikle bireylerin eğitim süreçlerinde doğrudan bir etkisi vardır.

Eğitim süreçlerinde kullanılacak materyal, ders kitabı, dinleme metinleri, sınavlar ve edebi eserlerin hazırlanmasında söz varlığı çalışmalarından yararlanılması gerekmektedir. Türkçe eğitimi ve Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi hususlarında yaş ve seviyelere göre hangi kelimelerin kullanılacağı henüz bir listesi bulunmamaktadır.

Ülkemizdeki demografik yapı, sosyokültürel ortam ve gelir düzeylerinin yapılan çalışmalarda fazla değinilmediği görülmektedir. Bunun için farkı yaş gruplarındaki öğrencilerin hangi kelimeleri hangi seviyelerde kullanacaklarının belirlenmesi oldukça önemlidir. Bununla beraber günümüz teknoloji çağında bireylerin yaşantılarında kullandıkları sosyal medya araçlarındaki özellikle yazılı metinlerdeki söz varlıklarıyla ilgili bir çalışmanın olmaması bireylerin dil

erozyonuna maruz kalıp kalmadıklarının belirlenmemiş olması da önemli bir konudur.

Meraklı Minik dergisinin hitap ettiği yaş grubunun üstünde bir söz varlığına sahip olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı kapsamının genişletilmesi gerektiği ve ayrıca yabancılara Türkçe öğretimi alanında ilgili derginin kullanılmasının öğrencilerdeki söz varlığı unsurlarını geliştireceği gibi okuma-anlama becerilerine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Meraklı Minik dergisinde kullanılan dil bilgisi yapılarının Türkiye Maarif Vakfı'nın Yabancılar İçin Türkçe Öğretimi Programında (2020:83-84) belirtilen dil bilgisi yapılarıyla kıyaslandığında A1 ve A2 seviyelerinde dört temel dil becerisi kapsamında değerlendirilebileceği gibi sınav içeriklerinin hazırlanmasında, tema belirlenmesinde ve kaynak kitap oluşturulmasında da kullanılabilirliği düşünülmektedir.

Sonuç olarak yapılan çalışmada elde ettiğimiz verilerin diğer söz varlığı çalışmalarıyla kıyaslırsak, diğer çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir (Baş, 2006; Gürlü, 2022; Göz, 2003; Pierce, 1960; Öler, 2011; Direkci vd., 2024; Direkci vd., 2024).

Özellikle erken çocukluk döneminin UNİCEF (t.y) tarafından 0-8 yaş olarak tanımlaması ilgili derginin çocukların söz varlığını geliştirmesi hususunda zengin bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin söz varlığı (Türk dilinin sözcükbilimiyle ilgili gözlemler, saptamalar)*. Engin Yayınevi
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri* (3. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Baş, B. (2015). *Türkçe öğretimi açısından çocuk edebiyatı*. Pegem Akademi Yayınları
- Baş, B. (2006). *1985-2005 yılları arasında çocuk edebiyatı sahasında yazılmış tahkiyeli metinlerin söz varlığı üzerine bir araştırma*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.

Cambridge Dictionary (t.y) İngilizce sözlük. Web: <https://dictionary.cambridge.org> [1 Ocak 2024]

- Direkci, B. (2019). Türkçe Eğitimi. M. Canbulat (Ed.), *Türkçe eğitiminde söz varlığı* içinde (1. Baskı, 172). Nobel Yayınları.
- Direkci, B., Çakır, M. ve Şimşek, B., (2024). *İskender Pala'nın romanlarındaki söz varlığı unsurlarının bağlamsal olarak incelenmesi*. International Yeditepe Scientific Research Congress (ss.432-448). İstanbul, Türkiye.
- Direkci, B., Şahin, M. ve Şimşek, B., (2024). *Rıfat Ilgaz'ın öykü kitaplarındaki söz varlığı unsurlarının bağlamsal olarak incelenmesi*. International Yeditepe Scientific Research Congress, Türkiye.
- Erdal, K. (2009). Eğitim değerleri açısından çocuk kitapları. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 17, 1-18.
- Eylen Özyurt, B. (2019). Eğitim Psikolojisi. A. Kaya (Ed.), *Gelişim konularına genel bakış* içinde (10. Baskı). Pegem Akademi Yayınları.
- Gürler, H. (2022). *Türkiye'de yayımlanan çocuk dergilerindeki söz varlığının belirlenmesi: Doğan Kardeş Dergisi örneği*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Karadağ, Ö. (2019). Neden bir çocuk dili derlemine ihtiyacımız var?. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(3), 765-780.
- Karadağ, Ö.(2024). *Kelime öğretimi* (5. Baskı). Pegem Akademi.
- Korkmaz, Z. (2023). Kelime hazinesi. *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* içinde (7. Baskı, 174-175). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu.
- TÜBİTAK (t. y). Meraklı Minik. Web: <http://www.merakliminik.tubitak.gov.tr> [1 Ocak 2024]
- Milli Eğitim Bakanlığı (2024). *Ortaokul Türkçe Dersi Öğretim Programı*.
- Oğuzkan, A. F. (2013). *Çocuk edebiyatı (yerli ve yabancı yazarlardan örneklerle)*. Anı Yayıncılık.
- Öncül, R. (2000). *Eğitim ve eğitim bilimleri sözlüğü*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü (1945-1950 arası)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.

- Pierce, J. E. (1960). *Türkçe Kelime Sayımı (A Frequency Count Of Turkish Words)*. MEB Yayın Müdürlüğü Basılı Eğitim Malzemeleri Hazırlama Merkezi.
- Şirin, M. R. (2016). Edebiyat ve çocuk edebiyatı edebiyatın amacı ve işlevi. *Türk Dili Dergisi, CX (780), 12, 31.*
- Şirin, M. R. (2000). *99 soruda çocuk edebiyatı*. Çocuk Vakfı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (t. y.). *Türkçe sözlük*. Web: <https://sozluk.gov.tr> [1 Ocak 2024]
- Türkiye Maarif Vakfı (2020). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı*.
- UNICEF (2024). *Erken çocukluk gelişimi*. Web: <https://www.unicef.org/turkiye/erken-%C3%A7ocukluk-geli-%C5%9Fimi-e-%C3%A7g> [1 Ocak 2024]
- Yavuzer, H. (2004). *Çocuk psikolojisi (Doğum öncesinden ergenlik sonuna)*. Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara.

EDEBİYAT METNİ TERCİHLERİNDE ÖĞRENCİLERİN
BİLİŞSEL VE DUYUŞSAL GEREKÇELERİ. ALMANCA
ÖĞRETMENLİĞİ ÖĞRENCİLERİ ÖRNEKLEMİNDE NİTEL
BİR ARAŞTIRMA

INVESTIGATING STUDENTS' COGNITIVE AND AFFECTIVE
REASONS FOR LITERARY TEXT PREFERENCES: A
QUALITATIVE STUDY ON GERMAN LANGUAGE
EDUCATION STUDENTS

Ali Osman ÖZTÜRK¹
Ayşe ARSLAN ÇAVUŞOĞLU²

Özet

Bu çalışma, 2022-23 eğitim-öğretim yılı Necmettin Erbakan Üniversitesi A.K. Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü 4. yarıyıl Almanca öğretmenliği öğrencileriyle gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerin *Alman Edebiyatı I* dersinde görmek istedikleri metin türlerine dair görüşlerini almak amacıyla yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan bir anket kullanılmıştır. Anket, öğrencilerin hangi yazarı ve edebi metni tercih ettiklerini, bu seçimi neden yaptıklarını, yazarı tanıyıp tanımadıklarını, dil düzeyleri ile metinlerin konusu ve zorluk seviyesi hakkında farkındalık sahibi olup olmadıklarını ve bu metinlerin *Alman Edebiyatı II* dersinde kullanılıp kullanılmayacağını içeren maddelerden oluşmaktadır. Ayrıca bu çalışma, öğrencilerin türler ve metin kategorileri (birincil ya da ikincil edebiyat) hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını ve yanıtlarının somut metin önerileriyle ne denli tutarlı olduğunu incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Edebi Metinler, Almanca Öğretmen Adayları, Alman Edebiyatı, Alman Yazarlar, Dil Bilgisi

Abstract

The present study was conducted with second-year students enrolled in the German as a Foreign Language (DaF) teacher education programme at Necmettin Erbakan University during the 2022-23 academic year. A survey comprising semi-structured questions was conducted in order to ascertain the students' opinions regarding the preferred types of texts for inclusion in the German Literature I course. The questionnaire includes items pertaining to the

¹ Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, aozturk@erbakan.edu.tr, ORCID: 000-0003-27-2096

² Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, aysearslancavusoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9426-3722

author and literary text that the students prefer, the rationale behind their choices, their familiarity with the author, and their awareness of their language proficiency, the topic, and the difficulty level of the texts. Additionally, the study assesses the students' familiarity with genres and text categories (primary or secondary literature) and the consistency of their responses with specific text recommendations.

Keywords: Literary Texts, Prospective German Teachers, German Literature, German Writers, Grammar

Giriş

Bu araştırmanın temelini, Öztürk'ün 2022 yılı “Almanya dışı Germanistik örneği olarak Konya Alman Dili Eğitimi Öğrencilerinin Edebiyat Eğitimi.” başlıklı çalışması (s. 43–55) oluşturmaktadır. Türkiye'deki öğrenciler, Almanya'daki öğrencilere göre farklı eğitim koşullarına sahiptir. Muhtemel bir çözüm, Doris Flohr ve Otto Holzapfel'in (bkz. 2020, s. 136–149) önerdiği öğretim ve öğrenim stratejilerini Alman Dili Eğitimi alanındaki koşullara uyarlamaktır. Türkiye'deki edebiyat öğretiminin bir diğer sorunu, metin seçiminin zorluğudur. Çoğu zaman, öğrencilerin dilsel ve edebi seviyeleri göz önünde bulundurulmadan, kanonlaşmış metinler derslerde kullanılmaktadır (bkz. Ünal, 2018, s. 53–79). Genelde gözetimli yürütülen edebiyat dersleri, zaten çekingen olan öğrencilerin daha da pasif bir öğrenme tutumu geliştirmesine neden olur. Uygun olmayan metinler kullanıldığında, öğrenci merkezli bir derse aktif katılım sağlamak zorlaşır.

Çalışmanın örneklemini, 2022-2023 eğitim-öğretim yılı Necmettin Erbakan Üniversitesi Almanca Öğretmenliği bölümünde öğrenim gören 4. yarıyıl öğrencileri oluşturmaktadır. Öğretmen adayları ankete başlamadan önce bir dönem boyunca *Alman Edebiyatı I* dersine katılmışlardır. Dersin öğrenme hedefleri ve beklentileri hakkında bilgilendirilmişler ve “edebiyat”, “Alman edebiyatı” gibi kavramların nasıl anlaşılması gerektiği, hangi yazarların okunduğu konularında farkındalık kazanmaları sağlanmıştır. *Alman Edebiyatı I* dersinde edebiyatın genel ve özel anlamda ne anlama geldiği, birincil edebiyat ve ikincil edebiyat kavramlarından ne anlaşıldığı üzerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, edebiyat bilimi ile edebiyat tarihi arasındaki ayrımın nasıl yapılabileceği de açıklanmıştır. Söz konusu derse dair bir diğer önemli konu, bir sanat dalı olarak edebiyatın bir bilim disiplini olarak edebiyat biliminden nasıl ayrıldığı olmuştur.

Dönemin ilerleyen aşamalarında, Türkçeye çevrilen Alman edebiyatı eserleri üzerinde durulmuş ve en çok Türkçeye çevrilen yazarlar (örn. Franz Kafka, Stefan Zweig, Bertolt Brecht ve Erich Maria Remarque) ele alınmıştır. Bu yazarların, Nazi döneminde yasaklanan yazarlar grubuna dâhil olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, bu yazarların çevirmenleri ve onların biyografileri de tartışılmıştır.

Dersin bir diğer konusu, Alman edebiyatında Türkler olmuştur. *Nibelungenlied*'den (bkz. Umar, 2001) başlayarak, özellikle Hunların öne çıktığı bu eserle birlikte Johannes Schiltberger ve Georg von Ungarn'ın kendi gözleriyle gördükleri "Türkler" hakkında yazdıkları anılar işlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa güçleri arasındaki yüzyıllarca süren savaşlar bağlamında, Türk imgesinin değişimi ele alınmıştır. Hans Rosenplüt'ün *Türkenfastnachtspiel* (1456) ve Gotthold Ephraim Lessing'in *Nathan der Weise* (1779) eserleri üzerinden bu değişim incelenmiştir. Bu eserlerde, başlangıçta Hristiyanlık için bir tehdit olarak görülen Türklerin zamanla sadece Hristiyan azınlıklar bağlamında bir tehdit olarak görüldüğü belirtilmiştir (bkz. Ünlü 1988, 75, 91, 103 vd.). Ayrıca, Türklerin yaşam tarzlarına dair farklı özellikler de ele alınmıştır (örn. G. E. Lessing'in *Die Türken trinken keinen Wein* [1747] ve Christian Friedrich Weiße'nin *Der Türke* [1772]; ayrıca Carl Gottlieb Hering'in *Trinkt nicht zu viel Kaffee!* [1810 civarı] eserleri). Bu olumlu Türk imgesi, ilerleyen dönemde J. W. von Goethe (1749-1832) ve Friedrich Rückert (1788-1866) gibi yazarların eserlerinde de görülmüştür. 19. yüzyılda ise bu imgenin diğer medyalarda da (*Neuruppiner Bilderbogen: Asyalı ve Avrupalı aile yaşamı*) yer aldığı gözlemlenmiştir (bkz. Öztürk, 2015, s. 94 vd.).

20. yüzyılı temsilen Heinrich Böll'ün *Gruppenbild mit Dame* (Fotoğrafta kadın da vardı) romanının içeriği ele alınmış, özellikle Türk karakter Mehmet'in rolüne dikkat çekilmiştir. Mehmet'in bu rolü, 80'ler ve 90'larda kurban olarak tasvir edilen çocuk ve gençlik edebiyatı karakterleriyle devam etmiştir (Karin Nordin: *Deniz - Bei uns in der Türkei*, Ravensburger, 1973; Ruth Hermann: *Wir sind doch nicht vom Mond*, Hamburg 1978; Annelies Schwarz: *Hamide spielt Hamide*, Münih 1986; Ilse van Heyst: *Alles für Karagöz*, Spectrum, Münih 1989; Monika Springer: *Fremd wie der Fisch dem Vogel*, Hamburg 1990).

1980'ler, Göçmen edebiyatının ilk dönemine denk gelmektedir ve bu dönemin ilk temsilcileri arasında Fakir Baykurt (*Friedenstorte*,

Berlin 1982) ve Gülten Dayıoğlu (*Atıl hat Heimweh*, Berlin 1985) sayılabilir. Bu dönem, Almanca-Türkçe edebiyatı ya da Türk-Alman edebiyatı olarak anılmakta ve hem niceliksel hem de niteliksel olarak giderek artan bir varlık göstermektedir. Bu süreçte, Türkler edilgen bir nesne konumundan tamamen farklı bir özne konumuna, yani aktif bir varoluşa evrilmektedir.

Bu yazarların, bir yandan kültürlerarası edebiyatlar, diğer yandan da ilgili ulusal edebiyatlar altında değerlendirildiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, başlangıçta göç kaynaklı sorun alanlarını ve daha sonra bu sorunlardan doğan fırsatları edebiyat sahnesine taşıyan Alman-Türk edebiyatı, Türk-Alman kültür sentezinin bir edebiyatı olarak tanımlanmakta ve hem Alman hem de Türk edebiyat bilimlerinin (Germanistik ve Türkoloji) konusu haline gelmektedir. Böylece Türk-Alman perspektifiyle yeni yorum ufukları açılmaktadır (bkz. Karakuş / Kuruyazıcı, 2001).

Daha sonra, Orta Çağ'dan itibaren Alman edebiyat dönemleri kronolojik olarak ele alınmıştır: Orta Çağ Alman edebiyatı (13. yy.), Hümanizm ve Rönesans (16. yy.), Barok ve Aydınlanma (17. ve 18. yy.), Deha Çağı ve Klasisizm (18. ve 19. yy.), Romantizm, J. W. von Goethe ve F. Schiller dönemi, Romantizm, Genç Almanya, Gerçekçilik, Natüralizm (19. yy.), Yeni Nesnellik, Ekspresyonizm, Savaş Sonrası edebiyatı ve Modernizm (20. yy.) (bkz. Zettl, 2009). Türk edebiyatı ve kültürü ile karşılaştırıldığında, Alman kültürünün köklerine (Cermenlik, Hristiyanlık, Antik Yunan ve Roma) dikkat çekilerek Rönesans'ın (Antik çağın yeniden doğuşu olarak) ve Hümanizmin modern çağdaki yerinin daha iyi belirlenmesine çalışılmıştır.

Alman edebiyat tarihinin karakteristik bir özelliği olarak, edebi dönemlerin adlandırılması yürütülen dersin bir diğer konusunu oluşturmuştur. Bu bağlamda, resim, mimari gibi diğer sanat akımlarının ve felsefe ile sosyal tarih gibi disiplinlerin etkisi vurgulanmıştır. Bu alanlar, günümüzde bile edebiyatın alımlanmasını şekillendiren unsurlar arasındadır. Örneğin, mimari tarz adları olarak Rönesans, Barok ve Klasisizm; Avrupa düşünce tarihinin dönemleri olarak Hümanizm, Aydınlanma ve İdealizm; ve edebi dönem adları olarak da kullanılan Romantizm, Ekspresyonizm ve Ekspresyonizm sayılabilir. Ayrıca, "Genç Almanya (Vormärz Edebiyatı), Natüralizm, Modernizm, Savaş Sonrası edebiyatı" gibi dönem terimleri de Alman ve Avrupa

sosyal ve siyaset tarihinin önemli verileri ve olguları arasında unutulmamalıdır.

Ayrıca verilen derste, edebi tarzlar (ana türler = şiirin doğal biçimleri) olan lirik, epik ve dramatik incelenmiş ve alt tür olarak balad örneği üzerinden, üç biçimin özelliklerinin bir metinde nasıl birleştirilebileceği gösterilmiştir. Ders, edebiyat dünyasının bir sektör olarak tanıtılmasıyla tamamlanmıştır. Bu sektörün temel direkleri bir yandan yazarlar, yayınevleri, okuyucular, eleştirmenler, diğer yandan medya, devlet (okullar, üniversiteler, edebiyat ödülleri) ve kitap ticareti olup, bu sayede öğrenciler bir ülkenin edebi yaşamının çeşitliliği hakkında da bir fikir sahibi olabilmışlerdir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma ile *Alman Edebiyatı II* dersi için bir metin havuzu oluşturulması hedeflenmiştir. Bu nedenle, öğrencilerden Alman edebiyatından (en sevdikleri) metni seçmeleri ve bu metnin dersin gereksinimlerine uygun olup olmadığını gerekçelendirmeleri istenmiştir. Aynı zamanda, öğrencilerin derste okumak ya da görmek istedikleri metin türünün belirlenmesi amaçlanmış ve bu şekilde etkili, metin dostu bir ders ortamı oluşturulması hedeflenmiştir.

Araştırmanın Örnekleme

Araştırmaya Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde dört yıllık eğitimlerinin ikinci yılında olan 41 Almanca öğretmenliği bölümü öğrencisi katılmıştır. Örneklem seçiminde seçkili örneklem türlerinden uygun (kolay ulaşılabilir) örnekleme tercih edilmiştir. Araştırmaya hız kazandıran bir yöntemdir. Çünkü bu yöntemde araştırmacı, yakın ve erişilmesi kolay olan denekleri seçer (Kılıç, 2013, s. 44). Bu araştırmada da dersin sorumlu elemanı araştırmacı olarak derse katılım sağlayan öğrencileri seçmiştir.

Veri Toplama Aracı

Veri toplama amacıyla dersten sorumlu öğretim üyesi tarafından yapılandırılmış ve yarı yapılandırılmış biçimde 8 soru hazırlanmıştır (bkz. EK: Anket Soruları). Öğrencilere önce dijital olarak metin bulabilecekleri *Gutenberg-de Projesi*'nin (<https://www.projekt-gutenberg.org/>) bağlantısı önerilmiştir. Seçtikleri metni bir (en fazla bir buçuk) sayfa uzunluğunda bir kopya olarak derse getirmeleri

istenmiştir. Anket yardımıyla, öğrencilerden seçim nedenlerini yazılı olarak açıklamaları beklenmiştir. Ayrıca, yazarların tanınırlığı, dil seviyesi, metinlerin konusu ve zorluk derecesi hakkında görüş bildirmeleri istenmiştir. Son olarak, bu metinlerin *Alman Edebiyatı II* dersinde kullanılıp kullanılmayacağına dair fikirlerini belirtmeleri istenmiştir.

Verilerin Analizi

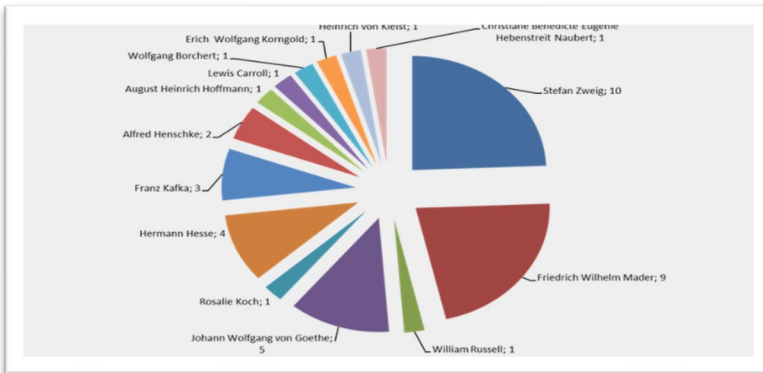
Soruların analizinde, ilk 6. soru ve 8. soru için betimleyici analizler kullanılmıştır; 7. soru için ise içerik analizi yapılmıştır. Betimleyici analizle incelenen sorularda, değerler frekanslar (f) olarak belirtilmiş ve grafiksel olarak sunulmuştur. 7. sorunun yanıtlarının incelenmesinde, nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Verilerin analizi, fenomenolojik tasarım çerçevesinde içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojik araştırma, birden fazla kişinin belirli bir fenomen ya da kavramla ilgili deneyimlerinin ortak anlamını (özünü) tanımlar. Katılımcıların belirli bir fenomeni nasıl yaşadıklarını ve bu süreçte ne düşündüklerini ya da hissettiklerini açıklar (Fraenkel vd., 2012).

Bulgular

Birinci Maddenin Bulguları

Anketin ilk sorusunu, okunan edebi metnin yazarının kim olduğu oluşturmaktadır. Aşağıdaki grafik, öğrencilerin belirttiği yazarları göstermektedir.

Şekil 1. Yazarların İsimleri ve Onları Okuyan Öğrencilerin Sayısı

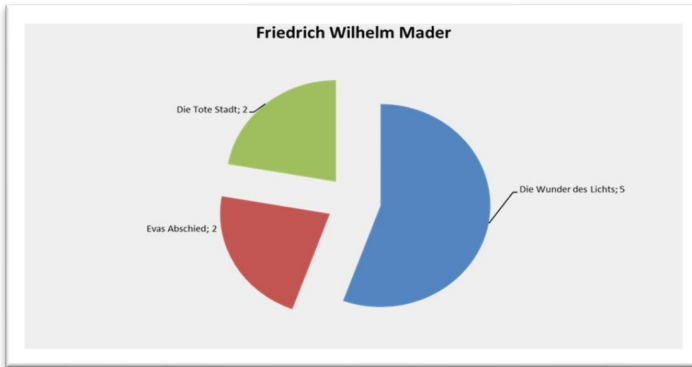
Yukarıdaki grafiğe göre, en çok okunan yazar Stefan Zweig olup, 10 okuyucusu vardır. İkinci sırada Friedrich Wilhelm Mader, 9 okuyucu ile yer alırken, Johann Wolfgang von Goethe 5 okuyucu ile üçüncü sıradadır. Dördüncü sırada Hermann Hesse, 4 okuyucu ile yer almakta ve beşinci sırada ise Franz Kafka, 3 okuyucu ile bulunmaktadır. Alfred Henschke, 2 kişi tarafından okunurken, William Russell, Rosalie Koch, August Heinrich Hoffmann, Lewis Carroll, Wolfgang Borchert, Erich Wolfgang Korngold, Heinrich von Kleist ve Christiane Benedicte Eugenie Hebenstreit Naubert ise birer kişi tarafından okunmuştur.

Aşağıdaki grafikler, Stefan Zweig ve Friedrich Wilhelm Mader'in en çok okunan eserlerini göstermektedir.

Şekil 2. Stefan Zweig'in okunan Eserleri

Şekil 3. Friedrich Wilhelm Mader'in Okunan Eserleri

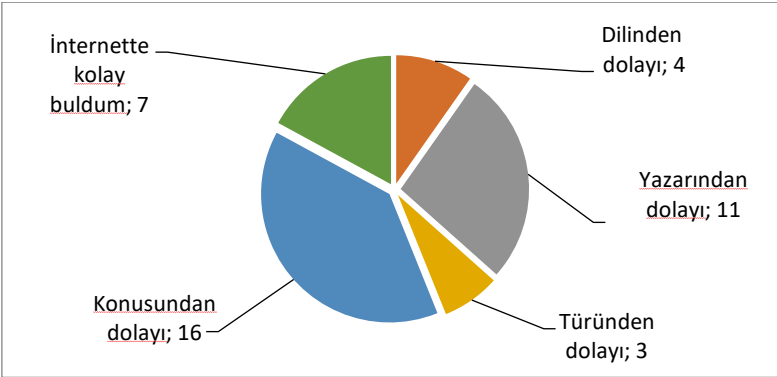

Bulgular incelendiğinde katılımcıların Türkiye Germanistik literatüründe pek bilinmeyen yazarları adlandırmış oldukları görülmektedir. Örneğin, Türkiye’de en çok okunan ve basılan yazarlardan biri olan Stefan Zweig, neredeyse hiç tanınmayan Friedrich Wilhelm Mader ile aynı derecede anılmaktadır; Mader’in eserleri şu ana kadar Türkçe’ye çevrilmemiştir. Ayrıca, Alfred Henschke, Rosalie Koch, Erich Wolfgang Korngold ve Christiane Benedicte Eugenie Hebenstreit Naubert gibi yazarlar da Türkiye Germanistiğinin ilgi alanının dışında kalmıştır. William Russell ve Lewis Carroll ise İngiliz kökenlidir; bu yazarların Alman yazarlar olarak anılması, katılımcılar arasında Alman ve İngiliz isimlerini ayırt edemeyenlerin olduğunu göstermektedir.

İkinci Maddenin Bulguları

Anketin ikinci sorusu “Neden bu metni seçtiniz?” şeklindeydi. Aşağıdaki grafiğe bakıldığında, 16 öğrencinin metni seçme nedeninin konudan kaynaklandığını belirttiği, 11 öğrencinin ise metni yazar nedeniyle seçtiği görülmektedir. 7 katılımcı, metni internetten kolayca bulabildikleri için seçtiklerini ifade etmiştir. 4 katılımcı, metni dil nedeniyle seçtiklerini belirtmiş, 3 katılımcı ise tür nedeniyle seçim yaptıklarını belirtmiştir. Metinlerin seçimi sonrasında yapılan sözlü mülakatlarda bazı katılımcıların, metin seçimi konusunda arkadaşlarına danıştıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum, katılımcılar arasında belirli bir karşılıklı bilgi alışverişinin olduğunu ve bunun da belirli bir metin seçimi üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

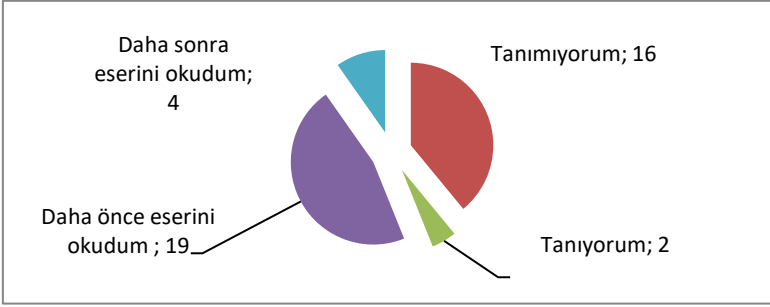
Şekil 4. Metin Seçiminin Nedenleri

Üçüncü Maddenin Bulguları

Anketin 3. maddesi olan “Yazarı nereden tanıyorsunuz?” sorusuna 19 öğrenci, eseri daha önce okuduklarını belirtirken, 4 katılımcı eseri sonradan okuduklarını ifade etmiştir. 16 öğrenci, yazarı tanımadıklarını belirtirken, sadece 2 katılımcı yazarı önceden tanıdıklarını söylemiştir.

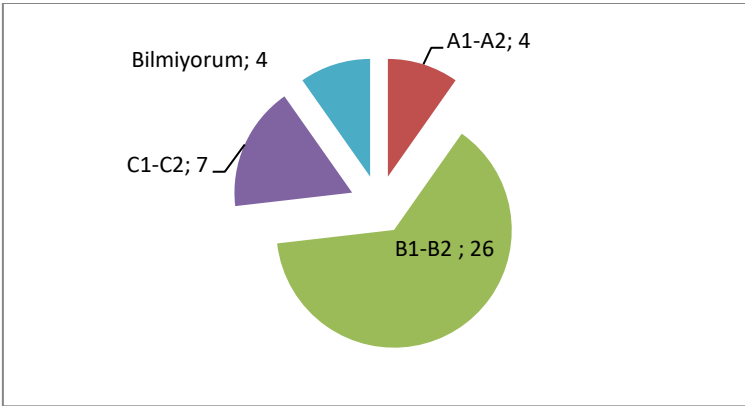
Şekil 5. Öğrencilerin Yazarı Tanıyıp Tanımadıkları

Dördüncü Maddenin Bulguları

Anketin metnin dil seviyesini konu alan 4. Sorusuna yönelik 26 katılımcı metnin seviyesini B1-B2 olarak değerlendirirken, 7 öğrenci metni C1-C2 seviyesinde bulmuş ve 4 katılımcı A1-A2 olarak değerlendirmiştir. 4 katılımcı ise metnin seviyesinden hiç haberdar olmadıklarını belirtmiştir.

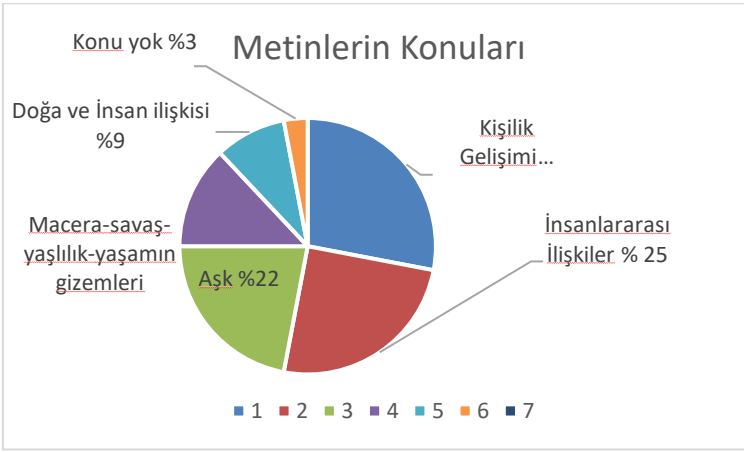
Şekil 6. Edebi Metnin Seviyesi Hakkındaki Görüşler

Beşinci Maddenin Bulguları

Anketin 5. sorusunda öğrencilerden, metnin konusunu bir cümleyle belirtmeleri istenmiştir. Bu şekilde, metni gerçekten okuyup okumadıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin verdikleri içerik özetlerine göre, konu yelpazesi aşağıdaki beş ana başlık altında toplanabilir: 1) Aşk, 2) Macera, savaş, yaşlılık, yaşamın gizemleri, 3) Doğa ve insan ilişkisi, 4) İnsanlar arası ilişkiler, 5) Kişilik gelişimi. Bu konu yelpazesinin grafiksel sunumu ise şu şekildedir:

Şekil 7. Seçilen Metinlerin Konuları

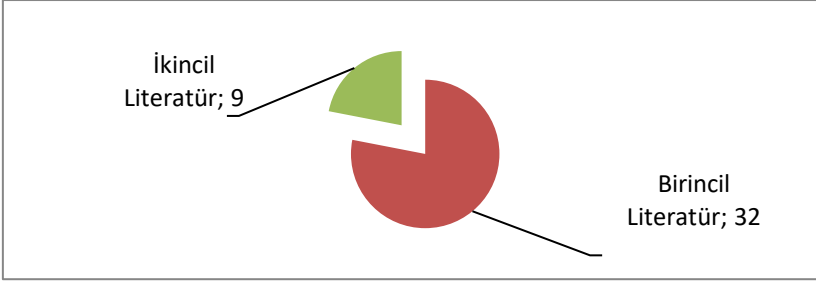

Öğrencilerin özellikle kişilik gelişimi (%28), insanlar arası ilişkiler (%25) ve aşk (%22) konularını belirttikleri, ancak yaşamın tüm alanlarına açık oldukları açıkça görülmektedir. Bu konular daha ayrıntılı olarak incelendiğinde şu sonuçlar elde edilmektedir: “Macera, savaş, yaşlılık ve dinler arası dostluk” konuları 10 katılımcı tarafından belirtilmiştir, “Tutku ve aşk” konusu 9 katılımcı tarafından, “Kişilik gelişimi” 7 katılımcı tarafından, “Doğa ve insan ilişkisi” 7 katılımcı tarafından, “Çocukluk” 2 katılımcı tarafından, “Veda” 2 katılımcı tarafından ve “Baba-kız ve öğretmen-öğrenci ilişkisi” her biri 2 katılımcı tarafından belirtilmiştir. Bir katılımcı ise konu hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Altıncı Maddenin Bulguları

Anketin 6. sorusunda, katılımcılardan seçtikleri metnin birincil mi yoksa ikincil literatür mü olduğunu belirtmeleri istenmiştir. 32 öğrenci “Birincil literatür” yanıtını verirken, 9 öğrenci “İkincil literatür” demiştir. Ayrıca, metin türü hakkında verilen bilgiler de önemlidir: 25 öğrenci metnin türünü bildiklerini belirtirken, 10 öğrenci bu konuda bilgi sahibi olmadığını söylemiş, 6 öğrenci ise bu konuda yorum yapmamıştır. Katılımcılardan 34’ü epik bir metin, 6’sı lirik bir metin ve 1’i dramatik bir metin seçmiştir.

Şekil 8. Birincil mi Yoksa İkincil Literatür Olup Olmadığına İlişkin Yanıtların Dağılımı

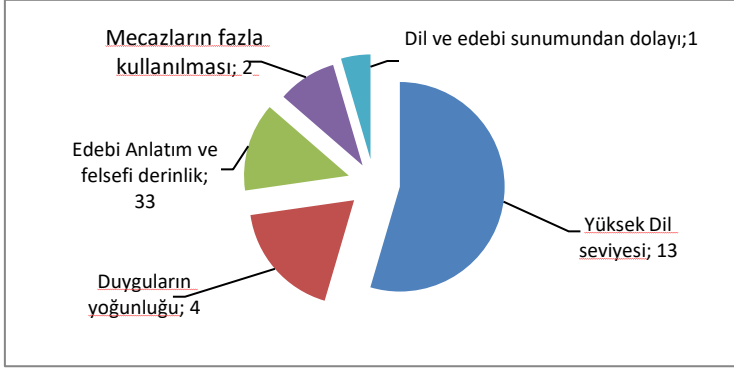
Yedinci Maddenin Bulguları

Toplam 41 katılımcıdan 9’u erkek, 32’si kadındır. Metnin anlaşılabilirliği ile ilgili soruya, erkek katılımcıların sadece 2’si metnin kolay olduğunu belirtirken, diğer 7’si metni zor olarak değerlendirmiştir, bu durum seçtikleri metnin zorluk derecesinin beklentileriyle örtüşmediğini gösterir. Kadın katılımcılar arasında ise, metni zor olarak tanımlayan 16 kişi bulunmaktadır. Bu durum, metinlerin seçilme nedeninin dilsel değil, belki de tematik veya yazar ile ilgili faktörlerden kaynaklandığını düşündürmektedir (Madde 1’de görüldüğü gibi). 13 katılımcı metni kolay olarak tanımlamış, 3 katılımcı ise metnin zorluk derecesi hakkında düşünmediğini ifade etmiştir.

Metni zor olarak nitelendiren 22 katılımcıdan 12’si, zorluğun yüksek dil seviyesi ve akademik dil kullanımından kaynaklandığını belirtmiştir. 4 öğrenci, metinde ifade edilen duyguların yoğunluğunun metni anlamayı zorlaştırdığını ifade etmiştir. 3 öğrenci, metnin edebi anlatımı ve felsefi derinliğinin zorluk yarattığını belirtmiştir. 2 katılımcı, aşırı metafor kullanımının metni anlamayı güçleştirdiğini

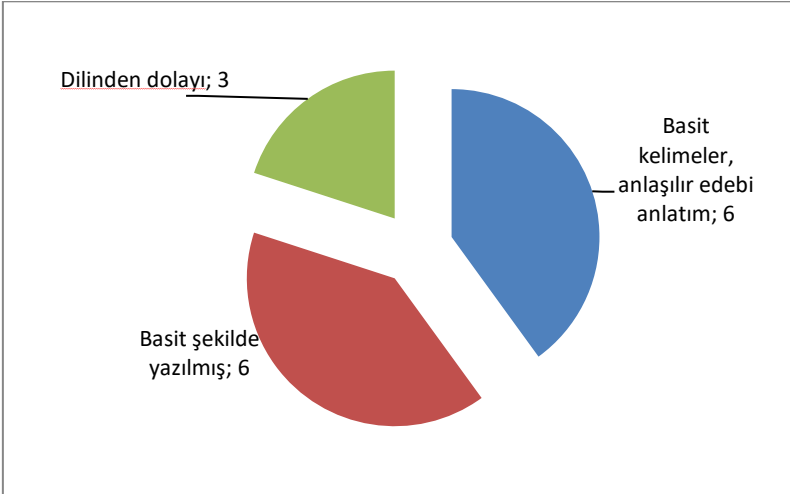
belirtmiştir. Bir öğrenci ise hem edebi anlatım hem de dil seviyesinin zorluk yarattığını ifade etmiştir.

Şekil 9. Metnin Neden Zor Olarak Algılandığına Yönelik Yanıtların Dağılımı

Metni kolay olarak değerlendiren 15 öğrenciden 6'sı hem kullanılan kelimelerin hem de edebi anlatımın anlaşılır olduğunu belirtmiştir. Diğer 6 öğrenci, metnin sade dili sayesinde anlaşılmasının kolay olduğunu ifade ederken, 3 öğrenci metnin anlatım tarzının anlaşılabilirliği artırdığını belirtmiştir.

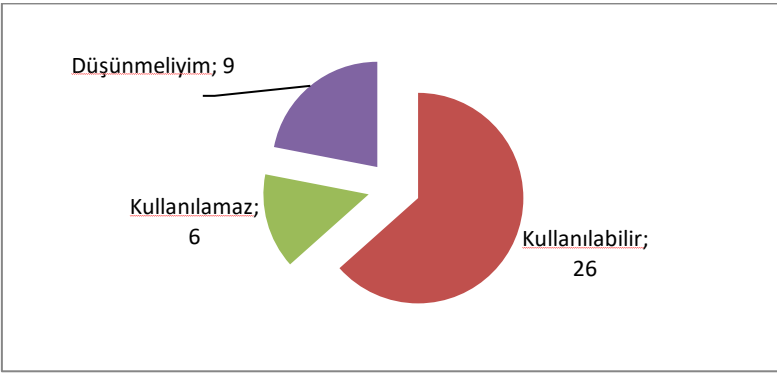
Şekil 10. Metnin Neden Kolay Olarak Algılandığına Yönelik Yanıtların Dağılımı

Sekizinci Maddenin Bulguları

Anketin son maddesinde, okunan metnin Almanca derslerinde kullanılabilir olup olmadığı sorulmuştur. 26 öğrenci metnin derslerde kullanılabilmesini belirtirken, 6 öğrenci bunun mümkün olmadığını ifade etmiştir. 9 öğrenci ise bu konuda daha fazla düşünceleri gerektiğini söylemiştir.

Şekil 11. Okunan Metnin Almanca Derslerinde Kullanılabilirliği Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Tartışma ve Sonuçlar

Anket sonuçları, öğrencilerin tercihleri ve görüşleri hakkında ilginç bilgiler sunmaktadır. Stefan Zweig, en çok okunan yazar olarak belirlenmiş, ardından Friedrich Wilhelm Mader ve Johann Wolfgang von Goethe gelmektedir. Metinlerin seçimi genellikle konulara, yazarlara, internet üzerinden kolay bulunabilirliğe, dile ve türe göre yapılmıştır. Çoğu öğrenci, okudukları eserin yazarını zaten tanıdığını ifade etmiş ve metinlerin zorluk seviyeleri çoğunlukla B1-B2 aralığında değerlendirilmiştir.

Metinlerin incelenmesi, katılımcıların verdiği seviyeler ile metinlerin gerçek dil seviyesi arasında bir uyumsuzluk olduğunu göstermektedir. Katılımcıların çoğunluğunun metinlerin B1-B2 seviyesinde olduğunu düşündüğü, gerçekte ise bu seviyenin zorluk derecesini yansıtmadığı, katılımcıların sadece B1 seviyesinin bir lisans programı için yeterli olduğunu bildikleri için böyle bir değerlendirme yaptıkları görülmektedir. Bu durum, katılımcıların metinlerinin gerçek dil seviyesini doğru bir şekilde değerlendiremediklerini göstermektedir.

Metinlerin derslerde kullanılabilirliği konusundaki soru ilginç bir sonuç ortaya koymuştur: Öğrencilerin çoğunluğu (41 öğrenciden 26'sı), okunan metinlerin Almanca derslerinde uygun olduğunu belirtmiştir. Ancak, daha küçük bir grup (6 kişi), metinlerin derste kullanılmaması gerektiğini düşünürken, 9 öğrenci bu konuda görüş bildirmemiştir.

Metnin zorluğunun nedenleri üzerine yapılan inceleme, öğrencilerin metinleri, dil seviyesinin dışındaki kriterlere göre seçtiklerini ortaya koymaktadır. 16 katılımcının, metni tematik kriterlere göre seçmelerine ve dil açısından zor olarak değerlendirmelerine rağmen, metni nasıl tematik olarak anlamış olduklarını açıklamak zordur. İlginç bir şekilde, metnin yüksek dil seviyesine rağmen, 22 katılımcı metni Yabancı Dil olarak Almanca derslerinde kullanılabilir olarak değerlendirmiştir. Bu, katılımcıların metnin zorluk derecesine rağmen, onu öğretim materyali olarak uygun gördüğünü gösteren ilginç bir sonuçtur.

Metinlerin zorluk derecesine yönelik nedenlerin nitel analizinde, birçok öğrenci zorluğu yüksek dil seviyesi ve yüksek dil kullanımına bağlamıştır. Ayrıca, metindeki duygusal yoğunluk, edebi anlatım ve felsefi derinlik gibi nedenler de belirtilmiştir. Ancak, öğrencilerin seçimlerini gerçek dil becerilerinden bağımsız olarak yaptıkları ve kısmen arkadaşlarının tavsiyelerine uydukları kuşkusunu ortaya çıkılmaktadır.

Bu sonuçlar, bir metnin anlaşılabilirliğinde sadece dilsel özelliklerin değil, aynı zamanda anlatım ve sunum biçiminin de önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Yabancı Dil olarak Almanca derslerinde metin seçimi yapılırken, metnin anlaşılabilirliğini etkileyen tüm bu faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Ancak, katılımcılar bu kriterlere yeterince duyarlı görünmemekte; seçtikleri metinler bu kriterleri karşılamamaktadır.

Seçilen edebi metinlerin birincil mi yoksa ikincil edebiyat mı olduğu sorusuna dair veriler dikkat çekicidir; katılımcıların neredeyse üçte biri, önceki dönemlerde “edebi metin” kavramının yalnızca “birincil literatür”e ait olduğunu öğrendikleri halde, metinlerini ikincil literatür olarak sınıflandırmışlardır. Bu da kuramsal bilgi bağlamında eksikliği göstermektedir. Benzer bir eksiklik, metin türü tespitinde görülmekte, katılımcılar lirik metni epik, epik metni lirik olarak niteleyebilmektedir.

Türkiye’deki edebiyat derslerinde karşılaşılan bir diğer sorun, epik metinlerin ağırlığı ve lirik eserlerin ihmal edilmesidir. Öğrencilerin genellikle epik yazarları tercih ettiği görülse de Almanca derslerinde lirik eserlerin daha fazla kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır; çünkü öğrenciler lirik metinlere de ilgi duymaktadır. Anket sonuçları, öğrencilerin edebiyat anlayışlarının eksik olduğunu ortaya koymaktadır. Bir yıl süren Almanca hazırlık eğitimi, Alman edebiyatını anlamak için genellikle yetersiz kalmaktadır. Çoğu öğrenci, yazarların isimlerini bile bilmemekte, bu da edebi konulara daha fazla odaklanılması gerektiğini göstermektedir.

Genel olarak, sonuçlar öğrencilerin Alman edebiyatı metinlerini seçerken ve değerlendirirken birçok kriteri dikkate aldığını göstermektedir. Bu sonuçlar, müfredatların ve öğretim materyallerinin seçimi için önemli olabilir. Öğrencilerin tercihlerini ve görüşlerini daha iyi anlamak için bu alanda daha fazla araştırma yapılması ve elde edilen bulguların öğretim üzerindeki olası etkilerinin değerlendirilmesi öneri olarak sunulabilir.

Kaynakça

Deutsch-türkische Literatur. WIKIPEDIA.
https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsch-t%C3%BCrkische_Literatur. (Son erişim: 14.01.2024)

Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. E. (2012). *How to design and evaluate research in education*. McGraw Hill: New York.

Flohr, D., & Holzapfel, O. (2020). Poetologie im Lehrplan des Germanistik-Studiums. *Dialog, Interkulturelle Zeitschrift für Germanistik*, 8(1), s. 136–149.

Karakuş, M. / Kuruyazıcı, N. (Haz.) (2001). *Gurbeti Vatan Edenler. Almanca Yazan Almanyalı Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Kılıç, S. (2013). Örnekleme yöntemleri. *Journal of Mood Disorders*, 3(1), 44-6. <https://doi.org/10.5455/jmood.20130325011730>

Projekt Gutenberg.de. <https://www.projekt-gutenberg.org/> (Son erişim: 14.01.2024)

Öztürk, A. O. (2015). *Alman Oryantalizmi. 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi*. İstanbul: Vadi.

Öztürk, A. O. (2022). Zur poetologischen Bildung der Studierenden in der Auslandsgermanistik (am Beispiel der Türkei). *İçinde XIV Kongress der*

Internationalen Vereinigung für Germanistik (IVG) “Wege der Germanistik in transkulturellen Perspektiven” (s. 43–55). Peter Lang.

Umar, B. (Çev.) (2001). *Nibelung’lar Destanı*. İstanbul: Yapı Kredi Bankası.

Ünal, D. Ç. (2018). Yüksek Edebiyattan Yığın Edebiyatına – Alman Dili Eğitimi Ana Bilim Dallarında Edebi Metin Seçimi ve Kanonlaşma Üzerine Bir İnceleme. İçinde Öztürk, Ali Osman, Ünal, Dalım Çiğdem, & Ünal, Kaya (Hrsg.), *Hiciv, Yığın ve Göçmen Edebiyatı Uzmanı, Prof. Dr. Yüksel Baypınar Armağanı* (s. 53–79). Hiper Yayın.

Ünlü, S. (1988). *19. Yüzyıl Alman Edebiyatında Türkiye Ve Türkler. Das Türkeri- und Türkenbild in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Konya: Selçuk Üni. Yay.

Zettl, E. (2009). *Geçmişten Günümüze Almanya. Alman Kültür ve Edebiyat Tarihi*. Çev. A.O. Öztürk / U. Balcı / Ö. Gencer. Çanakkale: ÇOMÜ Eğitim Fakültesi.

EK: ANKET SORULARI

Fragen zum "Mein Literaturtext"

- 1) Titel meines Literaturtextes:
- Autor meines Literaturtextes:
- 2) *Neden bu metni seçtin?*
 - a) Dilinden dolayı
 - b) Yazarından dolayı
 - c) Türünden dolayı
 - d) Konusundan dolayı
 - e) İnternetten kolayca buldum
- 3) *Yazarı nereden tanıyorsun?*
 - a) Tanımıyorum
 - b) Tanıyorum
 - c) Daha önce eserini okudum
 - d) Daha sonra eserini okudum
- 4) *Bu metnin dil düzeyi sence hangisidir?*
 - a) A1-A2
 - b) B1-B2
 - c) C1-C2
 - d) Bilmiyorum
- 5) *Seçtiğin bu metnin konusu nedir? (Bir cümle ile)*

Ne halde olduğundan habersiz donmuş, sarhoş düşüncelerle oturan adam birini görür ve bu kişinin orada olduğunu kimseye söylememesi gerekiyordu.
- 6) *Seçtiğin bu metin Primär- mi yoksa Sekundärliteratur mu?*
 - a) Primärliteratur
 - b) Sekundärliteratur
- 7) *Sence bu metnin anlaşılması kolay mı zor mu? Kolaysa, neden, zorsa neden?*

Kolay, çünkü

Zor, çünkü

Kolay mı zor mu olduğunu düşünmedim.
- 8) *Seçtiğin bu metin "Alman Edebiyatı II" dersinde kullanılabilir mi?*
 - a) Kullanılabilir
 - b) Kullanılamaz
 - c) Düşünmem lazım.

AFGANİSTAN COĞRAFYASINDA ÖZBEK VARLIĞI İLE AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİNDE DİL İÇİ VE DİL DIŞI ETKİLER¹

UZBEK PRESENCE IN AFGHANISTAN GEOGRAPHY AND INTRA-LINGUAL AND EXTRA-LINGUAL EFFECTS IN AFGHANISTAN UZBEK TURKISH

Yalçın YURDAKUL²

Özet

Afganistan'daki Türk varlığı milattan önce I-III yüzyıllara kadar uzanırken tarihi süreç içerisinde Kuşhanlar, Akhunlar, Türk-Şahiler, Köktürkler, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ile Türk varlığı devam eder. XVI. Yüzyıldan itibaren Şiban Hanlığı döneminde Afganistan coğrafyasına Özbekler hâkim olur. İç içe geçen etnolojik yapının neticesi olarak tarihî Oğuz-Karluk-Kıpçak varlığı; Afganistan Özbek Türkçesinde Oğuz-Özbek, Karluk-Özbek, Kıpçak-Özbek karışımı ağızları ortaya çıkarır. Arapça ve Farsçayla olan yoğun iletişim de diğer başat etkidir. Bu durum dil içi ve dil dışı etkiler neticesinde Afganistan Özbek Türkçesi ağızlarının karmaşıklaşmasına yol açar.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Afganistan Özbek Türkçesi, Afganistan Özbek Türkçesi ağızları, Afganistan Oğuz-Özbek ağızları, Afganistan Karluk-Özbek ağızları, Afganistan Kıpçak-Özbek ağızları

Abstract

While the Turkish presence in Afghanistan dates back to the I-III centuries BC , the Turkish presence continues with the Kushans, Akhuns, Turk-Shahils, Kokturks, Ghaznavids, Seljuks, Harzemshahs in the historical process. From the 16th century onwards, Uzbeks dominated Afghanistan during the Shiban Khanate period. As a result of the intertwined ethnological structure, the historical Oghuz-Karluk-Kipchak presence causes the emergence of Oghuz-Uzbek, Karluk-Uzbek, Kipchak-Uzbek mixed dialects in

¹ Bu bildiri tam metni, tarafımdan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD., Türk Dili Bilim Dalında, Prof. Dr. Çetin PEKACAR danışmanlığında yapılan doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Abilay Han Kazak Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi (Ablaikhan KazUIRandWL) Almatı/Kazakistan, yurdakulyalcin@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2614-9076>

Afghanistan Uzbek Turkish. The intensive communication with Arabic and Persian is another major influence. This situation leads to the complexity of Afghanistan Uzbek Turkish dialects as a result of intra-linguistic and extra-linguistic effects.

Keywords: Afghanistan, Uzbek Turkish in Afghanistan, Uzbek Turkish Dialects in Afghanistan, Oghuz - Uzbek Dialects in Afghanistan, Karluk- Uzbek Dialects in Afghanistan, Kipchak - Uzbek Dialects in Afghanistan

Giriş

Genel Türk ve beraberinde Türk dilinin günümüz Afganistan topraklarındaki tarihî varlığının izleri miladın ilk yüzyılına kadar götürülebilir (Liu, 2002). Ancak Özbek varlığı özelinde tarihi tanıklık, 1500'lü yıllara dayanır (Sivrioğlu, 2017, s. 160-163).

Özbek Türkçesinin, Türkistan coğrafyasının tamamı dışında çok geniş bir coğrafi alanda konuşura sahip olduğu görülür: Afganistan (tahminen 2.000.000) Tacikistan (tahminen 1.400.000), Kırgızistan (tahminen 600.000), Kazakistan (tahminen 350.000), Türkmenistan (tahminen 350.000) ve Çin (Resmî azınlık statüsünde 10.569) (Wurm, 1989; Boeschoten, 1998b; Özyetgin, 2006; Yıldırım, F. 2019), Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan ve Pakistan (Öztürk, 2016; s.9) Özbek Türkçesinin yayılma alanıdır. Doktora tez çalışmamızda ortaya koyduğumuz üzere Anadolu coğrafyası da Özbek Türkçesi ve özelinde Afganistan Özbek Türkçesinin yayılma alanı içinde değerlendirilmektedir (Yurdakul, 2022).

I. Afganistan Coğrafyasında Türk Varlığı

Tarihî kaynakların ışığında günümüz Afganistan bölgesindeki Türk varlığı, M.Ö. I. yüzyılda bu coğrafyada hüküm süren Kuşanlara kadar götürülebilir. Türk dili konuştuğunu bildiğimiz bu topluluk M.S. I-III yüzyıllar arasında Orta Asya'nın büyük bölümünü kontrol etmektedir. Kuzey Afganistan ile birlikte günümüz Özbekistan topraklarının da bir bölümünü kapsayan bu bölge Büyük İskenderin bölgeye hâkim olmasından sonra Greklerce Baktriya olarak isimlendirilmiştir (Liu, 2002).

M.S. 350-557 yılları arasında Toharistan adıyla anılan Kuzey Afganistan'da -Yunan kaynaklarında Eftalit, Arap kaynaklarında

Hayatiler olarak adlandırılan- Akhunlar hüküm sürmektedir (Diyarbakirli, 2002; Koçsoy, 2002). Akhunlar, Köktürklerle giriştikleri mücadeleyi kaybetmelerinin devamında Halaç Türkleri olarak bölgede varlıklarını sürdürürler (Saray, 1987, s. 27).

Sims-Williams'a göre (akt. Gökdağ, 2013) 630 tarihli Bahterce yazılmış belgeler, Afganistan'da Türk varlığına işaret etmektedir. Bir Halaç prensesini anlatan bu belgeler, başkaca Türkçe ad ve ünvanlar da içermektedir. Bölgede varlığı bilinen bu Halaçların zaman içinde asimile olarak Tacikleştiği bilinmektedir.

M.S. 6. yy.a geldiğinde Herat, Belh ve Kabil bölgelerinde Barha Tegin hükümdarlığında Türk-Şahiler varlık göstermektedir. 6. Yüzyılda başlayan bu hakimiyet 9. yüzyılda bölgenin bütünüyle müslümanlaşmasına kadar devam eder (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, s. 66, 67; Koçsoy, 2002). 630 yılında ise Afganistan'ın Kunduz bölgesinde Köktürklerin egemenliğine şahit olunur (Taşağıl, 2002).

Sebükteginî ya da Yemîniler olarak da bilinen Gaznelilerin, Afganistan'da ilk Müslüman Türk devletini 977'de kurdukları görülür.

Gazneliler ise köken bakımından ekseriyetle kendilerinden çok daha önce Afganistan bölgesinde görülen, Karahanlılar'ın da kurucu unsurlarından olan Karluklara dayanmaktadır. Bu etnik grubun Afganistan'ın Badahşan vilayeti ile (Özkan, 1997, s. 24) Türkiye'de yaşayan Özbek topluluğu içinde "Karluk" adı ile halen boy adı olarak da varlığını sürdürdüğü tespit edilmektedir (Yurdakul, 2022). Köprülü'ye göre (1989) "Gazneliler zamanında İran'ın bilhassa şark mıntıklarında, esasen oldukça kalabalık olan Türk unsuru bir kat daha çoğaldı. Bugünkü Afganistan, Sistân ve Horasan sahalarında İslâm istilâsından evvel mevcut olan Halaç, Karluk, Oğuz ve Kûmiçi gibi muhtelif Türk unsurları, Eftalitlerin hâkimiyeti zamanından beri buralarda yaşamakta idiler" (s. 21).

11. yüzyıl başlarında Afganistan bölgesinde Oğuz varlığı tanıklanmaya başlanır. Bunlar Selçuklu Devleti kontrolündeki Türkmenlerlerdir.

12. yy.da bu coğrafya üzerinde hakim unsur Harzemşahlar'dır. Harzemşah İmparatorluğu ile bütünüyle Türkleşen Harezmi bölgesinde asıl unsurlar Oğuzlar ve Kıpçaklardır (Eltazarov, 2016).

Afganistan coğrafyası, daha sonraki dönemlerde de Türkistan coğrafyasındaki sosyal ve siyasî karışıklıklar paralelinde değişen nispette Türk soylu halkların varlığına ev sahibi olmaya devam edegelmiştir. Bugün de Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbekler başta olmak üzere çeşitli Türk dilli konuşurlara ev sahipliği yapmaktadır.

II. Afganistan Coğrafyasında Özbek Varlığı

13. yüzyıl başlarında Orta Asya'da baş gösteren Moğol akınları Afganistan bölgesinde 2 asra yakın bir süre Türk soylu bir yönetimi imkânsız kılmıştır.

1370'te kurulan Timurlular Devleti ve devamında Şibanî Özbek Hanlığı ile 14. yüzyıl sonlarında Türkistan coğrafyasında Özbek adı ilk kez görülmeye başlanır.

1500'lü yıllar ise bölgenin büyük oranda Özbekleştiği yıllardır. Özbek Şiban Han tarafından Afganistan'ın Belh şehri 1503'te ele geçirilirken 1504'te Babürlülerin kontrolüne bırakılır. Bu dönemde Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Badahşan, Kunduz, Gazne gibi şehirler ile başkent Kabil olmak üzere ülkenin doğusu, Babürlülerin hakimiyeti altındadır. Böylelikle Özbeklerin bölgedeki tarihî varlığının Timurlular, Şibaniler ve Babürlülerle kuvvetlendiği görülür (Sivrioğlu, 2017, s. 160-163).

İlerleyen asırlar içerisinde Afganistan coğrafyasındaki Özbek hakimiyeti yer yer sekteye uğrasa da bölge üzerindeki etkin varlığı 19. yy'a kadar Buhara, Astrahan, Hive (Harezm), Hokand ve Mangıt Hanlıklarıyla sürer.

1740'lı yıllara gelindiğinde tarihî Afganistan coğrafyasına Peştun hakimiyetindeki Afgan Krallığı hakimdir. Ahmet Durranî önderliğinde kurulan krallık, bölgede Türk hakimiyetinin de kırılmasına yol açar ki Güney Türkistan olarak bilinen bölge için Afgan Türkistan'ı denmeye de başlanır. (Sivrioğlu ve Türkoğlu, 2017, s. 193).

Bu dönemde Peştun kimliği dışındaki unsurların yapay Afgan kimliği içinde eritmeye zorlandıkları bir süreç gözlemlenir. Bu politikadan etnik ölçeklendirme içerisinde 2. sırada yoğunluğa sahip olan Özbeklerin de etkilendikleri görülür.

Peştun hakimiyetiyle etnik bileşim içerisinde Türk oranı azalsa da bölge Türk soylular için bir çekim merkezi olmayı ve 1950'lilere

değın çevre ülkelerden göçler almayı sürdürür. Rusların, Buhara ve Hive Hanlıklarını işgal ettiği 1920'li yıllarda Türkistan bölgesinden kaçan Özbek ve Türkmenler, Afganistan'a yerleşirler. Türkistan'dan Afganistan'a yönelen göçler, 1931-1933 yılları arasında yoğunluk kazanır (Hatunoğlu, 2018).

Rusların uyguladığı kolektifleştirme politikası çerçevesinde 7 Ağustos 1932 tarihli Antidehkanlık kanunuyla Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbeklerin varlıklarına el konulması, kolhozlarda işçi olarak çalışmaya mecbur bırakılmaları ve Sibiry'a sürülmeleri gibi baskıcı eylemlerinin neticesinde, Türk soyluların Doğu Türkistan'a ve Afganistan'a göç ettikleri görülür. Bütün bu göçler, Afganistan nüfusu içinde Özbek konuşurların oranını artıran olumlu gelişmelerdir.

1979 yılında Rusların Afganistan'ı işgal etmesiyle bölge tersine bir göçe de sahne olmuştur. Bölgedeki Türk soyluların beraberinde Özbeklerin de bir kısmı Afganistan'dan ayrılmak zorunda kalarak büyük oranda İran, Pakistan ve Türkiye'ye sığınmıştır (Yurdakul, 2022).

III. Afganistan Özbek Türkçesi Ağızları

Özbek Türkçesi ağızlarının karmaşıklığı Türkistan coğrafyasının etnik bileşimi ile doğrudan ilişkilidir. İrtiş Nehri ile kuzey, Afganistan ile güney, Doğu Türkistan ile doğu ve Hazar Denizi (Maveraünnehir) ile batı sınırları içinde konumlandırabileceğimiz Türkistan coğrafyasında Oğuz-Karluk-Kıpçak etnik varlığı iç içe geçmiştir. Bu etnik karmaşıklığın Türkistan coğrafyasında eserlerine tanık olduğumuz Çağatay döneminin dil özelliklerine yansıdığı bilinmektedir.

Boeschoten'a (1998a, 1998b) göre Çağatay edebî dilinin bu karışık özelliği, mirasçısı durumundaki Özbek Türkçesine de aktarılmıştır (s. 9; s. 357). Oğuz-Karluk-Kıpçak boyları beraberinde, Türkçenin farklı kollarının dil içi etkileşimi Oğuz-Özbek, Karluk-Özbek, Kıpçak-Özbek karışımı ağızların ortaya çıkmasına sebep olur.

Oğuz-Karluk-Kıpçak temelinde dil içi Türkçe etkileşiminin dışında Orta Asya coğrafyasında Tacikler vasıtasıyla İranî ögelerle birlikte yaşam sürülmesi de Özbekler üzerinde tesiri olan dil dışı unsurlardandır. Oğuz-Karluk-Kıpçak ve Taciklerden müteşekkil etnolojik yapı ile yakın etkileşim ve genel İslam coğrafyasındaki

Arapça etkisi Özbek Türkçesi ağızlarının çeşitlenmesine sebep olurken ağızların sınıflandırılmasını da zorlaştırmaktadır.

Özbek Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında Borovkov, Batmanov, Gazi Alim, Polivanov, Wurm, Schöniğ, Reşetov ve Şaabdurahmonov gibi dilbilimciler tarafından etnolojik, fonetik, morfolojik ve leksik ölçütler esas alınarak çeşitli sınıflandırma denemeleri yapılmıştır. Kimi tasnif denemelerinde Afganistan sahası Özbek ağızlarına da değinildiği görülür.

Polivanov, tarihî bir bakışla Özbek diyalektlerinin oluşumunda ‘üreme’ (kardeş dillerin karışımı) ve ‘hibridizasyon’ (farklı ailelerdeki dillerin karışımı) süreçlerini değerlendirir. Fonetik gelişim bakımından Tacikçenin etkisiyle İranlılaşma hadisesi temelinde bir yaklaşım sergiler ve Özbek Türkçesi ağızlarını öncelikle “İranîleşen ağızlar” ve “İranîleşmemiş ağızlar” olmak üzere iki gruba ayırır (Polivanov, 1928’den aktaran Eltazarov, 2016; Yıldırım, 2017).

İranîleşen ağızlar, Tacik ünlü sisteminin etkisiyle ünlü uyumlarının bozulduğu Özbek ağızlarını içine alır. İranîleşmemiş ağızlar ise söz başı /y/ [j/] bakımından /c/’leyici [d͡ʒ/] ağızlar olarak ifade edilir. Polivanov’a göre Oğuz ve Kıpçak ağızları, Farsçanın etkisinden uzak kalmış ağız gruplarıdır. “Oğuz lehçesi” olarak ifade ettiği ana ağız grubunu, kendi içinde “Güney Harezmi grubu ağızları” ve “Kuzey Oğuz grubu ağızları” olarak sınıflandırır. “Kıpçak lehçesi” olarak belirttiği grubu ise kendi içerisinde alt başlıklarda toplar. Polivanov, Afganistan’daki Kıpçak Özbek ağızlarını “Orta Özbek” grubu içine alır.

Görüldüğü üzere Türkolojinin dikkatini çekmiş ve üzerine düşünülmüş olsa da siyasi ve sosyal kargaşa içinde bulunmasının da etkisiyle Afganistan sahasının dil haritası üzerine henüz bütüncül bir çalışma yapılamadığı söylenebilir. Bu eksikliği bir ölçüde gidermeye yönelik olarak Afganistan Özbek Türkçesi üzerine küçük ölçekli çalışmalar yapılagelmektedir. Bu çalışmalara göre Belh, Seripul (kısmen) vilayetlerinin Karluk ağzına has özellikler taşıdığı söylenebilir.

Faryab’da ve Cevizcan’da hem Karluk hem Oğuz ağzının özellikleri hâkimken Türkmenistan sınırına yakınlıklarının etkisiyle Özbek ve Türkmenlerin bir arada yaşadığı Şibirgan ve Andkhoy’da

(kısmen) Oğuz ağızı özellikleri öne çıkar. Kıpçak ağızı ise Bağlan, Kunduz, Tahar, Badahşan, Faryab (Şirintagab), Seripul (kısmen) bölgelerinde konuşulur. Kuzey Afganistan Özbek ağızlarının çeşitliliği içerisinde Farsçanın etkisi de görülür: Seripul vilayetine bağlı Asiyabad beldesi İranileşmiş bir ağza sahiptir. Afganistan'a yakın ya da uzak geçmişte gelip Özbek topluluğunun içinde eriyen ve kendisini Özbek olarak kabul eden Tatar, Halaç, Kazak, Kırgız, Türkmen varlığı yanında Türk boylarıyla kaynaşan Moğolların olduğu da bilinmektedir. (Gültekin, 2006; Şahin, 2014, 2016; Alparğu, 2007, s. 119). Bu durum Afganistan Özbek ağızların akraba diller arasındaki etkileşimini ifade eden dil içi temas sonuçları açısından karmaşıklığını arttıran bir husustur.

Ingeborg Baldauf'a (2011) göre Afganistan Özbeklerinin yarıya yakınının ağızı Kıpçak etkisi altındadır. Belh (kısmen) ve Kunduz civarında yaşayan Kongratların; Bağlan, Kunduz, Samangan ve Takhar (Talkan) bölgelerindeki Katagan uruklarının; kendilerini Çin Özbek, Asli Özbek, Gerçek Özbek olarak adlandıran Burka, Mirişker, Kurççıların ağızları Kıpçak etkisi göstermektedir. Yine Kunduz, Takhar, Bedahşan hattı üzerindeki geniş bir bölgede nüfusun çoğunluğu Özbek "Moğol lehçesi/ağızı" konuşmaktadır. Ingeborg'a göre Moğol ağızında, söz başı /c/ [dʒ] ya da /y/ [j] kullanmak bakımından her iki grubun da özelliklerini birlikte sergileyen bireylere sıkça rastlanmakla birlikte, bu ağız gerçekte /y/'leyici [j] grup içinde değerlendirilmektedir. Baldauf (2011); Doerfer'in tespitini alıntılıyarak Andkhoy civarında Özbek Oğuzlarının yaşadığını ifade eder ki bu da ağızlarının Oğuz Türkçesi etkisi altında olduğuna işaret eder. Ayrıca Karluk lehçesinin sözvarlığı bakımından, diğer Afganistan Özbek ağızlarına nazaran daha fazla İranileştiği bilgisini verir.

SONUÇ

Özbek Türkçesinin tarihî yayılma evreni içinde yer alan Afganistan, akraba dillerle arasındaki etkileşim bakımından "dil içi" ve akraba olmayan dillerle arasındaki etkileşim bakımından da "dil dışı" etkilerin karmaşık olduğu bir alandır. "Dil dışı" etki olarak Arapça ve Farsçayla var olan yoğun iletişim gösterilebilir.

Kamusal alanda yaygın olan ortak dil (lingua franca) Daricedir. Müslüman Taciklerin dili olan bu dil, Farsçanın Afganistan topraklarındaki başkalaşmış hâlidir. Afganistan Özbekleri arasında

Afganca ve Tacikçe isimleriyle anılan Darice, eğitim dili oluşu sebebiyle ağızlar üzerinde başat etkiye sahiptir.

Afganistan yalnız Özbek Türkçesi için değil Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ağızlarının da yayılma evreni içerisinde değerlendirilir. “Dil içi” bir etki olarak tarihî Karluk-Kıpçak-Oğuz birlikteliğinin günümüz Afganistan Özbek Türkçesi için de geçerli olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Alpargu, M. (2007). Özbekler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34, 119-121
İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baldauf, I. (2011). Kuzeydoğu Afganistan Özbek lehçeleri bir çalışma raporu (çev.: Tezcan, S.). *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Kitabı 26 29 Mayıs 2010* (ed.: Şavk, Ü. Ç.). 1, 97-120, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Boeschoten, H. (1998a). The speakers of Turkic languages. *The Turkic Languages* (ed.: Johanson, L. and Csató, É. Á.). 1-15, New York: Routledge.
- Boeschoten, H. (1998b). Uzbek. *The Turkic Languages* (ed.: Johanson, L. and Csató, É. Á.). 388-408. New York: Routledge.
- Diyarbakirli, N. (2002). Eski Türklerde kültür ve sanat. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 827-894, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Eltazarov, J. (2016). Eski Orta Asya Oğuzcasının kalıntısı: Harezmi Oğuz diyalekti hakkında. *Tehlikedeki Türk Dilleri II B, Örnek Çalışmalar* (ed.: Eker, S. ve Şavk, Ü. Ç.). 3, 81-95, Uluslararası Türk Akademisi, Ankara-Astana.
- Gökdağ, B. A. (2013). İran Türkleri. *Türkler Ansiklopedisi*, 54, 2203-2214, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gültekin, M. (2006). Asiyabad Özbek ağızıyla birkaç Nasrettin Hoca fıkrası. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 21, 135-152.
- Hatunoğlu, N. (2018). Buhara Emirliği'nin son hükümdarı Âlim Han'ın Afganistan'da ölümü ve sonrasında yaşanan gelişmeler. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, 2(2), 127-144.

- Koçsoy, Ş. (2002). Türk tarihi kronolojisi. *Türkler Ansiklopedisi, 1*, 73-188, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Köprülü, F. (1989). *Edebiyat araştırmaları II*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Liu, X. (2002). Kuşan yönetiminin kültür anlayışı. *Türkler Ansiklopedisi, 4*, 84-90, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özkan, N. (1997). *Türk dünyası*. Kayseri: Geçit Yayınları.
- Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi el kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
- Özyetgin, M. (2006). Tarihten bugüne Türk dili alanı. (Conference) *Chinese Academy of Social Science. Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History (23 January 2006), Beijing (CHINA)*.
- Polivanov, Y. D. (1928). Obroztsı nesingarmonistiçeskix govorov Uzbekskogo yazıka. *Samarkandskiy Govor*, 306-323.
- Saray, M. (1987). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Sivrioğlu, T. ve Türkoğlu, A. J. (2017). *Başlangıçtan günümüze Afganistan tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Şahin, S. (2014). Afganistan Özbek Türkçesinin Seripul ağzı üzerine notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 11(2)*, 112-126.
- Şahin, S. (2016). Afganistan Özbek ağızlarında kullanılan zarf-fiil ekleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 187-201.
- Taşağıl, A. (2002). Göktürk Kağanlığı Göktürkler. *Türkler Ansiklopedisi, 2*, 15-48. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Wurm, S. (1989). Özbekçe. (çev.: Akalın, M.), *Türk Dünyası Araştırmaları, 62*, 139-186, İstanbul.
- Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi ağızları üzerine bir değerlendirme. *Dil Araştırmaları, Bahar, (20)*, 121-145, Ankara.
- Yıldırım, F. (2019). Çin'deki Özbekler ve Özbekçe. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, (13)*, 57-86.
- Yurdakul, Y. (2022). *Türkiye'deki Afganistan Özbeklerinin ağzı (ses bilgisi-metinler-gramatikal dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora

Tezi) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

VERGİ YARGISINDA PARASAL SINIR KAVRAMI VE 7524
SAYILI KANUN KAPSAMINDA YAPILAN
DEĞİŞİKLİKLERİN DEĞERLENDİRMESİ

THE CONCEPT OF MONETARY LIMITS IN TAX
JUDICIARY AND EVALUATION OF THE AMENDMENTS
MADE WITHIN THE SCOPE OF LAW NO.7524

Burçin BOZDOĞANOĞLU¹

Ayşegül YÜCEL²

Özet

Türkiye’de vergi yargısının, idari yargılama hukukunun içinde örgütlenmesi sebebiyle bağımsız bir vergi yargısı kolu bulunmamaktadır. Dolayısıyla idare ile mükellef arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar idari yargı düzeninin içinde İdari Yargılama Usul Kanun’una (İYUK) göre ilk derece mahkemesi sıfatıyla vergi mahkemelerinde çözümlenmektedir. Vergi mahkemelerinin kararlarına karşı istinaf yolu için Bölge İdare Mahkemeleri, temyiz yolu için Danıştay’a dava taraflarının başvurma hakkı bulunmaktadır.

Parasal sınırlar “*tek hâkimle çözümlenecek dava üst sınırı*”, “*duruşma talebi alt sınırı*”, “*temyiz veya istinaf yolu başvurusu alt sınırı*” şeklinde düzenlenmektedir. Enflasyonist ortamda parasal sınırların değer kaybı yaşamasını önlemek amacıyla her sene söz konusu sınırlar İYUK Ek Madde 1 uyarınca yeniden değerlendirme oranına tabi tutulmaktadır.

Kanun yollarına başvuru için parasal sınır uygulaması vergi yargısında mevcut olmakla birlikte ayrıntılı biçimde hükümleştirilmemiştir. Öte yandan parasal sınırların her sene yeniden belirlenmesi davacılar arasında eşitliği bozucu sonuç yaratabilmektedir. Bu gerekçelerin varlığı parasal sınırlara ilişkin olarak İYUK madde 46/1/b ile 45/1 ve Ek madde 1 hükümlerinin Anayasa’nın ilgili maddelerine aykırılık teşkil etmesi sebebiyle iptalleri için Anayasa Mahkemesi’ne iki ayrı başvuru yapılması sonucu bu maddelerin iptali ile sonuçlanmıştır.

AYM kararları sonrası 7524 Sayılı Kanun ile kanun yollarına başvuru süreci ve özellikle parasal sınırlarda davanın açılış ile karar tarihinin hangisinin

¹Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İİBF, Maliye Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-9337-2895, bbozdoganoglu@bandirma.edu.tr

² Arş. Gör., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İİBF, Maliye Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-9577-4348, ayucel@bandirma.edu.tr

geçerli olacağı konusunda nasıl bir uygulama olacağı hususlarında yaşanan belirsizlikler düzenlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, parasal sınır uygulamasının vergi yargısı özelinde değerlendirilmesi ve söz konusu Kanun kapsamında parasal sınırlarda yapılan düzenlemelerin kapsamlı şekilde incelenerek bu düzenlemelerin daha önce yaşanan belirsizlikleri gidermede ne derece etkili olduğunun tartışılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Uyuşmazlıkları, Vergi Yargısı, Parasal Sınır, Kanun Yolları, Adil Yargılanma Hakkı.

Abstract

In Turkey, there is no independent tax jurisdiction due to the fact that tax jurisdiction is organised within the administrative jurisdiction law. Therefore, disputes arising between the administration and the taxpayer are resolved by the tax courts as the court of first instance in accordance with the Administrative Procedure Law (İYUK) within the administrative judicial system. The parties have the right to apply to the Regional Administrative Courts for appeal against the decisions of the tax courts and to the Council of State for appeal.

Monetary limits are regulated as 'upper limit of the case to be resolved by a single judge', 'lower limit of the request for hearing', 'lower limit of the application for appeal or appeal'. In order to prevent the loss of value of the monetary limits in an inflationary environment, the said limits are subject to revaluation rate every year in accordance with Additional Article 1 of the İYUK.

Although there is a monetary limit for the application of legal remedies in the tax jurisdiction, it is not regulated in detail. In other words, the date at which the monetary limit starts for the parties - the date of filing the lawsuit or the date of the court decision - is not regulated in the İYUK and tax law legislation. On the other hand, the re-determination of the monetary limits every year may have a disruptive effect on the equality among the litigants. The existence of these grounds resulted in the cancellation of these articles as a result of two separate applications to the Constitutional Court for the cancellation of the provisions of Articles 46/1/b and 45/1 and Additional Article 1 of the İYUK regarding the monetary limits due to their contradiction with the relevant articles of the Constitution.

Following the decisions of the Constitutional Court, the Law No. 7524 has attempted to regulate the uncertainties regarding the application process for legal remedies and the application of the date of the opening of the case and the date of the decision, especially in monetary limits. The aim of this study is to evaluate the monetary limit application in the tax jurisdiction and to

discuss to what extent these regulations are effective in eliminating the uncertainties previously experienced by analysing the regulations on monetary limits within the scope of the Law in question.

Keywords: Tax Disputes, Tax Judiciary, Monetary Limit, Legal Remedies, Right to a Fair Trial

Giriş

Vergi yargılamasının dâhil olduğu idari yargı kolunda, uyuşmazlıkların çözümlenmesi sürecinde “konusu paraya ilişkin olan” idari davalarda; idare ve vergi mahkemelerinde açılan davaların “tek hakimle” veya “kurul/heyet” olarak mı görüleceğinin tespiti ve ilk derece mahkemesinde “duruşma” yapma zorunluluğunun oluşup oluşmadığına dair belirlemenin yapılabilmesi ile mahkemenin uyuşmazlığa ilişkin nihai kararına karşı “olağan kanun yolları”na başvuru hakkı olup olmadığının belirlenmesi açısından parasal sınırlar esas alınmıştır. Bu bağlamda konusu paraya ilişkin bir idari dava olarak nitelendirilebilecek “vergi davaları” açısından da tek hakim/ heyet sınırı, duruşma sınırı ve olağan kanun yolları sınırı (istinaf ve temyiz sınırı) olmak üzere üç unsuru içine alan parasal sınırlar esas alınmak suretiyle bir yargılama sistematığı oluşturulduğunu ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte kanunda öngörülen bu parasal sınırların enflasyon karşısındaki değerinin korunabilmesi amacıyla her yıl yeniden değerlendirilme oranında artırılarak güncellenmesi hususu İdari Yargılama Usul Kanunu (İYUK) Ek-1. Madde kapsamında yapılan düzenleme ile hukuki bir zemine oturtulmuştur.

Öte yandan kanunda parasal sınırlara ilişkin olarak belirtilen düzenlemenin her yıl yeniden değerlendirilme oranı doğrultusunda artırılarak güncellenmesi, uygulamada davanın açıldığı tarihte mi kararın verildiği tarihte mi bu tutarların esas alınacağı hususunda kanunda herhangi bir hüküm yer almaması nedeniyle özellikle olağan kanun yollarına başvuru açısından ciddi tereddütlere yol açmıştır. Nitekim vergi uyuşmazlıkları açısından davanın açıldığı tarih ile ilk derece mahkemesince ve istinaf mercii tarafından karara bağlandığı süre zarfında yeniden değerlendirilme oranında artırılan parasal sınırların güncel tutarının değişkenlik göstermesi; öngörülebilirlik, belirlilik, hukuki güvenlik, mahkemeye erişim ve dereceli yargılanma hakkı gibi birçok alanda tartışmaya yol açmıştır. Bu bağlamda ilk derece yargılamasında verilen kararın istinaf aşamasına gitmeden kesinleşmesi kişilerin hak

arama hürriyetini sınırlayan bir durum oluştururken benzer şekilde parasal sınır belirlenmesi suretiyle bazı davalara temyiz yolunun kapatılması ve dava açıldığı tarihte kanun yolu açık olan uyuşmazlıkta, nihai karar verildiği tarihte parasal sınırın değişmesi ile nihai karara karara karşı kanun yoluna başvurulmasına izin verilmemesi önemli hak kayıplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Konuya ilişkin olarak yapılan Anayasaya aykırılık itirazlarını inceleyen Anayasa mahkemesi önce 26.07.2023 tarihli kararıyla temyiz incelemesi için parasal sınır öngören İYUK 46/1-b bendini daha sonra 26.10.2023 tarihli kararıyla istinaf incelemesi için parasal sınır öngören aynı Kanununun 45.maddesinin ikinci cümlesi ile parasal sınırların yeniden değerlendirme oranını düzenleyen Ek-1. maddesinin iptali yönünde karar vermiştir. Kamuoyunda “Vergi Paketi” olarak bilinen ve 02.08.2024 tarih ve 32620 Sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanarak yürürlüğe giren “7524 Sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” kapsamında bu konuya ilişkin olarak da gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Çalışmanın konusu söz konusu vergi yargılaması açısından davaların tek hakim/heyet ile görülme durumu, duruşma yapılıp yapılmaması ve en önemlisi üst kanun yollarına başvuru hakkını belirleyen parasal sınırlarla ilgili değişikliklerin incelenmesidir.

Daha önce belirtildiği üzere vergi yargısı da idari yargı içinde konumlandığından Anayasa Mahkemesi tarafından İYUK’un istinaf ve temyiz başvuru yolunda parasal sınırları düzenleyen maddelerini iptalini içeren kararları vergi davalarının üst kanun yollarına başvuru sürecini de etkilemektedir. Bu çerçevede öncelikle vergi yargılamasında görevli mahkemeler ile olağan kanun yolları olan istinaf ve temyiz işleyiş usulü kısaca açıklanacak daha sonra bu yolların kullanımında parasal sınırların durumu ve Anayasa Mahkemesi tarafından verilen iptal kararlarının gerekçelerine özetle yer verilecektir.

Son bölümde ise çalışmanın ana konusu olan 7524 Sayılı Kanun ile parasal sınırlar açısından yapılan yeni düzenlemelerin istinaf ve temyiz kanun yollarının kullanımına etkileri, tek hâkim/ heyet sınırı ve duruşma yapma açısından parasal sınırların durumu incelenecektir.

1. Türkiye’de Vergi Yargılamasının İşleyiş Mekanizması

Mükelleflerin, idarenin vergileme ve/veya ceza kesme işlemlerine her zaman idari aşamadaki başvuru yollarıyla sonuca ulaşmaları mümkün olmamakta veya bu yolları tercih etmeyebilmektedirler. İdarenin vergilemeye ilişkin olarak tesis ettiği işlemlere karşı mükelleflerin itiraz etmesi sonucu; idari aşamadaki başvuru yollarını kullanması ancak uyuşmazlıklarını çözememeleri veya tesis edilen işlemlere karşı ortaya çıkan uyuşmazlığı Anayasal hakları olan doğrudan dava açma yolu ile çözümlenmek istemeleri halinde uyuşmazlık yargıya taşınmaktadır. Dolayısıyla, uyuşmazlığın vergilendirme işleminin tarafları arasında çözümlenebilecek bir konu olmaktan çıkarak, tarafsız bir üst mercii olarak yargısal denetimi sağlayacak mekanizmaların bu süreçte kullanılması söz konusu olmaktadır. Buradan hareketle vergi yargısı, idarenin vergi alanındaki işlemlerinin denetlenmesini sağladığından hukuk devleti sisteminin fonksiyonu olan bir yargı alanı oluşturmaktadır (Karakoç, 2017:146). Başka bir ifadeyle, vergi yargısı idarenin vergilemeye yönelik işlemlerinin yargısal denetime tabi tutulduğu hukuk alanıdır (Taş, 2005: 27).

Türkiye’de yargı örgütü çeşitli kollara ayrılmış durumdadır. Kararları aynı yüksek mahkemede temyiz edilen mahkemelerin oluşturduğu topluluğa yargı kolu ya da yargı düzeni denilmektedir (Gözler, 2008:73). Bu tanımda yer alan “yüksek mahkeme” kavramı ile artık kararlarına karşı hukuki başvuru yolları bulunmayan yargısal kararları verme yetkisine sahip mahkemeler ifade edilmektedir. Türkiye’deki yargı kolları; Anayasa Yargısı (Anayasa Mahkemesi), Adli Yargı (Yargıtay), İdari Yargı (Danıştay), Uyuşmazlık Yargısı (Uyuşmazlık Mahkemesi) olarak gruplandırılabilir. Bunların dışında; Sayıştay hesap yargısı ve Yüksek Seçim Kurulu ise seçim yargısı alanında görevli özel statülü kuruluşlardır.

Bugün ülkemizdeki yapılanma incelendiğinde vergi yargısının ayrı ve bağımsız bir yargı sistemi olmadığı, idari yargı kolu içinde örgütlendiği görülmektedir (Bozdoğanolu, 2024:128).

İdari yargı kolunda yer alan Danıştay, Bölge İdare Mahkemesi ve Vergi Mahkemesi aynı zamanda vergi yargısında görevli mahkemelerdir. Söz konusu mahkemeler vergi uyuşmazlıklarının yargı aşamasının yürütülmesinde yer alan üç aşamalı sürecin bir parçasını

oluşturmaktadır. Bu süreçte vergi mahkemeleri ilk derece mahkemesi olarak, Bölge İdare Mahkemesi üst mahkeme (istinaf mercii), Danıştay ise yüksek mahkeme (temyiz mercii) bazı uyuşmazlıklar için ise ilk derece mahkemesi olarak görev yapmaktadır. Bu mahkemelerin çalışma esasları ve yapılanma şekillerinin ise 2576 Sayılı Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun ile 2575 Sayılı Danıştay Kanun'unda yer almaktadır. İdari yargı kolunda yargılama esnasında uygulanacak usul ve esaslara ise 2577 Sayılı İdari Yargılama Usul Kanun'unda yer verilmiştir.

İdari yargıda konumlanan bu mahkemelerin işleyişi konusu paraya ilişkin olan idari davalar ve paraya ilişkin olmayan idari davalar açısından farklılık göstermektedir. Vergi uyuşmazlıkları, konusu itibariyle paraya ilişkin idari dava kategorisinde sınıflandırılabilir ve davalardır. Bu açıdan söz konusu davalar için bazı konularda işleyişin temelinde parasal sınırların esas alındığı bir sistematik hakimdir. Dolayısıyla konusu paraya ilişkin idari dava kategorisindeki vergi davaları açısından İdari Yargılama Usul Kanunu'nda öngörülen ve her yıl yeniden değerlendirilen parasal sınırların geçerliliği söz konusudur. Bu itibarla kanunda belirlenen parasal sınırların altında kalan vergisel uyuşmazlıklara ilişkin davalarda bazı yargılama usullerinin uygulanması açısından farklı bir mekanizma öngörülmüş ve bu şekilde bazı durumlarda üst yargı yollarına başvurunun önünün kapatılması söz konusu olmuştur. Bu noktada istinaf ve temyiz mekanizmasının vergi yargısının da içinde konumlandığı idari yargı kolu açısından öncelikle anlamının sonrasında ise işleyişinin açıklanması çalışmanın inceleme konusunu oluşturan parasal sınırlarda yapılan değişikliklerin önemini anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Vergi yargılaması açısından istinaf ve temyiz kanun yollarının kullanımında parasal sınırlar belirleyici olmakla birlikte, istinaf ile temyiz kanun yolu arasındaki tek farklılık parasal sınırlar değildir. Kanun yolu kavramı yargı organları tarafından verilen nihai nitelikteki kararlara karşı hata, yanlışlık veya hukuka aykırılık olduğunun iddia edilmesinde davanın taraflarının kanun kapsamında başvurabilme hakkının olduğu üst yargı yollarıdır. İstinaf kanun yolu, vergi mahkemelerinin henüz kesinleşmemiş nihai kararlarının hem maddi hem hukuki yönlerden denetlenerek hukuka aykırılıklarının

giderilmesini içeren olağan bir kanun yoludur (Çınar, 2009: 1155-1187).

İstinaf aşamasında uyuşmazlık hem maddi hem de hukuki yönden incelenmektedir. Maddi yönden inceleme ile kastedilen vakıa (olay) incelemesidir (Akil, 2010: 205).

Olaya uygulanacak kanun hükmünün doğru tespit edilip edilmediği, usul kurallarına uyulup uyulmadığına ilişkin inceleme ise hukuki denetim aşamasını oluşturmaktadır (Sancakdar, 2013:13-195). Bu bağlamda istinaf kanun yolunda yargı mercii, ilk derece mahkemesi tarafından incelenen olay ve delilleri yeniden değerlendirmektedir. Dolayısıyla istinaf kanun yolunda ilk derece mahkemesinin kararı tüm yönleriyle değerlendirilmekte ve bunun sonucunda bu karar teyit edilmekte veya hukuka uygun bulunmazsa dosya bütün yönleriyle yeniden incelenerek ilk derece mahkemesinin kararından farklı yeni bir karar verilebilmektedir. Temyiz incelemesi ise istinaf incelemesinden farklı olarak uyuşmazlığın sadece hukuki boyutuyla ele alındığı bir aşamadır (Özay, 2002: 652).

Başka bir ifadeyle temyiz incelemesinde aleyhine temyize başvuru istinaf mercii kararları sadece hukuka uygunluk yönünden değerlendirilir ve şekli anlamda bir inceleme yapılır. Bu aşamada yapılan inceleme istinaf yolundan farklı olarak işin maddi yönü ile değil hukuki yönü ile ilişkilidir (Bozdoğanoglu, 2024:289).

Parasal sınırlar ise vergi yargılamasında yalnızca kanun yollarının kullanımında değil, uyuşmazlığın tek hakim veya heyet ile görüleceği hususu ve duruşma yapılması talebinin de belirleyicisi konumundadır. Başka bir ifadeyle vergi uyuşmazlıkları açısından davanın tek hakimle mi yoksa kurul/heyet olarak mı görüleceğinin belirlenmesi, ilk derece aşamasında duruşma yapılması zorunluluğunun doğru olmayacağına tespit edilmesi ve verilen nihai kararlara karşı olağan kanun yollarına başvuru hakkının bulunup bulunmadığının saptanması açısından parasal sınırları esas alan bir yapı öngörülmüştür. Bu yapının işleyişi 2576 Sayılı Kanunun tek hakimle çözülecek başlıklı 7. maddesinde uyuşmazlık miktarı 25.000 TL (2024 yılı için 270.000 TL) aşmayan “konusu belli parayı içeren idari işlemlere karşı açılan iptal davaları, tam yargı davalarının idare mahkemesi hakimlerinden biri tarafından, vergi uyuşmazlıklarından kaynaklanan ve toplam değeri 25.000 TL (2024 yılı 270.000 TL) geçmeyen davaları vergi

mahkemesi hakimi tarafından” çözümleneceği hüküm altına alınmıştır. Aynı kanunun Ek-1 maddesinde ise söz konusu parasal sınırın her yıl yeniden değerlendirilme oranında artırılarak uygulanacağı hüküm altına alınmış, tek hakimle çözümlenecek davaların belirlenmesinde dava tarihindeki, miktar artırımını yapılan durumlarda ise artırımın yapıldığı tarihteki parasal sınırın esas alınacağına yine bu madde kapsamında yer verilmiştir. Kanunda yer alan “toplam değer” ifadesi vergi davalarında, tarh edilmiş vergi asıl ve fer’ilerine ilişkin olarak uyumsuzluğun tutarı bakımından bir sınırlama yapıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla tarh işlemi aleyhine açılan davalarda dava konusu vergi ve cezanın toplamı, ödeme emrine karşı açılan davalarda dava konusu vergi, ceza ve gecikme faizi toplamı dikkate alınarak parasal sınırlar uygulanmakta ve tek hakim/kurul, duruşma ve kanun yollarına başvuru süreci işlemektedir. Bu itibarla 2024 yılında vergi mahkemelerinde tek hakimle görülecek davalarda parasal sınır 270.000 TL olarak belirlenmiştir (Bozdoğanoglu, 2024: 138).

Öte yandan ilk derece aşamasında duruşma yapılmasının zorunlu olup olmadığına yönelik parasal sınırlar ise İdari Yargılama Usul Kanununun (İYUK) 17/1 madde hükmünde yer almaktadır. Bu madde hükmü uyarınca Danıştay ile idare ve vergi mahkemelerinde açılan iptal davaları ve 25.000 TL’yi (2024 yılı için 270.000 TL) aşan tam yargı davaları ile tarh edilen vergi, resim ve harç vb. mali yükümlerle bunların zam ve cezalarının toplamı 25.000 TL’yi (2024 yılı için 270.000 TL) aşan vergi davalarında taraflardan birinin isteği üzerine duruşma yapılması öngörülmüştür. Söz konusu parasal sınırın her takvim yılı başından geçerli olmak üzere, Hazine ve Maliye Bakanlığınca belirlenen yeniden değerlendirilme oranında artırılması suretiyle uygulanacağı İYUK’un Ek-1. maddesinde yer almaktadır.

İYUK’ta ise “kanun yolları” deyimini kullanılmayarak veya bu şekilde bir ayırım yapılmayarak “Kararlara Karşı Başvuru Yolları” başlığı altında bu yollar; istinaf (m.45), temyiz (m.46), kanun yararına temyiz (m.51), yargılamanın yenilenmesi (m.53) olarak düzenlenmiştir. Doktrinde ise idari yargı içinde yer alan kanun yollarının farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir (Yenisey, 1979:51; Çağlayan, 2017:5). Hakim görüş, kararın şekli anlamda kesinleşmesini temel almaktadır. Bu çerçevede; kararın kesinleşmesini önleyen yollar olağan kanun yolu, karar kesinleştikten sonra başvurulabilen yollar ise olağanüstü kanun yolu olarak tanımlanmaktadır. Buaradan hareketle

istinaf ve temyiz olağan kanun yolu, kanun yararına temyiz ve yargılamanın yenilenmesi ise olağanüstü kanun yolu olarak sınıflandırılmaktadır. Olağan kanun yollarına başvuru imkanı olup olmadığına ilişkin parasal sınırlara İYUK'un 45/1. (istinaf) ve 46/1-b (temyiz) maddelerinde yer verilmiştir. İstinaf kanun yoluna başvuru sürecine ilişkin olarak söz konusu kanunun 45/1. maddesinde konusu beşbin TL'yi aşmayan (Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararı öncesi-karar sonrası ve 2024 yılı için 31.000 TL) vergi davaları, tam yargı davaları ve idari işlemlere karşı açılan davalar hakkında idare ve vergi mahkemeleri tarafından nihai kararların kesin olduğu ve bunlara karşı istinaf yoluna başvurulamayacağı hüküm altına alınmıştır. Bu şekliyle kanunda belirtilen her yıl yine İYUK Ek-1 madde hükmü doğrultusunda Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından belirlenen yeniden değerlendirme oranında artırılarak belirlenen bu parasal sınırı geçmeyen davalar açısından istinaf kanun yoluna başvuru yolu kapanmaktadır³. Temyiz kanun yoluna başvuru açısından ise İYUK'un 46/1-b maddesinde konusu 100.000 TL'yi aşan (Anayasa Mahkemesinin iptal kararı öncesi-karar sonrası ve 2024 yılı için 920.000 TL) vergi davaları, tam yargı davaları ve idari işlemler hakkındaki davalar açısından bölge idare mahkemesinin vermiş olduğu nihai kararlara karşı temyiz yoluna başvurulabileceği hüküm altına alınmıştır. Bu itibarla söz konusu parasal sınırın altında kalan davalar açısından temyiz kanun yoluna başvuru mümkün değildir. İstinaf kanun yolunda olduğu gibi temyiz kanun yoluna başvuru açısından da belirlenen parasal sınır her yıl yine İYUK Ek-1 madde hükmü doğrultusunda Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından belirlenen yeniden değerlendirme oranında artırılarak güncellenmekte ve bu şekilde ortaya çıkan parasal sınırın altında kalan uyuşmazlıklar açısından temyize başvuru yolu kapanmaktadır⁴.

³ İYUK'un ek m.1 hükmü doğrultusunda, anılan miktar, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 2023 yılı için tespit edilen "yeniden değerlendirme oranı"na göre hesaplanmak suretiyle, "20.000 Türk Lirası" olarak belirlenmiştir. Kısaca "istinaf sınırı" olarak da adlandırılan söz konusu miktar; 2022 yılı için "9.000 Türk Lirası", 2021 yılı için "7.000 Türk Lirası", 2020 yılı için "7.000 Türk Lirası", 2019 yılı için "6.000 Türk Lirası", 2018 yılı için "5.000 Türk Lirası" ve 2017 yılı için ise yine "5.000 Türk Lirası" olarak belirlenmiştir.

⁴ İYUK'un ek m.1 hükmü doğrultusunda, anılan miktar, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 2023 yılı için tespit edilen "yeniden değerlendirme oranı"na göre hesaplanmak suretiyle, "581.000 Türk Lirası" olarak belirlenmiştir. Kısaca "temyiz sınırı" olarak da

2.Olağan Kanun Yollarına Başvurunun Kullanımında Parasal Sınırlara İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararları

Vergi uyuşmazlıklarının yargı yoluyla çözümü noktasında, vergi yargılamasında parasal sınır temeline dayalı şekilde oluşturulan üst kanun yollarına başvuru sistematığı; davaya konu edilecek verginin veya cezanın tarh edildiği veya tebliğ edildiği tarihteki sınır tutarların değil davanın açıldığı tarihte geçerli olan tutarların geçerli olması, buna karşılık tek hâkim kararlarının kesin olup olmadığı noktasında veya istinaf mercii kararlarına karşı temyiz yoluna gidilip gidilmeyeceği noktasında ise karar tarihinde geçerli parasal sınırlar dikkate alınmasıyla uygulamada özellikle “tabii hakim” ilkesine aykırılık teşkil edebileceği tartışmalarını (Doğrusöz, 2022) beraberinde getirmiştir. Bu durum açılmış bir davada idarece açıklanan oranlarla kişilerin üst yargı yollarına başvuru haklarında değişiklik yaratarak idareye yargı sürecini etkileme imkanı sağlayacağı ve özellikle ilk derece mahkemesi kararları sonrasında üst yargı yollarına başvuru imkanı açık uyuşmazlıklarda farklı hukuki sonuçların ortaya çıkmasına yol açabildiğinden Anayasa Mahkemesi İYUK’un 45.maddesinin 1. fıkrasını 26.10.2023 tarih ve E.2023/81 ve K.2023/184 sayılı kararıyla iptal etmiştir.

İptal edilen madde hükmü “Ancak konusu beş bin Türk Lirasını geçmeyen vergi davaları, tam yargı davaları ve idari işlemlere karşı açılan iptal davaları hakkında idare ve vergi mahkemelerince verilen kararlar kesin olup bunlara karşı istinaf yoluna başvurulamaz” şeklindedir.

Anayasa Mahkemesi iptal kararında (AYM, 2023)

“İYUK’ta yer alan temyize başvurudaki parasal sınır olan 581 bin liranın (2023 yılı için belirlenen tutar) öngörülebilir şekilde düzenlenmediği gerekçesiyle daha önce verdiği 26.07.2023 tarih ve E. 2023/36 ve K.2023/142 Sayılı kararına da atıf yapmak suretiyle istinaf başvurusunda bulunmak isteyenlere uygulanan parasal sınırdaki hangi tarihin dikkate alınacağına belirli ve öngörülebilir olmadığı (dava

adlandırılan söz konusu miktar; 2022 yılı için “261.000 Türk Lirası”, 2021 yılı için “192.000 Türk Lirası”, 2020 yılı için “176.000 Türk Lirası”, 2019 yılı için “144.000 Türk Lirası”, 2018 yılı için “117.000 Türk Lirası” ve 2017 yılı için ise “103.000 Türk Lirası” olarak belirlenmiştir.

tarihi mi, karar tarihi mi), davanın açıldığı ve uyuşmazlığın karara bağlandığı tarihler arasında her yıl yeniden değerlendirilme oranına göre artırılan kanun yoluna ilişkin parasal sınırın değişebildiği, bu nedenle dava açıldığı tarihte istinaf kanun yoluna başvurulabilen bir uyuşmazlıkta karar tarihi itibarıyla parasal sınırın altında kalınması nedeniyle istinaf hakkının ortadan kalkabileceği, bu durumun mahkemeye erişim, hükmün denetlemesi haklarıyla bağdaşmadığı, ayrıca parasal sınırın her yıl güncellenmesinin de belirsizlik doğurabileceği, istinaf kanun yoluna başvuru açısından hangi tarihteki parasal sınırın esas alınacağına açık, net ve tereddüde yer vermeyecek şekilde düzenlememesi nedeniyle kuralların kanunilik taşımadığı yönünde” bir değerlendirme yapmıştır.

Anayasa Mahkemesinin iptal kararında atıfta bulunduğu ve temyiz kanun yoluna konu edilebilecek kararlar açısından parasal sınırların düzenlendiği İYUK 46/1-b madde hükmüne bakıldığında ise “*Konusu yüzbin TL’yi aşan vergi davaları, tam yargı davaları ve idari işlemler hakkında açılan davalar*” ifadesinden temyize tabi davalarla ilgili konu olarak bir belirleme yapıldığı ancak parasal sınırların uygulanma biçiminin net şekilde belirlenmediği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, kanunda parasal sınır uygulamasına ilişkin olarak hükmün verildiği tarihteki değerin mi yoksa davanın açıldığı tarihteki parasal değerin mi dikkate alınacağı konusunda bir açıklık olmadığından mahkemeler de bu hususta farklı şekilde kararlar vermiştir (Yılmaz, 2023: 195-206).

Temyiz yoluna başvuru açısından dava tarihi ve karar tarihi bakımından oluşan bu farklılığın hukuki belirlilik ve öngörülebilirlik ilkelerini ihlal ettiği ayrıca hükmün denetlemesi hakkına kanun dışı şekilde sınırlama getirildiğinden Samsun Bölge İdare Mahkemesi 2.Vergi Dava Daireleri Kurulu Anayasa’nın 2.,10., 13., 36., 37. maddelerine aykırılık gerekçesiyle İYUK 46/1-b maddesinin iptali talebiyle Anayasa Mahkemesine başvurmuş, Mahkeme ise 13.10.2023 tarih ve 32338 Sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 26.07.2023 Tarih ve E. 2023/36, K.2023/142 Sayılı kararında Anayasa’nın 13. ve 36. maddelerine aykırılık gerekçesiyle iptal kararı vermiştir.

Anayasa Mahkemesinin her iki kararında da istinaf ve temyiz yoluna başvuracaklar açısından hangi tarihteki parasal sınırın uygulanacağı hususunda açık, net, tereddüde yer vermeyecek şekilde

bir düzenleme olmaması kararların iptal gerekçeleri olarak öne çıkmıştır. Aynı şekilde her iki kararda da Mahkeme hangi tarihteki parasal sınırların dikkate alınacağı hususuna İYUK'ta yer verilmemesini kanunilik ilkesine aykırı bulurken bu tarihi belirleyecek herhangi bir ifadeye yer vermemiştir (Karakuş Işık, 2024: 579). İYUK 46/1-b madde hükmünde yer alan “konusu yüz bin Türk Lirasını aşan” ve 45/1 maddesinin ikinci cümlesinde yer alan “konusu beşbin Türk Lirasını geçmeyen” ifadeleri temel olarak mahkeme kararından çok uyuşmazlık miktarını işaret etmektedir. Dava konusu ise davanın açıldığı tarih itibarıyla dava dilekçesinde veya dava konu edilen idari işlemde yer alan miktardır (Candan, 2023a; Doğrusöz, 2024). Bu bağlamda söz konusu kararlar sonrasında kanun koyucudan beklenen ve kararların gerekçelerinde de işaret edilen, kanun yollarının kullanımında parasal sınırların yol açtığı dava tarihi-karar tarihi belirsizliğinin giderilmesi ve dava tarihi esas alınarak yeni bir düzenleme yapılmasıdır (Candan 2023b; Doğrusöz 2024).

3. 7524 Sayılı Kanun Kapsamında Vergi Yargısında Parasal Sınırların Kullanımının Değerlendirilmesi

Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararları sonrasında ortaya çıkan düzenleme yapma gerekliliğine istinaden idari yargıda konusu paraya ilişkin idari davalar açısından belirleyici konumda olan parasal sınırlar “7524 Sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” çerçevesinde İYUK hükümleri bağlamında tekrar belirlenmiştir. Bu kapsamda kısmen yeni kanunla düzenlenen kısmen daha önce uygulanan vergi yargısı sistemi birleştirilerek yeni bir sistematik oluşturulmuştur. Böylece oluşan yeni vergi yargısı düzeninde, uyuşmazlık tutarı 270 bin lirayı aşmayan vergi davaları yine tek hâkimle görülecek; bu davalarda duruşma yapılması, hâkimin resen duruşma kararı vermesi veya tarafların bu konudaki taleplerinin hâkim tarafından uygun görülmesi ile söz konusu olacaktır. Tek hâkimle görülen davalar açısından uyuşmazlık tutarı 31 bin lirayı geçmeyenlerde hâkimin kararı kesin nitelik taşıyacak başka bir ifadeyle bu davalar için istinaf veya temyiz kanun yollarına başvuru mümkün olmayacaktır.

Uyuşmazlık tutarı 270 bin lirayı geçen davalar ise üç hâkimden oluşan kurul hâlindeki mahkemede görülecektir. Ayrıca mahkeme, tarafların duruşma talepleri ile bağlı olacak ve talep edilmesi hâlinde

duruşma yapılacaktır. Heyet hâlinde verilen kararların istinaf müracaatına konu edilip edilememesi konusunda bir ölçüt söz konusu değildir. Heyet hâlinde verilen mahkeme kararlarının tamamı için istinaf kanun yoluna başvurusu mümkündür. Bu noktada tek hâkim tarafından bakılan ve konusu 31 bin lirayı geçen davalarda verilen kararlar ile heyet halinde vergi mahkemelerince verilen kararlar üzerine istinaf mahkemelerince verilen kararların temyiz yoluna götürülebilmesi konusunda biri yeni düzenlemede getirilen birisi ise mevcut uygulamada var olan iki ölçüt söz konusudur. Bunlardan ilki; uyuşmazlık konusunun 920 bin lirayı aşması hali olup, konusu itibariyle bu tutarı aşan davalarda temyiz yolu açık olacaktır. Uyuşmazlık konusu 920 bin lirayı geçmeyen davalarda ise istinaf mahkemelerince verilen kararların temyiz yolunun açık olup olmaması konusunda ise yeni düzenleme ile getirilen ölçüt söz konusu olacaktır. Bu ikinci ve yeni ölçütün uygulanabilmesi için, uyuşmazlığa konu dava tutarının 270 bin ile 920 bin lira arasında olması gerekmektedir. Uyuşmazlık konusu itibariyle bu aralıkta olan davalarda istinaf mercii olan bölge idare mahkemesinin, ilk derece vergi mahkemesi kararını kaldırarak, ilk derece mahkemesinin kararı aksine kabul veya red kararı vermesi halinde, bu karara karşı da temyiz yolu açık olacaktır. Konusu bu aralıkta olan davalarda istinaf mahkemesinin ilk derece vergi mahkemesi kararını hukuka uygun bulduğu başka bir deyişle istinaf talebini ret yönünde verdiği kararlara karşı ise temyiz yolu kapalı olacaktır.

Sonuç

7524 Sayılı Kanun kapsamında parasal sınırlara ilişkin olarak yapılan düzenlemeler karar tarihi esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Öte yandan kanun koyucunun dava tarihi yerine karar tarihi tercihi Anayasa mahkemesi kararlarının gerekçelerinde vurgulanan parasal sınırların zaman bakımından uygulanmasında hukuki belirlilik ve öngörülebilirliğin sağlanmasına ters düşmekte ve daha çok yargı içtihatlarının kanuna aktarılması görünümü vermektedir. Parasal sınırlar açısından karar tarihi esas alınarak yapılan bu düzenlemenin uygulamada adil yargılanma hakkına etkileri ise zaman içinde gözlemlenecektir.

Parasal sınırların, idari yargıda konusu paraya ilişkin olan ve olmayan davalar arasında yarattığı usul farklılıklarının giderilebilmesi

açısından ise yine Anayasa Mahkemesinin istinaf ve temyiz kanun yoluna başvuru sınırına ilişkin olarak verdiği iptal kararlarından hareketle olağan kanun yollarına başvuru için parasal sınır sisteminin kaldırılarak filtreleme ve temyiz izni yöntemine geçilmesi de bu noktada bir alternatif olarak değerlendirilebilecektir. Bu şekilde olağan kanun yollarının içtihat birliğini sağlama işlevinin güçlendirilmesi de sağlanabilecektir.

Kaynaklar

Akil, C. (2010). *İstinaf Kavramı*. Yetkin Yayınları.

AYM (2023, Ekim 26). 26.10.2023 tarih ve E.2023/81 ve K.2023/184 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/2023-184-nrm.pdf>

Bozdoğanoglu, B. (2024). *Vergileme ve Ceza Kesme İşlemine Karşı Başvuru Yolları*. Seçkin Yayıncılık.

Candan, T. (2023a Ekim 27). İdari Yargı'da Kanun Yollarında Parasal Sınırın Anayasa Mahkemesince İptal ve Sonuçları. 27.10.2023a, <https://turgutcandan.com/2023/10/27/idari-yargida-kanun-yollarinda-parasal-sinirin-anayasa-mahkemesince-iptali-ve-sonuclari/>

Candan, T. (2023b Aralık 9). Yargı Hizmetlerinin Etkinliğinin Artırılması Amacıyla Bazı Kanunlarda Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi Taslağında İdari Yargılama Usulü Kanunu ile İlgili Teklifler ve Değerlendirilmesi. <https://turgutcandan.com/2023/12/09/yargi-hizmetlerinin-etkinliginin-artirilmesi-amaciyla-bazi-kanunlarda-degisiklik-yapilmasina-dair-kanun-teklifi-taslaginda-idari-yargilama-usulu-kanunu-ile-ilgili-teklifler-ve-degerlendirilmesi/>.

Çağlayan, R. (2017). *İdari Yargı Kararlarına Karşı Başvuru Yolları*. Seçkin Yayınevi.

- Çınar, R. A. (2009). Ceza Yargılamasında İstinaf Yasa Yolu, *Prof. Dr. Ali Naim İnan'a Armağan*, (ss. 1155-1187). Seçkin Yayıncılık.
- Doğrusöz, B. (2024, Temmuz 9). 9. Yargı Paketine Göre Vergi Yargılama Usulü. <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/9-yargi-paketine-gore-vergi-yargilama-usulu/753331>
- Doğrusöz, B. (2022, Ocak 4). Vergi Yargısında 2022'nin Ölçütleri. <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/vergi-yargisinda-2022nin-olcutleri/644832>
- Gözler, K. (2008). *Hukukun Temel Kavramları*. 5. Baskı. Ekin Yayınları.
- Karakoç, Y. (2017). *Vergi Yargılaması Hukuku*. Yetkin Yayınları.
- Karakuş Işık, Z. (2024). İdari Yargıda Olağan Kanun Yollarına Getirilen Kanuni Sınırlar ve Kanuni Sınırların Anayasa'ya Aykırılığı. *Ankara Hacı Bayram Veli Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(2), 545-587.
- Sancakdar, O. (2013). İdari Yargıda İstinaf Sistemi Üzerine Düşünceler. Danıştay ve İdari Yargı Günü 144. Yıl Sempozyumu. *Danıştay Yayınları*, No: 83, ss. 13-95.
- Taş, M. (2005). *Vergi Yargısı*. 2.Baskı, Ekin Kitabevi.
- Özay, H. İ.(2002). *Günüşiğinde Yönetim*. Alfa Basım-Yayımları.
- Yenisey, F. (1979). *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu*. Fakülteler Matbaası.
- Yılmaz, S. (2023). İdari Yargıda Parasal Sınırların Konu ve Zaman Bakımından Uygulanması Sorunu. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 72(4), ss.195-206.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

392

ROMANYA BRAŞOV KARA KİLİSE'DE TÜRK TEKSTİLLERİ

TURKISH TEXTILES IN BRAŞOV BLACK CHURCH ROMANIA

Ahmet AYTAÇ*

Özet

Türk sanatı, tarih içerisinde zaman zaman dünya medeniyetine önemli katkılar yapmıştır. Altaylardan Avrupa'ya kadar Türk sanatının etkilerini sanatın birçok alanında görmek mümkündür.

Avrupa'da 15. yüzyıldan itibaren ayrıcalıklı hale gelen Türk tekstilleri dikkat çekicidir. Özellikle ortaçağ ve sonrasında Avrupa'da Türk halıları oldukça rağbet görmekteydi. Transilvanya bölgesinde yani Romanya Braşov'da bulunan Kara Kilise envanterinde yer alan Türk halıları bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Bildiride Kara Kilise envanterinde yer alan Türk halılarının tarihi geçmiş ile teknik ve desen özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, sanat, tekstil, halı, kilise.

Abstract

Turkish art has made important contributions to world civilization from time to time throughout history. It is possible to see the effects of Turkish art in many areas of art, from the Altai to Europe.

Turkish textiles, which have become privileged in Europe since the 15th century, are remarkable. Turkish carpets were very popular in Europe, especially during the Middle Ages and later. The Black Church in the Transylvania region, that is, in Braşov, Romania, is of particular importance in terms of the Turkish carpets in its inventory.

The paper will focus on the historical background and technical and pattern features of the Turkish carpets in the inventory of the Black Church.

Key words: Ottoman, art, textile, carpet, church.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın. aaytac@adu.edu.tr.
ORCID: 0000-0001-5424-4607

Giriş

Sanat kavramı tarih boyunca sürekli tanımlanmış, anlamlandırılmış ve günümüzde de hala yorumlanmaya çalışılmakta olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Milletlerin sanat birikimi ise geçmişlerini ortaya koymaya yararken diğer taraftan geleceklerini şekillendirmede de etkili olmaktadır. Bu bağlamda Türk sanatı uzun tarihi seyri ve yayıldığı coğrafya genişliği ile dünya kültürüne iz bırakan önemli bir etken olarak bilinmektedir.

Yabancı bilim adamlarının yaptığı çeşitli araştırmalarda Türklerin ilk yurdu olarak, Altaylar bölgesi, Baykal Gölü'nün doğusu, Mançurya, Güney Moğolistan, Kuzeybatı Asya, Aral Gölü çevresi, Tanrı Dağları (Tiyen Şan) gibi çok çeşitli bölgeler önerilmiştir¹. Türk bilim adamları ise daha ziyade, Tanrı Dağları ve Altay Dağlarından Baykal mıntıkasına kadar uzanan toprakları Türklerin ilk yerleştiği yerler olarak kabul etme eğilimindedirler². Türk sanatı ve arkeolojisi kaynak olarak Orta ve İç Asya'da prehistorik devirlerden itibaren meydana çıkan sanat unsurlarını ihtiva eden ve çeşitli isimlerle anılan kültürlere dayanır³.

Türk sanatı tarih boyunca milli kültürü öne çıkaran bir anlayışa sahip olan gelenekle gelişimini sürdürmüştür. Oysa küreselleşen günümüz dünyasında sanat ve kültürde bu ağın içerisine evirilmektedir. Dolayısıyla Türk sanatı denilen kavramın milli kültüre dayalı yönleri tekrar incelenmeye, yorumlanmaya ve yeni üretimlere esin kaynağı olma özelliği göz önüne alınmak durumundadır.

Türk milleti 20. yüzyılı savaşlarla geçirirken Avrupa'da ise tüm sanat faaliyetleri antik Yunan bağlantılıymış gibi gösteren bir tarafa kaymaya başlamıştır. Hükümdarların isteğine ya da siparişlere göre evirilen anlayıştan ziyade ihtiyaçlardan kaynaklı olarak fonksiyonel biçimde gelişen Türk sanatının dünya üzerindeki birçok kültürü etkilediği gerçeği göz ardı edilmemelidir.

¹ Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, (3. baskı), s. 9-10.

² Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı, İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul, 2019, s. 25.

³ Çoruhlu, Yaşar, *age*, s. 31.

Oldukça dolu bir biçim zenginliğine sahip olan Türk sanatları sosyokültürel bir anlayışla bakıldığında dünya üzerinde birçok kültürü ve milleti etkisi altına almayı başarmıştır. Tarihi seyirde yüzyıllar boyunca oldukça farklı coğrafyalara yayılan Türklerin kültür potası içerisinde birçok millet etkilenmiştir.

Türk sanatında estetik değerler, üretenin içinden geldiği gibi gelişmiştir. Ancak içinden geldiği gibi üretirken toplumun dini, töresi, ihtiyaçları göz ardı edilmeden milli kültür anlayışını da yansıtan eserler şeklinde gelişmiştir.

Dolayısıyla Türk sanatında kalıpsal çalışmalardan ve bire bir aynını ortaya koymaya yönelik şekilselliğin ön planda olduğu eserlerden ziyade sembol dili ve ikonografik yapıyı öne çıkaran anlayış etkili olmuştur.

Hayvan üslubu denilen ve Türk sanatının temelini oluşturan tarz, yüzyıllar boyunca temel alınan bir anlayış olmuştur. Türkistan coğrafyasına ait petrogliflerden günümüz halı kilim gibi tekstil ürünlerine kadar Türk sanatında ortaya konulan şekiller, biçimler, figürler ve motifler dinsel, mitolojik ve de gündelik hayat ile alakalı biçimde gelişmiştir.

Tekstil sanatı içerisinde önemli bir yeri olan ve bilinen haliyle 2500 yıl öncesinde Pazirik halısı ile başlayan macerası tüm dünya medeniyetlerine öncülük etmiştir. Türk halısı yüzyıllar boyunca önemini kaybetmeden günümüze kadar gelmiştir.

Kendi yapamadığını başkalarının yapmasına olanak tanımak günümüz uyar toplumlarının varmak istediği kültür düzeyi ile ilgili bir düşünce ölçüsüdür⁴. Bozkırın göçebe sanatçısı sanatkârane eğilimlerini, yerleşik uygarlığın sanatçısından değişik yönde yansıtılabiliyordu⁵. Avrupalılar ise Türk halısını 1. Haçlı seferi (1096-1099) sırasında tanımışlardır⁶.

Dünyanın önemli sanat eserlerini üretmiş olan pek çok ünlü ressam, Türk dokuma sanatına kayıtsız kalamayarak, kendilerinden

⁴ Uğurlu, Aydın, “Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı”, *İlgi Dergisi*, S: 48, 1987, İstanbul, s. 6.

⁵ Diyarbekirli, Nejat, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Türk Sanat Tarihi Enstitüsü, 1969, İstanbul, s. 142.

⁶ Güngör, Hulusi, *Türk Halıları*, 1984, İstanbul, s. 21.

daha değişik ve sembol dili olan yanışlarla bezeli Türk halılarını eserlerine yansıtmayı bir alışkanlık hatta kural haline getirmişlerdir. Bazı el sanatlarını kimi milletler kendileri üretirken, yapamayanlar ise hayranlık ve ilgilerini bu alandaki eserleri kendilerine ait başka ürünlere yansıtarak göstermişlerdir⁷.

Macaristan’da Protestan, Lüteryan ve Kalvanist kiliselerinin boş olan duvarları, Türk halılarıyla süslenirdi. Cenaze törenlerinde katafalkın üzerine Türk halısı örtmek de adet haline gelmişti⁸. Balkanlarda ve Avrupa’da XV. yüzyıldan sonra Türk halısına aşırı bir rağbet vardı. Örneğin İtalya’da Türk halısı satın alamayanların, kiralama yoluyla da olsa bu ayrıcalığa ulaşma çabasına girdikleri bilinmektedir. Öyle ki balkondan sarkıtılan bir Türk halısı zenginliğin ve soyluluğun simgesiydi⁹.

TRANSİLVANYA BÖLGESİ ve TÜRK HALILARI

Osmanlı döneminde adı Erdel olan Transilvanya bölgesi orta Romanya’dadır ve mimarisi ile doğası ile oldukça güzel bir yerdir. Mohaç Savaşı’ndan sonra uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı bir prenslik olarak kalan Transilvanya bölgesinde Katolik, Ortodoks, Luteryan ve Kalvanist Hristiyan mezheplerinin izleri vardır.

Güneydoğu Avrupa’da kültürel bir bölge olan Transilvanya geniş dağları, müstahkem kiliseleri ile eskiden beri çeşitli yönlerinin bazıları ile tanınır. Hiç kuskusuz bölgenin kültürel mirasının en önemli nesnelere başında Osmanlı halıları gelir¹⁰. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde Topkapı Sarayı Arşivi Mehmet Arif evraki, 657 dosya, 45 gömlek numaralı 29.12.937 tarihli belgede “Erdel Kralı Yanoş’un Kanuni Sultan Süleyman tarafından gönderilen name-i

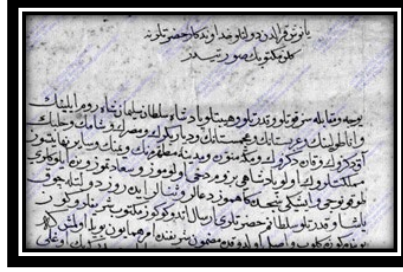
⁷ Aytaç, Ahmet, “Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirlenen Konya Yöresi Halıları”, *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82-83.

⁸ Batari, Frenc, “Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi’ndeki Türk Halıları”, *Türkelî Dergisi*, Ankara, 2004, s. 76.

⁹ Rosamond, E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 129, (Çeviren: Ali Özdemir).

¹⁰ Wild, Beate, “Transilvanya: İki Dünya Arasındaki Rengârenk Ülke”, *Tanrıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s. 15.

hümayunu aldığı, daima emre muti olduğunu ifade ettiği”nden bahsedilmektedir.

Fotoğraf 1: Topkapı Sarayı Arşivi Mehmet Arif evrakı, 657 dosya, 45 gömlek numaralı belge (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

O dönemlerde doğu ile batı arasında ticaret yapan tüccarların geçiş güzergâhı ve merkez üssü konumu olan Transilvanya'nın bu anlamda da ayrı bir önemi vardır. Tüccarlar vesilesi ile önemli bir ticari emtia olarak alınıp-satılan Türk halılarının da o dönemde depolandığı bir üs konumundaydı.

Avrupalı İtalyan, Flaman, Alman v.s. bazı ressamın tablolarında 15. yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu ve Osmanlı halılarının desenlerini hatırlatan halılar görülür ki¹¹, Anadolu-Türk dokuyucusunun bu özelliğini gören Avrupalı hem döneminde sahip olma çabasına girmiş, hem de kendisinin üretmediği derin anlamlı, tefekkürü, sevgiyi, olayları, inançları yanlışlarında barındıran dokumaları kendi eserlerine taşımıştır.

Anadolu halıları 14. yüzyıldan itibaren savaş ganimeti, bağış veya satın alma yoluyla Avrupa kilise envanterlerine girmeye başlamıştır¹². Transilvanya'ya gelen Anadolu halılarına ilişkin ilk ticarî kayıtlara Braşov şehrinin 1462-1464 yılı gümrük kayıt defterlerinden ulaşılmaktadır¹³. Romanya'nın Transilvanya Bölgesi Protestan Kiliselerindeki halı bağışlarına ilişkin bilgilere ağırlıklı olarak kilise

¹¹ Yetkin, Şerare, “İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi”nde Bulunan Bazı Halılar ve Rönesans Ressamlarının Eserleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S: 2, Ankara, 1964, s. 210.

¹² Ölçer, Nazan, “Venedik-Osmanlı İlişkileri ve Türk Halıları”, *Osmanlı Döneminde Venedik ve İstanbul*, 2009, s. 169

¹³ Ionescu, Stefano, *Antique Ottoman Rugs in Transylvania*, Roma, 2007, s. 26.

yıllıklarından ve üzerinde bağış notu bulunan halılardan erişilebilmektedir. Kiliselerde bulunan bazı halıların kilim kısımlarında veya arka yüzlerinde bağış yapan kişinin kimlik bilgisi, bağış tarihi veya kişisel bir mesaj bulunmaktadır. Bu sayede halıların her biri sanat eseri olmalarının yanı sıra, birer arşiv belgesi niteliği de kazanmaktadır¹⁴.

Aslında o dönemde tüm Avrupa’da Türk halısına aşırı bir ilgi ve merak vardı. Türk halısı sahibi olmak adeta bir soyluluk alameti idi.

“Macaristan’da Protestan, Lüteryan ve Kalvanist kiliselerinin boş olan duvarları, Türk halılarıyla süslenirdi. Cenaze törenlerinde katafalkın üzerine Türk halısı örtmek de adet haline gelmişti¹⁵. Balkanlarda ve Avrupa’da XV. yüzyıldan sonra Türk halısına aşırı bir rağbet vardı. Örneğin İtalya’da Türk halısı satın alamayanların, kiralama yoluyla da olsa bu ayrıcalığa ulaşma çabasına girdikleri bilinmektedir. Öyle ki balkondan sarkıtılan bir Türk halısı zenginliğin ve soyluluğun simgesi idi”¹⁶.

Bu halılar Türkiye dışındaki Osmanlı halılarının en iyi korunmuş grubudur ve bu dönemdeki Anadolu ticari halı üretimini temsil eder¹⁷. O dönemlerde “Anadolu’nun her köşesinde halı dokunurdu. Ama bugün Transilvanya’da günümüze ulaşmış olanların büyük çoğunluğu Batı Anadolu’nun Uşak, Selendi, Milas, Bergama, Kula gibi bölgelerin sanatını temsil etmektedir. Belki de bu halıların cehri kızılı, çivit mavisi ya da parlak sarısı kiliselerin yalın ortamına ışık ve neşe getiriyordu¹⁸.

BRAŞOV ŞEHİRİ ve KARA KİLİSE

Braşov Romanya’nın orta bölümünde yar alan büyük şehirlerinden birisidir. Trampa Dağı’nın eteklerine kurulu olan Braşov ihtişamlı binaları ve heykelleri ile dikkat çekicidir.

¹⁴ Boz, Levent, Transilvanya Bölgesi Lutherci Medias Azize Margaret Kilisesindeki Anadolu Halıları (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, s. 167.

¹⁵ Batari, Frenc, “Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi’ndeki Türk Halıları”, *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 75.

¹⁶ Rosamond, E. Mack, *age.*, s. 136.

¹⁷ Lonescu, Stefano ve Kertesz, Andrei, “Osmanlı Halıları ve Transilvanya”, *Tanrıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s. 31.

¹⁸ Franses, Michael, “Erken Türk Halılarının Kısa Tarihi”, *Tanrıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s. 39.

Romanya'nın bir şehri ve Braşov ilinin başkentidir. Şehrin nüfusu 2011 sayımına göre 253.200'dür. Romanya'nın 7. en kalabalık şehridir ve metropol alanı ile beraber 369.896 kişiye ev sahipliği yapmaktadır. Braşov, ülkenin orta kesiminde yer alır. Bükreş'in yaklaşık 166 kilometre (103 mil) kuzeyinde ve Karadeniz'e 380 kilometre (236 mil) mesafededir. Güney Karpatlar ile çevrili ve Transilvanya bölgesinin bir parçasıdır¹⁹.

Fotoğraf 2: Black Church (Biserica Neagra) olarak bilinen Kara Kilise

Kara Kilise 1383-1480 yılları arasında inşa edilmiş, ismini ise 1689 yılındaki yangından sonra siyaha dönen duvarlarından almıştır. Şehrin Sakson topluluğu tarafından yaptırılan Kara Kilise, Gotik tarzıyla bilinmektedir. Bunun yanı sıra Braşov'un en büyük ve önemli ibadethanelerinden biri olma özelliğine sahiptir. Romanya'daki Evanjelic CA Kilisesi cemaatinin merkezi olan yapının kulesi, yaklaşık 6.000 kg ağırlığa ve ülkedeki en büyük çana sahiptir.

Fotoğraf 3: Kara Kilise'den bir detay

¹⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bra%C5%9Fov>.14.06.2024.00.36.

Kara Kilise; koridorları, koro kısmı ve göz alıcı kulesi ile ön plana çıkmaktadır. Kilisenin şapel kısmı altıgen şekildeki dokuz kenarlı bir bölüm ile sonlandırılmaktadır. Güney tarafındaki girişte, rahip için tasarlanmış küçük bir kapı bulunmaktadır. Koro kısmının kuzey tarafında ise dua alanı yer vardır²⁰.

KARA KİLİSE'DE YER ALAN TÜRK HALILARI

Fotoğraf 4: Kara Kilise'nin içerisinde yer alan Türk halılarından bir grup
(Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Mabet özelliği dışında ticari bakımdan da Braşov şehri esnafına ait locaların bulunduğu kilisede önce dua edilip akabinde ticari faaliyetlere başlanırdı. Anadolu ve Asya ticari seferi kârlı geçen esnaf dönüşte kiliseye Anadolu Türk halısı bağışlardı.

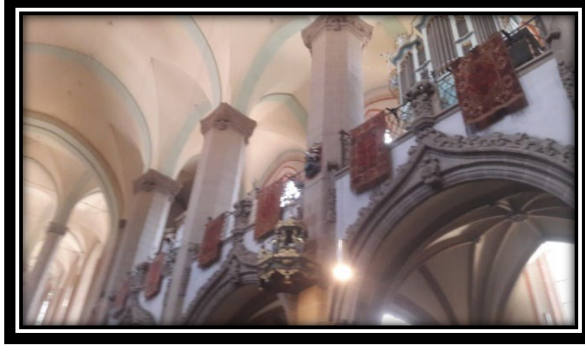
Ayrıca Transilvanya bölgesinde yaşayan Saksonlar ellerindeki Anadolu halılarını bir kültür hazinesi olarak korumuşlar ve bağlı oldukları kiliselere halılarını bağışlamışlardır²¹.

Zengin ve dindar cemaat üyelerinin ilkin yalnızca soğuk kilise sıralarına daha rahat oturmak ve aynı zamanda zenginliklerini herkese göstermek amacıyla kullandıkları bu halılar, zamanla dini bir güdüyle, bir tür adak olarak kiliselere bağışlanmaya başlanmış ve zengin koleksiyonun oluşması sağlanmıştır. Kiliselerdeki halılar duvarlara, balkonlara, vaiz kürsüsüne, koro sıralarına asılarak, bezemesiz kalan

²⁰<https://www.ytur.net/yurtdisi/romanya/brasov/kara-kilise-ofisleri.14.06.2024.00.32>.

²¹ Uğurlu, S. Senem, "Beyaz Zeminli Uşak Halılarından Bilinmeyen Bir Grup: Akrep Motifli Selendi Halıları", *Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 4, s. 1330.

kiliselerin Hıristiyan inancında kesin bir dini karşılığı bulunmayan nesnelere süslenmesi sağlanmıştır²².

Fotoğraf 5: Kara Kilise'nin içerisinde yer alan Türk halılarından bir grup
(Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Kara Kilise'de bulunan Türk halılarının Transilvanya, Madalyonlu Uşak, Çintemani Uşak ve Lotto tipi halılar olduğunu bilinmektedir. Oymalı masif ahşap panolar içinde duvarda sergilenen, galeri duvarına asılan ve katafalk örtüsü olan bu halılar doğum, düğün, onur hediyesi olarak kiliseye hediye edilmişlerdir. Zamanla bu halıların pastel renkleri, çiçek veya karmaşık geometrik motifleri kiliseler için prestijli bir dekorasyon hâline gelmiştir²³.

Fotoğraf 6: Kara Kilise'nin içerisinde yer alan Türk halılarından bir grup
(Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

²² Boz, Levent, "Romanya'nın Transilvanya Bölgesi Protestan Kiliselerine Halı Bağışlama Geleneği", *Vakıflar Dergisi*, S: 42, Haziran 2013, Ankara, s. 82.

²³ Demirarslan, Deniz, "Batı Saraylarında Türk Halısının Kullanımı ve Önemi", *Milli Folklor*, 2021, C: 17, S: 132, s. 216-217.

Zamanla kiliseye bağışlanan malzemelerin en kıymetlileri Anadolu Türk halıları olmuştur. Kara Kilise'de o yüzyıllara ait önemli bir Türk halısı koleksiyonu oluşmuştur.

Fotoğraf 7: Bağış yazıtlı bir kilise halısı²⁴.

Kiliseye bağışlanan halılar ile Anadolu'da camilere hibe edilenler amaç bakımından aynı değildirler. Kilisedeki halıların soyluluk alameti ya da kilisede bulunan locanın hangi aileye/tüccara ait olduğunun bilinmesi ile soğuktan korunma gibi amaçlarla toplandığı bilinmektedir. Oysa Anadolu'da camilere bağışlananlar ise genelde vefat eden ya da yaşayan birinin hayrı olması adınadır.

Örnek: 1-2-3

Fotoğraf 8-9-10: Kara Kilise'den Manisa Selendi halıları (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

²⁴ Boz, Levent, *agm*, Haziran 2013, s. 83.

Kilisede yer alan üç dokümanında Manisa Selendi halısı olma ihtimali çok kuvvetlidir. Her üç halıda seccade formundadır. Orta kompozisyon alanları desensizdir. Kademeli mihrap nişlerinin üstünde kalan bölümde karanfiller vardır ve bitkisel bezemeler görülmektedir. Büyük sularında tekrarlayan yıldız biçimli büyük rozetler vardır. İç ve dış küçük sularda sekiz köşeli yıldız ya da geometrik halde bitkisel bezemeler tekrar etmiştir.

Fotoğraf 11: Manisa halısı²⁵.

Manisa bölgesine ait benzer örnekleri vardır²⁶. Günümüzde bölgede artık üretim kalmamıştır.

Örnek: 4

Fotoğraf 12: Kara Kilise'den Uşak halısı örneği (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

²⁵ Franses, Michael, "Katalog", *Tanrıya Adanmış Hahlar*, İstanbul, 2007, s. 171.

²⁶ Franses, Michael, agb., s. 171.

Bölgede kuşlu halı olarak biline klasik bir Uşak halısıdır. “Bu halıların en belirgin özelliği ise zemin renklerinin genelde beyaz ya da krem olmasıdır. Aynı eksenler üzerinde sıralanmış iri rozetlerden çıkan karşılıklı iki yaprak arasındaki zeminin dolgulanmış olmasından dolayı kuşlu halı olarak anılırlar”²⁷.

Fotoğraf 13: 28x36 düğüm sıklığında ve 190x396 cm ölçülerinde 16. yüzyıla ait Kuşlu Uşak halısı (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Kara Kilise’de bulunan Kuşlu Uşak halısı ile aynı desen şemasına ait bir başka örnek Konya Etnoğrafya Müzesi’nde yer almaktadır. Benzer örnekler de başka müze ve koleksiyonlarda vardır.

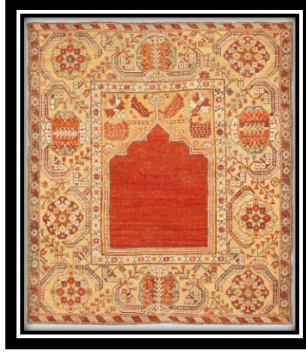
Örnek: 5-6-7

Fotoğraf 14-15-16: Kara Kilise’den Manisa halıları (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

²⁷ Aytaç, Ahmet, “XVI-XVII-XVIII. yy. Klasik Devir Halıları Kapsamında Uşak Halılarının Değerlendirilmesi”, *XXI. yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu Bildirileri*, I, Uşak, 25-27 Ekim 2001, s. 513.

Kilisede yer alan üç dokümanında Manisa civarı halısı olma ihtimali çok kuvvetlidir. Her üç halıda seccade formundadır. İki tanesinin orta kompozisyon alanları desensizdir. Bir tanesinin orta kompozisyon alanı göz yanışları ile dolgulanmıştır. Kademeli mihrap nişlerinin üstünde kalan bölümde geometrik halde bitkisel bezemeler görölmektedir. Büyük suları kartuşludur. İç ve dış küçük sulara çengel, göz gibi yanışlar tekrar etmiştir.

Fotoğraf 17: Transilvanya halısı (Arkas Koleksiyonu, Env: 306).

Örnek: 8-9

Fotoğraf 18-19: Kara Kilise'den Manisa halısı örneği (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Manisa ve civarına ait Kara Kilise'den krem renkli iki halı seccade formundadır. Orta kompozisyon alanları desensizdir. Mihrap üstü alanlar rumili bir şemadadır. Çiçek ve yapraklardan oluşan bitkisel bzemeli büyük suyun dışında küçük sulara rozet tarzı tekrar vardır.

Fotoğraf 20: Manisa Transilvanya halısı²⁸.

Örnek: 10

Fotoğraf 21: Kara Kilise'den Uşak halısı örneği (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Lorenzo Lotto adlı ressamın sıklıkla tablolarında tasvirlemesinden dolayı hatalı bir isimlendirme olan Lotto halısı olarak anılan klasik bir Uşak halısıdır.

Fotoğraf 22: Uşak halısı (TİEM. Env: 702, Fotoğraf: A. Aytaç koleksiyonu)

²⁸ Franses, Michael, agb., s. 168.

Örnek: 11

Fotoğraf 23: Kara Kilise'den Pazirik halısı desen benzerli halı
(Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Kırmızı renkli orta kompozisyon alanında geometrik bir raport düzenleme vardır. Kırmızı ve beyaz büyük sularda atlı süvariler ve geyik figürleri vardır. Pazirik halısına benzetilmeye çalışılan bir kötü kopyadır. Muhtemelen 21. yüzyıl sonlarında ya da 22. yüzyıl başlarında müzeye kazandırılmıştır.

Fotoğraf 24: Pazirik halısı (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi)

Sergey Ivanoviç Rudenko ve ekibi tarafından 1947 ve 1949 yıllarında Altay Dağları vadilerinde kazı çalışması Hun dönemine ait önemli buluntuların ortaya çıkmasına vesile olur. O dönemki inanışların gereği olarak Hunlarda ölenin sonraki hayatında kullanabilmesi adına eşyaları ile birlikte gömülmesi nedeniyle birçok materyalin ortaya çıkmasına bu koriganlar (kurgan=mezar) sayesinde

olmuştur²⁹. Sergey Ivanoviç Rudenko'nun açtığı Pazirik kurganlarındaki kalıntılarda bulunan ve Leningrad Hermitage Müzesi'nde muhafaza edilen, eşyalarda İskit sanatı izleri görülmektedir³⁰. Pazirik beşinci kurganda bulunan ve inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi ile dikkat çekici³¹ halı ile başlayan bu serüven günümüze kadar devam etmiştir.

SONUÇ

Romanya'da Karpat havzasında Braşov şehrinde bulunan ve neredeyse 800 yıllık geçmişi olan Kara Kilise barındırdığı Osmanlı dönemine ait Türk halıları ile dikkat çekmektedir.

Sanatsal, siyasi, inanç bakımlarından önemli olan kilise ayrıca ticari bakımdan da loncalara ayrılan bölümleri ile o dönemde alışveriş seyahatlerine başlamadan önce dua edilen mekân özelliği ile de ilginç bir ibadethane konumundadır. Ticarete başlarken dua eden esnaf seyahatlerinin başarılı geçmesinden sonrada kiliseye gelerek hediye bırakır ve dua ederdi. Bu hediyeler ise genelde Osmanlı dönemi Türk halıları olurdu.

Bu anlamda çok sayıda Osmanlı Türk halısının kilisede teşhir edildiği ve duvarları süslediği görülmektedir.

Kara Kilise'de yer alan Türk tekstilleri içerisinde ağırlıklı olarak Batı Anadolu halıları bulunmaktadır. Manisa, Selendi, Kula, Uşak ve Milas gibi Anadolu Türk halılarının daha ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Gemilerle İzmir Limanı'na gelen tüccarların Anadolu içlerine sıklıkla seyahat etmeyip alışverişlerini daha çok batı Anadolu'da yaptıkları ön görüşünü ortaya çıkarmaktadır.

Aradan geçen yüzyıllara rağmen Avrupa'da özellikle kiliselerde korunan Osmanlı dönemi Türk halıları batının Türk tekstillerine olan hayranlığının geçmişini ortaya koymasına bakımından da ayrı bir önem arz etmektedir.

²⁹ Aytaç, Ahmet, "Kuzey Makedonya Ulusal Müzesi'nde Bulunan Bazı Yanbol ve Kilimlerin Konya Dokumaları ile Benzerlikleri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2, 2020, Ağrı, s. 363.

³⁰ Diyarbakırlı, Nejat, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1969, s. 156.

³¹ Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1997, s. 1.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1997.
- Aytaç, Ahmet, “Kuzey Makedonya Ulusal Müzesi’nde Bulunan Bazı Yanbol ve Kilimlerin Konya Dokumaları ile Benzerlikleri”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2, 2020, Ağrı, s. 363-380.
- Aytaç, Ahmet, “XVI-XVII-XVIII. yy. Klasik Devir Halıları Kapsamında Uşak Halılarının Değerlendirilmesi”, *XXI. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu Bildirileri*, I, Uşak, 25-27 Ekim 2001, s. 509 - 516.
- Aytaç, Ahmet, “Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirlenen Konya Yöresi Halıları”, *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82-83.
- Batari, Frenc, “Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi’ndeki Türk Halıları”, *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 74–79.
- Batari, Frenc, “Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi’ndeki Türk Halıları”, *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 74–79.
- Boz, Levent, “Romanya’nın Transilvanya Bölgesi Protestan Kiliselerine Halı Bağışlama Geleneği”, *Vakıflar Dergisi*, S: 42, Haziran 2013, Ankara, s. 81-88.
- Boz, Levent, Transilvanya Bölgesi Lutherci Mediaş Azize Margaret Kilisesindeki Anadolu Halıları (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı, İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul, 2019.
- Demirarslan, Deniz, “Batı Saraylarında Türk Halısının Kullanımı ve Önemi”, *Milli Folklor*, 2021, Cilt: 17, Sayı: 132, s. 208-225.
- Diyarbakirli, Nejat, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Türk Sanat Tarihi Enstitüsü, 1969, İstanbul.
- Diyarbakirli, Nejat, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1969, s. 156.
- Franses, Michael, “Erken Türk Halılarının Kısa Tarihi”, *Tanrıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s.39-50.
- Franses, Michael, “Katalog”, *Tanrıya Adanmış Halılar*, İstanbul, 2007.
- Güngör, Hulusi, *Türk Halıları*, 1984, İstanbul.

- Lonescu, Stefano, *Antique Ottoman Rugs in Transylvania*, Roma, 2007.
- Lonescu, Stefano ve Kertesz, Andrei, “Osmanlı Halıları ve Transivanya”, *Tarıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s.31-38.
- Ölçer, Nazan, “Venedik-Osmanlı İlişkileri ve Türk Halıları”, *Osmanlı Döneminde Venedik ve İstanbul*, 2009, s. 169-171.
- Rosamond, E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 126-156, (Çeviren: Ali Özdemir).
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, (3. baskı), s. 9-10.
- Uğurlu, Aydın, “Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı”, *İlgi Dergisi*, 1987, İstanbul, S: 48, s. 2-6.
- Uğurlu, S. Senem, “Beyaz Zeminli Uşak Halılarından Bilinmeyen Bir Grup: Akrep Motifli Selendi Halıları”, *Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 4, s. 1311-1333.
- Wild, Beate, “Transilvanya: İki Dünya Arasındaki Rengârenk Ülke”, *Tarıya Adanmış Halılar Transilvanya Kiliselerinde Anadolu Halıları*, İstanbul, 2007, s.15-25.
- Yetkin, Şerare, “İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde Bulunan Bazı Halılar ve Rönesans Ressamlarının Eserleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S: 2, Ankara, 1964, s. 206-222.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bra%C5%9Fov>.14.06.2024.00.36.
- <https://www.ytur.net/yurtdisi/romanya/brasov/kara-kilise-ofisleri>.14.06.2024.00.32.

**WEB 2 ARAÇLARININ İLKOKUL DÜZEYİNDE KÜLTÜREL
DEĞERLERİN TANITIMI AMAÇLI KULLANIMI: YUNUS
EMRE ÖRNEĞİ**

**THE USE OF WEB 2 TOOLS FOR THE PROMOTION OF
CULTURAL VALUES AT PRIMARY SCHOOL LEVEL:
YUNUS EMRE EXAMPLE**

Emine BALCI¹
Belkıs ERGÜN²

Özet

Türk şiirinin ve düşünce dünyasının önde gelen isimlerinden olan Yunus Emre, fikirleriyle günümüz insanının yaşadığı buhranlara ışık tutmaktadır. 13. yüzyılda dile getirdiği düşünceler hâlâ canlı ve taze kalmaya devam etmektedir. Kullandığı Türkçeyle niyeti, arzusu, dünya görüşü, inancı ve düşüncesiyle Türk milletinin gönlünde taht kurmuştur. Yunus Emre'nin şiirleri ve bu eserlerde yer alan düşünceler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak, onun daha iyi anlaşılması için bu şiirler üzerinde daha fazla araştırma yapılması gerektiği açıktır. Bu çalışmanın amacı, evrensel değerlere sahip Yunus Emre'yi, şiirlerini, insan sevgisini, ahlakını hoşgörüsünü ilkokul öğrencilerine tanıtmak, sevdirmek ve kullandığı Türkçeyi ve dilin doğru kullanımının sağlanması konusunda farkındalık yaratmak ve bu hedefleri gerçekleştirmek amacıyla Web 2.0 araçlarını kullanma imkânı sunmaktır. Bu amaçla Antalya İlinin Alanya İlçesindeki bir okulda 37 ilkokul üçüncü sınıf öğrencisi çalışmanın örneklemini oluşturmuştur. Çalışmada Web 2.0 araçlarını da kullanarak Yunus Emre'yi tanıtmak amaçlı araştırmacılar tarafından geliştirilen 'Yunus Emre Bilgi Formu' oluşturulmuştur. Hazırlanan bu form deneysel işlem öncesi ve sonrasında öğrencilere uygulanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi, nicel araştırma yöntemlerinden ön test, son test deneysel çalışma kullanılmıştır. Çalışmanın verilerini analiz etmek için frekans ve yüzdelik dilim ve t testi kullanılmıştır.

¹Doç. Dr. Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Alanya, Türkiye, e-posta: emine.balci@alanya.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1994-6819>

²YL Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Sınıf Eğitimi ABD, Alanya, Türkiye, e-posta: 235445009@ogr.alanya.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-4488-4281>

Çalışma sonucunda Web2 araçlarının kültürel değer tanıtımında başarılı bir rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, kültür, değer, Türkçe, Web 2.0 araçları.

Abstract

Yunus Emre, one of the leading figures of Turkish poetry and the world of thought, sheds light with his ideas on the depressions experienced by today's people. The thoughts he expressed in the 13th century are still alive and fresh. With the Turkish he uses, he has established a throne in the hearts of the Turkish nation with his intention, desire, world view, belief and thought. Many studies have been carried out on Yunus Emre's poems and the thoughts contained in these works. However, it is clear that more research should be done on these poems for a better understanding of him.

The aim of this study is to introduce and endear Yunus Emre, who has universal values, his poems, human love, morality, tolerance to primary school students, as well as to raise awareness by informing about the Turkish language he used and the correct use of language, and to provide the opportunity to use Web 2.0 tools. For this purpose, 37 primary school third grade students in a school in Alanya District of Antalya Province constituted the sample of the study. In this study, 'Yunus Emre Information Form' developed by the researchers was created to introduce Yunus Emre by using Web 2.0 tools. This form was applied to the students before and after the experimental process. In the study, document analysis from qualitative research methods and pre-test, post-test experimental study from quantitative research methods were used. Frequency, percentage and t-test were used to analyse the data of the study. As a result of the study, it was seen that Web 2.0 tools played a successful role in cultural value promotion.

Keywords: Yunus Emre, culture, value, Turkish, Web 2.0 tools

Giriş

Yaşadığı dönemden günümüze Yunus Emre, Türk din, dil, edebiyat ve düşünce hayatında çok sevilip sayılan ve çok etkili olan isimlerin başında gelen büyük bir şahsiyettir (Özçelik, 2022). Yunus Emre, yüzyıllar ve çağlar ötesinden Türkçeyi "ses bayrağı" yaparak günümüze kadar yaşatmış, her dönem ve her düzeyde Türk insanına hitap etmeyi başarmış büyük mutasavvıf ve dil ustasıdır. Türk dili ve

kültürünün temel taşlarından olan Yunus Emre şiirleri, tasavvufi şiir dünyasını tanımamıza yardımcı olan dil edebiyat ve kültür ürünleridir. Yunus'un şiirleri, Anadolu ve Anadolu dışındaki Türk topluluklarında sevilerek okunmuş ve örnek alınmıştır (Ünver, 2006).

Daha yaygın ve belli çevrelerde karşılık bulan tanımlama ise Yunus'un hümanist olduğu ifadesidir. Talat Sait Halman, onu ilk Türk hümanisti olarak görür. Bu yaklaşımın da kitap İngilizce yazıldığı için muhatap kitleye Yunus'un cazip gelmesi, Yunus şahsında Batıdaki olumsuz Türk imajını düzeltme amacı görülmektedir. Yunus üzerine yapılan tüm farklı yorumlara saygı ve anlayış gösterilip, bunları bir zenginlik olarak görebiliriz. Çünkü bu şekilde Yunus, "herkesin Yunus'u" olarak önem taşımaktadır. Ama derdimiz "Bizim Yunus" ise onu kendi yazdıklarıyla ve onlardan hareketle oluşan geleneğin yorumuyla değerlendirmek ve anlamak en doğrusu olacaktır. Tüm bunlara göre Bizim Yunus, Moğol travmasının ve Selçuklunun yıkılışıyla birlikte ortaya çıkan sorunlar karşısında insanları İslam inancı ve tasavvuf anlayışından beslenerek yazılan şiirleriyle, halka inanç, ümit, sevgi birlik ve beraberlik duygusu aşılamıştır. Tüm bunları da Türkçe ile yapmış ve söylemiş bir isimdir. En çevreleyici vasfı ise derviş ve şair olmasıdır (Özçelik ,2022).

Yunus Emre' nin felsefesinde aslolan hakikate yani Tanrı'ya ulaşmak ve o mertebede kalabilmektir. Evrenin, insanın, alemin ve yaratılışın tek gerçek nedeni O'dur. Bir insan sevgisi ve bu sevginin etrafında gösterdiği çabalarla Allah (c.c) sevgisinden nasiplenebilir (Çubukçu ,2003). Nitekim Yunus şu beyitlerinde bu durumu daha açık hâli ile ifade etmektedir:

“Âşık ki cânâ kaldı âşık olmaz

Cânın terk itmeyen ma'şûkı bulmaz

Aşk bâzârıdır bu cânlar satılır

Satarım cânımıhiç kimse almaz” (Tatçı,1990)

Yunus Emre'nin aşk felsefesini özetleyen sözlerin derinliğini tek bir cümleyle ifade etmenin imkânı yoktur. Zira Yunus Emre'ye göre

evrende her şeyin sebebi, yaratılışı, doğası sevgidir. Dolayısıyla insanın tüm duyguları aşktır, din ve iman arasındaki her şey de aşktır. Onun nazarında her şey aşkın eseridir (Bayrakdar, 1994)

Sanat anlamında şiirin değil, hakikatin, hikmetin ve mananın peşinde koşmasına rağmen çok büyük şairdir. Halkın dilini kullanması ise onun en büyük özelliklerinden biridir. Fakat onu sadece dil bilinciyle bilmek, onu sadece halk ozanı olarak bilinmesine neden olacaktır. Oysa o sadece halkın değil Hakk'ın da şairi olmuştur. Dili yalındır fakat kolay anlaşılacak kadar da derindir. Anlatımı katmanlı olduğu için bu katmanları anlamak edebi bilgi gerektirir. Tüm bu özellikleriyle müstesna bir şahsiyettir (Özçelik, 2022).

Yunus Emre coşkulu aşk şiirlerinin yer aldığı ve şahsi tekamül hikayesini anlattığı Divan ve nasihatlerini içeren Risaletü'n - Nushiyye adlı iki eser bırakmıştır (Özçelik, 2022). Anadolu'ya has töreleri dile getiren Yunus Emre, eşsiz bir ahlak ve varlık felsefesi ortaya koymuştur. 82 yaşında H.720/M.1320 yılında vefat ettiğiyle ilgili rivayetler vardır (Görmek,2019). Sevgi, hoşgörü, farklılıklarla uyum için yaşamaya dayalı bir tasavvuf anlayışı kazandırmıştır. Bağnazlığa prim vermediği gibi, irşat seyahatlerinde tekâmül hikayesini anlatarak hamlıktan olgunluğa geçebilmenin müşahhas örneği olmuştur. Şiirlerinde kullandığı dille Türkçeyi bir edebiyat tefekkür ve medeniyet dili haline getirmesiyle, Osmanlı'nın kurucu ruhlarından biri olmuştur (Özçelik, 2022). Yunus Emre denildiğinde akla ilk olarak eşsiz insan sevgisi ve bu sevgiyi eşsiz güzellikte ve coşkusuyla anlattığı lirik şiirler gelir. Şiirlerinde saf Anadolu Türkçesini kullanan Yunus Emre, şiirleri aracılığıyla sevgi, saygı, hoşgörü gibi birçok değeri kuşaktan kuşağa aktaracaktır (Arıcı, Çizmecioğlu ve Namazcı, 2017).

Yunus Emre gibi Türk tasavvuf kültürünün bu denli önemli bir değerini öğrencilere kuşaktan kuşağa aktarmak oldukça önemlidir. Bu değer aktarımı sırasında öğrencilerin dikkatini çekecek yöntemler kullanmak ise elzemdir. Böylece değer aktarımı sırasında ilgilerini açık tutmak ve öğrenmelerini kolaylaştırmak mümkün olacaktır. Bu yöntemlerde özellikle teknoloji aktif olarak kullanılmalıdır.

Bilimsel gelişmelerin sürekliliği, teknolojik yenilikleri de beraberinde getirmektedir. Yeni bir teknolojik ürün piyasaya sürüldüğünde, genellikle bir üst modelinin adından bahsedilmeye başlanmaktadır. Teknoloji çağındaki çocuklar, bu gelişmelere uyum sağlama konusunda düşündüğümüz kadar zorlanmamaktadır; aksine, bu yenilikler onların ilgisini çekmektedir. Öğrencilerin ilgisini çeken teknolojik yeniliklerden biri de Web 2 araçlarıdır. Bu nedenle bu çalışmada, Web 2 araçları aracılığıyla; Yunus Emre'yi tanıtmak, sevdirmek ve farkındalık yaratmak amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırmada nitel ve nicel yöntemler bir arada kullanılmıştır. Nitel araştırma kapsamında görüşme, nicel araştırma kapsamında ise ön test, son test ve deneysel çalışma yöntemleri uygulanmıştır. Elde edilen verilerin analizi için frekans ve yüzdeler kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma evrenini Antalya ili Alanya ilçesinde bulunan bir devlet ilkokulunda öğrenime devam eden 37 üçüncü sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin grup ve cinsiyete göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubundaki Öğrencilerin Grup ve Cinsiyete Göre Dağılımı

CİNSİYET	N	%
Kız	17	45,95
Erkek	20	54,05
Toplam	37	100

Bulgular

Ön test uygulamak için araştırmacılar tarafından Yunus Emre Bilgi Formu tasarlanmıştır. Bu form iki alan uzmanına, bir dil uzmanına, 2 tane de sınıf öğretmenine gösterilerek sorulan sorular kapsam geçerliliği, dil geçerliliği açısından uygunluğu kontrol

edilerek, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Araştırmada nitel analiz yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmacının hazırladığı bilgi formundaki veriler içerik analizine tabi tutulmuştur.

Çalışma 8 hafta süreli planlanmış, her haftaya bir etkinlik şeklinde yürütülmüştür. Poster hazırlamak üzere Canva, Yunus Emre'yi tanıtmak üzere ChatterKids, sunum yapmak üzere BookCreator, yap-boz yapmak üzere Jigsawplanet, Şiirini yazmak üzere Linoit ve Zumpad, ortaya çıkan ürünleri sergilemek üzere sanal sergi ArtSteps uygulamaları kullanılmıştır.

Öğrencilerin Web 2 araçlarıyla yapılan Yunus Emre eğitimleri öncesinde ve sonrasında Yunus Emre Bilgi Formuna verdikleri cevaplara ilişkin aritmetik ortalama değerleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Yunus Emre Bilgi Formu

	Yunus Emre'yi daha önce hiç duydun mu?			Gösterilen fotoğraflar arasından Yunus Emre'yi seçebilir misin?		Yunus Emre kimdir? Biliyor musun?		Yunus Emre'nin sana çağrıştırdıkları nelerdir?		Yunus Emre şiiri/sözü biliyor musun?	
	N	X	%	X	%	X	%	X	%	X	%
Eğitim Öncesi	37	16	43	7	18	15	40	5	13	0	0
Eğitim Sonrası	37	37	100	36	97	34	91	35	94	35	94

Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin eğitim öncesinde Yunus Emre ile ilgili bilgilerinin sınırlı olduğunu, Web 2 araçlarıyla verilen kültür değer aktarımı eğitimi sonrasında bilgilerinin önemli oranda arttığını görmek mümkündür.

Öğrencilerin Yunus Emre Bilgi Formu ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek için yapılan t testi sonuçları Tablo 3 'de verilmiştir:

Tablo 3. Yunus Emre Bilgi Formu Ön test- Son test t Testi

Boyut	Test	N	X	S.S	T	p
Toplam Puan	Ön test	37	22,8	20,67	6,85	0,000
	Son test	37	95,2	25,81		

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin ön test ve son test puanları arasında ($t=6,85$, $p<0.05$), anlamlı fark olduğu, bu farkların ise son test lehine olduğu görülmektedir. Bu durumda Web 2.0 araçları kullanılarak kültürel değerleri aktarma sürecinin genel olarak öğrencilerin kültürel değerlerimizi anlamada olumlu etkilediği söylenebilir.

Sonuç

Web 2 araçlarının ilkökul düzeyinde kültürel değerlerin tanıtımı amaçlı kullanımının Yunus Emre Örneği incelendiğinde öğrencilerde anlamlı bir farklılık yarattığını söylemek mümkündür. Bu bulgu Yıldırım (2017) 'ın çalışmasıyla da uyumludur. Yıldırım (2017), yaptığı araştırmasında farklı kültürel değerlere sahip toplumlarda yaşayan bilge insanlara ulaşılması gerektiği ve onların hayat hikayelerinin toplumsal bir değer olarak okullarımıza aktarılması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Millî Eğitim Bakanlığı oluşturacağı komisyonlarla, bu bilge insanlara ulaşma yollarını ve yöntemlerini kolaylaştırması gerektiğini belirtmiştir.

Okullarımızın temel görevi her ne kadar genellikle fenni ve beşerî bilimlerin öğretimi olarak algılsa da eğitim kelimesinin anlamı çok daha kapsamlıdır. Okullarımızda öğretimi yapılan bilim dalları ne kadar önemliyse, öğrencilerin sosyal, kültürel ve bireysel özelliklerini ortaya çıkarmak ve geliştirmek de bir o kadar önemlidir. Bu çalışmayla

birlikte Web 2.0 araçlarıyla tasarlanmış Yunus Emre'yi tanıma, anlama öğretilerinin öğrencilerin insani ve kültürel değerlerini anlama ve anlamlandırmada etkili olduğu gözlemlenmiştir. Öğrencilerde Yunus'un evrensel değerlerini anlama ve kavrama becerileri geliştirilmiştir. Yunus'un öğretileri hakkında farkındalık oluşturulmuş Türkçe dilimizin önemine dair oluşturulmuş öğretimin sadece sınıfta kalmayacağı araştırma inceleme gözlem yapma yaparak öğrenme Web2.0 araçları kullanımı ile teknoloji okur yazarlığı geliştirilmiştir.

Yunus Emre, insanın ahlaki güzellik açısından nefsini terbiye ederken bunun yanında, insanlar arasında ayırım yapmamalarını, gönül kırmamalarını, kibirli olmamalarını, kin tutmamalarını ve gıybet yapmamalarını da söylemiştir ve Kapan (2019) yaptığı çalışmada, Yunus Emre'nin "gelin tanış olalım", "sevelim sevelelim" diye çağrıda bulunmasıyla, insanlar arasında eşitlik, sevgi ve saygı değerleri çerçevesinde birlik ve beraberlik vurgusu yaptığı ortaya çıkmıştır. Yaptığımız ilkökul düzeyindeki çocuklara Web 2.0 araçları yoluyla yaptırılan Yunus Emre'yi tanıma ve anlama etkinlikleriyle elde ettiğimiz bulguların Kapan (2019) ile uyumlu olduğu görülmüştür.

Öğrencilerin bilimsel araştırma yapma becerilerine önemli yönde etkisi olduğu gözlemlenerek onların kültürel ve akademik gelişimlerine katkıda bulunulmuştur.

Web 2.0 ile tasarlanan çalışmaların öğrencilerin eleştirel düşünme, sorgulama, karar verme, üretkenlik gibi becerilerine olumlu katkısı olduğu görülmüştür, uygulanması önerilir. Öğretim sürecinde Web 2.0 araçlarının kullanılması yaygınlaştırılabilir. Öğretim programları öğrencilerin iş birlikli çalışabileceği şekilde düzenlenebilir.

Kaynaklar

- Arıcı, A. F., Çizmecioğlu, M., & Namazcı, M. (2017, Ekim). Çocuk edebiyatında ihmal edilmiş bir tür: Biyografi. **IV. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul.
- Bayrakdar, M. (1994). **Yunus Emre ve aşk felsefesi**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Çubukçu, İ. A. (2003). **Türk düşünce tarihindeki felsefe hareketleri**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Görmek, A. (2019). Mevlâna ve Yunus Emre'nin aşk felsefelerinin mukayesesi (mesnevî ve Yunus Emre divanı'nda) (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- Kapan, E. (2019). Yunus Emre'nin "ahlaki güzellikleriyle insan" görüşü. **Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Dergisi**, 1(1), 16-40.
- Özçelik, M. (2022). Yunus Emre kimdir? Kim değildir? **TRT Akademi**, 22, 37-49.
- Tatcı, M. (1990). **Yunus Emre Divanı**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ünver, İ. (2006). Yunus Emre üzerine. **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 19, 489-498.
- Yıldırım, N. (2017). Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Emre'nin yaşayan değerleri: Toplumun bilge insanları üzerine nitel bir analiz. **Milli Eğitim Dergisi**, 46(215), 5-25.

2024 TÜRKİYE YÜZYILI MAARİF MODELİ İLKOKUL 1.
SINIF TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI HAKKINDA
ÖĞRETMEN VE VELİLERİN GÖRÜŞLERİ

2024 TURKEY CENTURY EDUCATION MODEL VIEWS OF
TEACHERS AND PARENTS ON PRIMARY SCHOOL 1ST
GRADE TURKISH COURSE CURRICULUM

Emine BALCI¹
Büşra KARAÇİZMELİ²

Özet

2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeline göre 1. Sınıf Türkçe Dersi Öğretim Programlarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler; 2024-2025 eğitim öğretim yılından itibaren kullanılması beklenen yeni harf grupları, harflerin yazılışları, heceleme, yeni defter kullanımı gibi pek çok yeniliği kapsamaktadır. Bu çalışmada yenilenen ilkokul 1. Sınıf Türkçe Dersi Öğretim Programındaki değişiklikler hakkında öğretmen ve velilerin görüşlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla araştırma, Antalya ilinin Alanya ilçesindeki ilkokullarda, 10 1. sınıf öğretmeni ve 10 veli ile yürütülmüştür. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim kullanılmıştır. Öğretmen ve veli görüşlerini derinlemesine ortaya çıkartmak amacıyla, nitel veri toplama araçlarından yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma formunda değişen planın özellikle 1. Sınıfta yaşanan değişikliklerin hem öğretmen hem veli açısından ne gibi zorluklarla karşılaştığını veya nasıl kolaylıklar sağlandığı hakkında sorular hazırlanmıştır. Bu soruların hazırlanma aşamasında öğretmenlerle ön görüşme yapılmış ve uzman görüşünden faydalanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler sonucunda yapılan değişiklikler hakkında hem öğretmen hem de veli görüşleri ortaya konularak önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlkokul, 1.sınıf, müfredat, öğretmen, veli.

¹Doç. Dr. Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Alanya, Türkiye, e-posta: emine.balci@alanya.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1994-6819>

²YL Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Sınıf Eğitimi ABD, Alanya, Türkiye.

Abstract

According to the 2024 Turkish Century Education Model, some changes have been made in the 1st Grade Turkish Curriculum. These changes include many innovations such as new letter groups, letter spellings, spelling, and the use of new notebooks, which are expected to be used as of the 2024-2025 academic year. In this study, it is aimed to reveal the opinions of teachers and parents about the changes in the renewed primary school 1st Grade Turkish Curriculum. For this purpose, the study was conducted with 10 first grade teachers and 10 parents in primary schools in Alanya district of Antalya province. Phenomenology, one of the qualitative research designs, was used in the study. In order to reveal the views of teachers and parents in depth, a semi-structured interview form was used as a qualitative data collection tool. In the research form, questions were prepared about what kind of difficulties were encountered or what kind of facilities were provided by the changing plan, especially in the 1st grade, both for teachers and parents. During the preparation of these questions, pre-interviews were conducted with teachers and expert opinion was utilized. Content analysis method was used to analyze the data obtained in the study. As a result of the data obtained, both teacher and parent opinions about the changes made were revealed and suggestions were made.

Key words: Primary school, 1st grade, curriculum, teacher, parents.

Giriş

Eğitim, toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel gelişiminde kritik bir rol üstlenir ve bireylerin yaşam yolculuğundaki en temel yapı taşlarından biri olarak kabul edilir. Özellikle erken çocukluk dönemi ve ilkökul yılları, bireyin akademik başarılarının yanı sıra sosyal, duygusal ve dilsel gelişimlerinin şekillendiği kritik evrelerdir (Çalışkan, 2007). Eğitimin bireysel ve toplumsal faydaları arasında bireyin entelektüel kapasitesinin artırılması, toplumsal uyumun sağlanması ve ekonomik kalkınmaya katkı sunması yer almaktadır (Taş ve Yenilmez, 2008). Eğitim, aynı zamanda bireylerin toplumsal sorumluluklarını yerine getirme kapasitelerini güçlendiren, üretken ve bilinçli bireylerin yetişmesine zemin hazırlayan bir süreçtir.

Türkiye, son yıllarda eğitim sistemini daha çağdaş ve etkili hale getirmek amacıyla önemli reform ve yenilikler gerçekleştirmiştir. Bu yeniliklerden biri, Türkiye Maarif Vakfı tarafından geliştirilen 2024 Türkiye Maarif Modeli İlkokul 1. Sınıf Türkçe Dersi Öğretim Programıdır. Programın temel amacı, öğrencilerin Türkçeyi doğru ve

etkili bir şekilde kullanmalarını sağlamak, dil becerilerini geliştirmek ve iletişimde daha yetkin bireyler yetiştirmektir. Bu bağlamda, program yalnızca dil bilgisi öğretimine odaklanmakla kalmayıp öğrencilerin eleştirel düşünme, sorgulama ve ifade becerilerini de güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Maarif Modeli'nin temel hedeflerinden biri, eğitimde kaliteyi artırarak öğrencilerin yaratıcılıklarını ve düşünme becerilerini geliştirmektir. Sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik değişimlere uyum sağlayabilen bireyler yetiştirmek, bu programın en önemli çıktılarından biridir (Saygılı vd., 2005). Eğitim sisteminin başarısı, yalnızca müfredatın içeriğiyle değil, aynı zamanda bu içeriğin öğretmenler ve veliler tarafından nasıl algılandığı ve uygulandığı ile de doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, eğitim programlarının değerlendirilmesinde öğretmen ve veli geri bildirimleri kritik bir öneme sahiptir.

Öğretmenlerin, öğrencilerin ihtiyaçlarına ne ölçüde yanıt verebildikleri ve yenilikçi öğretim yaklaşımlarını ne kadar etkin kullanabildikleri, bir öğretim programının başarısını etkileyen başlıca faktörlerdir. Aynı şekilde, velilerin çocuklarının eğitim sürecine aktif katılımı, öğrencilerin öğrenme sürecini destekleyen önemli bir unsurdur. Eğitim politikalarının etkinliğini artırmak ve olası eksiklikleri tespit etmek adına, öğretmen ve velilerin programlara dair görüşlerinin dikkate alınması büyük önem taşır (Özel Sektör Gönüllüler Derneği, 2009; Ereş, 2015).

Bu araştırma, Antalya'nın Alanya ilçesinde 2024 Türkiye Maarif Modeli İlkokul 1. Sınıf Türkçe Dersi Öğretim Programı'na ilişkin öğretmen ve velilerin görüşlerini incelemektedir. Çalışmada, programın olumlu ve olumsuz yönleri, uygulanabilirliği, öğretim sürecine katkıları ve karşılaşılan zorluklar analiz edilmiştir. Ayrıca, programın pedagojik açıdan geliştirilmesi adına öneriler sunulmuştur. Araştırma şu sorular çerçevesinde ele alınmıştır:

1-Değişen 1. sınıf Türkçe müfredatı ile ilgili olumlu düşünceler nelerdir?

2-Değişen 1. sınıf Türkçe müfredatı ile ilgili olumsuz düşünceler nelerdir?

3-Yeni İlkokuma ve Yazma Öğretimi Programında neler değiştirilmelidir?

Bu bağlamda, öğretmenler ve velilerin geri bildirimleri, eğitimin kalitesinin artırılması ve yeni nesil programların geliştirilmesi için bir rehber niteliği taşımaktadır

Yöntem

Araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim kullanılmıştır. Öğretmen ve veli görüşlerini derinlemesine ortaya çıkartmak amacıyla, nitel veri toplama araçlarından yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunda değişen planın özellikle 1. Sınıfta yaşanan değişikliklerin hem öğretmen hem veli açısından ne gibi zorluklarla karşılaşıldığını veya nasıl kolaylıklar sağlandığı hakkında sorular hazırlanmıştır. Bu soruların hazırlanma aşamasında öğretmenlerle ön görüşme yapılmış ve uzman görüşünden faydalanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler sonucunda yapılan değişiklikler hakkında hem öğretmen hem de veli görüşleri ortaya konularak önerilerde bulunulmuştur. Çalışmada 10 sınıf öğretmeni ve 10 veli seçkisiz atama yoluyla belirlenen 5 ilkokuldan seçilmiştir.

Evren ve Örneklem

Çalışma Antalya ilinin Alanya ilçesinde bulunan 10 sınıf öğretmeni ve 10 veli seçkisiz atama yoluyla belirlenen 5 ilkokuldan seçilmiştir. Soruların hazırlanma aşamasında öğretmenlerle ön görüşme yapılmış ve uzman görüşünden faydalanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler sonucunda yapılan değişiklikler hakkında hem öğretmen hem de veli görüşleri ortaya konularak önerilerde bulunulmuştur.

Bulgular

Velilerin ve öğretmenlerin değişen 1. sınıf Türkçe müfredatı ile ilgili olumlu düşüncelerini ortaya koymak amacıyla yapılan görüşme sorusuna verilen cevaplar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: *Velilerin ve Öğretmenlerin Değişen 1. Sınıf Türkçe Müfredatı İle İlgili Olumlu Düşünceleri*

	F	%
Yenilenen ders kitapları öğrencilerin seviyesine uygun yazılmıştır.	8	40
Yeni harf grupları öğrencilerin öğrenme sürecine daha uygundur.	5	25
Yenilenen kılavuz çizgiler öğrencilerin yazma sürecini kolaylaştırmıştır.	4	20
Ders kitapları ve kılavuz kitaplar öğrencilerin ilgilerini çekmesi, öğrenmelerine yardımcı olmaktadır.	2	10
Harf öğretim sürecinde belirlenen takvim karmaşayı engellemiştir.	1	5

Tablo 1 incelendiğinde veli ve öğretmenlerin yenilenen müfredata göre hazırlanan ders kitaplarının öğrenci seviyesine uygun yazıldığını düşündüklerini (%40), yeni harf gruplarını beğendiklerini (%25) ve yenilenen kılavuz çizgilerinden memnun kaldıklarını (%20) söylemek mümkündür. Velilerin ve öğretmenlerin sorduğumuz değişen 1. sınıf Türkçe müfredatı ile ilgili olumsuz düşünceleri ise Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: *Velilerin ve Öğretmenlerin Değişen 1. Sınıf Türkçe Müfredatı İle İlgili Olumsuz Düşünceleri*

	f	%
Metinler çok uzun, soyut kavramaların çok kullanılması ve öğrencilerin seviyelerinin üzerinde olması öğrenmeyi zorlaştırmaktadır.	6	30
Öğretmenin yöntem ve teknikler hakkında yeterli bilgi sahibi olmaması karmaşa yaratmaktadır.	4	20
Seneler içerisinde sık sık değişen müfredata karşı velilerin ön yargıları ve kafalarında soru işaretleri oluşmakta. Bu sebeple velilere gerekli bilgilendirilmeler öncesinde yapılmalıdır.	4	20
Ders öğretim materyalleri <u>ilkokuma</u> süreci için yetersizdir.	3	15
Bazı harflerin yenilenen şekilleri karmaşa yaratmaktadır.	2	10
Hecelerin farklı renklerle yazılmaması öğretimi zorlaştırmıştır.	1	5

Tablo 2 incelendiğinde; veli ve öğretmenlerin yenilenen müfredata göre hazırlanan ders kitaplarında kullanılan metinlerin uzun ve soyut olduğunu düşündüklerini (%30), öğretmenin yöntem ve teknikler konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıklarını (%20) ve yenilenen müfredata göre velilerin bilgilendirilmesi gerektiği (%20) sonuçlarına ulaşılmaktadır. Velilere ve öğretmenlere sorulan son soruya göre Yeni İlkokuma ve Yazma Öğretimi Programında değiştirilmesi gerekenler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: *Velilere ve Öğretmenlere Göre Değişen 1. Sınıf Türkçe Müfredatı İle İlgili Değiştirilmesi Gerekenler*

	f	%
Harf grubu yeniden düzenlenmelidir.	9	45
Veliler bilgilendirilmelidir.	4	20
Öğretmenler bilgilendirilmelidir.	3	15
Programdaki konular daha geniş bir zaman dilimine yayılarak gerekli hazırlık çalışmaları yapılmalıdır.	2	10
Okuma metinleri kısa olmalı ve artırılmalıdır.	1	5
Ders ve öğrenci çalışma kitapları geliştirilmelidir.	1	5

Tablo 3 incelendiğinde, veli ve öğretmenlere göre harf grupları yeniden düzenlenmeli (%45), veliler bilgilendirilmeli (%20), öğretmenler bilgilendirilmelidir (%15).

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma, öğretmenlerin ve velilerin değişen 1. sınıf Türkçe müfredatı ile ilgili olumlu ve olumsuz görüşlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma verilerine göre, hem öğretmenler hem de veliler, yenilenen müfredata göre hazırlanan ders kitaplarının öğrenci seviyesine uygun olduğunu belirtmişlerdir. Bu durum, müfredatın daha etkili bir şekilde uygulanabilmesi için önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, yeni alfabe gruplarının beğenilmesi ve yenilenen kılavuz çizgilerinden memnuniyet duyulması, öğretim sürecinin daha anlaşılır ve sistematik hale geldiğini göstermektedir. Bu olumlu değerlendirmeler, müfredatın öğrenci ihtiyaçlarını karşılamada

ve öğretmenlerin ders anlatımını kolaylaştırmada önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, çalışmada yer alan olumsuz görüşler de dikkate alınmalıdır. Yenilenen müfredatla hazırlanan ders kitaplarındaki metinlerin uzun ve soyut olduğu, öğretmenlerin öğretim yöntem ve teknikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı ve velilerin müfredat hakkında daha fazla bilgilendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu olumsuz düşünceler, müfredatın uygulanabilirliğini ve öğretmenlerin pedagojik yeterliliklerini etkileyebilecek faktörlerdir. Özellikle öğretmenlerin yeni yöntemler ve teknikler konusunda eksik bilgiye sahip olmaları, eğitim sürecinde karşılaşılan zorlukları artırabilir. Ayrıca, velilerin yeterince bilgilendirilmemesi, evde çocukların eğitimi konusunda karşılaşılan güçlükleri artırmakta ve aile desteğinin etkisini azaltmaktadır.

Çalışmada belirtilen, öğretmenler ve veliler tarafından değişmesi gereken alanlar ise daha somut bir yol haritası sunmaktadır. Harf gruplarının yeniden düzenlenmesi, eğitimin daha etkili hale getirilmesi için önemli bir öneri olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, hem öğretmenlerin hem de velilerin müfredat hakkında daha fazla bilgilendirilmesi gerektiği, eğitim sürecinin başarısını artırmak için kritik bir adımdır. Bu bulgular, müfredatın uygulanabilirliğini artırmak için öğretmen eğitimlerinin güçlendirilmesi ve velilere yönelik bilgilendirme faaliyetlerinin artırılması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, yenilenen 1. sınıf Türkçe müfredatının olumlu yanları olsa da, bazı alanlarda iyileştirmeler yapılması gerekmektedir. Ders kitaplarının içeriğinin daha somut ve öğrenci seviyesine uygun hale getirilmesi, öğretmenlerin pedagojik bilgi seviyelerinin artırılması ve velilerin düzenli olarak bilgilendirilmesi, eğitim sürecinin daha verimli ve etkili olmasını sağlayacaktır. Eğitimde sürekli iyileştirme ve geri bildirim süreci, öğrencilerin ve öğretmenlerin başarılarını artırmak için önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

Balaban, A. Y., & İnce, İ. Ç. (2015). Gençlerin sivil toplum kuruluşlarındaki gönüllülük faaliyetleri ve gönüllülük algısı: Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV) örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 149–169.

- Çal, F. Ö., & Karaboğa, A. B. (2017). Girls' barriers to access secondary education: Kız öğrencilerin ortaöğretime devamlarının önündeki engeller. *Journal of Human Sciences*, 14(2), 1298–1326.
- Çalışkan, Ş. (2007). Eğitim-işsizlik ve yoksulluk ilişkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 284–308.
- Ereş, F. (2015). Türkiye’de göçmen eğitimi sorunsalı ve göçmen eğitiminde farklılığın yönetimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 17–30.
- Özel Sektör Gönüllüler Derneği. (2009). *Eğitimde gönüllülüğün önemi: Sosyal sorumluluk projeleri*. İstanbul: Özel Sektör Gönüllüler Derneği Yayınları.
- Saygılı, M., Özer, Ö., & Öke, P. (2019). Örgütsel özdeşleşme ve çalışan performansının incelenmesi: Bir kamu hastanesinde uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(35), 175–184.
- Taş, U., & Yenilmez, F. (2008). Türkiye’de eğitimin kalkınma üzerindeki rolü ve eğitim yatırımlarının geri dönüş oranı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 155–186.
- Tezel, G., Yang, X., Luo, C., Kain, A. D., Powell, D. W., Kuehn, M. H., & Kaplan, H. J. (2010). Oxidative stress and the regulation of complement activation in human glaucoma. *Investigative Ophthalmology & Visual Science*, 51(10), 5071–5082.

20. YÜZYILDA HAZIRLANMIŞ İKİ FATİH ALBÜMÜNDE BULUNAN FATİH PORTELERİ

THE CONQUEROR'S PORTRAITS FOUND IN TWO THE CONQUEROR ALBUMS PREPARED IN 20TH CENTURY

Mesude Hülya Doğru¹

Özet

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra saray nakkaşhanesinin dağılmış olduğu, sanatkar ve zanaatkar grubunun Çemberlitaş'ta bulunan küçük atölyelere yerleşerek sanat ve zanaatlarını icra etmeye başladıkları bilinmektedir. Sarayın himayesiyle cülusları, savaşları, barışları, iktidardaki padişahları, düğünleri ve günlük olayları belgelemek için çalışılan sayısız minyatürlü yazmanın üretimi bir anda sonlandı. 20. Yüzyılın ikinci yarısına kadar kayda değer bir üretimden söz etmek mümkün değildir. Bu dönemden sonra çalışılan iki albümün kitap sanatlarına önem veren ve bu sanatları yaşatmak için uğraşan iki değerli akademisyenin kişisel çabaları ile üretildikleri bilinmektedir. Bu çalışmaya konu olan ilk minyatürlü yazma, Ord. Prof. İsmail Hakkı Ertaylan'ın 1945 yılında döneminin ünlü hattat ve müzehhiplerini İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü olan 1953 tarihine yetiştirilmesi hedeflenen bir "Fatih Albümü"nü hazırlamaları için birçok görüşme yapması ile üretilmeye başlamıştır. Söz konusu albüm için günümüzde Millet Kütüphanesi envanterinde bulunan Fatih Albümünden altmış kadar şiiri, dönemin önemli hat sanatçıları tarafından Fatih Sultan Mehmet döneminde yazılan yazı çeşitleri ile hazırlanmıştır. Eser, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, Macit Ayrıl gibi 20. Yüzyılın önemli hattatların yazıları yazmasının yanı sıra Rikkat Kunt, Muhsin Demironat ve Feyzullah Dayıgil gibi günümüzün hocalarının hocaları olan müzehhip ve müzehhibeler ile onların öğrencilerinin tezhipleri ile bezenmiştir. Eserin metin ve tezhiplerinin dışında minyatürlenmiş sayfaları da dikkati çekmektedir. Bu minyatürler Hüseyin Tahirzade Behzat ve Selim Turan tarafından hazırlanmıştır. Orijinal nüsha olarak korunan eserin günümüze kadar basımı gerçekleştirilmemiştir. Eser, günümüzde Şevket Rado'nun koleksiyonunda korunmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan ikinci Fatih Albümü ise, Ord. Prof. Ahmet Süheyl Ünver'in 1953 yılında "Fatih'in Defteri" adı ile Fatih Sultan Mehmet'e

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Türkiye
ORCID ID: 0000-0003-2963-4827, mhdogru@sakarya.edu.tr

manen sunmak istemesi nedeni ile hazırladığı, tasvirlerin biri hariç tamamı kendisinin çalıştığı bir eserdir. Eser, 1996 yılında, İstanbul'un fethinin 543. yıldönümüne armağan olarak, İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından orijinalinin ebat, kâğıt, cilt ve renk olarak bütün özelliklerine sadık kalınmaya özen gösterilerek yayınlanmıştır.

İki akademisyen/sanatçı, Medreset'ül Hattatin'de hoca ve öğrencisi iken, daha sonraki yıllarda Güzel Sanatlar Akademisi'nde meslektaş olmuşlardır. Hüseyin Tahirzade Behzad, 1917-1929 yılları arasında, Medresetü'l Hattatin'de minyatür ve tezhip hocası olarak görev almıştır. 1916-1923 yılları arasında Medresetü'l Hattatin'de ebru ve tezhip öğrencisi olan Ünver'in mezuniyetinin belgesi olan tezhip icazetnamesinde diğer hocaları ile birlikte Tahirzade'nin de imzası bulunmaktadır. Süheyl Ünver, 1936-1955 yılları arasında Güzel Sanatlar Akademisi'nde Türk tezhibi, süslemesi, eski resim ve minyatür öğretmeni olarak hizmet vermiştir. Tahirzade ise, 1947-1963 yılları arasında Güzel Sanatlar Akademisi Dekoratif Sanatlar Bölümünde minyatür uzmanı olarak çalışmıştır.

Orijinal, biricik ve sanatsal açıdan değerli olan iki minyatürlü yazma eserde bulunan A. Süheyl Ünver ve Hüseyin Tahirzade Behzat'ın Fatih Sultan Mehmet portreleri karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. 29 Mayıs 1959 tarihli Hayat Mecmuasının ayrı basımı olarak okuyucuya hediye edilen, Tahirzade'nin Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Fatih Sultan Mehmet'e ait eşyaların incelenmesi sonucu, çalıştığı beyaz atı üzerindeki Fatih minyatürü ile Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in İstanbul Üniversitesi 1952-53 yılı Stajyerler Albümü içinde bulunan Fatih minyatürü de bu çalışma kapsamında Fatih'in Defteri albümündeki Fatih minyatürleri ile birlikte değerlendirmeler içinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fatih Sultan Mehmet, Ord. Prof. A. Süheyl Ünver, Hüseyin Tahirzade Behzat, Fatih Albümü, Fatih'in Defteri, Fatih Sultan Mehmet minyatürleri, 20. Yüzyıl Türk Minyatürü

Abstract

It is known that after the second half of the 18th century, muralist house of the palace was disbanded and the group of artisans and craftsmen settled in small workshops in Çemberlitaş and began to practice their arts and crafts. The production of countless miniature manuscripts, which were produced under the auspices of the palace to document enthronements, wars, peace, reigning sultans, weddings and daily events, came to an abrupt end. It is not possible to

mention of any significant production until the second half of 20th century. It is known that the two albums worked on after this period were produced by the personal efforts of two valuable academicians who gave importance to the arts of the book and worked to keep these arts alive. The first miniature manuscript, which is the subject of this study, began to be produced in 1945 when Professor-in-ordinary İsmail Hakkı Ertaylan held many meetings with famous calligraphers and illuminators of the period to prepare a "the Conqueror Album", which was aimed to be prepared in 1953, the 500th anniversary of the conquest of Istanbul. For the said album, around sixty poems from the Conqueror's Album, which is currently in the inventory of the National Library, were prepared using the types of writings written during the reign of Mehmet the Conqueror by important calligraphers of the period. The artwork is adorned with the writings of important calligraphers of the 20th century such as Tuğrakeş (Tughra maker) İsmail Hakkı Altunbezer and Macit Ayral, as well as the illuminations of the illuminators who were the teachers of today's masters such as Rikkat Kunt, Muhsin Demironat and Feyzullah Dayıgil, and their students. Apart from the text and illuminations of the artwork, the miniature pages also attract attention. These miniatures were prepared by Hüseyin Tahirzade Behzat and Selim Turan. The artwork, which has been preserved as an original copy, has not been printed to date.

The second the Conqueror's Album, which is the subject of this study, is a single copy prepared by Prof.-in ordinary Ahmet Süheyl Ünver in 1953 under the name of "the Conqueror's Book" to be presented to Mehmet the Conqueror in spirit. The artwork was published in 1996 by the Istanbul Municipality Cultural Affairs Department as a gift for the 543rd anniversary of the conquest of Istanbul, with great care to remain faithful to all the features of the original in terms of size, paper, binding and color.

The two academician/craftsman were teachers and students at the Medreset'ül Hattatin, and later became colleagues at the Fine Arts Academy. Hüseyin Tahirzade Behzad served as a miniature and illumination teacher at the Medreset'ül Hattatin between 1917 and 1929. Ünver, who was a marbling and illumination student at the Medresetü'l Hattatin between 1916-1923, had Tahirzade's signature on his graduation certificate of illumination, along with his other teachers. Süheyl Ünver served as a Turkish illumination, ornamentation, old painting and miniature teacher at the Fine Arts Academy between 1936-1955. Tahirzade worked as a miniature specialist at the Fine Arts Academy Decorative Arts Department between 1947-1963.

The portraits of Mehmet the Conqueror by A. Süheyl Ünver and Hüseyin Tahirzade Behzat, which are found in two original, unique and artistically valuable miniature manuscripts, were compared and evaluated. The Conqueror's miniature on his white horse, which Tahirzade worked on as a result of examining the belongings of Mehmet the Conqueror in the Topkapı Palace Museum, which was presented to the reader as a separate edition of Hayat Magazine dated May 29, 1959, and the Conqueror's miniature found in Prof.-in ordinary A. Süheyl Ünver's Interns Album of Istanbul University in 1952-53 were also evaluated within the scope of this study together with the Conqueror's miniatures in the Conqueror's Book album.

Keywords: Mehmet the Conqueror, Prof. -in-ordinary A. Süheyl Ünver, Hüseyin Tahirzade Behzat, the Conqueror's Album, the Conqueror's Book, Mehmet the Conqueror's miniatures, the Turkish miniature of 20th century Miniature

Giriş

Fatih Sultan Mehmet (d. 30.03.1432- öl. 03.05.1481), yeni bir çağı başlatan, imparatorluğunu genişletmek için savaşan, Sultânü'l-Berreyn, Hâkânü'l- Bahreyn ve Kâyser-i Rûm olarak adlandırılan bir cihan padişahıdır (İnalcık,2019:XV). İstanbul'un 1453 yılında fethedilmesinden sonra, başkent olarak tanınması, Osmanlı İmparatorluğunun idari ve kültür merkezi haline getirilmesi için şehrin imar faaliyetlerini başlatmıştır. Edirne'deki Eski Saray'da bulunan kütüphanesini, Topkapı Sarayı'nda oluşturulan yeni kütüphaneye taşıtmıştır (Tanındı, 2009:876). Fatih, yeni sarayda, sanat faaliyetlerinin daha düzenli şekilde yapılmasını sağlayacak bir nakkaşhanenin oluşturulmasını sağlamıştır. Sarayına, doğu ve batıdan davet ettiği sanatkarların katkıları, bezeme sanatlarında yepyeni bir dönemin başlamasına vesile olmuştur. Saray nakkaşhanesinin kurulması ve genişletilmesinin sağlanması ile, döneminin sanatkar ve zanaatkarların bir araya getirilerek eser verdikleri önemli bir atölye düzeni oluşturulması sağlanmıştır. Saray teşkilâtına bağlı ehl-i hiref-i hâssa teşkilatı içinde bir nakkaşlar bölüğü oluşturulmuştur. Buraya bağlı olarak çalışan nakkaşların bir kısmı, sarayın birinci avlusunda, bir kısmı sarayın dışında ve bir kısmı da Hipodrom'a bakan yönde Arslanhâne denilen binanın yanında bulunan nakkaşhânedeki görev yapmaktaydılar.

Yazma eserlerin yoğun olarak çalışıldıkları dönemde, ihtiyaç duyulması halinde Nakkaşlarla birlikte bazı özel ve geçici atölyelerin saraydaki nakkaşhaneye destek verdikleri bilinmektedir (Çağman, 1989: 44).

Fatih Sultan Mehmet'in yazma eser üretimi için Topkapı Sarayı içinde oluşturduğu Nakkaşhane, kendisinden sonra gelen padişahların da nakkaşlara binlerce eser ürettirdikleri önemli bir sanat merkezi olarak yüzyıllarca hizmet vermiştir. 16. Yüzyılda, yüz yirmi nakkaşla sanatın zirvesinde eserler veren nakkaşhanenin, 18. Yüzyılda sekiz nakkaşla hizmet verdiği (Yaman 2008:51), yüzyılın ortasından sonra ise varlığından söz edilmediği bilinmektedir (Derman 2015:506).

Saray nakkaşhanesinde tezyin edilen eserler arasında Kur'an-ı Kerimler ve Delailü'l Hayratlar gibi dini yazmaların dışında, padişahların cüluslarının, cenazelerinin, zaferle sonuçlanan savaşların, barış dönemlerinin, sefere gidilen coğrafyaların, şehzadelerin sunnet törenlerinin, vb. tasvir edildiği yazmalar önemli bir yekûnu oluşturur. Minyatürlü yazmaların, İmparatorluğun resimli tarihi ve belge kaydı olarak tanımlanmaları mümkündür. Savaşların zaferle sonuçlanmadığı, imparatorluk hazinesinin nakkaşhane ve nakkaşan grubunu destekleyemediği dönemlerde, tasvir edilecek yazma eserlerin üretilmesi de mümkün olamamıştır. Dolayısı ile, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra çalışılmış olan herhangi bir tasvirli yazmadan bahsetmek mümkün değildir.

Hüseyin Tahirzade Behzat ve Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver

Çalışma konusu, 20. yüzyılın iki önemli nakkaşı olarak adlandırılabilen Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver (d.1898-öl.1986) ve Hüseyin Tahirzade Behzat'ın (d.1888/89-öl.1962/63), 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kalan iki yazma eserde çalıştıkları Fatih portreleridir. Söz konusu iki nakkaş, A. Süheyl Ünver'in Medreset'ül Hattatin'de hat, tezhip ve ebru derslerini aldığı ve öğrenci olduğu dönemde tanışmışlardır. Tahirzade, 1917 yılında Medreset'ül Hattatin'de minyatür sanatını öğretmek amacı ile görevlendirilen İran'lı bir sanatçıdır ve bir süre için Ünver'in hocası olmuştur. Ancak ikisi de birbirlerinden pek haz etmediler. 1923 yılında, A. Süheyl Ünver mezun

olurken, resmi diploması ile birlikte (Mesara,1992: 60) kendisine ebru ve tezhip icazetnameleri² de verilmiştir. Tezhip icazetnamesinin üzerinde müzehhip Baha Bey, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey ve Tahirzade Hüseyin'in ibaresi bulunmaktadır (Sayar, A.G., 2004:125,129). Yıllar sonra, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, 10.07.1936 tarihinde, klasik süsleme sanatlarını öğretmek için Güzel Sanatlar Akademisi Şark Süsleme Bölümünde hoca olarak göreve başlamıştır. Bu görev, 1.7.1955 (Cezar, 1983:65) tarihine kadar 19 yıl sürmüştür (Mesera 2008:96). Hüseyin Tahirzade Behzat ise, 31.12.1947 tarihi ile, 12.03.1963 tarihleri arasında 16 yıl süre ile Türk Süsleme Bölümünde minyatür öğretmeni olarak görev yapmıştır (Cezar, 1983:66). Bu dönemde, aynı kurumda çalışan iki hoca olarak muhatap olmuşlardır. İkisi de, günümüzde hocaların hocası olarak adlandırılan öğrenciler yetiştirmişlerdir.

Fotoğraf 1. Medresetü'l Hattatin hocaları ve öğrencileri (Hoca: Hüseyin Tahirzade Behzat (oturanlar arasında sağdan beşinci) Öğrenci: Süheyl Ünver (ayakta olanlar arasında soldan ikinci) Medresetü'l Hattatin'deki 27 Ekim 2023 tarihindeki diploma töreninden (Mesara, 1992:31)

² İzin belgesi, ruhsatname, diploma. Osmanlılarda sanat erbabından eğitim ve öğretimlerini tamamlayanlara verilen yazılı bir belge (Yılmaz, 2004:134).

	
<p>Fotoğraf 2. 7 Mart 1968 tarihli Hayat Mecmuasının 11. sayısında, dergi ile ayrı basım olarak verilen minyatürün arka sayfasında bulunan Hüseyin Tahirzade Behzat'ın fotoğrafı</p>	<p>Fotoğraf 3. 1952-53 yılı İstanbul Üniversitesi Stajyerler Albümünde Tıp Fakültesi Hocalarının fotoğrafları arasında bulunan Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in fotoğrafı</p>

Fatih Divani ve Fatih Defteri

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra örneğine rastlanmayan minyatürlü yazmaların iki önemli örneği 20. yüzyılda hazırlanmıştır. 20. yüzyılın ortasında İstanbul'un fethinin 500. yılı münasebeti ile iki Fatih albümü çalışılmıştır. Albümlerden ilki, sanatsever İsmail Hakkı Ertaylan'ın öncülüğünde, "Divan-ı Belâgati unvan-ı Hazreti Fatih Sultan Mehmed Han Avnî Rahimehullah" ismiyle hazırlanan Fatih Divanı'dır (Taşkale, 2008:9). 1945 yılında, İstanbul'un fethinin 500. yılı olan 1953 yılına yetişmesi için Fatih Sultan Mehmed'in Divanı'ndan seçilen altmış kadar şiirinin tezhipli ve tasvirli bir yazma eser olarak üretilmesi için bir çalışma başlatılmıştır. Bu çalışmayı başlatan, Türkiye'nin yetiştirdiği önemli akademisyenlerinden biri olan, Edebiyat Fakültesi Türk Edebiyatı Kürsüsü'ne uzun yıllar başkanlık yapmış olan Ord. Prof. İsmail Hakkı Ertaylan'dır. Kendisi, eserin bütün maddi sorumluluğunu üstlenerek, Güzel Sanatlar Akademisinin profesör ve mezunları arasında bulunan hattatlar, müzehhip / müzehhibeler ve nakkaşlardan oluşan bir sanatkâr grubunu Fatih Divanı olarak adlandırılan yazmanın üretimi için davet etmiştir. 1945-1953 yılları arasında süren emek yoğun bir çalışmanın sonucunda bitirilen 66 sayfa, 25x40 cm. ölçülerindeki eserin cildi Emin Barın

tarafından hazırlanmıştır. Divan, körüklü murakkaa tarzında yapılmıştır. Bu şekli ile, istenirse bütün kıtalar açılarak (16 m boyunda) tamamını seyredilme imkânı da mümkün olmuştur (Derman 2015:373). 1958 yılında, Uluslararası Brüksel Sergisi'nde birincilik ödülü ve madalyası almıştır (Taşkale,1991:30).

Ord. Prof. Ertaylan,'ın en büyük arzusu ölmeden önce eserin basılmış hâlini görmektir. Eserin Almanya'da basılması, döviz sıkıntısı nedeni ile gerçekleşmemiş; bir dönem Millî Eğitim Bakanlığında da basımı için bekletildikten sonra iade edilmiştir (Barın,1975:27).

Fatih Divanı, günümüzde, Şevket Rado'nun koleksiyonunda muhafaza edilmektedir (Taşkale,1991:30, 1996:13). Divanın fihrist ve önsözü, Emin Barın tarafından yazılmıştır. Osmanlıca yazılmış olan sunuş metni, İsmail Hakkı Ertaylan'a aittir. Fatih'in tuğraları, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer tarafından çekilmiştir. Eserdeki tezhipler Rikkat Kunt, Muhsin Demironat, Feyzullah Dayıgil, Şükran Baykut, Kamuran Soyuaq, Selva Altunarat, Ferhunde Ongun, Sıtkı Elçin, Dündar Tahsin Aykotalp, Fevzi Erce ve Serap Türegün tarafından yapılmıştır. Minyatürleri Hüseyin Tahirzade Behzat ve Selim Turan hazırlamıştır. Divandaki altmış civarındaki şiir, Hacı Kâmil Akdik, Necmeddin Okyay, Mustafa Halim Özyazıcı, Macid Ayrıl, Nuri Korman, Abdülkadir Yada, Mehmet Bahaddin, Hamdi, Mahmut Yazır, İbrahim Sâfi, Feyhaman Duran, Şeref Akdik, Ali Alpaslan tarafından değişik yazı çeşitleri ile yazılmıştır (Taşkale, 1996:9).

İkinci minyatürlü/tasvirli yazma eser ise, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in hazırladığı ve manen Fatih'e armağan ettiğini ifade ettiği Fatih Defteri'dir. Süheyl Ünver'in, Fatih Sultan Mehmet'i takdir ettiği ve onun döneminin tezyinatını öğrenmek için Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan Fatih dönemi yazma eserlerini incelediği bilinmektedir (Ünver,1961:3).

Çinili Köşk'te bulunan çinili kompozisyonları reproduksiyon olarak çalıştığı ve hazırlayıp bastırıldığı kitaplarda, İ.Ü. Tıp Fakültesi Stajyerler albümlerinde bu örneklerin bir kısmını kullandığı bilinmektedir³. 2016 yılında Gülbün Ünver Mesara ve Semih İrteş tarafından “Türk Tezyini Sanatlarında A. Süheyl Ünver ve Yeni Terkipleri” isimli neşredilmiş kitabın içinde kullanılmış örneklerde, Fatih dönemi tezyinatına oldukça fazla sayfa ayrıldığı görülmektedir. Aynı kitapta, Gülbün Ünver Mesara, A. Süheyl Ünver'in İstanbul'un 500. Fetih yıldönümü için hazırladığı Fatih Defterinde, kadim sanatlarımızın güzelliğine ve asaletine modern yorumlar yapmış olduğundan bahsetmektedir (Ünver Mesara, 2016:8). Fatih Defteri, bir örnek hariç tamamını Süheyl Ünver'in çalıştığı, 15. yüzyıl halkar, tezhip, cilt ve tasvir örneklerinden oluşan, Fatih dönemi tezyinatı hakkında bilgilenmeyi sağlayacak önemli bir örnektir. Fatih Defterinin ilk sayfalarında bulunan Fatih Sultan Mehmet portresi ile başlayan, kıyafetleri, tuğrası, kayığı, vb. detayların da bulunduğu kitap 20. yüzyılda çalışılmış bir yazma eser niteliği taşımaktadır. Eser içinde üç Fatih portresi bulunmaktadır. 1996 yılında, yapılan çalışmanın değerini anlayan İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından, Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı yayını olarak 2000 adet basılmıştır. Eserin basımı sırasında orijinalinin ölçüleri, kâğıdı, cildi ve renklerine sadık kalmaya gayret edilmiştir (Kara, 1996:4). Eser bazı sayfaları boş bırakılmış 50 sayfadan ibarettir ve 16x20.5 cm. ölçüsündedir. Eserin 50 sayfa olmasının nedeni, Fatih'in 49 yıl yaşamış olması, her seneye bir sayfa ayrılması ve son sayfasıyla birlikte bu sayıya ulaşmasıdır. A. Süheyl Ünver, Milliyet gazetesinde yayınlanan 1953 yılındaki yazısında, Fatih Defterini oluşturma aşamasında, 15. yüzyılın zevkini ve ince tezyinatını yansıtabilecek şekilde çalışılması gerektiğini düşündüğünden bahsetmiştir. 50 sayfada da aynı büyüklükte yazı yerleri bırakılmıştır. Ancak bu bölümler için bir metin oluşturulmamıştır. Minyatürlerde/tasvirlerde devrin otantik çalışmalarından örneklerden yararlanılmıştır. Defter

³ 1952-1953 yılı İ.Ü Stajyer albümünün 7. sayfasında, İstanbul Çinili Köşkte bulunan bir köşebendin gerçek renklerine uygun şekilde ve Bellini'nin Fatih Sultan Mehmet resminin reproduksiyonu üzerinde yer alan ve Ord. Prof. A. Süheyl Ünver'in İstanbul'un Fethi ve İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşunun 500. yıldönümü münasebeti ile yazdığı bir metin bulunmaktadır (Doğru, 2022:1014).

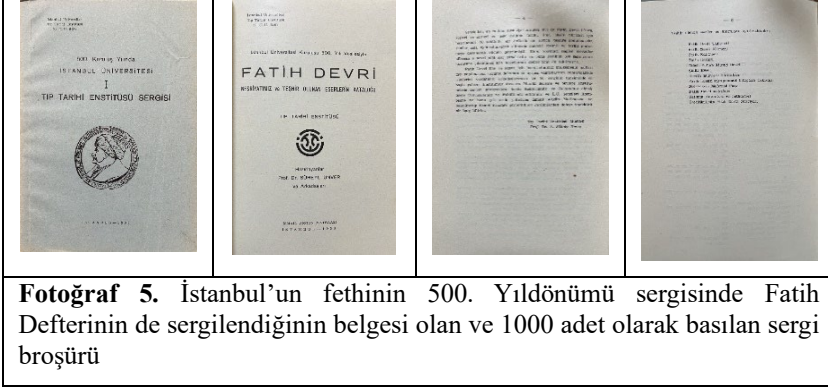
içinde lüzumsuz teferruattan kaçınılmıştır. Çalışmayı bir defter olarak düşündüğünden, neşretmek gibi bir niyeti olmadığını da belirtmektedir. Yazısının sonunda da eserin 29 Mayıs 1953 tarihinde Tıp Tarihi Enstitüsünde açılacak serginin özel bir parçası olduğundan da bahsetmektedir (Ünver, A.S.1996:5-7).

Fatih Sultan Mehmet Portreleri ve Tasvirleri

Hüseyin Tahirzade Behzat, İran'da oldukça meşhur "Müzeyyenü'l Sultan" olarak adlandırılan bir sanatçıdır. Tezhip, Minyatür, Halı tasarımı gibi konular uzmanlık alanıdır. İlki Medresetü'l Hattatin ikincisi de Güzel Sanatlar Akademisi Şark Süsleme Bölümü olmak üzere, önemli iki sanat kurumunda görev yapmıştır. Minyatür tekniğini ustaca icra etmesi, detaylı çalışmaları, İsmail Hakkı Ertaylan'ın onu Fatih Divanı'nı tamamlamak için çalışan grup içinde değerlendirmesini sağladığı muhakkaktır. Fatih Divan'ının 5. sayfasında bulunan altın zeminli, beyzi (oval) dış pervaz tezyinatını, müzehhibe Rikkat Kunt'un 15. yüzyılın karakteristik desenlerinden ilham alarak tasarlayıp uyguladığı, Fatih Sultan Mehmet minyatürünün/tasvirinin sarığından bıyığına ve sakalına, kaftan ve içlik kumaşına, kaftanındaki kürkünün taramasına kadar klasik bir tasvirin tamamlanması için emek veren bir nakkaşın özeni ile çalıştığı görülmektedir. Fatih Divanı içinde bulunan ve kendisine ait minyatürlerin de aynı özende çalışılmış olduğu görülmektedir. Fatih tasvirinde, Fatih'in keskin bakışları ve otoritesini gösteren duruşu sanatkârın sanatına hâkimiyetini göz önüne sermektedir.

Ord. Prof. Dr. A.Süheyl Ünver, tıp eğitimi almasının yanı sıra, Medrestü'l Hattatin'de aldığı eğitimle (2016-2023) tezhip ve ebru alanlarında diploma sahibi olmuştur (Güner 1994:122,130). Hem uzmanlık alanında başarılı bir doktor, hem de geleneksel sanatları yeniden ihya etmek için özellikle kitap sanatları konusunda araştırmalar yapan, kitaplar yazan, tezhip ve minyatürler/tasvirler yapan başarılı bir sanatkârdı. Kitap sanatları üzerine çalışmaları, araştırmaları, eğitimciliği vefat edinceye kadar sürmüştür. Günümüzde yetiştirdiği öğrencilerin öğrencileri hala geleneksel sanatlarla ilgili çalışma ve araştırmalarını sürdürmektedirler. İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü olan 1953 yılı, İsmail Hakkı Ertaylan gibi A. Süheyl Ünver'i de günün anlam ve önemine uygun bir eseri tamamlamak için oldukça heyecanlandıran bir tarih olmuştur. 29 Mayıs 1953 tarihinde İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsünde kendisi ve öğrencileri tarafından açılan serginin özenle hazırlanan kataloğu, yaptıkları hazırlıkları sanatseverlerle paylaşmak için verdikleri uğraşayı göstermektedir (Ünver ve arkadaşları, 1953:4,6).

Fotoğraf 5. İstanbul'un fethinin 500. Yıldönümü sergisinde Fatih Defterinin de sergilendiğinin belgesi olan ve 1000 adet olarak basılan sergi broşürü

29 Mayıs 1953 tarihinde gerçekleşen serginin aynı zamanda İstanbul Üniversitesinin kuruluşunun 500. yılı münasebeti ile olduğu sergi kataloğunun isminden de bellidir. A. Süheyl Ünver, sergide yer alan eserleri izleyicinin kolayca tanınması için hazırlayıp bastırıldığı katalog içinde, Fatih Defterinin 500 yıl sonra Fatih'in huzuruna çıkabilmek için hazırlandığından bahsetmektedir (Ünver ve arkadaşları, 1953:4-6). Fatih Defteri ilk sayfasından son sayfasına kadar, Ünver'in Fatih'e ve döneminin tezyinatına hayranlığını ifade ettiği bir belgeleme çalışmasıdır. Süheyl Ünver, Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunan birçok Fatih dönemi yazmasını incelemiştir. Fatih'in çocukluk defteri, Fatih dönemi tezyinatı ve Baba Nakkaş hakkındaki bilgilerin de yer aldığı neşredilmiş kitaplarında, bu dönemle ilgili bilgi ve belgelerin yanı sıra, İ.Ü. Tıp Fakültesi Stajyerler Albümlerinde de 15. yüzyıl örneklerini farklı yılların albümlerinde ve albümlerin ciltlerinde, farklı sayfalarında bulmak mümkündür. İ.Ü. diplomalarında kullanılan bazı tasarımlar, bu örnekleri çoğaltmaktadır (Şanes Doğru, 2022:248).

	
Fotoğraf 6. A.Süheyl Ünver'in Fatih Defteri'nin 1a sayfası	Fotoğraf 7. A.Süheyl Ünver'in Fatih Defteri'nin 15a sayfası
	
Fotoğraf 8. A.Süheyl Ünver'in Fatih Defteri'nin 37a sayfası ⁴	

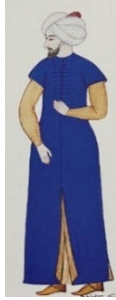
Fatih Defterinde bulunan üç portre, 6.,7. ve 8. fotoğraflarda yer almaktadır. 6. fotoğrafta görülen daire formunda altın zeminli, zencerekli ve münhani tezyinatlı, çerçevenin içindeki Fatih portresi gri mavi renk olarak ve sarığı, yüz çizgileri, kaftanı tonlama ile çalışılmıştır. Portre, Tahirzade'nin Fatih betimlemesini andırmaktadır. 7. fotoğraftaki Fatih Defterinin 15a sayfasında yer alan Fatih betimlemesinin Topkapı Sarayında bulunduğu, ancak hangi nakkaş tarafından çalışıldığı bilinmediği bilgisi Fatih Defterinin bilgi kitapçığında yer almaktadır. Ancak Emine Fetvacı'nın Princeton

⁴ A. Süheyl Ünver, Fatih Sultan Mehmed'in Defteri hakkında Milliyet gazetesinin 17.4.1953 tarihinde yazdığı ve 1996 yılında basılan Fatih'in Defteri adlı eserin bilgilendirme kitapçığı içinde de yer alan yazısında, Bursalı Nakkaş Sinan Bey'e ait olduğu söylenen minyatürün sarıh bir belge gösterilmeden teamülen ona ait olduğunun söylendiğinden bahsetmektedir.

yayınlarından çıkan “The Album of the World Emperor” adlı kitabının 84. sayfasında yer alan minyatürlü sayfada bu portrenin TSMK H.2135 yazmasının 145b varağında yer aldığı ve nakkaş Sinan Bey’in çalışması olduğu yazmaktadır. Bu tasvirde, Fatih bütün heybeti ile tasvir edilmiştir. Reprodüksiyon olduğu görülen tasvirin altında 1953 yılında Dr. A. Süheyl Ünver tarafından uygulandığına dair kayıt bulunmaktadır. 8. fotoğrafta görülen ve oldukça bilinen bir padişah portresi olan, Fatih Defterinin 37a sayfasındaki Gül Koklayan Fatih betimlemesinin aslının 15. yüzyılın ünlü nakkaşı Sinan Bey tarafından yapıldığı kabul edilmektedir.

Fotoğraf 9. A.Süheyl Ünver’in Fatih Defteri’nin 13a sayfası Fatih ve Alimler, Cahide Birdevrim (Keskiner)

Fotoğraf 10. A.Süheyl Ünver’in Fatih Defteri’nin 38a sayfası

Yukarıda bahsi geçen üç portrenin yanı sıra Fatih Defteri içinde biri 9. fotoğrafta görülen ve Fatih Defterinin 13a sayfasında bulunan Cahide Birdevrim (Keskiner)⁵'in özgün tasarımlı “Fatih ve Âlimler” tasvirinde Fatih, padişah albümlerinde de görüldüğü üzere, bağdaş kurarak oturmuş olarak betimlenmiştir. Sakalı ve bıyığı tel tel, minyatür tekniğine uygun şekilde taranmıştır. Sarığı, kürk yakalı beyaz kaftanı, üzerinde penç motiflerini bulunduğu iç elbisesi ve düğümlü kemeri detaylarına özen gösterilerek çalışılmıştır. Cahide Birdevrim tarafından tasarlanan tasvirin, Topkapı Sarayı Müzesinde sergilenen Fatih'in eşyaları ve tasvirlerinin yer aldığı kitapların incelenmesi, üzerlerinde araştırmalar yapılmasının sonucunun Fatih Defteri'ne yansımış olduğu açıktır. 10. Fotoğrafta görülen ve Fatih Defterinin 38a sayfasında bulunan, Süheyl Ünver'in özgün tasarımlı, Fatih'in ölümü sırasında üstünde bulunduğu ve üzerinden kesilerek çıkarıldığı belirtilen desensiz mavi renkli kaftanı ve uzun kollu sarı renkli iç elbisesi ve sarı çizmeleri ile betimlendiği tasvir de detaylarına dikkat edilerek çalışılmıştır.

Fotoğraf 11. 7 Mart 1968 tarihli Hayat Mecmuasının 11. Sayısında, ayrı basım olarak dergide yer alan Hüseyin Tahirzade Behzad'ın Fatih minyatürü

⁵ Cahide Birdevrim Keskiner, Süheyl Ünver'in ilk öğrencilerindedir. Neşrettiği kitapları, tezhipleri ve özellikle minyatürleri ile Geleneksel sanatların günümüzdeki gelişimine katkısı olan önemli sanatçılardandır (d.1931-öl.18.11.2018).

11. fotoğrafta görülen ve Hayat Mecmuasının 7 Mart 1968 tarihli sayısının fasikülünün orta bölümünde ayrı basım olarak hediye edilen Fatih Sultan Mehmet'in beyaz atı üzerinde yer aldığı ve atının gem ve kayışlarındaki mücevherler, boynunda bulunan altın bantlı, püsküllü mücevherli süs ile mücevherlerle bezenmiş koşum takımındaki bazı detayların İran minyatürlerine benzediği görülmektedir. Minyatürün arka sayfasında Tahirzade ile yapılmış olduğu anlaşılan röportajda, "Fatih" adını taşıyan bu minyatürün kompozisyonunun Topkapı Sarayında bulunan özel eşyalarının incelenmesi ile tamamlandığından bahsedilmektedir. Kolsuz kaftanın motifleri, Fatih'e ait bir hırkadan esinlenerek çalışılmıştır. Fatih'in ve atın mağrur duruşları, İstanbul'un fethindeki gururu yansıtmaktadır.

Fotoğraf 12. Gentile Bellini'nin 1480 yılında çalıştığı yağlı boya Fatih portresinin, 1952-1953 yılı İ.Ü. Stajyerler Albümünün 7. Sayfasında bulunan ve Süheyl Ünver tarafından çalışılmış reproduksiyonu (Doğru, 2022:1014)

12. fotoğrafta yer alan Fatih portresi, ünlü Ressam Gentile Bellini'nin yağlı boya tablosunun reproduksiyonu olarak uygulanmıştır. Gençliğinde, Hoca Ali Rıza'dan resim dersleri almış olan Ünver, resim sanatının inceliklerini de bilen yetenekli bir sanatçıdır (Sayar,1994:94.) Resmin detaylarına bakıldığında, minyatür sanatı özelliklerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Fatih'in yüzü resim olarak uygulanmıştır. Sarığı,

kaftanının kumaşındaki dokular ve kürkündeki kılların tek tek işlenmesinin Osmanlı minyatür tekniklerine uygun olduğu görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmaya konu olan Fatih Divanı ve Fatih Defteri isimli iki yazma eser, 20. Yüzyılın ikinci yarısında üretilmiş olan ve yazma eser sınıfında değerlendirilmesi gereken önemli çalışmalardır. İki yazma da İstanbul'un fethinin 500. yılına yetiştirilmek üzere hazırlanmışlardır. Ord. Prof. İsmail Hakkı Ertaylan'ın öncülüğünde hazırlanan Fatih Divanı, eser üzerinde çalışan sanatkârların sayısı düşünüldüğünde, adeta bir nakkaşhane düzeninde üretildiği kabul edilebilir. Eserin detaylarındaki özen, dönemlerinin en önemli sanatkârları olan nakkaşların, hattatların biricik bir eseri üretmek için nasıl bir tutku ile çalıştıklarını da göstermektedir. 66 sayfalık eserin minyatürlü sayfaları gibi tezhipli sayfaları da bezeme sanatları ile uğraşan bir öğrencinin ders kitabı olacak özelliklere sahiptir. Yazma eserin cildinin 1958 yılında, Uluslararası Brüksel Sergisi'nde birincilik ödülü ve madalyası almış olması, biricikliği için önemli bir göstergedir. Neşredilmesi için gereken meblağın oldukça yüksek olması nedeni ile neşrin gerçekleşmemesi de günümüzde kitap sanatlarıyla ilgilenenlerin böylesine özel bir eserden yoksun kalmalarına neden olmuştur.

Ord. Prof. Süheyl Ünver'in Fatih Defteri, manen Fatih'e armağan edilmiş; detaylarındaki özenle ve tamamına yakını Süheyl Ünver'in emek yoğun çalışması ile gerçekleşmiştir. 50 sayfalık eser, sadece Fatih portreleri değil, Fatih tuğraları, Fatih dönemi tezyinatı, minyatürlü yazmaları, camiler, Topkapı Sarayı, surlar, vb. örneklerin bir araya toplandığı ve dönem tezyinatı için her bir sayfası belge özelliği taşıyan önemli bir yazmadır. Eserin 1996 yılında neşredilmiş olması, hatta 2015 yılında 2. baskısının yapılması tezyinatla ilgilenen kişiler için büyük bir şans olmuştur.

Yazma eserleri üreten iki sanatçının önce hoca-öğrenci, sonraki yıllarda aynı kurumda hoca olarak çalışmaları, birçok öğrenciyi yetiştirmelerini sağlamıştır. Bu öğrenciler günümüzde geleneksel sanatların gelişmesini sağlayan temel taşlar olmuşlardır. Özellikle Ord.

Prof. Dr. Süheyl Ünver'in 1915 yılından itibaren başlayan ve vefatına kadar devam eden ataların sanatını yeniden keşfetmesi, öğrenmesi, birçok öğrencisine öğreterek onları yetiştirmesi bizler için büyük kazançtır.

Çalışmada bir tanesi Fatih Divanında, üç tanesi Fatih Defterinde olan Fatih Sultan Mehmet'in portreleri ele alınmıştır. Bu portrelerin yanı sıra 1952-1953 yılı İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Stajyerler Albümünde bulunan bir adet Fatih portresinin reproduksiyonunun da Süheyl Ünver tarafından çalışılması nedeni ile diğer portrelerle birlikte değerlendirilmeleri uygun olacaktır. Portrelerin özenle çalışıldıkları hem özgün hem de reproduksiyon olarak üretildikleri görülmektedir. Her bir portre dönem geleneğini yansıtacak şekilde çalışılmıştır. Portreler dışında çalışılmış olan ikisi Fatih Defterinde bulunan, biri Hayat mecmuasının ayrı basımı olarak neşredilen üç tam boy tasvir de Fatih'in kişisel özelliklerini yansıtacak şekilde uygulanmıştır. Tasvirlerde Fatih'in şahsi kıyafetlerinin ve eşyalarının incelenmesi sonucu elde edilen verilere göre uygulamaların yapılması da sanatkarların sanatlarına gösterdikleri saygı, sevgi ve özenin bu şekilde tezahür etmesi açısından önemli ve değerlidir.

Sonuç olarak, beş portre ve üç tam boy Fatih tasviri çalışma kapsamına alınmıştır. Tahirzade'nin Divan'ın 5. sayfası için çalıştığı Fatih portresi ile Ünver'in Fatih'in Defterinin 1a sayfasında çalıştığı Fatih portresi birbirlerine benzemektedir. Ancak Tahirzade'nin tasviri renklendirilmişken, Ünver'in tasviri tek renk olarak üretilmiştir. Ünver minyatürlerini Osmanlı nakkaşhanesindeki bir nakkaşın uygulayacağı şekilde, klasik minyatür tekniklerine göre üretirken, Tahirzade, eserlerinde kendi Akademik eğitimine uygun olarak İran minyatürü teknikleri uygulamaktadır.

Fatih Sultan Mehmet gibi İstanbul'u fethederek bir çağın kapanmasını, yepyeni bir çağın başlamasını sağlayan, sanatsever, kitapsever bir padişahın portrelerinin ve tasvirlerinin iki değerli sanatkar tarafından zamanımızda çalışılması ve diğer çalışmalarla birleştirilerek kitaplaştırılmaları, bizlere bu yüzyılda da yazma eserler üretebileceğini göstermiştir.

Kaynakça

- Barın, E. (1975) En Yeni Fatih Divanı, Türkiyemiz Dergisi Yıl :6 Sayı :16, İstanbul, s.23-27
- Cezar, M. (1983), “Güzel Sanatlar Akademisi’nden 100. Yılda Mimar Sinan Üniversitesine” Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl, Mimar Sinan Üniversitesi 1983 Yayını No:3, İstanbul, s.5-84
- Çağman, F. (1989) “Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler”, Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, İstanbul, s. 35-46
- Derman, Ç. (2013) Osmanlı İstanbul’unda Bezeme Sanatı, ed.Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, Osmanlı İstanbulu, 1: 1. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu bildirileri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul, s. 495-509
- Derman, Ç. (2015) Fatih Dîvânı, Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, TDV İslam Araştırmaları merkezi
- Doğru, M.H. (2022) İstanbul Üniversitesine Âit Bazı Albümlerde Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Çalışmaları, Turkish Studies 17(5), s.1007-1032
- Fetvacı, E.(2019) The Album of the World Emperor, Princeton University Press, Malaysia
- İnalçık, H. (2019) İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı Kâyser-i Rûm, Fatih Sultan Mehmed Han, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Kara, İ. (1996) Fatih’in Defteri Bilgilendirme Kitapçığı, ed. İsmail Kara, Salih Pulcu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, İstanbul, s. 3-4
- Mesara, G. (1992) A. Süheyl Ünver’in Medresetü’l Hattatin Yılları ve Ötesi, Antik&Dekor Antika, Dekorasyon ve Sanat Dergisi, sayı:17, İstanbul, s.60-64
- Mesara, G. (2008) Kızının Gözünden Ordinaryüs Profesör Dr. Süheyl Ünver “Türk İlim, Kültür ve Sanatında Sönmeyen Işık”, SD Dergi Sayı 6. İstanbul, s.96-102
- Sayar, A.G.(1994) A. Süheyl Ünver Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1898-1986, Ötügen Yayınevi, İstanbul
- Şanes Doğru, M. H. (2022) Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver’e Ait Diploma Desenleri, ZfWT (Journal of World of Turks), Vol.14, No :2, s.239-258

- Tanıncı, Z. (2009) “Kitap ve Tezhibi”, Osmanlı Uygarlığı 2, ed. Halil İnalıcık, Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 864-891
- Taşkale, F. (1991) “Geleneksel Hat, Tezhip, Minyatür ve Cilt Sanatlarımızın Biraraya Toplandığı Fatih Divanı”, Antik&Dekor Antika, Dekorasyon ve Sanat Dergisi, sayı:13, İstanbul, s.28-31
- Taşkale, F. (2009) Fatih Divanı, El Sanatları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları (İSMEK) El Sanatları Dergisi, İstanbul, s.6-17
- Ünver Mesara, G. (2016) “Sunuş” ed. Gülbün Ünver Mesara, Semih İrteş, Türk Tezyînî Sanatlarında A. Süheyl Ünver ve Yeni Terkipleri, Nakkaş Tezyini Sanatlar Merkezi, İstanbul, s.7-9
- Ünver ve arkadaşları, (1953), 500. Kuruluş Yılında İstanbul Üniversitesi I Tıp Tarihi Enstitüsü Sergisi, İstanbul
- Ünver, Ord. Prof. Dr. A.S. (1961) Fatih’in Çocukluk Defteri Un Cahier D’enfance Du Sultan Mehemed Le Conquerant “Fatih”, Kemal Matbaası, İstanbul
- Ünver, A.S. (1996) “Fatih Sultan Mehmet’in Defteri” Milliyet, 17.4.1953, Fatih’in Defteri Bilgilendirme Kitapçığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, İstanbul, s.5-7
- Yaman, B. (2008) Osmanlı Saray Sanatkârları 18. Yüzyılda Ehl-i Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Yılmaz, A. (2004) Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstılahları, Damla Yayınevi, İstanbul

KAZAK MASALLARINDA UYKU OLGUSU

THE PHENOMENON OF SLEEP IN KAZAKH FOLK TALES

Kadriye TÜRKAN¹

Özet

Uyku bilincin tamamen ya da kısmen yittiği, buna bağlı olarak tepkinin zayıfladığı bir bilinç dışılıktır. Uyku hâlinin taşıdığı gizemli özellik, mitik anlatılar başta olmak üzere mitem kaynaklanan sözlü nesir anlatılarda bir geçiş metaforu olarak kullanılmaktadır. Uyku aynı zamanda ruhlarla iletişim kurmanın, anlam ve semboller âlemine girmenin bir yoludur.

Uyku, mitik yaratmalarda genellikle ölümle benzer işleve sahiptir. Çeşitli mücadelelere giren ve yorgun düşen kahraman, uzun ve derin bir uykuya dalarak dünya ile olan bağlantısını keser. Nitekim Dede Korkut Hikâyelerinde görüldüğü üzere uyku, Oğuz geleneğinde “küçük ölüm” ya da “oğuz uykusu” olarak adlandırılır ve Oğuz yiğitleri uyuduklarında günlerce uyanmaz, hatta bu yüzden düşmana tutsak düşer. Türk epik geleneği içerisinde yer alan anlatılarda uyku “Oğuz uykusu, alp uykusu, batır uykusu küçücük ölüm” olarak anılır.

Uyku, halk anlatılarında ve bu anlatıların en yaygını olan masalarda kahramanlar, devler, cadılar ve canavarlar için bir çeşit eşik görevi üstlenir. Bu bağlamda Kazak masallarında mitik nitelik taşıyan uyku, herhangi bir mücadele veya savaş öncesinde ya da sonrasında vuku bulur. Çalışmada Kazak masalları gözden geçirilerek masal kahramanlarının uyku hâli ve bu sürecin, masalardaki işlevi üzerinde durularak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uyku, bilinç, ölüm, kahraman, geçiş.

Abstract

Sleep is a state of unconsciousness in which consciousness is completely or partially lost and, accordingly, reactions are weakened. The mysterious feature of the state of sleep is used as a transition metaphor in oral prose narratives originating from myth, especially in mythical narratives. Sleep is also a way of communicating with spirits and entering the realm of meaning and symbols.

¹ Prof. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat-Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur-Türkiye, ktturkan@gmail.com ÖRÇID ID: 0000-0002-0383-1964

Sleep often has a similar function to death in mythical creations. The hero, who has been involved in various struggles and is exhausted, falls into a long and deep sleep and disconnects from the world. As seen in the Dede Korkut Stories, sleep, In the Oghuz tradition, it is called "little death" or "Oghuz sleep" and when the Oghuz heroes sleep, they do not wake up for days, he even falls captive to the enemy because of this. In the narratives in the Turkish epic tradition, sleep is referred to as "Oghuz sleep, alp sleep, batir sleep, little death".

In folk narratives and in the most common of these narratives, folk tales, sleep acts as a kind of threshold for heroes, giants, heroes, witches, and monsters. Sleep, which has a mythical quality in Kazakh folk tales, occurs before or after any struggle or war. In this study, Kazakh folk tales are reviewed, focusing on the sleep state of folk tale heroes and the function of this process in the tales.

Key words: Sleep, consciousness, death, hero, transition.

Giriş

Uyku ruhlarla iletişim kurmanın, anlamlar ve de semboller âlemine girmenin bir yoludur. “Eski Türklere göre, ruh vücudu sadece ölüm zamanında değil, uykuda ve hasta olduğunda terk edebilirdi” (Beydili 2005: 454). Nitekim *Dede Korkut Kitabı*’nda² da geçtiği gibi uyku Oğuz geleneğinde “küçük ölüm” ya da “oğuz uykusu”³ olarak adlandırılır ve Oğuz yiğitleri, uyuduklarında günlerce kalkmaz, hatta bu yüzden düşmana tutsak düşerler. B. Ögel, mitolojik açıdan uyku motifi üzerinde durur.

Kuzey Türk destanlarında ise, kutlu yiğitler uyuyarak, çabucak büyüyorlardı. Turalı Boyunun Kara Kükül destanına göre, “Kara Kükül, 14 yaşına kadar uyudu... Ondan sonra sahtiyan çizmesini (itig) giyindi ve 12 gün,

² Bilgi için bkz. (Ergin 1997: 234; Gökyay 1973: 301).

³ Uykunun ‘küçük ölüm’ sayılması eski Oğuz geleneklerinde yaşardı; günlerce sürdüğü için küçük ölüm ve Oğuz yiğitlerinin, çoğu kez, tutsak olmalarına yol açan bu çeşit uykuya ‘Oğuz uykusu’ da derlerdi; bu deyim, "uyuz uykusu" biçiminde bozularak, Anadolu Yörüklerinin masallarına kadar erişmiştir (Boratav 1999: 28).

12 gece yürüdü... Evlendi ve karısı ile 7 gün, 7 gece yine uyudu... Bir ay, bir saat gibi geçti... Kalktı, “Benim ömrüm savaşız, böyle yele, rüzgâra gidiyor”, diyerek savaştan bir alp aradı...”Asıl destan, bu uzun uykulardan sonra başlamaktadır. Alpler uyudukça, güç kazanmış olmalıydılar (Ögel 2002: 586).

Oğuz geleneğinde olacak olan şeyler uykuda öğrenilir ve uyku ruhun seyahati yani vücuttan geçici olarak ayrılması olarak algılandığından bu noktada ölümle de benzeştiği düşünülür. Çünkü ölümlüler, bazı varlıkları sadece uyku vasıtasıyla görebilir. “Türk halklarından birçoğu için, uykuyu insanlara gönderen ilahi güçler vardır. Karaçay-Balkarların geleneksel inanışlarında insanlara uyku gönderen varlık ‘Düş Anası Çomparaş’ adında bir ilahedir.” Yakut geleneğinde ise çocuk isteyen ve de çocuğu olmayan kadına yattığı evliya ağacının altında, uykusunda bir çocuk canı bağışlanır (Beydili 2005: 587). A. Duymaz da uykuyu ruh kavramı ile birlikte ve ruhun vücudu geçici olarak terk etmesi olarak değerlendirir.

İlk insan bir hayvanın hareketini ve yaşamasını içinde onu hareket ettiren ve yaşatan küçük bir hayvanla, insanı da aynı şekilde küçük bir insanla açıklamış, buna da “ruh” adını vermişler. Yani ona göre her canlının içinde onu hareket ettiren ve yaşatan küçük bir modeli yer almaktaydı. Bu ruh bazen bedenden farklı bir yapı gösterebiliyordu. Mesela insanın ruhunun bir kuş olarak tasavvur edilmesi gibi... Uyku veya kendinden geçme hali bu ruhun geçici, ölüm ise daimi yokluğu ile izah edilmektedir (Duymaz 1998: 114).

Şamanistik açıdan ise uyku, Şamanın ritüel parçalanma ve sırra erme süreci içerisinde 3-7 gün süren bir durum olup Şaman bu esnada evin, çadırın bir köşesinde baygın halde yatarken vücudundan geçici olarak ayrılan ruhu olup biten her şeyi, ruhların kafasını kesmesini, etlerini yemesini kısacası her şeyi izler ve bu eylemler tamamlandıktan sonra Şaman adayı, yeni bir insan olarak uyanır. A. Arslan bu durumu

“Şaman zamanı gelince dünya işlerinden uzaklaşır ve derin bir uykuya dalar, günlerce uyur” (Arslan 2006: 33) cümlesiyle teyit etmektedir

Uyku, mitik metinlerde ve mitten kaynaklanan sözlü nesir anlatılarda çoğunlukla ölümlle eş olarak düşünülür. Savaş ya da mücadeleler sonucu yorgun düşen kahraman, uzun ve derin bir uykuya dalar ve bu süre zarfında alplık yetilerini yitirir. Bu uykunun özelliği üç, yedi, dokuz gün ya da kırk güne kadar sürmesidir.

Uyku, halk anlatıları arasında önemli yere sahip masalarda kahramanlar, devler, yiğitler, cadılar ve canavarlar için bir çeşit eşik görevi üstlenir. Kazak masalarında mitik nitelik taşıyan uyku, herhangi bir mücadele veya savaş öncesinde ya da sonrasında vuku bulur.

Çalışmada Kazak masaları gözden geçirilerek masal kahramanlarının uyku hâli ve bu sürecin, masalardaki işlevi üzerinde durularak incelenmektedir.

Masalarda Uyku

Sözlü nesir anlatıların en yaygını olan masalarda olağanüstü uyku olgusuna *Olağanüstü*, *Fantastik* ya da *Peri Masalları* diye nitelendirilen grupta rastlanır. Bu çerçevede Kazak masalarından *Kerkula Atlı Kendebay* masasında kahraman, esir alınmadan önce alp uykusuna dalar. Düşman saldırdığı sırada uykuda olduğu için hazırlıksız yakalanır. Anlatmada Merganbay’ın uyuduğu sırada başına gelenler *Dede Korkut*’ta Salur Kazan, Kan Turalı, Seyrek⁴ gibi kahramanların günlerce süren uzun ve derin uykuları nedeniyle başlarına gelen olumsuz durumlarla örtüşüp Oğuz yiğitlerinin çoğu kez tutsak olmalarına yol açan uykunun, masalara yansımış biçimidir.

Karaiyyrek adlı anlatıda alp uykusunun sürekli olması dikkat çeker. (Kız der) “Ağabeyim de kahramandır. Onun bir huyu vardır ki, bir uyursa, yedi gün boyunca uyur. Uyurken rastlarsan çok iyi olurdu, der.” “Batır, günü dolup uyandığında evinde yabancı birini görür”

⁴ Bilgi için bkz. (Ergin 1997).

(Özcan 2001: 290). Kahraman yedi gün gibi bir zaman dilimi boyunca uyur ve zaman dolmadan da her ne olursa olsun uyanmaz.

Dudar Kız isimli masalda da uzun bir alp uykusu konu edilmektedir. (Dudar kızın kocasının ilk hanımı) “İlk hanım koşarak kocasının yanına gelmiş, onun başını okşamış, sırtını sıvazlamış, kocası yeniden uykuya dalmış. Yedi gün yedi gece uyumuş” (Radloff 2000: 54). Alp uykusu ya da küçük ölüm olarak isimlendirilen uyku fenomenine (Sasikkara alp) “Çünkü o yiğit yedi gün yedi gece uyurmuş. Onu arabayla getirsinler, diye konuşmuşlar” (Radloff 2000a: 139) şeklinde aktarıldığı üzere *Hanşentey* masalında da tesadüf edilmekte kahraman yine aralıksız yedi gün-yedi gece uyumaktadır.

Masallarda kahramanların sahip olduğu olağanüstü özelliklerden biri olan uyku, masalın olağanüstü varlıkları olan devler, cadı ya da canavarların sahip olduğu özelliklerdendir. Kazak masallarından *Ayı Dev*’de “Ayıdev, bir yedi mi kırk kişinin yemeğini yer; bir uyudu mu yedi gün yedi gece uyur, bir uyandı mı yedi gün yedi gece uyumazmış” (Özcan 2001: 354) devin olağanüstü bir varlık olması dikkate alınarak yedi gün-yedi gece uyuyup yedi gün-yedi gece uyanık kaldığı aktarılır. “Hanşentey yerin altına inip batıya doğru gitmiş. Bir gün otlayan sürülere rastlamış. Hayvanların ortasına gelince orada kocaman bir ev görmüş. Evin içinde yedi başlı bir canavar varmış. Bu ev o canavarınmış. Bu canavar yedi gün yedi gece uyurmuş. Hanşentey’in karısı da onun yanında ağlayarak oturuyormuş” (Radloff 2000: 142) cümlelerinden anlaşıldığı gibi *Hanşentey*’de yedi başlı yedi gün ve gece uyuyan canavar motifi söz konusudur.

Aynı şekilde *Jartı Töstik* adlı Kazak anlatmasında gerek dev ve gerek bir diğer olağanüstü varlık olan ejderhanın kırk gün ve gece uyuduğu anlatılır. Masalda dev uykusu için “Jartı Töstik geldiğinde tek gözlü (dev) uyuyormuş. O bir uyudu mu, kırk gün kırk gece uyurmuş. Jartı Töstik, kocaman bir at kafası kadar sopayı alıp kafasına vurur” (Özcan 2001: 327) denmektedir. Masalda ejderhanın da dev gibi kırk gün-kırk gece uyuduğu aktarılır. “İhtiyar adam: “Hey burda bir dev canavar var” der. “O ne?” diye sorar. “Burada bir ejderha var, bir uyursa

kırk gün, kırk gece uyur. Eğer uyanacak olursa bu bölgedeki her şeyi, hayvanı da malı da insanı da yutar. O ne zaman uyursa biz o zaman gelip ekin ekeriz, ikinci uyuduğunda ekini sularız, üçüncü uyuduğundaysa biçip toplarız, böyle geçim sağlarız” (Özcan 2001: 328) der. Dev, ejderha gibi varlıkların uzun uyumaları alp uykusundan farklı olarak insanların yararına olup zulümlerine ara vermeleri ya da öldürülebilmeleri bu uzun uyku esnasında mümkündür.

Erkemayda'da ise (kız) “O yedi başlı cadı, yedi gün yedi gece uyumaz. Yedi gün bizimle savaşır, yedi senedir savaşıyoruz. O çok uyur, biz az uyuruz. Uyumakta olduğu yerde biz onu öldürecektik, o bizim babamızı öldürmüştü; ama babamız bize uyuyan insana dokunmayın demişti. Babamızın dediğini unutmayız. Bu günlerde gidersen uyuyor, öldürürsen dönüşte bize misafir ol” (Özcan 2001: 346) der. Masalın kadın kahramanı babaları cadı tarafından öldürülse dahi sözünü tuttuklarını ifade ederken “sen yapabilirsin ama biz uyuyana dokunmayız” diyerek gelenekte mevcut bir durumu dile getirir. Bu akla uyuyan kişiyi rahatsız etmemek için kullanılan “uyuyan yılanın kuyruğuna basılmaz” atasözünü hatıra getirmektedir.

Sonuç

Uyku, halk anlatılarının başta destan ve masallar olmak üzere önemli bölümünde geniş bir yer işgal eden bir motif olarak karşımıza çıkar. Ruhun uyku halinde vücudu terk ettiği görüşleri doğrultusunda buna “küçük ölüm” denmiştir. Masalarda olağanüstü varlıklar ve insanlar olmak üzere sıradan bir insan için mümkün olması güç bir durum olarak uzun bir zaman dilimini uykuda geçiren masal kahramanları mevcuttur. Kahraman bir yattı mı en az 3, 7, 9, 20, 30, 40 gün uyur. Hatta yıllarca süren uykular da masal dünyası için anormal sayılmaz. Uyuyanın uyandırılması da kolay değildir ve bu nedenle uykuya yatmadan önce gerekirse nasıl uyanacağını, kendisi anlatır.

Uyku, masallara olumsuz özelliklerle de yansımakta uyku esnasında kahramanın başına kötü hadiseler gelmektedir.

Uykunun, Şamanistik açıdan önemi Şamanın ritüel parçalanma ve sırta erme sürecinin bir parçası olmasına dayanmaktadır. Şaman bu süreci bilinçsizce, uyku durumunda geçirir. Bu uyku en az 3,7 ya da 9 gün sürer ki, masallarda da en çok tekrarlanan kahraman uykuları bu periyotlardadır. Bu kadar uzun süre uyuyanlar da sıradan değil, olağanüstü güç ve özelliklere sahip, grubun geri kalanından farklı, seçilmiş insanlardır.

Uyku, sıra dışı özelliklere sahip masal kahramanları için güç toplama, görüler yoluyla eğitime süreci de olabilir. Yani uyku masal kahramanı için olgunluğa ulaşma yolunda önemli bir durak, ruh terbiyesinin önemli bir merhalesidir.

Kaynakça

- Arslan, Ahmet Ali (2006), “Amerikan Kızılderili Şamanizmi İle Orta-Asya Sibiryası Türk Şamanizminin Benzerlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, s. 21- 37.
- Beydili, Celal (2003), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Boratav, Pertev Naili (1999), *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Duymaz, Ali (1998), “Tekerlemelerin Kökeninde Şamanizm Unsurları”, *Milli Folklor*, S. 37, s.114- 120.
- Ergin, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı I/ Giriş- Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, Bahaeddin (2002), *Türk Mitolojisi II/ (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Özcan, B. Hüsnâ (2001), *Kazak Erteğileri (Kazak Masalları) Metni Esasında Kazak Türçesinde Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Radloff, Wilhelm (2000), *Proben –Türkleri Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı III*, (Çev: Zeyneş İsmail- Aypar Altınel), Ankara: Ekav Yayınları.

UYGUR TÜRKLERİNDE DOĞA VE EVRENLE İLGİLİ BİLGİ VE UYGULAMALARIN AKTARIMINDA KADININ ROLÜ

THE ROLE OF WOMEN IN THE TRANSMISSION OF KNOWLEDGE AND PRACTICES RELATED TO NATURE AND THE UNIVERSE IN UYGHUR TURKS

Kamile SERBEST¹

Özet

İnsan yeryüzünde var olduğu andan itibaren doğa ile etkileşim hâlinde olmuştur. İnsan ve doğa arasındaki etkileşim, kültürün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Çoğu zaman doğa ve insan arasındaki etkileşim çatışma şeklinde görülse de Türkler doğa ile sıkı ilişkiler içerisinde olmuş ve Türklere göre insan doğaya ait bir varlık olarak görülmüştür. Bu bağlamda Türklerde doğa temelli geleneksel bir bilincin oluştuğu görülmektedir.

Geleneksel ekolojik bilgi, insanın çevre ile olan ilişkisiyle bağlantılı, nesilden nesle aktarılan kümülatif bilgi, inanç, değerler ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. Folklorun önemli parçalarından olan inanç ve buna bağlı olarak inanışlar, ekolojik yaklaşımlar ve davranışlar şeklinde algılanmaya açıktır. Bu bağlamda somut olmayan kültürel mirasın aktarımının, geleneksel ekolojik bilgi ile sağlandığını söylemek de mümkündür.

Birlikte yaşama ve dayanışma bilincinin var olduğu Uygur Türkleri de doğayla uyumlu ve çevre etiği bilinciyle yaşamış bir Türk boyudur. Uygur Türklerinde evren makrokozmos iken insan mikrokozmos olarak düşünülmüştür. Doğa ve evrenle ilgili geleneksel bilgi ve uygulamaları incelendiğinde, geçmişten günümüze değin aktarılan bilgi ve deneyimleriyle bugünü ve yarını düşünen sürdürülebilir bir yaşam sürdürdükleri görülmektedir. Uygur Türklerinin doğaya bakışı, doğa ile insan ilişkisine dair toplumsal belleği, çeşitli anlatı ve ritüellerde karşımıza çıkmaktadır.

Uygur Türklerinin kültürel bilgi birikimi ve uygulamaları incelediğinde kültürel kodlarla aktarılan geleneksel bilgi ve tecrübeyle şimdiki inşa eden sürdürülebilir bir yaşam felsefesi benimsedikleri görülmektedir. Çalışmada, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamaların aktarımında ve yaşatılmasında kadının rolü, yazılı kaynaklar ve saha araştırmalarından elde edilen veriler doğrultusunda incelenecektir.

¹ Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü, kamile.serbest0@gmail.com-ORCID: 0000-0001-9859-3120

Anahtar Kelimeler: Somut Olmayan Kültürel Miras, Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar, Uygur Türkleri, Aktarım, Kadın Uygulayıcı ve İcracılar.

Abstract

Human has been in interaction with nature since they (human) existed in Earth. Interaction between human and nature paved the way for formation of culture. Mostly, even though interaction between nature and human was seen as conflict, Turks were in close relation with nature, and for Turks, human was considered as entity/creature belonging the nature. In this context, it is seen that a nature-based traditional consciousness occurred in Turks.

Traditional ecologic knowledge is defined as cumulative knowledge, belief, values and practices, which are in human's association with nature, passed down from generation to generation. Beliefs and related beliefs, which are important parts of folklore, are open to be perceived as ecological approaches and behaviours. In this context, it is also possible to say that the transfer/transmission of intangible cultural heritage is provided by traditional ecological knowledge.

Also Uighur Turks, who had consciousness of living together and solidarity, are a Turkish tribe that lived in accord with nature, and with awareness of environmental ethics. While universe was macrocosmos in Uighur Turks, human was thought as microcosmos. When examining traditional knowledge and practices related to nature and universe, it is seen that they (Uighur Turks) are maintaining a sustainable life which considers/thinks today and future through knowledge and experience, transferred from past to present day. We confront Uighur Turks' outlook/point of view on nature and social memory for relationship between nature and human in various narrations and rituals.

When examining Uighur Turks' cultural accumulation of knowledge and practices, it is seen that they adopted a sustainable philosophy of life which builds today by traditional knowledge and experience, transferred with cultural codes. In the study, we will examine role of woman in transferring/transmitting and sustaining (surviving) knowledge and practices related to nature and universe, in accordance with the written sources and data, obtained from field studies.

Keywords: Intangible Cultural Heritage, Knowledge and Practices Related to Nature and Practices, Uighur Turks, Transfer/Transmission, Woman Practitioners and Performers.

Giriş

İçerisinde yaratıldığı toplumun üzerinde mutabık olduğu sosyal normlar; gelenek, örf-âdet ve inanç ekseninde ortaya çıkmış ve kültürü oluşturmuştur. En geniş halkasını kültürün oluşturduğu, iç içe geçmiş halkalar bütünü olan toplumsal normlar, nesiller boyu toplum hafızasında yer edinerek aktarılmış, bilgi ve birikim neticesinde kültürel belleği meydana getirmiştir. Kültürel belleğin aktarımında mihenk taşı uhdesinde olan geleneksel bilgi, toplum hafızasında, kültür aktörleri vasıtasıyla geçmişten günümüze aktarıla gelmiştir. Özdemir (2018: 2) “geleneksel bilgi belleği” olarak ifade ettiği geleneksel bilginin ve deneyimler belleği olan geleneksel kültürün insanların birbirleriyle ve doğa ile etkileşiminin bir ürünü olduğunu vurgulamıştır.

Yolcu ve Aça, doğa ve insan etkileşiminden hareketle geleneksel bilinci değerlendirmiş olup insanı belirli hususlarda doğa tarafından yönlendirilen bir nesneye, bazı durumlarda ise doğayı dönüştüren, çekip çeviren bir özneye benzetmiştir. “İnsan ve doğa arasında bir akrabalık tasavvur eden geleneksel bilinç, bu tasavvuru sadece dünyayı tanıma ve benimseme açısından ihtiyaçları karşılama bağlamında ele almamıştır. Geleneksel bilinç; doğa ve insanı, başka bir deyişle makro-kozmos ile mikro-kozmosu kendi içinde tutarlı bir özdeşlik üzerine inşa etmiş olup bu özdeşlik doğa ve insan uyumunu esas alan geleneksel kültürlerin oluşmasında da önemli bir yer tutmuştur” (Yolcu ve Aça, 2019: 862).

WIPO (The World Intellectual Property Organization) geleneksel bilgiyi “*Geleneksel bağlamda atalardan miras olarak alınan nesilden nesle aktarılan, yerli ve yerel toplulukların geleneksel yaşam tarzlarının bir parçası olan bilgi, teknik bilgi (know how), beceri, inovasyon ve uygulamalar*”² olarak tanımlama yoluna gitmiştir. Bu noktada kavramsal olarak çeşitli kullanımlar baş göstermiş olup “geleneksel bilgi, kültürel ifadeler, geleneksel kültürel ifadeler, folklor ve folklorik ifadeler, folklorun geleneksel kültürel ifadeleri” şeklindeki kullanımlar bazen birbirinin yerine kullanılırken bazen de ayrı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca somut ve somut olmayan miras olarak bakıldığında geleneksel bilginin folklorik ifadeleri içerdiği belirtilmiştir (Özdemir, 2018: 5). Yapılan tanımlardan hareketle

² Ayrıntılı bilgi için bkz. (URL-1).

geleneksel bilginin kavram alanı olarak “genetik kaynaklarla ilgili tarımsal, çevresel ve sağaltım bilgisi, geleneksel hekimlik bilgisi, geleneksel avcılık ve balık avcılığı teknikleri, hayvan göçleri bilgisi, su yönetimi bilgisi, etnobotanik vb.” (Özdemir, 2018: 5; Yolcu ve Aça, 2019: 865) belirtilebilir. Geleneksel bilginin bir halkası olan ve aynı şekilde kaynağını doğadan alan geleneksel ekolojik bilgi (GEB), “insanların çevre ile ilişkisiyle bağlantılı, kuşaktan kuşağa aktarılan kümülatif bilgi, inanç ve uygulamalar (Yolcu ve Aça, 2019: 865) olarak tanımlanmaktadır.

Toplumların geleneksel dünya görüşünü, hayat ve inanç felsefesini barındıran halk bilgisi kadroları; oluşumu ve birikimi yüzyıllar süren ve geleneksel nitelikteki ekolojik bilgiyi içermektedir. Kaynağını doğanın oluşturduğu geleneksel ekolojik bilgi, konargöçer toplumlarda ve tarım toplumlarında doğadan beslenen bir sistemin vücut bulduğu görülmekte olup neticesinde tezahür eden inanış ve uygulamaların bu yönde şekillendiği ifade edilebilir. Mustafa Aça’ya göre (2016: 559), “bir kültür veya yerel topluma ait, bu kültür ve sosyal yapı kapsamında hayatın içinden elde edilmiş yerel bilgi, doğayla iç içe yaşayan halklarda daha fazla gözlenir. Yerel bilgi kapsamında değerlendirilen hususlar, gelenek ve göreneklerde, halk meteorolojisinde, halk tıbbında, halk mutfağında vb. kendini gösterir.”

Folklor ürünlerinin anlatmaya bağlı ve uygulamaya dönük ürünlerinde kadın rolü önemli bir yer tutar. Kadınlar, geleneksel bilginin hem taşıyıcıları hem aktarıcıları ve uygulayıcılarıdır. Bu bilginin gelecek nesillere aktarılması da yine kadınlar etkin rol oynamaktadır. Türk kültürel yapısı içerisinde, anaerkil süreç ve avcılık ve toplayıcılık dönemlerinde kadınlar oldukça önemli bir yere sahiptir. Doğurganlık vasfına sahip olmaları nedeniyle de kutlu birçok rol kendilerine atfedilmiştir. Ancak erkeğin döllenmedeki rolü anlaşılınca üremenin erkek tarafından gerçekleştiği, kadının ise o tohumu bedeninde taşıyan olduğu fark edilmiştir. Bu noktada, kadın ve erkek arasındaki ilişki “tohum” ve “tarla/toprak” ile imgeleştirilmiş olup erkek döllenmeyi sağlayan tohumun kaynağını, kadın ise ekip biçilen tarlayı temsil etmiştir. Tarım toplumu olmanın bir imgelemi olan bu algılama, toprak ile kadını özdeşleştirmiştir (Delaney, 2014: 49-50).

Cinsiyet (kadın-erkek) olgusu, bireyin doğumu ile birlikte hemen hiç gecikmeden, biyolojik cinsiyetimiz ekseninde oluşup (Vatandaş,

2007: 30) anlam kazanır. Kadınlık ve erkeklik bilgisi, biyolojik olarak aktarılırken toplumsal cinsiyet (gender), kadın ve erkeğe biçtiği roller üzerinden değerlendirilmekte olup “bireyin belli bir cinsten olduğuna ilişkin bilgiye, bu bilgi dâhilinde olmak üzere toplumsal düzlemde bireyden beklenenlere ve toplumda bireye biçilen konuma işaret eder” (Vatandaş, 2007: 29). Toplumun bireye addettiği cinsiyet rolleri, genel itibarıyla ideal bir kadın-erkek tipolojisi sunar. Kısaca toplumsal cinsiyet, “toplumun bireyden istediği davranışa vurguda bulunmaktadır” (Vatandaş, 2007: 33). Örneğin, toplumun belirlediği bazı kadın tipleri vardır; gerek giyim tarzı gerek davranış olarak toplumun beklentilerini destekler. Bu tipolojinin dışında olanlar ise “öteki/diğer” olarak değerlendirilir. Bu nedenle denilebilir ki cinsiyet, “rol bir boyutuyla toplumsal diğer boyutuyla bireyseldir; toplumsallığın bireyde davranışa dönüşmesidir” (Vatandaş, 2007: 33).

Türk kültüründe kadın; anne, ideal bir eş, kız, yönetici gibi toplumsal rolleri gereği birçok kimliğe sahiptir. Bu rollerin ve kimliğin şekillenmesindeki en büyük etkenlerin başında kültürel kabul edimler olmakla birlikte toplumsal, sosyal, dini, ideolojik ve çevresel faktörler önem arz etmektedir. Türk toplumlarında kadın, aile oluşumunun temeli, “evin dayacağıdır” (Ergin, 2018: 76). Gerektiğinde ata binme, avlanma, dövüşme ve anaerkil dönemde şaman ayinlerini düzenleme gibi çeşitli görevleri yerine getirmişlerdir (Roux, 2013: 138). Türk devlet geleneğinde ise “erkeğinin can yoldaşı, Türk milletinin bereket kaynağı olmak gibi fevkalade üstün meziyetlerinden dolayı hanların, hakanların, cihan imparatorlarının önünde saygıyla eğildiği benzersiz bir şeref ve itibar doruğuna yükseltilmiştir” (Polat, 2023: 142). Orhun Kitabeleri’nde yer alan “Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İlderiş Kağan’ı, annem İl Bilge Hatu’u Tanrı gökyüzünün en üst noktasında tutup yüceltmiş...” (BK. D. 10, 21, KT. D. 11), “Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı” (KT. D, 31) (Ergin, 1970) şeklindeki ifadelerden de anlaşılmaktadır ki kağana verilen değer aynı şekilde kağanın eşine de verilmektedir.

Toplumsal cinsiyet ve toplumun ortaya koyduğu cinsiyet rolleri şifahi ürünlere de yansımış olup biçilen roller bu anlatılar ile de aktarılmaktadır. Bu minvalde, “Türklerin ruhunu, hayat ve ahlak telakkilerini aksettiren, milli Türk tefekkürünün ilk ve gerçek ürünleri olan Türk destan ve efsanelerinde kadın, daima bir şeref, ahlak, kahramanlık ve fedakârlık sembolü olarak belirtilmiştir (Donuk, 1988:

5-9). Masallarda ise “toplumsal cinsiyet rollerinin yapısı ve bu yapının eylem alanı olarak mekânlara yansımaları” (Ölçer Özünel, 2017, 26) söz konusudur. Yine masallarda iyi kadınların mağdur olarak rol alması, mağdur kadın tipinin toplum tarafından yüceltilmesi ile bağlantılıdır. “Kadınların ejderhalar, cinler, kötü yürekli üvey analar tarafından hapsedilmesi ise erkekteki bir arzuyu ortaya çıkarır: Kahraman olma” (Sezer, 2018: 178-19).

Uygurlarda baba ve anne kavramları “ata-ana” olarak zikredilmekte olup anne de baba gibi ailede önemli bir yere sahiptir. Anne ve babaya hürmet edilmekle birlikte değer verilir, sözünden çıkılmaz ve anne-baba evin direği, bereketi ve çırağı (ışığı) olarak nitelendirilir (Hébibulla, 2000: 500).

Toplum belleğinde Uygur kadınlarının yeri ve önemini en iyi gösteren sözlü kültür ürünleri ise atasözleridir. Uygur Türklerinde, kadınların yeri ve önemine binaen zikredilen atasözlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1. *Ayal kişi öyniñ zinniti. (Kadın evin süsüdür)*, 2. *Xotunsuz er qirsiz yer. (Kadınsız erkek kırsız yer)*, 3. *Xotunsiz öy cansiz ten. (Kadınsız ev cansız beden)*, 4. *Xotunsiz öydin boran tozup turar. (Kadınsız evden boran eksik olmaz)*, 5. *Xotunluq rozigar güldür, xotunsiz rozigar çöldür. (Kadınlı zaman güldür, kadınsız zaman çöldür)*, 6. *Xotunum öldi, qamçam sundi. (Kadınım öldü, kamçım kırıldı)*, 7. *Qiz bala öy zinniti. (Kız çocuğu ev ziyetidir)*, 8. *Qiz baliniñ köñli nazuk. (Kız çocuğunun gönlü naziktir)*, 9. *Qizliq öy xan kövrüki. (Kızlı ev han köprüsü)*, 10. *Qizliq öy qudsiz bolmas. (Kızlı ev kutsuz olmaz)*, 11. *Qizliq öyge Xizir amraq. (Kızlı eve Hızır dosttur)*, 12. *Qizliq öyge qiriq at bağlinar. (Kızlı eve kırk at bağlanır)*, 13. *Qizniñ söygüsi qiriq yil bolidu. (Kızın sevgisi kırk yıl olur)*, 14. *Qizi barga, tömürmu égilidu. (Kızı olana demir de eğilir)*, 15. *Qizi barniñ céni bar. (Kızı olanın canı var)*, 16. *Qizi barniñ nazi bar. (Kızı olanın nazı olur)*, 17. *Qizi bar öy seremcan. (Kızı olanın evi düzenli)*, 18. *Qizi bar öy güli bar bağ. (Kızı olan ev güli olan bağdır)* (Karaman, 2016: 97-98).

Çalışmada, UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kapsamında bulunan ve sözleşmenin korumayı amaçladığı “Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar” başlığı kapsamında, 2023 yılında Kazakistan’da yapılan saha çalışmalarından hareketle halk hekimliği ve tedavi yöntemleri, mutfak kültürü ve kışık

hazırlıklar, halk botaniğine dair geleneksel bilginin kullanımı ve aktarımında kadınların rolü ele alınacaktır.

1. Halk Hekimliği ve Tedavi Yöntemlerinin Uygulanmasında Uygur Kadınlarının Rolü

Uygurlarda halk hekimliği geleneğinin günümüzdeki temsilcileri bahşılardır. Bahşı kelimesi Uygurlar arasında “bahşı” kullanımı ile mevcuttur. Özellikle ruhsal tedavilerin şifacıları olan bahşılar, sihri/büyüsel tedavilerden tütsüleme, uçukdaş, aşlaş, kamçı ile tedavi, bunların haricinde baş teñleş, dem salış (nefes ile tedavi) gibi tedavi yöntemlerini; damar tutma ve kumalak açma gibi hastalıkların teşhisinde önem arz eden bazı pratikleri gerçekleştirerek hastalıkların tedavisinde rol oynayan şifacılardır. Uygurlar arasında erkek bahşıların yanı sıra kadın bahşıların varlığı da söz konusudur. Chundzha Uygur bölgesinde yapılan saha araştırmasında kadın bahşılar, gerçekleştirilen tedavi yöntemlerinden özellikle kumalak falı açma, damar tutma, aşlaş, isrikdaş, uçukdaş ve kamçı ile hastalık tedavisi gibi çeşitli sağaltma yöntemlerinin uygulanmasında ön plana çıkmaktadırlar.

Fotoğraf 1. Kumalak Falı
Açma

Fotoğraf 2. Damar
Tutma

Fotoğraf 3. Kamçı ile
Tedavi

Şamanlık geleneğinin ve tedavi uygulamalarında kullanılan geleneksel bilginin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında önemli bir yer teşkil eden kadın bahşılar, bahşı olma yöntemlerini içeren ve onlara bahşı olma vasfını yükleyen anlatıları ile dikkat çekmektedirler.

Kadınların bahşı olarak ön plana çıkması, Türk kültüründe anaerkil dönemin izlerinin Uygur Türklerinde hâlâ mevcut olduğunun ayrıca bir kanıtıdır.

2. Halk Botaniğine Dair Geleneksel Ekolojik Bilginin Kullanımı ve Aktarılmasında Uygur Kadınlarının Rolü

Doğa ile etkileşim hâlinde bir yaşam süren Türk toplumları, doğa temelli bir yaşam felsefesine ve bu minvalde şekillenen yaşama şekillerine sahiptir. Türkler, doğayı çok iyi tanımakla birlikte doğal yaşamdan gelecek zararları da faydaları da çok iyi bilmekte ve gündelik hayatını buna şekillendirmiştir. Bu nedenle göçerevli toplumlarda, doğaya yönelik geleneksel bilgi oldukça fazladır ve kullanım alanları da bir o kadar geniştir.

Uygur Türkleri, tarihte göçerevli bir hayat tarzından yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu olarak bilinmektedir. Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçmeleri, doğa ile etkileşimlerini ve bu noktada şekillenen geleneksel bilgiyi yitirmelerine değil aksine bu bilgiyi genişleterek kullanmalarına vesile olmuştur. Geleneksel halk botaniğine ve ekolojik bilgiye hâkim olan Uygur Türkleri, bu bilgileri özellikle geleneksel tedavi yöntemlerinde kullanmıştır. Doğadan elde ettikleri bitkileri yetiştirmeyi öğrenerek gerek beslenme gerekse tedavi amacıyla kullanmak üzere çeşitli bitkileri yetiştirmiş ve özellikle ilaç bitkilerinin farklı ülkelere yayılmasında da önemli bir rol oynamıştır.

Geçmişte avcı-toplayıcı yaşam süren Türk boylarında, iş kollarında var olan ayırım neticesinde, toplayıcılık görevini çoğunlukla kadınlar üstlenmiştir. Bu nedenle geleneksel ekolojik bilgi, çiçek ve bitki adları, bitki ve çiçek sınıflandırmaları, sembol olarak kullanımları vb. noktada kadınların daha etkin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Uygur Türklerinde “çay üzerine âdeta bir kültür oluşmuştur. Danstan şarkılara, çeşitli tören ve eğlencelerden halk hekimliğine kadar birçok tören ve uygulamada çay karşımıza çıkmaktadır” (Genç, 2022: 75). Uygurlar arasında genel itibariyle çaylar “siyah çay, kök çay, kürek çay ve taş çay”³ (Hebibulla 2000: 145-146) olmak üzere farklı türlere ayrılmaktadır. Uygurların tören ve bayramlarında, gündelik

³ Muhemmetimin Obulkasim çayları “kök çay, kara çay ve kızıl çay” olmak üzere üçe ayırmakta ve en önemli çayın köy çay, ardından kızıl ve kara çay olduğunu ifade eder (2011: 78).

hayatlarında “etken çay⁴” ve meyve çayları önem arz etmekte ve şifa kaynağı olarak tüketildiği bilinmektedir. Belirtilen çaylardan “etken çay” ve “kara çay” tüketim açısından Uygurlar tarafından en fazla tüketilen çaylar arasında yer almaktadır (Hebibulla 2000: 145-146; Serbest, 2024: 189).

Görsel-4. İlaç Bitkisi

Görsel-5. İlaç Bitkisi

Görsel-6. Bekâret
Sembolü olarak
Gül

Görsel-7. Çay Kültürü

Görsel-8. Etken Çay

Görsel-9. Kara
Çay

⁴ Siyah çay, süt ve kaymak katılarak yapılan çaydır. Şifa niyetine içerisine kuyruk yağı da katıldığı saha araştırmalarında gözlemlenmiştir.

Emçi olarak adlandırılan kadınlar tarafından hazırlan bitkisel ilaçlar, gerek kurutma ve dövme gerekse merhem ve macun şeklinde hazırlanarak tedavi maksadıyla kullanılmaktadır. Bu ilaçların hazırlanmasında bitki ve diğer karışım ölçüleri önem arz etmektedir. Uygur kadınları gerekli bitkileri toplama, yetiştirme, kurutma ve ilaç olarak hazırlama konusunda da maharetlidir. Ancak bu görevi daha çok *emçi* olarak addedilen kadınlar üstlenmiştir. Yine Uygur kadınlarının maharetli ellerinden hazırlanan çaylar, kadınların toplantılarına da adını vermiş olup bu toplantıların ve çeşitli toyların, nezirlerin⁵ de vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır.

Uygur Türklerinin giyim kuşam ve süslenme kültüründe ve evlerin bahçelerine güzellik katması bakımından çiçekler de önemli yer tutmaktadır. Hatta Kaşgar'da çiçek bahçelerinin varlığından bahsedilmektedir. “Bu bahçelerde yetiştirilen şakayık çiçeği, haşhaş, kırmızı gül vb. çiçeklerin yanı sıra nar ve ceviz gibi ağaçların yer aldığı bilinmekte olup bunların giyim-kuşam kültüründeki süslemelere ve nakışlara yansıdığı bildirilmektedir. Ayrıca gül motifinin muhabbeti/aşkı sembolize ettiği ifade edilmektedir” (Serbest, 2023: 205). Bunların dışında, Kazakistan coğrafyasında yaşayan Uygur kadınları arasında kırmızı gülün farklı bir sembol olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir. Kırmızı gül, Uygur Türklerince “kızıl gül” olarak zikredilmektedir. Gerdek gecesinden sonraki gün düzenlenen “harduk çayı”nda⁶, damadın annesi ile gelinin annesi oynarken damadın annesinin kızın annesinin kulağına kırmızı gül taktığı görülmektedir. Bu kırmızı gülün gelinin bekâretinin sembolü olarak kızın annesine takıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle, çiçeklerin Uygur kadınları tarafından sadece süslenme unsuru olarak değil, bir durumu sözsüz iletişim yöntemi ile ifade etmek üzere bir sembol olarak kullanıldığını da söylemek mümkündür.

3. Uygur Mutfak Kültürü ve Kışa Dair Hazırlıkların Yapılmasında Uygur Kadınlarının Rolü

İnsanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi için besinlere ihtiyaç vardır. Her milletin kendisine özgü beslenme alışkanlıkları mevcuttur. Bu alışkanlıkları ise başta coğrafi şartlar olmak üzere ekonomik

⁵ Vefat edenin ardından verilen yemek.

⁶ Kız ve erkek tarafının gerdek gecesinden sonraki gün erkek evinde toplanarak yemek yediği ve birlikte eğlendikleri “yorgunluk çayı”.

koşullar, dinî inanışlar, geçim kaynakları gibi hususlar şekillendirmektedir.

Mutfak kültürü deyince ise ilk akla gelen kadınlardır. Mutfak ve yemek kültürüne dair geleneksel bilgi çoğunlukla kadınlar tarafından aktarılmaktadır. Uygur mutfak kültürü de oldukça zengindir. Özellikle etli ve havuçlu pilav, leğmen, çeşitli mantı türleri, Uygur mutfak kültürünün ve çeşitli törenlerin vazgeçilmeleri arasındadır.

Fotoğraf 10. Düğünde İmece Usulü Pilav Hazırlama

Fotoğraf 11. Buharda Mantı Yapımı

Fotoğraf 12. Leğmen Yapımı

Fotoğraf 13. Kışık Hazırlıklar

Fotoğraf 14. Kışık Hazırlıklar

Fotoğraf 15. Kışık Hazırlıklar

Sünnet, düğün, cenaze ve çeşitli törenlerde ana yemek olarak hazırlanan etli-havuçlu pilav, tören yemeği olarak nitelendirilebilir. Törenlerde oldukça fazla tüketildiği için büyük kazanlarla pişirilen pilavın hazırlanışı, akrabalar ve komşuların yardımı ile imece usulü gerçekleştirilmektedir. Manti ve leğmen de hem günlük hayatta hem de törenlerde sıklıkla yapılan yemekler arasında yer almaktadır. Mantının hazırlanma ve pişirilme usulü Türkiye'dekinden farklılık arz etmektedir. Leğmen ise tamamen el becerisi ve ustalık gerektiren yemekler arasında yer almaktadır. Hamurunun hazırlanması ve birbirine yapışmadan pişirilmesi oldukça önemlidir. Ancak anneden kıza geleneksel olarak aktarıldığı için genç kızlardan yaşlı kadınlara kadar herkes bu yemeklerin hazırlanmasında oldukça pratik ve ustadır. Kışlık hazırlıklar ise Türkiye'deki ile benzerlik göstermekte olup köylerde yaşayanların bahçelerinde yetiştirdiği ürünleri turşuya benzer bir şekilde, sos olarak ve çeşitli yemek malzemelerinin kışın kullanıma uygun bir biçimde hazırlanmasından ibarettir.

Sonuç

İnsan ve doğa arasındaki etkileşim ve zıtlık, kültürün ve geleneksel bilginin oluşumuna, sonraki süreçte ise gelişmesine zemin hazırlamıştır. Çoğu zaman doğa ve insan arasındaki etkileşim çatışma şeklinde görülse de Türkler doğa ile sıkı ilişkiler içinde olmuş, gerek yaşayış gerekse inanış ve birçok hususta doğadan beslenmiş, Türkler göre insan, doğaya benzetilmiştir. Bu bağlamda Türklerde doğa temelli geleneksel bilincin ve bilginin oldukça geliştiği bilinmektedir.

Gerek göçebe gerekse yerleşik hayata geçtikten sonra Uygur Türkleri de doğayla uyumlu ve çevre etiği bilinciyle yaşamış Türk boyları arasındadır. Doğadan esinlenerek insanı da doğanın bir parçası olarak gören Uygur Türkleri, insanı mikrokozmos olarak değerlendirmiştir. Doğa ve evrenle ilgili geleneksel bilgi ve uygulamaları incelendiğinde, günümüze aktarılan geleneksel bilgi ve deneyimleriyle bugünü ve yarını şekillendiren sürdürülebilir bir yaşam inşa ettikleri görülmektedir. Uygur Türklerinin doğa ile ilgili hayat felsefesi ve yaşayış algısı, toplumsal bellek ve çeşitli inanış ve pratiklerde görünür durumdadır.

Uygur Türkleri, beslenme kültüründen ekonomi modellerine, halk hekimliğinden halk mimarisine, tarım ve hayvancılıktan halk takvimine, halk botaniği ve halk inanışlarına değin folklorun pek çok

kadrosunda geleneksel tecrübe ve folklorik bir bellek oluşturmuştur. Bu belleğin oluşumu, gelişimi ve bilgi boyutunda aktarımında Uygur kadınlarının rolü oldukça fazladır. Çalışmada, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamaların aktarımında ve yaşatılmasında Uygur kadınlarının rolü, yazılı kaynaklar ve 2023 yılında Kazakistan'da yaşayan Uygur Türkleri arasında gerçekleştirilen saha araştırmalarından elde edilen veriler doğrultusunda incelenmiştir.

Toplayıcılık döneminde kadınların aktif rol almasından dolayı geleneksel ekolojik bilgi kaynağının o dönemde kadınlar olması münasebeti ile sağlığın korunması ve tedavide kullanılan bitkilerin, bitkisel besin kaynaklarının genellikle kadınlar tarafından bilindiği ve gerek yemek kültüründe gerekse tedavi yöntemlerinde bu otların/bitkilerin kullanım alanlarının ve uygulamalarının kadınlar tarafından belirlendiği görülmektedir. Bahşılık geleneğinin hâlen devam ettiği Uygur Türklerinde, kadın bahşılıkların çay bitkilerini, kuruttuğu, dövdüğü ilaç bitkilerini macun, merhem gibi çeşitli formlarda hazırlayarak hastalığın tedavisini sağladığı tespit edilmiştir. Yine yemek kültüründe ve kışlık hazırlıklarda da bilgi ve becerileri ile kadınların ön planda olduğu görülmektedir. Uygur Türklerinin yemek kültürüne dair geleneksel bilginin anneden kıza aktarıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle denilebilir ki Uygur kadınları, Türk kültürünün gerek göçebe gerekse ilk yerleşik kültürün izlerini içeren doğa temelli yaşayış, inanış, beslenme, sağaltım gibi pek çok tecrübenin aktarılmasında ve geleneksel bilginin yaşatılmasında rol almış ve almaktadır.

Kaynaklar

- Delaney, C. (2014). *Tohum ve toprak*. (Çev. Selda Somuncuoğlu ve Aksu Bora), İstanbul.
- Donuk, A.(1988). Eski Türk ailesi ve vasıfları. *Türk Yurdu*, IX (16), 5-9.
- Ergin, M. (1970). *Orhun âbideleri*. İstanbul.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut kitabı 1-2*. Ankara.
- Genç, A. (2022). Uygur Türklerinde doğa ve evren ile ilgili inanma ve uygulamalar üzerine Çağatayca bir yazma. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 20, 70-97.

<https://doi.org/10.46400/uygur.1183880>

Hebibulla, A. (2000). *Uygur étnografyisi*. Şincang.

Roux, J. P. (2013). *Türklerin tarihi*. İstanbul.

Karaman, A. (2016). Uygur atasözlerinde kadın. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 41, 93-111.

Obulkasim, M. (2010). *Uygurlarda mizac ve sağlamlık*. Şincang.

Ölçer Özünel, E. (2017). *Masal mekânında kadın olmak*. Ankara.

Özdemir, N. (2018). Geleneksel bilgi ve kültür ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(1), 1-18.

Serbest, K. (2023). Uygur Türklerinin giyim-kuşam kültüründe öne çıkan semboller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (34), 194-213. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1188918>

Serbest, K. (2024). *Uygurlarda halk tıbbı*. (Yayımlanmamış Doktora Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sezer, Melek Özlem (2018). *Masallar ve toplumsal cinsiyet*. İstanbul.

Vatandaş, C. (2011). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 35, 29-56.

Yolcu, M. A. ve Aça, M. (2019). Geleneksel ekolojik bilgi ve folklor. *Folklor/Edebiyat*, 100, 861-871.

<https://doi.org/10.22559/folklor.1086>

İnternet Kaynakları

URL-1: <https://www.wipo.int/tk/en/tk/> (Erişim Tarihi: 024.09.2022).

KAZAKİSTAN VE AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ARASINDAKİ İLİŞKİLER

RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION (EU)

Derya SOYSAL¹

Özet

Kazakistan son yıllarda Avrupa Birliği (AB) için önemli bir partner olarak kabul edilmektedir. Orta Asya'nın kalbinde bulunan bu devlet, maden zenginlikleri, ekonomik büyümesi, stratejik konumuyla, uluslararası yatırımcıları cezbetmektedir. Kazakistan'ın ekonomik dönüşümü, özellikle enerji sektöründeki reformları ve yabancı yatırımcıların ilgisini çekme çabalarıyla öne çıkmaktadır. Astana, enerji alanında özellikle Fransa'nın güçlü bir partneridir. Bu ilişkiler, son yıllarda gittikçe artmaktadır.

Kazakistan, Fransa'nın ana uranyum tedarikçilerinden biridir. Fransa Cumhurbaşkanı 5 Kasım 2024 Salı günü Elysée Sarayı'nda Kazakistan Cumhurbaşkanı ile bir araya geldi. Kazakistan'ın sürdürülebilir kalkınmaya, enerji dönüşümüne ve ETS'ye (Emisyon Ticaret Sistemi) entegrasyonuna olan ilgisi, AB ile uyumunu göstermektedir. Nükleer enerji Fransa'nın ürettiği toplam elektriğin %70'ini oluşturmaktadır, bu nedenle Kazakistan ile ortaklık Fransa (AB'nin iki ana kutbundan biri) için hayati önem taşımaktadır.

Bölgedeki artan gücü, BRICS'in ülkeye olan ilgisi, doğal kaynakları ve Yeni İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu göz önüne alındığında Kazakistan, AB için kilit bir müttefik haline gelmektedir. Buna ek olarak, AB, dış politika açısından Kazakistan ile bölgesel iş birliğini geliştirmeye büyük önem vermektedir.

Özetle, Kazakistan hem bölgesel hem de uluslararası arenada önemli bir rol oynamaktadır. Bu makale Kazakistan'ın AB için neden vazgeçilmez bir ortak olduğunu analiz etmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Avrupa Birliği, Enerji, İş Birliği.

Abstract

Kazakhstan has been recognized as an important partner for the European Union (EU) in recent years. Located in the heart of Central Asia, this

¹ Uzman, Université libre de Bruxelles, soysalderya1965@gmail.com, 0009-0000-3240-8850.

country attracts international investors with its mineral wealth, economic growth, and strategic location. Kazakhstan's economic transformation is particularly notable for its reforms in the energy sector and efforts to attract foreign investors. Astana is a strong partner for France in the energy field, and these relations have been growing in recent years.

Kazakhstan is one of France's main suppliers of uranium. On Tuesday, November 5, 2024, the President of France met with the President of Kazakhstan at the Élysée Palace. Kazakhstan's interest in sustainable development, energy transition, and integration into the Emissions Trading System (ETS) demonstrates its alignment with the EU. Nuclear energy accounts for 70% of France's total electricity production, making the partnership with Kazakhstan vital for France (one of the two main poles of the EU).

Given its growing regional power, the interest of BRICS in the country, its natural resources, and its strategic position on the New Silk Road, Kazakhstan is becoming a key ally for the EU. Additionally, the EU places great importance on developing regional cooperation with Kazakhstan in terms of foreign policy.

In summary, Kazakhstan plays a significant role both regionally and internationally. This article will attempt to analyze why Kazakhstan is an indispensable partner for the EU.

Keywords: Kazakhstan, European Union, Energy, Regional Cooperation

Giriş

Son birkaç yıldır Avrupa ile Orta Asya arasında büyük bir yakınlaşma yaşanmaktadır. Gerçekten de bu bölgeye olan ilgi artmaktadır. Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel'in Kazakistan ve Özbekistan'a yaptığı ziyaret, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un 29 ve 30 Kasım'da Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev'i Elysee Sarayı'nda ağırlaması, 27 Ekim 2022'de Astana'da gerçekleştirilen Avrupa Birliği-Orta Asya Zirvesi ve Orta Asya ile Avrupa Birliği arasındaki Küresel Geçit projesi gibi gelişmeler, bu ilgiyi doğrulamaktadır. Avrupa'nın Orta Asya'ya, özellikle Kazakistan'a olan artan ilgisi gözlerden kaçmamaktadır.

Rusya ve Ukrayna arasındaki gibi jeopolitik krizler karşısında ülkeler, Rusya'ya bağımlılıklarını ve jeopolitik ve ekonomik krizlere karşı kırılganlıklarını azaltmak amacıyla başka anlaşmalar yapma arayışındadır. Ayrıca, bu on yılda küresel ekonomik güçlerde kaymalar

yaşanmaktadır. Artık birkaç güç merkezi tarafından yönetilen bir dünya ile karşı karşıya değiliz. Aksine, Kazakistan gibi yeni ülkeler güçlenmekte ve uluslararası ölçekte etkili olmaya başlamaktadır. Şüphesiz, Fransa ve genel olarak Avrupa Birliği, bu ülke ile ikili anlaşmaları artırmaya çalışmakta ve bu eğilimin 2025'in sonuna kadar daha da yoğunlaşması beklenmektedir.

1. Türkistan ve AB Arasında Gelişen İlişkiler

1.1. Orta Asya'nın Ana Ortaklarından Biri Olan AB

Orta Asya, Avrupa'yı Asya'ya bağlayan stratejik konumu nedeniyle dünya jeopolitiğinde hayati bir öneme sahiptir. İngiliz coğrafyacı ve siyasetçi Halford Mackinder, Avrasya'nın (modern Orta Asya) jeopolitik önemini savunmuştur. Mackinder, 1919 yılında, bölgeyi Avrupa ve Asya arasında bir dönüm noktası olarak "Heartland" (merkez bölge) şeklinde tanımlamıştır (Vatcharangura & Paribatra, 2017:1).

Orta Asya, önemli hidrokarbon rezervleriyle, Rusya'ya bağımlılığı azaltmak ve Çin etkisini dengelemek için Batı ile ilişkileri genişletirken, Avrupa'daki enerji sıkıntılarını hafifletmede önemli bir rol oynayabilir. Hem ABD hem de AB, Rusya üzerinden geleneksel ticaret yollarının kesintiye uğramasının ardından Orta Asya'nın bağlantıyı iyileştirme ve ulaşım bağlantılarını çeşitlendirme çabalarına desteklerini ifade ettiler. AB-Orta Asya ilişkilerindeki yeni ivmenin ve bu potansiyelden hızla yararlanma ihtiyacının farkında. AB dış politika temsilcisi Josep Borrell, "*Bölgeyle bağlarımızı derinleştirmeli ve enerji kaynakları, kritik hammaddeler ve Rusya'ya bağlı olmayan yeni ulaşım koridorları açısından sunduğu muazzam potansiyelden yararlanmalıyız*"² diye yazdı.

Khitakhunov'un (2023:26) belirttiği gibi, Avrupa Birliği (AB), Orta Asya ülkelerinin en önemli ekonomik ve siyasi ortaklarından biridir. Kazakistan'da önde gelen bir ticaret ortağı ve yabancı yatırımcı olarak AB, Kazakistan ve Orta Asya'nın Sovyet sonrası bölgesiyle olan

² Borrell, J. (November 20, 2023.) "Central Asia's Growing Importance Globally and for the EU," EU External Action, Central Asia's growing importance globally and for the EU. (s. d.). https://www.ecas.europa.eu/ecas/central-asia%E2%80%99s-growing-importance-globally-and-eu_en

ikili ilişkilerini derinleştirmeye çalışmakta; diğer güçlerin rekabetine rağmen varlığını güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Konopelko, 2018:1). Orta Asya devletlerinin bağımsızlığından bu yana, Avrupa Birliği bölgede en önemli aktörlerden biri olmuş; ortaklık ve işbirliği anlaşmaları (APC) ile güçlendirilmiş ortaklık ve işbirliği anlaşmaları (APRC) ve EU-Kazakistan Geliştirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması aracılığıyla ikili ilişkileri teşvik etmiştir (Khitakhunov, 2023:27).

1.2. AB Tarafından Orta Asya (Türkistan) ile İlgili Olarak Benimsenen Stratejiler

1.2.1. Avrupa ile Türkistan Arasında Bağlantı Projeleri

AB, Orta Asya'ya yönelik iki strateji benimsemiştir. İlk strateji 2007 yılında kabul edilerek güvenlik tehditlerine yanıt vermeyi, insan haklarını korumayı, ekonomik kalkınmayı, ulaşımı ve enerji bağlantılarını teşvik etmeyi ve çevreyi korumayı hedeflemiştir. 2019'da güncellenen ikinci strateji ise üç öncelikli alanda ikili işbirliğini sürdürmektedir (Khitakhunov, 2023:27). Bu öncelikler, Orta Asya ile dayanıklılık, refah ve bölgesel işbirliğini desteklemeyi kapsamaktadır. Dayanıklılık işbirliği çerçevesinde AB, insan hakları, demokrasi, güvenlik ve çevre sorunlarıyla mücadeleyi teşvik etmektedir. Refah işbirliği ise ekonomik çeşitlendirme, özel sektörün gelişimi ve bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesine odaklanmaktadır.

AB ayrıca Orta Asya'ya (Türkistan) yönelik iki strateji benimseyerek ortaklık ve işbirliği anlaşmaları aracılığıyla hareket etmektedir. Avrasya'daki son jeopolitik kriz, özellikle Rusya-Ukrayna savaşı, iki bölge arasındaki ikili ilişkileri geliştirmiştir. Ukrayna ile Rusya arasındaki savaş, gaz üretimi, ulaşımı ve tedarik zincirlerini aksatarak hidrokarbon zengini Orta Asya'nın AB'nin dikkatini çekmesine neden olmuştur (Assenova ve ark., 2023).

AB, Orta Asya ülkelerine yönelik stratejisini yeniden gözden geçirmiştir ve o zamandan beri AB ile Türkistan ülkeleri, özellikle Kazakistan arasında hızlanan bir yakınlaşma gözlemlenmektedir. Orta Asya ülkeleri, AB ile işbirliğini en önemli stratejik yönelimlerden biri olarak görmektedir. Bölgedeki tüm ülkeler, Avrupa ile siyasi ve ekonomik işbirliklerini ve Avrupa şirketleriyle ortaklıklarını yoğunlaştırmaktadır. Khitakhunov'a (2023:27) göre, Türkistan ülkeleri

AB ülkeleriyle ticareti artırmayı ve Avrupa yatırımlarını çekmeyi hedeflemektedir. Son iki yıldır, AB ile Orta Asya arasındaki ikili ilişkiler ticaret, ulaşım, enerji ve kurumsal işbirliği gibi birçok düzeyde yoğunlaşmıştır. AB, bölge ile ticareti artırmayı ve SSCB'nin çöküşünden bu yana Asya ile daha fazla bağlantı kurmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, Doğu Avrupa'yı Orta Asya'ya bağlayacak TRACECA adlı bir koridor projesinin geliştirilmesi gündeme gelmiştir. Ancak, Rusya-Ukrayna savaşının ardından Avrupa, Rus gaz arzının kesilmesiyle yaşadığı kriz nedeniyle Orta Asya ile ekonomik ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Ancak bu ilişkiler, normlar ve değerler üzerine kurulmamıştır. Sonuç olarak, ilişkiler bölgesel ve ikili düzeyde derinleşmiştir.

1.2.2. Avrupa-Orta Asya Bağlantısının Önemi

İki bölge arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla, AB ve Türkistan ülkeleri TRACECA programı aracılığıyla bağlantı projeleri ve koridorlar geliştirmektedir. Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan boru hattı projeleri, bölgenin Batı ile entegrasyonu açısından büyük fayda sağlayacaktır. Gerçekten de, bu koridorlar iki bölgeyi birbirine bağlamada kritik bir öneme sahiptir.

Koridorların önemi, özellikle Rusya ve Ukrayna arasındaki çatışma gibi krizlerden sonra giderek artmıştır. Ukrayna'daki savaş çerçevesinde Rusya'ya uygulanan yaptırımların bir sonucu olarak ortaya çıkan Avrupa Birliği'ndeki enerji krizinin olumsuz etkileri ve Kazakistan'ın ulaşım alanında Rusya'ya bağımlılığı, bu koridorları daha da önemli hale getirmektedir. Bu nedenle, Orta Asya hükümetleri ve AB, ulaşım yollarını çeşitlendirmeye ve iki bölgeyi birbirine bağlayan koridorları geliştirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, Avrupa Birliği, Türkistan ve özellikle Kazakistan'ın Hazar ötesi ulusal ulaşım güzergahını geliştirme politikasını desteklemekte ve yeni "Küresel Kapı" programına olan bağlılığını vurgulamaktadır (Muratova ve diğerleri, 2023).

Harita 1. Hazar'ın Başlıca Petrol ve Doğalgaz İhracat Rotası

Kaynak: U.S. Energy Information Administration:
<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12931>

1.2.3. TRACECA

Rusya-Ukrayna çatışması nedeniyle geleneksel Kuzey Koridoru'nun kapanması, birçok Avrasya ülkesi için ekonomik ve sosyal alanlarda büyük bir zorluk haline gelmiştir. Ancak Rusya'nın lojistik zincirindeki rolünün azalması, Kazakistan gibi Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan ülkeler için transit potansiyellerini daha etkili bir şekilde gerçekleştirme fırsatı sunmuştur. Özellikle, Türkistan'ı doğrudan Avrupa'ya bağlayan koridorlar giderek daha fazla ilgi çekmektedir. Örneğin, Çin'den Doğu ve Batı Avrupa'ya mal taşımak için Rusya'nın "Transsibirya" hattına bir alternatif olarak Trans-Hazar Uluslararası Taşıma Güzergâhı (TITR) öne çıkmaktadır.

Mesela TRACECA Soğuk Savaş'ın ardından ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkmıştır. TRACECA, Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya'yı (Türkistan'ı) küresel güçler arasındaki rekabet alanı olarak içeren ilk bölgeselleşme ve entegrasyon

projesidir (Yalçınkaya³ ve Güzel, 2021). TRACECA (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru), Polonya'dan Kırgızistan'a kadar uzanan, karayolu, demiryolu ve birçok diğer altyapıyı içeren AB öncülüğünde bir ulaştırma projesidir. Soğuk Savaş'ın ardından ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, AB yeni bağımsız devletlerle ekonomik işbirliğini teşvik etmek istemiştir. Nitekim bu program, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden yaklaşık iki yıl sonra, 1993 yılında Brüksel'de kurulmuştur (Yalçınkaya ve Güzel, 2021).

AB tarafından başlatılan bu proje, Orta Asya'nın (Türkistan) bölgesel kalkınmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Avrupa, Karadeniz, Hazar Denizi, Kafkasya ve Asya bölgelerindeki ekonomik ilişkilerin, ticaretin ve ulaştırmanın geliştirilmesi yoluyla uluslararası ulaşım olanaklarının iyileştirilmesini; aynı zamanda trafik güvenliği, mal güvenliği ve bölge ülkelerinin dünya pazarına erişiminin sağlanmasını hedeflemektedir.

TRACECA, Karamustafa ve Kahraman'a (2016)⁴ göre, koridor boyunca yer alan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını teşvik etmek için umut verici bir yol olarak görülmektedir. Bölgesel kalkınma bir diğer şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Kalkınma, genellikle ekonomik, sosyal ve demografik göstergelerin daha ileri bir aşamaya ulaşması ve bu bölgede yaşayan insanların yaşam kalitesinin artırılması olarak tanımlanabilir*" (Özgür, 2010: 18). Başka bir deyişle, bölgesel kalkınma, bölgenin kendi kaynaklarını harekete geçirerek ve girişimciliği teşvik ederek, gelir seviyesinin ve istihdamın artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesidir (Keser, 2015, s. 166)⁵.

Bölgesel kalkınma; iş yaratılmasını, daha geniş pazarlara erişimi kolaylaştırmayı, pazar payını artırmayı, zaman ve maliyet tasarrufu

³ Yalçınkaya, A., & Güzel, M. (2021). Bölgeselleşme Örnekleri Olarak TRACECA, Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve Kuşak-Yol. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 100-124.

⁴ Karamustafa, O., & Kahraman, A. I. (2016). The East-West Transportation Corridor TRACECA and Its Implications for Sub-regional Development: The Case of the Black Sea Region of Turkey. *Transportation Politics and economics in Eurasia. Caucasus International*, 6(1), 127-140.

⁵ Keser, H. Y. (2015). Importance of transport corridors in regional development: The case of TRACECA. *Sosyoekonomi*, 23(24), 163-182.

sağlamayı, yeni ürünlerin piyasaya sürülmesini, üretim maliyetleri üzerindeki taşıma giderlerinin azalmasını ve mal çeşitliliğinin artmasını amaçlar. Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Projesi (TRACECA), Avrasya ulaştırma ağlarının gelişimi için hayati öneme sahiptir. TRACECA'nın Daimi Sekreteryası, bu projenin ticaretin ve ekonomik kalkınmanın aşamalı olarak geliştirilmesini hedeflediğini belirtmektedir (Karamustafa & Kahraman, 2016).

TRACECA projesinin bölgesel kalkınmayı destekleyeceği öngörülmektedir. Türkistan (Orta Asya) ve Kafkasya, bu proje sayesinde pasif bir coğrafi bölgeden, ulusötesi çıkarları düzenleyen ve ticari kalkınma ile sürdürülebilir kalkınmayı mümkün kılan bir bölge statüsüne geçmektedir (Kaw, 2019: 425).

2. Kazakistan, Çok Vektörlü Politikasıyla Bölgesel Bir Güç

2.1. Kazakistan'ın Stratejik Konumu

Kazakistan, eski bir Sovyet cumhuriyeti olarak Orta Asya'da, Rusya'nın güneyinde, Çin'in batısında ve Özbekistan'ın kuzeyinde yer almaktadır. Yüzölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu en büyük ülkesi olan Kazakistan, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) Rusya'dan sonra ikinci en büyük devletidir ve yaklaşık 17 milyonluk bir nüfusa sahiptir (Vatcharangura & Paribatra, 2017:2).

Kazakistan, büyük güçlerin kesişme noktasında stratejik bir konuma sahiptir. Kuzeyde Rusya, güneyde Çin ile sınırı olan bu ülke, İpek Yolu üzerinde bulunarak Çin'i Avrupa'ya, Hindistan'ı Rusya'ya bağlamaktadır. Fransız-Alman ARTE kanalı bu stratejik duruma vurgu yaparak "Orta Asya: Dünyaların Kesişme Noktasında" adlı bir program hazırlamıştır. 7.600 kilometrelik uzun sınırlarıyla hem Rusya hem Çin ile komşu olan tek Orta Asya ülkesi olması, Kazakistan'ı Çin, Rusya, Türkiye ve Avrupa Birliği gibi büyük güçlerin ilgisini çeken merkezi bir aktör hâline getirmektedir.

Ancak Kazakistan'ın cazibesi yalnızca coğrafi konumundan ibaret değildir. Enerji, ulaşım ve altyapı alanlarında birçok anlaşmanın yoğunlaşmasıyla, ülke Avrupa ile Çin arasındaki ticaret akışında artan bir rol oynamayı hedeflemektedir. Konopelko (2018), Kazakistan'ın başlıca ticaret ortaklarından biri olarak AB'nin, ikili ilişkileri derinleştirip Kazakistan ve Sovyet sonrası Orta Asya politikasını gözden geçirmeyi hedeflediğini belirtmektedir. Sovyet sonrası Orta

Asya bölgesi beş eski Sovyet cumhuriyetini kapsar: Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan.

Avrasya'nın kalbinde yer alan Kazakistan, gelecekteki ekonomik ve güvenlik perspektifleri için bir transit aktör olarak öne çıkmaktadır. Ohle ve diğerleri (2020:88), "Kazakistan, Orta Asya'nın en büyük ve ekonomik açıdan en gelişmiş cumhuriyeti olarak özel bir jeostratejik öneme sahiptir" demektedir.

2.2. Ekonomik Güç

Kazakistan, 19,6 milyon nüfusuyla, Orta Asya'nın en büyük ekonomisidir (Zabanova, 2024)⁶. Enerji açısından zengin bir devlet olan Kazakistan, ve 2000 yılından bu yana yıllık yaklaşık %10'luk etkileyici bir GSYİH büyüme oranı ile ekonomik kalkınma sağlamıştır. Vatcharangura & Paribatra (2017), Kazakistan'ın "üstün ekonomik hakimiyetini ve maddi kapasitesini" gösterdiğini ve artık "uluslararası politikanın yeni bir aktörü" haline geldiğini belirtmektedir. Böylece Kazakistan, orta güç⁷ ve uluslararası bir oyuncu kimliğini benimsemiştir.

2024 yılının başlarında, Paris merkezli Montaigne Enstitüsü ve Berlin merkezli Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Kazakistan'ı önemli bir "orta güç" olarak tanımlayan ayrı ayrı çalışmalara imza atmıştır. Bu çalışmalar, Kazakistan'ın geniş enerji kaynakları ve çok vektörlü dış politikası aracılığıyla kendisini bölgesel ve küresel meselelerde kilit bir oyuncu olarak konumlandığını ortaya koymaktadır (Cutler, 2024).

Orta güç", önemli bir bölgesel nüfusa sahip olup, diplomasi, ekonomik güç ve stratejik ittifaklar yoluyla uluslararası ilişkileri etkileyen, ancak süper güç olmayan bir devlettir. Bu tür ülkeler, nispeten istikrarlı siyasi sistemleri, büyüyen ekonomileri ve proaktif dış politikaları ile küresel çatışmalarda sıklıkla arabulucu veya köprü kurucu rolü üstlenirler (Cutler, 2024).

⁶ (Zabanova, A. 2024). Kazakhstan : Central Asia's energy transition pioneer. (s. d.). <https://www.rifs-potsdam.de/en/blog/2024/07/kazakhstan-central-asias-energy-transition-pioneer>

⁷ Orta güç, süper güç olmayan ancak küresel sahnede önemli bir etkiye ve öneme sahip olan bir ülkeyi ifade eder (Astana Times)

Kazakistan'ın Devlet Başkanı Kassym-Jomart Tokayev'in belirttiği gibi, "çok vektörlü dış politikası" ülkenin Çin, Rusya, Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi büyük güçlerle ilişkilerini yönetmesini sağlamaktadır. Bu durum, Kazakistan'ın Doğu ile Batı arasında önemli bir köprü olarak konumlandırılmasına katkı sağlamaktadır⁸.

Ayrıca Kazakistan, Özbekistan ile olan ortaklığında Orta Asya iş birliğini canlandırmada önemli bir rol oynamıştır. Ülke, yalnızca Orta Asya'da değil, aynı zamanda bölgesel iş birliği çabalarının da itici gücü olmuştur. Türk Devletleri Örgütü'nün kurulmasında ön saflarda yer alarak Türk iş birliğinin güçlü bir savunucusu olmuştur (Satubaldina, 2024)⁹.

Ekonomik politikalar açısından, Kazakistan açık bir duruş benimseyerek her taraftan yatırım çekmiştir. Özellikle Avrupa Birliği, Kazakistan'ın en büyük yabancı yatırımcısı haline gelmiştir, bu da ülkenin küresel ekonomik dengelerdeki önemini göstermektedir. Kazakistan, hem komşularıyla hem de Batı ile ticaret yapmanın yanı sıra, diğer ülkelere de yatırım yapma konusunda aktif bir rol oynamaktadır.

2.3. Çoklu Vektör Politikası ve Diplomatik İlişkiler

Kazakistan'ın dış politikası, bağımsızlığını kazanmasından bu yana otuz yıl boyunca çok vektörlü bir konsepte dayanmaktadır. Ülke, Moskova ve Pekin arasında dengeleyici bir konumda bulunmaktadır. Bu nedenle, BRICS ülkeleri Kazakistan'ın örgüte katılmasını istemiş, ancak Astana bu talebi reddetmiştir. 1991'den beri Kazakistan, bu iki bölgesel güç arasında dengeli bir pozisyon sürdürerek çok vektörlü bir politik gündem benimsemiştir.

Kazakistan, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve

⁸ Initiatives Analysis Experts Join Support About Kazakhstan's Emergence as a Middle Power: Implications for Western Relations. (2024, 29 February). <https://asiasociety.org/australia/kazakhstans-emergence-middle-power-implications-western-relations>

⁹ Satubaldina, A. (2024, August 19) How Kazakhstan Becomes Middle Power to Watch, Reshaping Regional Geopolitical Narrative - The Astana Times. <https://astanatimes.com/2024/08/how-kazakhstan-becomes-middle-power-to-watch-reshaping-regional-geopolitical-narrative/>

İşbirliği Teşkilatı (AGİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İKT), Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Asya'da Etkileşim ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (CICA), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) ve Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (CSTO) gibi birçok uluslararası örgütün üyesidir. Kazakistan, 11 yıllık bir aradan sonra AGİT zirvesinin düzenlendiği Orta Asya bölgesindeki ilk ülke oldu ve bu durum, hem ülkenin hem de dünyadaki İlk Cumhurbaşkanı'nın otoritesini güçlendirdi. 2003 yılından bu yana, başkent Astana'da, önde gelen dünya dini mezheplerinin liderlerini bir araya getiren Dünya ve Geleneksel Dinler Liderleri Kongreleri düzenlenmektedir (Zhussupva, 2021).

1990'ların başında AGİT yalnızca 16 devletten oluşuyordu; bugün ise 27 tam üye ve sekiz gözlemci bulunmaktadır. Bu forum, İran ve İsrail ile Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerin aynı masada oturup güven artırıcı önlemleri tartışabildiği benzersiz bir platformdur. Örgütün kurulduğu dönemde AGİT'e katılan 16 ülkeden hiçbiri ayrılmamış ve çeşitli alanlarda aktif olarak çalışmaya devam etmektedir¹⁰.

Kazakistan, Avrupa Birliği (AB) ve Türk dili konuşan ülkelerle giderek güçlenen ilişkiler de geliştirmektedir. AB, Kazakistan için önemli bir ortak haline gelirken, Türk devletleriyle de benzer bir ilişki kurmaktadır. Astana, Türk Devletleri Teşkilatı'nın bir üyesidir; bu durum, ülkenin çok vektörlü uluslararası politikasını koruma çabasını göstermektedir. Ohle ve arkadaşları (2020:88), Kazakistan'ın kara bağlantı aktörü olmayı hedeflediğini ve bu nedenle Çin ve Rusya ile ikili ilişkilerini genişlettiğini belirtmektedir. Ayrıca, BRICS ülkeleri dışında, Batı Bloğu, özellikle ABD ve AB, Kazakistan ile işbirliğine ilgi duymaktadır. AB ile ilişkiler bu makalede daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır; ancak ABD'nin ülkeye olan ilgisi de giderek artmaktadır. ABD'nin bölgeye olan ilgisi, Kazakistan'ın Afganistan'daki savaş sırasında sağladığı yardımlar ve İslami aşırılıkçılıkla mücadele konusundaki destekle güçlenmiş; Amerikan özel sektörünün enerji alanındaki önemli ilgisi ise rekabeti artırmayı ve yatırım fırsatlarını

¹⁰ Zhussupova, A. (2021, Mart). Peace Through Engagement : The Multi-Vector Direction of Kazakhstan's Foreign Policy - The Astana Times.
<https://astanatimes.com/2021/03/peace-through-engagement-the-multi-vector-direction-of-kazakhstans-foreign-policy/>

teşvik etmeyi hedeflemektedir (Coffey, 2019).

Cumhurbaşkanı Kassym-Jomart Tokayev, Nazarbayev tarafından ortaya konulan çok yönlü diplomasi politikasının sürekliliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda çok yönlülük, Kazak diplomasisinin öncelikli ilkesi olarak belirlenmiştir. Kazakistan, Rusya, Çin, ABD ve AB ile olumlu ilişkiler sağlarken, devlet egemenliğini korumak amacıyla hassas dengeyi sürdürmek için çeşitli mekanizmalar kullanmaktadır. Rusya ve Çin, Kazakistan ile sınır komşusu olmalarına rağmen, AB ve ABD'nin etkisi güvenlik ve ticaret alanlarında yönetim gerektirmektedir (Vanderhill ve diğ., 2020).

Kazakistan, diplomatik ilişkilerini çok sektörlü bir yönelim temelinde yapılandırmış ve dış politikada barış ilişkilerini korumayı hedeflemiştir. Son otuz yılda, ülkenin dış politikası çok vektörlü bir yaklaşım sergilemektedir. Dengeli ve çok vektörlü bir dış politika, Kazakistan'ın benzersiz kalkınma modelinin bir parçası haline gelmiştir.

Ayrıca Kazakistan, çok dinli ve çok etnikli toplumu arasında barış ve uyum temelinde devletin istikrarını korumakta; yurtdışındaki Kazaklarla yakın bağlar kurarak ve bu yurttaşlara devlet desteği sağlayarak önemli bir yumuşak güce sahiptir. Kazak kültürel mirası, ünlü sanatçıların eserleri ile uluslararası toplumda tanıtılmaktadır (Taubayeva & Umirzakova, 2022).

2.4. Askeri Güç ve Güvenlik Politikaları

Yapılan çalışmalara göre Türkistan (Orta Asya) ülkeleri arasında en büyük askeri bütçeye sahip olan ülke Kazakistandır. Onu takip eden ülke Özbekistan'ın askeri bütçesi 2 milyar dolardır.

Avrasya incelemeleri Merkezine verilerine göre Kazakistan, 2.4 milyar dolarlık bir askeri bütçeye sahip (Avrasya incelemeleri Merkezi, 2018)¹¹. Türkistan'da üçüncü askeri güç Kırgızistan'ın 240 milyon dolarlık bir askeri bütçesi vardır.

Kazakistan'ın aktif askeri personel sayısı 106 bin. Onu takip eden

¹¹ Avrasya incelemeleri Merkezi, (2018). *ORTA ASYA DEVLETLERİNİN ASKERİ GÜCÜ*. (n.d.). <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ORTA-ASYA-DEVLETLERININ-ASKERI-GUCU>

Özbekistan'ın ise 77 bin aktif personeli bulunuyor (Avrasya incelemeleri Merkezi, 2018).

3. AB ve Kazakistan Arasındaki İlişkiler

3.1. Avrupa-Kazak İlişkilerinin Büyümesi

Kazakistan ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki ilişkiler, Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık kazanmasıyla başlamıştır. 1991'den bu yana, Avrupa Birliği ve Kazakistan ortak olarak faaliyet göstermekte (Adele-Askarova, 2021: 1635) ve bağımsızlık yıllarında Kazakistan, uluslararası toplumun tam bir üyesi haline gelerek girişimlerini geniş destekle uygulamıştır. Bu süreçte, Kazakistan, dünyanın önde gelen ülkeleriyle ilişkiler kurmaya ve güçlendirmeye çalışmış; ekonomik kalkınma ihtiyaçları doğrultusunda uluslararası siyasi, askeri ve ekonomik örgütlere katılma çabasında bulunmuştur.

Kazakistan ile AB arasında diplomatik ilişkileri kurmaya yönelik protokol 1992 yılında imzalanmış (Baizakova & Yergeshkyzy, 2013: 558), Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması ise 23 Ocak 1995'te imzalanmış ve 1999 yılında yürürlüğe girmiştir (Kaya, 2017: 3). Bu anlaşma, AB'nin üye olmayan devletlerle imzaladığı ortaklık anlaşmalarından daha kapsamlıdır ve ticaret ile iş birliğinin yanı sıra insan hakları ve demokrasi gibi konuları da içermektedir (DÜĞEN, 2021: 304). Güçlendirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (OGIA), bu anlaşmanın güncellenmiş ve geliştirilmiş bir versiyonu olarak kabul edilmekte, genellikle başlangıçta 10 yıl geçerli olup taraflardan biri itiraz etmediği sürece her yıl otomatik olarak yenilenmektedir. AB, bölgedeki ülkelerle ilişkileri geliştirmek amacıyla bu ülkelere yeni bir Müşterek İşbirliği (MSC) döngüsü açmayı önermektedir. Kazakistan, bu süreci müzakere eden bölgedeki ilk ülke olmuş ve anlaşma nihayetinde imzalanarak yürürlüğe girmiştir (DÜĞEN, 2021: 304).

1999 yılında, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (CECA) ile Kazakistan arasında bazı demir-çelik ürünlerinin ticaretine ilişkin bir anlaşma yürürlüğe girmiştir. Ticaret ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, özellikle 2007'den sonra AB, Kazakistan'ın en büyük ticaret ortağı haline gelerek %32,5'lik bir paya ulaşmıştır. 2009 yılında Kazakistan ile AB-27 arasındaki ticaret hacmi 15 milyar 316 milyon 300 bin euroya ulaşmıştır (Ongarova, 2018: 63). Kazakistan'ın AB'ye ihraç

ettiği ürünlerin çoğunluğu sanayi ürünleri olup, özellikle maden ürünleri (esas olarak fosil yakıtlar), demir, çelik ve kimyasallar oluşturmaktadır (Ongarova, 2018: 63).

2014 yılında Kazakistan'ın Avrupa Birliği ile toplam ticareti 30 milyar eurodan fazla (52 milyar ABD doları) ulaşmıştır. 2015 yılında ikili ticaret 22 milyar euroyu aşmış; ancak 8 milyar euro azalmıştır. Avrupa Birliği, Kazakistan ile 10 milyar euro ticaret açığı kaydetmiştir. 2016 yılında AB-Kazakistan ticareti neredeyse 18 milyar euroya ulaşmıştır. Mineral (petrol) ürünleri, Kazakistan'ın Avrupa Birliği'ne yaptığı toplam ihracatın %84,8'ini oluşturmaktadır. 2015 yılında Avrupa Birliği'nin Kazakistan'ın toplam ihracatındaki payı %46,7 ve AB'nin Kazakistan'ın toplam ticaretindeki payı %33,8 olmuştur (Avrupa Komisyonu, Ticaret Genel Müdürlüğü, 2016).

Aralık 2015'te Avrupa Birliği ve Kazakistan güçlendirilmiş ortaklık ve işbirliği anlaşmasını (Enhanced Partnership and Cooperation Agreement, EPCA) imzalamıştır. Orta Asya ile imzalanan bu yeni anlaşma, AB ile Kazakistan arasındaki ilişkileri yeni bir seviyeye taşımış ve önemli bir aşama olmuştur (Adele-Askarova, 2021: 1635). Tüm AB üye devletleri ve Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanan EPCA, 1 Mart 2020'de yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, AB ve üye devletlerinin karşılıklı ticaret ve yatırımı teşvik etme, adalet ve içişlerinde işbirliği, ekonomik ve mali işbirliği, enerji, ulaştırma, çevre ve iklim değişikliği, istihdam ve sosyal işler, kültür, eğitim ve araştırma gibi temel politika alanlarında Kazakistan ile işbirliğini ilerletmesini ve güçlendirmesini sağlamaktadır (EEAS, Europa.eu)¹².

Avrupa Birliği (AB), Kazakistan'ın en büyük ticaret ortağıdır ve dış ticaretin %40'ını temsil etmektedir. Ayrıca, AB, Kazakistan'daki en büyük yabancı yatırımcı olup, doğrudan yabancı yatırım (DYİ) akışlarının %48'ini ve 2018'de toplam DYİ'nin net paylarının yaklaşık %60'ını oluşturmaktadır. Şekil 1, Kazakistan'ın ihraç ettiği ürünlerin en büyük varış noktasının AB olduğunu göstermektedir.

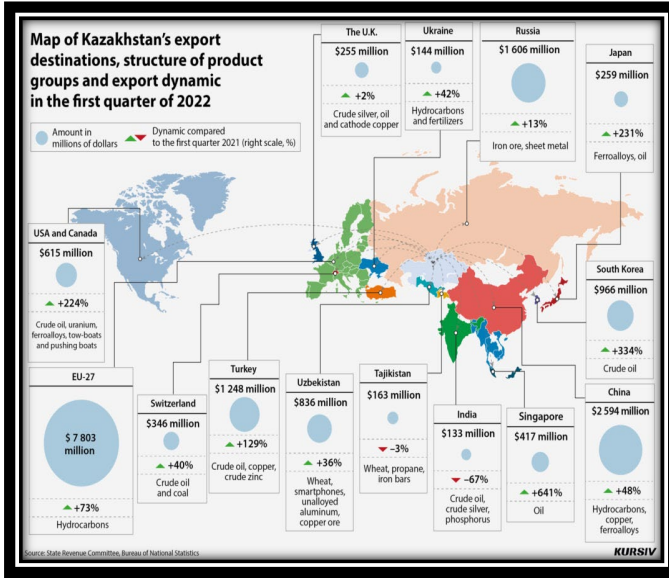
Konopelko (2018) ise şunları belirtmektedir: “Avrupa Birliği genel olarak Kazakistan'daki en büyük yabancı yatırımcıdır ve Kazakistan'daki toplam brüt yabancı doğrudan yatırımın yarısından

¹² *The European Union and Kazakhstan*. EEAS. (n.d.). https://www.eeas.europa.eu/kazakhstan/european-union-and-kazakhstan_en?s=222

fazlası Avrupa Birliği ülkelerinden gelmektedir.” Ayrıca, Konopelko, “AB yatırımlarının üçte ikisinin doğal kaynakların (özellikle petrol, gaz ve metaller) keşfine ve çıkarılmasına yönlendirildiğini” eklemektedir. Bu bağlamda, enerji sektörü, Kazakistan ile Avrupa Birliği arasındaki ikili ilişkilerde hayati bir rol oynamaktadır.

Bölgesel düzeyde, 2019 yılında kabul edilen AB Orta Asya Stratejisi, bölgedeki yeni fırsatlardan yararlanarak ve ortak zorlukların birlikte ele alınması yoluyla bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesi için mükemmel bir çerçeve sunmaktadır (EEAS, Europa.eu). Aşağıdaki harita, Kazakistan’ın ihraç ettiği ürünlerin başlıca varış noktasının Avrupa olduğunu ve 2022’de bu miktarın 7.803 milyon dolara ulaştığını göstermektedir.

Şekil 2. Kazakistan'ın İhracat Destinasyonları Haritası, Ürün Gruplarının Yapısı ve 2022'nin İlk Çeyreğindeki İhracat Dinamiği

Kaynak: Mashaev, A. (2022, 19 Temmuz). Kazakistan 8217;in ihracatı 2022 yılının ilk çeyreğinde %66 oranında arttı. Kursiv Media Kazakistan.¹³

¹³ <https://kz.kursiv.media/en/2022-05-23/kazakhstan-s-exports-soar-by-66-in-the-first-quarter-of-2022/>

Mayıs 2023'te Avrupa Komisyonu, tarım ürünleri ve gıda maddeleri, şaraplar ve alkollü içeceklerle yönelik coğrafi işaretlerin (GI) korunmasına ilişkin olarak Kazakistan ile EPCA kapsamında bir protokol müzakere etmek üzere Konsey'den yetki aldı. Bu gelişme, AB-Kazakistan ilişkilerinde 30 yılı aşkın süredir önemli bir kilometre taşıını temsil etmektedir.

3.2. AB ve Kazak Devlet Başkanlarından Önemli Ziyaretler

Kazakistan Cumhurbaşkanı Kassym-Jomart Tokayev, Fransa ile bu Orta Asya ülkesi arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla 29 ve 30 Kasım 2022 tarihlerinde Paris'i ziyaret etti. Paris ve Avrupa, bu stratejik öneme sahip bölgeyi Rus, Çin, Türk veya Amerikan etkilerine terk etmek istemiyor. Elysée Sarayı, bu ziyaretin "çok siyasi ve stratejik bir amaca sahip olacağını" belirtti. "Amacımız ilişkilerimizi güçlendirmek ve Orta Asya ülkeleri için zor bir bağlamda diyalogumuzu artırmak" şeklinde eklediler. Ayrıca, bu ziyaret, bölgedeki bir diğer devlet başkanı olan Özbekistan Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyoyev'in ziyaretinden bir haftadan daha kısa bir süre sonra gerçekleşti (Euractiv). Kazakistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Roman Vasilenko, "Rusya'dan uzaklaşma söz konusu değil, ancak aynı zamanda Batı ile ilişkilerimizi geliştirmek istiyoruz" dedi (Barluet, A. 2022, lefigaro.fr).

Kazak kaynaklarına göre, Paris'te "birçok ticari anlaşmanın imzasının beklenmesi" söz konusudur. Bu, Astana'daki Alstom lokomotif fabrikasının kapasitesinin artırılmasına dair bir anlaşma veya ülkenin güneyinde bir fotovoltaik kurulum için başka bir anlaşma olabilir. Böylece, Avrupa Birliği'nin Kazakistan ve genel olarak Orta Asya'ya artan bir ilgisi olduğu açıkça görülmektedir. Özetle, Macron ile Tokayev arasındaki görüşmede, iki başkan, Kazakistan Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasındaki Güçlendirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın uygulanmasında yakın işbirliğine devam etme hazır olduklarını ifade ettiler. Bu bağlamda, 27 Ekim 2022'de Astana'da düzenlenen ilk Avrupa Birliği-Orta Asya Zirvesi'nin gerçekleşmesini memnuniyetle karşıladılar.

3.3. Orta Asya ve Kazakistan, AB Tarafından Arzulanan Bir Bölge

Orta Asya'nın arzu edilen bir bölge olduğu sıklıkla

vurgulanmaktadır. Örneğin, Fransız televizyon kanalı France 24, "Orta Asya, bu kadar arzu edilen bir bölge" adında bir program hazırladı. France 24'teki konuşmasında Orta Asya uzmanı Michael Levystone, "Kazakistan, yalnızca sömürülmeyi bekleyen devasa doğal kaynaklara sahip" dedi. Ayrıca, "Kazakistan, 1994'ten bu yana, Rusya ve Çin'i hariç tutarak uluslararası ortaklıkları dengelemek amacıyla çok yönlü bir diplomasi politikası yürütmektedir" diye ekledi. Rzali'ye (2017:15) göre, 1991'den bu yana AB, Kazakistan'da 180 milyon euro değerinde 350 projeyi finanse etmiştir.

3.3.1. Kazakistan'ın Doğa Rezervlerine Avrupa İlgisi

A. Enerji Çeşitlendirme Politikası İçin Ortak

Fosil yakıtlara olan ağır bağımlılığına rağmen, Kazakistan bölgede ulusal emisyon ticareti planını uygulamaya koyan, yenilenebilir enerji için hedefler belirleyen, bu alanda işlevsel bir destek mekanizması geliştiren ve büyük ölçekli güneş ve rüzgar projeleri hayata geçiren ilk ülke olmuştur. Ülke, 2060 yılına kadar karbon nötrlüğü hedefi koyarak, bu alandaki çabalarını sürdürmektedir. Bugün Kazakistan'ın 957 MW kurulu rüzgâr kapasitesi ve 1.149 MW güneş enerjisi kapasitesi bulunmaktadır; daha birçok proje de geliştirilme aşamasındadır. Ülke, 2035 yılına kadar 11,7 GW'a kadar yeni rüzgâr ve güneş enerjisi kapasitesi kurmayı planlamaktadır (Zabanova, A. 2024)¹⁴.

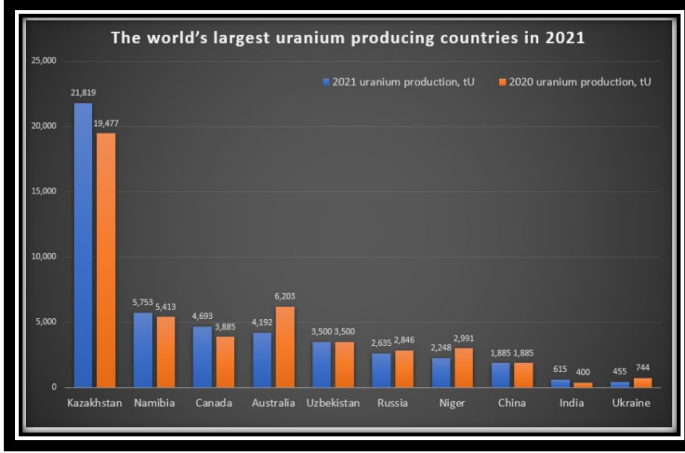
Kazakistan, doğal kaynaklarıyla çekici bir ülke konumundadır. Ülke, zengin petrol, doğalgaz, kömür, metaller ve dünya rezervlerinin %40'ını oluşturan uranyum kaynaklarıyla doludur. Hollanda, Kazakistan'ın en büyük ticaret ortağıdır. Ayrıca, Kazakistan, Fransa'ya uranyum ve ham petrol tedarik eden başlıca tedarikçilerden biridir (30 Kasım 2022 tarihli Fransa ve Kazakistan arasındaki ortak bildiri, Viepublique.fr aracılığıyla).

Kazakistan ekonomisi, büyük ölçüde petrol sektörüne, ayrıca kömür, uranyum ve diğer önemli hammaddelerin üretimine dayanmaktadır. Kazakistan, Avrupa Birliği'nin ana enerji kaynakları

¹⁴ (Zabanova, A. 2024). Kazakhstan : Central Asia's energy transition pioneer. (s. d.). <https://www.rifs-potsdam.de/en/blog/2024/07/kazakhstan-central-asias-energy-transition-pioneer>

tedarikçisi konumundadır ve bu durum, AB piyasalarının çeşitlendirilmesine katkıda bulunmaktadır (Адель-Асқарова, 2021: 1636).

Şekil 3. 2021'de Dünyanın En Büyük Uranyum Üreticisi Ülkeler

Kaynak: "The World's Largest Uranium Producing Countries In 2021,"
Kitco News, July 4, 2022. <https://www.kitco.com/news/2022-07-04/The-worlds-largest-uranium-p>

Ülkenin büyük gaz rezervleri bulunmaktadır; bu durum aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Ülke	İspatlanmış	Muhtemel	Toplam
Azerbaycan	1,3	1	2,3
Kazakistan	1,8	2,5	4,3
Türkmenistan	8	4,5	12,5
Özbekistan	1,6	1	2,6
Toplam	12,7	9	21,7

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy Full Report 2011
<http://www.bp.com> ve U.S. Energy Information Administration (EIA)
<http://www.eia.gov> kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmıştır. (Erissim
Tarihi: 30.01.2012).

Kazakistan, petrol ihracatının %70'inden fazlasını Avrupa Birliği'ne yönlendirirken, bu oran AB'nin toplam petrol talebinin %6'sını karşılamaktadır. OPEC üyesi olmayan ülkeler arasında, Rusya ve Norveç'ten sonra AB'nin en büyük tedarikçisi konumundadır (Адель-Асқарова, 2021: 1636). Avrupa'nın büyük enerji şirketleri, Kazakistan'ın petrol ve gaz endüstrisine önemli yatırımlar yapmaktadır. Ayrıca, Kazakistan'ın ulusal petrol ve gaz şirketi KazMunayGas (KMG), Güneydoğu Avrupa ve AB Doğu Ortaklığı ülkelerinde önemli rafinaj, ticaret ve perakende varlıklarını kontrol etmektedir (Адель-Асқарова, 2021: 1636).

Avrupa çok uluslu şirketleri, Kazakistan'ın hidrokarbon üretiminde derin bir şekilde yer almaktadır. Bu şirketler arasında Fransız Total ve Britanya-Hollanda ortaklığı Shell gibi büyük petrol ve gaz firmaları bulunmaktadır (Muratova ve ark. 2023:2).

B. Enerji Geçişi için Ortak

Dünyanın önde gelen ülkeleri ile aynı seviyeye gelmeyi hedefleyen Kazakistan Cumhuriyeti, çevre sorunlarını çözenin ve halk sağlığına uygun bir ortam yaratmanın tek önemli yolu olarak "yeşil" kalkınma yoluna girmeyi vurgulamıştır (Ахметкәрімова, 2014). Bu amaçla, Eski Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in talimatıyla "yeşil ekonomiye" geçiş stratejisi geliştirilmiştir (Ахметкәрімова, 2014).

Kazakistan, AB-Orta Asya Çevre ve Su İşbirliği Platformu kapsamında düzenlenen AB-Orta Asya Çevre ve İklim Değişikliği Çalışma Grubu'nun aktif bir üyesidir. AB, Kazakistan'ın yeşil ekonomiye geçiş için ulusal programını aktif olarak desteklemektedir (EEAS, Europa.eu).

Ayrıca, Kazakistan, dünya genelinde en büyük uranyum rezervlerine sahip olup, ham uranyum üretimi ve ihracatında birinci sıradadır. AB'nin en büyük nükleer enerji tedarikçisi olarak, AB'nin uranyum ihtiyaçlarının %21'inden fazlasını karşılamaktadır (Адель-Асқарова, 2021: 1636; Muratova ve ark. 2023:2).

Kazakistan'ın petrol ve uranyum ihracatı, Avrupa Birliği için büyük önem taşımakta olup, kıtanın enerji sektörünün çeşitlenmesine olumlu katkılar sağlamaktadır. Avrupa Komisyonu'nun eski Başkanı José Manuel Barroso, Kazakistan'ın AB için önemli ve güvenilir bir

enerji ortağı olduğunu, yeni ikili Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın enerji sektöründe karşılıklı işbirliğini artıracaklarını ve Dünya Ticaret Örgütü ile Enerji Şartı Anlaşması taahhütlerinin ötesine geçeceğini onaylamıştır (Barroso, 2014).

İklim krizi ile karşı karşıya kalındığında, dünya enerji geçişini ve iklim hedeflerini gerçekleştirmek için çözümlere yönelmektedir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği, gelişmekte olan ülkelerle, Kazakistan'la başlayarak, hidrojen ve temiz teknolojiler konusunda ortaklıklar kurmak için çalışmalar yapmaktadır (Romano, V. 2022, EURACTIV).

Şubat 2021'de Cumhurbaşkanı Tokayev, alternatif enerji geliştirme konularında yeni bir yasa hazırlanması talimatını verdi. Bu yasa, hem yenilenebilir hem de alternatif enerji kaynaklarının düzenlenmesine ilişkin yaklaşım ve normları içermelidir. 1 Temmuz 2021, Kazakistan'ın bu yılın Ocak ayında Cumhurbaşkanı Tokayev tarafından imzalanan yeni çevre mevzuatının resmi olarak yürürlüğe girdiği tarihtir. Bu kanun, biyoçeşitliliği teşvik edecek, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesini desteklemek için tarifeler belirleyecek ve Kazakistan'ın en büyük 50 karbon yayıcısı için emisyon üst sınırları uygulayacaktır (Embassy of Kazakhstan in Belgium¹⁵).

C. Global Gateway

1 Aralık 2021'de Avrupa Birliği (AB) üye devletleri, 2027 yılına kadar 300 milyar euro tutarında kamu ve özel fonları mobilize etmeyi hedefleyen Global Gateway girişimini başlattı. Bu girişim, yurt dışında altyapı projelerini finanse etmek amacıyla mevcut kalkınma politikası programları, kredi garantileri ve "katılımcı" özel yatırımların bir kombinasyonunu içermektedir (Heldt, 2023:223).

29 ve 30 Ocak 2024 tarihlerinde düzenlenen AB-Orta Asya Ulaşım Bağlantısı Yatırımcılar Forumu'nda, Avrupa Birliği, Orta Asya ülkeleri (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) ve dünya genelinden diğer ortaklar, Avrupa ile Orta Asya'yı bağlayacak yüksek hızlı Transkafkasya ulaşım koridorunun geliştirilmesine yönelik önemli adımlar atıldılar (European Commission,

¹⁵ Embassy of Kazakhstan in Belgium, (2024). [Www.gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-brussels/press/news/details/281374?lang=en](https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-brussels/press/news/details/281374?lang=en)

2024). Kazakistan ve Avrupa Birliği, 29 Ocak'ta Brüksel'de gerçekleşen Global Gateway Ulaşım Bağlantısı Yatırımcılar Forumu'nda toplam değeri 800 milyon eurodan fazla (865,7 milyon ABD doları) olan dört muhtıra imzaladı (Astana Times, Ocak 2024). İmzalanan anlaşmalardan biri, Kazakistan ile Avrupa Yatırım Bankası (EIB) arasında, Avrupa, Kazakistan ve Orta Asya arasında sürdürülebilir ulaşım bağlantılarının geliştirilmesi amacıyla ayrılan 500 milyon euro (541,2 milyon dolar) değerindeki mali kaynakları kapsayan bir mutabakat zaptıdır (Astana Times, Ocak 2024).

Kazakistan için EU Global Gateway projesi, yalnızca yeşil ekonomiye geçiş ve sürdürülebilir kalkınma açısından değil, aynı zamanda bağımsızlıklarından bu yana sürdürdükleri stratejik özerkliğe doğru ilerlemeyi hızlandırma açısından da önemli bir merkezdir (Muratova ve ark. 2023:2). Bu program, 2027 yılına kadar Orta Asya, Avrupa ve Afrika'da dijital, enerji ve ulaşım sektörlerinde bağlantıları geliştirmek amacıyla finansman sağlamayı öngörmektedir.

Mısır'da 7 Kasım 2022'de düzenlenen COP27 konferansında, Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, Kazakistan Başbakanı Alikhan Smailov ile iki taraf arasında "stratejik ortaklık" kuran bir mutabakat zaptı imzaladı (Avrupa Komisyonu). Von der Leyen, "Hammadde, işlenmiş malzeme ve yenilenebilir hidrojenin güvenli ve sürdürülebilir bir tedariki, ekonomilerimizi daha temiz bir temele oturtmak için anahtar bir katmandır. Bu ortaklık, Kazakistan ile Avrupa'nın yeşil ve dayanıklı bir geleceğe dair ortak taahhütlerimizi destekleme kararlılığını göstermektedir. Kazakistan Başbakanı Smailov'a çabaları için teşekkür ediyorum ve işbirliğimizi dört gözle bekliyorum." dedi.

D. Nükleer İşbirliği

Kazakistan ile AB arasındaki anlaşmalarda önemli bir diğer konu nükleer işbirliğidir. Bu alanda, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ile Kazakistan arasında üç anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, sırasıyla: Temmuz 1999'da imzalanıp Haziran 2003'te yürürlüğe giren Nükleer Güvenlik İşbirliği Anlaşması, Kasım 2002'de imzalanıp Nisan 2004'te yürürlüğe giren Nükleer Füzyon İşbirliği Anlaşması ve 5 Aralık 2006'da imzalanan Barışçıl Nükleer Enerji Kullanımına Dair İşbirliği Anlaşması'dır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin her türlü nükleer silahtan vazgeçerek barışçıl bir ülke olduğunu teşvik etmek, Kazakistan'ın yumuşak gücünü kullanmanın bir yolu olarak değerlendirilmektedir (Taubayeva & Umirzakova, 2022).

3.4. Kazakistan, Örnek Bir ETS Politikası

Kazakistan, fosil enerji ihracatçısı bir ülkedir. Bu nedenle, karbon emisyonlarıyla başa çıkmayı amaçlayan bir sistemin kurulması, Avrupa ile olan ilişkilerini geliştirecektir.

Kazakistan'ın Belçika Büyükelçiliği'nin resmi sayfasına¹⁶ göre Kazakistan, 4 Kasım 2016'da Paris Anlaşması'nı imzaladı. Belge ülke için 6 Aralık 2016'da yürürlüğe girdi. Kazakistan'ın koşulsuz ulusal olarak belirlenen katkıları (NDC) hedefi, 2030 yılına kadar sera gazı (GHG) emisyonlarını 1990 seviyelerinin %15 altına düşürmeyi amaçlamaktadır. Aralık 2020'de Kazakistan Cumhurbaşkanı Kassym-Jomart Tokayev, ülke ekonomisinin 2060 yılına kadar tamamen karbonsuzlaştırılmasını taahhüt etti. Tokayev, ayrıca hükümete, ülkenin toplam enerji şebekesindeki yenilenebilir enerji payını 2030 yılına kadar %15'e çıkarma talimatı verdi.

Mart 2021'de yayımlanan "2025'e Kadar Ulusal Kalkınma Planı," yeşil teknolojilerin geliştirilmesini ve yenilenebilir enerjilerin artırılmasını vurgulamaktadır. Şubat 2021'de Başkan Tokayev, alternatif enerji geliştirme konularında yeni bir yasa çıkarılması talimatını verdi. Bu yasa, hem yenilenebilir hem de alternatif enerji kaynaklarının düzenleme yaklaşımlarını ve normlarını içermelidir. 1 Temmuz 2021, Kazakistan'ın yeni çevre mevzuatının resmi olarak yürürlüğe girdiği tarihtir.

Şu ana kadar yaklaşık 2000 megavat yenilenebilir enerji devreye alınmış olup, Kazakistan 2030 yılına kadar enerji üretiminde yenilenebilir enerji payının %15'ine ulaşma yolunda ilerlemektedir. Kazakistan, rekabetçi ve büyük ölçekli rüzgâr ve güneş enerjisi potansiyeline sahiptir. Ülkenin topraklarının yaklaşık %50'sinde, enerji üretimi için uygun olan saniyede ortalama 4 ila 6 metre rüzgâr hızı bulunmaktadır (Embassy of Kazakhstan in Belgium, n.d.).

¹⁶ [Factsheet on Kazakhstan's contribution to tackling global climate change and promoting green energy \(www.gov.kz\)](https://www.gov.kz)

Alman-İsveç firması Svevind Energy, Haziran ayında Kazakistan'da kurulan 45 GW kapasiteli rüzgâr ve güneş enerjisiyle çalışan dünyanın en büyük yeşil hidrojen kompleksi üzerinde Kazakh Invest ile işbirliği yapacağını duyurdu. Ekim ayında, projenin uygulanmasına yönelik yol haritası, Kazak heyetinin İsveç'e yaptığı ziyaret sırasında SVEVIND Başkanı Wolfgang Kropp ile düzenlenen toplantıda imzalandı.

İtalya'nın Eni şirketi de KazMunaiGas ile hidrojen kapasitesini geliştirmek için görüşmelerde bulunmakta olup, ülkede iki rüzgâr çiftliği ve bir PV santrali olmak üzere toplam 150 MW yenilenebilir enerji kapasitesi inşa etmiştir. Güney Kazakistan'daki Zhanatas 100 MW rüzgâr çiftliğinin inşası, bölgedeki en büyük rüzgâr çiftliklerinden biri olma potansiyeline sahiptir (Embassy of Kazakhstan in Belgium, n.d.).¹⁷

3.4.1. Emisyon Ticaret Sistemi (ETS)

Avrupa, iklim değişikliğiyle başa çıkmak için politikalar oluşturmak istiyor. İklim değişikliğinin sorumlusu, karbondioksit (CO₂) gibi sera gazı emisyonlarıdır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin (AB) karbondioksit (CO₂) emisyonlarını azaltmak için emisyon ticaret sistemi (EU ETS) kurma konusu gündeme gelmiştir. EU ETS, her üye devletin emisyonlarının yüzde 70'ine kadar temsil eden en kirletici sanayi sektörlerinin CO₂ emisyonlarını kapsamak üzere tasarlanmıştır (Ellerman ve Buchner, 2008); (Eslahi, 2022).

Brasseur ve Vannoorenberghe (2023:7), EU ETS'nin "cap and trade" ilkesine dayandığını açıklıyor. Bu sistemin amacı, şirketleri sera gazı (GES) emisyonlarını azaltmaya teşvik etmektir. Bu sistem aracılığıyla, "Avrupa Birliği, emisyonları azaltma hedeflerine göre sera gazı emisyonları için bir maksimum seviye belirler (cap) ve ilgili sektörlerdeki şirketlere belli sayıda emisyon izni tahsis ederler." Böylece, eğer şirketler kendilerine tahsis edilen kotanın altında emisyon yaparlarsa, fazla izinlerini kotayı aşan diğer şirketlere satabilirler. Bu sistem, şirketleri giderek daha az sera gazı (GES) emisyonu yapmaya teşvik eden bir "karbon piyasası" yaratmaktadır. Bu

¹⁷ Embassy of Kazakhstan in Belgium. (n.d.). *Official page of the Embassy of Kazakhstan in Belgium*. Retrieved from [Factsheet on Kazakhstan's contribution to tackling global climate change and promoting green energy \(www.gov.kz\)](https://www.gov.kz)

karbon piyasasında, bir ton karbon emisyonu hakkının fiyatı belirlenmektedir. 2005'ten bu yana, karbon fiyatı sürekli artmaktadır, bu da şirketleri emisyonlarını azaltmaya teşvik etmektedir.

Şekil 4. Karbon Fiyatın

EU ETS, elektrik üretimi, karbon yoğun endüstriler (çelik fabrikaları, çimento fabrikaları, petrol rafinerileri vb.), Avrupa Ekonomik Alanı (EEA) içindeki hava taşımacılığı ve deniz taşımacılığı ile başlıca kimya endüstrisinden kaynaklanan azot protoksit (N₂O) emisyonları ve alüminyum üretiminden kaynaklanan perfluor hidrokarbonları (PFC) gibi sektörlerdeki karbondioksit (CO₂) emisyonlarını kapsamayı hedeflemektedir. Avrupa Çevre Ajansı'na göre, Brasseur ve Vannoorenberghe (2023:10) tarafından belirtilen SEQE-AB'ye tabi 15.000'den fazla tesis bulunmaktadır. Bir emisyon ticaret sisteminin uzun vadeli hedefi, düşük karbon emisyonlu teknolojilere yatırım ve yeniliği teşvik etmektir.

Emisyon ticaret sistemleri, CO₂ emisyonlarını azaltma taahhütlerine uymak için pazar araçları olarak popülerite kazanmış ve bu durum Avrupa ve Asya'da ticarete önemli bir yer edinmiştir (Howie ve diğerleri, 2020)

3.4.2. Kazak ETS sistemi

Kazakistan, 2013 yılında karbondioksit (CO₂) emisyon ticaret sistemi kuran ilk Asya ülkesi ve kaynak zengini ilk orta gelirli ülke olmuştur (Howie & Atakhanova, 2022:1). Kazakistan'ın ardından, Brezilya, Şili, Kolombiya, Endonezya ve Meksika'da emisyon ticaret sistemleri için girişimlerin değerlendirildiği düşünüldüğünde, diğer

kaynak zengini gelişen ekonomilerin de benzer adımlar atması beklenebilir (ICAP, C. 2022).

Kazakistan hükümeti, teknolojik gelişimi ve iklim değişikliğiyle mücadele sorumluluğunu teşvik etmek amacıyla kamuoyunu bilinçlendirme girişimlerinde bulunmuştur. Ancak, Howie & Atakhanova (2022:1) Kazakistan'ın, düşük karbon emisyonlu teknolojiler ve altyapı geliştirmeye yönelik enerji sektörüne dair stratejisini henüz oluşturması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, ülke baskın şirketlerin direnciyle karşılaşmaktadır (Behnke ve diğerleri, 2017); (Howie & Atakhanova, 2022:3).

Bununla birlikte, bir emisyon ticaret sisteminin uygulanmasının karmaşık ve zaman alıcı bir siyasi görev olduğunu belirtmek gerekir. Kazakistan, sürekli büyüyen bir ekonomi olma yolunda ilerlemekte ve Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) artmaya devam etmektedir. Kazakistan'ın emisyon ticaret sistemi (KazETS), bir emisyon pazarı geliştirmek amacıyla üst düzey bir politik karar sonucunda hayata geçirilmiştir. KazETS'in birçok tasarım unsuru (örneğin, tahsis ve MRV) EU ETS ile benzerlik göstermektedir (Sammur ve diğerleri, 2018). Ancak, Kazakistan'da iki temel farklılık bulunmaktadır: KazETS yalnızca CO₂'yi düzenlemekte ve enerji üreticileri (yani elektrik ve şehir ısıtması) uyum maliyetlerindeki artışı yansıtmaya yetisine sahip değildir. Howie ve diğerleri (2020:3), Kazak hükümetinin ETS sistemini tasarlamaya çalışırken enerji üreticileri ve sanayi tarafından karşılaştığı muhalefeti, bunun ek bir ve haksız bir yük olarak değerlendirilmesiyle açıklamaktadır. Ancak, Kazak hükümeti, yeni sanayi projelerini teşvik etmek ve ekonomik büyümeyi desteklemek amacıyla edinilmiş hakların %100 korunmasını sağlamaya yönelik bir politika geliştirmiştir.

KazETS sistemi üç aşamada uygulanmıştır: (1) İlk aşama, Ocak 2013'te başlatılan bir pilot projeydi ve 178 tesisi kapsayan 147,2 MtCO₂ emisyon tavanı belirlemiştir; bu, toplam CO₂ emisyonlarının %77'sini kapsamaktadır (Kazenergy, 2017). Tahsisler, 2010 yılı emisyon seviyelerine dayalı olarak belirlenmiştir (Howie ve diğerleri, 2020:3).

İkinci aşama, Ocak 2014 ile Aralık 2015 arasında gerçekleşmiştir. Bu aşama, toplam CO₂ emisyonlarının %50'sinden sorumlu 166 işletmeyi kapsıyordu. Bu aşama için, 2014 ve 2015 yılları

için sırasıyla 155 ve 153 MtCO₂ tavanları belirlenmiştir. İkinci aşamadan itibaren, tahsisler 2011 ve 2012 yıllarının emisyon ortalamalarının %100'ünde tutulmuş, 2015 yılı için bu oran %98,5 olarak belirlenmiştir. Sadece ulusal telafiler izin verilmiştir. Bu durum, emisyon tahsislerinin birikmesini ve borçlanmayı engellemiştir. Ancak, Nisan 2016'dan itibaren KazETS sistemi neredeyse iki yıl boyunca askıya alınmıştır. Bu askıya alma süreci, hükümete tahsis yöntemini, MRV sistemini, ticaret prosedürlerini ve işletme kurallarını değiştirme fırsatı vermiştir.

Ocak 2018'de üçüncü aşama başlamış ve Aralık 2020'de sona ermiştir. Bu dönem için toplam tavan 486 MtCO₂, yıllık ortalama tavan ise 162 MtCO₂ olarak belirlenmiştir. Ayrıca, üç yıllık süre içerisinde yeni katılımcılar ve kapasite genişlemesi için 35,3 MtCO₂'lik bir tahsis rezervi de oluşturulmuştur. Bu aşamada iki tahsis yöntemi kullanılmıştır: (1) 2013-2015 yılları arasındaki ortalama emisyonlara dayalı edinilmiş hakların korunması ve (2) enerji sektörü için yakıt kaynağı ile emisyon yoğunluğuna, enerji dışı sektörler için ise yalnızca emisyon yoğunluğuna dayalı ayarlama (Howie ve diğerleri, 2020:3).

KazETS sistemi, Howie ve diğerleri (2020:3) tarafından belirtilen bazı zayıflıklara sahiptir: kömürden üretilen enerjide, çift tahsis sistemi nedeniyle bir gevşeklik var; enerji fiyatları üzerinde düzenleme var; kamu şirketlerinin kurulu enerji kapasitesi üzerindeki kontrol; tahsis pazarının çoğunluğunun birkaç satıcı elinde olması, bazı baskın şirketler ve bir rekabetçi fraksiyon ile birlikte; 2015'te para biriminde yaşanan devalüasyon, yabancı para cinsinden kredi alan şirketlerin finansal yükünü artırmıştır; KazETS'e karşı yapılan lobi... Sonuç olarak, KazETS sistemi, Kazakistan'ın Avrupa'nın iklim politikalarına daha yaklaşmasını sağlamakta ve enerji geçişinde büyük bir adım atarak, uzun vadede yenilenebilir enerjiye odaklanan işletmelerin kârlılığını artırma potansiyeli sunmaktadır. KazETS dışında, ülke ayrıca yenilenebilir enerjileri daha fazla geliştirme potansiyeline sahiptir; çünkü güneş, rüzgâr ve biyokütle ile üretilen elektrik, 2019 yılında enerji karışımının yalnızca %1,13'ünü temsil etmiştir¹⁸.

¹⁸ Bank, D. (2014). Annual report 2011. *Bank XYZ. Jakarta.*

3.5. AB ve Kazakistan Arasında Eğitim İşbirliği

Diğer Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri ve Orta Asya ile karşılaştırıldığında, Kazakistan hükümeti, özellikle yetenekli öğrencilerini Batı'da eğitim almak üzere göndermekte büyük yatırımlar yapmıştır (Vatcharangura & Paribatra, 2017:4). Örneğin, Belçika'da Kazak kökenli öğrencilerden oluşan Qazaqsociety adlı bir grup bulunmaktadır.

Ayrıca, Avrupa Birliği (AB) Kazakistan'da eğitim projeleri uygulamaktadır (Шыкышева, 2023:3). Avrupa ülkeleri, bölgede kültürel etkilerini artırmayı hedeflemektedir. AB, yeni iletişim teknolojilerinin geliştirilmesine katkıda bulunmakta, dillerini tanıtmakta ve eğitim alanında transnasyonal eğitim ağları oluşturarak Avrupa ülkelerinin hükümetleri, akademik dünyası ve işgücü piyasası arasında geniş iş birliği sağlamayı amaçlayan eğitim programları (TACIS, Tempus, Erasmus+) ile iş birliğini geliştirmektedir.

AB ile Kazakistan arasındaki yükseköğretim alanındaki iş birliği yirmi yıldan fazla bir süredir devam etmektedir. Kazakistan, yükseköğretim sisteminin uluslararası geçerliliğini sağlamak için çeşitli uluslararası anlaşmalar imzalamakta ve küresel uygulamalara katılmaktadır. Bu bağlamda Bologna Süreci önemli bir yer tutmaktadır. 11 Mart 2010'da Kazakistan, Avrupa modeli doğrultusunda yükseköğretim sistemini modernize etme taahhüdünü doğrulayan Bologna Deklarasyonu'nu imzalayan Orta Asya'nın ilk ülkesi olmuştur (Шыкышева, 2023:5). Bu süreçteki amaç, Kazakistan'daki yükseköğretim sistemini, standart eğitim normlarının onaylanması yoluyla modernleştirmektir. 2010 yılında Kazakistan, öncelikle Avrupa Birliği üye devletlerini, ardından Avrupa kıtasında toprakları bulunan diğer bölgeleri ve ülkeleri içeren Bologna Süreci'nin 47. üyesi olarak kaydedilmiştir (Yergebekov & Temirbekova, 2012:1474).

Kazakistan'da, Astana'daki Charles de Gaulle-Miras Fransız Okulu gibi Avrupa okulları da bulunmaktadır. Ayrıca, birçok Kazak okulu İngilizce, Almanca, İtalyanca, Fransızca gibi Avrupa dillerini öğretmektedir. Örneğin, Almatı'daki Abai Ulusal Pedagoji Üniversitesi'ne bağlı Sorbonne Kazakistan Enstitüsü (ISK) bu okullardan biridir (Seisekeyeva, 2021).

Ek olarak, Avrupa Birliği Delegasyonu, Kazakistan Ulusal Erasmus+ Ofisi ile birlikte Erasmus Mundus Ortak Yüksek Lisans Bursu kazanan 51 Kazakistan öğrencisinin Avrupa'da eğitim almasını sağlamıştır. Bu öğrenciler, Fransa, İspanya, Finlandiya, İtalya, Belçika, Portekiz, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Yunanistan, Bulgaristan, Avusturya ve diğerleri gibi 14 ülkede eğitim görmüştür¹⁹.

3.6. Demokratik İlkeler Alanında Avrupa-Kazak İşbirliği

Orta Asya'da, Avrupa Birliği'nin (AB) demokrasiyi teşvik etme çabaları çeşitli motivasyonlara dayanmaktadır. Öncelikle, AB, dünya genelinde liberal demokrasiyi yayma ve normatif gücünü sınırlarının ötesine taşıma isteğiyle motive olmaktadır (Manners, 2008: 570-571). Demokrasi, AB'nin kimliğinin merkezindedir ve bu kimliğin yurtdışında tanıtılması, demokrasinin güçlendirilmesi konusundaki ulusal politikanın doğal bir uzantısıdır. İkincisi, Avrupa güvenlik stratejisi, demokrasinin yayılmasını dış politika stratejik hedefi olarak belirlemektedir: "En iyi güvenlik koruması, iyi yönetilen demokratik devletlerden oluşan bir dünyadır" (Avrupa Konseyi, 2003: 10). AB'ye göre, demokrasi, barışçıl ve müreffeh bir uluslararası sistemin gelişimini kolaylaştırmaktadır (Sharshenova, 2015:3).

AB, Kazakistan'daki hukuki reformları desteklemekte, deneyim ve uzmanlığını sunmakta, özellikle Avrupa Demokrasi ve İnsan Hakları Enstitüsü (IEDDH) tarafından finanse edilen mali ve teknik iş birliği projeleri aracılığıyla katkıda bulunmaktadır. Yıllık bir milyon avro bütçesi ile AB, Kazakistan'da sivil toplumun rolünü güçlendirirken, çok partili bir siyasi sistemin teşvik edilmesine yönelik çeşitli projeleri de finanse etmektedir (Rzali, 2017:15). Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve temel özgürlüklere güçlü bir vurgu yapan EPCA, özellikle Ocak 2022'de yaşanan trajik olayların ardından Kazakistan'ı reform ve modernleşme süreçlerinde desteklemektedir. AB ve Kazakistan, her yıl İnsan Hakları Diyalogu ve Adalet ve İçişleri Alt Komitesi düzenlemektedir (EEAS, Europa.eu).

Bağımsızlığından bu yana Kazakistan, Sovyet döneminden

¹⁹ EEAS, Europa.eu. (2021). *51 Kazakh students join the European Union's Erasmus+ programme*. (n.d.). EEAS. https://www.ceas.europa.eu/delegations/kazakhstan/51-kazakh-students-join-european-unions-erasmus-programme_en

miras kalan otoriter politikalarından uzaklaşmak için birçok demokratikleşme çabası göstermiştir. Kazakistan, fiyatların liberalleştirilmesi, kamu mallarının özelleştirilmesi, devletin ekonomi üzerindeki düzenlemelerinin azaltılması, rekabetin ve dış ticaretin kolaylaştırılması amacıyla yasaların gözden geçirilmesi ve kamu sübvansiyonlarının kaldırılması gibi reformlar gerçekleştirmiştir. Сарсенбаева (2024:51), Kazakistan'ın sürdürülebilir bir şekilde demokratik gelişiminin, öncelikle Avrupa yatırım güvenliğinin bir garantisi olduğunu belirtmektedir. Bu alandaki çabalar gözlemlenmektedir; örneğin, 5 Kasım 2022'de Kazakistan Cumhuriyeti "İnsan Hakları Komiseri" yasasını kabul etmiştir. İnsan haklarına büyük önem veren Avrupa Birliği, bu yasanın kabulü konusunda büyük bir ilgi göstermiştir. Kazakistan Cumhuriyeti İnsan Hakları Komiseri, herhangi bir kamu kurumuna hesap vermemekte ve bağımsız bir şekilde çalışmaktadır. Bu komiser, ülkenin Anayasası'nda belirtilen insan haklarının korunmasını garanti etmektedir (Сарсенбаева, 2024:51).

Sonuç

Khıtakhunov (2023), günümüzde güç merkezlerinin ve ülkelerin krizlerle başa çıkmak için giderek daha fazla çeşitlendirilmiş ekonomik partnerlere yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İkili ticaret (sadece iki tarafı içeren) artık yeterli değildir; bu durum, Rusya-Ukrayna savaşında açıkça görülmüştür. Avrupalılar yeni enerji üreticisi ortaklar arayışına girmiştir. Bu nedenle, ülkelerin 21. yüzyılda çok taraflı ticarete yönelmesi gerekmektedir. Çok taraflı ticaret, yani birden fazla tarafı içeren ticaret, ekonomik kriz risklerini azaltmaktadır. Bundan dolayı Kazakistan'ın dış siyaseti güçlüdür.

Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin Kazakistan ilişkilerini analiz etmektedir. AB, Kazakistan ile yürüttüğü iş birliği çerçevesinde, hem çevresel politikalar hem de enerji alanında önemli destekler sunarak, ayrıca eğitim ve demokratik reformların ilerlemesine katkıda bulunmaktadır.

Kazakistan'ın Avrupa ile olan stratejik konumu, ülkenin enerji zenginlikleri ve coğrafi avantajları sayesinde daha da belirginleşmektedir. Rusya ve Çin gibi büyük güçler ile olan ilişkileri yanı sıra, AB ile geliştirdiği ortaklıklar, Kazakistan'ı önemli bir

bölgesel güç hâline getirmekte ve uluslararası diplomasi sahnesinde etkin bir aktör olarak öne çıkarmaktadır.

Khitakhunov (2023), AB ile Orta Asya arasındaki yeni yakınlaşmanın Orta Asya'da kurumsal reformları gerektireceğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, Kazakistan, zengin kaynaklara sahip bir ülke olup Rusya, Çin ve Avrupa gibi küresel devler için anahtar bir ortak konumundadır. Avrupa ile Rusya arasındaki artan gerginliklerle birlikte, Kazakistan, Avrupa Birliği için adeta bir partner haline gelmekte ve Avrupa'nın uluslararası ortaklarını çoğaltmasına olanak tanımaktadır. Ülkenin Avrupa ile Asya arasındaki stratejik konumu, onu büyüyen bir bölgesel güç haline getirmektedir. Dolayısıyla, Avrupa ile Kazakistan arasındaki ortaklığın artması gerekmektedir.

AB'nin Kazakistan'a yönelik yaklaşımının, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik ve sosyal bir dönüşüm sağlamayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Kazakistan'ın demokratikleşme süreci, AB'nin genişleme stratejisinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Avrupa'nın bu bölgedeki etkisi, sadece Kazakistan için değil, tüm Orta Asya ülkeleri için bir model teşkil edebilir.

Sonuç olarak, AB ve Kazakistan arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, hem bölgesel istikrarı artıracak hem de Orta Asya'daki demokratik değerlerin yayılmasına katkıda bulunacaktır. Gelecekte, Kazakistan'ın AB ile olan ilişkilerini derinleştirilmesi, hem ülkenin iç reformlarını destekleyecek hem de Avrupa'nın bölgedeki stratejik hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacaktır. Bu süreçte, çok taraflı ticaret ve diplomatik ilişkilerin çeşitlendirilmesi, bölgesel ve küresel düzeyde sürdürülebilir bir gelişim sağlamak için kritik bir öneme sahiptir.

Kaynaklar

Assenova, M., Cohen, A., & Hill, W. A. (2023). *Could lead Central Asia in mitigating the world's energy and food shortages*. Atlantic Council.

Le Dessous des Cartes - ARTE. (2022, June 18). *Asie centrale : à la croisée des mondes - Le Dessous des cartes* | ARTE [Video file]. Retrieved

from <https://www.youtube.com/watch?v=aDu0XQK6kBA>

Avrasya incelemeleri Merkezi, (2018). *ORTA ASYA DEVLETLERİNİN ASKERİ GÜCÜ*. (n.d.). <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ORTA->

ASYA-DEVLETLERININ-ASKERI-GUCU

- Ахметкәрімова, Қ. М. (2014). «ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАҒА» КӨШУ-ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ БАСТЫ КІЛТІ.
- Адель-Асқарова, М. (2021). ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАР.
- Baizakova, K., & Yergeshkyzy, G. (2013). Kazakhstan and the European Union: cooperation in regional security. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 81, 558-561.
- Barluet, A. (2022). Le Kazakhstan et la France veulent relancer leur partenariat” online via <https://www.lefigaro.fr/conjoncture/le-kazakhstan-et-la-france-veulent-relancer-leur-partenariat-20221128>
- Barroso JM (2014) Statement by President Barroso following his meeting with Mr Nursultan Nazarbayev, President of Kazakhstan. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-675_en.htm. Accessed 14 July 2015Return to ref 2014 in article
- Behnke, R. F., Mot, A. M. M., Zhang, Y., Liu, F., & Kushanova, A. (2017). Kazakhstan: Energy efficiency transformation in Astana and Almaty: Қазақстан: повышение энергоэффективности в г. Астане и г. Алматы. Муниципальный план повышения.
- Borrell, J. (November 20, 2023,) “Central Asia’s Growing Importance Globally and for the EU,” EU External Action, Central Asia’s growing importance globally and for the EU. (s. d.). https://www.eeas.europa.eu/eeas/central-asia%E2%80%99s-growing-importance-globally-and-eu_en
- Brasseur, V., & Vannoorenberghe, G. (2023). Efficacité du Système d’Échange de Quotas d’Émission de l’Union Européenne (SEQE-UE) et structure de marché.
- Сарсенбаева, Ж. Г. (2024). Қазақстан және Еуропалық одақтың демократия принциптері саласындағы әріптестігі. *ЛН Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы*, 147(2), 42-56.
- Coffey, L. (2019, August 1). Can Kazakhstan be America’s new

- partner in Central Asia? The National Interest. <https://nationalinterest.org/feature/can-kazakhstan-be-americas-new-partner-central-asia-70616>
- Communiqué conjoint entre la France et le Kazakhstan sur les relations entre les deux pays, le 30 novembre 2022, online via <https://www.vie-publique.fr/discours/287388-presidence-de-la-republique-30112022-france-kazakhstan>
- COP27: European Union concludes a strategic partnership with Kazakhstan on raw materials, batteries and renewable hydrogen, online via https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_6585
- Cutler, R. M. (2024, September 5). Kazakhstan as an emerging middle power - The Times of Central Asia. *The Times Of Central Asia*. <https://timesca.com/kazakhstan-as-an-emerging-middle-power/>
- DÜĞEN, Ç. Ş. T. (2021). ORTA ASYA SİYASETİ.
- EEAS, *The European Union and Kazakhstan*. EEAS. (n.d.). https://www.eeas.europa.eu/kazakhstan/european-union-and-kazakhstan_en?s=222
- EEAS, Europa.eu. (2021). *51 Kazakh students join the European Union's Erasmus+ programme*. (n.d.). EEAS. https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/51-kazakh-students-join-european-unions-erasmus-programme_en
- Efegil, E., & Özsvaş, S. (2013). Hazar havzası enerji kaynaklarının jeostratejik önemine genel bakış: Türkiye Avrupa Birliği ve uluslararası petrol şirketleri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 43-61.
- Embassy of Kazakhstan in Belgium (2024). *Www.gov.kz*. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-brussels/press/news/details/281374?lang=en>
- Euractiv; Emmanuel Macron accueille le président Kazakh Tokaïev et pousse l'Europe en Asie centrale, online via <https://www.euractiv.fr/section/l-europe-dans-le-monde/news/emmanuel-macron-accueille-le-president-kazakh-tokaïev-et-po-usse-leurope-en-asie-centrale/>
- European Commission. Directorate-General for Trade (2016) *European Union, Trade in goods with Kazakhstan*. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113406.pdf. Accessed 2 Apr 2017Return to ref 2016 in article

- European Commission, *Global Gateway : EU and Central Asian countries agree on building blocks to develop the Trans-Caspian Transport Corridor*. (2024, 30 janvier). International Partnerships. https://international-partnerships.ec.europa.eu/news-and-events/news/global-gateway-eu-and-central-asian-countries-agree-building-blocks-develop-trans-caspian-transport-2024-01-30_en
- Eslahi, M. (2022). Essais sur le climat et les émissions de carbone: le système d'échange de quotas d'émission de l'UE et les énergies renouvelables
- FRANCE 24. (2021b, November 12). *L'Asie centrale, une région si convoitée* • FRANCE 24 [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=nQK71TNbDrw>
- Haidar, A. (2024, 31 janvier). Kazakhstan and EU Ink 800 Million Euro Deals at Global Gateway Forum - The Astana Times. Consulté à l'adresse <https://astanatimes.com/2024/01/kazakhstan-and-eu-ink-800-million-euro-deals-at-global-gateway-forum/>
- Heldt, E. C. (2023). Europe's global gateway: a new instrument of geopolitics. *Politics and Governance*, 11(4), 223-234.
- Нурсултанова, Л. Н., & Санатова, М. К. (2017). ҚАЗАҚСТАН МЕН ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР. *Электронный научный журнал «edu. e-history. kz»*, (4), 129-135.
- Howie, P., & Atakhanova, Z. (2022). Assessing initial conditions and ETS outcomes in a fossil-fuel dependent economy. *Energy Strategy Reviews*, 40, 100818.
- Howie, P., Gupta, S., Park, H., & Akmetov, D. (2020). Evaluating policy success of emissions trading schemes in emerging economies: comparing the experiences of Korea and Kazakhstan. *Climate policy*, 20(5), 577-592.
- Keser, H. Y. (2015). Importance of transport corridors in regional development: The case of TRACECA. *Sosyoekonomi*, 23(24), 163-182.
- Karamustafa, O., & Kahraman, A. I. (2016). The East-West Transportation Corridor TRACECA and Its Implications for Sub-regional Development: The Case of the Black Sea Region of Turkey. *Transportation Politics and economics in Eurasia. Caucasus International*, 6(1), 127-140.
- Kaya, E. (2017). YARDIM PROGRAMLARI ÇERÇEVESİNDE

- AVRUPA BİRLİĞİ’NİN ORTA ASYA POLİTİKASI. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 1-15.
- Kazenergy. (2017). The national energy report 2017. Astana, Kazakhstan. <http://www.kazenergy.com/en/analyst/783/>
- Kazenergy. (2019). The national energy report 2019. Astana, Kazakhstan. http://www.kazenergy.com/upload/document/energy-report/NationalReport19_en.pdf
- Kembayev, Z. (2016). Partnership between the European Union and the Republic of Kazakhstan: Problems and perspectives. *European Foreign Affairs Review*, 21(2).
- Khitakhunov, A. (2023). NEW PHASE OF THE EUROPEAN UNION–CENTRAL ASIA COOPERATION: TEMPORARY OR STRATEGIC RAPPROCHEMENT?. *Eurasian research journal*, 5(1), 26-41.
- Konopelko, A. (2018). Eurasian Economic Union: a challenge for EU policy towards Kazakhstan. *Asia Europe Journal*, 16(1), 1-17.
- Mackinder, H. J. (1919). Democratic ideals and reality: A study in the politics of reconstruction. London: Constable and Co.
- Manners, I. 2008. Normative Power Europe: A transdisciplinary approach to European Studies In: The SAGE Handbook of European Studies. SAGE, pp.561–586.
- Muratova, M., Sadri, H., Medeubayeva, Z., & Issayeva, A. (2023). The EU and Kazakhstan in the latest geopolitical and geoeconomic conditions: New dimensions of partnership. *Journal of Eurasian Studies*, 18793665231215799.
- Мұратова, М. М., Медеубаева, Ж. М., & Тугаев, А. (2023). Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы Транскапий тасымал бағытының бүгінгі жайы мен әлеуеті.
- Ohle, M., Cook, R. J., & Han, Z. (2020). China’s engagement with Kazakhstan and Russia’s Zugzwang: Why is Nur-Sultan incurring regional power hedging?. *Journal of Eurasian Studies*, 11(1), 86-103.
- Railwaytechnology.com, Alstom and Kazakhstan partner to boost local rolling stock production, online via , <https://www.railway-technology.com/news/alstom-kazakhstan-rolling-stock-production/>
- Ongarova, Y. (2018). Enerji bağlamında Kazakistan-Avrupa birliği ilişkileri ve hasar denizi.

- Romano, V. (2022). Un «partenariat stratégique» entre UE et Kazakhstan sur l'hydrogène vert et les matières premières, via Euractiv, online <https://www.euractiv.fr/section/energie/news/un-partenariat-strategique-entre-ue-et-kazakhstan-sur-lhydrogene-vert-et-les-matières-premières/>
- Rzali, S. (2017). Enerji Arz Güvenliği Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri. *Ed. Mehmet Dikkaya, der., içinde Bağımsızlıktan Günümüze Türk Cumhuriyetleri Ekonomi Politikası: Sektörel ve Bölgesel Analiz, Savaş Yayınevi, Ankara, 615-646.*
- Satubaldina, A. (2024, August 19) How Kazakhstan Becomes Middle Power to Watch, Reshaping Regional Geopolitical Narrative - The Astana Times. <https://astanatimes.com/2024/08/how-kazakhstan-becomes-middle-power-to-watch-reshaping-regional-geopolitical-narrative/>
- Sharshenova, A. (2015). *European Union democracy promotion in Central Asia: Implementation in Kazakhstan and Kyrgyzstan* (Doctoral dissertation, University of Leeds).
- Seisekeyeva, N. (2021). L'enseignement du français langue étrangère (FLE) au Kazakhstan. *Mémoire (s), identité (s), marginalité (s) dans le monde occidental contemporain. Cahiers du MIMMOC, (25).*
- Шукушева, Е. В. (2023). *Реализация образовательных проектов Европейского союза в Республике Казахстан (конец XX–начало XXI вв.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 5.6. 7* (Doctoral dissertation, б. и.).
- Taubayeva, M. E., & Umirzakova, A. S. (2022). "SOFT POWER" POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE INTERNATIONAL COMMUNITY. *Academic research in educational sciences, 3*(NUU Conference 2), 180-193.
- Vanderhill, R., Joireman, S. F., & Tulepbayeva, R. (2020). Between the bear and the dragon: multivectorism in Kazakhstan as a model strategy for secondary powers. *International Affairs, 96*(4), 975-993.
- Vatcharangura, T., & Paribatra, P. (2017). *Kazakhstan as an emerging regional power in Central Asia* (No. 91004). Thammasat University.

- Yalçınkaya, A., & Güzel, M. (2021). Bölgeselleşme Örnekleri Olarak TRACECA, Avrasya Ekonomik Birliği, Yeni İpek Yolu ve Kuşak-Yol. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 100-124.
- Yergebekov, M., & Temirbekova, Z. (2012). The Bologna process and problems in higher education system of Kazakhstan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 47, 1473-1478.
- Zabanova, A. (2024). Kazakhstan : Central Asia's energy transition pioneer. (s. d.). <https://www.rifs-potsdam.de/en/blog/2024/07/kazakhstan-central-asias-energy-transition-pioneer>
- Zhussupva, A. (2021, 9 mars). Peace Through Engagement : The Multi-Vector Direction of Kazakhstan's Foreign Policy - The Astana Times. Consulté à l'adresse <https://astanatimes.com/2021/03/peace-through-engagement-the-multi-vector-direction-of-kazakhstans-foreign-policy/>

YABANCI SEYYAHLARIN TANIKLIĞIYLA OSMANLI HALKINDA GEÇİŞ RİTÜELLERİ

rites of passage witnessed by foreign travelers in ottoman society

Onur ÇETİN¹

Abdurrahim YILDIZ²

ÖZET

Geçiş dönemi ritüelleri, bireylerin yaşamlarındaki önemli dönüm noktalarını simgeleyen ve toplumun kültürel benliğini pekiştiren geleneksel uygulama ve pratiklerdir. Doğum, evlilik ve ölüm gibi üç temel evreye sahip olan geçiş ritüelleri kişilerin toplumla ilişkisini güçlendirirken kültürel aidiyet duygularını da pekiştirmektedir. Bu sosyokültürel uygulamalar kadim kültürümüzdeki değerlerin, inanışların ve geleneklerin günümüz dünyasında yaşatılmasına olanak sağlayarak kültürel mirasın devamlılığına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda geçiş dönemleri ve pratikleri ile bir yandan kültürel kimlik muhafaza edilmekte öte yandan sosyal bağlar güçlenmektedir.

Çalışmamız kapsamında, Osmanlı döneminde İstanbul ve Anadolu coğrafyasını ziyaret eden yabancı gezginlerin seyahatnameleri ele alınarak bu eserlerdeki geçiş dönemleri halk ritüelleri tespit edilmiştir. Yabancı seyyahların kaleme aldığı eserler, Türk kültürünün uluslararası düzeyde nasıl algılandığını ve diğer toplumlar tarafından nasıl değerlendirildiğini anlamak açısından oldukça kıymetlidir. Büyük bir merak ve ilgiyle Anadolu'nun zengin kültürel yapısını ve geleneklerini doğrudan gözleme fırsatı bulan gezginler, Türk halkının günlük yaşamına dair en ufak detayları dahi eserlerinde dile getirmişlerdir. Seyahatnamelerinde yalnızca geçiş dönemi ritüellerini değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun sosyal yapısını, geleneklerini ve inanç sistemini de titizlikle tasvir etmişlerdir. Böylelikle Türk halk kültürünün önemli bir kısmına teşekkül eden doğum, evlenme ve ölüm ritüelleri dünyanın dört bir yanından Osmanlı topraklarına gelen yabancı gezginlerin anlatımıyla ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ritüel, Geçiş, Yabancı, Seyyah

¹ Öğretim Görevlisi, Kayseri Üniversitesi, onurcetin@kayseri.edu.tr, Orcid:0000-0002-6379-4405

² Öğretim Görevlisi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, ayildiz@subu.edu.tr, Orcid:0000-0002-4013-4623

ABSTRACT

Transition rituals are traditional practices and practices that symbolize important turning points in individuals' lives and reinforce the cultural identity of the society. Transition rituals, which have three basic stages such as birth, marriage and death, strengthen the relationship of individuals with society while also reinforcing their sense of cultural belonging. Transition rituals contribute to the continuity of cultural heritage by allowing the values, beliefs and traditions of our ancient culture to be kept alive in today's world. In this context, cultural identity is preserved on the one hand with transition periods and rituals, and social ties are strengthened on the other.

Within the scope of our study, the travel books of foreign travelers who visited Istanbul and Anatolia during the Ottoman period were examined and the transition period folk rituals in these works were determined. The works written by foreign travelers are of great importance in terms of understanding how Turkish culture is perceived internationally and how it is evaluated by other societies. Travelers who had the opportunity to directly observe the rich cultural structure and traditions of Anatolia with great curiosity and interest expressed even the smallest details about the daily life of the Turkish people in their works. In their travelogues, they meticulously described not only the transitional period rituals but also the social structure, traditions and belief system of the Ottoman society. Thus, the birth, marriage and death rituals that constitute an important part of the Turkish folk culture will be evaluated through the narrations of foreign travelers who came to the Ottoman lands from all over the world.

Keywords: Ritual, of Passage, Foreign, Traveler

Giriş

Türk kültüründe, insan yaşamının en önemli geçiş dönemleri olan doğum, evlilik ve ölüm, her biri kendine özgü ritüeller ve inanışlarla derin bir anlam taşımaktadır. Bu ritüeller, toplumsal yapının bir parçası olarak bireyin yaşam döngüsünde yol gösterici nitelikte ve bölgesel farklılıklara göre çeşitli biçimlerde uygulanmaktadır. Örneğin, doğum öncesinde kısırlığı önlemeye yönelik halk hekimliği yöntemlerinden, aşermeye, bebeğin cinsiyetinin tahmin edilmesine kadar birçok inanç yer almaktadır. Doğum sonrası dönemde ise göbek bağının kesilmesi, ad verme, lohusalık süreci, kırk basması, ilk diş çıkarma ve saç-tırnak kesme gibi uygulamalar, çocuğun sağlıklı büyümesi ve korunması amacıyla yapılmaktadır. Evlilikte ise; kız istemeden nişana, çeyiz hazırlığından gelin hamamına, düğün ve düğün sonrasına kadar uzanan sayısız gelenek göze çarpmaktadır. Bu

uygulamalar, evlilikle birlikte yeni bir hayatın başlamasını kutlayan ve toplumun bireyler üzerindeki destekleyici rolünü yansıtan ritüellerdir. Son geçiş ritüeli olan ölüm; ölüm anında ve sonrasında yapılan çeşitli pratiklerle kendini gösterir. Ölüm öncesinde yaşanan bazı olayların ölümün yaklaştığına işaret ettiğine inanılırken, ölüm sonrasında da yas törenleri, cenaze merasimleri ve anma etkinlikleri yapılmaktadır. Bu ritüeller, kişinin ruhunun bu dünyadan güvenle ayrılmasını sağlamak ve kalanlara teselli verme amaçları taşımaktadır (Çetin ve Yıldız, 2024:125). Böylece, doğumdan ölüme kadar uzanan bu ritüel zinciri, Türk kültürünün derin yapısını ve insan hayatına yüklediği anlamı yansıtmakta; ritüellerin her aşamasında birey, kültürel bağlarıyla olan ilişkisini yinelemektedir.

1.Doğum Ritüelleri

Olivier, “Osmanlı Seyahatnamesi”nde hamile kalmak için başvurulan yöntemlerden bahsetmektedir: “Evlilikten kısa bir süre sonra hamilelik belirtileri görülmediği takdirde endişe başlar, kadın sabırsızlanmaya başlar. Ebelere, doktorlara başvurulur ve gebeliği hızlandırmak için çeşitli şerbetler ve iksirler içirilir. Misk, amber, sabır otu, kakule, tarçın, zencefil, karanfil, karabiber gibi baharatlı ve uyarıcı maddelerden yapılan macunlar, sıcak çaylar, mideyi bozacak veya hastalanmaya neden olacak olsa da, yemek ve içmekten çekinilmez.” (Olivier, 1977, s. 88). Olivier’in tarifinde doğumun ebeveynler için özellikle de anne nazarında kıymeti ortaya koyulmaktadır. Evlat sahibi olmak her annenin en büyük temennilerinden biridir. Çocuk sahibi olabilmek adına annelerin halk hekimliği uygulamalarına başvurdukları görülmektedir.

Davis, loğusa odasının ve loğusa yatağının süslü ve özenli olduğunu ve loğusa yatağına gelin yatağı da denildiğini şu şekilde açıklamaktadır: “Anne, sedef işlemeli ahşap bir divanın (sedir ya da yataklık) üzerine, altın veya gümüş pullarla bezeli saten, kadife ya da ipek örtülerle donatılmış loğusa yatağına yatırılırdı. Yataktan yerlere şifonumsu bir kumaş olan bürümcük sarkıyordu. Ailenin imkânlarına göre zengin bir şekilde süslenmiş olan bu loğusa yatağına gelinlik yatağı da denilirdi. Yatağın başucunda, işlemeli bir çanta içinde bir Kuran asılıydı; ayakucunda veya hemen yakınında ise, bir şişeye geçirilmiş ve sarımsak ve mavi boncukla süslenmiş bir musline sarılmış bir soğan asılıydı. Bunların, anne ve yeni doğan bebeği nazara karşı

koruması bekleniyordu” (Davis, 2006:47). Davis, izlenimlerinde doğum sonrası lohusa süreci, anne ve bebeği al basmasından ve kötü ruhlardan koruma ritüellerine temas etmektedir.

Mantran’ın gözlemlerinde doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası süreçlerini bir arada görmek mümkündür. “Gebeliğin altıncı veya yedinci ayında, bir ebe kadın çağrılır. Bu kadının görevi, bebeğin ihtiyaç duyacağı her şeyi geleneklere uygun olarak ve doğumdan önce hazırlamaktır. Doğum zamanı yaklaştığında, ebe kadın özel bir koltuk getirir; bu koltuk, doğum iskemlesi olarak bilinen ve yarım ay biçiminde kesilmiş büyük bir koltuktur. Ebe çalışırken evin tüm kadınları ona yardım eder. Çocuk doğduğunda, ebe bebeği yıkayıp üzerine doğru dualar okuyarak üfler ve hazırlanmış bezlerle kundağını yapar. Bebek daha sonra özel olarak hazırlanmış beşiğine konulur. Bu beşik, ailenin durumuna göre az veya çok süslenebilir ancak hep aynı biçimdedir; yarım daire şeklinde iki tahta plakaya dayanan küçük bir tahta yatak olup yuvarlak kısmı çocuğun sallanabilmesi için yere gelir. Bebeğe, kötü gözlerden korunması için genellikle mavi nazarlık takılır. Genç anne doğumun ardından pahalı kumaşlarla kaplı bir yatağa yerleşir ve akraba ile dostları ziyaretlerini kabul eder. Ailede göbek bağı kesildikten sonra bebeğe ad koyulur. Aile reisi, Kur’an’dan bazı sureleri okuyarak ve çocuğun kulağına üç kez fısıldayarak bebeğe ismini verir. Genellikle bu isimler tarihsel veya dini figürlerle ilişkilidir, örneğin Mehmet, İsmail, İbrahim, Süleyman, Selim, Osman gibi. Lohusa, yedi gün boyunca yataktan kalkmaz ve Mevlit okunur. Kırkıncı gün, arınma günüdür; genç anne kendi evinde abdest alır veya ebe kadın, akraba, dost ve komşularıyla birlikte hamama gider. Bu tören, eğlence ve coşku ile birlikte gerçekleşir ve davet edilenlere yeni anneye hediyeler sunulur” (Mantran, 1991: 160-161) şeklinde doğum süreci ile ilgili uygulamaları eserinde yansıtmaktadır. Teferruatlı ve uzun süren ritüeller Mantran’ı şaşırtmaktadır. Seyyah, doğumun Türk aile yapısındaki önemini daha net bir şekilde idrak etme imkânı bulmuştur.

2.Evlilik Ritüelleri

Lewis, evlilik sürecinin görücü usulüyle başladığını şöyle aktarır; “bir baba, oğlunun evlenme yaşına geldiğini belirlediğinde, annenin rolü yeniden öne çıkar; çünkü eş seçimi onun sorumluluğundadır. Evlenme çağındaki bir oğlu olan anne, toplumda güçlü bir konumda sayılır. Eğer daha önce bir gelin adayı

belirlenmemişse, tanıdıklardan ve arkadaşlardan uygun bir aday hakkında bilgi toplar ve araştırmalar yapar. Bazen bir aracı vasıtasıyla oğluna uygun gelin adayı hakkında bilgi edinir ve birkaç arkadaşıyla birlikte kızın evine gidip gelin adayını görmeye çalışır. Bu tür ziyaretler "görücü" olarak adlandırılırdı. Görücü grubu eve geldiğinde, misafirperverlikle karşılanır ve evin hanımı tarafından ağırlandı. Genç kız, bu ziyaret sırasında hızla hazırlanarak misafirlere kahve sunmakla görevlendirilirdi. Evdeki en şık kahve takımıyla, başı öne eğik bir şekilde kahve ikram etmek, kızın göreviydi. Kızın bu süreçte uzun ve detaylı bir şekilde gözlemlenmesi gerekebilir, ancak en yaşlı misafir kahve fincanını geri verene kadar kızın sabırla bu sürece katlanması gerekirdi. Misafirlerin onayı olmadan, kız dışarı çıkamazdı. Karar verilmeden önce birçok aday genç kız değerlendirilirdi. Bu değerlendirme süreci bazen hamamda da yapılabilirdi. Genç erkeğin annesi, belirli bir gün hamama gideceğini ve gelin adayı olabilecek kızın da aynı gün hamama gelmesini istediğini belirtirdi. Kız, annesi ve arkadaşlarıyla birlikte hamama giderdi. Görücü grubu, hamamdaki ziyaretin amacını gizlemeden, bazen yüksek sesle olumlu ya da olumsuz yorumlar yapardı. Kız ve ailesi, bu yorumlara karşı sessiz kalmak zorundaydı. Genç kız, hem uygun bir aday olduğunu göstermeye çalışırken hem de bu ziyaretin nedenini bilmiyormuş gibi davranırdı (Lewis, 1974:103-104).

Garnet, gelin kızın ısırdığı bir şekeri kayınvalidesine verdiğini ve şekerin damada ulaştırıldığını belirtmektedir (Garnett, 2009:528). Böylece evliliğin tatlı bir hal alacağı mesajı verilmekteydi.

Pedro, kına gecesi, düğün ve düğün sonrası şahit olduğu uygulamaları dile getirmektedir; "Düğünden birkaç gün önce kalabalık bir kadın grubu, davul zurna eşliğinde gelinin evine gider ve burada damattan gelecek hediyeleri beklerler. Ertesi gün tekrar gelinin evine gelirler ve onu hamama götürüp hep birlikte yıkanır, yemek yerler ve eğlenirler. Hamamda gelinin saçına, ayaklarına, başparmaklarına ve bileklerine kına yakılır. Bir saat sonra kına yıkanır ve ellerde, bileklerde sarı lekeler bırakır. Kalabalık grup, yine davul zurna eşliğinde türküler söyleyerek gelinin evine döner. Ertesi gün damadın evinde, damadın ailesi ve yakınları toplanır, atlarla gelini almaya giderler. En güzel at, gelin için, diğer atlar ise gelinin eşyalarını taşımak için süslenir. Damat, gelinin evinin önünde bekleyenlere bahşiş vermeden eve giremez. Damadın en yakın arkadaşı sağdıç olur ve damat, geline büyük bir tepsi

sunmadan sağdııcı içeri almazlar. Gelin, davul zurna eşliğinde damadın evine götürülür. Pedro, izlediği düğünde, gelinin elbisesinin ve başının pembe bir ince tülle örtüldüğünü söyler. İlk evlilik gecesinde, damadın soyunmasına sağdıç, gelinin soyunmasına ise diğer kadınlar yardımcı olur. Damat, gelinin belindeki kuşağın düğümlerini çözmek için çeşitli armağanlar vermek zorundadır. İlk gecenin sabahında, gelin ve damat ayrı gruplar hâlinde hamama götürülürler. Düğünden sonra damat, bazı törenlere de katılır. Bunlardan biri, sağdııcın uzun bir sopaya içi gümüş parayla dolu bir kese yerleştirdiği ve bu sopayı devirmeyi başaranın keseyi aldığı bir oyundur. Ayrıca, düğün sonrası koşu ve at yarışı gibi yarışmalarda damat para dağıtır(And, 2019:197). Pedro, evliliğin toplum tarafından desteklenen ve pek çok geleneği içerisinde barındıran kapsamlı bir uygulama olduğuna değinmektedir.

Moltke ise evlilik ritüelini kendi toplumuyla mukayese ederek; kendi toplumunda genç bir kızın nişanlılıktan evliliğe geçişte itibar kaybettiğini belirtir. Zira erkeklerin âşıkane ilgileri doğal olarak sonsuza kadar sürmez. Ancak Doğu’da evlilik, kadının statüsünü yükseltir. Her ne kadar erkeğe tabi olsa da, evdeki hizmetçilerin, uşakların ve çocukların tek hâkimi kadın olduğunu(Djevad, 2013:25) ifade etmektedir. Moltke bu kıyasla kadının Türk toplumundaki itibarını da ortaya koymaktadır.

3.Ölüm Ritüelleri

Garnett, ölüm anında kişinin yakınlarının uyguladığı ritüelleri şu şekilde anlatır: “Ölümün yaklaştığı fark edilince, hastanın akrabaları sessizce yatağının etrafında toplanır ve ölmekte olan kişinin ruhunu rahatsız etmeye çalışan kötü ruhları uzaklaştırmak için dualar ederler. Eğer hasta bilinçliyse, helalleşme gerçekleştirilir ve son vasiyetler yerine getirilir. Bu süreçte, Peygamber’in öğüdüne uyarak kölelerin azad edilmesi gibi hayır işleri de yapılır.”

Gilles Veinstein’ın editörlüğünü yaptığı *Osmanlılar ve Ölüm* adlı çalışmada, Türklerin ölümle ilgili geleneklerine dair önemli detaylar yer almaktadır. “Ölüm yaklaştığında, genellikle bir molla veya gelenekleri iyi bilen bir aksakal, yani topluluğun saygı duyduğu yaşlı bir kişi, özel bir dua okumak için çağrılır. Bu kişi, can çekişen kişiyi ayaklarından başlayarak göğsüne kadar kontrol eder ve ölümün yakın olduğuna kanaat getirdiğinde duasına başlar. Can çekişen kişinin yanında bulunan başka bir kişi, onun ruhunu Allah’a teslim etmesi için

‘Allah Allah...’ diyerek zikir çeker. Ayrıca, şeytanın dikkatini dağıtmak amacıyla can çekişen kişiye su verilir ve ‘İşte su, su al!’ diyerek şeytanın ölüm anındaki kişiyi yanıltması engellenir” (Veinstein, 2007: 80).

Garnett, ölümün ilk şoku atlatıldıktan sonra yapılan işlemleri şöyle açıklar: “İlk üzüntü yatıştır yatışmaz, ölen kişiye karşı son görevlerin yerine getirilmesi için hazırlıklar yapılır ve cenaze için gerekli duyurular yapılır. Ölen kişinin gözleri kapatılır, çenesi bağlanır ve ‘rahat yatak’ adı verilen bir sedyeye konularak üstüne sadece bir çarşaf örtülür. Eğer ölen kişi erkekse avluya taşınır ve imamla yardımcıları tarafından yıkanır. Kadınlar için bu görev, gizli bir alanda kadın akrabaları tarafından yerine getirilir” (Garnett, 2009: 533-534).

Martin, cenaze merasiminde ölen kişinin yakınlarının imam eşliğinde Yasin Suresi’ni okumaları ve bu sureye yüklenen dini anlamı şu şekilde izah etmektedir; “Cenaze camiden mezarlığa taşınırken, tüm yakınları ağlayarak cenazeye eşlik eder. Defin sırasında Kur’an’ın 36. suresi olan Yasin okunur. Müslümanlar, bu surenin okunmasının büyük manevi mükâfatlar getireceğine inanırlar. Rivayete göre, Yasin Suresi okunurken her bir harf ile gökyüzünden on melek iner; bu melekler hastanın yatağının etrafında sıralanır, ona dua eder, hasta vefat ederse yıkanmasına nezaret eder ve cenazesine katılırlar. Cenaze gömülmeden önce imam, merhuma fısıldayarak Allah, iman ve peygamber hakkında sorulacak soruların cevaplarını öğretir. Müslümanların ölüm ve ölüleriyle ilgili inançları bu şekildedir” (Martin, 2007: 119).

Sonuç

Çalışmamız kapsamında 16-20. yüzyıllar arasında İstanbul ve Anadolu topraklarına gelmiş yabancı seyyahların eserlerinde Türk geçiş ritüelleri ile ilgili uygulamalar tespit edilerek değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur.

Sosyal yaşam, gelenek ve görenekler, toplumun düşünce yapısı, günlük pratik ve ritüeller Türk halk kültürünü meydana getiren ana unsulardandır. Türk kültürü pek çok yerli araştırmacı tarafından irdelenmiş ve Türklerin zengin bir kültüre sahip olduğu ortaya koyulmuştur. Çalışmamızda ise üçüncü bir gözün bakış açısıyla halk kültürünü inceleme imkânı doğmaktadır. Bu bağlamda yerli araştırmacıların Türk kültürüne yaklaşımı ile yabancıların yaklaşımı

arasındaki benzer veya farklılıklar ortaya koyularak Türk halk kültürünü geçiş dönemleri bağlamında tarafsız bir şekilde inceleme imkânı oluşmaktadır. Osmanlı topraklarına gelen seyyahların birçoğunda; dini, politik ve kültürel sebepli bir takım olumsuz düşünce ve tutumlara sahip oldukları bilinmekte ve yabancı seyyahların Türkler konusunda ön yargılı yaklaşımlar sergilediklerini söylemek mümkündür. Tüm bu ön yargılara rağmen Türk kültürünün köklü, özgün ve sosyal hayatta kuvvetli bir şekilde yaşatıldığı konusunda seyyahların birçoğunun hemfikir oldukları görülmektedir. Yabancıların kültür gözlemleri bu açıdan yerli araştırmacılarımızın değerlendirmelerini destekleyici niteliktedir.

Kültür politikalarının yumuşak güç olarak görüldüğü günümüz dünyasında yabancı seyyahların eserleri ve bu eserlerdeki Türk algısı ayrı bir önem teşkil etmektedir. Zira her biri farklı ülkelerden topraklarımıza gelen yabancı seyyahlar, seyahatnamelerinde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Türk kültürünü yansıtmakta uluslararası sahada Türk kültür ve Türk tipolojisinin tanıtımını gerçekleştirmektedir.

Kaynakça

- And, Metin. (2019). *16. Yüzyılda İstanbul: Kent - Saray - Günlük Yaşam*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Çetin, O. ve Yıldız, A. (2024). “Yurt Dışında Okutulan “Türkçe ve Türk Kültürü” Ders Kitaplarının Halkbilimsel Bağlamda Değerlendirilmesi” *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 114-130.
- Davis, Fanny (2006). *Osmanlı Hanımı-1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih* (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Djevad, Ahmet. (2013). *Yabancılar Gözüyle Türkler*. Çev. Mehmet Genç. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Garnett, Lucy M. J. (2009). *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri* (Çev. Nurettin Elhüseyni). Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- Guillaume, Martin (2007). *İstanbul'a Seyahat*. İstiklal Kitabevi, İstanbul.
- Lewis, Raphaela (1973). *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler Ve Gelenekler)*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Mantran, Robert (1991). *XVI.-XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay). Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Olivier, Antonie (2007). *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*. Çev. Aloda Kaplan. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Veinstein, Gilles (haz.) (2007). *Osmanlılar ve Ölüm* (Çev. Elâ Güntekin). İletişim Yayınları, İstanbul.

KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN VE TÜRKİYE'DE ASKER UĞURLAMA TÖRENİ

MILITARY SEND-OFF CEREMONY IN KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN AND TURKEY

Kemal POLAT¹

Hakan ERCAN²

Özet

Türk halklarında askerlik olgusu, tarih boyunca toplumsal ve kültürel açıdan oldukça önemlidir. Çünkü Türkler için askerlik, sadece bir savunma mekanizması ya da zorunlu bir görev değil; aynı zamanda içtenlikle kabul edilen bir kimlik, disiplin ve duruşun ifadesidir. Bu askeri kimlik, Orta Asya'dan başlayan konar-göçer hayat tarzı ve coğrafi zorluklara karşı mücadeleyle oluşmuştur. Nitekim Türk toplulukları için askeri güç, hayatta kalmanın temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmiştir.

Askerlik, Türk topluluklarında erişkinliğe ve olgunluk evresine geçişte önemli bir "eşik" işlevi görmektedir. Bu yüzden Anadolu Türkleri, Kazak ve Kırgız Türklerinde askere gitme ritüellerine büyük önem verilmekte, bu törenler, adeta bir kutlama ve bayram havasında gerçekleştirilmektedir.

Bu bildiride Türk milletinin askerlik anlayışına kısaca değinilecek, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'de Asker uğurlama törenleri tek tek ele alınıp incelenecek, ortak ve farklı hususlara işaret edilecek, ayrıca bu törenlerdeki âdet ve inanışlar fenomenolojik olarak yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Kazak, Türk, Askerlik, Ritüel

Abstract

The phenomenon of military service among Turkic peoples has been of great social and cultural importance throughout history. For Turks, military service is not only a defence mechanism or a compulsory duty; it is also an expression of a sincerely accepted identity, discipline and stance. This military identity was formed by the struggle against the nomadic lifestyle and geographical difficulties starting from Central Asia. As a matter of fact,

¹ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Bölümü Başkanı, Bişkek, Kırgızistan, kemal.polat@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-9259-8016

² Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD, Doktora öğrencisi, 2350D01005@manas.edu.kg, ORCID: 0009-0006-6555-265X

military power has been accepted as one of the main pillars of survival for Turkish communities.

Military service serves as an important 'threshold' in the transition to adulthood and maturity in Turkish communities. For this reason, Anatolian Turks, Kazakh and Kyrgyz Turks attach great importance to the rituals of military service, and these ceremonies are carried out in a celebratory and festive atmosphere.

In this paper, the Turkish nation's understanding of military service will be briefly mentioned, soldier farewell ceremonies in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey will be examined one by one, common and different issues will be pointed out, and the customs and beliefs in these ceremonies will be interpreted phenomenologically.

Keywords: Kyrgyz, Kazakh, Turkish, Military, Ritual

Giriş

Askerlik, bir toplumun varlığını sürdürebilmesi ve ulusal sınırlarının korunabilmesi için büyük önem arz eden bir kurumdur. Asker uğurlama törenleri ise askerliğin toplumsal bir sembol olarak görülmesinde merkezi bir role sahiptir. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'de bu törenler, toplumsal dayanışmayı güçlendiren, tarihsel ve kültürel bağlantıları yansıtan ritüeller olarak görülmektedir.

Askerlik sözlük anlamı olarak asker olma durumu; askerlik hizmeti, bayrak altı, vatan borcu, askeriye anlamlarına gelmektedir (TDK, Askerlik). Tarihte asker uğurlama törenleri, savaşçı kültürlerin bir parçası olarak ortaya çıkmış ve birçok topluluk için önemli bir geçiş ritüeli haline gelmiştir. Konar-göçer toplumların savaşçı yapısı, askerliği sadece bir görev değil, aynı zamanda bir onur meselesi haline getirmiştir. Bu bağlamda Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'de pratikleşen askeri törenlerin kökeninin bu savaşçı geleneklere dayandığını söylemek mümkündür.

Türk toplumları için askere gitmek önemli bir geçiş aşaması olarak değerlendirilmektedir. Bu geçiş aşamasında belirli pratikler ve uygulamalar ifa edilmektedir. Bu uygulamaların temel amacı, askere gidecek bireyin yeni durumunu belirlemek, kutsamak ve askerlikle karşılaşabileceği tehlikelerden onu korumaktır. Askere yolcu etme ve karşılama ritüelleri, bölgenin geleneksel kültürünü yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

Türk milleti, tarih boyunca destan yazma geleneği ile ata kültüründen günümüze vatan, millet, devlet ve savaşçılık kavramlarına önem atfetmiştir. Vatanını ve milletini zor şartlar altında koruyan Mehmetçiğe duyulan minnet, toplumda derin bir yer edinmiştir. Bir milletin varlığını sürdürebilmesi için, savaşçılığın yanı sıra dil, din, tarih ve kültür gibi değerlerine sahip çıkması gerektiği de vurgulanmaktadır. Türk toplumu, geçmişin kutsal anılarını güncelledikçe varlığını devam ettirecektir. Askerliğini yapmış olmanın toplum içinde bir gurur kaynağı sayılması, her gencin askerlik hizmetini yerine getirmesini gerektiren bir norm olarak görülmektedir (Şenocak, 2020, 50-51).

Türk toplumunda askerlik, bireyin sosyal statüsünü ve onurunu belirleyen temel bir görev olarak kabul edilmektedir. Tarih boyunca askerliği asli bir sorumluluk ve ulusal bir değer olarak gören Türkler, askere gidecek gençleri törenlerle uğurlayarak bu görevin kutsallığını pekiştirmiştir. Bu törenler arasında, kökleri derin bir geçmişe dayanan “asker düğünü” ve “kına yakma gelenekleri”, özellikle dikkat çekmektedir.

Asker düğünü, Türkiye'nin pek çok bölgesinde, askere gidecek gençlerin uğurlanması için düzenlenen ve coşkulu bir tören havasında gerçekleştirilen ritüelleri kapsamaktadır. Bu törenler, askere gitmenin sadece bireysel bir sorumluluk değil, aynı zamanda toplumsal bir geçiş ritüeli olduğunu göstermektedir. Köylerde ve şehirlerde farklı şekillerde icra edilen bu ritüeller, yıllar içinde modernleşme ve şehirleşmenin etkisiyle biçim değişirse de özünde aynı kültürel ve sosyal işlevi görmektedir.

Asker uğurlama törenlerinin ayrılmaz bir parçası olan “kına yakma” geleneği ise adanmışlık ve kurban olma sembolizmi ile öne çıkmaktadır. Askere gidecek gençlerin ellerine kına yakılması, onları vatana adanmışlık sembolü olarak kutsamayı ifade etmektedir. Halk arasında “Kına, kutsal kabul edilen varlıklara yakılır; kurban Allah'a, gelin kocasına, asker ise vatana kurban olsun diye kına yakılır” inancı yaygındır. Bu gelenek, askerliğin Türk kültüründeki yerini ve toplumun askerlik görevi karşısındaki hassasiyetini ortaya koymaktadır (Önal, 2004, 138, Artun, 2000, 42).

Bu inanış, halk arasında Çanakkale Savaşı sırasında yaşandığı anlatılan bir olayla örneklendirilmektedir. Çanakkale köylerinden her

gün yüzlerce genç savaşa katılmak üzere birliklerde toplanmaktadır. Bu yeni gelen askerlerin eğitimleri tamamlandıktan sonra cepheye gönderilmektedir. Bir gün, Yüzbaşı Sırrı Bey, teftiş sırasında genç erleri gözden geçirirken, içlerinden birinin saçının bir yanının kınalanmış olduğunu fark eder. Yüzbaşı, şaşkınlıkla bu askere takılır:

— “Hiç erkek kınalanır mı?” diye sorar.

Genç Mehmetçik, utangaç bir şekilde cevap verir:

— “Buraya gelmeden evvel anam kınalamıştı komutanım,” der, ama kınanın sebebini bilmediğini de ekler.

Bu açıklama üzerine Yüzbaşı Sırrı Bey gence, annesine mektup yazarak sebebini sormasını söyler. Mehmetçik, annesine mektup yazarak, “Anne, neden saçımı kınaladın?” diye sorar. Gelen cevabi mektupta annesi şöyle der:

“Ey gözümün nuru Hasan’ım,

Köyümüzde oturup durmak bize yakışmaz. Vatan sevgisi içimizde alev alev yanıyor. Sen ecdadından, babandan aşağı kalamazsın... Ben senin annensem, beni ve seni Allah yarattı, vatan büyüttü. Allah bu vatan için seni besledi. Bu vatanın ekmeği iliklerinde duruyor... Hasan’ım, söyle zabıt efendiye... Bizim köyde kurbanlıklar kınalanır, Allah’a kurban olsun diye. Gelinlik kızlar kınalanır, evine barkına kurban olsun diye. Askere giden evlatlar kınalanır, vatana kurban olsun diye. Sen bu ailenin seçilmiş kurbanısın... Ben de seni evlatlarımın arasından vatana kurban adadım. Onun için saçını kınalamıştım. Allah seni İsmail Peygamber’in yolundan ayırmasın. Seni, melekler şimdiden rahmetle anacaktır. Gözlerinden öperim.” (Genelkurmay Başkanlığı).³

Bu anlatı, Türk halk kültüründe vatan sevgisinin ne kadar derin kökler taşıdığını ve fedakârlığın sembolü olan kınanın nasıl anlam kazandığını gözler önüne sermektedir. Annenin mektubundaki içten ifadeler, Mehmetçiklerin vatan uğruna kendilerini adarken hissettikleri duygusal bağları da yansıtmaktadır. Böylece, Çanakkale Savaşı’nda kınalanarak cepheye uğurlanan gençlerin sembolize ettiği fedakârlık,

³ Genelkurmay Başkanlığı web sitesi. Bk. http://www.tsk.mil.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_6_Milli_Mucadele_Doneminden_Anekdotlar/resimler/kinali_hasan.jpg (Tarih: 04.11.2024)

halk kültüründe derin izler bırakmıştır. Bu olay, Türk halkının geçmişten günümüze süregelen vatanseverlik ve adanmışlık duygularını anlamamıza ışık tutmaktadır (Yiğit, 2009, 90).

Asker uğurlama törenleri, toplumsal hafızada derin izler bırakan, millî kimlik ve kültürün önemli bir parçası olan ritüellerdir. Bu törenler, askerlik görevi için seferber edilen bireylerin aileleri ve toplumları tarafından uğurlanmasını içermektedir. Askere uğurlamalar, bu üç ülkede ulusal kimliğin oluşumuna katkıda bulunan önemli toplumsal ritüeller olarak dikkat çekmektedir. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye gibi, tarihsel ve kültürel bağları güçlü olan ülkelerde, askeri uğurlama törenleri benzerlikler ve farklılıklar gösterebilmektedir. Bu çalışmada, bu üç ülkedeki asker uğurlama törenlerinin tarihsel kökenleri, kültürel anlamları ve toplumlar üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bu bağlamda törenlerin tarihsel kökenleri, toplumsal işlevleri ve kültürel süreklilikleri karşılaştırmalı bir perspektifte incelenerek, modern dönemdeki değişimleri betimleyici metot ile değerlendirilecektir.

1.Kazakistan’da Asker Uğurlama Töreni

Kazak Türklerinde asker olmak, vatani korumak demektir ve kutsal bir görevdir. Askerlik cesaret, yiğitlik ve kahramanlık belirtisidir. Vatanını kahramanca ve cesurca savunan vatandaşlara, askerlik görevini yapmış vatandaşlara halk her zaman saygı duymaktadır. Sağlıklı bir insan her zaman vatanını savunmaya hazır olmalıdır. Kazaklarda “Çelik ocakta, yiğit meydana yetişir” diye ata sözü vardır. Dolayısıyla askerlik görevi, yiğidin sınanacağı, kendini göstereceği ve güçleneceği yerdir. Ayrıca vatan sevgisinin gerçek bir tezahürü olarak bilinir. (J. Bulan, 18.11.2024 tarihli Röportaj)

Askerlik görevi ile ilgili ünlü bir Kazak komutanı, yazar, Baurjan Momışoğlu (1910-1982): “Askerlik, sağlıklı her vatandaşın borcu, onurlu bir görevidir, kim askerlik görevinden kaçarsa o vatansever değildir” demektedir. Kazaklarda “Asker ve savaşçı olmak, atalardan kalma emanet” olarak bilinir (Janabek Toybazarov, <https://abai.kz/post/57630>)

Kazakistan’da askere uğurlama törenleri, Sovyet döneminin mirası olan bazı unsurları barındırmakla birlikte, Kazak kültürel öğelerle de harmanlanmıştır (Archive, Sarbaz, 2018). Kırsal bölgelerde bu törenler hâlâ geleneksel şekillerde düzenlenirken, şehirlerde modern

törenlerin etkisi görülmektedir. Törenlerde dua edilmesi ve geleneksel giysilerin kullanılması, törenin manevi boyutunu ön plana çıkarmaktadır.

Kazakistan'daki törenlerin toplumsal rolü, toplumsal dayanışmayı güçlendirme ve ulusal kimliği pekiştirme yönündedir. Askerlik çağındaki gençler, törenlerde dualarla uğurlanırken, törene katılan aile bireyleri de toplumsal bir bağın parçası haline gelir. Bu tür ritüeller, bireylerin ulusal aidiyet duygusunu artırmakta ve toplumsal bağları kuvvetlendirmektedir.

Kaynak kişimizin (J. Bulan, 18.11.2024 tarihli Röportaj) verdiği bilgilere göre Kazakistan'da askere uğurlama sırasında şu ritüeller ve etkinlikler yaygındır:

1. Yemek Verme: Aileler ve yakın çevre, gidecek olan asker için genellikle büyük bir ziyafet düzenler. Bu ziyafette geleneksel Kazak yemekleri sunulur, misafirlere ikram edilir ve bu yemek bir nevi vedalaşma yemeği olarak kabul edilir. Kırsal kesimlerde genelde asker adayının yolunun açık olması, sağ salim gidip gelmesi dua ve dilekleriyle bir kurban kesilir. Bu kurban kesme ritüeline “Aksarbas Kesmek” denir.

2. Hediye Verme: Askere gidecek gence, askerlik görevi süresince kullanabileceği ya da hatıra olarak saklayabileceği çeşitli hediyeler verilir. Bu hediyeler genellikle sembolik olup, iyi dilekleri simgeler.

3. Topluluk Katılımı: Aile üyeleri, komşular, arkadaşlar ve köylüler asker uğurlama törenine katılır. Bu sosyal dayanışma ve birliktelik duygusu, Kazak kültüründe önemli bir yere sahiptir.

4. Tören ve Dualar: Asker uğurlama genellikle bir dua ile başlar. Aile büyükleri, gidecek olan genç için sağlıklı bir hizmet süresi ve vatan görevini en iyi şekilde yerine getirmesi için dua ederler.

5. Geleneksel Kıyafetler: Bazen asker uğurlama törenlerinde geleneksel Kazak kıyafetleri giyilir ve bu, geçmiş ile bağların güçlü tutulduğunu göstermektedir.

Kazakistan'da askere uğurlama, sadece bir ayrılık değil, aynı zamanda bir toplumun bir bireyi kahramanlık yolculuğuna uğurladığı

bir kutlama olarak da kabul edilmektedir. Askerden dönüşte de aynı derecede sıcak karşılımlar yapılmaktadır (Ec-Sport.Kz, 2022).

2.Kırgızistan'da Asker Uğurlama Töreni

Kırgızistan'da asker uğurlama törenleri, konar-göçer savaşçı geleneğin bir parçası olarak görülmektedir. Kırgız halkı için askere gitmek hem aile hem de toplum açısından büyük bir onur kaynağıdır. Askerler, geleneksel yemekler ve dualarla uğurlanırlar. Törenlerdeki dini unsurlar, askerlik görevine derin bir manevi anlam yüklemektedir.

Konar-göçer hayat tarzı, savaşçı kültürlerle sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Kırgızistan'da bu savaşçı kültür, asker uğurlama törenlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Erkeklerin askerlik görevini yerine getirmesi, toplumdaki saygınlıklarının bir göstergesi olarak ifade edilmektedir. Bu törenlerde özellikle aile büyüklerinin askerleri uğurlarken verdiği nasihatler, geleneksel değerlerin aktarımında önemli rol oynamaktadır.

Kırgızistan'da asker uğurlama törenleri, özellikle kırsal kesimlerde ve geleneklerine bağlı aileler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu törenler, genç bir erkeğin askerlik hizmetine başlamadan önce ailesi, arkadaşları ve toplumu tarafından uğurlandığı sosyal ve kültürel bir etkinliktir. Kırgız Türklerinde de askere önem verilmesinden dolayı askere gidecek kişi için aşağıdaki belli başlı uygulamalar yapılmaktadır.

1. Aile Ziyareti ve Dualar: Askere gidecek olan genç, genellikle akrabalarını ve yaşlıları ziyaret ederek, onlarla helalleşir ve hayır dualarını alır. Bu ziyaretlerde, geleneksel olarak yaşlılardan nasihatler ve iyi dilekler alınır.

2. Kutlama ve Ziyafet: Askere uğurlama törenleri genellikle büyük bir kutlamaya dönüşür. Asker uğurlama töreni için kurban kesilir. Aileler, arkadaşlar ve akrabalar bir araya gelir, yemekler hazırlanır ve genç için bir ziyafet düzenlenir. Geleneksel yemekler, özellikle et yemekleri ve Kırgız mutfağının temel öğeleri bu tür etkinliklerde sıkça görülür.

3. Hediye ve Eşyalar: Askere giden kişiye genellikle hayatta başarılar dileyen sembolik hediyeler verilir. Bu hediyeler arasında

geleneksel Kırgız giysileri veya askerlik sırasında kullanabileceği eşyalar bulunur.

4. Müzik ve Halk Dansları: Asker uğurlama sırasında geleneksel müzikler ve halk dansları önemli bir yer tutar. Komuz gibi geleneksel Kırgız müzik aletleriyle çalınan şarkılar eşliğinde danslar yapılır.

5. Asker Marşı: Modern şehirlerde ve resmi etkinliklerde, askere giden gençler için daha resmî törenler de yapılabilir. Bu törenlerde Kırgız milli marşı ya da askeri marşlar çalınır.

6. Duygusal Veda: Törenlerin sonunda aile, askere giden gençle duygusal bir veda yapar. Genç asker adayına vatanını koruması, gururla hizmet etmesi ve sağ salim geri dönmesi dilekleriyle veda edilir. Askere giden gencin arkasından annesi su dökerek hayırla gidip hayırla gelmesi için dua etmektedir. Askere gidecek kişi için özel elbiseler verilmekte ve oluşan cemaatten toplu bir helalleşme töreni yapılmaktadır (A. Sagınbay Oğlu & K. Sotvoldiyev, 02.10.2024 tarihli Röportaj)

Kırgızistan'da bir genci askere gönderirken tandırda ekmek pişirilir, törenle gence bir lokma yedirilir ve kalan kısmı duvardan asılır. İnaniş'e göre o ekmek o askerin rızkı olduğu için rızık insanı çeker, getirir ve askere giden genç sağ salim, kazasız belasız, problemsiz bir şekilde evine döner. Aynı inaniş Anadolu'nun bazı yerlerinde hala yaşamaktadır (<https://sivrihisar.web.tr/askerlik.html> (27.11.2018)). Amasya'da bu inaniş ve pratiğin canlılığını koruduğunu müşahede etmekteyiz. Şöyle ki, Amasya'da ve Anadolu'nun birçok yerinde Askere gidecek gencin annesi askere ekmek, simit ya da günümüzde bisküvi ısıtır. Simidin ya da ekmeğin geri kalanı temiz bir beze sarılarak evin bir köşesine asılır veya günümüzde buzdolabına konur ve genç askerden dönüncüye kadar saklanır. Böylece askerin nasibinin, kısmetinin saklandığına, askerin nasibinin onu çekeceğine ve hayırlısıyla sağ salim yuvasına döneceğine inanılır.

Fotoğrafta da görüldüğü gibi kaynak kişilerimizden S.K, (1961, Amasya) aynı dua ve dilekle askere gidecek olan oğluna ekmek ısırttırıp, kalan parçayı dolapta saklamaktadır. F.F (1973, Amasya), 2016 yılında askere giden oğluna ekmek ısırtıp, kalan parçayı gencin atletine sararak sakladığını ve askerden dönünce de ıslatıp yedirdiğini ifade etmiştir.

Kırgızistan'da Anadolu'nun birçok yöresinde ve Amasya'da sözünü ettiğimiz inanış ve pratiğin aynısını Diyarbakır'da, Urfa'da ve güney doğu illerimizde de tüm canlılığı ile müşahede etmekteyiz. Diyarbakır'da genç askere giderken törenle kendisine simit veya ekmek ısırtılır ve kalan kısım saklanır. Simitin üzerinde susam (künçü) sayısı fazla olduğu için kismetle simgeleniyor, kismetin askeri sağ salim eve çekeceğine, getireceğine inanılıyor. Askerden dönünce gencin kendisi bizzat o ekmeği ıslatarak dışarı bırakıyor ve kuşlara yediyor. Kuşlar özgürlüğü temsil ettiği için, böylece hayatta bir vatanî görevin de sağ salim yapıldığı ve başarıyla tamamlandığı ve kuşlar gibi hür hissedildiği ifade ediliyor. Bu bilgileri veren kaynak kişilerimiz askere gidecek genci terminale götürünce istiklal marşı okuduklarını, otobüs hareket edince tekrar durdurup selamlayıp öyle gönderdiklerini ifade etmektedir (R.O, 1996, Diyarbakır; A.T, 1989 Diyarbakır).(Polat, 1917, 87-88).

Bu törenler, gençler için önemli bir geçiş dönemi olduğu kadar, Kırgız toplumunun birlik ve dayanışmasını gösteren sembolik bir ritüel niteliği de taşımaktadır. Örneklerden de anlaşıldığı üzere Türk milleti bir bütündür. Vatan topraklarının siyasi sınırları olduğu gibi, büyük milletlerin bir de kültür sınırları vardır. Türk milletinin kültür sınırlarını Anadolu’da birlikte yaşayan halkların ve Türkistan’da yaşayan Türk halklarının ortak kültürü belirler. Bu kültür, daha ziyade halk kültürü ve halk inanışlarıdır. Kültürümüzün yaşadığı her karış toprak, bizim kültür vatanımızdır. Söz konusu inanış ve uygulama, Türkiye’deki bölgeleri birbirine bağladığı gibi Türkiye ile Kırgızistan’ı da birbirine bağlayan stratejik önemi haiz bir uygulamadır. Bu da bir millet olduğumuzu ve birlik beraberlik ve kardeşlik içerisinde milletin ve devletin bakası için birlikte çalışmamız gerektiğini göstermektedir.

3. Türkiye’de Asker Uğurlama Törenleri

Türkiye’de askerlik, “peygamber ocağı” olarak nitelendirilmiş ve kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle asker uğurlama törenleri, milli ve dini duyguların yoğun bir şekilde hissedildiği etkinliklerdir. Törenler, genellikle mehter marşları eşliğinde gerçekleştirilmekte ve bayrak törenleriyle desteklenmektedir.

Toplum tarafından “vatan borcu” olarak bilinen askerlik görevi, genç erkeğin dünyadaki yerini alıp sorumluluk yükleneceği bir dönemin başlangıcı olarak görülmektedir. Erkek çocuğun ailesi içinde babadan sonra söz sahibi olması ve evlenebilmesi için askerliğini bitirmesi gerektiği toplumun pek çok kesiminde yerleşmiş bir kanıdır. Türk geleneğinde genç, askerlik görevine ailenin ve arkadaşlarının katıldığı bir törenle uğurlanmaktadır (Akarpınar, 1999, 105). Dönemsel ve coğrafi olarak farklı şekillerde askere uğurlama törenleri görmek

mümkündür. Şehir ve kırsal bağlamında törenlere bakıldığında kırsal bölgelerdeki asker uğurlama törenleri daha geleneksel bir havada geçmektedir.

Kırsal kesimde daha neşeli, hareketli ve bol iştirak gören törenler gerçekleşmektedir. Bu ritüeller genel çerçevede askere gidecek gencin gideceği gün sabah namazına gitmesi ile başlamaktadır. İmam ve cemaat köy meydanında ya da ahali tarafından kutsal kabul edilmiş bir türbe etrafına toplanmaktadır. İmam devletin ve milletin bekçiliğini bir nöbet ve bayrak teslimi içinde olmalarına atıfta bulunan sözlerinden sonra sağ salım gidip dönmeleri için dua etmektedir (Doğan, 1989, 15).

Türkiye'deki askeri törenler, dini ritüeller ve milli değerlerin bir araya geldiği bir yapıdadır. Mehter marşları ve bayrak gösterileri, toplumsal coşkuyu artırmakta ve askerlerin moralini yükseltmektedir. Bu törenler, Türkiye'de ulusal kimliğin ve vatanseverlik bilincinin canlı tutulmasında önemli bir araçtır. Asker, kutsal görevine uğurlanırken ailesi ve yakınları ona çeşitli hazırlıklar yapar. Bu hazırlıklar arasında iç çamaşırı, çorap ve eldiven gibi giyim eşyaları bulunmaktadır. Ayrıca, askerde ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine bir miktar para verilmektedir. Bazı bölgelerde bu paraya uğur parası adı verilmektedir. Askere gidecek genç, askerlik zamanı yaklaşırken serbest bırakılmakta ve arkadaşlarıyla vakit geçirmesine izin verilmektedir (Kıraslan, 1977, 8109).

Askere gidecek genç veda ziyaretleri yaparak akrabalarından helallik almakta ve hediyeleri kabul etmektedir. Ziyaret edilen yerlerdeki kişilerden "Tez zamanda git gel", "Hayırlı Tezkereler" gibi temenniler alınmaktadır (Kızılaslan, 2019, 70-71). Bu gelenekler, Anadolu ve Türk dünyasında benzer şekillerde uygulanmaktadır. Örneğin, Tatar Türklerinde asker adayları köyü dolaşır, hediyeler alır ve aileleri komşularını yemeğe davet etmektedir (Kalafat, 2006, 19).

Diğer bir gelenek ise Pişi ya da bişi pişirmektir. Pişi ya da bişi pişirme Türk kültüründe askere gidecek gençlerin aileleri tarafından gerçekleştirilen, derin anlamlarla yüklü bir gelenektir. Aile, genellikle askere gitmeden üç gün önce bir araya gelerek "bişi" ya da "pişi" adı verilen hamur işini hazırlar. Bu bişiler misafirlere ikram edilerek paylaşılır, bir nevi vedalaşmanın ve duaların bir simgesi haline gelir. Ancak bu ikram edilen bişilerden iki tanesi askere gidecek gencin annesi tarafından özenle saklanır.

Saklanan bu iki bişi, ailenin evinde, genellikle bir sandıkta askerden dönene dek muhafaza edilir. İnanca göre, bu bişiler askerdeyken bozulursa, bu durum gencin başına bir musibet geleceğine işaret eder. Fakat bişiler bozulmadan kalırsa, askerlik süresinin sağlıklı ve kazasız bir şekilde tamamlanacağına dair hayırlı bir işaret olarak kabul edilir. Bu tür ritüeller, askere gitmenin bir "uğurlama" değil, aynı zamanda "koruma" ve "dua" yoluyla manevi bir destek sağlama çabasını simgelemektedir (Önal, 2004, 138).

Asker uğurlama törenlerinde önem arz eden diğer bir husus asker türküleridir. Askere gidecek kişinin arkasından söylenen mutluluk, hüznün gibi duyguları barındıran bu türküler hem geleneksel hayatı hem de törensel öğeleri kendi içinde barındırmaktadır. Bu türküler yöreden yöreye değişiklik arz etmesine rağmen ortak noktalar bulunmaktadır. Askerlik türkülerini 3 kısımda incelemek mümkündür.

1. Doğrudan doğruya askerlik için söylenen ve askerliğin yiğitlik ve güzelliğini gösteren türküler.
2. Askere gitmeden doğan ayrılık türküleri.
3. Askerliğin korkulan taraflarını göstermek için söylenen türküler.

Bu türküleri örnek olarak Yemen savaşları döneminde söylenen şu türküyü göstermek mümkündür.

Asker ettiler beni
Kuram çıktı Yemen'e
Sol taraftan vuruldum
Kanım aktı çimene.

Askerliğin 6 ile 12 yıl arasında olduğu dönemlerde yazılan türkülerin daha çok hasret içerikli olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemlerde kimi daha erken kimi daha geç gelmektedir. Bunun için askerlik, ayrılık acısının mihenk taşı gibi olarak görülmektedir. Bu ayrılık acısını anlatmak için ise türküler yakılmıştır. Bu türküleri örnek olarak ise şu türküyü vermek uygun görülmektedir.

On beşliyim on beşli
Tokat yolları taşlı

On beşliler arandı

Kızların gözü yaşlı (Tanburacı,1953, 115).

Asker adayı askere gidince yapılacak işleri bitmemektedir. Eğer genç bekarsa mutluluk uğuru için, evli ise yuvasına kavuşmasından dolayı, askerliğini bitirip tezkeresini alarak evine dönerken kına alıp getirmektedir. Askerden köye döndüğü gün akşamüzeri “Hoşgeldiniz’e” ve ailesine “Gözün aydına” gelen komşu ve akrabaların kızlarından birisine kına hazırlatılmaktadır. Gelenlerden önce genç kızların eline, sonra oğlanların serçe parmağının iç yüzüne kına yakılmaktadır. Buna asker kınası denilmektedir. Bu kına yöreden yöreye ortaklık arz ederek kutsal sayılmaktadır (Kıraslan, 1977, 8109).

Türkiye’de askere uğurlama, köklü bir gelenek olup, oldukça duygusal ve coşkulu bir şekilde gerçekleşmektedir. Aileler, arkadaşlar ve akrabalar, askere gidecek olan gençleri törenlerle, dualarla ve çeşitli ritüellerle uğurlamaktadır. Geleneksel olarak bu ritüel ve uygulamaları aşığıdaki başlıklar altında özetlemek mümkündür.

1. Kına Yakma: Geleneksel olarak, askere gitmeden önce “asker kınası” yapılır. Bu kına gecesi, genellikle aile ve yakın arkadaşlar arasında düzenlenir. Asker adayının eline kına yakılır, bu hem bir veda hem de bir hayır duası anlamı taşır.

2. Konvoyla Şehir Turu: Askere uğurlama günü, gençler genellikle araç konvoylarıyla şehir turu yapar. Araçlar Türk bayraklarıyla süslenir ve kornalar çalınarak coşkulu bir atmosfer oluşturulur. Bu sırada sık sık “En büyük asker bizim asker” sözleriyle asker adaylarına tezahüratlar yapılır ve dualar okunur.

3. Helalleşme ve Dua: Asker uğurlamalarında dualar önemli bir yer tutar. Gençler aile büyüklerinden helallik alır ve vatani koruma görevine uğurlanırlar. Genellikle bir hoca tarafından topluca dua yapılır ve askerin sağ salim dönmesi için iyi dileklerde bulunulur.

4. Davet ve Eğlenceler: Bazı yerlerde askere gitmeden önce aileler yemek verir ve bu yemekli davetlerde hem gençlerin hem de misafirlerin moralini yüksek tutmak için müzik ve eğlenceler düzenlenir. Davul zurna eşliğinde halaylar çekilir ve asker adayı için moral verici bir ortam yaratılır.

5. Asker Uğurlama Türküleri: Türk kültüründe askere giden gençler için söylenen türkü ve marşlar da önemli bir yere sahiptir. Askerlik, vatan sevgisini ve millet için yapılan fedakârlığı temsil eder. “Mehmetçik” adıyla anılan askerler için özel bestelenmiş marşlar ve türkülerle coşku ve vatan sevgisi vurgulanır. Bu gelenek, gençlerin vatan borcunu ödemeye giderken hem kendilerine hem de ailelerine moral kazandırmayı amaçlamaktadır.

4. Ortak Temalar: Askerliğin Kutsiyeti ve Toplumsal Dayanışma

Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye, Türkistan ve Anadolu'nun derin kültürel köklerinden beslenen üç ülkedir ve askerlik bu coğrafyalarda yalnızca bir görev değil, ulusal kimliği güçlendiren kutsal bir olgu olarak da görülmektedir. Türkiye’de dillere pelesenk olan “Her Türk asker doğar” sözü Kazakistan ve Kırgızistan için de geçerli olup, aynı zihniyet ortak olarak yaşatılmaktadır. Asker uğurlama törenleri, üç ülkede de ailelerin, akrabaların ve dostların asker adaylarını dualar, geleneksel yemekler ve törenlerle uğurlamasıyla karakterize olmaktadır. Bu törenlerde bir yandan toplumsal dayanışma pekiştirilirken, diğer yandan manevi değerlerin hatırlanması sağlanmaktadır. Hem genç bireyler için bir geçiş ritüeli işlevi gören hem de toplumun birlik ve beraberlik duygusunu canlı tutan bu törenler, benzer semboller ve ritüellerle gerçekleşmektedir. Törenselleşen vedalar, dualar, bişi geleneği gibi gelenekler önem arz etmektedir. Toplumsal birliktelik, maneviyat, gelenek gibi öğelerin devamlılığını sürdürme konusunda yerini korumaktadır.

Her üç ülkede de askerlik, bireylerin ulusal bir görev olarak kabul ettikleri ve toplumsal anlamda kutsallaştırılan bir olgudur. Bu kutsiyet, sadece asker adayının fiziksel katılımıyla değil, ailesinin ve tüm çevresinin duygusal katılımıyla da pekişmektedir. Türkiye’de asker adayları genellikle “kına gecesi” benzeri törenlerle uğurlanırken, Kırgızistan’da “bişi” adı verilen geleneksel yiyeceklerin hazırlandığı ve birlikte yenildiği bir ritüel ön plandadır. Kazakistan’da ise, duaya ağırlık verilen törenler, asker adaylarının manevi yönden de desteklendiğini vurgulanmaktadır. Her üç ülkede de asker uğurlama törenleri, bireyin askerliğe olan hazırlığını güçlendirirken, toplumun asker adaylarına verdiği desteği de göstermektedir. Tüm bu törenler, ailelerin ve toplulukların asker adayını yürekten desteklediği bir

platform yaratır ve ulusal kimlik bilincinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Asker uğurlama törenleri, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'de çok çeşitli derin geleneksel ve kültürel köklere dayanan, toplumsal dayanışmayı ve ulusal kimliği pekiştiren ritüellerdir.

İncelenen üç ülke, askerlik görevine yükledikleri kutlamalar, törenlerde dini ve milli unsurların harmanlanması gibi ortak temalara sahip olmakla birlikte, törenlerin uygulanmasında ufak kültürel farklılıklar da gözlemlenmektedir. Ama askerlik görevi her üç ülkede de o kadar önemlidir ki, askerliğini yapan bir gencin tam adam olduğu değerlendirilmekte askere gitmeyene kız verilmemektedir. Diğer bir ifadeyle askerlik vatan görevidir, bu görevi yerine getirmek evlilik ve yuva kurmanın ön şartı gibi görülmektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan'da göçebe savaşçıların izlerini taşıyan askere uğurlama törenleri, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı vurgulayan daha küçük dönemlerde ve aile merkezli kutlamalarla aydınlatılırken, Türkiye'deki törenler daha kitlesel ve organize bir yapıya sahiptir. Türkiye'de askerlik, geleneksel olarak kutsal bir görev olarak kabul edilmekte ve törenler dini törenler, mehter marşları ve bayrak gösterileriyle zenginleştirilmektedir.

Modernleşme, askere uğurlama törenlerinin şehir merkezinde resmi bir kimlik kazanmasına yol açarken, kırsal kesimlerde geleneksel öğelerin varlıklarını sürdürdükleri gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm, bir yandan törenlerin toplumdaki genel akışını sürdürdüğünü, diğer yandan ise modern toplumların genel akışına uyum sağladığını göstermektedir.

Sonuç olarak, askeri uğurlama törenleri, askerlik hizmetlerini yalnızca bir ulusal görev olarak değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve milli kimliğini pekiştiren bir ritüel olarak ele almaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye örnekleri, bu ritüellerin toplumun kolektif hafızasında derin izlerini ve modernleşmenin değişen değişimlerine rağmen geleneksel unsurların sürdürüldüğünü göstermektedir. Askerlik ve uğurlama törenlerinin sosyokültürel çeşitliliği, ulusal kimlik oluşumuna katkı sağlamakta ve

toplumsal bağları kuvvetlendiren bir sembol olarak varlıkları korumaktadır.

Kaynakça

- Akarpınar, R.B (1999). *Türk Kültüründe Dini Törenler ve Mevlid Kutlamaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Doğan, D. (1989). Yozgat'ta Gençlerin Askere Uğurlanışı, *Milli Folklor* 1(1) 1-15.
- Kalafat, Y. (2006). *Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları, C. III-IV*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Kıraslan, E. (1977). Silifke'nin Kırtı Köyünde Asker Uğurlama, *Türk Folklor Araştırmaları*, Eylül.
- Polat, K, (2018). "Stratejik ve Psikolojik Açından Halk İnanışları (Amasya Örneği)", Tarihi ve Stratejik Açından Amasya Sempozyumu, 2-3 Kasım 2018 Amasya. Uluslararası Amasya Sempozyumutarih-Dil-Kültür-Edebiyat 4-7 Ekim 2019 Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, 503-523, Amasya.
- Şenocak, E. (2020). Kültürel Bellekte Askere Yollama Geleneği: Baskil (Elazığ) ve Çevresi Örneği, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 2020 (S.22) C.8 / S.49-61
- Tanburacı, A. (1953). Bir Mektup: Türkülerimiz Tahrif Olunmaktadır. *Türk Folklor Araştırmaları*, Ocak.
- Önal, M.C. (2004). Trabzon'da Asker Düğünü, *Milli Folklor*, 2004, Yıl 16, Sayı 64
- ARTUN, E. (2000). "Adana'da Asker Uğurlama ve Karşılama Törenleri", *Milli Folklor*, C.6, S.47
- Yiyin, A. (2009). *Türk Kültüründe Asker Ocağı Etrafında Oluşan Halk Bilimi ve Halk Edebiyatı Ürünleri Üzerinde Bir İnceleme*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- https://archive.sarbaz.kz/army/torgestvennye-provody-prizyvnikov-proshli-v-vko--183162306/?sphrase_id=4334310
- <https://ec-sport.kz/?p=32491>

14. – 19. YÜZYILLARI ARASINDA OSMANLI İDARESİNİN
PRİZREN’DE YÜKSEKÖĞRENİM ALANINDAKİ
FAALİYETLERİ

ACTIVITIES OF THE OTTOMAN ADMINISTRATION IN
THE FIELD OF HIGHER EDUCATION IN PRIZREN
BETWEEN THE 14TH AND 19TH CENTURIES

Taner GÜÇLÜTÜRK*

Özet

Prizren 21 Haziran 1455 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Han orduları tarafından fethedilmiş ve 1912 yılına kadar Osmanlı idaresi altında kalmıştır. 1389 yılı Kosova muharebesi ve 1455 yılı Prizren fethinden sonra bölge yeni bir döneme geçiş yapmıştır. 14. – 19. yüzyılları arasında başta Prizren şehir hayatı olmak üzere bölgenin tamamı sosyoekonomik olarak, bunun yanı sıra eğitim, kültür, sanat, şehir altyapısı açısından yeni bir aydınlanma ve kalkınma döneminden geçmiştir. Özellikle bölge halkına eğitim ve öğretim imkanlarının sağlanmasına dikkat eden Osmanlı İdaresi, ilk okul düzeyinden ve yüksek öğrenim aşamasına kadar eğitim hayatının geliştirilmesi ve kalkınmasına özel önem vermiştir. Toplam sekiz medresesi ile yüksek öğrenim alanında şehirde çığır açan Osmanlı İdaresi, bu kurumlarıyla yüksek öğrenim seviyesine kadar halkın eğitimine ne derece önem verdiğini gözler önüne sermiştir. Araştırmamızda, çağdaş eğitim tarihi araştırma metodolojileri ile Osmanlı idaresinin Prizren’de yüksek öğrenim alanındaki çalışmaları, bu kurumların tespiti ve tarihçesi ele alınacak, yüksek öğrenim düzeyinde halkın tahsiline ne derece önem verildiği ve ne gibi olanaklar sağlanıp yüksek öğrenim koşulları sunulduğu detaylarıyla irdelenecektir. Prizren’de Osmanlı döneminde kurulan ve birer yüksek eğitim kurumu olan medreseleri ele alınacak, bu kurumların şehrin yüksek öğretim seviyesinde aydınlanması ve kalkınmasına ne gibi katkılar sundukları da ayrıca irdelenecektir.

* Dr., Türkolog, Araştırmacı-Yazar, Şair, Kosova Türk Yazarlar Derneği Eşbaşkanı, Prizren Yunus Emre Enstitüleri Öğretim Görevlisi, BALTAM Danışma Kurulu Üyesi / Turkologist, Researcher-Writer, Poet, Co-President of the Kosovo Turkish Writers Association, Prizren Yunus Emre Institutes Lecturer, BALTAM Advisory Board Member taner.gucluturk@yec.org.tr, tanergucluturk@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İdaresi, Rumeli, Kosova, Prizren, Yüksek Öğrenim

Abstract

Prizren was conquered by the armies of Sultan Mehmet the Conqueror on June 21, 1455 and remained under Ottoman rule until 1912. After the Kosovo war of 1389 and the conquest of Prizren in 1455, the region entered a new era. Between the 14th and 19th centuries, Prizren's city life and the entire region went through a new period of enlightenment and development, both socioeconomically and in terms of education, culture, art and city infrastructure. The Ottoman Administration, which paid particular attention to providing education and training opportunities to the people of the region, gave special importance to the development and improvement of educational life from primary school level to higher education level. The Ottoman Administration, which pioneered the city in the field of higher education with a total of eight madrasahs, demonstrated how much importance it gave to the education of the people up to the higher education level with these institutions. In our paper, the activities of the Ottoman administration in the field of higher education in Prizren, the identification and history of these institutions will be discussed with contemporary educational history research methodologies, and the degree to which the education of the public was given importance at the level of higher education and the kinds of opportunities and conditions for higher education will be examined in detail. The madrasahs, which were higher education institutions established in Prizren during the Ottoman period, will be discussed, and the contributions of these institutions to the enlightenment and development of the city at the higher education level will also be examined.

Keywords: Ottoman Administration, Rumelia, Kosovo, Prizren, Higher Education

1.GİRİŞ

Roma ve Bizans İmparatorlukları ardından Sırp devleti idaresi altında kalan Prizren şehri, Osmanlı idaresine geçmeden önce Sırp devletinin çöküşü ile birlikte 1433 yılında adeta terk edilmiş bir yerdi. (Monografi 1973: 110-111) 859/1455 yılında kesin fetihten sonra Prizren'e Osmanlı Eyalet sistemi içerisinde idarî birim olarak sancak görevi alırken (Demir 1995: 252), kısa zaman içerisinde büyük bir

gelişme ve kalkınma yaşadı. Şehrin her yönden kalkınma ve gelişmesi nüfusun da artmasını sağladı. Prizren'de 1065/1655 yılında yaklaşık 12.000 hane vardı. XVII. yüzyıl başlarında Prizren Balkanlardaki en büyük şehirlerden biriydi. 1101-2/1689-1690'daki birçok kötü sonuçları olan Avusturya-Osmanlı savaşlarına kadar Prizren çarşılarıyla ve tanınmış zanaatlarıyla büyük ve kalkınmış bir şehirdi. (Monografi 1973: 920-923)

1490 yılında Prizren'de 22.127 hane¹, 1520-1535 yıllarında Prizren Sancağında 18.382 gayrimüslim hane (% 98) ve 359 Müslüman hane (% 2) olmak üzere toplam hane sayısı 18.741'dir. (Rizaj 1984: 61) XVI. yüzyılda Prizren ticaret, zanaatçılık ve kültür-egitim alanında büyük gelişmeler meydana geldi. Değirmenler, kervansaraylar, okullar, camiler inşa edilmiş, çarşılar genişletilmiştir. Prizren XV.-XIX. yüzyıllar arasında ekonomik, kültürel ve siyasi açıdan önemli bir merkez olarak gün geçtikçe kendi yapısını değiştirerek tipik bir Osmanlı şehri görünümünü almıştır.

Osmanlı idaresiyle şehir ticari, ekonomik ve sosyal olarak büyük bir kalkınma yaşarken, Prizren'in yerli ve daha sonra değişik bölgelerden buraya iskân eden halk yeni gelen kültür ve düzeni hızlıca kabul etti. Başta altyapı olmak üzere, şehirde hem dini/manevi hem de dünyevi olmak üzere kamusal ve bireysel fayda sağlayan birçok mimari eser, camiler, türbeler, hamamlar, köprüler, kervansaraylar, hanlar, saat kuleleri, mektepler, medreseler, çarşılar, evler, konaklar, şehirleşmeyi sağlayan külliyeler inşa edildi.

Şimdiye kadar yapılan bilimsel araştırmalar, Prizren'de şimdiye kadar zikrettiğimiz mimari ve kalkınma çalışmalarının en eski belge ve izleri 1513 yılına, Suzi Çelebi'nin Vakıfnamesine uzanmaktadır. Bu vakıfname Prizren'in 16. yüzyılın başındaki gelişme ve kalkınmasını en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Prizren'in ad yapmış sakini müderris, Osmanlı-Türk şairi, eğitimcisi ve tarih yazarı, Suzi Çelebi (Mevlâna Muhammed Efendi ibn Mahmud ibn Abdullah), Akdere kenarında bir vakıf, vakıf eseri olarak da cami, mescit, türbe, medrese ve içinde kıymetli kitaplar bulunan bir kütüphane inşa etti. Medresenin yanına bir çeşme ile köprü (Suzi Köprüsü), su harkı ve değirmen yaptırdı. Grajdanic'teki Suzi mesire yerinde bulunan Delikli Taş,

¹ 1.845'i kayıtlı hane, 1721'i kayıp hane, Müslüman olmuş 1 hane ve 1859 "bive" hanesi idi. Bunlardan Prizren Sancağında, 5.701 hane, 387 yeni kayıtlı hane, 485 kayıp hane, 660 "bive" hanesi bulunmaktaydı.

çeşme, türbe ve Sozi deresi bulunmaktadır. Suzi kütüphanesi bölgenin en eski ve ilk kütüphanelerinden biriydi. (Recepoğlu 2000: 9)

Prizren şehrinin kalkınması ve gelişimine dair bir diğer önemli belge de 1539 yılında Mehmed Kuklibey Vakfiyesidir. Bu vakıfnamede diğerleri arasında eğitim hayatının bir göstergesi olan bu şehrin muallimlerden de bahsedilmektedir. (Kaleşi 1960: 163-166) 16. yüzyıla ait arşiv belgelerine göre Prizren'de o dönemde 8 cami ve bunların kendi mektepleri de bulunmaktaydı. (Kaleşi 1962: 93)

Bu vakıfnameler ile Prizren sancağının 1590/91 yılına ait ayrıntılı (defter-i mufassal) kayıtları, Prizren'in o dönemde gelişme ve kalkınma yaşadığı, zamanla tam bir Türk - İslam şehri çehresini almaya başladığını göstermektedir. Ziraat oldukça gelişir, büyük çiftlikler kurulur, ticaret ve zanaatçılık çok gelişir.

Tarihi kaynaklar, daha sonra 1689/90 yılında Avusturya ordularının bölgedeki Hristiyan müttefik Sırp, Arnavut, Karadağ ve diğer halklarla birlikte ilerleyerek şehre vermiş olduğu tahribin büyük olduğunu kaydetmektedirler. Bu olaydan sonra 18. yy. yüzyılın ikinci yarısında kendini yeniden toparlamaya başaran şehir, bölgedeki konumunu ve önemini sürdürmüş, 19. yy. eski ihtişamına kavuşmuştur.

1.1. Araştırma Yöntemi

Eğitim tarihi araştırmalarında sık kullanılan interdisipliner metodoloji, temelde tarih disiplini içerisinde kalmakla birlikte, birçok bilim dalıyla ilişki içerisinde yürütülür. Eğitim tarihi araştırmaları ele aldığı dönem, sistem, kurum, olay ve şahıslar hakkında çeşitli soruları inceleyerek bulgulara ulaşır, onları tespit ve tahlil ederek ele alır. Araştırmamızda bahsi geçen konu bu yöntemle ele alınarak irdelenip incelenmiştir.

2. Osmanlı Döneminde Prizren ve Eğitim - Öğretim

Osmanlı döneminde Prizren'de bir hükümet konağı, şehir üstünde topçu birliğinin bulunduğu müstahkem bir kale, dört tabur askerin yerleşebileceği bir askeri kışla, bir telgrafhane bulunmaktadır. 25 cami, 4 medrese, bir kütüphane, bir rüştiye, 2 hamam, 4 ilkokul, 3 kilise, 1 büyük devlet saati ve kalede büyük bir saat, büyük çarşı, 1389 dükkân; tüfek, makas, kalemtırış, çelik alet ve gümüş işlemeciliğinin üretiminin yapıldığı birçok atölye, birkaç tabakhane, 15 değirmen, çarşı merkezinde bir şadırvan, şehir içinde ve etrafında çiçekçiler, bir belediye binası, yüksek rütbeliler için büyükçe bir han, iki devlet eğitim kurumu, muhacirlere ait 38 dükkân, 1 gaz dükkânı vardır. Birkaç yıl

içinde Belediye 5 köprü, 1200 m kanalizasyon ağı ve 500 m. yol ile dere kıyısında 4 dükkân ve bir rüştiye yapılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dolayısıyla Kosova'da da Tanzimat dönemine kadar (1455-1839) Türkçe eğitim ve öğretim sıbyan mekteplerinde² ve medreselerde gerçekleşiyordu. Medreseler ve sıbyan mektepleri devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak özerk eğitim kurumları idiler. Bunların hemen hepsi vakıflara bağlı idiler, dolayısıyla dini ve sosyal yönleri ağır basan kuruluşlardı. (Koro-Durmuşçelebi 2012: 137-154)

Prizren'de medrese öğrencilerinin okuduğu 7 medrese vardı. "Rüştiye"de 19 öğrenci, ilkokullarda (iptidaiye) ise 800 öğrenci vardı. Bunların yanında 9 Müslim ve 7 gayrimüslim okulöncesi eğitim kurumu bulunmaktaydı.

Eğitim eski usulle yapılmaktaydı. Kazanın Müslüman köylerinde birer cami – bazılarında okul da vardı. Fransa'nın İşkodra konsolosunun verdiği bilgiye göre Prizren'de 17 mektep bulunuyordu, bunların 9'u kız mektebi 1'i askeri mektepti. (Prekaj 1998: 353)

1884'te Prizren'de 655 öğrencisiyle 16 sıbyan mektebi, 7 medrese vardı. En büyük Hristiyan okulu Simo isimli birisinin bina ettirdiği okuldur, bu okul zamanla Hristiyanlar tarafından onarım görmüştür. 1810'da Gudiç ailesinden Dimitriye isimli bir papazın özel olarak ders verdiği okul Prizren'de Sırpça eğitim veren ilk okuldur. 1836'da ise eğitim okul binasında yapılmaya başlamıştır. Aynı yılda Anastasiya Aynacinya tarafından kız çocuklar için de bir okul kuruldu. Bu okulun bir önemi de Sırp tarihinde kız çocukları için kurulan ilk kız okulu olmasıdır. 1870'te Sırp Kilisesi Ruhani Okulu açıldı.

Akşam okulunun bir müdürü ve 6 öğretmeni vardı. Bu okulun 140 öğrencisi, köylerde Hristiyan okullarıyla birlikte okulöncesi eğitim kurumlarının yaklaşık 400 öğrencisi bulunmaktaydı.

1839 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ilan edilmesiyle sıbyan mektepleri ve medreselerin yanı sıra, devlet yöneticileri ve aydınları laik eğitim ve öğretim kurumlarını kurmaya giriştiler. Kosova'da devlet eliyle modern ilkokul ve ortaokullar 1869 yılından yani Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkarıldıktan sonra daha çok inşa edilmeye başladı. Bu okullarda öğretim yönetmeleri bakımından da ayırım vardı. (Akyüz 2004: 212)

² Dört yıllık ilköğretim

1901/ 02 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre 1890-1900 yıllarında Kosova vilayetinin bin nüfusuna 120,4 öğrenci düşmekteydi. Bu rakam o zamanki şartlara göre yüksekti. Bu bakımdan Kosova Osmanlı Devleti'nin en çok eğitim gören dördüncü vilayeti idi. (Akyüz 2004: 212)

Kosova'da ilköğretim okulları ve Türkçe okuyan öğrencilerin sayısı sürekli artmıştır. Öyle ki, iptidai okul sayısı 1905/ 06 öğretim yılında Kosova'da usül-ü cedid üzere öğretim yapan 351 erkek, 20 kız ve 129 karışık resmi iptidai; 24 erkek, 2 kız ve 31 karışık hususi iptidai okulu sayısına çıkmıştır. (Kodoman 1980: 146)

Sultan II. Abdülhamit döneminde Rüşdiye adlı orta eğitimin gelişimine de önem verilmişti. 1900 yılı Maarif Salnamesi'nde Prizren'de 4 öğretmen, 69 öğrenciden oluşan Rüşdiye Okulu çalışıyordu.³ (Recepagiç 1970: 124)

1906/07 öğretim yılında ise Kosova Vilayeti'nde Prizren'de 2 erkek ve 2 kız rüşdiye okulu çalışmakta idi. (Kodoman 1980: 165-166) Kosova'nın bugünkü sınırlarına dayanarak denilebilir ki, XX. yüzyılın başlangıcında Kosova'da 11 erkek ve 7 kız rüşdiye okulu çalışmaktaydı.

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlangıcında İdadiye okullarının gelişmesine önem verilmiştir. 1905/06 öğretim yılında Kosova'da başta Prizren olmak üzere Üsküp, Priştine ve İpek'te 4 İdadiye okulu çalışmaktaydı.⁴ (Sofuoğlu 2006: 18 - Kodoman 1980: 233)

³ Ayrıca Priştine'de (5 öğretmen, 196 öğrenci), Vıçitırn'da (3 öğretmen, 55 öğrenci), Mitroviça'da (2 öğretmen, 43 öğrenci), Gilan'da (4 öğretmen, 55 öğrenci), İpek'te (3 öğretmen, 61 öğrenci) ve Yakova'da (6 öğretmen, 137 öğrenciden) oluşan Rüşdiye Okulları çalışıyordu.

⁴ Okullara gereken öğretmen kadrosu yetiştirmek ve Kosova'da eğitimde yeni metodların uygulanarak eğitimin modernize ettirilmesi için, Osmanlı Hükümeti 1879 yılında bir Öğretmen Okulu (Eğitim Fakültesi) açılmasına karar almıştır. Bu karara dayanarak Kosova Vilayeti'nin Priştine şehrinde daha 1880 yılında Darümuallimin-i Sıbyan açılmıştır. Bu hususa ilgili bir irade-i saniyyede, okulun gayesi "Kosova vilayetindeki hocalara yeni usulün öğretilmesi ve yeni hocalar yetiştirilmesi" şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre, Priştine Darümuallimin-i Sıbyan'ına hem yeni öğretmen yetiştirmek, hem de mevcut öğretmenlere kurs vermek gibi iki görev verilmiştir. Aynı vesikadan, Priştine'de uygulama okulu olarak bir de numune İptidai okulu açıldığını, hatta Fatih İptidai Okulu öğretmenlerinden Hüseyin Efendi'nin buraya 750 kuruş maaşla tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca Priştine Darümuallimin-i Sıbyani "Mekatib-i Aliye"den sayıldığından, okulun maaş ve diğer masraflarının karşılanması için maarif bütçesinden tahsisat ayrılmıştır.

1900 yılında Kosova Vilayeti'nde 39 öğrencili 2 Darümuallim Okulu çalışmakta idi. (Akyüz 2004: 228) XX. yüzyılın başlangıcında Kosova Vilayeti'nde 1905/06 öğretim yılında Üsküp'ten başka Prizren'de Darulmuallim Okulu vardı. (Kodoman 1980: 237)

1908 yılından sonra üç yıl daha çalışan bu Darulmuallim okulunun müdürü Preşevalı Ali Efendi idi. (Recepçiç 1970: 121)

Şimdiye kadar tespit edilen bu veriler Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Kosova'da da 1869 yılında Maarif Nizamnamesi'nin uygulanmasından sonra, özellikle XX. yüzyılın başlangıcında eğitim öğretimin nitelik bakımında geliştiğinin ve buna Osmanlı'nın önem verdiğinin açık bir göstergesidir. Çünkü XX. yüzyılın başlangıcında bu okullarda okuma yazma ve hesap yanı sıra fen, sosyal ve kültür bilgileri de öğretiliyordu.

Ancak, XX. yüzyılın başlangıcında Kosova'da gelişen modern Türkçe eğitim 1912 yılında I. Balkan Savaşı ile sona erdirildi. 1912 yılında I. Balkan Savaşı'nda Balkan Devletleri'nin ittifakı karşısında yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Kosova Sancak ve Makedonya'yı Sırbistan Krallığı'na bırakmak zorunda kaldı. Bu yenilgi ile Kosova'da yaşamaya devam eden Türkler egemen durumdan milli azınlık durumuna düştüler ve kendi dilinde, Türkçe eğitim görme hakkını kaybettiler. (Koro – Durmuşçelebi: 137-154)

3. Osmanlı Döneminde Prizren'de Yüksek Öğretim Geleneği Olarak Medreseler

Rumeli'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Prizren'de de sosyal ve manevi yaşam ve taşıdığı önem açısından diğer kurumlar önemli olduğu kadar, önemli camiler de önde gelen kurumların başında gelmekteydi. Bu camilerin bünyesinde çocukların temel din ve ahlak eğitimi sağlayan ilk okul düzeyinde mektepler bulunmaktaydı. Bu mektepler genellikle her camii külliyesi, bahçesi veya yakınında yer alırdı. Mekteplerden sonra bu camii külliyesi bünyesinde kurulan medreseler de gerçek bir eğitim kurumu rolünü üstlendiler. Medrese bir eğitim kurumu olarak Selçukluların Araplardan, Osmanlıların da bu medeniyetlerden birbir etkileşim içerisinde olup devraldıkları ve Balkanlara taşınmasıyla bu coğrafyaya doğru gelişmişti. Osmanlı döneminde özellikle Prizren'de medreselerin kurulmasına özel önem verildi.

Medrese bilindiği üzere, Müslüman ülkelerde orta ve yükseköğretimin yapıldığı eğitim kurumlarının genel adıdır. Medrese kelimesi Arapça ders (درس) kökünden gelmektedir. Medreselerde ders

verenlere "müderri", onların yardımcılara "muid", okuyanlara "danışmend", "softa" veya "talebe" adı veriliyordu. Türk İslam devletlerinde medrese geleneği Karahanlılarla başlar. Ayrıca Karahanlılar medrese geleneği ile birlikte burslu öğrencilik sistemini başlatmışlardı. F. Reşit Ünat'a göre ise İslam'da ilk medrese Büyük Selçuklu Devleti zamanında Alparslan'ın veziri Nizamülmülk tarafından açılan ve yine onun ismiyle anılan Nizamiye Medreseleri'ydi. (Taşdemirci 1989: 269-271) Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi Orhan Bey zamanında 1330 yılında Orhan Gazi Medresesi adıyla İznik'te kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin sınırları genişlemesiyle beraber Bursa ve Edirne başta olmak üzere daha sonra Rumeli'nin pek çok şehirde medreseler açıldı. Medreselerde ağırlıklı olarak Kuran, kıyas, icma, fıkıh, kelam gibi dini dersler okutulurken, Nizamiye medreselerinde hem pozitif bilimler hem de dini bilimler birlikte okutuluyordu. Kur'an, Sarf, Nahv (Morfoloji), Mantık, Hadis, Tefsir (Kuran yorumu), Adab-ı bahis (Tartışma adabı), Vaaz, Belagat (Güzel konuşma, retorik), Kelam, Hikmet, Fıkıh (İslam Hukuku), Faraiz (Miras hukuku), Akaid (İnanç esasları), Usul-ü fıkıh, İlm-i heyet (Astronomi), Tıb, İlm-i hesap (Matematik ve geometri) gibi dersler veriliyordu.

Anadolu'da inşa edilen medreselerin Selçuk, Arap ve Osmanlı mimari özelliklerini ve izlerini taşıyan özel bir mimari yapısı vardı. Prizren medreseleri ise Osmanlı mimarisine göre, ancak yerel inşaat geleneğinin etkisi ve izlerini taşıyan bazı değişiklik, kendine has üslup ve mimari dönüşümlerle inşa edilmişlerdi. (Bećirbegović 1972/3: 94)

Prizren medreseleri, medresenin inşasına destekte bulunan bağışçının ekonomik gücüne bağlı ölçekte büyük veya küçüktü. Öğrencilerin kalacağı birçok yatak odası ve tahsil gördükleri dershanesi için geniş bir odası bulunan yatılı okullar olarak tasarlanmışlardı. Bütün bu medreseler cami külliyesinde veya etrafı çevrili bahçe/avlu içindeydi. Bazılarının avlusunda bir çeşme ya da su oluğu, bazılarında da su kuyusu vardı. (Bećirbegović 1972/3: 82) Bu medreselerin temelleri harçla (çamurla) sıvanmış taştan, zemin ve katları samanla kaplanmış kerpiçten yapılmıştı. Mehmed Paşa medresesinde zemin, kerpiçle harç (çamur) bağlantılı bondruk (ahşap) sistemiyle yapılmış ve yatakhane avlunun içinde yer alarak öğrencilere gerekli imkânları sağlamıştı.

Prizren medreseleri, genelde yerel halkın bireysel girişimleri ile manevi kurumlar olarak kurulmuşlardı. Bakımı için güvenli ve düzenli

gelir sağlamak amacıyla çeşitli bağışlar sağlamak veya nakit olarak servetini bir vakfa devretmek üzere medreselerin kendi vakıfları da kurulmuştu.⁵

Prizren Medreseleri bünyesinde talebelere barınma, bazen yiyecek, bazen de maddi yardım sağlanıyordu. Müderrisler (medrese hocaları) vakıfnameyle belirlenen miktara göre maaş alıyorlardı. (Bećirbegović 1972/3: 82)

Prizren “Mustafa Paşa” imarethanesinde⁶ kendilerine tahsis edilenler yanı sıra Prizren medrese öğrencileri ve hocaları da burada ücretsiz olarak yemek yerlerdi. (Haskuka 1985: 148)

Medreseler aynı zamanda Osmanlı idaresinde görev alacak kadroları da yetiştiriyordu. Bu eğitim kurumlarıyla dini cemaatler ilgilenirken, mali tarafı yerel yönetim ve zenginler tarafından karşılanıyordu. Prizren medreselerinde Osmanlı İmparatorluğunun diğer medreselerinde olduğu gibi aynı dersler okutuluyordu. Burada Arap dili yanı sıra Kur'an, Sarf, Nahv (Morfoloji), Mantık, Hadis, Tefsir (Kuran yorumu), Adab-ı bahis (Tartışma adabı), Vaaz, Belagat (Güzel konuşma, retorik), Kelam, Hikmet, Fıkıh (İslam Hukuku), Faraiz (Miras hukuku), Akaid (İnanç esasları), Usulü fıkıh, İlm-i heyet (Astronomi), Tıp, İlm-i hesap (Matematik ve geometri) gibi dersler öğretiliyordu. Her konu için özel öğretim metinleri vardı; Mantık dersi başlangıç seviyesi için "Şemsiya", üst seviyesi için "Şerhul-Metali", şeriat hukuku için "Multekay, "Hidaye" ve "Durer ve gurer" kullanılırdı. Bu medreselerde, çoğu çeşitli İslami eğitim ve kültür merkezlerinde eğitim görmüş, çok eğitilmiş Müderris'ler ders veriyordu. Kimisi tek bir konuda uzmanken, kimisi de birçok konuda uzmandı. Pek çok Prizrenli, medrese tahsili görmek yanı sıra eğitimlerini İstanbul Üniversitesi, Kahire Üniversitesi vb. yerlerde de sürdürmüşlerdi. (Kaleshi 1962: 94)

Prizren Vilayeti müftüsü Emin Paşa'nın medresesi müderrisi Tahir Efendi, "Menakıp" adlı eserinde 1874 yılında Prizren'deki Osmanlı yapıları hakkında bilgiler verirken, bunlar arasında Prizren medreseleri hakkında da bilgiler sunmaktadır. (Vırmiça 2001: 93)

⁵ Vakıf sisteminin her yerde olduğu gibi, toplum hayatında, zengin ve değerli şahsiyetlerin oluşumunda çok önemli ve olumlu bir rolü, katkısı olmuştur.

⁶ İmaret veya imarethane, Osmanlı Devleti döneminde yoksullara yardım amacıyla oluşturulan hayır kurumlarıydı. Başlangıçta imaretlerde; şehir dışından gelenlere, yolculara, yoksul ve düşkünlere yiyecek, sağlık ve giyecek yardımı yapılırdı. Sonraları ise imaretler sadece yemek verilen yerlere dönüşmüşlerdir.

3.1. GAZİ MEHMET PAŞA MEDRESESİ

Prizren'in görkemli yapılarından biri olan Bayraklı Cami uhdesindeki "Bayraklı" medresesi olarak da bilinen "Gazi Mehmet Paşa" medresesi bulunmaktadır. Bu medresenin-dini eğitim veren yüksek okul seviyesinde öğretim verdiği bilinmektedir. Gazi Mehmed Paşa, daha önce şehrin merkezindeki Hamamı (1563/4) ve 1573/4 (Hicri 981) yılında cami ve kütüphaneden oluşan külliye inşa ettirmişti. Bu medrese bünyesinde yetimhane, kervansaray, türbe ve (yurttan ayrı bir tesis oluşturan) dershaneyi kapsıyordu. Bu külliye, Prizren'in en değerli mimari eserlerinden biridir. Camii, çevre surları içinde yer almakta ve geçmişte klasik Osmanlı mimari tarzında inşa edilen bu yapıların birkaç örneğinden birini temsil etmektedir. Külliyenin dış kısmı, cami kubbesi ve Mehmet Paşa türbesi (bugünkü Cami Kütüphanesi) kurşunla kaplıdır. Türbe girişi kiremit kaplı olup; kapı ve pencereleri Prizren'in geleneksel halk mimarisi özelliklerini taşımaktadır. Kireç badana dış cephesiyle bu tarihi ve anıtsal külliye, günümüzde bile kendine özgü yapısıyla geleneksel Osmanlı-Türk mimarisinin Prizren'de korunmuş nadir örneklerinden birini oluşturmaktadır. Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre, Gazi Mehmed Paşa Vakfı, Hicri 988 veya Miladi Şubat 1588 yılının Muharem (Ocak) ayında resmi olarak kayıt edilip yasallaştırılmıştır. (Vırmiça 1999: 35-36) Vakıfname'ye göre, 1795 yılında bu medresede müderris görevini yürüten Süleyman Efendi'nin medresede yaşamak için beş oda yaptırmış ve bu mirasını da medreseye bırakmıştır.⁷ Bu medrese ve camii 1881 yılında başta Prizren Birliğinin kurulması olmak üzere birçok toplumsal ve siyasi önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır.

Gazi Mehmet Paşa Medresesi'nde talebelere icazetnameler verildiği bilinmektedir. Bu medrese, Prizren şehrinin sosyokültürel ve eğitim hayatında önemli bir rol oynamış, din adamı, eğitimci ve kâtiplik görevlerini yerine getirecek çok sayıda ehil ve yetkin kadrolar yetiştirmeyi başarmıştı. Bu medreseden mezun olan kadrolar birer vatansever olarak hizmet vermiş, bir kısmı büyük alim olmayı başarmış ve bu yörenin tarihinde ebedi izler bırakmışlardır. Bu sebeple Gazi Mehmet Paşa Medresesi şehir sınırları dışında büyük bir üne sahipti.

Medrese 1947 yılının Mart ayında yeni gelen Yugoslav idaresi tarafından kapatılır. Medreseden geriye kalan yapıda çok sayıda aile

⁷ Vakıfname fotokopisi orijinali 27 Mart 1999'da dersane ile birlikte – Prizren Birliği müzesi ile birlikte 1999 Kosova savaşı sırasında Sırbistan ordusu tarafından yakılmıştır.

1978 yılına kadar bu binada yaşamıştır. Bu kültürel-tarihi eser, Kültürel Anıtları Koruma ve Araştırma İl Müdürlüğü'nün 26.12.2014 tarihli ve 2333 sayılı kararıyla; 31 Aralık 1957 tarihli ve 1442 sayılı kanunıyla koruma altına alınmıştır. Prizren Belediyesi Şehircilik ve Kültürel Anıtlar ile Doğal Varlıkları Koruma Birimi'nin 260/68 sayılı 04.05.1968 ve 2011 yılındaki kararıyla devlet koruması altına alınmıştır. Dershane, 10 Haziran 1968'de Prizren Birliği müzesine dönüştürülmüştür. Prizren Belediyesi Şehir Planlama ve Kültürel Anıtlar ile Doğal Varlıkları Koruma Dairesi, 20.06.1977 tarihli 414/77 numaralı kararıyla Medrese, kütüphanesi ve Prizren Birliği'nin 7720 m² alana sahip 18 dönüm parseli, özel toplumsal öneme sahip kültürel eserler olarak değerlendirilmiş ve yasal koruma altına almıştır. Sistemik restorasyon ve koruma müdahaleleri gerçekleştirildikten; medresenin zemin katında etnoloji müzesi, hollerinde ise Prizren Birliği'nin tematik eserlerinin yer aldığı görsel sanatlar galerisi açılmıştır. Bu bölümlerin hizmete girmesiyle söz konusu müze, Prizren Arnavutluk Birliği'nin Anıtsal külliyesine dönüştürülmüştür.

Mehmed Paşa'nın medresesi bahçesinde o dönemde de okutulan, çeşitli dini, ilmi ve dil bilim içerikli, günümüze kadar korunmuş 50'nin üzerinde el yazması kitabın yer aldığı çok zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Bu eserlerin bazıları ad yapmış Prizrenliler tarafından kütüphaneye bağışlanmıştı. Hicri 948 (1541/2) yılına ait Farsça Kur'an'ın tefsiri el yazması koca Sinan Paşa tarafından bu kütüphaneye bağışlanmıştı. (Haskuka 1985: 160) Bu kütüphanenin kimi el yazma kitapları Arap hat sanatı ve doğu süsleme sanatının başyapıtlarıdır. Bu el yazmaları hazinesinde ayrıca 1312 yılında yazılmış bir Kur'an nüshası da bulunmakta ve bu eser Kosova'daki en eski el yazmaları nüshasını temsil etmektedir. (Kaleshi 1962: 96)

3.2. MÜDERRİS ALİ EFENDİ MEDRESESİ

Mevlana Müderris Ali Efendi Medresesi hakkında yazılı kaynaklar eksik olduğu için medreseyle ilgili somut verilere erişilmesi mümkün değildir. Adı geçen medresenin cami yakınında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Caminin adı geçen Müderris Ali Efendi tarafından 1581 yılında yaptırıldığı sanılmaktadır. Medrese binası artık bulunmamakta, camisi ise hâlâ hizmet vermektedir.

Beydavi'nin Kuran'ını yorumlayan Mevlana Müderris Ali Efendi, o dönemin büyük âlimlerindedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar Mevlana Müderris Ali Efendi'nin medresesinin Prizren'de

kurulan ilk veya ikinci medreselerden biri olduğunu düşünülmektedir. (Kaleshi 1962: 96) Mevlana Müderris Ali Efendi'nin türbesi caminin batı tarafında bulunmaktaydı ve ancak 1993 yılında cami imamının hatası nedeniyle yıkılmıştır. 1996 yılında mezarı onarılarak üzerinde “Müderris Ali Efendi” yazısı yer alan bir taş yerleştirilmiştir. Ancak 2003 yılının Ağustos ayında bu taş sorumsuz kişiler tarafından kırılmıştır. Konuyla ilgili yaptığımız araştırmalar sonucunda Müderris Ali Efendi Medresesi hakkında ancak bu bilgilere ulaşabildik.

3.3. MAHMUD PAŞA ROTULA MEDRESESİ

Rotula ailesinin en önemli paşalarından biri Mahmud Paşa'dır. Tahir Efendinin Menakıb'ında Mahmud Paşa ile ilgili önemli bilgiler vardır. 31. bölümde Mahmud Paşa'nın Sofya ve Niş Valiliği görevlerinde bulunduğu bildirilmektedir. Otuz yıl Prizren Mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur. Mahmud Paşa Sultana karşı gelmiş, ancak affedildikten sonra Osmanlı ordusu içinde Sırlara karşı ve Mora seferlerinde savaşmıştır. Mahmud Paşa, Prizren kalesinde ve Hoça Mahallesinde birer cami, Terzi mahallede bir medrese ve çok sayıda hayrat eser bırakmıştır.

Prizren sancağı mutasarrıfı Mahmut Paşa Rotla, 1806 yılından 1836 yılına kadar, Prizren'in Terzi Memi Mahalle'sinde (bugünkü ismiyle Terzi Mahallesi), misafir evlerinin bulunduğu Saray mahallesi yakınında Hoça Mahallede bir cami, bir mektep ve öğrencilerin öğrenim ve barınmaları için sekiz odalı Terzimahalle'de bir medrese inşa etmiştir. Bu medresenin bakımı ve hocaların maaşları, öğrencilerin yiyecek ve diğer (mum, yağ, lamba, pencere kâğıdı vb.) ihtiyaçları için Mahmud Paşa vakfa dört dükkânı, beş taşlı değirmeni ve nakit olarak 15.000 akçe gelirini bağışlamıştır. Vakfını 1831'de kurmuştur. (Haskuka 1985: 153) Bu vakıfnamede medresenin müderrisi Hacı Ali Efendi'ye yıllık 1.200 akçe maaş tahsis etmiştir. (Kaleshi – Eren 1972/73: 36-60) Bu medrese 20. yüzyılın yirmili yıllarına kadar eğitim-öğretim çalışmalarını sürdürmüştür. Daha sonra, Sırp Krallığı idaresi tarafından eğitim çalışmaları durdurulmuştur.

3.4. SALİH PAŞA MEDRESESİ

Tanınmış Şarkiyat araştırmacılarından olan Hasan Kaleshi (Kaleshi-Eren 1972/73: 36-60), Prizren'in Ninkofce köyünden olan Salih Paşa'nın Rotula ailesinin kurucusu olduğunu ve mutasarrıflık görevini mirasla devralarak aralıklarla şehri yaklaşık yüz sene idare ettiklerini

tespit etmektedir. (Kaleshi-Jürgen 1967: 190) Salih Paşa'nın Emrullah ve İsmail Paşa adında iki oğlu vardı. Aynı araştırmacı, bir başka çalışmasında 18. yüzyılın ilk yarısında gelişen savaşlardan sonra bir ailenin daha - Rotulaların yetiştiğini belirtir. Bunların ilk atası Ninkofce köyünden olan Salih Paşa, bu savaşlarda yükselmiş, paşa unvanını almıştır. Salih Paşa'nın Ninkofce (Tahir Efendi 1995: 80) köyünden ve bunların ilk atasının Bayraklı ya da Mehmed Paşa camisinin banisi olan Mehmed Paşa olduğu bilinmektedir. Tahir Efendi'nin Menakıb'ında Salih Paşa'nın bir dizi cami, mektep ve medrese bina ettiği ancak bu yapıtların son Avusturya-Osmanlı savaşlarında yıkıldığı belirtilmektedir. (Tahir Efendi 1995: 80)

3.5. EMİN PAŞA ROTLA MEDRESESİ

1841-1842 yılları arasında Prizren mutasarrıfı olan Mahmud Paşa Rrotla'nın kardeşi Emin Paşa da Prizren'de bir cami ve medrese yaptırmak ister. Prizren Vilayeti Salnamesine göre, Emin Paşa Prizren Sancakbeyi görevinde 1258-9/1842-3 yıllarında bulunmuştur. Emin Paşa bir cami inşa etmiştir. Cami bahçesinde bir medrese yaptırmak istediysede İstanbul'a sürüldüğünden dolayı yaptıramamıştır. Daha sonra Tahir Efendi'nin girişimleriyle bu medrese yapılmıştır. (Kostić 1929: 161) Bu medrese bugün de mevcuttur. Cami avlusunda Emin Paşa'nın mezarı ve aile mezarlığı bulunmaktadır. Mezar taşında bir kitabe yer almaktadır. Cami avlusunda bulunan bu medrese, 1912 yılına kadar aralıksız olarak hizmet verirken, 1920'li yıllarda Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının işgaliyle birlikte ancak birkaç yıl hizmet verir. Çok sayıda talebenin eğitim gördüğü medrese camisi ise şehrin en güzel camilerinden biridir. 1920'lerin sonunda medresenin bir binası yıkılmış, bir diğer binası, avlunun bir kısmıyla birlikte, 1912'den sonra bir Sırp ailesinin mülküne geçmiştir. Halen konut olarak hizmet veren evin ana caddeye bakan kısmı zemin katta yedi odalıdır. Din görevlilerinin ikametgahı olarak hizmet veren medresenin üçüncü binası ise 1992 yılında cemaat tarafından yıkılarak yerine yeni bir bina inşa edilmiştir. Bugün bile Emin Paşa Rotla tarafından onarılan medresenin ithafını anlatan kitabenin iki sütun halinde sülüs yazısı ile işlendiği (67x55 cm ebatlarında) mermer levhası mektep binası duvarında bulunmaktadır.

3.6. YAVUZ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

Prizren Sancağı Yüksek Meclisi üyesi Yavuz Mehmed-Efendi, 1864 (1281) yılında, kendisi tarafından inşa ettirilen medreseyi resmi

kayda geçirdiği vakıfnameyi mahkeme nezdinde resmileştirmiştir. Sofu Sinan Paşa Camii medresenin bakımı için üç dikiş haneyi vakfa miras olarak bırakmıştır.(Kaleshi 1962: 97) Medrese binasının bir kısmı günümüzde hala faal durumda olup, birinci katı konut olarak hizmet verirken, zemin katı ise dükkâna dönüştürülmüştür. Özel bir mimariye sahip olan bu yapı, Sofu Sinan Paşa Camisi ile birlikte turistik bir ilgi noktası olmakla birlikte, aynı zamanda Şadırvan çeşmesi meydanıyla birlikte Osmanlı döneminden günümüze kadar yıkılmadan kalan Osmanlı mimarisinin en eski eserleri arasında yer almaktadır.

3.7. SOFİ SINAN PAŞA MEDRESESİ

Bu medrese hakkında elimizde çok az bilgi bulunmakla birlikte, o döneme ait sahil kaynaklar mevcut değildir. Muhammed Şükrü'ye göre, "Sofu Sinan Paşa medresesi, caminin çardak katında bulunuyordu. Öğrenime uygun süslü odaları bulunmakta ve 1912 yılına kadar faaliyet göstermişti. 1908-1912 döneminde medrese müdürü Prizren müftüsü Halim Efendi'nin oğlu, Prizren müftüsü Nuri Efendi idi. (Shukriu 2001: 297) Mola Sefer Restelica, 1888-1892 yıllarında Prizren'deki Sinan Paşa Medresesi'nde Tefik Efendi'nin oğlu Müderris Halim Efendi'nin yanında öğrenim görmüştü. (Piraku 2003: 20) Araştırmacı Esad Haskuka'ya göre ise, "1908 yılında Darül-muallim okulu, Sofu Sinan Paşa cami avlusunda Osmanlıca eğitim vermek üzere üç yıl çalıştı. Müdürü Preşovalı Ali Efendi idi". (Haskuka 1985: 154-155)

Darül-muallim okulu bulunan bu Medresenin daha sonraki gelişme süreci ve çalışmaları hakkında yapılacak yeni araştırma verileri bu hususu daha da aydınlatacaktır. Yaptığımız araştırmalar sırasında Prizren'in (1543 yılında inşa edilen) İliyaz Kuka Cami yakınında bir Medrese de bulunmaktaydı.

19. yüzyılın ilk yarısında Tanzimat reformları arından Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet okulları açıldı. Bu çerçevede 19. yüzyılda İmparatorluğun Kosova Eyaleti'nde de Osmanlı devlet okulları açılmaya ve sayısı da artmaya başladı. Bunlardan bazıları şöyle idi: İptidaiye (ilkokul), Rüştiye (ortaokul), İdadiye (ortaokul) ve Darülmuallimin (rüştiyelere erkek öğretmen yetiştirmek üzere açılan okuldur). Bu okullar yanı sıra medreseler de çalışıyordu. 1876 Osmanlı Anayasası ve özel kanun ile her şehir ve köyde 7 yaşına gelmiş çocuklar için zorunlu ilkokulların açılması öngörülmüş, 1883'ten itibaren ise eğitimin mali gelirini sağlamak için özel bir vergi konmuştu. (Selmani 1995: 433-434) Prizren Valisi Safet Paşa (6.3.1871- 25.12.1871),

"Islahane" zanaat okulu binasının inşaatına başladı, ancak bina inşaatı tamamlanamamıştır. Bir süre sonra söz konusu binanın inşaatı tamamlanmış, ancak burada değişik devlet işleri hizmeti sunulmuştur. Daha sonra askeri hastane bu binaya taşınmıştır. O dönemde Islahane binası, katları ile görkemli ve heybetli bir yapıydı. Taş ve tuğladan yapılmıştı. (Haskuka 1985: 155) 1874 tarihli Salname'ye göre Prizren'de 23 cami, 2 mescid, 15 türbe, 21 mektep ve 4 medrese bulunuyordu. 1886 yılında bu şehirde erkekler için 17, kadınlar için 9 okul ve Müslüman çocuklar için Osmanlıca eğitim veren bir Ruştiye (lise) vardı. (Kaleshi 1962: 98) Aynı salnameye göre Prizren'de Gazi Mehmet Paşa, Mahmud Paşa Rotla, Emin Paşa Rotla ve Yavuz Mehmed Efendi medresesi faaliyet gösteriyordu. Prizren'de tüm bu medreseler sadece insan sever değerli şahsiyetler tarafından kurulmakla kalmamış, aynı zamanda mülklerini, dükkânlarını ve diğer varlıklarını bu medreselerin bakımı ve personel maaşlarının sağlanması, öğrenci masraflarının karşılanması için vakfetmişlerdir. Böylece bu yüksek eğitim kurumlarının güvenli ve düzenli bir gelir elde etmelerini sağlamışlardır. Vakıflarıyla mütevellî heyeti ilgilenirdi.

Osmanlı idaresi çekildikten sonra bu medreseler kapatılmış, kamulaştırma politikalarıyla bazı vakıf ve medrese mallarına el konulmuştur. Fakat, 1920'li yılların ortalarından itibaren devletin izniyle bazı medreseler yeniden faaliyete geçmiştir. Devlet bu mektep ve medreselerin çalışmalarını dikkatli bir şekilde izleyip denetlemiştir. (Kasumi 1995: 463) Eriştığımız bilgilere göre o dönem sadece Gazi Mehmed Paşa ve Emin Paşa'nın medreseleri yeniden faaliyete geçmiş ve bu sürede birkaç nesil daha yetmiştir. Türkiye'ye göçler başlayınca bu duruma itiraz eden medrese görevlileri tutuklanıp sürgüne gönderilmişlerdir.⁸ Mart 1913'te Sırp askeri mimar Teğmen Momir Korunović ile Mimar Duşan S. Milosavleviç tarafından hazırlanan şehir planıyla Prizren şehir sokaklarının düzenlenmesi ve genişletilmesiyle, ardından 1924 yılında resmileştirilen Genel Şehir Planı çalışmalarıyla Prizren Sancağı mutasarrıfı Mahmut Paşa Rotla tarafından 20. yüzyılın başında inşa edilen konaklar, cami ve medresenin bulunduğu külliye yıkılmıştır. Prizren Sancağı Yüksek Divanı üyesi Yavuz Mehmed-Efendi'nin medresesi 1912 yılında bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır. Aynı yıkım 1919'da Sinan Paşa'nın girişinde faaliyet

⁸ 1924 yılında Prizren Müftüsü Hacı Rüstem Şporta 20 yıl hapis ve mülküne el konması cezasına çarptırılmıştır.

gösteren Medresede de gerçekleştirmiştir. (Rexhepi–Mehmeti 2003: 73-74) Emin Paşa Rotla Medresesi'nin binası ve avlusunun bir kısmı 1912'den sonra bir Sırp ailesine devredilirken, medrese 1930'lu yıllarının sonunda hizmet vermeye son vermiştir. Osmanlı'dan miras kalan kimi yapıların yıkımı şehirleşme ve kamulaştırma gerekçeleriyle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da sürmüştür, 1947 yılında yaklaşık dört asırlık bir geleneğe sahip olan Gazi Mehmet Paşa Medresesi kapatılmıştır. Bunu arşiv, kütüphanelerin yıkımı veya özel mülke verilmesi gibi işlemlerle çalışmalarına son verilmiş, Osmanlı döneminden kalan belgeler, el yazmaları ve kitapların birçoğu yok olmuştur. En son Kosova savaşı sırasında 27 Mart 1999 günü Mehmed Paşa Medresesi Dershanesi yıkılmıştır. Prizren Birliği yıldönümü münasebetiyle söz konusu medrese dershanesi yeniden inşa edilmiştir.

Dolayısıyla bugün, altı asırdan beri devam eden ve köklü bir geleneği bulunan medrese eğitimi günümüz çağdaş eğitim metot ve imkânları çerçevesinde 1994 yılından bu yana Prizren ve Priştine'deki Alaaddin Medreseleri sürdürmeye çalışmaktadırlar.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun fethinden önce Roma, Bizans, Bulgar ve Sırp devletleri idaresine giren Kosova, Sultan I. Murad tarafından, 1389 yılında I. Kosova Savaşıyla fethedilmiştir. 1455 tarihinden önce, Gazi Evrenos Bey komutasındaki akıncıların seferleri sonucunda, birkaç defa el değiştiren Prizren şehri Türk çehresi ve kimliğini o zamandan itibaren almaya başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed komutasındaki Osmanlı ordusu 21 Haziran 1455 tarihinde Prizren'i fethetmiştir. Fetihden sonra şehre yerleşen Türklerin varlığı ve İslam'ı kabul etmeye başlayan yöre halkının etkisiyle şehir, yeni kültürel yapısı biçimlenmesiyle birlikte yeni bir kimlik kazanmıştır. Kültürel biçimlemede ve şehrin her yönden gelişip kalkınmasında Suzi Çelebi'yle başlayan şehrin 'yeni Rönesans'ı, kısa zamanda ekonomik ve eğitim alanında da gelişerek parlak bir döneme kapı aralar. 1637 yılında şehirde 540 kadar Katolik, varoшта 22 Hristiyan hanede 325 nüfus, şehirde ise Ortodoksların hane sayısı 34'tür. Pulti'den gelip Prizren'e yerleşen Arnavutlar 6 hane olmak üzere nüfusları 20'dir. Türk hane sayısı yaklaşık 3.000'dir. 1.500 kadar dükkân bulunan Prizren 19. yüzyılda önemli aynı zamanda ekonomi ve ticaret merkezidir. 1874'teki bir Türk salnamesine göre Prizren, 44.000 nüfuslu bir şehirdir. Daha sonraları Prizren aynı zamanda bir eğitim merkezine

dönüşecek, yüksek eğitim seviyesine kadar eğitim olanağı sunacak bu şehirde yedi medrese kurulacaktır. Bu sayı böyle küçük bir şehir için o dönem eğitim olanağı açısından çok büyük bir rakamdır. Bu aslında Osmanlı İmparatorluğunun şehir ve yöre ahalisinin eğitim ve öğretimine ne derece imkân sağladığı ve önem verdiğinin en iyi ve en somut göstergesidir. Osmanlı-Türk idaresinin bu coğrafyayı eğitim açısından asla geri bırakmadığı görülmektedir. Şehirde bunca yüksek eğitim - öğretim kurumunun bulunuşu, öne sürülen kimi asılsız iddiaların aksine, Osmanlı'nın yüksek tahsil seviyesine varıncaya kadar eğitime ve toplumun gelişmesine ne derece olanak sunduğu somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Roma, Bizans, Bulgar ve Sırp İmparatorluklarının ardından Osmanlı İmparatorluğu idaresine giren karanlığa terk edilmiş Prizren, bu dönemden sonra deyim yerindeyse her alanda bir Rönesans dönemi yaşamıştır. Bu aydınlanma ve parlak dönemde Prizren şehri sadece idari, askeri, ticari, ekonomik, şehir gelişimi olarak değil, eğitim ve sosyokültürel olarak da büyük gelişmeler ve ilerlemeler kat etmiştir. Türk, Arnavut, Sırp kaynaklarına dayanarak eriştiğimiz yukarıdaki bulgu ve veriler Prizren'in Osmanlı döneminde bölgenin sadece ilk ve orta okul düzeyinde değil, aynı zamanda önemli bir yüksek eğitim-öğretim merkezine de dönüştüğünü göstermektedir. Dönemin yüksek eğitim veren kurumları olarak günümüzün üniversite niteliğindeki Gazi Mehmed Paşa Medresesi, Müderris Ali Efendi Medresesi, Mahmud Paşa Rotula Medresesi, Salih Paşa Medresesi, Emin Paşa Rotla Medresesi, Yavuz Mehmed Efendi Medresesi ve Sofi Sinan Paşa Medresesi gibi medreselerin sürdürdüğü çalışmalar neticesinde yüzlerce nesil ile yüksek tahsilli halk tabakasının yetişmesine vesile olmuşlardır. Bu medreselerden yetişen tahsilli nesiller devletin ve şehrin değişik üst düzey kademelerinde önemli hizmetler sunmuş, şehrin ve bölgenin tanınmış simaları olmuş, tarihte önemli rol oynamış, eserler bırakmış ve nice toplumsal olayların önderliğini üstlenerek tarihe imza atmışlardır. Bu şahsiyetler şehrin ve toplumun eğitim ve kültürel olarak kalkınmasına büyük hizmetleri geçmiştir. Kosova salnameleri incelendiğinde, nüfus oranına göre şehirde bulunan bunca medrese, Osmanlı-Türk idaresinin diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de halkın yüksek tahsiline, aydınlanmasına ve gelişmesine ne derece önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Bu sayıdaki eğitim kurumunun mevcudiyeti, Balkanlar ve Batıdaki değişik tarihi çevreleri

tarafından öne sürülen “Osmanlı idaresi bölgeyi eğitim açısından da geri bıraktı” şeklindeki asılsız iddiaları çürütmektedir.

Konunun bundan sonra da yeni araştırmalara ihtiyacı bulunmaktadır. Başta Osmanlı Devlet Arşivlerinde konuyla ilgili araştırılmayı bekleyen onca belge, bilgi ve kaynaklara dayanarak yapılacak yeni incelemeler, bulgular ve bunun neticesinde elde edilecek yeni veriler gün yüzüne çıkmaya ve yayınlanmaya devam ettikçe, bu doğrultudaki gerçekler daha da ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Y. (2004). “Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-M.S.2004)”, PegemA Yayıncılık, Ankara.
- BALCI, A. (1997). “Sosyal Bilimlerde Araştırma”, Ankara.
- BEĆIRBEGOVIĆ, M., (1972). “*Prosvjetni objekti Islamske Arhitekture na Kosovu*”, Starine Kosova VI-VII, Prishtinë.
- DERVİŞ, F. (2007). “*XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*” adlı yüksek lisans tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- EFENDİ, Abdurrahman Ş. (1995). “Osmanlı Tarihi”, yay. haz., A. Demir, M. Kafkas, İzmir.
- HAFIZ, N. (2017). “Tevarih” – Hacı Ömer Lütfi, BALTAM Yayınları, Prizren.
- HASKUKA, E. (1985). “*Hostorijsko-Geografska Analiza Urbanih Funkcija Prizrena*”, Gjakovica.
- KALEŞI, H. - Redžep, I. (1960). “*Prizrenac Kukli beg i njegove zadužbine*”, Prilozi za Orijentalnu filologiju, VIII-IX, 1958-9, Sarajevo.
- KALEŞI, H. (1962). “*Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda*”, Gjurmime Albanologjike, I/1, Prishtinë.
- KALEŞI, H. – EREN, İ. (1972/73). “Prizrenac Mahmud Paşa i njegove zadužbine i njegova vakufnama”, Starine Kosova, nr. VI-VII, Priština.
- KALESHI, H. - JÜRGEN, H. (1967). “Vilajeti i Prizrenit I”, Përparimi, 2, Prishtinë.
- KASUMI, H. (1995). Gjendja organizative e Bashkësisë Islame te shqiptarët nën okupimin Jugosllav 1912-1941, Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët, Prishtinë.
- KODAMAN, B. (1980). Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul.

- KORO, B. - DURMUŞÇELEBİ, M. (2012). XX. Yüzyılda Kosova'da Türkçe Öğretim Programlarının Uygulanması, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 32, Erciyes.
- KOSTIĆ, P. (1929). "Prizrenski mutesarrifi i valije u XVIII. i XIX. veku", GSND, knj. V, Skopje.
- MONOGRAFI. (1973). Kosovo-Kosova, Beograd.
- PIRRAKU, M. (2003). "Myderriz Ymer Prizreni Ora", Zemra dhe shpirti i Lidhjes Shqiptare 1877-1887, Sharr.
- PRENKAJ, M. (1985). "Rezistenca e Lidhjes e Shqiptare Kundër Ekspeditës Ndëshkimore Të Dervish Pashës Më 1881", Kosova-Kosovo, No. 13,14, Prishtine.
- PRENKAJ, M. (1998). "Prizreni dhe Rrethina Në Shekulin XIX dhe Në Fillim Të Shekullit XX", Prishtinë.
- REXHEPI, R.– Mehmeti, S. (2003). "Risaleja e Haxhi Rustem ef. Shportës – një vepër e rendësishme për shkencat kuranore", Edukata Islame, Nr. 70, Prishtinë.
- RECEPAGIÇ, J. (1970). "Zhvilimi i Arsimitdhe i Sistemit Shkollor të Kombësisë Sqiptarë në Teritorin e Jugoslavësë Sotme Deri në Vitin 1918", Enti e Teksteve dhe Mjeteve Mesimore i KSAK, Prishtine.
- RECEPOĞLU SUROY, A. (2000). "Prizrenli Suzi'nin 500. Yılı", Türk Yazarlar Derneği Yayınları, Prizren.
- SELMANI, A. (1995). "Shkollat fetare islame në kazanë e Gjilanit në gjysmën e dytë të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX. Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët", Prishtinë.
- SOFUOĞLU, E. (2006). Belgelerle Kosova'da Osmanlı Asırları, TİKA, Kültür yayınları, İstanbul.
- SHUKRIU, M. (2001). "Prizreni i Lashtë-Morfologjia e ecurive për ruajtjen e kulturës materiale", Prizren.
- TAŞDEMİRÇİ, E. (1989). "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", E.Ü. Sos. Bil. Dergisi, Sayı:2, Kayseri.
- VIRMİÇA, R. (1999). Kosova'da Osmanli Mimari Eserleri, Ankara.
- VIRMİÇA, R. (2001). Menakıb-Hacı Mehmet Tahir Efendi, Yeni Dönem Yayınları, Prizren.
- YILDIRIM, A. - ŞİMŞEK, H. (1999). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara.

KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDEKİ BAZI İBARELER ÜZERİNE

ON SOME PHRASES IN KUTB'S HUSRAV U ŞİRİN

Ümit Özgür DEMİRCİ¹

Özet

Türk edebiyatının ilk Hüsrev ü Şîrîn tercümesi olan Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Nizâmî Gencevî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinin bir uyarlamasıdır. Eserin baş kahramanlarından olan "Hüsrev'in" adı Kutb'un eserinde "+ka" ve "+ga" biçiminde kalın sıradan ek alır. Bu nedenle gerek eserin Farsçasından gerekse Anadolu sahasında yapılan tercümelerden farklı olarak bu adın "Husrav" biçiminde okunması tercih edilmiştir.

Eser, Nizâmî'den birebir tercüme değildir, zaman zaman Kutb'un, dönemin tarihî ve sosyal ilişkileri; Türk atasözleri ve deyimleri ile eserini yoğurarak adaptasyon yaptığını söyleyebiliriz. İlgili adaptasyonda Kutb'un, Nizâmî'nin eserindeki bazı beyitleri çıkardığı görülür; Nizâmî'nin eseri yaklaşık 5700 beyit iken, Kutb'un eseri 4682 beyittir, buna eseri Mısır'da istinsah eden Berke Fakih'in eklediği 51 beyit de eklenince eser 4733 beyit olmuştur.

Çalışmamızda Kutb'un eseri üzerine daha önce yapılan A. Zajaçkowski, N. Hacıeminoğlu, H. Zarif, E. Fazılov, H. U. Usmanov, S. Sulak ve Ü. Ö. Demirci'nin yaptıkları yazı çevrisi yayımlarındaki bazı kelimelerin okuma ve anlamlandırmalarından farklı, hem Nizâmî'nin eserinin Sabri Sevsevil tarafından Farsçadan Türkçeye yapılan tercümesi hem de Kutb'un Husrav u Şîrîn'indeki ilgili beytin Türkiye Türkçesine aktarımı göz önüne alınarak yeni okuma ve anlamlandırma önerileri verilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamıza konu olan sözcük ve ibareler; 2867. beyitteki bulmaz sen anı, 3218. beyitteki yétse, 628. beyitte biter étse işin, 3845. beyitteki né bulgay-sen, 3902. beyitteki tözdi sözcükleridir.

Anahtar kelimeler: Nizâmî Gencevî, Hüsrev ü Şîrîn, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i, Harezmi-Altınordu Türkçesi. Abstract

Abstract

The first translation of Hüsrev ü Şîrîn in Turkish literature, Kutb's Husrav u Şîrîn is an adaptation of Nizâmî Gencevî's Hüsrev ü Şîrîn. Due to the fact that the word "Husrev" in Kutb's work takes a thick ordinary suffix in the

¹ Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. email: umitdemirci@gmail.com. ORCID: 0000-0003-4384-8194

form of '-ka' and '-ga', the relevant name should be read as “Husrav” in Kutb's work, contrary to the translations made both from the Persian of the work and in the Anatolian field. In Karakhanid Turkic and North-Eastern Turkic texts, it is seen that Arabic and Persian loanwords often take a bold suffix. The work is not a literal translation from Nizâmî; we can say that Qutb occasionally adapted the work by mixing it with the historical and social relations of the period and Turkish proverbs and idioms. In the related adaptation, Qutb is seen to have removed some couplets from Nizâmî's work; Nizâmî's work is approximately 5700 couplets, while Qutb's work is 4733 couplets.

In our study, we will analyze the transliteration publications on Qutb's work by A. Zająkowski, N. Hacıeminoğlu, H. Zarif, E. Fazılov and H. U. Usmanov, as well as some words in Nizâmî's work, both the translation of Nizâmî's work from Persian into Turkish by Sabri Sevsevil and the translation of the relevant couplet in Kutb's Husrav u Şîrîn into Turkish will be taken into consideration and new reading and interpretation suggestions will be given.

The words and phrases that are the subject of our study are the words bulmaz sen anı in couplet 2867, yétse in couplet 3218, biter étse işin couplet 628, né bulgay-sen in couplet 3845, and tözdi in couplet 3902.

Keywords: Turkish Altınordu, Nizami Ganjavi, Hüsrev ü Şîrîn, Kutb's Husrav u Şîrîn, Khwarazm-Altınordu Turkish.

1. Amaç

Kutb'un Husrav u Şîrîn'inde şimdiye kadar farklı okunan bazı sözcükler (682. beyit bile, biter étse işin, 2867. beyit bulmaz sen anı, 3218. beyit yétse, 3845. beyit né bulgay-sen, 3902 beyit tözdi) bu çalışmada ele alınarak değerlendirilecektir. Böylece eser üzerine sonradan yapılacak çalışmalar için daha doğru okuma ve anlamlandırma imkânı sağlamak hedeflenmiştir.

2. Yöntem

Eserin metin yayını üzerine şimdiye kadar yapılmış tüm çalışmalarda sorunlu sözcüklerin okuma ve anlamlandırmaları verildikten sonra, hem Nizâmî'nin Farsça eserinin Sabri Sevsevil tarafından Türkçeye çevrilmiş yayınından hem de *Kutb'un Husrav u Şîrîn*'inde ilgili beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarımları göz önüne alınarak daha çok imladan kaynaklı farklı okumalar değerlendirilerek ilgili sözcüklerin doğru okuma ve anlamlandırmaları verilecektir. Ele alınan sözcüklerin daha iyi anlaşılması için sözcüklerin olduğu beytin harf ve yazı çevrisi ile Türkiye Türkçesine aktarımı da verilmiştir.

Burada kullanılan harf çevirisi metodu Timur Kocaoğlu'nun *Doğumunun 80. yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun armağanı* adlı kitaptaki “Ahmet Bican Ercilasun’un Türkiye’de yapılan yazıçevrimleri konusunda haklı eleştirileri üzerine bir çözüm önerisi” adlı yazısında önerdiği harf çevirisi metodu birkaç işaret değiştirilerek kullanılmıştır. Harf çevirisi metodunu kullanmama izin veren Timur Kocaoğlu’na teşekkür ederim.

3. Giriş

3.1. Kutb’un Husrav Şîrîn’i

İran edebiyatının Türk şairi Nizâmî Gencevî’nin *Hüsrev ü Şîrîn* adıyla kaleme aldığı; Hüsrev, *Şîrîn* ve Ferhâd üçgenindeki aşkı anlatan mesnevisi; gerek İran edebiyatında gerekse Türk edebiyatında oldukça fazla ilgi görmüş ve daha sonraki dönemlerde pek çok şair tarafından bu konu ele alınarak işlenmiştir. Eser, Türk edebiyatında ilk olarak Altın Ordu şairi Kutb mahlaslı Kıpçak Türk’ü bir edip tarafından Altın Ordu hükümdarı Tini Beg ve eşi Melike Hatun adına 14. yüzyılda Farsçadan Harezmi-Altın Ordu Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercüme Türk edebiyatındaki ilk Hüsrev ü Şîrîn tercümesidir. Bunu Anadolu sahasında yapılan diğer Hüsrev ü Şîrîn tercümeleri izlemiştir. Anadolu sahasında yapılan Hüsrev ü Şîrîn tercümeleri arasında şüphesiz en önemlisi Şeyhî’nin Hüsrev ü Şîrîn adlı eseridir. Nizâmî Gencevî’nin *Penc Genc* adıyla bilinen hamsesinin ikinci hikâyesi, *Hüsrev ü Şîrîn*’dir. Eserin adı İran edebiyatında *Hüsrev ü Şîrîn* olarak görülür, Türk edebiyatındaki ilk tercüme ve adaptasyon olan Kutb’da “Hüsrev” adı her yerde +ka ve +ga biçiminde kalın sıradan ek aldığı için bizce “Husrav” olarak okunmalıdır. Yine Anadolu sahasındaki tercümeelerde ilgili isim “Hüsrev” biçimindedir. Kuzey-doğu Türkçesi metinlerinde Arapça ve Farsçadan giren sözcüklerde kalın sıradan söyleme temayülü vardır.

Kutb, Nizâmî’nin eserini Harezmi-Altın Ordu Türkçesine adapte ederken, eserdeki bazı bölümleri çıkarmıştır. Bundan dolayı Nizâmî’nin eseri ortalama 5700 beyit iken, Kutb’a ait olan kısmın beyit sayısı 4682’dir; buna Berke Fakih’in eserin sonuna eklediği 51 beyit ile birlikte eserdeki toplam beyit sayısı 4733 olmuştur. Eser, tıpkı Nizâmî’de olduğu gibi aruzun *mefâilün*, *mefâilün*, *feûlün* kalıbı ile yazılmıştır.

3.2. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bu bölümde sadece eserin metninin neşredildiği kitaplar ile metnin bazı bölümleri ile ilgili yeni okuma ve anlamlandırma önerileri veren tez ve makaleler verilmiştir.

- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i* -Giriş, metin, tıpkıbasım- Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve dil hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1951). Kutub'un Hüsrev ü Şîrîn'inden örnekler: *Türk Dili Belleten* III No: 14-15, 53-70.
- Sertkaya, O. F. (2000). Ananiasz zajączkowski ve Kutb'un Husrev ü Şîrîn adlı eseri: *Türk Dili*, 582, 581-588.
- Sulak, S. (2011). *Kaynaklardan ders kitaplarına aktarma, Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inin Metin, Çeviri ve Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.
- Zajączkowski, A. (1958). *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Şîrîn qutba* (metin, tıpkıbasım), Warszawa.
- Zarif, H. (1968). *Kutb horezmiy husrav ve şirin*, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve San'at Naşriyatı.

4. Farklı Okunan Sözcükler ve Bunlar Üzerine Yeni Okuma-Anlamlandırma Önerileri

628. beytin 1. mısraındaki bile sözcüğü Zarif tarafından bilen biçiminde okunmuştur. Eser üzerindeki diğer yayınlarda ilgili sözcük bile biçiminde okunmuştur.

Aynı beytin 2. mısraındaki biter étse işin ibaresi ilgili yayınlarda şu şekildedir: Hacıeminoğlu, 2000: 217/624'te bir itse; Zajączkowski, 1958: 55/15'te bir etsä; Zarif, 1986: 364/1'de tepretse; Fazılov, 1973: 152/8'de tepretse; Sulak, 2011: 88/626'da bir étse. Demirci, 2021: 68/628'de tépretse işin.

بیتار خوب اینی بولوسما قیلوج بیلایین کراال یار اندا سونک تدر (تسا ائسار)

628. BYTAR KVB AYŞ BVLVŞMAKLYK BLA CYN
KRAK YAR ANDA SVNK TBRATSA AYŞYN

biter köp iş buluşmaqlıq bile çın

kerek yâr anda soñ biter étse işin

Doğrusu pek çok iş biter (dost) yardımlaşması ile
(Önce) dost gerek, ondan sonra işini bitirse.

Nizâmî’de: “*Ne kadar işler dost yardımı ile yapılmıştır, Bir işin yapılması için dostun yardımı şarttır*” (Sevsevil, 2012: 107).

Beytin 1. mısraındaki ibare tıpkıbasımında açıkça *bile* yazılmıştır. Bu sözcük *bilen* okunamaz.

2. mısraındaki ibare gerek Nizâmî’nin eserindeki anlam gerekse ilgili beytin Türkiye Türkçesine aktarımı dikkate alındığında *biter étse işin* “işini bitirse” biçiminde okunup anlamlandırılmalıdır.

Beyitteki okumaları tabloda gösterirsek:

Hacıeminoğlu, 2000: 217/624	<i>bir itse işin</i> “Bir etse işini”
Zajączkowski, 1958: 55/15	<i>bir etsä işin</i> “Bir etse işini”
Zarif, 1986: 364/1	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”
Fazılov, 1973: 152/8	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”
Sulak, 2011: 88/626	<i>bir étse işin</i> “İşini tepretse”
Demirci 2021: 68/628	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”

2867. beyitteki *bulmaz-sen anı* ibaresi daha önceki yayınlarda şöyle okunmuştur:

Zajączkowski, 1958: 191/3’te *bolmaz sän any*; Hacıeminoğlu, 2000: 348/2863’te *bolmaz sen anı*; Zarif, 1986: 508/7’de *balmaz sen anı*; Fazılov, 1973: 248/20’de *bolmaz sen anı*; Demirci, 2021: 276/2867’de *bolmaz-sen anı*.

Tıpkıbasımında imla yukarıdaki *bolmaz-sen anı* için uygundur. Bu durumda bize Nizâmî’nin eseri yol gösterecektir.

ا.ذت مرمئی از کور بو حفانی اکرعیمی ایرسانکل بولماز سن انی

Nizâmî'nin eserinde ilgili yer: “Zira İsa olsan da onun tozunu bulamazsın”. Buradaki anlam dikkate alındığında ilgili yer *bulmaz-sen anı* “sen onu bulamazsın” biçiminde okunup anlamlandırılmalıdır. İlgili beytin okunup anlamlandırılması ise şöyle olmalıdır:

2867 AVNVT MRYM NY AZ KVR BV CFANY
AKR ‘SY AYRSANK BVLMAZ SN ANY
unut meryemni az kör bu cafâni
eger ‘İsî érseñ bulmaz-sen anı
“Unut Meryem’i az çek bu cefayı
Eğer İsa isen bulamazsın sen onu”

Okuma önerilerini tabloda gösterirsek:

Zajaczkowski, 1958: 191/3	<i>bolmaz sän any</i> “Sen onu bulamasın”
Hacıeminoğlu, 2000: 348/2863	<i>bolmaz sen anı</i> “Sen onu bulamasın”
Zarif, 1986: 508/7	<i>bolmaz sen</i> “Sen onu bulamasın” <i>anı</i>
Fazılov, 1973: 248/20	<i>bolmaz sen anı</i> “Sen onu bulamasın”
Demirci, 2021: 276/2867	<i>bolmaz sen</i> “Sen onu bulamasın” <i>anı</i>

3218. beyitte geçen *yétse* sözcüğü eserin metnini neşredenler tarafından farklı biçimlerde okunup anlamlandırılmıştır. Zajaczkowski, 1958: 212/6’da *tesä*; Hacıeminoğlu, 2000: 368/3214’te *tise*; Zarif, 1986: 521/9’da *etse*, Fazılov, 1973: 263/18’de *étse*, Demirci, 2021: 304/3218’de *tése* biçimindedir. İlgili beyit Nizâmî’de şöyledir: *Kapıya birkaç cariyesini nöbetçi dikti. Cariyelerin ellerine etrafa saçmak için altın dolu tepsiler verdi.*” (Sevsevil, 2012: 283).

میقب سیزناش اینیلدا اولتورونکلوز یئوقتسا بقیب یحئی کورونکلوز

Yukarıda tıpkıbasım aslında bize sözcüğün doğru okunuşunu vermektedir. Hatta müstensih sözcüğü harekelediği için sözcük

tartışmaya mahal vermeyecek biçimde *yétse* yazılmıştır. Hem Nizâmî'deki ilgili yerin anlamı hem tıpkıbasımda ilgili sözcüğün hareketlenmiş olması hem de metnin anlam bütünlüğünde sözcük *yétse* “ulaşsa, varsa” biçiminde okunup anlamlandırılmalıdır. İlgili beytin okunması ve aktarım şöyle yapılmalıdır:

3218 CYQB SYZ TAŞ AYŞYKDA AVLTVRVNKVZ

YWVQ T SA BQYB YHŞY KVRVNKVZ

çıkıp siz taş eşikte oturunuz

yawuq yétse bakıp yahşı körünüz

“Çıkıp siz dış kapıda oturunuz

Yakına gelinceye kadar bakıp iyice görünüz”

Şimdiye kadar ki okuma ve anlamlandırmaları tabloda gösterirsek:

Zajączkowski, 1958: 212/6	<i>tesä</i> “dese, söylese”
Hacıeminoğlu, 2000: 368/3214	<i>tise</i> “dese, söylese”
Zarif, 1986: 521/9	<i>etse</i> “yapsa”
Fazilov, 1973: 263/18'de	<i>étse</i> “yapsa”
Demirci, 2021: 304/3218	<i>tése</i> “dese, söylese”

Yukarıdaki tablo Türkiye’de yapılan yayınların ilgili sözcüğün okunmasında Zajączkowski’nin etkisinde kaldığını, Özbekistan’da yapılan yayınların da E. Fazilov’un etkisinde kaldığını göstermektedir.

3845. beyitte geçen *né bulgay-sen* ibaresi daha önceki yayınlarda şu şekilde okunmuştur:

Zajączkowski, 1958: 250/2’de *ny bolyaj sen*; Hacıeminoğlu, 2000: 405/3841’de *ni bolgay sen*; Zarif, 1986: 563/12’de *ne bolgay-sen*; Fazilov, 1973: 290/14’te *ne bolgay-sen*; Demirci, 2021: 352/3845’te *né bolgay-sen*.

نی بولغای سن نین تیکل برضیت م نی من تیکل جانین اونیار حوتس چوب

Tıpkıbasımda görüldüğü gibi imla hem *bolgay* hem de *bulgay* okumaya müsaittir. Burada bize doğru okumayı Nizâmî'nin eseri verebilir.

Nizâmî'de: “*Ne benden daha düşkün bir aciz ne de benden biçare zavallı bulabilirsin*” (Sevsevil, 2012: 328) biçimindedir. İlgili yerdeki anlam dikkate alındığında bu ibare *né bulğay-sen* “Sen ne bulacaksın” biçiminde okunup anlamlandırılmalıdır. İlgili beyti şu şekilde okuyup Türkiye Türkçesine aktarabiliriz.

3845 NY BVLĠAY SN MNYM TYK BR Z'YF HM

NY MN TYK CANYN AVYNAR ĦVŞ ĦRYF HM

né bulğay-sen ménim tég bir za'îf ham

né mén tég cânın oynar hoş ġarîf ham

“Ne bulabilirsin benim gibi aciz hem

Ne (de) benim gibi canının eğlendiği hoş dost hem”

Okuma ve anlamlandırma önerilerini tabloda şöyle gösterebiliriz:

Zajaçzkowski, 1958: 250/2	<i>ny bolğay sen</i> “ne yapacaksın”
Haceminoğlu, 2000: 405/3841	<i>ni bolğay sen</i> “ne yapacaksın”
Zarif, 1986: 563/12	<i>ne bolğay-sen</i> “ne yapacaksın”
Fazılov, 1973: 290/14	<i>ne bolğay-sen</i> “ne yapacaksın”
Demirci, 2021: 352/3845	<i>né bolğay-sen</i> “ne yapacaksın”

3902. beyitte geçen *tözdi* sözcüğü de daha önceki yayınlarda yanlış okunmuştur.

Zajaçzkowski, 1958: 253/11'de *tüzdi*; Haceminoğlu, 2000: 409/3898'de *tüzdi*; Zarif, 1986: 567/11'de *tüzdi*; Fazılov, 1973: 293/4'te *tüzdi*; Demirci, 2021: 357/3902'de *tüzdi*.

Eserin tıpkıbasımında sözcüğün yazımı şöyledir:

تال توژک ارکی کونخلونل عجیب کونکل آکستینل کونخلیز دینای جام

Tıpkıbasımda imla *tüzdi* ve *tözdi* okuyuşu için müsaittir. Bu durumda doğru okuyuşu ve anlamlandırmayı bize Nizâmî'nin eseri ve beytin Türkiye Türkçesine aktarımı verebilir.

Nizâmî’de “Acaba benim gibi bir sevgili terk etmeye gönlün nasıl razı oldu” (Sevsevil, 2012: 331).

Nizâmî’deki anlam bize ilgili sözcüğün *tüz-* “dizmek, tertip etmek” anlamında değil de *töz-* “katlanmak, tahammül etmek” anlamında olduğunu göstermektedir.

NTAK TVZDY ARKY KVNKLVNK ‘CB KM
KVNKL AKSYTYNK KVNKLSYZDYN AY CANYM
néteg tözdi érki köñlün ‘acab kim
köñül eksit<t>iñ köñülsizdin éy cānım
“Acaba gönlün nasıl tahammül etti? Acaba ki
(Benim gibi) gönülsüzden azalttın sevgini”

Sözcük ile ilgili okuma ve anlamlandırmaları tabloda gösterirsek:

Zajaçzkowski, 1958: 253/11	<i>tüzdi</i>
Hacıeminoğlu, 2000: 409/3898	<i>tüzdi</i>
Zarif, 1986: 567/11	<i>tüzdi</i>
Fazılov, 1973: 293/4	<i>tüzdi</i>
Demirci, 2021: 357/3902	<i>tüzdi</i>

5. Sonuç

Yukarıda ele alınan 6 sözcük daha önceki yayınlarda yanlış okunup anlamlandırılmıştır. Bu hatalı okuma genelde imladan kaynaklıdır. Yukarıdaki yayınlarda eserin Türkiye Türkçesine aktarılmadan okunması nedeniyle özellikle imladan kaynaklı bazı hatalar olmuştur. Eserin tam ve doğru okunabilmesi için bundan sonraki yayınlarında eser mutlaka Türkiye Türkçesine de aktarılacak; metin, Türkiye Türkçesine aktarım ve dizin birlikte hazırlanmalıdır.

Bu çalışmada ele alınan değerlendirilen sözcüklerin daha önceki yayınlardaki okuma ve anlamlandırmaları ile bizim bu çalışmada önerdiğimiz okuma ve anlamlandırmalarının daha net görülebilmesi için burada hepsi tabloda gösterilmiştir.

628. beyitteki <i>bile</i> ve <i>biter étse işin</i> sözcükleri için	
Hacıeminoğlu, 2000: 217/624	<i>bir itse işin</i> “Bir etse işini”
Zajaçzkowski, 1958: 55/15	<i>bir etsä işin</i> “Bir etse işini”
Zarif, 1986: 364/1	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”

Fazılov, 1973: 152/8	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”
Sulak, 2011: 88/626	<i>bir étse işin</i> “İşini tepretse”
Demirci 2021: 68/628	<i>tepretse işin</i> “İşini tepretse”

Sözcük için doğru okuma ve anlamlandırılma önerimiz şöyledir:
1. mısrandaki *bile* ve 2. mısrandaki *biter étse işin*

2867. beyitteki <i>bulmaz-sen anı</i> sözcüğü için	
Zajączkowski, 1958: 191/3	<i>bolmaz sän any</i> “Sen onu bulamasın”
Hacıeminoğlu, 2000: 348/2863	<i>bolmaz sen anı</i> “Sen onu bulamasın”
Zarif, 1986: 508/7	<i>bolmaz sen</i> “Sen onu bulamasın” <i>anı</i>
Fazılov, 1973: 248/20	<i>bolmaz sen anı</i> “Sen onu bulamasın”
Demirci, 2021: 276/2867	<i>bolmaz sen</i> “Sen onu bulamasın” <i>anı</i>

Sözcük için doğru okuma ve anlamlandırılma önerimiz şöyledir:
bulmaz-sen anı “sen onu bulamazsın”

3218. beyitteki <i>yétse</i> sözcüğü için	
Zajączkowski, 1958: 212/6	<i>tesä</i> “dese, söylese”
Hacıeminoğlu, 2000: 368/3214	<i>tise</i> “dese, söylese”
Zarif, 1986: 521/9	<i>etse</i> “yapsa”
Fazılov, 1973: 263/18’de	<i>étse</i> “yapsa”
Demirci, 2021: 304/3218	<i>tése</i> “dese, söylese”

Sözcük için doğru okuma ve anlamlandırılma önerimiz şöyledir:
yétse “ulaşsa, varsa”

3845. beyitteki <i>né bulgay-sen</i> “Ne bulacaksın”	
Zajączkowski, 1958: 250/2	<i>ny bolyaj sen</i> “ne yapacaksın”
Hacıeminoğlu, 2000: 405/3841	<i>ni bolgay sen</i> “ne yapacaksın”
Zarif, 1986: 563/12	<i>ne bolgay-sen</i> “ne yapacaksın”
Fazılov, 1973: 290/14	<i>ne bolgay-sen</i> “ne yapacaksın”
Demirci, 2021: 352/3845	<i>né bolgay-sen</i> “ne yapacaksın”

Sözcük için doğru okuma ve anlamlandırılma önerimiz şöyledir:
né bulgay-sen “Ne bulacaksın”

3902. beyitteki <i>tözdi</i> “katlanmak, tahammül etmek” sözcüğü için	
Zajączkowski, 1958: 253/11	<i>tüzdi</i>

Haceminoğlu, 2000: 409/3898	tüzdi
Zarif, 1986: 567/11	tüzdi
Fazilov, 1973: 293/4	tüzdi
Demirci, 2021: 357/3902	tüzdi

Sözcük için doğru okuma ve anlamlandırılma önerimiz şöyledir:
tözdi “katlandı, tahammül etti”

6. Kaynakça

- Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i* -Giriş, metin, tıpkıbasım- Kesit Yayınları.
- Haceminoğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve dil hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1951). Kutub'un Hüsrev ü Şîrîn'inden örnekler: *Türk Dili Belleten* III No: 14-15.
- Kocaoğlu, T. (2023). Ahmet Bican Ercilasun'un Türkiye'de yapılan yazıçevrimleri konusunda haklı eleştirileri üzerine bir çözüm önerisi. L. Karahan, H. Yıldız (Edt.) *Doğumunun 80. yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun armağanı*. Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2000). Ananiasz zająkowski ve Kutb'un Husrev ü Şirin adlı eseri: *Türk Dili*, 582, 581-588.
- Sulak, S. (2011). *Kaynaklardan ders kitaplarına aktarma, Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inin Metin, Çeviri ve Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı.
- Zająkowski, A. (1958). *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Şîrîn qutba* (metin, tıpkıbasım), Warszawa.
- Zarif, H. (1968). *Kutb horezmiy husrav ve şirin*, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve San'at Naşriyatı.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN YARATICI YAZMA BECERİLERİNİ GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ETKİNLİK ÖRNEKLERİ

EXAMPLES OF ACTIVITIES FOR DEVELOPING CREATIVE WRITING SKILLS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Kübra Sena GENÇ¹

Yelda KÖKÇÜ²

Özet

Bireyin anlama ve anlatma becerilerinin gelişiminin sağlanması Türkçe eğitiminin temel amaçları arasında yer almaktadır. İfade edici dil becerileri arasında yer alan yazma, bireyin kendisi ve çevresi ile iletişim kurmasını sağlayan temel beceridir. Söz konusu beceri alanı bireye duygu, düşünce, istek ve tasarılarını dile getirmede yardımcı olurken aynı zamanda onun akademik ve sosyal yaşamını da şekillendirmektedir. Yaratıcı yazma sürecinde ise dilin zenginliklerinden yararlanıp ifadeyi standartların ötesine taşıyarak özgünlüğü yakalamak esastır. Bireyin yaşamında önemli olan yazma ve yaratıcı becerisinin geliştirilmesi ise Türkçe dersleri ve bu derslerde uygulanan etkinliklerinin niteliği ile doğrudan ilişkilidir. Bu noktada öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirebilmeleri için etkili ve orijinal yazma etkinlikleri oluşturmak önemlidir. Bu çalışmada tasarlanan etkinlik örnekleri ile öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmek ve derse olan katılımlarının artırılması hedeflenmektedir. Nitel desende tasarlanan çalışmada doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Doküman analizi ile alan yazında yer alan ilgili kitaplar, tezler, makaleler ve dokümanlar incelenerek öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerinin geliştirilmesine yönelik toplam 9 etkinlik örneği tasarlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yazma eğitimi, yaratıcı yazma, etkinlik.

Abstract

Ensuring the development of an individual's comprehension and expression skills is among the main aims of Turkish education. Writing, which is among expressive language skills, is a skill that enables individuals to communicate with themselves and their environment. This skill area helps the individual to express his/her feelings, thoughts, wishes and designs, while at the same time shaping his/her academic and social life. In the creative

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Fırat Üniversitesi, genckubrasena@gmail.com

² Doktor Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, yekokcu@hotmail.com, 0000-0003-1232-5235

writing process, it is essential to achieve originality by utilizing the richness of language and carrying the expression beyond the standards. The development of writing and creative skills, which are important in an individual's life, is directly related to the quality of Turkish lessons and the activities implemented in these lessons. At this point, it is important to create effective and original writing activities for students to develop their creative writing skills. With the designed activity examples, it is aimed to improve students' creative writing skills and increase their participation in the lesson. Document analysis technique was utilized in the study designed in qualitative design. In this study through document analysis, relevant books, theses, articles and documents in the literature were analyzed and a total of 9 activity examples were designed to develop students' creative writing skills.

Keywords: Writing education, creative writing, activity.

Giriş

Yazma, bireylerin düşüncelerini, duygularını ve bilgilerini dilsel semboller aracılığıyla metin hâline getirme sürecidir. Bu süreç, dilin yapısal ve anlamsal özelliklerini kullanarak düşüncelerin organize edilmesini, ifade edilmesini ve iletilmesini içerir. Bu noktada yazma; bilgiyi analiz etme, sentezleme, eleştirel düşünme ve doğru bir şekilde belgeleme yeteneklerini gerektiren karmaşık bir süreç olarak görülür (Özdemir, 2014). Yazma, bireye bilgiyi transfer etme, kendi düşünceleri ile yeni bilgi arasında bağ kurma, estetik bakış açısı kazanma imkânları sunarak sanatsal farkındalık becerilerinin kazanılmasına yardımcı olur (Ungan, 2007).

Dil eğitimi ve öğretimi dört temel beceriye dayalı olarak ilerleyen bir süreçtir. Bu becerilerden biri olan yazma “anlatma becerileri” arasında yer almaktadır (Özbay ve Melanlıoğlu, 2008). Yazma eğitiminin amacı; Türkçenin kuralları çerçevesinde yazma becerilerini geliştirmek, edebi metinler ile aracılığıyla bireyde edebî zevk oluşturmak, metin oluşturmalarını sağlamaktır. Yazma aynı zamanda bireyin dil becerilerinin gelişmesine katkı sağladığı gibi iletişim, zihinsel ve sosyal becerilerinin gelişimine de yardımcı olur (Kardaş, Esendemir, Kardaş S.,2021). Bu noktada yazmanın zihinsel bağımsızlık becerilerinin gelişimine de katkısı olduğunu söylemek mümkündür (Güneş, 2017a). Bilgiye ulaşma, bilgiyi işleme ve gelecek kuşaklara aktarmak suretiyle edinimleri kalıcı kılmadaki vazgeçilmez anlatım araçlarından olan yazma becerisi eğitim etkinliklerinde önemsenmeli, öğrencilere etkili, öğrenen merkezli, çağdaş

yöntemlerle öğretilmesi ve kalıcı kılınması gerekmektedir (Kardaş, 2013). Bunun için planlı ve tasarlanmış bir eğitim gerekmektedir. Öğrencilerin başarılı olabilmeleri için de birtakım bilgi, birikime, bu bilgileri doğru bir şekilde organize etme, sebep sonuç ilişkisi kurabilme, farklı bakış açıları geliştirebilme, Türkçeyi doğru ve etkin bir şekilde kullanabilme, yazmanın teknik bilgisine sahip olma gibi özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. Yani öğrencinin yazmaya başlamadan önce konu ile ilgili ön bilgi eksikliğinin olmaması beklenir (Göçer, 2010). Anlama ve anlatma becerileri; psikomotor, bilişsel ve duyuşsal öğrenme alanlarına sahiptir. Becerilerin öğretim süreci, bu alanların birbiriyle etkileşimli olacak şekilde tasarlanan etkinliklerle yürütülür. Öğrencilerin duygu, düşünce ve bilgilerini yazılı şekilde anlatabilme becerilerini geliştirme, onlarda yazma alışkanlığı edindirme, yazmaya karşı istek ve ilgilerini artırma amaçlı yazma deneyimleri sunularak onlara yazmanın bir yetenek değil geliştirilebilen bir beceri olduğu gösterilmelidir (Demirel ve Karatay, 2022).

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda (TÜDÖP) yazma becerisi, dil öğrenimi sürecinde önemli bir yer tutar ve bu beceri aracılığıyla öğrencilerin iletişim becerilerini geliştirmeye odaklanılır (Göçer, 2010). 2019 TÜDÖP'te yazma becerisiyle ilgili 133 kazanım yer almakta olup kazanımlar sarmal düzenle yerleştirilmiş (Kardaş, Esendimir, Kardaş N., 2021) olup bu yolla öğrencilere farklı türlerde yazma becerisi kazandırmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda da birtakım yazma yöntem ve teknikleri programlarda yer almaktadır (Göçer, 2010). Kullanılan yönteme göre bireyin empati kurma, eleştirel ve yaratıcı, düşünme, bilgileri organize etme gibi becerileri de geliştirir. Yazma yöntem ve teknikleri ilk kez 2006 TÜDÖP'te yer almakta olup yazma yöntem ve teknikleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. 2015 TÜDÖP'te yazma yöntem ve tekniklerine ilişkin ayrıntılı bilgi yer almamaktadır. 2018 ve 2019 TÜDÖP'te ise "Yazma stratejilerini kullanır." kazanımının altında yazma yöntem ve tekniklerinin isimlerine yer verildiği görülür (Kardaş, Esendimir, Kardaş N., 2021).

Yaratıcılık ve Yazma

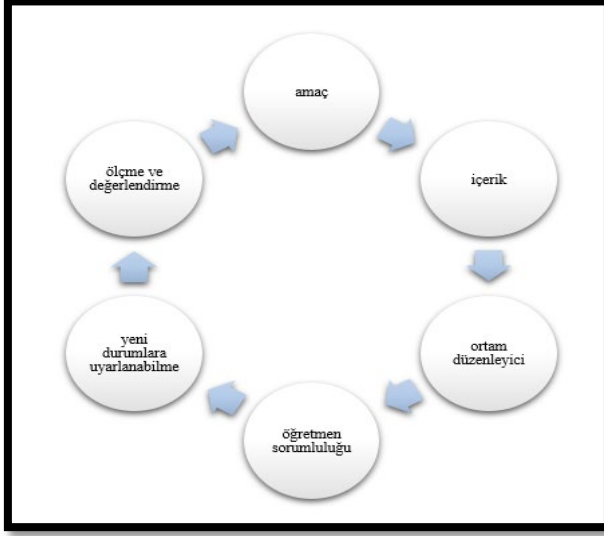
Yaratıcı yazma bireyin edindiklerini, herhangi bir engellemeye uğramadan hayal dünyasında özgün ve yeni bir şekilde ortaya

çıkarak yazması (Aydeniz, 2022); düşünceler ve hayal arasında daha önce kurulmamış ilginç ve akıcı ilgi kurmaktır (Temizkan, 2010). Estetik zevkin ortaya çıkması, hayal gücünün kullanılması, olay ve kavramlarla ilinti kurulması yaratıcı yazma ile mümkündür (Çoban, 2022). Yaratıcı yazma etkinlikleri ile öğrencilerin dili aktif ve yaratıcı bir şekilde kullanmaları ve yazma sürecinin her aşamasında aktif olmaları amaçlanmaktadır (Maltepe, 2006). Yaratıcı yazma, 2006 TUDÖP'te yazma yöntem ve teknikleri arasında yer almaktadır. Burada öğrencilerin yazma yeteneklerini ve yaratıcılıklarını geliştirmek temel amaçtır (Aydeniz, 2022). Yaratıcı yazmaya 2018 ve 2019 TUDÖP'te "Yazma stratejilerini kullanır" kazanımı altında yer verilirken 2024 TUDÖP'te ise "Yazma strateji, yöntem ve tekniklerine yönelik seçimlerini yönetebilme" kazanımının altında yer verilmiştir.

Türkçe dersi öğretim programları yapılandırmacı yaklaşım felsefesine göre şekillendirilmiştir. Yaklaşımın temsilcileri olan Bruner, Jean Piaget ve Vygotsky'e göre öğrenme, öğrencinin aktif çabalarıyla oluşup zihinde yapılandırılır (Güneş, 2017b). Bunun için konu ile ilgili ek çalışmalara yer verilir. Bunlara "öğrenme etkinlikleri" adı verilir. Etkinlik yaklaşımının, gündeme geliş yapılandırmacı yaklaşımın gelişimi ile paralellik gösterir. Öğrenciler etkinlik ve görevleri iş birliği içinde yapmaları öğrenmeyi kolaylaştırırken dil ve zihinsel ve dil becerileri de gelişmektedir. (Güneş, 2011).

Türkçe dersi beceri eksenlidir. Etkinlikler, öğrenciyi geliştiren ve dersin merkezinde yer alan temel öge olup öğrencilerin tüm yönleriyle gelişimlerine katkı sunan durumlar ya da faaliyetlerdir (Sarıkaya ve Şakiroğlu, 2021). Etkinlik kavramının birtakım bileşenleri bulunmaktadır. Bu bileşenler:

Şekil 1. Etkinlik Kavramının Bileşenleri

Aynı zamanda Türkçe dersi etkinlikleri; belirlenen hedefler doğrultusunda öğrencinin anlama ve anlatma becerilerine dayanan, materyalle, araç ve gereçle etkileşim kurarak etkin katılımlarını sağlayan, yeni durumlara aktarılabilen, hayatla ilişkili, ortaya konulan ürünün değerlendirilebildiği, öğretmen kılavuzluğu ve iletişimsel bir sürece dayanan eğitici çalışmalardır (Çerçi, 2016).

Türkçe öğretiminde etkinlik geliştirilirken şunlara dikkat edilmelidir:

- Öğrencilerin hazırbulunuşlukları dikkate alınmalıdır.
- Ana dili becerilerinin geliştirilmesine katkı sağlanmalıdır.
- Türkçe dersi öğretim programlarındaki kazanımlarla uyumlu olmalıdır.
- Üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesine olanak sağlanmalıdır.
- Söz varlıklarını geliştirici özelliklere sahip olmalıdır.
- Diğer disiplinlerden yararlanmaya da özen gösterilmelidir (Sarıkaya ve Şakiroğlu, 2021).

Amaç

Bu çalışmanın amacı, ortaokul öğrencilerinin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmeye yönelik etkinlik örnekleri tasarlamaktır. Söz konusu etkinliklerin, öğrencilerin yazma sürecinde yönlendirici rol oynaması ve öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmeye yönelik etkili bir araç olması hedeflenmektedir.

Önem

Yapılandırmacı yaklaşımla birlikte etkinlik yaklaşımının önem kazanması yazma becerisi açısından da önemlidir. Etkinlik kullanımı, öğrencilerin derse katılımları ve yazma becerilerini geliştirme konusunda süreci etkilemektedir. Doğru etkinlik kullanımı; öğrencinin empati kurma, yaratıcı ve eleştirel düşünme, bilgileri organize etme gibi becerilerinin gelişimine de katkı sağlar (Güneş, 2017a). Bu doğrultuda araştırmada sunulacak olan etkinlikler, öğrencilerin hem fikir üretebilme hem de yazma becerisini geliştirmesi açısından önemli görülmektedir. Araştırmanın, öğretmenlere yaratıcı yazma konusunda etkinlik önerileri sunması ve öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmesi hedeflenmektedir.

Yöntem

Bu araştırma nitel desende tasarlanmış olup araştırma verilerinin elde edilme sürecinde nitel veri toplama tekniklerinden doküman analizi kullanılmıştır. Belgesel tarama olarak da bilinen doküman analizinde, var olan kayıt ve belgeler incelenerek veri elde edilmektedir. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013; Karasar, 2022). Bu noktada öncelikle araştırma için gerekli veri toplama kısmı literatür çalışmasıyla başlamıştır. Yazma eğitimi, yaratıcı yazma, etkinlikler hakkında yapılmış tezler, makaleler ve dokümanlar incelenerek etkinlik tasarımı için ilgili alan yazın taraması yapılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında yaratıcı yazma etkinlikleri tasarlanmıştır.

Bulgular³

Bu başlık altında öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmek amacıyla tasarlanan etkinlik örnekleri yer almaktadır.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 1	
Etkinliğin Adı	Mesleğim Sorun Mu?
Süre	2 ders
Materyal	Mesleklerle ilgili karşılaşılan problemlere yönelik gazete haberleri
Etkinliğin Amacı	Öğrencilerin yazma becerilerini geliştirmek
Beceri alanı ve Kazanımlar	Yazma Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Uygulama Yönergesi	1.Mesleklerin günlük hayatta karşılaştıkları problemlere yönelik gazete haberleri sınıfta okunur. 2.Öğrenciler bu durumlara uygun canlandırmalar gerçekleştirirler. 3.Öğrencilerden yaşanan problemle alakalı yetkili alana bir dilekçe yazmaları istenir.

DİLEKÇE METNİ

³ Etkinlik tasarımlarında kullanılan resimler, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan 5,6,7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarından alınmıştır.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 2	
Etkinliğin Adı	Bir Karakterin Günlüğü
Süre	2 ders
Etkinliğin Amacı	Öğrencilerin yazma stratejilerinin kullanmalarını sağlamak ve metin türlerinden günlük yazma becerilerini desteklemek
Beceri Alanı ve Kazanımlar	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Uygulama Yönergesi	1. Sınıf ortamında olay örgüsüne dayalı metinlerin unsurları üzerinde durulur ve kahramanların ya da karakterlerin önemi hakkında tartışmaya yer verilir. 2. Öğrencilerden istedikleri bir masal karakterini seçmelerini ve o masaldan hareketle karakterin özelliklerinin belirlenmesi istenir. 3. Öğrenciler karakterin yerine kendisini koyarak bir hafta boyunca günlük yazar.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 3	
Etkinliğin Adı	Sorularım Var
Süre	2 ders
Etkinliğin Amacı	Öğrencilerin yazma stratejilerinin kullanmalarını sağlamak ve metin türlerinden röportaj yapma becerilerini desteklemek
Beceri Alanı ve Kazanımlar	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Uygulama Yönergesi	1. Bilim ve bilim insanları ile ilgili sınıfta konuşulur. 2. Her öğrenci bir bilim insanını seçer ve onunla ilgili bilgiler toplar. 3. Seçtiği bilim insanı ile röportaj yapar. (Öğrencinin karşısına seçtiği bilim insanını canlandıracak bir arkadaşı geçebilir.)

Seçtiğim bilim insanı

Seçtiğim bilim insanı ile ilgili bilgiler

RÖPORTAJ SORULARIM

Türkçe Dersi Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 4

Etkinliğin Adı:	Sek Sek
Süre:	2 ders
Materyal:	Yere sek sek çizmek için kalem ve tahtaya asılmak üzere resimler
Etkinliğin Amacı:	Öğrencilerini izlenimlerini kullanarak yeni metinler ortaya koymalarını sağlamak
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1.Sınıfta yere sek sek oyunu çizilir. 2.Çocuklar sırayla sek sek oynarlar. Sek sek oyununda her karenin içinde farklı üçer kelime yazar. Taşın atıldığı karedeki kelimeler o kişinin yazma sürecinde kullanacağı kelimeler olacaktır. 3. Her karenin de aynı zamanda bir puan değeri vardır. Tahtada da her puanın karşılık geldiği bir resim yer alır. Taş atıldıktan sonra gelen puana göre tahtadan da resim seçilmiş olur. 4. Çıkan kelimeler ve puan karşılığı olan resimden anlaşılabilir göz önüne alınarak metin türü serbest olmak şartıyla öğrenciden bir metin oluşturulması istenir.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 5

Etkinliğin Adı:	Kurgu ve Gerçek
Süre:	2 ders
Etkinliğin Amacı:	Öğrencinin kendisini tanıması
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1. Öğretmenin tahtaya yazdığı sorular dâhilde bir karakter kurgulanır. 2. Bu sorular çerçevesinde öğrenci kendisini de tanıtır. 3. Öğrenci kendi özellikleriyle karakterin özelliklerini karşılaştırır. 4. Öğrencilerden metinde kurgulanan karakterin yer aldığı bir hikâye yazmaları istenir.

<i>Beni tanıyın</i>	<i>Karakterimin özellikleri</i>
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

Serim

Düşüm

Çözüm

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 6

Etkinliğin Adı:	Donuk İmge İzleyelim
Süre:	2 ders
Materyal:	Her yüzünde farklı bir resim olan hikâye küpü
Etkinliğin Amacı:	Öğrencilerin hem psikomotor gelişimlerine katkıda bulunmak hem de yaratıcı drama ile ilgili farkındalık oluşturmak
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duygulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1. Büyük bir hikâye küpü yapılır ve altı yüzüne de resimler yapıştırılır. 2. Öğrenciler grup olarak küpü atar ve çıkan resmi yaratıcı drama tekniklerinden donuk imge ile canlandırırlar. 3. Öğrencilerden biri duygu ve düşüncelerin ifade eden bir cümle yazar ve kâğıt sınıfta elden ele dolaşır. Öğrencilerin hepsi metine eklemeye yapar ve ortaya çıkan metinle görsel karşılaştırılır. 4. Metin ile resimin uyumu sınıfta tartışılır.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 7

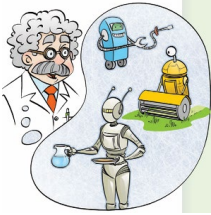
Etkinliğin Adı:	Benim Sanatım
Süre:	2 ders
Etkinliğin Amacı:	Öğrencilerin el sanatları ile ilgili bilgi kazanmalarını ve farklı türde metin oluşturabilmelerini sağlamak.
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1. Öğrencilerden el sanatlarından birini seçip bilgi toplamaları istenir. 2. Öğrencilerden seçtiği el sanatının ustası olsalar nasıl bir ürün ortaya koyacaklarını çizmeleri istenir. 3. Öğrencilerden tasarlanan ürünün reklam metnini ve broşürünü oluşturmaları istenir.

Broşür sayfam

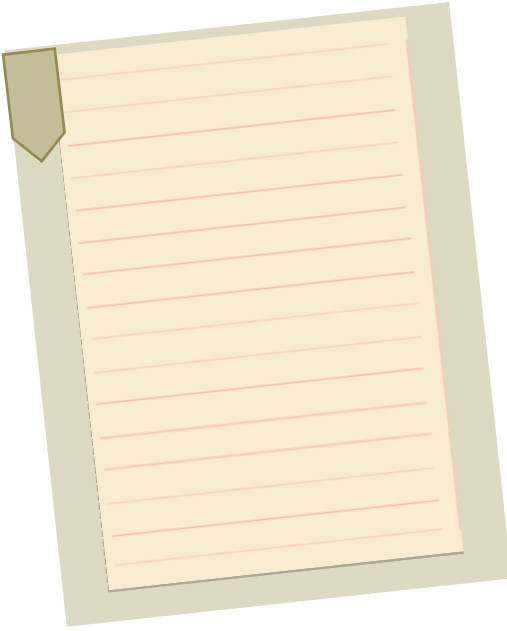
Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 8

Etkinliğin Adı:	Şehir Dediğin Böyle Olur
Süre:	2 ders
Etkinliğin Amacı:	Öğrencilerin çevredeki sorunlara duyarlı olmalarını sağlamak ve söz konusu sorunlara çözüm üretebilme becerilerini geliştirmek
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1. Öğrencilerden gelecekte yaşanabilecek bir şehir tasarımları istenir. Bu şehir, teknoloji, çevre, ulaşım, eğitim, sağlık ve yaşam tarzı gibi farklı alanlarda yenilikçi ve sürdürülebilir çözümler içermelidir. 2. Öğrencilerden bu şehirde yaşayan hayali bir karakterin hikâyesini yazmaları istenir.

Yaratıcı Yazma Etkinlik Örneği 9

Etkinliğin Adı:	Zaman Yolculuğunda Tarihi Karakterler
Süre:	2 ders
Etkinliğin Amacı:	Öğrencilerde tarih bilinci geliştirmek
Beceri Alanı ve Kazanımlar:	Yazma becerisi Yazma stratejilerini uygular. <i>Not alma, özet çıkarma, eleştirel, yaratıcı, serbest, kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden ve duyulardan hareketle yazma gibi yöntem ve tekniklerin kullanılması sağlanır.</i>
Yönerge:	1. Öğrencilere “Bir antika dükkânına girdiniz. Size tuhaf gelen bir obje gördünüz ve incelemek istediniz. Biraz kurcaladınız ve bir anda geçmişte buldunuz kendinizi.” şeklinde bir yönerge verilir. Öğrencilere hangi zaman dilimine gitmek istedikleri ve o günden bugüne kadar hangi tarihi karakterlerle karşılaşmak istediklerine ilişkin sorular sorulur. 2. Ardından öğrencilerden bu süreçte tarihi karakterlerle aralarında nasıl bir diyalog geçtiğine dair bir metin oluşturmaları istenir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmeyi sağlayan etkinliklerin tasarlanması amaçlanmıştır. Temel becerilerin kullanımını destekleyen nitelikli etkinlikler bu noktada önemlidir. İlgili alan yazında yazma (Akyol, 2003; Urgan, 2007; Ünsal, 2008; Temizkan, 2010; Göçer, 2010; Coşkun, 2013; Demir, 2013; Çer, 2016; Arıcı, 2020) ve yaratıcı yazma (Maltepe, 2006; Temizkan, 2010; Kırmızı, 2015; Kasap, 2019) alanlarında araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini geliştirmeye yönelik etkinlik tasarımı üzerinde durulmuştur. Öğrencilerin süreç içerisinde etkin olduğu, yaparak yaşayarak öğrendikleri etkinlikler, bilginin kalıcılığını artırarak hatırlamayı kolaylaştırmaktadır. Sarıkaya ve Şakiroğlu'nun (2021) da belirttiği üzere Türkçe dersi bilgi değil beceri dersidir. Bu nedenle Türkçe öğretimi anlama ve anlatma becerilerinin kazandırılması üzerine temellendirilmiştir. Mert (2014) de bu konuya dikkat çekerek Türkçenin eğitimi ve öğretimi süreci uygulamaya dönük yapılması gerektiğini belirterek Türkçe derslerinde uygulamaya dayalı çalışmalarla daha çok verim alınacağı üzerinde durmuştur.

Eğitim öğretim süreci boyunca öğrencileri düşünmekten uzaklaştıran, yaratıcılığı öldüren, baskıcı bir eğitim sistemi yerine; eleştiren, eleştiren, yapıcı, yaratıcı, bilgiye ulaşmayı beceri hâline getirmiş bireyler yetiştirmeyi amaçlayan bir eğitim anlayışının uygulanması günümüzün gereksinimlerini karşılama adına önemli bir adımdır. Bu bağlamda eğitim ortamları da öğrencilerin kendilerini özgürce ve akıcı bir şekilde anlatmalarına yönelik planlanmalıdır. Çünkü öğrenciler yaratıcı yazma sürecinde duygusal ve zihinsel rahatlığın olduğu, yargılanma korkusundan uzak bir sınıf ortamında, özgürce, baskı altında kalmadan yazmak isterler (Temizkan, 2010). Yaratıcı yazılar yazma bireye özgüdür. Yaratıcılıkta orijinal bağlantılar oluşturma ve hayal gücünü kullanma önemlidir. Bu nedenle yaratıcı yazma bireyin yazma becerisi kadar bireyin Türkçeyi etkili, doğru ve güzel kullanma, eleştirel düşünme, girişimcilik becerilerini de geliştirmektedir. Yaratıcı yazma becerisinin geliştirilmesi ise sürekli yazdırmakla mümkündür. Bu bağlamda, öğretmenler Türkçe derslerinde yaratıcı yazma becerisini geliştirmeye yönelik etkinliklere daha fazla yer vermelidirler. Yazma becerisinin geliştirilmesi ve dolaylı olarak da yaratıcı yazma becerisinin edinilmesinde en önemli

husus, öğrencileri yazmaya isteklendirmek, yazma işini başaracaklarına dair onları yüreklendirmek ve ortaya koydukları ürünlere yönelik olumlu dönütler vermektir. Bu şekilde öğrencilerin yazılarını oluştururken yazılı anlatım tekniklerine dikkat ederek, duygu ve düşüncelerini bir kalıba sıkıştırmadan anlatmayı başarmaları; her geçen gün daha nitelikli metinler ortaya koydukça yazmaya istekli olmaları sağlanacaktır (Demir, 2012). Bu noktada yaratıcı yazma çalışmaları öğrencilerin; farklı perspektif kazanmaları, klasik düşünce yapısının sınırlarını zorlamaları, problemlere yeni bir bakış açısı getirmeleri ve vizyon kazanmaları noktasında öğretmenlere yardımcı uygulamalardır.

Yaratıcı yazmanın genel olarak öğrenci tutumlarına olumlu yönde etki ettiği, yaratıcı yazmanın öğretim ortamında daha da ön plana çıkarılması gerektiği söylenebilir (Koçoğlu, 2024). Yaratıcı yazma etkinliklerinin en önemli amacı öğrencilerin kendini tekrarlayan, sıkıcı, monoton yazılar yazmak yerine ilgi çekici, özgün, akıcı bir şekilde duygu ve düşüncelerini ortaya koymalarını sağlamaktır. Bu doğrultuda en önemli görev öğretmene düşmektedir. Özellikle öğrencilere hayal dünyalarını harekete geçirmeyen hazır kalıplar vererek bunlara göre yazı yazmalarını isteme, öğrencilerin meraklarını kıran davranışlar yaratıcılığın geliştirmekten uzak davranışlar olduğundan sakınılması gereken unsurlardır (Temizkan, 2010). Öğretmenlerin yaratıcı yazma çalışmalarında öğrencileri sürece dâhil etmeleri, konu seçimlerinde geniş olanaklar sunmaları, yaratıcı yazma çalışmalarını daha verimli hâle getirebilir. Yaratıcı yazma etkinliklerine yönelik olumlu tutum geliştirmek adına ders kitaplarında yaratıcı yazma etkinliklerine daha çok yer verilebilir (Kaya ve İpek Eğilmez, 2024). Derslerde uygulanan etkinlikler aracılığı ile öğrencinin derse olan katılımları, dersten aldıkları zevk ve verim de arttırılmış olur. Özellikle de yaratıcı yazma bağlamında öğrencinin yaratıcı ürünler meydana getirmesi çok önemlidir. 21. yüzyıl yetkinlikleri bağlamında etkili vatandaş yetiştirmeye katkı sunacaktır. Öğrencilere yaratıcı yazma çalışmalarının yaptırılması öğrencinin hayal güçlerini ve yaratıcılıklarını geliştirmek için de önemli bir adımdır. Bu çalışmada öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini desteklemesi hedeflenen etkinlikler tasarlanmıştır. Bu noktada öğretmen ve araştırmacılara konu ile ilgili birtakım önerilerde bulunulabilir:

- Etkinlik tasarlama sürecinde etkinliğin; öğrencilerin gelişim özelliklerine, dersin hedeflerine uygun ve sınıf ortamında uygulanabilir olmasına dikkat edilmelidir.
- Etkinlikler farklı türde metinleri içermeli ve öğrencilere çeşitli yazma deneyimleri sunabilmelidir. Etkinliklerin her beceri alanı için özel olarak tasarlanmasına ve her beceri alanı için programda yer alan strateji ile ilişkili olmasına dikkat edilmelidir.
- Etkinlik tasarlama noktasında öğretmenlerin gelişimlerini destekleyecek hizmet içi eğitimler düzenlenebilir.
- Etkinliklerde öğrencilerin yaratıcılık becerilerini kullanmaları teşvik edilmelidir. Bu noktada öğretmenlere önemli görevler düşmektedir. Öğrencilerin özgün ve ilgi çekici metinler yazmaları için otorite ve baskıdan uzak, öğrencilerin duygu ve düşüncelerini yansıtabildikleri demokratik sınıf ikliminin oluşturulması önemlidir.
- Öğrencilere yazdıkları metinler üzerinden düzenli geri bildirim verilmelidir. Hem öğretmen hem de akran geri bildirimi, öğrencilerin yazma becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir.

Kaynakça

- Akyol, H. (2003). *Türkçe İlk Okuma Yazma Öğretimi*. Pegem Akademi.
- Arıcı, B. (2020). Yazma Eğitimi. İşcan A. ve Baskın S. (Ed.), *Türkçe Eğitimi* (89- 116). Nobel Yayıncılık.
- Aydeniz, S. (2022). Türkçe Ders Kitaplarındaki Etkinliklerde Yaratıcı Yazma. *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 135-157. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1192512>
- Coşkun, E. (2013). Yazma Eğitimi. Kırkkılıç A. ve Akyol H. (Ed.), *İlköğretimde Türkçe Öğretimi* (49-91). Pegem Akademi.
- Çerçi, A. (2016). 6. Sınıf Türkçe Dersi Öğrenci Çalışma Kitabının Etkinliği Oluşturan Unsurlar Bakımından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5(4), 1984-1998.
- Çer, E. (2016). *Türkçe Öğretiminde Etkinlikler*. Anı yayıncılık.

- Çoban, A. (2022). Yaratıcı Yazmayla İlişkili Hazırlanan Doktora Tezlerinin Betimsel İçerik Analizi. *Eğitim Ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 142-153. <https://doi.org/10.51725/etad.1051867>
- Demir, T. (2013). İlköğretim Öğrencilerinin Yaratıcı Yazma Becerileri ile Yazma Özyeterlik Algısı İlişkisi Üzerine Bir Çalışma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2(1), 84-114.
- Kardaş, M. N., Esendemir, N., Kardaş N. (2021). Türkçe Dersi Öğretim Programlarında Yazma Eğitimi. Kardaş M. N. (Ed.), *Yazma Eğitimi (25-57)*. Pegem Akademi.
- Göçer, A. (2010). Türkçe Öğretiminde Yazma Eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), 178-195.
- Güneş, F. (2017b). *Türkçe Öğretimi Yaklaşımlar ve Modeller* (Beşinci baskı). Pegem Akademi.
- Güneş, F. (2011). Dil Öğretim Yaklaşımları Ve Türkçe Öğretimindeki Uygulamalar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (8), 123-148
- Güneş, F. (2017a). Türkçe Öğretiminde Etkinlik Yaklaşımı. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(1), 48-64. <https://doi.org/10.16916/aded.286415>
- Karasar, N. (2022). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Otuz yedinci baskı). Nobel Yayınları.
- Demirel, A., Karatay, H. (2022). 4+1 Planlı Yazma ve Değerlendirme Modeli Çerçevesinde Gerçekleştirilen Hazırlıkların Yazma Sürecindeki İşlevleri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 10(1), 104-118. <https://doi.org/10.16916/aded.1003248>
- Kardaş, M. N., Esendemir, N., Kardaş, S. (2021). Yazma Eğitimi ile İlgili Temel Bilgiler. Kardaş M. N. (Ed.), *Yazma Eğitimi (1-24)*. Pegem Akademi.
- Kardaş, M. N. (2013). İş Birlikli Öğrenme Yönteminin Sınıf Öğretmeni Adaylarının Yazılı Anlatım Becerilerine Etkisi. *Electronic Turkish Studies*, 8(9), 1781-1799. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5055>

- Kasap, D. (2019). Yaratıcı Okuma-Yaratıcı Yazma Çalışmalarının Yaratıcı Okuma, Okuduğunu Anlama, Yazma ve Yaratıcı Yazma Erişimine Etkisi (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Kaya, K. N. ve İpek Eğilmez, N. (2024). Duyguya Dayalı Metinlerin Ortaokul Altıncı Sınıf Öğrencilerinin Yaratıcı Yazma Becerileri ve Yazma Tutumları Üzerindeki Etkisi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 1115-1135. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1424910>
- Kırmızı, F. S. (2015). Yaratıcı Drama ve Yaratıcı Yazma Uygulamalarının Yaratıcı Yazma Başarısına Etkisi. *Eğitim ve Bilim*, 40(181). <http://dx.doi.org/10.15390/EB.2015.4552>
- Koçoğlu, A. (2024). Yaratıcı Yazma Etkinlikleri Öğretim Sürecinde Öğrenci Tutumlarını Nasıl Etkilemektedir? Meta-Analitik Bir Değerlendirme. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 1008-1029. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1413865>
- Maltepe, S. (2006). Türkçe Öğretiminde Yazılı Anlatım Uygulamaları için Bir Seçenek: Yaratıcı Yazma Yaklaşımı. *Dil Dergisi*, (132), 56-66.
- Mert, E. L. (2014). Türkçenin Eğitimi ve Öğretiminde Dört Temel Dil Becerisinin Geliştirilmesi Sürecinde Kullanılabilecek Etkinlik Örnekleri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 2(1), 23-48. <https://doi.org/10.16916/aded.47575>
- Özbay, M. ve Melanlıoğlu, D. (2008). Türkçe Eğitiminde Kelime Hazinesinin Önemi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 30-45.
- Özdemir, B. (2014). *Analitik Yazma Ve Değerlendirme Modelinin Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yazma Becerilerine Ve Yazma Tutumlarına Etkisi* [yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Sarıkaya, B. ve Şakiroğlu, Y. (2021). Yazma Etkinlikleri Tasarlama. Kardeş M. N. (Ed.), *Yazma Eğitimi* (383- 400). Pegem Akademi.

- Temizkan, M. (2010). Türkçe Öğretiminde Yaratıcı Yazma Becerilerinin Geliştirilmesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*,(27), 621-643.
- Ungan, S. (2007). Yazma Becerisinin Geliştirilmesi Ve Önemi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 461-472.
- Ünsal, G. (2008). Yazma Öğretimi. *Dil Dergisi*, (142), 46-60.
https://doi.org/10.1501/Dilder_0000000102
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (9. Baskı)*. Seçkin Yayıncılık.

**NAPOLYON KARŞISINDA RUSLARIN GERİ ÇEKİLİŞİ VE
SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ÖNCESİNDE MUSTAFA
KEMAL PAŞA'NIN SAKARYA'NIN DOĞUSUNA ÇEKİLME
KARARI HAKKINDA BİR KARŞILAŞTIRMA**

**A COMPARISON OF THE RUSSIAN RETREAT AGAINST
NAPOLEON AND MUSTAFA KEMAL PASHA'S DECISION
TO RETREAT TO THE EAST OF SAKARYA BEFORE THE
BATTLE OF SAKARYA**

Çağdaş YÜKSEL¹

Özet

Napolyon'un son derece büyük bir ordu ile Rusya seferine başlaması Rus tarafına geri çekilme stratejisi uygulamak dışında bir seçenek bırakmamıştır. Fransız ilerleyişi karşısında oluşan siyasi baskı nedeniyle Rus Ordusu zaman zaman şansını denemek zorunda kalmıştır. Ancak Smolensk ve Borodino Savaşlarında Napolyon Rusları mağlup etmeyi başarmıştır. Ruslar mağlubiyete rağmen bütünlüklerini korumayı ve geri çekilmeyi başardıkları için direnişi sürdürebilmişlerdir. Fransız Ordusu Rus Ordusu'nun yanı sıra Rus halkı ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadeleye Rus kışının da dahil olması sonucunda Fransız Ordusu büyük kayıplar vererek Rusya'dan çekilmek zorunda kalmıştır.

İşgalci Yunan Ordusu Türk Ordusu karşısında Birinci ve İkinci İnönü Muharebelerinde aldığı mağlubiyetler sonrasında büyük hazırlıklar yaparak şansını bir kez daha denemiştir. Kütahya-Eskişehir Savaşlarında Türk Ordusu ağır bir yenilgi yaşamış ve dağılma noktasına gelmiştir. Cepheye gelerek durumu inceleyen Mustafa Kemal Paşa orduyu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekmiştir. Bu karar büyük siyasi tartışmalara yol açmıştır. Ancak bu çekilme sayesinde Mustafa Kemal Paşa orduyu yaklaşan savaşa hazırlamak ve donatmak için gereken zamanı kazanmıştır. Yunanlılar Türk Ordusu'nu ortadan kaldırmak için saldırıya geçerek Sakarya Meydan Muharebesi'ni başlatmışlardır. Fakat bu kez Türk Ordusu, Türk Milleti ve Anadolu coğrafyası ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Uzun mücadele sonucunda Türk Ordusu oldukça güçlü durumda bulunan Yunan Ordusu'nu mağlup etmeyi

¹ Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı cyuksel@pau.edu.tr 5393995011 ORCID ID: 0000-0002-2230-3702

başarmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi Millî Mücadele'nin en önemli dönüm noktası olmuştur.

Bu çalışmada Napolyon'un Rusya istilası karşısında Rusların sürekli geri çekilerek Fransızları yıpratma stratejileri ile Kütahya-Eskişehir bozgunu sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya'nın doğusuna çekilme politikası analiz edilmiştir. Bu kararların işgalcilerin ülke topraklarından sürülmesine etkileri tartışılarak, benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Napolyon Bonapart, Ricat

Abstract

Napoleon's start on the Russian campaign with an extremely large army left the Russian side with no option but to implement a withdrawal strategy. Due to the political pressure against the French advance, the Russian Army had to try its luck from time to time. However, Napoleon managed to defeat the Russians in the Battles of Smolensk and Borodino. Despite the defeat, the Russians were able to continue the resistance because they managed to maintain their integrity and retreat. The French Army had to fight against the Russian people as well as the Russian Army. As a result of the Russian winter being included in this struggle, the French Army had to withdraw from Russia, suffering great losses.

The occupying Greek Army tried its luck once again by making great preparations after the defeats it suffered against the Turkish Army in the First and Second Battles of İnönü. In the Kütahya-Eskişehir Wars, the Turkish Army suffered a heavy defeat and came to the point of disintegration. Mustafa Kemal Pasha, who came to the front and examined the situation, withdrew the army to the east of the Sakarya River. This decision caused great political controversy. However, thanks to this withdrawal, Mustafa Kemal Pasha gained the time necessary to prepare and equip the army for the upcoming war. The Greeks attacked to eliminate the Turkish Army and started the Battle of Sakarya. But this time they had to fight against the Turkish Army, the Turkish Nation and the Anatolian geography. As a result of the long struggle, the Turkish Army managed to defeat the Greek Army, which was quite strong. The Battle of Sakarya was the most important turning point of the War of Independence.

In this study, the strategies of the Russians to wear out the French by constantly retreating in the face of Napoleon's Russian invasion and Mustafa

Kemal Pasha's policy of retreating to the east of Sakarya after the Kütahya-Eskişehir defeat were analysed. The effects of these decisions on the expulsion of invaders from the country's territory were discussed and their similar and different aspects were evaluated.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Napoleon Bonaparte, Regress

Giriş

Napolyon önemli askeri zaferler sonucunda Fransa'yı 15 yıl boyunca Avrupa'da hâkim konuma getirmiştir. Bu durum kıtada tek bir gücün etkin olmasını istemeyen İngiltere ile Avrupa'da baskın güç olmak isteyen Rusya'yı ciddi ölçüde rahatsız etmiştir. Rusya'nın gittikçe İngiltere ile yakınlaşması ve Fransa'nın kurduğu ekonomik sistemin dışına çıkması Napolyon'u kızdırmıştır. Rusya'nın askeri hazırlıklara da başlaması ve ittifak arayışları sonunda Fransa Rusya savaşının başlamasına yol açmıştır.

Napolyon Rusya'yı ezici şekilde yenerek Fransa ile ittifaka ve Kıta Ablukası sistemine yeniden sokmak istemiştir. Bunu sağlamak için topladığı büyük ordusu ile Rusya seferini başlatmıştır. Tekrar Fransa'nın hakimiyetini kabul etmeye niyeti olmayan Rusya ise ne pahasına olursa olsun Napolyon'a direnmeye karar vermiştir.

Fransız Ordusu'nun büyüklüğü karşısında Ruslar ilk etapta geri çekilme stratejisi izlemişlerdir. Ancak Fransızlar ilerledikçe siyasi baskı artmış ve önce Smolensk'de sonra Borodino'da Rus Ordusu Fransızları durdurmaya çalışmıştır. Her iki savaş da Rus mağlubiyeti ile sonuçlansa da Rus Ordusu bütünlüğünü koruyarak geri çekilmeyi başarmıştır. Fransız Ordusu Rus topraklarında ilerlerken bölgenin fakirliğinin yanı sıra Rus halkının düşmanca tavrı ile de karşılaşmıştır. Ruslar barıştan kaçınmalarının yanı sıra zaman zaman saldırı düzenleme ve bölgedeki kaynakları imha etme politikalarını sürdürerek sonunda Napolyon'un geri çekilmesine yol açmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olduktan sonra Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Ordusu büyük ölçüde terhis edilmiştir. Hemen sonrasında Türk toprakları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş ve Türk Milleti'nin geleceği büyük bir tehdit

altına girmiştir. Türk topraklarının paylaşımına Yunanistan'ın da dahil olması sonrasında Türk halkına kurtuluş için silahlı direniş sergilemekten başka bir çare kalmamıştır.

İşgal edilen bölgelerde halkın kurduğu çeteler işgalciler ile mücadele etmeye başlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da başlamış olan yerel direnişleri merkezi ve organize hale getirmiştir. Düzenli ordu tekrar tesis edilene kadar Kuva-yı Milliye düşmanla savaşmayı sürdürmüştür. Türk Ordusu Birinci ve İkinci İnönü Muharebelerinde Yunan Ordusu'nu mağlup etmeyi başarınca Yunanlılar kapsamlı bir saldırı başlatmışlardır. Kütahya ve Eskişehir işgal edilmiştir. Ordunun bozgun noktasına gelmesi Mustafa Kemal Paşa'nın stratejik geri çekilme politikası izlemesine ve Türk Ordusu'nu Sakarya Meydan Muharebesi için hazırlamasına yol açmıştır.

Bu çalışmada Napolyon'un Rusya seferi sırasında Rusların izlediği geri çekilme stratejisini neden ve nasıl uyguladıkları değerlendirilmiştir. Diğer yandan Kütahya-Eskişehir Savaşları sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ordusu'nu Sakarya'nın doğusuna çekme kararı analiz edilmiştir. Türk ve Rus çekilme politikalarının benzer ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1.Napolyon'un Rusya Seferinde Rusların Geri Çekilme Politikası

Napolyon İngiltere'yi ekonomik açıdan sıkıştırarak barışa zorlamak için kontrolü altındaki bölgelerde Kıta Ablukası sistemini tesis etmiştir. Fransa'nın bütün müttefiklerini de bu sistemi uygulamaya zorlamıştır. Kıta Ablukası Rus ekonomisine büyük kayıplar yaşatınca Çar Alexander Napolyon'un aleyhine dönmüştür. Ekonomik zararı telafi etmek için Rusya'nın Fransız mallarına yüksek vergi koyması ve lüks Fransız ürünlerini yasaklaması iki ülke arasındaki ilişkilerin soğumasına yol açmıştır (Roberts, 2023, 620-621; Gaddis, 2023, 202-203).

Rusya Fransa'ya karşı saldırı planları yapmaya başlamıştır (Barnes, 2022, 29). Bu kapsamda Avusturya ve Prusya'yı yanına çekmek için temaslarda bulunmuştur. Ancak söz konusu devletler hem

Napolyon'un gücünden çekindikleri hem de Rusya'nın Avrupa'daki etkinliğini arttırmak istemedikleri için Rusya ile ittifaka sıcak bakmamışlardır. Napolyon karşısında yalnız kalan Çar Alexander ise Fransa'ya yönelik saldırı girişimini ertelemek zorunda kalmıştır (Roberts, 2023, 622).

Aynı dönemde Rusya'nın İngiltere ile yakınlaşması, Kıta Ablukası'nı uygulamaktan vazgeçmesi ve Fransız mallarına yönelik vergi politikası Napolyon'u oldukça kızdırmıştır (Öztürk, 2019, 8). Napolyon Rusya'yı yeniden istediği çizgiye getirmek için askeri bir sefer planlamıştır (Roberts, 2023, 627).

Napolyon'un Rusya seferi için seçtiği dönem birçok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. İspanya'ya gittikçe daha fazla askeri birlik gönderilmesi Napolyon'un Rusya'ya götürebileceği asker sayısını azaltmıştır (Willms, 2019, 98; Hart, 2015, 173). Ayrıca aynı yıl Fransa'da yaşanan kıtlık seferin lojistik hazırlıklarını oldukça zorlaştırmıştır. Barış döneminde Rus ordusunun oldukça kapsamlı şekilde eğitilmesi Rusya'nın uzun süre Napolyon'a direnmesini mümkün kılmıştır (Roberts, 2023, 627-628).

Napolyon'un Rusya seferi öncesinde İsveç Pomeranyası'nı işgal etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma yapmaması kendisini Rusya seferi boyunca iki önemli muhtemel müttefikten yoksun bırakmıştır. (Roberts, 2023, 630, 632). Böylece Fransız işgali sırasında güneyden ve kuzeyden sıkıştırılma ihtimali ortadan kalktığından Rus Ordusu bütün gücünü Fransızlara karşı kullanabilmiştir. Ayrıca Napolyon'un önceki savaşlarından farklı olarak saldırıyı gizli tutmaması Rusya'ya hazırlanmak için oldukça uzun bir süre sağlamıştır (Öztürk, 2019, 11).

Napolyon'un emrinde Rusya seferine çıkmadan önce bulunan asker sayısı 1.000.000'a ulaşmıştır. Bu kuvvetin 615.000'i Rusya seferine gönderilmiştir. Geride kalan askerler İspanya'da ve Avrupa'daki önemli şehirlerde garnizon kuvveti olarak bırakılmışlardır. Böylece o döneme kadarki en kalabalık askeri kuvvet oluşturulmuştur.

Napolyon stratejisini Fransa ittifakına geri döndürmek için Rusya'yı ezici şekilde mağlup etmek üzerine kurmuştur. Rus Ordusu'nu mağlup ettikten sonra tamamen dağıtmak için büyük bir süvari gücüne ihtiyacı olacağını bilen Napolyon, Rusya seferi için 80.000 at toplamıştır. Fakat sefer sırasında atları için gereken yemin bulunması mümkün olmamıştır (Roberts, 2023, 638).

Napolyon 24 Haziran 1812 günü Niemen Nehri'ni geçerek Rusya seferini başlatmıştır (Barnes, 2022, 29). Fransız Ordusu aşırı büyük olduğu için Rus topraklarında çok yavaş ilerleyebilmiştir. Fransız Ordusu Rus topraklarına girince Rus komuta kademesinde iki görüş ortaya atılmıştır. Rus kökenli aristokrat generaller saldırı fikrini savunurken Alman kökenli generaller geri çekilmenin daha doğru olduğunu ileri sürmüşlerdir (Roberts, 2023, 638). Ancak Fransız Ordusu'nun büyüklüğü karşısında Ruslar geri çekilmekten başka çıkar yol bulamamışlardır (Barnes, 2022, 29). Napolyon Rusları ezici şekilde yenerek Fransa ile ittifaka zorlamak amacıyla Rusya seferine çıkmıştır. Ancak hazırladığı büyük ordu ile onları geri çekilmeye mecbur bırakarak kendi ilerlemesini kaçınılmaz hale getirmiştir (Pamukoğlu, 2021, 82).

Fransız ilerleyişi karşısında geri çekilen Rus Ordusu bir yandan Fransızların işine yarayabilecek her şeyi imha etmiştir. Bu toprakların normalde fakir bölgeler olduğu dikkate alındığında Rusların imha politikası sonrasında Fransızların ne kadar zor durumda kaldıkları anlaşılabilir. Ayrıca Ruslar Napolyon'un barış teklifini cevapsız bırakmışlardır.

Napolyon Rus sınırını geçtikten sonra 300 km ilerlerken sadece 10.000 kayıp vermiştir. Ancak önemli sayıda at kaybı yaşandığı için süvari gücü erimeye başlamıştır. Fransız Ordusu 17 Ağustos günü kendisini bekleyen Rus kuvvetleri ile Smolensk'de muharebeye tutuşmuştur (Barnes, 2022, 29). Napolyon düşmanı imha etmeyi denese de şehrin savunması sayesinde Rusların düzenli şekilde geri çekilmelerine engel olamamıştır. (Roberts, 2023, 652, 655).

Fransız Ordusu'nun takip denemelerine rağmen Ruslar düzenli şekilde çekilmeyi başarmışlardır (Öztürk, 2019, 46). Fransız Ordusu

Rusları takibini sürdürmüş ve 5 Eylül günü Şevardino Tabyası'nı ele geçirmiştir. Rus Ordusu Borodino köyü civarında savunma düzenine geçmiştir.

Borodino Savaşı 7 Eylül günü Fransızların Rus merkezine saldırısı ile başlamıştır (Öztürk, 2019, 50). Sabah 7.30'da General Eugene Borodino köyünü ele geçirmiş ve ilerlemeyi sürdürmüştür. Ancak Rus saldırısı ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Borodino köyüne sağlamca yerleşmiş ve savaş sonuna kadar burayı elinde tutmuştur (Roberts, 2023, 661).

Öğlene doğru mareşalleri ve generalleri Napolyon'dan aşırı uzayan Rus savunma hatlarını yarmak için imparatorluk muhafızlarını savaşa sokmasını talep etmişlerdir (Öztürk, 2019, 53). Bu kadar ilerledikten sonra tüm ihtiyatlarını riske atmak Napolyon'a tehlikeli görüldüğü için teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Mareşal Davout, Mareşal Ney ve Mareşal Murat sadece genç imparatorluk muhafızlarını kullanarak Rusların sol kanadını çevirmeyi önermişlerdir. Napolyon bunu da kabul etmemiştir. Ruslar ise Fransız Ordusu'nun baskısı karşısında disiplinli şekilde gerideki mevziilere çekilmeye başlamışlardır (Roberts, 2023, 664).

Borodino Savaşı'nda 43.000 kayıp veren Rus Ordusu gecedan yararlanarak geri çekilmiştir. Rusların sert direnişinden ötürü Fransızlar sadece 1.000 esir ve 20 top ele geçirebilmişlerdir. Fransız Ordusu savaşta 6.600'ü ölü ve 21.400'ü yaralı olmak üzere 28.000 kayıp vermiştir. Napolyon umduğu gibi Rus Ordusu'nu dağıtamamıştır. Ancak Moskova yolu Fransız Ordusu'na açılmıştır (Roberts, 2023, 665-666).

Savaş sonrasında Mareşal Murat süvari birlikleri ile takibi sürdürerek 10.000 yaralıyı esir almıştır. Fransız Ordusu iki gün dinlenip Moskova'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Kutuzov elindeki kuvvetlerle 14 Eylül günü şehri terk etmiştir. Ordunun çekilmesi üzerine sivil halkın büyük bölümü de şehirden kaçmıştır (Öztürk, 2019, 57; Roberts 2023, 667-668).

Napolyon şehre girdikten sonra Ruslar Moskova'yı ateşe vermişlerdir. Şehir nüfusunun kaçması ve yangının büyük tahribatına rağmen Ruslarla barış yapmadan geri dönmek istemeyen Napolyon 35 gün boyunca beklemiştir. Fakat Rus tarafı herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Fransız Ordusu 18 Eylül günü geri çekilmeye başlamıştır. Smolensk yolunda kaynaklar tükendiği için Fransız Ordusu çekilirken önce eski sonra yeni Kalouga yolunu tercih etmiştir. Ruslar zaman zaman saldırılar düzenlemişler fakat bu saldırılar istedikleri kadar etkili olmamıştır (Öztürk, 2019, 58, 61). Rus baskısı altında geri çekilmeyi sürdüren Napolyon 25 Ekim gecesi yeniden Smolensk yoluna dönmeye karar vermiştir. Bu karar Grande Armee için büyük bir felaket olmuştur (Roberts, 2023, 678). Bölgedeki kaynakların Moskova'ya ilerlerken tüketilmiş olmasının yanı sıra kışın beklenenden erken bir tarihte çok şiddetli başlaması Fransız Ordusu'nda büyük bir sarsıntıya yol açmıştır (Gaddis, 2023, 195). 25 Ekim sonrasında Grande Armee'nin çok büyük kısmı hayatını kaybetmiş ve Napolyon İmparatorluğu'nu çöküşe götüren olayların fitili ateşlenmiştir (Black, 2023, 61).

Napolyon Rus sınırını geçince Ruslar Fransız Ordusu'nun büyüklüğü karşısında geri çekilme stratejisi uygulamak zorunda kalmışlardır. Ancak bu politika istikrarlı şekilde takip edilmemiştir. Fransız ilerleyişi karşısında oluşan baskı nedeniyle Rus Ordusu iki kez Fransız Ordusu'nun karşısına çıkmak zorunda kalmıştır. Ruslar bu iki denemede de başarısız olmuşlardır. Bunun üzerinde çekilme stratejisine dönmüşler fakat bu strateji Fransızların Moskova'ya girmesine engel olamamıştır. Ancak Ruslar barışa yanaşmamışlardır. Rusların kararlılığı, Rus halkının tavrı, bölgedeki kaynakların yetersizliği ve kışın yaklaşması Napolyon'u geri dönmeye zorlamıştır. Moskova'daki bekleyiş gereğinden uzun olsa da Napolyon makul kabul edilecek bir tarihte geri çekilme kararı almıştır. Ancak 25 Ekim tarihinde yaptığı güzergâh değişikliği, kışın beklenenden erken ve şiddetli gelmesi Grande Armee için felaketle sonuçlanmıştır. Bu felaket Napolyon İmparatorluğu'nun çöküşüne giden süreci başlatmıştır.

2.Kütahya-Eskişehir Savaşları Sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya'nın Doğusuna Çekilme Kararı

Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Ordusu büyük ölçüde terhis edilmiştir (Atatürk, 2007, 30). Anadolu'da işgaller başladığında Türk halkı kendisini savunmak için çeteler teşkil etmek zorunda kalmıştır (Tosun, 2021, 329). Kuva-yı Millîye adı verilen bu yapı Yunan Ordusu'nu durdurmak için yeterli olmamıştır. Mustafa Kemal Paşa düzenli ordu olmadan sonuca varılamayacağını bilse de mevcut şartlar nedeniyle bir süre bu duruma razı olmuştur (Ortaylı, 2018, 186). Zaten 24 Ekim 1920 tarihinde Gediz'de yaşanan başarısızlık Paşa'nın haklılığını kanıtlamıştır (Atatürk, 2007, 448; Tosun, 2021, 329).

10 Kasım 1920 günü alınan kararla yeniden düzenli ordu kurulmasına başlanmıştır (Mango, 2013, 353; Özlü, 2020, 76). Bu durum Batı Cephesi'nde çetelere kumanda edenleri memnun etmemiştir (Atatürk, 2007, 486; Mütercimler, 2016, 694). Bu karara tepki gösteren Çerkez Ethem Birinci İnönü muharebesi sırasında Yunan kuvvetleri ile ortak hareket etmeye çalışmıştır (Çaykırın, 2022, 80).

Yunan Ordusu 6 Ocak 1921 günü başlattığı ileri harekât ile yeni kurulmuş olan düzenli Türk Ordusu'nun gücünü test etmek istemiştir (Bay, 2013, 184). İnönü civarında yaşanan muharebede Albay İsmet Bey yönetimindeki Türk kuvvetleri karşısında başarılı olamayan Yunan Ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır (Shaw, 2006, 424).

İngiltere'nin baskısı ile başlayan Yunan ileri harekâtı neticesinde İnönü mevkiinde ikinci kez çarpışma yaşanmıştır. 37.000 kişiden oluşan Yunan Ordusu askerlerini Türk tarafına göre daha modern malzemelerle teçhiz etmiştir. Fakat iki muharebe arasında Türk Ordusu da önemli takviyeler almıştır. 35.000 kişilik kuvvete komuta eden İsmet Paşa Yunan Ordusu'nu bir kez daha mağlup etmeyi başarmıştır (Mango, 2013, 367).

Büyük baskı altında kalan Yunanlılar Anadolu'daki geleceklerini kurtarabilmek umuduyla uzun hazırlıklar sonrasında Kütahya-Eskişehir taarruzunu başlatmışlardır (Aybars, 2007, 260). Bu dönemde

Yunanistan'da seferberlik ilan edilmiş ve Yunan Ordusu'na büyük malzeme desteği sağlanmıştır (Yıldız, 2022, 1114).

İkinci İnönü Muharebesi ile Kütahya-Eskişehir Savaşları arasındaki dönemi Türk tarafı iyi değerlendirememiştir. Büyük ekonomik ve siyasi sıkıntılarının yanı sıra para, silah, cephane ve erzak eksikliği çeken Türkiye Büyük Millet Meclisi genel seferberlik ilan edememiştir (Aydemir, 1990, 472). Bundan ötürü Kütahya-Eskişehir Savaşları öncesinde orduya yeterli oranda destek sağlanamamıştır (Demir, 2022, 204).

Saldırıya geçen Yunan Ordusu 10 Temmuz 1921 tarihinde Kütahya-Eskişehir Savaşlarını başlatmıştır. 13 Temmuz günü Afyon, 17 Temmuz günü Kütahya ve 19 Temmuz günü ise Eskişehir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir (Tosun, 2021, 332; Sarıhan, 1995, 614). Yaşanan kayıplar halkta ve orduda büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır (Atay, 2012, 363). Mağlubiyet sonrasında Türk Ordusu'nda büyük firarlar yaşanmıştır. Ordunun durumunu inceleyen Mustafa Kemal Paşa tek çıkar yolun geri çekilmek olduğuna kanaat getirmiştir (Balcıoğlu, 1996, 927; Çakır, 2022, 79). Bu karar ile ordunun daha fazla yıpranmasını engellemek, toparlanmak için zaman kazanmak ve Yunan kuvvetlerinin işini zorlaştırmak istenmiştir (Yıldız, 2022, 1114). Böylece coğrafya Türk Ordusu'na yarar sağlamaya başlamıştır (Çakır, 2022, 81-82). Anadolu'nun fakirliği, demiryolunun bulunmayışı ve kara yollarının verimsizliği Yunan ikmal hatlarına ciddi darbe vurmuştur.

Yunan saldırısı öncesinde zamandan en iyi şekilde yararlanmak için Mustafa Kemal Paşa 5 Ağustos 1921 tarihinde meclisten Başkumandanlık Kanunu'nu geçirmiştir. Bu kanun kapsamında 7 Ağustos 1921 günü Tekalif-i Millîye emirleri yayınlanmıştır (Atatürk, 2007, 545-546). Bu emirlerin yürütülmesi ve ordudan firarların engellenmesi için İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur (Tosun, 2021, 335-337).

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan Ordusu 90.000 piyade tüfeğine, 700 makineli tüfeğe, 300 topa, 20 uçağa ve 1.500 süvariye ulaşmıştır. Buna karşın Türk Ordusu 45.000 piyade tüfeğine, 240 makineli tüfeğe, 240 topa, 2 uçağa ve 4.500 süvariye sahip olmuştur

(Yıldız, 2022, 1116). Türk Ordusu'nun üstün olduğu tek nokta süvari sayıdır ve Mustafa Kemal Paşa bu savaşta süvarileri çok etkili şekilde kullanmayı başarmıştır.

Askeri gerekçeler nedeniyle Türk Ordusu'nun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi ve halkta büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Ancak siyasi endişelere rağmen Mustafa Kemal Paşa askeri nedenleri dikkate alarak aldığı kararı uygulamaktan çekinmemiştir.

Yunan Ordusu 23 Ağustos 1921 günü beklenen saldırıyı başlatmıştır (Balcıoğlu, 1996, 928). Sakarya Meydan Muharebesi 100 kilometre boyunca uzanan bir hat üzerinde yapılmıştır. Asker sayısı, teçhizat ve moral olarak güçlü durumda olduğu için Yunan Ordusu savaş cephesini mümkün olduğunca uzatmayı hedeflemiştir. Güneye doğru yayılarak Türk Ordusu'nu kuşatmak eğer bu olmazsa uzayan cephe hattından faydalanarak cepheyi yarmak istemiştir (Bay, 2013, 187). Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa ordunun sol kanadını kuzeye doğru çekerek cepheyi kısaltmış ve ihtiyat kuvvetlerinin gereken yere yetişmesine imkân sağlamıştır. Bu durum ayrıca Yunan Ordusu'nun ikmal hatlarının aşırı derece uzamasına yol açmıştır (Erdoğan, 2022, 295).

Türk Ordusu'nun adım adım çekilerek direnişi sürdürmesi ve cephe yarılrsa da genel olarak geri çekilmemesi Yunan komuta kademesinde hayal kırıklığına yol açmıştır. İkmal hatlarının aşırı uzaması ve lojistik sıkıntıların artması Yunan Ordusu'nda ciddi problemlere neden olmuştur (Erdoğan, 2022, 160; Bay, 2013, 189). Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan hatlarının arkasına gönderdiği Türk süvarileri de Yunan cephe gerisinde büyük kaos yaratmayı başarmışlardır (Erdoğan, 2022, 228).

10 Eylül 1921 gününe kadar savunma yapan Türk Ordusu bu tarihte karşı taarruz başlatmıştır. Bu beklenmedik saldırı Yunan komuta heyetinde büyük bir şok dalgası yaratmıştır. Duruma çözüm üretemeyen Yunan Ordusu Sakarya Nehri'nin batısına çekilmek zorunda kalmıştır (Yıldız, 2022, 1119).

Sakarya Meydan Muharebesi Millî Mücadele'nin kaderini önemli ölçüde belirlemiştir. Bu muharebeye kadar işgalciler plan yaparken Türk tarafı bu girişimleri engellemeye çalışmıştır. Ancak 13 Eylül 1921 itibarıyla inisiyatif tamamen Türklere geçmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Gazilik ve Mareşallik unvanı verilen Mustafa Kemal Paşa Millî Mücadele'nin tartışmasız lideri haline gelmiştir (Atatürk, 2007, 550; Balcıoğlu, 1996, 929; Akça, 1996, 218). Ankara Hükümeti diplomatik alanda büyük itibar kazanmıştır (Küçük, 2020, 81). Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında 13 Ekim 1921 günü Kars Antlaşması, Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 günü Ankara Antlaşması imzalanmıştır (Yıldız, 2022, 1121).

İngiltere ve İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nın uygulanamayacağını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Türk Milletinin bağımsız olarak yaşamaya devam edeceği dünyaya açık şekilde ifade edilmiştir.

Sonuç

Napolyon'un Rusya'yı istilası sırasında sonucu belirleyen en önemli etmenlerden biri Rusların barışa yanaşmayarak ısrarlı şekilde geri çekilme stratejisi uygulamaları olmuştur. Bu strateji sayesinde askeri mağlubiyetlere rağmen Ruslar Napolyon'un Rusya'dan eli boş şekilde geri dönmesini sağlamışlardır.

Napolyon'un ordusunun gücü karşısında Ruslar zorunlu olarak geri çekilme stratejisine başvurmuşlardır. Ancak Fransızların ilerleyişi ciddi bir siyasi baskı oluşturmuş ve askerî açıdan gereksiz şekilde Ruslar zaman zaman Fransızları durdurma girişiminde bulunmuşlardır. Önce Smolensk sonra Borodino'da Rus Ordusu Fransızları durdurmaya denese de Napolyon iki savaşta da Rusları mağlup etmiştir. Fakat eski savaşlardan farklı olarak bu kez Rus Ordusu bozguna uğramamış, verdiği kayıplara rağmen düzen içinde geri çekilmeyi başarmıştır.

Ruslar Napolyon'un Moskova'ya girmesine engel olamamışlardır. Ancak bu durum karşısında şehri ateşe vermekten de çekinmemişlerdir. Fransız Ordusu Rus Ordusu dışında bölgenin kaynak

sıkıntısı ve Rus halkının tavrı ile de mücadele etmiştir. Rus yönetiminin ne olursa olsun barışa yanaşmaması kesin sonuç isteyen Napolyon'un işgali uzatmasına yol açmıştır. Fransız Ordusu geri çekilirken bastıran kış büyük kayıplara yol açmıştır.

Genel olarak baktığımızda Ruslar geri çekilme stratejisini ilk olarak Fransız Ordusu'nun büyüklüğü karşısında mecburen uygulamışlardır. Fransız Ordusu'nun karşısına çıktıkları zaman ise mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Ancak Rus halkı da işgalcilere karşı ellerinden geldiğince direniş göstermiştir. Rus yönetiminin barış yapmama konusundaki kararlı tutumu, Moskova'yı yakmak gibi bir davranıştan bile kaçınmaması, halkın direnişi sonunda Napolyon'un işgalden vazgeçmesine yol açmıştır. Fransızlar geri çekilirken kışın beklenenden erken ve şiddetli başlaması Fransız Ordusu'nun çok büyük kayıplar vermesine yol açmıştır. Geri çekilmek üzerine kurulu Rus stratejisi Napolyon'u durdurmak konusunda çok başarılı olmamıştır. Ancak büyük acılara rağmen barış yapmaktan kaçınmaları Napolyon'un istediğini elde etmesine engel olmuştur. Fransız Ordusu'nu asıl yok eden olay kışın erken gelmesi olmuştur ki bu tamamen şansa bağlı bir gelişmedir.

Benzer şekilde Millî Mücadele'nin en önemli dönüm noktalarından biri Mustafa Kemal Paşa'nın Kütahya-Eskişehir Savaşları sonrasında Türk Ordusu'nu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekmesidir. Böylece bozgunun eşiğindeki Türk Ordusu toparlanmış ve Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan Ordusu'nu mağlup etmeyi başarmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın geri çekilme kararı da Ruslarinkine benzer şekilde askeri gerekçelerden kaynaklanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Ordusu dağıtıldığı için Anadolu'da işgaller başlayınca Türk halkı kendisini çeteler vasıtasıyla savunmak zorunda kalmıştır. Bu çeteler zaman zaman düşmanı taciz edip geri çekilme stratejisi izlemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra Millî Mücadele merkezi bir hal almış ve sonunda Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Bu arada düzenli Yunan Ordusu karşısında çeteler yoluyla başarılı olunamayacağı kesin olarak belli olmuştur. Meclisin

açılışı sonrasında uygun şartlar oluşunca yeniden düzenli ordu kurulmuştur.

Yeni kurulmuş olan Türk Ordusu karşısında Yunanlılar iki kez şansları deneseler de başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine büyük hazırlıklar sonucunda Kütahya-Eskişehir saldırısını başlatmışlardır. Bu saldırı karşısında Türk Ordusu ağır bir yenilgi yaşamış ve ordu dağılma noktasına gelmiştir. Cepheye gelip durumu inceleyen Mustafa Kemal Paşa tek çıkar yolun geri çekilmek olduğuna karar vermiştir. Bu çekilme Türk Ordusu'na toparlanma ve savunma için hazırlanma zamanı vermiştir. Ayrıca Yunan ikmal hatları uzamış ve Yunanlılar zorlu coğrafya ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu çekilme kararı ciddi siyasi eleştirilere yol açsa da Mustafa Kemal Paşa sadece askeri gereksinimleri düşündüğü için kararından dönmemiştir.

Yeniden tertiplenen Türk Ordusu Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan Ordusu'nu durdurmayı başarmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi temelde bir savunma savaşı olsa da Türk ve dünya tarihi açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Türk Milletinin gösterdiği kararlılık ve direnç Yunan Ordusu'nun ve Yunanistan'ın Anadolu'daki macerasının sonunu getirmiştir.

Bu açıdan bakıldığında Mustafa Kemal Paşa'nın çekilme kararı tamamen askeri gerekçelere dayanmıştır. Paşa siyasi baskılara rağmen bu kararı almış ve sonuna kadar arkasında durmuştur. Kazandığı zaman sayesinde orduyu hazırlamayı ve Yunan Ordusu'nu durdurmayı başarmıştır.

Rus ve Türk geri çekilmelerine baktığımız zaman bazı ortak noktalar ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Öncelikle iki karar da işgalcilerin büyük askeri gücü karşısında alınmıştır. Ancak Ruslar bu stratejiyi izlerken zaman zaman siyasi nedenlerle savaşmaya karar vermişler ve iki kez mağlup olmuşlardır. Ayrıca stratejileri Napolyon'u durdurmaya yetmemiştir. Fakat direnişi sürdürerek Fransızların geri çekilmesini sağlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa ise askeri durum karşısında orduyu Sakarya'nın doğusuna çekmiş ve siyasi eleştirileri dikkate almamıştır. Geri çekilmenin sağladığı zaman ile orduyu toparlamış ve yeni bir savaşa hazırlamıştır. Ayrıca savaş alanını kendisi

seçerek Yunan Ordusu'nu hem coğrafya ile uğraşmak zorunda bırakmış hem de ikmal hatlarını savunmasız hale getirmiştir. Böylece geri çekilmeden kısa süre sonra Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan Ordusu mağlup edilmiştir.

Sakarya zaferi sonrasında Mustafa Kemal Paşa bütün baskılara rağmen Büyük Taarruz için ordu hazır olana kadar beklemiştir. Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz'da yaşanan zaferler dikkate alındığında askeri sahada sadece askeri gerekçelerin dikkate alınmasının ne kadar önem taşıdığı kolayca görülmektedir.

Kaynakça

- AKÇA, B., KIRCA, Y., ÇOLAK, M. (1996). Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri. Muğla: Ünyay Basımevi
- ATATÜRK, M. K. (2007). Nutuk. İstanbul: Truva Yayınları
- ATAY, F. (2012). Çankaya. İstanbul: Pozitif Yayınları
- AYBARS, E. (2007). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. İzmir: Zeus Kitapevi
- AYDEMİR, Ş. (1990). Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922. C. II. İstanbul: Remzi Kitapevi
- BALCIOĞLU, M. (1996). "Sakarya Melhame'i Kübrası Yahut Türk'ün Medd ü Ceziri". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. 12(36). 927-929
- BARNES, G. (2022). Napoleon Bonaparte. İstanbul: Kronik Yayınları
- BAY, A. (2013). Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahı Generalden Liderlik Üzerine Dersler. İstanbul: Pegasus Yayınları
- BLACK, J. (2023). Küresel Askeri Tarih. İstanbul: Yeditepe Yayınları
- ÇAKIR, Ş. (2022). "Sakarya Meydan Muharebesi'nin Askeri Stratejisi". Akademik Açı. 2(1). 66-91
- ÇAYKIRAN, G. (2022). "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Ordusunun Kuruluş ve Konuşu". Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları. 0(42). 77-106
- DEMİR, E. (2022). "Sakarya Meydan Muharebesi ve Takip Harekâtında 5'inci Grup/Süvari Kolordusu (5'inci Kolordu)". Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi. 20(34). 203-232
- ERDOĞAN, S. (2022). Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez. İstanbul: Kronik Yayınları
- GADDIS, J. (2023). Büyük Strateji. İstanbul: Epsilon Yayınları

- HART, L. (2015). Strateji Dolaylı Tutum. İstanbul: Doruk Yayınları
- KÜÇÜK; C. (2020). “Millî Mücadele”. İslam Ansiklopedisi. 30. (s. 76-83). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- MANGO, A. (2013). Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu. İstanbul: Remzi Kitapevi
- MÜTERCİMLER, E. (2016). Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal. İstanbul: Alfa Yayınları
- ORTAYLI, İ. (2018). Gazi Mustafa Kemal Atatürk. İstanbul: Kronik Yayınları
- ÖZLÜ, H. (2020). “İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askeri Harekâtı”. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi. 18(32). 71-93
- ÖZTÜRK, T. (2019). Karşılaştırmalı Harp Tarihi: Napolyon Karşısında Rus Savunması ve İstiklal Savaşı'nda Türk Direnişi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PAMUKOĞLU, O. (2021). Napolyon İmparator ve General. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- ROBERTS, A. (2023). Napoleon. İstanbul: Kronik Yayınları
- SARIHAN, Z. (1995). Kurtuluş Savaşı Günlüğü. C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- SHAW, S., SHAW, E. (2006). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. C. II. İstanbul: E Yayınları
- TOSUN, U. (2021). “Sakarya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Yeniden Yapılandırılma Süreci”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 25(Özel Sayı). 328-344
- WILLMS, J. (2019). Napolyon Büyük Despotun Yaşamı. İstanbul: Runik Kitap.
- YILDIZ, Ö. (2022). “Sakarya Meydan Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme”. Tarih ve Gelecek Dergisi. 8(4). 1112-1128

ARAPÇADAN BATI DİLLERİNE GEÇEN BAZI TERİMLER VE KELİMELER

SOME TERMS AND WORDS TRANSFERRED FROM ARABIC TO WESTERN LANGUAGES

Mehmet BÖLÜKBAŞI¹

Özet

Abbâsiler döneminde 9. yüzyılda Abbâsî Halifesi Me'mûn devrinde tercüme faaliyetlerinin yapıldığı Beytu'l-Hikme (Bilgelik evi) olarak adlandırılan yerde Arap-İslam dünyasında başlayan çeviri faaliyetleri neticesinde Astronomi, Matematik, Geometri ve Felsefe alanlarında birçok eski Yunanca, Süryanice, Hintçe ve Farsça eser Arapçaya tercüme edilmiştir. Yapılan tercüme sayesinde Antik Mısır, Sümer, Pers ve Sanskritçeden bazı bilimsel kelimeler Arapçaya geçmiştir. Bu kelimeler Arapça dil ve telaffuz yapısına uygun hale getirilerek kullanılmıştır. Çeviri, zengin bir deneyim gerektiren önemli bir faaliyet olmasına rağmen Orta çağ Arap-İslam çevirmenleri arzu edilen düzeyde çeviri yapabilmişlerdir. Bunun temel nedeni o dönemdeki tercümanların bir kısmının Müslüman, bir kısmının ise Hıristiyan olmaları ayrıca farklı dil ve kültürlerle aşina olmaları sayesinde farklı dillerde telif edilmiş orijinal metinleri Arapçaya başarılı şekilde aktarabilmişlerdir. Bilim alanında kullanılan bazı Arapça terimler ve kelimeler çeviriler sayesinde birçok farklı Batı diline aktarılmış ve günümüzde de kullanılmaktadır. Kültürel değişim dilsel değişimi de beraberinde getirmiştir. Sanskritçeden Arapçaya geçen ve Arapça dil yapısına uygun hale getirilen bilimsel sözcüklerden birisi olan sıfır (الصَّفْرُ) kelimesi boş anlamında kullanılmaktadır. Bu sözcük daha sonra Almancaya ziffer ve İngilizceye zero şeklinde geçmiştir. Aslı Arapça olan Kahve (القَهْوَةُ) kelimesi İngilizceye Coffee, Almancaya Kaffee şeklinde geçmiştir. Bu çalışmada Arapçadan Batı dillerine geçen bazı Arapça terimler ile kelimelerin kökenleri hakkında bilgiler ve örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapça Terimler, Arapça Kelimeler, Batı Dilleri, Çeviri, Tercüme Faaliyetleri.

Abstract

Many ancient Greek, Syriac, Indian and Persian works in the fields of Astronomy, Mathematics, Geometry and Philosophy were translated into

¹ Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, blkbamehmet@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5923-3920

Arabic as a result of the translation activities that started in the Arab-Islamic world in the 9th century during the Abbasid period in the Abbasid Caliph al-Ma'mûn's reign in the place called Beytu'l-Hikme (House of Wisdom) where translation activities were carried out. Thanks to these translations, some scientific words from Ancient Egyptian, Sumerian, Persian and Sanskrit entered Arabic. These words were used by adapting them to the Arabic language and pronunciation structure. Translation is an important activity that requires a wealth of experience, but medieval Arab-Islamic translators were not able to translate at the desired level. The main reason for this is that some of the translators of that period were Muslims and some were Christians, and their familiarity with different languages and cultures enabled them to successfully translate original texts written in different languages into Arabic. Some Arabic terms and words used in science have been translated into many different Western languages and are still used today. Cultural change has also brought about linguistic change. The word zero (الصِفْر), one of the scientific words that passed from Sanskrit into Arabic and was adapted to the Arabic language structure, means empty. This word was later translated into German as ziffer and into English as zero. The word coffee (القَهْوَة), originally Arabic, has been translated into English as coffee and into German as kaffee. In this study, information and examples are given about the origins of some Arabic terms and words that have passed from Arabic to Western languages.

Keywords: Arabic Terms, Arabic Words, Western Languages, Translation, Translation Activities.

Giriş

Abbâsîler devrinde 9. asırda başlayan tercüme faaliyetleri neticesinde Astronomi, Matematik, Geometri ve Felsefe alanlarında Antik Yunan, Süryanice, Hintçe ve Farsça telif edilmiş birçok bilimsel kitap öncelikle Arapçaya tercüme edilmiştir. Yapılan tercüme sayesinde tıp, astronomi, matematik, coğrafya ve felsefe alanlarında farklı kültürler tarafından telif edilmiş kaynak eserlerde yer alan bilgilerin yok olması önlenmiştir. Aynı zamanda tercüme edilen eserler gelecek kuşaklara aktarılabildiği. Bununla birlikte, farklı dillerden Arapçaya tercüme edilen bilimsel terimler ve kelimeler Arapça dil kurallarına ve telaffuzuna uygun hale getirilerek Arapçaya aktarılmıştır. Batı dünyasında Arap-İslam dünyasının bilim alanında telif ettiği eserlere XI. asırda yaşamış olan Papa II. Sylvestre sayesinde ilgi ve merak artmıştır. Daha sonra ilk mütercim olarak kabul edilen Afrikalı Konstantin (ö.1087) Salerno Tıp Okulu'nda Arap-İslam tıp alimleri tarafından Arapça telif edilen tıp eserlerini Latinceye tercüme etmiştir.

Afrikalı Konstantin tarafından yapılan bu tercüme sayesinde Batı dünyası Arap-İslam tıbbı hakkında bilgi sahibi olmuştur. Üç asır Endülüs Emevîlerinin yönetiminde kalan Toledo (Tuleytula) 1085 yılında İspanyolların egemenliğine geçmiştir. İspanyolların egemenliğine geçtikten sonra Endülüs Emevîleri ve Arap-İslam alimleri tarafından telif edilen Arapça bilimsel eserler İspanya'nın Toledo, Sevilla ve diğer şehirlerinde kurulan tercüme merkezlerinde Latinceye tercüme edilmiştir. Başpiskopos Raymond de Sauvat, (ö.1152) Toledo'da kurmuş olduğu tercüme merkezinde Arap-İslam alimleri tarafından telif edilmiş önemli kaynak eserleri Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi tercümanlardan istifade ederek Latinceye aktarmıştır (Karlığa, 2004, s.251).

Batı Dillerine Geçen Bazı Arapça Terimler ve Kelimeler

Cebr (الْجَبْر)

Batı dünyası tarafından Arapçadan Latinceye tercüme edilen 'Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele' adlı eserde Harzemli matematik, astronomi ve coğrafya alimi el-Hârizmî (ö.850) ilk kez el-Cebr (الْجَبْر) kelimesini kullanmıştır. Batı dünyası el-Hârizmî tarafından telif edilen Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele' adlı eserde yer alan el-Cebr ve'l-Mukâbele kelimesini Latinceye tercüme edemedikleri için el-Cebr sözcüğü Latinceye telaffuz değişikliğine uğramadan geçmiş ve uzun süre kullanılmıştır. Daha sonra bu kelime algebre ve algebra şeklini almıştır. Hârizmî'nin Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele adlı eserinin ve'l-Mukâbele kısmı İtalya'da XV. yüzyılda çıkartılmış ve sadece algebra biçiminde kullanılmıştır (Adıvar, 1950, s.259).

Arapça bir kelime olan Cebr sözcüğü, kırık kemiği yerine koymak ve düzeltmek manalarında kullanılmaktadır. Fîrûzâbâdî (ö.817) tarafından telif edilen el-Ğâmûsu'l-muĥîd adlı Arapça sözlükte el-Cebr kelimesinin, kırığı tamamlamak ve bütünlemek manalarında kullanıldığı yer almaktadır. Ayrıca, el-Cebr sözcüğü kırmak kelimesinin zıddı olarak açıklanmıştır. Bununla birlikte, el-Cebr kelimesinin bir şeyi düzeltmek, ıslah etmek, zorla yaptırmak ve kahretmek manalarının da bulunduğu eserde yer almaktadır. el-Cebr sözcüğü iki zıt manaya sahip olduğu için ezdâd'tan sayılmıştır (Koçak, 1984, s.108). Batı dillerinde el-Cebr kelimesi Algrismo, Algorithmus

ve Algorismus şeklinde el-Hârizmî'nin isminden türetilmiş kelimelerden meydana gelmiştir (Farruh vd., 1990, s.199).

Sıfır (الصِفْرُ)

Sıfır kelimesi Sanskritçeden Arapçaya tercüme edilmiştir. Çünkü, Arapçadaki rakamlar Hint kökenlidir. es-sıfır (الصِفْرُ) sözcüğü boş şey manasındadır (Firuzabadi, 1887, c.I,s.788). Sanskritçeden Arapçaya geçen sıfır kelimesi Almancaya ziffer şeklinde geçmiştir. Ayrıca bu kelime Almancada kıymetsiz, değersiz ve sıfır manalarında 'da kullanılmaktadır. Sıfır kelimesi İngilizceye zero şeklinde intikal etmiştir (Littmann, 1924, s.77). Sıfır kelimesi, boş anlamında Arapça bazı atasözü ve deyimlerde de kullanılmaktadır (el-Meydanî, 1987, s.218).

Elleri bütün iyiliklerden boş kaldı. صَفَرَتْ يَدَاهُ مِنْ كُلِّ خَيْرٍ

Sütü bitti. صَفَرَتْ وَطَائِبُهُ

Kimya (الكِيمَاء)

Kimya, bakır ve farklı madenlerin bir araya getirilerek iksir olarak adlandırılan karışımdan altın yapma sanatı olarak tanımlanmıştır (Gölpınarlı, 1981, c. I, s.98). Eski Mısırda Kemt adında kara toprak manasında bir şehrin olduğu bilinmektedir. Kemt sözcüğü siyahlaşmak ve kararmak anlamına gelen fiilden türetilmiştir. Arap dilbilimcileri kimya (الكِيمَاء) kelimesini, el-Kimiya şeklinde telaffuz etmişlerdir (Cabir eş-Şukri, 1979, c. I, s. 153).

Kimiya kelimesi, cevheri yani madenleri bir halden başka bir hale dönüştürmek için kullanılan cevher anlamında kullanılmıştır. Ayrıca cevher sözcüğü iksir kelimesi ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Kimya kelimesi aynı zamanda bir şeyin elde edilmesini sağlayan yöntem anlamında da kullanılmıştır. Bununla birlikte, Kimya ilmi teknik ve teorik işlemler içerdiğinden Arap-İslam âlimleri kimya kelimesi için ilmu's-san'a, ilmu't-tedbîr, ilmu'l-hacer, ilmu'l-mîzân ve el-hikme gibi çeşitli terimler türetmişlerdir (Wiedemann, 1945, s.347). Kimya kelimesi Batı dillerine al-chemie ve alchemy şeklinde geçmiştir (Cabir eş-Şukri, 1979, c. I, s. 154)

Safran (الزَّعْفَرَان)

Baharat yapımında kullanılan bu bitki Sümercede Samazupiru olarak adlandırılmıştır. Safran sözcüğü Sümerce'den Arapçaya geçmiştir (Cabir eş-Şukri, 1979, c. I, s. 157). Safran kelimesi ez-zaferan (الزَّعْفَرَان) Batı dillerinden İspanyolcaya azafrano, İtalyancaya zafferano şeklinde intikal etmiştir (Abdulaziz b. Abdullah, 1974, s.262).

Kahve (الْقَهْوَة)

Arap Yarımadası'nın güneyi ile Etiyopya'nın güney bölgelerinde yetiştirilen ve kahve ağacından elde edilen kahve 17. asırda Habeşistan valiliği yapan Osmanlı Valisi Özdemir Paşa (ö.1561) tarafından Afrika'dan alınıp Yemen üzerinden ithal edilerek Türkler vasıtasıyla Batı dünyasına tanıtılmıştır. Bu sayede kahve Batı dünyasında tüketilmeye başlanmıştır. Kahve Brezilya ve Hindistan'a Yemen'den geçmiştir (Arendonk, 1955, s.99).

Kahve kelimesi iştahı olmamak anlamına gelen kahiye (قَهْي) kökünden türemiştir. Kahve içildikten sonra kişiye tokluk hissi verdiği için bu içecek kahve olarak adlandırılmıştır (ez-Zemahşerî, 1998, c.I. s.530).

Kahve kelimesi Latince coffea Arabica Arap kahvesi şeklinde kullanılmıştır. Kahve ağacı Arapçada şeceretu'l-bun (شَجَرَةُ الْبُن) Kahve çekirdeği ise Arapçada bun (بُن) olarak adlandırılmıştır. Arapçada yer alan kahve ve bun kelimeleri Almancaya Kaffebohne çekirdek halindeki kahve şeklinde geçmiştir. Kahve sözcüğü İngilizceye ise coffee şeklinde geçmiştir (Littmann, 1924, s.88).

Şeker (السُّكَّر)

Müslüman Araplar 7.asırda İran'ı kontrol altına aldıkları dönemde şeker kamışı üretimi ile karşılaşmışlardır. Müslüman Araplar şeker kamışı ekim ve hasat yöntemlerini ilk önce Mısır ve Kuzey Afrika'ya, daha sonra Endülüs'e götürmüşlerdir. Müslüman Araplar tarafından Abdurrahmân b. Muâviye b. Hişâm (ö. 788) önderliğinde M.756 yılında kurulmuş olan Endülüs Emevî devleti III. Hişâm (ö.1036) devrinde yıkılana kadar 275 yıl boyunca İspanya'da hüküm sürmüştür. Endülüs Emevîlerinin hüküm sürdüğü dönemde birçok alanda İspanya önemli ilerlemeler kaydetmiştir (el-Berkükî, 1923, s.47). Bu gelişmelerden biriside tarım alanında olmuştur. Batı dünyası

orta çağı yaşarken Endülüs Emevîleri sebze, meyve üretimi ve hasat yöntemleri gibi dönemine göre modern tarım yöntemlerini kullanmışlardır. Endülüs Emevîleri tarafından üretimi yapılan şeker kamışı İspanya'da tanınmış ve üretimi yapılmıştır. (İbnu'l-Avvâm, 1802, c.II, s.438.). Arapça es-sukker (السُّكَّر) şeker kelimesi İspanyolcaya Azúcar şeklinde geçmiş ve Asuker olarak telaffuz edilmiştir (Bölükbaşı, 2020, s. 45).

Pamuk (القُطْن)

Müslüman Arapların Batı dünyasına tanıttıkları bir diğer ürün pamuktur. Endülüs Emevîleri tarafından fetih edilen İspanya'da yetiştirilen pamuk İspanyol halkı tarafından tanınarak ekimi ve üretimi yapılmıştır. Arapçada pamuk kutun (القُطْن) olarak adlandırılmıştır. (Arîb b. Sa'd, 2007, s. 41.) Arapça pamuk kelimesi kutun (القُطْن) İspanyolcaya Algodón olarak geçmiş ve elgodon şeklinde telaffuz edilmiştir. Arapça pamuk anlamına gelen kutun sözcüğü (القُطْن) İngilizceye ise cotton şeklinde geçmiştir (Bölükbaşı, 2020, s. 45).

Zeytin (الزَّيْتُون)

Endülüs Emevîlerinin İspanya'ya getirdiği yeniliklerden birisi de modern tarım tekniklerini uygulamış olmalarıdır. Bu teknikler sayesinde İspanya'da zeytin yetiştiriciliği yaygınlaşmıştır. (Rızkî, 2018, s. 180). Arapça bir kelime olan zeytin (الزَّيْتُون) zeytin kelimesi İspanyolcaya Aceituna şeklinde geçmiş ve ezeytune şeklinde telaffuz edilmiştir (Bölükbaşı, 2020, s. 45).

Sonuç

Orta Doğu'nun en yaygın dili olan Arapça tarih boyunca bilim, sanat ve kültür alanlarında önemli rol oynamıştır. Arapça, bilim, matematik, felsefe ve tıp gibi alanlarda da büyük etkiye sahip olmuştur. Orta çağda Arapça, Avrupa'da bilgi ve bilgelik dili olarak kabul edilmiş ve Arap alimlerin eserleri Latinceye çevrilerek Avrupalı bilim insanlarına ulaşmıştır. Bu etkileşim Avrupa'da Rönesans hareketinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Orta çağda başlayan Arapça telif edilmiş kaynak eserlerin Batı dillerine çevrilmesi neticesinde Arapçadan birçok terim ve kelime Batı dillerine geçmiştir. Arapça kökenli kelimeler, dilin zenginliğine ve kültürel çeşitliliğine katkıda bulunarak dilin evrensel bir niteliği olduğunu göstermektedir. Arapça

kelimelerin Batı dillerine geçişi, farklı kültürler arasındaki etkileşimi ve dilin sürekli evrimini gösterir. Bu sebeplerle Arapçanın kültürel ve tarihsel önemi oldukça büyüktür ve Batı dilleri üzerindeki etkisi de önemini korumaktadır. Ayrıca Arapça kökenli kelimelerin Batı dillerindeki kullanımı, dilbilimciler ve dil tutkunları için ilginç bir konu olmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulaziz b. Abdullah. (1974). *Mucem el- usul el- arabiyye fi'l-lugat, el-Lisan el- Arabi*, Rabat, (11)3, 228-266.
- Adıvar, Abdülhak Adnan. (1950). *Harizmi*. İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arîb b. Sa'd. (2007). *Kitab al-anwa*. (Fuat Sezgin, Ed.) Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.
- Arendonk, Cornelis Van. (1955). *Kahve*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Bölükbaşı, Mehmet. (2020). *Arapçanın İspanyolcaya etkisi*. [Tam metin bildiri] IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Ankara, Türkiye.
- Cabir eş-Şukri. (1979). *el-Mustalah el-kimiya'i fi't-turas el-Arabi, el-Lisan el-Arabi*. I-III. Rabat:y.y.
- El-Berkūkī, Abdurrahman. (1923). *Ḥaḍâretu'l-'Arab fi'l-Endelus*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hidiviyye.
- El-Meydanî. (1987). *Mecma'ul-emsâl*. (Muhammed Ebu'l- Fadıl İbrahim, Yay.). Beyrut: y.y.
- Ez-Zemahşerî. (1998). *Esâsu'l-Belâga*. I-II (Muhammed Bâsil, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Farruh, Omar vd. (1990). *Tarihu'l ulum 'inde'l-Arab*. Beyrut: y.y.
- Firuzabadi. (1887). *Kamus*. (Mütercim Asım Efendi, Çev.). c.I-VI. İstanbul: y.y.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. (1981). *Mesnevi Tercümesi ve Şerhi*. I-VI, İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi.

- İbnu'l-Avvâm. (1802). el-Filâhatu'l-Endelusiyye. I-II. (Josef Antonio Banqueri, Nşr.). Madrid: y.y.
- Karlığa, Bekir (2004). İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Koçak, İnci. (1984). *Arapçanın Gelişme Yolları*. (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 346.
- Littmann, Enno. (1924). *Morgenlaendische Wörter im Deutschen*. Tübingen.
- Rızkî, Abdurrahman. (2018). *Fennu'l-filâha fî hilâli Kitâbi'l-Filâha li-İbn Bassâl*. Mecelletu'l-iber li'd-dirâsâti't-târîhiyye ve'l-eseriyye fî Şimâli İfrîkiyâ, 1/2. 178-205.
- Wiedemann, Eilhard. (1945). *Eski Kimya*. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KUTB'UN HUSRAV U ŞİRİN'İNDE YANLIŞ ALGILANAN BAZI KELİMELER ÜZERİNE

ON SOME MISINTERPRETED WORDS IN QUTB'S HUSRAV U ŞİRİN

Aysun SOYER¹

Özet

Kutb'un Husrav u Şîrîn tercümesi, Türk edebiyatının ilk Hüsrev ü Şîrîn çevirisi olup Nizâmî Gencevî'nin aynı adlı eserinden uyarlanmıştır. Ancak bu eser, Nizâmî'nin eseriyle birebir örtüşmez; Kutb, eseri dönemin tarihi ve toplumsal koşullarına, Türk atasözleri ve deyimlerine uygun olarak yeniden yorumlamıştır. Ayrıca, Nizâmî'nin eserinde yer alan bazı beyitleri çıkarmış ve eserin hacmini azaltmıştır. Nizâmî'nin eseri yaklaşık 5700 beyit iken, Kutb'un tercümesi 4733 beyittir.

Bu çalışmada, Kutb'un eseri üzerine yapılan akademik yayınlar ve öneriler dikkate alınarak eserdeki bazı kelimelerin imlâ hataları nedeniyle yanlış okunup anlamlandırıldığı durumlar ele alınacaktır. İncelenecek başlıca çalışmalar A. Zająkowski, N. Hacıeminoğlu, H. Zarif, E. Fazılov ve H. U. Usmanov'un metin yayınlarıdır. Ayrıca A. İnan ve O. F. Sertkaya'nın makaleleri de eserin dizini ve Harezmi-Altınordu Türkçesinden Çağdaş lehçelere aktarılamayan kelimelerin yanlış okunmasına ilişkin öneriler içermektedir.

Çalışmada odaklanılacak kelime ve ibareler; 99. beyitteki *bér nūr*, 1984. beyitteki *közet*, 3289. beyitteki *kūr almağan*, 3801. beyitteki *edîb*, 4349. beyitteki *butını*'dir. Bu kelimeler, yukarıda adı geçen çalışmalarda nasıl okunup anlamlandırıldıkları açısından ele alınacak, hem Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i ile karşılaştırılacak hem de Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilerek, yapılan okumalar değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Harezmi-Altınordu Türkçesi, Nizâmî Gencevî, Hüsrev ü Şîrîn, Kutb'un Husrav u Şîrîn'i, okuma farklılığı.

¹ Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, aysunsoyer.as@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9638-8315.

Abstract

Qutb's translation of *Husrav u Şîrîn* is the first Turkish adaptation of *Hüsrev ü Şîrîn* and is based on Nizâmî Ganjavî's work of the same name. However, this work is not an exact translation of Nizâmî's original; Qutb reinterpreted the text, adapting it to the historical and social conditions of his time, as well as incorporating Turkish proverbs and idioms. Furthermore, Qutb omitted certain couplets from Nizâmî's work, reducing the length of the text. While Nizâmî's work contains approximately 5,700 couplets, Qutb's translation consists of 4,733 couplets.

In this study, certain instances where words in Kutb's work have been misread and misinterpreted due to spelling errors will be examined, taking into account academic publications and suggestions made on the text. The primary works to be analyzed include the editions by A. Zająkowski, N. Hacıminoğlu, H. Zarif, E. Fazılov, and H. U. Usmanov. Additionally, the articles by A. İnan and O. F. Sertkaya, which provide suggestions regarding the misreading of words that could not be transferred from Khwarezmian-Golden Horde Turkish to contemporary dialects, will also be considered.

The words and expressions that will be the focus of this study are: *bér nūr* in couplet 99, *közet* in couplet 1984, *kūr almağan* in couplet 3289, *edib* in couplet 3801, and *butım* in couplet 4349. These words will be examined in terms of how they have been read and interpreted in the aforementioned studies, compared with Nizâmî's *Hüsrev ü Şîrîn*, and their equivalents in Turkish will be provided to evaluate the interpretations.

Keywords: Khwarezm-Golden Horde Turkish, Nizâmî Ganjavî, *Hüsrev ü Şîrîn*, Qutb's *Husrav u Şîrîn*, reading differences.

1. Giriş

Hüsrev ü Şîrîn hikayesi, aşk ve sadakat anlatısıyla Fars edebiyatında önemli bir yere sahiptir ve ünlü şair Nizâmî Gencevî'nin eseriyle doruk noktasına ulaşmıştır. Türk edebiyatındaki ilk bilinen *Hüsrev ü Şîrîn* çevirisi ise Kutb tarafından yapılmış ve Nizâmî'nin eseri *Husrav u Şîrîn* adıyla Farsçadan Harezmi-Altın Ordu Türkçesine kazandırılmıştır. Bu çevirinin bilinen tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale kütüphanesinde bulunmaktadır. 1383 yılında İskenderiye'de Berke Fakih tarafından istinsah edilmiş olan nüsha, sonunda eklenen 51 beyitle birlikte 4733 beyit içermektedir (Ercilasun, 2015, s. 173).

Kutb'un Husrav u Şîrîn üzerine ilk akademik çalışma, 1958 ve 1961 yıllarında Ananiasz Zajackowski tarafından yayımlanan *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Şîrîn Quşba* adlı metin ve sözlükle yapılmıştır. Daha sonra, Necmettin Hacıeminoğlu 1968 yılında *Kutb'un Husrev ü Şîrin'i ve Dil Hususiyetleri* adlı çalışmasını yayımlamış ve eserin dil özellikleri üzerinde durmuştur. Özbekistan'da Hadi Zarif'in 1986'da yayımlanan çalışmasıyla eser üzerine bir başka katkı sağlanmıştır. Ümit Özgür Demirci ve Sibel Karşlı ise 2014 yılında eserin dizinini yayımlamış, Zajackowski ve Hacıeminoğlu'nun metinlerini karşılaştırarak daha kapsamlı bir dil ve anlam analizi yapılmasına olanak tanımıştır (Demirci, 2021, s. 8).

Kutb'un çevirisi, bir dil aktarımından çok daha fazlasıdır; Altın Orda sarayına özgü kültürel ve edebi motifleri özenle uyarladığı görülmektedir. Nizâmî'nin orijinal eseri yaklaşık 5700 beyitten oluşurken, Kutb'un çevirisi 4682 beyit içerir ve Berke Fakih'in eklediği 51 beyitle toplam beyit sayısı 4733'e ulaşır. Metindeki bu fark, Kutb'un bazı ayrıntılı tasvirleri veya sanatsal ifadeleri çıkardığını düşündürmektedir. Ancak, bölüm başlıklarının Nizâmî'nin eserinde olduğu gibi korunmuş olması, Kutb'un hikâyenin yapısal bütünlüğünü ve ana temasını muhafaza ettiğini göstermektedir (İslam Ansiklopedisi, 19. Cilt, s. 56).

Çeviride, Kutb'un Türkçeye özgü deyim ve atasözlerini kullandığı görülür; bu, eserin dönemin Türk okurlarıyla daha yakın bir bağ kurmasını sağlar. Eserin başında tevhid ve münacatlar, Hz. Peygamber ve çehâryâr için methiyeler ve Tini Beg Han ile eşi adına övgüler yer almaktadır. Bu övgüler, İslamî şiir kalıplarıyla uyumlu şekilde Türk-İslam kültürel değerlerini yansıtır.

Arapça ve Farsça kökenli kelimelerle zenginleşen eserin dili, Altın Orda Türkçesinin karakteristik özelliklerini taşır. Bu kelime dağarcığı, dönemin dil gelişimi ve Fars edebi formlarıyla etkileşimi hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Husrav u Şîrîn üzerine yapılan akademik çalışmalar, eserin İslam ve Türk edebiyatlarındaki kültürel önemini ortaya koymaktadır. Nizâmî'nin diğer eserleriyle yapılan karşılaştırmalı analizler, Kutb'un *Husrav u Şîrîn* tercümesini İslamî edebi miras içinde

konumlandırmamıza olanak tanır. Bu çalışmalar, eserin dilsel özelliklerini ve edebi değerini belirleyerek, kültürel zenginliğini ve edebi etkisini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Kutb'un *Husrav u Şîrîn* eseri, Fars ve Türk edebiyatı arasındaki kültürel aktarımın bir köprüsü niteliğindedir. Bu akademik değer, eserin Türk şiir geleneğine katkısında ve edebi öncülüğünde yatmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, mevcut elyazması farklılıklarını, üslup analizlerini ve kültürel yorumlamaları daha derinlemesine inceleyerek eserin tarihî ve edebî arka planını daha da zenginleştirmiştir.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada, Kutb'un *Husrav u Şîrîn* eserinde şimdiye kadar farklı şekillerde okunmuş bazı sözcükler (99. beyitteki “bér nūr”, 1984. beyitteki “közet”, 3289. beyitteki “kūr almağan”, 3801. beyitteki “edîb” ve 4349. beyitteki “butını”) incelenerek analiz edilecektir. Bu sayede, eser üzerinde ileride yapılacak araştırmalara daha sağlıklı okuma ve anlamlandırma olanakları sunulması hedeflenmiştir.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Bu araştırma, nitel alan çalışması olarak tasarlanmıştır. Eserin metin yayınına dair bugüne kadar yapılan tüm çalışmalarda, ilgili sözcüklerin okuma ve anlamlandırmaları incelenmiştir. Bu incelemelerin ardından, Nizâmî'nin Farsça eserinin Türkçeye çevirileri ile Kutb'un *Husrav u Şîrîn* eserindeki ilgili beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarımları ele alınmıştır. Çalışmada, özellikle imla farklılıklarından kaynaklanan farklı okumalar üzerinde durulacaktır.

2. Farklı Okunan Sözcükler ve Bunlar Üzerine Yeni Okuma-Anlamlandırma Önerileri

99. beytin birinci mısrasında geçen *bér nūr* ibaresi, eserin çeşitli neşirlerinde farklı şekillerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Konuya dair mevcut çalışmalar şunlardır:

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Notlar
Zajączkowski, 1958	<i>bir nur</i>	Okuma bu şekildedir; anlam bakımından “gözlere bir nur ver” biçiminde yorumlanmıştır.
Hacıeminoğlu, 2000	<i>bir nur</i>	Aynı şekilde okunmuş ve benzer şekilde anlamlandırılmıştır.
Zarif ve Fazılov	-	Çalışmalarda bu beyti içeren bir değerlendirme yer almamaktadır.
Usmanov	-	Çalışma Arap harfleriyle olduğu için ibareyi netleştirmek mümkün olmamıştır.

Zajączkowski (1958: 23/6) ve Hacıeminoğlu'nun (2000: 187/96) çalışmalarında *bir nur* ifadesi geçmektedir. Zarif ve Fazılov'da ise ilgili bölümler bulunmamaktadır. Usmanov'un çalışması Arap harfleriyle yazıldığı için, bu sözcüğü ayırt etme imkânı olmamıştır.

İlgili beyitin tıpkıbasımı ve okuma önerisi şu şekildedir:

[4r]

99 bu şüret bérđin imdi közge bér nūr

bu nı‘mat şukrını köñlümde artur

“Bizlere suret verdin gözlere ver nur

Bu nimet şükrünü gönümde artır.”

Tıpkıbasım metni incelendiğinde, *bér nūr* ibaresinin doğru bir biçimde okunması gerektiği açıktır. Mısranın bağlamında “gözlere nur verilmesi” anlamı güçlüdür ve bu ifade ile anlam bütünlüğü

korunmaktadır. Zajączkowski ve Hacıeminoğlu tarafından yapılan okumaların doğru olduğu kabul edilebilir.

1984. beytin ikinci mısrasında geçen *közet* kelimesi, eserin metnini neşredenler tarafından farklı şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Konuya dair yapılan çalışmalar ve okuma tercihleri şunlardır:

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Notlar
Zajączkowski, 1958	<i>küzän</i>	Okuma bu şekildedir; yalan veya abartma anlamı verilmiştir.
Hacıeminoğlu, 2000	<i>küzen</i>	Benzer biçimde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.
Zarif	<i>kezer</i>	Farklı bir okuma önerisi sunulmuş, ancak metin bütünlüğüyle tam uyumlu görünmemektedir.
Fazılov	<i>küzen</i>	Benzer biçimde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.
Usmanov	<i>küzen</i>	Benzer biçimde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.

Tıpkıbasımdaki metinde kelimenin son harfi biraz silik görünmektedir. Ancak dikkatli inceleme sonucunda son harfin /t/ olduğu ve bu nedenle *közet* biçiminde okunması gerektiği anlaşılmaktadır. Beyit şu şekildedir:

بولور ایل کینکلکی شاه نیتین چین کوزات او قبا بسوزنی کیم ایرور چین

[50v]

1984 bolur él kénligi şāh nıyyatındın

közet uqma bu sözni kim érür çın

“Ülke rahatlığı Şah niyetinden olur

Gözet (yanlış) anlama bu sözü ki doğrudur.”

Zajaczkowski 1961’de yayımladığı sözlükte bu kelimenin yanına (?) işareti koyarak okuma konusundaki tereddüdünü dile getirmiştir. Kelimeyi “yalan, abartma” olarak yorumlamış, ancak metnin anlam bütünlüğüyle tam uyumlu bir çözüm sunamamıştır. Clauson (EDPT 761b) ise sözcüğün “gelincik, sansar” anlamlarıyla ilişkili olabileceğini tartışmıştır, ancak bağlam gereği bu anlamlar uygun görünmemektedir.

Doğru okuma ve anlamlandırma şu şekilde önerilebilir: *Közet* “dikkat et, gözet” anlamıyla metnin anlam bütünlüğüne daha uygundur. Çünkü beyitte geçen ifadeler bir uyarı ve dikkat çağrısı niteliği taşımaktadır.

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Anlam
Zajaczkowski, 1958	<i>küzän</i>	Yalan, abartma
Hacıeminoğlu, 2000	<i>küzen</i>	Yalan, abartma
Zarif	<i>kezer</i>	Gözden geçirme (olası)
Fazilov	<i>küzen</i>	Yalan, abartma
Usmanov	<i>küzen</i>	Yalan, abartma
Bu çalışma	<i>közet</i>	Dikkat et, gözet

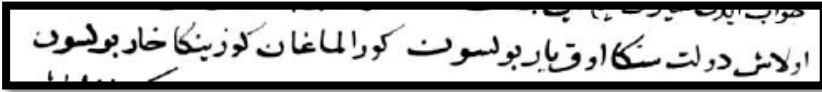
Yukarıdaki tablo, Türkiye’deki yayınların büyük ölçüde Zajaczkowski’nin etkisiyle *küzen* okumasını tercih ettiğini göstermektedir. Ancak tıpkıbasım ve bağlam dikkate alındığında, *közet* biçimindeki okuma daha anlamlıdır.

3289. beytin ikinci mısrasında geçen *kür almağan* ifadesi, eserin metnini neşredenler tarafından farklı biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Konuya dair yapılan çalışmalar ve okuma tercihleri şunlardır:

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Notlar
Zajaczkowski,	<i>kör</i>	Okuma bu şekildedir; “kör

1958	<i>almayan</i>	olmamış” biçiminde yorumlanmıştır.
Hacıeminoğlu, 2000	<i>kör olmağan</i>	Anlam bakımından benzer bir biçimde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.
Zarif	<i>köralmağan</i>	Daha modern bir Türk lehçesi kullanımı yansıtılmıştır.
Fazilov	<i>körelmegen</i>	Bu okuma, Zajaczkowski'nin yorumunu takip etmektedir.

Tıpkıbasım ve sözcüğün anlamlandırılması beyit şu şekildedir:

[82r]

3289 ulaş davlat saña oq yâr bolsun

kür almağan közinge hâr bolsun

“Daima devlet sana yâr olsun

(Felek kılıcına) kemer almayanın gözüne diken olsun.”

Tıpkıbasım metni dikkatlice incelendiğinde, ilgili kelimenin *kür almağan* biçiminde yazıldığı ve okuma tereddütlerinin son harfin yazımından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. *Kür almağan* ifadesi, metnin anlam bütünlüğüne uygun şekilde “kemer almayan” biçiminde yorumlanabilir. Burada kullanılan “kemer” ifadesi, hükümdar kılıcını bağlayan feleği temsil etmekte ve bir sembol olarak kullanılmaktadır.

Nizâmî’de ise şu cümle yer alır: “Devlet cihandar ile daima beraber olsun! Felek, onun kılıcına kemer bağlasın” (Sevsevil, 2012: 287). Bu beyit bağlamında *kür almağan* okuması, metnin anlam bütünlüğüne daha uygundur. Beyitte, feleğin hükümdarın kılıcına kemer bağlaması dileği ifade edilmekte, bu sembolik eylemi

gerçekleştirmeyen kişilerin gözlerinin dikenle cezalandırılması ima edilmektedir.

Bu bilgiler ışığında Türkiye ve Orta Asya yayınlarında yapılan okumaların farklı ekoller tarafından şekillendiğini ve Zajączkowski'nin etkisinin güçlü olduğunu göstermektedir. Ancak tıpkıbasım, *kūr almağan* okumasını doğrulamaktadır.

3801. beyitte geçen *edib* kelimesi, eserin farklı neşirlerinde çeşitli biçimlerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Bu okumalara ve yaklaşımlara dair veriler şöyledir:

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Notlar
Zajączkowski, 1958	<i>ädäb</i>	Okuma bu şekildedir; “edep, görgü, bilgelik” biçiminde anlamlandırılmıştır.
Hacıeminoğlu, 2000	<i>edeb</i>	“Edep, nezaket” anlamındaki bu kelime bu biçimde okunmuştur.
Zarif	<i>adab</i>	Fazılov gibi, Özbekistan'daki okumalara paralel bir biçimde ele alınmıştır.
Fazılov	<i>adab</i>	Orta Asya'daki Türk lehçelerindeki kullanıma yakın bir okuma tercih edilmiştir.

Nizâmî'nin ilgili beyiti şu şekilde aktarılmıştır:

“Her biri bir edip olan nedimelerden yalnız birkaç tanesi sandalyelere oturmuştu” (Sevsevil, 2012: 325).

Tıpkıbasım ve sözcüğün anlamlandırılması beyit şu şekildedir:

اولوغ بىكلار قوبوب كرسي اونويش ادب سقلاب نديم لار اوروتورميش

[94v]

3801 ulug begler koyup kursı oturmuş

edîb saklap nedimler örü turmuş

“Ulu beyler kurup kürsü oturmuş

Edipliği (özünde) saklayan nedimler ayakta durmuş.”

Tıpkıbasımda yer alan *edîb* kelimesi, metnin anlam bütünlüğüne uygun bir şekilde “ediplik, bilgelik” anlamında okunmalıdır. Bu bağlamda, beyitte nedimlerin edep ve edebiyat bilgileri ile donanımlı oldukları, ancak tevazu gösterip ayakta durdukları ifade edilmektedir.

Metnin genel anlam bütünlüğü ve yazım incelikleri göz önünde bulundurulduğunda, *edîb* okuması, hem tıpkıbasıma hem de bağlama uygun düşmektedir. Beyitteki “edebi saklama” ifadesi, nedimlerin bilgeliklerini mütevazı bir şekilde sergilediklerini ima etmektedir.

Yukarıdaki tablo, Türkiye'deki çalışmaların *edeb* okumasını tercih ettiğini, Orta Asya yayımlarının ise *adab* biçimine eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tıpkıbasımda görülen açık biçim ise bu tartışmaları netleştirmektedir.

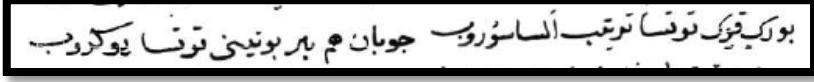
4349. beyitte geçen *butını* kelimesi, eserin çeşitli neşirlerinde farklı biçimlerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Bu okumalara dair veriler şu şekildedir:

Araştırmacı/Yıl	Okuma	Notlar
Zajączkowski, 1958	<i>bir bu tani</i>	Bir tür terim ya da kavram olarak karşımıza çıkan kelimenin okunuşu bu şekildedir.
Hacıeminoğlu, 2000	<i>bir dem teni</i>	“Bir parça veya bölüm” şeklinde yorumlanan kelime bu biçimde okunmuştur.
Zarif	<i>bir butını</i>	“Parça, kısım, bölüm” şeklinde yorumlanan kelime bu biçimde okunmuştur.
Fazılov	<i>bir bu teni</i>	“Bir bölüm veya parça” şeklinde yorumlanan kelime bu biçimde okunmuştur.

Nizâmî'nin ilgili beyitinde şöyle bir ifade yer almaktadır:

“Çoban bir kurt ile karşılaştığında korkar, ancak kurt yine çobanın elinden kaçamaz” (Sevsevil, 2012: 325).

Tıpkıbasım ve sözcüğün anlamlandırılması beyit şu şekildedir:

[108r]

4349 böri koy tutsa tartıp alsa sürüp

çübān ham bir butını tutsa yügrüp

“Çoban korkar mıyım ben diyerek çekse

Yine kurt kapıp çekiştirerek yırtsa.”

Tıpkıbasımda görülen *butını* kelimesi, metnin anlam bütünlüğüne uygun olarak “bir kısmı, bir bölümü” veya “bir parçası” olarak anlaşılabilir. Beyitte çobanın, bir kurt tarafından saldırıya uğrarken korkmadan direnmeyi simgeleyen bir imgeleme olduğu söylenebilir.

Metnin genel anlam bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda, *butını* kelimesi “parça” ya da “kısmı” anlamında anlaşılmalıdır. Beyitte çobanın korkusunu yenecek kadar güçlü bir direncin simgelenmesi söz konusudur.

Yukarıdaki tablo, farklı yayınlarda *butını* kelimesinin değişik okunuşlarını ve anlamlandırılmalarını göstermektedir. Bu farklılıklar, hem Türkiye'deki hem de Orta Asya'daki okuma geleneğini yansıtmaktadır.

SONUÇ

Kutb'un Husrav u Şîrîn adlı eseri, yalnızca bir çeviri değil, aynı zamanda Türk-İslam kültürünün edebi ve dilsel özelliklerini yansıtan, kendine özgü bir yeniden yorumlama örneğidir. Bu çalışmada, eserdeki bazı kelimelerin farklı okuma ve anlamlandırılmaları üzerine yapılan

analizler, metnin anlam bütünlüğüne ve özgünlüğüne katkı sağlayacak öneriler sunmuştur. İncelenen kelimeler; 99. beyitteki *bér nūr*, 1984. beyitteki *közet*, 3289. beyitteki *kūr almağan*, 3801. beyitteki *edib*, 4349. beyitteki *butını*'dır. Bu kelimelerden hareketle şu genel sonuçlara ulaşılmıştır:

Farklı araştırmacıların, eserin çeşitli metin neşirleri üzerinde farklı okuma ve yorumlar sunması, bu farklılıkların altında yatan tarihsel, dilsel ve kültürel nedenleri gözler önüne sermektedir. Esere dair yorumlar, hem metnin yazıldığı dönemin dil yapısına hem de çağdaş anlayışlara bağlı olarak çeşitlenmiştir. Özellikle Harezmi-Altınordu Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri, bu farklılıkların temelini oluşturmuştur.

Bu kelimelerin doğru okunması ve anlamlandırılması, yalnızca metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Türk edebiyatındaki bu önemli eserin İslam ve Fars edebiyatlarıyla ilişkisini daha sağlam bir temelde ortaya koyar. Araştırmacıların, eserin tıpkıbasım metinlerinden hareketle yaptıkları analizler, Kutb'un eserindeki sanatsal ve dilsel yaklaşımlarını daha açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Çalışmada ele alınan *bér nūr*, *közet*, *kūr almağan*, *edib* ve *butını* gibi kelimeler, hem bağlamları hem de yapısal özellikleri açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin:

- ✓ *Bér nūr* kelimesi, eserin ruhani temalarıyla bağlantılı olarak “gözlere ışık verme” anlamında okunmuş ve doğru anlamlandırılmıştır.
- ✓ *Közet* kelimesinin “dikkat et, gözet” anlamında okunması, beyitin bağlamına daha uygun bir yaklaşım sunmaktadır.
- ✓ *Kūr almağan* kelimesi ise, hükümdarlık sembollerini içeren metaforik bir bağlamda değerlendirilmiş ve “kemer almayan” olarak doğru bir biçimde yorumlanmıştır.

Kutb'un çevirisi, Türk-İslam kültürü ile Fars edebiyatının birleştiği bir noktada durmaktadır. Bu bağlamda eserde yer alan atasözleri, deyimler ve şiirsel yapı, metnin dönemin Türk okurlarıyla

yakın bağ kurmasını sağlamıştır. Çalışmada incelenen kelimeler, bu kültürel aktarımın dilsel yansımaları da göstermektedir.

Bu çalışma, Kutb'un eseri üzerine yapılan araştırmalar için bir temel oluşturmakla birlikte, daha kapsamlı metin analizleri yapılması gerektiğini ortaya koymuştur. Özellikle, eserin farklı nüshalarındaki varyantların karşılaştırılması, metnin tarihsel arka planının daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, bu kelimelerin güncel Türk lehçelerindeki kullanımlarına yönelik bir çalışma, metinler arası geçişlerin daha net bir şekilde izlenmesine olanak tanıyabilir.

Kutb'un Husrav u Şîrîn'i, sadece bir edebi eser değil, aynı zamanda Türk edebiyatının gelişim sürecini ve kültürel mirasını yansıtan önemli bir belgedir. Bu çalışmada yapılan kelime analizleri, eserin akademik değerini ve Türk kültürüne katkısını daha da güçlendirmiştir. Bundan sonraki çalışmaların, eserin daha geniş bir perspektifte değerlendirilmesini ve okuma-anlamlandırma hatalarının en aza indirilmesini sağlayacağı umut edilmektedir.

Kaynakça

- DEMİRCİ, Ümit Özgür ve KARSLI, Sibel (2014). *Kutb'un Husrav U Şîrîn'i (Dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEMİRCİ, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i (Giriş, metin, tıpkıbasım)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEMİRCİ, Ü. Ö., Küçük, S., & Soyer, A. (2024). Kutb'un Husrav u Şîrîn'indeki Tartışmalı Kelimeler Üzerine. *BABUR Research*, 3(1), 153-159.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hüsrev ü Şîrîn, Supp. Turc. 312. Bibliothèque Nationale.
- İNAN, A. (1951). Kutub'un Hüsrev ü Şîrîn'inden örnekler: *Türk Dili Belleten* III No: 14-15.
- SERTKAYA, O. F. (2000). Ananiasz zająkowski ve Kutb'un Husrev ü Şîrîn adlı eseri: *Türk Dili*, 582, 581-588.
- SULAK, S. (2011). *Kaynaklardan ders kitaplarına aktarma, Kutb'un Husrev ü Şîrîn'inin Metin, Çeviri ve Sözlüğü*, Marmara

Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi
Anabilim Dalı.

ZAJAÇKOWSKI, A. (1958). Najstarsza Wersja Turecka Husräv u Širîn Qutba
(metin, tıpkıbasım), Warszawa: Czesc III, Slownik.

ZAJAÇKOWSKI, A. (1961). Najstarsza Wersja Turecka Husräv u Širîn Qutba
(sözlük), Warszawa: Czesc III, Slownik.

ZARİF, H. (1968). *Kutb horezmiy husrav ve şirin*, Gafur Gulam Namıdagı
Edebiyat ve San'at Naşriyatı.

**MELEK GÜNGÖR'ÜN “ŞAKACI HORTLAK İŞBAŞINDA”
ADLI ESERİNİN ÇOCUK KİTAPLARINDA BULUNMASI
GEREKEN İÇ VE DIŞ YAPI ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

**INVESTIGATION OF MELEK GÜNGÖR'S WORK CALLED
“ŞAKACI HORTLAK İŞBAŞINDA” IN TERMS OF INTERNAL
AND EXTERNAL STRUCTURE FEATURES THAT SHOULD
BE INCLUDED IN CHILDREN'S BOOKS**

Yunus ŞAKİROĞLU¹

Özet

Bu araştırmada, günümüz çocuk edebiyatı yazarlarından biri olan Melek Güngör'ün örneklem olarak ele alınan “Şakacı Hortlak İşbaşında” adlı eserinin, çocuk edebiyatı açısından uygunluğu incelenmiştir. Nitel araştırma deseninde gerçekleştirilen çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler, Sever ve arkadaşlarının (2007) “İlköğretimde Çocuk Edebiyatı” adlı kitabında yer alan “Çocuk Kitaplarında Bulunması Gereken Temel Özellikler” ve Sever'in (2008) “Çocuk ve Edebiyat” adlı kitabında yer alan “Çocuk Edebiyatının Temel Öğeleri” bölümlerinde tanımlanan kavramsal çerçeve esas alınarak incelenmiştir. Kitaplar, iç yapı ve dış yapı özellikleri açısından betimsel analizle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Melek Güngör, çocuk edebiyatı, çocuk kitabı, iç yapı, dış yapı

Abstract

These works should be examined for their suitability for children's literature. In this context, the suitability of the work of Melek Güngör, one of today's children's literature writers, named "Şakacı Hortlak İşbaşında", which was taken as a sample, in terms of children's literature was examined. The document analysis method was used in the study carried out with a qualitative research design. The data obtained were analyzed based on the conceptual framework outlined in *Children's Literature in Primary Education* by Sever et al. (2007), specifically the "Essential Features of Children's Books," and in Sever's (2008) *Children and Literature*, particularly the section on the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, y.sakiroglu@alparslan.edu.tr- ORCID: 0000-0001-6151-7984

"Fundamental Elements of Children's Literature." The books were evaluated through descriptive analysis in terms of their internal and external structural characteristics.

Keywords: Melek Güngör, children's literature, children's book, internal structure, external structure

Giriş

Çocuk kitaplarının, çocuğun algılarına ve gerçekliğine uygun olabilmesi, belirli kriterlere uygun olmasına bağlıdır. Bu kriterler genellikle iç yapı ve dış yapı olarak sınıflandırılır. İç yapı özellikleri genellikle tema, konu, karakterler, plan, dil ve anlatım gibi unsurları içerir (Sever, 2008). Dış yapı özellikleri ise genellikle kitabın boyutu, kâğıt kalitesi, kapak tasarımı, sayfa düzeni, resimlerin ve yazı tipinin nitelikleri gibi unsurları kapsar (Russell & Anderson, 1994).

Dilidüzgün (2003), Güneş (2000), Sever (2008), Şimşek (2002) ve Şirin (2007)'in çocuk edebiyatı çalışmalarında yer alan ve Demircan (2006) tarafından derlenen "bir çocuk kitabının taşınması gereken dış yapı ve iç yapı ölçütleri" aşağıda sıralanmıştır.

Dış yapı ölçütleri şunlardır:

Boyut: Çocuk kitaplarının dikdörtgen veya kare biçiminde, çocuğun seviyesine uygun olarak 16x23 cm boyutlarında olması yaygındır. Ayrıca, kitapların kolay taşınabilir olması gerekmektedir.

Harfler: İlköğretim 1., 2. ve 3. sınıf öğrencileri için kitapların puntosu 12 puntodan büyük olmalıdır. 4. ve 5. sınıflarda ise 10 puntoluk harfler kullanılabilir.

Kâğıt: Sayfaların temizlenebilir olması önemlidir. Kitabın kâğıdı mat renkli olmalı ve öncelikli olarak birinci hamur kâğıt tercih edilmelidir.

Kapak ve Cilt: Kitabın kapağı ilgi çekici ve konuyla uyumlu olmalıdır. İç kapak resimli olmalı ve kapak resmi kitapta yer almalıdır. Kitabın baskı sayısı iç kapakta belirtilmelidir. Kitabın dayanıklılığını artırmak için hem iplik hem de yapıştırıcı ile ciltlenmelidir.

Resimler: Kitap resimli olmalı ve sayfa düzeni rahat ve çekici olmalıdır. Resimler, konuyla uyumlu, anlaşılır, gerçekçi, ilgi çekici, çerçeve içinde, kaliteli ve metinle uyumlu olmalıdır. Ayrıca, resimlerde

ayrıntılara dikkat edilmelidir ve sayfanın en uygun yerine konumlandırılmalıdır.

Sayfa Düzeni: Sayfa kenarlarında geniş alt-üst, sağ-sol boşluklar bırakılmalıdır. Sayfa sayısı çocuğun seviyesine göre belirlenmelidir. Satırlar arasında yeterli boşluklar bırakılmalıdır.

İç yapı ölçütleri ise şu şekilde sıralanmaktadır:

Dil ve Üslup: Eserin dili sade ve anlaşılır, anlatımı ise sürükleyici olmalıdır. Paragraflar 3-5 cümleyi geçmemeli; kullanılan kelimeler, çocuğun kelime dağarcığını geliştirecek nitelikte olmalıdır. Eserde yer alan bilinmeyen kelimelerin sayısı çocuğun gelişim seviyesine uygun olmalı; çocuk dünyasıyla bağlantılı olmalı ve yazım ile noktalama açısından kusursuz olmalıdır. Kelimeler güncel olmalı; eski kelimeler ve ses tekrarları kullanılmamalıdır. Kitap, mümkün olduğunca yabancı sözcüklerden arındırılmalıdır. Kullanılan yabancı sözcükler, orijinal halleriyle yazılmalı ve anlamları açıklanmalıdır. Yabancı deyimler ve atasözleri Türkçeye uygun şekilde aktarılmalıdır. Devrik cümlelerden kaçınılmalı; sözcükler, ilk anlamlarında kullanılmalıdır. Cümleler tek özne ve tek yüklemden oluşmalı; birleşik ve girişik cümlelerden kaçınılmalıdır. Kitapta argo ve mecazlı ifadelerden kaçınılmalıdır; edat ve bağlaçların kullanımı mümkün olduğunca azaltılmalıdır.

Konu: Çocuk kitaplarında tema ve konu arasındaki ilişki sağlam olmalıdır. Konular, çocukların güven duygusunu güçlendirmeli ve onların yaşantılarıyla ilgili olmalıdır.

Plan: Çocuk kitaplarında olaylar tutarlı bir şekilde düzenlenmeli ve sıralanmalı; gereksiz detaylardan kaçınılarak aktarılmalıdır.

Tema (İzlek): Eserlerde ideolojik kalıplardan kaçınılmalıdır; herhangi bir duygu dayatılmamalıdır. Evrensel değerlere vurgu yapılmalı ve çocukların rasyonel düşünceleri teşvik edilmelidir.

Karakterler: Karakterler çocuklara model veya örnek olabilecek nitelikte olmalıdır.

Çocuklara nitelikli çocuk ürünleri seçebilmek ve tercih edebilmek açısından bu çalışmanın alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, Melek Güngör'ün "Şakacı Hortlak İşbaşında" adlı eserini çocuk kitaplarında

bulunması gereken iç yapı ve dış yapı özellikleri bağlamında incelemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. *Şakacı Hortlak İşbaşında* adlı eser çocuk edebiyatının dış yapı unsurlarına uygun mudur?

2. *Şakacı Hortlak İşbaşında* adlı eser çocuk edebiyatının iç yapı unsurlarına uygun mudur?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemine göre yürütülmüştür. Nitel araştırmalar bir olayın veya durumun asıl doğasını anlamak için ve araştırmacıyı kesin sonuçlara götürmeyen, ele alınan ortam içerisinde değerlendirilen araştırmalardır. Nitel araştırma yöntemi, nicel araştırma yöntemi kullanımının uygun olmadığı çalışmalarda kullanılan bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2005). Eğitim alanında yapılan bu çalışma, çocuk kitaplarının iç ve dış yapı açısından incelenmesini esas aldığı için izlenen yol, eserlerin incelenmesi, dikkatli bir şekilde birkaç kez okunması, ortaya çıkan verilerin analiz edilmesi ve yorumlanması süreçlerini kapsamaktadır. Bu da nitel araştırma yönteminin uygulanmasını gerekli kılmaktadır.

Araştırmanın İnceleme Materyalleri

Çalışma kapsamında incelenen kitaplara ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Kitabın Adı	Kitabın Yazarı	Yayınevi	Baskı Yılı	Baskı Sayısı	Sayfa Sayısı
Şakacı Hortlak İşbaşında	Melek Güngör	Altın Kitaplar	2013	3. Baskı	120

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada elde edilen veriler, Sever (2007) “İlköğretimde Çocuk Edebiyatı” adlı kitapta yer alan “Çocuk Kitaplarında Bulunması Gereken Temel Özellikler” bölümünde tanımlanan kavramsal çerçeve

esas alınarak incelenmiştir. Kitaplar, iç yapı ve dış yapı özellikleri açısından betimsel analizle değerlendirilmiştir. Betimsel analiz türünde, sıkça doğrudan alıntılara yer verilebilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2005).

Bulgular

Dış Yapıya İlişkin Bulgular

Büyükölçü/Boyutlar

Çocuk kitaplarının ebatları kolay elde tutulabilen, ilgiyi canlı yutabilecek ölçülerde olmalıdır. Genel olarak çocuk kitaplarının boyutları 16×23 cm boyutlarında olup en uygun ölçüler kabul edilmektedir. Çalışma kapsamında incelenen esere bakıldığında kitabın boyutu 20×14 cm olarak tespit edilmiştir ve orta boy kitap grubuna dâhildir.

Kâğıt

Çocuk kitaplarında kullanılan kâğıdın birinci hamur olması çocuklar açısından hem daha sağlıklı olmakta hem de kitabın dayanıklılık süresini artırmaktadır. Bundan dolayı kitaplarda kullanılan kâğıdın birinci hamur kâğıttan elde edilmesi gerekir. Birinci hamur kalitesindeki kâğıtların üretiminde selüloz oranı odun oranına göre fazladır. Ancak fiyat avantajı nedeniyle tercih edilen üretiminde selüloz ve odun miktarının hemen hemen eşit olduğu ve rengi tam beyaz olmayan sarımsı kâğıtların üretimi ise 2. hamur kalitesidir. “Şakacı Hortlak İşbaşında” adlı eser 2. hamur kâğıttan üretilmiştir.

Kapak / Cilt

Bir kitapta çocuğun ilgisini ilk çekecek olan uyaran kapaktır. Kitapların kapağının ilgi çekici ve konusu ile uyumlu olması, çocuğun yaş ve özelliklerine uygun renk ve dokuda olması çok önemlidir. Kapak çocuğun okuma isteğini uyaran ilk adım olması açısından en önemli unsurdur diyebiliriz. Çocuk kitaplarında karton kapak kullanılması, kapağın kırılma özelliğinin az olması, kapağın ön yüzündeki yazı ve resimleri açık ve belirgin şekilde yansıtabilecek doku ve nitelikte olmalıdır. Kitabın dayanıklılığını artırmak için ciltlenmesinde hem iplik hem de yapıştırıcı kullanılması gerekir.

Eserin ön kapağında, olayın geçtiği ağaçların arasındaki terk edilmiş gizemli evi tasvir eden bir resim bulunmaktadır. Kapağın sol üst kısmında ise olay zamanını yansıtan bir dolunay resmi ve yarasalar yer almaktadır. Terk edilmiş gizemli ev tasvirinin önünde de hayalet kılığına girmiş bir insan figürü ve ondan kaçan bir çocuk resmi bulunmaktadır. Eserin kapağında en üst kısımda kitabın adı, hemen altında yazarın adı, sağ alt köşede kitabın hitap ettiği yaş grubu (10+) ve en alt kısımda ise yayınevinin logosu ile adı bulunmaktadır. Kitabın sırt kısmında ise kapaktaki yazı stillerinden farklı bir stilde yazarın adı ve kitabın adı bulunmaktadır. Kapaktaki camları kırılmış metruk ev, çocuğun ilgisini çekecek şekilde belirgindir. Arka kapakta ise ön kapakla aynı stilde büyük puntolarla kitabın adı yazılmaktadır. Hemen altında kitabın konusu, bazı sorular serpiştirilerek çocukların merak duygusunu harekete geçirecek şekilde kısaca özetlenmiştir. Sol üst tarafında ise ön kapakla benzer bir hayalet figürüne yer verilmiştir.

Kitabın kapağı içerikle uyumludur. Eserin kapağında kitabın tamamına hitap eden bir resimleme vardır. Eserin hem ön hem arka kapağında resme yer verilmiş olması çocukların ilgisini çekmek adına önemlidir. Kitabın arka kapağında içerik sezdirilerek çocukların okuma istekleri uyandırılmaya çalışılmıştır. Eserin kapağında lacivert zemine beyaz ve sarı renkler tercih edilerek yazı ve resim ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Şekil 1. Eserin Ön ve Arka Kapağı

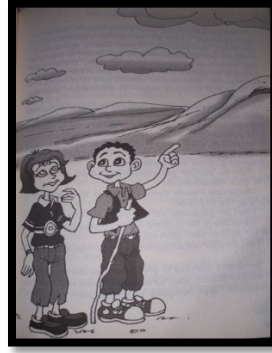
Sayfa Düzeni

Eserde kelime, harf, satır arası, alt-üst kenar boşlukları ile görsel bir bütünlük sağlanmıştır. Çocukların rahat okuyabilmesi için gelişim özellikleri dikkate alınmış olup satır aralığı boşluklarına özen gösterilmiştir. Yazı karakteri olarak ise 12 puntoluk büyüklük kullanılarak “Comic Sans MS” yazı tipi tercih edilmiştir.

Resim

Eserde kapak tasarımcısı ve resimleyen kişilerin isim bilgileri bulunmamaktadır. İç kapakta resim mevcut değildir. Kitapta kullanılan resimler siyah-beyazdır. Renkli resimler, siyah beyaz resimlere nazaran çocuğun ilgisini daha canlı tutmaktadır. Kitabın bu açıdan başarılı olmadığı söylenebilir. Kullanılan resimler konuyla uyumlu, konuyu tamamlayıcı veya özetleyici şekildedir. Çizerin konuya hâkim olduğu duygusu ortaya çıkarılmaktadır. Kitapta çokça resim bulunmaktadır. Eser resim sayısı açısından çocukların gelişim özelliklerine uygundur.

Şekil 1. Esere Ait Bazı İç Görseller

İç Yapıya Yönelik Bulgular

Konu ve Kurgu

Eser konusu ve kurgusu itibarıyla merak duygusunu sürekli canlı tutan, cesaret ve dayanışmayı aşılayan bir yapıdadır. Terk edilmiş ve perili bir ev olduğuna inanılan bu evden gelen kahkaha sesleri ve buna bağlı olarak gelişen olaylar çocuk okuyucuları zaman zaman korkutsa da bunları yapan kişinin şaka yapmayı seven bir çocuk olduğu bilgisi verildiği için korku unsurunun yerini ilerleyen aşamalarda sadece merak duygusu almaktadır. «Şakacı Hortlak»ın çevirdiği oyunları ortaya çıkarmaya çalışan bir arkadaş grubu ve bu arkadaşlar arasındaki rekabete rağmen zorluklar karşısında yapılan iş birlikleri, çocuk okuyucuları motive etmek açısından kurguyu anlamlı bir hale getirmektedir.

Tema (İzlek)

Eserde bahsi geçen izlekler; merak, cesaret, korkularla başa çıkma, arkadaşlık ve iş birliği, başarıma inancı, kendini tanıma gibi bireyin kişisel gelişimini geliştiren izleklerdir. Bunların nihai amacı ise bireyde özgüvenin artmasını sağlamaktır. Bundan dolayı hedef kitlenin ilgi ve ihtiyaçlarına hitap etmektedir. Yine kitapta yer alan karakterlerin kitabı okuyacak olan hedef kitleyle aynı yaş grubunda olması kitabın okuyucuyla bütünleşmesi, kendini görebilmesi açısından da çocuk edebiyatının ilkelerine uygundur.

Karakterler

Çocuk kitaplarındaki karakterler çocuğa görelilik ilkesinden hareketle oluşturulmalıdır. “Şakacı Hortlak İşbaşında” adlı eserde çok fazla karakter bulunmaktadır. Ancak her karakterin belli başlı özelliklere sahip olması her birinin karşılaşılan olay karşısındaki gösterdikleri dayanışma ve iş birliği ve olayın okuyucularla aynı yaştaki çocukların üzerinden anlatılması eserin inandırıcılık özelliğini arttırmaktadır. Ancak karakterlerin takma adlarının olması ve genellikle dış görünüşlerinden dolayı bu takma adların verilmesi, çocuklar için olumsuz örnek teşkil edebilir. Eserde yer alan karakterler ve özellikleri şu şekildedir:

1-Bay Açıkgöz: Takımın liderlerinden biridir. Hep lider olmak isteyen ve bunun için de her şeyi yapmaktan kaçınmayan bir delikanlı.

2-Şişman Boğa: Esrarengiz Bay ya da Yalnız Kurt olarak da bilinir. Her üç ismi de yaptığı işlerden dolayı almaya hak kazanmış biri.

3-Parlak Zekâ: Bay Açıkgöz'ün yardımcısı. Lider kim ise daima onun yanında olmak isteyen, karşısına çıkan fırsatları iyi değerlendiren biri.

4-Ramazan Davulu: Zor durumlarda ortalığı ayağa kaldıran biraz korkak bir çocuk.

5-Sıska Tilki: Şişman Boğa'nın kardeşi. Diğer çocuklardan bir yaş küçük. Ama uyanık biri ve en büyük taraftar olduğu için takımda iyi bir yere sahip.

6-Briyantın Şişesi: Yakışıklı bir delikanlı. Sürekli saçlarına briyantın sürdüğü için bu ismi almış. Aynı zamanda dürüstlüğüyle tanınan biri.

7-Kara Kafa: Takımın en sessiz ve vazgeçilmez üyelerinden biri.

8-Karate Kuşak: Karate sporuyla ilgilenen yakışıklı ve dürüst bir delikanlı.

9-Yufka Yürek: Aşırı duygusal bir delikanlı.

10-Pörtlek Göz: İri gözlerinden dolayı bu isimle anılıyor. Kendi halinde sessiz biri.

11-Şakacı Hortlak: Takımda yer almayan, yaşça çocuklardan büyük ama onları korkutmaktan çok hoşlanan bir delikanlı. Bütün muziplikler onun başının altından çıkmakta.

12-Çilli Surat: Yüzü çillerle kaplı, lider olma özelliği taşıyan bir kız.

13-Kalın Kaşlı: Adını kaşlarından alıyor.

14-Burnu Büyük: Bu ad ona burnu büyük olduğu için değil, her şeye burun kıvrıldığı için verilmiş. -Oysa doğrudan yana olmayı seven bir kız.

15-Çiçekli Basma: İsminden de anlaşılacağı üzere süslenmeyi çok seviyor ve hep renkli etek giyiniyor.

16-At Kuyruğu: Saçlarını hep atkuyruğu yapıyor.

17-Açık Yürek: İyi ve dürüst biri.

18-Ürkek Tavşan: Oldukça korkak bir kız. Olaylar sırasında saklanmayı tercih ediyor.

Dil ve Anlatım

Eserde yazar, çocukların seviyesine uygun kelimeler tercih etmiştir. Kitap sade, açık, anlaşılır ve duru bir anlatıma sahiptir. Eserde yazar, çocukların seviyesine uygun olacak şekilde kelimeler kullanmıştır. Kitabı okuyacak çocukların kelime hazinesine ekleme yapacağı pek çok kelime kullanılmıştır. Bunun yanında çocukların dil gelişimine katkı sağlayacak, söz varlığını destekleyecek deyimler yeterince kullanılırken ikilemeler yeterince kullanılmamıştır. Atasözü ise hiçbir şekilde geçmemektedir. Kitapta kullanılan bu söz gruplarından bazıları aşağıda verilmiştir.

Deyimler:

Yüreği ağzına gelmek (s. 13), beti benzi atmak (s. 13), kafa yormak (s. 13), gözden kaybolmak (s. 15), göze almak (s. 20), kılını kıpırdatmak (s. 33), yıldızı parlamak (s. 35), canına tak etmek (s. 35), ödü patlamak (s. 38), dudaklarını büzmek (s. 42), peşine takılmak (s. 45), unutulmaya yüz tutmak (s. 52), yaygara koparmak (s. 74), sessizliğe gömülmek (s. 94), göz gözü görmemek (s. 110)...

İkilemeler:

Katıla katıla (s. 22), yavaş yavaş (s. 47), aptal aptal (s. 52), kötü kötü (s. 60), sık sık (s. 72), kıs kıs (s. 115), tatlı tatlı (s. 119)...

Sonuç

Kitabın boyutu 20×14 cm olarak tespit edilmiştir ve orta boy kitap grubuna dâhildir. Eser, ilköğretim ikinci kademe öğrencileri tarafından rahatlıkla taşınabilecek ve tutulabilecek boyutlardadır. Buradan hareketle kitabın ölçülerinin de ortaokul öğrenci seviyelerine uygun olduğu söylenebilir.

Eser 2. hamur kâğıttan üretilmiştir. Kitabın kâğıtları mat ve dayanıklı olduğu için çocuklar için uygundur.

Kitabın kapağı içerikle uyumludur. Eserin kapağında kitabın tamamına hitap eden bir resimleme vardır. Eserin hem ön hem arka kapağında resme yer verilmiş olması çocukların ilgisini çekmek adına önemlidir.

Eserde kelime, harf, satır arası, alt-üst kenar boşlukları ile görsel bir bütünlük sağlanmıştır. İlköğretim 1., 2. ve 3. sınıf öğrencileri için kitapların puntosu 12 puntodan büyük olmalıdır. 4. ve 5. sınıflarda ise 10 puntoluk harfler kullanılabilir. Bu bağlamda 10 yaş ve üzeri için kaleme alınan bu eserde 12 punto kullanılmış olması çocukların yaş düzeyleri itibarıyla büyük bir puntodur.

Kitapta kullanılan resimler siyah-beyazdır. Renkli resimler, siyah beyaz resimlere nazaran çocuğun ilgisini daha canlı tutmaktadır. Kitabın bu açıdan başarılı olmadığı söylenebilir. Ayrıca kitapta siyah-beyaz olsa da çokça resim bulunmaktadır. Bu durum çocuklar açısından ilgi ve merak duygusu oluşturması açısından olumlu bir durumdur.

Eserde bahsi geçen izlekler; merak, cesaret, korkularla başa çıkma, arkadaşlık ve iş birliği, başarıma inancı, kendini tanıma gibi bireyin kişisel gelişimini geliştiren izleklerdir.

Karakterlerin takma adlarının olması ve genellikle dış görünüşlerinden dolayı bu takma adların verilmesi, çocuklar için olumsuz örnek teşkil edebilir.

Eserde yazar, çocukların seviyesine uygun kelimeler tercih etmiştir. Kitap sade, açık, anlaşılır ve duru bir anlatıma sahiptir. Eserde yazar, çocukların seviyesine uygun olacak şekilde kelimeler kullanmıştır. Ancak söz varlığı açısından yeterli görülmemiştir.

Kaynakça

- Dilidüzgün, S. (2003). Çocuk edebiyatı ve eğitsel özellikleri. S. Müzeyyen (Ed.), *Gelişim ve eğitimde yeni yaklaşımlar* içinde (ss. 208-219). Morpa Kültür Yayınları.
- Dilidüzgün, S., Sever, S., Öztürk, A., & Adıgüzel, Ö. (2002). *Çocuk edebiyatı*. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1420.
- Güneş, F. (2000). Çocuk kitaplarının okunabilirlik ölçütleri açısından incelenmesi. S. Sever (Ed.), *I. ulusal çocuk kitapları sempozyumu sorunlar ve çözüm yolları* içinde (ss. 334-349). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi – TÖMER Dil Eğitim Merkezi.
- Sever, S. (2007). Çocuk kitaplarında bulunması gereken temel özellikler. Z. Güneş (Ed.), *İlköğretimde çocuk edebiyatı* içinde (ss. 39-64). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sever, S. (2008). *Çocuk ve edebiyat*. Tudem Yayınları.

- Russell, D. L., & Anderson, N. A. (1994). *Literature for children*. Pearson.
- Şimşek, T. (2002). *Çocuk edebiyatı*. Rengârenk Yayınları.
- Şirin, M. R. (2007). *Çocuk edebiyatına eleştirel bir bakış*. Kök Yayınları.
- Demircan, C. (2006). TÜBİTAK çocuk kitaplığı dizisindeki kitapların dış yapısal ve iç yapısal olarak incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1).
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

YER DEMİR GÖK BAKIR'DA MİTİNİ KURGULAYAN
KARAKTERLER

CHARACTERS WHO CONSTRUCT THEIR MYTHS IN
EARTH IRON SKY COPPER

Canan OLPAK KOÇ¹

Özet

Türk edebiyatının önemli yazarlarından, asıl adı Kemal Sadık Göğçeli olan Yaşar Kemal (1922-2015) Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal gerçekçi çizgide eserler üretmiştir. Romanlarında kullandığı folklorik unsurlar Anadolu coğrafyasının zenginliğini anlatırken yine kurguladığı karakterler de coğrafya ile uyumlu, dönemin yapısını karakterize eden kişilerden oluşmaktadır. Çünkü yazarın etkin olarak yazmaya başladığı yıllar yani 1950'ler Türkiye'de hızla tarımda sanayileşmeye geçiş adımlarının atıldığı yıllardır. Özellikle yazarın yaşadığı coğrafya olan Çukurova tarımda makineleşmenin önemli yerlerindedir. Ekonomik temelli bu hareketler yöre insanının bütün yaşam biçimine etki ettiği gibi birbirleriyle de ilişkisini belirlemiş, demografik farklılıklara sebep olmuştur. Yazar romanlarında bu sonuçları işler. Yer Demir Gök Bakır romanı Yaşar Kemal'in Orta Direk ve Ölmez Otu'yla beraber kurguladığı Dağın Öte Yüzü roman üçlemesinin ikinci kitabıdır. Tiyatro ve sinemaya da uyarlanacak olan roman, ilk olarak 1962 yılında Cumhuriyet Gazetesinde tefrika edilir. 1963 yılında ise kitap olarak basılır. Kitapta Çukurova yöresine geçimlerini sağlamak üzere pamuk toplamak için gelen köylülerin para kazanamadan dönüşleri anlatılır. Ancak kişiler yalnız geçim telaşında değildir. Yaşadıkları sıkıntılar onları farklı çözümler bulmaya zorlar. Aslında kişiler kendi kurguladıkları mite sığınarak yaşar. Çünkü aldıkları borcu ödeyecek paraları yoktur ve onları bunaltıdan kurtaracak bir efsane ihtiyacı duyarlar. Dolayısıyla roman, kişiler etrafında farklı bir kurgusal ağ oluşturur. Bu bildiriye yazar Yaşar Kemal'in Yer Demir Gök Bakır romanı yapısal bir çözümlemeye tabi tutularak eserdeki karakterlerin tarımda makineleşmeyle değişen ilişki yapıları ve birarada tutunma mitleri etrafında durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yaşar Kemal, Dağın Öte Yüzü Üçlemesi, Yer Demir Gök Bakır, mit yaratma.

¹ Doç.Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Burdur, Türkiye, colpak@mehmetakif.edu.tr, 0000-0003-2319-0815

Abstract

Yaşar Kemal (1922-2015), whose real name is Kemal Sadık Göğçeli, one of the important writers of Turkish literature, produced works in a social realistic line during the Republican Period. While the folkloric elements he uses in his novels describe the richness of Anatolian geography, the characters he fictionalizes consist of people who characterize the structure of the period in harmony with the geography. Because the years when the author started writing actively, that is, the 1950s, were the years when steps were taken to rapidly transition to industrialization in agriculture in Turkey. Especially Çukurova, the geography where the author lives, is one of the important places of mechanization in agriculture. These economic-based movements not only affected the entire lifestyle of the local people, but also determined their relationships with each other and caused demographic differences. The author deals with these results in his novels. The novel Earth Iron Sky Copper is the second book of Yaşar Kemal's trilogy of novels called Dağın Öte Yüzü, which he co-edited with Orta Direk and Ölmez Otu. The novel, which will also be adapted for theater and cinema, was first serialized in Cumhuriyet Newspaper in 1962. It was published as a book in 1963. The book tells the story of villagers who came to the Çukurova region to collect cotton to make a living and returned without earning any money. However, people are not just in a hurry to make ends meet. The difficulties they experience force them to find different solutions. In fact, people live by taking refuge in the myths they have constructed. Because they don't have money to pay off the debt they took, they need a legend to save them from depression. Therefore, the novel creates a different fictional network around the characters. In this paper, author Yaşar Kemal's novel Yer Demir Gök Bakır will be subjected to a structural analysis and will focus on the changing relationship structures of the characters in the work with mechanization in agriculture and their myths of cohesion.

Key Words: Yaşar Kemal, The Other Side of the Mountain Trilogy, Earth Iron Sky Copper, myth creation.

Giriş

Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Yaşar Kemal tarafından kaleme alınan **Yer Demir Gök Bakır** isimli roman, yazarın **Dağın Öte Yüzü** adını vermiş olduğu roman üçlemesinin ikinci kitabı olarak bilinmektedir. Anadolu topraklarının bereketli özelliği kadar insanlararası çekişmenin yok ettiği kardeşlik bağı, maddi çıkarın kişileri nasıl sömüren ve sömürülen durumuna düşürdüğünü, zengin folklorik unsurlarla coğrafyasıyla uyumlu bir özellik gösteren

insanın aynı zamanda nasıl tersi yönde değişebileceğini de anlatan yazarın neredeyse tüm romanları benzer karakterlerin mücadeleleriyle örülüdür. Çünkü yazarın yaşadığı ve kurgularında seçtiği ana mekân Çukurova'dır. Çukurova, topraklarında yetişen ürünlerle Türkiye'nin ekonomik açılımında önemli bir aşama olan makineleşmenin etkilerinin oldukça yoğun görüldüğü bir yerdir. Dolayısıyla yöre halkı da bu değişimden etkilenecektir. Yazar toprak ve insanın değişimini anlatır. Toprak zenginleştikçe fakirleşen insanlarla zenginler arasındaki uçurum büyür ve çatışma doğar. İnci Enginün'ün ifade ettiği gibi yazarın eserlerinde sanki tek bir ağa, eşkıya, kadın (Enginün, 2009: 361-362) var olduğu hissini sebebi budur.

Üçlemenin 1960 yılında yayımlanan ilk kitabı **Ortadirek**'te köy halkının Çukurova'ya inişini, göç sırasında yaşanan olayları ve verim alınamayan bir tarlada pamuk toplanma sürecini anlatılır. Aynı köylülerin geçim kaygısı nedeniyle verdikleri mücadele sırasında yarattıkları mite odaklanan 1963 tarihli Yer Demir Gök Bakır adlı ikinci kitabın ardından yayımlanan Ölmez Otu'ysa köylülerin başvurduğu çare olarak mitlerin yıkılışını anlatır. Ancak bir mit yok olurken başka bir mit doğal olarak zihinlerde oluşacaktır. Romanda insan bütün eyleyenler içinde etkisi en baskın öge olarak yer alır.

Yer Demir Gök Bakır pamuk işçiliği yapmak için Çukurova'ya inen insanların verim alınmayan topraklarda çalıştırılmaları ve amaçlarına ulaşmadan hayatlarına devam etmek zorunda kalmalarına dikkat kesilerek yazılmıştır. Toplamda kırk yedi bölümden oluştuğu bilinen eserin ilk olarak 1962 yılında Cumhuriyet Gazetesi'nde tefrika edildiği ayrıca 1963 yılında ise kitap haline getirildiği bilinmektedir. Kurgu yoksullukla olduğu kadar çaresizlikle de savaşılan insanların hikâyesidir. Bu insanlar zihinsel olarak umutla, güçlü kalmak için mitlerini kendileri oluşturur ve buna inanırlar. Roman işte kurulan değişik mitlerin etrafında okuruyla buluşur.

Yer Demir Gök Bakır'ın Hikâyesi

Roman, iki kardeş olan Hasan ve Ummahan'ın ormanda yürüyüş yapımlarıyla başlar. Sürekli didişen kardeşlerin sayesinde romanın ana zemini ortaya konulmaya çalışılır. Ummuhan daha yumuşak başlıyken, Hasan ailesinden öğrendikleriyle argo sözcükleri çok kullanan bir çocuktur. Hasan odun toplamak için düzenli olarak ormana gider. Dönüşte kardeşinden gizli bir taş parçasının altından ışık gördüğünü

ifade ederek kardeşini korkutur. Bu arada köylülerde yine geçimleri sağlamanın yollarını düşünürken borçlarının hesabını yapmaktadır. Çukurova'nın Yalak Köyü sakinleri geçimlerini pamuktan sağlar. Ancak köy halkından Adil Efendi köylünün emeğini sömürmeyi çok seven biridir. Köylüye borç vermiş ve hasat zamanında borcunu geri isteyeceğini söylemiştir. Lakin o yıl içerisinde Muhtar Sefer ve Koca Halil nedeniyle köylüler beklenen hasatı yapamaz. Köylünün Adil Efendi'ye olan borcu artar. Koca Halil köylünün bu duruma düşmesinin sorumlusunu kendisi gördüğü için suçluluk duygusu yaşar hatta bu duygudan dolayı oğlundan kendisinin öldüğü haberini yaymasını isteyerek saklanır. Fakat Koca Halil aslında kendisini ambara kilitlemiştir ve günlerce karanlık olan bu ambarda vaktini geçirmiştir. Oğlu babasını bu düşünceden ne kadar vazgeçirmeye çalışsa da bir türlü onu ikna edemez. Diğer yandan Koca Halil'in gelini Fatma kayınpederini bu durumdan kurtarmak istemektedir bu nedenle köylüyü evin önüne toplar. Koca Halil'in de ortaya çıkması ile köylüler onu suçlu bulmadıklarını söyler ancak adam yine de ikna olmamıştır. Kendisi ile alay edildiğini onu bir şekilde öldüreceklerini düşünen Koca Halil bir anda ortadan kaybolur ve bir daha kimse onu görmez.

Diğer yandan köylülerin aklında tek bir şey vardır o da Adil Efendi'nin bir gün köye geleceği ve onların bütün mal varlıklarına el koyacağıdır. Bu zamana kadar kimseye borçlu kalmayan köy halkının en büyük korkusu ise çevrede yer alan köy ve kasabalara rezil olmaktır. Bu süreçte Muhtar Sefer köylüyü toplar ve Adil Efendi'ye karşı gelebilmek için köylülerin ellerinde neleri varsa hepsini saklamasını öğütler. Bu plana göre Adil Efendi köylünün zaten zor durumda olduğunu görecektir ve kimseden bir şey istemeden geri gidecektir. Köylünün aklına yatan bu plan aynen bu şekilde uygulamaya konulmuştur. Köylü eşyalarını kazdıkları çukurlara gömmüş üstlerinde yırtık kıyafetler ile Adil Efendi'nin gelmesini beklemeye başlamışlardır. Kılık değişikliği yapmayan iki kişiden biri Taşbaşıoğlu diğeri Muhtar Sefer'dir. Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen Adil Efendi bir türlü köye gelmez. Köy halkı beklemekten sıkılmaya başlar ve öfkelerini muhtara yönlendirirler. Muhtar ise planı değiştirmiş ve köylüye mallarını gömdükleri yerden çıkarmalarını ve Adil Efendi'nin kapısına götürmelerini söylemiştir. Taşbaşıoğlu ise köylünün Muhtar Sefer'i dinlememesini ona inanmamasını söyle de köylü muhtara çoktan inanmıştır. Diğer yandan Taşbaşı'nın karısı bir kavgada yaralanır.

Bu olay üzerine köylüye bela okumaya başlayan Taşbaşoğlu'na köy halkı hem hak verir hem de onu öldürmek ister. Ancak bu adamın okumuş olduğu belaların gerçek olmasından korkan köylü Taşbaşoğlu'ndan kaçmaya daha doğru bulur. Korku o noktaya gelir ki artık her şey bu adamın dediklerine göre yapılmaktadır.

Adil Efendi'nin köye gelmemesi üzerinde muhtarın yalan söylediğini anlayan köylüler bu sefer de daha önceden öldürmek istedikleri Taşbaşoğlu'nun tarafına geçmiştir. Muhtar ise Taşbaşoğlu'nun muhtar olarak yerine geçeceğinden korktuğu için halkı ona karşı kışkırtmaya başlar ancak köylü bu defa muhtara inanmaz. Muhtar bu durumdan ve öldürülmekten tedirgin olduğu için köy kurulunu da yanına alarak Adil Efendi'nin yanına gider. Adil Efendi de köylünün bütün borcunu sildiğini, köylüye yeniden borç vereceğini ve köye de gelmeyeceğini sözünü verir. Taşbaşoğlu'nunsa köylü üzerindeki etkisi artmış öyle ki ermiş olduğu dilden dile yayılmaya başlamıştır. Muhtar bu adam ile köylünün arasına girebilmek için bir ziyafet verir ancak bu ziyafette bile Taşbaşoğlu'nun ermişliği hakkında konuşulmaktadır. Bu olayın üzerineyse muhtar, Adil Efendi'yi köye getirmeye çalışır ve bir adamını da Taşbaşoğlu'nu öldürtmek için görevlendirir ancak Taşbaş öldürülemediği.

Taşbaşoğlu hakkında çıkan ermişlik hikâyelerinden artık fazlasıyla sıkılır bu durumdan kurtulmak için her ne kadar “ben ermiş değilim” diye dil dökse de köylüyü ikna edememiştir. Ancak evine hasta gelip sağlıklı çıkan insanları fark eden Taşbaşoğlu da artık kendisinin ermiş olduğu düşünmeye başlar. Ancak muhtar yine Taşbaşoğlu'nu öldürmeye çalışır fakat yine başarılı olamayınca bu sefer de jandarmaya şikâyet eder. Ermişlik yaptığı gerekçesiyle sorguya çekilen adam uyarılmıştır. Muhtarın yeniden şikâyet etmesi üzerine jandarma hasta kılığında Taşbaşoğlu'nun evine gelir ve üfürükçülük yaptığı için karakola götürülmek için alınır. Köyden çıkmadan köylüyü yine uyaran Taşbaşoğlu bir şekilde jandarmanın elinden kurtulmayı başarır ve kendisini dağlara atar. Bu olaydan sonra bir daha kendisinden haber alınmaz. Köylü halkıysa baharın yeniden gelmesiyle birlikte hem umut hem de korku dolu günler yaşamaya başlamıştır.

Bakış Açısı ve Anlatıcı

Romanda anlatıcı her şeyi gözlemleyen zihinlerden geçenleri bilen, her şeyden bilgisi olan tanrısal bakış açısına sahip ilahi anlatıcıdır. Kurgunun gerektirdiği bazı bölümlerde anlatıcı zaman zaman gözlemci anlatıcıya dönüşmektedir. Okurla işbirliği yaparcasına karakterlerin fiziksel özelliklerini dikkate alarak onları okura tanıtır.

“Ayaklan sapsarıydı. Yarılmıştı. İs sürülmüş bir sarı. Boynu upuzundu Hasan’ın. Yüzünde deriden başka bir şey yoktu dersin. Kemiğe yapışmış deri. Dudakları incecik. Üstünü kabuk bağlamış. Azıcık da morarmış dudakları. Dişleri apak, pırlıltı içinde. Gözleri kocaman, kara. Sol doluğunda, incecik bir yanık izi var. Bir damar gibi boynuna kadar iniyor. Saçını anası merdiven kesmiş. Tutam tutam, keçi kırkıkları gibi duruyor başında. Hasan’ın parmakları inanılmayacak kadar uzun, ince. Ayakları da öyle.” (YDGB, 301).

Anlatıcı birkaç satır sonra kardeşi Ummuhan’la benzerliklerini de anlatır. O da Hasan gibi ince biridir. Elleri, yüzü incedir. Hasan’dan farkı yüzüdür ki onun “dudakları dolgun, kırmızı.” dır. (YDGB, 301). Solgun, bitkin, kederli, akla karışık donuk bir sarı yüze sahip olduğu söylenir. Ummuhan “Bozkırın sarı, yanık yüz gazelleri arasında açmış bir çiçek gibi” dir. (YDGB, 301). Hasan ve Ummuhan’ın ardından bir başka çocuğun, Durmuş’un tasviri yapılır. On bir yaşında olan Durmuş, “Sarı, seyrek saçları dimdikti. Çakır ela gözleri cam gibi, kıpırdamadan bakardı. Şöyle uzaktan bakınca, yalnız iki geniş omuz olarak gözükürdü.” diye anlatılır (YDGB, 398).

Anlatıcı yaptığı fiziksel tasvirlerle yalnız gören biri değil aynı zamanda bu tasvirlerden yola çıkarak okuru aydınlatan ilahi bir anlatıcıdır. Karakterlerin geçmişini de bilir. Kalabalık sahnelerde bir karaktere bürünüp onun sesi olarak farklı bir rolle, birinci tekil şahıs olarak görünür olur. Romanın güçlü kadın sesi Meryemce anlatıcıya can verir.

“Güzelim kara toprak, varımız yoğumuz ışıklı toprak, buradaki hiç kimseye demiyorum, sana diyorum. Bu köylünün hiçbirisinin yüzüne bakmamak, atıyla itiyle bile konuşmamak, çocuğuyla bile merhabalaşmamak gerektir. Sana söylüyorum

güzelim toprak, akıllım toprak, babam toprak, bu köylü tüm dinden imandan çıkmış. Çıkmış okutur. Okutur da adı güzel, kendi güzel Muhammed Efendimiz Hazretlerinin canını sıkar. Bu, bu köylünün arasında kalmazdım ama... Yaşlılıktır belimi büken. Yoksa durur muydum bu gavur köylünün içinde? Sana diyorum da, bu koca köyden kimseciğe ağzımı açıp da söyleyemiyorum sultanım toprak! Bir daha, ben ölünceye kadar, bu köyün karıncasına bile ağzımı açmam. İşte sana diyorum, sen duy, Koca Halil ölmedi. Ölse bile ona, o dinsize mevlüt okunmaz. Duydun mu, şahinim toprak?" (YDGB, 296-297).

Zaman, Mekân

Romanda anlatılan zaman Cumhuriyet'in ilanından sonraki yılları konu edinir. Yazarının genel sanat anlayışına uygun bir şekilde sosyal gerçekçilikle bağdaşarak zamanın paralelinde bir bakış hâkimdir. Gerçek hayat kurguya yansıtılır. Doğaya dair betimlemeler "Dünya yalnız bir aklıktı. Bu aklığın üstünde en küçük bir leke bile yoktu. Bir kuş, bir sinek lekesi bile gökyüzü de apaktı. Yalnızca uzakta, güneyde Toros'un ormanlığının üstünde sıcacık yeşile kaçan bir mavilik balkıyordu. Bu duruluk sonsuz aklığın üstüne serilmiş küçücük bir mendile benziyordu." (YDGB, 289) şeklinde yapılırsa bile gerçek zaman algısı canlı tutulur.

Kışın başlayan kurgu baharın gelmesiyle sonlanır. Köylüler için kış zorluk aylarıdır. Bahar bu zorluğun hafifleyeceğini gösteren bir umut olarak eklenir. Kışın başlayan dertler, köylüler arası çatışmalar, muhtarın iktidarı elinde tutmak için çevirdiği oyunlar, borç kaygısı mevsimin boğuculuğunu artırır. Karakterler hem mevsimin dönmelerini bekler hem de mevsimle beraber talihin iyileşeceğini umar. Bunlar baharın gelişi gibi ani olacaktır. "Bir sabah gözlerini açtılar ki, bahar gelmiş. Bozkırın baharı böyledir, böyle birden geliverir." (YDGB, 570) cümlesindeki umut daimi tutularak sık sık bir sabah gerçekleşecek mucizelere bel bağlanır. Oysa zaman burada yavaş akar.

"Bozkırın baharı geç gelir. Çiçekleri de daha geç açar. Çiçeklerin sapları bir parmak boyunda var yok, kısa, küt olur. Bozkır çiçeklerinin renkleri alabildiğine parlaktır. Kırmızıysa, böyle bir kırmızı hiçbir yerde görülmiş değildir... Sarısı, mavisi, turuncusu da öyledir. Gece karanlığında bile gözükürler. Kokuları keskindir. Bu

Yüzdenden, üstünde çiçek olsun olmasın, eğil, bozkır toprağını kokla, mis gibi kokar. Bir avuç toprak alıp koynuna koy, günlerce, acı, keskin, baş döndürücü bozkır çiçekleriyle kokarsın. İyicene, çıkmamacasına toprağa sinmiştir koku.” (YDGB, 570).

Romanda mekân algısı kapalı ve açık mekân olarak anlatılmıştır. Ev, salon yanında açık mekân olarak köy, şehir gibi yerlerin adı geçer. Büyük açık mekâna Çukurova ve Toros Dağlarıdır. Aşılmak istenen Toros Dağı, Çukurova’yla kıyaslanan köy yine karakterlerin yaşadığı zorluklarla birlikte anlatılır.

“Uzakta, kar altındaki köyün her evinin bacasında, göğe doğru ışıklı bir maviye batmış bir duman süzülüyor, dumanlar usulca doğuya doğru dalgalanıyordu. Ormanın üst yanındaki kayalık da, ta ötelere, Toros’a kadar yükselerek uzanıyordu. Az yukarıya çıkınca mağaralara gelinirdi. İşte peri padişahının sarayı bu kayalıkların arkasındaydı. Bu kayalığın arkasında başka ulu kayalar var derlerdi. Hiç kimse se de gidip bu kayalıkların arkasını görmemişti.” (YDGB, 297-298).

Kurgunun önemli karakteri Taşbaş’ın evi de kapalı mekân örneği olarak konuyla yani mitik unsurun yaşadığı mekânı tasvir etme anlamında dikkate değerdir.

“Taşbaşın evi bir gözcüktü. Ocağı büyüktü. Kamıştan örtmüştü ocaklığın üstünü. Çamurla sıvamıştı. Duvarları da ak toprakla sıvalıydı. Öteki evlerin örülmüş, gelişigüzel üst üste konmuş duvarlarına hiç benzemiyordu. Yerden beş karış yukarısına kadar da türlü türlü nakışlanmıştı. Uçan turnalar, esen yele dallarını vermiş ağaçlar, çiçeğe durmuş orman, kaçan geyikler, atlar. Taşbaşoğlu bir dünya koymuştu duvarına. Tam ocaklığın altında, orta yerinde de büyük bir Mustafa Kemal resmi asılıydı. Başında kalpak vardı. Kaşları kalkıktı. Yüzüne inceden, alay eden bir hal takınmıştı. Taşbaşoğlu ona baktıkça, içinden bir hoş, aya benzer bir duygu geçiyordu. Ona göre Mustafa Kemal iyi adamdı, hem de babayıgit bir kişiydi.” (YDGB, 390).

Kişiler

Başkarakter

Romanda kişiler miti kurgulama ve kurgulanan mite inanma bakımından önemli unsurdur. Yer Demir Gök Bakır’ın kişileri de kendi içlerine doğru yaşayan ve bu içsel yolculuğu genişletmek isteyen

insanlarla doludur. Taşbaşı kurguda ana kişi olarak yer alır. Asıl mitik unsur olan Taşbaşı'nın etrafında birçok kişi sayılabilir. Bunlar: Muhtar Sefer, Meryemce, Uzunca Ali ve Memidik başta olmak üzere yan karakterlerle devam eder. Halil, Elif, Hasan, kızkardeşi Ummuhan, Zalaca, Adil Efendi, Kır İsmail'in kızı, Kel Âşık, Ali Ömer, Vurgun Ahmet, Fatma (Koca Halil'in gelini), Hacı (Koca Halil'in oğlu), Delice Bekir, Hüsne, Recep, Fatmaca, Yüzbaşı Şükrü, Cumali Onbaşı, Gömleksizoglu, Taşbaşı'nın karısı, Küplüzadelerin büyük oğlu, Veli, Mırmırık Dursun, Kısacık Musa, Ökkeş Dağkurdu, Ömer'dir. Başkarakter kurgunun ana figürü olarak önemli görevler üstlenir. Bu romanda Taşbaşı hem gerçek bir kişilik hem de ermiş rolüyle hikâye edilen en aslî kişidir. Taşbaşı, köylüyü oyuna getirmeye çalışanlara karşı onları uyaran biridir. Ancak sözü dinlenmeyince sessizce köşesine çekilir. Kendi dünyasında varoluşsal bir olgunluğun temsilcisi gibi kalır. Bu hal zamanla köylüleri o kadar etkiler ki artık mite dönüşüp ikinci bir hüviyet kazanır. Aslında gerçekçi çözümlerle yaklaştığı köy sorunlarında haklı çıkması onun değerini yükseltmiştir. Ayrıca mücadelecisi bir kişidir. Yalak Köyü'nün isyanında başı çeker. Okuma yazması olan Taşbaşı, Muhtar Sefer'le rekabet edecek yegâne insandır. Muhtardan korkmaz. Olayları gidişatından yakalayıp çözüm önerisi getiren ön görülere sahiptir. Akılcı bir kişi olarak tanıtılsa da coğrafyanın büyümlü havası ve köylülerin zihinsel izdüşümü onu ele geçirir. Bir süre sonra o da kendisinde esrarlı şeylerin baş gösterdiğine inanmıştır. Muhtar'ın oyunlarına sorgulamadan inanan köylülerle mücadelesi onları ikna ederek değil farklılığını kabul ederek sonlanır. Romanın sonunda kaybolur gider.

Norm Karakterler

Romanın başkarakterine en yakın, güçlü kişileri Muhtar Sefer, Koca Halil, Meryemce ve Memidik olarak kabul edilebilir. Çünkü kurguda diyalog ya da olay hareketliliği bakımından çok rolleri yokmuş gibi görünse bile fikri planla bunların bakış açılarıyla yazılmıştır.

Meryemce güçlü ana karakteri gösteren bir kişidir. Şifacı bir kadındır. Yakısıyla insanları tedavi eder. Ayrıca toprakla kurduğu bağ ve coğrafyasını tanınması onu öncü kadın yapmıştır.

"Kara bulut kötülüğe işarettir. Toprakta çıkan atlar, yoksul biçare, kimsesiz, kalmış başıboş, ne yapacağını bilmez köylüye işarettir. Köylünün başına gelecek büyük bir belaya işarettir. Tazı, köylünün

kurtuluşu olmadığına işaretler. Kurtuluş çip ipliğe bağlıdır. Tazı gibi zayıftır. Sen iyiliğe, kaçan iyilige işaretsin. Köylü iyilige... Gelen kara bulut Adil Efendiye işaretler. Gelip köyü harap edeceğine işaretler. Bulutun ortasındaki ışık Adil Efendinin yüreğinin iyiliğine, bir de Muhtarının, onun yüreğine iyilik sokacağına işaretler.” (YDGB, 333-334)

Meryemce'nin Uzunca Ali denilen oğlu vardır. Koca Halil diğer köylülerin olduğu gibi onun da nefretini kazanır. Hatta kadın, öldüğü için okutulan mevlide bile tepki gösterir. Bu küslük hikâyesinin sonuna kadar sürer ve Meryemce'nin sesi tepkisel bir tercihle bir daha duyulmaz. Ancak bu sessizlik bile güçlüdür çünkü Meryemce Adil Efendi'den korkmayan bir kadındır. Zalimliğe karşı verdiği mücadele onu saygın biri yapmıştır. Oğlu ile gelini Elif ve torunları Hasan, Ummuhan onu bütün köylü gibi sayar ve sever. Uzunca Ali annesinden aldığı güçle Taşbaşoğlu'nu destekler. Bir diğer destekse Memidik'ten gelir. Taşbaş'ın mitik unsur olmasına katkı sağlayan ve buna gerçekten inanan biridir. Saf gönüllü, hikâye anlatan ve hiçbir koşulda vazgeçmeyen biridir. Koca Halil korkak biri olarak anlatılır. Köylüyü Çukurova'ya inme konusunda yanlış yönlendirmesi nedeniyle evinin ambarında kendini saklar. Suçluluk duygusunu yenemez. Oysa köylüler Muhtar Sefer'i suçlu olarak görmektedir. Halil'in oğlu Hacı ve gelini Fatma babalarının bu duygusunu yenmesi için çabalasalar bile başarılı olamazlar. Halil başka bir köye gidip oraya sığınır. Meryemce'nin susması yanında Halil'in gidişi de ilginçtir.

Olay örgüsündeki önemli belirleyenlerden biri de Muhtar Sefer'dir. İki karısı olan Muhtar daha sonra üçüncü eşi de alır. Köylüleri ezen, onların çıkarını düşünmeyen biridir. Onları verimsiz tarlalarda çalıştırır. Taşbaş'ı kendisine rakip olarak gördüğü için sürekli onunla uğraşır. Jandarmaya şikâyet edip götürülmesini sağlar. Ancak sonunda Taşbaş kazanacaktır. Çünkü sefer çıkarıcı bir kişidir.

Mitik Unsurlar

Roman farklı mitik unsurlarla süren bir olay örgüsüne sahiptir. İlk mitleştirme deneyimi kurgunun çocuk karakteri Hasan'dan gelir. Uzunca Ali'nin oğlu Hasan hayal dünyasıyla tanınır. Kardeşi Ummuhan'la ormana geziler yapar. Orada kiraz çubuğu toplar ve onların karşılığında kibrit alır. Kibrit onun için hayattaki en değerli nesnedir. Kibrit çöplerini ilerleyen bölümlerde jandarma tarafından

götürülen Taşbaş'a verecektir. Bir diğer inanışıysa orman gezilerinde zihninde canlanan Yağmurcuk Kuşu'dur. Hasan bu kuşun görülmesi ve yakalanmasıyla köylerinin mutluluğa, huzura kavuşacağına inanarak zihninde kurtarıcı kuş miti yaratır.

“Hasan'ın yüreği burkuluyordu. İçinde bir sıkıntı vardı ki, tarifsiz. Kısılmış gözlerini açıp da azıcık öteye, beş adım ileriye bakamıyordu. Hani insan bir yaz günü, bir ovada uykudan uyanır ya, uyanır ki birdenbire gözlerine, üstüne başına bir güneş dolar. İnsan bütün gücüyle üstüne çöken güneşin ağırlığı altında kımıldayamaz olur, yere kapanır kalır, bir türlü doğrulamaz, gözlerini de açamaz... İşte Hasanın şimdiki hali tam böyleydi. Yalnız, yere kapanmış değil, gözleri kapalı değil, gözleri kısılmış, iki adım ötesine bakmadan yürüyor. Bazı, kendine gelince, gözlerini açıyor, bakıyor, gözleri alışıyor, içine kapanınca uykudan uyanır gibi güneş onu çarpıyor, bir sallanıyor, irkiliyor, sonra gene yürüyor. O mavi kuş tan, yanardöner kuştan... Hani, şu kıyılarındaki yarıları yılan deliği gibi deler, çok derinlere kadar deler, ta dibine, toprağın altına gider, oraya yuvasını yapar. Yuvalarının ağzında da her zaman bir çiçek biter. Ya bir yoğun çiçeği, ya bir pampal, ya ağınağacı çiçeği, ya bir su püreni. O kuş çiçeksiz edemez. İşte o kuştan bir tane tutmalı. Tutulmaz, Allah'ın belası kuş. O kuşu tutsa tutsa bir tek Koca Halil tutardı. Koca Halil de iyice yaşlandı gayrı.” (YDGB,294)

Köy halkının başına gelen uğursuzluğu yok etmek için bu kuşun ele geçirilmesi şarttır. Böylesi inançlar Hasan'ı köydeki diğer çocuklardan ayırır. Çocuklara ormanda taşın altında farklı şeyler gördüğünü söyleyerek esrarını korur. Taşın altında bir şey olmadığı halde çocuklar Hasan'ın anlattıklarına inanmayı seçer. Taşın altında büyümlü bir şeyin olduğunu düşünmek çocukları olduğu kadar Hasan'ın da umudunu koruyan bir inançtır. Kurgunun sonunda gelen baharla taşın olduğu yerde sarı, mavi ve kırmızı renkte üç çiçek büyür.

Romanın bir başka yan karakteri Zalaca'da rüyaları aracılığıyla mite yaklaşan inançla yaşar. Rüyalarıyla ayrıcalık kazanır. Muhtar Sefer rüya yorumları yapar. Zalaca gördüğü rüyaları Sefer'e yorumlatır. Rüyalarında Taşbaşoğlu ermiş biridir. Aslında yalnız Zalaca değil köylünün tamamı böylesi kurtarıcı rüyalara ihtiyaç duyar. Bilinçaltılarında arzuladıkları huzurun, rahatın sağlanması için çare arayışı vardır. Zalaca'nın rüyalarını yorumlayan Sefer bu rüyaları

kullanarak Taşbaşoğlu'ndan kurtulmak ister. Onun köye felaket taşıyacak, köylüyü sıkıntıya sokacak biri olduğuna insanları inandırmaya çalışır. Zalaca'nın da bu oyuna katılmasını ister ancak Zalaca rüyalarını doğru şekilde anlatıp Taşbaşoğlu mitinin kuruluşuna katkı verir.

Taşbaşoğlu mitinin asıl hazırlayıcı kişilerinden biri Adil Efendi'dir. Adil Efendi köylere veresiye mal satan bir tüccardır ve Yalak Köyü de satış yaptığı bir yerdir. Köylü borcunu ödeyemez. Bu nedenle Adil Efendi korkulan bir tüccar olarak köylüleri tedirgin edip onları çare arayışına sürükler. İşte başvurulacak yollardan sonra halen aynı korkuyu hisseden Yalak Köyü insanları Taşbaş mitini yaratır. Aslında Adil Efendi sonrasında köylünün tüm borcunu silecektir ama yine de yaratılan mit yaşamaya devam eder. Taşbaş'ın gerçekliğine karşı da düşmanlık vardır. Muhtar Sefer ile ona yardım eden kişiler – Ali Ömer gibi- onu yok etmek isterler. Köylünün gözünden değerini düşürmeye çalışırlar.

Taşbaş mitinin en bariz göstergesi ona karşı yapılan muameledir. Köyde mitleri oluşturan zemin farklı kişilerde başlamıştır. Farklı kişilerle evli Hüsne ile Hasan arasındaki masum aşkın köyde felaketlere sebep olduğu düşünülür. Özellikle Hüsne yasak ilişkisinin köylere lanet getireceğini söyler ve kaçıp gitmek ister. İki genç kaçarken yolda ölür. Vurgun Ahmet lakaplı köylü âşık iki gencin ölmesi ve cesetlerinin kar altında kalmasından sonra onların ölümüne sebep olan köylülere hınç duyar. Onlara kızar. Taşbaş'ı ise övgüyle anar ve onun evinin eşliğindeki toprağı üç kez öper. Aslında bu olay ritüele dönüşebilecek haliyle Taşbaş mitinin oluşmasında en önemli rolü üstlenir. Çünkü Vurgun Ahmet köylülerin kutsallaştırdığı biriyken onun Taşbaş'a bu denli saygı duyması şaşırtır. Köylüler artık Taşbaş'ın herhangi biri olmadığına inanır ve onu ermiş kabul ederler.

Mite dönüşen Taşbaş'ın kendisiyle ilgili anlatılanlara inanmaya başlaması ve köylülere şifa dağıtmak için yaptıkları Sefer tarafından kullanılır. Yüzbaşı Şükrü kasabanın jandarma komutanıdır. Aldığı ihbar sonucu kızar ve Taşbaşoğlu'nu karakola çeker.

Köylünün borç içinde olması, borçlandıkları kişinin belirsiz tutumu, köyde yaşayanların bu durumu lehine kullanmak için fırsat kabul etmesi gibi art arda olaylar mit kurulumu için uygun zeminin oluşmasını sağlayan başlangıç aşamasıdır. Devamında gelen korku,

uğursuzluk, lanet, felaket söylentileri insanların gerilimini artırır. Daha ilk bölümde çocukların saf gönülle inandıkları mavi kuştan bahsedilir. Odun toplamak için meşeliğe yalınayak giden çocuklardan Hasan mavi kuşu düşünür. Sıkıntısını böyle bir hayalle yenmek ister. Mavi kuşu Koca Halil yakalamıştır. Nazara iyi geldiğine inanılan büyümlü bir kuştur bu. Bereket getireceğine de inanması Hasan için kuş mitinin köyüne iyi şeyler getireceğine dair inancı pekiştirir. Yani Taşbaş mitosundan önce mavi kuşla ilgili bir mit gelişmiştir. Çaresiz kaldıkça zihnin bir koruma programı gibi mit devreye girer. Hasan'ın kuşu köylüler için Taşbaş olur.

Taşbaş mitinde Taşbaşoğlu'nun akılcı ve korkusuz olmasının payı vardır. Alacaklı olarak Adil'in geleceğine inanmaması ve malını saklamaması köylüyü etkiler. Zalaca'nın rüyasında gördüğü karanlığı kesen elin Taşbaş'ın eli olduğuna inanılır. Sefer herkesi ikna edemeyeceğini bilir en azından Ömer'le işbirliği yapılmalıdır.

"Sesi şefkatli, sıcak, canlandı Bir insana bir şey mi yaptırarak, sesi her zaman böyle olurdu. Uzun bir süre gözlerini Ömer'in yüzüne dikti, kırpmadan baktı. Bu da onun eski bir huyuydu. Ömerse başını yere eğmiş, bu önemli teklifi merakla, sabırsızlıkla bekliyordu.

Elini uzattı Ömer'in elini tuttu. Eli yalın kesmiş yanıyordu.

"Ömer'im, kardaşım, hiç kimse konuşmuyor benimlen, bari sen konuş. Nolursun konuş. Aklımı oynatacağım, konuş. Konuş da sana bir teklifim var. Bu dünyada yapılacak işimiz var. Haydi konuş, konuş da bana Sefer Dayı de, nolursun."

Sustu, bekledi. Gözlerini gene kırpmadan onun yüzüne dikti. Taşta ses var, Ömer'de ses yok.

"Bak Ömer, o Taşbaşoğlu ermiş değildi. Köylü uydurdu onu. Sıkıntından sıkıntından sarılacak bir dal aradı, o anda da Taşbaş eline geçti, aldı ermişlik tahtına oturttu. Bir iyice de ermiş olduğuna inandı. Ermiş olan donar da ölür mü? De bakalım, ölür mü?"

Ömer onunla konuşsaydı, Taşbaş Efendimiz ölmedi diye bağıracaktı. Cumali Onbaşığı duymadın mı ne dedi, bir ışık olmuş da dağlara yukarı ağmış gitmiş diyecekti. İçinde kaldı. Ömer de buna öfkelenildi.

Sefer bekledi, konuştu. Konuştu, bekledi, tahrik etti, Ömer ona ağzını açmadı.

"Konuşmayacaksın, anlaşıldı," diye Sefer ağlamsı içini çekti. "Herkes bana düşman kesilmiş, kendimi öldüreyim de kurtulayım."

Ömer bu hale acıdı: "Kartal gibiydi bir zaman Sefer Dayım. İnsan ermişlerle uğraşır mı? Hiç insan ermişlerin tekerlerine taş koyar mı? İşte ermişler insanı böyle dünyada rezil rüsvay ederler. Böyle canından bezdirider adamı. Ölünceye kadar kimse seninle konuşamaz emmim Sefer. Sen bu işi iyi yapmadın ve de Allah'ın büyük bir ermişine hakaret ettin. Gül yüzlü Sultanımızı aşağıladın." (YDGB, 679)

Taşbaş her ne kadar ilk başta ermiş olmadığına köylüyü ikna etmeye çalışsa da onlar Taşbaş'ın soyunu Lokman Hekim'e dayandırır.

"Bu hikâyeler Taşbaşoğlu'nun kulağına kadar da gitti. Taşbaşoğlu:

"Vallahi billahi soyumdan böyle bir adam çıktığını bilmiyorum. Bence bizim soyca böyle bir adam yok. Benim bildiğim o dağlar ulusu Molla Ahmet'tir. Erciyes dağına çıkan da dedem değil, Lokman Hekimdir. Bunu da cümle âlem bilir," dedi.

Taşbaşoğlu'nun bu sözlerini duyan köylüler önce çok kızıp, salladılar küfürü:

"Kudurmuş bu köpoğlu. Soyuna sopuna kurban olsun o! O adam olsaydı zaten, bu köy bu hale gelmezdi," dediler. Sonra düşünüp yumuşadılar: "Ne diyebilirdiki fıkara? Benim soyum yeri göğü yaratanın öz bir kardeşi diyemezdi ki. . .

Alçakgönüllü güzelcemiz. İnkâr etmekten başka ne gelir fıkaranın elinden?"

Çok eskiden, ama çok eskiden bir Taşbaş Lokman varmış. Onun da adı Memetmiş ama herkes ona hünerlerinden ötürü Lokman diyormuş. İşte bu Lokman Taşbaşoğlu yüzünden dünyada hastalık kalmamış, hepsi kalkmış. O çağda dünya mutlu bir dünya olmuş. Hastalık bilmeden yaşayanların dünyası. Bir şikâyet varsa o da ölümdenmiş." (YDGB, 431)

Muhtar Sefer, Taşbaş mitinden rahatsız olan bir karakterdir fakat onun itirazı kendi itibarının düşmesindedir. Onun tarikat kurduğu yalanına herkesin inandığını, kendisini Mehdi ilan edileceğine dair söylentileri etrafa yayar. Ama bu da işe yaramaz. Ömer ile Taşbaş'ı öldürme planları yapar. Onun evine gidip planı gerçekleştirmek

isteseler de kapıyı Taşbaş'ın karısı açınca işler değişir. Kapıyı açan kadına tüfek dipçığıyle vururlar. Bunun üzerine kadının halinden korkup kaçarlar. Köylüler Taşbaş ailesinin başına gelen bu olayı kerametle açıklar. Onların hayalinde Sefer ve Ömer ak libas giymiş kişilerdir. Taşbaş'ı alıp görünmezler sarayına götüren kişiler sonra tekrar evine getirmiştir.

"Kadın bunu önce Meryemce'ye, Uzunca Aliye, sonra öteki köylülere anlattı.

Önüne gelene anlattı. Bu gelenler, yitikten gelen ulu kişilerdi ama yitikten gelen ulu kişilerin omuzlarında tüfek ne arar?

"Bu gelenler, başı sıkışmış köye yardım için gelen Taşbaş'ın dedeleri, atalarıdır."

"Öyleyse Taşbaş neden kaçtı?"

"Bu kadar uzun boylu insanlar olur mu? Ancak görünmezler bu kadar uzun olurlar. İyilik için geldiler."

"Öyleyse sırtlarındaki tüfekler ne?"

"Görünmezler, insanları tüfeklerle öldürmezler, çarpıverirler."

"İyilik için geldilerse Taşbaş neden kaçtı?"

"Bunlar Taşbaş'a ne yapacaklar, ne söyleyeceklerdi?"

"Diyeceklerdi ki, arkadaş, bu köylü mazlum, yoksul, ağzı var dili yok bir köylü.

Eline vurup ağzından lokmasını alıyorlar. Bu köy sana teslim, sana emanet."

"Öyleyse sırtlarında tüfek ne geziyordu?"

"Belki de görünmezlerin eşkıyası bunlar da."

"İnsanların eşkıyaları olur da, görünmezlerin eşkıyası neden olmasın?"

"Neden olmasın? Akıl var, yakın var."

"Görünmezler Taşbaş'ı gelip de ararlar mı? Onun nerede olduğunu bilmezler mi?"

"Gerçekten onlar ermiş kişiler, onlar görünmezlerse, onlardan neden kaçır Taşbaş?"

"Ama bu kadar da, on Uzun Ali boyunda da, yüzü de kapkara adam olur mu?"

"İnsanoğlu bu kadar uzayıp irileşip, Koca Halil donuna, Uzun Ali donuna nasıl girer?"

"Herkes biliyor ki Koca Halil kaçtı gitti. O gece Uzun Ali de evindeydi."

"Görünmezlerden başkası olamaz, olamaz."

"Öyleyse Taşbaş neden kaçtı? Neden karlara gömüldü?"

"Bilemediniz. Taşbaş kaçmadı. Bir yerlere de göçmedi. Dışarı çıktı. Görünmezlere de görünmeyip dışarı çıktı."

"Doğru. Sonra görünmezlerle bir olup Tekeç dağına gitti."

"Sonra karlara batmış, geri geldi."

"Sonra gene çağırıldılar. O da gitti. Sabaha karşı geri geldi."
(YDGB, 463)

Bir başka hikâyeye de Memidik'ten gelir. Sansar avcısı olan Memidik, bir gün avlandığı sırada önüne bir karaltı gelir. Taşbaşoğlu'nu bütün bedeniyle yeşile dönmüş yedi küheylan at gibi yedi top ışıkla görür. Bu da kısa sürede dilden dile dolaşır. Muhtar bu efsanenin inkâr edilmesi için Memidik'e işkence ettirir ama adam vazgeçmez. Yayılan bu hikâyeler Muhtar'ın canını daha da fazla sıkır. Ne yaparsa yapsın köylünün Taşbaş'la ilgili fikrini değiştiremez. Jandarmanın olaya el atması bile yaşananları değiştirmeyince olan şeylerle ilgili Taşbaş'ta şüpheye düşer. Artık kendisini ikna etmek için düşünmeye başlar. Evinin üstünde ışıkların belirmediğini söyleyen köylülerin doğru görüp görmediklerini anlamak için gece evini gözlemler. Sonunda onu inandıran ışıkları görür. Fakat bu esnada uyuyunca kızkardeşi onu bulur, eve getirir. Aynı gün yeniden ihbar edildiği için jandarmalar tarafından alınıp karakola götürülmek için yola çıkar. Onu bugüne kadar jandarmaya ihbar edenin Sefer olduğu anlaşılır. Köylülerin kini kuvvetlenir. Jandarmalarla yola çıkan Taşbaş yolda mağaraya sığınır. Askerlerin uyduğunu anlayınca Taşbaş kaçır gider ve bir daha dönmez.

Yer Demir Gök Bakır romanı halka dair unsurlardan yararlanılarak oluşturulmuş bir kurguya sahiptir. Yaşar Kemal özellikle çiçek-yılan-dağ-Lokman motiflerini beraber kullanır. (Topçu, 2008: 64) Ancak romanda en vurgulu motif halk arasında doğan ermiş mitidir. Romanın daha ilk sayfasında kendini gösteren büyülu gerçekçi izlenimler gittikçe artar ve hikâyenin sonu tam da ermişlerin kaybolma şekline uygun biter. Zaten kaybolma isteği kaçma ile birçok kişide başgöstermiştir. Koca Halil, Meryemce, Reçle Hüsne kaçarak gitmek kaybolmak isterler. Bu durum karakterlerin ruh halini vermek bakımından önemlidir.

SONUÇ

Cumhuriyet'in ilanının ardından ekonomik ve demokrasi atılımları hızla devam eder. 1945 yılından sonra Türk edebiyatında da ülkenin değişimi yansıyan yönleriyle görülür. Özellikle romanda toplumsal gerçekçi anlayış baş gösterir. Attila İlhan, Aziz Nesin, Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Orhan Hançerlioğlu, Samim Kocagöz, İlhan Tarus ve Talip Apaydın gibi yazarların başını çektiği anlayış toplumun gerçekçi sorunlarına değinir. Anadolu halkı her bölgesiyle romanın konusu olmaya başlar. Bilhassa köy ve köylü başrodedir. Ağa köylü çatışması, zenginle yoksulun farkı belirginleşir. Yaşar Kemal de benzer konuları çarpıcı biçimde işleyen yazarlardandır.

Yaşadığı Çukurova bölgesini kurgularında mekân olarak kullanan yazar kişilerini de coğrafyasının insanından seçer. Duyguları, hayalleri, bilinçaltı ile Çukurova köylüsü onun tek başkışisi gibidir. Yazarın Dağın Öte yüzü üçlemesinin ikinci kitabı Yer Demir Gök Bakır konusu, kişileri ve folklorik unsurlarıyla oldukça önemlidir. Romanda her ne kadar geçim sıkıntısı çeken köylülerin bir mevsimi anlatılıyor olsa da asıl mesele aynı köylülerin olayları değerlendirme biçimidir. Para bulamadıkları dönemde borçlanan köylüler borçlarını ödeme vakti gelince zor duruma düşer. Çare arayışı yalnızca çalışmak şeklinde başlamış olsa bile sonradan zihinsel olarak rahatlamanın yolu da bulunur. Zaten borç ödemek için yeterli parayı kazanacakları işi bulamazlar. Sıkıntıları artmıştır. Hem fiziksel hem zihinsel yorgunluklarını büyülu gerçekçi bir üsluba bürünerek çözmeye çalışırlar. Mite başvurmak bu rahatlama yollarının en çarpıcısıdır. Romanda çocuk karakter Hasan'la başlayan ve diğer bazı yetişkinlerinde katıldığı bir inanç gelişir. Kurgunun akılcı karakteri,

okuyup yazabilen korkusuz Taşbaşıoğlu köylü için mite en uygun kişidir.

KAYNAKÇA

- Enginün, İnci (2009). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, Mümin (2008). Yaşar Kemal'in Romanlarında Halk Bilimi Unsurları, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Yaşar Kemal,(2015) Dağın Öte Yüzü (Ortadirek-Yer Demir Gök Bakır-Ölmez Otu), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

2024-2025 ÖĞRETİM YILINDA OKUTULAN 5. SINIF
TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ METİNLERİN
OKUNABİLİRLİK DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN INVESTIGATION ON THE READABILITY LEVELS OF
THE TEXTS IN THE 5TH GRADE TURKISH TEXTBOOKS
TAUGHT IN THE 2024-2025 ACADEMIC YEAR

Yunus ŞAKİROĞLU¹

Özet

Bu çalışmada, 2024-2025 öğretim yılında okutulan 5. Sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin kelime-cümle uzunluklarının ve okunabilirlik düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma nesnelерini, 2024-2025 eğitim-öğretim yılı için 2024 Türkçe Dersi Öğretim Programı (Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli) kapsamında MEB tarafından hazırlanan 5. Sınıf Türkçe ders kitaplarından 1. Kitap ve 2. Kitap içerisinde yer alan 15 okuma metni oluşturmaktadır. Temalar kapsamında yer alan okuma metinleri incelenmiş olup serbest okuma metinleri, dinleme/izleme metinleri ve şiirler kapsam dışında tutulmuştur. Verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Ders kitaplarında yer alan metinler, Ateşman (1997) tarafından Türkçeye uyarlanan okunabilirlik formülü kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda 5. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin okunabilirlik düzeylerinin orta güçlükte ve kolay olarak değişim gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli, okunabilirlik, Türkçe ders kitabı

Abstract

This research aims to determine the word-sentence lengths and readability levels of the texts in the 5th grade Turkish textbooks taught in the 2024-2025 academic year. Document review, one of the qualitative research methods, was used in the study. The study objects of the research consist of 15 reading texts in the 1st Book and the 2nd Book of the 5th Grade Turkish textbooks prepared by the Ministry of Education within the scope of the 2024

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, y.sakiroglu@alparslan.edu.tr- ORCID: 0000-0001-6151-7984

Turkish Course Teaching Program (Turkey Century Education Model) for the 2024-2025 academic year. The reading texts within the scope of the themes were examined, free reading texts, listening/watching texts and poems were excluded from the scope. Descriptive analysis method was used to analyze the data. The texts in the textbooks were analyzed using the readability formula adapted to Turkish by Ateşman (1997). As a result of the research, it was determined that the readability levels of the texts in the 5th grade Turkish textbooks varied between medium difficulty, easy and very easy.

Keywords: Türkiye Century Education Model, readability, Turkish textbook

Giriş

Günümüzde hızla gelişen ve değişen teknolojiye rağmen eğitim-öğretim süreçlerinde en fazla kullanılan araç-gereç konumunda ders kitapları bulunmaktadır. Özellikle Türkçe derslerinde öğretmenler, dersi daha verimli kılmak adına öncelikli olarak ders kitaplarına yönelmektedirler. Özbay (2002) yaptığı araştırmasında, Türkçe öğretmenlerinin %94,44 gibi önemli oranda ders kitapları ile ders işlediklerini ortaya koymuştur. Bu öneminden dolayı ders kitaplarının öğretmen-öğrenci ihtiyaç ve beklentilerini karşılayacak kalitede hazırlanması büyük önem arz etmektedir.

Sever (2003), ilköğretim döneminde temel okuma ve yazma becerilerinin kazanılmaya başlandığı süreçte, çocukların öğretim sürecinde karşılaştıkları metinlerin ve kitapların, ilerleyen eğitim aşamalarında okuma alışkanlığı kazanmış bireyler olarak yetişmelerinde kritik bir rol oynadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Türkçe derslerinde kullanılan materyallerin başında gelen ders kitaplarında yer alan metinlerin, öğrencilerin dil gelişimi ve okuma-anlama düzeylerine uygun şekilde hazırlanması gerekmektedir. Bu tür metinlerin hazırlanması, öğrencilerin metinleri amaçlandığı şekilde anlamalarını kolaylaştırıcaktır. Metinlerin okunabilirliği, okunduğunda ne derece anlaşıldığını ifade eden bir ölçüt olup, okuma sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla, ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeyine uygun olarak seçilmesi veya

tasarlanması gereklidir (Bağcı ve Ünal, 2013). Bu anlamda okunabilirlik kavramı önemli bir konu olarak ele alınmaktadır.

Ateşman (1997), okunabilirlik kavramını, metinlerin okuyucular tarafından kolay ya da zor anlaşılabilir olma durumu olarak tanımlamaktadır. Göğüş (1978) ise okunabilirliği, belirli bir seviyeye ulaşmış öğrencilerin bir metni okuyup anlamlandırabilme becerisi şeklinde ifade etmektedir. Metinlerin öğrencilerin düzeylerine uygunluğunu belirlemek amacıyla çeşitli formüller geliştirilmiştir. Okunabilirlik formülleri, metinlerin yapısal özelliklerine dayanarak okuma kolaylığı ya da zorluğuna göre sınıflandırılmasını ve tanımlanmasını sağlayan yordama araçlarıdır (Çetinkaya, 2010). Bu formüller, öğrencilerin seviyelerine uygun metinlerin seçilmesine olanak tanıyarak, öğrenme düzeylerinin daha üst seviyelere çıkarılmasını hedeflemektedir. Genel olarak okunabilirlik, metinlerin sayısal özelliklerini, yani ortalama sözcük ve cümle uzunluklarını ve metnin zorluk derecesini belirlemeye odaklanır. Metinlerin zorluk düzeyinin tespit edilmesi ve bu doğrultuda uygunluk değerlendirmesinin yapılması, okunabilirlik çalışmalarının temel sorunu olarak kabul edilmektedir.

Türkiye’de okunabilirlik çalışmaları 1990’lı yıllarda başlamış olup, bu döneme kadar Türkçe metinlere özgü bir okunabilirlik formülü bulunmamaktaydı. Bu nedenle, İngilizce metinler için geliştirilmiş okunabilirlik formülleri kullanılmaktaydı. Ancak, dillerin yapısal özelliklerinin birbirinden farklı olması nedeniyle bu formüller, Türkçe metinlerin okunabilirliğini doğru bir şekilde değerlendirememiştir. Türkçe metinlere yönelik ilk okunabilirlik çalışmaları 1990’lı yıllarda gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, 1997 yılında Ateşman tarafından bir okunabilirlik formülü geliştirilmiştir.

Ateşman’ın geliştirdiği okunabilirlik formülü, cümle uzunluğu ve kelime uzunluğu olmak üzere iki temel değişkeni esas alarak oluşturulmuştur. Bu formüle göre hesaplanan okunabilirlik değeri, metinlerin okunma zorluk derecesini belirlemekte ve bu değer aralıklarına göre okuma düzeylerini sınıflandırmaktadır. Ateşman’ın

formülü ve buna göre belirlenen okunabilirlik seviyeleri aşağıdaki şekilde sunulmaktadır:

$$\text{Okunabilirlik sayısı} = 198.825 - 40.175 \times X1 - 2.610 \times X2$$

X1 = hece olarak ortalama kelime uzunluğu

X2 = kelime olarak ortalama cümle uzunluğu

Tablo 1. *Ateşman Okunabilirlik Formülünde Türkçe Metinlerin Okunabilirlik Sayısına Göre Sınıflandırılması*

Okunabilirlik Düzeyi	Okunabilirlik Puan Aralığı
Çok Kolay	90-100
Kolay	70-89
Orta Güçlükte	50-69
Zor	30-49
Çok Zor	1-29

Ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeyine uygun olarak seçilmesi veya tasarlanması gereklidir. Bu bağlamda bu çalışmanın alan yazınına katkı sunması beklenmektedir. Çalışmada, 5. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin okunabilirlik düzeyini tespit etmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda iki araştırma sorusuna cevap aranmıştır:

1. Ortaokul 5. Sınıf Türkçe ders kitaplarından 1. Kitap ve 2.Kitap'taki metinlerin ortalama sözcük ve cümle uzunlukları nasıldır?

2. Ortaokul 5. Sınıf Türkçe ders kitaplarından 1. Kitap ve 2.Kitap'taki metinlerin okunabilirlik puanları ve düzeyleri nasıldır?

Yöntem

Bu bölümde çalışmanın deseni, araştırma nesnelere, verilerin toplanması-analizi ve uygulama aşamaları hakkında bilgiler almaktadır.

Araştırma Deseni

5. Sınıf Türkçe ders kitaplarından 1. Kitap ve 2.Kitap'ta yer alan metinlerin okunabilirlik düzeyini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi

kullanılmıştır. Creswell (2005)'e göre dokümanlar, nitel araştırmalarda önemli veri kaynaklarıdır ve hem özel hem de resmî dokümanlar bu kapsamda ele alınabilir. Bu çalışmada da Türkçe ders kitaplarında yer alan öyküler incelendiği için nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesinin kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırma Nesneleri

Bu çalışmanın inceleme nesneleri ölçüt örnekleme yoluyla belirlenmiştir. Ölçüt örnekleme, önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Ölçüt araştırmacı tarafından oluşturulur ya da daha önceden hazırlanmış ölçütler listesi kullanılabilir (Marshall ve Rossman, 2014). Bu doğrultuda, ders kitapları belirlenirken son dönem ders kitaplarının seçilmesine özen gösterilmiştir. Araştırmanın inceleme nesnelere, 2024-2025 eğitim-öğretim yılında ders kitabı olarak okutulan MEB Yayınlarına ait 5. sınıf Türkçe ders kitaplarından 1. kitap ve 2. kitapta bulunan 15 okuma metni oluşturmaktadır. Metinlerin tespiti sırasında, temalar kapsamında yer alan okuma metinleri incelenmiş olup serbest okuma metinleri, dinleme/izleme metinleri ve şiirler kapsam dışında tutulmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada veriler, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine göre toplanmıştır. Doküman incelemesi, yazılı veya görsel malzemenin toplanıp incelenmesidir (Sönmez ve Alacapınar, 2011: 83).

Verilerin çözümlenmesinde ise betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz, araştırmacılar için çalışmak istedikleri farklı olgu ve olaylar hakkında özet bilgi elde edebilmeleri için sıklıkla başvurulan bir yöntemdir (Büyüköztürk vd., 2008). Metinlerin analizinde; cümle, sözcük ve hece sayıları belirlenmiştir. İki boşluğun arasında kalan tüm öğeler sözcük olarak sayılmıştır. Nokta (.), üç nokta (...), iki nokta (:) ve soru işareti (?) ile sonlanan sözcük topluluklarının tamamı cümle olarak kabul edilmiştir; virgülle

sıralanan sıralı bağlı cümleler ise tek cümle olarak nitelendirilmiştir. Ardından toplam sözcük sayısı toplam cümle sayısına bölünerek ortalama cümle uzunluğu; toplam hece sayısı ise toplam sözcük sayısına bölünerek ortalama sözcük uzunluğu hesaplanmıştır. Elde edilen bu veriler, Ateşman (1997) tarafından Türkçeye uyarlanan okunabilirlik formülüne yerleştirilmiş ve okunabilirlik puanları belirlenmiştir.

İşlem sonucunda elde edilen okunabilirlik puanlarının hangi düzeye karşılık geldiğini belirlemede Ateşman (1997) tarafından belirlenen okunabilirlik düzey aralıkları (çok zor, zor, orta güçlükte, kolay, çok kolay) dikkate alınmıştır.

Veriler analiz edilirken Türkçe eğitiminde doçent doktor ve doktor öğretim üyesi ünvanlı iki alan uzmanı değerlendirmelerini özgürce yapmışlardır. Sonrasında bir araya gelinmiş ve elde edilen veriler ışığında “görüş birliği” ve “görüş ayrılığı” olan konular tartışılmış ve görüşler karşılaştırılmıştır. Araştırmada güvenilirlik için Miles ve Huberman’ın (1994) güvenilirlik formülü [Güvenirlik = Görüş Birliği/ (Görüş Birliği +Görüş Ayrılığı)] kullanılmıştır. Yapılan hesaplama neticesinde çalışmanın güvenilirliği %79 olarak tespit edilmiştir. Miles ve Huberman (1994) araştırmalarda güvenilirlik için %70’in geçerli bir oran olduğunu belirtmişlerdir.

Bulgular

Bu bölümde, 5. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin ortalama sözcük uzunlukları, ortalama cümle uzunlukları ve okunabilirlik düzeylerine ilişkin elde edilen bulgular sunulmaktadır. Araştırma bulguları, belirlenen iki araştırma sorusu doğrultusunda verilmiştir.

Birinci Araştırma Sorusuna İlişkin Bulgular

Tablo 2. 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Ortalama Sözcük ve Cümle Uzunlukları

Metin	Ortalama Sözcük Uzunluğu	Ortalama Cümle Uzunluğu
Topsuz Basketbol Oyunu	2,52	5
Bir İp Bul, Oyuna Başla	2,56	8,1
Öğretmenin Sevinci	2,72	5,8
1. KİTAP Oğlu Hüseyin'den Emine Ana'ya Mektuplar	2,60	8,6
Gazi Mustafa Kemal ve Sığırtmaç Mustafa	2,60	5,7
Atatürk ve Çiftlik	2,64	11,9
Duygularımız	2,97	10,3
Her Yüreğe Nakış Gerek	2,56	5
2. KİTAP Nasreddin Hoca	2,60	4,8
Çömlekçilik	2,72	9,7
Ev	2,60	8,1
Tatlı Günler	2,56	6,5
Haydi Doğa Yürüyüşüne!	2,56	13,1
Ne Olacak Bu Yemek Sorunu?	2,60	7,1
Obezite	2,72	12,4

Tablo 2'deki bulgulara bakıldığında 5. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin ortalama sözcük uzunlukları 2,52 ile 2,97 arasındaki değişmektedir. Türkçenin ortalama sözcük uzunluğunun 2,60 olduğunu göz önünde bulundurulduğunda “Oğlu Hüseyin'den Emine Ana'ya Mektuplar”, “Gazi Mustafa Kemal ve Sığırtmaç Mustafa”, “Nasreddin Hoca”, “Ev” ve “Ne Olacak Bu Yemek Sorunu?” adlı metinlerin ortalama; “Öğretmenin Sevinci”, “Duygularımız” , “Çömlekçilik” ve “Obezite” adlı metinlerin ortalamanın üzerinde sözcük uzunluğuna sahip olduğu görülürken “Topsuz Basketbol Oyunu” ve “Bir İp Bul, Oyuna Başla”, “Her Yüreğe Nakış Gerek”, “Tatlı Günler” ve “Haydi Doğa Yürüyüşüne!” metinleri ise ortalamanın altında sözcük uzunluklarına sahiptirler. Öykülerin ortalama cümle uzunlukları 5 ile 13,1 arasında değişmektedir. Türkçe metinlerde ortalama cümle uzunluğunun 9-10

sözcük olduğu göz önüne alındığında sadece Oğlu “Hüseyin’den Emine Ana’ya Mektuplar”, “Duygularımız” ve “Çömlekçilik” adlı metinlerin ortalama cümle uzunluğuna sahip olduğu söylenebilir. Diğer metinler ise ya ortalamanın çok üstünde ya da çok altındadır.

İkinci Araştırma Sorusuna İlişkin Bulgular

Tablo 3. 5. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Okunabilirlik Puanları ve Düzeyleri

Metin	Okunabilirlik Puanı	Okunabilirlik Düzeyi
Topsuz Basketbol Oyunu	83	Kolay
Bir İp Bul, Oyuna Başla	74,8	Kolay
Öğretmenin Sevinci	74,4	Kolay
1. KİTAP Oğlu Hüseyin’den Emine Ana’ya Mektuplar	71,9	Kolay
Gazi Mustafa Kemal ve Sığırtmaç Mustafa	79,5	Kolay
Atatürk ve Çiftlik	61,7	Orta Güçlükte
Duygularımız	52,6	Orta Güçlükte
Her Yüreğe Nakış Gerek	82,9	Kolay
Nasreddin Hoca	81,8	Kolay
2. KİTAP Çömlekçilik	64,2	Orta Güçlükte
Ev	73,2	Kolay
Tatlı Günler	79	Kolay
Haydi Doğa Yürüyüşüne!	61,8	Orta Güçlükte
Ne Olacak Bu Yemek Sorunu?	75,8	Kolay
Obezite	57,2	Orta Güçlükte

5. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik puanlarına bakıldığında değerlerin 57,2 ile 83 aralığında olduğu görülmektedir. Ateşman (1997) tarafından belirlenen okunabilirlik düzey aralıkları göz önünde bulundurulduğunda, ders kitabında yer alan “Atatürk ve Çiftlik”, “Duygularımız”, “Çömlekçilik”, “Haydi Doğa Yürüyüşüne!” ve “Obezite” adlı metinlerin “orta güçlükte” olduğu görülürken diğer metinlerin “kolay” düzeyde olduğu görülmektedir. “Çok kolay”, “zor” ve “çok zor” metinler ise yer almamıştır.

Sonuç

Kitaplardaki metinler ortalama sözcük ve cümle uzunlukları yönünden incelendiğinde; 5. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin ortalama sözcük uzunlukları 2,63 olarak belirlenmiştir. Ayrıca metinlerin ortalama cümle uzunluğu ise 8,14 olarak belirlenmiştir. Ateşman'ın (1997) belirttiği Türkçedeki ortalama sözcük uzunluğunun 2,60 ve ortalama cümle uzunluğunun ise 9-10 sözcük olduğu göz önünde bulundurulduğunda metinlerin genel olarak sözcük uzunluğu bakımından uygun olduğu fakat cümle uzunluğu bakımından mevcut düzeylerdeki öğrenciler açısından uygun olmadığı söylenebilir.

Bu çalışmada Ateşman'ın (1997) okunabilirlik formülü kullanılarak metinler ele alınmıştır. Birçok araştırmacı, farklı okunabilirlik formülleri ile metinlerin okunabilirlik puan ve düzeylerini ele almışlardır. Bu çalışmaların bazıları çalışmamızla benzer sonuçlara ulaşmışken bazıları farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Bağcı ve Ünal (2013) 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin okunabilirlik düzeylerinin, mevcut sınıf öğrencilerinin seviyesine uygun olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bora (2019) ise uyguladığı okunabilirlik formülleri sonucunda ortaokul Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin okunabilirlik bakımından zorluk seviyelerinin genel olarak sınıf seviyelerine göre belirgin şekilde artmadığını tespit etmiştir. Kalın ve Koçoğlu (2017) ders kitaplarından seçilen metinler üzerinde Ateşman formülünü uygulamışlardır. Çalışma sonucunda ders kitaplarının hedef kitleye uygun olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Lüle-Mert (2013) araştırmasında, MEB yayınevi tarafından hazırlanan Türkçe ders kitaplarındaki bilgilendirici metinlerin yaş düzeyi göz ardı edilerek seçildiği; öyküleyici metinlerin bilgilendirici metinlerle karşılaştırıldığında ilgili çocuk okuyucuların eğitim düzeylerine daha uygun olduğu sonucuna ulaşmıştır. Özçetin ve Karakuş (2020), Ateşman (1997) formülüne göre inceledikleri 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki metinlerin 5. sınıf öğrenci seviyesinin üzerinde metinler oldukları sonucuna ulaşmışlardır.

Kaynaklar

- Ateşman, E. (1997). Türkçede okunabilirliğin ölçülmesi. *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, 58, 171-174.
- Bağcı, H. ve Ünal, Y. (2013). İlköğretim 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik düzeyi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 12-28. <https://doi.org/10.16916/aded.15997>
- Bora, A. (2019). *Türkçe ders kitaplarının okunabilirlik yönünden karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2008). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (2. Baskı). Pegem Akademi.
- Creswell, J. W. (2005). *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative and research*. Pearson Prentice Hall.
- Çetinkaya, G. (2010). *Türkçe metinlerin okunabilirlik düzeylerinin tanımlanması ve sınıflandırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Göğüş, B. (1978). *Orta dereceli okullarımızda Türkçe ve yazın eğitimi*. Kadioğlu Matbaası.
- Kalın, Ö. U. & Koçoğlu, E. (2017). 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının farklı okunabilirlik formüllerine göre incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(4), 2202-2220.
- Lüle-Mert, E. (2013). Türkiye’de kullanılan Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlikleri. *Mersin University Journal of the Faculty of Education*, 9(3), 87-98.
- Marshall, C. & Rossman, G. B. (2014). *Designing qualitative research*. SAGE Publications.
- Miles, M. B. & Huberman A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded source book* (2nd Edition). SAGE Publications.
- Özbay, M. (2003). *Öğretmen görüşlerine göre ilköğretim okullarında Türkçe öğretimi*. Gölge Ofset Matbaacılık.
- Özçetin, K. & Karakuş, N. (2020). 5. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin okunabilirlik yönünden incelenmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 5(1), 175-190.
- Sever, S. (2003). *Çocuk ve edebiyat*. Kök Yayıncılık.
- Sönmez, V. & Alacapınar, F. G. (2011). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Anı Yayıncılık.

FATİH KERİMÎ'NİN ESERLERİNDE KADIN TEMASINA TOPLU BİR BAKIŞ

A COLLECTIVE LOOK AT THE THEME OF WOMEN IN THE WORKS OF FATİH KERİMÎ

Cihan ÇAKMAK*

Özet

19. ve 20. yüzyılın siyasi, ekonomik ve kültürel çalkantıları dünyadaki pek çok coğrafyada ve geniş insan kitleleri üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur. 18. yüzyılda kıta Avrupa'sında cereyan eden Fransız İhtilali ulus kimlik bilincinin ortaya çıkışında büyük pay sahibi olmuş, toplumlar demokratik anlayışın yaygınlaşması yolunda önemli mücadeleler vermişlerdir. İdil Nehri ile Ural Dağlarının eteklerinde yüzyıllardır yaşayan Tatar halkı da bu gelişmelerden nasibini almıştır. 1552'de Kazan Hanlığının işgali ile başlayan fiziki ve ruhsal yıkım toplum üzerinde çok etkili olmuştur. Halk benliğini korumak için mensup olduğu Müslüman kimliğine her zamankinden daha fazla sarılmıştır. Sosyal anlamda toplumların bu içe kapanışı her türlü yeniliğe bir karşı duruş olarak görülmüştü. Dünyadaki diğer toplumlar gibi İdil Ural bölgesinde yaşayan Müslüman Türk toplumu için de eğitim, kültür, sanat vb. alanlardaki gelişmelere uyum sağlamak artık bir zaruret olmuştu. Toplumsal ilerlemenin ve eğitim hayatındaki gelişmelerin adı olan Ceditçilik veya yenilik hareketleri İdil Ural bölgesinde 18. yüzyılda başlamış, 19. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu fikri hareket kendisine başta eğitim ve matbuat faaliyetleri olmak üzere geniş bir yayılma alanı bulmuştur. İlk önce fikri düzlemde ortaya çıkan yenileşme hareketleri pratikte hayatın her alanında yeni duyuş, yeni düşünüş, yeni eğitim modeli ve modern okulları temsil ediyordu.

Modern Tatar edebiyatının kuruluşunda ve ceditçilik hareketinin İdil Ural bölgesindeki en önemli temsilcilerinden Fatih Kerimî de faaliyetlerinin merkezine eğitimin modernleştirilmesinin gerekliliğini almıştır. Yazar, fikir adamı, gazeteci ve eğitimci kimliğiyle tanınan Kerimî, Tatar toplumunun modernleştirilmesi zarureti bir aydın sorumluluğuyla her zaman dile getirmiştir. Onun eğitim faaliyetlerinin çıkış noktasını kız çocuklarının mutlaka okuması gerektiği, kadınların eğitimi, kadın hakları ve gündelik hayatta kadınların geri planda bırakılmaları oluşturmaktadır. Bu çalışmada

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, cihan.cakmak@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2255-4712

Fatih Kerimî'nin Hayal mi? Hakikat Mi?, Nuretdin Hoca, Mirza Kızı Fatıma, Şakirt İle Student, Ondan Bundan, Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvu gibi hikâyelerindeki sosyal temalar kadınların eğitimi merkezinde ele alınacaktır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılacak, eğitim merkezinde kadın teması ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı, ceditçilik, eğitim meselesi, kadın teması.

Abstract

The political, economic and cultural upheavals of the 19th and 20th centuries had a great impact on many geographies and large masses of people around the world. In the 18th century, the French Revolution in continental Europe played a major role in the emergence of national identity consciousness, and societies fought hard for the spread of democratic understanding. The Tatar people, who have been living in the foothills of the Volga River and the Ural Mountains for centuries, have also had their share of these developments. The physical and spiritual destruction that started with the invasion of the Kazan Khanate in 1552 had a great impact on the society. In order to protect their identity, the people clung to their Muslim identity more than ever. In social terms, this social withdrawal was seen as a stance against any kind of innovation. Like other societies in the world, it became a necessity for the Muslim Turkish community living in the Idil Ural region to adapt to developments in the fields of education, culture, art, etc. Jadidism or innovation movements, which is the name of social progress and developments in educational life, started in the Idil Ural region in the 18th century, and in the 19th and first quarter of the 20th centuries, this intellectual movement found itself a wide spreading area, especially in education and printing activities. The Innovation Movements, which first emerged at the intellectual level, practically represented new senses, new thinking, new education model and modern schools in all areas of life.

Fatih Kerimi, one of the most important representatives of the modern Tatar literature and the Jadidism movement in the Idil Ural region, placed the necessity of modernising education at the centre of his activities. Kerimi, who is known as a writer, intellectual, journalist and educator, has always expressed the necessity of modernising Tatar society with the responsibility of an intellectual. The starting point of his educational activities is the necessity of girls' education, women's education, women's rights and women being left behind in daily life. In this study, Fatih Kerimi's books Hayal Mi? Hakikat Mi?, Nuretdin Hoca, Mirza Kızı Fatıma, Şakirt ile Student, Ondan Bundan, Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvu will be discussed in the centre

of women's education. Document analysis method will be used in the study and the theme of women in the centre of education will be discussed.

Keywords: Fatih Kerimi, Ismail Gaspıralı, jadidism, the issue of education, the theme of women.

Giriş

18. ve 19. yüzyıllar sosyal ve siyasi anlamda pek çok gelişmeye sahne olan yeni bir dönemin ayak sesleri olarak insanlık tarihine ışık tutmuştur. Tek elden yönetilen monarşik yapılar Fransız Devrimi ile demokrasi bilincinin aşılmasına öncülük etmiş, toplumlar demokrasinin gelişmesiyle kendi seçtiği iktidarları yönetime getirmeye başlamışlardır. Ulus kimlik bilincinin gelişmesiyle köklerini araştırmaya başlayan toplumlar kendi tarihlerini ve en eski atalarını aramaya başlamış, siyasi sınırlar yeniden şekillenmiştir. Kıta Avrupa'sının ardından başta Osmanlı toprakları olmak üzere dünyadaki pek çok coğrafyayı etkileyen gelişmeler Rusya Müslümanlarının yoğun olarak yaşadığı İdil Ural bölgesinde de eğitim ve matbuat olmak üzere pek çok yeniliğe sahne olmuştur.

Dil ve tarih alanında başlayan arayış, Kazan Tatar toplumunda geniş çaplı bir yenileşme hareketine zemin hazırlamıştır. Eski hayat anlayışına karşı bir duruşu simgeleyen ve yeni hayat anlayışını destekleyen aydınlar kendilerini “ceditçiler” olarak adlandırmışlardır. Şehabeddin Mercani, Kayyum Nasiri gibi önemli Tatar aydınlarının başlattığı bu hareket 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında ikinci nesil Tatar aydınları tarafından daha geniş kitlelere yayılmıştır.

20. yüzyılın başlarında yazdıkları ve eğitim faaliyetleri ile modern Tatar edebiyatının en önemli isimlerinden bir olan Fatih Kerimî, cedit hareketinin merkezine kadın meselesini almıştır. Kız çocuklarının mutlak suretle eğitimi bireyler olarak toplumsal hayatın en ön saflarında yer almasını savunan Kerimî, bunu tüm faaliyetlerinde güçlü bir şekilde dile getirmiştir. Bu çalışmada yazarın Hayal Mi? Hakikat Mi?, Nuretdin Hoca, Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student, Ondan Bundan, Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvu eserlerindeki kadın teması ele alınacaktır. Kerimî'nin söz konusu

hikâyelerinde kadın temasına ait bölümler ele alınacak, alıntı yapılan eserlerin kısaltma ve sayfa numaralarına parantez içinde yer verilecektir.

1. Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kadın Teması

1.1. Ondan Bundan

Fatih Kerimî tarafından 1904 yılında Şark-ı Rus gazetesinde çeşitli konulara dair kalem imzasıyla yazdığı fikri yazılardan oluşan eserde 19. yüzyıl Müslüman toplumlarının geri kalmışlığı başta olmak üzere, cehalet, bilime karşı çıkış, Rusya'da eğitim faaliyetleri yapan okulların Müslümanları dinsizliğe ittiğine inanılması gibi farklı konulara yer verilmektedir. Bununla birlikte cedit hareketinin dayanak noktası olan kadınların eğitimi meselesi de eserde sıklıkla yer verilen bir başka başlık olarak öne çıkmaktadır (Çakmak, 2019, s. 44).

Rusya Müslümanları arasında kız çocuklarının okuması ve tahsili meselesi Kerimî'nin hayatı boyunca mücadelesini verdiği en temel konuların başında gelmektedir. Toplumun aydınlanması ve gelişmesinin ancak eğitilmiş kadınların varlığıyla mümkün olabileceğini ısrarla ele alan Kerimî'nin eserleri ağırlıklı olarak bu merkezde ele alınmaktadır. Cedit hareketinin çıkış noktasını kızların erkek çocuklarla aynı okullarda eğitim almasının engellenmesine karşı çıkış olduğu bilinmekle beraber, yazar meseleyi daha geniş bir perspektifle ele alarak Müslüman toplumlarının gelişmesinin ancak Batı toplumlarının örnek alınmasıyla mümkün olabileceğini dile getirmektedir.

Gençlerden ve hatta kadın kızlardan edebiyat okuyucu sınıfı oluşturuldu. Yeni eserleri, yeni fikirleri seve seve ve eski fikirli mutaassıp ata babalarından kaçça kaçça olsa da okuyorlar, muhakeme ve mülâhaza ediyorlar. Yeni çıkmış eserlerin hepsini gözden geçirip okuduktan sonra kütüphanelerinde saklıyorlar. Demek ki kitap okuma sevgisi uyanmaya başlamış. Bu, memnuniyet verici, çok temel ve ümit dolu bir işti. (OB, 29)

1.2. Hayal Mi? Hakikat Mi?

Kerimî'nin 1996 yılında kaleme aldığı Hayal Mi? Hakikat Mi? adlı eser, Mirza Kızı Fatıyma Saylanma Eserler başlığını taşıyan 7 hikâyeden biridir. 1996 yılında Kiril harfleriyle neşredilen eserin bir de 1908 yılında Arap harfleriyle neşredilen nüshası bulunmaktadır (Çakmak 2014, s. 18-19).

“Roman 1907 yılı Mayıs ayında Petersburg’da geçmektedir. Eserde, Petersburg’un en büyük sokağı olan “Neva” Caddesindeki (Nivskiy Prospektta) misafirhanesinde ikinci Duma azalarından bir Müslüman milletvekili ile genç, eğitilmiş ve güzel bir kız arasındaki olaylar ve konuşmalar anlatılmaktadır. Hayal Mi? Hakikat Mi? adlı romanın başkahramanı Müslüman Deputat evli ve çocuklu olmasına rağmen kendinden yaşça küçük genç bir kıza âşık olur. St. Petersburg’da bulunan ikametgâhına bir gün oldukça şık ve modern giyimli genç bir kız gelir. Doğrudan Deputatın yanına giderek kendisiyle tanışır ve olaylar bu ikili arasındaki diyaloglar temelinde gelişir. Memleket meseleleri, Müslümanların durumu, kadınların özgürlüğü meselesi gibi pek çok konuda diyalog kuran ikili arasında konuşma sabaha kadar sürer. Ancak sabah olup gün ışıdığına ise Deputat kızın karşısında olmadığını fark eder ve tüm bu yaşadıklarının hayal mi yoksa hakikat mi olduğu konusunda bir ikileme düşer. Okuru bu şekilde soru işaretlerine yönelten yazar aslında tasvir ettiği eğitilmiş genç kız modelini gerçekten de toplumda var olması gereken ideal genç kız tipi olarak ön plana çıkarmaktadır.” (Çakmak, 2021, s. 83).

Çay içerken Duma ve orada bulunan Müslüman vekiller hakkında, onların yaptıkları işler ve hazırladıkları programlar doğrultusunda kız, bizim vekile pek çok şey sordu ve söz genellikle Rusya Türkleri üzerine geldi. Kızın Müslümanlar hakkında, çok dikkatli bir şekilde pek çok şey sormasına, Müslümanların, özellikle de Müslüman hatunlarının durumu hakkında pek çok şey bilmesine, hem de Fatıma, Aliye, Nigar, Emine, Hanife, Fehrelbenat, Alimetilbenat Hanımlar gibi yazar ve edibelerin isimleri ile adlandırarak söylemesi bizim vekilin şaşkınlığını arttırmakta idi. (HMHM, 275)

Deputat, yeni tanıştığı genç kız tarafından güzel ve düzgün bir Türkçeyle yazılmış mektubu görünce şaşkınlığını gizleyemez. Kızın Türkçeye olan hâkimiyeti onun kimliği hakkında Deputatı merak içinde bırakır. Yazar burada Müslüman kızların Rusça öğrendikten sonra başka hiçbir dil öğrenememelerini eleştirmektedir.

Bu mektubu okuyunca vekilin şaşkınlığı daha çok arttı. Güzel ve düzgün Türkçeyle yazılmış bir yazı! Eğer gerçekten bu yazıyı iki üç gün evvel tanıştığı ve Rusçadan başka bir dil bilmediğini söyleyen bu kız yazdıysa bu kız kim olabilir! Bu bir Rus veya Yahudi kızı olsa böyle Türkçe yazabilir mi? Rus hatun kızları arasında Türkçe bilenleri pek seyrek işitilir. Ha! İhtimal ki bu kız, Türkiye'den gelip Petersburg'da okuyan Ermeni, Rum, Bulgar gibi bir millettendir. Çünkü İstanbul Türklerinin kızları okumak veya oturmak için Rusya'ya gelmiyorlar, bizim Rusya Türklerinin kızları ise Rusça okuyunca kendi dillerini öğrenemiyorlar. Eğer kendi dillerinde okusalar Rusçayı iyi öğrenemeyince derslerden kalıyorlar. (HMHM, 277)

Yazar, Hayal Mi? Hakikat Mi? adlı hikâyesinde ele aldığı genç kızın kadın edebiyatçılarla görüşerek bilgi ve görgüsünü arttırdığını ifade etmektedir. Ayrıca kızlar için açılan ilkokul, ortaokul ve kız öğretmen okullarının ders müfredatlarını inceleyen genç kızın bununla da yetinmeyerek Batı kültürüne, edebiyatına ve sanatına vâkif olmak için Fransızcasını geliştirdiği de anlatılmaktadır.

Bir taraftan Türk hanımlarının edebi muharrireleri ile çoğu zaman karşılıklı görüştüm ve özel bir hoca tutup Türkçe dil ve edebiyat dersleri aldım. Kızlar için olan ilkokul, ortaokul ve kız öğretmen mekteplerine giderek ders ve öğretim düzenlerini gördüm. Diğer taraftan ise bir Fransız hanımdan Fransızca öğrendim. Fransız muallimesine benimle birlikte okumak için devam edenler arasında en çok Ermeni kızları olup, Rum ve Bulgar kızları da vardı. (HMHM, 289)

Eserin belki de en can alıcı ifadesi “İslamiyet’in ilerlemeye mâni olmadığını da burada anladım.” cümlesinde yatmaktadır. Kerimî'nin çocukluktan itibaren içinde yetişip büyüdüğü çevre dini eğitimin merkezde olduğu, sorgulamanın, soru sormanın, bilimsel düşüncenin

âdeta günah kabul edildiği yasakçı bir anlayışın hâkim olduğu bir toplumdur. Böyle bir ortamda yoğun bir Arapça, Farsça tedrisatın öğretildiği medrese öğreniminin ardından Kerimî küçük yaşlarda bilgisini arttırmak amacıyla Rus okullarında öğrenim görmüş, ardından İstanbul'un en iyi okullarından Mekteb-i Mülkiye'de tahsil almıştır. Hayatı boyunca pozitif bilimleri desteklemiş, hayatının büyük kısmını İslamiyet'in bilimin karşısında olduğu görüşünü savunanlarla mücadele etmekle geçirmiştir. Ona göre yüce dinimiz İslam ilim öğrenmenin herkes için bir zaruret olduğunu, din ile bilimin birbirine engel teşkil etmediğini, toplumun gelişmesinin ancak ve ancak bilime sarılmakla mümkün olacağını her fırsatta dile getirmiştir.

Türkiye'deki bu yabancı milletlerin çocukları ile görüşüp tanışmak bana pek çok ibret verdi. “Milletle hizmet etmek”, “Millet için doğmak”, “Millet için yaşamak”, “Millet için ölmek”in anlamlarını burada güzelce anladım. Avrupa'ya baktığımda Türkiye hükümeti ve Türklerin çok geride olduğunu görsem de oradaki Müslümanların fikri ve ilmi ilerleme bakımından Rusya'daki Müslümanlara nazaran çok önde olduklarını, mekteplerinin muntazam, hatunlarının hür olduğunu ve İslamiyet'in ilerlemeye mâni olmadığını da burada anladım. (HMHM, 289)

Hikâyede anlatılan genç kızın ailesinin de bilinçli olduğu, anne ve babasının ilim tahsil etme yolunda kızlarını teşvik ettikleri anlatılmaktadır.

“Ben Kasimof taraflarından bir Müslüman kızım. Eskiden oturduğumuz yerde gimnaziyada tahsil görüp diploma aldım. Şimdi ise burada, Petersburg'da “Ulum-ı aliye”¹ dersleri okuyorum, babam tüccardır. Ne yazık ki hiçbir düzenli mektepte tahsil görmemiş. Lakin kendi istidad ve kabiliyeti ile marifetli insanlarla birlikte hareket etmesi neticesinde güzelce fikir ve bilgi sahibi olmuş, yeteri derecede Türkçe ve Rusça bilir. Okumayı çok sever, çok okur; en çok zevk aldığı şey okumak ve matbuattır. Annem gençken kendi dilinde azıcık okuyup yazacak olsa da babamın etkisi onlara da sirayet etmiş, annem okumaktan

¹ ulum-ı aliye: Gramer-sentaks gibi başka bilgilerin öğrenilmesine yarayan bilgiler.

çok keyif alır olmuş, annemin de fikri güzel terakki etmiştir. Belki bu sözlerin sizin için çok önemi yoktur. Lakin kim olduğumu anlatacağım için şu anda bunlar hakkında bir miktar malumat verme gereği gördüm. İşte ben böyle bir ana babanın çocuğuyum. (HMHM, 286)

Eserde, anlatılan genç kızın ailesi eğitime saygı duyan ve çocuklarının en iyi şekilde yetişmesini isteyen bilinçli ebeveynler olarak anlatılmaktadır. Genç kızın babasının çocuğunun tahsil alması için Rus okullarına gitmesini teşvik etmesi, eserin yazıldığı dönemde normal görülmeyen bir durumdur. Çünkü 19. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları, çocuklarını Rus okullarına göndermenin onları kâfirliğe iteceği korkusuyla Arapça ve Farsça eğitimin ağırlıklı olduğu medreselere yönlendirmişlerdir. Rus mektepleri ile medreselerin karşılaştırıldığı eserde gelenekçi anlayışın hüküm sürdüğü Buhara tipi medreseler ile Rus okullarının eğitimdeki başarı düzeyleri karşılaştırılarak medreselerin işlevsizliği vurgulanmıştır.

Babam, Rus mektebinde ilim ve fen tahsili almamı istese de oraya girmeden önce kendi dil, alfabe, din ve itikadımızı öğrenmemi istemiş. Bunun için de sekiz dokuz yaşlarımda beni Türkçe okutmak için evimize bir muallime getirmiş. Bu muallime iki üç yıl beni okutmak için uğraşsa da ben ondan çok şey öğrenemedim, ya da o bana öğretmedi. İşte böyle yetişip, eğitim düzenlerini, ders kitaplarını, muallim ve müderrislerimizin ahvalini, kısaca, Müslüman dünyasını tanıdıkça anladım ki: O biçare babamın Rus mektebine girince bir iki yıl içinde bana öğreteceği şeyleri öğretmek için onar, on beşer yıl medresede yatmak az gelirmiş. Çünkü pek çok yıl medresede okuyup mezun olan şakirtlerin kendi dilimizi bile doğru dürüst okumayı, yazmayı, İslam dinini iyice öğrenemediklerini görüp şaşırıp kaldım. (HMHM, 286-287)

Yazar, eserde eğitimli ideal genç kız tipinin şu özelliklere sahip olması gerektiğini dile getirmektedir: Türk kadınları ana dilini unutmamalı ve kendi aralarında yalnızca ana dillerini kullanmaya özen göstermeli; ilim tahsiline ağırlık verip siyasi hareketlerden uzak durmalı; okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretmeli, Türk

kadını millî tarihini öğrenmeli ve milletin geleceği hakkında fikir üretmelidir.

1.Kendi aramızda ana dilimizden başka hiçbir dilde konuşmamaya ve ana dilimizi unutmamaya.

2. Burada tahsil gördüğümüz süre zarfında siyasi derneklere çok fazla devam etmemeye ve siyasi hareketlere katılıp ilim tahsilinden mahrum kalmamaya.

3. Kendimize dernek kurmak için aramızda büyükçe bir daire tutup pazar günleri ve bayramlarda burada toplanmalı, bilmeyenlerimize kendi dilimizde okuma-yazma öğretmeli, burada türlü Tatar gazeteleri ve yeni edebiyat-ı milliye risaleleri aldrıp bunları okumalı, milletimizin fikri, ahvali ve geleceği hakkında düşünmeye ve millî tarihimizi öğrenmeli.

4. Ulüm-ı âliye derslerini bitirdikten sonra beşimiz Petersburg'da kalıp, Müslüman kızlarını Rus mekteplerinde okutmak için bir pansiyon açmaya, bu pansiyonu edep ve İslam ahlakına uygun bir şekilde kurup, Rusya'nın her tarafından gelen Müslüman kızlarını burada okutarak, millî hislere sahip olan ve millete hizmet edecek kızlar yetiştirmek amaçlanmaktadır. Çünkü duyduğumuza göre: Birçok Müslümanlar kendi kızlarını okutmak isteseler de millî terbiye ve İslam ahlakı ile okutacak yerlerin yokluğundan kızlarını okutmaktan vazgeçince kaldırıyorlarmış. Biz ise bu pansiyonumuzda diyanet ve İslam ahlakı ile beraber, ana dili, edebiyat ve millî tarih öğreteceğiz. Bu zamanda ilimsiz yaşamak mümkün olmadığı ve hele hatunları terbiye ve eğitim görmeyen milletlerin yok olacakları çok iyi bilinen bir haldir. (HMHM, 289-290)

Yazarın ele aldığı Müslüman kızın milliyet kavramına dair kendini ve diğer kız arkadaşlarını “Tatar” değil “Türk” olarak nitelmesi dikkate değerdir. Gaspıralı'nın ideallerine bağlı ve onun öğrencisi olan Fatih Kerimî, Tatar edebiyatının kuruluşunda Tatar yazı dili ile Tatar kimliğinin hâkim unsur olmasını savunan diğer ceditçilerden farklı olarak dilde “mahallileşme” akımına karşı çıkmıştır. O, İstanbul Türkçesi ile sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesinin tüm

Türk grupları arasında yaygınlaşmasını savunan bilinçli bir aydın kimliğiyle hareket etmiştir.

İşte biz 18 Müslüman kızı kendimize “Türk kızları” diyoruz, hepimiz birlikte “Türk”lük fikrine hizmet ediyoruz, “Türk”lük için yaşamaya ve “Türk”lük için ölmeye yemin ettik, yirmi milyonluk “Türk” milleti tarafından en yüce, en mühim ve en şerefli yere seçilmiş 36 Türk vekili de acaba böyle bir fikre bir mesleğe hizmet eder misiniz? (HMHM, 291)

1.3. Mirza Kızı Fatıyma

Fatih Kerimî'nin 1901 yılında kaleme aldığı Mirza Kızı Fatıyma hikâyesi birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış sosyal tabakaların işlendiği romantik bir aşk hikâyesidir. Soy sop ile övünmenin övünülecek bir durum değil tam aksine insanları küçültücü bir davranış şekli olduğunu vurgulayan yazar, aksine çalışkanlık, dürüstlük gibi kişilik özelliklerinin kıymetine vurgu yapmaktadır (Gaynullin, 2000: 200). Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma adlı eserinde zengin ve soylu bir aileden gelen Mirza Tuganskiy'nin kızı Fatıyma ile sıradan bir bahçıvan olan Mustafa isimli genç arasındaki aşk hikâyesi ele alınmaktadır. Eserde toplumsal tabakalardaki uçurum iki gencin aşkı üzerinden sorgulanmakta, soylu bir ailenin kızı ile toplumun alt tabakasına mensup bir bahçıvanın evliliğinin kabul görmemesi ele alınmaktadır.²

Cedit hareketinin ele aldığı temel meselelerden biri olan kızların okuması ve kadınların toplumda eğitilmiş bireyler olarak yer alması gerekliliği yazarın Mirza Kızı Fatıyma adlı eserinde ön plana çıkarılmaktadır. Okuma yazma öğrenen kız çocuklarının erkeklerle mektuplaşmasının toplumsal anlamda bir çöküntüye neden olacağı endişesi duyan toplum, bu durumu gerekçe göstererek temel bir insan

² “Nesil ve kan itibarı ile övünmek cahil insanlara mahsustur. Bence şeref ve itibar, nesep ve nesil ile değil, belki edep, terbiye ve insaniyet iledir. Hem de bizim asalet diyerek iftihar ettiğimiz şerefi, kim kazanmış ise ona aittir. Ben falanın oğluyum demek ne fayda eder! İnsan: İşte ben – falanım diyerek, kendinde olan nam ve unvan ile iftihar etmeli. Haklı değil miyim Sevgilim, niçin cevap vermiyorsun?” (MKF, 35-36)

hakkı olan eğitim alma özgürlüğünü engelleyici bir yaklaşım sergilemiştir.

Gerçi bazı kişiler: “Kızlara yazmayı öğretmenin bir faydası yoktur, çünkü yazı yazmayı öğrenirlerse, genç delikanlılara mektup yazmaya başlarlar” – deseler de bana göre, kadınları ve genç kızları ahlaksız ve cahil yaşlı koca karılarla çok fazla görüşürmenin hiçbir faydası yoktur. (MKF, 18-19)

Yazar, eserin başkahramanlarından Fatıyma'nın ana dili Türkçenin yanı sıra Rus diline de hâkim olduğunu ifade etmiştir. Burada iyi eğitim almış, ana dilinin inceliklerini bilen bunun yanında Rus okullarında eğitim alarak Rusçasını da geliştiren aydın bir “kadın tipi”ni okuyuculara sunan yazar, toplumun gelişmesinin ancak kadınların eğitimiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır.

Bizim Fatıyma Hanım hem Türkçe hem de Rusça öğrenmiş olup her iki dilde yazmayı bilse de kendi elleriyle mektup yazarak sevgilisi Mustafa'ya göndermeye hiçbir şekilde tenezzül edemedi. (MKF, 19)

1.4. Şakirt İle Student

1898 yılında Petersburg sansüründen ruhsat alındıktan sonra, 1899 yılında Kazanda neşredilen *Şakirt İle Student* hikâyesi kadimci anlayışla mücadeleyi ele alan önemli bir eserdir. 1899 yılında Kazanda neşredilen eser usul-i kadimi eleştirel bir gözle ele almaktadır. Tema olarak eski hayat-yeni hayat, eski öğrenim tarzı ile yeni öğretim metodunun mukayesesine yer verilmiştir (Gaynullin 2000, s. 197; Yüziyev vd. 1985, s. 337).

Şakirt ile Student hikâyesinde Batı toplumlarının müspet bilimlere önem vermesi ve Rus toplumunun bilhassa kadınların seyahat ederlerken bile kitap okumaları anlatılmaktadır.

Üzerlerine güzel elbiseler giymiş birkaç Rus hatunu vapurda yer bulmak için yazıhanenin köprüsünden giriyorlardı. Eşyalarını hizmetçilere taşıyorlar, kendileri ise arkadan geliyordu. İşte, onların arkasından bir iki Tatar geldi. İkisinin de ellerinde büyük kilimlere sarılmış, ipe bağlanmış ve üstlerine birer ibrik

taktıkları eşyaları vardı. Diğer ellerinde ise kalay çaydanlıkları bulunuyordu. (ŞİS, 61)

1.5. Nuretdin Hoca

Kerimî'nin Nuretdin Hoca adlı hikâyesinde, Fatıyma Hanım'ın babası Gaynetdinov okumuş ve aydın bir aile reisi olarak okuyucuya tanıtılmaktadır. Kızı Fatıyma'nın tahsiline büyük önem veren baba bununla da kalmayarak kızının Batı kültürünü öğrenmesi ve Rusça öğrenmesi amacıyla evine bir Rus muallimi getirtmiştir. Kızının matematik, coğrafya ve tarih öğrenmesini teşvik etmiştir.

Gaynetdinov, Fatıyma Hanım'ın da güzel bir eğitim almasını sağladı. Fatıyma'ya Müslümanca okuma-yazma itikad ve din hakkında eğitim aldırdıktan sonra, evine bir Rus bayan getirtip çocuklarına Rusça öğretti. Çocuklarına biraz da ilm-i hesap, ilm-i coğrafya ve ilm-i tarih öğretti. Hanımlar için gerekli olan ev işleri, çocuk eğitimi ve yetiştirilmesi, yeme-içme hazırlama konularında gerekli bilgileri öğrenmelerini sağladı. (NH, 122)

Fatıyma'nın babası Gaynetdinov kızların ömürlerini dikiş nakış işleriyle uğraşarak boşa geçirdiklerini düşünmekte, buna karşılık Rusya'daki fabrikalarda bu ürünlerin sanayileşme sayesinde seri bir şekilde üretildiğini dile getirmektedir. Yazar ideal bir aile reisi olarak sunduğu Gaynetdinov üzerinden okura Batı toplumlarıyla yarışmanın tek şartının bilime sarılmak olduğu mesajını vermektedir.

Lakin Gaynetdinov kızının dikiş nakış işlerini öğrenmesi için fazla uğraşmadı. Gaynetdinov bunların, kızların ömürlerini boşuna geçirmelerine ve içlerinin kararmasına neden olan bir şey olduğunu düşünüyordu. Mesela Gaynetdinov "Bundan iki üç yıl önceki usulle kızlara havlu ve namazlık dikmeyi öğretmenin ne faydası var? Hâlbuki, Moskova fabrikaları, havlu, namazlık ve sofrta örtüsü gibi şeyleri bizim kızlarımızdan daha iyi ve güzel yapmaktadır. Yeni düzen ile işleyerek bu eşyaları ucuza mâl ediyorlar. İlim ve marifet olmadan onlarla yarışmanın imkânı yok. Öyle olunca, kızlarımıza ilim ve marifet öğretebilirsek, onlar kendi çocuklarını ilim sahibi, hüner ve sanata istekli bir şekilde hazırlamak için çalışırlar. Belki bu şekilde milletimizin

ilerlemesine ve gelişmesine yardımcı olurlar, – diyorlardı. (NH, 122)

1.6. Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvu

Yazarın, 1898 yılında yazımına başlayıp 1900 yılında tamamladığı *Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvu* adlı hikâyesi Petersburg’da yayımlanmıştır (Çakmak, 2023, s. 44).

Eserde kadın temasından çok eski tip medreselerin eleştirisine yer veren yazar, askere giden Tatar gençlerinin sevdiklerine bir mektup yazacak kadar bile tahsil görmediklerini eleştirmektedir.

Köylülerin pek çoğu bu okuldan mezun olmuştu ama okuma yazma bilenler pek azdı. Askere giden oğullar Rusların veya kendileri gibi okuma yazma bilmeyen Tatar askerlerinin birliğine düşseler, birkaç ay mektup gönderemiyorlardı. (CMAMU, 36)

Yazar eserde eski tip eğitim metodunun uygulandığı usul-i kadim medreselerinin, toplumun gereksinimlerini karşılamadığını, okulda öğrenim gören öğrencilerin bir türlü ilerleme kaydedemediklerini vurgulamaktadır. Buradan hareketle yazar, usul-i kadim mekteplerin öğrencilerin zamanını alan işlevsiz eğitim kurumları olduğunu sert bir dille eleştirerek, toplumsal ilerlemenin ancak yeni anlayışla yönetilen usul-i cedit okullarıyla mümkün olacağını belirtmektedir.

Okul küçük olsa da yatılı yetmiş çocuk vardı. Sadece bu yıl değil, her yıl böyle yetmiş, seksen, hatta bazı yıllar yüze yakın öğrenci oluyordu. Lakin Hazret’in canını sıkan şudur ki, okul bir türlü ilerlemiyordu. Öğrencilere sarf ve nahvi öğretip, diğer taraftan öğrencileri yığıp türlü bilimlerde de ders verecek medrese haline gelememişti. Hazret kendi biliminde hiç eksiklik görmüyordu. Yine de okul ilerlemiyordu. Yoksa Ahmetşah Hazret’in öğretmenliğinde bir eksiklik ve ders işleyişinde bir düzensizlik mi vardı? Çünkü Hazret öğretmenliğinde hiç de eksiklik görmüyordu. (CMAMU, 36)

Sonuç

Fatih Kerimî, yazar, edebiyatçı, gazeteci, eğitimci kimliklerinin yanı sıra iyi bir sosyologtur. İçinde doğup büyüdüğü Müslüman Tatar toplumunun Batı kültürü karşısındaki geri kalma nedenlerini gençliğinden itibaren sorgulamış, bunun yanında toplumun gelişmesi ve modernleşmesi adına çözüm yolları sunmaktan da geri kalmamıştır.

Kerimî, köşe yazılarında, hikâyelerinde, düşünce yazılarında sürekli olarak eğitim meselesi üzerinde durmuştur. Eğitimin sadece belli bir zümrenin veya erkek çocuklarının okutulması olarak değerlendirilmesine karşı çıkmış, bilhassa kız çocuklarının okumasını teşvik etmiş ve desteklemiştir. Eğitimli kadınların bir toplumun önünü açan en önemli insan gücü olduğunu vurgulayan Kerimî, demokratik hayatta, siyasette, ticaret hayatında da kadınların etkin olması gerekliliğini dile getirmiştir. Çok eşliliğe karşı çıkmış, nikâhsız evlilikleri eleştirmiş, kadınların dış dünya ile bağlantısının kesilerek evin içine hapsedilmesinin büyük bir haksızlık olduğunu ifade etmiştir.

Fatih Kerimî'nin bilime ve kadınların eğitimine verdiği değeri en iyi şu sözü özetler: *“Bu zamanda ilimsiz yaşamak mümkün olmadığı ve hele hatunları terbiye ve eğitim görmeyen milletlerin yok olacakları çok iyi bilinen bir haldir.”* Fatih Kerimî, *Hayal Mi? Hakikat Mi?*

Kısaltmalar

OB	Ondan Bundan
HMHM	Hayal mi? Hakikat Mi?
MKF	Mirza Kızı Fatıyma
ŞİS	Şakirt İle Student
NH	Nuretdin Hoca
CMAMU	Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvı

Kaynaklar

- Çakmak, C. (2014). *Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakıykat Mi? ve Andan Bundan eserleri üzerinde dil ve üslup incelemesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çakmak, C. (2018). Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student ve Nuretdin Hoca hikâyelerinde ele alınan sosyal temalar. *Gazi Türkiyat*, (22), 39-54.
- Çakmak, C. (2019). Fatih Kerimî'nin "Ondan Bundan" adlı eserinin fikri yapısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 36-46. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3557>
- Çakmak, C. (2021). Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakıykat Mi? adlı eserindeki sosyal temalar. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 25, 79-90.
- Çakmak, C. (2023). Fatih Kerimî'nin "Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Ukuvi" hikâyesinden hareketle eğitim meselesi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39-49. <https://doi.org/10.47130/bitlissos.1263092>
- Gaynullin, M. (2000). Fatıyh Kerimî, *Fatih Kerimî, Şehisleribiz*, (Raif Merdanov, Ramil Miynullin, Söleyman Rehimov) (*Fenni-Biografik Cıyıntık*), Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, 196-212.
- Kerimî, F. (1907). *Andan Bundan*. Biblioteka Tatarskogo Nauçno...İnstituta Yazıka i Literaturı, Orenburg: Kerimof ve Şirekâsı Matbaası.
- Kerimî, F. (2019). *Ondan Bundan*. (Çev. C. Çakmak). Ankara: Bengü.
- Kerimî, F. (2016). *Mirza Kızı Fatıyma seçme eserler*. (Çev. C. Çakmak). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kerimî, F. (1996). *Saylanma Eserler*. (Haz. M. Gaynetdinov). Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kerimî, F. (2020). Cihangir mahdumun köy mektebinde okuması (Çev. B. Oruç Aslan) *Kardeş Kalemler*, (160), 35-41.
- Yüziyev, N. G., Abdullin, YA. T., Abidov, Ş. Ş. (1985). *Tatar Edebiyatı Tarihi*, C. 2, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ YAPAY ZEKÂ OKURYAZARLIK BECERİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE LITERACY SKILLS OF PROSPECTIVE TURKISH TEACHERS

Bünyamin SARİKAYA*

Özet

Bu araştırmada Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu temel amaç bağlamında Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerileri farklı değişkenler açısından ele alınmıştır. Araştırmada nicel araştırma yönteminin betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Türkiye’deki bir devlet üniversitesinde eğitimlerine devam eden 154 Türkçe öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Verilerin toplanmasında 4 alt boyut ve 12 maddeden oluşan “Yapay Zekâ Okuryazarlığı Ölçeği”nden yararlanılmıştır. Veriler çevrim içi ortamda toplanmıştır. Toplanan veriler SPSS ile analize tabi tutulmuştur. Veriler normal dağılım gösterdikleri için parametrik testlerden betimsel analizler, t-testi, ANOVA testi ve Tukey kullanılmıştır. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığına yönelik becerilerinin “kısmen katılıyorum” düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığına yönelik becerilerinin sınıf düzeyi, yapay zekâyı kullanma durumu, yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma ve günlük internet kullanma süresi durumları açısından farklılaştığı tespit edilmiştir. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığına yönelik becerilerinin cinsiyet açısından ise farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Araştırma, alan yazınında yapılan çalışmalar ışığında tartışılmış ve çalışma sonunda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Yapay zekâ, teknoloji, öğretmen adayları.

Abstract

The aim of this study is to conduct a research on the artificial intelligence literacy skills of prospective Turkish teachers. In the context of this main purpose, artificial intelligence literacy skills of prospective Turkish teachers were discussed in terms of different variables. The descriptive survey model of quantitative research method was used in the study. The population of the study consists of prospective Turkish language teachers who continue

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, b.sarikaya@alparslan.edu.tr,
ORCID: [0000-0002-8393-7127](https://orcid.org/0000-0002-8393-7127)

their education at a state university in Turkey. The sample of the study consists of 154 university students. The “Artificial Intelligence Literacy Scale” consisting of 4 sub-dimensions and 12 items was used to collect the data. The data were collected online. The collected data were analysed with SPSS. Since the data were normally distributed, descriptive analysis, t-test, ANOVA test and Tukey were used among parametric tests. It was determined that Turkish teacher candidates' skills towards artificial intelligence literacy were at the level of partially agree. It was determined that the skills of prospective Turkish teachers towards artificial intelligence literacy differed in terms of grade level, status of using artificial intelligence, having general knowledge about artificial intelligence and daily internet usage time. It was determined that the skills of prospective Turkish teachers towards artificial intelligence literacy did not differ in terms of gender. The study was discussed in the light of the researches in the literature and recommendations were presented at the end of the study.

Keywords: Artificial intelligence, technology, teacher candidates.

Giriş

Eğitim alanındaki birçok gelişme ve ilerleme toplumsal hayatta önemli bir yer almıştır. Ancak son zamanlarda yapay zekâ kavramı her alanda kullanılmaya başlanmış ve eğitim alanında çok fazla ilgi uyandırmıştır (Arslan, 2020).

Yapay zekâ kavramı olarak 1956 yılında Dartmouth konferansında resmi olarak tanıtılmıştır. Bu organizasyonun resmi olarak önemli görülmesinde matematikçi ve bilgisayar bilimcisi John McCarthy, bilgisayar bilimcisi Marvin Minsky, bilgisayar bilimcisi Nathaniel Rochester ve bilgisayar bilimcisi Claude Shannon gibi önemli isimlerin katılımı ve yapay zekânın bileşimlerini anlatmaları etkindir (McCarthy, 2007; akt. Karakuş, Geçgel ve Çetin, 2024).

Yapay zekâ, temelde insan zekâsının bazı yeteneklerini taklit eden ve çeşitli görevleri gerçekleştirebilen bilgisayar sistemleri olarak tanımlanmaktadır (Oral, 2021).

Okuma ve yazmanın da ötesinde bir anlam barındıran okuryazarlık kavramı giderek önem kazanmaktadır. Okuryazarlık kelimesi, önüne aldığı kelimeye göre şekillenir ve önündeki kelimeyi düşünebilme, anlayabilme, yorumlayabilme becerisine sahip olmayı ifade eder. Günümüzde “okuryazarlık” geleneksel tanımlamalarla

sınırlandırılmış olarak sadece okuyup yazabilmek değildir. Okuryazarlık; bireyin gözünü açtığı andan itibaren hayata uyum sağlayabilmesi, etkili iletişim kurabilmesi, günlük yaşantısını verimli bir şekilde devam ettirebilmesi hatta dijitalleşen dünyada sanal ile gerçek arasında denge kurabilmesi ve kendi adına doğru ile yanlış ayırt edebilmesi için gerekli olan temel bir beceridir (MEB, 2023: 4).

Karakuş, Geçgel ve Çetin (2024) alan yazını detaylıca inceledikleri çalışmalarında öğrencilerin küçük yaşlarda yapay zekâ ile tanışması ve bununla ilgili deneyimlerinin olmasının onların yanlış bilgiye erişmesi gibi bir soruna yol açabileceğini belirtmektedir. İlgili çalışmada bu nedenle yapay zekânın kullanıma dair eğitimlerin verilmesi, öğrencilerin bilinçlendirmesi, yapay zekâyâ karşı güvenliğinin sağlanması ve özellikle etik olarak korunması amacıyla yapay zekâ okuryazarlığı eğitiminin verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Alan yazını incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerinin ele alındığı çalışma sayısının son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Çalışmanın alan yazınındaki bu boşluğa katkı sunması hedeflenmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerini belirlemektir. Araştırma, Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerine yönelik düzeylerinin tespit edilmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırmada aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır:

1. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri ne durumdadır?
2. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri cinsiyete göre değişmekte midir?
3. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri öğrenim görülen sınıf düzeyine göre değişmekte midir?
4. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri yapay zekâyı kullanma durumlarına göre değişmekte midir?

5. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma durumlarına göre değişmekte midir?
6. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri günlük internet kullanma süresine göre değişmekte midir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, betimsel tarama modeli ile yürütülmüştür. Betimsel tarama modeli; bir evrendeki katılımcıların özelliklerini, görüşlerini ve davranışlarını belirtmek amacıyla evrenden alınan bir örneklem grubuna ya da evreninin tamamına tarama uygulaması yapılarak veri toplanan nicel bir araştırma modelidir (Creswell, 2017). Ayrıca betimsel tarama modeli, durumların genellenebilirliğine elverişli olduğu için eğitim alanında kullanılan başlıca nicel araştırma modellerinden birisidir (McMillan ve Schumacher, 2010).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın örneklemini Muş Alparslan Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Ana Bilim Dalında eğitimlerine devam eden 154 Türkçe öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Örnekleme ait bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Öğretmen Adaylarına Ait Veriler

Değişken	Grup	f	%
Cinsiyet	Kız	99	64,3
	Erkek	55	35,7
Sınıf Düzeyi	1. Sınıf	38	24,7
	2. Sınıf	37	24
	3. Sınıf	42	27,3
	4. Sınıf	37	24
Yapay zekâyı kullanma durumu	Kullanıyorum	69	44,8
	Kullanmıyorum	85	55,2

Yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma	Var	96	62,3
	Yok	58	37,7
Günlük internet kullanma süresi	0-3 saat arası	55	35,7
	4-5 saat arası	65	42,2
	6 saat ve üzeri	34	22,1
Toplam		154	100

Tablo 1 irdelendiğinde araştırmaya katılan Türkçe öğretmeni adaylarının 99'u (%64,3) kadın, 55'i (%35,7) erkektir. Türkçe öğretmeni adaylarının 38'i (%24,7) üniversite 1. sınıfta, 37'si (%24) 2. sınıfta, 42'si (%27,3) 3. sınıfta, 37'si (%24) 4. sınıfta öğrenim görmektedir. Türkçe öğretmeni adaylarının 69'u (%44,8) yapay zekâyı kullandığını, 85'i (%55,2) yapay zekâyı kullanmadığını belirtmiştir. Türkçe öğretmeni adaylarının 96'sı (%62,3) yapay zekâ hakkında genel bilgisinin olduğunu, 58'i (%37,7) yapay zekâ hakkında genel bilgisinin olmadığını belirtmiştir. Katılımcıların 55'i (%35,7) günlük 0-3 saat arası; 65'i (%42,2) 4-5 saat arası; 34'ü (%22,1) 6 saat ve üzeri internet kullandığını belirtmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada Wang ve diğerleri (2022) tarafından geliştirilen ve Türkçeye uyarlaması Çelebi ve diğerleri (2023) tarafından yapılan "Yapay Zekâ Okuryazarlığı Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek, 12 madde ve 4 boyuttan oluşmaktadır. Ölçek; farkındalık, kullanma, değerlendirme ve etik alt boyutlarından oluşmaktadır. Ölçekten en az 12, en fazla 84 puan alınabilmektedir. Ölçeğin derecelendirilmesi Kesinlikle Katılıyorum (1), Katılıyorum (2), Kısmen Katılıyorum (3), Kararsızım (4), Kısmen Katılmıyorum (5), Katılmıyorum (6), Kesinlikle Katılmıyorum (7) şeklindedir. Ölçekte 3 ters madde bulunmaktadır. Bu çalışma için ölçekten elde edilen Cronbach Alpha katsayı değeri .784 olarak hesaplanmıştır. Cronbach Alpha katsayı değerlerinin .70'ten büyük bir değere sahip olması araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2011).

Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerini elde etmek için Muş Alparslan Üniversitesinde öğrenimlerine devam eden Türkçe öğretmeni adayları ile görüşülmüştür. Araştırmada gönüllülük esas alınmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerden özel bilgiler talep edilmemiştir. Araştırmaya katılmak isteyen öğrencilere çevrim içi ortamda oluşturulan bağlantı gönderilerek veriler toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri SPSS 27.00 programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada hangi istatistik analiz tekniklerinin kullanılacağını belirlemek için normallik testi yapılmıştır. Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) değerlerinin ± 1 aralığında bulunması verilerin normal dağıldığının kanıtı olarak gösterilmektedir (Hair vd., 2010). Yapılan normallik analizi sonucunda Yapay Zekâ Okuryazarlığı Ölçeği'ne ait çarpıklık değeri .421, basıklık değeri .557 olarak elde edilmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerleri ± 1 aralığında bulunduğu için verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiş; parametrik testlerden t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Tukey testi kullanılmıştır.

Bulgular

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri ne durumdadır?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. *Türkçe Öğretmeni Adaylarının Yapay Zekâ Okuryazarlık Düzeylerine İlişkin Bulgular*

Ölçek	Min.	Max.	\bar{X}	SS	Düzye*
Yapay Zekâ Okuryazarlığı Ölçeği	12	84	3,21	.739	Kısmen Katılıyorum

(Kaplanoğlu, 2014: 139)

Tablo 2’de incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı becerilerinin “Kısmen Katılıyorum” ($\bar{X}=3,21$) düzeyinde olduğu tespit edilmiştir.

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri cinsiyete göre değişmekte midir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Cinsiyete İlişkin T-Testi Analizi

Cinsiyet	N	\bar{X}	SS	df	T	p
Kız	99	3,19	.666	152	-.600	.549
Erkek	55	3,26	.859			

Tablo 3’te yer alan veriler değerlendirildiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde cinsiyete göre ($t_{(152)}=-.600$; $p=.549>.05$) anlamlı fark bulunmamıştır.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri sınıf düzeyine göre değişmekte midir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Sınıf Düzeyine İlişkin ANOVA Analizi

Sınıf	N	\bar{X}	SS	Varyans Kaynağı	KT	SD	KO	F	p	Fark
1. Sınıf	38	3,33	.677	Gruplar Arası	5,761	3	1,920			
2. Sınıf	37	2,87	.709	Grup İçi	77,865	150	.519			1>2
3. Sınıf	42	3,35	.784	Toplam	83,626	153		3,700	.013*	3>2
4. Sınıf	37	3,27	.697							
Toplam	154	3,21	.739							

* $p < .05$

Tablo 4’te yer alan veriler incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde sınıf düzeyine göre ($F = 3,700$; $p = .013 < .05$) anlamlı fark bulunmuştur. Farkın hangi sınıflar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Tukey testinin sonuçlarına göre çalışma yapılan sınıflardan 1. ile 2. sınıf ve 3 ile 2. sınıf öğrencileri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir. Bu farklılık yapay zekâ okuryazarlığı seviyesi daha iyi olan 1. ve 3. sınıftaki öğretmen adaylarının lehinedir.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri yapay zekâyı kullanma durumuna göre değişmekte midir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. *Yapay Zekâyı Kullanma Durumu İlişkin T-Testi Analizi*

Yapay Zekâyı Kullanma Durumu	N	\bar{X}	SS	df	T	p
Kullanıyorum	69	2,77	.539	152	-7,889	.001*
Kullanmıyorum	85	3,57	.686			

* $p < .05$

Tablo 5’te yer alan veriler incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde yapay zekâyı kullanma durumuna göre ($t_{(152)} = -7,889$; $p = .001 < .05$) anlamlı fark bulunmuştur. Tespit edilen bu farkın yapay zekâyı kullanmayan durumu Türkçe öğretmeni adaylarının lehine olduğu ($\bar{X} = 3,57$) tespit edilmiştir.

Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın beşinci alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma durumuna göre değişmekte midir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. *Yapay Zekâ Hakkında Genel Bilgi Sahibi Olma Durumuna İlişkin T-Testi Analizi*

Yapay Zekâ Hakkında Genel Bilgi Sahibi Olma Durumu	N	\bar{X}	SS	df	T	p
Var	96	2,99	.569	152	-5,258	.001*
Yok	58	3,59	.837			

* $p < .05$

Tablo 6’da yer alan veriler incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma durumuna göre ($t_{(152)} = -5,258$; $p = .001 < .05$) anlamlı fark bulunmuştur. Bu farkın yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olmayan Türkçe öğretmeni adaylarının lehine olduğu ($\bar{X} = 3,59$) tespit edilmiştir.

Altıncı Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın altıncı alt problemi olan “Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri günlük internet kullanma süresine göre değişmekte midir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. *Günlük İnternet Kullanma Süresine İlişkin ANOVA Analizi*

Sınıf	N	\bar{X}	SS	Varyans Kaynağı	KT	SD	KO	F	p	Fark
a. 0-3 saat arası	55	3,43	.745	Gruplar Arası	4,162	2	2,081			
b. 4-5 saat arası	65	3,08	.703	Grup İçi	79,464	151	.526	3,954	.021	a>b
c. 6 saat ve üzeri	34	3,12	.734	Toplam	83,626	153				
Toplam	154	3,21	.739							

Tablo 7’de yer alan veriler incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde günlük internet kullanma süresine göre ($F = 3,954$; $p = .021 < .05$) anlamlı fark bulunmuştur. Farkın hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Tukey testinin sonuçlarına göre günlük 0-3 saat arası internet

kullanan bireyler ile 4-5 saat internet kullanan bireyler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılık günlük 0-3 saat arası internet kullanma süresine sahip olan öğretmen adaylarının lehinedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerinin incelendiği çalışmada öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı becerilerinin “Kısmen katılıyorum” ($\bar{X}=3,21$) düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı becerilerinin yüksek olmadığını ancak düşük de olmadığını göstermektedir. Yapay zekânın günlük hayatımızda daha fazla yer edinmeye başladığı düşünüldüğünde bu düzeyin de giderek yükseleceği düşünülmektedir. Banaz ve Demirel (2024) çalışmalarında Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı becerilerinin orta düzeyin üstünde olduğunu tespit etmiştir. Çam ve vd. (2021) öğretmen adaylarının yapay zekâ farkındalık düzeylerini inceledikleri çalışmada katılımcıların yüksek farkındalık düzeyine sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Elçiçek (2024) tarafından yapılan çalışmada ise katılımcıların yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri “düşük düzeyde” çıkmıştır. Elçiçek (2024) bu durumu “diğer bir deyişle öğrencilerin yapay zekâ uygulamalarını anlama, kullanma ve etkileşime girme konusundaki becerileri düşük düzeydedir.” şeklinde yorumlamıştır.

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermemiştir. Ancak erkek Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Bu sonuç, Sanusi ve diğerleri (2022) ve Elçiçek (2024) tarafından yapılan benzer araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir. “Bu durum, yapay zekâ hakkında temel bir anlayışa sahip olma ve bu teknolojinin potansiyelinden nasıl yararlanacağını anlama konusunda erkek öğrencilerin daha fazla bilgi sahibi oldukları şeklinde yorumlanabilir.” (Elçiçek, 2024). Qadri (2014) ve Uyar (2021) tarafından yapılan araştırmalarda da erkek ve kadınlar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. Banaz ve Demirel’in (2024) çalışmasında ise Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlığı becerilerinde kadın öğretmen adaylarının ortalamaları daha yüksek çıkmıştır. Benzer sonuca Wang ve diğerleri (2023) de ulaşmıştır.

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde öğrenim görülen sınıf düzeyine göre anlamlı fark bulunmuştur. Araştırmada, 1 ile 2. sınıf ve 3 ile 2. sınıftaki öğrenciler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir. Bu farklılık yapay zekâ okuryazarlığı seviyesi daha iyi olan 1. ve 3. sınıftaki öğretmen adaylarının lehinedir. Chatterjee ve Bhattacharjee (2024) yükseköğretimde öğrenimlerine devam eden öğrencilerin yapay zekâ konusunda bilgi sahibi olmalarının, öğrencilerin ve kurumların entelektüel düzeyini artıracaklarını ifade etmişlerdir. Banaz ve Demirel'in (2024) çalışmasında Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri; Banaz ve Maden (2024) tarafından yapılan çalışmada da Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâya ilişkin tutumları öğrenim görülen sınıfa göre farklılık göstermiştir.

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri, yapay zekâyı kullanma durumlarına göre anlamlı farklılık göstermiştir. Bu fark “yapay zekâyı kullanmayan” Türkçe öğretmeni adaylarının lehinedir. Başka bir ifadeyle “yapay zekâyı kullanmayan” Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeyleri, “yapay zekâyı kullanan” Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinden yüksek çıkmıştır. Bu durumun çalışma grubunun özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Acem ve diğerleri (2024) tarafından yapılan çalışmada yapay zekâyı kullanmayı isteyen katılımcıların yapay zekâya yönelik tutumları yüksek bulunmuştur.

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde “yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olma durumu” değişkenine göre anlamlı fark bulunmuştur. Bu fark “yapay zekâ hakkında genel bilgi sahibi olmayan” Türkçe öğretmeni adaylarının lehinedir.

Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık düzeylerinde günlük internet kullanma süresine göre anlamlı fark bulunmuştur. Buna göre günlük 0-3 saat arası internet kullanan bireyler ile 4-5 saat internet kullanan bireyler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Bu farklılık günlük 0-3 saat arası internet kullanma süresine sahip olan öğretmen adaylarının lehinedir. Elçiçek (2024) de çalışmasında benzer sonuca ulaşmıştır. Banaz ve Demirel'in (2024) çalışmasında anlamlı farka ulaşılmamıştır.

Şener (2019) ise araştırmasında internet kullanım süresinin anlamlı farklılık oluşturan bir değişken olmadığını belirtmiştir.

Alan yazını incelendiğinde Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerilerine yönelik çalışma sayısının yetersiz olduğu görülmüştür. Bu bağlamda kuramsal ve uygulamalı çalışmaların sayısı artırılabilir. Türkçe öğretmeni adaylarının yapay zekâ okuryazarlık becerileri farklı değişkenler bağlamında da ele alınabilir.

Kaynakça

- Acem, Y., Arslantaş, K., Bişirici, M., & Erdoğan, K. (2024). Öğretmenlerin eğitimde yapay zekâ kullanımına yönelik tutumlarının incelenmesi. *Education and Social Sciences*, 1(2), 12-23.
- Arslan, K. (2020). Eğitimde yapay zekâ ve uygulamaları. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1174773>
- Banaz, E., & Demirel, O. (2024). Türkçe öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlıklarının farklı değişkenlere göre incelenmesi. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (60), 1516-1529.
- Banaz, E., & Maden, S. (2024). Türkçe öğretmen adaylarının yapay zekâ tutumlarının farklı değişkenler açısından incelenmesi, *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(2), 1173-1180.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum*. Pegem Akademi.
- Chatterjee, S., & Bhattacharjee, K. K. (2020). Adoption of artificial intelligence in higher education: A quantitative analysis using structural equation modelling. *Education and Information Technologies*, (25), 3443-3463.
- Creswell, J. W. (2017). *Eğitim araştırmaları nicel ve nitel araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesi* (H. Ekşi, Çev.). Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi.
- Çam, M. B., Çelik, N. C., Turan Güntepe, E., & Durukan, Ü. G. (2021). Öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojileri ile ilgili farkındalıklarının belirlenmesi. *Hatay Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 18(48), 263- 285.
- Çelebi, C., Yılmaz, F., Demir, U., & Karakuş, F. (2023). Artificial intelligence literacy: An adaptation study. *Instructional*

- Technology and Lifelong Learning*, 4(2), 291-306.
<https://doi.org/10.52911/ital.1401740>
- Elçiçek, M. (2024). Öğrencilerin yapay zekâ okuryazarlığı üzerine bir inceleme. *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi*, 6(1), 24-35.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis*. Pearson.
- Kaplanoğlu, E. (2014). Mesleki stresin temel nedenleri ve muhtemel sonuçları: Manisa ilindeki SMMM'ler üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (64), 131-150.
<https://doi.org/10.25095/mufad.396494>
- Karakuş, A., Geçgel, Ş., & Çetin, M. (2024). Gelişen bir paradigma: Yapay zekâ okuryazarlığı. *International Journal of Active Learning*, 8(1), 50-63.
- McMillan, J. H., & Schumacher, S. (2010). *Research in education: Evidence-based inquiry*. Pearson Publishing.
- MEB. (2023). *Finansal okuryazarlık becerileri etkinlik kitabı*. MEB Yayınları.
- Oral, A. (2021). *Yapay zekâ ve makine öğrenmesi*. Beta Yayınları.
- Quadri, K. L. (2014). *Teachers' perceptions and attitudes toward the implementation of Web 2.0 tools in secondary education* [Unpublished doctoral dissertation]. City Walden University.
- Sanusi, I. T., Olaleye, S. A., Agbo, F. J., & Chiu, T. K. (2022). The role of learners' competencies in artificial intelligence education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 3, 100098.
- Şener, F. (2019). *Teknopedagojik eğitim kapsamında Türkçe öğretmenlerinin Web 2.0 araçlarını kullanma durumları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Uyar, A. (2021). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 198-211.
- Wang, B., Rau, P.-L. P., & Yuan, T. (2022). Measuring user competence in using artificial intelligence: validity and reliability of artificial intelligence literacy scale. *Behaviour & Information Technology*, 42(9), 1324-1337.
<https://doi.org/10.1080/0144929X.2022.2072768>
- Wang, X., Li, X., & Huang, J. (2023). Junior high school artificial intelligence literacy: Connotation, evaluation and promotion strategy. *Open Journal of Social Sciences*, 11(5), 33-49.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GÖÇMEN ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON UNIVERSITY STUDENTS' PERCEPTIONS OF IMMIGRANTS

Bünyamin SARİKAYA¹

Nihat KAVAN²

Özet

Bu araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algılarını belirlemektir. Bu temel amaç bağlamında üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algıları cinsiyet, sınıf düzeyi ve göçmen arkadaşının olması durumlarına göre ele alınmıştır. Araştırmada nicel araştırma yönteminin betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye'deki bir devlet üniversitesinde eğitimlerine devam eden üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise 564 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Verilerin toplanmasında 4 alt boyut ve 21 maddeden oluşan "Göçmen Algısı Ölçeği"nden yararlanılmıştır. Veriler "Google Formlar" aracılığıyla çevrim içi ortamda toplanmıştır. Toplanan veriler SPSS ile analize tabi tutulmuştur. Verilerin normal dağılım gösterdiği belirlendiği için parametrik testlerden yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algılarının orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algılarının cinsiyet ve göçmen arkadaşının olması durumları açısından farklılaştığı; sınıf düzeyi açısından ise farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Belirlenen anlamlı farkın cinsiyet açısından erkek öğrencilerin lehine olduğu, göçmen arkadaşının olması durumları açısından göçmen arkadaşı olan öğrencilerin lehine olduğu belirlenmiştir. Araştırma, alan yazınında yapılan çalışmalar ışığında tartışılmış ve çalışma sonunda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Göç, Göçmen, Mülteci, Üniversite Öğrencileri.

Abstract

The aim of this study is to determine the perceptions of university students towards immigrants. In the context of this main purpose, the

¹ Doç. Dr. , Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, b.sarikaya@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8393-7127

² Bilim Uzmanı, MEB, nihatkavan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4872-1002

perceptions of university students towards immigrants were analysed according to gender, class level and having immigrant friends. The descriptive survey model of quantitative research method was used in the study. The population of the study consists of university students continuing their education at a state university in Turkey. The sample of the study consists of 564 university students. The “Immigrant Perception Scale” consisting of 4 sub-dimensions and 21 items was used to collect the data. The data were collected online through “Google Forms”. The collected data were analysed with SPSS. Since it was determined that the data showed normal distribution, parametric tests were utilized. As a result of the research, it was determined that university students' perceptions of immigrant individuals were at a medium level. It was determined that the perceptions of university students towards immigrant individuals differed in terms of gender and having immigrant friends, but did not differ in terms of class level. It was determined that the significant difference was in favor of male students in terms of gender, and in favor of students with immigrant friends in terms of having immigrant friends. The study was discussed in the light of the research in the literature and recommendations were presented at the end of the study

Keywords: Migration, Migrant, Refugee, University Students.

GİRİŞ

Göç olgusunun ortaya çıkışı insanoğlunun yeryüzüne dağılmasıyla birlikte başladığından, göç kavramı insanlık tarihi kadar kadimdir (Koser, 2007). Göç olgusu, bireyin yaşadığı mekânla kurduğu bağı çeşitli sebeplerden ötürü bozmak durumunda kalması veya gönüllü olarak bozmak istemesi neticesinde ortaya çıkmaktadır (Ekici ve Tuncel, 2015).

Göç olgusu farklı disiplinlerin kesişim alanı olan dinamik bir süreçtir. Göçü ortaya çıkaran sebep ve sonuçlar merkezinde sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel, coğrafi şartlar yer almakta çevresel birçok faktör de sürece etki edebilmektedir (Taşçı, 2018).

Alan yazınında Ravenstein'in ünlü göç kanunları önemli yer tutmaktadır. Ravenstein çalışmasında, göç sürecinin temel mekanizmalarını ele almış ve göç olgusunun genel geçer kanunlarını ortaya koymaya çalışmıştır (Çağlayan, 2006). Ravenstein, kötü ve baskıcı kanunları, ağır vergileri ve olumsuz iklim koşullarını göçü

ortaya çıkaran etmenler olarak sıralamıştır ancak ona göre göçün en temel nedeni ekonomik anlamda iyi olma isteğidir (Vural, 2007). Bu bağlamda Ravenstein'in yedi başlık halinde ortaya koyduğu göç kanunları şunlardır (Ravenstein, 1885; akt. Köşk ve Özbek, 2017):

1. Göçmenlerin büyük çoğunluğu kısa mesafelere göç ederken; bu göç eylemi, aynı zamanda sanayi ve ticaret merkezi olan büyük şehirlerin göçmenleri kendi içine çekmesine ve dolayısıyla yeni göçmen akınlarının gerçekleşmesine ve böylece nüfusun yer değiştirmesine neden olmaktadır.

2. Sanayi ve ticaret merkezlerine doğru gerçekleşen göç kırsal bölgelerde seyrelmeye neden olmakta, bu boşluklar uzak bölgelerden gelen göçmenler tarafından doldurulmaktadır. Uzak bölgelerden gelen göçmenlerin kendi yaşadıkları yerde yarattıkları seyrelmenin ise o bölgelere daha yakın yerlerden gelenlerle doldurulması ile zincirleme bir göç hareketi ortaya çıkmaktadır.

3. Yayılma süreci emme sürecinin tersi olsa da benzer özellikler göstermektedir. Kentin getirisinden pay alma isteği ya da daha iyi yaşama arzusu ile yayılan göçmenlerle onları kendine doğru emen sanayi ve ticaret merkezleri arasındaki etkileşim, göçe neden olma bakımından benzerdir.

4. Her bir göç akını, kendisine denk oranda tersine bir göç akımına neden olmaktadır.

5. Uzun mesafeli göç etme eyleminde bulunan göçmenlerin büyük bir çoğunluğu sanayi ve ticaret merkezlerine gitmeyi tercih etmektedir.

6. Kentte yaşayan yerliler, ülkenin kırsal kentinde yaşayanlara nazaran göç etmeye daha az yatkındır.

7. Kadınlar, erkeklere göre, göç etmeye daha çok eğilimlidir.

Uluslararası düzeyde genel kabul gören bir göçmen tanımı bulunmamaktadır. Göçmen teriminin, "kişisel rahatlık" amacıyla ve dışarıdan herhangi bir zorlama unsuru olmaksızın ilgili kişinin hür iradesiyle göç etmeye karar verdiği durumları kapsadığı kabul

edilmektedir. Dolayısıyla bu terim, hem maddi ve sosyal durumlarını iyileştirmek hem de kendileri veya ailelerinin gelecekte beklenenlerini arttırmak için başka bir ülkeye veya bölgeye göç eden kişi ve aile fertlerini kapsamaktadır (Uluslararası Göç Örgütü, 2009: 22; akt. Köşk ve Özbek, 2017).

Göçmen, ağırlıklı olarak ekonomik gerekçelere bağlı sebepler ya da içinde yaşadığı sosyal ortamdaki memnuniyetsizlik sebebiyle ait olduğu ülkesinden gönüllülük esasına dayalı olarak ayrılıp bir başka ülkeye yasal veya yasadışı yöntemlerle giderek orada yaşayan yabancısıdır (Koyuncu, 2014: 25).

Zamanın geçmesiyle göçmen bireylere yönelik algılar da değişmeye başlamıştır. Kaya (2014) özellikle Avrupa devletlerinin kendi ülkelerindeki düzeni “dışarıdan gelenlere karşı” koruma söylemlerini artırdığını ve göçmenlerin göç ettikleri ülkelerde düzeni bozan “günah keçisi” olarak nitelendirilmeye başlandığını belirtmiştir. Akalın (2015) ise göçmenlerin “artık ekonomik olarak lazım gelmeyen, dolayısıyla da istenmeyen şey” haline dönüştüğünü ifade etmiştir.

Alan yazınında göçmen algısı ile ilgili çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların genel olarak bazı kesimlerle yapıldığı veya ölçüt örnekleme göre işlendiği görülmektedir. Üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algılarını işleyen çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu yönüyle alana katkı sunması beklenmektedir.

Bu araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinin göçmen algılarını farklı değişkenler açısından incelemektir. Araştırma, üniversite öğrencilerinin göçmenlere yönelik algılarının tespit edilmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırmada aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır.

1. Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları hangi düzeydedir?
2. Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?
3. Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları öğrenim gördükleri sınıf düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?

4. Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları göçmen arkadaşı olma durumuna göre farklılaşmakta mıdır?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nicel araştırma yönteminin betimsel tarama modeli kullanılarak yürütülmüştür. Nicel araştırma yöntemlerinden biri olan tarama modelinde, bir örnekleme yer alan katılımcıların belirlenen özellikleri incelenir (Büyüköztürk vd., 2014). Bu doğrultuda bu araştırma, betimsel tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini 2023-2024 eğitim-öğretim yılı Muş Alparslan Üniversitesinde okumakta olan üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise evrenden seçilen 564 üniversite öğrencisi (lisans) oluşturmaktadır. Örneklem seçiminde basit seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Basit seçkisiz örneklemede esas alınan birimlerin örneklem için seçilme ihtimallerinin eş değer olmasını tanımlar (Büyüköztürk vd., 2011). Araştırmanın örneklemine dair veriler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Öğrencilerin Demografik Özelliklere Göre Dağılımları

Değişken	Grup	f	%
Cinsiyet	Kız	300	53,2
	Erkek	264	46,8
Sınıf Düzeyi	1. Sınıf	138	24,5
	2. Sınıf	132	23,4
	3. Sınıf	120	21,3
	4. Sınıf	174	30,9
Göçmen Arkadaşının Olma Durumu	Var	186	33
	Yok	378	67
Toplam		564	100

Tablo 1'deki bilgilere bakıldığında araştırmaya 300'ü kız, 264'ü erkek olmak üzere toplam 564 üniversite öğrencisinin katıldığı görülmektedir. Öğrencilerin 138'i 1. sınıf düzeyinde, 132'si 2. sınıf düzeyinde, 120'si 3. sınıf düzeyinde, 174'ü 4. sınıf düzeyinde okumaktadır. Öğrencilerin 186'sının göçmen arkadaşının olduğu, 378'inin göçmen arkadaşının olmadığı görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

“Göçmen Algısı Ölçeği”nin geçerlik ve güvenilirlik çalışması Tecim ve Karakoyunlu (2021) tarafından yapılmıştır. Göçmen Algısı Ölçeği 21 madde ve 4 boyuttan oluşmaktadır. Ölçek; tehlike, sosyal dışlama, sosyal içermeye ve insancılık alt boyutlarından oluşmaktadır. Ölçekten en az 21, en çok 105 puan alınabilmektedir. Ölçeğin derecelendirilmesi kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), ne katılıyorum ne katılmıyorum (veya orta derecede katılıyorum) (3), katılıyorum (4), kesinlikle katılıyorum (5) şeklindedir. Ölçekte 11 ters madde bulunmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayı değeri .906 olarak hesaplanmıştır. Cronbach Alpha katsayı değerlerinin .70'ten büyük bir değere sahip olması araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2011). Yapılan analizler sonucunda ölçme aracının güvenilirlik katsayısı değerinin 0-1 aralığında bulunması ve bu katsayı değerinin 1'e yakın olması ölçme aracının güvenilirliğinin arttığını göstermektedir (Ural ve Kılıç, 2005).

Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerini elde etmek için Muş Alparslan Üniversitesinde okumakta olan üniversite öğrencileri (lisans öğrencileri) ile görüşülmüştür. Araştırmada gönüllülük esas alınmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerden özel bilgiler talep edilmemiştir. Araştırmaya katılmak isteyen öğrencilere Google Formlar'da oluşturulan bağlantı gönderilerek veriler çevrim için ortamda toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri SPSS 27.00 paket programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada hangi istatistik analiz tekniklerinin

kullanılacağını belirlemek için normallik testi yapılmıştır. Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) değerlerinin ± 1 aralığında bulunması verilerin normal dağıldığının kanıtı olarak gösterilmektedir (Hair vd., 2010). Yapılan normallik analizi sonucunda Göçmen Algısı Ölçeği'ne ait çarpıklık değeri $-.289$, basıklık değeri $1,155$ olarak elde edilmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerleri ± 1 aralığında bulunduğu için verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiş; parametrik testlerden t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

Anlamlı fark çıkan değişkenler için etki büyüklüğü hesaplaması yapılmıştır. t-testlerinde Cohen's d hesaplaması, ANOVA testinde eta kare (η^2) hesaplaması yapılmıştır. Etki büyüklüğü hesaplamasında ortaya çıkan değer $.20$ 'den küçük ise zayıf etki büyüklüğü; $.50$ aralığında olduğunda orta etki büyüklüğü; $.80$ 'den büyük ise kuvvetli etki büyüklüğünden söz edilebilir (Cohen, 1988).

BULGULAR

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi olan “Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları hangi düzeydedir?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Betimsel Analiz Bulguları

Madde	\bar{X}	SS	Düzye*
Tehlike alt boyutu	2,22	.989	Katılmıyorum
Sosyal Dışlama alt boyutu	3,37	.994	Orta Derecede Katılıyorum
Sosyal İçerme alt boyutu	3,62	.866	Katılıyorum
İnsancılık alt boyutu	2,68	.993	Orta Derecede Katılıyorum
Ölçeğin Tamamı	3,03	.288	Orta Derecede Katılıyorum

“Kesinlikle Katılmıyorum” 1,00-1,80; “Katılmıyorum” 1,81-2,60; “Orta Derecede Katılıyorum” 2,61-3,40; “Katılıyorum” 3,41-4,20; “Kesinlikle Katılıyorum” 4,21-5,00 (Tekin, 2002)

Tablo 2 incelendiğinde üniversite öğrencilerinin göçmen algılarının Tehlike alt boyutunda “Katılmıyorum” ($\bar{X}=2,22$), Sosyal

Dışlama alt boyutunda “Orta Derecede Katılıyorum” ($\bar{X}=3,37$), Sosyal İçerme alt boyutunda “Katılıyorum” ($\bar{X}=3,62$); İnsancılık alt boyutunda “Orta Derecede Katılıyorum” ($\bar{X}=2,68$); ölçeğin tamamında ise “Orta Derecede Katılıyorum” ($\bar{X}=3,03$) düzeyinde olduğu tespit edilmiştir.

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi olan “Üniversite öğrencilerinin göçmen alguları cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Cinsiyete İlişkin T-Testi Analizi

Cinsiyet	N	\bar{X}	SS	df	T	p	Cohen’s d
Kız	300	3,00	.285	562	-3,073	.002*	.286
Erkek	264	3,07	.287				

* $p<.05$

Tablo 3’te yer alan veriler incelendiğinde üniversite öğrencilerinin göçmen algularına ilişkin olarak cinsiyete göre ($t_{(562)} = -3,073$; $p=.002<.05$) orta düzeyde anlamlı fark bulunmuştur. Bu farkın erkek öğrencilerin lehine olduğu ($\bar{X}=3,07$) tespit edilmiştir.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan “Üniversite öğrencilerinin göçmen alguları sınıf düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Sınıf Düzeyine İlişkin ANOVA Analizi

Sınıf	N	\bar{X}	SS	Varyans Kaynağı	KT	SD	KO	F	p
1. Sınıf	138	3,05	.372	Gruplar Arası	.194	3	.065		
2. Sınıf	132	3,05	.298	Grup İçi	46,653	560	.083	.777	.507
3. Sınıf	120	3,01	.262	Toplam	46,847	563			

4. Sınıf	174	3,02	.211
Toplam	564	3,03	.288

Tablo 4'te yer alan veriler incelendiğinde üniversite öğrencilerinin göçmen algılarına ilişkin olarak sınıf düzeyine göre ($F=.777$; $p=.507$) anlamlı fark bulunmamıştır.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan “Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları göçmen arkadaşı olma durumuna göre farklılaşmakta mıdır?” sorusuna ilişkin betimsel analiz bulguları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Göçmen Arkadaşı Olma Durumuna İlişkin T-Testi Analizi

Durum	N	\bar{X}	SS	df	T	p	Cohen's d
Var	186	3,08	.268	562	2,791	.005*	.286
Yok	378	3,01	.295				

* $p<.05$

Tablo 5'te yer alan veriler incelendiğinde üniversite öğrencilerinin göçmen algılarına ilişkin olarak göçmen arkadaşı olma durumuna göre ($t_{(562)}= 2,791$; $p=.005<.05$) orta düzeyde anlamlı fark bulunmuştur. Bu farkın göçmen arkadaşı olan öğrencilerin lehine olduğu ($\bar{X}=3,08$) tespit edilmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik algılarını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmada üniversite öğrencilerinin göçmen algılarının “Katılıyorum” ($\bar{X}=3,03$) düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Yani üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik olumsuz bir algı içinde oldukları söylenebilir. Sönmez ve Adıgüzel (2017) çalışmalarında Gaziantep şehrinde sığınmacılara yönelik olumsuz algının olduğunu belirlemişlerdir. Baş ve Eti (2021) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin sığınmacılara yönelik

tutumlarının olumlu olduğu belirlenmiştir. Korkmaz ve Avcı (2019) tarafından yapılan çalışmada hemşirelik öğrencilerinin göç ve göçmenlik algıları değerlendirilmiştir. Çalışmada öğrencilerin çoğunluğunun göçmenlere yönelik olumsuz algılara sahip oldukları tespit edilmiştir. Çimen ve Quadır (2018) üniversite öğrencilerinin Suriyeli sığınmacılarla ilgili tutumlarını incelemiştir. Araştırma sonucunda üniversite öğrencilerinin Suriyeli sığınmacılar hakkındaki olumsuz ve radikal kararlara katıldıkları belirlenmiştir. Aldemir'in (2019) Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğrenimi gören öğrencilerin Suriyeli sığınmacılara ilişkin bakış açısını incelediği araştırmanın sonucunda öğrencilerin sığınmacılara yönelik olumsuz bir tutum içerisinde olduğu saptanmıştır. Gözübüyük vd. (2019) Türkiye'deki yerel halkın sığınmacılara ve göçmenlere yönelik ön yargıları ve yanlış bilgilerini değiştirmeyi amaçladıkları çalışmada katılımcıların sağlıklı olmayan bilgilere sahip olduklarını belirlemiştir.

Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları, cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermiştir. Bu farkın erkek öğrencilerin lehine olduğu tespit edilmiştir. Baş ve Eti (2021) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin sığınmacılara yönelik tutumları cinsiyete göre irdelenmiştir. Çalışmada öğrencilerin cinsiyetinin, sığınmacılara karşı tutumlarında etkili olmadığı tespit edilmiştir. İlgili çalışmada da erkeklerin tutumlarının daha olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları, öğrenim görülen sınıf düzeyine göre anlamlı farklılık göstermemiştir. Öğrencilerin sınıf düzeylerine göre puanlarının birbirine çok yakın olduğu belirlenmiştir.

Üniversite öğrencilerinin göçmen algıları, göçmen arkadaşı olma durumuna göre anlamlı farklılık göstermiştir. Bu fark, göçmen arkadaşı olan öğrencilerin lehinedir. Buna göre göçmen arkadaşı bulunan üniversite öğrencilerinin göçmen algılarının daha olumlu yönde olduğu söylenebilir. Kaya (2019) araştırmasında üç farklı devlet üniversitesinde öğrenim gören öğretmen aday öğrencilerini çok kültürlülük ve diğerkâmlık açısından incelemiştir. Buna göre en az bir Suriyeli arkadaşı olan ve olmayanlar arasında olumsuz algı açısından

istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu, büyükşehirlerde yaşayanlarda diğer yerleşim yerlerinde yaşayanlara göre yine istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunduğu belirlenmiştir. Şen ve Keskin (2019), Dokuz Eylül Üniversitesinde öğrenim gören Kamu Yönetimi öğrencilerinin Suriyeli sığınmacılara ilişkin tutumlarını konu edindikleri çalışmalarında Suriyeli arkadaş varlığının, kendini güvende hissetme ve ailenin Suriyelilere karşı tutumunu etkilediği tespit edilmiştir.

Üniversite öğrencilerinin göçmen bireylere yönelik olumsuz tutum ve algılarının altında yatan gerekçelerin detaylıca ele alınması önerilmektedir. Bunun yanı sıra göçmen bireylere yönelik algıların farklı değişkenler bağlamında ele alınabileceği çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Akalın, A. (2015). Açık, Döner, Mühürlü Kapılar: 20. Yüzyılda Batı/Doğu Ekseninde Emek Göçünün Seyri. S. Gülfer İhlamur-Öner, N. Aslı Şirin Öner (Der.). *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* içinde (s.89-106). İstanbul: İletişim.
- Aldemir, E. (2019). Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğrencilerinin Türkiye’de Yaşayan Suriyeli Sığınmacılarla İlgili Tutumlarının İncelenmesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 265-296.
- Baş, H. & Eti, S. (2021). Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Sığınmacılara İlişkin Algı ve Tutumları: Bir Vakıf Üniversitesi Örneği. *Journal of Social Policy Conferences*, 80, 175-198. <https://doi.org/10.26650/jspc.2021.80.000088>.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum*. Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi Yayınları.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Erlbaum.
- Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 17, 67-91.
- Çimen, L. K. & Quadir, S. E. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Suriyeli Sığınmacılarla İlgili Tutumlarının Sivil Katılımları Bağlamında

- İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1251-1273.
- Ekici, S. & Tuncel, G. (2015). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum Dergisi*, 9(5).
- Gözübüyük, M., Kemik, P. & Sever, M. (2019). Suriyeli Sığınmacıların Yoğun Yaşadığı Bölgelerdeki Yerel Halkın Suriyeli Sığınmacılara İlişkin Görüşleri: Altındağ Örneği. *Mukaddime*, 10(2), 582-596.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010) *Multivariate data analysis*. Pearson.
- Kaya, A. (2014). Uluslararası Göç Teorileri Bağlamında Yeni Göç Türlerini Anlamaya Çalışmak: Türkiye’de ‘Yabancı’ ve ‘Öteki’ Olmak. M. Tuna (Ed.). *Türkiye ve Yeni Uluslararası Göçler* içinde (s.13-37). Ankara: Sentez.
- Kaya, Ö. S. (2019). Çokkültürlülük Algısı ve Diğerkâmlık Suriyelilere Yönelik Tutumu Etkiler mi? Öğretmen Adayları Gözünden Bir Çalışma. *SDU International Journal of Educational Studies*, 6(2), 86-100.
- Korkmaz, M. & Avcı, İ. A. (2019). Hemşirelik Öğrencilerinin Göç ve Göçmen Olgusuna Yönelik Algılarının Değerlendirilmesi, Ed. Çer, E. Kahraman, N. ve Yılmaz, T. IV. Uluslararası Kültür Sempozyumları Uluslararası Sağlık Toplum ve Kültür Sempozyumu Tam Metin Kitabı içinde (228-234).
- Koser, K. (2007). *International Migration: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Koyuncu, A. (2014). *Kentin Yeni Misafirleri Suriyeliler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Köşk, U. C. & Özbek, Ç. (2017). Küreselleşme ve Uluslararası Göç İlişkisinde Değişen Göçmen Algısı. *Researcher: Social Science Studies*, 5(8), 247-265.
- Sönmez, M. & Adıgüzel, F. (2017). Türkiye’de Suriyeli Sığınmacı Algısı: Gaziantep Şehri Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(3), 797-807. DOI: 10.21547/jss.307333
- Şen, G. & Keskin, H. Ş. (2019). Türkiye’deki Kamu Yönetimi Öğrencilerinin Suriyeli Sığınmacılara İlişkin Tutumları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 1958-1974.
- Taşçı, F. (2018). *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Tecim, E. & Karakoyunlu, M. (2021). “Göçmen Algısı Ölçeği” geliştirilmesi, geçerliliği ve güvenilirliği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 2832-2852. <https://doi.org/10.15869/itobiad.957721>
- Tekin, H. (2002). *Eğitimde ölçme ve değerlendirme*. Yargı Yayıncılık.
- Ural, A. & Kılıç, İ. (2005). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Detay Yayıncılık.
- Vural, D. G. (2007). Uluslararası Göçmen Kaçakçılığı ve İnsan Ticareti. *Yüksek Lisans Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

CÂHİLİYE ARAPLARINDA BİR FAL ÇEŞİDİ OLAN REML

REML A TYPE OF FORTUNE TELLING AMONG THE JAHILIYYAH ARABS

Mehmet BÖLÜKBAŞI¹

Özet

Sözlükte kum manasına gelen reml (رَمَلٌ) sözcüğünün, terim anlamı ise kayıp bir nesnenin yerini bulmak ve sonucu merak edilen bir işi öğrenmek maksadıyla kumun üstüne çizgiler çizilerek yapılan bir fal türü olarak adlandırılmıştır. Daha sonra reml falı bakılırken kum kullanılmamıştır. Kum'un yerine kağıt ya da tahta kullanılmış olmasına rağmen falın ismi aynı kalmıştır. Literatürde ise reml çizgisi (hattu'r-reml) (حَطُّ الرَّمَلِ) şeklinde kullanılmıştır. XII. asırda Batı dünyasında Endülüs Emevîlerinin yıkılması sonucunda Endülüs medeniyeti kütüphanelerinde yer alan Arapça telif edilmiş kaynak eserlerin Latinceye tercüme edilmesi sayesinde reml ilmi (عِلْمُ الرَّمَلِ) (ilmu'r-reml) kelimesi İspanya'da kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan tercüme neticesinde ilmu'r-reml kelimesi Batı dillerine geçmiştir. Batı dillerinde remil kelimesi İngilizcede geomancy (remil atma) Fransızcada géomancie şeklinde kullanılmıştır. Câhiliye Araplarında bakılan fal türlerinden biri olan reml (رَمَلٌ) kum falı bakan ve remmal (رَمَّالٌ) adı verilen falcı tarafından kum üzerine çizgiler çizilerek bakılmıştır. Bu çalışmada Câhiliye Araplarında bir fal çeşidi olan reml hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reml, Remmal, Câhiliye Arapları, Fal, Kum.

Abstract

The word reml (رَمَلٌ), which means sand in the dictionary, is defined as a type of fortune telling done by drawing lines on the sand in order to find the location of a lost object and to learn about a business whose outcome is of interest. Later on, sand was not used in reml fortune telling. Although paper or wood was used instead of sand, the name of the fortune remained the same. In the literature, it was used as reml line (حَطُّ الرَّمَلِ) (hattu'r-reml). As a result of the collapse of the Andalusian Umayyads in the Western world in the XIIth century, the word reml science (عِلْمُ الرَّمَلِ) (ilmu'r-reml) began to be used in Spain thanks to the translation of the Arabic source works in the libraries of the Andalusian civilisation into Latin. As a result of the translations, the word

¹ Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, Türkiye ORCID: 0000-0002-5923-3920
blkbamehmet@gmail.com

ilmu'r-reml has passed into Western languages. In Western languages, the word remil was used as geomancy in English and géomancie in French. Reml (رَمَل), one of the types of fortune telling in the Jāhiliyyah Arabs, was performed by drawing lines on the sand by a fortune teller called remmal (رَمَّال). In this study, information about reml, a type of fortune telling in the Jahiliyya Arabs, is given.

Keywords: Reml, Remmal, Jahiliyyah Arabs, Fortune Telling, Sand.

Giriş

Reml sözcüğü Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamasına rağmen Hadis-i şeriflerde sözlük ve terim anlamıyla yer almaktadır. Muâviye b. Hakem Hz. Muhammed'e hattü'r-reml'in (reml çizgisi) ne olduğunu sormuştur. Hz. Muhammed şöyle demiştir: “Eskiden kum üzerine hat çizen bir nebî (peygamber) vardı. Kimin hattı onunkine uygun düşerse o isabet etmiş sayılır” (Müslim, 1955, s.121). İbn Abbas ise reml falının kâhinler tarafından bakılan bir fal olduğunu belirtmiştir (İbnu'l-Esîr,1963, c.II, s.22). Reml falı bakan Remmal'ler ise reml falının aslının Hz. Âdem, Hz. İdrîs, Hz.Lokman ve Hz. Danyal peygamberlere kadar uzandığını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda reml falının günah olmadığını belirtmişlerdir. Remmal'ler (reml falına bakanlar) Hz.Muhammed tarafından söylenen ve metin içinde belirtilen Hadis-i şerif'te geçen peygamber'in Hz. İdrîs olduğunu ve hattü'r-reml'inde onun mucizesi olduğunu ifade etmişlerdir (Cevâd Ali, 1968, c.II, s.93). Taşköprizâde, belirtilen hadisin zâhirî anlamından reml falı bakan falcının, reml falı baktığı kişinin gelecek hayatı ile ilgili bazı bilgilere ulaşabileceğinin anlaşıldığını belirtmiştir. Ayrıca Taşköprizâde hadiste bu duruma işaret edilmediğini, çünkü sadece peygamberlerin mucizeler gösterebileceklerini ifade etmiştir. Dolayısıyla reml falı bakan falcının peygamber olmadığı için gelecekte haber vermesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir. (Taşköprizâde,1968, c. III, s.112).

İbn Haldûn da belirtilen hadiste yer alan “kimin hattı onunkine uygun düşerse” ifadesine binaen hattü'r-remlin (reml çizgisi) gelecekte haber vermesine delil olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca hadiste yer alan peygamberin kuma hat çizdiği esnada kendisine vahiy geldiğini bu sayede gelecekte haber aldığını belirtmiştir. Ayrıca reml bakan peygamberin vahiy yoluyla kendisine tebliğ edilen gelecek

hakkındaki bilgiyi ümmetine bildirmediğini bu durumun falcılık olmadığını ifade etmiştir. İbn Haldûn bazı insanların doğasında görünmeyen bilmek gibi bir yetenek olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca İbn Haldûn gayb'ı bilme yeteneğine sahip olan kişilerin yoğunlaşarak reml çizgilerinde yer alan şekillere bakarak reml falı baktıkları kişinin geleceği ile ilgili bilgi verebileceklerini belirtmiştir. (İbn Haldûn, 1401, c.I, s.426-428).

Câhiliye Araplarında Reml Falı Bakımı

Câhiliye devrinde reml falı şu şekilde bakılmaktaydı. Reml falı baktırmak isteyen kişi remmal'e (remilci) fal bakım ücretini peşin öderdi. Remilci yanına bir çocuk alarak reml falı bakmak isteyen kişiyle birlikte kumlu bir yere giderlerdi. Remilci kumun üzerine hızlı bir şekilde birtakım çizgiler çizdikten sonra çizdiği çizgileri ikiye ikiye sildiği esnada remilcinin beraberinde götürdüğü çocukta bazı tekerlemeleri tekrarlardı. Çift çizgi kalırsa niyet edilen olayın neticesinin iyi ve uğurlu olacağı manasına gelirdi. Eğer tek çizgi kalırsa niyetin sonucunun uğursuz ve kötü olacağı kabul edilirdi (İbnu'l-Esîr, 1963, c.II, s.47).

Remil kehaneti, remil atma işlemi sonucunda elde edilen on altı satır ve dört temel şekil üzerinden gerçekleştirilmiştir. Aslında remil şekilleri toplamda on altıdır; diğer on iki şekil, ilk dört temel şekilden türetilmiştir. Her bir satır veya hâne, tek sayılardan oluşuyorsa nokta, çift sayılardan oluşuyorsa çizgi ile gösterilmiş ve alt alta dizildiğinde, önceden belirlenmiş anlamlara sahip remil şekilleri ortaya çıkarılmıştır. Bu şekiller, remilci tarafından bir definenin yerini bulmak, bir hastanın akıbeti hakkında bilgi vermek ile doğacak çocuğun cinsiyetini öğrenmek gibi hususlarda kullanılmıştır. Ayrıca reml şekilleri ticari faaliyetlerin kâr ve zarar olasılıkları gibi çeşitli sorular için farklı şekillerde yorumlanmıştır. Şekillerle ilgili yorumlar, dört unsur maden, bitki, hayvan ve insan ile gök cisimleri, burçlar, yön, zaman veya cinsiyet gibi farklı cetveller kullanılarak daha ayrıntılı hale getirilmiştir (Abdulfettâh et-Tûhî, 1992, s. 128).

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'e göre gaybı ancak Allah ve O'nun bildirdiği peygamberler bilir. Bu bağlamda, gaybın anahtarı sadece Allah'a aittir.

İslamiyet'ten önce Câhiliye Araplarında insanlar bilinmeyene merak salmışlardır. Bu merak neticesinde Reml falı rağbet görmüştür. Reml falı baktırmak isteyen kişiler remmal adı verilen reml falı bakan kişilere ücret karşılığı fal baktırmışlardır. İslamiyet geldikten sonra fal ve falcılar yasaklanmıştır. İslamiyet'in fal baktırmayı ve falcılık yapmayı günah kabul edip yasaklamasına rağmen günümüzde de birçok kişi fal baktırmaya ve falcılara gitmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulfettâh et-Tûhî. (1992). *el-Uşûl ve'l-vuşûl fi 'ilmi'r-reml*. Beyrut: y.y.
- Cevâd Ali. (1976). *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. I-X, Beyrut: y.y.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn. (1401). *Muqaddimetu İbn Haldûn*. (Ali Abdulvâhid Vâfi, Nşr.). I-III, Kahire: y.y.
- İbnu'l-Esîr, Mecduddin Mubârek b. Esîruddin Muhammed eş-Şeybânî. (1963). *en-Nihâye fi ğaribi'l-ħadîs ve'l-eşer*. (Mahmûd M. et-Tanâhî – Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Nşr.). I-V, Kahire: y.y.
- Müslim (1955). *Şahîh*. (Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Nşr.). Kahire:y.y.
- Taşköprizâde İsâmuddin Ahmed Efendi. (1968). *Miftâhu's-sa'ade ve mişbâhu's-siyâde*. (Abdulvehhâb Ebu'n-Nûr – Kâmil Kâmil Bekrî, Nşr.). I-III, Kahire: y.y.

EXAMINING COLONIALISM IN THE WORK OF
HUCKLEBERRY FINN BY MARK TWAIN

MARK TWAIN'İN HUCKLEBERRY FINN ADLI ESERİNDE
SÖMÜRGEÇİLİK KAVRAMININ İNCELENMESİ

Murat KARAKOÇ¹

Abstract

Mark Twain is one of the most significant writers of American literature with his works that reflect American society's matters in details. As a result of industrial revolution in the western cultures, society has been corrupted in some ways. Particularly relations between people starts to be mainly profit-driven and materialistic matters begin to be main purpose of approaches. In this context the work of 'The Adventures of Huckleberry Finn' of Mark Twain has described all these degenerations by using the features of characters such as changing persona of Huck. This work focuses on the adventures of Huck in the aim of searching personal and social independence whereby his rejecting slavery and subservience.

Key Words: Slavery, American Society, Independence, Mark Twain.

Özet

Mark Twain, Amerikan toplumu olaylarını detaylı bir şekilde yansımasıyla birlikte Amerikan edebiyatının en önde gelen yazarlarından bir tanesidir. Batı kültürlerinde meydana gelen endüstri devriminin sonucu olarak toplum bazı alanlarda yozlaşmaya uğramıştır. Özellikle insan ilişkileri çıkar-odaklı olmaya başlar ve materyalistik konular yaklaşımların ana amacı olamaya başlar. Bu bağlamda Mark Twain'in '*Huckleberry Finn'in Maceraları*' adlı eseri tüm bu yozlaşmaları Huck'ın kişilik değişimi gibi karakterlerin özellikleriyle ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma Huck karakterinin köleliği ve bağımlılığı reddetmesi sonucu kişisel ve sosyal bağımsızlığını aramak amaçlı maceralarına odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Amerikan Toplumunu, Bağımsızlık, Mark Twain.

¹ English Language And Literature, Giresun University, Giresun, Turkey,
<https://orcid.org/0000-0003-2274-6981>

Introduction

Mark Twain's *The Adventures of Huckleberry Finn* was published in the 19th century. The novel is accepted as a major work in American literature. Another important American novelist Ernest Hemingway (1994) evaluates *Huckleberry Finn* as the most important work of literature of his own nation. He says that all modern American literature comes from one book of Mark Twain called *Huckleberry Finn*. He claims that it's the best book we've had, that all American writing comes from that. He also believes that there was nothing before and there has been nothing as good since. Mark Twain wrote the novel twenty years after the abolition of slavery in the United States. However, the novel reflects the acceptance of slavery as a normal condition in American society and a period in which the same society was in harmony with nature.

In the novel, Mark Twain tries to show how slavery is not only a form of behaviour but an important element affecting many areas, ranging from nature to language use. In this respect, considering the use of language that provides communication between Huck and Jim in the novel, a certain difference stands out in the use of the language of the two characters. As Doğan (2014) suggests, use of dialect and African American vernacular are also important in the novel. There are characters who use standard English while some characters use dialect and African American vernacular.

The Mississippi River, which is the setting where the events take place in the novel, is a piece of land where France established its dominions all over the region in the 18th century. Slavery here was introduced in the early 1700s. Because "Various inventions, increasing tremendously the demand for cotton, also played no small part (during the years from 1790 to 1820) in luring planters to this favoured region" (Hawes, 1913:224). At that time, The French took the lands from the Native Americans living in the region. In this way, the natives were made slaves. However, those who were against the idea and practices of inequality that slavery brought about, of course, rebelled; "Slavery and rebellion are an inseparable binary," (Jung, 2013:40). Just as in the plot analysis, which will be discussed later in this study, the main reason why Huck and Jim experience so many difficult events is that they avoid obedience to others or the rules dictated by society, which is the

main reason for the conflict in the novel. As Aytür (1970) puts it, in Twain's work, the apparently disconnected sequence of events develops in parallel with an internal conflict within the self of the protagonist. Each episode has its own beginning, mode, climax, and solution points. However, the climax of the episode in which the case changes direction and the outcome is decided coincides with the climax of the hero's internal conflict. Thus, it can be said that the main conflict stem from the tension between (1) an individual and another, (2) an individual and society, and (3) an individual and her/himself.

In the exposition, the events in the novel are based on the experiences of the main character Huckleberry Finn and Jim. Mark Twain's novel "The Adventures of Huckleberry Finn" is basically related to the adventures of Huckleberry Finn. The setting of the novel is the Mississippi River town of St. Petersburg, Missouri. The reader learns the events directly from Huck's own perspective. Huck Finn, the protagonist, tells about his adventures in the novel. Huckleberry is an orphan boy and he is the son of a drunken father. Just like the 'freedom' adopted by the child heroes in Mark Twain's other work *Tom Sawyer*, Huck has a dream of being "independent" and on his own. Therefore, at the beginning of the novel, Huck sincerely talks about how Tom Sawyer and he had done on their own and the success they achieved; "Tom and me found the money that the robbers hid in the cave, and it made us rich. We got six thousand dollars apiece—all gold. It was an awfiil sight of money when it was piled up. Well, Judge Thatcher he took it and put it out at interest, and it fetched us a dollar a day apiece all the year round—more than a body could tell what to do with" (Twain, 1899:1). Because in the imperialist American society, being free is closely linked to materialism, the prerequisite for being independent and on your own is to establish some relations with others. These relations are presented in abundance in Twain's novel, and of course in American society; especially in the case of Huck, who is born as white and then becomes able to possess a certain amount of money. As, according to the conditions of the period, the superior race is white, "The Other" is born only to serve.

Miss Watson who is a widow, representing the normative behaviours of the society, wants to adopt and 'civilize' Huck. For example, she tells him: "Don't put your feet up there. Huckleberry"; "Don't scrunch up like that. Huckleberry—set up straight" (Twain,

1899:3). However, as a person yearning for understanding and freedom, Huck rejects her teachings and he can no longer stand Miss Watson's prescriptive approach and runs away from home. Huck doesn't want to go to school or put up with Miss Watson's rules anymore. As Kiruthika (2018) describes, Huck alienates himself from the family. The mind of Huck is described and the perception of the world and other people are brought out. Huck faces the hurdles that come his way and he has the potential of changing those hurdles into stepping stones for success. So, he runs away from home and forms a gang with Tom Sawyer, and they commit some minor crimes.

During the rising action, one day, Huckleberry Finn learns that his alcoholic father whose name is Pap, is looking for him. Unfortunately, as he tries to run away from his father, Huck is caught by him. Like a prisoner, his father forces Huck to live with him in a shed. However, Huck stumbles upon a lost raft by the river. Unable to endure any more living in the captivity of his alcoholic father, Huck devises an escape plan. Firstly, he hunts a pig while his father is sleeping and dyes his shirt red with pig's blood. Then, he leaves traces of blood near the river. Pretending to have been murdered, and he tries to abandon Jackson island. He escapes secretly from the shed and goes on a journey with the raft along the river. Realizing his absence, his alcoholic father Pap gathers many men from the city and goes in search of Huck. However, father Pap cannot find him, and eventually, the alcoholic father also disappears. Huck is happy at first while hiding in Jackson Island, but after a while, he starts to feel lonely. Later, in the forest, he runs into Jim, whom he knew before. Jim learned that she was going to be sold to a slaver from the south and ran from her owner. From now on, Jim's goal is to find his family and begin a new life.

Huck learns from Jim that everyone thought Huck was dead and stopped looking for him. After that, Huck will experience his adventures with Jim. Also, here, at the end of the dialogue between Huck and Jim, Huck's words clearly show the American society's perspective on slavery and racism; "People would call me a lowdown Abolitionist and despise me for keeping mum— but that don't make no difference. I ain't a-going to te U, and I ain't a-going back there, anyways. So, now, le's know all about it." (Twain, 1899: 60). But the two become companions of each other despite racial discrimination and slavery. So it can be said that "Humans are not born with racial

categories in mind. These must be learned.” (Roberts and Rizzo: 2020:2). Huck goes to town disguised as a girl and learns that the townspeople think Jim is Huck's killer. He also realizes that the townspeople are aware that Jim is hiding on the island. Huck and Jim set out on their journey South with a piece of raft they find by the river.

The relationship between Huck and Jim is also very important in the context of freedom and the course of the novel. The events experienced by both characters during their escape plans are basically the same reason. “Relative holiness ascribed to norms, laws and institutions that regulate social relations witnesses the emergence of tragic lives not only on the individual level but also on the social / mass level, due to the destructive potential of human being that contradicts with civilization.”² (Aşkaroğlu, 2018: 171). In the novel, the fact that freedom is the main reason for the escape that both characters, one white and the other black, are striking. For Huck, freedom means that moving away from the social norms adopted by Widow Douglas, Miss Watson and other adults while for Jim it means breaking out of captivity and finding his family and establishing a new life. For these reasons, Jim is fully included in Huckleberry's adventures when Huck escapes from his father. Like Huck, Jim runs away from his owner and sets off for his freedom.

In the conflict, Huck and Jim are peaceful at the first beginning of their journey by a raft along the river. But later they come across two crooks who introduce themselves as the Duke and the King. Duke and king invade Huck and Jim's raft. These two crooks devise a plan to showcase Shakespeare's plays by *Richard III* and *Romeo and Juliet* to deceive the public. In addition, they want to deceive Marry Jane, whose father died, so that they can have her money. Here, it can be said that duke and king are a real-life reflection of the deterioration of the civilized world values and norms. As he states at the beginning of the novel, Huck does not accept these norms and values this time either. That's why Huck and Jim try to get rid of these two liars. However, they do not succeed on the first attempt. However, Huck can't stand it any longer and tells the truth to Marry Jane and devises an escape plan from the gang. This time he does not plan it alone, he does so with Jim, but events don't turn out the way Huck expects. When things go wrong, the

² Translated by the author of the article

duke and the king sell Jim as a slave to a farmer family. This family is Tom Sawyer's Aunt Sally's family. When Huck finds out that Jim was sold by the duke and the king to a family in the South, he refuses to betray Jim and wants to free Jim from slavery. But in this part of the novel, Huck has a conflict between his conscience and mind within himself. What will people think when they find out that he helped a slave trying to escape? Mark Twain answers this question through Huck's mouth in the novel; "There was the Sunday-school, you could 'a' gone to it; and if you'd 'a' done it they'd 'a' learnt you there that people that acts as I'd been acting about that nigger goes to everlasting fire." (Twain, 1994:305). Eventually, Huck finds the farmer family. The family thinks Tom Sawyer will visit them, because they are waiting for Tom. However, as they haven't seen Tom Sawyer in many years, Aunt Sally mistakes Huck for Tom Sawyer as soon as she sees him. When they meet each other, Huck realizes everything but he doesn't say actually who he really is. Later, Huck runs into the real Tom Sawyer and tells him about the situation. Tom also introduces himself to the family as Sid. Sid is actually Tom's brother. Although helping a black man is considered a bad behaviour in society, Tom Sawyer tells Huck that they will save Jim together. However, with the emergence of Tom Sawyer, the change in the roles of Jim and Huck is striking. As Jim returns to his slave position again, Huck must obey someone else.

Together, Tom and Huck come up with a plan to save Jim who was locked up in the hut. But the plan doesn't work perfectly. Tom sends letters to Aunt Sally and her family that their slave will be kidnapped, just like a friend. Aunt Sally and her family send the news to all of their neighbours and ask for help. To be more clear, Tom Sawyer tells Huck and Jim that they will make an escape plan and escape together, while at the same time putting forward some conditions. Tom wants this escape to be exciting and genuine, so he tells Huck and Jim that their escape will take place gradually, not all at once. Therefore, he establishes authority and domination over Huck and Jim. For example, Jim has to stay in his shed with some animals such as spiders and snakes before the day of the big escape. Meanwhile, Huck must oblige to implement Tom's decisions and fulfil what he says to the extent of frightening Aunt Sally and her family. The following dialogue between Tom and Huck helps us better understand who holds authority as they prepare an escape plan for Jim:

“And I did start to tell him; but he shut me up, and says:
'Don't you reckon I know what I'm about? Don't
I generly know what I'm about?"
"Yes."
'Didn't I say I was going to help steal the nigger?"
"Yes."
'Well, then.” (Twain, 1899:324)

Huck reluctantly accepts and follows Tom Sawyer's orders, just as in the roles previously assigned to him by his father and Miss Watson. This situation is closely related to the fact that Huck lived in a slave society. Just as Jean-Jacques Rousseau (2020) explains it, nothing can be more certain than that every man born in slavery is born for slavery. Slaves lose everything in their chains, even the desire of escaping from them.

In the climax, the due day comes and Jim is kidnapped by Tom and Huck, but not everything goes perfectly during the escape. Tom Sawyer is injured in the forest with a rifle. However, they still manage to escape. At this point, Huck expresses his joy to Jim; “Now, old Jim, you're a free man again, and I bet you won't ever be a slave no more.” (Twain, 1899:380). Huck leaves from there to find a doctor for Tom. Then, he finds a doctor, but he has to leave the doctor alone and describe the way to him. Unfortunately, on the way, Huck stumbles upon Aunt Sally's husband, and Aunt Sally's husband takes him home. The next day, the doctor finds and treats Sid, who is actually Tom Sawyer, and Jim returns to Aunt Sally's farm. Jim's hands are tied. Aunt Sally is very happy to see Sid and immediately takes him home. Those who are there seem very angry with Jim; “The men were very huffy, and some of them wanted to hang Jim for an example to all the other niggers around there, so they wouldn't be trying to run away as Jim done, and making such a raft of trouble, and keeping a whole family scared most to death for days and nights.” (Twain, 1899:393). Meanwhile, the doctor explains how Jim gave up his freedom to save Sid, who is actually Tom. “So there I had to stick plumb until daylight this morning; and I never see a nigger that was a better nuss or faithfuler, and yet he was risking his freedom to do it, and was all tired out, too, and I see plain enough he'd been worked main hard lately. I liked the nigger for that.” (Twain, 1899:394- 395). This quotation also shows that Jim is only a slave-like object used by the owners but this does not dull his human feelings. “It

is not important that people have a very different nature from each other, but it is important which one of the contrast between the good and bad inside of them, and what they choose and transform into their actions.”³ (Aşkaroğlu, 2016: 363). This situation causes a slight change in the perspective of the people there against Jim.

During the falling action, Tom Sawyer wakes up and tells Aunt Sally what a plan they have prepared to save Jim. He says that he should be free, not a slave; “Turn him loose! He ain't no slave; he's as free as any cretur that walks this earth!” (Twain, 1899: 399). And then, Tom says that actually Jim has been free from the beginning; “Old Miss Watson died two months ago, and she was ashamed she ever was going to sell him down the river, and said so; and she set him free in her will.” (Twain, 1899:399). It is clear here that Tom's main goal is to have an adventure, but Aunt Sally is surprised to learn these facts.

In the resolution part of the novel, Aunt Polly, who has previously sent letters to Aunt Sally, arrives. Aunt Polly says that Sid is actually Tom Sawyer and the other is Huckleberry Finn;

“...that ain't Tom, it's Sid; Tom's—Tom's —why, where is Tom?
He was here a minute ago.”

“You mean where's Huck Finn—that's what you mean!” (Twain, 1899: 400).

At the end of the novel, Widow Douglas wants to adopt Huck, hoping to ‘civilize’ him. But he rejects this. He wants to go outside of the west. Huck and Jim are free. Also, as Magfirah (2018) details, it can be said that there are various efforts and struggles made by the characters, Huck and Jim to get out from the society that binds them so they could not get their freedom as human beings. The effort and struggle to achieve this freedom is nothing but to find their happiness. Freedom is their happiness and they did various things to get that freedom.

In conclusion, the character named Huckleberry Finn, who is raised according to the social norms in Mark Twain's *The Adventures of Huckleberry Finn*, tries to escape from his surroundings and goes in search of adventure by defying the rules that were imposed on him. He

³ Translated by the author of the article

experiences many adventures during this escape. As a result of his experiences and impressions, he concludes that slavery is an unacceptable situation.

In the light of the awakening experienced by Huck, it is understood that the discrimination between whites and blacks in the 19th century American society granted superiority to the whites. In addition, this discrimination is clearly reflected in the daily language used by the American public. On the other hand, another important point in the acceptance of slavery in society is phenomenon reinforced with the use and dictates of religion. For example, in Mark Twain's *The Huckleberry Finn*, it is emphasized that those who are abolitionists will burn in hell. Although Twain wrote this work in the 19th century, it shows that religion still had a great influence on American society and society's norms at that time.

References

- Aşkaroğlu, V. (2018). İlkel İnsan ve Diktatörlüğün Kurulması: Hayvan Çiftliği ile Karanlığın Yüreği Romanlarının Karşılaştırması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (37), 169-178.
- Aşkaroğlu, V. (2016). Sineklerin Tanrısı: İnsan özünün ve diktatörlük çağının anlatısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 8(1), 357-371.
- Aytür, N. (1970). *Huckleberry Finn ve Amerikan Gerçekliği*. Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 28(1-2), 139-154.
- Doğan, N. (2014). *Teaching The Adventurs of Huckleberry Finn: A Meta-Ethnographic Study*. Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- Hawes, R. B. (1913). Slavery in Mississippi. *The Sewanee Review*, 21(2), 223-234.
- Hemingway, E. (1994). *Green Hills of Africa*. London: Arrow Books.
- Jung, C. G. (2013). *The Undiscovered Self*. London and New York: Routledge.

- Magfirah, M. (2018). The Struggle for Freedom as Illustrated in Mark Twain's *The Adventure of Huckleberry Finn* in Relation to Social Welfare. *ELS Journal on Interdisciplinary Studies on Humanities*, 459-466.
- P. Kiruthika, P. D. (2018). An Analysis of the Adventures of Huckleberry Finn Based on the Cosmogonic Cycle. *Scholarly Research Journal for Humanity Science & English Language*, 7192-7198.
- Roberts, S. O., & Rizzo, M. T. (2021). The psychology of American racism. *American Psychologist*, 76(3), 475-487.
- Rousseau, J.-J. (2022). *Siyasal Gvde*. (Çeviren: Tlin Ural), İstanbul: Can Yayınları.
- Twain, M. (1899). *The Adventures of Huckleberry Finn*. United States of America: Harper & Brothers

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE GEÇEN KIPÇAK
GRUBU TÜRK DİLLERİ İLE İLGİLİ DİL VERİLERİ

LANGUAGE DATA ABOUT THE TURKISH LANGUAGES OF
THE KIPÇAK GROUP IN EVLIYA ÇELEBİ'S TRAVEL

Gülşah KADEM¹

Özet

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yazılmış önemli bir kültür ve dil vesikalarından biridir. Seyahatnâme, 17. yüzyıl Osmanlı toplumunu detaylı bir şekilde belgelendiren önemli bir kaynaktır. Evliya Çelebi, gezdiği yerleri, insanları, kültürel ve sosyal yaşamı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. 10 ciltten oluşan eser, farklı bölgeleri, şehirleri ve ülkeleri kapsamaktadır. Çelebi'nin gezdiği bölgelerden yaptığı ağız derlemeleri dönemin dil yapısını incelemek açısından önemlidir. Evliya Çelebi'nin Karadeniz'in kuzeyine Özi ve çevre vilayetlere yapmış olduğu gezilerde yörede konuşulan Türk dillerine de yer verilmiştir. Evliya Çelebi, Osmanlı vilayeti olup Kıpçak Türklerinin yaşadığı bölgelere gezi düzenlemiş onların yaşamları, kültürleri ve dilleri hakkında gözlemlerini kaleme almıştır. Bu çalışmanın amacı Kıpçak grubu Türk dilleriyle ilgili sunulan dil verilerinin günümüz dilleriyle ses ve şekil açısından ne derece koşutluk gösterdiğini tespit etmektir. Çalışmada ayrıca bu dillerin kültürel ve tarihsel bağlamda nasıl bir etkileşim içinde olduğu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Kıpçak Grubu Türk Dilleri, fonetik, morfoloji

Abstract

Evliya Çelebi's *Seyahatnâme* is an important cultural resource regarding the geography and societies of the Ottoman Empire in the 17th century. The travelogue serves as a significant document detailing Ottoman society at the time. Evliya Çelebi meticulously describes the places he visited, the people he encountered, and the cultural and social life he observed. Composed of ten volumes, the work encompasses various regions, cities, and countries. His collections of dialects from the regions he traveled through are essential for examining the linguistic structure of the period. In his journeys to the northern shores of the Black Sea, particularly in Özi and surrounding

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye. E-posta: gulsahbulut22@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5648-2104

provinces, Evliya Çelebi also discusses the Turkic languages spoken there. He organized trips to Ottoman provinces inhabited by the Kipchak Turks, documenting his observations on their lives, cultures, and languages. The aim of this study is to determine the extent to which the linguistic data regarding the Kipchak group of Turkic languages correlate phonetically and morphologically with contemporary languages. Additionally, this research will evaluate how these languages interact within their cultural and historical contexts.

Keywords: Evliya Çelebi's *Seyahatnâme*, Kipchak Group of Turkic Languages, phonetics, morphology

Giriş

Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, 17. yüzyıl Osmanlı dünyasını anlatan en önemli dil ve kültür kaynaklarından biridir. Çelebi, 50 yılı aşkın süredir yaptığı seyahatlerde gözlemlediği yerleri, insanları, kültürleri ve olayları bu *Seyahatnâmede* detaylı bir şekilde anlatmıştır. Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*'nin günümüze ulaşan birkaç farklı nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan Bağdat 304, 305, 307, 308 ve Revan 1457 numaralı sekiz ciltlik nüshalar, orijinal olarak kabul edilir (Develi, 1995, s.5).

(S) Nüshası: Topkapı Sarayı nüshaları arasında Bağdat Köşkü 304 (I.-II.), 305 (III.-IV.), 307 (V.), 308 (VII.-VIII.), ve Revan Köşkü 1457 (VI.) numaralı nüshalar yer alır.

(P) Nüshası: Pertev Paşa Nüshası olarak bilinen bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi'nde 458-462 numaralarda kayıtlıdır ve I.-X. ciltleri içermektedir. 1742 yılında Hafız Ahmed tarafından nesih yazıyla kopyalanmıştır.

(Q) Nüshası: Hacı Beşir Ağa Nüshası olarak bilinen bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi'nde 448-452 numaralarda kayıtlıdır ve I.-X. ciltleri içermektedir. 1745 yılında nesih yazıyla kopyalanmıştır.

(Y) Nüshası: Yıldız Nüshası, Bağdat Köşkü 306 (IX.) cildinde ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, Türkçe Yazmalar 2371 (I.-III.-IV.), 5939 (I.-II.), 5973 (IX.-X.) bölümlerinde bulunmaktadır.

(K) Nüshası: Tschudi yazmaları olarak bilinen bu nüsha, Viyana H.O. 193 numarasında kayıtlıdır ve I.-III. ciltlerini içerir.

Yurt dışında bulunan diğer nüshalar ise şunlardır:

(Ki): Kiel (Universitätsbibliothek MS ORO nr. 386-387) - I.-III. ciltler.

(H): Londra (Royal Asiatic Society nr. 23) - I.-IV. ciltler.

(G): Manchester (John Rylands Library nr. 142) - IV.-V. ciltler.

(W): Viyana (Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1382) - I. cilt.
(Tezcan, 2009, s.18).

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme'yi yazarken hem kendi gözlemlerinden hem de daha önce tuttuğu notlardan yararlanmışır. Seyahatnâme'nin yalnızca Evliyâ Çelebi'nin uzun yolculukları sırasında elde ettiği gözlemler ve topladığı bilgilerin ürünü olmadığı, tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Eserin içeriği, şu beş ana başlık altında özetlenebilir:

1. Evliyâ Çelebi'nin doğrudan gözlemleri ve duydukları.
2. Görgü tanıklarından aktardığı bilgiler.
3. Kendi mizacı ve hayal gücüyle abartılmış veya değiştirilmiş unsurlar.
4. Halk arasında yaygın olan ve anlatılan olağanüstü olaylar, kerametler, büyüler ve doğaüstü varlıklar.
5. Diğer yazarlardan alınan, değiştirilen, kısaltılan veya birebir benimsenerek aktarılmış bilgiler (İz, 1979, s.64).

Evliya Çelebi, yalnızca dönemin Osmanlı Türkçesi ile ilgili değil, Osmanlı tebaası içerisinde bulunan halkların dilleri ve Osmanlı coğrafyasında konuşulan diğer Türk dilleri hakkında da oldukça önemli bilgiler sunar. Bunlardan biri de Kıpçak Türk dilleridir.

Kıpçak Türk Dilleri

Kıpçak grubu Türk dilleri, Türk dilleri ailesinin en geniş coğrafyaya yayılmış kolunu oluşturur. Kıpçak grubu Türk dilleri, Orta Asya'nın geniş steplerinden başlayarak Hazar Denizi'nin kuzeyine, Kafkasya'ya ve Doğu Avrupa'nın bozkırlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada konuşulur. Bu diller, tarih boyunca göçler ve siyasî olaylar nedeniyle farklı coğrafyalara taşınmış ve bu süreçte diğer dillerle etkileşimde bulunmuştur. Kıpçak grubu Türk dilleri içinde çok sayıda dil ve lehçe bulunmaktadır. Günümüzde bu diller arasında Kazakça,

Kırgızca, Tatarca, Karakalpakça, Kumukça, Nogayca gibi diller bulunmaktadır. Türk dil ve lehçelerinin tasnifi konusunda alanyazında pek çok çalışma bulunur. Kıpçak grubu Türk dilleri de bu tasnif çalışmalarında önemli bir yer kaplar. Tekin'in tasnifinde *ayak/tavlı* (*Kıpçak*) grubu içerisindeki dillerin sahip olduğu ses özellikleri şu şekilde tespit edilmiştir:

1. ET /d/ foneminin /y/ye, /ağ/ ses grubunun /aw/ ikiz ünlüsüne değişmesi ve çok heceli sözcüklerin sonundaki /g/ foneminin düşmesi: ET adağ > ayak, ET tod- > toy-, ET tağ > taw, ET tağlığ > tawlı, ET sarığ > sarı, ET tiriğ > tiri vb.
2. Genel Türkçedeki /o/ ve /ş/ seslerinin durumuna göre; qoş- “katmak, ilâve etmek, katmak” :

2.1. quş- alt grubu: Tatarca ve Başkurtça;

Söz başındaki /s/'nin durumu: Tatarca /s/ ~ Başkurtça /h/

/ç/ fonemi: Tatarca /ç/ ~ Başkurtça /s/

Söz içi ve söz sonu /s/ fonemi: Tatarcada korunur ~ Başkurtça sızıcı /s/

Söz içi ve söz sonu /s/ fonemi: Tatarcada korunur ~ Başkurtçada ötümsüz dişlerarası sızıcı /th/

Başkurtçada Tatarcada bulunmayan dudak çekimi (labial attradion) vardır.

2.2. qos- alt grubu: Kazakça, Karakalpakça, Nogayca; Karaycanın Haliç diyalekti;

/y/ foneminin durumu: cıl (Kazakça, Karakalpakça) ~ yıl (Nogayca; Karaimcenin Haliç diyalekti).

Kazakça /j/ ~ Nogayca /y/

Kazakça –atın/etin ~ Nogayca -atağan/-etağan

Kesin gelecek zaman Kazakça –mak/-mek; -makşı/-mekşi ~ Nogayca -ayak/-eyek

/ö/ fonemi Trakayda korunur ~ Haliç diyalektin de /e/ye değişir

/ü/ ünlüsü Trakay diyalektinde korunur ~ Haliç diyalektin de /i/ye değişir

/ç/ ünsüzü Trakay diyalektinde korunur ~ Haliç diyalektin de /ts/ye değişir.

Söz içindeki -ll- ünsüz çifti Haliç diyalektinde korunur ~ Trakay diyalektinde /nl/ye değişir

2.3. qoş- alt grubu: Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaycanın Trakay diyalekti, Barbara Tatarcası, Kırım Tatarcası.

Söz başındaki /b/nin durumu: per- (Baraba Tatarcası) ~ ber- (Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Karaycanın Trakay diyalekti, Kırım Tatarcası

/y/ foneminin durumuna göre: col (Karaçayca-Balkarca, Kırım Tatarcası (Kuzey diyalekti) yol (kel- grubu: Özbekçenin Harezm-Kıpçak diyalektleri, Karaycanın Trakay diyalekti, Kırım Tatarcası (Güney diyalekti); gel- grubu: Kumukça veya Kumuk yazı dili) (1991, s.162-166).

Öner'e göre Tatarca 16. Yüzyılın ortalarından başlayan ve günümüze kadar süren göçler nedeniyle çok geniş bir alana yayılmış üç büyük ağız koluna sahiptir. Bunlar;

Orta Diyalekt: Kama, Norlat, Mamadış, Baltaç, Döbyaz, Etne, Kazan ardı Kreşinleri ağızları, Minzele, Kasıym, Nokrat, Glazov, Udmurt ve Mari cumhuriyetleri, Perm, Sverdlovsk ve Kuybişev ülkeleri Tatar ağızları

Batı (Mişer) Diyalekti: Sergaç, Çistay, Çüprele, Mlekes, Hvalin, Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Mordva-Karatay ağızları

Doğu (Sibirya) Diyalekti: Batı Sibirya'daki Tüme, Omsk ve Novosibirsk ülkelerinde konuşulan Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk ağızları (2007, s.683).

Tatarların yoğunlukta yaşadığı bir yer olan Kırım, Kırım Hanı I. Mengli Giray döneminde (1475) Osmanlı'ya bağlanmıştır. 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Kırım'da yazı dili olarak İstanbul Türkçesi kullanılmıştır (Yüksel, 2007, s.814). Ancak tarihî dönemden elde edilen veriler halkın konuştuğu dilin Tatarcanın bir varyantı olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde 17. Yüzyılda Kırım'da konuşulan Türkçenin Tatar Türkçesi olduğu belirtilir ve konuşma dilinden örnekler sunulur.

Seyahatname'nin muhtelif yerlerinde *lisân-ı Tatar* olarak bahsedilen Kırım Tatarcasından sunulan dil verileri halkın konuştuğu dili yansıtmaktadır. Dankoff'a göre Evliya Çelebi'nin Tatarca ile ilgili bilgileri, büyük ölçüde Osmanlı'nın Kırım Hanı ile kurduğu ilişkilere, 1657'deki Lehistan seferinde Osmanlı ordusuna katılan Tatar akıncılarına ve 1665-1666 yıllarında Kırım ve çevresine yaptığı seyahatlere dayanmaktadır. Evliya Çelebi, Kıpçak Türk dilleriyle ilgili iki ayrı kelime listesi sunmuştur. Bu listelerden biri Kırım Tatarcası ile ilgili eski Kırım başkenti Akmescit'te (günümüzde Simferopol) derlenmişken, diğeri Nogay Türkçesi ile ilgili Çoban Kalesi'nde derlenmiştir. İki listedeki diller arasında bazı farklılıklar bulunsa da, her iki listede de Kırım'ın güney ve kuzey bölgelerine ait dil özellikleri gözlemlenmektedir. Bu listelerde bulunan her sözcüğün o dilde aslı olarak bulunmadığını belirten Dankoff, bunları aşırı doğrulukla Tatarcalastırıldığını ifade eder: *bursun=vursun, düşger=düşer* vb. (2004, s.48).

Seyahatname'de Kıpçak Türk dillerinden özellikle Kırım Tatarcasından veriler olduğu saptanmıştır. Bunun dışında VII. ciltte (VII/133b, s.30) *lisân-ı Nogayı*'yi bildiğinden bahseder ve Nogayca kelime listesi sunar. *Lisan-ı Tatar* dillerinden biri olarak Moğol dillerinden biri olan Kalmıkça'dan da bahseder. Bu dili Türkçeden çok Çinceye yakın bulur ve tarihsel açıdan Tatar dilinin bir kolu olarak addeder (Dankoff, 2004, s.52).

Kıpçak Türk dillerine ait dil veriler Kırım ve çevresinden derlendiği için bunların hangi lehçelere mahsus dil özellikleri olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Ancak bu verilerin günümüzdeki Kırım Tatar Türkçesi ile koşutluk sergilediği söylenebilir. Bu nedenle elde edilen veriler Kırım Tatar Türkçesi özelinde değerlendirilecektir.

Evliya Çelebi'nin gezdiği coğrafyalardan derlediği dil verilerinin çeşitli yöntemler kullanılarak sunulduğunu belirten Dankoff, bunları 4 maddede toplamıştır:

1. Fonetik ve Morfolojik Özellikler ile Örneklem: Evliya Çelebi, İstanbul Türkçesi'ne yakın ağızlar için genellikle sadece fonetik ve morfolojik özelliklere değinir. Çeviri yapmadan, birkaç örnekle yetinir. Bu yaklaşım, ağızların temel özelliklerini basit ve etkili bir şekilde sunar.

2. Dil Örneklerinin Gelenek ve Görenekler Arasında Verilmesi: Mahalli ağızların ayrıntılı özellikleri, bazı durumlarda gelenek ve göreneklerin anlatımı sırasında örneklenir. Bu yöntem, ağız özelliklerinin eserin genel kontekstinde doğal bir şekilde sunulmasını sağlar.
3. Lehçe ve Ağızların Ayrı Olduğu Durumlarda Anlam Verme: Evliya Çelebi, İstanbul Türkçesi'nden belirgin şekilde ayrılan lehçe ve ağızlarda, kelime kalıplarını ve sözcükleri sıralayarak anlamlarını verir. Bu yöntem genellikle Türkçe dışındaki diller için uygulanır ve okuyucunun bu diller hakkında bilgi sahibi olmasına yardımcı olur.
4. Günlük Konuşmalara Yer Verme ve Güldürü Unsuru Olarak Kullanma: Evliya Çelebi, günlük konuşmaları sıklıkla içerir ve bu konuşmaları bazen bir güldürü unsuru olarak kullanır. Bu yöntem, hem metnin canlılığını artırır hem de o dönemin sosyal ve dilsel çeşitliliğini yansıtır (2004, s.42-45).

Bu çalışma, Evliya Çelebi'nin Karadeniz'in kuzeyine yaptığı gezilerini anlattığı 3., 4., 5., 6., 7. ve 8. ciltlere odaklanacaktır. Bu ciltlerde geçen Kıpçak Türk dillerine ait dil unsurları, özellikle de Evliya Çelebi'nin aktardığı söz öbekleri ve dil özellikleri üzerinde durulacaktır. Bu ciltlerdeki dilsel unsurların detaylı bir analizini yaparak, Evliya Çelebi'nin Kıpçak Türk dilleri hakkındaki bilgilerinin günümüzle koştur olup olmadığı değerlendirilecektir.

1. Fonetik Özellikler

1.1. Söz Başı y->c- Değişimi

Kıpçak Türk dillerinden Kazak ve Karakalpak Türkçesinde rastlanan bu değişim, Seyahatnâme'de bazı sözcüklerde tanıklanmaktadır. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste /y-/yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da (yafrak "yaprak", yakın, yıl, yalkın "alev", yat-, yıl gibi), önemli bir miktarda da ön seste /c-/ bulunduran kelimeler yer almaktadır (Alkaya, 2017: 24). Kırım Tatarcasının özellikle çöl ağzında görülen bu değişimin yazı dilinde yaygın olmadığı da belirtilmektedir (Yüksel, 2007, s.825). Seyahatnâme'de bu değişimin izlerine rastlanmaktadır.

S. ...ol gün yine Tatar hândan Aliş Ağa nâm bir bartır **carlıklar** getirüp eyle tahrîr etmişler kim, (V/38b,121)

S. {Cümle asker lisân-ı Tatar ile} eyitdiler kim, “Hânım, bu kadar **cıldır** derd-i belâ çekermiz, şimdi mâldan ve cândan olak. Toyum bulmadan Kırım’a nice barup biyimlerimize ve bükeçlerimize ve şura ve mirzâlarımıza ve kart kişilerin betine benzine ne yüz ile bakak. Alaydan revâ bula mı? İmdi Hânım, biz bugün barımızda kırılırmız. Elbette şu (şu) taburdaki kavurnı sokamız barımızda kavuru talava urup doyum olup bay kişi olganda Kırım’a gitemiz” dediklerinde, (V/43a,133)

S. ..**cügür** kişi Alay coluk bersin. (VII/113a,732)

S. ..aman çuralarım, aman batır **cigiterim** ve karacı kardaşlarım, gün bugünkü gündür; din-i Muhammed aşkına ve ceddimiz Çinkız Han canın şad yaşadın, çalap korsa bizge pırsat ve Nusret berirse doyum bolganda.. (VII/115a,782)

1.2. Hece Başı g- Sesinin Korunması

Kıpçak dillerinin genel bir özelliği olarak, hece başındaki /g-/ sesi genellikle korunur. Seyahatnâme’de verilen Kırım çevresinden insanların konuşmalarında da bu durum gözlemlenir:

S. İmdi Hânım, biz bugün barımızda kırılırmız. Elbette şu (şu) taburdaki kavurnı sokamız barımızda kavuru talava urup doyum olup bay kişi **olganda** Kırım’a gitemiz” dediklerinde, (V/43a,133).

S. Seper üzre **bulungan** şolkaydır. Alay bolursa vilâyetimiz Kırımga bardıkda Kaya Sultân aytilan efendimize elli Çerkes ve elli Abazga ve elli Gürci ve elli Urus devgeleri ve şılğaları ve adıklarına hüsiündâr er ve kızlarından gönderemiz [52b] ve cenâb-ı şerîfiniz hidmetine lâyıq bulmak için yahşı sadak taşığan zor cigit köleler ve ağırmaq yorgalar ve elli çift karçıgalardan toykunlar ve sunkurlar göndermemiz mukarrerdir (V/52a/b,160)

S. Alay bolursa vilâyetimiz **Kırımga** bardıkda Kaya Sultân aytilan efendimize elli Çerkes ve elli Abazga ve elli Gürci ve elli Urus **devgeleri** ve şılğaları ve adıklarına hüsiündâr er ve kızlarından gönderemiz ... (V/52a/b, 160)

1.3. Söz Başı b- Sesinin Korunması

Kıpçak Türk dillerinin karakteristik özelliklerinden biri olan bu özellik Seyahatnâme'den elde edilen dil verilerinde de tanıklanmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinin aksine Kıpçak grubu Türk dillerinde söz başı b- sesi başka bir sese dönüşmemiş veya düşmemiştir:

*S. Alay **bolursa** vilâyetimiz Kırımga **bardıkda** Kaya Sultân aytilan efendimize elli Çerkes ve elli Abazga ve elli Gürci ve elli Urus devgeleri ve şılğaları ve adıklarına hüsündâr er ve kızlarından gönderemiz ... (V/52a/b,160)*

*S. Toyum bulmadan Kırım'a nice **barup** biyimlerimize ve bükçeklerimize ve şura ve mirzâlarımıza ve kart kişilerimizin betine benzine ne yüz ile bakak. Alaydan revâ bula mı? (V/43a,133)*

*S. ..aman çuralarım, aman batır cigitlerim ve karacı kardaşlarım, gün bugünkü gündür, din-i Muhammed aşkına ve ceddimiz Çinkız Han canın şad yaşadın, çalap korsa bizge pırsat ve Nusret **berirse** doyum **bolganda**... (VII/115a,782)*

1.4. Söz Başı ve Söz Ortası k,-k- Seslerinin Korunması

Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe söz başı /k-/ sesinin korunduğu görülür. Seyahatnâme'den elde edilen veriler söz ortası bazı /-k-/ seslerinin de tonsuz olarak korunduğunu göstermektedir.

*S. anı gördük çarka giden askerimiz ilerisi at boynuna düşüp Bucak Tatarlı "**Kavur** cav katı caman katı yaman" deyüp bize işâret ederek kaçarlar, ammâ meğer murâdları kâfiri bizim askerin üzerine getirmek imiş. (V/38b, 122)*

*S. ...[52b] ve cenâb-ı şerîfiniz hizmetine lâıyk bulmak için yahşı sadak taşıgan zor cigit köleler ve ağırmak yorgalar ve elli çift karçıgalardan **toykunlar** ve **sunkurlar** göndermemiz mukarrerdir. (V/52b,160)*

1.5. Söz Başı ve Söz Sonu t-, -t Seslerinin Korunması

Kırım Tatar Türkçesinin bir diğer özelliği de söz başı ve sonu olan t sesinin tonlulaşmayarak korunmasıdır. Tonsuz, süreksiz bir dişeti ünsüzü olan /t/ sesi hem söz başında hem de söz sonunda

korunmaktadır. Bazı konuşmalar da ise söz başı /t-/ sesinin tonlulaştığı görülebilmektedir:

S. Alay bolursa vilâyetimiz Kırımğa bardıkda Kaya Sultân aytulan efendimize elli Çerkes ve elli Abazga ve elli Gürci ve elli Urus devgeleri ve şılgaları ve adıklarına hüsiündâr er ve kızlarından gönderemiz... (V/52a,160).

S. Toyum bulmadan Kırım'a nice barup biyimlerimize ve bükeçlerimize ve şura ve mirzâlarımıza ve kart kişilerimizin betine benzine ne yüz ile bakak. Alaydan revâ bula mı? İmdi Hânım, biz bugün barımızda kırılırmız. (V/43a,133)

S. ...at boynuna düşüp "Bire meded! Bir azîm asker gele turıyor, muna {işde} göründü" deyü haber etdiler (VII/113a, 201).

S. .. çalap korsa bizge pırsat ve Nusret berirse doyum bolganda... (VII/115a,782)

1.6. f->p değişimi

Genellikle alıntı sözcüklerde yaşanan bu ses değişimi Seyahatnâme'de de tanıklanmaktadır:

*S. Benim Akaçay vezîrim atalığım carlığıımız ilten Dedes şuranız ile **depter** mücibine şol kadar uruş mâlından doyum bulduğumuzca hedâyâlar saldı (V/52a/b, s.160)*

*S...aman çuralarım, aman batır cigitlerim ve karacı kardaşlarım, gün bugünkü gündür, din-i Muhammed aşkına ve ceddimiz Çinkız Han canın şad yaşadın, çalap korsa bizge **pırsat** ve Nusret berirse doyum bolganda... (VII/115a,782)*

1.7. b->m- değişimi

Diğer Kıpçak Türk dillerinde olduğu gibi Kırım Tatarcasında da bulunan b->m- değişiminin izleri Seyahatnâme'den takip edilebilmektedir.

*S. Menzil-i **Böremoyin**: Lisân-ı Tatarca, ya 'nî Kurd boynu dimekdir. (V/54a, 164).*

*S. Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, **meni** suncamışdır. Şad bay kişidir, ayıtım: Şol kişi **manka** dinedür, savular sayladım, ya 'nî ağlaya kaldım. Barımız uruş kişisimiz, ya 'nî cümlemiz ceng [240a] âdemiyiz"*

deyü bu gûne niçe kerre yüz bin elfâz-ı ibârâtlar tahrîr olunmuşdur. (IV/239b/240a,167).

1.7. -g-, -g>-v-, -v

Söz ortası ve söz sonundaki /-g-/ , /-g/ sesi, günümüz Kırım Tatar Türkçesinde /-v-/ , /-v/ sesine dönüşmüştür (Erkan, 2015, s.114). Bu durum Seyahatnâmede'ki verilerden de takip edilebilmektedir.

S. Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. Şâd bay kişidir, ayıtdım: Şol kişi manka dinedür, savular sayladım, ya 'nî ağlaya kaldım. Barımız uruş kişisimiz, ya 'nî cümlemiz ceng [240a] âdemiyiz” deyü bu gûne niçe kerre yüz bin elfâz-ı ibârâtlar tahrîr olunmuşdur. (IV/239b/240a,167).

1.8. g >y

Kırım Tatar Türkçesinde tek heceli sözcüklerin sonundaki /-g/ sesi akıcılaşarak /-y/ sesine dönüşebilir. Seyahatnâme'de bir yerde örneğine rastlanmaktadır:

*S. “Hânım, bu kadar cıldır derd-i belâ çekermiz, şimdi mâldan ve cândan olak. Toyum bulmadan Kırım'a nice barup **biyimlerimize** ve bükçeçlerimize ve şura ve mirzâlarımıza ve kart kişilerimizin betine benzine ne yüz ile bakak. Alaydan revâ bula mı? İmdi Hânım, biz bugün barımızda **kırılırmız**. (V/43a,133)*

1.8. Hece Düşmesi

Seyahatnâme'de bir yerde tanıklanan hece düşmesi, alıntı bir sözcük olan *inşallah*'ta gerçekleşmektedir.

*S. Hân eyitdi: “Karacılarım ve iy koşdaşlarım ve kardaşlarım, aşıkman, ya 'nî acele etmen, akrın akrın idin. Alatlaman **şallâh** doyum bulursunuz” deyü Hân cümle askere ricâ etdiler (V/43a, 133)*

1.9. Ünsüz Tekleşmesi

Günümüz Kırım Tatar Türkçesinde alıntı sözcüklerdeki çift ünsüzler, tekleşirler (Yüksel, 2007, s.825). Bu durum Seyahatnâme'de de tanıklanmıştır:

*S. **Alahıng** emri şolay mıdır. Kırımğa alay zulm bolsa Osmânlı kişisi erine yasadıkları zulmü bileyizdir” deyü lisân-ı Tatarca feryâd u fiğân edüp cavk u cavk ve saf saf ve fırka fırka [196b] olup her biri birer*

küme içre “caman caman” deyü feryâdları evce peyveste oldu
(VIII/196a/196b, 30-31)

S. ..cügür kişi **Alay** coluk bersin. (VII/113a, 732)

1.10. Ünsüz Türemesi

Yüksel, Kırım Tatar Türkçesinde alıntı kelimelerdeki /h/ sesinin yutulmasından ve söz sonunda /-y/ sesinin türediğinden bahseder (2007, s.826). Bu duruma Seyahatname’de geçen *Alay* ‘Allah’ sözcüğünde rastlanmaktadır. Burada hem sözcük sonundaki /-h/ sesi düşmüş hem de /-y/ türemesi meydana gelmiştir:

S. ..cügür kişi **Alay** coluk bersin. (VII/113a, 732)

2. Morfolojik Özellikler

2.1. Belirtme Durum Eki

Günümüz Tatar dili ve ağızlarında belirtme durumu *-nI* eki ile yapılır (Şahin, 2017:83). Benzer durum Seyahatnâme’de de tanıklanmıştır.

S. *Elbette şu (şu) taburdaki kavurnı sokamız barımızda kavuru talava urup doyum olup bay kişi olganda Kırım’a gitemiz” dediklerinde, (V/ 43a, 133)*

S. *Tatar lisânı üzre, “Neçik ola şolay temeçik ola. Kırım yurdunda altı kerre yüz bin casır Kazaknı yazmışlar (VIII/196a/196b, 30-31).*

2.2. Şahıs ekleri

Kırım Tatar Türkçesinde eylemlere getirilen şahıs ekleri Türkiye Türkçesiyle koşutluk sergilese de çokluk birinci ve ikinci şahıs farklılık gösterir. Günümüz Kırım Tatar Türkçesinde çokluk birinci şahıs *-mIz*, ikinci şahıs *-sIz*, *-sIşIz* ile yapılmaktadır (Erkan, 2015, s.115). Seyahatnâme’de de bu şahıs ekleri tanıklanmaktadır.

S. *“Hânım, bu kadar cıldır derd-i belâ çekermiz, şimdi mâldan ve cândan olak. Toyum bulmadan Kırım’a nice barup biyimlerimize ve bükçelerimize ve şura ve mirzâlarımıza ve kart kişilerimizin betine benzine ne yüz ile bakak. Alaydan revâ bula mı? İmdi Hânım, biz bugün barımızda kırılırmız. (V/43a, 133)*

S. Tatarlar eydir: “Hâşâ biz sizinle pâ-y-berâber olalım demedik. Eğer disemiz olsa dînimiz kâfirin bolsun. Siz gazâda ölürseniz ve yayan giderseniz pâdişâhdan ulûfe alup **ölürsüz**, ammâ biz bir alay garîb **gâzûlermiz**. (VI/24b,77).

2.3. Süreklilik Kılınışı

-(y)A tur- analitik şeklinin Türk dillerinde yaygın rastlanan yapı olduğu söylenebilir. Erdal, Eski Türkçe döneminde tur- fiilinin -(y)A, -(y)Xp, -mXş, -Xr işaretleyicileriyle birleşmesi sonucu oluşan yapının, sürekli ve tekrarlanan faaliyetleri anlatmak için kullanıldığını ifade eder (2004, s.249). -(y)A turur yapısı daha çok sınırlar arası bir bakış açısıyla şimdiki zaman okumalarına imkân sunar. Seyahatnâme’de tanıklanan örnekler ışığında bu yapının yüksek odaklı bir şimdiki zaman işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülmektedir.

S. Âyâ bu kâfire ne re’y tedârik edüp taburdan çıkarsak” deyü kartlar {ihtiyârlar} ile müşâvere üzre iken Heyhât sahrâsının kible cânibinden bir toz evc-i âsumâna peyveste olup meğer bizim yılki atların yanında olan koş kazan tübi şuralar {ağırlıkta geri kalan oğlanlar} imiş, at boynuna düşüp “Bire meded! Bir azim asker **gele turuyor**, muna {ışde} göründü” deyü haber etdiler (VII/ 113a, 201).

S. Şu anın anasını atasını biliüp tavuşladığım yokdur, ammâ biz[im] Oran(?) Kazağın peygamberi İsâ kişinin anası Meyrem Ana imiş. Babası bizim Kazak yahşi **söyleni turur**. Andan işitdim” der. İşte benim rûh-ı revanım bu güne sofuları var, ammâ ulemâ-yı Tatar’a aşk olsun (VII/ 133a, 238)

3. Söz Varlığı

Evliya Çelebi, Seyahatnâme’sinde Tatarca sözcüklere de yer vermiştir. Bu sözcükler, Tatarların günlük yaşamı, kültürel pratikleri ve sosyal yapılarına dair ipuçları sunar. Evliya Çelebi, bu sözcüklerin anlamlarını da açıklamıştır.

S. Menzil-i **Böremoyin**: Lisân-ı Tatarca, ya’nî Kurd boynu dimekdir. Hakkâ ki eşek kadar kurdları Kazak domuzlarından eşedir (V/54a,164).

S. Hân eyitdi: “Karacılarım ve iy koşdaşlarım ve kardaşlarım, **aşıkman**, ya’nî acele etmen (V/43a,133).

Benim Akaçay vezîrim atalığım carlığıımız ilten Dedes şuranız ile depter mûcibine şol kadar uruş málından doyum bulduğumuzca hedâyâlar soldık. (V/52a,160).

S. Lisân-ı Tatar'da “obur”, câdüya ve sihirbâz avrete ve mezârda dirilene derler. (V/153b,163).

*S. Lisân-ı Tatar'da **Kirmân** kal'aya derler. (V/55b,169).*

4. Sözcük Türü

4.1. İşaret Zamiri

Günümüz Kırım Türkçesinde işaret edilen nesneyi güçlü bir şekilde belirtmek için sözcüğün önüne *muna* 'işte' sözcüğü konmaktadır (Yüksel, 2007, s.850). Seyahatnâme'de elde edilen verilerde bu sözcüğe rastlanmıştır. Evliya Çelebi, parantez içinde sözcüğün Osmanlı Türkçesindeki karşılığını da belirtmiştir.

*S. Âyâ bu kâfire ne re'y tedârik edüp taburdan çıkarsak” deyü kartlar {ihtiyârlar} ile müşâvere üzre iken Heyhât sahrâsının kible cânibinden bir toz evc-i âsumâna peyveste olup meğer bizim yılki atların yanında olan koş kazan tübi şuralar {ağırlıkta geri kalan oğlanlar} imiş, at boynuna düşüp “Bire meded! Bir azim asker gele turuyor; **muna** {işde} göründü” deyü haber etdiler (VII/113a, 201).*

Sonuç

Seyahatnâme, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin yapmış olduğu gezileri anlatan, Osmanlı coğrafyasına, toplumuna sosyo-kültürel bir bağlamdan yaklaşan önemli bir dil ve kültür kaynağıdır. Çelebi'nin gözlemlerinden biri olan bölgesel dil verileri, günümüz Türk ağızlarıyla karşılaştırıldığında çeşitli benzerliklere sahiptir bu nedenle dilbilim araştırmaları için önemli bir kaynak teşkil eder. *Seyahatnâme*'deki dil verileri, Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği coğrafyalarda yaşayan toplulukların dilleri üzerine yapılacak tarihsel araştırmalarda önemli bir referans kaynağı oluşturmaktadır.

Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde Kıpçak Türk dillerinden en çok Kırım Tatar Türkçesi ile ilgili dil verileri tespit edilmiştir. Bu veriler günümüz Kırım Tatar Türkçesi ile büyük oranda koşutluk sergilemektedir. İlgili dil verileri, özellikle ses, biçim ve söz varlığı gibi başlıklar altında sınıflandırılarak ele alınmıştır. *Seyahatnâme*'de bunlar

dışında Nogay Türkçesinden bir sözcük listesi paylaşılmış ve Kalmıkça, Tatarcanın bir kolu olarak değerlendirilmiştir.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Türkçenin bugün bile hüküm sürdüğü Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde Türkçenin tarihsel olarak geçirdiği değişiklikleri ve süreçleri belgelemektedir. Evliya Çelebi'nin gözlemleri, dönemin çok dilli yapısının Türkçenin dilsel özellikleri üzerindeki etkilerini anlamamıza ışık tutmaktadır.

Kaynaklar

- Alkaya, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c-Sesi Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1, 1, 24-38.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü (Çev. Semih Tezcan)*. Simurg: Türk Dilleri Araştırma Dizisi:37.
- Develi, H. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre 17. Yüzyılda Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Erkan, M. (2015). Kırım Tatar Türkçesi Grameri ve Türkiye Türkçesi Grameri Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8,37, 112-129.
- İz, F. (1979). Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâmesi. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, s.61-79.
- Öner, M. (2007). *Tatar Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri (ed. Ahmet Bican Ercilasun)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, E. (1999). Yurt Konulu Tatar Cırları: Giriş-Metin-Aktarma-Dizin. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1991). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem Dergisi*,10, 141-168.
- Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 16-19.
- Yüksel, Z. (2007). Kırım Tatar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri (ed. Ahmet Bican Ercilasun)*, Ankara: Akçağ Yayınları.

**ÖZEL HASTANELERDE FİNANSAL PERFORMANS
ANALİZİ: BORSA İSTANBUL'DA FAALİYET GÖSTEREN
BİR ÖZEL HASTANEDE ARAŞTIRMA**

**FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS IN PRIVATE
HOSPITALS: A STUDY IN A PRIVATE HOSPITAL
OPERATING IN ISTANBUL STOCK EXCHANGE**

Ülkü MAZMAN İTİK¹

Özet

Hastanelerin mevcut varlıklarını sürdürebilmek ve hizmet kalitelerini arttırabilmek için diğer işletmeler gibi finansal performanslarını iyi bir seviyede tutmaları gerekmektedir. Sosyal devlet anlayışı ile hastane işletmelerinin büyük kısmı devlet eliyle işletilse de günümüzde bu hizmet, özel sektör açısından önemli bir yatırım haline gelmiş bu sebeple Türkiye' de özel sektör eliyle açılan hastane sayısı da artış göstermiştir.

Bu çalışma BİST 'de faaliyet gösteren bir özel hastanenin finansal performansını oran analizi tekniği ile değerlendirmeyi ve hastanelerin finansal performans düzeylerine etki eden faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada BİST' e kayıtlı sağlık sektöründe faaliyet gösteren MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş, çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Hesaplanan oranlar yıllık ortalamaları ile karşılaştırılarak finansal performanslar değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında likidite oranları, karlılık oranları, kaldıraç oranları ve devir hızı oranları yorumlanmıştır. Sonuç olarak firmanın likidite oranlarının daha istikrarlı bir seyir izlediği karlılık oranlarının ise yıllara göre değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özel Hastaneler, Finansal Performans, Oran Analizi,

Abstract

Hospitals, like other businesses, need to keep their financial performance at a good level in order to sustain their current existence and increase their service quality. Although most of the hospital enterprises are operated by the state with the understanding of social state, today this service has become an important investment for the private sector. For this reason, the number of hospitals opened by the private sector in Turkey is also increasing.

This study aims to evaluate the financial performance of a private hospital operating in BIST by using ratio analysis technique and to determine

¹ Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, umazman@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2472-9093

the factors affecting the financial performance levels of hospitals. In the study, MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş., which operates in the health sector registered in BİST, is the subject of the study. Financial performances were evaluated by comparing the calculated ratios with their annual averages. Liquidity ratios, profitability ratios, leverage ratios and turnover ratios are interpreted in the conclusion part of the study. As a result, it was concluded that the liquidity ratios of the firm followed a more stable course, while the profitability ratios varied over the years.

Keywords: Private Hospitals, Financial Performance, Ratio Analysis,

Giriş

Yirminci yüzyılda mal hizmet üretiminin artması piyasaya çok sayıda işletmenin girmesi yoğun rekabetin yaşanmasına sebep olmuştur. Rakip pazarlarının güçlenmesi işletmeleri kaygılandırmış birtakım önlemler almalarını gerekli kılmıştır. Finansal açıdan geleceğe yönelik önlemler alınabilmesi için hem cari dönem hem de geçmiş dönem bilgilerinin kayıt altına alınması sınıflandırılması ve analiz edilmesi gerekir bu fonksiyonu yerine getiren araç ise muhasebe disiplini. Muhasebe disiplinin fonksiyonlarından olan raporlama analiz etme fonksiyonu da işletmelerin geleceğe yönelik karar almalarını sağlayan ve bugünü değerlendirebilecek nitelikte analizleri kapsamaktadır. Bu analiz türlerinden biriside oran analiz tekniğidir. Mali analiz türlerinin bir alt başlığı olan oran analizi bir firmanın likidite durumunu karlılık durumu borç ödeme durumunu gösteren uygulaması kolay olan bir yöntemdir. Yöntem işletmenin hem kendi içinde hem rakipleri ile hem de sektördeki diğer firmalarla karşılaştırma olanağı sağlar. Sağlık sektöründe bulunan işletmelerde bu analiz türünden faydalanan işletmeler grubundadır. Sağlık sektörü Türkiye'nin büyümekte olan en önemli sektörlerinden birisidir kar oranını yüksek olma sebebi yerli ve yabancı yatırımcıların ilgilendiği bir sektördür. Bugün Türkiye'de özel hastane üniversite hastanesi devlet hastanesi grubunda faaliyet gösteren 1566 adet hastane vardır. Bu hastanelerden 565 özel hastane grubunda olup hisseleri halka arz edilmiş BİST' de faaliyet gösteren hastane sayısı dört adettir.

Çalışmanın amacı BİST de faaliyet gösteren sektöre yön veren şirketlerden biri olan MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. hastanesinin mevcut verilerinden faydalanan finansal analizini yapmaktır. Bu sebeple şirketin 2016- 2022 yılına ait 7 yıllık verileri elde edilerek finansal analizi yapılmış elde edilen veriler yorumlanmıştır. Çalışmanın ilk

bölümünde sağlık sektörünün önemine vurgu yapılmış sayısal verilerle konu desteklenmiş ardından oran analizi yöntemi ile yorumlanabilir.

1. SAĞLIK SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ

Günümüz dünyasında ülkeler birçok sektörde varlıklarını sürdürerek gelişmelerini sağlamaktadırlar. Devletlerin en önemli amaçlarından biriside toplumunun sağlık hizmetlerine cevap verebilmek kendi vatandaşlarının sağlığını korumaktır. Ülkelerin gelir düzeyi arttıkça sağlık sektörüne verilen önemde artmaktadır (Kutluay Tutar, F. & Ekici, M. 2020).

Ülkeler için güvenlik, eğitim, sağlık sektörü gibi sektörler, daima önem verilen sektörler olmuştur. Sağlık sektörü denildiğinde en çok akla gelen birimler hastanelerdir. Yıllar önce sadece devlet eliyle gerçekleştirilen hastane hizmetleri özel yatımcılarında dikkatini çeken bir sektör olmuştur.

Tablo 1. 2023 Yılında Türkiye’de Bulunan Hastane Sayısı Kaynak: <https://www.saglik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 05.10.2024)

İBBS-1	Sağlık Bakanlığı	Üniversite	Özel	Toplam
İstanbul	53	16	162	231
Batı Marmara	56	4	21	81
Ege	129	7	73	209
Doğu Marmara	83	4	56	143
Batı Anadolu	75	13	51	139
Akdeniz	89	8	82	179
Orta Anadolu	79	4	21	104
Batı Karadeniz	100	3	19	122
Doğu Karadeniz	70	1	12	83
Kuzeydoğu Anadolu	52	2	5	59
Ortadoğu Anadolu	62	3	16	81
Güneydoğu Anadolu	85	3	47	135
Türkiye	933	68	565	1566

2023 yılı itibari ile Türkiye’de 1566 adet hastane vardır bu hastanelerin 566 âdeti özel hastane konumundadır. Bu sayı toplam hastane sayısının % 36’sı kadardır bu oran özel yatırımcıların dikkatini çekmektedir. Özel hastane yatırımlarının 162 âdeti İstanbul’da faaliyet göstermektedir.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Çalışmanın amacı, Türkiye’de sağlık sektöründe faaliyet gösteren BİST’e kayıtlı bir şirketin finansal performansını oran analizi yöntemi ile analiz etmektir. Araştırmada, sağlık sektöründe önemli bir yere sahip olan MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Çalışmada yöntem olarak “Örnek Olay Yöntemi” kullanılmıştır. Çalışmaya konu olan şirketin verileri “Kamuyu Aydınlatma Platformu” (KAP) den elde edilerek tablolara aktarılmıştır. Çalışmada oran analizinin dört ana başlığı olan likidite oranı, mali oran, faaliyet oranı ve karlılık oranlarına ait rasyolar kullanılmıştır.

Hastanelerde diğer işletmeler gibi tüzel kişiliğe haiz işletmelerdir bu sebeple temel amaçları kar elde etmektir. Faaliyetlerini sürdürüp rekabet avantajı elde etmek için ticari faaliyetlerini kayıt altına almalı ve analiz yapmaları kaçınılmazdır. Bu sebeple işletmelerin faydalandığı finansal analiz türlerinden olan oran analizi tekniği bugün en çok kullanılan analiz teknikleri arasındadır. Tablo 2’de oran analizi yönteminde kullanılan formüller yer almaktadır.

Tablo 2. *Oran Analizi İsimleri ve Formülleri*

Oran Adı	Likidite Oranları
Cari Oran K.V.Y.K	Dön Varlıklar/
Likidite Oran K.V.Y.K	(Dön. Var. - Stoklar)/
Nakit Oran Kıy.)/ K.V.Y.K	(Haz. Değ.+Men.
Oran Adı	Faaliyet (Varlık
Kullanım) Oranları	
Aktif Devir Hızı	Net Satışlar/
Aktif Toplam	

Öz kaynak Devir Hızı kaynaklar	Net Satışlar/Öz
Oran Adı Oranları	Mali Yapı
Yabancı Kaynak Oranı Toplam	Top. Yab. Kayn./Pasif
Duran Varlık / Öz kaynak kaynak	Duran Varlık / Öz
Oran Adı Oranları	Karlılık
Brüt Kar Oranı Satışlar	Brüt Satış Karı / Net
Faaliyet Karı Oranı Satışlar	Faaliyet Karı/ Net
Net Kar Oranı Satışlar	Dönem Net Karı /Net
Öz Kaynak Karlılık Oranı Kaynaklar	Dönem Net Karı /Öz
Aktif Karlılık Oranı Toplam	Dönem Karı/ Aktif

Kaynak: Ülker, Y. ve Arslan, Ö. (2020).

Çalışmaya konu olan şirket BİST sağlık sektöründe kayıtlı olan 4 şirketten birisidir. BİST'E kayıtlı hisse senetleri halka arz edilmiş 2023 yılı itibari ile 4 şirket yer almaktadır. Şirketler şunlardır.

Tablo 3. 2023 Yılı itibari ile BİST' e Kayıtlı Sağlık Sektöründe Faaliyet Gösteren Şirketler

Firma Kodu	Açıklaması	Firmanın Adı ve Ünvanı
LKMNH	LOKMAN HEKİM	Lokman Hekim Engürüsağ Sağlık Turizm Eğitim Hizmetleri Ve İnşaat Taahhüt A.Ş.
MPARK	MEDİCAL PARK	MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş.

EGEPO	EGEPOL	Nasmed Özel Sağlık Hizmetleri Ticaret A.Ş.
TNZTP	TAPDI OKSİJEN	Tapdi Oksijen Özel Sağlık Ve Eğitim Hizmetleri Sanayi Ticaret A.Ş.

Kaynak: <https://www.kap.org.tr/tr> (Erişim Tarihi: 05.10.2024)

MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. şirketi çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Hastane 1993 yılında kurulmuş olup Bursa'dan Ankara'ya Antalya'dan Bakü'ye, Priştine'den Dubai ve Budapeşte'ye kadar toplam 14 ilde 35 hastane ile sektöre yön veren işletmeler arasındadır (<https://www.kap.org.tr/> (Erişim Tarihi: 05.10.2024))

3. FİNANSAL ANALİZ YÖNTEMİ MLPARK ŞİRKETİ ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

Oran analizi finansal tabloların değerlendirilip yorumlanmasında 1800'lü yıllardan bu yana kullanılan en önemli araç niteliğindedir. Oranların hesaplanması tek başına bir amaç değildir önemli olan bir finansal araç niteliğinde olan oranların işletmenin amaçları ile bütünleştirilerek değerlendirilmesi ve uzmanlar tarafından yorumlanmasıdır (Akdoğan & Tenker, 1999). Finansal analiz yönteminde çalışmada aşağıdaki 4 oran kullanılacaktır.

- * Likidite Oranları
- * Mali Yapı Oranlar
- * Faaliyet Oranları
- * Karlılık Oranları

3.1 LİKİDİTE ORANLARI

Cari Oran: İşletmenin kısa vadeli borçlarını ödeyebilme gücünü gösteren orandır Cari oranın 2 olması arzu edilirken, gelişmekte olan ülkelerde 1,5 seviyelerinde olması olağan kabul edilebilir. Ancak sonuç yorumlanırken ekonomik şartlar sektör verileri gibi birçok değişkenle birlikte yorumlanması önem arz eder (Akgüç, 2009).

Asit Test Oranı: Asit-test oranı, likiditenin hesaplanması bakımından cari orandan daha hassas bir sonuç veren orandır. Asit test oranının “1” olması olağan karşılanır (Aksoy, 1993).

Nakit Oranı Nakit oranı likidite oranları içerisinde en hassas sonucu veren rasyo olma özelliğine sahiptir. Nakit oranının 0,20'nin altına düşmemesi arzu edilir.

Tablo 4: MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. 2016 2022 Yılı Likidite Oranları

MLPARK	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Yıllık Ort.
CARİ ORAN	0,99	0,92	0,98	0,89	0,92	0,83	0,79	0,90
ASİT TEST ORAN	0,94	0,88	0,93	0,84	0,87	0,74	0,65	0,84
NAKİT ORAN	0,11	0,17	0,15	0,16	0,16	0,21	0,20	0,16

İşletmenin 2016-2022 yılları arası likidite oranları incelendiğinde 2016-2022 yılları arasında cari oranın, arzu edilen seviyenin altında olduğu söylenebilir. Özellikle 2022 yılında 0,79 düzeyinde olması işletmenin mevcut varlıkları ile kısa vadeli borçlarını ödeyebilme gücünün azaldığının göstergesidir. Asit test oranı ise cari orana göre daha kabul edilebilir sevededir. Cari oranda olduğu gibi 2022 yılında diğer yıllara göre daha düşük sevededir. Nakit oran ise 2022 yılında arzu edilen seviyede “%20” seviyelerinde olup dalgalı bir seyir sergilemektedir. İşletmenin likidite oranına genel olarak baktığımızda borçlanma düzeyine dikkat etmesi uzun vadeli borçlanma veya öz kaynak yöntemi ile finansman seçeneklerini değerlendirmesi olasılıklar dâhilindedir.

3.2 MALİ YAPI ORANLARI

Mali Yapı Oranları Bu oran vasıtası ile öz kaynaklar ve yabancı kaynaklar karşılaştırılarak işletme varlıkları içerisindeki payları belirlenerek denge analizi yapılmaktadır (Karasioğlu & Eren, 2015:186).

Finansal Kaldıraç Oranı Finansal kaldıraç oranı da denilen bu oran varlıkların yüzde kaçının yabancı kaynaklarla finanse edildiğini

gösterir. Ülkemizde bu oran genellikle % 60 ve üzerinde bir seviyede gerçekleşmektedir (Akdoğan & Tenker, 1992).

Maddi Duran Varlıkların Öz Kaynaklara Oranı

Oran fiziki yapıya sahip iktisadi kıymetlerin ne ölçüde öz kaynak ile finanse edildiğini gösterir. Oranın 1'den küçük olması istenir. Oranın 1'den büyük olması, maddi duran varlıkların finansmanında yabancı kaynakların kullanıldığını, sermayenin yetersiz olduğunu ve ek sermaye finansmanına gerek duyulduğunu gösterir.

Tablo 5: MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. 2016- 2022 Yılı Mali Yapı Oranları

MLPARK	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Yıllık Ort.
FİNANSAL KALDIRAÇ ORANI	0,89	0,96	0,82	0,94	0,92	0,88	0,79	0,89
DURAN VARLIKLAR/ ÖZKAYNAKLAR	5,35	14,91	3,06	9,20	6,84	4,49	2,57	6,63

İşletmenin 2016 ile 2022 yılları arasında mali yapı oranları incelendiğinde, finansal kaldıraç oranının özellikle 2019 yıllarında çok yüksek bir seviyede olduğu dikkat çekmektedir. “0,94” oranı işletmenin varlıklarının %94’ ünü borçlanarak elde ettiğini ifade etmektedir. Ortalamaya baktığımızda “0, 89” oranı finansal kaldıraç oranı açısından yüksek bir orandır. İşletmenin borçlanma düzeyinin çok yüksek olması bir sonraki dönemde finans kurumlarından kredi almasına engel olacak finansal kriz yaşamasına sebep olabilir. Maddi duran varlıkların öz kaynaklara oranını incelediğimizde maddi duran varlıkların finansmanında yabancı kaynakların kullanıldığını, sermayenin yetersiz olduğunu ek finansmana ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

3.3 FAALİYET (VARLIK KULLANIM) ORANLARI

Faaliyet oranları veya verimlilik oranları, işletmenin sahip olduğu ve faaliyetlerini gerçekleştirmede kullandığı iktisadi kıymetlerin ne ölçüde etkin kullanıldığını tespit etmede kullanılır (Çabuk ve Lazol, 2013).

Aktiflerin Devir Hızı

İşletmenin kaynaklarını verimli kullanıp kullanmadığını gösteren ve kredi analizlerinde göz önüne alınması gereken önemli bir orandır.

Öz Sermaye Devir Hızı

Bu oran, öz kaynakların ne ölçüde verimli kullanıldığını tespit edilmesinde kullanılır. Oranın çok yüksek olması işletmenin faaliyetlerini büyük ölçüde borçlanmak suretiyle finanse ettiğini gösterir. Oranın düşük olması ise işletmenin öz kaynaklarını etkin olarak kullanmadığını ifade eder (Çabuk ve Lazol, 2013).

Tablo 6. MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş. 2016 2022 Yılı Faaliyet Oranları

MLPARK	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Yıllık Ort.
AKTİF DEVİR HIZI	0,89	0,95	0,97	0,95	0,88	1,01	1,17	0,97
ÖZKAYNAK DEVİR HIZI	8,14	24,61	5,44	15,53	11,51	8,66	5,44	11,33

Aktif devir hızının 1,5 seviyesinde olması finansçılar açısından olumlu karşılanır. Bu oran, işletmenin aktif varlıklarının kaç katı satış yaptığını gösterir. MLP Şirketi'nin aktif devir hızı arzu edilen seviyenin altındadır. Öz kaynak devir hızı da kaldıraç oranını destekler niteliktedir. Oranın çok yüksek olması işletmenin faaliyetlerini büyük ölçüde borçlanmak suretiyle finanse ettiğinin göstergesidir.

3.4 KARLILIK ORANLARI

Öz kaynak Karlılığı: Şirketin sahiplerinin yatırmış olduğu sermayeyi ne kadar etkili şekilde kullanabildiğini gösterir. Her bir lira ne kadar kar elde ediliyor bunun göstergesidir.

Aktif Karlılığı: İşletmenin varlıklarını kullanıp ne kadar kar elde ettiğini gösteren orandır.

Tablo 7: MLP Sağlık Hizmetleri A.Ş.2016 2022 Yılı Karlılık Oranları

MLPARK	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Yıllık Ort.
ÖZKAYNAK KÂRLILIĞI	-0,17	-1,17	-0,22	0,15	0,19	0,43	0,90	0,02
AKTİF KÂRLILIĞI	-0,02	-0,05	-0,04	0,01	0,01	0,05	0,19	0,02

2016, 2017, 2018 yıllarında işletme zarar etmiştir. Aynı durum Aktif karlılığında da söz konusudur. Bu durum işletmenin öz kaynaklarını etkin kullanmadığının göstergesidir.

SONUÇ

Yapılan çalışmanın sonucunda elde edilen veriler sonuçlar şu şekilde yorumlanabilir. Likidite oranlarının önemli bir göstergesi olan cari oranın yüksek olması arzu edilen bir durum iken özellikle gelişmiş ülkelerde ve hastane işletmelerinde bu oranın 2'den yukarıda olması atıl fon bulunduğu bir göstergesidir. MLP işletmesinde likidite oranlarının arzu edilen seviyeden düşük olduğu görülmektedir "0,86". Bu durum işletmenin mevcut varlıkları ile kısa vade borçlarının ödeyebilme gücünün zayıf olduğunun göstergesidir. Bu sonuç ilerde işletmenin nakit sıkıntısı yaşamasına sebep olabilir ve önlemleri gerekli kılabilir. Mali yapı oranları içerisinde önemli bir yere sahip olan kaldıraç oranı da oldukça yüksek düzeydedir "0,79" bu düzeyde olması işletmenin mevcut varlıkları ile kısa vadeli borçlarını ödeyebilme gücünün azaldığı söylenebilir.

Faaliyet oranları işletmenin faaliyetlerini sürdürürken, işletme varlıklarını ne kadar verimli kullandığını gösteren oranlardır. Aktif devir hızının 1,5 seviyelerinde olması finansçılar açısından olumlu karşılanır. Bu oran, işletmenin aktif varlıklarının kaç katı satış yaptığını gösterir. MLP Şirketi'nin aktif devir hızı arzu edilen seviyenin oldukça altındadır.

Öz kaynak Karlılığı ise şirketin sahiplerinin yatırmış olduğu sermayeyi ne kadar etkili şekilde kullanabildiğini gösterir. Her bir lira ne kadar kar elde ediliyor bunun göstergesidir. İşletmenin 3 yıl art arda zarar etmesi öz kaynaklarını etkin kullanmadığının göstergesidir.

Sağlık sektöründe BİST' e kayıtlı 4 şirketten biri olan MLP şirketinin genel anlamda finansal analizini incelediğimizde nakit sıkıntısı yaşayabileceği kısa vadeli yabancı kaynaklarını ödemede sorun yaşayabileceği mevcut sermayesini etkin kullanmadığı söylenebilir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde işletmenin mevcut şartlarını yeniden değerlendirerek varlık ve kaynak yapısını maliyet yapısını değerlendirmeli risk düzeyini azaltmak için adımlar atması gerektiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N., & Tenker, N. (1992). Finansal Tablolar Ve Mali Analiz Teknikleri. Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: Gazi Yayınevi: 361-382
- Akgüç, Ö. (2013). Mali Tablolar Analizi. (Genişletilmiş 15. Baskı). İstanbul: Arayış Yayınevi: 15-68
- Aksoy, A. (1993). İşletme Sermayesi Yönetimi. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- Demir, M., & Tuncay, M. (2012). Türk Gıda Sektörünün Faaliyet ve Kârlılık Oranları Açısından Analizi: İMKB Gıda Sektöründe İşlem Gören İşletmeler Üzerinde Bir Araştırma (2000-2008 DÖNEMİ). Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences, 17(2).
- Karasioğlu, F. ve Eren, T. (2015). Finansal Tablolar Analizi. *Konya: Atlas Akademi* .
- Kutluay Tutar, F. & Ekici, M. (2020). “Ekonomik Büyümenin Lokomotif Olan Sağlık Sektörü ve Türkiye uygulaması”, Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences, 6(30):1335-1342
- Lazol, İ., & Çabuk, A. (2005). Mali Tablolar Analizi. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 354s.
- Ülker, Y. ve Arslan, Ö. (2020). Türkiye’de gıda perakendeciliği sektöründe finansal analiz ve bir uygulama. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(4), 2531-2546.
- <https://www.kap.org.tr/tr/sirket-bilgileri/genel/2118-mlp-saglik-hizmetleri-a-s>
- <https://www.saglik.gov.tr/TR-101533/saglik-hizmetlerinde-2023.html> (Erişim tarihi:04.04.2024)

METAFORLARIN EVRENSELLİĞİ MÜMKÜN MÜ? IS UNIVERSALITY OF METAPHORS POSSIBLE?

Neslihan KARACAN¹

Özet

Dil yarattığı anlamlar bakımından literal ve figüratif anlam adları ile temelde ikiye ayrılmaktadır. Literal dil, çok yalın olarak, “temel, gerçek, ilk anlam” olarak tanımlanır. Figüratif dil ise Türkçe alan yazında “mecazi” olarak karşılık bulur ve literal dışında kalan anlamları kasteder. Bu çalışmada dilin figüratif yönünde en yaygın kullanılan figür olarak metaforların evrenselliği hakkında bazı kanıtlar aranmaya çalışıldı. Bu anlamda İngiliz edebiyatının önemli isimlerinden William Shakespeare ile çağdaşı olan Bâkî'nin eserlerinde metaforik yapılar doküman analizi yöntemi ile tespit edildi. Elde edilen verilerdeki metaforik yapılar karşılaştırmalı analiz yöntemi ile incelendi. Ortak olan metaforların sınıflandırılması yapıldı. Bu anlamda kavramsal, ontolojik ve yönelim metaforları olarak üçe ayrıldı. Tespit edilen metaforların evrensel ve kültürel boyutlardaki benzerlik ve farklılıkları ortaya konuldu. Mega-metaforlar ile mikro-metaforların evrensel olma boyutlarının farklı olduğu görüldü.

Anahtar Sözcükler: metafor, evrensel metafor, kültürel, Shakespeare, Bâkî.

Abstract

Language can fundamentally be divided into literal and figurative meanings. Literal language is simply defined as "basic, real, primary meaning." Figurative language, on the other hand, corresponds to "mecazi" in Turkish literature and refers to meanings other than the literal. This study aimed to seek some evidence regarding the universality of metaphors, which are the most commonly used figures in the figurative aspect of language. In this context, metaphorical structures in the works of William Shakespeare, a significant figure in English literature, and Bâkî, a contemporary poet, were identified using document analysis. The metaphorical structures obtained from the data were examined using comparative analysis. Common metaphors were classified into three categories: conceptual, ontological, and orientational metaphors. The similarities and differences of the identified metaphors in both universal and cultural dimensions were revealed. It was found that the levels of universality of mega-metaphors and micro-metaphors differ.

Keywords: metaphor, universal metaphor, cultural, Shakespeare, Bâkî.

¹ Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, karacan57@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1784-1132.

Giriş

Metaforlar sadece dilsel ifadeler değil, aynı zamanda düşünme biçimimizi şekillendiren temel yapılar olarak tanımlanabilir. Metaforun temelinde iki kavram vardır. Bir kavram diğer kavramın alanına taşınır ve artık o olarak yansıtılır. Bu kavramlardan genellikle daha soyut olan bir alan hedef alan olarak adlandırılırken daha somut veya fiziksel olan diğer alan kaynak alan olarak adlandırılır. Daha somut alan, daha soyut olanı anlamak için kullanılır. Kaynak alan ve hedef alan arasında çeşitli sebeplerle ilgi kurulabilir ve kaynak alandaki kavram hedef alandaki kavrama bürünür.

Metaforlar biliş dünyamızla ilgilidir ve onun, kendini farklı yansıtmaya biçimleri vardır. Bu yansıma biçimleri dilsel ve görsel olarak ikiye ayrılabilir. Dilsel metaforlar, Jakoff ve Johnson'ın ortaya koyduğu çağdaş metafor teorisinde üç biçimde karşımıza çıkar:

1. *Kavramsal metafor*
2. *Yönelim metaforları*
3. *Ontolojik metaforlar* (Lakoff & Johnson, 2015).

Bu metaforlar edebiyat metinlerinden, görsel sanatlara, gündelik konuşmalardan yazılı kaynaklara kadar pek çok alanda karşımıza çıkar. Ancak metaforların oluşum biçimleri bakımından en sık rastlanılanı her alanda kavramsal metaforlardır. Metafor zihin temelli bir yaratım olduğu için özüne bakıldığında insanın dünya tecrübesinde var olan her ne ise metaforu yaratan da o olur. Bu bakımdan yaratılan metaforlar da kişinin biliş dünyasını doğrudan etkileyen eğitim, yaşam çevresi, beslendiği kültür dairesi gibi pek çok bileşkenin ürünü olarak ortaya çıkar.

İnsan zihninin işleyişinde tek bir yapı söz konusudur ve bu tüm milletler için aynıdır. İster ilkel ya da çağdaş ister ileri ya da geri isterse medeni ya da barbar olarak adlandırılınsın tüm insanlık için zihnin işleyişi aynıdır. Ancak dünya bilgisi ve tecrübesi aynı olmadığından üretebildiği metaforlar ise farklılık gösterir. Ancak yine de tüm insanlığın ortak paydasında var olan yaşam, ölüm, aşk, ayrılık gibi ortak temayülleri etrafında tamamen olmasa da çoğunlukla evrensel metafordan söz edilebilir mi?

Bu soru doğal olarak metaforun evrenselliğinin ne derecede evrensel kabul olabileceği düşüncesini de doğurur. Kövecses (2018) metaforların evrenselliğini üç aşamalı olarak derecelendirilir:

1. evrensel (universally),
2. evrensele yakın (near-universally),
3. potansiyel olarak evrensel (potentially universally).

Her kavramsal metafor evrensel olmayabilir. Evrensel olmayan metaforlar kültürel metaforlar olarak da adlandırılabilir. Kavramsal metaforların oluşum düzeyleri aynı zamanda onların evrensellik düzeylerinde de belirleyici olur. Bu bakımdan kavramsal metaforların hangi bilişsel düzeyde gerçekleştiğini bilmek de önemlidir. Temel olarak bir kavramsal metafor üç farklı düzeyde ortaya çıkar:

1. üst-bireysel düzey (supraindividual level),
2. bireysel düzey (individual level),
3. alt-bireysel düzey (subindividual level) (Kövecses, 2010).

Belirli bir dil ve kültürün bağlamdan bağımsız metaforik kalıpları nasıl yansıttığına karşılık gelen üst-bireysel düzey; bir dilin bireysel konuşmacıları tarafından kullanılan metaforik bilişsel sisteme karşılık gelen bireysel düzey; çeşitli türde fiziksel tecrübelerin evrensel yönlerine karşılık gelen alt-bireysel düzey (Kövecses, 2010).

1. Kavramsal Metaforların Oluşum Düzeyleri

1.1. Üst-Bireysel Düzey

Bu seviye, dilbilimcilerin bağlamdan bağımsız dil örnekleri temelinde tanımladıkları kavramsal metaforları içerir. "Üst-Bireysel" terimi, belirli bir dilin (Türkçe, İngilizce, Çince vb.) gelenekselleşmiş metaforlarına dayanan bir metafor seviyesini ifade eder. Tipik bir örnek, Lakoff ve Kövecses'in (1987) Amerikan İngilizcesindeki öfke ile ilgili metaforlar üzerine yaptığı çalışmadır. "öfkeyle kaynamak", "kanını kaynatmak" gibi dilsel metaforlar «ÖFKE BİR KAPTA SICAK BİR SIVIDIR» kavramsal metaforu üst-bireysel düzeyde oluşmuş bir metafordur (Kövecses ve Lakoff, 1987).

1.2. Bireysel Düzey

Metaforların bireylerin zihinlerinde var olduğu seviyedir. Bu seviye, psiko-dil bilimcilerin çeşitli deneysel durumlarda incelediği metaforları kapsar. İnsanların düşünce biçimleri, kullandıkları dilin yapısı ve kültürel normları tarafından şekillendirilir. Bazı dillerde belirli kavramlar daha belirgin bir şekilde ifade edilirken, diğerlerinde bu kavramlar daha belirsiz olabilir.

Metaforların dilin ve kültürün birçok yönünü sardığı ve yapılandığı söylenebilir. Üst-bireysel düzeyde tanımlanmış veya tanımlanabilecek tüm metaforlar, bir dilin tüm konuşmacılarına açık değildir. Hem bireyler hem de sosyal gruplar kullandıkları metaforların

türlerinde farklılık gösterir (Kövecses, 2010). Bu seviye kültürel metaforlar ile evrensel metaforlara eşit derecede uzaktır.

1.3. Alt-Bireysel Düzey

Bu seviye, kavramsal metaforların temelinde evrensel duyuşal-motor deneyimlerin bulunduğu yerdir. Metaforda yer alan iki alanın (kaynak-hedef) kavramsal bir metaforda bir araya getirilmesi çoğu zaman duyuşal-motor deneyimler tarafından motive edildiğinden ve insanlar (hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar) bu deneyimleri paylaştıklarından, bu metaforun evrensel yönlerine karşılık gelen bir düzeydir.

İki farklı deneyim türünün (bilişsel-bedensel) korelasyon içinde görüldüğü en belirgin durumlar, insan fizyolojisini içeren durumlardır. Yalnızca doğrudan bedensel deneyimler değil, aynı zamanda algısal, kültürel temelli korelasyonlar da metaforlar üretebilir. Bu, insanların deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını ve bunları nasıl ifade ettiklerini gösterir (Kövecses, 2010).

2. Kavramsal Metaforlar

AŞK ATEŞTİR, ZAMAN HAREKETTİR veya HAYAT BİR YOLCULUKTUR gibi kavramsal metaforlar, günlük dil kullanımında potansiyel evrensel kavramsal metaforlardır.

Dünya üzerinde 7.000’i aşkın (Etnologue, 2022) farklı dil olduğunu düşünürsek her dilde evrensel olarak kabul görmüş dilsel metaforların varlığını iddia etmek de tespit etmek de hayli zordur. Kavramsal metaforlar zihinde biçimlenen soyut düşüncelerdir, dilsel metaforlar ise soyut fikirlerin açılımı olan dil verileridir (Dinçer, 2015, s. 202).

Örneğin “Bebek erken geldi.”, “Hayatıma bir yön vermek zorundayım.”, “Beni bu yola sen sürükledin.”, “Yolcu, yolunda gerek.”, “Kendimi bir çıkmaza girmiş hissediyorum.”, “Yolun sonuna geldik.” dilsel metaforlardır. ise «HAYAT YOLCULUKTUR» ise kavramsal metafordur. O yüzden kavramsal metaforlar zihinde şemalanırken dilsel metaforlar dilde görünür ve zihindeki şemanın sözcüklere yansıyan görünümüdür. Bu bakımdan kavramsal metaforların dilsel yansımaları diller arasında farklılık gösterebilirken bilişsel olarak ortaya çıkan kavramsal metaforlar ise daha evrensel bir tutum sergilerler.

“Kendini çalmak için yap elinden geleni,

Yine de sen benimsin sonuna kadar ömrün;

Hayatım sürer ancak gönlüm sevdiğim seni,
Yaşamak sona erer bu sevgi bittiği gün.” (Sone, XCII)
“But do thy worst to steal thyself away,
For term of life thou art assurèd mine;
And life no longer than thy love will stay,
For it depends upon that love of thine.”

3. Kültürel metaforlar

Metaforların evrensel olmayan boyutları belli bir kültür dairesi içerisinde oluşmuş olanlardır. Metaforlar, her ne kadar bir dilin sözlüğünde donmuş bir şekil olarak yer almasa da, bir kültür muhiti içinde ortak kabul hâline gelmiş bir kavram olarak toplumsal hafızada yerini almış ortak tasavvurlardır (Demir ve Karataş Yıldırım, 2019).

Âşık Veysel tarafından yazılmış şu satırlarda sevgili, toprak kavram alanı üzerinden yansıtılmış ve metaforik bir anlatımla sunulmuştur:

"Dost, dost" diye nicesine sarıldım

Benim sadık yârim gara topraktır

Beyhude dolandım, boşa yoruldum

Benim sadık yârim gara topraktır”

“*Benim sadık yârim gara topraktır*” dilsel yansımada “ÖLÜM SADIK SEVGİLİDİR” kavramsal metaforu vardır. Ölüm bizi son güne kadar bekleyecek en gerçekçi olgudur. Ancak sadakat duygusunu beşerî sevgilisinin vermediği ve yalnızca ölümün onu sadakatle beklediğine inanan bir aşığın bu sözleri ölümlerin gömülmeyip örneğin yakıldığı, akbabalara yedirildiği, suya atıldığı bir toplumda hiçbir anlam ifade etmeyecek ya da en azından Âşık Veysel’in aktarmak istediği anlam anlaşılacaktır.

Bir de bazı kavramsal metaforlar evrensel olsa dahi metaforik dilsel yapıları farklılık gösterebilir. Örneğin, “POLİTİKA SPORLARDIR”, evrensel olarak ortaya çıkan bir kavramsal metafordur, kaynak alanı Amerika’da daha çok beyzbol veya Amerikan futbolu, Çin’de ise muhtemelen masa tenisi veya voleybol olacaktır. Türk kültüründe ise daha çok güreş, ok, cirit gibi millî sporlar kendini göstermektedir. Millî ve kültürümüze has sporlardan dilimizde deyimleşmiş kalıpların bulunması da bu sebeptendir: *el ense çekmek*,

fareler cirit oynama, (birini) minder dışına atmak, sırtı yere gelmemek vb.

Daha yüksek bir kavramsal organizasyon seviyesinde (yani, rakipler, kazanma/kaybetme, hile yapma vb. ile ilgili seviyede) metafor evrensel olma eğilimindeyken, daha alt seviyelerde (söz konusu sporun kurallarından türetilen detaylar) kültürlerarası farklı kavramsallaşmalara yol açar.

4. Evrensel Metaforlar

Çalışmada iki farklı kültür ekseninde yetişmiş iki şairin şiirlerinde metafor örnekleri işlenmiştir. 16. yüzyılda yaşamış ve şairler sultanı olarak anılan Türk edebiyatının usta şairlerinden Bâkî'nin (1526/27- 1566) gazelleri ile çağdaşı, İngiliz edebiyatının ulusal şairi ve İngilizcenin en büyük şairi ve oyun yazarı kabul edilen William Shakespeare (1564-1616)'in sonelerinden hareketle birkaç evrensel kavramsal metafor örneği işlenmiştir.

4.1. Aşk Hastalığıdır

Evrensel olarak işlenen metaforlardan biri olarak aşkın hastalık kavram alanı üzerinden anlatılması yaygındır. Aşkın, âşık kişileri hasta ettiği kimi zaman bu hastalığın bir çaresinin bulunamadığı ya da tek çaresinin sevgili olduğu gibi metaforik yapılarla karşılaşılr. Shakespeare'in aşağıda yer alan sonelerinde bu metaforik yapılarla rastlanır:

Nemalandım ya senin doyum olmaz tadından,

Mideme türlü türlü acı salçalar dolar;

Doymuşum tıka basa, ***hastalanmışım bundan,***

Gereksiz görünse de bu ***illet***, hikmeti var.

Aşk için, ileriye görmek hepsinden beter,

Gelecek hastalığı sezmemek, yaman bir kusur;

Sapasağlam bedenim, şimdi tedavi ister,

İyilikle yaşarken illetle şifa bulur.

Bu da bana ders oldu; doğru söze ne denir

Aşkından hasta olan, ilaçtan zehirlenir. (Sone CXIII)

“Even so, being full of your ne'er cloying sweetness,

To bitter sauces did I frame my feeding;

And, sick of welfare, found a kind of meetness
To be diseased ere that there was true needing.
Thus policy in love, to anticipate
The ills that were not, grew to faults assured,
And brought to medicine a healthful state
Which, rank of goodness, would by ill be cured:
But thence I learn, and find the lesson true,
Drugs poison him that so fell sick of you.”

“AŞK BİR HASTALIKTIR” kavramsal metaforu Bâkî'nin gazellerinde ise kendine şöyle yer bulur:

Bir aceb *dârü 'ş-şifâdur kûy-i yâr*

Haste varan mübtelâsı hoş gelür (G,148/3)

(Sevgilinin semti acayip bir hastanedir ki oraya şifa bulmaya giden hastalar derdinden zevk almaya başlar.)

Âşıkun âh u enîn olsa aceb mi kârı

Nâle vü zâr olur eglenceleri bîmârun (G,276/2)

(Âşığın işi gücü (sürekli) ah çekip inlemek olsa buna şaşılır mı? İnleyip ağlamalar, hastaları meşgul eder, oyalar.) (G,276/2)

Kapuñda hâsıl itdi bu devâsuz derdi hep gönlüm

Ne derde mübtelâ oldı dil-i bîmârı görsünler (G.55/2)

(Gönlüm bu devâsız derdi hep senin kapıda kazandı; hasta gönlün nasıl bir onulmaz derde tutulduğunu görsünler.) (G.55/2)

Açıldı dâglar sînemde çâk itdüm girîbânım

Mahabbet gül-şeninde açılan gül-nârı görsünler (G.55/3)

(Göğsümde yaralar açıldı, yakamı parçaladım; sevginin gül bahçesinde açılan nar çiçeğini görsünler.) (G.55/3)

Ten-i zârımda pehlûm üstühânı sayılır bir bir

Beni seyr itmeyen ahbâb mûsikârı görsünler (G.55/4)

(Zayıf bedenimdeki kaburga kemikleri bir bir sayılabilir; beni görmemiş olan dostlar aynen bana benzeyen mûsikârı görsünler.) (G.55/4)

Shakespeare’de görünen *hastalanmak, hastalık, illet, sağlam beden, tedavi, şifa bulmak, ilaçtan zehirlenmek* sözcükleri; Bâkî’de yer alan *hastane (dârü’ş-şifâ), hasta, inlemek, ağlamak, hasta gönül, devasız dert, sinede yaralar, zayıf beden* sözcükleri “AŞK HASTALIKTIR” metaforunu işleyen metaforik yapılardır. Bu bakımdan 16. yüzyılda birbirinden uzak iki ayrı coğrafyanın şairleri olan hem Shakespeare’de hem de Bâkî’de işlenen metaforun aynı olması ve benzer metaforik yapılarla sunulması evrensel metaforların olduğunu kanıtlar. Bu durum da insanoğlunun benzer tecrübeler karşısında benzer metaforik yapılar ortaya koyabileceğini gösterir.

4.2. Aşk Bir Ülkedir

Aşk uluslararası edebiyatlarda ve divan edebiyatında da yoğunlukla bir ülke olarak düşünülmüştür. Aşk ülkedir ve o ülkede hükümleri veren hükümdar/padişah/kral ise sevgilidir. Shakespeare’in sonelerinde ve Bâkî’nin gazellerinde örneklerini bulmak mümkündür:

Aşk elçileri gibi, sevecenlikle sana:

Canım dört maddededir, o ikisiyle kalır,

Üzgün yürekle düşer ecelin kucağına.

Tüm varlığım kavuşur öz yapısına, derken:

O hızlı haberciler senden dönmüştür işte

(Sone, XLV)

In tender embassy of love to thee,

My life, being made of four, with two alone

Sinks down to death, oppressed with melancholy:

Until life’s composition be recured

By those swift messengers returned from thee, (Sone, XLVI)

Savaştır gözlerimle gönlüm öldüresiye

Senin *güzelliğinin ganimeti* yüzünden

My heart, mine eye the freedom of that right.

My heart doth plead that thou in him dost lie,

Ezelden *şâh-ı ışkun bende-i fermanyuz* cânâ

Mahabbet mülkinün sultân-ı âlişâniyuz cânâ (G.13/1)

(Ey sevgili! Aşk padişahının ezelden beri fermanlı kölesiyiz.
Sevgi ülkesinin yüce şanlı sultanıyız.) (G.13/1)

Bir *pâdişâh-ı hüsne kul olduk* ki Bâkiyâ

Anun *esîr-i aşkı olupdur cevân u pîr* (G.91/5)

(Ey Bâki, öyle bir güzel padişaha âşık olduk ki genç, yaşlı
herkes onun esiri olmuştur.) (G.91/5)

Bâki'yâ kangı *gönül şehrine gelse şeh-i ışk*

Bile *endûh u belâ hayl ü haşem gibi gelür* (G. 146/5)

Ey Bâki! Aşk padişahı hangi gönül şehrine gelse, kaygı ve belâ,
beraberinde atlı sürüsü ve hizmetkârlar gibi gelir. (G. 146/5)

Shakespeare'de görülen aşk ülkesinden dönen elçiler/haberciler;
Bâki'de aşk padişahına kul olan, aşkın esiri olan aşıklar aynı kavramsal
metaforun dilsel yansımalarıdır: "AŞK BİR ÜLKEDİR".

Sonuç

Kavramsal metaforların standart açıklamasına göre kavramsal
metaforlar temel bedensel tecrübelerle dayanmaktadır. Bu temel
bedensel deneyim, evrensel kavramsal metaforlara potansiyel olarak
yol açabilir (Kövecses, 2018). Bu ilke ve düşünce doğrultusunda Bazı
metaforların evrensel bazılarının ise kültürel olduğu görülür.

Bu, kültürel varyasyonun hem kültürler arası hem de bir kültür
içinde nerede ve nasıl gerçekleştiğini oldukça net bir şekilde görmemizi
sağlar. Kavramsal metafordaki kültürel varyasyonun çoğu spesifik
düzeyde gerçekleşirken, metafordaki evrensellik genel düzeyde
bulunabilir (Kövecses, 2010).

Evrensel metaforların kavramsal türlerde görülebildiği bunların
ise evrensel, evrensele yakın ve potansiyel olarak evrensel metaforlar
olarak üç dereceli işlemek daha doğru olacaktır. Shakespeare'in
sonelerinden ve Bâki'nin gazellerinden alınan iki kavramsal metafor
olan "aşk hastalığıdır ve "aşk ülkedir" kavramsal metaforlarının birinci
sınıfa giren "evrensel metafor" sınıfında değerlendirmek doğru
olacaktır. Bu tespit, metaforik yapıların dilsel yansımaları farklı olsa da

metaforun rahmi olan zihnin farklı kültür ve çevrelerde aynı metaforları doğurabileceği, insanın dünya algısının özellikle temel duyu ve duygularda benzer tecrübeler edinebileceği gerçeğiyle evrensel metaforların mümkün olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

- Etnologue (2022). How many languages are there in the world? 10 Ekim 2024 tarihinde <https://www.ethnologue.com/insights/how-many-languages/> adresinden edinilmiştir.
- Demir, C. ve Karataş Yıldırım, Ö. (2019). Türkçede Metaforlar ve Metaforik Anlatımlar. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(4), s. 1085-1096.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor - A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2017). Levels of metaphor. *Cognitive linguistics*, 28(2), s. 321-347.
- Kövecses, Z. (2018). Metaphor universals in literature. *Antares: letras e humanidades*, 10(20), s. 154-168.
- Kövecses, Z., & Lakoff, G. (1987). The cognitive model of anger inherent in American English. (pp. 195–221). D. Holland, & N. Quinn içinde, *Cultural models in language and thought* (s. 195–221). Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607660.009>
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar- Hayat, Anlam ve Dil* (2 b.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Özçalışkan, Ş. (2003). Metaphorical motion in crosslinguistic perspective: A comparison of English and Turkish. *Metaphor and Symbol*, 18(3), s. 189-228.
- Shakespeare, W. (2009). *Soneler*. (Çev. Talât Sait Halman.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KARBON MUHASEBESİ: TÜRKİYE VE DÜNYA AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

CARBON ACCOUNTING: AN ASSESSMENT OF TURKEY AND THE WORLD

Ülkü MAZMAN İTİK¹

Seval Elden ÜRGÜP²

ÖZET

Sanayi devriminden sonra yaşanan ekonomik ticari ve teknolojik gelişmeler seri üretim ve enerji tüketimi bugün yaşadığımız iklim değişikliğinin en önemli sebeplerinden birisidir. Sera gazı emisyonlarının atmosfere verdiği zarar ile birlikte oluşan farkındalık sonrası çok sayıda toplantı yapılarak önlemler alınmaya çalışılmıştır. Çevre muhasebesinin gündeme gelmesi ile birlikte çevre muhasebesi ile iç içe olan Karbon muhasebesi kavramı literatürde yerini almaya başlamıştır. Karbon muhasebesi işletmelerin mal ve hizmet üretirken salıdadıkları sera gazının maliyetinin hesaplanması kayıt altına alınması kontrol edilmesi ve yönetilmesini amaçlayan bir muhasebe türüdür. Çalışma teorik bir çalışmadır. Bu çalışmanın amacı, karbon muhasebesi kavramını ve bu kavrama zemin hazırlayan gelişmeleri incelemek ve muhasebe disiplinine yansımalarını örnek olay yöntemiyle ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Sera Gazı Muhasebesi, Karbon Muhasebesi

ABSTRACT

Economic, commercial and technological developments after the industrial revolution, mass production and energy consumption are one of the most important reasons for the climate change we are experiencing today. After the awareness of the damage caused by greenhouse gas emissions to the atmosphere, many meetings were held and measures were tried to be taken. With the introduction of environmental accounting, the concept of carbon accounting, which is intertwined with environmental accounting, has started to take its place in the literature. Carbon accounting is a type of accounting that aims to calculate, record, control and manage the cost of greenhouse gas emitted by enterprises while producing goods and services. The study is a

¹ Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, umazman@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2472-9093

² Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, sevalelden@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7464-3485

theoretical study. The aim of this study is to examine the concept of carbon accounting and the developments that paved the way for this concept and to reveal its reflections on the accounting discipline with the case study method.

Keywords: Accounting, Greenhouse Gas Accounting, Carbon Accounting,

GİRİŞ

Çevre kirliliği ve atmosfere salınan karbondioksit miktarı, insanların çevreye verdiği zararın ölçüsü olan karbon ayak izi, muhasebe uzmanlarının bugünlerde önemli gündemlerini oluşturmaktadır. Karbon ayak izinin tespit edilmesi, ölçülmesi takibi ve kayıt altına alınması muhasebe sistemini de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu sorun tüm insanlığın olduğu kadar muhasebecilerinde ortak sorunudur (*Duman, ve diğerleri., 2012. s.105-120*). Çevre muhasebesinin bir alt dalı olarak literatüre giren karbon muhasebesi kavramı ile ilgili henüz uygulamada tam anlamıyla birlik sağlanmış değildir. Bu çalışmanın amacı öncelikle karbon muhasebesi konusun önemine değinmek ardından muhasebe uygulamalarını örneklerle açıklayarak ortak bir muhasebe dilinin oluşması için önerilerde bulunmaktır.

Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde karbon muhasebesinin kavramsal çerçevesi incelenmiştir, ikinci bölümde karbon muhasebesinin temeli olan Kyota Protokolü ve sonrasında yaşanan gelişmeler anlatılmış üçüncü bölümde ise muhasebe disiplini açısından karbon muhasebesinin konusuna giren olaylar nasıl muhasebeleştirilir örnekler yoluyla anlatılmaya çalışılmıştır.

1.KARBON MUHASEBESİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Temel amacı kar elde etmek olan işletmeler bir taraftan toplum ihtiyaçları karşılamakta bir taraf tando doğal kaynakları tüketmektedir. Burada temel soru şu olmalıdır? İşletmeler bu kaynak tüketimini doğaya saygılı bir şekilde gerçekleştiriyor mu, yasal mevzuata uygun davranılıyor mu? Tüm bu soruların cevabını alabilmek için işletmelerin kaynak tüketim miktarını ölçmesi kayıt altına alması ve raporlanması gerekmektedir. Bu soruların cevabının sorgulanması ile birlikte çevre muhasebesi doğmuştur. “Çevre muhasebesi, işletmelerin kullanmış olduğu çevresel kaynakların durumlarında meydana gelen maliyetleri

çevresel olarak açıklayan bilgileri ilgili kurum ve kişilere sunan bilgi sistemi olarak da tanımlanmaktadır (Kaya ve Akdeniz, 2016, s. 10). Çevre muhasebesi kavramı geçen zaman diliminde giderek yaygınlaşmış ülkelerin, işletmelerin ve toplumun çevre ye olan duyarlılıkları artmıştır. Çevre ile ilgili bazı konularda kendi içerisinde bağımsız bir alan oluşturmuştur. Bir kavramlardan biriside karbon muhasebesidir. Literatürde karbon muhasebesi, çevre muhasebesi olarak anılan kaynaklar arasında olsa da karbon muhasebesi birçok konuda çevre muhasebesinden ayrılmaktadır (Yılmaz ve Şahin, 2017, s. 111). “Karbon muhasebesi bir işletmenin atmosfere salınan karbon monoksit gazlarının miktarını tespit eden, ardından karbon ayak izini hesaplayan, raporlayan sonrasında kayıt altına alan işletmeye maliyetini hesaplayan muhasebe türüdür” (Altınbay, A., & Durak, H. 2022,140-155).

Karbon Muhasebesinin Amaçları İse Şu Şekidedir ;

- *Karbondiyoksit gazının salınımı devam ederse iklime ve işletmeye zararı nedir? Bunları hesaplar
- *Karbon ayak izini hesaplayarak takip etmek ve kayıt edilmesini sağlamak
- *Üretilen ürünlerin hizmetlerini karbon ayak izini belirlemek
- *Yönetimin almış olduğu kararlar karşısında karbon ayak izinin azaltılma çalışmalarına destek olmak
- *Sera gazı emisyonlarının hem miktar hem de finans yönünü takip etmek
- *Karbon Piyasasında sürdürülen alım ve satım işlemlerini bu işlemlerin mali nitelikteki olaylarını takip edip kayıt altına almak

Dünyada önemli bir yere sahip olan çevre muhasebesi, karbon muhasebesi, yeşil muhasebe, ülkemizde de gelişim göstermiş işletmeler tarafından önemsene bir konu olmuştur. Ancak bu kavramlar ülkemizde kullanılıyor olsa da muhasebe bilgi sistemi içerisinde henüz belirli bir hesap grubu yoktur.

2. DÜNYADA ve TÜRKİYE'DE KARBON MUHASEBESİNE ZEMİN HAZIRLAYAN OLAYLAR ve KAVRAMLAR

Kyoto Protokolü, uluslararası bir sözleşme olup, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ndeki ilgili taraflara emisyon sınırlarını belirlemek amacı ile düzenlenmiştir. İklim değişikliğinin olumsuz etkilerini en aza indirmek için Kyoto protokolü gündeme gelmiş protokole 88 ülke, Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye, bu protokole dâhil olmuşlardır. Bu protokole göre ülkeler 2008-2012 yılları arasında 1990 yılındaki karbon salım seviyesini %5 oranında azaltmayı amaçlamışlardır. 2024 yılı itibarı ile protokole dahil olan ülke sayısı 199 Kyoto protokolünde alınacak önlemler şunlardır (*Uyar, S., & Cengiz, E. 2011, s.105*).

- Atmosfere salınan sera gazı oranı azaltılarak %5'e çekilecek,
- Endüstri, ısıtma, motorlu taşıtların salgıladığı sera gazı miktarı azaltılacak mevzuat yeniden düzenlenecek,
- Daha az enerji tüketen teknoloji sistemleri benimsenecek ulaşımda sektörde çöp depolamada çevrecilik ilkeleri önemsenecek
- Metan ve karbon dioksit miktarının azaltılması için alternatif enerji kaynaklarına önem verilecek
- Fosil yakıtların kullanılması teşvik edilmeyecek, bio dizel yakıt kullanımı önerilecek
- Yüksek enerji tüketen işletmelerde özellikle demir çelik, kireç fabrikaları çimento fabrikaları Çimento, demir-çelik ve kireç fabrikaları gibi işletmelerin atık işlemleri yeniden dizayn edilecek
- Termik santrallerde yapılan düzenleme ile daha az karbon salımı yapan sistemler, teşvik edilecek.
- Güneş enerjisinin önü açılacak,
- Fazla yakıt ve karbon üretenlerden fazla vergi tahsil edilecek

IPCC' ye göre Türkiye'de iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden zarar görecektir. Türkiye'nin içinde bulunduğu Akdeniz Havzası, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden en fazla etkilenecek bölgelerden biridir. 2018'den itibaren Türkiye'de özellikle meteorolojik afetlerin sayılarında ciddi bir artış görülmüştür.

Bu durum Türkiye'nin hassasiyetini de daha da artırmıştır. 27 Eylül 2021 tarihinde Türkiye önemli bir proje olan 2053 net sıfır emisyon hedefini açıklanmış ve böylece ülkemizin yeşil kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Bu süreci, tüm kurumlarla birlikte yürütmek üzere İklim Değişikliği Başkanlığı, 29 Ekim 2021 tarihinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına bağlı kuruluş olarak kurulmuştur (<https://www.birbucukderece.com>).

Karbon muhasebesi ile birlikte anılan bazı kavramlar şunlardır,

Karbon Piyasası

Karbon piyasası, sera gazı salımlarında gerçekleştirilen azaltımlar karşılığında edinilen karbon sertifikalarının belirli bir piyasada alınıp satıldığı bir piyasadır. Esasında alınıp satılan meta, sera gazının azaltım miktarının kendisidir (*REC Türkiye, 2015:137*). Karbon Piyasaları gönüllü karbon piyasası ve zorunlu karbon piyasası olarak 2'ye ayrılmaktadır.

Tablo 1. Karbon Piyasası Türleri

Karbon Piyasaları				
Zorunlu Karbon Piyasaları			Gönüllü Karbon Piyasaları	
Proje Temelli		Piyasa Temelli	Proje Temelli	Piyasa Temelli
Temiz Kalkınma Mekanizması	Ortak Yürütme	Emisyon Ticaret Sistemi	Gönüllü Karbon Kredisi	Şikago İklim Borsası

Kaynak : <https://sustainablefuture.com.tr/karbon-piyasasi/>

Karbon piyasaları, ikiye ayrılmaktadır. İlki, Kyoto Protokolü'nde tanımlanan esneklik mekanizmaları ile ülkelerin düşük maliyetle salım azaltımı yapabilmesine olanak tanıyan zorunlu karbon piyasaları, ikincisi ise bireylerin, kurumların, firmaların, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri sonucu oluşan sera gazı salımlarının gönüllü olarak azaltımını kolaylaştırmak amacıyla oluşturulan gönüllü karbon piyasalarıdır (Gürbüz, ve diğerleri 2019.s.424-438).

2024'ün en iyi 4 karbon borsası ise şu şekilde sıralanabilir, Air Carbon Exchange (ACX), Carbon Trade Exchange (CTX), T ukan Protokolü, Xpansiv: (<https://carboncredits.com>).

Karbon Ayak İzi

Karbon ayak izi belirli dönemde gerçekleşen insanoğlunun yapmış olduğu faaliyetler sonucu doğrudan veya dolaylı olarak ortaya çıkan ve atmosfere yayılan sera gazlarının karbondioksit (CO₂) eşdeğeri ile hesaplanmasıdır. Bu gazların hesaplanması veya karbon ayak izi, genellikle yıl bazında yapılır ve ton birimiyle gösterilir.

2018 yılında dünyanın birçok ülkesinden bilim insanı, bir ortak çalışma yaparak dünyadaki 500 şehrin karbon ayak izini listelememişlerdir. Karbon ayak izi en fazla olan on şehir şu şekilde sıralanmıştır. 1.sırada Seul (Güney Kore) yer almaktadır. 2.sıradada Çin' in önemli şehirlerinden, Guangzhou. 3.sırada ise Newyork (ABD). 4. sırada Hongong (Çin), Los Angeles (ABD), Şanghay (Çin) şeklinde liste devam etmektedir, Listede görüldüğü üzere Çin ve ABD' de bulunan şehirler karbon ayak izi oranında önemli paya sahiptir (<https://www.semtrio.com>).

Türkiye'nin karbon ayak izini değerlendirdiğimizde, Türkiye' de ise 6 şehir, karbon ayak izi sıralamasında, listede dünyadaki 500 şehir arasına girmiştir. 1.sırada İstanbul, 2. sırada Ankara, Antalya, Bursa, ardından Kayseri ve Gaziantep yer almaktadır. Belirlenen şehirlerden İstanbul 26, Ankara ise 80. Sırada yer almaktadır (<https://www.semtrio.com>). Çalışmanın bundan sonraki kısmında karbon muhasebesinin konusuna giren bazı ticari işlemlerin muhasebeleştirilmesi ile ilgili örnek kayıtlar yapılacaktır.

3. KARBON MUHASEBESİ UYGULAMALARI

Karbon sertifikaları satın alındığında "Maddi Olmayan Duran Varlık" olarak kabul edilebilir. TMS 38' e göre sera gazları ile ilgili tahsisatlar Tek Düzen Muhasebe Hesap Planında" Maddi Olmayan Duran Varlıklar" hesabının içinde yer alan 260 "Haklar" hesabında ve bu grup içerisinde bir hesaba kayıt edilebilir. Karbon sertifikaları 2 şekilde elde edilebilir. Devlet teşviki yolu ile veya karbon sertifikası satan kuruluşlardan temin edilebilir (Gürbüz, C., Aracı, Ö. N. K., & Bekci, İ. 2019. S.424-438).

****Devlet teşviki ile karbon sertifikası elde edilirse şu şekilde kayıt altına alınabilir.***

XYZ A.Ş. cari dönemde kendisine tahsis edilen mevcut kotadan daha fazla oranda emisyonu sebep olmuştur ve yurtiçinden ton başına KDV hariç 25 TL den 500 ton karbona denk gelen karbon sertifikası satın almıştır. İşlem, vadeli olarak gerçekleştirilmiştir.

260 HAKLAR HESABI		
260.01 Emisyon Sertifikaları 12500	14750	
191 İND KDV		
	2250	
	382 ALINAN	
DEVLET		14750
TEŞVİKLERİ VE		
YARDIMLARI		

*Karbon sertifikalarının yurt içinden satın alındığı varsayılsa;

XYZ A.Ş. cari dönemde yurtiçinden ton başına KDV hariç 80 TL'den 500 ton karbona denk gelen karbon sertifikası satın almıştır. Ödeme banka aracılığı ile yapılmıştır.

260 HAKLAR HESABI		
260.01 Emisyon Sertifikaları	40.000	
191 İNDİRİLECEK KDV HESABI		
	7.200	
	102 BANKALAR HESABI	47.200

XYZ A.Ş satın almış olduğu 500 Tonluk karbon sertifikasının 200 tonluk emisyon kısmını kullanmıştır. Bu durumda harcanan kısım gider yazılır ve kullanılacak hesap 730 Genel Üretim Gideri hesabıdır.

730 GENEL ÜRETİM GİDERİ	5000	
268 BİRİKMIŞ AMORTİSMAN HESABI		5000

*Karbon Sertifikalarının Satışı ve Muhasebeleştirilmesi

XYZ İşletmesi yurtiçinde faaliyet göstermekte olup yatırım amacıyla karbon piyasasından 60 TL piyasa değerinden satın almış olduğu 2000 ton CO₂'ye eşdeğer olan karbon sertifikasını yurtiçinde faaliyet gösteren bir firmaya ton başına ortalama 80 TL piyasa fiyatı ile peşin bedelle satmıştır.

Maliyet Bedeli: 2000 ton x 60TL= 120.000 TL

Satış Bedeli: 2000 ton x 80 TL = 160.000 TL

100 KASA HESABI	188.800	
260 HAKLAR HESABI		120.00
260.01 Emisyon Hakkı		
391 HESAPLANAN KDV		28.800
649 DİĞER OLAĞAN GELİR VE KARLAR		40.000
649.06 Karbon Sertifika Satış Karı		

*İşletmede kullanılmak üzere, karbon gazı salımını ölçmek için cihaz satın alınması durumunda,

XYZ A.Ş 10 000 TL tutarında karbon gazı ölçüm cihazını 1000 TL KDV ödeyerek 11 000 TL ye satın almıştır.

253 TESİS MAKİNE CİHAZ	10. 000	
253.01 Karbon Ölçüm Cihazı		
191 İNDİRİLECEK KDV HESABI	1. 000	
HESABI		11. 000
102 BANKALAR		

*İşletme karbon salımını azaltmak için hizmet alımı yaparsa,

XYZ A.Ş şirketi 12 000 TL tutarında hizmet alımı yapmıştır. KDV tutarı 1200 TL'dir. Hizmet alım tutarı için borç senedi düzenlenmiştir.

730 GENEL ÜRETİM GİDERİ	12 000	
730.01 8000		
730.02 4000		
191 İNDİRİLECEK KDV HESABI	1.200	
BORÇ SENETLERİ		13 200
321		

SONUÇ

20.yuzyılda yaşanan ekonomik ticari ve teknolojik gelişmeler, üretim miktarını arz düzeyini ve talebi artırmış ve insanlar daha rahat yaşamak için daha çok mal talep etmeye başlamışlardır. İşletmeler ise daha fazla kar elde etmek için kaynak tüketimine yeteri özeni göstermemişler çevreye karşı sorumluluklarını dikkate almamışlardır. Ancak son zamanlarda toplumun çevre konusundaki hassasiyeti artmış özellikle sera gazı salımından kaynaklanan iklim değişikliği sürekli konuşulmaya başlamıştır. Ölçülemeyen şey kontrol edilemez mantığından hareketle önce işletmelerin ve ülkelerin sera gazını

azaltma eğilimi, karbon ayak izinin hesaplanması gibi konular akademisyenler, uzmanlar ve kurumlar tarafından konuşulmaya başlamış bu süreçte karbon muhasebesi gündeme gelmiştir. Karbon muhasebesi çevre muhasebesi gibi algılansa da esasında birbirinden farklıdır.

Karbon muhasebesinde işletmeler karbon sertifikası alım ile ilgili işlemleri kayıt almaktadır. Bu işlemi yaparken “260 Haklar” hesabı borçlu “382 Alman Devlet Teşvikleri ve Yardımları” hesabı alacaklı olarak kayıt altına alınabilir. Sertifika alımı yurtdışından yapılırsa bu durumda, alış şekline göre “260 haklar” hesabı borçlu diğer ilgili hesap alacaklı olarak kayıt edilebilir. Sera gazı ölçümü için cihazlar veya bu amaçla alınan diğer tesis ve cihazlarda “253 Tesis Makine Cihaz” hesabında muhasebeleştirilebilir.

Karbon muhasebesinin uygulanabilmesi için mevzuatta yer alan boşlukların düzeltilmesi karbon yönetimi konusunda ciddi adımlar atılması gerekmektedir. Özellikle karbon ayak izinin hesaplanması ve kayıt altına alınması için teşvikler verilebilir. Karbon muhasebesinin ve ilişkili kavramların işletmelere olan yükünü azaltmak için hem toplumda hem de işletmelerde farkındalık yaratmak çevreye duyarlılığımızı artırmak uzun vadede faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Altınbay, A., & Durak, H. (2022). Çevre muhasebesi, yeşil muhasebe ve karbon muhasebesi kavramları hakkında yazılan makalelerin bibliyometrik analizi. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 7(1), 140-155.
- Duman, H., Özpeynirci, R., Yücenurşen, M., Bağcı, H. (2012). KARBON MUHASEBESİ. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 105-120.
- Gürbüz, C., Aracı, Ö. N. K., & Bekci, İ. (2019). Dünya’da Ve Türkiye’de Karbon Ticareti Ve Karbon Muhasebesi Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma - A Research On Carbon Trade And Carbon Accounting Applications In The World And Turkey. *Mehmet Akif Ersoy University Journal Of Social Sciences Institute*, 11(28), 424-438. <https://doi.org/10.20875/Makusobed.568835>.
- Kaya, U. ve Akdeniz, F., (2016). Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları (TMS/TFRS) Çerçevesinde Çevresel Faaliyetlerin

Muhasebeleştirilmesi. Global Journal of Economics and Business Studies, 09-38.

Uyar, S., & Cengiz, E. (2011). Karbon (Sera Gazı) Muhasebesi. Financial Analysis/Mali Cozum Dergisi, (105).

Yılmaz, Z., & Şahin, Z. (2017). Muhasebe dersi alan öğrencilerin yeşil muhasebe konusundaki algıları ve farkındalıkları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 110-122.

<https://www.birbucukderece.com/bilimsel-kaynaklar/ipcc-6-degerlendirme-raporu-iklim-degisikligi-2022-etkiler-uyum-ve-kirilganlik>.

<https://rec.org.tr/>

<https://sustainablefuture.com.tr/karbon-piyasasi/>

<https://www.semtrio.com/blog/ulkelerin-karbon-ayak-izi>

<https://carboncredits.com/the-top-4-carbon-exchanges-for-2023>

YASIN GRAVÜRLERE DÖNÜŞÜMÜ: ALİYE BERGER
THE TRANSFORMATION OF MOURNING INTO
ENGRAVINGS: ALIYE BERGER

Gülseren BUDUMLU İLDEŞ¹

Özet

Aliye Berger (1903-1974), ilk Türk kadın baskiresim sanatçısı ve gravürcüsüdür. Ünlü Şakir Paşa ailesine mensup Berger, uzun yıllar arkadaşlık kurduğu ve kendisine müzik dersleri veren Karl Berger'i evlendikten kısa bir süre sonra kaybedince derin bir yasa sürüklenir. Bireylerin bir kaybın ardından verdikleri fiziksel, düşünsel, davranışsal ve duygusal tepkilerin bütünü yas süreci olarak bilinir. Aliye Berger bu süreci atlatmak için o dönem Londra'da yaşayan ablası Fahrünnisa Zeid'in yanına gider. Orada gravürün siyah beyaz estetiği ve bakır levhaların ışıltısıyla karşılaşır. Buckland Wright'ın atölyesinde üç yıl gravür eğitimi alan Berger'in yaşadıkları, eserlerinde güçlü bir karşılık bulur. Bu çalışmanın amacı, Aliye Berger'in yas süreci ile başlayan gravür aşkını, bakırın ışıltısı ile büyülenmesini, yaratıcı desen ve kompozisyonların bakır levha ile sanat eserine dönüşüm sürecini analiz etmektir. Berger'in acı kaybının ardından ürettiği gravürler, nitel araştırma kapsamında amaçlı örneklem olarak seçilmiş ve doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu eserler, sanatçının kaybindan kaynaklanan yokluğa ve sonrasında yeni yaşamına alışma sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak şekillenir.

Anahtar kelimeler: Aliye Berger, Gravür, Yas.

Abstract

Aliye Berger (1903-1974) was the first Turkish woman printmaker and engraver. Berger, who was a member of the famous Şakir Paşa family, was plunged into deep grief when she lost his husband, Karl Berger, shortly after her marriage. They had been friends for many years before they got married, and he gave her music lessons, as well. The physical, intellectual, behavioral and emotional reactions of individuals after a loss is known as the mourning process. In order to overcome this process, Aliye Berger travelled to her sister Fahrünnisa Zeid, who was living in London at the time. There she encountered the black and white aesthetics of engraving and the sparkle of copper plates. Berger studied engraving at Buckland Wright's workshop for three years, and her experiences are strongly reflected in her works. The aim of this study is to analyze Aliye Berger's love for engraving that began with her mourning

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, gildes@sakarya.edu.tr, 0000-0001-7295-1524

process, her fascination with the glow of copper, and the process of transformation of creative patterns and compositions into works of art with copper plates. The engravings produced by Berger after her painful loss were selected as purposive samples within the scope of this qualitative research and analyzed by document analysis method. These works are shaped as an integral part of the artist's process of getting used to the absence caused by the loss and her new life afterwards.

Keywords: Aliye Berger, Engraving, Mourning

Giriş

Aliye Berger 1903' te İstanbul'da Büyükkada'da doğmuş ve 1974'te yine çok sevdiği Büyükkada'da ölmüştür. Şakir Paşa ailesinin son kızı olarak dünyaya gelmiş, Fahrinüsa Zeid ve Halikarnas Balıkcısı olarak bilinen romancı ve hikayeci Cevat Şakir'in kardeşidir. Aynı zamanda Nejat Devrim, Şirin Devrim ve Füreyya Koral'ın teyzesi olmuştur.

Osmanlı Devletinin ilk kız lisesi olan Notre-Dame de Sion'da lise eğitimine başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda okulun kapanmasıyla başka bir özel Fransız okulunda eğitimini tamamlamış, resim ve piyano derslerine başlamıştır.

Sanatçı genç yaşlarında yazarlığa ilgi duymuş ve Voltaire, Strindberg, İbsen ve Dostoyevski gibi yazarlardan okumalar yapmış etkilenmiş, yazar olmak istemiştir. Aliye Berger, ablası Fahrinüsa Zeid'in resim çalışmalarını izlediğinde, renkler ve biçimlerden oluşan resimlerden söylemiştir uzak durmuştur. Berger'e göre hem sanatçının kişiliğini hem de dış dünyayı yansıtan resimlerde, duygular ve düşünceler tüpten çıkan boyayla kullanılmamış bir anlatım aracıdır. Ancak yazarken herkesin kullandığı sözcüklerin yine herkesin kullanabileceğini, başkalarının sözcükleri kullanmalarının yardımcı olduğunu ancak resimde bunun böyle olmadığını vurgulamış ve bu nedenle de resimden korktuğunu dile getirmiştir (Gül, 2012: 156) .

Zaman zaman kardeşi Fahrünnisa'nın boylarıyla yağlıboya denemeleri yapmıştır. Yağlı boya resim çalışmaları çok az sayıda olsa da oldukça ustalıklıdır. Berger, kendisinin hayat telaşıyla biraz oyalandığını fakat sanatın yaşamında her zaman çok önemli bir yerinin olduğunu söylemiştir. Sanat konusunda karşılaştığı yeni bir fikir onun için çok önem taşımıştır. Fikirleri farklı noktalardan araştırdığını ve çok önem verdiğini söylemiştir (Yalman, 1954).

Uzun yıllar arkadaşlık yaptığı Macar keman virtüözü ve pedagog Karl Berger'le 26 yılın sonunda evlenmiş ve altı ay sonra O'nu aniden kalp krizi sebebi ile kaybetmiştir. Eşinin ölümü sebebi ile yaşadığı derin üzüntü sebebi ile ölmek istemiş, teşebbüste bulunmuş ancak yakınları tarafından engellenmiştir. Kardeşi Fahrünisa Aliye'yi içine düştüğü matem dolu günlerden ve psikolojiden kurtulur umudu ile Londra'ya yanına almıştır. Aliye Londra'da acı çeken bir ruh olarak 1947'de John Buckland Wright'ın atölyesine giderek heykel ve gravür dersleri alır. Gravürle ilk bu atölyede tanışmıştır. Kocasının ölümünden sonra ıstırapı çok büyük olan ve derin bir yas içinde olan Aliye Berger, dünyayı renkli olarak göremediğini söylemiştir. Gravürde bakır üstüne kazıma yaparken, bakırın ışığın altındaki parıltısı onu çekmiş, yaratmak istediği şekillere hayat vermiştir. O'nun bakırlara oyduğu kompozisyonlarında renkler siyah- beyaza, yas da gravürlere dönüşmüştür.

Berger, hüznü dolu gecelerinde gözlerini kapayarak, çektiği acıya tahammül göstermiş ve çektiği acıların hayatta bir şey yaratmasına vesile olması için dualar ettiğini söylemiştir. Sanat meselelerini önemsemesini ve sahip olduğu sanatçı disiplini ise iyi bir estetikçi olan Karl Berger'e borçlu olduğunu belirtmiştir. O'nu kaybettikten sonra, hayatta önemli olan tek şeyin ise bir şeyler yaratabilmek olduğunu söylemiştir (Yalman, 1954).

Bu çalışmada, Aliye Berger'in eşinin ölümü ile derin bir yasin içerisinde hayatının ve sanatının nasıl değiştiğine ve yönlendiğine ilişkin bir araştırma yapılmıştır. John Buckland Wright'ın atölyesinde aldığı eğitimle başladığı gravürleri incelenerek, yas ve yasin yaratıcılığa etkisi üzerinde durulmuştur. Araştırma kapsamında yapılan incelemelerde Berger'in gravürlerinde acının bakır plakalar üzerine kazınarak sanat aşkına dönüştüğü ve evrensel bir dil oluşturduğu görülmüştür. Araştırmada, Aliye Berger ile ilgili makalelerden, tezlerden, sanatçıyla yapılmış görüşmelerden, sergi broşür ve kataloglarından, kitaplarda yer alan bölümlerden yararlanılmıştır.

Yas

Yas, sevilen birinin ölümü sonrasında yaşanan acı ve zorlayıcı bir süreçtir. Sevilenin kaybı, sonlanmayacak ıstırap içinde geçen ayrılık süreci için matem ve yas gibi kavramlar kullanılmaktadır. Her insanın yas süreci bir diğerinden farklı olup, yas sürecindeki tepkileri de

değişim göstermektedir. Bireylerin yas sürecindeki farklılıklar sebebi ile yas; normal, patolojik ve travmatik gibi üç ayrı şekilde tanımlanmıştır. Patolojik ve travmatik belirtiler gösteren bireylerin mutlaka bir uzmandan yardım almaları gerekmektedir (Çolak & Hocaoğlu, 2021: 56).

Kayıp sonrası deneyimlenen yas süreci kuramcılarının da ilgisini çekmiştir. Erken dönemde ilk olarak, Freud (1917)“Yas ve Melankoli” isimli makalesinde yas sürecini, verilen olağan tepkiler olarak, zorunlu, acılı, zaman sınırlı bir deneyim olarak ele almıştır. Freud’a göre de Yas süreci patolojik patolojik olabileceğine de işaret eder. Bunu da melankoli olarak tanımlar ve kaybedilen kişi ile olan bağların koparılmaması durumu olarak tanımlamıştır. Yine Lindemann (1944), Parkes (1965) ve Bowlby (1980) gibi kuramcılar da yas sürecinin olağan seyrinden sapmasını patolojik yas, gecikmiş yas, çözülmemiş gibi terimlerle ele almışlardır (Cesur, 2017: 292).

Prigerson ve Sheare(1996) ise; karmaşık yas, kayıp üzerinden geçen zamana rağmen ayrılık ve stresin sürmesi işaret etmektedir. Kişinin kayıp öncesi yaşantısına dönememesi düzeyi ile normal yas sürecinden ayrıldığını söylemişlerdir (Cesur, 2017: 292).

Aliye Berger, çok sevdiği eşinin ölümü ile birlikte derin üzüntü ve yas süreci içerisine girmiş, kendisini kuyulara atmayı istediğini dahi dile getirmiştir. Eşinden ebediyete kadar ayrılmış olması onun gözünde tüm dünyayı siyah ve beyaza dönüştürmüştür. Yas süreci içerisinde gravürlerin siyah beyazıyla kendi yaşadığı büyük acıyı eşleştirmiş, acılarını bakır plakalar üzerine kazıyarak hafifletmeye çalışmış, acılarını, yasını gravürlere dönüştürmüştür.

Gravür

Gravür, çok sanatçının ilgi duyduğu bir özgün baskı tekniğidir. Bağımsız görsel plastik sanattır. Kazı resim tekniğinin ismini ise baskı için kullanılan kalıplar belirlemektedir. Kalıpların yüzeylere bıraktıkları izlere ve şekline göre isim verilmektedir. Tümsek kazı resim muşamba, linol, ağaç, linol plakalar üzerine yapılmaktadır, Bir diğer ismi ise Yüksek baskıdır. Çukur kazı resim ise metal plakalar; çinko, bakır levhalar üzerine yapılan, bazen kuru kazıma bazen de asitte yedirme tekniği uygulanan bir özgün baskı tekniğidir. Çukur kazı

teknîği içinde çinko plaka üzerine Aquatinta, bakır levha üzerine kuru kazı ve mezotinta gravür teknikleri bulunmaktadır (İldeş, 2023: 273).

Tarihsel dönemlere ve kültürlere göre çeşitlilik gösteren gravür baskı tekniği, önceleri kuru kazıma şeklinde olmakta iken daha zorlu süreçlerle kol kuvveti ile metal uçlu oyma aletleri ile yapılmıştır. Ancak Rembrandt ile birlikte asite yedirme tekniği uygulanmaya başlanmıştır. Ülkemizde ise 1951 yılında ilk Leopold Levy önderliğinde ilk gravür atölyesi oluşturulmuş ve öğrencilere akademik gravür eğitimi vermeye başlanmıştır. Akademik eğitim almayan Aliye Berger ise bu tarih öncesinde 1947’de eşinin ölümü sonrasında Londra’da gravür eğitimi almış ve üç yıl içinde ustalaşmıştır.

Aliye Berger’in Sanatı ve Gravürleri

Tanzimat döneminin Osmanlı modernleşmesiyle başlayıp Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleriyle devam ederek gelişen Türk sanatı, Tanzimat dönemi ve Osmanlı’nın modernleşmesiyle başlamış, Meşrutiyet ve Cumhuriyetle devam etmiştir. Modernizm ile birlikte gelen yeniye olan ilgi, eleştirel bakış, modern bir hayat tarzını da beraberinde getirmiştir.

Cumhuriyet döneminin Müstakiller ve D grubu ile başlayan İzlenimcilik karşıtı modern arayışlarının ilk yıllarında, geometrik ve yapısalcı kompozisyon anlayışı Cezanne’nin resmine temellenen Andre Lhote ile birlikte Türkiye’deki sanatçılar tarafından benimsenmiş, Türk sanatının modernleşmesinde etkili olmuştur. Türk sanatçılar Picasso, Matisse, Leger gibi sanatçıları takip etmişler, Türk resim sanatında modernizmi temellendirmişlerdir. Akademik sanat anlayışı geç gelen kübizmden etkilenmiştir. Akademi dışı farklı anlatım dili oluşturan Aliye Berger ise iç dünyasını, öznel bakış açılarını ve etraflarıyla olan ilişkisini sanat üretimlerine aktarmış, bir dışavurum modeli oluşturmuştur. 1954 yılında Uluslararası Eleştirmenler Derneğinin (AICA) İstanbul’da yapılan kongresi nedeniyle Yapı Kredi Bankası’nca düzenlenen “İş ve İstihlal” konulu resim yarışması modernizm ve soyut sanat açısından çok önemli olmuştur. Akademik bir eğitim almayan Aliye Berger’in “İstihlal” eserinin birinci seçilmesi, Türk sanatında 1930’lu yıllardan sonra egemen olan ve modernî simgeleyen geç kübist biçimlendirmelerin yerini soyuta bıraktığını gösteren bir dönüm noktasıdır (Gül, 2012: 157).

Resim 1. Güneşin Doğuşu

<https://www.gzt.com/arkitekt/disavurumcu-ressam-aliye-berger-3563329>

Resim yarışmasında birincilik alması sonrasında Aliye Berger'in "İş ve İstihsal" isimli eserini beğenmeyen, hatta yarışma jürisinin resimden anlamadığı yönünde dedikodular sanat çevresinde dolaşırken bu konuda ne düşündüğü sorulduğunda; Bu gibi şeylerle uğraşmaya vaktinin olmadığını, sağlığının da iyi olmadığını, eşinin ölümüyle yaşadığı üzüntüler sonucunda geceleri çektiği acıya tahammül gösterişinin bir mükâfatı olarak bir şeyler yaratmak için dualar ettiğini söylemiştir.

Sanatçı bu tablosuna başlarken çok zorlandığını, bir türlü resmine başlayamadığını, Fahrünnisa'nın bir mektubu ile başladığını anlatmıştır. Fahrünnisa Berger'e kendisini tablonun içinde hissetmesi gerektiğini, tüm varlığı ile tabloya yerleşmesini sevdiğini, kaybettiklerini düşünmesini, onların yaşayabileceği bir yeri hayal etmesini ve renklerini de ona göre kullanmasını tavsiye etmiştir (Ural, 1995).

Sanatçının eşinin ölümünden sonra derin bir üzüntü süreci yaşaması sebebi ile kardeşi Fahrünnisa Zeid'in biraz avunur ümüdi ve düşüncesi ile onu Londra'ya çağırması Berger için bir dönüm noktası

olmuştur. Heykel ve gravür dersleri aldığı John Buckland Wright'ın atölyesinde üç yıl eğitim almış, özellikle gravür çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Aliye'nin hayatı gravür etrafında dönmeye başlamıştır. Gravürde kullanılan siyah onu çok etkilemiş, matemine iyi gelmiş adeta siyah- beyazın büyüüne kapılmıştır. Her gün hummalı çalışma temposu içinde geçen üç yıl içinde çok sayıda gravür yapmıştır. 1951'de Türkiye'ye döndüğünde 150 gravürle ilk kişisel sergisini açmış, sanat çevresinin dikkatlerini üzerine çekmiştir.

Resim 2. *Aliye Berger, Otoportre²*

Argos dergisinde “Aliye Berger: Yaşam Çizgileri” yazısıyla Ferit Edgü gravür sanatını şöyle tanımlamaktadır:“Aragon’un bir şiirinde dediği gibi, ‘Sevinç acılardan sonra doğar’. Başka bir deyişle, sevinç, bu acılarla çizilmiş, kazılmış metal kalıpların, kâğıda

² <http://www.gzt.com/arkitekt/disavurumcu-ressam-aliye-berger-3563329>

aktarılması, basılması ve çoğaltılmasıdır. Buna da gravür sanatı denir” (Gül, 2012: 156).

Resim 3. *Hamam*³

Berber Hamam (Resim. 3) oldukça isimli gravürüyle günlük yaşam kültürü içerisinde önemli bir mekân olan Türk hamamını çalışmış, kubbeleriyle, çıplak kadın figürleri ile ön plan, arka plan, perspektif etkiyi, derinliği yakalamıştır. Yine açık, orta, koyu değerleri, ışık ve gölgeyi ustalıkla kullanmıştır. Figürlerini gerçekleştirirken dışavurumcu (ifadeci) bir üslup kullanmıştır.

İstanbul’un çeşitli semtlerinden manzaralar çalışmıştır. (Resim 4-5) İstanbul konulu gravürlerinde Boğaz, Büyükkada, Haliç, Moda gibi İstanbul’u güzel köşelerinden manzaraları, siyah beyaz, açık-koyu değerlerle ve ayrıntılı desenleriyle bazen gerçekçi, bazen de fantastik bir yaklaşımla kendine özgü ifadeci(dışavurumcu) bir üslup ile işlemiştir. Sanatçı kendine özgü zengin çizgi tekniği ile dokusal zıtlıklara yer vermiş, soyutlamalar yaparak biçim anlayışını oluşturmuştur. İstanbul’un dört bir yanından manzaraları bakır plakalar

³<https://www.dev muzayede.com/urun/3663802/aliye-berber-1903-1974-gravur-izimli-hamam-35x37-cm9>

üzerine çizerek oluşturmuş olduğu İstanbul gravürlerinde eski İstanbul'u görmek mümkün olmuştur. Her biri birer görsel belgeye dönüşen gravürleri küçük ya da büyük boyutlu olsun eskinin İstanbul'unu günümüze taşımıştır.

Bir dönemin ünlü ve zengin ailesi olan Şakir Paşa ailesinin bir üyesi olan Aliye Berger eşinin de ölümünden sonra maddi anlamda sıkıntılar yaşamıştır. Paraya olan ihtiyacı nedeniyle kartpostallar olarak da küçük boyutlu gravürler yapmıştır. İstanbul'un güzel köşelerinden desenler çalışmış bunlar küçük gravürlere dönüştürmüştür. Gravür tekniği ile ürettiği İstanbul kartpostalları dünyayı dolaşmış ve İstanbul'u tüm dünyaya tanıtmıştır.

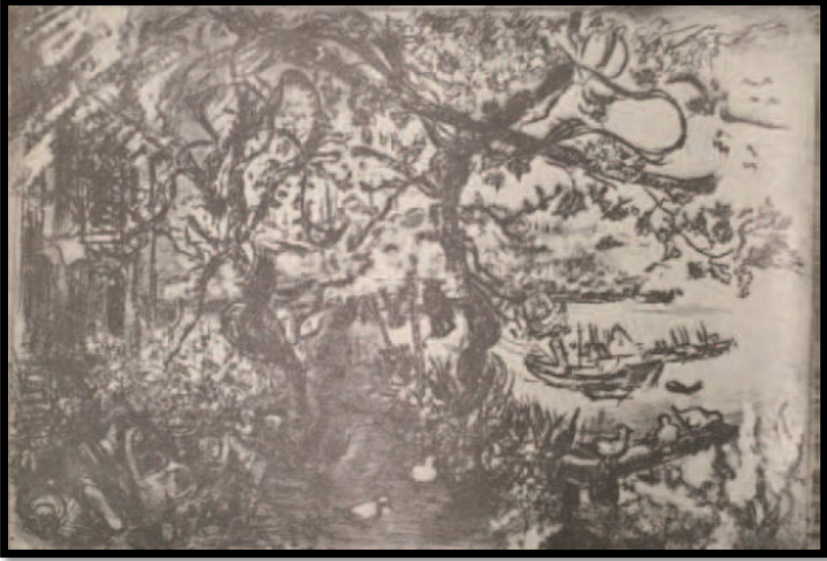
Resim 4. *Balıkçı (1960)*⁴

⁴ https://www.academia.edu/31427290/Aliye_Berger_Grav

Bazen martılar, balıkçılar, bazen leylekler muhteşem deniz ve ağaç dalları üstünde gravürlerde yerlerini almıştır. Berger, zengin imgeler dünyasıyla değişken, dışavurumcu üslubu ile gravür plakalarına acılarını, sevinçlerini, hatıralarını ve yaşamından kesitleri, içinde yaşadığı güzel İstanbul'u ortaya çıkaran gravürler yapmıştır. Sanat anlayışını anlatırken aşkla yaşadığını, eşinin ölümünün bile ondaki aşkı öldüremediğini ve yaratmaya devam ettiğini dile getirmiştir (Şahin, 2019: 407).

Resim 5. *Büyükada'dan*, (10,5x15cm)⁵

Berger, gravürlerinde zengin imgeler dünyasıyla değişken, dışavurumcu üslup kullanmıştır. Gravür plakalarına acılarını, sevinçlerini, hatıralarını ve yaşamından kesitleri, içinde yaşadığı güzel İstanbul'u ve doğasını ortaya çıkaran gravürler yapmıştır. Sanatçının yaşadığı dönem göz önüne alındığında, özgün baskı tekniklerinden en zahmetlisi olan gravür sanatı henüz Türkiye'de tanınmayan bir resim tekniği idi. Sanatçı Türkiye'de gravür sanatının öncüsü olmuştur.

⁵ https://www.academia.edu/31427290/Aliye_Berger_Grav

Resim 6. *Davulcular* (28 x 75cm)⁶

Aliye Berger, siyah-beyaz gravürlerinde, siyah ve beyazı her zaman birer renk olarak gördüğünü ve olanaklarını, ara tonlarında bulduğu ışığı, renkte her zaman bulamamış olduğunu söylemiştir. Sanatçı'nın siyah-beyaz gravürleri renkli gravürlerinden oranla sayıca fazladır. “Mevleviler, Süngerciler, Çiftetelli, Karagöz, Davulcular” isimli renkli gravürler de çalışmıştır.

Resim 7. *İstanbul*⁷

⁶ <https://www.idildergisi.com/makale/pdf/1551111341.pdf>

⁷ <https://www.gzt.com/arkitekt/disavurumcu-ressam-aliye-berger-3563329>

Berger'in gravürlerinde İstanbul manzaraları içerisinde, zaman zaman yoğun bir şekilde kuş figürlerinin olduğu da görülmektedir. (Resim 7). Sanatçının kuşlara özel bir ilgisi vardır. Güvercinler için kendi atölyesinin balkon kapısını hep açık tutmakta olduğunu, masada mutlaka ekmeğin kırıntılarını bıraktığını söylemiştir. Doğayı sevmesinde şüphesiz doğup büyüdüğü yaşadığı Büyükkada'nın güzelliklerinin etkisi olmuştur. Sanatçı gravürlerinde Büyükkada'yı ve İstanbul'u, kişisel dünyasını vurgulamıştır. Bazen martılar, bazen leylekler muhteşem deniz ve ağaç dalları üstünde gravürlerde yerlerini almıştır.

Resim 8. *İstanbul (29 x 21 cm.)*⁸

⁸ <https://artam.com/muzayede/298-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar-2/aliye-berger-1903-1974-gravur-albumu>

Aliye Berger Londra'dan İstanbul'a döndüğünde Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da yaşadığı Narmanlı Han'a yerleşmiştir. Hem evi hem de atölyesi olarak kullandığı atölyesinde çıkan yangında tavan çökmüş resimleri yanmıştır. Ancak Aliye, yangın sırasında alevleri unutup yastıklardan çıkan kuş tüylerini seyre dalar ve resmetmeye başlamıştır. "Ne müthiş, durunuz, söndürmeyiniz!" yangını söndürmek isteyenleri durdurmak istemiştir (Aydın,2020).

Aliye Berger gravürlerinde ele aldığı konular arasında alışılmış gündelik yaşam biçimleri, insan ve İstanbul manzaraları bulunmaktadır. İstanbul'un simgelerinden olan tarihi yerlerin, hamamların, camilerin, iskelelerin, deniz manzaralarının görüntülerini gravürleriyle ölümsüzleştirmiş olan sanatçı dönemin yaşantısını da belgelemiştir.

Resim 9. İstanbul⁹

⁹ <https://artam.com/makaleler/konular-konuklar/askla-yasayan-sanatci-aliye-berger>

Özgün baskı tekniklerinden en zor ve aşamalı uğraş gerektiren bir teknik olan gravür tekniği Ülkemizde İstanbul Güzel sanatlar Akademisi'nde ilk kez Leopold Levy'nin kurduğu ve Sabri Berkel'in denetiminde bir gravür atölyesi 1950 de akademik bir disiplinle çalışmaya başlamıştır. Aliye Berger ise 1947-1950 arasında Londra'da gravür çalışmış olması sebebi ile tekniğe hâkim oluşuyla ve rahat oluşturduğu gravürleriyle farklılık ortaya koymuş, Gravürlü kartpostalları ile öncülük yapmış bir sanatçıdır.

Resim 10. *İstanbul Gravürleri*¹⁰

¹⁰ <https://artam.com/muzayede/298-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar-2/aliye-berger-1903-1974-gravur-albumu>

Aliye Berger'in tümü 25 adet olan "İstanbul Gravürleri" sanatçının özgün kalıplarından Mustafa Pilevneli tarafından Avrupa özel gravür kâğıdına 100 adet basılmış ve tümü numaralandırılmıştır.

Berger Eşinin ölümü ile kendi ölümü arasında geçen zaman içerisinde 14 kişisel, altmışa yakın da karma sergiye katılmıştır.

Sonuç

Sanatçı bir aile olan Şakir Paşa ailesinden gelmenin avantajı ile rahat bir öğrenim ve iyi bir eğitim almış olan Berger, ilk zamanlar resim sanatından uzak durmuş, çok az sayıda resim çalışmıştır. Kendisinin kardeşi Fahrünnisa Zeid kadar iyi resim yapamadığını düşünmesi ve hayat koşturması şeklinde açıkladığı görülür.

Büyük bir aşk yaşadığı Karl Berger'i kaybedişi sonrası içine düştüğü ümitsizlik, derin acı ve yas süreci içerisinde hayatında büyük bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Karl Berger'in ölümü sonrasındaki yaşamı içerisinde eşine olan hasreti ile bakır plakalar arasında bağ kurmuş, bitmeyen hüznünü, yasını bakır plakalara kazıyarak gravür eserlerine dönüştürmüştür.

Berger Londra'da yas döneminde aldığı gravür eğitimi ile 150 gravür çalışmış ve Türkiye'ye dönerek bu gravür çalışmaları ile ilk kişisel sergisini açmış, Türk Resim Sanatına etkili bir giriş yapmıştır. Türkiye'nin ilk oyma gravür kadın sanatçısı olmuştur. Türkiye'de kazıma, oyma gravür çalışmalarıyla öncülük yapmış ve dışavurumcu bir kadın sanatçı olarak gravür sanatının tanınmasını sağlamıştır.

Aliye Berger, İstanbul'un dört bir yanından manzaraları, bakır plakalar üzerine çizerek oluşturduğu İstanbul gravürleri ile eski İstanbul'u görsel belgeler olarak günümüze taşımıştır. Bir dönem paraya olan ihtiyacı nedeniyle kartpostallar, küçük boyutlu gravürler yapmıştır. İstanbul'un güzel köşelerinden manzaraları gravür tekniği ile kartpostallar olarak çalışmıştır. Sanatçının ürettiği bu küçük gravür baskıları dünyayı dolaşmış ve İstanbul'un güzelliğini başka ülkelerin insanlarına tanıtmıştır.

Aliye Berger'in İstanbul Gravürleri İstanbul'un tarihini oluşturan Camiler, hamamlar, tepelerden görünen şehir ve doğa manzaralarıyla ve günlük yaşamdan kesitlerle dönemin İstanbul'unu

günümüze taşımıştır. Aynı zamanda bu gravürler sanat eserleri olmalarının yanı sıra her biri İstanbul'un görsel belgeleri olarak tarihi değerlere sahiptir.

KAYNAKÇA

- Aydın, S. (2020). Dışavurumcu ressam; Aliye Berger, *Arkitekt Dergisi*
<https://www.gzt.com/arkitekt/disavurumcu-ressam-aliye-berger-3563329>
- Cesur, G. (2017). Kayıp yaşantıları sonrası: Tartışmalı bir kavram "Karmaşık Yas". *Nesne Psikolojisi Dergisi*, 5(10), 289-310. DOI: 10.7816/nesne-05-10-05
- Çolak & Hocoğlu, (2021). Kayıp ve yas: bir gözden geçirme. *Cyprus Turkish Journal of Psychiatry&Psychology*, 3 (1) DOI:10.35365/ctjpp.21.1.07
- Durukan, G. (2016). Aliye Berger Gravürlerinde İstanbul İzleri Uluslararası Baskiresim Etkinlikleri. Bildiri Kitabı, 156-163.
- İldeş, G. (2023). Gravür Sanatı ve Sanat Eğitime katkıları üzerine bir değerlendirme. *Journal of Arts*, 6 (4), 271-281. DOI: <https://doi.org/10.31566/arts.2183>
- Şahin, S.(2019). Türk Baskiresim Sanatında Öncü Kadın Sanatçılar ve Baskiresim Sanatına Katkıları.8 (55), *İdil Dergisi*, 403-413. DOI:10.7816/idil-08-55-14
- Ural, M. (1995). Bir hayat: Aliye Berger. *Cumhuriyet Dergisi*, 461()
<https://core.ac.uk/download/pdf/38318107.pdf>
- Uzar, N. ve Gül, D. (2022). Türkiye'de Özgün Baskı Resim Sanatında Kuş Figürleri. *Kalemisi Dergisi*, 21(Güz), 135-142. DOI: 10.7816/kalemisi-10-21-04
- Yalman, T. (1992). Bir ressamın sancılı doğumu, *Sanat Dünyamız*, 46(Kış), İstanbul, Yapı kredi Yayınları

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

778

ABDULHAMİD SÜLEYMANOĞLU ÇOLPAN'IN 'BUZILGAN O'LKAGA' ŞİİRİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

AN ANALYSIS ON ABDULHAMİD SULEYMANOĞLU CHOLPAN'S POEM 'BUZILGAN O'LKAGA'

Bahar TÜRKYILMAZ*

Özet

Bu bildiri Özbek edebiyatının yapı taşlarından biri olan Abdulhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Buzilgan O'lkaga şiiri üzerinde durulacaktır. Özbek edebiyatında roman, hikâye, tercüme, tiyatro eserleri başta olmak üzere oldukça çeşitli türlerde eser veren Çolpan, pek de uzun sayılmayan yaşam çizgisinde Özbek şiirinin de en nadide örneklerini kaleme almıştır. Buzilgan O'lkaga şiiri, Çolpan'ın büyüleyici lirik üslubunun tüm coşkusuyla kendisini gösterdiği şiirlerinden biri olmasının yanında, yazıldığı dönem göz önüne alındığında Özbek Cedit edebiyatının da en güçlü şekilde yansıtıldığı örneklerden biri olması sebebiyle bildiriye konu edilmiştir. Çalışmanın incelemesinde Nurullah Çetin'in şiir çözümlene yöntemi esas alınmıştır. Belirlenen yöntem doğrultusunda Buzilgan O'lkaga şiiri; içerik, şekil, dil ve üslup ile ahenk temel başlıkları altında düşünce, görüntü, varlık, anlam gibi pek çok alt başlığa ayrılarak çözümlenecektir. Bu başlıklara dönem havasının şiire katmış olduğu baskın tematik değerler de eklenecektir. İncelemenin neticesinde hem Çolpan'ı Özbek edebiyatının temel taşlarından biri yapan destansı üslubu hem de Özbek Cedit edebiyatına yansıyan o dönem Türkistanının harap hâli okura tüm şeffaflığıyla sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çolpan, Buzilgan O'lkaga, Özbek Cedit edebiyatı, Türkistan, şiir çözümlenmesi.

Abstract

This paper will focus on the poem 'Buzilgan O'lkaga' by Abdulhamid Suleymanoglu Cholpan, one of the cornerstones of Uzbek literature. Cholpan, who worked in a wide variety of genres in Uzbek literature, especially novels, stories, translations, theatre works, has also written the rarest examples of Uzbek poetry in his not very long life line. The poem 'Buzilgan O'lkaga' not only showcases Cholpan's captivating lyrical style in all its enthusiasm but also, considering the period in which it was written, serves as one of the most powerful examples of Uzbek Jadid literature, which is why it has been chosen as the subject of this paper. The analysis of the work is based on the poetry

*Dr., Fırat Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
bturkyilmaz@firat.edu.tr, ORCID: 0000 0001 6620 2420.

analysis method of Nurullah Çetin. According to the specified method, the poem 'Buzilgan O'lkaga' will be analyzed under the main headings of content, form, language and style, and harmony, breaking it down into numerous subheadings such as thought, image, existence, and meaning. To these titles will be added the dominant thematic values added to the poetry by the atmosphere of the period. As a result of the analysis, both Cholpan's epic style, which makes him one of the cornerstones of Uzbek literature, and the devastated state of Turkestan reflected in Uzbek Jadid literature during that period will be presented to the reader in all its transparency.

Keywords: Cholpan, Buzilgan O'lkaga, Uzbek Jadid literature, Turkestan, poetry analysis.

Giriş

Millî Uyanış ya da başka bir deyişle Cedit dönemi Özbek edebiyatında roman, hikâye, tercüme gibi pek çok türde eser veren, aynı zamanda yeni Özbek şiirinin de kurucusu kabul edilen Abdulhamid Süleymanoğlu Çolpan, 1898 yılında Fergana bölgesinin Andican şehrinde dünyaya gelmiştir. Şair kimliğinin oluşmasında oldukça önemli paya sahip olan babası, dönemin ileri gelen şahsiyetlerindedir. Medrese eğitimi görmüş babasının edebiyat ve sanatla bu denli iç içe olması, evinde sürekli şair ve yazarları ağırlaması Çolpan'ın şair kimliğini kazanmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte oldukça iyi bir eğitim almış, hem Doğu hem de Batı kültürlerini asıl kaynaklarından öğrenmiştir (Mirzayev, 2005, s. 160; Mirvaliyev, 1993, s. 17; Karakaş, 2021, s. 151). Çolpan'ın doğduğu yıllar Türk dünyasının, Türkistan'ın Rus işgali altında olduğu döneme tesadüf eder. Bu sebeple içinde yaşamış olduğu dönem Çolpan'ı âdeta bir görev bilinciyle 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Cedit hareketi içerisinde yer almaya itmiştir. Cedit hareketi Türk dünyasının aydınlanma, yenilenme hareketi olarak tanımlanabilir. Başlarda eğitimde ortaya çıkan yenilenme hareketi zamanla hayatın her alanına sirayet etmiş, âdeta toplumsal bir uyanışa dönüşmüştür. Bu toplumsal uyanış ve yenileşme hareketinden edebiyat sahası da nasibini almış; bu dönemde Türk dünyasında apayrı bir yere sahip olan Cedit edebiyatı şeklinde isimlendirilen millî bir edebiyatın temelleri atılmıştır. Çolpan ise temelleri atılan Cedit edebiyatında yeni Özbek edebiyatının kurucularından olmakla birlikte yeni Özbek şiirinin de kurucusu kabul edilmektedir (Karimov, 1991, s. 6-7; Açık, 2020, s. 331; Mirzayev ve Shermuhamedov, 1993, s. 6-7; Tekcan, 2012, s. 178).

Bu çerçevede bugünkü Özbek edebî dilinin şüphesiz Çolpan'ın dili olduğu aktarılır (Sharafiddinov, 1994, s. 10).

Çolpan'ın üslup noktasında Özbek edebiyatının mihenk taşlarından biri olarak kabul edilmesinde yaşadığı dönemin siyasi panoramasının da üslubuna etkisinden söz edilmelidir. Bu bağlamda öncelikle, Türk dünyasında 1870-1917 arasında Ruslaştırma politikalarına karşı üç yüzden fazla isyan hareketinin meydana geldiğinin bilgisi aktarılmalıdır. Tüm isyanlar oldukça kanlı şekilde bastırılmıştır. Özellikle 1918'de başlayıp 1932'ye kadar aralıklarla devam eden Korbaşı İstiklal Hareketi (Basmacılık) Türk dünyasında bir milyondan fazla kayıpla sonuçlanmıştır (Karakaş, 2021, s. 150). Dolayısıyla Çolpan'ın yaşadığı dönemde Türkistan coğrafyasında bir yandan hayatın her alanında Ruslaştırma politikaları ağır şekilde seyrederken diğer taraftan bu politikalara karşı ayaklanma ve direniş hareketleri de sürmüştür. Toplumsal hayattaki bu karmaşık süreç, mücadele ve direniş, dönem eserlerinin konusunu da etkilemiş olup Çolpan'ın eserlerinin temel konusunun da bağımsızlık ve hürriyet çerçevesinde şekillendiği söylenmelidir (Karimov vd., 1999, s. 177). Karakaş'a göre istiklal ve hürriyet kavramlarının hemen her esere konu edildiği bu dönemde Çolpan da Türkistan'ın yıkılışından ve işgal edilmişinden duyduğu üzüntüyü Go'zal Türkistan, Ko'ngil, Men ve Boshqalar, Yang'in, Ko'zgalish, Emelning O'limi gibi şiirlerinde lirik bir üslupla işlemiştir (Karakaş, 2021, s. 152). Bildiriye konu olarak seçilen Buzilgan O'lkaga şiiri de Çolpan'ın bu dönemlerde ele almış olduğu şiirlerindedir.

1930'lu yıllara gelindiğinde ise Türk dünyasında Sovyet rejiminin benimsenmesi çerçevesinde hem içinde yaşanan dönemin koşullarının hem de politikalara uymayanlara uygulanan yaptırımların oldukça ağırlaştığı görülür. Literatüre katağanlık ya da kızıl kırgın olarak geçen baskı döneminde Türk dünyasında yalnızca kayda geçen bir buçuk milyon insanın öldürüldüğü aktarılır. Çolpan da bu baskı rejiminden payına düşeni almış, 1937-1939 arasındaki dönemi nitelendiren kızıl kırgında 1938 yılının Ekim ayında bulunduğu hapisneden diğer vatansızlarla birlikte çıkarılmış, kendi elleriyle kazdırılan çukurların başında kurşuna dizilerek öldürülmüştür (Karakaş, 2021, s. 14, 154-155; Mirzayev ve Shermuhammedov, 1993, s. 138). Sovyet politikasını benimsemedikleri için öldürülen bu

insanların emek düşmanı, halk düşmanı, vatan haini şeklinde karalandıkları da ifade edilmelidir.

Oldukça kısa süren ömründe Çolpan, lirik üslubuyla hem kendi devrini hem de kendinden sonraki devirleri etkilemiş, yaşadığı dönemde şiir sahasında kendi ekolünü yaratmıştır. Ozbek, Gafur Gulom, Uygun, Mirtemir, Usman Nosir gibi kendi dönemindeki kalem sahiplerini etkilemenin yanında sonraki devirlerden Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Xalima Xudoyberdieva, O'tkir Xoshimov, Rauf Parfi, Omon Matjon Shukur Xolmirzaev, Usman Azim ise onun ekolünü sürdürmüşlerdir (Mirzayev ve Shermuhamedov, 1993, s. 150-151; Mirzayev, 2005, s. 175). Kısa süren yaşamında pek çok türde esere imza atmış olan Çolpan'ın eserlerine örnek olarak şunlar sunulabilir:

Roman: Kecha va Kunduz.

Hikâye: Qor Qoynida Lola, Kleopatra, Oydin Kechalarda, Novvoy Qiz, Nonushta, Moskva-Samarkand, Do'xtur Muhammadyor.

Tercüme: Puşkin'den Dubrovskiy, Gogol'dan Revizor, Gorki'den Ona, Şekspir'den Gamlet. Melike-i Turandat.

Şiir: Uyg'onish (1922), Buloqlar (1924), Tong Sirlari (1926), Soz (1935) antolojileri.

Tiyatro: Yorqinoy, Xalil Farang, Yana Uylanaman, Ortoq Qarşiboev, Mushtumzor, Hucum (Mirzayev ve Shermuhamedov, 1993, s. 139, 145; Mirzayev, 2005, s. 161; Mirvaliyev, 1993, s. 17-18; Karimov, 1991, s. 7).

Çolpan'ın 1920'de kaleme aldığı Buzilgan O'lkaga şiiri dönemin ruhunu ve Çolpan'ın lirik üslubunu tüm açıklığıyla yansıtan destansı tarzda bir şiir olup Buloqlar antolojisi içerisinde yer almaktadır¹. Şiirde Türkistan'ın içinde bulunduğu durumun doğrudan başkaldırı mahiyetinde isyankâr bir söyleyişin yanında o dönem siyasî havasının getirisiyle yer yer metaforlara başvurularak da resmedildiği görülür. Cedit ruhunu şiirin her satırındailmekilmek işleyen Çolpan, Türkistan'ın görkemli günlerini hatırlatarak halkını direnişe, yeniden ayağa kalkmaya çağırır. Bu bilgiler dâhilinde incelemenin yönteminde Nurullah Çetin'in *Şiir Çözümleme Yöntemi* adlı çalışması esas

¹ Şiir için bk. Sharafiddinov, O. (1994). *Cho'lpon. Asarlar. G'afur g'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti*, s. 33-34.

alınmıştır. İnceleme temelde 6 başlık altında ele alınmış olup çözümlenme alt başlıklarla detaylandırılmıştır. Bu bildirinin amacı Çolpan'ın Buzilgan O'lkaga şiirini içerik, şekil, ahenk, metaforik kullanımlar gibi pek çok yönden çözümlerken Ceditçilik ruhunun nasıl yansıtıldığını Çolpan'ın dizelerinden okura aktarmaktır.

İnceleme

1. İçerik

1.1. Konu

Buzilgan O'lkaga şiirinin temel konusu Türkistan, başka bir deyişle memleketidir.

1.2. İzlek

İzlek, konunun şaire özgü bir şekilde yorumlanması ve değerlendirilişidir. Şiirin bütününe yayılan, onun tüm unsurlarını etrafında toplayan, şiirin merkezî konumunu işgal eden temel iletidir. Bununla beraber ifadenin etkisini artırmak üzere belirli ana örgelerle izlek güçlendirilir. Ana öрге ise şiirde vurgulanan duygu, düşüncenin etkisini artırabilmek için sık sık tekrarına başvuru olan ifadedir (Çetin, 2015, s. 19-20). Bu kapsamda şiire bakıldığında Çolpan'ın Türkistan'ın içinde bulunduğu karanlık süreci sitem izleği ekseninde işlediği tespit edilebilir. Türkistan'ın uğradığı kıyım karşısında üzüntüsünü o coğrafyanın eski debdebeli günlerini dizelerinde hatırlatarak vatanından tekrar ayağa kalkmasını, hesap sormasını istemek; olanlara sessiz kalmasına tepki göstermektedir. Sitem izleği özellikle şu dizelerde çok belirgindir:

Sening erkin tuprog 'ingda hech haqqi yo 'q xo 'jalar,

Nega seni bir qul kabi qizg'onmasdan yanchalar?

Nega sening qalin tovshing «ket» demaydi ularga?

Bununla birlikte şiirin bütününde sitem izleğine mücadele etme, harekete geçiş silkelene ve şefkat duyguları da eşlik etmektedir. Bu kapsamda izleği oluşturan ana örgeler ise ilgili duyguları ve duyguların yarattığı anlamları desteklemek üzere şiirde yer almaktadır. Anlatımı güçlendirmek üzere en sık rastlanılan ana örgeler 'qayerda', 'nega', 'nima uchun' ve 'kel' sözcükleri olarak saptanmıştır. Ana örgelerle şiirdeki sitem duygusu, mücadele etme isteği, geçmişe özlem, şefkat ve

merhamet duyguları belirginleştirilir. Ayrıca hem izlek hem de izleği destekleyen ana örgeler tamamıyla özgündür, yazara özgüdür. Aşağıda ilgili ana örgelerin yer aldığı dizeler örneklenmiştir:

“Nega sen/i/ng” ana örgesi:

Nega sening boshing uzra quyuuq bulut ko ‘lanka?
Nega seni bir qul kabi qizg ‘anmasdan yanchalar?
Nega sening qalin tovshing «ket» demaydi ularga?
Nega sening erkli ko ‘ngling erk bermaydi qo ‘llarga?
Nega tag ‘in tanlaringda qamchilarning kulishi?
Nega buncha umidsizdir turishing?

“Nima uchun” ana örgesi:

Nima uchun yig ‘lar kabi ingraylar?
Nima uchun ko ‘zlariningda tutashguvchi olov yo ‘q?
Nima uchun tunlaringda bo ‘rilarning qorni to ‘q?
Nima uchun borlig ‘ingda bu daraja buzg ‘unlik?
Nima uchun o ‘ch buluti sellarini yog ‘dirmas?
Nima uchun kuch tangrisi bor kuchi-la soldirmas?

“Qayerda” ana örgesi:

Uchar qushday yosh yigitlar qayerda?
Tog ‘ egasi: sor, burgutlar qayerda?
Go ‘zal qizlar, yosh kelinlar qayerda?

“Kel” ana örgesi:

...Kel, men senga qisqagina doston o ‘qiy,
Kel, ko ‘zingning yoshlarini so ‘rib olay...
Kel, yarali tanlaringni ko ‘rib olay, to ‘yib olay...

1.3. Düşünce

Şiirde düşünce malzemesi kuru kuruya değil duyguya dönüştürülerek sunulur (Çetin, 2015, s. 22). Buzilgan O'lkaga şiirinde de Çolpan, Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu duygusal tarzda ve bireysel düşünce temelinde okura aktarır. Bunu yaparken de edilgen değil etken bir tavır üstlenir. Vatanına sitem eder, eski günlerini hatırlatır, ona sorular sorar ve sorularının da cevabını ister:

*Ko 'm-ko 'k, go 'zal o 'tloqlaring bosilg 'on,
Ustlarida na poda bor, na yilqi,
Podachilar qaysi dorga osilg 'on?
Ot kishnashi, qo 'y ma 'rashi o 'rniga
Oh, yig 'i,
Bu nega?
Ayt menga.*

Buzilgan O'lkaga şiiri millî karakterde bir şiir olmasının yanında Ceditçilik döneminde kaleme alınması sebebiyle Cedit ideolojisini taşıdığından ideolojik şiir kapsamında değerlendirilmeye uygundur. Nitekim şiirin yazıldığı dönemde Türkistan'a hâkim olan Ruslaştırma politikasının şiirin hiçbir yerinde yüceltildiğine ya da övüldüğüne rastlanmaz. Aksine sonraki dönemlerde kendisine yöneltilecek olan suçlar arasında sayılan eskiye özlem teması, şiirin bütününe yayılmış durumdadır. Çolpan'ın dönemin gerektirdiklerinin dışında şiirler yazması tutuklanmasının ve öldürülmesinin de sebepleri arasındadır.

1.4. Olay

Buzilgan O'lkaga şiirinde olay, geçmişte değildir. Şiirde o dönem Türkistanında yaşanmakta olan işgal durumu ve işgal karşı sessizlik, çaresizlik anlatılır. Muhatap konumunda olan vatana eski hür zamanlarını hatırlatmak üzere her ne kadar geriye dönüş tekniği uygulanmışsa da şiirin bütününde güncellik hâkimdir. Bununla birlikte olay, kuru bir anlatımla değil lirik, duygusal bir üslûpla sunulmuştur.

Sitem, özlem, acıma ve hüzün gibi baskın duyguların hepsi okura hissettirilecek şekilde canlı bir üslupla aktarılmıştır.

Bunların yanında şiirde ikileme de rastlanılmaz. Olay ikilemi birbirine zıt ve çatışan iki unsurla birlikte çözüm bulunamaması şeklinde aktarılır (Çetin, 2015, s. 45). Çolpan ise Buzilgan O'lkaga şiirinde özellikle aşağıdaki dizelerde halkı içinde bulunduğu durumdan çıkmaya, uyanışa davet eder. Bu dizelerde zıtlık, arada kalma ya da çözümsüzlük söz konusu değildir. Türkistan'ın gür sesinin istilacıları topraklarından kovmak üzere gitmelerini söyleyerek yükselmesi ve cesur yüreğinin işgalle birlikte âdeta zincirlenen ellerine kollarına bu zincirlerden kurtulmak üzere güç vermesi Çolpan'ın sezdirdiği kurtuluş yollarıdır:

Sening erkin tuprog'ingda hech haqqi yo'q xo'jalar,

Nega seni bir qul kabi qizg'anmasdan yanchalar?

Nega sening qalin tovshing «ket» demaydi ularga?

Nega sening erkli ko'ngling erk bermaydi qo'llarga?

1.5. Varlık

Buzilgan O'lkaga şiirinde ele alınan varlıklar daha çok maddi varlıklardır. Şiirdeki varlıklara Çolpan'ın yaklaşma biçimi ise oldukça öznel olarak tespit edilebilir. Örneğin, dağ tabiat unsuru Çolpan'ın şiirinde öznel bir yaklaşımla göklere kadar uzanan heybetli dağ şeklinde ele alınır. Şairin Türkistan'a karşı olan hassasiyeti, ülkesinin varlıkları noktasında kendisini göstermekte ve bunları yücelterek şiirinde sunmaktadır. Şiirde geçen maddi varlıklar; göklere kadar uzanan heybetli dağlar, şırıl şırıl akan pınarlar, yemyeşil otlaklar, yıldı ve koyun sürüleri, güzel kızlar, gencecik gelinler ve delikanlılar, dağların sahibi kartallar şeklinde sıralanmaktadır. Çolpan, şiirinde bu varlıkları salt biçimde göstermek amacıyla kullanmaz. Bu varlıkları kullanması tamamen bir amaç çerçevesindedir. Güzel kızlar, gencecik gelinler, şırıl şırıl akan sular ülkenin hür ve bağımsız olduğu zamanları ima etmekte olup hepsi Türkistan'ın işgaliyle ortadan kaybolmuştur. İşgal öncesinin Türkistanında “Sharaq-sharaq qaynab chiqqan buloqlar” ya da “Uchmohlarning kavsaridek pokiza, sadaflarning donasidek top-toza, salqin suvlar...” işgal sonrasının Türkistanında “Nima uchun yig'lar

kabi ingraylar? Yov bormi, deb to'rt tarafni tinglaylar?" şeklinde düşmanın ne taraftan geleceğini anlamak için korku içinde etrafı dinleyen, ağlar gibi inleyerek akan sular hâline gelmiştir. Bu anlamda somut varlıktan ziyade varlığın tasavvur ediliş, yorumlanış biçimi bağlamında Çolpan'ın sezgici bir yaklaşım sergilediği de söylenebilir. Çolpan şiirde söz konusu varlıkların mevcudiyetini, nereye kaybolduklarını, niçin sessiz kaldıklarını sorgulamakta ve Türkistan'ın eski hâliyle iç kanatıcı yeni hâlini karşılaştırmaktadır:

Uchar qushday yosh yigitlar qayerda?

Tog' egasi: sor, burgutlar qayerda?

Go 'zal qizlar, yosh kelinlar qayerda?

Javob yo 'qmi ko 'klardan-da, yerdan-da,

Xarob bo 'lgan eldan-da.

1.6. Duygu

Buzilgan O'lkaga şiiri duygu kategorisi altında hem iyimser hem de kötümser/karamsar duygular içerisinde değerlendirilebilir. Şairin ruh hâline her ne kadar çaresizlik, sitem, korku, endişe, hüzün, işgalcilere karşı duyulan öfke, nefret duyguları hâkim olsa da aynı zamanda Türkistan'ın eski görkemli günlerine duyulan özlem, geçmişe hasret, Türkistan'ın hâline acıma, şefkat duyguları da göze çarpmaktadır. Dolayısıyla şiiri tek bir kategori altında ele almak Çolpan'ın ruhsal durumunu çözümlene noktasında yetersiz kalacaktır. Ayrıca ülkenin toparlanması, eski gücüne kavuşması için bir çağrı da şiirde mevcuttur. Çolpan'ın duygu durumunu örneklendirmek üzere Türkistan'ı işgal edenlere karşı öfke ve nefret hisleri en açık şekilde şu dizelerle sunulabilir:

Sening qattiq sirt-bag 'ringni ko 'p yillardir ezganlar,

Sen bezsang-da, qarq 'asang-da ko 'kragingda kezganlar,

Sening erkin tuprog 'ingda hech haqqi yo 'q xo 'jalar,

Nega seni bir qul kabi qizg 'anmasdan yanchalar?

1.7. Görüntü

Şiirdeki görüntü tasvir noktasında canlılığın zirve yaptığı kullanımları içermekle birlikte nesnel görüntüden ziyade öznel görüntü olarak değerlendirilebilir. Şiirde şairin gözünden Türkistan'ın hem eski bağımsız hâli hem de işgal atındaki hâli resmedilir. Ancak bu resmediliş doğrudan sıkıcı ve duygusuz bir aktarım şeklinde yapılmaz; tasvirlenen her bir görüntü kimi zaman öfke, kin kimi zaman acıma, kimi zaman ise hasret, özlem gibi duygularla ince ince örülerek okura duygusuyla birlikte sunulur. Bununla birlikte şiirdeki görüntü hareketli bir görüntüdür. Şırl şırl akan pınarlar, yemyeşil ovalarda koşturun yıllık sürüleri, o sürülerin üzerinde yarış yapan genç delikanlılar canlılık içinde aktarılır. Buzilgan O'lkaga şiiri Türkistan'ın işgal altındaki görüntüsünün şairin ruhsal dünyasında yarattığı manzara şeklinde yorumlanması açısından resimsel görüntü başlığı altında da değerlendirilebilir.

1.8. Anlam

Anlam; şiirin bütününden çıkarılan, okuyucu tarafından tanımlanan, belirlenen algıdır. Şiirin anlamının belirgin olmayışı anlam kapalılığını, belirgin oluşu ise açık anlamı ifade eder (Çetin, 2015, s. 104, 106). Bu çerçevede Buzilgan O'lkaga şiirinde anlam bütünlüğünün tam olduğu söylenebilir. Yazıldığı dönem itibarıyla halk diline en yakın üslubu benimseyen Çolpan, şiirinin daha girişinde “Ey, tog‘lari ko‘klarga salom bergan zo‘r o‘lka, Nega sening boshing uzra quyuc bulut ko‘lanka?” dizeleriyle sitem ve hüzün duygusunu tüm açıklığıyla dile getirir. Şiirin devamında Türkistan'a çökmüş olan sessizliğin, ortadan kaybolmuş olan canlılığın/hayatın sorgulamasını yapar. Ülkenin özgür olduğu günlere olan hasret ve özlemini dile getirir. Şiirinin sonunu da yine girişine benzer şekilde “Ey, har turli qulliklarni sig‘dirmagan, hur o‘lka, Nega sening bo‘g‘zingni bo‘g‘ib turar ko‘lanka?” şeklinde hüzün duygusuyla bitirir. Dolayısıyla şair, derdini, başka bir deyişle meramını, aktarmak istediği duyguları olabildiğince açık şekilde okura hissettirir. Şiirdeki söylemleri de tutarlıdır. Şiirde kullanılan varlıklar ile anlatılan olaylar arasındaki ilişki, karşılaştırmalar tam bir uyum içerisindedir.

2. Şekil

2.1. Geleneksel Yerli Nazım Şekilleri

Buzilgan O'lkaga şiiri bu başlık altında yer alan serbest nazım şekilleri kategorisinin karışık düzenli serbest şekiller grubuna dâhil edilebilir. Mısra sayısı ve vezinleri bakımından değişiklik gösterir. Değişik bentlerle kurulmuş olup sonu musarra bir beyit ile biten şiirlerdendir. Son beyit aynı zamanda şiirin giriş beyiti ile de uyumluluk gösterir. Serbest tarzda yazılan bu şiir, modern bir dstandır. Bu şiirin form olarak epik, lejander ve klasik yapma destanlarla hiçbir ilgisi yoktur. Çolpan, klasik bir türü yeni bir şekil içerisinde vermiştir. Hacim bakımından ise uzun şiir grubu içerisinde değerlendirilebilir. Şiir tarz bakımından da destansı bir söylemle kaleme alınmıştır.

3. Dil ve Üslûp

3.1. Dil Sapmaları

Cedit döneminin önemli kalem sahipleri arasında olan Çolpan'ın şiirlerinde genel itibarıyla dil sapmaları görülmez. Kullandığı dil konuşma diline oldukça yakın bir dildir. Cedit hareketinin temel misyonları arasında olan halka inme, yeniliği halk tabanına yayabilme düşüncesi çerçevesinde Çolpan'ın şiirlerinde de bu düşünceye uygun olarak oldukça anlaşılır bir dil kullanıldığı görülür. Alıntı kelimelere, yabancı-çeviri sözcüklere, argo kullanımlar ile küfür-ayıp sözlere ve anlatımı güçleştirecek ifadelere rastlanmaz. Bununla birlikte şiirde atasözleri ve deyimlere de rastlanılmamıştır. Anlatımı etkili kılmak adına ünlem ve soru işaretlerine ise oldukça fazla başvurulmuştur. Yazım sapmaları, ses sapmaları, ünlü uzatmaları, kelime sapmaları, uydurma kelimeler, ifade sapmaları ve dil bilgisi sapmaları da Buzilgan O'lkaga şiirinde bulunmamaktadır. Şiire özgü cümle kuruluşu hâkimdir. Çolpan'ın kullandığı dil Gaspıralı İsmail Bey'in Cedit hareketinin de şiarı olmuş "Dilde, fikirde, işte birlik" tezini güçlendirir mahiyettedir. Bu çerçevede Buzilgan O'lkaga şiiri de dâhil olmak üzere şiirlerinde ortak Türkçenin izlerinin zorlanmaksızın sürülebileceği söylenebilir.

3.2. Üslûp

Buzilgan O'lkaga şiirinde destansı lirik üslup ile hitabet üslubunun iç içe geçmiş durumda olduğu görülür. Hitabet üslubu özellikle hem şiirin girişinde "Ey, tog'lari ko'klarga salom bergan zo'r o'lka" dizesinde hem de şiirin son kısmında "Ey, har turli qulliklarni sig'dirmagan, hur o'lka!" dizesinde "Ey" ifadeleriyle kendisini göstermektedir. Bunun yanında Türkistan'ın kudretli günlerini aktarırken övgü üslubundan da faydalandığı söylenebilir. Şiirin bütününde ise lirik bir söyleyiş hâkim olup şair duygularını oldukça şeffaf ve coşkun şekilde, samimi biçimde okura aktarip hissettirmektedir.

Bununla birlikte şaşkırtma üslubu başlığı altında ele alınan soru sorma sanatından da şiirde sıklıkla istifade edildiği görülmektedir. Şair bu soruları sorarken ülkesinin işgal altında olduğunu, ülkesini kimlerin işgal ettiğini, yılık sürülerinin, gencecik gelinlerin, güzel kızların, delikanlıların nereye kaybolduğunu elbette bilmektedir. Ülkesinin bu işgal karşısında sesinin çıkmamasının da çaresizlikten kaynaklandığı ortadadır. Ancak Çolpan, "niye, niçin" diyerek bunu soru yoluyla ifade edip anlatımını, söylemini çok daha etkili kılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde soru sorma sanatından faydalandığı açıkça görülebilmektedir:

Nima uchun ag'darilgan, yiqilgan

Og'ir tojning zahar o'qi ko'ksingda?

Nima uchun yovlaringni bir zamon

Yo'q qilgunday temirli o'ch yo'q senda?

Nima uchun g'azabingni uyg'otmaydi og'u - o'q?

Soru sorma sanatına ek olarak şiirde kişileştirmeye de başvurulduğu görülür. Çolpan, sitemde bulunduğu ve sorular sorduğu ülkesinin, güzel Türkistan'ın pınarlarından akan sularını kişileştirir. İşgal altındaki ülkenin pınarlarından akan sular (bile işgal karşısında) tıpkı insanlar gibi acı çekerek inleyerek akmakta, yine tıpkı insanlar gibi korku içerisinde düşmanın nerede olduğunu, gelip gelmediğini

kestirebilmek için etrafı dinlemektedir. Aşağıdaki dizeler kişileştirme sanatının örnekleridir:

Uchmoqlarning kavsaridek pokiza.

Sadaflarning donasidek top-toza.

Salqin suvlar tog'dan quyi tusharkan,

Tomchilari yomg'ir kabi ucharkan,

Nima uchun yig'lar kabi ingraylar?

Yov bormi, deb to'rt tarafni tinglaylar?

Ayrıca işgal altındaki harap Türkistan'ın kaynak suları, şifa niyetiyle kendisinden su içmek isteyenlerin de (şifanın gelmediğini gelmeyeceğini söyleyerek) kendisine gelmelerini istemez:

Sharaq-sharaq qaynab chiqqan buloqlar

Har qorong'i, qo'rqinch tunning betida

Shifo istab kelmasin der, qo'noqlar.

4. Ahenk

Ahenk, şiirin işitme duyumuza hitap eden boyutudur ve sıklıkla kelime, ses, mısra tekrarlarıyla sağlanır (Çetin, 2015, s. 243-244). Çolpan, bu şiirinde ses tekrarlarına başvurmakla birlikte genellikle kelime tekrarlarını ön plana çıkarmıştır. Özellikle ana örge kısmında vurgulanan 'nega, qayerda, kel, nima uchun' gibi kelimelerin tekrarında bu durum görülmektedir:

Nima uchun borlig'ingda bu daraja buzg'unlik?

Nima uchun o'ch buluti sellarini yog'dirmas?

Nima uchun kuch tangrisi bor kuchila soldirmas?

Bunların yanında yalnızca "Sharaq-sharaq qaynab chiqqan buloqlar" dizesinde "sharaq-sharaq" ikilemesine başvurulduğu görülmüştür. Yine şiirin bütününde ahengi sağlamak üzere hem zengin kafiye hem de tunç kafiyeden de sıkça istifade edilmiştir. Aşağıda yer

alan ilk iki dize zengin kafiye ile birbirine bağlanırken son iki dize ise tunç kafiye ile birbirine bağlanmıştır:

Nega yolg 'iz qon bo 'lmishdir ulushing?

Nega buncha umidsizdir turishing?

Sening qattiq sirt-bag 'ringni ko 'p yillardir ezganlar,

Sen bezsang-da, qarg 'asang-da ko 'kragingda kezganlar.

5. Metaforik Kullanımlar

Buzilgan O'lkaga şiirinde dönemin baskı rejimi göz önüne alındığında yer yer metaforlara da başvurulduğu görülür. Bu kullanım anlatımı etkili kılma amacından öte dönemin baskıcı siyasî havasından kaynaklanmaktadır. Aşağıda yer alan dizelerde Sovyet rejimi doğrudan işaret edilmemiş; Türkistan gibi kudretli bir ülkenin üzerine çökmüş, boğazına çöreklenmiş, onu boğmakta olan kara bir bulutla metaforlaştırılarak ima edilmiştir:

Ey, tog 'lari ko 'klarga salom bergan zo 'r o 'lka,

Nega sening boshing uzra quyuq bulut ko 'lanka?

Ey, har turli qulliklarni sig 'dirmagan, hur o 'lka,

Nega sening bo 'g 'zingni bo 'g 'ib turar ko 'lanka?

6. Baskın Tematik Değerler

Şiirde rastlanılan en baskın tematik değerler şu şekilde belirlenebilir:

6.1. Vatan

Buzilgan O'lkaga şiirinin bütünlüğünde baskın olan anlam vatan/memleket sevgisidir. Çolpan; ülkesini, Türkistan'ı çok sevdiği için onun bu perişan hâli karşısında üzülüp kederlenmektedir. Ülkenin işgal edilmiş hâlini görmekte, elinden de hiçbir şey gelmediği için çaresizlik içinde acı çekmektedir. Bununla birlikte bir nebze de olsa ümitli görünmektedir. Nitekim sıklıkla ülkesinin azametli, güçlü

günlerini sitem yoluyla vatanına hatırlatır ve ondan silkinmesini, harekete geçmesini ister:

Nima uchun yovlaringni bir zamon

Yo 'q qilgunday temirli o 'ch yo 'q senda?

Yine şiirin girişinde 'Ey tog'lari ko'klarga salom bergan zo'r o'lka' şeklindeki seslenmesiyle de memleketini ne kadar yücelttiği görülür. Memleketinin sularını ise şu dizelerde cennet pınarlarından akan sulara benzetir:

Uchmohlarning kavсарidek pokiza.

Sadaflarning donasidek top-toza.

Salqin suvlar tog'dan quyi tusharkan...

6.2. Şefkat

Şefkat teması esasen vatan sevgisinin alt anlamları arasında da değerlendirilebilecek bir temadır. Şair, Türkistan'ın işgali karşısında her ne kadar çaresiz kalsa da elinden bir şey gelmese de ona şefkat duymakta, acımakta ve vatanının yaralarını sarmayı dile getirmektedir. Bu durum şu dizelerle aktarılır:

Kel, ko 'zingning yoshlarini so 'rib olay...

Kel, yarali tanlaringni ko 'rib olay, to 'yib olay...

6.3. Mücadele Etme / Direniş

Çolpan, Türkistan'ın işgal karşısındaki sessizliğini ve çaresizliğini yer yer soru sorma sanatıyla dile getirerek anlatırken aynı zamanda Türkistan'a çıkış kapısını da göstermeye çalışmaktadır. Ona eski kudretli zamanlarını hatırlatarak işgale karşı gücünü yeniden hatırlamasını, toparlanmasını ve düşmanla mücadele etmesini sitem duygusuyla karışık bir şekilde ifade etmektedir. Buzılğan O'lkaga şiirinin hemen hiçbir yerinde işgale karşı boyun eğme, işgali kabul etme ve Rus politikalarının doğru olduğu düşüncesi yoktur. Üstelik yaşanan dönem bir şekilde bunu gerektirmesine rağmen Çolpan oldukça cesur

bir tavırla Türkistan'ı ayağa kalkmaya, direnmeye ve düşmanı ülkesinden kovmaya çağırır:

Kel, men senga qisqagina doston o 'qiy,

Qulog 'ingga o 'tganlardan ertak to 'qiy

Nima uchun o 'ch buluti sellarini yog 'dirmas?

Nima uchun kuch tangrisi bor kuchila soldirmas?

Sonuç

Bu bildiriye Özbek Cedit edebiyatının kurucularından olan Çolpan'ın Buzilgan O'lkaga adlı şiiri içerik ve şekil açısından çözümlenmiştir. Türk dünyasının millî edebiyatı şeklinde nitelendirebileceğimiz Cedit edebiyatının en seçkin temsilcilerinden biri olan Çolpan, güçlü lirik üslubu ve destansı şiir tarzıyla Özbek edebiyatına ve Özbek şiirine yepyeni bir soluk kazandırmıştır. İncelemede Çolpan'ın işgal altındaki Türkistan'a sitemli seslenişi, Sovyet işgali altındaki Türkistan'ın harap hâlinin şairin destansı üslubuyla dizelere aktarımı ve şairin tüm bu zorluklara karşın ülkesine bir kurtuluş yolu gösterme gayreti 6 ana başlık altında çeşitli alt başlıklarla birlikte değerlendirilmiştir. Özbek Cedit edebiyatının mihenk taşlarından biri şeklinde tarif edebileceğimiz Buzilgan O'lkaga şiirinde Gaspıralı'yla özdeşleşen 'dilde, fikirde, işte birlik' şiarının da tam manasıyla yansıtıldığı görülmektedir.

Kaynaklar

Açık, F. (2020). XX. yüzyıl özbek edebiyatı. O. Söylemez ve S. Azap (Ed.), *Türk dünyası çağdaş edebiyatları el kitabı* içinde (s. 321-424). Kesit Yay.

Çetin, N. (2015). *Şiir çözümlene yöntemi*. Akçağ Yay.

Karakaş, Ş. (2021). *Özbek edebiyatı yazuları*. Bengü Yay.

Karimov, Naim (1991). *Abdulhamid sulaymon o'g'li cho'lpon*. Fan nashriyoti.

Mirvaliyev, Sobir (1993). *O'zbek adiblari*. Fan nashriyoti.

- Mirzayev, Saydulla ve Shermuhamedov, Said (1993).*Xozirgi zamon o'zbek adabiyoti tarihi*. O'zbekiston nashriyoti.
- Mirzayev, Saydulla (2005). *XX asr o'zbek adabiyoti*. Yangi asr avlodi.
- Sharafiddinov, Ozod (1994). *Cho'lponni anglash*. Yozuvchi nashriyoti.
- Sharafiddinov, O. (1994). *Cho'lpon. Asarlar*. G'afur g'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti
- Tekcan, M. (2012). Türkistan-özbek ceditçiliği. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), 167-184.

**RUSYA'DAKİ TÜRK ESİRLERİ İÇİN BASTIRILAN BİR İLAN
AN ADVERTISEMENT PRINTED FOR TURKISH
CAPTIVITIESIN RUSSIA**

Genç Osman GEÇER¹

Özet

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı savaşan Türk ordusu Sarıkamış Harekâtı sırasında olağanüstü soğuk havaya ve buna bağlı diğer sorunlar yüzünden çok sayıda şehit verdi; geriye kalanlar ise Ruslara esir düştü. Kaçma ihtimalini ortadan kaldırmak ve daha kolay idare etmek için esirler Rusya'nın Avrupa ve Kafkasya bölgesinde, Sibiryta hattında, Türkistan, Buhara ve Hive'ye kadar olan coğrafyalarda bulunan esir kamplarına sevk edildiler. 1917'de Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle neticelendi ve ülkede siyasi şartlar değişti. Rusya ile Türkiye arasında varılan bir anlaşma çerçevesinde Rusya'da bulunan Türk esirlerin 16 Haziran 1921 ile 16 Eylül 1921 tarihleri arasında ülkelerine dönmeleri karara bağlandı. Esirlerin Türkiye'ye bir an önce gönderilmeleri için Rus devleti Arap harfli Türkçe ve matbu olarak "Türk Esirlerine İlan" adı altında bir broşür bastırdı. Moskova'da, "R.V.Ts. (Moskva). 21-ya Tipografiya Poligrafiçeskogo Otdela M.S.N.H., Bolş. Yakimanka, 32." adresinde 300 adet bastırılan ilan Türk esirlerin bulunduğu bölgelerde dağıtıldı. Esirlerin Türkiye'ye gönderilmeleri sırasında uyulacak 10 madde ve çeşitli alt başlıklardan oluşan ilanın giriş bölümü etkili bir hitabet üslubuyla kaleme alınmıştır. Türk esirlerin hislerini galeyana getirmek ve onları vatanlarına dönmeye ikna etmek amacıyla oluşturulan bu metin, esaret edebiyatı kapsamında da değerlendirilebilecek özellikler taşımaktadır. Bu çalışma, "Türk Esirlerine İlan" adlı broşür ve taşıdığı değerle ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: "Türk Esirlerine İlan", Rusya'daki Türk esirleri, harp edebiyatı, Kafkas Cephesi, esaret edebiyatı.

Abstract

The Turkish army, fighting against the Russians on the Caucasus Front in World War I, lost many martyrs due to the exceptionally cold weather and

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, gogecer@ohu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1886-6526

other problems related to it during the Sarıkamış Operation, while the rest were captured by the Russians. In order to eliminate the possibility of escape and to make it easier to manage, the prisoners were sent to prison camps located in the European and Caucasian regions of Russia, on the Siberian line, and in the regions as far as Turkestan, Bukhara and Khiva. The October Revolution in Russia in 1917 resulted in the Bolsheviks coming to power, and political conditions in the country changed. Within the framework of an agreement reached between Russia and Türkiye, it was decided that the Turkish prisoners in Russia would return to their country between June 16, 1921 and September 16, 1921. In order for the prisoners to be sent to Türkiye as soon as possible, the Russian state printed a brochure in Turkish with Arabic letters and printed under the title “Announcement to Turkish Prisoners”. The advertisement, printed in 300 copies in Moscow, was distributed in the regions where the Turkish prisoners were located at the address “R.V.Ts. (Moskva). 21-ya Tipografiya Poligrafıçeskogo Otdela M.S.N.H., Bolş. Yakimanka, 32.” The introduction section of the advertisement, which consisted of 10 articles and various subheadings to be followed during the sending of the prisoners to Türkiye, was written in an effective oratory style. This text, which was created with the aim of arousing the feelings of the Turkish prisoners and convincing them to return to their homeland, has characteristics that can also be evaluated within the scope of captivity literature. This study is about the brochure named “Announcement to Turkish Prisoners” and its value.

Key Words: “Announcement to Turkish Captives”, Turkish captives in Russia, war literature, Caucasian Front, captivity literature.

Giriş

I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin savaştığı en önemli cephelelerden birisi de Kafkas Cephesi’dir. Savaşın seyri ve sonuçları itibarıyla Kafkas Cephesi, üzerinde ciddiyetle durulması icap eden konuların başında yer alması beklenirken maalesef hâlâ pek çok bilinmezliklerle doludur. Kafkas Cephesi, Ruslara karşı açılmış bir cephe ve bu cephede ne şehitlerin tam bir listesi çıkarılabilmemiş ne de Ruslara verilen esir sayısı sağlıklı bir biçimde belirlenebilmiştir. “Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya’daki Türk esirleri konusu ne Türk, ne Rus tarihi kaynaklarında yeterince tetkik edilmiş, ne de esirlerin kesin listesi belirlenmiştir.” (Sıbgatullina, 2014: 229).

Bu konudaki araştırmalar günden güne artmakla birlikte Rusya’da bulunan Türk esirlerin sayısı ve durumları hakkında hâlâ kesin bilgiler bulunmamaktadır. Tahmin edilen sayı 65 bin ile 70 bin civarındadır. I. Dünya Savaşı’nda en fazla savaş esiri Ruslara verilmiştir. Esirlerimizin en uzun süreyle tutuldukları ülkelerin başında da Rusya gelir. Türk savaş esirlerinin Rusya’daki esareti yedi yıldan fazla sürmüştür.

Kafkas Cephesi’nde esir düşen Türkler Rusya’nın farklı bölgelerinde kurulan esir kamplarına sevk edilmişlerdir. Türk esirler “Kafkasya, Ukrayna ve Rusya’nın merkezî kısmıyla, Sibirya ve Mançurya’da bulunuyorlardı. Kafkasya’da: Kars, Gümrü, Erivan, Tiflis, Nargin, Stavrapol, Petrovsk, Batum, Gori, Armavir, Vladikafkas, Maykop, Beloreçenskaya. Ukrayna’da: Kiev, Krakov, Dnepropetrovsk, Yekaterinodar, Yuzovka. Rusya’da: Moskova, Petersburg, Tambov, Voronej, Ninji Novgorod, Penza, Tula, Kaluga, Ufa, Kostroma, Vologda, Yaroslav, Astrahan, Ryazan, Rostov, Perm, Vyatka. Sibirya bölgesindeki kamplar ise, Krasnoyarsk, İrkutsk, Çita, Omski, Tomski, Nijni Udinski, Yekaterinburg, Sretenski, Vladivostok, Usurisyski, Habarovski, İrbit,, Açinsk, Marinsk, Barnaul, Kanski, Arhangelski, Çelyabinski vs. idi.” (Sıbgatullina, 2014: 236-237).

Peki, Rusya’da bulunan Türk savaş esirlerinin tutuldukları kamplarda hayat şartları nasıldı? Yusuf Akçura’ya göre (2012: 101), “Osmanlı esirlerinin Rusya’da geçirdikleri hayatın tarzını, kendilerine edilen muamelenin cinsini bir kategoriye sokmak mümkün değildir. Muamele, zaman ve mekâna bağlı olarak pek çok değişmiştir. Mesela, Çarlık zamanında esirlerin yaşam şartları bazı kamplarda idare edecek kadarken diğerlerinde ölümcül durumlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. “İnkılâptan sonra birbirini takip eden ve birbirinin yanında teşekkül eden farklı hükümetlerin muameleleri farklı olduğu gibi, aynı hükümette dahi aynı muamele devam edip gitmemiştir.”

Rusya’da bulunan Türk savaş esirlerinin vatanlarına dönmeleri konusunda Yusuf Akçura’nın çok ciddi çalışmaları olmuştur. “Mart 1918’de Brest-Litovsk Anlaşması görüşmeleri sürerken Hilal-i Ahmer

Temsilcisi Yusuf Akçura Bey, Osmanlı savaş esirlerine yardım etmek için Rusya'ya gitti. Sibiry'a'yı Çekoslovakya lejyonu kontrol ettiği için, Akçura ve iki yardımcısı sadece Avrupa'daki Rus kamplarını ziyaret edebildiler.” (Taşkıran, 2011: 326).

Rusya'da çok geniş bir coğrafyaya dağıtılmış olan savaş esirlerine zaman zaman ulaşamadığı Hilal-i Ahmer temsilcimiz Yusuf Akçura'nın (2012: 66) raporlarına da yansımıştır. Raporlara göre bazı bölgelerdeki Osmanlı esirlerinin sayılarını temin etmek ve onlara ulaşmak mümkün olmamıştır. “Mesela Ufa'da bulunan esirlerin bir kısmı şehirde sürekli oturmuyorlar, ticaret için Sibiry'a'ya ve diğer Rusya şehirlerine gidip gelerek dolaşıp duruyorlardı. İçlerinde meyve ticaretiyle, fıncılıkla, hatta otelcilikle meşgul olanlar ve iyice geçinenler de vardır.” Türkiye ile Rusya arasında “Anlaşma imzalandıktan sonra Akçura yüzlerce Osmanlı'nın Türkiye'ye dönmesini sağladı.” (Taşkıran, 2011: 326).

İstanbul Hükümeti'nin yanı sıra 1920'de Ankara'da kurulan Millî Hükümet de Rusya'da dağılık bir halde bulunan Türk esirlerin yurda dönmeleri için temsilciler gönderdi. Ankara Hükümeti'nin gönderdiği temsilciler arasında, Krasnoyarsk Esir Karargâhı'nda Türk esir subayların çıkardığı 102 sayılık *Vâveylâ* gazetesini de Türkiye'ye getiren İsmail Suphi Soysallı önemli bir yer tutar (Geçer, 2022: 26-29).

11 Ekim 1920 tarihli “Gizli birleşimde okunan Meclis Başkanlığı yazısıyla, İsmail Suphi Soysallı Bey, Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Besim Atalay Bey ve Fuat Bey ile birlikte Sovyet sınırları içerisinde bulunan Türk kökenli ülkelerde bilimsel araştırmalar yapmak, özellikle de savaş sonunda Rusya'nın çeşitli yerlerine dağılmış olan tutsak askerlerin anayurda dönmelerini sağlamakla görevlendirilir.” (Kaymaz, t.y.). Görev başarıyla yerine getirilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda esir düşen askerlerimizin en uzun süreyle kaldıkları ülkenin Rusya olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Askerlerimizin 1914'te başlayan esaretleri, istisnalar bulunmakla birlikte, 1922'nin sonuna kadar sürmüştür. “Rusya'daki esirlerimiz çok

kötü ve uzun bir esaret dönemi geçirmişlerdir. Kaçanların ve vefat edenlerin dışında 20 binden fazla Türk esiri yurda dönmüştür. Bunlar, 1920 yılına kadar dönenlerdir. Daha sonra dönenler de vardır. Bunlardan bir kısmı dönerken tekrar esir olmuşlar ve yurda Haziran 1922’de dönebilmişlerdir.” (Taşkiran, 2011: 341).

Rusya’nın değişik bölgelerinde bulunan Türk savaş esirlerinin yurda dönmeleri konusunda sadece Türkiye değil, Rusya’da da bir takım girişimler olmuştur. Esirlerin Türkiye’ye iadesi anlaşmasının yürürlüğe girmesi, sorunu tam olarak çözmemiştir. Dolayısıyla Rus yetkililer de Türk savaş esirlerinin ülkelerine dönmeleri için çeşitli propaganda faaliyetleri geliştirmiştir. Bunun için kullandıkları en etkili yollardan birisi de Türk savaş esirlerinin anne, baba, eş ve çocuklarını hatırlatan; vatan hasretlerini tetikleyen el ilanları bastırarak dağıtmak olmuştur. Bahse konu olan “Türk Esirlerine İlan” başlıklı belge, İBB Atatürk Kitaplığı’nda “Bel-Mtf-047507” numarada kayıtlıdır.

“Türk Esirlerine İlan” Adlı Belgenin İçeriği

Arap harfli Türkçe ve matbu olarak basılan “Türk Esirlerine İlan” başlıklı metin tek varak ve iki sayfadan oluşmaktadır. “Türk Esirlerine İlan” başlığının hemen altında ise Kiril harfli ve Rusça olarak “Türk Savaş Esirlerine Duyuru” ibaresi yer almaktadır. Samanlı kâğıda basılan ilanın ikinci sayfasının en alt kısmında da yine Kiril alfabesiyle ve Rusça olarak ilanın nerede, hangi şirket tarafından ve kaç adet basıldığını gösterir bir satırlık şu açıklama yer almaktadır: “R.V.Ts. (Moskva). 21-ya Tipografiya Poligrafiçeskogo Otdela M.S.N.H., Bolş. Yakimanka, 32. Tiraj 300 ekz.” Bu ibareden ilanın Moskova’da ve 300 adet bastırıldığı anlaşılmaktadır.

“Türk Esirlerine İlan” belgesi, 13 satırlık giriş bölümü ve ardından gelen 10 ana madde ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu maddeler, “15 ve 16 Mart 337 (1921) tarihinde Türkiye ve Rusya arasında imza olunan muahedenamenin üsera-yı harbiyenin vatanlarına iadesi” antlaşmasında kabul edilen hükümlerin önemli kısımlarını ihtiva etmektedir. Ele aldığımız belgede yer alan ve esir mübadelesinin

teknik taraflarını oluşturan maddelerin çoğu yukarıda bahsi geçen antlaşmanın 4. maddesinde yer alan ve “24 Şubat 1921’de Rusya ve Lehistan (Polonya) arasında imzalanan Esir Mübadelesi Sözleşmesi”nde bulunan hükümlere göre düzenlenmiştir (TBMM ZC. C. XI, 1921: 338-340; Kutlu, 1997: 407-409).

“Türk Esirlerine İlan” adlı broşürün en dikkat çekici tarafı elbette Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan esir değişimi anlaşmasının çeşitli maddelerini içeriyor olması değildir. Nihayet anlaşma maddeleri siyasi ve hukuki metinlerdir ve genel itibarıyla hüküm bildiren, duygudan uzak cümlelerden meydana gelir. “Türk Esirlerine İlan” adlı metnin harp edebiyatı ve esaret edebiyatı bakımından en kıymetli kısmı broşürün giriş bölümünde yer alan ve anlaşma maddelerine kadar olan kısım. Bu kısım, Türk esirlerin tamamıyla duygularına hitap etmek üzere kaleme alınmış romantik özellikler taşıyan bir metindir ve hitabet üslubunun güzel örnekleri arasında sayılabilecek unsurları bünyesinde taşımaktadır. “Türk Esirlerine İlan” adlı broşürün giriş bölümü şu cümlelerden oluşmaktadır:

“Ey yıllardan beri ana yurtlarına, anasına, babasına, çoluğuna çocuğuna hasret çeken Türk esirleri! Türk milleti Rus milleti ile barıştı, dost oldu ve ilk iş sizleri memleketlerinize göndermek, hasretlilerinize kavuşturmak için Rusya Hükümeti ile kâğıt imzaladı.

Ey Türk esirleri! Sizlerden Rusya ülkesinin Avrupa ve Kafkasya tarafında olanlarınız nihayet 16 Haziran 921 sene gününe, Rus ülkesinin Asya taraflarında (Sibirya, Türkistan, Buhara, Hive ilh.) bolganlarıñız (olanlarınız) da nihayet 16 Eylül 921 sene tarihine kadar Türk toprağına ayak basmış olacaktır.

Düşünün ki sizler için, senelerden beri gözyaşı dökten, öldü mü kaldı mı diye haber alamayan ananıza, babanıza, çoluğunuza, çocuğunuza, sizler için verdiği sözü tutan, düğününüz için güzel çevreler, sırmalı yağlıklar saklayan yavuklularınıza kavuşmuş olacaksınız.

Ey Türk esirleri! Size bugünü gösteren Hz. Allah'a hamt ve şükür ediniz. Bu müjde haberini okur okumaz derhal abdest alıp iki rekât namaz kılınız ve sizleri hiç unutmayan ve ilk fırsatla sizleri memleketlerinize kavuşturmayı düşünen milletinizin ve devletinizin düşmanlarına galebe çalmasına, kendi memleketinde efendi ve hür olarak yaşamak, düşman elinde köle olmamak andıyla yıllardan beri yaptığı muharebelerde muzaffer olmasına can ve yürekte dua ediniz. Memleketine gitmek için zor yoktur, kim isterse gidebilir.

Ey yurtlarına dönmek isteyen esirler!

Memleketinize çabuk gitmek için sırasıyla şunları yapacağınız (yapacaksınız):”

Metinde dikkat çeken bazı dil özelliklerine de değinmek gerekir. İkinci paragrafta geçen “16 Haziran 921 sene gününe”, “16 Eylül 921 sene tarihine” ve “bolganlarıñız” ile son cümlede geçen “yapacağınız” şeklindeki kullanımlar bu metnin Rusya’da yaşayan Tatar Türkü bir kişi tarafından yazılmış olma ihtimalini düşündürmektedir. “Türk Esirlerine İlan” adlı belgede basım tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte belgenin 15 Mart 1921’de Türkiye-Rusya arasında imzalanan esir değişimi anlaşmasından sonra basıldığı tahmin edilebilir.

“Türk Esirlerine İlan” Adlı Belgenin Latin Harflerine Aktarılmış Tam Metni

TÜRK ESİRLERİNE İLAN

Ey yıllardan beri ana yurtlarına, anasına, babasına, çoluğuna çocuğuna hasret çeken Türk esirleri! Türk milleti Rus milleti ile barıştı, dost oldu ve ilk iş sizleri memleketlerinize göndermek, hasretlilerinize kavuşturmak için Rusya Hükümeti ile kâğıt imzaladı.

Ey Türk esirleri! Sizlerden Rusya ülkesinin Avrupa ve Kafkasya tarafında olanlarınız nihayet 16 Haziran 921 sene gününe, Rus ülkesinin Asya taraflarında (Sibirya, Türkistan, Buhara, Hive ilh.)

bolganlarıñız (olanlarınız) da nihayet 16 Eylül 921 sene tarihine kadar Türk toprağına ayak basmış olacaktır.

Düşünün ki sizler için, senelerden beri gözyaşı döken, öldü mü kaldı mı diye haber alamayan ananıza, babanıza, çocuğunuza, çocuğunuza, sizler için verdiği sözü tutan, düşüñünüz için güzel çevreler, sırmalı yağlıklar saklayan yavuklularınıza kavuşmuş olacaksınız.

Ey Türk esirleri! Size bugünü gösteren Hz. Allah 'a hamt ve şükür ediniz. Bu müjde haberini okur okumaz derhal abdest alıp iki rekât namaz kılınız ve sizleri hiç unutmayan ve ilk fırsatla sizleri memleketlerinize kavuşturmayı düşünen milletinizin ve devletinizin düşmanlarına galebe çalmasına, kendi memleketinde efendi ve hür olarak yaşamak, düşman elinde köle olmamak andıyla yıllardan beri yaptığı muharebelerde muzaffer olmasına can ve yürekten dua ediniz. Memleketine gitmek için zor yoktur, kim isterse gidebilir.

Ey yurtlarına dönmek isteyen esirler!

Memleketinize çabuk gitmek için sırasıyla şunları yapacañız (yapacaksınız):

1- Bu haberi alan harp esiri veyahut başıbozuk esir hemen kendisine en yakın uyezd [nahiye] veyahut guberniya [vilayet] veya oblast [il] merkezlerinde bulunan Sovyet Hükümeti Üsera Tahliye Merkezi 'ne giderek kaydolacaktır.

2- Bu tahliye idareleri, kendisine kaydedilen esirleri sırasıyla posta posta memleketlerine gönderecek, erzak verecek, yatacak yer gösterecek, hasta olanlara da bakacaktır. Esirlerden iş işleyemeyenler, hastalar, illetliler diğerlerinden evvel gönderilecektir.

3- Tahliye idareleri bütün esirleri her türlü masarifi Rusya 'ya ait olmak üzere, yol, yemek, yatak ilh. masrafı, buldukları mahallere göre Tuapse, Novorossiysk, Batum, Aleksandropol'e (Gümrü) şimendiferle gönderecek ve oralarda bulunacak olan Osmanlı memurlarına teslim edecektir.

4- Dördüncü maddede yazılı olan Türk memurlarından başka bütün Rusya dâhilinde üç adet seyyar Türk memuru dolaşacaktır. Bunların vazifesi: Esirlerin bulunduğu mahalleri ziyaret etmek, memleketlerine gideceklerini söylemek, her türlü sözlerini dinlemektir.

Müşkül bir vaziyette kalan her bir esir böyle memurlara müracaat edip diyeceği varsa anlatmalı mümkün olamadığı halde Moskova'da Türk Sefarethane veya Baş Şehbenderliği'ne veyahut Tuapse'deki Türk Konsolosluğu'na mektup yazarak istediğini bildirmelidir.

5- Esirlerin Aileleri:

Her bir esir karısını, çocuklarını, validesini, iş işleyemeyen babasını, yakınlarını, vasisi olduğu çocuğu kendisine bakan ve ailesinden ayrılamayan hizmetçisini götürülebilir. Esir bulunduğu zaman evlenenler, karısıyla bir ev içinde birlikte yaşıyorsa onu da götürür.

6- Elde götürülecek eşyadan maada evli, bekâr her bir esir sekiz pot, aile azasından her biri beş pot, on yaşından aşağı çocuklar iki pot yolcu eşyası nakledebilirler.

Yolcu eşyası olarak götürülebilecek şeyler arasında aşağıdaki eşyaların götürülmesine müsaade olunur:

a- Her şahıs için iki kat giyilmiş elbise ve iki çift giyilmiş kundura; bir adet kışlık kürk, altı kat çamaşır.

b- Yol için lazım olan miktarı geçmeyecek surette yastık, yatak çarşafı, battaniye, havlu, çaydan... ilh. gibi eşya.

c- İşçi, esnaf, rençper, doktor, ressam, âlim... ilh. gibi sanat veya meslek erbabı kendisi için götüreceği yukarıda ağırlığı yazılı olan eşyadan başka kendi sanatı veya mesleği için icap eden eşyayı da götürür ve bunun için icap eden yere müracaat eder.

Aşağıdaki eşyanın götürülmesine müsaade edilmez:

a- Daire-i aidesince görüldüğüne dair işaret-i mahsusayı haiz olmayan asar-ı matbua, evrak, vesaik, fotoğraf, her türlü evrak götürülmez.

b- Silah, teçhizat-ı askeriye, sahra dürbünlerine müsaade edilmez.

c- Manifatura, deri mamulâtı, süse dair eşya ile kullanılmayan ve ticarete mahsus olan eşya-yı saire çıkarılmaz.

ç- Adam başına sekiz funt (1F.=0,40951241 kg =1/40) ekmek veya un

Beş funt et

Üç funt süt mamulâtı

Dört funt sair mevadd-ı gıdaiye

Olmak üzere yirmi funt erzaktan fazlası götürülmez. Bunlar arasında ancak bir funta kadar şeker ve çeyrek funta kadar da çay bulunabilir.

d- İhtikâr (spekülatısya) yapılmamak üzere şimendiferle gitmeyecek olan esirler kendi ev hayvanatını ve ev kuşlarını götürürler.

e- Otomobil, motosiklet, velosiped, her türlü binek ve yük arabaları, kızaklar götürülmez. Yalnız şimendiferle gitmeyen esirler, binek ve yük arabalarıyla kızaklarını götürebilirler.

f- İşlenmemiş kıymetli madenler, taşlar, altın ve gümüş sikkeler götürülmez.

g- Her biri 16 zolotnikten (1/96 funt veya 4,26 gr.) fazla olan altın ve platin eşya ve her şahsa 16 zolotnikten fazla isabet eden altın ve platin eşya. Şahıs başına bir fonttan fazla gümüş eşya götürülmez. Altın ve gümüş saat, kordon, gümüş sigara kutusu, gümüş kadın para çantalarına her şahıslardan bir tanesine müsaade olunur ve bunların ağırlığı "1" maddesindeki eşyanın ağırlığına dâhil edilmez.

h- Elmas, pırlanta, zümrüt, inci... ilh. gibi taşlardan ağırlığı bir karattan (0,2 g'a (200 mg) eşit olan bir kütle birimi) fazla olanlar götürülmez.

ı- Her türlü makine aksamı, hikmet edevatı, alet-i cerrahiye, musiki edevatı götürülmez. (Yalnız üçüncü maddede d fıkrasındaki müstesnadır). Her aile için dikiş makinesine müsaade olunur.

i- Tütün: On sekiz yaşından fazla olanlardan beher şahıs için 500 sigaradan ve yarım funttan fazla tütün götürülemez.

k- Sabun; her şahsa bir tuvalet sabunundan ve her aileye bir funt adi sabundan fazlasına müsaade olunmaz.

l- Adam başına hangi cinsten olursa olsun yirmi binden fazla Ruble veyahut kırk binden fazla Mark'a müsaade edilmez. Bundan fazla para müsaade ile çıkarılır.

m- Müsaadesiz her türlü ecnebi parası çıkarılamaz.

n- Rusya ve Ukrayna içerisindeki mahalli şirketler tarafından çıkarılmış olan esham [hisseler] da dahil olmak üzere her türlü evrak ancak müsaade ile çıkarılır. Senetler, nakliyat kaimeleri, şahadetnameler aynı suretle müsaade ile götürülür.

o- İhracına müsaade edilmeyen sanat ve antikacılık için kıymetli eşya götürülmez.

7- Memleketlerine gitmek istemeyen esirler:

Yine birinci maddede bildirilen esir ithaliye merkezlerine giderek Türkiye'deki vilayet, kaza ve köyünü bildirecek. İsmi, babasının ismi, lakabı, Rusya'da bulunduğu yeri, işini, sanatını yazdıracaktır.

8- Kendisi için Tahliye İdaresi'ne müracaat edecek olan her bir esir; arkadaşlarından vefat eden, hasta olup bu tarafta bulunan arkadaşlarının isim, lakabını, ne sebeple ve nerede vefat ettiğini veyahut nerede ve ne için bulunduğunu uzun uzadıya yazdıracaktır.

9- Mahpus olan esirler:

Serbest bırakılacak ve memleketlerine gönderilecektir. Yalnız katil, hırsızlık cezasıyla hapsedilmiş olanlar cezaların bitirinceye kadar esarete kalacaktır.

10- Bu ilanı okuyan her bir muharebe esiri veya başıbozuk esir veyahut Müslüman'dan bütün tanıdığı arkadaşların haberdar etmeleri insaniyet ve İslamiyet namına rica olunur.”

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen asker ve sivil Türkler, esir düştükleri andan yurtlarına ve sevdiklerine kavuşma anına kadar insanın kaldırabileceğinden daha fazla sorunlarla, sabrı ve tahammülü sınayan uygulamalarla karşılaşmışlardır. Kimisi Sibiry'a'nın buz tutmuş ıssız steplerinde ölümü göze alarak hürriyetine kavuşmak için akıllara durgunluk veren maceralara atılmışlardır. Kamplardan kaçanlardan bazıları yurtlarına sağ selamet kavuşurken kimileri de insan yutan sonsuz buzullarda şehit düşmüşlerdir. 1917'de yaşanan Bolşevik İhtilali Rusya'daki Türk savaş esirlerinin durumunu daha da bilinmez ve tehlikeli bir hâle sokmuştur. İki ülke arasında yapılan esir değişimi ve iadesi anlaşmalarıyla yurtlarına dönen ve sevdiklerine kavuşanlar olduğu gibi uzun esaret yılları içerisinde buldukları bölgelerde evlenen, yurt yuva kuran ve iş gücü sahibi olanlar da vardır. Rusya'nın pek çok bölgesinde dağılık bir halde bulunan Türk savaş esirlerinin yurtlarına dönmeleri için Rusların başvurdukları yollar da vardır. Bunlardan biri de ilan bastırmak ve bu ilanda edebî ve ikna edici bir dil kullanmak olmuştur. Araştırma konumuz olan “Türk Esirlerine İlan” adlı metin kaç Türk savaş esirini yurduna dönmeye ikna etmiştir ve özgürlüklerine kavuşacakları için onları sevince boğmuştur bunu şimdilik bilemiyoruz. Ancak bu metnin gün yüzüne çıkmasıyla, haklarında çok az şey bildiğimiz savaş esirlerimize dair bilgilere küçük bir ekleme yapılmış olacaktır. Bu küçük parçalar bir araya getirildikçe “Türk esaret edebiyatı” diye adlandırdığımız asıl ve büyük remi daha iyi görmeye başlayacağımız şüphesizdir.

Kaynaklar

- “Türk Esirlerine İlan”, İBB Atatürk Kitaplığı, 047507, Müteferrik Evrak.
- “Türkiye-Rusya Muhadenet Ahitnamesinin Müzakere ve Kabulü”, “Türkiye-Rusya Mukavelenamesinin Müzakere ve Kabulü”, *TBMM ZC. 21 Temmuz 337 (1921) Perşembe*, C. XI. s. 321-340.
- Geçer, G. O. (2022). *Türk Esaret Edebiyatı-Vâveylâ- (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayınları.
- Kaymaz, İ. Ş. (t.y.). “İsmail Suphi Soysallıoğlu (1884-1967)”, *Atatürk Ansiklopedisi*. 21/10/2024 tarihinde <https://atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismail-suphi-soysallioğlu-1884-1967/?pdf=3575> adresinden erişilmiştir.
- Kutlu, C. (1997). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Buların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Sıbgatullına, A. (2014). *İki İmparatorluk Arasında-Rusyalı Müslüman Türkler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Taşkıran, C. (2011). *Ana Ben Ölmedim-I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yusuf Akçura (2012). *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Yılları*, (haz. Mehmet Karataş), Altın Post Yayıncılık.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

Bildiriler

808

ƏLİ KƏRİM POEZİYASINDA BƏDİİ ASSOSİATİVLİK ARTISTIC ASSOCIATION IN ALI KARIM'S POETRY

Cümənov Dəyanət Almaz oğlu¹

Xülasə

XX əsrin 60-cı illərindən Azərbaycan poeziyasında Rəsul Rzanın başqanı olduğu fəlsəfi-intellektual təmayül güclənmişdir. Rəsul Rzanın milli sərbəst və modern şeir məktəbinin özünəməxsus şeir texnikası və ədası ilə seçilən şairlərindən biri də Əli Kərim olmuşdur. Bədii assosiativlik məsələsi Əli Kərim poeziyasında fəlsəfi-intellektual istiqaməti şərtləndirən və eləcə də tarixi-ədəbi prosesin yeni mərhələsini xarakterizə edən başlıca amillərdəndir. Şairin “Babəkin qolları”, “Od tutub yandı içim”, “Vəsiyyət”, “Daş”, “Şəhidliyin zirvəsi”, “Hamiya məktub”, “Füzuli”, “Fraqmentlər”, “Əllər”, “Sözlər”, “Göydəmir at”, “Başının üstünə bax”, “Eyni vaxtdır”, “Belədir”, “Habilə”, “İlk simfoniya”, “Üçüncü atlı” və b. əsərləri obrazlı təfəkkürün assosiativ ifadə üsulunu bənzərsiz şəkildə nümayiş etdirən klassik örnəklərdir. Bu mükəmməl sərbəst şeir örnəklərində adi əşyaların bədii detala çevrilməsi, zəngin bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələr, ad və rəqəm assosiasiyaları, eləcə də fəlsəfi intellektual müşahidə olunur. Ə.Kərimin “Qaytar ana borcunu” və “İki sevgi” şeirləri ilə Azərbaycan poeziya məkanında assosiativ bədii təmayülün əsas ana xəttini təşkil edən çağdaş fəlsəfi-analitik üslubun əsası qoyulmuşdur. Gənc şair 1960-cı illərdə forma, şeir texnikası novatorluğunu öz üzərlərinə götürməklə sonrakı onilliklərə də əsaslı təsir göstərmiş, forma ilə yanaşı yeni bədii-estetik məzmun yaradıcılığına da yol açmışdır.

Açar sözlər: Əli Kərim, sərbəst şeir, bədii assosiativlik, fəlsəfi-analitik üslub, bədii detal, bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə

Abstract

Since the 60s of the 20th century, the philosophical-intellectual trend led by Rasul Rza has strengthened in Azerbaijani poetry. Ali Karim is one of the poets of Rasul Rza's national, free and modern poetry school and stands out with his unique poetic technique and style. The issue of artistic association is one of the basic factors that determine the philosophical-intellectual direction in Ali Karim's poetry and at the same time characterize the new stage of the historical-literary process. The poet's works "Babek's Arms", "My Drink Caught Fire", "Testament", "Stone", "Martyrdom Peak", "Letter to Everyone", "Fuzuli", "Pieces", "Hands", "Words", "Goydamir horse", "Look above your

¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent
dayanat.cumanov@sdu.edu.az ORCID 0000-0002-1602-8070

head", "Same hour", "Such", "Habil", "First Symphony", "Third Horseman" and others. Are classic examples of the uniquely revealed associative method of expression of figurative thought. In these flawless examples of free verse, one can observe the transformation of ordinary objects into artistic details, rich artistic-philosophical generalizations, associations of names and numbers, as well as philosophical intellectualism. A.Kerim's poems "Gaytar ana borjunu" and "Two loves" laid the foundation for the modern philosophical-analytical style, which constituted the main line of the associative art movement in the field of Azerbaijani poetry. The young poet who took on the innovation in form and poetic technique in the 1960s had a great impact on the following decades, paving the way for the creation of new artistic and aesthetic contents as well as form.

Keywords: Alı Karim, free verse, artistic association, philosophical-analytical style, artistic detail, artistic-philosophical generalization

1. GİRİŞ

Milli zəmin və koloritə söykən Rəsul Rza 1960-cı illər sərbəst və modern şeir hərəkatının ədəbi-tarixi missiyanı üzərinə götürməklə onun əsas "lokomotiv"inə və bayraqdarına çevrildi. Bu ədəbi hərəkatda Rəsul Rza ənənəsindən bu və ya digər dərəcədə yararlanaraq, sərbəst şeirdə öz poetik fərdi üslublarını, ifadə tərzlərini nümayiş etdirən şairlər arasında Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadıq, İ.İsmayilzadə, Ə.Salahzadə, V.Səmədöglü, İ.Saleh, Şəkər Aslan yer aldı.

Sərbəst şeirin Azərbaycan poeziya coğrafiyasında hərəkata çevrilməsində, püxtələşməsində, yüksəlməsində, intellektual ədəbiyyata keçməsində, ədəbi-ictimai siqlət daşımada onların da əksəriyyətinin böyük xidmətləri olmuşdur. Ədəbi proses davam etmiş, 1960-80-ci illər poetik nəslə Rəsul Rzanın modern və sərsərbəst şeir təcrübəsindən novatorcasına istifadə etmiş, yenidən 90-cı illər poeziyası - Adil Mirseyid, Dəyanət Osmanlı, Murad Köhnəqala, Rasim Qaraca, Səlim Babullaoglu, Hemid Herişçi və başqaları üçün ənənə yaratmışlar.

2. Əli Kərimin Azərbaycan poeziyasında ədəbi-tarixi missiyası

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında iki min ildən çox yaşı olan heca vəzninin "yalnız dili, ifadə tərz, üslubu etibarilə deyil, düşüncəsi, təfəkkürü etibarilə də məhz Azərbaycan şairi" (N.Cəfərov) olan Səməd Vurğun yaradıcılığı ilə yenidən zirvəyə qalxması, min illərin poetik

yaddaş və sisteminin, intonasiasının küll halında onun irsində görünməsi fikri birmənalıdır. Səməd Vurğun şeirini forma, poetika sistemi etibarilə Azərbaycan poeziyasının təbii inkişafının məntiqi nəticəsi olmasını, poeziyamızın yönünün, inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşməsində böyük novator sayan prof. C.Yusifli hesab etmişdir ki, “... o, novatorluğu şəkil-forma və texnika sahəsində yox, məzmun-mündəricə və poetika sahəsində etmişdir... S.Vurğun qoşma, gəraylı, milli şeir formalarının içini, necə deyərlər, dəyişdirə bilirdi” [Yusifli, C., 2005].

Tədqiqatçı haqlıdır, çünki yeni məzmun formaya da mütləq şəkildə təsir edir, onu yeni elementlərlə zənginləşdirir. Bu mənada, fikrimizcə, 1960-cı illərdə yenidən “doğulan” Rəsul Rza, gənc Əli Kərim forma, şeir texnikası novatorluğunu bir növ öz üzərlərinə götürməklə bu illərdə, sonrakı onilliklərdə Azərbaycan poeziya məkanında poetika virtouzluğuna, həm də yeni bədii-estetik məzmun yaradıcılığına yol açmışlar.

Akademik Y.Qarayevə görə, poeziyada assosiativ təfəkkürün güclənməsi tarixi-ədəbi prosesdə yeni mərhələni xarakterizə edən əsas ədəbi amillərdən olmuşdur: “*Hələ 1950-ci illərin əvvəllərindən şeirdə kütləvi ritorika və pafos azalır, mücərrəd sözcüliyi və təsvirçiliyi predmetli metafora və süjetli lirika, nəqli düşüncəni isə assosiativ təfəkkür, fəlsəfi məna dəyərləri daha çox əvəz etməyə başlayır*” [Qarayev, Y., 2002].

Şeirdə novator istiqamətin S.Vurğundan sonrakı üçüncü nəslin nümayəndələrinin - Ə.Kərim, Qabil, X.Rza, M.Araz, F.Qoca, T.Bayram, F.Sadıq, C.Novruz, M.Əliyev, M.Yaqub, H.Kürdoğlu, V.Səmədoğlu, Ə.Salahzadə, İ.İsmayılzadə, M.İsmayıl tərəfindən aparıcı istiqamətə çevrildiyi göstərilmişdir. Lakin bunların içərisində Ə.Kərim, M.Araz, F.Qoca, F.Sadıq, İ.İsmayılzadə yaradıcılığında obrazlı-assosiativ üslubun dolğun, davamlı və relyefli ifadəsini tapmasını qeyd edən alim belə qənatə gəlmişdir ki, “*öz yaşydə həmkarları arasında bu üslubi meylin banisi də, ən böyük nümayəndəsi də, şübhəsiz, Əli Kərim idi. Assosiativ bədii təmayülün tərkib qolunu təşkil edən çağdaş fəlsəfi-analitik üslubun əsası, əslində, elə məhz onun (Ə.Kərimi nəzərdə tutmuşdur - Cümənov D.) “Qaytar ana borcunu” və “İki sevgi” şeirləri ilə qoyulur*” [Qarayev, Y., 2002].

Beləliklə, tənqidçi aim “öz yaşd həmkarları arasında” ifadəsi ilə Əli Kərimin bu təmayüldə yerini dəqiq müəyyənləşdirmiş və bununla bağlı bəzi ədəbi mübahisələrə yekun vurmuşdur.

3. Əli Kərim poeziyasında bədii assosiativliyin imkanları

Əli Kərim “Xətlər variasiyaları”nda oğlu balaca Paşanın çəkdiyi şəkil üzərində düşünür, dostu ilə söhbət zamanı şəkildəki alnı tutqun, qırıxıq qocanın dünyanın hər bucağına qəlbən bağlı olması, “*Gah Şərqdə vuruşub, /Gah Qərbdə qoca, /yaxın düşməyibdir ölüm də ona*”, “*Dünyanı sabaha apararlardan /Biri də özüməm!*” şəklində təqdimi Amerika yazıçısı Ernest Heminqueyin ad-obrazını və bu tarixi imzanın arxasında dayanan qeyri-adi həyat eşqini, mübarizələrlə dolu ömür yolunu, “İnsan məğlubiyət üçün yaranmamışdır” tezisini özündə əks etdirən insan qüdrətini əks etdirən yaradıcılığını görürük.

Əli Kərimin “Fraqmentlər” (1964) lirik poemasında “*Otuzdan çox yaşamışam... /Göyçayda, /Bakıda, /Moskvada, /Tiflisdə*” misralarında ardıcılıqla, müxtəlif məkanlar üzrə lirik qəhrəman yaşadığı həyatı, ömrün anlarını sadalayır, “İki sevgidə” (1953) qızı “Bakıdan, Daşkəsəndən gələn bir səda, səs, qüdrət kimi sevir, “Van Qoqun günəşi”ndə məşhur holland rəssamın Günəşin al dənizini, qızılı şüalarını canına yığması, “Günəşi çəkib-çəkib yerə salmaq” istəməsi bədii detalları onun “Günəsbaxan” rəsmini xatırladır, “Azərbaycan” şeirində isə Azərbaycan yalnız neftlə deyil, həm də müxtəlif imzaların kontekstində Odlar yurduna çevrilir, buna görə də şöhrəti sərhədləri aşır:

*Nizamisi sərhdəsiz təfəkkürü,
Nəsimisi həqiqət şəhidi.
Füzulisi –könlün
Hər guşəsindən
xəbər verən,
eşqin bütün çalarlarını görən...
Nəsrəddini, Cəlili
çiyində xalq dərdinin
Kəpəzi,
Şahdağı...
Sabiri – gülüşündə hüzn,
Kədərinde hüsn,
Sükutunda tufan [Kərim, Ə., 2004]*

“Azərbaycan ədəbiyyatında və poeziyasında əsrlər boyu gedən “çarpışmaların” nəticəsi olmaqla çox maraqlı bir hadisə” (C.Yusifli) olan Əli Kərimin “Babəkin qolları”, “Od tutub yandı içim”, “Vəsiyyə”, “Daş”, “Şəhidliyin zirvəsi”, “Hamıya məktub”, “Füzuli”, “Fraqmentlər”, “Əllər”, “Sözlər”, “Göydəmir at”, “Başının üstünə bax”, “Eyni vaxtdır”, “Belədir”, “Habilə”, “İlk simfoniya”, “Üçüncü atlı” və b. əsərlərində obrazlı təfəkkürün assosiativ ifadə üsulu açıq-aydın və bənzərsizdir.

Demək olar ki, Rəsul Rza əsərlərinə xas olan assosiativ bədii-fəlsəfi, bəşəri ümumiləşdirmələrə Əli Kərim şeirində tez-tez rast gəlinir. Şair “Daş” (1969) şeirində nəzərdə tutduğu ideya-fikri əyaniləşdirmək üçün adi detal təsiri bağışlayan daşı poetik təsvirdə ustalılıqla bədii detala çevirmiş, yarıçılpaq insanın atdığı daş bütün ölkələrin, millətlərin taleyindən keçərək Mühəribə-Şər assosiativ obrazını yaratmışdır:

*Yarıçılpaq,
qədim insan
Düşməninə bir daş atdı,
qana batdı.
Daş düşmədi
amma yerə,
uçub getdi
üfüqlərdən-üfüqlərə.
Deməyin ki, daş yox oldu,
Daş çevrilib bir ox oldu... [Kərim, Ə., 1991]*

Poetik mətndə fikir axarı daşa, odlu qılınca, gülləyə, mərmiyə, atoma, neytron və elektrona qədər davam etdirilmişdir. Fikrimizcə, burada daş obrazı insanlıq tarixində faciələrin – mühəribələrin ilk silahı olmaqla yanaşı, həm də bəşəriyyətin kəşf etdiyi son silahdır - atomdur. Şeirəratma prosesində daşın ox, qılinc, güllə, atom kimi digər silahlarla poetik eyniləşməsi baş tutmuş, təsəvvürdə bəşər tarixinin keçdiyi tarixi-ictimai formasiyalar, hər mərhələnin öz silahı - faciəsi və bütün olmuş, həm də olacaq münəfişlər canlanmışdır.

Xatırladaq ki, “Ümid və arzular” (1963) məqaləsində ilk dəfə bu şeiri təqdir edən və yüksək qiymətləndirən Rəsul Rza olmuşdur.

Tədqiqatçı-şair A.Abdullazadə Rəsul Rza və Əli Kərim yaradıcılığında assosiativlik məsələlərini təhlil edərkən belə nəticəyə

gəlmişdir ki, “Əli Kərim şeirində assosiativlik Rəsul Rza yaradıcılığında olduğu qədər kəmiyyətə zəngin sayıla bilməz. Əlbəttə, bu cəhət hər iki şairin yaradıcılıq imkanlarından çox ömrün və bununla bağlı bədii yaradıcılıq təcrübəsinin verdiyi imkanlarla da ölçülməlidir” [Abdullazadə, A., 1984]. Müəllif Əli Kərimin bir qism şeirlərində yalnız şairin özünəməxsus əzəmətli obrazlarında müəyyən assosiativ ifadə üsulunun olmasını, bir qismində isə şeirlərin məzmun və nəticəsindən assosiativliyin yaranmasını ədəbi materiallar əsasında göstərmişdir.

Əli Kərimin “Babəkin qolları”nda qol, “Fəhlələr”də əl, “Zaqıda” ayaqaltı, “Maska”da maska, “Metronun yaylı qapıları”nda qapı kimi qeyri-poetik obyektlər? əşyalar, hadisə və proseslərlə əlaqələndirilməklə bədii detala çevrilmiş, mətnin əsas, həm də rəmzi mənə yükünü öz üzərinə götürmüşdür. “Babəkin qolları” (1969) şeirində şair çox kiçik bir poetik parçada tarixi gerçəkliyə qol detalı vasitəsilə simvolik mənə vermiş, hətta bu bədii detalı simvolizmdən çıxararaq bütün dövrlər üçün aktual olacaq taleyüklü bədii mətləbə çevirmiş, əsas assosiativ bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə aparmışdır. Fikrimizcə, bu bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə azadlıq uğrunda olan Babək savaşı fonunda həm keçmiş, həm də gələcək digər mübarizə tarixlərimizi də, Azərbaycan xalqının, millətinin tarixi taleyini də əks etdirməyə hesablanmışdır:

*Qolu sındırılmış Babək,
Yurdu yandırılmış Babək,
Qan rəngli bir arabada,
Şərq boyda bir xarabada...
Ölübən dirilən Babək;
Qollarını görməyəndə
azca rahat olan Babək...
Deyən Babək: -Aman dostlar,
hücum çəkin qoşun-qoşun,
orda mənsiz qılınc çalan
Qollarımla bir vuruşun... [Kərim, Ə., 2004]*

Babək nə üçün qollarını görməyəndə rahat olur? Ona görə ki, onun fiziki ölümündən sonra da mübarizəsi davam edir, qolları döyüş meydanındadır, soydaşlarını, əqidədaşlarını o qollarla birgə vuruşmağa çağırır. Babəkin fiziki baxımdan ayrılmış qolu, maraqlıdır ki, poetik

məkanda da mübarizəni simvolizə edən ayrıca bir bədii detala - “babəkləşən” obraza dönür. Lakin Babək öz qolunda – düşmənlə vuruşan yeni-yeni nəsillərdə (“Ölübən-dirilən Babək”) yenidən “dirilir”.

Prof. C.Yusifli “Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi” (2005) monoqrafiyasında Əli Kərimin şeirimizə yeni poetik sistem gətirdiyini əsaslandırılmış, şairin poetika sisteminə polifonikliyi, hər şeyə, gerçəkliliyə polifonik düşüncədən yanaşmasını onu öz ədəbi nəslindən fərqləndirən əsas faktor olması qənaətinə gəlmiş, bu üslubda şeirin həm də bitdikdən sonra başladığını, “mətn içində mətn”, yaxud intertekst olmasını bir çox şeirlər, eləcə də “Babəkin qolları” əsasında izah etmişdir. Əli Kərim poeziyasını tapılan bədii detalın simvollaşdırılması ilə bitmədiyini, yaxud başlamadığını qeyd edən alim Babəkin qollarını simvol yox, bitib-tükənməyən, semantik enerji ilə dolu bir metafor saymışdır. Elə bir meatofor ki, “... *indiyə qədər qədim qalaların altında sirr kimi yatan nəsnələri, tarixi yaddaşa ilişib qalan və heç bir təsadüfdə yada düşməyən mənzərələri və mətləbləri canlandırmaq*” [Yusifli, C., 2005] onun başlıca məqsədidir, qol detailının əsas poetik funksiyasıdır.

Rəsul Rzanın şairi ənənəvi poeziya mühafizəkarlarından, daha çox da S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, M.Rahim, N.Xəzri, Qabildən qoruduğunu qeyd edən, Əli Kərimin bir poetik hadisə kimi ölümündən sonra kəşf olunmasına təəssüflənən prof. R.Əliyev yazır ki, “*Əli Kərim 70-ci illərə qədər yaşamadı, lakin məhz 70-ci illərin poetik hadisəsi oldu. ...Onun poeziyası obrazlı, şairanə faktların çalarlarını tapan, kəşf edən assosiativ poeziyadır*” [Əliyev, R., 1997].

Əli Kərimin “№ 3702” şeiri başdan-başa belə rəqəm assosiasiyaları ilə zəngin poetik mətnidir. Şeirdə vaxtilə “məftil dişli düşərgə”nin udduğu bir riyaziyyat müəllimi təsvir olunur, sinifdə şagirdlər misal həll edərkən alınan rəqəmlərin forması onu titrədir, üşüdür, xəyalını konslager düşərgəsinə aparır, burada əsirlərə verilən zolaqlı paltarların döşündə adlar yoxdur, ancaq rəqəmlər var və “hər rəqəm isti nəfəs, canlı adam”lardır. Bu forma-rəqəmlər “200 – *Xanməhəmməd, /Vurdular səhər-səhər. /100 – Vanlıya, /Qaz peçinə /Atdılar, öldürdülər. /500 – zorla anadan, /Ayrılib gestaponun /məhv etdiyi o uşaq*” şəklində mahiyyəti açıq, insanın ölüm, əzab və məşəqqət dolu həyatını göstərir. Ancaq bunların içərisində 37 nömrəli satqın

fransız da vardır ki, təbii ki, burada şair repressiya ilini xatırlayır. Mətnin gedişində şagirdlərdən biri 3702 cavabını alır və müəllim bu rəqəmi eşidəndə dik atılır, çünki bu almanların hərbi əsir düşərgəsində ona verilən ad idi.

Əli Kərimin “Kür” şeirində - *“Hara gedirəmsə... /kəndə, şəhərə, /Mən Kür görürəm/...İndi hər otaqda /Mən Kür görürəm. /Kürün özünə də Kür işıq saçır; /Kürün üzərində /Mən Kür görürəm”* şəklində, demək olar ki, hər sətirdə vurğulanan “Kür görürəm” sintaktik təkrarları təxəyyüldə müxtəlif predmetlərlə assosiativ əlaqənin yaradılmasına imkan yaradır. Yeknəsəq intonasiyanı aradan qaldırmaqla yanaşı, poetik yükü də öz üzərinə götürür, güclü obrazlılıq yaradan üslubi fiqura çevrilir. Mətnin şeiriyyətini təyin edən bu poetik amil, fikrimizcə, həm də mətnin struktur bütövlüyünü təmin edir.

1960-cı illərdə Əli Kərim poeziyasında bədii assosiasiyaları təmin edən və şərtləndirən söz-ifadə “partlayışları” da özünəməxsusdur: *“Otuzdan çox yaşamışam... /Sevgi toranında, /mühazirə salonunda. /Sevgilimlə bir-birimizə deyəcəyimiz /iki söz arasında... /Bəzən ölüm sözünün polyar qışında... /Boynuna qol salıram saatımın /otururam ömrümün /bir parçasının kölgəsində”* (“Fraqmentlər”), *“Qışın öpüşü kimi /şaxta yapışır üzə”* (“Əllər”), *“Demə, ölmüş günlərimdir. /Yanıb dəftərə tökülmüş günlərimdir”* (“Füzuli”), *“O endi yerə /orbitdən, /Nəhayətsizlik /ilğimlərimdən”* (“Səfərdən sonra”), *“Sürünməz yorğunluq bürkülərində/bürokrat təyyarə,/bürokrat qatar”* (“Nida”), *“Qol saldım /məndən uzun bir günəbaxanın boynuna”* (“Günəbaxan”), *“Rekordun ən uca zirvəsində /qərar tutmuşdu o söz; /həmin sözdən yıxıldı”* (“Bir santimetr haqqında ballada”) və s.

Əli Kərim şeirində çox ifadələrin, sözlərin Füzuli sənətinin kökündən cücrəmiş pöhrələrə bənzədən dilçi-alim T.Hacıyev Füzulinin “elmsiz şeir əsassız divar olur” düsturunu şairin özünə sənət devizi seçdiyini - *“Söz axtardım, tapmadım, misram qopub töküldü özülsüz divar kimi”*, *“Bu nə sirdir ki, olur hər ləhzə yoxdan var söz”* fikrinin - *“Bircə olmayaydı ağızda söz kimi görünməzliyin”* və s. kimi bədii lövhələrdə sələf-xələf münasibətlərinin ortaya çıxmasını vurğulamış və Rəsul Rzanı da bu sələflər cərgəsində xatırlamışdır: *“Eyni zamanda, Əli Kərim “Söz çıxıb ceyran dalına...” deyən ağsaqqal müasiri Rəsul Rzanın səsinə səs verir: “Girdim söz dünyasına çox gəzdim, aradım kəşfiyyətçilər kimi”. Ancaq Füzulidən qılgılcım, Rəsul Rza nəfəsindən*

qətrə düşən bu şeiri, görün necə də nə Füzuliyə, nə də Rəsul Rzaya oxşayan tərzdə bitirir, layla mışiltılı bir mənzərə göstərir. "... Yorulmuşdum... Uzandım bu şeirin yamacına başımı söykərək" [Hacıyev, T., 2004].

4. Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, Əli Kərim Füzulidən, Rəsul Rzadan poetik təcrübə və estetik normalar baxımından bəhrələnsə də, öz poeziya yolunu, poeziyasının dil-üslub tonunu, bədii boya alma üsulunu şüurlu surətdə seçmişdir. Azərbaycan poeziyasında assosiativ bədii təmayüllü orijinal fəlsəfi-analitik üslub nümayiş etdirmiş, şeir texnikası – poetnologiya sahəsində novatorluq edərək sonrakı ədəbi nəsillərə də təsir göstərmişdir. Əli Kərimin modernist sərbəst şeirdə forma yaradıcılığı yeni bədii-estetik məzmunun yaranmasına, yeni bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrə böyük imkanlar açmışdır.

Ədəbiyyat

- Yusifli, C. (2005). Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı: Adiloğlu, s. 53-59, 170
- Qarayev, Y. (2002). Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, s. 678; 684;740
- Kərim, Ə. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, s. 36-37
- Kərim, Ə. (1991). Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I cild. Bakı: Azərənşr, s. 51-52
- Abdullazadə, A. (1984). Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı: Elm, s. 199
- Əliyev, R. (1997). Ədəbiyyatımız, tariximiz, dilimiz: son iki onilimiz (70-80-ci illərin ədəbi-ictimai prosesi). Bakı: Elm, s. 84; 88
- Hacıyev, T. (2004). Əli Kərim poeziyası // Kərim Ə.P. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Lider nəşriyyat, s.11

SİVAS AĞIZLARI İLE KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ FONETİK ORTAKLIKLAR

COMMON PHONETIC ATTRIBUTES BETWEEN THE SİVAS DIALECTS OF TURKISH AND KAZAKH TURKIC

Gülmira OSPANOVA¹

Özet

Çalışmada, Türkiye Türkçesi ağızlarından Sivas ili ağızları ile çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinin ortak fonetik özellikleri üzerinde durulmuştur. Ünlü ve ünsüz sistemleri, ünlüler ile ilgili ses olayları ve ünsüzler ile ilgili ses olayları olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Her grup sınıflandırma yöntemiyle alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır. Örneklemi oluşturan kelime ve kelime grupları, doküman analizi ile elde edilmiştir. Karşılaştırmalı incelemeye tabi tutulan örneklemin bilhassa Kıpçak Türkçesi özellikleri taşıması dikkate değer bir husustur. Bu bağlamda, Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan kelime başında akıcı *y* ünsüzünün patlayıcı *c* ünsüzüne dönüşmesine örnek teşkil eden yapıların (*cirt- ~ jirt-*; *cumuk ~ jümüq* vb.) Sivas ağızlarında korunması ve Kazak Türkçesiyle ortaklık arz etmesi bunun en çarpıcı örneklerindedir. Ayrıca ünlü uyumu (*alaf, alav ~ alaw*), ünlü düşmesi (*guzla- ~ qozda-*), ünlü türemesi (*adives ~ ädiris*), korunan ünlüler (*ıısıcıl, ıısıcak ~ ıısıtıq*), sedalılaşma (*tebe ~ töbe*), sedasızlaşma (*kölge, kölge ~ kölenke*), sızıcılaşma (*hoja ~ qoja*), akıcılaşma (*deyirmen ~ diyirmen*; *şeyit ~ şäyit, şeyit*), ünsüz düşmesi (*töbe ~ toba*), göçüşme (*çölmek ~ şölmek*) gibi ses olayları, ortaklık gösteren diğer önemli örneklerdendir.

Çalışma, Türkiye Türkçesi ağızları ile çağdaş Türk lehçelerine yönelik söz varlığı, ses, şekil ve cümle bilgisi alanlarında yapılacak kapsamlı karşılaştırmalı çalışmalara zemin hazırlama amacı gütmektedir.

Anahtar kelimeler: Sivas ağızları, Kazak Türkçesi, fonetik özellikler, fonetik ortaklıklar

Abstract

This study focuses on the common phonetic features between the Sivas dialects, a variety within Turkish, and Kazakh Turkic, one of the contemporary Turkic dialects. The vowel and consonant systems are examined in two groups:

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas, Türkiye. gospanova@cumhuriyet.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-5092-0217

vowel-related phonetic phenomena and consonant-related phonetic phenomena. Each group is subdivided into further categories for detailed analysis. Words and word groups that form the sample were obtained through document analysis. It is noteworthy that the examples subjected to comparative analysis particularly exhibit Kipchak Turkic features. One of the most striking examples is the preservation in Sivas dialects of the structures representing a characteristic feature of Kipchak Turkic, where the liquid consonant *y* at the beginning of a word transforms into the plosive *c* (e.g., *cirt-* ~ *jirt-*; *cumuk* ~ *jumiq*), a feature shared with Kazakh Turkic. Other significant examples of shared phonetic phenomena include vowel harmony (*alaf*, *alav* ~ *alaw*), vowel elision (*guzla-* ~ *qozda-*), vowel insertion (*adres* ~ *ädiris*), preserved vowels (*ıııcah*, *ıııcak* ~ *ıııtıq*), voiced consonants (*tebe* ~ *töbe*), devoicing (*kölge*, *kölge* ~ *köleñke*), spirantization (*hoja* ~ *qoja*), liquid consonant transformation (*deyirmen* ~ *diyirmen*; *şeyit* ~ *şäyit*, *şeyit*), consonant elision (*töbe* ~ *toba*), and metathesis (*çölmek* ~ *şölmek*).

The study aims to lay the groundwork for comprehensive comparative research in the areas of vocabulary, phonology, morphology, and syntax between the dialects of Turkish and contemporary Turkic dialects.

Keywords: Sivas dialects, Kazakh Turkic, phonetic features, common phonetic attributes

Giriş

Sivas ili ağızları, Karahan'ın (1996, s. 2) gramatikal ölçütleri esas olarak yaptığı Türkiye Türkçesi ağızları sınıflandırmasında III. Batı Grubu Ağızları içinde VI. alt grupta (Şarkışla ve Gemerek hariç) ve VIII. alt grupta (Şarkışla ve Gemerek) yer almaktadır. Kazak Türkçesi ise Türk lehçelerinin kuzeybatı (Kıpçak) grubuna dâhil edilir. Bu çalışmada, Sivas ili ağızları ile Kazak Türkçesinin fonetik açıdan ortak özellikleri üzerinde durulmuştur. Kazak Türkçesi ile ilgili olarak 15 ciltlik *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi* (Edebî Kazak Dilinin Sözlüğü) esas alınmıştır. Sivas ağızlarına yönelik ise Divriği (Div.), Hafik (Haf.), Yıldızeli (Yıld.), Şarkışla (Şrk.), Gürün (Grn.), Kangal (Kng.), Akıncılar (Akn.), Gemerek (Gem.), Koyulhisar (Koyl.), Suşehri (Suşh.), Gölova (Göl.), Zara ilçeleri ile köyleri, Sivas merkeze bağlı köyler (Siv.) ve İlbeyli ağızı (İlb.) özelliklerini kapsayan çeşitli araştırmalar, yüksek lisans tezleri, bilimsel çalışmalar, sözlükler doküman tarama yöntemiyle taranmış, elde edilen veriler sınıflandırılarak Kazak Türkçesindeki aynı veya benzer örneklerle

karşılaştırılmıştır. Ses özellikleri ünlüler ile ilgili ve ünsüzler ile ilgili ses olayları olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Ünlüler ile ilgili ses olayları, kendi içinde ünlü değişimleri, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, korunan ünlüler alt başlıkları altında ele alınmıştır. Ünsüzler ile ilgili ses olayları da ünsüz değişimleri, ünsüz düşmesi, göçüşme ve korunan ünsüzler alt başlıklarında incelenmiştir. Her örneğin bilinen eski biçimleri de verilerek uğradığı ses olayının daha net anlaşılması sağlanmıştır. Gözden geçirilen çeşitli çalışmalarda \tilde{n} ve η işaretleriyle verilen art damak ünsüzü için metin içinde birlik sağlamak amacıyla η işareti tercih edilmiştir.

1. Ünlüler İle İlgili Ses Olayları

1.1. Ünlü Değişimleri

Korkmaz'ın (1992, s. 159) *ünlü değişimi* adını verdiği, ünlülerin ünlüleri veya ünsüzlerin ünlüleri etkilemesi sonucunda bir ünlünün nitelik değiştirmesi olayıdır. Ünlü uyumu ve genellikle ağızlarda görülen ünlü incelmesi, ünlü kalınlaşması, ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1.1.1. Ünlü Uyumu

“Türkçe kelimelerde kök hece ünlülerinin taşıdıkları kalınlık-inceciklik, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine göre öteki heceler ünlülerine yaptığı etki sonucunda ortaya çıkan benzeşme sistemi.” (Korkmaz, 1992, s. 161).

1.1.1.1. Kalınlık İnceciklik Uyumu

İlerleyici, gerileyici ve ilerleyici-gerileyici ünlü benzeşmelerinin neden olduğu, damak uyumu da denilen bir uyumdur. Epey bir örneği tespit edilmiştir.

1.1.1.1.1. İlerleyici Ünlü Benzeşmesi

İç ve son sesteki ünlülerin ön ses ünlüsüne benzemesi olayına aşağıdaki örneklerde rastlanmıştır:

a-e > a-a değişmesi:

afet idi > afatıdı (Zara). KT. *apat* “tehlike, kırgın, zorluk; araba veya diğer araçların zarar görmesiyle birlikte insan ölümüyle sonuçlanan olay” (QÄTS-I, ss. 558-559).

alev > alaf (Yıld., Haf.); *alav* (Haf.). KT. *alaw* “yanan bir maddenin ışıklı uzantısı, alev; (mecaz) dert, sıkıntı, tasa” (QÄTS-I, s. 375).

ayet > ayat (Akn.). KT. *ayat* “Kur’an surelerini meydana getiren kelime ve cümlelerden her biri; (mecaz) kutsal öğreti, değişmez kanun” (QÄTS-II, s. 339).

bahçe > bahça (Akn.); *bahçeyi > bahcayı* (İlb.). KT. *başsa* “çeşitli ağaçlar, çiçekler yetiştirilen yer; meyve ve sebze yetiştirilen yer; ilkokul çağına henüz gelmemiş çocukların bakıldığı, okul öncesi eğitim kuruluşu; kreş, çocuk yuvası; anaokulu” (QÄTS-II, s. 636).

mahşer > mahşar (Yıld.). KT. *mahşar* “İslami öğretilere göre öldükten sonra insanoğlunun hesaba çekildiği yer” (QÄTS-XI, s. 108).

t-e > t-a değişmesi:

gible > gıbla (Akn.). KT. *qubıla* “namaz kılarken dönülen yön, kible; güneybatı, batı” (QÄTS-X, s. 226).

u-e > u-a değişmesi:

kuvvet > guvat (Haf.). KT. *quwat* “güç, kuvvet; besinlerden alınan kalori, enerji” (QÄTS-X, s. 185).

a-i > a-t değişmesi:

fakirlik > fahırlıh (Zara). KT. *paqırlıq* “fakirlik, yoksulluk; garibanlık” (QÄTS-XII, s. 283).

her zaman > her dayım (Haf.). KT. *ärdayım* “her daim, her zaman” (QÄTS-II, s. 472).

vakit > vahıt (Zara); *vaht* (Yıld.); *vahit* (Haf.). KT. *uwaqt* “bir oluşun içinde geçtiği süre, vakit; zaman; çağ, devir, dönem” (QÄTS-XIV, s. 647).

zalim > *zâlim* (Zara); *zalım* (Yıld.). KT. *zalım* “hilekâr, sinsî, alçak, aşâğılık insan; merhametsiz, gaddar insan; kötü kalpli, kötü niyetli insan; (psikolojide) şahsi çıkarlarını genel kabul görmüş ahlaki kaidelere ters yollarla koruyan ve savunan kişi” (QÄTS-VII, ss. 64-65).

***a-i-e* > *a-a-a* değişmesi:**

arife > *arafa* (Akn.). KT. *arapa* ~ *arafa*, sözlükte olmamasına rağmen son yıllarda kullanımı gittikçe yaygınlaşan kelimelerdendir.

1.1.1.1.2. Gerileyici Ünlü Benzeşmesi

Ön ses ünlüsünün iç ve son sesteki ünlülere benzemesi olayına aşağıdaki örneklerde rastlanmıştır:

***e-a* > *a-a* değişmesi:**

elmas > *almas* (Div.). KT. *almaz* “en sert doğal mineral, billurlaşmış arı karbon” (QÄTS-I, s. 438).

mezar > *mazar* (Akn.). KT. *mazar* “meşhur veya evliya kimsenin kabrinin üstüne inşa edilen görkemli bir yapı, anıtsal yapı; mezar” (QÄTS-X, s. 738).

***e-u* > *a-u* değişmesi:**

nevruz > *navruz* “yaprakları yenen bir zambak türü” (Yıld.). KT. *nawruz* “İran takvimine göre 22 Mart’a denk gelen, Doğu halklarının yeni yılı kutladıkları büyük bir bayram; yılın üçüncü ayı, baharın ilk ayı, mart” (QÄTS-XI, s. 501).

***ı-a* > *a-a* değişmesi:**

kırlangıç > *garlanguç* (Haf.). DLT. *kargılaç* ~ *karlıgaç* (DLT, 2018, ss. 686, 688). KT. *qarlığaş* “*Lat. hirundinidae* kırlangıç” (QÄTS-IX, s. 377).

***ü-a* > *u/ ú-a* değişmesi:** İnce yuvarlak ünlü *ü*’nün kalınlaşarak *u* veya *ú*’ya dönüştüğü görülmektedir.

düşman > *düşman* (Şrk.). KT. *duşpan* “düşman; (mecaz) faydasız, zararlı şey”, konuşma dilinde *duşpan* ve *duşman* (QÄTS-V, s. 32) biçimleri de kullanılmaktadır.

1.1.1.1.3. İlerleyici-Gerileyici Benzeşme

Orta hecedeki *a* ünlüsünün kendinden önce ve sonra gelen hecelerdeki ince ünlüleri kendine benzetmesi olaydır.

emanet > *amanat* (Akn.). KT. *amanat* “muhafaza etmesi veya ikinci bir şahsa iletmesi için birine verilen eşya, nesne; birinden gerçekleştirmesi istenen görev, yadigâr” (QÄTS-I, s. 487).

beraber > *barabar* (Zara, Yıld., Haf.). KT. *barabar* “eşit, denk, aynı derecede” (QÄTS-II, s. 719).

1.1.1.1.4. Ünlü Benzeşmezliği

1.1.1.1.4.1. İlerleyici Benzeşmezlik

Aynı türden ünlü barındıran kelimelerde son hecedeki ünlünün farklılaşması olaydır. Tespit edebildiğimiz tek örneği aşağıdaki gibidir:

e-e > *e-i* değişmesi:

kefen > *kefin* (Yıld., Haf.). KT. *kebin* “ölünün sarıldığı beyaz bez, kefen” (QÄTS-VII, s. 509).

1.1.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

e > *a* ve *ö* > *o* değişmesi:

cömert > *comart* (Şrk., Yıld.). KT. *jomart* “eli açık, cömert; (mecaz) zengin” (QÄTS-VI, s. 480).

1.1.3. Kalın Ünlülerin İncelmesi

ā > *e* değişmesi: İç seste yer alan düz geniş uzun ünlü *ā*, *e* ünlüsüne dönüşür.

kākül > *kekil* (Şrk.). KT. *kekil* “çocuğun alnında bırakılan bir miktar saç, perçem, kākül; atın, devenin alnındaki bir miktar kıl, tüy” (QÄTS-VII, s. 558).

1.1.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Yuvarlak ünlüler *u*, *ü*, *ö*'nün düz ünlüler olan *ı*, *i*, *e*'ye dönüşmesi söz konusudur. Bu durum, iç seste görülmektedir.

u > ı değişmesi:

bu yılki > bı yılki (Zara). KT. *bıyılğı* (<*bul jılğı*) “bu yılki, bu yıla ait” (QÄTS-III, s. 382).

çubuğumuz > çibūmuz (Zara); *çubuk > çıbıh* (Yıld.); *çıbıh* (Haf.). EUT. *çıbık* “dal, sap, dal ve yaprak” (EUES, 2021, s. 227). DLT. *çıbık* “dalların taze çubuğu, ince dal, değnek” (DLT, 2018, s. 620). KT. *şıbıq* “ağacın dalı, yapraksız, uzun ve ince fidanı; dövmek, cezalandırmak amacıyla kamçı yerine kullanılan uzun, ince değnek, sırık; derste kullanılan sunum çubuğu; orkestra şefinin kullandığı çubuk, baget; kibrit; elektrik akımını ileten metal tel, kablo, elektrik kablosu; inşaat demiri; kılcal damar; tel (yassı, ince, kalın vs.); pipet” (QÄTS-XV, ss. 496-497).

karpuz > ğarpız (Siv., Şrk.). KT. *qarbiz* “*Lat. citrullus* kabakgillerden, tek yıllık veya çok yıllık, dışı yuvarlak yeşil veya alaca kabuklu, içi kırmızı ve sulu bir bahçe bitkisi; bu bitkinin meyvesi, karpuz” (QÄTS-IX, s. 363).

hamur > hamır (Siv., Şrk.). KT. *qamır* “unun su veya sütle yoğurulmuş durumu, hamur” (QÄTS-IX, s. 196).

pamuk > pambık²; pambıh (Akn.). KT. *mamıq* “kuş tüyü; yastık, yorgan yapımında kullanılan yumuşak kuş tüyü; (mecaz) yastık, minder” (QÄTS-XI, s. 52).

sabun > sabın (Siv., Şrk.). KT. *sabın* “çeşitli yağlarla alkaliler birleştirilerek yapılan, suda köpürerek eriyen, çamaşır yıkamak ve yıkanmak için kullanılan, yumuşak, kalıp veya sıvı şeklindeki madde, sabun” (QÄTS-XII, s. 517).

yağmur > ya:mır (Grn., Şrk., Siv., Yıld.). DLT. *yagmur ~ yamgur* (DLT, 2018, s. 942). KT. *janbır* “atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumunda olanı, yağmur” (QÄTS-VI, s. 31).

yumurta > yımırta (Grn., Kng., Siv., Şrk., Yıld., Haf.). DLT. *yumurtga* “insan ve sair hayvanların taşıdığı” (DLT, 2018, s. 968). KT.

² Bu Farsça kelime, şu çalışmadan alınmıştır: GÜVEN, Ömer (2021). “Sivas Ağzındaki Farsça Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Olayları”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, ss. 35, 41.

jumırtqa “kuşlar, sürüngenler ve yumurtlayan memelilerin gamet hücreleri; yumurta” (QÄTS-VI, s. 567).

ü > i değişmesi:

kākül > *kekil* (Şrk.). KT. *kekil* (QÄTS-VII, s. 558).

ö > e değişmesi:

çöz- > *çez-* (Yıld.). ET. *säs-* “çözmek”, *säsil-* “çözülme” (ETG, 1988, s. 293); DLT. *seş-* “(bir şeyin bağını, kösteğini) çözmek” (DLT, 2018, s. 815). KT. *şeş-* “bağlı veya düğümlü ip vb. şeyi açmak, çözmek; üstündeki giysiyi çıkarmak, soyunmak; (mecaz) bir meseleyi sonuca bağlamak, halletmek, çözüme kavuşturmak” (QÄTS-XV, s. 354).

1.1.5. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Düz ünlüler olan *ı*, *i*'nin yuvarlak ünlüler *u*, *ü*'ye dönüşmesidir. Bu durum, ön ses ve iç seste olduğu gibi son seste de görülmektedir.

i > ü / u değişmesi:

için > *üçün* ~ *uçun* (Yıld.). DLT. *üçün* “sebebi ifade eden bir edat, için” (DLT, 2018, s. 929). KT. *üşin* “isim, zamir, eylem adları, bazı sıfat-fiil eki almış yapılardan sonra gelerek ‘amacıyla, -den dolayı, uğruna’ anlamları katan edat” (QÄTS-XV, s. 98).

pişman > *püşman* (Haf.). KT. *puşayman* “biçare, zavallı, miskin, pişman”; *puşman* (QÄTS-XII, ss. 408, 409) biçimi de kullanılmaktadır.

ı > u değişmesi:

ayı > *ayu* (Haf.). DLT. *adıg* “ayı”, *ayıg* “Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde ayı”, *apa* “Kıpçak lehçesinde ayı” (DLT, 2018, ss. 541, 566, 553); < *aduğ*; EUT. *adıg*, EKT. *ıyığ*, OT. DLT. *ayıg* (KBS-I, 2007, s. 94). Nurmagambetov (1994, s. 33), söz konusu hayvanın bazı özelliklerinden dolayı böyle adlandırılmış olabileceği kanaatindedir. Şöyle ki ET. *ayıg* “öfkeli; zalim” ve *ayın* “korkmak, sakınmak” (DtS, 1969, ss. 28-29), Tuva Türkçesindeki *ayıldığ* “tehlikeli”, Hakas Türkçesindeki *aydas* “güçlü kuvvetli, cüsseli” anlamındaki sözcüklerin “korkunç, tehlikeli, güçlü” anlamındaki *ay* kök sözcüğün türevleri olabileceğini belirtmiştir. KT. *ayu* “ayı” (QÄTS-II, s. 303).

1.1.6. Geniş Ünlülerin Daralması

Geniş ünlüler *o*, *ö*'nün *u*, *ü*'ye dönüştüğü örnekler tespit edilmiştir.

o > u değişmesi: Bu ünlü değişikliği, Kıpçak özelliği olarak görülür (Özkan, 2013, s. 7).

boğa > buğa ~ buva (Kng.). ET. *buğa* “boğa” (ETG, 1988, s. 270); DLT. *buka* “ineğin erkeği, boğa” (DLT, 2018, s. 599). KT. *buğa* “iğdiş edilmemiş, damızlık erkek sığır, boğa” (QÄTS-III, s. 667).

boğaz > buşaz (Akn.). ET. *boğaz ~ boğuz* “boğaz” (ETG, 1988, s. 269); DLT. *boguz* (DLT, 2018, s. 593). KT. coğrafya terimi olarak *buğaz* “iki kara, ada ile kara veya iki ada arasındaki dar deniz” (QÄTS-III, s. 623).

boynuz > buynuz (Haf., Grn.). ET. *münüz, miñiz, müyüz* “boynuz” (ETG, 1988, s. 287); DLT. *münüz* “bütün hayvanların boynuzu, boynuz” (DLT, 2018, s. 767). KT. *müyüz* “bazı vahşi ve evcil hayvanların başında bulunan sert maddeden korunma ve saldırma organı, boynuz” (QÄTS-XI, s. 378).

kovala- > guvalamah (Haf.). KT. *quwala-* “kovalamak” (QÄTS-X, s. 174).

uğrun “gizli, saklı” (Şrk., Yıld.); *uğrunü* “gizli”, *uğrunü uğrunü* “gizli gizli” (Haf.). ET. *oğrı* “haydut, hırsız” (ETG, 1988, s. 288); *oğrı* “hırsız” (DLT, 2018, s. 771); OT. DLT. *oğrı* “gizli”+*n* (vasıta hâli eki) (KBS-II, 2007, s. 960). KT. etnografya terimi olarak *Uryn keldi/ bardı*. “Nişanlandığı kızın köyüne yengelerine hediyeler olarak gizlice geldi/gitti.”; *Uryn jiberdi*. “Nişanlısının köyüne damadı hediyelerle gizlice gönderdi.” (QÄTS-XIV, ss. 746-747).

ö > ü değişmesi: Bu ünlü değişikliği de *o > u* gibi Kıpçak özelliği olarak görülür (Özkan, 2013, s. 8).

öğüt- > üğüt- ~ ü:t- (Kng., Haf.). DLT. *ögit-* “tahılı vb. şeyleri öğütme” (DLT, 2018, s. 784). KT. *ügit-* “tane durumundaki nesnelere ezerek un durumuna getirmek; ezmek, çiğnemek” (QÄTS-XV, s. 9).

1.1.7. Dar Ünlülerin Genişlemesi

Dar ünlüler olan *i*, *ü*'nün *e*, *ö*'ye dönüşmesi söz konusudur. Tespit edilen Türkçe kelimelerde tarihî dönemlerdeki geniş ünlülü biçimlerin korunduğu, Arapça kelimelerde *h* ünsüzünden önce *i*'nin *e*'ye, *h* ünsüzünden önce ve sonra *ü*'nün *ö*'ye ve Farsça kelimelerde de *i*'nin *e* ve *e*'ye dönüştüğü belirlenmiştir.

i > e değişmesi:

beça:re “biçare, çaresiz, kimsesiz” (Yıld.). KT. *beyşara*³ “biçare, zavallı, gariban” (QÄTS-III, s. 217).

git- > *get-* (Akn.). ET. *kit-* “gitmek” (ETG, 1988, s. 281); DLT. *ket-* ~ *kit-* “gitmek” (DLT, 2018, ss. 707, 724). KT. *ket-* “bir yerden uzaklaşmak, ayrılmak, gitmek; yer değiştirmek, taşınmak, göç etmek; (mecaz) ölmek, vefat etmek” (QÄTS-VII, s. 711).

hiç > *heç* (Akn., Haf.). KT. *yeş* “boş, değersiz anlamında bir sözcük, hiç; hiçbir; olumsuz yargılı cümlelerde fiilin anlamını pekiştiren sözcük, hiç” (QÄTS-V, s. 484).

zihin > *zeyin* (Akn.). KT. *zeyin* “dikkat, akıl; zihin, kavrayış, algılama yetisi; (psikolojide) bilinç, şuur” (QÄTS-VII, ss. 123-124).

ü > ö değişmesi:

hükümet > *hökümet* (Akn., Haf.). KT. *ökimet* “siyasi iktidar, devlet yönetimi; beylik; (konuşma dilinde) yönetici, hâkim; (konuşma dilinde) devletin yönetim mekanizması, hükümet” (QÄTS-XII, s. 123).

mühür > *möhür* (Yıld., Haf.). KT. *mör* “bir kuruluşun bir şeyi tasdik etmek için kullanılan, üzerinde adının kazılı olduğu resmî işareti” (QÄTS-XII, s. 123).

üvey > *övey* (Akn.). DLT. *ögey ata* “üvey baba”, *ögey kız* “besleme kız”, *ögey oğul* “besleme oğul” (DLT, 2018, s. 784). KT. *ögey*

³ Farsça olumsuzluk eki olan *bi*'nin Kazak Türkçesinde hep *bey* şeklinde kullanıldığı bilinmektedir: *beyuwaqıt*, *beymezgil* “vakitsiz, zamansız”; *beyresmiy* “gayriresmî”; *beytarap* “tarafsız” vd.

“öz olmayan (anne, baba); evlat edinilmiş (oğul, kız); (mecaz) yabancı, yad” (QÄTS-XII, s. 69).

1.2. Ünlü Düşmesi

Çeşitli fonetik etkenlerden dolayı kelimenin içinde veya sonunda bazı ünlülerin düşmesidir (Korkmaz, 1992, s. 159). Kelime içinde ve sonunda *a, ı, i, u* ünlülerinin düştüğü örnekler tespit edilmiştir.

1.2.1. Kelime İçinde Ünlü Düşmesi

Kelime içinde hem dar ünlülerin hem de geniş ünlülerin düştüğü örnekler aşağıdaki gibidir:

a düşmesi:

taharet > *tahrat* (Yıld.); *tahret* (Haf.). KT. *däret*⁴ “organizmadan atılan metabolik atıkların genel adı; İslam dinine göre namaz kılacak kimsenin yıkanma ve mesh yoluyla arınması, abdest” (QÄTS-IV, s. 571).

ı düşmesi:

yaylım “otlak, mera; hayvanları otlamaları için serbest bırakma” (Akn.), “sulak, verimli yer, otlak” (Koyl., Şrk.). ET. *yay-* “yaymak” (ETG, 1988, s. 310); <*yā-y-(i)l-(i)m* (KBS-II, 2007, s. 1099). KT. konuşma dilinde *jaylım*, edebî dilde *jayılım* “köyden uzakta otlak, mera” (QÄTS-V, ss. 582, 597).

i düşmesi:

padişah > *pātşah*⁵. KT. *patşa* “ihtilale kadar Rusya hükümdarının sanı, yönetimdeki kişinin ünvanı; (mecaz) hükümdar, iktidar sahibi; (mecaz) en değerli, en üstün, asil” (QÄTS-XII, s. 328).

⁴ Kazak Türkçesindeki Arapça alıntılarda orta hece düşmesine başka örnekler de verilebilir: *Fatiha* ~ *bata* gibi.

⁵ Bu kelime için bk. a.g.m., s. 36.

u düşmesi:

buğula - > *buğla*- (Akn.). DLT. *bū* “buhar, buğu” (DLT, 2018, s. 598). KT. *buwla*- “bir şeyi buğuya tutmak; (mecaz) eritmek, gevşetmek” (QÄTS-III, s. 600).

kuzula - > *guzla*- (Akn.). DLT. *kozi* (DLT, 2018, s. 733). KT. *qozi* “altı aylığa kadar olan koyun yavrusu, kuzu”, *qozda*- “koyun yavrulamak, kuzulamak” (QÄTS-IX, ss. 657, 654).

1.2.2. Kelime Sonunda Ünlü Düşmesi

u düşmesi:

buğu > *būğ* (Akn.). KT. *buw* “suyun ısınarak kaynamasından oluşan sise benzer gaz” (QÄTS-IX, s. 654).

1.3. Ünlü Türemesi

Ses özelliklerine veya birbirleriyle birleşme şartlarına göre kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayıdır. Ön ses ünlü türemesi, iç ses ünlü türemesi ve son ses ünlü türemesi olmak üzere üç gruba ayrılabilir (Korkmaz, 1992, s. 161). Ünlü türemesi örneklerine kelime başında ve içinde rastlanmıştır.

1.3.1. Kelime Başında Ünlü Türemesi

Korkmaz’ın (1992, s. 119) ön seste ünlü türemesi olarak da adlandırdığı bu ses olayı, yabancı dillerden geçmiş ve *r*, *l*, *n* ünsüzleriyle başlayan kelimelerin başına aslında olmayan bir ünlünün eklenmesi olayıdır. Aşağıda verilen *r* ve *l* ünsüzleriyle başlayan alıntı kelimelerin ön sesinde *ı*, *i*, *u* ünlülerinden birinin türediği görülmektedir.

i türemesi:

layık > *ilâyıq* (Akn.). KT. konuşma dilinde *ılayıqtı*, edebî dilde *ılayıqtı* “denk, eşit; uygun, münasip; yerinde, yakışır, reva; layık, müstahak” (QÄTS-XV, s. 647; QÄTS-X, s. 658).

i türemesi:

rıza > *ırıza* (Göl.). KT. konuşma dilinde *ırza*, edebî dilde *riyza* “memnun olan, kıvanç duyan, mutlu olan” (QÄTS-XV, s. 673; QÄTS-XII, s. 484).

u türemesi:

Rum > *Urum* (Akn., Zara, Yıld.). KT. *Urum*: *Ulin Urumğa* (*Ürimge*), kızın *Qırımğa* (*Qıtayğa*) şubırttı. “Oğlunu Rum’a, kızını Kırım’a (Çin’e) göçürdü.”/ “Sülalesini darmadağın bir şekilde dört bir yana kaçırdı/ dağıttı.”; kargış olarak *Ulıñ Urumğa* (*Ürimge*), kızın *Qırımğa* (*Qıtayğa*) şubırsın/ ketsin/ zıtsın! “Oğlun Rum’a, kızın Kırım’a (Çin’e) göç etsin/ gitsin/ kaçsın.”/ “Soyun sopun dağılarak dört bir yana göç etsin/ gitsin/ kaçsın!” (QÄTS-XIV, ss. 745-746).

Rus > *Urus* (Akn., Yıld., Haf.). KT. *Orıs* “büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu’nda yaşayan eski ve asli doğu Slav halkı; bu halktan biri” (QÄTS-XII, s. 25).

1.3.2. Kelime İçinde Ünlü Türemesi

i türemesi: İki ünsüz arasında, iç seste ünlü türemesidir.

adres > *adires* (İlb.). KT. *adres* sözcüğü, konuşma dilinde *ädiris* (QÄTS-II, s. 371) şeklinde telaffuz edilir.

etrafına > *etırafına* (Zara); *etraf* > *ediraf* (Gem.). KT. *atırap* “bölge, yöre, mahal; etraf, çevre” (QÄTS-II, s. 134).

kısırak > *gısırak* (Akn.). DLT. *kısır* (DLT, 2018, s. 715). KT. *qısırak* “sürüye katılmadığı için yavrulamayan genç veya yetişkin dişi at, kısırak” (QÄTS-X, s. 637).

i türemesi:

hasret > *hasiret* (Zara, Haf.). KT. *qasiret* “dert, keder, tasa; talihsizlik, bahtsızlık” (QÄTS-IX, s. 440).

titre- > *titire-* (Yıld.). ET. *titrä-* ~ *titri-* (ETG, 1988, s. 300); DLT. *titreş-* “(insan) titremek, titreşmek; (nesne) yerinden oynamak, titreşmek” (DLT, 2018, s. 884). KT. *titire-* “vücut korkma veya sevinme

esnasında titremek, sarsılmak; yer kabuğundaki hareketlerin meydana getirdiği enerjinin boşalması sonucunda sarsıntı oluşmak, yer sallanmak, zelzele olmak” (QÄTS-XIV, s. 639).

1.4. Korunan Ünlüler

i: Eski Türkçedeki *ısıcak* kelimesinin ön ses ünlüsü yazı dilinde düşmesine rağmen ağızlarda korunduğu görülür (Özkan, 2013, s. 13).

sıcak > *ısıcak* (Yıld.); *ısıcak* (Haf.). ET. *isig* “sıcak, hararet” (ETG, 1988, s. 275). < ET., OT. *isig+cak* (KBS-I, 2007, s. 419). KT. *istiq* “ateşte tutularak çok ısınmış (yemek, su); havadaki yüksek ısı” (QÄTS-XV, s. 683).

a:

elma > *alma* (Yıld., Zara, Div., Gem., Grn., Suşh.). DLT. *almıla* “Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma”, *alma* “Oğuzlarda elma” (DLT, 2018, ss. 548-549); OT. DLT. *alma* ~ *almıla* < al+mİla (KBS-I, 2007, s. 67). KT. *alma* “*Lat. malus* gülgillerden meyve ağacı; bu ağacın yuvarlak, dokusu gevrek, tatlı meyvesi” (QÄTS-I, s. 435).

2. Ünsüzler İle İlgili Ses Olayları

2.1. Ünsüz Değişmeleri

“Bir ünsüzün yerini kendisine yakın başka bir ünsüze bırakması.” (Korkmaz, 1992, s. 162).

2.1.1. Sedalulaşma

Sedasız *p*, *t*, *f* ünsüzlerinin sedalı *b*, *d*, *v* ünsüzlerine dönüştüğü örneklere kelime başında ve kelime içinde rastlanmıştır.

2.1.1.1. Kelime Başında Sedalulaşma

p- > b- değişmesi:

bazar “pazar yeri” (Yıld.); *bazar* “pazar” (Haf.). KT. *bazar* “alışveriş için tahsis edilmiş özel yer, pazar; mevsimlik veya bayram öncesi düzenlenen satış; (mecaz) yaşamın güzel, eğlenceli dönemi; düğün dernek” (QÄTS-II, s. 569).

pazarlık > *bazarluğ* (Yıld.); *bazarlıh* (Haf.). KT. *bazarlıq* “şehirden köyüne dönen birinin ailesine veya köylüsüne getirdiği hediye” (QÄTS-II, s. 571).

parmak > *barmaḥ* (Zara); *barnaḥ* (Yıld.). KT. *barmaq* “başparmak; parmak” (QÄTS-II, s. 732).

ağzı pek > *a:zı beḳ* (Yıld.). KT. *awzı berik* “oruçlu, niyetli; sır vermeyen, ketum” (QÄTS-II, s. 186).

t- > d- değişmesi:

tane > *dene* (Akn.). KT. *dana* “aynı cinsten olan şeylerden biri, tane” (QÄTS-IV, s. 485).

tuz > *duz* (Grn., Haf., Kng., Şrk., Siv., Yıld.); *tuzsuz yağ* > *dussuz yā* (Zara). ET. *tuz* (ETG, 1988, s. 303); DLT. *tūz* (DLT, 2018, s. 906). KT. konuşma dilinde *duzdıq* “et yemeklerinin yanında sunulan soğan, sarımsak, yeşilliğin doğranarak eklenmesiyle yapılan yağlı çorba kıvamındaki sos” (QÄTS-V, s. 28) sözcüğünün yanı sıra yine konuşma dilinde *duz* olan sözcüğün edebî dildeki kullanımı *tuz* “tuz” ve *tuzdıq* “bir tür sos” (QÄTS-XIV, ss. 408, 411) şeklindedir.

2.1.1.2. Kelime İçinde Sedalılaştırma

-p- > -b- değişmesi:

tepe > *tebe* (Akn.). ET. *töpü* ~ *töpi* (ETG, 1988, s. 301); DLT. *töpü* “dağın tepesi, tepe” (DLT, 2018, s. 896). KT. *töbe* “toprak, kum veya çakıl taşının yığılmasından oluşan yükselti; (etnografya terimi olarak) eski Kazak toplumunda toplumsal, siyasi, kültürel değeri yüksek meselelerin görüşüldüğü, bir araya gelinerek önemli kararların alındığı yer; (arkeoloji terimi olarak) kadim insan barınakları, Orta Çağ şehirleri ile yerleşim yerlerinde yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan yapay yükselti, höyük” (QÄTS-XIV, s. 320).

-t- > -d- değişmesi:

şeftali > *şefdali* (Grn.). KT. *şabdali* “Kazakistan’ın güneyinde yetişen bir meyve ağacı, şeftali; şeftali ağacının yuvarlak, yumuşak, tatlı meyvesi” (QÄTS-XV, s. 183).

-f- > -v- değişmesi:

ufak > *uvaḥ*; *ufalt-* > *uvat-* (Yıld.). ET. *uwşaq* ~ *uşaq* “ufak”, *uwat-* “parçalamak, ufaltmak” (ETG, 1988, s. 305). KT. *uwaq* “küçük, ufak; az, azıcık”; *uwat-* “öğütülebilen bir şeyi, taşı ufaltmak, ezmek, öğütmek; taşı parçalamak” (QÄTS-XIV, ss. 645, 650).

2.1.2. Sedasızlaşma

Sedalı *d*, *g* ünsüzlerinin sedasız *t*, *k* ünsüzlerine dönüştüğü örneklerle kelime başında ve içinde rastlanmaktadır.

2.1.2.1. Kelime Başında Sedasızlaşma

***d-* > *t-* değişmesi:** Sivas ağızlarında bazı kelimelerde ön seste Eski Türkçedeki *t-* ünsüzünün korunduğu görülmektedir:

diken > *tiken* (Akn., Grn., Haf., Kng., Siv., Yıld.); *dikenleri* > *tikenleri*, *diken diken* > *tiken tiken* (Zara). DLT. *tiken* ~ *tikken* (DLT, 2018, s. 879). KT. *tiken* “bazı ağaçların veya bitkilerin dalında, yaprağında bulunan ucu sivri çıkıntı, diken” (QÄTS-XIV, s. 597).

dut > *tut* (Yıld.). KT. *tut* “*Lat. morus* yapraklarıyla ipek böceği beslenen ağaç” (QÄTS-XIV, s. 443).

***g-* > *k-* değişmesi:** Sivas ağızlarında ön damak *k-* ünsüzünün korunduğu görülmektedir.

gölge > *kölge* (Haf., Kng., Yıld.); *kölge* (Haf.). ET. *köligä* (ETG, 1988, s. 283); DLT. *kölige* “koyu gölge”, *kölik* “gölge” (DLT, 2018, s. 736). KT. *köleşke* “bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık; güneş ışınlarından korunacak yer, gölge” (QÄTS-VIII, s. 268).

göm- > *köm-* (Kng.). ET. *köm-* (ETG, 1988, s. 283); DLT. *köm-* “(ölü vb..ni) gömmek; (ekmeği pişirmek için) küle gömmek” (DLT, 1988, s. 736). KT. *köm-* “ölen birini toprağın içine yerleştirmek, defnetmek; bir şeyin üstünü toprakla vb. örtmek; duman veya toz bulutu altında bırakmak; bir nesnenin içine yerleştirmek, batırmak” (QÄTS-VIII, s. 275).

gömlek > *köynek* (Akn., Kng., Div., Gem.); *koynek* (Gem.); *köyneğ* “gömlek, fanila” (Yıld.). DLT. *kön* “gön, deri; özellikle atın derisi”, *köylek* “gömlek”, *köyleklen-* “gömlek giymek” (DLT, 2018, ss. 737, 738); ET., OT. DLT. *köylek*; < ET. *kö:η* “deri, ham deri; işlenmemiş deri”+*lek* (KBS-I, 2007, s. 380). KT. *köylek* “ince kumaştan yapılmış giysi, gömlek; elbise” (QÄTS-VIII, s. 220).

günde > *künde* (Akn., Haf., Kng., Şrk., Yıld.); *künde* (Haf., Kng., Şrk., Yıld.). KT. *künde* “Her gün, günde; sık sık, hep, sürekli olarak,

sürekli; sıfat-fiil eki almış fiillerden sonra kullanılarak ‘bile, dahi’ anlamını karşılar.” (QÄTS-VIII, s. 512).

2.1.2.2. Kelime İçinde Sedasızlaşma

-d- > -t- değişmesi:

padışah > *patişah*⁶. KT. *patşa* (QÄTS-XII, s. 328).

2.1.3. Sızıcılılaşma

Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüze dönüşmesine denir (Korkmaz, 1992, s. 135). Patlayıcı ünsüzler olan *ç*, *c*, *k*’nin sızıcı ünsüzler *ş*, *j*, *ğ*’ye dönüştüğü örnekler kelime içinde ve sonunda olmak üzere iki grupta ele alınmıştır.

2.1.3.1. Kelime İçinde Sızıcılılaşma

-c- > -j- değişmesi:

hoca > *hoja* (Div.). KT. *qoja* “İslam dinini yayan, öğreten kişi, dinî lider, hoca; ev sahibi (baba, koca); bir kurumun, iş yerinin yöneticisi; bir şeyin sahibi, efendisi; hükümdar, yönetici” (QÄTS-IX, s. 636).

secde > *säjdä* (Div.) (Caferoğlu, 1963, 24). KT. *säjde* ~ *säjda* ~ *säjdü* “namaz kılan kişinin dizleri, el ayakları, burnu ve alınını yere değdirerek ve içinden “Sübhane rabbiyel ala” diyerek aldığı durum” (QÄTS-XIII, s. 73).

-ç- > -ş- değişimi: Aslında *l*, *t*, *d*, bazen de *b*, *m*, *g* seslerinden önce geldiğinde *ç*’nin *ş*’ye değiştiği görülmektedir (Caferoğlu, 1963, s. 24). Kıpçak Türkçesinin özelliklerinden biridir.

ağaçlar > *ağaşlar* (Div.). ET. *ıgaç* (ETG, 1988, s. 273); DLT. *yıgaç* ~ *yigāç* (DLT, 2018, s. 969). KT. *ağaş* “ağaç” (QÄTS-I, s. 67).

açlık > *aşlıh* (Akn.). ET. *aç* “aç” (ETG, 1988, s. 258); DLT. *āç* (DLT, 2018, s. 538). KT. *aştıq* “uzun bir süre yeterli ölçüde yemek yememekten ortaya çıkan durum, açlık; yiyecek ve içecek maddelerinde görülen darlık dolayısıyla halk arasında ortaya çıkan kıtlık” (QÄTS-II, s. 266).

⁶ Bu Farsça alıntı için bk. a.g.m., s. 38.

ekin biçmeye > ekîn biçmiye (Zara). ET. *bıç-* “kesmek, biçmek” (ETG, 1988, s. 268); DLT. *bıç-* “kesmek, (ot vb. şeyleri) biçmek” (DLT, 2018, s. 584). KT. *piş-* “giyim dikmeden önce kumaşı belli bir ölçüye göre veya modele uygun olarak kesmek, biçmek; (mecaz) bir şeyi tahmin etmek, kestirmek; erkek hayvanı iğdiş etmek; (konuşma dilinde) çocuğu sünet etmek” (QÄTS-XII, s. 428).

içki > işki (Akn.); *işgi* (Yıld.). ET. *iç-* “içmek” (ETG, 1988, s. 274); DLT. *iç-* (DLT, 2018, s. 660). KT. *işkilik* “insanı sarhoş eden alkollü içecek, içki” (QÄTS-XV, s. 748).

işlik “gömlek” (Yıld.). ET. *içlig* “yükü (kadın), hamile” (ETG, 1988, s. 274); DLT. *içlik* “eyerin altına konan örtü” (DLT, 2018, s. 661). KT. *işkiyim* “içe giyilen çamaşır, içlik”, ağızlarında *işköylek* “kadın fanilası” (QÄTS-XV, s. 745).

uçkur > uşhur (Akn.); *uşgur* (Yıld.); *uşkur* (Div., Gem., Şrk.); *uşgur* “uçkur, don lastiği” (Haf.). KT. *ışqır* “iç donu veya şalvarın bağ geçirilen veya kemer takılan kısmı, uçkur” (QÄTS-XV, s. 690).

-k- > -ğ- değişmesi:

çağa “çocuk” (Karahana, 2013, s. 8), (Grn., Div.). < *çāka* (KBS-I, 2007, s. 210). KT. *bala-şağa* “ev halkı, aile, çoluk çocuk; küçük çocuklar” (QÄTS-II, s. 671).

sakız > sağız (Akn., Yıld., Div.). DLT. *sagız* (DLT, 2018, s. 799). KT. *sağız* “dibinde sakızı olan, 20-30 cm yüksekliğinde ve seyrek olarak yetişen bitki türü; iğne yapraklılardan çam, ladin gibi ağaçların kabuklarından sızan reçine, sakız” (QÄTS-XII, s. 528).

2.1.3.2. Kelime Sonunda Sızıcılışma

-ç > -ş değişmesi:

kırlangıç > ğarlanğıuş (Yıld.). KT. *qarlığuş* “*Lat. hirundinidae* çatal kuyruklu, uzun ince kanatlı, küçük kuş” (QÄTS-IX, s. 377).

kaç- > ğaş- (Yıld.). ET. *kaç-* (ETG, 1988, s. 276); DLT. *kaç-* (DLT, 2018, s. 673). KT. *qaş-* “bir şeyden korkup hızla koşarak uzaklaşmak; kendini korumak amacıyla bir yere sığınmak, saklanmak” (QÄTS-IX, s. 517).

geç- > geş- (Yıld.). ET. *käç-* (ETG, 1988, s. 279); DLT. *keç-* (DLT, 2018, s. 697). KT. *keş-* “geçmek” (QÄTS-VII, s. 742).

kerpiç > *kerpiş* (Akn.). DLT. *kerpiç* “pişmiş çamur, pişmiş kerpiç” (DLT, 2018, s. 705). KT. *kirpiş* “fırınlanmış veya balçığın kalıplara dökülüp güneşte kurutulmasıyla elde edilen, paralel yüz şeklindeki, dayanıklı, sağlam bir yapı malzemesi, kerpiç, tuğla” (QÄTS-VIII, s. 634).

uç- > *uş-* (Akn., Yıld.). ET. *uç-* “uçmak, ölmek” (ETG, 1988, s. 304); DLT. *uç-* (DLT, 2018, s. 915). KT. *uş-* “göğe yükselmek, havada yol almak, uçmak” (QÄTS-XIV, s. 771).

2.1.4. Akıcılaşma

Kelime içinde sızcı ğ ve gırtlak ünsüzü *h*'nin akıcı *y* ünsüzüne dönüştüğü aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir.

2.1.4.1. Kelime İçinde Akıcılaşma

-ğ- > -y- değişmesi:

çiğne- > *çiyne-* (Akn.); *çiyne-* (Yıld.). DLT. *çiğne-* “toprağı düzeltmek üzere sürgü hazırlamak” (DLT, 2018, s. 624). KT. *şayna-* “ağzın içindeki yiyeceği diş yardımıyla ezerek öğütmek; var gücüyle dişleyerek parçalamak” (QÄTS-XV, s. 201).

değirmen > *deyirmen* (Akn.). ET. *tägirmän* (ETG, 1988, s. 298); DLT. *teğirmen* (DLT, 2018, s. 866). KT. *diyirmen* “tahıl vs. tanelerini öğütürük una dönüştüren araç” (QÄTS-IV, s. 689).

eğın > *eyın* “sırt” (Akn.). DLT. *egin* “kürek kemiği; omuz” (DLT, 2018, s. 634). KT. *iyin* “omuz” (QÄTS-VII, s. 400).

eğir- > *eyir-* “yün eğirmek” (Akn.). ET. *ägir-* ~ *änir-* ~ *ägär-* (ETG, 1988, s. 263); DLT. *egir-* (DLT, 2018, s. 634). KT. *iyir-* “yünü veya pamuğu özel bir alet ile büküp iplik duruma getirmek, eğirmek” (QÄTS-VII, s. 402).

-h- > -y- değişmesi:

şehit > *şeyit* (Akn.). KT. *şäyit* ~ *şeyit* “din yolunda ölen kimse; vatan uğrunda ölen kimse” (QÄTS-XV, ss. 308, 322).

zihin > *zeyin* (Akn.). KT. *zeyin* “dikkat, akıl; zihin, kavrayış, algılama yetisi; bilinç, şuur” (QÄTS-VII, ss. 123-124).

2.1.5. Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişmeler

İç seste sürekli ünsüzlerden *m*'nin *n*'ye, *n*'nin *m*'ye, *l*'nin *r*'ye değiştiği aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir:

2.1.5.1. Kelime İçinde Sürekli Ünsüzler Arasındaki Değişmeler

-m- > -n- değişmesi:

çarşamba > *çarşanba* (Şrk.). KT. *särsenbi* “salıdan sonra perşembeden önce gelen gün, haftanın üçüncü günü” (QÄTS-XIII, s. 92).

komşu > *ğonşu* (Yıld., Zara). ET. *konşu*, *konaşı* “komşu” (ETG, 1988, s. 282); DLT. *konşu* ~ *koşnu* (DLT, 2018, s. 728). KT. *qoşsi* “evleri yakın olan kimseler, komşu” (QÄTS-X, s. 44).

-n- > -m- değişmesi:

İstanbul > *İsdambul* (Div.). KT. *Istambul* ~ *Stambul* şeklinde telaffuz edilir.

-l- > -r- değişmesi:

ülker > *ürker* “Ülker soğuğu, halk takviminde bir adlandırma” (Haf.). KT. *ürker* “Boğa takımyıldızında bulunan yıldız kümesi” (QÄTS-XV, s. 78).

2.1.6. Ünsüz Tekleşmesi

Bazı yabancı kökenli kelimelerdeki çift ünsüzlerden birinin düştüğü görülmektedir:

evel > *evel* (Akn.). KT. *äweli* “her şeyden önce, ilk önce; (konuşma dilinde) hatta, bile” (QÄTS-II, 509).

evvelden > *evelden* (Zara). KT. *äwelden* “eskiden, kadim zamanlardan, ilk başta” (QÄTS-II, s. 508).

temmuz > *temüz* (Zara); *tomus* (Haf.). KT. *tamız* “temmuz ayından sonra eylül ayından önce gelen yaz ayı, ağustos” (QÄTS-XIII, s. 681).

dükkan > *tükan* (Zara). KT. *düken* “çeşitli eşyaların satıldığı alışveriş yeri, mağaza” (QÄTS-V, ss. 40-41).

2.2. Ünsüz Düşmesi

“Kelime içinde (bir ünsüzden önce), kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile iç seste *r, n, l, f* gibi akıcı ve sızıcı ünsüzler ile *y, g,*

ğ, k, h gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayı.” (Korkmaz, 1992, s. 162). Tespit ettiğimiz örnekler, kelime başında *h-*, içinde *-m-, -r-, -v-*, sonunda *-h, -t* ünsüzlerinin düştüğünü ortaya koymaktadır.

2.2.1. Kelime Başında Ünsüz Düşmesi

h- düşmesi:

hiç > *êç* (İlb.). KT. *yeş* “boş, değersiz anlamında bir sözcük; fiilin anlamını pekiştiren sözcük” (QÄTS-V, s. 484).

hafta > *efta* (Div.). KT. *apta* “yedi günlük zaman dilimi, hafta” (QÄTS-I, s. 566).

Hüseyin > *iseyin*, *Molla Hüseyin* > *mollu _iseyin* (Zara). KT. *Üsen* şeklindedir.

2.2.2. Kelime İçinde Ünsüz Düşmesi

-m- düşmesi:

davlumbaz > *davulbaz* (Kng.). KT. *dawılpaz* “*Lat. puffinus* tüp burunlu kuşlar takımına ait fırtına kuşugiller familyasından bir deniz kuşu, fırtına kuşu, albatros; şahin, doğan; ağaçtan yapılan, kasnak gövdesinin bir yüzü deriyle kaplanan, vurmali, eski bir Kazak çalgısı; ava çıkarken çalınan davul; kuşu geri döndürmek için vurulan bir alet; (askerî terim olarak) savaşlarda komutanın güç gösterisi olarak kullandığı savaş aleti; davul” (QÄTS-IV, s. 529).

-r- düşmesi:

ejderha > *ajdaha*⁷. KT. *ajdaha* “ejderha; (mecaz) zalim, zorba” (QÄTS-I, s. 102).

bekit- “sağlamlaştırmak” (Yıld., Zara), “sağlamlaştırmak; vurmak, darp etmek” (Haf.); *bekit-* “sağlamlaştırmak, pekiştirmek, sıkıştırmak, sertleştirmek, katılaştırmak” (Koyl.), “bir yere gözcü dikmek, nöbetçi koymak” (Siv.). ET. *bärk* “sağlam, koyu (orman)”

⁷ Bu Farsça alıntı için *bk. a.g.m.*, s. 40.

(ETG, 1988, s. 267); DLT. *bek*, *berk* “sağlam, muhkem, sıkı”, *bekit* ~ *beküt* “sağlamlaştırmak” (DLT, 2018, ss. 581, 583); <*berk+i-t* “kilitlemek, sağlamlaştırmak” (KBS-I, 2007, s. 127). KT. *bekit*- ve eskicil bir sözcük olarak *berkit*- “iyice tutturmak, sağlam bir duruma getirmek, sağlamlaştırmak; kapatmak; sağlamca bağlamak” (QÄTS-III, ss. 281, 229).

serp- > *sep*- (Yıld., Akn.). KT. *sep*- “sürülen toprağa tohum atmak, ekmek; yiyeceği saklamak veya daha lezzetli olması için tuz serpmek” (QÄTS-X, s. 682).

-v- düşmesi:

tövbe > *töbe* (Akn., Zara). KT. *toba* “şükretmek, kanaat etmek anlamında söylenen söz; şaşımak, hayret etmek bildiren bir söz” (QÄTS-XIV, s. 191).

2.2.3. Kelime Sonunda Ünsüz Düşmesi

-h düşmesi:

padişah > *patışā*⁸. KT. *patşa* (QÄTS-XII, s. 328).

-t düşmesi:

Sadece iç ses ve son ses olarak daha çok *s*'den, tek tük olarak *ķ* ~ *h* ve *ş*, *f*lerden sonra telaffuz edilmez (Caferoğlu, 1963, s. 9).

dost > *dos* (Yıld., Zara). KT. *dos* “dost; arkadaş” (QÄTS-IV, s. 720).

dürüst > *dürüs* (Siv.). KT. *durıs* “ilgili kurala, yönergeye uygun, usulüne göre, doğru; yerli yerinde, olması gerektiği gibi; yanlış olmayan, doğru dürüst” (QÄTS-V, s. 29).

2.3. Göçüşme

Kelime içinde yan yana olan veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin telaffuz zorluklarını gidermeye yönelik bu ses olayı, daha çok *r* ve *l* akıcı ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde ve ağızlarda görülmektedir. Yan yana bulunan sesler arasındaki

⁸ Bu Farsça alıntı için *bk.* a.g.m., s. 40.

göçüşmeye *yakın göçüşme*, uzak sesler arasındaki göçüşmeye ise *uzak göçüşme* denir (Korkmaz, 1992, s. 74). Bu ses olayı ile ilgili tespit edebildiğimiz örnekler aşağıdaki gibidir:

2.3.1. Yakın Göçüşme

ml > lm

çömlek > çölmek (Haf., Kng., Siv., Şrk.). DLT. *çönek* “Çigil lehçesinde kutu, kap” (DLT, 2018, s. 628). KT. ağızlarda *şölmek* “içine sıvı konulan, cam kap, şişe; (konuşma dilinde) içki” (QÄTS-XV, ss. 416-417).

2.3.2. Uzak Göçüşme

l-n > n-l

lanet > nālet (Akn.); *na:let* (Grn., Kng., Siv., Yıld.). KT. konuşma dilinde *nālet*, edebî dilde *lağinet* “nefret edilen kişiye, düşmanına edilen beddua, kargış, lanet, ilenme sözü” (QÄTS-XI, s. 511; QÄTS-X, s. 650).

s-t-r > r-s-t

göster- > görset- (Yıld.). KT. *körset-* “göstermek” (QÄTS-VIII, s. 347).

2.4. Korunan Ünsüzler

2.4.1. *η*: Orhun yazıtlarında Oğuz Türkçesinin özlü bir sesi olan art damak *η* sesi, kısmen Türkiye Türkçesi ağızlarından bazılarında korunmuştur (*yalηız, dāηiz, doηuz, daη, dūηür, diηlemek, iηilti* vs.). Ayrıca bu ses, tarihî gelişimine bağlı kalarak isim ve fiil çekimlerinin çeşitli hâl ve şekillerinde ister iç ister son seste olsun bütünüyle görülmektedir (Caferoğlu, 1963, ss. 27-28). İncelenen çalışmalarda Sivas ili ağızlarında korunan ve Kazak Türkçesiyle ortaklık gösteren örnekler ise aşağıdaki gibidir:

2.4.1.1. Kelime Köklerinde

deniz > deηiz (Kng., Siv.). DLT. *teηiz* (DLT, 2018, s. 868). KT. *teηiz* “deniz” (QÄTS-XIV, s. 130).

dinlediğimize > *diñledümüze* (Zara). ET. *tiñla-* ~ *tiñla-* (ETG, 1988, s. 299); DLT. *tiñla-* (DLT, 2018, s. 878). KT. *tiñda-* “dinlemek” (QÄTS-XIV, s. 559).

domuzun > *doñuzun* (Zara). ET. *toñuz* (ETG, 1988, s. 301); *toñuz* (DLT, 2018, s. 892). KT. *doñuz* “*Lat. sus scrofa* memeliler sınıfından, çift parmaklılardan yabani domuz; (mecaz) kötü niyetli, kaba saba, sevimsiz insan; (mecaz) düşman” (QÄTS-IV, s. 716).

konur > *goñur* “koyu kahverengi” (Grn.), “siyah-beyaz renk” (Yıld.). DLT. *koñur* “kestane rengi” (DLT, 2018, s. 728). KT. *qoñur* “siyahla kırmızı karışık renk, kahverengi” (QÄTS-X, s. 48).

yeni > *yeñi* (Zara, Kng., Siv.). ET. *yañı* “yeni, taze” (ETG, 1988, s. 308); DLT. *yañı* “yeni” (DLT, 2018, s. 949). KT. *jañı* “kullanılmamış, eski olmayan; oluş veya çıkışından beri çok zaman geçmemiş olan; sonuncu, yeni; yakında, yakın zamanda, çok geçmeden; biraz önce, demin” (QÄTS-VI, ss. 24-25).

yonga > *yoñga* “yontulmuş küçük odun parçaları, talaş” (Yıld.). KT. *jañqa* “odun yararken veya ağaç işlerken düşen irili ufaklı parçalar” (QÄTS-VI, s. 39).

yeğni > *yüñgül* “hafif” (Siv.). ET. *yiñil* “kolay, hafif”, *yiñik* “hafif, ucuz” (ETG, 1988, s. 311); DLT. *yenik* “her şeyin hafifi, hafif” (DLT, 2018, s. 966). KT. *jeñil* “ağır olmayan, hafif; (mecaz) kolay, basit” (QÄTS-VI, s. 332).

yeğnilik “hafiflik” > *yeñlilik* “hoppalık” (Grn.). KT. *jeñildik* “hafif olma durumu; kolaylık”, *jeñiltek* “çok hafif (kıyafet); (mecaz) uçarı, ele avuca sığmaz, ağırbaşlı olmayan” (QÄTS-VI, ss. 337-338).

2.4.1.2. İyelik Eklerinde

toprağın > *topraağ*, *toprağınız* > *topraağınız* (Gem., Kng., Siv., Şrk.), KT. *topırağın*, *topırağınız*; *tütünün* > *tütünüñ* (Zara), KT. *tütünüñ* “dumanın”; *annen* > *anağ* (Zara), KT. *anağ*; *kızın* > *gızığ* (Zara), KT. *gızığ*; *adamın* > *adamığ* (Zara, Grn., Haf., Kng., Siv., Yıld., Şrk., Gem.), KT. *adamığ*; *babanız* > *babağınız* (Kng., Siv.), KT. *äkeñiz*;

yaylanız > yaylañız (Zara), KT. jaylawıñız; atını > atıñı (Zara), KT. atıñdı vb.

2.4.1.3. Şahıs Eklerinde

geldin mi? > geldiñ mi? (Grn., Haf., Kng., Siv., Yıld., Zara, Şrk., Gem.), KT. keldiñ be?; gittin > gètdiñ (Zara), KT. kettiñ; yiyin > yeñ (Zara), KT. jeñiz vb.

2.4.1.4. İsim Hâl Eklerinde

onun > onuñ (Zara), KT. onuñ; belinin > beliniñ (Zara), KT. beliniñ vb.

2.4.2. c: Kelime başındaki akıcı y ünsüzünün Kıpçak Türkçesinde patlayıcı c veya sızıcı j ünsüzlerine dönüştüğü, bilinen bir ses olayıdır. Sivas ili ağızlarında bu ses özelliğinin c’li şeklinin korunduğunu gösteren örnekler aşağıdaki gibidir:

cır- “yırtıp parçalamak” (Div.). OT. DLT. yırt- “yırtmak” (KBS-II, 2007, s. 1143). KT. jirt- “yırtmak, dilmek; bölmek” (QÄTS-VI, s. 738).

cırık “yırtık, yarık” (Siv.). OT. yırt-+(ı)k (KBS-II, 2007, s. 1143). KT. jırıq “dudak ve damak yarığı; yırtmaç” (QÄTS-VII, s. 10).

cırım cırım et- “parça parça etmek” (Koyl., Suşh.). KT. jırım-jırım “eskiyip parçalanmış, yırtık pırtık, lime lime, parça parça” (QÄTS-VII, s. 12).

cırta- “gereksiz ve çok konuşmak, gevezelik etmek (Koyl.), “işemek” (Div.), “zil çalmak” (Siv.). ET. yırt ~ irt “şarkı, musiki” (ETG, 1988, s. 310); DLT. yırt ~ irt “gazel, şarkı, türkü”, yırtla- “şarkı söylemek” (DLT, 2018, ss. 972-973). KT. jirtla- “şarkı, türkü söylemek” (QÄTS-VI, s. 744).

cirt- < yırt- (Siv.). ET. yırt- (ETG, 1988, s. 311); DLT. yırt- (DLT, 2018, s. 973). KT. jirt- “yırtmak” (QÄTS-VI, s. 746).

cumuk “göz kapaklarının şişliğinden gözlerini açamayan (kimse)” (Şrk.). KT. jumuq “biraz çekik, yumuk” (QÄTS-VI, s. 563).

Sonuç

Sivas ağızları ile Kazak Türkçesinin ses özellikleri bakımından ele alındığı bu çalışmada, birçok ortak özellik tespit edilmiştir. Dilin kendi iç dinamikleri ile bağlantılı olarak fonetik değişiklikler sergilemesi doğal bir süreçtir. Bu süreçte şekillenen ses sistemi, ünlü ve ünsüz sistemi olmak üzere iki grupta incelenmiş, ünlü değişimleri, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, korunan ünlüler, ünsüz değişimleri, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme ve korunan ünsüzler bakımından ortak noktada bulunduğu örneklerle ortaya konulmuştur. Bunlar şu şekildedir:

1. Ünlü uyumu açısından ünlü benzeşmeleşliğinin tek örneği olarak *kefin ~ kebin* tespit edilirken, ünlü benzeşmesinin ise yaygınlığı belirlenmiştir: *afatıdı ~ apat; alaf, alav ~ alaw; ayat ~ ayat; bahça, bahcayı ~ baqşa; mahşar ~ mahşar; gıbla ~ qubıla; guvat ~ quwat; fahırlıh ~ paqırlıq; her dayım ~ ärdayım; vahıt, vahıt, vahıt ~ uwaqıt; zälım, zalım ~ zalım; arafa ~ arafa, arapa; almas ~ almaz; mazar ~ mazar; navruz ~ nawruz; garlanguç ~ qarlığaş; düşman ~ duşpan, duşman, duspan; amanat ~ amanat; barabar ~ barabar.*

2. İnce ünlülerin kalınlaşmasına ve kalın ünlülerin incelmesine sadece birer örnek tanıklık etmektedir: *comart ~ jomart; kekil ~ kekil.*

3. Yuvarlak ünlülerin düzleşmesinin oldukça yaygın olduğu belirlenmiştir: *bı yılki ~ bıyılğı; çibımız, çıbıh, çıbıh ~ şıbıq; garpız ~ qarbiz; hamır ~ qamır; pambık, pambıh ~ mamıq; sabun ~ sabın; ya:mır ~ janbır; yımırta ~ jumırtqa; kekil ~ kekil; çez- ~ şeş-.* Düz ünlülerin yuvarlaklaşması ise daha azdır: *püşman ~ puşayman, puşman; üçün, uçun ~ üşin; ayu ~ ayu.*

4. Geniş ünlülerin daralması, Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır: *buğa, buva ~ buqa; buşaz ~ buğaz; buynuz ~ müyiz; guvala- ~ quwala-; uğrun, uğrunü, uğrunü uğrunü ~ urın; üğüt-, ü:t- ~ üğit-.*

5. Dar ünlülerin genişlemesine hem Türkçe hem de yabancı kelimelerde rastlanmıştır: *get- ~ ket-; övey ~ ögey; beça:re ~ beyşara; heç ~ yeş; zeyin ~ zeyin; hökümet ~ ökimet; möhür ~ mör.*

6. Ünlü düşmesine hem Türkçe hem de yabancı kelimelerde rastlanmıştır: *tahrat, tahret* ~ *dâret*; *aylum* ~ *jaylum*; *pâtşah* ~ *patşa*; *bu^ğla-* ~ *buwla-*; *bū^ğ* ~ *buw*; *guzla-* ~ *qozda-*.

7. Ünlü türemesi olayı, hem kelime başında hem de içinde görülmüştür. *r* ve *l* ünsüzleriyle başlayan alıntı kelimelerin başına *ı*, *i*, *u* ünlülerinden birinin getirilmesiyle gerçekleşmektedir: *ilâyih* ~ *ılayıqtı*; *ırıza* ~ *ırza*; *Urum* ~ *Urum*; *Urus* ~ *Orıs*. Kelime içinde ise ünlü türemesi, *adires* ~ *ädiris*; *gısrarah* ~ *qısraraq*; *etıraf*, *ediraf* ~ *atırap*; *hasiret* ~ *qasiret*, *titire-* ~ *titire-* örneklerinde saptanmıştır.

8. Eski Türkçede kelime başı *ı* ve *a* ünlülerinin korunduğu belirlenmiştir: *ısıcah*, *ısıcak* ~ *ıstıq*; *alma* ~ *alma*.

9. Ünsüzlerde sedalılaştırma örneğinde Farsça kelimelerin aslına uygun olarak *bazar* ~ *bazar*; *dene* ~ *dana* şeklinde seslendirildiği belirlenmiştir. Türkçe kelimelerden *a:zı beğ* ~ *awzı berik* ifadesinde de eski şeklinin korunmasının yanı sıra *tebe* ~ *töbe* örneğinde bunun aksi söz konusudur.

10. Sedalı *d*, *g* ünsüzlerinin sedasız *t*, *k* ünsüzlerine dönüşmesine Türkçe kelimelerin başında ve yabancı bir kelimenin içinde rastlanmıştır: *kölge*, *kölge* ~ *köleşke*; *kóm-* ~ *köm-*; *köynek*, *koynek*, *köyneğ* ~ *köylek*; *künde* ~ *künde*; *tiken* ~ *tiken*; *patışah* ~ *patşa*. Türkçe kelimelerdeki bu durum, eski şeklinin korunduğunun bir göstergesidir aslında.

11. Patlayıcı ünsüzler olan *ç*, *c*, *k*'nin sızıcı ünsüzler *ş*, *j*, *ğ*'ye dönüştüğü örnekler oldukça yaygındır: *hoja* ~ *qoja*; *säjdä* ~ *säjde*, *säjdä*, *säjda*; *ğaş-* ~ *qaş-*; *uş-* ~ *uş-*; *sağız* ~ *sağız*, *kerpiş* ~ *kirpiş* vb.

12. Fazla olmamakla beraber sızıcı *ğ* ve gırtlak ünsüzü *h*'nin akıcı *y* ünsüzüne dönüştüğü örneklerle belirlenmiştir: *çiyına-*, *çiyına-* ~ *şayına-*; *deyirmen* ~ *diyirmen*; *eyin* ~ *iyin*; *eyir-* ~ *iyir-*; *şeyit* ~ *şäyit*, *şeyit*; *zeyin* ~ *zeyin*.

13. İç seste sürekli ünsüzlerden *m*'nin *n*'ye, *n*'nin *m*'ye, *l*'nin *r*'ye değiştiği örnekler belirlenmiştir: *çarşanba* ~ *särsenbi*; *ğonşu* ~ *qonşı*; *İsdambul* ~ *Istambul*, *Stambul*; *ürker* ~ *ürker*.

14. Bazı alıntılarda çift ünsüzlerden birinin düşmesine *evel ~ äweli; evelden ~ äwelden; temüz, tomus ~ tamız; tükân ~ düken* örnek verilebilir.

15. Kelime başında *h-*, içinde *-m-*, *-r-*, *-v-*, sonunda *-h*, *-t* ünsüzlerinin düştüğü görülmüştür: *êç ~ yeş; efa ~ apta; iseyin, mollu ~ iseyin ~ Üsen; davulbaz ~ dawılpaz; ajdaha ~ ajdaha; bekit-, bekit- ~ bekit-; sep- ~ sep-; töbe ~ toba; patıšā ~ patša; dos ~ dos; dürüs ~ durıs.*

16. Göçüşme örnekleri fazla değildir: *çölmek ~ şölmek; nâlet, na:let ~ nâlet; görset- ~ körset-*.

17. Eski Türkçeden beri kullanılagelen art damak *ŋ* sesinin Sivas ağızlarında korunduğu ve bu yönüyle Kazak Türkçesine benzerliği, dikkate değer özelliklerdendir. Bu sesin kelime köklerinde olduğu gibi iyelik, şahıs ve isim hâl eklerinde görülmesi, kullanım alanının genişliğini ortaya koymaktadır: *deñiz ~ teñiz; diñle- ~ tıyda-; doñuz ~ doñız; yeñi ~ jaña; yüñgül ~ jeñil; geldiñ mi? ~ keldiñ be?; babañız ~ äkeñiz* vd.

18. Sivas ağızlarında Kıpçak Türkçesinin karakteristik bir özelliği olan kelime başında akıcı *y* ünsüzünün patlayıcı *c* ünsüzüne dönüşerek kullanılması da yöre ağızlarını Kazak Türkçesine yakınlaştıran bir husus olarak dikkat çekmektedir. Bu ses, Kazak Türkçesinde sızıcı *j* şeklindedir: *cır- ~ jır-; cırık ~ jırık; cırım cırım et- ~ jırım jırım; cırıla- ~ jırıla-; cırt- ~ jırt-; cumuk ~ jumıq.*

Kısaltmalar:

a.g.m.: adı geçen makale, **bk.:** bakınız, **çev.:** çeviren, **DLT:** Dîvânu Lugâti't-Türk, **EKT:** Eski Kıpçak Türkçesi, **ET:** Eski Türkçe, **EUT:** Eski Uygur Türkçesi, **KT:** Kazak Türkçesi, **Lat.:** Latince, **OT:** Orta Türkçe,

Kaynakça

1. Ayazlı, Ö. ve Taşkiran, H. İ. (2021). Sivas İli Akıncılar İlçesi Ağız Ses Bilgisi Özellikleri. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 1-26.

2. Caferoğlu, A. (1963). Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 11, 1-32.
3. Demir, N. ve Şen, Ü. (2006). *Sivas İli ve Yöresi Ağızları (Etnik Yapı-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
4. Eminoglu, E. (2021). Sivas Ağızlarının Diğer Anadolu Ağızlarıyla ve Yazı Dili Olan Türk Lehçeleriyle Fonetik ve Morfolojik Benzerlikleri. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 7-8 Kasım 2019 Adana*, 349-362, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(DLT)**
6. Gabain, A. M. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(ETG)**
7. Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 1. Baskı, C. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(KBS-I, II)**
8. Güven, Ö. (2014). *Sivas İli Zara İlçesi Ağzı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
9. Güven, Ö. (2017). Zara (Sivas) Ağzı Ses Bilgisi -Ünsüzler-, *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, 451-469. <http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.3637>
10. Güven, Ö. (2021). Sivas Ağzındaki Farsça Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Olayları, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, 30-45.
11. Iskakov, A. ve Veli, N. (Genel editörler) (2011). *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi, On Bes Tomdıq*. C. I-XV, Almatı: Til Bilimi İnstitutı. **(QĀTS, I-XV)**
12. Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Karahan, L. (2013). Gramatikal Ölçütlerle Belirlenen Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarında Leksik Verilerin Anlamlılığı Üzerine Bir Araştırma. *Diyalektoloji*, S. 7, 1-9.
14. Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
15. Nurmagambetov, A. (1994). *Bes Jüz Bes Söz*. Almatı: Rauan.

16. Özkan, N. (2013). Karamanlı Türkçesi ve Orta Anadolu Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi. Ünlüler. *Türük Dergisi*, S. 1, 1-27. <https://doi.org/10.12992/TURUK19>
17. Paçacıoğlu, B. (1987). *Sivas İlbeyli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
18. Tanyıldız, E. (2014). *Hafik İlçe Merkezinin Kelime Hazinesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
19. Taşkiran, H. İ. (2021). *Sivas Akıncılar Ağzı Karşılaştırmalı ve Tanıklı Sözlüğü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
20. Yılmaz, K. (2021). *Yıldızeli'nin Söz Varlığı*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
21. Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch) Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Almanya: Göttingen Akademi. (EUES)

GÖYÇAYDAN TOPLANMIŞ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

CHARACTERISTICS OF PAREMIOLOGICAL UNITS COLLECTED FROM GOYCHAY

Xuraman Kərimova¹

Özət

Hər kəs gündəlik nitqində xeyli sayda atalar sözləri və məsəllərdən, deyimlərdən istifadə edir. Bu xalq təfəkkürü məhsulları canlı nitq prosesində məqama uyğun istifadə edilən hazır mətnlərdir və danışq zamanı fikrin daha kəsə, daha aydın ifadəsi üçün ən uğurlu vasitələrdir. Xalqın düşüncə tərzi, dünyagörüşü, psixologiyası, mental dəyərləri əks olunmuş həmin ifadələr müxtəlif zaman və məkanlarda fərqli şəkillərdə işlədilir və bu da müəyyən variantların meydana gəlməsinə səbəb olur. Canlı ünsiyyətdən toplanmış materiallarda yerli dil xüsusiyyətləri daha qabarıq nəzərə çarır. Göyçay bölgəsindən toplanmış paremioloji vahidlərdə bölgəyə məxsus müxtəlif əlamətlər özünü göstərir. Həmin nümunələrdə tələffüz zamanı əksər hallarda dodaq ahənginin damaq ahənginə keçməsi, bəzən də bunun əksi olan məqamlara rast gəlirik. Bir çox mətnlərdə arxaizmlər və dialekt sözləri bu gün də aktivliyini saxlayır. Bölgədə eyni mətnin bir sıra variantlarının paralel şəkildə işlənməsinə tez-tez rast gəlinir. Bəzən bir neçə komponentdən ibarət nümunələr nitqdə bir və ya daha çox komponentin ixtisarı şəkildə istifadə edilir. Mətnin tam şəkildə söylənməsinə əsasən yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində rast gəlirik. İki komponentdən ibarət mətnlərdə hər iki cümlənin sonunda təkrarlanan sözlərdən çox vaxt ikincisinin ixtisar edildiyini görürük. Məqalədə Göyçayda işlədilən paremioloji vahidlər mətn baxımından araşdırılır, variantlar müqayisə və təhlil edilir. Bölgədə bu gün də nitqdə aktivliyini saxlayan bir çox folklor ifadələrinin mənası, yaranma səbəbi və tarixi haqqında məlumat verilir və hər bölgə üzrə bu cür xalq deyimlərinin izahlı lüğətinin hazırlanması təklif edilir.

Açar sözlər: *Göyçay, paremioloji vahidlər, mətn, deyim, atalar sözü*

Abstract

Proverbs, sayings, and idioms are extensively used by everyone in daily speech. These products of folk wisdom are ready-made texts appropriately

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, kerimova.xuraman@rambler.ru, ORCID:0009-0004-7291-0828

employed in live communication, serving as the most effective means for expressing thoughts more concisely and clearly during conversation. Reflecting people's mindsets, worldviews, psychology, and mental values, these expressions are used in different forms across various times and places, leading to the emergence of certain variants. In materials collected from live interactions, local language features become more prominent. Various local characteristics are evident in the paremiological units collected from the Goychay region. In these examples, we often encounter cases where labial vowel harmony shifts to palatal vowel harmony during pronunciation, and sometimes the opposite occurs. Many texts still actively use archaisms and dialect words today. It is common in the region to find multiple variants of the same text being used concurrently. Sometimes, examples consisting of several components are used in speech in an abbreviated form, omitting one or more components. The complete articulation of the text is mainly encountered in the speech of the older generation. In texts comprising two components, we often observe that the word repeated at the end of both sentences is frequently omitted in the second sentence. This article examines the paremiological units used in Goychay from a textual perspective; variants are compared and analyzed. Information is provided about the meaning, origin, and history of many folkloric expressions that remain active in the region's speech today. The preparation of an explanatory dictionary of such folk sayings for each region is proposed.

Keywords: *Goychay, paremiological units, text, idioms, proverbs*

Giriş

Ətrafda baş verən hadisələr, situasiyalar haqqında fikrini ifadə etmək üçün hər kəs gündəlik nitqində xeyli sayda atalar sözləri, məsəl, deyim, alqış, qarğış və digər qəlibləşmiş xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edir. Bu xalq təfəkkürü məhsulları canlı nitq prosesində məqama uyğun istifadə edilən hazır mətnlərdir və danışq zamanı fikrin daha kəsə, daha aydın ifadəsi üçün ən uğurlu vasitələrdir. Bu ifadələr danışq prosesində söylənilən fikrə müxtəlif münasibətləri ifadə edir: rəy bildirir, mövzunu aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir, ümumiləşdirir, yekunlaşdırır, mənəni qüvvətləndirir və s. funksiyaları yerinə yetirir. Lakonikliyi, ahəngdarlığı, mükəmməlliyi ilə seçilən paremioloji vahidlər milli genetik yaddaşımızın unikal göstəriciləridir və xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, psixologiyasını, mental dəyərlərini əks etdirir. Bu nümunələr müxtəlif zaman və məkanlarda fərqli şəkillərdə işlədilir və bu da müəyyən variantların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Paremioloji Vahidlərin Xüsusiyyətləri

Göyçay Azərbaycanın xalq yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşan bölgələrindən biridir. Bölgədən xeyli sayda folklor materialları toplamışdır. Canlı ünsiyyətdən toplanmış materiallarda yerli dil xüsusiyyətləri daha qabarıq nəzərə çarpır. Göyçaydan toplanmış paremioloji vahidlərdə bölgəyə məxsus müxtəlif əlamətlər nəzərə çarpır. Bu, daha çox fonetik, leksik və üslubi cəhətdən özünü göstərir.

Araşdırdığımız mətnlərdə ilk olaraq diqqətimizi çəkən sözlərdəki tələffüz fərqi oldu. Ən qabarıq fonetik xüsusiyyət tələffüz zamanı dodaq ahənginin damaq ahənginə keçməsi, bəzən də bunun əksi olan məqamdır. Keçid şivəsinə məxsus bu bölgədə danışmaq zamanı qeyd etdiyimiz fonetik dəyişiklik əsasən söz köklərində olur, bu zaman **u-i** əvəzlənməsi baş verir. Məsələn:

Ağıllı fikirrəşincən dəli vırdı çayı keşdi (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 203).

Keçəl halva yər, pılına minnət (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 203).

Bırnınnan uzağı görmür.

Bəzən bunun əksi olan vəziyyətlə də qarşılaşırıq. Damaq ahənginin dodaq ahənginə keçməsi sözə artırılan şəkilçilər hesabına baş verir. Bu daha çox ikinci şəxsin tək və cəm mənsubiyyət çəkicisi ismin hal şəkilçiləri ilə yanaşı işləndikdə müşahidə edilir. Nümunələrə nəzər salaq:

Qazancuu it yisin, yaxoo bit yisin (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 189).

Evinə haram gətirmə, halaluu da aparar (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 201).

Maluu bəylər apardı, quruca dilua nə?

Canua gələn malua gəlib.

Feillərdə isə oxşar vəziyyət ikinci şəxsin cəmində baş verir. Alqışlarda buna diqqət edək:

Neyniyim, necə eliyim demiyəsuuz.

Dossa kəm, düşmana möhdac olmiyasuuuz.

Sözlərdə *st* hərflərinin yanaşı işlənməsi zamanı da tələffüzdə fərqlilik – irəli assimilyasiya müşahidə olunur. Həmin situasiyada ikinci hərf dilimizin orfoepik normasına uyğun olaraq *d* səsinə keçməlidir. Lakin bu ərəzidən toplanılan mətnlərdə yanaşı işlənmiş *st* hərfləri *qoşa ss* kimi tələffüz edilir. Məsələn:

Assa qaçan namərtdi.

Ac qatığ issəməz, yuxusuz yassıx.

Bölgədə *mi* sual ədatından az hallarda istifadə olunur. Bu da sual cümlələrində vurğulanan sözün daha uzun tələffüz edilməsinə səbəb olur:

Xoruz bannamasa, sabah açılmur?

Bayramalısız toy olmur?

Yetimə qoğal haramdu? və s.

Toplanmış materialları yazıya köçürərkən söyləyici mətnlərini diqqətlə dinləmiş və yazıda dəqiqliklə əks etdirməyə çalışmışıq. Ədəbiyyatşünas alim Əli Nazim toplayıcılıq işinin məsuliyyəti haqqında yazırdı: “*Xalq ədəbiyyatının yalnız oxuma və anlaşılma əhəmiyyəti yoxdur; onun elmi əhəmiyyəti bundan daha artıqdır. Onun üçün (toplayıcı – X.K.) xalq ədəbiyyatını toplarkən bir çox xüsusiyyətləri unutmamalı və onlara riayət eqzxtməlidir. Bu xüsusiyyətlərdən biri və ən mühümü də toplanan xalq ədəbiyyatı məhsullarının fonetikasi (sövtiyatı)dır. Bu fonetikanı mühafizə etmək, qarışdırmamaq görülən işin elmi qiymətini bir qat daha artırır*” (Seçilmiş əsərləri, 1979: 47).

Bölgəyə məxsus paremioloji vahidlər leksik cəhətdən də maraq doğurur. Bəzən eyni mətnin bölgədaxili bir sıra leşik variantları ilə qarşılaşırıq və bunlar yerli əhali arasında paralel şəkildə işlənməkdədir. Məsələn:

Bəxdüü qozda sına, qızda sına (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 200)

Bəxdüü qarpızda sına, qızda sına (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 200)

Bəxdüü narda sına, yarda sına.

Bu nümunələrdə alliterasiya və assonans hesabına mükəmməl qafiyə yaranmışdır: *qoz-qız* (alliterasiya), *nar-yar* (alliterasiya və assonans), *qarpız-qız* (alliterasiya və assonans). Hər üç nümunə evliliyin başlanğıc mərhələsini əks etdirir, ilk seçim məqamına aiddir və eyni məntiqi ifadə edir. Mətnin ilk ikisi oğlanlara, üçüncüsü isə həm oğlan, həm də qızlara şamil edilə bilər. Nümunədə bəxtin sınıanması üçün müxtəlif məhsullar təklif edilir. Adları çəkilən bu əşyalarda müəyyən oxşarlıqlar var: hər birinin əlaməti məlumdur. Görüntüsündən bəlli olmayan keyfiyyəti isə yalnız əşyaların üst hissəsi sındırıldıqdan və ya kəsildikdən sonra, yəni istifadə edilən zamanı məlum olur və aşkarlanan nəticə əsas fikirlə müqayisə və oxşarlıq yaradır. Bu variantların hər birində poetikliyin, obrazlılığın yerli-yerində olduğunu görürük. Ümumiyyətlə, Göyçaydan toplanmış paremioloji vahidlərdə bu cür nümunələr çoxdur. Məsələn, məqamına görə leksik səviyyədə variantlaşan digər nümunələrə nəzər salaq:

Dooğa doqqazacan (Göyçay folklor örnəkləri, 2022:195).

Yayma yaylağacan (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 195).

Qatma qapıyacan (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 195).

Mətnlərdə işlənmiş *dovğa*, *yayma*, *qatma* Azərbaycan milli mətbəxinə məxsus xörəklərdir. Bunlardan *qatma* rayonun bəzi kəndlərində hazırlanan, çoxlarına məlum olmayan, "... *əməkəməci və düyüdən hazırlanan yeməkdir*" (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 204; Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti, 2018: 106). Sözügedən yemək adları insanda yaratdığı toxluq dərəcəsinə görə fərqlənir və göstərilən variantlarda həmin xörəklər toxluğun davam edə biləcəyi müxtəlif zaman məsafələrini ifadə edir.

Ərazidən toplanmış mətnlərdə arxaik və dialekt sözləri bu gün də aktivliyini saxlayır. Məsələn, bir əşyanın yaşının çox olduğunu bildirmək üçün *Niqalaydan qalib* (rus çarı Nikolay nəzərdə tutulur – X.K.) ifadəsi işlənilir.

Dialekt sözlərinə aid nümunəyə nəzər salaq:

Əsməliyədən əsilmə, əslin-kökün bəllidi,

Gərməliyədən gərilmə, gəldiyin yol bəllidi (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 203).

Söyləyici tərəfindən izahı verilmiş iki dialekt sözüne nəzər salaq: *əsməlik – çoxlu qovaq ağacı olan yer; gərməlik – tut bağı, tut ağacına Göyçayda gər də deyirlər* (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 275).

Göstərilən nümunələrin hər birində alliterasiya və assonansın yaratdığı səs harmoniyası aşkar görünməkdədir. Mətnin melodik səslənməsi onun yadda qalması üçün mühüm şərtidir. Fonetik obrazlılığın göstəricisi olan alliterasiya və assonans bu prosesə mükəmməl şərait yaradır.

Toplanmış materiallarda bir çox onomastik vahidlərə rast gəlirik ki, bunlar işlənmə dairəsinə görə lokal səciyyə daşıyır, həmin söz və ifadələr haqqında yalnız bu bölgənin sakinlərinin məlumatları var. Bu xüsusi adlar daha çox məkan anlayışı bildirir. Məsələn:

*Otuz yaşdan sonra **Qaraqovağın** dibində siyahıyaalmadı.*

Rayon mərkəzinə yaxın ərazidə Potu kənd qəbiristanlığı yerləşir. Qəbiristanlığın girişində qocaman qovaq ağacı var. Yaşlı nəslin leksikonunda, çox güman ki, qəbiristanlıq sözünün düşüncədə yaratdığı psixoloji ağırlıqdan qaçmaq üçün onun əvəzinə Qaraqovaq sözündən istifadə edilir. Bu iki söz – qəbiristanlıq və Qaraqovaq yerli sakinlərin dilində ünvan bildirən leksik paralellərdir. Adi danışmada da bu sözün işləkliyi müşahidə edilir: *atam hələ mən körpə ikən getdi durdu Qaraqovağın dibində*. Bu, “atam mən uşaq olarkən vəfat etmişdir” fikrini ifadə edir. Bölgəyə məxsus digər bir deyimdə də Qaraqovaq ünvan anlamında işlədilir:

*Qohumun handa yaxşısını **Qaraqovağacan** qovum – yəni qohumlarını sevməyən biri onlara ölüm arzulayır.*

Bölgədə ünvan səciyyəli adlar çoxdur. Məsələn, *Dəyirmanın başı, Əlvəndlilər məhləsi, Türkmənlər məhləsi, Bəndəlinin tini, Karvansara, Dörd yol* Göyçayın şəhər hissəsində müəyyən məkanları bildirir. Hər bir adın yaranma səbəbi var. Onlardan ikisinə nəzər salaq: indiki şəhər mərkəzində vaxtilə Göyçay bəylərindən olan Ömər bəyin məşhur su dəyirmanı olub. Hal-hazırda orada dəyirman olmasa da,

həmin ərazi Dəyirmanın başı adlanır. Onun yaxınlığında xalq arasında Karvansa adlanan ünvan var. Həmin ərazidə yeni binalar tikilmiş, vaxtilə orada mövcud olan karvansaradan əsər-əlamət qalmamışdır. Buna baxmayaraq, ərazi bu gün də Karvansara adı ilə tanınır.

Göyçayın hər kəndində özünəməxsus belə adlar var ki, bunlar da tanınmasına görə yerli səciyyə daşıyır. Məsələn, Çərəkə kəndində *Qasımölən düzü, Dootdı (Davudlu – X.K.) məhləsi, Adgözəlli məhləsi*, Qarayazı kəndində *Ac dərə, Narri dərə, Xanım bağı, Əsgərbəli* və s. belə adlardır. Bu toponimlərin hər birinin yaranma səbəbi və tarixçəsi haqqında “Göyçay folklor örnəkləri” kitabında əhatəli məlumatlar verilmişdir (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 93-102).

Yerli əhali arasında işlədilən xüsusi ifadələr yalnız toponimlərdən ibarət deyil. Bölgədə ağır iş prosesi anlamını verən *Kür biyarına getmək* ifadəsi işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, biyar “*zor və cəbr ilə, yaxud könülsüz görülən iş haqqında*” işlədilən bir sözdür (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 327). Keçən əsrin 50-ci illərində Kür çayından Göyçay ərazisinə “Şirvan kanalı” adlanan qol çəkilmişdir. Kanalin çəkilişi zamanı yerli sakinlərin əməyindən də istifadə edilmişdir və bu, məcburi olmuşdur. Elə həmin vaxtdan *Kür biyarı* ifadəsi yaranmışdır. Digər bölgələrdə məcburən işə cəlb edilmə məqamında bu gün də işlək olan *biyara getmək* ifadəsi Göyçayda *Kür biyarına getmək* şəklində işlədilir (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 204).

Yerli əhalinin bu xalq ifadələrinin yaranması, ifadə etdiyi mənalar haqqında söylədikləri izahlar rayon tarixinin müxtəlif dövrləri haqqında məlumatlar verir. Toplanmış mətnlərin leksikası bir daha sübut edir ki, bu nümunələr sadə, türkəsaya insanların təfəkkürünün məhsuludur. Ümumən folklor mətnlərində loru, dialekt və vulqar, jarqon sözlərin sıx-sıx işlədilməsi bunun göstəricisidir.

Üslubi cəhətdən də maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Toplama materialları içərisində yer alan xalq hikmətləri quruluşuna görə fərqlənir: nümunələr bəzən bir tərkibdən, bəzən də iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bir hissədən ibarət bildiyimiz nümunələrin söyləyicilərin repertuarında bəzən daha geniş variantları ilə rastlaşırıq. Çoxkomponentli mətnlərdə adətən mətnin bir hissəsi əsas fikri ifadə edir, digər tərəflər isə bu əsas fikrin izahına xidmət edir, ifadə olunan

məntiqi qüvvətləndirir. Danışiq prosesində nitqin sürəti bəzən mətnin yalnız ən mükəmməl hissəsini səsləndirməyə imkan verir. Mətnin təkrar-təkrar bu cür məhdud söylənməsi onu elə bu cür də yaddaşlara həkk edir. Qalan hissələr isə yavaş-yavaş unudulur, yeni gələn nəsil tam mətndən xəbərsiz olur. Məsələn, çəkdiyi zəhmətdən fayda görməyən biri həmin vəziyyəti xalq ifadəsi ilə belə xarakterizə edir:

Aldım qoz, satdım qoz.

Mətn danışiq prosesində əksərən bu variantda işlədilir. Lakin həmin atalar sözünün az hallarda istifadə edilən bir neçə geniş variantını da toplamışıq:

Aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı şaxşaxı (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 202).

Aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı toz.

“Atalar sözü” nəşrlərindən birində bu nümunənin başqa bir variantına da rast gəlirik:

Aldım qoz, satdım qoz, mənə qaldı çaqqaçıq (Atalar sözü, 2004: 29).

Artıq bir qərinedir ki, Qarabağ müharibəsi Azərbaycanda igidlik, qəhrəmanlıq mövzusunun aktual etmişdir. Şəhidləri anarkən uşaqdan-böyüyə hər kəsin ilk anda söylədiyi “igid ölər, adı qalar” atalar sözü bir şüar kimi səslənməkdədir. Söyləyicilərimiz də bizə mətni bu qəlibdə təqdim etmişdir. Lakin həmin atalar sözünün bir çox nəşrlərdə yer almış geniş variantının ikinci hissəsi, demək olar ki, bu gün işlək deyil. Geniş variant belədir:

İgid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar (Atalar sözü, 2004: 133).

İki və ya çoxkomponentli atalar sözlərində yalnız mətnin əsas fikri bildirən hissəsinin söylənilməsinə sıx-sıx rast gəlinir:

Şərti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmıyaq – Şərti şumda kəsək.

Dərd birdi ki, ağlıyan, dəli birdi ki, bağlıyan? – Dərd birdi ki, ağlıyan?

Az hallarda bu nümunələrin ikinci hissəsinin müstəqil işlənməsinə də rast gəlirik:

Elə elə ki, *xırmanda yabalaşmıyaq*.

Dəli birdi ki, bağlıyanan? – söyləyici bəzən bu fikri qüvvətləndirmək üçün “*Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli*” atalar sözlünün sonuncu hissəsi ilə (qırılmışın hamısı dəli) sözlünə davam edir.

Qısa şəkildə işlədilən mətnlərin nadir hallarda söylənilən tam variantlarına yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində və bəzi folklor nəşrlərində rast gəlirik. Müqayisə üçün M.Qəmərlinin Azərbaycan türklərindən toplanmış ilk “Atalar sözü” kitabında belə bir mətnə nəzər salaq:

Mənzil yaxın, kira çox, bunda bir əlamət var (Atalar sözləri, 2003: 43).

Vaxtilə İrəvandan toplanmış, mənası çox da aydın olmayan bu nümunə Göyçayda daha geniş şəkildə – məsəl kimi işlədilir və mükəmməlliyi ilə seçilir. Həmin mətn belədir:

Sığana deəllər, bı deşihdən çıx, gir o deşiyə, min tımən verəcəm. Deer, mənzil yaxın, qiymət baha, birdə nəşə bir hikmət var (Göyçay folklor örnəkləri, 2022: 214).

Bu iki mətni müqayisə etdikdə ikincidə fikrin daha aydın ifadə edildiyini, mənanın tam anlaşıldığını görürük.

Göyçayda yalnız bir komponentdən ibarət olaraq işlədilən bəzi mətnlərin müxtəlif nəşrlərdə geniş variantlarına rast gəlirik. Məsələn:

Gədədan bəy olmaz.

Kül təpəcik olmaz.

Söyləyici bu nümunələri müxtəlif vaxtlarda, hər birini ayrıca mətn kimi söyləmişdir.

Lakin M.Qəmərlinin tərtib etdiyi “Atalar sözü” kitabında həmin nümunələr bir mətn kimi verilmişdir:

Gədədan ağa, küllükdən təpə olmaz.

Digər müqayisələrə nəzər salaq:

Varın verən utammaz (Göyçayda) – *Varın verən utanmaz, yoxdan verən axmaqdır* (İrəvanda) (Atalar sözləri, 2003: 45).

Qaçanı qovmazar (Göyçayda) – *Qaçanı qovmazlar, yıxılanı vurmazlar* (İrəvanda) (Atalar sözləri, 2003: 40).

Xalq arasında sıx-sıx işlənən *Saxla samanı, gələr zamanı* nümunəsinin “Kıbrıs türk ata sözləri” sırasında daha geniş variantı olduğunu görürük:

Sakla samanı, gəlir zamanı, sattım samanı, yaptım bu hanı (Dədə Qorqud, 2006: 157-273).

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda indiyədək nəşr olunmuş “Atalar sözləri” kitablarında bu nümunənin Kıbrıs variantına rast gəlmirik.

Sözügədən bölgədə söz və şəkilçiləri ellipsisə uğramış mətnlərin də işlək olduğunu görürük. Belə mətnlərdə əksər hallarda cümlənin xəbəri, bəzən də xəbərlik şəkilcisi buraxılır. Məsələn:

Adamın adamı.

İtin dişi, donuzun dərisi.

Cin ayrı, şeytan ayrı.

Loxma – boğma.

Nəzar – məzar və s.

Baxmayaraq ki, bu nümunələrdə ilk baxışda cümlə bitkin görünür, amma ifadə edilən fikir bitkin, tam mənası ilə aydın və başadüşüləndir.

Göründüyü kimi, paremioloji vahidlər özünəməxsus formal struktura və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu nümunələr həm sabit quruluşda, həm də müxtəlif variantlarda işlədilir. Mətnlərin söylənilmə zamanı və məqamı bəzən müəyyən fərqliliklərin yaranmasına səbəb olur.

Məmmədveli Qəmərli “söz” adlandırdığı xalq hikmətlərinə yüksək dəyər verir və bunları söyləyir: “*Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar və ya vərəsə yoxdur. Zira mal, mülk tələf olub gedər, amma söz qalar. ... insan üçün sözdən xeyirli, mənfəətli heç bir dövlət yoxdur*” (Atalar sözü, 2003: 24). Göyçaylılar da ulularımızın bize

əmanəti olan söz ərməğanına yüksək dəyər vermiş, bu əmanəti canıyananlıqla qorumuş, yeri gəldikcə sevgisini, nifrətini, sevincini, kədərini bu söz inciləri vasitəsilə ifadə etmişdir.

Nəticə

Müşahidələrimiz zamanı məlum oldu ki, yerli əhali danışıq zamanı folklorun kiçik janrlarından sıx-sıx istifadə edir. Həmin materialları araşdırarkən bu qənaətə gəldik ki, yerli əhəlinin folklorun kiçik janrlarına olan marağı iri həcmli nümunələrə olan marağından daha üstündür. Bunun səbəbinin bölgədə aşıqların olmaması, aşıq ədəbiyyatına marağın zəif olması ilə əlaqəli olduğunu düşünürük.

Bu gün yetişməkdə olan nəslin sosial şəbəkələrdə daha çox vaxt keçirməsi onların yaşlı nəsillə ünsiyyətini zəiflətməmişdir. Nəsilərarası ünsiyyətin yetərincə olmaması xalq leksikonundakı bir çox ifadələrin arxasında dayanan mətnlərin yaddaşlardan silinməsinə gətirib çıxara bilər. Düşünürük ki, xalq etimologiyasına əsaslanan mətnləri, söz və ifadələri unudulmaqdan qorumaq üçün onları gecikmədən və səylə toplamaq və bunun əsasında hər bölgəyə məxsus izahlı lüğətlər hazırlamaq zamanın tələbidir.

Qaynaqlar

Atalar sözü. (2003) / tərtib edən: M.Qəmərli. Bakı: Səda.

Atalar sözü. (2004) / tərtib edən: C.Bəydili. Bakı: Öndər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006) Dörd cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. (2018) / tərtib edən: M.Hüseynova. Bakı: ADPU nəşriyyatı.

Göyçay folklor örnəkləri. (2022) / tərtib edən: X.Kərimova və b. Bakı: Elm və təhsil.

Kıbrıs türk ata sözləri. (2006). Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. №1 (18), – s. 157-273.

Nazim, Ə. (1979) Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı.

Mənbəyi göstərilməyən nümunələr şəxsi arxivimizdəndir.

ГЕНДЕРЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАРИХИ ДАМУ ҮДЕРІСІ ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жаркынбике СҮЛЕЙМЕНОВА¹

Жазира АҒАБЕКОВА²

Түйіндеме

Гендер ұғымы қоғамда ерлер мен әйелдердің өзара бірлікте, түсінушілікпен, толеранттықпен ынтымақтастықта, теңдіктерін сақтай отырып өзара әрекет етуін білдіреді. Гендерлік білім әйелдер мен ер адамның әлеуметтік өзара қарым-қатынасын айқындайды. Яғни ерлер мен әйелдердің дара ерекшеліктері, олардың қоғамдағы рөлі, әлеуметтік рөлі, гендер бойынша базалық ұғымдарды білуі және гендер жөніндегі нормативтік-құжаттардың мақсаты мен міндеттері туралы білімінің болуы гендерлік білімнің негізі болып табылады. Осы тұрғысынан мақала гендерлік білім берудің генезисін зерттеуге арналады. Гендерлік білім беру қоғамдағы әлеуметтік-мәдени, саяси факторларға байланысты қоғамның цифрлық дәуірге көшуіне байланысты дамып отырады. Аристотель, Платон тәрізді ежелгі данышпан философ ойшылдардың еңбектерінен бастап, олардың идеяларының дами түсіп, И. Кант, Г.В. Гегель, З. Фрейд, т.б. еңбектерінде жалғасын табады. 20-ғасыр кезеңінен алғаш гендер туралы ұғымды, терминді енгізген психоаналитик Роберт Столлерден бастап, 1980-жылдарда АҚШ-тың жоғары оқу орындарында әйелдер зерттеулері, 1990 жылдардан Гендерлік институттардың желілері құрылып, гендерлік зерттеулердің ауқымы артты. Мақалада осы мәселелер жан-жақты қарастырылады.

Тірек сөздер: гендер, әйел, тарих, қоғам, саяси факторлар.

Резюме

Статья рассматривает историческое развитие гендерного образования и его важность в обществе. Понятие гендера описывает взаимодействие мужчин и женщин на основе равенства прав и социальных ролей. Гендерное образование формируется на понимании

¹ П. ф. д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, zharkyn123@mail.ru; 0000-0002-1891-2134

² Ф. ф. к., ассоц. профессор, Назарбаев университеті, zhazira.agabekova@gmail.com, 0000-0002-2618-1941

социальных статусов мужчин и женщин, их ролей, а также нормативных документов по этой теме. В развитии процесса гендерного образования ключевую роль сыграли идеи древних философов, таких как Аристотель и Платон, а также работы мыслителей И. Канта, Г.В. Гегеля, З. Фрейда. Расширение гендерных исследований началось в XX веке, особенно с введением понятия «гендер» Робертом Столлером в 1960-х годах. В 1980-е годы в университетах США начали развиваться исследования женщин, а в 1990-е годы были созданы сети гендерных институтов. Этот период открыл путь для расширения гендерного образования и исследований. Статья описывает основные этапы развития гендерного образования и подчеркивает его значение в современном обществе.

Ключевые слова: гендерное образование, женщина, история, общество, политические факторы.

Кіріспе

Гендерлік білім берудің тарих сахнасына шығуы, дамуы бірқатар әлеуметтік-мәдени, саяси факторларға байланысты болды:

қоғамдағы өзгерістердің білім беру жүйесіне ықпалы;

- феминистік көзқарастар мен қозғалыстар;

- қоғамның цифрлық дәуірге көшуі;

- қоғамдағы әртүрлі қалыптасқан стереотиптердің өзгеруі;

В.И. Чумаковтың құрастырумын жарық көрген «Гендерология және феминология» атты еңбекте зерттеушілер (Чумаков, 2010) гендерологиялық зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы кезеңдерін 4 кезеңге бөліп қарастырады:

Бірінші кезең – XIX ғ. Әйелдер туралы әлеуметтік мәселелердің ғылыми зерттеулерде алғаш қарастырыла бастауы.

Екінші кезең – XX ғ. басы. АҚШ-тың жоғары оқу орындарында әйелдер туралы зерттеулердің білім беру жүйесіне кіріктіріле бастауы. Университеттерде әйелдердің мәртебесі мен қоғамдағы гендерлік кемсітудің кеңінен талқылануы.

Үшінші кезең – 1980 ж. ортасы. Оқу бағдарламаларына азшылық топтардың тәжірибесін енгізу және студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігінің туындауы. Қара нәсілді

әйелдердің гендерлік зерттеулерде нәсілдік және әлеуметтік айырмашылықтарды ескеруді талап етуі.

Төртінші кезең – 1990 ж. Еуропада гендерлік зерттеулердің белсенді жүргізілуі. Гендер мәселелері, отбасы, құқық, гендерлік дискурстар, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық тәрізді тақырыптардың жан-жақты зерттеле бастауы. Шығыс Еуропа мен Ресейде гендерология және феминологияның ғылым ретінде қалыптасуы.

Негізгі бөлім

Алғашқы зерттеулерде әлеуметтік рөлдерді ажыратуда тіл мен мәдениеттің маңыздылығына мән берілді. Бұл мәселелер француз постструктуралистерінің еңбектерінде орын алды. Әр жыныс өкілінің әлеуметтік теориясына мән беріле бастаған кез – ХХ ғасыр кезеңі. Осы ретте алғаш гендер туралы ұғымды, терминді енгізген психоаналитик Роберт Джесси Столлер Калифорния университетінің Гендер институтында зерттеу жұмыстарын жүргізеді. «Sex and gender: On the Development of Masculinity and Femininity» атты еңбегінде алғаш рет ерлер мен әйелдер арасындағы жыныс ұғымы биологиялық жағынан, ал әлеуметтік тұрғыдан гендер деп қарастырылатындығын айтты. Кейін оның пікірін феминистік антропологтар қолдағанын және «олар ер адам мен әйелдер рөлдері, ұстанымдары, мінез-құлықтары туралы түсініктерінің елеулі айырмашылықтарын байқаған, қысқаша айтқанда, қоғамдағы ерлер мен әйелдердің әлеуметтік өзара қарым-қатынасты айқындайтын, және олардың әлеуметтік және мәдени нормаларының жиынтығы деуге болады» (Бектурғанова, Тлеукенова, 2014).

Жыныстардың айырмашылығы туралы жоғарыда айтылған еңбектердің негізінде қазіргі кезеңдегі гендер теориясы, гендерлік білім беру жүйесі қалыптасып, дамуына ықпал етті.

Гендерлік зерттеулер бірқатар ғылымдардың тоғысында пайда болды: «Гендерлік зерттеулердің назарында әлеуметтендіру, өзін-өзі тану, тұлғалық қалыптасу, әлеуметтік стратификация мен субординация мәселелері болғандықтан, зерттеу әдіснамасы бастапқыда философия, әлеуметтану, психология, саясаттану, мәдениеттану, дінтану сияқты

гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың әдістеріне негізделді. Уақыт өте зерттеу пәніне берілген түрлі мағына әдістемелік қайшылықтарды да тудырды. Осыдан туындаған негізгі қажеттілік, гендерлік қарым-қатынастарды зерттейтін әдіснаманы жүйелеу екендігі байқалды» (Әлемдік философия дамуының өзекті мәселелері, 2013).

XIX ғасыр гендерлік зерттеулердің пайда болуына негіз қалаған маңызды кезең болып табылады. Гендерлік теңдік мәселелер де осы кезеңде қозғау алып, ғылыми алаңда талдауларға түсе бастады. Бұл кезеңдегі негізгі ерекшеліктер: әйелдер өз құқықтары үшін, білім алуға, жұмыс істеуде күресе бастады. Ерлер мен әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдерін нақтыланып, жыныстық ерекшеліктеріне қарай кемсітушілік мәселелері қарастырыла бастады.

1848 жылы Элизабет Кейди Стэнтон мен Лукреция Мотт деген әйелдердің идеясымен ұйымдастырылған Сенека-Фоллс қаласында өткен феминистік конвенциясы әйелдердің құқықтарын қорғауға арналған маңызды оқиға болды. 300 адам (әйелдер мен ерлер) қатысқан конвенцияның басты көздеген мақсаты – әйел құқықтарын қорғау, сайлау құқықтарын қорғап талап ету болды. «Declaration of Sentiments» деп аталатын құжат қабылданып, әйелдердің білім алу, еңбек ету, сайлау құқықтарын беру туралы талаптар көрсетілді. Нәтижесінде, әйелдер құқықтарын қорғауға байланысты маңызды қадам болып, кейін суфражистік қозғалысқа ұласты, феминистік қозғалыстарға ұласты.

Солардың ішінде Мэри Лайонның АҚШ-тың Массачусетс штатында құрған колледждерінің (1837) маңызы айқын болды. Мэри Лайон – американдық педагог. Әйелдердің білім алуына алғаш көңіл бөліп, білім беру жүйесінің бастаушыларының бірі болды. Оның еңбектері әйелдердің тең құқықты білім алуына мүмкіндік жасады. Колледж әйелдерді білім алуына жағдай жасаған жоғары оқу орындарының бастапқысы болды. Мэри Лайон бар саналы ғұмырын әйелдерге білім беруге арналған, олардың интеллектуалдық дамуына, қоғамдық өмірге араласуына мүмкіндік берген ізгі ниетті жан болды. Аталған колледж осы кезеңге дейін өзінің миссиясын адал атқарып келеді. Әйелдердің

білім алу жүйесіне қазіргі заманның білім беру жүйесінің қалыптасып дамуына өз үлесін қосты. Мұнда М. Лайонның бастамасымен математик, әдебиет, философия, тәрізді пәндер оқытылды, қоғамға қызмет ету мәселелері де семинарияда оқытыла бастады. Қазіргі кезеңде олар гуманитарлық жаратылыстану әлеуметтік ғылымдар бойынша бағдарламалармен жұмыс істейді. Оның шәкірттері кейін феминистік қозғалыстардың белсенді мүшелеріне айналды.

XIX ғасырдың бір ерекшелігі өнеркәсіптер қарқынды дами бастады. Әйелдерді жұмыс күшіне тартты. Әйелдердің саяси құқықтары үшін күресі де осы кезеңде қарқынды дами бастады. Фабрика, зауыттардағы жұмыс істейтін әйелдер ұзақ жұмыс күнінде жұмыс істеп, төмен жалақы алды, еңбек жағдайлары төмен болды. Осы кезеңде суфражистік қозғалыстар бет алды. Суфражистік термині «suffrage» деген әйелдердің сайлау құқығы үшін күресі мағынасында қолданылып, негізінен, әйелдерді атаған болатын, дегенмен осыны жақтаған ерлерді де атайтын болған. Сайлау құқығын талап ету мақсатында жүргізілген саяси қозғалыстардың бірі болды. 1848 жылғы АҚШ-тың Сенека-Фоллс қаласында өткен әйелдердің құқығын қорғауға байланысты өткен жиналыста алғаш жұмысын бастады. Осы кезеңде Жана Зеландияда 1893 жылы әйелдерге алғаш саулау құқығын берді. Бұл ел 1893 жылы әйелдерге сайлау құқығын берген алғашқы ел болды. Ұлыбританияда да суфражистер одағы құрылып, әйелдер мәселесі саяси оқиғаға айналды. XX ғасырдың басында АҚШ-та әйелдерге сайлау құқығы берілді.

Суфражистік қозғалыстар шерулер мен демонстрациялар шығу арқылы, БАҚ құралдарында мақалалар жариялау, тіпті аштық жариялау әдістерін қолдану арқылы наразылық білдіріп отырды. Суфражистердің күресі қазіргі феминистік қозғалыстар мен әйелдердің құқықтары үшін күрес жүргізудің негізін қалады, бағыттың дамуына жол ашты.

Сонымен, XIX ғасыр әйелдердің өз құқықтар күрестерінің басталып, гендерлік теңдік мәселерді ғылыми жағынан зерттеулерге жол ашты, негіз қалады.

1960-1970 жылдарды қамтыған феминистік қозғалыстар гендерлік зерттеу жұмыстарының дамуына ықпал етті. Бұл

кезеңдерде әйелдер қозғалысы әйелдердің құқықтары, қызметтеріндегі теңдіктер, әйелдердің жеке бас еркіндіктері саяси-әлеуметтік, экономикалық деңгейге көтеріліп, әйелдер талаптарын жоғары қоя бастады. Осы кезеңдегі еңбектерден маңыздысы ретінде феминистік қозғалыстардың белсендісі, әйелдер құқығын қорғаушылардың белсенділерінің бірі, әлеуметтанушы, американдық жазушы Бетти Фриданның «Загадка женственности» (1963) еңбегін ерекше атап өтуге болады. Аталған еңбек Америкадағы әйелдердің әлеуметтік рөліне назар аудартады. Әйелдердің қоғамдағы әл-ауқатын, шынайы өмірлерінің мәнін зерттеп-зерделеуге арналады. Еңбектің маңызды жақтарының бірі – әйелдің тек үй шаруасымен айналысып, бала тәрбиесімен айналысу деген қалыптасқан стереотиптік ойдан арылу керектігін айтады. Оларды сынға алады. Әйелдердің қоғамда өз орындарын таба алмай, құқықтарының, мүмкіндіктерінің шектеліп отырғандарын сынға алады. Әйелдің өзін-өзі дамытушы үшін мүмкіндіктер жасалу қажеттігін, олардың қызығушылықтарының жүзеге асуына мүмкіндік қажеттігін атады. Еңбек әйел құқықтарын қорғауда, қоғамдағы әлеуметтік рөлін арттыруда маңызды рөл атқарды. Еңбек олардың өз теңдіктері үшін күресуі үшін және құқықтары жөніндегі қоғамдық ой пікірлерді, стереотиптерді өзгертуге ықпал еткен еңбектердің бірі болып саналады.

XIX ғасырда әйелдердің білім алуына мүмкіндіктері шектеулі болғаны белгілі. Дегенмен сол кезеңде ашылып жатқан мектептер мен жоғары оқу орындары олардың білім алуына жол аша бастағанын ерекше атап өту керек.

1970 жылдардан бастап гендерлік саладағы зерттеу еңбектері АҚШ пен Батыс Еуропа университеттерінің оқу бағдарламаларынан орын ала бастады. Әйелдер туралы арнайы зерттеулер туындап, әйелдердің әлеуметтенуі, олардың психологиялық ерекшеліктері туралы зерттеулер жариялана бастады. Бұл жылдардағы еңбектерден әйелдердің қоғамдағы рөлі мен ерлерге қарағанда мүмкіндіктерінің шектеулі жағдайларының себептерін зерттеген Симона де Бовуардың француз тіліндегі «Le Deuxième Sexe» (1949) еңбегін атауға болады. Ол аталған еңбегінде әйелдің тарихи рөлін саралайды. Әйел болып

туылмайтыны, кейін ғана әйелге айналатыны туралы тұжырымын ұсынады.

Энн Оаклидің «Sex, Gender and Society» атты еңбегі 1972 жылы жарияланды. Ол қоғамдағы гендерлік рөлдерді әлеуметтік құрылым ретінде зерттеп-зерделеп, ең өзекті мәселе гендер мен жыныс арасындағы айырмашылықтарды анықтай отырып, олардың рөлдерінің қалыптасу ағымдарына тоқталады.

Шейла Роуботамның «Woman's Consciousness, Man's World» (1973) еңбегінің мәні әйелдердің тарихын қарастыра отырып, қоғамдық санасының қалыптасу ерекшеліктерін зерттейді, әйелдерді ерлермен салыстыра отырып, олардың құқықтары үшін күресінің маңызды мәнін түсіндіреді.

Гейл Рубиннің еңбегі «The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex» (1975) деп аталады. Ол әйелдердің экономикалық аспекті тұрғысына теңсіздіктерін талдайды. Әйелдердің қоғамдағы рөлін әлеуметтік аспекті тұрғысынан қарап зерделейді.

Нэнси Чодороу «The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender» (1978) атты еңбегі әйелдердің бала тәрбиелеудегі рөлін анықтаған, гендерлік бірегейліктің психоаналитикалық тұрғыдан қарастырған еңбек болды.

Сонымен, гендер алдымен пәнаралық ғылыми бағыт ретінде батыста алғаш зерттеле бастағаны белгілі болды.

1980 жылдардың басында Батыс елдерінің жоғары білім беру жүйесінде әйелдер тарихы курстарының бағдарламалары ұсынылып, осы салада мамандануға мүмкіндік бола бастады. Алғашында әйелдер туралы мәліметтер ғылыми зерттеулерге механикалық түрде енгізілді. Дегенмен, бұл тәсіл әйелдердің отбасы мен қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық мәртебесін жан-жақты зерттеуді қамтамасыз ете алмады. Дәстүрлі ғылыми пәндер бұл мәселелерді толық ашып бере алмады. 1980 жылдарда АҚШ-тың жоғары оқу орындарында әйелдер зерттеулері білім беру жүйесіне интеграциялана бастады. Университеттерде әйелдердің мәртебесі мен қоғамдағы гендерлік алалаушылықтар кеңінен талқыланды. Бұл зерттеулер пәнаралық көзқарасты талап етті

және тәуелсіз ғылым саласы ретінде қалыптасуға тырысты. 1980 жылдардың ортасынан оқу бағдарламаларына азшылық топтардың тәжірибесін енгізу және студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі туындады. Қара нәсілді әйелдер гендерлік зерттеулерде нәсілдік және әлеуметтік айырмашылықтарды ескеру керек екенін талап етті. Осылайша, әйелдердің көпқырлы бірегейлігі тұжырымдамасы қалыптаса бастады. 1990 жылдан бастап зерттеушілер әйелдердің халықаралық мәселелеріне назар аударды. 1980-1990 жылдары Еуропада әйелдер мен гендерлік зерттеулер белсенді жүргізілді. Гендерлік бірегейлік, репрезентация, отбасы, құқық, гендерлік дискурстар, сексуалдық, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық сияқты тақырыптар зерттелді. 1996 жылы Лондон экономика мектебінің Гендерлік институты жанында Халықаралық гендерлік зерттеулер желісі құрылды. Шығыс Еуропа мен Ресейде гендерология және феминология университеттік ғылым ретінде қалыптасады». Әрбір кезең әйелдер мәселесі мен гендерлік зерттеулердің ауқымын арттырып, олардың интернационализациясын және әйелдердің құқықтарын зерттеуге деген әртүрлі көзқарастардың күрделенуін, жан-жақты қарастырыла бастағанын білдіреді.

1980 жылдары гендерлік зерттеу пәнаралық зерттеу нысанына айнала бастады. Бұл кезеңде әйелдер мен ерлердің қоғамдағы рөлі, жыныстық әртүрлілік, нәсіл т.б. мәселелер зерттеле бастады.

1990 жылдардан гендерлік зерттеулерде интеграциялық зерттеулер пайда болып, халықаралық деңгейге көтеріле бастады. Еуропа, АҚШ ғана емес, Ресейде, Қазақстанда гендерлік зерттеулер мәселесі көтеріле бастады. ЖОО-ларда арнайы оқу бағдарламаларын енгізілді. Гендерлік теңсіздік, жыныстық зорлық-зомбылық тақырыптарында зерттеулер жүргізілді.

1990 жылдар Джудит Батлердің «Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity» (1990) атты еңбегі гендерді әлеуметтік құрылым мен мәдени контекст ретінде қалыптасатын рөл екендігіне қарастырады. Оның гендерлік сәйкестіктің қалыптасуы мен қалай өзгеріп отыратындағы қарастырады. Кимберли Креншоудың «Mapping the Margins: Intersectionality,

Identity Politics, and Violence against Women of Color» (1991) еңбегі әйелдер күресін жыныс негізінде ғана емес, нәсіл, сексуалдық т.б. факторларды ескере отырып, зерттеу қажеттігін талдайды.

Аталған еңбектер гендерлік зерттеу саласында басты тұжырымдар мен теорияларын дамытып, әдіснамалық ғылыми негізін жасауға негіз болады. Гендерлік теңдік әйел құқықтары, гендерлік рөлдердің әлеуметтік маңызы мен құрылымы туралы аса маңызды мәселелерді шешуге көмектесті. Олардың қазіргі гендерлік зерттеулердің дамуында өзектілігін жоғалтпайды.

Қорытынды

Қазіргі жаһандану кезеңіндегі гендерлік зерттеулер кеңінен дамыуда. Гендерлік зерттеулер пәнаралық деңгейде дами отырып, қазіргі қоғамдық әлеуметтік саяси-мәдени қырынан қарастырылуда.

Гендерлік зерттеулердің тарихи генезисі әйелдер мен ерлер арасындағы мүмкіндіктерді теңестіруге, құқықтарын шектемеуге бағытталған.

Гендерлік білім беруді дамытудың басты тенденцияларын қарастыра отырып, оның негізгі мәселелерін зерделеуге болады. Соның негізіндегі ұсыныстарды төмендегідей көрсетеміз:

- гендерлік теңдік қағидаттарының негізінде орта және жоғары білім беру жүйесіндегі қатынастарды реттейтін заңнамалық базаны жетілдіру;

- жоғары білім берудің заңнамалық және нормативтік базасын жетілдіруде білім берудің гендерлік өлшемін ескеру;

- білім беруді дамыту жөніндегі стратегиялық құжаттарда гендерлік білім беру мазмұнының анықтау;

- білім беру жүйесінің барлық деңгейлеріне гендерлік білімді енгізу;

- ЖОО ғалымдарын гендерлік мәселелер төңірегінде топтастыру.

Қорыта айтқанда, гендерология ілімінің қалыптасып, дамуында зерттеушілердің еңбектеріне негіз болған қоғамдағы

экономикалық, саяси өзгерістерге байланысты туындап отырған өзекті мәселелер болды.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 19680587 «Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарындағы гендерлік білімнің ғылыми концепциясы: теориялық-методологиялық негіздері» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

Пайдаланылған әдебиет:

Чумаков, В.И., (2010). Гендерология и феминология: учебно-методическое пособие для студентов по специальности 040101 «Социальная работа в системе здравоохранения». Волгоград: Изд-во ВолГМУ.

Бектурғанова, Г.Қ., Тлеуқенова, Ж.С. (2014). Отбасындағы гендерлік әлеуметтендіру. Алматы, 6-7-бб.

Әлемдік философия дамуының өзекті мәселелері: II халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, (2013). 2 томдық. Астана, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 164-б.

**KADIN KARAKTERLER BAKIMINDAN KASIMALI
BAYALİNOV’UN “ACAR” HİKÂYESİ VE SAMİ PAŞAZADE
SEZAI’NİN “SERGÜZEŞT” ROMANININ
KARŞILAŞTIRILMASI**

**COMPARISON OF KASYMALY BAYALINOV’S “ACAR”
STORY AND SAMI PASHAZADE SEZAI’S “SERGÜZEŞT”
NOVEL IN TERMS OF FEMALE CHARACTERS**

Aida ÖZDEMİR¹

Özet

Çağdaş Kırgız edebiyatının ilk yazarlarından birisi olan Kasımalı Bayalınov’un *Acar* adlı uzun hikâyesi çağdaş Kırgız edebiyatının ilk başarılı nesir örneği olarak kabul edilir. Eserin bu denli başarılı olmasında 1916 yılında Ürkün adı verilen gerçek bir tarihi hadiseye dayanması ve yazarın da eserinde anlattığı olaylara bizzat şahitlik etmesi etkili olmuştur. Eser 1916’da Çarlık Rusya’ya karşı yürütülen ayaklanmayı ve ayaklanma sonrasında yaşanan acı olayları konu alır. Hikâyeye adını veren ana karakter olan Acar’ın yaşadıkları, başından geçen acılı hadiseler abartı gibi görünse de aslında o dönemde yaşanan sıradan hadiselerdir. Sami Paşazade Sezai tarafından 1887 yılında kaleme alınan *Sergüzeşt* adlı eserde de Dilber karakteri ön plandadır. Hem “*Acar*” hem “*Sergüzeşt*” her iki eser de kadın karakterlerin acı dolu hayatlarını konu almaktadır. Her iki karakterin de yurdundan ayrılmak zorunda kalmaları, bir eşya gibi satılmaları ve hikâyenin sonunda acı bir şekilde hayatlarını kaybetmeleri eserlerdeki göze çarpan ilk ortak noktalar. Bu çalışmada K. Bayalınov’un *Acar* hikâyesi ve Sami Paşazade Sezai’nin *Sergüzeşt* romanı “*Acar*” ve “*Dilber*” karakterlerinden hareketle karşılaştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgız edebiyatı, Kasımalı Bayalınov, *Acar* hikâyesi, *Sergüzeşt* romanı.

¹ Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Kırgızistan/Bişkek, ORCID: 0009-0009-1606-9081, e-posta muhit100@mail.ru

Abstract

One of the first writers of contemporary Kyrgyz literature, Kasymali Bayalynov's long story "Acar" is considered to be the first successful prose example of contemporary Kyrgyz literature. The fact that the work is based on a real historical event called Ürkün in 1916 and that the author himself witnessed the events described in his work was effective in making the work so successful. The work is about the uprising against Tsarist Russia in 1916 and the painful events that took place after the uprising. Although the experiences of Acar, the main character who gives the story its name, and the pathetic events he goes through may seem exaggerated, they are actually ordinary events that took place at that time. In *Sergüzeşt*, written by Sami Paşazade Sezai in 1887, the character of Dilber is also at the forefront. Both "Acar" and "Sergüzeşt" are about the painful lives of female characters. The fact that both characters are forced to leave their homeland, are sold like a commodity and lose their lives painfully at the end of the story are the first common points that stand out in the works. In this study, K. Bayalynov's story "Acar" and Sami Paşazade Sezai's novel *Sergüzeşt* will be compared based on the characters of "Acar" and "Dilber".

Key words: Kyrgyz literature, Kasymali Bayalynov, Acar story, *Sergüzeşt* novel.

Giriş

Kırgız topraklarında 1916 yılında yaşanan Ürkün olarak adlandırılan milli isyan o dönemde yaşamış birçok insanın kalbinde derin yaralar açmıştır. Ürkün 1916'da Türkistan halkının Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki Ruslaştırma ve kolonileştirme politikasına karşı yürüttüğü özgürlük ayaklanması ve bu ayaklanma neticesinde Rusların soykırıma varan sert tutumu karşısında halkın canını kurtarmak umuduyla Çin'e göç etme hadisesine Kırgız sahasında verilen addır. (Duman, 2017, s.163) Bu isyanda binlerce insan Rus askerleri tarafından öldürülmüş, sağ kalanı canını kurtarmak için Çin'e kaçmıştır. Kimileri yolda donarak, kimileri ise Çin topraklarında açlıktan ölmüştür. Böylece bu isyan pek çok can ve mal kaybına neden olmuştur.

1917 Ekim devriminden sonra ancak Kırgız halkı kendi topraklarına dönebilmişlerdir. Kırgız tarihinin en acı hadiselerinden biri olan Ürkün olayı her bir Kırgız'ın kalbinde derin yaralar açmıştır. Bu yüzden bu olay edebi eserlere de konu olmuştur. Ürkün konusunu ele alan yazarların pek çoğu bu olaya bizzat şahit olmuştur. Çarlık yönetimini deviren ve yeni bir düzen kurmaya çalışan yeni Rus hükümeti, eski Çarlık dönemini eleştirdiği için yazarların bu konuyu ele almalarında bir sakınca görmemiştir. Bir anlamda 'Ürkün olayı eski yönetim olan Çarlık sisteminin suçudur, yeni kurulan düzende her şey güzel olacaktır' mesajı verilmek istenmiştir. (Duman, 2017, s.167) Bu yüzden de olsa gerek, o devirde yaşayan birçok yazar bu konuya değinmişlerdir. Ürkün konusunu ele alan Çağdaş Kırgız edebiyatının önde gelen isimlerinden birisi de Kasımalı Bayalınov'dur.

Kasımalı Bayalınov Kırgız edebiyatında ilk sosyalist realist nesir örneği olan *Acar* adlı tarihi realist hikâyesi ile ün kazanmıştır. Yazar bu hikayesinde *Acar* karakteriyle hakları ihlal edilen bütün Kırgız kadınlarının acısını, azap, eziyetlerini, onların imtihanını, büyük trajedisini ustaca gerçekçi bir şekilde anlatmıştır. (Özdemir, 2023, s.77) Bir milletin kaderini kökünden değiştiren milli trajedi *Acar* hikayesinin konusu olmuştur. Bu hikâye Kırgız Sovyet edebiyatının ilk nesir örneği olması bakımından çok önemlidir. İlk kez 1928'de yayınlanmıştır. Bu hikâye derin içeriği ile farklılık göstermektedir. Hikâyede Ürkünden önce yaşanan, isyanda ve isyandan sonra Çin'de yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Hikâyenin baş karakteri *Acar*. Hikâyenin kısaca özeti şu ki, isyanın başında *Acar* babası *Aytkulu*'yu kaybettikten sonra annesi ile birlikte Çin'e kaçar. Çin'de annesi *Batmayı* da kaybedince uzak akrabaları tarafından *Sabitahun* adında bir zengine, daha sonra *Çır* adında yaşlı bir *Dungan*'a satılır. Fakat *Acar*'ın istediği özgürlük. Özgür olmak için bir gece yarısı bulunduğu evden kaçar. Fakat yolda kurtlara yem olur. Bütün bu olayları yazar gerçekçi bir şekilde anlatmaktadır.

Acar'ın *Çır*'ın evinden kaçmasını M.K.Usupova da K.Bayalınov'un başarısı olarak değerlendirmektedir:

«- Acar'ın bütün haksızlığa razı gelmemesi, düşünceleri, özgürlüğü için canını hiçe sayarak Çır'ın evinden kaçması - yazarın o zamanki Kırgız kızlarının trajedisini, acı gerçekleri yansıttığı başarısızdır diyebiliriz». (Usupova, 2010, s.34)

Çalışmamızda ele alınacak olan diğer eser, Sami Paşazade Sezai tarafından 1887 yılında yayınlanan *Sergüzeşt* eseridir. Sami Paşazade Sezai'nin bu eserini Tanzimat edebiyatında romantizmden realizme geçiş aşamasında yazılmıştır. (Reyhanoğulları, 2020, s.108) Ayrıca tema olarak tamamen cariyeliğin işlendiği ilk romandır. Yazar aşk hikayesinden yola çıkarak, bu romanda kölelik ve özgürlük konularını ele almıştır.

Bu romanın ana fikri, birisini köle yapmanın insanlık dışında bir şey olduğudur. Bununla birlikte romanda insanın başına gelen kötülüklerden dolayı intihar etmenin doğru olmadığı da belirtilmiştir.

Roman'a hâkim olan zihniyet, **esir ticareti yapılmaktadır, esirlerin ezilmesi, insan olarak görülmemesi, eşitsiz toplum v.s.** Bu romanda köleliğin, esaretin, insanları zengin, fakir, köle diye ayırmanın ne kadar kötü olduğu vurgulanmaktadır.

Eserde Dilber'in acı dolu hayatı, dramı anlatılmaktadır. Yani, Tanzimat döneminde evinden, yurdundan, annesinin sevgi dolu şefkatli kollarından, acımasızca koparılarak esir pazarında satılan küçük Çerkez kızı Dilber'in acı dolu hayatı eserin konusunu oluşturmaktadır. Olaylar zinciri kronolojik olarak sıralanmış ve hepsi 19. yüzyılda geçmektedir. Dilber'in macerası Hacı Ömer'in evini saymazsak, toplam üç mekânda geçmektedir: Mustafa Efendi'nin evi; Asaf Paşa'nın konağı ve Mısırlı tüccarın harem;

Eser romanın Batum'dan gelen bir vapurundan ikisi on altı, on yedi, diğeri dokuz yaşlarında üç Çerkez kızın indirilmesiyle başlıyor. Eserin baş karakteri Dilber. Daha sonra tüm olay onun etrafında gerçekleşmektedir. Diğer iki kız ise, Dilber gibi esir olarak satılan başka kızların da olduğunu ifade etmek için eserde yer almış gibiler.

Acar'ın Dramı

Hikâyenin baş karakteri Acar, 15-16 yaşlarında genç bir kızdır. O kadar genç olmasına rağmen ona hayat çok acımasızca davranmıştır. Bunu Acar'ın annesinin mezarı başındaki monoloğundan görmek ve anlamak mümkündür:

« - Canım annem, kalk! Yetim taylak (deve yavrusu) gibi geride bıraktığın yetim kızın geldi. Biricik kızının sesini duy, ona acı! Bugün kızını ata-babalarının bile görmediği, bilmediği yabancı bir yere, yabancı birine satacaklar. Bu durumdan kızını kurtar, bu azabı bana gösterme, aç kucağını, koynuna al!

Senden ayrıldığıma üzülürken, bana bakacak dediğin, güvendiğin akrabaları beni tanımadığım birine satıyor. Güneşimi batırdı. Ecel gelse de, beni de alsın diyorum. Ancak Allah sana gönderdiği eceli bana az gördü. Yaradan Allah var mısın? Bu yaptıkların nedir? Allah senin varlığın doğruysa beni neden görmüyorsun?

En azından yaşı yaşıma uygun biri olsaydı. O zaman 'kızın varacağı yer kocasının yanındır' der, yabancı olmasına bakmadan tamam derdim. Fakat varacağım adam merhum babamdan da yaşlıymış. Onunla nasıl evlenirim? Ona nasıl eş olurum? Ömrümü onunla nasıl geçiririm? Ondan nasıl kurtulurum? Kime danışır, kimden yardım isterim? Söyle anneciğim! Buna bir çare bul Benim senden başka gidecek yerim, dayanacak dağ, gizlenecek ağacım kalmadı. Fakat anneciğim sen de yoksun. Sen karanlık, soğuk ve acımasız toprak altında uyuyorsun...» diye Acar haykırarak ağladı, sızladı. Gözyaşı derya oldu yüzünü yıkadı. (Mayramgül Dıykanbayeva, 2014, s. 272)

Acar'ın yukarıdaki duygusal konuşması okuru çok derinden etkiler. Onun bu konuşmasından bir hayli güçlü iç dramını, iç dünyasının zarar gördüğünü, değersiz bir eşya gibi elden ele geçtiğini, hayatın acımasızlığının arttığını, kaderin ona yaptığı haksızlığı görmek mümkündür. İşte bütün bunları yazar haksızlığa uğrayan bir genç kızın kısa monoloğuna sığdırabilmiş. (Özdemir, 2023, s.79) Fakat Acar kaderine boyun eğmek istemez. Sonunda Acar yaşlı adamın kuması

olmak istemez ve gece yarısı Çır'ın evinden kaçmayı başarır. Acar'ın bu hareketi onun cesurluğunun ispatıdır.

Gerçekten de, hikâyede Acar'ın bu hareketi büyük başarıdır. Fakat Acar kendi özgürlüğü için savaşıyor sonunda o savaşta hayatını kaybeder. Burada belli bir derecede Acar'ın kendi amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Çünkü ana yurduna ulaşamayıp yabancı topraklarda hayatını kaybetse de, kaderine boyun eğmeyerek sonuna kadar özgürlüğü için savaşmıştır.

Dilber'in Dramı

Dilber Kafkasya'dan İstanbul'a 8-9 yaşlarında kaçırılmış bir Çerkez kızıdır. Çok küçük yaşta esir alınmıştır ve kırk liraya Mustafa Efendi'nin eşine satılır. Dilber ismi bu evde verilmiştir. Evde hem Arap esir Taravet, hem de evin hanımından duygusal ve fiziksel şiddet görür, ona verilen ağır işler altında ezilir. Evde gördüğü şiddete dayanamaz, saf bir çocuk edasıyla annesini bulmak üzere evden kaçır. Fakat bir şekilde geri getirilir.

Daha sonra 15 yaşına geldiğinde Asaf Paşa'ya satılır. Dilber bu evde mutlu ve rahattır, en azından artık şiddet görmemektedir. Temizliği evin hanımı Zehra Hanım'la birlikte yapar, Fransızca öğrenir, kitaplar okur. Ayrıca evin oğlu Celal Bey'in tabloları için modellik yapar. Zamanla Dilber, Celal Bey'e âşık olur, o da Dilber'e. Ancak onların mutluluğu kısa sürer. Celal Bey'in annesi her şeyi öğrenince kızı oğlundan uzaklaştırır. Dilber, bu sefer üçüncü kez Mısırlı bir tüccarın haremine satılır. Orada haremağası olan Cevher'i kendisine yakın görür ve ona içini döker. Ona İstanbul'a gitmek istediğini söyler. Mısırlı tüccar ise Dilber'in onun olmasını ister. Teklifini kabul etmeyince cezalandırılır, bir odaya hapsedilir. Fakat kapı ağasının yardımıyla bir şekilde o evden kaçmayı başarır. Bu olayda kapı ağası Cevher Dilber'e yardım ederken aşağı düşerek canından olur. Ölmeden önce Dilber'e onu ilk kez gördüğünden beri sevdiğini, cebindeki vapur biletini alıp İstanbul'a kaçmasını söyler ve ölür. Yalnız kalan Dilber çaresizce yollara düşer. Bu yolun geri dönüşü yoktur. Dönerse onu ne beklediğini

anlıyor ve çok korkuyor. Derdini anlatacak hiç kimsesi de yok, bu hayatta yapayalnız kalmıştır ve bu çıkmazın içinden kurtulmak için kendini nehrin sularına bırakır. Hürriyetine ölümle kavuşur... (Eraslan, Sarı, 2018, s. 75)

Karşılaştırma ve Sonuç

Geçmişe bakarsak, kadınlar bugünkü haklarını elde etmek için çok mücadele ettiklerini görmek mümkündür. Kimileri verdiği mücadeleyi kazanabilmiş, kimileri de kaybetmiş. Bu konuyu ele alan bir sürü roman, hikayeler mevcuttur. Bunun en güzel örneği olarak araştırmamızın konusunu oluşturan K. Bayalınov'un *Acar* hikayesini ve Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanını gösterebiliriz.

K. Bayalınov'un *Acar* hikayesi ve Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanında yukarıda da bahsettiğimiz gibi, kadınların sosyal hayattaki yeri, bir eşya gibi elden ele satılması ayrıntılı olarak verilmiştir. Her iki eserde de bir insan olarak duygu ve düşüncelerine değer verilmeyen iki esir kızın dramları konu edilmiştir. Eserlerin baş karakterleri Acar ve Dilber.

Acar ve Dilber karakteri birçok yönden birbirine benzemektedir. Her ikisi de erken yaşta yetim kalmış, birisi annesinin ellerinden kopartılmış, hayatın ağır yükünü sırtına yüklemiş, bir eşya gibi elden ele satılmıştır. Dilber Acar'a göre daha küçük, henüz dokuz yaşındayken onu esir alan adamlar tarafından Mustafa adlı adamın konağına kırk liraya satılmıştır. Kafkasya'dan köle olarak getirilen güzel, hassas ve akıllı küçük bir kızın acı dolu hayatı işte o konakta başlıyor.

Acar ise yakın akrabası tarafından yarım kova mısır karşılığında Sabitahun adında bir tüccara satılmaktadır. Dilber üç kez, Acar ise iki kez satılıyor. Acar ilk kez köle olarak, ikinci kez de kuma olarak satılıyor. Dilber ise iki kez cariye olarak, üçüncü kez de Mısırlı zengin bir tüccarın haremine satılmaktadır.

Sergüzeşt eserinde yazar aşk konusuna da yer vermiştir. İkinci kez satıldığı konağın oğlu, Dilber'e âşık olmuştur. Fakat güzelliği ile ev sahibinin oğlunu büyüleyen Dilber ondan yararlanmayı düşünmez. Çünkü o utangaç, ürkek, namuslu ve onuruna düşkün, namuslu bir kızdır. Ne olursa olsun, o sevgisini içine atmak zorunda. Çünkü o zamanlar zenginler sadece zenginlerle olabiliyordu ve bunun aksi düşünülemezdi bile. Sami Paşazade Sezai işte bu kısımda köle olan bir insanın zengin ve asi bir insana âşık olsa bile kavuşamayacağını ayrıca vurgulamıştır.

Acar hikayesinde ise aşk konusu işlenmemiş, aşk ve sevgi arka planda. Fakat hizmetçiliğin yanında baş karakter *Acar*'ın istemediği bir ihtiyara kuma olarak satıldığı, orada hem cariyelik hem de kumalık yaptığı anlatılmıştır. Hangi şekilde, hangi amaçla satılırsa satılsın, *Acar* ile Dilber'in ortak noktası, ikisi de kendi çağının mal gibi satılan, elden ele geçen, hakarete uğrayan, acı çeken kadınların tipik karakterini yansıtmaktadır. *Acar* hikayesinde anlatıldığı gibi binlerce Kırgız kadınları Ürkün'de kendi amacına ulaşamamış, vatanına dönememiş, yabancı topraklarda hayatını kaybetmiş ya da orda kalmıştır. Fakat onların arasından *Acar* farklılık göstererek baş kaldırdı. Sonunda kurtlara yem de olsa, amacına ulaşamasa da, özgürlüğü için sonuna kadar mücadele etmiştir. Hem *Acar*, hem de Dilber arzuladığı özgürlüğünün bedelini canıyla ödemişlerdir. *Acar* gece yarısı kaldığı adamın evinden kaçarak, amacına ulaşmadan yolda kurtlara yem olmuştur. Dilber de *Acar*'dan farklı bir şekilde, kaldığı evden kaçarak kendini Nil nehrine atarak intihar etmektedir. Anlaşılan, biri kurtlara yem oluyor, biri de intihar ediyor. Yani, *Acar* özgürlüğü için cephedeki askerler gibi son nefesine kadar savaşıyor. Dilber ise, özgürlüğüne kavuşması için ona yardım etmeye çalışan kapı ağası merdivenlerden düşerek hayatını kaybedince yapayalnız kalarak ne yapacağını şaşırmıştır. Durum böyle olunca elinde İstanbul bileti olmasına rağmen ümitsizliğe kapılarak kendini Nil nehrinin sularına bırakır. Bu hareketi Dilber'in *Acar*'a göre zayıf bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. O *Acar* gibi özelliklere sahip değildir. Elinde bir fırsat

vardı, yine de vapura atlayıp İstanbul'a gidebilirdi, en azından deneyebilirdi. Ama yapmadı. Burada o ümitsizliğe kapılmaktadır. Tek başına İstanbul'a gitmek onun için imkânsız gibi geliyor. Orada onu ne bekliyor bilemezdi. Onun sonunu kendi ümitsizliği, korkaklığı, ürkekliği, karamsarlığı getiriyor.

Acar da kendi topraklarına doğru yola çıkmıştı. O da Dilber gibi kendi topraklarında onu ne beklediğini bilmiyordu. Ama o Dilber gibi korkak değil, çok cesur ve yaşadığı onca şeye rağmen iyimserdir. Amacına ulaşmak için o ölümü bile göze almıştır. O, Dilber gibi başkasından yardım beklemez. O sadece kendine güvenir. Umutsuzluğa kapılıp kendi canına da kıymaz. Onun umutları elindeki son kibritle beraber sönüyor. Ama ne olursa olsun, ikisinin de amacı özgürlüktür. Öyle ya da böyle, ikisi de kaderine boyun eğmeyerek, istediği özgürlüğe kavuştuğunu görmek mümkündür.

Son olarak söylemek gerekirse, her iki yazar da kendi eserlerinde başarılı bir şekilde kadın konusunu işlemiştir, Acar ile Dilber'in karakterinde hakları ihlal edilen, zulme uğrayan tüm kadınların canlı portresini çizebilmişlerdir.

Dilber karakterinin genel anlamda sürüklenişi ile olayların genişletildiği eserde kadın ticareti ve zulüm ön plana çıkmıştır. Her iki eserde de yazarlar baş karakterlerin yaşadığı sıkıntıları, zorlukları gözlem ve tetkik yoluyla eleştirel bir şekilde ikinci ve üçüncü ağızdan anlatmışlardır. Her ikisi de başta da söylediğimiz gibi baş karakterleriyle beraber ağlayıp, beraber üzülmetedirler.

Acar hikayesinde ise yazar kadınlara yapılan haksızlığın yanında bütün Kırgız halkının başına gelen zor günlerine, milli trajediye de yer vermiştir. Bunun dışında insan hakları, kadın hakları gibi konular arka arkaya çıkagelir. (Şamşiyev, 2017,) Binlerce Kırgız kadınları o Ürkün'de kendi amacına ulaşamamış, kimileri yaban ellerde kaybolmuş, kimileri canından olmuş, kimileri de vatanına dönmeden Çin'de kalmıştır. Fakat onların arasından Acar farklılık göstererek baş

kaldırdı. Sonunda kurlara yem de olsa, vatanına ulaşmasa da özgürlüğü için sonuna kadar mücadele etmiştir.

Sonuç olarak, karanlık gecede kurlara yem olarak son nefesini verirken Acar'ın son haykırışını, ya da Dilber'in nehirde boğulurken son çırpınısını göz önünde canlandırarak, Acar ve Dilber karakteri sadece kendi devrinin değil, belli bir derecede zorluk çeken, aile şiddetine maruz kalan dünyadaki bugünkü tüm kadınların karakterini yansıttığını söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Akyüz, Kenan (1995). Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923), İstanbul: İnkılap
- Artıkbaev, K. (1968). Kasımalı Bayalınov'dun Çıgarmaçılığı Tuuraluu Ayrım Oylor, Ar Türdüü Izder, Frunze: Mektep;
- Bayalınov, K. (2014). Acar. (Çev. Mayramgül Diykanbaeva). (www.dergipark.org.tr);
- Cumabayev, İ., (2020). Algaçkı Kırgız Prozasındaki Körköm Mezgil Cana Meykindik, Bişkek;
- Duman, G. B. (2017) Ürkün Olaylarının Kırgız Nesrine Yansımaları, 1.Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyum Bildiri Kitabı, Antalya 11-14 Mayıs 2017, s. 163, 167;
- Eraslan, H ve Sarı A (2018), Tanzimat Dönemi Edebiyatında Kadın Sunum Biçimlerine Sosyolojik Bir Bakış: İntibah, Zehra ve Sergüzeşt Örneği, Journal of Social Sciences and Humanities, 2. Volume 2 Issue : 2 /, 75.s.;
- Özdemir, A. (2023), Acar'ın Kırgız Edebiyatındaki Yeri, VII.Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri, Prag-Çekya, 2-4 Haziran 2023, s.77, 79.

Reyhanoğulları, G (2020) Sergüzeşt Romanının Tematik Bağlamında Mekanın Poetiği, Ankara Üniversitesi, Türkoloji Dergisi, s. 104-144.

Şamşiyev, B., (2017). Acar -Ürkün Alaamatının Adabiyattığı Esteligi. Azattık Radyosu;

Usupova, M. K., Kırgızskaya Akademiya Obrazovaniya, “Kallim Rahmatullin'din 20-30- Cıldardığı Kırgız Edebiyatına Köz Karıştı”.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

880

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН**

**KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE İNSAN SERMAYESİNİN
KULLANIMININ ETKİNLİĞİ**

A. Zhaparova¹

E. S. Sitnikova²

Краткое содержание

В этой статье излагается суть понятий “человеческий капитал” и “человеческий потенциал”. Для этого исследования была проведена оценка эффективности использования человеческого потенциала в Республике Казахстан. В статье даются рекомендации по повышению эффективности использования человеческого потенциала. Изучается влияние человеческого развития на экономический рост и рассчитываются показатели национальной экономической эффективности инвестиций в человеческий капитал. Также исследуются теоретические и методологические основы развития человеческого потенциала в условиях рыночной экономики. Анализируется влияние человеческого капитала на конкурентоспособность экономических систем. Была проведена оценка эффективности инвестиций, направленных на развитие образования в Казахстане. Определены приоритеты развития системы образования в Республике Казахстан. В рамках формирования новой образовательной концепции даются конкретные рекомендации по повышению качества интеллектуального потенциала.

Для измерения человеческого потенциала общества в современных рыночных условиях предлагается методика, позволяющая проанализировать эффективность социальных вложений в образование. Декоммунизирующее влияние социальной сферы на экономическое развитие, определяющее прямую взаимосвязь между основными социально-экономическими показателями, становится очевидным.

¹ Master of Economics, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, Ainagul-zhaparova@mail.ru, 0009-0006-8118-3751

² Professor Dr., Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, sitnikovaelena66@mail.ru, 0000-0002-6198-8927

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческий капитал, человеческое развитие, эффективное использование человеческого потенциала, интеллектуализация производства

Özet

Bu yazıda “insan sermayesi” ve “insan potansiyeli” kavramlarının özü ortaya konulmaktadır. Bu çalışma için Kazakistan Cumhuriyeti'nde insan potansiyelinin kullanımının etkinliğine ilişkin bir değerlendirme yapıldı. Yazıda insan potansiyelinin kullanılmasının verimliliğinin artırılmasına yönelik öneriler verilmektedir. İnsani gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi inceleniyor ve beşeri sermayeye yapılan yatırımın ulusal ekonomik verimliliğine ilişkin göstergeler hesaplanıyor. Piyasa ekonomisinde insan potansiyelinin geliştirilmesine yönelik teorik ve metodolojik temeller de araştırılmaktadır. Beşeri sermayenin ekonomik sistemlerin rekabet gücü üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Kazakistan'da eğitimin geliştirilmesine yönelik yatırımların etkinliğinin değerlendirilmesi yapıldı. Kazakistan Cumhuriyeti'nde eğitim sisteminin geliştirilmesine yönelik öncelikler belirlendi. Yeni bir eğitim konseptinin oluşumunun bir parçası olarak entelektüel potansiyelin kalitesini artırmak için özel öneriler verilmektedir.

Toplumun insan potansiyelini modern piyasa koşullarında ölçmek için, eğitime yapılan sosyal yatırımların etkinliğini analiz etmeyi mümkün kılan bir metodoloji önerilmektedir. Temel sosyo-ekonomik göstergeler arasındaki doğrudan ilişkiyi belirleyen sosyal alanın ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi açıkça ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *insan potansiyeli, insan sermayesi, insan gelişimi, insan potansiyelinin verimli kullanılması, üretimin entelektüelleştirilmesi*

Введение. В условиях социально-экономической модернизации Республики Казахстан особую актуальность приобретает проблема формирования социально ориентированной рыночной экономики, которая подразумевает формирование необходимых условий для эффективного использования новых стимулов и механизмов экономического роста путем реализации программ социальной политики.

Специфика человеческого развития в республике требует проведения такой политики, в которой государственное регулирование и государственная поддержка играют большую роль, чем в других сферах экономики. Высокий уровень образовательного потенциала рассматривается как создание для человека возможностей участия в процессе принятия решений в

различных областях – экономической, социальной, политической или культурной.

Известно, что в странах с рыночной экономикой увеличивается потребность в высококвалифицированных специалистах, так как наличие образованной квалифицированной рабочей силы позволяет повышать конкурентоспособность и эффективность национальной экономики. В связи с этим развитие экономической системы должно происходить в соответствии с закономерностями социально ориентированной экономики, где приоритетными должны стать показатели результативности интеллектуального потенциала страны, конкурентоспособности отечественных специалистов, соответствия их качества международным стандартам.

На основании вышеизложенного, можно сделать вывод об актуальности темы настоящей статьи, целью которой является раскрытие сущности понятий «человеческий капитал» и «человеческий потенциал, оценка эффективности использования человеческого потенциала в Республике Казахстан и разработка рекомендаций по повышению эффективности его использования.

Исследованию проблемы формирования и эффективного использования человеческого капитала как фактора повышения эффективности общественного производства, посвящены многие работы западных исследователей. Авторами трудов в области разработки данной концепции являются: Т. Шульц, Г. Беккер, Э. Денисон, Д. Минцер, М. Блауг, Р. Лэйард, Л. Нансен, Б. Вейсборд, С. Баулс, Й. Бен-Порэт, Д. Псонаропулос, Ф. Уэлч, Б. Чизвик, Р. Стоун и многие другие.

Методические основы различных подходов и исследований величины человеческого потенциала были рассмотрены в ряде работ казахстанских и российских авторов, в частности, в трудах В.С. Автономова, В. Брылева, А.Т. Галиновой, В.С. Гойло, С.А. Дятлова, Р.И. Капелюшниковой, М.М. Критского, С.А. Белова, А. Докторовича, Л. Суетиной, М.К. Мельдахановой, В.М. Моисеенко, И.Н. Тасмагамбетова, О.С. Чудиновских, М. Сарыкуловой, М. Н. Римащевской, Ю.К. Шокаманова и др.

В Республике Казахстан вопросы эффективности использования человеческого потенциала получили уже достаточное освещение, и нашли отражение в работах казахстанских ученых. В то же время многоплановость исследуемой проблемы, наличие неизученных вопросов, нуждающихся в дальнейших научно-теоретических и практических разработках, явились для авторов мотивом к проведению настоящего исследования.

Метод. Под человеческим капиталом следует понимать знания, навыки и способности человека, которые содействуют росту его производительной силы [1]. Эта совокупность знаний, умений и навыков имеет форму капитала, потому что является источником будущих заработков или будущих удовлетворений, или того и иного вместе. Этот капитал называется человеческим, потому что он является составной частью человека [2].

Подобно обычному капиталу, знания, умения и навыки человека:

- представляют собой благо длительного пользования, но с ограниченным сроком службы;
- требуют расходов по «ремонту и содержанию»;
- способны морально устаревать до того, как произойдет их физический износ;
- могут изменять свою ценность в зависимости от наличия или отсутствия других сопряженных производственных факторов.

Г. Беккер включил в «инвестиции в человека» расходы не только на общее и профессиональное образование, но и здравоохранение, миграцию, поиск информации о ценах и доходах, рождение и уход за детьми, и другие вложения, содействующие росту производительной силы человека (рисунок 1).

Рассмотрим различные формы и особенности инвестирования в человека:

1 Образование и подготовка кадров на производстве повышают уровень знаний человека, то есть увеличивают объем

человеческого капитала. При этом исходным пунктом при анализе производственной подготовки служат разграничения между общими и специальными инвестициями в человека.

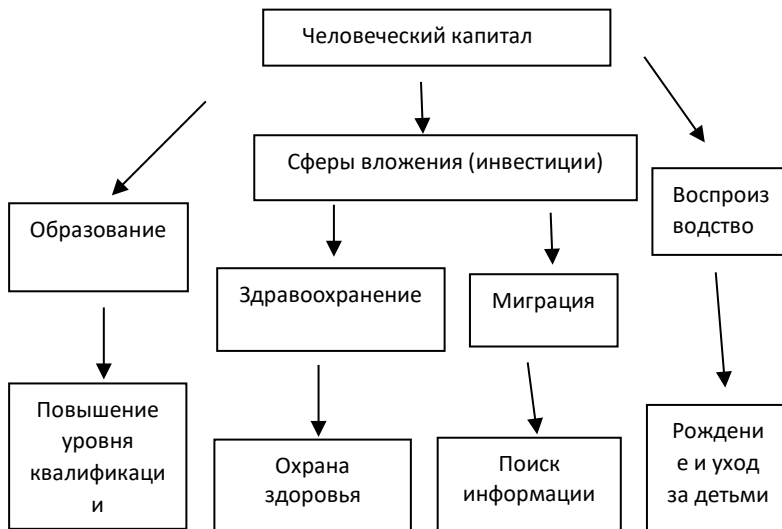
Специальная подготовка наделяет работника знаниями, умениями и навыками, представляющими интерес лишь для той фирмы, в которой они были получены. Чем выше инвестиции фирм в специальный человеческий капитал, тем ниже текучесть рабочей силы.

2 *Охрана здоровья*, сокращая заболеваемость и смертность, продлевает срок производительного использования человеческого капитала.

3 *Миграция и поиск информации* способствуют перемещению рабочей силы в районы и отрасли, в которых труд лучше оплачивается, то есть туда, где цены за услуги человеческого капитала выше.

4 *Рождение и уход за детьми* представляют собой форму воспроизводства «человеческого капитала» в следующем поколении.

Рисунок 1. Сферы вложения человеческого капитала

Категория «человеческий капитал» неразрывно связана с понятиями «человеческий потенциал» и «человеческое развитие».

Человеческий потенциал включает совокупность затрат на развитие воспроизводственного потенциала человека, повышение качества и улучшение функционирования рабочей силы.

Человеческий потенциал базируется на знаниях общеобразовательного и специального характера, навыках, накопленном опыте. По некоторым трактовкам в него входят состояние здоровья, которым обладает данный экономический субъект, а также расходы на поиск информации на рынке труда и связанные с мобильностью работников.

В соответствии с этим сферы деятельности, формирующие человеческий потенциал (в первую очередь образовательно-научный комплекс), рассматриваются в качестве инвестиционных отраслей нематериального производства.

Как и любой вид капитала, человеческий потенциал необходимо подвергать оценке с помощью качественных показателей. Одним из показателей, позволяющих оценить человеческий потенциал с качественной стороны, на наш взгляд, является показатель эффективности использования человеческого потенциала.

Российские ученые [3, 4, 5] предлагают рассчитывать эффективность использования человеческого потенциала как отношение результата функционирования человеческого потенциала к накопленному запасу человеческого потенциала:

$$\text{Эчп} = \text{Рчп} / \text{Зчп}, \quad (1)$$

где *Эчп* – эффективность использования человеческого потенциала;

Рчп – сводный индекс – результат функционирования человеческого потенциала;

Зчп – запасы человеческого потенциала.

Результатом функционирования человеческого потенциала, на взгляд ученых, могут быть следующие показатели:

1. *Индекс интеллектуализации производства.* Данный

показатель может быть рассчитан через соотношение выдаваемых патентных заявок к поступившим патентным заявкам. Научные разработки, являющиеся результатом функционирования человеческого потенциала, актуальны в первые годы создания и требуют немедленного внедрения в производство. Следствием промедления внедрения новых знаний, новых технологий производства является невозможность использовать данные знания, в силу их неадекватности окружающей среде (разработки могут безвозвратно устареть). Поэтому так важно, чтобы новые знания, технологии имели возможность интегрировать с производством.

В таблице 1 приведена динамика количества поступивших патентных заявок и их выдачи.

Несмотря на активизацию спроса на лицензионные соглашения и патенты, предложения на патентном рынке остаются на недостаточно высоком уровне вследствие недостаточной мотивации научных работников для создания изобретений, неразвитости инновационной инфраструктуры, слабой связи между производством и научными организациями.

Таблица 1. Динамика патентной активности в РК в 2020-2022 годах

Сведения по заявкам на получение патента	Количество поступивших заявок			Количество выданных патентов		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
На изобретения	1850	1600	1468	1868	1887	1400
По полезным моделям	133	143	182	116	123	126
По промышленным образцам	250	257	238	260	270	274
По селекционным достижениям	65	164	105	79	50	67
Всего	2298	2164	1993	2323	2330	867

В связи с этим в зарубежных странах большое значение для стимулирования изобретательства имеет система государственных мер, направленных на целевое финансирование

исследований, предоставление льготного налогового режима для исследовательских организаций и изобретателей, различного рода ссудных дотаций. Тем не менее, обращаясь к вышеприведенной таблице, не трудно проследить рост количества выданных патентов при практически неизменных количествах заявок на получение патента.

2. *Индекс интеграции науки и производства* показывает долю инновационно активных производственных предприятий и организаций, оказывающих различные услуги. Чем выше данный показатель, тем более наукоемким является общественное производство.

Уровень инновационной активности в Казахстане из года в год, несомненно, увеличивается, хотя и не такими темпами, как хотелось бы (таблица 2).

Таблица 2. Динамика инновационной активности в РК в 2018-2022 годах

Показатели	Годы					2018 в % к 2022
	2018	2019	2020	2021	2022	
Объем инновационной продукции, млн. тенге	14216 6,8	23596 2,7	37900 5,6	578263 ,1	580360 ,0	408, 2
Доля инновационной продукции в ВВП, %	0,66	0,86	1,25	1,69	1,49	+0,8 3 п.п.

Уровень инновационной активности предприятия, %	5,2	7,1	7,6	,0	8	,1	8	+2,9 п.п.
---	-----	-----	-----	----	---	----	---	--------------

3. Результат функционирования человеческого потенциала определяется по следующей формуле:

$$Рчп = ИП + ИНП / 2, \quad (2)$$

где ИП – индекс интеллектуализации производства;

ИНП – индекс интеграции науки и производства.

Однако, по нашему мнению, результат функционирования человеческого потенциала необходимо дополнить еще одним очень важным показателем – индексом инновационности ВВП. Данный показатель, по нашему мнению, может быть равен доле инновационной продукции к ВВП (таблица 2).

Таким образом, результат функционирования человеческого капитала должен находиться через формулу среднеарифметических трех показателей:

$$Р_{чп} = ИП + ИНП + ИВВП / 3, \quad (3)$$

где ИВВП – индекс инновационности ВВП.

Накопленный запас человеческого потенциала, по мнению российских экономистов, аналогичен индексу развития человеческого потенциала, в чем мы с ними принципиально согласны.

Расчет эффективности функционирования человеческого потенциала можно продемонстрировать на примере Казахстана за 2022 г. (таблица 3).

Таблица 3. Эффективность функционирования человеческого потенциала в Республике Казахстан

Данные для расчета	Минимальные значения	Максимальные значения	2022 г.
Доля внедренных в производство патентов, %	0	100	43,5
Доля инновационно активных предприятий, %	0	100	8,1
Индекс интеллектуализации производства	$\frac{43,5 - 0}{100 - 43,5}$		0,770
Индекс интеграции науки и производства	$\frac{8,1 - 0}{100 - 8,1}$		0,088
Результат функционирования человеческого потенциала (по методу российских ученых)	$\frac{0,770 + 0,088}{2}$		0,429
Эффективность функционирования человеческого потенциала (по методу российских ученых), %	$\frac{0,429 \times 100}{0,714}$		60,1
Доля инновационной продукции в ВВП, %	0	100	1,49
Индекс инновационности ВВП	$\frac{1,49 - 0}{100 - 1,49}$		0,015
Результат функционирования человеческого капитала	$\frac{0,77 + 0,088 + 0,015}{3}$		0,291
Эффективность функционирования человеческого капитала, %	$\frac{0,291 \times 100}{0,714}$		40,8
Примечание – составлено авторами.			

Выводы Таким образом, эффективность функционирования человеческого капитала Республики Казахстан за 2022 г. составила 40,8 %. Это доказывает необходимость интеллектуализации производства и создания необходимых условий для эффективного использования и развития человеческого потенциала. Закономерно, конкурентоспособность национальной экономики – это измеримая величина, на которую в равноценно воздействуют четыре фактора:

1. Демографический фактор – влияние таких показателей как пол, возраст, уровень урбанизации, прирост и убыль населения, доходы на душу населения на конкурентоспособность экономики

2. Экономический фактор – вклад развития производственных сил на конкурентоспособность экономических систем страны.

3. Технологический фактор – влияния уровня применяемых технологий в отраслях природопользования и производства на конкурентоспособность экономической систем страны.

4. Институциональный (образовательный) фактор – воздействие степени образованности населения, как в количественных, так и качественных показателях, на конкурентоспособность экономики.

Результат В результате проведенного исследования были сделаны следующие выводы:

1. Человек и связанные с ним такие общественные категории «человеческий потенциал» и «человеческий капитал» входят в число факторов, влияющих на устойчивое развитие общества.

2. Развитие экономической системы должно происходить в соответствии с закономерностями социально ориентированной рыночной экономики, поэтому приоритетными должны стать показатели эффективности интеллектуального потенциала страны, конкурентоспособности отечественных специалистов, соответствия их качества международным стандартам.

3. Концепция человеческого развития в содержательном смысле означает создание условий и возможностей для человека жить полноценной жизнью, наиболее важными из которых

являются: продолжительная и здоровая жизнь; необходимый уровень образования; материальный достаток. Отличие концепции развития человеческого капитала от других подходов заключается в том, что человек является конечной целью, а не средством реформ.

4. Эффективность функционирования человеческого потенциала в Республике Казахстан за 2022 г. составила около 40,8%. Это доказывает необходимость интеллектуализации производства, а также увеличения затрат в сферы деятельности, способствующие развитию человеческого потенциала, а именно: образование, науку, здравоохранение и культуру.

Источники

Акаев А.А. Современный финансово-экономический кризис в свете теории инновационно-технологического развития экономики и управления инновационным процессом //

Системный мониторинг. Глобальное и региональное развитие. – М.: УРСС, 2009. – С. 141-162.

Бобылев С. Развитие человеческого потенциала в России // Вестник МГУ. – Сер.6. Экономика. – 2005. – № 1. – С. 41-52.

Голованова, Е. Инвестиции в человеческий капитал предприятия: учеб. пособие/ Е.Голованова,

С. Лочан, Д.Хавин. - М.:Инфра-М, 2014.-88 с.

Барабанов А.С. Управление региональной конкурентоспособностью: монография. М.: ИСЭРТ

РАН, 2014. 606 с.

Зоткина Н.С. Человеческий капитал как ведущий фактор развития компании: монография / Н.С.

Зоткина, М.С. Гусарова, А.В. Копытова. - Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2021. – 164 с

Ченцова М.В. Особенности формирования экономики знаний в современных условиях: Автореф.

Дисс. канд. эконом. наук. – М., 2018. – 26 с.

Understanding Knowledge Societies: In Twenty Questions and Answers with the Index of Knowledge

Societies. – Department of Economic and Social Affairs (DESA). United Nations, New York, 2015.

Глобальная экономика знаний: ее рыночное применение. [Электронный ресурс]. URL:

<http://www.skyrme.com/insights/21gke.htm> (доступно 22.02.2015).

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ СӨЙЛЕУ ӘДЕБІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

FORMATION OF ARTISTIC SPEECH ETHICS OF STUDENTS THROUGH PROVERBS AND SAYINGS

Кегенбай Мира Имержанқызы¹

Аннотация

Мақалада оқушы тілін дамытуда іске асырылатын жұмыстың бірі –мақал-мәтелдер меңгерту үшін қажетті әдіс-тәсілдер ұтымды пайдалану қажеттілігі туралы айтылады. Жаңартылған білім беру жүйесінде оқушыны айқын, таза әрі нақты, әдеби тіл нормасына сай сөйлей білуге ұмтылдыру мәселесі теориялық және практикалық жағынан жан-жақты талданады. Қазақ тілін оқытуда қолданатын технологияларды дұрыс әрі жүйелі пайдалану жолдары ұсынылады.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, жаңа технология, әдіс-тәсіл, әдеби тіл, тіл дамыту

Abstract

The article talks about the need to rationally use the necessary methods for mastering proverbs, one of the tasks implemented in the development of the student's language. In the updated education system, the problem of making the student to speak clearly, cleanly and clearly, in accordance with the norms of literary language, is comprehensively analyzed from the theoretical and practical point of view. Ways of correct and systematic use of the technologies used in the teaching of the Kazakh language are suggested.

Key words: proverbs, new technology, method, literary language, language development

Қазіргі уақыттағы өзекті мәселелердің бірі – оқушылардың бойында сөйлеу мәдениетін қалыптастыру. Өйткені, бүгінгі күні жастар арасында ойын дұрыс жеткізе алмаушылық пен тіл жұтаңдығы көптеп байқалады. Сондықтан да жаңартылған білім беру жүйесінде оқушыны айқын, таза әрі нақты сөйлей білуге ұмтылдыру міндеті күшеюде. «Тіл, сөйлеу мәдениеті дегендер көп ұғымды қамтиды. Ең алдымен, бұл – адамдардың тілді дұрыс қолдануы деген сөз» [1.133б.] Көркем сөйлеу мен тіл мәдениеті

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы
Kegenbai.mira@mail.ru

өзара тығыз байланысты ұғымдар. Тіл мәдениеті – оқу үрдісінде, адамдармен қарым-қатынас негізінде тілді игеру деңгейі. Нақтырақ айтсақ, әдеби тіл нормасы мен тіл тазалығын сақтай білу шеберлігі. Ал көркем сөйлеу – тілдің өміршеңдігінің көрінісі іспетті. Көркем сөйлеу әдеби оқушы өмірінде қай салада болсын қажет. Осы орайда оқушылардың функционалды сауаттылығы туралы ұмытпау керекпіз. Себебі оқушы алған білімін кейін келешекте әртүрлі жағдаяттарда қолдана алуы керек. Көркем сөйлеу әдебін қалыптастыра отырып, оқушының жеке бас тұлғасын ізгілендіруге, өзге ортада еркін сөйлей алу, көшбасшылық қабілетін арттыруға болады. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың бойына тілдік дағдыларды дамыту үшін мақал-мәтелдерді қолданып оқыта аламыз. Оқушылардың көркем сөйлеу әдебін қалыптастыруда мақал-мәтелдердің алатын орны зор. Мақал-мәтелдер ой тереңдігімен, тәрбиелік мазмұнымен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Оқушыларды сөз қадірін білуге, мейірімді, қамқор, жақсы мен жаманды ажырата білуге баулиды. «Уытты өткір сөздің нәрі – мақал мен мәтел», - деп М.Балақаев дәл айтқан. Ғасырлар бойы қалыптасқан фразаларды, мақал-мәтелдерді орынды, бұзбай, мағыналарын дәл түсініп пайдалануда – тіл мәдениетін көтерудің бір шарты. [2.85б.] Мақал-мәтелдерді қатыстырып оқытсақ, ойын анық жеткізе алатын, әлеуметтік дағдылары дамыған тұлға қалыптастыруға мүмкіндік кеңейеді. Оқушы тілін дамытуда іске асырылатын жұмыстың бірі – мақал-мәтелдер арқылы сөздік қорын байыту болса, мақал-мәтелді оқушыға меңгерту үшін аталған жұмыстарды іске асыруда ұтымды әдіс-тәсілдер пайдалану қажеттілігі анық байқалады. Сондықтан оқытудың жаңа технологияларын қолдануға мән берілу керек. Мәселен, мақал-мәтелді түсіндіру кезінде оқушының сана-сезіміне бағытталған мәлімет оның ақыл-ой, ойлау әрекетін іске қосады. Оқушыны ойландыру оның өзінше білім алу әрекетіне итермелейді. Сөйтіп өзінше оқу, өзінше дамуға жол ашады. Қазақ тілін оқытуда қолданатын технологиялардың көбісін осы мақал-мәтелдерді игертуде пайдалана аламыз. Көркем сөйлеу әдебін қалыптастыруда мақал-мәтелдерді пайдаланудың әдіс-тәсілдері өте көп. Оны орнымен қолдана білу педогогтың шеберлігіне байланысты. Мысалы сын тұрғысынан ойлау технологиясы, дамыта отырып оқыту, ойын технологиясы т.б. Әсіресе сын тұрғысынан ойлау технологиясын оқу үрдісінде көп қолданамыз.

СТО технологиясындағы «Семантикалық карта», «Веер», «Қар көшкіні» секілді әдістерді тіл дамыту тапсырмаларын құрауда түрлендіре аламыз. Мәселен, «Веер» әдісін түрлендіріп көрейік. Қағазды веер пішінде бүктеп, бірінші оқушы бір бөлігіне қалаған тақырып жазады да, екінші оқушы сол тақырыпқа сай мақал-мәтел тауып жазады. Ал «Қар көшкіні» әдісін психологиялық ахуал қалыптастыруда қолдануға болады. Бұл әдісте оқушылар шеңбер құрап, әр оқушы өз есімін атап, оған бастапқы әріптен басталатын мақал-мәтел қосады. Осы әдіс арқылы оқушы мұқият тыңдау мен зейін қою қасиеттерін іске қосады. «Оқушылар мен студенттердің тіл мәдениетін арттырып, тіл мүкістіктерін жойып, өнегелі өнерлік жақтарын дамыта түсу керек. Грамматикалық тұлғаларды, орфографиялық ережелерді жаттаудан олардың ой өрісі кеңеймейді...[2.79 б.]. Оқушыларға сабақта немесе сыныптан тыс факультативті сабақтарда белгілі бір грамматикалық тақырыпты оқытуда мақал-мәтелдерді ұштастырып пайдалана аламыз. Біздің мақал-мәтелдер арқылы беретін тапсырмаларымыз жүйелі құрылуы керек. Егер жүйесіз құрылатын болса нәтижеге жете алмаймыз. Басты назарға «жеңілден қиынға» ұстанымын алып қараймыз. Мысалы, оқушылардың сөздік қорын мақал-мәтелдер арқылы байытуда алдымен олардың өздері білетін мақал-мәтелдерін естеріне түсіртіп, сұрақ-жауап арқылы ол мақалдардың мағыналарын қалай түсінетіндіктерін сынауымызға болады. Одан әрі жұмысты бірте-бірте күрделендіріп, оқушылардан сұрақтарға мақал-мәтел арқылы жауап берулерін талап ете аламыз.

8-сынып оқушыларының көркем сөйлеу әдебін қалыптастыруда бірнеше мәселеге назар аударуымыз керек. Нақтырақ айтсам, жас ерекшелік, қызығушылықтары мен білім мазмұнындағы тақырыптар. 8-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» пәнінің базалық білім мазмұнында берілген грамматикалық тақырыптар төмендегідей:

орфографиялық норма: бас әріппен жазылатын күрделі-құрама атауларды орфографиялық нормаға сай жазу; орфоэпиялық норма: әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолдану; лексикалық норма: сөздік қор мен сөздік құрам; грамматикалық норма: сөз тіркестерінің байланысу тәсілдері мен түрлері, есімді және етістікті сөз тіркестері, тұрлаулы және тұрлаусыз сөйлем мүшелері, сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен

айқындауыш мүшелері, жай сөйлем, жай сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінуі; пунктуациялық норма: қабаттаса қолданылатын тыныс белгілері. [3]

8-сынып оқушыларына грамматикалық тақырыпты өтер кезде көркем сөйлеу әдебін дамыту үшін мақал-мәтелдерді оқушыға тақырыппен байланыстыра беру керек. Яғни, оқушы теориялық білімді мақал-мәтелдер көмегімен түсініп, бекіте алады. Неғұрлым оқушы көбірек өз ойын айтуға машықтанатын болса, соншалықты дәрежеде сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Енді осыған байланысты тапсырмаларға мысалдар келтіріп көрелік.

1-тапсырма.

«Мақал-мәтелді жоғалттым» ойыны. Ойынға екі топ қатысады: бірінші топ – жоғалтушы, екінші топ- табушы.

Сабыр түбі Жүзден-жүйрік, ... Ұлық болсаң... Киіміне қарап қарсы алады... Қына тасқа бітеді,... Бірлік бар жерде- ... Баласы атқа мінсе, ... Жеті жұрттың тілін біл, ... Айдағаның бес ешкі, ...

Бұл тапсырманы орындау барысында оқушылар топпен ақылдаса отырып жұмыс істейді. Мақал-мәтелдерді еске түсіріп, ойланады.

2-тапсырма

«Домино» әдісі. Бұл тапсырманы жаңа сабақты мақал-мәтелдер арқылы меңгерту барысында қолдануға болады. Оқушылар сөздерді байланыстырып, мақал-мәтелдерді құрайды.

актар	Ел	ер	үмітін
ел	атағын	сақтар	Ер
тозбайтын	тон	білім	
кен	ақыл	таусылмайтын	

3-тапсырма.

Мақал-мәтелдерден сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін тап. Сөйлем мүшелеріне талда.

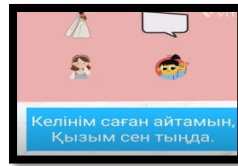
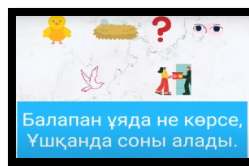
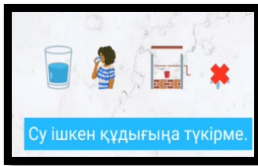
Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас. Отанды сүй- отбасынан басталады. Елге дұшпан жерге сыймас, Жерге

дұшпан елге сыймас. Елді сыйлағаның – өзіңді сыйлағаның. Ерінбеген етікші болады.

Бұл тапсырма көмегімен оқушы сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін мақал-мәтелдер арқылы табады. Мақал-мәтелдерді оқи отырып, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауышты анықтайды.

4-тапсырма

Сурет арқылы мақал-мәтелдерді тап.

Тапсырма арқылы оқушы қиялын дамытады, сабаққа назарын тез аударады. Мақал-мәтел арқылы сөздік қоры көбейеді.

5-тапсырма

Мақал-мәтелдерден бастауыш пен баяндауышты анықта. Сызықшаның қойылу себебін түсіндір.

Жер – ана, ел – бала. Ғылым – теңіз, білім – қайық. Ауыз – дарбаза, сөз – самал. Өлең – алтын, сөз – күміс. Ұры – қасық, ел – теңіз. Ашу – дұшпан, ақыл – дос.

Көп оқушылар бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықшаның себебін түсінбейді. Көбіне қате жіберіп жатады. Бұл тапсырманы орындай отырып, өзі ізденіс жасайды.

6-тапсырма

Мақал-мәтелдің жалғасын тауып, сөзжұмбақты шеш.

1. Ғылым тапшай... .
2. Асық ойнаған... .

3. ... – тозбайтын тон,
Білім- таусылмайтын кен.
4. Әдепті бала - ... бала.
5. ... түбі – тірлік.

Сөзжұмбақты шешуде оқушы мақал-мәтелдерді еске түсіріп, миы жаттығады. Сөзжұмбақтың мидың қызметін жақсартады және есте сақтау қабілетін арттырады.

Мақал – мәтелдердің түрлі ойын, тапсырмалар арқылы берілгені секілді, осылай оқыта отырып, көркем сөйлеу дағдыларын дамыту мұғалім үшін өте ұтымды. Оқушы осындай форматтағы тапсырмаларды қызыға орындап, әрі грамматикалық мағынаның ерекшеліктері туралы білімдерін бекітуге, әрі мақал – мәтел арқылы сөздік қорларын толықтыруға ықпалды. Оқушылар мақалдарды тек құрғақ жаттап қана қоймай, оның мазмұнын, мағынасын ашуға, түсінуге талпынады.

Тілді дамытуда мақал-мәтелдерді қолдану өте тиімді әрі оқушыға пайдалы. Оқу үрдісінде мақал-мәтелдерді кеңінен пайдалансақ, оның тәрбиелік мүмкіндігі, сонымен қатар сабақтың ұтымды өтуіне мол ықпалы бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оразбаева Ф.Ш, Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: «Print-S». 2005. – 170 бет.
2. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы, «Мектеп». 1989. – 102 бет.
3. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде)
4. Аққозин М. Қазақ мақал-мәтелдері. — Алматы: «Алматы кітап баспасы», 2012. – 273 бет.
5. Әрінова Б., Молдасан Қ., Байшағырова А. 8-сынып қазақ тілі оқулығы. – Алматы, «Атамұра» 2018. – 128 бет.
6. Ермакова Т.Н., Ерхожина Ш.Л., Тоқбаева А.Е. 8-сынып қазақ тілі оқулығы. – Алматы, «Арман-ПВ», 2018. – 256 бет.

КОММУНИКАЦИОННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКУ

TÜRK DİLLERİNİN ÖĞRETİMİNDE İLETİŞİMSEL YAKLAŞIM

Kusmanova Kulzhibek Askenovna¹

Краткое содержание

В рамках этой концепции особое внимание уделяется различным приемам и стратегиям, способствующим участию студентов в процессе обучения. Это может включать использование интерактивных заданий, ролевых игр, диалогов и проектной работы, которые позволяют учащимся не только развивать свои языковые навыки, но и исследовать культурные аспекты языка. Это делает обучение более личным и значимым для каждого учащегося. Кроме того, индивидуализация процесса обучения требует гибкости и понимания того, что эффективность участия учащихся во внеклассной деятельности также важна. Включение различных методов оценивания, таких как самооценка и взаимное оценивание, помогает учащимся осознать свой прогресс и определить области для совершенствования. Таким образом, внедрение индивидуализированного подхода в рамках коммуникативного обучения способствует созданию более динамичного и динамичного процесса обучения. интерактивная образовательная среда, в которой каждый ученик чувствует себя ценным участником процесса. Это не только повышает качество усвоения языка, но и способствует развитию самостоятельности учащихся и уверенности в своих языковых навыках.

Ключевые слова: Индивидуализация обучения, коммуникативный подход, образовательный процесс.

Özet

Bu kavram çerçevesinde, öğrencilerin öğrenme sürecine katılımına katkıda bulunan çeşitli teknik ve stratejilere özel önem verilmektedir. Bu, öğrencilerin yalnızca dil becerilerini geliştirmelerine değil, aynı zamanda dilin kültürel yönlerini keşfetmelerine de olanak tanıyan etkileşimli ödevlerin, rol yapma oyunlarının, diyalogların ve proje çalışmalarının kullanımını içerebilir. Böylece öğrenme her öğrenci için daha kişisel ve anlamlı hale gelir. Ayrıca öğrenme sürecini bireyselleştirmek esneklik ve ders dışı etkinliklere öğrenci katılımının etkinliğinin de önemli olduğunun anlaşılmasını gerektirir. Öz

¹ Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,
Kusmanova_2014@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9487-3237>

değerlendirme ve akran değerlendirmesi gibi çeşitli değerlendirme yöntemlerinin dahil edilmesi, öğrencilerin ilerlemelerini gerçekleştirmelerine ve iyileştirme alanlarını belirlemelerine yardımcı olur. Böylece iletişimsel öğrenme çerçevesinde bireyselleştirilmiş bir yaklaşımın getirilmesi, her öğrencinin sürece değerli bir katılımcı gibi hissettiği daha dinamik ve etkileşimli bir eğitim ortamının yaratılmasına katkıda bulunur. Bu sadece dil ediniminin kalitesini arttırmakla kalmaz, aynı zamanda öğrencilerin dil becerilerine olan bağımsızlıklarının ve güvenlerinin gelişmesine de katkıda bulunur.

Anahtar kelimeler: Öğrenmenin bireyselleştirilmesi, iletişimsel yaklaşım, eğitim süreci.

Введение

Коммуникативный подход в преподавании тюркских языков - это методика обучения, которая акцентирует внимание на развитии коммуникативных навыков и умений учащихся. Этот подход ставит целью создание условий для эффективного общения на целевом языке, что позволяет учащимся быстрее и легче усваивать его структуру и особенности. Ключевыми принципами коммуникативного подхода являются активное использование языка в реальных ситуациях, интерактивное общение с носителями языка и применение аутентичных материалов. Данный подход эффективен и рекомендуется для преподавания тюркских языков, так как он способствует развитию навыков общения и понимания языка на практике.

Коммуникативный подход в преподавании тюркских языков акцентирует внимание на использовании языка как средства общения, что делает обучение более практичным и ориентированным на реальную коммуникацию. Этот подход включает несколько ключевых аспектов:

1. Ориентация на коммуникативные навыки.

Коммуникативный подход ставит в центр обучения развитие навыков говорения, слушания, чтения и письма. Учащиеся учатся использовать язык в различных ситуациях, что помогает им лучше воспринимать и производить речь. Ориентация на коммуникативные навыки — это важный аспект личного и

профессионального развития, который включает в себя умение эффективно взаимодействовать с другими людьми. Вот несколько ключевых компонентов:

1. Активное слушание: Умение внимательно слушать собеседника, задавать уточняющие вопросы и демонстрировать интерес к его словам.

2. Четкость и ясность: Способность излагать свои мысли и идеи понятно и логично, чтобы избежать недопонимания.

3. Эмпатия: Умение воспринимать и понимать чувства и эмоции других, что помогает наладить доверительные отношения.

4. Невербальная коммуникация: Осознание важности жестов, мимики и интонации, которые могут передавать больше информации, чем слова.

5. Адаптивность: Умение подстраиваться под различные стили общения и ситуации, что позволяет лучше взаимодействовать с разными людьми.

6. Конфликтология: Навыки разрешения конфликтов, включая умение находить компромиссы и вести конструктивный диалог.

7. Обратная связь: Способность давать и принимать конструктивную обратную связь для улучшения взаимодействия.

Развитие этих навыков может значительно повысить эффективность общения и укрепить профессиональные и личные отношения.

2. Практика в реальных контекстах.

Обучение должно проходить в контексте реальных жизненных ситуаций. Это может включать ролевые игры, обсуждения актуальных тем и использование аутентичных материалов (статьи, видео, песни), что способствует лучшему усвоению языка.

Коммуникативный подход в преподавании тюркских языков акцентирует внимание на использовании языка как средства общения в реальных жизненных ситуациях. Этот подход помогает студентам не только усвоить грамматику и лексику, но и развить навыки общения, необходимые для эффективного взаимодействия с носителями языка.

Ролевые игры как метод обучения. Ролевые игры представляют собой один из самых эффективных способов погружения в язык. Студенты могут разыгрывать разнообразные сценарии — от покупки продуктов на рынке до деловых встреч. Это позволяет им применить знания на практике и подготовиться к реальным ситуациям, с которыми они могут столкнуться вне классных стен. Например, студенты могут поиграть в ситуацию, когда они заказывают еду в местном ресторане. Это не только тренирует лексику, но и помогает осваивать культурные аспекты, такие как *etiquette* и привычки местных жителей.

, Обсуждение актуальных тем и событий в мире помогает студентам развивать критическое мышление и улучшать навыки аргументации. Темы могут варьироваться от вопросов экологии до культурных традиций. Студенты могут работать в группах, обсуждая свои мнения и обмениваясь идеями, что способствует углублению понимания языка и культуры. Преподаватель может инициировать дискуссию о значении традиционных тюркских праздников, что не только расширяет лексический запас учащихся, но и позволяет им лучше понять менталитет народов, говорящих на тюркских языках.

Использование аутентичных материалов. Работа с аутентичными материалами — статьями, видео, песнями — создает возможность изучения языка в контексте реальной жизни. Это помогает студентам увидеть, как язык используется в различных ситуациях, и познакомиться с различными акцентами и диалектами. Например, просмотр документального фильма о жизни в тюркоязычной стране может предоставить студентам не

только языковые навыки, но и ценные культурные знания, которые обогатят их общую картину мира.

Интеграция технологий. В наше время интеграция технологий в обучение делает процесс еще более увлекательным и эффективным. Использование онлайн-платформ, социальных сетей и мобильных приложений может создать дополнительную среду для общения на тюркском языке. Учащиеся могут взаимодействовать между собой и с носителями языка, что улучшает их разговорные навыки и уверенность в использовании языка.

3. Индивидуализация обучения.

Каждый учащийся имеет свои потребности и стиль обучения. Коммуникативный подход предполагает адаптацию учебных материалов и методов под индивидуальные особенности студентов, что способствует более эффективному овладению языком.

Индивидуализация обучения – это ключевой элемент, который позволяет учитывать разные темпы усвоения, интересы и предпочтения студентов. В рамках коммуникационного подхода можно выделить несколько стратегий, которые помогут адаптировать учебный процесс:

Диагностика потребностей: Начальный этап индивидуализации включает в себя диагностику потребностей учащихся. Это может быть сделано через опросы, тесты или собеседования, направленные на выявление слабых и сильных сторон каждого студента.

Разнообразие учебных материалов: Использование различных источников информации (видео, аудио, текстовые материалы) позволяет обращаться к разным стилям обучения. Например, визуальные учащиеся могут лучше усваивать информацию через схемы и графики, в то время как аудиалы предпочитают подкасты и записи.

Групповая работа: Формирование малых групп по интересам или уровню знания языка может способствовать обмену опытом и активному вовлечению учащихся в образовательный процесс. В таких группах студенты могут сотрудничать, обсуждать темы и делиться своими взглядами.

Проектная деятельность: Предложение учащимся разрабатывать индивидуальные или групповые проекты по интересующим их темам. Это может быть не только непременным требованием программы, но и возможностью для студентов продемонстрировать свои знания в реальных ситуациях.

Гибкость в оценивании: Оценка знаний студентов может быть адаптирована к их индивидуальным целям. Например, вместо единого теста можно использовать портфолио, которое позволит учащимся продемонстрировать свои достижения в течение курса.

Обратная связь: Регулярное предоставление обратной связи помогает студентам понимать свои успехи и недостатки. Это может быть как устная, так и письменная форма, которая направлена на индивидуальные потребности каждого учащегося.

Использование технологий: Платформы дистанционного обучения и интерактивные приложения позволяют студентам учиться в удобном для них темпе. Например, использование адаптивных обучающих систем, которые подбирают задания в зависимости от успешности учащегося. Применение этих подходов способствует созданию инклюзивной образовательной среды, где каждый студент будет чувствовать себя комфортно и уверенно, развивая свои навыки и интересы. Это, в свою очередь, не только улучшает качество обучения, но и повышает мотивацию учащихся, делая учебный процесс более увлекательным и эффективным.

Использование интерактивных методов, таких как групповые обсуждения, парные работы и проекты, позволяет

учащимся активно участвовать в процессе обучения. Это создает атмосферу сотрудничества и способствует обмену мнениями.

4. Учет культурного контекста.

Тюркские языки имеют богатую культуру и традиции, поэтому важно интегрировать культурные элементы в процесс обучения. Это может включать изучение народных сказок, музыки, обычаев и праздников, что помогает учащимся лучше понять язык и его носителей.

5. Формирование критического мышления. Обучение должно не только передавать знания, но и развивать критическое мышление студентов. Это можно достичь через анализ текстов, обсуждение различных точек зрения и решение проблемных задач.

6. Оценка и обратная связь. Эффективная система оценки должна включать не только тестирование знаний, но и оценку практических навыков общения. Регулярная обратная связь от преподавателя помогает учащимся осознавать свои достижения и области для улучшения. Коммуникативный подход в преподавании тюркских языков направлен на создание активной и мотивирующей учебной среды, где студенты могут развивать свои языковые навыки через практику, взаимодействие и культурное понимание. Такой подход способствует формированию уверенных пользователей языка, готовых к реальному общению. Коммуникативный подход в преподавании тюркских языков, основанный на практическом применении языка в реальных контекстах, значительно обогащает процесс обучения. Это не только помогает студентам усвоить языковые навыки, но и развивает важные социальные и культурные компетенции, необходимые для общения в многообразном мире. Такой подход ускоряет процесс обучения, делает его более интересным и мотивирующим, что, в конечном итоге, ведет к успешному овладению тюркскими языками.

Индивидуализация обучения становится важным аспектом современного образования, особенно в контексте изучения

языков. Каждый учащийся обладает уникальными потребностями, стилями восприятия и уровнями подготовки. В отличие от традиционного подхода, который основан на единых, унифицированных методах, индивидуализация позволяет создать гибкую образовательную среду, способствующую более глубокому и эффективному овладению языком. Одним из востребованных методов в данном контексте является коммуникативный подход, который акцентирует внимание на практическом использовании языка в реальных ситуациях.

Коммуникативный подход основан на идее, что язык неразрывно связан с коммуникацией. Это требует разработать учебные материалы, которые будут отражать реальные языковые ситуации, с которыми студенты могут столкнуться в повседневной жизни. При этом важно учитывать интересы и потребности учащихся. Например, если группа студентов работает в туристической сфере, учебные материалы могут быть адаптированы с использованием сценариев, связанных с отелями, ресторанами и экскурсиями. Это не только повысит уровень вовлеченности студентов, но и улучшит их мотивацию к обучению.

Адаптация учебных материалов является ключом к успешной индивидуализации. Это может включать выбор текстов и аудиоматериалов, соответствующих интересам учащихся, а также создание заданий, которые направлены на улучшение тех навыков, которые нуждаются в доработке. Таким образом, каждый студент получает возможность работать с материалами, которые соответствуют его уровню и стилю обучения. Например, визуальные учащиеся могут получить материалы в формате видеороликов, тогда как аудиальные студенты лучше усваивают информацию через подкасты или аудиоуроки.

Формирование группы по интересам также может значительно повысить качество обучения. Учитывая, что ученики могут иметь различные фоны и ожидания от изучения языка, создание групп, в которых студенты имеют схожие интересы,

позволяет проводить более целенаправленные занятия. Так, учащиеся, интересующиеся бизнесом, могут работать над тематическими проектами, связанными с деловым общением, в то время как любители искусства могут погрузиться в мир литературных произведений, фильмов и выставок. Кроме того, использование технологий в индивидуализированном обучении открывает новые горизонты. Платформы онлайн-обучения, приложения для изучения языков и интерактивные программы позволяют адаптировать обучение под конкретные нужды каждого ученика. Студенты могут работать в удобном для них темпе и получать обратную связь в реальном времени, что значительно улучшает процесс обучения.

Методы

Коммуникативный подход в обучении тюркским языкам акцентирует внимание на использовании языка в реальных ситуациях общения. Этот метод подчеркивает развитие навыков взаимодействия и коммуникации, а не просто запоминание грамматических правил и словарного запаса. Вот некоторые ключевые методы и техники, лежащие в основе коммуникационного подхода:

1. Адаптированные тексты

Использование аутентичных текстов (статьи, диалоги, песни), адаптированных для уровня учащихся, помогает развивать навыки понимания на слух и чтения.

2. Ролевые игры

Организация ролевых игр способствует созданию реальных коммуникативных ситуаций. Учащиеся могут играть различные роли и сценарии, что поможет им научиться использовать язык на практике.

3. Проектная работа

Работа над проектами, связанными с культурой и языком изучаемой страны, вовлекает студентов в исследование и обсуждение, что развивает языковые навыки.

4. Групповые дискуссии

Организация групповых обсуждений на актуальные темы позволяет учащимся обмениваться мнениями и развивать аргументационные навыки.

5. Задачи на взаимодействие

Упражнения, ориентированные на обмен информацией (например, "найди человека, который..."), помогают учащимся практиковать разговорные навыки.

6. Игра в диалоги

Использование диалогов для тренировки произношения и интонации. Это может быть выполнено через переписывание известных сцен из фильмов или написание собственных.

7. Использование технологий

Интерактивные приложения и онлайн-ресурсы могут поддерживать интерес учащихся и разнообразить учебный процесс.

8. Процессивное обучение

Фокус на процессе обучения и развитии навыков, а не только на конечных результатах. Учащиеся могут получать обратную связь по своим ошибкам и работать над ними в процессе.

9. Кросс-культурные конкурсы

Организация мероприятий, на которых студенты могут представить свою культуру и изучать культуру тюркских народов, способствует дальнейшему вовлечению и интересу.

10. Интерактивные методы

Методы, такие как использование игр, песен, видеоматериалов и других активных мероприятий, помогают удерживать внимание и интерес учащихся.

Выводы

Коммуникативный подход требует от преподавателя гибкости и способности адаптировать занятия под интересы и нужды студентов. Основная цель состоит в том, чтобы создать условия для активного использования языка в разнообразных ситуациях общения.

Заключение

В итоге, индивидуализация обучения через призму коммуникативного подхода становится не только возможностью, но и необходимостью для современного образования. Это обеспечивает более глубокое понимание изучаемого языка, лучшее усвоение материалов и, как следствие, более успешную интеграцию учащихся в языковую среду. Акцент на индивидуальные особенности студентов создает более динамичную и мотивирующую образовательную атмосферу, которая существенно повлияет на результаты их обучения. Так, индивидуализация становится не просто трендом, а важной стратегией в эффективном обучении языкам, давая возможность каждому ученику достичь своих целей.

Источники

- Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson Education Limited.
- Brown, H. D. (2017). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Longman.
- Scrivener, J. (2011) Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching. Macmillan Education.
- McCarthy M., и O'Dell, F. (2008). Academic Vocabulary in Use. Cambridge University Press.
- Ur P. A. (2012). Course in English Language Teaching. Cambridge University Press.

BAHTİYAR VAHABZADE VE MİLLİ İDEOLOJİ BAHTİYAR VAHABZADE AND NATIONAL IDEOLOGY

Leyla ALLAHVERDİYEVA¹

Özet

Makale, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin halk şairi, yazarı, oyun yazarı, önde gelen halk figürü, eğitimcisi, büyük düşünürü, filozofu Bahtiyar Vahabzadeh'in milli görüşlerini içermektedir. Şairin vatanseverlik duygularının yüceltiildiği, anadili ve Azerbaycan tarihi hakkındaki değerli fikirlerinin ışık tuttuğu şiirlerinden örnekler aşağıda verilmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren Bahtiyar Vahabzade, milli şiir üslubu, yazımı ve düşünce tarzı nedeniyle Samad Vurgun'dan sonra milli şiir dilimizin ana gelişme yönü olmuştur. Bakhtiyar Vahabzade, Azerbaycan edebiyatında kendine özgü bir ekol yaratmış ve kendi kişisel üslubunu oluşturmuştur. Bakhtiyar Vahabzadeh, dil malzemelerinden özel bir incelikle özgün eserler yaratmayı başardı ve artık bu şiirler dillerin ezberi haline geldi.

20. yüzyıl Azerbaycan'ını eserlerinde canlı olarak görmek mümkündür. Şairin şiirlerinde o döneme ait acı-tatlı anılar, ana dilin bastırılması meselesi, Sovyet döneminde Azerbaycan'ın gerçekleri, bağımsızlık hayalleri, milli kimlik sorunu vb. görmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Azərbaýcan, şair, Bəxtiyar Vahabzadə, milli, ideya, poeziya

Abstract

The article includes the national views of Bakhtiyar Vahabzadeh, the national poet, writer, playwright, prominent public figure, educator, great thinker, philosopher of the Republic of Azerbaijan and his own country. Examples of the poet's poems, in which his patriotic feelings are exalted and his valuable ideas about his native language and the history of Azerbaijan are shed light, are given below. Since the 1960s, Bakhtiyar Vahabzadeh has become the main direction of development of our national poetic language after Samad Vurgun due to his national poetic style, writing and way of thinking. The magnificent poet has passed more than half a century of creativity. In the core of this rich heritage, his love for his birthplace, history, language, religion, and great faith in his future are based. Bakhtiyar Vahabzade created a unique school of Azerbaijani literature and created his own personal style. Bakhtiyar Vahabzade managed to create original works from linguistic

¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti allahverdiyeva.lela82@gmail.com ORCID: 0000-0003-2067-5702

materials with special grace, and these poems have now become a means of memorizing languages. In his works, everyone can clearly see Azerbaijan of the 20th century. The poet's poems contain bittersweet memories of that period, the problem of suppression of the native language, the realities of Azerbaijan in the Soviet period, dreams of independence, the problem of national identity, etc. can be seen

Key words: Azerbaijan, poet, Bakhtiyar Vahabzadeh, national, idea, poetry

Giriş

Halk şairi Bahtiyar Vahabzade, sadece Azerbaycan'da değil, Doğu'da olduğu gibi şiir dünyasında da yanan yüreklerin özel koltuklarında yaşamaya devam ediyor. Çağdaş şiirimizi eşsiz örneklerle zenginleştiren şair, eserinin her kelimesinde milletin vefasını, vatanını, istiklal ateşini, ana dilinin zarafetini ve zenginliğini övmüştür. O, modern Azerbaycan şiirini zamanın çetin sınavlarından kurtarmış, aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi boyunca geçmiş gelenekleri koruyan gerçek bir milli şair olduğunu da kanıtlamıştır.

Seçkin şair yarım yüzyıldan fazla bir süredir yaratıcıdır. Bu zengin mirasın temelinde onun kendi halkına, tarihine, diline ve dinine olan sevgisi ve geleceğine olan büyük inancı yatmaktadır. Şairin hemen hemen bütün eserlerinde - hem şiirinde hem de düzyazısında - bu ana çizgiyi şu ya da bu şekilde net bir şekilde görmek mümkündür.

Bahtiyar Vahabzade, Azerbaycan'ın en zor ve acı günlerinde her zaman halkın yanında olmuş, haklı sesini ve protestosunu dile getirmekten asla çekinmemiştir. Bu nedenle Azerbaycan'daki Atatürk Merkezi'nin müdürü, tanınmış filolog, profesör Nizami Caferov, şairi "İstiklal Şairi" olarak adlandırmış ve hizmetleriyle ilgili şunları vurgulamıştır: B. Vahabzade okulu. - Yabancı, milli olmayan "metodoloji" burada asla yer bulmadı, milletin sorunları hiçbir şekilde çarpıtılmadı, doğruyu doğrudan söylemek mümkün değilse, en azından bugüne kadar dolaylı olarak anlatıldı, daha çok ilgi gördü. ulusal hakikatte (ulusun hakikati!) diğer hakikatlerden daha fazla; Ne kadar büyük mahrumiyetlere maruz kalsa da millete hizmet görevini daima şerefle yerine getirmiş, milli ideallerden uzaklaşmamış, milli hakikati dile getirmiştir" (Cəfərov, 1996)

Bahtiyar Vahabzade Okulu

Bahtiyar Vahabzade, 20. yüzyılda Azerbaycan halkının en büyük şahsiyetlerinden biridir. Milli şairimizin şiiri, felsefesi, sosyal ve siyasi liderliği mensubu olduğu halkındır. Azerbaycan'da milli bir okul kurmayı başarmış ve uzun yıllar boyunca her şiiriyle manevi değerlere bağlılığını kanıtlamıştır. Bununla 20. yüzyılda Azerbaycan'da edebi, halk, milli bir okul yaratmayı başardı. Şairin bu yöndeki hizmetlerinden bahseden Prof. Nizami Jafarov çok haklı olarak şöyle yazmıştır: "B. Vahabzade'nin okulu sadece bir milliyetçilik okulu değildir (ve B. Vahabzade'yi sıradan bir milliyetçi olarak görenler yanılıyorlar). Bu büyük bir milli ilimler ve vatanseverlik okuludur - Azerbaycan milletinin geçmişi, bugünü ve geleceği ile ilgili bu okulun düşünmediği ve şu veya bu sonucu ifade etmediği önemli bir konu yoktur. Ve B. Vahabzade'nin ekolu sadece bir şairler ekolu değil, aynı zamanda büyük bir felsefe ekolu ve büyük bir halk figürüdür. Burada bilge düşünceler, kapsamlı düşünceler, tutkulu duygular kadar güçlü, renkli, nüfuz edicidir. (Cəfərov, 1996)

Azerbaycan'da yaşanan sosyal ve siyasi olaylara kayıtsız kalmayan şair, Sovyet rejimi döneminde bile mevcut yapıya karşı protesto sesini sık sık yükseltmiş, bazı şiirlerini başka milletlerin temsilcisi adı altında yayınlamış, bazı şiirlerini ise gizlemiştir. bazıları kişisel arşivinde. Daha sonra bu şiirleri "Kutudan Sesler" (Vahabzade, 2002) başlığı altında toplayıp yayımladı. Şairin eserinde genel olarak bu içeriğe sahip şiirler yeterlidir: "Masal-hayat", "Umi'ye heykel koy", "Köprü nehirden uzağa düştü", "Alaaddin'in lambası", "Kendine yalvar", "Piramitlerin önünde", "Açtan tokluğa", "Sarayın önünde", "Baba gur-gur", "Açık sabah", "Latin dili" ve diğer şiirler. Şair, zaman zaman son şiirlerinde olayları başka kişilere aktarsa da dikkatli okuyucu, satırlar arasında gizlenen doğru boşluğu bulabilir, kime ve neye işaret edildiğini fark edebilir.

Bakhtiyar Vahabzade ve Azerbaycan Dili

Şairin en büyük mücadelesi Sovyet döneminde zulme uğrayan, zor günler geçiren ana dilimize ilişkin olmuştur. Dahi şair, Azerbaycan dili hakkında açıkça yazmanın yasak olduğu dönemlerde bile bu konuya onlarca makale, onlarca şiir ithaf etmiştir. Hatta şiirlerinin recet kısmında Azerbaycan dilinin resmi devlet dairelerinde doğrudan veya

dolaylı olarak bastırılmasına itirazını dile getirmiştir. Bu amaçla 1988 yılında yazdığı “İki Korku” adlı şiirinde şunları yazmıştır:

Vətəndən qovuldu ana dilimiz,
Ana dili dedik gəlmə, yad dilə.
Ərəbcə danışdıq ölürlərlə biz,
Rusca qırıldıtdıq dirilər ilə.

Şair, eserinin tamamında her milletin milli varlığının ilk göstergesinin ana dili olduğunu vurgulamıştır. 1984 yılında yazdığı Merziyyə şiirinde ana diline ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Bakhtiyar Vahabzade bu şiiri Güney Azərbaycan'ın özverili kızı Marzia Uskuku'ya ithaf etti. Şiirde o bölüm şu ayetle bitiyor:

Ey bu günü dilim-dilim
Parçalanan ana dilim,
Sinəsində od qalanan ana dilim,
Qapıların arxasında
Böynu bükük qalan dilim,
Var ikən yox olan dilim,
Ayaqlarda kilim dilim,
Savaşlarda bir qəhrəman,
Barışlarda həlim dilim.

Rus dilinin hakim olduğu, Azərbaycan okullarının sayısının azaldığı ve insanların çocuklarını Rus okullarına gönderdiği Sovyet döneminde Azerice nadiren kullanılıyordu. Şair bu düşüncelerini “Latin Dili” ve “Münafık” adlı şiirlerinde de sürdürmektedir.

Bakhtiyar Vahabzade genel olarak sadece Azərbaycan'ın dili, tarihi, edebiyatı ve siyaseti için değil, aynı zamanda onun birliği ve bağımsızlığı, ulusal ideolojisi ve genel olarak Azərbaycan milli ideolojisi için de mücadele etti. Bütün bu faaliyetler şairin gerçek bir milliyetçi, vatansever ve fedakar bir karakter olduğunu kanıtlamaktadır. Vatanın acılı günlerinde, milli şairin halk figürü olarak çeşitli platformlardan yaptığı ateşli konuşmaları, o dönemde yaşayan her Azərbaycanlının hafızasında değerli bir anı olarak korunmaktadır.

Sonuç

XX-XXI. yüzyıl Azərbaycan'ının zor zamanlarında sürekli sağ sesini yükselten Bakhtiyar Vahabzadeh (1925-2009), halkının en acı günlerini şiirlerinde ve şiirlerinde anlatmıştır. Burada o şiirlerin örneklerini açıkça görmek mümkündür. Kısacası şair, milli kimlik

sorununu Azərbaycan edebiyatında olduğu gibi Azərbaycan tarixində de gündəmə getirərək milli ideolojinin kurucularından biri olmuşdur. Bununla hər zaman Azərbaycan xalqının gönlündə kalacaqdır.

Kaynaklar

- Cəfərov, Nizami (1996). *Bəxtiyar Vahabzadə*. “Azərbaycan” nəşriyyatı
- Vahabzadə, Bəxtiyar (2004). *Seçilmiş əsərləri. (2 cildə. I cild) (Şeirlər)*. Öndər nəşriyyatı
- Vahabzadə, Bəxtiyar (2002). *Sandıqdan səslər. Şeirlər*. Təfəkkür NPM
- Vahabzadə, Bəxtiyar (1990). *Lirika*. Azər nəşr

ПЕРСИДСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ НА МАТЕРИАЛЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ XIX-XXI ВВ.

19.-21. YÜZYILDA AZERBAYCAN EDEBİYATINDA
FARŞÇADAN ALINTI KELİMELER

Kolotova Valeriia Dmitrievna¹

Краткое содержание

Статья, 19.-21. В XIX веке в азербайджанской литературе исследуются слова, заимствованные из персидского языка, а именно: роман Мирзы Фатали Ахундова «Обманутые звезды» («Обманутый кевакиб (Хекайети-Юсуф шах)»), Анара «Я, ты, он и телефон» («Мән, сән, that and the phone») рассказ и «Фотография» Шерифа Агаяра («Şəkil») рассказ. Из трех текстов персидские заимствования чаще встречаются в романе XIX века Мирзы Фатали Ахундова «Обманутый кавакиб (Хекайети-Юсуф шах)». Это можно объяснить тем, что персидский язык был основным литературным языком в XIX веке. Кроме того, используя больше персидских выражений, автор помогает читателю лучше понять предмет. В рассказе Анара «Ман, сэн, о и телефон» в документе советского периода персидские слова заменены заимствованными из русского языка. В рассказе Шерифа Агаяра «Şəkil», написанном в 2015 году, количество слов, заимствованных из персидского языка, не превышает количество слов, заимствованных из других языков. В современном Азербайджане сохранилась лишь большая часть персидских слов, давно укоренившихся в языке.

Ключевые слова: азербайджанский язык, заимствования, лексика, заимствования из персидского языка, Азербайджан.

Özet

Makale, 19.-21. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında Farsçadan alıntı kelimeler incelemektedir, yani: Mirza Fatali Ahundov'un «Aldatılmış yıldızlar» («Aldanmış kəvakib (Hekayəti-Yusuf şah)») romanı, Anar'ın «Ben, sen, o və telefon» («Mən, sən, o və telefon») hikəyesi və Şerif Ağayar'ın «Fotoğraf» («Şəkil») hikəyesi. Üç metinden, 19. yüzyılın Mirza Fatali Ahundov'un «Aldanmış kəvakib (Hekayəti-Yusuf şah)» romanında Farsçadan alıntı kelimeler daha sık görülür. Bu, 19. yüzyılda Farsça'nın ana edebiyat dili

¹ 4. sınıf öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimi Fakültesi, Orta Asya ve Kafkasya Bölümü, «Kafkasya Tarihi (Azerbaycan)" programı; e-posta: 21314151551v@gmail.com.

durumunu nedeniyle açıklanabilir. Ayrıca yazar, daha fazla Farsça ifade kullanarak okuyucunun konuyu daha iyi hissetmesini sağlar. Sovyet dönemi metninde Anar'ın «Mən, sən, o və telefon» hikayesinde Farsça kelimelerin yerini Rus dilinden alıntı kelimeler alır. Şerif Ağayar'ın 2015 yılında yazdığı «Şəkil» hikâyesi, Farsçadan alıntı kelimelerin sayısını diğer dillerden alıntı kelimelerin sayısını aşmamaktadır. Modern Azerbaycanca'da sadece uzun zaman önce dile kök salmış olan Farsça kelimelerin kaldığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan dili, alıntı kelimeler, kelime bilgisi, Farsçadan alıntı kelimeler, Azerbaycan.

Вход

Лексика азербайджанского языка состоит не только из исконно тюркских слов, но и из немалого количества заимствований из арабского, персидского, русского и других языков.

Для рассмотрения заимствований из персидского языка в азербайджанском литературном языке XIX-XXI вв. мной были взяты несколько произведений, а именно: повесть Мирзы Фатали Ахундова «Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе» («Aldanmış kəvakib (Hekayəti-Yusif şah)»), рассказ Анара «Я, ты, он и телефон» («Mən, sən, o və telefon») и рассказ Шарифа Агаяра «Фотография» («Şəkil»).

«Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе» – М.Ф. Ахундов

Мирза Фатали Ахундов (1812-1878) – азербайджанский и иранский общественный деятель, просветитель, автор проекта реформы арабского алфавита, который также много печатался на персидском языке и воспринимается иранцами как иранский писатель и просветитель. Несмотря на то, что Ахундов занимался писательством всего лишь несколько лет, он считается основоположником драматургии и литературной критики в азербайджанской литературе.

В сатирической повести «Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе», написанной в 1857 г., нашли отражение

просветительские взгляды автора. За основу сюжета были взяты события из книги иранского историка Искендера Мунши «Тарихи-алем-арайи-Аббаси», в которой описывается период правления персидского шаха Аббаса I из династии Сефевидов [1]. На седьмой год правления шаха Аббаса придворным звездочётом было предсказано, что на пятнадцатый день после Новруза «обрушится удар судьбы на особу верховного властителя» [2]. Когда шах собирает своих приближенных и задает им вопрос «Что делать?», визирь, мулла, военачальник и казначей, не отвечая на главный вопрос, начинают хвалиться своими делами и клясться в бесконечной преданности шаху, пытаясь переложить решение проблемы на других. Астролог предлагает временно посадить на трон другого человека. В качестве временного шаха выбирают седельника Юсифа из Казвина. Получив в руки бразды правления, Юсиф-шах начинает реформаторскую деятельность, учитывая интересы и нужды народа. Но вскоре после начала реформ в стране начало зреть недовольство, которое вылилось в восстание.

Что касается языка, которым написана повесть «Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе», можно заметить, что он полон персидских слов и выражений. В повести встречаются заимствования из персидского языка, сохранившие свою изначальную форму, например, слово «zəbangüşa» (говорящий) в персидском языке состоит из двух частей: «زبان» [zāban] (язык) и «گشا» [гоша] – основы настоящего времени от глагола «открывать» и причастия настоящего времени. Также в повести мы можем заметить слово «xüsgovanə» (царский, шахский), в котором используется суффикс «-анə» («-انه»), с помощью которого в персидском языке образуются наречия и прилагательные, и выражение «təxtü tac» (трон, престол), которое на самом деле состоит из двух слов «təxt» (трон) и «tac» (корона) и персидского союза «и», превратившегося при переходе в азербайджанский в «-ü».

В тексте в большом количестве встречаются такие выражения, как «та» (чтобы), «ta ki» (чтобы), «vəqta ki» (когда), «bavücudü ki» (несмотря на то, что). В персидском языке они используются для построения сложноподчинённых предложений, однако такой способ построения не типичен для тюркских языков. Однако стоит отметить, что под влиянием персидского языка придаточные предложения в азербайджанском формируются по схеме индоевропейских языков, а не тюркских.

Что касается калек с персидского языка, в тексте Ахундова их немало. «Rəngi qaçıb» («он побледнел») калькировано с персидского «رنگش رفت» [rəngəş rəft] («он побледнел»): оба глагола дословно переводятся как «его цвет ушёл/убежал», глагол «رفتن» [rəftən] (уходить) превратился в глагол «qaçmaq» (убегать), «رنگ»/«rəng» (цвет) с аффиксом принадлежности третьего лица единственного числа осталось неизменным.

Однако, на мой взгляд, самым интересным является заимствование целых глагольных форм из персидского языка и последующее их использование с глаголом «olmaq» (быть). Например, глагол «nəviştə olmaq» (написать) состоит из причастия прошедшего времени от персидского глагола «نوشتن» [nəvəštən] (писать) – «nəviştə» и тюркского глагола «olmaq» (быть).

Кроме того, в тексте большое количество раз встречаются изафетные конструкции «dərbari-şah» (двор/резиденция шаха) и «dərbari-şahi» (шахский двор/резиденция). Во втором случае можно заметить наличие персидского йа-йе несбат (йа-йе относительности), которое в азербайджанском и в других тюркских языках называется «персидским изафетом».

Таким образом, в сатирической повести «Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе» встречается довольно много персидской лексики и различных форм. Этому есть два объяснения: все ещё продолжающееся господство персидского языка в области литературы в XIX в. и действие повести,

происходящее в Казвине, тогдашней столице Сефевидского Ирана. Кроме того, стоит учитывать тот факт, что Ахундов писал не только на азербайджанском языке, но и на персидском. Всего в повести около 12 процентов слов – заимствований из персидского языка. Стоит также отметить, что большая часть форм, слов и выражений, встречающихся в тексте повести, давно не используется в азербайджанском языке.

«Я, ты, он и телефон» – Анар

Анар Расул оглы Рзаев (род. 1938) – советский и азербайджанский писатель, сценарист, режиссёр и общественный деятель, народный писатель Азербайджана. Свою литературную деятельность он начал ещё в 1960-х гг. и продолжает до сих пор.

В рассказе «Я, ты, он и телефон» (1967) главным героем является молодой человек по имени Сеймур. Все его друзья уже давно женаты и имеют детей, однако он пока не хочет семейной жизни. Однажды по дороге с очередного застолья друзья решают найти Сеймуру невесту по телефону. Трубку поднимает девушка, и у героев завязывается разговор. С этого момента Сеймур начинает звонить девушке каждый день. Через некоторое время после знакомства Сеймур меняет место работы и в первый же день видит в списке на стене канцелярии знакомый номер. Он узнает, что этот номер принадлежит машинистке по имени Медина. С этого момента Сеймур, который изначально по телефону представился как Рустам, начинает вести двойную жизнь. На работе он ухаживает за Мединой, водит её на свидания, а после – возвращается к телефонному аппарату и звонит девушке уже как Рустам.

Что касается языка произведения, стоит отметить, что в нем гораздо чаще встречаются заимствования из русского языка, нежели из персидского, что связано с ролью русского языка как языка коммуникации между представителями союзных республик. Кроме того, персидские заимствования в период

Советского Союза вытеснялись и нередко умышленно заменялись на заимствования русские. Однако в языке Анара остаётся некоторое количество слов и выражений, заимствованных из персидского языка.

В качестве примеров прибавления тюркского аффикса к персидскому заимствованию можно привести глагол «arzulamaq» (мечтать), состоящий из персидского существительного «آرزو» [ar(e)зу] (мечта), тюркского глагольного аффикса «-la-» и показателя глагола «-maq»; субстантивированное прилагательное «nişanlı», состоящее из персидского существительного «نشان» [нэшан] (знак, отметка), которое при переходе в азербайджанский язык, по всей видимости, получило ещё одно значение – «обручение, помолвка», и тюркского аффикса прилагательного «-lı»; существительное «tənhalıq» (одиночество), состоящее из персидского прилагательного «تنها» [tənhə] (одинокий) и тюркского аффикса существительного «-lıq».

Из примеров калькирования с персидского можно упомянуть глагол «zəng vurmaq» (звонить), основой для кальки которого послужил персидский глагол «زنگ زدن» [zəng zədən] (звонить), оба глагола дословно переводятся как «бить звонок». Также в тексте рассказа часть встречаются всевозможные выражения со словом «yad» (память), например, «Yadıma düşdü» («Я вспомнил»), «Yadınızdamı?» («Вы помните?») и другие.

В рассказе можно заметить и несколько прилагательных в форме персидского изафета (то есть персидского йа-йе несбат), например, «elmi rəhbər» (научный руководитель). Кроме того, встречаются заимствованные из персидского языка частицы «əgər» (если) и «məgər» (разве).

Таким образом, в рассказе Анара «Я, ты, он и телефон» около 6 процентов от всей лексики составляют заимствования из персидского языка. Гораздо чаще встречаются русизмы и кальки с

русского, что объясняется господствующим положением русского языка в Азербайджанской ССР.

«Фотография» – Шариф Агаяр

Шариф Агаяр (род. 1976) – азербайджанский писатель, автор большого количества статей, стихов, очерков и рассказов. Агаяр известен как один из самых популярных писателей современной азербайджанской литературы, его произведения были переведены на многие языки мира.

В своем рассказе «Фотография» (2015) Шариф Агаяр описывает жизнь ребёнка, который живет вместе с родителями, дядей и бабушкой, которого он ненавидит. Однажды мальчик, желая отомстить деду, снял со стены его старую фотографию и выколол глаза на ней кончиком циркуля. В тот же день началась война, и семья была вынуждена покинуть родной дом. Вскоре на войне пропал дядя главного героя, отец уехал на его поиски, а бабушка начал понемногу слепнуть. Резкие перемены в жизни заставили мальчика пересмотреть свое отношение к бабушке, понять, что на самом деле бабушка всегда любил его и хотел для него лучшего.

Язык рассказа «Фотография» можно считать современным азербайджанским литературным языком. В нем одинаково часто встречаются заимствования и из персидского, и из русского языка, однако ни один из них не превалирует над другим, как это было в двух предыдущих произведениях.

В качестве примеров слов, не изменившихся в процессе заимствования, можно привести слова «dərman» (лекарство), «payız» (осень), «xeylî» (очень), «gah» (иногда), «xəstəxana» (больница), причем в последнем изменилось значение первой части слова «xəstə», которое в персидском языке означает «усталый».

Также в тексте встречаются персидские заимствования, к которым был добавлен тюркский аффикс. Например, аффикс существительного «-lıq⁴»: «cavanlıq» (молодость) от персидского «جان» [джаван], «lallıq» (немота) от персидского «لال» [лал] (немой). Ещё один пример – добавление формы деепричастия сравнения «-casına²»: «xoşbəxtcəsinə» (к счастью) от персидского «خوشبخت» [хошбәхт] (счастливый).

Таким образом, лексику рассказа Шарифа Агаяра «Фотография» в основном составляют тюркские слова, однако присутствуют и некоторые персидские, арабские и русские лексические единицы. Процент заимствований из персидского языка составляет около 3 процентов от всей лексики.

Заклучение

Из трёх рассмотренных текстов чаще всего персидские заимствования и формы встречаются в повести XIX в. «Обманутые звёзды или Рассказ о Юсиф-шахе», написанной М.Ф. Ахундовым. Это можно объяснить тем, что в XIX в., несмотря на присоединение азербайджанских ханств к Российской империи, персидский язык сохранял положение основного языка литературы. Кроме того, автор глубже погружает читателя в сюжет событий, используя больше персидских выражений. В тексте советского периода, рассказе Анара «Я, ты, он и телефон» персидских лексических единиц используется в два раза меньше, на смену им приходят заимствования и кальки из русского языка, который так или иначе влиял на азербайджанский литературный и разговорный язык на протяжении двух столетий. В рассказе Шарифа Агаяра «Фотография», написанном в 2015 г., количество заимствований из персидского не превышает количество заимствований из других языков. Можно сказать, что в современном азербайджанском остались лишь те персидские слова, которые укоренились в языке довольно давно и со временем не были вытеснены ни русскими заимствованиями, ни тюркской лексикой.

Ресурсы

Рустамова З.И. Проблема отношений власти и народа («Обманутые звёзды» М.Ф. Ахундова и «Борис Годунов» А.С. Пушкина). // Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. – Вып. 8 (780), 2017. – С. 89-90.

Ахундов М.Ф. Обманутые звёзды. Избранное. // Сост. А. Шариф. – М., 1963. – С. 40.

READING THE OBJECTIFICATION OF WOMEN IN
LINE WITH THE RADICAL FEMINISM IN BLOODY
CHAMBER BY ANGELA CARTER

KADININ NESNELEŞMESİNİ RADİKAL FEMİNİZM
DOĞRULTUSUNDA ANGELA CARTER'İN KANLI ODA
ESERİNDE OKUMAK

Murat KARAKOÇ¹

Abstract

As a writer, Angela Carter has been an interest for second wave feminists and contemporary gender researchers with her distinguished works. This study focuses on the analysis of the objectification of women in Angela Carter's Bloody Chamber with the theory of radical feminism. Referring to the reaction of radical feminism to the position between women and men with a gothic short story, the author has been effective in determining the perspective on women's objectification in this paper. This time, the struggle of women to survive in the male-dominated society appears with a gothic narrative, but the main purpose is to show that examining different types of feminism theories can be applied in all literary types. This study will be examined according to the radical feminism theory in order to show the place of women in society and has focused mainly on the gap between men and women like other feminist literary theories.

Key Words: Feminist Literary Theory, Radical Feminism, Objectification of Women, Gothic Short Story.

Özet

Angela Carter belirli eserleriyle ikinci dalga feministler ve cinsiyet araştırmacıları için ilgi odağı olmuştur. Bu çalışma, Angela Carter'ın Kanlı Oda eserinde kadının nesneleşmesinin radikal feminizm teorisi ile analizine odaklanmaktadır. Radikal feminizmin kadın ve erkekler arasındaki pozisyona tepkisine kısa gotik bir hikâyeye atıfta bulunan yazar, bu makalede kadınların nesnelleştirilmesine ilişkin bakış açısını belirlemede etkili olmuştur. Bu kez, kadınların erkek egemen toplumda hayatta kalma mücadelesi gotik bir anlatıyla belirlemiştir, ancak asıl amaç farklı tür feminizm teorilerinin

¹ English Language And Literature, Giresun University, Giresun, Turkey,
<https://orcid.org/0000-0003-2274-6981>

incelenmesinin tüm edebi türlerde uygulanabileceğini göstermektedir. Bu çalışma, kadınların toplumdaki yerini göstermek için radikal feminizm teorisine göre incelenecek ve çoğunlukla diğer feminist edebi teoriler gibi erkekler ve kadınlar arasındaki uçuruma/farka odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Feminist Edebi Teori, Radikal Feminizm, Kadının Nesneleşmesi, Gotik Kısa Hikâye.

Introduction

The Radical Feminism movement, which began to appear in the 1960s, is basically a form of feminism that defends the rights and equality of women, just like any feminism theory. This feminism movement opposes the oppression that women encountered in the male-dominated society and the inequalities that women were exposed, and shows itself based on the idea that "the personal is political". According to this idea, public rights actually start in people's private lives. At this point, the radical feminist idea draws attention to the inequalities that women are exposed in their private lives. Radical Feminism indicates that patriarchal society was originally born out of the term called "man of the house" from the private lives of people. This movement, which draws attention to the inequalities in the privacy area of each family, addresses the unequal situations that women experience. While women who are engaged in houseworks, working in the kitchen and caring for babies are like servants at home, they struggle with the "androcentrism" in their lives. This view, which argues that these responsibilities imposed on women in the society also belong to men, emphasizes the need to resolve inequalities in the family and states that everything starts in the family. Like Radical Feminist Mary Daly said (1990); *"The fact is that we live in a profoundly anti-female society, a misogynistic 'civilization' in which men collectively victimize women, attacking us as personifications of their own paranoid fears, as The Enemy. Within this society it is men who rape, who sap women's energy, who deny women economic and political power."* Therefore, the truth is that women feel equal and strong in public areas like men means that they have the freedom and sovereignty of their own private lives first. This type of feminism, which argues that a patriarchal society sees the existence of women as nothing, says that women should approve of their own future

decisions. Radical Feminists see for women giving birth voluntarily, having abortion, applying birth control methods as the most natural rights of women and say that women should decide these rights for themselves. The basis of all this is the fact that the woman should have her own sexual freedom and decide how to use her sexuality. This type of literary feminism, which advocates that men have duties as well as women in marriage, claims that both genders should behave equally to each other so that the concept of “justice” will be ensured. The message to be given at this point is that every woman has rights over her own body and life and these rights are no different from public rights. The idea of getting rid of the male hegemony of the state in the public sphere and the superiority of males in private spheres will give women their freedom and reveal the value of women by showing that they are individuals. It is wanted to prevent that subservience of women to men is normal and ethical for society, and it is shown that the only person to look after the woman is no one but herself. In Angela Carter’s short gothic fiction, *Bloody Chamber*, she shows us this by drawing a rich boy poor girl profile. In society, where marriage is considered to be the only salvation for women, Carter has worked the items that radical feminism defends based on *marriage*.

The Role of Woman in Marriage in *Bloody Chamber* by Angela Carter

British novelist Angela Carter is one of the distinguished people in literature with her fairy tales and gothic stories. The author, who tries to transfer her own perspective to her works, supported the idea that radical feminism will provide radical changes in women's sexual lives. She put into practice the idea of being thrown into literature by starting from the female characters in the books created by male writers. Now supporting women writers in the idea of creating a female character in books to show what the real women are experiencing, Carter thinks that the male-dominated society will not have an impact on literature. Considering the return of radical feminism in women's sexual lives, Carter adopted this idea and used pornographic elements and sexual narratives in her works. It is possible to see them

in her short gothic story called “Bloody Chamber”. The female character in this gothic story comes out with the concept of a poor and sixteen years old girl will prosper by marrying a rich man. In this book, where woman gets married and becomes under the auspices of man, the reader encounter here the concepts of rich and poor. But the fact that does not change is that the rich side is the man who has power and the poor is the woman in need. Presenting the difference between the rich and the poor with the difference of men and women, the writer describes the positions of women in their sexual lives when men care about their *virginity*. In this gothic fiction, the author determines the concept of marriage by making man satisfied with woman and handing her *maidenhood* over her husband. At this point, we see the opposite of the idea of radical feminism because, according to these feminist thinkers, the woman's sex life must be free and not connected to just a specific man (first husband). The writer has written this book to show us and criticize the women's life of the period, but she is actually on the opposite side in her period's thought about women.

In Bloody Chamber, Carter (1995) states to the reader the *pure* and *clean* side of the woman in marriage. The only thing expected from a woman by a man is her virginity, and this represents *cleanness* for men. In this book, in which the female character is young and virgin, this young girl is someone who tries to create a comfortable future for herself because the man she is going to marry is rich. Suspecting the mother's daughter's love for this man, the girl actually needs protection rather than true love. The young character, who thinks that this rich, older man will provide a good future for her, actually reflects the idea of "marrying a rich man" that every young girl desires in those times. At this point, the author sees marriage as the salvation of the woman and adapts the idea that marrying a rich man means a more luxurious life. In fact, this is entirely from the idea that the woman is constantly protected by someone and cannot take care of herself. Radical feminists also oppose this view, destroy women's sexual expectations and struggle to promote gender equality in terms of sex. Each gender has the right to make decisions on his/her own body and this is no different from the right to elect in the public sphere. This is why they support the

ideology of **“the personal is political”**. Like one of the radical feminist writers Meltem Ahıska (2005) said; *“This ideology is not an individual outpouring as some think it is, but to understand our own place in relation to others in the world, to remove our own anxieties and make them visible to others, that is to reveal the public meaning of the special crush experience.”* According to Angela Carter, the attitude of women and men to each other in marriage should be equal, because in the philosophy of radical feminism, if two sexes are not free in their own bodies, marriage is rejected because there is no other superior than the individual itself. The sense of women's belonging to men is also expected from men because the principle of equality in marriage is the most important item. Instead of turning women with children into a slave mother, a partner to support her is one of the most important issues in marriage. In *Bloody Chamber*, the heroine expects peace and abundance to her marriage, but as time goes on, nothing is like expected. The heroine says (1995) *“I had, in some way, ceased to be her child in becoming his wife.”* and it proves to the reader that she returns to a character under protection instead of the expectation of being happy in marriage. According to Carter, marriage is the death of the virgin and she thinks that it provides women nothing but confinement.

Objectified Life of Women and The Reaction of Radical Feminism To This

According to radical feminism, the fact that society is patriarchal means that women are disregarded, which shows the reality of what disregards women is actually society. In such a society, it is quite natural that women do not have the right to speak and do not be paid attention to their thinking and ideas. But radical feminists want to show all women that as it seems natural thing is actually a condition that destroys them. This type of feminism, which supports the idea that women should have a voice in their own body above all, wants these women who are suppressed to be active in society to shine and show themselves more. In societies where women are shown monotype and cannot play an active role, radical feminism believes in the idea that

every woman is autonomous and criticizes everyone who looks at them ordinary. Radical feminism strongly opposes the situation where women are objectified with the thought of caring their home and pleasing their man. Radical feminists, who argue that being a woman and the contributions of women cannot be ignored, call on all women to question their situation. Its difference from other types of feminism is to eliminate the patriarchal structure of society instead of addressing the roles of women and men in society. This view, which supports to show women themselves as well as men in social and economic contexts, has enabled women to have a voice and be important people in the society. In *Bloody Chamber*, Angela Carter creates a typical female hero from the society and we see a male character who dominates her. The image of women being economically in need of men appears here. Carter relates the idea of a rich man to dominate women by marriage, and reflects on the reader both the superiority of the man's money and the sexual life ideas he expects from women. Thus, we encounter the example of the woman staying "virgin" before her marriage and becoming an object. We can associate male domination in the economic and social spheres seen in the society and the subjection of woman with the dominance of male on the woman's own body. Supporting the idea of radical feminism, Angela Carter works in this gothic book she wrote about the woman's submission and objectification to the man. But the author, who has a completely opposite view in real life, gives the message of ***the solidarity of women*** by saving the heroine from the rich and evil man thanks to another female hero, her mother. In this book, where the woman was saved by a woman again, Carter bears against the male-dominated ideology.

Conclusion

As a result, it is confronted with the attitude of radical feminism to society and women and against the patriarchal ideology. It is an indisputable fact that women can do what they want in society and in their private lives. At this point, radical feminism tells the woman that it is none other than the woman herself to determine what is wrong or what is right. As mentioned in the book (1995), *"The girl burst out*

laughing; she knew she was nobody's meat.” Radical feminists who support the idea that it is the person who will control the woman's value, her body, her desires, oppose the objectified situation of the woman. Angela Carter (1995) says “*I desire therefore I exist.*” we can conclude from this quote that a sense of curiosity gives the woman the ability to discover herself, and radical feminists like Angela Carter are one of the biggest factors in helping women to discover themselves. This study's main theme is to show radical feminism thought on women's lives and how Angela Carter handles this opinion into *Bloody Chamber*. In this study, which mostly focuses on the objectification of the woman's role in the marriage life, it is processed with this by addressing the ideology of radical feminism, which supports the idea of opposing the objectification of women in general.

References

- Ahıska, M. (2005). Metis Yayınları.
- Carter, A. (1995). *The Bloody Chamber and Other Stories* (Ser. 1). Vintage Classics.
- Daly, M. (1990). *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Beacon Press.

**МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТКЕ
ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ**

**INCREASING THE INTEREST OF SCHOOLCHILDREN IN
FICTION**

Жорабекова Мәдина Жорабекқызы¹

профессор, Нурланова Асем Нурланқызы²

Түйін

Қазіргі кезде мектеп оқушыларының көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылықтары бәсеңдеген. Цифрлық технологиялар дамыған сайын адамзаттың кітап оқуға қызығушылығы төмендеп барады. Сол себепті де ХХІ ғасырда оқушылардың көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын ояту үлкен жұмысты, дайындықты талап етеді.

Қазақтың ғылыми психологиясы пен педагогикасының негізін салушы Ж.Аймауытов өзінің «Психология» еңбегінде ынтаны, яғни қызығушылықты қолдан жасау жайын сөз етеді. Жазушы мұғалімнің сөйлегеніне қарағанда, істегені баланың ынтасын көбірек аударатыны туралы айтады. Қазақ психологы С.Жақыпов: «Егер мұғалім сабақты түсіндіргенде оқытушының берілген білімге қызығушылығы болмаса, бала көбісін ұмытып кетеді», - деп пайымдайды. Яғни, оқушының ғана емес, ең бірінші кезекте берілген білімге мұғалімнің де қызығушылығы болуы тиіс. Өйткені, эмоцияға байланысқан мәліметтер жақсы сақталып, қайта жаңғыртылады. Мұның табиғи себебі болады. Эмоция тәнмен тығыз байланысты болғанымен, ми адамға керектігін ғана сақтап отырады, басқасын ұмытуға жібереді.

Мектеп оқушыларының көркем әдебиетке деген қызығушылығын арттыру жолдары негізінде көптеген еңбектер жарық көрді. Бұлардың қатарында Қ.Бітібаеваның «Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы», С.Қалиевтің «Оқушыларды оқу еңбегіне дағдыландыру», Б.Смановтың «Сабақ беру тиімділігін арттыру жолдары», Т.Кунекованың «Орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ әдебиеті шығармаларына оқырмандық қызығушылықты қалыптастыру» диссертациясы, З.Көпбаеваның «Орыс мектебінде қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесі» диссертациясы,

¹ Магистрант, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы, madina.zhorabekkyzy@gmail.com

² 2 – Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы, anur_81@mail.ru, 0000-0001-9782-1507

С.Тілешева «Әдебиет оқу кітабына методикалық нұсқау», С.Жибраевтың «Қазақ әдебиеті сабақтарында музей мұрағаттарын пайдаланудың әдістемесі» диссертациясы және т.б. еңбектер бар.

Негізгі сөздер: Көркем әдебиет, қызығушылық, әдіс-тәсілдер, Қ.Бітібаеваның еңбектері, әдебиетті оқыту.

Abstract

Currently, students' interest in reading literary works has diminished. As digital technologies evolve, humanity's interest in reading is declining. Therefore, sparking students' interest in reading fiction in the 21st century requires significant effort and preparation.

The founder of Kazakh scientific psychology and pedagogy, Zh. Aimaurov, in his work "Psychology," discusses how to simulate enthusiasm, that is, interest. The writer emphasizes that actions often convey a child's enthusiasm more than a teacher's words. "If a teacher shows no interest in the knowledge they are explaining, the child is likely to forget it," states Kazakh psychologist S. Zhakupov. This means that not only students, but also teachers must be genuinely interested in the knowledge they impart. Data associated with emotions are better retained and recalled, making this a natural reason. Although emotions are closely tied to the body, the brain retains only what is essential to a person, relegating other information to oblivion.

Many works have been published on ways to increase students' interest in fiction. Among them are: K. Bitibayeva's "Innovative Methods and Technology for In-depth Study of Kazakh Literature," S. Kaliyev's "Instilling Work Ethics in Students," B. Smanov's "Ways to Enhance Teaching Efficiency," T. Kuneikova's "Developing Interest in Kazakh Literature in Russian-speaking Schools," Z. Kopbayeva's dissertation on "Methods of Teaching Kazakh Literature in Russian Schools," S. Tilesheva's dissertation "Methodological Guide to the Literature Textbook," and S. Zhibraev's dissertation "Methods of Using Museum Archives in Kazakh Literature Lessons," among others.

Keywords: Fiction, interest, methods and techniques, works of K. Bitibayeva, literature teaching.

Кіру

Қазіргі кезде мектеп оқушыларының көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылықтары бәсеңдеген. Цифрлық технологиялар дамыған сайын адамзаттың кітап оқуға қызығушылығы төмендеп барады. Сол себепті де ХХІ ғасырда

оқушылардың көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылығын ояту үлкен жұмысты, дайындықты талап етеді.

Жалпы қызығу балаларда алғашқы кезде онша ажыратылмайды. Қызығудың анық көрінетін жері – мектеп болып табылады. «Қызығушылық» дегеніміз – дүниедегі заттар мен құбылыстарды танып-білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі, адамның зейіні ауып, елігуден болатын құмартушылық, ынтығушылық [1, 494 б.]. Қызығушылық (ағылш. «interest») – бұл негізінен ішкі жоспарда пайда болатын танымдық іс-әрекетке итермелейтін қажеттілікке деген көзқарас немесе мотивациялық жағдай. Қызығушылықтың эмоционалды және ерікті сәттері интеллектуалды эмоция мен қиындықтарды жеңуге байланысты күш ретінде ерекше көрінеді. Ол білім түрінде шындықты игерудің адами деңгейімен тығыз байланысты. Жалпы қызығушылық психология мен педагогикада дәстүрлі зерттеу пәні болып табылады. Қызығушылық пәндік байланысы, пәндік мазмұнның кеңдігі, тереңдігі, ұзақтығы, яғни жеке тұлғаның қажеттілік қатынастары жүйесіне енуі бойынша жіктеледі. «Қызығушылық адамның әлемге деген қажеттіліктерінің күрделене түсетін қатарында аралық болып табылады: ол шындықтың белгілі бір саласына когнитивті тарту негізінде пайда болып, оның даму процесінде өз тақырыбына белсенді көзқарастың тұрақты жеке қажеттілігіне айналуы мүмкін», - дейді психология ғылымдарының докторы, профессор О.А.Борисович. «Қызығушылық» сөзінің өзі «қызығу» етістігінен шыққан. Психология ғылымында «қызығу» – бұл шындықтағы заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып, білуге бағытталған адамның біршама тұрақты жеке ерекшелігінің бір көрінісі. Сонымен қатар қызығуда бір нәрсені ерекше таңдап, соған зейін қойылады. Адамды еліктіріп, өзіне тартқан нәрсенің бәрі қызығудың объектісі болып табылады. Қызығудың физиологиялық негізі – «Бұл не?» дейтін рефлекс. Мәселен, біреуді «футболға қызығады» десек, ол адамның футбол ойынына үнемі баратынын, футбол жөніндегі кітаптарды оқып отыратындығын, біреумен әңгімелесуде де көбінесе осы тақырыптың айналасында сөз қозғауды тәуір көретінін байқаймыз. Сөйтіп адамның қызығуы бір нәрселерге асыра зейін қоюдан, оған құмартудан, соны үнемі ойлаудан көрініп отырады.

Қазақтың ғылыми психологиясы пен педагогикасының негізін салушы Ж.Аймауытов өзінің «Психология» еңбегінде ынтаны, яғни қызығушылықты қолдан жасау жайын сөз етеді: «... кейбір жағдайда белгілі соқыр сезім шу дегеннен қозады, оянады; екінші жағдайда, ол адамның тәрбиесі лайықты жолмен жетілген болса, ол қозу салған жерден бола қоймайды. Алғашқыдай кезде «біз пәлендей жағдай, пәлен нәрсе ынтамызды қоздырады, мүдделі дейміз. Екіншідей кезде, «олар ынтаны тартпайды, қызықсыз дейміз. Сондай нәрсеге ынтаны қолдан жасау керек болады». Бұрыннан бар, бойдағы ынта сезім түйсігіне тіреледі, көру, есту арқылы кіретін жаңа әсерлер, әсіресе қатты қозғалыс қошеметке иеленген әсерлер дерексіз сөзбен түсіндірілетін нәрселерден кісінің ынтасын қырындатып жібереді». Жазушы мұғалімнің сөйлегеніне қарағанда, істегені баланың ынтасын көбірек аударатыны туралы айтады. Мұғалім бір тәжірибе істеп болғанша, әйтпесе сурет салып болғанша, балалар ілтипат қойып, тыныш тыңдап отырады, қалай сөйледі, солай қыбыржи бастайды. Жанды нәрселер, қозғалатын нәрселер, я болмаса қатер туатын, қайғы-жылау шақыратын нәрселер – міне, өте-мөте балалардың қызығушылығын арттыратын осылар, балалардың асанды ынтасы шыныққанша, оқыту дәйім әлгідей нәрселерге жүгініп, ынталандыру керек болады. Олай болса, оқыту тәжірибе арқылы, жанды әңгіме, тақтаға сызған сурет арқылы көрнекі болу жөн. Дегенмен, бұл құралдар да уақыт өте келе ескіріп, қызығушылық та төмендейді.

Қазақ психологы С.Жақыпов: «Егер мұғалім сабақты түсіндіргенде оқытушының берілген білімге қызығушылығы болмаса, бала көбісін ұмытып кетеді», - деп пайымдайды. Яғни, оқушының ғана емес, ең бірінші кезекте берілген білімге мұғалімнің де қызығушылығы болуы тиіс. Өйткені, эмоцияға байланысқан мәліметтер жақсы сақталып, қайта жаңғыртылады. Мұның табиғи себебі болады. Эмоция тәнмен тығыз байланысты болғанымен, ми адамға керектігін ғана сақтап отырады, басқасын ұмытуға жібереді [2, 123 б.].

Педагогикалық тұрғыдан қызығушылықтардың түрлері көп. Соның бірі – оқуға деген қызығушылық. Оқуға деген қызығушылықты тәрбиелеу мәселесі – негізгі дидактикалық мәселелердің бірі. Оны практикалық тұрғыдан қамтамасыз ету

үшін оқытудың бірқатар заңдылықтары іске асырылады. Л.Божович, А.Дусавицкий, Н.Морозова, Г.Щукина және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде оқушылардың танымдық қызығушылықтары қарастырылған [3, 75 б.]. «... Баланы қызықтырған кезде оның қалай жұмыс істейтінін қараңыз. Ол өзін қызықтырған нәрседен рахат алады. Көздері жарқырап, жеңіл қозғалады. Бала өзіне қызықты, әрі маңызды іспен айналысуда. Бұл әрекет оған ағымды эмоция сыйлайды. Ойы анық жұмыс жасайды. Балаға бұл іске қарағанда әлде қайда қызық емес тапсырманы орындау қиынға соғатын болады». Ал қызығушылық танытпаған бала: «Ол оқуы керек кітапқа немесе міндетті түрде орындалуы керек тапсырмада қиналады. Үнемі алаңдап отырады» [4, 57 б.].

Әдіс

Балалардың танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін тәрбиелеуге байланысты негізгі мақсатты таңдау үш бағытпен анықталады:

- әдіснамалық;
- психологиялық-педагогикалық;
- әдістемелік [5, 105 б.].

Қызығушылық мәселесінің шығармашылық әдістемелік шешімі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, түрлі қабілеттерін дамыту мен тәрбиелеудің әдіснамалық және теориялық негіздерін үнемі әрі терең зерттеуді талап етеді.

Мектептегі қызығушылық мәселесін әр мұғалім, әр педагогикалық ұжым нақты жағдайлар мен мүмкіндіктерді ескере отырып шешеді. Алайда, мәселеге көзқарастың жалпы принциптері проблеманы шешудің 3 негізгі деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Олар қызығушылықты қалыптастыру бойынша күрделі іс-әрекеттің кезеңдері болуы мүмкін.

Бірінші деңгей – эмпирикалық. Балалардың білімге деген қызығушылығын тәрбиелеу қажеттілігі, сабақтың әртүрлі кезеңдерінде, тәрбие іс-шараларын өткізу кезінде ынтаның ояну

ерекшеліктері және т.б. туралы тәжірибелік идеяның негізі болып табылады. Жас маман біраз уақыт жұмыс істегеннен кейін, оқушылардың назарын аудармай, пәнге қызығушылық жағдайларын жасамай, сабақтың жаңа тақырыбын жүзеге асыру өте қиын екеніне көз жеткізеді. Мұғалім балаларда алғашқы қызығушылықты оята алмаса, ол өзінің кәсіби қабілетіне сенімсіздік тудырады. Бұл үшін тәжірибелі мұғалімдердің жылдар бойғы еңбегін талдау қажет болады. Мұғалімге оқушылар үшін арнайы дидактикалық және әдістемелік материалдарды таңдау, проблемалық мәселелер жүйесі, жаңа тақырыптың кіріспесін пысықтау, т.б. көмектеседі. Егер осының бәріне оқытушы проблеманы шешудің ғылыми-педагогикалық негіздерін игеру, өз тәжірибесінде оны шешудің бірнеше жолдары мен нұсқаларын пысықтау міндетін қойса, онда көп ұзамай алғашқы сабақтардың қиындықтары мен қателіктері артта қалады. Аталған деңгейді оқушылардың қызығушылықтарын қалыптастыру бойынша мұғалім жұмысының бастауы ретінде анықтауға болады.

Екінші деңгей – ғылыми-зерттеу тәсілінің элементтері бар шығармашылық. Бұл деңгей кемінде 3-5 жыл жұмыс істеген, жеткілікті дамыған ғылыми-педагогикалық және психологиялық-әдістемелік қызығушылықтарын көрсеткен мұғалімдер мен мектеп басшыларына тән. Өзін педагог-зерттеуші ретінде танытқан барлық талантты педагогтер балаларды оқыту мен тәрбиелеуге ғылыми-зерттеу тәсілін меңгеру процесінде шығармашылық педагогикалық ойлауды дамытудан бастады деп айтуға болады. Қызметтің осы кезеңінде мұғалімнің алға қойған міндеттері, оқушыларға қойылатын талаптары күрделене түседі.

Үшінші деңгей – ғылыми-зерттеу. Ол эмпирикалық принцип пен шығармашылық қатынасты балалардың қызығушылықтарын, бейімділіктерін, қабілеттерін талдау барысында зерттеу тәсілімен біріктіреді. Бұл кезеңде оқушылардың денсаулығының жай-күйін, олардың алдыңғы оқу дайындағының деңгейін ескере отырып, оқушының шығармашылық тұлғасының көрінісі мен дамуы үшін

ең қолайлы жағдайлар жасалады. Қызығушылық мәселесін сәтті шешетін мұғалім – педагог-зерттеуші [6, 3 б.].

XXI ғасыр оқыту процесінде жаңа педагогикалық технологияны пайдалануды талап етеді. Бұл тәсіл оқытудың мазмұнын жетілдіреді, олардың әдістері мен құралдарының бірлігін қамтамасыз етеді. Жаңа педагогикалық технология балаларды сабақ процесіндегі белсенділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Міне, осы талап тұрғысынан алғанда «Оқытудың интерактивті әдісі» шешуші орын алады. Егер де сабақ үстінде оқушылар мен мұғалімнің арасында тығыз қарым-қатынас орнатылса және ұтымды нәтижеге жетсе, бұлайша оқытуды интерактивті деп атаймыз. Мұндай қарым-қатынаста әрбір шәкірттің өзіндік өмір тәжірибесінің алатын орны ерекше. Сол себепті оқу мазмұны қандай да бір абстракциялы тақырыпқа иек артпай, оқушылардың өмір тәжірибесіне негізделсе, оқу процесі оқушы тарапынан қызығушылық пен ықылас туғызатындығы сөзсіз [7, 3 б.].

Баланың көркем шығармаға деген қызығушылығына бағыт сілтеу, эстетикалық талғамын тәрбиелеу, оны әрі қарай дамытып бекіту, қалыптастыру – педагогикалық маңызды проблеманың бірі [8, 56 б.].

Мектеп оқушыларының көркем әдебиетке деген қызығушылығын арттыру жолдары негізінде көптеген еңбектер жарық көрді. Бұлардың қатарында Қ.Бітібаеваның «Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы», С.Қалиевтің «Оқушыларды оқу еңбегіне дағдыландыру», Б.Смановтың «Сабақ беру тиімділігін арттыру жолдары», Т.Кунекованың «Орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ әдебиеті шығармаларына оқырмандық қызығушылықты қалыптастыру» диссертациясы, З.Көпбаеваның «Орыс мектебінде қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесі» диссертациясы, С.Тілешева «Әдебиет оқу кітабына методикалық нұсқау», С.Жибраевтың «Қазақ әдебиеті сабақтарында музей мұрағаттарын пайдаланудың әдістемесі» диссертациясы және т.б. еңбектер бар.

Қазақстан Ұлттық Педагогика ғылымдары академиясының құрметті академигі, ғалым Бітібаева Қанипа Омарғалиқызы көркемдеп оқу әдісі әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады деп есептейді. «Ол оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытуда өте тиімді. Әдебиетті өнер деп танытуда, көркем туындыны өнер туындысы деп қабылдатуда, сөз қасиеті мен құдіретіне, оның эстетикалық нәзік нәріне тұшындыруда бұл әдіс алғашқы баспалдақ, яғни көркем шығарманы оқушы жүрегіне бастайтын алғашқы сезім көпірі ретінде ежелден-ақ тиімді әдіс болып, мұғалімдер тәжірибесінен кең орын алуда», - дейді Қ.Бітібаева. Бұл әдістің негізгі тәсілдері: мұғалімнің мәнерлеп оқуы, көркем сөз шеберлерінің оқуы, күйтабақты, ұнтаспаны тыңдауы, т.с.с. Мұғалімнің мәтінді әрі мәнерлеп, әрі түсінік бере оқуы, сөйтіп, оқушыларды осы жұмысқа баулуы, мәтінге жуық әңгімелету, жоспар жасату, негізгі оқиғаларға ат қойғызу, жинақтау, т.б. шығармашылық жұмыстар да осы әдістің негізгі тәсілдері. Сондай-ақ, көркем мәтінді оқу барысында иллюстрация, суреттер пайдалану (қабілетіне қарай өнерін шығару), сценарий жасату, оқыған шығармаларға көркем суреттер бойынша пікір айтқыза білу (көркем киноны, пьесаларды, т.б.) тиімді тәсіл ретінде оқушылардың оқу еңбегін ұйымдастыру түрлеріне жатады [9, Б. 14-15].

Нәтижелер

Әдебиетті оқытуда түрлі әдіс-тәсілдер болуына қарамастан, кез келген әдіс барлық оқушыға бірдей әсер етпей, қызығушылық пен ынта тудырмайды. Қазіргі таңда, әдебиетті оқыту саласында бірқатар проблемалар бар. Соның бірі – оқушыларда көркем әдебиетке деген қызығушылықтың болмауы. Осы тақырып аясында әдебиет сабағында эксперимент жасап көрдім. Алдымен оқушылардың кітап оқуға деген қызығушылығы ижайында сауалнама алынды. Сауалнаманың нәтижесін ескере отырып, оқушылардың сүйікті кітаптарымен танысып, сынып ішінде «Кітап – әлемнің жаршысы» атты кітап көрмесі ұйымдастырылды.

Оқушылар сүйікті шығармаларында ұнайтын сюжетті иллюстрациялап, шағын аннотация айтты.

Оқушыларды жаңа шығармамен таныстырмас бұрын сол шығарманың тақырыбы жайында сұрақ қою арқылы қызығушылықты тудыруға болады. Бұл қызығушылықты әрі қарай дамыту мақсатында түрлі әдіс-тәсілдерді, жаңа технологияларды, жасанды интеллекті, т.б. қолдану тиімді болып табылады. Мәселен, wordwall.net, tarsiamaker, SWOT, learningapps, т.б. платформалар арқылы түрлі тапсырмалар дайындауға болады.

Нәтиже

Қорытындылай келсем, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын қарапайым әдіс-тәсілдер арқылы арттыра алмаймыз. Күнделікті қолданылатын әдіс-тәсілдер оқушыны жалықтырып, пәнге деген қызығушылығын жояды. Сондықтан мектеп оқушыларының қызығушылығын ояту не арттыру кезінде олардың қажеттіліктерін ескеру қажет.

Сілтемелер

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том. / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Жақыпов С.М. Жалпы психологияға кіріспе: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 230 б.

Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – Москва: Педагогика, 2007. – 208 с.

Дусавицкий А.К. Воспитывая интерес. – Москва: Знание, 2004. – 80 с.

Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике / Щукина Г.И. – М.: Педагогика, 2006. – 216 с.

Вахтеров В. Свобода учительского творчества // Народный учитель, 1994. - №1. – С. 5-7.

- Тойбазарова Н.А. Интербелсенді оқыту технологиясы. Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Тұран-Астана, 2019. – 89 б.
- Сманов Б. Сабақ беру тиімділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп, 1989. – 271 б.
- Бітібаева Қ.О. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Бірінші кітап. 5-11-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал. / Бірінші кітап. – Алматы: Дәуір – Кітап, 2012. – 314 б.

AZERBAIJAN DİLİNİN HECE ÖZELLİKLERİ SYLLABLE FEATURES OF AZERBAIJAN LANGUAGE

Mahira RAHTARI¹

Özet

Makalede Azerbaycan dilinin önemli fonetik birimlerinden biri olan hece konusuna ayrılmıştır. Hece, konuşmanın akışıyla ilgili önemli fonetik birimlerden biridir. Hece, fonetik akışın küçük bir parçası olmasına rağmen bir takım özelliklerinden dolayı çok önemli bir konuşma birimidir ve aynı zamanda fonetik konuşma zincirinde en büyük yeri kaplayan halkadır. Makalede Azerbaycan ve Türk dil biliminde hecelerin kendine has özellikleri ortaya konulmaktadır. Dünya dil biliminde yaygın olarak kullanılan hece teorilerinin Azerbaycan dili üzerindeki etkisi aydınlatılmıştır. Hece teorileri arasında ekspirasyon teorisinin Türk dillerine olduğu kadar bu dile de daha yakın olduğu bilinmektedir. Bu teoriye göre nefes verme sırasında telaffuz edilen seslerin birleşimi sonucu bir hece oluşur.

Ayrıca hece, konuşma sürecindeki en küçük kesintilerle ayrılan fonetik bir birimdir. Türk dil ailesine ait olan Azerbaycan dili de dahil olmak üzere çoğu dilde heceler sesli harflerin katılımıyla oluşur. Yani bir kelimedede sesli harf sayısı kadar hece vardır. Bir hece tek sesli harften bile oluşabilir. Örneğin: a-ta, a-shiq, fa-u-na vb. Ancak dünyanın bazı dillerinde ünsüzlerle (örneğin Almanca'da m, b, n ünsüzleriyle) hecelerin oluşturulabileceği de bilinmektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan dili, fonetik, hece, teori, ses

Abstract

The article is devoted to the syllable, which is one of the important phonetic units of the Azerbaijani language. The syllable is one of the important phonetic units related to the flow of speech. Although the syllable is a small part of the phonetic flow, it is a very important unit of speech due to its certain characteristics and is also the link that occupies the largest place in the phonetic speech chain. The article reveals the unique features of syllables in Azerbaijani and Turkish linguistics. The influence of syllable theories widely used in world linguistics on the Azerbaijani language is illuminated. It is known that among the syllable theories, the expiration theory is closer to this language as well as to the Turkish languages. According to this theory, a syllable is formed as a result of the combination of sounds pronounced during exhalation.

In addition, a syllable is a phonetic unit separated by the smallest interruptions in the speech process. In most languages, including Azerbaijani,

¹ Azerbaycan, Sumqayıt Dövlət Universiteti mahirahtari@gmail.com ORCID: 0009-0000-3225-0328

which belongs to the Turkic language family, syllables are formed with the participation of vowels. In other words, there are as many syllables as there are vowels in a word. A syllable can even consist of a single vowel. For example: a-ta, a-shiq, fa-u-na, etc. However, it is also known that in some languages of the world, syllables can be formed with consonants (for example, in German, with the consonants m, b, n).

Key words: Azerbaijani language, phonetics, syllable, theory, sound

Giriş

Ulu Türkçede belirgin bir ünlü uyumunun varlığı genellikle arka ve ön ünlülerin sadece kökte eşleşmemesinden kaynaklanır, bu düzenlilik eklerde de geçerlidir. İlk hecenin vokalizmi diğer hecelere göre daha zengindir. İki heceli sözcüklerde ikinci heceyi oluşturan ünlüler pek sabit olmayıp, çoğunlukla kendilerinden önce kullanılan ünlülerden özümsemiş ve etkilenmiştir.

Dünya dillerinin hemen hemen hepsinde heceyi oluşturan temel unsur sesli harftir. Ancak bazı dillerde (Sırpça, Çekçe ve diğer) sesli ünsüzlerden l ve n hece değiştirici görevi görür. Bu özellik Türk dillerinde olduğu gibi Azerbaycan dilinin fonetiklerinde de yansımamaktadır. Bu nedenle kelime içindeki her sesli harf tek bir hece olarak kullanılır ve ünsüzlerin komşuluğunda bir heceden çıkan ses olarak farklı hece türlerinin oluşumuna katılır. Sonuç olarak, bir kelimedede sesli harf sayısı kadar hece olduğu ortaya çıkıyor.

Azerbaycan Dilinde Heceler ve Çeşitleri

Azerbaycan dili, Türk dil ailesinin Oğuz grubuna aittir. Diğer Türk dilleri gibi Azerbaycan dili de eklemeli bir dildir. Bu nedenle dilin kendine has yazım özelliği vardır.

Hece, telaffuz sırasında kolayca bölünebilen bir kelimenin veya kelime formunun bir parçasıdır. Bahsi geçen bu tanım sadece Azerbaycan dilinde değil, diğer dillerde de temel ölçü olarak kabul edilmiştir. Hece kavramı diğer dillerdekiyle aynı olsa da heceleme kavramı her dilin kendi iç ses sistemi (fonetik yapı, ses sistemi, ses olgusu, yasalar vb.) tarafından düzenlenir. Bir heceyi oluşturan sesli

harflerle, o hecedeki ünsüzlerin konumuna ve sayısına bağlı olarak aşağıdaki hece türleri vardır:

1. Saf hece (yani tek heceden oluşan hece. Örnek: a+na, a+ta..)
2. Açık-kapalı hece (sesli harfle başlayıp ünsüzle biten hece. Örneğin: alt, üst)
3. Kapalı-açık hece (ünsüzle başlayıp sesli harfle biten hece. Örneğin: ba+ba, ne+ne)
4. Kapalı-kapalı hece (ünsüzle başlayıp ünsüzle biten hece. Örneğin: beş, kal, var vb.)

Bu hece türlerinin her birinin kendine ait türleri ve alt türleri vardır.

Genel olarak dilbilimde C (ünsüz ses) simgesi, sesli harfi belirtmek için de V (vokal ses) simgesi kullanılır. Örneğin ülke kelimesini ifade etmek için VCCV formunu kullanacağız.

Hece ve Uyum

Konuşma seslerinin uyumu, sadece kelime içindeki ünlülerin uyumu değil, aynı zamanda etraflarında kullanılan ünlüler ve ünsüzlerin oluşturduğu armonik birliktelik anlamına gelir. Bu sırada bir hecede sesli harfin etrafındaki ve etrafındaki ünsüzlerin bir araya gelmesi, kalın ya da ince bir uyum meydana getirir ki buna dilbilimde eş-uyumluluk ve ya sinhormonizm denir. Yani eş zamanlılık, ince bir sesli harf ile ince bir ünsüzün tek hecede bir araya gelerek ahenk yaratmasıdır. Kelime iki heceden oluşuyorsa, her hece eş zamanlı bir yapıdaysa bu tür kelimelere homojen (hemicins) kelimeler denir. Sinhormonizm kelimenin tamamını kapsıyor.

Azerbaycan dilinde dudak uyumu, damak uyumuna göre daha az çalışılmaktadır. Belki de bu nedenle uyum yasasını düşündüğümüzde aklımıza ilk gelen damağın uyumu olur. Damak uyu farklı zamanlarda araştırılmıştır.

Ünlü fonetikçi A. Ahundov, Azerbaycan dilinde dudak uyumunun damak uyumuna göre daha zayıf olduğunu belirtmiştir: "Dilimizde dudak uyumu sınırlıdır ve aslında ünlülerin konumuna göre uyum türleri olarak açıklanabilir. Sesli harfler, buldukları yere veya dilin yatay konumuna göre incelik-kalınlık işaretine göre birbirini takip eder ve iki şekilde kendini gösterir: İnce sesli harflerin tonu, kalın sesli harflerin tonu. (Axundov, 1973)

Hece ve Kelime İçindeki Konumu

Bir kelimedeki en güçlü konumun, ilk sesli harf ve etrafındaki ünsüz seslerin, dolayısıyla ilk hecenin birleşimi olduğu ortaya çıktı. Böylece kelimenin güçlü ve zayıf konumları vardır, böylece güçlü konumdaki sesler değişmez, sabit, zayıf konumdaki sesler ise değişmeye daha yatkın olur. Zayıf konumun sesleri değiştiğinde çeşitlilik yaratırlar.

Kaynaklar

- Axundov, A. (1973). Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Maarif nəşriyyatı
- Axundov, A. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikasi. Maarif nəşriyyatı
- Dəmirçizadə, Ə. (1972, 2007). Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Fonetika, orfoepiya orfoqrafiya. Maarif və Şərq-qərb nəşriyyatları
- Мамедов, Р. (2006). Вокально- консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно - типологическое системное исследование). Мутарджим
- Мамедов, Р. (2007). Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно - типологическое системное исследование). Мутарджим
- Rahtari, M. (2019). Azərbaycan dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik strukturu. SDU, *Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi*, 15 (4), 12-18
- Rahtari, M. (2020). Azərbaycan dilinin iki heceli kelimelerinde sinharmonizmin tanımı. *Türklerin Dünyası Estitüsü və Kıbrıs İlim Universitesinin ortaklığında çevrim içi düzenlenen IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*. 237-242

- Rahtari, M. (2021). Типы двусложной сингармонической фонетической структуры в азербайджанском и русском языках. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки.* №12. 170-176. DOI 10.37882/2223-2982.2021.12.23 <http://nauteh-journal.ru/files/2706bb37-caa0-42a2-a7b7-d1832a2e0542>
- Rahtari, M. (2021a). *Azərbaycan dilində səslərin ahəngi və ya sinharmonizm.* Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri (I Türkoloji qurultayın 95 illiyinə həsr olunur) *Beynəlxalq Elmi konfransının materialları.* 193-196. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48598501>
- Rahtari, M. (2023). Azərbaycan və rus dillərinin oxşar fonetik struktur növləri. SDU/ *“Heydər Əliyev və türk dünyası: ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr” mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları.* 420-423. https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/filologiya_2023.pdf

HORYAT ATIŞMALARI
KHORYAT ALTERCATION
Leman SÜLEYMANOVA¹

Özet

Irak Türkmen folklorunun en aktif türlerinden biri olan horyatlar, tıpkı Azerbaycan manileri gibi tek tek ve atışma biçiminde söylenmektedir. Irak Türkmenleri horyat atışmalarını “karşılıklı horyatlar” olarak adlandırır. Ayrıca bunlar arasında bu terim “genşerbegenşer çağırma”, “genşerini vermek” gibi kelimelerle de ifade edilmektedir. Orada horyat söyleyen anlatıcılara “horyatçı” denir.

Yukarıdaki terimler horyatçıların yüz yüze atışması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Atışmadan bahsettiğimizde öncelikle onun özünü öğrenmeniz gerekir. Atışmanın folkloradaki işlevinin bilinmesi, konunun özünün anlaşılmasına önemli ölçüde ışık tutar. Her folklor türünün folklorlarda kendine has işlevi vardır. Folklorlarda sistemin dışında hiçbir şey yoktur. Metnin sistemdeki konumunu belirlemeniz yeterlidir. Metnin bağlamı, işlevin tespitinde önemli bir rol oynar. Çünkü bağlam ve işlev karşılıklı olarak belirleyici faktörlerdir.

Bu yazımızda horyat atışmalarının işlevinden bahsedecek, kural ve ilkelerini belirleyecek, horyat atışmalarının yapıldığı meclislerden bahsedeceğiz. Bu tür atışmaların Türk folklorunda var olan atışmaların, özellikle de mani atışmaların daha derinlemesine incelenmesine katkı sağlayacağımızı düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: *horyat, mani, atışma, horyatçı, Irak Türkmenleri*

Abstract

Khoryats, one of the most active genres of Iraqi Turkmen folklore, are sung singly and to be read verbal exchanges, like Azerbaijani bayats. Iraqi Turkmens call Khoryat altercation (horyat deyishmeleri) mutual Khoryats. In addition, among them, this term is also expressed by phrases such as “Word competition face-to-face” (gansharbaganshar chagirmag, gansharini vermek). Narrators who sing khoryat there are called khoryatchı.

The above terms appeared because the Khoryatchıs altercation face to face. When talking of altercation, first need to learn its essence first. Knowing the function of the altercation in folklore sheds important light on

¹ Doç. Dr., AMEA Folklor Enstitüsü. leman.suleymanova.2018@mail.ru. ORCID: 0000-0003-1224-0039

understanding the essence of the matter. Each folklore genre has its own function in folklore. There is nothing outside the system in folklore. Just need to determine the location of the teht in the system. The conteht of the teht has an important role in detecting the function. Because conteht and function are mutually determining factors.

In this article, we will talk about the function of khoryat altercation, determine their rules and principles, and talk about the assemblies where khoryat altercation are performed. We think that such researches will help to study more deeply the verbal ehchanges ehisting in Turkic folklore, especially the verbal ehchanges bayati.

Key words: *khoryat, bayati, altercation, Khoryatchi, Iraqi Turkmens*

Giriş

Son yıllarda neredeyse tamamen mani üzerine araştırmalar yaptığımız için bu konuda yapılan atışmalar dikkatimizi çekmişti. Mani atışmaları Türk kültürünün bir parçasıdır ve tüm Türk halklarının folklorunun karakteristik özelliğidir. Bu Irak Türkmen folklorunda horyat atışmaları olarak yer alır. “Horyat atışmaları” ifadesinin tarafımızdan verilen isim olduğunu belirtmemiz gerekir. Aslında bu isim Irak Türkmenleri’nde farklı şekillerde ifade edilmektedir. Horyat atışmaları ile ilgili bilgileri ilk olarak Ata Terzibaşı’ndan okumuş olsak da daha detaylı bilgiyi aslen Kerküklü olan anlatıcımız İbrahim Rauf Terzi’den aldık. Ayrıca bu anlatıcı ile gerçek hayatta tanışmadığımızı, sadece internet üzerinden iletişim kurduğumuzu da söyleyelim.

İbrahim Rauf Bey ile 16 Ocak 2023 – Mayıs 2024 tarihleri arasında hem “WhatsApp” hem de “Facebook” sosyal ağlarında yaptığımız yazışmalar ve sohbetler sonucunda horyatlardan birçok örnek, horyat ustalarıyla ilgili anılar, horyatların söylenme biçimleri ve mekanları hakkında bilgileri kaydettik. Ondan kaydettiğimiz materyalleri bir kitap haline getirdik ve baskıya hazırlıyoruz. Sayın İbrahim Rauf Bey ile yaptığımız görüşmeler sonrasında horyat atışmalarını detaylı olarak incelemeye karar verdik ve böyle bir makale ortaya çıktı.

Karşılıklı Horyatlar

İbrahim Rauf Terzi'ye Irak Türkmenleri arasında horyat üzerine söylenen atışmaların olup olmadığını sordukda, onlar atışmanı karşılıklı makamla horyat söylemek veya karşılıklı horyatlar adını verdikleri anlaşıldı. Bu arada, Irak-Türkmen horyat ve manilerinin en iyi araştırmacılarından biri olan Ata Terzibaşı'nın, karşılıklı horyat söyleme geleneğinden bahsederken, karşılıklı horyat icrasına “genşerbegenşer çağırmaq” ve “genşerini vermek” denildiğini yazdığını da belirtelim (Terzibaşı, 1975: s.197). Ata Terzibaşı'nın araştırması, horyat atışmalarıyla ilgili birçok konuya ışık tutar. Yazılarında Irak Türkmenleri arasında horyat atışmalarının popüler ve yaygın olduğunu öğreniyoruz. Bazen bu atışmalar saatlerce sürüyordu: “Kerkük'te karşılıklı horyat, mani söyleme geleneği yoğun bir şekilde icra edilmektedir. Kerkük'te bu karşılıklı horyat söylemeye “kaşar” veya “kaşarın vermeğ” adı verilmektedir. Önce bir; çağırıcı (horyat ustası, horyatçı) meclisteki meslektaşını düelloya davet etmek maksadıyla çok defa;

“Kebab yandı köz ister
Sürme yandı göz ister
Köz köze gözüm göze
Ustav durup söz ister”

horyatını söyler. Bunun üzerine karşısındaki usta horyatçı da hemen şu horyatla cevap (kaşarın) verir:

“Kebab yandı köz çek
Sürme yandı göz çek
Köz köze gözüm göze
Ustav geldi öziv çek”

Bunun arkasından sırasıyla cevap vermek şeklinde horyatlar söylenir. Mecliste bulunan diğer horyat ustaları da bazen yarışmaya katılırlar. Bazen de ortamın gerginliğinden uzaklaşmak maksadıyla işi tatlıya bağlamaya çalışırlar ve bu arada hep birden neşeli beste, mani,

söylerler (Terzibaşı, 1975, s. 198). Bu horyat düellosu bazen saatlerce sürerdi. Hatta bir defa eski iki rakip sayılan Mustafa Kalayı ile Küle Rıza'nın akşamdan sabaha kadar karşılıklı horyat söylediklerine şahid olanlar, bu hadiseyi tafsilatıyla anlatırlar (Terzibaşı, 1975, s. 198).

İbrahim Rauf Terzi, horyat atışmalarını horyat mükabilesi olarak da adlandırıldığını söyledi. Ona göre karşılıklı horyat okunurken ilk başlayan horyatçı hangi içerikte horyat söylese, karşı taraf da aynı içerikte söylemelidir. Konudan sapmak horyatçının rakipten daha zayıf olduğunun göstergesidir.

Anlatıcının söylediği horyatların içeriğine bakarak, karşılıklı horyat okunması sırasında çeşitli şekilleri tespit edebildik:

1) Karşılıklı söylenen horyatların ilki, hikâye edici bir cümle şeklinde kurulur, karşı taraf da karşısındaki kişiye soru cümleleriyle hitap eder. Ya da ilk başlayan taraf horyatın cümlelerini soru şeklinde kurarken, rakip de karşısındaki kişinin sorularını yanıtlar:

“Çayır çimennen geli,
Kehve iyi mennen geli.
Al yanah, haytan² dudah,
Her gün hemamnan geli.

Çayır çimeni neyner?
Kehve iyi meni neyner?
Aslı güzel olanın,
Her gün hemamı neyner?”
Veya:

“Kim gülab sepe bili?
Kim geul yapa bili?

² haytan – güzel anlamında kullanılmıştır

Girsem yarın koynuna,
Kim meni tapa bili?

Men gülap sepe billem.
Men geul yapa billem.
Girsau yarın koynuna,
Men seni tapa billem.”

Veya:

“Kim gülap sepe bili?
Kim geul yapa bili?
Girsem yarın koynuna,
Kim meni tapa bili?

Men gülap sepe billem.
Men geul yapa billem.
Girsau yarın koynuna,
Men seni tapa billem.”

2) Karşılıklı horyatların bir kısmında olumsuz okunan horyatın cevabı olumlu, ya da tam tersi olur:

“Her ayda receb olmaz,
Olursa, eceb olmaz.
Lokmava haram katma,
Duan müsteceb olmaz.

Her ayda receb olu,
Olursa, eceb olu.
Lokmava haram katma,

Duan müsteceb olu.”

3) Karşılıklı horyatların bir kısmı bize Azerbaycan folklorundaki bilmece şeklindeki manileri hatırlatır. Burada hem soru hem de cevap kapalı şekilde olur:

“Bir sinedi.

İki nar, bir sinedi.

Köskude üç şey gördüm,

İkisi nar, birisi nedî?

Bir sine,

İki cesed, bir sine.

Bu gece iki avum var,

Ohum vurram birisine.”

Verdiğimiz örneklerin ikisi de eski horyat örnekleridir.

4) Karşılıklı horyatların her iki kısmı da eski horyatlardan oluşur:

“Açılı koy pencereni,

Gözüm görsün geleni.

Nece kebre koyallar,

Yar derdinnen öleni?

Pencerenin teli elek,

Yar, aşkunnan oldum helek.

Darılma sen ayrılığa,

Öğünnen biz ayrıldık,

Bağrımı ezibdi felek.”

Veya:

“Ohuyana,
Ver kitab ohuyana.
Vurun yadlar köşküne,
Atmağun ohu yana.

Ohuyandı.
Yar kitab ohuyandı.
Oh atdı meni vursun,
Sinemde ohu yandı.

Bir bağda kerdi çekdim,
Oraya sebze ekdim.
Yaddar o bağa girdi,
Men de elimi çekdim.

Dağda kerdi.
Çekilmez dağda kerdi.
Derdimi dağa dedim,
Bilmedim dağ da kerdi.”

Bazı kalıp kelimeler vardır ki onlarla başlanan horyatların çoğu eski horyatlardır ve karşılıklı söylenilir. Anlatıcı, kenafil kelimesiyle başlayan horyatları bu kısma bağlamıştır.

5) Karşılıklı horyatın her iki kısmı da söyleyeni belli olan horyatlardır:

“Gül üsdüne,
Bülbül, kon gül üsdüne.
Nanca koyrat yazılıb,

Bülbülden gül üsdüne.³

Gülden gülün,
Oturun gülden gülün.
Her gülü sen kohlama,
Ferki var gülden gülün.⁴

Yazarlı karşılıklı horyatlara bakıldığında horyatçı şairlerinin halk horyatlarından yararlandıklarını görüyoruz. Bir örneğe bakalım:

“Menim bu fener geulum,
Mum kimin yanar geulum.
Geh de bir halovlanı,
Geh de bir söner geulum.”

Bu horyat eski bir horyattır. Karşılıklı horyatlar arasında onun iki yazarlı versiyonunu bulduk:

“Menim fener geulume,
Ataş yanar geulume.
Günde bir taphır⁵ bayğuş,
Kahar konar geulume.
Korhum var = korhura ayrılmağdan,
Her dem anar geulume.⁶

Bu benim geulum,
Mum tekin yanar geulum.
Günde yüz neğme çalar,

³ Muhammed Rauf Terzi'ye aittir.

⁴ Muhammed Rauf Terzi'ye aittir.

⁵ Bir taphır – bir kaç, bir demet

⁶ Muhammed İzzet Hattat

İğnesiz kavan geulum.”⁷

6) Karşılıklı horyat okunurken taraflardan biri eski horyat söyler, diğer taraf buna yazarlı horyatla karşılık verir. Veya ilk başlayan kişi yazarlı horyatla başlar, cevap eski horyatla verilir:

“Derdim açar,
Derd geli, derdim açar.
Ne dünyamnan heyir gördüm,
Ne buldum derdime çar.”⁸

Ğeme çarı,
Tebib, bul ğeme çarı.
Evim ğem, qonağım ğem,
Olmuşam ğem açarı.”⁹

Ğem açar,
Tebib bulmaz ğeme çar.
Aşkuu lal eden dilim,
Keher, heffet, ğem açar.”¹⁰

Veya:
“Kayaçı daş çıhardı,
Ğam gözden yaş çıhardı.
Ne kimse derdim bilir,
Ne kimse baş çıhardı.”¹¹

⁷ Eski pilaklarda iynevardı. Bu iyne sesin çıkmasına yardımcı oluyordu. Kamal Mustafa Aziz`indir.

⁸ Eski hoyrattır.

⁹ Muhammed İzzet Hattat`ındır.

¹⁰ Muhammed İzzet Hattat`a aittir.

¹¹ Erbil hoyratıdır. Söyleyeni hatırlamadı.

Kayaçıysau, daş ıhart,
amli gözden yaş ıhart.
Ne arayan, ne soran?
Gel bu işden baş ıhart.”

Atışmanın hararetili anında nispeten zayıf bir horyatçı, atışmanı durdurmak istediğinde, rakibi ona laf sokmak için şu tür horyat okur:

“Koyrat koyratı açar,
Koyrat bilmiyen kaçar.
Koyrat bir bele şeydi,
Qeribin könlün açar.
Rakip utanar ve cevabında okurdu:
Hoyratım,
Koyma meni hor yatım.
Dünyada seda verib,
Kerküklüyem, hoyratım.”

Horyat söyleyen kişi karşı taraftan cevap alamayınca peş peşe horyat söyler. Art arda söylenen horyatlar o kadar hızlı söylenir ki sanki aynı horyatmış gibi bir izlenim bırakır:

“Gözü kare, kaşu yay,
Kiprikleri tek-tek say.
Gören maşallah diyer,
Men görendem dedim, vay!
Dudağları nar gülü,
Yanağları sanki ay.
Kösku cennet meyvesi,
Mene de düşer bir pay?”

Anlatıcı ile yaptığımız sohbetlerde karşılıklı horyatların sadece düğünlerde ve törenlerde söylenmediğini, aynı zamanda yas sırasında da söylendiğini gördük:

“Balam seni,
Beşikde balam seni.
Odu men koydum getdim,
Kim besler balam seni?”

Bala, vay!
Bal yemedim, bala vay!
Ot yığdım, yuva yapdım,
Uçurtmadım bala, vay!”

Öncelikle Terzi'nin yas sırasında söylenen karşılıklı horyatlara verdiği örneğinin cevap gerektirmeyen horyatlardan biri olduğunu belirtelim. Yasta mani şeklinde söylenen ağıtlara meclis katılımcılarının mani ile karşılık verdiklerini farklı bölgelerimizde defalarca gözlemledik (Vagifkızı (Süleymanova), 2022: s. 104-113). Anlatıcımızın yas sırasında atışma uyguladığı horyatlar, karşılıklı sesleşerek söylenen maniler olarak değerlendirilebilir. Sesleşerek okunan manileri aslında atışma mani olarak değerlendirmek mümkündür. Sadece bu tür bir manilere yanıt gerekmez.

Irak Türkmenleri yukarıda belirtilen karşılıklı horyat örnekleriyle sınırlı değildir. Bunlar arasında insanın üzüldüğü zaman kalbini ferahlatmak için söylenenleri de vardır.

“O balı,
Bir kız sevdim obalı.
Sen gelende bal yerdim,
Zehir etdu o balı.

Hem balam,

Hem zehirem, hem balam.

Feleg derbeder etdi,

Hem özümü, hem balam.”

Karşılıklı horyatları incelediğimizde soru-cevap ve onaylama-reddetme şeklinde söylenen horyatların içerik bakımından diğerlerinden daha farklı olduğunu ve atışmanın içeriğini daha fazla yansıttığını görüyoruz.

Bazen horyat söyledikten sonra “bunun bir sevabı var” diyordu. Bu, o horyatın atışmalarda söylenen horyatlardan biri olduğu anlamına geliyordu.

Irak Türkmen türkülerinde de horyat atışmalarına rastlıyoruz. Aynı durum Azerbaycan şarkılarında da karşımıza çıkar.

Bu şarkı Irak Türkmenleri arasında da bulunmaktadır. “Hasret Gecesi”nde (düğün gününden bir gün önce kız evinde yapılan törende) atışma olarak söylenen bu şarkı “Hacı Ferec’in Kızı” adlanır (AFA, cilt II, 1999: a. 49). Bu şarkının Şeki bölgesinden kaydettiğimiz versiyonu “Ay Güzel, Güzel” (Şeki Folklor Örnekleri, 2014: s. 305-306) olarak adlandırılmaktadır ve Irak Türkmen versiyonu ile hemen hemen aynıdır:

Ay Güzel, Güzel

“Ay güzel, güzel,

Gsder zn,u.

Oğlan, zm grf neyleyirsen?

Dağlarda iey görmemisenmi?

Ay güzel, güzel,

Gsder qaşın,ı,

Oğlan, qaşımı grf neyleyirsen?

Geceler ilan görmemisenmi?

Ay güzel, güzel,
Göster dışın,ı.
Oğlan, dışımı görüf neleyirsen?
Kağıza sedef görmemisenmi?

Ay güzel, güzel,
Göster boyun,u.
Oğlan, boyumu görüf neleyirsen?
Bağlarda çınar görmemisenmi?

Ay güzel, güzel,
Göster dalın,ı.
Oğlan, dalımı görüf neleyirsen?
Bazbalda quyruh görmemisenmi?

Ay güzel, güzel,
Göster helvetin,ı.
Oğlan, helvetimi görüf neleyirsen?

Keçide dırnah görmemisenmi?" (Şeki Folklor Örnekleri, 2014:
s.305-306).

Hacı Farac'ın Kızısan

Oğlan:

"Hacı Farac'ın kızısın gözlerüv sürmeli
Göster gözlerüv mene men alım seni

Kız:

Get get get güzel oğlan gözümü neynisen
Dağlarda bala ceyran hiç görmüyüpsen?

Oğlan:

Hacı Farac'ın kızısan dudağuv görmeli

Göster dudağuv mene men alım seni

Kız:

Get get get güzel oğlan dudağım neynisen

Kazzazda kırmızı kaytan hiç görmüyüpsen?

Oğlan:

Hacı Farac'ın kızısan saçlaruv sırmalı

Göster saçlaruv mene men alım seni

Kız:

Get get get güzel oğlan saçımı naynisen

Bahçada şa'ri-benat görmüyüpsen?

Oğlan:

Hacı Farac'ın kızısan yanağuv görmeli

Göster yanağuv mene men alım seni

Kız:

Get get get güzel oğlan yanağım neynisen

Bağlarda yevel alma hiç görmüyüpsen?

Oğlan:

Hacı Farac'ın kızısan köbegüv görmeli

Göster köbegüv mene men alım seni

Kız:

Get get get güzel oğlan köbegim neynisen

Kahvede bayaz fincan hiç görmüyüpsen?" (Dibisli, 2006, s.162-163).

Sinan Tahsin bu şarkının Dibisli'nin (Dibisli, Ş. Y. (2006) Anonim Halk Türküleri (Barış Dergisi. 29. Sayı, ss. 162-163.) yazısında 7. türkü olduğunu belirtir. (Tahsin, 2014: 76-79).

Şarkının Gah ilçesinden kayda alınmış versiyonu “Hacı Nebi Kızı” adlanır (AFA, HIII, 2005: 39).

Bu şarkılar her ne kadar deyişme şeklinde söylense de tür olarak mani değiller. Irak Türkmenlerinde tamamen manilere dayalı şarkı atışmaları vardır. Örneğin, “Değirmenci” şarkısı maniyeye dayanarak atışma şeklinde söylenmektedir:

Kız:

Ayhava degirmançı, degirmançı

Sen hançı men kervançı

Buğdayı verrem sene, havar yandım

Bı deni dart benimçin. (deni dart – deni üyüt)

Erkek:

Olmaz hatunum olmaz

Gümüş altunum olmaz

Men buğdayı neynirem, havar yandım

Savacağa su gelmez (savacağ – deyrimanın su toplanan yeri)

Kız:

Ay havar degirmançı, degirmançı

Sen hançı men kervançı

Hicilim verrem sene, havar yandım (hicil – ayağa tahılan kızıl zinet eşyası)

Bı deni dart benimçin

Erkek:

Olmaz hatunum olmaz

Gümüş altunum olmaz

Men hicili neynirem

Savacağa su gelmez

Kız:

Ay havar degirmançı, degirmançı

Sen hançı men kervançı

Kolbağım verrem sene, havar yandım

Bı deni dart benimçin

Erkek:

Olmaz hatunum olmaz

Gümüş altunum olmaz

Men kolbağı neynirem, havar degirmançı

Savacağa su gelmez” (Dibisli, 2005, s. 140).

Sinan Tahsin, Anonim Türküler başlıklı yazısında bu şarkının Dibisli'nin 19. türküsü olduğunu belirtmektedir (Tahsin, 2014: 90-91). Barış dergisine ulaşamadığımız için örnekleri ikinci bir kaynaktan vermek zorunda kaldık.

Irak Türkmen folklorunda mani yaygın olduğu kadar “Arzu-Kamber” halk hikâyeside tamamen manilere dayanmaktadır. Bu halk hikâyesinde maniye dayalı atışmaların da olduğunu görüyoruz. Söylediklerimize örnek olarak Arzu ve Kamber`in atışması (Bayatlı, 2009: s. 128-130), karı ve Kamber`in atışması (Bayatlı, 2009: s. 130) gösterilebilir.

Horyat Atışmalarının Yapıldığı Meclisler

Karşılıklı horyatların okunduğu yerleri araştırdığımızda, düğünlerde ve eğlence mekanlarında atışmaların düzenlendiğini öğrendik. Gelini getirmeden önceki gün meclis düzenlenir. Erkekler bir araya toplanır (bazen kadınlar da bu meclislere dinleyici olarak katılırdı) ve toplantıya davet edilen horyat üstatları türkü söyler, damadın karakterini, davranışını, görünüşünü vb. öven horyatlar okurlar, karşılıklı horyatlar da söylüyorlardı. Anlatıcıya göre, daha önce

karşılıklı horyatlarda başarılı olan horyatçılara hiçbir şey verilmez, onlara “Çok yaşa!”, “Ağzına sağlık!”, “Var olasin!”, “Bir daha sele”, “Aha ne güzel söyledin, kardeş” gibi ifadelerle alkışlarlar, başlarına çiçek atarlar. Günümüzde bu horyatçıların başlarına para serpilir. Atışmalarda zayıf olan horyatçılara hiçbir şey verilmez, onları utandırmazlar. Terzi, ayrıca modern çağda (daha çok son 10-15 yılda) bu meclislerin – karşılıklı horyat söylemelerin daha şatafatlı yapıldığını belirtir. Ayrıca genç sanatçıların bu işte daha yetenekli olduklarını vurgular. Horyat üstadlarına meclislerde para verilmesinin de onların daha coşkulu şarkı söylemelerini etkilediği görülür.

Irak Türkmenleri Ramazan ayında “Sinni Zarf” oyununu oynuyorlar. Ramazan ayında orucu açtıktan sonra teravih namazı kılan Türkmen erkekleri bir araya gelerek bu oyunu oynarlardı. “Sinni Zarf” oyunu Kerkük, Erbil, Düzhurmatu, Altunköprü gibi Türkmen şehirlerinde oldukça popülerdir. Oyun 6 kişi ile oynanmaktadır. Her takımda 3 kişi olacak şekilde iki yere ayrılırlar ve karşılıklı otururlar. Önlerinde bir tepsi, tepsinin üzerinde 11 adet zarf ve bir adet boncuk var. Takımların arasına perde çekilir. Oyuna başlayan takım boncuğu zarfların arasına saklamalı, diğer takım ise boncuğun hangi zarfın içinde saklandığını bulmalıdır. Diğer takım boncuğu bulana kadar tepsi ilk takımın elinde kalır. Boncuk bulunduktan sonra rakip takımın eline geçer. Bu oyunun oynandığı meclisler aynı zamanda horyat atışmalarının da yapıldığı yerlerdir. Oyunun yanı sıra orada oturan horyatçılar da horyatlar söylüyorlardı. Daha önce bu mecliste müzik eşliğinde horyatlar söylenmezdi. Günümüzde bu mecliste söylenen horyatlar müzik eşliğinde söylenir. Yaşlılar ise bu durumdan kesinlikle memnun değil. Onlara göre müzik olmadan söylenen horyatlar daha iyi etki yapıyordu. İbrahim Rauf Terzi'ye göre ilk horyatçı horyatı bir gül sözülle söylemişse, önündekinin horyata gül sözülle başlaması gerekirdi. Veya daha önce horyat söyleyen horyatçı, asiman kelimesiyle horyata başlamışsa, rakibin de asiman kelimesi ile söylemesi (KK1) gerekir.

Sonuç

Horyat atışmalarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin, Türk dünyası genelinde yaygın olan mani atışmalarının incelenmesinde önemli rol oynayacağına inanıyoruz. Horyat atışmalarının yanı sıra horyatlar, söylendiği meclisleri, horyatçıları ve onlarla ilgili anıları da incelemek gerektiği kanaatindeyiz.

Aslında Irak Türkmen araştırmacıları, Türk ve Azerbaycanlı bilim adamları, genel olarak Irak Türkmen folklorunun yanı sıra bunun çok önemli bir parçası olan horyatların incelenmesi konusunda da birçok çalışma yaptılar. Ancak Irak Türkmen folkloru öyle bir nehirdir ki yapılan çalışmalarla yetinilemez, bu alanda yeni araştırmalar yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Folkloru Antologiyası. 23 cildde, XIII c., Şeki-Zagatala Folkloru / Düzenleyenler: Abbaslı İ., Aliyev O., Abdullayeva M. Bakü: Seda, 2005.

Azerbaycan Folkloru Antologiyası: 23 cildde, II c., Irak-Türkmen Folkloru / Düzenleyenler: Paşayev G., Benderoğlu E. Bakü: Ağrıdağ, 1999.

Bayatlı Necdet Yaşar. “Türk Halk Hikâyelerinden Arzu Kamber (Arzu Qamber) Hikâyesinin Kerkük ve Tuzhurmatı Varyantlarının Mukayesesi (İnceleme ve Metin)”, *Milli Folklor*, 2009, Yıl 21, Sayı 82, s. 122-139.

Şeki Folklor Örnekleri. II kitap. Derleyip, düzenleyeni: L.Vagifkızı (Süleymanova). Bakü: Elm ve tehsil, 2014.

Tahsin Sinan. *Irak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler)*. Yüksek Lisans Tezi. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Nevşehir. Mart 2014.

Terzibaşı Atâ. *Kerkük Horyatları ve Mânileri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1975.

Vagifkızı (Süleymanova) Leman. “Karabağ`ın Halk Lirikası”, *Dede Korkut edebi-bilimsel dergi*, 2022, № 2, s. 104-113.

Kaynak Kişi: İbrahim Rauf Terzi. 1945 yılında Kerkük'te doğdu.
Horyatçıdır. Şu anda Danimarka'nın Agus kentinde yaşıyor.

**“KARABİBİK” ROMAN YOXSƏ UZUN HEKAYƏ (TÜRKİYƏ
ARAŞDIRMASINDA JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ)**

**KARABİBİK NOVEL OR LONG STORY (RESEARCH ON
GENRE DIFFERENCES IN TURKISH LITERATURE)**

Sima ŞEFİZADE*

Xülasə

Nəbizadə Nazimin Karabibik adlı əsəri Türkiyə ədəbiyyatında kəndli haqqında yazılan ilk əsər hesab olunur. Nəbizadə Nazimin yaradıcılığı Tənzimat ədəbiyyatından Sərvəti-fünün ədəbiyyatına keçid dövrünə təsadüf edir. Karabibik realizm və natüralizmin üstünlük təşkil etdiyi kənd ədəbiyyatı haqqında yazılmış bədii nümunədir. Mövzunun sadəliyinə görə Karabibik əsərinə "uzun hekayə" yəni povest, həcminə görə "roman" da deyənlər çoxdur. Məqalədə bu fikir janr xüsusiyyətləri baxımından araşdırmaya cəlb olunacaqdır. Tədqiqat zamanı Ramazan Kaplan, Nəcib Tosun, Semih Gümüş kimi Türkiyə ədəbiyyatının məşhur ədəbi simalarının fikirlərinə toxunulacaqdır.

Açar sözlər: uzun hekayə, roman, kəndli

Abstract

Nabizade Nazım's Karabibik is considered to be the first novel in Turkish literature that deals with the peasant. Nabizade Nazım's creativity coincides with the period of transition from Tanzimat Literature to Wealth literature. Karabibik is an artistic example of rural literature dominated by realism and naturalism. There are many who characterize Karabibik's work as a "long story" due to the simplicity of the subject or as a "novel" due to its volume. In this article, this idea will be analyzed in terms of genre characteristics. During the research, the opinions of famous literary figures of Turkish literature such as Ramazan Kaplan, Najib Tosun, Semih Gümüş will be mentioned.

Key words: long story, novel, peasant

* Azərbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Sima_adass@mail.ru

Giriş

Kəndli və onun həyatı haqqında olan mövzu ilk dəfə Karabibikdə öz əksini tapmışdır. Beş bölüm və 88 səhifədən ibarət olan bu əsərdəki hadisələr Antalyanın Beyməlek kəndində cərəyan edir. Müəllif əsəri Beymələkdə kapitan olduğu dövrdə yazıb. O, 1889-cu ildə Antalyanın Kaş mahalının topoqrafiyasını tədqiq etmək üçün kapitan təyin edilmiş və altı ay xidmət etmişdir. Əsəri yazmazdan əvvəl Antalya vilayətinin kəndlərinə gedərək ətraf mühit, insanlar və onların danışığı haqqında məlumat almaq üçün araşdırmalar aparmış, əsərin qəhrəmanlarını öz düşüncələri və yerli dilləri ilə danışdırmağa çalışmışdır.

Əsərin ön sözündə Nəbizadə Nazim qeyd edir. *"Bu romanın keçəcəyi yeri Anadolu köylerinden seçmeme gelince köylülük ve çiftçilikten uzaksınız, oraları için düşüncelerinize bir kapı açmağa çalıştım. Romanın geçtiği yerlerde, halkımızın işleri, geçimleri üzerinde bilgiler bulacaksınız dillerine de yabancı kalmayacaksınız"*(Karaalioğlu, 1978, s.478).

Nəbizadə Nazim əsərin ön sözündə Anadolu kəndlərindən birini mühit olaraq seçməkdə məqsədinin kəndli və əkinçi dünyasına yad olanlara kəndlilərin güzəranı və məişəti haqqında məlumat vermək olduğunu bildirir. Əsərdəki hadisələr Antalya vilayətinin Dəmrə rayonunun kəndlərindən biri olan Beymələkdə baş verir. Əsərin qəhrəmanı Karabibik həyat yoldaşını xəstəlik üzündən itirib və qızı Huri ilə Beyməlek kəndində yaşayır. Atasından miras qalan on iki dekar tarlanın dörd dekarını qonşusuna satmış, qalan səkkiz dekarı Yosturoğluna verməmək üçün müqavimət göstərir. Tarlasını şumlamaq üçün hər il Böyük İmamın öküzlərini icarəyə götürən Karabibik qızı Hurini Böyük İmamın kürəkəni Sarı İsmayla verməklə öküzlərdən pulsuz istifadə etmək arzusundadır. Amma bu arzusunu da reallaşdırmaq imkanı da onun üçün çətinlikdir. Qızı Hurinin bacarıqsız, müti və aciz, tənbel halı Karabibiyin işini daha çətinləşdirir. Yazıcı çox ustalıqla Karabibik obrazının simasında bir kəndlinin maddi çətinliyini, savadsızlığının ağır nəticələrini göstərməklə tipik kasıb kəndli obrazı yarada bilmişdir. Türkiyəli ədəbiyyatşünas Ramazan Kaplan da "Karabibik" əsərini bu şəkildə xarakterizə edir: *"Şübhəsiz ki Karabibik,*

doğrudan doğruya köylünün hayatını konu edışı, köy ve köylüyü gerçeğe bağlı kalarak verişiyle köy roman ve hikayeciliğinin ilk önemli örneklerinden biri kabul edilmelidir” (Kaplan, 2000, s. 11-15).

Nəbizadə Nazim Karabibikdə sadə dil və gündəlik danışq tərzindən istifadə etməklə türk dilinə və ədəbiyyatına böyük töhvə vermişdir. Surətləri isə ictimai, sosial və məhəlli mənsubiyyətlərinə görə danışdırır. *"Nabizade Nazim öyküsüyle kendi arasında belli bir mesafeyi muhafaza etmeyi başarmıştır. Başarmıştır diyoruz çünkü o günkü şartlarda Ahmet Mithat Efendiden mühlhem yazıcılar, ürünlerinden bağımsızlaşamadıkları gibi, öykünün akışına müdahaleden, kişileri yönlendirme gayretlerinden sıyrılamamışlardır. Mezkur açıdan da Nabizade bir ilke imza atmıştır” (5).*

Karabibik əsərinin Türkiyə ədəbiyyatında özəlliyi əsas iki səbəblə bağlıdır.

1. mövzunun ilkiliyi
2. struktur və ideyası

Mövzunun sadəliyinə görə Karabibik əsərinə "uzun hekayə" yəni povest, həcminə görə "roman" da deyənlər çoxdur. Yazıcının özü isə ön sözündə əsəri "roman" olaraq qeyd edir. Türkiyənin tanınmış ədəbiyyatşünası Semih Gümüş isə əsərin hansı adla səsləndirilməsindən daha çox onun struktur keyfiyyətlərinə diqqəti yönəldir. *"Önsözde, "Karabibik" i "roman" olarak nitelendirmiş yazar. Nedir ki yapıt "roman"dan çok "öykü" havasında. Oylumunu göz önünde bulundurarak "uzun öykü" de diyebiliriz. "Roman" ya da "uzun öykü" olmuş önemli değil. Önemli olan yapısal nitelikleridir”(Gümüş, 2017, s. 19).*

Semih Gümüş "Hekayənin pişik gözü" adlı kitabında isə hekayə janrının xüsusiyyətlərinə toxunaraq qeyd edir: *"Hekayəyə gəlincə, onun öz-özliyiündə heç bir problemi yoxdur: onunki ağır, qərarlı, özünəməxsus bir səyahətdir və bəzən dayanacaqlarda gözləyərək, bəzən də sürətlənərək getdiyi bu yolda qarşısına roman çıxarsa, öz təbiəti üzündən onu keçməyə çalışmır” (Gümüş, 2012, s.132) – yazmaqla hekayə janrını məhz müasir dövrün ən aparıcı və perspektivli*

janrı hesab edir. Amma hekayənin zəngin bədii ifadə vasitələrindən yararlanmaq cəhdinə, şübhə ilə yanaşır. Öncədən qeyd etdiyimiz kimi “karabibik” əsərinin “uzun öykü” və yaxud “roman” olması bu mənada ədəbiyyatşünası düşündürür.

Ümumiyyətlə “uzun hekayə” (povest) hekayədən həcmcə bir az böyük, romandan kiçik, janr imkanları baxımından hekayədən daha üstündür. *“Uzun hikayə- hikâyeden uzun, romandan kısa, olayları hikâyeden daha ayrıntılı ve kişi kadrosu hikâyeden daha geniş olan bir edebî türdür”* (9). Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında “povest”, Türkiyə ədəbiyyatında isə “uzun hekayə” bir-birinə ekvalent təşkil edir. Romanın povest kimi həcmi böyük olmasa da, kiçik də deyildir. Bəzən povesti (uzun hekayəni) kiçik roman da hesab edənlər də var.

Bildiyimiz kimi, uzun hekayə (povest) qəhrəmanın xarakterik cizgilərini, onun taleyindəki ən əhəmiyyətli epizodları təsvir edir və hadisələr məhdud bir zamanda baş verir. Hadisələr romandakı kimi şaxələnmir, mürəkkəb və dəyişik situasiyalar baş vermir, süjet daim bir qəhrəmanın ətrafında cəmlənir. Romanda isə hadisənin təsvir miqyası böyük olur. Roman dramatik bir taleyi, həm də tarixi bir dövrü də təsvir edə bilir. Romanda aktual mövzulara, qlobal problemlərə, fərqli qarışıq süjetlərə, böyük zaman kəsiminə də rast gəlinir. “Karabibik”də isə bu xüsusiyyətlərə rast gəlinmədiyindən onu roman adlandırmaq bu mənada düzgün sayılmır. Recəzaidə Əkrəmin də roman və hekayə fərqliliyinə maraqlı bir yanaşması var. *“Roman bir tablodur. Yazar önce şekilleri belirler. Sonra boyalarını karıştırır ve fırçasını dilediği şekilde kullanarak taslağı ortaya koyar. Bundan sonra taslağı boyayarak şekillendirmeye başlar. Öykü ise bir minyatürdür. Bunun roman gibi taslağı olmaz. Üzerinde fazla oynamaya gelmez. Anlatılmak istenen bir çirpıda yazılmalıdır”* (Özgül, 2000, s.33-34).

Nəcib Tosun isə “Müasir hekayə nəzəriyyəsi” adlı kitabında müasir Türkiyə ədəbi prosesində roman janrının struktur və yerini müəyyənləşdirərək qeyd edir: *“Romanın tarixi inkişaf prosesinə baxdığımızda qəhrəman/xarakter hər zaman əhəmiyyət daşımışdır. Hətta bir çox roman, haqlı olaraq, onda olan xarakterləri ilə yada salınır. Çünki bu xarakteri yaratmaq ən çox romanın xarakterinə*

uyğundur” (Tosun, 2018, s.115). “Karabibik” dəki baş obraz Karabibik davranışı, nitqi, yaşayışı, istək və arzularıyla tamlıqla öz dövrünün tipik kəndli obrazıdır. Onun simasında bir kəndlinin həyatını, kənd həyatının gerçəkliklərini görə bilir. *“Bir köylünün sadə yaşayışı içində; fakirlik, toprak və mal sevgisi, hastalık, köydeki çekişmeler, evliliklərin maddi çıxarlara bağlı oluşu, delikanlı genç kız ilişkileri, okulsuzluk ve bu yüzden köylünün okuyamaması, köydeki hayatın durgunluğu, Hıristiyan köyləriylə Müslüman halkın yaşadığı köylər arasındakı ekonomik dengesizlik, köylünün cinsi həyatı, köyde güçlü olmanın maddi gücə bağlı olduğu, tefecilik, sömürü, köylünün mahkəmeden yulğunluğu Karabibik in küçük hacmine sığdırılan başlıca problemlərdir”* (Gümüş, 2017, s.15). Amma bu hadisələr çoxluğu “Karabibik”i roman adlandırmağa imkan vermir, ona görə ki, romanın dil, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən irəli gələn ideoloji tələbi də vardır ki, “Karabibik” də buna rast gəlmək mümkün deyildir. *“Anadolu köylərini intihapta bir mütələm vardır ki bu da köylülük çiftçilik əlemlərinin yabancısı isəniz sizə o əlemlər haqqında bir fikir vermiş olmaqdır; vukuuatma zemin-i cəryan olan yerlərdə əhalinin surət-i məişət və məşguliyyəti haqqında kafə dərəcədə məlumat bulacağsınız; lisanlarına da aşına olacağsınız”* (Nabizadə, 2019, s. 6). Karabibik mətninin məqsədi yalnız kəndli həyatını işıqlandırmaqdır. Semih Gümüşün dediyi kimi *“Karabibik”in konusu “köy”. Önəmini belirleyen ilk ögə bu”* (Gümüş, 2017, s.19). Bundan əlavə bu əsərdə hadisələr bir xətt üzrə inkişaf edir. Karabibik və iki öküz xətti. Digər köməkçi obrazlar da bu xətt üzrə inkişaf edir. Roman janrına məxsus fərqli istiqamətlər üzrə müxtəlif tələlər və hadisələr fonunda struktur etibarilə dərinləşmə Karabibikdə yoxdur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq həyat eşqi heç sönməyən baş obraz Karabibiyin tarla qonşusu Yosturoğlu ilə tarla bölgüsü baxımından çəkişmələri, qızı Hürini imkanlı birinə vermə istəyi, öküz alaraq Qoca İmama olan asılılıqdan qurtulmaq istəyi, tacir Yani ilə pul haqq-hesabı əsərin ana xəttini təşkil edir. Bu mənada Nəcib Tosun düzgün qeyd edir ki, *“Kimi hikayələr vardır ki ancak öyküleştirilir kimi hikayələr vardır ki ancak romanlaşdırılabilir. Öykülük bir hikayə “uzatılarak” romanlaşdırılmaz. Ya da romanlık bir hikayə özetlenerek öyküleştirilemez”* (Tosun, 2018, s. 208). Semih Gümüşün də bu haqda

maraqlı araşdırması var: *“Olayların bir çizgi üzerinde gelişmesi, o dönem ürünlerinde sıkça yüz yüze gələn ve inandırıcılığı yok edən rastlantıların devreyə girməsini önliyor. Geniş zaman aralıklarının doğmasını olanaksız kılıyor. Böyləliklə de görece daha yoğun bir yapıt niteliği kazanıyor Karabibik”* (Gümüş, 2017, s.22). Oxucu bu əsərdə roman janrına məxsus fərqli zaman fərqli məkan müstəvisində bir-biri ilə təması olmayan süjetlər çoxluğunu daxilində kəsişmələrin mövcudluğunu görmək istəsə də “Karabibik”də bu detallar nəzərə çarpmır. Çünki yazıçı əsərdə nəql etmək istədiyi bir hadisəni eyni istiqamətdə paralel xətlər üzərində reallaşdırmağa çalışır. Onu da qeyd edək ki, xarakter sayının kifayət qədər çoxluğuna baxmayaraq, bu xüsusiyyət də (Karabibik, qızı Huri, Yosturoğlu, Sarı İsmayıl, Koca İmam, Eftalya, tacir Yani və s.) onu roman janrı hesab etməyə imkan vermir.

Nəcib Tosun roman janrının xüsusiyyətlərini qeyd edərkən hekayə ilə fərqlilik məsələsində bu nüansı qeyd edir: *“Romancının önündə geniş bir zaman vardır. İnsanlar, doğarlar, böyürlər, ölürlər. Dönəmlər açılır, dönəmlər kapanır. Ancak öykücünün öyküsel zamanı kısıtlıdır. Hatta kimi kez bu sadece bir sahne olabilir Romancı bir karakteri tanıtmak için sayısız olaya/duruma başvurur”* (Tosun, 2018, s. 213). Buna görə də əsərdə qısa zaman kəsiyində hadisələrin sadə təhkiyə ilə çatdırılması onu uzun hekayə adlandırmağa daha çox əsas verir. Qeyd etdiyimiz kimi, roman dövrü, cəmiyyəti göstərmək üçün ən əhatəli bir janrdır. Hekayə, povest isə həyatın nisbətən kiçik bir parçasını təsvir edir. Düşünürük ki, “Karabibik” əsəri kəndli və onun həyatı haqqında yazılan ilk ədəbi nümunə olduğu üçün roman deyə adlandırılmışdır. Amma roman janrının tələb etdiyi mövzu və problematika, forma və struktur, dil baxımından xüsusiyyətləri Karabibikdə özünü göstərmir. Semih Gümüşün də bu haqqda fikri maraq kəsb edir. *“Öykü kişilerinin, iç ve dış dünyaları son derece dar tutulmuş, sıradan ilgi ve ilişkileri düz bir mantıkla anlatılmışdır. Şahıs ve çevre tahlilleri son derece zayıf; düz bir çizgi üzerinde süren hayatlar renksiz, heyecansız, soğuk ve durğundur”* (Gümüş, 2017, s. 42). Romanı və uzun hekayəni fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də janr ölçüləridir. Bu fərqlilik özünü Karabibikdə də göstərir. Hekayə

roman adlandırıldığı təqdirdə roman janrına məxsus janr ölçülərindən çox kiçikdir. “Öykü bir oturuşta okunacaq kadar kısa olmalı ki öykünün dramatik etkisi bozulmasın”(Sevinç, 1998, s. 86-100). Bu fərqliliyin psixoloji tərəfləri də unudulmamalıdır. Belə ki, Nəcib Tosun bunu çox düzgün şəkildə analiz etmişdir. “Öykü okuru, bir oturuşta öyküyü bitirmeyi düşünür. Kendini ona görə hazırlar. Romanda ise onun parçalı dünyasını ve aralıklarla okumayı kabullenir. Bu nedenle öyküde anlatıcı-okur ilişkisi daha etkin ve erken kurulur. Romanda etki parçalandığı için bu ilişki daha geç ve zamana yayılır” (Tosun, 2018, s. 211).

Nəticə

Belə nəticəyə gəlinir ki, “Karabibik” əsəri Türkiyə ədəbiyyatında nəinki kəndli haqqında ilk bədii əsər hesab edilir, həmçinin,

1. Türkiyə ədəbiyyatında realizmin uğurlu nümunəsidir. Əsərdə vaxtaşırı realist və naturalist təsirlərə də rast gəlinir. Bu yanaşma Tənzimatçılara Qərbdən gələn bir yanaşmadır deyər qeyd edilir.
2. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq kənd reallığından söz açılıb.
3. Əsər romandan çox uzun hekayə xüsusiyyətlərinə malikdir.
4. Torpaq problemi, yaşamaq uğrunda, insanın təbiətlə mübarizəsi kimi Anadolu həqiqətlərini yerli müşahidə yolu ilə əks etdirən uğurlu bir əsərdir.

Beləliklə, Karabibik Türkiyə ədəbiyyatında sadalanan ilk və yeniliklərə görə roman adlandırılrsa da, əslində romanın tələb etdiyi janr xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq “uzun hekayə”nin (povest) janr xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

- Gümüş, Semih (2017). Yeni türk ədəbiyyatında hekayə, cilt (1). Şule yayınları: s.13-49
- Gümüş, Semih (2012). Hekayənin pişik gözü. Can Sanat yayınları: s. 132
- Karaalioglu, Seyit Kemal (1978). Türk edebiyatı Tarihi cilt (2). s. 478.

Kaplan, Ramazan (2000). Cümhuriyyet dönemi Türk romanında köy s. 11-15

Karabibik. <https://az.wikipedia.org/wiki/Karabibik>

Nabizade, Nazim (2019). Karabibik. Pdf. s.6 [Karabibik | PDF \(scribd.com\)](#)

Özer, Sevinç (1998). “Küçük öykünün Büyük İktidar Alanı”, Düşler, Öyküler, sayı: 6, Şubat, s.86-100

Özgül, Kayahan (2000). “Hikayenin romanı”, Hece, Türk Öykücülüğü Özel sayısı, Ekim/ Kasım 2000, sayı: 46/47, s. 33-34

Tosun, Nəcib (2018). Müasir hekayə nəzəriyyəsi, Hece yayınları: s.115

Uzun hikaye. https://tr.wikipedia.org/wiki/Uzun_hik%C3%A2ye

BOBUR G‘AZALLARINING MAFTUNKOR LEKSIKASI
FASCINATING VOCABULARY OF BABUR'S GHAZALS

Shahnoza ZIYAMUXAMEDOVA¹

XULOSA

Zahiriddin Muhammad Boburning she‘riy merosi serqirra va boy. Uning g‘azallarida davrning tarixiy voqealari, shaxsiy hayoti, muhabbati, ehtiroslari, muhiti, din va urf-odatlariga munosabati real tarzda aks ettirilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning she‘riy merosi yuksak badiiy saviyada yozilgani bilan mumtoz o‘zbek she‘riyati tarixida o‘z o‘rnini egallaydi. Uning g‘azallarida ishq, vafo, visol va hijron mavzulari salmoqli o‘rin tutadi. Bobur g‘azallarida mahbubaning maftunkor go‘zalligi, oydek chehrasi, shaxlo ko‘zlari, kamon qoshlari, go‘zal qomati ravon misralarda yuksak mahorat bilan kuylangan. Maqolada Bobur mahbubasining go‘zalligini ta‘riflovchi qiyoslariga e‘tibor qaratilgan. Bundan tashqari, uning 116 g‘azali misolida tana a‘zolarini bildiruvchi so‘zlar soni sanab o‘tilgan va misollar bilan tasdiqlangan. Boburning shaxsiy va betakror she‘riyatidan maftun bo‘lgan o‘quvchi sifatida aytishimiz mumkinki, uning she‘riyati juda ta‘sirchan. Ko‘ngillarga chuqur singib ketgan bu g‘amgin satrlarda ertangi kunga, kelajakka bo‘lgan yorqin umidlar mujassam. Shuning uchun uning she‘rlari shunday qimmatli va qalbga yaqin. Bobur asarlari jahon adabiyotining noyob xazinasini sifatida dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilinib o‘rganilmoqda, chunki uning asarlarida insonparvarlik, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi yuksak insoniy fazilatlar tarannum etilgan. Uning o‘lmas ijodiy merosi xalqlarni birlashtiradi, do‘stlik va o‘zaro hamjihatlik ko‘prigi bo‘lib xizmat qiladi, chunki uning asarlarida tarannum etilgan qadriyatlar hamma uchun birdek yaqin va tushunarli bo‘lgani uchun hamisha yo‘lchi yulduz bo‘lib xizmat qiladi. Kalit So‘zlar: Leksika, G‘azal, Lirik, Visol, Hijron, Mahbuba, Go‘zallikni Tasvirlovchi Qiyoslar.

Kalit So‘zlar: Leksika, G‘azal, Lirik, Visol, Hijron, Mahbuba, Go‘zallikni Tasvirlovchi Qiyoslar.

ABSTRACT

The poetic legacy of Zahiriddin Muhammad Babur is rich and varied. In his ghazals, historical events, personal life, love, passions, environment,

¹ Doçent, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi
shahnozaziyo@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-7066>

attitude to religion and customs are realistically reflected. Zahiriddin Muhammad Babur's poetic heritage is written at a high artistic level and takes its place in the history of classical Uzbek poetry. In his ghazals, the themes of love, loyalty, visal and hijran play an important role. In Babur's ghazals, the beloved's charming beauty, moon-like face, beautiful eyes, arched eyebrows, and beautiful figure are sung with high skill in fluent verses. The article focuses on the comparisons describing the beauty of Babur's beloved. In addition, in his 116 ghazals, the number of words denoting body parts is listed and confirmed with examples. As a reader who has been fascinated by Babur's personal and unique poetry, we can say that his poetry is very impressive. Bright hopes for tomorrow and the future are embodied in these sad lines deeply embedded in the hearts. That is why his poems are so precious and close to the heart. Babur's works are being translated into many languages of the world as a unique treasure of world literature, because his works glorify high human qualities such as philanthropy, patriotism, kindness. His immortal creative legacy unites peoples, serves as a bridge of friendship and mutual solidarity, because the values glorified in his works are equally close and understandable to everyone, and will always be a guiding star. Keywords: Lexicon, Ghazal, Lyric, Visol, Hijran, Mahbuba, Similes Describing Beauty.

Keywords: Lexicon, Ghazal, Lyric, Visol, Hijran, Mahbuba, Similes Describing Beauty.

Kirish

Zahiriddin Muhammad Boburning she'riy merosi serqirra va boy. Uning g'azallarida davrning tarixiy voqealari, shaxsiy hayoti, muhabbati, ehtirolari, muhiti, din va urf-odatlariga munosabati real tarzda aks ettirilgan. Aytish mumkinki, Bobur she'rlari shoirming tarjimayi holi bo'lib, unda teran tuyg'ular she'riy til'da ta'sirchan ifodalangan, hayotiy holatlar bilan to'qnashuv natijasida vujudga kelgan kechinmalar mahorat bilan tasvirlangan.

Boburga g'azal yozish bir havas emas, balki o'z fe'l-atvori, didi, holatini ifodalash vositasi edi. U shunday deb yozgan edi:

Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay ahsi she'r,

To bilingay har kishining ta'bi birla holati.

Bobur g'azallari yuksak badiiy saviyada yozilgani bilan mumtoz o'zbek she'riyati tarixida o'z o'rmini egallaydi. Tarixchi Mirzo

Muhammad Haydar o'sha davridayoq Zahiriddin Boburni shoir sifatida Alisher Navoiyning yoniga qo'ygan. Bu bejiz emas. Rampur kutubxonasida saqlanayotgan Boburning nodir qo'lyozmasida shunday yozilgan:

Har vaqtki ko'rgasen mening so'zimni,

So'zimni o'qub sog'ing'aysen mening o'zimni.

Usul

Bobur ijodida ishq, vafo, visol va hijron mavzulari ham muhim o'rin tutadi. Uning g'azallarida mahbubaning maftunkor va beqiyos go'zalligi, sharqona odob va urf-odatlar, yengil va o'ynoqi, ravon misralarda yuksak mahorat bilan tarannum etilgan. Boburning shaxsiy va betakror she'riyatidan maftun bo'lgan o'quvchi sifatida aytishimiz mumkinki, ko'ngillarga chuqur singib ketgan bu g'amgin satrlarda ertangi kunga, kelajakka bo'lgan yorqin umidlar mujassam. Bobur g'azallari qadrli va qalbga yaqin. Uning butun hayoti va ijodi o'lmas afsona, Vatan sog'inchi, ozodlik haqidagi abadiy dostonidir.

Bu doston asrlar davomida yurtida yashab kelganlar uchun ham, turli sabablarga ko'ra yurtidan uzoqda yashayotganlar uchun ham birdek qadrlidir. Yurtini yo'qotgan har bir shoir ham Bobur bo'la olmaydi. Ammo tugallangan she'rlarida gavdalangan Boburning mardona ruhi, haqiqiy hayot yo'li, jonajon Vataniga, mard xalqiga bo'lgan buyuk muhabbati yurtdagi har bir inson uchun katta ibrat bo'lishi aniq. Boburning hassos qalb tuyg'ulari uning ijodida o'z ifodasini topgan. U shunday nozik did, shunday nozik qalb bilan taqdirning mashaqqatli yo'llarini bosib o'tgan bo'lsada, shoirning o'zini, shaxsiyatini, shaxs sifatida e'tiqodini to'la-to'kis asrab-avaylashi chinakam ibratli jasoratdir.

Topilmalar

Bobur g'azallari asosan besh baytdan iborat. G'azal mazmunining an'anaviy tuzilishi ikki asosiy personajning majburiy ishtiroki bilan belgilanadi: mahbuba va oshiq. Shoir g'azallarida mahbuba go'zal, nafis

bo'lib, go'zallik, farovonlik, boylik bilan o'ralgan, oshiq esa iztirob, sog'inch, hasrat, ko'z yoshlariga botgan. Uning go'zalligiga qoyil qolgan sevgilisi tashqi dunyoning ko'rinishlariga befarq. Oshiq esa 'zidan norozi, har doim adolatsizlik va taqdirning zarbalaridan g'azablanadi, insofsizlik, ikkiyuzlamachilik va yolg'onga qarshi turadi. Bobur o'z sevgilisi obrazini yaratishda an'anaviy yuzni atirgul bilan olishtirishdan ko'p foydalanadi. Va deyarli barcha g'azallardagi bu qiyoslar turli semantik tuslar bilan to'ldiriladi, ular qiyos va qarama-qarshiliklar orqali butun g'azalning obrazli tizimini tashkil etadi. Bobur o'z sevgilisining yuzini oyga qiyoslaydi. Bobur yana bir g'azalida mahbubi og'zini g'unchaga qiyoslaydi. Bobur uchun ishq sadoqat, oliyjanoblik va insoniylik bo'lib, u boylik, ijtimoiy mavqe va barcha yerdagi ne'matlardan ustundir. U asl badiiy vositalardan mohirona foydalanadi. Keyin esa oshiqning iztirobini, qayg'usini ko'rsatadi.

Biz Bobur lirikasidagi go'zallikni, mahbuba qiyofasiga xos so'zlarni o'rganishga harakat qildik. Keyingi yillarda Bobur ijodini matnshunoslik, falsafiy, lingvistik va badiiy jihatdan o'rganish bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, shoir ijodining uslubiy o'ziga xosligidan dalolat beruvchi til omillarini o'rganish endigina boshlanmoqda. Masalan, shoir ijodidagi tana a'zolari nomlarini bevosita badiiy uslub bilan bog'lab o'rganish boburshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, Boburning so'z san'atini chuqur o'rganishga keng imkoniyatlar ochadi.

«Yuz» so'ziga keladigan bo'lsak, shoir g'azallarida bu so'z 68 marta, oraz sinonimi esa 5 marta qo'llangan. Unda Bobur yuzni bir necha xil ta'riflar bilan tasvirlagan. Masalan, gul yuz, lola yuz, quyoshli yuz, muborak yuz.

*Oningdek bo'lmisham hayron quyosh yanglig' yuzungakim,
Quyoshdek nayzalar tegsa ko'zumga, ko'z ola olmon.*

*Ham lola yuzung qoshida berang,
Ham sarv qading borida bepoy.*

*Tarahhum yuzidin yuzungni ko'rmakka buyurg'aysen,
Xush ulkim, orazingni ko'rgamen, so'zung eshitgaymen!*

Bundan tashqari, «yuz» so'zi bir necha marta son miqdorni bildiruvchi (o'zbek tilida «shaxs») so'zi «yuzlik» sonini anglatishi mumkin) ko'plab g'azallar mavjud.

*Orazu qaddingni ta'rif etsalar yuz yil, hanuz,
Ey yuzi gul, sarvqad, yuzdin biri aytilmag'ay.*

*Keltursa yuz baloni o'shal bevafo manga,
Kelsun agar yuzumni evursam, balo manga!*

*Husnda ortuq agar bo'lsa yuzi Laylidin,
Men taki bormen aning ishqida yuz Majnuncha!*

«Yuz» so'zi sonni bildiruvchi 32 joyda uchraydi.

*Evrulur boshingg'ayu gohi yuzunga yuz qo'yar,
Bu jihattin ot emish «gulpech»u gah, «gulzor» anga.*

Endi g'azallardagi ko'z so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, bu so'z 60 marta uchraydi. «Ko'z» so'ziga turli sifatlar ham berilgan: «qora ko'z», «chiroyli ko'zlar», «jigarrang ko'zlar».

*Usruk ko'ziga toki ko'ngil bo'ldi muhtalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.*

*Ey xush ulkim, turg'asen kelib ko'zum o'trusida,
Men tikib ikki ko'zum yuzungga, hayron bo'lg'amen.*

G'azallarda qosh so'zi 28 marta uchraydi va yorqin qosh, xayoliy qosh, qora qosh, yangi oyga o'xshagan qosh sifatida tasvirlangan.

*Ko'zlari sayd aylar uchun telba ko'nglumni mening
Qoshi yosini qurub, kiprik o'qini to'ldurub.*

*Ko'k vusmada ul oy qoshi go'yo xayoldur,
YO oy boshida ko'kta ko'rungan hiloldur.*

Qosh so'zi bir o'rindagi predlogni ham bildiradi:

*Derki, Bobur, iltifot aylay sanga yetgan zamon,
Menga yetgach, qoshida yuz chinu yolg'onin ko'rung.*

Shoir o'z g'azallarida 48 marta zulf, soch so'zlarini ishlatib, jingalak soch, ikkita chiroyli o'rim, qora soch, xushbo'y soch kabi qiyoslarni qo'llagan.

*Ishq elining ohidin ul sarv qad xam bo'lmasun,
G'am yelidin ul muanbar zulf darham bo'lmasun.*

*Og'zidek tor fursati vasli, vale, hajri tuni
Ul muanbar sochi yanglig' ham qorong'u, ham uzun.*

Bobur lirikasida bosh so'zi 19 marta tilga olingan.

*Boshing'a chiqti tutun rashkdin qora sochdin,
Ayoqqa tushgali, ey sarvi noz, to soching.*

«Lab» so'zi 16 o'rinda qo'llanib, «kulib turgan lab», «shakardek lab», «kurtakdek lab» kabi qiyoslash tarzida berilgan.

*Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur,
G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur.*

*Qadi shoxi guldek nigorim qani?
Labi g'unchadek gul'uzorim qani?*

*So'zlab ul la'li shakarxoni shakarrez etasen,
Ochib ul zulfi sumansoni dilovez etasen.*

Oyoq so'ziga kelsak, u shoir g'azallarida 11 o'rinda uchraydi.

*Qo'yub oyog'iga bosh, so'rsa la'lidin har kim,
Boshig'a tufroqu og'ziga tosh kerak bo'lsa!*

G'azallarda og'iz so'zi 12 marta uchraydi va g'unchadek og'iz kabi iboralar unga ishora qiladi.

Og'zidek tor fursati vasli, vale, hajri tuni

Ul muanbar sochi yanglig' ham qorong'u, ham uzun.

*Ko'zlari sayd aylar uchun telba ko'nglumni mening
Qoshi yosini ko'rub, kirpik o'qini to'ldurub.*

Til (3) va tish (4) so'zlari kam qo'llaniladi, lekin qiyoslash orqali beriladi, tish marvariddek qattiq, til qizil tosh kabi.

*Qoshida chinu ko'zida kinu angabin labida,
So'zida zahr va lekin tilida darmondur.*

*Yuzi xurshidi, tishi durridin ayru jismda
Qolmadi bir zarra yerkim, tishdin afgor etmadim.*

Ko'ks so'zi ham 3-4 marta qo'llangan.

*O'qung birla xayoling, dardingu mehringga Boburdek,
Tanim – manzil, ko'zum – maskan, ko'kus – ma'vo, ko'ngul
mahzan.*

Keltirilgan misollardan Bobur g'azallarida tana a'zolari nomlariga oid so'zlar nisbatan ko'p qo'llanib, shoirning badiiy niyati bilan bog'liq holda turli leksik-ma'naviy va uslubiy-semantik vazifalarni bajarganligini ko'ramiz. Badiiy kontekstda ishlatiladigan har bir tana a'zosining nomi ma'lum bir semantik vazifani bajaradigan poetik tafsilotdir.

Shoir g'azallarida tana a'zolari nomlari turkiy va fors tillari bilan bir qatorda arabcha afsona modeliga ko'ra shakllangan, degan xulosa kelib chiqadi. Bunday so'zlarning qo'llanishi shoir asarlarining badiiyligi va yorqinligini oshirib, o'quvchini qiziqtirgan.

Xulosa

Bobur asarlari jahon adabiyotining noyob xazinasini sifatida dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilinib, o'rganilmoqda, chunki uning asarlarida insonparvarlik, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi yuksak insoniy fazilatlar tarannum etilgan.

Uning o'lmas ijodiy merosi xalqlarni birlashtirib turadi, do'stlik va o'zaro hamjihatlik ko'prigi bo'lib xizmat qiladi, chunki uning asarlarida tarannum etilgan qadriyatlar hamma uchun birdek yaqin va tushunarli bo'lgani uchun hamisha barcha ezgu ishlarda yo'lboshchi, yo'l ko'rsatuvchi yulduz bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Аманлаев А.Х., Шукурова Ф.Х. (28 февраля 2020 года). Литературное наследие Бабура и его жизненный путь. Интеллектуальное наследие Бабура и современность. Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции стр. 68-71.
- Бабур З. М. (1948). Бабурнамэ / пер. М. Салье; под ред. М. Шевердина. – Ташкент, – 231 с.
- Бабур. (1943). Лирика / пер. с узб. Льва Пеньковского; предисл. Бертельса. – Ташкент. – 34 с.
- Стеблева И. В. (1982). Семантика газелей Бабура. – М. – 328 с.
- Азимжоновна С. (1995). Захириддин Мухаммад Бобур. Сборник статей. — Ташкент.
- Ахмедов Б. (1985). Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники). — Ташкент.
- Воҳидов Р. (2000). Биз билган ва билмаган Бобур.- Ташкент.
- Ёкубов Ҳ. (1949). Захириддин Мухаммад Бобур. — Ташкент.
- Лутфулло Махмуд. (2009). Бобурни тушуниш бахти.- Ташкент.
- Машрабов З., Шокаримов С. (1997). Асрларни бўйлаган Бобур. — Ташкент.
- Стеблева И. В. (1982). Семантика газелей Бабура. — Москва.
- Зиямухамедова Ш. (2022). Бобур ғазаллари лексикаси бўйича конкорданс-луғат (116та ғазал мисолида). Журнал «Общество и

инновации», 3/2, стр.24-30.
<https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1860>

BALKANLAR'DA TÜRKÇE EĞİTİMİN YOK EDİLMESİNDE STALİN'İN GİZLİ PLANLARI

STALIN'S SECRET PLANS IN THE DESTRUCTION OF TURKISH EDUCATION IN THE BALKANS

Sevil ABBASOĞLU İREVANLI¹

Özet

İkinci Dünya savaşından sonra diğer Balkan ülkeleri gibi Sovyetlerin uydusu hâline getirilen Bulgaristan'da ülkede azınlık hâline getirilen Bulgaristan Türkleri Stalin'in ihtilali ihraç etmek için gizli oyunlarının bir oyuncusu olmuşlardır. Bulgaristan'ın prenslik (1879-1908) ve çarlık (1908-1944) yıllarında Türkleri geri bıraktırmak amacıyla eğitim öğretimleri sürekli engellenmiştir. Stalin'in Türkiye'de gerçekleştirilecek bir sosyalist devrim için Bulgaristan Türklerinden devrimci elemanlar yetiştirilmesini emretti. O dönemde stratejik önemi olan ülkelerde sosyalist devrimi yapmak, ihtilâl ihraç etmek Sovyet politikasının başlıca amacıydı. Ancak gereken hazırlıklı elemanların bulunmadığı bir ülkede Türk dilinde eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı, sözde milli ve içerik bakımından sosyalist bir kültürün nasıl geliştirilebileceği; geleceğin sosyalist Türkiye'sinde önderlik yapabilecek kişilerin eğitiminin yeni baştan kurulması Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin koptuğu bir döneme rastlamıştı. Stalin Azerbaycan'da "Türk" adını bile yasaklamış olsa da Bulgaristan Türkleri ile dil ve kültür ortaklığını bildiği için 1950'li yıllarda Azerbaycan'dan yüksek seviyede olan akademisyenler getirildi. Kısa bir süre içinde Bulgaristan'da Türklerin eğitim, basın yayın etkinlikleri yüksek düzeye erişti. Stalin 1953'te öldüyse de yönetimi devralan Kruşçov'un 1956'daki konuşmasında Stalin kültürünü alaşağı etti. Böylece Stalin'in gizli eğitim planı yarıda kaldı. Kruşçov'un yönetiminde Bulgaristan'daki yönetim Türklerin bütün haklarını ellerinden aldı, Azerbaycanlı aydınlar süreleri dolmadan ülkelerine geri dönme zorunda kaldılar.

Anahtar kelimeler: Balkanlar, Eğitim, Bulgaristan, Dil, Siyaset.

¹ Arş. Gör., Uluslararası Vizyon Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gostivar / KUZHEY MAKEDONYA, irevanlisevil@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2613-9073>

Abstract

After the Second World War, Bulgaria, like other Balkan countries, became a satellite of the Soviets and the Bulgarian Turks, who were made a minority in the country, became players in Stalin's secret games to export the revolution. During the years of Bulgaria's principality (1879-1908) and the tsardom (1908-1944), education was constantly obstructed in order to make the Turks fall behind. Stalin ordered the training of revolutionary elements from the Bulgarian Turks for a socialist revolution to be carried out in Turkey. At that time, making a socialist revolution in strategically important countries and exporting revolutions were the main goals of Soviet policy. However, in a country where the necessary prepared elements were not available, how to provide education and training in the Turkish language, how to develop a so-called national and socialist culture in terms of content; and the re-establishment of the education of those who could lead the socialist Turkey of the future coincided with a period when relations between Turkey and Bulgaria were severed. Although Stalin banned the name Turk in Azerbaijan, high-level academics were brought from Azerbaijan in the 1950s because he knew about the common language and culture with the Turks of Bulgaria. In a short time, the education and press activities of the Turks in Bulgaria reached a high level. Although Stalin died in 1953, Khrushchev, who took over the administration, overthrew the Stalin cult in his speech in 1956. Thus, Stalin's secret education plan was left incomplete. Under Khrushchev's rule, the administration in Bulgaria took away all the rights of the Turks, and the Azerbaijani intellectuals were forced to return to their country before their terms expired.

Keywords: Balkans, Bulgaria, Azerbaijan, Turkology, Language, Politics.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ikiye bölünür ve Bulgaristan Doğu Blokada, Türkiye de Batı Blokada yer alır. Türk-Bulgar devlet sınırı da iki süper gücün “cephe hattı”nı oluşturur. Müttefikler Kontrol Komisyonunun Bulgaristan'da bulunduğu dönemde SSCB'nin Bulgaristan'a doğrudan diktesi, bu ülkede millî meselenin, yani azınlıklar sorununun Yosif Visarionoviç Stalin'in Millî Mesele Teorisi doğrultusunda çözümlenmesiyle ilgili olmuştur. Savaşın sonra diğer Balkan ülkeleri gibi Sovyetlerin uydusu hâline getirilen Bulgaristan'da ülkenin azınlık hâline getirilmiş Bulgaristan Türkleri Stalin'in ihtilali ihraç etmek için gizli oyunlarının bir oyuncusu olmuşlardır.

Sovyetler Birliği'nin temsilciliğini yapan A.D. Noviçev'in başlıca görevi, Bulgaristan Türk azınlığının sorunlarını Sovyet modeline uygun bir şekilde halletmekten ibarettir. Stalin'in Milli Mesele Öğretisi'nin uygulanması Türk topluluğunun İslâm dininden uzaklaştırılmasını sağlamak demektir. Bu amaçla ilk adım olarak özel statüde bulunan Türk ilk ve ortaokulları "resmî okul" statüsüne alınmalıydı. Bulgaristan Ulusal Meclisi 27 Eylül 1946 tarihli toplantısında Türk özel okullarının devletleştirilmesiyle ilgili yasa tasarısını kabul etti. Türk okulları devletleştirilerek eğitim ve öğretim Bulgaristan Eğitim Bakanlığının denetimi altına alındı. 1918/19 eğitim-öğretim yılında Şumnu'da açılan Türk Devlet Öğretmen Okulu (Dar'ul-Muallimin) 1928'de hükümet tarafından kapatılmıştı. Dinî içerikte eğitim veren tek bir "Nüvvab" Okulu kalmıştı, bu okul da 1947'de kapatıldı. Türk okulları devletleştirilince zorunlu ilköğretim yasası Türk çocuklarına da daha titizlikle uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum Bulgar hükümetlerince kapatılmış Türk okullarının açılmasını gerektirmiştir. 1921-1922 eğitim-öğretim yılında sayıları 1720'lere ulaşan Türk okulları 1943-1944 eğitim-öğretim yılında 413'e düşürülmüştü. Türk okullarının açılmasıyla ders kitaplarına ihtiyacı ortaya çıkardı. O zaman Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı Azerbaycan Eğitim Bakanına başvurarak yardım istemiştir. Devletin denetiminde bulunan Türk okullarına öğretmen yetiştirmek için 1947-1948 eğitim-öğretim yılında Eski Zağra'da dört yıllık bir Türk Öğretmen Okulu açılır ve bazı ders kitaplarının hazırlanmasına başlanır. Bundan böyle okul kitapları hazırlatma ve bastırma işini Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı üstlenir.

Bulgaristan'ın prenslik (1879-1908) ve çarlık (1908-1944) yıllarında Türkiye'den Bulgaristan Türklerine az sayıda öğretmen, belirli sayıda da ders kitabı, gazete gönderilmiş, bazı gençler Türkiye'de öğrenim görmüş ve İkinci Dünya Savaşı'na kadar Bulgaristan Türklerinin Türkiye ile bağları kopmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ikiye bölünür ve Bulgaristan Doğu Blokunda, Türkiye ise Batı Blokunda yer alır; dolayısıyla Türkiye-Bulgaristan arası ilişkiler de iki düşman kutbun arasında kesilir.

İkinci Dünya Savaşından sonra, Bulgaristan'da bir iki yıl içerisinde bütün Türk okulları devletleştirilerek Bulgaristan Eğitim Bakanlığının denetimine bağlandı. Yeni komünist rejim bir yandan Türklerin eğitim kurumunu sosyalist ruhta yeniden kuruyordu, öte yandan Türkleri göçe teşvik ederek nüfus oranını azaltmakla eski devlet politikalarını sürdürüyorlardı. 1950-51 yıllarında 154.000'in üzerinde Türk, Türkiye'ye göç etmiş, sırasını bekleyen on binlerce Türkün de elinde göç pasaportları vardı. Stalin, kitle halinde Türkiye'ye göç eden Türkleri önlemek için Bulgaristan devlet başkanı Vilko Çervenkov'a göçün bir an önce durdurulmasını emreder ve gelecekte Türkiye'de gerçekleştirilecek bir sosyalist devrim için Bulgaristan Türklerinden devrimci elemanlar yetiştirilmesini ister. O dönemde dışarıda hazırlanarak, stratejik önemi olan ülkelerde sosyalist devrimi yapmak, ihtilâl ihraç etmek Sovyet politikasının başlıca amacıydı. Ancak gereken hazırlıklı elemanların bulunmadığı bir ülkede Türk dilinde eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı, şekil bakımından milli ve içerik bakımından sosyalist bir kültürün nasıl geliştirilebileceği; geleceğin sosyalist Türkiye'sinde önderlik yapabilecek elemanlarının eğitiminin yeni baştan kurulması Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin koptuğu bir döneme rastlamıştı. Türkiye'den ne ki, öğretim üyeleri davet etmek, ders kitaplarının sağlanması dahi olanaksızdı.

1950'lerde Bulgaristan Türklerinin başta aydınları, Türkiye'ye göçmüş, resmi statüye geçmiş Türk okullarında ders verecek okullar öğretmensiz kalmıştı. Bakanlar kurulunun kararı ile 1.9.1951'de Kırcaali ve Razgrat şehirlerinde Türk okullarına öğretmen hazırlayacak okullar açıldı. Türklerin 1951'de Türkiye'ye göçü durdurulunca Moskova'nın direktifiyle Bulgaristan Türklerine okul kapıları daha geniş açılmaya başladı. Ancak gereken hazırlıklı elemanların bulunmadığı bir ülkede Türk dilinde eğitim-öğretim nasıl yapılabilirdi? Bulgaristan Türklerine dil ve kültür bakımından Azerbaycan Türkçesi yakındı, onun için Azerbaycan'dan pedagoglar, bilim adamları Bulgaristan'a davet edildiler.² Azerbaycan ile Bulgaristan arasında sıkı

² Yeniso, H. Süleymanoğlu, Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Kalkınmasında Hizmetleri Geçen Azerbaycan Aydınları. Balkanlar'da Türk Kültürü, Sayı 74-75, Bursa, 2009.

bir kültürel işbirliği başladı. Dolayısıyla Azerbaycan'ın eğitim, bilim ve kültür alanında yüksek düzeyde hazırlıklı elemanları da vardı. Stalin'in emri üzere Bulgaristan ile Azerbaycan arasında sıkı bir kültürel işbirliği başladı. Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri akademi üyesi İmam (İdris) Mustafayev'in başkanlığında Moskova'dan Sofya'ya en yüksek düzeyde bir heyet geldi. Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel sorunları en üst düzeyde görüşüldü. Gerçek durumun çok üzücü olduğu tespit edildi ve Türklere de eleman yetiştirilmesi için acil önerilerde bulunuldu ve aynı yıl kapatılan Eski Zağra Türk Öğretmen okulundan öğrenciler yeni açılmış bu iki okula dağıtıldı. Daha sonra 1952'de Sofya'da Vilko Çervenkov'un adını taşıyan bir Türk pedagoji mektebi açıldı. O yıllarda, herkesin mal varlığı devletleştirilmiş bir dönemde üniversitelerde de eğitim devlet hesabına idi, Bulgar, Türk, Yunan, Ermeni, Yahudi, vs. azınlıkta olan öğrencilerin tümü devlet bursu alıyor, aynı yurtlarda kalıyorlardı.

Bakanlar Kurulunun aldığı kararlar Eylül 1952'de uygulanmaya başladı. Sofya'da Türk Pedagoji Mektebi, Rusçuk Kız Lisesi Eylül ayında törenlerle açıldı. Bu arada Vladimir İliç Lenin'in adını taşıyan Bakü'deki Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü (şimdiki N.Tusi adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi)³ rektörü ve daha sonraları Azerbaycan Eğitim Bakanı olan akademi üyesi Ali Asker Aleskerov Sofya'ya gelmiş ve Bulgaristan Millî Eğitim Bakanının Türk halkının eğitim-öğretim ve kültür konularında danışmanı olarak görevine başlamıştır. Prof. A. Aleskerov'un Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel kalkınmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. Sofya Üniversitesinin yeni açılmış Türk Filolojisi Bölümünde Prof. M. Şiraliyev ve Doç. M. Mirzazade ders vermiş, Bulgaristan'da Türkolojinin geliştirilmesinde büyük katkıda bulunmuşlardır. Türk Filoloji Bölümünden Azerbaycan'lı hocalara Sofya Üniversitesi Rektörü akademi üyesi Vladimir Georgiev⁴ tarafından hizmetlerinden dolayı şükran belgesi de verilmiştir.

³ <http://www.seribd.com/>

⁴ <http://ogretmeninsesi.org/dergisi/.../serbestkose.asp>.

1951-1956 yılları arasında otuz Bulgaristan Türk genci Bakü'ye öğrenime gönderilmiştir. Bunlardan birçoğu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinden mezun olmuşlardır. Bu gençler sonraki yıllarda doktora yapmaya, ihtisasa gönderilmiş olan dilci Türkologlardan E. Demircizade, M. Hüseyinzade, Z. Tagızade, S. Caferov, A. Ahundov; İbrahimov; Sadıkov; M. Sattarov; Y. Şirvan gibi anılmış Azerbaycanlı bilim adamlarının öğrencisi olmuşlardı. Bulgaristan Türklerinin eğitimi konusunda yıllardır savaş veren Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu da, doktora tezini Bakü'de savunmuştur.

Azerbaycan Devlet Konservatuvarında ünlü üstad Prof. Kara Karayev'in sınıfında bestecilik öğrenenler de olmuştur. 1950-1956 yılına kadar Bulgaristan'da Türklerin yoğun yaşadığı Kırcaali, Filibe, Pazarcık, Şumnu, Razgrad'da Türk liseleri açılmış, bu liselere Azerbaycan Eğitim Bakanlığı deneyimli pedagoglar göndermiş⁵ özellikle Sofya, Şumnu, Razgrad, Kırcaali Türk okullarında eğitimden sorumlu müdür yardımcılarını çalışmışlardır. Mehtiyev, Kadimov, Gafar Ağayev Gafarzade gibi pedagogların adlarını Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu, bütün konuşmalarında saygıyla anmaktadır.

Ders programları Bulgaristan Eğitim Bakanlığının Türk Şubesinde Prof. Aleskerov'un başkanlığı ve denetiminde hazırlanıyordu. Esas dersleri oluşturan Türk dili ve Türk edebiyatı okutulmuştur. Örneğin; klasiklerden Nizami Gencevi, M. Fuzulî, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Vakıf, çağdaş Mirza Fatali Ahundov, M. E. Sabir, S. Vurgun, M. İbrahimov gibi şair ve yazarların eserleri okutulmuş, dersliklerde yer almıştır. Ders kitapları hazırlanırken Azerbaycan okul terminolojisinden de kısmen yararlanılmıştır.

M. Şiraliyev Türk diyalektolojisinden ders vermekten başka, Bulgaristan Türk ağızları üzerinde de araştırmalar yapmıştır. Kuzey Bulgaristan Eski Cuma bölgesinde Opaka köyü Türk ağızını incelemiş, Güney Bulgaristan'da da Kırcaali'ye bağlı Komuniga köyü Türk ağızını araştırmıştır. M. Mirzazade ise çağdaş Türk dili dersleri vermiştir.

⁵ Biliğ dergisi, sayı 3, Ankara Ocak 1997. <http://www.Kırcaalihaber.com/?pid>

Bulgaristan'da Türk filolojisinin temellerini atan bu bilim adamları asistan yetiştirmekte de yardımcı olmuşlardır.

Türkoloji Çalışmaları

Bulgaristan'da bilimsel anlamda Türkoloji çalışmalarına 19. yüzyılın başlarında başlanmıştır. Bu çalışmaların önceki bir dönemi de olduğunu belirtmek önemlidir. Yirminci yüzyılın ortalarında, Osmanlılar döneminde Bulgarların Türkçeyi öğrenmeleri için daha düzenli bir biçimde çalışmaların yapıldığını görüyoruz. Bazı ders kitapları, sözlükler yayımlanıyor (Yenisoy, H. S., 1994). Pratik amaçla hazırlanmış ilk "Türkçe-Bulgarca Sözlük ve Konuşma Kitabı" 1851'de Karlovalı Penço Radov tarafından hazırlanır. 1856'da Jeravnalı Stefan Vilkov'un "Türkçeyi Öğrenmek İsteyen Bulgar Gençlerine Bir Alfabe Kitabı" basılıyor. O tarihte Türkçeyi öğrenmek isteyen Bulgarların sayısı da artmaktaydı. Daha sonraki yıllarda Yoakim Gruev'in Osmanlıcaya ait kitabı, İvan Çorapçiev'in "Türkçe-Bulgarca Alfabe Kitabı" vb. yayımlanıyor. Aynı yıllarda Stefan İliev ile V. Hranov da bir sözlük hazırlıyorlar. Bazı ders kitaplarının sonuna sözlük bölümleri de eklenmiştir.

1877/78 Türk-Rus savaşından önceki dönemde iki dilbilgisi kitabı da yayımlanmıştır. Ders kitapları ve dilbilgisi kitaplarının birkaç baskısı yapılmıştır. Aynı dönemde tarih kitapları, masallar ve devlet belgelerinin de Bulgarcaya çevirileri yapılmıştır. Savaştan (1877/78) sonra da bu alanda çalışmalar sürdürülmüştür. Stoyan Tilkov'un 1895'de yayınladığı kitabı ile 1896'da yayınladığı sözlüğü oldukça ciddi çalışmalardır. Sözlük çalışmaları ileriki yıllarda da sürmüştür. 1930'larda ders kitapları ve sözlükler yeni Türk alfabesiyle yazılmıştır. 1933 yılında yeni Türk alfabesiyle basılan ilk Türkçe kitap S. Stırşenov tarafından hazırlanmış 1938'de ise Blagoy Mavrov'un kitabı basılmıştı. Savaş yıllarında ve İkinci Dünya savaşından sonra, yeni koşullarda daha bir sıra kitap ve sözlükler devlet yayın evlerince yayımlanır.

Sofya'da Balkanlar Lisesinde Balkan dilleri, esas dersleri oluşturmaktadır. Bunlar arasında Türkçeye de büyük önem verilmektedir. Yine Sofya'da Yabancı Dilde Eğitim veren lisede Türk dili de öğretilmektedir. Türk dili, tercih edilen bir dil olarak Balkan

dillerinin başında bulunmaktadır. Sofya ve Varna'da son yıllarda açılan bazı özel üniversitelerde pratik amaçlarla Türk dili öğretilmektedir.

Daha 19. yüzyılın ortalarında pratik amaçla yürütülen çalışmalar Türkçenin Bulgarcaya etkisi konusu Bulgarların Uyanış dönemi aydınlarından bazılarını ilgilendirmeye başlar. Plevneli Al. T. Jivkov "Bulgarcada Türkçe ve Yunanca Kelimeler Sözlüğü"nü hazırlar ve bunu 1855'te Bükreş'te yayımlar. Bu sözlüğü P. R. Slaveykov'un "Bulgarcada Türkçe Kelimeler Sözlüğü" takip eder. Literatürde bulabildiğimiz bilgilere göre, P. Slaveykov Bulgarcada kullanılan 10.000 Türkçe kelimenin sözlüğünü hazırlayarak basılması için 1882'de yetkili Bulgar makamlarına başvurur. Maalesef Sözlüğün yayımlanıp yayımlanmadığı hakkında da hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır.

20. yüzyılın başlarında Türkoloji alanında bilimsel araştırmalara da başlanmıştır. Sofya Üniversitesinden ünlü Bulgar bilginleri bu çalışmalara öncülük etmişlerdir. İvan Şişmanov Protobulgarların Kökeni, Stefan Mladenov çağdaş Bulgarcada Asparuh Bulgarlarından Kalma Türkçe Kelimeler gibi adlar altında değerli eserler yazmışlardır.⁶ Benü Tsonev, 1911 yılında Sofya Üniversitesi akademi üyeleri önünde yaptığı tarihi konuşmasında: "Kültür geçmişimizi öğrenebilmemiz için her şeyden önce Türkçeyi, Türk kültür tarihini öğrenmeliyiz" (Yenisoy, H. S., 1997) demiş ve Türkçenin leksik ve gramer sisteminin Bulgarca'yı etkilediğine dair örnekler vermiştir. Bulgar dili tarihi alanında en büyük bilim adamı olan B. Tsonev, yıllar sonra "Bulgar Dilinin Tarihi" adlı 3 ciltlik eserini hazırlar ve ikinci ciltte Türkçe kökenli kelimelere de özel bir bölüm hasreder. İkinci Dünya savaşından sonra bir yandan Türkoloji alanında araştırmalar başarıyla sürdürülürken, bir yandan da Türkçenin Bulgarcaya etkisi konusu güncellik kazanır. 1950'lerden sonra leksikolojinin ayrı bir bilim olarak gelişmesi de dil ilişkileri konusunun önemini arttırmıştır. Bu durum, Bulgar dilciliğinde de yankısını bulur ve Bulgar dilinin başka dillerle ilişkisi konusunda çalışmalar hızlandırılır. Araştırmaların bir bölümü Türk-Bulgar dil ilişkileri üzerinde yapılırdı. Vladimir Georgiev, İvan Duridanov, Mosko Moskov

⁶ Atilla, J. Bulgaristan'da Türk Edebiyatı. Doğu Kütüphanesi Yayınları. İstanbul, 2012.

gibi dilbilimcilerin de bu alandaki etimolojik araştırmaları çok ilginçtir. Bulgar tarihi için önemli Osmanlı belgeleri üzerinde Petir Miyatev, Nikolay Todorov, Bistra Tsvetkova, Vera Mutafçiyeva ve başkaları ciddi araştırmalar yapmışlardır.

Bulgaristan'da Türk Filolojisinin Tarihçesi

Bulgaristan'ın en eski eğitim ve bilim ocağı olan Sofya Üniversitesinde Türk Dilinin (Osmanlıca-Türkçenin) okutulmasına oldukça erken başlanmıştır. Üniversitenin o zamanki Tarih-Filoloji Fakültesinde serbest seçmeli bir ders olarak başlayan Türk dili dersleri, Türkçeyi çok iyi bilen Bulgar araştırmacılar tarafından okutulmuştur. İlk okutman Stoyan Tilkov olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere, St. Tilkov, Bulgarlara ait Türkçe kitap, bir de sözlük yazmıştır. Ondan sonra 26 yıl sürece Dimitir Gacarov bu dersleri okutmuştur. D. Gacarov, Bulgaristan'ın Deliorman Türk ağızları üzerine ilk araştırmalar yapan bir Bulgar bilginidir. Önemli Osmanlı kaynaklarını da Bulgarcaya çevirmiştir. Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinden Balkanlar ile ilgili bölümlerinin de Bulgarcaya çevirisini yapmıştır. Daha sonraları D. Gacarov'un yerine Gılib Gılibov geçmiş ve 1965'te Türk Filolojisinden emekliye ayrılıncaya kadar burada Türkçe dersleri okutmuştur. Edirne doğumlu G. Gılibov ilk kez Bulgarca olarak Türkçenin gramerini yazmıştır. Bulgar Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmış "Türkçe-Bulgarca Sözlük"ü hazırlayanlardan biridir. Ayrıca İslam Hukuku ve Osmanlı kaynaklarına ilişkin araştırmaları vardır. G. Gılibov, Sofya Üniversitesi Türk Filolojisi öğrencilerinin ihtiyaçları için "Osmanlı Tekstolojisi" başlıklı bir de ders kitabı hazırlamıştır.

Türkçe derslere Bulgarlar devam etmişlerdir. Baştan eski yazı kullanılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni yazıya geçilince Üniversitede de hemen yeni yazıya geçilmiştir.

10 Ekim 1952 tarihinde Sofya Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde Türk Filolojisinin bir bölüm olarak açılmasıyla öğretim süresi baştan 4 yıl olarak belirlenmiş ve Türk Filolojisinin temelini oluşturan uygulamalı Türk dili, çağdaş Türk dili, Türk diyalektolojisi, dilbilime giriş, edebiyat teorisi, Türk edebiyatı, Türk folkloru,

derslerine öğretim planının başında yer verilmiştir. Üniversite’de sonra öğretim süresi 5 yıla çıkarılır ve Türk Filolojisi bölümünün de öğretim planı değiştirilerek genişletilir. Örneğin, Türk dili ses bilgisi ve leksikoloji ayrı bir teorik ders olur, Türk lehçeleri mukayeseli grameri, Türk dilinin tarihi grameri, Türk diplomasisi ve paleografisi gibi derslerin okutulmasına başlanır.

Türk Filolojisi, açılışından 1956 yılına kadar Filoloji Fakültesinin Genel Dilbilim Bölümüne bağlıydı ve Bölüm Başkanı ünlü Bulgar dilbilimci Akademi Üyesi Prof. Dr. Vladimir Georgiev idi. Uzun yıllar Sofya Üniversitesi Rektörü görevinde bulunmuş ve Türk öğrencilere dilbilime giriş dersleri okutmuştu. Bulgar bilim adamı Prof. Miroslav Yanakiev, öğrencilere Bulgar dili dersleri okutmuş ve Türk Filolojisi sınıflarının danışmanlığını yapmıştır. Dilbilimcilerden İvan Duridanov, Mosko Moskov, Bulgar edebiyatı tarihi profesörü Jelü Avciev, Rus ve Sovyet edebiyatından doçent Vasil Tsonev; tarihçilerden Prof. Aleksandr Burmov ve başkaları, Türk öğrencilere ders okutmuşlardır.

1956 yılından itibaren Türk Filolojisi, başlı başına bir kürsü durumuna getirilmiştir. Bölümün temelini oluşturan bazı dersleri Kürsüde kadrolu olarak çalışan Bulgar öğretim üyelerinden: Gılib Gılibov: Uygulamalı Türk dili, Osmanlıca. Boris Nedkov: Osmanlı diplomasisi ve paleografisi, çağdaş Türk dilinden: morfoloji ve sentaks bölümleri. Emil Boev: Türk diyalektolojisi, Türk lehçeleri mukayeseli grameri. Vera Samarcieva: Uygulamalı Türk dili, Çeviri teorisi. Yuliya Kirilova: Morfoloji ve sentaks. Belirli yıllarda birçok Bulgar da dış lektör olarak dışarıdan ders okutmuşlardır.

Bulgaristan Türk bilim adamlarından kadrolu olarak kürsüde Rıza Mollov, Mefküre Mollova, Hüseyin Mahmudov, İbrahim Tatarlı ve Hayriye Yenisoy çalışmışlar. Öğretim üyelerinden: Rıza Mollov: Türk edebiyat teorisi, Türk folkloru, Türk edebiyatı tarihi. Mefküre Mollova: çağdaş Türk dili, Türk diyalektolojisi. Hüseyin Mahmudov: dil ve edebiyat yöntem bilgisi (metodik). İbrahim Tatarlı: eski (klasik) Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı. Hayriye Süleymanova (Yenisoy):

çağdaş Türk dili, Türk dili ses bilgisi, leksikoloji derslerini okutmuşlardı. Dışarıdan ders okutan Türkler de olmuştur.

Türk Filolojisi bölümünde yabancı bilim adamları da ders okutmuşlardır. Yukarıda adları geçen Azerbaycanlı öğretim üyelerinden M. Şiraliyev ve M. Mirzazade vatanlarına döndükten sonra, tanınmış Macar Türkologlardan J. Nemeth ve Gyüla Hazai de Kürsüde bulunmuşlardır. Prof. J. Nemeth 1954-1956'larda Türk dili tarihi ve Türk diyalektolojisinden, özellikle Vidin ve Adakale Türk ağızları üzerine konferanslar vermiştir. G. Hazai de 1957-1959 yıllarında Türkolojiye giriş ve Türk lehçeleri tarihi dersleri okutmuştur. Her iki bilim adamı da Bulgaristan Türk ağızlarını araştırmış, çok değerli eserler yazmışlardır.

Başka ülkelerden de bilim adamları, uzmanlar Kürsüyü ziyaret etmiş, konferanslar vermişlerdir. Bunlar arasında Azerbaycanlı Türkbilimci (Türkiye) Prof. Ahmet Caferoğlu, Prof. Sabri Esat Siyavuşgil, Orhan Şayık Gökyay; Leningrat (St. Petersburg) Üniversitesinden Akademi Üyesi Prof. Dr. A. N. Kononov, Viyana Üniversitesinden Prof. A. Tietze, Polonya'dan Edward Trijarski, Wl. Zajaczkowski vb. bulunmuşlardır.

1960'ların ikinci yarısında Kazakistan Cumhuriyeti Alma Ata Üniversitesi Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Sofya Üniversitesi Oryantalistik/Şarkiyat/ bölümü arasında işbirliği kurulmuş, öğretim üeleriyle öğrenciler yaz tatilinde karşılıklı ziyarette bulunmuşlar ve bunlara Türk dili ve Kazak dilinden kurslar düzenlenmiştir. Her iki Bölüm arasındaki bu işbirliği, sonraki yıllarda Prof. Dr. Azize Nurmahanova, Prof. Dr. Devletova gibi öğretim üeleriyle bilimsel konularda karşılıklı yardımlaşma sürdürülmüştür.

Berlin Üniversitesinden de Türk dili hocası Svoboda Germanova'nın başkanlığında bir grup Alman öğrenci Kürsüde bir süre kalmış, bunlara Türk dilinden ders okutulmuştur.

1956 yılı, Türk Filolojisi bölümü ilk öğrenci mezunlarını bıraktı. Ancak 1958'de Türk liseleri Bulgar liseleriyle birleştirildi, Türk dilinde eğitime son verildi sonra da kapatıldı. Türk öğrenciler ise Bulgar

okullarında okuyacak, Türkçe ise sadece ayrı bir ders olarak kalacaktı. Altmışlı yıllarda Türk halkının eğitim ve öğretim yılı böylece sona erdi.

Bulgaristan'da Azerbaycan'dan gelen öğretmenler sayesinde Türklerin eğitim ve kültürel alanda kalkınması yüksek düzeye çıkarılmıştı. Ancak Türk eğitimindeki bu atılım, çok kısa sürdü. Stalin'in ölümünden sonra Türkiye'de bir sosyalist ihtilalini gerçekleştirmenin mümkün olmadığı görülünce Bulgaristan Türklerine karşı izlenen politika tamamen değişerek, farklı uygulamalar başlatılmıştı. Türkçe eğitimindeki en büyük çöküş 1956'dan sonra başlamıştır. 1956'da yönetime gelen Todor Jivkov'un azınlıksız tek bir sosyalist homojen Bulgar milleti yaratmanın sonucu olarak Türklere verilen imkânlar yeniden kısıtlanmıştır. Azerbaycan bilim adamları, süreleri dolmadan ülkelerine dönmek zorunda bırakılmışlardır. Azerbaycan'a öğrenci göndermek, Bulgaristan'da üniversitede bölümler açmanın büyük bir hata olduğu değerlendirilmiştir. Bulgar yöneticiler: Bulgar kamuoyunu Türklere karşı kışkırtarak: "Türkler büyük imtiyazlarla enstitü ve üniversitelere yerleşti ve Bulgar gençlerinin yerlerini aldılar, Türklerin çalıştıkları yerler Bulgarlara verilmelidir," diyerek Türklere karşı nefret uyandırdılar. 1956'da Bakü ve Sofya Üniversitelerinde Türkçe öğretim gören mezunların 1957'de görevlerine son verildi. Öğretmenlik yapan eğitimli Türk aydınları tarımda, inşaatta, maden ocaklarında birer işçi olarak çalıştırıldılar.

Sofya Üniversitesindeki Türklere ait bölümler Bulgar bölümleriyle birleştirildi, bu bölümlerdeki Türk asistanlar üniversite dışında bırakıldı sonuçta Türk bölümleri kapatıldı. Türk Filolojisi Bölümünde Türk gençlerinin yeri Bulgar gençlerine verildi ve bu bölümün adı da değiştirilerek Oryantalistik, Türkoloji, daha sonra Doğu Dilleri ve Kültürleri merkezinde bir birim olarak Türkoloji adıyla yer aldı. Öğretim görevlisi Türkler de Sofya Üniversiteden uzaklaştırıldı. Türkçe yayımlana ve başka ülkelerden (Sovyetler Birliği'nden) getirilmiş Türkçe kitaplar kütüphanelerden, kitap satış yerlerinden ve aydınların evlerinden toplatılarak bir bölümü yakıldı. Kalan kitapların bir kısmı da, Türkçe-Bulgarca ve Bulgarca-Türkçe sözlükler de dâhil,

kütüphanelerde (yasak eserler) fonuna alındı ve okurların bunlardan yararlanmasına imkân verilmedi.

Daha sonra Türkçe ders kitapları yayımlayan “Narodna Prosveta”(Halk Eğitimi) Yayınevi Türkçe Şubesi kapatıldı. 1985 yılının sonunda Sofya Radyosunda Türkçe yayınlar da yasaklandı. 1985’te Bulgarlaştırma olaylarından sonra Türkçe konuşmak yasaklandı ve Bulgaristan’da Türk olmadığı dünyaya bildirildi. Yüzyıl geriye dönerek ölüm tarihleri çoktan unutulmuş Türklerin adları bile Bulgar adlarıyla değiştirildi. Arşivlerde Türk adları silindi, yerlerine Hristiyan Bulgar adları yazıldı. Mezar taşlarında da Türk adı bırakılmadı. 1985’te Moskova’dan Bakü Pedagoji Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Afat Gurbanov’a şöyle bir emir gelir: 1950’lilerde Bakü’de öğrenim görmüş Bulgaristan Türklerinin Türk adlarının yerine Üniversite arşivlerinde Bulgar adları yazılması istenir. Rektör Prof. Dr. Afat Gurbanov böyle bir emri tepkiyle karşılar ve arşivlerde herhangi bir değişiklik yapılmasının uygun görülmediğini nazik bir biçimde Moskova’ya bildirir.

Kaynaklar

- Hakov, C. (2007). Azerbaycan-Türk Diasporası, Kaynak 6.
- Halilov, V., (1989). Süleyman Alaskarov, Bakü.
- Sofya Vakfı (1994). “Bulgaristan'daki Hıristiyanlar ve Müslümanlar Arasındaki Uyum ve Uyumsuzluk İlişkileri”, Uluslararası Azınlık Sorunları ve Kültürel Etkileşim Merkezi.
- Yenisoy, H. Süleymanoğlu (2007). 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşından Bu Yana Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Sorunları, İkinci Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, (İhsan Doğramacı’ya Armağan). Bişkek, 16-40.

ҚАЗАҚ ТІЛІН МӘТІН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ EFFECTIVENESS OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE THROUGH TEXT

Сатбекова Айгүл Ахметқызы¹

Түйіндеме

Тіл – қай ұлтта, қай елде болсада қастерлі, құдыретті. Мемлекеттік тіл мәртебесін арттыру мен оның қолданылу аясын кеңейтуге үнемі назар аударып отыруымыз қажет. Сондай-ақ, үш тілді қатар меңгерудің маңыздылығы да назардан түспек емес. Мақалада қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуына орай қазақ тілін оқытуға ерекше көңіл бөлу керектігі сөз етіледі. Әсіресе өзге тілді аудиториядағы студенттерге қазақ тілін меңгерту, тілін дамыту барысында мәтіннің алатын орны ерекше айтылады. Себебі, мәтінмен түсіне отырып жұмыс жүргізу студентті сөйлеуге үйретеді, өз ой-пікіріне сай мәтін құрастыра білуге дағдыландырады. Мәтін – тіл үйретудің негізгі бірліктерінің бірі.

Кілт сөздер: мемлекеттік тіл, қазақ тілі, мәтін, тақырып, мазмұн, тапсырма, тіл дамыту.

Abstract

The language is revered and revered in any nation and country. We need to pay constant attention to improving the status of the state language and expanding its scope. Also, the importance of mastering three languages at the same time will not be ignored. The article notes that in connection with the acquisition of the state status of the Kazakh language, special attention should be paid to the study of the Kazakh language. Especially for students of a foreign language audience, the role of the text in the development of the Kazakh language is emphasized. This is due to the fact that working with the text with understanding teaches the student to speak, teaches him the ability to compose a text in accordance with his thoughts. Text is one of the basic units of Language Teaching.

Keywords: state language, Kazakh language, text, theme, content, task, language development.

ҚАЗАҚ ТІЛІН МӘТІН АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі таңда қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуына байланысты елімізде қазақ тілін оқыту мәселесіне ерекше

¹ п.ғ.магистрі, аға оқытушы Қазақстан Республикасы Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

назар аудару әрбір қазақ тілін оқытатын ұстаздарға міндет болып жүктеледі. Әсіресе өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін меңгерту мәселесі үнемі назарда ұстауымыз қажет. Өзге ұлт өкілдері қазақ тілін оқып, үйрену арқылы қазақ халқының тілін білумен қатар халқымыздың мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрімен танысады. Осы танысу арқасында елімізге, мәдениетімізге, тілімізге сыйластық сезімдері мен көзқарастары қалыптасады. Себебі мемлекеттік тіл елімізде тұратын барлық халықтарды біріктіруші құрал болмақ. Бұл қазақ тілін қоғамдағы бірліктің күші ретінде таныту қажеттігімен қатар, оны өзге ұлт өкілдері меңгеру керектігін көрсетсе керек. Басқа ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді үйренуі және мемлекеттік тілде сөйлеуі, адамдардың бір-бірімен ізгі қарым-қатынаста болуы – бұл қоғамдық-әлеуметтік ең маңызды мәселе.

Өзге тілді аудиториядағы студенттерге қазақ тілін меңгерту, тілін дамыту барысында мәтіннің алатын орны ерекше. Мәтін студентті сөйлеуге үйретеді, өз ой-пікіріне сай мәтін құрастыра білуге дағдыландырады. Мәтін – тіл үйретудің негізгі бірліктерінің бірі.

Мәтінмен жұмыс жасамас бұрын ол туралы түсініктер берілген жөн.

Мәтін текст (лат. – байланысу, бірігу) – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген ізбе-ізділігі. Мәтіннің құрылуы мына талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асады: сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір ішкі мағынаға (мазмұнға) және дер кезінде қабылдана алу мүмкіншіліктеріне ие болуы, қарым-қатынас жасауды іске асыру т.б. [1].

Айтылатын ой-пікірлердің, әңгімелердің қағаз бетінде жазу арқылы түсірілуі мәтін деп аталады. Ал мәтін берілетін ой, мазмұнның көлеміне қарай шағын да, көлемді де болады. Яғни, мәтін бір шығарманың тұтас ұғынылатын, белгілі бір хабарлаудың, суреттеу мен пікірлеудің, ой-пікірді жеткізудің мазмұнды, формасы бар, ой қорытындысы берілген бөлшегі ретінде қарастырылады [2,11]. С.К.Фоломкиняның пікірінше: Мәтін – бұл аяқталуы мүмкін қарым-қатынас үзіндісі – хабарлау немесе адамдардың бір-бірімен пікір алмасу ретіндегі кем дегенде

екі сөйлемнен тұратын байланыс [3]. «Мәтін – бұл сөйлеушінің біреуіне қатысты аяқталған және дұрыс құрастырылған сөйлеу шығармашылығының жазбаша түрі» – деп тұжырымдайды Н.Д.Зарубина [4]. А.Айғабылов: «Мәтін дегеніміз – бір тақырыпқа енетін мағыналық тұтастығы бар бірнеше сөйлемнің жиынтығы. Ол тақырып мазмұнына қарай ұзақ та, қысқа да болуы мүмкін», – деген пікір білдіреді [5, 42]. Б.Шалабаев мәтіннің маңызды белгілеріне оның тақырыбының болуы мен оның аяқталуын жатқызады [6, 86].

Сонымен бірге мәтін жазбаша және ауызша жүзеге асырылатын сөйлеу әрекетінің өнімі болып табылады. Мәтінде әрқашан тақырып немесе жоғарыдан төмен қарай байланысқан бірнеше тақырыптар болады. Мәтіннің құрылымы бар, бірақ оның құрылымының барлық элементтері міндетті түрде сөздік өрнекке ие бола бермейді, олар толық немесе ішінара бейвербалды түрде жобалануы мүмкін. Мәтіннің жекелігі мен толықтығы сияқты қасиеттері дұрыс тілдік емес және тікелей қарым-қатынас шарттарымен анықталады. Мәтіннің бөлектігі оның құрылымдық параметрлерімен, ал толықтығы оның тұтастығымен және тақырыбымен байланысты. Мәтін – бұл «тиімді» дидактикалық материал, ол нысаны мен мазмұны жағынан толық және толық «ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеу қарым-қатынас үлгісі», оқытылатын тілдік (лексика, грамматикалық) материалды, сөйлеуді ынталандыратын нақты тақырыпты қамтиды. Мәтін коммуникативтік лингвистиканың барлық зерттеулерінде сөйлеудің ғана емес, тілдің де негізгі бірлігі болып танылады. Тілдік варианттар коммуникация процесінде мәтін құрауға қатыса отырып, жаңа қасиет пен функцияны иеленіп, мәтіннің элементтеріне айналады. Осылайша мәтін барлық деңгейдегі тіл мен сөйлеу варианттарын синтездеп, өзіне тілдік мағына мен сөйлеу ерекшеліктерін біріктіреді. Мәтін – бір мезгілдегі тіл бірлігі және сөйлеу шығармасы болып табылады. Көп ғалымдар белгілі бір түрде құрастырылған сөйлеуді мәтін деп есептейді.

Дегенмен де ғалымдардың бәрі бірдей мәтінді сөйлеудің әрі ауызша, әрі жазбаша формадағы шығармасы деп есептей бермейді. Көптеген ғалымдар жоғарыда көрсеткендей мәтінді сөйлеудің тек жазбаша формасы деп таныса, біршамасы ауызша сөйлеу шығармалары, негізінде монологтық шығармаларды да мәтін деп

есептейді. Кейбір ғалымдар оны кез-келген сөйлеу ниетін, соның ішінде жай сөйлесу ретінде түсініп, диалог та мәтін болатынын айтады. Мәтін тек жазбаша формада ғана объектіге айналады деп кесіп айтуға болмас. Біз жазбаша да, ауызша да қарым-қатынас жасаймыз. Демек, жазбаша мәтіндер ғана емес, оқушыларға (студенттерге) көркем және публицистикалық шығармалардан үзінді түрінде ұсынылатын грамзапистер мен таспаға жазулары, сол сияқты таспаға жазылған ауызша айтылған сөйлеулерді мәтін ретінде беріледі. Мәтін – бүкіл оқу жүйесі айнала құрылатын орталық. Мәтін, ең алдымен, белгілі бір ақпараттың тасымалдаушысы, сонымен қатар сөйлеуде белгілі бір тілдік материалды қолданудың үлгісі болып табылады.

Қорыта айтқанда, мәтін – сөйлеудің нәтижесі. Ал сөз мәтін құраудың негізгі бірлігі. Сондықтан өзге тілді ұлт өкілдерін оқулық, кітап, газет-журналдардағы мәтіндер туралы білім беруде мәтін жасайтын сөз, сөз тіркесі, сөйлемдердің пайдаланылуы, ерекшеліктері игертіледі. Сол арқылы сөздік қорды байыту мақсат етіледі.

Пән мұғалімінде мәтінге тән қасиеттер туралы мәлімет болуы керек. Ол үшін мәтіннің тақырыптық-мазмұндық бірлігі мәселесіне тоқталып, бірінші кезекте «тақырып» ұғымының мәнін ашып алған жөн.

Ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлының «Тақырып – әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады. Мәселен, пікір жаз мезгілі туралы болса, шығарманың тақырыбы «жаз» болады... Әңгімедегі пікір не туралы екенін күнілгері білдіру үшін шығарманың тақырыбы басына қойылады. Әңгіме басында тұрған «Жаз» деген сөзді көріп, не туралы айтылатын әңгіме екенін бірден білеміз» деп жазғаны бар. Ендеше ғалымның бұл сөздерінен біз, біріншіден, тақырып мәтіннің арқауы, өзегі екендігін байқасақ, екіншіден, тақырып мәтіннің ішіндегі пікірді алдын ала анықтап, оқушыға әңгіменің мазмұны жайлы білдіріп тұратынын аңғарамыз.

Ал «мазмұн» ұғымын А.Байтұрсынұлы былай анықтайды: «...мазмұн дегеніміз бір нәрсе туралы ойға алған пікірін айтуға жұмсаған бүкіл сөзіміз мазмұн болып шығады» [7].

Демек тақырып «пікір не нәрсе туралы» екенін білдірсе, мазмұн «бір нәрсе туралы ойға алған пікірді» танытады. Тақырып пен мазмұн бір-бірімен астарласып, тығыз байланыста, бірлікте жүреді.

Өзге тілді студенттің тілі халықтың салтымен, әдет-ғұрпымен, тарихымен, дәстүрімен, кәсібімен тығыз байланыста дамиды, өйткені оқулық, оқу құралдарындағы мәтіндер осы тақырыптарды қамтиды.

Мәтін құрылысы жағынан үш бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды. Х.Арғынов мәтіннің кіріспе бөлімінде сөз етілетін оқиғаның қашан болғандығы, мұны тудыратын себептер айтылады, негізгі бөлімінде сөз етіліп отырған мәселе жөнінде түсінігін, фактілерді, іс-әрекеттерді баяндайды, қорытынды бөлімінде сөз етіп отырған тақырыптардан алған әсерін, тілек-мақсатын, өз пікірін білдіруі тиіс деп жүйелейді [8, 319].

Әр мәтін студентті өмірдің сан алуан саласымен ғана таныстырып, білім беріп қана қоймайды, сонымен байланысты жаңа сөздермен де таныстырады. Мәтіндегі студентке таныс емес сөздерді студенттің сөздік қорына қосу, сөз байлығына айналдыру – мұғалімнің негізгі міндеттерінің бірі. Сөз мағынасын түсіндіру, ашу, нақтылау – мәтінмен жұмыс істеудің негізгі бір маңызды түрі. Сөздік жұмысы сабақтың өн бойынан орын алады. Сөздік жұмысы мәтінде кездесетін түсініксіз сөздер мен ұғымдарды түсіндірумен ғана шектелмейді, таныс сөздерді мәтінде қолданылған мағынасына көңіл бөлу қажет. Сабақ барысында қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктерді, қазақ тілінің түсіндірме сөздігін, синонимдер, фразеологиялық, т.б. сөздіктерді пайдаланған абзал.

Мәтінмен жұмыс, бір жағынан, студенттердің сөйлеу дағдысы мен машығын қалыптастырудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің лексикалық және грамматикалық жақтарының алуан түрлі қыр-сырларын жан-жақты талдап, жинақтай білуіне, олардың өзара бірлікте болатынын байқауға мүмкіндік береді.

Мәтінмен жұмыс дегеніміз – сабақ барысында өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады. Мысалы:

- а) қазақ тілінің ерекше дыбыстарымен жұмыс;
- ә) жаңа сөздермен жұмыс;
- б) тіл дамыту;
- в) ауызша сөйлей білуге дағдыландыру [9].

Мәтінмен жұмыс істеу кезінде студенттердің жұмыс істеуінің бірінші қадамы – мәтінді дұрыс оқи білу. Ол үшін төмендегідей қағидаларды ескеру қажет:

- а) қазақ тіліне тән дыбыстардың айтылуы, жазылуы;
- ә) мәнерлеп оқуы;
- б) дауыстап оқуы;
- в) сөйлемді мазмұнына, айтылуына қарай дауыс ырғағымен оқуы;
- г) кезекпен, араласып оқуы.

Міне, осындай қағидаларды пайдалана отырып, дұрыс оқуға дағдыландыруға және шапшаң оқуға жаттықтыруға болады. Мәтін студентті оқуға үйретудің негізгі құралы, ол ойын, тілін дамытады, тәрбиелейді, қазақша сөйлеуге үйретеді. Осыған орай мәтінге мынадай талаптар қойылады.

1. Мәтін студенттің білім деңгейіне, түсіну қабілетіне сай алынуы қажет. Ол жеңілден ауырға бірте-бірте күрделеніп отырады.
2. Мәтіннің мазмұны студентті қызықтыратындай болуы тиіс, сонда ғана оны студент тез меңгереді.
3. Мәтіндердің тәрбиелік мәні болуға тиіс. Студенттерді достыққа, бірлікке, адамгершілікке тәрбиелейтін мәтіндердің мәні зор.
4. Мәтіндер қазақ халқының мәдениетімен, әдет-ғұрыптарымен таныстыру қызметін атқару тиісті [10].

Көптеген ғалымдар мәтіннің үш түрін атап көрсетеді. Олар: хабар, сипаттау, пікір айту. Хабар мәтнінде басынан кешкен оқиғаларды айтып шығады. Сипаттауда затты, құбылысты, адамдарды, белгілі бір мекенжайды сипаттап айтып береді. Пікір айтуда айтушының жеке көзқарасы, пікірі, тоқтамы айтылады.

Мәтінмен жұмыс істеу оқытушының жан-жақты ізденуін, дайындалуын қажет етеді. Оқытушы барлық жұмыс түрлерін қадағалап отыруы тиіс. Мысалы, оқытушы мәтінді оқи отырып, студенттерге таныс, білетін сөздерді бөліп алып, оларға сөз тіркестерін, сөйлемдерді жазғызады. Студенттер бұл тапсырманы толық орындайды. Жазған сөйлемдерді оқытушы оқытады.

Келесі кезекте мәтінді қайтадан оқып, студенттерге түсініксіз таныс емес сөздерді тапқызып, оларды оқып, тақтаға (кейін дәптерге) жазғызады. Бұл таныс емес сөздердің аудармасын беріп, мағынасын түсіндіреді және мысалдар айтылып жазылады.

Оқытушы таныс емес сөздердің айтылуын, жазылуын, мағынасын түсіндіргеннен кейін, студенттерге бұл сөздермен сөз тіркестерін, сөйлемдерді құрастыруды тапсырады.

Өткен сабақта берілген сөздерді қатыстырып, байланыстырып отыруы керек. Бұл жерде байланыстылық қағидасы сақталады.

Мәтін бойынша сұрақтар қойып, оларға жауап бергізу арқылы мәтінді диалогқа (сұхбатқа) айналдыруға да болады. Мәтін бойынша жоспар құру тиімді деп ойлаймыз. Себебі, жоспар жасау мәтінді жақсы түсінуге, ойын жүйелі түрде жеткізуге көмектеседі.

Мәтіннің мазмұнын толық түсіну оның құрамында таныс емес сөздер мен сөз тіркестерінің болмауын қажет етеді. Мұнда мәтіннің мағынасы студентке ұғынықты болып, студент оны сөйлеу процесінде қолданады. Мәтінді толық түсіну үшін арнайы тапсырмалар беріледі, олар оқылады.

Осыған байланысты жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде оқитын қазақ студенттеріне және қазақ тілін тереңірек игергісі келетін басқа ұлт өкілдеріне арналған «Студенттердің қазақша тілін дамытуға арналған мәтіндер жинағы» атты көмекші оқу құралы педагогика ғылымының докторы, профессор А.Сатбековамен авторлық бірлестікте жарыққа шыққан болатын. Тіл дамытуға арналған көмекші оқу құралының мақсаты – орыс бөлімінің жалғастырушы топтарындағы тіл үйренушілерді қазақтың ұлттық мұрасы, еліміздің мемлекеттік рәміздері, қазақтың ұлы тұлғалары,

Қазақстан-2030: қазіргі жай күйі және болашағы, тілдердің үштұғырлығы, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, Қазақстан Республикасындағы мерекелері, абыройымызды асқақтатқан Азиада ойындары, Лондон Олимпиадасындағы жеткен жетістіктеріміз, Қазақстан тәуелсіздігіне 20 жыл толуы жайындағы мәтіндерімен таныстыра отырып, өзара пікірлесуге дағдыландыру. Жинақтағы мәтіндер өзінің грамматикалық құрылысы, лексикалық құрамы жағынан студенттердің тілін дамытып, түрлі әдебиеттерді оқи алуға дайындау үшін жеткілікті база болып табылады.

Аталмыш оқу құралындағы ортақ тақырыптар төңірегінде топтастырылған мәтіндерге төмендегідей тапсырмалар беріліп отырылды:

1. Сөздікпен жұмыс;
2. Сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлемдер құрастыру;
3. Сөздерді септеу, жіктеу, тәуелдеу және т. б.
4. Синоним, омоним, антоним сөздерін табу;
5. Мәтіннің тақырыбына сай досымен сұхбат құрау;
6. Мәтіннің тақырыбын оқып, тақырыптың мазмұнына талдау жасау;
7. Мәтінді бөліктерге бөліп, әр бөлікке тақырып қою;
8. Мәтіннен ерекше әсер еткен жолдарды тауып, себебін түсіндіру;
9. Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді табу;
10. Мәтінді ықшамдау;
11. Мәтіннің мазмұнын өз сөзімен толықтыру;
12. Мәтіннің авторы туралы не білетіндіктерін сұрау;
13. Мәтіндегі ойды өрбіту;
14. Мәтін бойынша тезис жасау;
15. Мәтін мазмұнына сәйкес мақал-мәтелдер табу;
16. Сөздерге тұлғалық талдау жасау; т.б. [11].

Осындай тапсырмалар арқылы студенттер мәтіндермен жұмыс жасайды. Бұл тапсырмаларды орындау барысында оқытушы бақылау жүргізеді, жіберген қателерін үнемі дер кезінде түзетіп отыруы тиіс.

Осы жұмыс түрлерін біз «**Абайдың ақындық, азаматтық ерлігі**» деген мәтін арқылы көрсетуді жөн көрдік.

Абайдың ақындық, азаматтық ерлігі

Абай туралы ойлағанда қазақ халқының елдік сипаты, қасиеті, оның Абай туған дәуірдегі даму жолы, келіп тоқтаған сатысы, бары мен жоғы, мұңы мен мұқтажы жайында ой түседі. Өйткені, Абай бір өзі бүкіл халықтың есіміне атау. Абайдың ұлылығы – халықтың ұлылығы. Әр халықтың әр заман тұсында ұлы перзенттері болған. Абайдың ұлылық сипаты олардан өзгереді. Абайда тіпті сан ұлылық бас қосқан десе де болады. Сондықтан ол – бүкіл халық есімін алып тұр. Әдетте көп ұлылық халықтың басында ғана болады.

Абай – ұлы ойшыл (философ), Абай – ұлы ғалым, Абай – ұлы ақын, Абай – ұлы ұстаз. Ойшылдығы – қазақ тұрмысының, болмысының бәрін терең біліп, дүниенің даму заңдарына сәйкестемек болуы, дамуы жетік елге теңестірмек болуы, жалпы қоғамдық биік топшылауларға елінің келуі. **Ғалымдығы** – тұрмыс заңдарын, экономика заңдарын, тарихты білуі, тіл өнері құдіретін зерттеуі, сол арқылы тіл ұстарту, сөз жанарту – бүгінше айтсақ, жазба әдебиеттің де, әдеби тілдің де негізін қалауы. **Ұстаздығы** – адамгершіліктің ең асыл қасиеттеріне елді жетелеуі, халықтың қараңғылықтан жарыққа шығуына бар қайратын сарп етуі. **Ақындығы** – осы ұлы мақсаттарды үгіттеуі, жүзеге асыру жолында поэзия құдіретін құрал етуі, ол үшін сөздің бар қорын пайдалануы, үлгі, түр жанартуы, жаңа сөз бен жаңа міндет, жаңа мақсатты жырлауы ... [11, 44].

Ғафу Қайырбеков

«Абайдың ақындық, азаматтық ерлігі»

Егемен Қазақстан, 07.07.1995

Тапсырма

1. Мәтінді мәнерлеп оқыңыз. Мәтіндегі ойды дамытыңыз.
2. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан Абай туралы бір үзінді оқып, ауызша мазмұндауға дайындаңыз. «Абай жолы» эпопеясы дүние жүзі халықтарының қанша тіліне аударылған?
3. Жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналған Абайдың қара сөздерінің бірнешеуін жатқа айтыңыз.

Мәтіндер негізінде жүргізілетін жан-жақты жұмыстар жүйесі сөз әрекетінің барлық түрі бойынша қажет дағдылар қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл жұмыс түрлері біртіндеп күрделеніп отырады. Оқытушы басшылығымен аудиторияда орындалған жұмыстар аудиториядан тыс студенттердің өздік жұмыстарында жалғасын табу көзделген. Сол арқылы жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік туады.

Тіл дамыту жұмыстарының әрбір түрі кездейсоқтылықты қаламайды. Олар жүйелі, дәйекті жұмыс жүргізуді керек етеді. Өйткені жұмыстағы жүйелілік, дәйектілік – оны сапалы орындаудың кепілі.

Сонымен мәтін адамдар арасындағы тілдік қатынас, яғни, адам ойын мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Мәтін– ойлау, хабарлау, қабылдау, баяндау құбылыстарымен тығыз байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын жүйелі тұлға [12].

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының қазіргі таңдағы экономикалық даму деңгейі, басқа елдермен халықаралық байланысының нығаюы, әлемдік қауымдастықта ықпалының артуы, жоғары мектеп жүйесінің Болонья процесінің идеясын қабылдауы, біліктілік деңгейі әлемдік стандарттарға сәйкес келетін, өз елінің тарихи құндылықтары тілі мен тарихына, мәдениетіне құрметпен қарап, ғаламдану үдерісінде мемлекетіміздің жедел дамуына үлес қосатын мамандарды даярлаудың қажеттігін туғызып отыр. Мемлекеттік тілді

меңгерген білікті мамандарды қалыптастыру оқу мазмұнының міндетті құрамдас бөлігі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. 270-бет.
- 2.Жапбаров А., Тілеубердиев Б. Оқушыларғы мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент, 2002. 11-бет.
- 3.Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в немецком вузе. М., 1987.
- 4.Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. – М., 1981.
- 5.Айғабылов А., Тіл ұстарту, Қазақстан мектебі,1995. №8, 42-45-бб.
- 6.Шалабаев Б. Көркем әдебиет тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы: Мектеп, 1982. 86-бет.
- 7.Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 8.Арғынов Х.Қ., Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы, Мектеп баспасы, Алматы1964, 319-бет.
9. Адамбаева Ж., Орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың кейбір мәселелері– Алматы 1993.
- 10.Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996.
- 11.Сатбекова А.А., Сатбекова А.А. Студенттердің қазақша тілін дамытуға арналған мәтіндер жинағы. – Алматы, 2013.

12. Оразбаева Ф. Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000.

UZBEK HISTORIOGRAPHY RELATIONS OF THE
OTTOMAN EMPIRE WITH THE STATES OF TURKESTAN
IN THE 16TH-19TH CENTURIES

16.-19. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE
TÜRKİSTAN DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN
ÖZBEK TARİHYAZIMI

Farrukh RAZAKOV¹

Abstract

Topics concerning the history of relations between the Ottoman Empire and the states of Turkestan are gaining increasing relevance in Uzbekistan. Interest in this subject among Uzbek historians stems primarily from Uzbekistan's succession to such states as the Bukhara Khanate, the Khiva Khanate, and the Kokand Khanate. A new era in Turkish-Uzbek relations has provided additional motivation to explore topics related to the Ottoman Empire's connections with Central Asia. Since 2017, relations between Turkey and Uzbekistan have reached a new qualitative level and continue to deepen in various spheres. There has been notable progress in contacts within the fields of the humanities, education, and collaboration between the state archival institutions of the two fraternal nations. These factors positively contribute to the growing significance of the historical relations between the Ottoman state and Uzbek khanates. Furthermore, Uzbekistan exhibits a natural interest in the history of relations between Turkey and Central Asian republics in general. In this article, we examined the research methods and methodological approaches used by Uzbek scholars to study the relations between the Ottoman Empire and the states of Turkestan. While conducting a historiographical review of this subject, we paid particular attention to the factors that influenced the evolution of the quality of these works. During the analysis, we emphasized the source base of Uzbek researchers. Most of the works by Uzbek scholars on this topic belong to the period of independence. Generally, we aimed to demonstrate the growing interest in the history of relations between Turkey and Uzbekistan, which reflects the modern ties between these countries.

Keywords: historiography, methodology, sources, Ottoman Empire.

¹ Assistant Teacher, Department of Social Sciences and Humanities, Tashkent Institute of Management and Economics, sebastov@inbox.ru, ORCID: 0009-0000-3940-8976

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ile Türkistan devletleri tarihte çeşitli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Son zamanlarda bu konuya Özbek tarihçilerin ilgisi giderek artmaktadır. Özbek tarihçilerin bu konuya olan ilgisi, öncelikle Özbekistan'ın; Buhara Hanlığı, Hiva Hanlığı ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin ardılı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca son dönemde Türk-Özbek ilişkilerinin çok iyi bir düzeye yükselmesi, Babıali'nin Türkistan ile ilişkisine dair konuları incelemek için tarihçilere özel bir motivasyon sağlamıştır. 2017'den bu yana Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkiler nitelikli bir seviyeye ulaşmış ve bu müspet hava her alanda derinleşmeye devam etmektedir. Bu süreçte iki kardeş ülkenin devlet arşiv kurumları arasında bilgi alışverişinin arttığına ve beşeri bilimler, eğitim ve işbirliği alanında gelişen temaslara tanık olduk. Yukarıda belirtilen tüm bu faktörler, Osmanlı devleti ile Özbek hanlıkları arasındaki ilişkiler tarihinin önemini artmasına olumlu bir katkı sağlamıştır. Bütün bunların dışında zaten Özbekistan'da Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin tarihine karşı doğal bir ilgi vardır. Bu makalede, Özbek bilim insanlarının Babıali ile Orta Asya devletleri arasındaki ilişkiler konularını ele alan araştırma yöntemlerini ve metodolojik yaklaşımlarını gösterdik. Bu konu hakkında bir tarih yazımı incelemesi yaparken, eserlerin kalitesinin değişimini etkileyen faktörlere de dikkat ettik. Eserlerin analizi sırasında, özellikle Özbek araştırmacıların kaynak tabanına vurgu yaptık. Özbekistan bilim insanlarının bu konu hakkındaki eserlerinin çoğu bağımsızlık dönemine dayanmaktadır. Genel olarak, bu ülkeler arasındaki modern ilişkilerin bir yansıması olan Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin tarihi konusuna olan artan ilginin seviyesini göstermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Tarih yazımı, metodoloji, kaynaklar, Osmanlı İmparatorluğu, Türkistan.

UZBEK HISTORIOGRAPHY RELATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE WITH THE STATES OF TURKESTAN IN THE 16TH-19TH CENTURIES

Among the first Uzbek researchers to address the topic of the Ottoman Empire's contacts with Turkestan was Ra'no Jalilova (Жалилова, 1991, p. 102–109). In her article, she shed light on the history of intellectual and cultural relations between Turkey and Central Asia. It should be noted that the vibrant cultural ties between Central

Asia and the Ottoman Empire were largely a result of active political and diplomatic relations between the two regions.

Hamidulla Boltaboev revealed the essence of a special message sent by Kokand ruler Umar Khan to Turkish Sultan Mahmud II in 1820 in his article (Болтабоев, 24.10.1997, No. 43, p. 2). According to the author, the embassy was sent in response to the growing military influence of Russia near the borders of the Kokand Khanate and China's policies in Eastern Turkestan. A Kokand envoy delivered Umar Khan's message to the Ottoman Sultan, calling for support for his state in a holy war against China and Russia. As a sign of support from the Caliph, the ruler of Kokand requested a banner and a sword, symbols of the Ottoman Sultan's endorsement. However, the Ottoman government declined Umar Khan's request, as it did not wish to harm relations with Russia (Болтабоев, 24.10.1997, No. 43, p. 2).

The topic of political and diplomatic relations between the Ottoman Empire and the states of Central Asia during the 16th–19th centuries has also been explored in Uzbek research and works. In 2003, Zumrad Rakhmonkulova defended her candidate dissertation in Tashkent titled “The History of Socio-Political and Cultural Relations Between Central Asian Khanates and the Ottoman Empire in the 16th–Early 20th Centuries” (Рахманкулова, 2003). Her dissertation was largely based on Turkish studies and literature. In another work, Rakhmonkulova characterized Bukharan-Ottoman relations of the late 18th and early 19th centuries (Рахмонкулова, 2021, p. 397–406). The work describes the diplomatic missions of Bukharan envoys to Istanbul on behalf of rulers such as Daniyalbiy Ataliq, Emir Shahmurad, and Emir Haydar. The author emphasized Emir Shahmurad's cautious approach to developing relations with the Ottoman Empire. Turkish Sultans invited Emir Shahmurad three times to form an anti-Russian alliance. Given the Bukharan Emirate's dependence on Russia for international trade and the security of pilgrims, Emir Shahmurad had to decline the Ottoman government's requests to create an alliance against Russia (Рахмонкулова, 2021, p. 400–402).

Holikulov A. wrote about the military-political cooperation between the Bukharan Khanate and the Ottoman Empire in his article (Холикулов, 2018, p. 371–376). The topic of Ottoman military assistance to the rulers of the Shaybanid dynasty was described in a monograph by Akbar Zamonov (Замонов, 2018, p. 115–118). Zamonov demonstrated that due to Ottoman military aid and the activities of Turkish military instructors, the combat capability of the Bukharan Khanate's army rose to a new qualitative level. Political relations between the Ottoman Empire and Khiva, as well as Bukhara, are discussed in a monograph on the History of Uzbekistan (История Узбекистана, 2012, p. 314–331).

The Kokand-Ottoman connections were indirectly addressed in the monograph by B. Vabadjanov (Бабаджанов, 2010). The ties between Kokand ruler Umar Khan and the Ottoman Empire were explored in the works of Aftondil Erkinov (Эркинов, 2009, p. 217–223). By sending the specially written anthology *Muhabbat-nama* to the Turkish Sultan, Umar Khan pursued political objectives. According to the author, Umar Khan's gift to the Turkish Sultan was a form of political public relations. In another article, A. Erkinov described the diplomatic relations between Kokand and the Ottoman Empire during Umar Khan's reign (Эркинов, 2013, p. 109–110). The author argued that Umar Khan aimed to demonstrate that the Kokand Khanate was sovereign and equal to the Bukharan Emirate. Using this approach, Umar Khan sought to show Sultan Mahmud II that he belonged to the Timurid dynasty and held a prestigious position among Turkic poets and classics. *Muhabbat-nama*, as a diplomatic gift, was intended to legitimize Umar Khan's rule and enhance his authority as a ruler.

Saidbek Boltaboev wrote about Umar Khan's unique approach to the Turkish Sultan through the presentation of a literary work (Болтабоев, 2022, p. 110–119). Like the aforementioned researchers, he also discussed the poetic anthology *Muhabbat-nama* sent by Umar Khan to Ottoman Sultan Mahmud II in 1820. The author highlighted the languages used in the text and concluded that Umar Khan originally intended it for the Turkish Sultan. The *Muhabbat-nama* employed Chagatai Turkic and Persian, and the author noted the influence of the

Ottoman language on Chagatai as well as translations into Ottoman Turkish where Persian was used.

The Uzbek researcher Sherali Kuldashev took a distinctive approach to studying Kokand-Ottoman relations (Кулдашев, 2018, pp. 392–399). The author noted the strengthening of Kokand-Ottoman relations during the reign of Muhammad Alikhan. In his article, Kuldashev described Turkey’s military-technical assistance to the Kokand Khanate in its fight against Russia and outlined the routes through which this assistance reached the Ferghana Valley for a holy war. The central idea of the article is the role of Turkish emissary Abdurahim Efendi in delivering Ottoman military aid to Kokand. Khudoyar Khan took measures to strengthen his army in preparation for an impending war with Russia, including the acquisition of modern rifles from Turkey. The article also details Abdurahim Efendi’s role in Khudoyar Khan’s life following his deposition and the liquidation of the khanate by the Russians. During his pilgrimage to Hajj, Khudoyar Khan met Abdurahim Efendi in Baghdad, entrusting him with a matter of great importance for the deposed Khan’s family. In another work, the author mentioned the Ottoman Sultan’s patronage of Yakub Beg, the Emir of Kashgar (Кулдашев, 2022, p. 4501). The immediate recognition of the Kashgar Emirate by Turkey at Yakub Beg’s request was discussed in a collaborative work by A. Khojaev and S. Kuldashev (Ходжаев, Кулдашев, 2021).

A number of works on the foreign relations of the Kokand Khanate, including those with the Ottoman Empire, were authored by Uzbek researcher Sherzodkhon Makhmudov. The author described the role and activities of Islamic scholars (ulema) in developing the diplomatic relations of the Kokand Khanate (Махмудов, 2013, p. 186–202). Referring to primary sources, the author asserted that diplomatic relations between Kokand and Turkey were first established in 1820. In total, 12 missions were sent from Kokand to Istanbul, five of which were special diplomatic delegations. Makhmudov also referenced a primary source containing information about the earliest diplomatic relations between Kokand and Turkey. In the work of Muhammad Hakimkhan Tura Muntakhab al-Tawarikh, it is described how, in 1820,

Kokand ruler Umar Khan (1810–1822) dispatched his envoy Sayyid Khoja Mir-Qurban to Ottoman Sultan Mahmud II (Махмудов, 2013, pp. 189–190). In another work, the Uzbek researcher detailed the diplomatic missions of Kokand envoys to the Ottoman Empire (Махмудов, 2013, pp. 149–150). The special diplomatic mission of Kokand envoy Muhammad Zahid Khoja was described in yet another study (Mahmudov, 2017, p. 39–52). This article highlighted the interest of Ottoman Sultan Mahmud II (1808–1839) in fostering Kokand-Indian relations. Through his envoy, the Turkish Sultan advised the Kokand ruler to strengthen ties with the British administration in India. The Ottoman government was well aware of Kokand’s situation and sought to expand Kokand’s external contacts to enhance its military-technical capabilities. Based on this research, Makhmudov concluded that the Ottoman Empire was well informed about Kokand’s foreign relations (Makhmudov, 2017, p. 47).

In another work, written in Turkish, Mahmudov described the development of Ottoman-Kokand relations (Mahmudov, 2020, s. 59–74). According to the author, official Ottoman-Kokand diplomatic ties were established during the reign of Kokand ruler Umar Khan (1810–1822). The presence of Uzbek pilgrims in Ottoman territories and the Sultan’s support for these pilgrims earned respect among the people of the Kokand Khanate. The first diplomatic mission to Istanbul was led by Kokand envoy Sayyid Mir-Qurban. According to the researcher, Umar Khan sent his envoy to Istanbul to express his concerns about Russia’s growing military presence along Kokand’s borders and the hostile policies of Bukhara toward Kokand. The primary goal of this diplomatic mission was to secure the support of the Turkish Sultan (Mahmudov, 2017, pp. 61–62). Alongside Sayyid Mir-Qurban, Ottoman envoys were also sent to Kokand, accompanied by envoys from the Khiva Khanate. The researcher noted that Khiva’s diplomatic contacts with the Ottoman Empire influenced Kokand-Ottoman relations (Mahmudov, 2017, p. 63). In 1864, the Kokand government organized another diplomatic mission. A delegation led by Ahmed Khoja Ishan set out in May of that year. Upon reaching Kashgar, the group was detained by Chinese border guards. This incident was

resolved through the personal intervention of Amir Alimkul. The head of the mission was then replaced with Hadji Melibay. The envoys arrived in Istanbul in June 1864, but this mission did not achieve the expected results (Mahmudov, 2017, p. 64). After this unsuccessful mission, a new diplomatic mission led by Sayyid Yakub Khan Tore was organized later in the same year. According to the author, no mention of this mission can be found in Muhammad Yunusjan's² *Tarikh-i Alimkuli Amir Lashkar*, nor in Kokand's archives. All details related to this envoy's mission were discovered in Ottoman and Russian archives (Mahmudov, 2017, p. 65). The researcher drew attention to two letters from Kokand concerning Sayyid Yakub Khan, emphasizing that these letters were sent on behalf of Kokand's chief vizier. Thus, the author concluded that relations between Kokand and the Ottoman Empire held great importance (Mahmudov, 2017, p. 69).

Another article by Mahmudov focused on the evolution of Ottoman-Kokand relations during the first half of the 19th century (Махмудов, 2020, p. 268–271). In this work, the author highlighted special gifts sent by Kokand rulers to the Turkish Sultans. In his conclusion, the author touched upon the issue of unexplored sources on this topic (Makhmudov, 2017, p. 269–271).

The role of the prominent political figure Amir Alimkul in developing Kokand-Ottoman relations was discussed in another of Mahmudov's works (Махмудов, 2020, p. 26–57). Based on various sources, the author demonstrated Alimkul's active involvement in fostering Kokand-Ottoman political contacts. According to the study, Amir Alimkul can be characterized as a key figure in Kokand-Ottoman relations during the years 1864–1865 (Махмудов, 2020, p. 51–52).

The actions taken by Emir Haydar to expand political and diplomatic contacts with the Ottoman Empire were discussed by Farrukh Temirov and Nargiza Khalikova in their article (Темиров & Халикова, 2021, p. 1280).

² Muhammad Yunusjan held the position of shigavul in the administration of the Kokand Khanate.

Professor D. Urakov from the National University of Uzbekistan touched upon Turkestan's relations with the Ottoman Empire in his monograph (Ураков, 2021). The author argued that British influence affected the course of relations between the Ottoman Empire and Uzbek khanates (Ураков, 2021, p. 14). The use of documents from the National Archive of Uzbekistan added unique scholarly value to this research.

The most recent major study on the subject was the dissertation by Shakhlo Shodieva (Шодиева, 2022). In her work, the researcher explored the relations between Bukhara and the Ottoman Empire during the Bukharan-Russian war (1865–1868) and the period of Russian protectorate over Bukhara. The study described Russia's actions aimed at preventing the formation of a Bukharan-Ottoman alliance. The Tsarist government employed various methods to curb Ottoman influence in Bukhara. One such effort was Ignatiev's mission in Istanbul. The last Bukharan diplomatic mission to Istanbul, led by Abdulkhai, took place during the existence of an independent state (Шодиева, 2022, p. 14). The author demonstrated the differences in Bukharan-Ottoman relations before and after the establishment of Russian protectorate over Bukhara.

Shodieva also discussed the diplomatic contacts of Bukhara with the Ottoman Empire during the reigns of rulers such as Daniyalbiy Ataliq, Emir Shahmurad, Emir Haydar, Emir Nasrullah, and Emir Muzaffar, highlighting factors that influenced the dynamics of these relations. According to the author, Bukharan emirs' policies toward neighboring Uzbek khanates and Iran hindered the expansion of Bukharan-Ottoman relations (Шодиева, 2020, p. 151–157). This conclusion aligns with the perspective that Bukhara's policy in the first half of the 19th century focused on establishing regional dominance, naturally increasing tensions among Central Asian states.

The Bukharan diplomatic mission to Istanbul in 1867, led by Mustafa Porso, was the first in which Emir Muzaffar requested practical military assistance to defend against the advancing Russian army (Шодиева, 2021, p. 47–52). The researcher also described joint efforts

by Turkey and Britain to form a Bukharan-Afghan alliance aimed at countering Russian military presence in the region (Шодиева, 2021, p. 50–51). According to the author, after the formal establishment of Russian protectorate over Bukhara in 1873, Afghanistan gained strategic significance as a logistical hub for supporting Bukharan-Ottoman relations (Shodieva, 2022, p. 38–42).

In recent years, researchers in Uzbekistan have shown broad interest in studying relations between the Ottoman Empire and Central Asia. One of the key drivers of this heightened interest is the qualitative development of Uzbek-Turkish relations in the fields of education and science. The gradual integration of scientific and educational institutions from both countries has also played an important role. Notable examples of this integration include collaborative work between archivists, historians, and source specialists from Uzbekistan and Turkey.

In 2022, scholars from both countries jointly published a collection of documents concerning the history of Ottoman relations with Central Asian states during the 16th–early 20th centuries (*Belgelerde Türkiye-Özbekistan ilişkileri*, 2022). This collection includes documents related to Ottoman relations with Bukhara, Khorezm, and Kokand.

It is worth noting that Uzbekistan has established a positive trend in studying relations between the Ottoman Empire and Central Asian states. It can be confidently stated that the relevance of this topic will continue to grow.

References

- Бабаджанов Б.М. (2010). *Кокандское ханство: власть, политика, религия*. Токио-Ташкент.
- Болтабоев Х. (24.10.1997. № 43). Амир Умархоннинг мактуби. // *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. Б. 2.
- Болтабоев С. (2022). Қўқон адабий мухитига тегишли Туркиядаки асарлар хақида баъзи мулоҳазалар. // *Turcologiya № 1, Т., TDSHU*. б. 110-119.

- Belgelerde Türkiye-Özbekistan ilişkileri.* (2022). // TCC. Devlet Arşivleri Bakanlığı ve
ÖzC. Özarşiv Ajansı. – Yayın №:70. Proje yöneticisi: Ünal Ü., Yusupov U;
Proje sorumluları: Tokdemir M.A., Ekici C., Özkılınc A., Zakirova D., Aliyev
A., Mirzayev N. İstanbul.
- Жалилова Р. (1991). Ўрта Осиё ва Туркия муносабатлари тарихидан. //
“Шарқишунослик”. 2-сон. Т., “ФАН” б. 102-109.
- Замонов А. (2018). *Бухоро хонлигида қўшин тузилиши ва ҳарбий бошқарув
(Шайбонийлар сулоласи даври)*. Тошкент: “Bayoz”, Б. 115-118.
- История Узбекистана (XVI- первая половина XIX)* (2012). // Под редакцией
Алимова Д.А. – Т.: Изд-во. Фан АН РУз. С. 314-331.
- Кулдашев Ш. (2018). Истанбуллик Абдурахим Афандининг Қўқон Хонлиги
билан Боғлиқ Тақдири. // *1st International Symposium on Turkey and
Uzbekistan Relations. T.C. Kastamonu Üniversitesi.* S 392-399.
- Kuldashev Sh. (10.10.2022). The Activity of Muhammad Yaqubbek in the Khuqand
Khanate. // *International Journal of Social Science and Human Research. V.5.,
Issue P. 4501.*
- Махмудов Ш. (2013). Қўқон хонлиги дипломатик алоқаларида диний
улуомларнинг ўрни. // *Марказий Осиё тарихи замонавий медиаистика
таққинида. (Профессор Розия Мукминова хотирасига бағишланади).
Ўз.ФА.Тарих Институту.* Тошкент. Б.186-202.
- Махмудов Ш. (2013). Қўқон хонлигидан Усманийлар давлатига юборилган
дипломатик миссия хақида (XIX асрнинг I ярми) // “Ўзбекистонда
ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт: трансформацион жараёнлар”.
Термиз:ТДУ. Б. 149-150.
- Махмудов Ш. (2020). К вопросу о печати главного визиря Кокандского ханства
Аликули Амирлашқара // *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,
Cilt:9, Sayı 4, S. 46-57.* // www.itobiad.com/tr/pub/issue/57171/790245

- Mahmudov Sh. (2017). The Role of Sufis in Diplomatic Relations between the Khoqand Khanate and India // *Sufism in India and Central Asia. New Delhi, Manakin Press.* P. 39-52.
- Mahmudov Sh. (2020). 1864 Yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen Diplomatik Misyon // *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:9, Sayı 4, S. 59-74.* // www.itobiad.com/tr/pub/issue/57171/789938
- Mahmudov Sh. (2020). Interrelations of the Khoqand Khanate with the Ottoman Empire. (the 1st half of the 19th of century) // *Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 6, Issue 7, P. 268-271.*
- Раҳмонқулова З.Б. (2003). *XVI-XX Аср бошларида Ўрта Осиё ва Усманийлар Давлати ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи.*: «Тарих фанлари номзоди дисс....». // Ўзбекистон тарихи. ЎзМУ. Тошкент.
- Раҳмонқулова З.Б. (2021). Бухоро Амирлиги ва Усманийлар давлати ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихидан (XVIII-XIX аср бошларида). // *Ўтмишга назар. Маҳсул сон-3. 2021. Б. 397-406.* <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-SI-3-54>
- Темиров Ф., Халикова Н. (2021). Бухоро Амирлигида ташки сиёсат ва дипломатиянинг ривожланиши тарихи // *scientific progress. Volume:2, Issue:1, P. 1280.* <http://www.scientificprogress.uz/>
- Ураков Д. (2021). *Туркистон Генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари.* Тошкент, ЎзМУ. 216 б.
- Ходжаев А., Қўлдошев Ш. (2021). «Муҳаммад Ёқуббек». Рисола – Т.: «Навруз»,
- Холикулов А. (2018). Шайбонийлар ва Усманийлар Давлати Ўртасидаги Ҳарбий Алоқалар. // *1st International Symposium on Turkey and Uzbekistan Relations. Kastamonu Üniversitesi.* S. 371-376.
- Шодиева Ш. (2022). *Бухоро амирлигининг Усманийлар империяси билан ўзаро муносабатлари тарихи (XIX аср иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари).*:

Тарих фанлари буйича фалсафа доктори диссертацияси (PhD) автореферати. – Бухоро.

Шодиева Ш. (2020). Бухоро ва Туркия ўртасидаги дипломатик муносабатлар. // *Хоразм Маъмур Академияси ахборотномаси*. С-10. Хива. Б. 151-157.

Шодиева Ш. (2021). Россия протекторати ўрнатилиши жараёнида Бухоро Амирлиги ва Усмонли Турк муносабатлари // *Ўтмишга назар – С.2, Ж.4*. Тошкент. Б. 47-52.

Шодиева Ш. (2022). Бухоро Амирлигида турк эмиссарларинг фаолияти. // Тошкент, *ЎзМУ Хабарлари. № 1/11/1*. Б. 38-42.

Эркинов А. (2009). Умархон туздирган “Мухаббатнома” шеърини мажмуаси тарихий манба сифатида. // *Марказий Осиё тарихи: манбаишунослик ва тарихнавислик изланишлари. Т.: ТДШИ.*, Б. 217-223.

Эркинов А. (2013). Рукопись на службе геополитики Кокандского ханства: Мухаббат-нама как дипломатический подарок Умар-хана (1810-1822) османскому султану Махмуду II (1808-1839) // *Локальные наследие и глобальная перспектива: «традиционализм» и «революционизм» на Востоке. XXVII Международная конференция по источниковедению и историографию стран Азии и Африки*. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, С. 109-110.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ КИЕЛІ САНДАРДЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

THE SYMBOLIC MEANING OF THE HOLY NUMBERS IN THE TURKISH PEOPLE

Рысқұлбек Дидар Жылқыбайқызы¹,

Аннотация

Түркі халықтарының мәдениетінде киелі сандардың маңызы зор. Олар әлем құрылымын, табиғат заңдылықтарын және адамның рухани дүниесін бейнелейді. Киелі сандарды қолдану дәстүрлері түркілердің дүниетанымынан, көшпелі өмір салтынан және діни нанымдарынан бастау алады. Бұл мақалада түркі халықтарындағы үш, төрт, жеті және тоғыз сандарының символдық мәндері, олардың пайда болуы және мәдениеттегі орны жан-жақты талқыланады.

Тірек сөздер: сан, түркі, үш, төрт, жеті, тоғыз, символ

Abstract

Holy numbers are very important in the culture of the Turkic peoples. They represent the structure of the world, the laws of nature and the spiritual world of man. The traditions of using sacred numbers originate from the Turkic worldview, nomadic lifestyle and religious beliefs. This article comprehensively discusses the symbolic meanings of the numbers three, four, seven and nine in the Turkic peoples, their origin and place in culture.

Key words: number, Turkish, three, four, seven, nine, symbol

Сандар халық дүниетанымынан хабар беріп ғана қоймай, сол халықтың тұрмыс-тіршілігін, танымын, салт-дәстүрінен ақпарат береді. Ерте кезден бастап-ақ адамзат абаласы әр санға терең мазмұн, мән берген. Грек ғұламасы Пифагор бүкіл әлем саннан құралатынын және бастау алатынын айтса [1], әйгілі дінтанушы Аннемари Шиммель сандарды заттарды бір-бірінен ажыратып танудың өлшемдік, шамалық көрсеткіші, қоршаған әлемді танып-білудің тілдік мазмұны деп білген [2]. Көне мифтік таным әр санның магиялық күші бар, оларды құдайлар әлемді билеу үшін қолданған деп сенген. Әмбебаптық қасиетке ие сандар тек математикалық ұғым ғана емес, философиялық, діни, мәдени, танымдық, тілдік, астраномиялық, мифологиялық категория. Сандар кез келген

¹ PhD доктор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-1075-4458> E-mail: ryskulbek.didar@mail.ru

ғылымның мазмұнына еніп, сол ғылым үшін қызмет етіп келеді. Сонымен бірге қай тілде болмасын ұлттың сандарға қасиет бергені байқалады.

Сан атауларына қасиет беру, оны киелі санау дәстүрі – көптеген халықтарда тым ертеден келе жатқан құбылыс. Себебі қасиетті сандар адамзаттық жалпы дүниетаным жүйесіне негізделген. Сакралдылық жұп та, тақ та сандарға тән. Жұп сандар қарама-қарсылық, сыңарлық, тұрақтылық мазмұнында қолданылады. Мысалы: ақ-қара, жұп санды бөлгенде қалдық қалмайды, төрт бұрыш т.б. Тақ және жұп сандарға байланысты түсінік те түрліше. Кейбір халықтарда тақ сандар жақсылықпен байланысты болса, ал кейбірі өлімге байланысты жек көрген. Сондықтан сан есімдерді таза сандық тұрғыдан ғана емес, танымдық сипаты тұрғысынан да зерттеудің маңызы зор. Санға байланысты ұғымдардың халық танымында алатын орны ерекше. Көптеген ғалымдар қасиетті сандардың әлем халықтарының этномәдени дүниетанымындағы ортақтығына талдаулар жасағанын ескерсек, сан есімдердің мәдениетаралық категория екенін аңғармау мүмкін емес. Мысалы, бір, үш, жеті сандары тек түркі халықтарында ғана емес, грек, қытай, үнді, араб, маньчжур, монғол халықтарының мәліметтерінде де кездеседі. Мұндай ортақтық тек тарихи мәдени ауыс түйістен туындаған болуы керек деген болжаммен бірге танымдық ортақтықтың бар екенін де білдіреді. Ғалым мәдениеттанушы О. Шпенглердің «Сан – әр мәдениеттің тереңінен жаралған» – деген тұжырымының да астарында үлкен тереңдік жатқаны анық [3].

Сан есімдердің қалыптасуы шынайы өмірмен, халықтың күнделікті тұрмыс тіршілігімен тікелей қатысты екенін ескерсек, соңғы жылдары сандарды түрлі қырынан зерттеу үрдісі байқалады. Соның ішінде киелі сандардың ортақтығы, этнолингвистикалық сипаты, лингвомәдени мәнділігі де қаралып келеді.

Сан атаулары, семантикалық мәні туралы түркі тілдес халықтарда біршама салыстырмалы-тарихи зерттеулер жүргізілген. Мысалы, башқұрт тіліндегі сан атауларының сакралды, магиялық, символикалық мағыналарын арнайы зерттеген Р.Т.Муратова сан атауларына қатысты түркілік ортақтықты анықтаса [4], М.Абдрахманова түркімен тіліндегі сан атауларының символдық мәнін түркі тілдерімен салыстыра отырып зерделейді [5]. Ал сан атауларын салғастырмалы әдіспен зерттеген ғалымдардың еңбегінде екі немесе үш тілдегі сан ұғымдарының ортақтығы болатынын

байқауға болады. Қазіргі француз, итальян, испан, португал тілдеріндегі сан атауларының фразеологизмдер құрамындағы мағынасы Д.И. Скоробутовтың [6], қазақ және қытай тілдеріндегі нумерологиялық мәдениеттің ұлттық ерекшеліктері О.Р. Досымбекованың [7], түрік және орыс тілдеріндегі сандық ұғымдарының ортақ семантикасы С.А.Соколовтың [8] еңбектерінде қарастырылған.

Қазақ тіл білімінде сан атаулары І. Кеңесбаевтың, Ә. Хасеновтің, Т. Жанұзақовтың, Н. Уәлиұлының, Қ.Күркебаевтың, А. Елешеваның, Л.Асқардың, Қ. Дүсіпбаеваның, Е.Маралбектің, Л.Қабылдинаның, Ж.Курмамбаеваның зерттеулерінде түрлі қырынан қарастырылған. Айталық, І. Кеңесбаев, Ә. Хасенов, Н. Уәлиұлы морфологиялық категория ретінде, Қ.Күркебаев сан ұғымдарының халықтық өлшем атауларындағы мәдени мәнін [9], Л.Асқар сан ұғымдарының тәуліктік мәнін [10], Қ.Дүсіпбаева қазақ тілінде кездесетін сандарды жұп және тақ ұғымдарға бөліп қарастырады [11]. Қ.Жантаевтың зерттеулерінде адамның жас ерекшеліктеріндегі сан ұғымдарының ұлттық танымдағы мәдени мазмұны сөз етіледі [12].

Қандайда бір ортақ тіл иелерінің ұжымы бар жерде сан да бар. Себебі сандар қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың бір-біріне қатысты мөлшер, көлемін анықтаудан туындап, адамның дүниені тануының бір құралына айналған. Қазіргі кезде сандар кез келген ғылымның мазмұнына еніп, сол ғылым үшін қызмет етіп келеді. Сонымен бірге қай тілде болмасын ұлттың сандарға қасиет бергені байқалады. Сан атауларына қасиет беру, оны киелі санау дәстүрі – көптеген халықтарда тым ертеден келе жатқан құбылыс. Мәселен, жапондықтарда бұл «сан туралы ілім» деп аталады. Бұл ілім бойынша сан атаулары планеталарға сәйкес келеді. Осы планетаға байланысты әр санның өзіндік ерекшелігі болады. Бір санына – Күн, екіге – Ай, үшке – Юпитер, төртке – Сатурн, беске – Меркурий, алтыға – Венера, жетіге – Уран, сегізге – Марс, тоғызға – Нептун телінген. Шумерлердің мифтік санасында сандар жалпы тақ сандар, сиқырлы сандар, магиялық сандар ретінде қалыптаса бастады. Осы деректер негізінде сандардың психолінгвистикалық, логикалық аспектілері ескеріліп, тіл білімінде де ескіліктер тілдің танымдық қызметі тұрғысынан, тіл мен миф сабақтастығында қарастырыла бастады. Соның негізінде, мысалы, сандар арқылы адамның тағдырын да болжауға болатыны белгілі болды. Тіл қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістерінің айнасы іспетті. Осыған байланысты тілдік жүйенің құрылымдық бірліктері тек

лингвистиканың ғана емес, этностану, әлеуметтану, елтану т.б. нысанына алынып отыр [13].

«Үш» санының символдық мәні

«Үш» саны – түркі халықтарының наным-сенімдерінде және мифологиясында ерекше орын алған киелі сан. Бұл сан үш әлемді: аспанды, жерді және суды бейнелейді. Түркілердің дүниетанымында бұл үш элемент әлемнің негізгі құрылымын білдірген. Олардың түсінігінде аспан – құдайлардың мекені, жер – адамдардың өмір сүретін орны, ал су – рухани тазалықтың және өмірдің бастауы болып саналған. Үш санының маңыздылығы әсіресе түркі эпостарында айқын көрінеді. Мысалы, «Қорқыт ата» кітабында үш батырдың ерліктері мен олардың үш түрлі сынақтары туралы айтылған. Бұл батырлар бірлік пен күштің символы болып табылады және «үш» санын қолдану арқылы түркі халықтарының батырлық дәстүрі көрсетілген. Үш батырдың әрекеттері адамның ақылын, жүрегін және ерік-жігерін білдіреді, яғни олардың бірлігі арқылы ғана шынайы жеңіске жетуге болады. Сонымен қатар, көшпелі түркілердің рухани мәдениетінде үш қасиетті нәрсе – жүрек, ақыл және дене маңызды орын алған. Бұл үштік адамның ішкі үйлесімділігін бейнелейді, оның физикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының маңыздылығын көрсетеді. «Үш» санының маңызын көне түркі салттарында да көруге болады: олар үш басты бағытты (шығыс, батыс, орталық) атап өткен, бұл бағыттар олардың әлеуметтік және рухани өмірінің негізі болды.

«Төрт» санының символдық мәні

«Төрт» саны түркі мәдениетінде тұрақтылық пен тұрақты жүйенің символы ретінде кең тараған. Бұл сан төрт тарапты – солтүстік, оңтүстік, шығыс және батысты білдіреді, сондай-ақ төрт мезгілді (қыс, көктем, жаз, күз) бейнелейді. Осылайша, төрт саны табиғаттың және уақыттың циклдік сипатын, сонымен қатар кеңістіктің тұрақтылығын айқындайды. Түркі халықтары төрт тарапты табиғаттың және әлемнің реттілігі мен үйлесімділігінен шыққан ұғым ретінде қабылдаған. Мифологиялық мәтіндерде «төрт» саны аспанның төрт тірегін сипаттауда қолданылған. Әлемді ұстап тұрған төрт тірек бейнесі арқылы түркілердің әлемнің біртұтастығына және оның тепе-теңдігіне деген сенімі көрінеді. Әсіресе, көне түркі жазбаларында төрт тұлпар немесе төрт батыр туралы мотивтер кездеседі. Бұл мотивтерде төрт санының тұрақтылық пен күштің символы екені айқын көрінеді. Түркі халықтарының эпикалық

шығармаларында да төрттік құрылым кездесіп, бұл тұрақтылық пен бүтіндікті көрсетеді.

«Жеті» санының символдық мәні

«Жеті» саны – түркі халықтарында ерекше киелі сан болып саналады. Бұл сан толыстықты, молшылықты және өмірдің кезеңдерін білдіреді. Түркілердің салт-дәстүрлерінде жеті ата дәстүрі, жеті қазына сияқты ұғымдар бар, олар мәдениеттің мәнін көрсетеді. Түркі халықтарының дүниетанымында «жеті» санын қолдану табиғат заңдылықтарымен және күнделікті өмірмен тығыз байланысты болған. Мысалы, жеті күндік цикл уақыттың үзіліссіздігін және реттілігін айқындайды. Түркілердің аспанға бағыт беруші ретінде қолданатын жұлдызды топтарының бірі – Жетіқаракшы. Ол бағытты анықтауға және кеңістікте навигация жасауға көмектесетін маңызды элемент ретінде қарастырылған. Бұл жеті жұлдыз табиғаттағы тұрақты құбылыс ретінде адамдарға өмір сүрудің ретін және бағытын көрсеткен. Түркілер бұл жұлдызды өздерінің дүниетанымына енгізіп, оны рухани мән-мағынамен толықтырған. Сонымен қатар, «жеті» саны түркілердің діни түсініктерінде де кездеседі. Мысалы, көне түркі аңыздарында жеті қасиетті су көзі немесе жеті қасиетті таулар сияқты мотивтер бар. Бұл табиғат құбылыстары мен географиялық нысандар «жеті» саны арқылы рухани маңызға ие болған. «Жеті» санының осындай маңызы түркі халықтарының өмірлік философиясында және салт-дәстүрлерінде көрініс тапқан.

«Тоғыз» санының символдық мәні

«Тоғыз» саны түркі халықтарының наным-сенімдерінде толықтық пен толыстықтың символы ретінде көрінеді. Бұл сан көне түркі мәдениетінде жиі кездеседі және көбінесе әскери құрылымдарда және салт-дәстүрлерде қолданылады. «Тоғыз» санын қолдану арқылы түркілер өздерінің қоғамдағы рөлдерін және әскери тәртіпті реттеген. Мысалы, көне түркі жазбаларында тоғыз қатарлы әскер жүйесі туралы айтылған, бұл сан әскери құрылымдардағы реттілікті және ұйымдастырушылықты бейнелеген. «Тоғыз» санының рухани маңызы да бар. Мысалы, түркі халықтарының аңыздарында тоғыз батырдың ерлігі мен олардың рухани және физикалық сынақтары сипатталған. Бұл батырлар бейнесі арқылы «тоғыз» санының маңыздылығы мен оның рухани күші көрінеді. Түркілердің дүниетанымында «тоғыз» санының қолданылуы қоғамның ритуалдық құрылымына да әсер етті.

Қорытынды

Киелі сандар түркі халықтарының дүниетанымында маңызды орын алады. Үш, төрт, жеті және тоғыз сандары арқылы табиғат заңдылықтары, әлеуметтік құрылымдар және рухани құндылықтар бейнеленген. Олар түркі халықтарының мәдениетінде, салт-дәстүрлерінде және аңыздарында кеңінен көрініс тапқан және олардың маңыздылығы қазіргі заманғы түркі халықтарының мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде сақталған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қожахметова М. Адам құпия. - Алматы, 1997. - 234 б.
2. Annemarie Shimmel. The Mystery of Numbers. - Oxford University Press, 1994. - 101 p.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. - М., 1993. - 122 с.
4. Муратова Р.Т. Символика чисел в башкирском языке: дис. ... канд. филол. наук. - М., 2009. - 197 с.
5. Абрахманова М.А. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. - Ашхабад, 1972. - 19 с.
6. Скоробутов Д.И. Сопоставительный анализ количественных фразеологических единиц в современных западнороманских языках: французском, итальянском, испанском и португальском: дис. ... канд. филол. наук. - М., 2004. - 233 с.
7. Досымбекова О.Р. Национальные особенности нумерологической культуры в казахском и китайском языках: дис. ... док. филос. (PhD): 6D020900. - 2010. - 158 с.
8. Соколов С.А. Функционально-семантический анализ слова бир и его производных в турецком языке // Тюркская лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1971. - С. 74-81.
9. Күркебаев К. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы: оқу құралы. Стереотиптік басылым. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 191 б.
10. Асқар Л. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2005. - 102 б.
11. Дүсіпбаева Қ.С. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2001. - 136 б.
12. Жанатаев Қ.Ә. Адамның жас ерекшелігіне, жынысына қатысты атаулар (лексика-семантикалық және этнолингвистикалық зерттеу): филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 1998. - 120 б.
13. Рысқұлбек Д.Ж. Түркі тілдеріндегі сан категориясы: салыстырмалы тарихи, когнитивті талдау. Филос. док. (PhD) ... дис. - Алматы, 2023. - 128 б.

UNUTULMAYA YÜZ TUTMUŞ NEVRUZ GELENEKLERİ FORGOTTEN NOVRUZ TRADITIONS

Sevinc Aşur kızı Gasımova¹

Özet

Nevruz Bayramı, asırlardan günümüze kadar gelen en güzel bayramlardan biridir. Nevruz, birlik ve kardeşlik bayramı, halk şenliği olarak bilinir. Doğanın uyanışını, baharın, ilkbahar mevsiminin gelişini ve yeni bir çalışma döneminin başlamasını simgeleyen, bizim milli bayramımızdır.

30 Eylül 2009 tarihinde Nevruz, UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne dahil edilmiştir. 23 Şubat 2010 tarihinde ise BM Genel Kurulu'nun 64. oturumunda 21 Mart, "Uluslararası Nevruz Günü" ilan edilmiştir. Bu güzel gelişme, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin girişimiyle barış içinde yaşama arzusunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Nevruz Bayramı, gelenekleri açısından oldukça zengindir. Ancak modern çağımızda unutilan ve bize ulaşmayan bazı adetler bulunmaktadır. Tüm Türk dünyası için çok değerli olan bu bayram, zamanla bazı değişikliklere uğramış, bazı gelenekler unutilmuş, yerlerine yeni adetler ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nevruz, bayram, adet, gelenek, tören.

Abstract

Novruz holiday is one of the most beautiful holidays that have come to our days from the depths of centuries. Nowruz is a holiday of unity, brotherhood, and people's celebration. It is our national holiday celebrating the awakening of nature, the coming of spring, the beginning of a new working life.

On September 30, 2009, Novruz was included in the list of intangible cultural heritage by UNESCO. On February 23, 2010, at the meeting of the 64th session of the UN General Assembly, March 21 was declared "International Nowruz Day". This pleasant event once again demonstrated the desire to live in the conditions of understanding that took place at the initiative of the Republic of Azerbaijan.

Nowruz holiday is very rich in terms of its traditions. However, there are customs that have been forgotten in our modern times and have not reached us. This holiday, which is very dear to the whole Turkic world, has undergone

¹ Doktor, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, sevincqasimova@gmail.com.

certain changes over time, some customs have been forgotten, and new traditions have appeared.

Key words: Nowruz, holiday, custom, tradition, ceremony.

Giriş

Azerbaycan tören kültürünün en eski ve zengin bir tarihe sahip, aynı zamanda en güncel anıtlarından biri Nevruz Bayramı'dır. Nevruz Bayramı, hem geçmiş hem de modern açıdan milli kültürümüzde özel ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu bayram, Azerbaycan tarihinin en derin katmanlarıyla bağlantılıdır. Azerbaycan kültür tarihinde, Nevruz Bayramı gibi başka bir kültürel olay bulmak mümkün değildir ki, tarih boyunca, en eski dönemlerden bugüne kadar, bir an bile Azerbaycan halkının hayatından ayrı düşmesin. Nevruz, tarihin tüm dönemlerinde ve her çağında Azerbaycan halkıyla birlikte olmuş, milli kültürün, maneviyatın ve hayatın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Sovyet döneminde bu bayram üzerinde ideolojik ve siyasi baskılar olduğunda, vatansever bilim insanları Nevruz'u "bahar bayramı", "doğanın uyanışı bayramı" gibi adlar altında yaşatmaya çalışmıştır. Nevruz, milli varlığımızın simgesi, milli gelişimimizin ulu ve görkemli kaynağıdır. Bu önemli görevini bugün de başarıyla yerine getirmektedir. Modern Azerbaycan devletinin milli inşa siyasetinde, mugam, halıcılık ve aşık sanatıyla birlikte önemli bir rol oynayan Nevruz Bayramı, artık tüm dünyada Azerbaycan halkının önemli milli simgelerinden biri hâline gelmiştir. Nevruz Bayramı'nın etnokültürolojik anlamının temelinde, onun gelenek ve inançlarının tükenmez enerjisi yatmaktadır.

Araştırma

Azerbaycan halkının hayatında ve yaşam tarzında, milli düşüncesinde tarihin en derin, hatta bilinmeyen katmanlarından başlayarak günümüze kadar önemli bir yer tutan Nevruz Bayramı, bütünüyle bir merasim (tören) olayıdır. Azerbaycan folklor bilimi sahasında Arap kökenli bir kelime olan "merasim" terimiyle birlikte İngiliz kökenli "ritüel" terimi de kullanılmaktadır. Her iki kelime aynı anlamı ifade eder.

Victor Turner şöyle yazıyor: "Ritüel; jestleri, kelimeleri ve nesnelere içeren eylemlerin belirli bir sıra ile tekrarlandığı, özel olarak hazırlanmış bir mekânda icra edilen ve icracıların ilgi ve amaçlarına

uygun olarak doğüstü güçler ve varlıklar üzerinde etkili olmak amacıyla tasarlanmış bir harekettir" (Тернер, 1983).

Nevruz, bir tören olarak birçok ritüeli bünyesinde barındırdığı için büyük bir tören kompleksidir ve bu komplekse dahil olan her ritüelin kendine ait resmî gelenekleri, tiyatro ve sinema terminolojisiyle ifade edecek olursak bir “senaryosu” vardır. Bu “senaryonun” – yani geleneklerin – dışına çıkılamaz; aksi takdirde tören anlamını ve amacını yitirir.

Nevruz kompleksine dâhil olan ritüeller bayram ritüelleridir. Bayram, ritüelin türlerinden biridir. V. N. Toporov (1982) şöyle yazıyor: “Bayram, arkaik mitopoetik ve dini geleneğe kutsal alanla özel bir bağlantısı olan, bayrama katılan herkesin bu alana azami ölçüde aitliğini ifade eden ve belirli bir kurumsal harekete işaret eden bir zaman dilimidir”.

Bu tanım, Nevruz töreninin bir bayram olarak anlamına da ışık tutmaktadır. Öncelikle, Nevruz yılın herhangi bir zamanında değil, belirli bir zamanda icra edilen bir törendir. Onun kendine özgü bir vakti vardır. Azerbaycan’da Nevruz Bayramı, mart ayında – kışın sonu ile baharın başlangıcının kesiştiği dönemde kutlanır. Bayram, bütünüyle kutsal değerlerle bağlantılıdır. Tesadüf değildir ki halk, Nevruz Bayramı’nı büyük bir sevgi ve saygıyla “yılın kıymetli günleri” olarak adlandırır. Öte yandan, Nevruz Bayramı, onu kutlayan toplum üyelerinin istisnasız tamamını kapsar. Hiç kimse Nevruz’un dışında kalmaz. Örneğin, Nevruz geleneğine göre, herkes yılın son Çarşamba gecesinde, yani yılın son akşamında kendi evinde olmalıdır. İnanca göre, bir Nevruz’u kendi evinde, kendi yurdunda geçiremeyen bir kişinin yedi yıl boyunca evinde bayram yapması nasip olmaz. Bu da Nevruz’dan uzak kalmanın toplumdaki, vatandan, yurt sevgisinden ayrı düşmek anlamına geldiğini gösterir.

Azerbaycan’da Nevruz, bir bayram olarak eski Türk bayram gelenekleriyle bağlantılıdır. Ağaverdi Halil, her halkın yaşamında önemli günlerin kutlanması geleneği bulunduğunu belirtir. Türk halklarının da önemli günlerini ifade eden kavramlarının geniş kapsamlı olması, böyle zengin bir geleneğin varlığını göstermektedir. Bu kavramlar arasında “toy”, “tuy”, “tuyun”, “düğün”, “şölen”,

“yağma” gibi ifadelerin yanı sıra “bayram” veya “bäyräm” sözü de kullanılmaktadır. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, bu sözü “bedhrem” olarak Divanü Lugati't-Türk'te açıklamış ve Oğuzların bu kelimeyi “bayram” şeklinde kullandıklarını kaydetmiştir (Hüseynoğlu, 2006).

Nevruz da bir bayram merasimi olarak kitlesel eğlence, sevinç ve coşkuyla bağlantılıdır. İnanca göre, Nevruz Bayramı'nda üzülme, kederlenme, hüzünlenme, somurtmak ve kızgın olmak yasaktır. Aksi takdirde kişi, bütün yıl boyunca bu duygularla yaşamak zorunda kalır.

Nevruz, manevi bir kültür anıtı olarak, Azerbaycan milli kültür tarihindeki tüm diğer anıtlardan kendine özgü belirgin özellikleriyle ayrılır. Öyle ki, Nevruz Bayramı hem yaşı hem de yaşama gücü bakımından belki de en ön sırada yer alan bir kültür anıtıdır. Gerçekten de, halkımızın kültür tarihinde ne kadar büyük anıtlar olursa olsun, bunlar her durumda tarihin belirli dönemleri, somut çağlar ve zaman dilimleriyle bağlantılıdır. Ancak bu anıtlar arasında tarihi hepsinden eski olsa da hiçbir zaman "yaşlanmayan", aksine sürekli gençleşen bir anıt da vardır. Bu, Nevruz Bayramıdır. Nevruz'un tarihi ve kökeni son derece eskidir. Dünya tarihinin birbirine zıt ideolojilere sahip dönemleri birbirini takip ettikçe, Nevruz Bayramı yok olup gitmek bir yana, varlığını daha büyük bir coşkuyla sürdürmüş, çeşitli dinler, farklı medeniyetler ve ruhuna aykırı ideolojilerle mücadelelerden galip çıkmıştır. M. Tehmasib (1999) şöyle yazıyor: Nevruz Bayramı, törenleriyle birlikte, zamanla Azerbaycan'da hakim olan tüm dinlerden daha basit bir tarım bayramı, yani kışın uğurlanması ve baharın karşılanması töreni olmuştur.

Sovyet döneminde Nevruz Bayramı yasaklanmıştır. C. Qasimov (2009), XX. yüzyılın başlarında, 1930'lu yılların Stalinist baskıları döneminde, milli kültürümüzün bütünüyle baskıya ve çoğu zaman yok olmaya maruz kaldığını belirtir. Bu kanlı takiplerden Nevruz Bayramı da nasibini aldı. O dönemde "Nevruz" Bayramı'nın kutlanması yasaklandı. Ancak bu bayrama İslam dininin bir kalıntısı olarak bakan Bolşeviklerin tüm çabalarına rağmen, halkın hafızasından silinmesi mümkün olmadı. Tarihi geleneklerine sadık kalan halk, bu bayramı meydanlarda olmasa da evlerinde kutlamayı başardı.

Nevruz Bayramı'na karşı Sovyet-Bolşevik ideologlarının yürüttüğü mücadele sonuç vermedi. Bu bayramı Azerbaycan halkının aile yaşamından ve milli hafızasından tamamen silmek mümkün olmadı.

Peki, kanlı baskı yöntemleriyle çalışan, milli düşüncenin en ufak izlerini bile bahane ederek insanları kurşuna diken Sovyet-Bolşevik ideolojisinin Nevruz Bayramı ile mücadelede aslında yenilmesinin sebebi neydi? Bunun sebebi, Nevruz Bayramı'nın Azerbaycan halkının milli ve manevi değerlerinin en derin katmanlarıyla bağlı olmasıydı. Bu, öyle derin katmanlar ve kökleri ki, Bolşevikler asla o derinliklere inip ulaşamazlardı.

Nevruz Bayramı'nın milli-manevi değerlerimizin derin katmanlarıyla olan bağlantısından bahsederken, araştırmacılar çok derin kökleri ortaya çıkarırlar. M. Seyidov (1990), Nevruz Bayramı'nı halkımızın en eski dünya görüşü, mitolojik düşüncesi, ilk doğa unsurları olan ateş, su, ağaç vb. ile ilişkilendirerek, onu doğanın kıştan sonra yeniden canlanmasıyla ilgili bir bahar bayramı olarak değerlendirmiştir. M. Tantekin (2006), Nevruz Bayramı'nın köklerinin, eski insanların doğanın ölümü ve dirilişi hakkındaki ilkel animistik görüşlerine dayandığını göstermiştir. H. İsmayılov, Nevruz Bayramı'nın ritüel-mitolojik kökleri açısından dört büyük aşamadan (1. Mit; 2. Ritüel; 3. Tören; 4. Bayram) geçtiğini yazmıştır (Xəlil, 2012).

N. Şerafhanlı, Nevruz'u eski Türklerin mevsim ve milli kurtuluş bayramı olarak bin yılların ötesinden gelen Ergenekon Bayramı'nın günümüzdeki bir izi olarak kabul etmektedir (Şərəfxanlı, 2003).

“Ergenekon” eski bir Türk destan-rivayetidir. Bu destan hakkında Orta Çağ Türkmen tarihçisi Ebülğazi Bahadır Han bilgi vermiştir. A. Çay, “Türklerde Nevruz ile ilgili görebildiğimiz en önemli rivayet bugünün (Nevruz Bayramı gününün – S.G.) ‘Ergenekon’ destanıyla bağlantılı olmasıdır” diye belirtir (Fərzəliyev, Qasımlı, 1994).

Nevruz Bayramı, en erken aşamalarından başlayarak günümüze kadar çeşitli içerik ve biçim değişikliklerine uğramıştır. Bu değişimlerin temel nedenleri, farklı dönemlerin dini ideolojileri olmuştur. Nevruz'un sadece Azerbaycan'da değil, yayıldığı tüm bölgelerde temas ettiği ve kaynaştığı dinler tarihine baktığımızda,

dünyanın Hristiyanlık ve İslam gibi büyük dinlerinin Nevruz Bayramı üzerinde etkiler bırakmasına rağmen, Nevruz'un bir bayram olarak hiçbir zaman bu dinler içinde eriyip yok olmadığını görürüz.

Seyfeddin Rzasoy'a göre, Nevruz Bayramı şu dini ve dini-mitolojik dünya görüşlerini bünyesinde birleştirir:

Eski Türklerin Şamanizm dünya görüşü;

Eski ve erken Orta Çağ Türklerinin Tanrı inancı (Tengricilik) dini;

Eski Azerbaycan ve İran halklarının Zerdüştlük dini;

İslam dini ve onun çeşitli tarikat ve mezhepleri;

Hristiyan Türk halklarının şahsında Hristiyanlık dini;

Yahudi Türk halklarının (özellikle tarihî Hazarların ve onların çağdaş torunlarının) şahsında Yahudilik (Musevilik) dini;

Yaklaşık iki milyon Budist Türk'ün şahsında Budizm dini vb. (Rzasoy, 2009).

Dünyanın çeşitli dinleriyle bağlantılı olan Nevruz Bayramı, zamanla şekil değişikliklerine uğramış olsa da, öz temel özelliğini korumayı başarmıştır. Bu durum, hiç şüphesiz, bu bayramın söz konusu dini ideolojilerden daha eski bir geçmişe sahip olmasıyla ilgilidir.

Bu konuda Kamil Hüseyinoğlu, Nevruz Bayramı hakkında yazılı kaynaklarda verilen bilgilerin 10. yüzyıldan daha eskiye gitmediğini belirtir. Oysa bayramın kökleri çok daha eskiye dayanır. Ayrıca, 10. yüzyıla kadar Nevruz Bayramı, ciddi bir dönüşüm geçirerek atalar (ilk insan) bayramından tarım ve bahar bayramına dönüşmüştür (Güngör, 1995). H. Güngör, Nevruz'da birbirine karışmış farklı etnik düşünceler, adetler, gelenekler vb. hakkında şunları yazmaktadır: Özellikle "Nevruz" adı, bu karışımın en somut göstergesidir. Nevruz Bayramı'nda yakılan ateşlerin Zerdüştlükle ilgisi yoktur. Çünkü Lev Nikolayeviç Gumilyov'un yerinde ve haklı kanıtlarına göre, İran düşüncesinde ateş, tapınılan bir nesnedir. Oysa Türk düşüncesinde ateş, arınma aracıdır (Əsatirlər, 2005). Ş. Kuzgun da tarihî kaynaklara dayanarak, bu kaynaklardaki bilgilerin Nevruz'u yalnızca İranlılara ait dini bir bayram olarak kabul etmeye imkân vermediğini yazar. Aksine, Mesudi, Şehristani ve İbnü'l-Esir gibi tarihçilerin verdiği bilgilere göre,

Nevruz'un Türk coğrafyasında, özellikle Azerbaycan'da ilk kez kutlandığı ortaya çıkmaktadır (İsmayılov, 2009).

Tarih boyunca ortaya çıkan yeni dinler, köklü bir geçmişe sahip Nevruz Bayramı ile çelişkiye düşmüş olsa da, bu bayram varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Her dini ideoloji, başlangıçta onu inkâr etmiş, ardından Nevruz ile adeta barış içinde yaşamıştır. Bunun temel sebebi, Nevruz Bayramı'nın milli ve manevi değerlere dayanmasıdır. Nevruz, bir bayram niteliğindeki bir törendir.

Nevruz Bayramı, Azerbaycan halkının milli-manevi değerler sisteminde özel bir yere ve role sahiptir. Bu bayram, bir yandan milli-manevi değerlerimizin ayrılmaz bir parçasıdır. Ulu önder Haydar Aliyev'in dediği gibi, "insanlara baharın gelişini, doğanın uyanışını, hayatın canlanmasını müjdeleyen Nevruz Bayramı, en eski dönemlerden beri halkımızın sevinç ve mutluluk bayramı olmuştur. Tarihimizin farklı dönemlerinde bazı baskılara, yapay engellere maruz kalmasına rağmen günümüze kadar ulaşmıştır." (Çay, 1999). "...Nevruz Bayramı, birçok diğer bayramdan farklıdır ve bu, özellikle Azerbaycan halkının bayramıdır. Kadim zamanlardan beri ve günümüzde de bu bayramı en çok seven, en yüksek değer veren Azerbaycan halkıdır. Ancak öyle zamanlar olmuştur ki, bu bayramı halkımızın elinden almak istemişler, bu bayramı kutlamaya engel olmak istemişlerdir. 20. yüzyılda bu dönemi yaşadık. Ancak Nevruz Bayramı o kadar derin köklere sahiptir, Azerbaycan halkının, milletimizin kalbinde öyle bir yer etmiştir ki, hiçbir güç, hiçbir otorite, hiçbir siyasi sistem bu bayramı Azerbaycan halkının elinden alamamıştır." (Əliyev, 2000).

Nevruz Bayramı'nın tarihi, Azerbaycan'ın milli devletçilik gelenekleriyle her zaman yakından bağlantılı olmuştur. Nevruz Bayramı'nın tarihine bakıldığında, onun milli devletçilik gelenekleriyle sıkı bir ilişkisi olduğu görülmektedir. En eski dönemlerden itibaren halkımızın yaşamında ve gelenek-görenek dünyasında sağlam bir yer edinmiş olan bu bayram, yalnızca halka ait bir yaşam bayramı olarak kalmamış, devlet düzeyinde de kutlanmış ve halkımızın yaşamını bütünüyle kapsayan bir değer haline gelmiştir. Zenginler ve fakirler de Nevruz'u kutlamış; halkın tüm kesimleri Nevruz Bayramı'nda bir araya gelmiş, bayramı birlikte kutlamış ve bayramın coşkusu ulusal bir değer

haline gelmiştir. Bu durum halkımızı birleştirmiş, bütünleştirmiş ve devletçilik tarihimizin milli temellerini güçlendirmiştir.

Nevruz, gelenekleri açısından çok zengindir. Bu gelenekler aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

- Yıl sonu çarşamba günleriyle ilgili gelenekler,
- Sosyal birlik ve paylaşma gelenekleri,
- Tiyatro ve gösteri gelenekleri,
- Oyun gelenekleri,
- Mutfak gelenekleri.

Nevruz, geniş kapsamlı bir törenler bütünüdür. Bu bütüne dahil olan törenlerin ana kısmını, Nevruz Bayramı gününe - Yeni yılın ilk gününe - kadar yapılan yıl sonu çarşamba törenleri oluşturur. Bu törenlerin sayısı dördttür. Bu, en yaygın halk inanışlarından biridir. Bu tür inanış metinlerinden birinde şöyle denir: Kışın her şey uyur ve donar. Bahar gelir ve dört aşamada bu şeyleri uyandırır. Bu uyanma, Nevruz Bayramı'nda gerçekleşir. Bu nedenle Nevruz Bayramı dört haftadır (Fərzəliyev, Qasımlı, 1994).

Son Çarşamba'nın (Ahır çərşenbe) temel adetlerinden biri, "papagattı" (şapka atma) geleneğidir. Bu geleneğe bazı bölgelerde gürşagsallama (kuşak sarkıtma), şalsallama (şal sarkıtma), baca-baca (bacadan atma) ya da nününü denir. Bu gelenek, Son Çarşamba gecesi evlere şapka atarak hediye istemek anlamına gelir. Ramazan Gafarlı, geçmişte şapkanın yerine hırka, torba veya kuşak atıldığını belirtir: "Şapka, onur ve namus; örtü ise haya ve edep sembolüdür. Şapka ve örtü, insandan daha yüksekte bulunduğu için Yaradan'a daha yakındır. Şapkanın ya da örtünün yere atılması ve bununla bir şey talep edilmesi aslında bir küçüklüktür. Kadının baş örtüsü yalnızca savaş ya da kan dökülmesini engellemek için araya atılırdı. O dönemlerde baca üzerinden torba ya da kuşak sarkıtma gibi eski adetler, ülkemizin sömürge döneminde şapka ile değiştirilmiştir" (Qafarlı, 2013).

Ağaverdi Halil, Nevruz'a ait bayram geleneklerinden birinin, farklı adlarla anılan torba atma olduğunu yazmaktadır. Nevruz ile ilgili Orta Çağ'a ait yazılı kaynaklarda (örneğin Ömer Hayyam'ın Nevruznamesi ve Ebu Reyhan el-Biruni'nin Asar el-Bakiye adlı

eserinde), bu adetlerin Zerdüştlük döneminde var olduğu ve Zerdüşt rahipleri tarafından icra edildiği bilgisi yer alır. Daha sonraki dönemlerde “torba atma” geleneği, “kuşak atma” ya da “şal sarkıtma” ile yer değiştirmiştir. Elbette, gündelik yaşam kültüründeki değişimler bu dönüşümleri etkilemiştir. Örneğin, Mehmed Şehriyar’ın Haydar Baba’ya Selam adlı şiirinde şöyle denir:

Bayramdı, gecekuşu öterdi,
Adaylı kız bey çorabı örerdi,
Herkes şalı bir bacadan sokardı,
Ay ne güzel bir gelenek şal sallamak,
Bayramlığını bel şalına bağlamak.

"Şal sallamak" geleneği, bekar gençler tarafından gerçekleştirilen "kuşak atma", "şapka atma" gibi törenlerin anlamca aynısıdır. Son çarşamba akşamı, onlar bel şalını, örtüyü, kelağayıyı (tülbent) alıp sevdikleri kızların evlerine gidip, şalı bacadan, damdan, pencereden avluya, eve sallarlar. Eğer kızın anne ve babası razı olursa, şalı ya da kelağayıyı onun beline, bazı yerlerde koluna bağlarlardı. Razi olmazlarsa, mendile tatlı koyup geri gönderirlerdi.

Ş. Albalıyev (2012), "papagatti" (papağı kapıya atma) geleneğinin derin mitolojik köklerle bağlantılı olduğunu ileri sürerek bu konuda şöyle bir görüş belirtir: "Son çarşamba veya Nevruz'da kapılara papağın atılması (bunun karşılığı olarak şal atılması, torba atılması gibi uygulamalar) eleştirilmektedir, çünkü papağın, bir onur ve gurur simgesi olduğundan kapıya atılmayacağı düşünülür... Ancak öncelikle bilmemiz gerekir ki, bu tür durumlar mitolojik anlamlar taşır ve bir alt katmanda bir anlamı temsil eder. Ayrıca unutmamalıyız ki, bu tür durumlar bir ritüelde sistem oluşturur. Bizden beklenen, bu gibi geleneklerin dışarıdan anormal görünen iç yüzünde gizli mitolojik unsurları anlayabilmemiz ve bu tuhaflıkların ardında gizli olan anlamı kavrayabilmemizdir".

Hatta Sovyet döneminde birkaç filmde Nevruz bayramı konu edilmiştir. Bu filmlerden biri, yazar İsmayıl Şıhlı'nın aynı adlı romanından uyarlanan ve yönetmen Hüseyin Seyidzade'nin çektiği "Deli Kür" (1969) filmidir. Filmde, gençlerin öğretmenlerine bayram hediyesi getirmesi, yumurta dövüşleri, çocukların çeşitli Nevruz

geleneklerine dayalı oyunları, bacadan şal atma gibi etkinlikler yer almıştır.

Son çarşamba ve Nevruz akşamı, köyün yaşlıları, bayramı kutlayamayan ya da acısı olan insanların kapısını çalarak onlara semeni teptisi getirirler. Semeni teptisinde, büyütülmüş semeni, pekmez, meyve, noğul vb. bulunur. Semeni teptisinin taşınması sırasında, taşıyan kişiler, boynuna astıkları torbadan avluda oynayan çocuklara ceviz, fındık, yumurta, kuru üzüm ve kavurma verirler. Bu geleneğin amacı, kırık kalpleri yatıştırmak, yaşlı kişilerin gönlünü almak ve onları neşelendirmektir.

Nevruz bayramında, tonkallar komşular tarafından yas tutan ve matemde olanların evlerinde de yakılır. Yaşlı kişiler kendileri evlerinde tonkal yakmazlar, çünkü bu bayram onlar için "karabayram" olarak kabul edilir. Bu sebeple, komşular, böyle evlerde Nevruz tonkallarını yakarak, yas tutanları acılarından çıkarırlar. Yeni bir yıla hüznü ve kederli girilmemelidir; aksi takdirde tüm yıl boyunca başarısızlıklardan kaçınılmaz.

En yeni dönemde "torba atma" kültüründe "peştemal atmak" ve "papağ atmak" gibi yeni araçlar kullanılmaya başlanmıştır (Xəlil, 2012).

Nitekim, Neftçala-Salyan bölgesinde Novruz geleneklerinden bahseden Aynure Seferova, bu bölgede "papag atmag" ifadesi yerine "gurşag atmag" ifadesinin kullanıldığını vurgulamaktadır (Səfərova, 2008). Yani, eskiden insanlar kurşak atarlarmış, ancak zamanla kurşak giysi olarak kullanılmadığı için şapka bu geleneği devralmış.

İlahe Salmanlı'nın Lenkeran bölgesinde gerçekleştirilen Nevruz bayramı gelenekleri hakkında yazdığı makalesinde, bölgede "papagattı" geleneğinin "desmalattı" (mendil atma) olarak adlandırıldığını öğreniyoruz. Yazar, çarşamba akşamı gençlerin komşu evlere "desmalattı ederdiler" dediğini belirtmektedir. Ev sahibi ise peştemalin içine bayram hediyesi (pirinç, kelle şekeri) koyarak sahibine verirdi. Bazen peştemalin sahibini de tanırlardı. Bu evde nişanlı olduğu için, o kızın el işleri (örneğin, yastık örtüsü, para kesesi, tütün kesesi vb.) eklenerek, düğün hediyesi hazırlanırdı (Salmanlı, 2013).

Bu şekilde, papagattı geleneği ile ilgili birçok folklorik bilgi ve kendi gözlemlerimizden yola çıkarak, papagattı geleneğinin iki anlamı

olduğunu söyleyebiliriz: Birincisi, yüzeysel olan ve herkes tarafından gerçekleştirilen bayram hediyesi toplama geleneğidir. Genellikle çocuklar, nişanlı oğlanlar bunu yaparlardı. İkincisi, mistik bir anlam taşıyan talih okuma geleneğidir. Genellikle sevdiği kızların evine şapka, kurşak atan oğlanlar bu geleneği uygularlardı. Atılan şapka, kurşak tanınmalıydı. Oğlanlar, verilen hediyein kızın annesinin, kendisinin ya da bu sevgiden haberi olan başka kişilerin bu sevgiye yaklaşımını öğrenirlerdi. Bu yüzden de talihlerine ne olacağına dair büyük bir heyecanla çarşamba gecesi beklerlerdi. Yanıt, şapkaya ya da kurşağa konulan eşyalarla belli olurdu. Tatlı şeyler, bolca verilen hediyeler, vb. bunu gösterirdi. Güney Azerbaycanlı araştırmacı Abdülali Mücazi de belirtmektedir ki, birçok genç, nişanlanmadan önce, sevdiği kıızı sadece görmek ve onunla konuşmak istemiş, ancak “evet” cevabı alamadığında, bu şalları bacadan sallayarak, kızın ve annesinin onayını almayı umut ederlerdi (Mücazi, 2006).

Nevruzda toplumsal birlik ve paylaşma fikrini yansıtan geleneklerden biri, Azerbaycan toplumunda sosyal refahın artmasıyla günümüzde izleri oldukça azalmış olan "Mürvet Düğünü" geleneğidir. Bu geleneğin özüne ve anlamına göre, halk, Nevruz Bayramı'nda bir araya gelerek herhangi bir yetimin ya da kimsesizin düğününü yapar. Bu sırada düğünün tüm masraflarını halk üstlenir. Bu gelenek, toplumsal birliğin, sosyal paylaşım ve yardımlaşma fikrinin parlak bir yansımasıdır. Nevruz Bayramı'nda insanlar yalnızca birey ya da aile olarak kendilerini yenilemekle kalmaz, kişinin ait olduğu toplum da bütünüyle yenilenmeli ve sosyal denge sağlanmalıdır. Yani atalarımızın düşüncesine göre, bir bireyin mutluluğu, toplum üyelerinin tamamının mutluluğuna bağlıdır.

Yöntemler

Bu çalışmada, unutulmaya yüz tutmuş Nevruz geleneklerini incelemek amacıyla betimsel bir araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırmanın temel kaynağını, Nevruz bayramına ilişkin tarihsel belgeler, halk hikayeleri, şarkılar ve sözlü kültür ürünleri oluşturmuştur. Ayrıca, konuya ilişkin literatür taraması yapılmış ve Nevruz'un UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne alınmasından sonraki akademik çalışmalar incelenmiştir.

Araştırmanın bir diğer ayağında, Azerbaycan başta olmak üzere Türk dünyasının farklı bölgelerinde yapılan yerel kutlamalar ve bu

kutlamalarda uygulanan gelenekler göz önünde bulundurulmuştur. Sahadan elde edilen veriler, katılımcılarla yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler ve gözlemler yoluyla derlenmiştir. Unutulmaya yüz tutmuş adetlerin belirlenmesi için katılımcılara, geçmişte kutlanan ancak artık uygulanmayan ritüeller ve törenler hakkında sorular yöneltilmiştir. Veriler, içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Bulgular

Araştırma sonucunda, Nevruz bayramına özgü birçok geleneğin modern çağda unutulmaya yüz tuttuğu belirlenmiştir. Özellikle köy ve kırsal bölgelerde daha önce sıklıkla uygulanan bazı ritüellerin artık kutlamalarda yer almadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, unutilan geleneklerin büyük ölçüde aşağıdaki temalarda toplandığını göstermektedir:

Ritüeller ve Ayinler: Ateş üzerinden atlama gibi yaygın olarak bilinen törenlerin yanı sıra, su ve toprakla yapılan arınma ritüellerinin eskiden daha kapsamlı şekilde uygulandığı belirlenmiştir. Baharın gelişyle doğayı kutsama amacı taşıyan “Su Bayramı” ve “Bereket Ritüelleri” gibi etkinliklerin zamanla yerini modern kutlama biçimlerine bıraktığı görülmüştür.

Halk Dansları ve Şarkıları: Unutilan Nevruz şarkılarının ve halk danslarının, genellikle yaşlılar tarafından bilindiği ancak genç kuşaklara aktarılmadığı tespit edilmiştir. Bazı şarkıların eski biçimleriyle günümüze ulaşmadığı, modern yorumlarla değişime uğradığı saptanmıştır.

Nevruz Sofrası Gelenekleri: Araştırma, Nevruz sofralarında kullanılan belirli sembollerin anlamlarının zamanla unutulduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, sofraya konulan yedi farklı nesneye yüklenen anlamlar, sadece yaşlı kuşak tarafından hatırlanmaktadır.

Tiyatral Gösteriler ve Açık Hava Oyunları: Eski Nevruz kutlamalarında yaygın olan açık hava oyunları ve dramatik gösterilerin, modern kutlamalarda yer almadığı belirlenmiştir. Bu oyunların birçoğunun doğa olaylarını ve toplumsal ilişkileri simgelediği anlaşılmıştır.

Toplumsal Dayanışma ve Yardımlaşma: Geçmişte Nevruz, toplumsal dayanışmanın önemli bir parçası olarak görülmüş; ihtiyacı

olanlara yardım edilmesi, topluluk içinde barışın sağlanması gibi unsurlar törensel bir şekilde kutlamalara dahil edilmiştir. Günümüzde bu tür dayanışma ritüelleri, bireysel seviyede gerçekleşmekte, toplumsal bir gelenek olmaktan çıkmaktadır.

Araştırma bulguları, Nevruz geleneklerinin unutulmasındaki temel nedenlerin modern yaşam tarzı, küreselleşme ve kırsal kesimlerden kentsel alanlara göç ile ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. Bu bulgular, unutulmuş geleneklerin yeniden canlandırılması ve korunması için kültürel miras çalışmalarının önemini vurgulamaktadır.

Sonuç

Nevruz bayramı, sadece mevsimlerin geçişini kutlayan bir tören değil, aynı zamanda halkların tarihsel hafızasını ve kültürel kimliğini yansıtan eşsiz bir mirastır. Yüzyıllar boyunca farklı ideolojilere, inanç sistemlerine ve savaşımlara tanıklık eden Nevruz, bu zorluklara rağmen canlılığını ve birleştirici gücünü koruyarak Türk dünyasının ortak değeri olmayı başarmıştır.

Araştırmalar göstermektedir ki, modernleşme, küreselleşme ve kırsal alanlardan kentlere göç gibi süreçler Nevruz'un bazı geleneklerinin unutulmasına neden olmuştur. Ancak bu kaybolan gelenekler, halkın manevi gücü ve yaratıcılığı sayesinde farklı biçimlerde yaşamaya devam etmektedir. Coşkulu halk dansları, renkli ritüeller ve doğanın döngüsünü kutsayan ayinler, halkın belleğinde ve yeni kuşakların kültürel mirasında yeniden filizlenmeyi beklemektedir.

Nevruz'un UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne alınması, bu bayramın evrensel değerini ve barış içinde bir arada yaşama arzusunu ortaya koyan önemli bir adım olmuştur. Bu bağlamda, Nevruz geleneklerinin yeniden canlandırılması ve genç nesillere aktarılması, sadece bir kültürel sorumluluk değil, aynı zamanda bir kimlik inşası süreci olarak görülmelidir. Nevruz, geçmişin zenginliğini geleceğe taşımak için bir köprü işlevi görmek ve insanlığın ortak hafızasında önemli bir yere sahip olmaktadır.

Bu nedenle, unutulmuş ritüellerin araştırılması ve modern kutlamalara entegre edilmesi, Nevruz'un zengin geleneksel mirasını koruyarak daha geniş kitlelere ulaştırmanın anahtarını sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Albalıyev, Ş. (2012). Qədim dünyamızın sehrli səsi – Novruz. *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*, XXXIX kitab. Bakı: Elm və təhsil, 54-65
- Çay, A.M. (1999). *Novruz – Türk Ergenekon bayramı*. Sekizinci baskı, Ankara.
- Əliyev, H. (2000). Novruz bayramı münasibəti ilə Azərbaycan xalqına təbrik. 19 mart.
- Əliyev, H. (2002). Novruz bayramı münasibətilə keçirilən ümumxalq şənliyində nitq. 21 mart, 53.
- Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər*. (2005). Bakı: Şərq-Qərb.
- Fərzəliyev, T., Qasımlı, M. (1994). *Azərbaycan folkloru antologiyası*. I cild. Naxçıvan folkloru, Bakı: Sabah.
- Güngör, H. (1995). Önasya kültürlerinde yeniden doğuş ve Türklerde nevrüz. *Nevruz. Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*. Yayına hazırlayan Prof.Dr. Sadik Tural, 20-22 Mart, Ankara, 31-36
- Hüseynoğlu, K. (2006). *Qədim Turan: mifdən tarixə doğru*. Bakı: M.B.M.
- Xəlil, A. (2012). *Türk xalqlarının yaz bayramı və Novruz*. Bakı: Elm və Təhsil.
- İsmayılov, H. (2009). Novruz bayramı: tarixi-mədəni mahiyyəti və semantik strukturu. *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*, XXXI kitab, Bakı: Nurlan, 3-13.
- Kuzgun, Ş. (1995). İslam tarixi kaynaklarına göre Nevruz bayramı. *Nevruz. Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*. Yayına hazırlayan Prof.Dr. Sadik Tural, 20-22 Mart, Ankara, 105-109.
- Qafarlı, R. (2013). Novruz – yaranış, oyanış və yeniləşmə bayramı // *Xalq Qəzeti*, 20 mart.
- Qasımov, C. (2009). Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində. *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*, XXXI kitab, Bakı: Nurlan, 14-23.

- Mücəzi, Ə. (2006). Azərbaycanın güney mahalı Şəbustərdə “Axır çərşənbə” mərasimi. *Dədə Qorqud*, №1, 178-185.
- Rzasoy, S. (2009). Novruz bayramının konseptual-fəlsəfi əsasları. *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqələr*, XXXI kitab. Bakı: Nurlan, 87-90.
- Salmanlı, İ. (2013). Lənkəran bölgəsində Novruz bayramı. *Dədə Qorqud*, №1, 110-113.
- Seyidov, M. (1990). *Yaz bayramı*. Bakı: Gənclik.
- Səfərova, A. (2008). Neftçala-Salyan regionunda Novruz bayramı. *Dədə Qorqud*, № 1, 118-121.
- Şərəfxanlı, N. (2003). Ergənəkön bayramı – Novruz. *Dədə Qorqud*, № 2, 50-57.
- Tantəkin, M. (2006). *Məqalələr*. Bakı: Şirvanəşr.
- Təhmasib, M. (1999). Adət, ənənə, mərasim, bayram. *Ədəbiyyat və İncəsənət qəz.*
- Тернер, В. (1983). *Символ и ритуал*. Москва: Наука.
- Топоров, В.Н. (1982). Праздник / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: *Советская энциклопедия*, 329-331

TÜRKİYE’NİN KORE SAVAŞI’NA ASKER GÖNDERMESİ VE KOMÜNİST ÖRGÜTLERİN MUHALEFETİ

TURKEY'S SENDING TROOPS TO THE KOREAN WAR AND THE OPPOSITION OF COMMUNIST ORGANIZATIONS

Serhat SİPAHİ¹

Özet

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, oluşan yeni ittifakların ilk ciddi kriz alanlarından biri Kore’de gerçekleşmiştir. Savaşın galiplerinden olan ABD güneyden, Sovyetler Birliği kuzeyden Kore’yi işgal ederek bölgeyi fiilen ikiye bölmüşlerdir. 1950 yılında Sovyetler Birliği desteğiyle güney bölgesine yönelik başlatılan saldırı sonrası Kore Savaşı başlamış ve ABD Birleşmiş Milletler’e başvurarak farklı devletlerin askerlerinden oluşan bir ordu gücü meydana getirerek buna karşı koymuştur.

Kore Savaşı’nın çıktığı süreçte Türkiye’de ise genel seçimler yapılmış ve iktidara Demokrat Parti gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği’nin tehditleri ile ilişkilerin bozulması, yeni dünya siyasetinde Batı ekseninde bir siyaset isteği ve 1949’da kurulan Batının güvenlik şemsiyesi olan NATO’ya girmek, Türkiye’nin öncelikli dış politika hedeflerini oluşturmuştur. Bu hedefler doğrultusunda Batı Dünyası ile olan ilişkileri artırmak isteyen Demokrat Parti, NATO’ya katılmasını sağlayacağını düşündüğü için Birleşmiş Milletler’in Kore Savaşı için asker çağırısına olumlu karşılık vermiştir.

Demokrat Parti, NATO’ya katılma yolunda önemli bir eşik olarak gördüğü bu aşamada, asker gönderme kararına yönelik itirazları baskılamak yönünde olmuştur. Türk Barışseverler Cemiyeti ile İleri Jön Türkler Birliği isimli komünist yapılar ise bu karara itirazlarını yüksek perdeden dile getiren örgütler olmuşlardır. Çalışmada bu itirazların kamuoyu ve siyasetteki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kore Savaşı, Demokrat Parti, Barışseverler, İleri Jön Türkler

¹ Arş. Gör. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye, serhatsipahi@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0672-5534

Abstract

In the post-World War II period, one of the first serious crisis areas of the new alliances was in Korea. The victors of the war, the United States invaded Korea from the south and the Soviet Union from the north, effectively dividing the region in two. In 1950, after an attack on the southern region with the support of the Soviet Union, the Korean War broke out and the United States applied to the United Nations and formed an army force consisting of soldiers from different states to counter it.

During the Korean War, general elections were held in Turkey and the Democratic Party came to power. The deterioration of relations with the Soviet Union after the Second World War, the desire for a Western-oriented policy in the new world politics, and joining NATO, the Western security umbrella established in 1949, constituted Turkey's primary foreign policy goals. In line with these objectives, the Democrat Party, which wanted to increase its relations with the Western World, responded positively to the United Nations' call for troops for the Korean War, as it thought that this would enable it to join NATO.

At this stage, which the Democratic Party saw as an important threshold towards joining NATO, it sought to suppress objections to the decision to send troops. Communist organizations such as the Turkish Peace Lovers Association and the Forward Young Turks Union were the ones that voiced their objections to the decision. The study evaluates the impact of these objections on public opinion and politics.

Keywords: Korean War, Democratic Party, Peace Lovers, Forward Young Turks

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonunda Japonya'nın yenilmesiyle birlikte kendisinde olan Kore toprakları, savaşın galiplerinden olan Sovyetler Birliği ve ABD tarafından işgal edilmiştir. Uzakdoğu'nun Asya'ya açılan kilit bir coğrafyasında yer alan Kore'nin güneyine ABD, kuzeyine ise Sovyetler Birliği askerlerini sokmuşlardır. Fiilen ikiye bölünen Kore'de 38. enlem olarak bilinen çizgi sınır olarak ortaya

çıkıştır. Bölgedeki varlıklarını güçlendirmek isteyen ABD ve Sovyetler Birliği desteğiyle her iki bölgede de seçimler gerçekleştirilmiştir. Böylelikle kuzeyde Kore Halk Cumhuriyeti, güneyde ise Güney Kore Cumhuriyeti kurulmuşlardır.²

İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan yeni denklemde Sovyetler Birliği ile ABD'nin mücadelesinin ilk ciddi aşamalarından birisi stratejik bir konumda olan Kore'de gerçekleşmiştir.

Çin'in 1949 yılı sonunda komünist rejim altına girmesiyle birlikte Sovyetler Birliği beklediği gücü yakalamış olduğunu düşünerek Kore'deki ABD varlığını uzaklaştırmak üzere harekete geçmiştir. 25 Haziran 1950 tarihinden itibaren Kuzey Kore kuvvetleri Moskova'nın talimatıyla Güney Kore'ye karşı saldırıya geçmiştir. Bu saldırı karşında ABD, Birleşmiş Milletleri (BM) harekete geçirerek, çeşitli milletlerin asker unsurlarının yer alacağı bir BM Kuvveti oluşturulmasını sağlamıştır.³

Savaşın başlamasının ardından, bir taraftan BM Güvenlik Konseyini olağanüstü toplantıya çağırarak yardım isteyen ABD, diğer taraftan askeri gücünü de Güney Kore'ye kaydırmaya başlamıştır. Sonrasında BM, üye ülkelere gönderdiği telgrafla Güney Kore için yardım çağrısında bulunmuş ve ABD'nin karar suretini kabul etmiştir.⁴

Bu süreçler sırasında Türkiye'de de 14 Mayıs 1950 tarihinde genel seçim yapılmış ve Demokrat Parti (DP) iktidara geçmiştir. Kendisinden önceki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarının Batı ittifakı içinde yer almaya yönelik dış politikadaki ana çizgilerini benimseyen DP, Kore Savaşı'nda yaşanan gelişmeleri bu açıdan bir fırsat olarak değerlendirmiştir. BM'nin çağrısı sonrası Kore'ye asker gönderilmesi meselesi, "Hür Batı" fikirlerine bağlılığın gösterilmesi ve Amerikan Kongresi'nin Türkiye'nin NATO'ya girmesindeki

² Armaoğlu, F. (2003). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 454.

³ Armaoğlu, a.g.e., 2003, 455.

⁴ (29 Haziran 1950). "Konseyin Tarihi Kararı", *Cumhuriyet*, 1-3.

kararlığını etkilemesi bakımından DP Hükümeti tarafından önemli görülmüştür.⁵

Yardım çağrısını değerlendiren ve olumlu yanıt verecek olan Türk Hükümeti idarecileri Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Meclis Başkanı Refik Koraltan, asker gönderme kararı almadan önce İstanbul'da bulunan Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'le bir araya gelmişlerdir. Bu toplantı sonrası asker gönderme kararı alınmasının bir anlamda mecburî ve tek yol olduğu sonucuna varmışlardır.⁶ Daha sonra Cumhurbaşkanı başkanlığında 25 Temmuz 1950 akşamı toplanan, Genelkurmay Başkanı ve Meclis Başkanı Refik Koraltan'ın da katıldığı Bakanlar Kurulu toplantısında, BM Güvenlik Konseyi'nin Kore Savaşı ile ilgili yardım çağrısı konusu tartışılmış ve verilecek cevap şekillendirilmiştir. Nihayetinde Dışişleri Bakanı Köprülü, Kore'de savaşmak üzere 4500 kişiden oluşan bir Türk savaş birliğinin BM emrine verildiğine dair Hükümet kararını BM Genel Sekreterine bildirmiştir.⁷

Bu karar basında ve kamuoyunda olumlu karşılanmış, sivil toplum kuruluşları ve parti teşkilatlarından Başbakan Menderes'e birçok tebrik mesajı gönderilmiştir.⁸ Bu karar lehine İlk önce Üniversite

⁵ Sander, O. (1979). *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 74.

⁶ Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara: Başnut Matbaası, 152-153.

⁷ Bağcı, H. (2001). *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*. Ankara: Metu Press, 20.; Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, BM ile yapılan karşılıklı tüm mesajları TBMM kürsüsünden açıklamıştır. Bkz. (30.06.1950). *TBMM Tutanak Dergisi*, Devre: 9, Cilt: 1, Birleşim: 15, 310-312.

⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). 30.1.0.0/17.98.34, 05.07.1950.; *Cumhuriyet* gazetesinde Abidin Daver, kararın isabetli olduğunu ve ABD'nin Türkiye'nin bu cesur tavrını takdir edeceğini belirterek askerî-iktisadî yardım anlamında cömert davranacağını yazmıştır. Bkz. Daver, A. (28 Temmuz 1950). "Kararımız İsbetli mi, Değil mi?," *Cumhuriyet*, 3.; Türk basınının neredeyse tümü hükümetin Kore Savaşı ile ilgili kararlarını desteklemiştir. Bu konuda bkz. Kahraman, N. (2020). "Kore Savaşı ve Türkiye'nin Savaşa Katılma Kararının Türk Basınına Yansıması Üzerine Bir

Talebe Birliği'nin başlattığı ve sonrasında diğer öğrenci dernekleri tarafından devam ettirilen “komünizmi tel'in” mitingleri düzenlenmiştir.⁹ Kararın kamuoyunda benimsenmesi ve Kore Savaşı'na dair haberlerin aktarılması için Ankara radyosu etkin bir şekilde kullanılmıştır.¹⁰ Bu süreçte Türkiye'deki “Amerika'nın Sesi Radyosu” da savaşa ilgili birçok yayın gerçekleştirmiş ve komünizme karşı iki ülkenin kader birliği ederek birlikte hareket etmesine yönelik propaganda haberler servis etmiştir.¹¹

CHP, Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıksa da bu itiraz, meseleye dış politika yönünden bir muhalefet değil, kararın Meclisin onayından geçirilmeksizin yürürlüğe konulması dolayısıyla usulsüz olduğuna dair biçimsel bir tavır yüzünden olmuştur. Nihayetinde bu konuda düzenlenen komünizmi tel'in mitinglerine ve toplantılarına CHP üyeleri de katılmaktan geri durmamışlardır.¹²

DP Hükümeti, parti programında da belirttiği gibi iktidara geldiği ilk günden itibaren komünizmle yoğun bir mücadele içine girmiştir. Bu mücadelenin özündeki temel nedenlerden biri, dış politikasındaki akış yönünü daha belirgin hâle getirmek ve sağlamlaştırmak olmuştur.

NATO'ya katılma sürecinde önemli bir eşik olarak gördüğü Kore'ye asker gönderilmesi meselesinde, biçimsel de olsa aykırı bir

Analiz (Haziran-Ağustos 1950)”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 8(2), 1375-1408.

⁹ Sargin, N. (2005). *Cezaevi Anıları: Davalar, Savunmalar*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 58.

¹⁰ Öztan, G. G.- Öztan, T. (2012). “Militarizm ve Anti-komünizmin Kesiştiği Nokta: Kore Savaşı”, *Toplum ve Bilim*, (123), 238-239.

¹¹ Örnek, C. (2015). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı- Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*. İstanbul: Can Yayınları, 187.; Bu süreçte bahsi geçen radyoların etkin bir kamuoyu oluşturmak için kullanılmaları ile ilgili olarak bkz. Keloğlu, İşler, E. İ., Analı, S. (Haziran 2015). “Voice of America'dan Ankara Radyosu'na: Kore Savaşı'nda Kamuoyu Oluşturma”, *İletişim*, (22), 83-99.

¹² Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973 (DP'nin Altın Yılları 1950-1954)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 91.; Belli, M. (2013). *İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 375.

tavır dahi istemeyen DP Hükümeti, kararın kamuoyunda meşru bir yerde kalmasını arzulamıştır. Ancak Türkiye'nin yabancı bir ülkeye kendisine ait olmayan bir savaş için asker gönderilmesine itiraz eden komünist yapıda bir muhalefetin gelişmesi üzerine DP, komünizmle mücadele yönünde ilk ciddi refleksini göstermek durumunda kalmış ve bu karşıt yapıyı pasifize etmenin yollarını aramıştır.¹³

Türk Barışseverler Cemiyeti

DP'ye yönelik komünistler tarafından yapılan ilk muhalif girişim Kore Savaşı'na asker gönderilmesine itiraz edilmesi nedeniyle olmuştur. Bu konuda en ciddi karşılığı vererek ön plana çıkan ise "Türk Barışseverler Cemiyeti" (TBC) adlı bir dernek olmuştur.¹⁴

Nükleer silahlanma ve savaşa karşı 1949'da yılında uluslararası bir girişim olarak kurulan "Dünya Barış Kongresi", Stockholm'de 19 Mart 1950'de gerçekleştirdiği bir toplantı sonrası, "Stockholm Barış Çağırısı" adlı bir bildiriyle, dünyanın çeşitli yerlerinde "barışseverler"¹⁵ hareketi olarak bilinen bir organizasyonu gerçekleştirmiştir. Sovyetler

¹³ Özdemir, E., Şendil, A. F. (Bahar 2016). "Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti'nin Sol Hareketlere Yaklaşımı". *CTAD*. 12(23), 347-348.

¹⁴ Bu dernek ile ilgili olarak bkz. Duman, D. (Güz 2019). "Kore Savaşı ve Türkiye'de Savaş Karşıtı Bir Örgütlenme: Türk Barışseverler Cemiyeti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 19(39), 665-692.

¹⁵ Bu girişim dış dünyada "pasifistler" olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. *Democracy in Turkey (DT)*. 783.001. 153pp. 25.01.1951-03.11. 1954. (Democracy in Turkey, ABD Ulusal Arşivi Dışişleri Bakanlığı Belgeleri içinde 1950-1959 yılları arasını kapsayan dosya ismidir) Ayrıca istihbarat kaynaklarında ünlü komünist şair Nazım Hikmet, Dünya Barış Konseyi Başkan yardımcısı ve Barışseverler topluluğunun yasadışı lideri olarak gösterilmiştir. Bkz. General Central Intelligence Agency Records (CIA.) RDP78-00915R000600150006-3, 10.10.1956. (Amerika Haberalma Servisi'nin sunduğu belgeler kendi açkerişim arşivinden alınmıştır. Bkz. İnternet: Web: <https://www.cia.gov/> adresinden 8 Temmuz 2019'da alınmıştır.)

Birliği merkezli bir hareket olduğu iddia edilen¹⁶ bu girişimin aldığı kararlar doğrultusunda, 1948’de görevinden uzaklaştırılan akademisyen Behice Boran tarafından Türkiye’de de TBC kurulmuştur.¹⁷ 21 Mayıs 1950’de kurulan bu derneğin yayın organı niteliğinde olan *Barış* dergisi de doğrudan bu girişimi desteklemiştir.¹⁸ Dernek amaçlarını, Türk halkının barış ihtiyacı için yasal çerçevede gerekli faaliyetleri ve yayınları yapmanın yanı sıra hukukî yollardan barış davasına yönelik girişimlerde bulunmak şeklinde ilan etmiştir.¹⁹

¹⁶ Sayılğan, A. (1962). *İnkâr Fırtınası*. İstanbul: Ülke Yayınları, 175.; Darendelioğlu, İ (1962). *Türkiyede Komünist Hareketleri Cilt II*, İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları, 107.

¹⁷ Sargın, N. (Kasım 1987). “Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm Mücadelesine Adanmış Bir Yaşam”, *Gün*, (33), 4.; Sayılğan, bu derneğin kurulma kararının muhtemelen Türkiye Komünist Partisi’nin (TKP) direktifi ile olduğunu belirtmiştir. Bkz. Sayılğan, *a.g.e.*, 1962, 175.; Derneğin yönetim kurulunda Adnan Cemgil, Vahdetin Barut, N. Kemal Özmeriç, O. Fuat Toprakoğlu, Reşat Sevinçsoy, Muvakkar Güran vardır. Derneğin diğer üyeleri de Akça Akyokuş, Naci Ormanlar, Namık Ergün, Güleren Görkmen (Özdemir), Solmaz Görkmen, Nurettin Akkan, Sabire Dosdoğru, Turgut Pura, Macit Doğudan ve Affan Kırımlı’dır. Bkz. Duman, *a.g.m.*, 2019, 677-678. Landau, siyasi bir yapıda olmadığını ileri süren ama faaliyet şekillerinin TKP’nin faaliyetleri ile paralel olan bu derneğin üyelerinin hepsinin komünist olmasa da Adnan Cemgil ve Behice Boran gibi isimlerin bilinen komünistler olduğunu belirtmiştir. Bkz. Landau, J. M. (1979). *Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar*. Ankara: Turhan Kitabevi, 166. Dış raporlarda da bu cemiyetteki komünist etkinin kapsamının herkes tarafından bilinmekte olduğu belirtilmiştir. Bkz. DT. 783.00, 975pp. 01.10.1955-02.12.1955.

¹⁸ Sayılğan bu derginin de doğrudan TKP tarafından yönlendirildiğini iddia etmiştir. Bkz. Sayılğan, *a.g.e.*, 1962, 175.; *Barış* dergisinde derneğin kuruluş tarihi 14 Temmuz 1950 olarak tarihlendirilmiştir. Bkz. (1 Ağustos 1950). “Türk Barışseverler Cemiyeti’nin Basına Tebliği”, *Barış*, 1(8), 4.; Basında derneğin dış ülkelerle ilişkisi hakkında Fransa’daki komünist liderlerden Fransız Atom Araştırmaları Başkanlığı’ndan uzaklaştırılan Juliot Curie’nin direktifleriyle hareket ettiğinin tespit edildiği iddia edilmiştir. Bkz. (21 Eylül 1950). “Barışseverler Hakkındaki Tahkikat”, *Yeni İstanbul*, 1.; (21 Eylül 1950). “Barışseverler Cemiyeti Üyeleri”, *Zafer*, 1.

¹⁹ (1 Ağustos 1950). “Türk Barışseverler Cemiyeti’nin Basına Tebliği”, *Barış*, 1(8), 4.

Bu amaçlar doğrultusunda TBC Başkanı Behice Boran ile Genel Sekreter Adnan Cemgil, Kore'ye asker gönderme kararının iptali için TBMM'ye bir dilekçe ile başvuru yapmışlardır. Dilekçede, hükümetin Amerika senatörü ile görüşme sonrası Kore'ye asker gönderme kararının hem Türk hem de BM Anayasasına aykırı olduğu, bu kararlar TBMM'ye başvurmaksızın bir savaş ilanı alındığı ve bunun da yine Anayasaya aykırı olduğu, neticede bu kararın derhal iptal edilerek TBMM'nin olağanüstü toplantıya çağrılması çağrısı yer almıştır.²⁰

Başbakan Menderes bu telgraf ile ilgili olarak basına verdiği demeçte bu girişimi eleştirmiştir. Derneğin uluslararası bağlantılarını işaret ederek barışseverlerin istedikleri barış söyleminden ne kastettiklerini iyi bildiklerini belirtmiştir. Komünizmle mücadele yönündeki kararlığı tekrar vurgulamış, kanunun etrafından dolanarak ve özgürlük alanlarından faydalanılarak yapılan bu türden faaliyetler için kanunların daha yeterli hale gelmesini temin ederek kritik süreçlerde ortaya çıkacak bu gibi zararlı girişimlerin önüne geçileceğini ifade etmiştir.²¹ Böylelikle Menderes derneğin niyetinin barış olmadığı, dış kaynaklı bir girişim olarak komünist faaliyetler içinde bulunduğu ve Kore Savaşı kararı konusunda boşluk kabul etmeyeceklerini vurgulayarak, bu dernek ile ilgili süratle karar alacaklarının işaretini vermiştir. TBC ise gönderdikleri telgrafla birlikte kararı protesto eden bildiriler hazırlamış ve başta basın kuruluşları olmak üzere İstanbul'da dağıtmışlardır.²²

Dışişleri Bakanı Köprülü, TBC'nin yayınladığı bu bildirin tamamen bir komünist propagandası ve komünist yayın dilinden başka bir şey olmadığını değerlendirerek, bunları yayınlayanların

²⁰ (1 Ağustos 1950). "Türk Barışseverler Cemiyeti'nin B.M.M. Başkanlığına Çektiği Telgraf", *Barış*, 1(8), 11.; (29 Temmuz 1950). "Meclise Müracaat Edildi", *Milliyet*, 1, 5.; (29 Temmuz 1950). "Kökü Dışarıda Bir Cemiyetin Tahriki", *Zafer*, 1, 8.

²¹ (29 Temmuz 1950). "Moskovanın Ağzile Konuşan Cemiyet", *Cumhuriyet*, 3.

²² Alpat, İ. (2003). *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü, Solun Yüzyıllık Öyküsü*, İzmir: Mayıs Yayınları, 266.

maksatlarının milletlerin istilâya karşı direnç gücünü içerden yıkmak olduğunu söylemiştir. Kore meselesi ile ilgili karara karşılık CHP'nin aldığı tavrı imalı bir şekilde eleştirerek, komünist basın dışında ülke içinde ve dışında kararın memnuniyetle karşılandığını belirterek bu konuda tarafların net olduğunu, buna göre hangi tarafta olunacağını değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.²³

Dağıtılan bildiriye karşı gösterilen tepki ile birlikte TBC hakkında kapatılma kararı alınırken, cemiyet üyeleri de “milli menfaatlere aykırı beyannameler yaymaktan” suçlanarak tutuklanmışlardır. TBC Başkanı Behice Boran, Genel Sekreter Adnan Cemgil, bildiriye basan matbaacı Cemal Onur ile birlikte Vahdeddin Barut, Osman Fuat Toprakoğlu, Reşat Güranan'ın yer aldığı üyeler yargılanmak üzere Ankara Askeri Garnizon Mahkemesi'ne gönderilmişlerdir.²⁴ Tutuklama kararı sonrası Behice Boran ve Adnan Cemgil'in evlerinde yapılan aramada komünistliğe ait belgelerin bulunduğu da iddia edilmiştir.²⁵ Bunun yanında son sayısındaki resim ve yazıların “milli mukavemeti sarsacak mahiyette” olmasından dolayı sorumluları hakkında soruşturma açılan *Barış* dergisi de kapatılmıştır.²⁶

²³ (31 Temmuz 1950). “Dış işleri Bakanı Dün Avrupaya Hareket Etti”, *Cumhuriyet*, 3.; (31 Temmuz 1950). “Komünist Beyannamesi”, *Kudret*, 1, 4.

²⁴ Duman, *a.g.m.*, 2019, 683.; (25 Ağustos 1950). “Barışseverler Cemiyeti Suçluları Sorguya Çekildi”, *Milliyet*, 1, 5.; (25 Ağustos 1950). “Barışseverler Dün Askerî Mahkemede Yargılandılar”, *Kudret*, 1, 4.; (25 Ağustos 1950). “Barışseverler Kurucuları Ankarada Sorguya Çekildiler”, *Cumhuriyet*, 1, 4.

²⁵ (30 Temmuz 1950). “Barışseverler Cemiyeti Kurucuları Tevkif Edildi”, *Yeni İstanbul*, 1.

²⁶ Dergi, son sayısında “Kore Nere?” başlıklı bir kapakla çıkmış ve son sayfasında “Maskelenmiş Medeniyet Düşmanlığı” başlığı ile bir BM askerinin silah dipçığı ile bir insanı darp ettiği bir resim de kullanmıştır. Batı çizgisine yönelmiş ve NATO üyeliğini hedefleyen bir Türkiye’de, bu kadar sert tondan eleştiriler ve resimlerin iktidarı çok fazla rahatsız etmiş olması muhakkaktır. Bkz. (1 Ağustos 1950). “Kore Nere?”, *Barış*, 1(8), 4.

Barış dergisi kapatılınca *Barış Yolu* ismini taşıyan gizli bir dergi daha çıkarılmış ve Türkiye’de 10 bin adrese dağıtıldığı söylenmiştir.²⁷

Hükümet daha sonrasında “Barışseverler” adına her türlü yayının yurda girişine izin vermemiştir.²⁸ Bu konuda yapılan tutuklamalardan birkaç gün sonra İstanbul, Ankara, İzmir’de on yedi gazetenin yazı işleri müdürleri de komünizm propagandası yapmak suçundan savcılığa çağırılmıştır.²⁹

Askeri ceza kanununun 163. maddesindeki “milli menfaatlere zarar vermek suçundan” yargılanan TBC üyeleri mahkeme süreci sonunda mahkûm olmuşlardır. Mahkeme verdiği kararda, cemiyetin hükümete verdiği beyannamede gayesinin siyasi olmadığını bildirmiş olmasına rağmen tamamıyla siyasi faaliyette bulunduğunu, hükümetin Kore’ye asker gönderme kararına da itiraz ederek bu hususta beyannameler dağıtarak hükümete olan güveni ve millî mukavemeti kırmak maksadı güttüğünü ve nihayetinde Amerika ile olan dostluğun bozulmasını amaçladığını açıklamıştır.³⁰ Sanıklardan Behice Boran, Muvakkar Güran, Adnan Cemgil, Vahdettin Barut, N. Kemal Özmeriç, O. Fuat Toprakoğlu, Reşat Sevinçsoy 3 sene 9 ay, Naci Ormanlar ise 1 sene altı aya mahkûm olmuşlar, matbaacı Cemal Anıl ve Talat Tihan beraat etmişlerdir.³¹

Kore Savaşı’na asker gönderilmesi kararı sonrasında, TBC üyelerinin yargılanmalarında ve basında çıkan yazılarda görüleceği üzere, ABD ile olan ilişkilerin hassasiyetine ve önemine vurgu

²⁷ Laqueur, W. Z. (1961). *Communism and Nationalism in the Middle East*. London: Routledge and Kegan Paul, 216.

²⁸ BCA. 30.18.1.2/125.19.17, 07.03.1951.

²⁹ Üstün, N. (1967). *Türkiyedeki Amerika*, İstanbul: Var Yayınevi, 22.

³⁰ (31 Aralık 1950). “Barışseverler Mensupları Dün Mahkûm Oldular”, *Kudret*, 1.

³¹ (31 Aralık 1950). “Barışseverler Mahkûm Oldu”, *Milliyet*, 1, 5. TBC üyeleri, Ankara’daki askeri mahkeme tarafından hüküm giymelerine rağmen, cezayı temyiz ettiklerini ve hala özgür olduklarını belirterek, İzmir’de komünist sempatanlar olduğunu söyleyen arkadaşlarıyla bir araya gelmişlerdir. Bkz. DT. 783.001. 153pp. 25.01.1951-03.11. 1954.

yapılarak, bu konudaki her türlü itirazda bir baskılama refleksinin gösterildiği ve meselenin tartışılmaz bir olgu olarak kalmasının istendiği görülmektedir. Bu hassasiyetin getirdiği etki kısa süre sonra Türkiye'nin NATO'ya kabul edilebilmesine önemli bir katkı sağlamıştır.³²

Kore Savaşı'na asker gönderilmesi kararı ile yapılan komünist muhalefet ve DP'nin ona karşı ortaya koyduğu keskin ve tavizsiz tavrı, komünizmle mücadelenin kitlesel anlamda hissedildiği ve benimsenmeye başladığı bir sürecin zemininin oluşmasına da katkı sağlamıştır.

İleri Jön Türkler Birliği

DP'nin iktidara gelmesinden sonra karşısında bulunduğu bir diğer komünist muhalefet grubu, yurtdışında örgütlenen ve "İleri Jön Türkler Birliği" (İJT) olarak anılan yapıdır.³³ Emniyet birimlerinin raporlarında, bu yapıya ait ilk bilgilerin 1945 yılı itibariyle başladığı bildirilmiş ve ilk ortaya çıkışlarını İsviçre elçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1946 yılında Cumhuriyet bayramı sebebiyle Bern'de düzenlediği bir törende yapmışlardır. Tören esnasında dış politika alanında yapılan konuşmalarda, Batı ülkeleri ile olan dostluktan bahsedildiği sırada, ileride İJT içinde görev alacak öğrencilerden bazılarının taşkınlık yaptığı belirtilmiştir.³⁴ Sonrasında bu öğrenciler burada tutunamayarak Paris'e geçmişlerdir.³⁵ Paris'te

³² Kore Savaşı ile birlikte ABD ile olan askeri işbirliğinin daha fazla vurgulanması, ABD'nin Türk ordusunu güçlendirdiği mesajının verilmesi, ABD'nin ordunun modernizasyonuna katkı yaptığı söylemi, esas itkisini Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesiyle bulmuştur. Bkz. Örnek, *a.g.e.*, 2015, 188.

³³ Bu yapı ile ilgili olarak bkz. Yuca, İ. S. (Ağustos 2017). "Demokrat Parti Döneminde Sivil Bir Muhalif Örgüt Örneği: İleri Jön Türkler Birliği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(12), 73-93.

³⁴ Tokar, F. (10 Aralık 1952). "Fransadaki İleri Jön Türkler Cemiyetinin Esrarı Çözüldü", *Cumhuriyet*, 6.

³⁵ Darendelioğlu, İ. (Temmuz 1957). "Türk Hüviyetli Komünistler", *Toprak*, (32), 17.

toplanan bu öğrencilerle birlikte bir grup komünist öğrenci 9 Mart 1949 tarihinde, İJTБ ismi altında örgütlenmişlerdir.³⁶ Derneğin ilk yönetim kurulunda başkan olarak Kemal Baştuji ile Genel Sekreter olarak Doğan Aksoy, Fahrettin Petek, Gün Togay ve Necil Togay yer almışlardır.³⁷ 1950 seçimlerinden önce yaptığı faaliyetlerle CHP Hükümetinin de takibi altında olmuş olan İJTБ üyelerinin yayınladıkları bildiriler engellenerek propaganda yapmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.³⁸

TKP'nin adeta dış bürosu konumunda olan İJTБ, kurulduğu andan itibaren uluslararası bir kimlikle hareket etmiştir. Sovyetler Birliği'nin komünist partisi ile kendilerinin de içinde oldukları yaşadığı Fransa komünist partisi ile sıkı ilişkiler içinde olmuşlar, bu partiler tarafından siyasî ve malî açıdan desteklenmişlerdir.³⁹ Avrupa'daki diğer komünist örgütlerle de iletişim kurmuşlar, 1950'de Budapeşte'de ve 19 Ağustos 1951'de Doğu Berlin'de düzenlenen "Gençlik ve

³⁶ Sayılğan, A. (1968). *Solun 94 Yılı (1871-1965)*. Ankara: Mars Matbaası, 318.; Kullanılan "Jön Türk" ifadesi, "eskiden padişahdan kaçıp Paris'e giden Jön Türkler gibi olduk" söylemi üzerinden romantik bir yaklaşımla belirlenmiştir. Bkz. Sayılğan, a.g.e., 1962, 87.

³⁷ Çavdar, T. (1996). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*. Ankara: İmge Kitabevi, 37.; Sayılğan, a.g.e., 1962, 86. Ayrıca Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Yıldız Sertel, Arslan Humbaracı, Tacettin Karan, Muzaffer Özkoçak, Haşmet Akal, Ruhi Su, Ulvi Uraz, Selçuk Uraz, Bekir Özmanav gibi birçok kişi derneğin üyeleri arasında yer almışlardır.

³⁸ Bu dönemde İJTБ'nin beyannamelerinin yurda sokulması yasaklanmış ve dağıtılmış olanların da toplatılması kararlaştırılmıştır. Bkz. BCA. 30.18.1.2/122.44.2, 01.05.1950. İJTБ'nin yayınladığı bildiriler şunlardır: Birliğin kuruluş tarihi olan 9 Mart 1949 tarihinde "Türk gençliğine çağrı" başlıklı beyanname, 26 Nisan 1949 tarihli "İleri Jön Türkler Komitesi" adı ile "Babiâlinin Amerikancı basınına cevap" başlıklı mektup, 3- 13 Haziran 1949 tarihli "Adalet Bakanına Mektup", 14 Ekim 1949 tarihine ait "Eylül 1949 tarihli Türkiye Gençliğine İkinci Çağrı", 29 Ekim 1949 tarihli "Türkiye Gençliğine Üçüncü Çağrı". Bkz. Öztürkmen, K. (1965). *Komünizm ve Türkiye*. İstanbul: Sinan Matbaası, 95-96

³⁹ Askeri yargıç Şevki Mutlugil, İJTБ'nin idari yapılanma şuurunu Türkiye'den alırken propaganda taktiğini Paris'ten öğrendiğini söylemiştir. Bkz. (19.11.1951). (Kapalı Oturum). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 10, B. 6, 25.

Öğrenci Festivali” etkinliklerine katılmışlardır.⁴⁰ DP’nin ilk yıllarında Sovyet ve Fransız yazarların da destek verdiği Nazım Hikmet’in affi kampanyasında aktif rol almışlardır. Bu yönde 13 Ocak 1950 tarihinde Paris Türk Büyükelçiliği önünde bir protesto gösterisi düzenlenmiştir.⁴¹

İJTb’nin kuruluşundan itibaren örgütlenmesinde ve Türkiye ile olan ilişkilerinde problemler yaşaması üzerine Sevim Tarı,⁴² TKP’den aldığı talimatla, derneği disiplin altına alma görevi ile Paris’e gönderilmiştir.⁴³ Buradaki gruplaşmalar bir düzen altına alındıktan sonra TKP Merkez İcra Komitesi Sekreteri Zeki Baştımara’nın talimatıyla dernekle ilgili yeni bir tüzük üzerinde anlaşmaya varılmıştır.⁴⁴

İJTb’nin en yoğun faaliyeti, daha çok Kore Savaşı’na asker gönderilmesi ve komünizmle mücadele yönünde yapılan hukuksal

⁴⁰ Festivale Halim Spatar, Yıldız Sertel, Gün Togay, Necil Togay, Sevim Tarı, Doğan Aksoy, Yılmaz Gülen, Eren Esen isimleri katılmıştır. Bkz. Darendelioğlu (Mayıs 1959), “Yurd Dışında Türk İsimli Hainler”, *Toprak*, (54), 20. III. Festivalin onur konukları arasında ise Nazım Hikmet yer almıştır. Bkz., (1985). *Dünya Gençlik Festivali Hareketi, Prag 1947-Moskova 1985*, 12. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali Hazırlık Komitesi Yayınları, 5.

⁴¹ Yuca, *a.g.m.*, 2017, 80.

⁴² Sevim (Tarı) Belli, 1946 yılında kurulan İYTGd’nin kurucuları arasında yer almış ve sonraki yıllarda TKP üyesi olmuştur. 1951 Tevkifatı ile tutuklanmış ve 1957’de tahliye edilmiştir. 1958’de Mihri Belli ile evlenmiştir. Bkz. Alpat, *a.g.e.*, 2003, 243-244.

⁴³ İnternet: Özgen Berkol Doğan Bilimkurgu Kütüphanesi, “Sevim Belli-Türkiye Siyasi Tarihi: 1951 Tevkifatı 1/8”, (Yayın Tarihi: 3 Şubat 2014). (Dk. 03:20) Web: <https://www.youtube.com/watch?v=Y3j-Ig8MNh4&t=829s> adresinden 22 Kasım 2023’de alınmıştır.

⁴⁴ Taylak, M. (1997). *Türkiye’de Öğrenci Hareketleri*. İstanbul: Hamle Yayınevi, 255. Bu tüzüğe göre TKP’ye yeni üye kaydedilecek, Paris’teki komünist fikirli öğrencilerle iletişime geçilerek yetiştirilmeleri sağlanacak, gerekirse partiye alınacaklar ve kendileri gibi onların da parti faaliyetinde bulunmalarını sağlayacaklar, Paris’te daha geniş bir öğrenci kitlesini içine alabilecek bir örgütün kurulmasına uğraşacaklar, Paris ve dünya yayınlarını takip ederek özellikle Türkiye’yi ilgilendiren meseleleri Türkiye’ye ulaştırılmasına çalışacaklardır. Bkz. Darendelioğlu, İ. (1961). *Türkiyede Komünist Hareketleri Cilt I*. İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları, 49-50.

düzenlemeler gibi meseleleri eleştiren broşürler hazırlamak olmuştur. Paris'te yazılan bu broşürler, emniyet birimlerinin takip etmelerini güçleştirmek adına Amerika, İngiltere ve Almanya gibi dış ülkelerin postanelerinden postalanarak, telefon rehberlerinden tespit ettikleri adreslerden Türkiye'deki siyaset ve fikir adamlarına gönderilmiştir.⁴⁵

İJTB'nin Haziran ve Temmuz 1950 tarihli bildirimlerinde, Stockholm'deki barış çağrısına uyulması talep edilmiş, Hükümetin komünizmle mücadele maskesi altında demokratik hakları hiçe sayarak Amerikan emperyalizmine ülkeyi sattığı söylenmiş, Kore'ye asker göndermekten vazgeçilmesi ve barış yanlısı Sovyetler Birliği ile ekonomik ve siyasi işbirliği anlaşmaları yapılması istenmiştir.⁴⁶

“Kahrolsun Faşist Terör Kanunu, Mevkuf Vatansızlara Hürriyet!” başlığını taşıyan Aralık 1951 tarihi ile gönderilen diğer bildirimde ise kanunlar ve idam kararlarıyla komünistlerin yılmayacağı, BM teşkilatına başvurularak mücadeleye devam edileceği söylenmiştir. Bildirinin sonunda “Yaşasın şanlı Türk Komünist Partisi, Kahrolsun Atlantik Paktı” sözleri yer almıştır.⁴⁷

Cumhurbaşkanı Bayar'a hitaben kaleme alınan Mart 1952 tarihli İJTB Genel Sekreteri T. Yağız imzalı bir mektupta, Kore'deki savaşın durdurulması konusunda harekete geçilerek sorumluluk alınması ve Türk askerlerinin bu savaşta kurban edilmemesi talep edilmiştir.⁴⁸

⁴⁵ (1970). *İçimizdeki Düşman*. İstanbul: b.y., 48-49.; Askeri yargıç Şevki Mutlugil, bu bildirimlerin Paris'te Sovyet organları tarafından belirlendiği ve sonradan Türkçeye çevrildiğini belirtir. Bunların yine Sovyet ve komünist öğrenciler aracılığı ile İran, Irak, İngiltere ve hatta Amerika'dan postaya verildiğini söyler. Mutlugil ayrıca, İJTB'deki kişilerin azalması ya da içlerinde yaşanan problemlerin, bu bildirimlerin gelmesine engel olmadığını, sadece bir kişinin dahi bunu organize edebileceğine dikkat çeker. Bkz. (19.11.1951). (Kapalı Oturum). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 10, B. 6, 25.

⁴⁶ BCA. 30.1.0.0.41.242.10, 31.07.1950.

⁴⁷ BCA. 30.01.0.0.123.783.4, 16.12.1951.

⁴⁸ BCA. 30.1.0.0/41.243.23, 01.04.1952.

İJTb'nin Paris'te BM'nin UNESCO toplantısındaki temsilcilere dağıttıkları Ocak 1953 tarihli bir diğler bildiride, Türkiye'nin NATO üyeliğine girmesi sonrası bir yıl içinde 1300 kişiyi tutukladığı ve bunların işkence altında oldukları belirtilirken, ABD Büyükelçisi McGhee'nin *"Türk Hükümetinin komünistleri Türkiye'de yaşatmayacağından şüphem yoktur"* sözüne vurgu yapılarak Türk ceza kanununda yer alan 141. ve 142. maddelerden bahsedilmiştir. Tutuklanan kişilere bir Amerikalı polis müdürü olan Mr. Engle'nin emirleri doğrultusunda işkence yapıldığı ve İstanbul polisinin de Amerikan tarzı büro ve metotlarla iş tuttuğu belirtilmiştir.⁴⁹

Sert bir üslupla yazılan, yalancı ve işçi düşmanı olmakla suçlanan Başbakan Menderes'e gönderilen Nisan 1952 tarihli bir bildiride ise, Ankara Belediyesi'ne karşı grev kararı alan Ankara şoförlerinden yirmisinin mahkemeye sevkedilmelerine karşılık, derhal serbest bırakılmaları istenmiştir.⁵⁰

İJTb'nin bildirilerinde, DP'ye getirilen ağır eleştirilerin, Kore Savaşı'nın ortaya çıkmasında rolü olan Sovyetler Birliği ve Çin'e getirilmemesi tek taraflı bir barış isteği gibi durmaktadır. Böyle olmadığı gibi Sovyetler Birliği'nin barış yanlısı olduğu ve kendisiyle anlaşılması gerektiğine dair yönlendirmeler de vardır.⁵¹

İJTb'nin yayınladığı bu bildiriler yoluyla DP Hükümetine karşı yürüttüğü faaliyetlere yönelik tedbirler alınmış ve bu yayınların birçoğu

⁴⁹ BCA. 30.01.0.0.90.563.1, 05.01.1953. İJTb, BM gibi Batılı devletlerin kurumlarını, kendi propagandası yönünde değerlendirmekte etkili olmuştur. Bu bildiride özellikle Türk emniyet birimlerinin işkence yaptığına (elektrikli oda, doğruyu söyletme makinesi, Amerikan kemeri gibi yöntemlerle) yönelik propaganda öne çıkarılmış ve meselenin insan hakları yönünden değerlendirilerek ele alınması ümit edilmiştir.

⁵⁰ BCA. 30.1.0.0.18.103.3, 05.04.1952.

⁵¹ Yuca, a.g.m., 2017, 84.

hakkında karar alınarak yurda sokulması yasaklanmış ve mevcutları da toplatılmıştır.⁵²

Avrupa sahasındaki ve Türkiye'deki faaliyetlerinin etkisiyle "Siyasî Emniyet Teşkilatı"na bağlı olduğu söylenen bir birim Paris'e giderek İJTБ'nin kimlerden oluştuğu, nasıl çalıştığı, Türkiye'deki örgüt mensuplarıyla olan ilişki trafiği tespit edilmiş ve sonunda rapor olarak Türk makamlarına iletilmiştir. Rapor sonrasında Ruhi Su, Ulvi Uras, Aclan Sayılğan, Kemal Bekir Özmanav, Süheyl Terek tutuklanmışlardır.⁵³ Son olarak Hasan Akkuş'un üyeliğinin tespiti ile bir yıl kadar ceza almasıyla birlikte İJTБ'nin çözülmesi devam etmiştir.⁵⁴

Bir süre sonra Nazım Hikmet'in talimatıyla İJTБ dağıtılarak yerine Laz İsmail liderliğinde "Dış Büro" adı altında faaliyet gösteren, daha çok Prag, Budapeşte, Varşova ve Leipzig'deki radyolarda örgütlenmelere yoğunlaşmıştır. 1956'dan itibaren İJTБ'li birçok üye bu radyolara dağılıp görev almışlardır.⁵⁵

Başbakan Menderes basına verdiği bir demeçte, memleket dışında Türkiye'ye yönelik komünist faaliyet yürüten İJTБ'nin üyelerinden ülke içine girmek isteyen bir kısmının sıkı bir takip altında olduğunu ve gerekli her türlü tedbirin alındığını belirtmiştir. Paris'teki İJTБ hakkında kanunî bakımdan zaman aşımına uğramamak için, ülke içinde olmadıkları hâlde haklarında adlî takibat yapılmış ve ülke içine gelmez tutuklanmaları kararı alınmış olduğunu da söylemiştir.⁵⁶

⁵² İJTБ'nin yayınladığı ve yasaklanan bildiriler için bkz. Yılmaz, M., Doğaner, Y. (2006). "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar", *Kebikeç*, 11(22), 164-166, 193.

⁵³ Tokar, *ag.m.*, 1952, 6.

⁵⁴ (23 Ocak 1953). "Memleketimize Sokulan Komünist Broşürleri", *Milliyet*, 7.

⁵⁵ Karaca, E. (2013). *Eski Tüfeklerin Sonbaharı*. İstanbul: Puslu Yayıncılık., 233.

⁵⁶ Kılçık, H. (Yay. Haz). (1991). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri Cilt 3*. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları. 434.

İngiliz elçilik raporlarında da İJTБ'nin, Avrupa komünist hareketi koordinasyonu çerçevesinde oluşturulmuş bir girişim olduğu ve bu yönde propaganda yaptığı ancak çok fazla başarı elde edemeyip dağılmış olduğu belirtilmiştir.⁵⁷

İJTБ ve faaliyetleri TBMM gündemine de gelmiş, komünizmle mücadelenin etkili siyasî isimlerinden Tekirdağ milletvekili Şevket Mocan, 1950 yılı sonlarında gazetelerden öğrendiği ve Paris'te İJTБ tarafından organize edilen ve Türkiye'nin Kore'ye asker gönderme kararını protesto eden üç kişinin yaralandığı haberi üzerinden bazı sorular sormuştur. Mocan, bahsi geçen olayların içinde öğrenci olup olmadığı, varsa devletten burs alıp almadıkları, Jön Türklerin kim oldukları ve hangi ailelere mensup oldukları, suçlular ile ilgili yapılan işlemler ve eski *Tan* gazetesi sahibi olan Serteller'in de orada olup olmadığı gibi sorular yöneltmiştir. Soruları yanıtlayan Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, böyle bir cemiyetin var olduğunu ancak üyelerinin sayısını ve kimlerden teşekkül ettiğini bilmediğini açıklamıştır. Yine de Paris'te gerçekleşen etkinlikleri kendi komünist propagandaları lehinde değerlendirdiklerini ve Türkiye'ye de bildiriler göndererek çalıştıklarının bilinen bir durum olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ TBMM'de yapılan bu konuşma, İJTБ gibi örgütlerin faaliyetleri üzerinden bir duyarlılık oluşturulması ve DP'nin üzerinde çalıştığı komünizmle mücadele kanunu öncesi güçlü bir zemin ve farkındalık oluşmasının sağlanması açısından önemli olmuştur.

Sonuç

Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminin başlangıcında Batı çizgisinde bir dış politikaya yönelik faaliyetlerinde Kore Savaşı'na asker gönderilmesi meselesi önemli bir yer tutmuştur. Batının güvenlik şemsiyesi olarak adlandırılan NATO'ya girebilmek için BM'nin Kore Savaşı adına yardım çağrısı çok önemli bir tarihi fırsat olarak

⁵⁷ The National Archives (İngiliz Ulusal Arşivleri) FO 424/291, "Further Correspondence Respecting Turkey Part V", Date: January to December 1951.

⁵⁸ (31.01.1951). *TBMM Tutanak Dergisi*, D. 9, C. 4, B. 31, 22-230.

değerlendirilmiştir. Siyasi atmosferde fazla bir ayrılık yaşanmadan bu konuda bir görüş birliği ortaya çıkarılmış ve karar kamuoyu nezdinde de oldukça olumlu bir karşılık bulmuştur.

Bu konuda en büyük muhalefet komünist yapıdaki örgütlerden gelmiştir. Kore Savaşı'na asker gönderilmesinin anayasal açıdan yanlış olduğuna yönelik itirazlarının yanında bu kararın dünya barışına katkı vermeyeceği şeklindeki iddialarını da dile getirmişlerdir. Ancak bu örgütler farklı ülkeler hesabına neden Türk askerinin dışarıda bir ülkeye sıcak savaş için gönderildiğine dikkat çekmekten çok, Amerikan aleyhtarı ve Sovyetler Birliği yanlısı bir görüntü verdiklerinden dolayı yeterli derecede etkili olmamışlardır.

Komünist olduklarını bilinen kişiler tarafından ortaya koyulan itirazlar kamuoyu tarafından da muhtemel bir önyargı ile değerlendirilmiştir. Dış politikada rotasını oluşturmuş olan Hükümet, hem bu kamuoyunun desteğini, hem muhalefetteki CHP'nin desteğini arkasına alarak muhalif komünist örgütlerin Kore Savaşı'na asker gönderilmesi meselesine itiraz niteliğindeki faaliyetlerini hızlı bir şekilde sonlandırmıştır. Bunun yanı sıra bu örgütlerin itirazları, komünizmle mücadele kararlılığında olan DP Hükümetine hemen eyleme geçebilmesi adına faydalı bir atmosfer imkânı sağlamıştır. Nihayetinde Kore Savaşı'na gönderilen askerlerin ortaya koydukları bedel, Türkiye'nin NATO'ya girebilmesinde önemli bir koz olmuştur.

Kaynakça

1- Arşivler

ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) Belgeleri

ABD Ulusal Arşivi Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (Democracy in Turkey 1950-1959)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

İngiliz Ulusal Arşivleri (The National Archives)

2- TBMM Tutanakları

3- Telif ve Tetkik Eserler

- (1970). *İçimizdeki Düşman*. İstanbul: b.y.
- (1985). *Dünya Gençlik Festivali Hareketi, Prag 1947-Moskova 1985*,
12. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali Hazırlık Komitesi
Yayınları.
- Alpat, İ. (2003). *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü, Solun Yüzyıllık Öyküsü*,
İzmir: Mayıs Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2003). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*,
İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Bağcı, H. (2001). *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*. Ankara: Metu
Press.
- Belli, M. (2013). *İnsanlar Tanıdım*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Çavdar, T. (1996). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*. Ankara:
İmge Kitabevi.
- Darendelioğlu, İ. (1962). *Türkiyede Komünist Hareketleri Cilt II*,
İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları.
- Darendelioğlu, İ. (1961). *Türkiyede Komünist Hareketleri Cilt I*.
İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları.
- Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*.
Ankara: Başnut Matbaası.
- Karaca, E. (2013). *Eski Tüfeklerin Sonbaharı*. İstanbul: Puslu
Yayıncılık.
- Kılçık, H. (Yay. Haz). (1991). *Adnan Menderes'in Konuşmaları,
Demeçleri, Makaleleri Cilt 3*. Ankara: Demokratlar Kulübü
Yayınları.
- Landau, J. M. (1979). *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*. Ankara: Turhan
Kitabevi.

- Laqueur, W. Z. (1961). *Communism and Nationalism in the Middle East*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Örnek, C. (2015). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı-Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*. İstanbul: Can Yayınları.
- Öztürkmen, K. (1965). *Komünizm ve Türkiye*. İstanbul: Sinan Matbaası.
- Sander, O. (1979). *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sargın, N. (2005). *Cezaevi Anıları: Davalar, Savunmalar*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Sayılgan, A. (1962). *İnkâr Fırtınası*. İstanbul: Ülke Yayınları.
- Sayılgan, A. (1968). *Solun 94 Yılı (1871-1965)*. Ankara: Mars Matbaası.
- Taylak, M. (1997). *Türkiye'de Öğrenci Hareketleri*. İstanbul: Hamle Yayınevi.
- Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973 (DP'nin Altın Yılları 1950-1954)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Üstün, N. (1967). *Türkiyedeki Amerika*, İstanbul: Var Yayınevi.

4 - Yazarsız Süreli Yayınlar

Barış

Cumhuriyet

Kudret

Milliyet

Yeni İstanbul

Zafer

5- Yazarlı Süreli Yayınlar

- Darendelioğlu. (Mayıs 1959), “Yurd Dışında Türk İsimli Hainler”, *Toprak*, (54), 20.
- Darendelioğlu, İ. (Temmuz 1957). “Türk Hüviyetli Komünistler”, *Toprak*, (32), 15-19.
- Daver, A. (28 Temmuz 1950). “Kararımız İsbetli mi, Değil mi?,” *Cumhuriyet*, 1, 3.
- Duman, D. (Güz 2019). “Kore Savaşı ve Türkiye’de Savaş Karşıtı Bir Örgütlenme: Türk Barışseverler Cemiyeti”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 19(39), 665-692.
- Kahraman, N. (2020). “Kore Savaşı ve Türkiye'nin Savaşa Katılma Kararının Türk Basınına Yansıması Üzerine Bir Analiz (Haziran-Ağustos 1950)”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 8(2), 1375-1408.
- Keloğlu, İşler, E. İ., Analı, S. (Haziran 2015). “Voice of America’dan Ankara Radyosu’na: Kore Savaşı’nda Kamuoyu Oluşturma”, *İletişim*, (22), 83-99.
- Özdemir, E., Şendil, A. F. (Bahar 2016). “Soğuk Savaş Dönemi Algı ile Gerçek Arasında Bir İmge Olarak Türk Solu; Demokrat Parti’nin Sol Hareketlere Yaklaşımı”.CTAD. 12(23), 337-367.
- Öztan, G. G.- Öztan, T. (2012). “Militarizm ve Anti-komünizmin Kesiştiği Nokta: Kore Savaşı”, *Toplum ve Bilim*, (123), 232-257.
- Sargın, N. (Kasım 1987). “Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm Mücadelesine Adanmış Bir Yaşam”, *Gün*, (33), 3-6.
- Tokar, F. (10 Aralık 1952). “Fransadaki İleri Jön Türkler Cemiyetinin Esrarı Çözüldü”, *Cumhuriyet*, 1, 6.
- Yılmaz, M., Doğaner, Y. (2006). “Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar”, *Kebikeç*, 11(22), 151-204.

Yuca, İ. S. (Ağustos 2017). “Demokrat Parti Döneminde Sivil Bir Muhalif Örgüt Örneği: İleri Jön Türkler Birliği”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(12), 73-93.

6 - İnternet Kaynakları

Özgen Berkol Doğan Bilimkurgu Kütüphanesi, “Sevim Belli-Türkiye Siyasi Tarihi: 1951 Tevkifatı 1/8”, (Yayın Tarihi: 3 Şubat 2014).
Web: <https://www.youtube.com/watch?v=Y3j-Ig8MNH4&t=829s>

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

Bildiriler

1062

AZERBAIJAN, TÜRKİYE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ ORTAK DEYİMLER

COMMON IDIOMS IN AZERBAIJAN, TÜRKİYE AND TURKMEN TURKISH

Şeker Memmedova¹

Özet

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanılan bazı ortak deyimler ele alınmıştır. Oğuz grubu Türk dillerinin ortak kullandıkları deyimlerin bir kısmı günümüzde Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçeleri yazı dilinde kullanılmaya devam edilmektedir. Bu deyimler gerek ses, şekil ve cümle bilgisi gerekse söz varlığı açısından hatırı sayılır oranda benzerlikler göstermektedir. Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçelerindeki çoğu kelimesi kelimesine aynı olan, bazıları da anlamı aynı olan deyimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkmen Türkçesinde deyim oluşturulan bazı kelimelerin ses değişiklikleriyle – fonetik farklılıklarla Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinde kullanılması dikkat çekmektedir. Mesela Türkmen Türkçesinde bazı deyimlerde ses uzaması varken Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde bu uzatmalar yoktur. Aynı zamanda Türkmen Türkçesinde kelime başında b>v değişikliği görülmez. Bu gibi ses değişikliklerini tespit etmede deyimlerin kalıplaşma özelliğinin etkili olduğu ortadadır. Türkiye Türkçesindekilerle ortaklık gösteren Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde olan deyimlerde deyim teşkil eden sözcükler farklı olsa da ifade ettiği temel bakış açılarının ortak olduğu görülür. Bu bağlamda cin atına minmək (Azerbaycan T.) - cınıñ atlanmak (Türkmen T.) - cinleri başına toplanmak (üşüşmek) (Türkiye T.), bəxti dönmək, bəxti çönmək (Azerbaycan T.) - bağıñ ba:ğlanmak (Türkmen T.) - bahtı kapanmak (Türkiye T.) gibi deyimlerde deyimlerin kuruluş mantıklarının ortak işlediği görülür. Tablolarda deyimler anlamlarıyla birlikte verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Türkmen Türkçeleri, deyimler

Abstract

This study examines some common idioms used in Azerbaijani Turkish, Turkish in Turkey and Turkmen Turkish. Some of the idioms used in

¹ PHD (Filoloji Felsefe Doktoru), Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Türkoloji Merkez, Bakü.

shakarmammadova1986@gmail.com, ORCID iD: 0009-0005-5385-4733

common by the Oghuz group of Turkish languages continue to be used in the written language of Azerbaijani, Turkish and Turkmen Turkish today. These idioms show considerable similarities in terms of both sound, form and sentence structure as well as vocabulary. An attempt was made to identify idioms that are mostly the same word for word in Azerbaijani, Turkish and Turkmen Turkish, and some of which have the same meaning. It is noteworthy that some words constituting idioms in Turkmen Turkish are used with sound changes – phonetic differences in Azerbaijani Turkish and Turkish in Turkey. For example, while there is a sound extension in some idioms in Turkmen Turkish, these extensions are not present in Azerbaijani Turkish and Turkish in Turkey. At the same time, the b>v change is not seen at the beginning of words in Turkmen Turkish. It is obvious that the formulaic feature of idioms is effective in determining such sound changes. In idioms in Azerbaijani Turkish and Turkmen Turkish that show commonality with those in Turkish in Turkey, it is seen that although the words constituting the idiom are different, the basic perspectives they express are common. In this context, it is seen that the common logic of the construction of idioms works in idioms such as minmək to the cin atina (Azerbaijan T.) - to jump on the cin (Turkmen T.) - to gather on the cinleri head (to swarm) (Turkey T.), bəxti dönmək, bəxti çönmək (Azerbaijan T.) - to bağıtñ ba:ğlanmak (Turkmen T.) - to close the bahtı (Turkey T.). The idioms are given in the tables together with their meanings.

Key Words: Azerbaijan, Türkiye, Turkmen Turkish, idioms

Giriş

Bugün tarihi ve siyasi sebeplerle meydana çıkan birçok Türk lehçesi veya yazı dili kullanılmakta olan Türk Dünyasında, bu lehçeler ve yazı dili çeşitli yönlerden birbirlerinden az veya çok farklılık göstermektedir. Deyim hazinesi, bu bakımından en dikkate değer kısmı teşkil etmektedir. Türk lehçelerinin kendilerine mahsus deyim hazineleri vardır. Ancak bu deyim hazineleri, belli bir oranda “temel lehçe” düzeyinde; bundan daha az bir oranda da “Genel Türkçe” düzeyinde birbiriyle örtüşürler. Türk lehçelerinin deyimlerinin örtüşmesinde, kaynak bakımından aynı gruba girmenin yanı sıra, tarih boyunca toplulukların kendi aralarında kurdukları ekonomik, kültürel ilişkilerde ve din, siyaset açısından maruz kaldıkları yabancı etkilerin de önemli rolü bulunmaktadır. ‘Türk lehçelerinin kelime hazinelerinin benzeşmesinde ve örtüşmesinde, kaynak bakımından aynı gruba girmenin yanı sıra, tarih boyunca toplulukların kendi aralarındaki göç

ve karışmaların; kurdukları iktisadî, kültürel münasebetlerin; dinî, siyasî yönlerden maruz kaldıkları yabancı etkilerin de önemli rolü vardır' (Uğurlu, 2012: 215).

Genelde en az iki kelimedenden oluşan, gerçek anlamından az ya da çok uzaklaşıp mecazi bir anlam kazanan kalıplaşmış söz dizisine deyim denir. Kalıplaşma özelliğine sahip olan deyim oluşturulan kelimelerin yerlerinin değişmemesini ya da bu kelimelerin yerlerine başka kelimelerin kullanılmamasını de beraberinde getirmiştir. Deyimlerin bu özelliği sayesinde onlardan karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarında sıklıkla yararlanma imkanını mümkün kılmıştır. Az sözle çok şey anlatan söz ya da sözler topluluğu olan deyimler, olduğu toplumun sosyal yapısını, geleneğini, davranış biçimlerini, hayata bakış açısını kısacası kültürünü yansıtmaya açısından da ayrıca bir önem taşımaktadır. “Mesela “birisine herhangi bir durum, iş vs. karşısında fırsat ya da vakit vermemek” gibi uzun kelimelerle anlatılan bir durumu, *göz açtırmamak* deyimini ile kısa ve kıvrak bir anlatımla dile getirmek mümkündür. Deyimler, anlatıma bir ahenk, renk, canlılık ve çekicilik katar. Bunlar ve daha başka özellikleri deyimlerden sıklıkla yararlanma imkânı sağlamıştır.”(Akman, 2024: 757-758)

Türk dillerinin deyimleri oldukça zengin ve renkli üslup olanaklarına sahiptir. Konuşmada her birinin şu ya da bu şekilde belirli bir üslup işlevi vardır. Aynı zamanda bu tür ifadelerde çok yüksek bir imgelem ve duygusallık vardır. Bu nedenle konuşmada ustaca kullanılan ifade birimleri çoğu zaman konuşmayı daha anlamlı hale getirir ve ona özel bir duygusallık kazandırır. İfade birimlerindeki mecazilik, onları oluşturan şu veya bu kelimenin mecazi kullanımının bir sonucu olarak ortaya çıkar. “İfade birimlerinin temel özelliklerinden biri mecazi, duygusal ve ifade edici olmalarıdır. Bu nedenle, deyimsel birimler dilin ifadesinde ve duygusallığında özel bir rol oynar. İfade birimleri etkili ve mecazi olarak şunu veya bu kavramı bireysel kelimelerden çok daha fazla yansıtır”. (“Frazoloji vahidlere esas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, onun

emosyonallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir”. (Qurbanov, 2003: 359) Yaşam deneyimləri çeşitli metaforlarla dile getirilən deyimler kalıplaşmış olarak kullanılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. metaforik özelliklere sahip olan deyimlerde bir varlığa ait ontolojik ve epidemik özellikler benzetme amacı güdülerek söze etkileyicilik kazandırmak amacıyla başka bir varlığın özellikleri ile ifade edilmiştir. (Gökçür, 2018: 96) Metaforlar, deyimlerin temel özelliklerinden biri olan düşüncenin canlı ve etkili bir şekilde ifade edilmesine hizmet eder. Azərbaycan, Türkiyə və Türkmən Türkçesinde ortak olan deyimlerin birçoğunda metafor özelliği taşıyan deyimler gözlenir: qulaq asmaq – gulak salmaq – kulak vermek; ürəyi ağzına gəlmək - yüreği ağzına gəlmək, yüreğin ağzından çıxıp barmak, yüreğin ağzından çıkmak-yüreği ağzına gəlmək; kefinə dəymək, kefinə soğan doğramaq, keypini bozmak (qaçırmaq), (birinin) keyfini qaçırmaq (bozmak) vesaire.

Oğuz grubu Türk dillerindeki deyimler birbirine çok yakın olmasına rağmen deyim ve deyim terimleri farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Azərbaycan türkçesinde frazeologiya, frazeoloji vahidlər, Türkiyə türkçesinde deyim, tabir, Türkmən türkçesinde frazeologizm, durnukly söz düzümləri, Qaqauz türkçesinde bölünmez laf birleşmesi, frazeologizma şeklinde ifade edilmektedir.

13. yüzyıla kadar uzanan süreçte ortak yaşam alanına sahip olan Oğuz boylarının 13. yüzyıldan sonra çeşitli tarihi olaylar neticesinde her ne kadar farklı coğrafyalarda yaşamış olsalar da deyimlerinde ortaklıklar var ve bazı deyimlerde kelimeler farklılık gösterse de deyimin oluşum mantığı aynıdır. Aynı coğrafyadaki ortak yaşam deneyimlerinin dile yansması neticesinde oluşmuş deyimler oldukça hareketli bir tarihi yaşantının dildeki yansması halinde tezahür etmiştir. Tarihsel gelişimin bir sonucu olarak değişen sosyal yaşamın, teknik gelişme ve karşı karşıya kalınan kültürlerin etkisiyle deyimlerin bir kısmı kullanımdan düşmüş, diğer bir kısmı ise ya olduğu gibi, ya da değişerek günümüze değin ulaşmıştır.

Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde tespit ettiğimiz ortak deyimlerin büyük bir kısmının Oğuz boylarının 13. yüzyıla kadar yaşadıkları olayların bir yansıması olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle iç içe yaşanmışlığın neticesinde edinilen yaşamsal deneyimler beraberinde deyimlerin oluşmasını sağlamıştır. (Gökçür, 2018: 96)

Deyimler Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde kompozisyonlarının sabit kalmasından, yani kompozisyonunu oluşturan kelimelerin değişmezliğinden kaynaklanan sabit ifadeler olarak adlandırılır. “Sabit ifadeler dil ve düşüncenin yüzyıllar öncesine dayanıp sözcüksel olarak ayrılamazlar, bileşimleri ve yapıları bakımından istikrarlı bir karaktere sahiptirler, anlam bakımından bütünlükleriyle karakterize edilirler. Aynı zamanda sözcüksel olarak ayrılamaz ve bileşimi yapısal olarak istikrarlı olan, anlamı koruyan kelime kombinasyonlarına sabit ifadeler denir”.(Durnukly söz düzümleri diliñ, pikirlenmäniñ uzak asyrlar dowamynda döreden önümi bolup, olar leksik taýdan bölünmeyärler, özleriniñ düzümi we gurluşy boýunça durnukly häsiýete eýe bolýarlar, manysy boýunça bitewüligi bilen häsiýetlenýärler. Şunlukda, leksik taýdan bölünmeyän, düzümi hem gurluşy taýdan durnukly bolan, many bitewüligini saklaýan sözler birikmesine durnukly söz düzümleri diýilýär.) (Nartyýew, 2010: 239)

Oğuz grubu Türk dillerine ait olan Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçesinde ortaklık gösteren deyimlerin bir kısmı küçük fonetik farklılıkların dışında şekil ve deyim ifade ettiği temel kavram yönünden değişmeden günümüz yazı dillerine değin ulaşırken diğer bir kısmında ise deyim ifade ettiği temel kavramların korunmasına karşın sözcük ya da eklerin kısmen değiştiği görülür. Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerin bir kısmı ise şekil ve söz dağarcığı yönünden ortak olsa da deyimlerin taşıdıkları temel kavram yönünden her üç yazı dilinde farklı kavramları ifade ettikleri açıkça göze çarpar. Bunun için bu araştırmada Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ortaklık gösteren deyimler ses, şekil ve ifade ettikleri anlam yönü ile

tespit edilerek üç grupta incelenmiştir: 1) Ses farklılığına rağmen aynı sözcüklerden oluşup aynı anlayışı belirten deyimler; 2) sözcükleri aynı fakat farklı eklerle oluşarak aynı anlayışı ifade eden deyimler; 3) Farklı sözcüklerle oluşup aynı anlayışı bildiren deyimler.

1. Ses Farklılığına Rağmen Aynı Sözcüklerden Oluşup Aynı Anlayışı Belirten Deyimler

Batı Oğuz grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile Doğu Oğuz grubuna ait Türkmen Türkçesi arasında bazı fonetik farklılıklar olması deyimlerde de göze çarpar. Mesela Türkmen Türkçesinde kelime başında bulunan b sesi kendisini koruyarak b>v değişikliği olmamış: barmak - varmak, bermek – vermek. Türkmen Türkçesinde Ana Türkçenin birincil uzun ünlülerini büyük oranda korumuştur: a:t – ad, ca:n – can. Ayrıca Azerbaycan Türkçesindeki bazı sesler Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden farklılık göstermektedir. Örneğin Azerbaycan Türkçesinde q ve x (x`) ünsüzlerinin bulunması bazı sesleri diğer Türk dillerinden ayırmaktadır: qəm – gam, yuxu – uky – uyku, bükülməx` - bükülmek

Kuruluş mantığı ve ifade ettiği temel anlam yapısı bakımından Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerin bir kısmının ortak sözcüklerden oluştuğu görülür. Bu grupta deyimler ses yapısı ve belirttikleri temel kavramlar yönü ile ortak bir özellik taşır ve aynı zamanda bazı deyimler yukarıda belirtilen bazı fonetik değişikliklere maruz kalsalar da ifade ettikleri temel anlamlarının ortak olduğu görülür. Bu grupta tespit ettiğimiz deyimler aşağıdaki tabloda listelenmiştir:

<i>Deyimin Azerbaycan Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkmen Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkiye Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Anlamı</i>
ad almax	a:t almak	ad almak	Kendisine ad verilmek; ün kazanmak.
ayax basmax	ayak basmak	ayak basmak	Bir yere varmak, ulaşmak, yaşına girmek.
baş əyməx'	baş eğmek	baş eğmek	1. Saygı göstermek için baş eğerek selamlamak. 2. Direnmekten vazgeçip buyruk altına girmek
bel bağlamax	bi:l ba:ğlamak	bel bağlamak	Birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak.
beli bükülməx`	bi:li bükülmek	beli bükülmek	Yaşlılık yüzünden güçsüz kalmak, bir iş yapamayacak duruma düşmek.
boyun əyməx`	boyun eğmek	boyun eğmek	İsteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak.
burnunu soxmax	burnuñı sokmak	(bir işe) burnunu sokmak	Gerekmeden her işe karışmak, davet

			edilmeyen yere davetsiz gitmek.
burnundan gətirməx`	burnuñdan getirmek 1)	burnundan getirmek	Huzurunu bozmak, sıkıntıya sokmak 2. Pişman etmek için uğraşmak.
canını alma	ca:nını almak	canını almak	Canını almak, öldürmek.
canını verməx`	ca:nını bermek	canını vermek	Kendini feda etmek.
cəfa çəkməx`	cepa: çekmek	cefa çekmek (görmek)	Zulüm görmek.
dan atma, dan yeri ağarma	dañ atmak dañ a:ğarmak dañ sa:z bermek	tan ağarmak (atmak, sökme)	Gün doğmaya başlamak, şafak sökmek.
tər tökməx`	der dökmek (saçmak)	ter dökmek alın teri dökmek	1. Çok terlemek. 2. Bir iş yapmak için zahmet çekmek.
dünyaya gəlməx`	dünyâ: gelmek (inmek) äleme inmek	dünyaya gelmek	Dünyaya gelmek, doğmak.
qəm çəkməx` (yeməx`)	gam çekmek (basmaq)	gam çekmek	Tasalanmak, kaygılanmak, üzülmek.
qanı qaynama	ga:nı gaynamak	(birinin) kanı kaynamak	Coşkun ve kıpırdak olmak.
könül verməx` (bağlama)	gövün bermek	gönül vermek	Gönül vermek, gönlünü kaptırmak, âşık olmak, sevmek.
gözdən düşməx`	gözden düşmek	gözden (gözünden) düşmek	Bir kişi veya şey değerini yitirmek,

			rağbet görmemek.
gözü yolda qalmaq gözü yollara baxmaq	gözi yolda bolmaq gözi yolda galmak	gözü yolda (yollarda) kalmak (olmaq)	Birinin gelmesini merak, istek veya özlemle beklemək.
göz yummaq	göz yummaq	göz yummaq	Görmezlikten gəlmək, hoş görmək, bağışlamək.
qulağ asmaq	gulak asmaq	kulak asmaq	Önem vermək, dinləmək.
xəbər almaq	habar almaq	haber almaq	Kendisine bildirilmək, öğrenmək, bilgi edinmək.
heyran qalmaq (olmaq)	hayran galmak	hayran olmaq (kalmak)	1. Hayran kalmək, büyülmək. 2. Şaşmaq, şaşırmək.
aşiq olmaq	ışka düşmək	aşka düşmək	Âşık olmaq.
kefini pozmaq (qar)	keypini bozmaq (gaçırmaq)	(birinin) keyfini kaçırmaq (bozmaq)	Keyfini bozmaq, üzmək.
məsgən tutmaq	mesğen tutmaq	mesken tutmaq	Yerleşmək.
nazını çəkməx`	nä:zini çekmek	(birinin) nazını çekmek	Her istediğini yerine getirmək.
nök`tə qoymaq	nokat goymak	nokta koymak	Bir işi bitirmək, tamamlamak.
öç almaq	ö:ç almak	öç (öcünü) almak (çıkarmak)	Yapılan bir kötülüğün acısını kötülük yaparak çıkarmək, intikam almak.

rəva görməx` (bilməx`)	rova: görmek (bilnek, kılmak, eylemek)	(bir davranışı birine) reva görmek	Bir davranışı, bir olayı bir kimse için uygun görmek.
yuxusu qaçmax	u:kusu qaçmak	uykusu kaçmak	Uykusu kaçmak, uyku tutmamak, uyuyamamak.
yerini tutmax	yerini tutmak	(bir şeyin) yerini tutmak	Birinin yerini tutmak, kendinden öncekini örnek almak, yerini sahiplenmek, bir kimsenin yerini doldurmak.
yola çıxmax	yola çıkmak	yola çıkmak	Yola çıkmak, bir işi yapmak düşüncesiyle hareket etmek.
yolunu gözləməx`	yolunu gözlemek	yolunu beklemek (gözle mek)	Yolunu gözlemek, birini gelmesini beklemek.
yolunu kəsməx`	yo:lunu kesmek	yolunu kesmek	Yolunu kesmek, götmesine ve gelmesine engel olmak
ürəyi ağzına gəlməx`, ürəyi qopmax	yüreği ağzına gelmek, yüreğin ağızından çıkıp barmak, yüreğin ağızından çıkmaq	yüreği ağzına gelmek	Birden bire çok korkmak, aşırı korku veya sevinçten fazlasıyla heyecanlanmak, endişelenmek.
ürəyi darıxmax	yüreğin daralmak,	yüreği daralmak	Sıkılmak, bunalmak,

	yüregiñ darıkmak.		içi daralmak
üzə çıxmaq	yüze çıkmak	yüze çıkmak	1. Bir sınıfın üst bölümüne çıkmak; 2. Belli olmak, açığa çıkmak, belirlemek.
zəhmət çəkməx`	zähmet çekmek	zahmet çekmek	Güçlülkle karşılaşmak, sıkın tıya katlanmak.

2. Sözcükleri Aynı Fakat Farklı Eklerle Oluşarak Aynı Anlayışı İfade Eden Deyimler

Bu grupta deymi oluşturulan sözcüklerin Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ya da Türkmen Türkçesinde ifade edilmek istenen ortak kavramın farklı eklerle deymi oluşturduğu görülür. Burada ekler bakımından Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesine yakındır. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde deyimlerde belirtilen yargı çoğunlukla teklik 3. kişi iyelik eki ile belirtilir. Türkmen Türkçesinde ise söz konusu olan durum teklik 2. kişi iyelik eki ile ifade edilir. Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde deyimlerde belirtilmek istenen olumsuz anlam “- ma” olumsuzluk eki ve “-mak” mastar eki ile ifade edilirken bu durum Türkmen Türkçesinde “-maz” olumsuzluk eki üzerine “+lık/+luk addan ad türetme eklerinin getirilmesi ile belirtilir. Bu grupta tespit ettiğimiz ortak deyimler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2.

<i>Deyimin Azerbaycan Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkmen Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkiye Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Anlamı</i>
bağırına basmax	bağra basmak	bağırına basmak	Bağırına basmak, kucaklamak

bəxti açılmaq	bağtın açılmaq	bahti açılmaq	Talihi dönüb uyğun duruma gelmək.
candan keçməx`, canından keçməx`	ca:ndan keçmək	canından geçmək	Canından geçmək, canını feda etmək.
canı yanmaq	ca:niñ yanmaq	canı yanmaq	Canı yanmaq, üzülmək.
dili tutulmaq	diliñ tutulmaq	dili tutulmaq	Sevinç, korku, şaşkınlıq vb. sebeplerle birdən-birə söz söyleyemez olmaq.
əli gəlməx`	elden gəlmək	elindən gəlmək	Yapabilmək.
əlindən tutmaq	elden tutmaq	elindən tutmaq	1. Yardım etmək. 2. Kayırmək
qaşlarını çatmaq, qaşları çatılmaq (düyülməx`)	ga:ş çıtmaq (tapışmaq)	kaşlarını çatmaq	Kaş çatmaq, kızmək, öfkelenmək.
könlünü almaq	gövnünü almaq	gönül (gönlünü) almək	1. Sevindirmək. 2. Kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmək.
göz dəyməx`	göz değmək	gözü değmək	Uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kiskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşürmək.
göz dix`məx`	göz dikmək	gözünü (gözlerini) (bir şeyə) dikmək	Dikkətle bakmaq, gözünü ayırmadan bir yere veya bir

			kimseye bakmak.
gözü (gözləri) qamaşmax	göz ga:maşmak	gözü (gözləri) kamaşmak	Güçlü bir ışık sebebiyle göz bakamaz olmak.
gözü doymamax	gözün doymazlık	gözü doymamak	Sürekli görmek istemek, sahip olunan mal varlığı ile yetinmemek ya da fazlasını istemek.
gözünü qorxutmax (qorxuzmax)	gözünü gorkuzmak	(birinin) gözünü korkutmaq	Yıldırmaq, korkutup kaçırmak.
iştahası açılmax	işdâ: açılmak	(birinin) iştahı açılmak	Yemek isteği artmaq.
işhahası küsməx` (bağlammax, pozulmax, tutulmax)	işdâ:si kesilmək	iştah kapamak (kesmek)	Yemek isteğini azaltmaq.
işi düşməx`	i:şiñ düşmək	işi düşmək	Birinin yardımına ihtiyaç duymaq.
sözünü kəsməx`	sözi kesmek	sözünü kesmek	Biri konuşurken söze qarışıp onun konuşmasına fırsat vermemək
yuxusu gəlməx`	u:kıñ gəlmək (tutmək)	uykusu gəlmək	Uykusu gəlmək, uyku bas tırmək.
yoluna qoymax (salməx)	yo:la goymək	yoluna koymək	Yoluna koymək, düzənləmək, düzəltmək.
yolu düşməx`	yo:luñ düşmək	(bir yere) yolu düşmək	Geçərken uğramək, o yerden geçməsi gərəkək.

3. Farklı Sözcüklerle Oluşup Aynı Anlayışı Bildiren Deyimler

Teknolojik alandaki gelişmeler, toplumsal yapılar ve değer yargılarındaki değişimler uzunca yıllar kalıplaşmış deyimlerin de farklılaşmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu farklılaşmada değişen yaşam tarzlarının, etkisinde kalınan kültür odaklarının, yaşamsal deneyimlerin, psikolojik etmenlerin vb. etkisi de vardır. Bu grupta tespit ettiğimiz ortak deyimlerin büyük bir kısmında bu değişimi belirgin bir şekilde görürüz. Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ortaklık gösteren deyimlerde deyim meydana getiren sözcüklerin yazı dilinde birbirinden farklılaştığı görülür. Bazı deyimler her üç dilde de farklıdır, bazıları ise iki dilde ortak kelimelerle, bir dilde ise farklı kelimelerle ifade edilir. Bu grupta tespit ettiğimiz deyimler bunlardır:

Tablo 3.

<i>Deyimin Azerbaycan Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkmen Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Türkiye Türkçesindeki Şekli</i>	<i>Deyimin Anlamı</i>
ağızdan-ağza keçmæx` (söylænmx`, deyilmæx`, dolaşmax)	ağızdan-ağza geçmek (yayramak)	ağızdan ağza dolaşmak (veya geçmek)	Bir konu ya da söylenti yavaş yavaş herkes tarafından bilinir hale gelmek, halk arasında yayılmak.
ağzına gəlœni demæx`	ağzına a:k-da: gelse gara-da gelse ağza geleni otarmak (urmak)	ağzına geleni söylemek	Birine ağzına geleni söylemek, gereksiz, gelişigüzel konuşmak, boş konuşmak.
ağzınnan vurmax	ağzından almak	sözü ağzından almak	Lafını kesmek, lafı ağzında bırakmak.

ağzından qaçırmax (çırxmax)	ağzından sıpdırmak	ağzından kaçırmaq	İstemediği hâlde boş bulunup söyleyi vermek
ağzını ara(la)max	ağzını ı:sğamak	ağzını aramak (yokla- mak)	Konuşturarak düşüncesini öğrenmeye çalışmak.
ağlı başınnan çırxmax (getmæx')	başından hu:şı uçmak	aklı başından gitmek	Çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırmak.
ağlı kæsmæx', ağlına çatmax	akılı çatmak (yetmek)	aklı ermek	Aklı ermek, anlaya-bilmek.
ayağndan çækmæx', ayağının altını qazmax, quyu qazımax	ayağının astını gazmak (kövmek)	(birinin) kuyusunu kazmak	Birinin yıkımına çalışmak, kötü duruma düşmesini istemek.
bağrını dælmæx', bağrı-nı qana döndærmæx'	gara bağrını da:ğlamak gara bağrını dilmek	bağrını delmek, bağrını ezmek	Çok dokunmak, üzül-mek, dertlenmek.
başına çaræ qılmax	başını çaramak	başının çaresine bakmak	Kimseden yardım görmeden kendi işini kendi yapmak.
başına iş (qæza) gælmæx', başına qiya:mæt qopmax	başına bela satın almak	belayı satın almak	Göz göre göre belayı üstüne çekmek.
başqasının ağzı ilæ oturup- durmax	ağza bakmak	(birinin) ağzının içine bakmak	Bir kimsenin ağzına bakmak, onun söylediklerine göre hareket etmek
bæxti dönmæx', bæxti çömmæx'	bağtın ba:ğlanmak	bahtı kapanmak	Bahtı kapanmak, talihsizliğe uğramak,

			istenen sonuca ulaşmamak.
bir daşla iki quş vurmax	bir okta iki tovşan a:vlamak	bir taşla iki kuş vurmak	Bir davranışla birden çok yararlı sonuca ulaşmak.
bir əli yağda, bir əli bağda (olmaq)	bir eli yağ bir eli bal tutmak	bir eli yağda bir eli bal da (olmak)	Varlık ve bolluk içinde (olmak).
bir qulağından girib o biri qulağından çıxmax	bir gulağından girip, beyleki gulağından çıkmak	bir kulağından girip öbür kulağından çık- mak	Söylenen söze önem vermemek.
burnunu yuxarı tutmax	tumşuğunu gööğe (yokarı, asma:na) tutmak	burnu havada (olmak)	Herkese yukarıdan bakmak, kendini çok beğenmiş, kibirli (olmak)
cilovda saxlamak, cilovu əlində olmax, cilovunu əlində saxlamak	cılavını eline bermek, cılavını bermek	yuları ele vermek (kap tırmak)	Birinin sözünden çıkmayacak duruma gelmek, kendi iradesiyle davranmamak.
cin atına mimməx`, cin başına (beyninə, təpəsinə) vurmax,	cınıñ atlanmak	cinleri başına toplan- mak (üşüşmek) cinleri ayağa kalkmak	Delirmek, sinirlenmek, öfkelenmek, çok kızgın olmak.
kəm baxmax	çep göz bilen garamak (seretmek)	kem gözle bakmak	Kötü niyetle bakmak.
dara çəx`məx`, dar ağacından asmax	da:ra çekmek	darağacına çekmek	İdam cezası alan bir kimseyi asmak
dibinə daş atmax	düybüne aşık atmak	dibine darı ekmek	Bir şeyi sonuna kadar tüketmek, bitirmek.

dildə-ağızda gəzməx`, dilə-ağıza düşməx`, dillərə düşməx`, dillərdə gəzməx` (dolaşmax)	dile-ağza düşmək, i:le gep-gürrüñ bolmaq	dile (dillere) düşmək	Hakkında dedikodu yapılmak.
dilinin ucuna gəlməx`	diliñe gəlmək	dilinin ucuna gəlmək	Söyleyəcək duruma gəlmək.
dilini kəsməx`	diliñi çəkmək	dilini kesmək (kesip oturmaq).	Konuşmayı kesmək, susmaq.
dünya (gen dünya) başına daralmax (dar olmax)	ä:lemi da:ralmaq	dünya başına yıkılmaq	Çok sıkılmak, umutlarını yitirmek, üzgün olmak
əcəli gəlməx` (çatmaq, tamam olmaq, yetmək)	acalı yetmək	eceli gəlmək	Ölümü veya yok olması kaçınılmaz duruma gəlmək, ölüm vakti yetişmək
əlinnən tutmax	golundan götərmək golunu tutmaq	elinden tutmaq	1. Yardım etmək. 2. Kayırmak.
əlinə düşməx`	gola düşmək	eline düşmək	1. Egemenliği, buyruğu altına girmek. 2. Yakalanmak.
fikrə qərq olmax, fikir dəryasına qərq olmax, fikir götürməx`, fikrə dalmax	pikir dərya:sına gark bolmaq, fikir dərya:sında yüz-mək, pikire batmaq, pikire çümmək, pikire düşmək, pikire gitmək, pikire münmək, fikir kölünde yüzmək,	düşünceye dalmak	Derin derin düşünmək.

	pikir batmak, kölüne pikir kölüne çümme		
fürsət tapmax	pursat tapmak	fırsat bulmak	Uygun, elverişli zaman bulmak.
göz açıp yumunca, göz qırpımında, göz açıb yuman saatda	göz açıp yuması salımda	göz açıp kapayınca kadar	Çok kısa bir zaman içinde.
gözdən düşməx`	i:liñ gözünden düşmek	gözden (gözünden) düşmek	Bir kişi veya şey değerini yitirmek, rağbet görmemek.
göz yummax	göz yumup geçmek	(bir şeye) gözünü yummak	Görmezlikten gelmek.
günü başa vurmax	gününi geçirmek	gününi doldurmak	Bir işin sona ermesi için gereken süreyi tamamlamak
xeyir-dua verməx` (eləməx`)	a:k pa:ta: bermek	hayır dua etmek	İyi dileklerde bulunmak.
iki ayağını bir baş-mağa dirəməx` (təp-məx`)	iki ayağını bir yere depip durmak	ayak diremek	Bir düşüncüyü, bir davranışı sonuna kadar sürdürmek, kendi tutumundan şaşmamak.
iyne ilə gor qazmax	iñne bilen gıyı gazan yalı	iğne ile kuyu kazmak	Yetersiz araçlarla, sürekli ve sabırlı bir biçimde çalışıp çok güç olan veya çok ağır yürüyen bir işi

			başarmaya çalışmak.
izinə düşməx`	ı:zına düşmək	(birinin, bir işin) ardına (arkasına) düşmək	Arkasından gitmek, peşini bırakmamak.
kök salmax	kök urmak	kök salmak	İyice tutunmak, sağlamlaşmak, yayılmak, köklenmek.
kökünü yer üzündən kəsməx`, kökünü qazımax	köküne palta urmak tohumunu kesmek köküne kibrit suyu dökmek	köküne kibrit suyu dökmek (kökünü ku rutmak), kökünü kazımak	Bir daha ortaya çıkamayacak biçimde yok etmek, neslini tüketmek.
könlü qalmax	gövnüñ sınımaq	gönlü kırılmak	Üzülme, incinme, yerinme.
könül verməx` (bağlamax)	yürek bermek	gönül vermek	Sevmek, aşık olmak.
qan ağlamax	ga:n a:ğlamak (yığla-mak, eñremek)	içi kan ağlamak	Dertlenme, üzülme.
qan başına (beyninə) vurmax (sıçramax)	ga:nı depesine beynisi-ne, kellesine) urmak	cinleri (cin) tepesine çıkmak (binmek)	Çok kızmak, kendini kaybetme, son derece kızgın olmak
qanad altına almax	ga:nat astına almak, ga:nat aşa:ğında (astında) saklamak (gizlemek)	(birini) kanadı altına almak	Korumak, himayesine almak.
qədəm basmax (qoymax)	gadam basmaq (goymak, urmaq)	adım (adımını) atmaq	Yürümek için ayağını öne doğru uzatıp basmaq.
qulağ asmax	gulak salmaq	kulak vermek	Merak edip dinlemek,

			işitmeye çalışmak
qulağı ağır olmax	gulağı ağır	kulağı ağır işitmek	Kulağı iyi işitmek.
qulağına dəyməx`	gulağa deǵmek gulağa i:lmek	kulağına gelmek	1. Kulağına çalınmaq. 2. Duymaq.
murada (muradına) çatmax (yetməx`)	mıra:dıña yetmek mıra:dıñ ha:sıl bolmaq	murada (muradına) ermek	İsteǵine kavuşmaq, dileǵi gerçekleşmek, arzusu yerine gelmek
ömrünü çürütməx`	gül ömrüni köydürmek gül ömrüni kül etmek	ömrü çürütmek	Uzun zaman emek vermiş olmak veya boşuna vakit geçirmiş olmak.
rəngi qaçmax, rəngi üzündən götürülməx`	gül meñzi saralmak, gül meñziñ solmaq, yüzünde reñk-pet galmazlık	beti benzi atmaq (solmaq, uçmaq, kül kesilmek, kireç kesilmek)	Herhangi bir sebeple kanı çekilip yüzü solmaq, korkmaq.
saman altınnan su yeritməx`	sa:man altından suv goybermek	saman altından su yü-rütmek	Belli etmeden iş çevirmek, ortalığı karıştırmak.
səsini çıxartmamax, səsini içinə salmax (çəkməx`)	ses-üynüni çıkarmazlık	sesini çıkarmamak	Bir şey üzerindeki düşüncesini söylememek.
söz gəzdirməx`	gep gezdirmek	laf taşımak	Dedikodu ederek laf götürüp getirmek.
sözü uzatmax	gep(i) köpeltmek (ça:ǵalatmaq)	sözü uzatmaq	Gereğinden çok konuşmaq.

sözü yerə düşməməx`	sözünü yere geçir-mazlık	lafını yabana atmamak	Söylenen söze değer vermek.
tükləri biz-biz durmax (olmax), tükləri qabarmax (qalxmax, ürpərməx`)	depe saçın düyrükmek depe saçın sıh-sıh bolmak depe saçın üyşmek	(birinin) tüyleri diken diken olmak	Üşümekten veya korkmaktan vücuttaki kılların dipleri kabarıp kıllar dikilmek.
uzun sözün kızası	gepiñ gısğa yeri	uzun lafın (sözün) kızası	Kıyası, özet olarak.
ürəyi düşməx` (partda max)	zähresi ya:rılmak	ödü patlamak (kop- mak)	Ani bir olay sebebiyle çok korkmak.
ürəyini buz kimi saxlamax	gövnüñi gi:ñ tutmak	gönlünü serin tutmak	Sakin, soğukkanlı olmak, hemen heyecanlanmamak
üz çevirməx` (döndər-məx`)	yüz övürmek	yüz çevirmek	Gösterdiği ilgiyi kesmek.
üzündə abır (həya, abır-həya) olmamax	yüzden perdä:ni sı:rılmak yüzünüñ perdesi sı:rılmak	ar ve hayâ perdesi yırtılmak ar ve hayâ perdesi yırtılmak	1. Utanmamak, utanç duymamak. 2. Yüzsüzlük etmek.
üzünü turşutmax	yüz turşatmak	yüzünü buruşturmamak (ekşitmek)	Yüzüne öfke ve hoşnutsuzluk gösteren bir biçim vermek.
yanaqlarınnan qan damır	yañaklarından ga:n damayın diymek	yanağından kan dam-lamak	Çok sağlıklı olduğu benzinden anlaşılacak.
yarasını təzələməx`	yarasını gozğamak	yarasınıdeşmek	Yarasınıdeşmek, derdini depreştirmek, acıyı, üzüntüyü

			hatırlatmak, tazelemek
yerinə yetirməx`	yerine yetirmek	yerine getirmek	1. Yapılması gerekten bir işi yerine getirmek, gerçekleş- tirmek. 2. Bir işi uygun ve iyi bir şekilde ortaya koymak, yapmak.
yuxuya getməx`	u:ka: batmak u:ka: gitmek	uykuya dalmak	Uyumaya başlamak

Sonuç

Farklı coğrafyalarda yaşamış olmalarına rağmen Türklerin deyimlerdeki ortaklıkları korumuş oldukları bilinmektedir ve bu ortaklık kimi zaman kelimelerin bire bir aynı olması şeklinde bazen de anlam ortaklığı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türk Türkçesindeki deyimlerin çoğunun ortak anlam taşıdığını görüyoruz. Ortak deyimlerdeki ses, ek ve sözcüklerdeki farklılıklar, ifade ettikleri anlam bakımından onları farklılaştırır.

Deyimler Türklerinin ortak yaşam deneyimlerinin dile yansımaları neticesinde oluşmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ortaklık gösteren deyimlerin büyük bir kısmının Oğuz boylarının 13. yüzyıla kadar yaşadıkları olayların bir yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Türklerin hayata bakış tarzları, olay ve durumlar karşısındaki tepkileri, değer yargıları bu deyimlerde belirgin bir şekilde görülmektedir ki bunu ortak deyimlerde deyimleri teşkil eden sözcüklerin değişmeden günümüze kadar ulaşması kanıtlıyor. Bunun dışında ortaklık arz eden deyimlerin bir kısmı

farklılaşan coğrafyaların ve karşılaşılan farklı kültürlerin etkisiyle değişime maruz kalmıştır.

Her dil, onu temsil eden halkın kültürünün, bakış açısının ve değerlerinin aynasıdır. Bu bakımdan halkın kültür ve değerlerinden bağımsız olarak dil ürünlerini değerlendirmemiz doğru olmaz. Oluştugu toplumun sosyal yapısını, geleneğini, davranış biçimlerini, hayata bakış açısını kısacası kültürünü yansıtması açısından deyimler ayrıca bir öneme sahiptir. Az sözle çok şey anlatan söz ya da sözler topluluğu olan deyimler Türk dilleri içerisinde özel bir yere sahip olup, üzerinde çalışılması gereken bir dil alanıdır.

Kaynaklar

- Akman, H. (2024), “Van ağzıyla Türkmen türkçesindeki ortak deyimler ve bu deyimlerde görülen bazı ses değişiklikleri” International Aegean Conferences On Social Sciences & Humanities-IX, s 756-771, İzmir-Türkiye.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006), IV cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb.
- Gökçür, E. (2018), “Türkmen Türkçesi İle Türkiye Türkçesindeki Ortak Deyimler Üzerine” Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cilt 9. Sayı 25.
- Nartyýew, N. (2010), “Häzırkı Zaman Türkmen Dılı” (leksika) Aşgabat.
- Qurbanov A. (2003), Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı, Nurlan.
- Türkçe Sözlük (2011), 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkmen dilinin düşündirişli sözlüğü (2016), İki tomluk. I tom. A-Ž – Aşgabat.
- Uğurlu, M. (2012), “Türk lehçeleri arasında benzer kelimelerin eş değerlik durumu”, Turkish Studies – International Periodical For

The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,
Volume 7/4, s. 215-222, Ankara-Turkey.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

1087

4. SINIF TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ OLAYA
DAYALI METİNLERİN ÇOCUK EDEBİYATINDA
KARAKTER GELİŞTİRME BAĞLAMINDA İNCELENMESİ¹

AN EXAMINATION OF EVENT -BASED TEXTS IN 4TH
GRADE TURKISH LANGUAGE TEXTBOOKS IN THE
CONTEXT OF CHARACTER DEVELOPMENT IN
CHILDREN'S LITERATURE

Bora BAYRAM²

Seval ÇOBAN³

Osman ÖZBEYAZ⁴

Bedirhan GEÇKİL⁵

Özet

İlkokul öğrencileri için kaynak niteliğinde olan ve hayatları boyunca unutmayacakları ve kullanacakları şeyleri öğrendikleri Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin öğrenciye görelilik, dikkat çekicilik, müfredata uygunluk, anlaşılabilirlik vb. daha birçok açıdan değerlendirilmesi ve dikkatle hazırlanması gerekir. Ders işleme sürecinde en önemli materyal olarak metinlerin gerek kurgusu gerek içeriği öğrenci için büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda öğrencilerin metinlerdeki karakterlerle kurdukları özdeşim ve onları günlük yaşamdaki karakterlere benzetererek, onları kurgudan çıkararak gerçek hayatta onlara yer vermeye çalışmaları çok olağandır. Tüm bu nedenlerle yapmak istediğimiz araştırmada özellikle gerçek hayata en yakın olan olaya dayalı metinlerde geçen karakterlerin incelenmesi amaçlanmıştır.

¹ Bu çalışma, TÜBİTAK 2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında hazırlanmıştır.

² Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, bora.bayram@alanya.edu.tr-ORCID ID: 0000 0002 0693 4651

³ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Sınıf Öğretmenliği 4. Sınıf Öğrencisi, Sevalcoban@gmail.com

⁴ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Sınıf Öğretmenliği 4. Sınıf Öğrencisi, osman3463@gmail.com

⁵ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Sınıf Öğretmenliği 4. Sınıf Öğrencisi, Bedirhangckl@gmail.com

Bu amaç bağlamında 2024-2025 eğitim- öğretim yılında okutulan ilkokul 4. sınıf Türkçe ders kitapları araştırmanın inceleme nesnesi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın inceleme nesnesi olan ders kitaplarındaki olaya dayalı okuma metinlerinde yer alan karakterlerin özellikleri çocuk edebiyatında karakter çeşitleri bakımından incelenmiştir. Doküman incelemesi yoluyla elde edilecek verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. Verilerin kapsamlı şekilde değerlendirilmesi neticesinde belirlenen kodlar, üst kategoriler etrafında toplanarak sınıflandırılmış, ulaşılan bulgular frekans ve yüzde tablosu olarak ifade edilmiştir. Araştırma sonuçlarının Türkçe ders kitaplarında yer alan ve öğrencilerin rol model aldıkları kahramanların karakter türlerine ilişkin niteliklerini ortaya koyması, halihazırda okutulmakta olan 4. Sınıf Türkçe ders kitaplarındaki karakter türlerinin görünümünü derli toplu şekilde sunması ve alan araştırmacıları için veri sağlaması bakımından alana katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk edebiyatı, ders kitabı, karakter, olaya dayalı metin

Abstract

The texts in Turkish textbooks, which are resources for primary school students and from which they learn things that they will not forget and use throughout their lives, should be evaluated and carefully prepared in many aspects such as student relevance, attractiveness, suitability to the curriculum, comprehensibility, etc. As the most important material in the lesson processing process, both the fiction and the content of the texts are of great importance for the students. In this context, it is very usual for students to identify with the characters in the texts and to try to give them a place in real life by likening them to the characters in daily life, taking them out of fiction. For all these reasons, in the research we want to do, it is aimed to examine the characters in the event-based texts, which are closest to real life. In the context of this purpose, primary school 4th grade Turkish textbooks taught in the 2024-2025 academic year were determined as the object of the study. The characteristics of the characters in the event-based reading texts in the textbooks, which are the object of the study, were analysed in terms of character types in children's literature. Content analysis was used to analyse the data to be obtained through document analysis. The codes determined as a result of the comprehensive evaluation of the data were gathered and classified around the upper categories, and the findings were expressed as frequency and percentage tables. It is thought that the results of the research will contribute to the field in terms of

revealing the qualities of the heroes in the Turkish textbooks that the students take as role models, presenting the appearance of the character types in the 4th grade Turkish textbooks that are currently being taught and providing data for the researchers in the field.

Keywords: Children's Literature, Textbook, character, Event-Based Text

Giriş

Edebiyat, güzel vakit geçirmeyi sağlayan, yaşama anlam katan gerçekleşmesi mümkün olmayan yaşamları kurgulayarak, hayal dünyasının sınırlarını genişleterek bambaşka pencerelerden hayatın sırlarını, ayrıntılarını fark etmeyi farklı hislerin varlığını empati kurarak gerçekleşmesini sağlayan sanatın adıdır. Çocuğun kendi hayal dünyası vardır; ihtiyaç duydukları şeyler yetişkinlerden farklıdır. Bu yüzden çocuk edebiyatı diye bir edebiyat olması gerekmektedir (Bulut ve Şimşek, 2022).

Çocuklarının duygu, düşüncelerini içeren çocuk edebiyatı; çocuğun dilsel, sosyal ilişkiler geliştirmesi, kişilik gelişimini ve çocuk gerçekliğini dikkate alması bakımında oldukça önemlidir (Oğuzhan, 2000; Bayram, 2021). Çocukların edebiyat ihtiyacını karşılamak amacıyla oluşturan çocuk edebiyatı çocukların hazır bulunurlukları, bireysel farklılıkları, gelişim özellikleri dikkate alınarak oluşturulmuştur (Dursunoğlu, 2013). İlkokul çocuklarının düşünen, iletişim becerilerini kullanabilen, duyarlı birer vatandaş olmasını hedeflemektedir (Seven, 2010). Çocukların bakış açılarını genişletmek, anlayışlarını zenginleştirmek için kitaplar önemli bir konumdadır. Bu kitaplar hazırlanırken çocuğun yaşına uygunluğu, onun anlayacağı şekilde, onun gereksinimleri göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Bunun için çocuğu yakından tanımak çocuğun ilgilerini bilmekten geçer. İyi bir şekilde yazılıp ifade edilen bu kitaplar hedefine uygun olur.

Bu hedefler bağlamında yazılan kitaplardan biri de ilkokul Türkçe ders kitaplarıdır. Çocukların okulun hayatlarında karşılaştıkları

ilk kaynaklardan biri olan ders kitapları çocukların yeterli düzeyde kelime hazinesine sahip olması, okuma ve yazma becerilerinin gelişmesi, çocuklara okuma kültür edinme vb. işlevlere sahiptir (Satılmış, 2019). Türkçe ders kitapları hem görsel açıdan hem de içerik açısından kişiye rol model olması ve gelişimi açısından büyük farkındalık yaratmaktadır. Bunu için ders kitapları ve içindeki metinler önemli bir yer tutmaktadır. Metinler MEB'in temel ilkelerine, kültür ve dilimize, öğrencilerin ruh hallerine, sosyal yaşamlarına ve ahlaki değerlerine uygun seviyede olmalıdır (Satılmış, 2019; Ülper, 2010).

Metinlerde yazarların vermek istedikleri herhangi bir mesajda karakterler önemli bir araç görevi üstlenmektedir. Fiziksel ve ruhsal özellikleri fazla abartılmadan oluşturulan karakterler çocuklar üzerinde olumlu etkiler bırakmaktadır (Sever, 2015). Çocuklar örnek aldığı karakterlerle bağlantı kurarak kendi karakterlerine yön verirler. Bu yön vermeye de yakın çevrelerinde özdeşim kurdukları karakterlerden başlarlar. Bu karakterler genel olarak filmler ve kitaplardaki karakterler olmaktadır. Olumlu şekilde aksettirilen karakter olumlu etki bırakırken sosyal ve ahlaki değerler açısından zayıf kalan karakterler çocuk üzerinde olumsuz kalıcı izler bırakmaktadır. Karakterler çocuğa doğruyu, yanlışlı birbirinden ayırt etmede, iyi ve güzele yönelmekte bir yol arkadaşıdır.

Metinlerdeki karakterler çocukların kültürlerine sahip çıkmak, adaletli olmak, yardımsever bir birey olmak ve barıştan yana olmak gibi özellikler edinmesini sağlar (Rundell, 2020). Çocuklar okudukları tüm kitaplarda birbirinden farklı karakterlerle karşılaşır. Bu yüzden kitaplardaki karakterler çocuğun yaşına, sosyal, kültürel durumuna uygun olmalıdır. Kitaplardaki karakterlerde insan kadar hayvan karakterlere de yer verilmektedir. Bu karakterler hayvansı özellikler yerine insansı özellikler taşımaktadır.

Çocuk kitaplarında yer alan karakterler sahip olduğu özellikler bakımından, Sever'in (2015) sınıflamasına göre açık ve kapalı karakterler olarak iki gruba ayrılır. Okurun iyi tanıdığı ve yazarın mesajını onun üzerinden okura sunduğu açık karakterler, verilmek

istenen mesajın paylaşımında sorumluluğa sahiptir. Kapalı karakterler ise açık karakterlerin kişilik özelliklerinin anlaşılması ve ortaya çıkarılmasında birer rol üstlenirler.

Karakter özellikleri bakımından çocuk edebiyatı eserlerindeki karakterler ise Lukens'e (2007) göre durağan ve devingen olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Devinden karakterler olay sonucunda dönüşen, değişen karakteri ifade ederken durağan karakterler ise olayın başından sonuna dek bir değişim göstermeyen karakterleri ifade etmektedir.

Bu çalışmada ilkököl 4. Sınıf Türkçe ders kitabındaki olaya dayalı metinlerinde yer alan karakterlerin karakter türleri ve karakter özellikleri bakımından incelenerek genel görünümünün belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda aşağıdaki alt amaçlar benimsenmiştir:

1) MEB 4. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki olaya dayalı metinlerde yer alan karakterlerin, karakter çeşitleri ve karakter özellikleri bakımından dağılımı nasıldır?

2) Özel Yayınevi 4. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki olaya dayalı metinlerde yer alan karakterlerin, karakter çeşitleri ve karakter özellikleri bakımından dağılımı nasıldır?

Yöntem

Nitel araştırmalara uygun şekilde gerçekleştirilen bu çalışma, tarama modelinde betimsel bir çalışma özelliği taşımaktadır. Betimsel tarama çalışmalarında mevcut durumun var olduğu şekliyle ortaya konması esastır (Karasar, 2005). Araştırma kapsamında MEB Yayınlarına ait Türkçe ders kitabı ile özel yayınevine ait bir Türkçe ders kitabı karakter çeşitleri ve karakter özellikleri bakımından nitel araştırmalara uygun şekilde incelenmiştir.

İnceleme Nesnesi

Araştırmanın inceleme nesnesini bağlamında 2024-2025 eğitim öğretim yılında okutulan ilkököl 4. sınıf Türkçe ders kitapları ile çalışma yapılacaktır. Bu doğrultuda aynı yılda Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 4. Sınıflarda okutulmakta olan biri MEB, diğeri ise özel bir

yayınevine ait iki adet ders kitabı inceleme nesnesi olarak belirlenmiştir. İncelenen kitaplara ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Tablo 1. Araştırmada Kapsamında İncelenen Ders Kitapları

Kitaplar	Yayınevleri	Sayfa Sayıları	Olaya Metin Sayısı	Dayalı
Türkçe Ders Kitabı	MEB	267	15	
Türkçe Ders Kitabı	Koza	272	13	

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Çalışmada veri toplama aracı olarak Doküman analizi yöntemi kullanılacaktır. Doküman analizinde, var olan kayıt ve belgeler incelenerek veri elde edilmektedir. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır (Karasar, 2005).

İncelenen ders kitabındaki karakterlere yönelik elde edilen veriler, farklı karakter sınıflamaları dikkate alınarak kategorize edilecektir. Araştırılacak olan eserlerdeki karakter özelliklerini tespit etmek üzere Sever'in (2015), kapalı karakter ve açık karakter sınıflaması ile Lukens'in (2007) karakter özelliklerini ifade eden durağan karakter ve devingen karakterler şeklindeki sınıflamalarından istifade edilmiştir.

Araştırma kapsamında incelenen eserlerdeki tüm karakterler, içerik analizi kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen veriler, frekans ve yüzde şeklinde ifade edilerek tablolaştırılmıştır. Çalışmanın güvenilirliğini sağlamak bakımından verilerin tamamı araştırmacıların hepsi tarafından bağımsız olarak incelenmiş, farklı görüşler içeren veriler konusunda büyük oranda araştırmacılar fikir birliğine varmışlardır. Kodlayıcılar arasındaki tutarlılığı kontrol için "Güvenirlilik= Uzlaşma sayısı/ Uzlaşma+ Uzlaşmama sayısı" formülünden yararlanılmıştır (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Bu sonuca

göre kodlayıcılar arasındaki güvenilirliğin 0,85 olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca dayanarak 0,70 üstü bir değer niteliği taşıdığı için söz konusu incelemeye yönelik kodlayıcıların yaptıkları çözümlerinin güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

Bulgular

Tablo 2. MEB Yayınlarına Ait Türkçe Ders Kitabında Yer Alan Olaya Dayalı Metinlerdeki Karakter Çeşitleri ve Karakter Özellikleri

Hikâyenin Adı	Karakter Çeşitleri				Karakter Özellikleri			
	Açık karakter		Kapalı karakter		Devingen karakter		Durağan karakter	
	F	%	f	%	f	%	f	%
Kitaplar Ne İşe Yarar	1	2,7	1	2,2	1	1,8	1	3,7
Hikâyesi Olmayan Kitap	2	5,5	9	20	10	18,5	1	3,7
Gözüm Arkada Kalmayacak	2	5,5	3	6,6	4	7,4	1	3,7
Mehmet Akif Ersoy	2	5,5	1	2,2	2	3,7	1	3,7
Çanakkale Geçilmez	1	2,7	1	2,2	1	1,8	1	3,7
Mustafa Kemal Yenilmez								
İyileştirici Güç Sevgi	3	8,3	1	2,2	3	5,5	1	3,7
Hasta Ziyareti	2	5,5	1	2,2	1	1,8	2	7,4
Çiftçi ve Oğulları	1	2,7	4	8,8	2	3,7	3	11,1
Otomobil Uçar Gider	1	2,7	2	4,4	2	3,7	1	3,7
Dünyanın İlk Alışveriş Merkezi: Kapalıçarşı	3	8,3	3	6,6	4	7,4	2	7,4
Yatıya Misafir	3	8,3	7	15,5	8	14,8	2	7,4
Keloğlan Misafirleri	4	11,1	2	4,4	2	3,7	4	14,8

		1						8
Diyor ki	7	19,	1	2,2	8	14,	0	0
		4				8		
Beştaş ve İki Ceviz Bileti	1	2,7	7	15,	4	7,4	4	14,
				5				8
Tahinci Dede	3	8,3	2	4,4	2	3,7	3	11,
								1
Toplam	3	44,	4	55,	54	66,	2	33,
	6	4	5	5		6	7	3

4.sınıf Türkçe ders kitaplarında olaya dayalı metinlerde geçen toplam 81 karakter vardır. Karakterlerin %44,4'ü açık karakter. %55,5 kapalı karakterlerden oluşmaktadır. En çok açık karakteri olan olaya dayalı metinler Diyor Ki (%19,4), Keloğlan Misafirleri (%11,1); en çok kapalı karakter bulunan metin Hikâyesi Olmayan Kitap (%20)'dir..Türkçe ders kitaplarında yer alan olaya dayalı metinlerde geçen karakterlerin %66,6 devingen,%33,3 durağandır. En çok devingen karakter bulunan metinler Yatıya Misafir (%15,5)ve Beştaş Ve İki Ceviz Bileti (%15,5);en çok durağan karakter bulunan metinler Keloğlan Misafirleri (%14,8) ve Beştaş Ve İki Ceviz Bileti (%14,8)'dir.

Tablo 3. Özel Yayınevine Ait Türkçe Ders Kitabında Yer Alan Olaya Dayalı Metinlerdeki Karakter Çeşitleri ve Karakter Özellikleri

Hikâyenin Adı	Karakter Çeşitleri				Karakter Özellikleri			
	Açık karakter		Kapalı karakter		Devingen karakter		Durağan karakter	
	F	%	f	%	f	%	f	%
Kuş Çocuk	1	5,8	4	7,1	3	5,8	2	9
Gül Ağacı Çay Bahçesinden Hacivat Karagöz'e	1	5,8	7	12,	7	13,	1	4,5
				5		7		
Müstecip Onbaşı	1	5,8	4	7,1	4	7,8	1	4,5
Beni de Tanık Olarak Göster	1	5,8	2	3,5	2	3,9	1	4,5

Leylek ile Tilki	2	11,7	3	5,3	3	5,8	2	9
Küçük Fare ile Aslan	2	11,7	1	1,7	1	1,9	2	9
Hepsi Haklı	1	5,8	3	5,3	3	5,8	1	4,5
Selimiye'nin Öyküsü	3	17,6	5	8,9	6	11,7	2	9
Yeşil Yurt	1	5,8	6	10,7	2	3,9	5	22,7
Çılgın Böcekler Korosu	1	5,8	1	23,3	1	23,2	2	9
Eskiciyle Para Babası	1	5,8	1	1,7	1	1,9	1	4,5
Ah Heidi Neredesin	1	5,8	4	7,1	4	7,8	1	4,5
Öğrenme ve Maria Curie	1	5,8	3	5,3	3	5,8	1	4,5
Toplam	17	23,2	56	76,7	51	69,8	22	30,1

4. sınıf Türkçe ders kitaplarında olaya dayalı metinlerde geçen toplam 73 karakter vardır. Karakterlerin %23,2'si açık karakter. %76,7 kapalı karakterlerden oluşmaktadır. En çok açık karakteri olan olaya dayalı metin Selimiye'nin Öyküsü (%17,6);en çok kapalı karakteri olan metin Çılgın Böcekler Korosu (%23,2)'dir. Türkçe ders kitaplarında yer alan olaya dayalı metinlerde geçen karakterlerin %69,8 devingen,%30,1 durağandır. En çok devingen karakter bulunan metinler Gül Ağacı Çay Bahçesinden Hacivat Karagöz'e (%13,7), Çılgın Böcekler Korosu(%23,5);en çok durağan karakter bulunan metin Yeşil Yurt (%22,7)'dir.

Tablo 4. Karakter Çeşitleri ve Karakter Özelliklerinin MEB ve Özel Yayınevi Tarafından Hazırlanan Kitaplardaki Dağılımları

Hikâyenin Adı	Karakter Çeşitleri				Karakter Özellikleri			
	Açık karakter		Kapalı karakter		Devingen karakter		Durağan karakter	
	F	%	f	%	f	%	f	%

MEB Yayınevi	36	44,	45	55,	54	66,	2	33,
		4		5		6	7	3
Özel Yayınevi	17	23,	56	76,	51	69,	2	30,
		2		7		8	2	1
Toplam	53	34,	101	65,	105	68,	4	31,
		4		5		1	9	8

MEB yayınları Türkçe ders kitaplarındaki olaya dayalı metinler 15 tanedir. Karakterlerin %44,4'si açık karakter. %55,5 kapalı karakterlerden oluşmaktadır. Özel yayınevinde 13 tane olaya dayalı metin bulunmaktadır. Metinde geçen karakterlerin % 23,2 açık % 76,7 kapalı karakterlerden oluşmaktadır. En çok açık karakteri olan yayınevi MEB yayınevidir. En çok kapalı karaktere sahip yayın evi özel yayın evine aittir(%76,7).devingen ve durağan karakterler ise MEB yayınevinde %66,6, devingen,%33,3'durağan karakterlerden oluşmaktadır. Özel yayınevinde ise %69,8 devingen,%30,1durağan karakterlerden oluşmaktadır.

Sonuç

4.sınıf Türkçe ders kitaplarında olaya dayalı metinlerde geçen toplam 81 karakter vardır. Karakterlerin %44,4'ü açık karakter. %55,5 kapalı karakterlerden oluşmaktadır. En çok açık karakteri olan olaya dayalı metinler Diyor Ki (%19,4), Keloğlan Misafirleri (%11,1); en çok kapalı karakter bulunan metin Hikâyesi Olmayan Kitap(%20)'dir. Türkçe ders kitaplarında yer alan olaya dayalı metinlerde geçen karakterlerin %66,6 devingen,%33,3 durağandır. En çok devingen karakter bulunan metinler Yatıya Misafir (%15,5)ve Beştaş Ve İki Ceviz Bileti(%15,5);en çok durağan karakter bulunan metinler Keloğlan Misafirleri (%14,8) ve Beştaş ve İki Ceviz Bileti (%14,8)'dir.

Bu metinlerde yer alan karakterler, en çok hareketleriyle değişmiştir. Bu bulgular Önder'in(2019) çalışmasıyla uyumludur. Hareketlerin yanı sıra karakterlerin diyalogları ve fiziksel özellikleri ve önemli geliştirme yoludur. Konuşmalar, çocukların kendi duygu ve düşüncelerini geliştirme açısından büyük önem taşır (Karagül,2019).

Bu araştırmanın sonunda 4. Sınıf Türkçe ders kitaplarında bulunan olaya dayalı metinlerde yer alan karakterler çoğunlukla kapalı ve durağan olarak tespit edilmiştir. En çok davranışlarla ve diyaloglar yoluyla geliştirilmiştir. Metinlerde tespit edilen, açık karakterler çocukların kendilerini onların yerine koymasını, İlkokul çocukları tarafından kopyalanmasını veya taklit edilmesini kolaylaştırır. Fiziksel ve psikolojik olarak belirgin özelliklere sahip, davranışlarını tahmin edebildikleri karakterlerle yapılan okuma, çocukların okumaya olan merakını attırılabilir. Özellikle olumlu davranış gösteren veya olumlu yönde değişen karakterlerle, çocukların olumlu düşünce ve davranış göstermesine katkıda bulunur.

4.sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerdeki karakter analizi, karakterlerin gelişiminde ve işlevlerinde çeşitli durumların bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda karakterlerin rolü ve türü üzerinde daha fazla tartışma ortamı oluşturarak bulguların derinlemesine incelenmesi mümkündür. Örneğin, açık karakterlerin daha çok tartışma yaratma ve ana karakterlere destek olma işlevleri, çocukların empati kurmasını kolaylaştırırken kapalı karakterlerin daha az belirgi özellikleri, çocukların bu karakterlerle bağ kurma konusunda zorluk yaşamasına yol açabilir. Bu durum, kapalı karakterlerin ilkökul çocuklarının duygusal ve düşünsel katılımını kısıtlandığına işaret edebilir. . Bu araştırmanın sonunda 4. Sınıf Türkçe ders kitaplarında bulunan olaya dayalı metinlerde yer alan karakterler, hem MEB yayınları hem de özel yayınevi tarafından hazırlanan kitapta aynı şekilde kapalı ve devingen olarak tespit edilmiştir. Genel olarak kapalı karakterlerin tercih edilmesi Baş ve Ucuzsatar'ın (2020) araştırma sonuçlarıyla eş değer olduğu görülmektedir. Bulut'a (2018) göre kitap seçimi, çocukların karakterlerle özdeşim kurmalarına ve kitapla etkileşimlerine imkân sunmaktadır. Buna dayanarak çocuk okurlara zengin bir karakter içeriği sunmasının olumlu karşılanabileceğini düşünmek mümkündür. Nitekim okuma serüvenlerinde çocuklar okudukları kitaplarla etkileşim içinde bulunarak rol model konumundaki karakter yardımıyla modelden öğrenme gerçekleştirir.

Kitapta yer alan karakterlerle kurulan özdeşim öğrenme sürecinin devamlılığını sağlamada önem arz etmektedir.

MEB kitaplarında devingen karakterlerin oranı %66,6, özel yayınevine ait ders kitaplarında ise %69,8 olarak belirlenmiştir. Bu sonuç, çocuk kitapları üzerine araştırma yapan Baş ve Ucuşsatar'ın (2020) araştırma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

Sonuç olarak, 4. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki olaya dayalı metinlerin karakter analizinin, eğitim materyallerinin geliştirilmesine yönelik önemli bir kaynak niteliği taşıdığı söylenebilir. Karakterlerin daha fazla derinlik ve çeşitlilik kazanması, öğrencilerin edebi metinlerle olan ilişkilerini güçlendirecek ve okuma sevgisini artıracaktır. 4. sınıf Türkçe ders kitapları ile gerçekleştirilen bu araştırmanın bulguları, diğer ders kitapları ve farklı eğitim kademelerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, farklı düzeylerdeki eğitim materyallerinin karşılaştırmalı analizi, Türkçe eğitiminin genel başarısını artırmaya yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

4. sınıf Türkçe ders kitapları ile gerçekleştirilen bu araştırmanın verileri, diğer ders kitapları ve farklı eğitim basamaklarında daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi önerilmektedir. Bu bağlamda, farklı düzeylerdeki ders kitapları vb. metin içerikli eğitim materyallerinin karşılaştırmalı analizi, Türkçe eğitiminin genel başarısını artırmaya yönelik önemli bir basamak olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Altınbaş, K., Gülöksüz, S., Özçetinkaya, S., & Oral, E. T. (2010). Empatinin biyolojik yönleri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 2(1), 15-25.
- Baş, B., & Ucuzsatar, N. (2020). Okul öncesi çocuk kitaplarındaki hayvan karakterlerin geliştirilme yolları açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 336-353.
- Bayram, B. (2021). Çocuk yazınında karakter geliştirme bağlamında Aytül Akal'ın masal kitapları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 1-14.
- Bulut, S. (2018). Okulöncesi dönem öğretmenlerinin çocuk edebiyatı yapıtlarını seçme ölçütü olarak yazınsal karakterlere yükledikleri anlam. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 6(3), 714-729.
- Çetinkaya, M., & Çetinkaya Edizer, Z. (2022). Beşinci sınıf Türkçe ders kitabındaki öykü karakterlerinin çözümlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (54)
- Dursunoğlu, H. (2013). Çocuk ve edebiyat. Ö. Yılar & L. Turan (Eds.), *Eğitim Fakülteleri için Çocuk Edebiyatı* (ss. 27-30).
- Karasar, N. (2005). Bilimsel araştırma yöntemi. Nobel Yayın Dağıtım.
- Lukens, R. J. (2007). *A critical handbook of children's literature* (8th ed.). Allyn & Bacon.
- Oğuzkan, F. (2000). Çocuk edebiyatı. Anı Yayıncılık.
- Rundell, K. (2020). Neden çocuk kitapları okumalıyız (Ş. Taş, Çev.). Domingo Yayınları.
- Satılmış, S. (2019). 5. sınıf Türkçe ders kitabının toplumsal cinsiyet açısından incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 1249-1262.
- Seven, S. (2010). Çocuk kitapları. Ş. Demirel (Ed.), *Edebi Metinlerle Çocuk Edebiyatı* (s. 1).
- Sever, S. (2015). Çocuk ve edebiyat. Tudem Yayınları.

- Şimşek, Ş., & Bulut, F. (Eds.). (2022). Çocuk edebiyatı. Akademisyen Kitabevi.
- Tavşancıl, E., & Aslan, A. E. (2001). Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri. Epsilon Yayınları.
- Ülper, H. (2010). Türkçe ders kitabı çözümlenmeleri. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

**TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN BİLGİ OKURYAZARLIK
DÜZEYLERİNİN BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

**AN INVESTIGATION OF TURKISH LANGUAGE
TEACHERS' INFORMATION LITERACY LEVELS IN
TERMS OF SOME VARIABLES**

Bircan EYÜP¹

Gonca AĞCA GEZER²

Özet

Bu çalışmanın amacı Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerini belirlemek ve bilgi okuryazarlıklarını cinsiyet, öğrenim durumu, meslekteki görev yılı ve mezun olunan bölüm açısından incelemektir. Çalışma nicel bir araştırma olup ilişkisel tarama desenine göre tasarlanmıştır. Uygun örnekleme göre oluşturulan araştırma grubunu 2022-2023 eğitim öğretim yılında devlet ortaokullarında görev yapan 127 Türkçe öğretmeni (Kadın=72, Erkek=55) oluşturmaktadır. Çalışmanın verileri bilgi formu ve Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği ile çevrim içi araçlar aracılığıyla çalışmaya gönüllü olarak katılan öğretmenlerden toplanmıştır. Veriler SPSS 23 paket programında uygun istatistik analiz teknikleriyle yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri yüksek çıkmıştır. Öğretmenlerin cinsiyetleri, mezun oldukları bölüm ve görev yılları bağlamında bilgi okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir. Ancak lisans ve lisansüstü mezunu olan öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeyleri arasından anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Lisansüstü eğitim alan öğretmenlerin bilgi okuryazarlıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlıklarının yüksek olduğu ancak lisansüstü eğitimi alan öğretmenlerin bu anlamda daha yüksek puanlara sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda öğretmenlerin lisansüstü eğitime yönlendirilmelerinin günümüz dünyasında bireylerden beklenen bilgi okuryazarlıklarının gelişmesinde etkili olacağı düşünülmektedir.

¹ Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, bircaneyup@trabzon.edu.tr, 0000-0001-8061-1159

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, fgoncaagca@hotmail.com, 0009-0007-8061-6958

Anahtar Kelimeler: Bilgi okuryazarlığı, Türkçe öğretmenleri, öğretmen yeterlikleri, Türkçe eğitimi.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the information literacy levels of Turkish language teachers and to examine their information literacy in terms of gender, educational status, years in the profession and graduated department. The study is a quantitative research and designed according to the relational design. The research group, which was formed according to convenience sampling, consists of 127 Turkish teachers (Female=72, Male=55) working in public secondary schools in the 2022-2023 academic year. The data of the study were collected from the teachers who voluntarily participated in the study with the information form and Information Literacy Scale. The data were analysed with appropriate statistical analysis techniques in SPSS 23 package programme. As a result of the analyses, information literacy levels of Turkish language teachers were found to be high. It was determined that there was no significant difference between the information literacy levels of the teachers in terms of their gender, graduated department and years of service. However, a significant difference was found between the information literacy levels of teachers with undergraduate and graduate degrees. It was seen that the information literacy of teachers who received postgraduate education was higher. As a result, it is seen that the information literacy of Turkish language teachers is high, but teachers with postgraduate education have higher scores. In this direction, it is thought that directing teachers to postgraduate education will be effective in the development of information literacies expected from individuals in today's world.

Keywords: Information literacy, Turkish language teachers, teacher competences, Turkish language teaching.

GİRİŞ

Toplumların geçirdiği tarihsel süreçlere bakıldığında avcı-toplayıcı toplumdan tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna ve sanayi toplumundan bilgi toplumuna doğru bir yol izlendiği görülmektedir (Kurbanoglu & Akkoyunlu, 2001). Tüm bu süreçler içerisinde en hızlı gelişmelerin ise sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişle başladığı bilinmektedir. Özellikle de 1990'lardan sonra teknolojinin hızla gelişmesi ve yayılması insanoğlunu bambaşka bir sürecin içerisine sokmuştur. İnsanoğlu ilk defa karşısında muazzam

bir bilgi birikimi ile karşılaşmış ve aynı zamanda ilk defa bu kadar hızlı şekilde bilgiye ulaşma imkânı bulmuştur. Bilginin bu kadar hızla üretilmesi, yayılması, kolay erişilir olması ve aynı zamanda hızla tüketilir olması (Garda & Temizel, 2016) 2000’li yılların bilgi çağı olarak adlandırılmasına da yol açmıştır (Yağcı & Yüceler, 2016). Bilgi çağı ifadesi bilgi toplumu ifadesini de berberinde getirmiştir. Ünal’a (2009, s. 125) göre bilgi toplumu ifadesi “örgütsel ve toplumsal düzeyde öğrenmenin yaşam biçimi olarak algılandığı, bilginin stratejik kaynak olarak değerlendirildiği, teknoloji kaynaklı değişim ve gelişimin hız kazandığı, küresel rekabetin yoğunlaştığı bir dönemi” ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile bilgi çağı olarak adlandırılan 21. yüzyılın gereklerini yerine getiren toplumlara bilgi toplumu denilmektedir (Güleç, Çelik & Demirhan, 2012).

Bilgi, bilgi toplumunun devamlılığında kilit rol üstlenmiş durumdadır. İş dünyasının, tıbbın, teknolojinin ve çeşitli alanların geleceği var olan bilgiyi kullanabilme ve yeni bilgi üretebilme potansiyellerine bağlı hâle gelmiştir. Dolayısıyla bu alanlara, alanlarıyla ilgili bilgiyi etkin bir şekilde kullanabilen, üretebilen, yayabilen ve diğer bilgilere rahatça ulaşabilen bireylerin yetiştirilmesine ihtiyaç olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu becerilere sahip bireylerin yetiştirilmesinde temel sorumluluk eğitim sistemlerindedir (Korkut & Akkoyunlu, 2008). Eğitim sistemleri öğrencilere ilk olarak anlama ve anlatma becerilerini kazandırıp devamında bu becerilerin kullanılmasıyla birlikte bilginin ne olduğunu, bilgi kaynaklarını, bilgiye güvenilir kaynaklar üzerinden ulaşabilmeyi, doğru ve yanlış bilgiyi ayırt edebilmeyi, bilgiyi kullanabilmeyi, yayabilmeyi, üretebilmeyi, diğer bilgilerle ilişkilendirebilmeyi kazandırmayı öncelikleri arasına almalıdır. Yani okulların bilgi okuryazarı bireyler yetiştirmeyi hedeflemeleri zorunluluk hâline gelmiştir (Kurbanoglu & Akkoyunlu, 2001).

Bilgi okuryazarlığı, ihtiyaç duyulan bilgiyi bulmayı, değerlendirmeyi, kullanmayı ve gereksiz bilgiyi ayırt etmeyi sağlayan bilgi ve beceriler bütünü olmakla birlikte mevcut ve gelecekteki bilgi ortamlarında başarılı bir şekilde gezinmeye yardımcı olan gerekli

araçlardır (Eisenberg, 2008, s. 39). Bununla birlikte bilgi okuryazarlığı, karmaşık ve zorlu bir dizi anlayış ve beceriye sahip olması sebebiyle bireylerin bilgi okuryazarlığını geliştirmek için çok fazla eğitim ve uygulamaya ihtiyaç vardır (Badke, 2011, s. 130). Eğitim sistemleri bireylere bilgi okuryazarı olma sürecinde izlemeleri gereken şu aşamaları kazandırmaya çalışır: “ihtiyaç duyulan bilgiyi bilme, ihtiyaç duyulan bilgiye erişme, erişilen bilgiyi değerlendirme, değerlendirilen bilgiyi kullanma ve bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeleri kabul etme” (ACRL, 2003 aktaran Adıgüzel, 2011, s. 16-17). Tüm bunları okulda öğrencilere kazandıracak olan öğretmenlerdir. Bu durumda bilgi okuryazarı öğrenciler yetiştirebilmeleri için öncelikle öğretmenlerin bilgi okuryazarı olmalarının önemi büyüktür. 21. yüzyılda tüm öğretmenlerden beklenen bilgi okuryazarı olma durumu ana dili öğretmenleri için ayrı bir ehemmiyete sahiptir. Zira tüm okuryazarlıklarda olduğu gibi bilgi okuryazarlığının da temelinde iyi derecede dil becerilerine hâkim olmak yatmaktadır. Yeterli derecede anlama becerisi gelişmeyen bir bireyin bilgiyi doğru anlaması da pek mümkün görünmemektedir.

Alan yazını taraması yapıldığında çeşitli branşlardan öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerini (Argon, Öztürk & Kılıçarslan, 2008; Başaran, 2005) ve bilgi okuryazarlığı öz yeterlik inançlarını (Koçak-Usluel, 2006; Akkoyunlu & Kurbanoglu, 2004) araştıran çalışmaların olduğu görülmektedir. Ancak Türkçe özelinde bakıldığında Türkçe öğretmeni adayları üzerine birçok çalışmanın yapılmış olmasına rağmen (Becel & Kaplan-Alptekin, 2021; Karakaş-Yıldırım, & Yemenici, 2020; Özbay & Benzer, 2013; Özbay & Çelik, 2013) Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerini araştıran bir çalışmaya yapılan alan yazını taramasında rastlanılmamıştır. Oysaki 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın hem kazanımlarında hem de ders kitaplarında olması gereken temaların alt başlıklarında bilgi okuryazarlığına vurgu yapılmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2019). Bununla birlikte 2024 Ortaokul Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda da belirtilen okuryazarlıklar arasında bilgi okuryazarlığı yer almaktadır (MEB, 2024). Ayrıca Türkçe ders kitaplarında da bilgi okuryazarlığına yönelik etkinliklerin yer

aldığı bilinmektedir (Balcı, Kılıç & Eyüp, 2024; Kayhan, Altun & Gürol, 2019; Bal, 2018). Bunlar da dersin bizzat uygulayıcıları olan Türkçe öğretmenlerinin bu okuryazarlık becerisine sahip olup olmadıklarının önemini ortaya koymaktadır. Zira bilgi okuryazarlığı olmayan ya da düşük olan öğretmen ile yüksek olan öğretmenlerin bu beceriyi öğrencilere kazandırma durumları da aynı olmayacaktır. Bu sebeple bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerine odaklanılmıştır. Elde edilen bulguların hem öğretmen yetiştiren kurumlara hem de Millî Eğitim Bakanlığının öğretmen eğitimine yönelik birimlerine bu konuda fikir sunabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerini belirlemek ve bilgi okuryazarlıklarını bazı değişkenler açısından incelemektir. Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri nedir?
2. Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı fark var mıdır?
3. Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde öğrenim durumlarına göre anlamlı fark var mıdır?
4. Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde mezun oldukları bölümlere göre anlamlı fark var mıdır?
5. Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde meslekteki görev yıllarına göre anlamlı fark var mıdır?

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Nicel yönteme göre tasarlanan bu çalışmada tarama modellerinden ilişki deseni kullanılmıştır. Bu desende iki veya daha fazla değişken arasında bir ilişki olup olmadığı ve bu ilişkinin ne düzeyde olduğu araştırılır (Karasar, 2010, s. 81). Bu çalışmada da

Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde etkili olabilecek değişkenler incelenmiştir.

Araştırma Grubu

Araştırma grubunu 2022-2023 eğitim öğretim yılında Türkiye'nin çeşitli illerinde bulunan resmi ortaokullarında görev yapan 127 Türkçe öğretmeni (Kadın=72, Erkek=55) oluşturmaktadır. Uygun örnekleme yöntemine göre oluşturulan araştırma grubuna ait tanımlayıcı bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Türkçe Öğretmenlerine Ait Tanımlayıcı Bilgiler

Özellikler	f	%	
Cinsiyet	Kadın	72	56.7
	Erkek	55	43.3
Öğrenim Durumu	Lisans	93	73.2
	Lisansüstü	34	26.8
Mezun Olunan Bölüm	Türkçe	54	42.5
	Türk Dili ve Edebiyatı	52	40.9
	Diğer	21	16.5
Meslekteki Görev Yılı	1-10 yıl	34	26.8
	11-20	67	52.8
	21 ve üzeri	26	20.5

Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri Bilgi Formu ve Bilgi Okuryazarlık Ölçeği ile toplanmıştır.

Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından öğretmenlerin cinsiyet, öğrenim durumu, mezun oldukları bölüm ve meslekteki görev yılları hakkında bilgi almak amacıyla hazırlanmıştır.

Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği: Öğretmen adaylarının bilgi edinme ve bilgiyi yapılandırma yaklaşımlarını değerlendirmek amacıyla Adıgüzel (2011) tarafından geliştirilmiştir. 29 maddeden oluşan ölçek 5'li Likert tipinde hazırlanmıştır. Ölçeğin değerlendirilmesinde hiçbir zaman (1) ve her zaman (5) şeklinde derecelendirilme yapılmıştır. Ölçek dört faktörden oluşmaktadır: “Bilgi ihtiyacını tanımlama” 8 madde, “Bilgiye erişme” 11 madde, “Bilgiyi kullanma” 5 madde ve “Bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeler” 5 madde. Ölçeğin açıklanan varyans değeri 53.43’tür. Ölçeğin Cronbach alfa iç güvenirlilik katsayısı .92 olarak bulunmuştur (Adıgüzel, 2011). Bu çalışmada ise Cronbach alfa değeri .95 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın verileri çevrim içi araçlar aracılığıyla hazırlanan soru formları ile toplanmıştır. Bu formlar öğretmenlere e-posta ya da diğer çevrim içi iletişim araçları vasıtasıyla ulaştırılmış ve gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden öğretmenlere uygulanmıştır. Uygulama öncesinde öğretmenlerle form üzerinde çalışma için gerekli açıklamaların yapıldığı ‘Bilgilendirilmiş Onam Formu’ paylaşılmış, onay veren öğretmenler ile uygulamalara devam edilmiştir. Uygulamalar 2022-2023 eğitim öğretim yılında gerçekleştirilmiştir.

Elde edilen verilere SPSS 23 paket programına aktarılmış ve uygun istatistik analiz teknikleriyle analizler yapılmıştır. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlığı Ölçeği için Baskınlık=-.563 ve Çarpıklık=.568 şeklinde hesaplanmıştır. Alan yazınında bu değerlerin normal dağılıma uygun olduğu kabul edilmektedir (Tabachnick & Fidell, 2013). Normallik dağılımlarının incelenmesi sonucu çalışmada bağımsız gruplar için t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analizler sonucu elde edilen bulgular tablolarda sunulmuştur.

BULGULAR

Bu bölümde Türkçe öğretmenlerinin cinsiyet, öğrenim durumu, mezun olunan bölüm ve meslekteki görev yılı açısından bilgi okuryazarlıklarına ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Tablo 2’de Türkçe

öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerine ait ortalamalarına yer verilmiştir.

Tablo 2. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlık Düzeyleri

Ölçek	Min.	Max.	Ort.	sd
Bilgi ihtiyacını tamamlama*	1.63	5	4.17	.57
Bilgiye erişme*	2.55	5	4.18	.52
Bilgiyi kullanma*	2	5	4.19	.63
Bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeler*	2.80	5	4.5	.52
Genel Toplam	2.28	5	4.24	.51

*Bilgi okuryazarlığı ölçeğinin alt faktörleri

Tablo 2 incelendiğinde Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek seviyelerde (Ort.=4.24±.51) olduğu belirlenmiştir. Alt boyutlarına bakıldığında ise öğretmenlerin en yüksek olduğu alanın bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemelere (Ort.=4.5±.52) ait olduğu belirlenmiştir. Bilgi ihtiyacını tamamlama (Ort.=4.17±.57), bilgiye erişme (Ort.=4.18±.52) ve bilgiyi kullanma (Ort.=4.19±.63) boyutlarında da yüksek puanlar aldıkları ve bu alanların da birbirine yakın düzeylerde olduğu görülmüştür. Genel olarak bakıldığında Türkçe öğretmenlerinin iyi derecede bilgi okuryazarı oldukları görülmektedir.

Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin cinsiyete göre anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığına dair bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlık Düzeylerinde Cinsiyetlerine Dayalı Farklar

	N	Ort.	SS	t	sd	p
Kadın	72	4.26	.53	.625	125	.533

Erkek	55	4.2	.49
-------	----	-----	-----

Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin kadın ve erkek öğretmenler arasında anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığını belirlemek amacıyla bağımsız gruplar için t testi yapılmıştır. Buna göre kadın ve erkek Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir olmadığı belirlenmiştir ($t_{(125)}=.625$, $p>.01$). Kadın (Ort.=4.26±.53) ve erkek (Ort.=4.2±.49) öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeylerinin birbirine oldukça yakın olduğu görülmüştür.

Öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeylerinin öğrenim durumlarına göre anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığına dair bulgular Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlık Düzeylerinde Öğrenim Durumlarına Dayalı Farklar

	N	Ort.	SS	t	sd	p
Lisans	93	4.18	.51	-2.201	125	.03*
Lisansüstü	34	4.4	.48			

Öğrenim durumu lisans ve lisansüstü olan Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlıkları arasında fark olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız gruplar için t testi yapılmıştır. Analizler sonucunda Türkçe öğretmenlerinin öğrenim durumlarına göre bilgi okuryazarlık düzeylerinde anlamlı farklar olduğu belirlenmiştir ($t_{(125)}=-2.201$, $p<.05$). Lisansüstü eğitim alan (Ort.=4.4±.48) Türkçe öğretmenlerinin sadece lisans eğitimi alan (Ort.=4.18±.51) öğretmenlere oranla bilgi okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu da lisansüstü eğitiminin bilgi okuryazarlık açısından önemini göstermektedir.

Öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin mezun oldukları bölümlere göre anlamlı bir farka neden olup olmadığına ait bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlıklarının Mezun Oldukları Bölüme Dayalı Farklar

Faktör	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	.070	2	.035	.132	.87
Grup içi	32.947	124	.266		
Toplam	33.017	126			

Öğretmenlerin mezun oldukları bölümlerin bilgi okuryazarlıkları açısından bir fark oluşturup oluşturmadığına dair farklar için tek yönlü ANAVO analizi yapılmıştır. Analizlerde öğretmenlerin mezun oldukları bölümlerin bilgi okuryazarlıkları açısından anlamlı bir fark oluşturmadığı tespit edilmiştir ($F_{(2,124)}=.132$). Türkçe öğretmenliğinden (Ort.=4.22±.53), Türk dili ve edebiyatı (Ort.=4.23±.5) ve sınıf öğretmenliği (Ort.=4.29±.49) gibi diğer bölümlerden mezun olan öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeylerinin birbirine oldukça yakın olduğu belirlenmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin meslekteki görev yıllarına göre anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığına dair bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Öğretmenlerin Bilgi Okuryazarlıklarının Meslekteki Görev Yıllarına Dayalı Farklar

Faktör	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	.043	2	.022	.081	.92
Grup içi	32.974	124	.266		
Toplam	33.017	126			

Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinde meslekteki görev yıllarının anlamlı fark oluşturup oluşturmadığını tespit etmek amacıyla tek yönlü ANAVO yapılmıştır. Analizler öğretmenlerin meslekteki görev yıllarının bilgi okuryazarlık düzeyleri üzerinde anlamlı bir fark oluşturmadığını göstermiştir ($F_{(2,124)}=.081$).

Mesleklerinde 1-10 yıldır (Ort.=4.27±.48) görev yapan öğretmenler ile 11-20 yıl arası (Ort.=4.23±.56) ve 21 ve üzeri (Ort.=4.22±.43) görev yapan öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeyleri oldukça yakın çıkmıştır. Yani meslekte yeni ya da uzun yıllardır görev yapıyor olmanın bilgi okuryazarlığı üzerinde herhangi bir rolü olmadığı görülmüştür.

TARTIŞMA VE SONUÇLAR

Bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerine odaklanılmış ve bilgi okuryazarlıkları cinsiyet, öğrenim durumu, mezun olunan bölüm ve meslekteki görev yılı açısından incelenmiştir. Çalışmada elde edilen bulguya göre Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeler başta olmak üzere bilgi ihtiyacını tamamlama, bilgiye erişme ve bilgiyi kullanma konularında yüksek düzeyde becerilere sahip oldukları görülmüştür. Bu da bilgi çağı olarak adlandırılan günümüz dünyasında bilginin hızla arttığı ve yayıldığı bir dönemde Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık konusunda yeterliklerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla sınıf ortamında da öğrencilere bu konuda doğru rol modeller olacağını söyleyebiliriz. Alan yazınında Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlıklarını araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır ancak Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlıklarını inceleyen çalışmaların bulguları çalışmamızın bulgusunu destekler niteliktedir (Becel & Kaplan-Alptekin, 2021; Karakaş-Yıldırım, & Yemenici, 2020). Bununla birlikte Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlıklarını orta (Özbay & Çelik, 2013) ve düşük düzeylerde (Özbay & Benzer, 2013) tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak alan yazınına bakıldığında zamanla teknolojinin çok daha hızla gelişmesi ve bilgiye erişimin kolaylaşması ile süreç içerisinde öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlıklarının geliştiğini söylemek mümkündür. Ayrıca COVID-19 salgın sürecinde eğitim öğretim faaliyetleri uzaktan eğitim ile yürütüldüğünden öğretmenlerin teknoloji araçlarını daha

etkili kullanmaya başlaması da bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir (Duban & Şen, 2020).

Çalışmada kadın ve erkek Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Türkçe öğretmeni adayları üzerine yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir (Becel & Kaplan-Alptekin, 2021; Özbay & Benzer, 2013). Karakaş-Yıldırım ve Yemenici (2020) ise bilgiyi kullanmada etik ve yasal düzenlemeler boyutunda kadın öğretmen adayları lehine anlamlı fark bulurken diğer boyutlarda anlamlı bir fark bulmamışlardır. Alan yazınına genel olarak bakıldığında cinsiyetin gerek öğretmenlerin gerekse öğretmen adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinde önemli bir rol üstlenmediği söylenebilir.

Elde edilen bir diğer bulgu ise lisans ve lisansüstü mezunu Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin anlamlı bir fark oluşturduğudur. Yani lisansüstü mezunu olan Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. İşcan, Sevim ve Varışoğlu (2012) da Türkçe eğitimi alanında lisansüstü eğitime devam eden öğrencilerin bilgi okuryazarlıklarını araştırdıklarında öğrencilerin yeterli düzeyde bilgi okuryazarlığına sahip olduklarını belirlemişlerdir. Lisansüstü eğitimin amacı düşünüldüğünde Türkçe öğretmenlerinin öğrenim durumlarının bilgi okuryazarlık düzeyleri üzerinde etkili olması beklenen bir sonuçtur. Zira “lisansüstü eğitim, öğretmenlere kazandırdığı bilgi, beceriler yoluyla öğrencileri, meslektaşlarını, okulu ve dolayısıyla eğitim sistemini etkileyerek olumlu değişimlerin yaşanmasına katkı sağlamaktadır” (Aktan, 2020).

Çalışmada Türkçe öğretmenlerinin mezun oldukları bölüm ile bilgi okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark tespit edilmemiştir. Buna göre Türkçe öğretmenliği, Türk dili ve edebiyatı ile sınıf öğretmenliği bölümlerinden mezun olan Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri birbirine yakındır. Alan yazınında bu yönde bir çalışma olmamakla birlikte Başaran (2005) çalışmasında sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinin oldukça iyi olduğunu tespit etmiştir. Bu çalışmada da farklı bölümlerden mezun olsalar da öğretmenlerin bilgi okuryazarlık düzeyleri yüksek

bulunmuştur. Bu da öğretmenlerin mezun oldukları bölümlerin bilgi okuryazarlıklarının gelişmesinde belirgin bir role sahip olmadığını göstermektedir.

Çalışmada elde edilen son bulgu ise Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri ile meslekteki görev süreleri arasında anlamlı bir fark olmadığıdır. Bu da meslekte yeni olmanın ya da uzun yıllardır çalışmış olmanın bilgi okuryazarlığı üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığını göstermektedir. Alan yazınında bu yönde bir bulguya rastlanılmamıştır. Bu sebeple bu alanda daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Özetle, bilgi çağını yaşadığımız günümüz dünyasında Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin yüksek bulunması eğitim öğretim açısından oldukça önemli ve değerli bir sonuçtur. Zira bugünün koşullarına uyum sağlayacak öğrencileri yetiştiren öğretmenlerin bu konuda donanımlı olması öğrencilerin de niteliğini artıracaktır. Ayrıca çalışmada cinsiyet, mezun olunan bölüm, görev süresi gibi değişkenler ile bilgi okuryazarlığı arasında anlamlı bir fark bulunmazken öğrenim durumu arasında anlamlı fark bulunması dikkate değer bir sonuçtur. Buna göre lisansüstü mezunu öğretmenlerin bilgi okuryazarlıkları lisans mezunu öğretmenlerden yüksek çıkmıştır. Türkiye’de lisansüstü eğitim yapan öğretmenlerin oranının oldukça düşük olduğu (Aktan, 2020) bilinmektedir. Bu da bu alanda ciddi adımlar atılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Öneriler

1. Bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeyleri incelenmiştir. Diğer araştırmacılar tarafından öğretmenlerin sınıf ortamında bilgi okuryazarlık becerilerini nasıl kullandıklarına dair araştırmalar yapılabilir.
2. Türkçe öğretmenlerinin sınıf ortamında öğrencilerin bilgi okuryazarlıklarını geliştirmek için neler yaptıkları araştırılabilir.
3. Lisansüstü mezunu olan Türkçe öğretmenlerinin bilgi okuryazarlık düzeylerinin lisans mezunu öğretmenlerden yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bakımdan Millî Eğitim Bakanlığı ve

üniversiteler tarafından öğretmenlerin lisansüstü eğitime yönlendirilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, A. (2011). Bilgi okuryazarlığı ölçeğinin geliştirilmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 15-28.
- Akkoyunlu, B., & Kurbanoglu, S. (2004). Öğretmenlerin bilgi okuryazarlığı öz-yeterlik inancı üzerine bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(27).
- Aktan, O. (2020). Öğretmenlerin kariyer gelişimi açısından lisansüstü eğitimin değerlendirilmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 10(3), 596-607. <https://doi.org/10.5961/jhes.2020.419>
- Argon, T., Öztürk, Ç., & Kılıçarslan, H. (2008). Sınıf öğretmenliği öğretmen adaylarının bilgi okur-yazarlığı becerileri üzerine bir durum çalışması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 13-22.
- Badke, W. (2011). Why information literacy is invisible. *Communications in Information Literacy*, 4(2), 129-141. <https://doi.org/10.15760/comminfolit.2011.4.2.92>
- Bal, M. (2018). Türkçe dersinin 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *Turkish Studies*, 13(4), 49-64.
- Balcı, N., Kılıç, E., & Eyüp, B. (2024). 21. yüzyıl becerilerinin ortaokul Türkçe ders kitaplarına yansımaları. *International Journal of Language Academy*, 12(3), 248-271.
- Başaran, M. (2005). Sınıf öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlıklarının değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(3), 163-177.
- Becel, A., & Kaplan-Alptekin, T. (2021). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi: Kilis 7 Aralık Üniversitesi örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(4), 1493-1506.
- Duban, N., & Şen, F. G. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının COVID-19 pandemi sürecine ilişkin görüşleri. *Turkish Studies*, 15(4), 357-376. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43653>

- Eisenberg, M. B. (2008). Information literacy: Essential skills for the information age. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 28(2), 39-47.
- Garda, B., & Temizel, M. (2016). Bilgi çağında eğitim. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (12), 23-43.
- Güleç, İ., Çelik, S., & Demirhan, B. (2012). Yaşam boyu öğrenme nedir? kavram ve kapsamı üzerine bir değerlendirme. *Sakarya University Journal of Education*, 2(3), 34-48. <https://doi.org/10.19126/suje.27105>
- İşcan, A., Sevim, O., & Varışoğlu, B. (2012). Türkçe eğitimi alanında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerinin bilgi okuryazarlığı düzeyleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 205-215.
- Karakaş-Yıldırım, Ö., & Yemenici, A. İ. (2020). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı düzeylerinin belirlenmesi (Afyonkarahisar örneği). *Turkish Studies-Education*, 15(3), 2303-2316. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.41885>
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemi* (21. bs.). Ankara: Nobel.
- Kayhan, E., Altun, S., & Gürol, M. (2019). Sekizinci sınıf Türkçe öğretim programı (2018)'nin 21. yüzyıl becerileri açısından değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), 20-35.
- Koçak-Usluel, Y. (2006). Öğretmen adayları ve öğretmenlerin bilgi okuryazarlığı öz-yeterliklerinin karşılaştırılması. *Eurasian Journal of Educational Research*, 22, 233-243.
- Korkut, E., & Akkoyunlu, B. (2008). Yabancı dil öğretmen adaylarının bilgi ve bilgisayar okuryazarlık öz-yeterlikleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(34), 178-188.
- Kurbanoglu, S., & Akkoyunlu, B. (2001). Öğrencilere bilgi okuryazarlığı becerilerinin kazandırılması üzerine bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, 81-88.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2019). *Türkçe dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8.Sınıflar)*. Ankara:

Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. Erişim adresi:
<https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/20195716392253-02-T%C3%BCrk%C3%A7e%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%202019.pdf>

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2024). *Ortaokul Türkçe dersi öğretim programı (5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. Erişim adresi:
<https://tymm.meb.gov.tr/upload/program/2024programtur5678Onayli.pdf>

Özbay, M., & Benzer, A. (2013). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlığı üzerine bir değerlendirme. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 29-40.

Özbay, M., & Çelik, M. E. (2013). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(4), 10-21.

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.

Ünal, Y. (2009). Bilgi toplumunun tarihçesi. *Tarih Okulu*, V, 123-144.

Yağcı, M., & Yüceler, A. (2016). Cyber loafing with its conceptual aspects. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(2), 531-540.

**INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM IN HIGHER
EDUCATION OF KAZAKHSTAN AND ACADEMIC
MOBILITY PROGRAMS OF KHALEL DOSMUKHAMEDOV
ATYRAU UNIVERSITY (ATYRAU, KAZAKHSTAN)**

**KAZAKİSTAN YÜKSEKÖĞRENİMİNDE ULUSLARARASI
İLİŞKİLER SİSTEMİ VE KHALEL DOSMUKHAMEDOV
ATYRAU ÜNİVERSİTESİ'NİN (ATYRAU, KAZAKİSTAN)
AKADEMİK HAREKETLİLİK PROGRAMLARI**

Tanatar ASHIROV¹

Abstract

In the 21st century one of the unstoppable development basis in Higher Education Institutions consists of the strong and well-built relations among the partners, including the international cooperation. It would be proven by performing the partnership in various world widespread associations and internationalization which is able to demonstrate the role of university category and its brand being global. International collaboration has always been a significant part of relations in Higher Education Institutions as it influences the uprising social, economic and diplomatic links of the county. One of the key access to this achievement is a way to build up communication and networking between two parties. Therefore outgoing and incoming events such as sending students for study as well as receiving foreign students, inviting non-native professors and exchange could give an opportunity not for them only, but for university's cooperation upcoming strategic relations. Following to it and supporting this topic the article includes academic mobility program opportunities at Khalel Dosmukhamedov Atyrau University (Ministry and University support programs, Orhun, Erasmus+, Double Diploma programs) for students to study and explore the world abroad education

Keywords: International Relations, Higher Education Institution, Cooperation, Collaboration, Partner University

Özet

21. yüzyılda Yükseköğretim Kurumlarında durdurulamaz gelişme temellerinden biri, uluslararası iş birliği de dahil olmak üzere ortaklar arasındaki güçlü ve iyi inşa edilmiş ilişkilerden oluşmaktadır. Bu, üniversite

¹ Master of Pedagogics Sciences, Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, t.ashirov@asu.edu.kz

kategorisinin ve markasının küresel olma rolünü gösterebilen çeşitli dünya çapında yaygın derneklerde ortaklık ve uluslararasılaşma gerçekleştirerek kanıtlanacaktır. Uluslararası iş birliği, ülkenin yükselen sosyal, ekonomik ve diplomatik bağlantılarını etkilediği için Yükseköğretim Kurumlarındaki ilişkilerin her zaman önemli bir parçası olmuştur. Bu başarıya ulaşmanın temel yollarından biri, iki taraf arasında iletişim ve ağ kurmanın bir yoludur. Bu nedenle, öğrencileri eğitime gönderme ve yabancı öğrencileri alma, yerli olmayan profesörleri davet etme ve değişim gibi giden ve gelen etkinlikler, yalnızca onlar için değil, üniversitenin gelecekteki stratejik ilişkileri için de bir fırsat sağlayabilir. Bunu takip eden ve bu konuyu destekleyen makale, öğrencilerin yurtdışında eğitim görmeleri ve dünyayı keşfetmeleri için Khalel Dosmukhamedov Atyrau Üniversitesi'ndeki akademik hareketlilik programı fırsatlarını (Bakanlık ve Üniversite destek programları, Orhun, Erasmus+, Çift Diploma programları) içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Yükseköğretim Kurumu, İş birliği, Birlikte Çalışma, Ortak Üniversite.

The Republic of Kazakhstan has been famous for Higher Education Institutions which is called University of Kazakhstan. One of the main city based of university is Almaty city which is considered as the heart of education. The first Kazakh University was founded in Almaty in 1928 under the name "Kazakh State University" (now KazNPU named after Abai). At the present time Abai Kazakh National Pedagogical University is taken place as the first higher educational institution in the country with 95-year history. This space of education is unique with the history of the Kazakh people. Since its formation, the university has been a leader in the development of higher education in the Republic of Kazakhstan in the field of training qualified specialists for all spheres of society. At the beginning of the 2022-2023 academic year, the number of operating Higher Education Institutions in the republic has been closer to 116 organizations, of which 72.4% are privately owned, 25.9% are state-owned and 1.7% are foreign-owned. As of the 2023-2024 academic years, 622,157 students are enrolled in all higher educational institutions of Kazakhstan. Each university has a number, which applicants need it to indicate it through the allying and taking the UNT (Unified National Testing) if they plan to apply for a grant, which provides scholarship and no tuition fee. Grant types are separated as state, rural, presidential, ministry, rector and others give a huge opportunity to study on free. Another point, each university independently sets a passing score for admission: the number of points as a result of passing the UNT should be equal to or higher than the passing score for a certain specialty at the university. When choosing tuition on a

paid basis, the passing score is usually much lower. There are a plenty of such universities with bright education system and history as Al-Farabi Kazakh National University, Kazakh-British Technical University, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Satbayev Kazakh National Technical University, Qoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University and other ones provide the chance of demonstrate the outstanding education. State institutions can be considered as regional institutions as in the west, east, south and north parts of the Republic of Kazakhstan.

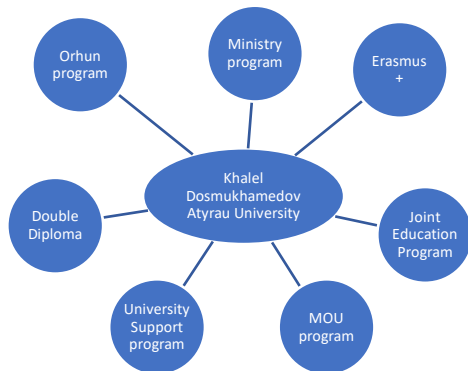
Khalel Dosmukhamedov Atyrau State University is one of the main university progressing in the west. Khalel Dosmukhamedov is the main feature of the leaders of the early twentieth century, who dragged a carefree people into the steppes of civilization. Not only a dedicated public figure, but also an educator, scientist, and doctor. He was a well – known for his works as a scientist, educator-teacher, a talented organizer of science, education, and healthcare in Kazakhstan. First the institution was founded in 1950 as pedagogical institution in the west part with 2 faculties and 150 students in it. In 1994, the pedagogical institute was transformed into Atyrau University. In the same year, the university was named after a prominent figure, scientist and encyclopedist Khalel Dosmukhamedov. The university successfully passed certification and received the status of the first Atyrau Regional University named after Kh. Dosmukhamedov in Western Kazakhstan with 6 faculties. In 2010, Atyrau State University named after Khalel Dosmukhamedov joined the 600 world universities united by the Magna Charta Universitatum and became a full participant in the Bologna Process. According to the results of the ranking of higher education institutions, the University ranks 6th among multidisciplinary universities in Kazakhstan. Moreover according to the requirements of the Bologna Process, students at the university have the opportunity to receive two diplomas and complete their studies in a short period of time in the cooperation of foreign universities.

The international relationship between universities are the strong part which represents university one the ambitious positional institute. In the 21st modernization century the viral feature of Higher Education Institutions faces the relations among the partners as the international relations. There is department and office which systematizes the operation of the set in international collaborations. The International Partnership and Internationalization Office of Khalel Atyrau University presents the width of academic mobility programs for students, training and qualification

scientific internships for the crew of professors and educators, also interested in inviting foreign scientists and organizing the scientific international conferences and establishing the Memorandums of Understanding. The global and extensive academic mobility programs for students illustrate the foreign institute education system in taking a part for 1 semester study and with opportunities as additions. One of the main is Ministry Program due to Bologna Process which allows to attend the European universities and finances the whole semester education, including accommodation, flights and transportation, visa and medical insurance. The program requires from bachelor degree student at least B2 Certified English, positive communication skills, high GPA and not having credits left. On tour 1 the candidates will be given the deadline for making a collection of documents which allows after reaching the tour 2. In this part students should demonstrate their written skills as having test for knowledge the grammar-lexicon of English. In interview which tour 3 with committee members the learners will be answering the questions, discussing the cases and to show their communicational, creative and critical thinking is the main evaluation as to mark candidates' potential and ambitions. Another point is given to volunteering works and achievements during the academic years.

Khalel Atyrau University is in the partner of Association with Turkic countries which gives the great chances to participate in Turkic country program "Orhun". Uzbekistan, Kyrgyzstan, Azerbaijan and Turkiye are the countries that Atyrau University collaborates mostly in exchange of students and professors. For taking the participant the students should know English or Turkish languages as their study will be in local foreign country languages. This experience has been showing amazing results each year with education and culture exchange. "University Support" program which Khalel University funds and show the support due MOU free semester study and with expense for flights. Thanks to this program, the candidates who could not take the part in academic mobilities mentioned above, will have an opportunity to promote themselves. Each year depending on strategic plan of university international opportunities Atyrau University makes the list of free places to have an education abroad and raises gradually. The fully funded "Erasmus+" program is given for students in Polylingual Education Faculty with French language knowledge as second foreign language to attend the university in France. Furthermore for master students is scheduled the chance to have a double diploma in cooperation of Turkiye and Poland.

The studies abroad using these types of programs unlock the potential in students as not only having excellent foreign system of education, but adaptation, organization, develop communication, achieve an exchange and discover the culture, explore the world and explore another version of themselves which constructs the developed and open-minded generation as the future.

The studies abroad using these types of programs unlock the potential in students as not only having excellent foreign system of education, but adaptation, organization, develop communication, achieve an exchange and discover the culture, explore the world and explore another version of themselves which constructs the developed and open-minded generation as the future.

References

- URL-1: *The High Education Institutions of the Republic of Kazakhstan.*
<https://www.vipusknik.kz/kz/institutions/university>
- URL-2: (2024). *History of Univeristy.*
<https://asu.edu.kz/university/history/>
- URL-3: (2024). *The start of Institute.*
<https://asu.edu.kz/university/history/107/>
- URL-4: (2024). *The Univeristy in Independent years.*
<https://asu.edu.kz/university/history/113/>

TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN 21. YÜZYIL
BECERİLERİNİ ÖĞRETMeye İLİŞKİN ÖZ YETERLİKLERİ
TURKISH LANGUAGE TEACHERS' SELF-EFFICACY
FOR TEACHING 21ST CENTURY SKILLS

Bircan EYÜP¹

Nurcan BALCI²

Gonca AĞCA GEZER³

Özet

Bu çalışmanın amacı Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterliklerini çeşitli değişkenler açısından incelemektir. Bu doğrultuda öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlikleri cinsiyet, öğrenim durumları ve görevdeki süreleri bakımından incelenmiştir. Çalışma tarama modellerinden ilişkisel tarama desenine göre tasarlanmıştır. Çalışma grubunu Türkiye'nin çeşitli illerinde bulunan ortaokullarda görev yapan 158 Türkçe öğretmeni (Kadın=89 Erkek=69) oluşturmaktadır. Çalışmanın verileri "Kişisel Bilgi Formu" ve "21. Yüzyıl Becerileri Öğretimi Ölçeği" ile toplanmıştır. Veriler SPSS 23.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik öz yeterliklerinin orta seviyenin de altında olduğu belirlenmiştir. Bu bakımdan Türkçe öğretmenlerinin öğrencilere 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda eksikleri olduğu görülmüştür. Öğretmenlerin bu becerilerin öğretimine ilişkin yeterliklerinin cinsiyet, öğrenim durumu ve görev sürelerine göre anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlardan hareketle öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğrencilere kazandırma konusunda hizmet içi eğitimlere yönlendirilmesine ve üniversitelerde öğretmen yetiştiren kuramların programlarında bu becerilere yönelik derslere daha fazla yer verilmesi gerektiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: 21. yüzyıl becerileri, Türkçe öğretmenleri, Türkçe dersi, öğretmen öz yeterliği.

¹ Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, bircaneyup@trabzon.edu.tr, 0000-0001-8061-1159

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, nurcan.balc53@gmail.com, 0009-0002-1376-7086

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, fgoncaagca@hotmail.com, 0009-0007-8061-6958

Abstract

This study examines Turkish language teachers' self-efficacy for teaching 21st century skills in terms of various variables. In this direction, teachers' self-efficacy for teaching 21st century skills was analysed in terms of gender, educational background and length of service. The study was designed according to the relational survey design, one of the survey models. The study group consisted of 158 Turkish language teachers (Female=89 Male=69) working in secondary schools in various provinces of Turkey. The data of the study were collected with 'Personal Information Form' and "21st Century Skills Teaching Scale". The data were analysed using SPSS 23.0 software. As a result of the study, it was determined that Turkish teachers' self-efficacy towards teaching 21st century skills was below the middle level. In this respect, it was seen that Turkish language teachers had deficiencies in teaching 21st century skills to students. It was determined that teachers' efficacy for teaching these skills did not create a significant difference according to gender, educational status and tenure. Based on the results obtained, it was seen that teachers should be directed to in-service trainings on teaching 21st century skills to students and more courses on these skills should be included in the programmes of education faculties in universities.

Keywords: 21st century skills, Turkish language teachers, Turkish language course, teacher self-efficacy.

GİRİŞ

İnsanoğlu gemişten bugüne değin değişen şartlara uyum sağlamış ve bu değişimleri içselleştirmiştir. Bireyler, hızla değişen dönemlerin kendine özgü şartlarını benimsemiş ve bunlara ayak uydurabilmek için bireylerin bilgi ve becerilerinde farklılaşmalar grlmştir. Geçmiş dönemlerde bireyin sahip olduğu bilgi düzeyi yeterli görülürken günümüzde bu durum tek başına yetersiz kalmış ve bireylerden sahip oldukları bilgilerinin yanında farklı becerilere de sahip olmaları beklenilmiştir. ağın bireylerinden, hızla gelişen ve değişen teknolojilere uyum sağlayabilmesi, edindikleri bilgileri hayatlarında uygulayabilmesi ve doğru kararlar alarak üretken bireyler olması beklenmektedir. Dünyada yaşanan küresel değişimler bilginin çok ileri boyutlara taşınmasına; kültür, ekonomi, siyaset, endüstri ve teknoloji gibi alanlarda köklü değişikliklerin yaşanmasına; yeni ve farklı çalışma alanlarının oluşmasına, bireylerden beklenen yetkinliklerin çeşitlenmesine ve eğitim-ğretim uygulamalarının değişmesine sebebiyet vermiştir (Korkmaz & Kalaycı, 2019).

Gelişen ekonomiler ve firmalar çalışanlarını belirlerken iletişim, problem çözme ve yaratıcı düşünebilme becerilerine sahip bireyleri öncelikle tercih etmektedir (Battel for kids, 2008). Bireylerin günümüz yüzyılında yaşamlarını sürdürebilmeleri ve döneme uyum sağlayabilmeleri için sahip olmaları gereken beceriler 21. yüzyıl becerileri olarak adlandırılmaktadır (Belet-Boyacı & Güner-Özer, 2019). Amerika Birleşik Devletleri'nde otuz üç farklı kurum ve kuruluş bir araya gelerek 21. yüzyıl becerilerinin kazandırılması için “21. Yüzyıl Öğrenme Ortaklığı” projesini oluşturmuştur (Gelen, 2017). Belet-Boyacı ve Atalay (2016) 21. yüzyıl becerilerinin P21’de (Partnership for 21st Century Skills, 2009) öğrenme ve yenilenme, yaşam ve kariyer, bilgi, medya ve teknoloji becerileri; NETS/ISTE’de (International Society for Technology Education, 2007) yaratıcılık ve inovasyon, eleştirel düşünme, problem çözme ve karar verme, iletişim ve iş birliği, dijital vatandaşlık, teknolojik uygulamalar ve kavramlar, araştırma ve bilgi akıcılığı; NCREL’de (North Central Regional Education Laboratory, 2003) yaratıcı düşünme, etkili iletişim, yüksek üretkenlik, dijital çağ okuryazarlığı ve OECD’de (The Organisation for Economic Co-operation and Development, 2005) heterojen gruplarla etkileşim, teknoloji araçlarının kullanımı biçiminde sınıflandırıldığını belirtmektedirler. Trilling ve Fadel (2009) P21 kapsamını göz önüne alarak 21. yüzyıl öğrenen becerilerini üç ana başlık ve her başlık altında yer alan alt başlıkları şu şekilde sınıflamıştır:

1. Öğrenme ve Yenilikçilik Becerileri: yaratıcılık ve yenilikçilik, eleştirel düşünme ve problem çözme, iletişim ve iş birliği becerileridir.

2. Yaşam ve Kariyer Becerileri: esneklik ve uyum becerileri, girişim ve öz yönlendirme, sosyal ve kültürlerarası beceriler, verimlilik ve hesap verilebilirlik, liderlik ve sorumluluk becerileridir.

3. Bilgi, Medya ve Teknoloji Becerileri: bilgi okuryazarlığı, medya okuryazarlığı ile bilgi, iletişim ve teknoloji (BİT) okuryazarlığı becerileridir (P21, 2007).

21. yüzyılda, değişen dünya koşullarına uyum sağlamak ve hatta değişimi yönlendirebilmek için çağın ihtiyaçlarını anlayabilen, toplumun ihtiyaçlarını analiz edebilen, bilgiye kolayca ve hızlıca ulaşabilen, yenilikçi düşünebilen ve en önemlisi hayat boyu öğrenmeyi benimseyen bireylerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu da ancak eğitim sisteminin 21. yüzyıl becerilerine uygun olacak şekilde

dönüştürülmesiyle gerçekleşecektir (Uçak & Erdem, 2020). Öğrencilerin ve öğretmenlerin bu yeni duruma uygun hâle getirilmeleri önemlidir. Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Araştırma ve Geliştirme Başkanlığı tarafından hazırlanan araştırmada öğretmenlerin sahip olması gereken 21. yüzyıl becerilerinin neler olması gerektiği yer almıştır. Yapılan araştırmada öğretmenlerin bilgi çağına uyum sağlayabilen, bilgiye ulaşmadaki yollara hâkim olan ve kendisini sürekli yenileyen ve değiştiren bireyler olması gerektiği vurgulanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2001). Rotherham ve Willingham (2009) bireylerde 21. yüzyıl becerilerinin eğitim yoluyla öğretilmesinin kaçınılmaz bir zorunluluk hâline geldiğini belirtmiştir. 21. yüzyıl becerilerinin öğretilmesinde eğitim programları, öğretmenler ve değerlendirme süreçleri önemli etkisi olan üç başlıktır (Rotherham & Willingham, 2009). Erten (2020) 21. yüzyıl becerilerine sahip bireylerin yetiştirilmesinde sürecin en önemli bileşenin öğretmenler olduğunu ifade eder. Eğitim programlarını uygulayan ve bu programın değerlendirilmesi sürecinde etkili olan öğretmenler, öğrencilere 21. yüzyıl becerilerini kazandırmada oldukça önemi sorumluluğa sahiptirler (Tutkun & Aksoyalp, 2010). Ancak bu becerilerin kazandırılmasında rehber olduğu düşünülen öğretmenlerin söz konusu becerilere ne oranda sahip oldukları ya da olmadıkları dikkate değer konulardan biridir (Uyar & Çiçek, 2021).

Alan yazınında 21. yüzyıl becerileri konusunda öğretmen ve öğretmen adaylarıyla ilgili çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak öğretmen ve öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerine ne ölçüde sahip olduğuna ve bu konudaki yeterlik algılarına odaklanmıştır (Aslan & Alcı, 2023; Baki, 2022; Cemaloğlu vd., 2019; Coşkun, 2022; Dilekçi vd., 2022; Eker vd., 2019; Erdoğan & Eker, 2020; Erten, 2020; Gürültü vd., 2020; Kozikooğlu & Özcanlı, 2020; Mete, 2021; Özdemir, 2021; Tunagür & Aydın, 2021). Yapılan çalışmalar alanda 21. yüzyıl becerilerinin çeşitli açılardan ele alınan bir konu olduğunu göstermektedir. Erten (2020) yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının 21. yüzyıla yönelik yeterlik algılarını ve bu bilgilerin kazandırılmasına yönelik neler yapılacağını incelemiştir. Özdemir (2021) Bursa ilindeki ortaokul öğretmenlerinin 21. yüzyıl öğretmen becerilerini araştırmıştır. Gürültü ve arkadaşları (2020) çalışmalarında ortaöğretim öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini kullanma yeterliklerini incelemişlerdir. Yıldırım ve ark. (2022) ise

öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerinin öğretimine ilişkin öz yeterlik algılarını araştırmışlardır. Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine ilişkin yeterlik algıları ve uygulamaları konusunda da çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Baki, 2022; Dilekçi vd., 2022; Erdoğan & Eker, 2020; Erten, 2020; Mete, 2021; Tunagür & Aydın, 2021). Mete (2021), Tunagür ve Aydın (2021) ile Baki (2022) Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine dair öz yeterliklerini çeşitli değişkenlere göre incelemişlerdir. Erten (2020) çalışmasında öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerine dair yeterlik algılarını ve bu becerilerin kazandırılmasına ilişkin görüşlerini ele almıştır. Dilekçi ve arkadaşları (2022) ise çalışmalarında Türkçe öğretmeni adaylarının 21. yüzyıl becerilerini nasıl uyguladıklarını ve bu becerilere dair yeterliklerinin nasıl olduğunu incelemişlerdir.

Hayatın her alanında etkili olan bu becerilerin öğretim sürecine nasıl ve ne derece dâhil edildiği önemli bir sorundur. Öğretmenlerin öğrencilere sunduğu öğrenme ortamları, kullandıkları yöntem ve teknikler bu becerilerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Öğretmenin sınıf içinde ve dışında kullandığı teknolojik materyaller, ders esnasında uyguladığı yaratıcı düşünme etkinlikleri gibi uygulamalar becerileri kazandırmada etkilidir. Bu bağlamda uygulamaları yaparken öğretmenin 21. yüzyıl becerileri öğretme yeterliğinin ne düzeyde olduğu önemlidir. Öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerine ne düzeyde sahip olduklarına, yeterlilik ve görüşlerine dair birçok çalışma mevcuttur. Oysaki bir beceriye sahip olmak onu öğretmek için yeterli değildir. Dolayısıyla öğretmenlerin bu becerileri öğretmeye yönelik öz yeterlik algılarını belirlemeye de ayrıca ihtiyaç vardır. Zira öğretmenin bir konuda sahip olduğu öz yeterlik algısı o eylemi gerçekleştirme sürecine, süreçteki çabalarına ve ulaşacağı sonuçlara yansımaktadır (Shaw vd., 2021). Bu sebeple bu çalışmada tüm derslerin temelini oluşturan okuryazarlık becerilerini öğrencilere kazandırmada önemli sorumluluğu olan Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterliklerine odaklanılmıştır. Böylece Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine ilişkin sınıf içi uygulamalarına yönelik bazı ipucular elde etmek mümkün olabilir. Aynı zamanda çalışmada ulaşılan sonuçlar öğretmen eğitiminde bu becerilere yönelik nelere ihtiyaç olduğu hakkında da eğitim camiasına fikir sunabilir. Alan yazını bu doğrultuda incelendiğinde yapılan çalışmaların genel olarak tüm öğretmenleri kapsayacak şekilde yapıldığı görülmüş ancak Türkçe

öğretmenlerine yönelik yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte Türkçe öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme öz yeterliklerini inceleyen herhangi bir çalışmaya da rastlanılmamıştır. Bu doğrultuda bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterliklerine odaklanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlik düzeylerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır. Türkçe öğretmenlerinin,

1. 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlik düzeyleri nedir?
2. 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlik düzeyleri cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
3. 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlik düzeyleri öğrenim durumlarına anlamlı farklılık göstermekte midir?
4. 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterlik düzeyleri görev sürelerine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Nicel yöntemle göre tasarlanan bu çalışmada ilişkisel tarama deseni kullanılmıştır. Bu desende iki veya daha fazla değişken arasında değişim olup olmadığı ve bu değişimin hangi oranda olduğu araştırılır (Karasar, 2010, s. 81). Bu çalışmada da Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğrencilere öğretme sürecinde etkili olabilecek değişkenler ele alınıp incelenmiştir.

Araştırma Grubu

Çalışmanın araştırma grubunu resmi ortaokullarda görev yapan 158 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Grup, uygun örnekleme yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur. Örnekleme oluşturulmada zaman, para gibi sınırlılıklar sebebiyle kolay ulaşılabilen bireylerden başlanmasına imkân vermesi araştırmacıya hız kazandırdığından bu

çalışmada uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Kılıç, 2012). Çalışma grubuna ait tanımlayıcı bilgiler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. *Türkçe Öğretmenlerine Dair Tanımlayıcı Bilgiler*

Özellikler		f	%
Cinsiyet	Kadın	89	56.3
	Erkek	69	43.7
Öğrenim Durumu	Lisans	115	72.8
	Lisansüstü	43	27.2
Mezun Olunan Bölüm	Türkçe Öğretmenliği	64	40.5
	Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	17	10.8
	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği	51	32.3
	Diğer	26	16.5
Görev Süresi	1-10 yıl	50	31.6
	11-20	77	48.7
	21 ve üzeri	31	19.6
Görev Yeri	Büyükşehir	132	83.5
	Şehir	8	5.1
	İlçe	12	7.6
	Köy	6	3.8

Veri Toplama Aracı

Kişisel Bilgi Formu: Çalışma grubunda yer alan öğretmenlerin cinsiyet, öğrenim durumu, mezun oldukları bölüm, görev yeri ve görev sürelerine dair bilgileri almak amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır.

21. Yüzyıl Becerileri Öğretimi Ölçeği: Jia ve arkadaşları (2016) tarafından geliştirilen ölçek Özyurt (2020) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterliklerini belirlemek amacıyla geliştirilen ölçek 7'li Likert tipinde hazırlanmış olup 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçek teknolojinin yararı, iş birliği ile yenilik ve problem çözme olmak üzere üç alt faktörden oluşmaktadır. Üç faktörlü bu yapı varyansın %68'ini açıklamaktadır. Ölçek tamamen yeterliyim (7) ve hiç yeterli değilim (1) şeklinde derecelendirilmiştir (Özyurt, 2020). Çalışmada ölçeğin geneli için Cronbach alfa değeri .97 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın verileri öğretmenlerin farklı illerde görev yapması sebebiyle çevrim içi platformda hazırlanan soru formları aracılığıyla toplanmıştır. Araştırmada öncelikle katılımcılardan 'Bilgilendirilmiş Onam Formu'na onay vermeleri istenmiştir. Onay alındıktan sonra formu doldurmaya başlamışlardır. Formda kişisel bilgi formunun ve 21. yüzyıl becerileri öğretimi ölçeğinin maddelerine yer verilmiştir. Öğretmenlere formlar yine e-posta gibi çevrim içi platformlar aracılığıyla ulaştırılmıştır. Tüm katılımcılar çalışmaya gönüllü olarak katılmıştır. Veriler 2023-2024 yılları arasında toplanmıştır.

Veriler öncelikle SPSS 23.0 paket programına aktarılmış ve uygun istatistik yöntemler kullanılarak analiz edilmiştir. Kişisel bilgi formunda yer alan veriler frekans ve yüzde değerleri ile sunulmuştur. Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri öğretimi ölçeği için Basıklık= .95 ve Çarpıklık= .01 olarak hesaplanmıştır. Bu değerlerin alan yazınında normal dağılıma uygun olduğu kabul edilmektedir (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu doğrultuda çalışmada bağımsız t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye ilişkin öz yeterliklerine ait bulgulara yer verilmiştir. Öğretmenlerin becerileri öğretmeye yönelik öz yeterliklerine ait ortalamalar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Öğretmenlerin 21. Yüzyıl Becerilerini Öğretme Öz Yeterliklerine Ait Ortalamaları ve Standart Sapmaları

No	Madde	Ort.	S
1	Öğrencilere konuları anlamaları için bilgiye erişimde dijital araçların kullanımını öğretmekte,	3.09	1.61
2	Öğrencilere bir grup projesinde liderlik etmeyi öğretmekte,	3.09	1.65
3	Bir projedeki amacı gerçekleştirmek için öğrencileri akranlarıyla iş birliğine yönlendirmekte,	2.93	1.82
4	Öğrencilere, bilgiyi açık bir şekilde iletmek için teknolojik araçları kullanmayı öğretmekte,	3.15	1.52
5	Öğrencileri “gerçek yaşam” zorluklarını veya problemlerini tanımaya yönlendirmekte,	2.84	1.74
6	Öğrencilere bir zorluk için yenilikçi bir çözüm belirlemeyi öğretmekte,	3.16	1.49
7	Öğrencilere bir ürüne ilişkin geliştirdikleri bir fikrin kalitesini değerlendirmeyi öğretmekte,	3.08	1.54
8	Öğrencilere bir projeden elde edilen verilerin veya kanıtın geçerliliğini değerlendirmeyi öğretmekte,	2.57	1.63
9	Öğrencilere farklı kültürlerden bireylerle saygı çerçevesinde çalışmayı öğretmekte,	3	1.91
10	Öğrencilere teknolojiyi sorumlu bir şekilde kullanmayı öğretmekte,	3.17	1.74
Toplam		3.01	1.49

Tablo 2 incelendiğinde Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik öz yeterliklerinin orta seviyenin altında olduğu görülmüştür (Ort.=3.01±1.49). Bu da Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerinden önemli derecede yoksun olduklarını göstermektedir. Öğretmenlerin kendilerini en yeterli buldukları alanın öğrencilere teknolojiyi sorumlu bir şekilde öğretme konusunda olduğu belirlenmiştir (Ort.=3.17±1.74). Öğretmenlerin kendilerini en yetersiz buldukları alanın ise öğrencilere bir projeden elde edilen verilerin veya kanıtların geçerliğini değerlendirmeyi öğretme konusunda olduğu tespit edilmiştir (Ort.=2.57±1.63). Genel olarak bakıldığında ise öğretmenlerin kendilerini daha çok teknolojinin yararlarını öğretme konusunda yeterli bulurken yenilik ve problem çözme becerilerini öğretme konusunda daha az yeterli buldukları görülmektedir.

Türkçe öğretmenlerinin cinsiyetlerine göre 21. yüzyıl becerilerini öğretme yeterliklerinin anlamlı olup olmadığına dair bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğretmenlerin Cinsiyetlerine Göre 21. Yüzyıl Becerilerini Öğretme Öz Yeterlikleri

Cinsiyet	N	Ort.	SS	t	sd	p
Kadın	89	3.08	1.54	.67	156	.50
Erkek	69	2.92	1.43			

Tablo 3'e göre Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik öz yeterliklerinin cinsiyete göre anlamlı bir fark oluşturmadığı görülmektedir ($t_{(156)}=.67$, $p>.01$). Kadın öğretmenlerin yeterlik düzeyleri (Ort.=3.08±1.54) ile erkek öğretmenlerin yeterlik düzeylerinin (Ort.=2.92±1.43) birbirine yakın olduğu belirlenmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin öğrenim durumlarına göre 21. yüzyıl becerilerini öğretme yeterliklerinin anlamlı olup olmadığına dair bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Öğretmenlerin Öğrenim Durumlarına Göre 21. Yüzyıl Becerilerini Öğretme Öz Yeterlikleri

Öğrenim Durumu	N	Ort.	SS	t	sd	p
Lisans	115	3	1.44	.12	156	.91
Lisansüstü	43	3.03	1.63			

Tablo 4’te öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik öz yeterliklerinin öğrenim durumlarına göre anlamlı bir fark oluşturmadığı görülmektedir ($t_{(156)}=.12$, $p>.01$). Lisans mezunu olan öğretmenlerin yeterlik düzeyleri (Ort.= 3 ± 1.44) ile lisansüstü mezunu olan öğretmenlerin yeterlik düzeyleri (Ort.= 3.03 ± 1.63) arasındaki farkın birbirine çok yakın olduğu belirlenmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme yeterlikleri ile meslekteki görev süreleri arasındaki ilişkilere ait bulgular Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğretmenlerin Görev Sürelerine Göre 21. Yüzyıl Becerilerini Öğretme Öz Yeterlikleri

Faktör	KT	sd	KO	F	p
Gruplar arası	6.34	2	3.17	1.44	.24
Grup içi	342.17	155	2.2		
Toplam	348.51	157			

Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme yeterlikleri ile meslekteki görev süreleri arasındaki farklılıklar tek yönlü ANOVA ile incelenmiştir. Analizler sonucunda Tablo 5 incelendiğinde öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme yeterlik düzeyleri arasında meslekteki görev yılları bakımından anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir ($F_{(2, 155)}=1.44$). Bu da öğretmenlerin meslekte uzun ya da kısa süre çalışmış olmalarının 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik yeterlik düzeyleri arasından bir fark oluşturmadığını göstermektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterliklerine odaklanılmıştır. Bununla birlikte öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterliklerinin cinsiyet, öğrenim durumları ve görevdeki süreleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Araştırmada elde edilen bulguya göre Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterlikleri orta seviyenin de altındadır. Diğer bir ifade ile Türkçe öğretmenleri öğrencilerine 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda kendilerini tam anlamıyla yeterli bulmamaktadır. Benzer şekilde Dilekçi ve arkadaşları (2022) Türkçe öğretmenlerinin sınıf içerisinde 21. yüzyıl becerilerine yönelik neler yaptıklarını araştırdıklarında öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri konusunda kendilerini yetkin bulmalarına rağmen sınıf içi öğretim süreçlerine bu yetkinliklerini yansıtamadıklarını, oldukça sınırlı etkinlikler yaptıklarını belirlemişlerdir. Ancak Tunagür ve Aydın (2021) Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini kullanım yeterliklerinin yüksek olduğunu; bu becerilere ilişkin yönetsel, teknopedagojik, onamacı, esnek öğretme ve üretimsel becerilerinin yeterli olduğunu belirlemişlerdir. Mete (2021) ise Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine dair öz yeterlik algılarını incelemiş ve öğretmenlerin bu becerilere yönelik öz yeterliklerinin yüksek olduğunu belirlemiştir. Bununla birlikte Yıldırım ve arkadaşları (2022) da ilkökul, ortaokul ve ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda yüksek öz yeterliğe sahip olduklarını belirlemişlerdir. Yine aynı şekilde Kozikoğlu ve Özcanlı (2020) da farklı branşlardan öğretmenlerin 21. yüzyıl öğrenen becerilerinin yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Günümüz dünyasında öğretmenlerin hem 21. yüzyıl becerilerine sahip olmaları hem de bu becerileri öğrencilere kazandırmaları oldukça önemlidir. Bu konuda öğretmenlerin yüksek düzeyde yeterliğe sahip olmaması yetiştirilecek olan öğrencilerin çağın koşullarına uyum sağlamada problem yaşamalarının muhtemel olduğunu göstermektedir. Burada ifade edilen çalışmalar gerek bu becerilere sahip olma gerekse öğretme konusunda öğretmenlerin yüksek düzeylerde yeterliğe sahip olduğunu gösterse de çalışmamıza katılan Türkçe öğretmenlerinin bu becerileri öğretme konusunda kendilerini tam anlamıyla yeterli bulmadıklarını göstermektedir. Her ne kadar bu bulgu alan yazınındaki birçok çalışma

ile çelişse de Dilekçi ve arkadaşlarının (2022) sınıf içi uygulamalarında Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine yönelik sınırlı etkinlikler yaptıkları yönündeki bulguyu destekler niteliktedir. Millî Eğitim Bakanlığının da 21. yüzyıl öğrenci profili dikkate alındığında bu alanda daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gerektiği görülmektedir.

Çalışmamızda Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterlik algıları ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark olmadığı ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifade ile kadın ve erkek öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda öz yeterlik algıları birbirine yakındır. Alan yazınında da hem Türkçe (Tunagür & Aydın, 2021) hem de diğer branşlar bazında (Gürültü vd., 2020; Kozikoğlu & Özcanlı, 2020; Yıldırım vd., 2022) benzer bulgulara ulaşan pek çok çalışma mevcuttur. Ancak Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine yönelik öz yeterliklerini inceleyen Mete (2021) kadın öğretmenler lehine anlamlı fark tespit etmiştir. Okullarda yenilik yönetimi konusunda da kadın öğretmenlerin becerilerine ilişkin algılarının daha yüksek olduğu bilinmektedir (Güzen & Kaya, 2020). Ancak çalışmamızda kadın ve erkek öğretmenlerin bu bağlamda benzer yeterliklere sahip olduklarının belirlenmesi önemli bir bulgudur. Zira eğitim söz konusu olduğunda cinsiyetin öğretmenlerin becerileri üzerinde anlamlı bir fark oluşturmaması tüm eğitim süreçlerini olumlu etkileyecektir diye düşünülmektedir.

Bir diğer bulgu ise Türkçe öğretmenlerinin öğrenim durumlarının 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterlik algıları üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığıdır. Yani lisans ya da lisansüstü öğrenimini tamamlayan öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretmeye yönelik öz yeterlik algıları arasında belirgin bir fark yoktur. Her ne kadar lisansüstü öğrenimini tamamlayan öğretmenlerin daha yüksek yeterlik algılarına sahip olacağı düşünülse de Tunagür ve Aydın (2021) da lisans ve lisansüstü mezunu öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda öz yeterlikleri arasında anlamlı bir fark tespit etmemişlerdir. 21. becerilerine sahip olma açısından Türkçe öğretmenlerini inceleyen Mete (2021) de lisans ve lisansüstü mezunu öğretmenler arasında anlamlı bir farklılık olmadığını belirlemiştir. Ancak Yıldırım ve arkadaşları (2022) lisansüstü mezunu kadın öğretmenlerin 21. yüzyıl öğreten becerilerinin daha yüksek olduğunu belirlemişlerdir. Bununla birlikte Kozikoğlu ve Özcanlı (2020) ise yaptıkları çalışmada lisansüstü eğitimi yapma isteği duyan

öğretmenlerin lisans mezunu olanlara kıyasla 21. yüzyıl öğretme becerilerinin daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Alan yazınına genel olarak bakıldığında çeşitli branşların ele alındığı çalışmalarda lisans ve lisansüstü mezunu öğretmenler arasında lisansüstü mezunu öğretmenler adına anlamlı fark bulunurken Türkçe öğretmenleri arasında anlamlı bir farkın olmaması dikkat çekicidir. Zira Maldonado ve arkadaşları (2023) Türkçe öğrencilerinin lisansüstü eğitime yönelik tutumlarını inceledikleri bir çalışmada lisans ve lisansüstü öğrencileri arasında anlamlı bir fark olmadığını tespit etmişlerdir. Bu da Türkçe eğitimi alanında mevcut olan lisansüstü programlarının içeriklerinin gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Çalışmada ulaşılan son bulgu ise Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterlik algıları ile görev süreleri arasında anlamlı bir fark olmadığıdır. Başka bir ifade ile öğretmenlerin uzun ya da kısa süre çalışmış olmalarının bu becerileri öğretme konusundaki öz yeterlikleri üzerinde önemli bir rolü yoktur. Alan yazını incelendiğinde ise Tunagür ve Aydın (2021) Türkçe öğretmenlerinin meslekteki görev süreleri ile 21. yüzyıl öğretme becerileri arasında beceri boyutları bağlamında anlamlı ve anlamlı olmayan farklar tespit etmişlerdir. Araştırmalarında öğretmenlerin meslekteki görev süreleri ile yönetsel ve teknopedagojik beceriler boyutu arasında anlamlı farklılıklar tespit etmişler ancak onamacı, üretimsel ve esnek öğretme becerileri boyutları arasında anlamlı farklar bulmamışlardır. Yine Mete (2021) de çalışmasında Türkçe öğretmenlerinin görev süreleri ile 21. yüzyıl becerilerine ilişkin algıları arasında anlamlı ilişkiler belirlemiştir. Bununla birlikte diğer branşlardan öğretmenlerin meslekteki görev süreleri ile 21. yüzyıl öğretme becerileri arasında anlamlı fark bulan çalışmalar da mevcuttur (Kozikoğlu & Özcanlı, 2020). Lâkin alan yazınında çalışmamızın bulgularını destekler nitelikte diğer branşlarla yapılmış çalışmalar olduğu da görülmektedir (Gürültü vd., 2018; Gürültü vd., 2020; Yıldırım vd., 2022). Çalışmalar arasındaki bu farklılıkların özellikle de Türkçe öğretmenleri arasındaki farklılıkların seçilen örneklerle ilgili olabileceği düşünülmektedir ancak daha iyi anlaşılabilmesi adına daha ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak 21. yüzyılda Türkçe öğretmenlerinin öğrencilere 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusunda kendilerini tam anlamıyla yeterli bulmadıkları görülmüştür. Bugünün dünyasında eğitim

kurumlarından beklenen bireylerin yetiştirilmesi hususunda Türkçe öğretmenlerinin yetersiz olmasının ciddi problemlere neden olabileceği düşünülmektedir. Zira özellikle de tüm becerilerin temelini oluşturan dil öğretmenlerinin bu konuda daha da önemi artarken ortaya çıkan bu tablonun iyileştirilmeye ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Öneriler

1. Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini öğretme konusundaki öz yeterliklerinin yüksek olmaması bu alanda çeşitli eğitimlere ihtiyaçları olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Millî Eğitim Bakanlığı çeşitli hizmet içi seminerlerle öğretmenlerin bu konudaki bilgi ve becerilerini artırmaya yönelik çalışmalara ağırlık vermelidir.

2. Öğretmen yetiştiren kurumlar lisans programlarında öğretmen adaylarına bu becerileri kazandırmanın yanı sıra bu becerileri öğrencilere nasıl kazandıracakları konusunda da bilgi ve becerilerini geliştirmeye yönelik derslere yer vermelidir.

KAYNAKÇA

- Aslan, M., & Alıcı, B. (2023). Mesleki ve teknik lise öğretmenlerinin 21. yy becerileri ile okul yöneticilerine yönelik 21. yy becerileri öz-yeterlik algıları arasındaki ilişki. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(87), 1151-1173.
- Baki, Y. (2022). Türkçe öğretmeni adaylarının 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 11(4), 1717-1742.
- Belet-Boyacı, Ş. D., & Atalay, N. (2016). A scale development for 21st century skills of primary school students a validity and reliability study. *International Journal of Instruction*, 9(1), 1308-1470.
- Belet-Boyacı, Ş. D., & Güner-Özer, M. (2019). Öğrenmenin geleceği: 21. yüzyıl becerileri perspektifiyle Türkçe dersi öğretim programları. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 9(2), 708-738.
- Cemaloğlu, N., Arslangilay, A. S., Üstündağ, M. T., & Bilasa, P. (2019). Meslek lisesi öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri özyeterlilik algıları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(2), 845-874.

- Coşkun, F. (2022). Öğretmenlik mesleği ve 21. yüzyıl becerileri. *Alanyazın*, 3(1), 31-38.
- Dilekçi, A., Karatay, H., & Tezel, K. V. (2022). Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri ile ilgili uygulamaları ve yeterlikleri. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(36), 1207-1231.
- Eker, C., Akar-Elekoğlu, A., Kamar, P., & Kamar, M. (2019). Ortaokul öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine yönelik yeterlik algılarının incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(20), 26-37.
- Erdoğan, D., & Eker, C. (2020). Türkçe öğretmen adaylarının 21. yy becerileri ile yaşam boyu öğrenme eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8(1), 118-148.
- Erten, P. (2020). Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları ve bu becerilerin kazandırılmasına yönelik görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(227), 33-64
- Jia, Y., Oh, Y. J., Sibuma, B., LaBanca, F., & Lorentson, M. (2016). Measuring twenty first century skills: Development and validation of a scale for in service and pre-service teachers. *Teacher Development*, 20(2), 229-252.
- Gelen, İ. (2017). P21-Program ve öğretimde 21. yüzyıl beceri çerçeveleri (ABD Uygulamaları). *Disiplinlerarası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 15-29.
- Gürültü, E., Aslan, M., & Alcı, B. (2018). İlköğretim öğretmenlerinin yeterliklerinin 21. yüzyıl becerileri ışığında incelenmesi. *The Journal of Academic Social Sciences*, 6(71), 543-560.
- Gürültü, E., Aslan, M., & Alcı, B. (2020). Ortaöğretim öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri kullanım yeterlikleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(4), 780-798.
- Güzen, S., A., & Kaya, A. (2020). Liselerde yenilik yönetimi becerilerinin öğretmen görüşleri doğrultusunda incelenmesi. *Harran Maarif Dergisi*, 5(2), 1-28.
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemi* (21. bs.). Ankara: Nobel.

- Kılıç, S. (2012). Örnekleme yöntemleri. *Journal of Mood Disorders*, 3(19), 44-46.
- Korkmaz, G., & Kalaycı, N. (2019). Theoretical foundations of project based curricula in higher education. *Çukurova University Faculty of Education Journal*, 48(1), 236- 274.
- Kozikoğlu, İ., & Özcanlı, N. (2020). Öğretmenlerin 21. yüzyıl öğrenen becerileri ile mesleğe adanmışlıkları arasındaki ilişki. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 9(1), 270-290.
- Maldonado, B., Kana, F., & Akay, S. (2023). Türkçe eğitimi lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin lisansüstü eğitime yönelik tutumları. Kana, F. (Ed.), içinde *Türkçe eğitiminde güncel araştırmalar* (ss. 121-138). Holistence Publications.
- Millî Eğitim Bakanlığı, (2001). *21. yüzyıla girerken Türk eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu çağdaş öğretmen profili*. Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı, (2017). *Öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri*. Ankara: Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü.
- Mete, G. (2021). Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerileri öz yeterlik algısı. *Turkish Studies-Educational Sciences*, 16(2).
- Özdemir, N. (2021). *Ortaokul öğretmenlerinin 21. yüzyıl öğretmen becerilerinin incelenmesi (Bursa ili örneği)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Özyurt, M. (2020). 21. yüzyıl becerileri öğretimi ölçeğinin Türk kültürüne uyarlanması: Geçerlik güvenirlik çalışması. *OPUS ©Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(30), 2568-2594.
- Partnership for 21st Century Skills (2009) Framework for 21st century learning. Erişim adresi: <http://www.p21.org/our-work/p21-framework>
- Rotherham, A. J., & Willingham, D. T. (2009). “21st-century” skills. *American Educator*, 17(1), 17-20.

- Shaw, A., Kapnek, M., & Morelli, N. A. (2021). Measuring creative self-efficacy: an item response theory analysis of the creative self-efficacy scale. *Frontiers in Psychology*, 12:678033.
- Uçak, S., & Erdem, H. H. (2020). Eğitimde yeni bir yön arayışı bağlamında “21. yüzyıl becerileri ve eğitim felsefesi”. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 76-93.
- Uyar, A., & Çiçek, B. (2021). Farklı branşlardaki öğretmenlerin 21. yüzyıl becerileri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 1-11.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston: Pearson.
- Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st century skills: Learning for life in our times: learning for life in our times. John Wiley & Sons.
- Tunagür, M., & Aydın, E. (2021). Türkçe öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerini kullanım yeterlikleri. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 10(4), 1562-1580.
- Tutkun, Ö. F., & Aksoyalp, Y. (2010). 21. yüzyılda öğretmen yetiştirme eğitim programının boyutları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 361-371.
- Yıldırım, R., Utkugün, C., & Yurtseven, R. (2022). Öğretmenlerin 21. yüzyıl becerilerinin öğretimine ilişkin öz yeterlik algıları. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 13(6), 28-44.

5. SINIF TÜRKÇE DERS KİTABINDA YER ALAN YAZMA ETKİNLİKLERİNİN YARATICI YAZMA BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

ANALYZING 5TH GRADE TURKISH TEXTBOOK WRITING ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF CREATIVE WRITING

Gülhan AKALAY¹

Yelda KÖKÇÜ²

Özet

Bu çalışmanın amacı ortaokul 5. sınıf Türkçe ders kitabında yer alan yazma etkinliklerinin yaratıcı yazma açısından yeterliliğini ortaya koymaktır. Çalışmada 2023-2024 yılından itibaren beş yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilen Koza Yayınları 5. sınıf Türkçe ders kitabı incelenmiştir. Nitel desende tasarlanan çalışmanın verileri doküman incelemesi tekniğiyle elde edilmiştir. Çalışmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen “Yaratıcı Yazmaya Uygunluk Formu” kullanılmıştır. Verilerin analizi aşamasında ise içerik analizinden yararlanılmıştır. Çalışma kapsamında Türkçe ders kitabındaki 8 temada bulunan 24 okuma metni ve 8 dinleme metni olmak üzere 32 metnin tüm yazma etkinlikleri incelenmiştir. 5. sınıf Türkçe ders kitabında toplam 287 etkinlik bulunmakta olup etkinliklerin 222’sinin yazma etkinliği olduğu belirlenmiştir. Yazma etkinlikleri toplam etkinliklerin %77.35’ini oluşturmaktadır. Çalışmadan elde edilen veriler yaratıcı yazma bağlamında değerlendirildiğinde yazma etkinliklerinin %51.35’inin yetersiz olduğu, %34.14’ünün kısmen yeterli olduğu ve %13.51’inin yeterli olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcı yazma, Türkçe ders kitabı, yazma etkinliği.

Abstract

The aim of this study is to reveal the adequacy of writing activities in the 5th grade Turkish textbook in terms of creative writing. In the study, Koza Publications 5th grade Turkish textbook, which was accepted as a textbook for five years starting from 2023-2024, was analyzed. The data of the study, which

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, gulhanebiloglu@gmail.com

² Doktor Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, yekokcu@hotmail.com, 0000-0003-1232-5235

was designed with a qualitative pattern, was obtained using the document review technique. The “Suitability Form for Creative Writing” developed by the researchers was used as a data collection tool in the study. Content analysis was used during the data analysis phase. Within the scope of the study, all writing activities of 32 texts, 24 reading texts and 8 listening texts in 8 themes in the Turkish textbook were analyzed. In the 5th grade Turkish textbook, there are 287 activities in total and it was determined that 222 of the activities were writing activities. Writing activities constitute 77.35% of the total activities. When the data obtained from the study were evaluated in the context of creative writing, it was determined that 51.35% of the writing activities were insufficient, 34.14% were partially sufficient and 13.51% were sufficient.

Keywords: Creative writing, Turkish textbook, writing activities.

Giriş

Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda dil becerilerinin ve yeterliliklerinin geliştirilmesi gerektiği üzerinde önemle durulmuş, bu beceriler öğrenmenin gerçekleşmesi, kişisel ve sosyal gelişme ile meslek edinmenin ilk şartı olarak görülmüştür (MEB 2019). Yazma becerisi de önemi vurgulanan dört temel dil becerilerinden olup okulda kazanılan ve öğrencilerin kendilerini ifade etmelerine olanak sağlayan çok boyutlu anlatma becerisidir.

Millî Eğitim Bakanlığının yayınladığı Türkçe Dersi Öğretim Programları’nda yazma becerilerine yönelik kazanımlar her sınıf düzeyine uygun olacak biçimde yer almıştır. Kazanımlar içerisinde Türkçe öğretiminde kullanılması gereken yazma yöntem ve tekniklerine yer verilmiştir. Güdümlü yazma, metin tamamlama, bir metni kendi sözcükleriyle yeniden oluşturma, boşluk doldurma, grup olarak yazma, serbest yazma, kontrollü yazma, tahminde bulunma, not olarak yazma, özet çıkarma, sözcük ve kavram havuzundan seçerek yazma, bir metinden hareketle yazma, eleştirel yazma ve yaratıcı yazma bunlardan bazılarıdır (MEB, 2019). Bu noktada yazma yöntemlerinden olan yaratıcı yazma, yazma eyleminin daha özgün ve derin bir boyutuna karşılık gelmektedir.

İlgili alanyazına bakıldığında yaratıcı yazma ile ilgili çeşitli tanımlar yapıldığı görülür. Yaratıcı yazma, bir taraftan yaptığı işten zevk almak diğer taraftan kalıpların dışına çıkmak ve hayal gücüyle özgün ürünler ortaya koymak (Küçük, 2007); yaratıcılığın kullanılarak

dış dünyadan edinilen kazanımların bireyin kendi hayal dünyasında farklı bir şekilde ortaya konarak yazılması (Bulut ve Çiftçi, 2014); düşüncelerin yaratıcı olması ve doğru sözcüklerle ifade edilmesi (Temizkan, 2010); dış dünyaya ait izlenimlerinin diğer kişilerden farklı şekilde dile getirilmesi (Kaya, 2013); zihinde var olan kavramları, görüntüleri, sesleri, hayalleri yeniden kurgulayarak hikâye, roman, şiir vb. yazma süreci (Gülyüz, 2003) olarak tanımlanabilir. Yaratıcı yazılar yazabilmek için birçok beceriyi bir arada barındırmak gerekir (Alptekin, 2021). Tanımlarda da vurgulandığı gibi yaratıcı yazmanın amacı öğrencilerin kişisel duygu ve düşüncelerini belli bir kalıba sokmadan farklı bir tarzda ifade etmelerini sağlamaktır. Türkçe öğretiminde üzerinde durulan uygulamalardan biri olan yaratıcı yazmanın temel amacını İpşiroğlu (2006) kafamızdaki değiştirilmesi güç olan yargıları bir kenara bırakarak, aşılması güç eşikleri geçerek bize özgü olanı ifade etmek olarak tanımlarken; Temizkan (2010) yaratıcı yazma yoluyla özgün, akıcı, ilgi çekici bir şekilde duygu ve düşüncelerini ortaya koymanın, bunun yanında çocukların iç dünyalarına, bilinçaltlarına inmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Yaratıcı yazıda önemli olan, öğrencilerin his ve fikirlerini, özgün ve akıcı fikirler ışığında aktarabilmeleridir (Maltepe, 2007).

Ders kitapları kazanımların öğrenciye aktarılmasında kullanılan yol haritası, temel öğretim materyalleridir. Ders kitapları aracılığıyla sınıfın bütününde bir birliktelik sağlanır ve her öğrenci eşit bir şekilde bu kaynaklara ulaşır. Ders kitabı; eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek için öğrencilerin öğrenmelerine kaynaklık eden ve birçok durumda yalnız başına kullanılabilen öğretim materyali (Halis, 2002); öğrenim sürecinde öğrencilerin neler öğreneceğini ve öğretmenlerin öğreteceklerini belirleyen ve eğitim paydaşlarının temel olarak kullandığı dil becerilerini geliştiren bir kaynak (Küçükahmet, 2003; Sarıkaya, 2023) olarak tanımlanabilir. Bu noktada ders kitapları öğretmenler için dersin planlanmasını, sınıfın tamamına düzenli bir şekilde etkinlik yaptırmasını ve bu etkinlikleri tekrarlamasını sağlamakta öğrencilerin de kolay ulaşabileceği bir özellik taşımaktadır (Maden, 2021).

Türkçe ders kitaplarında, Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın özel amaçlarına ve Türk Milli Eğitiminin genel amaçlarına uygun temalar ve bu temalarda kullanılmaya elverişli okuma ve dinleme metinleri yer almaktadır. Her temanın ilk sayfasında tema ile ilgili

görsel, tema boyunca edinilecek kazanımlar ve metin adları yer almaktadır. Metinlerin hemen öncesinde hazırlık çalışmaları ve metnin hangi yöntem/teknikle okunacağı veya dinleneceğine yönelik bir yönerge bulunmakta; sonrasında yazma, dinleme, okuma, konuşma ve dil bilgisi etkinliklerine yer verilmektedir. Bu etkinlikler kazanımların öğrenciye aktarılmasında görev üstlenmiştir. Yazma etkinliklerine de yer verilmiş ve öğrencinin yazma becerisini geliştirecek çeşitli etkinlikler tasarlanmıştır. Bu etkinlikler tasarlanırken beynin sağ ve sol lobunun etkileşimini gerçekleştirecek şekilde tasarlanmış olması önemlidir (Alptekin, 2021). Yazma etkinlikleri sınıf seviyelerinde farklılık göstermekle birlikte öğrencilerin yazma yeteneklerini ve yaratıcılıklarını ortaya koyma açısından ortak özelliklere sahiptir. Özellikle yaratıcı yazmaya uygun etkinlikler aracılığıyla bireysel farklılıklar ortaya çıkmakta ve öğrenci kendini daha iyi ifade etmektedir. Kardeş (2021) yaratıcı yazma uygulamalarında öğrencilerin kendilerini bulduklarını ve bunun neticesinde öz güvenlerinin geliştiğini dile getirmiştir. Güneş (2023) yaratıcı yazmayı yazma çalışmalarının en zevkli ve en ileri basamağı olarak görmüştür. Bu sebeple Türkçe ders kitaplarının yaratıcı yazma etkinlikleri açısından zengin olması önemli ve değerlidir. Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda yer alan 5. sınıf yazma becerisi ile ilgili kazanımlardan bazıları şunlardır: “Şiir yazar, hikâye edici metin yazar, bilgilendirici metin yazar, hayali öğeler barındıran kısa metin yazar, görselleri ilişkilendirerek bir olayı anlatır, yazdıklarının içeriğine uygun başlık belirler, yazdıklarını paylaşır (MEB, 2019).

Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda başka yazma kazanımları da vardır ancak yukarıda yer alan kazanımlar öğrencilerin yaratıcılıklarını bir ürün aracılığıyla ortaya koyması açısından önemlidir. Dolayısıyla ortaokul Türkçe ders kitaplarının yaratıcı yazma etkinlikleri açısından zengin olması gerekir. İpşiroğlu (2006); yazmayı bir eğitim sorunu olarak görmüş, yaratıcı yazmayı öğrenebilir bulgulara bağlayarak yazmanın çeşitli oyun, yöntem, teknik ve alıştırmalarla keyif veren bir uğraş ve bir beceri olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda öğrencilerin özgün yazılar yazmasını sağlamak için yaratıcı yazma çalışmalarına önem verilmeli ve ders kitaplarında öğrencilere bu imkânı sunacak etkinlikler yer almalıdır. Bireylerin yanlış yapmaktan korkmadığı araştırma, gözlem, duyu ve duyguların ön planda olduğu bireyi ve yaratıcılığı merkeze alan çağdaş bir eğitim sistemine ihtiyaç

duyulmaktadır (Adıgüzel, 2003). Yaratıcı yazma sınırlı düşünmeyi reddeder (Temizkan, 2010). Okullarda yapılan yazılı anlatım çalışmaları öğrencilere yaratıcılıklarını ortaya kayması açısından geniş imkânlar sunmalıdır. Çünkü yaratıcı yazmada başarı oranı özgünlüğe (insanın kendi hislerini, yaşantılarını, kısacası benliğini bulmasına), düşünme yetilerinin gelişmiş olmasına, hayal gücüne, özenli ve devamlı çalışmaya, cesarete ve öz kontrole bağlıdır ve bütün bu unsurlar bir dereceye kadar öğrenilebilir ve öğretilibildir (İpşiroğlu, 2006). Yaratıcı yazmanın öğrenilebilir olması, Türkçe ders kitaplarında yaratıcı yazma becerisinin geliştirilmesine yönelik etkinliklerin sayısının az olması çalışmanın önemi ile ilişkilidir. Sınıf ortamında uygulanacak nitelikli yaratıcı yazma etkinlikleri aracılığıyla öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerinin geliştirilebilir olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı ortaokul 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki yazma etkinliklerinin yaratıcı yazmaya uygunluğunun değerlendirilmesidir.

Araştırmanın Önemi

Yaratıcı yazma, öğrencilerin hayal dünyalarını ve yazma becerilerini ortaya koymasına bakımından etkili bir yöntemdir. 2023-2024 yılından itibaren beş yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilen Koza Yayınları Türkçe Ders Kitabı'nda yer alan yazma etkinliklerinin yaratıcı yazmaya uygunluğu ve söz konusu etkinliklerin yeterli sayıda olup olmadığı ile ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Önümüzdeki beş yıl kullanılacak olan bu kitabın yaratıcı yazma açısından değerlendirmesi önemlidir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

"5. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazmaya Uygunluğunun İncelenmesi" amacıyla yapılan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama tekniklerinin kullanıldığı nitel araştırmalar algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde

ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım ve Şimşek, 2005).

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Nitel araştırmalarda veriler; gözlem, odak grup görüşmesi, mecazlar yoluyla veri toplama ve doküman incelemesi tekniklerinden biri veya birkaçı kullanılarak toplanır. Doküman incelemesi, araştırılan konu hakkındaki içeriğe sahip olan yazılı materyallerin incelenmesidir (Yıldırım, Şimşek, 2005). Veri toplama aracı yazın taraması ve uzmanların görüşleri doğrultusunda araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Veriler doküman incelemesi tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Bu çalışmada 5. sınıf Türkçe ders kitabı incelenmiş ve yazma etkinlikleri yaratıcı yazmaya uygunluğu bakımından değerlendirilmiş ve uygun olanlar belirlenmiştir. Kitapta 8 tema her temada 4 metin bulunmaktadır. Bu çalışmada araştırmayı yapan kişinin geliştirdiği “Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazmaya Uygunluğu Formu” kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Nitel araştırmada veri analizi yapılırken betimsel ve içerik analizi kullanılır. Ayrıntılı olarak analiz gerektirmeyen verilerin açıklanmasında betimsel analiz tercih edilir. Bu çalışmada betimsel analiz tercih edilmiş olup veriler analiz edilirken alandaki iki uzman bağımsız değerlendirme yapmıştır. Nitel verilerin analizi sürecinde Miles & Huberman (1994) güvenilirlik formülü ($\text{Güvenirlik} = \frac{\text{Görüş Birliği}}{\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}}$) kullanılmış ve araştırmacılar arasındaki uyum %80 tespit edilmiştir.

Araştırma İnceleme Materyali

Araştırmada incelenen materyal Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 2023-2024 eğitim öğretim yılından itibaren 5. sınıflarda 5 (beş) yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilen kitabı kapsamaktadır. Ders kitabının seçiminde bir ölçüt kullanılmamış, Türkçe Ders kitabı seçkisiz örneklem yöntemine göre tercih edilmiştir. Türkçe ders kitabına ilişkin bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır:

Tablo 1. *Türkçe Ders Kitabına İlişkin Bilgiler*

Adı	Yayın Evi	Basım Yılı	Okutulduğu Yıl	Yazar	Metin Sayısı
Ortaokul ve İmamhatip 5. Sınıf Türkçe Ders Kitabı	Koza Yayınları	2023	2023-2024	Beşir Sevim	32

Bulgular

Yapılan çalışma sonucunda elde edilen bulgular detaylı bir şekilde tablolar aracılığıyla sunulmuştur. Tablolarda metin adı, toplam etkinlik sayısı, yazma etkinliklerinin sayısı, yazma etkinliklerinin yaratıcı yazma açısından yeterlilik durumlarına yer verilmiştir.

Tablo 2. *“Birey ve Toplum” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği*

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Dünya Çocukları	6	3	1	-	2
Eskiciyle Para Babası	8	6	1	4	1
Aile-Toplum-Dünya İlişkisi	8	6	3	2	1
Bayrak Öğretmen	7	4	1	2	1
Toplam	29	19	6	8	5

Tablo 2’ye bakıldığında “Birey ve Toplum” temasındaki toplam 29 etkinlikten 19’unun yazma etkinliği olduğu görülmektedir. Etkinlikler yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 6’sının yetersiz, 8’inin kısmen yeterli ve 5’inin yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3. *“Millî Mücadele ve Atatürk” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Açısından Yeterliliği*

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Dersimiz: Atatürk	8	5	3	2	-
Elazığlı Hasan Onbaşı	9	7	4	1	2

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı	6	4	1	3	-
İngiliz Memiş	8	4	-	2	2
Toplam	31	20	8	8	4

“Milli Mücadele ve Atatürk” temasındaki toplam 31 etkinlikten 20’sinin yazma etkinliği olduğu görülmektedir. Elde edilen veriler yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 8’inin yetersiz, 8’inin kısmen yeterli ve 4’ünün yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. “Erdemler” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
İki Kardeşin Fedakârlığı	9	7	3	2	2
Yüreğinizde Bir Yer Açın	8	6	3	2	1
Dostluğun Türleri	10	6	4	1	1
Tatlı Dile Dair	10	9	5	3	1
Toplam	37	28	15	8	5

Tablo 4 incelendiğinde “Erdemler” temasındaki toplam 37 etkinlikten 28’inin yazma etkinliği olduğu görülür. Yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 15’inin yetersiz, 8’inin kısmen yeterli ve 5’inin yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 5. “Milli Kültürümüz” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Bayrağımızın Türküsü	10	8	6	1	1
Dedem Korkut Öyküleri Üzerine	9	7	3	3	1
Padişaha Su Hediye Eden Adam	8	5	2	2	1
Benden Selam Olsun Bolu Beyi’ne	8	6	3	2	1
Toplam	35	26	14	8	4

“Millî Kültürümüz” temasındaki toplam 35 etkinlikten 26’sının yazma etkinliğidir. Söz konusu etkinlikler yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 14’ünün yetersiz, 8’inin kısmen yeterli ve 4’ünün yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 6. “Doğa ve Evren” Temasında bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Küçük Çam Ağacı	9	7	4	3	-
Yıldızlar Gayet Memnun	10	8	4	2	2
Dünyanın Beyaz Devleri Buzulları	11	9	6	2	1
Sonsuzluk ve Ötesi	9	8	3	5	-
Toplam	39	32	17	12	3

Tablo 6’ya bakıldığında “Doğa ve Evren” temasındaki toplam 39 etkinlikten 32’sinin yazma etkinliği olduğu anlaşılmaktadır. Yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 17’sinin yetersiz, 12’sinin kısmen yeterli ve 3’ünün yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 7. “Sağlık ve Spor” Temasında bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Mavi Eşofmanlı Adam	11	9	5	3	1
Olimpiyat Oyunları	10	8	3	3	2
Uyku	9	9	7	1	1
Salıncak	8	7	-	7	-
Toplam	38	33	15	14	4

“Sağlık ve Spor” temasındaki toplam 38 etkinlikten 33’ünün yazma etkinliği olduğu anlaşılmaktadır. Yaratıcı yazma açısından

değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 15'inin yetersiz, 14'ünün kısmen yeterli ve 4'ünün yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 8. “Bilim ve Teknoloji” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Bir Bilim İnsanı Neler Yapar?	13	11	7	4	-
Zaman İçinde Gezerken Gördüklerimiz	10	7	7	-	-
Kuşlu Mektuplar	9	8	4	3	1
El Cezerî	8	7	4	3	-
Toplam	40	33	22	10	1

“Bilim ve Teknoloji” temasındaki toplam 40 etkinlikten 33'ünün yazma etkinliği olduğu anlaşılmaktadır. Yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde ise etkinliklerin 22'sinin yetersiz, 10'unun kısmen yeterli ve 1'inin yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 9. “Sanat” Temasında Bulunan Metinlerdeki Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Metin Adı	Toplam Etkinlik Sayısı	Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
			Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
Çocukluğun Değeri	10	9	6	2	1
Ünlü Ressam	11	10	4	5	1
Şiir Nedir?	7	5	4	-	1
Piyano ve Piyanist	10	7	3	3	1
Toplam	38	31	17	10	4

Tablo 9'a bakıldığında “Sanat” temasındaki toplam 38 etkinlikten 30'unun yazma etkinliği olduğu görülmektedir. Elde edilen veriler yaratıcı yazma açısından değerlendirildiğinde etkinliklerin

17'sinin yetersiz, 10'unun kısmen yeterli ve 4'ünün yeterli olduğu belirlenmiştir.

Tablo 10. 5. Sınıf Türkçe Ders Kitabındaki Etkinliklerin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterliliği

Kitaptaki Tema Sayısı	Kitaptaki Metin Sayısı	Kitaptaki Toplam Etkinlik Sayısı	Kitaptaki Toplam Yazma Etkinliği Sayısı	Yazma Etkinliklerinin Yaratıcı Yazma Açısından Yeterlilik Durumu		
				Yetersiz	Kısmen Yeterli	Yeterli
8	32	287	222	114	78	30
		%100	%77.35	%51.35	%34.14	%13.51

Tablo 10'da görüldüğü üzere 5. sınıf Türkçe ders kitabında 8 tema, 32 metin ve 287 etkinlik yer almaktadır. Toplam 287 etkinliğin 222'si yazma etkinliği olup yazma etkinlikleri toplam etkinliklerin %77.35'ini oluşturmaktadır. Elde edilen veriler yaratıcı yazma bağlamında incelendiğinde yazma etkinliklerinin %51.35'inin yetersiz, %34.14'ünün kısmen yeterli, %13.51'inin yeterli olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma 2023-2024 yılında 5. sınıflarda kullanılan Türkçe ders kitabındaki yazma etkinliklerinin yaratıcı yazmaya uygunluğunun değerlendirmesi amacıyla yapılmış olup elde edilen sonuçlar şöyledir:

Etkinlikler yazma, konuşma, okuma ve dinleme olmak üzere dört beceriden oluşmaktadır. Dinleme, konuşma, okuma ve yazma olmak üzere dört temel beceriye ait toplam 287 etkinlik tespit edilmiştir. Bu etkinliklerin %77.35'i yani 222'si yazma etkinliğidir. Bu noktada Türkçe ders kitaplarında yazma becerisinin önemsendiğini söylemek mümkündür. Söz konusu yazma etkinlikleri, yaratıcı yazma açısından incelendiğinde ise 114 etkinliğin “yetersiz”, 78 etkinliğin “kısmen yeterli”, 30 etkinliğin ise “yeterli” olduğu tespit edilmiştir. Yaratıcı yazmaya uygun olduğu tespit edilen 30 etkinliğin yazma etkinlikleri içindeki oranı ise sadece %13.51'dir. Yaratıcı yazmanın, bireyin yazma ve düşünme becerileri ile olan ilişkisi de göz önünde

bulundurulduğunda yaratıcı yazma etkinlikleri sayısının yetersiz olduğu belirlenmiştir. İncelenen 32 metinden 24'ünde her metne bağlı olarak en fazla 2 yaratıcı yazma etkinliği tespit edilmiştir, geriye kalan 8 metinde ise yaratıcı yazma etkinliğine yer verilmediği görülmüştür. Özellikle 7. tema olan “Bilim ve Teknoloji” teması altında yer alan 4 metne bağlı toplam 33 yazma etkinliğinde sadece 1 tane yaratıcı yazma etkinliği tespit edilmiştir.

İlgili alanyazında Türkçe ders kitaplarındaki etkinliklerin yaratıcı yazmaya uygunluğunu inceleyen çalışmalar bulunmaktadır (Çarkıt, 2019; Sarıkaya, 2021; Aydeniz, 2022). Bunlardan ilki Çarkıt (2019) tarafından yapılan 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki etkinliklerin yaratıcı yazma açısından incelendiği çalışmadır. Bu çalışmada kitapta yer alan yazma etkinliklerinin %52.08'inin yaratıcı yazmaya uygun olduğu tespit edilmiştir ve diğer yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında bu oldukça yüksek bir orandır. Bir diğer çalışma Sarıkaya (2021) tarafından yapılan 8. sınıf Türkçe ders kitabındaki etkinliklerin yaratıcı yazma açısından incelendiği çalışmadır. Bu çalışma 8. sınıf Türkçe ders kitabındaki okuma metinlerinin etkinliklerini kapsamaktadır. Sonuç olarak yazma etkinliklerinin %37.03 oranında yaratıcı yazmaya doğrudan uygun olduğu, %35.18 etkinliğin kısmen uygun olduğu, %27.77 etkinliğin ise uygun olmadığı tespit edilmiştir. Bu oranın yeterli olduğu değerlendirilmiştir. Benzer bir çalışma Aydeniz (2022) tarafından gerçekleştirilmiş ve 6. ve 7. Türkçe ders kitapları incelenmiştir. 6. sınıf Türkçe ders kitabındaki etkinliklerin %10.37, 7. sınıf Türkçe ders kitabındaki etkinliklerin %11.11'nin yaratıcı yazmaya uygun olduğunu tespit edilmiş ve bu oran yetersiz bulunmuştur. Arslan (2023) ise yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarında yer alan yaratıcı yazma etkinliklerini ele almış ve 118 etkinliğin yaratıcı yazma bağlamında uygunluklarını tespit etmiştir. Araştırma sonucunda etkinliklerin yaratıcı yazmaya uygun niteliklere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine alanyazında Türkçe Öğretim Programı'ndaki yazma kazanımlarının yaratıcı yazmaya uygunluğunu inceleyen çalışmalara (Bulut ve Çiftçi, 2014; Uygun ve Çetin, 2020; Sarıkaya, 2020) da yer verildiği görülmektedir. Genel olarak bakıldığında ise kazanımların öğrencilerin yaratıcı yazma becerilerini kısmen geliştirecek nitelikte olduğu görülmektedir.

Yapılan çalışmadan hareketle yaratıcı yazma sürecinin etkili bir şekilde yürütülmesi için birtakım önerilerde bulunulmuştur:

- Türkçe ders kitapları hazırlanırken yaratıcı yazma etkinliklerine daha fazla yer verilebilir. Birbirine çok benzeyen etkinlikler yerine farklı yaratıcı yazma etkinlikleri tasarlanabilir. Bu sayede öğrencilerin pratik yaparak yaratıcı yazma becerileri desteklenecektir.
- Yaratıcı yazma etkinliklerini sadece Türkçe dersi ile sınırlandırmak yerine farklı ünite ve temalarda yaratıcı yazma etkinliklerine yer verilebilir.
- Türkçe ders kitaplarında yaratıcı düşünme becerisi ile ilişkili görsellere yer verilebilir. Bu yolla öğrencilerin görsellerden ilham alarak yaratıcı yazma uygulamaları yapmaları sağlanabilir.
- Yine Türkçe ders kitaplarında QR kodlar ve bağlantılar aracılığıyla öğrenciler dijital yazma araçlarına yönlendirilip dijital yazma araçlarını kullanmaları sağlanabilir.
- Yazma konularında öğrencilere seçim şansı sunulması yaratıcı yazma ve yazma motivasyonu açısından önem taşır. Bu noktada ders kitaplarında öğrencilerin ilgi alanlarına yönelik seçim yapmalarına imkân tanıyan yaratıcı yazma etkinlikleri tasarlanabilir.

Kaynaklar

- Adıgüzel, H. Ö. (2003). *Yaratıcılık Kuramları. Çocukta Yaratıcılık ve Drama (Ed.Ali Öztürk)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Alptekin K, T. (2021). *Yazma Eğitimi İncelemeler Derlemi*. Nobel Yayınları.
- Arslan, R. (2023). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ders Kitaplarında Yer Alan Yaratıcı Yazma Etkinliklerinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ataman, M. (2006). *Drama Dergisi*, 1 (1), Bilkent Üniversitesi.
- Aydeniz, S. (2022). Türkçe ders kitaplarındaki etkinliklerde yaratıcı yazma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 135-157. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1192512>.
- Beşir, S. (2023). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 5. Sınıf Ders Kitabı*. Koza Yayınları.

- Bulut, K. ve Çiftçi, Ö. (2014). 2006 Türkçe Dersi (6,7,8. Sınıflar) Öğretim Programında Yer Alan Yazma Kazanımlarının Yaratıcı Yazmaya Uygunluğu. *International Journal of Language Academy* 2(4),375-384.
- Güleryüz, H. (2003). *Yaratıcı Çocuk Edebiyatı*. Pegem Yayınları.
- Güneş, H. (2023). *Kuramdan Uygulamaya Yaratıcı Yazma*. Eğitim Yayınevi.
- Halis, İ. (2002). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Nobel Yayın Dağıtım.
- İpşiroğlu, Z. (2006). *Yaratıcı Yazma Çalışmalarında Edebi Metinlerin İşlevi*. Morpa Yayınları.
- Kardaş, M. (2021). *Yazma Eğitimi*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kaya, B. (2013). *Yaratıcı Yazma Becerilerinin Geliştirilmesine Yönelik Yapılan Çalışmalardan Bir Derleme*. Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları. Gazi Üniversitesi.
- Küçük, S. (2007). *Yazılı Anlatım ve Yaratıcılık*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Küçükahmet, L. (2003). *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Maden, S. (2021). Türkçe ders kitapları ile ilgili lisansüstü tezlerin eğilimleri: Bir içerik analizi. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 6(1), 30-45.
- Maltepe, S. (2007). Yaratıcı Yazı Yaklaşımı Açısından Türkçe Derslerinde Oluşturulan Yazılı Anlatım Ürünlerinin Değerlendirilmesi. *Eğitim Araştırmaları Dergisi*.
- MEB. (2019). *Talim ve Terbiye kurulu Başkanlığı Türkçe Dersi Öğretim Programı*.
- Sarıkaya, B. (2020). Yazma kazanımlarının yaratıcı yazmaya uygunluğu (2015 ve 2018 Türkçe dersi öğretim programları örnekleri). *Türkiye Eğitim Dergisi*, 5(1), 42-55.
- Sarıkaya, B. (2021). 8. sınıf Türkçe ders kitabındaki yazma etkinliklerinin yaratıcı yazmaya uygunluğu bakımından değerlendirilmesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 79-94.

- Temizkan, M. (2010). Türkçe Öğretiminde Yaratıcı Yazma Becerilerinin Geliştirilmesi. *TÜBAR*, XXVII.621-643.
- Uyğun, A. ve Çetin, D. (2020). 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programındaki Yazma Kazanımlarının Yaratıcı Yazma Becerisine Uygunluğu. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(1), 14-23. <https://doi.org/10.16916/aded.604030>
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (5.Baskı). Seçkin Yayınları

YARATICI YAZMA UYGUNLUK FORMU

Bu form, Türkçe ders kitabındaki yazma etkinliklerinin yaratıcı yazmaya uygun olup olmadığını değerlendirme amacıyla hazırlanmıştır.

Değerlendirenin Adı Soyadı:

Tema Adı:

Metin Adı:

Etkinlik Numarası:

YARATICI YAZMA UYGUNLUK FORMU

		Yetersiz (1)	Kısmen Yeterli (2)	Yeterli (3)
1	Duygu ve düşüncelerini yenilikçi bir anlayış ile yazmasına imkân tanır.			
2	Bireyin hayal gücünü ortaya çıkaracak niteliktedir.			
3	Bireyin yaratıcı düşünme becerisini destekleyecek özellikte bir yazma süreci sunar.			
4	Bireyin yazma motivasyonunu artıracak niteliktedir.			
5	Bireyin estetik yazma becerisini ortaya çıkarır.			
6	Bireyin kendini keşfetmesine imkân sağlar.			
7	Özgün benzetmeler yapmasına uygundur.			
8	Bireyin duygusal deneyimlerini aktarmasına imkân tanır.			
9	Bölümler yaratıcılık ilkelerine uygun olarak oluşturabilir.			
10	Bireyin yaratıcı bir başlık yazmasına uygundur.			

Not: Bu formdan alınacak en yüksek puan 30, en düşük puan 10'dur.

Puan Aralıkları	Açıklama
10-14 Puan Aralığı	Yazma etkinliği yaratıcı yazma açısından yetersizdir.
15-22 Puan Aralığı	Yazma etkinliği yaratıcı yazma açısından kısmen yeterlidir.
23-30 Puan Aralığı	Yazma etkinliği yaratıcı yazma açısından yeterlidir.

TÜRKMEN LÄLELERİNDE AİLE FAMILY IN TURKMEN LÄLES

Tuğba BAYRAKDARLAR¹

Özet

Türkmen halk edebiyatı ürünleri içerisinde günlük hayatta yaygın bir kullanım alanına sahip olan läleler, kendine has bir melodi ve bir takım bedensel hareketlerle söylenen lirik şiirlerdir. Dörtlükler hâlinde olup genellikle 7’li-8’li hece ölçüsüyle kurulmaktadır. İçerisinde Türkmenlerin yaşamına dair çeşitli konular ve hayata dair derin duygu ve düşünceleri aktaran bu nazım türü, Türkmen genç kızları tarafından dile getirilerek toplum içerisinde kadının bakış açısını analiz etme imkânı da sunduğundan ayrı bir öneme sahiptir. Sözlü ve yazılı kaynaklarda çok sayıda örneği bulunan läleler, folklor araştırmacıları tarafından halk edebiyatının diğer türlerinde olduğu gibi tematik olarak sınıflandırılmaktadır ve genel itibarıyla Ekim Devrimi öncesi ve sonrası, II. Dünya Savaşı yılları ve sonrası ile bağımsızlık döneminde oluşturulan läleler şeklinde tarihsel dönem ve koşullar dikkate alınarak incelenmektedir. Bu çalışmada *Türkmen Halk Dörediciliği I* ile Gurbancemal İlyasova ve Amangül Durdiyeva tarafından hazırlanan *Gelin-Gızlarıñ Şahrana Dörediciliği* adlı eserler taranarak tespit edilen läle örnekleri, her dönemde ve süreçte Türk kültüründe kutsiyet taşıyan aile kavramı açısından değerlendirilecektir. Tespit edilen örnekler, anne ve babaya bağışlanan läleler, ağabey ve yengeye bağışlanan läleler, kardeşe bağışlanan läleler, dayı, teyze ve kuzenlere bağışlanan läleler olmak üzere çeşitli ana ve alt başlıklar altında incelenecektir. Ele alınan lälelerde en çok örneğin yengeye ithafen söylendiği görülmekte ve Türkmen genç kızlarının aile ile toplum içerisinde yengelik kavramına verdiği değer ve roller dikkat çekmektedir. Ayrıca anne, baba ve kardeş kavramlarıyla ilgili duygu ve düşünceler, aile bireylerinin varlığı ile yokluğu durumunda hayata bakışın değişkenliği satırlar arasında ifade edilmektedir. Yapılan değerlendirme neticesinde toplumun şekillenmesinde önemli rolü olan kadınların nazarından toplumun yapı taşı niteliğindeki aile kavramına yönelik bakış açısı kültürel kod ve değerler bağlamında analiz edilerek ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, folklor, kültür, aile, läle

Abstract

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, tbayrakdarlar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8218-4517.

Among the Turkmen folk literature products, l leler, which are widely used in daily life, are lyrical poems sung with a unique melody and some bodily movements. It is in quatrains and is usually composed in 7 or 8 syllabic measures. This type of poetry, which contains various topics related to the life of Turkmen and conveys deep feelings and thoughts about life, has a special importance as it offers the opportunity to analyse the perspective of women in society by being expressed by Turkmen young girls. L leler, of which there are many examples in oral and written sources, are classified thematically by folklore researchers, as in other types of folk literature, and are generally analysed by taking into account historical periods and conditions as l leler created before and after the October Revolution, during and after World War II, and during the period of independence. In this study, the examples of l le identified from *Turkmen Folk D rediciligi I* and *Gelin-Gizların  ahrana D rediciligi* by Gurbancemal İlyasova and Amang l Durdıyeva will be evaluated in terms of the concept of family, which has a sacred value in Turkish culture in every period and process. The identified examples will be analysed under various main and sub-headings: l les donated to parents, l les donated to brothers and sisters-in-law, l les donated to siblings, l les donated to uncles, aunts and cousins. In the l les analysed, it is observed that most of the examples are dedicated to the sister-in-law, and the value and roles that Turkmen girls attach to the concept of sister-in-law in the family and society are noteworthy. In addition, feelings and thoughts about the concepts of mother, father and siblings, and the variability of the view of life in the presence and absence of family members are expressed between the lines. As a result of the evaluation, the perspective of women, who have an important role in shaping the society, on the concept of family, which is the building block of society, will be analysed and revealed in the context of cultural codes and values.

Keywords: Turkmen, folklore, culture, family, l le

Giriş

Türkmen halk edebiyatı ürünleri içerisinde günlük hayatta önemli yer kaplayan l leler, gen  kızlar tarafından dile getirilen lirik Şiirlerdir. Türkmenlerin yaşamında iz bırakan ve önem arz eden her Şey, l lelerde dörtlükler h linde dile getirilmektedir. *Türkmen Dilinin D Ő ndiriŐli S zl gi*'nde *l le*, kızların toplanıp veya tek başına sabsız söylediği t rk  olarak açıklanır. *L le kakmak* terimi ise belli bir ezgiyle l le söylemek anlamına gelir (Kıyasova vd., 2016, s. 77).

L l  teriminin etimolojisiyle ilgili Türkmen araŐtırmacılarının çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Go mıradov, Hoca Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri"nde "L l  söyleyip aşk d kk nını kursam mı ki" diye bir

satır yer aldığı ve satırdaki *lälä* (La ilahenin kısaltılmış şekli) sözünün tasavvuf terimi olup içerisindeki “ä” seslerinin ikisinin de uzun söylendiğini belirtir. Tasavvuftaki lälâyî sufiler söylerken halk edebiyatı terimi olan lälâyî genç kızlar söylemektedir. Läle terimi ayrıca çocuğun iyi eğitimi ile ilgili de kullanılmıştır. Bunun için de bu terime benzer birçok sözcük bulunmaktadır. Örneğin eski zamanlarda lälä (ya da la-la); Fars dilinde şehzadelerin, toplumun üst kesiminden insanların çocuklarını terbiye eden, okuma yazma öğreten, eğitim veren eğitimcileri ifade etmek için kullanılmıştır. Tacik dilindeki “lo-lo” sözü de asilzadelerin erkek çocuklarının eğitimcisi anlamındadır (Goçmiradov, 2010, s. 25).

Folklorcu B. Garrıyev ise läle terimin ortaya çıkışıyla ilgili olarak farklı bir görüş bildirir. Eskiden halk arasında genellikle bahar aylarında meydana gül ve laleler çiçek açtığında söylenmeye başlandığını ve lälenin asıl adının bu güller (läle-gül, çiçek-gül) ile ilgili olduğunu ifade eder. Bahar aylarında genç kızlar gâflet uykusundan uyanan güzel tabiata dönüp iç sırlarını, arzu ve niyetlerini ifade ederler. Böyle bir mevsimde yüzlerce, binlerce bent söylerler. Genç kızların bu usta yaratıcılık ürünlerine läle diye ad vermeleri de böyle ortaya çıkmıştır. Türkmen toplumunda bu tür şairane yaratıcılıkla al-elvan güllere benzeten genç kızların birbirinden ayrı olmadığı, birbirini tamamladığı düşünülmektedir (Otdıyev ve Atdayeva, 2010, s. 37-38).

Kimi zaman karşılıklı kimi zaman ise tek başına söylenebilen läleler şekil ve üslup açısından mani türüyle benzerlik gösterir ancak belirli bir melodi ile söylendiği için Türkmen folklorundaki diğer türlerden farklılaşır. Ayrıca *kızlar türküsü* olarak da adlandırılan lälelerin kendine özgü söyleniş biçimi vardır. Dörtlükler hâlinde olan lälelerin birinci, ikinci ve dördüncü mısrası kendi arasında kafiyeli iken üçüncü mısrası serbesttir. Genel olarak *aabb*, *abab*, *aaab* şeklinde kafiye örgüsüne sahiptir (Kalenderoğlu, 2011, s. 268-269). Lälelerin her bendinde bir düşünce aktarılır. Ancak esas mana çoğunlukla son iki satırda anlatılır. Lälelerin her bendi dört satırdır. Her satır da 7-8 heceden ibarettir. Fakat 6 ya da 8 satırdan türetilen läle bentleri de vardır. Läleler rubai görünüşünde türetilip her bendin 1, 2 ve 4. satırları (aaba) kafiyelenir. Ayrıca *aabb*, *abab*, *aaab* ya da *aaaa* şeklinde kafiyelenen örnekler de bulunmaktadır. Lälelerin her bendinden sonra “lä-lä” heceleri birkaç defa tekrarlanır, melodiyle söylenir (Goçmiradov, 2010, s. 28). Läleler söylenirken mısra sonunda yer alan

sözcüğün ünlü veya ünsüz, ince veya kalın olmasına göre “a, la, ä, lä” sesleri uzun telaffuz edilir. Sözcük ünsüzle bitiyorsa ve önceki hecede kalın ünlü yer alıyorsa “a” sesi, önceki hece ince ünlüyle bitiyorsa “ä” sesi getirilir (Kalenderoğlu, 2011, s. 269).

Läleler söyleniş usulleri bakımından birbirinden farklıdır. Eğer lälelerin bir bendi başparmak ile damağa yavaşça vurulup söylenirse birkaç bendi omuzları, ayakları ile lälelerin melodisine uygun olarak hareket aracılığıyla yerine getirilir. Bazı bentler ise parmak dudağa, çeneye vurulup söylenir. Bunun için de onlar *damak läləsi*, *çene läləsi*, *hımmul läləsi* gibi gruplara ayrılır (Goçmiradov, 2010, s. 26). Otdiyev ve Atdayeva ise *boğaz* veya *damak läləsi*, *dudak läləsi*, *çene läləsi* ve *hımmul läləsi* olarak dört gruba ayırır. *Boğaz veya damak läləsi*; läle söyleyen kızın parmaklarını boğaza yavaşça vurup ağızdan çıkan seste yumuşak bir titreme meydana gelmesiyle oluşur. Parmaklar her hece arasında bir defa, uzun söylenen hecede ise üç defa damağa temas ettirilir. *Dudak läləsi* işaret parmağın alt dudağa değip sesi titretmesiyle meydana getirilir. *Çene läləsi* başparmağın çenenin altından desteklenip kalan parmakların ise dudakların üstünden sağa sola hareket ettirilmesiyle söylenir. *Hımmul lälésine* bazı yerlerde omuz läləsi de denilmektedir. Bu läle bütün gövdenin, özellikle de omuz ve ayakların hareketlendirilmesi ile yerine getirilir (Otdiyev ve Atdayeva, 2010, s. 38).

Läleler şairane şiir bentleridir ve genç kızlar tarafından türetilip söylenir. Halk edebiyatının bu türü, genç kızların toplanarak ya da tek başına söylediği türküleridir. Topluca söylendiğinde koro şarkılarına benzemektedir. Läleler çeşitli temalarda türetilir. Lälelerde Türkmen halkının başından geçen siyasi, iktisadi durumu, genç kızların hayatıyla ilgili olarak ortaya koyulur. Bunun için de onların içeriği, ileri sürülen düşünce lälelerin ortaya çıktığı devrin hayat meselelerinden bağımsız değildir (Goçmiradov, 2010, s. 25).

Konu bakımından läleleri Kalenderoğlu; “1) Ekim Devriminden Önceki Türkmen Läleleri, 2) Ekim Devriminden Sonraki Türkmen Läleleri, 3) II. Dünya Savaşı Yıllarında Oluşturulan Türkmen Läleleri, 4) II. Dünya Savaşı Sonrasında Oluşturulan Türkmen Läleleri” olmak üzere dört alt başlık içerisinde sınıflandırır (Kalenderoğlu, 2011, s. 271-284). Otdiyev ve Atdayeva ise bağımsızlıktan önceki Türkmen lälelerini “Ekim devriminden önce türetilen läleler” ve “Ekim

devriminden sonra türetilen läleler” olmak üzere iki gruba ayırır. Yeni Kalkınma zamanındaki läleleri de 1) 20. yüzyılın 20’nci yıllarından önce türetilen läleler, 2) 20. Yüzyılın 20’nci yıllarından bağımsızlığa kadar türetilen läleler, 3) Bağımsızlık ve Yeni Kalkınma devrinin läleleri olarak üç grupta ele alır (Otdıyev ve Atdayeva, 2010, s. 39). Söz konusu sınıflandırmalarda lälelerin toplumun siyasi tarihinden bağımsız ele alınmadığı görülür. İlgili dönemlerdeki siyasi ve kültürel değişimler, türün muhtevasına da doğrudan yansımıştır.

Türkmen folklorunda türler üzerine yapılan ilk yayınlar genellikle metin neşri şeklindedir ve türlere yönelik 20. yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Goçmiradov, Türkmen läleleriyle ilgili kitapların 1941 ve 1960 yıllarında neşredildiğini belirtir. Yurt bağımsızlığa ulaştıktan sonra canlandırılan millî toy ve bayramlarda, yeni türetilen gelenek ve görenekler lälelerin temasını zenginleştirmiş ve hacmini genişletmiştir. Bağımsızlığa, tarafsızlığa, yurdun değişimine ve millî bayramlara bağışlanan lälelerin sayısı artmaktadır (Goçmiradov, 2010, s. 28).

Bu çalışmada Baymiradov, Goçmiradov ve Nuriyeva tarafından hazırlanan *Türkmen Halk Dörediciliği* adlı eser ile İlyasova ve Durdiyeva tarafından hazırlanan *Gelin-Gızlarıñ Şahrana Dörediciliği* adlı eser taranarak tespit edilen läle örneklerinde genç kızların nazarından aile kavramı değerlendirilmiştir.

1. Anne ve Babaya Bağışlanan Läleler

Türk kültüründe derin anlamlar taşıyan aile kavramı, halk hafızasının bir yansıması olarak sözlü edebiyat ürünlerinde sıkça işlenen temaların başında gelir. Türkmen genç kızlarına mahsus olan läle türünde de aile bireylerine yönelik duygu ve düşüncelerin dile getirildiği görülür. Bunların başında, ailede en kutsal yerde konumlandırılan anne ve babaya ithafen söylenen lälelerde yoğun sevgi ve saygı üzerinde durulur. Bu örneklerde anne ve baba gül, çocuk ise gonca imgesiyle tarif edilir.

*Ala dağıñ arçası,
Mavut-begres parçası,
Atam-enem gül bolsa
Men olarıñ gunçası*
(İlyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 323).

Ala dağıñ arçası,
Çuha, kumaş parçası,
Annem babam gül olsa
Ben onların gonçası.

Baba motifi bu lirik türde aile bireylerinin taleplerini karşılayan, çalışan ve üreten kimliğiyle yansıtılır. Lâle söyleyen genç kızın “bal” sevgi sözcüğüyle seslendiği babası, ailede destek için başvurulan ilk kişidir. Aşağıda verilen örnekte Türkmen kızlarının küçük yaşta yetişkinliğe uzanan süreçte boyunlarının başlıca süsü ve halkın kültürel sembollerinden biri olan gülyakanın da baba tarafından yapılması talep edilir.

*Kakam, kakam, bal kakam
Suva düşdi gülyakam,
Tâzededen birin yasat
Boş galdı-la, şu yakam*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 351).

Babam, babam, bal babam
Suya düştü gülyakam,
Yeniden birini yap
Boş kaldı ya şu yakam.

Baba ve kız çocuğun birlikte işlendiği örneklerde dış mekânda tasvir edilen baba motifinin zıttı olarak genç kızın aile içerisindeki rol dağılımıyla bağlantılı şekilde iç mekânda, ev işlerini yaparken anlatılması da toplum yaşam tarzı ve bakış açısıyla paraleldir.

*Kakam gelyâr eşekli,
Bili tirme guşaklı,
Kâse yuvdum, çay goydum
Yanı şeker, erikli*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 351).

Babam gelir eşekli,
Beli ipek kuşaklı,
Kâse yıkadım, çay koydum
Yanı şeker, erikli.

Babanın yokluğu durumunda ise genç kız, aileyi ayakta tutan bir diğer birey olan annenin koruması altında tasvir edilir. Normal koşullar içerisinde annesinden ayrı bir evlat tasviri Türk aile algısı için rastlanılan bir durum değildir. Örneklerde gidip de geri dönmeyen babasının ardından annesiyle yalnız kalan genç kızın Türkmenlerin gündelik yaşamında önemli yeri olan deve ve köşek benzetmesiyle ifadesi bunun açık bir göstergesidir.

*Ak galanıñ aşığı,
Ecem düşän düşegi,
Atam gitti gelmedi
Men enemiñ köşegi*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 322).

Ak kalenin altı,
Annemin serdiği döşegi,
Babam gitti gelmedi
Ben annemin köşegi.

2. Ağabey ile Yengeye Bağışlanan Lâleler

Türkmen lâlerinde ağabey ve yengeye bağışlanan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu örneklerde ailede gelene verile kırım ve genç kızın yengesine olan içten sevgisi açıkça gözlenir. Lâle söyleyen genç kız, ağabeyi ile yengesinin ömrünün uzun, evliliğinin de ömürlük olmasını temenni eder.

*Bu bağlar biziñ bolsun,
Mivesi üzüm bolsun,
Agamıñ, gelnecemiñ
Gül ömri uzun bolsun*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 200, s. 327).

Bu bağlar bizim olsun,
Meyvesi üzüm olsun,
Ağamın², yengemin
Gül ömrü uzun olsun.

*Agam yaşıñ yaş bolsun,
Yaşıñ yüzden daş bolsun,
Saylap alan gözeliñ
Ömürlük yoldaş bolsun*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 319).

Ağam yaşın yaş olsun,
Yaşın yüzden çok olsun,
Seçip aldığım güzelin,
Ömürlük yoldaş olsun.

*Goyun gelyär guzu bilen,
Ak yapının yüzi bilen,
Sür, dövranı gelnece
Agamıñ özi bilen*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 344-345).

Koyun gelir kuzu ile,
Ak tepenin yüzü ile,
Sür devranı yenge
Ağamın kendisiyle.

Kurulan yuvanın nazardan korunması ve daim olması, evlenen çiftin hayatlarının huzurlu olması tüm aile bireylerinin tek temennisidir. Aşağıda verilen örnekte temiz ve bahtlı bir hayat için Türkmen düğün geleneklerinde uygulanan un serpmesi³ pratiğinin yerine getirilmesi bu temennilerin sembolik ifadesidir ve lâle satırları arasında da yerini almıştır. Türkmen gelinleri deve üzerinde kecebe⁴ adı verilen, üç tarafı kapalı bir nesne içerisinde taşınarak yeni evine getirilir ve eve giren gelinin eli, kayınvalide tarafından una ve yağa batırılarak söz konusu

² Ahenk unsurları ve hece sayısı açısından şiirin orijinaline bağlı kalmak için aga kelimesinin aktarımında ağabey yerine kısa şekli “ağa” kelimesi tercih edilmiştir.

³ Un serpmesi pratiği Pamir Kırgızlarında elçi gönderme aşamasında da uygulanır ve elçilerin omzuna un serpilerek kız tarafının olumlu cevabı ve memnuniyeti ifade edilir. Bilgi için bk. Polat, K. (2008). *Beşikten mezara Kırgız Türklerinde gelenek ve inanışlar*. Türkiye diyanet vakfı yay., 2. baskı, s. 145.

⁴ Kecebe ile ilgili bilgi ve görseller için bk. Odekov, 2011, s. 147-148.

âdet uygulanır. Bu gelenek, görünce olan genç kızın dilinden de alkış şeklinde lâlelerde ifade edilir.

*Gapımızda kecebe,
«Un serp» diydim eceme,
Bela-beter degmesin
Agama, gelneceme
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 338).*

Kapımızda kecebe
“Un serp” dedim anneme
Kaza bela değmesin
Ağama, yengeme.

Lâlelerde genç kızın nazarından ağabeyi ile yengesinin birbirlerine duydukları derin aşk, gül ile bülbül imgesiyle tarif edilir. Bu motif, halk edebiyatının yanı sıra klasik edebiyatta da yaygın olarak kullanılır. Bülbülün güle olan aşkı asırlardır doğu edebiyatında çeşitli metinlerde işlenmiştir. Türkmen lâlesinde de bülbülün varlığı gül ile tasavvur edilir. Gülden ayrı düşen bülbülün arzu ve ümitleri bir hayal olur.

*Agam şeyda bilbildir,
Gelneceğim kızıl güldür,
Gülden ayrılrsa bilbil
Arzuvarları hayaldür
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 318).*

Ağam şeyda bülbüldür,
Yengem kızıl güldür,
Gülden ayrılırsa bülbül
Arzularını hayaldür.

Türkmen genç kızları, ağabeyi ile yengesinin birbirlerine duydukları aşk ve sevgiyi, birbirleriyle olan ilişkisini duygu yüklü sözlerle dillendirir. Bu satırlarda kız kardeşin tarifine göre ağabey aşkından sevdiğinin etrafında pervanedir ve ona duygularını çiçeklerle ifade eder.

*Gelneceğim gelyär iranıp,
Mahmal dona bürenip,
Gelneceğim ışığından
Agam gelyär zeyrenip
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 341).*

Yengem geliyor sallanıp
Kadife elbiseye bürünüp
Yengemin aşkından
Ağam geliyor sızlanıp.

*Gelneceğim can nâz eder,
Agam gövnenün yaz eder,
Mirat canın toyunda
Dutar, gıcak saz eder.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 344).*

Yengem can naz eder,
Ağam gönlünü bahar eder
Mirat canın toyunda
Dutar, gıcak saz eder.

Gözenekden suv akar,

Pencereden su akar,

*Sübse başın yel kakar,
Gurmız donlı doganım
Gelneceme gül dakar.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 345).

Süpürge başını yel sallar,
Kırmızılı giysili kardeşim
Yengeme gül takar.

Lälelerde genç kızların ağabeyi ve yengesinin aşkının yanı sıra gündelik yaşamda çiftin arasındaki diyalogları ve rollerini de dörtlük hâlinde ifade ettikleri görülür.

*Araba hatar-hatar,
Zinciri suva batar,
Ağam yadap gelende
Gelnece habar gatar*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 323).

Araba katar katar,
Zinciri suya batar,
Ağam yorulup gelince
Yengem haber katar⁵.

*Düyeler gelyär hatar,
Ovsarı suva batar,
Ağam çıkar dañmaga
Yeñnem çıkar sagmaga*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 334).

Develer gelir katar,
Yuları suya batar,
Ağam çıkar bağlamaya,
Yengem çıkar sağmaya.

2.1. Yengeye Bağışlanan Läleler

Türkmen kültüründe yenge, aile içerisinde gelin olarak konumlandırılıp kıymetlendirilmekle birlikte eşinin kız kardeşinin yaşamında da önemli bir yer kaplar. Hayatın geçiş dönemlerinden ikinci aşama olan düğün geleneklerinde gelin olan genç kızın düğün esnası ve sonrasındaki sürecinde yanında yardımcı ve yol gösterici rolüyle ön plana çıkar. Gelin alayını kapıda karşılayan, gelinin hazırlanmasında, evden çıkartılmasında görevli olan ve yeni evine uğurlanan gelinin belirli bir süre yeni hayatında yardımcı ve destek olan kişi yengedir⁶. Bu bağlamda genç kızların aile algısına göre yenge âdeta abla olarak görülür. Gündelik yaşamlarında sırlarını paylaştığı ve kendisine danışıp akıl aldığı kişidir.

İncelenen läle örneklerinde yengenin fiziksel ve karakteristik özellikleriyle anlatımına sıklıkla rastlanılır. Yengenin iç ve dış güzelliği

⁵ Birine bir şey demek, söylemek (Tekin vd., 1995, s. 326).

⁶ Bu konuda bilgi için bk. Odekov, R. V. (2011). *Türkmen gelenek ve görenekleri*. (çev. Murat İlli). Allâme tanıtım matb., s. 152, 155.

övgüyle tarif edilir. Genellikle fiziksel olarak yengeler ak diş⁷, ak yüz, kara göz, kara ve kalem kaş, al yanak, ince ve nazik beliyle betimlenir.

*Agaca mündüm, ağaca,
Bir kuş tuttum alaca,
Dogan bir kız söyüpdür
Gözi-gaşı garaca*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 318).

Ağaca bindim, ağaca,
Bir kuş tuttum alaca,
Kardeş bir kız sevmiş
Gözü kaşı karaca.

*Garadır galam gaşın,
Palavdır iycek aşın,
Gaygı etme gelnece,
Sövdagärdir yoldaşın*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 339).

Karadır kalem kaşın,
Pilavdır yiyecek aşın,
Kaygı etme yenge,
Tüccardır yoldaşın.

*Gelnecemiñ elleri,
Inçe, nâzik billeri,
Meniñ eziz gelnecem
Tâze bağıñ gülleri.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 342).

Yengemin elleri,
İnce, nazik belleri,
Benim aziz yengem
Taze bağıñ gülleri.

*Suv akar süle-süle,
Gız geler güle-güle,
Ağamıñ alan gızı,
Meñzeyär gızıl güle.*
(Baymiradov vd., 2017, s. 98).

Su akar sile sile,
Kız gelir güle-güle,
Ağamın adlığı kız
Benziyor kızıl güle.

*Gelnece can, sallanma,
Iller saña hayrandır.
Seniñ alma yanağña
Canım didäm hayrandır*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 344).

Yenge can sallanma,
Eller sana hayrandır.
Senin elma yanağına,
Canım didem hayrandır.

*Ilerimiz ala gar,
Yaşıl kürtän yeñi dar,
Öz ağamıñ halanniñ*

İlerimiz ala kar,
Yeşil kürtenin⁸ kolu dar,
Öz ağamın sevdiğinin

⁷ Örnek için bk. Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 320.

⁸ Yeşil ketenden olan olup gelinler tarafından toylarda başa atılan ya da bazen giyilen kürte (TDDS II, 2016, s. 66).

Ak yüzünde meñi bar
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 349).

Ak yüzünde beni var.

Yengeler karakteristik açıdan ise hamarat, hünerli, tatlı dilli ve güler yüzlü oluşuyla vurgulanır.

*Ilerimiz künci-künci,
Gelneceñiñ dili süyci,
Can ağamñ göz guvancı
Sallanaveri, gelnece.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 348).

Ilerimiz küncü küncü,
Yengemin dili tatlı,
Can ağamın göz kıvancı
Sallaniver yenge.

*Seyle çıkar gelneceñ,
Düvme dakar gelneceñ,
Söver yarın göründe
Gülüp bakar gelneceñ*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 357).

Gezmeye çıkar yengem,
Düğme takar yengem,
Sevdiği yârini görünce
Gülüp bakar yengem.

Ev içerisinde ise yengenin evin gelini olarak rolleri ve ailenin kendisinden beklentileri de Türkmen lâlelerine yansıtılır.

*Gelnece can, gelsene,
Akça kövşüñ geysene,
Öydäki muhmanlara
Çay gaynadıp bersene*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 344).

Yenge can, gelsene,
Akça ayakkabın giysene
Evdeki misafirlere
Çay kaynatıp versene.

*Otlı gelyär sızdırıp,
Demiryolnu gızdırıp,
Ağam gelyär gelnece
Yatma gözün süzdürüp*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 355).

Tren geliyor sızdırıp
Demiryolunu kızdırıp
Ağam geliyor yenge
Yatma gözünü süzdürüp.

*Yañkı gelen muhmanı,
Görmediñmi gelnece?
Ağamñ ak köynegin
Yuvmadiñmi gelnece?*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 362).

Yeni gelen misafiri,
Görmedin mi yenge?
Ağamın ak gömleğini
Yıkamadın mı yenge?

*Gelnece can, tursana,
Degirmeniñ gursana,
Söver yarın acıkdı
Birce kömeç bersene*

Yenge can, kalksana,
Değirmenini kursana,
Sevdiğin yarin acıktı

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 341). Bir kömeç⁹ versene.

Genç kızlar lâleler aracılığıyla yengelerine kendi duygularını veya yüreğinde yer kaplayan her türlü konuyu da ifade ederler. Bu şekilde aralarında kurulan dostluk ilişkisi de örnekler üzerinde açıkça görülür. Zorluk anlarında yenge, genç kız için ilk sığınılan kişidir.

*Gelnece-ä ot yakar,
Ot üstünde et kakar,
Meniñ dokan halıma
Guvanar, läle kakar.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 42).

Yengem e od yakar,
Od üstünde et sallar,
Dokuduğum halıma
Kıvanır, läle söyler.

*Hayat dolı yorunca,
Gülün çürter garınca,
Çek gelnece çırpıñ
Çırmaşmasın yorunca*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 346).

Bahçe dolu yonca,
Gülünü yolar karınca,
Çek yenge çırpıyı¹⁰
Dolanmasın yonca.

*İki-ikimiz dört bolar,
Acı zatlar öt bolar,
Doganım gız getirse,
Gamgın gövñüm şat bolar*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 347).

İki ikimiz dört olur,
Acı şeyler öd olur,
Kardeşim kız getirse,
Gamlı gönlüm şad olur.

Genç kızın yengesine duyduğu temiz sevgi ve beğenisi yerde ve gökte olan en güzel sembollerle ifade edilir.

*Asmanda Ay gelnece,
Cennette çay gelnece,
Asmanıñ şirin suvı
Gürgende çay gelnece.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 323-324).

Gökte ay yenge,
Cennette ev yenge,
Göğün tatlı suyu
Gürgen'de çay yenge.

*Bağa girene kurban,
Alma tirene kurban,
Ağam saña aşık boldı
Seni görene kurban.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 325).

Bağa girene kurban,
Elma derene kurban,
Ağam sana âşık oldu
Seni görene kurban.

Bir almanı dişledim,

Bir elmayı dişledim,

⁹ Etlı, yağlı çörek (Hamzayev vd., 1962, s. 396).

¹⁰ Bir tür kadın giysisi (Tekin vd., 1995, s. 121).

*Daşını kümüşledim,
Ağam geldi bermedim
Yeñneme bağışladım.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 326-327).*

Dışını gümüşledim,
Ağam geldi vermedim
Yengeme bağışladım.

*Depä çıkasım gelyär,
Läle kakasım gelyär,
Desse boylı gelneçem
Saña bakasım gelyär
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 331).*

Tepeye çıkasım gelir,
Läle diyesim gelir,
Demet boylu yengem
Sana bakasım gelir.

2.2. Ağabeye Bağışlanan Läleler

Türkmen lälelerinde genç kızların ağabeylerine yönelik söylediği örnekler de oldukça fazladır. Bu örneklerde ağabeyinden ayrı yaşayan genç kızın, uçan kuşun kanadıyla selam göndermesi aile ve kardeş özlemi, ağabeyinden bir haber, mektup bekleyen kız kardeşin hisleri derinden hissedilir.

*Ak manad-a, ak manat,
Ak manadım amanat,
Uçup baryan ak guşlar!
Öz ağama salam ayt
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 322).*

Ak manat¹¹a ak manat,
Ak manadım emanet,
Uçup giden ak kuşlar!
Öz ağama selam et.

*Meniñ ağam tursadı,
Okun-yayın gursadı,
Yat yerlere düşüp men
Gelip halı sorsadı.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 353).*

Benim ağam kalksady,
Okunu yayını kursady,
Yad ellere düşünce ben
Gelip hâlimi sorsady.

*Yağlık yuvdum, açıldı,
Seçekleri seçildi,
Ağamdan bir hat geldi
Okap gövñüm açıldı.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 361).*

Yağlık yıkadım açıldı,
Saçakları saçıldı,
Ağamdan mektup geldi
Okuyup gönlüm açıldı.

Savaşın soğuk yüzünü ve bunun aile bireyleri üzerinde bıraktığı derin izlerini Türkmen genç kızlarının cepheye giden ağabeylerinin yolunu beklediğini dile getirdiği läle örnekleri üzerinden okumak

¹¹ Manat: Para birimi.

mümkündür. Sağ salim cepheden dönmesi için dualar ve yakarışlarla beklenen ağabeye bu süreçte gökteki yıldızla selam gönderilir. Ağabeyinden ayrı yaşayamayacağını dile getiren kız kardeş, cepheyeye gidip onun yaralarını sararak yanında olmayı da istemektedir.

*Esengulün yolunda,
Ekin ekdim, bitmedi,
Goşuna giden ağama
Salam aytdım yetmedi
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 336).*

Esengul'un yolunda,
Ekin ekdim bitmedi,
Orduya giden ağama
Selam söyledim gitmedi.

*Urşa gitseñ, aga can,
Sensiz neneñ oñarın.
Menem äkit yanıña
Yaraların dañarın
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 360).*

Savaşa giden can ağam,
Sensiz nasıl onarım.
Beni de götür yanında
Yaralarını sararım.

*Bu dağların daşı bar,
Akca garlı başı bar,
Ağam söveşden gaytdı
Yanının yoldaşı bar.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 327).*

Bu dağların taşı var,
Akça karlı başı var,
Ağam savaştan döndü
Yanında yoldaşı var.

Günlük yaşamda ise genç kızların ağabeylerinden beklentileri, babadan beklentilere benzer olarak genellikle maddi unsurlar üzerinedir.

*Ağam maña nar getir,
Bağımızdan bar getir,
El degmedik yağlıkda
Gün degmedik gar getir
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 319).*

Ağam bana nar getir,
Bağımızdan meyve getir,
El değmemiş yağlıkta
Gün değişmemiş kar getir.

*Ağam maña nar getir,
Isı başga yeñne can!
Ağam çalan tüydüğüñiñ
Sesi başga yeñne can!
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 319).*

Ağam bana nar getir,
Kokusu başka yenge can!
Ağamın çaldığı tüydüğüñ¹²
Sesi başka yenge can!

¹² Flüt, düdük, kaval (Tekin vd., 1995, s. 640.)

Ağabeyin aile ve toplum içerisindeki rolünün yanı sıra yaşamıyla ilgili her detay, ev ve iş yaşamı, karakteristik özellikleri de lâlelere konu edilir.

*Aylandı-ha, aylandı,
Gelin-gızlar şaylandı,
Meniñ agam şol yigit
Vekillige saylandı.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 321).

Dolandı ha dolandı,
Gelin kızlar hazırlandı,
Benim ağam şu yigit
Vekillige seçildi.

*Meniñ agam sıratlı,
Göroglı dek Gıratlı,
Esgerleriñ içinde
Gahrımandır gayratlı*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 353).

Benim ağam yakışıklı,
Köroğlu gibi Kıratlı,
Askerlerin içinde
Kahramandır gayretli.

*Meniñ agam bilimli,
Dulı halı-kilimli,
Her kim şoña at daksa
Günälidir, ölümlü*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 353).

Benim ağam bilgili,
Yeri halı kilimli,
Her kim ona ad taksa
Suçludur, ölümlü.

3. Kardeşe Bağışlanan Lâleler

Kardeşlik kavramı Türkmen lâlelerinde yoğun olarak ele alınan konular arasında yer alır. Kardeş kardeşin dayanağıdır. Genç kız için kardeşin gelişi, zor günlerin sona erdiğinin habercisidir. Kardeşine kavuşan genç kızın kışı bahara döner.

*Boz atım boza meñzär,
Boynu şabaza meñzär,
Dogan gelyär diyseler
Gış günüm yaza meñzär.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 327).

Boz atım boza benzer,
Boyu yigide benzer,
Kardeş geliyor deseler
Kış günüm bahara benzer.

*Öz öymüziñ güli men,
Sazlı sandık dili men,
Candan eziz doganıñ
Gapısınıñ guli men.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 356).

Evimizin gülü ben,
Sazlı sandık dili ben,
Candan aziz kardeşin
Kapısının kulu ben.

Torañıdan bag bolmaz,

Torannıdan¹³ bağ olmaz,

¹³ Irmak kenarlarında, su kenarlarında yetişen ağaç (TDDS II, 2016, s. 414).

*Gök depeden dag bolmaz,
Erkek dogan bolmasa
Yüreklerde yag bolmaz.*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 359).

Gök tepeden dağ olmaz,
Erkek kardeş olmasa
Yüreklerde yağ olmaz.

Kardeşin maharetli yanlarına; çalışkanlığına, yiğitliğine ve aşıklık yönüne dikkat çekilir.

*Depe depeden beyik,
Depeden inen keyik,
Mergen dogan Yaran can
Her elinde bir keyik*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 331).

Tepe tepeden büyük,
Tepeden inen geyik,
Avcı kardeş Yaran can
Her elinde bir geyik.

*Doganımın atı bar,
Atımın ganatı bar,
Kınçılığı yeñmäge
Tükenmez gayratı bar*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 333).

Kardeşimin atı var,
Atının kanadı var,
Zorluğu yenmede
Tükenmez gayreti var.

*Doganımın atı bar,
Elinde sovgatı bar,
Deñ-duşların içinde
Saz bilen söhbeti bar*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 333).

Kardeşimin atı var,
Elinde armağanı var,
Akranlarının içinde
Saz ile sohbeti var.

*Suv başında suv otı,
Dogan müner giratı,
Ata münüp ugranda
Göroglı dek sıratı*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 358).

Su başında su otu,
Kardeş biner kıratı,
Ata binip gidince
Köroglu gibi sureti.

Genç kızlar *körpe dogan* sözcüğüyle seslendikleri küçük erkek kardeşlerine evlilik gibi hayatlarındaki önemli dönüm noktalarında hislerini lüleler aracılığıyla ifade ederler.

*Ay dogupdır diydiler,
Aylanıdır diydiler,
Menin körpe doganım
Öylenipdir diydiler*
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 320).

Ay doğmuş dediler,
Dolanmış dediler,
Benim küçük kardeşim
Evlenmiş dediler.

*Kenarın yakasında,
Ördek bilen gaz oynar.*

Kıyının kenarında,
Ördek ile kaz oynar,

*Öz doganmın toyunda
Yigit bilen kız oynar.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 351).*

*Suvda balık bolmazmı?
Suvdan çıksa ölmezmi?
Il içinde doganım
Öz halanın almazmı?
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 359).*

*Gelnece-ä yaşında,
Yaşıl öyme başında,
Körpe dogan Serdar can
Pervanadır daşında.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 342).*

Öz kardeşimin toyunda
Yiğit ile kız oynar.

Suda balık olmaz mı?
Sudan çıksa ölmez mi?
El içinde kardeşim
Sevdiğini almaz mı?

Yengem e yaşında,
Yeşil ipek başında,
Küçük kardeş Serdarcan
Pervanedir dışında.

Genç kızlar için erkek kardeşine güzel kızların hayran oluşu gururla dile getirilir.

*Ala gar-a, ala gar,
Ala kürtän yeñi dar,
Meniñ eziz doganma
Gözel kızlar hırıdar
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 323;
Baymıradov vd., 2017, s. 93).*

Ala kar a, ala kar,
Ala kürtenin kolu dar,
Benim aziz kardeşime
Güzel kızlar hevesli.

Kardeş kardeşin dağdır, kalesidir ve her zaman iyi, sağlıklı olması temenni edilir. Kardeşi çalışırken üzerine gölge olmak isteyen kız kardeş, yorulduğunda dinlenmesini öğütlemektedir. Yola çıktığında peygamberlerin yoldaşlık etmesini dilemektedir.

*Bağa bar-da incir al,
Sagadıña zincir al,
Öz doganım Didar can
Öye bar-da, dıncıñ al.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 324).*

Bağa var da incir al,
Saatine zincir al,
Öz kardeşim Didar can
Eve var da soluk al.

*Bardım çeşme başına,
Garaşdım deñ-duşuma,
Elimde öyme yağlık
Gönderdim gardaşıma.
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 326).*

Vardım çeşme başına,
Baktım akranıma,
Elimde ipek yağlık,
Gönderdim kardeşime.

*Çıkdım Aya bakmaga,
Halı-palas kakmaga,*

Çıktım aya bakmaya,
Halı döşek çırpmaya,

*Elimde doga bağı
Dogan atına dakmaga
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 329).*

*Çıkdım dağın pesdine,
Dogan gördüm dessine,
Dogan orak orınça
Saya bolsam üstüne
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 329).*

*Dogan atın yaş bolsun,
Münen atın guş bolsun,
Yat illere gideñde
Pıgamber yoldaş bolsun
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 333).*

Elimde dua bağı
Kardeş atına takmaya.

Çıktım dağın eteğine,
Kardeş gördüm hemen,
Kardeş orak vurunca
Gölge olsam üstüne.

Kardeş atın genç olsun,
Bindiğın atın kuş olsun,
Yad ellere gittiğında
Peygamber yoldaş olsun.

Kardeşin yokluğında ise çekilen hasret, yaşlı gözlerle tarif edilir ve esen yelden haber beklenir.

*Dogan, atın üç yaşar,
Deryalar dolup daşar,
Men-ä seni görmesem
Gözlerimden yaş akar
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 333).*

*Sözenler-ä sözenler,
İçim-bağrım üzenler,
Sörtükden ösen yeller
Can doganım amanmı?
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 358).*

*Gökde bulut bolmazmı?
Atlas köynek solmazmı?
Yalnız yeke doganım
Seni görmek bolmazmı?
(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 345).*

*Suva gitdim çekmäğe,
Oturdım suv içmäğe,
Can dogandan hat gelse
Ganatım yok uçmaga.*

Kardeş atın üç yaşar,
Deryalar dolup taşar,
Ben e seni görmesem
Gözlerimden yaş akar.

Sözenler¹⁴ e sözenler,
İçim bağrım kesenler,
Doğudan esen yeller
Can kardeşim sağ mı?

Gökte bulur olmaz mı?
Atlas gömlek solmaz mı?
Yalnız tek kardeşim
Seni görmek olmaz mı?

Suya gittim çekmeye,
Oturdum su içmeye,
Can kardeşten mektup gelse
Kanadım yok uçmaya.

¹⁴ Kumda yetişen grimsi yapraklı, dik büyüyen kısa boylu ağaç (TDDS II, 2016, s. 310).

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 358).

4. Dayı, Teyze ve Kuzene Bağışlanan Lâleler

Türkmen lâlelerinde anne, baba, ağabey, küçük kardeş ve yengenin yanı sıra anne tarafından dayı, teyze ve kuzenler için söylenen az sayıda da olsa lirik örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerde dayı zor zamanlarda derman bulan güvenilir bir kişidir. Benzer şekilde yad ellere düştüğünde dayı oğlu da en iyi yoldaş olarak kabul edilir.

*Barsam dayım yanına,
Derman etsin canıma,
Adı yiten ganımlar
Galdı halkıñ ganına.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 326).

*Bu gün hova ümürdir,
Yakan odum kömürdir,
Yat illeriñ içinde
Dayım oğlı hövürdir.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 327-328).

*Ilerimiz dagmıdır,
Üsti kese bagmıdır,
Gayradan gelen guşlar
Dayım-dayzam sagmıdır.*

(Ilyasova ve Durdiyeva, 2005, s. 349-350).

Varsam dayım yanına,
Derman etsin canıma,
Adı yiten düşmanlar
Kaldı halkın kanına.

Bugün hava sislidir,
Yaktığım od kömürdür,
Yâd ellerin içinde
Dayım oğlu yoldaştır.

İlerimiz dağ mıdır?
Üst yanı bağ mıdır?
Arkadan gelen kuşlar
Dayım teyzem sağ mıdır?

Sonuç

Türkmen folklorunda kızlar türküsü olarak bilinen lâleler üzerine aile kavramı açısından yapılan tematik inceleme neticesinde türün toplumun yapı taşını oluşturan aile değerlerinin aktarımında önemli bir rolü olduğu görülmüştür. Söyleyicisi genç kızlar olarak bilinen, dörtlükler hâlinde, kendine has bir ezgiyle ve bedensel hareketlerle dile getirilen bu lirik şiirlerin hoşça vakit geçirtme, eğlendirme işlevinin yanı sıra Türkmen kültürel kodlarına ve aile yapısına ait derin izler taşıdığını söylemek mümkündür. Ele alınan lâlelerde anne, baba, ağabey, erkek kardeş, yenge, dayı, teyze ve kuzenler üzerine çok sayıda örnekle karşılaşılmıştır. Bunlar içerisinde Türk kültüründe kutsiyeti tartışmasız olarak kabul edilen anne, baba ve kardeş kavramının yanı

sıra yenge ve yengelik kavramı da toplum içerisinde kendisine atfedilen çeşitli rolleriyle oldukça kıymetli bir yerde konumlandırılmıştır. Ayrıca anne tarafından akrabalık bağı olan dayı, teyze ve kuzenlerin söz konusu türün konuları arasında işlendiği görülmüştür. Baba tarafından akrabalık bağı olan amca, hala ile ilgili örneklere ise ulaşılammıştır.

Günümüzde Türkmen folkloru üzerine yapılan çalışmalar yoğun olarak masal, destan, efsane, atasözü, fıkra vb. türler üzerinedir ve ilgili türlerin toplum yapısının şekillenmesinde oldukça büyük etkisi bulunmaktadır. Buna karşılık lüle türüne yönelik az sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Türün aile ve toplumsal değerler açısından daha fazla ele alınıp çözümlenmesiyle toplumun öz değerlerine yönelik farkındalığının artmasına katkı sağlanmış olacaktır.

Kaynaklar

- Baymıradov, A. vd. (2017). *Türkmen halk dörediciligi. I kitap, Türkmen şahırana halk dörediciligi* (red. M. Annamuhammedov). Türkmen devlet neşriyat gulluğı.
- Goçmıradov, H. (2010). *Türkmen halk dörediciligi*. Türkmen devlet neşriyat gulluğı.
- Hamzayev, M. Y. vd. (1962). *Türkmen diliniñ sözlüği*. Türkmenistan SSR ılımlar akademiyasınıñ neşriyatı.
- Ilyasova, G. ve Durdıyeva, A. (2005). *Gelin-gızlarıñ şahırana dörediciligi*. Miras.
- Kalenderoğlu, İ. (2011). *Sovyet dönemi Türkmen folkloru*. Kurgan edebiyat.
- Kıyasova, G. vd. (2016). *Türkmen diliniñ düşündirişli sözlüği I-II*, Türkmen devlet neşriyat gulluğı.
- Odekov, R. V. (2011). *Türkmen gelenek ve görenekleri*. (çev. Murat İlli). Allâme tanıtım matb.
- Otdıyev, G. ve Atdayeva, N. (2010). *Türkmen halk dörediciligi*. Türkmen devlet neşriyat gulluğı.
- Polat, K. (2008). *Beşikten mezara Kırgız Türklerinde gelenek ve inanışlar*. Türkiye diyanet vakfı yayınları, 2. baskı.
- Tekin vd. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Simurg.

TÜRKÇE ÖĞRETMENİ ADAYLARININ OLUŞTURDUKLARI BİLGİLENDİRİCİ METİNLERE YÖNELİK HATA ANALİZİ¹

ERROR ANALYSIS OF INFORMATIVE TEXTS CREATED BY PROSPECTIVE TURKISH LANGUAGE TEACHERS

Yusuf ULUĞ²
Bora BAYRAM³

Özet

Dört temel dil becerilerinden biri olan yazma, diğer becerilere oranla öğrenilmesi ve uygulanması daha zor olan bir beceridir. Öğretmenler, bu beceriyi ilkokuldan üniversiteye kadar gerek sınıfta yapılan etkinliklerle gerekse sınıf dışı etkinliklerle geliştirmeye çalışırlar. Bu sayede bireylere dil bilgisi kurallarını öğreterek, dilin inceliklerini kavramalarını ve dili etkili bir biçimde kullanarak kendilerini yazılı olarak doğru ifade edebilmelerini sağlamak amaçlanır. Ancak bunu öğretebilmek için öğretmen adaylarının kendilerinin de dili doğru ve etkili bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu çalışmada, Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlere yönelik hata analizi yapılması amaçlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümü'nde eğitim gören 1. 2. 3. ve 4. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde çalışma grubuna üç ayrı konu verilerek bu konulardan hareketle bilgilendirici bir metin yazmaları istenmiştir. Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlere yönelik hata analizi amacıyla gerçekleştirilen bu araştırma nitel araştırma özelliği göstermektedir. Araştırmanın veri toplama aracını doküman incelemesi oluşturmaktadır. Araştırma, veri ölçüt değerlendirme çizelgesi kullanılarak değerlendirilecektir. Araştırma sonucunda, Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerin yazım, morfoloji, leksikoloji ve söz dizimi ile ilgili olarak hata analizinin yapılması hedeflenmektedir. Veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenecektir. Bu bağlamda öğrenciler tarafından yazılan metinler okunup incelendikten sonra öğrencilerin yapmış olduğu yanlışların bulunması ve bunların kod ve

¹ Bu çalışma, TÜBİTAK 2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında hazırlanmıştır.

² Öğretmen, MEB, Muş Hasköy Gökyazı Ortaokulu, yusufuluk98@gmail.com.

³ Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, bora.bayram@alanya.edu.tr.

kategoriler oluşturularak değerlendirilmesi planlanmıştır. Araştırma sonucunda Türkçe öğretmeni adaylarının metin kurmada yaptıkları hataların telafisine yönelik öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yazma, bilgilendirici metin, hata analizi, Türkçe

Abstract

Writing, one of the four basic language skills, is a skill that is more difficult to learn and apply compared to the others. Teachers strive to develop this skill through various activities both in and out of the classroom, from elementary school to university. The aim is to teach individuals the rules of grammar, help them grasp the nuances of the language, and enable them to express themselves accurately in writing. However, to achieve this, prospective teachers must also use the language correctly and effectively themselves. This study aims to conduct an error analysis of the informative texts created by prospective Turkish language teachers. The study group consists of first, second, third, and fourth-year students from the Turkish Education Department at Alanya Alaaddin Keykubat University during the 2023-2024 academic year. During the research process, the study group was given three different topics and asked to write informative texts based on these topics. This research, aimed at error analysis of the informative texts created by prospective Turkish language teachers, has a qualitative research characteristic. The data collection tool used in the study is document analysis. The research will be evaluated using a data criteria assessment rubric. The study aims to analyze errors related to spelling, morphology, lexicology, and syntax in the informative texts created by prospective Turkish language teachers. The data will be analyzed using content analysis methods. In this context, the texts written by students will be read and examined to identify the mistakes made by the students, which will then be categorized and coded for evaluation. The study is planned to provide suggestions for addressing the errors made by prospective Turkish language teachers in text construction.

Keywords: Writing, informative text, error analysis, Turkish

Giriş

İnsan hem bireysel hem de toplumsal bir varlık olduğu için iletişim kurmak ve kendini daha iyi ifade etmek amacıyla yazar. Yazma, sadece bu amaçla sınırlı kalmamakla birlikte bilgilerin kayıt altına alınarak gelecek nesillere insanlık tarihinin gelişimi hakkında bilgi aktarılmasını da sağlar. Yazıdan önceki dönemlerde nesiller arası söze dayalı bilgi aktarımı mevcutken yazının bulunmasıyla, var olan bilgilerin yeni kuşaklara aktarımı çok daha sağlıklı bir şekilde

gerçekleşmiş, böylece insanlık yazıdan sonra her alanda büyük gelişmeler göstermiştir (Özbay, 2005, s. 71). Bu anlamda yazı nesiller arası kültürel aktarımın önemli bir aracı olmuştur.

Güzel bir yazı yazmanın temel aracı ise kullanılan dilin dil bilgisini iyi bilmekten geçmektedir. Dil bilgisi, dilin seslerini, kelime yapıları ile köklerini, cümle kuruluşlarını ve bununla ilgili kuralları inceleyen bir bilim dalıdır (Ediskun, 2010). Dil bilgisi öğretimi ise dilin işleyiş kurallarının çeşitli yöntem, teknik ve araçlar kullanılarak bireylerde kalıcı öğrenmeler sağlamak ve temel dil becerilerini geliştirmek amacıyla öğretilmesi sürecidir (Dolunay, 2013). Bu süreçte, öğrencilerin dil bilgisi kuralları üst dil bilgisel düzeyde anlayabilmeleri ya da bu kuralları kavrayıp üretim yoluyla içselleştirmeleri hedeflenmektedir (Ellis, 2006). Öğrenciler de yazma becerisi sayesinde öğrenmiş oldukları bu dil bilgisi kurallarını uygulamaya dökme imkânı bulurlar.

Yazma bütün derslerde bilgiyi toplama, düzenleme, organize etme, aktarma ve kullanmaya ve bilgi dağarcığımızı göstermeye yarayan, bütün derslerdeki başarıyı artıran önemli bir beceri alanıdır (Harris & Graham, 2016, s. 78). Buradan yola çıkarak yazma becerisi, akademik hayatımızda başarıyı getiren önemli etkenlerden biridir. Ancak öğrencilerin bu beceri ve gramerdeki eksiklikleri, sürecin verimliliğini azaltarak akademik yaşamlarını olumsuz etkileyebilir.

Dört temel dil becerilerinden biri olan yazma, diğer becerilere oranla öğrenilmesi ve uygulanması daha zor olan bir beceridir. Ana dil eğitiminin amacı bireylerin dört temel dil becerilerini geliştirerek öğrencilerin bu alanlarda kendilerini iyi bir şekilde ifade etmelerini sağlamaktır. “Anlama ve anlatma becerilerini etkin ve işlevsel bir şekilde kullanabilmek, dilin kurallarını özümsemeye, temel yapılarının işlevlerini içselleştirmeye ve sahip olduğu imkânlarını en üst seviyede kullanabilme yeterliğine bağlıdır” (Göçer, 2015). Bunun için de Türkçe öğretmenlerine büyük işler düşmektedir. Öğretmenler, yazma becerisini ilkokuldan üniversiteye kadar gerek sınıfta yapılan etkinliklerle gerekse sınıf dışı etkinliklerle geliştirmeye çalışırlar. Bu sayede bireylere dil bilgisi kurallarını öğreterek, dilin inceliklerini

kavramalarını ve dili etkili bir biçimde kullanarak kendilerini yazılı olarak doğru ifade edebilmelerini sağlamak amaçlanır. Ancak bunu öğretebilmek için öğretmen adaylarının kendilerinin de dili doğru ve etkili bir şekilde kullanmaları gerekmektedir.

Bu sebeple öğrencilere yazma becerisi kazandırıp geliştirecek olan Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlere yönelik hata analizi amaçlanmıştır. Bu sayede öğretmen adayları yazma becerileri hakkında geri bildirim alarak gelecekteki öğretmenlik kariyerlerine daha iyi bir şekilde hazırlanmaları sağlanacaktır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmaktadır:

- Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerde yazım yanlışları nasıl bir görünüm arz etmektedir?

- Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerdeki morfolojik hataların dağılımı nasıldır?

- Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerdeki söz dizimi düzeyindeki hataların dağılımı nasıldır?

- Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerdeki leksikolojik hataların dağılımı nasıldır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerin hata analizi ile değerlendirilmesi amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden biri olan durum çalışması tercih edilmiştir. Creswell (2007)'e göre durum çalışması; araştırmacının zaman içerisinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları (gözlemler, dokümanlar, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır. Bu çalışmada, var olan durum değiştirilmediği Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerin tam ve doğru şekilde bazı yöntemler

yardımıyla tanımlanması söz konusu olduğu için durum çalışması modeli kullanılmıştır. Durum çalışmasında araştırmacının bir olaya, bir duruma birebir müdahalesi söz konusu değildir. Amaç mevcut durumu derinlemesine betimleyebilmektir (Yin, 2009).

Çalışma Grubu

Türkçe öğretmeni adaylarının oluşturdukları bilgilendirici metinlerin hata analizi ile değerlendirilmesi başlıklı araştırmanın çalışma grubunu 2023-2024 eğitim-öğretim dönemi Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümünde okuyan 1-2-3 ve 4. sınıftan toplam 87 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmacıların da öğrencisi buldukları üniversitede gerçekleştirilmesi planlanan bu çalışmanın çalışma grubu amaçlı örneklem türlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme olarak belirlenmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2008)'e göre bu örneklem; araştırma yapılacak birey ya da grupların araştırma sürecine dâhil edilmesinin daha kolay ya da bunlara erişilmesinin daha kolay olmasıyla ilişkilidir.

Verilerin Toplanması

Araştırma kapsamında Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi'nde bulunan Türkçe Öğretmenliği 1-2-3 ve 4. sınıf öğrencilerine dört ayrı konu verilerek bu konular kapsamında 1 saatlik bir süre zarfında bilgilendirici metin yazmaları istenmiştir. Konunun verilmesi dışında öğrencilere herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Yazılan bilgilendirici metinler her bir öğretmen adayı için word dosyasına açılan dosyalara sıra numaraları verilerek işlenmiş ardından verilerin analiz süreci başlamıştır.

Verilerin Değerlendirilmesi

Yazılan bilgilendirici metinler her sınıf düzeyi için ayrı ayrı gruplandırılmış ve her yazıya bir numara verilmiştir. Veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bu bağlamda öğrenciler tarafından yazılan metinler okunup incelendikten sonra bu süreçte öğrencilerin yaptığı yazım, morfoloji, leksikoloji ve söz dizimsel açıdan yanlışların bulunarak bunlar kod ve kategoriler oluşturularak değerlendirilmiştir.

Belirlenen hatalar yapılarına ve sınıf düzeylerine göre sınıflandırılmıştır. Öğretmen adaylarının yapmış oldukları hataların frekans ve yüzdeleri hesaplanmıştır.

Bulgular

Bu bölümde çalışmanın sorusu ve alt amaçları doğrultusunda ulaşılan verilerin ver aldığı tablolar ve bu tabloların yorumlanması yer almaktadır.

Tablo 1. Yazım Hatası ile İlgili Bulgular

	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. sınıf	Toplam
	(f)	(f)	(f)	(f)	(f) (%)
Ünlü uyumuna aykırılık	14	9	3	2	28 (%8,64)
Ünlü uyumunda aşırıya gitme	2	1	-	1	4 (%1,23)
Fonem araştırma	-	1	1	-	2 (%0,62)
Bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması	17	7	9	1	34 (%10,49)
Ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması	29	12	7	3	51 (%15,74)
Cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması	39	1	11	6	57 (%17,59)
Cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması	8	2	6	4	20 (%6,17)

Ünlü düşmesinin yazıda gösterilmemesi	2	-	-	-	2 (%0,62)
Kelimenin eksik ya da hatalı kullanılması	65	22	23	12	122 (%37,65)
Düzeltilme işaretinin kullanımı	3	-	1	-	4 (%1,23)
Toplam	179	55	61	29	324 (%100)

Tablo 1 yazım hatası ile ilgili bulgular, öğrencilerin yazım hatalarını sınıf düzeylerine göre ayrıntılı bir şekilde göstermektedir.

Hatalar çeşitli yazım hatası türleri altında toplanmıştır. Bunlar: Ünlü uyumuna aykırılık, Ünlü uyumunda aşırıya gitme, Fonem araştırma, Bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması, Ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması, Cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması, Cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması, Ünlü düşmesinin yazıda gösterilmemesi, Kelimelerin eksik ya da hatalı kullanılması, Düzeltilme işaretinin kullanımı olmak üzere 10 hata türünden oluşmaktadır. Tüm bulgular değerlendirildiğinde toplam 324 hata tespit edilmiştir.

1. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 65 hata ile kelimenin eksik ya da hatalı kullanılması olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 39 hata ile cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması, 29 hata ile ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması, 17 hata ile bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması, 14 hata ile ünlü uyumuna aykırılık, 8 hata ile cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması, 3 hata ile düzeltme işaretinin kullanımı, 2 hata ile ünlü uyumunda aşırıya gitme ve 2 hata ile ünlü düşmesinin yazıda gösterilmemesi takip etmiştir.

2. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 22 hata ile kelimenin eksik ya da hatalı kullanılması

olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 12 hata ile ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması, 9 hata ile ünlü uyumuna aykırılık, 7 hata ile bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması, 2 hata ile cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması, 1 hata ile cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması, 1 hata ile Fonem araştırma ve 1 hata ile ünlü uyumunda aşırıya gitme takip etmiştir.

3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 23 hata ile kelimenin eksik ya da hatalı kullanılması olduğu görülmüştür. Bunu sırayla 11 hata ile cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması, 9 hata ile bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması, 7 hata ile ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması, 6 hata ile cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması, 3 hata ile ünlü uyumuna aykırılık, 1 hata ile fonem araştırma ve 1 hata ile düzeltme işaretinin kullanımı takip etmiştir.

4. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 12 hata ile kelimenin eksik ya da hatalı kullanılması olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 6 hata ile cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması, 4 hata ile cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması, 3 hata ile ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması, 2 hata ile ünlü uyumuna aykırılık, 1 hata ile ünlü uyumunda aşırıya gitme, 1 hata ile bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması takip etmiştir.

1. sınıf öğrencileri en fazla hatayı yaparken (179 hata), 4. Sınıf öğrencileri en az hatayı yapmıştır (29 hata).

En sık yapılan hata, kelimenin eksik ya da hatalı kullanımına ilişkin olup toplamda 122 hata (%37,65) ile öne çıkmaktadır. İkinci sırada cümle içinde küçük harfle yazılması gereken kelimelerin büyük harfle yazılması yer almakta olup toplamda 57 hata (%17,59) tespit edilmiştir. Bunlardan sonra sırasıyla ayrı yazılması gereken kelime ya da eklerin bitişik yazılması 51 hata (%15,74), bitişik yazılması gereken kelime ya da eklerin ayrı yazılması 34 hata (%10,49), Ünlü uyumuna

aykırılık 28 hata (%8,64), cümle içinde büyük harfle yazılması gereken kelimelerin küçük harfle yazılması 20 hata (%6,17), ünlü uyumunda aşırıya gitme 4 hata (%1,23), düzeltme işaretinin kullanımı 4 hata (%1,23), ünlü düşmesinin yazıda gösterilmemesi 2 hata (%0,62), Fonem araştırma 2 hata (%0,62) takip etmiştir.

Tablo 2. Leksikoloji ile İlgili Bulgular

		1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. sınıf	Toplam
		(f)	(f)	(f)	(f)	(f) (%)
İsimlerin hatalı kullanımı	Sözcüğün hatalı/ yanlış yazılması	14	5	4	-	23 (%12,17)
	Gereksiz sözcük kullanımı	6	3	7	-	16 (%8,46)
	Sözcüğün eksik kullanımı	5	5	4	-	14 (%7,41)
Fiillerin hatalı kullanımı	Sözcüğün hatalı/ yanlış yazılması	9	2	6	1	18 (%9,52)
	Gereksiz sözcük kullanımı	4	1	-	-	5 (%2,64)
	Birleşik fiilin hatalı kullanılması	1	1	1	-	3 (%1,59)
	Sözcüğün eksik kullanımı	2	1	4	1	8 (%4,23)
Sıfatların yanlış kullanımı		5	1	1	1	8 (%4,23)
Zarfların hatalı kullanımı		1	-	1	-	2 (%1,06)
Edatların hatalı kullanımı		4	1	1	-	6 (%3,17)
Zamirlerin hatalı kullanımı		4	-	-	-	4 (%2,12)

Bağlaçların hatalı kullanımı	Cümlelerin başında bağlaç kullanılması	2	-	3	-	5 (%2,64)
	Bağlacın hatalı kullanımı	24	9	5	1	39 (%20,63)
	Bağlacın eksik kullanımı	13	13	4	-	30 (%15,87)
	Bağlacın gereksiz kullanımı	3	3	2	-	8 (%4,23)
Toplam		97	45	43	4	189 (%100)

Tablo 2 Leksikoloji ile ilgili bulgular, öğrencilerin leksikoloji hatalarını sınıf düzeylerine göre ayrıntılı bir şekilde göstermektedir.

Hatalar çeşitli leksikoloji hata türleri altında toplanmıştır. Bunlar: İsimlerin hatalı /yanlış yazılması, isimlerin gereksiz kullanımı, isimlerin eksik kullanımı, fiillerin hatalı / yanlış yazılması, fiillerin gereksiz kullanımı, birleşik fiilin hatalı kullanılması, fiillerin eksik kullanımı, sıfatların yanlış kullanımı, zarfların hatalı kullanımı, edatların hatalı kullanımı, zamirlerin hatalı kullanımı, cümlelerin başında bağlaç kullanılması, bağlacın hatalı kullanımı, bağlacın eksik kullanımı, bağlacın gereksiz kullanımı olmak üzere 15 hata türünden oluşmaktadır. Tüm bulgular değerlendirildiğinde toplam 189 hata tespit edilmiştir.

1. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 24 hata ile bağlacın hatalı kullanımı olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 14 hata ile isimlerin hatalı / yanlış yazılması, 13 hata ile bağlacın eksik kullanımı, 9 hata ile fiillerin hatalı / yanlış yazılması, 6 hata ile isimlerin gereksiz kullanımı, 5 hata ile isimlerin eksik kullanımı, 5 hata ile sıfatların yanlış kullanımı, 4 hata ile fiillerin gereksiz kullanımı, 4 hata ile edatların hatalı kullanımı, 4 hata ile zamirlerin hatalı kullanımı, 3 hata ile bağlacın gereksiz kullanımı, 2 hata ile fiillerin eksik kullanımı, 2 hata ile cümlelerin başında bağlaç kullanılması, 1 hata ile birleşik fiilin hatalı kullanımı ve 1 hata ile zarfların hatalı kullanımı takip etmiştir.

2. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 13 hatanın bağlacın eksik kullanımı olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 9 hata ile bağlacın hatalı kullanımı, 5 hata ile isimlerin hatalı / yanlış yazılması, 5 hata ile isimlerin eksik kullanımı, 3 hata ile isimlerin gereksiz kullanımı, 3 hata ile bağlacın gereksiz kullanımı, 2 hata ile fiillerin hatalı / yanlış yazılması, 1 hata ile fiillerin gereksiz kullanımı, 1 hata ile birleşik fiilin hatalı kullanımı, 1 hata ile fiillerin eksik kullanılması, 1 hata ile sıfatların yanlış kullanımı ve 1 hata ile edatların hatalı kullanımı takip etmiştir.

3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 7 hata ile isimlerin gereksiz kullanımı olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 6 hata ile fiillerin hatalı / yanlış yazılması, 5 hata ile bağlacın hatalı kullanımı, 4 hata ile isimlerin hatalı / yanlış yazılması, 4 hata ile isimlerin eksik kullanımı, 4 hata ile fiillerin eksik kullanımı, 4 hata ile Bağlacın eksik kullanımı, 3 hata ile cümlelerin başında bağlaç kullanılması, 2 hata ile bağlacın gereksiz kullanılması, 1 hata ile birleşik fiilin hatalı kullanılması, 1 hata ile sıfatların yanlış kullanılması, 1 hata ile zarfların hatalı kullanımı ve 1 hata ile edatların hatalı kullanımı takip etmiştir.

4. sınıf öğrencilerinin yaptığı hatalara bakıldığında 4 tane hata yaptıkları görüşmüştür. Bunlar: 1 hata ile fiillerin hatalı / yanlış kullanılması, 1 hata ile fiillerin eksik kullanımı, 1 hata ile sıfatların yanlış kullanımı ve 1 hata ile bağlacın hatalı kullanımınıdır.

1. sınıf öğrencileri en fazla hatayı yaparken (97 hata), 4. Sınıf öğrencileri en az hatayı yapmıştır (4 hata).

En sık yapılan hata, bağlacın hatalı kullanımına ilişkin olup toplamda 39 hata (%20,39) ile öne çıkmaktadır. İkinci sırada bağlacın eksik kullanımı yer almakta olup toplamda 30 hata (%15,87) tespit edilmiştir. Bunlardan sonra sırasıyla isimlerin hatalı / yanlış yazılması 23 hata (%12,17), fiillerin hatalı / yanlış yazılması 18 hata (%9,52), isimlerin gereksiz kullanılması 16 hata (%8,46), isimlerin eksik kullanımı 14 hata (%7,41), fiillerin eksik kullanımı 8 hata (%4,23), sıfatların yanlış kullanımı 8 hata (%4,23), bağlacın gereksiz kullanımı 8 hata (%4,23), edatların hatalı kullanımı 6 hata (%3,17), fiillerin

gereksiz kullanımı 5 hata (%2,64), cümlelerin bağında bağlaç kullanımı 5 hata (%2,64), zamirlerin hatalı kullanımı 4 hata (%2,12), birleşik fiilin hatalı kullanımı 3 hata (%1,59), zarfların hatalı kullanımı 2 hata (%1,06) takip etmiştir.

Tablo 3. Morfoloji ile Bulgular İlgili

		1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. sınıf	Toplam	
		(f)	(f)	(f)	(f)	(f) (%)	
Yapım ekleri ile	Yapım eki eksikliği	-	-	1	-	1 (%0,71)	
	Hatalı yapım eki kullanımı	1	2	-	-	3 (%2,13)	
Çekim ekleri ve çekim morfolojisi ile ilgili hatalar	İsim çekim ekleri ile ilgili hatalar	Çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı	3	3	4	2	12 (%8,51)
		Hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar	22	14	9	4	49 (%34,75)
		İlgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı	11	8	5	5	29 (%20,56)
		Vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı	2	2	1	-	5 (%3,54)
		İyelik ekine ilişkin hatalar	2	2	1	-	5 (%3,54)
	Fiil çekim ekleri ile	Fiil çatısı ile ilgili hatalar	5	3	1	1	10 (%7,09)
		Fiilde zaman ve	3	4	2	-	9

	kip çekimi ile ilgili hatalar					(%6,38)
	Bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar	7	6	1	5	19 (%13,47)
Toplam		56	44	24	17	141 (%100)

Tablo 3 morfoloji ile ilgili bulgular, öğrencilerin morfoloji (biçimbilim) hatalarını sınıf düzeylerine göre ayrıntılı bir şekilde göstermektedir.

Hatalar çeşitli morfoloji hata türleri altında toplanmıştır. Bunlar: Yapım eki eksikliği, hatalı yapım eki kullanımı, çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar, ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı, vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, iyelik ekine ilişkin hatalar, fiil çatısı ile ilgili hatalar, fiilde zaman ve kip çekimi ile ilgili hatalar, bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar olmak üzere 10 hata türünden oluşmaktadır. Tüm bulgular değerlendirildiğinde toplam 141 hata tespit edilmiştir.

1. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 22 hata ile hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 11 hata ile ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 7 hata ile bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar, 5 hata ile fiil çatısı ile ilgili hatalar, 3 hata ile çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 3 hata ile fiilde zaman ve kip çekimi ile ilgili hatalar, 2 hata ile vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 2 hata ile iyelik ekine ilişkin hatalar ve 1 hata ile hatalı yapım eki kullanımı takip etmiştir.

2. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 14 hata ile hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 8 hata ile ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 6 hata ile bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar, 4 hata ile fiilde zaman ve kip çekimi ile ilgili hatalar, 3 hata ile

çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 3 hata ile fiil çatısı ile ilgili hatalar, 2 hata ile hatalı yapım eki kullanımı, 2 hata ile vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı ve 2 hata ile iyelik ekine ilişkin hatalar takip etmiştir.

3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 9 hata ile hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla 5 hata ile ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 4 hata ile çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 2 hata ile fiilde zaman ve kip çekimi ile ilgili hatalar, 1 hata ile yapım eki eksikliği, 1 hata ile vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı, 1 hata ile fiil çatısı ile ilgili hatalar ve 1 hata ile bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar takip etmiştir.

4. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hataların 5 hata ile ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı ve bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmektedir. Bunları sırasıyla 4 hata ile hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar, 2 hata ile çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı ve 1 hata ile fiil çatısı ile ilgili hatalar takip etmiştir.

1. sınıf öğrencileri en fazla hatayı yaparken (56 hata), 4. Sınıf öğrencileri en az hatayı yapmıştır (17 hata).

En sık yapılan hata, hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar olup toplamda 49 hata (%34,75) ile öne çıkmaktadır. İkinci sırada ilgi hâlinin eksik ya da gereksiz kullanımı yer almakta olup toplamda 29 hata (%20,56) tespit edilmiştir. Bunlardan sonra sırayla bildirme ekinin kullanımına ilişkin hatalar 19 hata (%13,47), çokluk ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı 12 hata (%8,51), fiil çatısı ile ilgili hatalar 10 hata (%7,09), Fiilde zaman ve kip çekimi ile ilgili hatalar 9 hata (%6,38), Vasıta hâli ekinin eksik ya da gereksiz kullanımı 5 hata (%3,54), İyelik ekine ilişkin hatalar 5 hata (%3,54), Hatalı yapım eki kullanımı 3 hata (%2,13), Yapım eki eksikliği 1 hata (%0,71) takip etmiştir.

Tablo 4. Söz Dizimi ile İlgili Bulgular

		1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. sınıf	Toplam
		(f)	(f)	(f)	(f)	(f) (%)
Öge yapısına ilişkin hatalar	Özne kullanımına ilişkin hatalar	2	-	2	-	4 (%7,41)
	Yüklem kullanımına ilişkin hatalar	6	6	7	2	21 (%38,89)
	Özne-yüklem uyumsuzluğu	3	1	-	-	4 (%7,41)
	Nesne kullanımına ilişkin hatalar	1	1	-	1	3 (%5,55)
	Öge sıralamasına ilişkin hatalar	7	-	6	1	14 (%25,92)
Fiilimsi kullanımı ve yan cümle	Zarf-Fiil kullanımı ve zarf filli yan cümlelerle ilişkin hatalar	1	-	2	-	3 (%5,55)
	Sıfat-Fiil kullanımı ve sıfat filli yan cümlelerle ilişkin hatalar	1	2	-	-	3 (%5,55)
	İsim-Fiil kullanımı ve isim filli yan cümlelerle ilişkin hatalar	-	2	-	-	2 (%3,70)
Toplam		21	12	17	4	54 (%100)

Tablo 4 söz dizimi ile ilgili bulgular, öğrencilerin söz dizimi hatalarını sınıf düzeylerine göre ayrıntılı bir şekilde göstermektedir.

Hatalar çeşitli söz dizimi hata türleri altında toplanmıştır. Bunlar: Özne kullanımına ilişkin hatalar, yüklem kullanımına ilişkin hatalar, özne-yüklem uyumsuzluğu, nesne kullanımına ilişkin hatalar, öge sıralamasına ilişkin hatalar, zarf-Fiil kullanımı ve zarf filli yan cümlelerle ilişkin hatalar, sıfat-fiil kullanımı ve sıfat filli yan cümlelerle ilişkin hatalar, isim-fiil kullanımı ve isim filli yan cümlelerle ilişkin hatalar olmak üzere 8 hata türünden oluşmaktadır. Tüm bulgular değerlendirildiğinde toplam 54 hata tespit edilmiştir.

1. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 7 hata ile öge sıralamasına ilişkin hatalar olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 6 hata ile yüklem kullanımına ilişkin hatalar, 3 hata ile özne-yüklem uyumsuzluğu, 2 hata ile özne kullanımına ilişkin hatalar, 1 hata ile nesne kullanımına ilişkin hatalar, 1 hata ile zarf-Fiil kullanımı ve zarf filli yan cümlelerle ilişkin hatalar ve 1 hata ile sıfat-Fiil kullanımı ve sıfat filli yan cümlelerle ilişkin hatalar takip etmiştir.

2. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 6 hata ile yüklem kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 2 hata ile sıfat-fiil kullanımı ve sıfat filli yan cümlelerle ilişkin hatalar, 2 hata ile isim-fiil kullanımı ve isim filli yan cümlelerle ilişkin hatalar, 1 hata ile özne-yüklem uyumsuzluğu ve 1 hata ile nesne kullanımına ilişkin hatalar takip etmiştir.

3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 7 hata ile yüklem kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 6 hata ile öge sıralamasına ilişkin hatalar, 2 hata ile özne kullanımına ilişkin hatalar ve 2 hata ile zarf-Fiil kullanımı ve zarf filli yan cümlelerle ilişkin hatalar takip etmiştir.

4. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hatalara baktığımızda en çok yapılan hatanın 2 hata ile yüklem kullanımına ilişkin hatalar olduğu görülmüştür. Bunu sırasıyla 1 hata ile öge sıralamasına ilişkin hatalar ve 1 hata ile nesne kullanımına ilişkin hatalar takip etmiştir.

1. sınıf öğrencileri en fazla hatayı yaparken (21 hata), 4. Sınıf öğrencileri en az hatayı yapmıştır (4 hata).

En sık yapılan hata, yüklem kullanımına ilişkin olup toplamda 21 hata (38,89) ile öne çıkmaktadır. İkinci sırada öge sıralamasına ilişkin

hatalar yer almakta olup toplamda 14 hata (25,952) tespit edilmiştir. Bunlardan sonra sırayla özne kullanımına ilişkin hatalar 4 hata (%7,41), özne-yüklem uyumsuzluğu 4 hata (%7,41), nesne kullanımına ilişkin hatalar 3 hata (%5,55), zarf-fiil kullanımı ve zarf filli yan cümlelerle ilişkin hatalar 3 hata (%5,55), sıfat-fiil kullanımı ve sıfat filli yan cümlelerle ilişkin hatalar 3hata (%5,55), İsim-Fiil kullanımı ve isim filli yan cümlelerle ilişkin hatalar 2 hata (%3,70) takip etmiştir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Sonuç olarak Türkçe öğretmeni adaylarının hazırladıkları bilgilendirici metinlerin hata analizini bulmaya yönelik olan bu araştırmada, en sık yapılan hatalar yazım hataları başlığı altında kelimenin eksik ya da hatalı kullanımına ilişkin olup toplamda 122 hata (%37,65), leksikoloji başlığı altında bağlacın hatalı kullanımına ilişkin olup toplamda 39 hata (%20,39), morfoloji başlığı altında hâl eklerinin kullanımına ilişkin hatalar olup toplamda 49 hata (%34,75) ve son olarak söz dizimi başlığı altında , yüklem kullanımına ilişkin olup toplamda 21 hata (38,89) ile öne çıkmaktadır. İlk sınıflara bakıldığında, öğretmen adaylarının yazma becerilerinde çok sayıda hata yaptıkları, sınıf düzeyleri arttıkça bu hataların azaldığı görülmektedir. Bu durum, öğrencilerin akademik dönemlerinde aldıkları derslerin yapılan hataları azaltmada etkili olduğunu göstermektedir. Yazma hatalarının sınıflar arasında azalması, daha fazla uygulamalı derslerin ve yazma aktivitelerinin eğitim sürecine eklenmesinin faydalı olacağını ortaya koymaktadır.

1. sınıf öğrencilerinin hatalarının yüksek oranda olması, öğrencilerin eğitimlerinin ilk yıllarında yazma ve dil bilgisi kurallarına daha fazla odaklanması gerektiğini gösteriyor. Bu dönemde daha yoğun yazma eğitimi ve geri bildirim sağlanarak öğrencilerin temel dil bilgisi becerilerinin güçlendirilmesi sağlanabilir.

Türkçe öğretmeni adaylarının gramer derslerini yeterince içselleştiremedikleri görülmektedir. Bu tür hataların önüne geçmek için, gramer derslerinin daha uygulamalı bir şekilde işlenmesi faydalı olabilir.

Bağlaç kullanımıyla ilgili hem hatalı kullanım hem de eksik kullanımın yaygın olması, bu konunun özel bir dikkat gerektirdiğini

gösterir. Özellikle öğrencilerin cümle yapısında bağlaçları nasıl kullanacaklarına dair daha fazla eğitim alması gerektiği anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin en fazla yaptıkları morfolojik hata, hâl eklerinin (yönelme, bulunma, ayrılma hâli gibi) yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu hata, tüm sınıf düzeylerinde öne çıkmakta ve öğrencilerin eklerin dil bilgisel işlevlerini yeterince kavrayamadığını göstermektedir. Eğitim sürecinde hâl eklerinin doğru kullanımına daha fazla vurgu yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Öğrencilerin söz dizimi hatalarına bakıldığında diğer hata türlerinde olduğu gibi sınıf düzeylerine bağlı olarak gelişim gösterdiği ancak temel gramer yapılarında (yüklem kullanımı, öge sıralaması) daha fazla desteklenmeleri gerektiği görülmektedir. Özellikle 1. ve 2. sınıflarda, temel dil bilgisi kurallarının pekiştirilmesine yönelik etkinliklerin artırılması, 3. ve 4. sınıflarda ise daha karmaşık dil yapılarının kullanımına ağırlık verilmesi önerilebilir.

Arıcı (2008) tarafından gerçekleştirilen üniversite öğrencilerinin yazılı anlatım hataları adlı çalışmada, öğretmen adaylarının sözcük hatalarına yönelik birçok hata olduğu tespit edilmiştir. 83 öğretmen adayıyla yapılan bu çalışmada adayların %33,7'sinin sözcük hataları yaptığı tespit edilmiştir. Bunların daha çok kelimelerin yanlış yerde ve anlamda kullanıldığı belirlenmiştir. Bu yönüyle Arıcı'nın (2008) çalışmasından elde edilen bulgu, bu çalışmadaki yazım hataları başlığı altında elde edilen verilerle benzerlik göstermektedir.

Bayat (2013) tarafından gerçekleştirilen öğretmen adaylarının yazılı anlatımlarında sözcük seçimi ve sözdizim hataları adlı çalışmada, öğretmen adaylarının sözcük hatalarına yönelik hatalar tespit edilmiştir. Toplam 117 katılımcıyla yapılan bu çalışmada yazım hatalarına yönelik toplamda %61,9 hata tespit edilmiştir. Bunların daha çok kelimelerin yanlış yerde ve anlamda kullanıldığı belirlenmiştir. Bu yönüyle Bayat'ın (2013) çalışmasından elde edilen bulgular, bu çalışmadaki yazım hataları başlığı altında elde edilen verilerle benzerlik göstermektedir.

Bayat (2013) tarafından gerçekleştirilen öğretmen adaylarının yazılı anlatımlarında sözcük seçimi ve sözdizim hataları adlı çalışmada,

öğretmen adaylarının söz dizime yönelik hatalar tespit edilmiştir. Toplam 112 katılımcıyla yapılan bu araştırmada %59,3 koordinasyon hatası, %10,1 dizilim ve %1,6 eksik tümcede hata yapıldığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle Bayat'ın (2013) çalışmasında elde edilen bulgular, bu çalışmadaki söz dizim boyutunda elde edilen bulgularla benzerlik göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular ve sonuçlar doğrultusunda şu öneriler sunulabilir:

- Yazılı anlatımlarında en çok görülen hatalardan biri de bağlaçların kullanımına yönelik hatalardır. Bunların tamamen ortadan kaldırılması veya en aza indirilmesi sağlanmalıdır.
- Türkçe öğretmeni adaylarının yazılı anlatım derslerini sadece dersi geçmek için değil kendilerini geliştirmek, bilgi ve becerilerini arttırmak için özen göstermelidirler.
- Öğretmen adaylarının metin kurmada yaptıkları hataların telafisine yönelik alan uzmanlarının katılımıyla bir eğitim süreci planlanabilir.
- Lisans programlarında yazılı anlatım derslerine daha fazla yer verilerek bu derslerin içeriği ve öğrenme hedefleri daha net belirtilmelidir. Hatta ilkokul ve ortaokul seviyelerindeki gibi somut öğrenme çıktıları belirlenebilir.
- Yazılı anlatımlar kullanıldığı takdirde gelişebilen bir yapıya sahip olduğundan günlük hayatlarında kullanılmaları için teşvik edilmelidir.
- Yazılı anlatımlardaki hatalar öğrencilere gösterildiği takdirde nerede hata yaptıklarının farkına vararak bunların bir daha yapılmaması sağlanabilir.

İnsanların kendilerini, duygu ve düşüncelerini doğru ve etkili bir şekilde ifade edebilmeleri için, yazı yazma konusunda kaygıları varsa bu kaygıların giderilmesi amacıyla Türkçeyi doğru ve etkili bir şekilde öğrenmeleri büyük önem taşır. Bu nedenle, Türkçe öğretmenlerine büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu ve buna benzer yazılı anlatımlara yönelik çalışmalar sayesinde Türkçe öğretmeni adaylarının olası

eksiklikleri belirlenebilir ve bu eksikliklerin giderilmesine katkı sağlanabilir.

Kaynaklar

- Arıcı, A. F. (2008). Üniversite öğrencilerinin yazılı anlatım hataları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi*, 21(2), 209-220.
- Bayat, N. (2013). Öğretmen adaylarının yazılı anlatımlarında sözcük seçimi ve sözdizim hataları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(43), 116-144.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (2. Baskı). USA: SAGE Publications.
- Dolunay, S. K. (2013). Dil bilgisi öğretimi. Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (Ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı İçinde* (s. 381-414). Ankara: Pegem Akademi.
- Ediskun, H. (2010). Türk dil bilgisi (ses bilgisi-biçim bilgisi- cümle bilgisi). İstanbul: Remzi.
- Ellis, R. (2006). Current issues in the teaching of grammar: an SLA perspective. *TESOL Quarterly*, 40(1), 83-107.
- Göçer, A. (2015). Temel dil becerilerinin geliştirilmesinde dil bilgisi öğrenme alanının yeri, işlevi ve öğretimi: bütünlük ilkesi ve tümevarım yöntemi ekseninde tematik bir yaklaşım. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 233-242.
- Harris, K. R., & Graham, S. (2016). Self-regulated strategy development in writing policy implications of an evidence-based practice. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 3(1), 77-84. <http://dx.doi.org/10.1177/2372732215624216>
- İnan, K. (2014). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen İranlıların yazılı anlatımlarının hata analizi bağlamında değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 9(9), 619-649.
- Özbay, M. (2005). Bilim ve kültür aktarıcısı olarak yazı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 67-74.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.
- Yin, R. K. (2009). *Case study research: Design and method* (Fourth Edition). Los Angeles: Sage Publication.

**ӨЗБЕК ТІЛІ ҚЫПШАҚ ДИАЛЕКТИСІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ
ЛЕКСИКАСЫ**

(«АЛПАМЫШ» ЭПОСЫ НЕГІЗІНДЕ)

**ETHNOCULTURAL VOCABULARY OF THE KIPCHAK
DIALECT OF THE UZBEK LANGUAGE
(BASED ON THE EPIC "ALPAMYSH")**

Тұрсын Е.Қ., Қасымбеков Ә.Қ.¹

Аннотация

Қазіргі тіл білімінде тілді ұлттық мәдениет, ұлттық таным, «тілдік әлем» арқылы зерттеу кең өрістеді. Бұл мақалада өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасына талдау жасалды. Лексикалық бірліктердің этномәдени, тілдік мәні сипатталды, өзге түрік тілдерімен байланысы анықталды. Мәдени тұрғыдан маркерленген этнографиялық терминдерді талдау арқылы ұлттық танымдағы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауға болады. Зерттеу нәтижесінде өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени базасы көшпелі тұрмыс негізінде қалыптасып, дамығандығы дәлелденді. «Алпамыш» эпосының тілдік деректер базасы ретіндегі рөлі айқындалды.

Қазақ тілінің, оның лексикалық қорының тарихын айқындауда туыстас тілдермен салыстыра зерттеудің маңызы зор. Қазақ ұлтының этникалық өзегі Жошы Ұлысында қалыптасты. Бұл концепция тарихнамалық, әдебиеттанушылық тұрғыдан негізделгенімен, лингвистикалық бағыттағы зерделеуді әлі де қажет етеді.

Қазақ ұлтына ең жақын этникалық топ – постномадтық өзбектер. Алайда қазіргі түріктану ғылымында өзбектер мен қазақтардың тілдік, этномәдени байланыстары бойынша зерттеулер аз. Авторлар «Алпамыш» эпосындағы этнолингвистикалық бірліктерді түрік тілдерімен салыстырып, ортақ қыпшақ негізді этномәдени терминдерді қалпына келтіруге талпынды. Нәтижесінде қыпшақ тілді өзбектердің заттық, рухани мәдениетінің терминдері түрік тілдерінің ішінен қыпшақ-ноғай тобындағы тілдерге жақын екендігі тұжырымдалды.

Түйін сөздер: өзбек тілі, қыпшақ диалектісі, этномәдени лексика, этнографиялық лексика, этнографиялық диалектизм.

¹ гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы
E-mail: bayataerasul@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1379-3807

Abstract

In modern linguistics, the study of the language through national culture, national knowledge, "linguistic world" has become widespread. This article analyzes the ethnocultural vocabulary of the Uzbek-Kipchak dialect. The ethno-cultural and linguistic significance of the lexical units was described, the connection with other Turkish languages was determined. Through the analysis of culturally marked ethnographic terms, it is possible to describe the linguistic image of the world in national consciousness. As a result of the study, it was proved that the ethno-cultural base of the Uzbek-Kipchak dialect was formed and developed on the basis of nomadic life. The role of the epic "Alpamysh" as a linguistic database has been defined.

In determining the history of the Kazakh language and its lexical fund, comparative research with related languages is very important. The ethnic core of the Kazakh nation was formed in Joshi Ulus. Although this concept is based on historiographical and literary studies, it still needs linguistic research.

The closest ethnic group to the Kazakh nation is the post-nomadic Uzbeks. However, in modern science of Turkification, there are few studies on linguistic and ethno-cultural relations between Uzbeks and Kazakhs. The authors compared the ethnolinguistic units of the "Alpamysh" epic with Turkish languages and tried to restore ethnocultural terms with a common Kipchak basis. As a result, it was concluded that the terms of the material and spiritual culture of the Kipchak-speaking Uzbeks are close to the languages of the Kypchak-Nogai group among the Turkic languages.

Key words: Uzbek language, Kipchak dialect, ethnocultural vocabulary, ethnographic vocabulary, ethnographic dialectism.

Кіріспе

Тіл – қоғамдық дамудың сүрлеуінен өтетін сан қатпарлы, күрделі құбылыс. Оның лексикалық қабаттарында халықтың рухани-адамгершілік, материалдық мәдениетінің белгілері сақталады. Сондай-ақ тіл – халықтың тарихы мен дәстүрлі тұрмысынан хабар беретін тірі дереккөз. Бұл турасында ғалым К. Мұсаев: «Түрік тілдерінің лексикасын сөздік құрамдағы топтар арқылы зерттеген дұрыс. Бұл әдіске жүгініп халықтың өмір сүрген табиғи жағдайы, негізгі кәсібі, шаруашылығының ерекшеліктері, баспанасы, қоғамдық-саяси құрылымы мен ертедегі наным-сенімдері туралы түсінік қалыптастыруға болады», - дейді (Мусаев, 1984: 11). Тіл мен этностың синтезінде қалыптасқан бұл сала этнолингвистика деп аталады. Этнолингвистика – тіл мен этникалық негізде қалыптасқан тілдік қауымдастықтың қатынасын әлеуметтік-мәдени аспектілер арқылы қарастыратын

антропологиялық, лингвистикалық зерттеулерді білдіретін жинақтық термин. Сала В. Гумбольдтің лингвистикалық философияға байланысты еңбектері негізінде қалыптасқандықтан оны «неогумбольдшылдық» (neo-Humboldtianism) деп те атауға болады (Bussmann, 2006: 383). Академик Ә. Қайдар этнолингвистиканы этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу мақсатынан туындаған тіл білімінің жаңа да дербес саласы ретінде қарастырады. Ғалымның тілдегі бай этнолингвистикалық материалды жүйелеу мен топтастыру бойынша тұжырымдары аса құнды. Ә. Қайдар этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде «этнос» пен «этнос болмысынан» туындайтын «тіл әлемін» көрсетеді. Ғалым тіл әлемін негізгі 3 салаға жіктейді: «Адам», «Қоғам», «Табиғат». Салалар іштей 30 макротоптан, макротоптар өз ішінен 200-ге жуық микротоптан тұрады (Қайдар, 1998: 19). Этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны – этнография мен этнология тоғысындағы терминдер. Кең ауқымда этнолингвистика тіл мен этностың байланысын, тар ауқымда тіл мен ұлттық мәдениет, менталитет, фольклор қатынасынан туындайтын атаулар мен олардың мағынасын зерттейтін тіл білімінің саласы. Этнолингвистикалық атауларды жинақтайтын ортақ термин мәселесінің түйіні әлі де шешілмей келеді. Бұл бағыт бойынша тіл білімінде бірнеше терминдер қатар қолданып жүр. Олар – «этномәдени лексика», «этнографиялық термин», «этнографизм». Бұл ретте мына мәселеге де назар аударған жөн. Кез келген этнос күрделі бірігу үдерістері негізінде қалыптасады. Кейде өмір сүру дағдысы мен дәстүрлі шаруашылығы әртүрлі топтар да тұтас ұлт болып ұйысуы мүмкін. Мәселен, қазіргі өзбек этносының қалыптасуына жер өңдеуші отырықшы топтармен қатар жартылай көшпелі, көшпелі тайпалар да елеулі үлес қосқан. Сәйкесінше, бір тілдің аясында әдеби тілге жат этнолингвистикалық ұғымдардың болуы заңдылық. Мұндай атаулар үшін «этнографиялық диалектизм» термині оңтайлы болады деген пікірдеміз. Түріктануда «этномәдени лексика» терминін Е. Жанпейсов кеңінен қолданады. Ғалым «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы (М. Әуезов шығармашылығы материалдары негізінде)» еңбегінде қазақ халқының заттық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдарды «этномәдени лексика» деп атайды. Этномәдени лексиканы 7 макротопқа бөледі. Оның төртеуін (заттық, рухани, халықтық метрология мен туыстық

қатынастарға байланысты терминдер) Вера Цинциуске сілтеме жасап көрсетсе, үшеуін (жорыққа қатысты, азық-түлік өнімдеріне мен халықтық медицинаға байланысты терминдер) өзі қосады (Жанпеисов, 1989: 4). Біз мақаламызда осы жүйелеу принцибін пайдаланып, өзбек тілі қыпшақ диалектісіндегі этномәдени атауларға талдау жұмыстарын жүргіздік. Ал ғұрыптық, салттық фольклор лексикасы үшін «этнографизм» терминін қолдануды орынды деп таптық. Қазіргі өзбек халқының этногенінде Жошы Ұлысынан Темір мемлекетіне қоныс аударған (XVI ғ.) көшпелі өзбек тайпалары шешуші рөл ойнады. Көшпелі өзбек субстратының қазіргі өзбек этногені, тілі, этносаяси тарихына тигізген әсері туралы тұжырымдар әлі де айқындауды қажет етеді. Шығыс Бұхараның этникалық құрамын зерттеген түріктанушы-этнограф Бэлькис Кармышева аймақтағы өзбектердің 3 негізгі этникалық қатпарын анықтайды:

- 1) Ешқандай рулық, тайпалық бөлінісі жоқ отырықшы этникалық топтар (шағатайлар, қаршылықтар);
- 2) Аймақтың моңғол шапқыншылығына дейінгі көне түрік тайпалары мен шапқыншылықтан кейін қоныс аударған тайпалардан құралған жартылай көшпелі этникалық топтар (түрік, қарлұқ, қалаш, моғол, меришкар ж.т.б.);
- 3) XVI ғ. Жошы Ұлысынан қоныс аударған рулық бөлінісін сақтаған этникалық топтар (қоңырат, жүз, лақай, семіз, катаған, дүрмен ж.т.б.) (Кармышева, 1976: 66).

Ғылымда соңғы этникалық топты шартты дүрде «көшпелі өзбектер», ал олардың диалектісін «қыпшақ диалектісі» деп атау дәстүрі қалыптасқан. Қазіргі өзбек тілінде шартты түрде 3 диалектілік континуум анықталады: оғыз, қарлұқ, қыпшақ. Қыпшақ диалектілік континуумындағы сөйленістерді өзбек диалектологиясында әдеби нормадағы сөз басындағы [у] дыбысын [dʒ] дыбысымен алмасуына байланысты «ж-ловчи диалект» деп те атайды. Диалектілердің жіктелімі мен атауы мәселесінде пікірлер мен көзқарастар көп. Е.Д. Поливанов бойынша қыпшақ диалектісі 7 сөйленістен тұрады: 1) Орта, солтүстік Хорезм; 2) қазақ-найман және Ферғана-қарақалпақ; 3) құрама; 4) солтүстік өзбек (Оңтүстік Қазақстан); 5) орта өзбек сөйленістері. Ғазы Олим бұл диалектіні «өзбек-қыпшақ диалектісі» (үзбек-қипчоқ лахжаси) деп атап, оны

4 сөйленіске жіктейді: 1) қырық; 2) жалайыр-лақай; 3) қыпшақ; 4) гүрлен. А.К.Бороков болса қыпшақ диалектісін «шәйбани-өзбек» деген терминмен белгілейді. В.В.Решетов «қыпшақ диалектісі» деген терминді (қипчоқ лахжаси) қолдап, диалектінің қазақ және қарақалпақ тілдерімен байланыстарына ерекше мән береді (Решетов, 1978: 31-41).

Этномәдени лексикалық бірліктердің негізгі материалдарын, сөзсіз, диалектологиялық зерттеулерден (диалектологиялық экспедициялардың жазбалары, диалектологиялық сөздіктер, ғылыми еңбектер) аламыз. Бұл бағытта халық ауыз әдебиеті үлгілері де зерттеушілер үшін материал қоры бола алады. Ауыз әдебиеті үлгілерін академик Ә. Қайдар ауқымды да информативті байлыққа толы «этнолингвистикалық арна» деп бағалауы да тегін емес (Қайдар, 1998: 26). Көшпелі халықтардың тарихи, мәдени жады, этнографиялық мұралары жырлардың өне бойында сақталып, жаңа кезеңдерге өзегі бұзылмай жетіп отырған. Түріктанудағы этнографиялық, этнолингвистикалық деректерге бай әдеби мұралардың бірі – «Алпамыш» эпосы. Эпостың өзбек нұсқасы фольклортанушы, эпостанушылардың тарапынан кеңінен зерттелді. Алайда лингвистикалық аспектідегі зерттеулер аз. Эпосқа этнолингвистикалық талдаулар жүргізу арқылы өзбек-қыпшақ диалектісінің «көшпелі кезеңіндегі» лексикалық қабатын қалпына келтіру мүмкіндігі туады. Эпостағы өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени бірліктерін ескі қыпшақ, башқұрт, қазақ, қарақалпақ тілдеріндегі этномәдени мәнге ие бірліктермен салыстыру арқылы ортақ қыпшақнегізді лексемаларды жаңғыртуға да жол ашылады.

Материал және әдістер. Зерттеудің негізгі нысаны – өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасы. «Алпамыш» эпосы негізінде этномәдени мәнге ие сөздердің лингва-этнографиялық мәнін ашу – жұмыстың негізгі міндеті. Зерттеу тақырыбын ашуда сипаттау, лексикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, этнолингвистикалық әдістер пайдаланылды. Нәтижесінде өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикалық қоры өзге қыпшақ тілдерінің қорымен тамырлас екендігі анықталды. Диалектінің этномәдени лексикасы қыпшақ тілі базасы негізінде қалыптасқандығы тұжырымдалды.

Әдебиетке шолу. «Алпамыш» – тарихи, тілдік деректер қорын жинақтаған өзбек ауыз әдебиетінің алтын дінгегі. Эпосты жыршы-бақшылардан жазып, хатқа түсіру, басу, зерттеу жұмыстары әр кезеңде әртүрлі деңгейде жүргізілді. Фольклор жинаушылар 30-дан артық жыршы-бақшыдан эпостың толық мәтінін, үзінділері мен қара сөзбен баяндалған әңгімелерін жазып алды. Әдебиеттанушылар Фозил Йолдашұлы, Ергеш Жұманбұлбұлұлы, Пөлкән шайыр, Сейітмұрат Панохұлының нұсқаларын эпостың классикалық үлгілеріне жатқызады. Зерттеудің негізгі базалық материалы – Ф. Йолдашұлы нұсқасының мәтіні. Эпостың лексикалық қорын жинақтаған іргелі еңбек – Т. Мырзаев, Ж. Эмонқұл, С. Фидокордың құрастыруымен жарық көрген «Алпамыш» дастанының түсіндірме сөздігі («Алпомш» достониниг изоҳли луғати). Қазіргі түріктану ғылымында өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасына арналған зерттеулер аз. Дей тұрғанмен, кейбір диалектологтар өз зерттеулерінде этнографиялық мәнге ие лексикалық бірліктерді атап өтіп, оларға сипаттама береді. С. Рахимовтің «Өзбек тілі Сұрхандария сөйленістері», А. Шерматовтың «Қасқадария облысы өзбектерінің халықтық сөйленістері», Б. Жораевтың «Жоғарғы Қасқадария сөйленістері» еңбектерінде өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасы сипатталады. Этнографиялық терминдерді ескі қыпшақ лексикасымен салыстыру үшін А. Гаркавецтің жинақтауымен басылған «Китаб-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси» сөздігі пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі өзбек халқының күрделі этникалық, саяси тарихы, субэтникалық, аймақтық ерекшеліктері оның көп диалектілі тілінен, нақтылай айтқанда лексикасынан көрініс тапты. Өзбек тілі диалектілерінің этномәдени лексикасының байлығы, әралуандылығы таңғалдырады. Қалалық мәдениет негізінде дамыған өзбек этносының құрамындағы «көшпелі өркениет» өкілдерінің мәдени, тілдік ерекшеліктерін сақтай отырып өмір сүруі – ерекше жағдай.

Өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасын келесідей екі негізгі лексика-семантикалық топқа бөліп қарастырдық:

- 1) Заттық мәдениет терминдері;
- 2) Рухани мәдениет терминдері.

Өз кезегінде бұл макротоптарды төмендегідей микротоптарға жіктедік:

1. Заттық мәдениет терминдері: а) баспанаға байланысты атаулар, ә) мал шаруашылығына байланысты атаулар, б) тұрмыстық зат атаулары, в) қару-жарақ атаулары, г) киім-кешек атаулары, ғ) азық-түлік, ас-су өнімдеріне байланысты атаулар.

2. Рухани мәдениет терминдері: а) салт-дәстүр, жөн-жоралғылар мен фольклорға байланысты атаулар; ә) ұлттық ойындар мен аңшылыққа байланысты атаулар.

1. Өзбек-қыпшақ диалектісінде сөйлеуші топтардың заттық мәдениеті көшпелі тұрмысқа бейімделе жасалды. Сондықтан заттық мәдениетке қатысты терминдер өзге де қыпшақ тілді халықтардағы атаулардан айтарлықтай ерекшеленбейді.

А) қыпшақ тілді өзбектердің негізгі баспанасы – киіз үй. Көшпелі өзбектер жергілікті отырықшы халықтармен тығыз экономикалық, әлеуметтік, мәдени байланыстарының нәтижесінде толық көшпелі тұрмыстан, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы өмір салтына ауысты. Отырықшылану үдерісі XVIII ғасырда ерекше қарқынмен жүрді. Дей тұрғанмен, киіз үйлер Өзбекстанда XIX ғасырдың соңына дейін кеңінен пайдаланылды. Өзбектердің қарлұқ, қыпшақ, найман, сарай, қаучын, маңғыт сынды этникалық топтары кеңестік ұжымдастыруға дейін киіз үйлерде негізгі баспана түрі ретінде тұрып келді (Шаниязов, 1981:54). Көшпелі өзбектердің баспанасы екі түрлі болды: біріншісі – кереге, уық пен шаңырақтан тұратын киіз үй, екіншісі – тек уықтардан құралатын қос. Киіз үйді өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде *üu*, қостарды *lačiq//alačiq//kerä* деп атайды. 1945-1986 жылдары оңтүстік Өзбекстан мен Тәжікстанның солтүстік аудандарында жүргізілген этнографиялық экспедициялардың нәтижесінде киіз үйлер негізінен қазақ даласынан көшіп келген тайпаларға тән екендігі анықталған. Қостар көшпелі өзбектерге дейінгі қарлұқ, түрік, кәлтатай, мұсабазари, барлас, моғол, тағчи сияқты тайпаларда кеңінен пайдаланылғаны белгілі болған (Васильева, 2000:50). Қазақтың «абылайша» үйіне көшпелі

өзбектердің алтйауақ үйі сай келеді. Бұл баспана тек керегесіз уық пен шаңырақтан ғана тігіледі (Назаров, 2010: 12). Бұл термин (алтыаяқ) қазақ тілінің Жетісу, Шу сөйленістерінде де кездеседі (Қалиев, 2005: 57). «Алпамыш» эпосында киіз үйдің *üy, otaw, qara üy, aq üy, aq otaw*, кей тұстарда үй иесінің байлығын әсірелеу үшін қолданылған *bahmal üy, bahmal otaw* (мақпал үй) атаулары кездеседі. Мысалы: «Хабар борди шундай отлар чоптириб, намойишга **оқ ўтовлар** ёптириб (Йўлдаш уғли, 1998:165). Немесе, «Шул вақтда моллар билан бирга келаётган **қора уйлар** Чилбир чўлини, Ойна кўлини ёқалаб кўна берди» (Йўлдаш уғли, 1998:33). Өзбек-қыпшақ диалетісінде киіз үй мағынасында қолданылатын «ўтов» атауы ортағасырлық түрік, ескі қыпшақ тілдерінде «otaw» түрінде кездеседі. Көшпелі түріктер тілінде баспана атауы негізінен композиттер, оның ішінде сын есім мен зат есімнің тіркесуі арқылы жасалады. Өзбек-қыпшақ тіліндегі киіз үй атаулары қазақ, қарақалпақ тіліндегі атаулармен толық (фонетикалық, лексикалық), түрікмен тілімен ішінара сәйкестік көрсетті.

1-кесте. өзбек-қыпшақ диалектісі мен өзге түрік тілдеріндегі киіз үйдің түрлеріне байланысты атаулар

	Қыпшақ тобы					Оғыз тобы	Сібір тобы		
	каз ақ	қарақа лпақ	ноғ ай	қыр ғыз	башқ ұрт		алт ай	хак ас	ты ва
Өзбек - қыпшақ диалектісі						түрік мен			
үй	үй	үй	үй	үй	öy/yort	öy	үй/a yil	ib	ög
ˆotaw	ˆotaw	ˆotaw	otaw	otoo	-	otağ	-	-	-
aq üy/ aq ˆotaw	aq üy	-	-	-	aq tirmä	aq öy	-	-	-
qara üy	qara üy	qara üy	-	qara üy	-	ğara öy	-	-	-

Кииз үйдің ағаш негізі өзбек-қыпшақ диалектісінде өзге түрік тілдеріндегідей «сүйәк» деп аталады. Кииз үй қаңқасы – шаңырақ (šaŋğaraq), уық (uwuq), кереге (kerägä) мен есіктен (eşik) тұрады. Кииз үйдің кереге бөліктері «қанат» деп аталады. Кииз үйдің шаңырағы өзбек-қыпшақ диалектісінде «чаңғарак/чаңғарак/шаңрақ» деп аталады. Соңғы нұсқаны лақай сөйленісінен естуге болады (Назаров, 2010: 179). Эпоста:

Бахмал уйнинг **чангғароғи** ўйилди,

Мендайин оймнинг зулфи ёйилди... (Йўлдаш уғли, 1998: 100). Атауды өзге түрік тілдеріндегі нұсқаларымен салыстыруда қыпшақ тілдеріне «шаңырақ» атауы ортақ екендігі анықталды. Қырғыз тіліндегі šamğaraq, түрікмен тіліндегі šağarīq атаулары қазақ тіліндегі күлдіреуішті білдіреді.

2-кесте. өзбек-қыпшақ диалектісі мен өзге түрік тілдеріндегі «шаңырақ» атауы

	Қыпшақ тобы					Оғыз тобы	Сібір тобы		
	казақ	қарақалпақ	ноғай	қырғыз	башқұрт		түрікмен	алтай	хакас
Өзбек-қыпшақ диалектісі	қазақ	қарақалпақ	ноғай	қырғыз	башқұрт	түрікмен	алтай	хакас	тыва
šaŋğaraq/čaŋğaraq/šaŋraq	šaŋğaraq/šaŋğaraq/šaŋğaraq	šaŋğaraq/šaŋğaraq	šağaraq	tündük	sağaraq	tüynük	qaracı	qaracači	qaraqaca

Уық өзбек-қыпшақ диалектісінде – uwuq. Бұл атау барлық түрік тілдеріне ортақ. Тек тыва тілінде «ынаа» деген нұсқа кездеседі. Оны моңғол тілін енген сөз деп топшылауға болады (моңғолша «кереге» - унь). Кереге атауы да түрік тілдеріне ортақ. Тек тыва тілінде hana атауы кездеседі. Бұл терминді qanat сөзімен байланыстыруға негіз бар. Qanat атауы өз кезегінде моңғол тіліндегі hana (кииз үйдің керегесі) сөзімен түбірлес болуы мүмкін.

Киіз үйдің керегесі қыпшақ сөйленістерінде kerägä, лақай диалектісінде kerege деп аталады (Назаров, 2010: 96). Атауды өзге түрік тілдерімен салыстыру нәтижесінде қыпшақ тілдеріне «кереге» атауы ортақ екендігі анықталды. Кереге сөзі М. Қашқаридің «Диван луғат ат-Түрк» сөздігінде шатыр, қыстық үй мағынасында кездеседі (Қашқари, 2017: 504). Түріктанушы-этимологтардың дені бұл сөзді «кер» етістігінен туындаған деп тұжырымдайды. Керегенің ойықтары қазақ, қырғыз тілдерінде «көз» деп аталады. Бұған қыпшақ-өзбек диалектісінде közänäk пен қыпшақ-лақай сөйленісіндегі köz атаулары сай келеді (Назаров, 2010:103).

3-кесте. өзбек-қыпшақ диалектісі мен өзге түрік тілдеріндегі «кереге» атауы

	Қыпшақ тобы					Оғыз тобы	Сібір тобы		
	каз ақ	қарақалпақ	ноғай	қырғыз	башқұрт		алтай	хаккас	тыва
Өзбек - қыпшақ диалектісі	kerägä	kerege	keräge	kerege	kirägä	tärim	keräge	tirme	hana

Керегелердің қоспаларын байланыстыратын тоқылған құр таңғіс (қазақша – «таңғыш») деп аталады. Жалпы киіз үйдің қаңқа бөліктерін, сыртқы жабдықтарын байланыстыратын бау-шу атаулары да қазақ тілімен толық сәйкес. Мәселен: бау – baw/bağ, желбау – elbağ, басқұр – başqur. Киіз үй туырлығын керегеге тығыз жатуы үшін сыртынан айналдыра буатын қыл арқан – белдов (қазақша – белдеу). Эпоста: «Кўкаман алп отдан тушиб, отни уйнинг белдовига илдириб...», -деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 66). Көшпелі қоғамда ауылға келген жолаушылар аттарын мамағаш, кермеге, олар болмаса – киіз үйдің белдеуіне байлаған. Мысалы, А.Құнанбайұлының «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңінде:

«Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,

Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек»,- деген жолдар кездеседі.

Көшпелі өзбектерде үй керегесінің сыртын шимен қаптаған. Эпоста: «Бир белгиси бахмал ёпган уйи бор, чангғароғи ғұла, абжуш **чийи** бор...»,-деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 96).

Өзбек тайпаларының көп бөлігі (қарлұқ, найман, сарай, қаушын ж.т.б.) мен қарақалпақтар есіктерін оңтүстікке, ал қыпшақ-өзбектер шығысқа қаратқан (Шаниязов, 1974:37). Бұл дәстүр барлық көшпелі түрік-моңғол халықтарына ортақ. В.В. Бартольд, А.Н. Кононов, К.Ш. Шаниязов секілді ғалымдар мұны байырғы көшпелілерде кең тараған «күн культімен» байланыстарады. Есіктің қос жақтауы – босаға. Эпоста: «Кўрди: кигизларини бахмалдан ёптирган, **бўсаға, ён ёғочларини кумуш-олтиндан чоптирган**»,-деген тілдік оралымдар бар (Йўлдаш уғли, 1998: 35). Киіз үйдің қаңқасы мен үй жабдықтарын әзірлеу мен әрлеуде бағалы металдар пайдаланылған. Мәселен, қазақтарда кереге басына күміс шегелер қағып, сүйекпен сәндеу дәстүрі болған. Мұны халықтық әдебиет өкілдері өз шығармаларында гиперболизациялап қолданып отырған. «Қыз Жібек» жырында: «Уығын алтын сырмен сырлатыпты, күміспен кереге көзін березелеп...»,- деп келеді (Ғашықтық жырлар, 2009:190). Алтын-күміс босағалы үй туралы деректі Өтеміс қажының «Шыңғыснамсынан» да кездестіруге болады. Онда Жошы хан қайтыс болғаннан кейін Шыңғыс ханның оның үш ұлы Орда Еженге, Батыйға және Шибанға үш киіз үй тіккізіп, Алтын босағалы Ақ Орданы Батыйға, Күміс босағалы Көк Орданы Орда Еженге, Болат босағалы Боз Орданы Шайбанға бергендігі баяндалады (Кәрібаев, 2015: 255). Босағаны бұлай қастерлеу дәстүрі оның сокральдық қызметімен байланысты. Көшпелі түріктердің мифотанымында киіз үй микрокосмос, өз алдына әлем. Ал босаға – сол әлемнің шегарасы. Яғни, босаға – үй ішін жағымсыз, теріс пиғылды тылсым рухтардан сақтайтын шегаралық кеңістік. Сондықтан көшпелі халықтар оны майлап, бағалы металдармен, сүйекпен безендіріп отырған. Өзбек үйінің іші 4-ке бөлінген: есікке қарама-қарсы *tör dʒay* (төр); есіктің оң жағына қарай орналасқан жақ – *dʒük dʒay* (жүк); *eşik aldī* (есік алды); *oşaқ başı* (ошақ). Ең құрметті орын төрге үйдің жасы үлкендері, отағасы, сыйлы қонақтар жайғасқан. Эпоста: «Тўрда

Ўтирган каттаман деб юрганларнинг ҳеч бир кайсисидан гап, сазо чикмагандан кай...»,-делінеді (Йўлдаш уғли, 1998: 25).

Ә) қыпшақ тілді өзбектердің негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған. Сондықтан диалектінің лексикалық қорында мал шаруашылығына байланысты терминдер өте көп. Мал шаруалығымен шұғылданған өзге де түрік халықтарындай көшпелі өзбектер малды жасына байланысында нақты ажыратады. Мал төлдерінің жасына байланысты атаулар: бір айға дейінгі қозы – bārgä, алты аға дейінгісі – qozı. Бір жастан асқан тоқты – toqlı, 3 жасары – šišäk, 4 жасары – čağı, 5 жасары ranžı деп аталады. Соңғы екі атау тәжік тілінен (4 – чор, 5 - панч) енген. 6 жасар қой – таңғї, 7 жасар – һаңғї деп аталады. Қой үйірін бастайтын кәрі қой әдетте kösäm немесе ğoçqar деп аталған. Алты айдан бір жасқа дейінгі қозы – širbaz. Ғалым С.Рахимов бұл сөздің қазақ тілінің батыс, шығыс сөйленістеріндегі сырбаз сөзімен байланысына назар аударады (Рахимов, 1985: 83). Бұл сөз батыс Қазақстанның кейбір аймақтарында еттен әзірленетін тағамның түрін білдірсе, Шығыс Қазақстанның Көкпекті, Ақсуат аудандарында кептірілген сүр ет мағынасында жұмсалады (Қалиев, 2007: 607). Ешкінің жасына байланысты атаулар: алты айлық ешкінің төлі – čibiš, алты айдан бір жасқа дейінгі төлі – džannıq, жасқа толған төлі – džalrılaq. Бір жастан екі жасқа дейінгі текені serkăč, одан кейінгісін särkä деп атаған. Серкенің отар қойды бастайтын қызметіне қарай kösäm деген де қосалқы атауы бар. Эпоста:

«Сари кўсам саркалар қўйни бошлар, ёр-ёр,

Қалам қошли енгалар ўлан бошлар, ёр-ёр...»,-деген жолдар кездеседі (Йўлдаш уғли, 1998: 375).

Өзбек-қыпшақ диалектісінде ірі қараны қаға жинақтық атауымен ажыратады. Қыпшақ диалектісін өзге өзбек диалектілерінен сіуіг және inäk сөздері арқылы айырмалайды (әдеби өзбек тілінде - сигир). Бір жасқа дейінгі сиырдың төлі – buzaw (әдеби тілде - бузук), 1 жастан асқаны – torpı//tana, 2 жасары – ğunažın (Рахимов, 1985:83) деп аталады. Жылқының жасы мен жынысына байланысты атаулар қыпшақ тілдерімен ерекшеленбейді: qulun (құлын), тау (тай), qonan (құнан), dūnān (дөнен), džılqı, baytal. Эпоста: «Бир ярғоқ қулун туғди, бул тулпор,

деб Бойбўрига оп кеп берган эди»,-деген жолдар бар (Йўлдаш уғли, 1998: 74).

Жылқы түсіне байланысты атаулар: džiıgan (жирен), küräñ (күрең), tođı (торы), ėıbar (шўбар), tarlan (тарлан). Эпостағы: «Тарлон бия Бойчиборнинг энаси Чиборнинг довшин тұқайда билди»,-деген жолдардан шўбар, тарлан секілді жылқы түстерін кездестіреміз (Йўлдаш уғли, 1998:317-б.). «Сен бу остингдаги **олачани** қаёқдан олдинг? – деди. Кўнғиротдан Алпомиш деган дўстимиз келган экан, бул шунинг оти»,-деген жолдардан аттың алаша аталатын түсі болғандығын байқаймыз (Йўлдаш уғли, 1998: 123). Бәйгеге қосатын жүйрік жылқы үйгүрик (džügürık) деп аталған. Эпоста: «Учқур эдинг, қанотингдан қайрилдинг, **югрук** бұлсанг, туғингдан тайрилдинг»,-деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 33). Көшпелі түріктердің жүйрік аттан кейін айрықша бағалайтын аты – жорға. Соғыстарда жорғаны мергендер мінген. Себебі оның жүрісі тыныш, үстінде садақ тартуға қолайлы болған. Ал жайшылықта сәндік үшін мінген. «Алпамыш» эпосында да жорғалар батырлардың тұлпары ретінде жырланады: «Барчиной учун бир тұруқ **йўрға** отни табладан олиб келиб...отнинг жиловидан энаси ушлаб, олиб келди» (Йўлдаш уғли, 1998:27). Немесе: «Харна десам, айтганима кўндирай, келгин, болам, бул **йўрғага** миндирай (Йўлдаш уғли, 1998: 29).

Көшпелі өзбектер түйе де асыраған. Түйенің 6 айдан 1 жасқа дейінгі төлін таулақ, боталақ, бота деп атаған. Эпостан нар, лөк, лөкә атауларын да кездестіреміз:

Қаторга тиркалған **лўк** билан норча,

Устига юклаган қирмизи парча... (Йўлдаш уғли, 1998: 29).

Муна тоғда бўктарилған қормисан,

Қаторга тиркалған **лўкча-нормисан** (Йўлдаш уғли, 1998: 333). Нор – бір өркешті түйе болса, лөк//лөкше қос өркешті бура. Нар түйенің інгені «моя» деп аталған. Бұл турасында эпоста төмендегідей жолдар бар:

«Нор, моянг юрибди Чилбир дашида,

Минг беш юз тиллалик овсар бошида... (Йўлдаш уғли, 1998: 105). Өзбек-қыпшақ диалектісінде мал жаятын, ұстайтын жай

атаулары өзге түріктерден ерекшеленбейді. Қора – «qora» деп аталды: «Нима деб сўзласанг, мен ҳам қилайин, тўксон **қўра** қўйим бордир, берайин» (Йўлдаш уғли, 1998:168). Мал түнейтін ашық қора (қотан) – qotan: «**қўтонида** қўй-қўзининг изи бор...» (Йўлдаш уғли, 1998:96). Бір айғырдың қарамағындағы құлын-бие аралас топ – үйіг. Эпоста төмендегідей жолдар кездеседі: «Йилки, молларини бир **уюр** фалон тўқайда юрибди, икки уюр фалон тўқай ерда юрибди, дер эди» (Йўлдаш уғли, 1998: 26). Түйіндей айтқанда, өзбек-қыпшақ диалектісіндегі мал шаруалышығына байланысты мөлшерліктер өзге қыпшақ тілдеріндегі нұсқалардан ерекшеленбейді. Малдың жазғы жайлайтын жері – džaylaw:

«Қалмоқнинг даврида даврон сурамиз,

Қалмоқ элда **жайлов** олиб юрамиз» (Йўлдаш уғли, 1998: 25).

Мал шаруашылығына байланысты терминдердің ең ауқымды бөлігі – ат жабдықтары. Ат жабдықтарының негізгісі – 'egär (ер, қазақ тілінің оңтүстік сөйленістерінде «егер»). Ескі қыпшақ тілінде – äyär. Диалектіде ат әбзелдерін «'egär-äbzäl» деп те атайды. Бұл туралы эпоста төмендегідей жолдар бар: «Қалдирғочойим **эгар-абзални**, совут-қалқонни, ёв-ярок, асбобни айилиуштанга солиб, ўхшатиб бўғиб, қўтартириб юборди» (Йўлдаш уғли, 1998: 76). Сонымен қатар «džabduq» атауы да кездеседі. Эпостан ат жабдықтары туралы ақпарат беретін мына бір үзіндіге мән берсек: «Барчиной учун бир тўруқ йўрға отни табладан олиб келиб, **узангилари** тилладан, **айиллари** ҳам тилладан, ҳамма асбобларини яхши созлаб, **эгарлаб**, устига тилла **жабдуқлардан** солиб, **айил-пуштанларини** тортиб, устига майин, тоза, мулойим бахмал парқувлардан солиб, тилла **юганларни** бошига солиб, жуда отни чоқлаб, отнинг **жиловидан** энаси ушлаб, олиб келди» (Йўлдаш уғли, 1998:27). Üzängi - ертұрман әбзелінің аяқ салатын бөлігі (үзеңгі). Ескі қыпшақ тілінде - أوزانگؤ (üzängü). Ayil - ердің үстінен бастыра тартып қоятын жалпақ қайыс, тартпа (айыл). Қыз-келіншек аттарына арнап жасалған айылдарды жібекпен де қаптау дәстүрі болған. Бұл турасында эпоста төмендегідей дерек келтіріледі: «Ой Қалдирғоч тортди отнинг белидан, сирти ипак, ичи майин **айилди**. (Йўлдаш уғли, 1998:84). Džilaw – аттың басын тежеу, басқару үшін пайдаланылатын, ұштары жүгеннің ауыздық шығыршығына

байланған шыжым қайыс (тізгін). Yügän//džügän - атты кісінің өз ырқына көндіру үшін жылқының басына кигізетін, ауыздығы мен тізгіні бар, қайыстан жасалған әбзел (жүген). Ескі қыпшақ тілінде - اِيْگَانْ (üygän). Аттың аузына салынатын жүгеннің темір бөлігі – suwluq (ауыздық//сулық). Эпоста: «**Сувлук** тишлаб кишнай берди жонивор», - деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998:317). Аттың омырауына тағылатын қайыс не былғарыдан әзірленетін әбзел – qutos (өмілдірік). Бұл туралы эпоста төмендегідей жолдар бар: «Ана шунда (отининг бўйнига) тилла қутос тақилган...» (Йўлдаш уғли, 1998: 25). Қутостан өзге қыпшақ сөйленістерінде qatağan//ömildirik//ömildiriq терминдері де кездеседі (Жўраев, 1969: 148). Ескі қыпшақ тіліндегі كۆمۈلدۈرۈك (kömüldürük) сөзін ескеріп, қыпшақ тілдері үшін ömildirik атауы ортақ деп тұжырымдаймыз (Гаркавец, 2019:356) Ат тоқымының ең астына тер сіңіру үшін салынатын киіз жабдық – terlik. Эпоста: «Бисмилло, деб солди отнинг устига кимхоби майиндан бўлган **терликни**», - деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 83). Qanžığa – ерге бөктерген затты байлайтын қайыс таспа. Қазақ, өзбек этнонимиялық жүйесінде қанжығалы ру атауы кездеседі. «Йўлдаш уғли» эпосы бойынша бас қаһарман дәл осы қанжығалы қоңырат руынан шығады (Йўлдаш уғли, 1998:211). Үлкен маңызға ие ат әбзелдерінің бірі – қамшы. Өзбек-қыпшақ диалектісінде – qamçï. Қамшының негізгі қызметімен қатар символдық мәні де болған. Алғашында бақсы-қамдардың құралы болса, кейінірек күш, өктемдік пен биліктің белгісіне айналған. Оны жырдың мына бір үзіндісінен байқауымызға болады. Алатаудан қалмақ жұртына босып келген Байсарыға Қалмақшаһтың жендеті қамшымен осып өтіп, қорлайды: «Рахминг келмай кўздан оққан ёшима, **аччиқ қамчи** урма азиз бошима» (Йўлдаш уғли, 1998:36). Мұндағы «ашы қамшы» тілдік метафорасынан қамшы ұғымындағы жағымсыз экспрессияны байқаймыз.

Қорыта айтқанда, üzäŋgi, džügän, suwluq, ʷegär, terlik секілді атаулар қыпшақ тілдеріндегі ат жабдықтарының нұсқаларына сай. Тек džilaw атауы түрікмен (džilaw) және қарақалпақ (jilaw) тілдеріндегі нұсқамен бір болып шықты. Қарақалпақ тілінде dizgin термині қатар қолданылатынын ескеріп, қыпшақ тілдері үшін тізgin термині ортақ деп тұжырымдауға болады. Ойымызды ескі

қыпшақ тіліндегі *tizgin* сөзі де қуаттайды (تَزْگِنْ) (Гаркавец, 2019:356).

Қыпшақ диалектісінде сөйлейтін өзбектердің мәдени жадында төрт түліктің алар орны айрықша. Оны аталған этникалық топтың ою-өрнектерінен-ақ байқауымызға болады. Көбіне зооморфты белгілерді үй жабдықтарының ою атауларынан ұшыратамыз. Мәселен, өзбектердің киіз, кілем, ыдыс-аяқ бұйымдарында болатын кейбір ою атаулары теңеу мәнді сөз тіркестерінен жасалады. Олардың қатарына *qoʻqarmüngiz* (қошқар мүйіз), *tüyaʻboyn* (түйе мойын), *qoytiʻ* (қой тісі), *qoztiʻ* (қозы тісі) ж.т.б. атауларды жатқызуға болады.

Б) қыпшақ тілді өзбектердің үй заттары, бұйымдары мен ыдыс-аяқтары көшпелі тұрмысқа ыңғайланып жасалды. Көшпелі өзбектерде пайдаланылған ыдыс-аяқтарға тоқтала кетсек. *Meʻ* – су, сүт сақтайтын, тасымалдайтын қой терісінен жасалған ыдыс (мес). Эпоста: «Сувли **мешинг** менга бермоғинг даркор» (Йўлдаш уғли, 1998: 351). *Kärsän* – ағаштан, металдан істелетін үлкен, шұңғыл ыдыс, тегене (керсен). Эпостан керсенге ет те салынып, су құйылғандығына қарап, оның әмбебап ыдыс болғандығын байқаймыз. Ас құятын ожау – *ömitiʻ*. Ғалым А.Шерматов оның *ömitiʻ* деп аталатын нұсқасын анықтайды (Шерматов, 1978: 107) *Süzgi* – *ölrü* (әдеби өзбек тілінде - қапкыр). Көшпелі тұрмыста аса қажет ыдыс – дорба. Қыпшақ сөйленістерінде дорбаны әрқалай атайды: *qar* (қап), *halta* (қалта), *torva* (дорба), *osmoq* (аспақ). Дорбаларды әдетте түйенің терісінен жасап, көбіне сүт өнімдерін сақтаған. Соған байланысты оның *süzmä qalta*, *ayran qar*, *ayran torva*, *irkit torva* секілді түрлері бар. «Алпамыш» эпосында өзбектерде қымыз мәдениетінің болғандығынан хабар беретін детальдер кездеседі. Эпостың мына бір тұсына назар аударсақ: «Қимиз дори деган неча такконлар, чайиб бергин **саба** билан кўнакни» (Йўлдаш уғли, 1998: 55). *Saba* – жүнін қырып, ысқа салып, жылқы терісінен жасалған негізінен қымыз ашытатын ыдыс.

В) көшпелі өзбек мемлекетінде әскери іс жақсы дамығаны белгілі. Оның бір дәлелі – өзбек-қыпшақ диалектісінде әскери терминдер жақсы сақталған. Мысалы, «Алпамыш» эпосында төмендегідей қару-жарақ атаулары кездеседі: *yay*, *sadaq*, *payza*,

qilič, sawit. Эпоста ерекше орын алатын деталь – Алпамыштың алпауыт садағы. Нақтырақ айтсақ мырыш жай Алпамышқа Бабасы Алпынбиден мұра болып қалады. Жайдың кірісін жан баласы тарта алмайды. Тек Алпамыштың ғана қауқары жетеді. Алпауыт жайды эпоста төмендегідей сипаттайды: «Алпинбий бобосидан қолған ұн тұрт ботмон биричдан бұлған парли **ёйи** бор эди» (Йўлдаш уғли, 1998: 362). Ұау ескі қыпшақ тілінде де **قاي** (уау) (Гаркавец, 2019:356). Қазақ тілінде жай, атқы, садақ атаулары кездеседі. Соңғы атау эпоста уау-мен бірге қатар қолданылады: «Эгар кошга солсанг олтин **садоғинг**...» (Йўлдаш уғли, 1998: 82).

Г) көшпелі өзбек субэтносын өзбектің өзге этникалық топтарынан айырмалайтын басты белгісі – киім-кешек үлгілері. Өзбек-қыпшақ диалектісіндегі баскиім атаулары: qalraq, telpek, qasaba. Ғалым Б. Жораев Қасқадария өзбектеріне тән төмендегідей тақия атауларын анықтайды: кәләшш, қалпақ, кәпәч, тақыйа, топшы (әдеби өзбек тілінде – «дўппи») (Жўраев, 1969:136, 152). Телрек – киізден істелетін тақия сияқты жұқа баскиім. Эпоста қалмақтарға тән баскиім ретінде суреттелгенімен, мұндай баскиім түрін аймақтағы барлық түрік халықтарынан кездестіреміз. Баскиімнің жасалу технологиясы жөнінде эпоста мынадай жолдар кездеседі: «Тўқсон қўйнинг терисидан телпаги» (Йўлдаш уғли, 1998: 161). Qalraq – қазіргі өзбек-қыпшақ диалектісінде тақия мағынасында жұмсалғанымен, о баста жұқа киізден басылатын ерлердің бас киімі болса керек. Қыпшақ-өзбек диалектісінде кездеспесе де «Алпамыш» эпосында сөз болатын баскиім – tumaq (тымақ). Тымақ – аң терісінен жасалған, биік төбелі қыстық баскиім. Бұл – көшпелі өзбек тайпалары Сібір, Қазақстан аумағын мекендеген кезеңнен хабар беретін тілдік дерек. Эпоста: «Бобосига қинғирлик қилар бўлур, ёр-ёр,

Тумоғини бошидан олар бўлур, ёр-ёр». (Йўлдаш уғли, 1998: 380).

Ерекше назарға ілігетін киім атауы – kebänäk. Ғалым С.Рахимов кебеккекке шопандардың тоны деген анықтама беріп, әдеби өзбек тіліндегі пўстин сөзінің эквиваленті ретінде қарастырады (Рахимов, 1998: 81). Ғалым Р.Сыздықова сөздің этимологиясына мән беріп, кебенекті киізден жасалған шапан деп топшылайды (Сыздықова, 2014: 94). Эпоста: «Мени олгин,

бобожон, **кебанакка**, мени берма бу икки бадиракка» деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998:342). Қазір қолданыстан шығып қалған, алайда көшпелі тұрмыста аса қаже киім – шалбар. Өзбек-қыпшақ диалектисінде – şalbar. Шалбар қой не ешкі терісінен тігілген. Бұл туралы эпоста:

«Тўқсонда эримас тоғларининг қори,

Ўч юз кўсам терисидан **чолвари**»,- деген дерек бар (Мирзаев, 2007: 110). Көшпелі өзбек диалектисінде қыпшақ халықтарына тән келесідей киім атаулары сақталған: ton (тон), şapan (шапан), džorǵaq (жарғақ), körtä (күрте), dželäk (желек).

Ғ) «Алпамыш» эпосында өзбектердің көшпелі тұрмысқа бейімделген ас мәдениетіне байланысты деректер көп. Мәселен эпоста өзбектердің қой сауғандығынан хабар беретін төмендегідей деталь бар: «Қизимга Кўққамиш кўлида кўй соғдириб, чорвадорлик илминиўргатайин, кўй соғмоққа уста бўлсин» (Йўлдаш уғли, 1998: 16). Көшпелі өзбектердің негізгі асы – ет. Етті асу турасында эпоста: «Зиёфатга бир кўйни сўйди, **гўшти осиб, шўрвасига** хам тўйди. Гўштини пишириб, корсонга солиб, Қоражоннинг олдига олиб келиб кўйди. (Йўлдаш уғли, 1998: 121). Эпоста сойыс малдар соқим деп аталады. Бұл қыпшақ тілдеріндегі соғым (ноғайша: соғым, қарақалпақша: соғым, қырғызша: соғум, башқұртша: һуғым) сөзінің мағынасының тарылуынан пайда болған атау; сой сөзімен түбірлес. Көшпелілердің негізгі сусыны – қымыз. Эпоста қымыздың қасиеті төмендегідей баяндалады: «**Қимиз** сўрдим , юрагимда дардим бор, кимиз дори деди менга табиблар» (Йўлдаш уғли, 1998: 53). Эпоста ұннан жасалатын qatlama, quumaq (құймақ), buǵirsaq (бауырсақ) секілді тағамдар жөнінде де сөз боалады: «Тўйга қилган бари **қатлама, қуймоқ**, барисини ейиб адо қилади. Қултой қулдан **бўғирсоқ** хам қолмади (Йўлдаш уғли, 1998: 337). Көшпелі өзбектер тамақтануының негізін етпен қатар сүт өнімдері құрайды. Сүт өнімдерінің атаулары өзге қыпшақ тілдерімен өте ұқсас: keläǵäy (кілегей), uwuz (уыз, әдеби өзбек тілінде - оғиз), qatıq (қатық), auran (айран), şalar (шалап), süzmä (сүзбе), qımran (қымыран). Өзге өзбек топтарында әзірленбейтін немесе сирек дайындалатын тағам түрлеріне talqan, qabırdaq (қуырдақ) (Шерматов, 1978: 95-97), köçä (көже), cünçülä-ni (бидайды қайнатып, қатып қосып дайындалатын

көже; казакшасы – бидай көже) жатқызуға болады (Рахимов, 1985: 80).

2. Көшпелі өзбектердің тұрмыстық салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларына байланысты этнографизмдер өзге топтардан айырмаланып тұрады. Этнографизмдердің негізгі бөлігі сөз формасымен (фонетикалық, лексикалық айырмалар) ерекшеленеді. Кейбір салттар өзбектің өзге этникалық топтарында кездеспейді.

А) үйлену сөз байласудан басталады. Құдалық салты *džawčīlīq* (әдеби өзбек тілінде - совчилик) деп аталады. Құдалыққа бірінші күйеу жігіттің анасы бастаған топ келеді. Оларды *elči* немесе *džawčī* деп атаған (Жұраев, 1969: 158). Қыз тараптан келісім алғасын күйеу жігіттің жанұясы мәслихат шақырып, той өткізу бойынша өзге әулет мүшелерімен кеңеседі. Нәтижесінде құдалыққа баратын ерлердің тобы анықталады. Оларды *džawčī* деп атаған. Бұл турасында эпоста: «Қоражон ҳам чин кўнгли билан мусурмон бўлиб, **жовчиликка** жўнаб кетди», - делінеді (Йўлдаш уғли, 1998: 110). Жаушылар *ataštiḡuw* салтын орындап, ресми түрде қыз келісімен алады. Той қамына кіріседі. Бұл туралы эпоста: «Ўзбакнинг расими шундай бўлади, аташтирган куни куёв боради...», - делінеді (Йўлдаш уғли, 1998: 49). Күйеу жігіттің болашақ жарын көруге жасырынып, ұрын баруы **qallīq оунаш** деп аталады. Бұл жөнінде эпоста: «Биз ўзбакнинг қизидан, **қаллиқ ўйнаб** келаётирмиз» (Йўлдаш уғли, 1998: 52). Бұл қазақтың «қалыңдық ойнау» рәсімімен сәйкес келеді. Күйеу жігіт пен қалыңдықты таныстыру барысында орындалатын рәсімдер де қазақтың салт, жөн-жаралғыларымен үндес. Соның бірі – *it iṡillar* рәсімі. Бұл салт туралы эпоста төмендегідей дерек келтіріледі: «Бахмал ўтовда чимилдиқ тутиб, куёв нўкарлари билан куёвни киргизмоқчи бўлиб, бир неча хотинлар **«кампир ўлди»** бўлиб, ўлганига бир нима, олиб, **«ит ириллар»** деган расмини қилиб... (Йўлдаш уғли, 1998: 166). Бұл қазақтың «кемпір өлді», «ит ырылдатар» салтымен толық сәйкес келеді. Күйеу жігітті қалыңдықпен таныстырғанда істелетін ырымдар да қазақтардың салттарына өте ұқсас: қол ұстар – *qol ušlatar*, шаш сипатар – *šač siṡupatar*. Бұл салттар эпоста келесідей көрініс тапқан: «Ҳакимбекнинг қошига олиб кириб, хотинлар расмини қилиб, **«чоч сийпатар»**, **«қўл ушлатар»**ни қилиб... (Йўлдаш уғли, 1998:

167). Екі тараптың разылығынан соң неке оқылады. Неке оқылғанда қыз ұялып жауап бермейді. Сол кезде qiz söylätär ырымы жасалады. Бұл турасында эпоста төмендегідей мәлімет беріледі:

Келиб қизнинг ихтиёрин сўради,

Уялгандан қабул қилмай туради,

Қиз сўйлатар деган расм бўлади,

Қиз гапиртган анча пулни олади (Йўлдаш уғли, 1998: 168). Келінді ұзатарда жасалатын ырым – бақан/baqan salmaq. Ұзату кезінде ауылдың қыз-келіншектері келіннің жолын тосып, арқан тартып шығады. Тек арнайы сыйдан соң қалыңдық пен күйеу жігіттің тобын жібереді. Эпоста: «Кўп қизлар келинни ўртага олади, ўтқизмайди, йўлда **бақан солади** (Йўлдаш уғли, 1998: 188). Мұны қазақтың «арқан керу» дәстүрімен байланыстыра қарауға болады. Екі рәсім де тек неке-құдандалық үрдісте орындалатынына қарап, ғұрыптың шығу негізі бір деп болжауға болады. Өзбектерде жаңа түскен келін алғашқы күндері шымылдық ішінде отырады. Әдетте ол жібек немесе атластан тігіледі. Сұрхандарияның ж-лаушы сөйленістерінде шымылдықты с̈imildiq, й-лаушы сөйленістерінде с̈imillig деп атайды. Әдеби өзбек тілінде – гўшанга (Рахимов, 1985: 68). Эпоста: «Бахмал ўтовда **чимилдиқ** тутиб», -деп келеді. Күйеу жігіт қалыңдықты ауылына алып келгеннен кейін тоу жасалады. Тойға келген меймандарды әдеби өзбек тілінде мехмон, өзбек-қыпшақ диалектісінде қонақ деп атайды (Шерматов, 1978: 98). Көшпелі өзбек тойларының басты ерекшелігі – kiyaw ulaq (күйеу көкпар). Эпостың:

«Бир хил янга «куёв товок» қилади,

Танга-тилла товоғига солади,

Ўзбаклар расими ш ундай бўлади:

Чошка-тушда соп йигитлар келади,

Ҳакимбекдан «**куёв улоқ**» сўради», -деген үзіндісінен көшпелі өзбектерде «күйеу табак», «күйеу лақ» деген той тартуларының болғандығын байқаймыз. Жігіттің жеңгелеріне

арнап тартулаған сыйы (дiлдe толы табақ) küyäw tabaq деп аталса, жора-жолдастары мен ауыл жігіттеріне арнап берген көкпары küyäw ulaq деген атаумен белгілі. Түрік тілдерінде көкпардың әртүрлі формадағы атаулары белгілі. О бастағы ортақ атау «көкбөрі» болса керек. Көкбөрі атауы қырғыз, алтай, башқұрт тілдері мен қазақ тілінің шығыс сөйленістерінде сақталған (Қалиев, 2007: 360). Ойын аңшылық дәстүр негізінде қалыптасып, кейін тұрмыстық деңгейге өтуі мүмкін. Алғашында қасқырды қуып жүріп ұстап, кейін аң терісін тартып ойнаған. Уақыт өте келе қасқырдың орнына ешкі, серкені пайдаланып, ойын атауы да өзгеріске ұшыраған деген ойдамыз. Өзбек-қыпшақ диалектісінде той жырлары да молымен сақталған. Той кешінде айтылатын тұрмыс-салт жырының бірі – уағ-уағ. Өзбектің өзге топтарында «жар-жарды» келін жақтың қыз-келіншектері орындаған. Қазақтарда қыз ұзатар алдында жігіт пен қалыңдық жақтың жастары жауаптасып өлең айтысу салты болған. Көшпелі өзбек «жар-жары» да о баста айтыс формасында қалыптасып, орындалса керек. Алпамыштың дәруіш болып Бадамбикешпен айтысуынан осы бір дәстүрдің жұрнағын байқаймыз. Бұл турасында эпоста: «Енга, сен ҳарипдошсан-да, Ултонбекнинг тўйида сен билан уч-тўрт оғиз ўлан айтишайин деб келиб эдим»,-деген жолдар кездеседі (Йўлдаш уғли, 1998: 374). Өлең – тек өзбек-қыпшақ және қыпшақ тілді қазақ, қарақалпақ, татар, қырғыз халық поэзиясында кездесетін жанр. Өлеңді той үстінде жігіт жақ та, қалыңдық жақ та айтқан. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинау нәтижесінде өзбектің найман, жүз, қыпшақ секілді тайпалары тойларға өлеңшілерді арнайы шақыратындығы анықталған. Олар аутуwсї деген атпен белгілі болған. Той-жиындарда айтушылар суырып салма өлеңдермен айтысқан. Мұны айтыстың архаикалық формасы ретінде қарастыруға болады. Тек қазақ пен қырғыздарда бұл жанр көркемдік, идеялық жақтан дамып, кемелдене түскен. Ал көшпелі өзбектер (айтышув) мен хакастарда (айтыс) бастапқы поэтикалық дәстүрді сақтап, кенжелеп дамығандығын байқаймыз. Жоғарыда сөз болған «жар-жар айтысынан» өзге көшпелі «Алпамыш» эпосынан «жұмбақ айтыстың» да жұрнағын аңғарамыз. Бұл туралы эпоста: «Жуммоқ кўйдим, калимтоз, шуни топинг, бекбачча»,-деген жолдар кездесі (Мирзаев, 2007: 40). Жұмбақ атауы да тек қыпшақ тілдері, оның ішінде ноғай-қыпшақ тілдерінде ғана кездеседі. Башқұрт әдеби тілінде йомак сөзі

қолданылғанымен, оңтүстік диалектілер тобында активтив қолданыстағы нұсқа – табышмақ.

4-кесте. *өзбек-қыпшақ диалектісі мен өзге түрік тілдеріндегі «жұмбақ» термині*

	Қыпшақ тобы					Оғыз тобы	Сібір тобы		
Өзбек - қыпшақ диалектісі	қазақ	қарақалпақ	ноғай	қырғыз	башқұрт	түрік мен	алтай	хакас	тыва
džummaq	žumbaq	žumba q	yu ma q	tabiš maq	yom aq// tabiš maq	matal // tarpm aça	tabis qaq	sispek	tivī ziq

Көшпелі түрік халықтарында ерекше әлеуметтік-экономикалық маңызға ие материалдық үлес – енші. «Алпамыш» эпосында енші термині қолданылады. Эпоста: «Алпомиш ұғлининг ўзига энчи бир қора нори бор эди», -деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 324). Академик Ә.Қайдар «енші» сөзін ен, ен салу тіркестерімен морфосемантикалық сабақтастықта қарап, сөз этимологиясын ентаңбадан өрбітеді. Бұл енші ұғымы мен атауының көшпелі сипатынан хабар береді. Көшпелі түрік халықтарында күйеуі қайтыс болған әйелдеп шашын жайып, жоқтау айту дәстүрі болған. Бұл дәстүрді «Алпамыш» эпосынан да кездестіреміз: «Айрилдинг турангдан **чочингни ёйиб**, йиғлай бер, бувушим, энди сарғайиб» (Йўлдаш уғли, 1998: 116).

Ә) көшпелі өзбек мәдениетінде ерекше орын алатын ойын – көкпар. Көкпарды өз алдына спорттық, мәдени феномен ретінде қарастыруға болады. Өзбек-қыпшақ диалектісінде көкрәгі немесе ulaq šabış терминдерімен аталады. Эпоста: «Камликни құрмаган сатта бойбачча, йўл-йўлакай улоқ чопиб боради» (Йўлдаш уғли, 1998: 30). Енді бір тұста: «**Кўпқарини** чопиб ётир ўн икки мингча бойвачча...», - деп келеді (Йўлдаш уғли, 1998: 338). Бұдан көкпардың өзбек арасында кең тараған массалық спорттық ойын болғандығын аңғарамыз. Көкпар салымы қыпшақ-өзбек диалектісінде де salīm деп аталады. Эпоста: «Жавоб олиб

чавандозлар боради, бир нечалар кўп **солимни** олади»,-деген жолдарда кездеседі. (Йўлдаш уғли, 1998: 391). Көшпелі өзбектерде кең таралған балалар ойыны – аїіқ. Асық ойыны туралы эпоста төмендегідей жолдар кездеседі: «Бир кўчада уч-тўрт бола **ошиқ ўйнаб** ғтибди» (Йўлдаш уғли, 1998: 246). Асықтың иіргеннен кейінгі түсу позициялары – алсі, ғік, рүк, таған. Бұл туралы деректі эпостың: «**Олчи-чикка** бўлиб энди айланиб, Қултойкул осмондан тушиб келади»,- деген жолдардан кездестіреміз. (Йўлдаш уғли, 1998: 82). Көшпелі өзбектерде әрі кәсіп, әрі өнер ретінде кең таралған әуестік – аңшылық. Аңшылықпен қарапайым халық жыл бойы айналысқан. Әсіресе қыс мезгілінде аңшылықпен қор жинау үрдісі жақсы дамыған. Үстем тап өкілдері үшін аңшылықта сейіл құрып, көңіл көтерген. Көшпелі Өзбек мемлекетінде хандар мен сұлтандардың аң аулауын ұйымдастыратын, басқаратын арнайы әмірлер болған. Оларды амир-и шикар (миршикар) деп атаған. «Алпамыш» эпосының мына бір жолынан қызық деректі байқаймыз: «Кўрмайсанми жониворнинг тангини, мерганлар **овлайди** кўлнинг **ангини**» (Мирзаев, 2007: 10). Түрік тілдерінің оғыз тобында аңшылық мағынасындағы аw сөзі қолданылады. Сөздің бұл нұсқасы қазақ тілінің Жетісу сөйленісі (Кеген) мен «аулау» сөзінде өлі түбір ретінде сақталған. Академик Р. Сыздықова Қ. Қосымұлының «Жылнамалар жинағынан» аң аулау мағынасына қатысты «аң» (ау емес), «аңға чық-», «аңға атлан» секілді тіркестерді қыпшақтық тұлғадағы түрік сөздері ретінде қарастырады (Сыздықова, 2014: 57). Ортағасырлық түрік жазба ескерткіштерінде де (Қашқари, 2017: 116), ескі қыпшақ тілінде (Гаркавец, 2019: 470) де бұл сөз аw формасында кездеседі. Аң сөзінің таралу ареалына назар аударсақ – аңшылық кәсібі кең таралған Сібір, Саян-Алтай аймақтарында «аң» нұсқасының басымдығын байқаймыз. Сондықтан бұл сөз Қазақ даласына шығыстан қоныс аударған түрік тілдес тайпалармен келді деуге негіз бар. Сәйкесінше, өзбек-қыпшақ диалектісінің лексикалық қорына көшпелі өзбек тайпаларының Қазақстан аумағын мекендеген кезеңде енді деп топшылауға болады.

5-кесте. өзбек-қыпшақ диалектісі мен өзге түрік тілдеріндегі
«аң» термині

	Қыпшақ тобы						Оғыз тобы		Сібір тобы			Бұ	Қа
	қа	қа	н	қы	ба	т	түр	тү	а	х	т	лға	рлұ
Өзбек-қыпшақ	қа за қ	қа ра қ	н о ғ.	қы рғ .	ба ш .	т а т.	түр ікм .	тү рі к	а л т.	х а к.	т ы ва	ша у.	ұйғ .
аң	аң	аң	а ң/ а w	аң	а w	а w	aw	av	а ң	а ң	аң	су на р	аң/ ov

Көшпелі өзбектердің аңға құс, тазы салып аулағандығы жөнінде эпоста жанама деректер кездеседі. Мәселен: «...тулкини инлатган **тозидай** бұлиб...»,- деген теңеуден көшпелі өзбектердің тазы баптағаны туралы ақпарат аламыз (Йўлдаш уғли, 1998: 16). Аңшылыққа байланысты пайда болған дәстүрлердің бірі – širalğa. Бұл қазақтың сыралғы дәстүріне келеді. Širalğa – аңшы, балықшы, кәсіпшінің олжасынан алынатын үлес, сыбаға. «Алпамыштың» Ө. Сапаров нұсқасында сөз тура мағынасында: «Чибор **отини широлғага олган** экан», -деп келсе, ауыспалы мағынада Баршынай «сыралғыға айналады»: «Барчиной бұлди **широлға**». Ф. Йолдашұлы нұсқасында бұл дәстүр сүйіпсі деген терминмен аталады: «Бизлар ҳам бир шоҳлик шавкатини қилсак, овга чиқиб кетсак, фарзандлар ер юзига тушса, **суюнчи** деб бир нечалар олдим изга йўлга чиқиб, бизлардан тилла-танга иньом олса» (Йўлдаш уғли, 1998: 16).

Қорытынды. Өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикалық қорының көшпелі тұрмысқа негізделе қалыптасқан. «Алпамыш» эпосында көшпелі өзбек тайпаларының қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген кезеңінен хабар беретін тілдік деректер анықталды. Этномәдени лексиканың негізгі қорын ескі қыпшақ сөздері құрайтындығы дәлелденді. Рухани, заттық мәдени терминдердің қазіргі қыпшақ тілдерінің этномәдени лексикасымен байланысы көрсетілді. Этномәдени лексикалық қорды анықтауда толыққанды сөздермен қатар тұрақты сөз тіркестері, идиомалар,

мақал-мәтелдердің құрамында сақталып қалған, мағынасы күнгірттенген не мүлдем тілдік қолданыстан шыққан сөздерді де қолдануға болады. Мәселен, диалектолог Ағзам Шерматов «қонаққа кету» мағынасында жұмсалатын «аул қыдырып кетті, ауылға кетті» тұрақты тіркестеріндегі «аул» (әдеби өзбек тілінде «қишлақ») сөзіне ерекше назар аударып, бұл сөзді өзбектердің рулық, тайпалық кезеңдердегі көшпелі өмір сүру салтынан хабар беретін дерек ретінде қарастырады. Қорыта айтқанда, өзбек-қыпшақ диалектісінің этномәдени лексикасы қыпшақ тілі негізінде қалыптасқан. Диалектіде сөйлеушілердің барлығы отырықшы өмір салтына көшкенімен, этностың тілдік әлемінде көшпелі тұрмыс салтынан хабар беретін деректер орасан көп. Этномәдени лексиканы өзге түрік, оның ішінде қыпшақ тілдерімен салыстыру нәтижесінде оның ноғай-қыпшақ тобындағы тілдерге жақын екендігі анықталды. Бұның бірнеше себебін анықтадық:

1. өзбек-қыпшақ диалектісінде сөйлеуші этникалық топтар мен қазақ, қарақалпақ, ноғайлар Жошы Ұлысында қалыптасқан көшпелі этникалық бірлестіктен бөлініп шыққан.
2. қыпшақ-өзбек диалектісінде сөйлейтін топтар қазақ, қарақалпақтармен экономикалық, шаруалылық байланыста болған. Мәселен, өзбектер «қозіқи күй», «қозоқи от» аталатын қой, жылқы тұқымдарын көптеп өсірген.

Әдебиеттер

- Nadumod B. (2006) Routledge Dictionary of Language and Linguistics. London: Routledge, - 1304 p. (ағыл.)
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 53: Ғашықтық жырлар. – 456 б. (қаз.)
- Васильева Г.П. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 2000. – 206 с. (ор.)
- Гаркавец А. Н. Китаб-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О. О. Туякбаева. – Алматы Баур, 2019. – 600 с. (ор.)
- Жанпеисов Е. Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с. (ор.)

- Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969. – 167 б. (өзб.)
- Йўлдош уғли Ф. Алпомиш. Тошкент: Шарк, 1998. – 400 б. (өзб.)
- Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар», 2015. – 520 б. (қаз.)
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (этнографическим данным). Москва: Наука, 1976. – 323 с. (ор.)
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б. (қаз., ор.)
- Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., Үдербаев А. ж.т.б. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі – Алматы: Арыс, 2005. 824 б. (қаз.)
- Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А.Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б. (қаз.)
- Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Elmus-Press-media, 2007. – 162 с. (өзб.)
- Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 1984. – 228 с. (ор.)
- Назаров Н. Лақайлар: диалектология ва фразеология. – Тошкент, 2010.- 276 б. (өзб.)
- Рахимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Тошкент: Фан, 1985. – 96 б. (өзб.)
- Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 227 б. (өзб.)
- Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 412 б. (қаз.)
- Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қыдырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. Көптомдық шығармалар жинағы /Сыздықова Р. Қойгелдиев М. / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 344 б. (қаз.)
- Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конец XIX- начало XX в. – Ташкент: Фан, 1981. – 125 с. (ор.)
- Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкардарьинской области. – Ташкент: Фан, 1978. – 145 с. (ор.)

DOĞU TÜRKİSTAN'IN KURTULUŞ MÜCADELESİNDE YENİ BİR DÖNEM: 2004 SÜRGÜN HÜKÜMETİ

A NEW ERA IN EAST TURKESTAN'S STRUGGLE FOR LIBERATION: THE 2004 GOVERNMENT IN EXILE

Coşkun KUMRU¹

Özet

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, 14 Eylül 2004 tarihinde Washington, D.C.'de resmî olarak kurulmuştur. Bu önemli adım, önde gelen Uygur, Kazak ve diğer Doğu Türkistanlı bağımsızlık liderleri tarafından atılmıştır. Bu liderler, Uygur diasporasından pek çok örgütü temsil ederek, Doğu Türkistan Ulusal Kongresi'nin dağılmasının ardından bir araya gelmişlerdir. Sürgün hükümeti, kendini Uygur halkının temsilcisi olarak görmektedir. Hükümet, Doğu Türkistan'ı Çin işgalinden kurtarana dek, bölge ve halkın tek meşru temsilcisi olduğunu ileri sürmektedir. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin ana hedefi, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını yeniden sağlamaktır. Bu hedef doğrultusunda, Doğu Türkistan ve diasporadaki tüm insanlar için insan hakları, dinî özgürlük ve demokrasiyi teşvik etmeye kendini adanmıştır. Bu amaçlar, hükümetin misyonunun merkezinde yer almakta ve faaliyetlerine yön vermektedir.

Uluslararası toplumdan destek talep eden hükümet, Çin'in Uygur halkına yönelik insan hakları ihlalleri, asimilasyon politikaları, toplama kampları ve dinî özgürlüklerin kısıtlanması gibi konulara vurgu yapmaktadır. Özellikle, sürgündeki hükümetin liderleri, Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası platformlarda Uygur davasını gündeme taşımaya çalışmakta, Çin hükümetine yönelik yaptırım çağrılarında bulunmaktadır. Bu hükümet, Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki egemenliğini tanımamakta ve bölgenin tarihi olarak Uygurların yurdu olduğunu savunmaktadır.

Kurulduğu tarihten bu yana hükümet, Çin yönetimi tarafından tanınmamış ve meşruiyeti kabul görmemiştir. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, kendilerini ayrılıkçı olarak nitelendirmemekte, kendi topraklarının Çin'e ait olmadıklarını düşündüklerinden böylesi bir tanımlamanın uygun olmadığını savunmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti ise 1949'da Doğu Türkistan'ı barışçıl bir şekilde kurtardığını ve bu toprakların tarihsel olarak Çin'in bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Çin yönetimi, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık dönemlerini, dış güçlerin desteklediği ayrılıkçı grupların tarihsel gerçekleri çarpıtarak kurdukları süreçler olarak tanımlamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ckumru@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5852-6855

Bu bildirin amacı, Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti'nin kuruluşu, yapısı ve faaliyetlerinin tarihsel ve siyasi arka planını ele alarak, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi çerçevesinde bu hükümetin oynadığı rolü değerlendirmektir. Çalışmamız, sürgün hükümetinin uluslararası arenada tanınma çabalarını, demokrasi, insan hakları ve dini özgürlükler konusundaki vizyonunu incelemeyi amaçlamakta; aynı zamanda bu hükümetin, Doğu Türkistan'ın temsilcisi olarak nasıl meşruiyet kazandığını ve küresel destek arayışlarını nasıl yönlendirdiğini irdelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Türkistan, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, Çin.

Abstract

The East Turkestan Government in Exile was officially established on September 14, 2004, in Washington, DC. This significant step was taken by prominent Uyghur, Kazakh, and other East Turkestan independence leaders. These leaders, representing various organizations from the Uyghur diaspora, came together following the dissolution of the East Turkestan National Congress. The exile government views itself as the representative of the Uyghur people. It asserts that it is the sole legitimate representative of the region and its people until East Turkestan is liberated from Chinese occupation. The primary goal of the East Turkestan Government in Exile is to restore the independence of East Turkestan. In pursuit of this objective, the government is committed to promoting human rights, religious freedom, and democracy for all the people in East Turkestan and its diaspora. These goals are central to the government's mission and guide its activities.

The government, seeking support from the international community, emphasizes issues such as China's human rights violations against the Uyghur people, assimilation policies, concentration camps, and the restriction of religious freedoms. In particular, the leaders of the government in exile strive to bring the Uyghur cause to the forefront at the United Nations and other international platforms, calling for sanctions against the Chinese government. This government does not recognize China's sovereignty over East Turkestan and argues that the region is historically the homeland of the Uyghurs.

Since its establishment, the government has not been recognized by the Chinese authorities, nor has its legitimacy been accepted. The East Turkestan Government in Exile does not consider itself separatist, arguing that such a definition is inappropriate because they believe their land does not belong to China. The People's Republic of China, however, claims that it peacefully liberated East Turkestan in 1949 and asserts that the territory has historically been part of China. The Chinese government characterizes East Turkestan's

periods of independence as processes created by separatist groups, supported by foreign powers, who distort historical facts.

The aim of this study is to evaluate the role played by the East Turkestan Government in Exile within the framework of East Turkestan's independence struggle by addressing the historical and political background of its establishment, structure, and activities. Our study seeks to examine the exile government's efforts to gain recognition on the international stage, its vision regarding democracy, human rights, and religious freedoms; and also aims to explore how this government has gained legitimacy as the representative of East Turkestan and how it has directed its search for global support.

Keywords: East Turkestan, East Turkestan Government in Exile, China.

Giriş

1930'lu yıllarda Doğu Türkistan Türklerinin Çin'den ayrılma girişimleri tekrar gündeme geldi. Uygurlar, Kırgızlar ve Kazaklar gibi Türk-Müslüman halkları, Çin yönetimine karşı bir dizi isyan başlattı ve bu isyanlar, 1933 yılında kısa ömürlü bir Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. Doğu Türkistan'ın güneybatısında yer alan bu cumhuriyetin ömrü uzun olmadı. Diğer bir girişim 1944'te Doğu Türkistan'ın kuzeybatısında başka bir bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağladı. 1949'da Çin Komünist Partisi Doğu Türkistan'ı ele geçirdi ve bu ikinci cumhuriyet de tarihe karıştı ve ülke bir kez daha Çin hâkimiyeti altına girdi (Brophy, 2016, s. 248-281).

Çin Halk Cumhuriyeti yetkilileri, 1950'lerin başlarında Doğu Türkistan'da iktidarlarını pekiştirmeye çalışırken, yerel destek elde etmek amacıyla Uygur ve diğer Çinli olmayan toplulukların kültürlerine dikkatle yaklaşmışlardır. Uyguladıkları politikaların ana ilkeleri, Çinli olmayanlarla ilişkilerde demokrasi vurgusunu artırmak, Han şovenizminden kaçınmak, yerel milliyetçiliğe karşı dikkatli olmaktı. Diğer taraftan, Doğu Çin'de uygulanan politikaların Doğu Türkistan'a mekanik bir şekilde aktarılmasından kaçınılarak ve yerel koşullar göz önünde bulundurularak hareket edilmek isteniyordu. Ancak 1956 civarında, Çin'in iç siyasi ve ekonomik durumu ile Çin-Sovyet ilişkilerindeki değişimler, Çin'in sola doğru kaymasına yol açmıştı (Millward, Tursun, 2004, s. 92).

Doğu Türkistan'daki bağımsızlık arayışları bastırılmış olsa da bu arayış yurt dışında, özellikle Uygur liderlerinin kaçıp Türkiye'ye yerleşmesiyle yeniden canlandı. Uygur mülteci ve göçmen toplulukları Orta Doğu, Doğu Asya, Kuzey Amerika, Avustralya ve Avrupa'ya kadar uzanan bir göç dalgasına dâhil oldular. Bir yandan Çin yönetiminin sıkı kontrolünün, diğer yandan Uygur topluluklarının birçok farklı bölgeye dağılmasının, Uygur kolektif kimliğini ve milliyetçi arzularını zayıflatabileceği düşünülüyordu. Nitekim, 1950'ler ve 1970'ler arasında yurtdışındaki Uygur liderler tarafından geleneksel medya araçları ve stratejiler kullanılarak Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesi güçlükle varlığını sürdürdü. Ancak, 1980'lerde örgütlenmiş Uygur aktivizmi büyümeye başladı ve 1990'larda ivme kazandı. Bu durum, Mao sonrası dönemde Pekin'in hayata geçirdiği geniş çaplı reformlar ve 1979'dan itibaren uygulamaya konan Açık Kapı politikasıyla doğrudan ilişkilidir. Pekin yönetiminin Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyeti her zamankinden daha güçlü görünse de bölge eşi benzeri görülmemiş bir uluslararası ilgi ve katılımı karşı karşıya kaldı. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türkistan Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte Türkistan coğrafyası daha fazla dikkat çekmeye başladı. Bu durum, iç ve bölgesel gelişmeler, küreselleşme süreçleri, insan hakları taleplerinin artması ve dijital iletişim ile medya teknolojilerinin yaygınlaşması ile birleşti. Böylece yurt dışındaki Uygur topluluklarına, Doğu Türkistan'da özgür bir vatan elde etme hedeflerini dünya çapında yeniden ortaya koyma fırsatı doğdu (Shichor, 2003, s. 282).

Doğu Türkistanlı birtakım önemli aktörlerin Türkiye'ye yerleşmesi, bağımsızlık mücadelesinin yeni bir safhaya taşınmasında önemli bir dönüm noktası oluşturdu. 1950'lerden 1980'lere kadar Doğu Türkistan mücadelesinin kilit aktörleri Türkiye'de bulunuyordu. 1950'lerde Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin, iki binden fazla Uygur mülteciyle birlikte Türkiye'ye yerleşti. Buğra'nın "*Şarkî Türkistan Tarihi*" isimli çalışması Uygur bağımsızlık aktivistleri için temel bir metin haline geldi. Gerçekten de Çinli yetkililer 1991'de hâlâ onu "*Uygur bölücülerinin temel ideolojik ilham kaynağı*" olarak suçluyorlardı. Buğra ve Alptekin, Uygurca ve Türkçe olarak bir dizi popüler kitap yazdılar ve ayrıca Türkiye'de Uygur bağımsızlık davasını popülerleştiren gazetelerin yayınlanmasını desteklediler. Her iki isim de *Doğu Türkistan Fonu* ve *Doğu Türkistan Mülteci Komitesi* de dâhil

olmak üzere çeşitli örgütlerin kurulmasına yardımcı oldular. Buğra'nın 1965 yılında vefatının ardından, Alptekin Uygur hareketinin fiili lideri konumuna gelmiş ve 1995 yılında hayatını kaybedene dek bu hareket üzerinde kayda değer bir etkide bulunmuştur (Bovingdon, 2010, s. 138).

Çin yönetiminin bölgedeki baskıcı politikalarına rağmen, yurtdışına dağılan Uygur toplulukları arasında bağımsızlık ve özgürlük idealleri canlı tutuldu. Uygur liderler, Doğu Türkistan davasını sürdürmek için hem Türkiye'de hem de diğer diaspora topluluklarında siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulundular. Böylece, Çin sınırları dışında kalan Uygurlar hem toplumsal dayanışmayı sağlamak hem de bağımsızlık mücadelesini uluslararası bir çerçeveye taşımak amacıyla yeni yollar arayışına girdiler.

Doğu Türkistan'daki bağımsızlık çabalarının sonuçsuz kalmasından sonra Doğu Türkistanlılar, millî kimliklerini ve geleneklerini koruma arayışına yöneldi. Çin'in bölge üzerindeki kontrolü sıkılaştıkça, Uygurlar ve diğer Türk-Müslüman topluluklar, varlıklarını sürdürmek için farklı stratejiler geliştirmeye başladılar. Bunlardan biri de diaspora faaliyetleri aracılığıyla kendi millî kimliklerini yeniden inşa etmek oldu. Özellikle 1990'lı yıllarda hız kazanan göç dalgaları, Doğu Türkistanlıların kimliklerini muhafaza etme arzusunu güçlendirdi ve yeni göçmen topluluklarının, ABD gibi ülkelerde kültürel aidiyetlerini koruma ve destekleme yönünde organize olmalarına vesile oldu.

1990'lı yıllarda Uygur göçmenlerinin ABD'ye yönelik artan göç dalgası, diaspora topluluğunun kültürel kimliğini koruma ve sürdürme çabalarıyla birleşti. Uygur Türkleri, Maryland ve Virginia gibi eyaletlerde ve Los Angeles ile Washington, D.C. gibi büyük şehirlerde yoğunlaştılar ve yerleştikleri bu bölgelerde kültürel aidiyetlerini güçlendirmek amacıyla çeşitli gönüllü dernekler kurdular. Bu dernekler, diaspora topluluğu için bir araya gelme, dayanışmayı sağlama ve Uygur kültürünün tanıtımını gerçekleştirme gibi işlevler üstlendi. Göçmenlerin kurdukları bu örgütlenmeler, kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasını sağlarken, aynı zamanda ABD'deki Uygur toplumunun kimliğini koruma noktasında önemli bir rol oynadı. Diasporanın bu örgütlenme stratejisi, Uygur kültürünü yalnızca korunması gereken bir miras olarak değil, aynı zamanda ev sahibi

toplumla kültürel etkileşimi teşvik eden bir araç olarak ele aldıklarının bir göstergesidir.

Urumçi ve Pekin'deki yönetim, Doğu Türkistan halkına Uygurların geçmişi ve geleceği hakkında tek bir vizyon dayatmak için mücadele ederken, yurtdışındaki diaspora temsilcileri Çin'in baskıcı vizyonuna meydan okuyan metinleri neşretmeyi, fikirlerini medya ve radyo yayınları aracılığıyla sınırların ötesine taşımayı başarıyordu. Türkiye ya da Türkistan'daki benzerleri gibi, onlar da Uygur davasını duyurmak ve onları ilgilendirecek olan haberleri yaymak için büyük enerji harcadılar.

Doğu Türkistan diasporasının mücadelesi bireysel birtakım girişimlerle sınırlı kalmamalıydı. Uluslararası ölçüde daha organize ve görünür bir temsil ihtiyacı giderek belirginleşiyordu. Diasporadaki Uygur liderler, Doğu Türkistan davasını daha geniş araçlarla etkili bir şekilde savunmak ve Doğu Türkistanlıların taleplerini küresel ölçekte duyurabilmek için yeni bir oluşum arayışına girdiler. Bu oluşum sürgünde ilan edilecek bir Doğu Türkistan Hükümeti idi.

1. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin Kuruluşu

Tarihler 14 Eylül 2004'ü gösterdiğinde bir grup Uygur Türkü'nün Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti'nin kuruluşunu duyurmak için ABD'nin başkenti Washington'da bir araya gelmesiyle yeni bir süreç başlamıştır. 60 kişilik Doğu Türkistan Parlamentosu, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ni kurma kararını ilan etmiş ve böylece Doğu Türkistan mücadelesini uluslararası bir siyasi platforma taşımayı başarmışlardır. İlan edilen hükümet, bir başkan, başbakan, iki başbakan yardımcısı ve hazine, doğal kaynaklar, adalet, ticaret, ulaştırma, inşaat, eğitim, sağlık ve hatta millî savunma bakanlarından müteşekkil ayrıntılı bir organizasyon yapısını hızla duyurmuştur. Delegeler, 1992'de İstanbul'da düzenlenen ilk uluslararası kongrenin başkanı olarak hâlâ prestij sahibi olan Ahmet İgemberdi'yi Cumhurbaşkanı olarak seçtiler. Uzun süredir Amerika'da yaşayan ve basın bültenleri ile mektuplar kaleme alan Enver Yusuf Turani, yeni kurulan oluşumun öncüsü olarak başbakanlık görevine seçilmiştir. Bu gelişmede en dikkat çekici unsur, deklarasyonun yapıldığı yer olan ABD Kongre Binasıydı (Bovingdon, 2010, s. 150-151).

Doğu Türkistan Hükümeti belirli bir vatanda değil, sürgünde kurulmuştur. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulması, Doğu Türkistan davasının uzun yıllardır devam eden bir idealidir. 1970'lerde bu fikri hayata geçirmek için girişimlerde bulunulmuş; özellikle Rusya ve Endonezya gibi aktörler tarafından desteklenen teşkilat kurma önerileri gündeme gelmiştir. Ancak, bu girişimler sonuçsuz kalmış ve fırsatlar değerlendirilememiştir. Doğu Türkistan Hükümeti'nin kuruluş fikri ise Abdulkadir Ahmet ve Hüseyin Qari gibi önde gelen dört şahıs tarafından ortaya atılmış ve Enver Yusuf'un desteğiyle yeşermiştir. Bu süreç, geniş katılımlı istişarelere dayanmış; Doğu Türkistan davasının hür dünyadaki temsilcilerinin görüşleri alınarak toplu karar alma ilkesine uygun biçimde yürütülmüştür (Cengiz, 2005, s. 49).

Uygurca, Türkçe, İngilizce, Çince ve Japonca olarak ciltli kitap formatında yayımlanan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Anayasası hem halkın beğenisini kazanmış hem de tarihi bir mirasın ifadesi olmuştur. Hükümet, Doğu Türkistan Cumhuriyeti halkının haklarını, Komünist Çin'in yönetiminden kurtarılmaya kadar korumakla yetkili tek organ olarak kabul edilmiştir.

Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti Anayasasının 8. Maddesinde hükümetin yetki alanı ve sorumluluğu şu şekilde belirtilmiştir:

"14 Eylül 2004 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin başkenti Washington'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Sürgün Hükümeti, ülkemiz Çin'in açgözlü işgalinden kurtulana kadar Doğu Türkistan halkı üzerinde yasal yetki kullanma ve onu temsil etme yetkisine sahip tek organdır." (The Constitution of the East Turkistan Republic's Government in Exile, 2019, s. 4).

Anayasanın 10. maddesinde Yüksek Komisyonun, Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Meclis Başkanı, Meclis Başkan Yardımcısı, Başbakan ve Başbakan Yardımcısından müteşekkil bir grup olduğu belirtilmektedir. Buna göre Yüksek Komisyon, Doğu Türkistan Cumhuriyeti Sürgün Hükümeti etkinliklerini, toplantılarını denetleme, yönlendirme ve önemli direktifler çıkarma yetkisi verilen hükümetin en üst düzey liderliğini oluşturmaktadır (The Constitution of the East Turkistan Republic's Government in Exile, 2019, s. 5).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, Amerikan halkını Doğu Türkistan Türklerinin tarihi, kültürü ve güncel siyasi durumu hakkında eğitmeyi amaçlayan profesyonel bir kuruluş olarak konumlanmıştır. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı yetkililerine, Kongre üyelerine, ulusal ve uluslararası toplumun ileri gelenlerine, çeşitli örgütlere, medya kuruluşlarına ve insan hakları aktivistlerine yönelik brifingler verilmiştir (Debata & Tian, 2011, s. 35).

Hükümet Başkanı Enver Yusuf, hükümetin kuruluşunu ilan ederken yaptığı açıklamada, ABD ve Batı dünyasına seslenmiştir. Yusuf, konuşmasında Doğu Türkistan halkının özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine vurgu yaparak, hür dünya ülkelerinin milyonlarca Doğu Türkistanlının özgürlüğünü ve bağımsızlığını tanımasını talep etmiştir. Ayrıca, birçok Amerikalının ve uluslararası toplumun Doğu Türkistan halkını tanımadığını, buna karşılık Doğu Türkistanlıların Amerika ve dünya insanlarını tanıdığını ve dostane ilişkiler kurmak istediklerini belirtmiştir. Başbakan Yusuf, Komünist Çin'in işgali altındaki Doğu Türkistan halkının temel haklarından mahrum bırakıldığını, özellikle özgürlük, yaşama hakkı ve mutluluğa erişim gibi evrensel değerlerin ihlal edildiğini vurgulamıştır (Cengiz, 2005, s. 15).

Sürgünde Doğu Türkistan Hükümeti tarafından Washington'da yapılan resmî açıklamanın ardından İstanbul'da bir basın toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Hükümet Sözcüsü, Doğu Türkistan Hükümeti'nin bağımsız ve demokratik değerlere dayalı yapısını vurgulamış, hükümetin 1933 ve 1944 yıllarında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümetleri'nin devamı olduğunu belirtmiştir. Hükümetin, hiçbir ülkenin baskısı altında olmadığını ve Birleşmiş Milletler ilkelerine bağlı bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan Doğu Türkistan Millî Meclisi'nin ABD'de toplanmasının uluslararası arenada daha rahat bir şekilde temsil imkânı sağladığına dikkat çekmiştir. Hükümetin tam bağımsızlık hedefi doğrultusunda hareket ettiğini ve bu süreçte dünya ulusları ile sivil toplum kuruluşlarının desteğine açık olduğunu ifade etmiştir. Anlaşıyor ki, 1949 yılından bu yana Çin işgali altında bulunan Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı, hükümetin nihai hedefi olarak tanımlanmış olup, bu hedefe demokratik yollarla ve uluslararası destek alınarak ulaşılmaya planlanıyordu (Cengiz, 2005, s. 15-16).

2004 yılının 20-25 Kasım tarihleri arasında ABD'nin Washington şehrinde ikinci kez toplanan Sürgün Parlamentosu ve Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti üyeleri, gerçekleştirdikleri yemin töreninin ardından “Doğu Türkistan Devlet Anayasası” ve “Doğu Türkistan Hükümeti Faaliyet Programı”nı kabul etmiş ve dünya kamuoyuna duyurmuşlardır. Toplantı, Washington'daki National Press Club Building'in 13. katında düzenlenmiş ve internet üzerinden tüm dünyadan canlı olarak izlenmiştir. Hükümet Başkanı Enver Yusuf, bu toplantıda yaptığı açıklamada Çin'in terörist bir devlet olduğunu ve uluslararası terörizmin ana sponsorlarından biri olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yusuf, aynı zamanda Doğu Türkistan'ın bağımsız ve hür bir ülke olma gerekliliğini dünya kamuoyuna ilan etmiştir. Hükümet Sözcüsü ise yaptığı resmî açıklamada, Sürgünde kurulan Doğu Türkistan Hükümeti'nin, Doğu Türkistan Davası'nı ve halkın bağımsızlık ve özgürlük taleplerini uluslararası platformlara taşıma amacıyla olduklarını vurgulamış; özellikle 1949 öncesi meşru hakların, yani bağımsızlık ve hürriyetin yeniden kazanılması için dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışacaklarını belirtmiştir (Cengiz, 2005, s. 16).

Doğu Türkistan Sürgün Parlamentosu Başkanı Sultan Mahmud Kaşgarlı, Hükümetin kuruluşuna ilişkin yaptığı açıklamada, 12 Eylül 2004 tarihinde Washington'da bir araya gelen Doğu Türkistan teşkilatları ve cemaat temsilcilerinin geniş müzakereler sonucunda Sürgünde Doğu Türkistan Millî Meclisi ile Sürgünde Doğu Türkistan Hükümeti'ni kurduklarını belirtmiştir. 14 Eylül 2004'te ABD'nin Capitol Hill salonunda yapılan bu ilan, dünya genelinde geniş yankı uyandırmış, birçok medya kuruluşunda yer bulmuş ve Doğu Türkistan halkı arasında büyük bir heyecan ve sevinç yaratmıştır. Kaşgarlı, bu gelişmenin yalnızca tesadüfi bir olay olmadığını, aksine Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'ı işgal ettiği 1949 yılından bu yana süren bağımsızlık mücadelesinin bir sonucu olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda, Sürgün Hükümeti'nin ve Millî Meclis'in nihai hedefinin Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı olduğunu ve bu hedefe ulaşana kadar mücadelelerinin devam edeceğini ifade etmiştir (Cengiz, 2005, s. 16-17).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulması üzerine diasporadaki örgütler arasındaki çekişmeler de ortaya çıkmıştır. Bazı muhaliflere göre, hükümetin kuruluşu, Çin devletinin örgütler arasında

bölmeler yaratma stratejisine açıkça hizmet etmişti. Bu durum, bazı Uygurların Enver Yusuf'un Pekin'den gelen talimatlar doğrultusunda hareket ettiğinden şüphelenmesine yol açtı. Dünya Uygur Kurultayı liderleri, 9-10 Ekim tarihlerinde Münih'te bir yürütme komitesi toplantısı düzenledi. Toplantıda, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ne ilişkin meseleler tartışıldı. Tartışmanın ardından yürütme komitesi, Dünya Uygur Kurultayı'nın Doğu Türkistan'daki ve diasporadaki Uygurların tek yetkili temsilcisi olduğunu vurgulayan bir bildiri yayımladı. Bu nedenle, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti ile ancak ABD'de yasal olarak kaydolup hükümetten resmi tanınma aldıktan sonra iş birliği yapılacaktı. Bu duyurudan bir ay sonra, Dışişleri Bakanlığı'ndan bir sözcü böyle bir tanınmanın verilmediğini kesin bir şekilde belirtti (Bovingdon, 2010, s. 151-152).

Sürgün Hükümeti, bazı çevrelerce ABD'nin etkisi altında bir yapı olarak görülmüş ve ABD'den maddi destek aldığı yönünde eleştirilmiştir. İlerleyen yıllarda hükümette Başbakanlık görevini üstlenecek isim olan İsmail Cengiz, 18 Ekim 2004 tarihli beyanatında Sürgün Hükümeti'ne yönelik eleştirilere yanıt vermiştir.

“...Hükümetimiz, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını, Doğu Türkistan halkının hürriyetini savunan ve bu yolda mücadele gösteren bütün Doğu Türkistan teşkilatlarını hiçbir şart ileri sürmeden savunmakta, kucaklamakta ve desteklemektedir... Kimsenin merakı, kimsenin endişesi olmasın. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, başka çaresi kalmadığı için, bir başka ülkede kurulması mümkün olmadığı için ABD'de kurulmuş ve ilan edilmiştir. ABD'nin güdümünde veya kontrolünde değildir... Sürgün Hükümeti'nin kurulması, vatandaki esir insanların beklentisi ve arzusu olup, sevinçle karşılanmıştır. Hükümetin kuruluş haberini veren Çin Gazetesinin bütün nüshaları tarihinde ilk defa bir saat içinde tüketilmiştir... Sürgün Hükümetini kuranlar bu vatanın asil evlatlarıdır. Çünkü Sürgün Hükümeti'nin hedefi “sözde muhtariyet” değildir, “Yüksek Dereceli Otonomi” hiç değildir. Sadece “Bağımsızlık”tır. Ve bağımsızlığa giden her yol, özgürlüğe götürecek her araç mubahtır...” (Cengiz, 2005, s. 10-11).

2. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin Stratejik Hedefleri ve Vizyonu

Sürgün Hükümeti'nin temel görevleri, Anayasa'nın 9. maddesinde açıkça ifade edilmiştir:

“Çin’in Doğu Türkistan halkına yönelik devlet terörizmine karşı koymak ve ülkemiz Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını sağlamak için, demokrasi, hukukun üstünlüğü, barış ve insan haklarına saygı ilkelerine bağlı Özgür Dünya’daki ulusların ve Birleşmiş Milletler liderliğindeki tüm uluslararası örgütlerin ve bunlarla iş birliği yapan tüm uluslararası insan hakları örgütlerinin desteğini kazanmaktır.” (The Constitution of the East Turkistan Republic’s Government in Exile, 2019, s. 4-5).

Hükümet, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi doğrultusunda, uluslararası alanda sesini duyurmak amacıyla kurulmuştur. Hükümetin kuruluşunun temelinde, Çin’in bölgedeki baskıcı politikalarına karşı durma ve halkı hayati tehditlerden koruma gerekliliği yatmaktadır. Bu bağlamda, hükümetin misyonu yalnızca Doğu Türkistan halkını korumak değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyunu Çin tehlikesi konusunda bilinçlendirerek harekete geçirmektir. Bağımsız bir Doğu Türkistan’ın, hem bölgedeki barış ve istikrarı sağlayacağı hem de Çin’in genişleme politikasına karşı uluslararası bir denge unsuru oluşturacağı savunulmaktadır. Hükümetin kuruluşunda, ABD ve Türkiye gibi ülkelerin kamuoyunun desteği, bu yapının uluslararası meşruiyet arayışını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, sadece bir halkın özgürlük mücadelesi değil, aynı zamanda dünya barışına katkıda bulunmayı hedefleyen küresel bir girişim olarak değerlendirilebilir.²

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, statüsü itibarıyla, sivil toplum kuruluşlarından farklı bir yapı sergilemektedir. Geleneksel cemiyetler, vakıflar ve dernekler buldukları ülkelerin hukuk sistemine ve kanunlarına tâbi iken, sürgün hükümeti kendi anayasasını ve yasalarını oluşturma yetkisine sahiptir. Bu özellik, sürgün hükümetini diğer toplumsal örgütlenmelerden ayıran temel farklardan biridir. Sivil toplum kuruluşları faaliyet alanlarını buldukları ülkelerin yasal sınırlarına göre şekillendirmek zorundayken, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, bağımsızlık ve hürriyet mücadelesini açıkça ilan edebilme ve bu doğrultuda bir program geliştirme özgürlüğüne sahiptir.

Hükümetin yapısal özellikleri, Doğu Türkistan Hükümeti’ni uluslararası hukuk çerçevesinde diğer örgütlenmelerden farklı bir

² Kuruluş Faaliyet programının esasları hakkında Bkz. Ek-4.

konuma taşımaktadır. Bu durum, uluslararası hukuk çerçevesinde sürgün hükümetine geniş bir hareket alanı tanımakta ve küresel ölçekte faaliyet göstermesine olanak sağlamaktadır. Birleşmiş Milletler ve uluslararası insan hakları ilkeleri doğrultusunda, sürgün hükümeti, meşruiyetini yalnızca mensup olduğu halktan almakta ve bağımsızlık talebiyle dünya çapında siyasi ve diplomatik faaliyetlerde bulunabilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının aksine sürgün hükümeti, Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki baskıcı politikalarına karşı direnç gösterme misyonuyla kendini tanımlamaktadır. Bu bağlamda, sürgün hükümetinin işlevi, yalnızca sembolik bir yapı olmaktan öte, uluslararası platformlarda hukuki ve siyasi bir aktör olarak varlık göstermektedir.

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, kuruluşundan bu yana, Doğu Türkistan halkının haklarını savunmayı ve Çin'in baskı politikalarına karşı uluslararası alanda mücadele etmeyi amaçlamaktadır. Hükümet, Çin'in uyguladığı soykırım ve diğer suçlara ilişkin kanıtlar sunarak bu suçların sorumlularının hesap vermesini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda hükümet, Birleşik Krallık Parlamentosu ve Hükümeti'ne, Doğu Türkistan'ın tüm halklarının (Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar) çıkarlarını temsil eden bir organ olarak, Çin'in insanlığa karşı suçlar ve soykırım işlediğine dair kanıtları sunmuştur. Ayrıca, bu hükümet, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne Çin'e karşı soykırım ve diğer suçlar konusunda ilk yasal şikayeti yapmıştır. Bu bağlamda, Birleşik Krallık Hükümeti'nden, Doğu Türkistan'daki sömürgecilik, soykırım ve işgale karşı adaletin sağlanması için tüm imkanları seferber ederek bu mücadeleyi desteklemesi talep edilmiştir. Ayrıca, Birleşik Krallık'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki üyeliğini kullanarak, Uygur halkına yönelik soykırımı tanıması ve diğer ülkeleri harekete geçirmesi önerilmiştir. Çin'in uluslararası hukuk ve Birleşmiş Milletler ilkelerine aykırı eylemlerine karşı sert tedbirler alınması, Çin'in bu oluşumdan çıkarılması ve Çin'e destek veren ülkelere diplomatik baskı yapılması da vurgulanmaktadır. İngiltere, Doğu Türkistan'da faaliyet gösteren şirketlerin zorla çalıştırma yoluyla elde edilen ürünleri kullanmadığını kanıtlamalarını istemeli ve Çin devletine ait kuruluşlarla iş yapmalarını engellemelidir. Ayrıca, Çin'den çekilen şirketlerin Hindistan veya Orta Asya ülkelerine taşınması teşvik edilmelidir. Birleşik Krallık, Uygur diasporasına iltica ve vatandaşlık hakları sunmalı, Uygur örgütlerine mali yardıma

bulunmalı ve gençlere burs sağlamalıdır. Çin'in diasporayı etkileyen istihbarat faaliyetlerine karşı önlem almalı, ayrıca BBC aracılığıyla Uygur dilinde yayın yaparak farkındalık yaratmalıdır. Son olarak, Dışişleri Bakanlığı, Doğu Türkistan'ın geçmişi ve Çin'in politikalarını kınmalıdır. Çözüm olarak, Birleşik Krallık Hükümeti, Uygurların ve diğer Türk halklarının insan haklarını koruyarak, müttefikleriyle iş birliği yaparak Çin'in politikalarına karşı koalisyon oluşturmalıdır. İngiltere, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne karşı Orta Asya'daki Uygurları güçlendirmelidir. (Birleşik Krallık Parlamentosu, Written evidence submitted by East Turkistan Government in Exile, 2020, Committees.parliament.uk).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin amaçları, mevcut Çin yönetiminin Doğu Türkistan üzerindeki egemenlik politikasına karşı bağımsız bir kimlik ve özgür irade talebi olarak özetlenebilir. Sürgün hükümeti, "*Sincan Uygur Özerk Bölgesi*" olarak adlandırılan bölgeyi, Çin'in dayatmış olduğu, tarihsel gerçeklere aykırı bir sömürgeci terminoloji ve yönetim şekli olarak görmektedir. Bu özerk yönetimi, bölgedeki gerçek halkın çıkarlarını temsil etmekten uzak, Pekin hükümetinin kontrolünde bir kukla yönetim olarak değerlendirmektedir. Hükümetin bu bakış açısı, bölgenin mevcut statüsünün halkın kimliğini ve bağımsızlık arzusunu yansıtmadığını, aksine Çin'in baskıcı ve merkezizetçi yönetim politikalarını uygulayan bir araç haline geldiğini ifade etmektedir. Bu nedenle sürgün hükümetinin temel amaçlarından biri, bölge halkının kendi kaderini tayin etme hakkını savunmak ve bölgenin "*özerklik*" adı altında Çin'in politik ve kültürel hegemonyasına maruz kalmasına karşı çıkmaktır.

Sürgün hükümetinin politik ajandası, bölgedeki halkın haklarını uluslararası platformda savunmak, Çin yönetiminin kültürel asimilasyon politikalarına dikkat çekmek ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına yönelik talepleri dile getirmektir. Bu, yalnızca Uygur halkını değil, aynı zamanda Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Tatarlar gibi diğer Türk halklarını da kapsayan bir mücadeleyi ifade etmektedir. Sürgün hükümeti, bu mücadeleyi Çin hükümetinin "*özerklik*" kavramını suiistimal ederek bölge üzerindeki kontrolünü meşrulaştırma çabalarına karşı bir direnç olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin amaçları; bölgenin özgürleşmesi, bağımsızlık ve kimlik bilincinin korunması, halkın kendi yönetimini

belirlemesi ve Çin'in baskıcı yönetim politikalarına karşı uluslararası destek sağlanması yönündedir.

2023 yılında Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin temsilcisi Salih Hüdayar ile gerçekleştirilen röportaj, hükümetin bağımsızlık mücadelesi çerçevesindeki vizyonu ve uluslararası yardımlara ilişkin tutumunu gözler önüne sermiştir. Hüdayar, hükümetin ABD, Avrupa Birliği, NATO ya da başka bir ülkeden mali veya istihbarat desteği almadığını vurgularken, Çin'in uluslararası güvenlik ve demokrasiye yönelik tehditlerini tanıyan hükümetlerle iş birliği yapmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Bu bağlamda, uluslararası toplumun, Çin'e karşı mücadelede Doğu Türkistan davasına destek sağlamasını umduklarını ifade etmiştir. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, geleceğe dair vizyonunda yalnızca bağımsızlık arayışıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda özgür, laik ve çoğulcu bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurarak insan hakları, özgürlük ve demokrasi değerlerini güçlendirmeyi hedeflediğini ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, Doğu ile Batı arasında bir köprü olma misyonuyla, bölgesel ve küresel ölçekte barış ve iş birliğine katkı sunmayı amaçladıklarını dile getirmiştir. Bu açıklamalar, Sürgün Hükümeti'nin bağımsızlık mücadelesini, aynı zamanda geniş kapsamlı bir demokratikleşme ve özgürlük vizyonuyla birleştirdiğini göstermektedir (Sahar, 2023, Interview: Salih Hudayar, PM of the East Turkestan Government in Exile. The Times of Israel).

3. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin Kuruluşunun Uluslararası Kamuoyundaki Yansımaları

Doğu Türkistan'daki Uygur halkının özgürlük mücadelesi, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulmasıyla önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Bu hükümetin ilan edilmesi, sadece bölgesel bir gelişme olmakla kalmamış, Türkiye, Japonya, ABD gibi ülkelerle birlikte Çin'in de içinde bulunduğu geniş bir uluslararası alanda siyasi ve diplomatik etkilere yol açmıştır.

Türkiye, yıllardır Uygur halkının mücadelesini desteklemiş, bu desteği çeşitli kanallar aracılığıyla ifade etmiştir. Sürgün Hükümeti'nin ilanı, Türkiye'de heyecan uyandırmış; bu oluşumun büyüyüp güçleneceğine dair umutlar dile getirilmiştir.³ Türkiye'nin tarihsel ve kültürel bağları nedeniyle Doğu Türkistan meselesine yaklaşımı, bu

³ Türk basınında çıkan bazı haberler için Bkz. Ek 2.

bağların ötesinde stratejik ve diplomatik bir zemin de kazanmıştır. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ne verilen destek, Türk Hükümeti'nin bir yandan Uygur halkının haklı mücadelesini savunurken, diğer yandan Çin ile diplomatik dengeleri koruma çabalarıyla şekillenmiştir.

Türkiye'deki çeşitli sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler ve yabancı elçilik yetkilileri, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulmasını desteklemiştir. Bununla birlikte Çinli yetkililer, hükümetin Türkiye'deki faaliyetlerini kısıtlama konusunda yoğun bir çaba sarf etmiştir (İ. Cengiz, yazılı mülakat, 5 Kasım 2024). Özellikle Türkiye'deki milliyetçi çevreler ve bazı siyasi partiler, bu hükümete yakın ilgi göstermiştir. Büyük Birlik Partisi (BBP) Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, 11 Haziran 2005 tarihinde kalabalık bir heyetle bu hükümeti ziyaret etmiş ve 1999'da Doğu Türkistan Millî Merkezi üyelerine TBMM'de verdiği desteği hatırlatarak bu desteği bir kez daha vurgulamıştır. Yazıcıoğlu'nun "*İnşallah bir gün Doğu Türkistan'da at koşturmak bize nasip olacak*" ifadesi, Türkiye'deki siyasi çevrelerin Doğu Türkistan davasına verdiği sembolik ve pratik desteğin göstergesi olmuştur (Cengiz, 2005, s. 23).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulması hem Türkiye'nin hem de diğer ülkelerin dış politika stratejilerini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur. Bu durum, Çin'in uluslararası alandaki gücünü ve etkisini koruma çabalarının yanı sıra, Uygur halkının bağımsızlık taleplerinin uluslararası boyutta daha fazla görünür hale gelmesini sağlamıştır. Sürgün hükümeti, Doğu Türkistan mücadelesinde yeni bir dönemi başlatırken, Türkiye'nin diplomatik pozisyonunu da test etmiştir.

Sürgün Hükümeti'nin ilanı, Çin'in uluslararası arenadaki itibarına yönelik önemli bir tehdit olarak algılanmıştır. Özellikle Japonya'da bu hükümete yönelik açık bir destek verilmiştir. Hükümetin kurulmasından üç ay sonra Tokyo'da "Fahri Konsolosluk" ofisi açılmış ve Japon araştırmacı Bayan SATO, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin Tokyo temsilcisi olarak atanmıştır. Japonya'daki bu destek, Doğu Türkistan meselesinin uluslararası boyutlara taşınmasının en somut göstergelerinden biridir. Japon yetkililer, Doğu Türkistan Hükümeti'ne imkanlar dahilinde her türlü desteği vermeye hazır

olduklarını belirtmiş, bu durum Çin-Japonya ilişkileri üzerinde baskı oluşturmuştur (Cengiz, 2005, s. 22).

ABD’de de benzer bir eğilim gözlemlenmiştir. Anti-Çin Lobisinin başkanı D.J. McGuire tarafından yazılan bir makalede, Doğu Türkistan’ın zengin kaynaklarının stratejik önemi vurgulanmış ve Türkiye’nin bu sürgün hükümetini desteklemesi gerektiği belirtilmiştir. McGuire, bu desteğin Türkiye için stratejik bir hamle olacağını ve İran’a karşı zaferin yolunun Doğu Türkistan’dan geçtiğinin altını çizmiştir (Cengiz, 2005, s. 23).

ABD’de bazı bürokratlar Doğu Türkistan’daki halkın karşılaştığı ekonomik ve sosyal sorunların, terörle mücadele meselesi olarak ele alınmaması gerektiğini ve bu sorunların terörle mücadele yöntemleri yerine politik çözüm yollarıyla ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, ABD Dışişleri Bakanlığı’nın Çin’e ilişkin İnsan Hakları Raporu’nu tanıtan Lorne Craner de benzer bir görüşü dile getirerek, Çin Halk Cumhuriyeti’nin Doğu Türkistan’da daha fazla özgürlük talep edenleri terörist olarak nitelendirmeyi tercih ettiğini, ancak bunun doğru bir yaklaşım olmadığını düşündüklerini belirtmiştir. (Roberts, 2020, s. 76-77).

Sürgün Hükümeti’nin kurulmasına Rusya tepki göstermiştir. Bu tutum, özellikle Rusya’nın Çin ile olan stratejik iş birliğini koruma çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Rusya’nın sürgün hükümetine karşı yaklaşımı, Ekim ve Kasım aylarında sürgün hükümetinin ilanı ile ilgili attığı diplomatik adımlar ve bu durumun iki taraflı bir kriz haline gelmesiyle daha belirgin hale gelmiştir. Ayrıca, Özbekistan’ın da sürgün hükümetine karşı bir toplantı düzenlediği bilgisi mevcuttur. Bu durum, Orta Asya ülkelerinin Çin ile olan ilişkilerinde Doğu Türkistan meselesinin önemli bir gündem maddesi olduğunu göstermektedir (Cengiz, 2005, s. 22).

Çin Halk Cumhuriyeti, sürgün hükümetinin ilan edilmesi sonrasında özellikle Pekin ve Urumçi’deki büyükelçiliklerinde kriz masaları kurmuştur. Eski Ankara Büyükelçisi Wu Ke-ming başkanlığında gerçekleştirilen bu girişimler, Çin’in meseleyi ciddi bir tehdit olarak algıladığını ve acil bir diplomatik çözüm arayışında olduğunu göstermektedir. Çin, sürgün hükümetine karşı uluslararası düzeyde diplomatik baskılarını yoğunlaştırmış ve bu bağlamda özellikle Türkiye’ye yönelik tehditlerini artırmıştır. Basında yer alan

haberlere göre, Çin, Türkiye'yi bu hükümeti desteklememesi konusunda uyarılmış ve aksi takdirde Sürgünde Kürt Parlamentosu'nun kurulmasına destek verebileceği şeklinde tehditlerde bulunmuştur. Bu tehditler, Çin'in Türkiye ile olan diplomatik ilişkilerini Doğu Türkistan meselesi üzerinden nasıl baskı altına aldığını gözler önüne sermektedir. Pekin yönetimi tarafından yapılan resmî açıklamalarda, Doğu Türkistan'daki halkın %92'sinin Çin yönetimini desteklediği ve ayrılma taleplerinin bulunmadığı ifade edilmiştir (Cengiz, 2005, s. 21). Çin, bu söylemi hem iç kamuoyuna hem de uluslararası topluma karşı bir savunma mekanizması olarak kullanmıştır. Ayrıca, Pekin'in Türkiye'nin sürgün hükümetine verdiği desteği kesmesi için yaptığı baskılar, Türkiye'nin dış politika stratejilerini zor bir sürece sokmuştur.

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulması, Doğu Türkistan diasporasının bağımsızlık talebinin önemli bir sembolü olarak dikkat çekmektedir. 55 yıllık bir özlemin sona ermesi şeklinde değerlendirilen bu girişim, diasporanın siyasi mücadelesini uluslararası arenada görünür kılmayı amaçlayan bir adım olmuştur. Bu adım, başta Doğu Türkistan Vakfı gibi diasporadaki büyük organizasyonlar tarafından desteklenmiş olsa da bu destek tutarlı bir bütünlük arz etmemiştir. Sürgün Hükümeti'nin sembolik bir dönüm noktası olması, bağımsızlık arzusunu somutlaştırırsa da bu adımın diaspora içindeki tüm gruplar tarafından aynı coşkuyla karşılanmadığı görülmektedir. Bu durum diasporadaki birlik veya bölünmenin ne derece derin olduğunu gösterir niteliktedir.

Sürgün Hükümeti'nin kurulması, diaspora içindeki farklı gruplar arasındaki fikir ayrılıklarını daha da belirgin hale getirmiştir. Bir grup, tam bağımsızlık talep ederken, bir diğer grup Çin'le diyalog arayışına girmiştir. Üçüncü bir grup ise mevcut özerklik yasalarının genişletilmesini ve daha fazla hak elde edilmesi için müzakere yolunu savunmuştur. Erkin Alptekin gibi bağımsızlık yanlısı liderler, Çin'le herhangi bir diyalog kurmayı ihanet olarak nitelendirirken, pragmatist gruplar bu yaklaşımı daha stratejik bir çözüm olarak görmüştür.

Sürgün Hükümeti'nin kurulması, diaspora içindeki stratejik farklılıkları daha belirgin hale getirmiştir. Hükümetin erken kurulduğunu ve tüm Doğu Türkistanlıları temsil etmediğini savunan kişi ve gruplar, bağımsızlık mücadelesini farklı yöntemlerle sürdürmeyi önermektedir. Söz konusu bölünmeler, hükümetin etkinliğini

sınırlamakta ve diasporada ortak bir irade oluşturmayı zorlaştırmaktadır.

Esasen Uygur diasporası, Uygur kolektif kimliğini korumayı ve millî bir Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni yeniden kurma özlemlerini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Nihai hedef aynı olsa da yukarıda görüldüğü üzere çeşitli Uygur göçmen toplulukları arasında bu hedefe ulaşma yolları konusunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkları ve iç anlaşmazlıkları aşmaya yönelik olarak kurulan Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti bir şemsiye örgüt olarak konumlanmayı amaçlamıştır. Uygur toplumunun temel amacı, Çin'den bağımsız olmaktır. Ancak, bu hedefe ulaşma biçimi ve yeni bir bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin nasıl kurulacağı konusunda farklı gruplar ve örgütler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Özellikle, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti gibi uluslararası teşkilatların çabaları, bağımsızlık mücadelesinin stratejileri konusunda belirli bir yol haritası sunmayı amaçlasa da bazı Uygur göçmenleri, Çin'den ayrılmanın Han ulusunun baskısını ortadan kaldırmanın tek yolu olduğuna inanmaktadır (Debata & Tian, 2011, s. 36).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulmasıyla ortaya çıkan iç bölünmeler, davanın geleceği açısından kritik bir sorun teşkil etmektedir. Diasporada farklı stratejilere sahip hiziplerin bulunması, hükümetin gücünü ve etkisini zayıflatma potansiyeli taşımaktadır. Bağımsızlık talep etmek ile Çin'le diyalog kurarak özerklik kazanmayı hedeflemek arasındaki ideolojik ve stratejik ayrışmalar, diasporanın uluslararası düzeyde etkin bir siyasi aktör haline gelmesini zorlaştırmaktadır. Bu bölünmeler, Sürgün Hükümeti'nin bağımsızlık mücadelesinde nasıl bir rol oynayacağını belirsiz hale getirmektedir. Diasporanın bütünlük bir stratejiyle hareket edememesi, mücadeleyi hem uluslararası arenada hem de kendi içinde zayıflatmaktadır. Özellikle Çin gibi güçlü bir aktör karşısında diaspora topluluklarının ortak bir hedef doğrultusunda birleşememesi, mücadelenin başarısızlıkla sonuçlanma riskini artırmaktadır. Bu durum, Sürgün Hükümeti'nin sembolik ve siyasi anlamda ne kadar etkin olabileceğini sorgulatmaktadır.

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin uluslararası alanda tanınma ve destek sağlama çabaları, başlıca iki engelle karşılaşmaktadır. Birincisi, Çin Hükümeti tarafından "Doğu Türkistan"

adının bağımsızlık yanlısı ve ayrılıkçı bir söylem olarak görülmesi ve bu nedenle pek çok ülkenin, özellikle Türkiye dahil BM üyesi ülkelerin, bu ismi resmi söylemlerinde kullanmamalarıdır. İkincisi ise, bu hükümetin “sürgün” statüsünün yarattığı diplomatik zorluklardır. Bir diğer ifadeyle sürgün durumundaki hükümet, uluslararası tanınma ve destek konusunda zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu engeller, hükümetin uluslararası arenada etkili bir şekilde faaliyet göstermesini ve destek toplamasını sınırlamaktadır (İ. Cengiz, yazılı mülakat, 5 Kasım 2024).

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti’nde Başbakanlık ve Hükümet Sözcülüğü görevlerini üstlenmiş olan İsmail Cengiz ile gerçekleştirdiğimiz mülakatta, hükümetin uluslararası arenada karşılaştığı zorluklar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Edindiğimiz bilgilere göre, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti, Çin gibi devasa bir güç karşısında büyük bir zorlukla karşı karşıya olduğunun farkındadır. “Doğu Türkistan” adı ve “Sürgün Hükümet” ifadesi bir arada kullanıldığında, Çin’in işgalci bir ülke olduğu algısının güçlenmesi ve bu durumun uluslararası alanda olumsuz etkiler yaratması beklenmektedir. Bu bilinçle, Çin karşıtı bir strateji geliştirilmiş ancak bu stratejinin kamuoyu ile paylaşılması, Çin’in güçlü propagandasına karşı olası olumsuz sonuçlar doğurabileceği için mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte hükümet, “örtülü destek” alması durumunda Çin’in etkili propagandasına karşı daha güçlü bir mücadele sergileyebileceğine inanmaktadır. Bu yaklaşım, uluslararası düzeyde daha gizli, stratejik bir destekle Çin’in baskılarına karşı daha etkin bir direniş oluşturma amacını taşımaktadır (İ. Cengiz, yazılı mülakat, 5 Kasım 2024).

Norbert F. Wiley’nin “*etnik hareketlilik tuzağı*” teorisi, Uygur bağımsızlık hareketinin karşılaştığı yapısal zorlukları anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Teoriye göre, etnik gruplar kendi içlerinde sosyal hareketlilik fırsatları bulsalar dahi daha geniş toplumlarda yukarı yönlü hareketlilikleri genellikle engellenmektedir (Wiley, 1967, s. 147-159). Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti’nin çabaları, Uygur toplumunda güçlü bir kültürel dayanışma ve kimlik korumasını teşvik etse de Çin’in baskıcı politikaları ve uluslararası desteğin sınırlılığı, bağımsızlık hedeflerine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Hükümet, Uygurların kendi iç normları ve Çin devletiyle çatışan normlar arasında sıkışarak ulusal ve uluslararası düzeyde anlamlı bir siyasi hareketlilik yaratma konusunda güçlükler yaşamaktadır.

Diaspora toplulukları da küresel destek kazanma noktasında benzer engellerle karşılaşmakta, kültürel mobilizasyonları uluslararası alanda yeterli siyasi karşılık bulamamaktadır. Sonuç olarak, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin bağımsızlık mücadelesi, kültürel anlamda güçlü bir kimlik koruma başarısı göstermesine rağmen, ulusal ve küresel düzeyde etnik hareketlilik tuzağına düşmektedir.

Ban Wang'ın “*Reimagining Political Community*” başlıklı makalesi, diaspora topluluklarının ulus-devlet ve küreselleşme karşısındaki mücadelelerini anlamak için kapsamlı bir perspektif ortaya koymaktadır. Uygur diasporasının bağımsızlık mücadelesi, bu bağlamda hem kültürel kimliklerini koruma hem de uluslararası tanınma ve hak taleplerini güçlendirme çabası olarak değerlendirilebilir. Wang, diaspora topluluklarının kimliklerini kültürel performanslarla sürdürebileceğini ancak gerçek siyasal hakların elde edilmesi için aktif bir siyasal katılımın gerektiğini savunmaktadır. Uygurlar da Çin devletinin baskıları altında kültürel kimliklerini sürdürmekte, ancak uluslararası alanda bağımsızlık taleplerini gerçekleştirmek için güçlü bir siyasi mücadele vermek zorundadır. Wang'ın teorisi, Uygur diasporasının yalnızca kültürel hafızaya dayanmaktan ziyade, küresel siyaset arenasında aktif rol üstlenerek haklarını savunması gerektiğini ortaya koymaktadır (Wang, 2005, s. 249-271).

4. Hükümet Programı ve Manifesto

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Sürgün Hükümeti Anayasası, sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti'nin en yüksek yasama belgesidir. İlk olarak 2004 yılında tasarlanan ve 1933 tarihli Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin özgün anayasasına dayanan bu belge, Sürgün Parlamentosu tarafından 22 Kasım 2004'te onaylanmıştır. Anayasa, Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi ile uyumlu bir şekilde, tüm Doğu Türkistanlı vatandaşlara kanun önünde eşitlik ve temel özgürlüklerden yararlanma hakkı tanımaktadır. Bunun yanı sıra, yasama ve yürütme organları arasındaki yetki dağılımını net bir şekilde belirleyerek idari işleyişi düzenlemektedir. Bu anayasa, yıllar içinde çeşitli revizyonlardan geçmiş olup, en son 20 Nisan 2019'da Washington'da yapılan Parlamento Özel Oturumu'nda güncellenmiş ve yeniden onaylanmıştır. 71 maddelik Anayasa'da yer alan bazı önemli maddeler şunlardır:

Madde 1: Devletimizin adı. Devletimizin adı Doğu Türkistan Cumhuriyeti'dir. Devletimizin adı tartışmaya kapalıdır. Devletimizin adı atalarımızın kanları ve canları pahasına ödenmiştir, bu nedenle başka bir isim önermek veya devletimize başka bir isimle atıfta bulunmak doğrudan doğruya yasa ihlalidir. Bağımsızlığımızı geri kazanana kadar devletimizin adı bu şekilde kalacaktır.

Madde 2: Devletimizin Özellikleri. Devletimiz, insan haklarına saygılı, demokratik, bütünlük ve hukuka dayalı bir devlettir. Doğu Türkistan'ın toprak bütünlüğünün, milletimizin ve halklarının birliğinin bölünmesine veya zayıflatılmasına izin verilmeyecektir.

Madde 3: Millî Bayrağımız. Millî Bayrağımız, beyaz hilal ve beyaz yıldızın bulunduğu mavi bir bayraktır.

Madde 4: Ulusal amblem. Hilalin sağ ve sol tarafında dokuzar boncuk bulunmakta olup, hilalin ortasında "Besmele" yazısı yer almaktadır. Hilalin üst kısmında üç yıldız bulunmaktadır ve boncuklar bir ip ile birbirine bağlanmış, alt kısımda bir düğümle birleşerek altı dala ayrılmaktadır. On sekiz nokta, Doğu Türkistan'da yaşayan dokuz Uygur ve dokuz Oğuz kabilesini simgelerken, üç yıldız daha önce Doğu Türkistan'da kurulmuş olan Göktürk, Uygur ve Karahanlı devletlerini temsil etmektedir.⁴

Madde 5: İstiklal Marşımız ve Millî Marşımız. Devletimizin İstiklal Marşı olan "Kurtuluş Yolunda" (Qurtulush Yolida), 1933 yılında Mehmet Ali Tefvik tarafından yazılan bir şiir olup, Doğu Türkistan halkı tarafından resmi İstiklal Marşı olarak söylenmiştir. Devletimizin Millî Marşı olan "Biz Tarihten Önce Vardık, Tarihten Sonra da Var Olacağız" (Tarixtin Ewwel Biz Iduq, Tarixtin Kiyin Yene Biz) ise yine Mehmet Ali Tefvik tarafından yazılmış bir şiirdir.

Madde 6: Millî dilimiz, millî dinimiz ve millî başkentimiz. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin resmi dili Uygurcadır. Kazakça ve Kırgızca da tanınmış millî dillerdendir. Resmi millî din İslâm'dır. Devlet, diğer dinlere saygı gösterir, onları korur ve onların dini ibadetlerini yerine getirme haklarını tam olarak güvence altına alır. Devletimizin başkenti Urumçi'dir.

⁴ Bkz. Ek 1.

Madde 7: Değiştirilemez Maddeler. Yukarıda belirtilen 1, 2, 3, 4, 5 ve 6. maddeler hiçbir şekilde değiştirilemez ya da değiştirilmesi teklif edilemez (The Constitution of the East Turkistan Republic's Government in Exile, 2019, s. 2-4).

Sonuç

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin ilan edilmesi, Doğu Türkistan'ın kurtuluş mücadelesinde önemli bir ilerleme kaydedildiğini göstermektedir. Bu gelişme, yalnızca Uygur halkının bağımsızlık mücadelesi açısından değil, aynı zamanda uluslararası diplomaside de kayda değer bir adım olmuştur. Türkiye, ABD, Japonya ve Rusya gibi ülkelerde geniş yankılar uyandıran bu gelişme, Çin'in bölgedeki politikalarını uluslararası kamuoyunun dikkatine sunmuştur. Hükümetin ilanı, sadece Doğu Türkistan halkı için değil, aynı zamanda Türkiye ve uluslararası kamuoyu için de önemli bir dönüm noktasıdır. Sürgündeki hükümetin kuruluşu, diplomatik ve stratejik açıdan Çin-Türkiye ve Çin-Batı ilişkilerini etkilemiş, Doğu Türkistan meselesinin uluslararası arenada daha fazla görünürlük kazanmasına katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler, Doğu Türkistan meselesinin sadece bölgesel bir sorun olmadığını, aksine küresel siyasi dengeleri etkileyen önemli bir faktör haline geldiğini göstermektedir.

Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti, bu tarihsel bağımsızlık arayışlarının modern bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Doğu Türkistan'ın bağımsızlık talepleri Çin'de bastırılmış olsa da bu mücadele diaspora toplulukları aracılığıyla uluslararası düzeyde sürdürülmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında, 2004 yılında kurulan hükümet, Uygur halkının uzun süredir devam eden bağımsızlık mücadelesinin günümüzdeki sembolik temsilcisi olarak öne çıkmaktadır.

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin yayınladığı beyannameler, özellikle Uygur halkının maruz kaldığı sistematik baskı ve insan hakları ihlallerini uluslararası alana taşımayı amaçlamaktadır. Bu belgelerde, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının meşru bir hak olduğu ve Çin'in işgali altındaki Türk yurdunun özgürlük mücadelesine destek verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin varlığı, diasporadaki Uygur halkına bir umut ışığı sunarken, uluslararası kamuoyunu Çin'in baskıcı politikalarına karşı harekete geçmeye çağıran önemli bir platform görevi üstlenmektedir.

Bağımsızlık mücadelesi açısından, Sürgün Hükümeti diaspora içindeki farklılıkları aşmak zorundadır. Diasporanın birlik içinde hareket etmesi, uluslararası düzeyde daha etkili bir siyasi aktör olabilmesi için kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte Çin’le diyalog ve müzakere konusunda benimsenen farklı stratejiler, bu birliğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, Sürgün Hükümeti’nin geleceği, diaspora içindeki bölünmeleri yönetme ve ortak bir strateji geliştirme yeteneğine bağlıdır.

Bugüne kadar, hiçbir grup Çin hükümetini müzakere masasına oturtmayı başaramamış ve Çin’in politikalarında herhangi bir taviz elde edilememiştir. Çin’in, Doğu Türkistan meselesinde taviz vermemesi ve müzakereyi kabul etmemesi, esasen ulusal güvenlik ve terörizm söylemiyle şekillenen bir stratejiyi yansıtmaktadır. Çin’in açıkça Doğu Türkistan davasını terörizmle eş değer tutmak suretiyle baltalamak istediği anlaşılmaktadır. Bu durum, Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesinde karşılaşılan en büyük zorluklardan biridir ve çözüm arayışlarının hem yerel hem de uluslararası düzeyde daha karmaşık hale gelmesine yol açmaktadır.

Kaynaklar

- Birleşik Krallık Parlamentosu (2020). *Written evidence submitted by East Turkistan Government in Exile*. Committees.parliament.uk <https://committees.parliament.uk/writtenevidence/15554/html/>
- Bovingdon, G. (2010). *The Uyghurs: Strangers in their own land*. Columbia University Press.
- Brophy, D. (2016). *Uyghur nation: Reform and revolution on the Russia-China frontier*. Harvard University Press.
- Cengiz, İ. (2005). *Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti*. Doğu Türkistan Göçmenler Derneği.
- Cengiz, İ. (2024, 5 Kasım). Yazılı Mülakat.
- Debata, M. R. & Tian, R. G. (2011). A Cultural rights approach vs. nationalist mobilization: An applied anthropological case study of the Uyghur diaspora community. *Practicing Anthropology*, 33 (4), 35-38.

- Millward, J. A. & Tursun, N. (2004). Political history and strategies of control, 1884-1978. İçinde S. F. Starr (Ed.), *Xinjiang: China's Muslim Borderland* (ss. 63-98). M. E. Sharpe.
- Roberts, S. R. (2020). *The war on the Uyghurs: China's internal campaign against a Muslim minority*. Princeton University Press.
- Sahar, R. (2023). Interview: Salih Hudayar, PM of the East Turkestan Government in Exile. *The Times of Israel*. <https://blogs.timesofisrael.com/interview-salih-hudayar-pm-of-the-east-turkestan-government-in-exile/>
- Shichor, Y. (2003). Virtual transnationalism: Uyghur communities in Europe and the quest for Eastern Turkestan independence. İçinde S. Allievi & J. S. Nielsen (Eds.), *Muslim networks and transnational communities in and across Europe* (ss. 281-311). Brill.
- The Constitution of the East Turkistan Republic's Government in Exile. (2019). <https://east-turkistan.net/constitution/>
- Wang, B. (2005). Reimagining political community: Diaspora, nation-state, and the struggle for recognition. *Modern Drama*, 48 (2), 249-271.
- Wiley, N. F. (1967). The ethnic mobility trap and stratification theory. *Social Problems*, 15 (2), 147-159.

Ekler

Ek-1: Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti'nin Arması (<https://east-turkistan.net/>).

Ek-2: Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ne ilişkin Türk basınında yer alan bazı yazılar (İsmail Cengiz Bey arşivi).

Ek-3: Royal Bank'ta "East Turkistan Government in Exile" adıyla açılan hesaba ait kredi kartı (İsmail Cengiz Bey arşivi).

Ek-4: *Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin Kuruluş Faaliyet Programının Esasları (İsmail Cengiz Bey'den temin edilmiştir).*

1. 14 Eylül 2004 tarihinde saat 14.45'te ilan edilen “**Sürgünde Doğu Türkistan Hükümeti**”, bugün düzenlenen “**yemin merasimi**” ifa ederek işbu “**beyanname**” ile resmîyetini tamamlamış bulunmaktadır...
2. Yüz binlerce şehit pahasına geldiğimiz bu nokta, yakın gelecekte hür dünyanın desteğiyle bağımsızlık ve özgürlük yolunda uluslararası arenada atılmış en önemli bir adım ve siyasi bir manevradır...
3. Hükümetimiz; 1863, 1933 ve 1944 yıllarında kurulan “**Doğu Türkistan Milli Hükümetleri**”nin devamı ve tek yasal temsilcisidir...
4. Doğu Türkistan'ın 1949 öncesi üniter yapısını benimseyen, “**bağımsızlık ve hürriyet benim karakterimdir**” diyen, milli kahramanların yolundan yürüten her Doğu Türkistanlı bu Hükümetin tabii vatandaşlarıdır...
5. Milli davamızı dünya gündemine taşıyacağına ve esaret altındaki halkımıza moral ve ümit vereceğine inandığımız hükümetimizin kurulmasında saygın konukseverliği ve hoşgörüsünden dolayı başta ABD kamuoyu olmak üzere tüm insan hakları örgütleri ve lobilerine şükranlarımızı sunuyoruz.
6. Hükümetimiz; emperyalist Kızıl Çin yönetimine bağlı sözde “**Sinkiang Uygur Özerk Yönetimi**”ni ve “**Pekin işgalini**” reddetmektedir.
7. Doğu Türkistan halkının sabrı taşmıştır. Doğu Türkistan halkı başta Birleşmiş Milletler (BM) olmak üzere bütün uluslararası teşkilatlara ve hür dünya ülkelerine seslenmektedir ki, Çin terörizmini yok etmek, demokrasi düşmanı, özgürlük düşmanı Çin diktatörlük rejimini yıkmak sadece Doğu Türkistan halkının veya Tibet, İç Moğolistan ya da Mançurya halkının vazifesi değildir. Bütün hür dünya ülkelerinin vicdani ve insani sorumluluğu vardır. İşte Hükümetimiz; bu sorumluluğu hür dünya ülkelerine her vesileyle sürekli hatırlatacaktır. Çünkü, şu bilinmelidir ki, başta Doğu Türkistan olmak üzere Kızıl Çin esaretindeki Tibet, Mançurya, İç Moğolistan ve Tungan (Çinli Müslümanlar) sorununa çare bulunmazsa, yalnız bölgenin değil, Asya'nın ve tüm dünyanın güvenliği ciddi tehdit altına girecektir.
8. Hükümetimiz; işgal altındaki topraklarımızın tam bağımsızlığını ve esir halkımızın hürriyetini kazanması yönünde, işgalci Komünist Çin Hükümeti üzerinde, uluslararası müeyyidelerin uygulanması

noktasında “**demokratik baskılar**”ın kurulması yönünde siyasi ve hukuki girişimlerde bulunacaktır...

9. Hükümetimiz; halkımıza **özgür bir gelecek sağlayacak** her türlü yasal önlemi alacaktır... Doğu Türkistan halkı son nefesini verinceye kadar terörist Çin Hükümeti ile mücadelesini sürdürecektir.
10. Hükümetimiz; Milli ve dini kimlikleri yok edilme tehdidi altında yaşam mücadelesi veren halkımızı onlarca yıldır ayakta tutan “**maddi ve manevi değerlerimizi**” yaşama, yaşatma ve nesillere aktarma yolunda kararlı bir tutum sergileyecektir.
11. Hükümetimiz; esaret altındaki halkımıza zarar verecek her türlü terör eylemlerinden, söylemlerden uzak kalacaktır. Ama asla “**yumuşak bir politika**” izlemeyecektir.
12. Hükümetimiz; esaret altındaki halkımızın Çin’in sinsi soykırımı hedefleyen politikası karşısında halkımızın sürekli uyanık olmasını temin edecek her türlü önlemi alacaktır.
13. Hükümetimiz; mazlum, mağdur ve masum Doğu Türkistan halkının milli kimliklerini koruma noktasında, bağımsızlığa giden yolda, her türlü siyasi girişimini demokratik, barışçı, insan hakları çerçevesinde sürdürecektir olup;
 - a) Yeraltı Nükleer denemelerin son bulmasını, nükleer atıkların temizlenmesi, radyasyondan etkilenen vatandaşlarımızın gerekli tedavilerinin ücretsiz yapılması...,
 - b) İnsan Hakları ihlallerinin, yargısız infazların sona erdirilmesi...,
 - c) Zorunlu kürtaj ve kısırlaştırma gibi gayri insani operasyonların durdurulması...,
 - d) İzinsiz ve zorunlu organ alımının durdurulması...,
 - e) Çinli vatandaşlara uygulandığı gibi uyuşturucunun yasaklanmasını ve uyuşturucu ticareti yapanların cezalandırılması ve bölgeden uzaklaştırılması...,
 - f) Doğu Türkistan’a planlı Çinli göçmen yerleştirilmesinin durdurulması ve 1949 yılı sonrası bölgeye yerleştirilen Çinli göçmenlerin bölgeden çıkarılması,
 - g) Halkımıza uygulanan seyahat özgürlüğü kısıtlamasının kaldırılması ve her yıl dini ziyaretlerini yapabilmeleri için gerekli kolaylığın gösterilmesi...,

- h) Karşılıklı akraba ziyaretlerine getirilen kısıtlama ve yasakların kaldırılması, vize kolaylığının sağlanması...,
- i) Çin'in de imzaladığı *BM Irk Ayrımcılığını Kaldırma Komitesi Sözleşmesi*'nde belirtilen kararların uygulanması...,
- j) BM'lerce onaylanan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yazılı ilkelerin uygulanması...,
- k) Bölgedeki yer altı ve yerüstü kaynakların satışından, ihracatından elde edilen gelirin öncelikli olarak Doğu Türkistan halkının yaşam standartlarının iyileştirilmesinde kullanılması...,
- l) Ülkenin işgal edildiği 1949 yılından bu yana siyasi, dini, kültürel nedenlerle veya ifade ve düşüncelerinden ya da demokratik taleplerinden dolayı tutuklananların serbest bırakılması...,
- m) Haksız ve siyasi nedenlerle idam edilenlerin ailelerine yeterli miktarda maddi tazminatlarının ödenmesi...,
- n) Ve tüm bunların adil şekilde uygulanmasının temini için başta BM olmak üzere UNESCO, UNICEF, KIZILHAÇ, KIZILAY, AMNESTY INTERNATIONAL, İKÖ (İslam Konferansı Örgütü), BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) UNPO (Birleşmiş Milletlerde Temsil Edilmeyen Halklar Teşkilatı), AB (Avrupa Birliği) gibi benzeri uluslar arası kurum ve kuruluşların bölgede birer temsilciliklerinin açılmasına izin verilmesini... sağlayıcı önlemleri almak, aldırarak, uygulamak, uygulatmak yolunda her türlü insani, vicdani, kanuni haklarımızı kullanmada tereddüt gösterilmeyecektir... Siyasi, kültürel, ekonomik ambargolar uygulanması, kredilerin kesilmesi, uluslar arası yaptırımların uygulanması yönünde hükümetimiz her kapıyı çalarak girişimlerde bulunacaktır.
14. Hükümetimiz; Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ın 1949 öncesi (1933, 1944) “**bağımsız ülke**”, “**bağımsız hükümet**” statüsüne kavuşturulması noktasında, her türlü yasal siyasi, hukuki, demokratik haklar ve uluslararası müeyyidelerin uygulanması için gayret gösterecektir.
15. Hükümetimiz; Anayasanın 6. bölüm 3. maddesi gereği, devletin milli çıkarları doğrultusunda, Parlamentonun onayını alarak, gelişen şartlar dahilinde Pekin yönetimi ile müzakere yapma kapısını açık tutar.
16. Hükümetimiz; Doğu Türkistan Davasını, İnsan Hakları İhlallerini, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık ve özgürlük taleplerini uluslararası gündeme taşıyarak, 1949 öncesi meşru haklarımızın yani bağımsızlık

ve hürriyetimizin temini noktasında dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye ve desteğini almaya çalışacaktır.

17. Hükümetimiz; öncelikle Doğu Türkistan'ın bağımsızlık davasını Birleşmiş Milletlerin gündemine getirme yolunda ülkeler nezdinde girişimde bulunacaktır.

18. Yukarıda özetle belirtilen amaç ve hedefler çerçevesinde;

- BM ilkelerine bağlı,
- Demokratik ve özgürlükçü değerlere sadık,
- Uluslararası hukuk ve kurallara saygılı,
- İnsan Hakları Beyannamesi ve ilgili sözleşmelerine bağlı
- Hiçbir ülkenin tekelinde, güdümünde ve baskısında olmayan,
- Doğu Türkistan halkının milli iradesiyle 14 Eylül 2004 tarihinde ilan edilen "Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti"nin üyeleri ve Milletvekilleri yemin etmek suretiyle 5 yıllık süre ile seçilmiştir.

19. Hükümetimiz; işbu "hükümet programı ve beyannamesi" ile; tüm ülkelerden, uluslararası resmi kurum ve kuruluşlardan, sivil toplum örgütlerinden, siyasi partilerden, uluslararası şirketlerden siyasi, ekonomik, eğitim, kültürel ve askeri alanlarda;

- "Resmi tanınma" talep etmektedir.
- "Sembolik Tanınma" talep etmektedir.
- "Manevi Destek" talep etmektedir.
- "Maddi Destek" talep etmektedir.

20. Yalnız özgürlük mücadelesi değil, aynı zamanda yok olmama savaşı veren bir halkı temsil eden Hükümetimize gösterilecek her türlü ilgi, yardım ve destek şüphesiz Doğu Türkistan halkı tarafından unutulmayacaktır.

Ek-5: 5 Kasım 2024 tarihinde, Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin eski Başbakanı ve Hükümet Sözcüsü İsmail Cengiz Bey ile gerçekleştirmiş olduğum yazılı mülakatın tam metni.

1. 2004 yılında kurulan Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kuruluş sürecinde karşılaştığınız en büyük zorluklar nelerdi?

Kuruluş aşamasında aslında çok sıkıntı çekmedik. Amerika Kongre Binası içerisindeki bir salonda bir senatörün desteği ile kuruluş işlemlerini

tamamladık. Ancak sürgün hükümetin kurucuları arasında yer alacak olan Amerika dışındaki kişilerin ABD'ye gelmelerinde, vize almalarında, uzun süre konaklama yapmalarında sıkıntılar yaşandı.

Bugün yaşı 80'ni geçen bir iki Uygur'un dışında Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kurulacak olmasının tasvip eden etmeyen bütün Doğu Türkistanlıları heyecana sevk ettiğini söyleyebilirim. Yaşadığımız en büyük zorluğun böylesine bir oluşumdan rahatsız olan "Uygurların", içimizi acıtan zorluklara neden olduğunu söyleyebilirim.

İkinci zorluğumuz ise maddi yetersizlik oldu. Ciddi bir maddi desteğimiz olsaydı Amerika'da üst düzey bürokratlara, senatörlere, Temsilciler Meclisi üyelerine, medya mensuplarına, stratejik düşünce kuruluşları uzmanlarına ve akademisyenlere vereceğimiz resepsiyon ve tanıtım toplantıları ve İngilizce, Arapça, Fransızca, Rusça yazılı ve dijital yayınlarla Amerika'da ciddi bir altyapı oluşturabilirdik.

2. Bu hükümetin bir üyesi olarak, kuruluş dönemindeki stratejik hedefleriniz nelerdi ve bunların ne kadarını gerçekleştirebildiniz?

Yayınlanan "Hükümet Bildirisi"nde; "...Hiçbir ülkenin tekelinde ve baskısı altında olmayan Milli Meclisimiz ve Hükümetimizin; tam bağımsız, uluslararası kurallara, demokratik ve özgürlükçü değerlere ve BM ilkelerine bağlı ve saygılı olduğu, Hükümetimizin; 1933 ve 1944 yıllarında kurulan "Doğu Türkistan Cumhuriyet Hükümetleri"nin devamı olup, milli bayrağımızın ay yıldızlı Gökbayrak olduğu..." "Hükümetimizin; tam bağımsızlığı, demokrasiyi arzulayan sürgündeki Doğu Türkistan halkının anonim onayı ile kurulduğu; ve hiçbir ülkenin güdümünde olmadığı" özellikle vurgulanmıştır...

Ayrıca aynı bildiriye; Üçüncü oturumda görüşülerek karara bağlanan, Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti'nin hazırladığı "5 Yıllık Faaliyet Raporu ve Hür Dünya Ülkelerine Müracaat" adını taşıyan Manifesto'da; "Sürgün Hükümeti'nin; Doğu Türkistan Davasını, insan hakları ihlallerini, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık ve özgürlük taleplerini uluslar arası gündeme taşıyarak, 1949 öncesi meşru haklarımızın yani "bağımsızlık" ve "hürriyetimizin" temini noktasında dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye ve desteğini almaya çalışacağı" vurgulanmıştır.

Manifestodan da anlaşılacağı üzere en önemli stratejik hedefimiz;

Birincisi; *böyle bir sürgün hükümet oluşumu ile, Doğu Türkistan adında bir bölgenin işgal altında olduğunu kamuoyunun dikkatine sunmaktı. Bu noktada başarılı olduğumuzu söyleyebiliriz.*

İkinci nokta, DTSH'nin tanıtımı idi. Bence maddi ve medya yetersizliğine rağmen çok yeterli olmasa da Türkiye, Amerika, Japonya, Kanada, Kıbrıs ve Çin'de Sürgün Hükümetin tanıtımı sağlanmıştır.

Üçüncü husus, Yaser Arafat'ın Filistin Hükümeti'ni kamuoyuna tanıtmak için Basın Kulübü'nde seslendiği mikrofon ve kürsüden DTSH'nin kuruluşunu ve anayasasını duyurmak hedeflerimiz arasında idi. Amerika'da Dünya Basın Kulübü'nde DTSH'nin dünya kamuoyuna duyurusunun yapılması sağlanarak bu hedefimiz de gerçekleştirilmiştir.

Dördüncüsü; Amerika'nın dışında öncelikle Kanada, Japonya, Türkiye, Kıbrıs gibi ülkelerde DTSH Parlamento toplantılarını gerçekleştirmektir. Bu hedeflerimizi kısmen de olsa gerçekleştirdiğimizi söyleyebilirim.

Türkiye'de engellemelere rağmen Yalova'da 1, İstanbul'da 3 ve Muğla'da 1 olmak üzere 5 defa Parlamento Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kuruluş haberi Türkiye'de devletin resmi televizyon kanalı TRT Ana Haber Bülteni'nde yayınlanması sağlanmıştır. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kuruluşu İstanbul'da düzenlenen "basın toplantısı" ile kamuoyuna duyurusu yapılmış, Türkiye'nin Hürriyet dahil yazılı basın yayın organlarında DTSH'nin kuruluş haberi yayınlandığı gibi, birçok köşe yazarı da bu gelişmeyi yorumlamışlardır.

Japonya'da 2015'te Parlamento Toplantısı gerçekleştirilmiş, ilgili kurumlar ve üst düzey yetkililerle görüşülmüş, Japon Parlamentosu ziyaret edilmiştir.

Kanada'da DTSH'nin girişimi ile istişare toplantısı gerçekleştirilmiştir. Kanadalı yetkililer bu toplantının yapılması ile ilgili herhangi bir sıkıntı çıkarmamıştır. En önemlisi Kanada'da Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti-DTSH Ofisi açılmıştır. Royal Bank'ta East Turkistan Government in Exile adıyla resmi bir hesap açılmıştır. DTSH adına East Turkistan Government in Exile adı yazılı kredi kartı⁵ düzenlenmiştir.

Benzeri toplantılar Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde de gerçekleştirilmiştir. DTSH KKTC Temsilcisi resmen ataması yapılmıştır. Hatta bu ülkede ofis açılması girişimleri yetkililere iletilmiştir. KKTC Cumhurbaşkanı, KKTC Milli Meclis Başkan Vekili, KKTC Dışişleri Bakanı, KKTC Turizm ve Maliye Bakanları, UBP Genel Başkanı, Türk Mukavemet

⁵ Bkz. Ek 3.

Teşkilatı-TMT yönetimi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. DTSH'nin resmi taleplerini içeren İngilizce Muhtıra BM yetkililerine verilmek üzere Ledra Palas Kapısı'nda BM Görevlisi'ne teslim edilmiştir.

Beşincisi; *DTSH'nin başta Türkiye olmak üzere Hollanda, Kazakistan ve Kırgızistan'da da önemli girişimleri ve ziyaretleri olmuştur. Bu ülkelerdeki görüşmelerin, bu ülkelerin yetkili ve ilgili kurum ve kişilerine verilmiş olan "raporlar"ın şimdilik kamuoyu ile paylaşılması doğru değildir.*

Altıncısı; *Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin kuruluşu ve resmîyetinin Türkiye'de ilgili kurumlarca kabulü için önemli mesafeler katedilmiştir. Herhangi bir ülkeden örtülü maddi destek beklentisi gerçekleşmeyince belirlenen birçok stratejik hedeflere maalesef ulaşılammıştır.*

3. Çin yönetiminin Sürgün Hükümeti'ne yönelik tutumu ve baskıları hakkında bilgi verebilir misiniz?

Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti ve sözde Sincan Halk Hükümeti; DTSH'nin kuruluş çalışmalarının duyulmasından itibaren rahatsız oldu. Özellikle adları "E" ile başlayan Lencu ve Pekin (He-Ping-Li) bağlantılı olan içimizdeki "Mandacı Uygurları" kullanarak bu oluşumu durdurmaya çalıştılar. Dolaylı kişiler aracılığı ile maddi imkanlar sağlanacağı gibi vaatlerle bu oluşumu engellemeye çalıştılar.

Amerika Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunarak DTSH'nin kurulmasına engel olmaya çalıştılar. Bu konuda hem bize yardımcı olan Amerikalı senatör hem de daha sonra iletişim kurduğumuz ABD İstihbarat kurumunda önemli görev yapmış olan bir şahıs bizi uyarılmıştır.

2004 yılında DTSH'nin kurulmasının TRT Devlet Televizyonu ana Haber Bülteni'nde haber olarak verilmesi ile ertesi sabah Çin Elçiliği'nin Dışişleri Bakanlığımıza rahatsızlığını ifade eden bir nota verdiklerini biliyoruz. Hatta bizzat Çin Büyükelçisi'nin o gün TRT Genel Müdürünü makamında ziyaret ettiğini biliyoruz. Nitekim TRT Genel Müdürü Şenol Demiröz beyefendi, DTSH Kuruluş haberinin TRT'de yayınlanması sonrası ciddi sıkıntılar yaşandığını ancak böyle bir haberin yayınlanmasından duyduğu memnuniyetini bizimle paylaşmıştır.

2008 yılında DTSH İstişare Toplantısı ile Sürgünde Doğu Türkistan Parlamentosu Çalışmaları için ABD'den gelen Birinci Başbakan Enver Yusuf Turani ile Avustralya'dan gelen DTSH Cumhurbaşkanı Ahmet İğemberdi, Çin Devleti'nin girişimi ve baskıları ile Yalova'daki toplantıya katılmamaları için vizeleri olduğu halde İstanbul Atatürk Havalimanı'ndan içeri girmelerine engel olunmuştur. Ankara ile yapılan girişimler sonucunda

Cumhurbaşkanımız Ahmet İğemberdi'nin Yalova'ya gelmesi sağlanmış, ancak Enver Yusuf Turani'nin Türkiye'ye girişine izin verilmemiştir.

Dışişleri ve İçişleri Bakanlıklarından umduklarını bulamayan Çin Elçilik ve Başkonsolosluk makamlarının Yalova'daki "Parlamento Toplantısı"nı yaptırmamak için kente geldikleri ve yerel makamlara hediyeler vererek engelleme çalışıklarına bizzat şahit olunmuştur.

Türkiye'de 2009 yılında Dışişleri Bakanlığı'na "nota" verilerek baskı kurulmaya çalışılmıştır.

İçişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunulmak suretiyle Emniyet Genel Müdürlüğü'nün "gizli talimat" ile DTSH'nin İstanbul'da bir otelde düzenleyeceği "parlamento toplantısı" iptal ettirilmiştir.

Doğu Türkistan sempaticileri dostlarımızın girişimi ile otel salonunda yapılamayan DTSH Parlamento Toplantısı İstanbul Zeytinburnu'nda Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Salonu'nda yapılmıştır.

Ancak burada da toplantının yapılmaması için her türlü baskının yapıldığı düşünülmektedir. Kasım 2009'da 2 otobüs dolusu emniyet ve güvenlik güçlerinin gözetimi ve kontrolü altında gerçekleştirilen toplantıya katılacağıni söyleyen bazı Uygurlar, "otel salonunda getirilen yasaklamalar" veya Çin'in baskıları üzerine parlamento toplantısına katılmaktan vaz geçmişlerdir.

2018'de Muğla'da yapılan DTSH Parlamento Toplantısı'nın gerçekleşmemesi için Çin Hükümeti'nin Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunduğunu biliyoruz. Nitekim tarafımıza yansıtılan bu sıkıntıdan dolayı Muğla'daki Parlamento Toplantısının adı değiştirilerek "kültürel toplantı" adı altında Sürgün Hükümeti Parlamento Toplantısı konakladığımız otelin salonunda gerçekleştirilmiştir.

2019'da yine İstanbul'da sürgün anayasasında değişiklikler içeren, Cumhurbaşkanlığı makamının geçici dondurulmasına karar verilen olağanüstü parlamento toplantısı gerçekleştirilmiştir.

*Bütün bu yöntemlere, baskı ve tehditlere rağmen İsmail Cengiz'in sembolik "Başbakan" olduğu Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ni yok edemeyen, daha doğrusu İsmail Cengiz ve arkadaşlarının Sürgün Hükümet çalışmalarından uzaklaşmalarını sağlayamayan Çin'in "derin yönetimi" bu defa, diasporada Sürgün Hükümeti'ni ve Doğu Türkistan davasını **itibarsızlaştırmak** için, direkt veya dolaylı yöntemlerle "sahte hükümetler", "kopya hükümetler", "kukla hükümetler" kurdurmaya başlamışlardır. Bu da yetmiyormuş gibi seçilmeyen "sahte Başbakanlar", "sahte Cumhurbaşkanları" imal(!) etmişlerdir...*

Üretilen bu sahte cumhurbaşkanlarının, sahte başbakanların kimliklerine, geçmişlerine baktığımızda çoğunun kendisinin veya aile bireylerinin Çin ile bağlantılı olduğu, Çin ile ticaretlerinin olduğu, Çin'de fabrika veya mağazalarının olduğu veya aile fertlerinden birinin Çin Elçilikleri ve Çin Konsoloslukları ile temasları olduğu görülecektir.

Tayvan yanlısı, Pekin yanlısı, Urümçi yanlısı, Artuş'tan yönetilen, Gulca'dan yönetilen ve mantar gibi çoğalan bu “sahte sürgün hükümetleri”; İsmail Cengiz'in 2009'dan bu yana Başbakanlık görevini ifa ettiği Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'ni yok etmeye, yıkmaya güçleri yetmemiştir, yetmeyecektir... Damian, Enver Yusuf, Maynur hanım, Azat Kaşgari, Yar Mehmet, Yusuf, Şirzat, Ravşan hanım, Aygül hanım, Aynur hanım, Gül Hanım, Mihirgül hanım, Seti Nisa hanım, Muhammet, Dönmez, Turguncan, Mete Han, Kuresh, Taşdemir, Aksakal, Akyol, Can, Aksel, Satıcı, Kemal Hacı, Güder, Kubilay, Gaynetullah, Tokay, Taştan, Posma, Abbas gibi onlarca fedakar dostumuz, mücadele arkadaşımız, Doğu Türkistan davasına sahip çıkmaya devam edecektir...

4. Uluslararası arenada Sürgün Hükümeti'ni tanıtmak ve destek sağlamak adına yürüttüğünüz çabalarda karşılaştığınız en büyük engeller neydi?

Sürgün Hükümetimizi tanıtmak ve destek sağlamak için en büyük engellerden biri; “Sürgün Hükümet”in “Doğu Türkistan” adı, ikincisi de bu oluşumun “sürgün” statüsü olmuştur.

“Doğu Türkistan” adının zikredilmesi, Çin Hükümeti tarafından bağımsızlık yanlısı, ayrılıkçı söylem olarak ifade edilmektedir. Türkiye dahil BM üyesi tüm ülkelerin resmi makamları da resmi söylemlerinde “Doğu Türkistan” adını kullanmamaktadır. Çünkü bu adın kullanılmasından Çin Hükümeti rahatsızlık duymaktadır. Çünkü “Doğu Türkistan” adının kullanılması, “Çin karşıtı ayrılıkçı söylem” olarak değerlendirilmektedir.

“Sürgünde” veya “Sürgün Hükümet” adının kullanılması ise; kendi topraklarında yaşam hakkı tanınmayan ya da yaşam hakları kısıtlanan mazlum veya mağdur bir halkın sürgün edildiği, kendi topraklarında özgürce yaşamaktan men edildiği, sürgünde hükümet kuranların kaçıp geldikleri topraklarda zulmün en azından insan hak ihlallerinin yaşandığı gerçeğinin kamuoyunca bilinmesini sağlayacaktı. Böyle bir algının oluşması, elbette Çin Hükümeti'ne zarar verecektir.

“Doğu Türkistan” tabiri ile birlikte “Sürgünde” tabirinin birlikte kullanılması ise, “yaraya tuz basmak” gibidir. “Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti” tabiri tamamen ayrılıkçı, bölücü bir söylemdir. Bu tabir, Doğu Türkistan topraklarının Çin'e ait olmadığını ifade etmektedir. Bu tabir, Doğu Türkistan halkının, Çin'in kurucu halkı ile etnik olarak aynı olmadığını ifade

etmektedir. Ve bu tabirin kullanılması Çin'in Doğu Türkistan'da işgalci bir ülke olduğunu ifade etmektedir.

Ayrıca “Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti”nin ve bu hükümet mensuplarının resmen muhatap alınması demek, Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi demektir ki, hiçbir ülkenin buna onay vermesi mümkün değildir. Dolayısıyla **Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti** adını kullanarak ülkelerin önemli Bakanlıkları ile alenen görüşülmesinde zorlandık, zorlanıyoruz.

Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerin bozulmaması için Sürgünde Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti Başbakanı olarak hiçbir ülkenin resmi kurumları sizi muhatap almak istememesi bizi zor durumda bırakmıştır, bırakmaktadır.

5. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti olarak, uluslararası toplumdan, özellikle Batılı ülkelerden yeterli desteği aldığımızı düşünüyor musunuz? Türkiye'nin tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti olarak Batılı ülkelerden ve Türkiye'den yeterli desteği aldığımızı söyleyemem. Ancak uluslararası toplum, insan haklarına duyarlı aktivistler ve kanaat önderleri sürgün hükümetimize her daim destek olmuşlardır.

Türkiye, her Türk unsurunun olduğu gibi bizim de “ikinci vatanımız”dır, “yegane istinatgahımız”dır. Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti olarak, Türkiye'nin milli çıkarlarını kendi milli çıkarlarımız gibi görüyoruz.

Dolayısıyla her ne kadar üzülsük de Türkiye'nin Doğu Türkistan davasına karşı sergilediği “**umursamaz siyaseti**”, çoğu zaman “bağrımıza taş basarak” görmezlikten, duymazlıktan geliyoruz. Şunu da çok iyi biliyoruz ki, BM üyesi Türkiye'den uluslararası toplumdan daha farklı bir tutum sergilemesini beklemenin çok büyük haksızlık olacağını düşünüyoruz.

6. ABD, Avrupa Birliği veya başka ülkelerle iş birliği girişimlerinizde karşılaştığınız zorluklar neler oldu?

ABD ile herhangi bir sorunumuz olmadı. Ki zaten Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti'nin, Amerika Kongre binası içinde kurulmuş olması, Amerika'nın böyle bir oluşuma ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır.

Amerika'da kuruluş çalışmalarında bulunan arkadaşlarımızın bir kısmı ABD Dışişleri Bakanlığı ile, hatta istihbarat kurumları ile görüşerek istişarelerde bulunmuşlardır.

Ayrıca sürgün hükümetin kurulması ve sürgün hükümetin sözcüsü olarak ilan edilmem sonrası ABD İstanbul Başkonsolosu yetkilileri ile

İstanbul'da temasımız olmuş, bir saati aşkın bir görüşmemiz gerçekleşmiştir. Ancak bu temasın devam ettirilmesinde şimdilik açıklayamayacağımız nedenlerden dolayı zorluklar yaşanmıştır.

Hollanda ile online temas kurulmuştur. Diğer Batılı ülkeler ile karşılıklı olarak herhangi bir ilişkimiz olmamıştır.

İsrail ile direkt olmasa da dolaylı olarak ilişki kurduğumuzu söyleyebilirim ancak şu an için bunu detaylandırmamın doğru olmayacağını düşünüyoruz.

Dünya Uygur Kongresi'ne, Uygur İnsan Hakları Kuruluşlarına arka planda destek veren Yahudi Profesör bizimle de temasa geçmiştir. Sevgili Loisa Hanım da bizimle iletişim kurmuştur. Ancak her ikisi ile yapılan sohbetler, çıkarlarımıza uygun olmadığından sürdürülmemiş, teklif edilecek maddi destekler de böylece reddedilmiştir. Bu da bu tür ilişkilerde zorlandığımızı göstermektedir.

7. Uluslararası arenada Çin'in propagandasına karşı kendi mesajınızı yaymak adına ne tür stratejiler geliştirdiniz?

Elbette Çin gibi devasa bir ülke karşısında "ayrılıkçı" bir söylem olan "Doğu Türkistan" tabiri ile birlikte, Çin'in "işgalci ülke" olduğu algısını yaratacak "Sürgün Hükümet" tabirinin bir arada ifade edildiği Doğu Türkistan Sürgün Hükümeti oluşumu ile mücadele etmenin ne kadar zor hatta imkansız olacağı bilinciyle yola çıktık. Buna göre de "geleceğe yönelik strateji" geliştirilmiştir. Bu belirlenen Çin karşıtı stratejinin kamuoyu ile paylaşılması ise elbette mümkün değildir.

Ancak Çin propagandasına karşı daha etkin bir mücadele sergileme imkanı olduğuna inanıyoruz; yeter ki, bize "örtülü destek verilsin"!!!

8. Doğu Türkistan halkı için sürdürülen bağımsızlık mücadelesinde sürgün hükümetinin şu anki öncelikli hedefleri nelerdir?

Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde Sürgün Hükümet olarak önceliklerimiz arasında, uluslararası arenaya;

a) *Doğu Türkistan toprağının Çin toprağı olmadığı gerçeğini anlatmak var.*

b) *Doğu Türkistan halkının Çin Han halkı ile hiçbir etnik bağlantısı olmadığını anlatmak var.*

c) *Bir diğer hedefimiz, Doğu Türkistan'ın Çin tarafından işgal edilmiş bir ülke olduğunu kamuoyuna anlatmak var.*

d) Belki dördüncü olarak söyleyeceğim hedef, “nihai hedef” de olabilir, “öncelikli hedef” de... Ancak Çin ile veya bir adım daha atmak gerekirse -ki, bunu da ilk defa bu söyleşi ile paylaşmış olacağım-, Uygur Bölgesi'nde Urumçi'deki Halk Hükümeti ile gayri resmi de olsa yılda birkaç defa bir masa etrafında buluşmak yani diyalog masasında bir araya gelmek var... Bu da sizin aracılığınız ile Çinli dostlarımıza ve Urumçi'deki kardeşlerimize iletteceğimiz mesaj olarak kayıtlara geçmiş olsun.

9. Uygurlar ve diğer etnik gruplar için gelecek nasıl şekilleniyor?

Doğu Türkistan'ın asli unsuru Uygurlar ile bölgede yaşayan başta Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Nogaylar olmak üzere “kardeş halklar” için nasıl bir gelecek şekillendiğini henüz görmenin çok erken olduğunu düşünüyorum.

Amerika, Japonya, Hindistan, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerin önümüzdeki yıllarda güçlenen Çin'e karşı sergileyebilecekleri ortak politika Uygurları yakından ilgilendirmekte.

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi kardeş cumhuriyetlerin “Türkistan Federasyonu” adı altında birleşmeleri, en azından “tek ordu” ve “tek güvenlik sistemi” kurlmaları önemli. Böyle bir birliktelik, Uygurların geleceğini yakından ilgilendirmektedir.

Çin'in kendi içinde parçalanması, bağımsız ekonomik bölgelere ayrılması, rejim değişikliği Uygurların geleceğini çok yakından ilgilendirmektedir.

Japonya'nın ve Kore'nin enerjiye muhtaç haline gelmesi Uygurların geleceğini ilgilendiren bir gelişme olacaktır.

Çin'in de dahil olacağı çıkabilecek üçüncü dünya savaşı, Uygurların çıkarına uygun olacaktır.

2018 sonrası sözde eğitim kamplarında bütün dünyanın gözleri önünde -güya terör ve güvenliği bahane ederek-, Doğu Türkistan halkının asimile edilmek istenmesi, bölgedeki halkın gelecek ile ilgili hayallerine set çekilmek istendiğini göstermekte.

Ancak Çin akıllı tavır sergilerse, Türkiye ile yakın iş birliği içinde olursa, Uygurların dini ve milli kimliklerini, kültürel ritüellerini yaşatmasına zemin hazırlanırsa, ekonomide adil ve eşit paylaşım yapılırsa sadece Uygurları ve diğer halkları değil hatta Çinlileri dahi iyi bir geleceğin beklediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

10. Çin'in "Tek Kuşak, Tek Yol" girişiminin Doğu Türkistan üzerindeki etkilerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu girişimin bölge halkına ve kültürüne yönelik tehditleri nelerdir?

Çin'in "Tek Kuşak, Tek Yol" girişiminin yani tarihi İpek Yolu'nun olgunlaştığı ve Batı'ya çıkış kapısı Doğu Türkistan'dır. Doğu Türkistan konumu itibariyle, Çin'in karadan Avrasya'ya, Ortadoğu'ya ve Batı'ya açılan tek kapısıdır...

Enerji koridorunun geçtiği bir ülkedir. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan kaynaklı Petrol ve doğal gaz boru hatları Doğu Türkistan üzerinden Çin'e ulaşmaktadır...

Doğu Türkistan Bölgesi, Pekin'den başlayan "Tek Kuşak, Tek Yol" Ulaşım Hattını Avrasya'ya, Kafkaslar'a taşıyan "köprü görevi"ni ifa etmektedir.

Doğu Türkistan, Çin'in dış dünyaya ihraç yaptığı ürünlerin ham madde deposudur.

Doğu Türkistan son derece zengin yeraltı ve yerüstü ekonomik kaynakları ile Çin Halk Cumhuriyeti nüfusunun yaklaşık yüzde 25'ini beslemektedir.

Dolayısıyla Doğu Türkistan bölgesi hem yeraltı ve yerüstü zengin kaynakları hem de bulunduğu stratejik ve jeopolitik konum itibariyle Çin için vazgeçilmez bir coğrafyadır.

Ekonomik kaynakları ile yaklaşık 500 milyon insanı besleyecek bir kapasiteye sahip olan Doğu Türkistan'ın bu stratejik öneminin, Çin'i endişelendirdiğini ve gelecek için önlem almaya zorladığını düşünüyorum. Pekin derin yönetiminin bu "gelecek kaygısı", Kuşak-Yol Projesi'nin geleceğini sağlam temeller üzerinde kurmaya zorlamıştır.

2018'de Doğu Türkistan kapılarının kapatılarak, en az 3 milyon insanın toplama kamplarına sevk edilmesi, on binlerce insanın da dini inançları ve milli duyguları nedeniyle gözaltına alınması bu "gelecek kaygısı"ndan kaynaklanmaktadır. Çin yönetimi bu sözde eğitim kampları aracılığı ile Doğu Türkistan'da var olan dini ve milli kimliği, milli bilinci etkisiz hale getirmeyi planlamaktadır.

Bu sebepledir ki, Çin'in sosyal medya aracılığı ile yapılan propaganda videolarından da anlaşılacağı üzere; Uygurların müziğini, folklorunu, danslarını, kültürel ritüellerini, dilini ve hatta Kur'an-ı Kerim'i dahi "uyum", "kaynaşma" adı altında "Çinlileştirmek" istedikleri görülmektedir. Bu "zorlayıcı uyum" çalışmalarının geçici fayda sağlayacağını düşünüyorum.

Geçmiş 5000 yıl önceye uzanan Uygur (Kazak, Kırgız, Özbek) toplumunun; bu zorunlu uyum çalışmalarını, sözde eğitim kamplarına alınmayı, Çinli memurların evlere gelerek kendilerini misafir etmeye zorlamalarını, Müslüman halkı domuz yemeye zorlamalarını, cenaze, sünnet, meşrep gibi dini mili ritüellere getirilen kısıtlamaları arka planda “tehdit” olarak algıladıklarını düşünüyorum. Bu baskıcı tutumun devam etmesinin arka planda milli direnişi de güçlendirdiğini düşünüyorum. Ayrıca Pekin yönetiminin Doğu Türkistan bölgesinde sergilediği “baskıcı yasakçı” yaklaşımının, komşu ve kardeş ülkeler için “kötü örnek” olarak görüldüğünü düşünüyorum.

Pekin yönetimi, Kuşak-Yol Projesi'nin sağlıklı şekilde yürütülmesini istiyorsa, sağlıklı ekonomik büyüme ve kalkınmayı arzu ediyorsa, yatırımlarına kaynak teşkil eden Doğu Türkistan bölgesinde huzur ve istikrarı sağlamalıdır. Ancak bu “baskıcı yönetim” tarzı ile olursa, bölgede asla huzur ve istikrar olmaz. Bölgede huzur ve istikrarın hem kilidi hem anahtarı, Uygurlar'dır... Uygurların dini ve milli kimliklerini özgürce yaşamalarına imkan sağlayacak bir ortamın hazırlanması hem bölgesel barışı sağlayacak hem de Çin'i Uygurlar ile birlikte güvenli bir geleceğe taşıyacaktır.

11. Uluslararası toplumun dikkatini Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerine çekmek adına ne gibi adımlar atılmasını önerirsiniz?

Çin'in ekonomik açıdan abluka altına alınması, Çin mallarının boykot edilmesi, dış dünyadaki Çin yatırımlarının engellenmesi öncelikli “caydırıcı önlemler” olarak değerlendirilmeli ve uygulanmalıdır.

Dış dünyaya çıkan Çinli turistlere kendi ülkelerindeki, Tibet, Mançurya, İç Moğolistan ve Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini anlatan resimli Çince broşürler dağıtılarak, onların uyarılması sağlanmalıdır.

İnsan hak ve hukuklarına yönelik ihlallerin önlenmesi için her konuda “yaptırımlar” uygulanmalıdır. Olimpiyat Oyunları'ndan, Uluslararası futbol müsabakalarından, tenis, basketbol, voleybol ve benzeri sportif turnuvalardan men etme cezaları verilerek, Çin yönetimi Tibet ve Doğu Türkistan bölgelerinde daha hoşgörülü davranmaya, her alanda eşit ve adil olmaya zorlanmalıdır.

12. Genç Uygur neslinin bağımsızlık mücadelesine katkı sağlaması adına ne tür eğitim veya bilinçlendirme faaliyetleri yürütülüyor?

Demokrasi, sosyalleşme ve özgürlük duygularının gelişmesine yönelik seminer tarzı kurs ve bilinçlendirme faaliyetleri; resim, karikatür çalışmaları, ödüllü şiir, şarkı ve bilgi yarışmaları yürütülmektedir. Fenni ve dini eğitime önem verilmektedir. Gençlere yönelik izcilik ve kaynaşma kampları, müze

gezileri ve piknikler düzenlenmektedir. Gençler arasında futbol turnuvası, güreş müsabakaları düzenlenmektedir.

13. Bu kıymetli mücadelenin içinde yer almış biri olarak, en büyük başarılarınız ve pişmanlıklarınız neler oldu?

Kötü oluşumlar içinde yer almamayı, körü körüne biat etmemeyi kendimce başarı olarak görüyorum. Ancak tanımlanacak en büyük bir başarıya henüz imza attığımı düşünmüyorum.

*Eğer önümüzdeki yıllarda; Urümçi’de **Türkiye’nin Konsolosu** olarak görev yaparsam, Urümçi’de **TİKA Temsilcisi** olarak görev verilirse veya Türkiye’nin Uygurlar konusunda Çin nezdinde “Büyükelçi” sıfatıyla “**Özel Temsilci**” olarak görevlendirilirim ya da Uygur ve Çin meselesinde **Cumhurbaşkanlığı Danışmanı** olarak vazife verilirse en büyük başarı olarak değerlendirebilirim.*

En büyük pişmanlığım üniversite tahsilim için İngiltere’ye gitmemek, akıcı bir İngilizce konuşamamak olsa gerek diye düşünüyorum ama tam olarak emin de değilim. Önüme gelen; 12 Eylül 1980 sonrası Danışma Meclisi üyeliği, Milletvekili olma veya Devletin memuru olarak Türk Cumhuriyetleri ile ilgili bir makamda görev yapmam gibi vazifelerde olma fırsatlarını değerlendirmedığım için asla bir “pişmanlık” içinde olmadım.

14. Bağımsız bir Doğu Türkistan hedefinizin gerçekleşmesi konusunda ne kadar umutlusunuz? Bu hedefin gerçekleşmesi için gelecekte ne tür gelişmeler yaşanması gerektiğini düşünüyorsunuz?

Bağımsız Doğu Türkistan bizim DTSH’nin yegane ve vazgeçilmez hedefidir. Bir gün mutlaka bağımsızlığın gerçekleşeceğine inanıyorum. Umudumuzu asla kaybetmedik ve son nefesimize kadar da bu umutla yaşarken mücadelemizi sürdürmeye kararlıyız.

Çin’de rejimin değişmesi, ekonomik açıdan bölgeler arasında dengelerin bozulması ve iç savaşın çıkması, Uzak Asya’da enerji krizinin yaşanması, Çin’in de dahil olacağı üçüncü dünya savaşının çıkması, Türkistan Cumhuriyetlerinin ekonomik, askeri ve güvenlik konularında birlik kurmaları, hür dünyanın Çin’i ekonomik açıdan abluka altına alması ve Çin mallarının tüm dünyada boykot edilmesi... gibi gelişmeler bağımsızlık arzumuzun daha da çabuk gerçekleşmesine vesile olacaktır.

15. Kendi hayatınıza baktığınızda, sürgünde bir hükümet üyesi olarak geçirdiğiniz yıllar, kişisel olarak sizi nasıl etkiledi?

Türkiye’de doğup büyüsem de “sürgün hükümet üyesi” olduktan bir süre sonra ilginç şekilde kendimi sürgünde bir kişi olarak hissettiğimi söyleyebilirim. Ancak bu duygu uzun sürmedi.

En önemlisi omuzlarıma daha fazla bir sorumluluğun yüklendiğini hissettim. Daha diplomatik bir tavır sergilemem gerektiği kanaatine vardım. Perde gerisinde olmanın, kamuoyunun bakışlarından daha uzak ortamlarda çalışmalar yürütmenin halkım için, halkımın geleceği için daha faydalı olacağı kanaatinin hasıl olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim.

16. Bu mücadelenin parçası olan yeni nesillere vereceğiniz en önemli mesaj nedir?

Dava adamı olmak zordur. Dava sahibi olmak daha da zordur. Temsil ettiğiniz davanın mağdur ve mazlum ve esaret altında bir halkın davası ise dava adamı olmak çok daha zordur.

Bilgi ister, hoşgörü ister, diyalog ister, sabır ister, cesaret ister, fedakarlık ister, vefakarlık ister, özveri ister, heyecan ister, para ister. Halkı mazlum ve mağdur ve esaret altında yaşayan, ülkesi işgal altında bulunan bir davanın mücadelesi içinde yer almak istiyorsanız sevdiklerinizden, ailenizden, dostlarınızdan, huzurlu bir yaşamdan uzak bir yaşantı içinde olmayı, fedakarlık yapmanızı göze almanız gerekiyor...

İnsanoğlunun ömrü 80 sene, 90 sene ile ifade ediliyor olsa da aslında doğum ile ölüm arasında geçen süre; nefesin son ermesi, kalbin durması gibi saniyeler ile ifade edilecek bir zamanlamadır. Bu saniyelerle ifade edilecek ömürde sizi hatırlatacak şey, yaptığınız hizmetler, bıraktığınız izler olacaktır...

Geçmişimize, geçmiş tarihimize, medeniyetimize sahip çıkmalıyız. Köklerimizi her daim sulamalıyız ki, geleceğimiz meyvelensin, bahçelerimiz her daim güllensin...

Hayatta olduğunuz sürece çevrenizde “bağımsız olma ve özgürce yaşama” bilincini yaygınlaştırmalısınız...

İnsanın mensup olduğu halkına, doğup büyüdüğü vatanına yaptığı, yapacağı güzel hizmetler her zaman hayırlı duygularla yad edilecektir...

Hem yaşadığınız bu dünyada hem de ölümden sonraki hayatta mutlu olmak, sevilmek, sayılmak ve güzel hatırlanmak istiyorsanız güzel ve kalıcı işlere imza atmalısınız...

2019 VE 2024 ORTAOKUL TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM
PROGRAMLARINDAKİ 5. SINIF OKUMA BECERİSİ
ÖĞRENME ÇIKTILARININ KARŞILAŞTIRILMASI

COMPARISON OF FIFTH GRADE READING SKILLS IN 2019
AND 2024 SECONDARY SCHOOL TURKISH COURSE
CURRICULUMS

Dursun DEMİR¹

Özet

Eğitim ve öğretim, belirli bir plan ve program dâhilinde yürütülmesi gereken ciddi bir süreci ifade etmektedir. Bu sürece nelerin ve kimlerin dâhil edileceği, dâhil edilen bilgi ve becerilerin nasıl öğretileceği ve süreç içerisinde öğretilenlerin nasıl ölçülüp değerlendirileceği gibi konular müfredat veya öğretim programı diye adlandırılan belgelerde açıklanmaktadır. Cumhuriyet döneminde ortaokullara ait ilk müfredatının 1924, son müfredatın ise bundan bir asır sonra 2024 yılında yayımlandığı görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığının, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yayımladığı yeni müfredat, ortaokul öğrencilerini akıcı okuyabilen kişilerden eleştirel okur düzeyine ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu çalışmanın amacı, 2019 ve 2024 ortaokul Türkçe dersi öğretim programlarındaki 5. sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının karşılaştırılmasıdır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi kullanılmıştır. İnceleme nesnesi olan 2019 ve 2024 ortaokul Türkçe dersi öğretim programları Milli Eğitim Bakanlığı'nın genel ağ sayfasından indirilmiş ve her iki belge de doküman incelemesi yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda, yeni müfredatın öğrenme çıktılarının ifade şekilleri başta olmak üzere sayıları ve içerikleri ile ilgili bir dizi yeniliği de beraberinde getirdiği görülmüştür. Yeni müfredatla birlikte beşinci sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının sayısı azaltılmış, 2019 müfredatındaki dil bilgisi ile ilgili kazanımların hiçbiri ve kelime öğretimi ile ilgili kazanımların çoğu yeni müfredata dâhil edilmemiştir. Bunun nedeni, dil bilgisi öğretiminin bir amaç değil bir araç olması gerektiği şeklinde açıklanmıştır. Yeni müfredat ayrıca, beşinci sınıf okuma becerisinde 14 yeni öğrenme çıktısına yer vermiştir. Çalışma sonuçlarının Türkçe dersi öğretmenleri ile öğretmen adaylarına faydalı olacağı umulmaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, dursundemir@omu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4882-9462

Anahtar Kelimeler: Öğretim programı, öğrenme çıktısı, okuma becerisi, Türkçe dersi

Abstract

Education and teaching refers to a serious process that must be carried out within a specific plan and program. Questions such as what and who will be included in this process, how the included knowledge and skills will be taught, and how those have been taught during the process will be measured and evaluated are explained in documents called curriculum. It is seen that the first secondary school curriculum during the Republic period was published in 1924, and the last one was published a century later in 2024. The new curriculum published by the Ministry of National Education within the scope of the Century of Türkiye Education Model aims to lead secondary school students from fluent readers to critical readers. The purpose of this study is to compare the 5th grade reading sub-skills in the 2019 and 2024 secondary school Turkish course curriculums. Content analysis, one of the qualitative research methods, was used in the study. The 2019 and 2024 secondary school Turkish course teaching programs were downloaded from the web page of the Ministry of National Education and both documents were compared with the document analysis method. As a result of the study, it was seen that the new curriculum brought with it a number of innovations regarding the number and content of the reading skills. With the new curriculum, the number of fifth grade reading skills has been reduced, and none of the skills related to grammar in the previous curriculum have been included in the new curriculum. Because according to the new curriculum teaching grammar should be a tool, not an end. The new curriculum also included 14 new reading skills for the fifth grade classrooms. It is hoped that the results of the study will be useful for Turkish language teachers and teacher candidates.

Key words: Curriculum, skills, reading skill, Turkish course

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim, belirli bir plan ve program dâhilinde yürütülmesi gereken ciddi bir süreci ifade etmektedir. Bu sürece nelerin ve kimlerin dâhil edileceği, dâhil edilen bilgi ve becerilerin nasıl öğretileceği ve süreç içerisinde öğretilenlerin nasıl ölçülüp değerlendirileceği gibi konular müfredat veya öğretim programı diye adlandırılan belgelerde açıklanmaktadır. Cumhuriyet döneminde ortaokullara ait ilk müfredatının 1924 yılında yayımlandığı görülmektedir (Gün ve Kaya, 2021). Söz konusu müfredatta Türkçe

dersi kapsamında “Kıraat, İnşaad, Sarf ve Nahiv, İmla, Kitabet ve Edebi Kıraat” dersleri yer almıştır. 1929 yılında yayımlanan “Ortamektep Türkçe Müfredatında” ise “Gramer, Tahrir ve Kıraat” derslerinin yer aldığı görülmektedir. Sonraki müfredatların yılları ise şu şekildedir: 1931-1932, 1938, 1949, 1962, 1981, 2005, 2015, 2019 ve 2024. Görüldüğü gibi en uzun süre uygulanan müfredat 1981 yılına ait olmaktadır. İlgili müfredat 24 yıl boyunca ortaokullarda uygulanmıştır.

Daha önce davranışçı yaklaşıma göre hazırlanan müfredatlar, 2005 yılındaki ile birlikte yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanmaya başlamıştır. Bu müfredatta Türkçe dersinin “okuma, dinleme/izleme, konuşma, yazma ve dil bilgisi” olmak üzere beş öğrenme alanı altında verilmesi kararlaştırılmıştır (Gün ve Kaya, 2021). 1981 müfredatında “Öğrencilerin Kazanacakları Davranışlar” şeklinde ifade edilen dersin nihai hedefleri, 2005 programı ile “kazanım” olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Programa göre kazanım, “öğretim sürecinde öğrencilerin edinecekleri bilgi, beceri ve alışkanlıkları kapsamaktadır.” (MEB, 2005, s. 8). Dilidüzgün’e (2010, s. 15) göre kazanım, “belli etkinlikler sonrası ve sonucunda oluşturulan davranış ve düşünce değişiklikleridir.” 2005 programında ortaokul Türkçe dersine ait 234 kazanım yer almıştır. Bu kazanımların öğrenme alanlarına göre dağılımı ise şu şekildedir: Dinleme/izleme: 42, Konuşma: 42, Okuma: 51, Yazma: 46, Dil Bilgisi: 53 (Emiroğlu ve Pınar, 2021). Sınıf seviyelerine göre bakıldığında 2005 müfredatında 71 beşinci sınıf okuma kazanımının yer aldığı görülmektedir (Kaya ve Kardaş, 2021). Söz konusu sınıf ve alan becerisine ait kazanım sayısı 2015 müfredatında 23 iken 2019 müfredatında 34 olmuştur.

2024 yılına gelindiğinde Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yeni bir ortaokul Türkçe dersi müfredatı yayımlamıştır. Ortaokul öğrencilerini akıcı okuyabilen kişilerden eleştirel okur düzeyine ulaştırmayı hedefleyen yeni müfredat, kazanım yerine “öğrenme çıktısı” kavramına yer vermiştir. “Öğrenme çıktıları; öğrenme yaşantıları sonunda öğrenciye kazandırılması amaçlanan bilgi, beceri ve becerilerin süreç bileşenlerini ifade eder.” (MEB, 2024, s. 34). Yeni müfredatta ayrıca, öğrenme çıktıları ile birlikte süreç bileşenlerine ve öğrenme yaşantılarına da yer verilmiştir. “Öğrenme çıktılarına yönelik süreç bileşenleri, öğrenme çıktılarına ulaşılmasına yönelik basamakları içermektedir. Öğrenme çıktılarına ulaşma sürecinde söz konusu süreç bileşenleri eksiksiz işe koşulmalıdır.” (MEB, 2024, s. 6).

Programa göre öğrenme çıktılarının öğrenme yaşantılarına dönüştürülmesi gerekmektedir. Bunun için “...alan becerileri ve kavramsal becerilerin süreç bileşenlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca sosyal-duygusal öğrenme becerileri, eğilimler, değerler ve okuryazarlık becerileri öğrenme yaşantılarına yerleştirilmiştir.” (MEB, 2024, s. 35).

Yeni müfredatta öğrenme çıktıları ile ilgili önemli bir açıklama da bazılarının belirli bir sıra ile verilmesi gerektiği şeklindedir: “Programdaki öğrenme çıktılarının bazıları bir başka öğrenme çıktısı için ön koşul niteliğindedir. Örneğin ön bilgileri harekete geçirme, anlamayla ilgili diğer öğrenme çıktılarının çoğunda ön koşuldur. Ön koşul niteliğindeki öğrenme çıktılarına ulaşılmadan onun kullanımını gerektiren öğrenme çıktılarına yönelik çalışmalara geçilmez.” (MEB, 2024, s. 7).

Bu çalışmanın amacı, 2019 ve 2024 ortaokul Türkçe dersi öğretim programlarındaki 5. sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının karşılaştırılmasıdır. Çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Her iki müfredatta 5. Sınıf okuma öğrenme çıktıları nasıl ifade edilmiştir?
2. Öğrenme çıktılarının sayılarında değişme olmuş mudur?
3. Her iki müfredatta da yer alan öğrenme çıktıları hangileridir?
4. Sadece 2019 müfredatında yer alan öğrenme çıktıları hangileridir?
5. Sadece 2024 müfredatında yer alan öğrenme çıktıları hangileridir?

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi kullanılmıştır. İnceleme nesnesi olan 2019 ve 2024 ortaokul Türkçe dersi öğretim programları Milli Eğitim Bakanlığı'nın genel ağ sayfasından indirilmiş ve her iki belge de doküman incelemesi yöntemi ile incelenerek karşılaştırılmıştır.

BULGULAR

Tablo 1. 2019 ve 2024 Türkçe Dersi Öğretim Programlarındaki Öğrenme Çıktılarının Adlandırılması

Program Yılı	2019	2024
Adlandırma	Kazanım	Öğrenme çıktısı

Tabloda görüldüğü gibi, 2019 ortaokul Türkçe dersi öğretim programında öğrencilere kazandırılması amaçlanan bilgi ve beceriler kazanım olarak adlandırılırken 2024 müfredatında öğrenme çıktısı şeklinde adlandırılmıştır.

Tablo 2. 2019 ve 2024 Türkçe Dersi Öğretim Programlarındaki Öğrenme Çıktılarının İfade Şekilleri

Program Yılı	2019	2024
Kazanım	Metni yorumlar	Metni yorumlayabilme

Öğrenme çıktılarının ifade şekilleri de yeni müfredatla birlikte değişmiştir. Önceki müfredatta geniş zaman kipi ile ifade edilen öğrenme çıktılarının yeni müfredatta “-Abilme” yeterlilik fiili ile ifade edildiği görülmektedir.

Tablo 3. 2019 ve 2024 Türkçe Dersi Öğretim Programlarındaki 5. Sınıf Okuma Becerisi Öğrenme Çıktılarının Sayısı

Program Yılı	2019	2024
Madde sayısı	34	27

Yeni müfredatla birlikte öğrenme çıktısı sayılarında da bir değişikliğin olduğu görülmektedir. 2019 yılındaki müfredatta 34 olan beşinci sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının yeni müfredatta 27'ye indirildiği görülmektedir.

Tablo 4. 2019 ve 2024 Türkçe Dersi Öğretim Programlarındaki 5. Sınıf Okuma Becerisi Öğrenme Çıktılarının Gruplandırılması

Program Yılı	2019	2024
Gruplar	Akıcı okuma (4) Söz varlığı (7)	Grup yok

Anlama (23)

Önceki müfredatta yer alan 34 kazanımın üç grup şeklinde verildiği bilinmektedir. Bu kazanımlardan dördü akıcı okuma, yedisi söz varlığı ve 23'ü anlama başlıkları altında verilmiştir. Yeni müfredatta yer alan 27 öğrenme çıktısı ise herhangi bir grüplamaya tabi tutulmamıştır.

Tablo 5. Her İki Programda da Yer Alan Ortak/Benzer Öğrenme Çıktıları

Program Yılı	2019	2024
Öğrenme Çıktıları	Noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur.	Sesli ve sessiz okurken akıcı okuma unsurlarını yönetebilme
	Okuma stratejilerini kullanır.	Okumada strateji ve yöntem seçimlerini yönetebilme
	Görsellerden ve başlıktan hareketle okuyacağı metnin konusunu tahmin eder.	Okuyacağı metnin içeriğine yönelik tahminde bulunabilme
	Bağlamdan yararlanarak bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını tahmin eder.	Metinde geçen anlamını bilmediği söz varlığı unsurlarının anlamını tahmin edebilme
	Metnin konusunu belirler.	Metnin yüzey anlamını belirleyebilme
	Metnin ana fikrini/ana duygusunu belirler.	Metnin derin anlamını belirlemeye yönelik üst düzey çıkarımlar yapabilme
	Metinler arasında karşılaştırma yapar.	Metinler arası karşılaştırma yapabilme
	Metni yorumlar.	Metni yorumlayabilme
Metindeki hikâye unsurlarını belirler.	Öyküleyici metinlerdeki hikâye unsurlarını	

	belirlemeye yönelik çözümleme yapabilme
Metindeki söz sanatlarını tespit eder.	Metindeki söz sanatlarını belirlemeye yönelik çözümleme yapabilme
Okuduklarını özetler. Medya metinlerini değerlendirir.	Okuduğunu özetleyebilme Okuduğunu değerlendirebilme
Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir.	Metindeki probleme çözüm üretebilme

Tabloda görüldüğü gibi 13 öğrenme çıktısı her iki öğretim programında da yer almıştır. “Metinler arasında karşılaştırma yapar, metni yorumlar, okuduklarını özetler” gibi kazanımların yeni müfredatta sadece “-Abilme” yeterlilik fiili ile ifade edildiği görülmektedir. Diğer taraftan tablodaki 8 öğrenme çıktısının ifade tarzlarında farklar olmasına rağmen bunlar aynı bilgi ve becerilere atıfta bulunmaktadır. Örneğin, 2019 müfredatında “noktalama işaretlerine dikkat ederek sesli ve sessiz okur” kazanımının yeni müfredatta “sesli ve sessiz okurken akıcı okuma unsurlarını yönetebilme” şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Söz konusu öğrenme çıktısının süreç bileşenlerine baktığımızda, asıl amacın metinlerin tür özelliklerine, durakalmalara, vurgu ve tonlamalara dikkat edilerek sesli ve sessiz okunmalarının hedeflendiği görülmektedir.

Tablo 6. Sadece 2019 Programında Yer Alan Öğrenme Çıktıları

Öğrenme Çıktıları
Metni türün özelliklerine uygun biçimde okur.
Farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur.
Deyim ve atasözlerinin metne katkısını belirler.
Kelimelerin eş anlamlılarını bulur.
Kelimelerin zıt anlamlılarını bulur.
Eş sesli kelimelerin anlamlarını ayırt eder.
Kökleri ve ekleri ayırt eder.
Yapım ekinin işlevlerini açıklar.
Metin türlerini ayırt eder.

Metinle ilgili sorular sorar.
Metinle ilgili sorulara cevap verir.
Görsellerle ilgili soruları cevaplar.
Metinde önemli noktaların vurgulanış biçimlerini kavrar.
Okuduğu metnin içeriğine uygun başlık/başlıklar belirler.
Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantı ifadelerinin
anlama olan katkısını değerlendirir.
Bilgi kaynaklarını etkili şekilde kullanır.
Bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgular.
Metindeki gerçek ve kurgusal unsurları ayırt eder.
Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur.
Okuduğu metindeki gerçek, mecaz ve terim anlamlı sözcükleri ayırt
eder.
Grafik, tablo ve çizelgeyle sunulan bilgilere ilişkin soruları
cevaplar.

2019 ortaokul Türkçe dersi öğretim programında beşinci sınıfların okuma becerisinde kullanılmak üzere 34 kazanımın yer aldığı yukarıda ifade edilmiştir. Bu kazanımların 13'ünün 2024 programında korunduğu yukarıdaki tabloda (Tablo 5) gösterilmiştir. Geriye kalan 21 kazanıma yeni müfredatta yer verilmemiştir. Bu kazanımların hangileri olduğu Tablo 6'da gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere, dil bilgisi ile ilgili kazanımların tamamı ile söz varlığı ile ilgili kazanımların biri hariç (yeni kelimelerin anlamının bağlamdan tahmin edilmesi) diğerleri yeni müfredatta kendilerine yer bulamamıştır. Ayrıca, “farklı yazı karakterleri ile yazılmış yazıları okur, metinle ilgili sorular sorar, metinle ilgili sorulara cevap verir” gibi kazanımlar da yeni müfredatta yer almamıştır.

Tablo 7. Sadece 2024 Programında Yer Alan Öğrenme Çıktıları

Öğrenme Çıktıları

Okumada materyal seçimini yönetebilme
Görselle iletilen anlamı belirleyebilme
Metnin derin anlamını belirlemeye yönelik basit çıkarımlar
yapabilme
Metin içi karşılaştırma yapabilme
Metindeki unsurları sınıflandırabilme

Bilgilendirici metinlerde metin yapılarından hareketle önemli bilgileri belirlemeye yönelik çözümlene yapabilme
Bilgilendirici metinde anahtar kelimeleri belirlemeye yönelik çözümlene yapabilme
Metnin bölümlerini belirlemeye yönelik çözümlene yapabilme
Şiirin biçim özelliklerini belirlemeye yönelik çözümlene yapabilme
Bilgilendirici metinde düşüncüyü geliştirme yollarını belirlemeye yönelik çözümlene yapabilme
Metinden hareketle söz varlığını geliştirmeye yönelik çözümlene yapabilme
Çoklu ortam öğelerine yönelik çözümlene yapabilme
Metni eleştirebilme
Okuma sürecine yönelik öz yansıtma yapabilme/kendini uyarlayabilme

Tablo 7’de sadece 2024 müfredatında yer alan öğrenme çıktıları görülmektedir. Görüldüğü üzere 2024 müfredatı beşinci sınıf okuma becerisinde 14 yeni öğrenme çıktısına yer vermiştir. Materyal seçimini yönetebilme, metin içi karşılaştırmalar yapabilme, anahtar kelimeleri bulabilme, düşüncüyü geliştirme yollarını belirleyebilme ve metni eleştirebilme gibi öğrenme çıktılarının bu müfredatla birlikte işe koşulacağı ve sınıflarda eğitiminin verileceği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Mevcut çalışmada 2019 ve 2024 ortaokul Türkçe dersi müfredatlarındaki beşinci sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışma sonucunda, yeni müfredatın öğrenme çıktılarının ifade şekilleri başta olmak üzere sayıları ve içerikleri ile ilgili bir dizi yeniliği beraberinde getirdiği görülmüştür.

Yeni müfredatla birlikte beşinci sınıf okuma becerisi öğrenme çıktılarının sayısı azaltılmış, 2019 müfredatındaki dil bilgisi ile ilgili kazanımların hiçbiri ve kelime öğretimi ile ilgili kazanımların çoğu yeni müfredata dâhil edilmemiştir. Yeni müfredat, bunun nedeni olarak dil bilgisi öğretiminin bir amaç değil bir araç olması gerektiği şeklinde açıklamıştır. Yeni müfredat ayrıca, beşinci sınıf okuma becerisinde 14 yeni öğrenme çıktısına yer vermiştir.

Çalışma sonuçlarının Türkçe dersi öğretmenleri ile öğretmen adaylarına faydalı olacağı umulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Dilidüzgün, Ş. (2010). Türkçe derslerinde metin etkinliklerinin okuma-anlama kazanımlarını gerçekleştirme yeterliği: Bir öykü örneği. *HAYEF Journal of Education*, 7(1), 13-30.
- Eker, C. & Akar Elekoğlu, A. (2020). Ortaokul Türkçe dersi öğretim programı kazanımlarının 21. yüzyıl becerileri açısından incelenmesi. *The Journal of International Education Science*, 24(7), 1-19.
- Emiroğlu, S. ve Pınar, F. N. (2021). “Türkçe Dersi Öğretim Programlarındaki (2005 ve 2019) Kazanımların Sözcük Sıklığı”. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/72: 1091-1115.
- Gün, M., ve Kaya, İ. (2021). Geçmişten günümüze Türkçe dersi öğretim programları 1: Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi Türkçe dersi öğretim programları. A. Akçay ve M. N. Kardeş (Eds.): *Türkçe dersi öğretim programları*. Pegem Akademi.
- Kaya, M., ve Kardeş, M. N. (2021). Geçmişten günümüze Türkçe dersi öğretim programları 4: 2005, 2006, 2015, 2017 Türkçe dersi öğretim programları. A. Akçay ve M. N. Kardeş (Eds.): *Türkçe dersi öğretim programları*. Pegem Akademi.
- MEB (2005). *İlköğretim Türkçe dersi 6-8. sınıflar öğretim programı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB (2024). *Ortaokul Türkçe dersi öğretim programı (5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

STRUCTURE AND COMPOSITION OF THE NEW TYPE OF
ALISHER NAVOI AUTHORSHIP CORPUS

YENİ TİPTAKİ ALİŞER NAVİY YAZARLIK KORPUSUNUN
YAPISI VE KOMPOZİSYONU

Manzura Abjalova¹

Maftuna Sobirova²

Abstract

Presenting examples of people with strong spirituality, deep logical knowledge, and wide imagination from their creative works will bring the expected results when the world is undergoing an era of intellectual development and attempts to expand the mental world of man. From this point of view, the practical project numbered AL-662205561 entitled "Creation of Alisher Navoi's authorship corpus (based on the ghazals from the collection of "Khazayin ul-Maoni")" has educational, linguistic, and spiritual aspects, and is currently in use. This article briefly explains the structure and composition of Alisher Navoi's authorship corpus of a new type.

Keywords: Alisher Navoi, authorship corpus, semantic database, divan, semantic annotation, semantic tag, Khazayin ul-Maoni collection, ghazals, electronic content, special dictionaries, corpus design, explanatory words, corpus manager, search filter.

Özet

Yaratıcı çalışmalarından güçlü maneviyata, derin mantıksal bilgiye ve geniş hayal gücüne sahip insanlara örnekler sunmak, dünya entelektüel bir gelişim döneminden geçtiğinde ve insanın zihinsel dünyasını genişletmeye çalıştığında beklenen sonuçları getirecektir. Bu açıdan EL-662205561 sayılı "Alisher Navoi'nin yazarlık korpusunun oluşturulması ("Khazayin ul-Maoni" koleksiyonundan alınan gazellere dayanarak)" başlıklı pratik projenin eğitimsel, dilsel ve manevi yönleri vardır ve şu anda kullanılmaktadır. Bu makale, Alisher Navoi'nin yeni türden yazarlık derleminin yapısını ve bileşimini kısaca açıklamaktadır.

¹ Doctor of Philology (DcS), Department of theoretical and applied linguistics Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Tashkent, Uzbekistan, abjalova.manzura@gmail.com - ORCID: 0000-0002-1927-2669

² Assitant teacher, Department of Uzbek and foreign languages Navoi State University of Mining and Technology Navoi, Uzbekistan , maftuna.sobirova.95@mail.ru

Anahtar Kelimeler: Alisher Navoi, yazarlık korpusi (derlemi), anlamsal veritabanı, güdümlü, anlamsal açıklama, anlamsal etiket, gazeller, elektronik içerik, özel sözlükler, külliye tasarımı, açıklayıcı kelimeler, külliye yöneticisi, arama filtresi.

A modern, multi-contented and filter search version of Alisher Navoi was created in order to cultivate the oral and written speech of students and youth, to reveal the lexical aspects to researchers conducting scientific research, pedagogues working in educational institutions of the rich linguistic layer of the Uzbek language in the 15th century, to promote the creative heritage of Alisher Navoi on a global scale, as well as to achieve wide use of our national heritage in the modern information and communication system, promoting the works of our ancestors among young people and to create philological corpora that present examples of classic literature in a readable and understandable way (<http://alishernavoicorpus.uz/uz>). The prototype of this corpus was commissioned on April 22, 2022, and now has its own link in the new type (<http://v1.alishernavoicorpus.uz/>).

Alisher Navoi's authorship corpus is in a new format for students of secondary special and higher education, as well as for the general public for the first time a system. For the convenience of its use, a search manager (filter search), a four-language interface has been created, which, in turn, helps users to develop the skills of independent work with Navoi's creativity, in general, the sources of the 15th century, and to increase the ability to understand the vocabulary of that time. As it is understood, Alisher Navoi's corpus of authorship was created for the use of general public.

In order to create this corpus, the lexical units of Navoi's creative heritage were semantically described and tagged. As a result, a database of contextual semantic descriptions of lexical units in the ghazals of Alisher Navoi's "Khazayin ul-ma'ani" collection of 4 divans was created.

"Khazayin ul-ma'ani" is a perfect collection consisting of 4 different of divans names "Garayib us-sigar" ("Strange things of youth"), "Navodir us-shabab" ("Poems of youthlessness"), "Badoye' "Ul-Wasat" ("Middle Age Badias") and "Fawaid ul-Kibar" ("Benefits of Old Age"). It is also called "Chor Divan" among the people, and there are 650 ghazals in each divan - a total of 2600 ghazals in 4 divans.

In world and Uzbek philology, Alisher Navoi's work, his personality, and the translation of his works have been extensively researched. Until now, there are sites that collect Alisher Navoi's biography and the text of his works, various mobile applications and views of Navoi's works in pdf format. But this sole information is not enough for the modern reader to study Alisher Navoi's work, to understand his rich vocabulary. In order to fill this gap in Navoi's corpus, a database of semantic descriptions has been created so that the reader can quickly find out the meaning of words that are difficult to understand today, without any dictionary, and understand the meaning of such a word in verse.

Alisher Navoi's authorship corpus (AC) is considered one of the necessary electronic resources for studying the language of the 15th century, as well as for the linguistic didactic system and the implementation of linguistic research. The creation of the corpus was carried out in seven stages:

- at the first stage, Navoi's Kulliyat was transferred to Word format and changed to Latin script;
- in the second stage, texts were edited and each lexical unit was processed for semantic description;
- in the third stage, lexical units were linked with ghazal verses in order to have a contextual explanation;
- at the fourth stage, the lexical units were semantically described by the lexical scientists;
- at the fifth stage, semantic descriptions were compiled and their database was created;
- at the sixth stage, based on the processed data, the algorithm of the corpus work was created and the corpus was created.

This corpus and its mobile application serve as informational tools for the education of Navoi's works. With the help of this, modern opportunities for learning Alisher Navoi's works and language were created for the Uzbek people as well as foreigners, furthermore, the corpus provides with an opportunity to study current Uzbek language and old Uzbek (Chigatai) language in a comparative aspect.

Alisher Navoi's authorship corpus has the following advantages, unlike an electronic library:

- interactive presentation of the contextual semantic description of the lexical units (as a result of hovering the mouse over the lexical unit);
- study the artist's style and his skill of using words;
- linguopoetic analysis of literary works;
- analysis of fixed combinations (phrases) used by the creator;
- analysis of the types of poetic art widely used to increase the artistry of the work;
- identifying examples of folk oral works used in lyrical genres;
- distribution of the artist's work according to the age of the audience;
- to deeply understand the meaning of words and the content of the text based on the semantic explanation in the corpus of the text;
- to be able to determine the type of the text of the work;
- search filters by ghazal number, text type and age of the audience;
- get acquainted with the metadata of ghazals;
- acceleration of information acquisition using digital technology.

The new type of Alisher Navoi corpus consists of 8 Sections:

Section 1: Home page. It has a background showing the view of Herat where Alisher Navoi lived (1), Alisher Navoi's figure (2), a 3D effect of the rays of the rising sun (3), an inscription showing fragments of Navoi's wisdom (4) (Fig. 1).

Figure 1. Homepage of the Alisher Navoi Corpus

Section 2: "Biographical status" column is a database of the thinker's life and creative activity.

Section 3: 9 divan texts belonging to Alisher Navoi, called "Divans" (along with "The First Divan" compiled by his fans). 2,600 ghazals and poetic arts, proverbs and phrases (stable combinations) from the collection of "Khazayin ul Maoniy" were presented to the user with semantic tagging.

Section 4: In this column called "Works" there is a pdf format of 24 works of Alisher Navoi (odes; written on scientific, artistic, tazkira, historical, religious topics) and it is possible to read and save them. .

Section 5: In the column called "Proverbs" there are wisdoms collected in 9 categories.

Section 6: In the "Research" section, the results of research on this corpus, the importance and relevance of Alisher Navoi's authorship corpus, scientific articles highlighting the scientific, educational, social, and educational significance of the corpus, the technology of creating a language corpus, the stages of corpus text processing special scientific works are located.

Section 7: In the "News" section, information is given about the work being carried out within the project, about presentations.

Section 8: In the section "About the corpus" the definition of the language corpus in the form of questions and answers, the difference of the author's corpus from other corpora, the relevance and importance of creating the Alisher Navoi AC, the semantic base of the corpus information are provided.

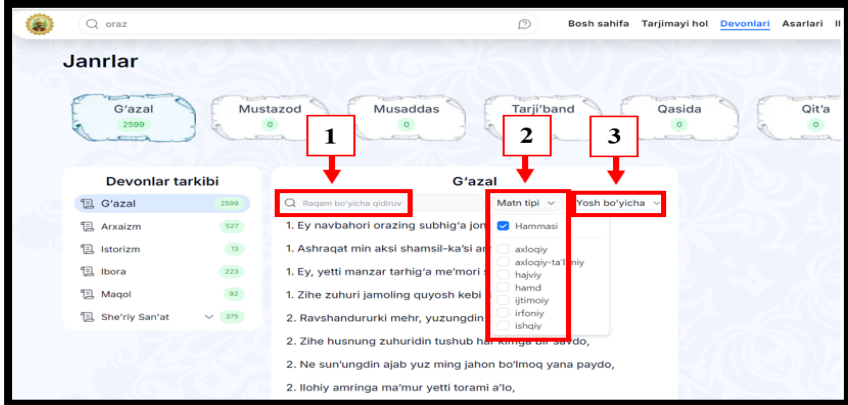
In order to make it easier to use for foreigners, the corpus interface has been made available in 4 languages (Uzbek, English, Russian and Turkish) (Fig. 2). Also, the proverbs given in the inscription on the main page are also presented in 4 languages based on the language of the interface.

Figure 2. *The Interface of the Corpus is in 4 Languages.*

All databases created within the framework of the practical project "Creating Alisher Navoi's Authorship Corpus (Based on Ghazals from the Collection of Khazayin ul-Maoni)" numbered AL-662205561, are displayed in this "Divans" section. For example, when you go to the "Gharayib us-sigar" cabinet, the total database in it is visible in the "Content of the Cabinet". In particular, when the line "Ghazal" is clicked (1) 650 ghazals according to the order number, with the 1st line of the ghazal (this convenience serves to determine which ghazal is placed under a certain number) opens in a window (2). When a specific ghazal is clicked, the full text of the selected ghazal opens next to it in another window (3) (Fig. 3).

Figure 3. Search Manager of Alisher Navoi's Corpus.

Semantic description. As the main goal of the practical project, a total of 2600 (650*4 divans = 2600) explanatory lexical units in the ghazal (words that are incomprehensible to the modern reader: archaism and historicisms; Persian database of semantic descriptions of idioms, commentators, famous person and place, historical names, artistic expressions in the form of a phrase, contextual figurative meanings) was prepared, as a result of which the user reading the ghazals in the corpus do not understand at all by moving the mouse over an unfamiliar lexical unit, its contextual semantic description is displayed.

Figure 4. Contextual Semantic Description of "Particles" to the Word "Zarroti" in Verse 1 of Ghazal 2 of "Garayib Us-Sigar" Divan in the Corpus.

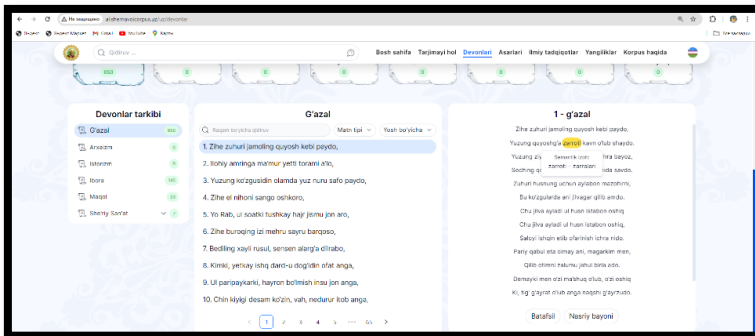
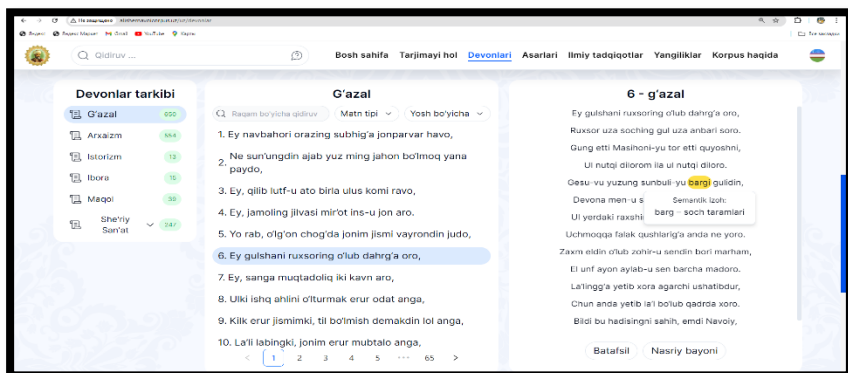

Figure 5. Giving the Contextual Semantic Description of "Strands of Hair" to the Word "Leaf" in the 5th Verse of the 6th Ghazal of the "Badoye' Ul-Wasat" Divan in the Corpus.

A new type of corpus can serve as a source of spiritual need satisfaction for specialists, educational material at the educational stages, and a source of information related to fields.

Authorship corpus of Alisher Navoi has educational, historical, linguistic, social, educational and spiritual significance, and the following possibilities arise with the help of this corpus and can be determined from the context of the creator.:

- studying Navoi's personality;
- study of literary style;
- linguopoetic analysis of the poet's work;
- researching the ability and skill of the creator to use words;
- creation of author's dictionaries;
- compilation of author's phrases;
- finding the author of anonymous works through the parameters that show the personality and style of the creator in AC;
- summarizing the author's paraphrase, paremia, and wisdom; the scope of use of figurative expressions.

In conclusion, it is appropriate to mention the following main facts about the authorship corpus of Alisher Navoi:

1. Linguistic and technical foundations of creation of the corpus of works belonging to Alisher Navoi, a phenomenon of Turkic peoples, were developed.

2. About 213,000 words (phrases) in the works of Alisher Navoi, which are difficult for today's readers to understand, were explained.

3. The corpus interface is displayed in four languages - Uzbek, English, Russian and Turkish.

4. Currently, the semantic base of 212,781 explanatory words in 2,600 ghazals consisting of 20,003 bytes - 40,006 verses are included in the corpus database.

5. The corpus of ghazals includes the following literary units: proverb - 110, idiom - 260, talmeh - 883, tazad - 474, tanosib - 2566, tasbe' - 32, tasdeer - 145, tashbeh - 124 archaic words - 527, historical words - 13.

6. The prologue of this project, i.e. the initial version (<http://v1.alishernavoicorpus.uz/>) and its improved new type (<http://alishernavoicorpus.uz/uz>) have been prepared and presented to users for use. (<https://youtu.be/744o55Tqx9E>)

7. The design of the corpus is developed with a national spirit.

8. Received 5 copyright certificates from the Intellectual Property Agency for corpus and semantic tag database.

Teachers and students of higher and secondary special educational institutions, teachers working in the field of public education, readers of all school age, as well as marketers, our compatriots living abroad, foreign teachers and students learning the Uzbek language, all sections of the population interested in the Uzbek language can use From Alisher Navoi's corpus of authorship in their advantage.

References

Abjalova M., G'ulomova N. Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi. [Matn] : *monografiya* / M.A. Abjalova, N.S. G'ulomova. – Navoiy, 2023. – 216 b.

- Abjalova M. Korpus lingvistikasi. [Matn]: *uslubiy qo‘llanma / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.*
- Abjalova M., Gulomova N. Author’s Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // *IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impact Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546*
- Abjalova M., Gulomova N. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD. // *Procedia of Theoretical and Applied Sciences. Vol. 4 (2023). 28.02.2023. – pp. 111-115. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD | Procedia of Theoretical and Applied Sciences*
- Abjalova M., Gulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish texnologiyasi. // *O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika, – Toshkent: ToshDo‘TAU, 4 (1) /2023. – B. 14-31.*
- Abjalova M.A., Gulomova N.S. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning imkoniyatlari. // *Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. Elektron nashr / ebook. – Toshkent: ToshDO‘TAU, 22.04.2022. – B. 89-93.*
- Abjalova M.A. The Author’s Corpus of Alisher Navoi and its importance // *Proceeding of the X International Conference on Computer processing of Turkic Languages “Turklang 2022”. – Nur-Sultan, 2022. – P. 208-211.*
- Abjalova M., Gulomova N. Creation of a Linguistic Database for Alisher Navoy Authorship Corpus. *Одиннадцатая международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TURKLANG 2023» Труды конференции. – Qozon: Tatariston Respublikasi Fanlar akademiyasining nashriyoti, 2023. – C. 659-669.*

Патшалық Ресей Кезеңіндегі Османлы Түріктері Мен Қазақтар Арасындағы Саяси Қатынастар (XIX Ғасырдың Соңы Мен XX Ғасырдың Басы)

POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN TURKS AND KAZAKSHS DURING THE TSARIST RUSSIA PERIOD (THE END OF THE 19TH CENTURY, BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Ақмарал Оспанова¹

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың соңғы кезеңі мен XX ғасырдың басындағы Ресей империясы мен Османлы Түріктері арасындағы саяси қатынастар контекстінде қазақтар мен түріктердің өзара байланыстары қарастырылады. XIX ғасырдың екінші жартысында Патшалық Ресей Түркістан хандықтарын толығымен басып алғаннан кейін, Түркістандағы түрік халықтарының сыртқы байланыстарын қатаң бақылауға алды. Ресей империясы түркістандықтардың Османлы түріктерімен жақын қарым-қатынас орнатуына қарсылық танытып, Османлы түріктерінің Түркістан хандықтарымен байланысын біржолата тоқтатуға тырысты. Мақалада қазақ территориясында діни білім берумен және саудамен айналысқан Османлы түріктерін қазақ даласынан депортациялау процесі қарастырылады. Патшалық үкіметтің Османлы түріктеріне қарсы жүргізген айыптаулары мен түрік азаматтарының сүргінге ұшырау себептері мен салдары талданады. Ресей әкімшілігінің Османлы Түріктеріне қатысты қабылдаған шаралары, сондай-ақ генерал-губернаторлардың өзара хат алмасуы мен түріктердің жер аударылу процесі Қазақстан Орталық Архивінің құжаттары негізінде жан-жақты талданады.

Кілттік сөздер: Қазақ түріктері, Осман түріктері, Патшалық Ресей, Жас түріктер (Жас түріктер).

¹ PhD, Қазақстан Республикасының Ұлттық Музейі, ғылыми қызметкер, ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID:0000-0003-2436-7109
Dr. National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID:0000-0003-2436-7109

Abstract

This article examines the interactions between Kazakhs and Turks in the context of the political relations between the Russian Empire and the Ottoman Turks at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. After the Russian Empire fully annexed the Turkestan Khanates in the second half of the 19th century, it began to tightly control the external relations of the Turkic peoples in the region. The Russian Empire opposed the establishment of close ties between the people of Turkestan and the Ottoman Turks, striving to sever all connections between the Ottoman Empire and the Turkestan Khanates. The article explores the process of deporting Ottoman Turks engaged in religious education and trade from the Kazakh territories. It analyzes the accusations made by the Imperial government against the Ottoman Turks, as well as the reasons for and consequences of the persecution of Turkish citizens. The measures taken by the Russian administration toward the Ottoman Turks, as well as the correspondence between the Russian governors-general and the deportation of the Turks, are thoroughly examined based on documents from the Central State Archive of Kazakhstan.

Keywords: Ottoman Turks, Kazakh Turks, Russian empire, Jon Turks (Young Turks)

Кіріспе

Территориясы, халқының саны және әскери күші жағынан Еуразияның ең ықпалды мемлекеті саналған Алтын Орда XV ғасырдың бірінші жартысында әртүрлі тарихи, әлеуметтік және саяси себептерге байланысты ыдырады. Мемлекеттің толық ыдырауы нәтижесінде үш ғасырға жуық Алтын Орда мемлекетіне тәуелді болған Мәскеу княздығының жеке дербес мемлекет болуына жол ашты.

XV ғасырдан бастап Ресейдің бірлігін қамтамасыз еткен Мәскеу княздігі жаңа күш ретінде тарих сахнасына шықты. Ресей патшалығы 1552 жылы Қазан хандығын жаулап алу арқылы өз территориясын кеңейтіп, мемлекеттілігін күшейтуге мүмкіндік алды. Азияның қақпасын ашқан бұл жеңістен кейін, Еділ жазығы мен Каспий теңізіне дейінгі аумақтарды Ресей өз бақылауына алады. 1556 жылы Ресейдің Астрахан хандығын жаулап алуы үлкен қиындықтар тудырды, Түркістан мұсылмандары мен Осман империясы арасындағы байланыстың үзілуіне себеп болды. (Saray 8) Осман империясының Еуропа арасындағы саяси шиеленісін пайдаланған Ресей патшалығы түркі халықтарына қарсы жаулап

алу стратегиясын одан әрі жалғастыра түсті. Нәтижесінде, Ресей патшалығы 1890 жылдары Түркістан хандықтарын толық жаулап алып, Осман түріктерімен байланысын үзуге тырысты.

Османлы-Қазақ қарым-қатынастары

Тарихшылардың зерттеуін қажет ететін мәселелердің бірі – патшалық Ресейдің қазақ территориясын толық жаулап алғаннан кейін қазақ халқының Осман империясымен байланыс орнатуға деген ұмтылысы. Бұл мәселе тек Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ғана зерттеле бастады.

XIX ғасыр көптеген мемлекеттер мен халықтар үшін, соның ішінде Түркістан халқы үшін саяси қиындықтарға толы ғасыр болды. Аталмыш кезеңде Түркістан билеушілері хандықтар арасында өзара күресіп ғана қоймай, экономикалық және жаулап алуды көздеген әлемнің ірі державаларымен бетпе-бет келді. Ресей мен Англияның Азиядағы ықпалы үшін күресі аймақтың саяси және әкімшілік құрылымына айтарлықтай әсер етті (Н. Çarğaz, 2011: 51-78).

Пашталық Ресей Қырым соғысында (1853-1856 жж.) жеңіліске ұшырағанына қарамастан, шығыста бастаған жаулап алу әрекеттерін тоқтатпай жалғастырып, он жылдан кейін Түркістанды толықтай өз бақылауына алып, әкімшілік құрылымын реформалауға кіріскен болатын. Осы саяси себептермен Түркістан мұсылмандарының Осман түріктерімен байланысы қатаң бақылауға алынды. Ресейге бағынышты Бұхара мен Хиуа хандықтары үшін де саяси бақылауды Ресей тарапы күшейткен болатын.

Ресей Түркістан жеріндегі жергілікті халықтың тілі, діні, мәдениеті ұқсас мемлекеттермен қарым-қатынас орнатуына толықтай тыйым салу наразылық тудыруы мүмкін екенін ескеріп, 1869 жылы Ресей жерінде саудамен немесе басқа істермен айналысатын шетелдіктер үшін арнайы заң қабылдады. Осы заңға сәйкес, белгілі бір шектеулермен Осман түріктерінің Түркістанға келуіне және жергілікті халықтың Осман жеріне баруына рұқсат етілді. Алайда, бұл ережелерге қарамастан, 1870 жылы патшалық билік Осман түріктерінің қазақ даласында өмір сүруін өте қауіпті деп тұжырым жасап, жергілікті халықтың үкіметке қарсы

көтеріліс жасауынан күдіктенді. (КСМД Архив, F.25.Ор. 1.D. 2192: 4) Осындай күдіктің пайда болуының бір себебі – 1868 жылдың 21 қазанында Батыс Сібір мен Орынбор генерал-губернаторлығына қарасты қазақ аймақтарында жаңа әкімшілік реформа жүргізу кезінде қазақтар арасында патшалық Ресейдің саяси-әкімшілік реформасына қарсы үлкен көтеріліс болды. Осы оқиғадан кейін патшалық Ресей мен қазақтардың арасындағы қатынастар одан әрі шиеленісе түсті (К. Kesici, 2003: 80). Бұл көтеріліске белсенді түрде қатысқан көтерілісшілердің арасында Осман жеріне қоныс аударғандар да болды. Патшалық Ресей билігі Түркістан халқының Осман империясына көшіп, түрік азаматтығын алуына кедергі жасауға тырысты. Бұған бір мысал 1864 жылы ешқандай рұқсатсыз Стамбулға қоныс аударып, түрік азаматтығын алған Ішкі Ордадағы мүфтидің көмекшісі әрі қазақ мектептерінде дін сабағын берген Абсаттар Жабыров 1871 жылы шілдеде туыстарымен кездесу үшін қазақ территориясына келгенде, патшалық билік тарапынан тұтқындалады. Алайда жергілікті мұсылмандардың наразылығынан қауіптенген Ресей билігі оны қатаң жазаламай, 1872 жылы қаңтарда босатып, қазақ жеріне қайтып келмеу туралы ескерту жасап, Османлы территориясына депортациялайды (Rustemov, 2010).

Осман-Ресей қақтығыстарына қарамастан, Түркістан халықтары мұсылмандардың басшысы ретінде Османлы сұлтанына үлкен құрмет көрсетті. Бұхара, Хиуа, қазақтары қажылыққа Осман жері арқылы барып, көптеген дін адамдары түрік сұлтанын халифа ретінде мойындады. Қажылық сапар Осман түріктеріне деген құрметті одан әрі арттырды. 1912 жылдың 28 қазанында Түркістан губернаторы әскери губернаторға жазған баянжазбасында төмендегідей мәлімет ұсынған болатын:

«Балқан түбегінде болған соңғы оқиғалар – төрт христиан мемлекетінің жеңісі Түрік империясына кері әсерін тигізгеннен кейін, Түрік шейх-уль-исламның христиандарға қарсы “қасиетті соғыс” жариялауымен Ресей мұсылмандарын қоса алғанда, миллиондаған мұсылман Османлы сұлтанның әскерін мұсылман әлемінің рухани басшысы ретінде көріп отыр. Біздің қарамағымыздағы Орта Азияның миллиондаған жергілікті халқы белсенді түрде түріктерді қолдап, үгіт жүргізіп, “қасиетті соғысқа” қаржы жинап жатыр. Сондықтан сізден жергілікті

мұсылмандардың Түркияға деген ықыласы мен кез-келген қозғалысы туралы дереу хабардар етуді сұраймыз» (КСМД Arşiv, F145.Ор. 1.D. 884: 60).

Жоғарыда көрсетілген архив деректері арқылы Ресей билігінің жергілікті мұсылмандарды қатаң бақылауға алғанын көреміз. Түрік сұлтанына құрмет көрсету Ресей мұсылмандары арасында ғана емес, сол кездегі Шығыс Түркістанда құрылған Жетішаһар мемлекетінде де байқалды. Жетісу өңіріндегі қазақтар мен қырғыздардың қолдауына ие болған Жетішаһар мемлекетінің басшысы Жақыпбек Бадаулет түрік сұлтанына «Біздің ұлы падишамыз», «Падишалардың падишасы» деп хат жазып, Жетішаһар мемлекетінің мұрагерін тағайындау құқығы сұлтанға тиесілі екенін мәлімдеді. Жақыпбектің зеңбірекшілері Осман армиясының киіміне ұқсас киім киген. Жауынгерлеріне әскери тәртіп пен зеңбірек атуды үйреткен де Али есімді түрік сарбазы болатын (Rustemov, 2010).

1877-1878 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде Ресей Осман түріктеріне деген мұсылмандардың құрметін анық аңғарған болатын. Орыс тілді деректерде соғыс басталған жылдары Түркия әскербасшылары Кавказдағы мұсылмандар арасында байланыс орнатуға талпынып, Кавказ халқын Ресейге қарсы көтеріліске шақыруға тырысты- деп жазады (Rostuniva, 1977:60) Патшалық Ресей Осман түріктерінің Түркістан жеріне ықпал етуінен алаңдаушылық танытып, қатаң бақылау жүргізді. Жергілікті мұсылмандардың Осман түріктеріне деген ықыласы, патшалық биліктің саясатына қарсы әрекеттерге әкелуі мүмкін деген қауіп тудырды.

1876 жылдың шілде айында Ішкі істер министрлігі қазақ аймақтарындағы басшыларға арнайы хабарламалар жіберді. 1876 жылдың 24 тамызында Орынбор генерал-губернаторы, Торғай облысының генерал-губернаторына жазған хатында былай деп мәлімдейді:

«Өткен шілде айында алынған мәліметтерге сәйкес, Константинопольдегі мұсылман дінбасылары Ресей мұсылмандары арасындағы байланысты нығайту үшін діни фанатизмді оятуға тырысып жатыр. Мұсылмандар арасында түрік жақтастарын бақылауда ұстау қарастырылған болатын. Осы

бұйрықтарға сәйкес, Орынбор өңірінде үш түрік азаматы қамауға алынды. Орынборда, Торғай облысының Іле уезінде, Уфа губерниясының Мензелин уезінде және тағы екеуі Түркістан генерал-губернаторлығында ұсталды (КСМД. Арşiv, F.25.Ор. 1.D. 2251: 7).

Осылайша, Османлы түріктерінің жергілікті халықпен байланыс орнатуын қатаң бақылауға алу тапсырылды. Бұл нұсқаудан кейін орыс шенеуніктері сауда және білім беру істерімен айналысып жүрген Османлы түріктерінен күдіктеніп, оларды да қамауға ала бастады. Османлы тарапынан құпия тапсырмамен жіберілгендерді (түрік агенттері) мұқият тексерілуі тиіс деген патша ІІ Александрдың бұйрығымен қатаң бақылау шаралары қолға алынды (КСМД. Арşiv, F.25.Ор.1.D.225: 9).

Бұл шаралар барысында жергілікті Ресей билігі Түркістан аймақтарына бірнеше жыл бұрын келген және заңды түрде тіркеуден өткен Османлы түріктерін Ресей империясынан күштеп жер аудару жұмыстарын бастады. Мысалы, 1876 жылдың 7 қыркүйегінде Османлы азаматы Шейх Әли Мұхаммед ұлы Давутпен бірге Ішкі Ордада қамауға алынып, Османлы территориясына кері қайтарылды (КСМД Арşiv, F.78, Ор.1, D. 168: 9-10).

Осы оқиғаға ұқсас тағы бір мысал, Ақтөбе облысында Астраханьда кітап сатып алып, осы кітаптарды қазақ ауылдарында таратып сатумен айналысқан түрік азаматы Хафиз Хусейннен күдіктенген жергілікті билік оны ұстап, Осман империясына кері қайтуын талап еткен болатын. Хафиз Хусейнмен тығыз байланыста болған Ақтөбе облысында тұратын қазақ Нұрпейіс Байғар да қамауға алынады. (КСМД Арşiv, F. 25, Op. 1, D. 2251: 1)

1876 жылғы 8 тамызда Илес уезінің бастығы Торғай облысының әскери губернаторына жолдаған баяндамасында төмендегідей мәліметтер келтірілген:

Түркия азаматы Махбуй тұтқындалды. Ол шамамен 10 күн бұрын серіктесі Хафиз Хусейн Ибраһиммен бірге Астрахань қаласынан түрлі кітаптарды сатып алу үшін Орынборға келгені туралы мәлімденген. Кейін бұл кітаптарды Ресей аумақтарына тарату мақсатында Махбуй серіктесі Ибраһиммен және

жүргізушісі, есімі белгісіз қырғыз (қазақ) Ышынбаймен бірге Илес уезінің Ақтөбе болысына барғаны айтылды. Олар аталған болыста Нұрпейіс Байғармен кездескен болатын (KCMD Arşiv, F. 25, Op. 1, D. 2251: 1).

1877-1878 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде патшалық Ресей Орта Азия мұсылмандары арасында көтеріліс болуы мүмкін деген күдіктерін күшейтті. Осы себепті, Ресей билігі әр ауылдағы қазақтардың көңіл-күйі мен іс-әрекетін мұқият қадағалай бастады. Уезд бастықтары болыс басшыларына төмендегідей нұсқаулар берді:

«Балқан түбегіндегі оқиғалар туралы ақпаратты 1911 жылғы 17 қыркүйектегі Ішкі істер министрлігінің нұсқауларына сәйкес, маған берілетін ай сайынғы есептерге енгізуді ұсынамын. Түркиямен жалғасып жатқан соғыс жағдайында сізге сеніп тапсырылған болыстағы қазақтардың көңіл-күйі мен мінез-құлқындағы елеулі өзгерістер туралы және бізге қарсы шабуыл жасауды жоспарлаған түрік азаматтары туралы уездік басқарманы шұғыл хабардар етуді міндеттеймін» (KCMD Arşiv, F. 769, Op. 1, D. 599: 1)

Ресей мен Осман империясы арасындағы соғыс кезінде күткендей ірі көтеріліс Орта Азия мұсылмандары арасында болмады. Алайда Солтүстік Кавказ халықтары арасында үлкен көтерілістер орын алды (Avakiyan, 2001: 421). Сонымен қатар, соғыс кезінде тіпті Құлжа өңірінде де жараланған орыс әскерлеріне көмек көрсету үшін халықтан қаржы жинаған «Қызыл Крест» бөлімшелері ашылды (KCMD Arşiv, F. 21, Op. 1, D. 377: 3). Алайда бұл әрекет айтарлықтай нәтижеге қол жеткізбеді.

Орыс-түрік соғысынан кейін Осман түріктері мен Түркістан жергілікті халқының байланыстары үзілмеді. Ресейдің мұсылман емес халықтарды шоқындыру және орыстандыру әрекеттері кезінде Осман империясына қоныс аударған Ресей мұсылмандарының саны айтарлықтай өсті (Majin, 2003: 288). Бұл үдеріс негізінен Кавказ аймағындағы мұсылмандар арасында байқалды. Ресей зерттеушісі Ф. Бадерханның мәліметтері бойынша, бұл кезеңде шамамен 2 миллион Черкес ұлты Осман империясына қоныс аударған (Rustemov, 2010). Бұл халықтың қоныс аударуының бір бөлігі ерікті түрде емес, мәжбүрлі түрде жүзеге асырылды. 1864 жылғы 21 мамырда болған Кавказ сүргінінде шамамен бір миллион мұсылман күштеп қоныс

аударылды. Сүргін кезінде олардың жартысына жуығы қаза тапқан деп болжанады. Осы көтерілістер кезінде, 1890 жылы Ресей империясының Сыртқы істер министрлігі арнайы шешім қабылдап, Волга-Орал аймағындағы мұсылмандарға діни себептермен шетелге шығуға мүмкіндік берген болатын. 1892 жылы Осман сұлтаны II Абдулхамид Ресей империясы жерлерінен көшуге ниетті бірнеше мың мұсылманның Осман жерлеріне қоныс аударуына рұқсат берді. 1893 жылға дейін Волга-Орал аймағынан шамамен үш мың татар Осман жерлеріне қоныс аударып, оларға баспана берілді. (Rustemov, 2010). Сол кездерде Осман жеріне көшкен қазақ отбасыларының ішінде Бекнияз Нұрманов сияқты азаматтар да болған. Урал губерниясындағы Қайыңды болысының 1-ші ауылында тұрған Бекнияз Нұрманов 1895 жылы отбасымен бірге Осман жеріне қоныс аударған. (КСМД Арşiv, 40, Оп.1. D.599: 13). XIX ғасырдың соңына қарай Түркістан жерінде діни уағыздар жүргізетін Осман дінбасылары жиі келе бастады. Дінбасылар Бұхара Әмірлігі мен Хиуа Хандығы аумағында болғандай, Түркістан мен шығыс өңірлерінде де көріне бастады. Мысалы, 1891 жылы Семей облысының Зайсан ауданында Түркия азаматы Мұстафа Сейітата жергілікті мұсылмандар арасында діни уағыздар жүргізгені туралы архив құжаттары бар. 1892 жылы 23 ақпанда Зайсан уезінің бастығы Семейдің әскери губернаторына жіберген есепжазбасында төмендегідей баяндайды:

Зайсанда тұрған Түркия азаматы Сейіт Мұстафаға 1891 жылдың 22 наурызында №3607 Мәскеу Бас губернаторлығының Сыртқы істер бөлімі кеңсесі Ресейде тұруға рұқсат берген шетелдік билеті берілген. Сейіт Мұстафа аудан ішінде болған кезінде қауіпсіздік ережелерін сақтамаған әрекеттері арқылы күдік туғызды. Қалжыр болысында сауда-саттық істерге ұлдары Сейіт Исмайыл мен Сейіт Хамза да қатысқан. Маусым айының соңынан бастап тұрақты тұрғылықты жері болмағандықтан, ауылдан ауылға заттарымен көшіп-қонып жүрді. Жергілікті халықты діни уағыз тыңдауға шақырған. Оның бұл ұсынысын көбінесе бай қазақтар (қырғыздар) қабылдады. Барлық қазақтар Сейіт Мұстафаны «Хазрет» деп атады. Сейіт Мұстафа қазақтардың арасында үлкен құрметке ие, оны ер адамдар ғана емес, әйелдер де құрметтейді. (КСМД Арşiv, F. 15. Оп. 1. D. 250:3)

Мұстафа Сейітке қазақтардың «Хазрет» деп құрмет көрсетуі орыс билігіне күдік туғызды. Мұстафаның қазақ жерінен қуылуын талап еткен Зайсан уезінің бастығы бұл туралы Әскери губернаторға шағымданған болатын. Осы шағымның негізінде жергілікті халыққа зиян келтіру және халықты үкімет бұйрығына қарсы қою айыбымен орыс билігінің қысымына ұшыраған Мұстафа Сейіт 1892 жылы Семей облысынан кетуге мәжбүр болады. (КСМДАрşiv, F. 15. Op. 1. D. 250: 6).

Семей облысының жерінде өмір сүрген Осман түріктерінің бірі – дәрігер Махмет-Садық Ахмет Тәфиқоғлы еді. Ол Семейге 29 жасында, 1887 жылы келіп, бұл қалада 10 жылдан астам уақыт өмір сүрген. Жергілікті халыққа дәрігерлік көмек көрсеткен кезінде, Ресей отарлау билігінің ережелеріне бағынбағаны үшін көп қиындықтарға тап болған. 1892 жылы Омбы әскери аймағының губернаторының шешімімен ресейлік билікке қарсы келді деген айыппен казак атаманы Егор Графеевтің көмекшісімен жанжалдасқаны үшін Махмет-Садық Ахмет Тәфиқоғлы бір ай (19 мамыр - 19 маусым) қамауға алынған. (КСМДАрşiv, F. 15. Op. 1. D. 310: 14). Сонымен қатар, 1888 жылы Өскемен қаласына келген кезінде, қала полициясы оның паспортын тартып алуға тырысқаны архив құжаттарында тіркелген. (КСМДАрşiv, F. 64. Op. 1. D. 417: 11).

Махмет-Садық Ахмет Тәфиқоғлы Семей облыстық басқармасы оны жергілікті халықты емдеуді тоқтатуға мәжбүрлегеніне қарамастан, дәрігерлік қызметін жалғастырған. Ресей билігі оны айдауға тырысқанымен, жергілікті мұсылмандар оған үлкен құрмет көрсеткен. Махмет-Садықтың жергілікті халық арасындағы беделі күн өткен сайын артып келе жатқанын байқап, орыс билігі оны Семей мен Ақмола облыстарынан алыс жерге жер аударуға тырысты. (КСМДАрşiv, F. 15. Op. 1. D. 310: 12).

1897 жылдың 4 қазанында Ақмола облысының әскери губернаторы Семей облысының әскери губернаторына жолдаған баяндамасында төмендегіден ақпарат береді:

«Полиция департаментінің маған берген ақпаратына сәйкес, олардың (Түркия) сұлтаны мұсылман дінбасыларын және мұсылман ресейлік азаматтарды Ислам дінін қорғау мақсатында Халифатқа қаржылай көмек көрсетуге жасырын түрде шақырған,

әсіресе мұсылмандар мен дінбасылардың назарын аударуын өтінген. Соның нәтижесінде, уезд бастығы мен полиция басшысының осы мәселе бойынша берген бұйрығы бойынша, 23 қыркүйекте Ақмола уезінің бастығының маған берген ақпаратына сәйкес, 21 шілдеде Ақмола қаласына түрік азаматы Махмет-Садық Ахмет Тәфиқоғлының (39 жаста) келгені анықталды». (КСМДАрşiv, F. 25. Op. 1. D. 15: 11).

Полиция бөліміндегі құжаттарда былай делінген: «1897 жылы Осман түріктерінің бірі Махмет Жиддадан Самарқанд-Қызылқұмға келіп, жергілікті мұсылмандардан Осман сұлтаны үшін қаражат жинап, мұсылмандарды біріктіру мақсатында үгіт-насихат жүргізген». (КСМДАрşiv, F. 154. Op. 1. D. 20 (a): 7). Осындай негізсіз айыптауларға байланысты, Осман түріктерінің, әсіресе, мұқият бақылауда болған Махмет-Садық Ахмет Тәфиқоғлының 1897 жылдың соңына дейін өз еліне, Осман жеріне қайтуы туралы шешім шығарылған.

Түркістан аймақтарындағы Осман түріктерін елден шығару 1898 жылы Әндіжан көтерілісінен кейін басталды. Патшалық үкіметтің осындай әрекетке баруына, Әндіжан көтерілісінің жетекшісі Дукчи Ишанның Осман сұлтаны ІІ Абдулхамидке хат жіберіп, жасырын байланыс орнатты деген күдігі себеп болды. Алайда, Әндіжан көтерілісінен кейін Түркістан әскери бөлімінің басшысы Н. Белявский Дукчи Ишанның Осман сұлтанымен байланыс жасамағанын және Осман сұлтанының нұсқауымен көтеріліс ұйымдастырылмағанын анықтады. (Rustemov, 2010). Соған қарамастан, жергілікті отаршыл билік түріктерді Әндіжан көтерілісіне қолдау көрсетті деп күдіктенді.

Әндіжан көтерілісінің жаңғырығы Түркістанның көптеген аймақтарына тарай бастаған кезде, Патшалық үкіметтің Бұхара әмірлігіндегі саяси агенттері Осман әскерінің Бас штабы Түркістанға сегіз офицерін тыңшы ретінде жібергені туралы арнайы хабарлама таратты. (КСМД Арşiv, F. 369, Op.1. D: 753:7). Осы мәлімдемеден кейін тек Түркістан аймағында ғана емес, сонымен қатар Орынбор және Дала генерал-губернаторлығының аймақтарында да түрік офицерлерін тұтқындау үшін шұғыл шаралар қабылданды және бұл әрекетке жергілікті басқару

органдарын тарту туралы ескерту жасалды. (КСМД Арşив, F. 369, Op.1. D: 753:3).

Ресейдің отарлық биліктері «түрік тыңшыларын» іздеуге белсенді түрде қатысқанына қарамастан, Орталық Азия аймақтарында шетелдіктер үшін қолайлы жағдайларда түрлі іспен айналысқан түрік азаматтарын қатаң бақылауда ұстап, оларды дереу ұстап, елдеріне жер аударып, Ресей жеріне кіруіне тыйым салған. Мысалы, Қарқаралы уезінің бастығы Семей облысының Әскери губернаторына қазақ ауылдарында дәрі-дәрмек сатумен айналысқан түрік азаматтары Керім Тамасуқұлы мен Елин Мұхаммедқажы Бекерұлын дереу елден жер аудару туралы хабарлама жіберген. Бұған қоса, Стамбулдағы Ресей консулдығында ресми тіркелгеніне қарамастан, Қарқаралы уездік соты Ішкі істер министрлігінің рұқсатынсыз Керім Тамасуқұлы мен Елин Мұхаммедқажы Бекерұлын Ресей империясының аумағына заңсыз кірді деген айыппен бір жарым айға қамауға үкім шығарған. Бірақ облыстық сот бұл шешімді заңсыз деп тауып, жеке шешім шығарған. Дегенмен, полиция басқармасының нұсқауы бойынша аталған түрік азаматтарының Ресей жерінде болуына тыйым салынған (КСМД Арşив, F. 64, Op.1. D: 922:6).

Түркістан аймақтарындағы Осман түріктерін жергілікті халықтан оқшаулау мақсатында отарлық билік өкілдері оларға қарсы айып тағуды жалғастырды. Тіпті, Императорға тіл тигізді деген жалған айыппен қамауға алып, түрмеге жабу туралы мұрағат құжаттары бар. (КСМД Арşив, F. 64, Op.1. D: 2199:2). 1900 жылы Көкшетау аймағында алты түрік азаматы жергілікті халықты мазалады және Императорға тіл тигізді деген айыппен Омбы қаласындағы түрмеге жіберілген (КСМД Арşив, F. 369, Op.1. D: 753 (a):9). Жоғарыда аталған барлық түрік азаматтары кейіннен Дала генерал-губернаторының нұсқауы бойынша Ресей (Түркістан) жерінен елдеріне жер аударылды (КСМД Арşив, F. 369, Op.1. D: 797:15).

Әндіжан көтерілісінен кейін Түркістандағы отарлық билік өкілдері Меккеге қажылыққа барған жергілікті халықты Осман түріктерінің тыңшысы болуы мүмкін деген күдіктенді, Ыстамбұлда бірнеше күн аялдап, елдеріне қайтып келген қажылар мұқият бақылауға алынды. Тіпті, кейбір Орталық Азия

аймақтарындағы уезд бастықтары (ол кезде барлық уезд, облыс басшылары орыс ұлтынан болатын) қажылыққа барғандарға жалған айып тағуды бастаған. Мысалы, осындай шағым Жетісу облысының Қапал уезінде тұратын Маман Қалқабайұлының қажылыққа барғаннан кейін басталған. Бұл шағымда М. Қалқабайұлы қажылық сапары кезінде Осман сұлтанына өтініш (хат) жазғаны көрсетілген. Алайда арнайы тергеу барысында шағымның негізсіз екені анықталған (КСМД Арşiv, F. 64, Op.1. D: 811:8).

Түркістандағы Осман түріктерінің ықпалының күшеюіне қарсы әрекет еткендердің бірі Түркістан генерал-губернаторы С. М. Духовский болды. Ол 1899 жылы "Түркістандағы ислам" атты Императорға жіберген хатында (Бұл есеп Әндіжан көтерілісінен кейін аймақта қабылданатын шараларға қатысты ұсыныстарды қамтиды) Түркияда басылып шыққан басылымдардың Түркістанға әртүрлі жолдармен жетіп, қазақтар арасында «мұсылман фанатизмінің таралуына ықпал етіп жатқанын, мұндай жағдай аймақтағы бейбітшілік пен тыныштық үшін өте қауіпті екенін» атап өткен (Rustemov, 2010). Сонымен қатар, С. М. Духовский 1899-1900 жылдары Қытайдағы Ихэтуань ұйымы ұйымдастырған көтерілістің Түркістан аймақтарына да әсер етуі мүмкін деп алаңдап, өз басшылығына жолдаған хабарламасында түрік факторына байланысты алаңдаушылығын ашық білдірген. Ол осы хабарламасында Осман түріктерінің «Заман» газеті арқылы Ресей мұсылмандарын Еуропаның сәтсіздікке ұшыраған Қытай үлгісімен алға ұмтылуға шақырады деп алаңдаған (Rustemov, 2010). Осы себепті Ресей билігі Осман түріктерінің Түркістанға келуін өте қауіпті деп санап, оларды жергілікті халыққа үгіт-насихат жүргізуді көздейтін арандатушылар деп есептеген.

Полиция департаментінің басшылары Бірінші Ресей революциясы кезінде Ресейдегі мұсылман халықтарының ұлттық мүдделерін қорғау мақсатында саяси элиталардың Ресей мұсылмандарының съезін өткізіп, «Ресей мұсылмандарының одағын» құруына Осман түріктерінің жасырын ықпалы бар деп күдіктенген. Мұндай күдік Түркияда Жас түріктер революциясынан кейін одан әрі күшейді. Патшалық Ресей Түркиядағы «Иттихад ве Теракки», «Түрік ошағы» сияқты ұйымдар арқылы түрікшілдік идеяларының Ресей мұсылмандары

арасында таралуына кедергі жасауға тырысты. Осындай шаралар кезінде Орталық Азия мен басқа да аймақтардағы мұсылман халықтар арасында Түркияға барып білім алғысы келетін жастардың саны күн санап арта түсті. Зерттеуші Г. Ахмедовтың мәліметінше, 20 ғасырдың басында Ыстамбұлдағы жоғары оқу орындарында (университеттерде) А. Гайсин, С. Шанов, Д. Қолбаев, М. Тұрғанбаев сияқты қазақ жастары оқыған (Ahmedov, 1996: 127-136).

1909 жылы Ыстамбұлда оқып жүрген Бұхара әмірлігінің жастары Түркістаннан келген жастарға көмек көрсету үшін «Білім беру қайырымдылық қоғамы» («Бұхара Тәлім-і Маариф қоғамы») атты ұйым құрды. Аталған ұйым білім беру жұмыстарын Түркістан аймағында да жүргізе бастады. Алайда Түркістан аймақтық қауіпсіздік департаменті ұйым мүшелері Жас түріктердің басқаруымен жұмыс жасайды деп күдіктенді (Rustemov, 2010).

Осман империясына қоныс аударған татар және Әзірбайжан халықтарының өкілдері, мысалы, А. Ибрагимов, А. Агаев, К. Қарабеков, А. Тәжитдин сияқты тұлғалар Жас түріктер революциясынан кейін мерзімді басылымдар шығарып, сол арқылы Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтарын ағартуға тырысты (Nasyrov, 2004: 18). Мысалы, Бірінші Ресей революциясы кезінде Бакуде «Иршад» және «Тараққи» газеттерінің шығарылуына атсалысқан Агаев Ыстамбұлға келгеннен кейін 1910 жылы сәуірде «Хикмет» (Даналық) газетін шығара бастады (Рустемов, 2010). 1905-1907 жылдары Петербургте татар тіліндегі «Үлфәт» (Достық) газетінің редакторы болып, қазақ тілінде қосымша «Серке» газетін шығарған А. Ибрагимов 1910 жылы Ыстамбұлда татар тілінде «Тараф-ул-Муслимин» («Мұсылмандарды бір-бірімен таныстыру») журналын шығара бастады. А. Ибрагимов Ыстамбұлда «Тараф-ул-Муслимин» және «Сырат-ул-Мустақим» («Тура жол») журналдарын шығарып, оларды Ресей империясының аумағына жасырын түрде таратты. Бұл журналдарда Ресей мұсылмандарын отарлық езгіден босату үшін бірлікке шақыратын саяси мақалалар да жарияланған (Rustemov, 2010).

Ресей мұсылмандары арасында «Панисламизмді» таратуды мақсат еткен деп есептелген «Тараф-ул-Муслимин» және «Сырат-ул-Мустақим» журналдары отар халықтардың басқа халықтармен тең құқықтарға ие болуына ерекше назар аударды. «Сырат-ул-Мустақим» журналының 1911 жылғы қаңтардағы санында Сәмізаде Сүрейяның «Мұсылман әлеміндегі ояну» атты мақаласында мұсылмандардың басқа ұлттармен тең құқықтарға, білім беру мекемелеріне ие болуы керектігі айтылып, XX ғасырда мұсылмандардың отарлық биліктен құтылып, өркениетті ұлттардың біріне айналатыны жазылған. «Тараф-ул-Муслимин» журналының алғашқы санында осыған ұқсас мақала жарияланды. Онда Түркістан халқының отарлық езгідегі жағдайы сипатталып: «Түркістан бұрын исламның ең қасиетті аймақтарының бірі еді. Қазіргі кезде мұнда өмір сүретін мұсылман халықтар төмендетіліп, қысым көріп отыр. Оларда исламдық ерекшеліктер күн өткен сайын жоғалып барады. Бұл бауырларымыз туралы айтқанда жүрегіміз сыздап, көзімізге жас келеді» делінген (Rustemov, 2010).

Ресей шенеуніктері Ресейдегі мұсылмандардың саяси санасының оянуына Түркияның тікелей әсері бар деп тұжырым жасаған болатын. Ресейдегі түркі халықтарының күнделікті өмірінде ағартушылық пен саяси белсенділіктің тез өсуіне Түркиядағы Жас түріктер қозғалысының Ресей мұсылман жастарына үлгі болғаны туралы күмәнданған (Rustemov, 2010). Түркияның Ресей мұсылмандарына ықпалы туралы мәселе 1910 жылы Ішкі істер министрлігі жанынан құрылған «Ислам мәселелері жөніндегі кеңестің» күн тәртібіне енгізілді. Бұл отырысқа қатысушылардың кейбіреуі: «Исламдық ұрандар Ресей мұсылмандарын Ресейден бөліп, оларды Түркиямен біріктіруді көздейді» деп пікір білдірді (Kempbell, 2001:146). Бұл идеялардың кең таралуынан қауіптеніп, Қауіпсіздік департаменті империядағы жандармерия бөлімдерінің басшыларына былай деп түсініктеме жіберген: «Соңғы уақытта империя мұсылмандары арасында және басқа да шет елдерде "Панисламизм" деп аталатын идеялық қозғалыс анық түрде шиеленіс тудырып отыр. Ресейде осындай фанаттық қозғалыстар Жас түріктер комитеті тарапынан толық қолдау табуда. Бұл пантүрікшілдік қозғалыстың негізгі мақсаты – бүкіл мұсылман әлемін Түркиямен саяси және экономикалық

тұрғыдан байланыстыру, сондай-ақ болашақта барлық түркі халықтарын біріктіретін Түркі халықтарының республикасын құру. Осман түріктері мен Ресей түріктерінің белгілі жазушылары соңғы уақытта олардың бір түбірден шыққанын көрсетуге тырысып жүр. Мұсылмандардың Ресейге зиян келтіруін көздейді. Сондықтан панисламизмді қазіргі империялық мемлекеттік құрылымға қарсы мұсылман көтерілісі деп қорытындылай аламыз» (КСМД Архів, F.369. Op.1, D.753: 6).

Осындай мазмұндағы хаттарды жіберіп, панисламизмнің шабуылдық әрекеттерін қатаң сынға алып, діни жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін мұғалімдер мен дін қызметкерлерін бақылауда ұстап, панисламизмді насихаттайтын басылымдардың таралуына жол бермеу туралы нұсқау берілді.

Ресей билігінің Түркияға кедергі жасау әрекеттеріне қарамастан, қазақтар да қоса алғанда, Ресейдегі барлық мұсылман халықтары 1911-1912 жылдардағы Триполи соғысында және 1912-1913 жылдардағы Балқан соғыстары кезінде Түркияны қолдады. Дін істері департаментінің бастығы ішкі істер министріне: «Жас түріктердің жетекшілері ең білімді әрі белсенді тыңшыларын саудагер ретінде Ресейге жіберуде, сондай-ақ Меккеге қажылық жасаған мұсылмандар да Осман түріктеріне қолдау көрсетіп жатыр. Волга-Орал, Кавказ, Қырым және Түркістан аймақтарына Жас түріктердің тыңшыларының келуі империяның тұтастығына қауіп төндіреді» деген мәлімдеме жіберіп, Ресей шенеуніктерін мұндай жағдайдың алдын алуға шақырған.

Полиция департаментіндегі деректерде былай делінген: «Түркістан, Жетісу, Ферғана аймақтарындағы мұсылман халықтары түріктердің Балқан соғыстарындағы сәтсіздіктері ресейліктердің Балқан славяндарына көмектесуінің нәтижесінде болды деп санайды. Сондықтан қазіргі уақытта мұсылмандар алаңдаулы жағдайда және жалпы ресейліктерге, әсіресе Ресей үкіметіне теріс көзқараста. Сонымен қатар, жоғарыда аталған аймақтарда қазақтар арасында мұсылмандар бірлігін және патшалық Ресей саясатына қарсы насихатты қолдау қарқын алуда. Түркістан аймағының мұсылмандары соғыс кезінде жараланған түрік сарбаздарына көмек көрсету үшін қаражат жинауға арналған парақшалар таратуда. Бұл парақшаларда түрік сарбаздарына көмек

көрсеткендердің аты-жөні мен жиналған қаражат мөлшері мұсылман басылымдарының бірінде жарияланатыны айтылған» (КСМД Арşiv, F.25. Op.1, D.372: 22).

Орынборда татар тілінде шығатын «Вақыт» газеті Балқан соғысы туралы Ресейдегі мұсылмандарды ақпараттандыру мақсатында «Вақыт» газетінің тілшісі ретінде Фатих Каримовты Түркия жеріне жібереді. 1912 жылдың 9 қарашасынан 1913 жылдың 18 наурызына дейін Ф. Каримов «Вақыт» газетіне соғыс туралы және сол кездегі Түркияның жағдайына қатысты көптеген мақалалар жіберген. Бұл мәліметтер газеттің әр санында тұрақты түрде жарияланып отырған (КСМД Арşiv, F.25. Op.1, D.372: 3). Балқан соғысы туралы мәліметтерді Түркістан аймағындағы жастар Түркияда басылып шығатын «Танин» және «Иқбал» газеттері арқылы біліп отырған. Бұл газеттерді көбінесе Қазан университетінде оқып жатқан татар, башқұрт және қазақ жастары оқыған (Rustemov, 2010).

Бұл жағдай Ресейде білім алып жатқан мұсылман жастардың Түркияны қолдаған қозғалысына жол ашты. 1912 жылдың күзінде Санкт-Петербург қаласында оқитын қазақ, өзбек, татар студенттерінің қозғалысы байқала бастады. Осы мұсылман жастарының қозғалысы жүріп жатқан кезде Санкт-Петербург университетінің заң факультетінің студенті, қазақтың белгілі қайраткері, Түркістан автономиясының басшысы Мұстафа Шоқай былай деп жазады:

«Мен 1910-1914 жылдары Санкт-Петербург университетінде білім алдым. Бұл кезең Ресейде наразылықтардың күшейген уақыты еді. Жоғары оқу орындары, әсіресе университеттер тікелей полицияның бақылауында болатын. Соған қарамастан, біз, студенттер, саяси қарсылық шерулеріне қатысатынбыз. Ресей үкіметіне қарсы көшеде демонстрациялар ұйымдастыратын едік. Балқан соғысы Санкт-Петербургтегі студенттік қозғалыстарды одан әрі күшейтті. Бұл кезде Ресей бейтарап саясат ұстанды, бірақ бейтарап болуына қарамастан, Түркияға қарсы Балқан славяндарына ашық түрде көмектесіп отырды. Санкт-Петербург көшелерінде «Айя-Софияға крест орнату» талап етілген шерулер өтті. Осындай әрекеттер бізді қатты толқытты. Орыс сыныптастарымыз революционер

болғанымен, біз оларға онша жақын болмадық. Біз, орыс және орыс емес студенттер, университет кампусында Балқан славяндарына қаражат жинап жүрген еріктілерге кедергі жасауға тырыстық... Бұдан бөлек, басқа да қарсылық шараларын жоспарладық. Осы мақсатта біз, әзербайжан, татар және басқа да түркістандық студенттер, орыстардан бөлініп, дербес әрекет етуге шешім қабылдадық» (M. Shokay, 1998: 367).

Осы тарихи оқиғаға байланысты Санкт-Петербург Әскери медицина академиясында оқыған С. Асфандияров төмендегідей баяндайды:

«1912 жылдың күзінде Санкт-Петербургте I Балқан соғысы кезінде қазақ, татар және өзбек студенттері арасында Түркияны қолдайтын үлкен наразылық шарасы өтті. Болгар студенттері бізге жұдырық жұмсайтындай ашулы болды» (КСМД Arşiv, F.811. Op.20, D.686: 239).

Осман түріктері Балқан славяндарымен соғысып жатқан кезде, Ресей түріктері мен қазақтар түріктерге көмек көрсетуге тырысты. Орынбор жандармерия басқармасының мәліметі бойынша, жоғарыда аталған «Вақыт» газетінің тілшісі Ф. Каримов Түркияға аттанбас бұрын, Орынбор қаласында тұратын қазақтар және басқа да мұсылман халықтар 50 мың сом жинап, оны Түрік армиясына көмек ретінде тапсырған. Балқан соғысы кезінде жараланған түрік сарбаздарына және әлсіреген түрік флотына көмек көрсету үшін қаражат жинау тек Орынбордағы мұсылмандар арасында ғана емес, басқа аймақтарда да жалғасқан. Мысалы, Ялта мұсылмандары – 20 мың сом, Кавказ мұсылмандары – 150 мың сом, Ходжент мұсылмандары – 23 мың сом, Мәскеуде тұратын мұсылмандар – 400 мың рубль жинауды жоспарлаған. Сырдария өңіріне қарасты Созақ қазақтары Түркия үшін 40 мың сом жинады. Верный және оның маңайындағы мұсылмандар Түркияға көмек ретінде 10 мың сом жіберген (Rustemov, 2010).

Патшалық үкімет Ресей мұсылмандарының Осман түріктеріне көмек көрсету әрекеттеріне тосқауыл қою үшін және қаражат жинау жұмыстарын ұйымдастырғандарды қамауға алу мақсатында жергілікті орыс билігіне нұсқау берді. Мұндай нұсқаудан кейін жандармерия жергілікті халық арасында Түркияға

көмек көрсету үшін ақша жинап жүрген түрік азаматтарын ұстауға арналған шараларды жүзеге асыра бастады. Тергеу барысында Созақтағы қазақтар арасынан түрік азаматтары Мұхаммет Салих, Камаладдин Ибраһим және Хасан Яһияұлы қамауға алынған (КСМД Арşiv, F. 145. Op.20, D.884: 79).

Ресейдегі мұсылман халықтар Балқан соғысы кезінде түріктерге тек ақша жинаумен шектелмеді. Түркияда білім алған Ресей мұсылман жастары, оның ішінде қазақ жастары да түрік армиясының әскери госпитальдарында жараланғандарға көмек көрсетуге тырысты. Бұған дәлел ретінде «Вақыт» газетінің тілшісі Ф. Каримовтың Ыстамбұлда болған кезінде түрік армиясы госпитальдарының бірінде ерікті ретінде жұмыс істеген екі қазақ студентімен бірге түскен фотосы дәлел бола алады (Karimi, 2010: 149).

Түркістан жеріндегі отаршыл билік жергілікті халықтың Осман түріктеріне қолдау көрсетіп жатқанын байқап, оған тосқауыл қоюға тырысты. Түрік азаматтарының әрекетін зерттей келе, Жетісудағы жергілікті халық арасында Түркиямен байланыс орнатуға тырысқандар анықталды (Маһаева, 2007: 270). Патша үкіметі қазақтарды және басқа түркі халықтарының өз мүдделерін қорғау қозғалыстарын Түркияның ықпалымен түсіндіруге тырысты. Осыған байланысты қазақ зиялыларына, әсіресе «Айқап» журналының төңірегіне топтасқан Б. Қаратаев пен М. Сералинге жалған айыптар тағылды.

Патшалық үкімет Осман түріктерінің Орта Азияға, Түркістан арқылы келуінен күдіктеніп, бұл мәселе бойынша Шығыс Түркістан консулдығына арнайы тапсырма берген. Сондықтан ондағы консулдық бұл аймаққа келген әрбір түрік азаматын қатаң бақылауға алып, ресейлік билік органдарына арнайы мәліметтер жіберіп отырған. Консулдық жазбаларының бірінде 5 түрік азаматының Қашқарға келгені және олардың бұрын шекарадан заңсыз өткені үшін Ресей үкіметі тарапынан ұсталып, Самарқаннан қашып шыққан түріктер екені айтылған. Олардың екеуінің аты-жөні белгілі болған (Салы бей мен Емрулла бей) деп хабарланған (КСМД Арşiv, F. 44. Op.1, D.38239: 42). Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен Патша үкіметі түрік азаматтарының империя аумағында болуына тыйым салды.

Жергілікті билікке, соғысушы елдердің азаматтарын дереу қамауға алып, олардың мүлкін тәркілеу туралы нұсқаулар берілді. Мұндай шараларға қарамастан, Жас түріктер Орта Азиядағы түркістандық жастармен байланыс орнатуға ұмтылды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттарын пайдалана отырып, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Османлы мемлекеті мен Түркістан халықтары арасындағы байланыстар жан-жақты зерттелді. Түркістан аймағындағы ықпалын күшейту үшін патшалық Ресейдің саяси жүйелі түрде Османлы мемлекеті мен Түркістан халықтары арасындағы байланыстарды тоқтату мақсатында қысым көрсету және жала жабу саясатын жүргізіп, бұл саясаттың Османлы түріктеріне қалай әсер еткені анықтады. Османлы-қазақ байланыстары тек саяси қарым-қатынас қана емес, сонымен бірге мәдени, діни және әлеуметтік байланыс тұрғысынан қарастырылады. Зерттеуде ұсынылған архив құжаттары Османлы-қазақ байланыстарының патшалық Ресейдің қысымына қарамастан жалғасқанын және әлеуметтік- діни байланыстардың үзілмегенін көрсетеді.

Әдебиеттер

- Ahmedov, G. (1996) *Alaş “Alaş” bolganda: Estekikler men Tarihi Dereker*. Almaty: Jalın Yayınları, 127-136.
- Avakiyan, A. (2001). *Çerkeskii Faktor V Osmanskoi İmperii i Turssii* (Vtoraya polovina XIX- pervaya çetvert XX vv.). Erevan: Gitutiyon., s. 421.
- Baderhan, F. (2001). *Severokafkazskaya diaspora v Turssii, Sirii i Yordanii* (Vtoraya polovina XIX – pervaya polovina XX veka). Moskova: Institut votokovedeniya РАН, 50.
- Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. (2004) Ankara: Başbakanlık Basımevi, 94-100.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, 51-78.

- Gainetdinov, R. (1997). *Turko-tartarskaya političeskaya emigrassiya: naçalo XX veka – 30-e godı. Naberejniye Çelni: Kamskii Yayınevi, 159.*
- Karimi, F. (1913) *İstanbul mektupları. Orınbor. S. 216.*
- Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (KCMDA). Fond (F), - No 25). Op. (Opis') No 1. Dosya numarası 2192. S. 1-4.
- Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Arşivi (KCCA). F. No. 811, Op. No. 20. Dosya Numarası 686. S. 239
- KCMDA. F. - No. 145 (Türkistan İlçe Polis Müttefiş Yönetimi). (*Genelge ve Türkistan Genel Valiliğinin Talimatnamesi*) Op. - No. 1. Dosya numarası 884.. S. 60.
- KCMDA. F. - No 25. (Turgai Bölge İdaresi). Op. - No 1. Dosya numarası 2251. (*Rusya'ya gelen Türklerin gözaltında tutulması üzerinde 1876-1880 yy.*). S. 7.
- KCMDA. F. - N 78, Op. No 1, Dosya numarası 168. S. 9-10
- KCMDA. F. -No 769, Op. No1, Dosya numarası 2. S. 42
- KCMDA. F. -No 21, Op. No 1, Dosya numarası 377. S. 1-3.
- KCMDA. F. -No. 40. Op. No. 1. Dosya numarası 599. S. 13.
- KCMDA. F. - No 15 (*Semipalatinsk Bölge Yönetim Kurulu*). Op. - No 2. Dosya numarası 250. (*Türk vatandaşı Mustafa Maidi-Ata'nın Rusya'dan sürülme davası*). S. 1-3.
- KCMDA. F. No154, Op. No.1, Dosya numarası 20(a). S. 7.
- KCMDA. F. No 369, Op. No.1, Dosya numarası 753. S. 7.
- KCMDA. F. No 64, Op. No.1, Dosya numarası 811. S. 8.
- Kempbell, E. (2001) *Musulmanskii vopros v Rosii: istoriya osvujujeniya problemi. İstoriçeskiye zapiski Dergisi. N 4, Moskova: Nauka, 146.*

KAZAKLARDA KURŞUN DÖKME GELENEĞİ ÜZERINE KURSHUN DOKME TRADITION IN KAZAKH CULTURE

Akmaral SABİTOVA¹

Özet

Hastalık ve nazar için farklı kültürlerde çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Türk dünyasında da en eski dönemlerden beri hastalığı önlemek veya hastalığı yok etmek için çeşitli inanç ve uygulamalar geliştirilmiştir. Gerek halk kültürü gerekse dini bir inanış olarak bütün insanlık tarihinde ve dünyanın hemen her yerinde görülen nazar Kazaklarda da halk tarafından inanılan ve sosyo-kültürel hayat içinde etkileri açıkça gözlenebilen bir olgudur. Kazaklarda korkudan gece uyunmadığı zaman, işlerin iyi gitmediği zaman, aşırı bir hastalık olduğunda kişiye nazar değdiğine inanılmaktadır. Bu durumda nazarı ortadan kaldırmak için halk arasında “emşi” adı verilen kişilere başvurulmaktadır. Bu kişiler “Korgasin Kuyu” denilen uygulamayı gerçekleştirir. Beklenmedik zararlı eylemlerle ve çocuğu tedirgin eden şeylerle baş etme konusunda en çok başvuru bu uygulamaya, günümüzde yaygın olarak devam etmektedir. Bildiride, Anadolu’daki “Kurşun Dökme” adı verilen uygulama ile büyük oranda benzerlik gösteren bu ritüelin hangi amaçla kimler tarafından ve ne şekilde yapıldığı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nazar, Kurşun Dökme, Hastalık, Kazakistan, Halk Hekimliği

Abstract

Various practices are used in different cultures for illness and evil eye. Various beliefs and practices have been developed in the Turkic world since the earliest times to prevent or eliminate the disease. The evil eye, which has been seen throughout human history and almost everywhere in the world, both as a folk culture and a religious belief, is a phenomenon that is believed by the people in Kazakhs and whose effects can be clearly observed in socio-cultural life. Among the Kazakhs, when one cannot sleep at night due to fear, when things are not going well, or when there is an extreme illness, it is believed the evil eye falls on the person. In this case, people call “Emshi”, they are used to eliminate the evil eye. These people perform the practice called “Korgasin Kuyu”. This ritual, which is very similar to the practice called ‘kurshun dokme’ in Anatolia, will be discussed in the paper as well and for what purpose, by whom and in what way. It will also be organized in dealing with unexpected harmful actions and things that make the child uneasy. For example, it is possible to distract the child from a mysterious fear by ‘kurshun dokme’.

¹ Bilim Uzmanı, Kh.Dosmukhamedov Atyrau Üniversitesi, sabitova_akmaral@mail.ru

Although this type of treatment method has appeared before, it has not gone out of use yet.

Keywords: Evil Eye, Kurşun Dökme Disease, Kazakhstan, Folk Medicine

Giriş

“-Babanne yarın, çarşamba günü sabah güneş doğarken bana kurşun dökmek için erkenden uyandırır mısın? Son zamanlarda şanssızım gibi...”

-Tamam, yavrum. Nazar veya söz değmiş olabilir.”

Bu diyalog çocukluğumdan bugünkü günlerime kadar sıradaki bir dialog. Fakat dini veya tarihsel açılarından hiç bir fikirim yoktu. Bu araştırmamdaki güncel konuyun amacı tüm Türk Dünyasının günümüze ulaşan ritüellerinin tarihi ve dini açıdan yeterince çalışılmaması nedeniyle büyük katkı sağlamaktadır. Bazı ritüellere o kadar alışmış ki, tarihlerini, dini geçerliliğini incelemeden, büyüklerimizden gördüklerimizi baz alarak yapıyoruz.

Bu konuda bölgesel diyanet işleri idaresine bağlı "Ansar" bilgi analiz merkezinin ilahiyat uzmanı Nurbol Panaev şu görüştedir: «kurşun dökümü» - eski bir Kazak şifa ritüelidir. Geçmişte kendi kendine korkan ve ürken küçük bir çocuğun hastalığı, korku aşılansak giderilirdi. Bunu yapmak için, ürkmüş bir çocuğun başının üzerine suyla dolu bir bardak tutuyor ve içine önceden eritilmiş kurşun döküyor. Bu sırada hışırtı sesinden irkilen çocuk titriyor ve vücudu tahriş oluyor. Böylece hastalık, onda sıkışan hasar bu tahrişle birlikte ortaya çıkacaktır. Ayrıca çocuğun neden korktuğunu da anlayabilirsiniz. Örneğin, köpekten korkuyorsa kurşundan köpek görüntüsünü, kediden korkuyorsa kedi görüntüsünü göreceğiniz söyleniyor. Bu ritüel bazı bölgelerde halen korunmaktadır. Bu ritüelin de Şeriat'ta hiçbir temeli yoktur. Peygamberimiz (s.a.v.), korkan ve ürken bir kişiye, surenin bazı ayetlerini okumasını tavsiye ederdi. [1]

Nazar diğmek gelişmiş toplumlara kadar yaygın olarak gözlemlenen ve yaygın olarak benimsenen bir inançtır. Kıskanç hoşlanmadan kaynaklanır. Peygamber Muhammed nazar olduğunu ve gerçek olduğunu söylüyor. İslam kanunlarında nazar temasından kaçınmanın yolları vardır. Bunlar; Kur'an-ı Kerim'de Rasulullah'ın öğrettiği Fatıha, Ayet-ül-Kürsi ve Duaların okunması.

Yaygın inanışa göre ‘nazar alıcı’ kişilerin görünümü ortak özellikler gösterir: sarı renk, mavi gözler, çarpık dişler, geniş gözler, kızıl sakal, ağza yakın burun, büyük burun delikleri, derin çekik gözler ve kaşlar, kalın dudaklar göz alıcı insanlar oldukları biliniyor.

Anadolu insanı gözle temas eden kişileri tespit etmek ve gözle temas eden kişiyi tedavi etmek için çeşitli önlemlere başvurmuştur. Göz temasını önlemenin bir diğer yolu da "kurşun dökümü"dür. Orta Asya'dan gelen bu geleneğe Başkurdistan'da "Kut Kuyu" adı verilmektedir. Başkurtlar bu işi şu şekilde yaparlar: Kurşunu erittikten sonra hastanın başına konulan tastaki suya dökerler. Hasta kişiye bu sudan bir yudum verilir. Sudaki kurşunun türüne bakarak, kurşunu eriten tevfi kadın, hastalığın sebebini söyledi. Çözünmüş kurşunun suya dökülerek görünümün değerlendirilmesi yöntemi Anatoly çevresinde yaygındır. Kurşun dökümü çoğunlukla kadınlar tarafından yapılmaktadır. Kurşun eritmede kullanılan malzemelere dayalı benzerlikler olsa da daha derine bakıldığında bazı farklılıklar da vardır. Kurşun eritilirken bir çarşafın içinde bir miktar ekmek, bir bardak su, bir iğne, tuz, ayna, soğan, sarımsak, şeker, makas ve Kur'an hazırlanır. Bu malzemelerin farklı bölgelerde az ya da çok kullanıldığını görebiliyoruz. Kurşunu çözmek için kullanılan malzemelerin her birinin farklı kullanım alanları vardır. Mesela tuz, ondan kurtulmak demektir, şeker ise tatlılık demektir. Ayna aydınlığa çıkmak, makas ya da bıçak bir hastalığı kesmek demektir. Suyu dökülen çözünmüş kurşunun türü, kurşunu çözen kişinin tahmin etme yeteneğine göre değerlendirilir. Çarşafın üzerine serilen ekmek ve buğday köpeklere yediriliyor. Köpek bunları yediğinde kurşunlu su da tarlaya dökülüyor. Böylece gözün köpeğe geçtiğine inanılıyor. Şaman inancında hastaların tedavisi için yapılan en önemli ayinlerden biri de "hareket etme" ve "döndürme" töreni olarak adlandırılan törenlerdir. Bu tören, bir hayvanın hastanın etrafında döndürülmesi ve hastalığın hastaya aktarılmasıdır. Köpeğin üzerine çözünmüş kurşunlu su dökmek ve köpeği ekmekle beslemek "kopyalama" örneğidir. [2]

Bugün Kazak halkı maddi değerlerini boşa harcayan, manevi zenginliğini en üst düzeye çıkaran halklardan biridir. Kültürünü sımsıkı korumuş, inançlarıyla yaşayan insanımızın ruhu gerçekten zengindir. Eski Saka döneminden gelen ateşe tapma, ritüel yapma, abdest alma gibi inanışlar şamanizme atfedilirken, bazıları hala bu tedbirleri hayatlarında sıklıkla kullanıyor. Peki bu ritüelin anlamı nedir?

Bir çocuk beşiğe yerleştirildiğinde veya yeni bir eve taşındığında, ailedeki büyükannelerimiz mutlaka ateş yakıp onu gönderirler. Yani şeytanları kovmak için yapılır. Şakarım dedemizin dediği gibi "Güven olmadan iman olmaz", şeytanlara inanmayanların bile bu inancı yenemeyecekleri açıktır. İşte burada Kazak halkının inançlarının bir parçası haline gelen geleneklerden biri de korku salmaktır. Bu, kişinin şok olduğu, kötü bir haber aldığı, zor durumda kaldığı ve kalbinin kırıldığı durumlarda yapılan bir ayındır. Öncelikle kurşun sıcak alev altında eritilir. Bir kişi oturuyor, kendini bir battaniyeyle örtüyor, bir kâsede soğuk su tutuyor ve bilinçsizce sıcak kurşun döküyor. Acı bir sesin gölgesinde kalan insan şoka uğrar ve kaybettiği kalbinin tekrar yerine döneceğine inanır. Bazı durumlarda ise soğuk suya düşen kurşunun katılaştığı ve kişinin neye şaşırdığını görebildiği söylenir. Günümüzde gençler bu durumla sıklıkla psikologlara başvuruyor. Ancak ağabeylerimizin ve ablalarımızın bu geleneği kendilerinden sonra gelen gençlere yüceltikleri açıktır. Bazı psikologların aksine sorunlarımızı büyük anneannelerimizle paylaşırsak çözüme ulaşabileceğimizden şüphe olamaz diye düşünüyorum. Dedelerimizin, dedelerimizin, kendi hayat tecrübelerimizden gördüğümüz sözlerinin, geleneklerinin bize faydası yoksa, zararını da çok bilenlerden çok, görenlerden sormak istiyorum. Bunu şamanizm uygulamasına yorarsak, dün gece bugün de devam ediyor. [3]

Şimdi bazı insanlar tanrısallık derken, bu eski Hunlar, Moğollar, Türkler, Altaylılar vb.'dir. Kadim bir din olduğunu düşünüyor, hatta öyle göstermek istiyor. Aslında adı geçen kabile ve boyların farklı inançları vardı. O dönemde Allah'ın dini hakkında çok az şey biliyoruz. Neredeyse hiçbir tarihsel veri yok. Anıt yok, kutsal yazı yok." Ayrıca bazı kişilerin İslam'la ilgisi olmayan tüm ritüelleri tanrılaştırmaya çalıştıklarını söylüyor. "Aslında farklı kökenleri var. Mesela ateşle savaşmak Zerdüştlükten gelen bir inançtır. Tanrıların geleneği olduğu söylenen ritüellerin arasında Maniheizm, Nasturi inançları ve Şamanizm'den gelenler de bulunmaktadır. Atalarımızın İslam'dan önce Allah'a inandıkları doğrudur ancak hangi dine mensup oldukları sorusunun net bir cevabı yoktur. Dolayısıyla modern "ilahiyat", bizzat bu insanların icat ettiği yeni bir putperestlik biçimidir. Böyle bir süreç sadece ülkemizde yaşanmıyor. Örneğin Rusya'da, Almanya'da ve diğer

ülkelerde modern inançları yeniden canlandırmayı amaçlayan çeşitli hareketler var. [4]

Kaynaklar

«Aktobe 100» Sholpan Mukasheva ‘Koryktyk kuyup dem saluga bolama’ <https://aqtobegazeti.kz/?p=93582> [22.10.2020]

“Turik adet-guryptary 32” “Turik jane Islam Madenietinde koz tiu nanymy” <https://www.trt.net.tr/kazakh/turik-diet-g-u-ryptary/2014/06/04/turik-diet-g-u-ryptary-22-82817> [30.10.2020]

“Bilim al”, Kumatova Asel, «Koryktyk kuiu» <https://bilim-all.kz/article/15064-Qorqytyq-quyu> [30.10.2024]

“Muslim.kz”, Zhasulan Bakytbek, “Kazakistandaki Shamanizm ortalygy dini uyum ba?” <https://muslim.kz/kz/article/qazaqstandagy-shamanizm-ortalygy-dini-uyym-ba> [13.10.2024]

**AZERBAIJAN VE ANADOLU'DAN IRAK TÜRKMEN
FOLKLORUNA HALK KÜLTÜRÜNDE DOĞUM ÖNCESİ
YAPILAN RİTÜELLER**

**PRE-BIRTH RITUALS IN FOLK CULTURE FROM
AZERBAIJAN AND ANATOLIA TO IRAQI TURKMEN
FOLKLORE**

Meleyke Nizami kızı Memmedova¹

Özet

Asırlarca nesillerden nesillere ötürülerek gelen gelenek ve ritüeller hala günlük hayatımızın bir çok alanında var olan halkımızın zengin kültürünün kalıntıları, alışkanlıkları, bilgi, töre ve davranışlarıdır. Yaşantımızın bir çok alanında olduğu gibi çeşitli merasimler içinde de kendine yer edinen, bazı istek ve arzularımızın gerçekleştirilmesinde, korku ve endişelerinin ortadan kaldırılmasında, nazar, kötü niyet, ağır aura ve negatif enerjilerin karşısının alınmasında, hayata karşı mücadelemizde yapılan gelenek ve ritüeller kalıplaşmış bir takım davranışlardır. Ve bu davranışlar sonucu oluşan gelenek ve ritüeller mensup olduğu halkın kendine özgüdür ve milli kültürünün birebir yansımasıdır. Genellikle eski Türk inançları ile bağlı olan ritüellerin temel amacı insanın yeni durumunu, satatüsünü kutlamak ve kutsamaktır, aynı zamanda onu, “geçiş” döneminde olacağına inanılan tehlike ve zararlı etkenlerden korumakla beraber hayata tutunmaya, geleceğe umutla bakmaya yardımcı olmaktadır.

Azerbaycan, Anadolu ve Irak-Türkmen halk kültürü gelenekleri ve ritüelleri ile zengindir. Bu zenginlik insan hayatının üç önemli geçiş dönemi olan Doğum, Evlenme ve Ölüm merasimlerinde kendini daha çok göstermektedir. Doğum merasimlerinin kendisi doğum öncesi, doğum anı ve doğum sonrası zengin gelenek ve ritüelleri ile dikkati çekmektedir. Konunun zenginliği ve genişliği göz önünde bulundurularak makalede sadece doğum öncesinde halk kültüründe yer alan “Aşerme” ve “Çocuğun cinsiyetinin belirlenmesi” dönemleri araştırılmış, çocuğun sağlıklı olması ve yaşaması için alınan önlemler, her iki bölgede sözkonusu dönemlerde yapılan gelenekler ve ritüeller karşılıklı şekilde incelenerek mukayese edilmiş, benzerlikler ve farklılıklar saptanmıştır.

Aynı millet ve aynı genetik kodların taşıyıcısı olmamızdan dolayı Azerbaycan, Anadolu ve Irak-Türkmen kültüründe benzerlikler farklılıklardan

¹Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Mitoloji Bölümü'nde aparıcı elmi işçi
ORCID: 0000-0001-7714-4668, meleykememmed1@gmail.com, Bakü/Azerbaycan.

çöktür, farklılıkların olması ise geniş coğrafi araziye ve zengin halk kültürüne, geleneklere, adet, inanc, merasim ve ritüellere sahip olduğumuzun bir göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Anadolu, Irak-Türkmen, aşerme, çocuk, cinsiyet, gelenek, ritüel.

Abstract

Traditions and rituals that have been passed down through generations for centuries are remnants of our people's rich culture, reflected in habits, knowledge, customs, and behaviors that still exist in many aspects of daily life. These traditions and rituals, which have found their place in various ceremonies as well as in many areas of our lives, are structured behaviors aimed at fulfilling certain desires and wishes, alleviating fears and anxieties, warding off the evil eye, bad intentions, heavy auras, and negative energies, and aiding in our struggles against life's challenges. These traditions and rituals are unique to the people who practice them and are direct reflections of their national culture. The main purpose of these rituals, which are generally tied to ancient Turkic beliefs, is to celebrate and bless a person's new status or situation, while also protecting them from the dangers and harmful influences believed to arise during transitional periods. At the same time, these rituals help individuals hold on to life and look to the future with hope.

Azerbaijani, Anatolian, and Iraqi-Turkmen folk cultures are rich in traditions and rituals, particularly evident during the three major life transitions: birth, marriage, and death ceremonies. Birth ceremonies, in particular, stand out for their rich array of traditions and rituals surrounding the periods before, during, and after birth. Given the vast scope and depth of the topic, this article specifically examines the "Cravings" and "Determination of the Child's Gender" phases in folk culture during the prenatal period. The measures taken to ensure the health and survival of the child, as well as the customs and rituals practiced during these phases in both regions, are analyzed comparatively, with similarities and differences identified.

Due to being the same nation and sharing the same genetic heritage, similarities between Azerbaijani, Anatolian and Iraqi Turkmen cultures far outweigh the differences. The existence of differences, however, is a reflection of the vast geographical area and the rich folk culture, traditions, customs, beliefs, ceremonies, and rituals that we possess.

Keywords: Azerbaijan, Anatolia, Iraqi Turkmen, cravings, child, gender, tradition, ritual.

Giriş

İnsan yaşamındaki üç önemli geçiş döneminden biri olan doğum, bir canlının dünyaya gelmesiyle mutluluk veren mucizevi bir olay olarak kabul edilir. Hayat doğumla başladığı için kültürümüzde doğuma büyük önem verilmekte, doğumla ilgili gelenekler, inançlar, uygulamalar ve ritüeller doğum öncesinden başlayarak, doğum ve sonrasında da devam etmektedir. Söz konusu geçiş dönemi, mutluluğun yanı sıra çeşitli tehlike, korku, kaygı, çaresizlik gibi duyguları da barındırır. Bu nedenle bu dönemde çeşitli ritüeller ve adetler yerine getirilerek rahatlama ve huzur aranmaktadır. Gerçekleştirilen geçiş ritüelleri, insanların günlük hayatlarındaki statülerinde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Örneğin, bir çocuğun doğumu hem aile hem de çocuk için sosyal statünün değişmesi anlamına gelir. Yeni doğan çocuk, dünyaya geldiği toplumun gelenek ve adetlerini, inançlarını benimseyerek onun bir parçası haline gelir. Çocuğun hangi evde doğduğu, gelecekteki kaderini belirlediği için, doğumun ilk gününden itibaren, hatta çocuk anne karnındayken bile çeşitli tedbirler, ritüeller ve adetler uygulanmaktadır. Çocuk doğduktan sonra anne ve bebeğin sağlığını korumak, kötü enerjilerden, bazı varlıklardan (cin, al karısı), nazardan korumak amacıyla çeşitli önlemler alınır. Bu önlemler sırasında, eski Türk gelenek ve adetleri, inanç ve ritüelleri uygulanmaktadır.

Doğumla ilgili inançlar, gelenekler, yöntemler, uygulamalar ve ritüeller genellikle doğum öncesinde başlar ve doğum gerçekleşene, hatta çocuk belli bir yaşa gelene kadar devam eder. Bu süreç, evli çiftlerin yanı sıra çevrenin ve yakınların çocuk sahibi olma arzusuyla başlar. Çocuk sahibi olamama, yani hamile kalamama durumu ortaya çıktığında, tıbbi müdahalenin ve doktora başvurmanın yanı sıra, halk inanışlarına dayalı bazı geleneklerin, ritüellerin ve yöntemlerin de uygulandığı görülmektedir. Henüz evlenmeden önce kız çocuklarının, gelecekte çocuk sahibi olup olmayacaklarını, kaç çocukları olacağını ve bunların kaçının erkek, kaçının kız olacağını öğrenmek amacıyla gerçekleştirdikleri bazı ritüellerden, düğün günü ve sonrasında yapılanlara kadar her şey, doğum öncesi geçiş ritüellerini kapsamaktadır. Nitekim Nahçıvan'da (Azerbaycan'da) genç kızların evlenmeden önce el falına bakarak gelecekte kaç çocukları olacağını öğrenmeleri buna bir örnek olarak verilebilir. Söz konusu ritüel niteliğindeki fal şu şekilde yapılır: bir elin parmakları avucun içine

doğru kapanarak sıkıca yumruk yapılır. Sonra diğer elin başparmağıyla avucun bileğe yakın kısmına baskı yapılır, eğer burada yuvarlak düğümler oluşursa ve oluşan düğümlerin sayısı kadar gelecekte çocuk olacağına inanılır. Her iki el aynı şekilde yapıldığında oluşan düğümler sayılır ve buna göre çocuk sayısı belirlenir. Eğer hiç yuvarlak düğüm oluşmazsa, bu, gelecekte o kişinin kısır olacağı anlamına gelir. Yine Azerbaycan`da evlenecek çiftlerden gelinin kucacağına düğün günü erkek çocuğu oturtulmasının amacı bir ritüel niteliği taşıır. Bu geleneğin amacı, gelinin erkek çocuk sahibi olmasıdır. Her şey niyetle, bir enerjiyle başladığı için önce niyet edilir ve sonra bu niyet ifade edilir, davranış ve hareketlerle, söylenen sözlerle gösterilir. Bunun bir örneğini de gelin evden çıkarılırken damadın kardeşinin gelinin belini kuşakla bağlayarak söylediği dörtlükte görmekteyiz:

Anam, bacım, gız gelin,
El ayağı düz gelin.
Yedi oğul isterem,
Birce dene gız gelin (KK-5).

Bu gelenek ve ritüellerin benzerleri Anadolu`da da görölmektedir. Örneğin, gelinin yatağına ve kucacağına erkek çocuğun oturtulması, gerdek gecesinde bazı yiyeceklerin tercih edilmesi, henüz evlenmeden önce genç kızların çeşitli yöntemlerle çocuklarının olup olmayacağını öğrenmeye çalışmaları bu uygulamalardan bazılarıdır (Güven, 2021:24-25). Hem Azerbaycan, hem de Anadolu'nun birçok bölgesinde, yörelerinde benzer yöntem ve uygulamalara rastlanmaktadır. Çocuk sahibi olabilmek amacıyla yapılan ritüellerin yanı sıra halk hekimliğine de başvurulmaktadır. Bazı yiyeceklerin tüketilmesine ve bazı inanışların uygulanmasına özen gösterilmektedir.

Kadının hamile olması, ailesi ve çevresindeki tüm insanlar tarafından sevinçle karşılanır. Kadın, hamileliğin getirdiği bulantı, kusma ve karın büyümesi gibi özel durumları aile üyelerinden, özellikle kayınpederi ve yetişkin erkeklerden bir süre gizlemeye çalışır (KK-1; Uçakcı, 2003:20). Doğum ve onun başlangıcı olan hamilelik her ne kadar sevindirici bir olay olarak kabul edilse de, hamileliğin başlangıcı ve süreci geleneksel kültürümüzde bir ölçüde "ayıp" sayılmaktadır. Hamile kadının ve çevresindekilerin bu konuyu açıkça konuşması, gündemde tutması geleneksel kültürde hoş karşılanmaz, hatta ayıp sayıldığı kadar hamile kadının kendisini ve bebeğini nazardan ve her türlü olumsuz etkilerden koruma amacı taşıır.

Irak Türkmenleri arasında hamileye "iki canlı, ikki canını, ki canını, boğaz, yüklü, hamile, karnı var, şişmiş, yine şişmiş, yine karnı şişmiş, yine karnı var" (Saeed, 2014:14), Azerbaycan'da ise hamile kadına "iki canlı, yüklü, boylu, hamile, ağzı pis, yerikli" (KK-5; KK-11) vb. adlar verilir. Hamilelik süresince hamile kadının hem kendi sağlığı hem de bebeğinin sağlığı için uyulması gereken birçok gelenek, yöntem ve ritüel vardır. Hamile kadın ilk olarak hamileliğini kaynanasına ve gizlice kocasına söyler. Her iki bölgede de hamile olduğu bilinen kadınlara ağır işler yaptırılmaz, ağır eşyalar taşıtırılmaz, dinlenmeleri için uygun ortam hazırlanır. Yas merasimi gibi üzücü toplantılara katılmalarına kesinlikle izin verilmez. Hamile kadını üzmemek, moralini bozmak yasaktır, mümkün olduğunca rahatlığı sağlanır. Aynı zamanda hamile kadın çok bağırılmamalı, kavga etmemeli ve çok sinirlenmemelidir ki bebeğe olumsuz etkisi olmasın.

Hamilelikte Aşerme (Yerikleme); Aşerme Dönemi Yapılan Uygulamalar

Türk halk kültüründe aşerme (yerikleme), hamileliğin belirli bir döneminde hamile kadında görülen bir durumdur. Boratav'a göre, aşerme kelimesinin aslı "aş yerme"dir. Zamanla bu ifade anlam farklılığına uğrayarak, hamile kadının bazı yiyecekleri her zamankinden daha fazla canının çekmesi anlamını kazanmıştır (Boratav, 1984:146). Aşerme ifadesi, hamile kadının bir şeyi hem çok istemesi hem de bir şeyden fazlasıyla tiksinişi durumlarını bir arada ifade eder. Bu durum, Irak Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde "yerikleme" olarak bilinmektedir. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'nde (2006:598) "yerikleme" kelimesi, Farsça bir sözcük olup hamilelik döneminde ağız tadının bozulması sonucu hamile kadının turşu veya başka şeyler istemesi anlamında verilmiştir.

Türk halklarının edebi metinlerinde de kahraman annelerinin kurt ve aslan gibi bazı hayvanların yüreğine aşermesi motifi bulunmaktadır. Bu yürekleri yedikten sonra tam donanımlı bir kahraman çocuğun dünyaya gelmesi, geleneksel bir inanç halini almıştır. Örneğin, Manas Destanı'nda da Manas'ın annesi kaplanın yüreğine aşermiş, isteği yerine getirildikten sonra kahraman Manas doğmuştur (Bayatlı, 2011:177). Hamile kadının canının çektiği bir şeyi yiyememesi durumunda, çocuğunun gözlerinin mavi veya yeşil olacağına dair bir inanç bulunmaktadır. Irak Türkmenlerinde aşerme,

çocuğun sağlıklı doğması için dikkat edilmesi gereken önemli bir durum olarak kabul edilir. Kırım ve Tacik Türklerinde ise hamile kadının aşermesi durumunda isteği yerine getirilmezse, hem çocukta hem de hamile kadının bedeninde istenmeyen durumların ortaya çıkacağına inanılır. Benzer şekilde, Kumuk Türklerinde de kadın canının çektiği bir şeyi yemezse vücudunda beneklerin oluşacağı düşüncesi yaygındır (Bayatlı, 2011:178; Saeed, 2014:14-15).

Aşerme, Irak Türkmenlerinde kadının hamile olduğunun anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Gelin, canının ayva, nar, kayısı, havuç, şeker gibi yiyecekleri çektiğini söylediğinde hamile olduğu anlaşılır ve bu andan itibaren "iki canlı" olarak adlandırılan hamile kadının istekleri yerine getirilmeye çalışılır. Çocuğun anne rahmine düşmesinden itibaren, anne adayının aşerdiği yiyecekler, hareketleri, davranışları, istekleri ve arzuları göz önünde bulundurularak çocuğun cinsiyeti tahmin edilmeye çalışılır. Örneğin, rüyasında balık ve elma gören kadının çocuğunun kız olacağına inanılır. Anne adayının canı tatlı yiyecekler isterse, çocuğun erkek olacağı düşünülmektedir. Aşeren kadınların, ister iyi ister kötü, aşerdiği yiyeceğin tadına bakması gerektiği düşünülür. Aşerilen yiyeceğin yenmemesinin, çocukta bir kusur ya da eksiklik olarak ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Bu nedenle aşeren kadına canının istediği her şey yedirilmeye çalışılır. Her kadın farklı yiyeceklere aşerir. Aşeren kadının toprak ya da kil gibi maddelere yönelmesi, daha çok kırsal kesimlerde görülse de, hamile kadının vücudunun ihtiyaç duyduğu bazı mineralleri tam olarak karşılayamamasından kaynaklanan bu istekler halk arasında doğal karşılanır. Çünkü toplumda yaygın olan inanca göre aşeren kadının canı, nadir bulunan ya da mevsiminde olmayan yiyecekleri çeker. Ülkemizin çeşitli yerlerinde aşerme durumunu ifade eden isim, deyim ve benzetmelerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: aşerir, aşyerir, aşeren, aşveren, aşyeren, aş çalır, yerikleyir, yerüklü, yergin, yerikleme, başı kel, başı döngün, başıbozuk, başı bulanık, gönlü pis. Bugüne kadar Anadolu'da yapılmış birçok araştırmada aşerme ile ilgili inanç ve zorunluluklara rastlamak mümkündür (Örnek, 2000:136; Saeed, 2014:15-16).

Hamile kadının canı bir şey istediği zaman, aşerdiği bir yemeği kim bulup ona getirirse, doğacak çocuğun o kişiye benzeyeceğine inanılır (KK-8). Hem Azerbaycan'da hem de Anadolu'da, aşerme döneminde kadının canının istediği yiyecek ne kadar zor bulunursa

bulunsun, mutlaka temin edilmeye çalışılır. Çünkü anne adayının canının istediği yiyecek verilmediği takdirde, çocuğun kusurlu veya sakat doğacağına ya da anne ile çocuk üzerinde olumsuz etkiler bırakacağına inanılır. Buna rağmen halk arasında "her aşerilen şey yenmez" şeklinde bir inanış da mevcuttur. Ayrıca, hamile kadının canının çektiği her şeyi eşine değil, güvendiği bir kadına söylediği tespit edilmiştir (Güven, 2021:34; KK-3). Aşeren kadının yanında ne yenirse, ya da bir şeyler pişirilirse kokusundan dolayı mutlaka ona da yedirmek, tattırmak gerekir; aksi halde çocuğa bir şey olacağına inanılır. Hamile kadının canı bir şey çektiğinde, eğer evdekiler değil de dışarıdan biri getirirse, elini ters çevirerek verir ve "Benim elim değil, kendi elindir" der. Bunun yapılmasının amacı, çocuğun başkasına değil, kendi ailesine benzemesini sağlamaktır. Aşeren kadının dikkat etmesi gereken diğer bir husus da kötü veya hırsız kişilerden bir şey alıp yememesidir; aksi takdirde çocuğun o kişiye benzeyeceğine inanılır. Ayrıca, aşeren kadın canı çok çektiği için izinsiz bir yerden bir şey almamalı ya da çalmamalıdır; yoksa çocuğun hırsız olacağı düşünülür (KK-4; KK-6). Aynı şekilde, hamile kadın izinsiz üzüm koparıp yerse ve ardından vücudunun bir yerine dokunursa, çocuğunda üzüme benzeyen bir leke çıkacağına inanılır (Aça vd., 2019:186). Bu nedenle aşerme döneminde hamile kadının çok dikkatli olması gerektiği, her şeyin herkes tarafından getirilmemesi gerektiği ve çocuğun ona benzeyebileceği düşüncesiyle isteklerini aileye ya da güvendiği kişilere söylemesinin uygun görüldüğü ifade edilmiştir.

Hamilelikte Çocuğun Cinsiyetinin Belirlenmesi

Hamilelik döneminin en heyecan verici aşamalarından biri, doğacak çocuğun cinsiyetinin tahmin edilmesidir. Anne ve baba dışında, akrabalar ve çevredeki insanlar da bu konuda meraklıdır. Aileden başlayarak topluma kadar genişleyen bu isteğin, hamile kadının üzerindeki baskısı küçümsenemez. Bu bakımdan, geleceğin annesi doğuracağı çocuğun cinsiyetine etki edeceğine inandığı bir dizi inançla da yüklenir. Bu inançlar, gelenekte nesilden nesile aktarılır ve etkilerini sürdürürler (Örnek, 2000:136).

Azerbaycan ve Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi, Irak Türkmenlerinin yaşadığı bölgelerde de doğacak çocuğun cinsiyetini belirlemek için yapılan veya kabul edilen yöntemlere ek olarak, hamile kadının hamileliği süresince dikkat ettiği davranışlarının; oturup

kalkması, yeme içmesi, çevresindeki insanlarla ilişkileri, hayvanlara olan merhameti, yasaklara karşı hassasiyeti vb. çocuğunun fiziksel görünümüne olduğu kadar, maddi ve manevi, ruhsal dünyasına da etki ettiğine inanılır. Hem Azerbaycan ve Anadolu Türkleri hem de Irak Türkmenleri çeşitli yöntem ve ritüellerle doğacak çocuğun cinsiyetini belirlemeye çalışırlar. Örneğin; kadın hamile olduğunu öğrendikten sonra, ilk salı günü erken kalkıp gökyüzüne bakarsa, güneşi görürse kız, ayı görürse erkek çocuk olacağına inanılır (Nebiyev, 2009:294).

Azerbaycan`da Nahçıvan`ın Ordubad bölgesinde çocuğun cinsiyetini belirlemek için hamile kadının haberi olmadan oturacağı yere kara ve beyaz koyun postu serilir. Kara koyun postuna oturursa erkek, beyaz koyun postuna oturursa kız çocuğu olacağına inanılır. Kız annesinin daha tembel olduğu, sürekli uyumak istediği, erkek annesinin ise daha çalışkan olmasından cinsiyet ayrımı yapılabilir. Başka bir inanca göre ise, hamile kadının beli çok ağrıyorsa erkek, karnı çok ağrıyorsa kız çocuğu doğuracağı söylenir (KK-5; KK-10). Karnın şeklinden, formundan da cinsiyet ayrımı yapılabilir. Karnın yanlara yayılmışsa kız, top gibi öne doğru çıkmışsa erkek çocuğa hamile olduğu bilinir. Hamile kadın güzelleşirse erkek, çirkinleşirse kız çocuğu doğuracağına inanılır. Çünkü kızın annenin güzelliğini aldığı düşünülür (KK-11; KK-2). Tatlı yiyecekleri seven annenin erkek, ekşi yiyecekleri sevenin ise kız çocuğu olacağını, karnı yuvarlak olanın oğlu, düz olanın ise kızı olacağı söylenir. Hareketli, işgüzar bir kadının oğlu, işi yavaş gören, sürekli uykusu gelen, tembel olanın ise kızı olacağına inanılır (KK-11). Erkekke karnın yukarıda ve dik olurken, kızda yayvan, enli ve aşağıda olur. Ağır hareket edenin kızı, hafif hareket edenin ise erkek çocuğa hamile olduğuna inanılır. Hatta anaya rüyalarında bile çocuğun kız veya erkek olduğu belli olurmuş (KK-7). Anadolu`da ise hamile kadın ekşi, turşu isterse, balık, et yerse erkek çocuk; limon isterse erkek; tatlı, patates, balık isterse kız çocuğu olacağına inanılır (Güven, 2021:36).

Irak Türkmenleri arasında bazı yaşlı kadınlar hamile kadının karnına bakarak doğacak çocuğun cinsiyetini belirleyebilirler. Hamile kadının karnı çok şişerse kız, az şişerse erkek olacağına inanılır. Hamile kadının hamilelik süresince karnı yuvarlak olursa, doğacak çocuğun cinsiyeti erkek, yassı ve geniş olursa kız olacağını gösterir. Annenin karnı ve göbeği yukarıya doğru olursa erkek, aşağıya doğru olursa kız doğacağına inanılır. Yaşlı kadınlara göre, erkek çocuğa hamile kalan

kadının karnı çok belli olmaz, kız çocuğa hamile kalan kadının karnı ise daha belirgin olur. Hamile kadın yürürken ilk adımını sağ ayağıyla atarsa erkek, sol ayağıyla atarsa kız doğacağına işaret edilir. Hamile kadın hamilelik döneminde güzelleşirse erkek, çirkinleşirse kız çocuğu doğacağına inanılır. Hamile kadının vücudu ağarırsa erkek, kararlırsa kız doğacağı söylenir (Dakuklu, 1972:35; Saeed, 2014:17). Görüldüğü gibi Irak Türkmenleri de Azerbaycan ve Anadolu Türkleri gibi aynı yöntem ve ritüelleri uygulayarak çocuğun cinsiyetini belirlemeye çalışırlar.

Nahçıvan'ın Ordubad bölgesinin Y. Eylis köyünde hamile kadının doğuracağı çocuğun cinsiyetini belirlemek için iğneyle ilginç bir ritüel gerçekleştirilir: Önce iğneye iplik geçirilir. Sonra hamile kadının kolu üzerinde döndürülür. Eğer iğne yuvarlak, dairesel şekilde dönmeye devam ederse kız olacağına işaret eder. Eğer iplik sallanmış iğne bir ileri bir geri giderse o zaman erkek olacağı anlamına gelir (KK-2). Yine Nahçıvan'da farklı bir ritüel gerçekleştirilerek çocuğun cinsiyeti öğrenilmeye çalışılır: bir kadının hamile olduğu öğrenildikten sonra, haberi olmadan gizlice başına az miktarda tuz dökülür. Hamile kadın elini dudağının üstüne, bıyık yerine, yüzüne koyarsa bu şu anlama gelir: bıyığı, sakalı var ve erkek çocuktur. Eğer başını kaşırsa kız olacağına işaret eder (KK-7; KK-11). Ayrıca kız çocuklarında doğumun belirlenen tarihten önce, erkek çocuklarında ise geriye kalacağı gözlemlenmiştir (KK-9). Benzer şekilde Anadolu'da da farklı yöntemler denenerek çocuğun cinsiyeti belirlenmeye çalışılır. Şöyle ki, hamile kadın yüzüğün üzerine oturursa erkek, makasın üzerine oturursa kız çocuğu olur. Hamile kadının yüzü çirkin, yanları genişse kız, yüzü güzel, karnı yuvarlaksa erkek; karnı dik ve sivriyse kız, geniş ve yayvansa erkek; karnı aşağıdaysa kız, yukarıdaysa erkek olacağı söylenir (Güven, 2021:36). Gördüğümüz gibi Anadolu'da da cinsiyet belirleme, Azerbaycan'da olduğu gibi benzer yöntemler ve adetlerle yapılmaya çalışılır.

Çocuğun Sağlıklı Olması Ve Yaşamaları İçin Alınan Önlemler

Hamilelik döneminde kadının kendisine ve çocuğuna zarar verebilecek bazı yasaklardan uzak durduğu ve olumlu kabul edilen davranışları uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca, hamile kadın korku, endişe veya sıkıntı hissetse, sinirlense, bu durumun doğacak çocuğun ruh haline ve psikolojisine de etki edeceğine inanılmaktadır.

Bu nedenle huzurlu ve sakin bir yaşam, doğru beslenme ve sağlıklı bir yaşam tarzı sürmesi üzerinde durulması gereken önemli konulardır. Bu süreçte özellikle uzak durulması gereken yiyecekler ve dokunulmaması gereken şeyler dikkat çeker. Yenildiğinde veya dokunulduğunda çocuğun vücudunda lekeler oluşacağı ve bu şekilde doğacağına inanılır. Örneğin: Hamile kadının karaciğere dokunması yasaktır. Eğer dokunursa çocuğun lekeli doğacağı düşünülür. Ayrıca, hamile kadının yanında bir şey yenmez. Yenirse mutlaka ona da vermek gerekir. Canı çekerse, çocuğun gözlerinin şaşığı olacağına inanılır. Komşular evde yemek yaparken kokusu hamile kadına gelmesin, canı çekmesin diye ona da bir pay gönderilir (KK-11).

Hamile kadın, gelecekte çocuğunun güzel olacağına inanılan meyveleri yemeye çalışır. Özellikle nar, elma, ayva ve kızılçık yendiğinde çocuğun güzel olacağına inanılır (KK-7; KK-12). Hamile kadın balık yerse çocuğun yaramaz olacağına, yumurta yerse yanağının çökük olacağına inanılır (Albalıyev, 2020:131). Ayrıca, hamile kadının kötü şeylere bakması da yasaklanır. Çirkin ve kötü hayvanlara bakarsa, çocuğun çirkin olacağına ve o hayvana benzeyeceğine inanılır. Özellikle yılan ve maymuna bakılmaz. Güzel şeylere bakması tavsiye edilir (KK-11; KK-13). Irak Türkmenleri de Azerbaycan ve Anadolu Türkleri gibi hamilelik döneminde kadını kötü ve hoş olmayan görüntülere bakmaması konusunda uyarırlar. Örneğin, hamile kadının çocuğunun nankör olmaması için kediye bakmaması istenir, çünkü kedi nankör olarak kabul edilir. Tavşana bakması da önerilmez, çünkü tavşanın dudak yapısının yarık olduğu bilinir. Aynı zamanda hamilelik döneminde balıkla yoğurt yememesi de tavsiye edilir (Bayatlı, 2011:173; Saeed, 2014:16).

Hamile kadının yaptıklarına ve söylediklerine dikkat etmesi gerekir. Kötü şeyler hakkında düşünmemeli ve konuşmamalı, fiziksel kusuru olan birine gülmemelidir; yoksa çocuğunun başına aynı şey gelebilir. Tavşan eti yememelidir, çünkü yediğinde çocuğun yaramaz ve çok hareketli olacağına inanılır, ayrıca tavşan eti yiyen kadının çocuğunun tavşan dudak doğabileceği düşünülür (KK-9; KK-6). Yenmemesi gereken yiyecekler arasında böğürtlen de yer alır. Eğer yenirse çocuğun yüzünde kırmızı bir leke oluşacağına inanılır (KK-2). Anadolu'nun Kars bölgesinde, hamile kadının zeytin yediğinde çocuğunun esmer olacağına, soğan yediğinde ise bebeğin az işiteceğine inanılır (Güven, 2021:36). Hamilelik sırasında yeşil biber ve erik çok

yenirse çocuğun morarmış olarak doğabileceğine, ayrıca hamile kadın taş üzerinde çok oturursa çocuğun vücudunda yeşil veya mavi lekeler olabileceğine inanılır (KK-4). Gül koklamaktan da uzak durulması gerektiğine inanılır, yoksa çocuğun vücudunda leke oluşabilir. Ayrıca hamile kadın çok çekirdek yediğinde çocuğun doğduktan sonra ağzından salya akabileceği düşünülür.

Hamile kadın yeme-içmesine dikkat ettiği kadar ruh sağlığını bozabilecek ortamlardan da uzak durmalı, aşırı sinirlenmemelidir. Çünkü annenin ruh hali bebeğe geçebilir ve çocuk sinirli bir yapıya sahip olabilir (KK-6). Annenin sağlıklı bir doğum yapabilmesi ve çocuğun sağlıklı bir şekilde dünyaya gelebilmesi için belirlenen kurallara dikkat edilmesi gerekmektedir. Örneğin, hamile kadın sürekli aynı yere dayanırsa, ağır yük taşırsa veya korkarsa çocuğun sakat doğacağına inanılır. Hayvan öldüren, özellikle akşam saatlerinde hayvan öldüren, güneş battıktan sonra "Bismillah" demeden yere sıcak su döken kadının çocuğunun sakat doğacağı düşünülür. Haram yiyen annenin çocuğunun sakat veya eksik uzuvlu doğacağına inanılır. Ayrıca, çocuğun sakat doğmaması için hamile kadının gece sağ tarafına yatması, sabah kalkarken de sağ tarafından kalkması ve ilk gördüğü kişinin bir erkek olması gerektiğine inanılır (Bayatlı, 2011:174; Saeed, 2014:16).

Hamile kalabilmek için kadınlar birçok yönteme başvurduğu gibi, hamilelik sonrasında da çocuğunu sağlıklı bir şekilde dünyaya getirmek için pek çok unsura dikkat eder, deneyimli kişilerin tavsiye ve yasaklarına uyar. Annenin yapacağı herhangi bir yanlış hareket, çocuğuna olumsuz şekilde etki edebilir. Çünkü hamile kadın ile karnındaki bebek arasında fiziksel ve duygusal anlamda güçlü bir bağ olduğuna inanılır: anne gülerse, sevinirse, rahatlık hissederse, çocuğun da aynı şekilde anneden etkileneceği düşünülür. Hamile kadının hamilelik sürecinde uyması gereken yasaklar, tabular, kurallar, çekinmeler vb. hem Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun her bölgesinde, hem de Irak Türkmenlerinin yaşadığı bölgelerde yaygındır. Yılların deneyimiyle oluşmuş, büyüklerimizin tecrübe edip uyguladığı ve günümüzde de varlığını sürdüren inançlar, gelenekler ve ritüeller; anne adaylarını ve doğacak bebekleri korumak, olası kötü etkilerden uzak tutmak, sağlıklı bir doğumu sağlamak amacıyla uygulanır. Özellikle hamileliğin son dönemlerinde anne adayının yalnız bırakılmaması, olası risklerin önüne geçmek için yeme içmesine ve yasaklara dikkat

etmesi; çirkin şeylere bakmaması, bebekte leke oluşmasına neden olabilecek yasaklı meyve ve yiyecekleri yememesi, kötü davranışlardan kaçınması, merhametli olması, dedikodudan uzak durması, zikir ve dualarla hayatına anlam katması gibi davranışlara özel önem vermesi gerekmektedir.

Sonuç

Aynı genetik kodları taşıyan bireyler olarak aynı milli kimliğe sahip olmamız ve benzer inançları, adet ve gelenekleri uygulayıp yaşatmamızın bir sonucu olarak, Anadolu, Azerbaycan ve Irak Türkmen folkloru ve kültürü birbirine olan yakınlığıyla dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda, doğum öncesi aşerme (yerikleme), cinsiyet belirleme, anne ve çocuğu korumak amacıyla uygulanan adet ve ritüeller ile gerçekleştirilen doğum ritüelleri ve inançların büyük ölçüde birbirine benzediği görülmektedir. Farklılıkların varlığı ise, zengin bir halk kültürüne sahip olmamızın getirdiği çeşitlilik ve renkliliğin bir göstergesidir.

Kaynakça

- Aça, M., Yolcu, M.A., Aça, M. (2019). Kadın Folkloru: Statü ve Famaj. İstanbul: Paradigma
- Albalıyev, Ş. (2020). Azərbycanda Doğum Mərəsimi: Funksiyası və Semantikas. Bakı: Elm və Təhsil.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Luğəti. (2006). IV cild, tərtipçilər: Orucov A., Abdulayev B., Rəhimzadə N. Bakı: Şərq-Qərb.
- Bayatlı, N.Y. (2011). Irak Türkmenleri Folklorunda Halk İnançları, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, Yay.
- Boratav, P.N. (1984). 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Dakuklu, M.H. (1972). "Doğacak Çocuğun Cinsiyeti Hakkında", Kardaşlık, Y. 11, S. 8-9, Aralık-Ocak.
- Güven, F. (2021). Kars Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm). İstanbul: Kriter.
- Nəbiyev, A. (2009). Azərbycan Halq Ədəbiyatı. Bakı: Çıraq.
- Örnek, S.V. (2000). Türk Halk Bilimi, 2. baskı, Ankara: KB. Yay.

Saeed, Z.A. (2014). Kerkük Türkmenlerinin Geçiş Törenleri. Yüksek Lisans tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı.

Uçakçı, İ. (2003). Sungurlu, Yerköy, Delice, Keskin, Kızıllırmak Yöresi Derlemeleriyle Orta Anadolu Halk Kültürü, Ankara, ATO Yay.

KAYNAK KİŞİLER

KK-1: Ekberova Sevinc Cavad kızı, 1971, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-2: Ekberova Aynur Cavad kızı, 1975, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-3: Esedova Hurşud İbrahim kızı, 1962, Nahçıvan ili, ön lisans eğitilmiş, ev hanımı.

KK-4: Hanlarova Günay Penah kızı, 1987, Fuzuli şehri, ön lisans eğitilmiş, kütüphane görevlisi.

KK-5: Hüseynova Gözel Adıgözel kızı, 1945, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-6: İsgenderova Yeter Hüseyin kızı, 1965, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Tivi köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-7: İmanova Vefa Gurban kızı, 1986, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-8: Medetli Sefa Azim kızı, 1981, Nahçıvan şehri, lisans eğitilmiş, bioenerji uzmanı.

KK-9: Memmedova Tehmine İsmayıl kızı, 1954, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Y.Eylis köyü, ön lisans eğitilmiş, emekli.

KK-10: Mirzeyeva Lale Yunus kızı, 1963, Nahçıvan MR, Şerur ilçesi, lise eğitilmiş, ev hanımı.

KK-11: Necefova Seltenet Yusuf kızı, 1961, Nahçıvan MR, Ordubad ilçesi, Anabat köyü, ön lisans eğitilmiş, hemşire.

KK-12: Şükürlü Elnure Seyfeddin kızı, 1984, Şəki şəhəri, ali təhsilli, universitetdə koordinator.

KK-13: Tağıyeva Roza Abdulla kızı, 1959, Bakü şəhri, Elet kasabası, lise eğitilmiş, ev hanımı.

ҚҰРАННЫҢ КӨНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАСЫ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАДАҒЫ ҰҚСАС
СӨЗДЕР

SIMILAR WORDS IN THE OLD TURKISH TRANSLATION
OF THE QUR'AN AND THE KAZAKHSCH TRANSLATION

Сайпулла МОЛЛАҚАНАҒАТУЛЫ¹

Түйіндеме

Ғылымдағы ең қажетті салалардың бірі деректану. Зерттеушілер үшін жазбаша деректер құнды болып табылады. Түрік тарихында исламды ресми түрде қабылдаған, түрік-ислам өркениетінің бастауында тұрған Қарахан мемлекеті тұсында өнер мен білімнің күшті дамығаны анық. Ел мәдениеті дамып, көптеген әдеби шығармалар жазылды. Сонымен қатар ғылым-білім тарап, көптеген құнды еңбектер дүниеге келді. Жазба шығармаларды ғылыми тұрғыдан зерттеу халықтың рухани мәдениетінің тарихын, тілін терең білуге жол ашады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі әртүрлі түрік жазба мәтіндерінің мәдени, әдеби, тарихи маңызын ашу үшін олардың тілдік және графикалық ерекшеліктерін анықтау екені бәрімізге түсінікті. Халықтың тілі мен жазба шығармаларын, сондай-ақ өткен дәуірдің ауызша дәстүрінсіз халықтың рухани мәдениетін толық түсіну мүмкін емес. Олардың араласып кеткенін есте ұстаған жөн. Ортағасырлық қолжазбалар түркітану үшін маңызды дереккөз болып табылады. Солардың арасында түркі тіліндегі Құран аудармалары бар. Бұл тақырып әр түрлі себептерге байланысты жүйелі зерттелмеген. Баяндамада көне түрік тіліндегі Құран аудармаларына тоқталынады. Бұл тың тақырып тіл білімі және түркітанушы мамандар үшін өте қызық болып табылады.

Кілт сөздер: Деректану, түркітану, Құран аудармасы, исламтану, қолжазба.

Abstract

One of the most necessary areas in science is documentary studies. Written data are valuable for researchers. It is clear that during the reign of the Karakhanid state, which officially adopted Islam in Turkic history and stood at the origins of the Turkic-Islamic civilization, art and education developed

¹ Аға ғылыми қызметкер, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті «Х.Б.Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы» ғылыми-зерттеу институты, mollakanagatuly@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

strongly. The culture of our country developed many literary works were written. At the same time, science and education expanded, and many valuable works were created. The scientific study of written works opens the way to a deep understanding of the history and language of the spiritual culture of the people. It is clear to all of us that the purpose of his scientific research work is to identify the linguistic and graphic features of a variety of Turkic written texts from ancient times to the present day in order to reveal their cultural, literary, and historical significance. It is impossible to fully understand the spiritual culture of the people without the language and written works of the people, the oral tradition of the past era. It is worth remembering that they have become intertwined. Medieval manuscripts are an important source of Turkic studies. Among them are translations of the Quran into Turkic. This topic has not been systematically studied for various reasons. The report focuses on translations of the Quran into ancient Turkic languages. This new topic is of interest to linguistics and Turkic studies specialists.

Keywords: Data science, Turkic studies, Quran translation, Islamic studies, manuscripts.

Kıpy

Түркі тарихында ислам дінін ресми қабылдаған, түркі-ислам өркениетінің бастауында тұрған Қарахан мемлекеті дәуірінде өнер мен білімнің қарқынды дамығаны белгілі. Елде мәдениет өркен жайып, әдеби туындылар көптеп жазыла бастады. Сонымен қатар, ғылым мен білім кең тарап, көптеген құнды еңбектер дүниеге келді. Жазба ескерткіштерді ғылыми зерттеу, қоғамның рухани мәдениетінің тарихын, тілін терең танып, байыпты білуге жол ашады. Оның зерттеу объектісі – әр түрлі түркі жазба текстерінің ертеден бүгінге дейін жасалған нұсқаларындағы тілдік, графикалық ерекшеліктерін анықтап, мәдени, әдеби, және тарихи мәні мен мазмұнын көрсету екені бәрімізге аян. Қашанда халықтың рухани мәдениетін, оның тілі мен жазба ескерткіштерінсіз, сондай-ақ заманадан заманы көктей өткен ауыз әдебиетінсіз толық тану да, түсіну де мүмкін емес. Бұлардың бір-бірімен іштей қабысып, кірігіп жатқандығын да естен шығармағанымыз абзал [1, 7]. Бірнеше ғасырға созылған араб графикасындағы жазба дәстүр ескі түркі жазба әдеби тілдерінің дамуына желі болып таралып, сол бір бастаудан нәр алған өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, қазақ т.б. халықтарының қазіргі жазба әдеби тілдерінің мәуелеп өркендеуіне негіз салды [1, 8] тіпті рухани-мәдени өмірінде өшпес із қалдырды. Қарахандықтар әулетінің

кезінде жазу-сызу өнері қатты дамыған, ел мәдениеті көтеріліп, әдеби туындылар көбейген,, ғылыми шығармалар жазыла бастаған. Сол кезде жарыққа шыққан әдеби, ғылыми және діни шығармалардың басты-бастылары деп мыналарды атап өтуге болады [2, 17]. 1. Құтадғу білік шығармасы, авторы Жүсіп Хас Хажип, 1069 – 1070 ж. жазылған. 2. Диуан луғат ит-түрк («Түркі тілінің сөздігі») 1072 жылдың 25 қаңтарынан бастап 1074 жылдың 10 ақпанына дейінгі аралықта жазылған. Еңбектің түпнұсқасы бізге жетпеген. Оның жалғыз көшірмесі 1266 жылы (1 тамызда) жасалған. Көшіруші Әбибәкір ибн Әбілфәтих. Диуанның авторы Махмуд ибн ул-Хусайн ибн Мухаммад ал-Қашқари. 3. Ғибатул хақайық («Ақиқаттың сыйлығы»). Кейде мұны «Атибатул-хақайық» деп те атайды. Авторы – Адиб Ахмед Иугнеки. 4. Тефсир («Түсініктеме»). Еңбекті жазған автор мен оның көшірушісі, жазылған, көшірілген уақыты мен жері қолжазбада көрсетілмеген. В. Бартольд, С. Малов, А. Боровков, К. Фуад, А. Эрдоган, А. Инан сияқты ғалымдар қолжазбаның түпнұсқасы XII-XIII ғасырларда жасалған да, ол XV ғасырда қайта көшірілген деп есептейді [2, 25].

Құран Кәрімді алғаш рет толықтай парсы тіліне аудартқан – Саманилердің билеушісі Мансұр бин Нұх (961-976). Ол құрамына негізінен хорасандық және мәуреннахрлық ғұламалар кіретін арнайы аудармашылар тобын құрған. Олардың қатарында Шаш (Ташкент) пен Сайрамнан да ғалымдар болған. Аудармашылар тобы атақты ғалым Мұхаммед ибн Жарир әт-Табаридің араб тілінде жазған 40 томдық Құран тәпсірін парсы тіліне аударып шықты. Осы аударманың кіріспе мақаласында былай делінген: «Бұл кітап, Мұхаммед ибн Жарир әт-Табари – Алланың рахметіне бөленсін – тарапынан айтылған ұлы тәпсірдің парсы тіліне аударылған толық әрі дұрыс тәржімасы. Араб тілінде жазылған әрі ауқымды түсіндірме жасалған қырық томдық кітапты Бағдаттан алып келіп, жеңімпаз қолбасшы Әбу Салих Мансұр ибн Нұх ибн Ахмед ибн Исмаилге ұсынды. Ол бұл кітапты араб тілінде оқып, түсіну қиын болған соң оның парсы тіліне аударылғанын қалады. Кейін ол Мәуреннахрдың ғалымдарын бір жерге жинап, олардан «Бұл кітапты парсы тіліне аударуға бола ма?» деп пәтуа сұрады. Олар «Араб тілін білмейтіндер пайдаланулары үшін, Құран тәпсірін парсы тілінде оқып, жазуға болады. Өйткені Алла Тағала былай деген: тілі өз елінің тілінен бөлек болған елші жібермедік»

деп жауап берді. Осыдан кейін Әбу Салих Мәуереннахр ғалымдарын жинауға бұйрық берді. Бұхарадан Әбубәкір ибн Мұхаммед әл-Фазлулғалам, Әбубәкір Мұхаммед ибн Исмаил әл-Фақиһ, Фақиһ Әбубәкір ибн Ахмед ибн Хамид, Халил ибн Ахмед әл-Сижистани, Балх шаһарынан Әбу Жағфар ибн Мұхаммед ибн Али, Үндістан қақпаларынан Фақиһ әл-Хасан ибн Али Мандус және Әбул Жахм Халид ибн Хани әл-Мұтафаққиһ, сонымен қатар Самарқанд, Исфиджаб (Сайрам), Ферғана және Мәуереннахрдың барлық қалаларынан ғұлама ғалымдарды жинады. Олардың барлығы бұл шешімнің дұрыс екенін, кітапты тәржіма етуді қолдайтынын білдірді. Жеңімпаз патша Әбу Салих жиналғандар арасынан кітапты аударуға қабілетті ең білімді ғұлама ғалымдарды таңдауға бұйрық берді. Олар көлемді әңгімелер мен хикаялардың мәтіндерін ықшамдап, кітаптың аудармасын жасады». Бұдан кейін Құран Кәрімнің аудармасы жасалған ең көне тілдердің бірі – түркі тілі. Исламды 950 жылдары лек-легімен қабылдаған түркі халықтары өздеріне қажетті аят-сүрелерді ана тілдеріне аударып қолдана бастады. Нақты тарихи мәліметтерге сүйенсек, Құран алғаш рет түркі тіліне X ғасырда аударылған. Бірақ ол аударманың нақты қай жылы және кім тарапынан жасалғаны туралы мәлімет жоқ.

Құранның көне түркі тіліне аудармаларының өзге нұсқалары. Араб әліпбиімен жазылған Құранның түркі тіліндегі аудармаларының өзге де нұсқалары көп. Солардың арасындағы барынша бағалы әрі көнелері ретінде төмендегі нұсқаларды атап айтуға болады:

Британ нұсқасы. Манчестер қаласында Жон Райландс кітапханасында Arabic MSS.25 – 38 тіркеу нөмерімен сақталған. Бұл аударма туралы алғашқылардың бірі болып А.Мингана жазған. Кейін ол Жон Райландс кітапханасының Арабша қолжазбалары каталогында Құран аудармасы қолжазбасының сипаттамасын жасай отырып, Шығыс түркі тіліне тоқталған және шағын сөздігін құрастырған.

Құранның түркі тіліне алғашқы аудармасы да (Шығыс түркі тіліне) – Зәки Уәлиди Тоғанның пікірінше, парсы тіліндегі аудармасымен бір мезгілде, тіпті сол аудармашылар тобындағы түркі ғалымдар тарапынан жасалған. Абдулқадыр Инан бұл

датаны Х ғасырдың орталары деп тұжырымдайды. Зәки Уәлиди Тоғанның пікірінше, Құран алғаш түркі тіліне парсы тіліндегі алғашқы тәржіме негізінде жоларалық сөзбе-сөз тәсілмен жасалған. Райландс нұсқасы да – жолма-жол аударма. Мұнда әр бетінде үш қатардан (арабша, парсыша және түркі тілінде) мәтін болғандықтан өте көлемді. 14 том (№25-38), 1145 парақты құрайды. Бұл қолжазба Айсу Ата тарапынан «Түркі тіліндегі алғашқы Құран аудармасы, Қарахан түрікшесі» деген атаумен 2004 жылы Түрік тіл қоғамының қолдауымен басылып шығып, ғылымдардың назарына ұсынылған.

Өзбекстан нұсқасы. Ғылымда Ташкент нұсқасы деп аталады. Өзбекстан Ғылым Академиясы, Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институтының қолжазбалар қорында №2008 нөмірмен сақталған бұл Құран қолжазбасы жолма-жол түркі және парсы тілдеріндегі аударманы қамтыған. Көп парақтары жоғалған, бізге жеткені – 273 парақ. Ташкент нұсқасын ғылыми ортаға 1957 жылы А.А. Семенов таныстырды. Ол Бируни атындағы шығыстану институтының қолжазбалар қорында каталог дайындаған, аталған қолжазбаның сипаттамасы сол каталогтың төртінші томында көрсетілген. Екман еңбегінде А.А.Семеновтың осы сипаттамасына сілтеме жасайды.

Ресейдегі «Аноним тәпсір». Аударған автор мен оның кейінгі көшірушісі, жазылған және көшірілген уақыты мен жері көрсетілмеген. В.Бартольд, С.Малов, А.Боровков, К.Фуад, А.Ердоган, А.Инан сияқты ғалымдар қолжазбаның түпнұсқасы XII-XIII ғасырларда жасалып, XV ғасырда қайта көшірілген деп есептейді.

Көне түркі тіліндегі Құран аудармаларын сөзбе-сөз аударма және тәпсірлеу деп екі түрге бөліп қарастыруға болады. Жоларалық сөзбе-сөз аудармаларда Құранның әр сөзінің астына оның түркі тіліндегі баламасы жазылып отырған. Аударманың бұл түрінде тілдік ережелер сақталмайды, тек сөздің дәл мағыналары ғана беріліп отырады. Тәпсірлеу жолымен жасалған аудармада бір аят немесе сөйлем толығымен түркі тілінде барынша түсінікті түрде баяндалып беріледі. Тарихта түркі халықтары ұйғыр және араб әліпбиімен Құранның осы екі аудармасын да жасаған.

Аталған қолжазбалардың ең көнесі – Түрік және Ислам өнері музейінде (ГИЕМ73) сақтаулы тұрған хижраның 734-ші, Григориан күн санауының 1333-34 жылы Шираздық Мұхаммед бин Хаж Дәулетшаһ тарапынан Елхани Абусаидтің (1317-1336) билігі тұсында көшірілген Ыстамбұл нұсқасы деп саналады. Шығыс түркі тілінде жоларалық сөзбе-сөз аудару тәсілімен жасалған бұл қолжазбаның табылу тарихы туралы мәлімет аз. Кезінде бір адам оны Әйюб Сұлтан кесенесіне тарту еткен екен. 1922 жылы Қайырымдылық қорлары мекемесі Түрік және Ислам өнері музейінде тапсырған.

Қолжазбаның жалпы сипаттамасы. Қолжазбаның мұқабасы қоңыр былғарыдан жасалған, зерленіп, әшекейленген. Кейіннен жасыл шүберекпен қапталған. Қолжазбаның алғашқы екі парағы мен сүре атаулары жазылған беттер өрнектеліп, алтын түспен сәнделген. Құран мәтінінің тоқтап, үзіліс жасайтын тұстары, бөлімдер және паралар арасы гүлді өрнекпен беріліп, көркем безендірілген. Құранның мәтіні қара райхани стилде жазылған. Әр жолдың астындағы сөзбе-сөз аударма қызыл сиямен және құснихаттың насхи үлгісі ерекшеліктерімен берілген. Бет көлемі: биіктігі – 36 см, ені – 27 см. Жолдардың ұзындығы – 14 см. Қолжазба 451 парақтан тұрады. Оның әр бетінде 9 жол арабша және әр жолдың астына түркі тілінде аудармасы берілген, жалпы 18 жолды құрайды. Тек ең соңғы парақта 7 жол арабша, 7 жол түркі тілінде болып, барлығы 14 жол қамтылған. Беттің төменгі жағындағы бүлінген жерлері қалпына келтірілген. Еңбекте кейбір сөздерді жазарда харакаттар қойылған. Кейбір күрделі сөздердің астына араб тілінде түсініктемесі қоса берілген. Бірқатар сүрелердің аят сандары бүгінгі Құран сүрелерінің аят сандарымен сәйкеспейді. Бұл аяттардың түгел болмауынан емес, оларды бөлгендегі айырмашылыққа байланысты болса керек. Қолжазбада аяттарды бөлу айтарлықтай жүйелі жолға қойылған. Еңбек Сұлтан Абдулазиз Хан заманында, оның тапсырмасымен Фарид Әфендінің басшылығымен қайта қалпына келтіру жұмыстарынан өткен. Бұл туралы кітаптардың сақталуына жауапты Абдурахман Нажимнің атынан хижраның 1281-ші жылы (қазіргі жыл санаумен 1864-65 жылға сәйкес келеді) қолжазбаның жоғары жағына жазылған.

Қолжазбаның зерттелуі. Қолжазбаға алғашқы зерттеу жұмыстарын түрік ғалымы Абдулқадыр Ердоған жүргізген. Ал алғаш рет көшірменің тілі тұрғысынан талдау жасаған Фаһир Из еді. Айта кету керек, Фаһир Из өзінің ғылыми зерттеуінде аталған қолжазбадағы «Шұғара» сүресінің аудармасын қазіргі түрік тілімен салыстыра зерттеп, шағын сөздігін жасаған. Бұдан кейін кешенді зерттеу жасаған әйгілі түрколог Зәки Уалиди Тоған «Лондон мен Тегерандағы кейбір ислам жазбалары туралы» атты еңбегінде Ресейде сақтаулы тұрған «Аноним тәпсір» нұсқасының осы Ыстамбұл нұсқасынан біршама кейін жазылғанын және оның Ыстамбұл нұсқасының толық емес көшірмесі екенін айтқан. Сонымен қатар Зәки Уәлиди Тоған бұл қолжазбаны Англиядағы Райландс нұсқасымен де салыстыра қарастырып, тұжырым жасаған. Белгілі ғалым Абдулқадыр Инан да Ыстамбұл нұсқасы туралы зерттеу жасаған. Ол өзінің «Көне түркі тіліндегі үш Құран аудармасы» атты ғылыми еңбегінде қолжазба туралы ойларын ортаға салады. Инан аталған мақаласында Аноним Тәпсір, Хекимоғлу Али Паша нұсқасы және Ыстамбұл ТИЕМ 73 қолжазбаларындағы «Кәһәф» сүресінің кейбір бөлімдерін салыстырған. Нәтижесінде Аноним Тәпсір мен Ыстамбұл ТИЕМ 73 мәтінінің бірдей екендігін жариялаған. Абдулқадыр Инан «Құран Кәрімнің түркіше аудармалары туралы қысқаша зерттеу» атты келесі бір еңбегінде Ыстамбұл ТИЕМ 73 нұсқасының ХІ ғасырда жасалған аударма екеніне дәлелдер келтіреді. Межит Яшароғлу «Құран Кәрімнің түркіше аудармасы мен тәпсірлерінің библиографиясы» атты еңбегінде Ыстамбұл нұсқасындағы «Фатиха» және «Бақара» сүрелерін көрсеткен. Хамза Зилфикар атты ғалым да қолжазбаны қызығушылықпен зерттеп, «Шағатайша Құран тәпсірі» атты еңбек жазған. Танымал түрколог Осман Фикри Серткая да бұл нұсқаның жазу ерекшеліктері туралы пікір білдірген. Селахиддин Сонмезсой өзінің диссертациясында ТИЕМ 73 қолжазбасына тоқталған. Сондай-ақ, бұл нұсқа бойынша Суат Үнлу және Абдуллах Көк диссертациялық еңбек жазған. Бұл бірегей мыңжылдық мұра шетелдік ғалымдардың да назарын аударған. Солардың бірі Екман Ыстамбұл нұсқасына екі ғылыми мақала арнады [7, 5].

Бүгінде Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, «Х.Б.Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы

және этнологиясы» ғылыми-зерттеу институты, «Жазбаша және археологиялық ескерткіштерді зерделеу» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты Сайпулла Моллақанағатұлы көрнекті түрколог ғалым, профессор Мырзатай Жолдасбековтың ғылыми жетекшілігімен «Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы түркі тіліндегі Құран аудармасы» тақырыбында арнайы зерттеу жүргізіп келеді.

Зерттеу барысында көне Құран аудармасындағы (КҚА) сөз белгіленіп, алынды. Ол сөз латынша транскрипцияланды. Сөздің Құрандағы арабша нұсқасы берілді. Одан соң ол сөздің басқа әдебиеттерде бар-жоғы тексерілді, соның ішінде Древний тюркский словарьға (ДТС) қаралды, сөз табылған жағдайда қай бетте екендігі жазылды. Одан соң ол сөздің аталған орны Құран аятымен көрсетілді және қазіргі Құран аудармасы (КҚА) берілді. Одан соң аяттағы кейбір сөздерге талдау жасалды, салыстырылып, берілді.

Artaklık. Құрандағы “лә туфсиду” сөзі. Artaq. Бұзылған [5, 56]. қажан аytılsa anlarқа artaklık қılмаңлар yer ijinde аyturlar бүтүнлүкүн biz idgü қilіglilarbiz; Оларға: «Жер жүзінде бұзақылық қылмаңдар!»,- делінсе, олар: «Біздер түзеуші ғанамыз» дейді [6, 2:11]. Осы аятта “фәсад” сөзінің антонимі “ислах” сөзі “муслихун” түрінде берілген, КҚА “idgü қilіglilar” түрінде аударылса, ҚҚА “түзеуші” деп берілген. Осы аят мағынасынан көне “аиур” сөзінің дамыған түрін яки “аytur” нұсқасын көруге болады.

Iyig. Құрандағы «маразун» сөзі. Ауру [5, 203]. anların көңүллери ijinde bir iyig turur arturdі anlarқа Тәңри iyigini anlarқа қуын turur ағritgілі anın yalған sözler erdiler; Олардың жүректерінде дерт бар. (Күншілдік дерті). Сонда Алла олардың дертін арттыра түсті. (Мұсылмандар дамыған сайын күншілдіктері қоза түсті). Сондай-ақ оларға өтіріктіліктерінің салдарынан күйзелтуші азап бар [6, 2:10]. ҚҚА «дерт» деп аударған, «дерт» парсы сөзі.

Kişi. Құрандағы «ән-нәәс» сөзі. Адам [5, 310]. kişilerde kim ayur kirtkündümüz Тәңриқа кеđinki күнке ermesler anlar kirtkүнkenler; адамдардың кейбіреулері, екі жүзді (мұнафықтар): «Аллаға, ақырет күніне сендік» дейді. Бірақ олар сенбейді [6, 2:8]. Құрандағы «нәәс» ҚҚА «адамдар», КҚА «Kişi» - «кісі» деп

берілген. Осы аяттағы арабша «әәмәннәә» сөзі ҚҚА «kertküdüміз» деп аударылған, ҚҚА «сендік» сөзімен берілген, «kertgünmak» - «сенім, сену» [5, 301]. «ayur» сөзі ҚҚА «дейді» деп аударылған. Құрандағы «иаумил ахири» ҚҚА «keğinki küп» деп, ҚҚА «ақырет күн» деп аударылған. «keğinki» сөзі тілдік даму ерекшеліктеріне сай жұмсарып, «кейінгі» түрінде қолданылып кеткен. ҚҚА да арабтың «ақырет» сөзі сол күйі қалдырылған.

Köni. Құрандағы «ала худән» сөзі. Сенімді, шынайы [5, 315]. anlar tururlar köni yol üze idilerinden (ҚҚА); Міне солар Раббылары тарапынан тура жолда [6, 2:5]. Бұл сөз қазіргі құран аудармасында «тура» деп берілген.

Köterüm. Құрандағы “бина” сөзі. Kötrüm. Көтерілген отыру алаңы [5, 320]. Бүгінгі түркия түркшесінде арабша “бина” сол күйінде алса, қазақшада бұл сөз “үй, ғимарат, здания” деп аталып жүр. Демек көтерім сөзі ғимарат, бина деп жүрген сөздеріміздің көне түркше нұсқасы яғни тұруға, отыруға арналған жерден көтерілген орын деген сөз. ol idi kıldı silerke yerni töšek kökni kötürüm endürdi kökden sw nı jıkarđı anıj birle yemişlerden rwzy silerke kılmañlar Täñri қа tenek tuşlar siler bilürsiler; Ол сондай Алла, сендерге жерді төсек, аспанды төбе етіп жаратты. Әрі көкпен жаңбыр жаудырып, сол арқылы сендер үшін әр түрлі өсімдіктен ризық шығарды. Сондықтан біле тұра Аллаға шерік қатпаңдар [6, 2:22]. Бұл аяттың аудармасынан иди-ізім, ием, силер-сіздер, иер-жер, төшек-төсек, көк-көк, индүрді-ендірді, сув-су, жықарды-шығарды, аның-оның, иеміш-жеміс, тең тұш-тең тұс, білүр-білер сияқты сөздерді салыстырып көруге болады. ҚҚА көтерімді “күмбез” деп аударған. “Тең тұс” сөзін “шерік” деп берген. Су сөзі арабша фә әрпінің үстіне үш нүкте қойып берілген. Бұл әріп “в” дыбысын беретін секілді.

Oқuşsüz. Құрандағы “суфаха-у” сөзі. Оқымаған адам, білімсіз, надан. қажан aytilsa anlarқа kirtkününler netek kim kirtküнди кішілер ayurlar kirtkünürmiz netek kim kirtküнди oқuş sözler bilkil anlar tururlar anlar oқuş sözler anjası bar bilmesler; Егер оларға: «Адамдар иман келтіргендей иман келтіріңдер!», – делінсе, олар: «Ақылсыздарша иман келтірейік пе?»,- дер. Байқандар! Шын мәнінде олардың өздері ақымақ. Бірақ олар білмейді [6, 2:13].

Tamğa. Құрандағы «хатама» сөзі. Мөр [5, 530]. Таңба. tamğa urdī Tāñri көңүллі үзе қулақларі үзе көзлері үзе өртүк тутғақ ол анларқа қуін тұру улүг; Алла олардың жүректерін, құлақтарын бітеген, әрі көздерінде перде бар. Сондай-ақ олар үшін зор қинау бар [6, 2:7]. ҚҚА «бітеген» деп берген, ҚҚА «таңба» деп берген, арабшасы «хатама» - «таңба басты» деген ұғымды білдіреді. ҚҚА арабша «Алла» сөзі «Алла» деп берілген, ҚҚА «Тәңір» деп аударылған. ҚҚА «үзе» сөзі арабша «ала» сөзінің дәлме-дәл аудармасы, ҚҚА мұны көре алмаймыз. Арабша «ғишауатун» сөзі ҚҚА «өртүк тутғақ» деп берілсе, ҚҚА «перде бар» деп парсы сөзі қолданылған. Арабша «азаб» сөзі ҚҚА «қуін» деп аударылса, ҚҚА арабша «зор қинау бар» деп берілген. Арабша «қалбун» сөзі ҚҚА «көңүл» деп аударылған, ҚҚА «жүрек» деп берілген. Құлақ, көз екі аудармада да бірдей, тек жалғаулар ҚҚА -лар, -лер түрінде қолданылған; ҚҚА бүгінгі қазақ тіліндегідей «көз+дер», «құлақ+тар» түрінде берілген.

Yekleri. Құрандағы “шаиатин” сөзі. Jek. Шайтан [5, 253]. қажан көрселер анларнi kim kirtkündiler айтurlar kirtkündümüz қажан yalғuz қalsalar yekleri birle ayurlar biz silerniñ birle бүтүнлүкүн biz yubulaғlilarmi; Ал және олар мүміндерге кездесе: «Біз де иман келтірдік» дер. Әрқашан олар сайтандарымен (бастықтарымен) оңашалана қалса: «Расында біз сендермен біргеміз, біз оларды тәлкек қылып қана жүрміз» дер [6, 2:14]. ҚҚА бұл сөз “шайтандар” яғни араб сөзі күйінде қалдырылған. ҚҚА “жек” деп берген. Қазақ тіліндегі “мен сені жек көрем!” дегендегі “жек” сөзі “шайтан” болса, сен менің көзіме шайтан сияқты көрініп тұрсың дегені болар.

Қорыта айтқанда, Құранның түркі тіліндегі алғашқы аудармасы белгілі бір дәрежеде таныстырылды. Бұл қазақ тіл білімі мамандары мен түркітанушылар үшін өте маңызды түпдерек саналады. Бұл тек діни мәселе емес, түркі халықтары үшін таптырмас рухани, жазбаша мұра. Бұны сала мамандары жүйелі түрде зерттегені дұрыс. Көне Құран аудармасындағы қазіргі Құран аудармасымен салыстырғанда ұмытылған сөздер, екі аудармада бірдей берілген сөздер және екі аудармада да араб-парсы сөздерінің бар екендігі анықталды. Дегенмен көне Құран аудармасында ондай сөздердің пайыздық көрсеткіші аз екендігі байқалды, бұл көне Құран аудармасында түрікше сөздердің көп

екендігін білдіреді. Ол сөздермен Махмуд Қашғаридің Диуани лұғат әт-түрк атты сөздігіндей үлкен сөздік құрастырса болады. Сонымен мәдени-рухани мұрамызды өз деңгейінде бағалап, кәдемізге жаратып оны ұрпақтарымызға ұластырған болар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Түркі филологиясы және жазу тарихы/ бас ред. Арын Е.М., құраст., жауапты ред. Құдабаев А.Ж. – Павлодар: С. Торайғыров ат. ПМУ, 2008. – 112 б. – (Қазақ тіл білімінің антологиясы).
- Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М., Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, «Мектеп» баспасы, Алматы: 1971.
- Eckmann János, Harezmi, Kırçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar/ János Eckmann; yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya. – 5. bsk – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017 – 438 s.
- Е. Üşenmez / Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1, (2006): 89-99.
- Древнетюркский словарь. — Ленинград: Наука, 1969. — 677 с.
- Құран К. қазақша мағына және түсінігі //Аударған: Халифа Алтай. – 1991.
- Көне түркі тіліне аударылған алғашқы Құран (X ғасыр. Факсимиле. Ыстамбұл ТИЕМ 73). Баспаға дайындағандар: Дархан Қыдырәлі, Емек Үшенmez, Сайпулла Моллақанағатұлы. – Нұр-Сұлтан: - Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 920 б.

**BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİNİN DİL
VƏ ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ**
**THE LANGUAGE OF BAKHTIYAR VAHABZADE'S POEMS
AND STYLE CHARACTERISTICS**

Aynurə SƏFƏROVA¹

Özət

Müasir Azərbaycan şeirinin ən böyük simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin dili və üslubu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şeirlərində və poemalarında milli olduğu qədər də bəşəri ideyaların müəllifi olan xalq şairimizin poetik üslubu onu daim xalqa sevdirmiş, əsərlərinin geniş auditoriyaya yayılmasına səbəb olmuşdur. Şairin ana dilinin incəliklərinə bələd olması, həmçinin milli-mənəvi dəyərlərimizə dərinləndirən bağlılığı, ana dilinin ifadə imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə etməsi, özünəməxsus milli və bəşəri düşüncələrini şeir dili ilə təqdim etmə bacarığı onu bütün oxuculara sevdirmişdir. Dilin leksikasını, morfoloqiyasını, sintaksisini gözəl bilən şairin dil və üslubunun sistemətikliyi, təkrarsızlığı, ahəngdarlığı yüksək səviyyədədir. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində atalar sözləri və məsəllərin, həmçinin frazeoloji birləşmələrin – qəlib sözlərin geniş və yerli yerində istifadəsi diqqəti çəkir. Vətən, millət mövzusunda yazarkən bəzən üsyankar ruhu, duyğulu şeirlərində həzin və həssas, lirik düşüncələri ilə, bəzən tarixi, bəzən fəlsəfi mövzulu əsərləri ilə oxucunu daim heyrətləndirməyi bacaran Bəxtiyar Vahabzadənin poetik üslubu onun mütəfəkkir bir insan olduğunun sübutudur. Şairin yaradıcılığı boyu ana dilinə olan münasibəti həm də onun vətəndaş mövqeyindən xəbər verir. Ana dili mövzusunda olan sonsuz həssasiyyəti onun yaradıcılığının ana xətlərindən birini təşkil etmişdir. Məqalədə şairin əsərlərindən götürülən örnəklər üzərində onun şeir dilinin və üslubunun özünəməxsusluğu təhlil ediləcək.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, milli şair, şeir, ana dili

Abstract

The language and style of Bakhtiyar Vahabzade, one of the greatest figures of modern Azerbaijani poetry, stands out for its uniqueness. The poetic style of our national poet, who is the author of national as well as human ideas in his poems, has always endeared him to the people and caused his works to spread to a wide audience. The poet's familiarity with the intricacies of his native language, as well as his deep commitment to our national and moral

¹ Dos.dr., AMEA Folklor İnstitutu, ORCID NO: 0000-0002-2198-9116

values, his high level of use of the expressive possibilities of his native language, and his ability to present his unique national and human thoughts through the language of poetry have endeared him to all the readers. The systematicity, uniqueness, and harmony of the language and style of the poet, who knows the lexicon, morphology, and syntax of the language very well. In Bakhtiyar Vahabzade's poems, the widespread and local use of proverbs, as well as phraseological combinations - stereotyped words, is noteworthy. The poetic style of Bakhtiyar Vahabzade, who is able to constantly amaze the reader with his rebellious spirit when writing about the homeland and the nation, sadness and sensitive, lyrical thoughts in his emotional poems, sometimes historical, sometimes philosophical works, is proof that he is a thoughtful person. The poet's attitude towards his mother tongue throughout his work also indicates his civic position. His infinite sensitivity to the subject of his mother tongue was one of the main lines of his creativity. In the article, the uniqueness of his poetry language and style will be analyzed on the basis of examples from the poet's works.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, national poet, poetry, mother tongue

Giriş

Müasir Azərbaycan şeirinin ən böyük simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şeirlərində və poemalarında milli olduğu qədər də bəşəri ideyaların müəllifi olan xalq şairinin poetik üslubu onu daim xalqa sevdirmiş, əsərlərinin geniş auditoriyaya yayılmasına səbəb olmuşdur. Şairin ana dilinin incəliklərinə dərinədən bələd olması, milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılığı, ana dilinin ifadə imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə etməsi onu bütün oxuculara sevdirmişdir. Əsərlərində milli və bəşəri düşüncələri paralel şəkildə təqdim etmə bacarığı onun üstün cəhətlərindəndir. Çingiz Aytmatov yazır ki, “poeziyanın meyarı hər şeydən əvvəl sənətkarın yetkinlik meyarıdır, onun kollektiv təcrübə ilə həmahəng olan fəlsəfi və mənəvi müdrikliyinin meyarıdır və bundan sonra şəxsiyyətin harmoniyası, epitetlərin gözəlliyi və daha sonra dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı gəlir” [Aytmatov, 2004: 7]. Bu sadalanan keyfiyyətlərin hər birini B.Vahabzadə yaradıcılığında hiss edən yazıçının fikirlərinə əlavə olaraq qeyd edək ki, B.Vahabzadənin əsərləri mənəvi müdrikliyin zirvəsində dayanan bir sənətkar qələmindən gəldiyi aşkar görünür. Onun yaradıcılığını, ümumiyyətlə, şair, sənətkar şəxsiyyətini təhlil edərkən milli-mənəvi dəyərlərə, milli kimliyə, doğma vətənə, ana dilinə bağlı olduğunu görürük. B.Vahabzadə gerçək vətənpərvər şair, qəlbi, ruhu vətən sevdası ilə dolu şəxsiyyət idi.

Əsas Hissə

Şairin vətənpərvərlik mövzulu şeirləri hər şeydən əvvəl onun əsl vətəndaş mövqeyindən xəbər verirdi. B.Vahabzadə şeirləri ilə yanaşı, publisistik yazılarında da öz düşüncələrini aydın ifadə edirdi: “Vətəni daşına, torpağına, iqliminə görə sevmirlər. Ona görə də hər kəsə elə gəlir ki, onun vətəni məmləkətlərin ən gözəlidir. Mən də belə düşünürəmsə, bunu mənə nöqsan saymayın. Mənim vətənim, doğrudan da, gözəlidir. Ona görə ki, mən bu vətənin vurgunuyam. Əgər vurgunu olmasaydım, Vətənim mənimə nəğmələr qoşa bilməzdim. İnsan anasından doğulanda hələ doğulmur. İnsan vurulanda doğulur. Çünki insan sevəndə dünyaya yeni gözlə baxır, onu dərk edir. Mən də vətənimə vurulub dünyanı dərk elədim” [Vahabzadə, 2005: 16-17]. B.Vahabzadənin əsərlərində əsl vətəndaş mövqeyini göstərən çox nümunələr vardır, şair vətəninin varlığına şükür edir, onun əbədi var olmasını arzulayır, belə yazırdı: “Şükür edək ki, bizdən əvvəl də, sonra da vətən var”. Vətən mövzulu şeirlərindən birində o, bütün həmvətənlərini vətəni sevməyə təşviq edir.

Elə oğul istərəm, diləyi Vətən olsun,
Bu Vətənin yolunda yüz dəfə itirilsə,
min dəfə bitən olsun.
Vətən eşqi dağın da sinəsini dağlayar,
Eşq olmayan ürəkdə hörümçək tor bağlayar [Vahabzadə, 2007: 190].

Bütün bu keyfiyyətlər B.Vahabzadənin milli təfəkkürlü, vətən sevdalı şair, böyük söz ustası olmasını təsdiqləyir. O, bütün yaradıcılığı boyu vətən, milli kimlik, türklük, türkçülük, ana dili mövzularını diqqətdə saxlamış, tez-tez bu mövzulara müraciət etmişdir. Şair ana vətən və ana dili mövzularını bir-birilə vəhdətdə işləyir, ana dilini bəyənməyənləri kəskin tənqid edir, onlara kinayəli sözlərlə müraciət edərək, vətən çörəyini onlara halal etmədiyini vurğulayırdı. O, “Ana dili” şeirində dilimizin qüdrətini göstərir, xalq hikmətinin, Füzuli sənətinin bu dildə dünyaya səs saldığını yazır, sahib olduğumuz minillik tarixin, mədəniyyətin ana dilində qorunduğunu qeyd edirdi, ana dilini özünün namusu, vicdanı hesab edirdi:

Ana dilim, səndədir xalqın, əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varıqları.
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim, şan-şöhrətim saxlanı.
Mənim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan! [Vahabzadə, 2004: 8]

Şair yazır ki, ana dili insanın milli kimliyidir. Dili varsa, demək, o xalq, o millət vardır, mövcuddur! Dili yoxdursa, ana dili məhv olubsa, millət də gec-tez məhvə məhkumdur! Ona görə də şair xalqın, millətin varlığını dilin varlığı ilə əlaqələndirir və belə yazırdı:

Mənim mənliyimin füsunkarlığı,
Danışan kamalı, ağıldır dilim.
Millətin varlığı, dilin varlığı
Sənin varlığına bağlıdır, dilim [Vahabzadə, 2008: 178].

Şair özünü “ana vətənin, ana dilinin divanəsi” adlandırır, dil və vətən məfhumlarının bir-birindən ayrı olmadığını göstərir:

Mən öz yurdumun,
Bir də ana dilimin
Dəli-divanəsiyəm.
Vətən dildir, dil vətən.
Ayırmaq mümkünmüdür
Onları bir-birindən? [Vahabzadə, 2004: 199].

Bu fikirlər B.Vahabzadənin şair və vətəndaş kimliyinin aydın, aşkar ifadəsi idi. B.Vahabzadənin xalq hikmətinə bağlılığı onun bütün şəxsiyyətinin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif şeirlərində rast gəldiyimiz atalar sözləri, məsələlər fikrimizin təsdiqidir. Belə şeirlərindən birində, “Nəsənsə, özün ol” adlı şeirində eyni bənddə iki müxtəlif atalar sözündən nümunə vermişdir.

Biz öz atamıza deyərdik bir vaxt,
Unutma, hər günün öz hökmü var ha!
İndi oğlumuz deyirik ancaq,
Gəl təzə nırx qoyma köhnə bazara! [Vahabzadə, 2004: 36]
Elə həmin şeirdə başqa bir bənddə yazır:
Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə,
Ot kökü üstündə bitər, unutma!
Köhnə damğasını vurub atana,
Özgədən özünə sən ata tutma! [Vahabzadə, 2004: 37]

“Ümid” adlı digər şeirində “yeməkdənsə ümid etmək yaxşıdır” el məsəlini ustalıqla şeirə əlavə edən şair, ruhən xalqa, etnik kökə bağlılığını bir daha təsdiqləyir:

Nə şöhrət, nə mənəb, nə dövlət, nə var,
Ey könül, dünyadan sən ümid istə!
Ümid arzuların qızıl naxşıdır,

Deyərlər, yeməkdən ümid yaxşıdır! [Vahabzadə, 2004: 41]

“Riyakar” adlı başqa bir şeirində müəllif yenə ana dilinə laqeyd olanlara səslənir. Övladını əcnəbi dildə oxudub özü ana dili dərsi deyən bir müəllimi tənqid edir. Bu sırada tam da şeirin məzmununa uyğun olan “bağa qınından çıxıb öz qınıni bəyənmədi” məşhur el məsəlinin kontekstə uyğunluğunu görüb ondan məharətlə istifadə etmişdir:

Özgəyə “dilini öyrən!” deyirsən,
Özünsə... bu dili bəyənməyirsən!
Nə deyək bu miskin riyakarlığa?
Yoxsa, öz qınıni bəyənmir bağa? [Vahabzadə, 2004: 45]

Şairin cəmiyyətdə baş verən hadisələrə qarşı sonsuz həssasiyyətini gören ədəbiyyatşünas N.Muradov yazır: “Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində əks olunan ictimai həqiqətlər şairin açıq münasibəti ilə diqqət çəkməkdədir. Şairin fərqli ruh hallarını əks etdirən bu münasibətlərin ortaq özəllikləri isə müəllifin səmimiyyəti, yüksək vətəndaşlıq duyurluğudur. Şair yurdu, yurddaşı necə sevdini söyləməklə qalmayıb onları necə sevmək lazım olduğunu da ifadə edir. Bəxtiyar Vahabzadə bir “ana dili şairi”dir... Şairin milli musiqi, tarix, əxlaq, psixologiya, ədəbiyyat, mədəniyyət məsələlərindəki yeri – nümunə götürüləcək duyarlı bir vətəndaş mövqeyidir” (Muradov, 2021: 51)

Nəticə

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını oxuduqca son dərəcə milli, vətənpərvər bir şairin qələmindən süzülüb gələn əsərləri oxuyuruq. Bu əsərlərdə millətə son dərəcə bağlı olan şairin həm də mənəvi dəyərlərə bağlılığının, elin ruhuna, xalqın hikmətinə söykəndiyinin şahidi oluruq. Onun əsərlərinin mövzu və məzmunu xalq fəlsəfəsilə əlaqəlidir. Şairin qəlbi, ruhu xalq ədəbiyyatından qaynaqlanırdı, şeirlərinin mayası xalq hikməti, xalq fəlsəfəsi ilə yoğrulmuşdu. Ölməz, həmişəyaşar şairimizin böyüklüyü də elə budur...

QAYNAQLAR

- Aytmatov Çingiz. Ön söz // Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladiyəm. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, “Öndər”, 2004
- Muradov Nazim. Anlam axtarışında // Seçilmiş məqalələr toplusu. Türk dünyasının milli-mənəvi dəyərləri və Bəxtiyar Vahabzadə. Ankara, “Akçağ”, 2021
- Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. X c. Bakı, “Azərbaycan”, 2005
- Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. VIII c., Bakı, “Elm”, 2008
- Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. XII c. Bakı, “Azərbaycan”, 2007.

ZAMAN KONSEPTİ VƏ ONUN MÜASİR MEDIADA ƏKSİ
THE CONCEPT OF TIME AND ITS REFLECTION IN
MODERN MEDIA

Zeynəb Əskərova¹

Özet:

Ona təsir vasitələri nəticəsində dil ya formalaşır, ya parçalanır, ya da mövcudluğunu dayandırır. Konsepsiya dilin mövcud, canlı və canlı elementlərini bir araya toplayaraq insan övladının düşünən şüurunda dilin qavranılmasını əks etdirir. Konsepsiya dünyanı tanıma prosesini, insan fəaliyyətinin nəticələrini, təcrübəsini, dünyanı dərk etmə prosesini əks etdirən çoxölçülü strukturdur. İnsan şüurunun həyatını və fəaliyyətini əks etdirən bundan böyük dərrakə yoxdur. Zaman anlayışı müxtəlif funksional üslub fəaliyyətlərində müxtəlif mənalarda əks olunur. Elmi düşüncədə sözün hərfi mənası ilə bədii təfəkkürdə məcazi mənası anlayışın ümumi xüsusiyyətlərini birləşdirir. Zaman anlayışı zaman və dövrü ifadə edən məfhumdur. Tarixə nəzər saldıqda zaman anlayışının ifadəsi ilk növbədə dövrlərdə öz əksini tapır. Miladdan əvvəl başlayan daş dövrü (bu dövrün özü bir neçə dövrdən ibarətdir: paleolit, mezolit, neolit, eneolit), tunc dövrü (və onun mərhələləri), dəmir dövrü canlıların, insanların və cəmiyyətin formalaşmasının ilk mərhələləridir. Bunların hər biri zamanı əks etdirir. Təbii ki, zaman xronoloji ardıcılıqla irəlilədikcə bu dövrü əhatə edən hadisələr də irəliləyir, dəyişir və inkişaf edir. Ünsiyyət yaradılır, məşğulluq imkanları genişlənir, dövlətlər formalaşır. Zaman keçdikcə elm sahələri artır, texnologiya inkişaf edir. Tarixə nəzər saldıqda dövlətlərin yaranması, çiçəklənməsi və inkişafı, iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, xarici əlaqələrin sona çatması, onların dağılması, işğalı və dağılması kimi dövrlərə rast gəlirik. Bu hallarda sözün əsl mənası ilə qarşılaşırıq. Müasir mediada zaman anlayışı zamanın qəzetlərdə, jurnallarda, elanlarda, reklamlarda, xəbər portallarında və internet saytlarında əks olunmasını nəzərdə tutur. Tarixən qəzet və jurnallarda satıra ilə fikir ifadə edən xəbərlər, məlumatlar, şeirlər, hekayələr dərc olunduğu halda, müasir mətbuatda bunların hər biri müstəqil şəkildə ifadə olunur. Məsələn, qəzetlər hər sahədə çap olunur və oxucuların ixtiyarına verilir və onlar mədəniyyət xəbərləri ilə yanaşı, siyasi və sosial xarakterli məlumatları da ehtiva edə bilər. Məsələn:

...*Üzeyir Hacıbəyli zamanın nəbzini tutan böyük sənətkar olub. O, yaradıcılığında xalqın milli ruhuna uyğun janrlar, müxtəlif bədii-estetik obrazlar tapa bilən dahi bəstəkar olub.* Burada “zamanın nəbzini tutmaq”

¹ Bakü Slav Universiteti, yüksək lisans. Bakü, Azərbaycan, asgerov098@mail.ru

zamanla ayaqlaşmağa bərabərdir. Burada zaman canlı varlığa bənzədilir və onu bioloji metafora kimi qəbul etmək olar.

Zaman anlayışının digər dillərdə ifadəsi həmişə izahlı lüğətlərdə olan mənə ilə eyni olmur. Bəzi nümunələrə nəzər salsaq, bunu müşahidə edə bilərik. Məsələn, Türkçə: “*eşref saati gelmek, yumurta kapıya dayanmak, üstünden zaman geçmek;; Erteye kalan, arkaya kalır; Demir tavında dövülür; Yazın gölge hoş, kışın çuval boş*” kimi atalar sözləri və deyimlər.

Rus dilində *черный день, добрый час, лихая година, тяжелые дни, благое время, худое время, вражий час, неурочный час*. Bu deyimlər zamanın yaxşı və ya pis olduğunu göstərir. *He время дорого — пора*. Zamanın dəyərli olduğunu və iqtisadi metafora sayıla biləcəyini göstərir.

Açar Sözlər: dil, anlayış, zaman, media, tarix.

Abstract

As a result of the means of influence on it, the language is either formed, or divided, or ceases to exist. The concept gathers the existing, living, living factors of the language and reflects the perception of the language in the thinking mind of the human race. The concept is a multidimensional structure that reflects the process of knowing the world, the results of human activity, experience, understanding the world.

The concept of time is reflected in different meanings in different functional style activities. The literal meaning of the word in scientific thought and the metaphorical meaning in artistic thought combine the general features of the concept. The concept of time is a concept that expresses time, period. When we look at history, the expression of the concept of time is primarily reflected in periods. Starting from BC, the Stone Age (this period itself consists of several periods: Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic), Bronze Age (and its stages), Iron Age are the first stages of the formation of living things, people and society. Each of these reflects time. Of course, chronologically, as time progresses, the events surrounding this time also progress, change and develop. Communication is created, employment opportunities expand, states are formed. As time goes by, the people of knowledge are increasing and technology is developing. When we look at history, we come across periods such as the emergence, prosperity, development, weakening of economic relations, termination of foreign relations, collapse, occupation, and collapse of states. In these cases, we meet the true meaning of the word. The concept of time in modern media refers to the reflection of time in newspapers, magazines, announcements, advertisements, news portals and internet sites.

Historically, newspapers and magazines published news, information, poems and stories expressing satirical encounters, but in modern media, each

of them is expressed independently. For example, newspapers in every area are printed and made available to readers. It can be related to cultural news as well as political and social information. For example:

...*Üzeyir Hacıbəyli zamanın nəbzini tutan böyük sənətkar olub. O, yaradıcılığında xalqın milli ruhuna uyğun janrlar, müxtəlif bədii-estetik obrazlar tapa bilən dahi bəstəkar olub.* In this example “zamanın nəbzini tutmaq” - is equivalent to the combination "to adapt to the times". Here, time is compared to a living entity and can be considered as a biological metaphor.

The expression of the concept of time in other languages is not always the same as the meaning found in explanatory dictionaries. We can observe this if we consider some examples. For example:

In Turkish: “*eşref saati gelmek, yumurta kapıya dayanmak, üstünden zaman geçmek; Erteye kalan, arkaya kalır; Demir tavında dövülür; Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.*

In Russian: *черный день, добрый час, лихая година, тяжелые дни, благое время, худое время, вражий час, неурочный час.*

Key words: language, concept, time, media, history.

ZAMAN KONSEPTİ VƏ ONUN MÜASİR MEDIADA ƏKSİ

Dil ona təsir edən amillərdən aslıdır. Dil ona təsir vasitələri nəticəsində ya formalaşır, ya parçalanır, ya da varlığına son qoyulur. Konsept özündə dilin var olan, yaşayan, canlı amillərini cəmləyir və bəşər övladının düşünən beynində dilin qavranılan inikasını əks etdirir. Bu sahə çətin olmağı ilə bərabər dünyagörüşü və mədəniyyətdən asılıdır. Dünyagörüşü bir çox elmlərin mərkəz nöqtəsini təşkil edir. Məhz onun sayəsində elm və texnologiya inkişaf edir. Konseptdə nə bədii yaradıcılığın, nə incəsənətin, nə də bədii ədəbiyyatın inkişaf yolu öyrənilir. Konsept bütün bunların cəmiyyət, yaxud fərdin ya milli, ya da universal səviyyədə başa düşülmə tərzini və onun şüurda qoyduğu izdir. S.A.Askoldov yazır ki, “konsept anlamdan fərqli olaraq insan şüurunun daha geniş fikir konstruksiyasıdır” (1, s. 3 - 10.).

Konsept dünyanı tanıma prosesini, insan fəaliyyətinin, təcrübəsinin nəticələrini, dünyanı dərk etməyini əks etdirən çoxölçülü bir quruluşdur. Konsepti anlamdan fərqləndirən əsas xüsusiyyət də budur. Konsept təkcə təsəvvür olunmur, həm də yaşanılır. Ona görə də onun şüurda ifadə tərzinin əhatə dairəsi daha genişdir və şüurun əsas,

bölünməz vahididir. Həyatı və fəaliyyəti insan şüurunda əks etdirən ondan böyük vahid yoxdur. Konsept həm linqvokulturologiyanın, həm də koqnitiv dilçiliyin mərkəz nöqtəsi kimi qəbul edilir. Bunun əsas səbəbi dil vahidlərinin öz leksik anlamından daha geniş əhatə dairəsinə malik olub, leksik-semantik quruluşun dəyər qazanmasıdır. Konsept dünyanı dərk etməyin əsas formuludur. “İnsanın bütün idrak fəaliyyətini dünyaya istiqamətləndirmənin inkişafı kimi qəbul etmək olar; bu fəaliyyətdə insan uşaqlıqdan başlayaraq yaşlanana qədər dünyadakı obyektləri bir-biri ilə müqayisə edir, eyniləşdirir, fərqləndirir, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri, əlamətləri aydınlaşdırır. Bir sözlə, insan bütün ömrü boyu dünyanı, onu əhatə edən maddi və mənəvi aləmi öyrənir. Konseptlər də bu cinsdən olan əməliyyatları, prosesləri təmin etmək üçün yaranır, təzahür edir” (3, s.39) .

Konseptlər müxtəlif məzmunlu ola bilər. Konsept düşüncənin ayrıca tərkib hissəsi kimi qəbul edilərək hər hansı bir müəyyən qrup anlayışlar – düşüncə funksiyaları, predmetlər çoxluğu, fəaliyyətlər və s. məfhumların dərk üçün vasitə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Konseptlər milli, qrup (cins, yaş və digər xüsusiyyətlərinə görə) və fərdi ola bilər. Milli konseptlər, həm fərdi, həm də qrupa aid ola bilər. Eyni sözlə ifadə olunan konseptlər tiplərinə görə fərqlənə bilər.

Zaman konsepti müxtəlif funksional üslubi fəaliyyətdə fərqli məzmununda əks olunur. Elmi təfəkkürdə sözün həqiqi mənası, bədii təfəkkürdə isə məcazi mənası konseptin ümumi xüsusiyyətlərini birləşdirir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu anlayış aşağıdakı kimi izah edilir:

“Zaman” – 1. Vaxt, müddət – *O hadisədən çox vaxt keçdi...* Zəmanə, dövr, vaxt – *Yaxşı zamanda yaşayırıq...* **2.** Fəlsəfədə: Sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq forması. *Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır...* **3.** Qrammatikada iş və hərəkətin müəyyən vaxtda icra edilib-edilmədiyini bildiren feil şəkli. *Keçmiş zaman şəkilçiləri. Qrammatik zaman anlayışı.* (2, s.640).

Zaman konsepti vaxtı, dövrü ifadə eədən məfhumdur. Tarixə nəzər salsaq, zaman konseptinin ifadəsi, ilk növbədə, dövrlərdə əks olunmuşdur. Eramızdan əvvəldən başlayaraq daş dövrü (bu dövr özü də bir neçə dövrdən ibarətdir: paleolit, mezolit, neolit, eneolit), tunc dövrü (və onun mərhələləri), dəmir dövrü canlı varlıqların, insanın, cəmiyyətin formalaşmasında ilk mərhələlərdir. Bunlar hər biri zamanı əks etdirir. Əlbəttə, xronoloji olaraq zaman irəlilədikcə bu zamanın əhatəsində baş verən hadisələr də irəliləyir, dəyişilir, inkişaf edir. Ünsiyyət yaranır, məşğulluq imkanları genişlənir, dövlətlər formalaşır. Zaman ötdükcə elm sahələri artır və texnologiya inkişaf edir. Tarixə göz gəzdirərkən dövlətlərin mövcud olduğu dövrlərin yaranma, çiçəklənmə, inkişaf etmə, iqtisadi əlaqələrin zəifliyi, xarici əlaqələrin sonlanması, süqut, işğal, parçalanma kimi dövrlərə təsadüf edirik. Bu hallarda biz sözün həqiqi mənası ilə qarşılaşırıq:

1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. 23 (iyirmi üç) ay müstəqil fəaliyyət göstərdi. 1920-ci ilin 28 aprelində Sovet İttifaqı tərəfindən hakimiyyət ələ keçirilərək, SSRİ-yə birləşdirildi. İllərlə müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə qalibiyyətlə nəticələndi və 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi bərpa olundu. 1992-1993-cü illərdə mənfur düşmən tərəfindən torpaqlarımızın 20 (iyirmi) faizi işğal edildi. Müstəqil dövlətin səyi və xalqın iradəsi, ordumuzun gücü sayəsində 2020-ci ildə torpaqlarımız işğaldan azad edildi. 2023-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının suverenliyi təmin edildi. 2024-cü ildən artıq 20 sentyabr “Dövlət suverenliyi günü” kimi tarixə yazıldı.

Bu günün təsis edilməsi haqqında cənab Prezident tərəfindən sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda belə qeyd edilir:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, 2023-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində qanunun aliliyinin təmin olunduğunu və Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyinin bərpa edildiyini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il sentyabrın 20-si Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü kimi qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin (10.).

Zaman konsepti dildə əks olunur. Məsələn, zaman səciyyəli frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakılara rast gəlmək mümkündür: *birçəyin ağ vaxtında* (s.82), *qulağının (ardını) dibini görəndə* (s.108), *dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* (s. 115), *it ilində* (s. 149), *göz açıb yumunca, gözə qaş arasında* (s. 173), *günün (gündüzün) günorta çağı* (s.180), *sabahın gözü açılmadan* (s.200), *xoruzların ilk banında* (s.232) və s (5.). Eyni zamanda dilimizdə atalar sözləri və məsəllərə də nəzər yetirsək, zaman konseptinin əks olunduğu nümunələri görmək mümkündür: *Dəmiri isti-isti döyərlər; Əldən qalan əlli il qalar; Gec olsun, güc olsun; Hər anın öz hökmü var; Vaxtında görülməyən iş həmişə yarımçıq qalar; Vaxtını itirən baxtını itirər* və s.

Müasir mediada zaman konsepti dedikdə, qəzet, jurnal, elan, reklam, xəbər portalları, saytlarda zamanın əks olunması nəzərdə tutulur. Tarixən qəzet və jurnallarda xəbərlər, məlumatlar, satira ilə sözünü bildirən şeir və hekayələr çap olunurdusa, müasir mediada artıq bunların hər biri müstəqil şəkildə ifadə olunur. Məsələn, hər bir sahə üzrə qəzetlər çap olunur və oxucuların istifadəsinə verilir. Bu mədəni xəbərlərlə də bağlı ola bilər, siyasi-ictimai xarakterli məlumatlar da ola bilər:

Xalq yazıçısı Elmira Axundova mədəniyyət günləri çərçivəsində təqdim ediləcək “Zərifə və Heydər Əliyevlər. Əbədi məhəbbətin tarixçəsi” kitabı haqqında məlumat verib (4, s.10). Bu misaldan aydın olur ki, zaman haqqında milli təsəvvürlərdə vaxt mədəni səciyyə də daşıya bilər.

...Üzeyir Hacıbəyli zamanın nəbzini tutan böyük sənətkar olub. O, yaradıcılığında xalqın milli ruhuna uyğun janrlar, müxtəlif bədii-estetik obrazlar tapa bilən dahi bəstəkar olub (7). Burada zaman canlı varlığa bənzədilir və bioloji metafora sayıla bilər.

Eyni zamanda, saytlardan və xəbərlərdən gətirdiyimiz nümunələrdə gələcək üçün müsbət vədlər verən ideyalar, qəbul olunmuş qərarlar barədə məlumatlar paylaşılmışdır. Burada zaman

konseptinin ifadəsi, sanki, zamanın addımlaması, irəliləməsi şəklindədir:

... *Birgə ticarət dövriyyəsində, xüsusilə son illərdə artım müşahidə olunur. Bu ilin yanvar-avqust aylarında ticarət dövriyyəsi ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 28%, ixrac isə 2 dəfə artıb (6.).* Bu misaldan aydın olur ki, zaman haqqında təsəvvürlərdə vaxt məkanla sıx əlaqədədir. Çünki, yalnız məkan çərçivəsində ötüb keçmək, hərəkət etmək olar. Bu xüsusiyyət ən qədim təsəvvürü əks etdirir və bir çox dillərdə izləndiyi üçün (məsələn, *türk dilində: üstündən zaman keçmək, rus dilində: тянуть время*) universal səciyyə daşıyır.

“Daşkənd şəhəri üçün bütöv bir konsepsiya hazırlanmışdı, təbii ki, Yeni Daşkənd də daxil idi və vahid kompleksə çevrildi. Zamanla ayaqlaşan sənəd hazırlanıb və indi təsdiq olunur” (8.). Burada “zamanla ayaqlaşmaq” birləşməsini həm bioloji metafora kimi (zaman addımlayır), həm də zamanın məkanla əlaqəsinə aid etmək olar. Burada metaforaların kəsişməsi baş verir.

Fikrimizcə, zaman konseptinin müasir dövrdə əksi həm də sosiallaşma ilə bağlıdır. Belə ki, sosiallaşma əvvəllər insanların ünsiyyəti, bir məkana, bir tədbirə toplaşaraq ünsiyyət qurması üçün nəzərdə tutulurdusa, hazırda sosial mediadan istifadə edərək sosiallaşmaq ön plandadır. Telefon, yaratmaq, paylaşmaq, fikir bildirmək, rəqəmsallıq, zamansızlıq, məkansızlıq kimi xüsusiyyətləri bir nöqtədə cəmləşdirən sosial media hazırda demək olar ki, hər kəsin həyatında müəyyən yer tutur. Eyni zamanda, bu media vasitəsilə müxtəlif dilləri öyrənmək, müəyyən dil biliklərinə yiyələnmək mümkündür.

Zaman konseptinin digər dillərdə ifadəsi də, izahlı lüğətlərdə rast gəlinən məna ilə hər zaman eynilik təşkil etmir. Bəzi nümunələrə fikir versək, bunu müşahidə edə bilərik.

Türkçə: *Erteye kalan, arkaya kalır; Demir tavında dövülür; Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.* Frazoloji birləşmələr: *eşref saati gelmek, yumurta kapıya dayanmak, üstündən zaman geçmek (12.).* Eşref saati - Anadolu türkcəsində istifadə olunan bu deyim: bir işin

düzəlməsi üçün ən münasib vaxtı, daha çox məqamı yüksək olan birinin nə isə istəyinin geri çevirməyəcəyi xoş bir anını ifadə edir (9.). Gördüyümüz kimi, bu anlayış Allahla bağlıdır. Buradan da belə nəticəyə gələ bilərik ki, zaman konsepti dinlə və mədəniyyətlə bağlıdır.

İngiliscə: *like there`s no tomorrow* (He spends money like there`s no tomorrow), *in the long run* (in the long run you`ll see it was right decision), *on the threshold of* (we are on threshold of exciting new developments in medicine). *He spends money like there`s no tomorrow* – O, səhəri günü yoxmuş kimi pul xərcləyir. Burada zamanın məhdud, sərhədli olduğu göstərilir, insan ömrünə bənzədilir. Necə ki, ömür sərhədlidir, ancaq nə zaman bitəcəyi bilinmir, eləcə də zaman.

Rusca: *черный день, добрый час, лихая година, тяжелые дни, благое время, худое время, вражий час, неурочный час.* Bu ifadələr zamanın pis və ya yaxşı olmasını göstərir. *He время дорого* — *пора.* Zamanın dəyərli olmasını göstərir və iqtisadi metafor sayıla bilər.

Время покажет, как дальше быть, тянуть время (Погреба глубокие, и, укрыв в них живую силу и оставив только редких постовых на обороне, мы тянули и тянули время) (11.) *Тянуть время* – zamanı uzatmaq və ya qısaltmaq olar anlayışına gəlir. Bu da yenə vaxtın məkanla əlaqəsini göstərir.

Nəticə

Konseptə qarşı bu yanaşmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, mədəni dəyərlər konseptdə cəmlənmişdir, konsept dəyərlərin cəmini ehtiva edən mənbədir. Mədəniyyət dil vasitəsilə qavranılır. Konseptlər də mədəniyyətlə bağlı olduğundan, xalqın ruhunu ehtiva edir. Zaman konseptini araşdırdıqca elə xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq ki, bunlara izahlı və ya digər lüğətlərdə rast gəlmirik. Ona görə ki, xalqın dünyagörüşü hər zaman lüğətlərdə əks olunmur. Çünki, zamanın canlı varlıq olması, məkanda hərəkət etməsi, mədəni səciyyə daşması, mədəniyyətlə bağlı olması ilə əlaqədar təsəvvürlər olmasına baxmayaraq zamanın belə həqiqi xüsusiyyətləri yoxdur. Konseptin tədqiqinin əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, biz hər hansı məfhumu düşünərkən onun fərqli izahını mediada görə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Ангелова, 2004, Выпуск 3, с. Ангелова, М.М. (2004). "Концепт" в современной лингвокультурологии // Сборник научных трудов. Выпуск 3
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Dilçilikdə yeni istiqamətlər (2019). Bakı: Elm və Təhsil, 2019
4. Əliyev Ə. Xalq qəzeti. No 210 (30614), 26 sentyabr 2024-cü il, s.10
5. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti (5500 ifadə), Bakı: Elm, 1976
6. https://www.youtube.com/watch?v=0a3U_iuei6I
7. https://azertag.az/xeber/bestekarliq_mektebinin_tesekkulunde_uzeyi_r_hacibeyli_merhelesi-948995
8. [https://modern.az/dunya/474925/dashkendin-bash-planinin-hazirlanmasi-basha-chatib/javascript\(\)](https://modern.az/dunya/474925/dashkendin-bash-planinin-hazirlanmasi-basha-chatib/javascript())
9. <https://www.islamveirfan.com/?s=%C6%8F%C5%9Fr%C9%99f+saati>
10. <https://president.az/az/articles/view/66855>
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-s-komponentom-vremya-v-russkom-yazyke#:~:text=%D0%AD%D1%82%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B5%3A%20%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F%20%D0%BD%D0%B5%20%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D1%82,%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%B5%20%D1%87%D0%B0%D1%81%2C%20%D1%81%20%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD.>

12. <https://turkceodevim.com/zaman-ile-ilgili-atasozleri-deyimler-ozdeyisler-sloganlar-hadisler-ve-ayetler/>

MASOFAVIY TA'LIM VOSITALARI UZAKTAN EĞİTİM ARAÇLARI

Ismoilova Mahsuma Narziqulovna¹

Annotatsiya

Ushbu maqolada masofaviy ta'lim tizimi afzalliklari va qulayliklari, unda qo'laniladigan ta'lim texnologiyalari va ushbu texnologiyalarni qo'llash orqali yuzaga keladigan imkoniyatlar hawida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *reproduktiv texnologiyalar, interaktiv texnologiyalar, birgalikdagi ta'lim texnologiyalari, texnologik platformalar, tv-texnologiya, keys-texnologiyalari, tarmoq texnologiyalari.*

Özet

Bu makale, uzaktan eğitim sisteminin avantaj ve kolaylıklarından, içinde kullanılan eğitim teknolojilerinden ve bu teknolojilerin Hawi'de uygulanmasıyla ortaya çıkan fırsatlardan bahsetmektedir.

Anahtar Kelimeler: *üreme teknolojileri, etkileşimli teknolojiler, ortak eğitim teknolojileri, teknolojik platformlar, tv teknolojisi, anahtar teknolojiler, ağ teknolojileri.*

MASOFAVIY TA'LIM VOSITALARI

Zamonaviy darslarni tashkil qilishda turli vositalardan foydalanish talablari o'qituvchidan yuqori mahoratni talab qiladi, ayniqda, masofaviy ta'lim tizimida bunga alohida e'tibor qaratiladi. Masofaviy ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsion texnologiyalar hamda boshqa yangi axborot texnologiyalarni qo'llashga asoslangan an'anaviy va innovatsion ta'lim vositalaridan foydalaniladigan vositalar dasturiy-texnik vositalar majmuasiga kiradi. Masofaviy ta'limni tashkil qilish uchun joriy qilinadigan ushbu dasturiy-texnik vositalar quyidagi pedagogik vazifalarni hal etishi zarur: mustaqil o'qish va kompyuter testlaridan o'tish imkoniyati; o'quv materialini yetkazishni qulay shart-sharoitlarini ta'minlash; o'quvchilar bilan ishlash va o'zaro munosabatni jamoaviy muloqot asosida olib borish. Masofaviy ta'lim tizimida qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari turli tuman bo'lib, quyida ular haqida to'xtalamiz:

¹ - dotsent, Buxoro davlat universiteti, Amaliy matematika va dasturlash texnologiyalari kafedrası, O'zbekiston. ORCID: 0000-0003-0496-9217

Zamonaviy darslarni rejalashtirishda turli usullardan foydalanish o'qituvchidan yuqori malaka talab qiladi, ayniqsa masofaviy ta'lim tizimida bu alohida ahamiyatga ega. Masofaviy ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsion texnologiyalar hamda boshqa yangi axborot vositalarini qo'llashga asoslangan an'anaviy va innovatsion ta'lim usullaridan foydalaniladi. Bu dasturiy-texnik vositalar sifatida ataladi. Masofaviy ta'limni tashkil etish uchun ushbu dasturiy-texnik vositalar quyidagi pedagogik vazifalarni bajarishi kerak: mustaqil o'qish va kompyuter testlaridan o'tish imkoniyatini yaratish; o'quv materialini yetkazishning qulay shart-sharoitlarini ta'minlash; o'quvchilar bilan ishlash va o'zaro munosabatni jamoaviy muloqot asosida yuritish. Masofaviy ta'lim tizimida qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari turli xil bo'lib, quyida ular haqida to'xtalamiz:

Reproduktiv texnologiyalar, ya'ni o'quv materiallarini tarqatish texnologiyalari ko'proq o'qituvchiga yo'naltirilgan bo'lib, o'qitish modeliga asoslangan va uning asosiy maqsadi – axborot uzatishdan iboratdir. Reproaktiv metodikani amalga oshirish uchun avval o'qitish vositalari va o'quv materiallarini yetkazish vositalaridan foydalanish zarur bo'lib, bu texnologiyaning klassik amaliyoti TV-texnologiya bo'lib hisoblanadi. Zamonaviy ko'rinishi tarmoq texnologiyalaridan foydalanishdan iborat bu texnologiya o'quv-metodik materiallarni yetkazishda tarmoq texnologiyalaridan, o'qituvchi va o'quvchi o'zaro muloqoti uchun esa elektron pochadan foydalaniladi.

Masofaviy ta'limning interaktiv texnologiyalari yakka shaxsga yo'naltirilgan o'qitish modeliga asoslangan va birinchi navbatda bilimlarni egallash hamda mahoratni oshirishga qaratilgan. Interaktiv texnologiyalarning eng yorqin namunasi sifatida keys texnologiyalarini keltirish mumkin. Interaktiv texnologiyalarning zamonaviy ko'rinishi reproduktiv texnologiyadagi kabi tarmoq texnologiyalaridir, bunda ham yakka shaxsga yo'naltirilgan modelning yuqori darajadagi texnik shaklidan foydalaniladi. Tarmoqda o'qiyotganlarga kompyuter kurslari taqdim etilib, o'zlarining o'qish holatlarini topshiriqlar va o'zini-o'zi tekshirish testlarini bajarish orqali bilib oladi.

Birgalikdagi ta'lim texnologiyalari fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga (tahlil qilish, sintez, baholash) yo'naltirilgan bo'lib, o'qitishni o'quv guruhlariga tatbiq etishni nazarda tutadi va ushbu texnologiyalar kichik guruhlarda o'qiydiganlar uchun qo'llashga

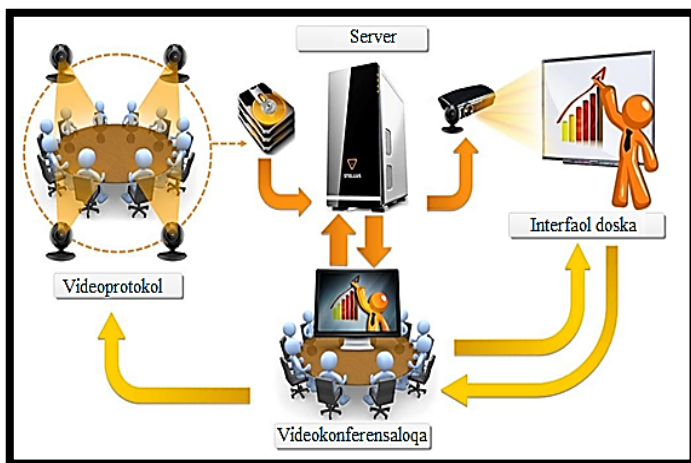
mo'ljallangan. Muloqotni tashkil etishning tarmoq texnologiyalari ko'p funksiyali, jamoaviy foydalanish uchun, turli xil interaktivlikdagi va axborotni jo'natishda turlicha ko'rinishli virtual o'quv muhitini yaratishga imkon beradi. Ushbu virtual muhitda o'qiyotganlarning o'zaro jamoaviy harakati o'qituvchi nazorati ostida amalga oshiriladi.

Masofaviy ta'lim texnologik platformalari masofaviy ta'lim ko'rsatish xizmatiga qaratilgan o'quv jarayonlarini boshqarish va masofadan turib o'qitish jarayonlarini o'tkazishni o'z ichiga olgan dasturiy-texnik vositalar majmuini anglatadi. Bugungi kunda masofaviy ta'lim texnologik platformalari quyidagi asosiy ko'rinishlari bilan farq qiladi: TV-texnologiya, keys-texnologiya va tarmoq texnologiyalari. Masofaviy ta'lim texnologiyalari samaradorlikka erishish va an'anaviy auditoriya o'qitish tizimini o'rnini bosish uchun soddalashishi kerak.

TV-texnologiya o'quvchilarga o'quv-metodik materiallarni yetkazish va doimiy o'qituvchi-tyutor maslahatlarini tashkil etish uchun televideniye tizimidan foydalanishga asoslanadi. Shuningdek, yo'ldoshli TV va teleko'priklardan foydalangan holda "jonli" mashg'ulotlarni o'tkazish mumkin.

Keys-texnologiyalari matn, audioko'rinishli va multimedia o'quv-metodik materiallar to'plami (keys)dan foydalanish va o'quvchilarga mustaqil o'rganishlari uchun o'qituvchi-tyutor tomonidan doimiy maslahatlar berishga asoslangan.

Tarmoq texnologiyalari, telekommunikatsiya tarmoqlaridan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zaro bog'lanish uchun turli interaktiv darajalarda qo'llaniladi. Tarmoq texnologiyalari asinxron va sinxron turlarga bo'linadi.

Asinxron texnologiyalar turlicha bo'lib, asosan ikkita guruh mashhur bo'lib, ular quyidagilar:

- Computer-Based Training (CBT) – turli darajadagi interaktivlikdagi kompyuter o'rgatuvchi dasturlar orqali mustaqil ta'lim.
- Web-Based Training (WBT) – turli darajadagi interaktivlikdagi kompyuter o'rgatuvchi dasturlar yordamida mustaqil va jamoaviy ta'lim.

Yuqoridagi mustaqil ta'lim va jamoaviy ta'limning asosiy farqlari: o'quv materiallari ko'pincha tarmoqda saqlanadi (o'zgarishlarni tezkor kiritish va tez yetkazish); o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuzatish va boshqarish (kompyuter orqali testlarni nazorat qilish); individuallik va guruh bo'yicha muloqot vositalarini turli darajadagi interaktivligi bo'yicha qo'llash imkoniyati.

Sinxron tarmoq texnologiyalari zamonaviy masofaviy ta'lim texnologiyalaridir, bu texnologiya qatnashchilarning o'quv jarayonida bir-biridan uzoqda joylashganligini ta'minlaydi. Sinxron texnologiyalari videokonferentsaloqa vositalari va qo'shimcha jihozlar yordamida virtual sinflar yaratishga mo'ljallangan. Sinxron texnologiyalar bir vaqtning o'zida virtual sinfdagi barcha o'quvchilarning qatnashishini talab qiladi va bir mashg'ulot davomida

o'qitishning turlicha modellarini samarali birga qo'shib olib borish imkonini beradi.

Yuqoridagilarni xulosa qilib shuni aytish mumkinki, masofaviy ta'lim kompleksini ta'lim muassasalariga joriy etish har tomonlama foyda keltiradi. Oliy ta'lim tizimida bu kompleksni joriy qilish uchun barcha shart-sharoitlar mavjud. Respublikamiz miqyosidagi Oliy ta'lim muassasalari kompyuter, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bilan yaxshi ta'minlangan va Internet tarmog'iga ulangan. Ushbu texnologiyalarni ta'lim tizimiga keng joriy etish OTMLar oldidagi ko'plab muammolarni o'z vaqtida hal etishga yordam beradi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli - masofaviy o'qitish yaratilishiga sabab bo'ldi. Masofaviy ta'limda talaba va o'qituvchi o'zaro maxsus yaratilgan o'quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internet texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo'lishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Муродова Г.И. Физика фанидан виртуал лаборатория машгулотларининг вазифалари ва имкониятлари// Учёный XXI века международный научный журнал №4-3(17). 2016. С 21-24.
2. Нилуфар Бахтиёровна Мавлонова, Махсума Нарзикуловна Исмоилова. Использование современных информационных технологий в освоении профессиональных навыков// Актуальные научные исследования в современном мире. 2016 - № 5-3. С. 143-145.
3. М.Н. Исмоилова. The role of modern technology in teaching foreign languages// Ученый XXI века. № 11 (24), 2016 г. С 46.
4. Тураева Г.Х., Исмоилова М.Н. Методы обучения на основе мобильных технологий для изложения новых учебных материалов // Вестник Науки и образования. 2021, №8(111), Стр. 65-67.

**РОЛЬ ТУРЦИИ В ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ
ВОЕННОГО КОНФЛИКТА В СОМАЛИ**

**THE ROLE OF TURKEY IN THE INTERNATIONALIZATION
OF THE ARMED CONFLICT IN SOMALIA**

Oleksandr Veretilnyk¹

Аннотация

На протяжении последних трёх десятилетий сомалийская государственность пребывает в упадке, что стало следствием разрушительной гражданской войны, начавшейся в Сомали в начале 1990-х годов. С тех пор Сомали де-факто перестало существовать как единое государство, распавшись на множество мелких квазигосударственных образований, крупнейшими из которых стали Сомалиленд и Пунтленд.

Отсутствие централизованного и эффективного правительства, а также разгул вооружённых группировок привели к росту популярности ультраконсервативных сил, выступавших под религиозными лозунгами и обещавших восстановить безопасность посредством установления в Сомали исламского теократического строя, подобного тому, который был установлен талибами в Афганистане в 1996 году. Это привело к приходу к власти организации под названием «Союз исламских судов», которая сумела восстановить мир на большей части территории Сомали. Однако установление исламского правления вызвало обеспокоенность со стороны международного сообщества и соседних государств, прежде всего Эфиопии и Кении, которые опасались, что страна станет «вторым

¹ PhD, Free University, Faculty of Political Science and Law, oleksandr.veretilnyk@protonmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5286-4466.

Афганистаном», то есть «рассадником международного терроризма», представляя угрозу для региональной и международной безопасности.

После непродолжительного правления «Союза исламских судов» последовали вооружённая интервенция со стороны Эфиопии, американские бомбардировки, создание международным сообществом нового «центрального правительства» Сомали, распад «Союза исламских судов» и появление на его месте более радикальной политической силы — исламского движения «Аш-Шабааб». Эта группа вступила в альянс с «Аль-Каидой» и начала воевать под её флагом, стремясь к выводу иностранных войск с сомалийской территории и установлению законов шариата в стране.

Вмешательство Эфиопии и США положило начало тенденции интернационализации внутреннего конфликта в Сомали, в который оказались втянуты многие страны региона, такие как Эфиопия, Кения и Джибути, а также мировые державы — США, страны Европейского Союза — и международные организации: ООН, ЕС, Лига арабских государств, Организация исламского сотрудничества, Африканский Союз и другие. В последние годы число акторов, вовлечённых в конфликт, растёт, к ним присоединились Объединённые Арабские Эмираты, Турция и Египет. Каждый из этих участников преследует свои геополитические и экономические цели в регионе Африканского Рога, что усложняет конфликт и отодвигает перспективы его урегулирования на неопределённый срок. Важно отметить, что Турция стала одним из наиболее активных игроков в Сомали, что турецкие политики и исследователи рассматривают как доказательство растущего влияния Турецкой Республики в мире, так как Сомали расположено далеко за пределами традиционной зоны влияния Турции, которая прежде

распространялась главным образом на Левант, Южный Кавказ, Балканы и Северную Африку.

В статье представлены результаты исследования, посвящённого роли Турции в интернационализации конфликта в Сомали и перспективам его урегулирования при поддержке турецкого правительства в ближайшем будущем.

Ключевые слова: Сомали, гражданская война, Афганистан, «Аш-Шабааб», Турция

Abstract

For the past three decades, Somali statehood has been in decline, a situation resulting from the devastating civil war that began in Somalia in the early 1990s. Since then, Somalia has de facto ceased to exist as a unified state, fragmenting into numerous small quasi-state formations, the largest of which are Somaliland and Puntland.

The absence of a centralized and effective government, along with the rampant activity of armed groups, has led to the rise in popularity of ultra-conservative forces that operated under religious slogans, promising to restore security through the establishment of an Islamic theocratic regime in Somalia, similar to that established by the Taliban in Afghanistan in 1996. This resulted in the rise to power of an organization called the Union of Islamic Courts, which managed to restore peace in much of Somalia. However, the establishment of Islamic rule raised concerns among the international community and neighboring states, particularly Ethiopia and Kenya, which feared that Somalia would become „the second Afghanistan” — a breeding ground for international terrorism, thus posing a threat to regional and international security.

Following the brief rule of the Union of Islamic Courts, armed intervention by Ethiopia ensued, along with American airstrikes, the establishment of a new „central government” in Somalia by the international community, the disintegration of the Union of Islamic Courts, and the emergence of a more radical political force — the Islamic movement Al-Shabaab. This group formed an alliance with Al-Qaeda and began fighting

under its banner, seeking the withdrawal of foreign troops from Somali territory and the establishment of Sharia law in the country.

The intervention by Ethiopia and the United States marked the beginning of a trend toward the internationalization of the internal conflict in Somalia, into which many countries in the region became involved, such as Ethiopia, Kenya, and Djibouti, as well as world powers — the United States, European Union countries — and international organizations: the UN, EU, Arab League, Organization of Islamic Cooperation, African Union, and others. In recent years, the number of actors involved in the conflict has increased, with the United Arab Emirates, Turkey, and Egypt joining the fray. Each of these participants pursues its geopolitical and economic goals in the Horn of Africa, complicating the conflict and postponing the prospects for its resolution indefinitely. It is important to note that Turkey has become one of the most active players in Somalia, which many Turkish politicians and researchers view as evidence of the growing influence of the Republic of Turkey in the world, given that Somalia is located far beyond the traditional sphere of Turkish influence, which previously extended mainly to the Levant, the South Caucasus, the Balkans, and North Africa.

This article presents the results of a study dedicated to the role of Turkey in the internationalization of the conflict in Somalia and the prospects for its resolution with the support of the Turkish government in the near future.

Keywords: Somalia, civil war, Afghanistan, Al-Shabaab, Turkey.

Интерес Турции к Восточной Африке восходит к эпохе Османской империи, когда этот регион играл ключевую роль в реализации политических и экономических интересов султаната (МИД Турции, 2024). Османское правительство стремилось укрепить своё влияние в бассейне Красного моря и Индийского океана, чтобы противостоять экспансии португальцев и контролировать важные торговые пути, соединяющие Ближний Восток, Африку и Индию. Африканский Рог благодаря своему стратегическому положению на побережье Индийского океана привлекал внимание Османской империи как важнейшая точка контроля над морскими путями через Аденский залив, Баб-эль-Мандебский пролив и Красное море. В XVI веке османские

военные поддерживали сомалийский султанат Аджуран в его противостоянии португальской экспансии, поставляя оружие и другие ресурсы, необходимые для сопротивления. Хотя Османская империя никогда не устанавливала прямой политической контроль над территориями, населенными сомалийскими племенами, её влияние ощущалось через культурные и торговые связи (Колесникова, 2024).

В XX веке, после поражения Османской империи в Первой мировой войне и её распада, Турция утратила своё влияние в Восточной Африке, включая Сомали, которое оказалось под колониальным контролем двух европейских держав — Великобритании и Италии. Тем не менее, воспоминания об исторических связях между двумя народами сохранились и впоследствии сыграли важную роль в возобновлении двусторонних отношений.

В конце XX века Турция предприняла попытку восстановить своё влияние, направив миротворческий контингент в Сомали, охваченное кровопролитным внутренним конфликтом. Однако миротворческая миссия под эгидой ООН и командованием США завершилась неудачей (Шагалов, 2004). Это усугубило кризис, и Сомали фактически распалось на множество враждующих между собой квазигосударственных образований. В условиях отсутствия легитимного центрального правительства, с которым можно было бы выстраивать двусторонние отношения, Турция была вынуждена признать Сомали как несостоявшееся государство (failed state).

В начале XXI века правительство Реджепа Тайипа Эрдогана возобновило интерес к Восточной Африке и начало позиционировать Турцию как государство, которое не только сохраняет память о своих османских корнях, но и стремится играть активную роль в современном мире, в том числе на африканском континенте (Вафина, 2023).

Стремясь восстановить своё влияние в Сомали, Турция начала активно использовать дипломатические, гуманитарные, экономические, религиозные и военные инструменты. При этом она подчёркивала своё отличие от европейских держав, проводивших колониальную политику в Африке, утверждая, что её деятельность основана на исторических связях и равноправии, и не запятнана участием в колониализме (Тере, 2021). Однако это утверждение можно считать спорным, учитывая, что Османская империя на пике своего могущества контролировала обширные территории в Северной Африке (Шишков, 2012).

Важно отметить, что гуманитарная помощь стала одним из ключевых инструментов мягкой силы (soft power), который Турция использовала в Сомали для укрепления своего имиджа и расположения местных жителей. В 2011 году турецкий лидер Реджеп Тайип Эрдоган стал первым главой иностранного государства, который посетил Сомали в разгар кризиса, вызванного голодом (МИД Турции, 2024). Этот визит привлёк международное внимание к проблемам страны. Эрдоган привёз с собой гуманитарную помощь, включавшую продовольствие, медикаменты и финансовую поддержку. Он стал символом турецкой приверженности оказанию помощи сомалийскому народу, после чего Турция начала систематически укреплять своё присутствие в Сомали.

Ключевую роль в реализации турецких гуманитарных и инфраструктурных проектов в Сомали сыграло Турецкое агентство по сотрудничеству и координации (ТКА). Среди значимых инициатив, осуществлённых при его поддержке, можно выделить строительство больниц, включая крупнейшую в стране больницу имени Р. Т. Эрдогана в Могадишо, восстановление и строительство школ, а также реконструкцию аэропорта и портовой инфраструктуры Могадишо (Dahir, Cismaan, 2020).

Гуманитарная помощь стала основой для восстановления турецкого присутствия в Сомали, однако влияние Турции не

ограничивалось лишь предоставлением срочной помощи. Важным шагом в укреплении двусторонних отношений стало развитие экономического сотрудничества, которое стало логичным продолжением гуманитарной деятельности. Вложив значительные ресурсы в восстановление инфраструктуры и поддержание социально-экономической стабильности, Турция стремилась не только оказать помощь в решении текущих проблем, но и создать устойчивую основу для долгосрочного экономического партнерства.

Экономическое сотрудничество между Турцией и Сомали с каждым годом расширяется, охватывая несколько ключевых направлений, таких как развитие инфраструктуры, сельское хозяйство, энергетика и поддержка предпринимательства. Одним из первых крупных проектов стало участие турецких компаний в восстановлении портовой и авиационной инфраструктуры Сомали. В 2014 году Турция начала управлять международным аэропортом в Могадишо, что позволило значительно улучшить качество обслуживания и увеличить количество международных рейсов, облегчая связи Сомали с внешним миром. Также турецкие компании играют важную роль в реконструкции морского порта в столице, что повысило эффективность торговли и транспортировки товаров, обеспечив стране важные экономические возможности (Dahir, Cismaan, 2020).

Кроме того, Турция активно поддерживает развитие сельского хозяйства в Сомали, предоставляя кредиты и обучая местных фермеров, а также внедряя новые агротехнологии, которые способствуют улучшению урожайности и повышению продовольственной безопасности. Важную роль в этом процессе играют турецкие компании, которые участвуют в строительстве заводов и перерабатывающих предприятий, создавая новые рабочие места и стимулируя развитие местной экономики.

Энергетический сектор является ещё одним значимым направлением сотрудничества между странами. Турция

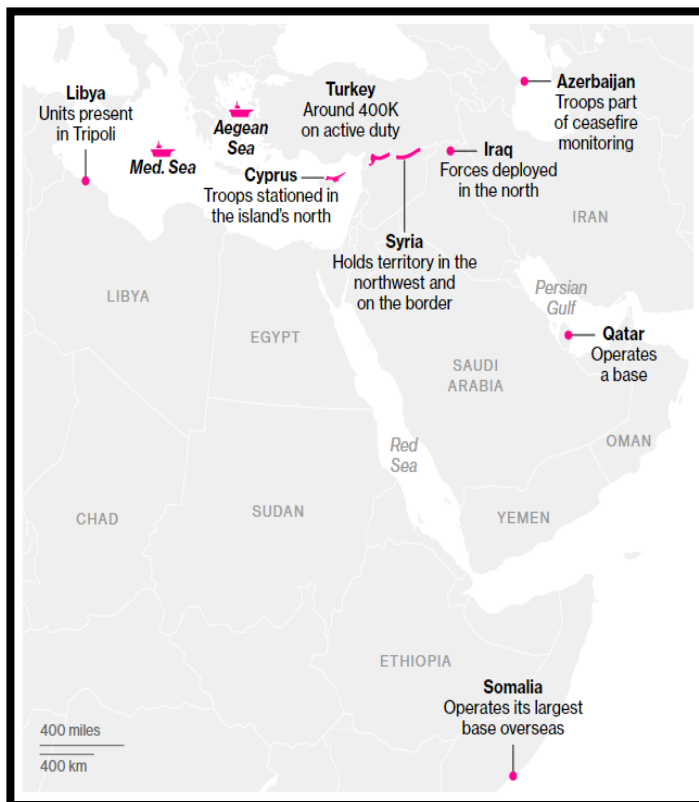
инвестирует в энергетическую инфраструктуру Сомали, включая проекты по возобновляемым источникам энергии, таким как солнечные и ветряные электростанции, что помогает стране решать проблемы с энергоснабжением и улучшать качество жизни её населения. Важными являются и усилия турецких компаний в области водных ресурсов, которые создают системы водоснабжения и очистки, что крайне необходимо для государства с ограниченными запасами воды. Таким образом, экономическое сотрудничество Турции с Сомали охватывает широкий спектр инициатив, направленных на устойчивое развитие страны, восстановление её экономики и улучшение жизненных условий населения (Dahir, Cismaan, 2020).

Помимо оказания гуманитарной помощи и развития экономических отношений, Турция активно развивает военное сотрудничество с федеральным правительством Сомали, признанным международным сообществом как легитимный орган государственной власти и единственный законный представитель сомалийского народа (Колесникова, 2020).

По мнению турецких политиков и ученых, военное сотрудничество между двумя странами играет важную роль в поддержке Сомали в условиях продолжающейся гражданской войны и активности на её территории группировок, связанных с «Аль-Каидой» и «Исламским государством».

Одним из ключевых направлений военного сотрудничества является обучение сомалийских военнослужащих. Турция предоставляет программы подготовки, охватывающие различные аспекты военно-технического обеспечения, стратегического планирования и оперативной деятельности. Эти программы направлены на повышение профессионализма сомалийской армии и усиление её способности защищать национальную безопасность, а также бороться с повстанческими группировками и террористическими угрозами.

Рисунок 1. Военное присутствие турецких войск за границей.

Источник: <https://mil.in.ua/uk/blogs/turechchyna-pragne-stvoryty-v-somali-poligon-dlya-vyprovuvannya-balistychnyh-raket/> (доступ: 23.11.2024).

Кроме того, Турция активно поддерживает создание и укрепление оборонных структур в Сомали, поставляя оружие и технику, необходимые для повышения боеспособности местных сил безопасности. В рамках этого сотрудничества турецкие специалисты участвуют в модернизации вооружённых сил страны, а также в восстановлении и оснащении инфраструктуры, необходимой для эффективной обороны. Турция также оказывает поддержку Сомали в борьбе с пиратством в Аденском заливе,

которое остаётся одной из серьёзнейших угроз для гражданского судоходства в регионе Африканского Рога.

Для реализации целей военного сотрудничества между двумя странами в 2017 году в Могадишо была открыта крупнейшая за рубежом турецкая военная база, строительство которой обошлось Турции в около 50 миллионов долларов США. База стала местом постоянного присутствия турецких войск, которые находятся там под предлогом обучения и подготовки солдат для правительственных войск Сомали.

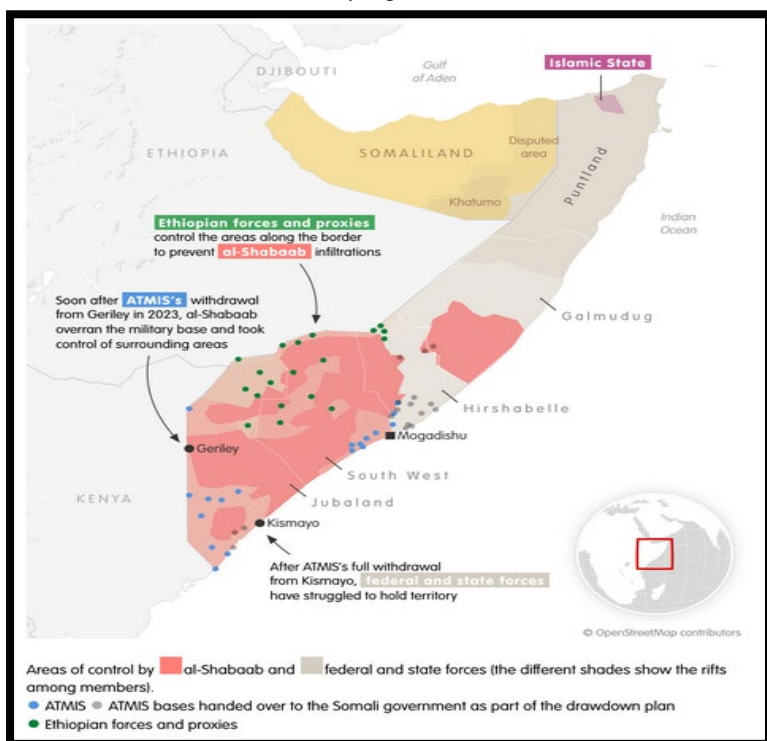
В своем анализе военного сотрудничества между двумя странами Синан Ульген из Фонда Карнеги за международный мир утверждал, что Сомали является страной, где Турция может «изменить ситуацию», при этом «не ввязываясь в конкуренцию с региональными или глобальными державами». Однако это утверждение можно поставить под сомнение, поскольку в конечном итоге активное проникновение Турции в Сомали привело к началу конкуренции между региональными и внерегиональными акторами, такими как Эфиопия, Кения, Объединённые Арабские Эмираты, США, Египет, Саудовская Аравия и другие.

Важно отметить, что начавшийся в 90-х годах вооружённый конфликт в Сомали практически с самого начала привлёк внимание соседних государств и международного сообщества, что способствовало его быстрой интернационализации. Эфиопия и Кения, принявшие на своей территории миллионы сомалийских беженцев, с одной стороны стремились разрешить гуманитарный кризис в лагерях для беженцев и снизить общественное недовольство из-за проживания такого большого числа иностранных граждан, нуждающихся в помощи и поддержке, а с другой — были заинтересованы в продолжении конфликта низкой интенсивности в Сомали, опасаясь, что прекращение войны, объединение страны и создание жизнеспособного центрального правительства могут привести к новым попыткам создать так

называемое «Великое Сомали» путём захвата части территории соседних государств (в первую очередь Эфиопии и Кении), на которых проживают этнические сомалийцы, как это было во время войны за Огаден.

В то же время и Эфиопия, и Кения опасались возвращения к власти в Сомали исламских ультраконсерваторов из «Союза исламских судов» и движения «Аш-Шабааб», поэтому активно поддерживали военные операции против членов этих групп, которые проводили США в рамках так называемой «глобальной войны с терроризмом», в том числе с использованием БПЛА.

Рисунок 2. Территориальная раздробленность сомалийского государства.

Источник: <https://ecfr.eu/article/threes-a-crowd-why-egypts-and-somalias-row-with-ethiopia-can-embolden-al-shabaab/> (доступ: 23.11.2024).

При этом важно отметить, что ни одна из соседних стран не поддерживала нарушение территориальной целостности Сомали и не признавала независимость отколовшихся регионов, таких как Сомалиленд и Пунтленд. Изменение этой политики со стороны Эфиопии наступило только в 2024 году, когда эфиопское правительство во главе с Абием Ахмедом подписало двустороннее соглашение с де-факто властями самопровозглашённого Сомалиленда, которое позволяет Эфиопии получить выход к морю в обход портов Эритреи и Джибути (Уэбб, 2024). Это соглашение нарушило многолетний статус-кво, касающийся признания сепаратистских образований, возникших на территории Сомали в результате гражданской войны 90-х годов и развала государственности, и привело к ухудшению отношений между Сомали и Эфиопией, которую федеральное правительство Сомали обвинило в поддержке сепаратизма и стремлении признать Сомалиленд независимым государством.

Опасаясь отторжения Сомалиленда и попадания его в сферу влияния Эфиопии, федеральное правительство Сомали обратилось за помощью к другим странам, в том числе к Египту и Турции. Как отмечает Роман Сулима, турецкое правительство в сомалийско-эфиопском споре поддержало Сомали, осудило попытки нарушения его территориальной целостности и заключило оборонительный пакт, согласно которому турецкий военно-морской флот будет охранять территориальные воды Сомали в течение 10 лет (Сулима, 2024). Министр обороны Турции Ясар Гюлер на церемонии подписания пакта заявил, что Сомали является «важным партнером Турции в Африке».

По мнению Тимоти Уокера, данное соглашение является важным шагом в деле защиты суверенитета и территориальной целостности Сомали. Важно, однако, отметить, что партнерство между Турцией и Сомали, вытекающее из этого соглашения, также несет в себе риски, связанные с дестабилизацией ситуации в регионе. К ним можно отнести:

Прямое вовлечение Турции в вооруженный конфликт в Сомали. Это может произойти в случае вхождения турецких военных кораблей в территориальные воды Сомалиленда, который считает себя независимым государством и не признает международных соглашений, подписанных федеральным правительством в Могадишо. В свою очередь федеральное правительство уверено, что сомалийско-турецкое соглашение распространяется на всю суверенную территорию Сомали и его территориальные воды, включая побережье Сомалиленда.

Военное столкновение с Эфиопией. В случае успешной реализации соглашения между эфиопским правительством и де-факто властями Сомалиленда о доступе к морским портам Турция рискует вступить в открытое противостояние с эфиопскими войсками, если попытается помешать свободному судоходству у берегов Сомалиленда и создавать препятствия для судов, направляющихся в порты Сомалиленда с грузами для Эфиопии. В таком случае эфиопское правительство может направить свои войска и авиацию для их защиты, что грозит военной эскалацией между двумя странами (Уэбб, 2024).

Выводы

Сотрудничество между Турцией и Сомали представляет собой уникальный пример двустороннего взаимодействия, объединяющего гуманитарные, экономические и военно-технические аспекты. Гуманитарная помощь и экономические инициативы Турции внесли значительный вклад в восстановление инфраструктуры Сомали, разрушенной гражданской войной и иностранными интервенциями, а также в повышение уровня жизни населения и улучшение социально-экономической ситуации в стране.

Эти аспекты сотрудничества заслуживают высокой оценки, так как они создают основу для устойчивого развития сомалийского государства, насколько это возможно в условиях

продолжающегося вооруженного конфликта. В то же время военно-техническое сотрудничество между двумя странами вызывает серьезные вопросы. Несмотря на очевидные преимущества, такие как усиление потенциала местных сил безопасности и борьба с террористическими угрозами (например, с «Исламским государством»), оно способствует дальнейшей милитаризации конфликта. Вместо того чтобы приближать Сомали к мирному урегулированию, это сотрудничество, напротив, отодвигает перспективу политического диалога между федеральным правительством и повстанческими группировками, который необходим для завершения гражданской войны и начала процесса примирения и восстановления.

Кроме того, активное военное присутствие Турции вызывает недовольство соседних стран, прежде всего Эфиопии, которая является региональным лидером в Восточной Африке, и увеличивает риски региональной эскалации. Это противоречит долгосрочным интересам как Турции, так и Сомали. Сам конфликт в Сомали, по мнению автора, не имеет военного решения. Продолжение вооруженного противостояния лишь усугубляет страдания гражданского населения и усиливает разрыв между сторонами конфликта. В этой связи было бы целесообразно, если бы Турция использовала свои дипломатические ресурсы для посредничества между федеральным правительством и повстанческими группировками, включая «Аш-Шабааб». Примером такого подхода может служить Дохийское мирное соглашение 2020 года между США и афганским движением «Талибан», которое продемонстрировало, что даже самые сложные вооруженные конфликты можно разрешить за столом переговоров при наличии необходимой политической воли сторон.

Для достижения долгосрочного мира в Сомали Турция могла бы переориентировать свои усилия с военно-технической поддержки сомалийской армии на активное участие в дипломатическом процессе. Такой подход позволил бы не только

укрепить позиции Турции как важного игрока на международной арене, но и внести реальный вклад в установление мира и стабильности в Сомали и регионе в целом.

Литература

- Dahir A., Cismaan S. (2020). Turkey in Africa: A Decade of Turkish Aid and State-Building in Somalia, https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2021/08/Turkey_Somalia_Afr.pdf
- Relations between Turkey and Somalia. (2024). <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-somalia.en.mfa>
- Webb M. (2024). What the Ethiopia-Somaliland deal means for Washington's strategy in the Red Sea, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/africasource/what-the-ethiopia-somaliland-deal-means-for-washingtons-strategy-in-the-red-sea/>
- Вафина М. (2023). «Инициативное» поле турецкой внешней политики на современном этапе: пример Сомали, *Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения*, № 4-3, с. 358-378.
- Колесникова М. (2020). Военный аспект внешней политики Турции на африканском направлении, *Проблемы национальной стратегии*, №. 1, с. 26-36.
- Колесникова М. (2024). Сомали – «золотой ключик» Анкары?, <https://interaffairs.ru/news/show/45042>
- Сулима Р. (2024). Сомали заключило оборонный пакт с Турцией на 10 лет, <https://www.dw.com/ru/somali-zaklucilo-oboronnyj-pakt-s-turciej-na-10-let/a-68333784>

- Стратегическое значение Сомали для Турции. (2024).
<https://www.trtrussian.com/novosti-turciya/strategicheskoe-znachenie-somali-dlya-turcii-18130292>
- Тере А. (2021). О политике Турецкой Республики в регионе Красного моря и Африканского Рога в контексте ее соперничества с другими исламскими государствами, *Исламоведение*, №. 1, vol. 12, с. 55-67.
- Туреччина прагне створити в Сомалі полігон для випробування балістичних ракет. (2024).
<https://mil.in.ua/uk/blogs/turechchyna-pragne-stvoryty-v-somali-poligon-dlya-vyprovuvannya-balistychnyh-raket/>
- Турция в Сомали открыла крупнейшую военную базу за пределами страны. (2017).
<https://saqofat.com/pages/viewpage.action?pageId=409756>
- Турция открыла крупнейшую военную базу за пределами страны в Сомали. (2017). <https://mk-turkey.ru/politics/2017/10/03/turciya-otkryla-bazu-v-somali.html>
- Шагалов В. (2004). Миротворческая операция ООН в Сомали в 1992-1993 гг., *Вестник Нижегородского университета им. НИ Лобачевского. Серия: Международные отношения, Политология, Регионоведение*, №. 1, с. 78-84.
- Шишков В. (2012). Османская империя: от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации, *Социум и власть*, № 6 (38), с. 111-115.

8.

Uluslararası Türklerin Dünyası
Sosyal Bilimler Sempozyumu

|Bildiriler|

1370

**AHMED İBN ABBAS EL-KALKAŞANDI'NİN SUBHU'L A'ŞÂ FÎ
SİNÂ'ATI'L-İNŞÂ ESERİNDE AZERBAJCAN ŞEHİRLERİ**

**AZERBAIJANI CITIES IN AHMAD IBN ABBAS AL-
QALQASHANDI'S WORK SUBHU'L A'ŞÂ FÎ SİNÂ'ATI'L-İNŞÂ**

Könül EYVAZOVA¹

Özet

Ahmed ibn Abbas el-Kalkaşandi (1355-1418), İslam medeniyetinin parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilen Memlûkler döneminde (1250-1518) yaşamış ve pek çok alanda eserler yazmış seçkin bir âlimdir. Edebiyat, Arap dili bilimleri, kitâbet, coğrafya, tarih, fıkıh, dini ilimler, tabii ilimler, belagat ve Arap kabileleri gibi birçok alanda derin bilgiye sahip olan el-Kalkaşandi, özellikle yazı sanatını ele alan *Subhu'l A'şâ fi Sinâ'atü'l-İnşâ* adlı 14 ciltlik eseriyle tanınır. Bu eser, divan kâtiplerine rehberlik etmek amacıyla yazılmış olup, Memlûkler döneminin en büyük üç ansiklopedik eserinden biri olarak kabul edilmektedir. 14 ciltlik eser, Arap yazısı ve dönemin yazı tekniklerine – kâğıt, kalem, mürekkep vb. – dair bilgiler sunarken, coğrafya, tarih, edebiyat, belagat gibi önemli konuları da kapsamaktadır. Yazar, eserinde önceki büyük âlimlerin eserlerine atıfta bulunarak, Mısır, Suriye ve Memlûk Devleti'nin siyasi ve idari bağlantıları olan bölgeler hakkında da bilgiler vermiştir. Bu bilgiler arasında Azerbaycan'a dair kayıtlara da rastlanılmaktadır.

Bu çalışmada, el-Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'şâ fi Sinâ'atü'l-İnşâ* eserinin 1914 yılı Kahire baskısının 4. cildinde yer alan Azerbaycan şehirleri hakkında verilen detaylar incelenmektedir. Ortaçağ Arap kaynaklarında Azerbaycan'ın tarihi, edebî, bilimsel ve coğrafi yapısına ilişkin bilgiler, Arapça eserlerde geniş bir şekilde yer almaktadır. Bu bağlamda, et-Tâberî'nin *Tarih er-Rûsul ve'l-Mülûk*, el-Belâzürî'nin *Futûh el-Buldan*, el-Kûfi'nin *Kitâb el-Futûh*, el-Yakûbî'nin *Tarih*, el-İstahrî'nin *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* ve İbn el-Esîr'in *El-Kâmil fit-Tarih* gibi Arap dünyasının önde gelen tarihçileri, Azerbaycan hakkında dönemin sosyal, kültürel ve politik yapısını yansıtan önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çerçevede, el-Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'şâ* eseri de bu mirasın bir devamı niteliğinde olup, Ortaçağ Azerbaycan'ının tarihi ve coğrafyasını anlamak için önemli kaynaklardan biri olarak karşımıza

¹ Phd (Dr. Öğr. Üyesi), Bakü Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Arap Filolojisi Anabilim Dalı, Bakü /Azerbaycan, e-posta: eyvazovaki@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-6625-2564

çıkılmaktadır. Eserde Azerbaycan'ın tarihi şehirleri üzerine değerli kayıtlara yer verilmiştir.

Bu makalede, el-Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'sâ* eseri ana kaynak olarak ele alınarak, dönemin idari ve coğrafi tasvirleri ışığında Azerbaycan'ın tarihi şehirleri, kültürel ve bilimsel birikimi detaylandırılacaktır. Özellikle Azerbaycan'ın coğrafi konumunun Memlük Devleti açısından önemi ve dönemin Arap edebiyatındaki yeri analiz edilerek, Arap ve Azerbaycan kültürleri arasındaki etkileşimin tarihî kökenleri ortaya konacaktır. Bu bağlamda, *Subhu'l A'sâ* eserinin Azerbaycan'ın tarihi şehirleri üzerine sunduğu kayıtlar, dönemin idari yapısına dair bilgilerle birlikte değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: el-Kalkaşandi, Subhu'l-Aşa, Azerbaycan, tarih, şehirler.

Abstract

Ahmad ibn Abbās al-Qalqashandī (1355-1418) was a distinguished scholar who lived during the Mamluk period (1250-1518), one of the most brilliant eras in Islamic civilization. He made significant contributions across various fields, including literature, Arabic linguistics, calligraphy, geography, history, fiqh, religious sciences, natural sciences, rhetoric, and the study of Arab tribes. Al-Qalqashandī is particularly known for his 14-volume work *Subhu'l A'sâ fi Sinâ'at'l-İnşâ*, which focuses on the art of writing. This work, written as a guide for diwan secretaries, is considered one of the three greatest encyclopedic works of the Mamluk period. The 14-volume work provides information on Arabic script and the writing techniques of the era, such as paper, pen, ink, etc., while also covering significant topics like geography, history, literature, and rhetoric. In his work, the author references the works of previous great scholars and offers insights into regions with political and administrative connections to Egypt, Syria, and the Mamluk state. Among these, references to Azerbaijan are also found.

This study examines the details of Azerbaijani cities provided in the 4th volume of the 1914 Cairo edition of *Subhu'l A'sâ fi Sinâ'at'l-İnşâ*. Medieval Arabic sources offer extensive information on Azerbaijan's historical, literary, scientific, and geographical aspects. In this context, prominent Arab historians such as at-Tabari's *Tarih er-Rüsul ve'l-Mülük*, al-Baladhuri's *Futûh al-Buldan*, al-Kūfī's *Kitāb al-Futûh*, al-Yakūbī's *Tarih*, al-İstakhrī's *Al-Masālik wa'l-Mamālik*, and Ibn al-Asīr's *Al-Kāmil fi't-Tārīkh* provide valuable insights into the social, cultural, and political structure of Azerbaijan during the period. In this framework, al-Qalqashandī's work *Subhu'l A'sâ* can be seen as a continuation of this legacy, serving as an important source for understanding

the history and geography of medieval Azerbaijan. The work includes valuable records on the historical cities of Azerbaijan.

This paper will focus on al-Qalqashandi's work *Subhu'l A'sâ* as the primary source, detailing the historical cities, cultural, and scientific heritage of Azerbaijan in light of the administrative and geographical depictions of the period. The significance of Azerbaijan's geographical location for the Mamluk state and its place in the Arab literary tradition will be analyzed, and the historical roots of the interaction between Arab and Azerbaijani cultures will be explored. In this context, the records of Azerbaijani cities presented in *Subhu'l A'sâ* will be assessed alongside information on the administrative structure of the time.

Keywords: al-Qalqashandi, Subh al-Asha, Azerbaijan, history, cities.

Giriş

Ahmed ibn Abbas el-Kalkaşandi (1355-1418), İslam medeniyetinin en görkemli dönemlerinden biri olan Memlûkler çağında (1250-1518) yaşamış, çeşitli alanlarda eserler kaleme almış önemli bir âlimdir. Arap dili, edebiyat, coğrafya, tarih, fıkıh, dini ilimler, tabiat bilimleri, belagat ve Arap kabileleri gibi geniş bir bilgiye sahip olan el-Kalkaşandi, özellikle yazı sanatı üzerine yazdığı *Subhu'l A'sâ fi Sınâ'atı'l-İnşâ* adlı 14 ciltlik ansiklopedik eseriyle tanınmaktadır. Divan kâtipleri için bir rehber niteliği taşıyan bu eser, Memlûkler döneminin en önemli üç ansiklopedik çalışmasından biri olarak kabul edilmektedir. İçeriğinde, Arap yazısı ve dönemin yazı araç gereçlerinden (kâğıt, kalem, mürekkep vb.) coğrafya, tarih, edebiyat ve belagat gibi pek çok alanda bilgi sunulmaktadır. Ayrıca el-Kalkaşandi, eserinde dönemin siyasi ve idari yapısını detaylandırarak Mısır, Suriye ve Memlûk Devleti'nin bağlantılı olduğu bölgeler hakkında kapsamlı bilgiler aktarmış; bu bağlamda Azerbaycan'a dair önemli kayıtlara da yer vermiştir.

Bu çalışmada, *Subhu'l A'sâ* eserinin 1914 yılında Kahire'de yayımlanan 4. cildinde yer alan Azerbaycan şehirleriyle ilgili bilgiler incelenmiştir. Ortaçağ Arap kaynaklarında Azerbaycan'ın tarihî, edebî, bilimsel ve coğrafi özelliklerine dair ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin, et-Tâberî'nin *Tarih er-Rûsul ve'l-Mülûk*, el-Belâzürî'nin *Futûh el-Buldan*, el-Kûfi'nin *Kitâb el-Futûh*, el-Yakûbî'nin *Tarih*, el-İstahrî'nin *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* ve İbn el-Esîr'in *El-Kâmil fit-*

Tarih gibi eserlerinde Azerbaycan'ın sosyal, kültürel ve siyasi yapısına dair geniş bilgiler bulunmaktadır.

Uzun süre gerekli ilgiyi görmeyen eser XIX. yüzyıldan itibaren Batılı uzmanların dikkatini çekmiş, üzerinde çalışmalar yapılmış, muhtevası ayrıntılı olarak tanıtılmış, bazı bölümleri çeşitli dillere çevrilmiştir. (İpşirli, 2001)

Ahmed ibn Abbas el-Kalkaşandî'nin *Subhu'l A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* adlı eseri, Memlûk dönemi idari yapısını ve diplomatik ilişkilerini anlamak için başvurulan temel kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser, yalnızca Memlûk bürokrasisinin yazışma tekniklerini ve divan sistematiğini detaylandırmakla kalmamış, aynı zamanda dönemin coğrafi ve tarihî gerçekliklerini de kapsamlı bir şekilde ele almıştır. El-Kalkaşandî, İslam dünyasının sınırlarını aşarak, Memlûk Devleti'nin siyasi ve kültürel etkileşimde bulunduğu bölgeleri detaylı bir biçimde kayıt altına almıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan şehirlerine dair verdiği bilgiler, hem bu coğrafyanın İslam medeniyetindeki yerini hem de dönemin siyasi ve idari yapısını anlamak için büyük bir öneme sahiptir.

Orta Çağ Azerbaycan şehirleri, sadece yerel ölçekte değil, bölgesel ve uluslararası bağlamda da dikkate değer merkezler olarak öne çıkmıştır. Tebriz, Şirvan ve Gence gibi şehirler, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumlarıyla ekonomik açıdan önemli olduğu kadar, bilimsel ve kültürel etkinlikleriyle de dönemin ilim hayatına katkı sağlamıştır. Arap tarihçileri ve coğrafyacıları, bu şehirleri sıklıkla anmış ve eserlerinde detaylı bir şekilde betimlemiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan şehirlerinin İslam dünyasının kuzey sınırındaki stratejik konumunu anlamak, yalnızca tarihî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir perspektif sunmaktadır.

Bu makalede, el-Kalkaşandî'nin *Subhu'l A'sâ* eserinde yer alan Azerbaycan şehirleri ele alınmakta, bu şehirlerin tarihî ve coğrafi önemi detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Bu çalışma, *Subhu'l A'sâ* eserinin 4. cildinde Azerbaycan'a dair verilen bilgileri incelemeyi amaçlamaktadır.

Ortaçağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan

Edebiyatlarda ifade edildiğine göre, İslam dünyasında tarih ve coğrafyaya dair ilk eserlerin yazılmasının, İbn en-Nedim'in (ö. 400/1009) *El-Fihrist* adlı kitabıyla başladığı belirtilmektedir. (Şeşen, 1998)

III/IX. asırda İslâm tarihçiliği kendine has metodu, konuları olan bir ilim haline gelmişti. Bu asırda tarih kitapları öyle çoğaldı ki, siyasî tarih yanında, tabakat, tercüme-i hal (biyografi), şehir tarihleri bölgesel tarihler ortaya çıktı. Daha sonra seyahatler esnasında coğrafyaya ait eserler yazılmağa başladı. Bu eserler tarihçilerin ihmal ettikleri sosyal ve iktisadî hayat için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Coğrafya ilminin gelişmesinde ilmi etkenlerden başka, İslâm Devleti'nin Atlas Okyanusu'ndan Çin'e kadarki geniş sahaya yayılmasının, ticaretin ve astronomi ilminin gelişmesinin büyük yardımı olmuştur. İslâm coğrafya edebiyatı VIII. yüzyılda başlamış, IX. ve X. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamıştır. (Şeşen, 1998)

Arapça yazar müelliflerden el-Belazurî (9. yüzyıl), et-Taberî (9.-10. yüzyıllar), İbn el-Esîr, el-İstahri (10. yüzyıl), el-Yakubî (10. yüzyıl), İbn el-Fakih (10. yüzyıl), İbn Havkal (10. yüzyıl), el-Makdisî (10. yüzyıl), el-Mesudî (10. yüzyıl), Kudame bin Cafer (9.-10. yüzyıllar), İbn Hurdazbih (9.-10. yüzyıllar) ve diğerleri eserlerinde Azerbaycan ve onun şehirleri hakkında önemli bilgiler aktarmışlardır.

Bazı Azerbaycan araştırmacıları, eserlerinde Orta Çağ Arap tarihçileri ve coğrafyacılarının eserlerine başvurmuş ve bu kaynakların önemini özellikle vurgulamışlardır. Azerbaycan'ın tarihi, kültürü ve bilimi açısından büyük öneme sahip bu tür araştırmalar arasında öncelikle Z. M. Bünyadov'un (*Bünyadov, 1989, s. 334*), M. X. Şerifli'nin (*Şerifli, 2015*), S. B. Aşurbeyli'nin (*Ashurbeyli, 1983*), N. M. Velihanlı'nın (*Velihanlı, 2016; Velihanlı, 1974; Velihanlı, 1993,*), N. A. Aliyeva'nın (*Aliyeva, 2020*), "Orta Çağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan Şehirleri" hakkında yazan Ş. Şerifov ve R. Ağayev'in eserlerini özellikle belirtmek gerekir.

Orta Çağ Azerbaycan şehirlerinin çoğu, dönemin ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel ve ticari hayatında önemli bir rol oynayan kültürel merkezler olarak öne çıkmıştır (*Bünyadov, Şerifov, 2022*).104

Orta Çağ'da Azerbaycan şehirleri, akademisyen V.V. Barthold'un dokuz ciltlik seçilmiş eserlerinin özellikle I, II, III, VI ve VII. ciltleri temel alınarak, Azerbaycan'ın şehir hayatı ve kültürünün incelenmesinde büyük bir öneme sahiptir (*Aliyeva, s. 28*). Orta Çağ yazarlarından Azerbaycan'dan bahseden alimlerden biri de Ahmed İbn Abbas el-Kalkaşandî'dir. Müellifin *Subh el-A'sâ* adlı eserini incelediğimizde, Azerbaycan hakkında verdiği bilgilerin eserin dördüncü cildinde yer aldığını tespit ettik. Makale üzerinde çalışırken, karşımıza çıkan *Orta Çağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller* (2005) adlı eserde, Azerbaycan'la ilgili bilgi veren yazarlar arasında el-Kalkaşandî'nin isminin yer aldığına ve eserler listesine *Subh el-A'sâ* adlı çalışmasının da eklendiğine tanık olduk (*Ağayeva, 2005*).

Orta Çağ Arap tarihçileri, Azerbaycan'la ilgili verdikleri bilgilerde, özellikle İslam'ın bölgede yayılışı ve fetih süreci üzerinde durmuştur.

Et-Tâberî, Tarih er-Rûsul ve'l-Mülûk adlı eserinde Azerbaycan'ın İslamlaşma sürecini ve Arap ordularının bölgedeki fetihlerini detaylandırmış, El-Belâzürî, Futûh el-Buldan adlı eserinde Azerbaycan şehirlerini, bu şehirlerin ekonomik yapısını ve İslam ordularının bölgedeki ilerleyişini ele almış, El-Kûfî ve el-Yakûbî, Azerbaycan'ın siyasi yapısını ve Arap yönetimi altındaki idari düzenlemelerini anlatmış, El-İstahrî, El-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde Azerbaycan'ın ticaret yolları üzerindeki stratejik konumuna vurgu yapmış, İbn el-Esîr, El-Kâmil fit-Tarih adlı eserinde Azerbaycan'ın Ortaçağ'daki sosyal ve kültürel hayatını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Bu eserler, Azerbaycan'ın İslam dünyasındaki rolünü anlamada temel kaynaklar olarak değerlendirilmektedir.

Orta Çağ'da Azerbaycan Toprakları Üzerine

Daha önce belirttiğimiz gibi, el-Kalkaşandî, dini bilgilerin yanı sıra Arap edebiyatı, dilbilim, tarih ve coğrafya gibi birçok alanda derin bilgiye sahipti. Subhu'l A'sâ, Memlükler döneminin en kapsamlı eserlerinden biri olup, Arap yazı teknikleri ve divan sistematığı hakkında bilgiler sunarken, aynı zamanda coğrafi ve tarihî kayıtlara da yer vermektedir. Eserde, Mısır ve Suriye'nin yanı sıra Memlük

Devleti'nin siyasi ve idari ilişkide bulunduğu bölgeler de ele alınmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan şehirlerine dair verilen bilgiler, hem dönemin coğrafi ve idari yapısını hem de Azerbaycan'ın İslam dünyasındaki yerini anlamak için önem arz etmektedir.

Azerbaycan, Ortaçağ boyunca İslam dünyasının kuzeydoğusunda stratejik bir bölge olarak öne çıkmıştır. Bölge, ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip olmuştur. Coğrafi konumu, hem Arap fetihleri sırasında hem de İslam'ın yayılma sürecinde kilit bir rol oynamıştır. Zengin kültürel yapısı, bilim, sanat ve edebiyat alanlarında İslam dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki, İslam dünyasının bir parçası olan Azerbaycan her zaman dikkat merkezi olmuştur. Tarih boyunca Azerbaycan'ın sahip olduğu topraklar bazen genişlemiş, bazen ise küçülmüştür. Bildiğimiz gibi, bugün Azerbaycan, tarihi topraklarının üçte birine sahiptir. Azerbaycan'ın tarihi topraklarına Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmı ve modern İran'ın kuzeybatı bölgesi dahildir. Ancak bu topraklar tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Son olarak, Azerbaycan topraklarının paylaşılması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km² olup Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras nehrinin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Rusya'ya, güneyinde kalan kısmı ise (105.952 km²) İran'a bırakılmıştır.

İran Azerbaycan'ı, yönetim açısından Doğu ve Batı Azerbaycan olarak iki idari birime ayırmıştır. On bir ile ayrılan Doğu Azerbaycan'ın merkezi Tebriz (894.377), dokuz ile ayrılan Batı Azerbaycan'ın merkezi ise Urmiye'dir (548.946). Doğu Azerbaycan'ın diğer önemli şehirleri Erdebil (283.710), Merâğa (102.966) ve Merend (71.722), Batı Azerbaycan'ın ise Miyândâb (314.514), Mehâbâd (282.305), Hoy (267.796) ve Mâkû'dur (173.134)². (Bünyatov, 1991,317).

Bu bağlamda, Orta Çağ yazarlarının eserlerinde, özellikle de bunlardan biri olan El-Kalkaşandî'nin *Subh el-A'şâ* eserinde Azerbaycan şehirleri hakkında konuşurken, o dönemde mevcut olan Azerbaycan toprakları kastedilmektedir.

² BUNYATOV, Z. Musa (1991). "Azerbaycan", *DİA*, C. 4, s. 317-322.

El-Kalkaşandî ve *Subh el-A'şâ* Eserinin Önemi

El-Kalkaşandî'nin Azerbaycan hakkında verdiği bilgilere gelince, âlimin *Subh el-A'şâ* adlı eserini incelediğimizde, eserin dördüncü cildinde Azerbaycan'a yer verilmiş olması dikkatimizi çekti. Araştırma sırasında karşımıza çıkan Orta Çağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller (2005) adlı kitapta, Azerbaycan'la ilgili bilgi veren yazarlardan biri olarak el-Kalkaşandî'nin adı ve eserler listesine *Subh el-A'şâ* eserinin eklendiğini gördük (Red, 2005).

Daha önce belirttiğimiz gibi, *Subh el-A'şâ* eseri, Memlükler döneminin divan memurları — kâtipler için yazılmıştır. Eser, bu dönemde kaleme alınan geniş kapsamlı ve çeşitli alanlara ait bilgileri derleyen dönemin üç büyük ansiklopedisinden biridir. Gerçekten de, dönemin ansiklopedileri arasında yer alan en-Nüveyri'nin (732/1332) *Niheyetü'l-Ereb* adlı eserinde de kâtiplik sanatı ve kâtiplere yardımcı olmak amacıyla bilgiler sunulmuştur. En-Nüveyri, eserin mukaddimesinde, kâtipliğin amacına ulaşmak için bir araç olduğunu ve bu yola gönül verenlerin hataya düşmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (*en-Nüveyri*). (en-Nüveyri, 4-26)

El-Kalkaşandî inşâ divanına girdikten sonra "el- Kevâkibu'd-Durriye" isimli eserini zamanının divan reisi Kadı Bedru'd- Dîn'i methetmek ve inşânın önemi, usulleri, inşâ kâtibinin bilmesi gerekli hususları veciz bir şekilde ifade etmek için kaleme almıştır. Müellif, daha sonra bu eseri genişletme ihtiyacı duyarak onu uzun bir şekilde şerh ve tefsir etmiş olup bol inşâ örnekleri ve vesikalarla zenginleştirerek en mühim eseri *Subhu'l-A'şâ'yı* meydana getirmiştir. (Kazan, 2003)

Bu nedenle, kâtiplere yardımcı olmak amacıyla tarih, etnografi, coğrafya, siyaset, edebiyat ve benzeri alanlara ait bilgileri de eserine dâhil etmiştir.

Bu bağlamda, tarih ve coğrafyaya adanmış dördüncü ciltte Azerbaycan şehirleri hakkında verilen bilgiler, bu bölgenin tarihî ve coğrafi önemine dikkat çekmektedir. Eserde, dönemin Azerbaycan şehirlerinin idari yapısı, ticaret yollarındaki stratejik konumu ve kültürel birikimi ele alınmıştır.

Subhu'l A'sâ'da Azerbaycan Şehirleri

Ortaçağ İslam coğrafyasının önemli bölgelerinden biri olan Azerbaycan, tarihî ve kültürel birikimiyle dikkat çekmektedir. Memlükler döneminde Azerbaycan, İslam dünyasının kuzeydoğusunda stratejik bir bölge olarak öne çıkmış, hem ticaret yolları üzerindeki konumuyla hem de zengin kültürel yapısıyla önem kazanmıştır. El-Kalkaşandi'nin *Subhu'l A'sâ* adlı eserinde Azerbaycan şehirlerine dair verilen bilgiler, bu bölgenin İslam dünyasındaki yerini ve Memlükler Devleti ile olan ilişkilerini anlamak açısından değerlidir. Eserde, Azerbaycan şehirlerinin coğrafi konumu, idari yapısı ve ticari önemi ele alınmıştır.

Eserin dördüncü cildinde, “Cengiz Han’a bağlı olan memleketlerde” başlığı altında ilk olarak İran’ın adı geçmekte ve İran ikiye ayrılmaktadır: Kuzey İran ve Güney İran. İlk olarak, Güney İran bölgesi ve önemli şehirleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ardından, yeni bir başlık altında “Kuzey İran ve bu bölgeye dahil olan alanlar (iklimler)” konusu işlenmektedir. (*Kalkaşandi*, 352). Burada birkaç bölgeye yer verilmiştir. İkinci bölge olarak Azerbaycan’a değinilmekte ve Azerbaycan hakkında bilgiler sunulmaktadır. Belirtmek isteriz ki, yazar eserini kaleme alırken kendi döneminin ve kendisinden önceki seleflerinin eserlerine atıfta bulunmuştur. Azerbaycan ile ilgili bölümlerde ise el-Kalkaşandi'nin *Lübâb*³, *el-Kanun*⁴, *el-Azizi*⁵, *Takvim*

³ İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed bin Muhammed bin el-Esir'in (1160-1234) *es-Sem'ani'nin "el-Ensâb"* eserini özetleyerek kendi düzenlemeleri ve notlarıyla kaleme aldığı "*el-Lübâb fi Tehzîb el-Ensâb*" adlı eseri.

⁴ Ebu Reyhan el-Bîrûnî'nin (973-1048) "*el-Kânûn el-Mes'ûdî fi'l-Hey'e ve'n-Nücûm*" adlı eseri.

⁵ Hasan bin Ahmed el-Muhallabî'nin (10. yüzyıl) Fatımiler döneminde (909-1171), hanedan üyelerinden biri olan el-Aziz (975-996) için yazdığı "*Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*" adlı eseri.

*el-Buldan*⁶, *Mesalik el-Absar*⁷, *el-Muarrab*⁸, *el-Ensab*⁹ ve *el-Mushtarik*¹⁰ gibi eserlerine başvurduğunu görmekteyiz.

El-Kalkaşandı, ilk olarak İbn el-Cevâliqî'ye atıfta bulunarak *el-Muarrab min el-Ucme ila-l-Arabiyya* adlı eserinde şöyle der: "Kısa elif ve noktalı zel üzerinde sakin." İbn Havkale'ye göre burada dağlar çoktur. *Mesâlik el-Ebsâr*da ise şöyle denilmektedir: "O (Azerbaycan), üç en iyi iklimi kapsar ve Cengiz Han soyundan gelen yöneticilerin karargâhı ve iç başkenti burada olmuştur." (*Ağayeva, 2005, s. 176*)

İlk başkent in Erdebil olduğu belirtilir ve kaynaklarda bu şehir hakkında bilgiler okuyucuya sunulmaktadır.

Erdebil. Hakkında *el-Lübâb*da şu ifade yer almaktadır: "Fethali Hemze, sakin olan Ra harfini ve del-lin dammasını koymamıştır, yedi iklimin dördüncü bölgesinde yer alır." *el-Qanunda* ise, "730 50' boylamı ve 380 enlem derecesinin kesiştiği noktada yer almaktadır." *el-Lübâb*da ayrıca şöyle denilmektedir: "Muhtemelen, bu şehri Erdebil İbn Erdemiini İbn Lumta İbn Yunan inşa etmiştir ve şehrin adı onunla ilişkilidir.

El-Azîzî'de şöyle denilmektedir: "O, Azerbaycan'ın kuzey tarafındadır ve meyvesi bol olan bir şehirdir; ondan iki fersah uzaklıkta, başı daima karla kaplı büyük bir dağ yükselir. El-Mühallibî'nin söylediğine göre, buranın halkı sert tabiatlı ve kinlidir. Onunla Tebriz arasındaki mesafe yirmi beş fersahdır. El-Mesâlik el-Absâr'da ise, "Onun (Erdebil'in) çevresindeki topraklar (amal) otuz fersah genişliğindedir. İslam'ın erken dönemlerinde emirlerin sarayı burada bulunuyordu." (Kalkaşandı, 356)

⁶ Ebu'l-Fidâ'nın yazarı olduğu eser.

⁷ Şihab ed-Din Ahmed bin Yahya bin Fadlallah el-Ömerî'nin (1301-1349) "*Mesâlik el-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr*" adlı eseri.

⁸ Ebu Mansur el-Cevalikî'nin (1073-1144) derlediği "*el-Muarrab fîma Tekellem bihi'l-Arab min el-Kelâm el-Acem*" adlı eseri..

⁹ Ebu Sa'd Abd el-Kerim es-Sem'ânî'nin (1113-1167) "*Kitâb el-Ensâb*" adlı eseri.

¹⁰ Yakut el-Hamevî'nin (1179-1229), coğrafi homonimler hakkında yazdığı "*Kitâb el-Müşterik Vad'an ve'l-Müşterik Suğ'an*" adlı eseri.

Tibriz: Daha sonra, ikinci önemli şehir olan başkent Tebriz hakkında bilgiler verilmektedir. *El-Lübâb*da şöyle denilmektedir: "Te (harfi) altında kesre, be'nin (üzerinde) sakin, sonra kesreli ra ve ya harfi, sonunda da -zey. Genellikle be harfi yerine yay kullanılmaktadır ve Tebriz ve Tibriz gibi telaffuz edilir. O, yedi iklimin beşincisinde yer alır." *El-Qanunda* ise, "onun uzunluk dairesi 730, en dairesi 390 45'dir." İbn Said der ki: "O, şu anda Azerbaycan'ın başkentidir." *El-Lübâb*da ise denilmektedir: "O, Azerbaycan'ın en ünlü şehridir, Tatar kökenli Hulagu'nun evinin tahtı burada idi, sonra o, daha sonra belirtilen es-Sultaniyye'ye taşındı. Oradaki yapılar alçı, sıva ve kireç taşındandır. Burada çok sayıda medrese ve güzel bahçeler bulunmaktadır." *El-Mesâlik el-Absâr*da şöyle denilmektedir: "O, adı sanı duyulmuş kişilerin saadet bulduğu ve halkının refah ve huzur içinde yaşadığı bir şehirdir, halkının (hatta) alt sınıfları sabırlı nimetlere sahiptir. Söylenene göre, o kadar da büyük bir şehir değildir. Oraya su çekildiği için birçok meyvesi vardır. Halkı nazik ve asil ruhludur. Tebrizliler en saygın insanlardır, çoğunluğu dışarıdan zengin görünür, büyük servetlere ve nimetlere sahiptirler, oldukça kibirli ve gururludurlar, zevkli giyinmeyi severler. Yemekleri, içkileri, giysileri ve ayakkabıları çok şıktır; dirhem adı anıldığında burunlarını buruşturup uzaklaşırlar ve ticari işlemlerini yalnızca dinarlarla yaparlar. Dinarlarının miktarı hakkında ise inşallah bu şehrin ticareti konuşulurken detaylı bilgi verilecektir. Şu anda, tüm İran'ın ana şehri olma özelliğine sahiptir, çünkü bütün yollar her yönden buraya yönelmektedir." (*Kalkaşandi, 357; Ağayeva, 2005, s. 177-178*)

Üçüncü başkent ise *Sultaniyye*'dir. ¹¹

Sultaniyye: Sultana ait olan bu şehrin gerçek adı *Qundurlan*'dir. *Takvîm el-Buldân*'da şöyle denilmektedir: "Qaf dammalı, nun sukunlu, ğayn dammalı, ra sukunlu, lâm elifli ve nun." Yedi iklimin beşincisinde

¹¹ Şehrin inşasına, Argun Han'ın hükümdarlığı döneminde (1284-1290) başlanmıştır. Daha sonra, Argun Han'ın oğlu ve yukarıda adı geçen Sultan Uljaytu, Sultaniyye'yi başkent şehir ilan etmiştir. Tebriz'den küçük olmasına rağmen, yeni başkent, ihtişamı ve önemi açısından Tebriz'den hiç de geri kalmıyordu (*Bakuvi, 1992; Barthold, 1971, VII. cilt, s. 201*).

yer alır. *Takvîm el-Buldân*'da ayrıca, "Uzunluk dairesi 760, en dairesi ise 380'dir" denilmektedir. Şu şekilde de aktarılmaktadır: "O, Tebriz'den bir mil doğu yönünde olup, güneyde sekiz günlük mesafededir. Xudabænd, burayı ülkenin başkenti yapmıştır. Şehir, düz bir arazide kurulmuştur ve suyu dışarıdan getirilmiştir, bu nedenle bağları ve meyve ağaçları azdır. Bu yüzden meyveler, yakın çevrelerden getirilir." *Mesâlik el-Absâr*'da ise şöyle denilmektedir: "O, binaları yüksek, avluları geniş bir şehirdir; mahalleleri ve pazarları özel bir ustalikle inşa edilmiştir. Şehrin yapımına ülkenin dört bir yanından duvarcılar getirilmiştir. Onları buraya çeken ise, halkının adaletliliği ve cömertliği olmuştur." (*Kalkaşandî, 357-358*)

İlk olarak, eserde iki ana başkent şehri belirtilmekte, ardından burada birkaç şehrin de yer aldığı ifade edilmektedir. Yazar, bu şehirlerden Selmas (batıda Azerbaycan sınırlarında yer alır), Hovey, Urmiye, Maraga, Meyanic ve Merend'in adlarını anmakta ve *El-Lübâb, El-Qanun, Takvim el-Buldân* eserlerine atıfta bulunarak bu şehirler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Şehirlerin birbirine yakın mesafelerde yer aldığını belirtmektedir. (*Kalkaşandî, 358-360*). Üçüncü iklim olarak Arran belirtilmektedir. Arran'ın ana şehirleri ise:

Berde: *El-Lübâb*da belirtildiği gibi, be harfinin fethi, ra harfinin üzerinde sakin, del harfinin fethi, sonra ayn harfi ve sonunda da he harfi vardır. O, yedi iklimin beşincisinde yer alır. *El-Qanunda* denildiğine göre, uzunluk dairesi 730, en dairesi ise 430'dur. *Takvîm el-Buldânda* ise şöyle denilmektedir: "O, Arran memleketinin başkentidir." *El-Lübâb*da ise: "O, Azerbaycan'ın en uzak noktalarından biridir" denilmektedir. İbn Havkal der ki: "O, havası saf, toprağı verimli olan bir yerleşim yeridir. Ondan bir fersah mesafede (el-Enderab adı verilen) bir yer vardır ki, orası baştan sona kadar bağlık ve meyveli bir yerdir." Hümat'ın sahibi el-Müeyyed'e göre, bu İbn Havkal'ın döneminde böyleydi. Bizim döneme gelince ise, orayı görenler bana aktardılar ki, günümüzde oradan geriye sadece hatıralar kalmıştır. Onun bağları ve akan suları vardı. O, el-Kurr nehri'ne yakındır. (*Kalkaşandî, 361*)

Tiflis¹². Mevkii: Yedi iklimden beşincisinin sonunda yer alır. *El-Qanunda* denilmektedir: "O, Gürcistan'ın merkez şehridir." *El-Lübâbda* ise: "O, Azerbaycan'ın (sınırlarındaki) son şehridir" denilmektedir. İbn Havkal'a göre: "O, üç kapısı olan iki duvarla çevrilmiş bir şehirdir. Burada, Tiberiye'deki gibi doğal olarak çıkan sıcak sulara sahip hamamlar vardır. Burası çok verimli bir bölgedir." İbn Said'in söylediğine göre: "Müslümanlar burayı fethettikten sonra uzun süre burada yaşamışlardır. Burası çok sayıda alimleriyle meşhurdur. Sonradan Gürcüler şehirdeki hakimiyetlerini geri almışlardır. Onlar ise Hristiyanlardır. Şehir günümüzde hala Gürcüler'in elindedir. Gürcüler'in kralı ise Mısır'ın Ebu'l-Abi Sultaniyye tarafından tayin edilmektedir."

Daha sonra Arran'ın Neşeva, Mugan, Şemkur, Beylağan, Gence, Şirvan, Bab el-Ebvab (Derbend) gibi şehirlerinin adları anılmakta, farklı kaynaklara atıfta bulunularak bu şehirler hakkında bilgiler verilmektedir. Şüphesiz ki, bu bilgilerin Azerbaycan tarihi açısından büyük önemi vardır.

Sonuç

Ortaçağ Arap tarihçileri, Azerbaycan'ı coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleriyle ele alarak bu bölgenin İslam dünyasındaki stratejik ve kültürel önemini ortaya koymuştur. El-Kalkaşandi'nin Subhu'l A'sâ eseri, bu mirası devam ettirmiştir.

Ahmed ibn Abbas el-Kalkaşandi'nin Subhu'l A'sâ adlı eseri, yalnızca Memlükler döneminin idari ve yazı sistematiğine değil, aynı zamanda dönemin coğrafi ve tarihî yapısına da ışık tutmaktadır. Eserin 4. cildinde yer alan Azerbaycan şehirlerine dair bilgiler, bu bölgenin İslam dünyasındaki stratejik, ekonomik ve kültürel önemini göstermektedir. Azerbaycan şehirleri, Memlükler dönemi boyunca ticaret yollarının ve kültürel etkileşimlerin merkezi olmuş, zengin tarihiyle İslam medeniyetine değerli katkılarda bulunmuştur.

¹² Arap istilasından sonra Tiflis, 12. yüzyılın başlarına kadar Müslümanların hakimiyeti altında olduğundan, kaynaklarda Arran'ın ana şehirlerinden biri olarak belirtilmektedir (*İbn Hurdazbih, 1986, s. 297, not. 3*).

Kaynaklar

- Ağayev, R. (2014). El-İstahri'nin *El-Mesalik ve'l-Memalik* Eseri Azerbaycan Hakkında. *Tarih ve Onun Problemleri*, No: 4, s. 349-356.
- Ağayeva, E. (2005). Orta Çağ Arap Kaynaklarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller. *Vətən Tarixi Serisi* içinde, AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Bakı: Nurlan Neşriyatı, s. 173-191.
- Aliyeva, N.(2020). Azerbaycan'da İslam Medeniyeti (VII-XIII. Yüzyılın Başları).
- Aşurbeyli, S. (1983). *Şirvanşahlar Devleti (VI-XVI Yüzyıllar)*. Bakı: Elm, s. 344.
- Bartold, V. (1971). *Sıçineniya*. Cilt VII, Moskova: "Nauka" Yayınevi, s. 201.
- Buniyatov, Z. (1991). *İslam Ansiklopedisi*, "Azerbaycan" maddesi, cilt 4, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 317-322.
- Bünyadov, Z. (2005). Azerbaycan VII-IX Yüzyıllarda. Bakı: Elm, s. 3.
- El-Bakuvi (1992). *Abdürreşid el-Bakuvi. Kitâb Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Kahhar* ("Abidelerin Özeti ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri"). Bakı: Şur Neşriyatı, s. 96.
- El-Kalkaşandı (1914) - *Subh el-A'şâ fi-Sinaat el-İnşâ*. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandı tarafından yazılmıştır. Cilt IV, Kahire.
- En-Nuveyrî. *Nihâyetü 'l-Ereb fi Fünûnü 'l-Edeb*, I, s. 4-26.
- İbn el-Esîr (1357). *El-Lübâb - El-Lübâb fi Tehzib el-Ensâb lil-Müverrih el-Kebir*. Kahire, cilt 1: 135, s. 60; cilt 2: 136; cilt 3.
- İbn Hurdabih (1986). *Kitabü 'l-Mesalik ve 'l-Memalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*. Arapçadan tercüme, notlar, araştırmalar, indeks ve haritalar: Naila Velihanova. Bakı: Elm.
- İpşirli, M. (2001). Kalkaşendi - Memlük tarihçisi: âlim ve münşi. *İslam Ansiklopedisi*, "Şihabeddin el-Kalkaşandi" maddesi, cilt 24, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 263-265.
- Kazan, R. (2003). El-Kalkaşandi'nin *Subhu'l-A'ş'a* Adlı Eseri ve Edebi Özellikleri. *NÜSHA*, Yıl III, Sayı: 8, Kış, s. 115.
- Şahlar Şerifov. Azerbaycan'ın Maraga şehrinin erken orta çağ tarihi Arapça kaynaklarda. *Social Sciences*, 2022, No: 1, s. 104-111.

- Şerifli, M. (1978). IX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XI. Yüzyıllarda Azerbaycan Feodal Devletleri. Bakı: Elm.
- Şerifov, Ş. (2022). Azerbaycan'ın Maraga Şehrinin Erken Orta Çağ Tarihi Arapça Kaynaklarda. *Social Sciences*, No: 1, s. 104-111.
- Şerifov, Ş. (2024). Azerbaycan'ın Beylegan Şehrinin Erken Orta Çağ Tarihi Arapça Kaynaklarda. *ISSN: 2148-2292*, cilt 11, sayı 4, Ağustos 2024, s. 2165-2178.
- Şeşen, R. (1998). Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. yüzyılın sonuna kadar). İstanbul: İSAR Yayınları, s. 59, 96.
- Velihanlı, N. (1974). IX-XII. Yüzyıl Arap Coğrafya ve Seyyahlarının Azerbaycan Hakkındaki Eserleri. Bakı: Elm, s. 220.

İKİNCİ VE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ELEKTRONİK SINAVLAR

TEACHING TURKISH AS A SECOND AND FOREIGN LANGUAGE: ELECTRONIC EXAMS

Ramazan ERYILMAZ¹

Özet

Bu araştırmada, Türkiye'de ikinci ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan çevrimiçi sınav sistemlerinin durumu incelenmiştir. Çalışma, farklı üniversiteler ve dil merkezleri tarafından uygulanan çevrimiçi sınavların, dil yeterliliğini ölçmedeki avantajları ve sınırlılıklarını ele almıştır. Bulgular, bazı sınavların okuma ve dinleme becerilerine odaklandığını, ancak yazma ve konuşma becerilerinin ölçümünde eksiklikler olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda 7 e-sınav incelenmiştir. Eğitim teknolojilerinin kullanımı, geçerlik ve güvenilirlik açısından nispeten daha yeterli olan Türkçe Dil sınavı (TDS) olmuştur. Sonuç olarak, çevrimiçi sınavların Türkçe dil yeterliliğini tam anlamıyla ölçebilmesi için kapsamlı bir değerlendirme sisteminin geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun yanında yapay zekâ teknolojilerinin geldiği seviye düşünüldüğünde bu sınavların ölçme ve değerlendirme işlemlerinin yapay destekli olarak yapılması mümkündür. Gelecekteki araştırmalarda, araştırmacı ve uygulamacılara özellikle konuşma ve yazma becerilerinin değerlendirilmesinde yapay zekâ entegrasyonlu sistemler geliştirilmesine yönelik araştırma ve proje çalışmalarının yapılması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Yabancı, ikinci, Türkçe, elektronik, Türkçe, sınav, yapay zekâ.

Abstract

This study examines the current state of online exam systems used in teaching Turkish as a second and foreign language in Turkey. The study addresses the advantages and limitations of online exams implemented by various universities and language centres in measuring language proficiency. The findings indicate that while some exams focus on reading and listening skills, there are shortcomings in the assessment of writing and speaking skills. In this context, seven e-exams were reviewed. The Turkish Language Exam

1 Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Diller Uygulama ve Araştırma Merkezi (ALKÜ TÖMER), ramazan.eryilmaz@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1596-7276>.

(TDS) was found to be relatively more sufficient in terms of the use of educational technologies, validity, and reliability. As a result, for online exams to fully measure Turkish language proficiency, a comprehensive assessment system needs to be developed. Considering the advancements in artificial intelligence technologies, it is possible for these exams to incorporate AI-assisted evaluation processes. Future research suggests that researchers and practitioners focus on developing AI-integrated systems, particularly for the assessment of speaking and writing skills.

Keywords: Foreign, second, Turkish, electronic, Turkish, exam, artificial intelligence.

Giriş

Türkiye, sığınmacı, göçmen, yerleşik yabancı ya da uluslararası öğrenci durumunda dikkate değer sayılara ulaşmış bir kitleyi ağırlamaktadır. Türkiye’de resmi sayılara göre, 3.000.000’un üzerinde geçici koruma altında bulunan Suriyeliler, 200.000’i aşkın uluslararası koruma kapsamında bulunan yabancılar ve 1.000.000’nun üzerinde ikamet izniyle kalan yabancılar olmak üzere toplam 4 milyon 425 bin 230 yasal kalış hakkı bulunan yabancı bulunmaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı [GİB], 2024). Sayısı bilinmeyen düzensiz göçmenlerle birlikte sayının 5 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilebilir. Yüksek Öğretim Kurumu [YÖK] (2024) verilerine göre, Türk üniversitelerinde kayıtlı uluslararası öğrenci sayısı 225.000’in üzerindedir. Uluslararası öğrencilerin üniversite eğitimlerine başlayabilmek için asgari C1 düzeyinde Türkçe dil yeterliklerini kanıtlamaları gerekmektedir. Bunun için özel üniversite, devlet üniversitesi ya da akredite olmuş başka kurum, kuruluş ve organizasyonlar Türkçe yeterlik sınavları düzenlemektedir. Üniversitelere bağlı dil öğretim merkezlerinde (TÖMER, DİLMER) Türkçe öğrenen üniversite öğrenciler başta olmak üzere, ilk ve orta öğretim seviyesinde olan sığınmacı statüsündeki öğrenciler ya da çeşitli sebeplerden dolayı Türkçe öğrenen kursiyerler Türkçe yeterliklerini ölçen bu sınavlara katılmaktadırlar. Bu tür sınavlarda, sınav sonucunda belirlenen seviye sertifika haline getirilip belgelendirilebilmektedir. Uluslararası öğrenciler açısından Türkçe yeterlik sınavları, üniversite eğitimi öncesi Türkçe yeterliğin kanıtlanması ya da Türkçe hazırlık kursları için seviye tespitinin yapılması anlamına gelmektedir.

Türkçenin yabancı dil ve ikinci dil olarak öğretiminde uygulanan seviye tespit ya da yeterlik sınavlarının belli bir standarda uygun olması beklenmektedir. *Diller için Avrupa Ortak Başvuru Metni* (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı [TTKB], 2021) ve *Yabancı Dil olarak Türkçe Öğretim Programı* (Türkiye Maarif Vakfı [TMF], 2020) gerek öğretim materyalleri geliştirilmesinde ve öğretim programlarında gerek ölçme ve değerlendirme açısından kılavuz niteliğindedir. Bu çerçevelere göre diğer tüm boyutlarında olduğu gibi ölçme değerlendirme boyutunda da beceri temelli, belli kazanımlara ve öğrenci seviyesine uygun tasarımlar önerilmektedir. Bu kapsamda Türkçe yeterlik ya da seviye tespit sınavlarının beceri temelli olarak dinleme, okuma, yazma ve konuşma alt boyutlarında tasarlanmaktadır. Genel uygulamaya göre dinleme, okuma ve yazma becerileri 1. oturumda, konuşma 2. oturumda ölçülmektedir. Genellikle kâğıt tabanlı sınavların kullanıldığı, nispeten az sayıda çevrimiçi sınavlar uygulandığı görülmektedir. Yüce ve Süğümlü'nün (2023), öğretici ve öğrencilerin görüşlerinden hareketle ikinci dil olarak Türkçe öğretiminin sorunlarını belirledikleri araştırmalarında, ölçme değerlendirme boyutundaki sorunlar, sınav içeriğinin sınırlılıkları, kitap etkinliklerinden farklı olması ve yeni teknolojilerin yeterince kullanılamamasıyla ilişkilidir (Yüce ve Süğümlü, 2023). Dil eğitiminin beceri temelli yürütülmesine ilişkin yaklaşıma (Krashen & Terrell, 1983; Ellis, 2003) uygun olarak, ölçme değerlendirme ayağının da beceri temelli tasarlanması gerekmektedir. Türkçe öğreten özel kursların Türkçe seviye belirleme sınavları da akademik açıdan ve standartlaşma açısından yetersiz kalmaktadır (Er, 2023). Türkçe yeterlik sınavlarının kâğıt tabanlı olmasının çeşitli olumsuz yanları olabilmektedir. Görsel içeriklerin ve soru tiplerinin sınırlandırılmasından, geçerlik ve güvenilirlik sorunlarına kadar birçok farklı durumdan bahsedilebilir. Türkçe ana dili eğitiminin ölçme-değerlendirilmesinde beceri temelli, çevrimiçi standartlaştırılmış sınavların uygulanması amacıyla Millî Eğitim Bakanlığının [MEB] geliştirdiği Dört Beceri Sınavı bu bağlamdaki ihtiyaçları gidermeye yöneliktir (Eroğlu, vd., 2020). Buna karşın Türkçenin yabancı ya da ikinci dil olarak öğretimi alanında bu derece kapsamlı çevrimiçi ölçme değerlendirme araçları olmadığı söylenebilir. mevcut olmadığı görülmektedir. Çevrimiçi sınavların kâğıt tabanlı ve yüz yüze olanlara kıyasla bazı avantajlara sahip olduğu söylenebilir. Çerçi (2018), bu konudaki öğretici görüşlerini belirlediği araştırmasında, bu tür bir

konuşma sınavının öğrencide sınav kaygısı yaratabildiği, ölçmenin güvenilirliğini zedelediğini tespit etmiştir. Buna karşılık olarak, konuşma sınavlarının sesli ve görüntülü olarak kaydedilmesi gerektiği bunun hem öğrenciye geribildirim bakımından yararlı olacağı hem de birden çok öğretim elemanı tarafından ölçme ve değerlendirmenin yapılmasına olanak tanıyacağı sonuçlarına ulaşmıştır (Çerçi, 2028, s.11). İnternet ortamında, sınırlı sayıda genel kullanıma açık çevrimiçi sınavlara ulaşmak mümkündür. Fakat bunlar incelendiğinde sınavların yalnızca okuma ve dinleme boyutuyla sınırlı kaldıkları ve kâğıt tabanlı yeterlik sınavlarına benzer şekilde alt düzey bilişsel becerileri ölçmeye yönelik oldukları (Özbek, 2023), medya içerikleri ve soru tipleri açısından kısıtlı çeşitlilik ve kapsama sahip oldukları görülmektedir (Turkcestan, 2024; İTS, 2024). Bazı Türkçe öğretim merkezleri okuma ve dinleme sınavlarının otomasyon sistemiyle gerçekleştirildiği, yazma ve konuşma sınavlarının çevrimiçi fakat karşılıklı iletişim yoluyla gerçek kişiler tarafından yürütülüp değerlendirildiği bir çevrimiçi sınav formatı uygulamaktadırlar (İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Sürekli Eğitim Merkezi, 2024; Hırmızıy Group, 2024). Sonuç olarak az sayıdaki çevrimiçi Türkçe yeterlik sınavı da bu bağlamdaki ihtiyaçlara cevap vermemektedir.

Yabancı ve ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde çevrimiçi ölçme, değerlendirme araçlarının mevcut durumu, avantajlı ve dezavantajlı yönlerinin ortaya konulması, eğitimin dijitalleşmesi ve bu konu bağlamında alanın araştırma, geliştirme ve uygulama açısından gereksinimlerinin belirlenmesini sağlayacaktır. Alan yazın tarandığında bu kapsamda bir araştırmanı olmadığı görülmektedir. Bu problem durumundan hareketle araştırmada ikinci ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan elektronik sınavların (E-sınav) durumunun, işlevlerinin, olumlu ve olumsuz yönlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Buna uygun olarak araştırma soruları belirlenmiştir.

1. İkinci ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan mevcut e-sınavlar Diller için Avrupa Ortak Başvuru çerçevesi açısından nasıldır?

2. İkinci ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan mevcut e-sınavların ölçme değerlendirme açısından güçlü ve zayıf yönleri nelerdir?

Yöntem

1. Araştırma Modeli

Bu çalışma, ikinci ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan mevcut e-sınavların Diller için Avrupa Ortak Başvuru Çerçevesi (CEFR) açısından yeterli ve eksik yönlerini belirlemek amaçlanmaktadır. CEFR, dil yeterliliklerini tanımlamak için yaygın olarak kullanılan bir çerçeve olup, dil öğretimi ve değerlendirme süreçlerinin sistematik bir şekilde yapılandırılmasına olanak tanımaktadır (Council of Europe, 2001). Bu model, özellikle e-sınavların pedagojik uygunlukları ve dil öğrenme süreçlerine etkilerini değerlendirmek için kritik bir çerçeve sunmaktadır.

2. Verilerin Toplanması

Veri toplama sürecinde birinci aşamada alan yazın taraması, ikinci aşamada ise çevrimiçi kaynaklar üzerinden materyal analizi gerçekleştirilmiştir.

Alan yazın taraması: Türkçe öğretimi ve e-sınavlar üzerine yapılmış önceki araştırmalar incelenmiştir. Literatür taraması, akademik veri tabanları (örneğin, Google Scholar, ERIC) kullanılarak, son on yılda yayımlanan makaleler, tezler ve kitaplardan yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, e-sınavların dil öğretimindeki rolü ve CEFR ile ilişkisi üzerine daha derinlemesine anlayış sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Materyal analizi: E-sınavlar hakkında güncel bilgiler sağlamak amacıyla, eğitim platformları, üniversitelerin Türkçe öğretim programları ve ilgili eğitim kurumlarının web siteleri incelenmiştir. İnternet üzerindeki bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, mevcut e-sınavların içeriği, formatı ve uygulama yöntemleri hakkında veri toplamak için kullanılmıştır (Butler-Henderson ve Crawford, 2020; Özden, 2004).

3. Verilerin Çözümlemesi

Toplanan veriler, betimsel analiz yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu aşamada, elde edilen bilgiler CEFR kriterleri açısından yeterli ve eksik yönlerin belirlenmesi için sistematik olarak sınıflandırılmıştır (Creswell & Creswell, 2018). Betimsel analiz, nitel

ve nicel verilerin birleşimini sağlayarak, e-sınavların güçlü ve zayıf yönlerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

Bulgular

1. Yabancı ve İkinci Dil olarak Türkçe Yeterliliklerini Ölçen Elektronik Sınavlar

1.1. Ankara TÖMER-ETS

Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi, (Ankara TÖMER), Türkçenin yabancı ve ikinci dil olarak öğretiminde -özellikle bir marka değeri olarak TÖMER'in ortaya çıkarılması açısından-önemli bir yere sahiptir. Ankara TÖMER'in geliştirip uyguladığı Elektronik Türkçe Sınavı (ETS), bir çevrim içi sınav sistemidir. Bu kursa Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi kapsamında başvuru yapanlara çevrim içi uygulanan bir Seviye Belirleme Sınavıdır. Ankara TÖMER'de çevrimiçi sınavlar her hafta cuma günleri yapılmaktadır. Online sınav tarihi dışında acil sınav talebi olması halinde normal sınav ücretinin %50 fazlasının ödenmesi kaydıyla başvuru sahibinin belirleyeceği tarihte sınav da açılabilir. Ölçme & değerlendirme bakımından Association of Language Testers in Europe (ALTE) sınav yönetmeliği kriterleri göz önünde tutularak hazırlanmış ve Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) ölçütlerine göre belirlenmiş dil düzeylerine uygunluğu test eden bir sınavdır. ETS, 12 bölümden ve çoktan seçmeli 120 sorudan oluşmaktadır. Her bir bölümde 10 soru bulunmaktadır. Dolayısıyla soruların tamamı çoktan seçmelidir. Bu yüzden okuma-anlama ve dinleme becerilerini ölçen sorular içerikte yer alırken konuşma ve yazma becerilerini ölçen sorular ETS'de yer almaz (Ankara Üniversitesi TÖMER, 2024).

1.2. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa SEM Çevrim içi Türkçe Düzey Sınavı (E-TDS)

E-TDS, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Sürekli Eğitim Merkezi tarafından çevrimiçi olarak yapılmaktadır. E-TDS ile adayların Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi ölçütlerine göre düzeyleri belirlenir ve düzeye uygun belge İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Sürekli Eğitim Merkezi tarafından hazırlanıp adaya verilir. İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu öğretim görevlileri tarafından hazırlanmış olan E-TDS, okuma, dinleme, yazma ve konuşma bölümleri olmak üzere 4 ana bölümden oluşur. Sınav süresi

konuşma bölümü hariç 110 dakikadır. Sınavın “Okuma”, “Yazma” ve “Dinleme” bölümleri uzaktan eğitim platformu üzerinden video kayıt altına alınarak çevrimiçi yapılmaktadır. “Konuşma” bölümü ise “ZOOM Platformu” üzerinden yine kayıt altına alınarak karşılıklı görüşme biçiminde yapılmaktadır. Okuma ve dinleme bölümleri çoktan seçmeli olup değerlendirmesi sistem tarafından yapılır. Konuşma ve yazma bölümlerinin değerlendirilmesi gerçek kişilerce yapılır. Bu sınavın eksik yanları soru tipinin çoktan seçmeli ile sınırlı olması ve gerçek değerlendiricilerin yabancı dil öğretimi uzmanı olmakla birlikte yabancı dil olarak Türkçe öğretimi uzmanı olmamalarıdır (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sürekli Eğitim Merkezi, 2024).

1.3. HEP Yabancı Dil Olarak Türkçe Seviye Tespit Sınavı (HEP)

HEP Türkçe’de dinleme ve okuma becerisi ölçülmektedir. Soru içeriğinde ses ve görüntü dosyaları kullanılmakta, soru tipleri çoktan seçmeli olmaktadır.

HEP Türkçe bir seviye tespit sınavıdır ve sınavda seviye geçeme ilkesi kullanılmaktadır. Her seviyenin toplam puanı 20’dir. Bir seviyeyi geçmek için en az 16 puan alınması gerekmektedir. Sınava giriş sınırı bulunmamaktadır. Sınav süresi 150 dakikadır. Süre bittikten sonra sınav otomatik olarak kapanmaktadır. Sınavın tüm hak ve sorumluluğu www.hepturkce.com internet sitesine aittir ve ücretsizdir. HEP Türkçe sınavı kâr amacı gütmeyen gönüllü katılımcılardan oluşan HEP Türkçe girişiminin sunduğu bir seviye tespit sınavıdır. Eksik yanlarından biri, yalnızca okuma ve dinleme bölümlerinden oluşmasıdır. Bunun yanında sürekli gelişen soru havuzu olmaması sebebiyle tekrar sınava girilebilmesine rağmen aynı sorularla karşılaşma olasılığının yüksek olmasıdır (Hep Türkçe, 2024).

1.4. Harran Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Diller Uygulama ve Araştırma Merkezi (Harran TÖMER) Çevrim İçi Türkçe Yeterlik Sınavı (TYS)

Harran TYS, Okuma, Dinleme, Yazma ve Konuşma olmak üzere 4 bölümden oluşmaktadır. Tüm aşamalarda Microsoft Teams programı kullanılmaktadır. Okuma bölümü çoktan seçmeli 40 sorudan oluşur, dinleme bölümünde 8 ses dosyası dinletilir ve bunlara ilişkin çoktan seçmeli, doğru yanlış ya da eşleştirme soruları sorulur. Yazma

bölümünde katılımcıya 2 yazma görevi verilir ve belirlenen sürede yazı kompozisyonu oluşturması istenir. Konuşma bölümünde çevrim içi olarak program üzerinden gerçek kişilerle karşılıklı görüşmek yapılarak katılımcıların konuşma becerileri değerlendirilir. Bu sürecin tamamından elde edilen puanlarla katılımcı düzeyi belirlenmiş olur. TYS'nin eksik yönü yazma ve konuşma bölümlerinde ölçme değerlendirme güvenilirliğine ilişkin olabilir (Harran Üniversitesi TÖMER, 2024).

1.5. Turkcestan Online Türkçe Test (OTT)

OTT, çevrimiçi Türkçe kursu veren Turkcestan adlı özel girişim tarafından- kullanılmaktadır. Bu girişim kâr amacı güden çevrim içi Türkçe kursudur. OTT, katılımcıların Türkçe yeterliğini ölçmekte bu sonuçlara dayanarak özel Türkçe kursu seçenekleri önermektedir.

OTT okuma-anlama becerilerini ölçen çoktan seçmeli ve boşluk doldurmalı sorulardan oluşmaktadır. Okuma ve dinleme, çoktan seçmeli sorulardan oluşmaktadır. Dinleme, yazma ve konuşma becerilerini ölçen bölümler. Yoktur. Dolayısıyla Türkçe seviye tespit sınavı olma iddiasını taşıması bakımından oldukça yetersiz bir sınav olduğu söylenebilir. Bunun yanında sorular güncellenmemekte ve katılımcıların tekrar girişlerinde ölçme değerlendirme güvenilirliğini sağlamamaktadır (Turkcestan, 2024).

1.6. Avrasya TÖMER, Online Türkçe Test (ATT)

ATT, çevrimiçi Türkçe kursu veren Avrasya TÖMER adlı özel girişim tarafından- kullanılmaktadır. Bu girişim kâr amacı güden çevrim içi Türkçe kursudur. Okuma, dinleme, yazma ve konuşma bölümleri yer alır. Okuma ve dinleme bölümleri çoktan seçmeli sorulardan oluşmaktadır. Dinleme bölümünde ses dosyaları kullanılmaktadır. Yazma bölümünde, Türkçeyi yazılı olarak kullanma becerilerini ölçen 2 soru yer alır. Konuşma bölümünde, karşılıklı konuşma ve sözlü anlatım olmak üzere 2 görev üzerinden katılımcıların konuşma becerisi ölçülür. farklı şekilde yapılmaktadır. Sınavda ayrıca diğer elektronik sınavlarda görülmeyen bir özellik olarak ayrıca dil bilgisi bölümü mevcuttur. ATT'nin konuşma ve yazma bölümleri gerçek kişilerce değerlendirilmektedir. Diğer bölümler sitem tarafından anında puanlanır ve sonuç olarak toplam puan üzerinden katılımcı Türkçe yeterliği değerlendirilmiş olur (Avrasya TÖMER, 2024).

1.7. Türkçe Dil Sınavı (TDS)

Türkçe Dil Sınavı TDS Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen kişilerin Türkçe seviyelerini belirleyen, kur sınavlarına girmelerini sağlayan, Türkçe yeterliklerini sertifikalandırma fırsatı sağlayan dört dil becerisini tek ve aynı oturumda ölçen internet ortamında bilgisayar tabanlı Türkçe sınav sistemidir. Sınav sistemi internet tabanlı olup bilgisayar ortamında yapılır. Sınav değerlendirmelerinde, insan puanlayıcılar ve otomatik puanlayıcılar birlikte kullanılır. Okuma ve dinleme bölümü sistem tarafından otomatik olarak değerlendirilir. Yazma ve konuşma bölümünde insan puanlayıcılar kullanılır. Her sınav katılımcısının verdiği yanıt ilgili sınav merkezinde bulunan iki ayrı puanlayıcı tarafından değerlendirilir. İnsan puanlayıcılar yanıtın hangi sınav katılımcısına ait olduğunu göremezler. Sistem iki ayrı puanlayıcının ortalamasını otomatik olarak hesaplar (Hırmzy Group, 2024).

2. Yabancı ve İkinci Dil olarak Türkçe Yeterliliklerini Ölçen Elektronik Sınavların Güçlü ve Zayıf Yönler

Araştırma kapsamında incelenen e-sınavlar çeşitli yönlerden çözümlenmiş ve tasnif edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. *Türkçe Yeterlik Ölçmeye Yönelik E-Sınavların İçerik Tasarımı*

E-Sınav	Tasarım kapsam	ve Soru Tipleri	Erişim
ETS	Okuma Dinleme	Çoktan seçmeli	Çevrimiçi Her hafta sınav tekrarı Ücretli
E-TDS	Okuma Dinleme Konuşma Yazma	Çoktan seçmeli Doğru-yanlış Eşleştirme Açık uçlu	Karma (Çevrimiçi platform ve ZOOM) Ücretli
HEP	Okuma Dinleme	Çoktan seçmeli	Çevrimiçi Ücretsiz Tekrar sınav
TYS	Okuma Dinleme Konuşma Yazma	Çoktan seçmeli Doğru-yanlış Eşleştirme Açık uçlu	Microsoft Teams Ücretli

OTT	Okuma Dinleme	Çoktan seçmeli Boşluk doldurma	Web Sitesi Ücretsiz
ATT	Okuma Dinleme Konuşma Yazma Dilbilgisi	Çoktan seçmeli Doğru-yanlış Eşleştirme Açık uçlu	Web Sitesi Ücretsiz
TDS	Okuma Dinleme Konuşma Yazma	Çoktan seçmeli Doğru-yanlış Eşleştirme Açık uçlu	Bilgisayar Tabanlı Ücretli

Tablo 1'e göre, e-sınavlar, içerik ve kapsam açısından değerlendirildiğinde, E-TDS, ATT, TDS gibi tüm dil becerilerini kapsayan sınavlarla birlikte yalnızca okuma ve dinleme ile sınırlı kalan sınavlar bulunduğu görülmektedir. Tüm becerilerin yer alması, öğrencilere kapsamlı bir değerlendirme olanağı sunmakta ve çok yönlü dil yeterliliklerini ölçmektedir. Diğer yandan, OTT ve HEP e-sınavları yalnızca okuma ve dinleme becerilerine odaklanmakta, bu da öğrencilerin yazma ve konuşma becerilerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu eksiklik, Türkçe öğretimi açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir çünkü dil eğitimi, bireylerin iletişim becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Teknolojik altyapı ve erişilebilirlik bağlamında, tüm sınavların genel olarak yüksek erişim oranlarına sahip olduğu gözlemlenmiştir. ETS, E-TDS, TYS ve TDS ücretlidir ve sınav sonucuna uygun sertifika düzenlemektedir. HEP, OTT ve ATT ücretsiz olmakla birlikte bunlar içinde yalnızca HEP kâr amacı gütmeyen hizmetler sunmaktadır. Diğer e-sınavların katılımcıları ücretli Türkçe kurslarına yönlendirme amacına hizmet ettiği görülmektedir.

E-sınavların, ölçme ve değerlendirme açısından durumları ile bazı eksik yönlerini gösteren bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. *Türkçe Yeterlik Ölçmeye Yönelik E-Sınavların Ölçme Değerlendirme Yönü*

E-Sınav	Teknik	Eksik Yönler
ETS	ALTE ve CEFR uyumlu Tamamı çoktan seçmeli Otomasyon puanlaması	Konuşma ve yazma becerileri yok
E-TDS	Karma değerlendirme Otomasyon ve gerçek kişi (uzman)	Uzman değerlendirme eksikliği var
HEP	Otomatik değerlendirme	Yazma ve konuşma becerileri yok
TYS	Karma değerlendirme	Güvenilirlik eksikliği olabilir

	Otomasyon ve gerçek kişi (uzman)	
OTT	Otomatik değerlendirme	Yazma ve konuşma becerileri yok Soru havuzu güncellenmiyor
ATT	Karma değerlendirme Otomasyon ve gerçek kişi (uzman)	Türkçe uzmanı olma şartı yok Soru havuzu güncellenmiyor
TDS	Karma değerlendirme Otomasyon ve gerçek kişi (uzman)	-

Tablo 2’de de görüldüğü üzere bazı e-sınavların değerlendirmesi yalnızca sistem tarafından yapılmakta bazılarında ise hibrit değerlendirme yapılmaktadır. Tamamen otomasyona entegre puanlama yapılması durumunda e-sınavlarda yalnızca okuma-anlama ya da okuma-anlama ve dinleme becerilerini ölçen sorular yer almaktadır. Hibrit değerlendirme kullanan e-sınavlarda okuma ve dinleme sistem tarafından konuşma ve yazma ise gerçek kişiler tarafından değerlendirilmektedir. Gerçek kişi değerlendirmeleri bazı sınavlarda gözetmen rolünde çevrimiçi olarak katılımcı cevaplarının alınması bazı sınavlarda ise sisteme yüklenen cevapların daha sonra sistem içindeki bir değerlendirmeci tarafından puanlanması şeklindedir. Bu açıdan tüm sınavlar, otomasyon sınav ve hibrit sınav olarak ayrılmaktadır. Hibrit sınavlar da kendi içinde ikiye ayrılır: Eş zamanlı değerlendirmeli hibrit sınav, art zamanlı değerlendirmeli hibrit sınav.

Sonuç ve Öneriler

Türkçe dil eğitimi bağlamında kullanılan elektronik sınavlar, dil becerilerinin ölçülmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Karagülle ve Akış, 2024; Sarıgül, 2021). Bununla birlikte, her sınavın güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi, Türkçe öğretiminde daha etkili ölçme ve değerlendirme yöntemlerinin geliştirilmesi için kritik bir adımdır. Eğitim politikalarının, bu bulgular ışığında şekillendirilmesi, dil eğitimi kalitesinin artırılmasına önemli katkılarda bulunacaktır.

Gelecek çalışmaların, sınavların geçerliliğini artırmaya yönelik öneriler geliştirmesi ve öğrenci geri bildirimlerini dikkate alarak içerik güncellemeleri yapması gerekmektedir. Ayrıca, tüm dil becerilerini kapsayan sınavların sayısının artırılması, Türkçe öğretiminde daha kapsamlı bir değerlendirme imkânı sunacaktır. Gelecekteki araştırmalarda, araştırmacı ve uygulamacılara özellikle konuşma ve yazma becerilerinin değerlendirilmesinde yapay zekâ entegrasyonlu sistemler geliştirilmesine yönelik araştırma ve proje çalışmalarının yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Ankara Üniversitesi TÖMER. (2024). *ETS Türkçe*. Ankara Üniversitesi.
<https://tomer.ankara.edu.tr/ets-turkce/>
- Avrasya TÖMER. (2024). *Ücretsiz Online Türkçe ve YÖS Deneme Sınavı*.
<https://www.avrasyatomer.com/online-deneme/>
- Butler-Henderson, K., & Crawford, J. (2020). A systematic review of online examinations: A pedagogical innovation for scalable authentication and integrity. *Computers & Education*, 159, 104024.
- Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge University Press.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). Sage Publications.
- Çerçi, A. (2018). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde konuşma becerisini ölçme değerlendirmede karşılaşılan sorunlar üzerine yabancılara Türkçe öğrenenlerin görüşleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31, 3-16.
<https://doi.org/10.19171/uefad.430138>
- Ellis, R. (2005). Principles of instructed language learning. *System*, 33(2), 209-224. <https://doi.org/10.1016/j.system.2004.12.006>
- Er, M. (2023). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde özel dil kursları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö13), 340-354.
<https://doi.org/10.29000/rumelide.1375506>
- Eroğlu, E., Suna, H. E., Tanberkan, Candemir A., Altun, U., & Özer, M. (2020). Dört beceride Türkçe dil sınavı: Pilot proje uygulama sonuçları. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 11(2), 199-218.
<https://doi.org/10.21031/epod.687758>
- Harran Üniversitesi TÖMER. (2024). *Çevrimiçi (Online) Türkçe Yeterlilik Sınavı*. <https://tomer.harran.edu.tr/tr/haber/16628/cevrim-ici-online-turkce-yeterlilik-sinavi-kurallari/>
- Hep Türkçe. (2024). *Yabancı Dil Olarak – Türkçe Seviye Tespit Sınavı*. <https://hepturkce.com/turkce-seviye-tespit-sinavi/>
- HIRMIZY GROUP. (2024). *TDS® NEDİR?* <https://turkcedilsinavi.com/>
- İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sürekli Eğitim Merkezi. (2024, Ağustos 15). *Online Türkçe Düzey Sınavı (E-TDS)*. <https://sem.iuc.edu.tr/egitimlerimiz/online-turkce-yeterlilik-sinavi-e-tys/>

- İTS. (2024, Ağustos 15). *İnternet Tabanlı Türkçe Yeterlilik Sınavı- Mersin Üniversitesi*. <http://its.mersin.edu.tr/sayfa.php?sef=its-nedir>
- Karagülle, H., & Akış, İ. (2024). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çevrim içi ölçme ve değerlendirme: Karşılaştırmalı analiz. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (29), 364-385. <https://doi.org/10.30767/diledeara.1441073>
- Krashen, S. D., & Terrell, T. D. (1983). *The natural approach: Language acquisition in the classroom*. Alemany Press.
- Özbek, M. (2023). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uygulanan kur sınavlarının geçerlik ve güvenilirlik açısından incelenmesi (Bozok Tömer örneği) (Master's thesis, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). <https://acikerisim.bartın.edu.tr/handle/11772/16237> [Erişim tarihi: 12.09.2024]
- Özden, M. Y. (2004). Students' perceptions of online assessment: A case study. *International Journal of E-Learning & Distance Education/Revue internationale du e-learning et la formation à distance*, 19(2), 77-92.
- Sarıgül, K. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çevrim içi süreç değerlendirme araçları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2021 Yunus Emre ve Türkçe Yılı Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Özel Sayısı), 56-80. <https://doi.org/10.47948/efad.922748>
- T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Başkanlığı. (2024). Raporlar. İstatistik: <https://www.goc.gov.tr/raporlar3#> [Erişim tarihi: 12.09.2024]
- Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. (2021). Diller için Avrupa ortak başvuru metni. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_01/04144518_CEF_R_TR.pdf [Erişim tarihi: 12.09.2024]
- Turkcestan. (2024). *Online Türkçe Test*. <https://www.turkcestan.com/online-turkce-test/>
- Türkiye Maarif Vakfı. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı. <https://turkiyemaarif.org/uploads/editions/files/16436c12901a55.pdf> [Erişim tarihi: 15.08.2024]
- Yüce, S. N., & Süğümlü, Ü. (2023). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin değerlendirilmesine yönelik bir durum çalışması. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 8(2). https://doi.org/10.17932/IAU.TOMER.2016.019/tomer_v08i2002
- Yükseköğretim Kurulu. (2024). *Yüksek Öğretim Belge Yönetim Sistemi*. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. <https://istatistik.yok.gov.tr/> [Erişim tarihi: 15.08.2024]

GÜNÜMÜZDE TÜRK DÜNYASI İÇİN ORTAK ALFABE SORUNU

ALPHABETAL DISCUSSIONS IN THE TURKIC WORLD

Elçin İBRAHİMOV¹

Özet

Ortak alfabe sorunu Türk Dünyasında güncel konulardan biridir. Tarihden bugüne kadar Türkler Göktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Grek, İbrani, Kiril, Lâtin alfabeleri dahil 20'den fazla alfabe kullanmışlar. Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk boyları, yazılı edebiyatlarının başlangıcından yaklaşık 1928'e kadar Arap alfabesini kullanmışlardı. 1928'de Rusya'nın telkinleriyle Lâtin alfabesine geçmişler, bu alfabeyle de 1940 yılına kadar kullanmışlardı. 1940'tan 1990'lı yıllara kadar Kiril alfabesini kullandıktan sonra bağımsızlığın ardından kimisi tekrar Lâtin'i kabul etmiş, kimisi de hâlâ Kiril'i kullanmaktadır.

Bu yazımızda Türk Dünyasında geçmişten günümüze kadar devam eden ortak alfabe sorununu ele almağa çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Türk dünyası, ortak alfabe, yazılı edebiyat, Türk boyları, alfabe sorunu

Abstract

The common alphabet problem is one of the current issues in the Turkic world. The Turks have used more than 20 alphabets including Göktürk, Uighur, Mani, Brahmi, Arab, Greek, Hebrew, Cyrillic, Latin alphabets. Turkic tribes in Central Asia and the Caucasus used the Arabic alphabet from the beginning of written literature until about 1928. In 1928, with the indoctrination of Russia, they entered the Latin alphabet and used this alphabet until 1940. After using the Cyrillic alphabet from 1940 to 1990s, after independence, some accepted Latin again and some still used Cyrillic.

¹ Prof. Dr. Karabağ Üniversitesi, E-mail: elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az,
<https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

In this article, we will try to address the common alphabet problem in the Turkic World, which has continued from past to present.

Keywords: Turkic world, Common Alphabet, written literature, Turki tribes, alphabet problem

I.Giriş

Orta Asya'nın yerli halkı olan Türklerin en eski yazısı konusunda henüz yeterince bilgi yoktur. Türkler tarih içinde değişken bir yaşam sürmüşlerdir. Yer değiştirmiş, din değiştirmiş ve yazı değiştirmişlerdir. Değişik on kadar yazı kullanmışlardır (Anday, 1978: 2). Türkçenin bilinen en eski yazısı konusu hala dilbilimciler arasında bir tartışma konusu olarak kalmaktadır. Bize ulaşan ve dilbilimcilerin de kabul ettiği en eski Türk yazılı belgeleri, ikinci Göktürk hanedanı döneminden, VII. ve VIII. yüzyıllardan kalmadır (Şimşir, 1992: 1). Bunların en eskisi, 688-692 yılları arasında yazıldığı sanılan, doğu Gobi yöresindeki Çoyren yazıtıdır. Bu tarihlerden elli yıl kadar sonra, 732 ve 733 yıllarında, tanınmış Orhun anıtları dikilmiştir (Tezcan, 1978: 278-279). Ayrıca Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yenisey ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda da buluyoruz. Bu dile Göktürkçe, bu en eski Türk yazısına da Göktürk yazısı diyoruz (Banguoğlu, 1986: 16).

Tarihin ilk dönemlerinde aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukları farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu.

Tarihen çok az halkın kendi alfabesi olmuştur. Alfabesi olmayan halklar medeni gelişmenin belirli dönemlerinde mevcut alfabeler esasında kendi alfabelerini yaratmışlar. Türkçenin binlerce yıllık geçmişinde birçok alfabe kullanılmış ve bu alfabeler üzerinde değişiklikler yaşanmıştır. Aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve

toplulukları tarihî süreçte büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmaya başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu. Buna rağmen Türkler, yakın dönemler içinde bazen birden çok alfabeyi birlikte kullanmışlardır. Bu durumun sonucunda da edebiyat ve dil çevresinde değişiklikler ortaya çıkmış ve farklı gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.

Rus Türkolog N. Baskakov'un belirttiği gibi "*Türki (Türkçe) Kaşgar'dan İstanbul'a kadar arazide (bu arazi Çin Seddinden Dunay nehrine kadar) kullanılan ve anlaşılan edebi dil olmuştur*" (Baskakov 1960: 28).

"Dilde, fikirde, işte birlik" in sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türkolog Gaspıralı İsmail Bey'in büyük ülküsünün günümüzde gerçekleştirilmesi için siyasi, kültürel ve teknolojik şartlar her zaman olduğundan daha iyi durumdadır. Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk topluluklarınca anlaşılabilen tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir (Ercilasun 1992:358).

Günümüzde Türkler için en güncel sorun olan ortak konuşma dili hususunda öne çıkan bir başka mevzu ise alfabe meselesidir. Türk topluluklarının geçmişte birbirlerini anlamaları şimdikinden daha kolay olmuştur. Hatta Rus İmparatorluğu Türkler arasındaki konuşma ve anlaşmayı planlı olarak bozmak için çaba sarf etmiştir. XIX. yüzyılda bu durum şimdikinden daha kolay ve olanaklıydı. En az bin yıl süresince Türk lehçelerinin birbirine yakın olmasını ve Türklerin birbirini okuyup anlayabilmesini sağlayan etkenlerin başında ortak alfabe ve aynı imla kurallarının kullanılması olmuştur. Bahsi geçen süreçte Doğu, Batı ve Volga nehri kenarındaki bütün Müslüman Türkler Arap alfabesini ve onun imla prensiplerini kullanmışlardı. Onun için A. Yesevi, Y. Emre, İ. Nesimi, M. Fuzuli gibi isimler, hatta daha Türk lehçelerinin arasında farklar oluşmaya başladığı zamanlarda (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başları) İstanbul'da yazan

Namık Kemal, Şamahı'da yazan Mirze Alekber Sabir, Kazan'da yazan A. Tukay gibi isimler, hem Anadolu'da hem Bakü'de hem Kazan'da, hem de Taşkent'te rahatlıkla okunuyordu (Hacıyev 2013: 208).

Bahçesaray'da basılan Tercüman gazetesi, Tiflis'te çıkan Molla Nasreddin dergisi, Volga Nehri'nde, Türkistan'da, Kafkasya'da, Anadolu'da, Kırım'da ve başka Türk coğrafyalarında elden ele gezmiştir. Büyük Azerbaycan edibi, Molla Nasreddin dergisinin kurucusu Celil Memetkuluzade bu konu hakkında şunları söylemiştir:

“... bizim dilcilerimiz edebî, akademik dil arayışında oldukları zamanlarda bile “Molla Nasreddin” dergisi açık ve basit Türkçesiyle kısa zamanda herkes tarafında beğenilen ve okunan bir dergi olmakla kalmadı, Kür ve Araz nehirlerini geçerek Hazar ve Karadeniz'e de vurup Türkiye'ye ve Türkistan'a, oradan da uçarak Kafkas dağlarını aşarak Kırım'a ve diğer Türk ülkelerine geçti...” (İbrahimov 2017: 107).

II. Molla Nasreddin Dergisinde Ortak Alfabe Meselesi

Molla Nasreddin dergisinin 7 Nisan 1906'daki ilk sayısında derginin editörü Celil Memetkuluzade bu çalışmada üzerinde durulan meselelerle ilgili şunları ifade etmektedir: “*Birlikte Kafkas Türkleri için genelde bir dil konusunda anlaşmağa varmamışlardır. Peki Osmanlı Türkleri, peki Kırım ve Kazan Tatarları, peki Türkistan Türkleri ve Özbekistan, peki İran'da yaşayan Azeriler? Peki biz bunu itiraf ediyoruz ki evvel ve sonda ilelebet Türkler için edebî dile ve imlaya, alfabeye çok büyük gerek vardır. Tüm varlığımızla inanıyoruz ki, ortak bir alfabe esasında ortak konuşma dili vücuda gelecektir*” (Hacıyev 2013: 208).

Rus Çarlığı'nın baskıcı politikalarının olduğu bir dönemde onun zulmü altında sıkışan ve ezilen bir Türk edibinin 1906 senesinde Türkler için ortak bir konuşma dilinin var olacağına inanması son derece dikkat çekicidir.

Günümüzde Türk dünyası için büyük sorun olan alfabe birliği meselesinin, alfabe sistemlerinden birinin seçilmesiyle ortadan

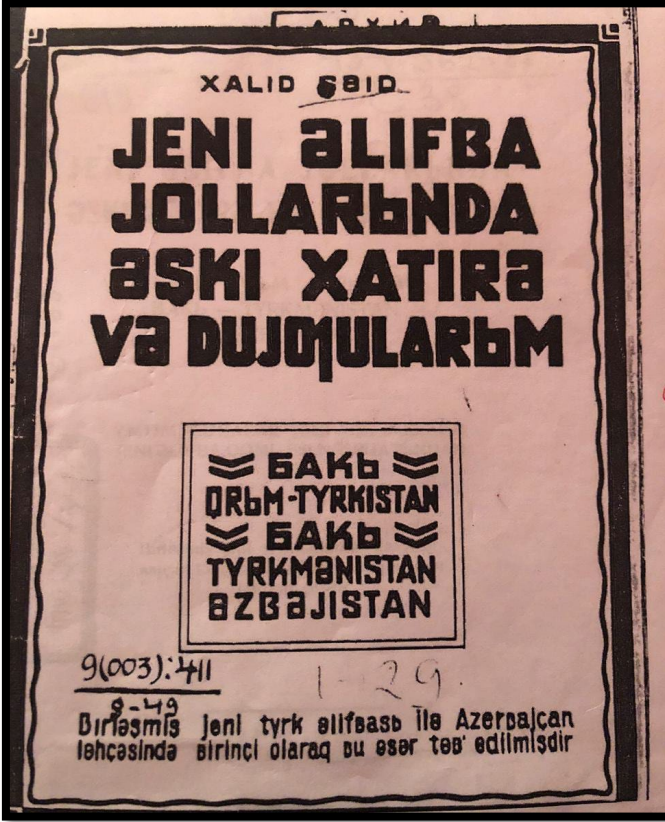
kalkmayacağı da açıktır. Mesela, bugün Kiril alfabesini bırakan Türklerin hepsi Latin alfabesini kabul etmiştir. Ancak bu alfabelerin tamamı birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Ortak bir alfabeden bahsedebilmek için aynı ses için aynı harfin kullanılması gereklidir. Bu bakımdan yeni geçilen Latin alfabeleri Sovyetler dönemindeki Kiril alfabesi ortaklığına benzemektedir. Yani alfabe sistemi ortak, ama sesleri temsil eden harflerin bazılarında önemli farklılıklar mevcuttur.

III. Bakü Türkoloji Kongresinde Ortak Alfabe

1926 yılının 26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında Bakü’de Birinci Türkoloji Kongresi’nin yapılması dönem için büyük Türkoloji bir olay idi. Kurultayın 14. Oturumunda “Türkler için edebi dil ve ortak edebi dil sorunu” adı altında gerçekleştirilen oturumda dönemin büyük dilbilimcisi F.Köpürlünün “Türk halklarında edebi dilin gelişimi” konulu bildirisinde Türkler için ortak alfabe ve ortak edebi dil konuları detaylı tartışıldı. Kurultayda alfabe konusu belki de en uzun devam eden tartışma konusu oldu. Kurultaya katılan ve tartışmalarda yakından iştirak eden Özbek asıllı Azerbaycanlı türkolog Halit Sait Hocayev, büyük dilbilimci Bekir Çobanzade gibi önde gelen bilim adamları da Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesini isterken, başta Galimcan Şeref ve diğer Tataristandan katılan delegelerin bir bölümü Arap alfabesinin devamından yana idi. Yakovlev ve Jirkov gibi delegeler Rus/Kiril alfabesinin kabul edilmesini önerirken Kazakistan delegesi Kasım Tınıstanov da kendisi tarafından hazırlanan yeni ve farklı bir alfabenin kabulünü istiyordu (Buran, 2009:439).

Kurultayda uzun süren tartışmalardan sonra Latin kaynaklı bir alfabenin benimsenmesi ve buna birleştirilmiş Türk alfabesi adı verilmesi, Türk toplulukları için yeni bir alfabe sürecini başlatmıştır. Kongreden sonra Türkler “Birleştirilmiş Türk alfabesi”ni (Yanalif) kabul etmişler. 1928 yılından itibaren “birleştirilmiş Türk alfabesi” aşamalı olarak Sovyetlerdeki Türk cumhuriyetlerince kullanılmaya başlanmıştır. 1928’de Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Atatürk, en büyük atılımlarından birini gerçekleştirerek Türkiye’nin de Latin

alfabesine geçmesine olanak sağlamış ve böylece tekrar alfabe birliği sağlanmıştır.

(Özbek asıllı Azərbaycanlı türkolog Halit Sait Hocayevin 1928'de
Birleştirilmiş Türk alfabesi'yle basılan kitabı)

1930'ların başında neredeyse bütün Türk dünyasında aynı kaynaklı ortak yazı kullanılmaktaydı. Bu durum bu şekilde devam etseydi, belki de Sovyetlerdeki Türk topluluklarının birbirleriyle anlaşması ve iletişim kurması daha kolay olacaktı. Ancak Stalin'in 1930'larda başlattığı kıyım sırasında Sovyetlerdeki Türk topluluklarının Latin yazısını kullanmalarına son verildi. Böylelikle Türkler arasındaki tarihi bağların kopma dönemi başlamış oldu. 1940

yılında Türk toplulukları yeniden Kiril alfabesine geçtiler ve böylece Türklerin ikinci dönemi (Kiril alfabesi dönemi) de başlamış oldu.

IV. Bağımsızlık Dönemi Alfabe Konuları

1991’de Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Türk cumhuriyetleri de bağımsızlığına kavuştu. Bunun sonucunda beş bağımsız Türk cumhuriyeti ortaya çıkmış oldu: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan. Dünyanın değişik bölgelerinde heyecan ve ilgiyle izlenen bu gelişmeler, Türkiye’yi de yakından ilgilendiriyordu. İlişkilerin hangi çizgide yürütüleceği ilk başlarda tam olarak belli değildi. Milliyetçi çevrelerde daha baskın olmakla birlikte Türkiye’de büyük çoğunluk, yıllarca esir Türklerin bu esareten kurtulmasını dillendiriyordu. Ancak esir Türkler bağımsız olunca neler yapılacağı ve bunların nasıl yapılacağı üzerinde fazla durulmuyordu. Çünkü Türk yurtlarının büyük bir kısmının bu kadar kısa sürede bağımsız olmasına ihtimal verilmiyordu. Bağımsızlık; yeni ordu, yeni bayrak, yeni para birimi gibi birçok “yeni”yi beraberinde getiriyordu. Bu hareketlilik içerisinde Türk dünyasının kültür birliği gündeme gelmeye başladı. Kültür birliğinin sağlanmasında alfabe birliği önemli olduğu için Kirilden Latin alfabesine geçişle ilgili tartışmalar da gündemdeki yerini aldı.

1991 ve hemen sonrasındaki yıllarda dil alanında Türkiye ve Türk cumhuriyetlerinde önemli görüşmeler ve heyecanlı tartışmalar yapıyordu. Bu çerçevede 18-20 Kasım 1991 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlenmiştir. Bu sempozyuma katılan delegeler, Türk lehçeleri için tavsiye edilen 34 harfli ortak alfabe imza atmışlardır. Bu alfabe, Türkiye Türkçesinde kullanılan Latin temelli alfabebe beş harfin ilave edilmesiyle oluşturulmuştur. İlave edilen harfler şunlardır: “ä”, “ñ”, “x”, “q”, “w”. Bu toplantı ve tartışmalar, meyvesini vermeye başlamış ve değişik zamanlarda Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan kademeli olarak Latin alfabesine geçmeyi kararlaştırmışlardır.

Azerbaycan, 25 Aralık 1991’de Kiril alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Ancak “ə” harfi yerine “ä”yi kabul eder. Buna rağmen söz konusu ortak alfabeyi en doğru ve yüksek düzeyde kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Bu alfabenin Türkiye’de yürürlükte olan alfabede bulunmayan karakterleri şunlardır: “ə”, “q” ve “x”. Yeni Azeri alfabesiyle yazılmış bir metin, kod farklılaşması olmadığı için Latin temelli alfabe kullanan Türkiye Türkleri tarafından kelimelerin rahat anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlamış oldu. 12 Nisan 1993’te Türkmenistan, 2 Eylül 1993’te de Özbekistan Latin alfabesini kabul etmiştir. Bu iki Türk cumhuriyetinin kabul ettikleri alfabede 34 harfli ortak alfabeden sapma epeyce fazladır. Türkmenistan, farklı kodları benimseyerek, kabul edilen 34 harfli Türk alfabesinin biraz dışına çıkmış oldu ve “ı” yerine “y”, “y” yerine “ý”, “c” yerine de “j”yi kabul etti. Örnek olarak *dizgici* veya “ürün toplayıcı” anlamlarına gelen *yıgıcı* kelimesi, *ýygyjy* şeklinde yazılınca, bu kelimenin yaşadığı bir başka lehçenin konuşurları için ilk andaki hızlı çağrışım yok edilmiş oldu.. Özbekistan bir yandan “ş”, “ç” gibi harflerin İngilizcedeki yazılışları olan “sh” ve “ch”yi esas alırken bir yandan da yuvarlaklaşan “a” ile “o”nun tek kodla gösterilmesini kabul ederek iki farklı sesi birleştirmiş oldu. Latin temelli alfabeyi kullanan Türkler tarafından *çiçek* kelimesi *chichek* şeklinde yazıldığı takdirde, ilk bakışta farklı kod seçimini bilmeyenlerce bu kelimenin İngilizce sanılması kaçınılmazdır. *Çocuk çok nazlı bir çiçektir* cümlesi *Chocuk chok nazlı bir chichektir* biçiminde yazıldığında bütün kelimeleri çok iyi bilinen Türkçe bir cümle bile neredeyse anlaşılmaz bir şekle sahipken içinde Özbek Türkçesine özgü kelimelerin de yer alacağı bir metnin böyle bir tercihle ne kadar uzaklaşacağı ortadadır. Bu yaklaşımların bir sonucu olarak kelimeyi anlamak için harcanması gereken ilk gayret, alfabeyi çözmeye ayrılmaktadır.

Azerbaycanlıların ve Türkmenlerin alfabe değişikliğini hızlıca benimseyip hayata geçirmelerinde uzun yıllardır Latin alfabesi kullanan Türkiye Türklerinin Oğuz soyundan gelmeleri etkili olmuş olabilir. Bu konuyla ilgili olarak Erdal Şahin şöyle der: “Türkiye

Türkçesi ile birlikte Oğuz grubu içinde yer alan, dil bilgisi kuralları ve söz varlığı bakımlarından birbirlerine çok yakın olan Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinin Latin alfabesiyle yazılmaya başlanmasıyla yazı birliği, en azından Türk dilinin Oğuz grubunda daha 90'lı yıllarda sağlanmış bulunmaktadır” (Şahin 2013: 454).

Sovyetler tarafından uygulanan ve 1940 yılında kullanılmaya başlanan Kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu, Rusların özel tercihinin dayanyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı, o zaman Türk boylarının değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu olduğunda, çok kolay anlaşılabilirdi. Ancak alfabedeki farklılık, şuuraltındaki hızlı çağrışıma engel oluyordu. Kiril alfabesi, ayrıca Türkçe için gerekmeyen “e”, “ë”, “я”, “ю” (sırasıyla “ye”, “yo”, “ya”, “yu”) gibi ses grubunu gösteren harflere sahipti. Bu şekilde yapılan tercihler, aynı milletin çocuklarını birbirinden uzaklaştırmayı amaçlayan özel bir tasarımın ürünü ve planlanmış bir politikanın devamı ve uygulamasıydı. Türk cumhuriyetlerinin yetkilileri bağımsızlığa kansız/acısız kavuşmuşken Rusya'nın yapmaya çalıştığı şekilde bir tercihle hareket etmekten kaçınmaları daha sağlıklı sonuçları ortaya çıkarabilirdi. Yani, Latin alfabesine geçiş sağlanırken ihtiyaç duyulan birkaç harf 34 harfli alfabeden ilave edilerek aynı karakterleri kullanma yoluyla şuuraltını harekete geçirip dilde yakınlaşmayı doğurabilecek paralel kodların kullanılmasına özen gösterilebilirdi. Ne yazık ki Sovyetlerin dağılmasıyla özgürlüğüne kavuşan Türk cumhuriyetleri, alfabe meselesinde yeteri kadar duyarlı ve gerektiği şekilde hareket edemedi. Azerbaycan'dan başka hiçbir ülkede alfabe reformları yapılmadı.

V. Günümüzde Ortak Alfabe Sorunu

Son dönemlerde Türk Dünyasında özellikle Kazakistan'da uygulanan yeni alfabe kararlarını da bu çalışma dâhilinde ele almak gerekir. Kazakistan'da son zamanlarda Latin alfabesinin kabulüyle ilgili somut adımlar atılmaktadır. Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı

Nursultan Nazarbayev 27 Ekim 2017 tarihinde Latin alfabesine geçilmesi için devletin hazırlıklar yapması kararını vermiştir.

Alfabe değişimi hakkında bu kararı N. Nazarbayev *Egemen Kazakistan* gazetesinde yazdığı makalesinde beyan etmiştir. Cumhurbaşkanı, 2017 yılının sonuna kadar Kazak Türkçesinin Latin alfabesiyle yazılması için bir standart belirlenmesini beklediğini ifade etmiştir (İbrahimov 2017: 47).

Uluslararası Türk Akademisi'nin bilgilerine göre, 34 haftan oluşan proje alfabe, Azerbaycan'da ve Türkiye'de kullanılmakta olan alfabe esasında hazırlanacak ve kabul edildiği takdirde ilk aşamada kısıtlı düzeyde kullanılsa da, belirli bir süreçte tüm Türk topluluklarının kullanması için tavsiye edilecektir.

Kazakistan'da 2025 yılına kadar Latin alfabesine geçmekle ilgili tüm hazırlıklar devam etmektedir. Ancak şu anda alfabe üzerinde çalışan kurumların hazırladıkları alfabe projesi yukarıda belirttiklerimizin tam aksinedir. Şu anda kabul edilen Kazak Latin alfabesi, diğer Türklerin günümüzde kullandıkları alfabelerden çok farklıdır.

Bugün Kazakistan'ın elinde Türk dünyasının da ortak kullanabileceği bir alfabeyi kabul etme şansı ve imkânı vardır. Kazakistan bu konuda dikkatli hareket etmelidir. Özellikle Türk dünyasının konuyla ilgili dilcilerinin (Ahmet Bican Ercilasun, Firudun Celilov, Mustafa Argunşah, Ahmet Buran vd.) Kazakistan'da kullanılması öngörülen alfabaya kesin ve detaylı ilmi itirazları ve buna esaslı delilleri varken bu itirazlar Kazakistanlı alimler tarafından dikkate alınmalıdır.

Kazakistan; hem politik, hem ekonomik, hem de ilmi açıdan günümüzde tüm Türk devletleri ile en üst düzeyde ilişkiler kurmaktadır. Kazakistan, kabul edeceği alfabedeki unsurları göz önünde bulundurup daha kolay yazılabilen ve diğer ülkelerde de kullanılan bir alfabe kabul ettiği takdirde bu durum gelecekte de Türk dünyası için çok faydalı olacaktır.

SONUÇ

Sonuç olarak Türk dünyasında günümüzde de en büyük sorunlardan biri olan ortak alfabeye ilgili neler yapılabileceği konusunda şunlar sıralanabilir:

- İlk olarak Latin alfabesini sık kullanmayan veya Kiril alfabesiyle eş zamanlı kullanan ülkelerin (Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) kesin olarak Latin alfabesine geçmesi lazımdır.

- Yapılması gereken en önemli işlerden biri de, tüm Türk devletlerinde ortak alfabe çalışmalarına bir an evvel başlanmalıdır.

- Oluşturulacak ortak Latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe, mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalıdır.

- Ortak alfabenin tüm Türk topluluklarına öğretilmesi ve bu alfabenin kullanılması için dilcilere de önemli görevler düşmektedir. Türk dünyası ortak edebiyatının kaynak eserleri olan destanlar, masallar, ninniler, atasözleri her cumhuriyette ayrı ayrı yayımlanmalıdır. Bu edebi eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır (KTLS 1991: 1124).

- Bu alfabede bütün Türk toplulukları için gerekli işaretlerin tamamı belirtilmelidir.

- Ortak alfabeye ilgili araştırmalar yapmak üzere Türk cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde Türk dünyası ortak iletişim dili oluşturulmalı; ortak alfabe, ortak imla, ortak söz varlığı, ortak terimler üzerine çalışmalar öncelikli olarak yürütülmelidir (Gökdağ 2015: 177).

- Yeni oluşturulacak ortak alfabenin ve gelecekte oluşturulacak ortak iletişim dilinin (ortak Türkçe) siyasi dairelerde büyük oranda kullanılması gerekliliği göz önünde tutularak konunun Türk

cumhuriyetlerinin hükümetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır.

- Türk toplulukları arasında ortak alfabenin oluşturulması için her yıl bir Türk cumhuriyetinde sürekli dil kurultayları, sempozyumları düzenlenmelidir. Kurultaylarda ortak alfabenin oluşturulması şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili ortak çözüm yolları, devlete bağlı kuruluşlara teklif şeklinde gönderilmeli ve her ülkede yürürlüğe konulmalıdır.

Yukarıda belirtilen önerilerin hemen hemen hepsinin çözümü alfabeyle bağlıdır. Bugün Türk Dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı, alfabadir. Alfabede birlik sağlanamazsa ortak konuşma (iletişim) dilinin de ortaya çıkması gecikecektir. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacak ve ortak iletişim dilinin temelini oluşturacaktır.

Kaynakça

- ANDAY, Melih Cevdet (1978), “Türk Abecesi”, Cumhuriyet Gazetesi, Tarih: 18.08.1978 (8 Ağustos 1978).
- BANGUOĞLU, Tahsin, (1986), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BASKAKOV, Nikolay, (1960), *İstoriko-Tipoloğičeskaya Fonologiya Tyurkskix Yaztkov*, Moskva: İzdatelstvo “Nauka”.
- BURAN, Ahmet, (2009), *Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, (2015), *Türklerin Dünyası*, 1. baskı, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.
- ERCILASUN, Ahmet, Bican, (1992), “İsmail Gaspralı'nın Fikirleri”, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara: Akçağ Yay.

- ŞAHİN, Erdal, (2013), “*Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri*” Ankara: Yeni Türkiye, S 53, 2013, 449-457.
- HACIYEV, Tofiq, (2013), *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*, Bakı: Təhsil.
- İBRAHİMOV, Elçin, (2017), *Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, Ümla və Ünsiyyət Dili*, Bakı: Mütərcim.
- İBRAHİMOV, E. (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları, Gazi Türkiyat, Bahar 2016, Sayı 18, s. s.213-220.
- İBRAHİMOV, E. (2013). Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulmasında söz varlığının etkisi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, s. 377-387.
- İBRAHİMOV, E. (2018). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dil Meseleleri, Bakı: Xan Nəşriyyatı, s. 208.
- Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (1991) (KTLS), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, (1992) (MÇTAS) 18-20 Kasım 1991, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- ŞİMŞİR, Bilal, (1992), *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TEZCAN, Semih, (1978), *En Eski Türk Dili ve Yazını*, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI DOIRASIDA
MADANIY-MA'RIFIY HAMKORLIK ("TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI" MISOLIDA)

CULTURAL AND EDUCATIONAL COOPERATION WITHIN
THE FRAMEWORK OF THE ORGANIZATION OF TURKIC
STATES (AN EXAMPLE OF "JEWELS OF TURKIC
LITERATURE")

Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li¹

Annotatsiya

Bugungi kunda xalqaro darajadagi tuzilmaga aylangan Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan ilmiy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy, ma'naviy-ma'rifiy, ishlab chiqarish, sanoat, transport va turizm bo'yicha qator sohalar rivojini ko'rsatish mumkin. Bu shundan darak beradiki, o'z vaqtida kichik va mintaqaviy tuzilma sifatida yaratilgan hamda bugun jahon hamjamiyati e'tiborida bo'lib turgan tashkilotning tarixi ulkan, shu bilan birga, bugungi darajaga yetishi uchun qilingan juda katta mehnatlar besamar ketmagandir. Ushbu maqolada Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan madaniy-ma'rifiy ishlar xususida so'z yuritiladi. Maqolada asosiy e'tibor qaratilgan jihat 2022-yilda nashr qilingan 100 jildlik "Turkiy adabiyot durdonalari" to'plamining turkiy dunyo madaniy hamkorligidagi o'rnini ko'rsatib berishdir. 100 jildlik "Oltin to'plam"ning 16 jildi (56 - 71-jildlar) Ozarbayjon adabiyotida o'z so'ziga hamda o'z o'rniga ega bo'lgan shoiru yozuvchilarning durdona asarlariga ajratilgan. Ozarbayjon yozuvchilarining asarlaridan talay qismi allaqachon o'zbek tiliga tarjima hamda chop qilingan. Bu maqolada 100 jildlikda chop qilingan kitoblarning O'zbekistonda shu vaqtgacha qaysi nashriyotda, nechanchi yillarda va qaysi imlodada (o'zbek lotinchasi yoki o'zbek kirilchasi) bosmadan chiqarilganiga oid batafsil statistik-tahliliy ma'lumotlar berilgan. Shu qatorda so'z yuritilayotgan asarlarning tarjimonlari ham tilga olinadi. Maqolada umumiy tarzda jildlarga kiritilgan asarlarga (nasr va nazm bo'lishidan qat'i nazar) oid tahliliy axborotlar har tomonlama berib borishga harakat qilingan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti II bosqich tayanch doktoranti. / Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni adındaki Şarksınaslık Enstitüsü doktora öğrencisi. / Doctoral student of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences. dostonjontojiyev26@gmail.com. ORCID: 0009-0009-1614-802X

Kalit soʻzlar: “Turkiy adabiyot durdonalari”, Ozarbayjon, Oʻzbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi, Oʻzbekiston, Yangi asr avlodi, Akademnashr, Hilol nashr, Sharq nashriyoti.

Abstract: Nowadays, it is possible to show the development of a number of scientific, cultural, political, socio-economic, military, spiritual-educational, industrial, transport, and tourism sectors within the framework of the Organisation of Turkic States, which has become an international structure. This indicates that the history of the organisation, which was created as a small and regional structure at the time and is now in the attention of the world community, is huge, and at the same time, the great efforts made to reach the current level may not have been in vain. This article talks about the cultural and educational activities carried out within the framework of the Organisation of Turkic States. The main focus of the article is to show the place of the 100-volume collection “Jewels of Turkish Literature,” published in 2022, in the cultural cooperation of the Turkic world. 100-volume “Golden Collection” of 16 volumes (Volumes 56–71) of Azerbaijani literature of poets and writers who have their own words and place in being divided into masterpieces. Many of the works of Azerbaijani writers have already been translated into Uzbek and published. This article provides detailed statistical and analytical data on which books published in 100 volumes have been published in Uzbekistan so far, in which publishing house, in what years, and in which spelling (Uzbek Latin or Uzbek Cyrillic). The translators of the works in question are also mentioned. In the article, an attempt was made to give comprehensive analytical information about the works included in the volumes, regardless of whether they are prose or verse.

Keywords: “Jewels of Turkic Literatur”, Azerbaijan Cultural Center named after Heydar Aliyev in Uzbekistan, Azerbaijan, Uzbekistan, Yangi asr avlodi, Akademnashr, Hilal Publishing, Sharq Publishing.

Oʻzbekistonda turkiy madaniyatning qadimi va bugunini birlashtirish uchun qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. TURKSOY bilan hamkorlikda oʻtkazib kelinayotgan yirik anjumanlar, madaniyat va sanʼat sohasini qoʻllab-quvvatlash va rivojlantirish, shu bilan bir qatorda, turkiy xalqlar oʻrtasidagi qardoshlik rishtalarini mustahkamlashga har taraflama xizmat qilinmoqda. Maʼnaviy-maʼrifiy va madaniy hamkorlikni yuksaltirish uchun tashkilot doirasida qilinayotgan ishlar behisob. 100 jildidan iborat “Oltin toʻplam” ham bu boradagi qilingan ishlarning oʻziga xos koʻrinishi sanaladi.

Bugun va kelajak istiqbolini belgilashda, shubhasiz, turkiy xalqlarning maʼnaviy-axloqiy qadriyatlari, boy tarixi va madaniyati,

ularning ko‘p asrlik do‘stligi, yaxshi qo‘shnichilik va o‘zaro anglashuv an‘analariga tayanish muhimdir. Madaniy-gumanitar hamkorlik davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar muhitini shakllantiradi, insonlarni birlashtiradi (Mirziyëev, 2020, c. 267). Bugun globallashgan davr buning yorqin isboti bo‘lib ulgurdi.

2019-yilning 15-oktabr kuni Bokuda bo‘lib Turkiy davlatlarning navbatdagi sammitida O‘zbekiston tarixiga oltin harflar bilan bitildi. Prezident Shavkat Mirziyoyev sammitda ishtirokini tashkilotning rasmiy a‘zosi sifatida boshladi. Ayni shu sammitda tashkilotga a‘zo mamlakatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deya nomlangan 100 jilddan iborat kitoblar to‘plamini har bir davlatning ona tilida yaratish g‘oyasi ham ilgari surildi (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 1-jild, 2022, b. 3). Ushbu muhim tashabbus va taklif jiddiy tayyorgarlikdan so‘ng amalga oshirildi. E‘tiborli jihati shundan iboratki, O‘zbekiston Prezidenti kitob – tinchlik, ezgulik va sulh elchisi ekanini ta‘kidlagan holda jahon siyosati madaniyatiga o‘ziga xos yangi bir an‘anani olib kirdi. Bu turli davlat rahbarlariga kitob hadya etish tashabbusidir (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 6-jild, 2022, b. 3). Ushbu tashabbusning yorqin namunalaridan biri Turkiy davlatlar tashkilotining Samarqandda o‘tgan tarixiy sammitida o‘zbek tilida nashr etilgan 100 jilddan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” oltin xazinasining tashkilotga a‘zo davlat rahbarlariga topshirilgani bo‘ldi.

Ko‘lami keng, zalvori mashaqqatli yirik badiiy silsilani tayyorlash ishida anchayin katta tahrir hay‘ati va ishchi guruhlar mehnat qilishdi.

Yangi O‘zbekistonda beqiyos ma‘naviy bisot, avlodlar uchun ulkan tuhfa yaratildi. 100 jildlik to‘plamni nashrga hozirlash o‘z-o‘zidan amalga oshmagani aniq. Tahrir hay‘ati tarkibida Xayriddin Sulton (hay‘at raisi), Ibrohim G‘ofurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev, Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali, Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton kabi o‘zbek adabiyotining zabardast vakillari bor edi. Bundan tashqari ishchi guruhda Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov, G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Tohir Qahhor, Risolat Haydarova, Boboxon Muhammad Sharif va Umid Hayitov kabi o‘z sohasining yetuk mutaxassislari faoliyat olib borishdi. Shu qatorda 200 dan ortiq

tarjimon, 100 dan ziyod adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va muharrirlar ham loyihaga jalb etilgani holda 100 jildlik majmua AOKAning “O‘zbekiston” nashriyotida nashrga tayyorlandi va to‘liq holda chop etildi.

“Turkiy adabiyot durdonalari” nomi ostidagi 100 jildlik kitoblar turkumi O‘zbekiston (Qoraqalpog‘iston ham), Ozarbayjon, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston Turkmaniston va Vengriyaning (kuzatuvchi davlatlar bo‘lsa ham) jami 450 dan ziyod, umumiy tarzda aytganda XI – XXI asrga mansub 629 nafar (Mannonov-Hamidov, 2022, p. 272) mumtoz va zamonaviy shoir, adib hamda mutafakkirlarning asarlarini o‘zida jamlaydi. To‘plamda turkiy dunyoning eng peshqadam alloma va adiblari, mumtoz hamda zamonaviy turkiy tilli adabiyotlarning 1010 nafar muallifi tomonidan olam yuzini ko‘rgan badiiy so‘z gavharlari jamlangan. Xususan, to‘plamda jami 117 nafar mashhur shoir va adibga alohida jild ajratilgan. 52 nafar ijodkorning asarlari o‘ziga zamondosh, uslubi va yo‘nalishi jihatidan yaqin va hamohang bo‘lgan boshqa adib va shoir bilan bitta jildga kiritilgan ((“Turkiy adabiyot durdonalari”, 1-jild, 2022, b. 4). Umumiy aytganda “Oltin to‘plam”ning katta qismi, ya’ni 33 jildi o‘zbek adabiyotini tashkil qilsa (1 - 33-jild), qolganlari: 5 jildi qoraqalpoq adabiyoti (34 - 38-jild), 17 jildi turk adabiyoti (39 - 55-jild), 16 jildi ozarbayjon adabiyoti (56 - 71-jild), 10 jildi qozoq adabiyoti (72 - 81-jild), har biri 9 jilddan qirg‘iz (82 - 90-jild) va turkman adabiyoti (91 - 99-jild), va 1 jildi venger adabiyotining (100-jild) mashhur namunalaridan iborat.

Ushbu 100 jildlik adabiy durdona turkiylardan birinchi bo‘lib yozma manba yaratgan buyuk mutafakkir Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 1 - 2-jildlar, 2022) asaridan boshlanib taniqli mojar adibi Aron Yanoshning o‘zbek sharqshunos olimi Is‘hoq Ibrohim tomonidan XIX asrda tarjima qilingan “Ajoyib suyg‘unning hikoyati” (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 100-jild, 2022, b. 3) nomli mashhur dostoni bilan yakunlangan.

“Turkiy adabiyot durdonalari” to‘plami o‘zining jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi. Unga saralab olingan barcha asarlar o‘z davrining, va hatto, bugunning ham kitobxoni qo‘ldan qo‘ymaydigan kitoblardir. 100 jildlikning 56 – 71-jildlari, ya’ni 16 jild ozarbayjon adabiyotining eng sara namunalari uchun ajratilgan.

Xususan 56-jilddan “Xamsa”chilikning otasi, sharq mumtoz adabiyotining gullab-yashnashiga munosib hissa qo‘shgan Shayx Nizomiy Ganjaviyning “Layli va Majnun” dostoni hamda qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy va hikmatlari joy olgan. Ushbu jildni filologiya fanlari nomzodi Gulbahor Ashurova nashrga tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 56-jild, 2022).

2021-yil Ozarbayjonda allomaning 880 yilligi munosabati bilan “Nizomiy Ganjaviy yili” deya e‘lon qilingan. “Insoniyat daholaridan sanalgan Nizomiy Ganjaviyning o‘lmas g‘oyalari va mushohadalari Mavlono Jaloliddin Rumi, Yunus Emro, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy kabi Sharqning peshqadam shoir va mutafakkirlarini ilhomlantirib qolmay, mintaqada adabiy-poetik an‘analar shakllanishi, falsafa, ijtimoiy-madaniy va siyosiy hayot taraqqiy etishiga hissa qo‘shgan” (zerkalo.az, 2021), deyish to‘g‘ridir. Ushbu jilddan joy olgan “Layli va Majnun” dostonini O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol aruz vaznida to‘la tarjima qilgan bo‘lsa, Ganjaviy she‘riyatini Gulbahor Ashurova o‘zbekcha “gapirtirgan”. “Layli va Majnun” dostoni 2017-yil “Extremum-press”, 2019, 2021-yillarda O‘zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazining loyihasi asosida Bokudagi “Savad” nashriyatida o‘zbek lotinchasida hamda 2016-yil “Xamsa”ning to‘liq dostonlari bitta kitob holida “Istiqlol nuri” nashriyatida o‘zbek kirilchasida (Ganjaviy, 2017a; Ganjaviy, 2019, 2021b; Ганжавий, 2016a) chop qilingan.

“Turkiy xazinalar”ning 57-jilddan ozarbayjon adabiyotida tom ma‘noda “zamonidan o‘zgan” ijodkorlar – Mahsatiy Ganjaviy, Xoqoniy, Imodiddin Nasimiy, Mulla Panoh Voqif, Hayron Xonim va Xurshidbonu Notavonning g‘azal va ruboiylari o‘rin olgan. Bu shoirlar o‘z davrining adabiyotida yorqin mash‘ala bo‘lganlar va bugungi kunda ham ularning ijodini o‘rganish to‘xtagan emas. Ushbu jild “Zamonidan o‘zganlar” nomi ostida tarjimon Tohir Qahhor tomonidan nashrga tayyorlangan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 57-jild, 2022).

Asli ismi Manisa xotin bo‘lgan va Mahsatiy taxallusida ijod qilgan bu ijodkor shoira Ganja adabiy maktabining davomchilaridan hisoblanadi. Uning fors tilidan Oydin Hojiyeva va ozarbayjon tilidan Shahlo Qosimova tarafidan tarjima qilingan ruboiylari ushbu jilddan o‘rin egallaydi.

Afzaliddin Ibrohim Xoqoniyning ozarbayjon adabiyoti shakllanishidagi oʻrni katta. Xoqoniy teran ilmiy, quyuq falsafiy, oʻtkir ijtimoiy, qatʼiy diniy, serqirra irfoni, oʻlmas maʼnaviy gʻoya va fikrlarni sheʼrlariga mahorat bilan olib kirib, badiiy yuksak tarzda ifodalagan shoirdir (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 57-jild, 2022, b. 38). Ushbu jildda shoirning fors tilidan Alisher Sabriy va Ergash Ochilov tarjimasidagi gʻazal, masnaviy, qitʼa, ruboiy va sheʼrlaridan parchalar berilgan. Shu bilan birga 1988-yil “Gʻafur Gʻulom” nashriyotida oʻzbek kirilchasida chop qilingan “Injular ummoni” toʻplamiga shoir ijodidan Shoislom Shomuhamedov tarjima qilgan bir qancha sheʼriy namunalari kiritilgan (Инжулар уммони, 1988, б. 159-182).

Sayid Ali Imodiddin Nasimiy mashhur mutasavvuf shoirdir. Nasimiy turkiy devoni bilan ozarbayjon adabiyoti va tilining ravnaqiga ulugʻ xizmat qilgan inson sifatida eʼtirof qilinadi. Ushbu jildda Nasimiy ijodidan Tohir Qahhor tarjimasidagi (114 ta) gʻazallar oʻrin olgan. Nasimiy sheʼriyati oʻzbek kitobxonlariga tanish boʻlib ular kitob holida ham chop qilingan. Jumladan, 1977-yil ilk bora isyonkor shoirning yor, vatan, muhabbat, adolatli hayot uchun kurash haqidagi eng yaxshi sheʼrlari jamlangan “Asarlar”i, 2010-yil “Diydoringga mushtoqman” sheʼriy toʻplami “Yangi asr avlodi”, 2012-yil “Men bu jahonga sigʻmasman” toʻplami “Oʻzbekiston”, 2019-yil “Bilim va intellektual salohiyat” nashriyotida “Jononni sevarman” nomli gʻazallar toʻplami oʻzbek kirilchasida, 2019-yil “Menga sigʻar ikki jahon” nomli sheʼrlar toʻplami oʻzbek lotinchasida nashr etilgan (Насимий, 1977a; Насимий, 2010a; Насимий, 2012a; Насимий, 2019a; Nasimiy, 2019a).

Mulla Panoh Voqif ozarbayjon adabiyotida oʻziga xos oʻrin egallagan mashhur soʻz sanʼatkori boʻlib, ijtimoiy-siyosiy va adabiy faoliyati bilan xalq hayotiga chambarchas bogʻlangan ijodkordir. Ushbu jildda Mulla Panoh Voqifning Mirtemir, Zulfiya, Shuhrat, Mirmuhsin, Jumaniyoz Jabborov, Shoislom Shomuhamedov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va Rustam Komilov tomonida tarjima qilingan qoʻshiqlar (41 ta), gʻazallar (10 ta), muxammas, mustazod, oʻnlik va aytishuvlari jamlangan. Voqif ijodidan kitob holida nashr etilganlar quyidagilar: 1969-yil “Tanlangan sheʼrlari” “Gʻafur Gʻulom” nashriyotida oʻzbek kirilchasida va 2017-yil shoirning 300 yilligi munosabati bilan “Mulla Panoh Voqif sheʼrlari dunyo tillarida” nomli jami 12 tilga tarjima qilingan sheʼrlari joylangan toʻplami ham chop

etilgan (Воқиф, 1969a; Mulla Panoh Voqif she'rlari dunyo tillarida, 2017a).

XIX asrda Ozarbayjon she'riyatida mumtoz an'analarni davom ettirgan, Ozarbayjon shoiralari orasida eng sermahsuli, asarlarida tasvir aniqligi, jonli va sodda tili hamda uslubining yengilligi bilan o'z zamondoshlari asarlaridan farqlanuvchi, real hayotni, inson go'zalligi va muhabbatini jo'shib kuylagan shoira – Hayron Xonim Dunbulidir (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 57-jild, 2022, b. 237-238). Hayron Xonim ijodida uning “Devon”i katta o‘rin egallaydi va undagi g‘azallar (54 ta) ushbu jildga kiritilgan. Ozarbayjon va fors tilida yaratilgan ijodidan namunalarni Oydin Hojiyeva o‘zbek tiliga o‘giringan.

Xurshidbonu Notavon XIX asr o‘zgarayotgan davr she’riyatida mumtoz g‘azallarga yangicha ruh bag‘ishlash orqali xalq hayotining jonli manzaralarini she’riyatda aniq va go‘zal aks ettira olgan shoira sifatida ozarbayjon adabiyotidan munosib o‘rin egallaydi. Ushbu jildda ozarbayjon tilidan Oydin Hojiyeva tarjima qilgan shoiraning g‘azallari (22 ta) o‘rin olgan. 2022-yil shoiraning O‘zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasiga asosan “Xurshidga yetar boshim” nomli she’riy to‘plami Bokuda nashr etilib, taqdimoti o‘tkazildi (Xurshidbonu, 2022).

“Zalvorli to‘plam”ning 58-jildi otashnafas she'rlari bilan turkiy xalqlarning mushtarak shoiriga aylangan, asrlar davomida turkiy she'riyatga kuchli ta'sir o'tkazgan Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliyga bag'ishlangan bo'lib, kitobda shoirning ikki devonidan parchalar hamda “Layli va Majnun” dostoni joy olgan. Ushbu jildni nashrga filologiya fanlari nomzodi Ergash Ochilov tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 58-jild, 2022).

Ushbu jildga Fuzuliyning “Turkiy devon”idan g‘azal, tarje’band, tarkibband, muxammas, musaddas, murabba’, qit’a va ruboiylar hamda “Forsiy devon”idan g‘azal, qit’a, ruboiy va hikmatlarining eng saralari tanlab olinib kiritilgan. Fuzuliy she’riyati o‘zbek kitobxonlariga azaldan tanish bo‘lgan va muxlislari bugun ham talaygina hisoblanadi. Shoirning ijodi jamlangan bir qancha kitoblar nashr etilgan bo‘lib, jumladan, 1959 - 1961-yillarda Fuzuliyning “Devon”i ikki bora nashr qilingan edi, 1968-yil 2 jildlik “Asarlar”i nashrga tayyorlangan hamda ulardan birida “Layli va Majnun” dostoni ham o‘rin olgandi, 1960-yili chop qilingan “O‘zbek adabiyoti” majmuasining 4-jild 2-kitobida ham

Fuzuliy ijod namunalari berilgan edi; 2013-yil Mashrab she'rlari bilan birga "Axtarib keldim seni" she'r-qo'shiqlar to'plami "O'zbekiston", 2014-yil Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasi asosida "Hilol nashr"da "Qalb gavhari" nomli tarjima she'rlari to'plami, "G'amzasin sevdning, ko'ngil..." g'azallar to'plami 2009-yil "Sharq", 2016-yil "G'afur G'ulom" nashriyotida o'zbek kirilchasida, 2024-yilda 2 jildlik "Kulliyot"i "O'zbekiston", 2020-yil "Akademnashr"da she'rlari o'zbek lotinchasida chop etilgan (Фузулий, 1959, 1961a; Фузулий, 1968b; Фузулий, 1960d; Фузулий, 2013e; Фузулий, 2014f; Фузулий, 2009g; Фузулий, 2016h; Fuzuliy, 2024i; Fuzuliy, 2020j).

"Oltin to'plam"ning 59-jildidan Ozarbayjonning mashhur shoir va dramaturgi Husayn Jovidning taniqli dramalari o'rin oldi. Jumladan, Usmon Qo'chqor tarjima qilgan "Shayx San'on", "Amir Temur" va "Siyovush" dramalari, Tohir Qahhor tarjimasidagi "Payg'ambar" dramasi hamda Azimjon Shoimov tarjimalari bo'lgan "Ofat" va "Morol" dramalari shular jumlasidandir. Ushbu jildni Azimjon Shoimov nashrga tayyorlagan ("Turkiy adabiyot durdonalari", 59-jild, 2022).

Husayn Jovid ijodi sekin-asta o'zbek kitobxonlariga tanilmoqda. Bir qancha ommaviy va bosma nashrlarda shoir ijodidan parchalar e'lon qilingan. Kitob holatida 2018-yil "Saylangana asarlar"i O'zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi va "Kaspi" gazetasi loyihasi asosida "Tafakkur qanoti" nashriyotida o'zbek lotinchasida chop qilindi (Jovid, 2018). Ushbu kitobdan dramaturg shoirning Usmon Qo'chqor va Tohir Qahhor tarjimasidagi 4 ta dramasi o'rin olgan.

"Oltin jildlar"ning 60-jildiga Ozarbayjon adabiyotida shoir va yozuvchi, dramaturg va publitsist, tarjimon va jamoat arbobi sifatida yorqin iz qoldirgan Muhammad Said O'rdubodiy (asl ismi Mamed Hoji og'a o'g'li) va ijodining cho'qqisi bo'lgan, Nizomiy yashagan davr muhiti va ruhiyatini o'zida mujassamlashtirgan "Qilich va qalam" romani kiritilgan. Ushbu jildni professor Abdulla Ulug'ov nashrga tayyorlagan ("Turkiy adabiyot durdonalari", 60-jild, 2022).

"Qilich va qalam" romani o'zbek kitobxonlariga begona emas. Roman ilk bora 1967- va 1970-yillarda 2 marotaba "G'afur G'ulom" nashriyotida o'zbek kirilchasida dunyo yuzini ko'rgan va kitobxonlar

e'tirofiga tushgan edi. 2024-yilda "Niso" nashriyot va matbaa uyida asar o'zbek lotinchasida qayta nashr qilindi (Ўрдубодий, 1967a; O'rdubodiy, 2024b). Kitobni ozarbayjon tilidan Nazira Aliyeva, Muhsin Hamidov va Rustam Komilov o'zbekchaga mahorat ila o'girishgan.

"Turkiy xazinalar"ning 61-jildidan Ozarbayjon adabiyotining XX asr boshida qalam tebratgan uch buyuk jadid shoirlari – Said Azim Shirvoniy, Mirzo Aliakbar Sobir va Muhammad Hodiyning ijod namunalari joy olgan. Kitobda Said Azim Shirvoniyning Tohir Qahhor tarjimasidagi g'azallari (296 ta), Mirzo Aliakbar Sobirning Karim Bahriyev tarjimasidagi "Xo'p-Xo'pnoma" kitobidan o'rin olgan she'rlari (159 ta) hamda Muhammad Hodiyning Abdurahmon Vodiliy va Rauf Parfi tarjimasidagi "Hayot sadolari" dostoni, Karim Bahriyev tarjimasidagi she'rlari (33 ta) muhosib joy topgan. Ushbu jildni O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, taniqli shoir va tarjimon Karim Bahriyev nashrga tayyorlagan ("Turkiy adabiyot durdonalari", 61-jild, 2022).

Ushbu uch ijodkorlarning she'rlaridan tarjimalar turli o'zbek nashrlarida bosilgan bo'lsada kitob holatida juda kam uchraydi. Said Azim Shirvoniyning "G'azallar" to'plami 2020-yil "VneshinvestProm", Mirzo Aliakbar Sobirning "Xo'p-Xo'pnoma" kitobini 2022-yilda "Meros" nashriyotida kam sonli adadda, o'zbek lotinchasida nashr etildi (Shirvoniy, 2020; Sobir, 2022).

"Turkiy adabiyotlar"ning 62-jildidan Jalil Mammadqulizoda va Yusuf Vazir Chamanzaminlining ijodi o'rin egalladi. Jildda Ozarbayjon adabiyoti tarixida ajoyib jurnalist va publitsist, iste'dodli yozuvchi bo'lishi bilan birgalikda buyuk bir dramaturg sifatida ham tanilgan Jalil Mammadqulizodaning "Donobosh qishlog'i ahvolotlari" qissasi va hikoyalari (26 ta) kiritilgan bo'lib, ularni Usmon Qo'chqor o'zbek tiliga o'girgan. Yusuf Vazir Chamanzaminlining XVIII asr ozarbayjonliklar hayoti haqida hikoya qilguvchi "Ikki o't orasida" tarixiy romani ham ushbu jildda munosib o'rnini egallagan. Mazkur asarni taniqli tarjimon Fayzi Shohismoil o'zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan. Umumiy tarzda ushbu jildni adabiyotshunos Muhiddin Rahim nashrga tayyorlagan ("Turkiy adabiyot durdonalari", 62-jild, 2022).

Serqirra ijodkor Jalil Mammadqulizodaning ayrim asarlari o'zbekchada chop qilingan. Uning "Pochta qutisi" nomli hikoyalar

to'plami 2019-yil "Mumtoz so'z" nashriyotida O'zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasi asosida, 2023-yil "Donobosh qishlog'i ahvolotlari" qissasi esa "O'zbekiston" nashriyotida o'zbek lotinchasida chop qilindi (Mammadqulizoda, 2019a; Mammadqulizoda, 2023b).

Yusuf Vazir Chamanzaminlining "Ikki o't orasida" tarixiy romani esa 2023-yilda "O'zbekiston" nashriyotida o'zbek lotinchasida dunyo yuzini ko'rdi (Chamanzaminli, 2023). Asar bungacha "Jahon adabiyoti" jurnalida chop qilingan edi.

"Oltin adabiyotlar"ning 63-jildida Ozarbayjonning atoqli shoiri, dramaturg va jamoat arbobi, mamlakatda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, akademik, xalq shoiri Samad Vurg'unning o'lmas she'riyati, dostonlari jamlangan. Ushbu jildni O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, shoir va tarjimon Muhiddin Omon nashrga tayyorlagan ("Turkiy adabiyot durdonalari", 63-jild, 2022).

Ushbu jildda mahoratli shoirning "Tanlangan asarlar"idan joy olgan she'rlari va "Yevropa xotiralari" turkumi (Ahmad Bobojon va Mirtemir tarjimalari), "Negrning orzulari", "Toliston" va "Dor og'ochi" poemalari (Nasrullo Oxundiy va Mirtemir tarjimalari), "Yurakdagi she'r" kitobidan saralangan she'rlar (14 ta), "To'rt so'z" kitobidan tanlangan she'rlar (19 ta), g'azallar (16 ta), to'rtliklar (4 ta), "Voqif" dramatik dostoni va "Humoy" dostonidan parcha (Razzoq Abdurashid tarjimalari) o'rin olgan.

Insonparvarlik, vatanparvarlik va xalqlar o'rtasidagi qardoshlik va do'stlik tuyg'ularini tarannum etish Samad Vurg'un ijodining g'oyaviy asoslarini tashkil etadi. Samad Vurg'un ozarbayjon she'riyatida zamonaviy til va uslubning shakllanishiga ham katta hissa qo'shgan ijodkordir (yuz.uz, 2024). Bugunga qadar shoirning 1953-yilda "Tanlangan asarlar"i, 1968-yilda "Komsomolnoma", 1978-yilda "Yurakdagi so'z", 1990-yilda "To'rt so'z" nomli to'plamlari (Вурғун, 1953a; Вурғун, 1968b; Вурғун, 1978d; Вурғун, 1990e) o'zbek kirilchasida nashr etilgan.

"100 jildlik"ning 64-jildidan ozar tilining jozibasi, boyligi va qadim tarixi haqidagi tadqiqotlari bilan jamoatchilik e'tiborini birdamlik hamda erk masalalariga qaratolgan vatanparvar va millatsevar adib Mirza Ibrohimovning "Shunday kun keladi" nomli

romani o‘rin egallagan. Ushbu roman Eronda Rizo Shoh hukmronligining so‘nggi davri, dehqonlarning og‘ir mehnati, jamiyatdagi adolatsizlik va zulm haqida to‘la tasavvur beradigan asar sanaladi (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 64-jild, 2022, b. 4). Romanni 1955-yilda mohir tarjimon Sulton Muhammadjonov o‘zbek tiliga o‘g‘irib, kitobxonlarning javoniga munosib asar taqdim etgan. Ushbu jildni O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi Nurilla Choriyev nashrga tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 64-jild, 2022).

Adibning “Shunday kun keladi” romani 1955-yilda to‘liq kitob holida o‘zbek kirilchasida chop etilgan (Иброҳимов, 1955) va bunga qadar 1952-yilda asardan parchalar gazetalarda nashr etilgan edi.

“Turkiy durdonalar”ning 65-jildida “So‘nmaydigan sadolar” nomi ostida Ozarbayjon adabiyotida chaqmoqdek chaqnagan shoirlar – Ahmad Javod, Sulaymon Rustam, Olmos Yildirim, Mikoyil Mushfiq, Rasul Rizo, Nabi Xazriyning she‘rlari jamlangan. Ushbu jildni nashrga Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasi faxriy a‘zosi Shahlo Qosimova tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 65-jild, 2022).

Jildda XX asr Ozarbayjon adabiyotida otashin shoir, istiqloq kuychisi, adabiyotshunos, tarjimon, Ozarbayjon davlat madhiyasi muallifi sifatida dovuq qozongan Ahmad Javodning Shahlo Qosimova tarjimasidagi go‘zal she‘rlari (70 ta) o‘rin oldi. Shoirning “Men haqiqat sadosiman” nomli she‘riy to‘plami (ozarbayjon va o‘zbek tillarida) 2022-yilda O‘zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi loyihasi asosida chop qilindi (Javod, 2022).

Bu jilddan yana xalq hayotida ro‘y bergan ijtimoiy-siyosiy voqealardan tortib xalqning ma‘naviy holatigacha barchasini o‘z she‘riyatda aks ettirgan ijodkor Sulaymon Rustamning Maqsud Shayxzoda (4 ta), Zulfiya (20 ta), Shuhrat (40 ta) va Oydin Hojiyeva (47 ta) tarjimalaridagi hayotiy she‘rlari o‘rin olgan. Shoirning she‘riy to‘plamlari 1962-yilda “Tanlangan she‘rlar”, 1979-yilda “Burgutli qoyalar” nomida o‘zbek kirilchasida nashr etilgan (Сулаймон, 1962a; Сулаймон, 1979b).

Ushbu jildga yana bir Ozarbayjonning atoqli shoiri, milliy she‘riyat klassiklaridan sanalmish, umri vatansizlikda o‘tsada ijodini to‘xtatmagan Olmos Yildirimning Shahlo Qosimova tarjimasidagi yorqin she‘rlari (55 ta) qo‘shilgan.

Bu jilddan yana juda qisqa umr ko'rgan bo'lsada, Ozarbayjon she'riyatining rivojida katta o'ringa ega shoirlardan biri, hayot, sevgi va go'zallikni tarannum etgan she'rlar muallifi Mikoyil Mushfiqning G'ulom Ismoilov (31 ta), Xurshid Davron (4 ta) va Shahlo Qosimova (21 ta) tarjimasidagi jo'shqin she'rlari o'rin olgan.

Ushbu jildda ham shoir, ham tarjimon sifatida Ozarbayjon adabiyotida munosib iz qoldirgan ijodkor Rasul Rizoning Nosir Muhammad (2 ta), Razzoq Abdurashid (1 ta), Usmon Qo'chqor (5 ta) va Shahlo Qosimova (49 ta) tarjimasidagi mazmundor she'rlari joy olgan.

Ushbu jildni yakunlab beruvchi ijodkor Ozarbayjonning taniqli shoiri, nosiri, dramaturgi, publitsist va tarjimoni Nabi Xazriyning Mirtemir (23 ta), Shavkat Rahmon, Shahlo Qosimova (8 tadan), Muhammad Ali (3 ta), Azim Suyun (2 ta), Gulbahor Said G'ani, O'ktamoy Xoldorova (4 tadan) tarjimasidagi she'rlari hamda "Ona" (Razzoq Abdurashid tarjimasida), "Quyoshning singlisi" (Muhammad Ali tarjimasida), "Ikki Xazar" (Shavkat Rahmon tarjimasida) dostonlari va "Sevsang sevgilim" (Ramz Bobojon tarjimasida) dramasi kitobdan joy olgan. Shoirning "Parvoz" nomli she'riy to'plami 1977-yilda o'zbek kirilchasida nashr etilgan (Хазрий, 1977).

"Turkiy adabiyotlar"ning 66-jildidan mashhur Ozarbayjon shoirlari Baxtiyor Vahobzoda va Xalil Rizoning she'riyati, dostonlari o'rin oldi. Ushbu jildni taniqli tarjimon va shoir Tohir Qahhor nashrga tayyorladi ("Turkiy adabiyot durdonalari", 66-jild, 2022).

Jilddan erkparvar shoir, olim Baxtiyor Vahobzodaning Jumaniyoz Jabborov (47 ta), Nosir Muhammad (9 ta) va Tohir Qahhor (12 ta) tarjimasidagi she'rlari, Qozoqboy Yo'ldosh tarjimasidagi "Guliston" va Jamol Kamol tarjimasidagi "Shabi hijron" (dostondan parcha) hamda "Faryod" dramalari o'rin olgan. Shoirning 1981-yilda "Mening yo'lim" nomli she'rlar to'plami o'zbek kirilchasida, 2018-yil TURKSOY va O'zbekistondagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat Markazi tomonidan "Baxtiyor Vahobzodaning 90 she'ri" nomli turkiy tillardagi she'rlari to'plami ham chop qilingan (Вахобзода, 1981a; Vahobzoda, 2018b).

Atoqli millatparvar shoir, mohir tarjimon, ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalari rivojida o'ziga xos hissa qo'sholgan olim Xalil

Rizoning ushbu jildda Tohir Qahhor tarjimasidagi she'rlari (62 ta) berilgan.

“Turkiy xazinalar”ning 67-jildidan Samad Vurg‘unning o‘g‘li, ota ijodining munosib davomchisi Yusuf Samado‘g‘lining ijodiy yuksaligi belgisi bo‘lgan “Qatl kuni” romani va hikoyalari joy olgan. Ushbu jildni adabiyotshunos Muhiddin Rahim nashrga tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 67-jild, 2022).

Adibning “Qatl kuni” romani mohir tarjimon Usmon Qo‘chqor tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan va 1991-yili “Kamalak” nashriyotida o‘zbek kirilchasida, 2020-yil “Ijod press” nashriyotida o‘zbek lotinchasida chop qilingan (Самадўғли, 1991a; Samado‘g‘li, 2020b). Bundan tashqari jildda yozuvchining Muhiddin Rahim, Nodira Afoqova, Shohsanam So‘fiyeva va Mamatqul Hazratqulov (2 tadan) tarjimasidagi hikoyalari ham o‘rin olgan.

“Turkiy adabiyotlar”ning 68-jildida mashhur atoqli adib, taniqli rejissor, ssenarist, dramaturg, publitsist va jamoat arbobi Anarning umumturkiy adabiyotlar qatoridan o‘rin egallagan qissa va hikoyalari o‘rin oldi. Usmon Qo‘chqor tarjimasidagi “Dantening yubileyi”, Boboxon Muhammad Sharif tarjimasidagi “Ko‘zmunchoq” va Shohsanam tarjimasidagi “Oq qo‘chqor, qora qo‘chqor” nomli qissalari hamda Usmon Qo‘chqor (3 ta), Mamatqul Hazratqulov (6 ta) va Rustam Jabborov (2 ta) mahort-la o‘zbek tiliga o‘girgan hikoyalari shular jumlasidandir. Ushbu jildni nashrga Alimurod Tojiyev tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 68-jild, 2022).

Anarning ijodi o‘zbek kitobxonlariga ko‘pdan buyon tanish va kitoblari ham tez-tez chop etiladi. Jumladan, 1978-yil “Oq ko‘rfaz” qissasi “G‘afur G‘ulom”, 2004-yil “Besh qavatli uyning oltinchi qavati” “Ma‘naviyat”, 2021-yil “Yangi asr avlodi”, 2012-yil “Qizil limuzin” hikoyalar to‘plami “G‘afur G‘ulom”, 2016-yil “Men, sen, u va telefon” kitobi “Davr press”da “Dunyo adabiyoti xazinasidan” turkumida, 2018-yil “Ko‘zmunchoq” hikoyalar to‘plami “Zamin nashr”, 2022-yil “Albatta uchrashamiz” nomli qissa va hikoyalar to‘plami “Tamaddun” nashriyotida o‘zbek kirilchasida chop qilingan (Анар, 1978a; Анар, 2004b; Анар, 2021d; Анар, 2012e; Анар, 2016f; Анар, 2018g; ziyouz.uz, 2016; Анар, 2022h; zoyouz.uz).

“Oltin to‘plam”ning 69-jildiga zamonaviy ozarbayjon nazmida o‘z o‘rniga ega ikki ijodkor – shoir, publitsist olim va jamoat arbobi Sobir Rustamxonli hamda she‘rlari o‘zida ulkan ma‘no-mazmuni qamraydigan Ramiz Ravshan ijodi joy oldi. Ushbu jildni nashrga taniqli jurnalist, tajrimon va shoir Karim Bahriyev tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 69-jild, 2022).

Ushbu jildda Sobir Rustamxonlining Tohir Qahhor (12 ta) va Karim Bahriyev (45 ta) tarjimasidagi she‘rlari o‘rin olgan bo‘lsa, shoir Ramiz Ravshanning Karim Bahriyev tarjimasidagi “Sut tishining og‘rig‘i” dostoni va she‘rlari (77 ta) joy oldi. O‘zbekistonda hozirgacha Sobir Rustamxonlining afsonaviy turkiy sarkarda O‘g‘uzxon hayotiga bag‘ishlangan “Ko‘k tangri” romani 2010-yil “Sharq”, nashriyotida o‘zbek kirilchasida nashr etilib, kitobxonlar e‘tiboriga havola qilingan hamda 2014-yil “Davr press” chop etgan “Umrndan uzun kecha” nomli hikoyalar to‘plamida ham adibning hikoyalari mavjud (Рустамхонли, 2010a; Рустамхонли, 2014b).

“Turkiy adabiyot durdonalari”ning 70-jildi zamonaviy davr ozarbayjon nazmining yorqin namunalari asosida shakllantirildi va “Ozarbayjon zamonaviy she‘riyati antologiyasi” deya nomlandi. Ushbu jild Ozarbayjon adabiyotining nechog‘li darajada go‘zal, rang-barang va salmoqdor she‘riyati borligining isbotidir. Ushbu jildni taniqli jurnalist va shoir Karim Bahriyev nashrga tayyorlagan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 70-jild, 2022).

Ushbu jildda jami 120 nafar XIX asr ikkinchi yarmidan to bugunga qadar ijod qilayotgan Ozarbayjonning ko‘zga ko‘ringan nazm ustalarining 23 nafar o‘zbek tarjimonlari tomonidan tarjima etilgan 300 dan ortiq she‘rlari jamlangan.

“Turkiy adabiyot durdonalari”ning Ozarbayjon adabiyotiga bag‘ishlangan yakunlovchi 71-jildi “Ozarbayjon zamonaviy nasri antologiyasi” bo‘lib, bu kitobda Ozarbayjon adabiyotida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan 32 nafar yozuvchining salmoqli hikoyalari (46 ta) jamlangan va ularni Boboxon Muhammad Sharif, Usmon Qo‘chqor, Rustam Jabborov, Shahlo Qosimova, Shohista Komronli, Nabijon Boqiy va Shermurod Subhon kabi taniqli tarjimonlar o‘zbekchalashtirishgan. Ushbu jildni nashrga Boboxon Muhammad Sharif va Shahlo Qosimova tayyorlashgan (“Turkiy adabiyot durdonalari”, 71-jild, 2022).

Turkiy davlatlar tashkiloti turkiy tilli davlatlarning siyosat, iqtisodiyot, fan, ta'lim, transport va turizm sohalarida o'zaro aloqalarini kengaytirish maqsadida tashkil etilgan davlatlararo tashkilotdir. Kelajakda ham o'zaro hamkorlik aloqalari davom etishini, yuqori sur'atlarda o'sishini ko'plab ekspertlar tahlil etishmoqda.

Xulosalab aytish o'rinliki, Turkiy davlatlar tashkiloti qardosh xalqlarning umumiy farovonligi va ravnaqiga xizmat qilishidan bugungi turkiy dunyoning katta qismi umidvordir. O'zaro hamkorlik samaradorligini oshirish va qator ustuvor yo'nalishlar bo'yicha ko'p tomonlama sheriklikni mustahkamlashga qaratilgan qator hujjatlar qabul qilinayotgan, savdo, iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, transport va kommunikatsiyalar, gumanitar, ilmiy-madaniy almashinuv borasidagi aloqalarni yanada kengaytirish maqsadida jonli uchrashuv hamda muloqotlar tashkil etilganligi yaqin kelajakda ijobiy natijasini berishi shubhasizdir.

Madaniy-ma'rifiy hamkorlikning tobora o'sib borishi esa ikki qardosh – O'zbek va Ozarbayjon millatining taraqqiy topishiga yordam beradi. Bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni esa hali debocha deya aytish mumkin va ular kelajakda yanada ulkanlashadi, salmog'i ortadi. Bu yo'ldagi har bir harakat va har bir mehnat samarasini kelgusi avlodlar albatta e'tirof etishadi. Bunga esa bugungi kunda barcha yo'llar ochiqdir.

Adabiyotlar

Мирзиёев Ш.М. (2020). *Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари*. Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, Б. 267.

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Mahmud Koshg'ariy. 1-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi* Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, B. 3.

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Alisher Navoiy. 6-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi* Mirzo Kenjabek. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2022. B. 3.

Mannonov A., Hamidov X. *Bebaho xazina* ("Turkiy adabiyot durdonalari" tilimizda). Translation forum – 2022. Oriental research journal. Volume 2, Special issue 28, December 2022. P. 272. <https://cyberleninka.ru/article/n/bebaho-xazina-turkiy-adabiyot-durdonalari-tilimizda/viewer>

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Mahmud Koshg'ariy. 1 - 2-jildlar.*

- / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Venger adabiyoti namunalari. 100-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi G'ayrat Majid. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, B. 3.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Nizomiy Ganjaviy. 56-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Gulbahor Ashurova. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
- В Баку проходит Международный форум на тему «Низами Гянджеви: мост между культурами». 21.11.2021. <https://zerkalo.az/v-baku-prohodit-mezhdunarodnyj-forum-na-temu-nizami-gyandzhevi-most-mezhdu-kulturami/>
- Ganjaviy N. Layli va Majnun. / tarjimon J.Kamol. Toshkent: Extrimumpress, 2017; Ganjaviy N. Layli va Majnun. / tarjimon J.Kamol. Boku: Savad, 2019, 2021; Ганжавий Н. Хамса. 5 достон. / таржимон О.Бўриев. Тошкент: Истиклол нури, 2016.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Zamonidan o'zganlar. 57-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Tohir Qahhor. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, B. 38.
- Инжулар уммони.* (1988). Тўплам. / таржимон Ш.Шомухамедов. Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, Б. 159-182.
- Насимий. Асарлар. / таржимонлар Миртемир, Х.Расул, А.Қосимов., нашрга тайёрловчи Х.Расул. Тошкент: Фафур Фулом, 1977; Насимий. Дийдорингга муштокман. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010; Насимий. Мен бу жаҳонга сигмасман. / таржимонлар У.Қўчқор, Э.Очилов. Тошкент: Ўзбекистон, 2012; Насимий. Жононни севарман. Тошкент: Bilim va intellektual salohiyat, 2019; Nasimiy. Menga sig'ar ikki jahon. She'rlar. Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat, 2019.
- Воқиф М.П. Танланган шеърлар. Тошкент: Фафур Фулом, 1969; Mulla Panoh Voqif she'rlari dunyo tillarida. To'plam. / tuzuvchi E.Gafarli. Istanbul: Anqara, 2017.
- Xurshidbonu Notavon. Xurshidga yetar boshim. Tanlangan asarlar. / tarjimon Sh.Qosimova. Ozarbayjon: Boku, 2022.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Muhammad Fuzuliy. 58-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Ergash Ochilov. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
- Фузулий. Девон. / нашрга тайёрловчилар Т.Жалолов, М,Муинзода.

Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959, 1961; Фузулий. Асарлар. 2 жилдлик (1 жилд “Девон”, 2 жилд “Лайли ва Мажнун”). / нашрга тайёрловчи Х.Расул. Тошкент: Ғафур Ғулом, 1968; Ўзбек адабиёти. Мажмуа. 4 жилд, 2-китоб. Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960; Фузулий. Машраб. Ахтариб келдим сени. / Машхур кўшиқлар кутубхонаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2013; Фузулий. Қалб гавҳари. Тошкент: Ҳилол нашр, 2014; Фузулий. Ғамзасин севдинг, кўнгил. / нашрга тайёрловчи Ш.Эргашева. Тошкент: Шарқ, 2009; Фузулий. Ғамзасин севдинг, кўнгил... Тошкент: Ғафур Ғулом, 2016; Fuzuliy. Kulliyot. 2 jildlik. / nashrga tayyorlovchi Karimulla Mammadzoda. Toshkent: O‘zbekiston, 2024; So‘z chamani. Fuzuliy. / tuzuvchi M.Kenjabek. Toshkent: Akademnashr, 2020;

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Husayn Jovid. 59-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Azimjon Shoimov. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

Jovid H. Saylangan asarlar. / tarjimonlar U.Qo‘chqor, T.Qahhor. Toshkent: Tafakkur qanoti, 2018.

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Muhammad Said O‘rdubodiy. 60-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Abdulla Ulug‘ov. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

Ўрдубодий М.С. Қилич ва қалам. Икки қисмдан иборат тарихий роман. / таржимонлар Н.Алиева, М.Ҳамидов, Р.Комилов. Тошкент: Ғафур Ғулом, 1967, 1970; О‘рдубодий М.С. Қилич ва қалам. Икки қисмдан иборат тарихий роман. / таржимонлар Н.Алиева, М.Ҳамидов, Р.Комилов. Toshkent: Niso nashriyot va matbaa uyi, 2024.

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Said Azim Shirvoniyy. Mirzo Aliakbar Sobir. Muhammad. Hodiy. 61-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Karim Bahriyev. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

Shirvoniyy S.A. G‘azallar. Toshkent: VneshinvestProm, 2020; Sobir M.A. Xo‘p-Xo‘pnoma. / tarjimon K.Bahriyev. Toshkent: Meros, 2022.

Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Jalil Mammadqulizoda. Yusuf Vazir Chamanzaminli. 62-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Muhiddin Rahim. Toshkent: O‘zbekiston

nashriyoti.

- Mammadqulizoda J. Pochta qutisi. Hikoyalar. / tarjimon U.Qo‘chqor. Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019; Mammadqulizoda J. Donobosh qishlog‘I ahvolotlari. Qissa va hikoyalar. / tarjimon U.Qo‘chqor. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
- Chamanzaminli Y.V. Ikki o‘t orasida. Uch qismli tarixiy roman. / tarjimon F.Shohismoil. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Samad Vurg‘un. 63-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Muhiddin Omon. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Samad Vurg‘un: “Yuraklarga ohang solgan nay bo‘la olsam...” 04.02.2024. <https://yuz.uz/uz/news/samad-vurgun-yuraklarga-ohang-solgan-nay-bola-olsam>
- Вурғун С. Танланган асарлар. / таржимонлар А.Бобожон, Миртемир, Н.Охундий. Тошкент: ЎзДавнашр, 1953; Вурғун С. Комсомолнома. / таржимонлар Р.Абдурашидов. Тошкент: ЎзДавнашр, 1953; Вурғун С. Юракдаги сўз. / таржимон Р.Абдурашид. Тошкент: Фафур Ғулом, 1978; Вурғун С. Тўрт сўз. / таржимон Р.Абдурашид. Тошкент: Фафур Ғулом, 1990.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Mirza Ibrohimov. 64-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Nurilla Choriyev. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, B. 4.
- Иброҳимов М. Шундай кун келади. / таржимон С.Муҳаммаджонов. Тошкент: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1955.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *So‘nmaydigan sadolar. 65-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Shahlo Qosimova. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Cavad Ə. Mən həqiqətin səsiyəm. / Javod A. Men haqiqat sadosiman. Boku – 2022.
- Сулаймон Р. Танланган шеърлар. Тошкент: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1962; Сулаймон Р. Бургутли қоялар. Тошкент: Фафур Ғулом, 1979.
- Хазрий Н. Парвоз. Шеърлар, дostonлар, драма. / таржимонлар Миртемир, М.Али, Р.Абдурашид, Р.Бобожон. Тошкент: Фафур Ғулом, 1977.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Baxtiyor Vahobzoda. Xalil Rizo. 66-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Tohir Qahhor.

- Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Ваҳобзода Б. Менинг йўлим. / таржимонлар Ж.Жабборов, Н.Муҳаммад. Тошкент: Фафур Ғулом, 1981; Vahobzoda B. Vaxtiyor Vahobzodaning 90 she’ri. / tarjimonlar P.Mo‘min, N.Muhammadiyev, J.Jabborov. Anqara – 2018.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Yusuf Samado‘g‘li. 67-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Muhiddin Rahim. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Самадўғли Ю. Қатл куні. / таржимон У. Қўчқор. Тошкент: Камалак, 1991; Samado‘g‘li Y. Qatl kuni. / tarjimon U.Qo‘chqor. Toshkent: Ijod press, 2020.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Anar. 68-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Alimurod Tojiyev. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Анар. Оқ кўрфаз. Қисса. / таржимонлар И.Жаҳонгиров, Б.Эргашев. Тошкент: Фафур Ғулом, 1978; Анар. Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати. Роман. / таржимон У.Қўчқор. Тошкент: Маънавият, 2004; Анар. Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати. Роман. / таржимон У.Қўчқор. Тошкент: Янги аср авлоди, 2021; Анар. Қизил лимузин. Ҳикоялар. / таржимон Р.Жабборов. Тошкент: Фафур Ғулом, 2012; Анар. Мен, сен, у ва телефон. Қисса ва ҳикоялар. / таржимонлар У.Қўчқор, М.Ҳазраткулов, Р.Жабборов. Тошкент: Давр пресс, 2016; Анар. Кўзмунчок. Ҳикоялар. / таржимон Б.М.Шариф. Тошкент: Замин нашр, 2018; O‘zbekistonda atoqli ozarboyjon adibi Anorning yangi kitobi chop etildi. 18.08.2016. <https://ziyouz.uz/yangiliklar/ozbekistonda-atoqli-ozarbo-jon-adibi-anorning-yangi-kitobi-chop-etildi/>; Анар. Албатта учрашамиз. Қисса ва ҳикоялар. / таржимонлар У.Қўчқор, Шоҳсанам, М.Ҳазраткулов. Тошкент: Тамаддун, 2022; Toshkentda Ozarbayjon xalq yozuvchisi Anorning yangi kitobi taqdimoti bo‘lib o‘tdi. 11.06.2022. <https://ziyouz.uz/yangiliklar/toshkentda-ozarbayjon-xalq-yozuvchisi-anorning-yangi-kitobi-taqdimoti-bolib-otdi/>;
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Sobir Rustamxonli. Ramiz Ravshan. 69-jild.* / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Karim Bahriyev. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
- Рустамхонли С. Қўк тангри. Роман. / таржимон У.Қўчқор. Тошкент: Шарк, 2010; Умрдан узун кеча. Озарбайжон ҳикоялари. /

- таржимон Р.Жабборов. Тошкент: Давр пресс, 2014.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Ozarbayjon zamonaviy she'riyati antologiyasi. 70-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Karim Bahriyev. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
- Turkiy adabiyot durdonalari. (2022). *Ozarbayjon zamonaviy nasri antologiyasi. 71-jild.* / to'plovchi va nashrga tayyorlovchilar Boboxon Muhammad Sharif, Shahlo Qosimova. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.

Extended Summary

Nowadays, it is possible to show the development of a number of scientific, cultural, political, socio-economic, military, spiritual-educational, industrial, transport, and tourism sectors within the framework of the Organization of Turkic States, which has become an international structure. This indicates that the history of the organization, which was created as a small and regional structure at the time and is now in the attention of the world community, is huge, and at the same time, the great efforts made to reach the current level may not have been in vain.

The 100-volume series of books under the name “Jewels of Turkic Literature” includes more than 450 books from Uzbekistan (including Karakalpakstan), Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Hungary (even if they are observer countries), generally speaking, belonging to the 11th and 21st centuries. It includes the works of 629 classical and modern poets, writers, and thinkers. The collection contains the gems of artistic words published by the leading scholars and writers of the Turkic world, 1010 authors of classical and modern Turkish language literature. In particular, a separate volume is dedicated to 117 famous poets and writers in the collection. The works of 52 artists are included in one volume with other writers and poets who are contemporaneous, close, and compatible in terms of style and direction. Generally speaking, most of the “Golden Collection” 33 volumes Uzbek literature (volumes 1–33), the rest: 5 volumes of Karakalpak literature (volumes 34–38), 17 volumes of Turkish literature (39–55), 16 volumes of Azerbaijani literature (56–71), 10 volumes of Kazakh literature (72–81), 9 volumes

each of Kyrgyz (82–90) and Turkmen literature (91–99) and volume 1 consists of famous examples of Hungarian literature (100).

A large editorial board and working groups worked on the preparation of a large-scale and painstaking art series.

An incomparable spiritual development, a great gift for generations, has been created in New Uzbekistan. It is clear that preparing the 100-volume collection for publication did not happen by itself. The editorial board consists of Khayriddin Sultan (chairman of the board), Ibrahim Ghafurov, Sirojiddin Sayid, Asadjon Khodjajev, Bekhzod Yoldoshev, Minkhojiddin Mirza, Mukhammad Ali, Akhmadjon Meliboev, Kengesbay Karimov and Isajon Sultan. In addition, Ikram Boriboyev, Gafur Eshmurodov, Ghairat Bozorov, Ghairat Majid, Rustam Musurmon, Tahir Qahhor, Risolat Khaydarova, Bobokhan Mukhammad Sharif and Umid Khayitov worked in the working group. In addition, more than 200 translators and more than 100 literary scholars, writers, and editors were involved in the project, and the 100-volume collection was prepared and published in full in the “Uzbekistan” publishing house of AOKA.

This article talks about the cultural and educational activities carried out within the framework of the Organization of Turkic States. The main focus of the article is to show the place of the 100-volume collection “Jewels of Turkic Literature” published in 2022, in the cultural cooperation of the Turkic world. 16 volumes (Volumes 56–71) of the 100-volume “Golden Collection” are dedicated to masterpieces of poets and writers who have their own word and place in Azerbaijani literature. Many of the works of Azerbaijani writers have already been translated into Uzbek and published. This article provides detailed statistical and analytical data on which books published in 100 volumes have been published in Uzbekistan so far, in which publishing house, in what years, and in which spelling (Uzbek Latin or Uzbek Cyrillic). The translators of the works in question are also mentioned. In the article, an attempt was made to give comprehensive analytical information about the works included in the volumes (regardless of whether they are prose or verse).

It is appropriate to recognize the extensive cooperation between Uzbekistan and Azerbaijan in recent years. As a result of such cooperation, today “Jewels of Turkic Literature” and other similar fruits

of spiritual and educational cooperation are seen in the world. Practical work is being done to translate this 100-volume collection into the native languages of other Turkic countries. As a prelude to these works, it is possible to say the work being done by Azerbaijan. The fact that the collection of translations of this 100-volume collection of books into Azerbaijani language is planned to be presented to readers in the near future can be a practical proof of the above statements.

Based on the content analysis of these golden volumes, the word can be said as follows: This article contains information about 16 volumes of 100 volumes of literature, that is, about the masterpieces of Azerbaijani literature. Some of these books are already available in Uzbek; before that, they were published several times by several publishers. There are copies of publications in Uzbek Cyrillic and Uzbek Latin from various publishers. The article provides an analysis of the publishing house of all publications. More in the form of statistics, but more likely to be useful as an analytical resource for readers.

Although there are dozens of publishing houses in Uzbekistan, some of the above 100-volume works related to Azerbaijani literature, such as “Yangi asr avlodi”, “Uzbekistan”, “Akademnashr”, “Hilal nashr” and “Sharq” can be seen printed in large publishing centers. In addition, the above literature has been published by small publishing houses that have entered the market of Uzbekistan in the last 5-10 years, and today it is possible to find them in various sales places or libraries.

Several works of “Jewels of Turkic Literature” related to Azerbaijani literature were published under the cooperation of the Heydar Aliyev Azerbaijan Cultural Center in Uzbekistan, and they were freely and freely distributed to the libraries of Uzbekistan and information and resource centers of higher education institutions. Delivery can also be determined. This is a sign that the activities of the cultural centers in the two countries have been expanded. Cultural cooperation is also an effective way for the development of societies.

**MODERN MEDIA AND LANGUAGE: HOW STREAMING
AND INTERACTIVE PROGRAMS AFFECT CHILDREN'S
SPEECH DEVELOPMENT**

**MODERN MEDYA VE DİL: AKIŞ VE ETKİLEŞİMLİ
PROGRAMLARIN ÇOCUKLARIN KONUŞMA GELİŞİMİNİ
NASIL ETKİLEDİĞİ**

Dinara Meirambekkyzy¹

Abstract

The article examines the influence of television on the development of language skills in children. Television, as an important element of the modern media environment, has both positive and negative effects on language development, depending on the age of the child, the quality of the content and the participation of parents. Research shows that excessive time spent in front of a screen can delay speech development in infants and young children, especially in the absence of active communication with parents. However, educational programs contribute to the expansion of vocabulary and the development of cognitive abilities. Modern streaming platforms provide access to interactive and multilingual programs, which opens up new learning opportunities, but requires the participation of parents to control the quality of content. The article emphasizes the importance of active participation of adults in the process of media consumption in order to create a favorable environment conducive to the language development of children.

Keywords: Media, language, cognitive and social development, educational programmes, active and passive language interactions.

Özet

Makale, televizyonun çocuklarda dil becerilerinin gelişimi üzerindeki etkisini incelemektedir. Modern medya ortamının önemli bir unsuru olan televizyon, çocuğun yaşına, içeriğin kalitesine ve ebeveynlerin katılımına bağlı olarak dil gelişimi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkilere sahiptir. Araştırmalar, özellikle ebeveynlerle aktif iletişim olmadığında, ekran önünde geçirilen aşırı zamanın bebeklerde ve küçük çocuklarda konuşma gelişimini geciktirebileceğini gösteriyor. Bununla birlikte, eğitim programları kelime dağarcığının genişlemesine ve bilişsel yeteneklerin geliştirilmesine katkıda bulunur. Modern akış platformları, yeni öğrenme fırsatları sunan, ancak içeriğin kalitesini kontrol etmek için ebeveynlerin katılımını gerektiren

¹ Kazakh National Women's teacher training University,
meirambekovna.02@gmail.com

etkileşimli ve çok dilli programlara erişim sağlar. Makale, çocukların dil gelişimine elverişli bir ortam yaratmak için yetişkinlerin medya tüketimi sürecine aktif katılımının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medya, dil, bilişsel ve sosyal gelişim, eğitim programları, aktif ve pasif dil etkileşimleri.

Introduction

Television plays a significant role in the lives of modern children, including in the development of their language skills. Speech development at an early age is one of the most important aspects of a child's cognitive and social development, and any external stimuli, including television, can have a significant impact on this process. In recent years, with the advent of digital technologies and streaming platforms, the nature of media content has changed, which has a significant impact on the development of language in young children [1]. Television and traditional forms of media consumption are gradually giving way to new platforms such as YouTube, Netflix and specialized educational applications that provide children with access to a variety of types of content, including cartoons, video games, educational videos and interactive programs. These changes raise new questions about how modern media influences language development. The issue of the influence of television content on language development is causing serious discussions among scientists and educators.

One of the main factors determining the influence of television on language is the age of the child. Children under the age of three are the most vulnerable to media exposure. During this period, they actively learn to communicate, develop vocabulary and understanding of the structure of the language. However, the researchers note that excessive time spent in front of the TV, especially in the absence of interaction with adults, can negatively affect language development. This is due to the fact that television communication, as a rule, is one-sided and does not provide the child with the opportunity to participate in active language interactions that contribute to the development of communication skills [2].

Research shows that television can inhibit the development of language in infants and toddlers if the child is isolated from communicating with others. Children who spend a lot of time in front

of the screen may show a delay in speech development compared to those who interact more often with their parents and peers in the process of live communication. In one study, it was found that every additional two hours spent in front of the TV at the age of three is associated with a delay in the appearance of new words in the child's vocabulary [3].

However, television does not always have a negative impact on language development. An important factor is the quality and type of content that children watch. Scientific research has shown that educational programs designed taking into account the age characteristics of children can contribute to the development of vocabulary and cognitive abilities [4]. Educational programs are specifically focused on teaching children, using interactive elements, songs and repetitive structures, which helps children better acquire language skills. Such programs use language structures that are understandable and adapted to the child's age, which stimulate the development of both understanding and speech reproduction. Such programs, as a rule, offer not only passive perception of information, but also the opportunity to actively participate in the learning process. For example, many apps offer children to repeat words, complete pronunciation tasks, and even communicate with characters on the screen. This can stimulate the development of both receptive and productive language skills, as the child not only listens to information, but also actively uses it. Interactive programs provide children with more opportunities to use language in context, which contributes to more effective learning of new words and phrases.

Streaming platforms also offer content in various languages, which creates unique opportunities for the development of bilingualism. Early exposure to foreign languages through multilingual programs can contribute to the development of language skills and multitasking, helping children easily learn new language structures. However, there is a risk that children, not understanding the meaning of content in a foreign language, will have difficulty concentrating and assimilating information. It is important for parents to regulate the viewing of such content, helping children understand language elements and integrate new knowledge.

Nevertheless, the issue of content quality remains relevant. Although many platforms offer educational programs, much of the

media content for children is still focused on entertainment rather than learning. Children may choose programs that have no educational value and may even hinder language development due to excessive stimulation by visual and sound effects. Such content often does not take into account the cognitive needs of children, which can lead to the fact that the child spends time passively, without the opportunity to develop language skills. Moreover, younger children who are exposed to excessive amounts of entertainment content may have difficulty concentrating and assimilating new information. This creates the risk that the child will spend more time passively watching entertainment shows, parents should actively participate in the selection of content to make sure that the programs that children watch contribute to their learning and development [5].

Parents and caregivers play an important role in making television a useful tool for learning. The active participation of parents in watching educational programs with their child significantly increases the educational value of television. This allows children to receive explanations and comments on what they see on the screen, as well as the opportunity to ask questions, which contributes to their cognitive and linguistic development. Parents can stimulate discussion of what they have seen and develop the child's language through joint learning of new words and concepts.

Research also shows that background television, that is, a TV running in the house, even when the child is not watching it directly, can have a negative impact on language development. Background noise distracts the child's attention from communicating with parents and others and can prevent him from focusing on games and other activities that promote speech development [6].

Result

Thus, television can both promote and hinder the language development of children, depending on the age of the child, the quality of the content and the role of parents in the viewing process. Educational programs can provide children with useful language incentives, but without the active participation of parents and the limitations of time spent in front of the screen, television can negatively affect language development. It is important not only to control the time that a child spends behind the screen, but also to carefully choose the

content so that television and digital programs contribute to the development of language skills, and not hinder them.

List of Used Literature

- 1.Schmidt, M. E., & Vandewater, E. A. (2008). Media and attention, cognition, and school achievement. *The Future of Children*, 18(1), 63-85.
- 2.Anderson, D. R., & Pempek, T. A. (2005). Television and very young children. *The American Behavioral Scientist*, 48(5), 505-522.
- 3.Vandewater, E. A., & Lee, S. J. (2009). Measuring children's media use in the digital age: Issues and challenges. *The American Behavioral Scientist*, 52(8), 1152-1176.
- 4.Krcmar, M., Grela, B. G., & Lin, K. Y. (2007). Can toddlers learn vocabulary from television? An experimental approach. *Media Psychology*, 10(1), 41-63.
- 5.Lavigne, H. J., Hanson, K. G., & Anderson, D. R. (2015). The influence of television content and context on preschool children's language development. *Communication Research Reports*, 32(4), 309-317.
- 6.Garrison, M. M., & Christakis, D. A. (2012). The impact of a healthy media use intervention on language development. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 166(6), 565-570.

MÜƏLLİF TƏNQİDİNİN KONSEPSİYASI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

THE CONCEPT OF AUTHOR CRITICISM AND ITS BASIC FEATURES

Dr. Nurlane MEMMEDOVA¹

Özet

Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri problemlərinin tarixi həllinə mühüm məsələlər daxildir. Məzmunu görə tənqid formaları aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər: nəzəri tənqid, tarixi tənqid və tənqid tənqidi. Tənqidi yanaşmanın xüsusiyyətlərinə görə peşəkar tənqidi müəllifin tənqidinə və oxucunun tənqidinə bölmək olar. Tənqid və bədii yaradıcılıq bir - birini tamamlayan və bir-birinə təsir edən sahələrdir. Tənqid bədii yaradıcılığın düzgün istiqamətdə inkişafına xidmət edən bir yaradıcılıq növüdür. Müəllif tənqidi anlayışı müəllif – tənqidçi sənət əsəri zəncirində bütün yük bir yazıçıya yönəldildikdə yaranır. Müəllif tənqidi peşəkar tənqid və Həvəskar tənqidin bəzi xüsusiyyətlərini birləşdirir. Peşəkar tənqid müəllifin təxəyyülünün nəticəsi olan ədəbi əsərin obyektiv ümumiləşdirmələr əsasında öyrənilməsini vurğulayır. Müəllifin tənqidi daha çox subyektiv yanaşma əsasında formalaşmağa meyllidir. Bədii tənqid elmi-nəzəri tənqiddən sentimentallığı və impressionist xarakteri ilə fərqlənir. Peşəkar tənqiddə Jurnalistika əsas elementdir, yazı tənqidində isə sənətdir. Məqalədə məqsədimiz müəllif tənqidi problemini və onun əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaya daxil etməkdir. Müəllifin tənqidi klassiklərin ədəbi irsində yaranmışdır. Ancaq müəllif tənqidinin inkişaf mərhələsi 20-dir. bir əsrdir. Tədqiqatın məqsədlərindən biri də Səməd Vurğun və Anarın 20 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələri üzərində işləmək idi. Bu, XVI əsrdə formalaşan müəllif tənqidinin yeni mərhələsinin təhlilidir. Səməd Vurğunun müxtəlif problemləri əhatə edən hesabatları Anarın qədim zamanlardan bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair məqalələrində tənqidi mülahizələrin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir.

Açar sözlər: tənqid, müəllif tənqidi, incəsənət, təəssürat, fikir azadlığı

Abstract

The historical solution of the theoretical problems of Azerbaijani literary criticism includes important issues. According to the content, forms of

¹Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami Gencevi Edebiyat İnstitutü, memmedovanurlane89@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1734-8949>

criticism can be systematized as follows: theoretical criticism, historical criticism and criticism of criticism. According to the characteristics of the critical approach, professional criticism can be divided into criticism of the author and criticism of the reader. Criticism and artistic creativity are fields that complement each other and have the power to influence each other. Criticism is a type of creativity that serves the development of artistic creativity in the right direction. If the entire burden in the author - work of art - critic chain is concentrated on a single literary figure, the concept of author criticism emerges. Author criticism combines some features of professional criticism and amateur criticism. Professional criticism emphasizes examining the literary work, which is the result of the author's imagination, based on objective generalizations. The author's criticism tends to be shaped on the basis of a more subjective approach. Artistic criticism differs from scientific-theoretical criticism by its emotionality and impressionistic character. The basic element in professional criticism is journalism, and in writer criticism it is art. Our aim in the article is to include the problem of author criticism and its basic features in research. Author criticism took its beginnings from the literary heritage of the classics. However, the development stage of author criticism is the 20th century. One of the tasks of the study is to analyze the new phase of author criticism that occurred in the 20th century through the articles of Samad Vurgun and Anar. Samad Vurgun's reports covering various problems, Anar's articles on the history of Azerbaijani literature from ancient times to modern times focus on determining the level of critical reasoning.

Keywords: criticism, author criticism, art, impression, freedom of thought

Giriş

Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri problemlərinin tarixi baxımdan həlli vacib olan məsələlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən tənqidin tipoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmək günümüzün aktualıq kəsb edən məsələlərindəndir. Məzmununa görə tənqidin formalarını bu şəkildə sistemləşdirmək olar: nəzəri tənqid, tarixi tənqid və tənqidin tənqidi. Tənqidi yanaşmanın xüsusiyyətlərinə görə isə professional tənqid, yazıçı tənqidi və oxucu tənqidinə bölmək olar. Tənqid və bədii yaradıcılıq bir-birini tamamlayan, bir-birinə təsir etmək qüvvəsinə malik olan sahələrdəndir. Tənqid bədii yaradıcılığın düzgün istiqamətdə inkişafına xidmət edən bir yaradıcılıq növüdür. Yazıçı – bədii əsər – tənqidçi zəncirində bütün yük bir ədəbi simanın üzərində cəmlənirsə, o zaman yazıçı tənqidi anlayışı meydana çıxır. Yazıçı tənqidi peşəkar tənqidlə həvəskar tənqidin bəzi xüsusiyyətlərini özündə

cəmləşdirir. Professional tənqid yazıçının təxəyyülünün nəticəsi olan bədii əsərin obyektiv ümumiləşdirmələr əsasında təhlilinə önəm verir. Yazıçı tənqidi isə subyektiv yanaşmanın əsasında formalaşmağa daha meyillidir. Bədii tənqid elmi-nəzəri tənqiddən emosionallığı və impressionizm xarakteri ilə fərqlənir. Professional tənqiddə publisistika, yazıçı tənqidində isə bədiilik əsasdır.

Yazıçı tənqidinin nəzəri xüsusiyyətləri

Obyektivlik və mühakimə müstəqilliyi ilə dəyərləndirmə obyektinə yönələn tənqid polifonik anlayış kimi cəmiyyətdə müxtəlif sahələrdə əsas təfəkkür formasıdır. Tənqidçi fikri estetik meyarların tələbləri səviyyəsinə yüksəlib prosesə təsir etmək iqtidarındadır. Tənqidin spesikası və əsas idrak funksiyası nəzərə alınmaqla tənqidçinin əsas fəaliyyət istiqamətləri formalaşdırılır. “Tənqidçi meyarı” anlayışına diqqət yetirilib, “Kimdir tənqidçi” sualının cavabı müasir elmi-nəzəri fikirdə həll olunmamış məsələlər sırasında yer almaqdadır. Ədəbi prosesdə bu məsələyə müxtəlif yanaşma nəzərə çarpmaqdadır. Bəzi yazıçıların, eləcə də məqalə yazmağı bacaran hər bir ədəbiyyatşünasın tənqidçi kimi qeyd edilməsi faktı mövcuddur. Eyni zamanda bəzi tənqidçilərin bədii yaradıcılığının olması halları da müşahidə edilir. Bəzi məqamlar da olur ki, yaradıcılığı və elmi-nəzəri qənaətləri ilə ədəbiyyat adamı həm yazıçı, həm də tənqidçi simasını öz şəxsiyyətində cəmləşdirir. Bu problemlər ədəbiyyatşünaslıqda mübahisəli məqamların yer almasına səbəb olmuşdur. Əsas anlaşılmazlıq yazıçı tənqidi ətrafındadır. Bu anlayışdan yola çıxaraq yazıçıların tənqidçi kimi qeyd edilməsi faktının mövcudluğu ədəbi prosesdən kənar deyildir.

Sovet dövrü tənqidi fikir tarixindən çağdaş dövrümüzdə qədər olan elmi mənşərə də göstərir ki, klassik irsdən başlayaraq müasir dövr yazıçıların ədəbiyyat və sənət haqqında görüşləri tənqidi fikir qismində təhlil edilmişdir. Kamal Talıbzadə ədəbi-tənqidi fikrimizin qaynaqlarını ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edərkən “bu mərhələdə yaranan əsərin ilk tənqidçisi də müəllifin özüdür” (Talıbzadə, 1994, 5) mülahizəsini irəli sürmüşdür. Estetik təsəvvürün formalaşmasının klassik ənənədən götürülməsi məsələsi müasir dövrdə də davam etdirilir. Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, Marağalı Əhvədi, İmadəddin

Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi klassik və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin bədii yaradıcılığında tənqidi-estetik düşüncənin mövcud olması fikri birtərəfli səslənir. Onların sözü dəyəri, sənətin gözəlliyi, məndə sözü yerli-yerində işlədilməsi, sənətin həqiqətlə uyğunluğu, fikrin yeniliyi və aydınlığı haqqında olan fikirləri estetik düşüncənin bədiiliklə qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Bu fikirləri professional tənqidin deyil, yazıçı tənqidinin ilkin başlanğıcı hesab edə bilərik.

Bədii əsərlərdən ortaya çıxan bu fikirlərdə ədəbi-estetik yanaşma və fəlsəfi ümumiləşdirmə mövcuddur. Bu zaman yazıçı tənqidi anlayışı bu şairlərə şamil edilir. Çünki elmi-nəzəri tənqidi fikir bu mülahizələrdə yoxdur. Estetik fikirlə tənqidi-estetik fikrin arasında incə bir fərq vardır. Belə ki, dərk edilərək qiymətləndirilən problemin əsasında tənqidi refleksiyaya dayanır. Tənqidi refleksiyaya bədii əsərin dəyərləndirilməsi zamanı şüurda yaranan inikas formasıdır. “Estetik mülahizələr müxtəlif dövrlərin bədii təcrübəsinin ətraflı təhlili, mədəni və kütləvi bədii zövqlərin təkamülünün istiqaməti və səbəblərinin dərk edilməsi, incəsənət ustalarının öz yaradıcı proseslərinin müşahidəsi əsasında doğruluq qazanır” (Krivtsov, 1998, 8-9).

Belinskiyin “tənqid hərəkət edən estetikadır” ifadəsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, klassiklərin fikirlərini peşəkar tənqiddən uzaqlaşdıran amil də onun fəaliyyətdə olması, Borevin sözləri ilə desək “gerçəkliklə sənətkar arasında qarşılıqlı əlaqəyə təsir göstərməsi” (Borev, 2010, 230) ilə bağlıdır. “Gerçəklik – sənətkar – bədii əsər – oxucu – gerçəklik” (Borev, 2010, 233) zəncirində klassiklərin söz və sənət haqqında fikirlərində “gerçəklik – sənətkar – bədii əsər – oxucu” halqası qurulur. Ədəbi tənqid isə “bu prosesin bütün halqalarına və halqalar arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakterinə təsir göstərir” (Borev, 2010, 230). Düzdür, estetik tənqidin nəzəriyyəsidir. Lakin klassik irsin estetik fikirləri ədəbi tənqid prizmasından təhlil edilməməlidir. Çünki bu əsərlərdə müəllif düşüncəsinə kənardan yanaşma mövcud deyil. Eyni zamanda tənqidi mühakimə klassiklərin düşüncələrində yer almamaqdadır.

Klassik irsdə yazıçı tənqidinin təzahür formaları

Yazıçı tənqidi başlanğıcını klassiklərin ədəbi irsindən götürmüşdür. Bununla belə, yazıçı tənqidinin inkişaf mərhələsi XX əsrdir. Yazıçı tənqidi anlayışının düzgün dərk edilməsi müasir yazıçılarla klassik irsdə təsadüf edilən fikirlər arasındakı fərqi müəyyənləşdirməyə kömək edir. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Anarın məqalələri yazıçı tənqidini formalaşdıran araşdırmalardır. Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Elçinin elmi tədqiqatlarını yazıçı tənqidindən uzaqlaşdıran cəhət subyektiv mülahizələrdən xilas olub nəzəri müddəaların hakimliyinə əhəmiyyət verilməsi ilə bağlıdır.

Xətib Təbrizinin fəaliyyəti ilə öz bünövrəsini götürən ədəbi tənqid tarixi professional reallığını Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında tapmışdır. XI əsrdən XIX əsrə qədər olan tarixi dövrü birbaşa tənqid tarixi ilə bağlamaq müəyyən qədər doğru nəticə hasil etmir. Yəni, Azərbaycanda peşəkar tənqid Xətib Təbrizidən başlamış və Mirzə Fətəli Axundzadənin fəaliyyətinə qədər durğunluq dövrü yaşamışdır. Buna görə də XII əsrdən XIX əsrdə qədərki dövrü yazıçı tənqidinin ilk dövrləri kimi qeyd edə bilərik.

Çünki bu dövrdə estetik mülahizələr bədii əsərin tərkibində subyektiv bədii təfəkkürdən gəlir və obrazlılıq, emosionallıq aparıcı mövqeyini qoruyur. “Düşünən” və “Düşündürən” şairin yaradıcılığının potensial imkanları ədəbiyyatşünaslıq elminin nəzəri-estetik baxışında təkamül rolunu oynayır. Burada professional tənqid özünü göstərmir, konseptuallıq və ümumiləşdirmək qabiliyyəti aşkar edilmir. Klassiklərin yaradıcılığında olan fəlsəfi fikirləri XX əsrdə formalaşan yazıçı tənqidini istiqamətləndirən mənbə kimi dəyərləndirə bilərik.

Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” əsərində polemika yaratmaq qabiliyyəti diqqəti cəlb edir. Arif Ərdəbili Nizami Gəncəvini hədəfləyən misralarında sözü, qələminin gücünə inamını poemanın daxilində belə ifadə etmişdir:

Gəncə möbidilə demə qurtardı,
Söz şahı, Gəncəyə xəzinə vardı.

Nizami, söz deyən müdrik sənətkar,
Söz vaxtı göstərib daim ecazlar (Arif Ərdəbili, 2007, s.190-191).

Bu misralarda şeirin binasını qoyan şairin yaradıcılığına ehtiram hiss olunsa da, Arif Ərdəbilinin əsərinə Nizami ilə bağlı hissələr salmasında başqa məqsəd güdülmüşdür. İlk öncə qeyd edək ki, yuxarıdakı misralar məqsədli şəkildə əsərdə yer almışdır. Belə ki, "Leyli və Məcnun" əsərində Nizaminin oğlu Məhəmmədə ünvanlanan nəsihətlərində söz meydanında artıq onu əvəz edəcək şairlərin olmadığına işarələr vardır:

Dedim: "Məni görmək istəsə hər kim,
Beytimdə görünər ona surətim.
Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır?
Hər beyti səslənər: "Burda, burdadır!" (Nizami Gəncəvi, 2004, 473).

Şeirdən ucalıq umma dünyada,
Çünki nizamiylə qurtardı o da (Nizami Gəncəvi, 2004,51).

"Xosrov və Şirin" əsərində də Nizaminin belə məzmunlu beytlərinə təsadüf etmək mümkündür. Zamanın sınağından qalib çıxacaq biləcək şeirlər yaratması ilə fəxr edən Nizaminin bu misralarına qarşılıq olaraq Arif Ərdəbili öz sənətkarlığını qabartmaq üçün həmin misraları işlədir. Xəlil Yusifli belə nəticəyə gəlmişdir ki, o, "Nizamini Yaxın və Orta Şərqi ən böyük şairi kimi həzm edə bilməmişdir" (Arif Ərdəbili, 2007, 23). Bizim fikrimizcə, Arif Ərdəbilinin bu şəkildə yanaşması Nizaminin təsiri altında olmadığını sübut etməyə çalışması ilə bağlıdır. Şair "Xosrov və Şirin" poeməsindən əsərə daxil etdiyi və həmin fikirlərə əks mövqe nümayiş etdirdiyi beytlərdə də Nizami ənənələrinin davamçısı kimi diqqəti cəlb edir.

Arif Ərdəbili "Xosrov və Şirin" poeməsindən sonra orijinal əsər yaratmaq istədiyini diqqətə çatdırmaq üçün əsərində müqayisəli tərənnümü əsas seçmişdir. Özündən əvvəl Xosrovin baş qəhrəman kimi obrazını yaradan Nizamidən fərqli bir əsər yazdığını bu fikirlərlə isbat etməyə çalışmışdır:

O dəm ki, Xosrovu yadına saldı,
Zəruri bir işin qeydinə qaldı.
Xosrovdan ən yaxşı işləri seçdi,
Şirindən bakirə dürrələr deşdi.
İltifat etmədi əsla Fərhada,
Qoymadı Şirindən yetə murada.
Xosrovun bəxtinə özü qıymadı,
O qərib Fərhada məhəl qoymadı (Arif Ərdəbili, 2007,198).

Fərhad qissəsinə Arif göz açdı,
Nəzm ilə üstünə gövhərlər saçdı (Arif Ərdəbili, 2007,210).

Arif Ərdəbili diqqətdən kənar qalan Fərhada üstünlük verməsi ilə bir sənətkar kimi şairlik məharətini göstərməyi əsərinin əsas amalı hesab etmişdir. Eyni mövzuya müraciət edən iki şairi bir-birindən ayıran cəhətlər bu təşəbbüs nəticəsində reallığını tapmışdır. Əslində, Nizami Gəncəvinin ilk yaradıcı kimi bədii obrazı “Fərhadnamə” əsərində aydın görünür.

Bütün bunlar yazıçı tənqidinin xüsusiyyətlərinə bənzəyir. Onun fikirləri subyektiv mülahizələri əhatə etdiyi üçün Arif Ərdəbilini yazıçı tənqidinə aid edə bilmərik. Onu da qeyd edək ki, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” əsərində təsadüf etdiyimiz bu fikirlər onu peşəkar tənqiddə də yaxınlaşdırır. Lakin subyektiv təəssüratlar üstünlük təşkil etdiyi və tədqiqat xarakteri daşmadığı üçün yazıçı tənqidinin nümayəndəsi kimi təhlil etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

XX əsrdə yazıçı tənqidinin inkişafı

Arif Ərdəbilinin Nizami Gəncəviyə bu şəkildə yanaşması XX əsrdə Səməd Vurğunun Hüseyn Cavid yaradıcılığını qiymətləndirməsinə bənzəyir. 1936-cı il 24 mart-3 aprel tarixlərində Azərbaycan sovet yazıçılarının müşavirəsi keçirilmişdir. “Formalizm və naturalizm” mövzusunda diqqət mərkəzində saxlayan müşavirənin nəticəsi olaraq, “Ədəbiyyat” qəzetində bu mövzuda Süleyman Rüstəm, Mikayıl Rəfili, Səməd Vurğunun çıxışları yer almışdır: “Ədəbiyyatda və sənətdə formalizm və naturalizm əleyhinə aparılan mübarizə heç də növbəti kompaniya deyil, əksinə, bir hərəkət, sosialist realizmi

metoduna keçən yolları təmizləyən bir vasitədir” (“Ədəbiyyat” qəzeti, 1936).

Bu fikirlərdən sonra ədəbi simaların fikir ayrılıqlarını ifadə edən mətnlərdə kəskin mövqə Səməd Vurğunda üzə çıxır. O, formalistlərin həyatdan uzaqlaşmış “sənət sənət üçündür” ideyasına söykəndiyi qənaətinə gəlmişdir. Öz fikirlərinə aydınlıq gətirmək üçün Mirzə Ələkbər Sabir və Hüseyn Cavid yaradıcılığına müraciət etmişdir. Mirzə Ələkbər Sabiri xalqın həyatını duyması və onların arzularına xidmət etməsi tərəfdarı kimi yüksək qiymətləndirmişdir: “Sabir elə bir sənətkar olmuşdur ki, onunla xalqımız əsrlər boyu fəxr edəcəkdir. Sabirin yaradıcılığında xalqımızın ruhu, həyatı vardır” (Səməd Vurğun, 1936). Bunun əksinə olaraq, Hüseyn Cavid haqqında fikirləri fərqlidir: “Biz Hüseyn Cavidin yaradıcılığından istifadə etmiş və edəcəyik. H.Cavidin yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrənməli şeylər çoxdur. Lakin Hüseyn Cavidin yaradıcılığı bizim Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi ilə, onun talei ilə bağlı deyildir. Mən əminəm ki, böyük sənətkar H.Cavid həqiqi xalqçılıq uğrunda apardığımız mübarizədə bizim səsimizə hər kəsdən əvvəl səs verəcəkdir. Əminəm ki, H.Cavid Azərbaycan xalqını, sosializm ölkəsində xariqələr yaradan Azərbaycan xalqını daha dərinləndirəcək, onu bütün genişliyi ilə öz əsərlərində göstərəcəkdir” (Səməd Vurğun, 1936). Tənqidçi Məsud Əlioğlunun Səməd Vurğunun fikirlərini təhlil edərkən gəldiyi qənaət bizim diqqətimizi cəlb etmişdir: “Sənətdə ictimai məzmun, konkretlik, müasir hadisələrə nüfuz etmək, fəlsəfi ümumiləşdirmə, Səməd Vurğuna görə, yazıçını irəli aparan, onun qarşısında geniş yaradıcılıq üföqləri açan mühüm amillərdir. Səməd Vurğunun ədəbi yaradıcılıq prosesi, incəsənətin nəzəri məsələləri və qarşısında duran vəzifələr haqqındakı qeyd və fikirləri şairin tənqidi-estetik görüşlərinin müəyyən bir hissəsini təşkil edir” (Vəliyev, 1961,89). Məsud Əlioğlunun Səməd Vurğunun tənqidi-estetik görüşləri haqqında mülahizələri yazıçı tənqidini şərtləndirən xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Səməd Vurğunun tənqidi mövcud quruluşun təbliğinə və fərdi yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanır.

Peşəkar tənqidçi Məsud Əlioğlu Hüseyn Cavid yaradıcılığına monoqrafiya həsr etmişdir. Ona görə də “tənqidçi elə təhlil istiqaməti seçmişdir ki, bir növ Səməd Vurğunun fikirlərinə bəraət qazandırmaq

istəmişdir. Səməd Vurğunun “Hüseyn Cavidin yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrənməli şeylər çoxdur” cümləsinin verilməsi bu məqsədə xidmət etmişdir. Məsud Əlioğlu Cavidin tənqidi məsələsində xalq həyatına yaxınlıq cəhətdən realist ədəbiyyatın tərəfində olan Səməd Vurğunun sənətkarlara bu tələbdən yanaşdığı fikrini irəli sürmüş, Cavid şeirinin dərin məntiqi və bədii ümumiləşdirmə qüvvətini də qeyd etməyi unutmamışdır” (Məmmədova, 2024, 34).

Onu da qeyd edək ki, bu müşavirə yazığı tənqidinin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini və nəzəri aspektlərini göstərən bir hadisədir. Belə ki, bu fikirlər subyektiv təəssürlərə əsaslanaraq cərəyanların mövqeyindən yanaşmanı üzə çıxarır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsasən yazığı kimi çoxsaylı tədqiqatların araşdırılan şəxsiyyətlərindən olan Anar öz estetik düşüncələri etibarilə yazığı tənqidinin nümayəndəsidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri vəzifəsini icra edən Xalq yazıçısı roman, povest, hekayə müəllifidir. Onun “Söz dünyası” kitabına ədəbiyyat tarixini formalaşdıran klassik və müasir ədəbi imzalara həsr olunmuş tədqiqat xarakterli yazılar toplanmışdır. Bu kitabda ədəbiyyat tarixini sistemləşdirmək cəhdi təqdirəlayiq bir hadisədir. Çünki bu əsərlərdə məqsəd tarixi reallığı elmi mühitə təsdiq etmək, Azərbaycan tarixində əsas yaradıcılıq keyfiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Bu cəhətdən “Min beş yüz ilin Oğuz şeiri” antologiyasına yazdığı ön sözdə onun fikirlərinin əsas məqamları üzə çıxır: ““Kitabi Dədəm Qorqud” qədim Oğuzların oğuz dilində yaranmış abidəsidir. “Koroğlu” dastanı, Yunus İmrənin, Füzulinin, Məxtumqulunun şeirləri Oğuzların varisləri — Türkiyə və Azərbaycan tülklərinin, türkmənlərin ortaq mənəvi və mədəni sərvətləridir. Min beş yüz il — on beş əsr tarixi isə Oğuz qrupunun da, başqa türk xalqlarının da müştərək yazılı abidələrinin — Orxon-Yenisey yazılarının VI-VIII əsrlərə aid olmasına əsaslanır” (Anar, 2018, 56).

Anarın məqalələrinə seçilən başlıqlar yazığı qələminin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu adlar tədqiqat aparılan şəxsiyyətlərin yaradıcılıq cizgilərini özündə birləşdirir. Sərlövə bədiilik faktorlarından xəbər verir:

Mirzə Fətəli Axundzadə – Sübhün səfiri
Xurşidbanu Natəvan – Yaralı heykəl, yaralı yaddaş
Cəlil Məmmədquluzadə – Anlamaq dərdi
Mirzə Ələkbər Sabir – Dəryada duran qocaman dağ
Hüseyn Cavid – Faciələr müəllifinin faciəsi
Səməd Mənsur – Dünyanı “rəng” bilən şair
Cəfər Cabbarlı – Azad bir quşdum
Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri – Güneydən gələn səslər
Mikayıl Müşfiq – Səni kim unudar
Sabit Rəhman – Solan illərin sorağı
Mirzə İbrahimov – Yaradıcılıq meridianları
Rəsul Rza – Çinar ömrü
Nigar Rəfibəyli – Durna taleyi

Sonuç

Yazıçı tənqidi peşəkar tənqidin ümumiləşmiş müddəalarından azaddır. Professional tənqidin obyektiv yanaşması yazıçının şəxsi fikirlərini əvəz etdikdə yazıçı tənqidi anlayışı ortaya çıxır. Arif Ərdəbilini, Səməd Vurğunu ona görə yazıçı tənqidinin nümayəndəsi kimi qeyd edirik ki, onların bədii materialı dəyərləndirmə meyarlarında subyektiv amillər üstünlük təşkil edir və elmi ictimaiyyətin ortaq düşüncə müstəvisinə əksdir. Nizami Gəncəvi və Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədqiqi zamanı qeyd edilən fikirlər nəzəri aspektdən uzaqdır və şəxsi motivlərə söykənmə əsasdır. Bu sərbəstlik sənətkara və onun bədii yaradıcılığına tənqidçinin peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq hərtərəfli təhlil istiqaməti verir və subyektivizmə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən yaradıcı şəxsiyyətlərin bədilik təzahürü onların mülahizələrinə də sirayət etmişdir. Ədəbi tənqid professional tənqidi, bədii tənqid isə yazıçı tənqidini xarakterizə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yazıçı tənqidinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Kaynaklar

Anar. (2018). Söz dünyası. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”.

Arif Ərdəbili. (2007). Fərhadnamə. Tərcümə edəni: Xəlil Yusifli. Bakı: “OKA Ofset”.

- Borev, Y.B. (2010). Estetika. tər. ed. R.S.Ulusel; elmi red. Ş.Alışanlı, Bakı: Təhsil.
- Bədii ədəbiyyatda formalizm və naturalizm əleyhinə. (1936). “Ədəbiyyat” qəzeti, 3 aprel.
- Krivtsun O.A. (1998). Estetika. Moskva: Aspekt press.
- Məmmədova, N. (2024). Tənqidçinin düşüncələri: Məsud Əlioğlu. Bakı: Təhsil.
- Nizami Gəncəvi. (2004). Xosrov və Şirin. Bakı: Lider nəşriyyatı.
- Nizami Gəncəvi. (2004). Leyli və Məcnun. Bakı: Lider nəşriyyatı.
- Səməd Vurğun. (1936). Formalizm və naturalizm əleyhinə. “Ədəbiyyat” qəzeti, 14 aprel.
- Talıbzadə K. (1994). Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: Azərnəşr.
- Vəliyev, M.Ə. (1961). Məfkurə dostları. Bakı: Azərnəşr.
- В.Г.Белинского «Сочинения Державина». (1981). Собрание сочинений [в 9 томах].Москва: Художественная литература, т.6.

**SOCIAL POLICY AS AN IMPORTANT DIRECTION IN THE
DEVELOPMENT OF STATESHIP**

**DEVLETÇİLİĞİN GELİŞİMİNDE ÖNEMLİ BİR YÖN
OLARAK SOSYAL POLİTİKA**

Azer MUSTAFAYEV¹

Zeynaddin SHABANOV²

Abstract

One of the main directions of state policy in Azerbaijan is the regular increase in the well-being of the people, strengthening social protection of the population, and proper payment of social security. Thus, the payment of social security to the population is one of the issues that requires special attention and sensitivity. Adapting the development of the Azerbaijani state to international standards, İlham Aliyev defines ensuring the well-being of citizens as one of the main goals of the state, develops the foundations of the social development of the republic, and a model of the social state of Azerbaijan.

Government spending on social policy can increase or decrease depending on changing goals. Under the rule of law, goals may to some extent reflect the wishes of the voters and taxpayers who fund such spending. However, this depends on the needs of the population and the state of the country's economy.

The article states that the basis of the stability of the society is the social policy conducted in the country. For this purpose, the scope of social policy is regularly expanded in our country, new legislative acts are adopted to improve people's social welfare, additions and changes are made to existing laws. It is known that the adopted social packages include the strengthening of social protection of all layers of the population, improvement of welfare conditions, improvement of the condition of the disabled, veterans, wounded, war participants, the elderly, women, children deprived of parental care, single mothers, low-income families. The demands of further improvement of the situation of refugees and displaced persons are taken into account.

¹ Associate Professor, Baku State University, Doctor of Philosophy, azer.mustafaev.60@gmail.com ORCID: - [0009-0003-4872-6855]

² Associate Professor, Doctor of Philosophy, Institute of Philosophy and Sociology of ANAS Zeynaddin.shabanov@gmail.com ORCID: - [0000-0003-4102-6250]

Keywords: social policy, society, law, security, pension, justice.

Özet

Azerbaycan'daki devlet politikasının ana yönlerinden biri, halkın refahının düzenli olarak artması, nüfusun sosyal korumasının güçlendirilmesi ve sosyal güvenliğin uygun şekilde ödenmesidir. Bu nedenle, sosyal güvenliğin nüfusa ödenmesi, özel dikkat ve hassasiyet gerektiren konulardan biridir. Azerbaycan devletinin gelişimini uluslararası standartlara uyarlayan İlham Aliyev, vatandaşların refahının sağlanmasını devletin temel hedeflerinden biri olarak tanımlamakta, cumhuriyetin toplumsal gelişiminin temellerini ve Azerbaycan sosyal devletinin bir modelini geliştirmektedir. Sosyal politikaya yapılan devlet harcamaları, değişen hedeflere bağlı olarak artabilir veya azalabilir. Hukukun üstünlüğü uyarınca, hedefler bir dereceye kadar bu tür harcamaları finanse eden seçmenlerin ve vergi mükelleflerinin isteklerini yansıtabilir. Ancak bu, nüfusun ihtiyaçlarına ve ülke ekonomisinin durumuna bağlıdır. Makale, toplumun istikrarının temelini ülkede yürütülen sosyal politika olduğunu belirtmektedir. Bu amaçla ülkemizde sosyal politikanın kapsamı düzenli olarak genişletilmekte, insanların sosyal refahını iyileştirmek için yeni yasal düzenlemeler kabul edilmekte, mevcut yasalara eklemeler ve değişiklikler yapılmaktadır. Kabul edilen sosyal paketlerin, nüfusun tüm katmanlarının sosyal korunmasının güçlendirilmesi, refah koşullarının iyileştirilmesi, engellilerin, gazilerin, yaralıların, savaş katılımcılarının, yaşlıların, kadınların, ebeveyn bakımından yoksun çocukların, bekar annelerin, düşük gelirli ailelerin durumunun iyileştirilmesini içerdiği bilinmektedir. Mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin durumunun daha da iyileştirilmesi talepleri dikkate alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: sosyal politika, toplum, hukuk, güvenlik, emeklilik, adalet.

INTRODUCTION

One of the main directions of the state policy of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev is the regular improvement of the well-being of the people, strengthening social protection of the population, and proper payment of social security. Thus, the payment of social security to the population is one of the issues that requires special attention and sensitivity. Adapting the development of the

Azerbaijani state to international standards, Ilham Aliyev defines ensuring the well-being of citizens as one of the main goals of the state and develops the foundations of the social development of the republic, a model of the social state of Azerbaijan.

Professor R. Hasanov writes: “Social policy is interested in the questions “why care” about people. Caring for someone is a practical task, and much of it is carried out within the family and by women, even in developed "welfare states"... Since the field of public administration is largely dominated by men, its character is determined not by the nature of human relationships, but by the meaning labor, family and nation. human relationships are formed” [1, p. 7].

In modern times, there is a need to expand activities in the direction of organizing social policy. The special significance of its social function creates conditions for the development of a social state. This trend is directly related to the fact that society has an advantage over the economy and ensuring decent living conditions is the main goal of the state.

Topic Analysis

Government spending on social policy can increase or decrease depending on changing goals. Under the rule of law, goals may to some extent reflect the wishes of the voters and taxpayers who fund such expenditures. But this depends on the needs of the population and the state of the country’s economy.

By decrees and orders signed by the President of the Republic of Azerbaijan, as part of a new package of social reforms implemented from the beginning of 2023, social payments have once again been increased in our country: the minimum monthly wage has been increased by 15 percent, from January 1, 2023 - from 300 manats up to 345 manats, financed from the state budget. In a number of organizations, monthly wages have been increased by an average of 15 percent. A further increase in benefits and pensions is aimed at vulnerable segments of the population - families of martyrs, disabled people, including war-related disabled people who have lost the head

of the family, low-income families, women with more than five children and others.

This is a very good thing and is aimed at increasing the social security of the population. It should be noted that in Azerbaijan, wages are increased from time to time and changes are made to the minimum wage. This comes from a place of objectivity. It is enough to look at one fact to be convinced of the legality of these steps. Thus, over the past 22 years, Azerbaijan's total income from oil and gas has exceeded 176 billion euros. True, most of these funds were spent on strengthening our army and purchasing new modern weapons. However, it should be noted that it is very difficult to live on the basis of current salaries at current market prices, and new measures must be taken in this direction, as well as increasing prices for products by businessmen and speculators in the domestic market, these market attempts must be prevented.

The social policy of the state is also reflected in the purchases of the population. Funds used by the population to purchase food, food and other products are sold at a certain percentage of wages. The State Statistics Committee has published indicators reflecting the purchasing power of the population in terms of retail (one-time) trade turnover and prices at the end of 2022. Considering that these indicators are of interest, let's pay attention to them. Thus, from the published figures it is clear that in 2022 the population spent a total of 52 billion 171 million manats in the retail trade network[7].

The share of food in the population's expenses is one of the indicators of the level of social well-being of the country, since the higher the level of income of the population, the lower the share of food expenses in expenses should be. . For comparison: in developed countries, food accounts for 10-15 percent of household expenses.

In general, out of the 4 packages of social reforms implemented over the past five years, the previous 3 packages of reforms covered 4 million people, an additional 6 billion manats were allocated for these

reforms, and 750 million manats were allocated annually to increase their salaries and benefits. and pensions [7].

In recent years, a modern infrastructure for rehabilitation and social services has been created in our country, the annual number of people receiving rehabilitation services has increased many times, and a new Agency for the provision of social services at a higher level has been created. The Social Services Agency was created in accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 30, 2019 No. 912 “On additional measures related to improving management in the field of social protection.” The agency's charter was approved by Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated June 30, 2020 No. 1077.

One of the main activities of the agency is the establishment and development of local and international cooperative relations in the field of social security. The Social Services Agency has signed a memorandum with a number of universities and institutions and is collaborating to further improve the services provided to vulnerable populations [3, p.16].

Social advisory assistance to citizens in need is aimed at their adaptation to society, reducing social tension, creating a favorable environment in the family, as well as ensuring interaction between the individual, family, society and the state. Social advisory assistance implies psychological support for older people and people with disabilities, intensifying their efforts in solving the problems they face [4, p.34].

In the Republic of Azerbaijan, the social security of the state for the population is based on the provisions of Article 38 of the Constitution. It states here that every citizen of Azerbaijan has the right to social security. The signs of social security in our country include: objective reasons aimed at ensuring or ensuring a certain standard of living, which create the need for special mechanisms for social protection of citizens (illness, old age, disability, unemployment, etc.); the existence of special funds that are a source of social security;

special methods of providing livelihoods; reflection of the rules for ensuring social security in the law [2, p. 127].

Strengthening the social protection of older people and providing them with decent living conditions is always in the attention of the Azerbaijani state. Successful policies are aimed at the well-being of the country's citizens. In independent Azerbaijan, state policy towards older people was formed on the basis of special attention and care paid by national leader Heydar Aliyev to ensuring social protection of older people.

Strengthening the social protection of older people and providing them with decent living conditions is always in the attention of the Azerbaijani state. Successful policies are aimed at the well-being of the country's citizens. In independent Azerbaijan, state policy towards older people was formed on the basis of special attention and care paid by national leader Heydar Aliyev to ensuring social protection of older people.

One of the important social protection programs currently being implemented in Azerbaijan is to improve the social life conditions of the families of martyrs, disabled war veterans, war participants and veterans. This program is further expanded within the framework of the package of social support for the families of martyrs, war participants and disabled people in the period after the 44-day Patriotic War, when, under the leadership of Mr. President, the Azerbaijan Army won a historic victory. Muzaffar, Commander-in-Chief Ilham Aliyev. It should be noted that this program expanded 5 times; citizens of this group were provided with more than 5 thousand apartments and private houses in the post-war period, and 360 private cars were provided to disabled war veterans. President Ilham Aliyev said in his interview: "Important steps were taken in this direction last year, 1,500 families of this category received apartments from the state. In 2021 - 3,000 apartments. This year at least 1,500 apartments will be transferred. So, to all people The state will provide apartments to this category that are

still in line. To date, 13 thousand families have been provided with apartments"[5].

Over the past period, more than 7.5 thousand people with disabilities were provided with cars. In total, the social support package implemented in the post-war period covered 122 thousand people and provided them with 264 thousand support services. Of these, 114 thousand monthly social payments, 16.8 thousand one-time payments, 3.1 thousand insurance payments were assigned to 102 thousand people, 36.7 thousand social and psychological support and rehabilitation services were provided to 11 thousand people, 1, 8 thousand people received war-related injuries. disabled people were provided with 30.7 thousand rehabilitation equipment, 379 people - 394 high-tech modern prostheses, 16.5 thousand people were employed, including 9.5 thousand people covered by the self-employment program. Unified coordination centers were created and services were provided to 71.7 thousand people, including family members of martyrs and war participants[6].

The Labor and Social Policy Committee of the Milli Majlis discussed the amendment to the law "On Labor Pensions" and recommended it to the plenary meeting. According to the change, the minimum pension amount has been increased to 280 manats. The pension increase is part of the social package implemented in 2023. The increase in the minimum pension affected more than 100 thousand of our citizens. From this year (2023), persons who have reached retirement age will retire with a minimum of 280 manats. Previously, this figure was 240 manats. On the other hand, from January 1, 2006 to July 2018, even those who have a pension capital of one manat will have the right to receive a minimum pension. That is, if our citizen does not have 25 years of experience and his savings are small, he will be able to receive a pension. The pension amnesty will apply for the next 3 years. At the same time, with the new change, pensions will increase as a result of indexation, but this will also affect our citizens who have not reached the minimum amount. This year, pensions less than 280

manats will not be paid. According to deputy V. Bayramov, this was reflected in the average pension size. There was also an increase in the average pension [6].

In his interviews, the head of state states that over the past two years the minimum wage of the population has increased 3 times and this process continues. According to him, the rate of economic development over 8 months amounted to 18 percent, but despite the fact that rising prices cause some concern, specific measures have been taken in this area. The President said that the high growth rates of economic development of the country as a whole created favorable conditions for the implementation of a number of measures in the direction of social protection of the population. The head of our country emphasized that 1 million 350 thousand people receive pensions in Azerbaijan, and since the funds they receive do not cover the standard of living, it is important to pay attention to serious work in this area. The head of our state notes that the funds received by each pensioner must satisfy his living needs. To do this, it is necessary to achieve more serious economic achievements in the country. Stating that every step taken to meet the demand for protecting the social needs of the population of our country is valuable, the head of state says that it is especially important to take advantage of the experience of our cooperating countries in this area [5].

Social policy should also include the sphere of education. The country's development is closely related to the current state of education and science. The higher the importance given to education and science, the more it will affect the development of this country. Therefore, in developed countries, funds allocated to science and education amount to 4-6 percent of GDP. It is noted that in Azerbaijan the share of funds allocated to science in GDP is decreasing.

Regarding the education sector, we note that the average monthly salary of 149,602 teachers working in 4,481 secondary schools in Azerbaijan is 350-500 manats per month (about 205-294 dollars), and the annual salary is about 2,460-3,528 dollars, respectively. . In other

words, it turns out that the salary of an Azerbaijani teacher is almost at the same level as that of supermarket clerks and housekeepers. Honored scientist, professor Shahlar Askerov said in an interview with Bakupost.az that teachers in most countries of the world receive high salaries: “Teachers working in secondary schools in France receive 2,200 euros per month. In Germany, teachers receive a salary of 6,000 euros. The monthly salary of teachers in the UK is \$5,000, while in the US it is \$4-5 thousand. Teachers' salaries in Finland are 3,900 euros, and in Japan - 5,250 euros. In this country, teaching is considered the most prestigious profession. Teachers also have the highest salaries. In Australia, teachers earn an average of \$2,500 per month. Compared to these countries, teachers working in general education institutions of Azerbaijan receive very low salaries. “In such developed countries as Japan, Singapore, Finland, education comes first, and the economy comes second. In Azerbaijan, the economy comes first, and education comes second. In my opinion, first of all, the view of education in the country must change. The teaching profession should be given due attention. If a teacher is given his material and moral rights in exchange for his suffering, he will perform his profession with all his soul” [8].

The social policy package also includes an increase in salaries for teachers, whose work is paid hourly. Thus, new hourly wages have been determined for workers involved in conducting training sessions at enterprises, departments and organizations financed from the budget. The corresponding decision was signed by Prime Minister Ali Asadov. According to the current decision, the amount of hourly wages for workers involved in conducting training classes at enterprises, divisions and organizations financed from the budget will be as follows: according to the decision, the amount of hourly wages includes vacation pay. The hourly payment for members of the jury of the competition and reviews and reviewers of works submitted to the competition is 16.90 manats for a professor or doctor of science, 12.30 manats for an associate professor or doctor of philosophy, 8.30 manats for persons without an academic degree and academic title, the size is determined.

The hourly payment for plastic pose demonstrators (naturalists) participating in “educational exercises” is determined at 10.80 manats per academic hour for clothed subjects, and 17.85 manats for undressed subjects. Hourly wages apply to persons working under a civil contract [9].

CONCLUSION

In our country, special measures are being taken to improve the social well-being of society that needs special care. One of the important directions of the state’s social policy is to increase attention and care for those who need special care. The improvement of their living conditions and financial situation is due to the priority of attention given to this group. An example of this is the provision of additional pensions to war invalids, free housing and cars, etc. can be shown. In addition, in order to strengthen state care for lonely and disadvantaged elderly people, improve the social services provided to them, the creation of special boarding houses is included in the social measures implemented by the state in this direction. At the same time, the state provides benefits to large and low-income families and implements a plan of permanent measures to improve their standard of living.

Finally, we can note the strengthening of social protection of the population in our country, the improvement of social and living conditions, the improvement of the condition of the disabled, veterans, wounded, war participants, the condition of the elderly, women, and children deprived of parental care , single mothers, low-income families, refugees and displaced persons, is taking necessary reforms to improve the situation.

REFERENCE

1. Hesenov R. Sosial siyaset. Baki, Avropa, 2016
2. Əliyev M. Sosial teminat. Baki, Elm ve tehsil, 2006

3. Sefi U. Sosial xidmet:tarixi və muasir vəziyyəti. “Modernləşmənin prioritet istiqamətləri: sosiomedeni və iqtisadi-ekoloji aspektlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. 06 may 2022, s.202
- 4.Kochetkova L.N. Teotiya sosialnoqo qosudarstva Lorensa Fon Steyna//Философия и общество, №3, 2008, с. 69-79.
- 5.www.az.president.az- 04.05.2024
- 6.<https://azertag.az/xeber/1-2216147> -17.07.2023
- 7.www.dsk.com.az – 12.03.2024
- 8.www.bakupost.az - 20/08/23
- 9.www.az.edu.az – 12.10.2023

X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN'DAN
ANADOLU'YA GÖÇLERİN GENEL BİR
DEĞERLENDİRMESİ

X-XIII. A GENERAL EVALUATION OF MIGRATIONS FROM
TURKESTAN TO ANATOLIA BETWEEN THE CENTURIES

Abdullah KAYA¹

Serkan TOPTAŞ²

Özet

Türklerden önce Bizans dönemini yaşayan Anadolu hemen hemen en parlak devrini belki de X-XIII. Yüzyıllar arasında yaşamıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu'da uzun dönem yaşanan Bizans-Sasâni ve Bizans-Arap mücadeleleri bu toprakları savaş arenasına çevirmişti. Bu mücadeleler yüzünden sınırların sürekli değişmesi bölge halklarını (Rum, Ermeni, Süryani, Gürcü ve Pavlikyan vs) yıpratmış gibi şehirlerin de harap olmasına ve güvenilirliğini yitirmesine sebep olmuştu. Şehirlerin sürekli el değiştirmesi yerli unsurlar ile istilacılar arasında dini farklılıklar, talan, yağma ve iskânlar yüzünden büyük çatışmaların çıkmasına neden oluyordu. Anadolu'daki Hıristiyanlar arasında yaşanan mezhep çatışmalarının çoğu da yine bu dönemde yaşanmıştı. Yaşanan bu olaylar Anadolu'da nüfus sirkülasyonunu artırarak demografik yapının değişimine de sebep olmuştu.

Türkistan'dan Anadolu istikametine doğru başlayan hareketlilik ise esasen dokuz yüzlü yılların başında Kıtaylar'ın Moğolistan'a saldırıları ile başlamıştır. Türkistan'daki siyasi birlikteliğin bozulmasıyla bu coğrafya da sıkışmış olan nüfus Batı vechine doğru harekete geçmişti. İlk merhale de Kafkaslara yönelen Türkler ikinci merhale de Anadolu içlerine birçok koldan girmeye başladılar.

Biz bu çalışmamızda Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya doğru göçlerinin özellikle X-XIII. yüzyıllar arasında olanlarının Anadolu'da dini, siyasi, mimari, ticari, sosyal ve demografik olarak ne gibi etkileri olmuştur,

¹ Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Ede. Fak. Tarih Böl. zaravi58@hotmail.com, 0000-0003-2950-5662

² Bilim Uzmanı, Seyrantepe MTAL Tarih Öğretmeni, serkantoptas5858@gmail.com, 0009-0002-4723-5811

bunların yeniden genel bir değerlendirmesini dönemin kaynaklarından da istifade ederek yapmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Göç, Moğollar, Türkistan, Türkler

Abstract

Anatolia, which experienced the Byzantine period before the Turks, had its brightest period perhaps in the X-XIII centuries. He lived for centuries. The long-term Byzantine-Sassanid and Byzantine-Arab struggles in Anatolia during the Roman and Byzantine periods turned these lands into war arenas. The constant change of borders due to these struggles not only wore out the people of the region (Greeks, Armenians, Assyrians, Georgians and Pavlikians, etc.) but also caused the cities to be devastated and lose their reliability. The constant change of hands of the cities caused major conflicts between the native elements and the invaders due to religious differences, plunder, looting and settlements. Most of the sectarian conflicts among Christians in Anatolia took place during this period. These events increased the population circulation in Anatolia and caused a change in the demographic structure.

The movement that started from Turkestan towards Anatolia actually started with the attacks of the Kitays on Mongolia at the beginning of the 900s. With the breakdown of political unity in Turkestan, the population stuck in this geography moved towards the West. The Turks, who headed towards the Caucasus in the first stage, began to enter Anatolia from many directions in the second stage.

In this study, we examine the migration of Turks from Turkestan to Anatolia, especially in the X-XIII centuries. We will try to make a general evaluation of the religious, political, architectural, commercial, social and demographic effects of the events between the 19th and 19th centuries on Anatolia by making use of the sources of the period.

Keywords: Anatolia, Migration, Mongols, Turkestan, Turks

Giriş

İnsanoğlunun varoluşundan itibaren kendini hep diri tutan göç olgusu, türümüzün öyküsüyle paralel ilerlemektedir. En yalın şekliyle fiziksel bir yer değiştirme olarak ifade edebileceğimiz göç kavramı insan türünün ayak bastığı her coğrafya da irili ufaklı birçok farklı formda iz bırakmıştır (Akkayan, 1979: 21). Muhtemeldir ki göçebelğin

doğuşunda ilk tetikleyici sebep hayvancılık faaliyetlerinin daha müsait hale getirilmesi düşüncesidir (Toynbee, 1978: 102-103). Son iki yüz yıla gelene kadar yaşanan göçlerin altında yatan en temel sebepler iklim ve siyasi etkenler iken, sanayi çağıyla birlikte ekonomik gereksinimler temel itici faktörlere dönüşmüştür (Williams, 2014: 51). Bunun yanında göçebe kavramı her ne kadar kalabalık grupların daha iyi bir yaşam standardına ulaşmak için temelde ekolojik ve ekonomik alanların zorunlu iticiliği ile yer değiştirmeleri olarak kabul edilse de her yer değiştirme olayını aynı kavramın içerisinde ifade etmek mümkün olmayabilir. Yine vurgulamak gerekir ki İnsanoglunun hayatına antik çağlardan itibaren bu derece etki eden coğrafya faktörünü tarih biliminden ayırmak mümkün değildir. Tarih biliminin olmazsa olmazı ve tamamlayıcısı olan zaman, mekân ve olay örgüsü içerisindeki coğrafi mekân unsuru disiplinli ve programlı bir şekilde incelenmelidir (Demircioğlu, 1953: 1-2).

Avcı-toplayıcı hayat tarzına sahip insanlardan XXI. Yüzyıl teknoloji çağının toplumlarına kadar, birçok farklı sebeplerden ötürü kendisini hep hatırlatan göç olayı, Türk toplumları içinde her zaman içinde buldukları bir yaşam biçimini almıştır. Kafkasya ve Rusya'nın güneyinde bozkır göçebe hayatı dikkate alındığında M.Ö. 4000-2000 tarihler arasında bu bölgelerde göçebe çoban toplulukların ilk kez ortaya çıktığı görülür (San, 1998: 13). Kimi zaman gıdaya ulaşmanın getirdiği zorunluluklar, kimi zaman iklim ve doğanın insanları yer değiştirmeye zorlaması ve kimi zamanda bir başka topluluğun güç kullanarak kendilerine göre zayıf toplumları yerlerine oynattığını görebilmekteyiz. X-XIII. yüzyıllar arasında Türkistan'dan Anadolu'ya gerçekleştirilen göçler, sadece Türk tarihinin değil, dünya tarihinin de dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu süreç, Türk-İslam kültürünün şekillenmesine, Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslamlaşmasına zemin hazırlamıştır. Yüzyıllar boyunca kuzey-Güney, Doğu-Batı eksenli olarak kalabalık nüfuslar halinde göç eden Türk toplulukları coğrafyaların dini ve sosyal değişimine sebep olmanın yanında siyasi olarak yeni Türk yurtlarının meydana gelmesine de sebep olmuşlardır (Barthold, 1990: 352; Emecen, 2010: 179). Muhakkak ki bu noktada belirtmek gerekir ki sadece Türk toplumlar için değil komşu kavimler içinde oldukça eski bir tarihi barındıran

kadim Türk coğrafyası da doğudan batıya ve batıdan doğuya miras aktarımı konusunda da köprü vazifesi görmesinden dolayı tarih için önemli bir coğrafi merkezdir (Kurat, 19972: 1).

Göçlerin nedenleri, göç eden toplulukların sosyo-kültürel yapıları ve bu göçlerin Anadolu üzerindeki etkileri, tarih yazımında önemli tartışma alanları arasında yer almaktadır. Türk göçlerinin birinci bin yılın sonlarından itibaren takip eden üç yıl içerisinde etkilerini bulabilmek için öncesi ve sonrasını iyi bilmek gerekmektedir. Bu makalede, Türkistan'dan Anadolu'ya göçlerin temel nedenleri, göç güzergâhları ve Anadolu'nun dönüşümüne olan etkileri ele alınarak genel bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Türk Göçleri Bağlamında Göçlerin Sebepleri

Göçlerin sebepleri bağlamında yapılan çalışmalardan yola çıkarak söylemek gerekir ki bir göç olayında en belirleyici unsurlar coğrafya ve ekonomik sebepler olmakla birlikte bu faktörleri tek sebep olarak saymak doğru olmayacaktır. Ortaçağ ve yakın zaman göçleri hakkında fazla malumat sahibi olsak da Antik çağ göçebeleri çok fazla tasvir edilmemiş, bu zamandaki göçebeler büyük oranda verimli ve sulak topraklar arayan, plansız yer değiştiren gruplar olarak ifade edilmiştir (Khazanov, 2015: 84). Bilinen tarihin en dikkat çekici göç hareketi olan Kavimler Göçü'nde komşu kavimlerin baskılarını görünürken, Bereketli Hilal'e doğru yapılan yer değiştirmelerde ise Dicle ve Fırat vadilerinin yüksek çekiciliği etkili olmuştur (Bingöl. 2020: 5; Kınal, 1983: 7; Rosen, 2021: 7). Daha derli toplu bir çerçeve çizilecek olursa eğer Göçlerin en genel anlamda hem de Türk göçleri bağlamında sebeplerini şu başlıkları altında verebiliriz; Coğrafi ve iklimsel, Ekonomik, Sosyal, Siyasal, Dini ve Kültürel sebeplerdir.

1.1. Coğrafi ve İklimsel Faktörler

Coğrafya ve iklimin sebep olduğu göçler daha çok insan faktörünün dışında doğal ekolojik sebeplerden kaynaklanır. Doğal sebeplerden ortaya çıkan göçler fay kırıkları, su baskınları, toprak kayması, otlakların kuruması, tarım alanları ve otlakların çölleşmesi, deniz sularının yükselmesi ve yanardağ patlamaları gibi insandan bağımsız durumlar ile ortaya çıkabilir. Bu sebeplerle bağlantılı olarak

Türkistan coğrafyasında yaşanan iklimsel değişiklikler, bozkır yaşamını zorlaştırmış, özellikle çölleşme ve otlak alanlarının daralması gibi sebeplerle göç hareketlerini tetiklemiştir (Golden, 2018: 135). Göçebe hayvancılıkla geçinen Türk boyları, daha verimli topraklara ve uygun yaşam alanlarına ihtiyaç duymuşlardır. Asya Steplerinde göç edenlerin kuraklık ve su ihtiyacından yer değiştirmelerinin yanında, Kimberler ve Tötonların yükselen deniz sularından kaçarak vatanları Jütland'ı terk edip göç ettiklerine dair görüşlerde iklimin göçler üzerindeki etkisini gösterir (Rosen, 2021: 25). Gelecekte de küresel anlamda yaşanacak iklimsel şoklar benzer göçlerin yaşanmasına kaynaklık edecektir.

1. 2. Siyasi Baskılar ve Moğol İstilas

Çatışma ve kaos insan türünün öyküsünde her zaman yer edinmiş ve toplulukların baş etmesi gereken en büyük problemlerden biri olmuştur. Fiziksel şiddetten psikolojik şiddete kadar şiddetin her türlüüne sebep olan bu savaş ve iç çatışmalar insanları hem temel hem de psikolojik ihtiyaçlarından yoksun bırakarak bir yıkıma uğrattır (Çağlayan, 2011: s.46-51). XII. yüzyılın sonlarına doğru Cengiz Han önderliğinde gerçekleşen Moğol istilaları, Türkistan'daki birçok Türk topluluğunu göçe zorlamıştır. Moğol baskısından kaçan Oğuzlar ve diğer Türk boyları, güvenli bir bölge olarak Anadolu'yu tercih etmişlerdir. Yine Hunların Çin baskısıyla yeni yurt arayışına çıkıp batıya doğru hareketlenmeleri Kavimler Göçünün tetikleyici etkisi olmuştur (Abay, 2017: 5). Yine bu hareketlenmenin bir benzeri olarak X. yüzyılın başlarında Çin'in kuzeyinde kurulan Kitan devletinin baskıları neticesinde bazı Türk gruplarını batıya doğru ittiklerini, böylece Kıpçakların da yer değiştirmesine sebep olduklarını görmekteyiz (Gömeç, 2013: 117).

1.3. Ekonomik Nedenler

Bir göç hareketinde en belirleyici unsurlardan birisi de ekonomik şartlardır (Çağlayan, 2006: 71). Diğer birçok sebeplerle dolaylı olarak bağlantılı olan ekonomik sebepler güvenlik arayışından sonra gelir. Mevcut coğrafya artık topluluğun ekonomik olarak ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelince ve yaşam standardında bir kayıp

ortaya çıkınca insan topluluğu ekonomik olarak kendisini ikna edebilecek bölgelere doğru göç etme zorunluluğu hissetmiştir (Memiş, 2003: 161). İkel dönem göçlerinde de, güncel işçi göçlerinde de aynı itici ve çekici sebepleri görebilmekteyiz. Türkistan'daki ticaret yollarının değişmesi ve ekonomik zorluklar, göç hareketlerinin bir diğer nedenidir. Anadolu, İpek Yolu güzergâhında bulunması sebebiyle hem ticaret hem de yerleşim için cazip bir bölge olmuştur.

1.4. Dini, Sosyal ve Kültürel Faktörler

Göç hareketliliğinin sosyal sebepleri daha çok topluluk içi problemlerden kaynaklanır. Bölge içi aşırı nüfus artışları, salgın hastalıklar, eğitim ve sağlık gibi hem itici hem çekici sebepler insan topluluklarının yer değiştirme hareketliliğinde belirleyici faktörler olmuştur. Yerel kaynakların artan nüfusu beslemeye yetecek oranda artmaması ekonomik olarak yaşam standardının düşmesine sebep olacaktır. Yine aynı oranda topluluğun yeterli sağlık ve eğitim olanaklarına ulaşamaması, salgın hastalıkların korkutucu kıyımı da göçlerin sosyal itici sebebi olarak sayılabilir.

Türk boylarının büyük bir kısmı, X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlamış ve Anadolu, İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, Türklerin Anadolu'ya yönelmesinde dini bir çekicilik sağlamıştır.

2. Tarihin Önemli Göç Olayları

Şüphesiz ki yeryüzü tarihsel süreç içerisinde farklı sebep ve sonuçlar dâhilinde birçok önemli göç hareketine sahiplik etmiştir. Bu göçler içerisinde şahit olduğumuz en eski ve iz bırakan göç olayı Doğu Avrupa, Balkanlar, Yunanistan, Batı Anadolu, Ege ve Akdeniz kıyı şeridini etkileyen ve Mısra kadar ulaşmış burada kontrol altına alınan Ege (Deniz Kavimleri) Göçleri'dir. Deniz kavimlerinin göçünde itici etken olarak görülen Frig, Dor ve Libular göçe zorlayan etkenin, bir başka göç hareketi olan İllirler'in göçleri olduğu düşünülmektedir (Bakrıyanık, 2017: 7-8). İstilaların birinci aşaması yer yer bertaraf edilse de asıl yıkımlar ikinci aşamada gerçekleşecektir (Akurgal, 2003: 136). Ege Deniz Kavimlerinin göçleri ile deniz yolları önem kazanmış, Doğu Avrupa'da *Brigler*, Strabon'un ifadesiyle *Phrygler* (Strabon,

2000: 30) olarak bilinen *Frigler* orta Anadolu'ya, *Muşkiler* Güneydoğu Anadolu'ya kadar yayılmışlardır (Memiş, 2003: 169).

Deniz Kavimlerinin göçü gibi yüksek ses çıkaran bir diğer hareketlilik ise Kimmer ve İskitlerin coğrafya değişimleridir. Yapılan araştırmalara dayanarak Kimmerler'in yaklaşık olarak M.Ö. 2000 ile M.Ö. 500 tarihleri arasında Avrasya'nın Tunç Çağında yaşamış göçebe bir topluluğu olduğu söylenebilir (Tansuğ, 1949: 536; Tarhan, 1976: 366). Avrasya'nın en eski topluluklarından olan Kimmerler, komşu İskitlerin baskısıyla Avrupa'ya ve bir süre de Anadolu'ya taşındılar (Herodot, 1973: 281-291). Kaderleri Kimmerler ile paralel ilerlemiş ve Kimmerler'in yol güzergâhlarını takip ederek tarih sahnesinden çekildikleri yüzyıllara kadar onları bir gölge gibi takip etmiş olan İskitler de erken tarihin göçebe topluluklarındandır. Antik Çağ yazarlarından Herodotos, Hippokrates, Thukydidis, Ksenophon ve Strabon hem Kimmerler hem de İskitlerle ilgili geniş bilgiler aktarmaktadırlar. Herodot, İskitlerin yaşam şekilleri, coğrafyaları, mücadeleleri hakkında geniş bilgiler sunması bakımından en önemli kaynak olarak görülebilir (Ayda, 1979: 288; Durmuş, 2008: 6-7). Hazar'ın batısı ve Tuna'nın doğusu arasında bölgede Kimmerler'i yerlerinden eden İskitler, Kimmerleri takiben Kafkasların doğusundan Demir Kapıyı aşarak Anadolu'ya girdiler (Tarhan, 1984: 113). Merkezi İmparatorluklarla mücadele eden, kadim uygarlıkların tarih sahnesinden silinmesine sebep olan İskitler, Kimmerler'in istila hareketleri kadar yağmacı bir görüntüye sahip değillerdir. Atı, savaş meydanlarında bir harp silahı olarak kullanan, at koşum takımlarını, üzeniyi çevre topluluklara tanıtan İskitlerdir (Memiş ve Bülbül, 2014: 262). Daha çok Anadolu'nun doğusunda etkinlik gösteren İskitler, gerek siyasi olayları gerekse mirasları ile var olduklarını binlerce yıl sonraya taşıyarak tarihin ilk çağlarına silinmez bir anı bırakmışlardır.

Kuzeyin bozkırları IV. Yüzyıldan önce küçüklü büyüklü birçok göç hareketine şahit olmuştu. Frigler ve Dor'ların yolculukları, Deniz kavimlerinin gizemli barbarlıkları, Kimmerler ve İskitlerin yıkıcı istilaları, Etrüksler'in, Keltler'in, Galatlar'ın göçleri (Bakrıyanık, 2017: 111-147) coğrafyayı binlerce yıldır bulanık bir suya çevirmişti. Ancak IV. Yüzyılın ikinci yarısını biraz geçtiğimizde, yerleşikleri yüzyıllardır

sürekli değişkenlik gösteren bu kiralık coğrafya, daha önce böyle bir kaos ve yıkım görmemişti. Yaşanan olayın bu derece önemli olmasının sebebi şüphesiz ki görkemli Roma İmparatorluğunun büyük bir yıkımla karşı karşıya kalması ve kıta Avrupa'sının geri dönülmez bir demografik dönüşüm yaşamasıdır. Kavimler göçü olarak adlandırılan bu eşsiz tarihsel olay özellikle IV. ve V. yüzyıllarda arkasında benzersiz hikâyeler bırakmıştır (Ostrogorsky, 2011: 40; Ponting, 2011: 265; Kafesoğlu, 2010: 64; Ahmetbeyoğlu, 2001: 19; Marcellinus, 2020: 583-584; Lamerle, 2004: 43).

3. Türkler ve Türkistan'dan Göçleri

Pastoral göçebeliliğin en belirgin temsilcilerinden olan Türkler için fertlerinin tamamını ana coğrafyanın dışına taşıdıklarını söylemek mümkün değildir. Türk grupları içerisinde konar-göçer hayat tarzına sahip olanların yanında belli bölgelerde yerleşik yaşam biçimini benimsemiş gruplarda bulunmaktaydı. Türklerin yurtlarından çevre coğrafyalara doğru hareketliliklerine baktığımız zaman milattan önce XX. asırlara kadar gidebilmekteyiz. M.Ö. 1600 civarlarında bazı Türk gruplarının Türkistan üzerinden Maveraünnehir dolaylarına geldiklerini söyleyebiliriz. Yine M.Ö. VIII-XI. yüzyıllar arasında Çin'in kuzeybatısına doğru yayılmış olan grupların varlığı da bilinmektedir (Akçora, 1996: 241-246). Buna benzer hareketlenmelerin bir örneğine de yine M.Ö. 700 ile M.Ö. 700-300 tarihleri arasında rast gelmekteyiz. M.S. ise I. ve II. yüzyıllarda Hunlar, IV. asrın ortalarında Eftalitler ve yine yakın tarihlerde Hunlar, V. asrın ortalarından sonra Oğuzlar ve Sabalar, VI. yüzyılda Avarlar, VII. yüzyılda Bulgarlar, IX. asırda Macarlar ile Peçenek ve Kıpçakların yer değişikliği girişiminde buldukları bilinmektedir (Akçora, 1996: 243). Bununla birlikte X. yüzyıllara geldiğimizde ise artık Oğuz Türklerinin yerlerinden oynadığını ve İran ve Azerbaycan memleketleri dolaylarından Anadolu'ya yerleşim isteği gösterdiklerini görebiliyoruz. Bütün Türk göçleri içinde ise bu asırlarda yaşanan göçler daha kalıcı ve özgün olacaktır.

4. Anadolu'ya Yapılan Türk Göçleri

X. yüzyıllara gelirken Oğuz Yabgu devletinin hüküm sahibi olduğu bölgelerde hareketlenmelerin yaşandığını göreceğiz. Bir sonraki aşamada ise burada nüfusu meydana getiren grupların biraz güney çoğunlukla batı yönünde yolculuğa çıktıkları görülecektir. Muhtemeldir ki bu hareketlenme Oğuz Yabgu devletinin iktidarının sarsılmaya başlaması ve ekonomik gereksinimlerin zorlamasıyla meydana çıkacaktır. Birçok kaynakta savaşçı özelliklerine vurgu yapılan bu Türk grupları bazı ermeni kaynaklarında “*atlarının kartallar gibi süratli*” olduğu şeklinde epik ifadelerle tanımlanıyorlardı (Sümer, 1972: 54). Her ne sebeple olursa olsun Oğuz Türkmen grupların yer değişikliğinde yeni bir dönemin kapısını aralayacak olanlar ise Kınık reisi Selçuk Bey ve ardılları olacaktır. Cend bölgesinde adını duyuran Selçuk Bey sonraki süreçte yaşanacak olaylar silsilesinin de atası olarak dikkat çeker. Selçuk Bey buraya geldiğinde yanında en fazla 100 atlı, 1500 devesi ve 50.000 koyunu bulunuyordu (Köymen, 2000: 20). Selçuk Bey döneminde şiddet taraftarı bir görüntüden yana olmayan bu gruplar Tuğrul ve Çağrı Bey ile hem İran bölgesinde iktidarı eline alacaklar hem de daha batıya, Hristiyanların yurdu Anadolu'ya yönlerini çevirecekler (Urfalı Mateos, 2019: 107-110; Hüseyinof, 1968: 5).

Tabii ki Türklerin Anadolu'ya yerleşimini teşvik edici ve kolaylaştırıcı birçok etkende bulunmaktadır. İslami amaçlar doğrultusunda gaza ve cihat anlayışı, arkadan gelen düzensiz Türk gruplarına yurt açma düşüncesi, ekonomik ihtiyaçları karşılama düşüncesi, Türkistan ve Horasan bölgesinde yaşanan iç ve dış baskılar ve Anadolu'nun içinde bulunduğu mevcut siyasi, sosyal ve ekonomik şartlar Selçuklu beyleri öncülüğünde Türklerin Anadolu'ya yerleşimini kolaylaştırmıştır (Baskıcı, 2016: 24-25; Turan, 1969: 166-186; Vasiliev, 1943: 443; Kafesoğlu, 1972: 136-137; Beihammer, 2022: 80).

Türkistan'dan Anadolu'ya göç eden Türk boyları, genellikle İran ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya ulaşmışlardır. Bu süreçte Orta Yol olarak da ifade edilen bir güzergâhı takip etmişlerdir (Köymen, 2000: 21). Bu yol dâhilinde üç güzergâh çizilebilir.

Horasan ve İran Güzergâhında Selçuklular ve diğer Oğuz boyları, Horasan üzerinden İran'a, oradan da Anadolu'ya geçiş yapmışlardır. Kafkas Güzergâhında Kuzeyden gelen Türk boyları, Kafkasya'yı geçerek Doğu Anadolu'ya ulaşmışlardır. İpek Yolu Üzerindeki hareketlilikte ise ticaret yollarını takip eden göçebe ve yerleşik topluluklar, bu güzergâhı kullanarak Anadolu'ya akmıştır.

5. X-XIII. Yüzyıllarda Anadolu'ya Yapılan Türk Göçlerinin Etkileri

5.1. Demografik ve Sosyal Yapının Değişimi

Türkistan'dan gelen göçler, Anadolu'nun demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Anadolu'nun yerli halkları olan Rumlar, Ermeniler ve diğer topluluklarla Türkler arasında etkileşim gerçekleşmiş, yeni bir toplumsal yapı oluşmuştur. Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı dönemlerde Anadolu nüfusu batı bölgelerine doğru kaymış ve orta kesimlerde seyrek bir nüfus görüntüsü meydana gelmişti. Bu durum gelen Türk grupların nüfusunun az olsa bile bölgenin demografik yapısını değiştirmeye zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Anadolu yerli halkları karşısında sayısal üstünlük Türkler lehine olmasa da teker teker karşılaştırıldığı vakit Türlerin coğrafyanın değişimine neden etki ettiği anlam kazanmaktadır. Esasında gelen Türk gruplar yalnız Anadolu'ya değil aynı zamanda Bereketli Hilal ve Suriye bölgelerine de yerleşim göstermişlerdir (Cahen, 1988: 53-54). Anadolu nüfusunu Türkler lehine değişmesinin bir diğer nedeni de yerli halkta doğum oralarının az, göçebelere ise daha fazla olmasıdır. Bu durumda zaman içerisinde nüfusun Türkler lehine artmasına ortam hazırladı (Cahen, 2012: 104). Zamanla görülecektir ki Anadolu'da meydana gelen bu yeni Anadolu Türk karakter tipi ne tam anlamıyla Arap Müslüman toplumlarına benziyor ne de bir Anadolu batı toplularının özelliklerini taşıyordu (Cahen, 2012: 113-114).

Türklerin Anadolu'da ilk yerleştikleri bölgelere göz attığımız vakit ilk gelen göçebe grupların kaynak coğrafyalarının karakterini yansıtacak düzeyde pastoral göçebeliği karşılayıcı alanlara yerleştiklerini söyleyebiliriz. Ancak daha sonra ve özellikle XIII.

yüzyılda gelen gruplar içerisinde tarımcı gruplarda yer alıyordu. XII. yüzyılın başlarında kesildiğini düşündüğümüz bu Türk göçleri XIII. yüzyılda Moğol iticiliği ile yeni bir aşamaya girecektir. İlk gelen gruplar içerisinde daha çok pastoral göçebeleri barındırırken, XIII. yüzyıl göçleriyle birlikte mutasavvıf, şair, zanaatkâr gibi kesimlerde Anadolu'ya göç etmişlerdir (Koca, 1996: 470-471). Türklerin Anadolu çağında yerleştikleri bölgelere de adlarını verdiklerini ve kendileri için önemli adlandırmaları kullandıklarını görmekteyiz (Kafalı, 1996: 5-17). Zaman içerisinde Anadolu kentleri de kimliksel olarak Anadolu Türk şehir yapısı hüviyeti kazanmıştır (Quentin, 2006: 49). Özellikle XIII. yüzyılda Anadolu şehirlerinin büyük oranda bir değişim yaşadığını göreceğiz. Bir sonraki yüzyılda Anadolu'ya bir ziyarette bulunan ünlü seyyah İbn Battuta, Sivas, Kayseri ve Konya gibi kentlerin büyüklüğünü ve önemini aktarmıştır (İbn Battuta, 2023: 212-214). Türkler bu şehirleri Ermeniler, Rumlar gibi etnik gruplar ile birlikte paylaşıyorlardı (İbn Battuta, 2023: 403). Hem İran Selçuklularında hem de Rum Selçuklularında askeri alanlarda Türkler ön planda iken idari görevlerde daha çok İran ekolünün ağırlığı hissedilmekteydi (Sevim ve Merçil, 1995: 516). Halk arasında ise zanaat erbabı, tüccar, sanatkârlar şehirlerde esnaf oluşumlarını meydana getirirken, tarikat şeyhleri ve din adamları toplum içinde itibar sahibiydiler (Öngül, 2021: 130).

Türkler göçle birlikte aynı zamanda sahip oldukları kültürleri de bu yeni coğrafyaya taşıma fırsatını elde ettiler. Gerek dini alanda gerekse sosyal alanda kendilerine özgü yaşam biçimi Anadolu'da harmanlayarak sürdürmüşlerdir (Polat, 2013: 1056). Çocuk sahibi olma konusundaki gelenekler ve ölü gömme adetleri gibi ritüeller Anadolu'ya yansıyan kültür öğelerinden en dikkat çekenleridir (İnan, 1947: 569; Taşağıl, 1995: 98; Şeşen, 2010: 15). Bu kültür unsurlarının Anadolu'da yaşatılmasında Anadolu ahiliğinin de oldukça önemli bir yeri vardır. Ahiliğin kökenlerini Türkistan'da arayan ve temellerinin kaynak coğrafyaya dayandığını savunan fikirlerden yol çıkarak ahilik içerisindeki geleneklerin doğudan batıya bir aktarım olarak görmek mümkündür (Özerkmen, 2004: 73).

5.2. *Türkleşme ve İslamlaşma Süreci*

Göç eden Türk toplulukları aynı zamanda Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma sürecini de hızlandırmıştır. Özellikle Selçuklular döneminde Anadolu'da birçok cami, medrese ve külliye inşa edilmiş; İslam kültürü bölgeye hâkim olmuştur (Denkhalbant ve Çobanoğlu, 2009: 392-397). Türklerin Türkistan'dan Batı'ya doğru gerçekleştirmiş oldukları göçler, tarihsel açıdan büyük bir öneme ve değere sahiptir. Bu göçler, Türklerin kültürel ve dini kimliklerini şekillendirirken, gittikleri topraklarda da önemli değişikliklere yol açmıştır. Özellikle Anadolu, Türklerin en fazla yerleşim gösterdikleri ve etkilerinin en kalıcı olduğu coğrafyaların başında gelir. Türklerin Anadolu'ya göçü, sadece demografik bir değişim değil, aynı zamanda kültürel, dilsel ve dini bir dönüşüm sürecini de beraberinde getirmiştir (Eröz, 1991: 28-35).

Göçebelerin Anadolu'ya göçü, genellikle XI. yüzyılın ortalarından itibaren hız kazanmış olup, İran Selçuklu Devletinin Malazgirt Savaşında Doğu Roma İmparatoru Romanos Diogenes'i mağlup etmesi (1071) ile yeni bir sürece dönüşmüştür (Köymen, 2021: 39). Selçukluların ardından, Osmanlı Devleti'nin yükselişiyile Anadolu'da Türk nüfusu büyük bir hızla artmış ve bu süreç, hem sosyal yapıyı hem de dini yapıyı derinden etkilemiştir. Selçuklu ailesine mensup olanların Anadolu'da kurduğu Sultanlık ve Türkmen Beylikleri, bu coğrafyayı Türklerin yönetimine sokmuş ve büyük bir Türkleşme sürecinin temelleri atılmıştır. Ayrıca, Selçuklu döneminde inşa edilen camiler, medreseler, kervansaraylar ve diğer yapılar, Anadolu'nun Türkleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, Anadolu'daki Türkleşme süreci hız kazanmıştır (Çiftçiöğlü, 2008: 143-172). Osmanlılar, özellikle fetihlerle birlikte, bölgedeki yerleşim alanlarını Türklerle doldurdular. XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu'nun her köy ve kasabasına kadar ulaşarak, bölgedeki demografik yapıyı Türkler lehine değiştirmiştir. Osmanlılar, aynı zamanda "devşirme" sistemiyle de bölgedeki etnik yapıyı dönüştürmüşlerdir. Bu durum, Osmanlı'nın hem siyasi hem de kültürel egemenliğini pekiştiren bir faktör olmuştur.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte, bu yeni coğrafyada dini dönüşüm hareketliliği de hızlanmıştır. Türkler, İslam dinini kabul etmişle ve doğudan batıya göç ederken bu dini, gittikleri yeni topraklara da yaymaya çalışmışlardır. İslamlaşma süreci, hem Türklerin kendi kimliklerini bulmalarına hem de Anadolu halklarının yeni bir dini inanç sistemine geçmelerine neden olmuştur. Türklerin İslam'ı kabulü, IX. yüzyıldan itibaren başlamış olsa da, Anadolu'daki İslamlaşma süreci Selçuklular ile ivme kazanmıştır. Selçuklu Türkleri, hem fetihler ile hem de tasavvuf ve dini çalışmalarla Anadolu'nun İslamlaşmasına önemli derecede etki etmişlerdir (Çubukçu, 1987: 215-216). Anadolu'da yerleşik hayata geçen Türkler, bölgeye geldiklerinde İslam'ı yerel halkla paylaşmış, ayrıca cami ve medrese gibi yapılarla dini eğitim faaliyetleri yaygınlaştırmıştır. Selçuklular, özellikle Sufi tarikatlarının Anadolu'ya girmesini sağlamış, Mevlana Celaleddin Rumi gibi önemli şahsiyetlerin öğretileri, bölgedeki İslamlaşma sürecine büyük katkı yapmıştır (Peacock, 2023: 103-104). Tasavvufun yayılması, halkın İslam'ı daha kabul edilebilir bir şekilde benimsemesine yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti ile Anadolu'daki dini dönüşüm süreci daha programlı bir hale gelmiştir. Osmanlılar, fetih ettikleri topraklarda İslam'ı yayma politikası güderek, cami, medrese, türbe, zaviye ve tekkeler inşa etmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlılar, tarikatların yayılmasına olanak tanımış, özellikle Bektaşî ve Mevlevî tarikatları Anadolu'da güçlü birer dini akım haline gelmiştir. Osmanlıların uyguladığı vakıf sistemi, bölgedeki dini yapıyı güçlendirmiştir. Vakıflar aracılığıyla camiler, medreseler, imaretler ve kütüphaneler kurulmuş, bu da halkın dini eğitim almasını sağlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı yönetimi, yerel halkın İslam dinini kabul etmesini teşvik eden bir dizi teşvik uygulamıştır. Bununla birlikte, köylerde ve kırsal alanlarda yerel halkın geleneksel inançları ve uygulamaları da önemli bir yer tutmuş, ancak bu süreç zamanla İslam inançlarıyla daha uyumlu hâle gelmiştir.

Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma süreci sadece demografik ya da dini değişimle kalmamış, bununla beraber sosyal yapı, kültür ve dil de bu değişimden nasibini almıştır. Türkmen göçbelerin gelişiyle Türkçe dilinin de bu burada yayılma süreci ivme

kazanmıştır. Bunun yanında, Türklerin kültürel değerleri, müziği, sanatı ve yemek içme alışkanlıkları Anadolu'da kalıcı bir mirasa dönüşmüştür (Dernschwam, 1992: 59). Türkleşme ve İslamlaşma süreçleri, Anadolu'daki toplumsal yapıyı da derinden etkilemiştir. Ayrıca, Osmanlı döneminde köy ve kasabaların yönetiminde Türklerin etkisi artmış, yerel halkın Osmanlı yönetim tarzına uyum sağlaması sağlanmıştır.

Türklerin Anadolu'ya taşınması, coğrafyanın sosyal, kültürel ve dini yapısında kalıcı değişikliklere sebep olmuştur. Bu göçlerle birlikte başlayan Türkleşme ve İslamlaşma süreçleri, sadece Türklerin kendi kimliklerini bulmalarını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Anadolu halklarının da yeni bir kimlik ve dini inanç sistemi geliştirmelerine neden olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devam eden bu süreçler, modern Türkiye'nin kültürel ve dini yapısının temellerini atmış, Anadolu'yu Türkler ve İslam ile bütünleştirmiştir (Andreasyan, 1964: 158).

5.3. Ekonomik Dönüşüm ve Gelişim

Türklerin göçleri Anadolu'da birçok alanda değişime sebep olmanın yanında tarım ve hayvancılık alanında da canlılık getirmiştir. Göçler sonrası buraya gelenler tarımsal üretimle birlikte ticaretin de gelişmesine katkı sunmuşlar; Anadolu'nun, ekonominin önemli merkezlerinden birine dönüşmesine olanak sağlamışlardır (Kafalı, 1996: 5-17). Türkler, bu süreçte bölgenin çeşitli noktalarında yerleşimler meydana getirerek hem yerleşik hayata geçmeye hem de yeni tarım tekniklerini ve üretim yöntemlerini Anadolu'ya tanıtmaya başlamışlardır (Cahen, 2012: 222). Selçuklu iktidarının düşüşüyle yükseliş gösteren Osmanlı çağıyla birlikte, bölgedeki ekonomik yapı önemli ölçüde netleşmiştir. Türkler, aynı zamanda farklı bölgelerden gelen insanlar ve kültürlerle de iletişim kurmuş, bu durum Anadolu'nun ekonomik çeşitliliğini artırmıştır (Cahen, 1968: 41-50).

Türk göçlerinin Anadolu'daki tarıma etkisi, oldukça belirgin olmuştur. Göç eden Türkler, Orta Asya'dan getirdikleri tarım teknikleri ve hayvancılık bilgisi ile Anadolu'nun tarım yapısını dönüştürmüşlerdir. Özellikle sulama teknikleri, tarımda kullanılan

aletlerin çeşitlenmesi ve hayvancılıkta yapılan yenilikler, tarımsal üretimin artmasını sağlamıştır (Cahen, 1968: 41-50). Türkler, özellikle Anadolu'nun verimli topraklarında buğday, arpa, şekerpancarı gibi ürünlerin yetiştirilmesinde önemli bir artış sağlamış, bunun yanı sıra yeni tarım ürünlerinin de yetiştirilmesine olanak tanımıştır (Kafalı, 1996: 5-17). Ayrıca, Orta Asya'dan gelen göçmenlerin hayvancılıkla ilgili bilgileri, Anadolu'nun hayvancılık sektörünü geliştirmiştir (Doulatabadi, 2018: 33). Türklerin yerleşik hayata geçişle birlikte koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğinde yapılan iyileştirmeler, bölgenin et ve süt üretiminde büyük bir artışa yol açmıştır. Anadolu'daki tarımsal dönüşüm, köylü nüfusunun artmasıyla da paralel bir gelişim göstermiştir. Yerleşik hayata geçişin artması, tarımda daha programlı üretim ve daha verimli arazi kullanımı sağlamış, bu da iktisadi kalkınma için bir zemin oluşturmuştur.

Göçebelerin Anadolu'ya yerleşmeleri, sadece tarımı değil, aynı zamanda iktisadi faaliyetlerinde gelişimine büyük katkı sağlamıştır (Gülerman ve Taşteki, 1993: 3). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Anadolu'nun coğrafi konumu nedeniyle bölge, hem Doğu ile Batı arasında hem de Kuzey ile Güney arasında önemli bir ticaret yolu üzerinde yer almıştır (Öngül, 2021: 61). Türkler, bu coğrafi avantajı kullanarak, bölgenin ticaret ağlarını genişletmiş ve Anadolu'nun ekonomik uyumunu artırmıştır (Kafesoğlu, 1972: 155). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Türkler, özellikle İstanbul gibi önemli liman şehirlerinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, İç Anadolu'nun çeşitli şehirleri, özellikle Konya, Kayseri, Aksaray ve Sivas, ticaretin merkezi haline gelmiştir. Türklerin etkisiyle, bu şehirlerde bir ticaret altyapısı oluşturulmuş, kervansaraylar, hanlar ve yollar yapılmıştır (Blessing, 2020: 219). Bu altyapı, Anadolu'nun farklı bölgeleri arasında mal alışverişinin artmasına ve yerli ekonomilerin güçlenmesine olanak sağlamıştır. Osmanlı Devletinin genişlemesiyle birlikte, Anadolu'nun dışında da ticaretin gelişmesi sağlanmış, Avrupa ve Asya pazarlarına ulaşan yollar üzerinde ticaretin hacmi artmıştır. Bu gelişim, hem yerel halkın ekonomik düzeyini yükseltmiş hem de Anadolu'nun dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır.

Türk göçlerinin Anadolu'daki zanaat ve sanayiye olan katkısı da önem görmektedir. Türkler, geleneksel Türkistan zanaatlarının yanı sıra, yerel halkla kurduğu iletişimle Anadolu'ya özgü yeni zanaat dallarının gelişmesine katkı sağlamışlardır. Özellikle tekstil, halıcılık, seramikçilik, metal işçiliği ve kuyumculuk gibi zanaat dallarında önemli gelişmeler yaşanmıştır (Kafesoğlu, 1972: 182). Türkler, göç ettikleri yerlerde, kendi yaşam tarzlarını ve üretim tekniklerini benimseyerek yeni iş kolları yaratmışlardır. Özellikle halı dokumacılığı, Türklerin geleneksel sanatı olarak Anadolu'da büyük bir gelişim göstermiştir (Öney, 1992: 155). Osmanlı döneminde, halı ve kilim üretimi dünya çapında ün kazanmış, bu ürünler Anadolu'nun ekonomik gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir. Ayrıca, giyim sanayisi, gıda işleme teknikleri ve demircilik gibi zanaatlar, yerel halkın refahını artırmış ve Anadolu'nun ekonomik çeşitliliğini sağlamıştır.

Türk göçleri, yalnızca ekonomik yapıyı değil, aynı zamanda Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısını da değiştirmiştir. Göç eden Türkler, yerleşik hayata geçtikçe, feodalizmin etkilerini azaltmış ve köylü sınıfının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Bu süreçte, köylülerin üretim sürecindeki rolü artmış, toprak sahibi sınıf ile köylü arasındaki ilişki değişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında, topraklar çoğunlukla Osmanlı sultanı ve padişahın kontrolündeydi, ancak zamanla bu topraklar yerel yöneticilere ve sipahilere verilmiş, köylüler daha fazla toprakla çalışır hale gelmiştir. Bu durum, Anadolu'nun ekonomik altyapısının güçlenmesine ve tarımsal üretimin artmasına yol açmıştır. Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya gerçekleştirdikleri göçle, yerleşik hayata geçişi hızlandırmış, tarımda verimliliği artırmış, ticaret yollarını geliştirmiş ve zanaat alanında önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bu gelişmeler, Anadolu'nun ekonomik yapısının daha bütünleşmiş, verimli ve çeşitlenmiş bir hâle gelmesini sağlamıştır.

5.4. Askeri ve Siyasi Etkiler

Anadolu'ya göç eden Türk grupları, Selçukluların askeri kuvvetini oluşturmuş ve Haçlı Seferleri'ne karşı bölgenin savunulmasında büyük önem arz etmişlerdir (Turan, 2023: 289-290). Daha ayrıntılı olarak söylemek gerekirse eğer Türk göçlerinin

Anadolu'nun askeri yapısı üzerinde köklü ve kalıcı etkileri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu tesirler, göç edenlerin sahip olduğu askeri kültür ve hedeflerinin Anadolu'daki savaş teknikleriyle birleşerek bölgenin askeri yapısını şekillendirmiştir. Türkler, Türkistan'dan gelen göçlerle birlikte, savaşta süvarileri ve okçuluğu öne çıkaran bir askeri stratejiye benimsemiş durumdaydılar. Bu strateji, Anadolu'daki mevcut askeri durumunu dönüştürerek önemli değişimlere sebep olmuştur (Köymen, 1976: 112). Selçuklu ve Osmanlı ordularında, atlı okçuların savaş düzenine dâhil edilmesi, hem hareket kabiliyetini arttırmış hem de düşmanın moralini bozarak zaferlere ulaşılmasını sağlamıştır. Sulan Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşındaki galibiyeti, Türklerin bu askeri stratejilerini ilk büyük zaferlerinden biri olarak tarihe kaydedilmiştir. Türkler ordularının savaşta kullandığı okçular ve atlı birlikler, Anadolu'da savaş alanında çok önemli bir üstünlük sağlamıştır. Atlı okçular, düşman saflarına süratle geçip geri çekilerek düşmanı yıpratma taktiğiyle oldukça önemli rol oynamışlardır. Bu stratejiler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Selçuklu ve Osmanlı ordularının yapılandırılmasında temel rol oynamıştır (Sevim ve Merçil, 1995: 513).

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle beraber, askeri hareketler yalnızca toprak kazanmak amacıyla değil, aynı zamanda bölgedeki yerleşimlerin güvenliği için de geliştirilmiştir. Türkler yerleştiklerin bölgelerin korunması ve kollanmasında oldukça etkili görüntü vermişlerdir. İnşa edilen kaleler ve karakollarla ele geçirilen bölgelerin güvenliği sağlanmıştır. Bu gibi hisarların ve kalelerin yapılması büyük önem arz etmekteydi. Bu savunma yapıları, hem fetih sırasında hem de fetihlerin ardından bölgedeki Türk egemenliğini sürdürmeye yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti bu stratejiyi İstanbul'un fethinden sonra çok iyi ortaya koymuştur.

Göçlerinin Anadolu'nun siyasi yapısına tesirleri, Türklerin bölgedeki iktidarını kurma, idari şekillerini oluşturma ve bölgesel güç dengelerini dönüştürme süreçleriyle doğrudan alakalıdır. Göçebelerin Anadolu'ya yerleşmesi, siyasi yapıyı yalnızca askeri kontrol amacıyla değil, aynı zamanda yönetim, kültürel ve dini açılardan da dönüştürmüştür (Komnena, 2021: 30-31-32). Türk göçleri Anadolu'yu hem Bizans'ın hem de Bizans karşındaki yerel kuvvetlerin

kontrolünden çıkmasına sebep olmuştur (Kafalı, 1996: 5-17). Malazgirt Savaşı (1071) neticesinde Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış ve Selçuklu Devleti, Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçirerek buraya yerleşmiştir (İbn Bibi, 1941: 21-37). Bu kazanımlar, Türklerin Anadolu'daki siyasi egemenliğini güçlendirmiş ve yerel halkın idari yapısını da etkileyerek Türk-İslam kültürünün yayılmasına fırsat doğurmuştur (Polat, 2013: 1056). Selçuklu çağında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde ortaya çıkan Türk beylikleri, yerel yönetim anlayışını ve siyaseti büyük ölçüde değiştirmiştir. Türkmen beylikleri, bölgedeki yönetim otoritelerini kendi kontrol altına alarak, feodal sistemin yerini Türk-İslam devlet anlayışına dayalı bir yönetim tarzı ile değiştirmiştir.

Doğudan gelen göçebelerin Anadolu'daki siyasi tesirleri, Osmanlı iktidarıyla zirveye ulaşmıştır. Osmanlılar, yalnızca askeri kuvvetiyle değil, aynı zamanda siyasi manevralarla Anadolu'daki diğer Türk beylikleriyle birleşmiş ve kısa sürede büyük bir güç meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti, hem fetih hem de diplomasi aracılığıyla Anadolu'daki Türk kontrolünü sağlamlaştırmış ve imparatorluk düzeyine ulaşmıştır. Beyliklerin katılımı ve Türklerin Anadolu'daki egemenliğini kuvvetlendirmeleri, Osmanlı'nın kurumsal yapısını şekillendiren önemli bir etken olmuştur.

Türklerin bu yeni coğrafyaya yerleşmesinin siyasi tesirlerinden biri de, İslam kültürünün yayılması ile gerçekleşmiştir. Selçuklu ve Osmanlı hükümdarları, İslam'ın dini ve kültürel öğelerini kabullenmiş, camiler, medreseler, kervansaraylar gibi yapılar meydana getirerek bölgedeki dini ve kültürel yapıyı Türk-İslam doğrultusunda şekillendirmişlerdir (Mülayim, 1989: 215). Bu dönüşüm, Anadolu'da hem siyasi hem de sosyal görüntünün yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Türkler, yerel halkla birlikte, İslam inancı çevresinde birleşmiş ve Anadolu'nun kültürel kimliğini Türk-İslam kimliğiyle harmanlayarak siyasi yapıyı kuvvetlendirmiştir (Aslanapa, 1989: 101-102). Türk göçlerinin Anadolu'nun askeri ve siyasi yapısı üzerindeki tesirleri, sadece bölgesel kontrol sağlama amacıyla değil, aynı zamanda Anadolu'nun ilerideki sosyo-politik yapısını inşa etme sürecinde de önemli bir yer edinmiştir. Bu tesirler, Türklerin askeri stratejileri,

yönetim biçimleri ve kültürel katkılarıyla Anadolu'nun kimliğini yeniden şekillendirmiştir (Sümer, 1972: XIV).

5.5. Mimari ve Sanatsal Yönden Etkiler

Türk göçlerinin Anadolu'ya siyasi, sosyal, dini tesirleri gibi en belirgin etkilerinden biri de mimari alanda gerçekleşen değişikliklerdir. Türkler, Türkistan'da geliştirdikleri ve Selçuklu döneminde sistemli hale getirdikleri bazı mimari özellikleri Anadolu'ya aktarmışlardır (Cahen, 2012: 230). Türklerin Anadolu'da inşa ettikleri ilk büyük eserler, Selçuklu iktidarı dönemine aittir. Selçuklu mimarisi, İslam topraklarında etkili olan büyük dini eserler ve türbelerin yanında, ilk kez geniş anlamda Türk yerleşimlerinde görülen medreseler, hanlar, kervansaraylar gibi yapıları içermektedir (Denknbant ve Çobanoğlu, 2009: 3992-3997). Bu yapılar, Türk göçlerinin Anadolu'daki etkisinin somut örnekleridir. Özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda meydana getirilen Selçuklu camileri, hem dini hem de sosyal hayatın merkezi olarak önemli görevler yürütmüşlerdir. Bahsi geçen dönemde yapılan camilerde Türk mimari sanatıyla birleşen, İslam dünyasında yaygın olan Arap ve Fars tesirleri dikkat çekmektedir (Öngül, 2021: 151). Dini eserlerin içine ve dışına yapılan çini süslemeler, özellikle geometrik motifler, Türk sanatının dikkat çeken özelliklerindedir (Çobanoğlu, 2012: 95-96). Ayrıca Selçuklu eserlerinde, yüksek kubbeler ve gösterişli avizeler gibi Türkistan geleneklerinden izler taşıyan unsurlar yer alır.

Osmanlılar, Selçukluların mirasını sürdürmenin yanında kendi mimari tarzlarını geliştirerek daha büyük ve kapsamlı eserler meydana getirdiler (Eravşar, 2009: 67-96). Osmanlı mimarisi, özellikle köprüler, külliyeler, saraylar ve camiler gibi büyük ve simgesel eserlerle dikkat çeker. Bu dönemde, Doğu Roma tesiriyle harmanlanan Türk ve İslam mimarisi, yeni bir estetik meydana getirmiştir. Özellikle Mimar Sinan'ın eserleri, Osmanlı mimari sanatının zirveye ulaştığı örneklerden biridir. Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserlerdeki yüksek kubbeler, büyük avizeler ve iç mekân süslemeleri, Türk göçlerinin Anadolu'daki mimari mirasını daha üst seviyelere çıkarmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti dönemi kervansaraylar ve hanlar, Anadolu'daki ticaret yollarının gelişmesinde de büyük pay sahibidir.

Türklerin Türkistan'dan getirdikleri sanat üslubu, Anadolu'da büyük bir değişim geçirmiştir. İslam'ın kabulü ile birlikte gelişen Türk sanatında, figüratif unsurlardan çok soyut, geometrik ve hat gibi ögeler öne çıkmıştır (Öngül, 2021: 159). Türklerin, Türkistan'dan gelen hat sanatını, İslam'ın tesiriyle bir adım daha ileriye götürdükleri söylenebilir. Özellikle Osmanlı döneminde, Klasik Osmanlı Hat Sanatı daha da ilerlemiş ve bu sanat dalı, hem dini hem de maddi alanda kullanılan pek çok eserde yer bulmuştur (Bozkurt, 2007: 260). Tezhip ve minyatür, Türk sanatının önemli dallarından biri haline dönüşmüştür. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait el yazmaları, bu sanat dallarının en güzel örneklerini barındırmaktadır.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde halıcılık, seramik ve çini sanatı da büyük bir atılım göstermiştir. Özellikle Selçuklu çağıının sonlarına doğru, İznik ve Kütahya gibi şehirlerde üretilen çini eserler, Türk sanatının Anadolu'daki en belirgin örneklerinden biri haline gelmiştir (Aslanapa, 1989: 318). Osmanlı Devletinde ise çiniye, cami ve sarayların iç süslemelerinde yaygın olarak başvurulmuştur. Çiniler, Türk göçlerinin Anadolu'daki sanatsal tesirinin en önemli örneklerindedir. Türklerin Türkistan'dan getirdikleri halı ve kilim işleme geleneği, Anadolu'da hızla gelişmiştir. Anadolu'daki halı ve kilim üretimi, Türklerin geleneksel motifleriyle, bölgenin yerel motiflerinin harmanlanmasından doğmuş ve dünya çapında şöhrete ulaşmıştır (Deniz, 2005: 28). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, halı dokumacılığı, aynı zamanda sanatsal bir ifade tarzı olarak yükselmiştir.

Türk göçlerinin Anadolu'ya etkisi, yalnızca toplumsal ve kültürel değil, aynı zamanda mimari ve sanatsal açıdan da son derece derindir. Türklerin Türkistan'dan taşıdıkları kültürel unsurlar, Anadolu'nun yerel gelenekleriyle birleşerek yeni bir kültür ve sanat tarzı meydana getirmiştir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde görülen mimari ve sanatsal yapılar, Türklerin Anadolu'yu bir yurt haline getirmelerinin yanı sıra, bu bölgedeki kültürel ve sanatsal mirası da zenginleştirmiştir (Kafesoğlu, 1972: 182). Bugün, Anadolu'da varlıklarını sürdüren camiler, saraylar, çiniler, halılar ve diğer sanat eserleri, bu derin etkileşimin somut örnekleridir ve Türk göçlerinin Anadolu'ya olan katkılarının göstergeleridir. Türklerin Anadolu'daki varlığı, sadece bir

göç hareketi değil, aynı zamanda mimari ve sanatsal bir değişim sürecini de doğurmuştur. Bu süreç, hem Türk kültürünün zenginleşmesine hem de Anadolu'nun kadim mirasının oluşumuna önemli bir katkı sunmuştur.

Sonuç

X-XIII. yüzyıllar arasında Türkistan'dan Anadolu'ya gerçekleşen göçler, hem bu yeni coğrafyanın hem de Türk tarihinin şekillenmesinde kritik bir dönemi temsil etmektedir. Bu göçler, Anadolu'yu Türk vatanı haline dönüştürürken aynı zamanda İslam uygarlığının da önemli bir merkezi haline dönüştürmüştür. Türkistan'da Anadolu'ya olan göçlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel etkileri günümüzde bile rahatlıkla görülmektedir. Türk Tarihi açısından bu göçlerin detaylı analizi, Anadolu'nun tarihsel mirasını daha iyi anlamamıza ve bu sürecin modern Türk kimliğine olan tesirlerini daha net görmemize olanak sunmaktadır. XI. yüzyıldan itibaren başlayan bu göç serüveni, Anadolu'nun ekonomik, kültürel, etnik ve siyasi yapısını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Selçuklu ve Osmanlı çağlarında yoğunlaşan göçler, bölgenin Türkler tarafından hâkimiyet altına alınmasına ve İslam kültürünün yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Göçler, öncelikle Anadolu'nun yerleşim yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Türkler, önceki Bizans yerleşimlerinin üzerine kendi şehirlerini, köylerini ve kasabalarını kurmuş, bu süreçte bölgenin ekonomik yapısının şekillenmesinde belirleyici faktör olmuştur. Türklerin tarıma dayalı yerleşik hayata geçmeleri, Anadolu'nun tarım ürünlerinin zenginleşmesine ve sulama tekniklerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bununla beraber zamanda Türkler, bölgedeki ticaret yollarını yeniden canlandırarak Anadolu'nun bölge içi ve dışı ticaretle daha yoğun bir şekilde etkileşim kurmasını sağlamışlardır.

Kültürel anlamda ise, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri, İslam kültürünün yayılmasıyla paralel bir ilerleme göstermiştir. Camiler, medreseler ve türbeler gibi eserler, Türk kültürünün ve İslam'ın Anadolu'daki izlerini günümüze kadar getirmiştir. Ayrıca, geleneksel Türk mutfağı, el sanatları ve giyim gibi unsurlar da Anadolu'nun yerel

kültürleriyle harmanlanarak kendine özgü bir kültürel zenginlik meydana getirmiştir. Sonuç olarak, Türk göçleri, Anadolu'nun sosyo-kültürel yapısından kültürel kimliğine kadar pek çok alanda kalıcı ve dönüşümcü tesirler oluşturmuştur. Bu göç hareketleri, sadece bir toprak kazanma mücadelesi değil, aynı zamanda Türk milletinin Anadolu'ya kök salarak tarihsel ve kültürel bağlarını güçlendirmesinin bir sembolü haline gelmiştir. Bu tesirler, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin temel değerlerini ve kimliğini meydana getiren önemli unsurlardan biri olmuştur.

Kaynaklar

- Abay, A. (2017). *Avrupa Hun İmparatorluğu (IV.-V. Yüzyıl)*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayını.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK.
- Akçora, E. (1996). Türk Tarihinde Göçler ve Önemli Sonuçları, *BİLİG*, (2), 241-246.
- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Andreasyan, H. A. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Ayda, A. (1979). *Etrüsklerle İskitler Arasında Benzerlikler*, Ankara: TTK.
- Bakrıyanık, R. B. (2017). *Deniz Kavimleri'nden Keltlere, Eski Batı'da Göç Hareketleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: TTK.
- Baskıcı, M. (2016). Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Beihammer, A. D. (2022). *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, Ankara: Koyu Siyah Yayınları.

- Blessing, P. (2020). *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslami Mimari (1240-1330)*, (M. Özkılıç, Çev.) KÜY.
- Bozkurt, T. (2007). *Osmanlı Selatin Cami Mihrapları*, (Doktora tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Cahen, C. (1968). İbn Sa'id L'asie Mineure, Seldjuquide", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (10), Ankara: AÜDTCF, 41-50.
- Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi: XI. Yüzyılın İkinci Yarısı*, Y. Yücel-B, Yedi yıldız, Çev.), Ankara: TTK.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (E. Üyepazarcı, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Çağlayan, Ç. (2011). Şiddet ve Savaş, *Türkiye Klinikleri J Psychiatry-Special Topics*, (4), 46-51.
- Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi, *İLKE*, (17), 67-91.
- Çiftçioğlu, İ. (2008). Orta Asya- Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar), *Bilig*, (44), 143-172.
- Çobanoğlu, A. V. (2012). Divriği Ulu Camii, *İA*, (42), 95-96.
- Çubukçu, İ. A. (1987). *Türk-İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara: AÜİF Yayınları.
- Deniz, B. (2005). Anadolu Türk Halı Sanatının Serüveni I, *Sanat Dergisi*, (7), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Denknbant, A. ve Çobanoğlu, A. V. (2009). Selçuklular, *İA*, (36), İstanbul: TDV, 392-397.
- Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Y. Önen, Çev.), Ankara: KBY.
- Doulatbadi, F. (2018). Anadolu ve İran Türk Göçebe Toplulukları Arasında Ortaklıklar, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (13), 28-30.
- Durmuş, İ. (2008). *İskitler*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

- Emecen, F. (2010). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitapevi Yayınları, İstanbul
- Eraşar, O. (2009). Osmanlı Sanat Tarihi (Mimari) Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7 (14), 67-96.
- Eröz, M. (1991) *Yörükler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Golden, P. B. *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Y. K. Taştan, Çev.), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2013). *Türk Tarihinde Kıpçaklar*, Türk Tarihine Katkılar Mustafa Kafalı Armağanı (Ü. Bulduk, A. Üstün, Ed.), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülberman, A. ve Taştekil, S. *Ahi Teşkilatının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri*, Ankara: KBY.
- Heredotos. (1973) *Heredot Tarihi*, (M. Ökmen, Çev.), İstanbul: Remzi Kitapevi Yayınları.
- Hüseynof, R. (1968). Malazgirt ve Kafkaslar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (10), 60-71.
- İbn Battuta. (2023). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Ramazan Şeşen, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Bibi, (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, (M. N. Gençosman, Çev.), Ankara: Uzluk Basımevi.
- İnan, A. (1947). Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları, *Bellekten*, 11 (43), 569-570.
- Kafalı, M. (1996). Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, *Erdem*, 8 (22) Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Khazanov, A.M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*, (Ömer Suveren, Çev.) İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları,
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: AÜDTCF. Yayını.

- Koca, S. (1996). Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika, *Erdem*, 8 (23)
- Komnena, A. (2021). *Alexiad (Malazgirt Sonrası)*, (B. Umar, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: MEB.
- Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Dönemi I*, Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (2021). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: TTK.
- Kurat, A. N. (1972). *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK,
- Lamerle, P. (2004). *Bizans Tarihi*, (G. Üstün, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marcellinus, A. (2020). *Roma Tarihi*, İstanbul: Historia Yayınevi.
- Memiş, E. (2003). *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Konya: Çizgi Yayınları.
- Memiş, E. ve Bülbül C. (2014). *Eskiçağda Göçler*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Mülayim, S. (1989). Büyük Selçuklu Sanatı, (K. Seyithanoğlu, Ed.) *DGBİT*, (VII), İstanbul: Çağ Yayınları.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: TTK.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öngül, A. (2021) *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özerkmen, N. (2004). Ahiliğin Tarihsel-Toplumsal Temelleri ve Temel Toplumsal Fonksiyonları-Sosyolojik Yaklaşım, *AÜDTCF Dergisi*, 44 (2), 57-78.
- Peacock, A. C. S. (2023). *Moğol Anadolu 'sunda İslam, Edebiyat ve Toplum*, (R. Akman, Çev.) İstanbul: KÜY.

- Polat, K. (2013). Milli Bütünlüğümüzün Kaynakları: Türkistan'dan Anadolu'ya Gelenek ve İnanışlarımız, *Yeni Türkiye*, IX (53), 1056-1068.
- Ponting, C. (2011). *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, (E. B. Özbilen, Çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Quentin, S. De S. (2006). *Bir Keşişin Anılarından Tatarlar ve Anadolu: 1245-1248*, (E. Özbayoğlu, Çev.) Antalya: DAKTAV.
- Rosen, K. (2021). *Kavimler Göçü*, (M. Yıldırım, Çev.), İstanbul: Runik Kitap Yayınları.
- San, O. (1998). *Demir Çağ ve Demir Çağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK.
- Strabon. (2000). *Coğrafya XII/3/20*, (A. Pekman, Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Şeşen, R. (2010) *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Tahsin Bingöl, T. (2020). *Göçün Psikolojik Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- Tansuğ, K. (1949). Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri, *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakülte Dergisi*, 7 (4), 535 – 550.
- Tarhan, T. (1976). *Eskiçağ da Kimmerler Problemi*, Ankara: TTK.
- Tarhan, T. (1983). Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Taşgıl, A. (1995). *Gök-Türkler*, Ankara: TTK.

- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2023). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos Vakayı-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (H. D. Andreasyan, Çev.), Ankara TTK.
- Vasiliev, A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, (A. M. Mansel, Çev.), Ankara: Maarif Matbaası.

THE ROLE OF SULTAN HOSSEIN BAYAQARA TIMURID IN THE DEVELOPMENT OF IRANIAN CULTURE AND CIVILIZATION

Maryam Mafi¹

Abbas Iqbal Mehran²

The Turko-Mongol dynasty of Timurids, founded by Timur, ruled over the vast expanse of Iran for about three centuries. (749-885 AH/1370-1506 AD). The turbulent period of this dynasty had significant effects on the cultural sphere of Iran. Among the Timurid sultans who made a major contribution to the development of Iranian culture and civilization is Sultan Hossein Bayaqara (873-911 AH). Sultan Hossein Bayaqara, the last king of the Timurid dynasty that ruled eastern Iran, is one of the few rulers in history who not only made great efforts to promote and develop Iranian culture and civilization, but was also considered one of the poets and writers of the 9th century and left behind numerous works in verse and prose. With the support of his scholarly minister, poet, and culture lover, Amir Ali Shirnavaei, he was able to create relative peace in his realm, which led to the flourishing of various arts and sciences. Due to his passion for books and reading, Sultan Hussain Bayaqara created an environment where artists, writers, and scholars from many other cities migrated to Herat and gathered around the king in the center of science, literature, and art. This research analyzes this issue

.Keywords: Sultan Hussein Bayaqara, expansion of culture and civilization,
.cultural development, Herat, Amir Ali Shirnavaei

¹. PhD student in Ancient Iran, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Islamic Azad University, Tehran Science and Research Branch.

Email: ms.marymafi@gmail.com-(0009-0005-0522-3558)

². PhD student in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839 Email:abass.em1987@gmail.com-(0000-0002-5184-3003)

Introduction:

Hussein bin Mansur bin Bayqarah, known as Sultan Hussein Bayqarah, was a descendant of Bayqarah, the son of Omar Sheikh Timurid, who succeeded Abu Saeed as ruler of Herat. He was born in Muharram 842 .AH in a place called Dawlat Khaneh in the northeast of Herat

Hussein was descended from Timur on both his father's and mother's sides. His father, Ghiyath al-Din Mansur, was a descendant of Timur who was assassinated in Badghis in 826 AH. Sultan Hussein was the last king of the Timurid dynasty. He was able to bring eastern Iran under his rule. Sultan Hussein Bayqarah is one of the few rulers in Iranian history who not only worked to advance culture, but is also considered one of the poets and writers of the 9th century AH. He left behind numerous works in verse and prose, including: The Riddle of the Riddle, which is in verse; This work was in line with the common literary experiments of its time. A Turkish poetic divan, whose poems are in the form of sonnets and contain romantic themes, and also includes a prose treatise in Turkish in which he expressed his thoughts and beliefs along with a brief description of the cultural situation of his time.

The role of Sultan Hossein Bayaqara in the flourishing of Iranian culture during the Timurid era:

Sultan Hossein was educated and supported by Ulugh Beg during the reign of Abu Saeed Gurkhan. When Abu Saeed Gurkhan came to power, he imprisoned Hossein, but he escaped from prison and went to Khorezm with Abul Qasim Babur. Sultan Hossein captured the city of Astarabad in 862 AH. After Abu Saeed learned of this invasion, he was able to recapture Astarabad. After Abu Saeed's death, Hassan Bayaqara ascended the throne in Herat and ruled the eastern regions of Iran for (38 years. (Qadiani, 2008: 1/17

Considering that the Timurids of Iran were involved in political conflicts throughout their existence, they nevertheless achieved great progress in intellectual and material fields. In fact, when Shah Rukh ascended the throne, he was able to put an end to the power struggles that had arisen among the Timurids and to some extent maintain the prestige and power of his tribe. The Herat government began its upward trend during Shah Rukh's reign and reached the peak of its development and transformation during the reign of Sultan Hussein Bayqarah. Hussein Bayqarah, whose full name was Sultan Hussein bin Mansur bin Bayqarah, lost his father at the age of seven or eight and in 856 AH. entered the service of Abul Qasim Babur, and these services were postponed for a short time after Babur's unsuccessful campaign against Samarkand. It was after this period that Hussein Bayqarah spent some time as a mercenary emir and began to wander. Finally, he decided to restore order from the chaos; therefore, he began his struggles with the aim of achieving power. Hussein Bayqarah began his work interest from Mazandaran and expanded towards Khorezm. He led many campaigns from Khwarazm to Khorasan. These operations put him in opposition to Abu Sa'id, and in this province he also enjoyed the help of Abu al-Khair Khan Uzbek. However, the death of Abu al-Khair Khan, as we mentioned earlier, did not change his fortune and destiny .(and did not lead to his overthrow. (Ajnd: 1379/129

Sultan Hussein ruled over a much more limited territory than his predecessors, and his activities can be considered limited to Herat and its surroundings (Glombek: 1374/100). His life before his rule was not very compatible with his artistic inclinations; despite these public welfare development activities, this Timurid ruler is of particular importance along with his other cultural and artistic activities (Lal Shatri: 1395/94). Sultan Hussein Baqira's interest in literature, culture, and art caused the courtiers of his government to align themselves with the sultan and surpass each other in carrying out public welfare

activities and supporting artists. Sultan Hussein Baqira's reign gave a greater boost and momentum to the relative prosperity of Shah Rukh's era, development activities, and the production of literary works. The public welfare measures of this period included various aspects of the construction and repair of holy sites and mosques with multi-faceted functions, schools, khanqahs, ribats, gardens, rivers, etc., which, according to Mirkhwand, the Sultan had purchased and endowed from his own wealth. After the fall of Abu Said in 873 AH, the Timurid power was in the hands of Hussein Bayqarah, who had made his capital .(one of the brilliant centers of Islamic culture. (Ajnd: 1379/35

Not much information is available about the Turkish-speaking and Persian-speaking personalities who were engaged in state affairs at the court of Sultan Hussein Bayqarah. Some historical documents mention a prominent and intellectual person named Alishir Navai. He holds a higher position in the political and intellectual history of this period among the high-ranking figures of the Timurid court. Alishir Navai died in 844 AH. He was born in Herat and was considered a close relative of Husayn Baqira. In 873 AH, he was present at the residences of Sultan Ahmad, but after Husayn Baqira ascended the throne, he entered the capital and joined him. Sultan Husayn appointed him as the guardian of the Great Seal. In 876 AH, he was appointed to the Divan Beigi, the Grand Divan of the Emirate. He had such effective and powerful influence among the courtiers and soldiers that he was considered the second person in the state after the Sultan. The relations between the ruler and his advisor became stronger and deeper over time and continued until the end of the life of this culture-loving minister. Alishir Navai became the ruler of Astarabad in 892 AH for fifteen months, while these relations continued. The great fame and importance that he had created, which was also not unrelated to his cultural activities, is evident from the mourning ceremonies that Sultan Husayn Baqira attended on the days of his death in 906 AH. (Ajnd: 131/1379). The religious situation in Herat was such that, according to historians, Sultan Husayn Mirza Bayiqra intended to deliver a sermon in the name

of the twelve Imams at the beginning of his reign; but his minister Amir Ali Shir Navai prevented him from doing so (Jaffran: 46/1/1378). Qadi Ahmad Qummi says: “The late King Sultan Husayn Mirza Baiqra, in the year 873 AH. at the beginning of his reign, wanted to mention the twelve Imams in the name of Humayun. His intention did not go ahead and the public outcry reached such a level that they brought down Ali .(Qaini, who was the preacher, from the pulpit.” (Qummi: 65/1/999

Amir Alishir Navai, Minister of Sultan Baiqara

Nizamuddin, known as Amir Alishir Navai, was famous for his skill, resourcefulness, and great knowledge among the ministers of the Timurid era. He was born in 844 AH in Herat (or in Navai, Mazandaran). His father was the ruler of Sabzevar. After Shahrugh's death, he fled to save his life and took his talented child with him. This child spent his childhood in the company of Hossein Mirza Baiqara in Mashhad, and for this reason, the bond of friendship between the two people never broke. When Hossein Mirza Baiqara took control of Herat, Amir Alishir Navai rushed to his service and gained an important position and position in the court of Sultan Hossein Mirza. In 876 AH, he was appointed to the Emirate of the Special Court and was assigned the job of Mehrdari. In 892 AH, Sultan Hussein Baiqra dismissed the ruler of Astarabad, who was a tyrant, and appointed Amir Ali Shir Nawai to govern Astarabad. During the year that Nawai was in charge of the government of Astarabad, he treated the people with justice and fairness, and then resigned from the post. His resignation was not accepted at first, but after a few months, Amir Ali Shir again withdrew from government and chose seclusion. Under the guidance of Abd al-Rahman Jami, he converted to the Naqshbandiyya sect. He made great efforts to establish schools and scientific circles in Khorasan. He single-handedly built or renovated about three hundred and seventy mosques, schools, monasteries, and other charitable places in Khorasan (Qadiani: 1387/1/139). In the last years of the Timurid rule, Sultan Hussein Baiqra appointed several princes and emirs to govern or act as agents

of the government of Astarabad and sent them to this region. This group made great efforts in this region to build, restore or repair the shrines and shrines. The reason for this should be seen in political exploitation and creating psychological peace in public opinion, especially among the general public. In any case, these people were foreign and dominated factors in the region, who had also been involved in intense and bloody conflicts over power and wealth towards the end of their .(rule (Ma'toufi: 27/1387

The court of Hossein Bayqara:

The poets followed the same trend and procedure until a hundred years later, or from the middle of the fifteenth century to around the middle of the sixteenth century. The court of Sultan Timurid Hossein bin Mansur bin Bayqara was still the pivotal point and main focus of this period. Because he was not only an enthusiast of poetry and art, but also the greatest supporter of literature and art of his time; Sultan Timurid's interest and support for art had brought together artists and poets from all over Iran. Among the writers and scholars who, like a lighted lamp, greatly enriched the artistic and literary circle of Herat was Abd al-Rahman Jami, an encyclopedia writer, poet - Khatam al-Shu'ara - and mystic of the 9th century CE, who was among the court poets of the last Timurid sultan. Jami had equal status and status in the courts of the Qaraqyunlu, Aqqyunlu, and the Ottomans. Jami was a contemporary of Maktabi Shirazi (d. 900/916), the composer of the poem Laili and Majnun, Baba Faghani (d. 925 AH), the composer of romantic ghazals, Hilali Chaghatai (d. 935 AH), and Ahli Shirazi. The poets of this period considered the ghazals and odes of previous masters as equals and imitated them. A larger number of poetic, mystical, and moral masnavis, such as Haft Aurang Jami, were composed in imitation of Nezami and Amir Khusraw Dehlavi. Riddles and historical material also continued to exist. Khand Mir is one of the other scholars and historians of the court of Sultan Husayn Bayqara and the author of the .book Rawdah al-Safa

Conclusion:

The Timurid era was a time of prosperity for Iranian literature and culture. This was especially evident during the reigns of two of the greatest Timurid sultans: Shahrukh Mirza Timuri and Sultan Hossein Bayaqa. Turkish literature in this period was based on the Persian language; Turkish poets and writers used the compositions, expressions, themes, and meanings of Persian poetry. In fact, Turkish literature was a translation of Persian literature. Sultan Hossein Bayaqa is one of the few rulers in Iranian history who not only worked to advance culture, but is also considered one of the poets and writers of the ninth century AH and left behind numerous works in verse and prose. During Bayaqa's reign, numerous buildings were built to preserve various aspects of Iranian art and culture and for the comfort and welfare of the people. In his *Khulasat-ul-Akhbar*, Khwandmir mentions various examples of madrasas, mosques, khanqahs, Dar al-Shifas, and others in Herat and other parts of Khorasan, all of which were built during the reign of Sultan Husayn Bayaqa and with his support. His passion for books and libraries can be seen even before the beginning of his reign. During the years of his reign, libraries enjoyed an unparalleled prosperity. In addition to the numerous madrasas in which libraries were established, his court in Herat also had a magnificent and magnificent library where calligraphers such as Sultan Ali Mashhadi, Khwaja Muhammad Hafez, Maulana Zain al-Din Mahmud, and other distinguished calligraphers wrote. Several painters .also worked on book layouts in this library

Sources and References:

Mirkhwand, Muhammad bin Hawad Shah bin Mahmud: -
Rawdah al-Safa, vol. 11, 10, edited by Jamshid Kianfar, Tehran,
.Asateer 1380

- Qomi, Qazi Ahmad: Summary of Chronicles, Vol. 1, -
.translated by Ehsan Esraqi, Tehran University Press 2015
- Heydar Mirza Doghlat, Mohammad: Tarikh Rashidi, edited -
by Abbas Gholi Ghafarifard, Mirath Maktoob Publications, Tehran
.2004
- Ajhand, Yaqoob: History of Iran during the Timurid Period, -
.Jami Publications, Tehran 2000
- Maatuf, Asadollah: Gorgan and Astarabad Tombstones and -
Historical Inscriptions (A Look at Tomb Architecture and Burial
.Methods in Iran and Gorgan), Horofieh Publications, Tehran 2008
- Ghadiani, Abbas: Comprehensive Dictionary of Iranian -
.History, Vol. 1, Aron Publications, Tehran 2008
- Jafarian, Rasoul: Safavids in the Realm of Religion, Culture -
and Politics, Vol. 1, Hawza and University Research Institute, Qom
.2000
- Golbek Lisa: Jame Mosque of Herat, translated by Ardeshir -
.Eshraqi, Golestan Art, No. 8, 2010
- Lal Shatri, Mustafa: The Place of Music in the Eyes of the
Naqshbandiyya Aqtabs, Islamic History and Civilization Research
Journal (2014), No. 1, pp. 95-123

EXAMINING THE ROLE OF THE TIMURID GOVERNMENT IN THE ADVANCEMENT OF MEDICINE

Abbas Iqbal Mehran¹

Zahra Iqbal Mehran²

Parasto Iqbal Mehran³

Abstract:

The Timurid period is one of the important periods in the history and culture of Iran. Timur, by supporting scientists and scholars in Samarkand, enabled scientific growth in the capital. His successors attached importance to the prosperity of science and knowledge, including medicine. Famous physicians emerged during this period. Although some of them were proficient in other sciences than medicine and wrote works, most of their fame was in medicine and medical writings. They discussed diseases and their treatment methods in their works. Some of these physicians migrated to Anatolia and worked as physicians or played an effective role in the development of Iranian medicine by writing works on medicine. This research aims to answer the following questions in this regard by relying on library resources and a descriptive-analytical method to examine the role of the Timurid government in the advancement of medicine: 1- What was the role of the Timurid government in the advancement of medical science? 2- What was the impact of the Timurid government on the advancement of medical science?

Keywords: Review, Role, Timurids, Progress, Medicine.

¹. PhD Student in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839(-0000-0002-5184-3003)

². Bachelor of Nursing, Bu-Ali Sina University of Medical Sciences, Hamadan, Iran 09187019187 Email: z.e.mehran68@gmail.com(-0009-0004-8674-5333)-

³. achelor of Nursing, Bu-Ali Sina University of Medical Sciences, Hamadan, Iran - 09187027158parastooghmehran@gmail.comEmail: -(0009-0007-3439-4588)

Introduction:

Ibn Arab Shah writes that Amir Timur loved knowledge and scientists, he cherished and supported the wise, the noble, and the great, and he honored them and kept them close to him and above all the common people. He provided a worthy position for scientists and recognized their dignity. (Ibn Arab Shah, 1365, p. 297). Most of Amir Timur's children and grandchildren were also people of taste, art, science, and culture, and they supported scientists, writers, scholars, and artists. The Timurids left behind important works and services in the fields of culture, art, and science, so that the cultural and artistic renaissance can rightly be attributed to the Timurid era. It seems that the foundation of this cultural renaissance was built on the great wealth and thriving economy of the empire. Clavijo, the special ambassador to the Spanish court who in 805 AH/1402 AD. He was sent to Amir Timur for a political mission, and after his return to Spain, he wrote a detailed account of this mission in 809 AH/1406 AD, writing that Amir Timur had always supported trade and commerce, thus making his capital one of the most important and important cities. In all his wars and campaigns, he brought to Samarkand all the artists and notables he had found, as any kind of artist, including skilled masters, can be found in Samarkand in large numbers. (Klavikho, 1374, p. 285. Of course, Amir Timur's empire became smaller and smaller during the time of his successors, so that during the time of the last ruler of this government, Sultan Hussein Bayaqa, its territory included only Greater Khorasan, Mazandaran, and large parts of Sistan. Despite this achievement, the Timurids enjoyed considerable prestige for Iran and the Islamic world. Culture and art, sciences and technologies, religion and mysticism, commerce and business and development, literature and historiography achieved indescribable prosperity. In this regard, another science that was also considered during the Timurid era and flourished in Iran and the Islamic world was medicine. Ibn Arab Shah writes: "Amir Timur had physicians and astronomers close to him and listened to their words and applied them" (Ibn Arab Shah, 1365, p. 297). During the Timurid

era, special attention was paid to medical sciences and physicians, like other sciences, technologies, and arts. This can be inferred from examining the social and cultural life of Amir Timur and his children and grandchildren. The social policy of the Timurid princes generally indicated the attraction and support of scientists in various scientific and cultural fields. Of course, there was more serious attention to medicine, which directly deals with the health of the body, mind and soul of man.

Timurid rule (from beginning to fall)

The dynasty is known by the name of its founder, Amir Timur (- Lang) (- Gurkan, correctly: Kurgan, in Mongolian = groom, and during the Mongol era, imitating the Chinese, it was only applied to the grooms-in-law of the royal family). The Timurid state and territory were more or less unified until the middle of the 9th century AH (850 AH) and the death of Shah Rukh, and then dispersed. The founder of this state, Amir Timur (see: H. D., Timur Gurkani), who was attributed by his court historians and his descendants to the Berlas tribe (= Berlas, a Mongol tribe of the same lineage as Genghis Khan), and who was nicknamed Gurkan (= Kurgan) due to his marriage to the sister of Amir Husayn, the granddaughter of Amir Qazghan, the ruler of the Jaghatai ulus (land), initially ruled only Berkash (the green city) near Samarkand, but from 771 AH/1369 CE, he came to dominate a large part of the world within a few years. A branch of this family, led by Zahir al-Din Muhammad Babur, conquered India from 932 AH/1526 CE. The state he founded in India lasted for a long time and was called the Timurids or Gurkhanids of India or, as they are called, the Mughals (see: H.D., Gurkhanids of India). The founder of the Timurid dynasty was a descendant of Genghis Khan the Mongol, Timur, son of Amir Turghai, a chieftain of the Barlas tribe, who was born in 736 AH, at the same time as the death of Abu Sa'id Bahadur Khan, the last Mongol Ilkhan, in Kesh near Samarkand⁴. From this time until his rise to power, there is no record. In Transoxiana, having a tribal base, he took advantage of

¹. Rawandi, Morteza, Social History of Iran, vol. 2, p. 353

the turbulent situation where the Mongol families were competing with each other, and by bringing himself closer to Tughluq Timur, the king of Mongolia, who had invaded Transoxiana in 761 AH, he became the ruler there; but the following year he was defeated in a battle with Ilyas Khwaja⁵, Tughluq's son. After a period of time, the exact time is unknown, he gained power and accepted the invitation of the ruler of Sistan to repel the rebellion in that land⁶. There, in a fierce attack by the opponents, his leg was injured and he became known as Timur the Lame⁷. Timur's return to Transoxiana, while the situation there was chaotic, helped him to increase his power by eliminating his rivals and establish a government in Samarkand⁸. He was nicknamed Gurkan because after the murder of Amir Hussein Khan, his partner in power in Transoxiana, he married one of his harem women or his daughter. Timur organized raids to the west, including Iran, which are known as the Three-Year Raid (788-790 AH), Five-Year Raid (794-799 AH), and Seven-Year Raid (792-807 AH). In this way, he expanded his territory in addition to Central Asia and Transoxiana, to the shores of the Mediterranean Sea, Moscow, and India (800 AH

One of his most important victories was the defeat of Bayezid⁹, the Ottoman Sultan, and his capture in 804 AH¹⁰. Finally, Timur died in a campaign against China near the city of Utrar in 807 AH¹¹. Timur's motives for these raids have been considered to be to keep his troops busy¹², to obtain booty, to dominate trade routes, and to seek fame.¹³After Timur's death, conflicts broke out between his sons, Pir

² . Rawandi, Morteza, Social History of Iran, vol. 2, p. 353

³ . Furukawa, Nobuyoshi, Furukawa's Travelogue, p. 62

⁴ . Yazdi, Sharaf al-Din Ali, Zafarnameh, vol. 1, p. 400

⁵ . Khwand Amir, Ghiyas al-Din, History of Habib al-Sir, vol. 4, p. 396

¹ . Sykes, Sir Percy, History of Iran, vol. 2, p. 169

² . Cambridge University, History of Iran, Timurid Period, p.

³ . Samarqani, Abdol Razzaq, Motal Sa'din, vol. 1, p. 7

⁴ . Navai, Abdol Hossein, Historical Documents and Correspondences of Iran, p. 141.

⁵ . Mirkhwand, Mohammad bin Hovhan, History of Rawdat al-Safa, vol. 6, p. 4823.

Muhammad Jahangir, Timur's crown prince, Shahrukh, and Khalil Sultan, the son of Miran Shah (Timur's grandson). Finally, Shahrukh (r. 807-850 AH), who lived in Herat, was able to overcome the claimants due to his authority and competence. He conquered Mazandaran in 809 AH, Kerman in 811 AH, and Azerbaijan in 819 AH, which had rebelled after Timur, and by defeating Qarayusuf, one of the Qaraqoyunlu emirs in Azerbaijan (823 AH), he temporarily gained control over northwestern Iran. Then, representatives from Egypt came to Iran to congratulate him on his victories.¹⁴

In his 43 years of rule, Shahrukh, abandoning his father's method of conquest, moved the capital from Samarkand to Herat and began to rebuild some of the ruins of Timur¹⁵. The abolition of the laws of Genghis Khan (815 AH) and the replacement of Islamic jurisprudence, which the Timurid rulers adhered to after him, are among his works. With the death of Shahrukh, his son Ulugh Beg (850-853 AH) ascended the throne in Samarkand. He was assassinated in 853 AH by his son Abdul Latif (853-854 AH)¹⁶. From this time on, in addition to the intensification of the fighting between the Timurid emirs and the killing of some of them, the Aq Qoyunlu Turkmen rebelled in northwest Iran.¹⁷ The Timurids also faced Uzbek raids in the east and could not withstand their attacks¹⁸. Finally, Uzbek pressure led to Badi' al-Zaman, the son of Husayn Mirz^{19a}, taking refuge in 916 AH with Shah Ismail (reigned 907-930 AH), the founder of the Safavid dynasty. Also, with Muhammad Zaman Mirza, the last Timurid prince, taking refuge in the court of Zahir al-Din Babur Timurid, the founder of the Baburian (Gurkhanian or Great Mughal) state in India (933 AH), the Timurid

6. Safa, Zabihullah, History of Literature in Iran, vol. 4, p. 48

7. Rawandi, Morteza, Social History of Iran, vol. 2, p. 366

1. Rumloo, Hassan Beg, Ahsan al-Tawarikh, vol. 1, p. 465

2. Grantovsky et al., History of Iran from Ancient Times, p. 237.

3. Safa, Zabihullah, History of Literature in Iran, vol. 4, p. 527.

4. Bayat, Azizullah, Comparative History of Iran, p. 378

dynasty was dismantled. Of course, the Baburian state,²⁰ which was attributed to the Timurids and had a distinct identity, lasted for several centuries in India. The Timurids were followers of the Hanafi school of thought; but they treated followers of other sects, such as the Shiites, with tolerance.

Attention to religious cities such as the holy Mashhad and the pilgrimage of Imam Reza (peace be upon him), the construction of the Goharshad Mosque²¹, and the presentation of gifts to the Holy Shrine of Razavi, such as the gift of a gold lamp weighing three thousand shekels to Shah Rukh, are evidence of this claim. According to an unproven and exaggerated report, Sultan Hussein Bayaqara (875-911 AH) sought to formalize the Shiite religion²². One of the characteristics of the Timurid era is the prevalence of Sufi sects such as the Nurbakhshiyya and the Naqshbandiyya and the support of some Timurid emirs for them, as well as meeting some Sufis or visiting their graves, including Sheikh Ahmad Jam, Sheikh Abu Ishaq Kazeruni, Sheikh Moazzam Seyidi Davud, Sheikh Hamavi, and Sheikh Abul Hasan Kharqani²³. Among the Timurids, Sultan Abu Saeed and Ulugh Beg, as well as their prominent minister Amir Alishir Navai, were among the learned emirs and supporters of Persian knowledge and literature. Ulugh Beg built an observatory in Samarkand. He was a scholar and loved scholars²⁴. The composition of the Zij of Ulugh Begi is one of his works²⁵. There are works left from the Timurids, most of which were built in Samarkand and Herat. The Grand Mosque of Samarkand, which was built on the orders of Timur, and the Goharshad

⁵. Rawandi, Morteza, Social History of Iran, Vol. 2, p. 373

⁶. Safa, Zabihullah, History of Literature in Iran, Vol. 5, Part 1, p. 47

¹. Cambridge University, History of Iran, Timurid Period, p. 144

² Hafiz Abro, Abdullah, Zubadah al-Tawarikh, vol. 4, pp. 612-615.

⁴. Khwand Amir, Ghiyath al-Din, History of Habib al-Sir, Vol. 4, p. 481

⁶..Mirkhwand, Muhammad ibn Khwand, History of Rawdat al-Safa, Part 2, Vol. 6, p.

Mosque, which was built on the orders of Shah Rukh's wife, Goharshad Agha, in Mashhad, are world famous.²⁶

Timurids on the path to medical progress:

In addition to development and service policies such as the construction of schools, mosques, and buildings, the Timurid sultans also paid attention to the construction of medical centers. In his book *Ma'ather al-Muluk*, Khwandmir mentioned numerous examples of buildings called "Dar al-Shifa", which had a similar function to today's clinics, and were generally built by Timurid sultans or their wives, usually near schools or mosques. (Khwandmir, *Ma'ather al-Muluk*, 1372, p. 167, p. 175). It is natural that the construction of these Dar al-Shifa required the recruitment and employment of skilled and experienced physicians. For this reason, in the eighth and ninth centuries of the AH, great and famous physicians were active in Iran, who, at the request and support of the Timurid sultans, were attracted to these scientific and medical centers and wrote valuable works on medicine. In this article, a number of these physicians from the Timurid era are briefly introduced.

The Timurids' policy towards building hospitals was initially to preserve, maintain and develop the works left over from previous periods, and then the construction of new hospitals was placed on the agenda of the sultans of this dynasty. For example, we know that during the reign of Al-Muzaffar, a hospital, or as Khwandmir called it, Dar al-Shafa'i, was built by order of Shah Shoja Mozaffari in Shiraz, the center of government. Khwandmir writes.

During his reign, he designed a hospital for healing in Shiraz, and when that tomb was completed, he appointed the doctors of the Messiah to treat the sick." (Khwand Mir, *Ma'asir al-Muluk*, *ibid.*, p. 138) Before

⁶. Schimmel, Anne-Marie, *In the Realm of the Mongol Khans*, page: 235, Amir Kabir, Tehran - Iran, 2007 AH.

the establishment of the Al-Muzaffar dynasty, a hospital or hospital for healing had been built “in a good condition” during the reign of the Atabak of Salghari in Fars, on the orders of Atabak Muzaffar al-Din Abu Bakr ibn Sa’d Zangi. (Khwand Mir, Ma’asir al-Muluk, p. 135) It seems that Shah Shuja initially wanted to repair and improve this hospital, but after further investigation, he concluded that a new hospital should be built in a suitable location. Khwandmir writes: “When Shah Shuja remembered the need to repair the Dar al-Shifa, he ordered that the livers (jewels) be hung in a place that was suitable for that lovely building, and after a few days, all of it had become rotten except for the liver which was hung in this place where Dar al-Shifa is now located. Therefore, the building was built and finished in that location, which was the best location in Shiraz due to the mild climate.” (Khwandmir, Ma’asir al-Muluk, ibid., p. 138), Amir Timur in 795 AH/1392 AD. He attacked Fars for the second time and in a difficult war he fought with Shah Mansur, the last ruler of Mozaffari, Shiraz was conquered and the entire region of Fars was handed over to his second son, Omar Sheikh. Khwandmir writes: “And Fars was ordered by the son of Omar Sheikh Bahadur, the son of Omar, to be the governor of Fars and to retain all the armies of Shiraz in his service.” (Hafez Abro, Geography of Hafez Abro, 1378, p. 309), the rule of Omar Sheikh and his children was also approved during the reign of Shah Rukh, and it was only after Shah Rukh's death that this region entered into acute military conflicts with the Turkmen dynasties and as a result, it was taken out of the hands of the Timurids. Omar Sheikh's children, who ruled in Isfahan, Yazd, and Shiraz, were also interested in construction activities despite their long conflicts with each other. Iskander Mirza built large buildings such as baths, markets, a school, and a hospital in Shiraz. The policy of Omar Sheikh's children was to preserve, maintain, and develop the existing hospitals in Shiraz, Isfahan, and Yazd, in addition to building new hospitals. The hospital of Sahebi Yazd was also among the clinics or hospitals that had been built in Yazd before the Timurids and during the rule of the Atabakans of Yazd, and it continued to operate during the Al-Muzaffar and Timurid eras. Jafar ibn

Muhammad ibn Hassan Jafari, who served in the civil service of the rulers of Yazd, has a book called History of Yazd. In this book, he has described in detail many of the historical monuments and buildings in the city of Yazd that were built or renovated during the reign of the Atabakans, the Mozaffaris, and the Timurids. He has another book called History of the Great, which he completed during the reign of Shah Rukh Timurid. This book is on general history from the beginning of the creation of the world to the events of 845 AH, which coincides with the reign of Shah Rukh in Iran. (Jafari, 2005, p. 18). In his book Tarikh Yazd, which was compiled after Tarikh Kabir, Jafari writes about this Dar al-Shifa: “This Dar al-Shifa is one of the famous buildings in Yazd, and it was built by Khwaja Shams al-Din Taziku (Taziguy) for Khwaja Shams al-Din Muhammad, the chief minister, and this Shams al-Din Taziku was the deputy and deputy of Khwaja Sahib al-Din” (Jafari, 2005, p. 111). After the death of Shahruk, there was a pause in the Timurid construction activities, but this did not last long, and Herat flourished as a political and cultural center during the reign of Sultan Hussein Bayaqara. During the long reign of Sultan Hussein Bayaqara, which also enjoyed political security and peace, numerous public institutions such as a school, library, bridge, caravanserai, in addition to a hospital, pharmacy, guesthouse, and bathhouse were built. Sultan Husayn Bayaqara built a palace and garden called Jahan Ara as his residence on a large plot of land in the northeast of Herat city and also built a “new garden” for his son Badi’uz Zaman Mirza. In addition, he built a school, a monastery, and a Dar al-Shifa’, and brought an architect from Maragheh to build the school. (Aka, 2011, p. 250). Khwand Mir has mentioned a large number of hospitals or Dar al-Shifa’ that were built during the reign of Sultan Husayn Bayaqara in the interior and outskirts of Herat city by the Sultan or the wives of the Timurid princes or other nobles and court officials. One of these Dar al-Shifa’ is known as Dar al-Hadith and Dar al-Shifa’, the birthplace of Umar Sheikh’s wife, who was transferred to the shrine of Shah Rukh Timurid after her death. It was also given great attention and care, and skilled doctors worked there. Also, the Hospital of Hazrat

Sahib al-Quran and the Hospital of Hazrat Khaqan Mansur were other hospitals that were built in the outskirts of Herat. (Khandmir, 2000, Tarikh Habib al-Sir, Vol. 3, p. 629). Among the physicians who treated patients at the Hospital of the Most Beloved Hazrat Sultani was Maulana Muhammad Moin, who was highly respected by Sultan Hussein and was constantly present at the Sultani shrine. (Khandmir, 2003, Ma'asir al-Muluk, p. 206). Maulana Darwish Ali Tabib was another skilled physician at the court of Sultan Hussein who taught and treated patients at the Hospital of Mahd Ali Malikat Agha. He enjoyed considerable rights and benefits. Khandmir considered him the leading physician of the time and wrote: "He makes special inventions in the treatment of diseases, most of which are acceptable. Therefore, His Eminence, the Most High, has many favors and cares for him, and His affection and honor are countless" (Khwand Mir, 1372, Ma'asir al-Muluk, p. 226). Another physician of the Sultani Hospital that Khwand Mir mentioned was Maulana Muhammad Tabib.²⁷ From Khwand Mir's writing, it is likely that he was skilled and experienced in surgery and medical techniques. And according to Khwand Mir: "In the Supreme Hospital of the Most High, His Eminence, the Most High, is always busy with his work and enjoys and benefits from the endowments of that shrine." (Khwand Mir, 1372, Ma'asir al-Muluk, p. 226.²⁸

Conclusion

The Timurids ruled from 807-771 AH. This dynasty was of Turkic origin. The founder of this dynasty was Timur Lang, who traced his lineage to Temujin or Genghis. Timur created a large state and elevated Transoxiana to a high position. He expanded his borders throughout

¹. Schimmel, Anne-Marie, In the Kingdom of the Mongol Khans, page: 235, Amir Kabir, Tehran - Iran, 1386 AH Majma' al-Awsal, vol. 7, p. 73.

¹. Ajhand, Yaqoob, History of Iran: The Timurid Period, page: 294, Jami, Tehran - Iran, 1379 AH

Central Asia and Khorasan. Timur's conquests were of an offensive nature, and Timur expanded his territory through exploration. Despite the chaos and internal conflicts and the conflict between the emirs of this dynasty and the Qaraqinlu Turkmens, the Timurid period was a period of prosperity in culture, literature, history, mathematics, and astronomy. The courts of Herat, Samarkand, Shiraz, Tabriz, and Isfahan were places of gathering and movement of prominent artists and writers due to the artistic development and artistry of the Timurid rulers. The progress of medical science and medicine in the Islamic world during the Timurid era depended on at least two main factors. First, the support of Amir Timur and his children and grandchildren for scholars, nobles, writers, mystics and scientists in various scientific fields and their encouragement in the production of science, art and virtue, second, the developments that emerged in the fields of politics, economy, culture and art in this era in Transoxiana and Iran. The concentration of political power in the hands of Iranian bureaucrats and writers and the support of Timurid princes and emirs for them, the growth and accumulation of abundant wealth in the treasury of the Timurid state, from Amir Timur to Shahrukh and from Shahrukh to Sultan Hussein Bayaqara, provided the material basis for this scientific and cultural prosperity and splendor. The growth and development of religious and scientific schools alongside mosques and finally the construction and development of medical centers and medical hospitals were all factors that made medical knowledge, like other sciences and arts, flourish and flourish during the Timurid era.

Sources and references:

- History of Literature in Iran: -
.Zabihullah Safa, Tehran, Ferdows, 1999
History of Habib al-Sir: -
Ghiyath al-Din Khwand Amir (942 AH), edited by Siyaghi,
.Khayyam, 1980
Ahsan al-Tawarikh: Hassan .2 -
.Beg Rumloo (985 AH), edited by Navai, Tehran, Asatir, 1985

- History of Iran from Ancient Times to the Present: Grantovsky and Others, Translated by .Kaykhosro Keshavarz, Tehran, Pooyesh, 1980
- History of Iran: Sir Percy Sykes (1965 AH), Translated by Fakhri Daei Gilani, Tehran, Afsoon, 1980
- Comprehensive Dictionary of Iranian History: Abbas Ghadiani, Tehran, Aron, 1988
- Historical Documents and Correspondences of Iran from Timur to Shah Ismail: Abdolhossein .Navai, Tehran, Book Translation and Publishing House, 1977
- History of Iran during the Timurid Period: Cambridge University, translated by Yaqub Ajhand, Tehran, Jami, 1379
- Zabdat al-Tawarikh: Abdullah Hafez Abro (834 AH), edited by Hajj Seyyed Javadi, Tehran, Ministry of Guidance, 1380
- Furukawa's Travelogue: Nobuyoshi Furukawa, translated by Hashem Rajabzadeh, Tehran, Cultural Heritage and Honors Association, 1384
- Zafarnameh: Sharaf al-Din Ali Yazdi (858 AH), edited by Navai and Mir Mohammad Sadeq, Tehran, Islamic Consultative Assembly Documents Center, 1387
- Mawla al-Sa'din and the Bahraini Assembly: Abd al-Razzaq Samarqandi (887 AH), edited by .Navai, Tehran, Humanities Research Institute, 1383
- Tarikh al-Rawt al-Safa fi sirat al-anbiya wal-muluk wal-khulafa': Muhammad ibn Hawan Shah ibn Mahmud Mirkhan (903 AH), edited by Kianfar, Tehran, Asatir, 1380
- Comparative History of Iran with the Countries of the World: Azizollah Bayat, Tehran, Amir .Kabir, 2005
- Schimmel, Anne Marie, In the Kingdom of the Mongol Khans, page: 235, Amir Kabir, Tehran - Iran, 2007 AH

- Social History of Iran: Morteza -
-Rawandi, Tehran, Negah, 2003 AH
- Ibn Arabshah, (1935), The -
Amazing Life of Timur, translated by Mohammad Ali Nejati,
.Tehran, Scientific and Cultural
- Kalawikho, (1987), -
Travelogue, translated by Masoud Rajabnia, Tehran, Scientific and
.Cultural
- Ajhand, Yaqoob, History of -
.Iran: The Timurid Period, page: 294, Jami, Tehran - Iran, 2000 AH

STUDYING THE TITLE OF THE CHURCH OF ECHMIADZIN IN RELATIONS BETWEEN IRAN AND THE OTTOMAN EMPIRE BASED ON HISTORICAL SOURCES

Mohammad Reza Alam¹

Abbas Eqbal Mehran²

Abstract

The Church of Echmiadzin is an Armenian cathedral located in the city of Vagharshapat, Armenia. This religious building has a special architecture that is specific to Christian places. The construction of this building was completed in 303 AD. This church is remembered as the first cathedral in the history of Christianity. During the Safavid period, this complex was called "Echmiadzin", which means "three churches". The Turks used to refer to "Echmiadzin" as "Echmiadzin". The importance of this religious building for the Qajar kings was such that they would personally visit it. This research aims to examine the title of the Church of Echmiadzin in historical sources with an analytical look. Therefore, the following questions are sought: 1- What factors have caused the change in the application of different titles to the Holy Church? 2- What has been the role of governments in the change in the title of the Holy Church? The research findings indicate that 1- Various factors have caused the change in the application of different titles to the Holy Church. 2- Governments have played an important role in the .change in the title of the Holy Church

¹. Professor, Department of History, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran (Corresponding author) 09161133698 alam@scu.ac.ir : Email-(0009-0005-8700-6011)

². PhD student in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839 Email:abass.em1987@gmail.com-(0000-0002-5184-3003)

Keywords: Iran, Ottoman, Holy Church, Echmiadzin, historical
.sources

Introduction

Echmiadzin", the "Church of Christendom" as a religious institution " was the only connecting factor between the Armenian people and also the mediator of the affairs between the Qajar government and the Armenians. This church³, in addition to having the trust of both parties during the reigns of Agha Mohammad Khan and Fath Ali Shah Qajar, played an important and key role in resolving the dispute and organizing the issues of the Armenians and their religious freedom. The monastery of Echmiadzin, which is like the Rome of the Armenians, is located eighteen versts from Yerevan, adjacent to Vagharshapat⁴. Vagharshapat is currently no more than a large village, but in the past it was the capital of Armenia. Of course, apart from that, Armenia also had twelve other sees. In the same land that is called Vagharshapat today, in the ancient times⁵ of Arghant-Kaghak⁶, the city of Artemis or "Venus of the Armenians"⁷ was located. The importance of this religious building to the Qajar kings was so great that they would personally visit and appease the Armenian Caliph. "The king wanted to see the great Caliph of Echmiadzin, who is the Pope of the Armenians. Echmiadzin is eighteen versts from Yerevan."⁸ Echmiadzin is considered the most important and principal seat of the Supreme Caliph (Catholicos) of Armenia among Armenians worldwide. Its role is much more than a

¹. Etchmiadzin

². Vagar Shabad

³. Arganet-Kaghak

⁴. Artemise

⁵. Orswell, Ernest, Travelogue of the Caucasus and Iran, page: 117, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran, 2003 AH .

⁶. Fourier, Joannes, Three Years at the Iranian Court from 1306-1309 AH, page: 41, Alam Publishing, Tehran - Iran, 2006 AH .

single church. Its role among Armenians worldwide is similar to the role of the Vatican in the Catholic Christian world. In Armenian texts, it is often referred to as the Holy Throne of the Holy Place or "Holy See" which encompasses a concept beyond a single church. In Armenian, Echmiadzin means the place where the only Son of God set foot. The Iranians and Ottomans called it "Uch-Kilisa" ("Three Churches"), which refers to the Great Church of Echmiadzin and its two adjacent churches, St. Stripsime and St. Gayane. The Holy Church of Echmiadzin is located in the city of Vagharshayt, today's Echmiadzin city in Yerevan. In Iranian government documents, Vagharshabad is also introduced by the same name. In a picture of this place drawn at the end of the 17th century, the Echmiadzin Monastery is located on the slopes of Mount Ararat among rural houses. The two churches of Shoghagat and Gayane are also located at a distance from the Echmiadzin Church within separate fences. Mustafa Haji Khalifa, known as Kateb Chalabi, also mentioned the Echmiadzin Monastery in his book Jahannama, dated 1657, under the name "Och Kilisa..

Architecture of the Church:

This religious building has a special architecture that is specific to Christian places. "The church building is in the style of Byzantine architecture, except for its dome, which is shaped like a tall cone. Stone panels are installed above the windows, decorated with images of saints. The large red marble entrance is carved in exactly the same way as the panels. On the right, opposite the church wall, is the tomb of Sir John MacDonald⁹, the ambassador of the Indian Company in Iran, who died in Tabriz in 1830 AD [1246 AH].¹⁰" The building was fortified due

⁷. Sir John Mac-Donalld
¹¹. Orswell, Ernest, Travelogue of the Caucasus and Iran, page: 119, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran, 2003 AH .

to attacks by invaders eager to obtain spoils¹¹. “The monastery¹², which is the last work of signs and miracles, has become an impregnable fortress from the outside and is surrounded by a high wall supported by several towers, which of course was not without reason in the past; Because several times a group of Kurds had attacked and besieged the church in an attempt to seize its assets. Another reason that adds to the sanctity of this church is that it is a great and important temple after Jerusalem, and this is the church that Armenians and Christians believe is the one that Jesus, peace be upon him, said to our Prophet, peace be upon him, descended to that land three days after his ascension. At that time, when the late Viceroy entered that place, about five hundred pairs of flax and other crops were being cultivated in the middle of that castle, and a very strong castle had been built. The late Viceroy did not like the fortification of that castle, saying that with the presence of the castle of Yerevan, this castle was not necessary to be so strong, and it was not required for the good of the state. Finally, the truth of the content of the inspired princes of states appeared, as will be clear from the context of the following words. From there, they went to see the church, which is three miles from the castle and the city of Yerevan. This is the church that the Armenians and Christians believe is the one where our Prophet Jesus (peace be upon him) descended to earth three days after his ascension. After Jerusalem, there is no greater temple for the Christian nation than this one. This church was built three hundred years after the ascension of Jesus, which is now over fifteen hundred years old. They have carved and decorated it in such a way that it seems that no decay has occurred to this foundation during this long period. Great Christian scholars, monks and priests, have a place in that church. They have brought so many vows, alms, and needs to it during these years that it is beyond calculation. The images of the prophets and apostles and the faces of Jesus and Mary have been repeatedly carved there in a way that

2 Jahangir Mirza, Modern History (Including Events of the Qajar Period) from 1240 to 1267 AH, page: 26, Alam Publishing, Tehran - Iran, 2005 AH.

³. Raphael: Famous Italian painter (1483-1520). M.

no painter can depict like it. There are so many gold and inlaid objects and decorations, especially crosses. It seemed to be a diamond that brought a sense of wonder and admiration to the eyes, and the practice of making camphor wax was common among the workers there. Ouch, the church is very wonderful in terms of its internal visual beauty and has special decorations that double its beauty¹³. The interior walls of the church were full of unfortunate paintings, and our priest guide declared that they were the work of Raphael's¹⁴ students. We were polite and did not bring it on ourselves, and with the same faith and belief, we described the painting in front of the altar, which was probably an original work by Titian¹⁵. The way the dome was decorated, which was composed of an incoherent collection of images of flowers and bushes, bouquets of flowers, and cypress trees with different colors and designs¹⁶, seemed the strangest and most disgusting of all. In the middle of the church, on the spot where Jesus Christ appeared¹⁷ to Saint Gregory, an altar was built and above it an image of the Virgin Mary was hung¹⁸. The sacristy of the church - which was certainly the work of Eastern Roman artists and was octagonal in shape - was supported on four statues instead of a pedestal. On the right and left sides of this altar were two special chairs for the Archbishop to sit on¹⁹. One of these chairs was decorated with seashells and, according to the priest, was the work of a Spanish artist. The second chair was in the shape of a bed and

4. Titian: A great Italian painter and one of the greats of the Venetian school of painting (1477-1576 AD.)

5. Orswell, Ernest, Travelogue of the Caucasus and Iran, page: 119, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran, 2003 AH.

6. Myrthon .

7. Orswell, Ernest, Travelogue of the Caucasus and Iran, page 120, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran, 2003 AH .

8. Patriarche

1. Jamali Carri, Giovanni Francesco, Carri's Travelogue, page: 4, General Directorate of Culture and Art of East Azerbaijan, Tabriz - Iran, 1348 AH .

2. Nouri, Mohammad Taqi bin Mohammad Mahdi, Ashraf at-Tawarikh, page: 490, Written Heritage Research Center, Tehran - Iran, 2007 AH .

was donated to the church by one of the popes of the sixth century. Our kind guide then showed us the well into which Saint Gregory threw the demons who claimed to be prophets in this very place and who were forcing people to worship him. Finally, we visited one of the most amazing wonders of the church: a large silver censer containing myrrh, or holy oil, which Armenian priests use both for anointing oil for blessing and for baptisms. The interior of this building is in the shape of a cross and has a dome in the middle under which Jesus Christ appeared and bestowed honor and blessing upon the place. The interior of the church can be entered through three doors, and the floor of the church is covered with beautiful carpets. It has three altars, the middle altar is raised four steps, and near the place of the Gospel, the chair of the Patriarch (Bishop) can be seen. There are six steps to the right altar and three to the left altar. Each of these three altars has a bishop's chair. The bells are in a square tower and crosses are visible everywhere, unlike in Turkey, where they are forbidden²⁰.

Etymology of the name of the Church of Och:

There are different opinions about the name of the Church of Och or Echmiadzin. "Och, in Turkish means three; Och Church: three churches. It is the name of a place two miles from Yerevan where three churches are located side by side and is considered a holy place by the Armenians, and they say that the Prophet Jesus (PBUH) once appeared to one of the leaders. Of these three churches, which are located almost side by side, the middle one is the largest and its roof and walls are all made of stone.

(See: Ganj Danesh, p. 1112)²¹. Madame Dioulavois has written a detailed description of this place in her travelogue Chaldea and Susa. " The Church of Och was founded by Saint Gregory. " The central part of Armenia is located west of Yerevan in the valley of the Aras River.

³. Sainte Guiane
¹. Sainte Rhipsime

This city was the capital of Armenia from 184 to 344 AD, when in 302 AD It was founded by Saint Gregory. It is known as Och-Klesa (Three Churches) because the three churches are located close to each other²².

Two reasons for the name Echmiadzin have been narrated: a religious tradition that Echmiadzin means "the only son descended from heaven." Echmiadzin means "the only son descended from heaven." The road from Yerevan to Echmiadzin passes over the Zanga River and the outskirts of the city, and the houses are hidden from public view in large gardens surrounded by mud walls. Then it flows towards a vast plain, which is surrounded by Ararat. The Kars Mountains are visible to the west, faintly, through a blue haze. Seeing two churches named St. Gian²³ and St. Ripsim heralds²⁴ the approach to the Echmiadzin Monastery. If we believe the language of the story and legend, these two virgins had fled Rome to escape the clutches of Diocletian's²⁵ blasphemous love to retreat to a corner of Armenia. "In those days, Tirdad²⁶ reigned in this land and he fell in love with both of them with one heart and not a hundred hearts and tried hard to get their hearts' desires by any means possible, even by resorting to force and violence, but he could not succeed and the end of this rebellious love led to scandal and, as he deserved, he was punished for his behavior far from politeness and decency: one day, suddenly everyone saw that Tirdad

². Diocletian: Diocletian, or as the ancients called her, Diocletianus, the Roman emperor (248-305 AD), killed so many Christians that the last years of her reign were called the Age of Martyrs .

³. Tiri Dates: If the above legend was made according to regular historical events, the Tirdad mentioned should not be confused with the first and second Tirdad of Parthia, the first of whom was born before the birth of Christ, and the third Tirdad, in the year 36 AD, the emperor of Iran, including Armenia. Rather, it seems that the third Tirdad is the king of Armenia who lived in the fourth century AD and reigned in that region at the same time as the emperor Diocletian. M .

⁴. Orswell, Ernest, Travelogue of the Caucasus and Iran, page: 118, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran, 2003 AH.

⁶. Bishop Comitas built the church of St. Repsim in 618, and Bishop Philip repaired it in 1653, adding a covered porch.

⁷. Chardin, Jean, Chardin's Travelogue, Volume: 1, Page: 410, Toos, Tehran - Iran, 1372 AH.

had turned into a pig²⁷. Astonishment and confusion engulfed the entire court. The king, who had no thoughts or desires other than eating acorns and filling his stomach, is forced to leave them in a luxurious pigsty to spend a new life in a royal manger that was built exclusively for him and rolling in a special mud pit. After this shameful incident, a ghostly Soroush informs the king's sister that her brother Tirdad, in addition to being a glutton and debaucher, has also been an atheist and has imprisoned the poor Saint Gregory for twenty years for the crime of inviting people to Christianity. As soon as the sister hears this message, she takes action and pulls the saint out of the well. A holy priest saves Tirdad from that uncomfortable prison by sprinkling a few drops of holy water on him, returning him to his original form. This time, the tyrant king immediately believed in the new religion and even became one of its most devout believers. With his inclination to Christianity, all the people - who were of the religion of their kings - accepted the new religion, and Saint Gregory was elected as the great bishop of all Armenia and ordered the construction of the church of Etchmiadzin, which means "the only son descended from heaven", and the place of which was personally shown to him by Jesus Christ. Another account explains the mythical and legendary origins. "²⁸Two churches near Etchmiadzin are called Sainte Caiane and Sainte Repsime²⁹, and they are named after two Roman virgins who fled to Armenia during the ninth period of religious persecution. These two saints were eventually martyred on the same site where the aforementioned churches were built. The church of St. Kean is situated seven hundred paces to the right of the monastery, and the church of St. Repsim is situated two thousand paces to the left. These two churches are half-ruined, and no one is repairing or restoring them. In the territory of Yerevan, which is twenty

7. Farahani, Hassan, The Daily History of Contemporary Iran, Volume: 3, Page: 217, Institute of Political Studies and Research, Tehran - Iran, 2006 AH.

¹ From the Geography of the Caucasus, National Library Manuscript No..8.

¹. This place is Echmiadzin, which is near Yerevan and the Turks called it "Och Kelisa". In Iranian Azerbaijan, near "Jolfa", there is also an Armenian religious center called "Och Kelisa" and should not be confused with Echmiadzin, which the author mentions in the text - translator.

miles wide on each side, there are altogether twenty-three monasteries for men and five for women, all of which are run in a bad way, and in none of them do more than five or six people live. Due to extreme poverty and destitution, they are forced to spend most of their time in trying to make a living, and only on holy days do they perform religious services. Couer virab, which means the church on the well, is one of the most prestigious monasteries in Armenia. It is said to have been so named because it is situated on the well into which, according to the religious history of Armenia, St. Gregory was cast, and from which Daniel, as he was in the lions' den, nourished himself. This monastery is situated on the border of Yerevan, south of Aix-en-Provence, and the local people say that the ruins of Artaxertes still remain here. The Armenians call this city Ardechat, from the name of Artaxerexes, and the people of the East call it Ardecher. They also believe that among these ruins are the remains of the palace of Tiridate, built thirteen hundred years ago. It is even said that one side of the palace is half-ruined, and that four rows of columns, each row containing nine, are still standing. These columns are surrounded by a large mass of polished marble, so thick that if three people were to open their hands and clasp them together, they would not be able to hold it between them. The place where these ruins are located is called Tact terdat, that is, the throne of Tiridates.” The title Echmiadzin is used in various ways.³⁰

The reason why the Turks named Echmiadzin as the "Och Church":

The reason why the Turks named Echmiadzin as the "Och Church" is the existence of three monasteries close together, so that at a distance of 1300 meters east of the monastery there are two churches, which together with the monastery church form a very beautiful view from afar. "Echmiadzin (Echmiadzin) Vagarapat (Vagarapat) is located in the central part of the Armenian Soviet Socialist Republic, west of

². Tectanderphon in Yabel, Georg, Iterpersicum "Embassy Report to the Court of Shah Abbas I", page: 63, Iranian Cultural Foundation, Tehran - Iran, 1351 AH .

Yerevan, in the Aras River Valley. It existed in the 6th century BC. It was the capital of Armenia from 184 AD to 344 AD. The famous Armenian church in this area was founded around 302 AD by Saint Gregory and has a precious library of Armenian literature. The interior of the monastery is decorated with prominent Iranian motifs. It is in this monastery that the holy oil used in all Armenian churches is prepared once every seven years. At a distance of 1,300 meters east of the monastery are two churches, which have an interesting view from afar, and the name Uckelis (Turkish for three churches) that the Turks gave to the monastery of Etchmiadzin comes from this place. In 1219 AH, a battle took place between the crown prince Abbas Mirza and Sisianov, which became known as the Battle of Etchmiadzin³¹. It is called "Ex-Miazin" in a place, meaning "heavy and solid." Two miles from Yerevan is the Monastery of Three Churches, the holiest or holiest place of Christian Armenians. The Armenians call it Ecs Miazin, which means the descent of the only begotten. The people there believe that this name was given to this church because it is clearly seen that Jesus Christ descended from heaven for the sake of Gregor, the first great bishop of this monastery. But the Muslims call this church Uch-Kilsa, which means three churches. The main church, as mentioned, is called Ecs Miazin, and is very solid and solid³². It is made of huge boulders, each of its square pillars is seventy-two feet high, and all of it is made of very large stones. The interior of the building lacks any painted or carved decorations and is dark. Elsewhere it is described as Echmiadzin, meaning "only son³³." "I saw in this village a beautiful flower, the branch of which, about five fingers long, was crowned with six beautiful flowers, three of them white and three of them purple, which were placed on the top of the branch like a hat. This flower might

³. Farahani, Hassan, The Daily History of Contemporary Iran, Volume: 3, Page: 522, Institute of Political Studies and Research, Tehran - Iran, 2006 AH.

¹. Chardin, Jean, Chardin's Travelogue, Volume: 1, Page: 407, Toos, Tehran - Iran, 1372 AH.

². Pouce

have been of great value to an Italian prince. On Thursday, May 27, 1694, we set out at sunrise and, after traveling twenty-four miles in nine hours, reached Ochkelesa.

Armenian belief in the construction of the church:

The Armenians themselves have another belief for the construction of the church, which is described in Chardin's travelogue. "Also, the Armenians believe that Jesus Christ drew the plan of the church of Aix-en-Provence with the light that emanated from him and ordered Saint Gregory to build the church according to the same plan. Then the earth opened its mouth in the very place where the stone was, and Jesus cast all the demons and evil spirits that existed in the temples of Armenia and practiced divination and witchcraft into that pit, and Saint Gregory immediately blocked the place where the earth had opened its mouth with a large piece of marble. It is said that Shah Abbas the Great took that large marble to Isfahan and placed it in the royal treasury, and replaced it with this large stone. When I was in Isfahan, I discussed this issue with great interest and perseverance with all the royal courtiers and treasurers, and all those who I thought had information on this subject, but I did not reach any conclusions. The Armenians have another story in their religious traditions about the large stone in the middle of this church, which is also a legend, but I will mention it. Armenian monks say that the middle of this church is the very place where the prophet Noah built the altar and the altar mentioned in the eighth chapter of Genesis, and performed the sacrificial ceremony³⁴. The Armenians call it Echmiadzin, meaning "the only son³⁵." According to them, this church was built in the year 300 AD. It is well known among the common people that during the construction of the church, when the walls reached the height of a man, the devil would tear them down at night and the workers were forced to rebuild them.

³. Chardin, Jean, Chardin's Travelogue, Volume: 1, Page: 408, Toos, Tehran - Iran, 1372 AH.

⁴. Eghmiasen

This action was repeated several times until one night Jesus Christ appeared to them and personally guarded the wall until morning, until the devil stopped destroying it and the church was built and completed. This church was named St. George, because St. George³⁶ is highly respected by the Armenians. Among the Armenians, "Echmiadzin" was also known and used as "Esht-Zamiazı." Ten miles from Yerevan, next to "Tbilisi", is Lake Shirin, which is the source of the "Zangichay" River. In this lake, trout the size of an arm's length have been seen. In the middle of this lake is an island on which there is a church island belonging to eight hundred years ago. The famous "Och-Klesiya" church, which the Armenians call "Asht-Zamiazı"³⁷", is located two miles from Yerevan, and according to Chardin, among the books in this church is a book that says that the ancient name of the city of Yerevan was "Vaqaş-Shapat": "Vaqaş" is the name of one of the Armenian sultans, and "Shapat" in Armenian means city³⁸.

Och Church from the perspective of travel writers:

In Alexis Saltykov's travelogue "Echmiadzin" it is written as "Ochmiadzin." Alexis Saltykov wrote in his travelogue: "When I got very close to Yerevan, I saw walls built of mud and bricks on both sides. Behind these walls were dilapidated houses, abandoned gardens without gardeners. Half-dried poplar trees were visible. One day I went to see the Ochmiadzin church, located four and a half miles from the city. It is widely believed that this church was built in the year 303 AD³⁹." In some sources, "Echmiadzin" is called "Echmiadzin" because it was the seat of the Armenian High Priest. "We were very happy to see the church in an Islamic country. Our hearts were comforted. This church was formerly the seat of the Armenian High Priest, and like a

⁵. Saint Georges

⁶. "Echmiadzin Church"

¹. This city is currently the capital of Soviet Armenia

². Chardin, Jean, Chardin's Travelogue, Volume: 5, Page: 1786, Toos, Tehran - Iran, 1372 AH.

shepherd, it protected its sheep from the attacks of a ravenous wolf. Its name is Echmiadzin, and it has been built for fifteen hundred years. During this time, it has withstood all events and revolutions⁴⁰. Its priests have not been distracted by any adversity from their asceticism and worship. They are not even bothered by the prayers of their ill-wishers." In other sources it was known as "Och Miazin" and it is narrated that this church had accumulated a great wealth of all kinds, for this reason it always attracted groups of semi-savage criminals." Most of the caravanserais outside the city, both in the past and now, have the form of small fortresses surrounded by watchtowers and platforms for their defense. The platforms are built on top of the wall and holes are installed in them so that the guards can shoot at the besiegers from there. Travelers were often forced to barricade themselves in these caravanserais, especially during the civil wars when at that time all of Iran was infested with bandits and they attacked everyone without restraint. Today, these raids are also carried out by the Kurds along the borders, especially on the Armenian border. In these places, Kurdish bandits often surprise the villagers and have even attacked the famous monastery of Och Miazin. In this monastery there is a church that has been built for more than 1,560 years⁴¹. In this church, great wealth of all kinds has been accumulated, so it always attracts groups of semi-barbaric criminals, but each time the robbers are bravely repelled by the members of the church. On such occasions, everyone together shoots at the attackers from the top of the walls, which are crowned like a fortified castle, and they regularly keep watch so that they are not

³. Kotzebue, Maurice de, Travel to Iran with the Grand Ambassador of Russia in 1817, page: 62, Amir Kabir, Tehran - Iran, 1348 AH.

⁴. One of the monks of this monastery, whom I later met in St. Petersburg, confidently stated that its foundation was laid in the year 307 AD, during the abbotship of the holy Gregory the Great, although this is a historical error, since Pope Gregory died in the year 604, and undoubtedly the definitive end of the construction of this magnificent building was in recent history. Its thick walls are made of large pieces of black sandstone, the joints between which are barely visible, and apparently have survived the ravages of time. The dome of the church and the two small towers above the entrance were built much later .

surprised⁴². This old church, which dates back to the 4th century AD, with its walls and towers, looks like a castle from the outside, and it was built specifically in this way to resist attacks by attackers, as it has so far prevented attacks by Muslim robbers who have attacked it in greed for its treasures several times⁴³. The Russian Saltykov⁴⁴ describes his observations of this church as follows: "The condition of the building seemed very strange and bizarre. Its walls were full of carvings and strange lines. The priest here, who was a normal old man, prepared for us some goat cheese and buffalo milk, wine and other foods. After lunch, we returned home⁴⁵." (From Saltykov's travelogue, manuscript (of the National Library, No. 1732)⁴⁶.

Och Church from the perspective of the Qajar kings:

-
- ⁵. Drouville, Gaspard, Travels in Iran, page: 76, Shabaviz, Tehran - Iran, 1370 AH.
 - ¹. Fourier, Joannes, Three Years at the Iranian Court from 1306-1309 AH, page: 43, Alam Publishing, Tehran - Iran, 2006 AH.
 - ². Saltykov visited this place in 1838 and attributed its construction to the year 303 AD .
 - ³. Keshmishev describes Nader's departure to the church as follows: "The clergy and priests there, dressed in their official clothes, welcomed him to the church and embraced him. Nader entered the church and looked at the tower that had been built in the middle of the church and which Christians considered sacred, and asked the religious leaders for an explanation of its details. After that, the said leaders were engaged in worship and prayer, and Nader listened attentively. After the end of the worship, he gave three hundred gold coins from his own pocket to the church keeper as a donation. He bid farewell to the clergy with great kindness and compassion the next day, and when he left, he said to them, "Live with complete confidence and good will and do not be afraid of anything, because your church is like my house and is under my protection." No one has the power to harm or disturb you, and he left a decree in the church stating that no one has the right to approach that place or to harm or harass the inhabitants there." (From the book by Keshmishev, manuscript of the National Library, No. 162). - Abraham de Crete, the famous priest of Uch Church, describes in detail Nader's arrival at Uch Church, his behavior towards the church, and the 450 Russian rubles he gave to the church and the Caliph. See the book "History of Me and Nader, King of Iran".
 - ⁴.. Astarabadi, Mohammad Mahdi bin Mohammad Nasir, Naderi's Explorer, page: 691, Association of Cultural Works and Honors, Tehran - Iran, 1377 AH .

In the decrees of the Qajar kings, the priority of the title "Echmiadzin" over this temple was emphasized, and the title "Och Church" was mentioned as the last title that was later applied to this holy temple. In fact, the title "Echmiadzin", which was common and common among Armenians, was also emphasized by the Qajar government, and this shows that the original title of the holy temple is "Echmiadzin". "The supreme judgment has been given that the All-Knowing God, who has adorned the lofty porch of the Caliphate with the mountain of the essence of Christ and has illuminated the throne of the Lord of the Ascension, as the porch of the Caliphate has been lit with the fire of They praise the popularity of the Echmiadzin church and the temple, which in other words is called the pinnacle of the church and is the destination of the Armenian tribes living in the seven regions. ("The title of Echmiadzin in Qajar documents", document dated Ramadan 1225, archive of documents of the Matenadaran Collection of .(Armenia

Conclusion:

Och Church (Echmiadzin) is located in the central part of Armenia, west of Yerevan, in the Aras River Valley. This city was the capital of Armenia from 184 to 344 AD and was founded in 302 AD by Saint Gregory. Because three churches are located close to each other, it became known as Och Church (Three Churches). This religious building has a special architecture that is specific to Christian places. Och Church is very amazing in terms of its internal visual beauty and has special decorations that double its beauty. There are different opinions about the title Och Church or Echmiadzin. Och, in Turkish means three; Och Church (Three Churches) is the name of a place two miles from Yerevan where three churches are located side by side and is a holy place for Armenians. In some sources, "Echmiadzin" is called "Ich Miazin" because it was the seat of the Armenian High Priest, in other sources it is known as "Och Miazin" and it is said that this church has accumulated great wealth of all kinds. Two reasons for the name

Echmiadzin are narrated: one is a religious narration that considers Echmiadzin to mean "the only child descended from heaven". Another narration explains the mythical and legendary origins. "Two churches near Echmiadzin are called Sainte Caiane and Sainte Repsime and are named after two Roman maidens who fled to Armenia during the ninth period of religious persecution. In travelogues, titles such as "Och Miazin" and "Ich Miazin" are also given to this holy monastery. The reason why the Turks called Echmiadzin the "Och-Killasa" is the existence of three monasteries close together, so that at a distance of 1300 meters east of the monastery there are two churches, which together with the monastery church form a very beautiful view from afar. The Armenians call it Echmiadzin, meaning "the only son". In the decrees of the Qajar kings, the priority of the title "Echmiadzin" over this temple is emphasized, and the title "Och-Killasa" is mentioned as
.the last title that was later applied to this holy temple

Sources:

- .Drouville, Gaspard (1991), Travels in Iran, Shabaviz, Tehran - Iran -
Fourier, Joannes (2006), Three years at the court of Iran from 1306-1309 -
.AH, Alam Publishing, Tehran - Iran
.Chardin, Jean (1993), Chardin's Travels, Volume: 5, Toos, Tehran - Iran -
.Drouville, Gaspard (1991), Travels in Iran, Shabaviz, Tehran - Iran -
Jamali Carri, Giovanni Francesco (1969), Carri's Travelogue, General -
.Directorate of Culture and Art of East Azerbaijan, Tabriz - Iran
Farahani, Hassan (2006), Daily Diary of Contemporary History of Iran, -
.Volume: 3, Institute of Political Studies and Research, Tehran - Iran
Tectanderfon in Yabel, Georg, Iterpersicom (1972), "Embassy Report to -
.the Court of Shah Abbas I", Iranian Culture Foundation, Tehran - Iran
.Zulqarnain's History, Volume: 1 -
Nouri, Mohammad Taqi bin Mohammad Mahdi (2007), Ashraf al -
.Tawarikh, Written Heritage Research Center, Tehran - Iran
Orswell, Ernest (2003), Travelogue of the Caucasus and Iran, Institute of -
.Humanities and Cultural Studies, Tehran - Iran
Jahangir Mirza (1384), New History (Including Events of the Qajar Period) -
.from 1240 to 1267 AH, Alam Publishing, Tehran - Iran
Astarabadi, Mohammad Mehdi bin Mohammad Nasir (1377), Naderi's -
.Explorer, Cultural Works and Honors Association, Tehran - Iran

- Fourier, Joannes (1385), Three Years at the Court of Iran from 1306-1309 -
.AH, Alam Publishing, Tehran – Iran
- Kotzebue, Maurice de (1348), Travel to Iran with the Grand Ambassador -
.of Russia in 1817, Amir Kabir, Tehran – Iran
- DOCUMEVT (MM,AC,f.1f, d.1020) - Documents of the Matenadaran
Collection, 2021

THE ROLE AND IMPORTANCE OF ASHIQLAR
LITERATURE AND MUSIC AMONG TURKIC-SPEAKING
PEOPLE

Ali Bahranipour¹

Abbas Eqbal Mehran²

Abstract

Ashiq; is an artist who is aware and familiar with religious issues and religious laws, a pure human being who is respected and honored by all people who share their sorrows and joys. Music is the central part of Ashiq art. Ashiq stories are divided into two categories based on their subject matter: "heroic and epic stories" and "love stories". Despite its simple form and shape, Ashiq poetry has developed deep philosophical, religious, human, emotional, social and sometimes political concepts, depending on the needs of the time and environment. This research aims to answer the following questions in this regard by relying on library resources in a descriptive-analytical manner: 1- What was the importance of Ashiqlar literature and music among Turkic-speaking people? 2- What has been the impact of Ashiqlar's literature and music among the Turkic-speaking people? Considering the aforementioned background and in order to answer the research questions, the following hypotheses have been tested: 1- Ashiqlar's literature and music are of particular importance among the Turkic-speaking people. 2- Ashiqlar's literature and .music have had many impacts among the Turkic-speaking people

Keywords: Role, Literature, Music, Aşığlar, Turkish Language

¹. Associate Professor, Department of History, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran (Corresponding Author) 09339812575
Bahranipour@hotmail.com: Email-(0009-0007-6329-7947)

². PhD student in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839 Email:abass.em1987@gmail.com-(0000-0002-5184-3003)

Introduction:

Ashiqs are the next successors of the Gosans³ in Azerbaijan and especially in Ardabil. Ashiqs are people with good voices and musicians who play the qupuz⁴ instrument on their chests and tell the people national stories and poems and ancient legends with a good voice with sad and happy songs, and depict the bravery and valor of Azeri men. Ashiqs perform in public circles such as teahouses, coffeehouses, and parties of joy and happiness, and even mourning parties. The songs and poems of Ashiqs are so diverse and extensive that they can be examined and researched from different perspectives. The stories they narrate, the themes and content of the poems and the maqams and musical lines specific to Ashiqs can each be the subject of scientific and expert research. The subject of Ashiqs can also be addressed from an aesthetic, sociological, historical, anthropological, etc. perspective. An ashiq is an artist who plays an instrument and sings, and sometimes composes the poems and verses he narrates. The ashiq instrument is also called a qupuz, which is an instrument similar to a tambourine and is played with a mallet made of cherry bark. The qupuz has been held in special respect and sanctity among the Azeris in the past. This instrument has nine strings, and when playing, the ashiqs press it to their chest. The names of Ashiqs or Ozans are found in countries such as Azerbaijan, Turkey, Georgia, Kazakhstan, Egypt, Syria, Iraq, Uzbekistan, Turkmenistan, Russia... and most cities of Iran. In the past, when there were no media such as television, radio, the Internet, and social media, Ashiqs, as a powerful medium among the people, expressed the truth through poetry and singing with a pleasant

¹. Itinerant minstrels

². A musical instrument is one of the attributes of the strings, and it was an instrument consisting of a hollow piece of wood in the shape of a small lute with five strings - a specific

culture

melody in gatherings, weddings, and parties. They introduced people to their religion, culture, and history with stories of the bravery of heroes, wars, the reign of kings, true love, and the past. In times when music was unknown to people, Ashiqs played a role as a religious and human guide and missionary with a divine and miraculous power. The history of Ashiq art dates back thousands of years. Ashiq is not just an artist, but a personality who has a special place among the Turkic people, especially the people of Azerbaijan. The Ashiqs are the preservers and inheritors of the original art, music, and literature of their people. In history, in addition to “Ozan,” the Ashiqs have been called other names, such as “Varsaq” and “Yansaq.” The most artistic and worthy of them, who were also respected and close in spiritual terms, were called “Dede.” “Dede” is a title similar to “Pir” that has been widely used in the mystical literature of Iran. What brings people and peoples of different countries together is their shared culture. Although this commonality is due to many issues, learning about each other’s cultures and finding common ground also paves the way for greater collaboration and finding solutions that bring about friendship between nations and peoples of different countries. How beautiful it is that the common ground of nations and common elements among the people of the region, continent, and even the world has been found, and by emphasizing them, it has laid the foundation for future joint cooperation. On the other hand, the existence of similarities between the culture and folklore of different nations is a sign of human nature. The similarities in the content of folk tales are among these commonalities and are due to humanity, the expression of the essence of life and the blending of ideals. The similarity of culture is sometimes to the extent that it makes a person amazed. Sometimes these commonalities arise from a common source, sometimes from a common way of life and thoughts, and the effect of similar circumstances and conditions at different stages of evolution and development is a very fundamental issue.

Research Background:

The studies conducted in the field of oral culture of Turkic-speaking peoples, especially love literature, can be counted as a history of several centuries. The materials of this literature have sometimes been written in the margins of literary books and sometimes independently. Among them, the collection of folk songs sung by the Ozans, that is, the Bayatis, can be found in manuscripts of the 15th and 16th centuries. Among these works, we can mention "Sharh Awal" by Hesamuddin Toqati, which was written in 1088 AH / 1677 AD. In the 17th and 18th centuries, the collection of these songs attracted more interest and many works can also be witnessed. Examples of these materials can be seen in various wars. A similar phenomenon is observed in the case of stories. The Armenian merchant Elias Mashgian collected poems from the story of Korağlu in the book "Naghmehlar" in 1721. This collection is currently kept in the Ganja Military Institute of Azerbaijan under number 445. Another version of this story is in the National Library of Paris. Another version of this story is kept in the State Museum of Georgia. Although there is no complete information about the authors of these versions, they inform about the efforts of researchers in those centuries. Andalib Qarajehdaghi also collected a collection of poems from this story in 1804; but in the 19th century, these stories were taken to the field of newspapers and magazines. "A. Chopin" wrote and published this story in 1840 from the words of an ashik (ashik Omar). In the following years, "V. M. Zhirmonsky wrote an article on this subject and published it in daily newspapers. In 1850, Zeko introduced the story of Koroglu and proposed its translation into other languages. In issue 39 of the Caucasus newspaper dated 1846, several scenes from Koroglu's story were recorded and its subject was compared with Homer's Iliad. In the same newspaper, an article by "H. Jalalov" in 1847 was written about the stories that lovers sing. Articles in this direction were also published in issues 51, 53 and 54 of the same publication in 1853 and issues 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 37 and 47 of 1856. This trend continued and such articles were published until the end of the 19th century. It can be said that Koroglu's story has been so popular that all English, Russian and Anatolian Turkic writers have been looking for

years to deal with Ashiq stories, especially "Koroglu" and "Asli-Kerem". "Veli Kholovu" in 1927, Mohammad Saeed Ordobadi in 1932, Hemmat Alizadeh in 1940, Mohammad Hassan Tahmasb in 1959, have made efforts in these areas. Perhaps the scientific research of "Molla Hassan Mir Baba" in 1890 can be called a complete scientific study.

Etymology of Ashiqlar:

Many consider "Ashiq" to be the Azerbaijani form of the Arabic "Ashiq" which is pronounced as "Ashiq" in the Azerbaijani dialect.

However, "Mohammad Hasan Tahmasb" believes that the root of "Ashiq" (Ashiq) is the word "Ash" which is no longer used in modern Turkish⁵. The word Turk was used for a beautiful, fair-skinned, lively, and sometimes hard-hearted lover⁶. In Persian, "Turk" has been used

since the fourth century to mean lover and witness. The infinitive Asilamag (Asilamag) meaning to suggest is still used from the same root." (Efendiyev, 1992, p. 237). "The word "Asula" in Uzbek Turkish means song and melody, and "Asulaci" meaning singer and the word "Ashiq" are from the same root." (Efendiyev, 1992, p. 237)

Throughout history, lovers have been known by various names such as "Varsag", "Isig", "Ozan" and "Nasag". Some researchers of the folklore of the Turkic peoples have concluded that "Ashiq" is derived .from the Turkish word "Isig" meaning light and brightness

Among the different Turkic-speaking peoples, lovers are called by different titles and names. In the Turkmen Sahra and the Republic of Turkmenistan, they are "Bagsi" and in Uzbekistan, "Baxsi" and "Bakhsi". "Jirci" is called "Asig" in Turkey, Azerbaijan and Iran. In any

¹. Schimmel, Anne-Marie, In the Realm of the Mongol Khans, page: 276, Amir Kabir, Tehran - Iran, 2007 AH.

². Rawandi, Morteza, Social History of Iran, Volume: 3, Page: 564, Amir Kabir, Tehran - Iran, 1354 AH.

case, an ashik is an artist who writes poetry. He composes, plays and sings songs. The lovers were highly respected among the ancestors of modern Azerbaijanis, the Oghuz. The Oghuz revered the Qopuz, the predecessor of the modern Azerbaijani saz. So much so that if someone committed a mortal sin while holding the Qopuz, they would forgive him out of respect for the Qopuz. In the tenth story of the book, Dede Korkut finds his brother asleep and takes the Qopuz from his bed. Sagharq wakes up and wants to kill his brother with a sword (the two brothers have not seen each other for a long time), but when he sees Qopuz right next to him, he says, "I will not kill you, because this is disrespect for the Qopuz, Dede Korkut. If you did not have the Qopuz in your hand, I would cut you in two with a sword." When the "instrument" is given that privilege and respect, it is clear that the "lover" will also have a special status among the people." (Mohammadi, 1376, p. 66). According to their works and statements, the lovers were and are among the most knowledgeable and learned people of their time. Some of them also had sufficient command of Arabic and Persian languages and used these languages frequently in their poems,

haracteristics of Ashiqlar Literature:

The subject matter of Ashiq literature is truth and Sharia, and it includes themes such as praise of God, the Prophet and the Imams, as well as advice and counsel for this type of literature. He considered Ashiq to have four foundations and foundations and said: These four parts include mystical and religious parts, epic and patriotism, the loving bond of people with each other and weddings. This industry has not been in the hands of special individuals and the court, but has dealt with the beliefs of the people and has been influenced by their way of life and has reached this point. Ashiq literature is far from any kind of playfulness and playfulness, he clarified: Ashiq poetry is full .of Sharia, knowledge, advice, happiness and ascension

Ashiq Poetry: Despite its simple form and shape, ashig poetry has developed deep philosophical, religious, human, emotional, social and sometimes political concepts, depending on the needs of the time and environment. This type of poetry is derived from the philosophy of the "letter-making" movement, which was founded by the great poet-suffragist and mystic "Naimi" and, after him, "Imad al-Din Nasimi." "Dr. Javad-e-Hyat", a researcher of Azerbaijani culture and folklore, groups the characteristics of ashig poetry as follows: "1- Ashiqs are the players of the "sar" and poets who sing their poems. 2- Poet-makers (ashiqs) generally composed their poems in syllabic meters. 3- Their poetic language is fluent and relatively pure Turkish. 4- Ashiqs consider poetry and music to be a single work and when composing poetry, they compose its melody. 5- Lovers publish their own poems and those of other lovers among the people. 6- In love poetry, dreams, hopes, life and livelihood, worldview, struggle and sometimes religious issues are reflected in an original form." (Hiyat, 1988, p. 93). "The most brilliant historical period of love poetry is the reign of Shah Ismail Safavi. Shah Ismail Safavi (pseudonym Khataei)'s attention to the development of Turkish poetry and literature caused love poetry, which was more original in terms of music and language, to become popular. This originality is the result of simple, clear and at the same time beautiful language and syllabic meter." (Seddiqi, 1988, p. 76). A fundamental feature of love poetry is improvisation, because some types of love poetry, such as Deishmah, are not possible without improvisation. The second characteristic of these poems is that they have a two-way connection with oral culture: on the one hand, the lover, when composing, draws inspiration from the rich and abundant folkloric works before him, and on the other hand, the lovers' poems, after being composed, are passed down from mouth to mouth among the people and after a while become part of folklore.

Characteristics of Ashiqlar Music:

Reference to published works shows that there is no consensus among researchers regarding the time of the emergence of Ashiq art. Eldarova (1984: 8 Эльдарова) dates it to the 14th and 15th centuries; Başgöz [1] (1970: 331) dates it to the 15th century, and Janizadeh (1382: 42) dates it to the late 16th century. (Seddiq, 1351: 38), without providing any evidence, considers Ghorbani (during the reign of Shah Ismail Safavid) to be one of the first artists to be called Ashiq; but Eldarova (ibid.) considers Abbas Tofarkhanli (during the reign of Shah Abbas I) to be the first to be called Ashiq. In any case, Ghorbani is the first artist in this field whose written divan has reached us (Seddiq, 1351: 7). The roots of the growth and flourishing of ashiq literature during the reign of Shah Ismail Safavi date back to the reign of the Qaraqyuyunlu dynasty in Azerbaijan (ibid.: 7). The author did not find any evidence to determine the exact time when the term ashiq was applied to these artists. Hossein Ismailov [2] (folklorist) states that one of the common features of shaman, ozan, and ashiq is that each of them used oral folk literature appropriate to their profession (Allahmanli 2011: 175). It is true that it is not possible to determine an exact date for the emergence of ashiq art, but considering the works obtained by archaeologists and the written works that remain, ashiq art, although not under this title, has a long history among Turkic-speaking peoples, and, like other music, it has undergone changes throughout history in order to survive and continue its life. We do not know whether music or the storytelling tradition became popular among Turkic-speaking peoples first, but what is certain is that the two later served each other and helped each other develop and grow. Regarding the ashiq, I will limit myself to this statement: “The ashiq is born from the heart of the community and is the spokesman for the .(community)” (Sabri 2014: 70

The history of ashiq music dates back to Safavid history, and this industry can be considered a sacred industry that has grown within a nation. Paying attention to ashiq music entails paying attention to ashiq stories and poetry. Ashiq music is considered a comprehensive

system that we do not know of in the world. The music of the ashiq of Lar also deserves much investigation and research. The songs composed by the ashiqs are adapted to the moods, spirits, struggles, victories, and defeats of the heroes of the poems. Among them, we can mention famous songs such as: Dubeti, Dilghami, Sari Te'el, Graili, Yaniq Karam, Makhmes, Jangi Koroglu and ... It seems that after the Islamic period, the Ashiqs, in addition to singing, playing and composing, have also preserved their spiritual sanctity to some extent, which is evidenced by Dede Korkud. Master Ashiqs are 72-73 Ashiq music. Over time, it has increased from other Ashiqs and today it has reached 130-140 songs. Some of these songs are famous in a specific region and are played there more often, some songs are called by different names in different regions. For example, the song "Makhmes" of the Ashiqs of Tabriz, West Azerbaijan is known as "Dorstan". The instrument that is seen in the hands of the Ashiqs of Azerbaijan today is called "Saz" and is known as the instrument of the Ashiqs of Azerbaijan. Apparently, the instrument played by the ancient Ozans (ancestors of the current Ashiqs) was called "Qopuz" or "Chegur". Although the main focus of this instrument is in East and West Azerbaijan and the Republic of Azerbaijan, it also has a significant presence in the provinces of Ardabil, Zanjan, Hamedan and Qazvin. The Ashiq is a plucked string instrument from the family of plucked strings, which is played with a plucked string and is classified .in the group of plucked strings in the classification of instruments

Appearance and structural features of the Ashiq instrument:

The Ashiq instrument has a large resonating bowl with a nearly half-pear shape and a long handle, and the mouth of the bowl is covered with a wooden plate. The number 9 is of great importance in the Ashiq music tradition of Azerbaijan. The Ashiq bowl instrument has 9 reeds, 9 strings, 9 mouthpieces and 9 hands. Today, these nine-string combinations are less considered in the construction of the instrument, and the number of hands has increased and the number of strings has

reached 11 to 13 pieces. The number of strings has also decreased and has reached 7 or 8 strings. The traditional Ashiqi instrument has 9 strings that are placed side by side in three rows of three. The common instruments in East Azerbaijan today have 8 strings (3+2+3) and in West Azerbaijan 7 strings (3+1+3). There is a mouthpiece at the end of the handle according to the number of strings. In old instruments, the handle was connected to the bowl through a connecting part called "Beche" or "Barchak". The number of hands in the past was 9 and today is 14 to 16. Some soloists have instruments with 19 to 22 hands. The string holder, khork, shaitanak and mudzrab are other components of .the Ashiqi instrument

Conclusion:

The valuable spiritual heritage of the Ashiqlars; ethics, human virtues, calling for goodness and kindness, avoiding arrogance and many religious concepts and ethical and moral issues are other themes that are abundantly found in the poems of the Ashiqs, which deserve a broader and deeper study and research. Of course, the spiritual and philosophical value of the works of the Azerbaijani Ashiqs is not limited to epistemological and ethical themes and issues, but more importantly, the worldview and mystical attitude of the Ashiqlars, which requires a deeper study. The Ashiqs are not only the narrators of the desires, feelings and emotions of their fellow speakers, but they are also the cry of their patriotism and justice, and this is why when the voice of the Ashiq is heard with the Zhamha instrument, there is no one in the presence of people to think about themselves and everyone travels with his voice and instrument to infinity. Freed from the bonds of their bodies and loneliness, they go through centuries of sorrow, grief, and joy. When the passion of the song reaches its peak, it is the drops of tears that find their way down the narrow corridor of the cheeks: My horse, my instrument, my homeland. We are four of us and one soul. The enemy, take my life. But I will not give up my horse, my instrument, my homeland. Every ascent and descent of the lovers and

every position of the two hundred or so positions of the lovers' music sets fire to everyone's souls, and this is a treasure trove of love for every lover.

Sources and references:

- Schimmel, Anne Marie (1386), In the Territory of the Mongol Khans, -
-page: 276, Amir Kabir, Tehran – Iran
- Rawandi, Morteza (1354), Social History of Iran, volume: 3, page: 564, -
.Amir Kabir, Tehran – Iran
- Heyad, Javad (1366), Oral Azerbaijan of Literary People, Tehran: Varliq -
.Magazine
- Seddighi, Amin (1376), Your Voice-Player Became a Cloud and Started -
.Crying [Article] Poetry Quarterly, No. 21
- Mohammadi, Jalal (1376), Native Azerbaijani Poetry in One View, Jalal -
(1376) Poetry, No. 21
- Efendieff, Pasha (1992), Oral Azerbaijan of Literary People, Baku, -
.Maarif
- Sabri, Maryam (1373), "Azerbaijan Lovers in the Passage of History", -
.Iranian Anthropological Research, Volume 4, No. 1
- Mohammadzadeh Sediq, Hossein (1351), Ashiqlar. Tehran: Azarkatab -
.Publications
- Başgöz, İlhan. 1970. "Turkish Hikaye Telling Tradition in Azerbaijan, -
.Iran," Journal of American Folklore 83 (330): 391-405
- Eldarova, Emına. 1984. Искусство Ащыгоь АзербАйджана. Баку: -
.Излство Ишиг
- Allahmanli, Mahmud. 2011. Aşiq Yaradiliğicinin Development -
.Mərhalələrü. Bakı: Elm and education

**THE ROLE OF TURKIC-SPEAKING GOVERNMENTS IN
THE DEVELOPMENT OF CULTURE AND CIVILIZATION
(CASE STUDY OF THE SELJUK GOVERNMENT)**

Abbas Iqbal Mehran¹

Fatemeh Iqbal Mehran²

Fatemeh Hadidi³

Abstract:

The Islamic culture of the Seljuk era was founded by the efforts of Toghrul Beg (465-455 AH) of the Seljuk Empire. Alp Arslan (566-495 AH) and Malik Shah Seljuk (485-465 AH), benefiting from the experience of the Iranian bureaucracy and ministers, established peace and security in their political and social realm and brought the power and prestige of the empire to its peak. The spirit of knowledge-loving rulers and their interest in building public buildings, mosques, rabbats, libraries, houses, hospitals, schools, and the good judgment and efficiency of ministers with Iranian culture created a new chapter in the history of Islamic culture. This research aims to answer the following questions in this regard, relying on library resources and using a descriptive-analytical method, on the role of the governments of the Turkish-speaking Seljuk government in the development of culture and civilization: 1- What was the importance of the governments of the Turkish-speaking Seljuk government in the development of culture and civilization? 2- What was the impact of the governments of the Turkish-speaking Seljuk government in the development .of culture and civilization?

1. PhD Student in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839 Email:abass.em1987@gmail.com-(0000-0002-5184-3003)

2. Master of Educational Management, Bu Ali Sina University of Hamadan, Hamadan, Iran 09185075931fatemeheghbalmehran@yahoo.com-(0009-0002-1827-9321)

3. Master of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Shushtar Branch, Iran 09163122510ghazalhadidi38@gmail.com-(0009-0007-6911-5454)

Keywords: government, Turkish language, spread of culture, civilization, Seljuks

Introduction

The Seljuk dynasty was established in 1307 AD, coinciding with the 5th century AH. Tughral Beg, the head of the Seljuk dynasty, was of Turkish descent. The Seljuk period of rule is considered a period of flourishing science, art, and culture in Iran. The Seljuks also greatly expanded the territory of Iran, so that Iran extended from the east to the Hindu Kush, from the west to the Levant and the Anatolian Desert, from the north to Central Asia, and from the south to the Persian Gulf. During this period, the Seljuk rulers, who were followers of Hanafi Islam, made a great contribution to the development of Iranian-Islamic culture. At this time, the Seljuks abolished the Arabic language and wrote in Persian, and the official language of recording history also became Persian. One of the most prominent actions of the Seljuks is the expansion of the construction of schools throughout the country. Khwaja Nizam al-Mulk established military schools in many cities, including Baghdad, Balkh, Nishapur, and Isfahan. During this period, scientists such as Omar Khayyam and Imam Muhammad Ghazali shone. In the matter of culture in any society, one of the characteristics of culture is certainly the growth and excellence of literary works in that society. Based on this characteristic, it can be said that famous writers created literary works in this period. The Seljuk rulers themselves were considered writers and poets of this era. Malekshah Seljuk and also Tughral III were poets of this era. Other writers and poets of this era include Sheikh Shahab al-Din Suhrawardi, Khaqani, Anvari, Nizami, etc. Literature reached its peak of growth and perfection at this time, and the Iraqi style was born in poetry. Since the Seljuks had many conquests in the Crusades and played an important role in these wars, the expansion of Iranian-Islamic culture was also very significant.

The flourishing of culture and civilization during the Seljuk period:

The Seljuk dynasty was one of the largest and most powerful dynasties that ruled not only in Iran but also in the East after Islam and brought the most important Islamic kingdoms under the command of a single state (429-590 AH). Although the kings of this dynasty were not of Iranian descent, they became the center of the Shah's authority in Iran and, having assimilated to the Iranian temperament, were able to rule Iran. The lineage of the Seljuk dynasty goes back to "Seljuk ibn Daqaq", one of the leaders of the "Ghaz" Turks. This tribe of "Ghaz", which later became known as the Seljuk dynasty, came to Transoxiana from Turkestan and the first person among them to accept Islam was "Waqaq", the father of Seljuk. (Comprehensive History of Iran, p. 472). The Seljuk state quickly developed into a hierarchically organized state, modeled on the Iranian-Islamic state, headed by a sultan supported by an Iranian administrative apparatus and an army of various tribes led by Turkish slaves. This central core of the Seljuk army was supplemented by soldiers from Turkish tribes led by beys or Turkish chiefs. The Great Seljuk state reached its peak during the reigns of Elb Arslan and his son Malekshah, both of whom relied heavily on their powerful and capable Iranian minister, Khwaja Nizam al-Mulk. (Guide to Chronology and Genealogy, p. 362). The Seljuk state is one of the largest states to have existed in Iran before the Mongols. In some respects, they can be compared to the Parthian kings. In terms of bravery and warlikeness, in terms of tribal kings, in terms of the fact that both of them had come to this country from the plains of Khorasan and Transoxiana. This very rule of tribal kings caused civil wars between them and led to their extinction. The Seljuks were able to form a vast government from the borders of China to the Mediterranean Sea, which until then had no precedent in Iran except during the Achaemenid period. One of the characteristics of the Seljuk period was that the path of Sufism began

to progress in that era, and a group of sheikhs and elders such as Baba Tahir, Abu Saeed Abu al-Khair, and Sanai Ghaznavi emerged among that tribe. (Ibid.). The Seljuk dynasty can be considered the most important state founded by the Turks, because during the reign of the sultans of this dynasty, a great transformation occurred in the culture and civilization of Islam, especially in Iran. The Seljuks were a tribe of the Turkmen of Ghazni who were divided into five major branches: 1 - The Great Seljuks 2 - The Iraqi Seljuks 3 - The Roman Seljuks 4 - The Kerman Seljuks 5 - The Syrian Seljuks The Seljuk sultans ruled over the regions of Khorasan and parts of Syria and Rome from 429 AH to 590 AH. The real founder of this dynasty should be considered the .Great Seljuk .

The Seljuks are named after Seljuk Ibn Daqaq, whose descendants founded the Seljuk dynasty. At the end of the Samanid rule, the Seljuk Turks crossed the Jihun River due to the narrowness of the area and entered Transoxiana. During the reign of Mahmud Ghazni, the descendants of Seljuk Ibn Daqaq had gained great power and influence in those areas. During Sultan Mahmud's campaign in Khorasan and Transoxiana, he became furious with the power of the Seljuks and took one of the leaders of this tribe, named Isra'il, hostage, who died in Mahmud's prison. After the death of Sultan Mahmud, during the reign of Sultan Mas'ud, Isra'il's nephews, Toghral Beg and Yabghu Chaghari Beg, rebelled in Khorasan to avenge their uncle, and finally Toghral defeated Sultan Mas'ud at Dandagan in 431 AH and gained control over all of Khorasan. (Comparative History of Iran with the Countries of the World, p. 259). In the history of Iran after Islam, the Seljuk state is the largest state that has come to power and has ruled with power and ability. The brightest days of the reign of this dynasty are the period when Tughral I, Elb Arslan, Malek Shah, Barkiyarq and Muhammad and Sanjar had Kashmir to Antioch under their command. The capital of the Seljuks was in Isfahan for a while and then moved to Merv. During the period of power, the Seljuks held political and religious government together. The motto "The Sultan is the Shadow of God" can

be seen on some buildings and monuments from this period. Although the Seljuks were a nomadic tribe, after attacking civilized Asian countries, they soon came under the influence of the culture and civilization of the subject nations. Elb Arslan and Malek Shah were completely illiterate and their successor, Sultan Sanjar, was not much different from them. However, the sultans of this dynasty soon became familiar with the principles of civilization and culture of Islamic nations and, in order to ensure the smooth flow of affairs, they only dealt with military affairs and left the management of the political and administrative affairs of the country to Iranian ministers and experts. (Social History of Iran, p. 273). The city of Merv, the first Seljuk base in Greater Khorasan, which had been the center of the Seljuk Sultan Sanjar's emirate and monarchy for more than half a century, was the center of the largest and most numerous university libraries in the Islamic world at that time until a year before the Mongol invasion. (Dictionary of Educational Institutions, p. 471). "Yaqout Hamavi, a renowned Islamic writer and geographer who lived in Merv for two or three years until 616 AH, has reported more than ten large libraries with many books in the mosques and schools of this city. (Ibid.). I have not seen libraries as numerous and good as these in the world. Access to the books of this library was very easy, and I always kept two hundred volumes or more of these books in my house without a mortgage, and I would dig into them and benefit from their knowledge. Familiarity with these books made me forget every city and country and erased the thought of my wife and children from my mind. The greatest benefits of this book "Mu'jam al-Bulandan" and other books that I have written are the result of writings that I have gathered from the harvest of these treasures and I wished to remain alive in this city. (Ibid.). In the history of Islamic culture and education from the beginning to the fourth century of the Hijri calendar, mosques should be mentioned as the most important scientific and educational centers and institutions in the Islamic world, which contributed to the advancement of the intellectual level. and cultural and strengthening the spiritual dimension of Muslims played a fundamental and effective role. But from the fourth century

onwards, for various reasons including the abundance of volunteers, the abundance and diversity of scientific topics and the necessity of expanding educational spaces and centers, the establishment of new centers called "schools" was placed on the agenda of rulers and men who loved science and culture, and the ground was prepared for the emergence of schools and public education. And in the fifth century, especially during the Seljuk period, it reached its peak. During this period, due to the perseverance and diligence of a few knowledgeable princes and ministers with culture, especially Nizam al-Mulk al-Tusi, extensive efforts were made to establish schools. It has been referred to as the "movement to establish public schools in the Islamic world." (Nizamiyah Schools and Their Scientific and Social Effects, p. 14) It was in the light of such a struggle that, alongside private and public schools, public schools emerged and became a model and pattern for establishing schools in the territories of Islamic dynasties and other countries. These schools became known as "Nizamiyah Schools" due to the efforts of their founder and founder, Nizam al-Mulk, Tusi. (Science and Civilization in Islam, p. 63, Nizamiyah Schools, p. 14, History of Great Islamic Universities, p. 119-118). Sadid al-Din Muhammad Bukhari reported that Khwaja Nizam al-Mulk planned and completed many good sites in Herat, Baghdad, Isfahan, and other Arab and Roman countries. Among them, he built a school in Baghdad that is called "Nizamiyah." And that school was extremely blessed. No student there was taught or educated there. It is not that he did not benefit from the techniques of science, and many prominent scholars settled and taught in that school, such as Sheikh Abu Ishaq Shirazi, Hujjat al-Islam Muhammad al-Ghazali (Tarih al-Fi, p. 395). According to Soviet researchers: Iranian high-ranking officials and clerics quickly made peace with the Seljuk monarchy. Moreover, since the military nobles of Ghaz, after receiving lands through the Iqta tradition, showed tendencies to flee from the center, the Seljuk sultans relied on high-ranking Iranian officials who were connected to the central government apparatus and were interested in the existence of a powerful sultanate. Among the high-ranking officials, Nizam al-Mulk inspired the foreign

policy of Alb Arslan and Malek Shah and at the same time organized the administrative, civil and financial apparatus of the state. (Social History of Iran, p. 274). The Seljuks (especially by employing learned and skilled ministers such as Abd al-Malik al-Kandari and especially Khwaja Nizam al-Mulk al-Tusi) were able to play a desirable role in the spread of Islamic civilization and had a significant presence in the scientific, literary and cultural development of the Islamic world. (Al-Salajiqah fi al-Tarikh wa al-Hada'ri, pp. 219-215). In order to legitimize the government and consolidate their position against political rivals, the Seljuk kings tried to gain the approval of the Abbasid caliphs (who were on the verge of collapse and were spending the final stages of their caliphate). (A Study of the Life of Abu Firas Hamdani and a Reflection on His Poems, pp. 50-49). He was a scholarly and learned minister and is considered one of the prominent figures of the Seljuk era. At the end of his life, this learned minister was threatened with dismissal by the Seljuk Sultan (Malikshah). He also stated: The government of that crown depends on this da'wat (post of ministry). After the assassination of Khwaja Nizam al-Mulk, the famous minister of the Seljuk government in the Sahneh region of Kermanshah by "Butar Arani Ismaili" in the year 485 AH, its peak period ended and the countdown of the Seljuk government began. About forty days after this incident, Malik Shah Seljuq also died. After Malik Shah's death, his son Muhammad ascended the throne. (Bureaucracy in the Seljuq Era, p. 125).

The Seljuq era is considered one of the bright and successful periods in Iranian history from the perspective of the spread of knowledge and literature; during this period, schools were developed and art and architecture flourished to a desirable extent. One of the most important cultural events of this period is the establishment of the Nizamiyah School in Baghdad by order of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi. Khwaja invited Abu Hamid Muhammad al-Ghazali to teach at the Nizamiyah School, and Ghazali taught at that school for a few days, and then he became a hermit and left Baghdad, despite the great fame that had been

created for him, and went to Syria and Jerusalem. The story of his spiritual journey is mentioned in the book "Al-Munqidh Min Dilal" and at the end, he wrote his famous book "Ihya' Ulum al-Din" which is considered one of the important sources of Islamic ethics and mysticism (especially among Sunni sources) and the Persian treatise "Al-Kimiya'i al-Sa'adat" is a summary of that great book. (The Value of the Sufi Heritage, pp. 70-72). The Seljuks had a tremendous impact on the history of Iran, and their emergence led to the domination of the Turkish Atabaks over most of the countries. Also, due to the criticism that most of them expressed towards the Caliph of Baghdad, the power of the Caliphate increased to some extent, and in response to the provocations of the Fatimids of Egypt and the power of the Buyids, the Caliph gained credibility and prestige. The vastness of the Seljuks' territory and the expansion of their conquests in the Islamic world led to the further spread of the Persian language, and in this way, the Iranian language and literature spread to the farthest corners of Asia Minor. The sultans and ministers of this dynasty took care of establishing schools and building mosques and khanqahs, and during their reign, Nizamiyah schools were established in various countries by Khwaja Nizam al-Mulk al-Tusi. Some of the emirs of this dynasty (such as Taghanshah Ibn Al-Alab Arslan, Malikshah Seljuqi, and Sultan Sanjar) tried to encourage and support poets and scholars, and poets such as Arzaqi, Mu'azi, and Anwari Abu Yardi praised them. (Farhang Jame Tarikh Iran, p. 467).

Conclusion:

The Seljuk dynasty was a Turkmen tribe that founded this government after following Sultan Mahmud Ghaznavi. This dynasty converted to Sunni Islam in the 10th century. The Seljuk Turks were able to expand the borders of Iran again 400 years after the collapse of the Sassanids. This expansion of the regions was exactly up to the borders of the regions that the Sassanids had dominated for half a century. The Seljuk era is considered a valuable era in supporting science, developing

knowledge and culture, and one of the best manifestations of this friendship with science is the establishment of the Nizamiyah School in Baghdad and, as a result, Nizamiyah schools in areas such as Balkh, Nishapur, etc. During this era, Persian literature was also supported, and prominent writers and poets such as Bayhaqi, Nasir Khosrow Qobadiani, Sana'i, etc. lived in this era. Ghazali is also considered one of the great and famous scientists of this era; Although in this era, there were also prejudices from the elders of this ruling dynasty and violent and unwise behaviors from the kings of this dynasty have been reported in history. The Seljuk era was a civilization-building era and effective in the development of culture and science, and the proof of this is the vast number of scientists, poets, writers, etc. who lived in this era and were provided with a platform for their progress, and were able to play a role in the development of science and civilization and add to the pages of science and culture.

Sources and references:

- Zarrin Kob, Abdul Hussein (2013), The Value of the Sufi Heritage, Amir Kabir Publications.
- Klausner, Carla (2002), Bureaucracy in the Seljuk Era, translated by Yaqub Azand, Amir Kabir Publications.
- Helmi, Kamal al-Din (1975), The Seljuks in History and Civilization, Kuwait, Dar al-Bhoosh al-Ilmiyah.
- Godini, Mohammad Javad (1401), A Study of the Life of Abu Firas Hamdani and a Reflection on His Poems, Qom, Mandaqer Publications.
- Kasaei, Noorallah, The Nizamiyah Schools and Their Scientific and Social Effects, p. 14.
- Nasr, Seyyed Hussein, Science and Civilization in Islam, translated by Ahmad Aram, p. 63
- The Nizamiyah Schools, p. 14, History of the Great Islamic Universities, p. 119-118.
- Kasaei, Noorallah (2004), Dictionary of Iranian Educational Institutions, Tehran, University of Tehran.
- Ghadiani, Abbas (2008), Comprehensive Dictionary of Iranian History, Volume: 1, Page: 472, Aron, Tehran – Iran.
- Bayat, Azizullah (2005), Comparative History of Iran with the Countries of the World (From Media to the Extinction of the Pahlavi Dynasty), Page: 259, Amir Kabir, Tehran – Iran.
- Rawandi, Morteza (2015), Social History of Iran, Volume: 2, Page: 273, Amir Kabir, Tehran –

Iran. - Tattavi, Ahmad bin Nasrallah, History of the Alfi, Page: 395, [No place], [No place] - [No place]. - Bosworth, Clifford Edmund (2002), New Islamic Dynasties: A Guide to Chronology and Genealogy, Page: 362, Center for the Recognition of Islam and Iran, Tehran – Iran.

ACHIEVING EQUIVALENCE IN TRANSLATING
ADVERTISING TEXTS FROM ENGLISH TO RUSSIAN
REKLAM METİNLERİNİN İNGİLİZCEDEN RUSÇAYA
ÇEVİRİSİNDE EŞDEĞERLİLİĞİN SAĞLANMASI

Tolkyn ABDRAKHMANOVA ¹

Abstract

This paper explores the challenges and strategies for achieving equivalence in translating advertising texts from English to Russian. The study examines the linguistic and cultural differences that can impact the effectiveness of advertising campaigns, and how translators can navigate these obstacles to ensure the message remains clear and persuasive in the target language. By analyzing examples of advertising texts and discussing the techniques used to overcome translation challenges, the paper offers insights into the importance of maintaining linguistic and cultural equivalence in advertising translations. The results show that successful translation requires a deep understanding of both source and target languages, as well as creative adaptation to convey the intended message to a Russian audience. Ultimately, this research contributes to the field of translation studies by highlighting the importance of achieving equivalence in advertising translations to ensure the success of global marketing campaigns.

Keywords: Translation Studies, advertising, adaptation, linguistic, culture.

Özet

Bu makale, reklam metinlerinin İngilizceden Rusçaya çevrilmesinde eşdeğerliliğin sağlanmasının zorluklarını ve stratejilerini araştırmaktadır. Çalışma, reklam kampanyalarının etkinliğini etkileyebilecek dilsel ve kültürel farklılıkları ve çevirmenlerin mesajın hedef dilde net ve ikna edici kalmasını sağlamak için bu engelleri nasıl aşabileceğini inceliyor. Makale, reklam metinlerinin örneklerini analiz ederek ve çeviri zorluklarının üstesinden gelmek için kullanılan teknikleri tartışarak, reklam çevirilerinde dilsel ve kültürel eşdeğerliliğin korunmasının önemine dair içgörüler sunmaktadır. Sonuçlar, başarılı çevirinin hem kaynak hem de hedef dillerin derinlemesine anlaşılmasını ve amaçlanan mesajı bir Rus izleyicisine iletme için yaratıcı

¹ Candidate of philological sciences, associate professor
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan university
Orcid 0000-0002-1826-443X
abtolkyn1@gmail.com

uyarlamayı gerektirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, bu araştırma, reklam çevirilerinde denkliğin sağlanmasının önemini vurgulayarak çeviri çalışmaları alanına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çeviribilim, reklamcılık, uyarlama, dilbilim, kültür.

Introduction

In recent years, the linguistics of texts has become one of the most important areas of modern linguistics. Texts have become the subject of linguistic research: texts of different functional styles, text categories, processes of text formation, and functioning of different types of texts are being studied. Within the communicative-functional and pragmatic approach to the study of linguistic phenomena, the study of texts - real products of people's speech recognition activities that belong to specific spheres of communication - has proved to be the most promising. In this work, mass communication is considered in this direction. Studying the specifics of the functioning and organization of different types of texts in the system of mass communication, in connection with their extralinguistic significance, dictates the specificity of this type of communication, aimed at its maximum effect (Afanasyeva L., 2019). In translation studies, translation is considered a means of communication between multilingual communication objects by reproducing the original information in another language. Linguists generally define translation as the replacement of a text in one language with a text in another language, and then consider the requirements that the created text must meet to serve as a complete replacement of the original, and the relationship between the original texts and the translation, both as a whole and between individual parts and units of individual tests. Thus, the linguistic theory of translation studies the relationships between units of two languages not separately, but in the context of a specific type (original and its translation), and all the data on which this theory is based are obtained from the comparative study of such texts. To date, many works have been written on the features, problems, and difficulties of translation. But they are mainly useful for business communication or literary texts. However, the modern world is evolving extremely rapidly, and translators are faced

with new, increasingly interesting and therefore more complex tasks. One of such tasks is the correct translation of advertising texts. The topic of this work is relevant, as with the development of information technologies, there has been a rapid expansion of translation activities in the linguistic field. Thanks to qualitative and quantitative changes in translation activities and scientific development, literal translation has come to the forefront, where the individual author's style is not as important. All these changes are directly related to advertising texts, which today, in terms of importance in the global information process, are compared to news in the media.

Main Features of Translating

One of the main characteristics of translating advertising texts is expressed in the substantive connection between the original and the translation, as well as in conveying the sociolinguistic aspects of the text being translated. An advertising text is a text containing advertising information designed to arouse the interest of a certain audience in certain goods in order to further sell these goods. Thus, an advertising text must perform a number of important functions, and any other text is not aimed at fulfilling them (Belova A., 2012). In order to be relevant, it is often necessary to adapt both the content and the format of the text, which is often a compromise. Many features of translation are related to the specificity of languages (English or Russian), i.e. the language from which the translation is made. For example, in the process of translation, negation may be replaced with affirmation, which also has the opposite function, such as purely technical techniques like tracking, compensating for lexical losses, changing voice from active to passive and vice versa, etc. Phraseological expressions may also be translated into their semantic equivalents, and so on (Afanasyeva L., 2019).

Studying the features of translating advertising texts is relevant in light of the developing international relations in the fields of trade and tourism, and consequently, the appearance of advertisements requiring translation into various languages in order to attract a larger consumer audience.

The main goal of this work is to identify the specific characteristics of the language of advertising and the problems associated with translating advertising texts into other languages, as well as possible solutions to these problems.

To achieve this goal, a number of tasks were set:

Provide a definition and general classification of advertising texts;

Identify the typical stylistic features of advertising texts;

Investigate the most common difficulties encountered in translating advertising texts;

Select the most interesting examples from publicist productions and the Internet.

The object of this coursework is the advertising text. The subject of the study is translational transformations, the main goal of which is to achieve equivalence in translation. The hypothesis is the assumption that a qualitatively created (translated) advertising text is one of the main components of successful advertising.

The following methods were used in the course of the work:

Classification of types of advertising texts;

Comparison of English and Russian advertising texts;

Analysis of the translation of advertising texts.

The methodological and theoretical basis of this research consists of general scientific methods of cognition in linguistics: systemic, comparative, generalization, theoretical analysis, and others.

The empirical basis of the research consisted of published or electronically posted data from linguistic studies and facts reflected in scientific literature and periodicals. Based on these, a description of the advertising text was conducted.

The theoretical significance of the work is determined by the linguistic and stylistic analysis of the features of the advertising text, as

well as the establishment of the regularity of applying certain expressive means in the language of the advertising text to achieve the most effective impact of the advertising message on the consumer.

The practical significance of this work lies in the fact that the data obtained regarding the translation methods of advertising slogans can be used in practical work on translating English and Russian advertising slogans in the future.

Theoretical Foundations of Studying Advertising Texts

1.1 Advertising Text as Part of Advertising

Advertising is a complex, multi-faceted phenomenon studied by various scientific disciplines and of interest to professionals from different fields. The choice of different research directions indicates the development of advertising.

In general, advertising serves specific functions. The main functions of advertising include informing, persuading, inspiring, memorizing, attracting attention to the ad carrier, popularizing a product among multiple members of the target audience, differentiation (distinguishing the advertised product in the minds of the target audience from competing analogs), creating a positive attitude towards the advertised product, argumentative, regulatory (guiding the recipient's perception of the subject of discourse in a certain direction), conceptual (creating a specific concept in the recipient's mind), modeling (creating a model of using the advertised product in everyday life), motivational, moralizing, educational, and others.

Advertising texts for Kazakhstani consumers should possess the following characteristics:

Emotionally charged vocabulary should not dominate over logical reasoning. The Kazakhstani consumer should be able to explain all the advantages of the product in a reasoned manner.

Advertising should make the consumer feel significant, belonging to an elite circle, give the feeling that a person consuming this product stands slightly above those who consume other products.

Most researchers have concluded that advertising text is an example of functional use of language signs in activity. The activity of writing a text should take into account both the goals and the conditions in which this activity is carried out. Therefore, one important text-forming factor is the pragmatic orientation of the text, determined by its goal-setting.

The communicator of the advertising message always has an idea of how they would like the recipient to interpret the message. However, the result of interpretation, i.e., the interpretation of the message by the recipient, as mentioned above, is determined by a number of factors, primarily by encoding.

Encoding is an important factor in the effectiveness of advertising communication: it is the representation of the message idea that the communicator wants to convey to the recipient, in codes or symbols.

"Codes are symbols or signs that translate the idea into a language understandable to the recipient," as explained by Aleshina I. (Krompton A., 2014)

An integral part of the advertising model is the recipient or target of the message. We assume that the encoding in the text of advertising communication will vary depending on whether the message is intended for the target audience or a mass subject in the media, which is related to the essence of the message.

Therefore, the main elements of advertising texts, both on billboards and in leaflets, are text and images, through which advertising conveys the idea, information to the individual. The text conveys the essence of the offer, while the image visually complements it and in no way repeats its content.

Thematic analysis of advertising shows that the most commonly advertised products are cosmetics and perfumes, food and medicines, household appliances, clothing, and cars. It can be said that this set is universal for the advertising market of any country. At the same time, despite the general process of globalization of the advertising market,

the thematic structure of advertising is culturally specific: the content of advertising in each country is characterized by many noticeable differences reflecting the peculiarities of social development (Pirogova U.K., 2000).

1.2 Characteristic Features of Advertising Texts

An advertising text is the text of an advertising message that includes a headline (slogan), introduction, main part, and conclusion. The main elements of advertising texts, both on billboards and in leaflets, are text and images, through which advertising conveys the idea, information to the individual. The text conveys the essence of the offer, while the image visually complements it and in no way repeats its content (Barkhudarov L.S., 2005).

The Structure

The advertisement text consists of three main elements that are almost always used in advertising, as shown in Figure 1:

[Figure 1: Main elements of advertising text]

The headline attracts attention to the text, interests the consumer. The headline is the core of the advertisement and the strongest message to the customer. Therefore, it is always important to know that the title is strong in impact and clear in meaning.

The main part of the text fulfills the promises of the headline. The text is the most important part of most advertising media. It reveals the main content of the advertising message. The advertising text attracts the attention of potential buyers with its appearance and title, interests them with explanations, and convinces them to make the decision to buy the product offered. Special attention is given to the advertising words that create emotional images. Mostly common words and short sentences are used, the meaning of which can be understood by anyone. Technical terms are also avoided.

The verbal part of the advertising text, the so-called slogan, carries a significant functional load. The slogan to some extent repeats

the main advertising argument and complements the announcement text.

English version. Russian version. "Have a break...Have a Kit Kat. There are some things money can't buy. For everything else, there's MasterCard." "Have a break...Have a Kit Kat. There are some things money can't buy. For everything else, there's MasterCard."

There are several types of advertising message texts:

informative;

reminding;

persuasive;

convincing.

Most advertisers in Kazakhstan are foreign companies. Many of them face difficulties in translating a long original phrase and adapting it to the Russian language. The reason for this, obviously, lies in the typological differences between the Russian and English languages (Dell D., 2016).

"As is known, English is an analytical language. Russian is a synthetic language." This means that the meaning of a phrase, which in English is expressed by changing the formal characteristics of words, is transmitted in Russian through the combination of meanings of several words. When translating advertising texts into English, Russian translators in some cases do not translate the text but give it a "meaning equivalent." For example,

Maybe she's born with it, Maybe it's Maybelline Everyone is thrilled with you, And you are thrilled with "Maybelline."

For example, the advertising campaign text for "Johnnie Walker" whiskey - taste life in English literally sounded as "try life on taste," but in Russian, it was translated as "Live to have something to remember." This is a characteristic example of pragmatic adaptation of the text.

The subject of the advertisement also has a noticeable influence on the style of the advertising text. This is because the advertising text

tries to convey the properties of the advertised product, both through images and language. For example, the style of advertising luxury perfumes is usually elegant and expressive (Wells U., 1999).

Findings

Next, we will consider a number of recommendations for the translation of English-language advertising slogans: ω The translation of a slogan is not difficult if a unique trade offer is actually presented, however, if it is intended to evoke emotions in the original language, then due to social and cultural differences between the countries of the original language and the translation language, a literal translation of the slogan may not have the commercial success that it could I would like to call in the original language. In this case, a verbatim adequate translation of the advertising text, which would be understandable to foreign-speaking consumers, is practically impossible. This is what makes it necessary to pragmatically adapt English-language advertising when translating it into Russian (Kazakova T., 2018).

It should be noted that the need for pragmatic adaptation when translating from English into Russian and vice versa is due to their significant differences. Russian is synthetic in nature, while English is analytical. This means that different numbers of words are required to express the same thought in these languages. Thus, a short English slogan, when translated verbatim into Russian, can become cumbersome and forgettable (Kazakova T., 2018).

The problem of translation adequacy is to a large extent the problem of the correct use of lexico-phraseological, grammatical and stylistic correspondences in translation. An adequate translation involves not only comparing the corresponding unit of another language with each unit of the language, but also replacing it if the literal translation cannot fully convey the meaning of the utterance. In this case, the translator can use those stylistic means and modifications that can convey a message and at the same time emotionally affect the consumer (Akhmanova A., 2018).

It should also be noted that English-language advertising has some features, knowledge of which can help to find an equivalent of the same degree of expressiveness. It is characterized by the frequent use of motivating verbs in the imperative mood, addressing the customer, using stylistic techniques such as alliteration, anaphora, rhyme and wordplay. As for the first feature, the use of verbs in the imperative mood is also characteristic of Russian-language advertising, however, the literal translation of verbs such as have, be, like, love, etc., does not sound adequate, so the translator has to resort to a replacement that would help preserve the denotative meaning. A good example of such a translation is the advertising slogan "Kit Kat: Have a break, have a Kit Kat", in which have is used in the imperative mood. The literal translation of this unit here would sound like "have", but with the help of a pragmatic adaptation it was translated into Russian as "There is a break, there is a Kit Kit Kat", in which have is used in the imperative mood. The literal translation of this unit here would sound like "have", but with the help of a pragmatic adaptation it was translated into Russian as "There is a break, there is a Kit Kat" [46, p. 9]. (Akhmanova A., 2018).

The transfer of stylistic techniques is difficult when translating English-language advertising slogans into Russian, since they must be preserved for greater expressiveness and memorability. One of such significant features, the preservation of which is significant when translating advertising slogans, is rhyme. In the already mentioned advertisement for Gillette razors, the translators managed to preserve this stylistic feature. In the original, the slogan sounds like "Gillette — the best a man can get". Its literal translation ("Gillette is the best a man can get") reflects the semantics of the original slogan. Nevertheless, the pragmatically adapted translation of "Gillette is not better for a man" meets all the requirements: it includes the name of the product and conveys the rhyme of the English—language slogan, thanks to which it is easily remembered [47, p. 149].(Latsyshev L., 2015)

High skill in translation is also the transfer of phonetic imitation of oral speech, which gives the slogan expressiveness. An example of the translation of this technique is the translation of the slogan of the

Red Bull brand drink: "It gives you Wings" — "Red Bull wings". In addition, the semantics of the English noun in Russian is conveyed by the verb. A literal translation of this slogan would most likely not be so memorable [47, p. 172]. (Latyshev L., 2015)

Thus, the literal translation of advertising slogans, short, memorable statements, saturated with expressive means, due to their specificity, is practically impossible without loss of expressiveness. To achieve the desired effect when translating commercial advertising, as a rule, it is necessary to carry out a pragmatic adaptation of the text.

When translating slogans from one language to another, it is necessary to take into account socio-cultural factors, that is, those objects and phenomena that are characteristic of the original language, but are not familiar to native speakers of the target language. Pragmatic adaptation, taking into account the structure of the English-language advertising slogan and the stylistic techniques used, helps to ensure the desired impact on the Russian-speaking consumer [48, p. 47]. (Latyshev L., 2015)

Conclusion

In the process of translating advertising texts, the translator sometimes solves not only linguistic and linguistic problems, but also other translation problems that can be directly related to the structural semantic differences between the source and translated languages, their characteristic features of using certain language techniques in the communication process. Also important in translation is the aspect of adapting the translation text from the sociolinguistic side, that is, how the translation of the advertising text will be perceived by the audience, that is, TV viewers or radio listeners. The development of information technology has ultimately led to the rapid demand for linguistic translation activities.

References

Afanasyeva I. (2019). Lektsii po teorii i praktike perevoda [Tekst] / I. Afanasyeva. - Ekaterinburg: Izd-vo UGU, - 188s.

- Belova A. (2012). Peculiarities of translating of advertising texts//Successes of modern natural sciences.- N5. – 146-147
- Krompton A. (2014). Masterskaya reklamnogo teksta. Tolyatti, 2014
- Pirogova U.K., Parshin P.B., (2000). Reklamnyi tekst, semiotika i lingvistika. – M.: Isd-vo Grebennikova
- Barkhudarov L.S. (2005). Yazyk i perevod / L.S.Barkhidarov. - M.
- Dell, D. (2016). Uchebnik po reklame / D. Dell, T. Linda. – Minsk: OOO SLK – 320 s.
- Wells U, Burnet Dzh., Moriarti S. (1999). Reklama: printsipy i praktika: Per. s angl. — SPb.: Piter,- S. 253, 254, 271—277.
- Bove K.L., Arens U.F. (2016). Sovremennaya reklama. Tolyatti: Dovgan, 704 s.
- Bernadskaya, Yu.S. (2019). Tekst v reklame. – M.: YUNITI-DANA, – 288 s.
- Sendidzh Ch., Fraiburger V., Rottsal K. (2016). Reklama: teoriya i praktika. M.
- Germogenova, L.Yu. (2014) Effektivnaya reklama. Praktika i rekomendatsii. – M.: RusPartner Ltd, 312 s.
- Karter, G. (2011). Effektivnaya reklama. – M.: Progress, – 156 s
- Kazakova T. A. (2018).Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) [Tekst] / T.A. Kazakova. - SPb.: Soyuz, - 296 s.
- Ahmanova O.S. (2012). Slovar' lingvisticheskikh terminov [Tekst] / O.S. Ahmanova. - M.: Sovetskaya entsiklopediya, perezd. - 606 s. Latyshev L.K. (2015). Tekhnologiya perevoda: ucheb. posobie dlya stud. lingv, vuzov i fak. - 2-e izd., pererab. i dop. - M.: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya", 320 s. Luchshie slogany stoletiya [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.simon.ua/news/2009/07/30/907/> - Data dostupa 30.07.2024.

